

3 1761 07826760 6

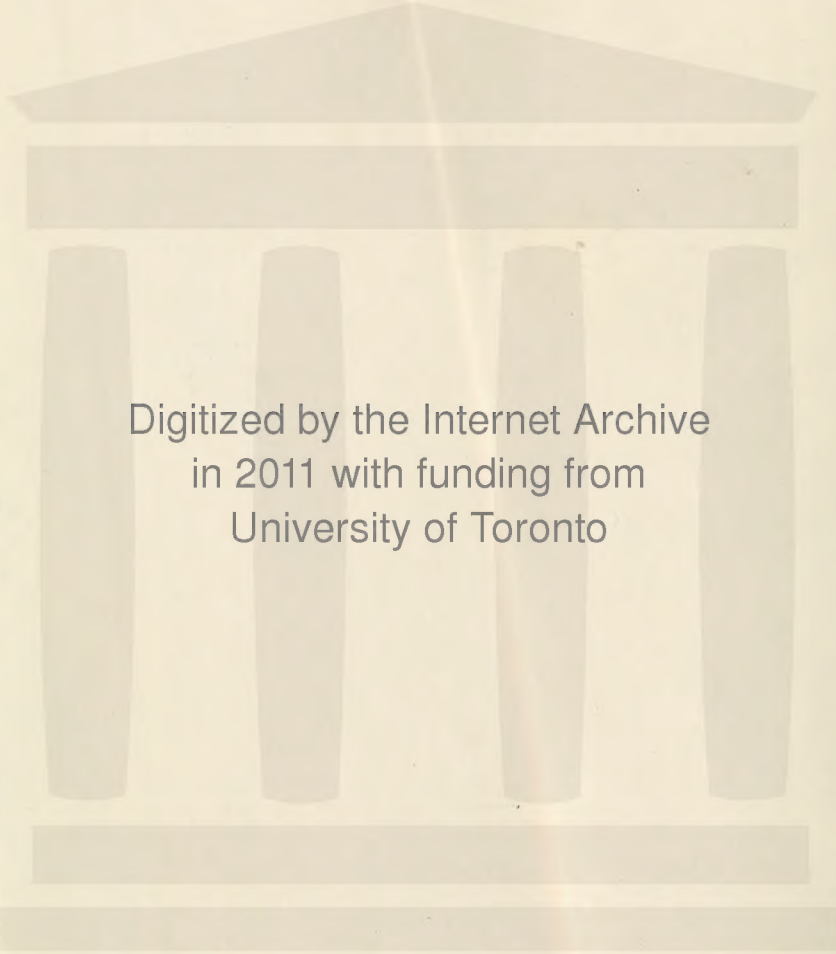
SHASTRI INDO-CANADIAN INSTITUTE

156 Golf Links,

New Delhi - 3, India

महाशाही

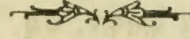
Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

Mahārāṣṭriya Jñānakōśa

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

(शरीरखंड.)

श्री भारत बुक डेपो
बाकुप्यार, मुंबई ४.

Ketkar, Shaikhdar Vyankatesh.

श्रीधर व्यंकटेश केतकर; एम्. ए. पीएच्. डी.

यांनी

मंडळांतील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केला.

विभाग सोळावा

—*—

धम्मपद—नेपाळ

—*—

ज्ञानं राष्ट्रधनं महत्तममिदं ब्राह्मण्यसंरक्षकम् ।
लोके क्षत्रियवैश्यकार्यघटनासौकर्यसंस्थापकम् ॥
कर्तृत्वागमबोधको ननु भवेज्ज्ञानार्थयत्नोऽधुना ।
ज्ञात्वा नागपुरे सुपाण्डितजनैःसंघःशुभो निर्मितः ॥

१९२५

मुद्रक—डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी ज्ञानकोश छापखाना ८४१ सदाशिव पेठ पुणे येथे छापला.

प्रकाशकः—महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लिमिटेड नागपूर, तर्फे श्रीधर व्यंकटेश केतकर,
८४१ सदाशिव पेठ, पुणे.

संपादकमंडळ

मुख्य संपादक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, एम्. ए. पीएच. डी.

संपादकीय कार्यव्यवस्थापक

रा. रा. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एलएल. बी.

उपसंपादक

कै. रा. सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे, बी. ए.

रा. रा. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

रा. रा. लक्ष्मण केशव भावे, बी. ए. एलएल. बी.

हौत्रवेत्ते वेदशास्त्रसंपन्न चिंतामणभट्ट शंकर दातार.

डॉ. भास्कर गोपाळ नेने, एल्. एम्. एस्.

मिस्. एच. कोहन, बी. ए. (लंडन)

शाखासंपादक

रा. सा. विनायक त्र्यंबक आगाशे एल. सी. इ.

रा. ब. गणेश केशव केळकर

प्रो. विनायक नानाभाई हाटे बी. एस सी.

प्रो. रघुनाथ विष्णु दामले बी. ए.

प्रो. त्र्यंबक विष्णु मोने एम. ए.

प्रो. दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्रबुद्धे एम. ए. जी.

वैद्यभूषण गणेशशास्त्री जोशी

कै. विनायकशास्त्री खानापूरकर

रा. रा. दिवाकर यशवंत फाटक

स्थापत्यशास्त्र

कृषिकर्म

प्राणिशास्त्र

वनस्पतिशास्त्र

गणितशास्त्र

भूस्तरशास्त्र

आर्यवैद्यक

आर्यज्योतिषशास्त्र

यंत्रशास्त्र

या विभागांतील विशिष्ट लेख व लेखकः—निबं—तांबट बंधू; निर्णायक—प्रो. जी. के. गर्दे.

ज्या विषयावर शाखासंपादक नाहीत त्या विषयाची जबाबदारी संपादकमंडळावर आहे असें समजावे.

अंतरंग परिचय.

प्रस्तुत विभागांत ' ध ' हें अक्षर पुरें झाल्लें असून ' न ' चीं ३६४ पृष्ठें झाल्ली आहेत. त्यांचें वर्गीकरणः—

धम्मपद—ध्वनिशास्त्र.

हिंदुस्थान, इतिहास—पौराणिक.—धृष्टद्युम्न. मराठे.—धुळप, धोंड्या वाघ. जाती.—धाकट, धाडो, धानुक, धुंड, धुनिया, धुमाळ, धुसर, घेड, धोडिया, धोबी, धोली उर्फ ढोली.

वाङ्मय—संस्कृत.—धर्मसूत्रें. बौद्ध.—धारणी. चरित्रेंः—धम्मपाल, धर्मकीर्ति, धर्मोत्तर. पाली.—धम्मपद.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—महाराष्ट्र.—धरणगांव, धानोरे, धायटे, धारवाड, धावडशी, धुलखेड, धुळे, धोडप किल्ला, धौम. गुजराथ.—धरमपूर, धोलेरा, धोल्का. कच्छ, काठेवाड.—धांधलपूर सुदात्रा, धामलेज, धासा, धिनोधर, धोराजी, धोळा, धोलाद्रि, धोलेखा, धांगधा, ध्राफा, ध्रोल. हैद्राबाद संस्थान.—धारूर. बडोदें.—धारी मध्य प्रांत.—धागा, धापेवाड. मध्य हिंदुस्थान.—धरमजयगड, धनोंदा, धाबळाघोसी, धाबळाधीर धारसंस्थान, धुमनर, धुरवई, धोत्रिय. राजपुताना.—धेबर तलाव, धोलपूर. पंजाब.—धवलधार, धाडि, धारीवाल, धिलवान, धोडान. संयुक्त प्रांत.—धामपूर, धोरहरा. विहार, ओरिसा.—धौली. आसाम.—धुब्री, धेनकानाल संस्थान. मद्रास.—धर्मपुरी, धर्मावरम्, धाम्रा, धारापुरम्.

ध्रुवप्रदेश—ध्रुव.
शास्त्रें—वैद्यक.—धावरें. वनस्पति.—धातकी, धान्य, धामण, धावडा, धोतरा. रसायन.—धातु, धातुविद्या, पदार्थविज्ञान—ध्रुवीभवन, ध्वनिशास्त्र. यंत्रशास्त्र.—ध्वनिलेखक यंत्र (फोनोग्राफ). वास्तुशिल्प.—धुराडें. ज्योतिष.—धूमकेतु, ध्रुव. औद्योगिक.—धातुकाम, धूप. अर्थशास्त्र.—धारण; चित्रकला.—चरित्रेंः—धोमान. धार्मिक व सांप्रदायिक.—धर्म व धर्मशास्त्र, धर्मशिला, धार्मिक उत्सव, धेंडा, ध्यान.

न—नेपाळ

हिंदुस्थान, इतिहास—वैदिक.—नचिकेतस्, नभूचि, नरमेध (पुरुषमेध), नाभानेदिष्ट, नासत्य. पौराणिक.—नकुल, नंद, नरकासुर, नरमेध, नरसिंह, नल, नलकूबर, नरखंडें, नवनाग, नवनिधी, नहुष, नाग, नारद, निमि. प्राची

न हिंदुस्थान.—नंदप्रभंजन, नंदवंश, नहपान क्षत्रात व त्यांचें घराणें, नागभट, निकाशहर. मुसुलमानी अमदानी.—नजफखान, नजीबउद्दौला, (रोहिलखंड), नशीरउद्दीन कवाचा, नादीरशहा, नासीरजंग, निजामअल्ली, निजाम-उल्मुल्क, निजामशाही अहमदनगरची, नूरजहान. मराठे.—नंजराज (म्हैसूर), नंदलाल मंडळोई, नरसिंगदेव (बुंदेला), नागपूरकर भोंसले, नागोजी माने, नाडगावडा (नाडगौडा), नातू बाळाजीपंत, नाना फडनीस, नानासाहेब पेशवे, नायकराजे, नारायणराव पेशवे, नारो आप्पाजी तुळसीबागवाले, नारो त्र्यंबक इणमंते, नारोपंत चक्रदेव, नारोराम मंत्री, नारो शंकर, निंबाळकर, निराजी रावजी, निळो मोरेश्वर, निळो सोनदेव, नेताजी पालकर. ईंग्रजी अमदानी.—नधुभाई सर मंगळदास, नंदकुमार, नॉर्थब्रुक लॉर्ड. जाती.—नगारची, नगोसिया (नगासिया), नडियाल, नंबियसन, नेबुद्रि, नहाल, नाइक, नाग जात, नागर्त, नाट, नाडोर, नामदेव शिपी, नामशूद्र, नायडू, नायर, नावेंकर वैश्य, निषाद, निहाल, निळारी, नीलगिरीवरील लोक, नुनगर, नुनिया-खुनिया, नुसे.

वाङ्मय, संस्कृत.—निरुक्त. चरित्रेंः—नरसिंह ठक्कर, नागोजीभट, नाची, नाथमुनि, नीळकंठशास्त्री थत्ते. बौद्ध.—नेत्ति. चरित्रेंः—नागाजुन. जैन, चरित्रेंः—नागवर्मा. मराठी, चरित्रेंः—नरहरी मोरेश्वर देशपांडे, नागेश भिंगारकर, नामदेव, निरंजन माधव. द्राविडी, चरित्रेंः—नन्नयभट, नम्माळवार. हिंदी, चरित्रेंः—नामदास, नियामतखान. गुजराथी, चरित्रेंः—नरसीमेहता.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—मुंबई इलाखा, महाराष्ट्र.—नगरदेवळें, नंदगड, नांदिकेश्वर, नंदुरबार, नरगुंद, नरसापुर, नरसिंगपुर, नरसोबाची वाडी, नेरगळ, नरेंद्र, नर्मदा नदी, नवलगुंद, नवलाख उंबर, नवली, नवापूर, नागपूर नागांव, नागामेव, नाणेघाट, नातेपुतें, नांदगांव, नांदगिरी किल्ला उर्फ कल्याणगड, नारायणगड, नारायणगांव, नालतवाड, नाशिक, निडगुंडी, निडशिगी, निपाणी, निफाड, निंब, निरा कालवा. गुजराथ.—नडियाद, नल (तलाव), नांगाम, नांदोद. कच्छ, काठेवाड.—नलिया, नवानगर, नारायणसार. सिंध.—नगरपारकर, नवशाहरो उबैरो, नवशाहरो फिरोझ नसरत. निजाम हैद्राबाद.—नगरकर्णूळ, नलगोंडा, नलदुर्ग,

नांदेड, नारायणपेठ, निझामाबाद. ब डो दे.—नवसरी.
ग्वा ल्टे र.—नखर. व न्हा ड.—नरनाळा, नरगंगा, नांदुरा.
म ध्य प्रां त.—नगरधन, ननसरी जमीनदारी, नरखेड, नर-
सिंगपूर, नागपुर, नांदगांव, नारायणपूर, नावडा. म ध्य हिं-
दु स्था न.—नदीगांव, नरसिंगगढ संस्थान, नरोद, नागोद,
नायगांव रेबई, निझामत-इ-जनुब, निझामत-इ-मग्रीब,
निझामत-इ-मश्रिक, निझामत-इ-शिमाल, नीमच. रा ज
पु ता ना.—नगरी, नवलगड, नागौर, नांत, नाथद्वार, नादोद,
नारायण, नावा, निबहेर, निमराण. पं जा ब.—नकोदर,
नगरकोट, नगरखेडें, नंदन, नदौन इस्टेट, नरनौला, नरधाण,
नाभा, नारायणगढ, नारोवाल, नालागड, नाहन, नूरपूर,
नूरमहाल. सं यु क्त प्रां त.—नकुर, नगीना, नजीबाबाद, नंदा-
देवी, नंदिग्राम, नधावगंज, नरवल, नानपारा, निधासन.
बं गा ल.—नडिया, नतोर, नयागढ संस्थान, नरैळ, नल-
हाती, नवद्वीप, नारायणगंज, नेत्रकोणा. आ सा म.—नाग-
टेंकड्या, नाझीरा. बि हार ओ रि सा.—नरसिंगपूर संस्थान,
नवाडा, नीलगिरी संस्थान. ब्र ह्म दे श.—नंके, नझून, नट-
मौक, नटोगयी, नथैग्यौंग, नपुटा, नह्यकोक, नांगवान, नाम-
कई. म द्रा स.—नगरम्बेट, नंगराजपट्टण, नंदिगाम, नंदी-
कोतकूर, नदुवत्तम, नंथाल, नन्निलम्, नरसपट्टण, नरसपुर,
नरसरावपेठ, नल्लमलियास, नांगुनेरी, नागेरकोडल, नाझरथ,
नामकल, निझामपट्टम्, निलगिरी, नुन्नवीद, नेगापट्टम्.
म्है सूर.—नगर, नंजनगुड, नंदीखेडें, नंदीदुर्ग, नायकन-
हट्टी, निआमति, निरगुंडा. सी लो न.—नुवरएलिया. वा य
व्य स र ह्द प्रां त.—नथियागली. हिं दु स्था नी बे टें.—
निकोबार. स्वं त त्र सं स्था नें.—नेपाळ.

आशिया हिंदुस्थानेतर, ऐ ति हा सि क—नादीरशाहा
(इराण), निनोमिया (जपान), नुरुद्दिन महमूद (सीरिया)
नूशेखान अदल (इराण). प्रा दे शि क.—नष्कि, नसीरा-
बाद (बखुविस्तान), नगरहार सांप्रतचें जलालाबाद (अफ-
गाणिस्तान), नागासाकी (जपान), नाझरथ (तुर्कस्तान)
नानकिंग, (चीन), नायडस, नायसिआ (तुर्कस्तान),
निआस (सुमात्रा), निकोमेडिया (तुर्कस्तान), निकोसिया
(सायप्रस बेट), निगपो (चीन), निनेव्हे (सीरिया),
निप्पुर (बाबिलोनिया), निशापूर (इराण), निसिबस
(मेसापोटेमिया), वा इम म य च रि त्रें.—नासिरउद्दीन
तूसी ख्वाजा, नासिरखुशु, निझामी. यूरोप, ऐ ति हा सि क.—

नार्थक्लिफ लार्ड (इंग्लंड), नार्थब्रुक लार्ड (इंग्लंड), निकोलस
झार, नीरो. प्रा दे शि क.—नॅक्सास (ईजियन समुद्र), नॅन्टिस,
नॅन्सी (फ्रान्स), नामूर (बेलजम), नॉर्चाम्टन (इंग्लंड),
नार्वे, निझनिनोव्ह गोरॉड (रशिया), निश (सर्बिया),
नीपर नदी (रशिया), नीस्टर नदी (रशिया), नेदलॅंड,
नेपल्स (इटली). वा ह्म य, इंग्रजी, चरित्रें.—नार्थक्लिफ,
ज र्म न.—निश्शे फ्रेडरिक.

आफ्रिका, प्रा दे शि क.—नाईल नदी (ईजिप्त),
नाताळ (दक्षिण आफ्रिका), नायगेरिया (पश्चिम आफ्रिका).
जा ती.—नॉडि, निआमनिआम, नीग्रो.

अमेरिका, प्रा दे शि क.—नायगराफाल्स शहर, निका-
राग्वा (मध्य अमेरिका). जा ती.—नीग्रो.

शास्त्र—यु द्ध शा स्त्र.—नगारा (नौबत). वै थ क.—
नाकाचे रोग, नाडीत्रणरोग, नारू. नासापुट पार्श्वग्रंथी, निद्राप-
स्मार, नीलरक्तपित्त, नेत्ररोग. चरित्रें:—नागार्जुन. व न-
स्प ति.—नागली, नागवेल, नारळ, निवडुंग. निशोत्तर,
नीलकलमी, नीळ. चरित्रें:—नागेली, प्रा णि शा स्त्र.—
नागमणि. र सा य न.—नत्र (नायट्रोजन), नत्राम्ल (नाय-
ट्रिक ॲसिड), नवसागर, निओबिअम, निकल, निलीन,
निलीय, नीळ, नीळळ. चरित्रें:—निप्से, यं त्र शा स्त्र—
चरित्रें:—नास्मिथ जेम्स. वा स्तु शि ल्प.—नगररचनाशास्त्र.
ग णि त.—निर्णायक. ज्यो ति ष.—नवग्रह, नक्षत्रपद्धति
व तारकापुंज. चरित्रें:—नासिश्दीन, नीलांबरशर्मा, नीळकंठ
धर्मपूरकर, नृसिंह. अ र्थ शा स्त्र.—नाणकशास्त्र. भू शा स्त्र.—
नद्या व नाले. सा हि त्य शा स्त्र.—नवरस, नाटकगृहें,
नाट्यशास्त्र, नायिका व नायक. चरित्रें:—नाटेकर. शा री र
व इं द्रि य वि ज्ञा न.—नाक. का य दे शा स्त्र.—नागरि-
कत्व. त त्व ज्ञा न.—निराशावाद आणि आशावाद, निसर्ग-
वाद, नीतिशास्त्र. ख नि ज.—नीलमणि. औ थो गि क.—
निबें (टोकाची टोकें). चि त्र क ला, चरित्रें:—नॉस्ट
थॉमस. भा षा शा स्त्र.—नंदभाषा. धा र्मि क व सां प्र दा
यि क.—नगारा, नटराज, नंदी, नरक, नरमेध, नवरात्र,
नवरोज (पारशी), नवविधाभक्ति, नागपंथ, नाथपंथ, नाम-
करण, नास्तिक्यवाद. चरित्रें:—नंद (तिरुनलैपोवर), नर-
सिंहसरस्वती, नरहरितोर्थ, नरहरि सोनार, नवनाथ, नाट,
नाथमुनि, नानक (शीख गुरु), नारायण, निकोलस पोप,
निबार्क, निरंजनस्वामी, निवृत्तिनाथ. सं गी त.—नृत्य.

अक्षरार्थिकास—न.

धम्मपद—पाली धर्मशास्त्राचा सुत्तपिटक म्हणून त्रिपिटकापैकी जो एक भाग, त्यांतील खुद्दकनिकायांतील धम्मपद हा एक पोटवर्ग आहे. याची माहिती ज्ञानकोशाच्या चवथ्या विभागांत (पृ. २११) दिली आहे. यावरील टीकाहि मड्त्वाची असल्याने तिची माहिती पुढे दिली आहे.

जातक व धम्मपद टीका.—या ग्रंथाच्या वावर्तात वास्तविक टीका व टीकाकार हे दोन्हीहि शब्द अप्रयोजक दिसतात, कारण या दोनहि ग्रंथांमध्ये वास्तविक टीका म्हणजे पद्यांतील शब्दांचे व्याकरण व व्युत्पत्ति या दृष्टीने विवेचन, याने फारच थोडी जागा व्यापिली आहे. आणि बहुतेक ग्रंथ खरे म्हणावयाचे तर गोष्टिरूप प्रवचने यांनीच भरलेला आहे. आणि बुद्धघोष अथवा ज्या दुसऱ्या कोणी जातकद्वयणना व धम्मपदावरील टीका हे ग्रंथ लिहिले असतील, त्याला केवळ संग्राहक अथवा संपादक एवढेच नांव देतां येईल. कारण त्याचे काम केवळ ही प्रवचने अथवा गोष्टी एकत्र करून संपादन करावयाचे एवढेच होते.

धम्मपद टीका.—धम्मपदावरील टीका ही जातक टीकेला पूरक असून बरीच महत्त्वाची आहे, आणि तिच्यामध्ये जातक टीकेप्रमाणेच प्राचीन काळी लोकांच्या आवडीच्या असलेल्या अनेक विषयांवर गोष्टी असून त्यांपैकी बऱ्याच गोष्टी भरतखंडाबाहेर जगांतील इतर वाङ्मयामध्ये आढळतात. उदाहरणार्थ, या गोष्टींमध्ये आपणांला हरून-अलुरसीदप्रमाणे रात्री शहरांतून फिरणाऱ्या वनारसच्या राजाची गोष्ट, सर्वज्ञ वैद्य यांची काल्पनिक गोष्ट इत्यादि गोष्टी आढळतात. किसागोतमी हिची प्रख्यात गोष्ट आपणांला या ठिकाणी दृष्टीस पडते. ती आपले मेलले मूल हातांत घेऊन निराशेने इकडून तिकडे भटकत असतां बुद्धान्वळ येते. तो तिचे मूल जिवंत करण्याचे कबूल करतो, मात्र तिच्या ज्या घरांत अद्यापपर्यंत कोणीहि मेल नाही अशा घरांतून एक मोहरी घेऊन येण्यास सांगतो. ती विचारी घराघर जाऊन व्यर्थ शोध करीत फिरते. सरतेशेवटी तिच्या लक्षांत येते की, बुद्धाच्या मनांतून मरण हें सार्वत्रिक आहे, एवढीच गोष्ट केवळ माझ्या लक्षांत आणून घावयाची होती. तेव्हां तिचे समाधान होऊन तिने बुद्धाच्या संघामध्ये प्रवेश केला, ही गोष्ट पूर्ण परिचित अशा शांतवन कथांतील धर्तीवर रचिलेली आहे. ही गोष्ट जरी लक्षांत घेतली तरी ती खरोखर भरतखंडामध्येच उत्पन्न झालेली आहे, अशी खात्री होईल. यामुळे जेव्हां आपणांला अलेक्झांडरसंबंधी दंतकथांमध्ये, सुडोकॅलिस्थेनिस याच्या कांहीं पाठांमध्ये व अरबी, यहुदी, इराणी व कॉप्टिक (ईजिप्तमधील) अलेक्झांडरसंबंधी गोष्टींमध्ये या गोष्टिसारखांच एक आख्यायिका आढळून येते, तेव्हां प्रस्तुत बौद्ध दंतकथेचाच त्या ग्रीक गोष्टीवर परिणाम झाल्याचा जास्त संभव वाटतो; आणि रोहडे याच्या मताप्रमाणे ही गोष्ट मूळांत प्रसिद्धीमध्ये उत्पन्न झाली असावी, असे वाटत नाही. परंतु उदयन आणि वासवदत्ता यांच्या अद्भुत

कथेमध्ये प्रद्योत राजा उदयन याला फसवून आपल्या ताब्यांत आणण्याकरितां लांकडाचा हत्ती करून त्यामध्ये १० योद्ध्यांना लपवून ठेवितो, ही गोष्ट वाचतांना आपणांला द्वाज न घोड्याची गोष्ट हिंदुस्थानामध्ये आलेली असून, तिचाच प्रतिश्वनि प्रस्तुत गोष्टीमध्ये उठलेला दृष्टीस पडतो.

या ग्रंथाची रचना (धम्मपदावरील टीकेची) पुढील प्रमाणे आहे. धम्मपदांतील प्रत्येक पद्यावद्द किंवा पद्यसमूहावद्द असे सांगितले आहे की, ते प्रवचन (धम्मदेसना—याचा अर्थ ते पद्य अथवा तो पद्यसमूह आणि त्याच्यावरोबर सांगितलेली गोष्ट) बुद्धाने अमुक अमुक ठिकाणी अमुक एक अथवा अनेक मनुष्यांकरितां अमुक प्रसंगावरून केले. नंतर एक कथा सांगितलेली असते, आणि तिच्या शेवटी कांहीं पद्ये दिलेली असून नंतर त्यांतील प्रत्येक शब्दावर विवेचन केलेले असते. ही सर्व कथा, पद्ये व शब्दार्थविवेचन प्रत्यक्ष बुद्धाच्या तोंडी घातलेली असतात; सरतेशेवटी बहुतकरून या प्रवचनानंतर अथवा ही पद्ये ऐकून, त्या कथेमध्ये संबंध आलेला एक, अनेक अथवा हजारों लोक अथवा भिक्षु पुण्यमार्गास लागले अथवा अधिक पुण्यवान झाले, असे सांगितलेले असते. अनेक ठिकाणी मधून मधून जातक कथाहि सामील केल्या असून त्यांमध्ये त्या कथेंतील नायकाची पूर्वजन्मांची कृत्ये अथवा त्यांचे भवितव्य यांचे वर्णन असते. या कथांमध्येहि अनेक प्रकार आढळतात. कांहीं लांब, पाल्हाळिक कादंबरीवजा असून, कांहीं लहानशा मजेदार गोष्टी एखाद्या पद्याच्या स्पष्टीकरणार्थ मध्येच अरसिकाप्रमाणे घातलेल्या दिसतात. परंतु कांहीं मनोरंजक-काल्पनिक कथा व गोष्टी तत्कालीन लोकांत प्रचलित असलेल्या वाङ्मयामधून घेतलेल्या आढळतात. या सर्व गोष्टींमधून कर्म या तत्त्वाचे प्रतिपादन केलेले आढळते. मोगलान याच्या मृत्यूवद्दची कथा अन्वर्थक असून मनोरंजकहि आहे. कारण तीमध्ये धम्मपदावरील टीकेतील बऱ्याच गोष्टीप्रमाणे नम साधूवद्द (जैन भिक्षु) विरोध दाखविलेला आढळतो.

हा नम साधूवद्द विरोध विसाखा हिच्या गोष्टीमध्येहि दिसून येतो. ही गोष्ट अनेक दृष्टींनी महत्त्वाची आहे. परंतु तर्तांत तत्त्वाची परमावधि दाखविण्याचा प्रसंग म्हणजे त्या श्रामान व सात्त्विक श्राविकेला तिने पूर्वजन्मांत त्या वेळच्या बुद्धाची पूजा केली होती, म्हणूनच या जन्मांत अतोनात संपत्ति तिला मिळाली होती; आणि या जन्मांत तिने आपली संपत्ति बौद्ध भिक्षुसंघाला मोठमोठ्या देणग्या देण्यामध्ये खर्च करून टाकली होती व म्हणूनच तिला चांगल्या कर्माची प्राप्ति झाली होती, असे दाखविले आहे. कांहीं गोष्टी तर तिपिटकामध्ये आढळून येणाऱ्या गोष्टींचीच पाठांतरं आहेत. उदाहरणार्थ, गोधिक या साधूची गोष्ट घ्या, हा निर्वाणाप्रत जाण्याकरितां आपली मान कापून घेतो, आणि नंतर मार हा त्याच्यासाठी

विनाकारण शोध करीत असतो. या गोष्टीमध्ये आणि संयुक्तनिकायामध्ये सांगितलेल्या गोष्टीमध्ये फारच थोडा फरक आहे. तथापि जातक ग्रंथाप्रमाणे या संप्रदांतीहि मधून मधून विनोदाला अवसर दिला आहे, ही गोष्ट पुढे दिलेल्या हृष्टी गाढवाच्या गोष्टीवरून दिसून येईल. ही गोष्ट जातकाच्याच स्वरूपामध्ये असून तिचा थोडक्यांत सारांश असा आहे:—एक व्यापारी कांहीं मडकी विकण्याकरितां एक गाढव घेऊन वनारसहून तक्षिला शहरीं जातो, तेथे आपला मारुळ विकीत असतां तो गाढवास गांवाबाहेर घरावयास सोडतो. तेथे त्याचे एका गाढवाबरोबर भाषण होतें. तिला या गाढवाला इतके मैल जड ओझे वाहून आणावे लागतें, आणि घरीं गेल्यावर त्याची पाठ आणि पाय नेण्यास कोणिहि नसतें, म्हणून त्याची फार कीव येते. या भाषणामुळे तो गाढव रागावून वनारसला परत जाण्याचे नाकारतो. चाबकाच्या फटक्यांचाहि कांहीं उपयोग होत नाही. अखेरीस त्याच्या धन्याच्या दृष्टीस ती गाढवी पडते; आणि त्यावरून त्याला त्या गाढवाच्या हृष्ट्याच्या कारणाची कल्पना येते, आणि तो त्याला स्त्रीप्रभावानें वठणीस आणण्याचा निश्चय करतो. तो त्याला एक सुंदर गाढवी बायको करून देण्याचे कबूल करतो, तेव्हां तें गाढव आनंदित होऊन मोठ्या खुषीनें धांवत घरीं येतें. परंतु थोड्याच दिवसांनीं जेव्हां तें आपल्या धन्याला त्याच्या वचनाची आठवण देतें, तेव्हां तो म्हणतो कीं, मी माझा शब्द मोडणार नाही, मी तुला एक बायको आणून देईन. परंतु मी तुला एकट्यालाच काय तें खावयाला देणार आणि तुम्ही दोन झाल्यावर तें तुम्हाला पुरेसें होईल कीं नाही, तें तूं आपलें पहा. तुम्ही दोघे एके ठिकाणीं राहिल्यावर तुम्हाला मुलें होतलें, आणि मुलें झाल्यावर तें अन्न तुम्हाला पुरेसें होईल कीं नाही तें तूंच आपलें पहा. इतके धन्याचे शब्द ऐकल्याबरोबर त्या गाढवाची बायको करण्याची इच्छा पार मावळून गेली.

धम्मपाल—एक बौद्ध ग्रंथकार. यानें थेरी गाथांवर टीका लिहिली आहे. धम्मपाल हा बुद्धघोषानंतर लवकरच होऊन गेला असून तो सिंहलद्वीपलगतच्याच दक्षिण हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावरील एखाद्या विहारामध्ये रहात असावा. धम्मपाल आणि बुद्धघोष यांच्या दरम्यान फारसा काल गेलेला नसावा. कारण त्यांच्या ग्रंथांमध्ये सर्वत्र एकच मते प्रतिपादन केलेला दिसतात. दोघांनीं हि त्याच आधारांचा उल्लेख केलेला आहे; व दोघांची प्रतिपादनाची पद्धतहि एकच आहे. ते दोघेहि बहुतवरून एकाच पंथातील असून, दोघेहि अनुराधपूर येथील परंपरेपैकीच असावेत. थेरी गाथावरील या टीकेच्या शेवटी धम्मपाल यानें तान जुन्या टीकांचा (अद्रकथा) उपयोग केला असल्याबद्दल लिहिलें आहे. आणि या सर्व टीकांचें महत्त्व याच एका गोष्टीमध्ये दिसून येतें कीं, त्या टीका बुद्धघोष, धम्मपाल अगर दुसऱ्या कोणी अज्ञात ग्रंथकारानें लिहून ठेविल्या, किंवा संगृहित

केल्या असल्या, त्या खिस्ती शकाच्या पांचव्या अगर सहाव्या शतकामध्ये तयार झाल्या असल्या (त्यांचा सर्वांचा काल बहुधा परस्परांपासून फारसा दूरचा नाही) तरी त्या सर्वांमध्ये अतिशय प्राचीन कालची परंपरा कायम राहिलेली दिसते. थेरी गाथांवरील टीकेमध्येहि बहुधा बराच प्राचीन भाग असावा. उदाहरणार्थ, महा कुंडलकेसा हिच्या गोष्टीवरून आपणाला बुद्ध आणि त्याचे पहिले शिष्य यांच्या वेळां, निरनिराळ्या मतांचे लोक अनेक विद्वान साधूबरोबर तत्त्वज्ञानासंबंधी वादविवाद करून त्यांना हरविण्यासाठीं ठिकठिकाणीं कसे फिरत असत, याची कल्पना होते.

महा कुंडलकेसा ही राजाच्या जामदाराची मुलगी होती. एके दिवशीं तिनें एका चोराला सुळी देण्याकरितां नेताना पाहिलें, व तिचे त्याच्यावर मन बसलें. तिच्या बापानें लांच देऊन त्या चोराची मुक्तता केली आणि तिचे त्याच्याबरोबर लग्न लावून दिलें. परंतु त्या चोराला फक्त तिच्या अंगावरील जवाहिरांची गरज होती, तेव्हां तें लुबाडण्यासाठीं त्यानें तिला एकीकडे नेलें. परंतु त्याचा बेत तिच्या लक्षांत येऊन त्याला आलिंगन देण्याच्या निमित्तानें तिनें त्याला कड्यावरून ढकलून दिलें. परंतु या गोष्टीनंतर तिला बापाच्या घरीं न जावें असें वाटून, ती जैन भिक्षुणी झाली. परंतु तिला जैनाचीं मते पसंत न पडून ती जेथें प्रसिद्ध विद्वान लोक रहात असत अशा एका ठिकाणीं त्यांच्याशीं वादविवाद करण्यासाठीं गेली. परंतु तिला तिच्या बरोबरीचा कोणी वादविवाद करणारा न आढळल्यामुळे ती फिरत फिरत अनेक ठिकाणीं गेली. प्रत्येक लहानमोठ्या गांवां गेल्यावर तिनें वेशीं एक रामफळीची खांदी पुरावी, आणि त्या गांवांतील मुलांना सांगावें कीं, जर कोणाची माझ्याबरोबर वाद करण्याची इच्छा असेल, तर त्यानें या खांदीवर पाय द्यावा, आणि असें झाल्यावर त्या मुलांनीं ती बातमी तिला सांगावी. जर ती खांदी एक आठवडाभर तशीच उभी राहिली तर ती घेऊन तिचे पुढें जावें. याप्रमाणें ती सावर्थां शहरीं आली. तेथें सारांपुत्र यानें तिच्याशीं वाद करून तिला बौद्ध बनविलें. बुद्धानें स्वतः तिला दीक्षा देऊन संघांत घेतलें. या टीकेत जरी कांहीं गोष्टी सुंदर आहेत, आणि अपदानांतील अनेक अवतरणें घेतल्यामुळे ही टीका बरीच महत्त्वाची आहे, तरी या गोष्टी कांहीं ठिकाणीं अगदीं बालिश व अनेक ठिकाणीं वेवळ पद्यांवरून बनविलेल्या दिसतात. मधून मधून त्या इतक्या नीरस आणि चातुर्यरहित दिसतात कीं, थेरी गाथांशीं यांची तुलना केली असतां एकदम रसभंग झाल्याचा भास होतो.

धरणागांव—मुंबई, पूर्वखानदेश, एरंडोल तालुका. हा एरंडोलपासून ७ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १४१७२. मोंगलांनीं हा तालुका जिंकिला त्यावेळेस (१६००) “ जिरिफाफ ” व “ भिरान ” या नांवाच्या कापडाकरितां हा प्रसिद्ध होता. येथें १६७४ सालीं इंग्रजांनीं वखार घातली. पुढच्याच

वर्षी हा शिवाजीने लुटला, व पांच वर्षांनी (१६७९) पुन्हा एकदां लुटला. स. १६८५ मध्ये संभाजीने हा तालुका उध्वस्त केला. मराठ्यांच्या भ्रमदानांत येथे बारंबार भिल्ल लोक लुटालूट करीत असत. हा १८१८ साली ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आला व १८२५ ते १८३० यांच्या दरम्यान सर जेम्स औरॅम याने येथे भिल्ल पलटण उभारली. इ. स. १८४४ मध्ये येथे प्रथम सरकी काढण्याचा कारखाना निघाला. येथे कापूस, जवस, वगैरेचा बाराच व्यापार चालतो. पूर्वी येथील कागद व कापड नामांकित असे. आतां कागद होत नाही पण हातमाग चालू असून जाडभरडे कापड व लुगडी काढतात. हल्लीं येथे कापसाचे जीन व प्रेस १०११२ आहेत. येथे औटॅरमचा बंगला असून पोष्टऑफिस व ४ शाळा आहेत. येथे म्युनिसिपालिटी असून तिचे १८७९ साली उत्पन्न ४३८० रु. होतें. [ग्लाडविन-एने-ई-अक-बरी; ब्रूस-अॅनरुस पु. २; ऑर्म-हि. फ्रॅगमेंटस.]

धरमजयगड—छोटा उदेपूर संस्थानची राजधानी. हे गांव संस्थानच्या जवळ जवळ मध्यावर असून मांड नदीच्या काठावर आहे. येथे संस्थानिकाचा राजवाडा, पोलिस ठाणे, शाळा, दवाखाना, तुहंग ह्या मुख्य इमारती आहेत. [छत्तीसगड पयु. स्टेट्स ग्याझे.]

धरमपुर, संस्थान—मुंबई इलाखा, सुरत पोलिटिकल एजन्सीतील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ७०४ चौरस मैल. उत्तरेस सुरत जिल्ह्याचा चिरवली तालुका व वासदा संस्थान; पूर्वेस सुरगाण व डांग संस्थाने; दक्षिणेस नाशिक जिल्हा; पश्चिमेस सुरत जिल्ह्याचे वलसाड व पारडी तालुके. बहुतेक सर्व संस्थान डोंगराळ व अरण्यमय आहे.

या संस्थानांतून दमणगंगा, कोलक, पार, औरंग व अभिका या नद्या वाहतात. पाऊस ७५ इंच पडतो. हवा रोगकारक आहे. ह्या संस्थानास पूर्वी रामनगर म्हणत असत. १५७६ साली येथील राजा भडोच येथे अकबराचा प्रधान तोडरमल्ल ह्यास भेटावयास गेला होता. स. १६७२ मध्ये शिवाजीने रामनगर कारबीज केले तेव्हां तेथील राजा पळून दमण येथे फिरंग्यांच्या आश्रयास गेला होता. १८ व्या शतकांत मराठ्यांनी धरमपूरची ७२ खेडी आपल्या ताब्यांत घेतली होती. वसईच्या तहानंतर धरमपूरचा राजा पेशव्या-ऐवजी इंग्रजांस खंडणी देऊ लागला. येथील राजे सिसोदिया वंशातील आहेत. सांप्रतच्या संस्थानिकांचे नांव महाराणा श्रीविंध्य देवजी मोहन देवजी असे आहे.

संस्थानांत २७२ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ९५१७१. पैकी शेंकडा ९५ पेक्षा अधिक लोक हिंदू आहेत. या संस्थानांत जंगल २२९ चौरस मैल आहे. मोहाची फुले, सागवान, शिशाचीं लांकूड वगैरे जंगलांतील उत्पन्न आहे. मुख्य पिके तांदूळ, कडधान्य, चणे व ऊंस आहे. शेतसारा काही नारणे व काही धान्य या रूपांत भरतात. कर्जफेडी-करितां शेतजमीन विकण्याची परवानगी नाही.

गां व.—हेच राजधानीचे मुख्य ठिकाण असून, त्याची लोकसंख्या. ६३४४ असून पैकी ५३१६ हिंदू आहेत. येथे शाळा, दवाखाने वगैरे आहेत. [इंपे. ग्याझे.]

धर्नादा—मध्य हिंदुस्थानांतिल ग्वाल्हेर रेसिडन्सीतील एक ठाकुरात. क्षेत्रफळ ४१ चौरस मैल. हांत ३६ गांवे असून लोकसंख्या. (१९११) ५१०९. उत्पन्न १० हजार रुपये आहे. [सेन्सस ऑफ इंडिया. १९११ पु. १७.]

धर्मकीर्ति—एक बौद्ध ग्रंथकार. याने बौद्धसंगीत नांवाचा अलंकारावर एक ग्रंथ लिहिला असून त्यावद्दल अनेक कवींनी उल्लेख केलेले आहेत. चिनी प्रवाशी ह्युएनत्संग याच्या लेखाच्या भाषांतरांत धर्मकीर्ति हा त्याचा समकालीन हाता असे दिसते; व ह्युएनत्संग इ. स. ७०३ मध्ये मेलला. यावरून धर्मकीर्ति इ. स.च्या सातव्या शतकांत झाला असावा.

धर्मपुरी—मद्रास इलाखा. सालेमजिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ९४३ चौरस मैल. या तालुक्याच्या पश्चिम सीमेवरून कावेरी नदी वहाते व वायव्यभागांतून सनत्कुमार नदी वहाते. ह्या दोन नद्यांच्या संगमाजवळ ' होगेनकळ ' नांवाचा धबधबा आहे. लोकसंख्या (१९२१) २१६१३३. तालुक्यांत खेडी ५८० आहेत. या तालुक्याचे मुख्य गांव धर्मपुरी हेच आहे. येथील लोकसंख्या आठ हजारोंवर आहे. येथे एक जुनाट किल्ला आहे. [इंपे. ग्याझे० पु. ११]

धर्म व धर्मशास्त्र—धर्म शब्दाला हल्लीं इंग्रजीतील रिलिजन या शब्दाचा अर्थ जोडला गेला आहे त्यासंबंधी विवेचन परमार्थसाधन या लेखांत केले आहे.

धर्मशास्त्राच्या ग्रंथांत आढळून येणारे जे विधिनिषेधांचे नियम आहेत त्यांस शास्त्ररूप जरी सूत्रकालांत प्राप्त झाले तरी त्या नियमांपैकी बऱ्याच नियमांचे अस्तित्व बऱ्याच पूर्व कालापासून असले पाहिजे श्रौतगृह्य आणि धर्म ही तिन्ही मिळून कल्पवेदांग होतें.

धर्म म्हणजे काय.—श्रौत नियम हाच धर्म होय अशी मीमांसाकारांची वृत्ति होती. धर्म हा शब्द ऋग्वेदांतच सोंबळा झाला होता. त्यांत धर्म म्हणजे यजनविषयक क्रिया व त्यांची अंगे असाच अर्थ होता. याला उतारे अनेक देतां येतात. [स्वाध्याय, वर्ष १ अंक ८ ऋग्वेदांत धर्म. य. रा. दांते]. धर्म हा शब्द महत्त्व पावला असल्यामुळे हा शब्द आपल्या इष्ट विचारमालेस आणि क्रियामालेस लावून ध्यावा अशी वृत्ति प्राचीन काळी पौराणिकांनी तशीच धर्मशास्त्रकारांनी ठेवली होती. धर्मशास्त्र म्हणून जे उपदेश केले जात त्यांची वेदमूलकता बेताचीच आहे ही जाणीव मनुस्मृति-कारांस होती आणि यामुळेच " श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः " हे वाक्य मनुस्मृतींत आले होतें. मीमांसकांची वृत्ति श्रौतधर्म नियमबद्ध करावा आणि तो वेदवाक्यावर अवलंबून ठेवावा आणि इतर सर्व व्यवहार समजून सर्वसामान्य आयुष्यक्रमास वैदिक शब्दाचा बंध नसावा या प्रकारची होती.

पण या प्रकारचे व्यवहारस्वातंत्र्य समाजांत त्यावेळीं रुजले नाही याचे कारण नेहमींच्या व्यवहारास कांहीं तरी नियमबद्धता पाहिजे ही भावना होतीच व शिवाय जो वेदांतर्गत स्मार्त धर्म होता त्यासहि जैमिनीच्या विचार-पद्धतीप्रमाणे धर्मांत स्थान नव्हते. स्मार्त धर्माचा पगडा लोकांवर होताच व श्रौतधर्म बुडत चालला असतां व स्मार्त-धर्म हा बऱ्याच अंशां श्रौतसंक्षेपरूपी असल्यामुळे त्या धर्मास तरी लोकांस बुडू द्यावयाचे नव्हते; शिवाय परंपरागत आचारविचार व लोकरीति यांना जर शास्त्रीय दृष्टीने स्थान नाही तर त्यांचे महत्त्व तरी लोकांस कसे भासणार व ते भासले नाही तर समाजास पूर्वरूढींचे व नियमांचे नियंत्रणहि राहणार नाही, यामुळे धर्म शब्दाचा मक्ता मीमांसाकारांनी जो तीन अर्मांवरील कर्मास दिला होता त्याविषय बंड करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. कदाचित् असेहि असू शकेल की, धर्म शब्द हा मांत्रसंस्कृतीत व त्याचप्रमाणे सूतसंस्कृतीतहि असावा पण तो निरनिराळ्या अर्थाने असावा. उपनिषत्कालाची धर्म या शब्दासंबंधाने वृत्ति काय असावी हे निश्चित होत नाही. धर्म या शब्दापेक्षां ब्रह्म या शब्दालाच त्यांनी अधिक प्राधान्य दिले आहे व धर्म हा शब्द उपनिषदांत फारच थोड्या वेळां येतो तथापि त्यावेळेस कर्मकांडास अत्यंत कमी महत्त्व देणारे आरण्यकीय ब्रह्मवेत्ते धर्म या शब्दाचे प्रथीर्शा ऐक्य करण्यास बरेच नाखूप असावेत. “धर्म ही कांहीं चांगली गोष्ट आहे आणि अधर्म ही कांहीं वाईट गोष्ट आहे” इतपत जाणीव छांदोग्योपनिषद् आपल्या सातव्या खंडांत दाखविते व तैत्तिरीय उपनिषत् “धर्मचर” (जे धर्मकाम असतील त्यांच्याशी तसे वर्तवे) इत्यादि मनो भावना व सत्कर्म यांस प्राधान्य देणाऱ्या भावना व्यक्त करतें (अनुवाक ११).

धर्म या शब्दाचा सूतसंस्कृतीत निराळाच अर्थ होत गेला आणि धर्म म्हणजे विशिष्ट कर्म असा अर्थ न घेतां लो.टिळक म्हणतात त्याप्रमाणे मुह्यत्वेकरून व्यावहारिक नीतिबंधनांस किंवा समाज धारणार्थ निघालेल्या व्यवस्थांस लाविला आहे.

धारणाद्धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः ।

यस्याद्धारणसंयुक्तम् सधर्म इति निश्चयः ॥

या तऱ्हेचे वाक्य समर्थनार्थहि त्यांनी दिले आहे व सामान्यतः धर्म याचा अर्थ चांगल्या तऱ्हेने वागणे असा व्यावहारिक अर्थ त्यांनी प्राचीन कालीहि प्रचारांत आणला होता असे भारतातील उतारे घेऊन दाखविले आहे. त्यास खुद्द धर्मेणाधिगतो यैश्च वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्ष हेतवः ॥

(मनु, १२.१०९)

यासारखे धर्मशास्त्रांतील उतारे जोडतां येतील.

आतां धर्मशास्त्राच्याच घटनेकडे वळू. धर्मशास्त्र प्रथमतः केवळ कल्पशास्त्राचा भाग म्हणून अवतीर्ण झाले. त्यावेळेस प्रचलित सामाजिक रीतींचा आणि वैदिक संस्कृतीचा संबंध

जोडून देण्याचा प्रयत्न त्यांत आपणांस स्पष्ट दिसून येतो. एकीकडे प्रचलित व्यवहारास वैदिक संस्कृतीची जोड द्यावयाची व दुसरीकडे त्यांत प्रचलित समाजनांतांस अधिकाधिक स्थान द्यावयाचे व एकंदर व्यवहारास धर्मशास्त्राच्या ताब्यांत द्यावयाचे; या तऱ्हेने धर्मशास्त्राचा विकास झालेला दिसतो. यासाठी धर्मशास्त्र आणि कार्यदेशास्त्र यांची संगति कशी काय वाढत गेली व तिचा ब्राह्मण जातीवर कसकसा परिणाम होत गेला याच्या विवेचनाकडे आपण लक्ष देऊं.

धर्मशास्त्रीय वाङ्मयाच्या वाढीसंबंधाने असे सांगतां येईल की पहिले वाङ्मय सूत्रग्रंथ असून ते सर्वांत प्राचीन होत. त्यापैकी फार थोडे उपलब्ध आहेत. त्यांच्या नंतरचे ग्रंथ म्हणजे स्मृतिग्रंथ होत व त्यानंतरचे ग्रंथ म्हणजे त्यांवरील टीका, वृत्ती वगैरे होत. कांहीं निबंधग्रंथाहि झाले आहेत. बौधायनाचा ग्रंथ, अस्तित्वांत असलेल्या ग्रंथांत फार जुना आहे असा समज आहे. आपस्तंब आंत्रकालीन ग्रंथ होय, मनुस्मृतीचा काल अनिश्चित आहे. तो तुल्यरुने ख्रिस्तपूर्व दोनशे-पासून ख्रिस्तोत्तर दोनशे एवढ्या काळांत केव्हातरी असा ठरविला आहे तर डॉ.केतकर यांनी ख्रिस्तोत्तर २२७ ते ३२० या काळांत घातला आहे. हा काळ डॉ. हॉकिन्स वगैरेनां मान्य आहे. तथापि दुसऱ्या अनेक संशोधकांस मान्य नाही. याज्ञवल्क्य हा मनुस्मृतीनंतरचा ग्रंथकार व पराशर हा अत्यंत अलीकडचा ग्रंथकार असावा. बहुतकरून हा सुसुलमानां भंमलांतच झालेला असावा. दक्षिणेकडे पराशरावर टीकाग्रंथ लिहून पराशराने केलेली घाण पुसटून टाकणारा ग्रंथ म्हटला म्हणजे पराशरमाधवोय होय. याचीच व्यवहार माधवीय ही पुरवणी होय. उत्तरकाली व्यवहार व आचार-प्रायश्चित्त या दोहोंचे पृथकरण होऊन निरनिराळ्या प्रकारचे ग्रंथ झाले आहेत. विज्ञानेश्वराची मिताक्षरा, व्यवहार मयूख, दायभाग इत्यादि पुस्तके कायद्याकडे अधिक लक्ष देतात, तर निर्णयसिंधु, धर्मसिंधु, शूद्रकमलकर वगैरे ग्रंथ आचार-प्रायश्चित्ताकडे अधिक लक्ष देतात. कांहीं अर्वाचीन स्मृतीहि केवळ प्रायश्चित्तांचाच विचार करतात. धर्मशास्त्रामध्ये कायदा कसा शिरत गेला आणि त्याने भारतीय कायदेशास्त्रावर कसा परिणाम घडविला इकडे आतां लक्ष देऊं.

ध म शा स्त्र आ णि का य दा.—कोणत्याहि देशांत कायदेविषयक घडामोडी ज्या होतात त्यांत तेथील संस्था, देशांत जो शासक वर्ग असेल त्याचे या संस्थांसंबंधाने असलेले विचार, आणि या विचारांनां अमलांत आणण्यास उपयोगी अशी साधनसामुग्री व उपकरणे या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. (अमेरिकेंत समाजघटक कायद्याचा जो अर्थ आहे त्या अर्थाने म्हणजे) शासन संस्थांनां बंधनकारक असणारा कल्पनासमुच्चय या अर्थाने समाजघटक कायद्याचे अस्तित्व भारतांत होतें. तसेच कायदेकार मंडळें पुष्कळ प्रकारचीं भारतांत होतीं. समाजाचे शासन करण्याच्या संबंधांतील विवक्षित कल्पनांचा संगतवार समुच्चय कसा कसा तयार

झाला याचें आतां विवरण करूं. समाजःचा मार्ग नीट दिसावा व आक्रमिल जावा यासाठीं आपण, पूज्य मानल्या जाणाऱ्या वाङ्मयांत किंवा पूर्वी घडलेल्या घटनेंत एखादी आज्ञेच्या स्वरूपाची अथवा उपदेशाच्या स्वरूपाची कांहीं उक्ति शोधून काढण्याचा प्रयत्न सामान्यतः करीत असतो; अशी उक्ति न सांपडल्यास हितसंबंध हा मुख्य मुद्दा धरून त्याजवर आपण आपली विचारसरणी उभारतो, व या हीनविचारापासून कांहीं आचारनियम ठरविण्याचा प्रयत्न करतो. प्राचीन भारतांत या सर्व पद्धतींचा समाजमार्गदर्शनाच्या कार्यांत उपयोग करून घेतला गेला. सामान्यतः श्रुति, स्मृति, पुराणें यांतील आधार काढून समाजनिर्गत्रणा करीत असत. श्रुतीमध्ये आज्ञार्थी व विषयार्थी वाक्ये सांपडतात, तीं व्यवहारनियम म्हणून स्वीकारलीं जात. पण त्यांचा व्यवहारार्थां संबंध कितपत येत असे याबद्दल शंकाच आहे, कांकी मीमांसकांचा प्रयत्न श्रौत-धर्म स्पष्टीकरणार्थ होता. स्मृतींमधील नियमहि याचप्रमाणें उपयोगांत आणित. पूर्वी घडलेल्या गोष्टी दाखले म्हणून गोळा करण्यासाठीं इतिहासपुराणांचें आलोचन करीत. पुष्कळ बाबतींत या सर्व आधारांकडे अद्यापिंह बघतात, व त्यांची विवक्षित गोष्टीला अनुकूलता आहे कीं नाहीं हें पाहतात. पुराण व इतिहास यांचा अभिप्राय वेदकाळीं देखील पहात असत. आज पुराण व इतिहास या नांवांनीं जे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत ते वेदकाळीं होते, असें केव्हांहि म्हणतां येणार नाहीं. परंतु या प्रकारचें कांहीं तरी लिखाण त्या काळीं होते असें विधान करण्यास जागा आहे. अथर्ववेदांत (१५. ६, ४ इ.) व शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ४, ३, १२) आणि तीन उपनिषदांत इतिहासपुराण नांवाखालीं येण्यासारखीं लिखाणें पूर्वी असल्याबद्दलचे उल्लेख आहेत. एवढेंच नव्हे तर इतिहासपुराणाला पांचवा वेद म्हटलें आहे. कोणत्याहि लोकांचा विचारविषयक इतिहास तपासून न अभ्यासून त्यांची समाजशासनाची पद्धति आपल्याला नीट समजावी व तिची परंपरा व विकाससरणी लक्षांत यावी असें वाटत असेल तर सदरील इतिहासाचा अभ्यास खालील वर्गीकरणानुसार करण्यांत यावा; (१) सामाजिक संस्थांच्या संबंधाचा, उदा० विवाह वगैरे संस्थासंबंधाचा विचार. (२) राजकीय संस्था-विषयक, उदा० राजधर्म, प्राग्विकधर्म (न्यायाधिशाचा धर्म), सभाधर्म इत्यादि विचार. (३) आपल्याला मार्गदर्शक होतील असे नियम शोधून काढण्याच्या पद्धतिसंबंधांचा विचार (आधुनिक परिभाषित या पद्धतीला कायद्याची पद्धति असें नांव देतां येईल). (४) धर्मविषयक गोष्टींशीं संबंध असलेल्या विषयासंबंधांचा विचार, उदा० धर्मसंबद्ध न्यायशास्त्र किंवा वेदाचा अर्थ लावण्याचें शास्त्र.

ज्ञानशाखांपैकी या वरील सर्व शाखांचा प्राचीन भारतांत बराच विकास झाला होता. परंतु या सर्व शाखांचा अभ्यास केवळ धर्माज्ञानासनें होत होता. असो. आतां लों किंवा

कायदा या शब्दाच्या व्याप्तीसंबंधानें विचार करून कायद्याचा इतिहास ' याची व्याख्या ठरवूं.

ऑस्टिनची जी ' कायदा ' शब्दाची व्याख्या आहे ती खरी धरली तर कायद्याचा इतिहास लिहावयाचें हातीं घेतांच ही व्याख्या उपयोगांत आणण्यानें अडचणी उत्पन्न होतात; पूर्वीच्या घडामोडीकडे लक्ष फिरवितांच ऑस्टिनची व्याख्या अडचणी उत्पन्न करते. एखाद्या न्यायाधिशानें एखाद्या चालीला मान्यता देणारा असा निवाडा आज दिला तर तो न्यायाधीश असें कांहीं म्हणत नाहीं कीं, ही विवक्षित चाल मला स्वतःला मान्यता देण्यासारखी वाटते व म्हणून तिला कायद्याचें स्थान मी आपल्या अधिकारांनें देतो, अथवा देऊं इच्छितों. न्यायाधीश असें म्हणतो कीं ती चाल अगोदरच कायद्याचें काम करीत होती, त्यानें निवाडा करण्यापूर्वी तिला कायद्याचेंच स्वरूप होतें. या प्रकारची विचारसरणी जर तो न पत्करील तर अस्तित्वांत नसलेल्या कायद्याचा आधार घेऊन त्यानें आरोपी मनुष्याला दोषी ठरविलें किंवा त्याजवरील खटल्याचा निकाल दिला असा अपवाद त्याला लागेल. न्यायाधिशानें निवाडा दिला म्हणजे ज्या चालीचा या निवाड्यांत त्यानें मान्यता दिली असेल ती चाल कायद्याच्या सदरांत येऊन पडते हें खरें; परंतु प्रश्न असा आहे कीं हा निवाडा होण्यापूर्वी ती चाल कायदा होती अगर नव्हती? ऑस्टिनची विचारपद्धति घ्यावयाची तर सदरील चाल निवाड्यापूर्वी कायदा बनली नव्हती असें म्हटलें पाहिजे, मग ती चाल अस्तित्वांत आणणारे लोक तिला कायदा या नांवांनीं खुशाल संबोधत पाहिजे तर. ही ऑस्टिनची विचारपद्धति आपण उचलली तर इतिहासलेखनांतच केवळ नव्हे तर आपल्या व्यवहारांतहि जज्जांनीं दिलेले निवाडे सत्ताधारी कायदेमंडळांनीं कोरे केलेले कायदे व कायदेग्रंथ यांखेरीज मार्गें दाखविण्यास दुसरें कांहींच रहाणार नाहीं. हिंदूंचा कायदा अद्यापि बहुतांशांनीं 'निवाड्याचा कायदा ' या स्वरूपांत आहे. त्यामुळें हिंदूंच्या व्यवहाराच्या बाबतींत ऑस्टिनपद्धति विशेषच अडचणी उत्पन्न करील. हिंदूंच्या व्यवहाराच्या अशा पुष्कळ बाबी आहेत कीं त्यांसंबंधानें जज्जांचे निवाडे अद्यापि झालेले नाहींत त्यामुळें वरील प्रकारानें हिंदु धर्मशास्त्रांतल अति पूज्य वचनेंहि कायदासदरांत येणार नाहींत व त्यायोगें हिंदु समाजाला तीं बंधनकारक म्हणून समजलीं जाणार नाहींत.

कार्नेगी नांवाच्या एका अमेरिकन धोड्याधिशानें, अमेरिकन काँग्रेसनें केलेला विवक्षित नमुन्याच्या व्यापार-संघ-मंडळांनां बंदी करणारा कायदा उघडपणें धाड्यावर बसविला होता; त्यासारखीच हिंदु धर्मशास्त्रांतल वचनें वरील प्रकारानें धाड्यावर बसविणाऱ्या हिंदूंची स्थिति होणार आहे. सदरील अमेरिकन कोट्याधिशाला कमिशननें त्याच्या वेकायदा वागण्यासंबंधानें प्रश्न विचारतां तो असें म्हणाला कीं, काँग्रेसनें केलेला हा कायदा होतो कीं नाहीं हाच मला संशय आहे,

म्हणून मी तो मानत नाही. तो आपल्या बाजूचे समर्थन येणेप्रमाणे करू लागला: आमच्या देशाचे जे वरिष्ठ न्यायकोर्ट, त्याने अद्यापि या कायद्यासंबंधाने तो राष्ट्रघटनेच्या मूळ सन-देला धरून आहे असे मत दिलेले नाही तेव्हां मी त्याची प्रतिष्ठा काय म्हणून ठेवावी. या कोर्टाधिशाला नंतर असे विचारण्यांत आले की, अमेरिकेच्या न्यायखात्याने ख्रिस्ती धर्मशास्त्रातील दहा आज्ञा राष्ट्रघटनेप्रमाणे सनदशीर असल्या-बद्दलचे मत दिलेले नाही. तेव्हां तुम्ही या आज्ञा स्वतःला बंधनकारक मानता किंवा नाही? तर तात्पर्य असे की, ऑस्टिनच्या विचारसरणीप्रमाणे हिंदु कायद्याचा इतिहास लिहावयाचा म्हटले तर त्यांत राजांच्या आज्ञा व न्यायकचे-न्याचे निवाडे यांखेरीज कांहींच घालतां येणार नाही. अर्थात् अशा तऱ्हेचा इतिहास तयार करणे जवळ जवळ अशक्य होईल. कारण यासंबंधाचे आपले साहित्य फारच अल्प आहे व असा इतिहास लिहिता तरी तो फारसा उपयोगी होईल असे वाटत नाही. याप्रकारे ऑस्टिनच्या कायदा-विषयक कल्पना शिरसावेद्य मानून कायद्याचा इतिहास लिहा-वयाचा नाही असे कोणी ठरविले तर त्याने कायद्याच्या बाबतीत कोणत्या कल्पनेचा आश्रय करणे योग्य होईल, हा एक प्रश्न आहे. या प्रश्नाचा आतां विचार करू. कायदे म्हणजे समाज ज्या नियमांना बंधनकारक मानून पाळतो ते नियम अशा कायद्याची व्याख्या केली तर कायद्याचा इतिहास लिहि-णाराला ती बरीच उपयोगीची होईल. या व्याख्येनुसार काय-द्याचा इतिहास लिहितांना ऑस्टिनच्या व्याख्येप्रमाणे ज्या नियमांना कायदे हे नांव लावतां येईल, ते नियम व इतर सर्वसाधारण पाळले जाणारे नियम यांचा उल्लेख वेगळा वेगळा करण्याचा प्रयत्न व्हावा. धर्मशास्त्रातील नियम इति-हासकाराने यावयाचे ते त्याला खरोखरी अंमलांत आणले जाणारे नियम सांपडणे अशक्य होईल तेव्हांच यावे. जेव्हां देशाचा कायदा या प्रकारचा शब्दप्रयोग केला जातो. तेव्हां सर्व देश समुच्चयरूपाने आपल्या मनांत असतो. देशाचा कायदा म्हणजे समाजाच्या सर्व बाजूंच्या जीवनाचे नियंत्रण करणारे एकीकृत नियमसमूह. देशांत ज्या संस्था असतील त्या सर्वांना कायद्याची बाजू असते म्हणून कोणत्याहि देशाचा कायदा पूर्णत्वाने सांगायचाच पत्करले म्हणजे या कायद्याच्या बरोबर तेथील सर्व संस्थांचा परामर्शही लेखकाने घेतला पाहिजे. या रीतीने कायद्याचा इतिहास याचा अर्थ विशिष्ट देशातील संस्थांचा व त्या संस्थांचे नियंत्रण करणा-यांशी नियमावली तयार करतांना झालेल्या बौद्धिक प्रय-त्नाचा इतिहास असा होतो. युरोपांत आणि हिंदुस्थानांत आजवर झालेल्या घडामोडींची परंपरा जर आपण अवलो-किली तर आपणांस असे दिसून येईल की, व्यवहा-रांत राजकीय सत्तेचा अधिकार सारखा वाढत चाल-लेला आहे. एकंदर समाजशासनाचे आजचे कित्येक नियम जुन्या काळापासून चालत आलेले तेच आहेत. तथापि

फरक असा आहे की, या नियमांपाठीमागे जी सत्ता पूर्वी होती ती राजकीय सत्तेव्यतिरिक्त अशी होती व आज मात्र त्यांच्या पाठीमागे राजकीय सत्ता आहे. पूर्वी ज्या गोष्टींना राजकीयतर सत्तेचे पाठबळ लागत असे त्यांना आज राजकीय सत्तेचे पाठबळ लागते. राजा ज्या नीतिनियमांना मान्यता देण्याची लोकांवर सक्ति करील ते नीतिनियम म्हणजे कायदे अशा कायद्याची व्याख्या केल्यास इतिहास हा निरनिराळ्या धर्ममतांसंबंधाने व धर्मरूढीसंबंधाने निर-निराळ्या राजांना लोकांवर त्यांना मान्यता देण्याची सक्ति करण्याचा कितपत आग्रह धरला अथवा धरला नाही यासंबंधाचा इतिहास होणार आहे.

सामान्यतः हिंदु कायद्याचा इतिहास या विषयाचे तीन विभाग होतील:— (१) संस्थांचा इतिहास, (२) काय-द्याची संबद्ध अशा बौद्धिक व्यापाराचा अथवा तर्कशास्त्राचा इतिहास व (३) मनुष्याच्या जीवनक्रमावर राजकीय सत्तेचा अधिकार कसा वाढत गेला आहे त्याचा इतिहास.

आतां आपण धर्म व कायदा या गोष्टींमधील साम्ये व भेद काय आहेत ते पाहू. या दोन गोष्टींमधील भेद आपल्या लक्षांत आले म्हणजे कायद्याचा इतिहास तयार करतांना धर्मग्रंथांचा आपल्याला कितपत उपयोग होईल हे आपणांस ठरवितां येईल. प्रथम आपण साम्ये पाहू. (१) धर्म व कायदा हे दोन्ही प्रकारचे नियम प्रपंचातील अथवा व्यवहारांतील नियम आहेत. (२) दोन्ही नियम निश्चित ठिकाणांहून घ्यावयाचे असतात. (३) दोन्ही नियम वाढावयास विशेष सिद्धीच्या व सामान्य सिद्धीच्या विशिष्ट तर्कपद्धती उपयोगांत आणाव्या लागतात. (४) दोन्ही नियमांत समाजव्यवस्थेच्या व लोकभावनांच्या फेरफारामुळे आणि त्या त्या काळच्या विचारसरणीमुळे बदल होत असतो. (५) धर्म व कायदा या दोघांनाहि जी सत्य गोष्ट असेल किंवा ठरेल ती मान्य करावयाची असते. सत्यासत्य ठरविणे हा प्रश्न इतर शास्त्रांचा आहे. सत्यनिर्णयार्थ धर्म व कायदा या दोघांनाहि या इतर शास्त्रांवर अवलंबून रहावे लागते. तार्किक अथवा सामाजिक सत्य हे ठरवावयाचा धर्म अथवा कायदा या दोघांनाहि अधिकार नाही. (६) धर्म व कायदा दोन्ही नियमसमूह संघरूप आहेत. या नियम-संघांतील नियमांत बरीच परस्पर संगति ठेवलेली असते. कायद्यांत अथवा धर्मांत कोठेहि नवीन कल्पनेचा अंतर्भाव करावयाचा तर ती कल्पना अगोदर असलेल्या नियमसंघांत सुसंगतपणे बसवितां आली पाहिजे. तशी ती बसली तरच ती समाजशासनाचा एक भाग होऊ शकेल.

याप्रमाणे धर्म व कायदा या नियमसंघांची साम्ये दाख-विली. हे नियम निश्चित ठिकाणांहून उद्भूत करावयाचे असतात असे वर सांगितले. आतां यासंबंधांत येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की, दोघांची उगमस्थाने निश्चित असली तरी ती एकच असली पाहिजेत असे नव्हे. व्यवहारांतील

कायदा याचा 'रूढ असलेल्या चाली' असा अर्थ आहे. हा कायदा समाजाच्या घडामोडींतून व या घडामोडींच्या वर्णनपर कागदपत्रांतून शोधून काढावा लागतो. याच्या उलट धर्म याचा अर्थ चालीरीती कशा! असाव्या तें ठरविणारी मूलतत्त्वे असून हा तत्त्वरूप धर्म फार पूज्य गणल्या जाणाऱ्या विचारसंग्रहांतून शोधून काढावा लागतो. धर्म या सदरांत घातलेल्या विचाराचा थोडासाच अंश कायद्यांत अंतर्भूत झालेला आढळतो. उलटपक्षां, कायदा म्हणून मानल्या जाणाऱ्या कित्येक रूढींचे धर्मप्रतिपादक ग्रंथांत नांविनाशाहि आढळत नाही. असे. आतां धर्म व कायदा यांजमधील भेदाकडे वळू. धर्म व कायदा यांजमध्ये भेद पुष्कळ आहेत व त्यांची कारणेहि अनेक आहेत.

(१) कांहीं भेदांचे कारण असे आहे कीं या प्रत्येक शब्दांत उया निरनिराळ्या अर्थांच्या छाया आहेत त्या अर्थ छायांचा विचारावर घडलेला परिणाम. धर्म याचा स्वभाव असा एक अर्थ आहे. स्वभाव म्हणजे जन्मगुण, जन्मावरोवर घातलेला गुण. यावरून धर्म हा उत्पत्तीवरून ठरविण्याचा परिपाठ पडला. अर्थांत धर्म ठरविण्याच्या कार्यां इतिहासातील, पुराणांतील व प्राचीन कायदेग्रंथांतील विश्वोत्पत्तिविषयक अथवा विशिष्ट वस्तुनिर्माणविषयक कथा आणि श्लोक यांचा उपयोग होऊ लागला.

(२) धर्म व कायदा यांच्यामार्गे असणारी शासन किंवा मान्यताप्रवर्तक कारणे निरनिराळी आहेत. कायदा पाळावयाचा तो राजनिर्मित न्यायकचेत्यांकडून होणाऱ्या शिक्षा टाळण्याकरितां पाळावयाचा असतो. धर्म पाळावयाचा तो परलोकांची दुःखे टाळण्यासाठी, आत्मतुष्टीसाठी किंवा कोणत्याहि फलाची अपेक्षा न करतां तो एक स्वभावतः कल्याणमय गोष्ट आहे म्हणून पाळावयाचा असतो.

(३) धर्माचा अंमल समाजांत करावयाचा तो राजसत्तेची प्रत्यक्ष मदत न घेतां करावयाचा असे धोरण असे. धर्म काय आहे हें सांगणारे व धर्माचा अंमल करणारे वेग वेगळे असल्याने धर्मग्रंथ लिहिण्याची तऱ्हा कायदेग्रंथाच्या तऱ्हेहून निराळी असे. धर्मांनै समाजांचे नियमन करून त्याला वळण लावावयाचें तें सत्तेच्या जोरावर लावावयाचें नसून अप्रत्यक्ष रीतीनें लावावयाचें असल्यानें राजे लोक व प्रजाजन यांच्यामध्ये धर्मासंबंधानें तीव्र कर्तव्यभावना जागृत करणें जरूर होतें. व ही जागृती ग्रंथांच्या द्वारांच करणें अवश्य होतें. या कारणानें धर्मांचे प्रणयन करणाऱ्या लोकांनीं खालील गोष्टी केल्या. (अ) धर्मांची हेटाळणी केली असतां अमुक दुष्परिणाम होतील असें बयांदवार सांगून धर्मांबद्दल लोकांच्या मनांत आदरभाव वाढविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. (आ) ब्राह्मण हा न्यायाधीश नेमला जावा या मताचा त्यांनीं आप्रदानें पुरस्कार केला. (इ) ब्राह्मणांच्या पूज्यतेसंबंधानें त्यांनीं लांबलचक निरूपण केलें. ब्राह्मणाला त्यांनीं धर्माचा नारच करून ठेवेंलें होतें. (ई) वेद हे पूज्य आहेत,

ते नित्य आहेत व तेच धर्मांचे मूळ आहेत असा सिद्धांत दृढतेनें प्रस्थापित करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. (उ) ब्राह्मण वर्ग हा विशेष हक्क उपभोगणारा वर्ग करून ब्राह्मणांच्या या विशेष हक्कांचे अत्युक्तिपर विवेचन व समर्थन त्यांनीं केलें. हेतु हा कीं, आहेत त्यांहून अधिक हक्कांचा पाडा वाचला म्हणजे कांहीं हक्क तरी लोक वचूळ करतील; तपशिलाचें बाड पुढें केलें म्हणजे तत्त्व तरी गळीं उतरेल. (ऊ) कांहीं तत्त्वांचा पूज्यता प्रस्थापित करण्यासाठीं त्यांनीं रूपकात्मक उत्पत्तिकथांचा उपयोग केला. उदाहरणार्थ त्यांनां इष्ट अशी समाजव्यवस्था कायम राखण्यासाठीं त्या व्यवस्थेची उत्पत्तिकथा देतांना तिच्यांत अवश्य त्या रूपकाची योजना त्यांनीं केली. कांहीं शब्दांची उत्पत्ति देखील त्यांनीं आपल्या कल्पनेनें विलक्षण प्रकारची ठरविली. उदाहरणार्थ मांस या शब्दाची व्युत्पत्ति मा + अश् (खाऊं नका) अशी सांगितली आहे. (ऋ) आपण लिहिलेलीं पुस्तके प्राचीन काळीं होऊन गेलेल्या पूज्य माणसांनीं रचलीं आहेत असेहि त्यांनीं सांगितलें.

(४) धर्म हा केवळ लोकांनां अमुक कर्म योग्य, अमुक कर्म अयोग्य अशी सल्ला देणारा होता. धर्माचे पुष्कळ नियम केवळ वैयक्तिक उपयोगाचे होते. हे नियम कायद्याचे म्हणूनच पुष्कळ लोक पाळीत. हे नियम पाळलेच पाहिजेत अशी कांहीं राजांची अथवा कायद्याची सक्ति नसे. उलटपक्षां अनेक व्यवहारांगांसंबंधानें कायदा अथवा राजाज्ञा यांचा लोकांपाठींमार्गे लकडा असे, पण या व्यवहारांच्या बाबतींत धर्मग्रंथांत कोठें उल्लेखहि नाही. ब्राह्मणांच्या हातांत समाजाचा सामान्य व्यवहार नियंत्रित करण्याची सत्ता जशी अधिकाधिक येत गेली तसतशी ब्राह्मणी धर्मनियमांची संख्या वाढत गेली हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. न्यायनिवाड्यावर ब्राह्मणांची सत्ता वाढली तसः धर्म हा आजच्या दृष्टीनें कायद्याचें रूप धारण करूं लागला. जसजसें कालदृष्ट्या अलीकडे येत जावें तसतसें धर्म व कायदा यांमध्ये अधिक सादृश्य उत्पन्न झालेलें दिसतें. धर्म हा शासनापेक्षां म्हणजे कायद्याच्या भाषेत, प्रासंगिक कायद्यापेक्षां श्रेष्ठ मानलेला आहे. शासन, म्हणजे प्रासंगिक विशेष बाबीसंबंधाचे कायदे एकत्र केले म्हणजे कायदेशास्त्र तयार होतें असें मात्र नाही. कायदेशास्त्र व शासनसंग्रह यांत पुष्कळच अंतर आहे. धर्मनियमांचे शास्त्र आहे व शासन हें स्वतंत्र प्रासंगिक आज्ञांच्या स्वरूपाचीं आहेत. पोटनियम किंवा पोलिसांचे नियम यांच्यासारखेच शासनांचे कार्य व स्थान आहे. इंग्रजी कायद्यांत पार्लमेंटचे अक्ट वगैरे इंग्रजी दरबारानें केलेले स्वतंत्र हुकूम (शासन) एकत्र केलेले आहेत. सामान्य रूढींचा कायदा, तात्त्विक न्याय, आणि न्यायाधीशांनीं ठरविलेले कार्यवाहीचे नियम यांच्या दृढ सूत्रानें सदरील स्वतंत्र शासनांचा एकजीव करून इंग्रजी कायदेशास्त्ररूपी व्यवस्थित नियमसंग्रह तयार केलेला आहे. तरी पण इंग्रजी कायद्यांत अशी कल्पना नाही कीं,

पार्लेमेंटने केलेले कायदे हे न्यायाधीशांना दिलेल्या निवाड्यां-
हून वगैरे कमी दर्जाचे व अधिकाराचे समजले जावे. एका
बाजूला धर्मशास्त्र व शासन आणि दुसऱ्या बाजूला पार्लेमेंटचा
कायदा व पोटकायदे यांची तुलना करतांना खालील भेद
नजरेस येतात. राजे लोक शासन काढतांना धर्मशास्त्राला
आपल्या इच्छेप्रमाणे कमी अधिक मान्यता देत. उलटपक्षी
भ्युनिसिपलिट्यांना पोटकायदे करावयाचे ते करतांना पार्ले-
मेंटच्या कायद्याला पूर्ण मान्यता दिलीच पाहिजे असा
नियम आहे. राजे लोक धर्मशास्त्राचा मुख्य भाग आपल्या
शासनांत अंतर्भूत करीत परंतु त्यांतील तपशिलवार नियमांनां
ते सर्वथा मान्यता देत नसत.

कायदा व धर्म यांच्यामध्ये वर सांगितल्याप्रमाणे कांहीं
सारखेपणा व कांहीं वेगळेपणा आहे. या साम्यांतून व भेदां-
तून कायदेपद्धतीच्या इतिहासग्रंथांची रचना कशी करावी
या संबंधीची मूलतत्त्वे आपणांस काढतां येतात. ज्या बाब-
तीत धर्माचे आणि कायद्याचे साम्य आहे त्या बाबतीत
धर्माचा इतिहास हाच कांहीं अंशाने कायद्याचा इतिहास
होईल. परंतु धर्मग्रंथांतील नियम आणि व्यवहारांतील
वागणक यांत निरनिराळ्या काळी कमी अधिक अंतर अस-
ल्याने, त्या त्या काळी त्या त्या संस्थानांत धर्मांत अदृष्ट असे
आचार कोणते होते ते ठरवून कायद्याच्या इतिहासांत त्यांचा
समावेश आपणांस करावा लागेल. 'जातीचा इतिहास'
या पुस्तकांत डॉ. केतकर यांनी धर्माचा विवक्षित आदेश
हा कायदा या सदरांत कितपत येत होता, त्याला लोकांत
मान्यता कितपत मिळत होती हे पाहण्यासाठी काय करावे
ते सांगितले आहे. वरील गोष्टीचा उलगडा करण्यासाठी
धर्मग्रंथांतील वचने नीतिग्रंथांतील वचनांशी ताडून पहावीं,
तसेच नाटकें, शिलालेख, ताम्रपट वगैरे खोदलेख आणि पर-
कीय प्रवाशांचे वगैरे प्रवासग्रंथ यांत स्पष्ट होणाऱ्या त्या त्या
काळच्या सामाजिक गोष्टींशी धर्मवचनांची तुलना करावी.
धर्मग्रंथांतील आज्ञा लोक कांहीं सरसकट मानीत नसत, या
आज्ञांच्या मान्यतेला लोकांत पुष्कळ मर्यादा असे. उदाहर-
णार्थ, ब्राह्मणांनाच फक्त न्यायाधिकाऱ्यांचे काम करावे, न्याय-
कचेऱ्यांतून न्यायाधिकाऱ्यांच्या मदतीस सल्लागारांचे काम ब्राह्म-
णांनाच करावे, हे धर्मांत सांगितलेले आदेश पाळले जात
नसत. न्यायाधिकाऱ्यांचे काम ब्राह्मणतराहि करीत व सल्लागार
क्वचित्च ब्राह्मण असे. याचप्रमाणे ब्राह्मणांस देहान्तशासन
देऊं नये या आदेशाची गोष्ट आहे. क्षत्रियेतर देखील पोलि-
सांत व लष्करांत मोठ्या जाग्यावर भरती होत हेहि धर्मा-
ज्ञांच्या मान्यतेला मर्यादा असत या गोष्टींचे एक आणखी
प्रमाण आहे. कायद्यानें जीवनक्रमाच्या ज्या इतर बाबींचे नियं-
त्रण होते त्या बाबींच्या संबंधानेहि संशोधन केले असतां
जुन्या काळच्या वस्तुस्थितीवर पुष्कळ प्रकाश पडणार आहे.

संशोधन करतांना खालील गोष्टींकडे विशेष लक्ष द्यावे.
(१) राजे लोक धर्मांतील कोणता भाग लोकांकडून सक्तीने

करवून घेत असत. धर्मप्रणेत आपल्या आदेशांपैकी कोणते
आदेश राजांना अंमलांत आणावे असे इच्छांत. (२) धर्म-
शास्त्रकार कांहींच उल्लेख करीत नाहींत परंतु राजे लोक मात्र
नियंत्रण करतात अशा बाबी जुन्या काळी कोणत्या सांपड-
तात. (३) धर्मवचनांप्रमाणे राजे लोक वागत तेव्हां या
वागण्याला मर्यादा कोणत्या असत. हे संशोधनमार्ग ध्यानांत
ठेवून जर आपण धर्मग्रंथ तपासले व त्यांतील विधींची आणि
निषेधांची राजांच्या शासनांशी (फर्मानांशी) तुलना केली
तर त्या त्या राजांच्या राज्यांत अथवा संस्थानांत धर्मग्रंथां-
तील कोणत्या भागाला कायद्याचे स्थान दिलेले होते हे
कळून येईल. वर जो शासन सांगितली त्यांपैकी कांहीं शासन
अद्यापि उपलब्ध होतात. खोदलेख जे गोळा झाले आहेत
व प्रसिद्ध केले आहेत त्यांत निरनिराळ्या जुन्या राज्यां-
तील खरा कायदा थोडाबहुत आलेला आहे.

वरील प्रकारची तुलना धर्मशास्त्रांतील कोणत्या तात्त्विक
वचनांना ' करावे ' च्या अथवा शिफारशीच्या वर्गांत घाला-
वयाचे व कोणत्या वचनांना ' केले पाहिजे ' च्या अथवा
सक्तीच्या हुकमाच्या सदरांत घालावयाचे हे स्पष्ट करण्याच्या
कामां फार उपयोगाची आहे. धर्मशास्त्रांत ज्यांचा उल्लेखहि
नाहीं असे कित्येक कायदे खोदलेखांत आपणांस
पहावयास मिळतात. एकंदर राजकीय इतिहासाच्या
अभ्यासकांनी खोदलेखांचा उपयोग थोडाफार केलेला आहे;
कायद्याच्या अभ्यासकांनी तितकाहि केलेला नाहीं. खोदले-
खांच्या अभ्यासाने राज्यांराज्यांत व निरनिराळ्या काळी
कायदे कसे भिन्न भिन्न असत हे आपणांस समजेल. तसेच
' हिंदुस्थानचा समाज हा चैतन्यशून्य स्थावरासारखा स्थिर
आहे, त्याचे कायदे व त्याची संस्कृति ही गतिशून्य आहे '
अशा प्रकारची मौल्यवान मते बरळणारांच्या व खरडणारांच्या
जिबहेला व लेखणीला खोदलेखांसारख्या दस्तऐवजांच्या
बारीक तपासणीने चांगलाच आढा बसेल. खोदलेख हे पर-
कीयांनी आमच्या संस्कृतीवर घेतलेले आक्षेप खोडून काढ-
ण्यास मदत करतात एवढ्या एकाच दृष्टीने त्यांचे महत्त्व
आहे असे नाहीं. अन्य व्यावहारिक कारणांसाठीहि त्यांचे
मोठे महत्त्व आहे. ते कायद्यासंबंधांच्या आजच्या ज्या
आपल्या कल्पना आहेत त्यांतील दोष काहून टाकतील व
या रीतीने आमच्या प्रगतीस साहाय्य करतील. धर्मशास्त्रांतील
कांहीं नियमांचा आज कायद्यासारखा अंमल केला जात
आहे याचे कारण जुन्या काळीहि त्यांना आजच्या अर्थाने
कायद्यांचे स्थान होते ही समजूत आहे. आपणांस जर असा
शोध लागला की हे नियम जुन्या काळी कायदे समजले
जात नव्हते, तर आजच्या कायद्यांच्या बाबतींतील आपल्या
कल्पना खास बदलतील. धर्मशास्त्रांतील नियमांनां विरोधी
अशा ज्या आपल्या आजच्या न्यायाच्या कल्पना व चाली-
रीती असतील त्यांना आज कायद्यांचे स्थान मिळण्यास
जुन्या काळी हे धर्मनियम शास्त्रांच्या दृष्टीने निरपत्

बंधनकारक होते ही समजूत आढ येत. ही समजूत चुकीची आहे असे दाखवितां आल्यास सदरील कल्पना व चाली आज कायद्यांत प्रविष्ट होणे अधिक सुलभ होईल.

आमचा वकीलवर्ग धर्मशास्त्रांतील शब्दांवर वाजवीपेक्षां अधिक भिस्त ठेवून वागतो ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. धर्मशास्त्रकार विवक्षित विधिनियमाच्या अथवा निषेधनियमाच्या बाबतीत फार कडक शब्द वापरीत आहेत, व पुष्कळ धर्मशास्त्रकारांचे त्यांतील पुष्कळशा तपशिलांसंबंधाने ऐक्यमत आहे असे आमच्या वकीलवर्गाला आढळून आले कीं, त्या नियमाचा वेगळ्या तऱ्हेनें अर्थ लावणे किंवा त्याला थोडेसे वाजूला ठेवणे ही गोष्ट त्याला अशक्य होऊन जाते. परंतु या वकीलवर्गाला जर असे कळते कीं, हिंदु राजे व त्यांचे सल्लागार जुन्या काळी धर्मांतील विधिनियमांप्रमाणे तंतोतंत वागत नसून किंवा लोकांस वागावयास भाग पाडीत नसून त्यांच्या पुष्कळ आंतबाहेर स्तः वागण्याची व लोकांस वागू देण्याची त्यांची वाढिवाट होती, तर हा वकीलवर्ग धर्मशास्त्रकारांच्या वचनांचा अर्थ लावतांना व त्यांचा अंमल करतांना आजच्याहून बऱ्याच वेगळ्या तऱ्हेनें वागेल असे मानण्यास हरकत नाही. आज वकील लोक विवक्षित धर्मवचनांचा कायद्याच्या दृष्टीनें अधिकार ठरवितांना धर्मशास्त्रकारांचे त्याविषयी एकमत कितपत आहे एवढेंच पाहतात. याचें कारण, जुन्या काळी त्याचें कायदा या नात्यानें कोणतें स्थान होतें हें ठरविण्याचें साधन त्यांना उपलब्ध नाही.

ऑस्टिनच्या अर्थाने ज्याला कायदा म्हणतां येईल असा नियमसंग्रह हिंदुस्थानांत अगदीं अलीकडे झालेला आहे. जुन्या काळीं सर्व हिंदुस्थानांत आणि इंग्लंडांत कॉमन लॉ अथवा जनरुडीरूप कायदा आहे त्या प्रकारचा कायदा होता. तसेंच देशाच्या निरनिराळ्या भागांत समाजशासनाच्या कल्पनांचे वेगवेगळे संघटित संग्रह होते.

आज जी समाजनियंत्रणपद्धति आपल्यामध्ये आहे ती अशी आहे: लोकांवर थोड्याफार नैतिक कल्पनांचे दडपण आहे; पण लोकांचे परस्पर व्यवहार व परस्पर संबंध यांजवर निर्णायक सत्ता ब्रिटिश सरकारच्या कायद्यांची आहे. या सरकाराचा कार्यक्रम कांहीं नैतिक व राजकीय ध्येयांनुसार ठरत असेल किंवा नसेल. जुन्या काळीं हिंदुस्थानांत समाजनियंत्रणा वेगळ्या तऱ्हेनें होत होती. लोकांचा जीवनक्रम कांहीं नैतिक कल्पनांनुसार चालत असे. राजांचा व सत्ताधाऱ्यांचा व्यवहारहि याचप्रमाणे चालत असे. मात्र ही नैतिक तत्त्वे व कल्पना आचरणांत आणल्याच पाहिजेत अशी सक्ति फार थोड्या बाबतींत होती. लोक ज्या नियमांनुसार मनापासून वागत असत, त्यांपैकी राजाज्ञेनें घालून दिलेले असे नियम फारच थोडे होते.

या जुन्या काळच्या पद्धतीचें एक उदाहरण ब्राह्मणांच्या संस्कारांत व होमहवनांत सांपडेल. ब्राह्मणवर्गाच्या लोकांनीं अमुक होमहवनें, अमुक संस्कार, अमुक प्रकारे केले पाहिजेत

असा कडक निर्वेध असे परंतु राजकीय सत्ता या निर्वेधाचा अंमल करण्याच्या भानगडीत मुळीच पडत नसे म्हटले असतां चलेल. किरक्येक ठिकाणी वरील निर्वेध न पाळणाऱ्या ब्राह्मणांचे उल्लेख येतात. महंमदीय सत्तेच्या पूर्वी हिंदुस्थानांत आजच्या इतकेच ब्राह्मण वर्णनिर्वेध वाजूला ठेवणारे असे होते असे म्हणतां येईल. राजानें कोणत्या कल्पनां लोकांवर सक्तानें लादाव्या ही गोष्ट बऱ्याच विचारांवर अवलंबून राहो. कांहीं कल्पना लोकांना व राजांना इतर कल्पनांपेक्षां अधिक पटणाऱ्या होत्या. राजाला एखादा हेतु पटला तरी तो बिघडविणाऱ्या माणसाला शिक्षा केलीच पाहिजे असे कांहीं त्याला वाटत नसे. उदाहरणार्थ, वाईट कुलांत जन्मलेल्या मुलीशी कोणी लग्न करूं नये हें एक धर्मतत्त्व आहे. या तत्त्वाला राजे क्वचित् पूज्य मानांत होते यांत संशय नाही. परंतु अशा मुलीशी कोणा विवाह केला तर धर्मवचन मोडल्याबद्दल त्याला शिक्षा मात्र होत नसे. काळ, स्थळ, राजघराणें यांच्या भेदाप्रमाणे लोकांवर सक्तानें लादली जाणारी धर्मतत्त्वे व न लादली जाणारी धर्मतत्त्वे यांत अंतर पडे. संशोधन करून धर्मतत्त्वांचें वरील दृष्टींनीं व्यापक व सूक्ष्म वर्गाकरण करावयाचें म्हटलें तर या संशोधनाला लागणारी साधनसामग्री आज आपल्याला कितपत मिळण्यासारखी आहे याजबद्दल संशय आहे. तरीपण या प्रकारचा अभ्यास करतां येईल तेवढा करणें युक्त आहे येवढें येथें सांगणें अवश्य आहे.

धर्मशास्त्रकार कांहींच बोलत नाहीत अशा कांहीं गोष्टींसंबंधाने नीतिशास्त्रकार राजांना सल्ला देतांना दिसतात. वैश्यावर्गावर वैद्यांची देखरेख असावी अशाबद्दल धर्मग्रंथांत कोडे उल्लेख सांपडत नाही. परंतु चाणक्य आपल्या अर्थशास्त्रांत (अ. २) राजांचें तें एक कर्तव्य आहे असे सांगतो. याप्रमाणे आणखीहि उदाहरणें धर्म व नीतिशास्त्रांची तुलनात्मक तपासणी केल्यास आपल्याला सांपडतील. [धर्म व नीतिशास्त्र किंवा धर्म व अर्थशास्त्र यांजमधील साम्ये व भेद डॉ. केतकर यांनीं आपल्या हिस्ट्री ऑफ कॉस्ट (भाग १) या पुस्तकांत दाखविले आहेत ते पहावे.]

धर्म किंवा कायदा यासंबंधाची अभ्याससामग्री बारकाईनें पाहिल्यास वर सांगितल्याखेरीज आणखीहि सांपडते. हिंदु कायदा आज प्रत्यक्ष अंमलांत आहे असा किती आहे त्याविषयाची लोकांची कल्पना बरीच चुकीची आहे. सरकार म्हणतें कीं अमुक समाजव्यवहारांचें नियंत्रण आम्हीं करूं, तमक्या व्यवहारांचें करणार नाही. पण सरकाराचें हें म्हणणें व कोटांचें प्रत्यक्ष कर्तृत्व यांत पुष्कळ तफावत आहे. समाजांतील व्यवहार एकमेकांत असे गुंतलेले असतात कीं एखादे व्यवहारक्षेत्र अजिबात दृष्टीआड करणें अशक्य होतें. उदाहरणार्थ, हिंदु लोकांच्या जातिव्यवस्थेच्या शासनाचें काम करण्याची कोटांची इच्छा नाही; तरी या बाबतीत कोटांनीं नियम करून ठेवले नाहीत असें नाही.

कोर्टांत हिंदु कायद्याचे ज्ञान होण्यासाठी जे वाङ्मय उप-योगिले जाते ते फार थोडे उपयोगिले जाते याचे कारण एतद्विषयक वाङ्मय थोडे आहे अथवा ते पुष्कळ असल्याची माहिती लोकांस नाही हे नव्हे, तर या अमूपा वाङ्मयाचा उपयोग कसा करावा हे लोकांना कळत नाही हे कारण आहे. वैदिक वाङ्मयाची स्थिति थोडी बहुत अशाच प्रकारची आहे, म्हणजे या वाङ्मयाचे कायद्याच्या दृष्टीने जे महत्त्व खरोखर आहे त्याची कल्पना लोकांस बरोबर झाली नाही. धर्मशास्त्र लिहिणारांच्या परिपाठाला अनुसरून आज हिंदु कायद्यावर लिहिणारे लेखक वेदांना कायद्याचे मूलस्थान म्हणतात, परंतु या म्हणण्याचा अर्थ पूर्णपणे त्यांचा त्यांना कळतो असे नेहमीच म्हणता येत नाही. वैदिक वाङ्मयाने हिंदूंच्या व्यवहारांचे अद्यापिहि कोठपर्यंत नियंत्रण होत आहे याची बरोबर कल्पना या लेखकांना दिसत नाही.

यज्ञयागासंबंधांतले वैदिक नियम आज काही कायदा म्हणून उपयोगी नाहीत हे खरे आहे. तसेच वारसा वगैरे बाबतीत आधुनिक प्रमाणभूत ग्रंथांना वैदिक ग्रंथांतील वचनांचा विरोध दाखवून कमी दर्जाचे व अप्रमाण ठरविण्याच्या भानगडांत कोणी पडणार नाही हेहि खरे. तथापि वेदग्रंथ आणि श्रौत व गृह्यसूत्रे यांना कायदे म्हणून कांहींच किंमत नाही असे मात्र म्हणता येणार नाही.

आज दुर्दैवाची गोष्ट ही की आधुनिक वकीलवर्गात पुष्कळ हिंदु व ब्राह्मण जरी आहेत तरी या वकीलवर्गाचे हिंदु कायद्याचे ज्ञान 'ब्रिटिश' आहे, प्रामुख्याने ब्रिटिशांपासून मिळविलेले असे आहे. आमचा वकीलवर्ग हिंदु कायद्यासंबंधांचे ज्ञान प्राप्त करून घेतो ते त्या कायद्याचे खरे ज्ञान नसून, मेन वगैरे ब्रिटिश पुस्तककारांना हिंदु कायद्याविषयी जी कल्पना झाली ती कल्पना या वकीलवर्गाला कायद्याचे ज्ञान म्हणून मिळत असते. या वकीलांना धर्मशास्त्रांच्या जुन्या अभ्यासकांच्या परंपरेतील लोक असे म्हणता येणार नाही. असे परंपरेचे लोक आज पंडितांमध्ये मात्र पुष्कळ सांपडतात.

वैदिक वाङ्मयातील कांही भाग कायदा म्हणून महत्त्वाचे आहेत. तिकडे आता थोडे लक्ष देऊ. मौजीबंधन व विवाह या विधासंबंधाचे संस्कार घ्या. कायद्याच्या ग्रंथांत या संस्कारसमूहांचा विचार कायदेदृष्टीने क्वचितच केलेला आढळतो. तथापि हे संस्कार हिंदु कायद्याचा एक भाग आहेत याबद्दल संशय नाही. थोडेसे मंत्र म्हटले न गेले तर विवाह कायदेशीर झाला नाही अशी अडचण कोणी आणित नही हे खरे आहे. पुष्कळशा पुरोहितांना पुरेसे शिक्षण नाही, सामान्य लोकांना मंत्र चार कमी म्हटले किंवा अधिक म्हटले त्याची फिकीर नाही. अशा परिस्थितीत चारदोन मंत्र वगळले गेले म्हणून विवाहांत कायद्याच्या दृष्टीने दोष राहिला असा कोणी आग्रह धरून बसत नाही हे ठीकच

आहे. पण हे मंत्र वगळले जातात ते दुर्लक्षामुळे वगळले जातात, वगळावयाचेच अशा हेतूने कांही वगळले जात नाहीत. तेव्हा या वगळण्यामुळे वैदिक वचनांना कायदेदृष्टीने कांही किंमत नाही असा समज करून घेणे चुकीचे होईल. कोटे विवाह रीतसरपणे झाला असेच गृह्यांत धरून चालते. मंत्र वगळण्याचा वगैरे मुद्दा कोर्टांत आणून लग्न सदोष ठरविण्याच्या भानगडांत सहसा कोणी पडत नाही. पण यावरून वरील मुद्दा संभवत नाही असे समजू नये.

इंग्लंडांत देखील विवाहविषयक विधी बरोबर ठरल्याप्रमाणे झाले पाहिजेत असा कटाक्ष आहे. कायद्याने स्थापित केलेल्या चर्चेच्या विधीनुसार लग्न करण्याची इच्छा असेल तर या विधीबरोबरच बरोबर सर्व समारंभ झाला पाहिजे असा आग्रह असतो. एक मताचा हक्क मागणारी (सफ्रेजेट) स्त्री विधींतील नवऱ्याचा आज्ञा पाळीन हा भाग गाळावा असे म्हणत होती तेव्हा तिला तुझे लग्न विधींत असा फरक केल्याने कायदेशीर मानले जाणार नाही असे बजाविण्यांत आले होते.

कोर्टांत विवाहाचा प्रकार व संस्कार यासंबंधाने वाद उपस्थित झाला व हिंदु विवाह काय संस्कार केले म्हणजे सिद्ध झाला असे होते हा प्रश्न उभा राहिला तर कोर्टाला निर्णय देणे अवश्य होणार. हिंदू विवाहाचे अनेक प्रकार कोर्टांनी कायदेशीर म्हणून मान्य केलेले आहेत. तेव्हा विवाक्षित विवाहप्रकारांत हिंदु कल्पनांप्रमाणे कोणते संस्कार करण्याची वट्टिवाट आहे आणि विवाक्षित संबधाला 'विवाह' म्हणता येण्यास कोणते संस्कार होणे अवश्य आहे ते पाहून कोर्टाला आपला निर्णय द्यावा लागेल अर्थात इतर व्यवहारांत कायदेशीर अथवा कायद्याचे भाग म्हणून जसे कांही प्रकार आहेत त्यांप्रमाणे विवाह व्यवहारांत वैदिक विवाहप्रकार, संस्कार व मंत्र हे कायद्याचे भागच आहेत हे कोर्टांच्या वरील व्यवहारक्रमावरून स्पष्ट होते. ब्रिटिश न्यायाधीशाने आमच्या संस्कारांतील आवश्यक व ऐच्छिक भाग कोणता हे ठरावीक ही मात्र हेसू येण्यासारखी स्थिति आहे. या स्थितीच्या मुळाशी आमच्या कायदेविषयक संस्था आहेत हे येथे नमूद करणे अवश्य आहे.

विवाहविषयक संस्कारांप्रमाणे मौजीबंधनाचे संस्कारहि कायद्याचे भाग आहेत. मौजीबंधन अथवा उपनयन हा विधि कायद्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असल्याने उपनयनाच्या प्रकारांना व संस्कारांनाहि कायद्यांत किंमत आहे. उपनयनाला कायद्यांत स्थान असण्याचे कारण त्या विधीने उपनांताला द्विजाचा दर्जा प्राप्त होतो हे आहे. द्विज या दर्जाला कायद्यांत स्थान दिले आहे. कारण या दर्जामुळे कायदेशीर असे कांही सामान्य व विशेष हक्क मनुष्याला प्राप्त होत असतात. हिंदु कायद्यांत उपनयन न झालेल्या ब्राह्मणाचा

दर्जा शूद्र हाच असतो व शूद्राचेच हक्क त्याला उपभोगण्याचा अधिकार पोंचतो.

याप्रमाणे वेदवाङ्मयाचा कांहीं भाग हा आधुनिक हिंदु कायद्याचा घटक भाग आहे. श्रौतसूत्रांच्या कांहीं भागालाहि हिंदु कायद्यांत स्थान आहे. कारण हिंदु विवाहविधींत महत्त्वाच्या व अवश्य असणाऱ्या पुष्कळशा तपशिलाच्या गोष्टी -उदाहरणार्थ-गोत्रे, प्रवर हीं श्रौतसूत्रांत दिली आहेत.

आजच्या हिंदु कायद्याच्या दृष्टीने वेदवाङ्मयाचे स्थान कोणते त्याचा विचार येथपावेतो झाला. पूर्वी प्रचलित असलेल्या हिंदु कायद्याची दृष्टि घेतली तर वर उल्लेखिलेल्या वेदभागांखेरीज इतर कित्येक भागांचाहि कायद्याच्या सदरांत समावेश करता येईल व करावा लागेल. उदाहरणार्थ राजाचा अभिषेक व विलेपन हे पूर्वीचे विधी पूर्वीच्या कायद्याचे अंशभूत आहेत. आज या विधींचे इतके महत्त्व नाही. वारसाचा कायदा प्रतिकूल नसला व ब्रिटिश सरकाराची संमति असली म्हणजे हिंदु राजाला आपल्या गादीवर कायदेशीर हक्क सांगण्याला आणखी कोणत्याहि गोष्टींची जरूर लागत नाही. मुकुटधारणासंबंधीचे संस्कार वगळले तर हिंदु-राजाच्या हक्कांत आज गौणत्व उत्पन्न होत नाही. पूर्वीच्या काळां ब्राह्मणांनी राजाला अभिषेक केला म्हणजे धर्मावतारभूत असणाऱ्या या वर्गाची राजास राजपद धारण करण्याला अनुमति मिळाली असा त्याचा अर्थ होई. ब्राह्मणांत राजकीय सत्ता आज कांहींच नसल्याने आज राजपदधारणाला त्यांची संमति असलीनसली सारखीच झाली आहे. तथापि पूर्वी असे नव्हते. ब्राह्मणांच्या द्वारां राजाला अभिषेक झाला असता तो राजा त्याच्या प्रजेला विशेष पूज्य होत असे व हा पूज्यपणा शासनकार्याच्या दृष्टीने राजाला फार उपयोगी पडे. पूर्वी ही ब्राह्मणदत्त संमति किती किमतीची वाटत होती याचे प्रत्यंतर अल्पांशाने आज सयामच्या राज्यांत पहावयास मिळते. सयामचे राजे व त्यांतील लोकहि ब्राह्मणविरोधी पाखंडी पंथाचे अनुयायी असून तेथील राजांना राज्याभिषेकविधीमध्ये ब्राह्मणांशिवाय चारूत नाही. असो; कायद्यांत 'कायदेशीर राजपदाधिकार' अंतर्भूत होत आहे त्या अर्थी वेददृष्ट राज्याभिषेकाविधि कायद्याचा अंशभूत मानला पाहिजे. कायद्यांतल राजत्वाची कल्पना अशा आहे कीं राजत्व हे विशिष्ट अभिषेकांन अथवा विलेपनांन प्राप्त होते.

वेदवाङ्मयाचे आणखी एका दृष्टीने कायद्यांच्या क्षेत्रांत महत्त्व आहे. कायद्याची प्रगति होण्यास ते वाङ्मय उपयोगी पडेल. प्रगति झपाट्याने व्हावी यासाठी नेहमीचा सर्वसंमत उपाय हा आहे कीं, वेदवाङ्मयांतून प्रगतीला अनुकूल अशा कल्पना उद्घट कराय्या.

या प्रगतिसंपादक साधनाचे महत्त्व आजच्या कायदेशास्त्रांत फारसे राहिलेले नाही. याचे कारण वेदवाङ्मय प्रगतिसाधन म्हणून निरूपयोगी आहे हे नव्हे तर आज ज्या

न्यायसंस्था आमच्यामध्ये आहेत त्या भलत्या प्रकारच्या व दोषपूर्ण आहेत हे आहे. आजचे धंदेवाईक कायदेधीडत फारसे विद्यासंपन्न नाहीत; हेंहि एक प्रगतीच्या कार्मी वेदवाङ्मयाचा उपयोग न होण्याचे कारण आहे. आमचे वकील हे ब्रिटिश पुस्तककारांचे शिष्य आहेत. या शिष्यत्वापेक्षां त्यांच्या ठिकाणी अधिक गुण कांहींच नाही म्हटले असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. ब्रिटिश पुस्तककारांना हिंदु कायद्यांतील कांहीं तपशिलाच्या गोष्टी उपलब्ध झाल्या आहेत व त्यांचे त्यांनी उद्धाटन केले आहे. परंतु हिंदु कायदेशास्त्राची तसे त्यांना मुळीच समजलेली नाहीत. अर्थात् त्यांचे शिष्यहि या बाबतींत त्यांच्याइतकेच अज्ञ आहेत. आजचे हिंदु कायद्याचे वकिली ज्ञान म्हणजे कांहीं हिंदु रूढींचे तपशिली ज्ञान व ब्रिटिश कायदेशास्त्रांतील कांहीं तत्त्वांची त्यांत भरती, अशा प्रकारचे असते.

कायद्याच्या क्रमविकासावर लिहिणारे जे ग्रंथकार आहेत त्यांचा क्रम एकदम धर्मसूत्राच्या युगाला हात घालावयाचा हा असतो. वैदिक वाङ्मयाचा उल्लेख हे ग्रंथकार केवळ जातां जातां म्हणून करीत असतात. हा विवेचनप्रकार अगदी चुकीचा आहे. पूज्य अशा वेदवाङ्मयाचा या प्रकारच्या विवेचनाने अन्याय होतो ही एक गोष्ट आहे; पण मुख्य मुद्दा वेगळा आहे, धर्मशास्त्रांतील वचनांचा खरा गमितार्थ, या ग्रंथांचा ढीग बाजूला ठेवून स्वतंत्रपणे आणि स्वतंत्र मनाने कायद्याचा अभ्यास केला तरच समजणार आहे. 'जातीचा इतिहास' या पुस्तकाच्या पहिल्या विभागांत धर्मग्रंथांतील वचनांचा कायदेदृष्टीने खरा अर्थ लावणे दुसऱ्या स्वतंत्र वाङ्मयाच्या साहाय्यावांचून फार जड जाते हे दाखविले आहे. (मनुस्मृतीवर 'जातीचा इतिहास' हा टीकारूप असून त्यांत या स्मृतींत ऐतिहासिक गोष्टी कोणत्या व तदीतर काल्पनिक व भ्रमेत्पादक गोष्टी कोणत्या हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे). खरा कायदा, सामाजिक व राजकीय व्यवस्था, व घडामोडी यांच्या अभ्यासांनच कळणार आहे. निरनिराळ्या काळां निरनिराळ्या ठिकाणी प्रचलित असलेल्या व्यवहारांतील कायद्यांचा काळजीने अभ्यास होईल तेव्हांच धर्मग्रंथांनी केलेले कार्य स्पष्टपणे अभ्यासकाला कळून येईल.

हिंदु संस्थानांनी धर्मग्रंथांना पूर्वी मान दिला, व आजहि ही संस्थाने त्यांना मान देतात. परंतु यावरून असे निघत नाही कीं, निरनिराळ्या संस्थानांत एकाच तऱ्हेचा कायदा चालत होता. धर्मशास्त्रकार जे सांगत ते सर्व हे संस्थानिक कायद्यांप्रमाणे मानीत असेहि नव्हे. कोणत्याहि प्राचीन काळां जे सामान्य वाङ्मय तयार झाले असेल व त्या काळाची जी खोदलेली लिखाणे वगैरे उपलब्ध असतील त्यांच्या साहाय्याने त्या काळांतील खरा चालू कायदा समजावून घेतला पाहिजे. कांहीं अगदी प्राचीन संस्थांचेहि अवशेष आज बऱ्याच प्रमाणांत आपणांला उपलब्ध आहेत.

या अवशेषांपैकी पुष्कळांची नोंद सरकारी मानववंशशास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. हे मानववंशविषयक वाङ्मय आपल्याला फार महत्त्वाचे आहे. प्राचीन काळां रूढ असलेला व्यक्तिनिष्ठ कायदा बऱ्याच अंशाने आजलाहि कायम आहे. बऱ्याच वादांचा निर्णय करण्याच्या कामांत ब्रिटिश अमानितीच्या पूर्वीचे कागदपत्र तसेच वंशवृक्ष आणि वारसांच्या यादी कोर्टांतून हजर करण्यांत येत असतात. या प्रकारचे साहित्य उपयोगांत आणून, आपल्याला पूर्वी व्यवहारांतील धर्मग्रंथांच्या वचनांतील नव्हे—आचार म्हणजे खरा हिंदु कायदा काय होता ते ठरविता येईल.

हिंदु कायद्याच्या क्षेत्रमर्यादांचा विचारहि उपयुक्त होईल. हिंदुस्थानांत समाजशासनाच्या संबंधांत ज्या कल्पना उदयास आल्या त्या हिंदु संस्कृतीच्या कक्षेत आलेल्या प्रदेशांत कितीशा व कोठवर जाऊ शकल्या त्याचा विचार म्हणजेच हिंदु कायद्याच्या क्षेत्रमर्यादांचा विचार होय. हा विचार देशवार होणे जरूर आहे.

कायदा व धर्म यांच्या पद्धतीचे साम्य.—धर्मशास्त्र व कायदेशास्त्र यांच्या पद्धतींत बराच सारखेपणा असतो. येथे धर्मशास्त्रांच्या पद्धतींचाच आम्हां विचार करणार आहो. या पद्धती वाचकांच्या नजरेसमोर आल्या म्हणजे कायदेशास्त्रांच्या पद्धतींशी त्यांचे असलेले साम्य वाचकांच्या लक्षांत येईल. येथे धर्मशास्त्रांच्या पद्धतींची सुव्यवस्थित मांडणी करीत बसण्याचा आमचा उद्देश नाही. फक्त किती निरनिराळ्या पद्धतींचा उपयोग धर्मशास्त्र तयार करण्याच्या कामी होतो त्यांचे दृष्टान्तयुक्त दिग्दर्शन करण्याचा आमचा उद्देश आहे.

'कायदेशास्त्रांच्या पद्धती' याचा अर्थ (१) व्यवहारांत लावण्याचा कायदा ज्या पद्धतींनी आम्हांला मिळतो त्या पद्धती; अथवा (२) कायदा हे एक ज्ञानसाधन आहे या नात्याने कायद्याचा उपयोग करून इतर ज्ञानसंग्रह करण्याच्या पद्धती असा दोन प्रकारचा होतो.

हे दोन अर्थ नजरेसमोर ठेवणे उपयुक्त आहे. पहिल्या पद्धतीत कायद्याचे ज्ञान हे फळ आपणांस प्राप्त होते व दुसऱ्या पद्धतीमध्ये कायद्याचे ज्ञान हे एक उपकरण असते व संस्थांचा व तत्त्वांचा इतिहास, कायदेपद्धतींचा विकास स्पष्ट करणारा वरील प्रकारचा इतिहास हे फळ असते. कायद्याच्या शास्त्रांत ऐतिहासिक पद्धति शक्य असते ती पहिल्या अर्थाने, म्हणजे या पद्धतीने व्यवहारांतील कायदे आपणांस उपलब्ध होतात. 'पद्धतीचा' दुसरा अर्थ म्हणजे संस्थांच्या इतिहासासाठी कायद्यांचा उपयोग करण्याची पद्धति; हा अर्थ लोकांत अधिक परिचयाचा आहे. परंतु ही पद्धति म्हणजे 'कायद्याची पद्धति' असे वास्तविक म्हणतांच येत नाही. तेव्हां पहिल्या अर्थाकडेच लक्ष देऊन कायदेशास्त्रांच्या पद्धतींचा येथे विचार होईल. व्यवहारांत लावण्याचा कायदा तयार करण्याच्या पद्धती येणेप्रमाणे:—

(१) विशेषसिद्धि—म्हणजे मूळ उपलब्ध असलेल्या सामान्य तत्त्वांचा विस्तार करून नवे तत्त्व प्रस्थापित करणे.

(२) सामान्यसिद्धि—म्हणजे पूर्वीचे दाखले शोधून काढून त्यांच्या आधारावर अथवा पूर्वीच्या घडामोडी व वाद गोळा करून त्यांच्या आधारावर सामान्य नियम अथवा कायदा तयार करणे.

व्यवहारांत कायदा तयार करण्याच्या या दोन पद्धतींना नावे दिली आहेत ती अगदी यथार्थ आहेत असे समजून घ्या. दुसऱ्या परिचित शब्दांपेक्षा दिलेले नावाचे शब्द अधिक अन्वर्थक आहेत एवढेच कायते.

दाखला किंवा जुने उदाहरण जेव्हां आपण शोधात असतो, तेव्हां आपल्याला उपयोगांत आणता येईल असा एक नियम प्राप्त होतो आणि या प्राप्त झालेल्या नियमाचा व्याप आपण व्यवहारांत वाढवीत असतो, म्हणजे सामान्यसिद्धीचरोबर विशेषसिद्धीचाहि आश्रय आपण करीत असतो. याप्रमाणे दिलेल्या पद्धती जरी अगदी स्वतंत्र नाहीं तरी सामान्यतः हे वर्गीकरण उपयुक्त आहे. कायदेपद्धती अनेक आहेत. या भिन्न कायदेपद्धतींचा विचार करावयाचा असतो सामान्यसिद्धि व विशेषसिद्धि या वर्गीकरणाचा कायदा आपणांस मिळतो. पृथ्वीवर जे महत्त्वाचे देश आहेत त्या बहुतेकांत गेल्या १०० वर्षांत कोर्टासमोर आलेल्या प्रकरणांची हकीकत प्रसिद्ध झालेली आहे. या प्रकरणांतून सामान्यसिद्धीच्या मार्गाने कायदा निश्चित करतात.

प्राचीन भारतांत वर सांगितलेल्या दोन्ही पद्धतींचा आश्रय करून धर्मनियम ठरवण्याचा क्रम असे. वेदवाङ्मयांत अनुज्ञापर व निषेधपर वाक्ये सापडतात त्यांचा उपयोग धर्म ठरविण्याकडे करीत, त्याचप्रमाणे प्राचीन काळां घडलेल्या ऐतिहासिक घडामोडींचा उपयोग करूनहि धर्म ठरवीत. जैमिनीची मीमांसा हा वेदवाक्यांचा आधार घेऊन त्यांजपासून विशेषसिद्धीच्या पद्धतीने धर्मनियम ठरविणारा ग्रंथ आहे. पुराणकाळां घडून आलेल्या प्रकरणांतून कायदा काढण्याच्या पद्धतीचाहि अंगीकार जुने लोक पुष्कळ वेळां करीत. 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' असा शब्दसमुच्चय धर्मसंस्कारप्रसंगी नेहमी उपयोगांत येत असतो. धर्मशास्त्रांच्या अभ्यासकांप्रमाणे राजानेहि पुराण व इतिहास यांचा अभ्यास करावा असा नियम होता. पुराण व इतिहास यांना पांचवा वेद म्हणत (जैमिनीय उपनिषद् १. ५३; बृहदारण्यकोपनिषद् २. ४, १०; छांदोग्योपनिषद् ३. ४, १, २. इत्यादि). धर्म या शब्दाच्या द्वारां ज्या कल्पना व्यक्त केल्या जात होत्या त्यांत कर्माधिकपणा कसा झाला यासंबंधाचा अभ्यास करण्याला पुरेसे साहित्य आपणांस मिळत नाही. पूर्वी अध्यापक या प्रकारचा वाद तोंडांने चालवीत. स्मृतीमधून जी सूत्रे अथवा बोधपर श्लोक आहेत त्यांत वरील प्रकारच्या वादांवरून निघालेला निष्कर्ष मात्र घालीत. तथापि सूत्रांतहि अल्प प्रमाणांत वादांचा सारांश

दिलेला आढळतो. जैमिनी व बादरायण यांच्या सूत्रांत वाद पुष्कळ वेळां सांपडतो. धर्म या शब्दाच्या मूळ अर्थांत अनेक प्रकारे बदल झाला याचें कारण मुळांत धर्म या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट नव्हता, हे एक आहे. अनेक शास्त्रांना अथवा विद्वन्मंडळांना धर्म या शब्दाची व्याख्या करण्याचा सारखा प्रयत्न चालविलेला होता यामुळेहि त्याला अनेक अर्थ आले. धर्मशास्त्राला न्यायशास्त्रपद्धति लावली गेली. त्याप्रमाणें ती दुसऱ्याहि अनेक शास्त्रांना लावली गेली. या कारणानें भिन्न न्यायपद्धतींत नाना प्रकारचे भेद आपल्या नजरेस येतात. व्यवहारांत असलेल्या कल्पनांचें अथवा शब्दांचें पृथक्करण करून सार्वत्रिक परिभाषा तयार करावयाची हें ज्या चिकित्सापद्धतीचें कार्य ती पद्धतीहि जुन्या काळां भारतायांस परिचित होती. मग तिला आजच्याप्रमाणें स्वतंत्र पद्धति म्हणून त्यांना नांव दिलेलें असो वा नसो. पूर्वी जे वाद होत त्यांची हकीकत लिहून ठेवलेली सांपडत नाहीं, अथवा लिहिली जात नसे. त्याअर्थी कार्यपद्धतींना स्वतंत्र नांवें सांपडत नाहींत ही आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट नाहीं. पद्धती वापरण्यांत असूनहि त्यांना नांवें दिलेलीं नाहींत असें दिसतें. मनुष्याच्या शरीरांत नाना प्रकारच्या क्रिया चालू असतात व पुष्कळांना या क्रियांची माहिती नसते, त्याप्रमाणेंच समाजाच्या बौद्धिक जीवनाची गोष्ट आहे. सत्य-शोधनाचे अनेक मार्ग समाजांतील विचारपंडित उपयोगांत आणीत असतात. मग या मार्गाचा नामनिर्देश त्यांच्याकडून होवो वा न होवो. पुरातनकाळां ब्राह्मणांना हें विदित होतें कीं, सत्य प्राप्त व्हावयाचें तर अनेक पद्धतींचा उपयोग आपण केला पाहिजे. प्रमाण म्हणजे काय या संबंधानें नेहमी वाद चालत असे. अनुमान, प्रत्यक्ष, उपमान, आप्तवाक्य यांत प्रमाण कोणाला म्हणावें, यांत प्रत्येकाला कोठवर प्रमाणत्व आहे अशा प्रकारचे वाद नेहमी चालत असत.

वेदविद्येच्या बाबतीतहि अर्थनिर्णयाच्या पद्धती निरनिराळ्या असून त्यांचा यास्कानें उल्लेख केलेला आहे. ऐतिहासिक, नैरुक्त इत्यादि पक्षांचा उल्लेख निरुक्तांत आलेला आहे (निरुक्त २.१६; ६.९; ७.६; १२.१ इ०) वेदाचा अर्थ लावणारांत ऐतिहासिक पक्ष हा नैरुक्त पक्षाचा विरोधी दिसतो.

धर्माच्या इतिहासांत न्याय म्हणजे काय वगैरे तत्त्वविषयक प्रश्नांवरील वादविवादांहि अंतर्भूत होतात. अशा प्रकारचे वाद पूर्वी पुष्कळ होत असत. या वादांमध्ये ज्या कल्पना उद्भूत होत त्यांसंबंधानें वाद करणारांचें एकमत होत नसलें तरी त्या कल्पना लक्षांत येण्यासारख्या निघत. फ्लेटोचा रिपब्लिक हा निबंध न्यायसंबंधी वाद करण्यांतच खर्ची पडला आहे तरी त्यांतून विशेष फलनिष्पत्ति झालेली नाहीं. न्यायाची व्याख्या आपणांस आजहि करता येणें अवघड आहे. सर्व काळांत उपयोगी पडेल अशी न्यायाची व्याख्या करणें मुश्किलच आहे. तेव्हां प्राचीन काळां आपल्या देशांत न्यायाच्या

व्याख्येच्या बाबतीत एकवाक्यता झाली नाहीं म्हणून न्यायाची यथार्थ कल्पना आमच्या लोकांना नव्हती असा निष्कर्ष त्यावरून काढण्याची आवश्यकता नाहीं. ' चांगलें ', ' वाईट ' या सध्या शब्दांच्या व्याख्या देणेंहि आपणांपैकीं पुष्कळांना जड जाईल. तरी अमुक एक गोष्ट चांगली कीं वाईट असा प्रश्न आपल्याला केला तर त्याचें बरोबर उत्तर आपण सर्व खात्रानें देऊं शकूं. हें उत्तर कदाचित् सर्वांचें एक असणार नाहीं, पण बहुतेकांचे एक असू शकेल. ही जशी व्यक्तीची गोष्ट तशीच समाजांचीहि गोष्ट आहे. विशिष्ट गोष्टींच्या बाबतीत अमुक निर्णय न्यायाचा कीं अन्यायाचा हें सांगणें एखाद्या समाजाला अवघड जाणार नाहीं, पण न्यायाची तात्विक कल्पना ठरविणें त्याला कदाचित् अवघड जाईल. पूर्वी कल्पना कशा अस्पष्ट असत व त्यांचे प्रकार कसे नानाविध असत याची माहिती व्हावी यासाठीं मानवधर्मशास्त्रांतील एक सुप्रसिद्ध वचनावरील टीका येथे उद्धृत करीत आहों.

अर्थानर्थातुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौच केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यणाम् ॥

मनु. ७. २४.

राजांनं अर्थ व अनर्थ जाणून धर्म व अधर्म पहावा व फियादींचीं कामे वर्णक्रमाने चौकशीला ध्यावी (कुल्लुक). न्यायासंबंधीच्या कल्पना या श्लोकांत आहेत या कारणानें या श्लोकाचें महत्त्व आहेच परंतु या श्लोकाचा अर्थ टीकाकारांनीं निरनिराळा लावला आहे म्हणून याचें विशेष महत्त्व आहे. ' अर्थ ' याचे ' लाभ ' व ' सोय ' असे अनेक अर्थ आहेत. ' अनर्थ ' या शब्दाला यांच्या उलट तितकेच अर्थ आहेत. अनर्थ या शब्दाला केवळ नकारार्थी अर्थच नसून जोरदार असा स्वतंत्र अर्थहि आहे. आपत्ति, संकट असाहि अनर्थ याचा अर्थ आहे. धर्म व अधर्म यांच्या अर्थांची फोड येथे करीत नाहीं. अर्थ याचा लाभ अथवा सोय असा अर्थ आहे. पण अर्थशास्त्रावर लिहिणारे ग्रंथकार आपल्या विषयाचें प्रतिपादन करतांना ' अर्थ ' हें कारण देऊन अशा कित्येक गोष्टी लोकांस करावयास सांगत कीं ज्या दुसरे ग्रंथकार ' धर्म ' हें कारण देऊन करावयास सांगत. यामुळें धर्म आणि अर्थ यांची तुलना करावयाचा प्रसंग आला म्हणजे त्यांच्या क्षेत्रासंबंधानें नाना कल्पना कराव्या, व त्यांच्या परस्परसंबंधाच्या बाबतीत नाना भिन्न मते उपस्थित व्हावीं असा सहजच योग येई. न्याय व उपयुक्तता यांत जो संबंध आहे तसाच संबंध धर्म व अर्थ यांच्यामध्ये आहे असें पुष्कळ बाबतीत म्हणतां येईल.

मेधातिथि यानें वरील श्लोकावर टीका करतांना धर्म (न्याय), अर्थ (लाभ) मिळवून देतो आणि अधर्म (अन्याय), अनर्थ (हानि) ओढवून आणतो असा अर्थ दिला आहे. कुल्लुकाची टीका निराळीच आहे. ' सोईचें काय गैरसोईचें काय याची ओळख ठेवून न्याय व अन्याय यांज-

कडेच केवळ लक्ष द्यावे आणि प्रकरणाचा निकाल करावा' असे कुल्लुक म्हणतो. न्याय व सोय ही एकच असे ज्या अर्थात घेतले आहे तो खरा अर्थ असे गोविंदराजाचे मत आहे. ' सोईच ' म्हणजे लोकांना संतुष्ट करणारे, ' गैरसेईचे ' म्हणजे लोकांना क्षुब्ध करणारे असा अर्थ गोविंदराज करतो. दुसऱ्या पक्षा, कुल्लुक व राघवानन्द यांनी सोईचे व गैरसोईचे यांचा अर्थ लोकांचे रक्षण करणारे व लोकांचा नाश करणारे असा अनुक्रम घेतला आहे. सारांश असा की, कांहीं लेखक न्याय व सोय ही एक धरतात. याप्रमाणे अर्थ करणारे लोक राजकीय दृष्टीचे आहेत; शुद्धन्याय दृष्टीचे असे त्यांस म्हणता येत नाही. न्यायाचे असेल तेवढेच सोईचे असते हे राजकीय मत महत्त्वाचे आहे व या मताचा पुरस्कार वरील लेखक म्हणजे न्याय व सोय यांचे ऐक्य मानणारे लेखक करतात असे म्हटले पाहिजे. एका लेखकाने लोकसत्तादृष्टीने ' सोईचे ' याचा अर्थ लावला आहे. लोकांना संतोष देणारे ते सोईचे असे या लेखकाचे म्हणणे आहे. दोन दुसरे लेखक लोकांचे हित ज्यापासून होते ते सोईचे असा अर्थ करतात. न्याय वेगळा सोय वेगळा असा ज्यांचा पक्ष आहे ते असे म्हणतात की राजाने न्यायाचा अंमल करावा मात्र त्याने सोय कशांत आहे हे हि पहावे.

वैधर्म्य यांनी उपयुक्ततावाद अथवा सोय पहावी हे मत प्रतिपादले व या मताचा इंग्रजी कायदेशास्त्रांत शिरकाव केला. इंग्रजी कायद्यांत हे उपयुक्तता-मत पायाभूत असल्याबद्दल इंग्रज कायदेपंडितांना मोठा अभिमान वाटतो. हे उपयुक्तता-मत आमच्या जुन्या काळांतील धर्मशास्त्रकारांना कितपत अवगत व संमत होते ते आतां पाहू.

मनुस्मृति अध्याय बारावा यांतील तिसऱ्या श्लोकांत " शुभाशुभफलं कर्म " हे शब्द आढळतात. करावी अशी कर्मे कोणती न करावी अशी कोणती म्हणजे विहित व निषिद्ध कर्मे कोणती ते सांगतांना वरील शब्द मनु उपयोगांत आणीत आहे. विहित या अर्थां शुभफलं कर्म निषिद्ध या अर्थां अशुभफलं कर्म असा मनुचा शब्दप्रयोग आहे. कुल्लुक यांनी आपल्या टीकेत विहित कर्म म्हणजे सुखफलक कर्म, निषिद्ध कर्म म्हणजे दुःखफलक कर्म असे स्पष्ट म्हटले आहे. कोणत्याहि लोकांत पूर्वी न्यायाच्या कल्पना काय होत्या ते समजून घेणे असल्यास त्या कामी त्यांच्या कल्पना-प्रधान तात्त्विक लिखाणांचा अथवा त्यांच्या लिखाणांतून सांपडणाऱ्या तात्त्विक वचनांचा उपयोग कांहीं फारसा होत नाही. या लिखाणावरून त्या लोकांचे निरनिराळे तात्त्विक विचार मात्र कळतील. असल्या तात्त्विक लिखाणावरून, कायदा म्हणजे काय, न्याय म्हणजे काय असल्या प्रश्नावर लिहिलेल्या तात्त्विक बाडांवरून कोणत्याहि देशांत काय कायदा होता हे ठरविता येत नाही. पुष्कळ वेळां असे होते की, असले तात्त्विक विचार ग्रंथांतच पडून राहतात. या विचारांचा देशांतील कायदेपंडितांवर किंवा त्यांच्या विचारसरणी-

वर कांहींच परिणाम होत नाही; न्याय अथवा अन्याय निश्चित करावयाच्या कामी वरील तात्त्विक विचार फारशी मदत करीत नाहीत. लोकांचा कायदेविषयक विचार हा व्यवहारांत खरोखर घडणाऱ्या गोष्टींनी निश्चित होत असतो. लोकांना कोणत्या गोष्टी स्वाभाविक वाटतात त्यांवरून ' स्वाभाविक ' म्हणजे अमुक प्रकारची गोष्ट असा सामान्य विचार लोकांच्या मनांत तयार होतो. लोकांची वृत्ति पालटली, की पूर्वी स्वाभाविक वाटणाऱ्या गोष्टी त्यांना स्वाभाविक वाटत नाहीतशा होतात. गुलामगिरी ही संस्था उदाहरणार्थी चेज. अॅरिस्टोटलला ही संस्था स्वाभाविक वाटत होती. रोमन लोकांनी ग्रीकांपासूनच आपली निसर्गदृष्ट कायद्यांची कल्पना घेतली होती तरी गुलामगिरी कांहीं निसर्ग व्यवस्थेचा भाग म्हणून त्यांनी मानली नाही. जस जॅटियम म्हणजे ' राष्ट्रांचा कायदा ' याचा एक भाग गुलामगिरीची संस्था असे मात्र ते मानोत असत.

आज लोक असे कांहीं मानात नाहीत की, निसर्गस्थिति म्हणून मानवी समाजाची नमुनेदार अवस्था होती, किंवा असू शकते. तरी पण या निसर्गस्थितीची कल्पना लोकांना अद्यापि मनोविधक वाटते, व या कल्पनेचा त्यांच्या विचारांवर परिणाम होत असतो. स्वाभाविक अथवा नैसर्गिक व्यवस्थेचा अथवा कायद्याचा उल्लेख येथे आणला आहे तो येवढ्याच कारणाने आणला आहे. स. १८८२ चा इंडियन सिव्हिल प्रोसीजर कोड, स. १८९८ च्या आक्टोबर २०ची ब्रिटिश आर्डर इन कौन्सिल (सदर्न्-होडेशियास लागू असणारी), या दोन ठिकाणी ' नैसर्गिक न्याय ' या शब्दाचा प्रयोग केलेला आढळतो. नैसर्गिकत्वाची कल्पना म्हणजे निसर्गनियमाची अथवा विश्वव्यवस्थेची कल्पना. या कल्पनेचा भारतीयांच्या मनावर इतर लोकांप्रमाणे परिणाम झाला होता. भारतीयांनी धर्मनियम तयार केले त्यांत निसर्गव्यवस्थेच्या कल्पनेचा परिणाम दिसून येतो. पुराणांत व धर्मग्रंथांत विश्वाच्या उत्पत्तीचा क्रम सांगितलेला असतो. या विश्वोत्पत्ति कल्पनेची मांडणी भिन्न तऱ्हेची आढळते. मनस्मृतींत सांगितलेली विश्वोत्पत्ति-कल्पना येथे उद्धृत करीत आहो. या कल्पनेमुळे हिंदु कायद्याला एक विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झाले हे लक्षांत ठेवले पाहिजे.

" प्रथमभूत अंडांतून भगवान् मनाचे आणि पंचेन्द्रियांचे गुण (गुण म्हणजे सत्त्व, रजस् व तमस्. सांख्य मताप्रमाणे हे गुण सृष्ट पदार्थांपैकी प्रत्येकांत अंतर्बाह्य व्यापून असतात.) उत्पन्न करता झाला. वेदाच्या शब्दापासून भगवानाने सृष्टी-तील सर्व वस्तुजातांची नांवे आणि त्यांची कर्मे (उदा० ब्राह्मणांचे कर्मे, स्वाध्याय), तशाच सर्व संस्था उत्पन्न केल्या (१.२१).

भगवानाने प्रथम मनुष्याला अथवा दुसऱ्या सृष्ट वस्तूनां जे कर्मे लावून दिले तेच कर्मे प्रत्येक कल्पांत मनुष्य व त्या वस्तू आचरू लागल्या. उत्रांत उत्रपणा, मूदूंत मादूव, सत्यनिष्ठांत

धर्म, तदितरांत अधर्म जसा आरंभी भगवानानें ठेविला त्या-प्रमाणें तो तो मनुष्य किंवा पदार्थ आपोआप वागूं लागला (१.२८-९). लोकांच्या उन्नतीसाठीं भगवानानें मुख, बाहु, मांडया व पाद या आपल्या इंद्रियांपासून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे अनुक्रमे उत्पन्न केले (१.३१)”.

या वचनांत अनेक कल्पना आहेत. एक कल्पना ही आहे कीं धर्म व अधर्म हा निसर्गानें ठरविला आहे. अमुक वर्णानें समाजांत अमुक कर्म करणें हें निसर्गानें ठरविलें आहे. समाजांत भिन्न वर्ण असतात ते समाजाच्या उन्नतीसाठीं निसर्गानें उत्पन्न केले आहेत. वर्णांत असणारा परस्पर भेद हा निसर्गजन्य आहे. परमेश्वरानेंच कांहीं विशेष हेतु मनांत धरून हा भेद केला. परमेश्वरानेंच समाजांत घडून येणारी सर्व कर्मे निर्माण केली, त्यानंच या कर्मांसाठीं अवश्य ते गुण निर्माण केले.

कायदा व धर्म यांच्या विकासाकामांतील साम्य.—मागे धर्म व कायदा यांतील साम्य व भेद दाखविजे ते स्वरूपगत होत. धर्मशास्त्राचें प्रगल्भ स्वरूप व कायदेशास्त्राचें तसलेंच स्वरूप घेऊन त्यांच्या तुलनेनें वरील साम्य व भेद आपणांस सांपडतील. या शास्त्रांचा विकासक्रम आपण अद्यापि तुलना करून पाहिला नाहीं. या विकासाकामांत कांहीं साम्य अथवा भेद आहेत कीं काय हें पाहणें जरूर आहे. या प्रकारच्या साम्यभेदानां स्वरूपविकासगत असें म्हणतां येईल. धर्म व कायदा यांचा अभ्यास करतांना तुलनेच्या कामांत कोणतीहि अपूर्णता न राहिल इकडे लक्ष ठेवणें चांगलें. कारण तुलनेत व्यंग राहिल तर अभ्यासांत व्यंग उत्पन्न होईल.

सामाजिक व राजकीय परिस्थितीच्या गोष्टी, व एताद्विषयक कल्पना व भावना यांना निसर्गाच्या इतर प्रान्तांत लागू असणारे रूपस्थैर्य व रूपान्तरविषयक नियम लागू आहेत. या सर्वांची एकमेकांवर क्रियाप्रतिक्रिया होत असते; सत्ताधारी वर्गाच्या विचारसरणीवर यांचा परिणाम होत असतो व त्या विचारसरणीचा यांजवर परिणाम होत असतो. सत्ताधारीवर्गाचा विचार ज्या राजकीय संस्थांच्या द्वारां लोकसमाजांत अंमल चालवित असतो त्या संस्था व सदरील राजकीय, सामाजिक स्थित्यन्तरकल्पनादि प्रकार यांजमध्येहि क्रियाप्रतिक्रिया होत असते. धर्म व कायदा या दोहोंमध्येहि राजकीय व सामाजिक स्थित्यन्तरांनी व एतत्संबंधी कल्पनांत व भावनांत फरक पडल्यानें तदनुसार फरक होत असतो. धर्म व कायदा यांजमध्ये हें जें साम्य आहे तें स्पष्ट करण्यासाठीं सामाजिक रूढी व शासनसंस्था यांच्या विकासाचीं कांहीं प्रमुख अंगे वाचकांपुढें मांडली पाहिजेत. हें करण्यापूर्वी धर्माचा विकास आणि आर्थिक व बौद्धिक इतिहास यांचें परस्पर नातें कशा प्रकारचें आहे तें थोडक्यांत पाहूं. कायद्याचा विकास व आर्थिक-बौद्धिक इतिहास यांचें नातें सर्वांनां टाऊक असल्यानें त्याचा विचार येथें करण्याची आवश्यकता नाहीं.

समाजाच्या आर्थिक स्थितीत फरक झाले कीं त्याच्या धर्माच्या इतिहासांतहि फरक होतात. हिंदुस्थानच्या आर्थिक इतिहासाची उपलब्ध माहिती फार त्रोटक असल्यानें वरील मुद्याचा विचार त्रोटकपणें करणेंच जरूर आहे. एवढें खरें कीं, जसजसें अलीकडेच्या काळांत आपण प्रवेश करतो तसतशी धर्मशास्त्रांतून आर्थिक विषयांवर अधिक माहिती दिलेली आपणांस आढळते. उदाहरणार्थ याज्ञवल्क्यांत जाइंटस्टॉक अथवा समार्क मांडवलाच्या मंडळ्यांचें शासन कसें करावें यासंबंधीचे नियम आहेत. परंतु अलीकडे आलें म्हणजे आर्थिक विषयांचा परामर्श धर्मशास्त्रांत अधिक प्रमाणांत पहावयास मिळतो याचें कारण निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं. न्यायदानाचा कारभार ब्राह्मणांच्या हातीं अलीकडे अधिक प्रमाणांत आला व धर्मशास्त्राचा अलीकडे अधिक विकास होऊन शुद्ध कायद्याच्या गोष्टीकडे त्याचा भाग अधिक खर्ची पडू लागला, हें एक वरील गोष्टीचें कारण असलें पाहिजे व समाजाची आर्थिक दृष्टीनें प्रगति अलीकडे अधिक होत गेली हेहि कदाचित आर्थिक विषयांचा विचार धर्मशास्त्रांत अधिक प्रमाणांत येऊ लागण्याचें कारण असलें पाहिजे पण कोणत्या कारणाचा प्रस्तुत वाबतीत कितपत योग झाला हें समजणें दुरापास्त आहे. कारण व्यापारी मंडळ्यांचा उल्लेख जातकांतहि सांपडतो. यावरून आर्थिक उन्नति फार प्राचीन काळांहि भारतीयोंत बरीच झाली होती हें उघड होतें.

समाजाचा बौद्धिक इतिहास त्याच्या धर्मशास्त्राच्या व कायदेशास्त्राच्या विकासाशीं निगडित झालेला असतो हें सहज समजण्यासारखें आहे. कोणी कांहीं निर्णय देतो तो त्याच्या काळीं चांगली तर्कपद्धति म्हणून जी लोक-दृष्टीनें ठरली असेल त्या पद्धतीला धरूनच देत असतो. कायद्यांतील व्यंगपूर्ण कल्पना तयार होतात त्या सत् व असत्, न्याय व अन्याय यासंबंधीच्या लोकांच्या कल्पना थोड्या फार बदलतात तेव्हां तयार होतात. असलेला नियम वापरतांना त्याचा अर्थ कायद्यांतील अक्षरांनां धरून लावणें अगर कायद्याच्या हेतूला धरून लावणें या क्रिया करण्यांत येतात तेव्हां व्युत्पत्तिशास्त्राचा कायदेशास्त्राच्या प्रांतांत प्रवेश होतो.

कोणत्याहि समाजाचा कायदा आणि त्याच्या संस्था यांच्यासंबंधानें बरोबर कल्पना यादी असें वाटत असेल तर त्या समाजातील लोकांची विचारसरणी काय होती व या विचारसरणीचा ते आपल्या संस्थांत कसा काय उपयोग करीत होते हें आम्हांस समजून घेतलें पाहिजे. भारतीयांत धर्मशास्त्रांवर लिहिण्याची विचारसरणी कशी होती ती समजावी म्हणून त्या विचारसरणीचे कांहीं विशेष खालीं देतो.

धर्म काय आहे हें ठरवितांना मीमांसाशास्त्र हें एकच मार्गदर्शक साधन आहे अशी सामान्य समजूत आहे. जुन्या शिक्षणाचे ब्राह्मण लोक याच शास्त्रावर अवलंबून

रहातात ही गोष्ट कदाचित् खरी असेल. परंतु भारतीयांच्या बौद्धिक विकासांत विशेष अथवा विशिष्टत्वसूचक भाग कोणते त्यांचें ज्ञान करून घेऊं इच्छिणाऱांनां मीमांसाशास्त्र कांहीं पुरें पडत नाहीं. अशा प्रकारचें ज्ञान आजच्या वकिलाला अवश्यक आहे. विवक्षित लोकसमाजांत जो कायदा असेल त्याचा अर्थ लावतांना त्या समाजाचें अंतरंग ओळखून तदनुसार अर्थ लावला पाहिजे, अथवा दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें तर त्या समाजाची बौद्धिक पूर्वकथा काय आहे ती सामग्र्यानें पाहून तिच्या अनुरोधानें त्या समाजाच्या कायद्याचा अर्थ लावला पाहिजे.

धर्मकल्पनांची व्यवस्था लावण्याची पुराणाभिमान्यांची रीत कशी होती:—जुन्या कल्पना खोट्या असं विधान हे लोक कधीहि करत नसत. परिस्थितीत कांहीं सुवलती देण्यासारखी स्थिति उत्पन्न झाली आहे व म्हणून जुना नियम मोडला तरी चालेल असं प्रतिपादन ते करीत. अति पुरातन काळां असणाऱ्या सुवलती बंद करतांना कृतयुगांत या सर्व ठीक होत्या, परंतु कलियुगांत त्या ठीक नव्हत या विचारप्रकाराचा ते उपयोग करीत.

अलीकडे आलां असतां आपणांस असं दिसतें कीं, पूर्वी अनिपिद्ध असलेल्या गोष्टी पुढें निपिद्ध ठरण्यास कांहीं शास्त्रांचीं अवनति हें कारण झालें. हीं शास्त्रें लोकांच्या भ्रामक धर्मसमजुतीनां आळा घालीत. तीं अवनत झाल्यानें धर्मभ्रष्ट वाढले व या भ्रामांमुळें अनिपिद्ध गोष्टी निपिद्ध झाल्या. पारमार्थिक कल्पनांत फरक झाला कीं धर्मांत फरक होई असं हि आपणांस आढळून येतें. पराशर (१.३८) यांनीं जे सहा धर्म म्हणून सांगितले आहेत ते व मनून (१०.७५) सांगितलेले सहा धर्म यांत स्पष्ट अंतर आहे. या भेदाचें स्पष्टीकरण पराशर येंप्रमाणें करतो—मनूची शिकवणी ही सत्य अथवा कृतयुगाकरितां असून माझी कलियुगासाठीं आहे (पराशर १. २३).

वेदान्ताचा प्रसार झाला तेव्हां यज्ञयागांचीं व संस्कारांचीं कर्मे कमी झालीं. फलज्योतिषाचा प्रसार झाला तसा धर्मशास्त्रकारांनीं त्या शास्त्रानुसार कर्मे करावीं असा विधि अथवा उपदेश केला. याप्रमाणें बौद्धिक दृष्टीनें लोकांचें पाऊल जसें पुढें किंवा मागे, या किंवा त्या बाजूला पडलें त्याबरोबर त्यांच्या धर्मांच्या अथवा कर्तव्यकर्मांच्या कल्पनांतहि बदल झाला, ही गोष्ट सिद्ध करणारे अनेक दाखले देतां येतील.

‘ हिंदु अँड इट्स फॉर्मेशन अँड पयूचर ’ (हिंदुधर्म, त्याची रचना व त्याचें भवितव्य) या पुस्तकांत डॉ. केतकर यांनीं या विषयाचा थोडासा विस्तार केलेला आहे. त्या ठिकाणीं त्यांनीं हिंहे दाखविले आहे कीं, भारतीयांनां जें नवें शिक्षण मिळालें आहे त्यामुळें कांहीं सोंबळ्या ओंबळ्यासंबंधीच्या व शुद्धाशुद्धतेसंबंधाच्या जुन्या कल्पना त्यांनां पूर्वीइतक्या किंमतीच्या वाटत नाहींतशा झाल्या आहेत.

इंग्रजी कायद्याचा व रोमन कायद्याचा इतिहास यांच्या अभ्यासानें असं ठरतें कीं, कोणत्याहि देशाच्या कायद्यांत पायाभूत तत्त्वांच्या दृष्टीनें किंवा विविधता व संकीर्णता या दृष्टींनीं जे फेरफार होतात त्यांच्या मुळाशीं ज्या शक्ती, प्रेरणा अथवा घडामोडी असतात त्या पांच प्रकारच्या असतात, हे प्रकार येंप्रमाणें:—(१) राजकीय फेरफार, (२) क्षेत्रविस्तार, (३) परमार्थ संप्रदायांतील फेरफार, (४) आर्थिक फेरफार व (५) शास्त्रीय व तात्त्विक विचारसरणींतील फेरफार अथवा प्रगति. .

विचारांची पालट व प्रगति त्याचप्रमाणें आर्थिक स्थितीची पालट ही धर्मांत फरक उत्पन्न होण्यास कारणीभूत होते हें आपण वर पाहिलेंच आहे. परमार्थसंप्रदायांतील फेरफारांनीं पश्चात्य देशांत अनेक फेरफार घडवून आणले, परंतु पश्चात्य देशांच्या मानानें भारतांत सांप्रदायिक फेरफार तितके परिणामकारी झाले नाहींत. धर्म व पारमार्थिक संप्रदाय एकच असं मानणारांनां हे विधान चमत्कारिक वाटेल. हिंदुधर्मावरील पुस्तकांत डॉ. केतकर यांनीं दाखवून दिले आहे कीं, धर्म व संप्रदाय एक नव्हत. ख्रिस्ती मत व हिंदु मत यांच्यांत फार अंतर आहे. आज हिंदुस्थानचे लोक धर्म व संप्रदाय एकच मानतात ही गोष्ट खरी. परंतु या दोन मतबंधांत फरक आहेत. ख्रिस्ती व मुसुलमान संप्रदायांच्या मुळाशीं विशिष्ट पारमार्थिक कल्पना व विशिष्ट ग्रंथ आहेत. या संप्रदायांचे अनुयायी होणारांस त्यांच्या सांप्रदायिक पवित्रग्रंथांतील नियमांनां धरून वागावें लागे. संप्रदायाचें अनुयायित्व याच गोष्टीवर अवलंबून असे. ख्रिस्ती पवित्रग्रंथाचा अर्थ लावण्याचा अधिकार एका मध्यवर्ती केंद्राकडे म्हणजे पोपकडे होता. यामुळें चर्चनें म्हणजे सांप्रदायिक केंद्रसंस्थेनें ठरविलेले नियम राज्याचा वरिष्ठ कायदा म्हणून मानला जाऊं लागला. कॅथोलिक राजसत्तेच्या ठिकाणीं प्रॉटेस्टंट राजसत्ता झाली कीं, कायदे करणाऱ्या सत्तेत फरक होई. अर्थात सांप्रदायिक फरकानें कायद्यांत फरक होत. पूर्वी युरोप हा सांप्रदायिक सत्तेनें शासित झालेला होता; तसा प्रकार हिंदुस्थानांत केव्हांहि घडलेला नाहीं. हिंदुस्थानांत राजानें धर्माप्रमाणें चालावें असा नियम होता. परंतु त्यानें व्यवहाराची स्थिति पाहून सोईचें व शक्याशक्य काय तें ठरवून धर्माप्रमाणें वागावें अशी सुवलत असे. तसेंच धर्म म्हणजे काय हें भिन्न ठिकाणीं भिन्न ब्राह्मण ठरवीत व या ब्राह्मणांचा कांहीं मेळ नव्हता. या दोन्ही कारणांमुळें पश्चात्य देशांत संप्रदायसत्तेचा जसा धुमाकूळ माजला तसा प्रकार हिंदुस्थानांत झाला नाहीं.

सांप्रदायिक फेरफारांमुळें धर्माच्या व कायद्याच्या नियमांत फेरफार झालेले असे फारच थोडे. नवा संप्रदाय कोणी काढला म्हणजे शिस्तीसाठीं म्हणून संप्रदाय-संस्थापक आपल्या अनुयायांनां खासगी व्यवहार अमुक प्रकारें करावा असं ठरवून त्याप्रमाणें कांहीं विशेष नियम घालून देत असे.

या संप्रदायाचे लोक अधिकाराच्या जाग्यावर चढले म्हणजे सार्वजनिक जीवनावर त्यांच्या विचारांचा परिणाम होई. उदाहरणार्थ कांहीं राजांनी जैनांच्या पवित्र स्थानांतून प्राणि-वध करू नये असे हुकूम काढले होते. दोन खोदलेख नमु-न्याकरितां येथे देतो.

(१) “ महाराणा श्री राजासिंह (इ. स. १६९३)—उमराव, प्रधान, पटेल, पटवारी, मेवाडच्या दशसहस्र गांवांत अंमल चालविणारे यांस त्यांच्या त्यांच्या स्थानांप्रमाणें फर्मावीत आहेत कीं, (अ) पुरातन काळापासून जैनांचीं मंदिरे व राह-ण्याचीं ठिकाणीं यांस विशेष हक्क दिलेले आहेत, तरी या ठिका-णांच्या हद्दींतून मारावयाकरितां न्यावयाचा प्राणी नेऊं नये. हा त्यांचा पुरातन हक्क आहे. (आ) कोणताहि जीव-मनुष्य वा जनावर त्यांच्या ठिकाणावरून वधाकरितां नेला जाईल तर तो अवश्य होईल. (इ) राजद्रोही, दरवडेखोर, खुनी वगैरे लोक कैदेतून सुटून यतींच्या शालागृहांत शरणागत म्हणून गेले तर त्यांना न्यायकचेऱ्यांच्या सेवकांनीं धरून आणूं नये. ”

(२) “ महाराजा छत्रसिंह (१६४९) फर्मावीत आहे कीं, रस्मी गांवांत मेढ्या, म्हशीरेडे, बकरे किंवा दुसरा कोणताहि जीव मारणारा हा सरकारचा गुन्हेगार होईल. त्याचें घर, त्याचीं गुंरेडोरे व दुसरी मालमत्ता जप्त केली जाईल व त्याला गांवा-तून बाहेर काढलें जाईल. ”

आतां राजकीय फेरफार हे धर्मांत कोठवर फेरफार करूं शकतात तें पाहूं. राजकीय फेरफार याचा एक अर्थ राजकीय सत्ता चालविणाऱ्या वर्गांत फेर होणें म्हणजे नवीन वर्गांच्या हातीं राजकीय सत्ता जाणें असा आहे. या अर्थानें राजकीय फरक झाला कीं धर्मांत फरक होतो; याचें ठळक उदाहरण ब्राह्मणवर्गांच्या हातीं राजकीय सत्ता जाऊन ते अधिकाधिक राजकीय शक्तिमान झाले तेव्हां धर्माचा व कायद्याचा दूर-भाव कमी कमी होत गेला हें आहे. धर्मनियम अमलांत आणणारे ब्राह्मण, देशांत न्याय देणारे म्हणजे कायदा टर-विणारे ब्राह्मणच ही स्थिति बराच काळ टिकली असती तर कायदा व धर्म यांतील तफावत कदाचित अजीबात नाहीशी झाली असती.

राज्याच्या क्षेत्रविस्ताराचा परिणाम राजसत्ता चालविण्याचें कार्य अधिक गुंतागुंतीचें करण्याकडे होतों हें उघड आहे. नैतिक कल्पनांतहि या विस्तारानें फरक घडून येऊं शकतो. राज्यांत लहानसहान नव्या गोष्टी घडल्या, एखाद्या ठिकाणीं एखादी कल्पना विशेष पुढें आली तर राज्याच्या कायद्यांत फरक होईल. परंतु तेथील धर्माच्या प्रमुख तत्त्वांत अशा गोष्टींनीं फरक होत नाही. फारच महत्त्वाचे सामाजिक व राजकीय फेरफार घडून आले तरच धर्माच्या प्रमुख तत्त्वांत फरक घडून येऊं शकतो. हिंदुधर्माचा इतिहास पाहतां असें दिसतें कीं, हिंदु समाजाच्या जीवनक्रमाला येथून तेथवर वेगळी गति देणारे असे जे प्रकार समाजांत घडून आले त्यांनींच धर्मांत मोठाले फरक घडवून आणले. हिंदु समा-

जाची वनावट ज्या गोष्टींनीं झाली अशा गोष्टी, या समा-जांत सर्वांत अधिक महत्त्वाचा जो ब्राह्मणांचा वर्ग त्याचें वजन वाढविणाऱ्या गोष्टी, तसेंच हिंदु समाजाचें राजकीय जीवन नष्ट करणाऱ्या किंवा पुन्हां प्रस्थापित करणाऱ्या गोष्टी यांचाच हिंदु धर्माची समाजांत पाळली जाणारी शिस्त व तिची वाढ यांजवर विशेष परिणाम झालेला आहे. आर्यन् कालापासून कायद्याच्या विकासाचे कालविभाग पडतात ते—

(१) वेदवाङ्मयाचा काळः—हा काळ फार मोठा होता. याच्या मर्यादा मात्र सांगतां येत नाहींत. या काळांत वाहेरून आलेल्या आर्यन् जातींच्या भिन्न संप्रदायांत एक-पणा उत्पन्न झाला. त्या संप्रदायांचें ऐक्य झालें. सर्व आर्यन् लोकांचें वेद हें सामान्य पूर्वार्जित धन झालें. हें सर्व कसकसे घडून आलें तें कळण्यास मार्ग नाही.

(२) ब्राह्मणांचें वजन कायद्याच्या क्षेत्रांत वाढलें तो काळः—हा काळ कोठून कोठवर तें नकीं सांगतां येत नाहीं. धर्मसूत्रांचा उत्तर भाग तयार झाला त्या वेळेपासून मुसुल-मानां सत्ता येथें होईपर्यंतचा काळ वरील सदरांत घेतल्यास फारसें चुकणार नाही. ब्राह्मणांचें वजन वाढतें असतां घड-लेल्या महत्त्वाच्या गोष्टीः—

(अ) धर्मशास्त्र तयार झालें. (आ) ब्राह्मणांनीं जी वरिष्ठ सत्ता मिळविली ती मिळविण्याचे त्यांचे उपाय. (इ) ब्राह्मण व क्षत्रिय या वर्गांचा आपसांत कलह. (ई) ब्राह्मणांच्या धर्मशास्त्राचा भारतांत सर्वत्र व भारताच्या बाहेर सयाम, कांबोज, जावा, बलि इत्यादि ठिकाणीं प्रचार आर्यन् धर्म-शास्त्रांत आर्यन् बाह्य कायद्याचा अंगभूतत्वानें समावेश. ब्राह्म-णांच्या वजनामुळे निरनिराळ्या ठिकाणांच्या कायद्यांत फरक. आर्यन् बाह्य रुढींचा ब्राह्मणी कायद्यांत अंगभूतत्वानें समावेश.

(३) मुसुलमानांच्या सत्तेचा काळः—हिंदु कायद्यावर मुसुमानांच्या हातीं सत्ता गेल्यानें परिणाम झाला. हिंदूंची समाजव्यवस्था व कायदेपद्धति पूर्वीप्रमाणें कितपत टिकून राहिली, व तिच्या परंपरेंत किती भंग झाला हा प्रश्न येथें महत्त्वाचा आहे.

(४) मराठ्यांच्या सत्तेचा व हिंदु पुनर्जावनाचा काळः—या काळांत हिंदु संस्थांचें पुनरुज्जीवन होत होतें. हिंदु काय-द्याचेंहि पुनरुज्जीवन होत होतें.

(५) ब्रिटिश सत्तेचा काळ.

ब्राह्मण व र्ग व का य दे शा स्त्र.—कल्पशास्त्र व्यवहाराला (कायद्याला) लावल्यानें त्याचा असा परि-णाम झाला कीं धर्माच्या पोटांत ज्या चालीरीती घेतल्या गेल्या त्यांना अधिक पावित्र्य प्राप्त झालें. न्याय देण्याचें काम हें फार पवित्र होऊन बसलें. न्याय देणारा न्यायाधीश पुष्कळ अंशी अशा वैभवाचा होऊन बसला कीं त्याला धक्का पोंचविणें म्हणजे अधर्माचें मानलें जाऊं लागलें. न्यायाधिकाऱ्याच्या स्थानाची कल्पनाहि मोठी व उदार झाली. तो धर्माचा संरक्षक मानला जाऊं लागला. विश्वव्यवस्था व समाजव्यवस्था यांसंबंधीचे नियम पाळले जात आहेत

की नाहींत व त्यांत ठरविलेलीं मानवी कर्तव्ये नीट होत आहेत की नाहींत हे पाहणारा तो न्यायाधीश अशी उदार व्याख्या रूढ झाली. कल्प व धर्म दोन्ही शास्त्रे वेदांतून निघालेलीं, यामुळे त्यांना सहजच पावित्र्य होतें. यायोगे खुद्द वेदग्रंथांचेहि हित झालें. ते यापूर्वी विधि व संस्कार यांचे आधारभूत ग्रंथ म्हणून प्रमाण धरले जात, परंतु यापुढे राज्याच्या व्यवहारांतील कायद्याला तात्त्विक दृष्टीनें तरी वेद हे पायाभूत मानले जाऊं लागले. अर्थात् त्यांतील वाक्यांतून कांहीं राज्याचे व्यवहारनियम काढले नाहींत, परंतु या नियमांनां सर्वसामान्य रीतीनें वेदाचा तत्त्वतः आधार आहे असा समज रूढ झाला.

ब्राह्मणांनीं न्यायाचीं कामे हातीं घेतल्यानें समाजाच्या एकीकरणाची क्रिया मार्गास लागली. धर्म व कायदा (व्यवहार) यांचा योग घडला. एका अखंड शास्त्राचे हे दोन घटक झाले आणि त्यामुळे सर्व समाजाला यांचा अधिक उपयोग होऊं लागला. आर्यनू जाती व इतर जाती यांनां कायद्यांत भिन्नत्व राहिलें नाहीं. कायद्यानें ते एका समाजाचे अंगभूत घटक झाले. तत्कालीन समाज कांहीं वेदवाङ्मय पूर्वार्जित असलेल्या लोकांचाच केवळ बनलेला नव्हता. तथापि धर्म हा वेदमूलक आहे, तसेंच तो विश्वव्यवस्थेचा अंगभूत असल्यानें सर्व समाजावर त्याची सत्ता आहे असा समज समाजांत असल्यानें धर्माशीं निगडित झालेला परंपरागत व्यवहारनियमसमुच्चय अथवा कायदा हाहि वेदमूलकच आहे असें सर्व लोक मानू लागले. सर्व आर्य-अनार्य समाज स्वतःला एकरूप अखंड मानू लागला. लोकांच्या मनांत सर्व समाज एका शरीरासारखा आहे अशी कल्पना रूढ झाली. यामुळे उच्च जातींची राहणी हीच खालच्या जातींनीं स्वतःस आदर्शभूत ठरवून आपल्या कर्मा प्रतीच्या चालीरीती बदलावयाचा उपक्रम त्यांनीं सुरू केला.

धर्माला अनुसरून सर्व व्यवहार चालावा ही कल्पना जरी सर्वसमत झाली होती तरी ही कल्पना अमलांत आणतांना मर्यादा कोणती मानावयाची, धर्म या वस्तूत कोणत्या गोष्टींचा अंतर्भाव करावयाचा वगैरे गोष्टी स्पष्टपणे केव्हांहि ठरल्या नाहींत. यासंबंधीच्या कल्पनांत नेहमीच पुष्कळशी संदिग्धता असे. भिन्न राजांच्या राजनीतीत भेद बऱ्याच प्रमाणांत आढळून येई. या भेदाला कारणे होती तीं येणें-प्रमाणें:—वेद हे धर्माचे अद्यमूलस्थान व वेदानंतर स्मृती, त्यानंतर वेदज्ञ व पुण्यशील लोकांचा आचार आणि शेवटीं आत्मतुष्टि हीं धर्माची उगमस्थाने होत अशी धर्माचे वागावे या सिद्धान्तांतील धर्मवस्तूसंबंधाची कल्पना होती. अर्थात् धर्माचे उगमस्थान वरीलप्रमाणें अतिविस्तृत असल्यानें धर्म ठरविताना व अमलांत आणतांना सदरील ग्रंथादिकांचा अर्थ लावण्याचा प्रश्न उभा राहिला, आणि अर्थ लावणारा जो वर्ग तो सुसंघटित नसल्यानें अर्थात् भेद उत्पन्न होत ही एक गोष्ट. दुसरी गोष्ट म्हणजे धर्मविषयक सिद्धान्त अगदीं

अस्पष्ट नसले तरी ते फारच व्यापक होते यामुळे प्रत्येकांनें आपल्या शक्यनुसार धर्माचरण करावे एवढाच आग्रह असे. धर्म हा मूर्खांत ध्येयरूप असल्यानें व्यवहारांत त्याचा अंमल करतांना कडकपणाला फांटा देणे जरूर होत असे व यामुळेहि भेद उत्पन्न होत.

धर्मवस्तूची अस्पष्टता, धर्म ही सर्वश्रेष्ठ वस्तु आहे ही कल्पना, राजे लोकांनीं हि धर्म पाळलाच पाहिजे हा आग्रह व धर्म समजावून सांगणे हे काम ब्राह्मणांचे आहे, इतरांचे नव्हे हा आग्रह या सर्वांचा दुहेरी परिणाम झाला. एक, ब्राह्मणवर्ग अधिक पूज्य व म्हणून अधिक सत्तेचा मालक होऊन वसला व दुसरे, ब्राह्मणवर्ग व सत्ताधारीवर्ग यांच्यांत लढा उत्पन्न झाला.

धर्मातील कर्तव्याकर्तव्याच्या उच्च कल्पना इतर सर्व गोष्टींपेक्षा श्रेष्ठ मानल्या जाव्या यासाठी धर्मग्रंथांचा अर्थ लावणारा जो वर्ग त्या वर्गाला निर्भय करून ठेवणे व त्यांचे चांगले संरक्षण करणे अवश्य होतें. या अवश्यतेतुनूत ब्राह्मणवर्गाला पूज्य मानणे हे सामाजिक व राजकीय जीवन-कामांचे मूलभूत तत्त्व होऊन वसले. ब्राह्मण हा धर्माचा मूर्तिमंत अवतार आहे असे मनुमध्ये म्हटले आहे (१.९८, ९). ब्राह्मण स्वतःस लोकांनीं पूज्य मानावे असा जो हक्क सांगत तो अगदींच स्वार्थाने सांगत असे म्हणता येत नाहीं. कोणत्याहि वर्गांनें असा पूज्यपणाचा हक्क सांगावा व सामान्य जनतेनें तो इच्छा नसतां हि मान्य करावा अशी कांहीं स्थिति नसते. सर्वसाधारण लोक असा पूज्यपणाचा हक्क त्यापासून त्यांचा स्वतःचा कांहीं फायदा असल्याशिवाय कबूल करणारच नाहींत. श्रेष्ठत्वावर ब्राह्मण आपला हक्क सांगत होते व ब्राह्मण सत्ताधारी वर्गाशी झगडा करित होते या गोष्टींना ब्राह्मणांची धर्मसंरक्षणाची काळजीच कारण होती असे कांहीं म्हणता येत नाहीं. दुसरीहि अनेक कारणे होती परंतु सदरील कारण प्रमुख होतें एवढें मात्र खरें.

राजे लोक व धर्मग्रंथांचा अर्थ लावणारा वर्ग यांच्यामध्ये लढा उत्पन्न होणे अपरिहार्य होतें. पाश्चात्य जगतांत उपासनापंथ हाच समाजाच्या मूलधर्माचे काम करित होता. ख्रिश्चन पंथाचा मनुष्य त्या पंथाप्रमाणें चालावयाचा असा क्रम असे. राजा जे कायदे करी त्यांपेक्षां हि ख्रिस्तीपंथ हा वरिष्ठ मानला जात असे. ख्रिस्ती पंथ ज्यावेळीं जसा असेल तसा राजांनीं मानावयाचा हेंच राजांचे कर्तव्य मानले जात होतें. ख्रिस्ती पंथांत काय येतें हे सांगणे चर्चकडे असे आणि यामुळे चर्चे व स्टेट म्हणजे पंथसंस्था व राज्यसंस्था यांच्यामध्ये लढा उत्पन्न झाला. भारतांत चर्चेप्रमाणें पंथसंस्था नव्हती; परंतु येथे ब्राह्मणवर्ग होता. हा ब्राह्मणवर्ग सामर्थ्यवान आणि स्वयंपूर्ण असा होता. त्याचा पूज्यपणा हा त्याच्या स्वयंपूर्णतेचें कारण होतें. अशी स्थिति असल्यानें धर्म आणि राजाज्ञा यांच्यामध्ये जो लढा प्रथम उत्पन्न झाला त्याचा परिणाम पुढे ब्राह्मणांचा राजांनीं द्वेष करण्यांत झाला.

ब्राह्मणवर्ग धर्म काय तें समजावून सांगण्याचा हक्क आपला आहे असें जें म्हणत त्याला अनेक कारणे होती. एक, वेदवाङ्मय व धर्मशास्त्रे यांचें ज्ञान असणारा वर्ग एवढाच होता. दुसऱ्या अशा संस्थाच अस्तित्वांत नव्हत्या कीं ज्यांच्या आधारेनें ब्राह्मणांशीं स्पर्धा करण्यास समर्थ असत. एखादा वर्ग उभा होऊं शकेल. दुसरें, सर्वसाधारण लोकांमध्ये अशी एक भावना होती कीं, संपत्तीच्या पाठीमागे लागलेला जो मनुष्य त्याला धर्म सांगण्याचा हक्क असूं नये. मनु म्हणतो जे धनार्जनाकडे लागलेले नाहीत त्यांच्यासाठीं धर्माचें ज्ञान विहित आहे; धर्मतुष्टीला धुर्तांचा आधार सर्वश्रेष्ठ आहे.

धनार्जनांत गुंतलेल्या लोकांना धर्मनिरूपणाचा अधिकार न देण्याची कारणे अनेक होती. एक धर्मनिरूपण करणारास दीर्घ कालपर्यंत एक ठरीव अभ्यासक्रम पार पाडावा लागे. दुसरें, उपजीविकेसाठीं दुसऱ्यावर अवलंबून असणारे लोक त्यामानानें न्याय देण्यास कमी पात्र आहेत असें मानलें जाई. धर्मकल्पना ही विस्तृत व व्यापक होती आणि धनार्जनमग्न भाणसाला धर्मनिर्चनस अनधिकारी मानण्याला हेंहि एक कारण होतें. विस्तृत व व्यापक धर्मकल्पनेप्रमाणें ब्राह्मणांखेरीज इतरांना धर्माचें निर्वाचन करतां येणें शक्यच नव्हतें. सामान्य व्यवहारनियम एवढाच केवळ धर्म नसून पुष्कळसा संस्काराचा भागहि धर्मांत येई. अशा व्यापक धर्माच्या बाबतीत धर्मनिर्णय यावयास नेमलेल्या माणसांना अनेक प्रश्नांचा निर्णय करावयाचा असे. उदाहरणार्थ, करार म्हणजे काय, अमुक यज्ञ अमुक घटकेला करावा किंवा कसे हे दोन्हीहि प्रश्न एकाच व्यक्तीकडे अगर सभेकडे निर्णयास येत. यांतील विधिविषयक व देवशास्त्रविषयक गोष्टींमध्ये ब्राह्मणांखेरीज इतर वर्ग अधिकारीपणानें कांहींच सांगू शकले नसते.

पृथ्वीवरील इतर देशांत कायदेविषयक उपपत्तींचा लढा लागलेला होता त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतहि तो लागलेला होता. या लढ्यांत भाग घेणारे लोक म्हणजे बहुतकरून ब्राह्मणवर्ग व राजन्यवर्ग यांतीलच असत.

राजन्यवर्ग हा आपल्यांतून फारसे लायक लोक स्वपक्षसमर्थनार्थ निर्माण करू शकला नाहीं असें दिसतें. ब्राह्मणांचा सर्वकाळ विजयच झाला असा इतिहास दिसतो. बौद्धसंप्रदाय पाखंड ज्यानें काढलें तो गौतम, धम्म म्हणून नवीन नीतिशास्त्र सर्वांसाठीं तयार करण्याच्या प्रयत्नांत होता. तथापि हा धम्म केवळ त्याच्या संप्रदायी लोकांतच काय तो उपयोगांत आला. गौतमाच्या ठिकाणी, व्यवहाराच्या निरनिराळ्या अंगांत मार्गदर्शक होतील असे नियम तयार करण्यापुरती बौद्धिक ऐपत नव्हती असें दिसतें. गौतमाचा अंतिम हेतु राजकारणानें अगदींच अस्पृष्ट होता असें झणतां येत नाहीं. तो ब्राह्मणांनै शास्त्र, त्यांचें तत्त्वज्ञान व त्यांची जात यांविषय अतिशय कडक शब्दांनीं ओरड करीत होता.

प्रापंचिक व्यवहाराचे नियम करण्याचा त्यानें यत्न केला परंतु त्याला या कामांत यश आलें नाहीं. यश न देण्याचीं कारणे येंप्रमाणें:—

(१) देशांतील कायदा व परंपरागत लोकाचार यांचें ज्ञान गौतमाला नव्हतें; त्यानें लिहिलेल्या ग्रंथांतील कित्येक उतारे दाखवून वर उल्लेखिलेलें त्याचें अज्ञान सिद्ध करून दाखवितां येईल. (२) प्रापंचिक व्यवहाराचे नियम करण्याला जी दुसरी पात्रता लागते तीहि त्याच्या ठिकाणीं नव्हती. कायद्याची एकंदर इमारत रद्द करावयाची म्हणजे मनुष्याला एकमुखी सत्ता पाहिजे; व कायदेशास्त्राचें पद्धतशीर ज्ञान पाहिजे. धर्मबंधनाची अस्तित्वांत असलेली व्यवस्था दूर करावयाची होती तर खालील गोष्टी करण्याचा व्यवस्थित प्रयत्न गौतमानें करावयास पाहिजे होता. (अ) वेद हे सामाजिक बाबतींत मार्गदर्शक असणाऱ्या नियमांचें मुख्य उगमस्थान होतें. त्यांवरील लोकांचा विश्वास गौतमानें ह्राणून पाडावयास पाहिजे होता. (आ) जुनें धर्मवाङ्मय जें होतें त्याच्या जागीं अवैदिक व्यवहारशास्त्र रचावयास पाहिजे होतें. समाजव्यवस्थेची सुव्यवस्थित कल्पना त्यानें तयार करावयास पाहिजे होती आणि या नवीन समाजव्यवहारशास्त्रांत स्थानिक रूढी बेमालूमपणें अंगभूत म्हणून त्यानें बसवावयास पाहिजे होत्या. तसेंच कांहीं राजे बौद्धधर्मां झाले तेव्हां ही अवैदिक व्यवस्था त्यांनीं पत्करावी असा प्रयत्न त्यानें करावयास पाहिजे होता. (इ) ब्राह्मणजात अथवा वर्ग व्यवहारशास्त्राचा अधिकारी कर्ता आहे ही जी जुनी समजूत होती ती काढून टाकण्याचा त्यानें प्रयत्न करावयास पाहिजे होता व त्याबरोबर ब्राह्मणांखेरीज कोणत्या तरी दुसऱ्या वर्गाकडे व्यवहारशास्त्ररचनेचें कार्य सोंपवून या वर्गाला ब्राह्मणांचें जुनें स्थान प्राप्त होईल असाहि प्रयत्न करावयास पाहिजे होता. ब्राह्मणांचें वर्चस्व नाहींसें करण्यासाठीं वेदांचेंच महत्त्व गौतमानें नाहींसें करावयास पाहिजे होतें. परंतु वेदांच्या संबंधांत गौतमाची वृत्ति पाहिली तर विरोधाची होती पण ती अगदीं दुबळ्या व भित्त्या विरोधाची होती. याप्रमाणें प्रापंचिक व्यवहारशास्त्र रचण्याला गौतम अगदीं अपात्र होता व यामुळें या शास्त्राचा रचनेंत त्याला यश आलें नाहीं.

चातुर्वर्ण्याच्या तत्त्वाचें बौद्ध जगाकडून अवलंबन:— बौद्धांनीं चातुर्वर्ण्याचें तत्त्व अर्जावात मानलें नाहीं असें नाहीं. जेव्हां भारतीय संस्कृति हिंदुस्थानाबाहेर गेली तेव्हां ब्राह्मणी वाङ्मय व त्याबरोबर चातुर्वर्ण्याचें तत्त्व अन्य देशांत गेलेंच, पण जेथें बौद्ध संप्रदाय होता तेथें देखील ब्राह्मणांचें महत्त्व होतेंच. ब्रह्मदेशच्या राजे लोकांनीं आपले संस्कार करण्याकरितां काशीहून ब्राह्मण आणले, त्यांचे वंशज आज ब्रह्मदेशांत आहेतच. सिंहलद्वीपांत सिंहली समाजांत ब्राह्मण नाहींत तरी ब्राह्मणांचें तात्त्विक व सामाजिक महत्त्व त्यांच्या नीतिनिगंडुत्पत्तिसारख्या ग्रंथांत दिसून येत

आहे. तेथील गोवीय आपणांस अंशेकरून ब्राह्मण पुरुषांचे वंशज समजतात. जपानमध्ये सामुराईचे महत्त्व आणि व्यापारीवर्गाची तुच्छता तेथील चातुर्वर्ण्यविषयक उपदेशांचे स्मारक आहे. तिबेटमध्ये असलेले 'बोनवो' यांचे सांस्कारिक-महत्त्व तेथील प्राचीन चातुर्वर्ण्यविषयक उपदेशांचे स्मारक आहे. बौद्धांची खटपट ब्राह्मणांचे महत्त्व नाहीं करण्याकडे नव्हती तर ब्राह्मणांपेक्षा क्षत्रियवर्गाचे महत्त्व वाढवण्याकडे होती.

ब्राह्मणवर्ग आणि कायदेशास्त्र:-वेदकालांतील बौद्धिक वर्ग म्हणजे ब्राह्मणांचा वर्ग होय. ब्राह्मणांच्या अध्ययनांत नाना-तऱ्हेचे विषय येत. ब्राह्मणांनी बौद्धिक श्रेष्ठतेचे स्थान कसे प्राप्त करून घेतले त्याचे वर्णन करण्याचे येथे कारण नाहीं. येथे एवढेच सांगायचे की, वेदोत्तरकालीन ब्राह्मणांचा जो दर्जा होता तो त्यांना परंपरेने प्राप्त झालेला होता व असा दर्जा परंपराप्राप्त असल्याने त्यांना न्यायाधिकार्यांचे कार्य व स्थान आपल्या हातांत घेणे सुकर झाले. ब्राह्मण न्यायाधिकारी कसे झाले, ब्राह्मणवर्गाचे महत्त्व ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या स्पर्धेस कसे व कितपत कारण झाले व या स्पर्धेशी ज्याचा निकट संबंध ते धर्मशास्त्र कसे निर्माण झाले त्याचा आतां आपण विचार करूं.

समाजांत विशिष्ट प्रकाराचे राजकीय फेरबदल घडून आले म्हणजे त्याच्या कायद्यांतहि फेरफार होतो. परंतु भारतांत राजकीय फेरफार हा कायद्याच्या विकासाचा घटक फारसा दिसून येत नाहीं. समाजांत ज्या वर्गांच्या हातांत राजकीय सत्ता खेळत असते त्या वर्गांत कांहीं फेरपालट करणारे जे राजकीय फेरफार असतील त्यांचाच कायद्यांत फेरबदल करण्याच्या कामी उपयोग होतो. ख्रिस्तपूर्व ५ व्या शतकापासून तों मुसुलमानी सत्तेच्या स्थापनेपर्यंत सदराल प्रकारचे राजकीय फेरफार सामान्यतः घडलेच नाहींत असे म्हणता येते. या १५०० वर्षांच्या किंवा त्याहिलेपेक्षा अधिक काळांत कायद्याची स्थिति साधारणतः खाली दर्शविल्याप्रमाणे होती. ठिकाठिकाणी ज्या स्थानिक रूढी म्हणून असत व ज्यांचा निरानिराळ्या वर्गांत प्रसार असे त्यांना राजाकडून मान्यता मिळे. राजा हुकूम करी ते सर्वांना मान्य करावे लागत व खुद्द राजांना कधी कधी ब्राह्मण जे नियम घालून देत किंवा जो सल्ला त्यांजकडून मिळे त्याप्रमाणे वागावे लागे. पण राजे लोक ब्राह्मणांकडून आपणांस फारसे जखडून घेत असत असे दिसत नाहीं.

कायदा व न्याय या कार्याकडे ब्राह्मणांचे लक्ष वेधले त्यावेळी ब्राह्मणवर्ग हा फार मोठ्या संख्येचा व जन्मसिद्ध वर्ग बनलेला होता. त्यांची कडक बंधनांची जातच बनलेली होती व पुरोहितपण आणि गुरुजापण या नेहमीच्या धंद्यावेगळे धंदे करून उपजीविका करण्याची आवश्यकता त्यांना उत्पन्न झालेली होती. संख्यावृद्धि या गोष्टीखेरीज दुसरीहि एक गोष्ट न्याय व कायदा या कामी

ब्राह्मणांना सहज लोटावयास कारण झाली. ही गोष्ट म्हणजे तत्कालीन विद्येची स्थिति. या काळी वेदवाङ्मय व्यवस्थेने लावले गेले होते. वेदाभ्यासाने प्राप्त होणारे ज्ञान त्याची सहा शाखांत विभागणी केली गेली होती. छंद, व्याकरण वगैरे नांवे या शाखांस दिली होती व या सर्वांना वेदांग म्हणत. कल्प हे एक या शाखांपैकी शाख होते. यज्ञविषयक कर्म व पौरोहित्याचे नित्यकर्म यांचाच कल्पशाखांत उद्गापोह केला आहे. कल्पशाखाचाच एक विभाग धर्म हा होता. समाजांत असणारे चार वर्ग व जीविताच्या चार अवस्था अथवा आश्रम यासंबंधांतील कर्तव्ये व विधिसंस्कार या धर्मनामक कल्पविभागांत विशद करून सांगितले आहेत. धर्माचे क्षेत्र आरंभो फार मर्यादित होते पण पुढे त्याच्या सीमा पुष्कळच वाढल्या. समाजाच्या नियंत्रणाची जी धर्म नांवाची व्यवस्था तिचा वेदग्रंथांतील मूलघटकांतून कसा उद्भव व विकास झाला ते पाहण्यासारखे आहे. धर्म याचा मूळ अर्थ क्रोधाहि विधि अथवा नियम. धर्म या शब्दाला मूळांत निश्चित व स्पष्ट-अमुक नियम-असा अर्थ नव्हता. विधि अथवा नियम हा जो धर्म याचा संदिग्ध अर्थ त्याच्यामोवती हळू हळू पुष्कळशा विचारसंपत्तीची पुढे बसली, व स्मृतिग्रंथ अस्तित्वांत आले. स्मृतिग्रंथांतील बऱ्याच नियमांना वेदग्रंथांत फारच थोडा आधार मिळतो. वेदग्रंथांत चार वर्णांचा थोडाफार उल्लेख आढळतो, आणि त्यांच्या उत्पत्तीच्या कांहीं अलंकारिक कथा सांपडतात इतकेच काय ते. स्मृतीं व वेदांचे भिन्नत्व मनुस्मृतीत 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेया धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' असे व्यक्त केले आहे व धर्मशास्त्र व वेद यांचे दूरत्व वर्णिले आहे. पुढे स्मृतीत या लहानशा आधारार मोठाल्या इमारती रचल्या गेल्या. स्मृतीत सुस्पष्ट समाजव्यवस्था व तिची सीमांसा सांपडते, वर्णाने आपापले कर्म करणे हे समाजशासनाचे आद्यतत्त्व म्हणून स्मृतींतून घालून दिलेले आढळते. त्यांत विवाहासंबंधाने कांहीं विवक्षित तात्त्विक नियम सांपडतो. फौजदारी व दिवाणी कायद्याची तत्त्वे त्यांत पहावयास मिळतात. यांपैकी कांहींहि वेदग्रंथांत आपणांस उपलब्ध होत नाहीं. फौजदारी अथवा दिवाणी कायदा प्रस्थापित करणारा पुरुष अमुक होता असाहि कांहीं उल्लेख वेदांत मिळत नाहीं. यज्ञविषयक विधि निर्माण करणारांचे मात्र वेदांत उल्लेख येतात. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे स्मृतींतून आढळणारा पुष्कळसा भाग वेदमूलक नाहीं.

स्मृतींमधून आढळून येणारे कांहीं नियम वेदांत उल्लेखिलेले असले तरी हे वेदांतील उल्लेख व धर्माचा कल्पना यांचा परस्पर संबंध वेदकाळी नव्हता. धर्माचे व सदराले नियमांचे नाते पुढे पुढे जमविले गेले. वस्तूचा स्वभाव नित्य आहे, वस्तूच्या उगमस्थानावरून त्याचा स्वभाव ठरतो, विश्व हे स्वभावतः व्यवस्थित घटनेचे आहे, चातुर्वर्ण्ययुक्त समाजव्यवस्था ही

विश्वव्यवस्थेचाच एक भाग आहे, अशा कल्पना विकास पावल्याने वेदांतील विधिनियम जे पूर्वी धर्मांशी निगडित नव्हते ते धर्मांच्या पोटांत घेतले गेले. स्मृतींमध्ये विवाहविषयक जे नियम आहेत ते, वर्ण ही कल्पना मनुष्यजीविताला लावून तयार केलेले आहेत. येथे हे सांगितले पाहिजे की, हे विवाह-नियम शिफारशीच्या स्वरूपाचे होते. स्मृतिकालीन वाङ्मयांत असा एकाहि दाखला मिळत नाही की, या नियमांच्या अतिक्रमणाला शासन मिळाले आहे. स्मृतींमध्ये अमुक युगांत अथवा मन्वंतरांत अमुक धर्मनियम विहित आहेत अशा प्रकारची कल्पना वेदांत नाही, कारण चार युगं ही कल्पना अथवा मन्वंतरांची कल्पना वेदांत नाही. युग हा शब्द वेदांत आहे पण त्या शब्दाने उत्तरकाली व्यक्त होणाऱ्या कल्पना वेदांत नाहीत. वेदांमध्ये कृत, त्रेत, द्वापर, कलि ही युगांची नावे म्हणून आली नसून फांश्यांच्या दानांची नावे म्हणून आली आहेत. कृत, त्रेत, ही युगं अशी कल्पना पुढे हळू हळू अस्तित्वांत आली व त्यायोगे धर्मांची कल्पना विस्तृत झाली. ब्राह्मण लोक न्यायाधिकारी व ऋग्वेदशिक्षक झाले तेव्हा ही न्यायाची व कायद्याची विद्या त्यांनी धर्मांच्या पोटांत घातली. ही विद्या येथेच घालणे त्यांना शक्य होते. जातां जातां हे सांगणे वावगे होणार नाही की, प्राचीन ब्राह्मणांना जसे एखादे नवे ज्ञानक्षेत्र सांपडे तसे ते कोणत्या तरी जुन्या अथवा नव्या वर्गाकरणांनुसार काळजीने वर्गीकृत करून टाकण्याची त्यांना संवय असे. या त्यांच्या संवयीमुळे प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत वर्गाकरणाची रेलचेल आपणांस पहावयास मिळते. मनुस्मृतीसंबंधाने बोलावयाचे तर या स्मृतीतील पुष्कळांसा भाग वेदांत मुळीच सांपडणार नाही हे सांगितले पाहिजे. वेदमूलक असा जो या स्मृतीतील भाग आहे तो म्हणजे 'कल्प' भाग होय. या कल्पांत चार वर्णांचे संस्कार व तत्संबंधी विधी वर्णिलेले आहेत.

पूर्वी धर्म या कल्पनेच्या क्षेत्रांत कायद्याचा मुळीच अंतर्भाव होत नसे ही गोष्ट जैमिनीच्या ग्रंथावरून सिद्ध होते. वेदवाक्यांचा अर्थ कसा लावावा यासंबंधाने जैमिनीने पूर्वमीमांसा या नावाचे एक शास्त्र लिहिले आहे व या शास्त्राचा उद्देश अभ्यासकाला वेदवाक्यांतून " धर्मतत्त्वे " शोधून काढण्याला मदत व्हावी हा आहे. या धर्म शब्दाचा अर्थ जैमिनीने विधि व यज्ञयाग असा घेतला आहे. ऋग्वेदांत धर्म याचा अर्थ श्रौतसंस्थाविषयक नियम असा आहे, सामाजिक नियम असा नाही हे सदील मीमांसेत जी चर्चा आहे तिजवरून उघड होते. ब्राह्मण हा प्रत्यक्ष धर्माची मूर्ति आहे, धर्माचे संरक्षण हे ब्राह्मणांकडे सांपविले आहे अशी विधाने मनुमध्ये व तत्पूर्व ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून सांपडतात; परंतु या विधानावरून ब्राह्मण हे न्यायाधीश होते हे सिद्ध होत नाही.

ब्राह्मणांनी न्यायाचे व कायद्याचे काम उत्तरकाली हाती घेतले यास एक पुरावा असा आहे की, जसे जसे आपण

अलांकडच्या काळांत येतो तस तसा धर्मग्रंथांतून व्यवहारावर अधिकाधिक भाग खर्ची पडलेला सांपडतो. या अधिक व्यवहार-चर्चेचे कारण समाज अधिक संकीर्ण होत गेला हेच केवळ आहे असे म्हणतां येणार नाही; कारण बौधायनाच्या वेळी देखील ग्रंथांत समाविष्ट झालेल्या नियमांनीच केवळ चालणारा समाज नसून पुष्कळच संकीर्ण होता.

ब्राह्मणांकडे कायद्याचे व न्यायाचे काम आल्याने कायदेशास्त्र व समाजशास्त्र यांवर दूरगामी परिणाम झाले. पहिली गोष्ट, समाजांत ज्या वहिवाटी व जो कायदा चालू होता त्याला एक प्रकारची व्यवस्थित रचना प्राप्त झाली. कल्पग्रंथ झाले त्यामुळे समाजांत असलेल्या कायद्यापाठीमार्गे एक सामाजिक उपपत्ति उभी केली गेली. या कल्पग्रंथांत चार वर्गांची व्यवस्था उपपत्तिरूपाने सांगितलेली आहे. या उपपत्तीमुळे कायद्याच्या विकासाला एक विशिष्ट वळण मिळाले. आधुनिक कायदेपंडितांना ही उपपत्ति कांहीं उपयोगाची नसली तरी तिचा त्याग त्यांना करवत नाही असे दिसते. समाजाला कांहीं तरी समाजरचनाविषयक उपपत्ति व अंतिम असलेले, असे कांहींच नसण्यापेक्षा फायद्याचे असते. वरील उपपत्तीला श्रुतीचा व विश्वरचनाशास्त्राचा आधार होता यामुळे प्राचीन समाजाच्या शासनाच्या कामी तिचा फार उपयोग होत असे.

कायदा यादृष्टीने धर्माचे महत्त्व मर्यादित होते. मुसुलमानी अमदानांत जुन्या हिंदु संस्थांत व कायदेपद्धतींत दोघांचा शिक्काव झाला. हिंदु-समाजव्यवस्थेची हयगय झाली. हिंदु कायद्याकडे दुर्लक्ष झाले. हिंदूच्या चाली व संस्था यांच्या संबंधाने अधिकारयुक्त मत देणारे हिंदु असतांना त्यांचे मत निरुपयोगी झाले. त्याचा सरकारी निकालावर कांहींच परिणाम होईनासा झाला. जातपंचायती मात्र काम करीत राहिल्या. गांवपंचायती हीनावस्थेत चालल्या. बहुतेक हिंदु लोक जातप्रकरणे, विवाह, दत्तक वगैरे बाबतीत आपल्या समाजाच्या खासगी कायद्याप्रमाणे वागत. बहुतेक लोक वरील बाबतीत आपखुषीने जुन्या कायद्याप्रमाणे चालत. राज्यकर्त्यांनी या कायद्याला पाठबळ दिले असते किंवा नाही याबद्दल शंका आहे. एवढे खरे की, मुसुलमानी अमदानांत वारसा वगैरे बाबतीत मुसुलमानी राजांचे अंकित झालेले हिंदु अधिकारी पंडितांचा सल्ला घेऊन निकाल देत. तसेच जातपंचायती आपल्या जातीच्या रूढी, जातवाल्यांना वन्याच प्रमाणांत पाळावयास लावीत.

मराठ्यांच्या अमदानांत हिंदुकायदा आणि हिंदु धर्माच्या अंतिम कल्पना यांना व्यवहारांत पुन्हा पाहिले स्थान मिळू लागले. परंतु मराठ्यांचा अंमल फार थोडे दिवस टिकला यामुळे कायद्यावर त्याचा विशेष परिणाम घडून आला नाही.

[मराठ्यांची इच्छा हिंदुस्थान मुसुलमानांप्रमाणे इंग्रजांच्या हातूनहि हिंदूच्या हाती आणण्याची होती ही गोष्ट बाळाजी बाजीराव याच्या एका अप्रसिद्ध पत्रांत व्यक्त झालेली

आहे. इंडिया ऑफिस-मॅकेजीचा संप्रह (१३, २९) हे पत्र बाल्याजी बाजीराव यांनै जयपूरच्या महाराजाला लिहिलें आहे. हें पत्र पानिपतच्या लढाईनंतरचें असून यांत इंग्रजांनां हांकलून देण्याच्या कामी पेशवा जयपूर महाराजाची मदत मागत आहे. पत्र मूळ मराठीचें इंग्रजी भाषांतर आहे. त्यांतलें कांहीं भाग येणेंप्रमाणें:—“ चिरंजीव राजश्री भाऊ आणि विश्वासराव यांस आम्ही अटककडे पाठविलें. ते गिलच्याशीं कुरुक्षेत्रीं युद्ध करून धारातीर्थी आपल्या सेनेसह कामास आले. त्यावेळेपासून मी दुःखांत आहे. राज्यकारभार व मुलगा मुत्सयांच्या व सरदारांच्या हवालें केला आहे व स्वस्थपणें त्या गोष्टीचें चिंतन करीत मी बसलों आहे. सरदारांनीं करूं नये तें काम केलें व आतां पस्तावून मजला ते सल्ला विचारीत आहेत. टोपीवाल्यांची व्यवस्था लावण्याच्या विचारांत मी आहे व अशा वेळीं आपलें पत्र आलें म्हणून मला आनंद होत आहे. पूर्वीं आपल्याला कांहीं गोष्टे करण्याची शंका वाटत होती; ती आतां केली पाहिजे व वेळ न गमावतां केली पाहिजे. माझा बंधू मी महाराजांकडे पाठवीत आहे. बंधूवरोबर राजश्री अप्पाजी शिंदे, राजश्री महादाजी होळकर हे आहेत. तीन लाख फौज, तोफखाना व सामानसुमानहि त्यांच्यावरोबर रवाना केलें आहे. आतां महाराजांनीं जोधपूरवाले, उदेंपूरवाले यांस सेनांसह पाचारण करावें. जाट महाराजांचेच, ते स्वयंस्फूर्तीनै येतील. १०००० तोफा, १०-१२ लाख घोडदळ, शिवाय गोलंदाज वगैरे. इतकी सेना घेऊन महाराजांनीं पूर्व देशाकडे जावें. अयोध्येला जाऊन तेथील मेलच्छ हाताशीं घ्यावे. त्यांनां पुढें कलकत्याकडे रवाना करावें. महाराजांनीं कलकत्यास जाऊन त्या शहराला वेढा द्यावा. कलकत्यास वेढा पडला कीं तेथील हिंदु-मुसुलमान महाराजांनां आपोआप येऊन मिळतील. बंगाल्यांत चोहोंकडे राहणारे त्यांचे नात्याचे व स्नेहाचे लोक कांहीं भीतीनें, कांहीं आशेनें महाराजांकडे येतील. दुबाशे लोक (?) यानंतर टिकाव धरणार नाहींत. निशाण पुढें करून शरण येतील. या लोकांच्या किल्लावर पेंढारी लोकांनां आपण चांगली संधि पाहून पाठवूं. या पेंढार्यांनां लढाईत मिळेल ती लूट तुमची असें सांगूं, म्हणजे ते जिवाकडे न पाहतां किल्लावर तुटून पडतील व तो कबजांत घेतल. याप्रमाणें मूळ उपटून टाकलें म्हणजे वाराणशी, गया वगैरे ठिकाणच्या संरक्षक पलटणी आपोआप पळून जातील. मी स्वतः येथील फौज घेऊन व पालेगार आणि जहागिरदार यांस घेऊन श्रीरंगपट्टणवर जाण्याच्या विचारांत आहे. तेथून कर्नाटकांत जाऊन जमीनदार वगैरेच्या जामिनी गेलेल्या आहेत त्या त्यांनां परत करण्याचा हुकूम देणार आहे.

समुद्राच्या किनाऱ्यावर अंत्यजांचीं स्थलें आहेत. तेथें फौजेसह जाऊन त्यांचा किल्ला पाडाव करूं व त्याची मोडतोड करून समुद्राला तो अर्पण करूं. याप्रमाणें द्वीपांतून कलि

दैत्याचें नांव पुसून टाकूं. यानंतर टिप्पूचा नाश करूं व मग कूच दर कूच करीत महाराजांकडे येऊं. महाराजांनां जय मिळाला तर चांगलें; जय मिळणार नसेल तर आपले लोक व्यर्थ खर्ची घालण्यांत तात्पर्य नाहीं. आंग्र्यांचीं २०० जहाजें कलकत्याला वेढा देण्यासाठीं ६ दिवसांत हजर होतील. मी त्यांस तसा हुकूम दिला आहे. मीहि येत आहे. हरामखोरांनां त्वरित शिक्षा करूं. मग महाराजांस मोठ्या सत्तेचा लाभ होईल. महाराजांनीं आज्ञा करावी. महाराजांची कोणतीहि आज्ञा आम्ही खालीं पडूं देणार नाहीं. ”]

मराठी व मुसुलमानी कायदा कशा प्रकारचा होता हें समजून घेण्यास हवे तितके कागदपत्र उपलब्ध आहेत. अमुक अमुक जमीन अगर वतन आपल्याला दिलें आहे व त्याच्या त्या वतनाच्या हक्कांनां कोणी बाधा आणूं नये असा हुकूम असलेले दस्तऐवज पुष्कळ मिळतात. वतनाची व हक्काची गोष्ट या दस्तऐवजांतून केव्हां केव्हां सविस्तर सांगितलेली असते. असले दस्तऐवज पुष्कळांच्या घरी आहेत. या कागदांत कायदा आला आहे. त्याचा अभ्यास केला तर मुसुलमानी काळांत व मराठ्यांच्या वर्चस्वाच्या काळांत हिंदुस्थानांत चालत असलेल्या कायद्यावर चांगला प्रकाश पडेल. वरील प्रकारचें साहित्य इतकें आहे कीं अनेक पंडितांनां अनेक वर्षे काम करावयाला तें पुरेल.

‘रिलिजन’ या इंग्रजी शब्दाला जो अर्थ आहे तो किंवा तसा अर्थ धर्म याला पूर्वी नव्हता. आज मात्र तसा अर्थ धर्म या शब्दाला आलेला आहे. हे कसें झालें तें पाहूं. धर्म किंवा धर्मनू याचा मूळ अर्थ चालरीत, विधि, संस्कार (तानि धर्माणि प्रथमान्यासन-ऋग्वेद १०. ९०, १६), व्यक्तीच्या व्यवहाराला व समाजाच्या व्यवहाराला लागू असणारा नियम असा याचा अर्थ होता. मुसुलमानी सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर हिंदूंनां राजकीय जीवन पारखें झालें. हिंदूंनां आपल्या वैयक्तिक बाबतीतहि मुसुलमानी कायद्याप्रमाणें चालणें भाग पडलें. हिंदु धर्मशास्त्राला पूर्वी समाजांत शासनाधिकार असे तो, मुसुलमानी सत्तेमुळे नाहींसा झाला. तरी पण धर्म नित्य आहे हा विश्वास कांहीं गेला नाहीं. तो राहिला व ब्राह्मणांनां वेदविहित कर्मे करावी लागत त्या कर्मांच्या बाबतीत म्हणजे खासगी ब्राह्मण व्यक्तीच्या आचाराच्या बाबतीत धर्मशास्त्राचें शासन कायम ठेविलें गेलें. हीं कर्मे स्वतःच्या मोक्षासाठीं करावयाचीं असत. या कारणानें ‘धर्म’ या शब्दाला ‘रिलिजन’ सारखा अर्थ आला.

ब्रिटिश राज्य झाल्यानंतर धर्म याचें रिलिजन असें भाषांतर करण्याचा प्रघात पडला. हें भाषांतर करणाऱ्यांनां धर्म व रिलिजन या दोनहि शब्दांचा खरा अर्थ ठाऊक नव्हता. दोन्ही शब्दांत जीवनाचा क्रम ठरविणारीं सर्व श्रेष्ठ तत्त्वे असा अर्थ आहे. हेंच काय तें एक साम्य या

शब्दांच्या अर्थात आहे. रिलिजन व धर्म हे दोन शब्द सर्वस्वी समानार्थी मानले गेल्याने धर्म याच्या मूळ अर्थातहि सहजच फरक होत गेला. पारमार्थिक कल्पना म्हणजेच धर्म असा समज झाला. इंग्रजी शिकलेले परंतु अज्ञ अशा लोकांना धर्म म्हणजे पारमार्थिक कल्पना असेच वाटते. धर्म व रिलिजन या शब्दांच्या अर्थात काय अंतर आहे ते 'हिंदुइझम, इन्स फारमेशन अँड फ्यूचर' या पुस्तकांत डॉ. केतकरांनी दाखविलेले आहे. संस्कृतमध्ये पारमार्थिक कल्पना व मोक्षाची साधनें यांना वेगळे शब्द आहेत. धर्म हा वरील अर्थी उपयोगांत आणित नाहीत.

आतां ब्रिटिश सत्तेचा काळ घेऊ. आज हिंदु कायद्याची स्थिति पुढीलप्रमाणे आहे:--हिंदुस्थानांत आज सार्वजनिक कायदा जेवढा आहे तेवढा ब्रिटिश मूळ आधाराचा आहे. हिंदु कायदा फक्त खासगी बाबतींतच चालतो. कुटुंबव्यवस्थेच्या वारसा, विवाह, वगैरे ज्या गोष्टी त्या तत्त्वतः तरी सर्वस्वी हिंदु कायद्याने चालतात; व हा कायदा पूर्वीच्या हिंदु कल्पनांतूनच विकास पावलेला आहे. अपकृत्य, गुन्हा इत्यादि बाबतींतला कायदा ब्रिटिशांनी केलेला आहे. या कायद्याचा बराच भाग मुसलमानी अमदानीतलाच असावा. ब्रिटिशांच्या हातीं राज्य गेलें त्यावेळीं करारासंबंधीचा विशेषतः हिंदू-हिंदूमधील करारासंबंधीचा कायदा बहुतांशांने हिंदूंनी पूर्वी केलेल्यापैकीच होता.

आज कायदा अमलांत आणण्याचें काम राजसत्तेच्या अधिकारानेंच फक्त होतें. पूर्वी राजसत्तेखेरीज इतर मार्गांनी हा अधिकार प्राप्त होत असे. हे दुसरे अधिकार आज कमी मान्यतेचे झाले आहेत, त्यांचें वजन अजिबात माषळलेलें नाही पण ते ओहोटीला लागलेलें आहे खास. जातीच्या चाली कोर्टांत मानल्या जातात. जातभेदळाच्या कारभारांत कोर्टे हात घालीत नाहीत. जाती स्वयंसत्ताक असान्याः हें तत्त्व कोर्टांनी मान्य केले आहे.

जुन्या सत्ताधान्यांच्या हातून ब्रिटिशांच्या हातीं सत्ता गेल्यानें वर सांगितलेल्या परिणामांखेरीज आणखी जे हिंदु कायद्यावर परिणाम झाले आहेत ते येणेंप्रमाणें:—

पहिला सर्वांत ढोबळ असा परिणाम म्हणजे धर्मग्रंथकार पूर्वी कायद्याचे संस्थापक मानले जात होते आणि त्यांचे कायदे मान्य केले जात होते, तो प्रकार आज राहिलेला नाही. कायदेग्रंथ लिहिणाऱ्या कायदेपंडित लोकांना कायदेकर्तृत्व आलें असें आज होत नाही. आज कायदेपंडितांना कायदेकर्तृत्व मिळविण्यासारखी परिस्थितीची सक्ड नाही अशी कांहीं गोष्ट नाही. आजहि शोधील त्याला संधि आहे. पण कोणीहि पंडित संधि शोधत नाही व असलेल्या संधीचा फायदा घेत नाही हीच खरी स्थिति आहे. ब्रिटिश संस्कृतींत जुन्या रोमन कायदेपंडितांचें स्थान न्यायाधिशांनी घेतलें आहे. न्यायाधिशांनी चालविलेली प्रकरणे व दिलेले निकाल अलीकडे सविस्तर नोंदले जातात व हे

नोंदलेले निकाल ग्रंथांचें काम करतात. प्रकरणांची नोंद होऊं लागली म्हणजे ग्रंथलेखक कायदेपंडितांचें महत्त्व अर्थातच कमी होऊं लागतें. फ्रान्समध्ये कायदेपंडित ग्रंथांत कायद्यांची चिकित्सा करीत व या चिकित्सेचें महत्त्व कायद्याच्या कोर्टांत मानलें जात असे. परंतु या प्रकारचें महत्त्व कायदेपंडितांच्या प्राथिक चिकित्सेला देणें कमी कमी होत जाऊन आजला त्या चिकित्सेला अजिबातच महत्त्व देत नाहीत. हा सर्व फरक थोड्या दिवसांत घडून आला आहे. हिंदुस्थानांत निकालांची संख्या बरीच झालेली आहे परंतु व्यवहाराच्या बऱ्याच अंगांसंबंधानें अद्यापि निकाल नाहीत. या कारणानें प्राथिक चिकित्सेची आवश्यकता आहे. ज्या मुद्द्यांवर कायदा आज निश्चित अथवा तयार नाही त्या मुद्द्यांवर आज उपलब्ध असलेलें नाना प्रकारचें साहित्य वापरून कायदा निश्चित अथवा तयार करून देणें हे काम आज आहे. ही कामाची संधि मोठी महत्त्वाची आहे. परंतु पुष्कळांच्या ही लक्षांत येत नाही, व ज्यांना या संधीचा फायदा घेण्यासारखें ज्ञान आहे तेहि पुढें होत नाहीत अशी स्थिति आहे.

ब्रिटिश कायद्याचें हिंदुस्थानांत राज्य सुरू झाल्यानें दुसरा परिणाम झाला तो जुन्या देशाचाराचा ब्राह्मणवर्गप्रतिपादित कायदा नष्ट झाला हा होय. कोणत्याहि देशांत कायदा जो असतो, त्यांत कांहीं सुविख्यात व सुनिश्चित अर्गां तत्त्वे आणि नियम असतात, व कांहीं अनिश्चित व अप्रसिद्ध अशा कल्पना असतात. मात्र या दुसऱ्या कल्पना ज्ञात आहेत असेच मानलें जात असतें. प्रकरण उपस्थित झालें म्हणजे न्यायाधीश आपल्या न्यायाच्या कल्पनेचा उपयोग करून निकाल देतात, व याप्रमाणें सामान्य समजसपणाला योग्य दिसेल असा एखादा नियम करून टाकतात. हिंदु समाजांत हिंदु व्यवहाराच्या बाबतींत नियम करावयाचा तर तो सर्वसाधारण हिंदु समाजाच्या समजसपणाला पटेल असाच असला पाहिजे. परंतु आज हिंदु न्यायाधीश जी सामान्य समजुत अगर अकाल लक्षांत घेऊन नियम करतो ती समजुत हिंदु समजुत नसून ब्रिटिश समजुत असते.

न्यायाधिशांचे समाजांत हे काम आहे की, समाजांत अमुक चांगले म्हणून ज्या कल्पना प्राधान्येकरून प्रचारांत असतील त्यांचा अंमल त्यांनी करावा. समाजातील श्रेष्ठांचें जें मत असलें त्या मताप्रमाणें व्यक्तींना वागावयास भाग पाडणें हें त्यांचें काम आहे. न्याय ही कल्पनाच सापेक्ष आहे. न्यायाच्या शास्त्रमार्गाची व्याख्या करावयाची म्हटलें तर अस्पष्ट अर्थाचे शब्द वापरूनच करावी लागेल.

इंग्रजांची कल्पना ध्या किंवा हिंदी लोकांची कल्पना ध्या, न्यायाधीश हा न्यायाचा अवतार आहे असाच दोन्हीकडे समज आहे. याटिकाणी न्याय म्हणजे त्या त्या टिकाणी रूढ असणाऱ्या न्यायाच्या कल्पना ह्याच आहे. न्यायाधीश हा विशिष्ट गुणांचा समजला जातो. समाजाचें सत् व असत्,

न्याय व अन्याय यासंबंधाचे जें ज्ञान तें त्याच्या ठिकाणी एकवटले आहे असे मानले जाते. मूर्तिमंत न्यायदेवतेचा मनुष्यरूपांत अवतार, हीच न्यायाधिशासंबंधीची कल्पना असते. लोकांच्या न्यायासंबंधीच्या कल्पना कोर्टांतून दिसून जाणाऱ्या न्यायांत प्रतिबिंबित झाल्या पाहिजेत. याप्रमाणे लोकांच्या कल्पनानुसार न्याय दिला जावा म्हणून अँग्लो-सॅक्सन देशांत व इतर कित्येक देशांतहि जूरीची (पंचाची) पद्धति राखलेली आहे.

कोर्टांत हिंदु कायदा म्हणून जो अंमलांत आणला जातो त्याजमध्ये वरीलप्रमाणे लोकमान्यता नसते. याची कारणे अशी आहेत: एक, दिवाणी प्रकरणांत पंच घेण्याची पद्धति नाही. दुसरे, हिंदु कायद्याची बजावणी करणारे म्हणून जे न्यायाधीश असतात ते हिंदु नसतात. हिंदु न्यायाधीश असते तरी ब्राह्मण पंडित ज्या माहितगारीच्या अधिकाराने प्रकरणांचा विचार व व्यवस्था करील त्या अधिकाराने त्यांना आजच्या परिस्थितीत विचार व निकाल करता आला नसता. ब्राह्मण पंडित समाजाच्या कल्याणाचे काय व अकल्याणाचे काय हे जाणतो. लोकांचा त्याच्यासंबंधाने वरील प्रकारचा समज असतो व अद्यापि आहे. न्यायाधिशांनी नीतीचे व आचाराचे नियम समजावून सांगवे व लोकांना त्यांचे एकाचे अशी समाजाची वहिवाट असती तर आजच्या न्यायाधिशांना स्वतःच्या बुद्धीने स्वतःच्या जबाबदारांवर पुरावा न बोलवतां कांहीं गोष्टींचा निकाल देतां आला असता व तो लोकसमजुताला बरोबर वाटला असता, परंतु न्यायाधिशासंबंधाने समाजाची बुद्धि वर वर्णिल्याप्रमाणे नाही. म्हणून कोर्टांत हिंदु न्यायाधीश सर्वत्र असते तरी त्यांच्या तेथे असण्याने त्यांनी दिलेला न्याय लोकसमजुतीप्रमाणे योग्य व बरोबर ठरला नसता.

हिंदु समाज आजहि व्यवहाराचे व आचाराचे नियम पाहिजे असल्यास काशीच्या पंडितांकडे व इतर ठिकाणच्या पंडितांकडे धांव घेतो. शृंगरी, द्वारका, संकेश्वर येथील शंकराचार्य, तसेंच जातपंचायती यांजकडेहि आचारीनियमांसाठी हिंदु समाज पहात असतो. ब्रिटिशांनी या लोकांना कायदा बदलण्याचा अथवा नवा सांगण्याचा अधिकार ठेवलेला नाही. यामुळे यांजकडून हिंदु समाजाला कायदा नवा करून अथवा बदलून मिळत नाही. उलटपक्षां, न्यायाधीश हे हिंदु समाजाचे प्रधिनिधिभूत नसल्याने त्यांनाहि कायदा बदलतां येत नाही अशी आजची स्थिति आहे.

हिंदु कायद्याची बजावणी योग्य रीतीने व्हावयाची तर समाजाच्या परंपरेने ज्या लोकांना कायद्याची बजावणी करण्याचा अधिकार सौंपविलेला आहे त्यांजकडून त्याची बजावणी झाली पाहिजे. तसेंच हिंदु कायद्याचा अर्थ लावतांना इंग्रजी ज्ञानाचा उपयोग नको आहे तर हिंदु लोकसमजुतीचा अथवा हिंदु अकलेचा उपयोग हवा आहे. याप्रमाणे योग्य अधिकाऱ्यांची व योग्य लोकविचारांची अधिकार-

स्थानी योजना झाली तरच हिंदु कायद्याची बजावणी योग्य प्रकारे होणार आहे. हे व्हावयाचे कसे हा प्रश्न राजकारणाचा आहे. तो येथे विचारांत घ्यावयाचा नाही. जुन्या काळी हिंदु कायद्याचा नियम ठरविण्याची व निर्णय देण्याची तऱ्हा काय होती व आज ब्रिटिश तऱ्हा काय आहे व या दोन तऱ्हांत काय फरक आहेत ते आतां थोडे बारीकईने पाहू.

पूर्वी अमुक कृत्य न्यायाच्या व कायद्याच्या दृष्टीने योग्य की अयोग्य हा प्रश्न जेव्हां ब्राह्मणांपुढे येई, तेव्हां पुरातन काळी तसल्या प्रकारच्या कृत्याला कशा प्रकारचे मानित हे संशोधनाने पाहून ब्राह्मण निकाल देत. वेदविद्या, इतिहास म्हणजे रामायण व महाभारत व पुराणे यांचे आलोचन, सदृशप्रसंग शोधून काढण्यासाठी व निकाल ठरविण्यासाठी होत असे. आजचा ब्रिटिश न्यायाधीश वरील वाडे इतिहासांत धरणार नाही व या बाडांतून दाखले शोधून समोर आलेल्या प्रकरणाचा निकाल देण्याचा विचार तर तो बहुधा केव्हांच करणार नाही. आजचा न्यायाधीश या बाडांना दंतकथा लेखतो व या कथांना कायद्यांत अधिकारांचे स्थान देण्याचे तो क्वचितच कबूल करील. कायद्यांत सदरील ग्रंथांना अधिकारांचे स्थान न देण्यांत आजच्या न्यायाधिशाची चूक होते. वेदांतील गोष्टी खऱ्या असोत, खोट्या असोत कायद्यांत त्या खऱ्या की खोट्या हा प्रश्न उद्भवत नाही. समाज त्यांना खऱ्या मानतो की नाही, समाज त्यांजवर आपला कायदा उभारण्यास तयार आहे की नाही-उभारतो की नाही हे प्रश्न मुद्द्याचे आहेत. जुने पंडित उपमा व रूपक वगैरे अलंकारांचा व वादविषयाचा विचार करतांना उपयोग करीत असत. आजचा न्यायाधीश या पद्धतीला नावे ठेविले. जुना एक नियम असा आहे की, दुसऱ्याच्या बायकोपासून कोणाला मुलगा झाला तर तो मुलगा त्या दुसऱ्याचा म्हणजे त्या मुलाच्या मातेच्या पतीचा समजावा. मनु या नियमाचे मंडन करताना स्त्री म्हणजे क्षेत्र आहे, क्षेत्राचा धनी असेल त्याचीच मालकी त्या क्षेत्रांत उत्पन्न झालेल्या मुलावर असते, असे म्हणतो. आजचे न्यायाधीश या विचारसरणीला हंसतील. ते आपल्या निर्णयांत या विचारसरणीचा उपयोग करणार नाहीत.

जुन्या विचारसरणीचा उपयोग करून आजचा ब्रिटिश न्यायाधीश निर्णय देत नाही किंवा नियम ठरवत नाही याचे एक कारण आजच्या न्यायाधिशांचे ज्ञान व कल्पनामांडार निराळ्या प्रकारचे असते हे आहे. परंतु आजच्या ब्रिटिश न्यायाधिशांने वरील प्रकारे निर्णय देणे धोक्याचे होईल हेहि त्याला तसा निर्णय न देण्याला कारण आहे. लीगल फिक्शन अथवा कायद्यांतील व्यंगपूरक सांकेतिक कल्पना ज्या तयार होतात त्यांची उत्पात्ति पुढीलप्रमाणे असते. आपल्या

पंडिताला किंवा जातपंचायतीला एखाद्या कृत्याच्या योग्या-
योग्यतेसंबंधाने प्रश्न केला तर जातपंचायत व पंडित हे
समाजाचे अंगभूत घटक असल्याने त्यांना समाजातील योग्या-
योग्य सहजबुद्धीने उमजते. पण हे समाजावून सांगतांना ज्या
कल्पना किंवा विचार ते योग्यायोग्यतेचे कारण म्हणून सांग-
तात ते आपल्या बुद्धीला सयुक्तिक वाटण्यासारखे केव्हां
केव्हां नसतात. हे विचार नियमपोषक संकेत म्हणून
कायद्यांत अथवा व्यवहारशास्त्रांत ओळखले जातात. असे
विचार स्वतःच्या जातपंचांनी श्रगर पंडितांनी सांगितलेच
बरे. कोणा तरी आधुनिक परकीय शिक्षणाच्या व संस्काराच्या
न्यायाधिशाने असे स्वतःच्या बुद्धीने निर्णय दिले व तत्पो
षक म्हणून वरीलप्रमाणे विचार सांगितले तर त्याचा निर्णय
आपल्याला पटणार नाही, तो खोटा, जाचक वाटेल व जाचक
होईलहि. हिंदु कायद्यांतील अथवा व्यवहारशास्त्रांतील अथवा
जुन्या विद्येच्या स्वकीय पंडितांनी जातिपंचांनी व धर्मगुरुंनी
दिलेल्या आणखी कांहीं नियमांची व निर्णयांची उदाहरणे
घेऊं.

धर्मशास्त्रांत असा एक नियम आहे की, सगोत्रांचा विवाह
होऊं नये. गोत्र ही फार जुनाट संस्था आहे व आज
विवाहाच्या प्रशस्ततेचा व सयुक्तिकतेचा विचार करतांना
गोत्राकडे लक्ष देणे जरूरीचें नसतें. निरनिराळ्या जातींत
तेच गोत्र आज सांपडतें. असे असून एका गोत्रांतलीं माणसें
म्हणजे बहिणभाऊ ही कल्पना अद्यापि रूढ आहे व यामुळे
विवाहाच्या बाबतींत बरीच अडचण उत्पन्न होते. महाराष्ट्रांत
प्रमाण मानल्या जाणाऱ्या शंकराचार्यांनी ही अडचण खालील
नियम घालून दूर केली. ज्या सगोत्र वधूवरांचें लग्न ठरलें
असेल त्यांतील वधूला परगोत्रांत दत्तक द्यावें म्हणजे सगोत्र
विवाह होणार नाही [अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या हिंदु काय-
द्याच्या कांहीं ग्रंथांत मुलगी दत्तक घेतां येत नाही असे
विधान सांपडतें तें रूढीला अगदी सोडून आहे].

एका जातपंचायतीपुढें नळांतून घोघर जाणारें पाणी
प्यावें कीं नाही, पाण्याच्या कारखान्यांत अगदी खालच्या
जातीचे लोक कामाला असतात व त्यांचा पाण्याला स्पर्श
होऊन तें विटाळत असतें तेव्हां तें पिणें अप्रशस्त आहे,
असा प्रश्न आला त्यावेळीं पंचायतीनें तें पाणी पिण्याचें पाप
पाण्याचा कर लोक देतात त्यानें दूर होतें; तो कर त्या
पापाला पुरेसें प्रायश्चित्त आहे असें समजावें असा निकाल
दिला. पंडितांचें शिक्षण जुन्या तऱ्हेचें असलें तरी त्यांजकडून
पुष्कळदां कायद्यांत फार उपयोगी व अतिशय सयुक्तिक अशा
कल्पना निघतात. एकदां अशा एका पंडिताला असें विचार-
ण्यांत आलें कीं, इंग्रजांशां कायदेशीर पद्धतीनें लग्न करणाऱ्या
चांगल्या हिंदु बाईचा मुलगा हिंदु म्हणून समजला जात
नाहीं, व दुराचारी बाईचा यूरोपियनपासून झालेला मुलगा
हिंदु समजला जातो हें कसें? या प्रश्नास त्यानें उत्तर दिलें तें
पेणेंप्रमाणें:-“ अष्ट पाप विचारांत घेतलें जात नाही. भल-

त्याच रीतीनें तयार केलेले जिनस आम्ही खातो, परंतु
यांतील पाप समजत नसल्यानें स्वतःला आम्ही पापी समजत
नाहीं; त्याचप्रमाणें एखाद्या बाईला भलत्या पुरुषापासून
मुलगा झाला असला तरी हिंदु बापाचा तो आहे असें
मानतात. या बाईची गर्भधारणा कोणी पाहू शकत नाहीं.
गर्भधारणेपासून वाळंतपणापर्यंतच्या क्रिया सर्वांस अदृश्य
अशाच असतात. उलट पूर्वी, इंग्रजांशां जिचें लग्न झालें
असेल तिचा मुलगा इंग्रज बापाचाच मुलगा असेल असा
अंदाज असतो. धर्म अधर्म ठरवितांना पुरावा घ्यावयाचा
तो सर्वथा दृश्य असावा लागतो.” त्या पंडितानें असेंहि
सांगितलें कीं, पुरुषांना नीतीचें माप वेगळें व बायकांना वेगळें
अशी व्यवस्था आहे. तिच्या बुडाशांही एका पक्षानें केलेलें
पाप अदृष्ट असतें हीच गोष्ट आहे. व्याभिचारी पुरुषांनें
केलेल्या कर्माचा पूर्णतः दृश्य असा पुरावा मिळत नाही. पण
अविवाहित मुलगी अथवा विधवा व्याभिचार करील तर असा
पुरावा मिळतो. या कारणानें सनातन धर्मनियम असा आहे
कीं, बायकांच्या बाबतींत समाजानें अधिक कडकपणानें
वागावें. आज समाजांत कित्येक गोष्टी मूर्खपणाच्या वाटतात. या
गोष्टी जुन्या पद्धतीची विचारसरणी आपण लक्षांत घेऊं तर
मूर्खपणाच्या न वाटतां त्या गोष्टींनां कांहीं सयुक्तिक प्रयोजन
आहे हें आपल्याला कळून येईल. अशा प्रकारचा जुना
युक्तिवाद कायद्यांत प्रमाण मानला जावा असें आमचें मत
आहे. आतांपर्यंत ब्रिटिश सत्तेखाली हिंदु कायद्याची स्थिति
काय आहे तिचें वर्णन केले. या वर्णनाचा उद्देश हा आहे
कीं, हिंदु समाजाचें शासन हिंदु कायद्यानें केलें जातें असा
जरी समज आहे तरी पुष्कळसा जुना हिंदु कायदा अद्यापि
स्थानापन्न व्हावयाचा आहे हें सर्वास कळवें. आमच्या
न्यायाच्या संस्थांत हिंदु भावना, कल्पना व विद्या यांचा
संचार होऊन त्या लोकांच्या खऱ्या प्रतिनिधिसूत होतील तर
आज बाजूला पडलेला पुष्कळसा हिंदु कायदा पुन्हां स्थाना-
पन्न होईल आणि हिंदु कायदेपद्धतींत सर्वांगपूर्णता येईल
असें आम्हांस वाटतें. लोकांनीं वरील दिशेनें प्रयत्न करणें
अगत्याचें आहे. नवीन पिढीनें सामाजिक सुधारणेस जुन्या
न्यायसंस्थांचा फार उपयोग आहे हें ओळखलें तर अद्या-
पिहि त्या संस्थांचें पुनरुज्जीवन जोरानें होणें शक्य आहे.
आजची हिंदु कायद्याची अवस्था ही संक्रमणावस्था आहे.
आज या कायद्यासंबंधानें अनिश्चितता पुष्कळच आहे म्हणून
कायद्याचीं शालोपयोगी पुस्तकें वाचून आणि निकाल
केलेल्या प्रकरणांचीं दफतरे पाहून, हिंदु कायदा आज इतका
अमलांत आहे असा अंदाज करणें अगदी चुकीचें होईल.
कारण, बहुतेक मोठमोठे वकील-हिंदु वकीलहि-हिंदु काय-
द्याच्या क्षेत्रविस्तारासंबंधानें बरोबर कल्पना करूं शकत
नाहींत अशीच आजची स्थिति आहे; व हीच न्यायाधि-
शांची गोष्ट आहे; त्यांनाहि हिंदु कायद्याचें क्षेत्र किती विस्तृत
आहे तें ठाऊक असण्याचा संभव फार थोडा आहे.

उपसंहार.-हिंदूंच्या धर्मशास्त्राची तत्त्वे अतिशय व्यापक होती. ही तत्त्वे उद्यास आस्थानंतर त्यांतील असंत व्यापक मतांस समाजाच्या मूल अथवा पायाभूत कायद्यांचे स्वरूप व स्थान मिळाले. हिंदु संस्कृति गेली तेथे कांहीं, राजानें धर्मावलंबन करण्याची आवश्यकता इत्यादि, चातुर्वर्ण्य धर्माची तत्त्वे पण गेली. समाजशासनाची ही सर्वसामान्य तत्त्वे खेरीजकरून प्रत्येक संस्थानांत त्या त्या संस्थानाचा निराळा दिवाणी व फौजदारी कायदा, निराळ्या न्यायसंस्था, निराळ्या व्यापारीती, निराळा स्थानिक न्यायकचेऱ्यांचा कायदा व निराळे शासननियम उत्पन्न करणाऱ्या संस्था होत्या. संस्थानांतून भांडणें मिटविण्याच्या स्थानिक सोयी निराळ्या होत्या; तसेच खासगी करारानें किंवा उद्रे काढण्यानें नुकसान भरून घेण्याच्याहि सोयी भिन्न होत्या. संस्थानांतून स्थानिक मूलभूत धर्माचीहि कल्पना निरनिराळी होती. हिंदुस्थानांतील कायद्याचा सर्वांगपूर्ण इतिहास तयार करणें असेल तर संस्थानाप्रमाणें व कालभागांप्रमाणें वरील गोष्टींचा पृथक्पणें अभ्यास झाला पाहिजे. हा संस्थानप्रधान अभ्यास झाल्यावर कायद्यांत फरक घडवून आणणाऱ्या विचारपद्धतीचा इतिहासहि पुरक म्हणून अभ्यासिला पाहिजे. धर्मविषयक नियम अथवा निर्णय ठरविण्यांत उपयोगी येणारी विचारसरणी व कायदेविषयक विचारसरणी यांतील साम्ये वर दाखविली आहेत. हा धर्मविषयक तर्कपद्धति व तिचा इतिहास कायद्याच्या इतिहासांत आला पाहिजे. तसेच धर्मनियमांना शास्त्रांचे स्वरूप व स्थान प्राप्त करून देणाऱ्या मार्गाचाहि या इतिहासांत उदाहोड आला पाहिजे. प्राचीन भारतांत सामाजिक व राजकीय जीवनाचा विचार करणारी शास्त्रे प्रधानतः धर्म व अर्थ हीं दोन होती. यांत धर्म हें अधिक पवित्र शास्त्र समजलें जाई. समाजांत सर्वे वर्ग या शास्त्राला गुरुस्थानी मानात होते. अर्थात् संस्थानांतून न्यायगैरन्याय ठरविण्याच्या कामी या शास्त्राचें म्हणणें प्रमाण म्हणून विचारांत घेतलें जात होतें. अर्थशास्त्र हें न्याय वगळून इतर राजकीय जीवनक्रमाच्या भागांत विचाराला व आचाराला मार्गदर्शक म्हणून मानलें जात होतें. धर्म हें कायद्याचें शास्त्र नव्हतें. परंतु कायदे ठरविण्याच्या व बजावण्याच्या कामी या शास्त्राचा उपयोग केला गेला व यामुळें या शास्त्राचा उत्तरकालीन विकास झाला तो कायद्याच्या क्षेत्रांत अथवा विभागांत झाला. धर्मशास्त्रांतील कांहीं आदेश व उपदेशपर भाग स्थानिक गरजा भागविण्याच्या हेतूनें संस्थानें आपला कायदा म्हणून उचलून घेऊं लागला.

हिंदु राज्ये नाहीशी झाल्यावर धर्मशास्त्राचें राजकीय व कायदेशास्त्रविषयक महत्त्व लयास गेलें. राजधर्माचें निरूपण सहजच हिंदु राज्याच्या लयाबरोबर लयास गेलें. धर्मग्रंथकार त्यानंतर वैयक्तिक धर्माच्या निरूपणाकडेच सर्वे लक्ष देऊं लागले. व्यक्तीचें आचरण कसें असावें, तसेच, वारसाची व्यवस्था, दानाची व्यवस्था, इत्यादि वैयक्तिक हिंदु जीवनक्रमाच्या अंगभूत गोष्टी कशा कराव्या

याचें निरूपण धर्मग्रंथांतून चालू राहिलें. याप्रमाणें धर्माचा क्षेत्रसंकोच झाला. हिंदु सत्ता वरिष्ठ स्थानापन्न १८ व्या शतकांत झाली होती ती फार थोडा काळ टिकली. यामुळें संकुचित क्षेत्राचा पुन्हां विस्तार करण्याचें काम तिजकडून फारच थोडें झालें. मुसलमानांनीं हिंदु धर्माच्या क्षेत्राची जी आकुंचना केली होती ती ब्रिटिश अमदानीत तशीच कायम केली गेली. ब्रिटिश अमदानीत नवी गोष्ट झाली ती ही की, कोर्टांनीं अमलांत आणावयाचा धर्मग्रंथांतर्गत कायदा, व धर्मवाङ्मयांत या प्रकारच्या नियमाखेरीज असणारा इतर भाग, यांची फारकत करणारे ग्रंथ निर्माण झाले. तथापि हें फारकर्ताचें कार्यहि अद्यापि प्रयोगावस्थेंत आहे. त्याला निश्चित व निर्व्यग्न असें रूप अद्यापि प्राप्त झालेलें नाहीं.

हिंदुस्थानच्या कायद्याचा व ब्रिटिश कायद्याचा विकास तुलनात्मक दृष्टीनें तपासला तर त्यांत कांहीं साम्याची व कांहीं भेदाची स्थाने दिसून येतात. हिंदुस्थानांत कायद्याशीं कांहीं संबंध नसलेले असें समाजपर तत्त्वज्ञान होतें तें पुढें कायद्याच्या क्षेत्रांत मान्यतेला पात्र झालें व याप्रमाणें या क्षेत्रांत कायद्याचें स्वरूप ठरविण्याच्या कामी उपयोगांत येतां येतां कांहीं काळानें तें कायद्याशीं एकरूप होऊन गेलें. पुढें हिंदु राज्य नष्ट झाल्यावर राजकीय जीवनाचें शासक या नात्यानें तें पंगु होऊन बाजूला पडलें. या हिंदुस्थानच्या कायद्याच्या इतिहासाला समानरूप असा भाग ब्रिटिश इतिहासांत मिळत नाहीं. आर्थिक वगैरे बाह्य कारणांनीं कायद्यांत फरक होतात त्या प्रकारचे फरक हिंदुस्थानांतील धर्मनियमांत व व्यवहारांतील कायद्यांत घडून आलेले दिसतात. केवळ धर्मवाङ्मयाच्या अभ्यासानें व आर्थिक वगैरे बाह्य गोष्टींचा कायद्यावर रूपविकृतिकारक वगैरे परिणाम कोठवर झाला आहे त्याचा विवेचक विचार यथोचितपणें करता येणार नाहीं. पूर्वी व्यवहारांत क्रोणते कायदे होते तें दर्शविणारे साहित्य गोळा करून त्याचाहि अभ्यास करणें वरील प्रकारचें विवेचन करूं इच्छिणाराला जरूर आहे.

आजच्या कायद्यांत संशोधनचा उपयोगः—वकील लोक असा प्रश्न करतात की, वकिली करणाराला ऐतिहासिक कायदेसंशोधन करावयाचें काय? “जुन्या काळां कसलाहि कायदा असो त्याच्याशीं आम्हाला कांहीं कर्तव्य नाहीं. आज जो हिंदु कायदा म्हणून आहे तो आम्हाला माहीत पाहिजे एवढेंच; व हा कायदा लों रिपोर्टावरून म्हणजे प्रकरणांच्या अहवालांवरून आम्हाला पाहिजे तसा समजतो. श्रुति, स्मृति, पुराणें यांच्याशीं आम्हाला काय करावयाचें आहे? आज जो कायदा आहे तो कांहीं या ग्रंथांनीं ठरत नाहीं. मेनचा ‘हिंदू कायदा’ यासारखे कांहीं अभ्यासग्रंथ वाचले व निकाल झालेलीं प्रकरणें वाचलीं म्हणजे आमचें काम होतें. असा आजच्या गांवडी वकीलांचा विचारौघ जागजामां दिसून येतो. आतां हें खरें की, बहुतेक वकिलांनां कायद्याचें

पंडितां ज्ञान नको आहे, हिंदु कायदा जसा माहीत असावयास पाहिजे तसा त्यांना माहीत नसला तरी चालेल. कारण असे ज्ञान नसले तरी चांगला पैसा मिळण्यास त्यांना हरकत पडत नाही. ज्यांना पैशाची वक्रीलाच करून रहावयाचे नाही, तर खरे कायदेकोविद व्हावयाचे आहे त्यांना मात्र संस्कृतविद्येत व इतिहासविद्येत पांडित्य मिळविण्याची आवश्यकता आहे. या खऱ्या कायदेपंडितांस श्रुति, स्मृति, पुराणे हे पूर्वकालीन आचारविचारपरंपरा सांगणारे ग्रंथ अभ्यासणे जरूर आहे. हिंदु कायद्यावर इंग्रजी ग्रंथ जे आहेत त्यांत न आढळणाऱ्या परिस्थितींचा अथवा प्रकरणांचा प्रसंगी निर्णय अथवा कायदा ठरविण्याला वरील ग्रंथांचे ज्ञान फार उपयोगाचे असते. अशा प्रसंगांचे त्यांचे विशेष महत्त्व आहे. एखादा प्रश्न कोर्टापुरे होऊन व कोर्टांना या प्रश्नाच्या बाबतीत कसे वागावे ते ठरविण्यास उपयोगी पडणारा असा नियम सध्यांच्या अभ्यासग्रंथांत आणि कोर्टांच्या निकालांत सापडला नाही आणि कोणी वकिलांनी अशा प्रसंगां लागू पडेल असा नियम अथवा निर्णय जुन्या ग्रंथांत शोधून कोर्टापुरे ठेवला तर हा नियम कोर्टांना कायद्यांत समाविष्ट करून घ्यावा लागेल किंवा अमान्य करावा लागेल. कोणताहि मार्ग कोर्टांनी पत्करला तरी त्यांना समर्पक कारणे द्यावी लागतील. अशा प्रकारचा नियम मान्य करावयाचा व दुसरा एखादा अमान्य करावयाचा हे केवळ लहरीवर करतां यावयाचे नाही. जुन्या ग्रंथांतून घेतलेल्या नियमाला अथवा निर्णयाला मान्यता किंवा अमान्यता द्यावयाची ती खालील तत्त्वांवर द्यावी लागेल:—

(१) आज उपयुक्तता,—तो नियम अथवा निर्णय उपयुक्त असेल तर तो मान्य करण्यास ते एक जोरदार कारण होईल. उपयोगी नियम याचा अर्थ ज्या नियमाचा फायदा न घेतल्यास कांहींतरी सामाजिक अडचण किंवा अनिष्ट उत्पन्न होण्याचा फार संभव आहे किंवा ज्याचा फायदा घेतल्यास कांहींतरी कल्याण होण्याचा संभव आहे असा नियम.

(२) जुन्या काळीं बजावणी,—जुन्या हिंदु राजांनी तो नियम अथवा निर्णय अंमलांत आणला होता की नाही याचा विचार करावा लागेल. धर्मशास्त्रातले वचन विधिरूप असेल, किंवा विचारविषयाबाबतची ती कांहीं एक कल्पना असेल, अथवा जुन्या विश्वविषयक सिद्धान्तांचा अथवा उपपत्तींचा एक भाग त्या वचनांत आलेला असेल. समोर असलेले धर्मशास्त्रांतले वचन यापैकी कोणत्या सदरांतले आहे त्याचा तपास कायदेपंडितांने केला पाहिजे. ते वचन विधिरूप आहे असे ठरले तर पुढे त्याने त्या विधीचे स्वरूप शिफारशीचे आहे की आज्ञेचे आहे हे पहावे. मीमांसक व धर्मशास्त्र-लेखक विधीचे अशा प्रकारचे वर्गीकरण करतात. पण त्यांच्या वर्गीकरणांत आज्ञारूप म्हणून असे कांहीं विधी धरले आहेत की ते शिक्षेची भीति घालून लोकांकडून करवून घेण्यास कोणताहि समजस राजा तयार झाला नसता.

कायदेपंडितांने हे मीमांसकी वर्गीकरण बाजूला ठेवले पाहिजे. त्याने विधीचे आज्ञात्मकत्व अथवा अन्यरूपत्व ठरवितांना राजे लोक या विधीचे पालन न करणाराला शिक्षा करीत होते काय, किंवा धर्मशास्त्रकार तरी अशा माणसाला शिक्षा सांगतात काय हे पहावे. राजे लोक अमुक विधि अमलांत आणीत होते किंवा कसे हे ठरविण्यासाठी त्या विधीशी संबंध असणाऱ्या जुन्या घडामोडी आपण शोधून काढाव्या, तसेच खोदीव लिखाणांतून सापडणाऱ्या राजप्रणीत शासनांशी अथवा अशाच दुसऱ्या गोष्टीशी त्या विधीची तुलना आपण वारकाईने करून पहावी. धर्मशास्त्रकार अमुक विधीचे पालन न करणाराला शासन सांगतात असे दिसले तर ते शासन त्या माणसाने अमुक प्रायश्चित्त घ्यावे अशा रूपाचे आहे की राजाने त्याला अमुक दंड करावा या रूपाचे आहे हे पहावे. राजे लोक अमुक विधीला शासनाचे पाठबळ देऊन अमलांत आणीत असत असे दिसले तर त्या गोष्टीला विशेष महत्त्व आहे. ब्राह्मणांनी त्या विधीसंबंधाने राजाने तो न पाळणारास दंड करावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली असली तर ही नुसती इच्छा. तितकी म्हणजे राजाच्या कृतीइतकी महत्त्वाची नाही. कारण कायदा ठरवितांना राजांच्या कृतीलाच अधिक मान दिला जाईल. एखादा राजा एखाद्यावेळीं एखादी गोष्ट करून गेला असेल तर त्या कृतीला कायद्याचे स्थान देऊ नये. परंतु धर्मशास्त्रांतील एखाद्या नियमाप्रमाणे अनेक राजे लोक अनेक वेळां वागले असतील तर त्या कृतिमात्रिकेला मात्र कायदा ठरविण्याच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे. धर्मग्रंथांतील कोणती वचने राजे लोकांनी कायदे म्हणून अंमलांत आणलेल्या नियमांत होती हे ठरवावयास चाणक्य व शुक्र यांनी राजनीतीवर केलेल्या ग्रंथांचा अभ्यास आणि नेपाळसारख्या प्रदेशांत शुद्ध हिंदु कायद्यांचा अंमल करणारी कोठे आहेत त्या कोर्टांच्या व्यवहाराचा अभ्यास फार उपयोगी पडेल. एखादा नियम पूर्वी अंमलांत होता असे आपणांस आढळून आले तर तो नियम अमलांत आणण्याचा प्रकार काय होता तेहि आपण पहावे. हा प्रकार समजावा यासाठी जुन्या काळची विचारपद्धति काय होती ती आपण समजून घेतली पाहिजे. जुन्या विचारपद्धतीने जुन्या काळीं एखादा नियम लावलेला असेल, तो आज जर आपण ती जुनी विचारसरणी तेवढी वगळून लावू लागलों, तर त्या विचारसरणीवरच तो नियम आधारलेला असल्याने आज त्याचा अंमल कायद्याच्या दृष्टीने सद्दोष व समाजाच्या दृष्टीने अहितकर होईल. आजच्या कायदेपंडिताला जुना नियम आज लावण्याचा प्रसंग आल्यास खालील दोन गोष्टीपैकी एक केली पाहिजे. जुना नियम जसा असेल तसा घ्यावयाचा, त्याच्या पाठीमागे जी विचाराची जुनी सांखळी असेल ती तिच्यातील गृहीतसत्यांसह व संकेतात्मक कल्पनांसुद्धा तशीच घ्यावयाची आणि त्या सांखळीने तो नियम आजच्या बाबीला लावावयाचा हा एक मार्ग किंवा

त्या जुन्या नियमाला आधार म्हणून ज्या गृह्यांतसत्याच्या कल्पना होत्या त्या आज खोट्या दिसत आहेत तेव्हां तो जुना नियम जुन्या समाजांतच लागू समजता येईल. आज तो गैरलागू आहे असे प्रतिपादन करून त्या नियमाला बाजूला टाकावयाचे, हा दुसरा मार्ग. धर्मग्रंथांमधील नियमांच्या पाठीमागे जी विचारपद्धति असते, तिच्याशी फार थोड्यांचा परिचय असेल. धर्मवचनांना कायद्याचे रूप व स्थान देण्याच्या क्रियेत समाजशासनाच्या माहितीची फार जरूरी असते. पूर्वेकडील समाजशासनविद्या व पश्चिमेकडील समाजशासनविद्या या दोन्ही ज्याला चांगल्या अवगत आहेत, या दोहोंत जो चांगलाच तज्ज्ञ आहे अशा माणसालाच धर्मवचनांना कायद्याचे रूप व स्थान देता येण्यासारखे आहे. जातीचा कायदा व विवाहाचा कायदा हे दोन विषय घेऊन या बाबतीत जुन्या ग्रंथांतून व विद्यापरंपरेतून असणाऱ्या वचनांवरून आज लागू करण्यासारखा कायदा कसा काढावयाचा ते आपण पाहू. ब्रिटिश न्यायाधिशापुढे कांही धर्मतत्त्वाचा वाद आला, व या वादाच्या बाबतीत त्याने कसा विचार करावयाचा ते सांगण्यास तज्ज्ञ लोक कोणी पुढे आले नाहीत तर त्या न्यायाधिशाने काय करावयाचे ? धर्मशास्त्रकारांचे प्रस्तुत तत्त्वासंबंधाने एकमत्य आहे, ते या तत्त्वाच्या बाबतीत फार आवेशाने लिहीत आहेत एवढे पाहूनच त्याने त्या तत्त्वाचा अंमल करावयाचा काय ? जुन्या काळी हिंदुस्थानांत त्या तत्त्वाप्रमाणे न वागणारांना शिक्षा करीत असत असा स्पष्ट पुरावा मिळत नाही. अशा स्थितीत न्यायाधिशाने काय करावयाचे ? त्या तत्त्वाच्या विरुद्ध आज वर्तन करणे हे आजच्या कर्माधिक सार्वत्रिक असलेल्या नीतिकल्पनांना अनुचित वाटत नाही असे न्यायाधिशाला दिसून आल्यानंतरहि त्याने त्याचा अंमल करावयाचा की कसे ?

वर दिलेल्या परिस्थितीत न्यायाधिशाने कसे वागावे हे सांगणे सोपे नाही. सामान्यतः असे सांगता येईल की, 'आत्मनस्तुष्टि' म्हणजे आत्मसंतोष किंवा स्वातंत्र्य हे शास्त्रकारसमंत तत्त्व आहे व या तत्त्वाशी विरोधी, त्याला बाध आणणारे असे कोणतेही तत्त्व अंमलांत आणण्याचा प्रश्न न्यायाधिशापुढे आणल्यास त्याने ते अंमलांत आणण्यापूर्वी फार विचार करावा; हे दुसरे तत्त्व अंमलांत आणित असत, ते अंमलांत आणण्यासारखे आहे असा अस्थित सबळ पुरावा न्यायाधिशसमोर आला तरच त्याने ते अंमलांत आणावे, एरवी आणू नये. स्वातंत्र्य अथवा आत्मसंतोष हा कायद्याचा महत्त्वाचा उगम व आधार आहेच पण तो धर्माचीहि महत्त्वाचा उगम व आधार आहे असे मनूने म्हटले आहे (२. ६).

ब्रिटिश न्यायाधिसांबंधाने वर जे सांगितले तेच ब्रिटिश कोर्टीत काम करणाऱ्या हिंदु न्यायाधिसांना लक्षांत वागवावे. सर्व न्यायाधिसांना हे ध्यानांत ठेवावे की, धर्मातील कांही तत्त्वे लोकांना जवरीने लादण्याकरिता नसतात. अशी तत्त्वे

वादांत पुढे आली तर त्यांकडे दुर्लक्ष करणे बरे. असे दुर्लक्ष केल्याने समाजाला कांहीनुकसान पोचेल कदाचित्. पण समाजावर अशी तत्त्वे जवरीने लादल्याने समाजाला फार अधिक नुकसान पोचेल हे न्यायाधिसांना विसरू नये. कायद्याच्या ऐतिहासिक संशोधनाने वरील प्रकारची विचारसरणी सुचते व ग्राह्य वाटते. नवीन कायदा करतांना त्याची योग्या-योग्यता ठरविण्यास संशोधनाचा उपयोग होतो. पण केवळ नवीन कायद्याच्या बाबतीतच संशोधन उपयोगी पडेल असे नव्हे. जुना कायदा दुरुस्त करण्यासहि त्याचा उपयोग होईल. कोर्टीत हिंदु कायद्याची जी बजावणी होते ती या तत्त्वावर होते की, हिंदु कायदा जसा खरोखरी असेल तसाच अंमलांत यावा. आज कोर्टीचे निकाल जे कायद्याप्रमाणे मानले जातात ते देखील कोर्टीत त्या त्या प्रसंगां हिंदु कायदा खरोखरी वरोबर कळला या समजुतीवरच मानले जातात. निकालांच्या बाबतीत जेथपर्यंत हिंदु कायदा कोर्टीना वरोबर कळला असेल तेथपर्यंतच त्याचे निकाल कायद्याच्या स्वरूपाचे मानावयाचे असे तत्त्व आहे. कोर्टीला वादातील गोष्टी वरोबर समजल्या नाहीत व त्याने दिलेला निकाल गैरसमजामुळे अथवा सद्दोष समजामुळे दिलेला आहे असे ज्या निकालासंबंधाने म्हणता येईल त्याला त्यापुढे किंमत दिली जाणार नाही. याप्रमाणे आज जे निकाल आपल्यापुढे आहेत त्यांची किंमत ठरविण्यास ऐतिहासिक संशोधन आपल्या उपयोगी पडेल. बरेचसे निकाल चुकीचे आहेत असे मानण्यास भरपूर कारणे आहेत. हिंदु समाजाची व्यवस्था नीट माहीत झाली नव्हती व उमजली नव्हती अशा वेळेचेच पुष्कळसे निकाल आहेत. त्यावेळी धर्मवचनांचे खरे स्वरूप व महत्त्व कळलेले नव्हते, व म्हणून सहजच चुकीचे निकाल दिले गेले. खरे कायदेपंडित ज्या वकिलांना व्हावेसे वाटत असेल त्यांनी प्रत्येक नियम लावण्यापूर्वी त्याचा पूर्वतिहास व उगम शोधवयाची संवय करावी. या प्रकारच्या ऐतिहासिक संशोधनाने वर सांगितल्याप्रमाणे इंग्रजी ग्रंथांत घातलेला सद्दोष कायदा दुरुस्तहि करता येईल व त्यांत नवी चांगली निर्दोष भरवि टाकता येईल.

धर्म शास्त्र व समाज नियमन.—भारतीयोंचे समाजनियामक शास्त्र बरेच विकसलेले होते हे कोणाहि कवूल करील. कोणताहि इतिहास लिहावयाचा म्हणजे साहित्याचा शोध, त्या साहित्याचा अर्थ लावणे, या साहित्यांतून घडलेल्या गोष्टी निवडून काढणे आणि शेवटी आपले निष्पत्ती लेखनिविष्ट करणे या गोष्टी करावयाच्या असतात. हिंदु कायदेशास्त्राचा इतिहास लिहिण्यासाठी संशोधन करणारास अतिशय आवश्यक गोष्ट म्हणजे या इतिहासाचा विषय होण्यास योग्य अशा समाजसंबद्ध गोष्टी कोणत्या ठरविणे. याप्रमाणे हिंदु कायदेशास्त्राचा विषय म्हणजे अमक्या प्रकारच्या समाजांतर्गत गोष्टी हे ठरले म्हणजे मग गेल्या ३४ हजार वर्षांत ज्या गोष्टी भारतभूमीत घडून आल्या त्यांतून

या वरील स्वरूपाच्या गोष्टीवेगळ्या करण्याचें काम कायद्याच्या इतिहासकाराला करावयाचें रहातें. धर्म व कायदा यांजमध्ये परस्परसंबंध कशा प्रकारचा आहे हें स्पष्ट झालें म्हणजे हिंदु कायदेशास्त्राचा इतिहास लिहिणें सोपें होईल. हिंदु धर्मशास्त्राचाच केवळ इतिहास लिहावयाचा असेल तर तें काम सोपें आहे.

हिंदूंचें धर्मशास्त्र हें स्वतंत्र शास्त्र आहे. इंग्लंडमध्ये जी कायदेपद्धति आहे तिच्याहून हें धर्मशास्त्र निराळें असून त्याचा इतिहास मनोरंजक आहे. परंतु हा इतिहास दिल्यावरहि असा प्रश्न येऊं शकेल कीं, समाजनियमनाचा हिंदूंच्या धर्मशास्त्राशीं संबंध काय ? आधुनिक समाजांत जे निरनिराळे कायदे आढळतात त्या कायद्यांशीं सहस्र असें प्राचीन हिंदु समाजांत काय होतें. आज ज्याला कायदा म्हणतात त्या प्रकारचें कांहीं शासन हिंदु समाजांत होतें कीं नव्हतें ? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं आज ज्याला कायदा म्हणतात अथवा कायद्याचें शासन म्हणतात तसें शासन व तसे व्यवहारनियम हिंदु समाजांत पूर्वी होते. इतकेंच कीं, हे व्यवहारनियम एकसूत्रित केलेले नव्हते. धर्म, नीति या नांवाखालीं कांहीं समाजशासक नियमावत्या होत्या परंतु आज कायद्याचा जो अर्थ आहे त्या अर्थानें धर्मशास्त्रांतर्गत नियमांचा समाजशासनाच्या कामां उपयोग फार थोड्या प्रमाणांत होत असे. कायद्याखेरीज अनेक गोष्टींसून भारतीयांचें समाजशासन होत असे.

समाज हा इतर बऱ्याच विकासात्मक गोष्टींहून निराळा आहे. समाजाचा हा एक विशेष आहे कीं, याच्या विकासातिहासांत निरनिराळ्या काळांत व देशांत ज्या बौद्धिक अथवा संस्थाविषयक घडामोडी होतात त्या सर्वत्र सारख्या स्वरूपाच्या असत नाहींत. उदाहरणार्थ, भारतांत प्राचीन काळीं ज्या राजकीय संस्था होत्या त्या आजच्या ब्रिटिशांच्या राजकीय संस्थांहून निराळ्या होत्या. समाजाच्या अभ्यासकानें दुसरी एक लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट म्हणजे शब्दांच्या कल्पनांचे व संस्थांचे अर्थ व उद्देश इतू इतू बदलत असतात ही होय. या फेरफारामुळें व या त्रयीच्या एकमेकांवर होणाऱ्या परिणामामुळें कायद्याचें विवेचन करूं इच्छणाराला चांगले पारिभाषिक शब्द सांपडणें किंवा वनविणें दुर्घट होऊन बसतें. कोणत्याहि विषयांत चांगली परिभाषा तयार होण्यापूर्वीं त्या विषयांत ज्या घडामोडींचा अंतर्भाव होतो त्या घडामोडींचें वारकाईनें पृथकरण होऊन तज्जन्य ज्ञानाचें संकलन झालेलें असलें पाहिजे. सध्यां ओबडधोबड परिभाषेनेंच काम निभावून घेणें भाग आहे. कारण आजची कायद्याची परिभाषा अधिक सूक्ष्मार्थबोधक करावयाची तर समाजशासनविषयक आणि संप्रदायविषयक व इतर नानाविध घडामोडींचें साकल्यानें ज्ञान करून घेणें अवश्य आहे. या विषयांतिल अभ्यासकांचा अभ्यास कांहीं इतका खोल आणि व्यापक झालेला नाहीं आणि समाजनियमांचें--मग ते आजच्या कायद्याच्या

स्वरूपाचे असोत अगर नसोत, (कारण कांहीं समाजांत आजची कायद्याची कल्पना मुळींच अस्तित्वांत आलेली नसेल.) सांगोपांग अध्ययन केल्याशिवाय कायद्याची समाधानकारक परिभाषा बनवितं येत नाहीं. नाना प्रकारें उत्पन्न झालेले अथवा लादले गेलेले नियम व त्यांच्या आधारांन अस्तित्वांत आलेले शासनाचे नाना प्रकार यांची निव्वळ याद द्यावयाची म्हटलें तरी तें फार परिश्रमाचें काम होईल. वाचकांनां या प्रकारवाहुल्याची कांहीं कल्पना, कायदा या शब्दाचे कांहीं भिन्न भिन्न उपयोग खालीं दाखविले आहेत त्यांवरून होईल.

कायदा या विषयाचें शास्त्रीय विवेचन करूं इच्छणारा लेखक लॉ या शब्दानें दोन प्रकारचा अर्थ व्यक्त करूं शकेल. एक, शासनसत्ता ज्यांचा अंमल करते असे नियम व दुसरा, समाजाचा राजकीय व सामान्य जीवनक्रम ज्या नियमांनुसार चालत असतो ते सर्व नियम. प्राचीन ग्रीस देशांत कॉन्स्टिट्यूशन या शब्दाला असाच व्यापक अर्थ होता. जुन्या समाजांचें वर्णन करतांना कायदा या शब्दाचा उपयोग करावयाचा तर त्याला बराच व्यापक अर्थ दिला पाहिजे. कारण ज्या नियमसमूहाला आज आपण कायदा म्हणतो असा नियमसमूह एखाद्या जुन्या समाजांत कदाचित् मुळींच सांपडणार नाहीं; त्या समाजांत त्याचें सरकार कलहांचा निवाडा करण्याचें काम मुळींच अंगावर घेत नसेल. एखाद्या समाजांत व्यवहारनियम करून देणारी सत्ता हीं सरकारची सत्ता नसून दुसरी एखादी सत्ता असेल. एखाद्या समाजांत सरकारच्या हुकुमामुळें ज्यांनां मान्यता दिली जाते असे नियम फार थोडे असतील. कायदेशास्त्राच्या अभ्यासकांत कायदा हा शब्द प्रसंगाप्रमाणें वर दिलेल्या दोनहि अर्थी वापरण्याचा प्रघात आहे. या प्रघाताला कारण हें आहे कीं समाजव्यवस्थेच्या संबंधांतिल सर्व प्रकारच्या गोष्टींचा चिकित्सक दृष्टीनें अभ्यास अद्यापि झालेला नाहीं व त्यामुळें तर्कशुद्ध शब्द व व्याख्या पुष्कळ बाबतींत अद्यापि तयार झालेल्या नाहींत. राजकीय जीवनक्रम व कायदेविषयक लोकस्थिति यांच्या विविधतेची कल्पना येण्यासाठीं आतां कांहीं समाजविषयक गोष्टींकडे वळूं.

इंग्रजांमध्ये ज्या नियमांनां कायदे असें नांव आहे, ते नियम समाजनियंत्रणासंबंधीं गोष्टींत मोडतात. समाजनियंत्रण व वादनिर्णय या संबंधांत जे साधनप्रकार संभवतात त्यांपैकी कांहीं खालीं देत आहों. वाद उत्पन्न झाला असतां त्याचा निर्णय ज्या पक्षाला आपलें नुकसान झालेलें आहे असे वाटत असेल तो पक्ष आपल्या स्वतःच्या जबाबदारीवर स्वेच्छेप्रमाणें करून टाकील. "वैरदेय" म्हणून जो ऋग्वेदांत उल्लेखिलेला प्रकार आहे तो राजाचें नियमन होण्यापूर्वींच्या स्वरूपांत असतां या स्वरूपाचा होता. तो पुढें राजनियंत्रण पावला. यूरोपीय सामाजिक इतिहासकारांस परिचित असा वेगळें हा जो निर्णयाचा मार्ग तो, वरीलप्रमाणेंच असतो. निर्णयाचा दुसरा मार्ग म्हणजे खासगी पंचायत व तिसरा मार्ग म्हणजे शासनसत्तेनें स्थापिलेल्या न्यायकचेऱ्या हा

होय.या न्यायकचेत्यांनी आणि जे वाद निकालांत निघतात, ते वाद ज्या नियमानुसार चालतात व निकालांत निघतात त्या नियमांना आधुनिक कायदेशास्त्राच्या दृष्टीने कायदे असे म्हणतात येईल. गुन्हा होऊं नये यासाठी जे प्रतिबंधक उपाय अस्तित्वांत आहेत त्यांचे प्रकार येणेंप्रमाणें:—(१) ज्याचा आपण गुन्हा करूं तो आपलें त्याच्या लहरीप्रमाणें उट्टें काढील ही भीति; (२) सरकाराचें रूप न पावलेल्या समाजाकडून शिक्षा होण्याची भीति, उदाहरणार्थ आजच्या हिंदु समाजांत वार्ळांत पडण्याची, गांवकीची वगैरे म्हणजे बहिष्काराची भीति, (३) अतिनैसर्गिक आणि अतिभौतिक अथवा दैवी शासनाची भीति, (४) सरकारच्या शासनाची भीति, शिक्षा फक्त सरकारच करीत असेल किंवा सरकारी शासनाबरोबर इतर प्रकारच्या शासनांची देखील गुन्हेगाराला भीति असेल. सरकार जें शासन करते त्या शासनाच्या मुळाशीं सुडाची कल्पना असेल, ज्याचा अन्याय कोणाकडून घडला त्याला अन्यायी! इसमापासून कांहीं तरी बदला घेण्याचा अधिकार प्राप्त होतो अशी समाजाची कल्पना असेल, अथवा सरकारी शासनाच्या मुळाशीं कोणा देवतेला घडलेल्या गुन्ह्यामुळें ताप झाल्यानें तिच्या संतोपार्थ गुन्हेगाराला कांहीं शिक्षा झाली अशी कल्पना असेल; किंवा गुन्हा जो होतो त्याच्या योगानें सरकारचें अथवा समाजाचेंच नुकसान होतें, व या नुकसानीची भरपाई म्हणून गुन्हेगाराला शिक्षा झाली पाहिजे अशीहि कल्पना सरकारी शासनाच्या मुळाशीं असू शकेल. आजच्या यूरोपीयांच्या कायद्यांच्या मुळाशीं रोमन कायदे आहेत. रोमन कायद्यांची पूर्वपीठिका आपणांस समजल्यास एक भिन्न परिस्थिति लक्षांत येईल.

समाजांनै पाळण्याचे नियम सरकारनें अथवा सरकार नियोजित इसमांनीं केलेले असतात किंवा राज्यांत ज्ञानाचा संग्राहक म्हणून जो वर्ग समाजनियमन करण्यासारखा म्हणून समजला जातो, व लोक वरील कारणासाठीं ज्याला मान देतात व ज्याचा वचक वाळगतात त्या वर्गांनै हे समाजाचे नियम केलेले असतात, अथवा या नियमांचें जनकत्व विवक्षित देवतेचे पूजक म्हणून तिच्याशीं निकटसंबद्ध असलेल्या व लोकांनीं पूज्य मानलेल्या एखाद्या वर्गाकडे असतें. या नियमांचें म्हणजे समाजांतलें ज्ञानविशिष्ट अथवा पावित्र्यविशिष्ट वर्गांनै केलेल्या नियमांचें स्वरूप अनेक प्रकारचें असू शकेल. सरकार ज्यांची अंमलबजावणी करते अशा शुद्ध कायद्यांच्या रूपाचे हे नियम असतील; या नियमांत कांहीं वरीलप्रमाणें शुद्ध कायद्यांच्या स्वरूपाचे व कांहीं लोकांनीं आपल्या लौकिक फायद्यासाठीं पाळण्यास सोईचे असे असतील; तसेंच मोक्षप्राप्त्यर्थ साधकांनै पाळण्याचे नियमहि त्यांमध्ये मिश्रित केलेले असतील. समाजांत त्याच्या ध्येयांवर व कल्पनांवर परिणाम करून आपली सत्ता चालविणारे वर्ग अनेक असतील अथवा एकच असेल. अशा प्रकारचे अनेक वर्ग जेथें आहेत तेथें प्रत्येक वर्ग आपलें व आपल्या मताचें अथवा संप्रदायाचें श्रेष्ठत्व

प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो. अशा रीतीनें, लोकांनीं आपल्याला इतरांपेक्षां अधिक मान द्यावा, अधिक पवित्र समजावें व आपल्या विचारसंप्रदायालाहि अधिक मान्यता द्यावी यासाठीं अहमहमिकेनें झगडणारा वर्ग आपल्या वर्गाचा हक्क अधिकाधिक शाबीत करण्याचा आणि आपला अधिकार इतरांपेक्षां मोठा सांगण्याचा प्रयत्न करीत असतो. उदाहरणार्थ, राजे लोकांच्या अधिकाराचा अभिमानी वर्ग आपण करूं तोच कायदा, कायदा ठरविण्याचे सर्वाधिकार राजाचे, असे दाखविण्याचा प्रयत्न करील, तर ब्राह्मणांचा किंवा दैवतोपासकांचा वर्ग शासननिर्णय हे काम आपलें व राजाचा अधिकार केवळ परंपरागत शासनाप्रमाणें राज्य चालविण्याचा आहे असें तत्त्व पुढें आणिल. ज्या वेळेस न्यायाधिशासमोर खटला येईल त्या वेळेस त्याला निरनिराळ्या मतांतून आपला मार्ग काढावा लागतो व सामान्य लोकांस तोच कायदा होतो.

मनुष्यांच्या राजकीय जीवनक्रमांतलें नियंत्रणविषयक गोष्टी वर वर्णिण्याप्रमाणें नाना प्रकारच्या असल्यानें परिभाषा ठरविणारांना समाजांतलें कोणत्या नियमांना कायदा या नांवानें संबोधवें ह्या प्रश्न सोडविणें बरेंच अवघड जातें. सरकार कांहीं समाजनियम आपल्या सत्तेनें अंमलांत आणीत असतें, व कांहीं नियमांपाठीं मार्गें सरकारची सत्ता नसून ते केवळ धार्मिक कल्पनांमुळे, परमेश्वराच्या अथवा निसर्गातीत शक्तीच्या भीतीमुळे लोक पाळतात असतात. या दुसऱ्या प्रकारच्या नियमांना कायदे म्हणावें किंवा कसें ? या प्रश्नाचें उत्तर देण्याच्या मानगडींत आम्हांला पडत नाहीं. समाजव्यवस्थेचा अभ्यासक आपल्या लहरीप्रमाणें किंवा बुद्धीप्रमाणें कायदा कशाला म्हणवयाचें तें ठरवील व त्याच्या या कायद्याच्या व्याख्येप्रमाणें समाजनियमांची तो कायद्याच्या वर्गांत व इतरत्र व्यवस्था लावील. येथें सांगावयाचें तें एवढेंच कीं, हिंदुस्थानांत धर्मशास्त्राचे व रूढीचे कित्येक नियम, सरकार ते अंमलांत आणण्याचें स्वप्नांतहि आणीत नाहीं तरी, लोक शिरसा मान्य करून आचरणांत आणीत आहेत; व या प्रकारच्या नियमांना आज कायदा हें नांव देत नाहींत. हिंदुस्थानांत आज दिसून येणाऱ्या नियमव्यवस्थेवरून कायद्याबिनकायद्यांतलें भेद कायदेशास्त्रांनीं ठरवावा असा आमचा आग्रह नाहीं. आमचा आग्रह इतकाच आहे कीं, कोणत्याहि काळीं जे समाजनियम दृष्टोपत्तीस येतील त्यांत सरकारी सत्तेचें पाठबळ कोणाला आहे व कोणाला नाहीं हें वारकाईनें पहावें व या सुद्धावर त्यांचे शक्य तेथें स्पष्ट दोन वेगळे वर्ग करावे. याप्रमाणें वर्गीकरण करून सरकारी सत्ता पाठीं मार्गें असलेल्या समाजनियमाला मराठींत कायदा असें नांव दिलेंलें आहे.

धर्मशास्त्रांतलें व्यवहारधर्माचें तात्त्विक विवेचन येथपर्यंत झालें. विशिष्ट विषयावरील व्यवहारधर्म त्या त्या विषयांत अंतर्भूत केला आहे. आचारधर्माविषयी व प्रायश्चित्त धर्माविषयी आतां विवेचन करूं. सध्यां जुना आचारधर्म

हळू हळू नष्ट होत चालला आहे व त्याबरोबर प्रायश्चित्ताचा धर्महि नष्ट होत चालला आहे. या दोन्ही धर्मांचे एकत्वाने विवेचन केले असता वाच्ये होणार नाही. गेल्या पिढीमध्ये ज्याला धर्म म्हणून समजण्यांत येई असा धर्म म्हणजे आचार-प्रायश्चित्त धर्मच होय. व याचा जसजसा लोप होऊं लागला तसतसा धर्म बुडाला अशी भावना होऊं लागली. तथापि वस्तुस्थिति तशी नसून धार्मिक वाच्यता अधिक उज्वल स्थिति येऊं लागली आहे. विचारक्रांतीमुळे आचार-प्रायश्चित्तधर्मात फरक हा व्हावयाचाच व तसा तो पूर्व काळापासून होत आहे. श्रौतधर्म अप्रिये होऊं लागला तसतसा स्मार्त व पौराणधर्म जोर करुं लागला. त्यावेळेस देखील धर्म गेला असेच वाटत असले पाहिजे. श्रौतसंस्था जेव्हां मळू लागल्या तेव्हां प्रथम आध्यात्मिक विचारास जोर मिळू लागला. व त्या क्रियेचे कर्त आरण्यकाय ब्रह्मवेत्ते होते. तसेच श्रीकृष्णासारखे नारायणीय धर्माचे प्रवर्तक, बुद्ध व महावीर हेहि होते. तिधानीहि चित्तशुद्धि व संयमन यांवर जोर दिला. कर्मांचे महत्त्व करण्याची पण भावनेऐवजी ज्ञानास प्राधान्य देण्याची परंपरा पुढे बादरायण व्यास व त्यांचे भाष्यकार यांनी चालविली. नारायणीय धर्माच्या प्रचारांमुळे पौराणधर्माला अधिक जोर मिळाला आणि अनेक दैवत, अनेक उपास्य, तत्संबद्ध व्रत, कर्म, पैकल्ये सुरू झाली. श्रौत परंपराहि स्वस्थ बसली नाही. शाखा प्रवर्तकांनी पाकयज्ञ उत्पन्न केले आणि अनेक शाखागणिक निरनिराळी कर्म सुरू केली. या क्रांतीचे स्वरूप वेदविद्या विभागांत स्पष्ट केले आहे (वेदविद्या प्र. १० पहा). वेदांच्यामुळे जी वेदांगे उत्पन्न झाली आणि त्याबरोबर जी ज्योतिष-व्याकरणादि शास्त्रे उत्पन्न झाली तीच पुढे पौराणधर्माला लागू झाली. ज्योतिषी श्रुतिकार्यां दर्श किंवा पौर्णिमा केव्हां हे ठरवीत असतील तर पौराणधर्माच्या वाढीबरोबर एकादशी व शिवरात्र केव्हां हे ठरवू लागले. या पद्धतीप्रमाणे श्रौतकार्यां अकर्मावद्दल किंवा कर्मातील चुकीवद्दल जशी प्रायश्चित्त ठरविली जात तीच पद्धति पौराणधर्मास लागू लागली आणि अनेक नवीन प्रायश्चित्तेहि निर्माण झाली. स्मार्त व पौराण धर्मांचे एकीकरण होऊन संयुक्त कर्मसमुच्चय प्रचलित धर्म बनला व हा सर्व धर्म ब्राह्मणांचा व त्यांतला पौराणिक धर्म तेवढा शूद्रांचा अशी लोकप्रवृत्ति ग्रंथनिर्दिष्ट झाली. उत्तरकालीन धर्मशास्त्रावरील ग्रंथकर्ते, उदाह० धर्मासिधूकार हे श्रौत खेरीज स्मार्तांतील कर्म व पौराण कर्म हीं सर्व एकत्र करून सर्वच धर्म प्रचलित आहे असे गृह्यंत धरून ग्रंथ लिहिते झाले. आज धर्मशास्त्रांतील कोणता भाग कायम ठेवावा व कोणता ठेवू नये यासंबंधाने प्रश्न उपस्थित होतात. व नवीन स्मृति झाली पाहिजे असेहि लोक म्हणू लागतात. तथापि कांहीं सुसंबद्ध नियममाला तयार होईल असा संभव नाही. पूर्वीची नियममाला व विधिनिषेध यांपैकी ज्या सार्वलौकिक नाहींत त्यांचे महत्त्व कमी होणार आणि बाकीचे सर्व आचार-प्राय-

श्चित्ते हळू हळू मरत जाणार हे भवितव्य दिसते. यांत फरक एवढाच पडेल की, जे संप्रदाय, उदाहरणार्थ आर्य-समाज, वारकरी-संप्रदाय आपापली चळवळ जास्त ठेवतील ते आपला सांप्रदायिक विशिष्ट आचार अधिक दिवस कायम राखतील. कोणती स्मृति अधिक प्रमाण मानावी; कोणती मानू नये इत्यादि शास्त्रीबोवांचे प्रश्न कितीहि जोरात चालू झाले तरी त्यांचे महत्त्व निमुळत्या होत चाललेल्या समाजापलीकडे कांहींच नाही. विशिष्ट ग्रंथांचे महत्त्व आहे म्हणून एखाद्याने ओरडावे याच्या पलिकडे कोणत्याहि ग्रंथकाराचे महत्त्व सर्वमान्य होणार नाही.

धर्मशास्त्रासंबंधाने सामान्य जनांची अशी समजूत असणार की त्यास विधिपर अगर निषेधपर स्पष्ट वाक्ये पाहिजेत. धर्मशास्त्रग्रंथांतील वचनांचे पृथक्करण करून अनेक परस्परविरोधी वचने वाचकांसमोर मांडलीं असता त्यास कौतुक किंवा मौज वाटेल, परंतु कार्याकार्य ज्ञान होणार नाही. परस्पर विरुद्ध वचनांपैकी प्राह्य कोणते व अप्राह्य कोणते याविषयी ज्ञानकोशकारांनी, कांहीं विशिष्ट मत प्रगट केले तर त्याची किंमत काय ? आणि त्यास लोकमान्यता कशी प्राप्त होणार ? परस्पर विरुद्ध विधाने असलीं तर त्यांची संगति कशी लावावी, त्यांतील योग्य नियम कसा ठरवावा इत्यादि गोष्टींविषयी धर्मशास्त्रांतच नियम आहेत. पण ते नियम पूर्णपणे पाळले गेले आहेत की नाही हे कसे ठरणार ? व जरी ते पूर्णपणे पाळले तरी विकल्पास म्हणजे स्वेच्छानिर्णयास क्षेत्र आहेच. आणि त्यामुळे परस्परविरुद्ध विधानांतला प्राह्य नियम काढण्याच्या क्रियेविषयी प्रश्न उपस्थित होतोच.

धर्म याची जर मीमांसकांची व्याख्या घेतली तर आज धर्मशास्त्रावर जे अनेक ग्रंथ झाले आहेत त्यांतील बराचसा भाग धर्मशास्त्रांत येतो किंवा नाही हा प्रश्न उपस्थित होणार.

धर्मशास्त्रांत पुन्हां पुन्हां उच्चारण केले आहे की, शब्द-प्रामाण्य वेदासच आहे, इतर ग्रंथांस नाही. “ केवळ श्रुति-नियमांचे अवलंब करा ” किंवा “ सर्व श्रुतिनियमांचे अवलंब करा ” असे आज कोण म्हणणार आहे ? श्रुतीच्या खालोखाल अधिकारी ग्रंथ म्हणजे कल्पसूत्रे. आपस्तंबाश्वलायनादि सूत्रांचा अनुयायी जो ब्राह्मण असेल त्यास आपले सूत्र श्रुतीच्या खालोखाल महत्त्वाचे वाटते. परंतु त्यांचे सुद्धा अवलंबन केले असता समाजांत दोष उत्पन्न होणार नाही काय ? उदाहरणार्थ, आश्वलायन सूत्री ब्राह्मणांस म्हणजे सर्व कऱ्हाडे ब्राह्मणांस आणि निम्याहून अधिक कोंकणस्थ, देश-स्थांस “ शूलगव ” कर्म कर्तव्य आहे ! तथापि शूलगवाचा म्हणजे बैल मारण्याचा विधि दर महिन्या-पंधरा दिवसांनी एखादा ब्राह्मण करू लागला तर तो ब्राह्मण धर्माचार करणारा मनुष्य या मान्यतेने समाजांत राहाल किंवा नाही याची शंकाच आहे.

कलियुगांत अमुक विधी करावयाचे नाहीत असे जरी स्मृतिवचन असले तरी प्रत्येक स्मृतिवचनाची मान्यता वेद-मूलकावावरच असावयाची ना ? वेदांत कलियुगाचा उल्लेख आहे काय ? आणि कलीमध्ये निराळा धर्म असावा असा आदेश वेदांत कोठून असणार ?

जेथे शास्त्रवचन निश्चयात्मक नाही तेथे रूढी घ्यावयाची असे कोणो म्हणेल. पण आज रूढी घ्यावयाची ती कोणा-मधील ? बहुजनसमाजाची म्हणजे शुद्रातिशूद्रांतील रूढी घ्यावयाची की ब्राह्मणांतील, किंवा ब्राह्मणातील इंग्रजी शिकलेल्यांची मान्य करावयाची, अथवा बहुतांशी रूढीवर अवलंबून राहणाऱ्या व शास्त्राभ्यासापेक्षा क्रिया शिकलेल्या अशा भिक्षुकवर्गाची रूढी घ्यावयाची, की जे थोडेसे धर्मशास्त्रज्ञ समाजांत असतील त्यांची घ्यावयाची ? ज्यांच्यातील रूढी घ्यावयाची असा शिष्ट वर्ग कोणता व कसा शोधायचा ?

आज भिक्षुक मंडळी कांहीं विशिष्ट ग्रंथास प्रमाण मानून थोडासा गडबडगुंडा करतील, किंवा परस्पर मत्संसारामुळे अमक्याचे कर्म चुकले, माझ्या म्हणण्याप्रमाणे अमुक पाहिजे होतं, असल्या गोष्टी सुरू करतील पण त्यांचे महत्त्व इतर जनतेस नाही. एवंच पूर्वकालीन धर्माचार मृत झाले आहेत आणि मुंज विवाह यांपलीकडे स्मार्त धर्म शिकू नाही. व त्यापलीकडे कोणताहि धर्म बहुमान्य नाही एवढेच विद्या प्रचलित आचारप्रायश्चित्तधर्माविपर्याय आज करता येईल. समाजसदस्यत्वदर्शक जे धर्मनियम असतील त्यासहि थोडासा जोर येईल आणि त्रात्यस्तोम किंवा शुद्धि यांचे महत्त्व वाढेल. आजची हिंदूंची धार्मिक भावना आहे ती ही की आपले हिंदू नावाने स्वतंत्र वैशिष्ट्य असावे आणि ते सांस्कारिक विधीने व्यक्त व्हावे. या हेतूच्या सिद्धीसाठी लागणाऱ्या नियमांपलीकडे संस्कारधर्माचे महत्त्व नाही.

आज ज्या ग्रंथांना धर्मग्रंथ म्हटले जाते त्यांपैकी वेद, ब्राह्मणे व निरनिराळ्या शाखांपरतसे असलेली गृह्यसूत्रे यांचा उल्लेख ' बुद्धपूर्व जग ' या विभागांत शेवटी आला आहे. याशिवाय गौतम, आपस्तंब, वसिष्ठ, सत्यापाढव गैरे धर्मसूत्रे, मनु, याज्ञवल्क्य, पराशर, देवल इत्यादि स्मृती; व त्यांवरील कुल्लूक मठ, मेधातिथि, विज्ञानेश्वर वगैरे टीकाग्रंथ; महाणव, हेमाद्रि, प्रयोगपारिजात, निबंधचंद्रिका, दत्तकचंद्रिका, आचारभूषण, आचारेंद्र, पुरुषार्थचिंतामणि, संस्कारकौस्तुभ, संस्काररत्नमाला इत्यादि निबंधग्रंथ; आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, दान, श्राद्ध वगैरे बारा मयूख; आणि निर्णयसिंधु, धर्मसिंधु यांसारखे अलीकडील निबंधग्रंथ यांचा धर्मशास्त्र-ग्रंथांत समावेश होतो. (' परमार्थसाधन ' व ' संस्कारधर्म ' पहा).

धर्मशिला—आपल्या पतीबरोबर सती जाणारी स्त्री ज्या दगडावर उभी राहून सौभाग्यवायने वाटून चिंतेत प्रवेश करते ती दगड. धर्मशिलेवर उभी असताना थोरल्या माधव-

राव पेशव्यांची स्त्री रमाबाई हिने नारायणराव पेशव्यांचा हात राघोबाच्या हाती दिल्याचे प्रसिद्ध आहे.

धर्मसूत्रे—सूत्रवाङ्मयाची ही एक शाखा असून तिची उभारणी पूर्वपरंपरागत ज्ञानाच्या आधारावर केलेली आहे. 'सामयाचारिका' (सामान्य रीतीभाती) हा धर्मसूत्रांचा विषय आहे. मूळ स्वरूपांत टिकून राहिलेले धर्मसूत्र आपस्तंबाचे होय (" आपस्तंब " पहा). हिरण्यकेशी धर्मसूत्राचा याच्याशी निकट संबंध दिसतो. तिसरे प्रसिद्ध धर्मसूत्र बौधायनाचे होय. हे आपस्तंब सूत्राहून प्राचीन दिसते. ही तिन्ही सूत्रे कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय शाखेची आहेत. गौतमधर्मसूत्राची माहिती त्या नांवाखाली स्वतंत्र दिली आहे. कुमारिलभट्टाच्या काळी वसिष्ठाचे धर्मशास्त्र सर्वसामान्यपणे प्रमाणभूत मानिले जात असे, तरी फक्त ऋग्वेदीय शाखांचे लोक त्याचा अभ्यास करित. वसिष्ठाचे धर्मसूत्र गौतमाच्या नंतरचे आहे पण ते मनुस्मृतिपूर्वकालीन दिसते. सर्व धर्मसूत्रांसंबंधी कांहीं विवेचन त्यांच्या कर्त्यांच्या चरित्रांतून आढळेल. शिवाय वेदविद्या विभाग पृ. १८०-१८२ पहा.

धर्मावरम, तालुका.—मद्रास इलाखा. अनन्तपुर जिल्ह्याच्या मध्यभागी असलेला तालुका. क्षेत्रफळ ७३२ चौरस मैल. यांत खेडी ४८ आहेत. याचा दक्षिण, पश्चिम व पूर्व सरहद्दीचा प्रदेश डोंगराळ आहे. जमीन तांबडी आहे. पाऊस सरासरी २१ इंच पडतो. हरभरा व वाजरी ही येथील मुख्य पिके होत. चित्रावती नदीस बांध घालून धर्मावरम येथे मोठा तलाव बांधला आहे. लोकसंख्या (१९२१) ८८६६८०.

गांव.—धर्मावरम तालुक्याचे मुख्य ठाणे. हे मद्रासहून १०० कोस आहे. लोकसंख्या (१९११) ७३८६०. हा गांव क्रियाशक्ती थोडयार याने वसविला. गांवाजवळ एक मोठा तलाव असून एक मोठे विष्णूचे देऊळ आहे. येथे सुती व रेशमी कापड तयार होते. [इंपे ग्याझो. पु. ११.]

धर्मोत्तर—सन ११७३ च्या सुमाराचा हिंदुस्थानातील एक बौद्ध तर्कशास्त्रवेत्ता. हा जरी सांप्रत हिंदुस्थानांत स्मृति-शेष झाला आहे तरी तिबेटातील 'तंडजूर' या ग्रंथाच्या आधारेने धर्मोत्तर हा तर्कशास्त्रावरील कोणी तरी एक प्रसिद्ध ग्रंथकर्ता होता इतकी माहिती आढळते. हा सौत्रान्तिक संप्रदायाचा उत्पादक अथवा अध्यापक होता. याने सुमारे सात ग्रंथ लिहिले; आणि त्यांपैकी न्यायविन्दुटीका हा एकच उपलब्ध आहे. [जर्नल बाँ. ब्रॅ. रॉ. ए. सो. पु. १७, पृ. ४७.]

धवलधार—पंजाब ही कांभ्रा जिल्ह्यांतील एक पर्वताची ओळ असून ह्या ओळीच्या पलीकडच्या अंगास चंबा संस्थान आहे. या रांगेतील सर्वांत उंच शिखराची उंची १५९५६ फूट आहे. धरमशाळा हे कांभ्रा जिल्ह्याचे मुख्य गांव धवलधारच्या उतारांतच आहे.

धाकड—एक मजूर जात. यांची लोकसंख्या (१९११) १६०१०५ असून ती मुख्यतः मध्य हिंदुस्थान व राजपुताना

यांत आहे; पैकीं राजपुतान्यांत जास्त आहे. पुरुपापेक्षां बायका यांच्यांत जास्त आहेत. धाकड शब्द मध्यप्रांतांत वरई, बनिया व किराड लोकांस लावितात व त्यांत गोळक अर्थाचा बोध होतो. पण बस्तर संस्थानांत याचा विशेष अर्थ, ब्राह्मण आणि रजपूत यांच्यापासून स्थानिक स्त्रियांच्या पोटी जी संतति झाली ती असा आहे. यांच्यांत दोन वर्ग आहेत. एक पुराइत (शुद्ध) व दुसरा सुराइत (भिन्न). ब्राह्मण किंवा रजपूत व हळवा स्त्री यांची संतति पुराइत आणि मुरिया, मरार, नाई, व कलार स्त्रियांपासून झालेले ते सुराइत; पण हे सुराइत दोन तीन पिढ्यांनंतर पुराइत होतात. हाच नियम धाकड पुरुष व रावत किंवा हळवा स्त्रीच्या संततीस लागू आहे. पण धाकड बाप व मुरिया स्त्रीपासून झालेल्यांस नेहमीं सुराइतच रहावे लागते. पुराइत व सुराइत हे एकमेकांत अन्नव्यवहार करतात, मात्र लग्नव्यवहार करीत नाहींत. यांच्यांत चिकसार नांवाचे लोक आहेत; त्यांनीं एकदां शिकार करतांना अरण्यास आग लावली व चुकून जळालेल्या कुत्र्याचे मांस खाल्ले; म्हणून त्यांस राजानें दसऱ्याच्या दिवशीं झोपडी शाकारण्याचे काम सांगितलें अशी दंतकथा असून हे काम हे लोक अद्याप करीत असतात. इतर धाकड यांच्या हातचें खात नाहींत किंवा यांच्या मुली करीत नाहींत. जर जातीच्या माणसापासून कुमारिका गरोदर राहिली, तर लग्न न करतां ती त्यास देऊन टाकतात, अथवा वाग्दत्त वराची कवुली असल्यास त्याला देतात. उच्च जातीच्या माणसापासून कुमारिका गरोदर झाली तर तिला बहिष्कार घालीत नाहींत. पण नीच जातीपासून झाल्यास बहिष्कार घालतात. प्रौढ मुलगी मनास वाटेल तर स्वतःच वर निवडते आणि संक्षिप्त विधानें लग्न उरकून घेते. पूर्वी धाकड हे आपल्या नातींबरोबर लग्न करीत, पण आतां करीत नाहींत. मर्तिकानंतर जोपर्यंत जातीभोजन दिलें नाहीं तोंपर्यंत अशौच असतें. गरीब माणसाकरितां त्याचे जातभाईवर्षणी करून जातिभोजन करून त्याला शुद्ध करतात. पाणी मरलेल्या द्रोणांत एक मासा घालून तो द्रोण हातांत घेतला म्हणजे शुद्ध होते. एकानें दुसऱ्यास जोडा मारल्यास जोडा खाणाराची जात जाते, पण प्रायश्चित्त घेऊन पुन्हां त्यास जातींत येतां येते. धाकड शेतकीचें व मजुरीचें काम करतात. ते लोहाराचें काम कधीं करीत नाहींत. [रसेल-हिरालाल; सेन्सस रिपोर्ट १९११. पु. ११, भा. २.]

धागा—मध्यप्रांत, वर्धा जिल्हा, आर्वा तहशील. वर्धाच्या उत्तरेस २५ मैलांवर, हे सुमारे २०० लोकवस्तीचे लहानसे खेडे आहे. गांवाजवळील टेंकडीवर एक लेणें असून देवळांत महादेवाची स्वयंभू पिंडी आहे. येथें दर महाशिवरात्रास मोठी यात्रा भरते. [वर्धा डिस्ट्रिक्ट ग्याझेट.]

धाडि—पंजाबांतील जुब्बल संस्थानाची एक जहागीर. क्षेत्रफळ २५ चौरस मैल. पूर्वी ही थरोच व बहाहर संस्थानाकडे होती पण स. १८९६ पासून ही जुब्बल संस्थानाची मांडलिक झाली. लोकसंख्या (१९२१) १८५. उत्पन्न सुमारे

दोन हजार. येथील जहागिरदार एक हिंदू रजपूत ठाकूर असून याच्या हातीं सर्व अधिकार आहे. फक्त फांशीची शिक्षा सांगतेवेळीं सिमल्याच्या हिल स्टेट्स सुपरिन्टेंडेंटची मंजुरी मिळवावी लागते. [इंपे. ग्याझेट. पु. ११.]

धाडी—मुसुलमानी गायक. हे भाटासारखे मोठमोठ्या सरदारांच्या व राजांच्या पदरीं असत. समारंभांच्या मिरवणुकींत किंवा लढाईच्या स्वारींत हे लोक आपापल्या मालकापुढें त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें गात गात चालत. मराठी राज्यांत छत्रपति, पेशवे व इतर मोठमोठे सरदार यांच्या पदरीं हा मुसुलमान भाटवर्ग होता.

धातकी—हे झुडप सर्व हिंदुस्थानभर व उत्तर ब्रह्मदेशांत आढळते. या झाडापासून डिक निघतो; व याच्या फुलापासून रंग तयार करतात किंवा इतर रंगांबरोबर रंगबंधकर म्हणून यांचा उपयोग करतात. फुलांत सुमारे शें. २०.६ पर्यंत व्यामिकांमल (रांपणारे द्रव्य) असतें परंतु चामडें रांपविण्याकरितां फुलांच्या ऐवजीं पानें अधिक पंसत केलीं जातात. फुलें औषधी दृष्ट्या स्तंभक आहेत. मध्यप्रांतांत या झाडाचीं फुलें खातात व बंगालमध्ये थंडाई करण्याकरितां त्यांचा उपयोग करतात असें म्हणतात. हे झाड बागेंतहि शोभेकरितां लावतात. [वॅट].

धातु—मूलतः धातु हा शब्द सोनें, रुपें, तांबें, लोखंड, कथील, शिसें म्हणजे ज्या पदार्थांचें विशिष्टगुणत्व जास्त आहे, अे घनवर्धिष्णु, अ-पारदर्शक व एक प्रकारची चकाकी असणारे असे असतात अशा पदार्थांना लावण्यांत आला. अर्वाचीन रसायनशास्त्रांत मूलद्रव्यांचा धातुवर्ग हा एक स्वतंत्र वर्गच कल्पिलेला आहे व त्यांत जीं मूलद्रव्ये येतात त्यांचे गुणधर्म वर दिलेल्या गुणधर्मांशीं सर्वांशीं जुळतातच असें नाहीं. रसायनशास्त्रज्ञांनीं आतांपर्यंत एकंदर सुमारे ७० मूलद्रव्ये शोधिली आहेत आणि वरील गुणधर्मांप्रमाणें आपण जर त्यांचा अनुक्रम लावला तर आरंभीं किंवा शेवटीं येणाऱ्या द्रव्यांमध्ये धातूंचे किंवा अ-धातूंचे गुणधर्म विशेष असतात व असेनिकांप्रमाणें मध्य येणाऱ्यामध्ये दोहोंचे हे कांहीं गुणधर्म असतात. धातूंचा प्रमुख गुणधर्म म्हणजे त्यांपासून निदान एक तरी अनाम्ल प्राणिद तयार होणें हा होय. प्राणिदांचे अम्लांबरोबर क्षार होतात व अधातुमूलद्रव्यांचीं आम्लिक प्राणिदें तयार होतात व त्यांचा पाण्याशीं संयोग झाला असतां त्यांपासून अम्लें तयार होतात. पण या गुणधर्मांवरच केवळ आपणास धातूंची व्याख्या बनवितां येणें शक्य नाहीं. कारण धातु या शब्दानें आपणांस त्याच्या सर्व रासायनिक गुणधर्मांबरोबरच पदार्थवैज्ञानिक, यांत्रिक वगैरे सर्व गुणधर्मांचा बोध व्हावयास पाहिजे.

धातूंनां जड किंवा अचेतन (इनर्ट) वातावरणांत बरीच उष्णता दिल्यास ते द्रवीभूत होतात. हा द्रव भांड्यांत ठेवल्यास त्याचा पृष्ठभाग बहिर्गोलवृत्ताच्या आकाराचा (कॉन्व्हेक्स) असतो. या द्रवाच्या योगानें प्रकाशाचें विविष्ट तऱ्हेनें परावर्तन होतें. त्यामुळें धातूच्या

चकाकीचा बोध होतो. आणखी जास्त उष्णता दिल्यास धातू वाष्परूपांतहि जाऊ शकतात. कांहीं धातूंच्या वाष्पांचा रंग ओळखतां येतो. रजताच्या वाफेचा रंग निळा असतो, पालाशाच्या वाफेचा रंग हिरवा असतो आणि इतर बऱ्याच धातूंची वाफ रंगहीन असते. द्रवरूप धातू थंड केले असतां ते घन होत जातात व त्यांचे स्फटिक निरनिराळ्या प्रकारचे चौकोनी असतात. अधातूपेक्षा ते बरेच विशुद्धाहक आणि उष्णतावाहक असतात. धातूंच्या अंगचे आणखी गुणधर्म म्हणजे लवचिकपणा, चिकणपणा व ताठरपणा हे होत.

अ पा र द र्श क ता.—धातूमध्ये अत्यल्प प्रमाणांत पारदर्शकता असते. रासायनिकरीत्या कांचेवर सोन्याचा अतिशय पातळ थर बसविल्यास त्यांतून हिरवा प्रकाश पार जातो. पण रजताच्या पातळ थरांतून कोणत्याहि प्रकारचा प्रकाश आत जाऊ शकत नाही. पाण्याच्या पातळ पटलांतून मॅलेसेन्स ह्याच्या म्हणण्याप्रमाणें निळसर रंगाचा प्रकाश जाऊ शकतो आणि तांब्याचे अतिशय पातळ पडदे अर्धपारदर्शक असतात.

रं ग.—रंगाच्या बाबतीत बऱ्याच धातूंचा रंग करडा असून कधील किंवा रजतासारख्या कांहीं धातूंचा रंग पांढरा असतो. निरनिराळ्या रंगांचेहि कांहीं धातू आहेत. सोन्याचा पिवळा व तांब्याचा तांबडा रंग असतो.

प्र का श प रा व र्ते न.—कोणत्याहि जिल्हई चढविलेल्या धातूंच्या पन्नावर किरण पडला तर त्यांचे परावर्तन व वक्राभवन होतें पण इतर घनपदार्थांवर पडणाऱ्या किरणांत व या किरणांत फरक इतकाच कीं वक्राभवन झालेला किरण अपशोपला जातो व परावर्तन झालेल्या किरणावर ध्रुवीभवनाच्या योगानें निराळेच परिणाम दिसून येतात.

स्फ टि क म य आ का र व घ ट ना.—वहुतेक धातूंचे स्फटिक बनतात. सुवर्ण, प्लॅाद, रजत, पारा, तांबें, लोखंड आणि शिसे यांचे स्फटिक नियमित आकाराचे असतात. अंज, बिस्मत्, भोम, जशद, मग्न ह्यांचे स्फटिक समभुज चौकोनी व पालाश, कधील यांचे चौकोनी आकाराचे असतात. धातूंच्या घटनेशीं त्यांच्या चिकणपणाचा बराच संबंध आहे. या चिकणपणामुळेच आपणांस त्यांचे ठोकून पातळ पत्रे करतां येतात व ओहून तार काढतां येते. हा चिकणपणाचा गुणधर्म निरनिराळ्या धातूंत निरनिराळ्या अंशानें दृष्टोत्पत्तीस येतो व एकाच धातूंतहि चिकणपणा तिच्या उष्णमानावर अवलंबून असतो व तो यांत्रिक किंवा पदार्थ-वैज्ञानिक शास्त्राच्या योगानें बदलतां येतो. चिकणपणामध्ये धातूंच्या मऊपणाचा समावेश होत नाही कारण चिकणपणा असजसा कमी होत जातो तसतसा मऊपणाचा प्रादुर्भाव होतो. प्रेक्टल ह्याच्या म्हणण्याप्रमाणें पुढील धातूंचे ठोकून पातळ पत्रे बनण्याचें व रुळांत दाबून पत्रे बनण्याचें किंवा ओहून तार बनण्याचें प्रमाण उतरत जातें.

ठोकून पत्रे बनणारे.	रुळांत दाबून पत्रे बनणारे.	ओहून तार काढावयाचे.
शिसें	सुवर्ण	प्लॅातिन
कधील	रजत	रजत
सुवर्ण	तांबें	लोखंड
जस्त	कधील	तांबें
रजत	शिसें	सुवर्ण
तांबें	जस्त	जस्त
प्लॅातिन	प्लॅातिन	कधील
लोखंड	लोखंड	शिसें

सोन्याचा इंच मि. मि. जाडीचा पातळ पत्रा ठोकून काढतां येतो. प्लॅातिनाची इंच मि. मि. इतक्या बारीक व्यासाची तार ओहून काढतां येते. धातू कानसले असतां होणाऱ्या प्रतिरोधावर त्यांचे काठिन्य अवलंबून असतें पण ह्या प्रतिरोधानें त्यांचे काठिन्य मोजतां येत नाही.

ल व चि क प णा अ थ वा स्थि ति स्था प क ता.—सर्व धातूंत हा गुणधर्म दिसून येतो. धातूवर कांहीं विवाक्षित प्रमाणातून कमी अशा शक्तीचा दाब घातला असता तिच्या आकारमानांत थोडा फरक होतो व तो दाब काढून घेतला असता धातू मूळ आकार धारण करतो. पण जर दाबाच्या योगानें आकारमानांत होणारा फरक त्याच्या विशिष्ट लवचिकपणाच्या ठरीव मर्यादेच्या बाहेर जाईल तर तो बदल चिरस्थायी होतो. निरनिराळ्या धातूंची ही विशिष्ट स्थितिस्थापकता आतां निश्चित झाली आहे.

स्थितिस्थापकतादर्शक कोष्टक

धातूचें नांव	स्थितिस्थापकता
शिसें, तार	१८०३
शिसें, तापवून निवविलेले	१७२७
कधील, तार	४१४८
कधील, तापवून निवविलेले	१७००
कॅडमियम, तार	७०७०
सोनें, तार	८१३१
सोनें, तापवून निवविलेले	५५६५
रुपें, तार	७३५७
रुपें, तापवून निवविलेले	७१४०
जस्त, शुद्ध	९०२१
जस्त साधें, तार	८७३५
पालाडियम, तार	११७५९
पालाडियम, तापवून निवविलेले	९७०९
तांबें, तार	१२४४९
तांबें, तापवून निवविलेले	१०५१९
प्लॅाटिनम, तार	१७००४
प्लॅाटिनम, तापवून निवविलेले	१५५१८
लोखंड, तार	२०८९९

धातूंचें नांव	स्थितिस्थापकता
छोखंड तापवून निवविलेलें	२०७९४
निकळ तार	२३९५०
ॲल्युमिनम	७२००
ॲल्युमिनम ब्रॉझ	१०७००
पितळ	८५४३
जर्मन सिल्व्हर	१०७८८

विशिष्टगुरुत्व.—हें .५९४ (आव) पासून २२.४८ (ओस्म) पर्यंत दिसून येतें, व बऱ्याच अंशां उष्णमानावर आणि तीव्र झालेल्या यांत्रिक व पदार्थवैज्ञानिक क्रियांवर अवलंबून असतें. धातूंच्या प्राणिदांतील प्राणवायु काढून टाकला असतां राहणाऱ्या चूर्ण स्थितींतील धातूंचें विशिष्टगुरुत्व निराळें असतें व तोच धातु गोठवून नंतर काढलेलें विशिष्टगुरुत्व निराळेंच असतें.

उष्णतेचे परिणाम.—बहुतेक धातूंची विशिष्ट उष्णता काढलेली आहे. ह्या विशिष्ट उष्णतेबद्दल ड्युलॉग व पेरिट यांनी एक ठोकळ नियम प्रसिद्ध केला आहे की, धातूंच्या परमाणूंची उष्णता (आटोमिक हीट) ६.४ असते. उष्णतेच्या योगानें धातूंची सरळ रेषेंत होणारी वाढ निरनिराळ्या धातूंत कमजास्त प्रमाणांत दिसते. हा वाढीचा गुणक नियमित रीतीनें स्फटिकीभवन होणाऱ्या धातूंच्या बाबतींत स्थिर असतो पण इतर धातु त्यांच्या स्फटिकांत असणाऱ्या निरनिराळ्या अक्षांच्या दिशांकडे निरनिराळ्या प्रमाणांत वाढतात.

द्रवक्षमता व वाष्पभावीपणा.—निरनिराळ्या धातूंच्या द्रवक्षमतेत बराच फरक दिसून येतो. धातूंचा वाष्पभावीपणा खालीलप्रमाणें दिसून येतो. पाऱ्याचें ऊर्ध्वपातन रक्तोष्णतेच्या आधीच होतें. कांय, अल्क-धातु, जशद, मग्न हे रक्तोष्णतेच्या सुमारास वाष्परूप पावतात. अंज, शिसें, बिस्मत्, कथील, रजत हे धातु उघड्या भांड्यांत तापवून द्रवरूप केले असतां लवकरच वाष्परूप पावतात. सोऱ्याचाहि भ्रम जवळ जवळ वरीलप्रमाणेंच आहे व तांबें, लोखंड, निकेल, कोबाल्ट, स्फट, प्राव, भार, छांत व खट, हे वाष्परूप पावणें जवळ जवळ अशक्य आहे. प्राणोज्ज ज्योतींमध्ये रजत उकळून त्याची निळी वाफ होते. झातिन इळइळ वाष्परूप पावतो व ओस्म जरी द्रवक्षम नसला तरी लवकरच वाष्परूप होतो.

वाहकता.—उष्णतावाहकता आणि विद्युद्वाहकता या निरनिराळ्या धातूंत निरनिराळ्या प्रमाणांत दिसून येतात.

चुंबकीय गुणधर्म.—लोखंड, निकेल, कोबाल्ट ह्या धातूंतून हा गुणधर्म दृष्टोत्पत्तीस येतो, पण पोलादाच्या तोडांस कोणीच येत नाहीत.

रासायनिक फरक.—धातु हे रासायनिक रीत्या धातूंची किंवा अधातूंची संयोग पावतात. आतां शुद्ध धातु अधातूंची संयोग पावला असतां काय फरक होतात तें पाहूं.

उज्जः—हा वायु पलादासारख्या धातूंचा संयोग पावतो अथवा शोपला जातो व त्यापसून सारखेच रासायनिक संयुक्त पदार्थ तयार होतात.

प्राणः—धातूंची प्राण संयुक्त होऊन धातूंची प्राणिदें तयार होतात. कांहीं प्राणिदें मूळ धातूंचाच संयुक्त होऊन कांहीं बाबतींत चांगला व कांहीं बाबतींत वाईट परिणाम घडवून आणतात. पाऱ्याचा त्याचें प्राणिद संयोग पावले असतां तो सर्वसाधारण कार्यास निरुपयोगी होतो. पण तांब्याचा त्याचें प्राणिद संयोग पावले असतां त्यास जास्त चिकणपणा येऊन इतर धातूंच्या मिश्रणाच्या योगानें येणारा कमीपणा तें काढून टाकतें.

स्फुरः—स्फुर हा तांब्याचा संयोग पावला असतां स्फुरकांस्य तयार होतें आणि साध्या कांशापेक्षां याचें काठिथ्य व लवचिकपणा वगैरे जास्त असतात.

कर्वः—बहुतेक धातूंत कर्व ते धातु द्रवरूप असतां संयोग पावतो आणि त्यांच्या गुणधर्मावर वाईट परिणाम घडवून आणतो. पण लोखंडाच्या बाबतींत मात्र कर्वाच्या योगानें लवचिकपणा व चिकटपणा वाढतो व त्याचें पोलाद बनतें. आतां आपण सर्वसाधारण रासायनिक द्रव्यांच्या योगानें होणारा धातूवरील परिणाम पाहूं.

पाणीः—उष्ण पाण्याच्या योगानें किंवा हवा व पाणी यांच्या मिश्र परिणामानें बऱ्याच धातूंची उत्प्राणिदें तयार होतात. शुद्ध पारा किंवा राजधातु (नॉबिल मेटल्स) यांच्यावर पाण्याचे परिणाम क्वचितच दिसून येतात. जशद, लोखंड, काह्य वगैरे धातु अति तप्त करून त्यांवर पाण्याची वाफ सोडली असतां उज्ज वायु वेगळा होऊन धातूचें प्राणिद तयार होतें.

गंधकाम्ल किंवा ह्युराम्लः—(१) सिंधु, पलाद, प्राव, खट, छात, भार, (२) मग्न, जशद, मंगळ वगैरे धातूवर या अम्लांच्या क्रियेच्या योगानें उज्ज वायु बाहेर पडतो व धातूचें गंधकित किंवा हरिदें होतात. या प्रकारें होणारा परिणाम इतर बऱ्याच बाबतींत दिसून येतो. कांहीं ठिकाणी हाच परिणाम उष्ण अम्लाच्या योगानें दिसून येतो. कांहीं बाबतींत उष्ण गंधकाम्लाच्या योगानें उज्जाच्या ऐवजीं गंधकद्विप्राणिद वायु वेगळा होतो.

नत्राम्लः—सुवर्ण, पलातिन, ऍंद्र, न्हद या धातूंचिवाय इतर सर्व धातूवर याची क्रिया होऊन कथिल व अंज यांचीं शैवटीं उज्जितें मिळतात व इतर सर्व धातूंचीं नत्रितें मिळतात. लोखंड, जशद, काह्य, आणि कथिल हे धातु निरनिराळ्या परिस्थितीप्रमाणें या अम्लांचें नत्रसप्राणिद किंवा अन्ननत्रित शोषणें रूपांतर करतात. ह्युराम्ल व नत्राम्ल हीं विवक्षित प्रमाणांत मिसळून त्यांची (अक्वारेजिया) क्रिया न्हद, ऍंद्र, व रुथेनखेरोज कोणत्याहि धातूवर केली असतां हरिदें तयार होतात.

दाहक अलकें:—द्रवदाहक अलकामध्ये स्फट किंवा जशदा-सारखे कांही धातू विद्रुत होतात आणि सिंधु यांचे स्फटित किंवा सिंधुजशदित बनते व उज्ज वायु बाहेर पडतो. इतर बऱ्याच धातूंचे अलकांची क्रिया थोडीफार होतेच. सुवर्ण, प्लातिन व रजत यांवर मात्र त्यांची क्रिया होत नाही म्हणून अलकाशी संबंध असणारे अतिशय अचूक रासायनिक प्रयोग करावयाचे झाल्यास ह्या धातूंची उपकरणे वापरतात.

प्राण किंवा हवा:—राजधातूंचे प्राणवायूचा परिणाम होत नाही. पण कदाचित तो वायू ते धातू द्रवस्थितीत असतांना अपशोषला जात असेल. पारा उकळण्याच्या विदूष्यते तापवून जर प्राणवायूजवळ नेला तर त्याचे तांबडे प्राणित तयार होतं. बहुतेक सर्व धातू प्राणाच्या वातावरणात किंवा हवेत तापविले असता प्राणवायूशी संयोग पावतात.

गंधक:—सुवर्ण आणि स्फट हे गंधकासह तप्त केले असतां कांहीहि फरक होत नाही, पण इतर बहुतेक धातूंची गंधकिंदे होतात. ताम्रामध्ये गंधकाबद्दल बरीच स्नेहाकर्षकता आहे.

हर:—हराच्या वातावरणामध्ये जर धातू तप्त केले तर त्यांची हरिदं बनतात. बहुमूल्यक धातूंच्या बाबतीत अल्प-मूल्यक हरिदं अगोदर बनून मग अधिकमूल्यक हरिदं बनतात. अधिकमूल्यक हरिदं तप्त केले असतां अल्प-मूल्यक हरिद आणि इर मिळते. हरिदं ही द्रव किंवा घन रूपांतहि आढळतात. कांही विशिष्ट हरिदांशिवाय बहुतेक हरिदं पाण्यामध्ये विद्राव्य आहेत.

धातुकाम—अर्वाचीन स्वतंत्र धातुकाम थोडे सांपडेल. जें आहे तें मार्गील कामाप्रमाणेंच किंवा त्याच्या आधारांने बनविलेले असल्याने प्रत्येक देशातील धातुकामाचा इतिहास दिल्याने या विषयाचा बोध होणार आहे. तेव्हां प्रथम पाश्चात्य देश घेऊन मग भारतीयाकडे वळू.

ई जि स. —प्राचीन ईजिप्शियन लोक इतर कलेप्रमाणें धातुकामांत-विशेषतः ब्रॉन्झ धातुकामांत-तरबेज होते. या कलेत ओतण किंवा हातोड्याने ठोकून जडाविणें या क्रिया उपयोगांत आणीत. त्यानंतर आतील भागास रूपासारख्या चकचकीत धातूंचे पाणी देत व त्यावर पुन्हां मिनाकाम करीत. ईजिप्सासूनच हिब्रू लोक ही कला शिकले असावेत. ज्यू लोकांनीहि त्यांच्याचपासून व शेजारच्या टोरा देशापासून ही उचलली असावी. सालोमनच्या सिंहासनाच्या सोन्याचे सिंह व बैलाच्या पाठीवरील ओतीव ब्रॉन्झची गंगा-व्यासारखी फुलपात्रे यांची वर्णने वाचली म्हणजे या ओत-कामांत हे लोक किती पुढे गेले होते तें सहज समजतें.

अ सी रि या. —असीरियांत तर हें काम फार उत्तम होत असे. प्राचीन राष्ट्रांत असुर लोक या बाबतीत सर्वांच्या पुढे होते असे दिसते. त्यांची ही कामे प्रचंड व सुरेख असत.

एकवतनसारख्या शहराच्या संबंध तटाला धातूच्या पत्र्यांचे आच्छादन असे; हे पत्रेहि जस्ताचे अथवा रूपाचे पाणी पाजलेले असत. पुष्कळ शहरांचे असे पत्र्याने मढविलेले तट होते. बाबिलोन व निनेव्हा येथे प्रचंड व पुष्कळ पुतळे होते असे हिरोडोटस, अथेनियस व इतर ग्रीक-रोमन इतिहासकारांनी वर्णन केले आहे. सांप्रत युफ्रेटीस व तैग्रिस या नद्यांच्या आसपासच्या प्रदेशांत खणून असे बरेच लहानमोठे पुतळे उजेडांत आणले आहेत. ते पाहिले म्हणजे या असुरी कलेचे खरे स्वरूप ध्यानांत येते. त्यांपैकी कांही पुतळे तर त्यांच्यावरील लेखांवरून पहातां स्रि. पू. २२०० वर्षांपलीकडील आहेत; सारांश इतक्या प्राचीन काळी असुर लोकांत ही कला इतक्या पूर्णावस्थेत पावली होती.

ग्री स.—या देशांतील या कलेच्या प्राचीन इतिहासाबद्दल विद्वानांत व पुराणवस्तुसंशोधकांत बराच मतभेद आहे, व इतिहाससुद्धा त्रोटक आहे. एवढेच नव्हे तर होमरकाळी लोखंड व ब्रॉन्झ यांचा परस्पर कसा उपयोग करीत हेहि अद्यापि नक्की समजलेले नाही. होमरच्या काव्यांत ब्रॉन्झ, सोने व चांदी या धातुकामांच्या पदार्थांची भक्केदार वर्णने येतात. काव्यांतील अतिशयोक्ति वगळली तरी ही कामे साधारणपणे त्यावेळी होत असत एवढे खास. स्पार्टा येथील अथेना देवतेचे ब्रॉन्झ देऊळ, अटेरीस व मिसेनी येथील नुकतीच खोदून काढलेली व ब्रॉन्झ पत्र्याने मढविलेली खजिन्याची कोठी ही पाहिल्यास ग्रीक लोकांना होमरकाळी व नंतरहि या धातुकामाची चांगली माहिती होती असे दिसते. पुतळ्याच्या कामी ग्रीक लोक प्रथम हातोड्यांचाच उपयोग करीत असत. पुढे ख्रिस्तपूर्व ६ व्या शतकातील सामियन कारागीर थिओडोरस व हौकेस यांनाच पोकळ पुतळे ओतण्याची कला प्रथम प्रचारांत आणली असे ग्रीक लोक कबूल करतात. स्पार्टा येथे झियस (शुः)चा एक पुतळा हातोड्याने ठोकलेल्या व एकमेकांशी रिव्हेटने जोडलेल्या पत्र्यांचा होता असे पौसाभियसने स्वतः पाहून लिहून ठेवले आहे. ओतकामाची युक्ति निघाल्यानंतर फक्त वजनाने हलक्या व लहान आकाराच्या वस्तूंत हातोड्याच्या ठोककामाचा उपयोग करीत. तसेच चांदीसोन्यासारख्या मौल्यवान धातूंचा उपयोग करतांनाहि (ओतकामांत फार खर्च होई झणून) ठोककामाची रीत प्रचारांत होती. कांही पुतळ्यांत हस्तिदंताचाहि उपयोग करीत. अशावेळी हस्तिदंत, सोने, चांदी व ब्रॉन्झ यांची कोठे व किती योजना करावयाची हें मोठे चातुर्यांचे काम असे. असल्या प्रकारचा एक पुतळा पार्थिनन येथे व दुसरा ऑलिम्पिया येथे आहे. प्राचीन ग्रीक ब्रॉन्झओतकामांत प्रख्यात म्हणजे हल्ली कॉन्स्टान्टिनोपल येथील हिप्पोड्रोममधील एक ब्रॉन्झस्तंभ होय. ख्रि. पू. ४७९ मध्ये ग्रीक लोकांनी इराणी लोकांवर मिळविलेल्या विजयाचे स्मारक झणून हा स्तंभ ओतला आहे. त्याची आकृति म्हणजे तीन सर्पानी एकमेकांना विळखा घातला आहे

असा असून तो २० फूट उंच, आंतून पोकळ, एकसंधी, सुंदर व प्रमाणबद्ध असा आहे. प्राचीन ग्रीक लोक संगमरवरी दगडांचा उपयोग फार थोडा करीत. धातूच्या पुतळ्यांचे ओंठ, डोळे व पांयाकाचे पदर यांना सोने रूपां व क्वचित रत्ने वापरीत. ग्रीक लोक आरसेहि ब्राँन्झ धातूचे करीत. यांशिवाय तबकें, सुरया, पिण्याची साधी व चांदी सोन्याचें पाणी दिलेलीं भांडी हे लोक करीत; हीं ओतीव व घडीव दोन्ही प्रकारचीं असत. ग्रीक लोकांपासून रोमन व त्यांच्यापासून बहुतेक युरोपियन लोकांनी ही कला उचलली.

इटली.—बायझांटियम ही राजधानी असतांना रोमन लोक या कलेंत शिरूं लागले. सहाव्यापासून आठव्या शतकापर्यंत रोमच्या सेंटपीटरच्या देवळांत सोन्याच्या वस्तू येत. त्या फार अप्रतिम असत व त्यांतहि बायझांटियन कारागिरी दृग्गोचर होई; हीं कामें ११ व्या शतकापर्यंत चालू होती. यावेळचे (स. १०६६) एक दार अमलकी येथील चर्चमध्ये अद्यापि शाबूत आहे. पुढें पुढें या वस्तूंत प्राण्यांची चित्रें व मिनाकाम यांचा प्रवेश होऊं लागला. मिलन येथील सेंट अंब्रोजियोमधील चांदीसोन्याची वेदि ही या धातूकामाचा इटालीतील फार जुना नमुना आहे (स. ८३५); तिच्यावर ख्रिस्ताची व सेंट अंब्रोजची चित्रें आहेत. तसेंच मिलन येथीलच एका मठांतील एक झुंबर पहाण्यासारखें आहे. तें सोन्याचें पाणी दिलेल्या ब्राँन्झचें असून, त्याची उंची १४फूट आहे व त्याला ७पांथा आहेत व चार गरुडांनी तें आपल्या खांयावर उचललेलें आहे. त्याचें काम नाजूक असूनहि सफाईदार व भव्य दिसतें. त्यांत लहान लहान अनेक चित्रें कोरलेली आहेत. पुढें (१३ व १४ वें शतक) संगमरवरी पुतळे होऊं लागल्यावर धातूचा उपयोग पुतळ्यांकडे न होता, खिडक्यांच्या जाळ्या, दाराचीं फाटकें व पूजेची लहान लहान उपकरणीं यांकडे होऊं लागला. खिडक्यांच्या जाळ्यांत पशुपक्षांची चित्रें काढीत व निरनिराळ्या वेलपत्ती दाखवीत. असली प्रख्यात जाळी फ्लारेन्स येथील सांताक्रूसच्या मठांत असून ती सन १३७१ मधील आहे. फ्लारेन्स येथें ब्राँन्झचें काम उत्कृष्ट होई; तसेंच लोखंडी कंदील, शामदानें वगैरें किरकोळ कामेहि होत (१५ वें शतक). व्हेनिस येथील तबकें वगैरें धातुकामावर पौर्वात्य-विशेषतः अरबी-कारागिरीची झांक दिसते. गिओव्हर्नी, वेन्वेनुटो, रिशी इत्यादि कारागीर या काळांत प्रसिद्धीस आले.

स्पेन.—या देशांत ब्राँन्झ, लोखंड वगैरे धातूंचीं कामें तर होतच पण विशेष प्रख्यातीचे म्हणजे सोन्याचांदीचे जिन्नस, मिनाकाम व जडावाचें कामहि पूर्वीपासून (७ वें शतक) होई. डोक्यावरील मुगुट, चर्चमधील क्रॉस व इतर उपकरणीं व लहानशां शामदानें वगैरे जिन्नस सोन्याचांदीचे करीत असत. पुढील म्हणजे १५ व १६ व्या शतकांतील

कारागिरी मात्र इटली व जर्मनी येथील कामाची नकल होती. मॅड्रिड व पॅरिस येथें जुन्या, ७ व्या शतकांतील कांहीं जिन्नस ठेवले आहेत.

इंग्लंड.—सेक्सनकाळी या देशांत देवळांच्या उपयोगी पडणाऱ्या बहुमोलाच्या जिनसा चांगल्या तयार करीत. कॅटरवरीचा आर्चबिशप उन्स्टन (९२५-९८८) व बर्नवर्ड आणि सेंट एलोई इत्यादि मठपतीसुद्धा चांगले कारागीर होते. एडवर्ड दि कनफेसरच्या अस्थी ज्या सोन्याच्या फंडकांत ठेवल्या (स. १२४१) तो फार उत्कृष्ट कारागिरीचा होता; व ज्या सोनारानें तो तयार केला त्याचें (ओथो) घराणें पिडिजाद या कारागिरीसाठीं प्रसिद्ध होतें. पुढें तेराव्या शतकांत लोखंडीकाम उत्तम होत असे; दारांना लावावयाच्या बिजागिऱ्या या वस्तूंत मुख्य असत. ऑक्सफर्डच्या मर्टन कॉलेजच्या इमारतींत १४ व्या शतकांतील बिजागऱ्या अद्यापि पहावयास सांपडतात. यावेळीं लोखंडी खोदीव व कोरीव जाळ्याहि उत्तम होत असत. वेस्टमिन्स्टरमध्ये पांचव्या हेनरीच्या थडग्याजवळची जाळी या सुमारचीच आहे. लोखंडी पत्र्याचीं व घडीव कामें १८ व्या शतकांत ख्रिस्तोफर रेनच्या देखरेखीखाली बरीच होऊं लागलीं. फाटकांत निरनिराळ्या वेळी व त्यांचीं पांनें फुल्लेसुद्धा तयार करून बसविण्यांत येऊं लागलीं; हॅटन कोर्टचें फाटक याचा एक सुंदर नमुना आहे. पितळी व ब्राँन्झ धातूंची उपकरणें व वस्तू या १६ व्या शतकाच्या पूर्वीपासून तयार होत; मात्र इटलीतील वस्तूसारख्या त्या नाजूक नसत. शिसंहि बारीकसारीक कामांत उपयोगांत आणीत.

जर्मनी.—या देशांत १० व ११ व्या शतकांत ब्राँन्झची मोठमोठी कामें तयार होत; त्यांत मुख्यत्वे देवळांचे दरवाजे असत. ते बायझन्टाईनकालीन इटलीतील मोठमोठ्या व नक्षीदार दरवाजांच्या तोडीचे असत. व्हिस्डेशीमचा बिशप बर्नवर्ड (९९२-१०२२) हा या कामांत तरबेज होता, त्यानें रोमला जाऊन तेथील या वस्तू पाहिल्या होत्या. इटालियन दारें, खांब, जाळ्या इत्यादि वस्तूंची नकल या व पुढील शतकांत जर्मनींत व्हावयास लागली. मर्सबर्ग येथील रुडॉल्फचें (स. १०८०) खास थडगेंच ब्राँन्झचें असून त्यावेळच्या कारागिरीचा उत्कृष्ट नमुना आहे. पुढें ऑग्सबर्ग व नुरेम्बर्ग येथें हीं निरनिराळ्या धातूंचीं कलाकुसरचीं कामें मोठ्या प्रमाणावर व्हावयास लागलीं. इन्सब्रुक येथील मॅकझॉर्मिलियन (पहिला) याचें थडगें व जवळचे पुतळे हे १६ व्या शतकांतील जर्मन कारागिरीचे उत्कृष्ट नमुने म्हणून प्रख्यात आहेत. लोखंडी जाळीदार वस्तू तर जर्मनींत १५ व्या शतकांत उत्तमच होत असत; तीं बहुधा देवळांतील उपकरणेंच असत.

फ्रान्स.—रोमन लोकांच्या कालापासून लिमोगेस हें गांव सर्व प्रकारच्या धातुकामाबद्दल व पितळेवरील मिनाकामाबद्दल प्रख्यात होतें. थडग्यावर बसविण्यांत येणारे तांब्याचे व ब्राँन्झचे

मोठमोठे पुतळे-त्यांपैकी कांहींवर मिनाकाम केलेले असे- १३ व १४ व्या शतकांत या देशांत फार होत असत. यांपैकी बरेचसे पुतळे इंग्लंडमध्ये नेले होते, त्यांतलि एक सांप्रत वेस्ट मिन्स्टरमध्ये पहावयास सांपडतो. लोखंडी दरवाज्या-वरील नक्षी व निरनिराळ्या प्रकारचे नमुने यांत युरोपां-तील इतर कारागिरांपेक्षा फ्रेंच कारागीर फार पुढे गेलेले होते. त्याप्रमाणेच शिशाच्या ओतकामांतहि त्यांचा हात धरणारा कोणी नसे.

इ रा ण.—पूर्वेकडे पितळ व पोलाद यांच्या वस्तू १३ व्या शतकाच्याहि आधीपासून उत्तम प्रकारच्या करीत असत असे थिओफिलस म्हणतो. इराणांत पहिल्या शहा-अब्बासच्या वेळी (सन १६२८) हें काम उत्कृष्ट होई. पितळच्या जाळीदार व नक्षीदार नाजूक वस्तूंवर मिनाकाम करीत, त्यांत वेळी, फुल्ले वगैरे कोरून त्यांमध्ये सोने, चांदी भरित. हें काम दमास्कस येथे फार होई आणि त्यावरूनच युरोपांत अशा कारागिराला दमास्कीनिंग असे नांव पडलें होतें. कोरलेल्या भागांत सोन्याचांदीच्या तारा काढून त्या बसवीत असत व मग वरील भाग साफसूफ करून त्याला झिलई देत. इटालींत पुढे पुढे या कामाची नकल होऊं लागली; चिलखते व शस्त्रे या वस्तूंत ही कला विशेषतः उपयोगांत आणीत. दमास्कस येथेंहि हत्यारें तयार होत. टिसीअसला इराणच्या बादशहानें पोलादी तरवारी नजर केल्याचें आढळतें.

भार ती य.—धातूवर कुसरीचें काम करण्यासंबंधी भारतीयांचें ज्ञान फार व्यापक व जुने आहे. अशोकाच्या वेळी दगडाची उत्कृष्ट कामगिरी होई; तीसाठी पोलादी हत्यारें अवश्य लागतात, यावरून त्या काळी (ख्रिस्त पूर्वे २५०) ती अतिस्वांत असली पाहिजेत. पेरिप्लसमध्ये (८०-९०) असे म्हटलें आहे की, हिंदुस्थानांतून तरवारी अरबस्तान व आफ्रिकेंत जात; अरबी कवी या तरवारींची फार वाखाणणी करीत.

दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या वेळाचा दिल्ली येथील प्रसिद्ध लोह-स्तंभ हा इसवी सनाच्या पांचव्या शतकांत हिंदूनां लोखंडाने मोठमोठे पदार्थ घडवितां येत होते हें दर्शवितो. इ. स. च्या एकोणिसाव्या शतकापर्यंत पाश्चात्यांना देखील अशी कामें करितां येत नव्हती. हा स्तंभ जरी हवेंत उघड्यावर आहे तरी तो कर्षाहि गंजलेला पाहण्यांत आला नाहीं. धार येथील 'गंग तेल्याची लाट' नांवाचा स्तंभ (११ वें शतक) ह्याहिपेक्षां मोगा आहे. त्याच्या एका तुकड्याचीच लांबी ४२ फुटांहून जास्त आहे. कर्णक येथील तेराव्या शतकांतली मोठाल्या लोखंडी तुळ्या या लहान लहान गज एकत्र सांधून केलेल्या असल्यामुळें वरील स्तंभापेक्षां कमी दर्जाच्या आहेत. आणखी एक महत्त्वाचें उदाहरण म्हणजे नरवर येथील २४ फुटांची घडीव लोखंडाची तोफ हें होय. अति प्राचीन काळी लोखंडी काम होत होतें एवढेंच नव्हे तर पोलाद करण्याचीहि कला हिंदुस्थानांत त्या काळी

अस्तित्वांत होती. पोलाद हैद्राबाद संस्थानांत तयार करीत असत. ग्रीक लोकांना आणि इराण्यांना हिंदु पोलाद माहीत होतें. कदाचित ईजिप्शियनांनाहि तें माहीत असवें. दमास्कसची प्रसिद्ध हत्यारें याच पोलादाचीं करीत होतें असें वाटतें. अजून देखील हिंदुस्थानांत आणि सिंहाल-द्वीपांत या धंधाचा थोडासा अवशेष उरला आहे. मातीच्या मुर्तींत सुमारें वारा औंस लोखंड आणि लांकडांच्या ढलप्या घालून त्या भट्टींत तापवून त्यांतलि पदार्थ वितळवित व त्यांच्या लहान लहान पोलादी कांबी बनवून त्यांपासून हत्यारें बनविण्यासाठी त्या लोहारांकडे देत असत. पोलादावर नक्षी करण्याची कला तंजावरमध्ये व दक्षिण हिंदुस्थानच्या इतर कांहीं भागांत अगदी कळसास पोचली होती. पण त्या ठिकाणी हल्लीं कांहीं दिसत नाहीं. राजपुतान्यांत मात्र ती अद्याप जीव धरून आहे. तंजावर-कलेचे उत्कृष्ट नमुने मद्रास येथील पदार्थसंग्रहालयांत पहावयास मिळतात. उदाहरणार्थ, एट्र्यपुरम् येथील राजाच्या हत्तीचा अकुंश. याशिवाय बहुतेक रजपूत राजवाड्यांतून कोरीव नक्षीकाम केलेल्या हत्यारांचा सुंदर समूह सांपडतो.

हिंदु लोक घरांत व धर्मसंस्काराकरितां जी केवळ पितळेचीं किंवा तांद्याचीं भांडीं वापरतात तीं व्यावहारिक व सौंदर्यशास्त्रदृष्ट्या फार महत्त्वाचीं आहेत. अकराव्या शतका-पूर्वी पितळ उपयोगांत असल्याचें दिसून येत नाहीं. त्या काळापूर्वी सर्व भांडीं पंचलोह (बाँझ) किंवा तांबें यांचीं करीत. महानिर्वाणतंत्रांतलि एका उताऱ्यावरून असें दिसून येतें की प्राचीनकाळी धर्मसंस्कारांत उपयोजिलीं जाणारीं भांडीं धार्मिकभावनेनें तयार करीत असत. उदा. "घटाला कलश म्हणतात. कारण प्रत्येक देवतेच्या; भिन्न भिन्न भागा-पासून ती विश्वकर्म्यानें घडविला. त्याची सर्वांत जास्ती रुंदी छत्तीस अंगुलें आणि उंची सोळा अंगुलें असावी. गळा चार अंगुलें रुंद, तोंड सहा आणि वूड पांच अंगुलें असावें. कलश घडवितांना हा नियम लावावा, त्याला छिद्र असतां कामा नये. त्याच्या घडणींत सर्व कंजूपणा टाळावा. कारण देवांना प्रसन्न करण्यासाठी तो तयार केला असतो." अशी कलशा-संबंधी माहिती दिली आहे.

देवालयांतली दीप अनेक प्रकारचे असतात. विशिष्ट दीप म्हणजे फांया फुटलेल्या झाडाच्या आकाराचे उभे दिवे; त्यांच्या प्रत्येक फांदीच्या शेवटी तेलवातीकरितां एक लहान वाटी असते. इतर दीप (समया) साधे, उभ्या बैठकीचे असून त्यांच्या वरच्या वाजूस अनेक वाती घालण्याकरितां एक उथळ चाडें असतें. पुष्कळ वेळां मधील दांड्याच्या शेवटी (चाड्याच्या वर) हुंस किंवा मोर यांसारखा एखादा पक्षी करून बसविलेला असतो. अशा तऱ्हेच्या समया सांखळीनें देखील टांगलेल्या असतात. त्यांवर सुद्धा सुंदर नक्षीकाम असतें. सिंहालद्वीपांतली बौद्ध देवळांतलि दीप पोकळ असून त्यांत तेल असतें. तें, चाडें रिकामें झालें म्हणजे

आंत येऊन पडते. कांहीं कांहीं दीप पक्ष्यांच्या आकाराचे असतात. सर्वांत जास्त वैचित्र्य नेपाळमधील दिव्यांत आढळेल. दुसरा एक नेहमी पाहण्यांतला दिव्याचा नमुना म्हणजे तेलवातीकरितां एक उधळ चाडें हातांत घेऊन उभी असलेलीं स्त्रीमूर्ति होय. हळकारतीचा एक सुंदर नमुना म्हणजे अनेक पाकळ्यांचें उघडतें-मिटतें कमळ करून त्याच्या मध्यभागी कापूर जाळण्याकरितां एक वाटी ठेवतात. वज्रतारेची मूर्ति अशाच कमळांत बसविलेली असते. विधांतील चमच्यांचेहि अनेक आकार असतात. हिंदू स्वयंपाकगृहांतील भांडीं पितळेचीं असतात. तीं दररोज घांसून पुसून आरशासारखीं स्वच्छ ठेवतात. सर्वांत महत्त्वाचीं पितळेचीं भांडीं म्हणजे पाणी पिण्याचे लहान मोठे लोटे किंवा तांबे होत. त्याचप्रमाणें दुधाचे अपकारे, पातेल्या, ताटें, पराती, वगैरे होत. गंगेचें पाणी भरून ठेवण्याकरितां मुद्दाम केलेल्या सुरया फार सुंदर असतात.

सोन्याचीं ताटें अतिशय श्रीमंत लोकच वापरतात. पण साधारण सुखी लोकांच्या घरींहि चांदीचीं ताटें आढळतात. मुलांना दूध पाजण्याकरितां केलेली झारी चांदी, तांबें, किंवा पितळ ह्या धातूंची असून, प्राचीन कालापासून धार्मिक विधांतहि उदक सोडण्याकरितां व तोंडाला भांडें न लावतां पाणी पिण्याकरितां झारीचाच उपयोग करण्यांत येतो. रोज राखेनं अथवा मातीनें भांडीं घांसण्याची पद्धत आपल्याकडे असल्यानें भांड्यावरील नक्षी उठावदार उपयोगाची नाहीं. म्हणून अशा भांड्यांना खोल किंवा सपाट नक्षी करण्यांत येते. लांब लांब दांतांच्या धातूंच्या फण्या केंस विचरण्यासाठी किंवा केंसांत फुलें खोंचण्यासाठी कांहीं ठिकाणीं उपयोगांत असलेल्या दृष्टीस पडतात. चांदीचीं किंवा पितळेचीं तबकेंहि चांगलीं नक्षीदार असतात. प्राचीन सीगिरि चित्रांत अक्षरामागून हातांत फुलांचीं तबकें घेऊन जात असलेल्या दासी दाखविल्या आहेत.

कामें आणि पितळ ह्या धातूवरील कलकसरीचीं कामें अद्यापवाचेतों नेपाळांत चांगलीं होतात. येथील परंपरा अजून कायम आहे. वज्र हें उपासनेंतील एक आयुध असून त्यावरील नक्षीकाम पाहण्यासारखें असतें. तांब्यापितळेच्या पेट्या उठावदार व खोदीव नक्षीच्या तेंथें पाहण्यास सांपडतात. याखेरीज इतर पुष्कळ असाधारण प्रतीचीं सुबक उठावदार कामें नेपाळांत होतात.

सिंहलद्वीपांतील धातुकाम विशिष्ट प्रकारचें व अत्युत्कृष्ट असतें. मोठमोठ्या देवळांतून सोन्याचांदीचीं कांहीं सुंदर भांडीं तेंथें आढळतात. सुन्यांचीं म्यानं आणि बंदुकीचीं दारू ठेवण्याचे शिगाडे यांवर चांदीचें नक्षीकाम असतें. वाजविण्याच्या शंखाला सुद्धां पितळी टोपण असून त्यावर तांब्याचांदीची नक्षी केलेली आढळते. “ नारळाच्या फुलांची ” व “ मिरिच्या मंजरीची ” माळ व देवळाच्या दरवाजावरील नक्षीदार खोखंडीकाम हीं पहाण्यासारखीं

असतात. प्रत्येक ठिकाणीं दिसणारे कण्ड्यन विहार अठराव्या शतकांतील कर्तिश्री राजसिंह ह्याच्या अत्यंत उदार आश्रयाचीं साक्ष देतात.

फक्त जुन्या गुप्तराजांच्या वेळच्या नाण्यांतच खऱ्या हिंदू कामगिरीचा गुण दिसून येतो; अलीकडील मुसुलमानी नाण्यांवरील नक्षीदार ठसे तारांक फण्यासारखे आहेत तरी त्यांची तऱ्हा याहुन अगदीं निराळी आहे. अत्युत्तम तऱ्हेचीं पितळेचीं खेळणीं राजपुतान्यांत होतात. चाकें लावलेले घोडे, वर मेघडंबरी बसविलेल्या देशी पद्धतीच्या गाड्या, आणि हत्ती, हे आवडीचे नमुने होत. विजगापट्टमध्मं बनविलेले घोडे आणि त्यांवरील स्वार विचित्र दिसतात. हल्लीं सिंहलद्वीपांत बनणारीं हुबेहुब दिसणारीं पितळी जनावरें वगैरेंचा मोठा व्यापार आहे. जुन्या पितळी खेळण्यांपैकीं बरीचशीं खेळणीं, त्याचप्रमाणें दीप वगैरे दुसऱ्या वस्तू, हिणकस धातूचें शोबडशोबड व जड असं जवाहीर, हीं फिरकीच्या मळसूत्री घाटांनं सुशोभित केलेलीं असतात. हें मळसूत्री घाट मूळच्या मेणाच्या साच्यावर तयार करतात.

याच पद्धतीचें ओतकामाचें दुसरें उदाहरण, अखंड व लवणाच्या अशा जुन्या रजपूत (बुंदी) ओतीव सांखळ्यांत दिसून येतें. यामस वाडल् ह्या सांखळ्याविपर्यां पुढील उद्गार काढतो. “ ही पंचरशी धातूची असून ती एकाच साचांतून ओततात. ती इतक्या आश्चर्यकारक रीतीनें बनवितात कीं, अशीं सांखळी युरोपांत कोणी करूं शकेलसें मळा वाटत नाहीं. ” मेण, राळ आणि तेल यांच्या मिश्रणाची एक दोरी तयार करतात. तयार करावयाच्या सांखळीच्या जाडीची काटकी घेऊन निच्याभोंवतीं ही दोरी अंतर सोडून मळसूत्राप्रमाणें गुंडाळावयाची. नंतर त्या काटकीवरच असतांना तें मळसूत्र एका सरळ रेषेंत तोडावयाचें; झणजे सांखळीच्या निरनिराळ्या कड्या तुटतात. अशा कड्या एकमेकांत अडकवून त्यांचीं तोंडें तापविलेल्या सुरीच्या धारेनें जोडलीं जातात. जेव्हां अशा साठपासून सत्तरपर्यंत कड्या जोडल्या जातात तेव्हां सांखळीचीं दोन टोंकें एकमेकांत अडवून जोडलीं जातात. मग ही सांखळी हळू हळू चपटी करण्यांत येते; आणि ती हातांनं अशी बनवितात कीं, भावी सांखळीचा पूर्णपणें लवणारा असा नमुना तयार होतो. हा नमुना नंतर शेणामातीच्या तयार केलेल्या खळांत कित्येक वेळां घुडवून त्यावर पुरा लेप बसला झणजे त्यावर मातीचा आणखी जाड लेप देण्यांत येतो. हें सर्व लेप वाळव्यावर सांचाची वरील कड अशा रीतीनें घांसावयाची कीं प्रत्येक कडीचा पृष्ठभाग उघडा व्हावा. यावर एक मेणाची कडी बसवावयाची व तीवरहि मातीचा लेप घावयाचा. असाच दुसरा एक नमुना तयार करावयाचा व हे दोन एकमेकांजवळ एका काळ्या व चिकणमातीच्या वळकट वेष्टणांत झांकावयाचे. मग वर बसविलेल्या मेणाच्या

काड्यांची टोकें सांचाच्या पृष्ठभागां असलेल्या एका पेले-वजा पोकळींत आणावयाचीं. हीं पोकळीं धातु आणि थोडा टांकणखार यांनीं भरावयाचीं आणि वर लुकण बसवून त्यावर चिकणमाती यापावयाची. मध्यें फुकण्यासाठीं एक छिद्र ठेवावयाचें. जेव्हां या सांचास भडोंत घालून आंच देतात तेव्हां मेण वितळतें आणि त्याच्या जागीं धातूचा रस येऊन बसतो. नंतर निवल्यावर तो सांचा फोडतात तेव्हां इच्छित सांखळी बाहेर पडते. मग तिच्यावर असलेला खडबडीत-पणा कानसून काढतात तेव्हां सांखळी उपयोगांत आणण्यास योग्य होते.

सर्व हिंदुस्थानभर ही जुनी ओतकामाची पद्धत अगदीं अशिक्षित अशा कारागिरांकडून अत्यंत कौशल्यानें आणि दक्षतेनें अनुसरली जाते. पंचरशी धातूच्या, तांब्याच्या आणि पितळेच्या मूर्ती ओतण्याची पद्धति अगदीं अशीच असून हें फारच नाजूक आणि क्लिष्ट काम असून देखील येंथे केलें जातें. धातूच्या उत्तम उत्तम मूर्तीपैकीं बऱ्याचशा तांब्याच्या असतात आणि फारच थोड्या पंचरशी धातूच्या असतात. हिंदी धातुकामाच्या प्रत्येक शाखेंत अजूनहि कुसरी कामाचा संग्रह व निरनिराळ्या कृतींची उपयुक्त माहिती इतकी आहे कीं, तिच्यापासून अगदीं अनुभविक अशा आधुनिक कारागिरांनां व ओतकाम करणाऱ्यांनां देखील पुष्कळ शिकण्यासारखें आहे. हल्लीं बाजारांत दिसणाऱ्या व सर्वत्र उपयोगांत आणल्या जाणाऱ्या पितळेच्या पत्र्यापेक्षां हिंदी पितळ केव्हांहि सरसच आहे. भपकेदार पिवळ्या रंगाची हल्लींची काशीची पितळी भांडी स्वस्त व वेगडी कुशलतेची असतात. परंतु जुन्या पितळेविपर्यां बोलावयाचें तर तें क्वचितच सोन्यापेक्षां कमी सुंदर असतें. 'जडावाचें काम' पहा. [कुमारस्वामी—आर्टस् अँड कॅपटस्].

धातुविद्या—या शब्दाचा उपयोग अशोधित धातूपासून शुद्ध धातु काढण्याची क्रिया दाखविण्याकडे केला जातो. विद्युत्च्या योगानेहि कांहीं धातू वेगळे करतात पण त्या बाबतीत विद्युद्धातुविद्या हा शब्द योजतात. खालील कोष्टकांत कांहीं महत्त्वाचे धातू अशोधित स्थितीत ज्या स्वरूपांत सांपडतात तीं दिली आहेत.

धातूंचीं अशोधित स्वरूपे

धातूचें नांव	कच्च्या धातूचें स्वरूप.
लोखंड	प्राणिदं, गंधकिद.
ताम्र	मिश्र गंधकिदं, प्राणिदं, धातु.
रजत	गंधकिद, धातु, हरिद.
सुवर्ण	शुद्ध धातु.
शिसें	गंधकिद आणि अनाम्लककर्वित गंधकिद वगैरे.
जशद	गंधकिद, प्राणिद, कर्वित, उज्जिव.
कथील	प्राणिद.

धातूचें नांव कच्च्या धातूचें स्वरूप

पारा गंधकिद धातु.

अंज गंधकिद.

बिस्मत धातु.

निकल, कोबाल्ट तालिदं.

प्लॅटिन वगैरे धातु.

यांपैकीं लोहगंधकिद, रजतहरिद व शोसगंधकिद हीं फारशीं महत्त्वाचीं नाहीत.

धातु घटना संशोधन.—सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यानें धातूच्या घटनेसंबंधीं अर्वाचीन कालांत बरीच माहिती उपलब्ध झाली आहे. ज्या धातूची किंवा मिश्रधातूची घटना शोधावयाची असेल त्याच्या शुद्ध नमुन्याची $\frac{1}{2}$ इंच जाड व १ चौरस इंच क्षेत्र व्यापणारी पातळ चकती घेऊन ती वारीक कुंदाचा चूर लावलेल्या कागदानें बरीच घासतात. पण ह्या घासण्याच्या योगानें पत्र्यावर आरशासारखा पातळ पापुद्रा येतो व त्याच्या योगानें पत्र्यावरील अपूर्ण घर्षणाच्या योगानें राहिलेल्या खांचा दिसत नाहीत आणि नमुना बिघडतो. तेव्हां हा पापुद्रा शक्य तितका पातळ करण्याची खबरदारी घेतात. हा पापुद्रा कांहीं योग्य द्रव रासायनिक द्रव्यांच्या योगानें ताबडतोब घालवून पत्र्याचा मूळ पृष्ठभाग हृष्टोत्पत्तीस आणतां येतो. या पृष्ठभागावर थोडक रासायनिक द्रव्ये विद्युत् किंवा सेंद्रिय द्रव्य यांच्या क्रियेनें आपणास पाहिजे त्या तऱ्हेचा नमुना तयार करवून घेतां येतो. अशा रीतीनें तयार केलेल्या नमुन्याचें सूक्ष्मदर्शक यंत्र व प्रकाशलेखन यंत्र यांच्या साहाय्यानें छायाचित्र घेतात. या छायाचित्रावरून धातूच्या किंवा मिश्रधातूच्या घटनेसंबंधीं बराच बोध होतो.

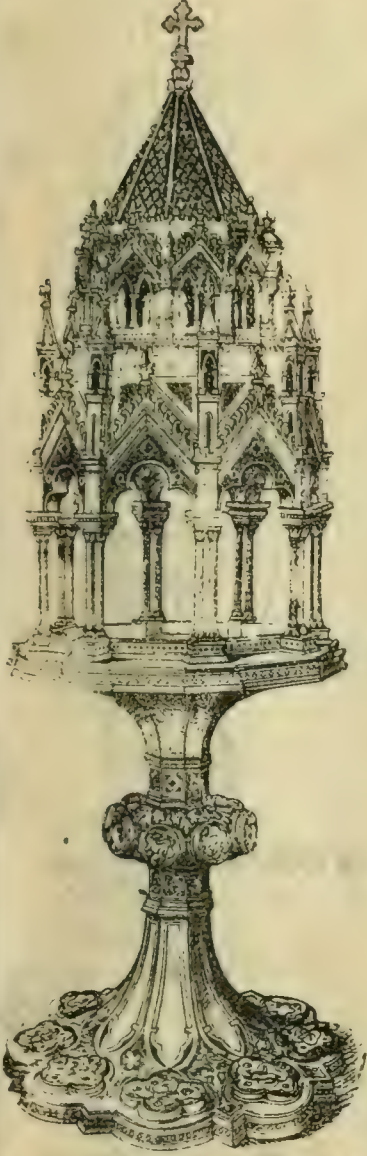
धातु शुद्ध करण्याच्या सर्व साधारण रीती.—कधी कधी धातु त्याच्या मूळ स्वरूपांत सांपडून त्याच्याबरोबर असलेलीं खनिजगर्भित द्रव्ये हातांनीं किंवा हातोडीनें काढतां येतात; पुष्कळसे धातू खाणीबाहेर काढल्याबरोबर खनिजगर्भित द्रव्ये यांनीं मिश्रित असतात म्हणून कच्च्या धातूपासून शुद्ध धातु काढण्यापूर्वीं कच्चा धातु शुद्ध करून घ्यावा लागतो. तो शुद्ध करण्याकरितां प्रथमतः त्याचें दळून अति सूक्ष्म चूर्ण करतात म्हणजे तो माती वगैरेच्यापासून वेगळा होतो व नंतर तें चूर्ण धुतात. पुष्कळ कच्चे धातू रासायनिक संयुक्त पदार्थ असल्यामुळे त्यांपासून रासायनिक क्रियेशिवाय शुद्ध धातु काढतां येत नाहीत. त्यांपैकीं कांहीं क्रिया खालीं दिल्या आहेत.

आग्निक्रियाः—प्रथमतः कच्ची धातु घेऊन तीत संभ्र-श्रक द्रव्य मिसळतात व नंतर त्या मिश्रणास विस्तवाची आंच देतात. ह्या आंचीच्या योगानें रासायनिक व पदार्थवैज्ञानिक असे दोन्हीहि फरक घडतात. या भट्ट्याहि अशाच तऱ्हेनें बनविलेल्या असतात कीं, त्यांतिल उष्णतेचा व त्यांत उत्पन्न

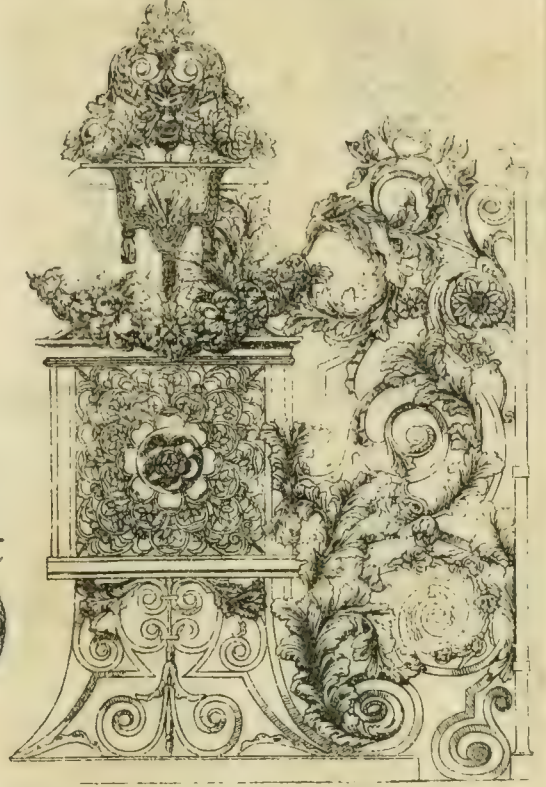
धातुकाम.

१५वें शतकांतिल तांब्याचेसिस्तीदेवळांतिल-

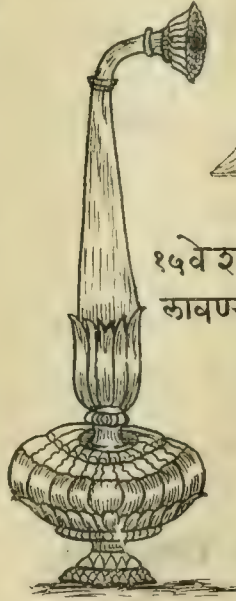
एकनैवेद्यपात्र.

हँपुनकोटच्याफाटकाचेंएकदार.

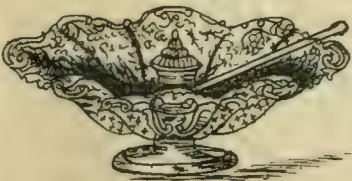
गुलाबदाणी.

१५वे शतकांतिल लोखंडी पत्र्याचें भिंतीला-
लावण्याचें शामदान.

अतरदाणी.

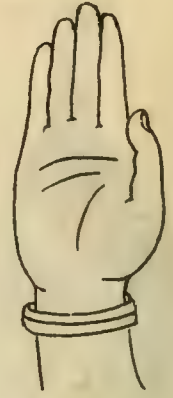
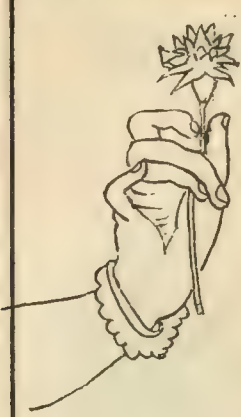

नाट्य

कर्क मुरखहस्त (नीलकमलयुक्त)

अग्निज्वालायुक्त अधचंद्र हस्त.

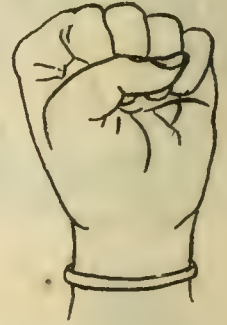
पताकहस्त.

कर्नरीमुख.

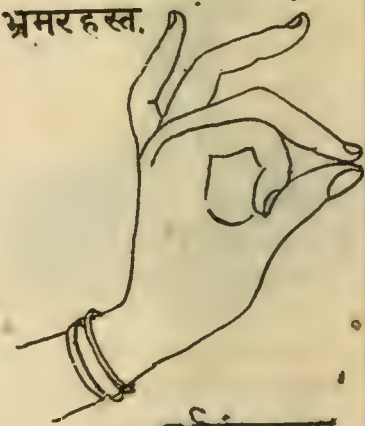
पद्मकोषहस्त.

मुष्टिहस्त.

उद्धेष्टितालपद्म.

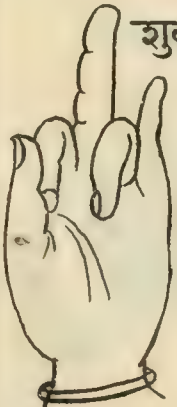
भ्रमरहस्त.

शुकतुंडहस्त.

शिखरहस्त.

अर्धचंद्रहस्त.

होणाऱ्या वायूंचा आपणास पाहिजे तसा उपयोग करून घेतां येतो. कांहीं बाबतीत कच्च्या धातूंतल कांहीं कांहीं पदार्थांचे पूर्णपण जाळून भस्म करावयाचें असतें त्यावेळीं न जाळलेल्या प्राणवायूची गरज असते. अशा वेळीं भट्टीत वायूचा प्रवाह चालू ठेवतात. अगर जेव्हां कच्चा धातु प्राणवायुरहित करावयाचा असतो तेव्हां भट्टीतून वाहणाऱ्या वाऱ्याचा प्रवाह बंद करतात. धातु भट्टीतल्याच जळणाऱ्या वायूमध्ये तप्त केला गेल्याने आपणास पाहिजे तसा परिणाम घडवून आणतां येतो. धातुविद्येतील बहुतेक रासायनिक क्रियांचा या दुसऱ्या प्रकारांत समावेश होतो, व ज्वालमध्यें न मिळणारीं द्रव्ये वापरून शुद्ध करण्याची क्रिया क्वचितच करावी लागते.

पारदमिश्रणः—कच्च्या धातूचें पाऱ्याशीं मिश्रण करतात. हें मिश्रण शुद्ध करून त्याचें ऊर्ध्वपातन केलें असतां पारा उडून जातो व शुद्ध धातु खालीं रहातो.

आर्द्रप्रक्रियाः—ह्या क्रियेमध्ये प्रथमतः कच्चा धातु भाजून त्याचा एखाद्या क्षारार्शी किंवा अम्लार्शी संयोग करून त्या संयोगावर किंवा कांहीं बाबतीत खुद्द कच्च्या धातूवर सुद्धां एखाद्या योग्य रासायनिक द्रव्याची क्रिया करून शुद्ध धातु कच्च्या धातूपासून वेगळा करतात.

रासायनिक क्रियाः—पारदमिश्रणक्रिया अथवा आर्द्रक्रिया ह्या दोन्ही सोने, तांबें, रजत वगैरेसारख्या धातूनांच उपयुक्त आहेत. पण तिग्म रासायनिक क्रियांचा बऱ्याच ठिकाणीं उपयोग होत असल्याने आपण त्यांचा विचार करूं. कोणती रासायनिक क्रिया करावयाची हें मूळ धातु ज्या अथातूशीं संयुक्त झाला असेल त्यावरून ठरवावयाचें असतें.

प्राणिद, उज्जित, कथित व सिकितः—ह्या स्वरूपांत खणीतून बाहेर निघालेला कच्चा धातु प्रथमः भाजतात. म्हणजे त्यापासून कर्बद्विप्राणिद व पाणी वेगळें होऊन कांहीं गंधक, ताल आणि सेंद्रिय द्रव्ये हीं भस्म होतात, व धातूचें अशुद्ध प्राणिद मिळतें. हें प्राणिद जळाऊ पदार्थांच्या योगानें बरेंच तापविलें असतां प्राणवायुरहित होऊन मूळ धातु मिळतो. जर कच्चा धातु सिकित असल तर तो तापवित असतांच सिक वेगळें करून प्राणिद मिळविण्याकरितां त्यांत जुना मिसळतात. लोह, कथिल, ताम्र, शिसे आणि जशद हे धातू अशा रीतीने काढतात. जशदाच्या बाबतीत प्राणरहित करण्याकरतां त्याच्या उकळण्याच्या बिंदूच्या उष्णमानाहून जास्त उष्णमान लागतें म्हणून त्याच कच्चा धातु प्राणवायुरहित करणाऱ्या द्रव्याशीं मिश्रित करून तें मिश्रण शीतक असलेल्या बकपात्रांत किंवा मेघडंबरीपात्रांत तापवितात. वाकचे बहुतेक धातु वाऱ्याच्या झोतावर चालणाऱ्या भट्टींतल विस्तवांतच प्राणवायुरहित करतात. या भट्टीत कोळशाचे व कच्च्या धातूचे एकावर एक असे थर रचून त्यांस खालून अग्नि देतात. नंतर कोळशामधील कर्ब आणि वाऱ्याच्या झोताबरोबर येणाऱ्या वायूमधील प्राण

यांच्या संयोगानें झालेल्या कर्बकप्राणिदाच्या योगानें धातूचें प्राणिद प्राणवायुरहित होऊन धातुरूप होतें व ईं द्रवरूप स्थितीत असल्याकारणानें मळीसह भट्टीच्या खालील भागांत सांठवतें. या ठिकाणीं असलेल्या छिद्रांच्या गुडद्या (बुचें) काढल्या असतां मळीसह धातु आपणांस काढून घेतां येतो.

गंधकिदेंः—लोह, ताम्र, शिसे, जशद, पारा, रजत, अंज ह्या धातू या स्वरूपांत सांपडतात. गंधकिदांचे दोन विभाग करतातः—(१) सार्धां गंधकिदें व (२) संकीर्ण गंधकिदें. पहिल्या वर्गांत जशदगंधकिद, लोहगंधकिद, पारदगंधकिद वगैरे गंधकिदें येतात आणि दुसऱ्या वर्गांत निरनिराळ्या धातूंची संयुक्त गंधकिदें येतात; जसें बोर्नोनाइट, शिसे, अंज आणि ताम्र यांचें संकीर्ण गंधकिद.

गंधकिद प्रथमतः ज्वालापरावर्तक भट्टीत (रेव्हबॅटरी फरनेस) प्राणवायुमिश्रित करण्याकरितां भाजून काढतात. या भाजण्याच्या योगानें तालाचा कांहीं भाग आणि गंधकाचा कांहीं भाग जळला जातो. आतां निरनिराळ्या गंधकिदांवर भाजण्याचे काय काय परिणाम होतात हें पाहूं.

(१) रजतगंधकिद व पारदगंधकिदें भाजलीं असतां गंधक-द्विप्राणिद वेगळा होऊन रजत किंवा पारा मिळतो. रजताच्या बाबतीत रजतगंधकितहि मिळतें. पारा या परिस्थितीत वायुरूप हांतो तेव्हां मंद उष्णमान असल्यास त्यास शांतकाच्या योगानें द्रवरूप करतात.

(२) जशद व लोह यांचीं गंधकिदें तापविलीं असतां जशदप्राणिद व लोहप्राणिद मिळतात. जशदाच्या बाबतीत प्रथमतः अनाम्ल गंधकित बनतें. हीं प्राणिदें कर्बाच्या योगानें प्राणवायुरहित करून मूळ धातु बनवितां येतो.

(३) शिसे व ताम्र यांचीं गंधकिदें तापविलीं असतां शिशाच्या गंधकिदापासून प्राणिद व गंधकित यांचें मिश्रण तयार होतें व ताम्राच्या गंधकिदापासून प्राणिद व अनाम्ल गंधकित मिळतें. शिशाचें गंधकित रक्तोष्णतेच्या वेळीं स्थिर (स्टेबल) असतें व त्याच वेळीं ताम्राच्या गंधकिदापासून प्राणिद, गंधक-द्वि-प्राणिद व प्राणवायु मिळतात. दोह्यांच्याहि बाबतीत प्राणिदीकरणाची अथवा ज्वलनाची क्रिया शेवटापर्यंत नेत नाहीत. साधारण भाजल्या जाणाऱ्या पदार्थांमध्ये व तसेंच मूळ रूपांत असलेल्या गंधकिदामध्ये प्राणार्शी असणारें गंधकाचें प्रमाण प्रः गं झालें म्हणजे प्राणिदीकरणाची क्रिया बंद करून सर्व मिश्रण उच्च उष्णमानापर्यंत तापवितात म्हणजे गंधक व प्राण हे दोन्ही निघून जाऊन मूळ धातु शुद्ध स्वरूपांत मिळतात.

(४) अंजाचें गंधकिद भाजलें असतां प्राणिद व गंधकिद यांचा एक मिश्र धातु बनतो. लोहाचाहि प्रकार याप्रमाणेंच आहे. पण त्या बाबतीत जें प्राण-गंधकिद मिळतें त्याचें अधिक उष्णता देऊन लवकरच शुद्ध प्राणिद बनवितां येतें. अंजाच्या गंधकिदाशीं लोह मिश्रण करून तें द्रवरूपांत नेलें असतां लोहाचें गंधकिद बनून अंज वेगळा होतो. कारण

लोहगंधकिदापेक्षां अंज वरेंच जड आहे. याच क्रियेने शिशाच्या गंधकिदापासून शिसें वेगळें करतां येतें. पुढें कंसांत दिलेले धातू क्रमानें घेतल्यास पुढील धातूंच्या गंधकिदावर रागील धातूची क्रिया केली असतां मागील धातूचें गंधकिद वनून पुढील धातू वेगळा होतो (ताम्र, लोह, कथील, जशद, शिसें, रजत, अंज, ताल).

तालिदें:—तालसंयुक्त कच्चे धातू हे फारच थोडे असून त्यांत कोबाल्ट, व निकेल हे वरेंच महत्त्वाचे आहेत. ह्यांच्यापासून शुद्ध धातू काढण्याकरितां प्रथमतः कच्ची धातू भाजतात म्हणजे तालीदांचा कांहीं भाग प्राणिदांत रूपांतर होऊन जातो व कांहीं ताल तसाच उडून जातो. राहिलेला भाग संकीर्ण-अल्पमूल्यक तालिद म्हणून राहतो. ह्या राहिलेल्या भागावर कांहीं द्रव्याची क्रिया करून तो द्रवरूपांत नेतात. मॅगनेज, लोह, कोबाल्ट, निकेल हे धातू सिकित रूपांत मळीमध्ये जातात व निकेल व कोबाल्ट यांचे प्राणिदें न झालेले तालिदांचे भाग ही क्रिया योग्य वेळीं थांबविली असतां तळाशीं सांपडतात, व निराळें संमिश्रक द्रव्य पुन्हां टाकलें असतां निकेल व कोबाल्ट निरनिराळे होऊन आपणांस कोबाल्टचें तालिद मिळतें.

किरकोळ प्रतिक्रिया द्रव्ये:—ज्वालामध्ये असणाऱ्या प्राणिदीकारक-अगर सोज्जीकारक (प्राणमिश्रक व प्राणहारक) द्रव्यांशिवाय इतर पुष्कळ संमिश्रक द्रव्यांचा उपयोग करतात. लोहाचा उपयोग गंधक काढण्याकरितां करतात. शिशाच्या प्राणिदाचाहि प्राणिदीकारक म्हणून बराच उपयोग केला जातो. रक्तोष्णतेच्या वेळीं जेव्हां हें प्राणिद वितळत असतें तेव्हां त्याची क्रिया सोम व रजत खेरीज करून सर्व धातूंचा होऊन गंधक द्विप्राणिदांखेरीज त्याच्याशींच एकादें संकीर्ण प्राणिद, शिसें व शिशाचें प्राणिद कमी असल्यास तयार झालेल्या रांध्यांत गंधकाशीं लवकर संकोग पावणारे धातू असतात.

संमिश्रक द्रव्ये:—ह्यांचा उपयोग धातू द्रवरूपांत नेण्याकरितां करतात. त्यांची निवड अशाच रीतीनें करतात कीं त्यामुळे कच्च्या धातूंचा वितळून लवकरच रांधा वनेल. यांचे तीन प्रकार आहेत:—(१) चित्र-खनिज, (२) आम्लक संमिश्रक द्रव्ये व (३) अनाम्लक संमिश्रक द्रव्ये. यांपैकी चित्र-खनिज हें सिकित किंवा खटगंधकितासारख्या पदार्थांस द्रवरूपांत नेण्यास उपयोगी पडतें. सिंधुकर्बित किंवा गलाशकर्बित हें अनाम्लक संमिश्रक द्रव्य असून त्याचा सिकित द्रवरूप कांचेंत नेण्याकरितां उपयोग करतात. टाकणखार हें आम्लक द्रव्य असून अनाम्लक प्राणिदें द्रवरूपांत नेण्यास उपयोगी पडतें.

धांधलपुर-सुदाप्रा—काठेवाड. पालयाद ठाण्यांतल निराळी खंडणी देणारी जहागीर. ही चोटिलाच्या पूर्वेस १२ मैलांवर आहे. जहागीरीत धांधलपुर आणि सुदाप्रा ही दोन वेगळीं गांवे आहेत. या जहागीरीत २८ खेडीं असून तीं खवड

काठी लोकांच्या ताब्यांत आहेत. गुजराथचा राजा सिद्धराज याचा जन्म येथेंच झाला. [वॉवे ग्याझे. पु. ८.]

धानुक जात—यांना धानाक, धानक किंवा धानकिया असेंहि म्हणतात. यांच्यांत हिंदु, शीख, मुसुलमान व वन्यजाती असून, हे बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत, वन्हाड, पंजाब, संयुक्तप्रांत, वडोदें संस्थान, मध्यहिंदुस्थानांतील कांहीं संस्थाने व राजपुताना इतक्या प्रांतांत आढळतात. ह्या जातींची एकंदर लोकसंख्या (१९११) ८५९७६७ आहे. हे लोक शेती व मजुरी करतात. कुरमी व कोयरी लोकांबरोबरीचे ते असल्यामुळे समाजांत त्यांना बराच मान मिळतो. आसामांत ब्राह्मण त्यांच्या हातचें पाणी पितात. आसामांतील चव्हाच्या मळ्यांत हे लोक काम करतात.

संयुक्तप्रांतांत या जातीत लडंगबारसा, बाधिक, हाझारि, कथारिया आणि तैहाल पोटजाती आहेत. कानपूरच्या दक्षिण प्रांतांत लडंगबारसा लोक बाधिक लोकांना आपल्या मुली देतात परंतु बाधिक लोक लडंगवारसांना आपल्या मुली देत नाहींत. कानपूरच्या पूर्वप्रांतांत लांगबारसा हे परजातीशीं विवाहसंबंध मुळीच करीत नाहींत. कानपूरच्या ईशान्य प्रांतांत लडंगबारसा लोक बाधिक, कथारिया व हाझारी या लोकांच्या मुली स्वीकारतात पण आपल्या मुली फक्त हाझारी लोकांनाच देतात. यावरून धानुक जातींत स्वज्ञातीमध्येच विवाह करण्याचा नियम किती शिथिल आहे हें समजतें. विवाह नियम जसजसे भिन्न आहेत तसतसे निरनिरळ्या जातींत व्यवहार व पंचायती वगैरेंचे नियमहि निरनिराळे आहेत.

मध्यप्रांतांतील यांच्या एकंदर संख्येपैकी तीन चतुर्थांश लोकवस्ती नरसिंगपूर जिल्ह्यांत आहे. पद्मपुराणाच्या आधारावरून ही जात चांभार बाप व चांडाल आई आणि चांभार आई व अहार बाप यांची संतति आहे असे इलियट म्हणतो. धानक लोक तीरंदाज असत असें बुक्यानन म्हणतो. पारथीयन लोकांच्या सैन्यांत जशी गुलामांची भरती करीत तशीच एके काळीं यांची भरती गुलामांपासून झाली असावी. पण यांची रजपूत होण्याची महत्त्वाकांक्षा आहे व नरसिंगपूरचे धानक लोक स्वतः धानकराय म्हणवून घेतात. पण क्रूक्सच्या मते जे बस्तार लोक टोपल्या विणण्याचें काम सोडून धनुष्ये तयार करूं लागले व पुढें धनुर्धारी झाले त्यांस धानुक म्हणूं लागले व अजूनहि नरसिंगपुरांतील व बस्तारांतील धानकांचा परस्पर संबंध आहे असें दिसतें. हे लोधी लोकांच्या हातची पक्की रसोई खातात, यावरून पूर्वी लोधी सेनापतींच्या हाताखाली हे असावेत असें रसेल म्हणतो. यांची कुलनामं बहुतेक स्थानिक दिसतात. हे आतेमामेबाहिणींबरोबर लग्न निषिद्ध समजतात. मागणी बराकडून व्हावी लागते. वधूच्या गांवांवर जाण्यापूर्वी त्यांच्या लग्नमंडपाजवळ तो उभा राहतो व त्याची आई आपला स्तन त्याच्या तोंडात घालते आणि त्याच्यावर अक्षता व आंगारा टाकते. जातींना बराचें तांदूळ भरलेल्या ताटलीवरून चालत गेलें पाहिजे. यांचा धंदा

शेतांतील मजुरी करणे हा आहे. यापैकी फार थोडे कास्त-कार आहेत. हे कधी कधी कोटवाराचे कामहि करतात. हे रजपुतांच्या हातचे खात नाहीत. नेमाडांत या जातीची गणना नीच जातीत आहे. तेथे हे, ब्राह्मण व रजपुतांचे उभे खातात. धानक वाप व लोधी किंवा कुणबी आई असलेल्या मुलांस हे जातीत घेतात. धनवार लोकांचे व यांचे बऱ्याच बाबतीत साम्य आहे. [रसेल व हिरालाल; सेन्सस रिपोर्ट. १९११, पु. ३.]

धानोरे—मुंबई. पश्चिम खानदेश, नंदुरबार तालुका. नंदुरबारच्या आग्नेयीस १६ मैलांवर हें गांव आहे. येथे एक जुना पडका किल्ला असून त्याच्या आंत एक देऊळ बांधलेले आहे. त्यांतलें शिल्पकाम अप्रतिम आहे. [खानदेश ग्याझे.]

धान्य—हा शब्द धाना या शब्दापासून झालेला आहे. धान्याचे तृणधान्य व द्विदल धान्य असे सामान्य दोन प्रकार आहेत. भात, गहू, ज्वारी, वाजरी हीं तृणधान्ये होत. हर-भरा, तूर, मूग, उडीद इत्यादिकांस द्विदलधान्ये व करडई, तीळ, जवस वगैरेस तैलधान्ये म्हणतां येईल. तृणधान्याची पेरणी वगैरे करण्यास फारसा त्रास पडत नसल्याने व तें साधारण खडकाळ जमीनविरहि उगवत असल्याने या प्राचीन लोकांना आपल्या निवासस्थानां त्याची सहज लागवड करतां येई. शेतीचीं अवजारेहि त्याकाळीं क्वचित् प्रचारांत होती हेहि एक कारण यांच्या उपयोगाचे असावे.

वेदकाळीं कर्ण, कृष्ण, स्थविष्ठ वगैरे हलके तांदूळ, सांवे, यव इत्यादि या तृणधान्यांचा उल्लेख आढळतो. नाचणी, वरी, सांवा, राजगिरा, राळा, देवभात, बरटी (बरग) हीं तृणधान्ये आजहि प्रचारांत आहेत. तृणधान्यांप्रमाणे द्विदल धान्येहि वेदकाळीं होती. ऋग्वेदकाळीं पेरणी करीत; ऐतरेयांत धान्याचे अंडज, जीवज, उद्भिज व स्वेदज असे चार प्रकार दिलेले आहेत. गहू, खरब, तीळ, उडीद, मका, मसूर इत्यादि धान्यांचीं नांवे वेदकाळांत आढळतात (ज्ञानकोश वि. ३. पु. २९४-९५ पहा.).

देशांतलें हवामान व जमीनीचा गुण यामुळे निरनिराळीं धान्ये निरनिराळ्या ठिकाणी उत्पन्न होतात. एवढेंच नव्हे तर एकच धान्य निरनिराळ्या प्रांतांत उच्चनीच प्रतीचे उत्पन्न होतें, व त्याची चवहि चांगली किंवा वाईट असते. देशांत वाहतुकीचीं साधनें जसजशीं जास्त प्रचारांत येतात, तशी धान्याची उचल जास्त होते. या प्रकारामुळे ज्या देशांत धान्याची निपज फाजील असते, तेथील धान्य पडून राहून लोकांचें आर्थिक नुकसान न होतां, तें जेथे त्याची जरूरी असेल तिथडे निर्गत करून, त्यापासून फायदा काढतां येतो. तसेंच दुष्काळ पडल्यास तो विशेषसा जाणवत नाही. कारण जेथे दुष्काळ नसेल तेथील धान्य दुष्काळग्रस्त भागांत ताव उतोंब पुरवितां येतें. पूर्वी वणजारी लोक धान्याची नेआण

करीत असत. सांप्रत आगगाढ्या व आगवोटी यांमुळे ही वहातुक सुलभ झाली आहे. त्यामुळे पूर्वी जीं प्रत्येक गांवीं धान्याचीं पेंवे आढळत तीं आज ओस पडत चाललीं आहेत. प्रत्येक धान्याची माहिती स्वतंत्र लेखांत दिली आहे.

धापेचाडा—मध्यप्रांत, नागपूर जिल्हा. कलमेश्वराच्या उत्तरेस पांच मैलांवर चंद्रभागा नदीतीरी ३००० लोकवस्तीचा गांव. येथे मराठी कोष्टी लोकांची वस्ती बरीच असून, त्यांचे हें एक पवित्रस्थान आहे. येथील आपल्या सरपंचाच्या समाधीची पूजा करण्याकरितां सर्व मध्यप्रांतांतून व पुण्याकडून सुद्धा मोष्टी येतात. येथे पहिल्या रघूजीच्या वेळी बांधलेल्या एका जुन्या किल्ल्याचे अवशेष आहेत. पेंढार्यांनां हा गांव लुटला होता. [नागपूर ग्याझे. पु. ३. १९०८.]

धावळाघोली—मध्य हिंदुस्थान. भोपाळ एजन्सीतील एक ठाकुरात. क्षेत्रफळ ६ चौरस मैल. या ठाकुरातीत १ गांव आहे. लोकसंख्या (१९११) ५९०. उत्पन्न ९५०० रुपये.

धावळाधीर—मध्य हिंदुस्थान. भोपाळ एजन्सीतील एक ठाकुरात. लोकसंख्या (१९११) १७७७. साक्षर लोक शेंकडा ४ आहेत. क्षेत्रफळ १२ चौरस मैल. या ठाकुरातीत ३ गांवे असून उत्पन्न १० हजार रुपये आहे.

धामण—एक झाड. धामण झाडांच्या एका वर्गांत ६० जाती आहेत त्यापैकी ५२ जातींचीं झाडे असतात व बाकींच्या जातींच्या वेळी व झुडुपें असतात. या जातीपैकी ३६ जाती हिंदुस्थानांत आहेत. हीं झाडे डेहराडून ते आसामपर्यंतच्या हिमालयाच्या पायथ्याशीं आढळतात. सालवृक्षांच्या जंगलांत हीं असतात. धामणची दुसरी जात हजार्या व पंजाबचे मिठाचे डोंगर यांपासून सिक्किमपर्यंतच्या ३ ते ६ हजार फूट उंचीवर आढळते. या वर्गाच्या बहुतेक जातींच्या झाडांच्या आंतरसालींपासून तंतू निघतात. त्यांचा दोर करण्याकडे व केव्हां केव्हां कागद करण्याकडे उपयोग करतात. जेव्हां लांकडांतील लवचिकपणा व बळकटी यांची जरूर असते तेव्हां या लांकडाचा उपयोग करावा. याच कारणामुळे बाण, भालकाठी वगैरे तयार करण्याकरितां या लांकडाचा उपयोग होतो. या वर्गाच्या बऱ्याच जातींच्या झाडांचीं फळे खाण्यासारखीं असतात (वॅट).

धामपूर, तहशील.—संयुक्तप्रांत. बिजनोर जिल्ह्यातील तालुका. ह्यांत धामपूर, सिओहारा, निहतौर आणि बन्हापूर ह्या परगण्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ४५९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २६९५१५. या तहशीलांत ६ गांवे असून खेडी ६७९ आहेत. ह्या तहशीलांतून पुष्कळ लहान नदीनाले वहातात; पैकीं मोठ्यांचीं नांवे गान्गन, खोह व रामगंगा हीं होत. धामपूर गांव जिल्ह्याच्या मध्यभागी असून तेथील जमीन सुपांक आहे. परंतु तें गांव पुरांत वाहून जाण्याची भीति असते.

गांव.—या तहशीलीचे मुख्य ठिकाण. धामपूर हें औंध व रोहिलखंड रेखेवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ७०२७.

सन १७५० मध्ये येथे दाऊदखान रोहिल्यानं मोंगल सैन्याचा पराभव केला. १८०५ साली अमीरखानाच्या हाताखाली पेंढार्यांना हा गांव लुटला. १८५७ साली येथील खजिना लुटण्याचा बंडखोरांचा बेत होता. पण तो फसला येथे लोखंडाचा व पितळेचा व्यापार चालतो.

धामलेज—काठेवाड. सुत्रापादपासून ११ मैलांवर असलेले खेडे. येथे उत्तम मीठ तयार होते. जवूचा झालाराणा धामलजी याने हे वसाविले असे म्हणतात. येथील विष्णुगया ऊर्फ चक्रतीर्थ नांवाचा तलाव प्रसिद्ध आहे. येथे सोमनाथ महादेवाचे देऊळ आहे.

धाम्रा—ब्राह्मणी, वैतरणी व त्यांच्या उपनद्या ह्यांची मिळून तयार झालेली एक नदी. कटक व बलासोर जिल्ह्यांच्या सीमेवरून ही नदी वहाते.

धायटे—मुंबई, पश्चिम खानदेश. धुळ्याच्या आग्नेयास ४० मैलांवर हे लहानसे गांव आहे. येथील वस्ती फार जुनी आहे. सतराव्या शतकाच्या आरंभी (१६०९) येथे औषधे व चिटे यांचा बराच खप होत असे. यापुढे ५० वर्षांनी टॅव्हनिअर म्हणतो की हे महत्त्वाचे गांव सुपीक प्रदेशांत बसलेले आहे पण घाणेरडे, रोगट व मोहाची दारू उत्पन्न करणारे आहे. [खानदेश ग्याझे.]

धार, संस्था न.—मध्यहिंदुस्थानांत भोपावर एजन्सीपैकी एक संस्थान. उ.अ. २१° ५७' ते २३° १५' आणि पू. रे. ७४° ३७' ते ७५° ३७'. क्षेत्रफळ १७८३ चौरस मैल, पैकी १४४६ चौरस मैल खालसा म्हणजे खास दरबारच्या अंमलाखाली असून बाकीचा जहागिरदारांकडे आहे. दुसऱ्या संस्थानांचे भाग आंत आल्यामुळे हा प्रदेश बराच तुटलेला आहे. यांत २ शहरे व ६७० गावे आहेत. परमार रजपुतांची प्रसिद्ध राजधानी जे धार शहर त्यावरून या संस्थानचे नांव पडले आहे. याचे विंध्यामुळे दोन स्वाभाविक भाग बनले आहेत. माळवा पठारावरचा १५ ते २५ शें फूट उंचीचा प्रदेश (क्षेत्रफळ ८६९ चौरस मैल), व विध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडे डोंगराळ मुळुखांतील जिल्हे. संस्थानच्या उत्तरेस रतलाम, दक्षिणेस वढवाणी व इंदूर, पूर्वेस इंदूर व ग्वालोर आणि पश्चिमेस झाववा, इंदूर व ग्वालोर ही संस्थाने आहेत. या संस्थानांतून नर्मदा, मही, चंबळ, काली सिंध व यांना मिळणारे पुष्कळ प्रवाह वाहतात. निमनपूर परगण्यांत धार्डी गांवाजवळ नर्मदा नदीचा मोठा धबधबा आहे त्यामुळे तेथे भोवरे पडले आहेत. या भोवऱ्यांत एकमेकांवर घासून गुळमुळीत झालेले विजावर जास्पर, अगेट, डायराईट वगैरे प्रकारचे पाषाणाचे फार सुंदर बाण सांपडतात. यात्रेकरू लोक हे बाण नेऊन देवांत ठेवतात. या संस्थानांत एकंदर २२ जहागिऱ्या असून त्यांपैकी १३ जहागिरदारांची जिम्मेदारी इंग्रजांनी पत्करलेली आहे. या संस्थानांत साग, शिमू, तेंडू, सादडा, अंजन वगैरे झाडे होतात. जंगलांत वाघ, चित्ता, सांबर वगैरे प्राणी आढळतात. खनिज

संपत्ति फारशी नाही. यांत विध्य व सातपुडा हे दोन पर्वत आहेत. माळवा पठाराची हवा समशीतोष्ण आहे. विध्यपर्वताच्या खाली नेमाड भागांत उन्हाळ्यामध्ये उष्णमान थोडे जास्त असते व हिवाळा फार थोडा असतो. माळव्यापेक्षा नेमाडांतील गुंठेदारे जास्त दुध देणारी व अंगाने जास्त मोठी आणि सुरेख असतात. नेमाडांतील धान्ये व माणसे हि माळव्यापेक्षा जास्त सकस असतात. माळव्यांत वार्षिक पाऊस सरासरी २६ इंच व नेमाडमध्ये २५ इंच होतो. निमनपूर परगण्यांत मोठे जंगल आहे. येथील लोकसंख्या (१९२१) २३०३३३. असून त्यापैकी ६११४ लोक साक्षर आहेत; व शेंकडा ६६ हिंदू आहेत.

येथे भिल्ली, हिंदी व नेमाडी, या माळवी भाषा चालत असून मुख्य भाषा हिंदी आहे. शेंकडा ५६ शेतकीवर, १३ मोलमजुरीवर व शें. २० उद्योगधंद्यावर पोट भरतात. माळव्यांतील जमीन उत्तम व नेमाडांतील मध्यम जातीची आहे. येथे ज्वारी, गहू, मका, हरभरा, तांदूळ, बाजरी, तांदूळ, वगैरे धान्ये पिकतात. धान्य, कापूस, व अफू हे व्यापाराचे मुख्य जिनस आहेत. धार येथे अफू वजन करण्याचा सरकारी डेपो आहे. १९०४-०५ साली या डेपोत ५७८ पेठ्यांचे वजन झाले. धारच्या आसपास व मांडव आणि नालाळा येथे पुष्कळ तलाव आहेत. स. १९०१ पर्यंत संस्थानचे निराले पोस्टखाते होते; पण नंतर ते ब्रिटिश पोस्टखात्यांत सामील झाले.

राज्यव्यवस्थेकरिता या संस्थानचे ७ परगणे केलेले आहेत; त्यांची मुख्य ठिकाणे धार, बदनावर, सुंदरसी, कुक्षी, मांडव, निमनपूर व धरमपुरी, ही आहेत. संस्थानचे जमीनवाब, जंगल टाका, अवकारी व इतर बाबी मिळून एकंदर उत्पन्न हल्ली १८-१९ लाखांचे आहे. इंग्रज सरकारास ६६०० रुपये वार्षिक खंडणी मिळते. संस्थानच्या जहागिरदारांकडून ७६५०० रुपये टाका (खंडणी) दरसाल संस्थानिकास मिळते. बदनावर परगण्यांत हि हे टाकेदार आहेत. धारमध्ये चांदीचे नाणे कधीच पाडले जात नव्हते. येथे इंदरी किंवा उज्जनी रुपये चालत असत. स. १८८७ पर्यंत संस्थानचे तांब्याचे नाणे चालू होते पण तेव्हापासून “ धार संस्थान ” ही अक्षरे असलेली ब्रिटिश नाणी चालतात.

कायमच्या सैन्यांत ५३ घोडेस्वार, २०० पायदळ, १९ तोफखानेवाले व ५ तोफा आहेत. स. १८७२ त शिक्षणखाते स्थापन झाले. स. १९०४ मध्ये दरबारच्या ४० व खासगी ३० शाळा असून त्यांत एकंदर २२७० विद्यार्थी शिक्षण संपादन करीत होते. धारला १ हायस्कूल आणि मराठी, हिंदी, उर्दू, व संस्कृत पाठशाळा आहेत. परगण्यांतील मुख्य मुख्य गांवी पाठशाळा असून हिंदी व इंग्रजी तेथे शिक्षितात. प्राथमिक शिक्षण मोफत आहे. मोठ्या गांवी पुस्तकालये स्थापिली आहेत. धारस मुलींची पाठशाळा आहे. संस्थानांत हंगालय व दवाखाने मिळून १३ वैद्यकीय संस्था आहेत.

झापखाने, जिनिंग कारखाने, ओव्याच्या फुलांचे कारखाने वगैरे उद्योगधंदे चालतात; मुख्य धंदा शेतीचा आहे. मुलकी कामाकरिता पहिली मोजणी स. १९०२-०४ मध्ये करण्यांत आली. संस्थानांत ५-६ वर्षांपासून पंचायतपद्धति सुरू झाली आहे. घोड्यांची उत्तम अवलाद काढण्याचा प्रयत्न संस्थानकडून सुरू आहे. संस्थानांत अद्यापि आगगाडी नाही.

इतिहास:—येथील संस्थानिक पवार आडनांवाचे मराठे असून, ९ ते १३शतकापर्यंत माळव्यावर राज्य चालविणाऱ्या परमार रजपुतांचे ते वंशज आहेत. स. १६५० त धार अकबरच्या हातांत गेलें व त्याचा समावेश माळव्याच्या सुभ्यांत करण्यांत आला. १६९४ साली मराठ्यांनी नर्मदा नदी ओलांडून ह्या प्रदेशांतील धरमपुरी जिल्हा व गांव छुटलें. यानंतर येथें एकसारख्या परकीय स्वाऱ्या येत गेल्या. १७२३ साली निजामानें माळव्याच्या सुभेदारांचा राजीनामा दिल्यावर त्याच्या जागी गिरिधर बहादूर हा आला. त्यानें मराठ्यांना जोराचा विरोध करून, मध्य हिंदुस्थानांत त्यांची सत्ता काही वेळपर्यंत बसू दिली नाही.

सांप्रतच्या धारच्या पवार घराण्यानें शिवाजीपासून पुढें दहाशें वर्षे मराठा राज्यांत अनेक लहान मोठ्या कामगिन्या केल्या आहेत. शिवाजीच्या वेळीं यांचा मूळ पुरुष साबूसिंग (साबाजी अथवा शिवाजी) यानें कल्याण काबीज करतांना आंबेगांवच्या घाटांत मुसलमानांशी लढाई दिली, तीत तो जखमी झाला. साबूसिंगानें नगर जिल्ह्यांतील सुपें गांव हें आपलें मुख्य ठाणें केलें; तेव्हां शेजारच्या हंगे गांवच्या दळव्याची झटापट होई. अशा एका झटापटींत (जांभुळ ओठ्यांत) साबाजी मारला गेला: हल्लीं तेथें एक चतुतरा बांधलेला आहे. साबाजीच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा कृष्णाजी हा लहान असल्यानें आजोळीं संगमनेरास राहूं. कृष्णाजी हा मोठा झाल्यावर त्यानें हि शिवाजीच्या पदरीं नौकरी धरली यानें आदिलशाहींतील आपल्या शेजारच्या प्रांतांत स्वाऱ्या-शिकान्या केल्या व एका ब्राह्मणाच्या मुलीस मुसलमानांच्या हातून सोडविलें. कृष्णाजीस बुबाजी, रायाजी व केरोजी अशीं तीन मुलें होती; कृष्णाजीचें व बुबाजीचें नांव शिवाजीच्या मरदारांच्या यादींत आहे. बुबाजी, रायाजी व केरोजी यांना राजारामाच्या वेळीं मोगलांना तोंड देऊन तापी तारापर्यंत आपला अंमल बसविला, आणि मोठमोठी मसलतीची कामे पार पाडलीं म्हणून राजारामानें यांना विश्वासराव हा किताब व सरंजाम दिला. केरोजी याला सेनावारासहस्ती मनसब दिली. चाकणप्रांत त्याजकडे वहिवाटीस होता. केरोजी हा शाहूच्या कारकीर्दीत हि होता. त्याला चंद्रसेन जाधवावर शाहूनें एकदां धाडलें होतें (१७२४). बुबाजी, केरोजी व रायाजी यांचीं तीन निरनिराळीं घराणां विद्यमान आहेत. बुबाजीपासूनच धार व देवास हीं संस्थानें उगम पावलीं.

बुबाजीचे पुत्र दोन, काळोशी व संभाजी. संभाजीस रामचंद्रपंत अमात्यानें योग्यतेस चढविलें (ज्ञा. को. वि. ९ यांत संभाजीस शिवकालीन म्हटलें आहे, तें गोडवाले यांच्या हिंदुस्थानांतील ऐ. वि. राज्ये या पुस्तकाच्या आधारें म्हटलें आहे). पुढें १६९४-१७०० पर्यंत मराठ्यांच्या माळव्यांतील स्वाऱ्यांत ही पवारवंदळी असावीत. कारण स. १६९६ मधील मांडवगडच्या स्वारींत त्यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. संभाजी हा शाहूच्या वेळीं बराच पुढें आला; तो दार्यायु होता. त्याचें ठाणें मलठण येथें असून त्यानें नगर जिल्ह्यांत बऱ्याच पाटिलक्या खरेदी केल्या. संभाजीस उदाजी, आनंदराव व जगदेव अशीं तीन मुलें होती (उदाजीबद्दलची माहिती ज्ञानकोश विभाग ९ मध्ये पहा; आनंदरावाबद्दलची माहिती विभाग ८ मध्ये पहा. त्यांबिरहित माहिती येथें दिली आहे).

उदाजीनें स. १७०९ त मांडवगड सर केला. त्यानें गुजराथेंतहि बरीच ठाणां घातलीं, तीं आपल्याकडे घेण्याची खटपट पिलाजी गायकवाडांन केली, परंतु ती साधली नाही. नारो शंकर यास (१७२०-२१) यावेळीं उदाजीच्या दिमतीस दिलें होतें. बाजीरावानें उदाजीस १७२२ सालीं माळवा व गुजराथ प्रांताचा निमा मोकासा सरंजामी करून दिला. यापुढें बहुधा दरसाल उदाजीनें माळव्यांत स्वाऱ्या केल्या. गुजराथबद्दल मात्र उदाजी व गायकवाड यांच्यांत नेहमीं तंटे होत. ते शाहूनें तोडून, उदाजीस गुजराथमाळव्याची चौथाईसरदेशमुखी दिली (१७२६). यानंतर पालखेडच्या लढाईत उदाजी लढला होता, व माळव्यांतील मोगली सुभ्यावर हि त्यानें चढाई केली होती (१७२८). खानदेश, सांधवाडा, काठेवाड, मेवाड, मारवाड, कच्छ वगैरे भागांतील मोकासावपुली उदाजीकडेच होती (१७३० पर्यंत). मात्र यावेळीं तो चिमाजीआप्पाच्या दिमतीखाली होता. शाहूराजा हा उदाजीची सल्लामसलत घेत असे. सवाई जयसिंगाशी या सालीं (१७३० मार्च) जी मसलत चालली होती तीत उदाजी हा होता. त्याचा व गुजराथचा निकट संबंध इ. स. १७३४ पासून सुटला असावा. पेशव्यांचें व याचें वांकडें आलें असतां होळकरानें त्यांची समजूत केली होती. मध्यंतरी (१७३५) शाहूची त्याच्यावर गैरमर्जी झाली होती, ती ब्रह्मन्दास्वामांच्या खटपटीनें नाहीशी झाली (१७३६). उदाजी शूर व मुत्सद्दी असल्यानें माळव्यांत “ जिधर उदा उधर खुदा ” अशी म्हण लोकांच्या तोंडून अद्यापि ऐकूं येते. उदाजी ब्रह्मन्दाऱ्या प्रेमांतील होता. तो तापट व आग्रही असल्यानें आणि पेशव्यांच्या विरुद्ध तेदीनें वागत असल्यानें सन १७३६ नंतर त्याच्या उत्कर्षास आळा बसत गेला. उदाजी हा उदगिरच्या लढाईत निजामाकडून लडत असतां वारल्याचा उल्लेख (इचलकरंजीकराचा इतिहास पृ. ५३) येथें आढळतो (१७६०). पुढें १७६३ मध्ये एका उदाजीरावाचा उल्लेख येतो. तो दुसरा एखादा उदाजी असावा. याच्या वंशाकडे अद्यापि मलठणची जहागीर चालते.

आनंदरावः—(ज्ञानकोश विभाग सात मध्ये याची माहिती आली आहे, तिच्याशिवाय जास्त येथे दिली आहे.) उदाजीच्या तापट स्वभावाने काम बिघडल्यास आनंदराव ते सावरून घेई. हा उदाजीबरोबर नेहमी स्वान्या-शिकारीत असे. तो माळव्यांतून मोकासा (१७२९ पूर्वापासून) वसूल करीत असे. उदाजीप्रमाणे हाहि दाभाळ्यास मिळाला होता पण त्याने पेशव्याशी कायमची तेढ ठेविली नाही. त्याने चिमाजीआप्पाकडून पेशव्याशी स्नेह जुळविला. पुढे (१७३२) माळवा, गुजराथ, नेमाड, खानदेश वगैरे प्रांतांतून मोकासा वसूल करण्याचा याला पेशव्यांनी स्वतंत्र अधिकार दिला. याच्याकडे १५ हजार स्वारांचे पथक होते. माळव्याच्या वांटणीत धारप्रांत व आसपासचे कांहीं परगणे आणि रजपूत राजांकडील खंडणीचा कांहीं हिस्सा या पथकासाठी सरंजाम आनंदरावास मिळाला. या वेळेपासून तो धार येथे राहू लागला. माळव्याचे रक्षण करून दिल्लीपर्यंत आपला अंमल बसवावयाचा हे काम हा शिंदे-होळकरांच्या मदतीने करी. पुढे थोड्याच वर्षांनी तो उज्जनीस सर्पदेशाने वारला (१७३६ जून). उज्जनीस मंदाकिनी घाटावर मंगळे-श्वरानजिक त्याची छत्री आहे.

जगदेवः—हाहि उदाजीचाच भाऊ, मराठी लष्करांत एक सरदार होता. हा सुद्धा मोहिमांत भावांबरोबर हजर असे. तिरला येथील लढाईत याने पराक्रम केल्याचा (व एका कैफियतीत यानेच दयाबहादुरचा वध केल्याचा) उल्लेख आहे (१७३१). यापुढील याची माहिती सांपडत नाही.

यशवंतरावः—धारच्या राज्याचा संस्थापक आनंदराव याचा हा पुत्र होय. माळव्याबाहेरील मराठी राज्याचा विस्तार करणाऱ्या मल्हारजी होळकर, राणोजी शिंदे, पिलाजी जाधव यांमध्येच यशवंतराव हाहि होता. सन १७३४-३५ च्या माळव्याच्या मोहिमेंत हा होता. यावेळी पठारी, लालगड इकडील गिराशांचा बंदोबस्त याने केला. (हल्लीचा धार संस्थानांतल निमनपूर परगणा म्हणजे लालगड होय). पुढल्या साली (१७३६) चिमाजीआप्पाबरोबर हा कोंकणांत गेला. बाप वारल्यावर याला पुण्यास सरदारीची बखे मिळाली (आगस्ट १७३६) व नियमाप्रमाणे परमु-लुखांतील वसुलावर शेंकडा १६ रकम यास मिळू लागली. झील तलावावरील लढाई (नोव्हेंबर), भोपाळची लढाई (१७३७ डिसेंबर), वसईची मोहिमा (१७३९), या प्रसंगांत यशवंतरावाने चांगला पराक्रम गाजविला. पेशवे धार-जवळ आले असतां (आक्टोबर १७३९), याने धार व सोनगड त्यांच्या हवाल्ये केला. ढवळपूरच्या मुकामां नानासाहेब पेशवे व सवाई जयसिंग यांच्या दरम्यान भेटीच्या वेळी राजकारण होऊन माळव्याबद्दल जो ठराव झाला, त्यांत पूर्वापासून यशवंतराव होता (१७४१ मे). जयसिंह व जोध-पूरचा अभयसिंग यांचा समेटहि यशवंतरावाने करून दिला.

यापुढील दोन तीन वर्षांत पेशव्यांनी बुंदेलखंडापासून बंगालपर्यंत जो धुमाकूळ घालून चौथाई वसूल केली त्यांत शिंदे होळकरांप्रमाणे यशवंतरावाहि होता. पातशहाने माळव्याचा सुभा पेशव्यांना दिला असतां त्याला (शिंदे, होळकर, जाधव) यशवंतराव याने जामीनकतवा लिहून दिला (१७४३). पेशव्यांनी १७४४-४६ साली बुंदेलखंडांत स्वान्य! केल्या. त्यांत हा हजर असे. पुढील साली याची व सदाशिवराव भाऊसाहेब यांची कांहीं बोलाचाली होऊन याने सरकारच्या डेन्यावर तोफा डागल्या. त्यामुळे याच्या सर्व सरंजामाची जप्ती झाली (१७४७), ती स. १७५१ (आगस्ट) त मोकळी झाली. मध्यंतरी याला अतोनात कर्ज झाले व त्यामुळे त्याने निजामाकडेहि संधान वांधले; निजामाने याला लहानगोर व पंचहजारी मनसब कबूल केली. परंतु पुढे रामचंद्रवावा शेषवी याने व यशवंतरावाचा दिवाण काशीपंत याने यशवंतराव व पेशवे यांचा समेट घडवून आणला. पेशव्यांनी त्याची सर्व वाकी माफ केली व सरंजामजप्ती मोकळी झाली. यानंतर पेशव्यांच्या बहुतेक (घोडनदी, कुकडी, भालकी, होळीदुनुर, धारवाड) मोहिमांत यशवंतराव हा हजर असे (१७५१-५३). कुंभेरीच्या (१७५४) वेळांत दादासाहेबाबरोबर हा व याचा धाकटा भाऊ रायाजीहि होता. रायाजीला स. १७५० च्या सुमारास सरदारी मिळाली होती. श्रीरंगपट्टण (१७५७), शिंदखेड, उदगीर (१७६०) वगैरे लढायांतहि यशवंतरावाने चांगला पराक्रम दाखविला. गावेळच्या लुट्यांतून पेशव्यांनी याला एक राजराजेश्वराची मूर्ति व चौघडा, जरीपटका आणि २५ शें स्वारांचे पथक दिले. ही मूर्ति सांप्रत धारच्या राजवाड्यांत पवारांची कुल-देवता म्हणून पूजिली जाते. चौघडाहि तेव्हापासूनच वाजविला जात असतो. यशवंतरावानेहि घोडनदीच्या कांठी या गोष्टीच्या स्मरणार्थ फतेश्वर महादेवाचे देऊळ बांधले आहे. या वंशांत राजा हे पद प्रथम यालाच मिळाले. शेवटी हा पानिपतांत मारद झाला (१७६१). त्याने २७ वर्षे कारभार केला. यशवंतराव शूर, दयाळू, साहसी व बेफिकिरी होता. पुढे (१७७४) याचा एक तोतया निघाला होता.

खंडेरावः—हा यशवंतरावाचा पुत्र; बापाच्या मृत्यूच्या वेळी हा लहान होता. त्यामुळे सरकारच्या स्वान्यांबरोबर पवारांचे पथक घेऊन यशवंतरावाचा लेकवळा महिपतराव हा जाई. त्यामुळे तो थोरल्या माधवरावांचा आवडता होऊ लागला. तेव्हा खंडेरावाने राघोवादादाचा आश्रय घेतला. त्याचा व महिपतरावाचा नेहमी तंटा पडे. खंडेरावाची आई गहिनावाई व तिची सवत सकवारवाई यांचीहि चुरस असे. खंडेरावाने आनंदीबाई पेशवे हिला धारच्या किल्ल्यांत आश्रय दिला. त्यामुळे कारभारीमंडळाचा (पुणे येथील) त्याच्यावर रोष होऊन त्यांनी याचा सरंजाम जप्त केला. पुढे मध्यस्थी वगैरे होऊन जप्ती मोकळी झाली (१७७४).

आनंदबाई धारच्या किड्यांत सुमारे पांच वर्षे होती. यानंतर खंडेराव महादजी शिंदे याच्याबरोबर मोहिमांवर जाई. पुढे चार वर्षांनी खंडेराव वारला (१७८३).

आनंदराव दुसरा:—(याची हकीकत ज्ञानकोशाच्या ७ व्या विभागांत आहे; तिच्यापेक्षा जास्त येथे दिली आहे.) हा आजोळी बडोद्यास दरमहा १ हजारच्या नेमणुकीवर असता राज्यकारभार रंगराव ओढेकर दिवाण पाहत असे. खड्यांच्या लढाईत आनंदरावाचे पथक होते; त्याचप्रमाणे सरकारच्या मोहिमांतहि याचें पथक हजर असे. उत्तरेकडे अहमदशाह्याच्या हाताखाली आनंदरावाचें सैन्य जाई. असईच्या लढाईत आनंदराव लढत होता (१८०३). रंगराव ओढेकरानें आपला अधिकार गेल्यास पाहून होळकराच्या दरबारचा आश्रय घेतला. होळकरानें त्याला थापा देऊन धारकराचा मुलुख लुटला. तेव्हां रंगराव दौलतराव शिंद्याकडे गेला; शिंद्याने त्याच्या मदतीने नऊ वर्षे धारच्या राज्यावर स्वाभ्या करून पुष्कळ प्रांत व पैसाहि उकळला. इतक्यांत आनंदराव वारला. त्यामुळे संस्थानांत जास्त धोटाळा झाला. आनंदरावाची बहीण वाईट चालीची असून तिने त्याला विपप्रयोग केल्याचें सांगतात. याबद्दल तिला व तिच्या साथीदारांना पुढे योग्य शासन मिळालें.

रामचंद्रराव:—हा आनंदरावाचा पुत्र. आनंदरावांच्या पश्चात त्याची स्त्री मैनाबाई हिने कारभार हाती घेतला. ती यावेळी गरोदर होती. मुरारराव नांवाच्या एका लेकवळ्याने राज्यांत यावेळी धुमाकूळ उडविला होता. मैनाबाई प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला, त्याचें नांव रामचंद्र ठेविलें. नंतर बाईने हळू हळू मुराररावाची धुमाळी बंद केली; तरीहि त्याची कटकट चालूच असे. बडोद्याची फौज वाईने आपल्या मदतीस ठेविली होती. इतक्यांत रामचंद्रराव वारला. तेव्हां बाईने शिंदेहोळकरांच्या संमतीने आपला भाचा दत्तक घेऊन त्याचेहि नांव रामचंद्रराव ठेवून कारभार चालविला. परंतु राज्यावर चोहोकडून संकटें आली. यावेळी शिंदेहोळकरांनी धारच्या राज्यांतलें वराच मुलुख आपले ताब्यांत घेतला. मैनाबाई फार दक्ष व शूर असल्याने तिने राज्य अजीवात बुद्ध दिलें नाहीं. स. १८१७ त इंग्रज जेव्हां पेंढ्याच्या उच्छेदाकरितां माळव्यांत शिरले तेव्हां मैनाबाईच्या ताब्यांत केवळ धार शहरच होतें व तिला सारा २०-२५ हजार वसूल येई. पुढे इंग्रजांचा व धारकर यांचा तह होऊन इंग्रजांनी राज्याचे रक्षण करण्याचें काम पत्करून ३५ हजार वसुलाचा मुलूखहि मिळवून दिला. धार, बदनावर, नालछा हे प्रांत रजपूत संस्थानिकांकडून जी खंडणी मिळे त्याऐवजी १ लक्ष १० हजारांची रकम परभारें इंग्रजांकडून दरसाल मिळूं लागली. संस्थानांत व्यवस्था लागून १८२० साली २ लक्ष ६७ हजार रुपये वसूल आला. रामचंद्ररावाची पहिली बायको अन्नपूर्णाबाई ही दौलतराव शिंद्याची (कोण ?) होती. इंग्रजांबरोबर १८२८, १८३१ व १८३५ साली

आणखी तहनामे झाले; त्यांत विशेष फरक नव्हता. मध्यंतरी (१८३२) अवाचिताव नांवाच्या एका माणसानें आपण मुराररावाचा पुत्र म्हणून बंड केलें व त्याला पुष्कळ भिलांनी साहाय्य केलें. संस्थानाकडून तें मोडलें जाईना म्हणून इंग्रज सैन्य पडले आणि दरमहा २०० रु. ची नेमणूक अवाचितावास करून देऊन त्याची समजूत घातली. पुढच्या वर्षी रामचंद्रराव वारला (१८३३). रामचंद्ररावास पुत्र नसल्याने मलठणचा उदाजीच्या वंशातील मुलगा दत्तक घेऊन त्यास गादीवर बसविलें (१८३४).

यशवंतराव, दुसरा:—याच्या कारकीर्दीत धारचा जुना व नांवाजलेला दिवाण बापू रघुनाथ हा वारला. याची बायको नानाबाई नांवाची होती. याला मूल झालेंच नाहीं व मुलगा नसल्याने त्याचा अल्पवयस्क सावत्रभाऊ दत्तक होऊन गादीवर आला. यशवंतरावानें २३ वर्षे शांतपणे राज्य केलें होतें. हा १८५७ साली वारला. या साली धार येथेहि बंड झालें. वास्तविक राजा लहान होता, त्याचा बंडांत कांहीं हातहि नव्हता; पण इंग्रजांनी संशयामुळे धार संस्थान खालसा केलें. पुढे चौकशी करून राज्य सोडलें, मात्र बेरसिया नांवाचा एक प्रांत जप्त करून भोपाळच्या वेगमेस दिला.

आनंदराव, तिसरा:—हा मोठा झाला तरी पोलिटिकल एजंट याच्या मते तो राज्य चालविण्यास लायक नसल्याने स. १८६४ पर्यंत त्याला मुखत्यारी मिळना. यावेळी गव्हर्नर जनरल लॉरेन्स यानें त्याला मुखत्यार केलें मात्र त्याच्याकडून कांहीं अटी कबूल करवून घेतल्या. यानें इ. स. १८९८ पर्यंत शांतपणे राज्य कारभार केला.

उदाजीराव, दुसरे:—आनंदराव निपुत्रिक असल्याने त्यांच्या पश्चात दत्तक मुलगा घेऊन गादी चालविली. मुलाचें नांव उदाजीराव ठेविलें. हेच सांप्रतचे धारचे महाराज आहेत. यांचे संबंध नांव मेजर हिज हायनेस महाराज सर उदाजीराव पोवार साहेब बहादूर, के. सी. एस्. आय; के. सी. व्ही. ओ; के. बी. ई. असून, यांचा जन्म इ. स. १८८६ त झाला. यानां १५ तोफांची सलामी आहे.

या घराण्यातील (बुबाजी, दारकोजी, मनोजी, गोविंदराव, चंद्रराव, दुसरा गोविंदराव, दुसरा दारकोजी व यशवंतराव हे) आठ पुरुष सरकारकामी ठार झाले. सन १७६८-६९ चा एक हिंदुस्थानचा झाडा महाल उपलब्ध आहे, त्यांत उत्तर हिंदुस्थानातील महाल पुढीलप्रमाणें त्या त्या सरदाराकडे होते. होळकर १४१, शिंदे १८१११, आणि पवार मंडळीकडे (धारकर १८१, देवासकर ७१, अहमदाबादकर २ मिळून) २७१ होते. [फडके-परमार घराण्याचा इतिहास; का. कृ. लेले व शि. का. ओक यांनी पुरविलेली माहिती; सप्तप्रकर्णात्मक बखर; मावजी-कैफियती; राजवाडे खंड, ३, ६, ८, १५; शाहू महाराजाची रोजनिशी; देवास ग्यास; मालकम; डफ; होळकराची कैफियत; पेशवे शकावली.]

गांव. — धार संस्थानाच्या राजधानीचे ठिकाण. राजपुताना माळवा रेल्वेच्या मद्रू स्टेशनपासून ३३ मैल, व समुद्रसपाटीच्या वर १९०८ फूट आहे. धार हें नांव "धारानगरी" या नांवापासून आलें आहे. उत्तरेस तांबड्या दगडांचा किल्ला आहे. जुन्या गांवाभोवती हिंदूच्या वेळी बांधलेला धुलकोट, आहे. हें गांव जुने असून ५ शतकेपर्यंत माळव्याच्या परमार राजपुतांच्या राजधानीचे ठिकाण होतें. ह्या घराण्याची पहिली राजधानी उज्जनी येथें होती; पण त्या घराण्यांतील पांचवा पुरुष, दुसरा वैरिसिंह यानें ती या ठिकाणी आणली. भोजराजा गादविर बसल्यानंतर धारचे महत्त्व वाढून त्याला पहिले स्थान प्राप्त झालें. मुंज वाक्पीत (९७४ ते ९९५), सिंधु राजा (९९५-१०१०) व भोज यांच्या कारकीर्दीत धार हें सर्व हिंदुस्थानांत विशेषे मुख्य ठिकाण समजलें जात असे आणि येथील राजे, स्वतः लेखक व चांगले विद्वान होते. १३०० साली अल्लाउद्दीनानें धारपर्यंत सर्व माळवा जिंकला, त्यावेळी धारमध्ये मुसलमानांचा प्रथम प्रवेश झाला. यानंतर १० वर्षांनी, मलिक काफूर यानें येथें मुक्काम केला होता. स. १३४४ च्या दुष्काळांत महमद तुघलख येथें आला असता त्याला सर्व प्रदेश ओसाड आढळून आला; स. १३९९ त धारचा सुभेदार दिलावरखान हा बहुतेक स्वतंत्र झाला; त्याचा मुलगा होशंगशाहा हा माळव्याचा पहिला मुसुलमान राजा होय. त्यानें मांडू ही आपली राजधानी केल्यामुळे धारचे महत्त्व अर्थातच कमी झालें. अकबराच्या कारकीर्दीत, धार हें माळवासुभ्यांत, मांडू सरकारीतील एका महालाचे मुख्य ठिकाण होतें. स. १५९८ त दक्षिणेस स्वारांवर जातेवेळी अकबरानें येथें मुक्काम केला होता, ही हकीकत तेथें असलेल्या लोखंडी लाटेवर लिहिलेली आहे. स. १६५८ त येथील किल्ला दारा शिकोहच्या ताब्यांत होता, परंतु औरंगझेब जवळ आल्याबरोबर किल्ला मोकळा करून तो यशवंतसिंगास जाऊन मिळाला. हा किल्ला १७३० साली मोगलाकडून मराठ्यांकडे आला.

लोकसंख्या, (१९११) ७४७२ पैकीं ७५ हिंदू, व १९ मुसुलमान आहेत. धार हें या संस्थानांत व्यापाराचे मुख्य ठिकाण असून येथून धान्य व अफू हे जिनस मुंबई व इतर ठिकाणी पाठविण्याकरितां मद्रूस रवाना होतात. येथें अफूचा सरकारी डेपो आहे. येथें दोनतीन मुसुलमानां काळांतील इमारती असून त्या ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या आहेत. गांवाच्या उत्तरेस उंचवट्यावर असलेला लाल दगडांचा किल्ला महमद तुघलखाच्या वेळी (१३४४) बांधलेला असावा. देवगिरीची खंडणी सुखरूप दिर्घास जाण्यासाठी हा बांधला. धाकट्या बाजारावचा जन्म या किल्ल्यांत झाला; स. १८५७ च्या बंडांत रोहिले व संस्थानच्या नोकरांत दुसरे भाडोत्री शिपाई यांनी हा किल्ला काबीज केला होता. तो मद्रू येथील सैन्यानें ६ दिवसपर्यंत तोफांचा भडीमार करून परत घेतला. किल्ल्याच्या तिसऱ्या दरवाज्यावरील एका लोखंडी पत्र्यावर

औरंगझेबाचा एक फारशी शिलालेख आहे (१६८३ चा). लाल मशीद ही माळव्याचा पहिला सुलतान दिलावरखान यानें हिंदू देवाळांच्या अवशेषांपासून १४०५ साली बांधिली. तिच्या बाहेर असलेल्या लोहस्तंभा (लाट) वरून हिला लाल मशीद हें नांव पडलें. पूर्वीचे नांव जामी मशीद. ह्या स्तंभावरील लेखांत अकबरानें आपल्या कारकीर्दीच्या ४४ व्या वर्षी (१६००) येथें मुक्काम केल्याचे लिहिलें आहे. हा स्तंभ भोज परमार (१०१०-१०५५) च्या कारकीर्दीत त्रिपुराचा भेदिराज गांगेयदेव व तेलंगणाचा राजा यांच्यावरील विजयांचें स्मारक म्हणून उभारण्यांत आला. गुजरातच्या सुलतान बहादुराच्या मनांत हा स्तंभ घेऊन जाण्याचे होतें. तो मोडून त्याचे तीन तुकडे झाले व तेव्हापासून हा जमीनीवर पडलेला आहे अशी हकीगत जहांगिरानें आपल्या रोजनिशीत नमूद केलेला आहे. ह्याची मूळची लांबी ४४४५ फूट होती, पण आतां त्याचे चार तुकडे झालेले आहेत. एक तुकडा जो मशीदीजवळ पडला आहे त्याची लांबी २४ फूट लांब व ४ फूट घेर असून तो चौकोनी आहे. याला तेलणीची लाट ह्मणतात. मशीदीच्या पूर्वेच्या व उत्तरेच्या दरवाजांवर दोन फारशी शिलालेख (१४०५ चे) आहेत. मशीदीच्या नैर्ऋत्येस दीड कोसावर सिंहासन बत्तीशीच्या कथा येथें घडल्या ती सिंहासनटेंकडी आहे. कमाल मौला हें लहानसें आवार असून त्यांत चार थडगी आहेत. त्यापैकी एक पहिल्या महमद खिलजीचे (१४३५-६९) आहे. दरवाज्यावर निळ्या रंगांत कुफिक लिपीक एक लेख आहे. या आवाराजवळच भोजशाळा नांवाची इमारत हल्ली. मशीदीच्या रूपांत आहे. ही मशीद १४ व्या किंवा १५ व्या शतकांत हिंदू देवळांच्या विशेषतः येथील सरस्वती मंदिराच्या अवशेषांपासून तयार केलेली आहे. प्रख्यात राजा भोजानें (१०१०-१०५५) शहराच्या एका मध्यचौकांत हिंदुस्थानांतल निरनिराळ्या शास्त्रीपंडितांशी वादविवाद करण्यास हें सरस्वती मंदीर बांधलें. यांत विद्यार्थ्यांस राहण्याची व शिक्षण्याची सोय होती. हेंच मंदीर हल्लीची मशीद होय. धारमध्ये ८४ चौक होते त्यांत मधोमध हें मंदीर होतें. येथील भितीच्या दगडांवर फुटकळ संस्कृत लेख होते ते मुसुलमानांनी फरसबंदीस लावून टाकीं खोडून टाकले आहेत.

येथील दोन खांबांवर संस्कृतांतल विभक्तिप्रत्यय सर्पांच्या आकृतिप्रमाणें कोरलेले आहेत. खांब व इतर ठिकाणी हिंदू पद्धतीचीं चित्रे वगैरे आहेत. गांवाच्या नैर्ऋत्येस, जुन्या हिंदू तटबंदीवर अब्दुल्ला शाहा चंगाल (दुसऱ्या भोजच्या वेळचा १३१० मधील एक मुसुलमान साधू) याचे थडगें आहे. त्यावर एक स. १४५५ चा शिलालेख आहे. गांवाच्या दक्षिणेस तळ्याच्या काठच्या टेंकडीवर कालिका देवीचे सुंदर देवालय आहे. देवीच्या खर्चासाठी स्वतंत्र जहांगीर तोडून दिली आहे. येथून जवळच मुंज राजानें बांधलेला मुंजसागर नांवाचा तलाव व राजघराण्याच्या छत्रा व

धारेधराचें देऊळ आहे. [आर्कि-सर्व्हे रिपोर्ट १९०२-०६; धारचा इतिहास-लेले व ओक .]

धारण—याचा अर्थ जिनसांच्या किमती किंवा बाजार-भाव. किमती वाढण्याचीं कारणे दोन प्रकारचीं असतात तीं (१) बाह्य व (२) अन्तर्गत. बाह्य कारणे म्हणजे एकंदर जगांतील व्यापारविषयक व इतर उलाढालींचे आपल्या देशावर होणारे परिणाम. हीं बाह्य कारणे जगांतील सर्व देशांनां सरसकट सारखीं लागू होत असतात. हीं बाह्य कारणे मुख्यतः पुढीलप्रमाणे आहेतः—

(१) जगांतील बाजारांत जिनसांनां उत्तरोत्तर चालू असलेली वाढती मागणी. अशी मागणी वाढण्याचें मुख्य कारण म्हणजे जगांतील सर्व लोकसमाजांची शैक्षणिक व आर्थिक स्थिति सुधारत असल्यामुळे लोकांची राहणी उच्च बनत चालली व त्यामुळे खाण्यापिण्याच्या व वस्त्रप्रारणाच्या सर्व प्रकारच्या जिनसांनां मागणी वाढत आहे. दुसरी गोष्ट खाद्येतर अनेक जिनसा तयार करण्याकरितां धान्यांचा उपयोग करावा लागतो. उदा. कापडाच्या गिरण्यांत खळीकरितां तांदुळाच्या, मक्याच्या वगैरे पिठांचा उपयोग; कृत्रिम रबराकरितां कणिकेचा उपयोग, किंवा यंत्रांकरितां तेलींचा उपयोग, वगैरे बाबतींत धान्यांचा खप वाढत असल्यामुळे धान्यांचे भाव वाढण्यास मदत होते. तिसरे कारण असें कीं, जगांतील दळणवळणाच्या साधनांची वाढ होत असल्यामुळे विपुल धान्य किंवा जिनस उत्पन्न होणाऱ्या ठिकाणाहून दूरदूरच्या देशांहि माल जाण्याची सोय झाल्यामुळे कोणत्याहि जिनसांची स्थानिक विपुलता मुळींच टिकत नाहीं; कारण अधिक किमतीच्या व नफ्याच्या आशेनें माल दुसरीकडे रवाना होतो. जगांतील मागणी वाढण्याचें आणखी कारण असें: पृथ्वीच्या पाठीवरील अनेक अज्ञात भूप्रदेश ज्ञात होत असून तेथे वसाहती होत आहेत व त्यामुळे जगाच्या एकंदर लोकसंख्येची वाढ होऊन त्यामानानें जिनसांनां मागणी उत्तरोत्तर वाढत आहे. मालाची मागणी वाढण्याचें आणखी एक महत्त्वाचें कारण अलीकडे उद्भवलें आहे तें हें कीं, कायमचें युद्धसाहित्य तयार करून ठेवण्याची प्रवृत्ति प्रत्येक राष्ट्रांत दिसू लागली असून ती इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका, जपान वगैरे प्रमुख राष्ट्रांत वाढत आहे. दारुगोळा, लडाऊ जहाजे व विमाने वगैरे युद्धसाहित्याकरितां लोखंडादि धातू व लांकूड यांचा खप होत असल्यामुळे या जिनसांच्या किमती वाढल्या आहेत. सदरहू कारणामुळे गेल्या एकाणिसाव्या शतकांत जगांत मालाची मागणी पूर्वीच्या शतकांच्या मानानें फार वाढली आहे व ती विसाव्या शतकांत उत्तरोत्तर वाढतच आहे.

(२) किमती वाढण्याच्या बाह्य कारणांपैकीं दुसरें, जगांतील खाणींतून सोन्याचा वाढत असलेला पुरवठा हें होय. सोन्याचा किंवा रुप्याचा पुरवठा वाढल्यामुळे रुपयाची

किंवा पौंडाची किंमत कमी झाली आहे म्हणजेच इतर जिनसांच्या किमती त्यामानानें वाढल्या आहेत.

(३) सोन्यारुप्याच्या वाण्यांप्रमाणें जगांतील पतहि वाढली असल्यामुळे किमती वाढल्या आहेत.

(४) बाह्य कारणांपैकीं शेवटचें कारण जगांत होणारी युद्धे. १८९७ सालापासून पाठोपाठ बोअर युद्ध, रूसो-जपानी युद्ध व महायुद्ध हीं तीन युद्धे थोडक्या काळावर्धांत झालीं. युद्धकाळां बराचसा मजूरवर्ग व भांडवल युद्धसाहित्याकडे गुंतल्यामुळे इतर जिनसांची निपज शांततेच्या काळांतल्याइतकी होत नाहीं व त्यामुळे सरसकट सर्व जिनसांच्या किमती युद्धकाळांत एकदम वाढतात. याशिवाय व्यापारी संघ, जाहीरातींवर होणारा अतोनात खर्च, चैनीच्या पदार्थांची वाढ, वगैरे गोष्टींमुळेहि अन्नवस्त्राविषयक आवश्यक जिनसांच्या किमती वाढल्या आहेत. किमती कमजास्त होण्याला अन्तर्गत म्हणजे विशिष्ट देशांतल्या देशांत कारणे उत्पन्न होतात तींः—

(१) धान्यांच्या किमती वाढण्याचें मुख्य कारण देशांतील वाढत्या लोकसंख्येच्या मानानें धान्यांच्या निपजीचें प्रमाण वाढत नाहीं हें होय. मालधसनें हाच महत्त्वाचा सिद्धांत पुढें मांडला आहे. हिंदुस्थानासंबंधानें पांचपांच वर्षांच्या लोकसंख्या व धान्योत्पात्ति यांच्या वाढीचें प्रमाण पाहिल्यास लोकसंख्या अधिक वाढली आहे असें दिसून येईल.

पंचवार्षिक वाढीचें सरासरी मान.

साल	लागवडीची जमीन, एकर	धान्याचें क्षेत्र, एकर	लोकसंख्येची वाढ
१८९०-१८९५	१००	१००	१००
१८९५-१९००	९८	९६	१०१.६
१९००-१९०५	१०३	१०१	१०३.७
१९०५-१९१०	१०५	१०२	१०५.७
१९१२	१०६	१०३	१०८.४

(२) पर्जन्याची अनिश्चितता हें हिंदुस्थानसारख्या प्रत्येक शेतकीप्रधान देशांत धान्याचे भाव एकदम कमजास्त होण्याचें मोठें कारण असतें. विशेषतः हिंदुस्थानासंबंधी ऑक्टोबर्हेंदरीचा डायरेक्टर-जनरल वॉकर यानें असें म्हटलें आहे कीं, हिंदुस्थानांतल्याइतका पर्जन्यबाबत अनिश्चितपणा जगांतील दुसऱ्या वीणस्थानांहि देशांत नाहीं. हिंदुस्थानांतील दुष्काळाच्या बाबतींतहि हेंच प्रमुख कारण आहे.

(३) तिसरें कारण धान्या ऐवजी धान्येतर कापूस, ज्यूट, तैलधान्ये वगैरे पदार्थांची लागवड हें होय. यांच्या लागवडीचें प्रमाण अलीकडे हिंदुस्थानांत सारखें वाढत असल्याकारणानें खाण्याच्या जिनसांचे भाव वाढले आहेत.

(४) नवीन लागवडींत येणाऱ्या जमीनीचा निकसपणा हें महागाईचें एक कारण आहे. बहुतेक देशांतील चांगली जमीन पूर्वीच लागवडीखाली आलेली आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर कांहीं नवीन जमीन लागवडींत येते; पण

ती उरलीसुरलेली टाकाकच जमीन असते, त्यामुळे धान्या-
त्पत्ति कमी प्रमाणात होते.

हिंदु स्थांनांतील धारण.—हल्लींसारख्या पूर्वी धारण
लिहून ठेवलेल्या वद्या सांपडत नाहींत. पूर्वीच्या मुख्य
धान्याच्या किमती व मिठाची किंमत कोठे कोठे दृष्टो-
त्पत्तीस येते. हल्लींच्या किमतीत आणि पूर्वीच्या किमतीत
मुख्य फरक हाच आहे कीं, पूर्वीसारखा हल्लींच्या किमतीत
एकदम फरक पडत नाही. याचें कारण हेंच आहे कीं
त्यावेळीं दळणवळणाचे मार्ग फार थोडे होते. पूर्वी एखाद्या
देशांत उत्तम पीक झालें तर किंमत एकदम उतरत असे व
दुष्काळ पडला तर किंमत अतिशय चढत असे. मुसुलमानी,
मराठी व ब्रिटिश अमलांतील बाजारभावांचें मान पुढील
कोष्टकावरून कळेल.

धान्यजिन्नसांचे दर.

जिन्नसाचें नांव	अझाउद्दीन याचा काळ स. १३००	अकबरचा काळ स. १५६०	पेशवाई अम्मल १७००	ब्रिटिश अंमल १९२५
१२ पायलीस	१२ पायलीस	१२ पायलीस	एका	एका
रु. आ. पै.	रु. आ. पै.	रु. आ. पै.	रु. आ. पै.	रु. आ. पै.
गहू	०-३-९	०-४-९	५ पायली	४॥ शेर
वारली	०-२-०	०-३-२
चणे	०-२-६	...	४॥ पायली	५॥ शेर
डाळ	०-२-६	४॥ शेर
मठ	०-१-६	०-३-०	...	५ शेर
तांदूळ	०-२-६	०-८-०	३ पायली	३॥ शेर
साखर	१-४-०	१-६-३	२॥ शेर	३ शेर
मीठ	०-४-०	०-६-३	...	१२ शेर
तूप	३-१२-०	२-१०-०	२१ शेर	१॥ शेर
बाजरी	...	०-३-५	६ पायली	६ शेर
तेल	...	० १०-०	५॥ शेर	१॥ शेर
हळद	...	०-४-०
कांदा	...	२-५-०
कोंडा	...	०-०-८

पेशवाई तील भावांस बंधीं ऐतिहासिक टि-
पणें, ५ आक्टोबर १७६६:—मुंबईस तोफा चांगल्या मिळत.
पांच शेरी, चार शेरी, तीन शेरी १५ तोफांना दहा हजार
रुपये पडत.

११ जून १७७०.—साडेसहा पावणेसात पायली जोंधळे;
हरभरे पावणेचार; गहू साडेतीन; तांदूळ अडीच; तूप सात
रुपये कच्चा मण; गूळ पावणेदोन; तंबाखू दीड रुपया.

१८ नोव्हेंबर १७७०:—या वेळीं महागाई होती, ज्वारी दोन
पायली, तांदूळ सव्वादोन पायली, हरभरे २ पायली, तूप
द्विदशेरी. “आम्ही ब्राह्मण चौघे व माणसे तिचे इतक्यांस
दीडरुपयापर्यंत रोज लागतो.”

१२ नोव्हेंबर १७८१:—इंग्रजी कानशी उपयोगांत असत.
त्या नमुन्याच्या देशी तयार होत नव्हत्या. पुण्यांतील
धारण ज्वारी साडेसात पायली, गहू पांच पायली व बाजरी
सहा पायली.

२३ डिसेंबर १७८१:—दुर्बिणीची आवश्यकता भासत होती.
२१३ कोस दूरचे दिसणाऱ्या दुर्बिणीची किंमत १७ रुपये
असे. या परदेशांतून इंग्रजांबरोबर येत. केशर दर शेरी
३२ रुपये. गुलाबपाणी दर शेरी ३ रुपये. पुण्यांतील
धारण—ज्वारी साडेपांच निटवें; बाजरी सव्वापांच; हर-
भरे सव्वाचार साडेचार; तांदूळ सव्वातीन पायली—मध्यम;
चांगले तीन पायली; हत्तीभोग तांदूळ पावणेचार पायली; तूप
सव्वादोन शेर; तेल साडेपांचशेर.

३० डिसेंबर स. १७८१.—यावेळीं जिनसा समुद्रांतून
येऊं जाऊं देत नसत. हिंग दर कच्च्या मणास ४६ रुपये.
इंग्रजी लोखंड तेव्हां मिळत नव्हतें. शिसे कच्च्या मणास ११
रुपये. इंग्रजी शिसे दर मणी रु. १३ प्रमाणें होतें.

११ मार्च १७८३:—सागवान दर गाडीत पांच तुळ्या,
लांबी अकरा-बारा हात व जाडी पांच तसू. दर प्रत्येक गाडीस
३५ रुपये. त्यावेळीं सागवान फार महाग होतें.

२६ जाने. इ. स. १७९०:—इंग्रजी लोखंड दर रुपयास
सव्वातीनशेर पके. सुईगाची दारु रुपयास पके सहा शेर.

२ सप्टेंबर इ. स. १७९०:—पुण्यास अडीच-तीन पायली
धारण होती. सरकारची आज्ञा तीन पायली विकावी म्हणून.
तेव्हां बाजार बंद. चोरून लपून मारवाडी २॥ पायली
विकात. वरकड जिन्नस—तूप दोनशेर, तेल साडेतीनशेर, गूळ
सव्वातीनशेर, साखर अडीच—पावणेतीन शेर.

जानेवारी इ. स. १७९१:—डबीची घड्याळें घाळण्यास
सुरुवात झाली होती; ती नीट करता येत नसत.

२७ डिसेंबर इ. स. १७९२:—पुण्यांत महागाईचा
कडका. चार साडेचार शेर धारण; पुण्यांत गह्या आणाव-
याचा उद्योग झाला. गुजराथीतील पीक जलमार्गानें इकडे
आणलें. “इंग्रजांनं करार केला आहे कीं दोन पायलींची
धारण करून देतो. पनवेलीस दाणा आला आहे.”

जुलई इ. स. १७९३:—परदेशांतून मुंबईस येणारी
घड्याळें खरेदी करण्यास सरकारांतून कारकून व कारागीर
रवाना झाले होते.

१ मे, १७९५:—कडवा पांच सहा रुपयांनीं शेंकडा.
नासिकहून डाळी व खानदेशांतून तूप, तेल, व सूत आणवीत.

वरील माहितीवरून दिसून येईल कीं, मागील दोन्ही
अमदानांत धारण वरिच कमी होती. परंतु ब्रिटिश अमला-
पासून धारण वाढण्याला जीं सुखात झालीं आहेत ती अद्याप
थांबत नाहीं. पूर्वी इतर देशांनां लागू असणारीं, वर दिलेल्या
बाह्य व अन्तर्गत दोन्ही प्रकारांपैकीं बरीचशीं कारणें या

ब्रिटिश अमदानीतच एकदम उद्भवली. शिवाय हिंदुस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितीत विशेष कारणे झाली. पूर्वी मालाच्या रूपाने धारा देत असल्यामुळे धान्य येथेच राहत असे. नगदीच्या रूपाने कर देणे सुरु झाल्यापासून धातु किंवा कागद मात्र जमीनदारांच्या हातांत राहतात. पूर्वी सर्व व्यवहार अदलाबदलीचा असे. दळणपळणाचे मार्ग वाढल्यामुळे वाटेल तिथका माल-पैशाच्या लोभाने-बाहेर पाठविला जातो व येथील धारण वाढत जाते. हल्ली अदलाबदलीचा धंदा न राहिल्यामुळे, चैनी वाढल्यामुळे, व सर्व व्यापार परक्यांच्या ताब्यांत असल्यामुळे शेतकरी लोक आपले बहुतेक उत्पन्न विकून पैसे करण्याच्या मार्गास लागले आहेत. धान्यांची जहरी पडली ह्मणजे, कर्ज काढून मिळेलत्या भावाने, वाटेल त्या जातीचे धान्य घेऊन उपजीविका करतात. इकडील धान्य बाहेर जाऊ लागल्याकारणाने इकडे फक्त चांदी व कागद हाती खेळू लागले आहेत. १८६० पूर्वीची स्थिति पाहिल्यास दोन भावांमध्ये फरक एवढाच आहे की, पूर्वी जो भाव आहे तो त्यांच्या पिकाबद्दल मिळालेला शेतकऱ्यांचा आहे आणि हल्ली गिन्हाइकांचा भाव आहे. शेतकऱ्यांना मिळालेला पैसा बराच कमी असला पाहिजे, कारण ते बहुतेक सावकारांच्या आधीन असतात. गिन्हाइकांना पडणारा भाव जास्त असला पाहिजे, कारण गिन्हाइके नेहमी दलालाच्या आधीन. हल्लीचा भाव म्हणजे सुधारणेच्या नंतरचा आहे. म्हणून पूर्वीच्या किमतीत आणि हल्लीच्या किमतीत तुलना करता येणार नाही. १८६१ पासून मुख्य जी स्वस्त धान्ये-तांदूळ, गहू, जव, ज्वारी, बाजरी, नाचणी, चणे-यांच्याच किमती फक्त पूर्णपणे सांपडतात, येथे एका रुपयाला, किंवा अमुक रुपयांना अमुक शेर धान्य मिळते असाच भाव कळविला जातो.

१८६१ नंतर भाव वाढीची कारणे.—वडानंतर बरीचशी सुधारणा होऊन शान्तता प्राप्त झाली होती तरी अमेरिकेबरोबर लढाईमुळे तिकडाले कापूस येणे बंद झाले व येथून विलायतेस कापूस जाऊ लागला. म्हणून येथील शेतकरी पैशाच्या मोहाला बळी पडून कापूस पिकवून बाहेर पाठवू लागले. त्यामुळे इतर धान्यांकडे दुर्लक्ष होऊन महागाई होऊ लागली.

ही लढाई संपल्यानंतर कांहीं वर्षांच्या अंतराने दोन तीन ठिकाणी दुष्काळ पडले; ह्यास्तव भाव जो वाढला होता त्याला मूळस्थितीवर येण्याला शक्यताच सांपडला नाही. वर लिहिल्याप्रमाणे दिवसेंदिवस धारण वाढतच जात होती. याची मुख्य कारणे तीन आहेत:—निर्गत, चांदीची अतिशय आयात आणि दुष्काळ. परकी राज्य असल्यामुळे परमार्थापेक्षा साहजिकच स्वार्थाचा पगडा वर राहणार. मुख्यतः याच निर्गतामुळे दुष्काळ पडत असत व हे दुष्काळ कोणत्या तरी प्रांतांत अद्यापपर्यंत चालूच आहेत. म्हणून जोपर्यंत हे मुख्य कारण नाहीसे होत नाही तोपर्यंत धारण कमी होण्याची

आशा करण्याचे प्रयोजन नाही. वर दिलेल्या कारणांत लोकसंख्येची वाढ हेहि कारण धारण जास्त होण्यांत नमूद केले पाहिजे.

घाऊक किंवा टोक किंमत.—स. १८६० पूर्वीचे घाऊक धारणेचे आंकडे मिळत नाहीत. किरकोळ धारणेची व घाऊक धारणेची स. १८६० पर्यंत साधारण तीच स्थिति आहे. मुख्य आयातीचे जिनस म्हणजे सूत, कापड, तांबे आणि लोखंड ह्यांत प्रत्येकाच्या निरनिराळ्या तऱ्हा आहेत असे समजावे. हे जिनस परदेशातून मागणीपेक्षा जास्त आले तर साहजिकच त्यांची किंमत कमी होणार; आणि मागणी-इतके जिनस आले नाहीत तर किंमत वाढणार हा नियम आहे. साखर, कोळसा व रॉकेल यांच्या किमतीत जो फरक झाला आहे त्याचे कारण हे आहे की, त्यांतील बराचसा माल येथेच उत्पन्न होऊ लागला आहे.

निर्गत वाढत्या प्रमाणावर होऊ लागल्याकारणाने किंमत वाढू लागली. परंतु मध्यंतरी जकातीचे दर कमी केल्यामुळे ही किंमत कमी झाली. कांहीं काळाने दुष्काळ पडला व धारण पूर्वास्थितीला येऊन पोचली. एकदा युरोपमध्येच इकडील मालाला मागणी कमी आल्यामुळे भावांत बराच फरक पडला. साधारणपणे असे दिसून येईल की ज्या परिस्थितीत किरकोळ धारण कमीजास्त होते तीच परिस्थिति घाऊक धारणेला लागू पडते. किंमत कमी किंवा जास्त-आयातीच्या मालाची असो वा निर्गतीच्या मालाची असो, किंवा आंतदेशीय मालाची असो-होणे हे साधारण चलनी नाण्याच्या व्यवहारावर अवलंबून आहे. देशांत चलनी नाणे जास्त असल्यास धारण वाढते, म्हणजे नाण्याची किंमत कमी होते; उलटपक्षी नाणे कमी असल्यास त्याची किंमत वाढून धारण किंवा भाव उतरतो. दुसरी कारणे व्यापाराची वाढ, जकातीच्या दरांत बदल व मागसलेल्या देशांचे सुधारणे ही आहेत. परंतु मुख्य कारण पहिलेच आहे.

हिंदुस्थानांतील स. १९१० नंतरची मूर्धता.— ब्रिटिश अमदानीत मागील दोन्ही अमदानीपेक्षा भाव स. १९१० पर्यंत सारखे वाढतच गेले. तथापि स. १९१४ साली महायुद्ध सुरु झाल्यानंतर हे भाव इतके विलक्षण वाढले की, मागील कोणत्याहि दुष्काळाच्या सालासारखी स्थिति दरसालच चालू राहिली. महायुद्ध सुकतेच संपते न संपते तोंच १९१८-१९ साली इन्फ्ल्युएंझाची साथ व दुष्काळ या दोन्ही आपत्ती एकाच साली आल्या आणि १९१९-२० साली महागाईची अगदी कमाल झाली. याची कल्पना पुढे दिलेल्या कोष्टकावरून येईल.

तथापि या महागाईपासूनहि कित्येक वर्गांचा फायदा झाला. शेतकरी व कित्येक कारखानदार यांना धान्याची व मालाची निपज करण्यांत लागणारा खर्च फारसा वाढण्यापूर्वीच बाजारभाव वाढल्यामुळे फायदा झाला. तसेच जमीनदारवर्गालाहि जमीनीचा खंड पूर्वीप्रमाणेच कायस

सांगावयाच्या तिचे वर्णन केलेले असते. शिवाय एकेक धारणीचे निरनिराळे पाठ अशा अनेक धारणा आहेत, आणि तसेच धारणांचे मोठाले संग्रहहि आहेत. आपणांस त्यांत प्रतिकूलग्रहपोडानिवारक मंत्र, विषवाधानिवारक यंत्र, सर्प व पिशाच यांच्यावरील मंत्र, रोगनाशक मंत्र, आयुष्यवृद्धिकारक मंत्र, युद्धांत विजयप्राप्ति होण्याचे मंत्र, सुखावती स्वर्गांत पुन्हां जन्म प्राप्त होण्याचे मंत्र, वाईट जन्म न येण्याबद्दल मंत्र, पातकनिवृत्ति होण्याचे मंत्र आढळतात. दुसरे असलेहि मंत्र आढळतात की, त्यांच्यायोगाने बोधिसत्त्व उत्पन्न करता येतो, किंवा स्वतःचा नास्तिकपणापासून बचाव करता येतो. पंचमहाभूतांवर धारणांचा प्रयोग चालतो इतकेच नव्हे तर त्यांच्या योगाने गरोदर स्त्रीला पुत्र अथवा कन्या तिच्या इच्छेनुसार प्राप्त होऊ शकते. नेपाळमध्ये "पंचरक्षा" ("पांच रक्षण") फार लोकप्रिय झालेली आहे; पंचरक्षा हा पांच धारणांचा संग्रह आहे, त्यांची नावे:— (१) रोग, पाप व इतर अनिष्ट गोष्टींपासून संरक्षण करण्याकरिता महाप्रतिसरा, (२) भूतपिशाचांविरुद्ध महा-राहस्यप्रमार्दिनी, (३) सर्पविषावर महामयूरी, (४) शत्रुग्रह, रानटी पशू व विपारी जंतू यांच्यावर महाशीतवती आणि (५) रोगनिवारक महा (रक्षा)—मंत्रानुसारिणी. सर्व प्रकारच्या असुरी शर्चांपासून बचाव करणाऱ्या या धारणांचा बरेच वेळां मंत्रसिद्ध ताईताप्रमाणे उपयोग करतात.

कांहीं धारणी म्हणजे केवळ तत्त्वज्ञानविषयक सूत्रांचा एक प्रकारचा संग्रह असून त्यांत तीं तत्त्वे दिलेलीं असतात; आणि त्यांमध्ये तत्त्वांच्या सारांशपेक्षां गूढार्थक व दुर्बोधार्थक शब्दांना अधिक महत्त्व दिलेले असते. या प्रकारांत दोन प्रज्ञापारमिताहृदयसूत्रे येतात, यांचे संस्कृतांतील मूलग्रंथ जुन्या ताडपत्रांवर लिहिलेले इ. स. ६०९ पासून जपानांतील ह्योरियुजांच्या मठांत जपून ठेविलेले आहेत. हीं सूत्रे प्रज्ञापारमिताचे 'हृदय' सांगतात, म्हणजे त्यांत सर्व दुःखहारक मंत्र आहेत, त्यांत बोधिसत्त्वाची पूर्णता दिली आहे, आणि म्हटले आहे:— "हे दिव्यदृष्टि, तू दुसऱ्या तीराला गेली गेली, गेली आहेस, दुसऱ्या तीराला पार गेली आहेस, कल्याण असो" ! जरी या वचनानामध्ये प्रज्ञापारमितासूत्रांतील शून्यतातत्त्वांचे मर्म दिलेले आहे असे कांहींसे मानतात तरी त्याचा आध्यात्मिक दर्जा उष्णापविजयधारणीपेक्षा अधिक नाही; कारण ही धारणीहि येथील ताडपत्रांत सुरक्षित आहे व त्यांत अर्थशून्य प्रार्थनांचीं मालिकाच फक्त आहे.

महायानसूत्रांमध्येहि धारणींनी प्रवेश केला आहे. मागाहून जोडलेल्या (२१-२६) सद्धर्मपुंडरीकाच्या प्रकरणांमध्ये धारणी आढळतात आणि लंकावताराच्या शेवटच्या दोन भागांत आढळतात. हे दोन भाग जुन्या चिनी भाषांतरांतले (इ. स. ४४३) अद्यापि गहाळ आहेत. तथापि धारणी हे अगदीं अलीकडचे ग्रंथ होत असे मानण्याचे कारण नाही. कारण ४ व्या शतकापासून पुढे झालेल्या चिनी भाषांतरांत

त्या आढळतात. तथापि बहुतकरून, पाली वाङ्मयांत जशा परिता आहेत त्यांसारखी बौद्ध मते ज्यांत आलेली आहेत अशीं स्पष्टार्थ सूत्रे हीं मूळचीं असावीत. परंतु त्यांतील दुर्बोध, व गूढार्थक पूर्णाक्षरे यांनाच इळइळू महत्त्व देण्यांत येऊ लागले. त्यांना "बीज" म्हणजे त्यांत मंत्रांतील अद्भुत शक्ति गुप्त आहे असे मानू लागले आणि शेवटी शैव तंत्रांच्या महत्त्वांमुळे हीं पूर्णाक्षरे म्हणजे पूर्णपणे अर्थरहित असे शब्दावळंवर बनले, आणि यांनाच बौद्ध तंत्रांतील मुख्य भाग आहे असे मानू लागले, पण प्रथम तसे महत्त्व त्यांना नव्हते.

धारवाड, जि ल्हा.—मुंबई इलाख्याच्या दक्षिण भागांतील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ४६०२ चौरस मैल. मर्यादा:—उत्तरेस बेळगांव व विजापूर जिल्हे; पूर्वेस निजामचे राज्य, तुंगभद्रा नदी व तिच्या पलीकडे मद्रास इलाख्यांतील बल्लारी जिल्हा; दक्षिणेस म्हैसूर संस्थान व पश्चिमेस उत्तर कानडा जिल्हा. लांबी ११६ मैल व रुंदी ७७ मैल. धारवाड जिल्हाचे ठोकळ मानाने दोन भाग असून त्यांचे बाह्य स्वरूप, जमीन व उत्पन्न निरनिराळे आहे. साधारणपणे या दोन भागांच्या मधून बेळगांव-हारेहर हा रस्ता जातो. या रस्त्याच्या उत्तरेस व ईशान्येस नवलगुंद, रोम व गदग तालुक्यांच्या कांहीं भागांत, एकसारखी काळी जमीन असून तीत कापसाचे चांगले पीठ होते. या मैदानाच्या आग्नेय भागांत कप्पतचे डोंगर आहेत. जिल्हाच्या पश्चिम भागांत, मळ-प्रभेच्या दक्षिण तोंडापासून म्हैसूर सरहद्दीपर्यंत डोंगराच्या लहान लहान पुष्कळ रांगा असून त्यांच्यामध्ये लागवड केलेली सपाट खोरी आहेत. जलविभाजक क्षेत्राच्या माथ्यावर हा जिल्हा असल्यामुळे ह्यांत मोठ्या नद्या मुळीच नाहीत. मुख्य सात प्रवाहांपैकी ६ बंगालच्या उपसागरास मिळतात, व एक अरबी समुद्रास मिळतो. पूर्वेकडे वहाणाऱ्या मलप्रभा व तिला मिळणारी वेष्णीहल, तुंगभद्रा व तिला मिळणाऱ्या वरदा, कुमुद्वती, वरदेला मिळणारी धर्मनदी, पश्चिमेकडे वहाणारी बेत्तिनुळा किंवा गंगावली या नद्या आहेत यांपैकी फक्त धर्मनदीच्या पाण्याचा शेतकीकडे उपयोग करतात

धारवाड, कलघटगी, व बेकापूरच्या जंगलांत सागाची झाडे आहेत. यांत पुष्कळ प्रकारचे बांबूहि असून नांदुरकी, खैर, बाभूळ, हिरडा, उंबर, चिंच, चंदन, शिसू वगैरे झाडे होतात. ह्या जिल्हांत दक्षिण हिंदुस्थानांत सांपडणारे सर्व प्राणी आढळतात. मुंबई इलाख्यांत येथील हवा सर्वांत उत्तम आहे. डिसेंबर ते जानेवारीपर्यंत देव बरेच पडते. फेब्रुवारीपासून एप्रिलच्या मध्यापर्यंत उन्हाळा असतो. जानेवारीत उष्णमान ८०°, मे महिन्यांत ९८° व पावसाळ्यांत ९१° असते. नैर्ऋत्येकडील व ईशान्येकडील पावसाळी वारे ह्या जिल्हावरून वहात असल्यामुळे जून ते डिसेंबरपर्यंत पावसाळा असतो; व संबंध वर्षांत पाऊस सरासरी ३३ इंच पडतो.

इतिहासः—या जिल्ह्यांत हनगल येथे पांडव रहात होते असा समज आहे. ख्रि. पू. पहिल्या शतकांत, उत्तर कान-ज्यांत वनवासीच्या राजांच्या ताब्यांत धारवाडचा कांहीं भाग असावा असे तत्प्रपटांवरून समजते. या आंध्रमृत्य घराण्यानंतर गंग किंवा पल्लव राजे व नंतर कदंब नांवाचे जैन घराणे होऊन गेले. यापुढील इतिहासाचे तीन भाग पडतात. पूर्व चालुक्य व पश्चिम चालुक्य (६०० ते ७६०); राष्ट्रकूट (९७३ पर्यंत); पुन्हा पश्चिम चालुक्य (९७३ ते ११६५); कलचुरी (११६५-८४); होयसळ (११९२-१२०३), व देवगिरीचे यादव (१२१०-९५). यादवांच्या वेळीं येथे कदंब नांवाचे मांडलिक राजे असून, त्यांची राजधानी वनवासी व हनगल येथे असे. स. १३१० त मलिक काफरने कर्नाटक उजाड केले व दक्षिणेकडील जिल्ह्यांवर महंमद तथलखाने पुन्हा स्वारी केली. पुढे हा जिल्हा विजयानगरच्या राज्यांत सामील झाला. तालिकोटच्या लढाईपूर्वी थोडे दिवस, हा जिल्हा विजापुरच्या सुलतानाने जिंकून घेतला. १६७३ सालीं अण्णाजी दत्तो याने हुबळी शहर लुटले व स. १७२६ त वाजीरावाने हा देश उध्वस्त करून टाकला. या प्रमाणे मोंगलांच्या मागून मराठ्यांनी धारवाडवर आपला हक्क स्थापित केला. पुढे स. १७६४ त हैदरअलीने मराठ्यांना हुसकून लावून हा जिल्हा आपल्या ताब्यांत घेतला; पण पुढल्याच वर्षी माधवराव पेशव्याने हैदरचा पराभव करून तो परत मिळविला. मध्यतरी हैदर व टिप्पू यांनी कांहीं वेळपर्यंत ह्याचा पुन्हा ताबा घेतला, तरी स. १७९० त मराठ्यांनी धारवाड काबीज केले. १८३६ सालीं बेळगांव जिल्हा निराळा करून याचा आकार कमी करण्यांत आला.

धारवाड जिल्ह्यांत चालुक्य पद्धतीचे पुष्कळ सुंदर नमुने दिसतात. गदग, लकुंडी, डंबल, हावेरी आणि हनगल येथे चालुक्यांच्या वेळेचे शिलालेख व स्मारकचिन्हे आहेत. सर्व जिल्हाभर जुने किल्ले, सुंदर आणि नक्षीदार इमारती आहेत; आणिगेरी, बंकापूर, चौददामचूर, लक्ष्मेश्वर, आणि नरेगल वगैरे गांवांहि महत्त्वाचे शिलालेख असलेल्या इमारती आहेत. ९ पासून १३ व्या शतकांत चुन्याशिवाय बांधलेल्या सुंदर जखणाचार्या देवालयांचे अवशेष आहेत. जखणाचार्य हा राजा होता; त्याच्या हातून चुकून घडलेल्या ब्रह्महत्येचे क्षालन करण्याकरिता, काशीपासून रामेश्वरपर्यंत देवालये बांधण्यांत त्याने २० वर्षे घालविली. जखणाचार्या देवालये, हेमाडपंती देवालयांसारखी असतात. जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) १०३६९२४. पैकी शेंकडा ८६ हिंदू, शें. १२ मुसलमान व शेंकडा १ जैन आहेत. मुख्य भाषा अशुद्ध कानडी आहे; वरच्या वर्गांना मराठी समजते. जिल्ह्यांत लिंगायतांची संख्या बरीच मोठी आहे. शेंकडा ६२ लोक शेतकीवर व शेंकडा ४ लोक मजुरीवर पोट भरतात.

शेतकीः—तांबडी, काळी, व चिकण मातीची भुरकट जमीन, अशी तीन प्रकारची जमीन या जिल्ह्यांत आढळते.

काळ्या जमिनीत कापूस चांगला पिकतो; ती वर्षातून एक वेळच नांगराची लागते व तिला खताची जरूर सहसा नसते. पण तांबड्या जमिनीला साधारणपणे खत देतात व वर्षातून तीन किंवा चार वेळ नांगरतात. मुख्यतः रयतवारी पद्धत चालू असून सुमारे ४०० चौरस मैल जागा इनामी आहे. कलघटी, हनगल व कोद हे तालुके सोडून इतर ठिकाणी मुख्यतः ज्वारीचे पीक होते; ह्या व पश्चिमेच्या तालुक्यांत भात हे मुख्य पीक आहे. याशिवाय गहू, तूर, हरभरा, कुळीथ, ऊंस मिरची वगैरे पिकेहि होतात.

मुंबई इलाख्यांत कापसाच्या उत्पन्नांत या जिल्ह्याचा पहिला नंबर असून येथील कापूसहि चांगल्या प्रतीचा असतो. स. १८२९ त वाहेरचे वीं आपून येथे कापसाची लागवड करण्याचे प्रयोग सरकारने सुरू केले पण त्यांत यश न आल्यामुळे स. १८३६ त त्यांना आपले प्रयत्न बंद केले. पुढे १८४० साली कांहीं अमेरिकन शेतकऱ्यांनी हुबळीच्या ईशान्येस ५ मैलांवर अमेरिकन कापसाच्या लागवडीचे प्रयोग सुरू केले. त्यांना जरी प्रथम चांगले यश आले नाहीं तरी त्यांची भरभराट होत गेली व अमेरिकन कापसाला देशा कापसापेक्षा भाव चांगला असल्यामुळे, शेतकरी लोकांहि या कापसाची पुष्कळ लागवड करू लागले.

धारवाडी थोडे पूर्वी चांगले म्हणून समजले जात असत, पण इराणी व ल्विसोनियन यांच्या स्वान्यांत त्या जातीचे बहुतेक थोडे कामास आल्यामुळे हल्लीची जात खुजट, बेढव व हलक्या दर्जाची अशी दृष्टीस पडते. लागवडीच्या जमिनीपैकी शेंकडा ४ एकरांना कृत्रिम रीतीने पाणी देण्याची सोय आहे. बहुतेक टांकी व तलाव जुने असून विजयानगरच्या वेळेपासून (१३३६-१५६५) अस्तित्वांत असावेत असा समज आहे. यांपैकी करजगी तालुक्यांत हावेरी येथील, बंकापूर तालुक्यांत नागनूरचे व गदग तालुक्यांत डंबल येथील तळीं मुख्य आहेत कालव्यांपैकी घर्मानदीच्या दक्षिण तीराचा कालवा मुख्य आहे. धारवाडचा बराच भाग वृक्षरहित आहे. अरण्याचे दोन भाग आहेत, ते पश्चिमेकडील तालुक्यांतील घनदाट अरण्ये, आणि पूर्व व दक्षिणेच्या तालुक्यांतील रक्ष अरण्ये हे होत. या घनदाट अरण्यांत चंदनाची व सागाची झाडे होतात. पूर्वी ह्या जिल्ह्यांत सोने पुष्कळ सांपडत असे असे म्हणतात; व अद्यापहि कप्पट डोंगर व त्यांतून निघणाऱ्या नद्यांच्या पात्रांत थोडेबहुत सोने सांपडते. पश्चिम भागांत पूर्वी मोठ्या प्रमाणावर लोखंड गाळण्यांत येत असे; पण हल्ली सर्पणाभावी हा धंदा फारच अल्प प्रमाणावर चालतो.

व्यापार व दळणवळणः—सुती व रेशमी कापड, घरगुती कामास लागणारी नेहमीची भांडी व दागिने हे जिन्नस तयार होतात. मोठ्या गांवी कापड विणण्याचा धंदा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चालतो. नवलगुंद येथे सुंदर गालीचे करतात. धारवाड येथे कांचेच्या बांगड्या तयार होतात.

हुबळी व गदग येथे सरकी काढण्याच्या, कापूस दावण्याच्या आणि सुत काढण्याच्या गिरण्या आहेत.

व्यापारार्थी मुख्य ठिकाणे:—हुबळी, धारवाड, नवलगुंद, गदग, व राणीबेन्नूर. कापूस हा मुख्य निर्गत पदार्थ असून विलायती कापड, मिरच्या, नारळ, गूळ व सुपाऱ्या हे जिनस म्हैसूर आणि काचडा येथून येतात. ज्वारीचा स्थानिक व्यापारहि बराच मोठा आहे. बहुतेक व्यापारी ब्राह्मण व लिंगायत आहेत. सदर्न मराठा रेल्वेचा मुख्य फांटा अलनावरजवळ ह्या जिल्ह्यांत शिरून पूर्वेस हुबळी व गदग या गांवांवरून गेलेला आहे. हुबळीपासून एक शाखा आग्नेयीकडे निघून हरिहरजवळ म्हैसूर प्रांतांत शिरते; व गदगपासून दुसरी शाखा उत्तरेस विजापूरकडे जाते. धारवाड-हून कुमठा, कारवार व वेगुलें या बंदरांना जाण्याकरितां उत्तम रस्ते झालेले आहेत.

राज्यव्यवस्था:—धारवाड जिल्ह्यांत ११ तालुके व दोन पेटे आहेत. ते येणेप्रमाणे:—धारवाड, हुबळी, गदग (मुंदरगी पेट्यासह), नवलगुंद (व नरगुंद पेटा), बंकापूर, रोग, राणिवेन्नूर, कोद, हनगळ, करजगी व कलघटगी. येथील कलेक्टर हा सवानूर संस्थानचा पोलिटिकल एजंट असतो. जमिनीवर पट्टी बसविण्याकरितां विजयानगरच्या कृष्णरायानें (१५०९-२९) रायरेख नांवाचें माप सुरू केलें. त्या-कालांत जमाबंदीच्या वेळीं फक्त जिराइत जमिनीची मोजणी होत असे व बागाईतींत जितके बीं पेरलें जात असेल त्या-त्याप्रमाणे अमुक खंडीची जमीन आहे असे म्हणत असत. विजापूर, सावनूर व मराठी राज्यांत हीच पद्धत सुरू होती. ब्रिटिश अमदानांत पहिली जमाबंदी १८४३ सालीं झाली. त्यानंतर उत्तरोत्तर करांचें उत्पन्न वाढत आहे. या जिल्ह्यांत धारवाड शहर, हुबळी, गदग, नवलगुंद, यमनूर, नरगुंद, राणीबेन्नूर, गुडगुडगुपूर, ब्यादगी, व हावेरी येथे म्युनिसिपालिटी आहेत. यांशिवाय इतर ठिकाणाचा स्थानिक कारभार जिल्हाबोर्ड व तालुकाबोर्ड यांच्याकडे आहे. साक्षरतेच्या बाबतींत मुंबई इलाख्यांतील जिल्ह्यांमध्ये धारवाडचा सहावा नंबर लागतो.

ता लु का.—धारवाड तालुक्याचें क्षेत्रफळ ४३२ चौरस मैल आहे. या तालुक्यांत धारवाड व हुबळी हीं दोन मोठीं गांवे असून खेडी १२९ आहेत. लोकसंख्या (१९११) १०६४५६. हा तालुका डोंगराळ असून उत्तर व पूर्व भागांत काळी जमीन आहे. येथे पाऊस ३४ इंच पडतो.

गां व.—हें गांव मद्रास सदर्न मराठा रेल्वेच्या फांट्यावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ३०२८९. येथे एक पडीक किल्ला आहे. पश्चिमेस पश्चिम घाटापासून निघालेल्या लहान डोंगरांच्या रांगा मैदानापर्यंत जातात. झाडीमुळे पूर्वेच्या बाजूने गांव व किल्ला हीं दृष्टीभाड झालेलीं आहेत. गांव समुद्रसपाटीपासून २५८० फूट उंचीवर आहे. उंच जागी असलेल्या कलेक्टर कचेरीजवळच उल्वा बसाप्पाचें देवालय व त्याच्या पलीकडे

धारवाड किल्ल्याचें जणू नाकच अशी मैलारलिंग टॅकडी आहे. येथील देवळांत दोन फारशी शिलालेख आहेत. त्यावरून स. १६७० त आदिलशहानें प्राचीन देवळाची मशीद केल्याचें समजतें. पुढे पेशव्यांनीं पुन्हां देऊळ बांधून मल्लारलिंगाची स्थापना केली. गांवाबाहेर पूर्वेस नवलगुंद व नरगुंद टॅकड्यापर्यंत, व ईशान्येस येलम्माची टॅकडी व परसगडपर्यंत काळ्या जमिनीचीं विस्तारिणें मैदानें पसरलेलीं आहेत. आग्नेयीस ३६ मैलांवर मुलंगुंदची टॅकडी दिसते.

किल्ला केव्हां बांधला गेला यासंबंधी विश्वसनीय माहिती मिळत नाही. विजयानगरच्या हिंदू राजांच्या कारकीर्दींत धारवाड नांवाच्या जंगलअधिकाऱ्याने हा किल्ला स. १४०३ त बांधला अशी स्थानिक दंतकथा आहे. त्याचें क्षेत्रफळ ७६ एकर असून मुख्य वेस उत्तरेस असून तिच्या आंत पूर्वाभिमुख तीन दरवाजे आहेत. बालेकिल्ला व मुख्य किल्ला या दोहों-भोंवती खंदक होता. दुसऱ्या दरवाजावर शिलालेख (फारशी) आहे. तटाचें काम हिंदू पद्धतीचें आहे. शिलालेखावरून स. १६६० त दुसऱ्या झाली असें दिसतें. स. १५७३ त विजापूरचा सुलतान अदिलशहा ह्या किल्ल्यावर चाल करून आला व त्यानें सहा महिनेपर्यंत वेढा देऊन सर केला शिवाजीनें स. १६७४ त धारवाड जिंकलें होतें तें स. १६८५ त मोंगलाने घेतलें. नंतर तें पुन्हां १७५३ त मराठ्यांच्या हातांत गेलें. मध्यंतरी मराठे व हैदर यांच्याकडे किल्ला जाई परंतु पुन्हां १७८८ सालीं परशुराम-भाऊनी तो परत घेतला. यावेळीं धारवाडचा वसूल १२०१३० रु. होता. भाऊनें टिप्पूपासून हा स. १७९१ त कायमचा घेतला. ह्या किल्ल्याची रचना चांगली असून नैसर्गिक रीत्याच तो मजबूत होता. १८५७ पर्यंत त्याची डागडुर्जी नीट होत असे पण अलीकडे तो मोकळीस आला आहे. स. १८७५ पर्यंत येथे लष्कर असे.

या गांवांत ७ महाल आहेत. गांवाभोंवती तट व पांच (मुदीहनुमान, नवलूर, नुचंबली, तेगूर व किल्ले असे) दरवाजे होते. स. १७५३ त भाऊसाहेब पेशवे यांच्या नांवाची सदाशिव पेट बसविली (सांप्रतची हावेरी पेट). लोकवस्ती-पैकी ब्राह्मण व लिंगायत ह्या जाती भरभराटीत आहेत. कापूस, लांकूड व धान्य यांचा बहुतेक व्यापार लिंगायतांच्या हातीं आहे. पारशी व मारवाडी बहुधा कापडाचा व्यापार करतात. कापूस व धान्य हे मुख्य निर्गत जिनस व विलायती कापड, मिरची, नारळ, काकवी, गूळ, खजूर, सुपारी, किराणा माल, नाळ, शिसें, जस्त, तांबें व पितळ हे आयात जिनस होत. तुऱंगांत गालिचे, कापड व वेतकाम होत. येथील म्युनिसिपालिटी स. १८५६ त स्थापन झाली. विहिरीचें पाणी खारें असल्यामुळे तलावाचें पाणी पितात. सर्वांत मोठा हिरेकरा तलाव असून कोपडकोरी, हलकेरी, लाल, परमनकडी हे लहान तलाव आहेत. धारवाडमध्ये एक कॉलेज, ३ ह्यायस्कूल आहेत. मुल्की व न्यायखात्यांच्या कचेऱ्यांशिवाय येथे मद्रास स. म.

रेल्वेच्या एका विभागाची मुख्य कचेरी, रेल्वे दवाखाना, सरकारी दवाखाना, व वैज्यांचे हॉस्पिटल ही आहेत. येथे पुष्कळ देवळे असून सर्वांत जुने व्यासरायाचें रायर हनुमानाचें देऊळ आहे. इ. स. १५१० च्या सुमारास विजयनगरकरांनी जी सर्वत्र ३६० मारुतींची देवळे बांधली त्यांपैकी ही एक आहे. [पलीट-डिनेस्टीज ऑफ धि कानडी डिस्ट्रिक्ट; बाँबे रिव्हि. सेटलमेंट; धारवाड ग्याझे; पेशव्यांची बखर; डफ: मूर-नॅरेटिव्ह; वेरिंग-मराठाज; स्टोक-बेळगांव.]

धारापुरम्—मद्रास इलाखा, कोडम्बतुर जिल्ह्यामधील एक तालुका. क्षेत्रफळ ८५३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८१७३१. पैकी हिंदू २७४६९१ आहेत. धारापुरम् हा एकच मोठा गांव असून ८३ खेडी आहेत. जमीन सपाट असून, उत्तरेस नीडल नदी आहे. पाऊस वीस इंच पडतो. येथे संबाखूचें पाक चांगलें होतें. तालुक्याचें ठाणें धारापुरम् आहे. लोकसंख्या १७१७८. स. १६६७ त ह्मैसूरकरांनी मदुरेच्या नायकापासून घेतलें. मंगलोरच्या तहाप्रमाणें इ.स. १७६९ त हैदरास परत मिळालें. येथे गाळ्या तयार होतात व व्यापारहि धरा चालतो.

धारी—(१) बडोदा संस्थान. अमरेळी प्रान्तांतील धारी तालुक्याचें मुख्य ठिकाण धारी हेंच आहे. याची लोकसंख्या (१९११) ४३९७. येथे एक जुनाट किल्ला आहे. नताली व शत्रूजी या नद्यांच्या संगमावर एक जुनी मशीद व तलाव आहे.

(२) मुंबई इलाखा. रेवाकाठा एजन्सीतील एक लहान संस्थान.

धारीवाल—पंजाबांतील गुरुदासपूर जिल्ह्यांतील व तालुक्यांतील एक गांव. येथें कापड, फ्लानेल व साटीन वगैरेच्या गिरण्या आहेत. येथे ब्लॅकट व धाबळ्याहि तयार होतात.

धारूर—हा गांव व किल्ला मोंगलाईतील निजामच्या राज्यांत आहे. उद्धवचिद्धन म्हणून जो साधु कवि होऊन गेला, तो येथे राहात असे. त्याची समाधि व मठ येथे आहे. येथील पाटील ब्राम्हण आहेत. गंगाधर कोकिल हा कवीहि येथे जन्मला. सांप्रत येथे कोकिल घराणें आहे.

धार्मिक उत्सव—मनुष्य उत्सवप्रिय आहे. तेव्हां प्रत्येक राष्ट्रांत वर्षाच्या बहुतेक महिन्यांतून उत्सव आढळल्यास नवल नाहीं. शिवाय या उत्सवांना धार्मिक स्वरूप दिल्याकारणानें ते बहुधा सर्वांकडून पाळले जातातच. या लेखांत निरनिराळ्या राष्ट्रांतून उत्सव कसे चालतात याची थोडक्यांत माहिती दिली आहे.

भारतीय.—प्राचीन काळचे सर्वच हिंदूंचे उत्सव धार्मिक स्वरूपाचे होते. याचें कारण त्यांचे वाङ्मय विशेषकरून धर्मविषयक होतें एवढेंच नसून, प्रत्येक बाबतींत धर्माचा धागा गुंतवावयाचा ही जी प्राचीन आर्यांची मनोवृत्ति हेहि एक महत्त्वाचें कारण आहे.

प्राचीन उत्सवः—हिंदूंच्या प्राचीन उत्सवांत पौर्णिमा व दश हे दिवस उत्सवाचे समजले जात. पण याहिपेक्षा 'चतुर्मासान्त' उत्सव हा विशेष महत्त्वाचा गणला जाई. दर चार महिन्यांच्या अखेरीस हा उत्सव केला जात असे. हिवाळा, पावसाळा व उन्हाळा संपावयाच्या दिवशां त्या त्या ऋतूच्या देवतेनिमित्त यज्ञ करण्याची चाल असे. सोमयज्ञाचेंहि प्राचीन काळी फार प्रस्थ होतें. या यज्ञामध्ये जे भाग घेत त्यांना फुलांच्या माळांनी भूषविलें जाई. नंतर रथांच्या शर्यती होत असत. मद्यपानहि यथेच्छ होत असे. अशा रीतीने हा उत्सव मोठ्या थाटांत साजरा केला जाई. अश्वमेधज्ञय हाहि त्या काळी फार प्रचारांत होता. या यज्ञांत राजापासून रंकापर्यंत सर्व भाग घेत असत. श्रीमंत लोक आपल्या घोड्यांना उत्तमरीतीने सजवात असत. यज्ञदिनीं गाणें, संवाद, वीरसपर काव्यें गायिलीं जात असत. अयनोत्सव, व द्वादशरात्र्युत्सव हेहि महत्त्वाचे उत्सव होते. याशिवाय, हल्ली ज्या निरनिराळ्या तीर्थांच्या ठिकाणी प्रचंड यात्रा भरतात त्यांचें मूळ, प्राचीन काळी दशद्वती, सरस्वति इत्यादि पवित्र ठिकाणी यात्रा जमल्याचे व यज्ञ केल्याचे जे उल्लेख आहेत त्यामध्ये दिसून येतें.

अर्वाचीन उत्सवः—प्राचीन उत्सवांत व अर्वाचीन उत्सवांत एक महत्त्वाचा भेद म्हणजे हा की, प्राचीन उत्सवांत विधीचें स्तोम फार असे व तें अर्वाचीन उत्सवांत दिसून येत नाहीं. पूर्वाचे, 'चतुर्मासान्त' उत्सव, 'वर्षारंभोत्सव' इत्यादि उत्सव हल्ली देखील साजरे केले जातात पण त्यांत पूर्वासारखें आचारांचें बंड नसतें. शिवाय अर्वाचीन उत्सवांना सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त झालेलें दिसतें, हाहि अर्वाचीन उत्सवांचा एक विशेष आहे. उत्तर हिंदुस्थानांतिल महत्त्वाचे उत्सव म्हणजे, वसंतोत्सव. जगन्नाथ येथील जत्रा व प्रयाग येथील जत्रा हे होत. हे तीन्ही उत्सव फारच थाटांत होतात. दक्षिण हिंदुस्थानांत देखील पुष्कळ तीर्थांच्या ठिकाणी यात्रा होतात. हजारों नव्हे लाखों लोक तीर्थांमध्ये ज्ञान करून पावन होतात. दक्षिणेकडे वसंतोत्सव साजरा करण्यांत येतो त्यामध्ये कामचेष्टांनां पुर येतो. बंगालमधील दुर्गास्तवांतहि असाच प्रकार आढळतो. होलिकोत्सव तर अभद्र गोष्टीचें माहेरघरच आहे असे म्हण्टल्यास हरकत नाहीं.

चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून फाल्गुनी अमावास्येपर्यंतच्या उभ्या वर्षांतील उत्सवांची मोजदाद केल्यास ते पुष्कळच भरतील. पण त्यांतल्या त्यांत महत्त्वाचे उत्सव जे असतील तेवढेच पहिले भाग आहे. चैत्रप्रतिपदा हा वर्षारंभाचा दिवस म्हणून फार पवित्र मानला जातो. संक्रांतीचा सण सर्व हिंदुस्थानांत पाळला जातो. या दिवशीं प्रयाग येथे स्नानाला असंख्य लोक जातात. याच दिवशीं दक्षिणेकडे 'पोंगल' नांवाचा उत्सव साजरा केला जातो. या दिवशीं उन्हांत अर्मावर दुधानें भरलेलें मडकें ठेऊन तें दूध कोणत्या दिशेने उतूं जातें हें पाहून त्यावरून पुढील वर्षाचें भविष्य

वर्तविष्याची वहिवाट आहे. हा मोठ्या आनंदाचा सण आहे. याशिवाय रामनवमी, गोकुळअष्टमी, नागपंचमी, गणेशचतुर्थी, विजयादशमी इत्यादि उत्सव अत्यंत थाटात होतात. दीपोत्सव तर मौजेचे आगरच होय. या उत्सवांत प्रत्येक जण आपापल्या योग्यतेप्रमाणे नटत थटत असतो. जिकडे तिकडे दीपमाला लावण्यांत येतात. कांहीं ठिकाणी देवतांच्या मिरवणुकी निघतात. संगीत, नाच, वाद्यवादन इत्यादि करमणुकीने हा दीपोत्सव साजरा केला जातो.

वर जे उत्सव सांगितले ते विशेष महत्त्वाचे व अखिल हिंदुस्थानांत पाळले जाणारे तेवढेच सांगितले पण निरनिराळ्या प्रांतांत, निरनिराळे उत्सव साजरे केले जातात त्यांकाडेहि दुर्लक्ष करून चालावयाचे नाही. विशेषतः मुंबई इलाख्यांत 'पंढरपूरची यात्रा' अत्यंत महत्त्वाची आहे. या यात्रेला लाखो लोक जमतात. विठोबाचे भजन करण्यांत, चंद्रभागेचे स्नान करण्यांत अत्यंत पुण्य आहे अशी या लाखों लोकांची मसजत असते. पुष्कळ ठिकाणी स्थानिक उत्सव मोठ्या थाटात पाळले जातात. अशा तऱ्हेच्या चैत्रांतील व नवरात्रांतील देवींच्या यात्रा, बालाजीच्या यात्रा, निर्मळ वगैरे ठिकाणच्या पुण्यपुरुषांच्या समाधीच्या ठिकाणच्या यात्रा हेहि उत्सव होत. कांहीं उत्सवांत धार्मिक स्वरूप प्रामुख्याने दिसत नाही. महाभारतांत अशा उत्सवांचे उल्लेख आढळतात. त्यांतल्या त्यांत, अशा प्रकारच्या उत्सवांचे दळदळीत उदाहरण म्हणजे पूर्वाचा 'स्वयंवर' उत्सव होय. या स्वयंवराच्या वेळी निरनिराळ्या देशांचे राजे मोठ्या थाटातून नटून सजून स्वयंवराच्या जागी येतात. त्यांपैकी जो आवडेल त्याला राजकन्या माळ घालते व त्याच्याशी तिचा विवाह होतो. याशिवाय हत्तीच्या लढाया (साठमारी) वगैरे उत्सव हेहि धार्मिक स्वरूपाच्या उत्सवांत पडत नाहीत.

[संदर्भग्रंथ—नटेशशास्त्री—हिंदू फीस्ट्स, फास्ट्स अँड सेरीमनीज, मद्रास १९०३; वुड्लसन्-सोलेकट वक्र्स, भाग २, लंडन १८६२; मॉनीअर वुड्लसन्-मॉर्डन हिंदुइझम. लंडन १८७७.]

बौद्ध.—बौद्धांच्या धर्मग्रंथांतून खालील उत्सवांचा नामनिर्देश करण्यांत येतो:—

(१) उपोसथः—उपोसथ उत्सवांचे मूळ वैदिक चालीरीतीत आढळते. दर महिन्याच्या पौर्णिमेला व अमावास्येला प्राचीन वैदिक लोक विशेष पवित्र मानीत. हाच चाल बौद्धांनीहि चालू केली. प्रथम प्रथम हे दोनच दिवस उपोसथांचे दिवस मानले जात पण पुढे दोन्ही पक्षांतील अष्टम्या यादेखील या उपोसथांत्सवांत मोडल्या गेल्या व अशा रीतीने उपोसथांचे दिवस चार झाले. या चार दिवशी बौद्ध भिक्षु एके ठिकाणी जमून, लोकांना आपल्या धर्माचा उपदेश करीत असत. या दिवशी बौद्धधर्मीय लोक उपवास करीत, शुभ्रवस्त्रे परिधान करीत व या चार दिवशी पाठशाळांना सुटी असे. या दिवसांमध्ये अहिंसा पाळणे, अदत्त ग्रहण न करणे, असत्य न बोलणे, मद्यपान न करणे, धर्माविरुद्ध कामाचे सेवन न

करणे, वाईट फळें न खाणे; सुगंधी तेलें वगैरे न लावणे, चट्यावर न निजणे, इत्यादि धार्मिक सूत्रांत सांगितलेल्या आज्ञा पाळण्या लागत.

(२) वस्सः—वर्षांतून आठ महिने बुद्ध हा नेहमी धर्मोपदेशासाठी प्रचार करीत असे; व पावसाळ्याचे चार महिने तो एकाच ठिकाणी रहात असे. पावसाळ्यांत वाहेर पडल्यास, भिक्षूंच्या हातून न कळत कां होईना पण अनेक लहान लहान जीव मरत असत, देशांतून जात असतांना लहान लहान वनस्पती चुरडल्या जात व त्यामुळे अहिंसा-तत्त्वाला बाध येत असे. ही आपत्ति टाळण्याकरिता बुद्धाने असा नियम घालून दिला की पावसाळ्यामध्ये बुद्धभिक्षूंनी पर्यटण करूं नये. आपल्या विहारांतच राहून आपले धार्मिक विधि, धर्मपठण इत्यादि गोष्टी कराव्यात.

(३) पवारणाः—वस्सकालाच्या अखेरच्या दिवशी 'पवारणा' दिन साजरा केला जात असे. या दिवशी सर्व भिक्षूंनी एकत्र जमून वस्स कालांत प्रत्येकाचे आपण काय पाहिले, काय वाचले व आपल्या काय शंका आहेत, याचा पाडा इतर भिक्षूंपुढे वाचावयाचा असे; व नंतर प्रत्येकाच्या वर्तनासंबंधी ज्याला कांहीं बोलावयाचे असेल अगर सुचवावयाचे असेल त्याला तसे करण्याची मुभा असे. सर्व भिक्षू आपापल्यामध्ये गुण्यागोविदानें रहातात अगर नाही हे यावेळी सहज दिसून येत असे व त्याचसाठी बुद्धाने हा दिवस पाळण्याची आज्ञा घातलेली होती.

(४) कठिणः—पवारणेनंतर लगेच 'कठिण' नांवाच्या उत्सवाला आरंभ होई. या दिवशी संध्याच्या भिक्षूंना गृहस्थाश्रमी लोक भिक्षूंना लागणारी वस्त्रे दान करीत असत. यासंबंधीचे सर्व आचार महावग्गाच्या सातव्या खंडकांत सविस्तरपणे पहावयास मिळतात.

(५) ऋतूः—वर्षांतून तीन ऋतूंच्या प्रारंभी तीन यज्ञोत्सव करण्याची बुद्धपूर्व भारतवर्षाची चाल असे. तीच पुढे बुद्धाने चालू ठेवली. फक्त यज्ञांत हिंसा मात्र करावयाची नाही एवढा त्याने फरक केला. पत्न्या ऋतूमध्ये वृक्षांच्या खाली राहून भक्तीपूर्ण मनन करावयाचे. दुसऱ्या ऋतूकालामध्ये वस्स पाळावयाचा व तिसऱ्या कालांत पणशाला बांधून, अध्ययन व अध्यापन करावयाचे अशी बुद्धाने वहिवाट पाडली.

(६) संगीतः—या उत्सवांत सर्व धर्मगुरूंनी व भिक्षूंनी एकत्र जमून धर्मग्रंथांचे तालस्वरयुक्त पठण करावयाचे असे. [संदर्भग्रंथः—कर्ने-मॅन्ड्यूअल ऑफ इंडियन बुद्धिझम, १८९६; क्लौ-कर्मवाक्य दि रिच्युअल ऑफ दि बुद्धिस्ट प्रीस्टहुड; धम्मिक सुत्त; महावग्ग.]

जैन.—जैनांमधील अतिशय महत्त्वाचा उत्सव म्हणजे 'पञ्जसन'चा उत्सव होय. हा उत्सव श्रावणाच्या शेवटच्या दिवसांत व भाद्रपदाच्या प्रारंभोच्या दिवसांत पाळला जातो. या उत्सवांत दिगंबर, श्वेतांबर इत्यादि जातीचे लोट उपासरा अगर मठ यांमध्ये प्रार्थना करतात. कल्पसूत्रांची मिरवणूक

काढतात. पर्युषणाच्या उत्सवांतील शेवटचा दिवस संवत्सरी हा असून या दिवशी सर्व जैन कडकडीत उपोषण करतात. संध्याकाळी नटूनधटून देवदर्शनाला जाण्याचीहि वहिवाट आहे. पज्जसनाच्या चवथ्या दिवशी जैनगुरू महावीराची जयंतीहि धाटाने पाळण्यांत येते. इतर तीर्थकरांच्याहि जयंत्या पाळल्या जातात. पज्जसनोत्सवाच्या खालोखाल, जैनांचा दुसरा महत्त्वाचा उत्सव म्हणजे दीपोत्सव होय. जैन लोक साधारणतः व्यापारी असल्याने दीपोत्सवाचा सण ते फारच थोडाने पार पाडतात यांत नवल नाही. याशिवाय सिद्धिचक्रोत्सव, ऋतूत्सव, ज्ञानपंचमीचा उत्सव, मौग्यारसोत्सव, आम्बे-लोत्सव, गोमातेश्वरस्नानयात्रा इत्यादि उत्सव जैन लोकांत साजरे करण्यांत येतात. [संदर्भग्रंथः—मार्गारेट्स्टीव्हन्सन-नोट्स ऑन मॉडर्न जैनझम, लंडन १९१०.]

ति वे ट.—हिंदू व बौद्ध लोकांतील उत्सवांप्रमाणेच तिबेटमधील लोकांचे उत्सव मुख्यः धार्मिक स्वरूपाचे असतात. तिबेटमधील उत्सवांचे सामान्यतः दोन भाग पडतात. (१) बॉन लोकांचे उत्सव, व (२) बुद्धधर्माचा उत्सव. बॉन लोक हे तिबेटातील मूळचे रहिवाशी हेत. यांच्यामधील उत्सव मुख्यतः सृष्टिविषयक असतात. उदाहरणार्थ, अयनांच्या आरंभाचे उत्सव, अगर निरनिराळ्या ऋतूंच्या आरंभाचे उत्सव, याशिवाय पैतृक उत्सवांचेहि माहात्म्य या लोकांत आढळते. बौद्धधर्माच्या उत्सवांत बुद्धाच्या चरित्रांतील अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टींच्या स्मृत्यर्थ होणारे उत्सव त्याचप्रमाणे, लामाधर्माचा संस्थापक पद्मसंभव व सांगखप नांवाच्या लामाधर्मांमध्ये नवीन सुधारणा घडवून आणणारा धर्मगुरू यांच्याहि आयुष्यांतील स्मरणीय गोष्टींचा स्मृत्यर्थ होणारे उत्सव यांचा समावेश होतो. या उत्सवांमध्ये लोक आपली पोटाची कामे बंद ठेवून, हे उत्सवाने दिवस, मौजेत, धर्मपठणांत, देवालयांत जाण्यांत घालवितात. धर्मगुरू कडकडीत उपास करून, हा काल धर्मपठणांत खर्च करतात. प्रत्येक महिन्यांत साधारणतः एखादा क्षरी उत्सव तिबेटी लोकांत आढळून येतोच. लोगसर, मॉनलम, वज्र, कालचक्र, परिनिर्वाण, पद्मसंभवजन्मोत्सव, हे महत्त्वाचे उत्सव होत. [संदर्भग्रंथ—वॅडेल-बुद्धिज्ञम ऑफ तिबेट, लंडन १८९५; कवागुची—श्री ईयर्स इन तिबेट, लंडन १९०९.]

ने पा ळ.—नेपाळांमधील उत्सवांत, हिंदू आणि बौद्ध धर्मांचे मिश्रण झालेले आढळून येते. निवार अगर राष्ट्रीय उत्सवांचे प्रस्थ, गुरखे लोकांच्या सत्तेखाली पुष्कळ कमी झाले असले तरी अद्यापीहि पुष्कळच उत्सव दरवर्षी साजरे केले जातात. या नेपाळी लोकांच्या उत्सवांत धर्मविधोपेक्षां, मौज व करमणुकीचेच प्राबल्य दिसून येते. भैरव जत्रा, गाइ-जत्रा, वन्-हाजत्रा, इंद्रजत्रा, रवथेभूमला, शिवरात्रि, छोटी व मोठी मच्छेंद्रजत्रा, नेतदेविरजत्रा व नारायणोत्सव इत्यादि नेपाळांतील प्रमुख उत्सव होत. [संदर्भग्रंथ—ओल्डफील्ड-

स्कैचस फ्रॉम नेपाल, लंडन १८८०; मॉनीयर बुद्धिज्ञम-बुद्धिज्ञम १८८९.]

स या म.—सयाममध्ये फार प्राचीन काळापासून, ब्राह्मणधर्म व बौद्धधर्म हे एकत्र व एकांध्याने नांदत होते. सयामचे राजे मुख्यतः जरी शिवभक्त होते तरी त्यांनी, बौद्धधर्माची हेटाळणी कधीच केली नाही. अर्थातच सयाममध्ये ब्राह्मणी उत्सव व बौद्धधर्माचा उत्सव असे दोन प्रकार आढळतात. व दोन्ही प्रकारचे उत्सव पुष्कळ काळ सयामांत होत असल्याने या दोन्ही प्रकारच्या उत्सवांची छाप परस्परांवर पडली असल्यास नवल नाही. विशेषतः सतराव्या शतकांत, सांगधाम आणि मांगकटसारखे बौद्धधर्माय राजे सयामच्या गादीवर बसले त्यावेळी, तर या दोन्ही प्रकारच्या उत्सवांमध्ये बरीच भेसळ झाली. सयाममध्ये उत्सवांचे प्राबल्य फार दिसून येते. प्रत्येक महिन्यांत कोणतानाकोणता तरी उत्सव असतोच. संवत्सरछिद, गजेन्द्राश्व-सान, धूनम, सांक्रण (संक्राति), विशाखपूजा, तुलाभार, वरुणसत्र, सात (शारदीयोत्सव) दीपोत्सव, कार्तिकेयोत्सव, पतंगोत्सव; दोलोत्सव, धान्यदाहोत्सव, शिवरात्रि, माघपूजा इत्यादि प्रमुख उत्सव होत.

ची न.—'सिंग्की' अगर धर्मगुरूंना पाळावयाचे नियम या ग्रंथामध्ये, चीनमधील लोकांत पाळल्या जाणाऱ्या उत्सवांची माहिती आहे. चीनमधील उत्सवांचे चार प्रकार पडतात. (१) राष्ट्रीय, (२) देवतोत्सव, (३) बुद्ध अगर बोधिसत्व यासंबंधीचे व (४) चीनमधील धर्म-विषयक.

(१) राष्ट्रीय उत्सवः—शेंगसी अगर वादशहाचा जन्म-दिनोत्सव; राणीचा जन्मदिनोत्सव; पौर्णिमा, अमावास्या, अष्टमी (दोन्ही पक्षांतील) असे महिन्यांतील चार दिवसां-निमित्त उत्सव. या चतुर्दिनोत्सवाला किनमिंग शिचई असे नांव आहे.

(२) देवतोत्सवः—या उत्सवांची माहिती, किन कांग मिंगकिंग या धर्मसूत्रांत मिळते. देवपूजोत्सव, चंद्रग्रहण, सूर्यग्रहणाच्या वेळी प्रार्थना करण्याचा उत्सव, बुद्धधर्मपालक वीटूचा उत्सव, वीटूचा जन्मदिनोत्सव, बाकांग, लंग कांग, कांग ति इत्यादि देवतोत्सव हे प्रमुख होत.

(३) बुद्ध व बोधिसत्व यांसंबंधीचे उत्सवः—मिलिफो (मैत्रेय बुद्धाचा जन्मदिनोत्सव), शावन्य मुनांचे परिनिर्वाण, कानशि यिन पुसा अगर अवलोकितेश्वराचा जन्मदिनोत्सव, शाक्य-मुनीचा जन्मदिनोत्सव, भैपज्यगुरुबुद्धोत्सव, ओमीटूफोचा जन्मोत्सव, इत्यादि.

(४) चीनमधील बौद्धधर्मातील इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तींचे उत्सवः—पोचंग, वीयून, ताऊसायून, बोधिधर्म, हैन शेन, चिकइ या व्यक्तींच्या पुण्यातिथानिमित्त होणारे उत्सव; याशिवाय निरनिराळे ऋतु सुरू होण्याच्या प्रारंभाच्या दिवसांचा उत्सव, वर्षारंभोत्सव इत्यादीहि उत्सव करण्यांत येतात.

[संदर्भग्रंथ:-आयटेल-हॅड्बुक फॉर दि स्टूडंट ऑफ चाय-नीज बुद्धिज्ञान, लंडन १८७०; बॉल-बुद्धिज्ञान इन चायना.]

जपान.—जपानी लोकांच्या उत्सवांत चीनांतील उत्सवापेक्षा अधिक राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. जपान मधील राष्ट्रीय उत्सव मुख्यतः दहा आहेत. त्यांचा नाव.—शिहोआइ (जानेवारी ता. १); गॅजीसाई (जानेवारी ता. ३); कोमीटेन्नोसाई (जानेवारी ता. ३०); किजेनेसेसु (फेब्रुवारी ता. ११); शंकीकोरोसाई (मार्च ता. २१); जिम्बूटेगोसाई (एप्रिल ता. ३); शकीगोरोसाई (सप्टेंबर ता. २४); कन्नामेसाइ (ऑक्टोबर ता. १७); टेंचोसेसु (नोव्हेंबर ता. ३); नीनामेसाइ (नोव्हें. ता. २३). याशिवाय गोसेकु अगर पांच उत्सव म्हणून प्रसिद्ध उत्सव आहेत तेहि जपानी लोक थाटांनं साजरे करतात. हे उत्सव ह्यणजे शोगत्सुनो सेकू, जोमीनोसेकू नोबोरोनोसेकू, चोयोनोसेकू, तनबरनोसेकू, हे होत.

[संदर्भग्रंथ:—चॅबलॅन—थिंग्स जॉपनजि (लंडन १९०५); हर्न गिल्लेस ऑफ दि अन्फॉर्मलियर जपान (बोस्टन १८९४); हचिहामा-सुपरास्टिशस जपान.]

इराणी लोक.—इराणी लोकांच्या उत्सवाची माहिती त्यांच्या धर्मग्रंथांतून फारशी आढळत नाही. पर्शु-अरेबिक वाङ्मयापासूनच ती आपल्याला उपलब्ध होते. अलबेरूणी यानें इराणी उत्सवासंबंधी बरीच माहिती आपल्या ग्रंथांत ग्रथित केली आहे व ती फारच उपयुक्त आहे.

इराणी लोकांचे दोन महत्त्वाचे उत्सव म्हटले म्हणजे, नौरुझ व मिर्हजान हे होत. या उत्सवांत राजापासून रंकापर्यंत सर्व लोक उत्साहानें भाग घेतात. हे दोन्ही उत्सव सहा दिवसांचे असतात. याशिवाय दुसरे उत्सव म्हटले म्हणजे झमझमह (फ्रवर्टनचा १७वा दिवस), कस्तन इनिलूफर, सत-वैरो (हेमंतोत्सव); कुसहुवर्निशिन; झरयुष्ट्राच्या पुण्यतिथी-निमित्त उत्सव; बसोदहक; मॅगोफोनिया; इत्यादि होत.

[संदर्भग्रंथ-कराका-हिस्ट्री ऑफ दि पारशीज (लंडन १८८४); पॅरोन-झॅड अवेस्ता, पॅरिस १७७१; अलबेरूणी-क्रॉनॉलजी ऑफ एन्शंट नेशन्स, लंडन १८७९.]

ईजिप्शियन.—ईजिप्तमधील लोकांमध्ये उत्सवांची चंगळ आहे. स्थानिक, प्रांतिक, राष्ट्रीय इत्यादि उत्सवांची जर आपण मोजदाद केली तर जवळ जवळ ईजिप्तमधील उत्सवांची संख्या १५०० वर जाईल. स्थानिक देवतांचे, ऋतूचे, नद्यांचे, इत्यादि सर्व प्रकारचे उत्सव ईजिप्तमध्ये साजरे केले जातात. उत्सवांच्या लढायांचे दिवस उत्सवांप्रमाणे पाळले जातात. प्तहसोकरसंबंधी व ऑसीरीस देवतेसंबंधी उत्सव राष्ट्रीय स्वरूपाचे आहेत. राजघराण्यांतल पुरुषांच्या अगर स्त्रियांच्या चरित्रांतील महत्त्वाच्या गोष्टांच्या स्मरणार्थ उत्सव केले जातात. यासंबंधीची विशेष माहिती 'ईजिप्त'या लेखांत पहावी.

[संदर्भग्रंथ:-ब्रेस्टेड-एन्शंट रेकार्ड्स ऑफ ईजिप्त, शिफॅगो, १९०६-०७; विल्किन्सन-मॅनर्ष, अँड कस्टम्स, १८७८.]

मुसुलमानी.—मुसुलमानांचा सर्वांत महत्त्वाचा सण म्हणजे अल्ल्ह अल कंगोर हा होय. धूल हिज्रतच्या दहाव्या दिवसापासून तां तैराव्या दिवसापर्यंत हा पाळला जातो. या दिवशी प्राण्यांची बरीच हिंसा केली जाते. रमजानचा महिना उपासाचा पाळल्यानंतर त्या महिन्यानंतरचे तीन दिवस फार थाटांनं पाळले जातात. याशिवाय लैलत अल कद्र हा उत्सवहि प्रसिद्ध आहे. मोहरमचे सहा दिवसहि पवित्र मानले गेल्यामुळे ते मोठ्या उत्साहानें पाळले जातात. याशिवाय महमंदाचा जन्म व मृत्यूचा, हसनहुसेनचे जन्म व मृत्यू यांसंबंधीचे उत्सवहि साजरे केले जातात.

[संदर्भग्रंथ:—सेलस-फेथ ऑफ इस्लाम, लंडन १८९६; एनसायक्लोपाडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स.]

ग्रीक.—ग्रीकांच्या उत्सवांचे तीन भाग स्थूलमानानें पडतात. (१) कृषिकर्मविषयक उत्सव; उदाहरणार्थ थेस्मो-फोरिया, सिक्रोफोरिया कार्मिया, थॅगॅलिया इत्यादि. लैनैया व डायोनिसिया हे उत्सव फारच महत्त्वाचे असून, या उत्सवांच्या वेळी मिरवणुकी, खेळ, नाटकें वगैरे केली जात असत. (२) राष्ट्रीय अगर ऐतिहासिक प्रकारचे उत्सव ग्रीक लोकांत फार आहेत. पनथेनैयाचा उत्सव फार महत्त्वाचा आहे. आलिपिक उत्सव तर अतिशय थाटांत होत असे. डेलफाय येथील अपोलो देवतेचा उत्सव दर नऊ वर्षांनी एकदां होत असून त्यावेळी ग्रीसमधील सर्व लोक एकत्र जमत असत. (३) इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तींचे उत्सव व गूढशाक्तींचे उत्सव; उदाहरणार्थ, अँगॅमेम्नानाचा उत्सव, इत्यादि.

[संदर्भग्रंथ:—गार्डनर—ग्रीक अथ्लेटिक फेस्टिव्हल्स (लंडन १८१०); फार्नेल-कल्ट्स ऑफ ग्रीक स्टेट्स १८९६.]

ख्रिस्ती.—ख्रिस्ती लोकांमध्ये उत्सव पुष्कळ असून ते महत्त्वाचेहि आहेत. ईस्टरसारखे जे उत्सव अतिशय महत्त्वाचे आहेत ते त्या त्या नांवाखाली स्वतंत्र रीतीने दिले आहेत. याखेरीज जे इतर उत्सव आहेत, ते म्हणजे लेंट, होली वीक, असेन्शन डे, ट्रॅन्सफिग्युरेशन ऑफ अवर लॉर्ड, पेंटॅ-कॉस्ट, ट्रिनिटी सॅडे, कॉर्पस ख्रिस्टी, अडव्हेंट, सेंटजॉन दि-बॅप्टिस्टचा उत्सव, सेंट मायकेलचा उत्सव, इत्यादि होत.

[संदर्भग्रंथ.—डॉउडन-चर्च ईयर अँड कॅलेंडर, कॅन्ब्रिज १९१०; नीले-हिस्ट्री ऑफ दि होली ईस्टर्न चर्च, लंडन १८५०.]

धावडशी—मुंबई, सातारा जिल्हा. हें गांव साताराच्या वायव्येस ६ मैलांवर आहे. ब्रम्हेंद्रस्वामी उर्फ भार्गवराम यांची समाधि व मठ येथे आहे. स्वामीचा व तत्कालीन सर्व प्रमुख मराठे (छत्रपति, पेशवे व इतर सरदार) मुत्सयांचा परस्पर संबंध असे व ते आपापली हकीकत स्वामीस कळवीत असत. येथील भार्गवरामाचें देऊळ, दोन तलाव, स्वामीची गुहा व कांहीं वस्तू पाहण्यासारख्या आहेत. देवळांत एक शिला-लेख आहे. [सातारा ग्याझे.]

धावडा—धावी घीरा, घौरा, धावडी, हेसेल बाकली आरम, व्हेलेनागा, चिरिमन इत्यादि दुसरी नांवे आहेत. रावी नदीपासून पूर्वेस मध्य व दक्षिण हिंदुस्थानभर ही झाड आहेत. धावड्याचा डिक हा चिटे छापण्याच्या कार्मी उपयोगांत आणतात. इंग्लंडमधील रंगाऱ्यांनाहि याचा उपयोग होण्याजोगा आहे. हा डिक परदेशी पुष्कळ पाठविला जातो. या झाडाच्या पानापासून काळा रंग काढिता येतो. पानापासून रांपट द्रव्यहि (कातडी कमविण्याचें द्रव्यहि) काढितात. या झाडाचें लांकूड मजबूत व चिबट असतें परंतु हें कमावतांना अथवा मुरवतांना त्याला भेगा पडतात. ओलाव्याच्या ठिकाणी हें लांकूड टिकत नाही. कुन्हाडीचे दांडे, आंस इत्यादि वस्तू, लांकडी सामान व जहाजे तयार करण्याच्या कार्मीहि या लांकडाचा उपयोग होतो (आगगाडीच्या रुळाखाली हें लांकूड घालण्यास हरकत नाही). हें लांकूड चांगलें जळतें व याचा कोळसा चांगला पडतो. या झाडाच्या चकवा, किंवा पंची व धाड अथवा धौकरा अशा दोन जाती आहेत. चकव्याची झाडे बंगाल, दक्षिण हिंदुस्थान व ब्रह्मदेश यांमध्ये होतात. याचें लांकूड खराब असतें. धौकराची झाडे राजपुताना व बुंदेलखंड या भागांत आढळतात.

धावरें—या सांसारिक रोगामध्ये त्वचेचा दाह होऊन ती सुजते व दाह उत्पन्न होण्याचें कारण स्ट्रेप्टोकॉक्स नांवाचे दाहजनक जंतू चामडीत प्रवेश करतात हें होय. कांहीं देशांत वर्धातून वसंतऋतु अग्नर इतर काळां सांथीप्रमाणें हा रोग येतो. या रोगाचें स्वरूप सदा अतिभयंकर असतेंच असें जरी नाही तरी कधी कधी रोग्याचे कपडे अग्नर त्याची शुध्दा करणारी माणसे हीं दुसऱ्या ठिकाणी रोगाचा प्रसार करण्यास कारणीभूत होतात; इतका त्याचा संसर्ग विकारी असतो. याचे मुख्य दोन भेद आढळतात, ते असेः— (१) यादृच्छिक म्हणजे आपोआप होणारा व (२) क्षतवाधाजन्य म्हणजे कांहीं जखम अग्नर व्रण होऊन त्यांत विपसंसर्ग होऊन ती जखम विघडणें. पहिल्या प्रकाराचें प्रचारांतील उदाहरण म्हणजे चेहऱ्यावर हा रोग एकाएकीं होतो, हें आहे. तरी या प्रकारांतहि डोळ्यांच्या अश्रुमार्गांत जखम (अतिसूक्ष्म) असून तिच्या मार्गें चेहऱ्याच्या त्वचेत विपसंसर्ग होत असावा. म्हणजे एकंदरीत पहिल्या प्रकारांत आपोआप रोग होतो असें जरी म्हटलें आहे तरी जंतुप्रवेश होण्यासारखें नकळत खरचटणें अशासारखें शुल्लक कारण त्या भेदाचें असावें अशीच समजू दृढ होत आहे. मग तें कारण आपणांस समजण्यांत न येण्यास त्याचा सूक्ष्मपणा हें कारण पुरें आहे.

लक्षणें.—रोग सौम्य असल्यास दूषित भागामध्ये त्वचा जाड व कठिण होऊन ती लाल होते, व तीवर बारीक पुरळ येतो. ही लाली प्रथम थोडक्यां जागी असते खरी पण एकंदरीत तिचा कल आजूबाजूस पसरण्याचा असतो, व यामुळें

संबंध हातास अग्नर पायास किंवा शरीराच्या सर्व भागास हा रोग होतो. रोगट भाग हातास कोमट लागून त्यांत आग, ठणका सुरू होतो. प्रथम जेथें लाली दिसते ती पुढें कमी होऊन ती जागा पिंजळसर होते, व तीवरील त्वचा कोंड्याप्रमाणें निघून जाते. व नंतर इतर सूजहि कमी होते. पण कांही थोड्या रोग्यामध्ये ही सूज पुन्हां उलटते व पुन्हां पसरते. कधी नुसती त्वचा लाल होऊन सुजते व त्याबरोबर त्वचेखालील मांसल भागांतहि दाह, सूज उत्पन्न होते व पुढें त्यांत पू होतो. असा प्रकार जखम बिघडून होण्याचा अधिक संभव असतो व त्यास पूयप्रधान धावरें म्हणतात. कधी कधी वरील त्वचा व मांस सडून त्याचा कोथरोग बनतो. या रोगापासून कधी जे दुष्परिणाम होतात त्यांत शरीरांतील हृदयावरण अग्नर फुफ्फुसावरण अशा महत्त्वाच्या वेष्टणांचा दाह होणें हेंहि संभवनीय असतें. चेहऱ्यावर धावरें होतें त्याचा लक्षणरूप येंप्रमाणेंः—रोग्यास प्रथम अशक्त, सुस्त व आजारल्यासारखें वाटून नंतर थंडी वाजून ताप येतो. कधी गळ्यांत दुखतें व घसा सुजतो. पण नाकाच्या, कानाच्या अग्नर गालाच्या एकाच बाजूवर ठिपक्याप्रमाणें केव्हां केव्हां प्रथम लाली दिसते. कधी रोग्यास सुरवाती घशांतून होऊन नाकावाटे सूज येऊन चेहऱ्यावर दिसते. गाल व चेहरा यांची त्वचा पातळ असतामुळें सूज फारच वाहून चेहरा फार उग्र व विद्रुप दिसतो. नंतर सूज, डोक्यावर पसरून तेथून मान, गळा व तेथून छाती, उदर इकडे पसरते परंतु फक्त चेहऱ्यावरच सूज टिकून रहाते, अशाच उदाहरणें अधिक आढळतात. पुढें रोग वाढत गेल्यावर दाहादि लक्षणाशिवाय सर्व शरीर-कृति फार बिघडून १०५ किंवा कर्माजास्त ताप चार पांच दिवस येतो; आणि मग ताप जरासा एकदम कमी होतो. तापांत वातानें रोगी बडबडते. रोग सुमारे आठ दहा दिवस टिकतो व त्या अवधीत पहिल्या ठिकाणाचा रोग शमन होतो. पण लाली व सूज खाली अग्नर वर पसरते व तीहि कमी झाल्यावर त्या भागावरील त्वचा कोंड्याप्रमाणें निघून जाते व खाली नवी त्वचा असतेच. पण याप्रमाणें नेहमीच सूज कमी होते असें नाही. तर रोग विकोपास जाऊन भयंकर स्थिति होते व मस्तिष्कावरणदाहादि परिणाम होऊन मृत्यूहि कधी कधी येतो. घशांत रोग असल्यास श्वासावरोध होऊन एकाएकीं मृत्यू येतो. एकदां हा रोग झाला असताना अंगांत प्रतिबंधक शक्ति तर येत नाहीच. पण उलट त्याच रोग्यास पुन्हां हा रोग होण्याचा संभव अधिक असतो. क्षयरोग, विषमज्वर अशासारखें शक्ति क्षीण करणारे रोग झाल्या-नंतर त्यापासून होणारा दुष्परिणाम म्हणून हा रोग त्या रोग्यास होण्याचा संभव असतो. असें झालें असतां हा रोग भयंकर स्वरूपांत प्रगट होतो. एक महिन्याच्या आंतील मुलांना हा रोग होतो तोहि सौम्य प्रकारचा नसून प्राणघातकच असतो व त्याच्या संसर्गानें बाळंतिणीमध्ये प्रसू-तिज्वर नांवाचा भयंकर सांसारिक ज्वर उद्भवतो.

उपचार.—जेणेकरून रोग्याच्या हृदयकुण्डुसादि क्रियांस नीट उत्तेजन मिळेल व रोग्याची शक्ति रोगांतून मुक्त होईती टिकेल असे उपाय योजावयाचे असतात. मुबलक व वरचेवर दूध, मांसकपाय अशासारखी पौष्टिक पेंथे वरचेवर दिली पाहिजेत व बहुतेक रोग्यांना पोर्ट हे मद्य अगर ब्रांडी हे आल्कोहलयुक्त पेय दिले पाहिजे. लोहॉंचे क्लोराइड हे औषध ४० ग्रॅम तीन वेळां दिवसांतून देतात. या रोगाला किनाईन उपयोगी पडते. या रोगावर अँटिस्ट्रुप्स-कॉक्स जंतुघ्न लस १५ ते २० क्यूबिक सेंटिमिटर रोज एक दोनदां टोंचतात व ती बरीच उपयुक्त आहे. सुजेसाठीं वर व्हासेलीन लावतात अगर स्टार्चची भुक्ती टाकून शोषक कापसाच्या घड्या बांधून तो भाग झाकून टाकतात. सूज टणक असल्यास दोन तीन जागी थोडी चिरावी.

धासा—काठेवाड लाखापादर ठाण्यांतील निराळी खंडणी देणारी एक जहागीर. येथील जहागिरदार देसाई नांवाचा आहे. जहागिरीत एकच खेडे आहे.

धिनोधर—मुंबई कच्छच्या वायव्येकडील टेंकडी. हिच्या सर्वांत उंच असलेल्या शिखरावर घोरामनाथाचे १८२१ मध्ये बांधलेले एक देऊळ आहे. या टेंकडीवर घोरामनाथाने तप केले असे सांगतात. त्यानंतर त्याने टेंकडीखाली येऊन एक मठ स्थापिला. त्याच्या अनुयायांना कानफाटे म्हणतात. येथे भाद्रपद महिन्यांत तीन दिवस यात्रा भरते. मठांत त्याचे आणखी एक देऊळ असून तेथे गोकुळ-अष्टमीला व नवरात्रांत अन्नदान असते. [बॅम्बे ग्याझेट. पु. ५.]

धिलवान—पंजाबातील कपुरथळा संस्थानाची एक तहशील. क्षेत्रफळ ११० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४२८८९. हात १०३ खेडी असून जमीन सुपीक आहे.

धीमान—आठव्या शतकांतील बंगालच्या पाल राजघराण्याच्या कारकीर्दीत हा एक मोठा कारागीर होऊन गेला. त्यावेळी हा व याचा मुलगा विटपाल हे उत्तम चित्रकार, मूर्तिखोदक व ब्राह्मधातूचे पुतळे ओतणारे म्हणून प्रसिद्धीस आले होते; यांच्या परंपरेतील कांहीं वस्तु अद्यापि आढळतात असे म्हणतात. राजशाही येथील वरेंद्र रीचर्स सोसायटीहि या पितापुत्रांच्या परंपरागत कलेच्या शाखांचा हल्ली विशेष प्रकारें शोध करीत आहे. [हिस्टरी ऑफ फाइन आर्ट इन इंडिया.]

धुंड—पंजाब, काश्मीर व वायव्येकडील प्रांत यांतील एक जात. ह्या जातीची एकूण लोकसंख्या (१९११) ७१२३५ असून तीत ७१२२१ मुसलमान आहेत. रजपूत लोकांशी या लोकांचे बरेच साम्य असून हे पंच व मुजफराबाद येथे रहातात. हे मूळचे हिंदू असावेत. सध्या ते आपणाला आरवी लोकांचे वंशज म्हणवितात व कुरेशी वंशांतील आपण आहो असे म्हणतात. रावळपिंडी जिल्ह्यांतील मरी डोंगरांत हे लोक फार आहेत. यांचा मुख्य धंदा शेतीचा आहे. [सेन्सस रिपोर्ट १९११, पु. १४, २०.]

धुनिया—एक जात. यांना बहून नदक असेंहि म्हणतात. यांची एकूण लोकसंख्या (१९११) ७१२२६५ असून तीत मुसलमान ६८९६८७ व बाकीचे हिंदू आहेत. यांची मुख्य वस्ती संयुक्तप्रांत (४०४७३८), व्हाहार-ओरिसा (२०२२०८), बंगाल, सेन्ट्रल इंडिया एजन्सी, निजामचे राज्य, मध्यप्रांत व व्हाड इकडे आहे. यांचा मुख्य धंदा कापूस पिंजण्याचा आहे. [सेन्सस रिपोर्ट, १९११, पु. ३.]

धुव्री—आसाम, गोलपाडा जिल्ह्याचा पोटविभाग. क्षेत्रफळ २८६५ चौरस मैल. ह्या विभागांत गारोटेंकळांच्या व ब्रह्मपुत्रानदीच्या मधील कांहीं विभागांचा समावेश होतो. पाऊस ९४ ते १४० इंच पडतो. लोकसंख्या (१९११) ४४३२३८. धुव्री हे विभागाचे मुख्य गांव आहे. ते ब्रह्मपुत्रेच्या उजव्या तीरावर आहे. येथे तागाचा व्यापार फार चालतो. पुरामुळे गांवाला नेहमी धका बसतो. तांदूळ व ताग यांचे उत्पन्न जबर आहे. गौरिपूर इस्टेटांत गहू पेरतात. ७८० चौरस मैल जंगल राखून ठेवलेले आहे. धुव्री विभागाची ठाणी आहेत ती:—धुव्री, पूर्वद्वार, गोलकगंज, विलासीपाडा, दक्षिण सालमार मणिकारचर. मोठे गांव १ व खेडी १३१० आहेत.

धुमनर—मध्य हिंदुस्थान. इन्दूर संस्थानांतील एक संस्थान. फार पुरातनकालचे अवशेष येथे आहेत.

धुमाळ (दुमाळ)—ओरिसा व व्हाहार या प्रांतांत यांची मुख्य वस्ती आहे. सोनपूर राज्यांतच हे पुष्कळ सांपडतात. यांची लोकसंख्या (१९११) ६७०५२. हे मूळचे यदुपूर भागातील रहिवाशी पण आपला गवळ्यांशी संबंध जोडण्याच्या इच्छेने यांनी ही यदुपूरची गोष्ट बनविली असे रिस्ले म्हणतो. यांच्यांत उपवर्ग मुळीच नाहींत. विवाहाची चाल मात्र गुंतागुंतीची आहे. यांच्यांत तीन भाग आहेत. एक गोत्र, वर्ग व मिष्टी. जर कोणाचे गोत्र, वर्ग व मिष्टी तीन्ही सारखे असले तर तो विवाह निषिद्ध असतो. निदान एकांत तरी फरक पाहिजे. वर्गाची संख्या पुष्कळ आहे पण मिष्टी व गोत्रांची संख्या कमी आहे. कच्छप, उलूक, लिंब अशी यांची गोत्रे आहेत. वर्गाची नावे पुष्कळ प्रकारची आहेत. ती:—नाईक, प्रधान, कर्मा, अम्भयत, महाकुल इत्यादि. वर्ग-नांवावरून हे पूर्वी गांवांत निरनिराळे उद्योग व मजूरीची कामे करीत असत असे दिसते.

ऋतुस्नात होण्यापूर्वी लग्न न झाल्यास मुलीस पुढील शिक्षा करतात. तिला रांणांत नेऊन झाडास बांधतात, मग अशा स्थितीत कोणीहि जातवाल्याने तिला सोडवून बरावे. अशा वेळी मुलीचे लग्न म्हाताऱ्याबरोबर करून ही शिक्षा टाळतात. म्हाताऱ्याकडून दोन किंवा चार आणे हुंडा घेतात. लग्नानंतर म्हाताऱ्याने पाहिजे तर ती आपली बायको ह्याणून ठेवावी नाहीं तर ८ आणे देऊन काडी मोडून चावी काडी मोडल्यानंतर ती विधवा होते व तिचा पाट तरुणाशी लागतो. वराचा बाप मुलीची मागणी करतांना पोहे हातांत घेऊन

वधूच्या बापाकडे जातो आणि शेजाऱ्यासमोर त्यास झगतो, "मी ऐकलं आहे की, झाडास कळ्या फुटल्या आहेत व कांहीं उमलल्या आहेत. मी त्यांपैकी एक उमलेली कळी तोडू इच्छितो." त्यावर मुलीचा बाप झगतो "फूल फार कोमल आहे. चोहोबाजूनी समुद्राने घेरलं आहे, तुम्ही तें कसे तोडाल?" "मी डोंगे आणून तें तोडीन." "पुष्कळ अडचणी येतील, फूल कोमेजेल किंवा हारवेल आणि फूल असेपर्यंत त्याची होडी समुद्रांत सुरक्षित राहिल अशी भावना घेणे तुमच्याच्यान होईल काय?" "हो तसे करण्याची माझी इच्छा आहे म्हणूनच मी येथे आलों आहे." "बरं आहे मी तें फूल तुम्हांला दिलं." हुड्याचें ठराव प्रमाण आहे. विधवेनें प्रथम दिराबरोबर पाट लाविला पाहिजे. तो नसल्यास दुसऱ्याबरोबर लावावा. या दुसऱ्या माणसानें तिला १०-२० रुपये व जातीच्या मुल्यास ५ रुपये दिले पाहिजेत. तिच्या पाहिल्या नवऱ्याची मुलें तिच्या आईबापांकडे राहतात, नवीन बापाकडे जात नाहीत. घटस्फोट पंचाशतिसमोर होतो. यांचे उपाध्याय ब्राह्मण आहेत. यांचा डाकिणीवर फार विश्वास आहे.

हे प्रेत जाळतात किंवा पुरतात. ताग व हळद यांखेरीज सर्व धान्ये पेरतात. यांच्यांत व्यभिचार फार आहे. संस्थानिक लोक यांच्या मुली नाटकशाळा म्हणून ठेवितात. हे मंदबुद्धी आहेत.

धुरवई—मध्य हिंदुस्थान. बुंदेलखंड एजन्सीतील एक लहानसे संस्थान. हे हस्तभैया जहागिरीकडे आहे. क्षेत्रफळ १५ चौरस मैल. संस्थानांत एकंदर ९ गांवें आहेत. हे सनदी संस्थान आहे. उत्तरेस व दक्षिणेस झांशी जिल्हा; पूर्वेस तोरी-फत्तेपूर संस्थान व पश्चिमेस विजना. संस्थानची लोकसंख्या (१९११) १५३०. येथील जहागिरदार ओरच्छा घराण्यांतील बुंदेला रजपूत आहे. दिवाण बुधसिंग ह्यास १८२३ साली संस्थानची सनद देण्यांत आली. एकाच घरांतील नातेवाईकांनी जहागिरीची वेगळी वेगळी विभागणी केली आहे. संस्थानचें उत्पन्न ८००० रु. आहे.

धुराडें—बॉयलरमध्ये जळलेल्या कोळशाचा धूर उंच हवेत सोडून द्यावा लागतो कारण तो मनुष्याच्या जीविताला अपायकारक असतो. यामुळे धुराड्याची उंची ठिकठिकाणच्या म्युनिसिपालिटीच्या कायद्यावर अवलंबून असते. जवळपास टेंकडी असल्यास व वाऱ्याचे प्रवाह ज्याप्रमाणें वाहत असतील त्याप्रमाणें धुराडें उंच बांधावें लागतें. याशिवाय धुराड्याचा उपयोग आहे तो हा की याच्यामुळे कोळसे पेटण्यास मदत होते. धुराड्यांत उष्ण धूर गेला की, तो हलका असल्यामुळे वरवर जाऊ लागतो व त्यामुळे त्याच्या जागी दुसरी ताजी हवा बॉयलरमधील भट्टीत घुसते व कोळसा चांगला जळतो. धुराड्यांत हवा जाण्यास बॉयलरच्या भट्टीच्या दरवाज्यापासून किंवा जाळीतूनच रस्ता असतो. धुराडें बांधतांना तें जेमतेम बेताबातांचे बांधण्यापेक्षा चांगले अघळपघळ भोंठ बांधावें म्हणजे सर्व बॉय-

लर एकदम चालू ठेऊन जास्तीत जास्त कोळसा जाळण्याची वेळ आली तर अडचण पडत नाही. इतर वेळी कमी कोळसा जाळवण्याचा असेल तेव्हां ड्राफ्ट बंद करून वायूचा झोत नियमित करता येतो. धुराडें आंतून सारख्या व्यासाचें बांधावें किंवा खाली कमी व्यास ठेऊन वर जरा जास्त ठेवावें. आंतल्या बाजूनें अदाह्य विटांचें भस्तर सरासरी निम्म्या उंचीपर्यंत किंवा $\frac{2}{3}$ उंचीपर्यंत द्यावें. यामध्ये व बाहेरच्या धुराड्यामध्ये हवा राहण्यासाठी थोडी मोकळी जागा ठेवावी म्हणजे धुराचा व वाफेचा परिणाम चुन्याच्या बांधकामावर होत नाही.

धुलखेड—इंदीच्या उत्तरेस १५ मैलांवर भीमेच्या कांठी हे एक खेडें आहे. हे हिंदूंचें पवित्र स्थान आहे. या ठिकाणी दक्षाचा यज्ञ झाला होता अशी कथा सांगतात. गांवांत अजूनहि त्याची बरीच राख दाखविण्यांत येते व तेथें मोठमोठी हाडें सांपडली आहेत. या ठिकाणी शंकरांचे एक देऊळ असून त्यांत एक शिलालेख आहे. [विजापुर ग्याझेट.]

धुंसर—संयुक्तप्रांत व पंजाबांतल एक जात. लोकसंख्या (१९११) ३६८१. यांना भार्गव असेंहि म्हणतात. ते मुख्यतः कारकून व व्यापारी आहेत. त्यांचा सामाजिक दर्जा ब्राह्मण व वाणी यांच्या मधला आहे. परंतु ब्राह्मणांच्या बरोबरीला येण्याकरितां ते प्रयत्न करीत आहेत. ते आपले पूर्वज मोठमोठ्या हिंदु राजांचे पुरोहित होते असें सांगतात व कांहीं ठिकाणी धुसर हा एक वाण्याचा वर्ग आहे असें मानितात. तेव्हां व त्यांच्या विवाहपद्धतीवरून ते ब्राह्मण नाहींत असें त्यांच्या दृष्टीस्पत्तीस येतें. ते मौजिवंधन लमाच्या वेळेस करतात. ही चाल तिकडे कायस्थ, कांहीं वैश्य व खत्री या लोकांमध्येच प्रचलित आहे. [सेन्सस रिपोर्ट, १९११; रोझ-ग्लॉसरी; क्रूमस-ट्राइब्युन.]

धुळप—धुळप यांचे मूळवें उपनांव मोरे, हे मूळ उत्तर हिंदुस्थानांतील रहिवासी. ह्या घराण्यांतील परसोजी बाजी व जयाजी बाजी या उभयतां वंधूनी सहाद्रीच्या पूर्वेस कृष्ण व वारणा या दोन नद्यांच्या मध्ये जावळी व त्याच्या सभोवतालचा मुलूख काबीज करून, जावळी हे आपल्या राहण्याचें ठिकाण केलें. परसोजीस पांच पुत्र झाले. (१) हणमंतराव, (२) बागराव, (३) कमलराव, (४) सुर्याजीराव व (५) चंद्रराव. जयाजी हा निपुत्रिक होता. शिवाजीच्या कारकीर्दीत चंद्रराव, सुर्याजीराव व हणमंतराव ह्या त्रिवर्गाचा शेवट झाला, नंतर हणमंतराव याचे मुलगे खेमाजी व चायाजी; बागराव याचा प्रतापजी; सुर्याजीराव याचा दादाजी; व चंद्रराव याचा बाळाजी येणेंप्रमाणें मोरे घराण्यांतील मंडळी स्वसंरक्षणार्थ विजापूरच्या बादशहाच्या आश्रयास जाऊन राहिली. वरील सहा जणांनी विजापूरकरांच्या वतीनें समशेर गाजविल्यामुळे, बादशहानें खुप होऊन 'धुळप' असा बहुमानाचा किताब दिला, अशी माहिती मिळते. विजापूरकर व शिवाजी यांच्या झटापटीत या मोऱ्यांपैकी-धुळपांपैकी बरीच मंडळी कामास

येऊन, शेवटी छत्रपतींच्या धाकानें अवशिष्ट मंडळी वाट फुटेल तेंच जाऊन राहिली (हणमंतराव व चंद्रराव यांचे वंशज धवडे बंदर्रां, बागराव यांचे दुदुशी दुदगांवां, सूर्याजीराव यांचे वसईस व कमळराव यांचे बीरवाडीस गेले). ह्या घराण्याचा यापुढील पाऊणशें वर्षांचा इतिहास उपलब्ध नाही. इ. स. १७५६ मध्ये तुळाजी भांग्रे यास कैद केल्यानंतर पेशव्यांनी विजयदुर्ग येथें आपल्या प्रत्यक्ष अधिकाराखाली आरमाराचें मुख्य ठिकाण करून त्यास सुभा आरमार अशी संज्ञा दिली. या आरमारावर मुख्य अधिकारी एक असून त्यास सुभेदार निसबत सुभा आरमार असें म्हणत. इ. स. १७६४ मध्ये हणमंतराव मोरे यांचे वंशज आनंदराव धुळप या दर्यायुद्धांत नाणवलेल्या गृहस्थाकडे मराठ्यांच्या आरमाराचें आधिपत्य आले. इ. स. १७९४ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ ३० वर्षे आनंदराव हाच सुभ्याचा प्रामुख्येकरून कारभार आटपित असे (आनंदरावाची हकीकत ज्ञानकोशविभाग ७ यांत त्याच्या नांवाखाली पृ. १५३ वर पहा). आनंदरावाप्रमाणेच हरबाजीराव, जानोजीराव इत्यादि धुळप मंडळींनी आरमाराची उत्कृष्ट कामगारी करून पेशव्यांकडून वेळोवेळी बक्षिसां हि मिळविली. इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाई नष्ट झाल्यानंतर त्याच्या वंशजांस इंग्रजांनी ' पोलिटिकल पेन्शन ' करून दिले. श्री० कृष्णराव रघुनाथराव ऊर्फ बाबासाहेब या घराण्याचे विद्यमान वंशज हल्ली विजयदुर्ग येथें राहतात. विजयदुर्ग येथील किष्ना, गोदी, वगैरे स्थले प्रेक्षणीय आहेत. थोरले माधवराव पेशवे यांनी स. १७७४ त जानोजी धुळप यास दक्षिणेंत स्वारीस पाठविलें होतें. इ. स. १७७५ मध्ये मदीच्या पैलतीरी हरिपंत फडके व दादासाहेब यांचे युद्ध झाल्यावर पेशव्यांनी जानराव धुळप यांस सांगितलें की दादासाहेब भुरतेकडून जाहाजांतून जलमार्गे एखादेंकडे जातील, याची बातमी व बंदोबस्त ठेवून, प्रसर्गां त्यांशां गांठ घालून हस्तगत करून घेणें. ले. प्र.एन वगैरे इंग्रजांशी झालेल्या दर्यायुद्धांत (१७८३ एप्रिल) धुळपांनी फार पराक्रम केला. त्याबद्दल पेशव्यांनी त्यांस बक्षिसें दिलीं [भा.इ. मं. अहवा. १८३३; लो.—हिस्टरी ऑफ धि नेव्ही; स्टेट पेपर्स बाँबे.]

धुळे, ता. लु. का.—मुंबई इलाखा. पश्चिम खानदेश जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ७६० चौ. मैल. तालुक्यांत दोन शहरे व १५१ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) १२९१४७. या तालुक्यांतून पांजरा व वीरी या नद्या वाहतात. टेंकड्याहि पुष्कळ आहेत. हवा पावसाळ्याखेरीज आरोग्यकारक आहे. दक्षिण भागांत पाण्याची टंचाई भासते. जमीन तांबडी व कांहीं ठिकाणी काळी आहे. पाऊस २२ इंच पडतो. गां व.—हा गांव चाळिसगांवच्या उत्तरेस ३५ मैल असून पश्चिम खानदेश जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें आहे. लोकसंख्या २८ हजारोंवर आहे. जुने व नवे धुळे असे गांवाचें दोन भाग आहेत. स. १८७२ च्या महापुरामुळे पुष्कळ घरे वाहून गेलीं व मालमत्तेची व जिवाची नुकसानी झाली. प्रथम हें एक खेडें

असून निजामशाहीतील लळिंग तालुक्यांत मोडत असे, त्यावेळी लळिंग हें दौलताबाद जिल्ह्यांत होतें. लळिंगचा किष्ना येथून ६ मैलांवर आहे. हा किष्ना गवळी राजानें (कोणाच्या मते फारुकी राजानें) बांधला असावा. धुळ्याची गढी देखील त्यावेळची असावी. मोगल, निजाम व (१७९५ सालीं) मराठ्यांनी हें गांव घेतलें. स. १८०३ मध्ये हें गांव अगदी ओस पडलें. पेशव्यांनी लळिंग व सोनगीर हे परगणे ज्यास इनाम दिले होते त्या बाळाजी वळवंतानें हा गांव पुन्हां वसविला. व ह्याबद्दल त्यास विचूरकराकडून हि इनाम मिळालें. स. १८१९ मध्ये गांवाची भरभराट व्हावी म्हणून कॅप्टन ब्रिगनने घरे बांधण्याकरितां जमिनी भाडें न घेतां दिल्या. येथें कापसाचा व्यापार सुरू झाल्यापासून गांवाची झपाट्याने भरभराट झाली. १८७२ पासून अलाहाबाद, बनारस व लखनौकडून मुसुलमान लोक येथें येऊन वस्ती करून राहिले आहेत. मोमीन अथवा जुलाही हे लोक अस्तल मुसुलमान आहेत. हे लोक उत्तम साह्या व लुगडां विणतात. १८७३ सालीं हिंदी पायदळाची तुकडी येथून काढून घेण्यांत आली. येथें दर मंगळवारी मोठा बाजार भरतो. १८६२ सालीं येथें म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली हल्ली येथें सरकी काढण्याचे व कापूस दाबण्याचे कारखाने १५-२० असून कापडाच्या गिरणीचें बांधकाम चालू (१९२५) आहे. गांवाची वस्ती सोंगड्याच्या पटाप्रमाणे सुबक आहे. गांवांतून मुंबई-आग्रा ही सडक गेली आहे. मोंगलाई व देवपुर हीं दोन खेडी धुळ्यांत सामील झाली आहेत. गांवास पांझरा नदी आहे. येथें सरकारी दारू गाळण्याची एक गिरणी आहे. गांवास पांझरा नदीचे पाट असल्याने वागाईती बरीच आहे. जवळच नकार्णें व डेडरगांव असे दोन तलाव आहेत. जिल्ह्याच्या सर्व कचेऱ्या, दवाखाने, हायस्कूल, मराठी ट्रेनिंग स्कूल, इंडस्ट्रिअल स्कूल वगैरे संस्था धुळे येथें आहेत. देवपुरांत लष्करी तळ पडण्याचें ठिकाण असून तेथें अबुलहसन (१६२९) याचा तळ पडला होता. तसेच वसईकडील मोहिमेंत खंडोजी साणकरानें वाडें वगैरे भाग काबीज केला तेव्हां बाजीराव पेशवे याचा मुकाम येथेंच होता. जवळच असलेलें देवीचें देऊळ फार जुने आहे. धुळ्याच्या पूर्वेस अंबोडे येथें खंडोबाचें, दक्षिणेस शिरूड येथें देवीचें, धाडरें येथें महादेवाचें, उत्तरेस नंदाळें येथें महादेवाचें अर्शा हेमाडपंती जुनी देवळे आहेत. विचूर-बुद्रुक येथें एक हेमाडपंती विहीर आहे. [षादशाहनामा; खानदेश ग्याझे.]

धूप—पुष्कळ वर्षांपासून अफिकेंतून किंवा अरबस्तानांतून हिंदुस्थानांत ऊद (धूप) येत आहे. ऊद, धूप वगैरे सुगंधी पदार्थांची मुसुलमानांना माहिती होती उदाचा हिंदुस्थानांत वराच व्यापार चालतो. धूप वास्तविक हिंदुस्थानांतील नसून परदेशांतील आहे.

गुगुळाच्या झाडापासून धूप निघतो. नेपाळ व सिकीम-मधील हें झाड उंच असून पूर्व हिमालयांतील खोऱ्यांत ३०००

फूट उंचीच्या प्रदेशांत होतें. या झाडापासून काळसर व तांबूस रंगाची ठिसूळ अशी राळ निघते. ही राळ लेपचास लोक धूप म्हणून जाळतात. चढाच्या पेटघांनां याच्या लांकडाची मागणी असल्यामुळें हें झाड अळाकडे दुर्मिळ झालें आहे. हें लांकूड वाकत नाहीं परंतु फार लवकर कुजतें. सालवृक्षापासूनहि धूप निघतो (साल पहा). १९०६-०७ साली धूपाची आयात ३२५८२ हंड्रेडेट (कि. ४१२०८२ रु.) असून, निर्यात ६४०५४० हंड्रेडेट होती.

धूमकेतु—एक आकाशस्थ ज्योति. याची माहिती फार प्राचीन काळापासून लोकांनां दिसते. ब्राह्म मिहिरानें ६२ श्लोकांचा एक सर्वध अध्याय (ब्र. सं. ११) धूमकेतुकडे खर्च केला आहे. इ. स. च्या आरंभापासून आजपर्यंत ५०० वर धूमकेतु नुसत्या डोळ्यांनीं दिसल्याचे उल्लेख सांपडतात. मोठमोठीं अरिष्टं आलीं त्यावेळीं धूमकेतु आकाशांत दिसले असें आढळून येतें. तेव्हा धूमकेतूच्या आगमनांनं लोकांस भीति वाटणें साहजिक आहे. पण हलें व न्यूटन यांच्या वेळेपासून यांची नियमबद्धता सिद्ध झाली. नुसत्या डोळ्यांनीं दिसणाऱ्या धूमकेतूचे तीन भाग असतात. त्यांत सामान्य तारांप्रमाणें लहान मोठीं तारा दिसते. तिच्याभोवतीं धुरासारखी लहानशी शेंडी असते; तिला शिखा म्हणतात. आणि पतःकेसारखें एक मोठें शेंपूट असतें; त्यास केतु अथवा पुच्छ म्हणतात. केतु शब्दाचा मूळचा अर्थ पताका असा आहे. तारा आणि शिखा या दोहींमिळून धूमकेतूचा अग्रभाग होतो (याला इंग्लिश भाषेंत केतूचें डोकें म्हणतात). तीन भाग स्पष्टपणें परस्परांपासून निरनिराळे दिसत नाहींत. त्यांत शिखा कोठें संपली आणि केतु कोठें लागला हें तर बऱ्याच प्रसंगीं समजत नाहीं. कोणी पुच्छालाच शिखा (शेंडी) म्हणतात व त्यामुळेंच धूमकेतूला शेंडेनक्षत्र असें नांव पडलें आहे. तथापि सर्वच धूमकेतूंनां पुच्छ असतें असें नाहीं. म्हणून तारा, शिखा आणि केतु असे तीन भाग मानावे हें बरें. धूमकेतु याबद्दल केतु, शिखी (शिखा ज्याला आहे तो) अशाहि संज्ञा योजितात. धूमकेतूचा वाचक इंग्रजी शब्द कॉमेट (याचा अर्थ शिखी) असा आहे. धूमकेतूचें पुच्छ नेहमीं तारेच्या ज्या बाजूस सूर्य असतो तिच्या उलट बाजूस असतें. तें शेवटाकडे रुंद व अस्पष्ट होत गेलेलें असतें. कांहीं धूमकेतूंनां दोन तीन पुच्छें असतात. वस्तुतः त्या एकाच पुच्छाच्या निरनिराळ्या शाखा असतात. त्या सन १७४४ च्या केतूला ६ पुच्छें होती. एकाहून जास्त पुच्छें असतात तेव्हां कधीं कधीं तीं मुख्य पुच्छास फांया फुटल्याप्रमाणें दिसतात. सन १८२३ च्या केतूला दोन पुच्छें होती, त्यांत एक नियमाप्रमाणें सूर्याच्या उलट बाजूस होतें परंतु दुसरें बहुतेक सूर्याकडे होतें.

नुसत्या डोळ्यांनीं थोडेच धूमकेतु दिसतात. दुर्बिणींतून फार दिसतात; ते लहान असतात. त्यांचें स्वरूप निरनिराळें

असतें कधीं त्यांत तारा नसते; कधीं पुच्छ नसतें. कधीं पुच्छ आणि शिखा हीं वेगळीं ओळखूं येत नाहींत. तथापि सर्व प्रकारच्या धूमकेतूंचीं जातें एकच आहे. नुसत्या डोळ्यांनीं दिसणाऱ्या केतूंचा दृश्य व वास्तविक आकार विलक्षण असतो. तो सर्वांचा सारखा नसतो. त्यांच्या अग्रभागाचा व्यास एक दोन लक्ष मैल असतो. कांहीं तर सूर्यापेक्षाहि मोठे असतात. त्यांचें पुच्छ लक्षावाधि मैल असतें. इ. स. १८११ च्या केतूचें पुच्छ ११ कोटी मैल होतें ! धूमकेतूची घनता फारच थोडी असते. यामुळें हे ग्रहाजवळून गेले असतां ह्यांचे आकार व मार्ग बदलतात. ह्यांचे पुच्छ पारदर्शक असतें. त्यांची जाडी कधीं कधीं ५० हजार मैल असते, तरी त्यांतून पलीकडचीं नक्षत्रें दिसतात. धूमकेतूंच्या कक्षा तीन प्रकारच्या असतात. कांहींच्या दीर्घवर्तुळाकार असतात. परंतु ग्रहांच्या कक्षा वर्तुलप्राय असतात, म्हणजे त्यांची केंद्रच्युति थोडी असते, तथा केतुकक्षा नसतात. त्या अतिदीर्घवर्तुळ असतात. त्यांची च्युति फार असते. अशा प्रकारची कक्षा ही आवृत्त होय. म्हणजे ती अतिदीर्घवर्तुळ असली तरी तिच्या दोन्ही शाखा दोन्ही टोंकांकडे मिळालेल्या असतात. कक्षेच्या क्षेत्राभोवतीं त्या शाखांचें आवरण झालेलें असतें. कांहीं धूमकेतूंच्या कक्षा अन्वस्त किंवा अपास्त अशा जातीच्या अनावृत्त असतात. त्याच्या दोन शाखा सूर्याच्या एका बाजूस मात्र मिळालेल्या असतात; दुसऱ्या अंगास फांकत जातात. यामुळें त्यांचें मधल्या क्षेत्राभोवतीं आवरण होत नाहीं. अन्वस्ताच्या शाखा ज्या अंगां मिळतात त्या अंगां ते आणि अतिदीर्घवर्तुळ यांत फारसा भेद दिसत नाहीं. अपास्ताच्या शाखा फार फांकत जातात.

ज्या धूमकेतूंच्या कक्षा अतिदीर्घवर्तुळ असतात, ते नेहमीं सूर्याभोवतीं फिरतात. एकदां सूर्याच्या फार जवळ येतात व तेथून परतल्यावर फार लांब जातात. परंतु कालांतरानें पुन्हां सूर्याजवळ येतात. जे धूमकेतु सूर्याच्या आकर्षणांत सांपडल्यावर त्यांच्या कक्षा अन्वस्त होतात ते एकदां सूर्याजवळून गेल्यावर पुन्हां परत येत नाहींत. तथापि अशा धूमकेतूंच्या गतीस थोडासा उपाधि झाला, तर त्यांच्या कक्षा अतिदीर्घवर्तुळ होण्याचा संभव असतो आणि एखाद्या वेळीं सूर्याच्या तडाक्यांत सांपडून त्याकडे आलेले अपास्त कक्षांचे धूमकेतु एकदां सूर्यदर्शन घेऊन गेल्यावर पुन्हां त्यांच्या आटोप्यांत येण्याचा संभव मुळींच नसतो.

धूमकेतु हे मुळचे आपल्या सूर्यामालेंतले आहेत कीं सूर्यामालेच्या भोवतीं जो अनंत तारकाप्रदेश पसरलेला आहे त्यांतून आलेले आहेत व त्यांची उत्पत्ति कशी झालेली आहे ह्याविषयी सिद्धांत अद्यापि ठरले नाहींत. सांप्रत याविषयी असें मत आहे:—विश्वाच्या एषपार प्रदेशांत तेजोमेघ पसरलेले आहेत; त्यांस गति आहे व आपला सूर्यहि ग्रहमालेसहवर्तमान आकाशांत कोणीकडे तरी वेगानें चालला आहे. यामुळें त्या तेजोमेघद्रव्याचे अंश अनादि कालापासून

एकेक आपल्या सूर्याच्या आकर्षणाने त्याजकडे येत आहेत. हे धूमकेतूच होत. दुसरे एक मत असे आहे की, अशनीच्या द्रव्याचे धूमकेतू बनले आहेत, किंवा ते अशनिसंघात्मकच आहेत; आणि ते आकाशांत सर्वत्र पसरलेले आहेत व कधी कधी सूर्याच्या आकर्षणांत सांपडतात. सूर्याभोवती ग्रह नसते तर त्याच्या आकर्षणांत सांपडलेले धूमकेतू अन्वस्तकक्षेने त्याभोवती फिरून परत गेले असते व पुन्हा आले नसते. किंवा एकदां आले तसे कदाचित् कोटशतके वर्षांनी पुन्हा आले असते. परंतु ग्रहांच्या उपाधीमुळे त्यांच्या गती कम-जास्त होतात. पुनर्गमनाला सर्वांत जास्त काल लागणारा धूमकेतू हॅलेचा होय. याला ७६ वर्षे लागतात; तर सर्वांत कमी वेळ घेणारा धूमकेतू एन्केचा असून तो तीन साडेतीन वर्षांनी पुन्हा येत असतो. हॅलेच्या खालोखाल ओलबर्स व पॉन्स धूमकेतू होत. यांना अनुक्रमे ७३ व ७२ वर्षे लागतात. यानंतर दीर्घकालिन धूमकेतू टटलचा आहे. याला सुमारे १३॥॥ वर्षे लागतात. [दीक्षित-ज्योतिर्विलास.]

धृष्टद्युम्न-पुरुकुलोत्पन्न अजमीढवंशीय पांचाल राजा दुपद याचा पुत्र. याचा जन्म अमिकुंडांतून (द्रोणाचार्यास मारण्याकरिता) झाला. हा धनुर्विद्येत द्रोणाचार्यांचाच शिष्य होता. भारतीययुद्धारंभी (भीष्मपर्वी) कृष्णाच्या सल्ल्याने हा पांडवांचा सेनापति झाला होता. हा द्रौपदीचा भाऊ म्हणजे पांडवांचा मेव्हण होता. अश्वत्थामा मरण पावला असे ऐकून द्रोणाचार्यांनी आपली शस्त्रांघ्रि भूमिावर ठेविली व योगसाधनेने प्राणोत्क्रमण करीत असतां धृष्टद्युम्नाने जाऊन त्याचा शिरच्छेद केला. पुढे युद्धाच्या अठराव्या दिवशी हा शिविरांत निद्रित असतां अश्वत्थाम्याने याचा शिरच्छेद केला (' दुपद ' व ' द्रोणाचार्य ' पहा).

धेड—गुजराथ, राजपुताना, काठेवाड व कच्छ या प्रांतांत मुख्यतः हे लोक आहेत. लोकसंख्या (१९११) ११८५१८. यांत महार जातीचा समावेश होत नाही; ते स्वतंत्र धरले आहेत. धेड हे आपण क्षत्रिय कुलांतील आहेत असे म्हणतात. परंतु कराचीकडील धेड आह्मी रजपूत आहेत असे सांगतात. महारमांगांप्रमाणेच या लोकांचा समाज मूळच्या अनार्य जातीचा असावा. हे इतर जातींतील लोक आपल्या जातींत घेतात. जाडे भरडे कापड विणणे व ओझीं वहाणे हे त्यांचे मूळचे धंदे होते. कधी कधी हे वाटाड्यांचा धंदा करीत. यांचे चवदा पोटवर्ग असून एका पोटभांगांतील लोक दुसऱ्या पोटभागांतील लोकांशी विवाहसंबंध करीत नाहीत. यांची पष्कळ कुळे असून मातंग कुळांतील लोक सर्वांत श्रेष्ठ समजले जातात. विवाह बहुधा प्रौढपणी होतात. लग्नापूर्वी २३ वर्षे मागणी घालून वर निश्चित ठरवितात. वर हा वधूच्या घरी लग्नास जातो तेव्हां त्याचे आईबाप त्याच्या बरोबर नसतात. मित्रमंडळीने लग्न लावावयाचे असते. लग्नविधि गारुड्यांच्या विधीप्रमाणे व गारुड्यांकडून होतात. वधूवराना दिव्याभोवती प्रदक्षिणा करणे हा मुख्य विधि होय. पुनर्वि-

वाहाची चाल यांच्यांत रूढ आहे. विधवेस धाकट्या दिराशीही लग्न लाविता येते. हे लोक मांसाहारी असून मेलेल्या गाई-म्हशींचेही मांस हे खातात. काळी, पारधी, भंगी या लोकांच्या हातचे अन्न खात नाहीत. तरी हे मुसुलमान हजामांखेरीज सर्व मुसुलमानांच्या हातचे अन्न स्वीकारतात. यांच्या देवता मुख्यत्वेकरून गणपति, माता, मादति व नरसिंह ह्या असून यांचे उपाध्ये गारूड (गारूडी ?) असतात. कच्छांतील मघवाल नांवाचे ब्राह्मण या लोकांच्या हातचे जेवण जेवतात व कधी कधी त्यांच्याशी विवाहसंबंधही जोडतात. सुरत जिल्ह्यांत या लोकांची मोठी ज्ञातिपंचायत आहे. घटस्फोटाबद्दल व एखाद्या स्त्राला पळवून नेण्याबद्दल ५१ रुपये दंड केला जातो. इतर अपराधाबद्दल २५ रुपयेपर्यंत दंड केला जातो. इतरत्र असलेल्या सर्व पंचायतींचा एकमेकांशी संबंध असून एका पंचायतीचा निकाल सर्व पंचायतींना मान्य करावा लागतो. अहमदाबादमधील धेडांची अशीच एक मध्यवर्ती पंचायत आहे. कच्छप्रांतांतील धेडांमध्ये खास पंचायती नाहीत, म्हणून तंटयाचा निकाल दोन्ही पक्षांचे सारखे प्रतिनिधी नेमून दिला जातो. माहेथी, मारवाडी व कच्छांतील गोरजा मघवाल लोकांना सरकारला कांहीं दंड व दंडाच्या उत्पन्नाचा कांहीं भाग द्यावा लागतो. काठेवाड व सिंधु प्रांतांतहि पंचायती आहेत. [मुंबई से. रि. १९११].

गुजराथेतील डोंगराळ प्रदेशांतील धरद लोक व दक्षिण कानडा प्रांतांतील दाएद लोक यांचे व धेडांचे पुष्कळ बाव-तांत साम्य दिसून येते. राजपुतान्यांतील धेड आपल्या-विषयी असे सांगतात की, आपण मूळचे क्षत्रिय असून पर-शुरामाने क्षत्रियांचा जो निःपात केला तो चुकविण्यासाठी, आह्मी कनिष्ठ वर्गातील आहोत असे त्याला सांगितले व त्यामुळे कनिष्ठ वर्गांत मिसळलो गेलो. त्यांच्यांत असलेल्या चावड, चासिया, चोहान वगैरे उपनांवावरून ते अंशतः रज-पूत बीजाचे असावेत असे दिसते.

गुजराथी धेड.—गुजराथेंत मारवाडांतून आलेले कांहीं मारवाडी अगर मारुधेड व कोंकण आणि दक्षिणेंतून आलेले कांहीं महार धेड आहेत. धेडांत उपनांवावरून पडणाऱ्या पोटवर्गांशिवाय इतरहि पुष्कळ पोटवर्ग आहेत. अगदी प्राचीन पोटवर्ग म्हटले म्हणजे चासिया आणि कुसिया हे होत. यांच्यांत माहशियायकरून आणखी दहा पोटवर्ग असून त्यांना धंदावरून अगर स्थलांवरून निरनिराळी नांवे पडली आहेत. मारवाडी धेड इतर सर्व वर्गांशी रोटीव्यव-हार करीत नाहीत व गुजर धेड फक्त महार धेडांशी रोटी-व्यवहार करीत नाहीत. मारवाडी आणि सुरती धेडांना एक प्रकारचा विशेष मान असतो. मारवाडी धेड इतरांशी न मिस-ळतां उंट हांकण्याचे काम करून पोट भरतात. सुरती धेड हे पार्शी व युरोपियन लोकांशी शरीरसंबंध केल्यामुळे दिवसे-दिवस गोरे होत चालले आहेत (बॉम्बे ग्याझ. पु. ९. भा. १. पृ. ३३९). ते युरोपियन आणि पार्शी लोकांच्या घरी

आचाऱ्याचें, चपऱ्याऱ्याचें व मोत्तदाराचें काम करतात. कांहीं घेड ख्रिया सुस्वरूप व देखण्या असतात. घेडांची भाषा अशुद्ध गुजराथी आहे. घेड हलकों घाऱ्ये, मांस (आपोआप मेलेल्या जनावरांचें मांसहि) खातात. ते अफू खातात व दारू पितात. यांचा पोपाख अगदीं भिकार असतो. सुखवस्तु घेड लोकांचा पोपाख चांगला असतो. ख्रिया गळ्यांत “ किडिया ” म्हणजे कांचेच्या मण्यांच्या माळा घालतात, नाकांत कांचेच्या म्होरण्या घालतात, व हातांत हस्तिदंती वांगड्या व पायांत चांदीचे व्रळे घालतात. अहमदाबाद व खेडा या जिल्ह्यांतील घेड लोक खासगी नोकर आहेत. त्यांना चांभारांपेक्षा अधिक मान असून मेलेलीं जनावरें ओढून नेण्याशिवाय कोणतींहि इतर हलकों कामें ते करीत नाहींत. पूर्वीं ते कापूस पिंजून खादी विणीत असत व सरकारी खजिन्याची ने आण करीत. परंतु सांप्रत गिरण्यांमुळे त्यांचा खादीचा धेंडा बसरा व ते मजुरी करू लागले.

गुजराथेंत जमीनदारी किंवा शेतकरी आणि घेड कुटुंब यांतील संबंध धनी आणि गुलाम यांसारखा असतो. जमीनदार मेल्यावर त्याच्या जमिनीबरोबर त्याच्या घेडांचीहि वांटणी होते. कुणबी व घेड लोक लेव आणि देव या दोघां भावांचे वंशज आहेत अशी दंतकथा आहे. घेड लोक फार उद्धट असतात. उत्तर गुजराथेंत भंगी लोकांपेक्षा घेडांविषयी फार तिटकारा आहे. तिकडे पूर्वीं शुक्रण्यासाठी घेडांना गळ्यांत मडकी बांधावी लागत व आपली रस्त्यांत उमटलेलीं पावळे पुसून टाकण्यासाठी हातांत झाडाच्या डहाळ्या न्याव्या लागत.

रस्ते झाडणें वगैरे कामें घेडच करतात. याबद्दल त्यांना इनामी जमीन असून मोठमोठ्या शहरांतून घेड लोक शौचकूप झाडण्याचेंहि काम करतात. बहुतेक घेड लोक बीजमागीं कवीरपंथी व रामानंदी असून, कांहीं हरिवावाचे अनुयायी व स्वामीनारायणपंथी आहेत. त्यांची कुलदेवते नाहींत. त्यांची देवळे गांवाबाहेर असतात. शकून, जारणमारण व चेद्रक यांवर त्यांचा विश्वास आहे. घेड लोक आपले उपाध्याय जे गारुड त्यांना अत्यंत मान देतात. त्यांच्यांत खिमो व शिवो हे साधू होऊन गेले. मुलाचें नांव पांचव्या दिवशीं ठेवतात. घेड लोक अलीकडे शिक्षण संपादन करू लागले आहेत. या गुजराथी घेडांप्रमाणेंच इतर भागांतील घेडांची बहुतेक स्थिति आहे व हल्लीं हे झपाट्यानें सुधारत आहेत. [वांबे ग्याझेडियर पु. ९ भा. १; सेन्सस ऑफ इंडिया, १९११, पु. ७; अलोनी-लगाविधि व सोहळे.]

धेंडा—नवरीमुलगी वराच्या घरी (वरात) निघाली म्हणजे त्यावेळीं धेंडा नाचवितात. एक माणूस नवरानवरीस आपल्या दोन्ही खांद्यांवर घेऊन नाचतो व देवाचें गाणें म्हणतो. त्यावेळीं मंगलवाद्येहि वाजतात. ‘ टाळ गेला मांदळ गेला माझा धेंडा नाचूं द्या ’ अशा पालुपदाचीं गाणीं म्हणतात. हा एक कुलाचार असून कांहीं खेडेगांवांत ब्राह्मणांपा-

सून खालच्या जातींपर्यंत तो पाळण्यांत येतो. मात्र वधूवर लहान वयाचीं असावयास पाहिजेत. पूर्वीप्रमाणें वधुवरें अल्पवयी नसल्यामुळे सांप्रत हा विधि सर्रास आढळत नसून कमी होत आहे. धेंडा हा शब्द मूळचा अरबी आहे.

धेनकानाल संस्थान—ओरिसामधील एक मान्डलिक संस्थान. क्षेत्रफळ १४६३ चौरस मैल. यांत २ शहरें व ८६० खेडी आहेत. उत्तरेस पाल लहारा व केओन बहार संस्थानें. पूर्वेस कटक जिल्हा व अथगड संस्थान. दक्षिणेस अथगड, तिगिरीया व हिन्दोल आणि पश्चिमेस आन्गूर जिल्हा, तालचर व पाललहारा हीं संस्थानें. धेनका ह्या मूळ नांवावरून हें नांव आलें असावेसे वाटतें. या धेनकास खुर्दा घराण्यांतील पुरुषार्णें एका नाल्यांत मारून राज्य स्थापलें. हें १७ व्या शतकांत अस्तित्वांत आलें. या घराण्यांतील त्रिलोचन महेन्द्र बहादूरच्या कारकीर्दींत (१७५६-९८) ह्यांत आणखी बराच भाग मिळविण्यांत आला. भगीरथ महेन्द्र हा फार चांगला राजा होऊन गेला. त्याला १८६९ सालीं ‘ महाराजा ’ ही पदवी देण्यांत आली. ओरिसाच्या मांडलिक संस्थानांत धेनकानालचा तिसरा नंबर लागतो. या संस्थानचें उत्पन्न २.१९ लाख रुपये असून ब्रिटिश सरकारास ५०९९ रुपये खंडणी द्यावी लागते. लोकसंख्या (१९११) २७०१७५, पैकीं २६५७५० हिंदू आहेत. हिंदूंत चासपान, सहर, गौर, खंडैत, वगैरे जाती आहेत.

या संस्थानांत धेनकानाल व भूवन हीं मोठीं गांवे आहेत. या संस्थानांत लोखंड पुष्कळ सांपडतें. संस्थानांत सडका चांगल्या आहेत. कांहीं दवाखाने, एक ह्यायस्कूल, १०-१५ उच्च व माध्यमिक शिक्षणाच्या शाळा व २०० च्या वर प्राथमिक शाळा आहेत. राजधानीचें नांव धेनकानाल. यास निजगड असेंहि नांव असून त्याची लोकसंख्या ६ हजारपर्यंत आहे. येथील राजवाडा पहाण्यासारखा आहे. [इंपे. ग्याझे.]

धेंवर तलाव—राजपुताना. उदेपूर संस्थानांतील एक मोठा तलाव. उदेपूर शहराच्या आग्नेयीस ३० मैल. याच्या पश्चिमेस ८०० ते १००० फूट उंचीचे डोंगर आहेत. याच्या उत्तरेकडील भागांत लहान लहान बेटेहि आहेत. नैर्ऋत्येस गोमती नदीस बांध घालून पाणी अडविल्लें आहे. सन १६८५ व १६९१ च्या दरम्यान हा तलाव राजा जयसिंगानें बांधिला व त्यावरून ह्यास जयसमुद्र हें नांव पडलें. मध्यभागीं एक सुंदर नकशाकाम असलें हिंदू देवालय आहे व कांठावर कांहीं वाडे आहेत. यापासून निघालेल्या कालव्यांनीं सुमारें १९ चौरस एकर जागा भिजते. [इंडियन ऑटिकरी, पु. १]

धोंडप किल्ला—मुंबई, नाशिक जिल्हा. चांदोरच्या वायव्येस १५ मैलांवर अजिठा अथवा चांदोर टॅकड्यांमध्ये सर्वांत उंच (४७७१ फूट) टॅकडांवर हा किल्ला आहे. याला दोन रस्ते आहेत. एक दक्षिणेकडून चांदोर तालुक्यांतून माचीच्या बाजूला व दुसरा उत्तरेच्या कळवण तालुक्याच्या बाजूने

पायथ्याशी असलेल्या ओतुर गांवातून ओतुरकडील रस्ता सोपा पण लांब आहे. मुख्य किल्ला येथूनहि पुष्कळ उंचावर आहे. येथे दोन फारसी शिलालेख आहेत. किल्ल्यांत किल्लेदाराचा पडका वाडा, एक देवांचें देऊळ, एक टाकें, कांहीं खडकांत खोदलेलीं तळघरें व गुहा आहेत. पूर्वेच्या बाजूच्या एका मशादीत एक देवनागरी शिलालेख आहे. येथे एक त्रिकोणमिति मोजणीचें स्थान आहे. हा किल्ला अलिबर्दीखान यानें स. १६३५ त मॉगलांच्या वतीनें जिंकला होता. नंतर तो पेशव्यांकडे आला. मध्यंतरी कांहीं काळ तो होळकरांच्या ताब्यांत होता (१८१७). राघोबादादाचा थोरल्या माधवरावानें येथेंच पराभव केला (१७६८). [नाशिकग्याक्षे.]

धोडान—पंजाब. पतियाळा संस्थानामध्ये असलेल्या कर्मगड निझामतीतील एक तहशील. हिला भवानीगड असेंहि म्हणतात. क्षेत्रफळ ४९७ चौरस मैल. तहशीलेंत मोठें गांव १ असून खेडी २०४ आहेत. लोकसंख्या (१९११) १०२४३५.

धोडिया—हे मूळचे अनर्थ्य होत. यांची मुख्य वस्ती गुजराथेंत असून लोकसंख्या (१९११) ९३०१०५. हे लोक चपळ, मजबूत व ठेंगू आहेत; ते झोंपड्यांतून राहतात. लमांत मंगळसूत्रासारखा दोरो नांवाचा चांदीचा गोफ बायकांच्या गळ्यांत बांधतात. यांचा मुख्य धंदा शेती व मजुरी हा आहे. यांचा दर्जा दुबळे जातीच्या वरचा मानतात. यांचे देव शामळादेव व हरिआदेव असून त्यांच्यापासून भविष्यज्ञान व दिव्यरूप त्यांना मिळते. यांचे उपाध्याय नाईक असतात. यांच्यांत हुंडा मुलाकडून घेतात व लग्नासाठी वधू ही वराच्या घरी जाते. वधूवरांच्या पदरांना गाठ मारणे हाच मुख्य लग्नाविधि आहे. यानंतर वधू माहेरी जाते व ४-५ दिवसांनी वरानें सामुरवाडीस जाऊन तिला आणावयाचें असते. वरस हुंडा देण्याचें सामर्थ्य नसल्यास त्यानें वधूच्या घरी ५ वर्षे नोकरी करावयाची असते. या मुदतीत त्याला मजुरी न मिळतां उलट हलगर्जापणा केल्यास त्याला हाकलून देतात. या प्रकारास खंधादियो किंवा खंडालिया म्हणतात

मृताची स्त्री प्रेताबरोबर स्मशानांत जाते.स्मशानांतून परत आल्यावर सर्व मंडळी दारू पितात. तिसऱ्या दिवशीं राख गोळा करतांना राखेवर ताडी शिंपडतात व ती पितात. पंधराव्या दिवशीं गांवातील भगताकडून मृताच्या नांवाचा एक दगड गांवाबाहेर पुरतात व त्याची पूजा करतात. दिवाळीत या दगडास बकरें, कांबडें बळी देतात. गांवचा नाईक हाच त्यांचा जातीचा सरपंच; तो वंशपरंपरागत असतो. ज्ञातिसभा यांच्यांत आहेत. हल्लीं यांचीं मुल्ले शिकूं लागलीं आहेत. सावकारीचा धंदाहि हल्लीं अल्प प्रमाणांत हे करूं लागले आहेत.

ठाणें जिल्ह्यांत डहाणू तालुक्यांत यांची थोडीशी वस्ती आहे. रहाणी गलिच्छ आहे.बायकांच्या पायांत गुडघ्यापर्यंत

तांब्यापितळेचे वाळे घालतात.जखाईजोखाई हीं यांचीं कुलदैवतें होत. कुलनामें इतर उच्च जातींत आढळतात. यांचीं लग्ने फक्त गुरुवारीच होतात. दुबळा, नाईकडा व चोभ्रा यांच्या हातचें हे लोक खातात. जातिसभेंत वयांत आलेल्या सर्व माणसांना मताधिकार असतो. दंडाची रक्कम मद्यपानांत खर्च होते व थोडासा भाग पंचायतीपाशीं शिल्लक ठेवून त्यांतून गरिबांचें क्रियाकर्मांतर करतात. [सेन्सस रिपोर्ट १९११, पु.७; ठाणें ग्याक्षे.]

धोंड्या वाघ—अठराव्या शतकाच्या अखेरीस दक्षिण हिंदुस्थानांत होऊन गेलेला एक प्रसिद्ध लुटारू. हैदराच्या कारकीर्दीत विष्णुपंडित नांवाच्या सरदाराच्या हाताखाली हा शिलेदार होता, परंतु बुद्धिमान व धाडशी असल्यामुळें लवकरच म्हैसूरच्या सैन्यांत वारगीर झाला. पुढें हैदराप्रमाणें स्वतंत्र सत्ता स्थापण्याची इच्छा धरून व स्वतःस राजा म्हणवून घेऊन त्यानें टिप्पूची नोकरी सोडून कांहीं लोक गोळा केले; व धारवाडजवळ लक्षेश्वरच्या देसायाचा आश्रय धरून टिप्पू व मराठे यांचीं गांवे लुटण्यास व लोकांकडून कर वसूल करण्यास सुरवात केली. त्यानें हावेरी, सावनूर व दुसरीं कांहीं ठिकाणे काबीज करून इतर कांहीं ठिकाणीं उध्वस्त केली. यामुळें मराठ्यांना त्याचा समाचार घेणे भाग पडलें. स. १७९३ त परशुरामभाऊनां त्याच्यावर गोठें सैन्य पाठविलें; तेव्हां त्यानें पळून जाऊन पुन्हां टिप्पूच्या पदरीं नोकरी धरली व कांहीं अटीवर मराठ्यांकडून सावनूर परत घेण्याचें त्यास अभिवचन दिलें; टिप्पूनेंहि त्याचा उपयोग करून घेतां येईल असें जाणून त्यास मागच्या अपराधांची क्षमा केली व सुसुलमानी धर्माची दीक्षा देऊन सैन्यांत जागा दिली. पुढें कांहीं कारणानें टिप्पूची त्याच्यावर गैर-मर्जी होऊन त्यास पुन्हां बंदिवास भोगावा लागला. स. १७९९ त श्रीरंगपट्टण पडल्यानंतर इतर कैद्यांबरोबर त्याची सुटका झाली. बंदिवासांतून मुक्तता झाल्याबरोबर धोंड्यानें टिप्पूच्या सैन्यांतून सुटलेले कांहीं शिपाई गोळा करून आसपासच्या मुलखांत हल्ले करून लुटालुटीस आरंभ केला. त्यानें बेदनूर जवळचा मुलुख बळकावून, उत्तरेस मराठ्यांच्या हद्दींत चाल केली. त्यामुळें कर्नाटकचा सरसुभेदार धोंडोपंत गोखले यानें एक नेळ त्याच्यावर अचानक छापा घालून त्याची छावणी लुटली. परंतु धोंड्या वाघ त्याच्या हातांतून निसटला व कोल्हापूरच्या राजाचा आश्रय करून धोंडोपंताचा सूड घेण्याची संधि पहात राहिला.

धोंड्या वाघाचा बंडखोरपणा दिवसेंदिवस वाढत चालला म्हणून त्याचें पारिपत्य करण्यास पेशव्यांनीं धोंडोपंत गोखल्यास पाठविलें. त्याप्रमाणें धोंडोपंत व सांगलीचे चिंतामणराव पटवर्धन हे कित्तूरकडे धोंड्यावर चाल करून गेले. कित्तूरजवळ दावणगी येथे त्यांच्या दरम्यान लढाई झाली. परंतु तीत धोंडोपंत व त्याचा एक पुतण्या हे दोघे मारले जाऊन धोंड्या वाघ विजयी झाला (१३ जुलै १८००). धोंडोपंत

गोखल्यानां मारून त्यांच्या रक्तानें मिशा तांबड्या कर-
ण्याची त्यानें प्रतिज्ञा केली होती असें म्हणतात. अखेरीस
मराठे व इंग्रज या दोघांनीं मिळून धोंड्यावर चाल करून
जाण्याचें ठरविलें; इंग्रज व मराठ्यांची फौज कित्येक दिवस
धोंड्याचा पाठलाग करीत होती, परंतु त्यानें त्यांना दाद
दिली नाहीं. शेवटीं (१० सप्टेंबर १८००) जनरल वेल्सली
यानें धोंड्या वाघाला त्याच्या ५००० लोकांनिशीं कॉंगल येथें
गांठून त्याचा मोड केला; व त्या चकमकींतच धोंड्या मारला
गेला. रक्तानें माखलेल्या धोंड्याच्या मिशा वेल्सलीनें विजय-
चिन्ह म्हणून इंग्लंडास नेल्या असें म्हणतात. धोंड्याच्या
मृत्यूनंतर त्याचा ४ वर्षांचा मुलगा सलाबतखान याला
वेल्सलीनें विलायतेस जातांना त्याच्या उदरनिर्वाहा-
करितां व शिक्षणाकरितां स्वतः जवळचे ४०० पौंड दिले
असें समजतें. सलाबतखान चांगला हुषार निघाला होता.
त्याला म्हैसूरच्या राजाच्या पदरीं नोकरी मिळाली होती व
तेथेंच तो १८२२ सालीं महामारीनें मरण पावला. [पारसनीस-
सांगली संस्थान; बील; डफ; खरे, भा. १२]

धोतरा—या वनस्पतीला संस्कृतांत धतूरा अथवा उन्मत्त
हीं सार्थ नांवां आहेत. ही वनस्पति हिंदुस्थानांत सर्वत्र वाढते.
बहुधा घराशेजारच्या उकिरड्यावर किंवा शेतांच्या बाजूनें
कुंपणांत ही वाढत असते. ही वनस्पति बहुतेक परदेशीय
असावी. ही पूर्वीची खास हिंदुस्थानांत होणारी वनस्पति
आहे असें मत प्रतिपादन करण्यास कांहींच प्रमाण दिसत
नाहीं. या वनस्पतीचे दातुरा स्ट्रॅमोनियम व दातुरा फॅस्टुओसा
असे दोन प्रकार आहेत. पैकीं एकाला पेल्याच्या आकांग-
सारखें पांढरें फूल येतें व दुसऱ्याला जांभळें फूल येतें.
हिच्या फळांतील बीं विपारी असतें. भांग विषेश मादक
व्हावी म्हणून तीं हिचे बीं घालतात. या विपानें माणूस
मरतें. दाखारख्या पेयांत हिचे मिश्रण केलें तर तें
मिश्रण पिणारा इसम वेडा होतो. हिंदुस्थानांतील गुन्द्यांच्या
वार्षिक अहवालावरून या विपाचा किती तऱ्हेनें उपयोग
होतो हें स्पष्ट कळतें.

कांटेधोतरा.—हें लहान झुडूप आहे. यास लॅटिनमध्ये
अग्रिमोन मेक्सिकाना, संस्कृतमध्ये स्वर्णक्षीरी, हेमदुग्धा,
हिमावती, मराठींत पिंबळा धोतरा, विलायती धोतरा, विला-
यत, हिंदींत फिरंगी धतूरा, भेरवंद, मीलाधतूरा, गुजराथींत
दारुडी, तेलगूंत ब्रम्हदंडी, इत्यादि नांवां आहेत. हें झाड
सुमारे दोन हात वाढतें. याच्या सर्वांगावर बारीक कांटे अस-
तात. यास जें बीं येतें तें बंदुकीच्या दाखप्रमाणें काळें असतें
व त्याचें तेलहि काढतात. या झाडाचे अनेक औषधी गुण
आहेत. [वाट; पदे.]

धोत्रिय—मध्य हिंदुस्थान. भोपावर एजन्सिमधील एक
ठाकुरात. क्षेत्रफळ १८ चौरस मैल. हीं ९ खेडीं आहेत.
लोकसंख्या (१९११) ३२०५. एकंदर उत्पन्न बारा हजार
रुपये आहे.

धोबी—कपडे धुणारांची ही एक जात आहे. यांना धोबी,
वरठी, बरेठा, चकला, रजक, परीट, घोबा इत्यादि दुसरीं नांवां
आहेत. एकंदर लोकसंख्या (१९११) २०७४४०५.
ही जात केवळ धेंद्यावरून नांव मिळालेली आहे. सर्वच प्रांतां-
तल्या कपडे धुणाऱ्यांना धोबी असें नांव नाहीं. वावनिया,
वरारिया, माळवी, बुंदेलखडी, निमरिया, कनौजिया, उदेषु-
रिया, मद्रासी, धरमपूरिया, इत्यादि यांचे पोटभेद आहेत.
मुसुलमान धोब्यांची स्वतंत्र निराळी जात आहे. तिची संख्या
३२२२३९ आहे. हिंदुस्थानांत हे लोक सर्वत्र आहेत, त्यांत
संयुक्तप्रांत, बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत इकडे यांची
वस्ती जास्त आहे.

धोबी बाळंतिणीचे व विटाळशांचे कपडे धुतात त्यामुळे अप-
वित्र गणले जातात. राजपुतान्यांत धोब्यांनीं खणलेले नदीच्या
कांठच्या पाण्याचे खडे फार अपवित्र समजतात आणि “ जर
मी ही शपथ मोडली तर माझे पितर धोब्याच्या खड्यांत
पडोत ” असें या खड्याबद्दल म्हणतात. धोबी हे महार,
चांभार व मांग यांचे कपडे धूत नाहींत. कांहीं जातींत
विवाहानंतर वधूस घेऊन धोब्याकडे जातात व धोबिणीकडून
वधूस विडा देववितात. या विड्याला सोहाग म्हणतात व
हा फार शुभ समजतात. लग्नांत पायघड्या घालण्यास
धोब्यास बोलावितात. यवतमाळ जिह्यांत नाचांत धोबी हा
वराच्या मामाचें सोंग घेतो आणि वरानें वधूच्या गळ्यांत
मंगळसूत्राच्या पांच गांठी घातल्यावर, न्हावी व धोबी वधूव-
रांस कडेवर घेऊन धेंडा नाचवितात. कोठेकोठें धोबी वधूच्या
हातांत कंकण बांधतो.

धोबी आपल्या गिऱ्हाइकांचे कपडे उपयोगांत आणतात
असें पहाण्यांत येतें. “राजाचे शिरीं तें परटाचे टिरी” अशी
एक म्हण आहे. मद्रासकडे हे आपल्या गिऱ्हाइकांचे कपडे
प्रेतविधींत भाड्यानें देऊन बरेच पैसे मिळवितात.

काश्मीर-पंजाबांतल धोबी मुख्यत्वे मुसुलमान आहेत;
ते सर्व पंजाबभर आढळतात. पंजाबच्या कांहीं भागांत
हे पिंपा म्हणून ओळखले जातात.

आसामांतील या जातीची लोकसंख्या (१९११) ३३९४३,
बंगाल्यांतील (२३१८९०) व ओरिसांतील (४२७०७९)
आहे. कपडे धुणाऱ्या या जातीला ओरिसांत घोबा व विहार-
मध्ये धोबी म्हणतात. आसामांत असा फरक दिसून येत
नाहीं. इकडे ह्या जातीच्या लोकांचा समाजांतील दर्जा इतका
असून त्यांना चांडाळ वर्गांतल लोकांबरोबरीचे समजतात.

गुजराथ, काठेवाड व कच्छ इकडील धोबी अस्पृश्यां-
खेरीज इतर सर्वांचे कपडे धुतात. लग्नांच्या वेळीं मुलाकडून
मुलीला ८०-१०० रुपये किंमतीचे दागिने मिळतात;
त्याला “पाला” म्हणतात. लग्नांतल मुख्य भाग म्हटला म्हणजे
जोडप्यानें होमाला चार प्रदक्षिणा घालणें हा होय. या
विधीला मंगलफेरो म्हणतात. हे लोक मांसाहारी आहेत.

सुरत शहरांत यांची मध्यवर्ती पंचायत आहे. या जातसभेचे चार अधिकारी (पटेल) असून यांच्या जागा परंपरागत चाललेल्या असतात. या मध्यवर्ती पंचायतीखेरीज यांच्या वेगळ्या पोटपंचायतीही आहेत. मुंबईचे धोबी लोक सुरत पंचायतीचे निकाल प्रमाण मानितात. मध्यवर्ती पंचायत बोलावणे असल्यास फिर्यादीला ९ रु. भरावे लागतात. दंडाचे उत्पन्न पटेलजावळ असते. गुजराथेत हे लोक मोठ-मोठ्या घराण्यांत नौकरी करतात. येथील धोबी रामानुज, कबीर व वल्लभपंथाचे आहेत. हे घरां मूर्ती ठेवांत नाहीत; देवळांत दर्शनास जातात. खेडा जिल्ह्यांतील श्रावक लोक मुसुलमान धोब्यांना श्रावणांत घरबसल्या बक्षिस देतात.

मध्यप्रांतांतील मंडला भागाकडे यांना धोबा म्हणतात. ते आपल्याला इतर धोब्यांहून निराळे मानतात. यांच्या पूर्वजासंबंधाने प्राइसने अशी दंतकथा सांगितली आहे की, यांचा पूर्वज एका धोब्याने पाळून वाढविला व आपल्या मुलीवरोबर त्याचे लग्न करून जी संतति झाली तिची त्यांनी धोबा म्हणून नवी जात स्थापन केली. हे बुऱ्हानेर नदीच्या वरच्या खोऱ्यांत रहातात. यांच्या चेहऱ्यावरून यांच्यांत गोंडांचे मिश्रण असावे असे वाटते. यांच्यांत १२ कुळे आहेत; कुलांची नावे गांवांवरून पडली आहेत, तीः—बाघमार, बाघचारिया, मराठा, खटनागर मरालवती, सोनवाणी व सोनसोनवाणी. सोनवाणी हे कुल सर्वांत उच्च आहे. वहीणभावांचीं मुले आपसांत विवाह करतात. निरनिराळ्या नवऱ्यांपासून आईस झालेल्या मुलांची परस्पर लग्ने होतात. यांचा मुख्य देव घटाऱ्या असतो. ज्या नदीत हे कपडे धुतात तिच्या घाटावर देवाचे स्थान असते. आपाढांत हे त्याला दारूचा नैवेद्य दाखवितात. पाण्यांत कपडे धुण्यास शिरण्यापूर्वी कपडे धुण्याच्या दगडास नमस्कार करतात. व सर्प, मगर यापासून बचावण्यासाठी प्रार्थना करतात. दसऱ्याला या दगडाची पूजा करतात. या दगडांत स्त्रियांचे वशोकरण करण्याची शक्ति असते; ग्रहणाच्या रात्री बाजारांतून सुपारी चोरून आणून ती या दगडावर ठेऊन, तिच्यापुढे एक अंडे व एक नारळ फोडून धूप जाळावा, मग ती सुपारी घरी आणावी व जी स्त्री वश व्हावी असे वाटत असेल तिला विड्यांतून ती सुपारी खाण्यास द्यावी म्हणजे ती वश होते अशी यांची समजूत आहे. धोबी प्रेते पुरतात किंवा जाळतात. मृताचे अशौच ३ दिवस पाळतात. त्यांच्या सरपंचास मेहतर म्हणतात. उपाध्यक्षाचे चौधरी व वडकूर हे अधिकार वंशपरंपरेने चालतात व त्यांस प्रत्येक प्रायश्चित्तविधांत एक एक रुपया हकाने मिळतो.

यांचा सरपंच सोनवाणी कुलाचा असतो. त्याला हे राजा म्हणतात. तोच लोकांस शुद्ध करण्याकरितां सोन्याचे पाणी पाजतो. राजाला कोणीहि दुय्यम नसतो. त्यास कर्थाहि दक्षणा मिळत नाही पण जेवण व मिठाई मिळते. इतर पंच तो नेमतो. ही निवड कोणत्याहि कुळांतून होते. जातिबहिष्कृतास परत जातीत येण्याकरितां त्यानें जातीस ३ भोजने द्यावी लागतात.

दुसऱ्या जातीची स्त्री राख म्हणून ठेविली तर तिला सोडल्याखेरीज जातीत घेत नाहीत. हे लोक गोंडांचे पौरोहित्य करतात. हल्ली हे आपल्या धर्मविधीनां ब्राह्मण बोलावू लागले आहेत. हे गोमांस व उंदरांच्या मांसाखेरीज सर्व प्रकारचे मांस खातात. छत्तीसगडांतील धोबी लोकांत यांचे मिश्रण झाले असावे असे रसेल म्हणतो. [बाँवे ग्याझे. पु. ९. भा. १; सेन्सस रिपोर्ट १९११, पु. ३, ७, २०; रोझ- ग्लॉसरी; कुक-ट्राइज.]

धोबी का म.—देशी धोबी कपडे धुतांना ७ ग्यालन पाण्यांत ५ पौंड सोडाखार घालून त्यांत कपडे उकळतात. ओपवावयाच्या वेळीं माताची पेज किंवा कणीक कपड्यांस लावतात. युरोपांत धुण्याची पद्धत (लॉन्डरी सिस्टीम) इतकी पूर्णत्वाला गेली आहे की, शहर व खेड्यांतून तर ती आहेच; पण आगबोटीवरसुद्धा तिचे वास्तव्य आहे. ज्याप्रमाणे पोस्टाची कामे विनचूक होतात, त्याचप्रमाणे तिकडे लॉन्डरीच्या कारखान्यांत सर्व तऱ्हेच्या कपड्यांची व्यवस्था वक्तशीर विनचूक होते. तेथे सर्व कपडे मोटारच्या साहाय्यानें गोळा करतात व नंतर स्वच्छ आणि घाणेरडे कपडे निरनिराळे काढितात. त्यानंतर रेशमी, जरीचे किंवा लॉकरीचे कपडे निरनिराळे करतात. कोठे कांहीं फाटले किंवा उसवले असल्यास ते लगेच दुरुस्त करून त्यांचे वर्गीकरण करतात. ते सांसर्गिक रोगांचे वगैरे असल्यास एका मशीनमध्ये घालून, त्यांवर वाफ सोडून जंतू नष्ट करतात व नंतर दुसऱ्या यंत्रांत घालून, सावगाची फकी, गरम पाणी आणि वाफ सोडून ते यंत्र चालू शाले की, त्यायोगे कपड्यांपासून मळ निराळा होतो. मळ निराळा झाल्यास त्या यंत्रांत पुन्हां थंड पाणी घालून ते चालू करतात. त्यायोगाने कपड्यांचा सर्व मळ थंड पाण्यांत भिसळून कपडा मळरहित होतो. नंतर तो कपडा थंड पाण्याच्या दुसऱ्या यंत्रांत घातला असता खळबळून मळ गेल्यामुळे स्वच्छ होतो. त्यांतील सर्व पाणी निघून जावे म्हणून ते निराळ्या यंत्रांत घालतात. कपडा साधारण ओला असला तर शेजारी "हीटचेंबर" म्हणून एक गरम खोली केलेली असते तीत कपडे सुकवितात. लवकर सुकावे म्हणून आत गरम वाफ सोडावी लागते. त्यामुळे बाहेर कितीहि पाऊस असला तरी ते सुकतात. साधारण वाळत आले की, कपडे रोमिंग मशीनमध्ये घातले असता त्यानें कपड्यांना पॉलिश चव्हून चांगली स्वच्छ इल्ली आपोआप होते. (या धुण्याच्या सर्व यंत्रांची माहिती चित्रमयजगतच्या जून १९२५ च्या अंकांत पहावयास मिळेल.) इल्ली झाल्यावर पुन्हां कपडे सार्टिंग रूममध्ये आणून तेथे निरनिराळ्या तऱ्हेनें त्यांचे वर्गीकरण करून ते मालकाच्या यादीप्रमाणे तपासून त्यांची पासले बांधतात, ती नंबरवारीनें ठेवतात व मोटारींतून ज्यांची त्यांस रवाना करतात. इतकी कामे विनचूक, पद्धतशीर, थोड्या वेळांत, थोड्या माणसांच्या सहाय्यानें व कोणाची तक्रार न येतां सुरळीत होतात.

धोरहरा—संयुक्तप्रान्त. खेरी जिल्ह्याच्या निघासन तह-शिलींतील एक गांव. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार. हें गांव पूर्वी पासी राज्याची राजधानी होती अशी आख्यायिका आहे. १८५७ च्या बंडाच्या साली शहाजहानपूर व महंमदी येथून पळालेल्या लोकांना धोरहराच्या राजानें आश्रय दिला होता व ह्याबद्दल चौकशी होऊन धोरहराच्या राजास फांशी देण्यांत आलें व त्याची इस्टेट सरकारजमा झाली. या इस्टेटाचा कारभार स. १८५६ च्या २० व्या कायद्याप्रमाणें होतो. गांवाचें उत्पन्न सुमारे ७०० रुपये आहे. [इंपे. ग्याझे.]

धोराजी—मुंबई इलाखा, काठेवाड. गोण्डल संस्थानांतील एक तटबंधी गांव. हा गांव राजकोटच्या नैर्ऋत्येस ४३ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) २१११६ असून पैकी १०५९९ लोक हिंदु आहेत. भाद्र नदीच्या पूर्वेस तीन मैलांवर हा गांव आहे. हा गांव गोण्डलच्या दुसऱ्या कुंभोजी राजानें १८ व्या शतकांत जुनागडच्या राजाजवळून मिळविला. हा व्यापाराचा गांव आहे. कापूस व धान्य यांचा व्यापार चांगला चालतो. स्टेशनपासून गांवापर्यंत घोड्याची ट्रामगाडी आहे. शहराजवळून साफ्रा नदी वहाते. भावनगर-धोराजी आगगाडीच्या फांट्याचें हें शेवटचें स्टेशन आहे. येथे सरकारी कचेऱ्या, दवाखाने, शाळा व डांकबंगले आहेत. [बॉंबे ग्याझे. पु. ८.]

धोलपूर, संस्था न.—राजपुतान्यांतील अगदी पूर्वेकडेचें संस्थान. संस्थानच्या मुलकी कागदपत्रांत दिल्याप्रमाणें याचें क्षेत्रफळ ११९७ चौरस मैल आहे. मर्यादाः—उत्तरेस आग्रा जिल्हा; वायव्येस भरतपूर; पश्चिमेस करौली व दक्षिणेस आणि पूर्वेस ग्वाल्हेरचें संस्थान. उत्तर भाग उघडा व सपाट आहे; पण इतरत्र पुष्कळ लहान टेंकड्या व खिंडी आहेत. राजधानीजवळून नैर्ऋत्येकडे जाणाऱ्या रांगेची सर्वांत जास्त उंची ११७१ फूट आहे. चंबळा नदीच्या काठच्या प्रदेशाला डांग म्हणतात; त्यांत खिंडी पुष्कळ असून त्यांपैकी काहीं १०० फूट खोल व २ ते ४ मैल लांबीच्या आहेत.

चंबळा नदी संस्थानच्या दक्षिण व पश्चिम सरहद्दीवरून वहाते व बाणगंगा नदी संस्थानच्या वायव्य व उत्तर सरहद्दीवरून पूर्वेकडे वहाते. हिचें पात्र सपाटीपासून ४० फूट खोल आहे तरी पावसाळ्यांत पुरापासून भय असतें. पार्वती नदी करौलीच्या डोंगरांत उगम पावून बाणगंगेला मिळते. पार्वती नदीस मेडका व मेडकी या नद्या मिळतात. वाघ, चित्ता, अस्वल, सांबर, नीलगाय, डुकर, खोंकड वचैरे श्वापद या संस्थानांत आढळतात. येथील हवा साधारणपणें निरोगी आहे. एप्रिल, मे व जून या महिन्यांत उष्ण वारे वाहतात व सरासरी मध्यम उष्णमान जानेवारींत ६०° व मे महिन्यांत ९६° असतें. पावसाचें सरासरी मान २५ किंवा २६ इंच आहे.

इतिहासः—हल्लीं जेथें धोलपूर संस्थान आहे त्या प्रदेशाचा प्राचीन इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. इ. स. ७९२ ते ११६४ पर्यंत दिल्लीस राज्य करणाऱ्या तोमर

रजपुतांच्या ताब्यांत हा प्रदेश होता अशी दंतकथा आहे. पश्चिम भाग मात्र एके काळीं करौलीच्या यादव रजपुतांकडे होता. कनेज राज्याचा मोड केल्यावर महंमद घोरानें बयाना व ग्वाल्हेरचे किल्ले घेतले (११९४). पुढें धोलपूरच्या एका राजानें बहलोल लोदी याला पुष्कळ मण सोने देऊन त्याची मर्जी संपादन केली. स. १५०० त शिकंदर लोदीनें येथील माणिकदेवावर चाल केला व पुढच्या वर्षी धोलपूरचा किल्ला घेऊन सर्व देश लुटला. स. १५०४ त किल्ल्याचा अधिकार मुसुलमान कामगारांकडे गेला. खानुआ येथील (१५२७) विजयानें हा सर्व प्रदेश वावरकडे आला. अकबरच्या कारकीर्दीत हें संस्थान आग्राच्या सुभ्यांत मोडत असे. या संस्थानांतील सामूगड येथे औरंगजेब व दारा यांच्या दरम्यान लढाई झाली. शहा अलम (बहादुरशहा) व अझमशहा यांच्यामध्ये याच प्रदेशाजवळ लढाई होऊन तीत (१७०७) अझमशहा मरण पावला. या बखेड्याचा फायदा घेऊन राजा कल्याणसिंग भदौरिया (संयुक्त प्रांतांतील इटावा येथील) यानें धोलपूर आपल्या ताब्यांत घेतलें. त्यानंतर भरतपूरचा जाट राजा सुरजमल यानें पानिपतच्या लढाईनंतर आग्रा प्रांत बळकावून चंबळपर्यंतचा प्रदेश काबीज करीपर्यंत, येथे भदौरिया घराणें नांदत होतें. पुढल्या ५० वर्षांत धोलपूरचें राजघराणें पांच वेळ बदललें. १७७५ सालीं भरतपूरवरोबर धोलपूरहि मिरझा नजफखानानें बळकाविलें. त्याच्या मरणानंतर (१७८२) तें शिवाकडे गेलें; मराठा युद्ध सुरू झाल्यावर तें ईंग्रजांनीं काबीज केलें होतें, परंतु सुरजांजनगांवच्या तहानें ग्वाल्हेर सरकारास तें परत मिळालें. १८०५ सालीं दौलतराव शिवाशां नवा करार करून ब्रिटिशांनीं तें परत घेतलें व धोलपूर, बारां, राजाखेड हे जिल्हे आणि शिरमथुरा यांचें एक संस्थान बनवून महाराणा राजा किरतसिंग यांस दिलें व त्याच्या मोबदला गोहद घेऊन तें शिवास दिलें.

धोलपूरचे संस्थानिक बमरौलिया टोळीचे जाट आहेत. (११९५ च्या सुमारास आग्र्याजवळ बमरौलिया येथें या घराण्याचा मूळ पुरुष रहात होता त्यावरून हें नांव पडलें आहे). मुसुलमानांविरुद्ध रजपुतांच्या बाजूनें लढल्याबद्दल त्यांना स. १५०५ च्या सुमारास गोहद प्रदेश मिळाला व त्यांनीं राणा ही पदवी धारण केली याप्रमाणें हे मूळचे गोहदचे जमीनदार होत. पहिल्या बाजीरावाची येथील राण्यावर फार मर्जी होती; हा राणा १७५० त मेलला. पानिपतानंतर राणा भीमसिंगानें ग्वाल्हेरचा किल्ला घेतला होता, तेव्हां राघोबादादानें त्याचा पराभव केला व त्याला मांडलिक बनविलें. पुढें (१७७७) शिवाणें ग्वाल्हेर परत घेतले. वारन हेस्टिंगस यानें मराठ्यांविरुद्ध राण्याशां तह करून दोघांच्या संयुक्त सैन्यानें ग्वाल्हेरचा किल्ला पुन्हां काबीज केला. सालबाईच्या तहानंतर (१७८३), शिवाणें गोहद आणि ग्वाल्हेर आपल्या ताब्यांत आणिलें व संस्थान खालसा केलें. पुढें

इंमजानें (१८०४) गोहद व दुसरे कांहीं जिल्हे अंबाजी इंगळ्यापासून फितुरीने घेऊन, १९ वर्षे इकडे तिकडे भटकणाऱ्या राण्याला परत दिले; परंतु स. १८०६ त तो प्रदेश पुन्हां शिवाकडे जाऊन त्याबद्दल राण्याला हल्ली त्याच्या ताब्यांत असलेला मुलूख मिळाला व गोहद जाऊन धोलपूर राजधानी झाली. कीरतसिंग हा धोलपूरचा पहिला महाराज राणा होय. स. १८३६ त त्याचा मुलगा भगवंतसिंग हा गादीवर आला. त्याने १८५७ च्या बंडांत इंमजानस मदत केली. तो (१८७० त) मरण पावल्यावर त्याच्यामागून त्याचा नातू निहालसिंग (मृ. १९०१) गादीवर बसला. त्याच्यानंतर त्याचा वडील पुत्र रामसिंग गादीवर आला; तो स. १९११ त वारला. सांप्रतचा राणा हा त्याच्या मागून गादीवर आला. याचे नांव मेजर हिज्जायसेन रईस-उद्-दौला, सिपाहदर-उल मुल्क, सरदम-राजा-ई-हिंद, महाराजाधिराज श्री सवाई महाराज राणा सर उदयभानसिंग लोकांद्र बहादूर दिलेरजंग जयदेव, के. सी. एस्. आय्; के. सी. व्ही. ओ. असून तो निहालसिंगाचा दुसरा मुलगा आहे. याचा जन्म फेब्रुवारी स. १८९३ त झाला. याची आई रणजितसिंहाच्या वंशांतली आहे. याचे शिक्षण अजमीरच्या मेयो कॉलेजांत झाले असून इंग्रिज कॅडेटकोरमध्येंही तो सामील झाला आहे. हा स. १९१२ त युरोपमध्ये गेला होता. याला १९१३ साली राज्याचे सर्व अधिकार प्राप्त झाले. धोलपूरच्या राण्याला १५ तौफांची सलामी मिळते.

राजधानीच्या दक्षिणेस चंबळा नदीच्या डाव्या तीरावर एक फार प्राचीन किल्ला आहे, तो शीरशहानें (१५४०) बाढवून मोठा केल्यापासून त्याला शीरगड असे म्हणतात. हल्ली तो मोडकळीस आला आहे. इ. स. १६१७ च्या सुमारास शहाजहानाकरिता बांधलेल्या राजवाड्याचे अवशेष वारी गांवच्या आग्नेयास ३ मैलांवर आहेत.

संस्थानची लोकसंख्या (१९२१) २२९,७३४ असून शेंकडा ९२ पेक्षां जास्त हिंदु व शेंकडा ६ मुसलमान आहेत. मुख्य भाषा हिंदी. शेंकडा ८४ पेक्षां जास्त लोक शेतकीवर पोटा भरतात. जमीन एकंदरीत चांगली आहे. मुख्य पिके वाजरी, मठ, ज्वारी, कापूस, गहू व हरभरा ही आहेत. संस्थानांत म्हणण्यासारखी जंगले नाहीत. धोलपुरांत सांपडणारा तांबडा वालुकामय दगड बांधकामाला फार उपयोगी पडतो. महत्त्वाचे असे उद्योगधंदे येथे नाहीत. मुख्य निर्गत माल, वालुकामय दगड, कापूस, तूप व (पीक उत्तम आल्यास) गहू, हरभरा, वाजरी, तीळ आणि मोहरी हा असून मुख्य आयात माल, मीठ, कापड, साखर, तांदूळ व तंबाखू हा आहे. संस्थानचा बहुतेक व्यापार आग्रा जिल्हा व ग्वाल्हेर संस्थान यांशी चालतो. ग्रेट इंडियन रेल्वेची इंडियन मिडलंड शाखा या संस्थानच्या पूर्वे भागांतून दक्षिणेत्तर जाते. मुंबई-आग्रा रोड या संस्थानांतून जातो.

चंबळा नदीत धोलपूरपासून ग्वाल्हेरपर्यंत १६ घाटांवर होव्या चालतात. राजधानीपासून ३ मैलांवर राजघाट येथे पावसाळ्यांत मोठी होडी व इतरवेळी होव्यांचा पूल असतो. पोष्टाशिवाय सरकारी कामाकरिता राजधानी व निरनिराळ्या जिल्ह्यांची मुख्य ठिकाणे यांच्या दरम्यान हरकारे नेमलेले आहेत.

राज्यकारभारः—या संस्थानांत ५ तालुके आहेत ते गीर्द, वारी, बसेरी, कोलारी व राजाखेर; आणि शीर मधुरा ही जहागीर. गीर्द तालुक्याचे मुख्य ठिकाण धोलपूर ही राजधानीची जागा आहे. प्रत्येक तालुक्यावर तहाशिलदार आहे. पूर्व रजपुताना संस्थानच्या पोलिटिकल एजंटची साधारण हुकुमत या संस्थानच्या राज्यकारभारावर चालते. इजलास खास हें दिवाणी व फौजदारी वरिष्ठ कोर्ट असून महाराज राणा हा त्याचा अध्यक्ष असतो. संस्थानचे उत्पन्न ९६ लक्ष रु. आहे. ह्यांपैकी जमिनीवरील कराचे उत्पन्न ८ लक्ष रु. व जहात वगैरेचे उत्पन्न ९२००० रु. होते. स. १८५७ पर्यंत संस्थानांत रुपया व अघेळी ही नाणी पाडली जात असत. पण हल्ली केवळ इंग्रजी नाणेच चालू आहे. संस्थानांतील जमीनवहिवाटीचे दोन प्रकार आहेत; खालसा किंवा संस्थानिकाच्या प्रत्यक्ष अंमलाखालची; संस्थानाला कर देणारी जमीन व कांहीं अदीवर देवाल्यांस किंवा दुसऱ्या इस्मास दिलेल्या जहागिरी. खालसा जमीनीत थोड्या फरकाने जमीनदारी पद्धत चालू आहे. जमीनदारांना जमीनीवर खरे मालकी हक्क नसून ते केवळ सरकारसारा देणारे मत्सेदार आहेत. शेतकऱ्यांकडे जमिनी खंडाने असतात व खंडांची मुदत बहुधा तीन वर्षापेक्षां जास्त असत नाहीत. त्यांना कुळांचे हक्क कायद्याने किंवा रूढीने कधी व प्राप्त होत नाहीत. अकबराच्या वेळेपासून स. १८७७ पर्यंत मोजणी किंवा जमाबंदी करण्याचा प्रयत्न झाला नव्हता. स. १८७९ नंतर १८९२ साली पुन्हा जमाबंदी होऊन जमीनमहसूल ८२ लक्ष रु. मुक्रर करण्यांत आला. स. १८७९ च्या मिठासंबंधीच्या कराराने संस्थानांत मीठ तयार करण्याची व ब्रिटिश हद्दीत परवान्याशिवाय अफू पाठविण्याची मनाई आहे. याच्या मोबदला संस्थानला वर्षास ६०००० रु. व ३०० मण मीठ फुकट मिळते. रजपुतान्यांतील इतर संस्थानपेक्षां धोलपुरांत साक्षर स्त्रीपुरुषांचे प्रमाण कमी आहे. येथे शिक्षण मोफत दिले जाते.

गां व.—हें संस्थानची राजधानी असून इन्डियन मिडलंड सेक्शन रेल्वेवर ग्वाल्हेरच्या वायव्येस ४० मैलांवर (गीर्द तहाशिलचे मुख्य ठिकाण) आहे. लोकसंख्या (१९११) १९९२२. हा गांव ११ व्या शतकांत वसला अशी समजूत आहे. त्यावेळी रजपूत राजा धोलनदेव (धवलदेव) होता. शिकंदर लोदीने हें गांव स. १५०१ मध्ये व बाबरने १५२६ साली घेतले. अकबराच्या वेळी येथे एक सराई बांधली. अकबराचा सेनापति सादिक महमदखान हा येथे वारला

(१५९७) तेव्हा त्याच्या स्मरणार्थ येथे मोठी छत्री बांधलेली आहे. मुचकुंद नांवाचा तलाव जवळच आहे व तेथे वर्षातून दोन वेळां यात्रा भरते. येथे एक विवी झरीनाची कबर आहे तेथे १४ दिवस जत्रा भरते. येथे एक टौन कमेटी असून राजा कमेटीचा अध्यक्ष असतो. स्टेशनाजवळ बऱ्याचशा चांगल्या दगडाच्या खाणी आहेत. व्यापार चांगला चालतो. येथे इंग्रजी, उर्दू, हिंदी शाळा असून महाराणा हायस्कूल नांवाचे एक हायस्कूल आहे. रस्ते वगैरे रंद केल्यामुळे शहर सुधारत आहे. [इं.पे. ग्याझे. पु. ११; राजपुताना ग्याझे. सेटलमेंट रिपोर्ट १८९४; अँडमि. रिपोर्ट ऑफ धोलपूर.]

धोला—मुंबई, काठेवाड. चमारडी ठाण्यांतील एकच खेड्याची खंडणी देणारी जहागीर. हिला बहुतकरून धोला देवानि म्हणतात. ही धोला स्टेशनपासून ५ मैलांवर आहे. [बाँबे ग्याझे. पु. ८.]

धोलाद्रि—मुंबई, काठेवाड. जुनागड संस्थानांतील एक तालुका. [बाँबे ग्याझे. पु. ८.]

धोली ऊर्फ ढोली जात—हिची एकूण लोकसंख्या (१९११) ६७८३२ असून, तीत ६५२७१ हिंदू व बाकीचे मुसलमान आणि वन्य जातीचे आहेत. यांची मुख्य वस्ती राजपुताना (३०९०८), मध्यहिंदुस्थान (१५३४९) व आसाम (११२९२) इकडे आहे. याशिवाय मध्यप्रांत व वऱ्हाडाकडेहि हे लोक आहेत. कांहीं ठिकाणी यांना नगारजी म्हणतात. ह्या जातीच्या लोकांची उमात्ति पाटणी अथवा खैबरता लोकांपासून झाली असावी असे आसामाकडे मानतात. तसेच तिकडे त्यांचा समाजांतील दर्जा फार खालचा असून त्यांचा पिढजाद धंदा पडघम वाजविण्याचा आहे. कोठे कोठे यांना दमामी असेहि गांव आहे. [सेन्सस रिपोर्ट. पु. ३, १९११.]

धोलेरवा—मुंबई, काठेवाड. लाखापादर ठाण्यांतील निराळी खंडणी देणारी जहागीर. ही वालाकाठी लोकांच्या ताब्यांत आहे. ती फक्त एकच खेड्याची वनलेली आहे. [बाँबे ग्याझे. पु. ३.]

धोलिरा—मुंबई इलाखा, अमदावाद जिल्हा. धंधुका तालुक्यांतील एक बंदर. हे अमदावादच्या नैर्ऋत्येस ६२ मैलांवर आहे. हे कापसाच्या बाजाराचे मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या (१९११) ६०५०. इंग्रजांच्या हाती ह्या जिल्ह्यांतील हेच बंदर पहिल्याने आले (१८०२). हे समुद्रकिनऱ्यापासून १२ मैल आहे. त्यामुळे व्यापार भादर अथवा धोलिरा नदीवरच खाली ५ मैलांवर असलेल्या खुन बंदरांतून व दक्षिणेस असलेल्या बवलिआरी बंदरांतून चालतो. अमेरिका व युरोपच्या बाजारांत नांवाजलेल्या धोलिरा कापसाचे नांव ह्याच गांवावरून पडले. ' अमेरिकन सिव्हिलवार ' च्या वेळी गुजराथमधील कापसाचे मुख्य बंदर हेच होते. येथील निर्गत कापसाचा माल मुंबई, अडोच व सुरत येथे जातो. येथे धान्य व तैलाचाहि व्यापार चालतो. १९०३-०४ साली

समुद्रावरील व्यापार १९ लाखांचा होता. गांवांत उंच देवळे व इमारती आहेत. मात्र गांव खाडीच्या खोलगट जमिनीत वसले असल्याने पावसाळ्यांत चिखल व उन्हाळ्यांत धूळ सर्वत्र आढळते. [इं.पे. ग्याझे. पु. ११.]

धोल्का, तालुका.—मुंबई इलाखा अमदावाद जिल्ह्याच्या मध्य तालुका. क्षेत्रफळ ६९० चौरस मैल. तालुक्यांत धोल्का हा एक मोठा गांव असून शिवाय ११७ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ८७१९५ तालुक्यांतून साबरमती नदी वाहते. पाऊस ३४ इंच पडतो.

गां व.—या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण धोल्का हेच आहे. अमदावाद-धोल्का रेल्वेचे शेवटचे स्टेशन. हे अमदावादहून नैर्ऋत्येस २२ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १३६९३. गांवाभोंवती कच्च्या मातीची भित आहे. गुजराथमध्ये सर्वांत जुने गांव हे आहे. पूर्वी पांडवांनी ज्या विराटपुरांत वास्तव्य केले होते ते शहर येथेच होते, व येथेच सूर्यवंशी राजा कनकसेन व मैनलदेवी यांस आश्रय मिळाला होता, असे लोक समजतात. वाघेल वंशाच्या वीरधवलाच्या ताब्यांत हे गांव होते असे म्हणतात (१३ वे शतक). मुसलमानी अमदानीत येथे ठाण्याचा अधिकारी रहात असे. अजूनहि येथे मुसलमानांचे मोठमोठे वाडे आहेत. मराठ्यांनी हा गांव १७३६ साली घेतला नंतर हा गायकवाडाकडे १७५७ साली आला व १८०४ साली इंग्रजांकडे आला. येथील बहुतेक रहिवाशी कसबाती आहेत. हे लोक मूळचे अर्निहलघाडचे होत पण अलाउद्दिन खिलजीने त्यांस स. १२९८ त तेथून हांकलल्यापासून वाघेल्याबरोबर ते येथे येऊन राहिले होते. येथील म्युनिसिपालिटीची स्थापना स. १८५६ मध्ये झाली. उत्पन्न (१९०३-०४), १७००० रुपयांचे आहे. येथे सरकारी कचेऱ्या, शाळा, दवाखाने आहेत. येथील लोकांचा मुख्य धंदा लुगडी तयार करण्याचा आहे. शिवाय लोखंड व पितळ वगैरे धातूंचे, मातीचे व लांकडाचे सामान तयार करतात. [इं.पे. ग्याझे. पु. ११.]

धौम—(धोम)मुंबई. सातारा जिल्हा. वाई तालुका हे खेडे कृष्णातीरी वाईच्या वायव्येस ५ मैलांवर आहे. येथून वाईस जाणारी सडक आहे. येथे एक महादेवाचे मोठे देऊळ असून त्याच्या भोंवती नरसिंह, गणपति, लक्ष्मी आणि विष्णू यांची दुसरी देवळे आहेत. ती सर्व पुण्याच्या महादेव शिवराम नांवाच्या सावकारांनी बांधिली आहेत. शेजारचे रामाचे देऊळ दुसरा बाजारवा पेशवे याने बांधिले. नदीवरील महादेवाचे देऊळ शाहूने बांधिले असे म्हणतात. हे गांव धौम्य ऋषींचे निवासस्थान होते व वाई म्हणजे विराटनगर होते अशी दंतकथा आहे. येथील महादेवाची यात्रा वैशाखी पौर्णिमेस आणि नरसिंहाची वैशाखी चतुर्दशीस भरते. [सातारा ग्याझे.]

धौली—ओरिसा. पुरी जिल्ह्याच्या खुर्दा पोटविभागांतील एक टेंकडी. ही भुवनेश्वराहून ९ मैल लांब आहे. टेंकडीच्या उत्तरेस अशोकाचे प्रख्यात शिलालेखशासन आहे.

देंकडीवर बऱ्याच गुहा असून वर एक महादेवाचें देवालय आहे. [इंपे. ग्याझे. पु. ११]

ध्यान—हा धर्माचरणाचा एक भाग असून संसारत्याग करून एकांतांत एका विशिष्ट गोष्टीवर मन एकाग्र करणे याला ध्यान म्हणतात. भारतीयांच्या उपनिषद व तदुत्तर ग्रंथांत ध्यानमार्गासंबंधानें विवेचन आहे. 'ॐ' या पवित्र अक्षराचें ध्यान करावें असे सांगितलेले आहे. अशा ध्यानाचा उद्देश, पद्धति वगैरेसंबंधानें निरनिराळ्या धार्मिक ग्रंथांत निरनिराळीं मतें आहेत. मानवी मनाला ताब्यांत ठेवण्याकरितां जे अनेक प्रकारचे प्रयोग किंवा मार्ग आहेत त्यांना योग असा सामान्य शब्द असून ध्यान योगमार्गाचें एक अंग आहे. ('योग' पहा).

ध्यान व समाधि.—बौद्धधर्मांत ध्यानाला फार महत्त्व दिलेले आहे. ध्यान व समाधि या दोहोंमध्ये अंतर आहे. ध्यान म्हणजे एकाद्या विषयावर मनाची एकाग्रता करणे आणि ध्यान करीत असताना ध्यान करणारा व ध्यानाचा विषय यांची पूर्ण एकतांना झाली व इतर सर्व बाह्य गोष्टींची जाणीव नष्ट झाली म्हणजे त्या स्थितीला समाधि म्हणतात. बौद्धधर्मांत अर्हत पदापर्यंत पोचण्यास समाधि लावतां येणें साध्य व्हावें लागतें. अर्हत याला समाहित (शांत) असें यामुळेच म्हणतात. समाधि पांच बलांपैकी चवथें बल, सात बोध्यंगांपैकी साहवें अंग आणि अष्टविध मार्गांपैकी आठवा मार्ग आहे. त्यामुळे समाधि लावतां येणें हा बौद्ध लोकांचा मुख्य उद्देश असतो, आणि समाधि साध्य होण्याला ध्यान हें महत्त्वाचें साधन आहे. ध्यान लावतां येण्यालाहि पूर्व तयारी बरीच लागते. बुद्धानें शालासंबंधानें सांगितलेले नियम पाळणें, शरीर व मन स्वच्छ व शुद्ध राखणें, लोकांपासून दूर एकांतांत राहणें, जंगलांत किंवा गुहेत आसन घालून बसणें, वगैरे. नव्या इसमाला ध्यान लावतां येण्याकरितां अनेक युक्त्या सांगितल्या आहेत. ज्याला एकाग्रता साध्य करणें असेल त्यानें स्वतःचेच श्वासोच्छ्वास मोजण्याचा क्रम सुरू करावा; ज्याला स्वतःच्या वाईट इच्छा दाबून टाकणें कठिण जात असेल त्यानें स्वतःच्या देहाची मलिमता व अशाश्र्वतता यांचाच विचार करावा, वगैरे. याप्रमाणें प्रत्येक बौद्धधर्मी माणसानें आरंभी कसलें तरी ध्यान सुरू करावें. सहा पारमितां (पूर्णत्व) पैकी ध्यान-पारमिता ही पांचवी आहे. नागार्जुनाच्या एका ग्रंथांत ध्यानाचे सोळा प्रकार, लंघावतारसूत्र नामक ग्रंथांत चार प्रकार, व असंगाच्या योगाचारभूमि या ग्रंथांत नऊ प्रकार सांगितले आहेत.

प्रांगघ्रा, संस्थान.—मुंबई. काठेवाड पोलिटिकल एजन्सीमधील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ११६७ चौरस मैल. उ. अ. २३° १३' व २३° ३३' ते पू. रे. ७१° ४८' व ७१°. हा प्रदेश पहाडी व खडकाळ आहे. ह्या संस्थानांत हलवद व मानसर येथें विस्तारणें तलाव आहेत; शिवाय लहान तलाव पुष्कळ आहेत. ह्या उष्ण पण प्रकृतीला सुखकारक आहे.

पाऊस २४ इंच पडतो. कच्छच्या रणाचा कांहीं भाग या संस्थानांत येतो. त्या किनाऱ्यावर २० फुटांवर पाणी लागतें.

प्रांगघ्राचा राजा झाला रजपूत जातीचा असून, त्या जातीचा मुख्य आहे. झालाचें प्राचीन नांव मकवान होतें. हे लोक उत्तरेकडून काठेवाडांत आले, व पहिल्यानें अमदावाद जिल्ह्याच्या विरमगांव तालुक्यांत पाध्री येथें वस्तीस राहिले व नंतर हलवद व प्रांगघ्रा येथें गेले. ईशान्येकडे व उत्तरेकडे जाण्याचा मार्ग या भागांतून अस्थानें मुसुलमानांच्या स्वाऱ्यांचा येथील राजांना फार त्रास पोहोचें. गुजराथमधील मुसुलमान राजांनी येथील बराच भाग जिंकिला होता. पुढें औरंगझेबानें हलवदचा विभाग (ह्यास महंमद नगर म्हणत असत) तेथील आसपासच्या मिठागरांसह झाला वंशांतील राजास परत जहागीर म्हणून देण्यांत आला. लिमडी, वढवान, चुडा, सायं व ठान लखतर हीं छोटीं संस्थानें ह्याच प्रांगघ्रा संस्थानाच्या शाखा होत. प्रांगघ्राच्या राजाची व इंग्रजांची दोस्ती इ. स. १८०७ मध्ये झाली. संस्थानिकास राजा हा किताब व दत्तक घेण्याचा हक्क आहे. लोकसंख्या (१९२१) ८४०६. यांत २ गावें असून १३२ खेडी आहेत. प्रांगघ्रा हा राजधानीचा गांव आहे. यांत जंगल नाही. वामभान, चंद्रभागा, विलगंगा व फालुक या नद्या आहेत. हत्ती, उंट वगैरे पाळीव व डुकरें, चित्ते, काळवीट, नीलगाय हे रानटी पशू आहेत. स. १८४० च्या पूर्वी सिंह आढळत असे. येथील ब्राह्मण शेतीहि करतात. मुसुलमान कापड विणतात व तेल काढतात. प्रांगघ्रा, हलवद व सीधा या मुख्य व्यापाराच्या उतारपेठा आहेत. पिकाळ जमीन हलक्या प्रतीची रेंताड आहे. लागवडींत आणलेली जमीन २०६ चौरस मैल असून मुख्य पिकें कापूस व सामान्य प्रकारचें धान्य. येथील कापूस लांब धाग्याचा असतो. उत्तम प्रकारचा रंगीत नक्षीचा व इमारतीचा दगड बराच सांपडतो. वडगर येथें उत्तम मीठ पिकतें. संस्थानाच्या मालकीच्या कारखान्यांत मॅग्नेशियम क्लोराईड व मिठापासून होणारे रासायनिक पदार्थ तयार होतात. पितळेची व तांब्याची भांडी, दगडी चक्या, कापड व मातीची भांडी तयार करतात. संस्थानांत सरकी काढण्याचे कारखाने आहेत. आयात मालाची किंमत (१९०३-०४) ५११ लाख होती व निरगत मालाची किंमत १३ लाख होती. संस्थाच्या मालकीची एक रेल्वेलाईन आहे. ही वढवाण ते हलवदपर्यंत ४० मैल लांबीची आहे. अमदावाद जिल्ह्यांतल धोलरा हें सर्वोत्तम जवळचें बंदर आहे. प्रांगघ्रा हें काठेवाडांतील पहिल्या प्रतीचें संस्थान आहे. जमीनीचा सारा पिकावर ठरविला गेला आहे. एकंदर संस्थानाचें उत्पन्न २५ लाख रुपये आहे. येथील संस्थानिक जुनागडच्या राजास व ब्रिटिश सरकारास ४४६७७ रु. खंडणी देतो. पांज कौजदारी कचेऱ्या, दवाखाने, शाळा वगैरे आहेत. सांप्रतच्या राजाचें नांव हिज हायनेस महाराणा श्री सर घनश्यामसिंघजी, जी. सी. आय.

ई; के. सी. एस. आय. महाराज राजासाहेब असें असून तो सर्व झाला रजपुतांचा मुख्य आहे.

अलीकडील माहिती (१९२१-२५) :—असहकारितेची चळवळ जेव्हां १९२१ साली अगदी शिखरास पोहोचली होती त्यावेळी सार्वजनिक सभा भरविण्याच्या हक्कावर नियंत्रण घालण्यांत आल्यामुळे या संस्थानच्या प्रजेत कांहींसा असंतोष उत्पन्न झाला होता. पण मुंबईकडील कांहीं असहकारितावादी चळवळ्यांपुरतेच सदरहू निबंध तात्पुरते आहेत असें स्पष्टीकरण आल्यानंतर लोकांनी सभा भरवून संस्थानिकांवरील विश्वास जाहीर केला. १९२३ सालच्या आक्टोबरांत कुडा रेल्वे वाढविण्यांत आली आणि कुडा सॉल्ट वर्क्स (मिठाचा कारखाना) सुरू करण्यांत आला. मिठाच्या धंद्यामुळे संस्थानला कायमचें मोठें उत्पन्न लाभणार असून हजारों मजूरांची सोय लागणार आहे. शिवाय कुडा रणांत मीठ तयार करण्याचा पूर्वापार चालत आलेला हक्कहि संस्थाननें पुन्हां प्राप्त करून घेतला आहे. हिंदुस्थान सरकारनें हा हक्क बराच काळ अमान्य केला होता; पण सदरहू संस्थानिकानीं त्या हक्काकरितां नेटाचा प्रयत्न करून तो प्राप्त करून घेतला. स्टेटच्या मालकीची रेल्वे १९२३ साली ४६.६९ मैल होती, आणि हालवाढ ते भालीयापर्यंतच्या नव्या फांट्याला मंजूरी मिळाली होती. सार्वजनिक रस्त्यांवरील दिव्याकरितां, सरकारी इमारतींकरितां, सरकारी छापाखान्यांकरितां, दळणाच्या गिरण्या व इतर लहान लहान कारखान्यांकरितां वीज घेण्याच्या कामी सर्व काठेवाडी संस्थानांत ध्रांगघ्रानें पुढाकार घेतला. तसेंच दगडांचा व्यापार वाढावा म्हणून सरकारी कर कमी करून उत्तेजन देण्यांत आलें व वाहतुकीच्या सोयींकरितां एक रेल्वेचा फांटा दगडांच्या खाणीकडे नेण्यांत आला. लांब धाग्याचा कापूस व अनेक द्विदल धान्ये हीं तेथील मुख्य पिके होत. दोन कौटन प्रेस व सात जिनिंग फॅक्ट्रिया सरकारी मालकीच्या आहेत. १९२२-२३ साली हलवद येथें जिनिंग फॅक्ट्रियांची संख्या ४० नीं वाढविण्यांत आली व इमारतीभयें पुष्कळ फरक करण्यांत आले. शेतकाला भरपूर पाण्याचा पुरवठा नाही, हा मोठा कमीपणा आहे. सितापूर येथें ७२२ फूट खोल छिद्र पाडण्यांत आलें व तेथें चांगलें पाणी लागलें. १९२३-२४ साली कुडा येथें ४०० फूट खोलीचें बोअर खोदलें, पण तेथें लागलेलें पाणी पिण्याच्या उपयोगाचें नाही. आणखी बोअर घेण्याचें काम चालू आहे.

शहर.—या संस्थानची राजधानी ध्रांगघ्रा याच नांवाची आहे. ध्रांगघ्रा रेल्वेचें हें शेवटचें स्टेशन अमदावादेच्या पश्चिमेस ७५ मैल आहे. ध्रांगघ्रा हें नांव धरांग म्हणजे दगड व धर म्हणजे धरणारा यांपासून झालें असावें असें कित्येकांचें मत आहे; कारण येथें दगड पुष्कळ आहेत. लोकसंख्या (१९०१) १४७७०. येथील दगडाच्या खाणीवद्दल हें प्रसिद्ध आहे. राजवाडा, रामाचें, रणछोडचें, कृष्णाचें व स्वामी नारायणचें,

हीं मंदिरे पाहण्यासारखी आहेत. प्रत्येक देवळाला एक धर्मशाळा जोडली आहे. गांवाभोंवती तट आहे. येथें एक हायस्कूल चालतें व गांवाला म्युनिसिपालिटीहि आहे. [बांबे ग्याझेट. पु. ८; सेन्सस रिपोर्ट. १९११.]

ध्राफा—मुंबई, काठेवाड. हालर जिल्ह्याची निराळी खंडणी देणारी तालुकदारी. हीं फुलझर नदीच्या उत्तरतीरावर असून तेथें जाडेजा रजपूतांचा अंमल आहे. या तालुकदारांत ३६ खेदां आहेत. [बांबे ग्याझेट. पु. ८]

ध्रुव—(१) स्वयंभू मनुचा पुत्र जो उत्तानपाद त्याला सुनीतांपासून झालेला पुत्र. ध्रुवाच्या मातेवर राजाची प्रीति नसे म्हणून ध्रुव हाहि अप्रिय होता. एकदां ध्रुव राजाच्या मांडांवर चढूं लागला, तेव्हां सावत्रमाता सुरुची हिने त्याचा धिक्कार केला. तेव्हां तो रडत स्वतःच्या मातेकडे गेला. तिने त्यास परमेश्वराचें आराधन करण्यास सांगितलें. तेव्हां तो अरण्यांत गेला. नारदानें त्याचा दहनश्चय पाहून त्यास उपदेश केला. नंतर लवकरच त्यास विष्णूचें दर्शन झालें व त्यानें ध्रुवास अढळपद दिलें.

(२) पृथ्वी ज्या कल्पित रेपेवर स्वतःभोंवती फिरते त्या रेपेस आंस किंवा अक्ष असें नांव असून त्याच्या टोंकांस ध्रुव म्हणतात. या पृथ्वीवरील ध्रुवांभोंवतालच्या प्रदेशांचें वर्णन 'दक्षिणध्रुव' व 'उत्तरध्रुवप्रदेश' या लेखांत केलें आहे. पृथ्वीचा आंस वाढविला असतां तोच आकाशाचा आंस होतो. या आकाशाच्या आंसांनी जीं टोंके ते आकाशाचे ध्रुव होत. ते अर्थात् पृथ्वीच्या ध्रुवांसमोर असतात. हल्लीं आपण ज्या तारेला ध्रुव म्हणतो व स्थिर समजतो ती उत्तरध्रुवबिंदुस्थानीं नाही तर त्याच्या दक्षिणेस सुमारे १ अंश आहे. तीन हजार वर्षांपूर्वी दुसरीच एक तारा ध्रुवबिंदूजवळ होती व पुढें बारा हजार वर्षांनी अभिजित ही तारा ध्रुवबिंदूजवळ येईल. यावरून ध्रुवतारा एक नाही व स्थिरहि नाही हें समजेल. ध्रुव तारा सुमारे दुसऱ्या प्रतीची आहे. सप्तर्षिताराकापुंजांतील पुलह व ऋतु यांस सांधणारी रेषा खाली वाढविली असता तीत ध्रुव येतो; म्हणून त्या दोन तारकांस ध्रुवदर्शक म्हणतात. अगस्त तारेस दक्षिणध्रुव असें चुकीनें म्हणतात.

ध्रुवीभवन—प्रकाशाच्या किरणांचा ते ज्या दिशेकडे जातात त्या दिशेकडील आवकाशाशिवाय इतर आवकाशाशी कांहींहि संबंध नसतो हा त्याचा प्रकृतिधर्म नव्हे असें ख्रिश्चन हायगेन्सनें सिद्ध केलें आहे. सूर्याचा एक किरण स्फार नांवाच्या चौकोनी घनाकृति खनिज पदार्थावर एक विवक्षित दिशा सोडून कोणत्याहि दिशेनें पाडला तर त्यांतून दोन तुल्य तेजाचे किरण बाहेर पडतात. हे दोनाहि किरण दुसऱ्या चौकोनी स्फारमधून जाऊं दिले असतां प्रत्येक किरण पुन्हां दोन किरण देऊं शकतो. ह्यांची प्रखरता किरणांचा ज्या दिशेकडून प्रवेश होतो त्या दिशेकडील मुख्य पातळाच्या परस्परार्शी असणाऱ्या स्थितीवर अवलंबून असते. या मुख्य पातळी म्हणजे वक्कीभवन होणाऱ्या पृष्ठभागावर

लंब असणाऱ्या स्फटिकाच्या अक्षांमधून जाणारी पातळी होय. काही वेळेला तर या दोहोंपैकी एक किरण अजिबात नाहीसा होतो त्यावेळी पहिल्या स्फटिकागर्भे वकीभवन होऊन बाहेर पडणारा सामान्य किरण मुख्य पातळी एकमेकांस समांतर किंवा लंब असतील त्यामानाने फक्त सामान्य किंवा असामान्य किरण बाहेर टाकतो व असामान्य किरण याच्याविरुद्ध क्रिया करतो. पण या दोन्ही स्थितींखेरीज इतर स्थितीत किरणांची प्रखरता दुसऱ्या स्फटिकांतून बाहेर पडणारे किरण जेव्हां सर्वांत अधिक प्रखरता देतात त्यावेळी जी मुख्य पातळी असते तिच्याशी इतर स्थितीतील मुख्य पातळीच्या होणाऱ्या कोनाच्या कोज्याच्या वर्गाशी प्रमाणांत असते आणि ज्या भागांत बाहेर निघणारे किरण एकमेकांवर पडले असतील त्या भागांचे निरीक्षण केल्यास त्या भागांतील प्रकाशाचे व साध्या प्रकाशाचे गुणधर्म सारखेच असतात. या प्रकाशाच्या गुणधर्मास मेलस याने प्रकाशाचे ध्रुवीभवन ही संज्ञा दिली आहे.

आइस्लंड स्परमधून ध्रुवीभवन झालेला किरण निराळा काढण्यास दुसरा स्फटिक इतक्या जाडीचा वापरला पाहिजे की त्यांतून निघणारे दोन्ही किरण अलग बाहेर पडून त्यापैकी एक एका पडद्याच्या साहाय्याने आडवितां आला पाहिजे. ह्या वर सांगितलेल्या स्फटिकांत ध्रुवीभवन झालेला किरण कमजास्त प्रमाणांत अपशोषला गेल्याकारणाने ह्याहि स्फटिकांत याचे ध्रुवीभवन होतें. म्हणजे ह्या स्फटिकाच्या साहाय्याने आपणांस ध्रुवीभवन झालेला किरण शोधून काढून तपासांत हिंयेतो. ह्या क्रियेस पृथक्करण असे म्हणतात व त्या स्फटिकास ध्रुवीभवनकारक असे म्हणतात. स. १८१६ मध्ये फ्रेन्नेल व अॅरॅगो यानां ध्रुवीभवनावर बरेच प्रयोग करून खालील सिद्धांत बसविले.

(१) साध्या प्रकाशाच्या दोन किरणांस ज्या स्थितीमध्ये एकमेकांकडून प्रतिबंध होतो त्याच स्थितीत काटकोनांत ध्रुवीभूत झालेल्या दोन किरणांचा एकमेकांवर कांहीं एक परिणाम होत नाही. (२) परंतु समांतर पातळीत ध्रुवीभूत झालेल्या दोन किरणांचे वर्तन साध्या प्रकाशकिरणांप्रमाणेच असते. (३) एकाच प्रकारच्या प्रकाशाचे दोन किरण काटकोनांत ध्रुवीभूत झाले असल्यास त्यांस परस्पर प्रतिबंधाशिवाय एकाच ध्रुवीभवन पातळीत आणतां येतें. (४) ध्रुवीभूत प्रकाशाच्या दोन किरणांचे काटकोनांत ध्रुवीभवन झाले असल्यास त्यांस एकाच ध्रुवीभवन पातळीत आणतांना साध्या प्रकाशाप्रमाणे त्यांचा एकमेकांस प्रतिबंध होतो.

वरील पार्श्विक गुणधर्मावरून असे दिसून येईल की, ध्रुवीभूत प्रकाश ही एक विशिष्ट लांबीची व विशिष्ट दिशेकडे जाणारी अशी प्रकाशशलाका (बेक्टर) असल्यामुळे ती प्रकाशाची दिशा व ध्रुवीभवनाची पातळी दर्शविते. यावरून असे दिसून येतें की, ध्रुवीभूत किरणांची दिशा प्रकाशाच्या दिशेशी कोन करते, आणि ही गोष्ट प्रकाशप्रतिबंधावरील प्रयोगांत सिद्धहि झाली आहे. या प्रयोगावरून असे दिसते की

समपातळीत ध्रुवीभूत झालेल्या प्रकाश लहरींच्या मालिकेची विशिष्ट शलाका लहरींच्या पातळीतच सरळ रेषेत कंप पावते. स्परमधून जातांना प्रकाशाचे जे वर्तन ते त्याशी या क्रियेच्या सारखेपणामुळे ही विशिष्ट शलाका ध्रुवीभवनपातळीस समांतर किंवा काटकोनांत असावयास पाहिजे. यापैकी कोणती दिशा समजावयाची हें त्या शलाकेच्या पदार्थवैज्ञानिक स्थितीवर अवलंबून असते. प्रकाशोद्भवाच्या कोणत्याहि मताप्रमाणे विचार केला तरी ह्या प्रकाशशलाका दोन प्रकारच्या असून त्या एकमेकांस काटकोनांत असून त्यांचे संबंध भूमितीच्या नियमानुसारच असतात. ध्रुवीभूत प्रकाशाचा मार्ग दीर्घवर्तुळाकार असल्यास त्यास दीर्घवर्तुळ ध्रुवीभवन व वर्तुळाकार असल्यास वर्तुळध्रुवीभवन असे म्हणतात. हे निरनिराळे प्रकार, ध्रुवीभूतप्रकाश प्रकाशाची एकचतुर्थांश लहर परत पाठाविणाऱ्या अभ्रकासारख्या वस्तूंतून जाऊ दिल्यास ओळखतां येतात. ध्रुवीभूत किरणांपैकी दुसरा किरण 90° चा कोन करीपर्यंत दृढमंडलांतून फिरविला असता पहिल्याप्रमाणेच होऊन त्याचे गुणधर्म विरुद्ध असल्यास किरणांचे विरुद्ध ध्रुवीभवन झाले असे म्हणतात. विरुद्ध ध्रुवीभूत झालेल्या किरणांच्या योगाने प्रतिबंध होऊं शकत नाही पण एकाच प्रकाराने ध्रुवीभूत झालेल्या दोन किरणांचा परस्परांस प्रतिबंध होतो.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, ध्रुवीभूत प्रकाशाच्या निरनिराळ्या प्रकारांपैकी हा एक प्रकार आहे. प्रकाशाचे निरनिराळे असे सात प्रकार आहेत. साधा प्रकाश, ध्रुवीभूत प्रकाश व आंशिक ध्रुवीभूत प्रकाश इ. शेषद्वयाच्या दोन प्रकारांतील ध्रुवीभवन दीर्घवर्तुळाकार, वर्तुळाकार किंवा समपातळीत असते. साधा प्रकाश किंवा ध्रुवीभूत प्रकाश आइस्लंड स्परमधून जाऊं दिल्यास तुल्य तेजाचे दोन किरण देतो. पण जर ध्रुवीभवन झालेला प्रकाश अभ्रकामधून पाठाविला तर वरील गुणधर्म दिसून येत नाहीत व त्यांची प्रखरता स्फटिकामधील अक्षाच्या दिशेवर अवलंबून असते. वर्तुळाकार ध्रुवीभवनामध्ये तर एक किरण अजिबात नाहीसा करतां येतो. समपातळीत ध्रुवीभवन झालेला किरण चौकोनी स्फटिकामधून गेल्यास कमजास्त दोन तेजाचे दोन किरण देतो व कांहीं विवक्षित स्थितीत तर बाहेर येणारा किरण एकच असतो. दीर्घवर्तुळाकार, आंशिक दीर्घवर्तुळाकार व समपातळीत ध्रुवीभवन झालेला किरण, आइस्लंड स्परमधून जातांना कमजास्त तेजाचे दोन किरण देतो आणि त्यापैकी कोणताहि नाहीसा करतां येत नाही. हे निरनिराळे प्रकार अभ्रकाच्या योगाने ओळखितां येतात. कारण याच्या योगाने दीर्घवर्तुळाकार ध्रुवीभूत किरण समपातळीत ध्रुवीभवन झाल्याप्रमाणे होतो व त्याचा दुसरा किरण चौकोनी स्फटिक फिरवून नाहीसा करतां येतो. पण इतर दोन प्रकारांमध्ये ही स्थिति दिसून येत नाही आणि प्रकाशाचे ध्रुवीभवन जास्त जास्त ध्रुवीभवन होणारी पातळी

कायम किंवा बदललेली असेल त्याप्रमाणे अर्धसमपातळांत किंवा अर्धवर्तुळाकार असते.

ध्रोल—मुंबई, काठेवाड. राजकोटच्या वायव्येस ३४ मैलांवर असलेले एक लहान संस्थान. उ. अ. २२° -३४' व पू. रे. ७०° -२७'. क्षेत्रफळ २८३ चौरस मैल. संस्थानांत १ शहर व ६७ गावे आहेत. लोकसंख्या (१९११) २४३५८ हिंदूंची संख्या १८ हजारांवर आहे. येथील जहागिरदार जाडेजा रजपुतांपैकी आहे. नवानगरच्या राजाचा भाऊ हा या संस्थानचा मूळपुरुष होय.

ऊसाचे पीक मुख्य आहे. जमीन खडकाळ व प्रदेश डोंगराळ आहे. हवा उष्ण व आरोग्यदायक आहे. पाऊस २५-३० इंच पडतो. येथील जहागिरदारास ठाकूर म्हणतात. राजधानीचा गांव ध्रोल हा नवानगरच्या ईशान्येस १२ कोसांवर आहे. लोकसंख्या ५॥ हजार असून येथे खादी तयार होते. येथून जोडीया बंदरांत मालाची निर्गत होते. हे संस्थान काठेवाडांताळ दुसऱ्या प्रतीचे आहे. संस्थानचे उत्पन्न १॥ लाख रुपये आहे. जुनागडच्या नवाबास व बडोदेसरकारास ठाकूर सालिना १०२३१ रुपये खंडणी देतो. ध्रोल येथे म्युनि-सिपालिटी आहे. [इ.पे. ग्याझे पु. ११.]

ध्वनिलेखक यंत्र (फोनोग्राफ)—फोनोग्राफ उर्फ “ध्वनिलेखक यंत्र” म्हणजे मेणाच्या किंवा कथिलाच्या फिरत्या पृष्ठभागावर ध्वनीचे लेखन करून त्या मूळच्या ध्वनास लागेल तेव्हां उत्पन्न करून देणारे विशिष्ट यंत्र होय. असल्या प्रकारची यंत्रे तयार करण्याचे प्रयत्न अनेकांनी केले आहेत. असल्या प्रयत्नांपैकी पहिला प्रयत्न थॉमस यंग नांवाच्या गृहस्थाने १८०७ साली केला व तेव्हापासून वऱ्याच लोकांचे ध्वनिशास्त्राकडे व तद्वारा ध्वनिलेखक यंत्राकडे लक्ष वेधले व गेल्या शतकांत विल्हेल्मवर्थेम (१८४२), कार्ल रोडार्लफ कोनिग, विल्यम् हेनरी बाली (१८७४), फ्लोरेन्स ब्लांक (१८७६), थिओडोर स्टेन ई. अनेक संशोधकांनी या विषयांत प्रगति केल्यामुळेच प्रसिद्ध टी. ए. एडिसन यास १८७७ साली सध्या प्रचारांत आहे अशा प्रकारचे ध्वनिलेखकयंत्र जगापुढे आणतां आले. एडिसन याने प्रथमतः जे यंत्र तयार केले त्याचे संक्षेपतः पुढे वर्णन केले आहे. परंतु ते वर्णन नीटपणे समजण्यासाठी ध्वनि म्हणजे काय हे सामान्यतः समजून घ्यावे (ध्वनिशास्त्र पहा).

एडिसन याने पहिल्याप्रथम प्रसिद्ध करून पेटंट घेतलेल्या फोनोग्राफची खाली लिहिल्याप्रमाणे रचना होती. पितळेचे एक पंचपात्र (सिलिन्डर) एका मळसूत्राच्या योगाने उजवीकडून डावीकडे वर्तुलाकृति फिरत फिरत जावे अशी यांत्रिक योजना केली होती. एका पडद्यावर एक तरफ विशिष्ट प्रकारे जोडली होती; व त्या तरफेचे एक टॉक वरील पंचपात्रावर टॅकलेले होते; पंचपात्रावर कथिलाचा अस्थंत पातळ असा वर्ष लावला होता. हे यंत्र सुरू असतांना ध्वनीचा आघात पडद्यावर होऊन त्यायोगे

तरफेच्या द्वारे कथिलाच्या वर्षावर निरनिराळ्या प्रकारच्या खुणा उठत. जेव्हां ध्वनि उत्पन्न करावयाचा असतो तेव्हां पंचपात्र व तरफ मूळच्या स्थितीत आणून यंत्रास गति द्यावी म्हणजे त्या खुणांतून तरफेचे टॉक फिरू लागून त्यायोगे पडद्याचे पूर्वीच्याप्रमाणे प्रकंप होऊ लागून मूळच्या ध्वनीची जशीच्या तशी प्रतिकृति उमटू लागते. आतां कथिलाच्या वर्षाच्या योगाने चालू शकणारे असल्या प्रकारचे यंत्र अनेक प्रकारे दोषयुक्त असल्याकारणाने त्यांत पुढे अनेक सुधारणा झाल्या. प्रथमतः ध्वनिलेखक यंत्रास विजेच्या योगाने गति देऊ लागले; व त्यांतहि सुधारणा होऊन पुढे सिंगच्या योगाने गति देऊ लागले. तसेंच कथिलाच्या वर्षाऐवजी एक प्रकारचे मेण वापरू लागले; व पडद्याच्या ऐवजी पातळ काचेचा पापुद्रा वापरू लागले आणि तरफेच्या टॉकांत सुधारणा झाली.

पुढे दिल्याप्रमाणे या यंत्रावर ध्वनी उतरून घेतात. ज्या वस्त्याचे भाषण किंवा ज्या गवयाचे गाणे उतरून घ्यावयाचे असेल तो एका विशिष्ट प्रकारच्या शृंगापुढे ठराविक अंतरावर बसतो. या शृंगाची रचना अशी असते की, त्यायोगे त्या शृंगाच्या तोंडावर पडणारे ध्वनि एका ठिकाणी केंद्रीभूत होतात आणि ज्या ठिकाणी ध्वनि केंद्रीभूत होतात त्या ठिकाणी कांचेचा पापुद्रा बसविलेला असतो. गवई आणि शृंग हे पडद्याच्या एका अंगास असून दुसऱ्या अंगास ध्वनिलेखक यंत्राचा नियामक बसतो. गवयाच्या मार्गे सारंगी, सतार, तंबोरा इ. मंडुळ ध्वनिवाद्ये असतात. त्यांच्या पाठीमार्गे तुतारीवाले, तबलेवाले इ. जास्त मोठा आवाज काढणारे लोक कांहीं अंतरावर बसतात. याप्रकारे जर यंत्रापासून योग्य अंतरावर निरनिराळीं वाद्ये आणि गायक ही बसविली नाहीं तर ध्वनिलेखन चांगलेसे होत नाहीं.

अशा प्रकारे घेतलेल्या ध्वनिलेखांच्या प्रतिमा प्लास्टर ऑफ प्यारिसच्या योगाने घेतात; व त्यावर विजेच्या सहाय्याने मुलामा चढवून त्यांचा ठसासारखा उपयोग करून त्यांपासून अनेक प्रती काढतां येतात. ही पद्धत पुढे दिली आहे. प्लेटवर ध्वनि घेऊन नंतर प्रथमतः त्या प्लेटवर ग्राफाइटची पूड टाकतात आणि नंतर त्यावर विजेच्या योगे १० मिलिमिटर इतक्या जाडीचा थर चढवितात व ह्या प्रतिमेच्या योगाने फिरून एकदां तांब्याची “क्ल” प्रतिमा घेतात व ह्या ताम्र-प्रतिमेपासून पाण्याच्या दावांने चिवट आणि टणक अशा पदार्थावर “धन” प्रतिमा घेतात. अशा प्रकारच्या ध्वनिप्रतिमेत एक प्रकारचा दोष रहातो; तो हा की, जेव्हां फोनोग्राफची सुई प्लेटच्या खांचाखोचांतून फिरू लागते तेव्हां त्या सुईचे प्लेटच्या पृष्ठभागाशी जास्त घर्षण होऊन एक प्रकारचा कर्णकटु आवाज निर्घू लागतो. असला कर्णकटु आवाज निर्घू नये म्हणून कित्येक ध्वनिलेखक-यंत्रांत विशेष योजना केली असते. ध्वनि उतरून घेतांना फौन्टन पेनप्रमाणे तेल सोडणारी सुई वापरतात. या तेलाच्या अंगी हा गुण असतो की,

तें ताबडतोव वाळून फ्लेटास चिकटतें. त्यामुळे फ्लेटावर जास्त बरे न उठतां एक प्रकारचा गुळगुळीतपणा घेतो. या मूळच्या फ्लेटापासून तयार केलेल्या प्रतिमैत हाच गुण उतरतो व आवाज गोड निघतो.

फोनोग्राफचा उ. प. यो. ग.—युरोपांतल देशांत फोनोग्राफपासून काय काय फायदे करून घेतां येतील इकडे तज्ज्ञ जनांचीं मनं वेधली आहेत. ब्रिटिश लोकांच्या सर्व विख्यात पदार्थसंग्रहालयांत नामांकित गवयांच्या गाण्यांच्या ध्वनिलेखनाच्या मूल प्रतिकृती ठेविल्या आहेत. फ्रेचांनीं सुद्धां आपल्या गॅड ऑपेरा इन पॅरिस नांवाच्या प्रसिद्ध स्पर्डी वरीलप्रमाणेंच गाण्याचे फोनोग्राफच्यायोगें घेतलेले लेख ठेविले आहेत. फोनोग्राफच्या योगानें नुसती संगीत विद्याच नव्हे तर भाषाशास्त्र देखील उत्तम प्रकारें शिकतां येईल असें आतां सिद्ध होत आहे.

ध्वनिशास्त्र, प्रास्ताविक.—ध्वनि हा कंपयुक्त गर्तापासून उत्पन्न होत असून ती एक श्रोत्रेंद्रियांवर होणारी संवेदना आहे. जे ध्वनी आपल्या कानास मधुर लागतात त्याविषयींचा विचार संगीतशास्त्रांत करतात व संगीतशास्त्राचें विवेचन पृथक् केलें आहे. येथें फक्त ध्वनीच्या भौतिक स्वरूपाचें विवेचन करावयाचें आहे.

कंपनाच्या योगानें ध्वनीची उत्पत्ति.—ज्या ज्या ठिकाणी ध्वनीची भावना होते त्या त्या प्रत्येक ठिकाणीं ज्या पिंडापासून तो ध्वनि निघतो, त्या पिंडांत कशांनं कां होईना कंप उत्पन्न झालेला असतो. हा कंप म्हणजे त्या पिंडांतल अणुपरमाणूंची मार्गेंपुढें हालचाल होय, याची आपल्याला सहज खात्री पटवून घेतां येईल. उदाहरणार्थ, आपण एखाद्या भांड्याला टिचकी मारली तर त्यापासून आपल्याला नाद ऐकूं येऊं लागतो, हा नाद ऐकूं येत असतांना आपण जर सहज हलक्या तऱ्हेनं त्या भांड्याला बोट लावलों तर आपल्या बोटाला त्याचा कंप भासूं लागतो; पण तेंच बोटानें जास्त दाबलों तर कंप थांबून नादहि ऐकूं येईनासा होतो. असल्याच एखाद्या भांड्यांत तेल किंवा पाणी असलें तर त्याच्या पृष्ठभागावर वर्तुलाकार क्षोभ दिसूं लागतो, हेहि त्या कंपाचेंच निदर्शक होय.

ध्वनिगमनां व धि.—ध्वनीस एका ठिकाणाहून दुसऱ्या एका कांहीं अंतरावरच्या ठिकाणीं जाण्यास कांहीं दृश्य काल लागतो हे कांहीं परिचयाच्या उदाहरणावरून सहज लक्षांत येईल. उदाहरणार्थ, दूर अंतरावर घोब्यानं दगडावर आपटलेलें धुणें आपल्याला दिसल्यानंतर त्यापासून उत्पन्न होणारा आवाज कांहीं वेळानें आपल्याला ऐकूं येतो. रानांत लांकूडतोड्याच्या कुन्हाडीचा धाब पाहिल्यानंतर कांहीं वेळानें, तसेंच बंदुक सुटल्याची खूग म्हणून तिच्यांतून निघणारा धूर दिसल्यावर कांहीं वेळानें ध्वनि ऐकूं येतो. तसेंच आकाशांत वीज चमकल्यावर कांहीं वेळानें मेघगर्जना ऐकूं येते.

ध्वनि प्रसारास भौतिक साधनाची जरूर.—कोणत्याहि पदार्थापासून निघणाऱ्या नादाचा कानाला भास होण्याकरितां त्या पदार्थापासून तो तहत आपल्या कानापर्यंत एखादें अखंड द्रव्य पसरलेंलें असण्याची जरूर आहे; त्याशिवाय एखाद्या पदार्थांनं कितीहि नाद केला तरी तो आपल्या कानास भासणार नाही; हे खालील प्रयोगावरून सिद्ध होतें. वायुनिष्कासक यंत्राच्या ग्राहकांत एखादी विद्युत्घंटा जर लोंबत ठेविली व तिच्या तारा त्या ग्राहकांत घट्ट घुवें वसवून त्यांच्यांतून नेल्या व अशा स्थितींत जर ती घंटा बाजविली तर तिचा स्पष्ट आवाज ऐकूं येतो, पण यानंतर जर त्या ग्राहकांतल हवा पंपानें काढून घेण्यास सुरवात केली तर हवा जसजशी कमी होईत तसतसा आवाज अस्पष्ट होत जातो, अशा तऱ्हेनं त्यांतील हवा पूर्णपणें काढून झाली म्हणजे घंटांनाद बाहेर ऐकूं येत नाही.

आवाजाच्या प्रसाराला वातावरण हेंच नेहेमीचें साधन आहे पण कधीं कधीं द्रव किंवा घन पदार्थांतूनहि आवाज जाऊं शकतो. वरील प्रयोगांत ग्राहक निर्वात होण्यापूर्वी आवाज ग्राहकाच्या बाजूंतून बाहेर येत होता, त्याचप्रमाणें टेबलावर कान ठेवून त्या टेबलावर दुसऱ्या कोणत्याहि बाजूला खरवडलें तर तो आवाज ऐकूं येतो. पूर्वी जमिनीला कान लावून मैलापेक्षां लांबून येत असलेल्या घोड्यांच्या टापांच्या आवाजावरून घोडेस्वारांचें आगमन ओळखित असत. तसेंच पाण्याच्या पिपांत डोंकें बुडवून पिपाच्या बाहेर जर खरवडलें तरी देखील आवाज ऐकूं येतो; तो पाण्यांतून ऐकूं येण्याचें कार्य होत असल्याशिवाय खास नव्हे.

(५) ध्वनिहालहरीरूपक्षोभ होय.—ज्या-अर्थी साधारणतः आवाज कंपायमान पिंडापासून उत्पन्न होतो, तसेंच त्याला प्रसरणाला कांहीं अवधि लागतो आणि ज्या साधनांतून तो जातो तें साधन स्वतः पुढें जात नसून ध्वनि निघून गेल्यावर तें पुन्हां पूर्वस्थितींत येतें, त्याअर्थी हा क्षोभ लहरीस्वरूपाचाच असला पाहिजे. घंटेनं उत्पन्न होणाऱ्या नाद-लहरींचा जर विचार केला तर आपणास असें आढळून येईल कीं, घंटेच्या बाजू कंप पावत असतां तिचा कांठ बाहेरील बाजूस हलतो तेव्हां तो हवेवर आघात करतो व त्यामुळें तें हवेचें आकुंचन होतें. नंतर जेव्हां तो कांठ परत येतो तेव्हां हवेचें विरलीकरण होतें. याप्रमाणें हवेचें आकुंचन आणि विरलीकरण सभोवर लहरीरूपानें गमन करतें.

अनेक ध्वनी एकमेकांचा नाशन करतां हवेंतून गमन करूं शकतात हे पुढील उदाहरणावरून सिद्ध करतां येतें. जसें नगरा, नौबत, बाजंत्रं व अलगुज-वाजत असतां ज्याला हे ध्वनी ओळखण्याची संवय आहे असा मनुष्य प्रत्येक वाद्याचा आवाज ओळखूं शकतो. नादलहरींमुळें हवेंत उत्पन्न होणारा क्षोभ नादलहरींच्या दिशेशी समांतर असतो पण घनपदार्थांमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या लहरी नादलहरींच्या दिशेशी

काटकोनांत असतात. प्रवाही पदार्थातील लहरी हवेप्रमाणेच असतात. नादलहरी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणाकडे स्थानांतर पावत असतां मध्यंतरी असलेले हवेचे कण आपले स्थान प्रत्यक्षपणे सोडीत नाहीत तर त्याच ठिकाणी मागेपुढे आंदोलन पावत असतात व याप्रमाणे लहरी उत्पन्न करीत असतात; ही गोष्ट पाण्याच्या लहरी पाहिल्या असतां सहज दिसून येईल. मात्र तेथे पाण्याचे कण खालीवर होत असतात.

लहरी-दीर्घता व आवृत्ति.—एकापाठीमागून एक अशा सारख्याच आकाराच्या अखंड लहरी निघू लागल्या म्हणजे त्यांची एक रांग दिसते व त्या रांगेत लहरीच्या त्याच त्याच स्थितीची पुनरावृत्ति झालेलीहि दृष्टोत्पत्तीस येते. ही पुनरावृत्ति ज्या अंतराने होते त्या अंतरास लहरीदीर्घता म्हणतात. ज्यामुळे या लहरी उत्पन्न होतात, त्या पदार्थाची जर एका सेकंदांत 'न' आंदोलने होऊं लागलीं तर त्याच्यामुळे एका सेकंदांत 'न' लहरी उत्पन्न होतात.

नादाची तारता माधुर्य व उच्चता उर्फ मोठेपणा.—तारता, माधुर्य व उच्चता या लक्षणांच्या योगाने ध्वनि निरनिराळे भासतात. विवक्षित लहरीदीर्घता असणाऱ्या लहरीच्या मालेच्या योगे ध्वनीत जी उच्चता येते ती हवेच्या परमाणूंच्या मागेपुढे हांणाऱ्या फेऱ्यांच्या पल्यावर अवलंबून असते. ज्यापासून लहरी उत्पन्न होतात त्याचा कंप जस जसा वाढेल तसतशी हवेच्या कणांच्या फेऱ्यांची गति वाढेल व त्याबरोबरच आवाजाची उच्चताहि वाढेल. मागून पुढे जेवढा फेरा होत असेल त्याच्या निम्न्यास कंपविस्तार म्हणतात. विवक्षित लहरीदीर्घता असणाऱ्या लहरींच्या आवाजाची तीव्रता किंवा शक्ति कंपविस्ताराच्या वर्गाच्या प्रमणांत असते.

आवाजाची तारता विशिष्ट कालांत उत्पन्न होणाऱ्या लहरींच्या संख्येवर अवलंबून असते. पण लहरींची संख्या त्यांना उत्पन्न करणाऱ्या कंपायमान पदार्थावर अवलंबून असल्यामुळे अखेर आवाजाची तारता कंपाच्या पुनरावृत्तीवर आहे. लहरी उत्पन्न करणाऱ्या कंपायमान पदार्थाच्या कंपावृत्ती ठरविणाऱ्या प्रयोगाच्या वेळीं जर लक्ष दिलें तर असे दिसून येते कीं, अमुक एका विवक्षित स्वराकरितां कंप उत्पन्न करणारा पदार्थ कसलाहि असला, तरी पुनरावृत्ति तीच (सारखीच) लागते हें दिसून येईल. सुराची आवृत्ति, जर ४ असेल तर तो सुर, मुख्य सा धरून गांधार, पंचम व तीव्र सा यांचें प्रमाण ४ : ५ : ६ : ८ असें असतें (हें आवृत्ति-प्रमाण इंग्रजी आहे. हेंच सर्वत्र ठराविक नसून, निरनिराळेंहि असू शकतें).

ध्वनिमाधुर्य.—माधुर्याच्या योगाने दोन यंत्रांवराल एकाच सुरांत फरक दिसून येतो. एका यंत्रांतील सुर जास्त मधुर असला तर दुसऱ्यांतील तो जास्त कठोर येईल. पण सुर मात्र तोच. हा जो फरक दिसून येतो तो लहरी-दीर्घता, कंपविस्तार किंवा आवृत्ति यांवर अवलंबून नसून हा लहरींच्या आकारावर किंवा स्वरूपावर अवलंबून असतो.

ध्वनीची प्रयोगज्ञातगति.—ध्वनीची गति प्रयोगाने मोजण्याची जी एक स्पष्ट रीत आहे ती अशी कीं एखाद्या माणसापासून वऱ्याचशा अंतरावर एक बंदूक सोडावी. त्या मनुष्यास त्या बंदुकीतून निघणारी ज्वाला लागलीच दिसेल, पण आवाज मात्र तितका लवकर ऐकूं येणार नाही. ज्वाला दिसल्यापासून तो ध्वनि ऐकूं येईपर्यंत जो काल जाईल तो त्या ध्वनीला तितकें अंतर जाण्यास लागलेला वेळ होय. त्यावेळीं अंतरास भागिलें असतां ध्वनीची गति निघते. पण यांत असा एक दोष रहातो कीं, सरासरी ध्वनीच्या १२३ मैल प्रवासांत वारा जर ध्वनीच्याच दिशेने वहात असेल तर एवढ्या प्रवासास ५५३ सेकंदें लागतात व तो जर उलटा वहात असेल तर ६३ सेकंद लागतात. वारा ज्यावेळीं स्थिर असेल त्यावेळीं ध्वनीची गति दर सेकंदास ११४२ फूट आहे. हवेतील उष्णमान व आर्द्रता यांनाहि थोड्याबहुत प्रमाणांत चुका होण्याचा संभव आहे; पण ज्या वेळीं वातावरण स्थिर असतें त्यावेळीं दोन ठिकाणांहून परस्परांकडे ध्वनि जाण्यास लागणारा वेळ मोजून या चुका टाळतां येतात. उदाहरणार्थः—'अ' हें अंतर असेल व 'ग' ही शांत हवेत ध्वनीची गति असेल व 'ध' ही वायूची गति असेल व एका दिशेने 'अ' या अंतरावर जाण्यास ध्वनीस 'व_१' व दुसऱ्या दिशेने जाण्यास 'व_२' वेळ लागतो. तर

$$g + \theta = \frac{a}{v_1} \text{ आणि } g - \theta = \frac{a}{v_2} \therefore g = \frac{a}{2} \left(\frac{1}{v_1} + \frac{1}{v_2} \right).$$

म्हणून व_१ आणि व_२ यांच्या किमती जर जवळ जवळ सारख्या असतील तर

$$v = \frac{1}{2} (v_1 + v_2) \text{ होतील, व यावरून } g = \frac{a}{v}.$$

फ्रेंच विद्यालयांतील पंचांनी १७३८ सालीं ही अन्यान्य-निरीक्षणपद्धति अमलांत आणली. एकमेकापासून १७१८ मैल अंतरावर असणाऱ्या दोन ठिकाणांहून अर्धा तासाच्या अंतराने तोफा सोडल्या; व या दोन ठिकाणी, शिवाय मध्ये दोन ठिकाणी निरीक्षणे केलीं. आंदोलकघडयाळांने वेळ मोजला. शतभाग ६ उष्णमानाच्या वेळेस दर सेकंदास ३३७ मीटर गति या प्रयोगाने सिद्ध झाली.

पण 'ग' ही गति 'ट' अंश उष्णमानाच्या वेळीं जर असेल तर शून्यांश उष्णमानाच्या वेळच्या गर्ताचे

$$g = \frac{g}{(1 + 0.001248T)}$$

हें सूत्र आहे. यांत 'ग_०' म्हणजे शून्यांश उष्णमानाच्या वेळची गति. वरील सूत्राने 'ग' ची किंमत दर सेकंदास ३३२ मीटर येते.

यांत आणखी एका चुकीचा संभव म्हणजे, ज्यावेळीं वेळ मोजण्याकरितां बंदुकीच्या ज्वालेकडे पहाणे किंवा आवाज ऐकणे या दोन्हीहि क्रिया मनुष्याच्या ज्ञानेन्द्रियांनीं व्हावयाच्या असतात, त्यावेळीं त्याच्या इंद्रिय-दोषाचीहि

दुरुस्ती लागते. कारण क्रिया घडणें, ती पहाणें किंवा ऐकणें व ती नमूद करून ठेवणें याला लागणारा वेळ खऱ्या वेळांत विनाकारण भर पडून ध्वनिवेगाची किंमत कमी येऊं लागेल. अर्थात ही चूक प्रत्येक माणसाच्या वावर्तीत निरनिराळी येऊं शकेल. इ. स. १८६२ ते १८६६ पर्यंत व्ही. रेमाल्ट नांवाच्या शास्त्रज्ञानें जे ध्वनि-गतांवर प्रयोग केले त्यांत त्यानें हें निरीक्षणाचें मानवी साधन काढून टाकून त्याऐवजीं विद्युत्प्राहकांची योजना केली.

ह वें तू न ध्वनीचा वेग.—एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं ध्वनि जाण्यास कांहीं काळ लागतो हें पूर्वांच दाखवून दिलें आहे. १८२२ सालच्या जून महिन्यांत रात्री पॅरिस येथें तेथील विद्वान मंडळींनीं पुढील प्रयोग केला. पॅरिस शहराजवळच्या मॉन्टलहेरी नांवाच्या टॅकडीवर एक तोफ ठेविली आणि व्हिले ज्युजांफ नांवाच्या दुसऱ्या उंच सपाटीवर एक तोफ ठेवून दिली. या दोन ठिकाणांमधील अंतर सुमार ६१०४५ फूट होतें. प्रत्येक ठिकाणीं दर दहा मिनिटाच्या अवकाशानें एका मागून एक अशी बारा वेळ तोफ उडविली. या दोन्हीहि ठिकाणीं बरोबर चालणारी व सूक्ष्ममानानें काल दर्शविणारी अशी घड्याळ घेऊन लोक उभे केले होते. तोफेचा काना पेटलेला दिसल्यापासून किती वेळानें तोफेचा आवाज ऐकूं आला हें प्रत्येकजण टिपून ठेवित होता. या सर्वांची सरासरी काढतां ५४.६ सेकंदें निघाली. प्रकाशास वरील अंतर क्रमण्यास व्यवहारदृष्ट्या कांहींच काळ लागत नाहीं; कारण प्रकाश एका सेकंदांत १४६००० मैल जातो असें सिद्ध झालें आहे. यास्तव ५४.६ सेकंदांच्या संख्येनें ६१०४५ फुटांच्या संख्येस भागलें असतां ध्वनीचा दर सेकंदास वेग १११८ फुटांप्रमाणें येतो. या प्रयोगाच्या वेळेस उष्णमान १६° श होतें. याहून कमी उष्णमान असतां ध्वनीचा वेग कमी येईल. कोठें दूर अंतरावर कांहीं आवाज झाला तर तो आवाज तेथें उत्पन्न होऊन आपल्यापर्यंत पोहोचण्यास किती काल गेला हें समजल्यास आपणांपासून तें स्थळ किती लांब आहे हें स्थूलमानानें काढतां येते.

निरनिराळ्या वायूंमध्ये ध्वनीचा वेग सारखा असत नाहीं. जे वायू जास्त विरल आहेत त्यांत ध्वनीचा वेग जास्त आहे. ड्युलांग यानें प्रयोगानें असें दाखवून दिलें कीं, ०° श उष्णमानावर क्वार्म्ल(कार्बोनिक् अॅसिड) वायूमध्ये ध्वनीचा वेग दर सेकंदास ८४६ फुटांप्रमाणें आहे आणि प्राणवायूंत १०४० फूट, हवेंत १०९६ फूट व उज्जांत ४१६३ फूट आहे. उच्च, नीच किंवा बारीक अशा सर्व ध्वनींचा वेग हवेंत सारखा असतो. यासुद्धें दूर अंतरावर गायन चाललें असतां सर्व सुर सारखेच ऐकूं येतात.

पाण्यांतून ध्वनीचा वेग.—पातळ पदार्थापेक्षां घनपदार्थांतून ध्वनीचें वहन जास्त त्वरेनें होतें. कोलॅडन व स्टर्म यांनीं १८२७ सालीं पाण्यांत ध्वनीचा वेग काय असतो

याचा निर्णय प्रयोगद्वारा केला. स्वित्झरलंड देशांतील जिनीवा सरोवरांत दोन बोटी कांहीं अंतरावर नांगरून ठेविल्या; त्यांपैकी एका बोटीवरून एक घंटा पाण्यांत टाकली होती. या घंटेस एक यांत्रिक-कळ जोडून ठेविली होती. तिच्या योगानें घंटेवर ठोका पडल्याबरोबर दाहू पेटून ज्वाला उत्पन्न होई. ही उत्पन्न झालेली ज्वाला दुसऱ्या बोटीवरून दिसत होती. दुसऱ्या बोटीवर एक पाण्यांत बुडविलेला कर्णा होता; या कर्णामुळे पाण्यांत उत्पन्न होणारा ध्वनि ऐकूं येई. ज्वाला दिसल्यापासून किती वेळानें ध्वनि ऐकूं आला हें काढून त्यावरून ध्वनीचा पाण्यांतील वेग ठरवितां येतो. वरील प्रयोगांत पाण्यांत ध्वनीचा वेग ८° श उष्णमान असतां दर सेकंदास ४७०८ फूटप्रमाणें निघाला; म्हणजे हवेंतील वेगाच्या चौपट निघाला.

घनपदार्थांतून ध्वनीचें गमन.—घनपदार्थांतून ध्वनीचें वहन किती जलद होतें हें पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल. एखाद्या बऱ्याच लांबीच्या लोखंडी कांबीच्या एका टोंकास कान लावावा आणि दुसऱ्या टोंकास एखाद्या हातोडीच्या जोरानें प्रहार करण्यास सांगावें, म्हणजे हवेंतून येणाऱ्या ध्वनीच्या अगोदर लोखंडी कांबीतून ध्वनि ऐकूं येतो. लोखंडांतून ध्वनि दर सेकंदास १६८०० फुटांप्रमाणें जातो. तांच्यांतून ११६०० फूट, ओक लांकडांतून १०९०० आणि पाइनच्या लांकडांतून १५२२० फूट याप्रमाणें ध्वनीचें वहन होतें.

वद्ध वायूंतून ध्वनीचा वेग.—जर एखाद्या नळींत हवा किंवा दुसरा एखादा वायू भरला तर त्या ठिकाणीं ध्वनीची गति काय असावी याबद्दल शंका उत्पन्न होते. कारण उघड्या स्थितीत ज्या वेगानें ध्वनीचें गमन होईल त्याच वेगानें बंद अशा परिस्थितीत गमन होणार नाहीं. प्रसिद्ध संशोधक रेगनाल्ड यानें निरनिराळ्या व्यासाच्या नळींत निरनिराळे वायू भरून त्यांतून ध्वनीचें वहन होण्यास किती काल लागतो हें काढलें; त्यावरून असें दिसून आलें कीं, नळीचा व्यास जो जो लहान होत जाईल तो तो ध्वनीचें वहन होण्यास जास्त काल लागतो. हेल्महोल्झ आणि किरचाफ यांनीं असें दाखवून दिलें कीं, नळीमधील वायूची ध्वनिवाहकता पुढील कारणांवर अवलंबून असते.—(१) नळीचा व्यास, (२) आवाजाची प्रत्येक सेकंदास होणारी प्रकंपनें (३) आणि नळीतील वायूच्या स्निग्धतेचा गुणक. ध्वनीचें परावर्तन.—ध्वनीचें परावर्तन प्रकाशाच्या परावर्तनाच्या नियमांस धरून होतें. म्हणजे ध्वनीचें परावर्तन पुढील दोन नियमांस धरून होतें. (१) पतन कोन आणि परावर्तनकोन एकाच पातळींत असतात, (२) व पतनकोन आणि परावर्तनकोन बरोबर असतात.

या वरील नियमांप्रमाणें अंतर्गोल आरशापासून परावर्तन होऊन एका ठिकाणीं ध्वनि केंद्राभूत होतो. असल्याप्रकारचे दोन आरसे बऱ्याच अंतरावर समोरासमोर व समांतर

ठेवून द्यावेत (ध्वनीकरितां केलेले आरसे पारदर्शक असावेच लागतात असें नाहीं). नंतर त्यांपैकीं एका आरशाच्या केंद्रांत एखादें लहानसें घड्याळ ठेऊन द्यावें. म्हणजे दुसऱ्या आरशाच्या केंद्रांत त्या घड्याळाची टिकटिक एकत्रित झालेली दिसून येईल. हें जाणण्याकरितां दुसऱ्या आरशाच्या केंद्रांत एक लहानसें ध्वनिझुंग धरावें. म्हणजे मनुष्याच्या डोक्याच्या योगानें येणारा अडथळा दूर होऊन केंद्रित झालेला ध्वनि स्पष्टपणें ऐकतां येतो.

लंबवर्तुलाच्या अंगी हा मोठा गुणधर्म आहे कीं, एका केंद्रापासून निघालेले ध्वनी दुसऱ्या केंद्रांत एकत्रित होतात. लंबवर्तुलाच्या या गुणामुळे असल्या प्रकारच्या घुमटांत मजेदार प्रकार पाहाण्यास सांपडतात. गिजा-पूर येथील बोल घुमटांत अशा प्रकारचा चमत्कार पाहाण्यास सांपडतो. परावर्तनाच्या या चमत्काराची पुष्कळ ठिकाणी मजा अनुभवण्यास सांपडते. लंडन येथील एका गोळाकार घुमटांत नुसता उद्गार काढला तर मनुष्य मोठ्यानें हंसण्यासारखा ध्वनि होतो; किंवा नुसता कागद फाडला तर गारांच्या वर्षावप्रमाणें आवाज सुरू होतो.

ध्वनीचें वक्रीभवन.—ज्याप्रमाणें प्रकाशाचें वक्रीभवन होतें त्याचप्रमाणें ध्वनीचें देखील एका पदार्थातून दुसऱ्या पदार्थात वहन होताना वक्रीभवन होतें; वक्रीभवन होताना प्रकाशाच्या वक्रीभवनाचे साधे नियम लागू होतात. ध्वनीच्या या गुणधर्मांमुळे क्वीमल (कार्वानिक असिड) नांवाच्या वायूचीं लेन्सें तयार करून ध्वनी एकत्रित करतां येतात. रबराच्या पिशवीमध्ये कर्ब वायु भरला व त्या पिशवीस बाह्यगोल लेन्साप्रमाणें आकार येण्याची योजना केली तर एका अंगास ठेविलेल्या घड्याळाची टिकटिक दुसऱ्या अंगास स्पष्टपणें ऐकू येते.

प्रतिध्वनि.—कमीजास्त अंतरावरून ध्वनीचें परावर्तन होऊन जो ध्वनि जशाचा तसाच आपणास ऐकण्यास मिळतो त्यास प्रतिध्वनि असा परिभाषिक शब्द आहे. एखाद्या दाट अरण्यापासून किंवा खडकापासून अगर इमारतीपासून कांहीं अंतरावर मोठ्यानें उच्चारलेले शब्द जसेच्या तसेच कांहीं वेळानें ऐकू येऊं शकतात व त्यामुळे दर अंतरावर कोणी तरी ते शब्द बोलत आहे असें भासते. आतां ज्या पृष्ठभागापासून प्रतिध्वनि ऐकू येतो तो पृष्ठभाग आणि बोलणारा इसम यांत कांहीं तरी ठराविक अंतर असावें लागतें. तोंडानें उच्चारलेल्या शब्दाचा प्रतिध्वनि ऐकू येण्यास कमीत कमी सुमारे ११२ फुटांचें अंतर असावें लागतें. कारण कोणीहि मनुष्य एका सेकंदांत पांचहून जास्त स्वर स्पष्ट उच्चारूं किंवा ऐकू शकत नाहीं. साधारण उष्णमानावर ध्वनीचा वेग दर सेकंदास ११२० फुटांपासून ११४० फुटांपर्यंत असतो. म्हणून ५ सेकंदांत ध्वनि २२४ ते २२८ फूट अंतर आक्रमील तेव्हां परावर्तक पृष्ठभागापासून ११२ फूट अंतरावर त्याकडे तोंड करून मोठ्यानें बोलणाऱ्या मनुष्यास

त्यानें एक स्वर उच्चारल्यास त्याचा प्रतिध्वनि स्पष्टपणें ऐकावयास मिलेल.

नाद लहरींची विकृति.—प्रकाशकिरणांची विकृति होऊन ज्याप्रमाणें एका पदार्थाचे बरेचसे पदार्थ दिसू शकतात, त्याचप्रमाणें नाद-लहरींचीहि विकृति होऊन एका पाठांमागून एक लहरी ऐकू येतात.

अंतराणि ध्वनीची उच्चनीचता.—कानापासून नादजनक पदार्थांचें जें अंतर असेल त्याच्या वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमाणांत ध्वनीची उच्चनीचता असते. हा नियम गणितानें सिद्ध करतां येतो. प्रयोगानेंहि ही गोष्ट सिद्ध करितां येते. सारख्याच प्रकारच्या चार घंटा घेऊन त्या सारख्याच वजनाच्या मोगऱ्यांनीं एकदम वाजविल्या असतां जो ध्वनि उत्पन्न होतो तितकाच मोठा ध्वनि त्यांपैकीं एक घंटा निम्या अंतरावर ठेवून वाजविली असतां होतो.

सुराविषयी.—ज्याचीं ठराविक आंदोलनें सतत कांहीं काल होतात तो ध्वनि सुर या सदरांत येतो.

(२०) आवृत्तिवृत्तां ता.—सर्वत्र सुर चांगले असणें साहजिक नाहीं, कांहीं सुखकर असतांल व दुसरा निव्वळ गोंगाट असू शकेल. गोंगाट हाच शब्द असें दर्शवितो कीं, तो उत्पन्न करणाऱ्या लहरी व्यवस्थित नसून कांहीं तरी अनियमित क्रमानें उत्पन्न होत असल्या पाहिजेत. कोणत्याहि विवक्षित स्वरांत नाद-लहरींची संख्या नियमित असते; म्हणजे अमुक एक स्वर उत्पन्न करावयाचा असेल तर एका सेकंदांत अमुकच नाद-लहरी उत्पन्न केल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणें त्या सुराची तारता ही सर्वस्वी नाद-लहरींच्या संख्येवरच (संख्यापटीवर) अवलंबून आहे. या नाद-लहरी मोजून स्वर किंवा त्याची तारता, किंवा तारता किंवा स्वर यांवरून नाद-लहरींची संख्या मोजण्याच्या पुष्कळच रीती आहेत. पण त्यापैकीं कांहीं सुलभ रीती येथें पाहूं.

सायरेनः—सायरेन नांवाचें एक स्वर-मापक यंत्र आहे. ही स्वरमापक निरनिराळ्या शाख्हांनीं निरनिराळ्या तऱ्हेचीं केली आहेत. त्यांपैकीं 'सीवेक' व 'कॅगनीयार्ड डी ला टूर' यांचीं कांहीं उपयोगी आहेत. पण त्यानंतर 'डब्लू' यानें जी त्यांत सुधारणा केली त्या योगानें निरनिराळ्या स्वरांचा एकत्रेकांशी संबंध लावणें फार सुकर झाले आहे.

एका प्रकारच्या स्वरमापकाचा मुख्य भाग म्हणजे भोंकें पाडलेली एक तबकडी होय. हा तबकडीवर भोंकें पाडलेली अशी चार समकेंद्र वर्तुळे असतात. त्यांच्यावर अनुक्रमें ८, १०, १२, १६ भोंकें असतात. अशा दोन तबकड्या असून त्यांपैकीं एक घट बसविलेली असते व दुसरी फिरती असते. या प्रत्येक भोंकें पाडलेल्या वर्तुळाखालीं जरूर पडेल तर कांहीं भोंकें बंद करण्याकरतां म्हणून धातूची कडी बसविलेली असतात; व अशा तऱ्हेनें एकाच किंवा ज्या तऱ्हेनें मिश्र ध्वनि काढावयाचा असेल अशी मिश्र भोंकें उघडी ठेवतात; व नंतर भास्यानें खालील नळीतून

वारा सुरू केला असता, ती तबकडी फिरू लागून तिच्यातून सूर निघू लागतो.

याखेरीज स्वरशूलाच्या कंपाप्रमाणे एका फिरत्या नळ-कांड्यावर निघणाऱ्या आकृतीवरून; तुलना करावयाच्या स्वरशूलाच्या एका वाजवर एक आरसा बसवून त्यावरील किरणांच्या परावर्तनाने एका पडद्यावर निघणाऱ्या (लिस-जोसच्या) आकृतीवरून; व कृनिगच्या विरलतामापक ज्योतीं-वरूनहि कंप अथवा आदोलन संख्या मोजता येते.

सूरः—सूर आणि आवाज असे ध्वनीचे दोन प्रकार करतात. त्यांपैकी जो ध्वनि सूर या सदराखाली मोडू शकत नाही तो आवाज या सदरांत घालतात. कोणत्याहि सुराच्या अंगां पुढील तीन गुण असतात. (१) उच्च-नीचता, (२) तीक्ष्णता व (३) स्वरविशेषता, किंवा स्वरविशिष्टत्व. वरील तीन भेद म्हणजे काय आहेत व हे कां झाले आहेत हे पुढे स्पष्ट केले आहे.

सुरांचे मापनः—प्रथमतः सुरांचे मापन कसे करतात हे पुढील प्रयोगाने दिसेल. एखाद्या चक्रास कांहीं भोके सारख्या अंतरावर पाडलेली असतात व त्या चक्रापासून कांहीं अंतरावर एक कांचेची नळी वितळवून तिचे तोंड चक्रावरील छिद्राच्या व्यासाहून कमी व्यासाचे करून बसवितात; या नळीतून किंवा बारीक तोंडाच्या धातूच्या नळीतून चक्र गरगर फिरत असतां भात्याच्या साहाय्याने वारा सोडल्यास स्वर निघू लागतात. हे स्वर पत्र्याच्या (चक्राच्या) गतीवर अवलंबून आहेत. मुख्य स्वर सात आहेत. या सात स्वरांस सा, री, ग, म, प, ध, नी, अशी सात नावे आहेत. यांस संस्कृतांत पड्ज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत आणि निपाद अशीं नांवां आहेत, त्यांच्या आद्याक्षरांवरून हीं सा, री, ग, इ. नांवे पडली आहेत. आतां हे स्वर उत्पन्न होण्यास दर सेकंदास कोणत्या प्रमाणांत आंदोलनें व्हावी लागतात हे पुढे दिले आहे.

सा, री, ग, म, प, ध, नी, सां,

१ $\frac{2}{3}$ $\frac{4}{3}$ $\frac{5}{3}$ $\frac{8}{3}$ $\frac{10}{3}$ $\frac{15}{3}$ २

उदा. २४, २७, ३०, ३२, ३६, ४०, ४५, ४८.

स्पष्टार्थः—वरील दिलेल्या आंकड्यांनीं प्रत्येक सुराचा पडजाशीं काय संबंध असतो हे दाखविले आहे. उदाहरणार्थ; पड्ज जर ४८ प्रकंपनें प्रत्येक सेकंदास होऊन होत असेल; तर गांधार सूर $\frac{२४}{१} \times \frac{३}{४} = ६०$ आंदोलनें होऊन निघेल.

वाद्यविद्येत मध्यम सा या सुरास २५६ पूर्ण आंदोलनें लागतात असें समजण्याची साधारण चाल आहे. आतां २५६ आंदोलनें दर सेकंदास उत्पन्न करण्याकरितां निरनिराळ्या प्रकारची यंत्र-रचना करतां येणे शक्य आहे. परंतु खालील प्रकारचे यंत्र वापरणे सोईचे आहे. स्थितिस्थापक अशी पोलादी कांच बळवून चिमट्याप्रमाणे किंवा वैष्णवी नामाप्रमाणे बनावितात; यास स्वरशूल म्हणतात. ह्या पोलादी चिम-

ट्यास सारंगीच्या गजानें ओढून वाजविलें किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी युक्तीनें प्रकंपित केलें म्हणजे ठराविक प्रकंपनें प्रत्येक सेकंदास होऊं लागतात. जर आपण वरील चिमट्यापैकी, दर सेकंदास २५६ पूर्ण आंदोलनें देणारा चिमटा निवडून घेतला तर 'सा' ह्या स्वर आपणास प्रत्येक खेपस तुलनेकरितां सहजच मिळेल. जरी दोन किंवा अधिक स्वर वेगवेगळ्या कानास गोड लागले, तरी त्या दोहोंचा एकदम उच्चार झाला असतां ते नेहमींच गोड लागतील असें मानतां येत नाही. जर कोणत्याहि दोन स्वरांमधील मेळ किंवा संबंध साध्या आंकड्यांनीं दर्शवितां येण्यासारखा असला तर तो मेळ कानास गोड लागतो. उदाहरणार्थ, 'सा' आणि 'प' यांमधील संबंध २:३ या प्रमाणाने दर्शवितां येतो व 'सा' आणि 'प' हे दोन स्वर एकाच वेळीं उच्चारले असतां कानांस गोड लागतात. याप्रमाणेच 'सा' आणि 'प' यांचे स्वरैक्य होऊं शकतें तसेंच 'सा' आणि 'म' यांचेहि स्वरैक्य होऊं शकतें.

द्वेषा अनुनादः—स्वरशूलयंत्राची अनुनादक पेंटी, तंतुवाद्याचे अनुनादक भोपळे व पेट्या यांना उपयोग कसा हेतो या गोष्टीचा उलगडा पुढील प्रयोगावरून करतां येणे शक्य आहे. पूर्वी वर्णन केलेल्या चिमट्याप्रमाणे एखादा चिमटा घ्यावा व तो प्रकंपित करून कांचेच्या पंचपात्राच्या तोंडाशी धरावा व त्यांत पाणी ओतावे; म्हणजे पाणी योग्य तितक्या खोलीपर्यंत भरलें तर चिमट्याचा आवाज स्पष्ट ऐकू येऊं लागेल. या प्रयोगांत काय होतें याचा उलगडा केला पाहिजे. ज्यावेळेस पंचपात्र रिकामें होतें त्यावेळेस त्यांतील पोकळी चिमट्याच्या स्वरास प्रतिध्वनि देण्यालायक नव्हती; परंतु पाणी भरून त्या पंचपात्राची पोकळी प्रतिध्वनि देण्यालायक स्थितींत आणली तेव्हां चिमट्याच्या सुरास प्रतिध्वनीची जोड मिळून मूळचा स्वर वृद्धिगत झाला. याच तत्त्वास अनुसरून सतार, बिन, इत्यादि वाद्यांस जे भोपळे लावलेले असतात, त्या भोपळ्यांच्या योगानें मूळचा ध्वनि वाढतो व त्यामुळे आवाज खुलतो.

स्वरविशेषत्वः—निरनिराळ्या वाद्यांतून 'सा, रे, ग, म, प. इ. सप्त सूर निघतात, परंतु प्रत्येक वाद्यांतील सा' ह्या सुराचें प्रकंपन दर सेकंदास ठराविक आणि सारखेंच होईल अशी व्यवस्था केली असली तरी प्रत्येक वाद्याच्या सुरांत कांहीं तरी विशेषत्व आहे असें दिसून येतें. या स्वरविशेषत्वास इंग्लिशमध्ये टिबर ही संज्ञा आहे. टिबर यालाच मराठींत स्वरविशिष्टत्व ही संज्ञा आहे. सुरांचा ह्या जो चमत्कार आहे, त्याचें कारण असें आहे कीं, फार थोड्या वाद्यांतून कोणताहि सूर अगदीं शुद्ध असा निघतो; परंतु पुष्कळांतून एक सूर काढिला म्हणजे त्याबरोबर त्याच्या वरचे अनेक सूर निघतात.

हेल्म्होल्झ यानें परिश्रम करून निरनिराळ्या वाद्यांच्या सुरांचे पृथक्करण करून पाहिलें. त्या प्रयोगावरून असें दिसून आलें कीं, पाव्याचे म्हणजे फूटचे सूर बहुतेक शुद्ध असतात.

कारण त्यांच्यावरचे सूर फार निःशक्त किंवा निर्बल असतात. रंद तोंडाच्या पण बंद अशा आगंनच्या नळ्यांतून बहुतकरून अगदी शुद्ध असा मूळसूर निघतो. परंतु अरंद नळ्यांतून त्याबरोबर पांचव्या सप्तकातील तोच सूर उत्पन्न होतो. ताणलेल्या तारा किंवा दोऱ्या यांच्या सुरामध्ये जे वरचे सूर असतात ते बऱ्याच अंशी जोरदार असू शकतात.

साधारण नियम असा आहे की, कोणत्याही वाद्यांतून मूळ सुराबरोबर खालील रमकांतील सूर निघाल्यास आवाज अधिक मधुर आणि उच्च असा होतो; आणि वरचे उच्च सूर निघाल्याने मूळ सुराच्या अंगी अधिक कर्कशता येते.

आं दो ल नां च प्र कारः—आंदोलने (किंवा लाटा) दोन प्रकारची असतात. एक तिर्यक् आंदोलने आणि दुसरी लंबोत्तर आंदोलने पाहिल्या प्रकारच्या आंदोलनांचे उदाहरण पाण्यावरील लाटा होत; म्हणजे पाण्याच्या लाटा ज्या दिशेने प्रसृत होतात त्या दिशेच्या काटकोनाकार दिशेत त्यांची आंदोलने होतात. विणाआदीकरून तंतुवाद्यांत तारेच्या समान्तर दिशेने लाटांचे गमन होत. परंतु तारेचे आंदोलन या दिशेच्या काटकोनांत होत असते म्हणून असल्या प्रकारच्या आंदोलनास तिर्यक् आंदोलन हे नांव आहे. लंबोत्तर आंदोलनांत तरंगाचा प्रसार आणि आंदोलन ही एकाच दिशेने होत असतात. हवेतून ध्वनीचे गमन होत असतांना लंबोत्तर आंदोलने होतात. तंतूच्या लांबीवर, ताणावर, आणि दाब्यावर आंदोलनांची संख्या अवलंबून असते.

ध्वनि ऐकू येण्याची मर्यादाः—साव्हर्ट यांनी असे दाखवून दिले की, दर सेकंदास १६ किंवा त्यापेक्षा जास्त आंदोलने झाली असता ध्वनि कानास ऐकू येतो. त्यापेक्षा कमी आंदोलने झाली असता ध्वनि कानास ऐकू येत नाही व त्याचप्रमाणे दर सेकंदास ४८००० पेक्षा जास्त आंदोलने झाली असता ध्वनि कानास ऐकू येत नाही. या दोन मर्यादांच्या आंत जर दर सेकंदास आंदोलने झाली तर ती मनुष्याच्या कानास ऐकू येतात. वयपरतवे ध्वनि ऐकू येण्याची मर्यादा बदलते. लहान मुलास बहुधा पाकोळ्यांचे ओरडणे ऐकू येते; परंतु तीच मुल्ले मोठी झाली म्हणजे त्यांना पाकोळ्यांचे ओरडणे ऐकू येत नाही.

तारायंत्राच्या साहाय्याने दुसऱ्या ठिकाणच्या धातुमय पडद्यावर प्रकंप उत्पन्न करून एका ठिकाणचे भाषण दुसरीकडे ऐकविता येते. या तारायंत्राची उर्फ टेलिफोनची साधत माहिती दुसरीकडे (संदेशवाहक पहा.) दिली आहे.

बोलण्याचे कर्णे: या कर्ण्याचा उपयोग दूर अंतरावर बोलणे ऐकू जाण्याकरिता करतात. हा कर्णा किंचित शंकाकार असून कथिलचा किंवा पितळेचा केलेला असतो. हे यंत्र (कर्ण) ज्यामानांने मोठे असेल त्याप्रमाणे जास्त अंतरावर बोलणे ऐकू जाते. २० फूट लांबीच्या कर्ण्यांतून

जोरदार मनुष्याचे बोलणे ३ मैल अंतरावर ऐकू गेठे आहे बोलण्याप्रमाणे ऐकण्याचेहि कर्णे असतात. हेहि शंकाकृति असून अनेक लहरींस केंद्रीभूत करतात.

ध्वनीची उच्चता मोजण्याची पद्धतिः—ध्वनीची उच्चता मोजण्याकरिता नादलहरीबरोबर जो कांही शक्तिप्रवाह सुरू होतो त्याचा एखाद्या पृष्ठभागावर पडणाऱ्या दाबाचा उपयोग करतात. हा मोजण्याच्या दोन रीती आहेत. एखादा शुद्ध स्वर निघत असतांना एका चौरस सेंटिमिटर मधून दर सेकंदास किती शक्तिप्रवाह सुरू होतो त्याचे कांही तरी विवक्षित प्रमाण असणे साहजिक आहे. एका पद्धतीत कंप पावणाऱ्या पदार्थाची कंपशक्ति मोजून ती शक्ति कशी कमी कमी होते हे पहातात. नादलहरीच्या रूपाने शक्तीचे किती विक्षेपण होते ते काढल्यावर, कांही अंतरावरील पृष्ठभागावर दाबरूपाने झालेल्या शक्तिसंचयाचे परिमाण काढता येते. दुसरी पद्धत म्हणजे या लहरींच्या योगाने हीच लहरी-आवृत्ति असलेल्या दुसऱ्या एका कंपपद्धतीवर परिणाम होतो आणि त्यावरून लहरीचा कंपविस्तार मोजता येतो, व नंतर या कंपविस्तारावरून ध्वनीचा जोरदारपणा मोजणे सोपे होते. लॉर्ड रॅलेने, एका स्वरजालाचा त्यांतून निघणारा आवाज ऐकू येतो न येतो अशा वेळी कंपविस्तार मोजून व त्याच वेळी दर सेकंदास अनुनादकांतून विक्षेपण होणारी शक्ति मोजून त्यांच्यायोगाने कर्णगोचर आवाजाकरिता लागणारा सर्वांत कमी कंपविस्तार काढून त्यावरून आवाजाचा जोरदारपणा मोजला.

स्थिर-लहरीः—निरनिराळ्या कंपपद्धतीच्या विचारापूर्वी स्थिर-तरंग कसे बनतात याचा विचार करणे इष्ट आहे. नेहेमीच्या सर्वसाधारण अर्थाने घेतले, तर यांना तरंग हे नांवच उचित नाही, कारण हे तरंग नसून हा माध्यमांत एकमेकांच्या अगदी उलट एकाच वेळी उत्पन्न होणाऱ्या सारख्या क्षोभाच्या मार्गकमणाचा देखावा आहे. माध्यमाचे कांही नियमित भाग होऊन ह्या भागविंदूंचे कंपन होत असते. या स्थिर-तरंगांचे साधे उदाहरण म्हणजे एक २०-२५ फूट लांबीचा दोरा एका टोंकाला बांधून, दुसरे टोंक हलवून पाहिल्याने त्याच्यात तिर्यक् लहरी उत्पन्न केल्यावर कांही काळांने दुसऱ्या बांधलेल्या टोंकाकडून त्याचे परावर्तन होऊं लागते. प्रत्यक्ष आणि परावृत्त लहरी जवळ जवळ सारख्याच असतात; व नंतर हांत ज्या तऱ्हेने हलवावा, त्या तऱ्हेने त्या दोराचे दोन किंवा तीन किंवा जास्ती असे सारखे भाग पडलेले दिसतात. अशा तऱ्हेने निरनिराळे भाग जेव्हां कंप पावू लागतात त्यावेळी प्रत्येक दोन संलग्न भाग एकमेकांच्या विरुद्ध दिशेत कंप पावत असतात.

ध्वनि-कारण (ध्वनीची उत्पत्तिस्थाने), नलिका-विषयी मूळ-सिद्धांतः—सनईच्या आकाराच्या निरनिराळ्या वायुवाद्यांत हवेतील दीर्घांदोलनाचाच उद्भव असतो. पाहिल्याने वायुवाद्यांत स्थिर लहरी उत्पन्न होतात

ही कल्पना करून नंतर त्यांच्या कंपनपद्धतीसंबंधी विचार करू. अर्थातच स्थिर-तरंगाला लागणारे दोन अन्वोन्य क्षोभ द्वयजे मूळ उत्पन्न होणारा क्षोभ व नलिकेच्या टोंकांशी त्याचें होणारें परावर्तन हें होय.

स्थिर तरंगोद्धव सिद्ध करण्याकरितां, स्थानभ्रष्टता फार थोड्या प्रमाणांत आहे तोंपर्यंत परस्परविरुद्ध उत्पन्न होणाऱ्या क्षोभांचा एकमेकांवर परिणाम होत नाही हें दाखविणें जरूर आहे व हें दाखविण्याकरितां, माध्यमांतील परमाणूंच्या स्थानभ्रष्टतेमुळे उत्पन्न होणारी एकंदर शक्ति, त्या दोन्ही तऱ्हेच्या स्थानभ्रष्टतेमुळे उत्पन्न होणाऱ्या शक्तीच्या (त्यांचा निरनिराळ्या तऱ्हेनें विचार केला तरी) एकंदर बेरजेबरोबर असावयास पाहिजे. अशा स्थितींत माध्यम पहिल्या तरंगमालेशीं त्याचप्रमाणें दुसऱ्याहि तरंगमालेशीं एकाच तऱ्हेनें वागतो. अशी स्थिति असतां कोणत्याहि विवक्षित ठिकाणीं उत्पन्न होणारा दाब प्रत्येक तऱ्हेच्या तरंगमाले-मुळे होणाऱ्या निरनिराळ्या ठिकाणच्या दाबाच्या बेरजेइतका असावयास पाहिजे.

वातनलिकानुरूप या स्थिर तरंगांचे वातनलिकांप्रमाणें तीन निरनिराळे प्रकार होतात. वातनलिका तीन तऱ्हेच्या अवतातः--(१) एका टोंकाला उघडी व एकाला बंद, (२) दोन्ही टोंकांस बंद व (३) दोन्ही टोंकांस उघडी.

(१) एका टोंकास उघडी असलेली व दुसऱ्या टोंकास बंद असलेली नलिकाः—ह्या नलिकेंत बंद असलेल्या टोंकाशीं हवेंत चलन नसतें व दाबाच्या योगानें ह्या ठिकाणीं हवा स्थिर असते, पण उघड्या तोंडाशीं हवेंत चलन असलें तरी दाबाचे परिणाम दिसून येत नाहींत, कारण दाब जास्त झाला तर बाहेरील हवा प्रसरण पावते व कमी झाला तर बाहेरील हवा आंत येते. तेव्हां बंद केलेल्या टोंकाशीं ग्रंथि (नोड) असते व उघड्या तोंडाशीं पाश (लूप) असतो. भ्रान्तक्षोभक हा उघड्या तोंडाशीं असल्याकारणानें क्षोभकापासून उत्पन्न होणाऱ्या लहरी व परावर्तन पावलेल्या लहरी यांच्या योगानें स्थिर-लहरी उत्पन्न होतात.

(२) दोन्ही तोंडांशीं उघडी असलेली नलिकाः—ह्या नलिकेच्या प्रत्येक टोंकाशीं एक पाश असतो म्हणजे पावा ही एक या तऱ्हेची नलिका आहे. ह्या नलिकेवर कूनिगच्या ज्योती $\frac{1}{2}, \frac{3}{4}, \frac{5}{6}$ अशा अंतरावर ठेवून हलकेच हवेचा शिरकाव केल्यास सर्वांत खालच्या सुरास (फंडामेंटल) प्राधान्य मिळून मध्यबिंदूशीं असलेल्या ज्योतींवर परिणाम होऊन ती बरोच कंप पावते आणि इतर दोन किंचित कंप पावतात. ह्या वेळीं मध्यबिंदूशीं ग्रंथि असतो. जर हवेचा शिरकाव जोरांत केला तर प्रथम उच्च सुरास प्राधान्य मिळतें. ह्यावेळीं दोन्ही टोंकांस ग्रंथी असतात व त्यामुळे शेवटच्या दोन्ही ज्योती जोरानें कंप पावतात व मध्यमार्गी असलेली ज्योत जवळ जवळ स्थिर असते.

(३) दोन्ही टोंकांशीं बंद असलेली नलिकाः—ह्या नलिकेच्या टोंकांशीं ग्रंथी असतात. उच्च सुराच्या वावर्तीत

टोंकांशीं उघड्या असलेल्या नलिकेच्या बाबतींत दिसून येणारे परिणाम याहि स्थितींत दिसून यावयास पाहिजेत व ते तसे जवळ जवळ दिसून येतात. ही नलिका ३ फूट लांब असून हिचा व्यास १ इंच असतो. हीमध्ये लायकोपोडियम चूर्ण संबंध लांबीवर पसरतात व तिच्या एका तोंडाशीं घट असणारा पण पुढेंमार्गे सरणारा असा दृष्ट्या बसवून ती आडवी ठेवतात. नंतर एक कांचेची किंवा धातूची मध्यमार्गी चिमट्यांत बसविलेला शलाका घेऊन ती नलिकेच्या अक्षाच्या दिशेन नलिकेच्या आंत घालतात. तिच्या आंतील टोंकास सैल बूच बसविलेले असतें. त्या शलाकेच्या दुसऱ्या टोंकास ओलसर फडक्यानें ठोसे मारले म्हणजे अगदीं खालच्या सूर (षड्ज) निघतो. जर वरील दृष्ट्याच्या योगानें लांबी कमजास्त असल्यास बरोबर करून घेतली तर स्थिर-लहरी उत्पन्न होतात व आंतील चूर्णाच्या ग्रंथिबिंदूशीं लहान लहान राशी जमतात. प्रथम ग्रंथि स्थिर असलेल्या टोंकाशीं असून शेवटचा शलाकेवर असलेल्या चुचाजवळ असतो. तसेच स्थिर लहरी-मालिका शलाकेंत उत्पन्न होणाऱ्या कंपांशीं जुळती होत असल्यामुळे क्षोभक अगदीं ग्रंथीशींच असू शकत नाहीं. या नळीनें आंत निरनिराळे वायू भरून ध्वनीची त्या वायूंतली गति मोजतां येते.

वाद्यांतील तंतूंच्या उभ्या कंपाविषयीं मूळ सिद्धांतः— दर एकमान लांबीस ' म ' द्रव्यराशि असणाऱ्या व प्रत्येक ठिकाणीं ' त ' दाब असणाऱ्या ताणलेल्या तंतूंतून जाणाऱ्या लहरीची गति त्या तंतूस लहरीच्या गतीच्या उलट तितकीच गति देऊन तंतूची स्थिति कायम ठेवल्यास

$$g = \sqrt{\frac{t}{m}}$$

असे सिद्ध झाले आहे. सोनोमीटर किंवा एकतारानें वरील संबंध दाखवितां येईल. पोकळ अशा पेटीवरून एक तार घेऊन तिचे टोंक खुंटीला भक्कम बसवून दुसरें एका पडद्यावरून आणून एका चक्रावरून खाली सोडलेले असतें. या तारेच्या टोंकास वजन लावण्याची व्यवस्था केलेली असते. खुंटी व पडदा यांच्यामध्ये दुसरा एक पडदा बसविलेला असून तो पुढेंमार्गे सरकवितां येत असल्याकारणानें आपणास पाहिजे तशी लांबी करतां येते. ही लांबी पटीनें मोजतां येते. आतां एका प्रयोगांत ' ल ' ही लांबी असून ' न ' ही लहरी आवृत्ति असल्यास जर ताण (खालील) कायम ठेवला व न अथवा ल यांची किंमत बदलली तरी $n \times l$ हा गुणाकार स्थिर आहे असें दिसून येतें. आतां लांबी कायम ठेवून ताण-म्हणजे वजन बदलली तर ' न ' ची किंमत वजनाच्या वर्गमूळाशीं प्रमाणांत असते. $n \propto \sqrt{v}$ आणि शेवटीं निरनिराळे तंतू वापरून ताण व लांबी जर कायम ठेवली तर ' न ' ची किंमत निरनिराळ्या ($m =$ मूलमान लांबीच्या तंतूची द्रव्यराशि) तंतूंच्या वर्गमूळाशीं प्रमाणांत असते. ह्याच मूलमान राशीवर निरनिराळे प्रयोग करून निरनिराळे कंपहि उत्पन्न करतां येतात. उदाहरणार्थ मधल्या पडदा काढून जर

ही तार मध्यभागी छेडली तर सर्वांत खालचा सूर उत्पन्न होतो, मध्यभागी जर नख लावले किंवा पिसानें स्पर्श केला व नंतर सप्तकाच्या १/२ अंतरावर तार छेडली तर त्यावरचा चढता सूर ऐकू येतो. आपणास जो सूर पाहिजे असेल त्या सुराच्या सप्तकातील ग्रंथीस स्पर्श करून पाश छेडले असतां आपणांस पाहिजे तो स्वर या एकतारीवर काढता येतो. ग्रंथि व पाशावर जर कागदाचे निरनिराळे उत्पातक (पेपर रायडर) ठेवले तर ग्रंथीच्या ठिकाणी ते स्थिर असतात व पाशाच्या ठिकाणी ते उडून जातात.

तंतू व शलाका यांचे आडवे कंपः—काहीं विवक्षित मर्यादेपर्यंत तंतू किंवा शलाका यांमधील लहरी ह्या त्यांच्या द्रव्यावर अवलंबून असतात; तिर्यक् छेदावर नसतात. आतां आकुंचन किंवा प्रसरणाच्या योगानें उत्पन्न होणारे दाबांतील फरक तिर्यक् छेदावर अवलंबून असतात व म्हणून एका स्थितीत असणाऱ्या लहरीबाहकाचा तिर्यक् छेद दुसऱ्या स्थितीत असणाऱ्या बाहकाच्या दुप्पट असेल तर त्यावरील दाब व चलन दिला जाणारा द्रव्यराशीहि दुप्पट होतो आणि त्यामुळे वेग-वर्धन कायम राहून वेगहि बदलत नाहीं. या आडव्या कंपाची गति भ्रामकत्वांत होणारे बदल विचारांत घेतले असतां पुढीलप्रमाणें असते. $g = \sqrt{y}$ ($g =$ गति $y =$ यंगज मोड्यूलस ऑफ इलोस्टिसिटी आणि $r =$ शलाकेचे साधारण दाढ्य, नामील डेन्सिटी) हें प्रमाण विवक्षित मर्यादेपर्यंत टिकतें. ही मर्यादा म्हणजे तिर्यक्छेदाचा व्यास; हा लहरीच्या लांबीपेक्षां कमी असावयास पाहिजे.

शलाका व तंतू यांचे निष्पीडन (इन्टरनल) कंपः—ह्यांचीहि गति भ्रामकत्वाच्या बदलावरून काढतां येते. या ठिकाणी कोण-भ्रामकत्व (ऑग्युलर मोमेंटम) असतें. ही गति पुढील प्रमाणांन असते $g = \sqrt{p}$ ($p =$ निष्पीडन ताठरपणाचा गुणकः $r =$ दाढ्य आणि $g =$ गति) .

कागदाची लहान लहान वर्तुळे एकतारीवर ठेवून नंतर ती छेडली असतां ती वर्तुळे ह्या निष्पीडन कंपाच्या योगानें फिरतात.

शलाकांचे उभे कंपः—शलाकांचे तिर्यक् छेद बरेच मोठे असल्यास दाबाच्या योगानें उभे कंप सुरू होतात. ह्या कंपांची गति व त्यांचे प्रकार हे शलाकेच्या लवचिकपणावर व आकारावर अवलंबून असतात. दोन्ही टोंकांस मोकळ्या असलेल्या शलाकेच्या बाधतीत अगदी लहान सुराच्या वेळीं दोन्ही टोंकांस शेवटापासून लांबीच्या .२२४ इतक्या लांबीवर ग्रंथी असतात. जेव्हां एकच टोंक मोकळें असतें व एक बांधलेलें असतें तेव्हां बांधलेल्या तोंडाशीच ग्रंथि असतो. खालच्या लहान सुराच्या वेळीं तेवढी एकच ग्रंथि असतो. असल्या शलाकांचा उपयोग वाजवण्याच्या वाजाच्या पेट्यांतून करतात. स्वरशूल (सिंगिंग फोर्क) हे याच

प्रकारचे असून ते दोन समांतर शलाका एकच टोंकाशी एकत्र आणून बनविलेले असतात.

कोणताहि वस्तु कंपित गर्तीत ठेवली असतां हळू हळू त्या वस्तूतील कंप, ते उत्पन्न करण्याकरितां झालेल्या शक्तीच्या नाशाच्या योगानें किंवा घर्षणाच्या योगानें शक्तीत होणाऱ्या न्हासाच्या योगानें कमी कमी होत जातात. हे कंप कायम ठेवण्याकरितां शक्तीचा पुरवठा करावयास पाहिजे. ही शक्ति निरनिराळ्या बाबतीत तोडानें, भात्यानें, विद्युत्साहाय्यानें वगैरे निरनिराळ्या तऱ्हेनें पुरविली जाते.

ध्वनिप्रतिबंधः—जेव्हां एकाच मार्गावरून ध्वनीच्या दोन लहरीमालिका जातात, त्यावेळीं हवेच्या प्रत्येक कणावर त्यांचा एकेकांस प्रतिबंध होत असल्याकारणानें एकत्रित परिणाम, त्यांस एका लहरीच्या योगानें मिळालेल्या गर्तीहून निराळीच गति देण्यांत होतो. ह्या हवेतील कणास सारख्या वेळीं सारखी गति देणाऱ्या दोन ' ल ' लांबीच्या लहरींचा परिणाम एक ' ल ' लांबीची लहरी उत्पन्न करण्यांत होतो पण कणाच्या फेऱ्यांत मात्र फरक होतो व तो फरक त्या दोन लहरींच्या फेऱ्यांच्या बेरजेबरोबर असतो. आतां एकाच वेळीं हवेतील कणांस निरनिराळी स्थिति देणाऱ्या म्हणजे, उदाहरणार्थ ल लांबीची लहरी दुसऱ्या तितक्याच लांबीच्या लहरीच्या १/२ अंतरानें पुढें असेल तर या ल लांबीच्या दोन लहरींच्या योगानें होणारा परिणाम नवीन ल लांबीच्याच परंतु कमी आवृत्तीच्या लहरी उत्पन्न करण्यांत होतो. तेव्हां एकाच प्रकारच्या दोन लहरी कानावर एकदम आल्यास त्यांतील तारता (पिच) कायम राहते पण उच्चता वाढते, व जर विशद प्रकारच्या दोन लहरी कानावर आल्या तर त्यांचा कानावर परिणाम फारसा होत नाहीं, व जर त्यांच्यामधील फरक १/२ अंतरानें असेल तर यांचा आवाज मूळ सुरापासून कमी स्वरांत उतरत जातो.

ता ल.—दोन सूर जर एकमेकांशीं मिळते नसतील तर त्यांच्यापासून उत्पन्न होणारा सूर ठरीव वेळीं आलडून पालडून कमीअधिक होत असतो. ह्या ठरीव वेळेस आलडून पालडून कमीअधिक होणाऱ्या आवाजांतील फरकास ताल म्हणतात.

संयुक्त-सूर.—तालयुक्त सुराशी इतर सूर मिळाल्यास होणाऱ्या एकत्रित सुरास संयुक्त स्वर म्हणतात. हे संयुक्त स्वर तीन प्रकारानें उत्पन्न करता येतात. पहिला प्रकार म्हणजे एकाच भास्यांतून पुरविल्या जाणाऱ्या वायूच्या योगानें दोन नलिकांतील सूर होय. दुसऱ्या प्रकारचे सूर प्राहकांतील थंडरचनेसारख्या रचनेच्या योगानें काढतां येतात व तिसऱ्या प्रकारचे सूर हे लहरीच्या निरनिराळ्या वेगाच्या योगानें उत्पन्न होतात.

न, अर्थ.—(१) नकारार्थी; (२) त्याच त्याच दोन

शब्दांमध्ये त्यांना एकत्र

जाडणारे अवयव म्हणून

न जोजतात; यावेळी त्याचा अर्थ बरोबर, मागून असा असतो; उदा० पैसा न पैसा, दमडी न दमडी मिळीव; पायरी न पायरी चढत जा; (३) आणि याअर्था; उदा० ढाल न तरवार, तो न मी.

अक्षरविकास.—या वणांला अंतिम अवस्था प्राप्त होण्यास तीन अवस्था पहाव्या लागल्या. पहिली अशोकाच्या गिरनार लेखांत, दुसरी कुशानवंशी राजाच्या वेळच्या मथुरा येथील लेखांत (इ. स. १ लें शतक), व तिसरी अवस्था मेवाडचा गुहिलवंशी राजा जो अपराजित त्याच्या काळच्या कुंडेश्वरलेखांत (इ. स. ६६१) दृष्टीस पडते. शेवटल्या दोन अवस्थांत सुमारे ६ शतकांचा फरक आहे तरी वळणांत फारसा फरक नाही म्हटलें तरी चालेल. आजचा न, हैहयवंशी आजळदेवाच्या वेळच्या लेखांत (इ. स. १११४) स्पष्ट ओळखून येतो. [प्राचीन लिपिमाला.]

नकुर तहशील—संयुक्तप्रांत, मिरत विभाग. सहारणपूर जिल्ह्यांतील वायव्येकडील तहशील. उ. अ. २९° ३९' ते ३०° १०' व पू. रे. ७७° ७' ते ७७° ३४'. हीत सुलतानपूर, सरसावा, नकूर व गंगोह हे चार परगणे आहेत. हिच्या पूर्वेस यमुना नदी वहाते. क्षेत्रफळ ४१९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १७९,७३४. यांत ३९४ खेडी व ८ शहरें आहेत. पैकीं महत्त्वाचीं अशीं गंगोह, अंबथा व नकूर. हिचा १/३ भाग यमुनेच्या खोऱ्यांत असून पूर्व भागांत यमुनेच्या कालव्यानें शेतांना पाणी पुरवितात. तालुक्याचें ठाणें नकूर आहे. लोकसंख्या ५ हजार. निम्मानम हिंदू व मुसुळमान आहेत. हें गांव पांडवांतीठ नकुल यांने वसविलें अशी कथा आहे. १८५७ सालच्या बंडांत या गांवास पुष्कळ त्रास झाला. येथें मंदिरें, शाळा, दवाखाना वगैरे आहेत. व्यापार घोडासा आहे.

नकुल—एक पांडव. हा पंडूच्या माद्री म्हणून धाकट्या स्त्रीच्या पोटी अश्विनीकुमारापासून झाला. हा रूपानें अतिशय सुंदर होता. नकुलास द्रौपदीपासून शतानीक नांवाचा पुत्र झाला. याची दुसरी बायको शिशुपालाची कन्या. राजसूय यज्ञाच्या वेळीं हा पश्चिम दिशा जिंकण्यास गेला होता. तिकडे दिग्विजय करून यांने दहा हजार उंटभर द्रव्य आणलें. अज्ञातवासांत हा विराटगृह्यां ग्रंथिक नांव धारण करून अश्वशाळेचा मुद्य बनला. भारतीय युद्ध समाप्त झाल्यावर पांडवांकडील जे अवशिष्ट सात वीर राहिले त्यांतील हा एक असून पुढें युधि-

ष्ठिरावरोबरच हा (हिमालयाकडे) निजघामास गेला. याला अश्वशाखाचें ज्ञान व अश्वपरोक्षा चांगली असून गालिहोत्रावर याचा एक ग्रंथ आहे अशी दंतकथा आहे.

नंके—ब्रह्मदेश, शानसंस्थानसंघापैकी पश्चिमेकडील एक संस्थान. यास नमकाई असेंहि दुसरें नांव आहे. क्षेत्रफळ ८६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७८४१. ७१ गांवां आहेत.

नकोदर—पंजाब. जालंधर जिल्ह्यांतील पश्चिमेकडील एक तहशील. उ. अ. ३०° ५६' ते ३१° १५' व पू. रे. ७५° ५' ते ७५° ३७'. हिच्या दक्षिणेस सतलज नदी वाहते. क्षेत्रफळ ३६८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८९८३३. मुख्य शहर नकोदर; याखेरीज ३०९ खेडी आहेत. पूर्वबेन या तहशीलींतून वहाते. नकोदर हें नांव मोंगलांच्या निकूदरी नांवाच्या सैन्यविभागावरून पडलें. हें तारासिंग व घैबा यांचें मुख्य ठाणें होतें. हें रणजितसिद्धानें १८१५ साली घेतलें. येथें छावणी होती. येथें नामांकितहुके तयार होतात. येथें शाळा व दवाखाना आहे.

नॅकसास—हें ईजिप्टन समुद्रांत एक बेट आहे. येथें उत्तम द्राक्षाचे मळे होते. बॅक्कसचा येथें फार मोठा उत्सव होत असे. प्राचीन ग्रीक लोकांच्या इतिहासांत येथील शिल्पकलेला फार महत्त्व प्राप्त झालें होतें. हें डेलियन संघाचें घटक होतें. ख्रि. पू. ५०१ च्या सुमारास येथें लिग्डामिस नांवाचा एक राजा राज्य करीत असे. ख्रि. पू. ४९० या वर्षी हें बेट इराणी लोकांनी जिंकलें. पुढें तें अथेन्सनें जिंकलें. तें अथेन्सचें साम्राज्य लयास जाईपर्यंत अथेन्सच्या ताब्यांत होतें. इ. स. १२०७ मध्यें व्हेनेशियन मार्कोसंतुडो यानें तें घेतलें. पुढें तें १५६६ सालीं तुर्कांच्या ताब्यांत गेलें. परंतु स्वातंत्र्याच्या युद्धापासून तें ग्रीक राज्यांत आलें आहे. अजूनहि याची फळफळावळीविपर्यां फार ख्याति आहे. येथील लोकसंख्या (१९०७) २५१८५.

नगर, तालुका.—म्हैसूर. शिमोगा जिल्ह्यांतील पश्चिमेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५२८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३७६५६. यांत कलूरकत्ते व नगर हीं दोन शहरें व १९६ खेडी आहेत. हा देश बोंगराळ असून यांतील लहान लहान प्रवाह शरावतीला मिळतात. यांत कोद्राद्री नांवाचें ४४११ फूट उंचीचें शिखर आहे. नगर (पूर्वीचें बेदनूर) हें अशाच एका टेंकड्यांच्या घेरांत वसलें आहे. मुख्य पिकें—सुपारी, नारळ, मिरां, वेळदोडे व तांदूळ. येथें उत्तम प्रतीच्या सुपाऱ्या पिकतात.

गां व.—म्हैसूर. शिमोगा जिल्ह्यांतील नगर तालुक्याचें ठाणें. लोकसंख्या ८००. याचें पूर्वीचें नांव विदरहळ्ळी (बांबूचें खेडें). इ. स. १६४० च्या सुमारास केळदी राजांनीं येथें

राजधानी करून विदरूर उर्फ विदनूर (वेदनूर) असे यांचे नांव ठेवले. हे पुढे फार भरभराटीस आल्यामुळे यांचे नांव नगर (शहर) असे पडले. १७६३ साली हैदरअलीने हे घेऊन याला हैदरनगर असे नांव दिले. टिपू सुलतानच्या वेळेस या गांवास फार त्रास झाला. १७८३ साली ब्रिटिशांनी हे घेतले. परंतु फिरून त्यांच्या हातून गेले. नगर हे १८३० सालच्या बंडाचे केंद्रस्थान होते.

नगरकर्तृत्व—हैद्राबाद संस्थान महबूबनगर जिल्ह्यांतील आग्नेयाकडील तालुका. क्षेत्रफळ ४२० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८८५८६. यांत १३५ खेडी असून पैकी १९ जाहगिरी आहेत. १९०५ साली कांहीं खेडी यांतून काढून आमराबाद तालुक्यास जोडिलीं मुख्य ठिकाण नगर हे आहे. [इ. गं.; हैद्राबाद सेन्सस रिपोर्ट, १९११.]

नगरकोट—पंजाब. कांघ्रा जिल्ह्यांतील जुने शहर. येथे ज्वालामुखी असल्याने पूर्वापासून यास पवित्रपणा आला आहे. येथे फार श्रीमंत देवालय होते ते महंमूद गझनीकर याने लुटले (१००५-६). पुढे हिंदू राजांनी नगरकोटचा किल्ला मुसलमानांपासून जिंकून घेतला (१०४३). जास्त माहितीकरिता “ कांघ्रा ” (ज्ञानकोश, विभाग १०) पहा.

नगरखेडे—पंजाब, कांघ्रा जिल्हा. कुलू तालुक्यांतील एक खेडे. हे बियास नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसले आहे. लोकसंख्या ६००. हे (जुन्या) कुलू राजांची राजधानी होते. नदीकाठी त्यांचा एक हजार फूट उंचीचा असा भव्य राजवाडा आहे. १९०५ सालच्या भूकंपामुळे येथे बराच धक्का पोचला.

नगरदेवळे—मुंबई, पूर्वखानदेश. पाचोरे तालुक्यांत कजगांव रेल्वे स्टेशनच्या पूर्वेस ५ मैलांवर एक एक लहानसा गांव असून येथे एक महादेवाचे हेमाडपंती देवालय आहे. येथे पवार आडनांवाचा एक मराठा जहागिरदार आहे. [खानदेश ग्याझेट.]

नगरधन—मध्यप्रांत. रामटेकच्या दक्षिणेस चार मैलांवर हे गांव आहे. लोकसंख्या तीन हजार. नंदिवर्धन या जुन्या नांवाचा नगरवर्धन (नगरधन) हा अपभ्रंश असून वर्धा जिल्ह्यांत देवळां येथे सांपडलेल्या ताम्रपटांत नागपुराबरोबर याचा उल्लेख केला आहे. ताम्रपट इ. स. ९४० सालचा आहे. नंद नांवाच्या सूर्यवंशीय राजाने हा गांव वसविला अशी स्थानिक आख्यायिका आहे. परंतु शैल राज्याच्या नंदिवर्धन नांवाच्या राजाने हा गांव वसविला असावा असे हिरालाल म्हणतो. या राजाचा उल्लेख राघोली ताम्रपटांत आलेला आहे. येथे एक हेमाडपंती कोटेश्वर महादेवाचे देवालय आहे.

शंखतीर्थ अथवा शुक्ल नांवाचा एक तलाव या देवळाजवळ आहे. रामटेक येथील रामाच्या देवळांतील शिलालेखांतील हंसतीर्थ हेच असावे. येथे एक किल्ला असून तो भोंसल्यांच्या वेळचा आहे असे म्हणतात. जवळच ‘ जुना

किल्ला ’ म्हणून दुसरी एक जागा आहे. माळव्यांतील आपले मूळचे स्थान जे धारा ते सोडून पांवार रजपूत जे इकडे आले, ते नगरधन येथे आले असे म्हणतात. येथे जांघ्रा लोधींची वस्ती असून ते पूर्वी शिपाई असावेत. येथील मालगुझार रजपूत आहे. [नागपूर ग्याझेट, ए.]

नगरपारकर—मुंबई इलाखा. सिंध, धर व पारकर जिल्ह्यांतील तालुका. कच्छच्या रणाच्या सीमेवर हा आहे. क्षेत्र. फ. १६१८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४७५४८. यांत ३१ खेडी असून नगरपारकर हे मुख्य ठाणे. त्याची लोकसंख्या २॥ हजार. येथे कापड विणतात व रंगवितात. लोंकर, धान्य, नारळ, कांतडी वस्तू, धातूंची उपकरणे यांचा व्यापार चालतो. येथून गहू निर्गत होतो उंट वगैरे जनावरेहि विकत मिळतात. गांव बरेच जुने आहे. एका मैलावर शरधारा तीर्थ आहे. दोन कोसांवर कांहीं पडकी जैनमंदिरे आहेत. येथे दवाखाना व शाळा आहेत. दुष्काळाचे बरेच भय असते.

नगरम्बेट—मद्रास, गोदावरी जिल्ह्यांतील एक बेट. उ. अ. १६° २०' ते १६° ३५' व पू. रे. ८१° ४४' ते ८१° ५७' या दरम्यान आहे. हे वसिष्ठ नांवाच्या गोदावरीच्या मुखाजवळ असून, बंगालचा उपसागरहि नजिकच आहे. येथे पाण्याचा प्रवाह खोदून काढला आहे. त्यापासून ३३००० एकर जमिनीला पाणी पुरते. येथे मुख्यत्वे नारळ व केळी होतात.

नगररचनाशास्त्र—ह्या शास्त्रास प्राचीन भारतीय संज्ञा “नगरनिर्माण कला” किंवा “नगरादिक वास्तुशास्त्र” ही आहे. ह्यासंबंधी विवेचन पुराणग्रंथांतून अनेक ठिकाणी आले आहे. ह्याच शास्त्राचे विवेचन भोजराजकृत युक्तिकल्पतरु ग्रंथांत सविस्तर आले आहे. त्याचा गोपवारा असाः—

प्रथम नगराचा आकार कोणता असावा ह्याविषयी विवेचन आहे. नगर दीर्घ, व्यस्त, चतुरस्त, बहुलंब किंवा वर्तुळ आकृतीचे असते. ह्यापैकी दीर्घ आकृतीचे नगर दीर्घकाल सुख व संपत्ति देते, व चतुरस्त नगर पृथ्वीपतीस चतुरवर्गफलाची प्राप्ति करून देते. व्यस्त नगर राज्याच्या तिन्ही शक्तींचा नाश करणारे व वर्तुळ आकाराचे नगर अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न करणारे असते.

राजधानीचे प्रमाण राजक्षेत्राइतके म्हणजे सरासरीने १ कोटी औरसचौरस (राज) हाताइतके असावे. अर्थात त्यामानाने इतर गांवे लहान लहान असावीत. नगराची रचना करतांना मध्यभागी विस्तार जागा राखावी व मधोमध चतुष्पथ (चौपाटी) असावेत. त्याचप्रमाणे पाणपोई, लतामंडप, उद्याने, बागा इत्यादींनी नगरास शोभा आणावी. ईशान्य व पूर्व दिशेस नगरप्रांत उत्तरता असून मध्यभागी उंच असावा. सरोवरे, बाजार वगैरे असावेत. नगराभोवती जंगी तट असून त्याला अनेक तऱ्हेचे बुरुज व गोपुरे असावीत व त्यावर नेहमी शूर सैनिकांचा पाहारा असावा. राजमंत्र्यांचे वाडे नेहमी राजवाड्याजवळ असावेत, व इतर अम्मलदार

आपापल्या कामावर दूर असावेत, कारण सर्व राजाचे मंत्री व इतर मोठमोठे अम्मलदार जवळ असले म्हणजे कार्याचा नाश होतो, त्याचप्रमाणे मंत्री दूर असले तरी हेखील कामे जलद होत नाहीत. हत्तीची वस्ती नगराच्या मध्यभागी नसावी व अश्यांची प्रांतभागी नसावी. आपली स्वतःची राज्य-लक्ष्मी वाढविण्याची इच्छा असलेल्या राजाने, हीन, जात वाढलेल्या अवयवांचे किंवा कमी अवयवांचे, महाव्याधिप्रस्त व देशांतराहून आलेले लोक नगरांत न ठेवितां दूर वनांत जागा द्यावी, तसेंच अभयनशाळा दूर वनांत असल्या कारण अशा ठिकाणी शत्रूंचे गुप्त हेर राहतात.

अग्निपुराणांत नगरादिक वास्तूबद्दल पुढीलप्रमाणे विवेचन आहे:—नगरस्थापनेकरितां एक योजन, योजनाधि इतक्या लांबीचा प्रदेश घेऊन त्या ठिकाणी नगररचना करावी. भोंवताली जंगी तट बांधून निरनिराळ्या दिशेस तटास मोठाले दरवाजे ठेवावेत; त्यांपैकी महादरवाजा पूर्वेस अग्न उत्तरेस बांधावा. नगरांतल मार्गांतून हत्तीनां सहज रीतीने जातां येईल इतके ते मार्ग रुंद असावेत. बाजाराची जागाहि विस्तृत असावी. छिन्नवर्ण, विभिन्न व अर्धचंद्राकृति नगर अशुभ होय. नगरामध्ये आग्नेयी बाजूस सोनार वगैरे धंदेवाईक लोकांस राहावून घ्यावे. दक्षिण दिशेस नाचकाम, वेश्यांचा धंदा करणाऱ्या स्त्रियांची वस्ती असावी. त्याचप्रमाणे चक्रिकादिक, नट कोळी, वगैरे लोक नैर्ऋत्य दिशेस असावे. रथ, आयुधे इत्यादिकांची ठिकाणे पश्चिम दिशेस असावीत. उत्तरेस ब्राह्मण, यति संन्यासी व ईशान्येस फळवाले, भाजीवाले, बागवान, वाणी उदमी राहावेत. पूर्वेकडे सेनापति, आग्नेयी दिशेस चतुरंगबल, पश्चिमेस महामात्य, कोपाध्यक्ष, शिल्पकार, दक्षिणेस न्यायाधीश वगैरेच्या कचेऱ्या असल्यात. वस्तुतः वैद्य, अश्व व सैन्य ह्यांची सर्व बाजूनी वस्ती असावी. निरनिराळ्या देवतांची देवालये पूर्वाभिमुख असून नगराच्या पश्चिम बाजूस असावीत. राजनगरांतील गृहे चतुःशाल (चौसोपी), त्रिशाल, द्विशाल किंवा एकशालहि असावीत व त्यांच्यापुढे शोभेकरितां गच्ची वगैरे बांधलेली असावी. राजवाड्यांत पूर्व बाजूस सिंहासनगृह, आग्नेयीस पाकगृह, दक्षिणेस शयनमंदिर, नैर्ऋत्येस शस्त्रागार, पश्चिमेस भोजनगृह व वायव्येस धान्याची कोठारें असावीत.

ज्या समाजाकरितां नगररचना करावयाची त्याच्या विविधतेप्रमाणेच नगररचनेतील प्रश्न विविध आहेत. व्यापार, उद्योगधंदे, राज्यकारभर आणि लोकांची घरे-दारे या सर्वांशी यांचा संबंध येत असल्याकारणाने त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर वर्गीकरण करावे लागते. रस्ते, लोकांची व मालांची वाहतूक, कारखान्यांकरितां जागा व त्यांची उभारणी, अन्नाचा पुरवठा आणि बाजार, पाणीपुरवठा आणि आरोग्य, घरे, करमणुकीच्या जागा, नगरोपांत रस्ते (बुलेवर) आणि रस्त्यावरची झाडे, वास्तुशिल्प, कायदे आणि पैशाचा व्यवहार या सर्वांचा अभ्यास वरील

प्रश्न सोडविण्यासाठीं करावा लागतो. नगररचनेतील अति महत्त्वाचे भाग म्हणजे औद्योगिक स्थानांची पहाणी, रस्ते मोठाले व रुंद करणे, गटारें, पाणी आणि दिवाबत्तीची व्यवस्था, घरे, आरोग्यसुधारणा, शिक्षण, करमणूक व सामाजिक उन्नति हे होत. बर्लिन, पॅरिस, लंडन, न्यूयार्क, शिकागो यांसारख्या शहरांतील मध्य सार्वजनिक इमारती, सुंदर वागा आणि मोठाले रस्ते या नगररचनाशास्त्रातील महत्त्वाच्या समजल्या जाणाऱ्या गोष्टी कालच्या शिळ्या म्हणतां येतील. इंग्लंडमधील घरांची व उपवननगरांची योजना, म्युनिसिपालिटीच्या संसारांतल प्रत्येक भागाची जमनीत होत असलेली शास्त्रीय प्रगति, बंदरे आणि गोद्या यांची अवाढव्य सुधारणा, रस्तावांधणी आणि वाहतुकीची साधनें यांमध्ये झालेली आश्चर्यकारक वाढ आणि लहान मोठ्या शहरांतून रहाणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक हिताची वाढ करण्याकडे जगभर चाललेली चळवळ ही नगररचनेची आजची कामे होत. यावरून नगररचनाशास्त्रांत कसा रोज बदल होत आहे हे कळून येईल.

युरोप आणि अमेरिका खंडांत आज अनेक मोठाल्या शहरांतून म्युनिसिपालिटीची आणि सर्वसामान्य अशी प्रगति होण्याकरितां मोठमोठाल्या योजना केलेल्या असतात. बर्लिन आणि लिब्रहूरपूल या ठिकाणी नगररचनेचे शिक्षण देणाऱ्या शाळा आहेत. स्ट्यूबेन, फिथर, गुलेंट, हेनरीकी आणि वॉमिस्टर हे जर्मन नगररचनाशास्त्रपंडित शहरांशहरीं फिरून लोकांना नगररचना कशी असावी हे शिकवात आहेत. इंग्लंडमध्ये हेन्रीविन्हीयन, रेमंडअनविन, जे. एस. नेदल-फोल्ड, टी. एच. मॉसन, आर. आय. टिक्स, पी. गेडीज आणि थॉमस अँडॅम्स हीं माणसें घरांची स्थिति सुधारण्यासाठीं उपवननगरांची स्थापना व्हावी आणि नगररचनेची चळवळ फैलावावी यासाठीं प्रयत्न करीत आहेत. अमेरिकेंत यांसारखे प्रयत्न करणारे लोक म्हणजे जॉन नोलेन, चार्लस एम्. रॉबिन्सन, जॉन. एम्. कॅरीरे, जॉर्ज. बी. फोर्ड इत्यादि होत. यावरून शहराची किंवा समाजाची रचना करण्याची चळवळ हा कांहीं तरी अप्रस्तुत विषय नसून म्युनिसिपालिटीच्या कारभारांतील एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. मात्र याची आंखणी मोठ्या शहाणपणाने झाली पाहिजे.

सामाजिक व्यवहाराला साधारण शहाणपण व व्यापारी पद्धत लावणे यांचेच नांव नगररचना होय. शहराच्या कारभारांतील वाईट गोष्टींपासून होणारे अनहित टाळणे आपले कर्तव्य आहे. रोग झाल्यावर बरा करण्यापेक्षां आधीच त्यांचे निवारण करणे कमी खर्चाचे व फायद्याचे असल्याने अगोदरच आपण नगररचनेसारख्या गोष्टी हातीं घ्याव्या हे हितावह आहे. या कामी पैसा खर्च होईल त्याचा मोबदला लोकांच्या वाढत्या सुखाने आणि उत्कर्षाने भरून येईल. प्रत्येक व्यक्तीला कमी खर्च, सोई, आरोग्य आणि पैसा मिळावण्याची चांगली साधनें हे फायदे मिळतात आणि संबंध शहराचा

फायदा म्हणजे त्याच्या उद्योगधंद्याची वाढ, सर्व खात्यांत सुधारणा आणि एकंदर समाजाच्या भावी उन्नतीची ग्वाही. धनिकांना शहरसुधाराईबरोबर त्यांच्या इस्टेटीची आपोआप किंमत वाढल्याने चांगलाच फायदा मिळतो. नगररचनेने नवीन साधने उत्पन्न केल्याकारणाने शहरांतील उद्योगधंद्यांना एकसारखी तेजी येत जाणार म्हणून व्यापाऱ्यांना आपले भांडवल या ठिकाणी गुंतविण्यास हरकत वाटणार नाही; कारण त्यांचा यांत फायदाच असतो.

एखाद्या समाजाची आपल्याला फायदेशीर अशी शहर-सुधारणा व्हावी अशी जेव्हा इच्छा असेल तेव्हाच हा प्रश्न हाती घ्यावा असे नाही, तर याप्रकारचे लोकांवर बंधन असले पाहिजे. दुःस्थितीकडे कानाडोळा करणाऱ्या आळशी शहराला कायद्याने जागं करून हा प्रश्न हाती घ्याव्यास लावला पाहिजे. जर एखादे शहर कमी सुधारलेले असून त्याने आपल्या पुढील वाढीची आंखणी केलेली नसेल तर सरकारी कायद्याने त्याला शहरपहाणी करून नगरसंवर्धनाचे नियम करण्यास भाग पाडले पाहिजे. यामुळे भावी आपत्ति टळून एकाद्या सुशिक्षित व कार्यो अशा भावी पिढीला नगररचना करावी असे वाटल्यास तिच्या मार्गांत अडथळे तरी मागल्या पिढ्यांनी उत्पन्न केलेले नसावेत.

नगररचना पारकशी पाडावी.—नगररचनेची व्यवस्था ज्यांच्या हातांत आहे त्यांनी शहराची वाढ होईल अशा तऱ्हेची मोठी योजना करण्यास आणि न सुधारलेल्या मालमत्तेवर आपला चांगला ताबा रहाण्यास प्रथम पैसा मिळविण्याचे धोरण ठेविले पाहिजे. अशा योजनेत शहराची आहे ती स्थिति सुधारण्याचे अनेक उपाय करावे लागतात यांत शंका नाही. रस्ते व सार्वजनिक चौक नीट राखणे, बागा आणि खेळण्याच्या जागा तयार करणे. लोकांची घरे सुव्यवस्थित असलेली पाहणे व सार्वजनिक केंद्रस्थाने उत्पन्न करणे या गोष्टी नजरेपुढे ठेवून प्रत्येक कृत्य झाले पाहिजे. पण शहराला खर्चाची ऐपत येईल तेव्हाच या कामी प्रत्यक्ष हात घालावा. जर एखाद्या शहराचा नगररचना करण्याचा हेतु असून योजना तयार नसेल तर ती योजना एकदम अंमलांत आणण्याची घाई न करणे बरे. पण ती संबंध योजना अंमलांत आणण्याच्या कामी आलेली एकहि संधि दवडू नये. नवीन सुधारणेचा तक्ता हाती असतांना हिंदी लक्षांत ठेविले पाहिजे की, मागील पुका दुरुस्त करण्यांत, रस्ते सुधारण्यांत आणि भावी गरजांसाठी जमीन खरेदी करण्यांत खर्चलेला पैसा गैरवाजवी नव्हे; तर तो कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपांत संबंधच्या संबंध परत मिळेल. नगररचनेपासून होणारा फायदा तात्कालिक नाही, तथापि राष्ट्राच्या भावी उन्नतीचे बीज त्यांत सांठविलेले असते.

एखादा वेत पार पाडण्यासाठी किंवा मालमत्ता हस्तगत करण्यासाठी जो जादा खर्च लागतो तो मागविण्यास अगदी सामान्य उपाय म्हणजे उसनवारी. आपला व्याप वाढवि-

ण्यासाठी कर्ज काढण्यास कोणतीहि मोठी म्युनिसिपालिटी मार्गपुढे पहाणार नाही. म्युनिसिपालिटीच्या व्यवस्थेसाठी आपल्याला आदर्शभूत असणारी युरोपातील मोठमोठी शहरं हि सार्वजनिक फायद्याकरिता कर्जात बुडालेली असतात. बंदरे, गोद्या, बागा, नाटकगृहे, मजुरांची घरे वगैरेच्या वाढीसाठी लाखो रुपये त्यांना उसनवार वाढावे लागतात. न्यूयॉर्क शहराचे कर्ज अमेरिकेच्या राष्ट्रीय कर्जापेक्षा अधिक आहे. यावरून वरील विधानाची सत्यता पटेल. पण प्रत्येक व्यक्तीने काय किंवा शहराने काय हा विचार केला पाहिजे की, कर्जाची मुदत संपल्यावर ते फेडण्याची आपल्या अंगां पुढे पात्रता येईल किंवा नाही. औद्योगिक किंवा सामान्य वाढ ही पात्रतेचा विचार करतांना लक्षांत घेतली पाहिजे. शहराने कोणकोणत्या कामाकरिता किती मुदतीचे कर्ज काढावे याबद्दल जे घटनेत नियम असतात त्यांकडे पाहून चालले पाहिजे. हा कर्ज काढण्याचा एक मार्ग झाला. यानंतर पैसा मिळविण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे ज्यांच्या जमीनजुमल्यांना नगररचनेच्या योजनेपासून विशिष्ट रीतीने फायदा झाला असेल त्यांच्यावर कर बसविणे. त्यांच्यावर जास्त कर लादण्याने अन्याय होत नाही. कारण स्थानिक सरकारने केलेल्या सुधारणेमुळे त्यांच्या जमीनजुमल्याची किंमत आपोआप वाढलेली असते

प्राथमिक कार्य.—एकदां नगररचनेची योजना तयार झाल्यावर पहिले काम म्हणजे मोठाले रस्ते, बागा, फ्रीडॉगणे, सार्वजनिक इमारती, शाळा आणि इतर लोकांच्या जरूरीच्या गोष्टी या सर्वांची भावी वाढ होण्याकरिता पुरेशी जमीन घेण्याची काही तजवीज करून ठेवली पाहिजे. याच्याशिवाय वाढत्या शहराला पुढे जरूर लागल्यास खासगी जमीनजुमलेहि हस्तगत करण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे. याकरिता आधी एक बोर्ड स्थापन त्याला जरूर ते अधिकार दिले पाहिजेत. बोर्डाने शहरच्या गरजा नीट ध्यानांत घेऊन व तत्कालीन परिस्थितीची जाणीव ठेवून त्या दृष्टीने व्यवस्था करण्यास सुरुवात करावी. शहरच्या लोकांना नगररचनेपासून होणाऱ्या फायद्याची जाणीव करून द्यावी. जमीनजुमलेवाल्यांमध्ये आपल्या जमिनी कोणकोणत्या अटीवर द्याव्या याचा खल करून एखादी निश्चित योजना तयार करण्यासाठी चळवळ सुरू केली पाहिजे. शहराची प्रगति, त्यांतून जाणाऱ्या आगगाड्यांना हि फायदेशीर असल्यामुळे त्यांच्याकडूनहि नगररचनेच्या योजनेला पाठिंबा मिळवावा. आगगाडीच्या स्टेशनार्भोवतालची स्थिति सुधारण्याची हमीहि शहराधिकाऱ्यांनी त्यांना द्यावी. अशा रीतीने सर्व तऱ्हेच्या लोकांत नगररचनेविषयी सहातुभूति उत्पन्न करणे अधिकाऱ्यांचे काम आहे.

ल हा न मो ठे र स्ते आ णि इ त र व्या व ह्यारि क प्र श्र.—समाजाची प्रगति करताना पुढे येणारे व्यावहारिक

प्रश्न मोठ्या महत्त्वाचे व गुंतागुंतीचे असतात. सामान्यतः नगररचनेत पुढील गोष्टींकडे लक्ष द्यावे लागते.

द ल ण व ल ण, (अ) रस्ते:—(१) मोठाले रस्ते लहान रस्ते आणि बागेचे रस्ते यांसंबंधी स्थलनिश्चय. (२) रस्तांदिदी, यांच्यांत फरसंबंदीच्या पायवाटा, बाजूच्या वाटा आणि बागा येतात. (३) गाडीवाटा. (४) उपयुक्त गोष्टी (नळ, तारा, नहर इत्यादि). (५) अंगभूत गोष्टी (झाडे, दिवे, खुणेच्या पाठ्या, दगड, पूल, पुतळे इत्यादि). (आ.) आगगाडीचे रस्ते:—(१) वाटा व रस्त्यांचे हक्क. (२) वळणे.

(इ) पाणरस्ते:—(१) ड्रेनेज (२) व्यापारी सोई. सार्वजनिकमालमत्ता, (अ) कारभार:—(१) सामान्य (पोस्ट ऑफिस, कोर्ट, नगरभवन, मोकळ्या जागा, टुकाने इ.). (२) पोलीसचौक्या व आग विज्ञविषयाची स्टेशने. (३) पाण्याकरिता केलेल्या योजना. (४) गटारांच्या योजना. (५) बाजार.

(आ) शिक्षण:—(१) शाळा (२) वाचनालयें, पदार्थसंग्रहालयें व अजबखाने.

(इ) करमणूक:—(१) क्रीडांगणे. (२) करमणुकीच्या जागा, स्नानगृहे इत्यादि. (३) चौक व स्थानिक बागा. (४) मोठाल्या बागा. (५) बागांचे रस्ते नगरोपांत रस्ते (६) राखीव जंगले. (७) इतर उघड्या जागा.

खासगीमालमत्ता, (अ) उपयोगाची क्षेत्रे:—(१) अर्धवट सार्वजनिक (उपहारगृहे, देवळे, स्मशाने, संस्था, क्लबच्या जागा इत्यादि). (२) औद्योगिक (३) व्यापारी. (४) रहाण्यालायक स्वतंत्र व सामायिक घरे, चाळी वगैरे. (५) सुखवस्तूची रहाण्यालायक-एकदोन कुटुंबांची घरे.

(आ) आगी विज्ञविषयाच्या सोईकरिता पाडलेले विभाग.

(इ) इमारतीच्या उंचीवरून पाडलेले विभाग.

(ई) इमारत रेपा आणि इतर जागेवरील (मार्ग वगैरे) संबंधी हक्क आणि बंधने.

रस्ते.—लहानमोठ्या रस्त्यांचा प्रश्न प्रथम महत्त्वाचा आहे. कारण नगरजीवनाच्या त्या नाड्या म्हणता येतील. रस्ते नीट नसले म्हणजे घरांची स्थितीहि नीट असणारच. 'निकृष्ट रस्ते, निकृष्ट लोक उत्पन्न करतात' असे एका ब्रिटिश मजूर पुढाऱ्याने जें विधान केलें होतें तें सर्वस्वी खरें आहे. रस्त्यांमध्ये जें तारेचे खांब, दिवे वगैरे उभारावे लागतात त्यामुळे रस्त्याचे सौंदर्य नष्ट होणार नाहीं या गोष्टीकडे लक्ष दिलें पाहिजे. कारण याकडे दुर्लक्ष झाल्याने अनेक मोठाल्या इतर दृष्टींनी सुंदर अशा रस्त्यांची खराबी झालेली आहे. तसेच रस्त्यांतून लावावयाच्या झाडांचीहि योग्य निवड झाली पाहिजे. शहरांतील पुष्कळसे रस्ते त्यांत रहाणाऱ्या लोकांच्याच केवळ उपयोगाकरिता असल्याने व्यापारी दळणवळणाकरिता योग्य अशी रस्त्यांची

सरळ आंखणी करणे चुकीचें होईल. कारण रस्ते थेट व अगदी सरळ करण्याला बराच खर्च येऊन अशा रस्त्याने जाणे लोकांना कंटाळवणें होतें. बहुतेक युरोपियन शहरांनी ही चुकी मार्गेच दुरुस्त करून रस्त्यांना सुंदर वळणे दिली आहेत.

रस्ते तयार करण्याचा पुढील प्रश्न म्हणजे ते स्वच्छ ठेवण्याचा होय. या कामी वैयक्तिक सहकारितेची आणि संघांची आवश्यकता असते. बागांची मदत याला मिळाल्यास अति उत्तम होईल. बागकांनी हा स्वच्छतेचा प्रश्न हातां घेतल्यास पुरुषांना त्यांतून बाहेर पडून मोठमोठ्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांत हात घालता येईल. स्थानिक स्मशानभूमीची चांगली व्यवस्था ठेवल्यास शहराला एक प्रकारची शोभा येते.

करमणुकीची साधने:—सार्वजनिक बागा या केवळ सौंदर्याकरिताच असतात असे नसून आरोग्याकरिता त्यांचा फार उपयोग असतो ही गोष्ट सुशिक्षित वर्गास पटवून देण्याची आज गरज राहिलेली नाहीं. क्रीडांगणे व बागा लांब मुदतीच्या भाडेपट्याने खरेदी करण्याचा विचार करावा अशी पद्धत आपल्याकडाले काहीं शहरांतून आहे. शहरांतील लोकाकरिता करमणुकीची साधने तयार करणे व लोकांनी त्यांचा फायद्याविशी उपयोग करणे या गोष्टी पुष्कळ अमेरिकन शहरांतून दृष्टीस पडतात. उघड्या हवेत राहून करमणूक करून घेणे हें लहान मुलांचेच काम नसून मोठ्या माणसांनाहि त्याची आवश्यकता आहे. ज्यांत लहानमोठे सर्ष भाग घेतील असे काहीं खेळ वर्पांतून काहीं वेळां म्युनिसिपालिटीने करविले पाहिजेत. घराभांवताली बागा करण्याला उत्तेजन देऊन लोकांना करमणुकीचे साधन उत्पन्न करता येतें. बालवीरचळवळ ही सध्याची चांगली करमणुकीची योजना असून शहराधिकार्यांना तिच्यांत प्रगति करावी. तसेच मोठ्या लोकाकरिता क्लब, पोहोण्याचे तलाव, आखाडे, क्रीडांगणे तयार करवावीत. नगररचनेत सार्वजनिक करमणुकीचा प्रश्न कमी महत्त्वाचा नाहीं. हा नीटपणे सोडविल्यास शिक्षण व आरोग्य यांची लोकांना जोड करून दिल्यासारखी होईल

शहरांतच राहणाऱ्या लोकांनी तयार केलेले जिन्नस एकत्र करून त्यांचे प्रदर्शन केल्याने स्वाभिमान वाढून निद्रितावस्थेत असलेल्या लोकांच्या बुद्धीला चालन दिल्यासारखें होतें. शहरांत म्युनिसिपालिटीच्या खर्चाने गायनाचे जलसे झाले पाहिजेत व म्युनिसिपालिटीचे स्वतःचे नाटकगृह आणि सिनेमागृह असून लोकांना त्यांचा मुबलक फायदा मिळाला पाहिजे. अशा तऱ्हेची बौद्धिक करमणूक किती उपयुक्त आहे याविषयी फार लिहिणें नकोच.

शहरवासीयांकरिता एखादे अरण्या राखून ठेवावे. उद्योगधंद्याच्या दृष्टीनेहि हें महत्त्वाचें आहे. यासाठी म्युनिसिपालिटीच्या बरीच मोठी कक्षा आल्या ताब्यांत घेणे अवश्य आहे. लोकांना शिकार करण्याची व पशुपक्ष्यांचा अभ्यास करण्याची

चांगली सोय होईल व पाणीपुरवठ्यालाहि मदत होईल.

घरें:—शहरांतोळ कोंदट व जवळ जवळ असलेली घरें कर्शा नाहींशी करावीत हा एक मोठा कठिण प्रश्न असला तरी तो सोडविलाच पाहिजे. नाहींतर देशाच्या भावी कल्याणांला थोका पोहोचणार आहे. विशेषतः औद्योगिक नगरांतून यासाठी जोराची चळवळ झाली पाहिजे. घरें बांधण्याकरितां कर्ज देणाऱ्या संस्था व सहकारी पतेपेढ्या यांनी गरीब लोकांना सुस्थिति आणून दिली आहे असे निःसंशय आढळून येतें. उपवननगरांची योजना हितावह ठरलेली आहेच. अनेक युरोपियन देशांतून घरें बांधण्याच्या योजना सरकार व स्थानिक संस्था चांगली मदत करते. ही मदत कोणत्या अटीवर द्यावयाची त्याबद्दल निरनिराळ्या देशांत निरनिराळे नियम असतात. पण सर्वसाधारण योजना खालील तीन वर्गांत मांडलेली आढळेल.

(१) प्रत्यक्ष भाड्याकरितां किंवा विकण्याकरितां इमारती बांधणें. (अ) सरकारी नोकराकरितां. (आ) सामान्य नोकराकरितां.

(२) सार्वजनिक (सरकारी) फंडांतून खालील संस्थांना कर्ज देणें. (अ) स्थानिक अधिकारी किंवा संस्था, (आ) व्यापारी नसलेल्या इमारती संस्था, (इ) नोकर ठेवणारे लोक, (ई) व्यक्ती.

(३) इमारतीसंस्थांना किंवा इतरांना कर किंवा इतर तऱ्हेने सृष्ट किंवा सवलती देणें.

इंग्लंडमध्ये व्यापारी कामगारांना चांगली घरें करून देण्याच्या चळवळीचे रूपांतर उपवननगरांच्या कल्पनेंत झालें. शेतकी, व्यापार व वसाहत या कार्यां स्वयंपूर्ण असून घराभोंवती बागा करून देण्यापुरती जमीन असलेले नगर तें उपवननगर म्हणतां येईल. नगर आणि खेडें या दोहोंतील फायदे उपवननगरांत असतात. दाट वस्तीच्या शहरांत येऊन मोठ्या हालींत राहणाऱ्या प्राग्वसीयांचा खेड्यांतून शहरांत चाललेला ओष थांबवून त्यांच्यांत स्थानिक भावना उत्पन्न करणें हें आणखी एक उपवननगराचे ध्येय असतें. उपवननगरांच्या योजनेत सहकारी तत्त्व गोंविले असल्याने त्यांत उपयुक्तेची भर पडली आहे. घरें बांधून देणाऱ्या सहकारी संस्था उपवननगरांना जोडलेल्या असतात.

सार्वजनिक आरोग्य:—सार्वजनिक आरोग्य हें समाजरचना, त्याची प्रगति व कारभार यांवर बरेंचसे अवलंबून असतें. आधुनिक काळी या प्रश्नाकडे लोक निराळ्या दृष्टीने पाहू लागले आहेत. स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा, गटारांचा समाधानकारक निकाल, रस्ते व कारखाने यांतील धाणी नाहींशा करण्याची व्यवस्था, चांगली घरें, कारखाने, शाळा व घरें यांची स्वच्छता, सांसर्गिक रोगांचा प्रतिकार, रोग्यांची सुत्रुपा, बालसंगोपन, जीवजंतूपासून होणारा त्रास वाचविणें, निमिळ दूध, शुद्ध अन्न व शाळांतील आरोग्य यांचें महत्त्व पटविणें,

करमणुकीपासून होणारे हितावह परिणाम दृष्टोत्पत्तीस आणणें, इत्यादि प्रश्न सार्वजनिक आरोग्यांत येतात. यांतील प्रत्येक प्रश्नांवर स्वतंत्र अभ्यास झालेला आहे.

व्यापार व उद्योगधंदे:—शहरांतील उद्योगधंदे व व्यापार यांकडे प्रथम लक्ष देणें अति महत्त्वाचें आहे. कारण शहराचा एकंदर खर्च त्याच्या व्यापारवृद्धीवर अवलंबून असतो. वास्तविक शहराचे (१) व्यापारी, (२) उद्योगधंद्यांचा व (३) राहण्याचा असे तीन भाग पाडिले पाहिजेत. नाहींतर यांच्या सरभेसळीने एकमेकांवर अनिष्ट परिणाम होऊन शहराची आर्थिक स्थिति खालावेल. नगररचना पुढील अनुक्रमानें झाली पाहिजे. (१) उद्योगधंदे व बाह्य दळणवळण, (२) आरोग्यकारक राहणी आणि घरांची स्थिति, (३) नगरांतोळ दळणवळण, (४) बाजार आणि अन्नाचा पुरवठा, (५) शिक्षण, (६) करमणूक, (७) क्रीडांगणें व क्रीडासंस्था (नागरिकांचे अड्डे) व स्मारक इमारती. येणेंप्रमाणें नगररचनेचे स्थूल स्वरूप वर्णन केलें आहे. या प्रश्नाकडे जनतेचे लक्ष जितकें लवकर ओढलें जाईल तितकें चांगलें. या विषयाचे अभ्यासकहि तयार झाले पाहिजेत. त्यांनी स्थानिक परिस्थिति लक्षांत घेऊन नगररचना आंखली पाहिजे.

अलीकडे शहरांतील लोकवस्तीची झपाट्याने वाढ होऊं लागल्यामुळे व शहरांत फार दाटी होऊं लागल्यामुळे शहरांची वाढ होऊं लागली आहे व हिंदुस्थानांतील सरकारास व लोकांस शहरांची वाढ व्हावयाची ती शास्त्रीय पद्धतीवर व्हावी असे वाटू लागलें आहे व त्याकरितां नगररचनाशास्त्राकडे लोकांचें लक्ष दिवसेदिवस अधिक वेधू लागलें आहे. मुंबईसारख्या मोठमोठ्या शहरांत शहरसुधाराईमंडळ (इंप्रूव्हमेंट ट्रस्ट) स्थापन होत आहेत. या शहरसुधाराईमंडळांचें मुख्य काम शहरांतील दाटी मांडून शहरांतील दळणवळण व हवा, उज्वेड वगैरेंचा शहरास योग्य पुरवठा व्हावा या दृष्टीने सोईस्कर असे शहराच्या मध्यभागी मोठमोठे रस्ते तयार करणें, शहराबाहेरील भाग, रस्ते वगैरे दळणवळणाची साधने तयार करून देऊन वस्तीला योग्य असे करणें, शहरांतील लोकांस शहराबाहेर घरें बांधून राहण्यास उत्तेजन देणें व अशा अनेक रीतींनी शहरांचें आरोग्य सुधारून व त्यांचा व्यापार वगैरे वाढून त्यांची भरभराट व्हावी याकरितां लोकोपयुक्त कामे करणें हें असतें. शहरसुधाराईमंडळांपुढें मुख्यतः दोन प्रश्न असतात; एक शहरांतील दाटी मांडून शहर स्वच्छ ठेवण्यास सोईस्कर असे रस्ते व मोकळ्या जागा ठेवणें व वाढत्या वस्तीस योग्य वळण लावून नवी वस्ती आरोग्यकारक व पद्धतशीर होईल अशी योजना करणें. जुन्या वस्तीतील दाटी मोडतांना ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं जुन्या घरांतून जी दाट वस्ती असते ती घरें पाडल्यावर त्यांत राहणाऱ्या लोकांस पुरेशी जागा शहरामध्यें अस्तित्वांत असलेल्या घरांत आहे काय? तसें नसेल तर राहिलेल्या

घरांत अधिक दाटी होईल याकरितां प्रथम शहराच्या वाढीस वाव दिला पाहिजे म्हणजे शहरालगतच्या मोकळ्या व घरे बांधण्यास सोईस्कर अशा जागा पाडून त्यांत रस्ते वगैरे करून त्या घरे बांधून राहण्यास योग्य कराव्या व तिकडे घरे होऊ लागली म्हणजे शहरांतील दाटी कमी करण्याकडे लक्ष द्यावें. असे केल्यानें दोन फायदे होतात; शहराबाहेरील मोकळी जमीन वस्तीयोग्य होऊन नवीन नमुनेदार वस्ती तयार होऊन शहराची शोभा वाढून लोकांची सोय होते आणि ज्या जागेला ती मोकळी व राहण्यास अयोग्य असते ती शहरसुराधाईमंडळास फार थोड्या किंमतीत मिळते व तीच घरे बांधण्यास योग्य झाली म्हणजे तिची किंमत अनेक पटींनी येऊन त्यांतून रस्ते करण्याचा खर्च निघून फायदा होतो व त्याचा विनियोग शहरांतील दाटी मोडण्याकडे करता येतो. म्हणजे हें काम आंतबट्याचें होत नाही. तसेंच शहरांतील दाटी मोडण्यासाठीं दाट वस्तींतील घरे मालकांकडून विकत घेऊन पाडून टाकवीं लागतात व अशा रीतीनें जमीन मोकळी करावी लागते व अशा वेळीं हि मध्ये रस्ता ठेवून बाजूस चांगली घरे बांधतां येतील येवढी जमीन विकत घ्यावी. अशा वेळीं घरे जुनीं व दाट असल्यामुळे त्यांची भरपूर किंमत दिली तरी पैसा फारसा लागत नाही व मोकळी जमीन विकून सर्व पैसा भरून काढतां येतो व जुन्या मालकांस भरपूर किंमत मिळाल्यामुळे त्यांचेहि नुकसान होत नाही. शहरांत हवा चांगली खेळावी व व्यापारव्यवहारास अडचण पडूं नये म्हणून जेव्हां रुंद व मोठे रस्ते शहरामध्येच तयार करावयाचे असतात तेव्हाहि वरीलप्रमाणेच धोरण ठेवावें. शहरसुधाराईमंडळाचें काम वरीलप्रमाणें असतें. अशा मंडळें सभ्यां मुंबई, कानपूर, कलकत्ता वगैरे ठिकाणीं अस्तित्वांत आहेत.

कलकत्ता इण्डिअन ट्रस्ट स. १९१२ त निघालें. या बारा वर्षांत वस्ती विरळ करणें, रस्ते रुंद करणें व मोकळ्या जागा करून देणें या गोष्टी करण्यांत ७ कोटी रुपयांवर खर्च झाला. पैकीं १। कोटी इंजिनियरिंग कामांत व बाकीचे जमिनी विकत घेण्यांत खर्च झाले. २। कोटीची जमीन लोकांना विकत दिली. मुंबईचें इण्डिअन ट्रस्ट यापेक्षा मोठ्या प्रमाणावर असून त्याचा खर्चहि दांडगा आहे. ३१ मार्च १९२४ पर्यंत १५ कोटी २६ लक्ष रुपये खर्च झाला. आणखी १ कोटी ६१ लक्षांपर्यंत खर्च करण्यास अधिकार आहे. नवे व मोठे रस्ते करणें, गरीबांकरितां चांगली घरे बांधणें, दाट वस्ती कमी करणें हीं नेहमीचीं कामें असून शिवाय समुद्र हटवून नव्या जागा निर्माण करणें हेहि ट्रस्टचें महत्त्वाचें काम आहे. मुंबई बेटाचा उत्तरेकडील भाग घरे बांधण्यायोग्य करण्याचें सर्व श्रेय ट्रस्टला आहे. वरळी, धारावी, सेवरी आणि वडाला या ठिकाणीं १५५८ एकर जमीन मिळवून तिची सुधारणा केली. यामुळे दोन चार लाख लोकांना या भागांत चांगलें

राहावयास मिळेल. ट्रस्टचा ताबा म्युनिसिपालिटीकडे देण्याचा सरकारचा विचार चालू आहे.

केवळ नगररचना अगर नगरसंवर्धकमंडळाचें काम शहराच्या अंतर्भागापेक्षां शहराच्या बाहेरच विशेष असतें व तें म्हटलें म्हणजे शहराच्या वाढीवर योग्य नियंत्रण ठेऊन ती पडतशीर, आरोग्यकारक, सोयीस्कर व शोभादायक करणें हें असतें. याकरितां शहराबाहेरची विशिष्ट जागा शहरसंवर्धनाकरितां मुक्त करून प्रथम त्या भागांत योग्य ठिकाणीं रस्ते, मोकळ्या जागा, अर्ध-सार्वजनिक इमारती, उद्यानें, बगीचे वगैरेकरितां जागाहि राखून ठेवून, राहिलेल्या जागेत दळणवळणाच्या मानानें सोईचे रस्ते राखून राहिलेली जागा घरे बांधण्याकरितां देण्यांत येते. या जागेत बांधली जाणारी घरेहि कांहीं विशिष्ट नियमानुसार बांधली गेली पाहिजेत असे निर्बंध घालण्यांत येतात. उदाहरणार्थ विशिष्ट क्षेत्राच्या एका तुकड्यांत एकच घर बांधलें पाहिजे. प्रत्येक जमिनीच्या तुकड्यांत बांधल्या जाणाऱ्या घराचें व मोकळ्या जागेचें विशिष्ट प्रमाण (उदा० १:२) असलें पाहिजे. घरांची उंची पुढील रस्त्यांच्या रुंदीच्या मानानें अमुक फुटांवर असतां कामा नये. घराचा नकाशा प्रथम योग्य अधिकाऱ्याकडून मंजूर करून घेतला पाहिजे इत्यादि.

या योजनेतहि कांहीं लोकांची जमीन रस्त्यांमध्ये अगर इतर सार्वजनिक जागांमध्ये अडली जाऊन त्यांचें नुकसान होतें व कांहीं लोकांची जमीन रस्त्यावर येऊन त्यांच्या जमिनीची किंमत वाढून त्यांचा फायदा होतो. तेव्हां ज्यांचा फायदा होतो त्यांच्याकडून त्या फायद्याचा अर्धा अगर कमी अधिक अंश घेऊन त्यांतून इतरांची नुकसानभरपाई व सार्वजनिक कामें करण्यांत येतात व अशा रीतीनें ही योजना बाहेरचा पैसा घेतल्याशिवाय यशस्वी करता येते. अशा तऱ्हेच्या योजना हल्लीं पुणे, सोलापूर, कराची, अहमदाबाद, वगैरे ठिकाणीं चालू आहेत. बॉंबे डेव्हलपमेंट स्कीमचें कार्य अति व्यापक असून, त्यायोगानें मुंबईचें भूमिक्षेत्र वाढेल, मजुरांना रहावयास स्वतंत्र व चांगली घरे मिळतील, सरकारी जमिनीचा सदुपयोग होईल व साष्टी बेटाची सुधारणा होईल. या योजनेकरितां ९ कोटी ३९ लक्ष रुपये कर्ज काढिलें. नायगांव, डेलाइल रोड, वरळी व सेवरी या ठिकाणीं संस्थेनें वऱ्याच चाळी बांधल्या असून त्यांत सुमारे चार हजार बिऱ्हाडें रहातातहि. बाकीच्या चाळी या वर्षा-अखेर पुऱ्या होतील. अंबरनाथ हें व्यापारी शहर करण्याचा वेत असून त्याप्रमाणें उद्योगहि सुरू आहे. [बर्ड-टौन प्लॅनिंग फॉर स्मॉल कॉम्युनिटीज; हेनरी बुरे-दि न्यू सिटी गव्हर्नमेंट; इडा क्लॉइड क्लार्क-दि लिटिल डेमाफसा; काडबरी-टौन प्लॅनिंग; लांकशिक्षणांतील (वर्ष २ रें). डॉक्टर केतकर यांचा ' नगरसंवर्धन व नगरसौंदर्य ' हा लेख; इंडियन ईअर बुक, १९२५; इतर रिपोर्ट.]

नगरहार—अफगाणिस्तानातील सांप्रतचें जलालावाद. येथें ह्युएनत्संग आला होता. हें राज्य १०० मैल घेराचें होतें. टालेमॉन याचा उल्लेख नगर म्हणून केला आहे. एका नाण्यावरहि नगरहार असें नांव आढळतें. प्रांताची चतुःसीमाः—पश्चिमेस जगदलकघाट, पूर्वेस खैबरघाट, उत्तरेस काबूल नदी व दक्षिणेस सपेतकोल पर्वत. बेग्राम (जलालाबादेच्या पश्चिमेस एक कोस) ही राजधानी होती. जवळच्या तीन कोसांवरील हिडा येथें बुद्धाच्या कवटीवर बांधलेला स्तूप ह्युएनत्संगच्या वेळीं होता. त्याचे व बेग्राम येथील इमारतीचे अवशेष शोधून काढले आहेत. स. ६३० मध्ये हा प्रांत कापिसेनांच्या, त्यानंतर काबूलच्या ब्राम्हणी राजांच्या व नंतर मुसुलमानांच्या ताब्यांत आला. [दीक्षित—भारतवर्षीय भूवर्णन.]

नगरी—मिनांडर यानें साकेतमुद्रामाणेंच मध्यमिका या शब्दावर स्वारी केल्याचें स्तूबो म्हणतो. पतंजलीहि याबद्दल ओझरता उल्लेख करतो. कांहींच्या मतें पतंजली याबद्दल ओझरता उल्लेख करतो. कांहींच्या मतें पतंजली याबद्दल ह्यात होता. मध्यमिका म्हणजे प्राचीन नगरी हें गांव होय. याचेंच दुसरे नांव तंववती नगरी होतें. हें गांव हिंदुस्थानातील अत्यंत प्राचीन गांवांपैकी एक होय. हें सांप्रत राजपुतान्यांत चित्तोरपासून उत्तरेस ५॥ कोसांवर आहे. येथे जी नाणी सांपडली त्यावर “ मझिझमिका (मध्यमिका) शिवा देशांतील ” असा लेख आहे. [कनिंगहॅम—आर्कि. रिपोर्टस पु. ६, १४; इंडि अँटि. पु. ७.]

नगरची—या जातीची एकूण लोकसंख्या (१९११) ३४७२९. त्यांत हिंदू (५४९४), मुसुलमान (२८३९७) आणि बाकीचे इतर जातीचे लोक आहेत. त्यांची मुख्य वस्ती बंगल्यांत (२४९०२) असून बाकी आताम, मध्यप्रांत व वन्हाड इकडे आहे. मध्यप्रांतांतील हे लोक गोंडांची शाखा असून किल्ल्याच्या दरवाजावर व देवळांत नगरा वाजविणें हाच यांचा धंदा असे. कांही ठिकाणी यांचा स्वतंत्र जात बनत चालली आहे व ते आपसांतच लग्न करतात.

नगरा—मूळ शब्द नकारा (अरबी) आहे. राज्यांतील अठरा कारखान्यांत याचा समावेश होतो. देवळांत पूजेच्या वेळीं अगर युद्धांत आणि दिवसाच्या ठराविक वेळेस काल दर्शविण्यासाठी याचा उपयोग करतात. जावत्यांत ‘शनिवार’ हा पेशजीचा फत्तेवार दिला आहे. त्याची फोड अशीः—थोरल्या शिवाजीनं शके १५८० श्रावण शुद्ध पंचमी शनिवारी (१६५८ जुलै २४) सातारा किल्ला हस्तगत केला. त्यामुळे विजयस्मारक म्हणून शनिवारी आणि शिवाजी देवीभक्त असल्याने शुक्रवारी अंशा दोन दिवशीं हा चौघडा वाजविण्याचा प्रघात पडला. [शेंडगांवकर बखर पहा.]

लढाईत वाजविल्या जाणाऱ्या नगान्यास नौवत म्हणत. ती हत्तीवर असे. मुख्य सेनापतीला खास छत्रपतीकडून बरीपटका व ही (साहेबी) नौवत देऊन मोहिमेवर पाठवीत. हा एक प्रकारचा मान असे. या कारखान्यास निराळा खर्च

तोडून दिलेला असे. लढाईत नगरा वाजविण्याची पद्धत बहुतेक सर्व देशांत प्राचीन काळापासून आहे. सैनिकास हुरूप येण्यास किंवा जय झाल्यानंतर अथवा सेनापतीचे निरनिराळे हुकूम सेन्यास समजण्यास (निरनिराळे आवाज काढून) नगान्याचा उपयोग होई. कूच करावयाचें असल्यास कूचाचा नगरा होई.

नगरा खा ना.—सातारचे छत्रपति प्रतापसिंह यांच्या वेळीं नगरखाना या कारखान्याचें कामकाज कसे चाले (पूर्वीपासून) त्याची स्वित्तर माहिती जावत्यावरून समजेल. हा देवळाच्या किंवा राजवाड्याच्या प्रवेशद्वारावर असून यांत चौघडा असतो. सरकारनगरखान्यांतील कामगार चौघडा वाजवणार व सनई व तुरई व झांजवाला व घड्याळाची व नौवत वाजविणारे वगैरे कामगार त्यांनी चौघडा वाजवावयाचा तो, अस्तमानी, मध्यरात्री व प्रातःकाळीं दोन घटका रात्र राहिल्याचे पूर्वी इशारतीचा डंका करून, दोन घटका रात्र राहिल्यावर चौघडा सुरू करावा. तो दोन घटका दिवस आल्यानंतर अखेरीचा गजर व्हावा. तसावसायंकाळीं दोन घटका दिवस आहे तो दुघडीचा डंका इशारतीचा करून, नंतर चौघडा सुरू करावा. तो दोन घटका रात्रीस अखेरीचा गजर व्हावा व मध्यरात्रीपूर्वी दोन घटकेस, इशारतीचा डंका करून नंतर चौघडा सुरू करावा. तो दोन प्रहर दोन घटका रात्रीस अखेरीची नौवत व्हावी. व हल्लीं सरकारचा फत्तेवार शुक्रवार व पेशजीचा फत्तेवार शनिवार या दोहोवारी चार प्रहरास चौघडा; वर लिहिलेप्रमाणें दरप्रहरी सदरहुप्रमाणें वाजवीत जावा व सरकारांतून कारखान्याचे दागिने, नौवत व झिला शेकावयास लांकडाची मोईन आहे त्याप्रमाणें घेऊन, झिला व नौवत चांगली खणखणीत वाजे असें करवीत जावें व नवेंजुनें सामान याची देखरेख करून सरकारांत कळवीत जावें. सरकारस्वारी जातां येतां, डंका हमेशा वाजवीत जाणें, गाफील राहूं नये. सदरहु लिहिल्याप्रमाणें बंदोबस्त हुशारीनें सरकारचाकरी करून दाखवील त्याजवर सरकार मेहेरबान होईल. ज्याकडून हें न घडे, त्यास इजा पोहोचून पुन्हां त्या कामावर राहणें होणार नाहीं.

सरकारांतून कायदे चालावयाचे ते पुढीलप्रमाणेंः—
(१) दसऱ्याबद्दल कारखान्याचे वकऱ्यांची मुंडी जमादार यांची, बाकी कारखानदार यांचे व कारखान्याची पूजा, दक्षणा, नारळ, विडा जमादार याजकडे चालविले जाईल. (१) नौवतीस नऊ दिवस नैवेद्य व पूजेचें सामान व विडे पावतील. (१) सरकारची नजर एक रुपया व दिपवाळीस तेल, अर्गेजा व फराळास व तुळशीचे लढावद्दल ऊंस व संक्रांतीबद्दल तिलगूळ व शिवरात्रीचे फराळास व शिमग्याबद्दल होळीचा नारळ व मेसकुमाय राणीच्या घुगऱ्या व वर्षप्रतिपदेस निंब व विडे व गोकुळअष्टमाबद्दल निशाण, लोणी व खिरापत व गणेशचतुर्थीबद्दल विडे, खिरापत व आंबे पिकले हिरवे व गवत

गंजोपैकीं पावेल. [संदर्भग्रंथ—इतिहाससंग्रह पु. ६. अं. १०११११२.]

नगीना, तह शील.—संयुक्तप्रांत. विजनांर जिल्ह्यांतील आग्नेयीकडील तहशील. उ. अ. १२° १३' ते २९°-४५' व पू. रे. ७८°१७' ते ७८° ५७'. यांत नगीना, बन्हापुर व अफझलगढ या परगण्यांचा समावेश होतो. क्षे. फ. ४८३ चौ मै. लो. सं. (१९११) १६५९९७. यांत खेडी ४६३ शहरें २ आहेत. अर्लीगढ व नगीना यांत दाट जंगल आहे; रामगंगा व खोह या नद्या आहेत. जमीन सुर्पाक आहे, पण हवा चांगली नाही. येथें अतिवृष्टि व डुकरें वगैरे जंगली जनावरें यांपासून पिकांचें फार नुकसान होतें. कालव्यानीं बऱ्याच जमीनीला पाणी पुरविलें जातें.

गां व.—या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण नगीना हें अवध रोहिलखंड रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या २१ हजार; पैकीं पंधरा हजार मुसुलमान आहेत. ऐने-इ-अकबरत हें एका परगण्याचें मुख्य ठाणें होतें असा उल्लेख आहे. रोहिल्यांच्या उदयकाळीं येथें एक किल्ला बांधला गेला. स. १८०५ त हें अमीरखान पेंढार्यानें उध्वस्त केलें. इ. स. १८१७-२४ पर्यंत हें उत्तर मुरादाबाद या नवीन जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण होतें. येथें १८५७च्या वंडांत बरीच धामधूम झाली. हें शहर चांगलें असून यांतील रस्ते वगैरे उत्तम आहेत. येथें दवाखाना व शाळा आहे. येथें आठवड्यांतून २ बाजार भरतात. साखर, तांदूळ व कापूस यांचा बराच व्यापार आहे. हें ठिकाण शिसवीच्या लांकडी कामाकरितां प्रसिद्ध आहे; तसेंच कांचेच्या गंगाजळ्याहि होतात. पूर्वी येथें तोड्याच्या बंदुकी व इतर लोखंडी कामहि होत असे. [इं. ग्याज्ञे. पु. १७.]

नगसिया (नगासिया)—या जातीची एकूण लोकसंख्या (१९११) ५२७१२. बहार, ओरिसा व मध्यप्रांत—बन्हाड इकडे यांची मुख्य वस्ती आहे. छोटानागपुराजवळच्या संस्थानांतूनहि या जातीच्या वन्य लोकांची वस्ती आहे. यांच्या पूर्वजाला तो लहान असतां कोणा मुंडां सर्पांच्या फणी-खालीं निजलेला पाहिला म्हणून त्याला आणून तो मोठा झाल्यावर आपला राजा केलें अशी कथा आहे. हे लोक मुंडांची एक शाखा असावेत. मुंड लोकांसच नाग अशी संज्ञा त्यावेळच्या लोकांनीं दिली असावी. मध्यप्रांतांत यांच्यांत तीन वर्ग आहेत, ते—तेल्हा, धुरिया व शेंदूरिया. तेल्हा लोक वधूच्या कपाळावर तेलाचा टिळा लावतात. धुरिया लोक वधूच्या कपाळावर वराच्या पायाच्या धुळीचा टिळा लावतात व शेंदूरिया तिला शेंदूर लावतात. शेंदूरिया स्वतःला उच्च समजतात. ते इतर दोन वर्गांबरोबर विवाहसंबंध करीत नाहीत. धुरिया व तेल्हा हे परस्पर लग्न करतात. तेल्हा व धुरिया बायका कांचेच्या बांगड्या व नथ घालीत नाहीत. तेल्हा लोक म्हणतात कीं पूर्वी वाघदेवानें त्यांची गोंदण्याची सुई व शेंदूर चोरला म्हणून दोहोंच्या ऐवजीं ते तेलाचा उपयोग करतात आणि कांयप्रसंगीं हें तेल अविवाहित मुला-

कडून नांगराच्या जुवाला धरून बांबूच्या पाटीत काढतात. धार्मिक कृत्यांत तेल जुन्या पद्धतीनें (घाण्यांतून) काढतात. [हिरालाल आणि रसेल—छोटानागपूर.]

नचिकेतस—गौतमगौत्रोत्पन्न आरुण ऋषि याचा पुत्र. हा सुमारे पांच वर्षांचा असतांना, याच्या पित्यानें एकदां उत्तम उत्तम गायी याच्यासाठीं निवडून ठेवून, ब्राह्मणांस देण्यासाठीं इतर ठेवलेल्या यांनिं पहिल्या हें न आवडून नचिकेतीं पित्यास पुन्हां पुन्हां विचारूं लागला कीं, आपण मला कोणत्या ब्राह्मणास दान देणार तें सांगा. तें ऐकून पित्यास क्रोध आला व त्यानें मी तुला मृत्युप्रत समर्पण करणार म्हणून उत्तर केलें. याप्रमाणें हा यमलोकीं गेला. तेथें यमानें त्याला ब्रह्मविद्या देऊन आपल्या पित्याकडे परत पाठाविलें. ही कथा तैत्तिरीयब्राह्मणांत व कठोपनिषदांत आहे.

नंजनगुड, ता लु का.—म्हैसूर संस्थान, म्हैसूर जिल्हा. मध्यभागांतील तालुका. उ. अ. ११°-५१' ते १२°-२४' व पू. रे. ७६°-२७' ते ७६°-५६'. क्षेत्रफळ ३७८.९४ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) ११३१६९. यांत नंजनगुड व कल्लें अशीं दोन शहरें व १७० खेडी आहेत. बोलगेर येथें सोन्याच्या खाणींचें काम सुरू केलें होतें पण जास्त फायदा न दिसल्यामुळें बंद केलें. वायव्येकडील भागांत अभ्रकाच्या खाणी आहेत.

गां व.—तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. नंजनगुड हें म्हैसूर-स्टेट रेल्वेवरील म्हैसूरच्या पुढचें स्टेशन आहे. लोकसंख्या ६हजार. ११ व्या शतकाच्या पूर्व भागांत गोपालस्वामी बेटावरील बेटडकोटे येथील दनायक लोकांकडे हें गांव असावें. येथें एक नंजुंडेश्वराचें देऊळ आहे. याला १५ व्या शतकांत उमुत्तुर सरदारानें व १६व्या शतकांत विजयानगरच्या राजानें व १९ व्या शतकांत म्हैसूरच्या राजानें देणग्या दिल्या आहेत. [इं. ग्याज्ञे. पु. १८.]

नजफखान—हा इराणांत जन्मला; लहानपणीं नादीर-शहानें याला कैदेंत ठेविलें होतें. पुढें मोठेपणीं हा हिंदुस्थानांत मुहम्मदशहाच्या वेळीं आला. सुजाउद्दौला, मीर कासीम वगैरे नबाबांच्या पदरीं हा होता. बुंदेलखंडच्या गुमानसिंगाकडे नोकर राहिला. मध्यंतरीं याला अलाहाबाद प्रांतांतली जहागीर ईंग्रजांनीं दिली होती परंतु पुढें अयोध्येच्या वजि-राराशीं तह झाल्यानें ईंग्रजांनींच ती जहागीर काढून त्याला कांहीं पेन्शन दिलें. शहाअलम दिल्लीस गेला तेव्हां यानें जाटांपासून आप्रा घेतलें (१७७१). त्यामुळें याला अमीर-उल्लुमरा पदवी व जागा मिळाली. पुढें अकरा वर्षांनीं हा मेला (१७८२). [फॉल ऑफ धि मॉंगल एंपायर.]

नंजराज (तिसरा)—हा म्हैसूरचा सर्वाधिकारी होता. याच्या बापाचें नांव कळे वीरराज होतें. म्हैसूरच, दोड कृष्णराज मेल्यावर (१७३१) सर्व सत्ता या नंजराजाच्या हातीं आली. याच्याकडे सैन्याचें आधिपत्यहि होतें. हा स्वार्थी व महत्वाकांक्षी होता. याला

दळवाई व सर्वाधिकारी असे किताब होते. याने राजास नांवाचे बाहुले केले होते. याने दोन राजांस गादीवर बसविले. दुसरा राजा याला कंटाळला व त्याने हैदराच्या साहाय्याने नंजराजाला अधिकारावरून सैन्याच्या बळावर दूर करविले. हैदर हा मूळचा नंजराजाचा विश्वासू नोकर होता. नंजराजा व त्याचा भाऊ देवराज यांच्यांत तंट्या लागला असता व मराठ्यांनी म्हैसूरवर स्वारी केली, तेव्हां (१७५९) हैदरच नंजराजाच्या उपयोगी पडला व त्याबद्दल त्याने हैदरास दळवाई केले. पण राजाच्या सांगण्यावरून हैदराने विश्वासघात करून नंजराजाला हद्दपार केले; मात्र त्याला एक लाख होनांचा मुलूख खर्चाकरिता लावून दिला. याच्या वंशास दळवाई हे आडनांव पडले आहे. कंठीय-नंजराज-बसवराज-नंजराज-कळे वीरराज-नंजराज व देवराज याप्रमाणे याची वंशावळी आहे. या दळव्यांना म्हैसूरचे राजकर्ते म्हणत. [खरे-हैदरअल्लीवरील पाहिली स्वारी; अय्यंगार-एन्शान्ट इंडिया.]

नंजराजपट्टण—दक्षिण हिंदुस्थान, कुर्गप्रांतांतील उत्तरेकडील तालुका. उ. अक्षांश १२° २१' ते १२° ५१' व पू. रेखां ७५° ४१' ते ७६° ५' क्षेत्रफळ ३१७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४०५१३; यांत सोमवारपेठ (लो. सं. दोनहजार) हे मुख्य शहर, फेझरपेठ, व कोदलिपेट अशी ३ शहरे व २५४ खेडी आहेत. पश्चिमेकडे पुष्पागिरीचा डोंगराळ भाग असून दक्षिणेत्तर येलुसा विरशीम नांवाचा एक कडा आहे. कावेरी नदी याच्या पूर्वेस वहात असून या तालुक्यांतील सर्व नाले हत्ती किंवा हारंगी नदीला मिळतात व हारंगी ही कावेरीस मिळते. हेमावती, व कुमारधारी या दुसऱ्या नद्या आहेत. येथील लोक कुर्ग, येपवनाड कुर्ग, वोक्कलिंग वगैरे. येदवनाड येथे दोनदां तांदुळाचे पिके होतात. येथे ताडी काढतात; तिचा उपयोग गरीब लोक पिण्यासाठी करतात. येथे चंदन फार होते. [इंपे. ग्याझे. पु. १८].

नजीब उद्दौला—हा रोहिल्यांचा एक सरदार याचे खरे नांव नजीबखान. बंशरत खानाचा पुतण्या अली मुहंमदखानाच्या वेळी हा प्रथम रोहिलखंडांत आला, तेव्हां याला बारा घोडेस्वारांचा नाईक नेमले. परंतु हा अत्यंत कारस्थानी, कपटी व विश्वासघातकी असल्याने हळू हळू याने आपले वर्चस्व वाढविले. रोहिला सरदार दुंडेखान याने आपली मुलगी नजीब यास त्याची कर्तबगारी पाहून दिली. याने मराठ्यांविरुद्ध दिल्लीच्या राजदरबारी जो आफगाण पक्ष होता त्यांत शिरकाव करून घेतला. मनांतून हा मराठ्यांचा अत्यंत द्वेष होता. परंतु वेळी तो त्यांच्याशी लुच्चेगिरीने पड घेतल्यासारखे वागे. याने स्वतःस मल्हारराव होळकराचा धर्मपुत्र म्हणविले होते. पेशवे वारंवार नजीबाची खोड मोडण्यास मल्हाररावास सांगत असता, मल्हाररावाने, पेशवे आपल्याकडून धोत्रे वढवून घेतील या खोड्याच भीतीने नजीबास मुद्दाम खळी म्हणून राखले. त्यामुळे मराठी राज्याची

फार नुकसानी झाली. नजीबानेच विश्वासघात करून दत्ताजी शिंदे यास ठार मारले व त्यानेच दोन तीन वेळां अबदालीला बोलावून आणून शेवटी पानपत केले. त्याच्याच कारवाईने सुजाउदौला हा अबदालीस मिळाला व रजपूत राजे मराठ्यांस मिळाले नाहीत. नजीबाचा हा स्वभाव पेशव्यांनी व शिद्याने ओळखला होता. ते त्याला मात्रागमनी या शब्दाने संबोधित. त्याचा नाश करण्याबद्दलच्या अनेक सक्तीच्या सरकारी हुकुमांचा मल्हारराव होळकराने जाणून घुजून अनादर केला. एकदां (१७५७-५८) तर राधोबादादाच्या हाती नजीब लागला होता व तो त्याचे कडक परिपत्य करणार होता, परंतु त्यावेळीहि मल्हाररावानेच त्याला वाचविले. दिल्लीस हिंदुपतपातशाही स्थापण्याचे धोरण पेशव्यांचे होते व त्याला दिल्ली-दरबारातील अफगाणपक्ष विरुद्ध होता. नजीब त्या पक्षाचाच प्रमुख बनला. गाजी व सफदरजंग हे मराठ्यांकडे होते. शारांश, नजीब जर नाहीसा झाला असता तर दिल्लीस हिंदुपतपातशाहीची स्थापना सुलभ झाली असती. नजीबाने गाजी-उद्दीनचा पक्ष घेऊन एकदां सफदरजंगाचा पराभव केला. त्याबद्दल अहंमदशहाने त्याला नजीबउद्दौला ही पदवी दिली; तसेच अबदालीने याला अमीर उल उमराहि बनविले (१७५७). परंतु गाजीउद्दीनने याला काढून अहंमदशहा बंगप याला अमीर उल उमरा केले होते. त्यामुळे तो पुढे गाजीच्याहि विरुद्ध गेला. पानपतानंतर अबदालीने याला दिल्लीस ठेवून व वजिरी देवून पातशाहाचे रक्षण करण्याचे काम त्याच्याकडे ठेविले; हे काम त्याने मरेपर्यंत केले. तो मेल्यावर (१७७०) त्याचा मुलगा झाबिताखान यानेहि शहाअलमच्या राजकुटुंबाचे रक्षण केले. नजीबाबाद येथे नजीबचे थडगे आहे. याची जहागीर गंगायमुनादुआबांत सहाराणपूरच्या सभोवार होती. गाजी व सफदर यांच्या भांडणांत त्याने हा प्रांत बळकावला होता. तसेच पुढे त्याने सुरजमल जाटाचाहि प्रांत लुबाडला होता. [राजवाडे-खं-१; भाऊसाहेब बखर; बील; एलफिन्स्टन; डफ].

नजीबाबाद. त ह शील.—संयुक्तप्रांत, बिजनोर जिल्ह्यांतील उत्तरेकडील तहशील. उत्तर अक्षांश. २९°-२५' ते २९°-५८' व पू. रे. ७८° ७' ते ७८°-३१'. यांत नजीबाबाद कीरातपूर, अकबराबाद हे परगणे मोडतात. क्षेत्रफळ ४५७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १५९००३. यांत नजीबाबाद (हे मुख्य शहर) व कीरातपूर हीं दोन शहरे व ४२२ खेडी आहेत. यांत कांहीं वस्ती नसलेला डोंगराळ प्रदेश असून थोडेसे जंगलहि आहे. फक्त पावसाळ्यांत धोधो वाहाणारे वरेच नाले आहेत. मालिन हा प्रवाह काय तो थोडा महत्त्वाचा आहे. गंगानदी पश्चिम सीमेवर वाहाते. मालिन नदीपासून लहानसा कालवा काढला आहे.

गां व.—तहशीलीचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १८४६०. हे औधरोहिलखंड रेल्वेवरील स्टेशन आहे. हे शहर मोंगल घराण्याचा कांहीं दिवस वजिर असलेल्या

निज्ञाम उद्दल्याने इ. स. १७५५ मध्ये वसविलेले असून पूर्वेस १ मैलावर पत्थरगढ नांवाचा किल्ला आहे. नजीब उद्दल्याचा नातू महमूद याने बंड केले परंतु ते बंड मोडले गेले व स. १८५६ मध्ये येथील राजवाडा पाडला गेला. गांव जंगला-नजीक असून येथील ह्या खराब आहे. येथे नजीब उद्द-ल्याचे थडगे व कोरीब अशीं दरवाजाची क्रमाने आहे. पत्थ-रगढ पाडला असून हा मोर्धेज याजवळच असणाऱ्या एका किल्ल्याचे दगडांनी बांधिला. हे डोंगरी व्यापाराचे ठाणे आहे. भांडी, कपडा, कांबळी, जोडे वगैरे येथे तयार होऊन ग-हवा-लला जातात. मीठ, साखर, धान्य व इमारती लांकडाचाहि जंगी व्यापार आहे. हे मिठाईकरिता प्रसिद्ध असून पूर्वी येथल्या तोळ्याच्या बंदुकी प्रसिद्ध होत्या.

नझून—वरचा ब्रह्मदेश. सगैंग जिल्ह्यांतील एक टौनशिप. ही इरावती नदीच्या दक्षिण किनाऱ्याने पसरलेली असून क्षेत्र-फळ ३३१ चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ५४६१९. नझून हे मुख्य ठिकाण आहे. ही मिओथापासून उत्तरेस १७ मैल आहे. नदीनजिकचा भाग सोडून ही टौनशिप बहुतेक पडीत व ओसाड आहे. येथे पाऊस फार कमी पडतो. १९०३-०४ साली फक्त १६४ चौरस मैल जागा लागवडीत होती.

नटमौक—वरचा ब्रह्मदेश. मगवे जिल्ह्यांतील इशान्येकडील टाउनशिप. क्षेत्रफळ ८८० चौरस मैल. यिन नदीच्या शेजारी तांदूळ, बाजरी, तीळ वगैरे उत्पन्न होतात. लोकसंख्या (१९११) ७३२१७. मुख्य ठिकाण नटमौक आहे.

नटराज—नटेश, नटेश्वर. ही नांवे एकाच तांडवनृत्य-कारी शिवमूर्तीला लावतात. अशा मूर्ती दक्षिण हिंदुस्थानांत फार आढळतात. बंगालच्या डाक्का, टिपेरा यांसारख्या दक्षिण जिल्ह्यांतूनहि अशा मूर्ती सांपडल्या आहेत. सेनराजांच्या रामपाल या राजधानीच्या प्राचीन शहराच्या आसमं-तांत असलेल्या एका खेड्यास अद्यापि नटेश्वर म्हणतात. यांत एका मोठ्या देवळाचे अवशेष दिसतात. टिपेरा जिल्ह्याच्या ब्राह्मणवारिया पोटाविभागांतील एका गांवाचे नट-घार असे नांव आहे. यांत ८५ वर्षांपूर्वी एक नटराजाची मूर्ति सांपडली असून तिची लोक आजहि पूजा करतात. यावरून प्राचीन समतट व बंग राज्यांत नटराज ही सर्व-सामान्य लोकप्रिय देवता असावी असे वाटते. नृत्यकारी शिवाची मूर्ति कशी असावी याचे वर्णन मत्स्यपुराणांत (अ. २५९) आलेले आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत आढळणाऱ्या मूर्तींतून शिवाच्या पायाखाली एक बैल असतो व दक्षिणेंत अपस्मार पुरुष नांवाचा एक दैत्य असतो. तथापि कांहीं-तून मागे बैल असलेला दाखविताना (उदा. वदामांच्या पहिल्या लेण्यांत तोंडाशी). चार, दहा, बारा, सोळा असे निरनि-राळ्या मूर्तीनां हात असतात. नटराजाच्या मूर्तीत जो अभि-नय दृष्टीस पडतो तो भारतीय मूर्तिशिल्पाचा एक विशेष म्हणून गणला आहे.

नटोगयी—वरचा ब्रह्मदेश. म्यिंगयन जिल्ह्यांतील इशान्येकडील एक टौनशिप. क्षेत्रफळ ४७१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७२४३९. मुख्य पिके मोगांग तांदूळ व कापूस. कालव्यामुळे हा भाग सर्व जिल्ह्यांत सुपीक आहे. यांत खेडी १२० असून एकच नटोगयी हे मुख्य शहर मध्य भागां वसलेले असून येथे कापसाचा मोठा व्यापार आहे.

नँडि—नँडि ही जात पूर्व आफ्रिकेंत आहे. या लोकांचेच नांव एका प्रदेशाला देण्यांत आले आहे. त्यांची मूळ वस्ती उत्तरेत होती व बहुधा १९ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत ते हल्लींच्या ठिकाणी आले नसावे. नँडि लोक कृषिकर्मी असून ते मोठमोठे गुरांचे कळप पाळतात. ते शहरांत रहात नाहीत. कारण प्रत्येक कुटुंबांतील लोक ते जे शेत लागवडींत आण-तात त्यावरच आपली उपजीविका करतात. गोऱ्या लोकांना त्यांनी फार त्रास दिला; व आगगाडीचे रस्ते व तारा यांची फार नासाडी केली म्हणून ब्रिटिशांनी त्यांना आगगाडीच्या मुलुखाच्या उत्तरेकडे घालविले.

नडिया जिल्हा—बंगाल इलाख्यांतील जिल्हा. उ. अ. २२°५३' ते २४°११' व पू. रे. ८८°९' ते ८९°२२'. क्षेत्र-फळ २७७९ चौरस मैल. मर्यादा—उत्तरेस जलंगी व पद्मा या नद्या व पश्चिमेस भागीरथी; दक्षिणेस २४ परगणे व पूर्वेस फरीदपूर व जेसोर जिल्हे गंगानदीमधील त्रिकोणाकृति जमि-नीच्या डोक्यावर हा असल्यामुळे याची उंची पुराच्या वेळी पाण्याची जी सपाटी असते त्याहून बरीच उंच आहे. हा प्रदेश सुपीक असून येथे हिवाळ्याची पिके व तांदूळहि होती. पश्चिमेस कालांतर नांवाचा फार सुपीक व काळा प्रदेश आहे. याच्या उत्तरेस पद्मानदी वहाते. हा प्रवाह अलीकडचा आहे. गंगा नदी पाहिल्याने भागीरथीच्या प्रवाहाने वाहात असे व नंतर जलंगी व माताभंगा या नद्यांच्या प्रवाहाने वाहून शेवटी पद्मानदीच्या प्रवाहाचे अवलंबन वेले. सर्व प्रदेशांत नद्यांचे जणूकाय जाळच पसरले आहे परंतु भागीरथी, जलंगी व माताभंगा या तिन्ही नद्यांना मिळून " निदीया नद्या " असे नांव आहे. जलंगी कृष्णनगरजवळून वाहून शेवटी नडिया शहराजवळ भागीरथीला मिळते. भैरव ही उपनदी आहे.

माताभंगेचे कृष्णगंजाजवळ दोन भाग होऊन हिचे नांव लयास पावले. येथे दलदल फार आहे. दलदलीत वाढणारी झाडे वरीच आहेत. डुकर, चित्ता, तसेच पद्मेजवळ जंगली बदके व सर्प फार आहेत. सरासरी उष्णतेचे मान जानेवारीत ५२ ते जूनमध्ये ७९ असे असते. पाऊस सरासरी ५७ इंच पडतो. येथे पुरापासून फार त्रास होतो.

इतिहास.—नडिया किंवा नवद्वीप हे फार जुने आहे. सुमारे १२ व्या शतकांत सेन राजांनी गौरहून आपली राज-धानी येथे बसवली. इ. स १२०३ त लक्ष्मणसेनाचा महमूद बख्तयार खिलजीने पराभव करून ही राजधानी घेतली व बराच भाग कार्बीज केला. यापुढची इ. स. १५८२ पर्यंत कांहीं हकीकत माहीत नाही. यावेळेस तोडरमल्लाच्या व्यवस्थेत

याचा सातगांव सरकारांत समावेश होत असे. येथील पंडित त्यावेळीं फार प्रसिद्ध होते. सध्यांचे महाराज ब्राह्मण असून यांचा सेन घराण्याशी कांहीं संबंध नाही. तरीपण ते अमीसूरनें कनोजहून जे ५ ब्राह्मण बोलाविले होते.—भटनारायण—त्यांचे वंशज आहोत असें म्हणतात. १६ व्या शतकाच्या शेवटीं येथील राजानें मानसिंगाला जेसोरच्या प्रतापादित्याविरुद्ध मदत केली त्याबद्दल याला १४ परगणे मिळाले. १८ व्या शतकाच्या सध्यांत येथला राजा महाराज कृष्णचंद्र यानें क्वाइव्हाला प्लासी येथें मदत केली त्याबद्दल त्याला राजेंद्र बहादुर पदवी मिळून १२ तोफा इनाम दिल्या गेल्या पैकीं कांहीं सध्यां राजवाड्यांत आहेत. येथेंच इ. स. १८६० चें नीळेचें वंड झालें व यानंतर कमिशन बसून जो निकाल झाला तेव्हांपासून येथील नीळेचा व्यापार अगदीं बसला. याशिवाय कृत्रिम नीळेनें यांना अगदांचि निरुपाय करून सोडलें.

लोकसंख्या १९२१ सालीं १४८७५७२ होती. येथें मुसलमान जास्त प्रमाणांत आहेत पण शहरांत कमी प्रमाणांत आहेत. हे बहुधा राक्षी किंवा वाहाबी पंथी आहेत. या जिल्ह्यांतच चैतन्यस्वामी होऊन गेले. येथील वैष्णव कीर्तनें फार आवडीनें करतात.

सुमारें २०० वर्षांपूर्वी चाकधाजवळ रामशरणपाल नांवाचा सद्गोप जातींत एक मनुष्य होऊन गेला. यानें कर्ताभज नांवाचा नवीनच पंथ काढला. कृष्णनगर व रतनपूर येथे ज्ञानामिशन आहे व राणाघाट येथें एक वैद्यक मिशन आहे.

शेतकी.—कालांतर व कृष्टिया पोटविभागांतील थोडा भाग खेरीजकरून इतर भाग सुपीक नाही. तांदूळ, हरभरा, डाळी, सरसू, मोहरी, ताग, गहू, तीळ व ऊंस हीं मुख्य पिकें आहेत. येथें कुरणें चांगलीं नसल्यामुळे येथील गुरेहि चांगलीं नाहींत.

व्यापार व रस्ते.—शांतीपूर येथें पूर्वी मलमल फारच सुरेख होत असे. शांतीपूर, मुनशांगज येथें खजूरापासून साखर काढण्याचे एतद्देशीय लोकांचे कारखाने आहेत. नवद्वीप व मेहेरपूर येथें पितळेचीं भांडीं होतात. कृष्णनगर येथें मातीचीं चित्रें होतात. कुष्टिया येथें उसांच्या चरकांची गिरणी आहे. या जिल्ह्यांतून इस्टर्न बंगालस्टेट रेल्वेचा मार्ग असून बोटीनेंहि व्यापार करतां येतो.

निर्यात माल हरभरा, दाळी, ताग, सरसू व मिरच्या व आयात माल कोळसा, मीठ, तेल, तांदूळ वगैरे आहे. इ. स. १७७०, १८६६ व १८९६ या सालीं भयंकर दुष्काळ पडले.

या जिल्ह्याचे पांच भाग केले आहेत. त्यांचीं मुख्य ठिकाणें कृष्णनगर, कुष्टिया, राणाघाट, मेहेरपूर व चौदांग. येथें प्रतबंदी धारापद्धति जास्त प्रमाणांत आहे. या पद्धतिप्रमाणें शेतकरी फक्त जमिनीचें भाडे काय तें देतो. १२ वर्षे सतत तचि

जमीन नांगरीपर्यंत त्याला या जमिनीवर कोणत्याहि प्रकारचा हक्क मिळत नाही.

१८६०-८१ सालीं या जिल्ह्यांत बनगांव पोटविभागाचा समावेश होत असे. नंतर हा पोटविभाग जेसोर जिल्ह्याला जोडला गेला. येथील शिक्षण जरा मागासलें आहे. नडिया हें संस्कृत भाषेकरितां पूर्वीपासूनच प्रसिद्ध आहे व येथें टोल नांवाच्या संस्कृत शाळा आहेत.

नडियाद, तालुका.—मुंबई. खेडा जिल्ह्याच्या मध्यभागांतील तालुका. क्षेत्रफळ २२४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३३४६७. लोकवस्तीचें प्रमाण दर चौरस मैली ६६३ लोक.यांत खेडी ९१ असून नडियाद व महुवा हीं दोन शहरे आहेत. येथें फळफळावळ चांगली होत असून शेताला कुंपणें वगैरे आहेत आणि एकंदरीत हा तालुका गुजराथेंत सर्वांत श्रीमंत आहे.

गां व.—खेडा जिल्ह्यांतील सर्वांत मोठें शहर. हें बी. बी. सी. आय. रेल्वेवर आहे. उ अ. २२°-४४' व पू. रे. ७३°. लोकसंख्या (१९११) २७१४५. सतराव्या शतकाच्या आरंभी येथें निळींचा व्यापार चालत असे. येथें कापसाचींही वरेंच पीक होत असे. शहराला लहानसा तट असून त्याला नऊ दरवाजे होते व पलीकडे एक कोरडा खंदक होता. रघुनाथरावानें १७७५ सालीं या शहरच्या लोकांपासून हें शहर फर्तिसिंग गायकवाडाला मिळाल्याबद्दल ६०००० रुपये दंड घेतला. १९ व्या शतकांत या शहरची सारखी भरभराट होत होती. येथून कापूस, सुती कापड, चीट, तंबाखू व हलकी साखर यांची निर्गत होते व बाहेरून कापड, धान्य, औषधें, डिक व रंगाचें सामान येथें येतें. येथील तंबाखू फक्त मध्यहिंदुस्थानांतच नव्हे तर एडन, झांजीवार वगैरे भागांत खपतो. येथें सन्तरामाच्या देवळांत दर पौर्णिमेला जत्रा भरते.

नडियाल—ही एक आसामांतील जात. लोकसंख्या (१९११) ६८३५०. ब्रह्मपुत्रा खिंडीतील कोळ्यांची ही जात आहे. धंध्यांत व समाजांतील दर्जात ह्या जातीचे लोक सुरमा खिंडीतील जालिया कैवर्त लोकांबरोबरीचे असावेत. त्यांची राहणी स्वच्छ असून हिंदु धर्माचे नियम ते चांगल्या तऱ्हेनें पाळतात. त्यांना डोम जातीचे म्हटलेलें मुळीच खपत नाही कारण तसें म्हटल्यास बंगालमधील भंग्यांपैकींच आपण समजले जाऊं अशी त्यांना भीति वाटते. [से. रि. पु. ३, १९११.]

नतोर, पो ट वि भा ग.—बंगाल, राजशाही जिल्ह्याचा पूर्वेकडील पोटविभाग. उत्तर अक्षांश २४°-७' ते २४° ४८' व पू. रे. ८८° ५१' ते ८९° २१'. क्षेत्रफळ ८६४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३९८९५८. लोकवस्तीचें प्रमाण दर चौरस मैली ५१८ आहे. यांत नतोर हें मुख्य शहर असून १८४९ खेडी आहेत. यांत दलदलीचा प्रदेश फार असून या सर्वांत चलन धाल नांवाचा दलदलीचा जमिनीचा तुकडा

सर्वांत मोठा आहे. नतोर तालुक्याचे क्षेत्रफळ २१० चौरस मैल असून लोकसंख्या ११८१६० आहे.

शहर.—नतोर पोटाविभागाचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २४° २६' व पू. रे. ८९° ९' हें नारद नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर वसले आहे. लोकसंख्या ८२५१. हें पूर्वी जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होतें पण येथल्या रोगट वातावरणामुळे रामपूर बोलिया हें मुख्य शहर केलें. नतोर घराणें इ. स. १८ व्याशतकाच्या सुमारास पुढें येऊं लागलें पण सध्यां हें मोडकळीस आलें आहे. येथील म्युनिसिपालिटी इ. स. १८६९ त स्थापन झाली.

नत्र (नायट्रोजन-परमाणुभारांक १४.०१)—हें अधातुरूप मूलद्रव्य आहे. इ. स. १७७२ मध्ये डॉ. रूदरफोर्ड यानें हें प्रथम पृथक करून असें दर्शविलें कीं, हवेंतील प्राण काढून टाकिला असतां एक वायु रहातो व त्याच्या अंगां ज्वलन-क्रिया किंवा श्वासोच्छ्वास क्रिया यांना मदत करण्याचें सामर्थ्य नसतें. वातावरणापैकी सुमारे शें. ७९ भाग (आकारमानानें) नत्र आहे. संयोगीस्थितीत, सिंधुनत्रित, सोरा, अमोनियाचे क्षार व प्राणी आणि वनस्पति यांच्या पेशिजालांत व द्रवांत नत्र आढळतो. वातावरणांतील प्राण काढून टाकिला असतां नत्र मिळतो. ही गोष्ट कॉडलेल्या हवेंत स्फुर जाळल्यानें किंवा तापलेल्या तांब्याच्या किसावरून द्रवा घालविण्यानें करतां येते.

अमननत्रायित (किंवा सिंधुनत्रायित व अमनहरिदं यांचें मिश्रण); अमननत्रित व हरिद यांचें मिश्रण; व अमन-द्विक्रुमित हीं तापविलीं असतां नत्र तयार होतो. नत्रहरिदाच्या निविष्ट द्रावणांत हरवायु सोडल्यास, नत्रहरिदावर उपहरायितें किंवा उपव्रुमायितें यांची क्रिया झाल्यास व अमननत्रितावर मंगलद्विप्राणिद्विक्रिया झाल्यासहि नत्र मिळतो.

जिवंत झाडें जमिनींतून नत्रससंयुक्त पदार्थ शोषून घेतात व त्यांवर त्यांचें पोषण होतें; यास्तव ते संयुक्त पदार्थ फार महत्त्वाचे आहेत. जमिनीतील नत्रस कमी झाल्यास दुसरे घालवे लागतात यामुळे नत्रस खतांची मागणी सुरू झाली. हल्लीं खत तयार करण्याकरितां हवेंतील नत्राचा उपयोग करून घेतात.

नत्र हा रंगहीन, रुचिरहित व वासरहित वायु असून तो पाण्यांत फारच थोडा द्रवतो. तो हवेपेक्षा किंचित हलका आहे. तो स्वतः जळत नाही किंवा त्यांत दुसरे जळण्यासारखे पदार्थहि जळू शकत नाहीत. नत्राचें द्रवीकरण झालेलें आहे. द्रवीभूत वायु १९५.५° श. उष्णमानावर उकळूं लागतो व त्यावेळीं त्याचें विशिष्टगुरुत्व ०.८१०३ असतें.

नत्र संयुक्त पदार्थ.—नत्राचा उजाशां संयोग होऊन अमन (अमोनिया) तयार होतो. उज्ज्विन (हायड्राझाईन), अजिबिमिद (अझोड्रमाइड) हीं दुसरीं उज्जिदं होत.

नत्र त्रिहरिद.—नवसागरावर हर किंवा सिंधु उपहरायित यांची क्रिया झाली असतां नत्रत्रिहरिद तयार होतें. हें

तेलासारखें असून त्याचा रंग पिवळा असतो. त्याच्या वाफेनें डोळ्यांनां फार त्रास होतो. नत्रत्रिहरिद हें मोठें स्फोटक आहे. नत्राची ५ प्राणिदें होतात तीं येणेंप्रमाणें: नत्रसप्राणिद; नत्रिक प्राणिद; नत्रत्रिप्राणिद; नत्रपरिप्राणिद व नत्रपंचप्राणिद. पहिलीं चार वायुरूप असून पांचवें घनरूप आहे.

नत्रसप्राणिद.—अमननत्रित तापविलें असतां उष्णमान (१७०° ते २६०°सें.) किंवा नत्राम्ल व गंधकाम्लाच्या मिश्रणाचें जस्ताच्या योगानें संस्करण केलें असतां हा वायु तयार होतो. तो रंगहीन व बहुतेक वासरहित आहे. परंतु त्याला गुळचट चव असते. तो स्वतः जळत नाही. परंतु त्यांत तप्त पदार्थ प्राणाप्रमाणेंच जळतात. हा पोटांत गेला असतां मनुष्याची स्थिति वायूचा झटक्या आल्याप्रमाणें होते व तो हसूं लागतो; यामुळे या वायूला “हास्यवायु” असें म्हणतात.

नत्रिकप्राणिद.—तांब्यावर पातळ नत्रिकप्राणिदाची क्रिया करून हा वायु तयार करतात; परंतु ह्या रीतीनें वायु शुद्ध न मिळतां त्यांत नत्रसप्राणिद व नत्र यांचें मिश्रण असतें. यापेक्षां पालाशनत्रित व लोहसगंधकित यांच्या मिश्रणावर गंधकाम्लाची क्रिया करून किंवा पालाशनत्रित व लोहहरिद यांच्या मिश्रणावर उज्ज हुराम्लाची क्रिया केली असतां हा वायु जास्त शुद्ध स्थितीत मिळतो. तो रंगहीन असून पाण्यांत अत्यंत थोडा द्रवतो. पदार्थ वरेच तापलेले असल्याखेरीज त्यांत जळत नाहीत. लोहसक्षारांच्या द्रावणांत नत्रिकप्राणिद द्रवल्यानंतर काळवर पिंगट रंगाचें द्रावण तयार होतें.

नत्रत्रिप्राणिद.—तालप्राणिद व नत्रिकप्राणिद यांच्या ऊर्ध्वपातनक्रियेपासून मिळालेल्या अर्कोत नत्रत्रिप्राणिद असतें. द्रवरूप नत्रिकप्राणिद व प्राण, किंवा वायुरूप नत्रिकप्राणिद व द्रवरूप प्राण यांच्या मिश्रणापासून नयत्रिप्राणिद मिळतें.

नत्रपरिप्राणिद.—प्राण व नत्रिकप्राणिद यांच्या मिश्रणापासून होणारा रक्त वायु शीतकारक—मिश्रणांत सोडला असतां नत्रपरिप्राणिद मिळतें. नत्राच्या अम्लांपैकी प्राणिद हें सर्वांत जास्त स्थिर आहे. यांत मेणवत्ती जळत नाही; परंतु उजळत स्फुर व तांबडा लाल निखारा जळू शकतो. हा बलवान प्राणिदिकारक (आक्सिडाइझिंग एजंट) आहे.

नत्रपंचप्राणिद.—रजतनत्रितावर अनार्रैहराची क्रिया झाली असतां हें प्राणिद मिळतें. तें अतिशय अस्थिर असून नेहमीच्या उष्णमानालाहि त्याचें हळू हळू विघटन होतें. तें पाण्यांत द्रवले म्हणजे नत्राम्ल तयार होतें.

उपनत्रसाम्ल.—हें अम्ल स्वतंत्र स्वरूपांत करण्याची उत्तमरीति म्हणजे ईथरमधील उज्जहुराम्लाच्या द्रावणांन रजतक्षाराचें विघटन करणें ही होय. हें स्फोटक असून पाण्यांत ताबडतोब द्रवतें. अम्ल द्रावणांत पालाशपरिमांगलित्याच्या योगानें त्याचें प्राणिदीकरण होऊन नत्रिकप्राणिद

बनते; परंतु अरुकली द्रावणांत फक्त नत्रसाम्ल होते. कांहीं वेळ ठेवल्यानंतर याचें विघटन होऊन नत्रसप्राणिद तयार होते.

नत्र साम्ल.—अद्यापर्यंत हें अम्ल शुद्ध स्वरूपांत मिळालेलें नाहीं; कारण पाण्याशी संयोग झाला असतां त्याचें विघटन होऊन नत्राम्ल बनतें व नत्रिकप्राणिद निघून जातें.

नत्राम्ल—हें एक महत्त्वाचें खनिज अम्ल आहे. कॅव्हेंडिश यानें त्याची रचना ठरवून आर्द्र हवेंत विजेच्या ठिणण्या पाडल्या असतां हें अम्ल होतें असें सिद्ध केले. कांहीं ठिकाणच्या पाण्यांत हें अम्ल थोड्या प्रमाणांत आढळतें; परंतु मुख्यतः तें निरनिराळ्या धातूशी संयोगी-स्थितीत नत्रितांच्या (विशेषतः सोरा व सिधुनत्रिताच्या) रूपांत आढळतें.

प्रयोगाच्या कामाकरितां तें बहुधां पालाश किंवा सिंधु नत्रिताचें निविष्ट गंधकाम्लाबरोबर ऊर्ध्वपातन करून मिळवितात. परंतु ते अम्ल मोठ्या प्रमाणावर लागत असल्यास, सिधुनत्रित (चिली देशांतील सोरा) व निविष्ट गंधकाम्ल यांचें ओतीव लोखंडाच्या ऊर्ध्वपातन यंत्रांत ऊर्ध्वपातन करून निघणाऱ्या वाफा चिनीमातीच्या सांड्यांत द्रवीभूत केल्या असतां मिळतें.

नात्राम्ल हें रंगहीन व द्रवरूप असून त्याच्या एक-सारख्या वाफा निघत असतात. त्याचें विशिष्टगुरुत्व १.५०३५४ आहे. हें तापविलें असतां शुद्ध अम्ल ७८.२° से. ला उफळू लागतें व त्याचें अंशतः विघटन होऊन पाणी, प्राण आणि नत्रद्विप्राणिद हीं द्रव्ये तयार होतात. फार थंड केलें असतां हें अम्ल ४७° से. ला घनरूप होतें. नत्राम्लाबरोबर पाणी मिळविलें असतां मिश्रणाचें उष्णमान वाढतें व आकारमान कमी होतें. ह्या अम्लाच्या अंगी प्राणिदीकरण करण्याची मोठी शक्ति आहे. बहुतेक धातूवर याचा ताबडतोब परिणाम होतो; परंतु सोने व प्लाटिनम् यांवर मात्र त्याची क्रिया होत नाहीं.

नत्राम्ल द्रव! क्षारांना नत्रितें असें म्हणतात. तीं सर्व पाण्यांत द्रवणीय असून त्यांचे चांगले स्फटिक पडतात. जास्त तापविल्यास त्या सर्वांचें विघटन होऊन बहुधां प्राण व नत्रद्विप्राणिद हे वायू निघून जातात आणि धातूचें प्राणिद मागें रहातें. नत्रिताच्या द्रावणांत लोहसंगंधकिताचें द्रावण मिळवून मिश्रण थंड होत ठेवावें. नंतर त्यांत निविष्ट गंधकाम्ल घातल्यास, लोहसंगंधकिताच्या द्रावणाचा रंग पिंगट होतो. यावरून नत्रितांचें अस्तित्त्व ओळखितां येतें.

गंधकाम्ल, डांबराचे रंग, स्फोटक द्रव्ये व निरनिराळीं नत्रितें करण्याच्या कारखान्यांत नत्राम्लाचा पुष्कळ उपयोग होतो. चामखीळ व व्रण यांचा नश करण्याकरितां शुद्ध नत्राम्लाचा वाहतः उपयोग केला जातो. अग्निमांद्य वगैरे रोगांवर पातळ नत्राम्लमिश्रित औषधें पोटांतहि देतात. नत्राम्लाच्या योगानें विष-

प्रयोग झाला असतां सौम्य अल्क व दुःख हलकें करण्याकरितां अफ देतात.

नथियागली—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत. अबटाबाद तहशिलीतील टेंकडीवरील ठिकाण. उ. अ. ३४° ५' व पू. रे. ७३° ५८'. उन्हाळ्यांत या प्रांताचा चीफ कमिश्नर येथें रहातो. हें मरीपासून अबटाबादला जाणाऱ्या रस्त्यावर जवळ जवळ मध्यावर आहे.

नथुभाई, सर मंगळदास (१८३२-१८९०)—एक दानशूर हिंदी व्यापारी. यांचा जन्म कपोल बनिया जातीतील घराण्यांत झाला. हें घरणें दीवहून मुंबईस रहावयास आले होते. यांचा आज्ञा रामदास मनोहरदास यानी व्यापारांत बराच पैसा मिळविला होता. मंगळदास यांचा अकराव्या वर्षीच बाप वारल्यामुळें लहान वयांतच ते धंद्यांत शिरले व पुष्कळ पैसा मिळविला. मंगळदास यांनी बायको वारल्यावर तिच्या स्मारकार्ये कल्याणला एक मोफत दवाखाना स्थापला व पुण्याच्या डेव्हिड ससून हॉस्पिटलला एक स्वतंत्र फोमेलवार्ड जोडला. मंगळदास सामाजिक सुधारणावादी होते. स्वजातीच्या मुख्याच्या जागी वंशपरंपरागत इसमा-ऐवजी निवडणुकीने लायक इसम नेमला जावा अशी सुधारणा त्यांनी घडवून आणली. १८६२ सालीं मुंबई युनिव्हर्सिटींत एक फेलोशिप ठेवून युरोपांत कांहीं वर्षे राहण्याची सोय अॅज्युएट इसमांस करून दिली आणि मृत्युपत्रानें देणगी देऊन अशाच कांहीं स्कॉलरशिप्स मुंबई युनिव्हर्सिटींत ठेवल्या. १८६६ सालीं मुंबई कायदे कौन्सिलांत सरकारतर्फे नेमणूक होऊन ती १८७४ पर्यंत कायम राहिली. १८७२ सालीं सी. एस्. आय. आणि १८०५ सालीं नाईट बॅचलर या पदव्या मंगळदास यांस मिळाल्या. त्यांनी इंडियन फॅमिन फंडाला मोठी देणगी दिली व त्याखेरीज ५० लक्ष पौंड इतर दानधर्मांत खर्च केले.

नथैंग्यौंग, ता लु का.—खालचा ब्रह्मदेश. बेसिन जिल्ह्याच्या नथैंग्यौंग विभागातील एक टाउनशिप. क्षेत्रफळ ३३६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७७३२४. यांत खेडी ३३६ व गांव १ (नथैंग्यौंग) आहे. बेसिन नदीच्या काठानें हा प्रदेश वसलेला असून सुपीक व दाट लोकवस्ती असलेला आहे.

गां व.—नथैंग्यौंग टाउनशिपमधील एक गांव व टाउनशिपचें मुख्य ठिकाण. हें बेसिन नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर असून बेसिनहून ९० मैल दूर आहे. लोकसंख्या (१९११) ७१८२. कांहीं दिवस ह्या गांवास फार महत्त्व होतें. पण दुसऱ्या ब्रह्मी युद्धांत ह्या गांवास सैन्यानें गराडा घातला होता व वंडखोर लोकांनी हें गांव १८५४ सालीं घेतलेंहि होतें. पण मेजर फिच यानें तें परत घेतलें.

नंद—गोकुळांतील गोपालांचा स्वामी. हा वसुदेवाना परम मित्र असल्यानें त्यानें आपली स्त्री रोहिणी व पुत्र वळराम व कृष्ण यांस गोकुळांत ठेविलें होतें. नंदास यशोदा नामक स्त्री होती. ' नंदवंश ' पहा.

नंद उर्फ तिरुनलैपोवर.—एक पराया (अंयज) साध पुरुष सुमारे ६ शें वर्षापूर्वी जन्मला. पराया ही मद्रासकडील अंत्यज जात बहुधा अस्पृश्य व गरीब स्थितीत आहे. नंदाला लहानपणाच देवतांच्या मृण्मय मूर्ती करून त्यांची पूजाअर्चा करण्याचा नाद लागला. मोठा झाल्यावरहि परमेश्वराची कृपा कोणत्या उपायानें संपादावी या विचारांत तो असतां त्याला एकाएकी असें सुचलें कीं, देवळांतील नगान्यांनां वगैरे लागणारीं कातडीं स्वतः तयार करून पुरवारी. म्हणून तोच कातडीं कमावण्याचा व्यवसाय त्यानें सुरू केला. एक दंतकथा अशी आहे कीं, तिरुपुनकूर येथील देवाच्या दर्शनास नंद गेला होता. तेथील शिवाच्या पुढील नंदीच्या मागच्या बाजूस उभा राहून देवाचें दर्शन घेण्याचा तो प्रयत्न करीत असतां त्याला नीट दर्शन व्हावें म्हणून तो नंदीहि थोडा बाजूला सरला। इलीं तिरुपुनकूर येथील देवळांतील नंदी शिवाच्या अगदीं समोर नसून जरा बाजूला कललेला पहावयास सांपडतो व त्यासंबंधीच ही दंतकथा आहे. या गोष्टीच्या वेळीच त्यानें एका ब्राह्मण पंडिताच्या तोंडून चिदंबर येथील शिवालयाची महती ऐकली व त्यानें दर्शन घेण्याचा निश्चय केला. अंगाला भस्म फासून शिवनामस्मरण करणें हा त्याचा नित्याचा व्यवसाय बनला. अधनूर गांवच्या लोकांनां, नंदाच्या या वागणुकीनें त्याला भुताची बाधा झाल्याचा संशय आला आणि एके दिवशीं दुसऱ्या एका इसमाच्या अंगांत येऊन करूपन व इतर परायांच्या देवतांनां शंभर बकरां, दोनशें कांबडो यांचा बळी व ताडी अर्पण केली पाहिजे असें तो बोलला. पण स्वतः नंद इत्येच्या विरुद्ध असल्यामुळें त्यानें बळी न देण्यावद्दल विनंति केली पण ती कोणी ऐकली नाहीं. तेव्हां दुःखी अंतःकरणानें चिदंबरला जाण्याची त्याच्या मनानें पुन्हां उचल घेतली. पण ते पावसाचे व शेतकामाचे दिवस असल्यामुळें त्याचा ब्राह्मण जमीनदार त्याला जाण्यास परवानगी देईना. त्यावेळची दंतकथा अशी आहे कीं, नंद ती अडचण ऐकून शेतांत जाऊन तेथें शिवाचें भजन, नाचत करूं लागला त्याबरोबर दोन चार तासांत सर्व शेत पिकानें पूर्ण भरलें, तें ब्राह्मण मालकास आणून नंदानें दाखविलें. तेव्हां तें आश्चर्य पाहण्यास सर्व समाज जमला व नंदाला नमस्कार करूं लागला. नंतर मालकाच्या परवानगीनें नंद चिदंबरला गेला. तत्संबंधी दंतकथा अशी आहे कीं, तेथील दाक्षिणाती (ब्राह्मणांनां) स्वप्नांत नंदाला अग्नीत शुद्ध करून ब्राह्मण जातींत घेण्याबद्दल दृष्टांत झाला. त्याप्रमाणें कळविल्यावर नंदानें स्वतःस अग्नीत पावन केल्यावर तो चिदंबरच्या देवाळ्यांत गेला व तेथें नटराजाच्या मूर्तीत अंतर्धान पावला. यामुळें त्याला संतमालिकेंत स्थान मिळालें आहे.

नंदकुमार—हा बंगाली ब्राह्मण वीरभूम जिल्ह्यांत स. १७२० च्या सुमारास जन्मला. याला बंगालचा सुभेदार

सिराजुद्दौला याच्या हाताखाली नौकरी मिळाली व वाढतां वाढतां हा हुगळीचा फौजदार बनला; याला दिवाणाचाहि अधिकार असून महाराजा ही पदवी होती. नंदकुमार हा नबाबाचा नोकर असून तो इंग्रजांस आंतून फितूर असे. इंग्रजांनीं फ्रेंचांचें चंद्रनगर ज्यावेळीं काबीज केलें (१७५७ मार्च) त्यावेळीं नबाबानें त्याबद्दल तक्रार केली. कारण अलीनगरच्या तहान्वये हें युद्ध इंग्रजांनां नबाबाच्या राज्यांत करतां येत नव्हतें. परंतु इंग्रजांनीं दांडगाई करून व तह मोडून चंद्रनगर घेतलें; तेव्हां नंदकुमारास नबाबानें फौजेसह फ्रेंचांच्या मदतीस पाठविलें होतें. परंतु नंदकुमार आयत्या वेळीं एकीकडे सरला. क्लाइव्ह म्हणतो कीं, “नंदकुमार जर आपली फौज घेऊन बाजूस सरला नसता तर चंद्रनगर आपल्या हातीं आलें नसतें.”

नंदकुमाराच्या मनांत नबाबाची वझिरी आपल्याला मिळाली असें होतें. ती मुहम्मद रेखाखान व राजा सीतापातिराय यांनां क्लाइव्हनें दिली होती. वर सांगितलेली फितुरी केल्याबद्दल क्लाइव्ह आपल्यास वझिरी देईल अशी नंदकुमाराची अपेक्षा होती. ती फुकट गेल्याचें पाहून नंदकुमार व त्याचे नीच (स्मिथ-ऑ. टि. ई. पृ. ५१३) इंग्लिश साथीदार यांनीं त्या दोघांवर व नबाबाची पालक मंत्री बेगम हिच्यावर अव्यस्थेचे व लांच खाल्ल्याचे आरोप केले. या गोष्टींत हेस्टिंग्जचे अंग असावें असें कांहींच म्हणणें आहे. कंपनीच्या डायरेक्टरांनीं या वझिरींनां पकडून खटले केले, त्यांत ते निर्दोषी सुटले. हेस्टिंग्जनें यावरहि नंदकुमारास वझीर नेमलें नाहीं, मात्र त्याच्या गुरुदास नांवाच्या मुलास तिजोरीचा कारभार दिला. त्यामुळें नंदकुमार हेस्टिंग्जवर चिडला. तो आपल्याला कामापुरता हातीं घेतो असें त्याला आढळून आल्यावर त्यानें हेस्टिंग्जवर मंत्री बेगमकडून लांच खाल्ल्याची फिर्याद कौन्सिलांत आणली. तीन सभासदांनीं आरोप गृहीत धरून लांचाची रक्कम हेस्टिंग्जनें परत करण्याचा हुकूम दिला. त्यामुळें तो नंदकुमारावर फार चिडला. त्यानें नंदकुमारावर आपल्या विरुद्ध कट केल्याची फिर्याद केली, तांत नंदकुमार निर्दोषी सुटला. अखेर नंदकुमारावर ६ वर्षांपूर्वी एक खोटा दस्तऐवज केल्याची फिर्याद हेस्टिंग्जनें आणविली; न्यायाधीश ईपे हा हेस्टिंग्जचा बालमित्र होता. त्यानें झटपट चौकशी करून नंदकुमारास दोषी ठरवून फांशीची शिक्षा दिली (५ आगष्ट १७७५) ज्यूरीतील बाराहि माणसे यूरोपियन होते. यामुळें हेस्टिंग्ज निर्धास्त झाला. यावेळीं कंपनीला पैशाची फार अडचण होती व हेस्टिंग्जनें पैसा उकळण्याचीं निरनिराळीं कृत्ये याच सुमारास केलीं. नंदकुमाराच्या जवळ ५२ लाख रुपये रोकड असून तितक्याच किमतीचे जवाहिर व माल होता. नंदकुमाराच्या फांशीबद्दल “गव्हर्नर जनरल व चीफ जस्टिस यांनीं संगनमतानें केलला न्यायाचा खून” असें हेस्टिंग्जवरील खटल्यांत बर्कसारख्यानें उद्गार काढले आहेत.

[स्मिथ-ऑक्स. हिस्टरी. ऑफ इंडिया; बील; स्टोरी ऑफ नंदकुमार.]

नंदगड—मुंबई इलाखा, बेळगांव जिल्हा, खानापूर तालुक्यांतील एक गांव. याचे पठ नंदगड हे गांव जास्त प्रचारांत आहे. खानापूरच्या आग्नेयास सात मैलांवर हा गांव आहे. लोकसंख्या (१९०१) ६२५७. येथे व्यापारी पठ असून दर बुधवारी बाजार भरतो. इ. स. १८०९ मध्ये येथून जवळच कितूरच्या देसायांनी प्रतापगड नांवाचा किल्ला बांधला. या गांवास महत्त्व आणण्याकरितां कितूरच्या देसायांनी खानापूरहून व्यापारी लोकांस वसाहत करण्यास उत्तेजन दिले. जो येथे येऊन राहिल त्यास नऊ वर्षे कांहीं एक कर थावा लागणार नाही असे त्यांनी प्रसिद्ध केले होते. स. १८२९ मध्ये उद्भवलेल्या कितूरच्या दुसन्या बंडाचा पुढारी रायप्पा यास याच ठिकाणी फांशी दिले.

नंदन—पंजाब, झेलम जिल्हा, पिंडदादलखान तहशिलींतील एक ऐतिहासिक ठिकाण. येथून जवळच पडीत असे देऊळ, किल्ला व खेडे आहे. देऊळ काश्मीर पद्धतीचे आहे, मात्र काश्मीरपद्धतप्रमाणे ते पूर्वाभिमुखी नसून पश्चिमाभिमुखी आहे. किल्ल्याचे फक्त दोन बुरूज कायम आहेत. येथे १०१४त महंमूद गझनी आला होता. १२ व्या शतकांत कांहीं दिवस येथे कमरुद्दीन करमाना होता पण जलालुद्दीन (खोरासानचा) याने त्याला पदच्युत केले. चंगीझखानाने स. १२२१ त जलालुद्दीनाचा पराभव केला व त्याच्या सरदाराने नंदन खेड्यांतील लोकांची कत्तल केली. स. १२४७ त येथे अल्लमशाचा अंमल असावा. १२४७ साली महंमूदशाहा याचा मुलगा यानेहि एक स्वारी केली.

नंदप्रभंजन—ओरिसाच्या दक्षिणेकडील व गोदावरीच्या उत्तरेकडील मुळखावर राज्य करणाऱ्या गंगघराण्यांतील एक राजा. या गंग लोकांबद्दल व राजघराण्याबद्दल हिंदुस्थान व सिलोनमधील सर्वांत जुन्या थखरींतून उल्लेख आढळतो. या लोकांबद्दलची माहिती प्राचीन ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांस असून, हे लोक पूर्वेकडील दूरवरच्या रहिवाद्यांसहि माहित होते. ते काटक असून धाडशी होते व समुद्रावरून दूरदूरच्या देशांशी व्यापार करीत असत. बौद्ध लोकांच्या प्राचीन दंतकथांमध्ये कलिंग राजे त्यावेळीं एका सुधारलेल्या राज्यावर राज्य करीत होते असे आढळते व गंगम जिल्ह्यांतील चिकाकोल येथे सांपडलेल्या एका प्राचीन शिलालेखामध्ये कलिंग देशाचा राजा नंदप्रभंजनवर्मा याचा उल्लेख आहे. याचा काल बहुतेकरून इ. स. च्या सातव्या शतकाच्या आरंभी चालुक्य राजांनी वेंगावर केलेल्या स्वारीच्या पूर्वीचा असावा. वेंगी येथील राजांप्रमाणे हे राजेहि कदाचित पल्लव वंशांतील असावे. या राजाचा हा लेख सारपल्ली शहरां लिहिलेला आहे. यानंतरच्या दोन शिलालेखांमध्ये राजा इंद्रवर्मा याचे नांव आढळते. याचे लेख यांच्या ' पराक्रमी शकाच्या ' १२८ व १४६ या वर्षी कलिंगनगरांत लिहिलेले आहेत. चालुक्यांच्या

सातव्या शतकांतील स्वारीनंतर कलिंग राजांबद्दल आपणास इ. स. ९७७ पर्यंत कांहीं माहिती नाही. यावेळीं चालुक्य राज्यांत अराजकता पसरल्यामुळे कलिंग राजांस कलिंगनगर येथे आपले सामर्थ्य वाढविण्यास संधि सांपडली.

या काळच्या शिलालेखांवरून पुढील वंशावळी सांपडते:—

जयवर्मदेव
|
अनंतवर्मदेव
(इ. स. ९८५ त राज्य करीत होता)
|

राजेंद्रवर्मदेव

देवेंद्रवर्मदेव

सत्यवर्मदेव

चिकाकोल येथे सांपडलेल्या दोन शिलालेखांमध्ये देवेंद्रवर्मा, व सत्यवर्मा यांच्या देणण्यांचा उल्लेख असून दोहोंमध्येहि कलिंगनगर येथील गांगेय वंशाचे ५१३ वर्षे असा काल सांपडतो. या शतकाचा आरंभ, यापैकी ज्या राजाने या राज्याचे वैभव पुन्हा प्रस्थापित केले अशा राजाच्या (जयवर्मदेव ?) कारकादीपासून झालेला असावा. देवेंद्रवर्मा याच्या दुसन्या एका शिलालेखांत २५४ वे वर्ष आहे परंतु शक कोणता तो दिला नाही. कदाचित २५४ वे वर्ष त्यांच्या मूळच्या राज्यस्थापनेपासून असून ५१३ वे वर्ष त्यांच्या सत्तेची पुन्हा प्रस्थापना झाली त्या काळापासून असावे. [इंडि. अँटि पु. ८ व १०; बर्जेस— सा. इ. पॅलिओग्राफी].

नंद भाषा—ही एक व्यापारी लोकांची भाषा आहे. विसोबा खेचराचे कांहीं अभंग, महिपतीच्या विसोबा खेचरासंबंधाच्या कांहीं ओंव्या (भक्तिविजय अ. १८) व तुकारामाचे कांहीं क्षेपक अभंग यांत ही भाषा सांपडते. ज्ञानेश्वराच्या कालापासून आजपर्यंत म्हणजे सुमारे सहाशे वर्षे ही भाषा महाराष्ट्रांत अस्तित्वांत आहे. ही कोटून वकशी आली, हिला नंदभाषा कां म्हणतात इत्यादि माहिती अजून स्पष्ट झाली नाही. या भाषेतील शब्द येणेप्रमाणे:—केवली = एक, अवारू = दोन, उधानु = तीन, पोकू = चार, सुळु = पांच, शेलो = सहा, पवित्रू = सात, मंगी = आठ, तेवसू = नऊ, लेवनू = नऊ, अंगुळु = दहा, एकडू = अकरा, रेवा = बारा, ठेपरू = तेरा, चोपडू = चवदा, तळी = पंधरा, तान आणि भुरकातानतळी = सोळा, उधानुतानतळी = अठरा, काटी = वीस, भुरकातानकाटी = एकवीस, बिटी = शंभर, ढका = हजार, फाटा = एक आणा, अवारू फाटे = दोन आणे, मंगी फाटे = आठ आणे; तळी फाटे = पंधरा आणे, इत्यादि. [मोलस्वर्थ; पुणे ग्याझेटियर भाग १, पृष्ठ ३७०; भा. इ. सं. मं. १८३४.]

नंदलाल मंडलोई, चौधरीराव—हा जातीचा ब्राह्मण. बादशाही अमलांतच इंदुरास चौधरीच्या कामावर असून,

नर्मदेवरील उतारांच्या बंदोबस्ताचे काम त्याच्याकडे होतें. मोगल अधिकाऱ्यांनी त्यास सर्वस्वी हैराण केल्यामुळे सर्वाई जयसिंगाच्या सल्ल्याने तो मराठ्यांस अनुकूल झाला. त्यास आपल्या बाजूस बळविण्याचे काम महाराराव होळकर व उदाजी पवार यांनी केलें. मंडलोई घराणें अद्यापि इंदुरास नांदत आहे.

एकदां (१७२९) नंदलालास पेशव्यानें जरब दाखविली होती. नंदलाल स. १७३१त मरण पावला. त्याप्रसंगां त्याच्या पुत्रांचें समाधान करून बाजीराव व चिमणाजीआपा यांनी त्यांचें पुढें यथायोग्य चालविण्याविषयीं अभिवचन दिलें. महारारावानें तेजकर्णास (नंदलालचा पुत्र) पालखी देऊन त्याच्या नेमणुकीबद्दल सालाचे ७०० रु. ठरविले. मंडलोईचा वाडा मराठ्यांच्या कमाविसदारांनीं आपल्याला राहण्यास घेतला होता तो परत दिला. [राजवाडे खंड-६; मराठी रियासत, म. वि.]

नंदवंश—मगधराज्याच्या शिशुनागवंशातील शेवटचा राजा नीदिवर्धन अथवा महानंदिन् नांवाचा होता; त्याची एक राणी शूद्रा होती. तिच्यापासून त्याला महापद्मनंद नांवाचा मुलगा झाला. त्यानें बापाच्या पश्चात गादी बळकावली व याप्रमाणें या नंदवंशास प्रारंभ झाला (ख्रि. पू. ३७२). या नंदवंशाचा खरी व सुसंगत माहिती उपलब्ध होत नाही. हिंदू पुराणें, बौद्ध (महावंश, दीपवंश, अशोकावदान वगैरे) पुराणें व जैन पुराणें यांच्या परस्पर माहितींत एकवाक्यता नसून जास्त धांटाळे आहेत. हिंदू पुराणकार नऊ नंदांची नांवे व पिढ्या (बाप व त्याची आठ मुलें) देतात, मात्र त्यांचा काल भरमसाट सागतांत; महापद्म याचा काल ८८ आणि आठ मुलांचा १२ वर्षे देतात. मुलांच्या नांवांतहि संगति नाही. वडील मुलांचें नांव सुकल्प असें आढळतें. एकंदर या दोन पिढ्यांचा काल १०० वर्षे या पुराणकारांनीं बसविला आहे; जैनग्रंथ तर १५५ वर्षे सांगतात. [ज्ञा. को. वि. ४ पहा.]

अलेक्झांडरच्या वेळचे लेखक व मेग्यास्थेनीस यांची माहिती दुय्यम दर्जाची आहे. अलेक्झांडरची अडवणूक ज्यावेळीं हीफासीस (ख्रि. पू. ३२६) येथें झाली त्यावेळीं गंगारिदे व प्रासी (प्राचीं?) देशावर अग्रभ्रमेस या नांवाचा राजा होता व त्याच्याजवळ २० हजार घोडदळ, २ लाख पायदळ, २ हजार रथी व ३ हजार गजदळ असून तो अत्यंत श्रीमंत होता, अशी बातमी अलेक्झांडरास पौरस राजाकडून मिळाली होती. हा राजा बहुतकरून या नंदवंशातील महापद्म असावा असें विद्वानांचें म्हणणें आहे. महावंशांत धनानंदाचे नांव येतें व ह्युएनत्संग हाहि पर्यायानें या धनानंदाचा उल्लेख करतो. पाटलिपुत्रास असलेल्या अशोकाच्या पांच स्तूपांची मालकी एका दंतकथेनें या धनानंदाकडे जाते. तेथें त्यानें अगणित धन साठवून ठेविलें

होतें असें म्हणतात. मुद्राराक्षसांत चाणक्य हाहि नंद राजाच्या लोभीपणाबद्दल उद्गार काढतो (अंक. १).

एकंदर हर्षकीर्तीवरून एवढें सार निघतें कीं, नंदवंश हा मूळचा हलक्या दर्जाचा असून त्यानें दोन पिढ्या राज्य केलें. त्याच्याजवळ असलेलें अफाट सैन्य शिशुनागवंशांतील राजांच्याच वेळचे असावें व त्याच्याच जोरावर त्यांनीं त्या वंशांतील शेवटच्या राजाच्या हातून (त्याचा खून करून ?) सत्ता हिसकावून घेतली असावी. नंदाच्या राज्यमर्यादेचा व कालाचा नक्की तपास लागत नाही. साधारणतः त्यांनीं ५० वर्षेपर्यंत राज्य केलें असावें पुढें या शेवटच्या नंदराजास प्रख्यात चंद्रगुप्तानें हांकलून व सर्व नंदवंशाचा उत्खात करून राज्य घेतलें (ख्रि. पू. ३२२). जैनांच्या उदयगिरी येथील खारवेलराजाच्या शिलालेखांत दोनदां नंदराजांचा उल्लेख आला आहे. हे राजे ब्रह्मद्वेषे होते म्हणून त्यांच्या कारकीर्दीचा स्पष्ट उल्लेख पुराणकारांनीं केला नाही असें भ्रियसेन म्हणतो. साधारणतः नंदवंश हा ख्रि. पू. ३७२ ते ३२२ पर्यंत राज्य करीत असावा. नऊ या अंकास नंद अशी संज्ञा कालगणनेंत देतात. [भागवत व विष्णुपुराण; मुद्राराक्षस; जर्नल रा. ए. सो. १९०८, १९००; एपि. इंडि. पु. १०.]

नंदादेवी—ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील एक सर्वोच्च शिखर. उ. अ. ३०°२३' व पू. रे. ७९°७८'. हें संयुक्तप्रांतांतील अलमोरा जिल्हा अलमोरा तहशिलीमध्ये आहे. याचा आकार पिरॅमिडसारखा आहे. येथून निघणाऱ्या ढगांना हिंदु लोक नंदादेवीच्या पाकघरांतील धूर असें म्हणतात.

नंदिशेखर—मुंबई, विजापूर जिल्हा, वदामी तालुक्यांतील एक खेडें. हें येथें असणाऱ्या महाकूटच्या देवालयसमुच्चयाकरितां व लिंगमांकरितां प्रसिद्ध आहे. महाकूट देवळाच्या समोवार भित असून या देवळाला कांहीं पायऱ्या आहेत. तेथील द्वारपाळ (या कोरीव मूर्ती असाव्यात) वातापि व इल्वल हे दोन राक्षस आहेत असा समज आहे. येथील देवालये चालुक्य किंवा द्राविड पद्धतीचीं असून येथें विष्णु पुष्करांनीं नांवाचें कुंड आहे. या कुंडांत ब्रह्म्याची मूर्ति आहे.

दरवाज्याच्या ईशान्येस लज्जागैरीचे देवालय आहे. अशी कथा आहे कीं, देवी (पार्वती) व शिव हे जलक्रीडा करीत असतां एक भक्त दर्शनाकरितां आला. शिव देवळांत पळाले व पार्वती पाण्यांत गुप्त झाली. वांझ बायका या गौरीची पूजा करतात. जवळच एक पापविनाशी कुंड आहे. हें कृतयुगांत एका साधूनें वांधलें व हें महादेवाच्या घर्मापासून झालें आहे. महापुरेश्वर देवळावर ६ लेख आहेत. स. ६९६-७३३ चा एक लेख एका वेश्येच्या देणगीचा उल्लेख करतो व ९३४ ताल लेख बापुवरसच्या देणगीचा उल्लेख करितो. तिसऱ्यांत एका खांब्याच्या देणगीचा उल्लेख केला आहे.

नंदिगाम—मद्रास, कृष्णा जिल्ह्यांतील पश्चिमकडील तालुका. उ. अ. १६°३६' ते १७°३' व पू. रे. ८०°१' ते

८०° ३२'. क्षेत्रफळ ५३२ चौरस मैल. यांत मुंगल व लिंगगिरी या निझामाच्या मुलुखांतील जमीनादाऱ्यांचा समावेश होतो. लोकसंख्या (१९२१) १५५९८१. यांत जग्गयपेट हें शहर व १६९ खेडी आहेत. मुख्य शहर नंदिग्राम. यांत कृष्णानदीला मिळणाऱ्या मुनेसू (वरेसूसाहेत) व पलेसू या नद्या आहेत.

नंदिग्राम—अयोध्येपासून एका कोसावर पूर्वी असलेला एक गांव. राम अरण्यांत गेला असतां येथें भरत १४ वर्षे राहिला होता.

नंदी—कामधेनुचा पुत्र व शिवगणांतील एक. याची सर्व आकृति मनुष्यासारखी असून मुख वानरासारखें आहे. भुज न्हस्व आहेत. दक्षयज्ञविध्वंसकार्त्ता यानें भग ऋत्विजास वद्ध केलें होतें. यानें रावणास शाप दिला होता. [भाग. चतुर्थ स्कं. अ. ५; वा. रामा. उत्तर. स. १५] नंदिक, नंदिकेश्वर शब्द याच अर्थाचे आहेत. प्रत्येक शिवालयांत नंदीची मूर्ति असते. लिंगायतांचा वसव हा नंदीचा अवतार समजत असल्यानें ज्या प्रांतांत (उदा. ह्यसूर) लिंगायत वर्चस्व आहे त्यांतून नंदीच्या मोठमोठ्या मूर्ती आहेत. एक नंदीपुराणहि आहे.

नंदीकोतकूर—मद्रास. कर्नूल जिल्ह्यांतील उत्तरेकडील पोटविभाग व तालुका. उ. अ. १५° ३९' ते १६° १५ व पू. रे. ७८° ४' ते ७९° १४'. क्षेत्रफळ १३०८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १०४८८२. यांत १०२ खेडी असून पैकीं ६ इनाम आहेत. हा सर्वांत मोठा तालुका आहे. परंतु ३ पैक्षां जास्त (म्हणजे सर्वांत ज्यास्त) “ रक्षित जंगल ” आहे. याच्या सीमेवर कृष्णा व तुंगभद्रा वाहतात. वनवासी नदी तालुक्यांतून वाहत जाऊन संगमेश्वर या हिंदूच्या पवित्रस्थानी कृष्णेला मिळते. यांतून कर्नूलकडापा कालवा जातो. सरासरी पाऊस २९ इंच पडतो. हवा रोगट असून ताप व पानथरीचे विकार यांचा बराच उपद्रव आहे.

नंदीखेड—म्हैसूर, कोलार जिल्हा, चिक्कवळापूर तालुक्यांतील खेडें. लोकसंख्या (१९०१) १३१५. येथें चोलांच्या वेळेंच ११ व्या शतकांतील भोगनंदीश्वराचें देऊळ आहे परंतु आंगणांत याच्याहि २०० वर्षापूर्वीचा (९ व्या शतकाचा) लेख सांपडतो. १७९९ ते १८०८ पर्यंत येथें ब्रिटिशांचें लष्करी ठाणें होतें. येथें साखर व बटाटे उत्तम होतात. येथें शिवरात्राला मोठा मेळा भरतो व बैल विकावयास येतात. येथें ‘ हैदर्स डोंप ’ नांवाची टेंकडी आहे. येथून हैदरच्या हुकूमानें अपराध्यांनां कडेलोटाची शिक्षा होई. पूर्वेस एक मशीदहि आहे.

नंदीगांव—मध्य हिंदुस्थान, दतिया संस्थान, नंदीगांव परगण्याचें मुख्य शहर. हें पड्डजनदीच्या पूर्वे किनाऱ्यावर आहे. लोकसंख्या सुमारें चार हजार. या परगण्याचा मालक शिवाचा मांडलिक असून शिवांनां ब्रिटिश सरकारमार्फत येथला मुख्य ९५०० रु. देतो. येथें पोस्टऑफिस व

एक शाळा आहे. या गांवाला जी. आय. पी. च्या कानपूर शाखेवरील कुंच हें स्टेशन आहे.

नंदीदुर्ग—म्हैसूर. कोलार जिल्ह्याच्या पश्चिमभागांत अस्णारी ४८५१ फूट उंच व तटबंदी केलेली टेंकडी. पूर्वभागांतील हें सर्वोच्च शिखर असून हें पेन्नुकोंडा व बेलारी जिल्ह्यांच्या उत्तरेस असणाऱ्या पर्वतरांगेच्या टोंकाशी आहे. याच्या शिखरावर मैदान व अमृतसरोवर नांवाचें तळें आहे. पश्चिम भागाखेरीजकरून या टेंकडीचा कडा भितीसारखा सरळ आहे. येथें पालार व अर्कावती या नद्यांचा उगम होतो. यावर जंगलहि बरेंच आहे. येथें पूर्वी गंग राजांचें ठाणें असून ते आपल्याला वेंदगिरीचें अधिपती म्हणवीत. पुढें चोलांनीं येथें येऊन नंदगिरीचें नंदीगिरी असें नांव ठेविलें. १७७० सालीं ही मराठ्यांनीं घेतली व नंतर हैदर व टिप्पूसुलतान यांनीं येथें सुधारणा घडवून आणल्या. येथें एक ‘ टिप्पूज डोंप ’ नांवाचा कडा आहे. येथें अपराध्यांनां टिप्पू कडेलोटाची शिक्षा देत असे. १७९१ सालीं हे ब्रिटिशांनीं घेतलें व बरेच दिवस थंड हवेचें ठिकाण म्हणून येथें युरोपियन लोक उन्हाळ्यांत रहात असत.

नदुवत्तम—मद्रास. नीलगिरी जिल्हा. उटकमंड तालुक्यांतील खेडें. येथून गुदलूर तालुका व दूरचा—मलबार वयनाद येथील फारच सुंदर देखावा दिसतो. हें उटकमंडहून गुदलूरला जाणाऱ्या मुख्य रस्त्यावर आहे. हें चहा व सिकोना (किनाईन ज्या झाडापासून काढतात तें) यांच्या लागवडीचे मुख्य ठिकाण आहे. हें फार निरोगी ठिकाण असल्यामुळें जेव्हां गुदलूर येथें ताप वगैरेचा उपद्रव होतो तेव्हां कचेच्या येथें नेतात.

नंदुरवार, तालुका.—मुंबई. पश्चिम खानदेशांतील एक तालुका. उत्तर अक्षांश २१° ते २१° ३२' व पूर्व रेखांश ७३° ३५' ते ७४° ३१'. क्षेत्रफळ ९९२ चौरस मैल. यांत नंदुरवार हें एकच व मुख्य शहर व २७५ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ८३२७२. पश्चिमभागांत सह्याद्रीच्या कांहीं टेंकड्या आहेत पूर्वेकडील भाग उजाड आहे. हवा थंड असून सरासरी पाऊस २५ इंच पडतो. पाणी कमी असून फक्त तापी व शिवा याच नद्यांनां १२ महिने पाणी असतें. पाटाचेंहि पाणी असून, थोड्या फार बागाइती जमिनी आहेत. जंगल बरेंच असून त्यामुळें वाघाचा उपद्रव फार होतो.

गां व.—हा गांव खानदेशांतील फार जुन्या गांवांपैकीं एक असून धुक्याच्या वायव्येस ३२ मैलांवर आहे. नंदुरवार तालुक्याचें हें ठाणें आहे. याचा नंदिगड या नांवानें कान्हेरि येथील लेण्यांतील शिलालेखांत उल्लेख आहे. हें गांव नंद गवळी यानें वसाविलें असून मुसुलमानांच्या स्वारीपर्यंत तें त्याच्या वंशजांच्या ताब्यांत होतें असें म्हणतात. इन्न बतूता यानें आपल्या प्रवासवृत्तांत नंदुरवारचा उल्लेख केला आहे. खानदेशचा पहिला फरुकी राजा मलिकराज यानें मुलतानपूर व नंदुरवार हीं १७३० सालीं घेतलीं; परंतु सुलतान मुजफर

गुजराथी ह्याच्या स्वारीमुळे मलिकराजास थाळनेराकडे परत जावे लागले. इ. स. १५३६ मध्ये महुमुदशहा (तिसरा) हा गुजराथचा राजा झाल्यावर त्याने अशीरगडावर कैदेत असतांना कबूल केल्याप्रमाणे सुलतानपूर व नंदुरवार हीं ठाणीं मुबारकखान फरुकी यांस दिलीं. मध्यंतरी गुजराथच्या चेंगीझखानानें हीं पुन्हां घेतलीं होतीं परंतु त्यास लवकरच तीं सोडावीं लागलीं. अकबराच्या कारकीर्दीत हें सरकार (जिल्हा) चें ठाणें असून त्याचा वसूल पांच कोटीं दाम असे. येथे टरबुज व द्राक्षे होत असत. टॅव्हर्निअर यानेंहि असेच म्हटलें असून हें फार भरमराटीत होतें असें म्हटलें आहे. सन १६६६ मध्ये येथें इंग्रजांनीं एक वखार घातली व ती चांगली चालल्यामुळे त्यांनीं अहमदाबादचा कारखाना (१६७० सालीं) येथें आणला व त्यांत तयार झालेला माल इंग्लंडांत पाठविण्यांत आला एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभाच्या कालांत याचा नाश झाला. इ. स. १८१८ मध्ये हें गांव इंग्रजांच्या ताब्यांत आलें तेव्हां अर्धवट औसाड होतें. येथून कापूस, जवस, गहू, रोशेल तेल वगैरे जिन्नस बाहेर जातात.

येथे कचेरी, कोर्टे, शाळा, पोष्ट व म्युनिसिपालिटी आहे. येथील जुना किल्ला मोडकळीस आलेला आहे. त्यांत दोन विहिरी आहेत. एका जुन्या मशिदीचे अवशेष असून तिच्या एका मनोऱ्यावर एक फारशी शिलालेख आहे. उत्तरेच्या बाजूस जुम्मा मशीद असून ती एक देऊळ पाडून बांधली असें म्हणतात. याखेरीज दोन मशीदी आहेत. गांवाबाहेर ईशान्येच्या बाजूस एक देऊळ व एक मशीद असून तींवर, ती १५८३ (१९११ हिजरी) सालीं बांधल्यावद्दल शिलालेख आहे. रनाळा सडकेवर अवलगझनी नांवाची मशीद आहे. याखेरीज नदीवर एक जुनी मशीद असून ती मधील दोन थड्यांवर फारशी लेख आहेत.

येथें एक रामाचें व एक विठ्ठलाचें देऊळ असून ४१५ तलाव आहेत. येथील सरदेसाई यांचे बरेंच जुने घर आहे. लो. सं. दहा हजार आहे. येथें ताप्ती-व्हेली रेल्वे झाल्यापासून व्यापार वाढत असून येथील स्टेशन महत्त्वाचें आहे. सुरत-सुंबईशीं व्यापार चालतो. कापूस पिजण्याचे व गळे बांधण्याचे ४-५ कारखाने आहेत. [लासेन, यू. २; फेरिस्ता ४; एने-इ-अकबरी. २; अँडर्सन—इंग्लिश इन वेस्टर्न इंडिया.]

नदीन इस्टेट—पंजाब, कांभ्रा जिल्हा. हमीरपूर तहसीलीतील एक इस्टेट. राजा संसारचंदाचा नातू येथील अधिपति असून तो कांभ्रा येथील कटोच राजघराण्याचा पुरुष आहे. संसारचंदाचा अनौरस पुत्र जोधबीरचंद यानें आपल्या दोन बहिणी रणजितसिंगाला दिल्यामुळे तो नदीनचा राजा झाला. इ. स. १८४८ त जोधबीर इमानाला जागल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने त्याची जहागीर (त्यावेळेस तिचें उत्पन्न वर्षास २६२७० रु. होतें) कायम करून दिली. याच्या मुलांने १८५७ सालच्या बंडांत मदत करून “ आर्डर ऑफ मेरिट ” ही पदवी मिळविली. १८६८ सालीं येथील राजाला

के. सी. एस्. आय ही पदवी देवून ७ तोफांची सलामी दिली. यानंतर नरेंद्रचंद्र (हल्लीचा) हा गादीवर आला. त्याच्या जहागिरींत १४ खेडी आहेत. याला मुनसिफ व ऑनररी मॅजिस्ट्रेटचे हक्क आहेत.

नंघल, तालुका.—मद्रास, कर्नूल जिल्ह्यांतील एक तालुका. उ. अक्षांश १५° २१' ते १५° ४२' व पू. रेखांश, ७८° ते ७८° ४७'. क्षेत्रफळ ६७९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ७४२०४. येथें मुसुलमानी वस्ती फार आहे. यांत नंघल हेंच मुख्य व एकच शहर असून खेडी ९१ आहे. याच्या पूर्वेस नल्लामलई व पश्चिमेस इर्रांमल पहाड आहेत. यांतून कुंदेरु नदी वाहते. याच्या मध्यांतून दक्षिणोत्तर कर्नूल-कडप्पा कालवा आहे. बहुतेक जमीन काळी आहे. पाऊस सरासरी २८ इंच. हवा रोगी असून हिवताप बहुधा सर्व वर्षभर असतो. यांत रक्षित जंगल ३५१ चौरस मैल आहे.

गां व.—नंघल तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें कुंदेरुच्या उजव्या किनाऱ्यावर आहे. लोकसंख्या (१९११) १६२३०. या शहराच्या वरच्या भागास तळाव असून बहुतेक भाग ओलसर आहे व म्हणून हा भाग फार रोंगट आहे. सदर्न मराठा रेल्वे सुरू झाल्यापासून नंघल भरभराटू लागलें व हल्लीं तें धान्याच्या व्यापाराचें ठाणें आहे. यांत २ कापूस दाबण्याच्या गिरण्या व एक हायस्कूल आहे. हें कलावतूच्या कामाकरितां प्रसिद्ध आहे.

नद्या व नाले—नद्या व नाले यांच्या पाण्याच्या भूगर्भशास्त्रदृष्ट्या इतर पाण्याप्रमाणें दोन प्रकारच्या क्रिया आहेत; एक रासायनिक व दुसरी पाण्याच्या जोरामुळे होणारी.

रा सा य नि क क्रि या.—इतर पाण्याप्रमाणें नदी-नाले यांच्या पाण्यांत रासायनिक क्रिया घडवून आणण्याची शक्ति असते. या शक्तीमुळेच नदीच्या पाण्यांत खनिज पदार्थ विरघळलेले असतात. विरघळलेल्या पदार्थांचें प्रमाण ऋतुमानावर व ज्या खडाकावरून पाणी वाहते त्या खडाकावर अवलंबून असते. परंतु सर्वसाधारणतः विचार केल्यास आतांपर्यंतच्या शोधांवरून असें दिसते कीं पाण्याच्या प्रत्येक दहा हजार वजनाच्या भागांत दोन भाग विरघळलेले खनिज पदार्थ असतात व हेंच प्रमाण नेहमीं राहिल्यास प्रत्येक ५००० वर्षांनीं नदी आपल्या पाण्याच्या साठ्याइतके खनिज पदार्थ विरघळलेल्या स्थितींत वाहून नेईल.

न दी च्या पा ण्या च्या ओ रा नें हो णा रीं का र्थे.—हो कार्ये तीन प्रकारचीं आहेतः—(१) गाळ, माती, रेंती, वाळू व दगड उंच जागेकडून सखल जागेकडे नेणें, (२) दगड, वाळू, वगैरेच्या मदतीनें नद्यांच्या कडा व पात्रें खरडून काढणें व (३) सर्व वाहून नेलेले दगड, वाळू वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणीं साठवून ठेवणें.

(१) दगड, वाळू वाहून नेण्याची क्रियाः—नदीचें पाणी साधारणतः स्वच्छ दिसलें तरी त्यांत तरंगत असलेले वातीक

कण नेहर्मा असतातच. पाऊस पडला की नदीच्या पाण्याचा रंग तेव्हाच बदलतो. याचे कारण असे आहे की पावसाच्या पाण्याने वाहून आलेली माती नदीच्या पाण्यांत मिसळून पाणी गढूळ होते. पाऊस जोराचा असल्यास मोठाले दगड व खडकांचे कडपे सुद्धा नदीच्या पाण्यांत येतात. पुष्कळसे दगड पाण्याबरोबर वहात जात असतांना एकमेकांवर नदीच्या कांठावर व नदीच्या तळावर घांसून त्यांचा भुगा होतो व त्यामुळे नदीचे पाणी अधिकच गढूळ होते. ज्या दगडांचा भुगा होत नाही त्यांची वाळू किंवा वाटोळे गोटे होऊन नदीच्या तळावरून सरकत जातात. नदीच्या पाण्यांत तरंगत असलेले किंवा तिच्या ओघाबरोबर घसरत जाणारे पदार्थ नदी किती सपाट्याने नेऊ शकेल हे खालील गोष्टीवर अवलंबून आहे. (अ) पाण्याचा लोट व त्याचा वेग, (आ) वहात जाणाऱ्या पदार्थांचा आकार, आकृति व विशिष्टगुणत्व आणि (इ) नदीच्या पाण्यातील रासायनिक द्रव्ये.

(अ) पाण्याचा लोट जितका अधिक तितकी पाण्याची ढकलण्याची किंवा वाहून नेण्याची शक्ति अधिक, त्यामुळे कांहीं निमित्ताने पाणी वाढल्यास नदी अधिक दगड व गाळ नेऊ शकते. वेग वाढल्यास नदीची शक्ति फारच वाढते. पाण्याचा वेग ज्या प्रमाणांत वाढेल त्याच्या सहाय्या घाताइतकी वाहून नेण्याची पाण्याची शक्ति वाढते. वेग जर दुप्पट झाला तर वाहून नेण्याची शक्ति चौसष्टपट होते. यावरून वेग थोडा वाढला तरी शक्ति अतिशय वाढते हे सहज कळून येईल. पाण्याचा वेग मोजावयाचा तो तळाशी असलेला वेग मोजला पाहिजे. पाण्याच्या पृष्ठभागाचा वेग मोजून पाण्याची खरी शक्ति कळणार नाही. पृष्ठभागी वेग पुष्कळ असतो व तळाशी कमी असतो आणि तळांतील वेगच ढकलण्याला उपयोगी पडतो.

(आ) दगडाच्या लहानमोठेपणावर पाण्याचे वाहून नेणे अवलंबून असतेच परंतु ते दगडाच्या आकृतीवरहि अवलंबून असते. कारण खांचा खोचा असलेल्या दगडापेक्षा वाटोळा दगड सहज वाहून नेला जातो. दगडाचे विशिष्टगुणत्व पाण्याच्या दुप्पट, तिप्पट असते परंतु कोणताहि पदार्थ पाण्यांत असला म्हणजे त्याचे वजन कमी भरते. त्यामुळे पाण्याबाहेर अति वजनाचे व मोठे वाटणारे दगड पाण्यांत असले म्हणजे सहज वाहून नेले जातात.

(इ) पाण्यामध्ये कोणतीच रासायनिक द्रव्ये विरघळलेली नसल्यास त्यांत तरंगणारा बारीक गाळ तसाच तरंगत राहतो व तो लांबवर नेला जातो. परंतु पाण्यांत रासायनिक द्रव्ये असल्यास गाळ वसू लागतो. आपण गढूळ पाणी घेऊन त्यांत तुरटीचे कांहीं वेढे उगाळल्यास थोड्याच वेळांत गाळ खाली बसतो याचा पुष्कळांना अनुभव आहेच. त्याप्रमाणे पाण्यांत जिप्सम (कपूर शिलाजित, शिरगोळा, खटगंधकित) वगैरे सारखे जे पदार्थ विरघळलेले असतात यांचा असाच परिणाम होतो व जो गाळ फार लांबवर गेला

असता असा लवकरच खाली बसतो. ज्याप्रमाणे खनिज व निर्जीव पदार्थ पाण्याबरोबर वहात जातात त्याप्रमाणे सजीव पदार्थहि वाहून जातात. मृत वनस्पती व प्राणी पाण्याच्या ओघाने वहात जाऊन एखाद्या ठिकाणी आधार मिळाल्यास त्या ठिकाणी सांठतात. नंतर तेथे त्यांस धरून गाळ व इतर पदार्थांचा थर होतो. अशा तऱ्हेचे थर मोठाल्या नद्यांच्या कांठाला किंवा मध्यभागी तयार होऊन त्यांची वेढे बनतात व कित्येक वेळां त्यांची वाढ इतकी होते की नदीतील दळणवळण बंद होते. एखादेवेळी हे थर निसटून फार लांबवर वहात जातात. गंगानदीतील असे निसटलेले थर शंभर मैलपर्यंत समुद्रांत वाहून गेलेले आढळतात. नद्यांतील सर्व गाळ नेहमी खनिज आणि निर्जीव पदार्थांचाच असतो असे नाही. पुष्कळ वेळां या गाळांत सूक्ष्म प्राणी व वनस्पती किंवा त्यांचे बीं असते. गंगेच्या पाण्यातील गाळांत शेंकडा वारा ते पंचवीसपर्यंत इंप्यू झोरिआ असतात. नाईल नदीच्या पाण्यांतहि त्यांचे प्रमाण शेंकडा ५ ते १० असते. नदीच्या पाण्याबरोबर वाहून जाणाऱ्या पदार्थांचे प्रमाण जसे पाण्यावर आणि पाण्याच्या वेगावर अवलंबून असते तसेच ते ज्या खडकावरून नदी वाहते त्यावरहि अवलंबून असते. खडक मऊ असल्यास साहजिकच अधिक गाळ वाहून जातो. नदीच्या पाण्याने नेहमी थोडातरी गाळ वाहून जातच असतो परंतु ज्यावेळी एकदम पुष्कळ पाऊस पडतो किंवा नदीच्या उगमापार्शी बर्फ वितळतो त्यावेळी नदीला मोठा पूर येऊन पुष्कळच गाळ व दगड वाहून नेले जातात. गंगानदीच्या पाण्यांत पुराच्या दिवसांत वजनाने $\frac{1}{100}$ भाग व मापाने $\frac{1}{100}$ भाग गाळ असतो आणि वर्षभर सरासरी वजनाने $\frac{1}{100}$ भाग व मापाने $\frac{1}{100}$ भाग इतका गाळ असतो. नदीच्या तळावरून दगड वगैरे जड पदार्थ ढकलत नेले जातात त्यांचेहि प्रमाण वरीलप्रमाणेच कमी जास्त होते. कित्येक वेळां नदीला डोंगराचा भाग कोसळून किंवा बर्फाचे कडपे पडून बांध बसतो व त्या ठिकाणी तळ्या सारखे पाणी साठते. वरील बांध कांहीं दिवसांनी एकाएकी फुटून मोठाले खडक फार लांबवर नेले जातात व त्यामुळे आसपासच्या प्रांताचे फार नुकसान होते; कारण नदीच्या दोन्ही काठांवरील शेते, घरे, जनावरे व माणसे या सर्वांचीच नासाडी होते.

(२) नदीच्या पाण्याची पोखरण्याची शक्ति:— पाण्याचा वेग, पाण्याबरोबर वाहणारा गाळ व दगड, नदीचा उतार व ज्या खडकावरून पाणी वाहतो तो खडक या सर्वांवर नदीच्या पाण्याची पोखरण्याची शक्ति अवलंबून असते. पाण्याच्या वेगाने दगड वाहू लागले की एकमेकांवर घांसले जातात व त्याचप्रमाणे नदीच्या तळावर व कांठावर त्यांचे घर्षण होते. दगड घांसले गेल्याने त्यांचे कोपरे व कडा क्षिजतात आणि वाटोळे गोटे तयार होतात. हेच गोटे पुढे क्षिजत क्षिजत लहान होऊन त्यांची वाळू होते व शेवटी

अगदी बारीक कण होतात. घर्षणाने नदीचे कांठ व तळ ही भिजतात आणि त्यायोगाने नदीचे पात्र रुंद व खोल होते. कित्येक ठिकाणी पाण्याचे भोंबरे तयार होतात. अशा जागी पाण्याबरोबर दगड व वाळू एकसारखी चकांत फिरविल्यासारखी फिरते त्यामुळे त्या दगडांचे व वाळूचे बारीक कण होतातच परंतु ज्या खडकावर भोंबरे फिरतात त्या खडकावर वाळूच्या आकाराचे लहान लहान खडे व मोठ्या आकाराची कुंडे तयार होतात.

धवधवे:—नदीच्या पात्राचे सहजगत्या निरीक्षण केलें तर असे दिसून येते की नदीचा प्रवाह अगदी सरळ एका दिशेने न जातां सारखीं वळणे घेत जातां व बहुतेक सर्वे नद्या व नाले नागमोडीसारखे असतात. ज्या प्रांतांतून नदी वाहते त्या ठिकाणी मऊ खडक किंवा वालुकामैदान असल्यास नदीचे पात्र रुंद व उथळ असते परंतु जर खडक कठिण असला तर नदीचे पात्र अरुंद व खोल असते. खडक एकदम बदलल्यास धवधवे होण्याचा संभव असतो. त्याचप्रमाणे कठिण खडकाला पुष्कळ भेगा असल्या व कठिण खडकाखाली मऊ खडक असला तरी सुद्धा धवधवे होतात कारण भेगांतून पाणी खाली जाऊन मऊ दगडांत शिरते व मऊ दगड वाहून जाऊन वरच्या कठिण दगडाचे कडेपे पडतात. या वरील वर्णनावरून असे स्पष्ट दिसून येते की नदीनाल्यांतील पाण्याचे पोखरण्याचे काम सदोदित चालू असते. परंतु यामध्ये असे लक्षांत ठेवले पाहिजे की नदीच्या पाण्यांत गाळ किंवा वाळू वगैरे जिनस बसल्यास पाण्याची खणण्याची क्रिया फारच थोडी असते. मोठाल्या तलावांतून निघणाऱ्या स्वच्छ पाण्याच्या नद्यांच्याकडून पोखरण्याचे काम जवळ जवळ मुळीच होते नाही असे झटले तरी चालेल परंतु जेव्हां कांहीं अंतरावर गेल्यावर त्यांच्यांत वाळू वाहून येते त्याच्या पुढल्या पात्रांत त्याच नदीच्या पोखरण्याच्या शक्तीची स्पष्ट उदाहरणे दिसतात. यावरून असे समजले पाहिजे की ज्या ठिकाणी पाण्यांत वाळूसारखे पदार्थ वाहून नेले जात नाहीत त्या ठिकाणी नदीची पोखरण्याची क्रिया फारच थोडी असते. पाणी वाळूला वळकटी आणून देते परंतु प्रत्यक्ष खणण्याचे काम वाळूच करते.

(३) नदीची सांठविण्याची क्रिया:—नदीचे खणण्याचे व वाहून नेण्याचे काम सदोदित चालू असते. परंतु वाहून नेलेले पदार्थ कोठे तरी सांठवले पाहिजेतच. कोणतेहि पदार्थ नदीच्या पाण्याबरोबर वहात जाऊन शेवटी समुद्रांतच पडले पाहिजेत, परंतु समुद्रांत जाऊन पडणाऱ्या त्यांचा मुकाम निरनिराळ्या ठिकाणी होतो व कांहीं पदार्थ हजारों वर्षे झाली तरी समुद्रापर्यंत जाऊन पोहोचत नाहीत. कोणत्याहि कारणाने पाण्याला अडथळ झाला, पाण्याचा वेग थोबला किंवा पाण्याचा साठा कमी झाला की ज्या प्रमाणांत जोर कमी झाला असेल त्या प्रमाणांत वाहून नेत असलेले जिनस नदी टाकून देते. डोंगरांत नदीचे पाणी फार जोराने व

खळखळून वहात असत त्यावेळीं मोठाले खडक ढकलले जातात व तेच पाणी खालीं दरींत पडल्यावर त्याचा जोर कमी होऊन डोंगरांतून आणलेले खडक व जड वाळूयांचे ढीग डोंगराच्या पायथ्याशीं सोडून नदी पुढें वाहू लागते. त्याचप्रमाणे नदी दरी सोडून सपाट जमीनीवर येते तेव्हांहि असाच प्रकार घडतो. दरीतील पाण्याचा जोर सपाटीवर नसल्याने पुष्कळ वाळू दरीच्या तोंडाशी पडते. सपाटीवरून नदी वहात असतांना ज्या ज्या ठिकाणी पाण्याचा वेग कमी होतो त्या त्या ठिकाणी वाळू सांठते. नदी वळण घेतांना ज्या खडकाभोंवती वळते त्या खडकाच्या बाजूस पाण्याचा वेग दुसऱ्या तीरापेक्षा जास्त असतो म्हणून खडकाच्या बाजूस वाळू सांठत नाही, परंतु दुसऱ्या तीरावर सांठते. नदीला पूर आला म्हणजे दोन्ही तीरावर पाणी चढते व पाणी कमी होतांना बरोबर आणलेला गाळ तीरावरच राहतो. कित्येक वेळां तीरावर गाळ इतका सांठतो की पुन्हां पूर आल्यास तितके पाणी चढतच नाही व पूर्वापेक्षा खालच्या जागी गाळ सांठतो व अशा तऱ्हेने नदीच्या दोन्ही तीरावर वाळूच्या पायऱ्या तयार होतात.

नदी तळ्यांत शिरतांना तिच्या पाण्याचा वेग तळ्यांतील स्थिर पाण्याच्या अडथळ्याने कमी होतो व ती जसजशी पुढें जाते तसतशी पाण्याबरोबर आणलेला दगड व वाळूचा भाग टाकीत जाते. नदी जेथे तळ्यांत शिरते तेथे मोठाल्या आकाराचे व जड पदार्थ खाली पडतात व ज्या ठिकाणी नदीचे पाणी तळ्यांतील पाण्याइतके स्थिर होते त्या ठिकाणी अगदी बारीक कण सुद्धा खाली पडतात. नदीचे पाणी तळ्यांत शिरल्याबरोबर पंढ्यासारखे पसरते त्यामुळे जो गाळ खाली बसतो त्यालाहि पंढ्याचा आकार असतो.

समुद्राचे पाणी शांत असल्यास तळ्याप्रमाणेच समुद्रांतहि पंढ्याच्या आकाराचा गाळाचा व वाळूचा ढीग पडेल, परंतु समुद्राच्या लाटांमुळे समुद्रांत जात असलेला गाळ नदीच्या पात्रांत फेकला जातो. नदीचा पूर आणि समुद्राच्या लाटांच्या तडाक्यांत गाळ पुष्कळ वेळां हेलकावे खात राहतो व शेवटी समुद्रांत कायमचा फेकला जातो. नदी फार जोराने वहात असल्यास तीत दगड, गाळ व वाळू पुष्कळ असते. असे पाणी समुद्रांत शिरले की त्याची पुष्कळ शक्ति कमी होते. समुद्राचे पाणी नदीच्या पाण्यापेक्षा जड असते म्हणून नदीचे पाणी समुद्राच्या पाण्यावर तरंगते व गाळ वगैरे जिनस खाली बसतात. त्याचप्रमाणे समुद्राचे पाणी नदीच्या पाण्यांत मिसळले की नदीच्या पाण्याची पदार्थ तरंगत ठेवण्याची शक्ति कमी होते. जेथे नदीच्या तोंडाशी दांडी तयार होत नाही अशा ठिकाणी वाळू समुद्रांत किनाऱ्याच्या बाजूने सांठत जाते व समुद्रकिनाऱ्याची रुंदी वाढते. कांहीं ठिकाणी समुद्राच्या बाजूकडे वादळां वगैरे जास्त उंचवटा होऊन किनाऱ्याकडील सखल जागेत पाणी सांठते व पुढे त्याचे तळें होऊं शकते. त्याचप्रमाणे हें तळें भरूं लागल्यास

त्या ठिकाणी दलदलीचीं ठिकाणे तयार होतात. कित्येक प्रसंगी नदीचा गाळ समुद्रकिनऱ्यावर साठतो व पाणगला एक प्रकारचा अडथळा तयार होतो. असे झाले म्हणजे नदी दुभंग होऊन तिचे दोन्ही फांटे दोन बाजूंनी गाळाला वेळसा घालून समुद्रास मिळतात. पुन्हा गाळ साठून प्रत्येक फाटा दुभंगतो व असे होऊन शेवटी पुष्कळा फाट्यांनी नदी समुद्रास मिळतात. ज्याठिकाणी वरीलप्रमाणे नदी दुभंगू लागते त्या ठिकाणी मुखप्रदेश तयार होतो. नाईल नदी किंवा गंगा नदी यांचे मुखप्रदेश फार मोठे असल्याचें प्रसिद्ध आहेच.

ननसरी जमीनदारी—मध्यप्रांत, जिल्हा भंडारा. बाग नदीच्या तीरावर आमगांवच्या उत्तरेस ही जमीनदारी आहे. इ. स. १८१४ मध्ये ही जमीनदारी एका महाराष्ट्र ब्राह्मणास मिळाली. पुढे या घराण्याकडे लांजीच्या कमाविसदाराचें काम होतें. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार. जमीनदारीचें एकंदर उत्पन्न (१९०८) ५००० रुपये [भंडारा डिस्ट्रिक्ट ग्याझे.]

नॅन्टिस—पश्चिम फ्रान्स. लॉयर इन्फेरीअर विभागाचें मुख्य शहर. लॉयरच्या मुखापासून ३५ मैलांवर उजव्या तीरावर हें वसलें आहे. ब्रिटनीमध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत नॅन्टिस पहिलें शहर आहे. लोकसंख्या (१९११) १७०५३५. येथील बंदरांत २० फूट १० इंची जहाजे येऊं शकतात. येथील डॉब्रे नांवाच्या पदार्थसंग्रहालयांत जुने ऐतिहासिक लेख व इतर वस्तू यांचा संग्रह असून तसविरी वगैरेहि आहेत. येथें अदालत कचेरी व ११ व्या सेनाभागाचें (आर्माकोअर) मुख्य ठाणें आहे. शिवाय पहिल्या प्रतीची न्यायकचेरी, व्यापारी न्यायकचेरी, दलालमंडळ, वणिक्सभा, व फ्रान्समधील पेडीची शाखा या संस्था आहेत. विद्याखात्यांत प्रवचनमठ, मुलींची शाळा, वैद्यकशाळा, दवाखाना व इतर विविध संस्था आहेत. मूकपिथालयहि आहेत. साखर शुद्ध करण्याचे कारखाने, तांदूळ कांडण्याचे, साबू तयार करण्याचे व तेल काढण्याचे कारखाने मुख्य आहेत. कोळसा व इतर सर्पंग हा मुख्य आयात माल असून निर्यात मालांत वेकरकोळसा, पायराइट स्लेट्स, ही येतात.

रोमन लोकांच्या भमलाखाली हें शहर व्यापाराचें व राज्यकारभाराचें केंद्र होतें. सेंट क्लेयर यानें तिसऱ्या शतकाच्या मध्यकालांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. स. ५६० मध्ये १ ल्या क्लॉटेअरला हें शहर मिळाल्यावर त्यानें सेंट फेलिक्स नांवाच्या धर्माधिकार्यास येथील कारभार सांगितला. शार्लेमेन यानें पुष्कळ वेळां हें पादाकांत केल्यानंतर ब्रिटनीनें त्याच्या पश्चात बंड उभारलें व ८४२ मध्ये नांमिनो राजा झाला. ८४३ पासून ९३६ पावेतो हें शहर नांमिन लोकांकडे होतें. स. १५६० मध्ये दुसऱ्या फ्रान्सिस यानें नॅन्टिसला कॉम्प्यूनची संस्था दिली. १५ व १६ व्या शतकांत कित्येक सार्थी-मुळें शहराचें फार नुकसान झालें.

‘ एडिक्ट ऑफ नॅन्टीज ’ ही ह्यूजेनॉट लोकांची स्वातंत्र्याची सनद असून तिच्यावर १५९८ सालीं येथील ड्यूकनें सही केली; पण १६८५ सालीं १४ व्या लुईनें ही सनद रद्द केली. स. १७८९ च्या राजकांतीस अनुकूल झाल्यामुळें स. १७९३ मध्ये या शहराला बराच त्रास पोंचला.

नन्नयमट्ट—एक तेलगू कवि. हा इ. स. ११ व्या शतकांत होऊन गेला. यानें प्रथमतः लहानपणीं वेदाध्ययन करून नंतर शास्त्राभ्यास केला. हा याज्ञिक क्रियेत चांगला निष्णात असे. यानें स्वतः सोमादि यज्ञाहि केले होते. यानें एक तेलंगी भाषेचें जें व्याकरण केलें आहे त्यास आंध्र कौमुदी असें नांव आहे. यानें नारायणभट्ट नामक एका तैलंग ब्राह्मणाच्या साहाय्यानें महाभारताच्या पहिल्या दोन पर्वांचें तेलंगीत जें भाषांतर केलें तें फारच उत्कृष्ट झालेलें आहे. [‘ तेलगू वाङ्मय ’ पहा.]

नन्निलम, ता लु का.—मद्रास, तंजावर जिल्ह्यांतील पूर्वेकडील एक तालुका. उत्तरअक्षांश १०° ४४' ते ११° १' व पूर्व रेखांश ७९° २७' ते ७९° ५१'. क्षेत्रफळ २९१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २०६७२६. मुख्य शहर नन्निलम, याखेरीज कुदवासल हें दुसरें मोठें शहर असून खेडी २४४ आहेत. येथें पाऊस सरासरी वर्षास ४४-४६ इंच पडतो. येथें कालव्यानीं बऱ्याच जमिनीला पाणी पुरवितात.

गां व.—नन्निलम तहशिलींचें मुख्य ठिकाण. लो.सं. (१९११) ५३८२. येथें विणकाम लहान प्रमाणांत होतें. या शहरापासून तीन मैलांवर रेल्वेस्टेशन आहे. येथें एक मधुवनेश्वर स्वामीचें देऊळ असून देवळाजवळ रानटी मधमाशा मधाची पोळी तयार करतात म्हणून याकडे लोक जरा आश्चर्यानें पहातात.

नॅन्सी—फ्रान्स देशाच्या ईशान्य भागांतील एक शहर. पूर्वी लोरेन प्रांताचें हें मुख्य शहर होतें. सांप्रत मॉर्थे-एट-मॅसिल विभागाचें हें मुख्य शहर आहे. पॅरिसपासून पूर्वेकडे २१९ मैलांवर, स्ट्रासबुर्गला जाणाऱ्या रेल्वेवर हें मॉर्थेच्या तीरावर मानेन्हाइनच्या कालव्यापासून ६ मैल वरच्या वाजूस शहर वसलें आहे. येथील लोकसंख्या १९११ सालीं ११९९४९ होती.

नॅन्सी हें धर्माधिकारी व प्रिफेक्ट यांचें रहाण्याचें ठिकाण असून अपीलकचेरी, अदालत कचेरी व विसाव्या आर्माकोरचें मुख्य ठाणें आहे. हें शहर शैक्षणिक विभागाचें मुख्य ठिकाण असून येथें कायदे, वैद्यक, शास्त्र व वाङ्मयशाखेचीं महाविद्यालये आहेत. कनिष्ठ दर्जाची न्यायकचेरी व व्यापारी न्यायकचेरी, दलालमंडळ, प्रवचनमठ व शिक्षक तयार करण्याची शाळा, धर्मशिक्षणाची शाळा, शेतकीची शाळा, जंगलशिक्षणाची शाळा वगैरे संस्था आहेत. लोंकरी व सुती कापडाचे कारखाने, बूट, गवती टोप्या, मातीचीं भांडी वगैरे तयार करण्याचे कारखानेहि आहेत.

१२ व्या शतकांत लोरेन ड्यूक यांची राजधानी येथे स्थापन करण्यांत आली. १४७७ सालीं २ऱ्या रेने यानें चार्लस दि बोल्डचा येथें पराभव करून प्रवेगद्वारावर त्याला ठार केलें. तिसऱ्या चार्लसनें या शहरास वाढवून पुनः शहराची तटबंदी केली. १६३३ सालीं फ्रेंचांनीं हें शहर घेतलें. १६९७ सालीं रिसविकच्या तहान्वयें हें शहर परत दिलें गेलें व ड्यूक लिओपोल्ड यानें या शहरास पूर्वस्थितीस आणण्याच्या विचारानें त्याची डागडुजी करून विद्यापीठ व कारखान्यांची स्थापना केली व नवें शहर बनविण्याच्या विचारास लागला. पुढें स्टानिस्लास लेझिन्स्की यानें तें काम तडीस नेलें. १७६६ सालीं हें शहर फ्रेंच लोकांकडे आलें व १८१४-१८१५ सालीं दोस्तराष्ट्रांनीं घेतलें. १८७० सालीं प्रशियन लोकांनीं जिंकल्यावर खंडेणां घेऊन तें पुन्हां फ्रेंचांच्या स्वाधीन केलें.

नपुटा—दक्षिण ब्रह्मदेश, बेसिन जिल्ह्यांतील दक्षिणेकडोल इरावती नदीच्या मुखप्रदेशाच्या अगदीं नैर्ऋत्य कोपऱ्यांतील एक पोटविभाग. क्षेत्रफळ १४५७ चौरस मैल. पश्चिम व दक्षिण सरहद्दीवर समुद्र असल्यामुळें व पश्चिम भागांत आराकानयोमा ह्या डोंगराच्या ओळीमुळें येथील जमीन पिकाऊ नाही. लोकसंख्या (१९११) ४६३८०. यांत खेडी ११० नपुटा हें मुख्य ठाणें असून तें बेसिन नदीच्या पूर्वे किनाऱ्यावर वसलेलें आहे व खुद्द बेसिन शहराच्या दक्षिणेस १६ मैल लांब आहे. येथें मोठ तयार करतात.

नंबियरसन—अंबलवासी जातिसमूहापैकी एक वर्ग. पुष्कण हें या जातीचें सर्वसाधारण नांव आहे. हे माळ्याचा धंदा करतात. त्यांच्या बायकांनां पुष्पनी किंवा ब्राह्मणी असें म्हणतात आणि त्या भद्रकालीच्या देवळांत व नायरादि लोकांच्या तालीबंधनाच्या वेळेस कांहीं गाणीं ह्मणतात. चक्रियर, थियत्तनी व चेंगझी नंबियर यांच्याशिवाय अंबलवासियामध्ये हा एवढाच वर्ग यज्ञोपवीत धारण करतो. [से. रि. पु. १८ (१९११)].

नंबुद्रि—मद्रास इलाख्यांतील एक ब्राह्मण जात. यांनां मलय ब्राह्मण म्हणतात. ते लग्न व वडिलोपार्जित मिळकतीच्या वांटणीमध्ये मळतयम शास्त्र प्रमाण मानतात (त्या कायद्यानें चालतात) परंतु वडील मुलगाच फक्त नियमानें आपल्या जातींत विवाह करतो. त्याला एका स्त्रीपासून संतति न झाली तर, तिसाठीं अनेक स्त्रिया करण्यास मोकळीक आहे. तो संततीवांचून मरण पावल्यास त्याच्या धाकट्या भावास लग्न करण्याची परवानगी असते. एखाद्या ज्येष्ठ बंधूस पुष्कळ बहिणी असून त्यांचीं लग्नें करण्याचें त्यास सामर्थ्य नसेल तर तो त्यांनां दुसऱ्या कुटुंबांत देऊन त्यांच्याबद्दल स्वतःला बायका करून घेतो. या अनेक बायकांपैकीं जिचा मुलगा सर्वांत वडील असेल त्यालाच लग्न करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. बाकीचे मुलगे नायद, अंबलवासी व क्षत्रिय यांच्या बायकाशीं 'संबंधम विवाह' करतात. त्यांच्या बायका पडदा पाळतात व त्यांस अंतर्जना किंवा अकत्तमा (पडदानशीन

स्त्रिया). असें म्हणतात. त्यांचा बहुतरुण ऋतु प्राप्त झाल्यानंतर विवाह होतो. सध्यां या ब्राह्मणांत मुली १२ ते २० वर्षे वयापर्यंत अविवाहित असतात याचें कारण ऋतुस्नात होण्यापूर्वीं लग्न न करणें व कुटुंबांतील फक्त वडाल मुलास लग्न करतां येतें त्यामुळें नवरा मिळण्याचा पडणारा पंचाईत पडते. संस्कारविषयक कांहीं हक्कावरून या ब्राह्मणांचे दहा पोटभाग आहेत. त्यांपैकीं सर्वांत वरिष्ठ वर्गाला १० हक्क आहेत. त्यांच्याहून हलक्या वर्गास ९, ८ याप्रमाणें हक्क आहेत. फक्त पहिले ६ वर्ग वेदांचें अध्ययन करूं शकतात. वैदिक नंबुद्रीमध्ये पुन्हां तीन वर्ग आहेत. अध्ययन हे सर्वांत श्रेष्ठ, त्यांच्याहून कमी प्रतीचें अस्यन आणि सर्वांत कनिष्ठ दर्जाचें सामन्यन. अस्यन हे यज्ञादि कामें करूं शकतात. सामन्यन यांस तसें करण्याचा अधिकार नाही. आणि अध्ययन, हे यज्ञ वगैरे करणें कमीपणा समजतात. वैदिक नंबुद्रीमध्ये कांहीं परंपरागत तंत्री आहेत. ते सर्वांत श्रेष्ठ पुजारी असून देवळांमधील संस्कारांमध्ये ते सांगताल त्या गोष्टी प्रमाण आहेत. दुसरे वाधयन, हे यज्ञांमधील मुख्य ऋत्विज असून त्रिपुर, तिरुनवय आणि वैधिकान येथील वेदशाळेंचे मुख्य अध्यापक आहेत.

ते जातीसंबंधानें सर्व गोष्टींत शास्त्राधार देतात व स्मार्तन हे पंचायतीचे अध्यक्ष असतात. वैदिकेतर नंबुद्रीच्या पुष्कळ पोटजाती आहेत. त्यांच्यांतोळ मुतद किंवा अष्टवैद्यांचा परंपरागत धंदा वैद्यकीचा आहे. दुसरे शंखांगकार (किंवा जास्त वरोबर क्षत्रांगकार) हे यांचे पूर्वज लढाईचा धंदा करीत होते असें म्हणतात. तिसरे ग्रामी हे नंबुद्री वसाहतीमध्ये कारभार पाहात असत. इतर ब्राम्हणांप्रमाणें नंबुद्री ब्राह्मणांमध्येहि गोत्रे असून गोत्रांतरविवाह प्रचलित आहे. ते वृद्धि व सुतक १० दिवस पाळतात.

नमूच्चि—इंद्रानें मारिलेला एक दैत्य. जेव्हां इंद्रानें सर्व असुरांनां जिंकलें तेव्हां एकटा हाच जिंकण्याचा राहिला. दिवसां किंवा रात्री ओल्यानें किंवा वाळलेल्यानें मी मारला जाऊं नये हा वर इंद्रापासून त्यानें मिळविला. पुढें इंद्रानें संधिप्रकाशांत पाण्याच्या फेसानें याचें मस्तक उडविलें. या कथेचें बीज प्रथम ऋग्वेदांत आढळतें. शतपथ ब्राह्मणांत व महाभारतांत या कथेचा विस्तार केला आहे.

नश्माळचार—एक वैष्णवपंथी तामिळ कवि. याच्यापूर्वीं चार आळवार होऊन गेलेपण ते फार प्रसिद्ध नव्हते: ('आळवार' पहा). ताम्रपर्णीच्या तीरावर असलेल्या गिरिकुहुर नांवाच्या गांवां करियर वेळाल राहात असे. तो व त्याचे पूर्वज विष्णुभक्त असत. त्याला बरेच दिवस संतान नव्हतें. पुढें देवाला नवस केल्यावर एक मुलगा झाला. हा मुलगा डोळे उघडांत नसे, हें कां चूं करीत नसे किंवा, अंगावर दूधाहें पीत नसे. तेव्हां त्याच्या आईवापांनीं बाराव्या दिवशीं नदीच्या कांठीं असलेल्या विष्णुच्या देवळांत त्याला नेऊन तेथें जवळच विंचेच्या झाडाखाली पाळण्यांत ठेऊन दिला. असा विचित्र

मुळगा आपल्याजवळ बाळगण्यापेक्षा देवाच्या हवाली केलेला बरा असा विचार करून ते घरी गेले. या मुलाचे नांव मरन ठेविलें होत. तो अशा स्थितीत वाहून सोळा वर्षांचा झाला. पुढें अशी कथा सांगतात कीं, मधुरकवि नांवाच्या एका विद्वान सामवेदी ब्राह्मणाला दृष्टांत होऊन तो या ठिकाणी आला न त्यानें विंचेच्या झाडाखाली डोळे झांकून पडलेल्या या प्राण्याला पाहिलें. तेव्हां आश्चर्य वाटून त्यानें एक मोठा धोंडा मरनच्या समोर आदळला. त्याबरोबर सोळा वर्षे झांकलेले आपले डोळे मरननें उघडून मधुरकवीकडे पाहिलें. तेव्हां या मुलाचे विचार तरी काय आहेत हें अजमावण्याकरितां मधुरकवीनें एक वेदांतातील प्रश्न टाकला. तेव्हां मरनकडून त्याला तावडतोब सूत्रबद्ध सुंदर उत्तर मिळालें.

या मुलाचा विचित्र जन्म, असाधारण विद्वत्ता व दैवीदृष्टि पाहून मधुरकवि चकित झाला. व मरनचे शिष्यत्व परकळून त्याच्याजवळ राहिला. या मधुरकवीच्या सुखकर संगतीमुळे मरनला काव्यस्फूर्ति झाली. याच्या सर्व कविता मधुरकवीनें ताडपत्रांवर काळजीपूर्वक लिहून घेऊन नम्माळवारच्या मृत्यूनंतर त्या प्रसिद्ध केल्या. त्या पाण्ड्य राजाच्या दरबारांत ३०० पंडितांच्या समेत मधुरकवीनें म्हणून दाखवून त्यांचे महत्त्व प्रस्थापित केलें.

दृष्टि प्राप्त झाल्यावर नम्माळवारानें पुढें काय केलें, त्याचें आयुष्य कोणत्या प्रकारचें होतें वगैरेबद्दल कांहीं माहिती मिळत नाही. वरील माहितीसुद्धां दंतकथेसारखी आहे.

तामिळ भाषेंत गूढ व भावनामय काव्य करणारा हा पंडित कवि होय. त्याच्या उक्तींत औत्सुक्य व प्रेम दिसून येतें. त्याप्रमाणें सृष्टिसौंदर्य जागजागीं वर्णन केलेलें आदळतें. ऋदाचित् उपजल्यापासून सृष्टीकडे सारखें लक्ष असल्यामुळे सृष्टिप्रेम त्याच्यांत उपजलें असावें. नम्माळवार पसतीस वर्षांचा होऊन दारला. मधुरकवीनें याची स्मृति जागविव्यासाठी बरीच खटपट केली. थिरुक्कुरुहुर येथें त्याची मूर्ति असून त्याठिकाणी यात्रा भरते. नम्माळवाराच्या हजार कवितांच्या संग्रहाला “ तिखोयमोळि ” असें नांव आहे. सामवेदाचा निष्कर्ष त्यांत आहे. श्रीरंगमूच्या देवळांत या ग्रंथाचें पठण होत असतें. वेदाचा अर्थ खालच्या लोकांत व लौकिक (तामिळ) भाषेंत आणण्याचा प्रयत्न नम्माळवारानें केला हेंच त्याचें मुख्य कार्य होय.

शैवपंथ तामिळ प्रदेशांत स्थापण्याचें जें कार्य अप्परनें केलें तेंच वैष्णवपंथ स्थापून नम्माळवारानें केलें. दोघांनांहि आस्तिक्यवादाला दुजोरा देऊन बौद्ध व जैन धर्मांचें उच्चाटण केलें. या दोघां शैव व वैष्णव वेळाळ कवींच्या कविता तामिळी काव्याच्या मध्ययुगांत अति उच्च दर्जाच्या गणल्या जातात. नम्माळवाराच्या ग्रंथांनां “ द्रविड वेद ” म्हणतात. यावरून त्याच्या काव्याची योग्यता किती मानतात हें समजून येईल. या द्रविडवेदांत वेदांचा सारांश तामिळ

भाषेंत आणलेला आहे. शतगोपदासर, तिरुवलुदिनाडूदासर व कुंगैक्कावलन हीं दुसरीं नांविं नम्माळवाराला होती.

नम्माळवाराच्या कालाविषयी मतभेद आहे. कोणी त्याला नवव्या शतकांत घालतात तर कोणी पांचव्यापासून सातव्या शतकाच्या अवधींत तो होऊन गेला असावा असें निश्चित करितात. वैष्णवपंथाच्या उदयास केव्हांपासून सुरवात झाली; हें ठरविलें असतां त्याचा काळ अजमावतां येईल असें वाटतें. [डॉ. हुलटन्न; नटेशन चरित्रमाला; अय्यंगार—एन्शन्ट इंडिया.]

नम्हकोक (ब्रह्मी नांकोक)—ब्रह्मदेश, दक्षिण शान संस्थानांतील मध्यवर्ती संस्थान. उ. अ. २०° ३३' ते २०° ४७' व पू. रे. ९७° ११' ते ९७° २१'. क्षेत्रफळ १०८ चौरस मैल. मुख्य पिकें तांदूळ, भाजीपाला, नीळ व थांतपेत. लोकसंख्या (१९११) ६९२०. यांत ७२ खेडी आहेत. यांत शान व तांगयस या जातींचे लोक मिश्रें निम्ये आहेत. म्याओझा हा नक्षकोट येथें राहतो. १९०३-४ सालीं करापासून—मुख्यत्वेकरून थाथमिडा करापासून—८८०० रु. उत्पन्न आलें. पैकीं ४५०० ब्रिटिश सरकारला खंडणी म्हणून गेलें.

नयागढ संस्थान—बंगाल्यांतील एकमांडलिक संस्थान उ. अ. १९° ५३' ते २०° २०' व पू. रे. ८४° ४८' ते ८५° १५'. क्षेत्रफळ ५८८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १००७७९. येथील नैसर्गिक देखावा नांगला आहे. निर्गत माल तांदूळ, कापूस, ऊंस व तेलानें बीं. दक्षिणेकडील खोंड लोकांनां स. १८९४ मध्ये याला फार त्रास दिला. हें संस्थान ५०० वर्षांपूर्वी रेवा येथील राजघराण्यांतील एका पुरुषानें स्थापिलें. खंडपारा-पूर्वीचा नयागढ संस्थानांतील भाग-२०० वर्षांपूर्वी स्वतंत्र झाला. नयागढचें एकंदर उत्पन्न १२०००० रुपये असून त्यापैकीं ५५२५ रुपये ब्रि. सरकारला खंडणीच्या रूपानें द्यावे लागतात. खेडीं एकंदर ७७५. मुख्य खेडे नयागढ असून तेथें राजा राहतो. येथें एक मिडलस्कूल, ३ अप्पर प्रायमरी व ४८ लोअर-प्रायमरी शाळा आहेत. तसेंच एक दवाखाना आहे.

नरक—‘ स्वर्ग व नरक ’ पहा.

नरकासुर—हा भूमीचा पुत्र म्हणून यास भौमासुर असेंहि नांव होतें. हा प्राग्ज्योतिषपूरचा राजा होता. हा मोठा बलाढ्य होता. यानें देवास मोठी पीडा देऊन अनेक कन्यका हरण केल्या. तेव्हां कृष्णानें आश्विन वद्य १४ स त्याचा वध केला. हा दिवस दिवाळीचा आरंभ मानितात.

नरखेड—मध्यप्रांत, नागपुर जिल्हा, काटोल तहशील. काटोलपासून १५ मैल आणि नागपुरपासून ४४ मैल. उ. अ. २१° २९' व पू. रे. ७८° ३२'. हा एक महत्त्वाचा शेतीचा गांव आहे. लोकसंख्या (१९११) ६२०३. हें गांव मानस नांवाच्या लढवण्या जातीनें वसविलें असावें असें म्हणतात. हे वऱ्हाडांत लुटालुट करण्यास जात असून पेंढारी लोकांचे हल्ले परतवीत असत.

नरगुंद—मुंबई, धारवाड जिल्हा. नवलगुंदच्या उत्तरेस १२ मैल व हुबळी-विजापूर रस्त्यावर १० हजार लोक-वस्तीचा डोंगरपायथ्याशी वसलेला एक गांव. इ. स. १८७१ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे व्यापार बराच चालतो. येथील पडक्या किल्ल्याचे क्षेत्रफळ ३८८ एकर आहे. किल्ल्यांत चार पांच कोरडे तलाव, अंबरखाना व दारुखाना वगैरे ठिकाणे आहेत. हा किल्ला मोडकळीस येण्या-पूर्वी बराच भक्कम होता.

येथे शंकरलिंग व महावळेश्वर यांची देवळे असून जोड हुनुमंताच्या लहानशा देवळांत स. ११४७ सालचा एक शिलालेख आहे. येथील व्यंकटेशाचे देवालय रामदुर्ग संस्थानचा संस्थापक रामराव याने एक लाख रुपये खर्च करून बांधले (१७२०). देवळास २२१० रुपयांची जमीन इनाम असून दरसाली १३२० रुपये नक्त इनाम आहे. स. १७९२ साली रामदुर्ग संस्थानाच्या वांटण्या झाल्या; त्यावेळी नरगुंद शाखेकडे हे देऊळ आले. स. १८५८ साली देवळांतील देवाची मूर्ति भंगली व देवळाची पडझड झाली. नंतर रामदुर्ग-करानी पुन्हा देवाची प्रतिष्ठा केली. येथे आश्विन शु॥ पौर्णि-मेस जत्रा भरते. बारा दिवस जत्रा असून शेवटल्या दिवशी रथ निघतो. येथील पूर्वीचे संस्थानिक भास्करराव भावे यांनी हस्तलिखिताचा पुष्कळ संग्रह केला होता. इ. स. १८५८ च्या लुट्यांत या संग्रहाचा नाश झाला असे समजते.

इतिहास.—शिवाजीने स. १६७४ साली या किल्ल्याची तटबंदी केली असे दिसते. दंतकथा अशी आहे की, १६७७ साली शिवाजीने हा किल्ला बांधला व त्याचे नांव महिलगड असे ठेविले. १७७८ साली हैदराने ज्यावेळी कृष्णेच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश जिंकला त्यावेळी नरगुंदच्या संस्थानिकाने कांहीं ठराविक खंडणी देण्याचे कबूल केले पुढे (१७८५) टिप्पूने नरगुंदकर व्यंकटराव यापासून आदा खंडणी घेण्याचे ठराविले. टिप्पूच्या विरुद्ध लढण्याची ताकद संस्थानिकास नसल्यामुळे त्याने पेशव्यांची मदत मागितली. टिप्पूने नरगुंदच्या किल्ल्यास वेढा दिला. परंतु मराठ्यांचे लष्कर पोहोचण्यापूर्वीच पाण्याच्या अभावाे टिप्पूच्या सैन्यास नरगुंदचा वेढा उठवावा लागला. तथापि मराठ्यांच्या आणि टिप्पूच्या सैन्यांच्या लढाया झाल्या; तेव्हा जास्त खंडणी वसूल करणार नाही असे टिप्पूने कबूल केल्यावरून मराठे कृष्णापार झाले; व टिप्पूच्या शब्दावर विश्वास ठेवून व्यंकटरावाने किल्ला स्वाधीन केला. किल्ला हातांत आल्या-बरोबर टिप्पूने आपले वचन मोडले. व्यंकटरावास त्याच्या मुलामाणसांसह कैदेत टाकले. पुढे (१७८७) झालेल्या तहांत नरगुंद टिप्पूने मराठ्यांच्या हवाली केले. १७९० च्या सुमारास नरगुंद हे तोरगळ जिल्ह्यांतील एका पेट्याचे मुख्य ठिकाण असून त्याचे उत्पन्न ७५००० रुपये होते. इ. स. १८१८ मध्ये दादाजीराव आप्पासाहेब गादीवर होता. इ. स. १८२१ मध्ये या संस्थानिकास खंडणी माफ

केली. १८५७ साली नरगुंदचा संस्थानिक भास्करराव आप्पासाहेब उर्फ बाबासाहेब हा होता. कर्नाटकातील संस्थानिकांमध्ये हा सर्वांत जास्त हुशार होता. याचा औरस संतति नव्हती झणून त्याने दत्तकाची परवानगी मागतली असतां डलहौसीने दिली नाही. त्यामुळे यास फार वैषम्य वाटत होते. आपल्यामागे सरकार आपले संस्थान खालसा करील ही गोष्ट त्याच्या मनांत एकसारखी घोळत असल्यामुळे त्याने त्यावेळच्या धामधुर्मात अग्रेसरत्व पत्करिले. नरगुंदचा किल्ला लडविण्यास फार सोयांस्कर होता, म्हणून इंग्रजांनी तेथील तोफा व दारुगोळा (बंडबाल्यांच्या ताब्यांत जाऊ नये म्हणून) धारवाडास पोचतां करावा असे भास्कररावांस कळविले. त्याप्रमाणे (७ मे १८५८) तीन तोफांशिवाय सर्व तोफा व बराच दारुगोळा धारवाडास पोचता केला. इतक्यांत मुंदर्गाच्या संस्थानिकाने बंड उभारले अशी बातमी आली, तेव्हा भास्कररावाने हि तयारी केली. दख्खनचा पोलिटिकल एजेंट मॅन्सन हा सुरिवान गांवां आहे अशी बातमी लागल्यावरून भास्करराव आठशें लोकांसमवेत तेथे आला व रात्री छाप घालून त्यास ठार मारिले व त्याचे शीर नरगुंदच्या शिवेवर लटकत ठेविले. ही बातमी धारवाडास समजा-ल्यावर (१ जून) नरगुंदवर इंग्रजांनी चाल केली. आंत लडाऊ सामान कांहींच नसल्याने किल्ला लवकरच सर झाला व भास्करराव निसटला परंतु त्यास तोरगळ जंगलांत पंढर-पूरच्या यात्रेकरूच्या वेशांत पकडण्यांत आले त्यांची चौकशी वेळगां येथे होऊन १८ जून रोजी त्यांस फांशी देण्यांत आले व नरगुंद संस्थान खालसा केले. नरगुंद किल्ल्यांत कांहीं वेळ सैन्य ठेवले होते पण ते लवकरच काढून नेण्यांत आले. किल्ला पुन्हा लढवितां येऊं नये म्हणून कांहीं तलाव निकामी करण्यांत आले व तटबंदी पाडून टाकली. हल्ली ते धारवाड जिल्ह्यांतील थंड हवेचे ठिकाण आहे.

नरनाळा—वन्हाड. अकोट तालुक्याच्या उत्तरेकडील ६ कोसांवरील अतिशय जुना किल्ला. हा सातपुड्याच्या एकीकडच्या टोंकावर आहे. हे एकंदर तीन निरनिराळे किल्ले आहेत. त्यांची नावे: जाफराबाद पूर्वेकडील; तेलियागड पश्चिमेस आणि या दोघांच्यामध्ये नरनाळा. शाहसुर दरवाजा पाहाण्यालायक आहे. याचे बांधकाम मुसुलमान लोकांच्या पूर्वीचे असावे. बहामनी नववा अहमदशहा वली याने गावीलगड बांधला (१४२५) व नरनाळ्याचा किल्ला दुसस्त केला अशी माहिती आढळते. हा किल्ला मूळ गोंड राजांनी बांधला असावा असे कोणी म्हणतात.

महाकाली दरवाजा मुसुलमानी पद्धतीवर इ. स. १४८७ मध्ये फत्तेउल्ला इमाद-उल-मुल्क याने बांधला. येथे दोन शिलालेख आहेत. एकावर हिजरी ८९२ (स. १४८७) हा सन असून दुसऱ्यावर शाहबुद्दीन महमदशहाची वंशावळी आहे. परंतु ही सर्व चुकलेली दिसते. किल्ल्यांतील एका टेंकडीवर एक नऊ याडे लांबीची ' नऊ गज ' नांवाची

तोफ आहे. तिच्यावरहि एक लेख अपुन हिजरी सन १०९१ आहे. या किल्ल्यांतील पाणी मधुर आहे. एकंदर २२ तलाव येथे आहेत व पाण्याच्या सोयीसाठी ठिकठिकाणी हौद बांधिले आहेत. जवळच्या दलबादल ठिकाणी पूर्वी भोसल्यांचे २००१२५०० सैन्य असे हल्ली यात्रेकरूंखेरीज या किल्ल्यावर कोणी सहसा येत नाही. रानटी श्वापदांची येथे वस्ती आहे. बुऱ्हाण इमादशाहा हा येथे कैद होता; याचवेळी (१५७२) मूर्तिजा निजामशाहाने हा किल्ला घेतला. अकबराच्या वऱ्हाड सुभ्यांत नरनाळा हे एक सरकार (जिल्हा) होते. शाहूने परसोजी भोसल्यास वऱ्हाडची जहागिर दिली त्यावेळी या सरकारांत ३७ महाल होते. शेवटी भोसल्याकडे हा किल्ला होता. [फेरिस्ता; अकोला डिस्ट्रिक्ट ग्याझेटे. भाग १.]

नरनौला (नवल), त ह शी ल.—पंजाव, पतियाळा संस्थानांतील एक तहशील. क्षेत्रफळ ५७६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १५४०४७. यांत दोन शहरे व २८७ खेडी आहेत.

गां व.—नरनौल तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. हे छालक नदीवर वसले आहे. हे पतियाळाखेरीज करून सर्वांत महत्त्वाचे शहर आहे. लोकसंख्या (१९११) २१३५०. हे शहर निःसंशय जुनाट आहे. दंतकथांवरून हे राजा लवणकर्ण याने वसवून आपली बायको नारलवण हिच्या नांवावरून याचे नांव ठेविले. पण महाभारतांत दिल्लीच्या दक्षिण भागाचे नरराष्ट्र असे नांव होते व याच्यावरून नरनौल हे नांव पडण्याचा जास्त संभव आहे. मुसुलमान प्रथम याचा उल्लेख अलतमशन सैफुद्दीन यास—म्हणजे आपल्या मालकाला—नजर केले होते म्हणून करतात व स. १४११ त हे इस्लीमखान व बहादुर नादिर यांच्याकडे होते. नंतर खिजिरखानाने यावर स्वतः स्वारी केली. येथे शेरशाहा जन्मला व त्याचा आज्ञा मरण पावला. इ. स. १६७२ त औरंगझेबाच्या कारकीर्दीत येथे महत्त्वाचे धार्मिक वंड झाले. सतनामी नांवाच्या, आपणांस अमर समजणाऱ्या लोकांनी हे काबीज करून येथे आपला अंमल बसविला, पण सरतेशेवटी यांचा मोठ्या शोचनीय रीतीने पाडाव झाला. मोंगल सत्ते-नंतर येथे जयपूरच्या महाराजाची सत्ता आली. इ. स. १७९५ त हे आप्पा खंडेराव व जाजे धामस यांनी घेतले व नंतर मूर्तिजाखान बहरेख याला दिले. इ. स. १८५७ च्या बंडाच्या वेळी मदत केल्याबद्दल पतियाळाचे महाराज नरि-दरसिंघ यानां २ लक्ष रु. वार्षिक उत्पन्न असलेली नरनौलची इतलाक मिळाली. येथे मुख्यत्वेकरून कापूस, तूप, लोकर यांचा व्यापार आहे. येथे एक धान्यबाजार, एक शाळा व एक दवाखाना आहे. येथे इ. स. १९०६ त म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

नरमेध, प्रास्ता विक व प्राचीन.—बहुतेक सर्व धर्मीत व जातीत नरमेध करण्याची चाल आहे. सुधारणेच्या काला-तदि निरनिराळ्या लोकांवर या चालीचा पगडा बसलेला

होता. नरमेधाची चाल अगदी रानटी लोकांत उगम पावली असे म्हणतां येत नाही; उलट पक्षी, अर्धवट रानटी व थोडेबहुत सुधारलेल्या अशा लोकांमध्येहि ही चाल बरीच प्रचलित होती. प्राचीन हिंदुस्थान, ग्रीस, इटली वगैरे देशांत व प्राचीन जपानी व कांहीं आफ्रिकन जातींत ही चाल होती. ब्राह्मणकालीन भारतवर्षापेक्षां वैदिककालीन भारतवर्षामध्ये नरमेध अगदी कमी प्रमाणांत अस्तित्वांत होता. कायद्याच्या दृष्टीने प्रत्येक नरमेधास विधियुक्त खून असे म्हणतां येईल. नरमेध करणे हे सामुदायिक कृत्य समजले जाते; कारण मनुष्य एखाद्या संघाचा किंवा वर्गाचा प्रतिनिधि असतो.

ज्यावेळी समाजरचना धार्मिक तत्वांवर झालेली असते. त्यावेळी न्याय व निष्ठा यांचा घोटाळा होऊन जातो. संड-विच्च वेदांतील लोक गुन्हेगार लोकांना ईश्वराला बळी देतात असे म्हणतात. प्राचीन रोमन लोक धान्य चोरणाऱ्या लोकांचा सिरिस देवतेला बळी देण्याच्या निमित्ताने प्राण घेत असत. लढाईत पकडून आणलेल्या लोकांचा किंवा त्रास-दायक लोकांचा बळी घेण्याचा ताहित देशांत प्रघात होता; परंतु मेक्सिकन लोक सर्व प्रकारच्या देहान्ताशिक्षेस बलि-दानाचे स्वरूप देत. एकंदर समाजाचे कल्याण करणे हाच सर्व प्रकारच्या यज्ञांचा उद्देश असतो. एखाद्या रोगाची सांघ घालविण्यासाठी सर्वांत सुंदर मुलीला नदीत बुडविण्याची चाल चिपेवा लोकांत होती; तसेच बोंशिनन लोक एखाद्या मुलाला बळी देत. पापक्षालनार्थ एका बाईचा बळी घेण्याची चाल नायगर देशांत होती. धान्याला अपायकारक अशी हवा पडली असता, परु देशांतील लोक मुलांना बळी देत. अतिवृष्टि झाली असता किंवा सूर्याच्या उष्णतेपासून फार त्रास झाला तर सूर्याला खूप करण्यासाठी नरमेध करण्याची चाल प्रेटवेनिन देशांत होती. हे बळी दिलेले लोक आपल्या देशाचे ईश्वरापार्शी दौत्यकर्म करतात असे त्या लोकांना वाटत असे. झालेल्या पापाचे क्षालन करण्यासाठी किंवा पुढे पाप होऊं नये या उद्देशाने बळी देण्याची चाल होती.

युद्धांत पराभव होऊं नये म्हणून प्राचीन ग्रीक, गॉल, सेमाईट व हिंदु लोक नरमेध करीत असत. नरमेध करण्याचा उद्देश इतर लोकांचे प्राण वांचविणे हा होय. आयुष्याचा विमा उतरण्याचीच ती एक अमत्कारिक पद्धत होती. अनेक लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी एका मनुष्याला बळी देणे किंवा एखाद्या मोठ्या व लोकोपयोगी मनुष्यासाठी सामान्य एखाद्या मनुष्याचा बळी घेणे हाहि नर-मेधाचा उद्देश होता. जेव्हां राज्यकर्त्याच्या दुर्वर्तनामुळे एखादी आपत्ति येई त्यावेळी प्रत्यक्ष राजालाहि बळी जावे लागत असे. हिंदु लोकांमधील सती जाण्याची चाल, युगांडा, ईस्ट इंडीज, फिजी व न्यू हेब्रिडोज या ठिकाणीहि आहे. हा आत्मयज्ञ विरक्तावस्थेसारखा असून परलोकसाधन हा त्याचा उद्देश असतो. एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीचा प्राण वांचविण्या-साठीहि नरमेध करण्याचा कोठे कोठे प्रघात आहे. प्राचीन

सेमाईट लोकांत पहिल्या मुलाला बळी देण्याची चाल होती. स्त्रियांचें बंध्यत्व घालविण्यासाठी एखाद्या मुलाला बळी देण्याचाहि कोठें कोठें प्रघात आहे. नवीन इमारत बांधावयाच्या ठिकाणी एखाद्या मनुष्यास बळी दिल्यास तो त्या इमारतीचा रक्षक बनतो अशीहि कल्पना होती. मेक्सिकन लोक नरमेधाचे पक्के अनुयायी असून, ते बळी दिलेल्या मनुष्यांचा कांहीं भाग भक्षण करीत असत. देवांचें सांत्वन करण्यासाठी किंवा एखादें संकट टाळण्यासाठी केलेले नरमेध, भिक्षू किंवा इतर लोक यांनी बळी दिलेल्या माणसाच्या शरीराचा कांहीं भाग भक्षण केल्याशिवाय, पुरे होत नाहीत अशी नायगेरिया देशातील लोकांची समजूत आहे. मृतांना अन्न मिळावें या हेतूनेहि नरमेध करण्याची कोठें कोठें पद्धत आहे. मेक्सिकन लोक सूर्यग्रहणामध्ये नरमेध करीत.

देव यज्ञामध्ये मनुष्याचा वध करीत, असें ऐतरेय ब्राह्मणामध्ये सांगितलें आहे. यज्ञासाठी मनुष्याला मारल्यास तो खून होत नाही असें कालिकापुराणांत म्हटलें आहे. ब्राह्मणजातीच्या देवतेला ब्राह्मण बळी व क्षत्रिय देवतेला क्षत्रिय बळी दिला पाहिजे असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत सांगितलें आहे. बळी द्यावयाचा मनुष्य उत्तम प्रकारचा असला पाहिजे. त्याला कोणतेहि शारीरिक व्यंग नसून तो निष्कलंक असावा असें कालिकापुराणांत म्हटलें आहे. देवाच्या आवडत्या जागेशेजारी एखाद्यानें आग लाविल्यास त्या मनुष्याचा त्या देवतेसाठी बळी घेण्याची चाल पूर्व आफ्रिकेंत आहे. परंतु त्यानें आपल्याबद्दल आपला गुलाम बळी दिल्यास त्याची मुक्तता होते. [डॉरमन-प्रिमिटिव्ह सुपरस्टिशनस, फिलाडेल्फिया, १८८१; बॅन्क्रॉफ्ट-वेटिव्ह रसेस; वेस्टरमार्क-ऑरिजिन अँड डेव्हलपमेंट ऑफ दि मॉरल आयडीयाज् १९०६-०८.]

भार ती य.—हरिश्चंद्र राजानें आपला पुत्र वरुणास बळी देण्याची शपथ घेऊन ती मोडल्यामुळें त्या राजाला जलोदर झाला वगैरे हकीकत ऐतरेय ब्राह्मणांत आहे (७-१३, १८). बंगालमधील स्त्रिया आपलें पहिलें मूल गंगेस अर्पण करीत असत, परंतु ब्रिटिश सरकारनें ही चाल बंद केली. याशिवाय सर्व प्राणिमात्रावर वर्चस्व मिळविण्यासाठी ' पुरुषमेध ' करण्याची चाल हिंदुस्थानांत होती. या यज्ञांत अकरा माणसें व अकरा गाई बळी देत असत. हा विधि शुक्लयजुर्वेदांत दिला आहे (१. १२). तैत्तिरीय (३. ४), शथपथ (२३. ६), शांखायन (१६. १०, १६), ब्राह्मणांतून व वैतानश्रौतसूत्रांतहि (३७ पासून पुढें) यासारखे उल्लेख आहेत. धनप्राप्तीसाठी करण्यांत येणाऱ्या अश्वमेधांतहि एका मनुष्याला बळी देत असत. चण्डिकादेवीला नरबलि देत असत असें पुराणांमध्ये व तन्त्रांमध्ये सांगितलेलें आहे. एकदां विधिपूर्वक नरमेध केला असतां चण्डिका देवी एक हजार वर्षेपर्यंत प्रसन्न रहाते असें कालिकापुराणांत सांगितलें आहे.

मराठ्यांच्या राज्यामध्ये अशा प्रकारचे तांत्रिक यज्ञ प्रचलित होते. तंजावर येथील शिवमंदिरांत कालीची एक मूर्ति आहे; त्या मूर्तीपुढें प्रत्येक शुक्रवारी एका मुलाला बळी देत असत; परंतु ब्रिटिश अंमल सुरू झाल्यावर मुला-एवजी एका मेपांला बळी देण्याचा प्रघात पडला. मध्य-प्रांतांतला एका देवीला ब्राह्मण बळी लागत असे. सातारचा राजा दरवर्षी प्रतापगडावर जाई त्यावेळीं तेथील लोक एका वृद्धस्त्रीला बळी देत असत. कन्हाडे ब्राह्मण प्रत्येक वर्षी एका ब्राह्मणकुमाराचा पुणें येथें बळी घेत असत; जेव्हां उघडपणें एखाद्याचा बळी घेणें धोक्याचें होऊं लागलें तेव्हां ते विष-प्रयोग करूं लागले असें सर जॉन मालकम याचें म्हणणें आहे. हिंदुस्थानांतला बहुतेक सर्व जिल्ह्यांतून धार्मिक विधि म्हणून कधी कधी नरमेध अद्यापिहि करण्यांत येतो असें इ. स. १८५४ च्या चेव्हरच्या अहवालावरून समजतें. हिंदुस्थानच्या ईशान्येस कालीसाठी बळी देण्याचा बराच प्रघात आहे. सोळाव्या शतकांतला कोचचा राजा नरनारायण यानें एकदम दीडशें लोकांना बळी दिले व त्यांच्या वंशजांपैकी कांहींनी ती चाल पुढें चालविली असें म्हणतात. कुचविहारमध्ये भोगी नांवाचे लोक स्वखुपीनें बळी जाण्यास तयार होतात; बळी जाण्याची वेळ येईपर्यंत त्यांना वाटेल तसें वागण्याची मोकळीक असते. हल्लीं मनुष्यांना बळी देण्याएवजी टोणगे, बोकड वगैरे जनावरांना बळी देण्याची चाल पडली आहे.

छोटानागपूरच्या आसपास रहाणाऱ्या द्रविड लोकांत एकेकाळीं नरमेध फार प्रचलित होता. खोंड लोकांमध्ये नरमेध फारच भयंकर प्रमाणांत चालू असल्यामुळें, तो बंद करणारासाठी जादा कामगार ब्रिटिश सरकारास नेमावे लागले. संकटें टाळण्यासाठी, रोगांची सांघ घालविण्यासाठी, युद्धांत यश संपादण्यासाठी व धान्याचें उत्तम पीक येण्यासाठी हे लोक ' तरि पेनु ' म्हणजे पृथ्वीदेवीसाठी नरमेध करीत. कापणीच्या हंगामाच्या वेळीं नरमेध करण्याची बहुधा चाल असे; परंतु त्यापूर्वी कित्येक दिवस बळी देण्यासाठी मनुष्यांची निवड केली जाई. या निवडलेल्या लोकांना फार रुग्णानां वागविण्यांत येत असे. भूमिज जातीचे द्रविड, मुलांना पळवून आपून रिकनी नांवाच्या आपल्या देवीपुढें त्यांना बळी देत असत. नाग जातीचे लोक शिरकमळें मिळविण्यासाठी एकमेकांवर हल्ले करतात. अंगामि जातीच्या लोकांत निदान एका मनुष्याचा प्राण घेईपर्यंत कोणीहि योद्ध्याचा पोवाख घालूं नये असा नियम आहे. ही चाल ब्रिटिश सरकारानें बंद केली; परंतु कांहीं स्वतंत्र जातींत ही चाल अद्यापि चालू आहे.

जमिनींत पुरून ठेविलेल्या संपत्तीवर भूतपिशाच्चादिकांचा तावा असतो अशी हिंदु लोकांची सामान्यतः समजूत आहे. या पिशाच्चांना कांहीं बळी दिल्याशिवाय ही संपत्ति काढून घेणें धोक्याचें आहे असें त्यांना वाटतें. यासाठी दक्षिण हिंदुस्थानांत नरमेध करण्यांत येतात व गरोदर स्त्रियांचें रक्त

भुतांना फार आवडतं अशी त्या लोकांची समजूत आहे; परंतु अलीकडे बोकड वगैरे प्राण्यांनाच बळी देण्यांत येतं. नद्यांवर पूल बांधावयाचे असल्यास अगोदर नरमेध करून जलदेवतेस संतुष्ट करावी लागते. मोठमोठ्या इमारती बांधण्यापूर्वी त्या जागी बळी देण्याचा प्रघात आहे. कोणताहि इष्ट हेतु साध्य करण्यासाठी नरमेध करणं जरूर आहे अशी हिंदु लोकांची समजूत आहे.

धर्मासाठी आत्मयज्ञ करण्याची चाल हिंदुस्थानांत बरीच प्रचलित होती. नर्मदा नदीतील एका वेदांत नरमांसप्रिय अशा काळभैरवासाठी त्याचे भक्त स्वखुषीने बळी जात असत; ही चाल १८२४ सालापर्यंत चालू होती. गंगा नदीसारख्या पवित्र नदीत एखाद्याने जीव दिल्यास त्यास पुण्यप्राप्ति होऊन, दुसऱ्या जन्मा त्याचा त्याला फायदा होतो अशी कित्येक लोकांची कल्पना होती. पुरी येथील जगन्नाथाच्या रथाची मिरवणूक दरवर्षी एकदां निघत असते; त्या रथाच्या चाकाखाली स्वतःला चिरडून घेणं हे हिंदु पुण्यप्रद मानलं जातं.

पतिनिघनानंतर सती जाणं हे तर अत्यंत पुण्यप्रद आहे असें जुने हिंदु लोक समजतात. सती जाण्याची चाल बहुतेक सर्व जातींत होती; रजपूत लोकांमध्ये तर विशेष प्रचलित होती. बहुतेक स्त्रिया स्वखुषीने सती जात असत; परंतु कित्येक प्रसंगां त्यांचे आप्तष्ट त्यांना सती जाण्यास भाग पाडात. ही सतीची चाल १८२९ साली ब्रिटिश सरकारने बंद केली व संस्थानिकांनाहि त्याचें अनुकरण केलें; तथापि सतीची उदाहरणे कचित् प्रसंगां आढळण्यांत येतात. ही चाल कशी व कधी प्रचारांत आली तें निश्चितपणें सांगतां येत नाही; वेदांमध्ये याचा कोठेहि उल्लेख नाही. परंतु पतिसह्यगमन केल्यानें परलोकांहि त्याचा सहवास घडेल या समजूतीमुळे ही सती जाण्याची चाल पडली असावी असें वाटतें. दक्षिण हिंदुस्थानांतील विजयानगरच्या राज्यांत मृत राजाबरोबर कित्येक स्त्रिया आपली प्राणाहुति देत असत. पति किंवा पुत्र अत्यंत आजारी असल्यास काली देवीस स्त्रिया असा नवस करीत कीं, ' हे देवि, माझा पति किंवा पुत्र बरा झाल्यावर मीं आपलें रक्त तुला अर्पण करीन. ' [मुल्लर-एन्शंट संस्कृत लिटरेचर; हिलेब्रांट—रिच्युऑलिस्टिक लि० विरुस-एसेज.....ऑन दि रिलिजन ऑफ दि हिंदूज; चेव्हर्स-मेडिव्हल ज्यूरिस् प्रूवेन्स इन् बँगॉल. वार्ड-हिस्टरी, लिटरेचर अँड रिलिजन ऑफ दि हिंदूज; मित्र-ऑन ह्यूमन सॅक्रिफाइसेस इन् एन्शंट इंडिया; गेट-ह्यूमन सॅक्रिफाइसेस इन् एन्शंट आसाम; क्रूक, थर्स्टन, एन्थोवेन वगैरे.]

इराण.—इराणमधील अवैस्तालिकांमध्ये किंवा त्यांच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या लोकांमध्ये नरमेध प्रचलित होता असें दिसत नाही. परंतु आर्केमिनियन राजांच्या वेळीं नरमेधाचा प्रचार होता असें हिरोडोटस वगैरे ग्रंथकारांचें मत आहे. जिवंत माणसांना पुरून टाकण्याची पद्धत इराणांत अर्वाचीन कालींहि दिसून येते. इराणांत इतर लोकांत जरी नरमेधाची चाल

गव्हती तरी ती सिथियन लोकांत बरीच प्रचलित होती असें दिसतं. लढाईत पकडून आणिलेल्या लोकांपैकी प्रत्येक शेकड्यापैकी एका मनुष्यास ते बळी देत. ढोंगी दैवज्ञांनाहि बळी देण्याचा प्रघात इराणांत होता. राजाच्या निधनसमयी, त्याच्या नोकरपैकी कांहीं नोकरांचा बळी घेण्यांत येत असे. धार्मिक कृत्य या नांवाखाली हे बळी घेण्यांत येत. [जेव्हॉन्स-प्रीहिस्टॉरिक् अँटिकिटांज् थॉफ दि आर्थन पीपल्स; संजाना-सिग्निलिज्ञेशन ऑफ दि ईस्टर्न इराणियन्स; फ्रेझर—अँडो-निस, अँटिस, ऑसिरिस.]

जपानी व कोरियन.—जलदेवता क्षुब्ध होऊं नयेत म्हणून त्यांच्यासाठी नरमेध करण्याची चाल प्राचीनकाळीं जपानमध्ये होती असें प्राचीन दंतकथांवरून समजतें. परंतु माणसांऐवजी प्राण्यांना बळी म्हणून मारण्यांत येऊं लागलें व पुढें बौद्धधर्माचा प्रसार झाल्यावर ही बलिदानाची चाल बंद पडली. इ. स. ६४२ त जपानांत अवर्षण झाल्यामुळे कित्येक ठिकाणीं कांहीं प्राण्यांना बळी देण्यांत आलें; परंतु पर्जन्यवृष्टि न झाल्यामुळे, बलिदानाची पद्धत बंद करावी व पर्जन्यवृष्टीसाठीं बुद्ध-प्रार्थनेशिवाय दुसरा कोणताहि उपाय योजूं नये असें प्रधानमंडळानें ठरविलें. ज्यावेळीं नरमेध करण्याची चाल जपानांत होती, त्यावेळीं ते नरमेध नद्यांनां बंधारे बांधतेवेळीं करण्यांत येत. किले, पूल वगैरे बांधतेवेळीं जिवंत माणसांनां पुरून टाकण्याची चाल जपानांत होती; अशा बळींनां मानवी स्तंभ असें ह्मणत. बादशहा व राजपुत्र यांच्या थंडग्यांतहि जिवंत माणसांनां पुरण्यांत येत असे. पुढें माणसांऐवजीं मातांचे पुतळे थंडग्यांत पुरण्याचा प्रघात पडला. तथापि जपानांत घनी किंवा पति मरण पावला असतां त्याचा नोकर किंवा त्याची स्त्री हीं स्वखुषीनें आत्मयज्ञ करतांना अद्यापि आढळतात. ही चाल बंद करण्याची पुष्कळ खटपट झाली, परंतु विसाव्या शतकांतहि हा प्रकार तेंथे चालू आहे. इ. स. १९१२ मध्यें मुस्तु-हिंदु बादशहा मरण पावला यावेळीं काउंट नोगा नांवाच्या त्याच्या सरदारानें परलोकांहि आपल्या घन्याचा सहवास घडावा म्हणून आत्मयज्ञ केला; परंतु या गोष्टीचें अनुकरण होऊं नये म्हणून पोलिसखात्याला त्याचा बंदोबस्त करावा लागला. [कोजिकी व निहॉंगी (भापांतरें); अँस्टन-शिंशो; जुओकोरॉन (जपान मेल); टॉगकम.]

चिन.—चिनी लोकांमध्ये नरमेधाची नियमित अशी कांहींच पद्धत नाही. त्यांच्या देवतांचें स्वरूप सौम्य असून त्या परोपकारी असतात. हिंदी कालीसारखी देवता चिनी लोकांत नाही. त्यांच्या देवतांनां मानवी रक्ताची तृष्णा नसून त्यांनां बली लागत नाही. तथापि मनुष्यांचे बली घेऊन ईश्वराला प्रसन्न करून घेण्याची त्यांची इच्छा चिनी इतिहासांत कोठें कोठें व्यक्त होते. कारण, नरमेधाची निदान कल्पना तरी प्रादुर्भूत झाल्याचीं कांहीं उदाहरणे उपलब्ध

आहेत. मृत सरदारांच्या स्त्रिया व नोकर यांना मारून टाकण्याची चाल प्राचीन चीनमध्ये होती. सोन, रत्ने वगैरे मौल्यवान चिजा मृत मनुष्याबरोबर पुरून टाकण्याची पद्धत चीन देशात बरेच दिवस प्रचलित होती; कारण, परलोक हा इहलोकचा पूरक आहे अशी त्यांची कल्पना असल्यामुळे येथे लागण्याच्या सर्व वस्तूंची मरणानंतरहि अपेक्षा आहे असे त्यांना वाटत असे. अशा प्रकारे बराच संपत्ति फुकट जात असे; यामुळे पुढे पुढे कमी किमतीच्या वस्तू मृताबरोबर पुरण्यांत येऊ लागल्या व माणसांचे लांकडी पुतळे पुरण्याची चाल पडली. चौ घराण्याच्या वेळी, ज्या पुतळ्यांचा उपयोग करीत, त्यांना स्त्रिय असल्यामुळे, ते प्रत्यक्ष माणसांप्रमाणे हालचाल करीत असत. परंतु कालांतराने मृताबरोबर जिवंत माणसांस पुरण्याचा प्रघात पडला. वरिष्ठ दर्जाचे लोक मृत झाले असता त्यांच्यासाठी नरमेध करण्यांत येत असे. याबद्दल चिनी वाङ्मयांतहि उल्लेख केलेला आढळतो. राजांच्या प्रेतयात्रेबरोबर शंकडो लांकडांना जिवंत पुरून घ्यावे लागे. त्तिन शि व्हांग हा महापुरुष मरण पावला त्यावेळी त्याच्या अंतःपुरांतील सर्व निपुत्रिक स्त्रियांना त्याच्याबरोबर पुरून टाकण्यांत आले (ख्रिस्तपूर्व २०९). परंतु चौ घराण्यानंतर आपली प्रेतयात्रा कोणत्याही त्रास न देता व कोणाचाहि बळी न घेता करण्यांत यावी असे एका बादशहाने इ. स. ९५४ त सांगितले. परंतु निसर्गदेवतेला व जलदेवतेला बळी दिल्याची उदाहरणे इ. सनाच्या बाराव्या शतकांत चीन देशांत आढळतात. मिंग घराण्यातील बादशहा राज्य करीत असतांना (इ. स. १३६८-१६४४) नरमेधाची चाल बरीच प्रचलित होती; थिंग त्सांग याने आपल्या मरणसमयी नरमेध करू नये असे ठरविले (स. १४६४).

आपल्या मृत पतीबरोबर परलोक जाण्याकरिता, स्त्रियांनी जाहीरपणे आत्महत्या केल्याचीहि कांहीं उदाहरणे चीनमध्ये आढळतात. पूल किंवा सार्वजनिक इमारती बांधतेवेळी कैदी किंवा गुलाम यांना बळी देण्याची चाल चीनमध्ये अद्यापिहि आहे. [मॅकगोवन—ए हिस्टरी ऑफ चायना; मूट-रिलिजिअस सिस्टिम ऑफ इंडिया; लेगे—चायनीज क्लासिक्स; चायना रिव्यू.]

ग्री क.—होमरच्या काव्यांत नरमेधाचा फारसा उल्लेख नाही असे म्हणतात; तथापि या गोष्टीस अपवाद आढळतात. ग्रीक संस्कृतीला नरमेध संमत नव्हते; तथापि ऐतिहासिक कालापूर्वी नरमेधाची चाल होती असे आख्यायिकांवरून समजते. अधर्मांमुळे ईश्वरीकोप होऊन समाजावर संकट येते; अधर्माचरणामुळे येणारे हे संकट घालविण्यासाठी एका व्यक्तीचा बळी घेणे अवश्य आहे अशी ग्रीकांची समजूत होती. दुष्काळ, रोगाची साथ वगैरे संकट नाहोर्षी करण्यासाठी अथेनियन लोकांत नरमेध करण्याची चाल होती. परंतु परकीय शत्रूपासून येणारे संकट टाळण्यासाठी नरमेध नेहमी करावा लागे.

ऐतिहासिक कालांत नरमेध अस्तित्वांत नव्हता असे ग्रीक वाङ्मयावरून अनुमान काढता येते. सॅलेमिसच्या लढाईपूर्वी लोकांच्या आप्तावरून डॉयओनिझस ओमेस्टसच्या सन्मानार्थ तीन पर्शियन कैद्यांचा बळी घेणे थेमिस्टोकलस याला भाग पडले ही प्ल्यटार्चमधील हकीकत वाचून आश्चर्य वाटते. ही गोष्ट विश्वसनीय नाही असे कांहीं लोकांचे म्हणणे आहे; ती तशी असो वा नसो, परंतु नरमेध उपयुक्त आहे असे मानणारे कांहीं लोक त्यावेळी होते एवढे अनुमान काढण्यास हरकत नाही.

कांहीं उडाणटप्पू लोकांना दुष्काळ वगैरे संकटांच्या वेळी बळी देण्यासाठी सार्वजनिक खर्चाने अथेनियन लोक पोशांत असत असे म्हणतात. कांहीं कांहीं ठिकाणी तर प्रत्येक वर्षी नरमेध करण्याची चाल होती. आर्केडियामध्ये इसवी सनाच्या २ व्या शतकांतहि ही चाल प्रचलित होती. ल्यूकासमधील अपोलोच्या देवळापाशी प्रत्येक वर्षी एका गुन्हेगारास समुद्रास बळी देण्यांत येत असे. अथेन्समध्ये होणाऱ्या थर्जेलिया नांवाच्या उत्सवाच्या वेळी एक पुरुष व एक स्त्री यांना बळी देण्याचा प्रघात होता. त्यांना दगड मारून ठार मारीत असत. एकंदरीत असे दिसते की प्राचीन ग्रीस देशातील सुसंस्कृत लोकांमध्ये फक्त विशिष्ट प्रसंगीच नरमेध होत असत; त्यांचे सातत्य असेल असे वाटत नाही. नरमेधाच्या चालीवरूनच आर्टिमिस आर्थिआच्या वेदीशी स्पार्टेन मुलांना फटके मारण्याची पद्धत निघाली असावी असा समज आहे. [हॅरिसन—प्रॅलिगोमेना; लांग—मिथि. रिचुअल अँड रिलिजन; टेलर—प्रिमिटिव्ह कल्चर; फ्रेझर—गोल्डन बाऊ.]

रोम न.—नरमेध याचा अर्थ एखाद्या देवतेप्रीत्यर्थ मनुष्यवध करणे असा आहे; हे कृत्य धार्मिक असून ते विधिपूर्वक करावयाचे असते. देवता कुद्ध झाल्या असता युद्धे सुरू होतात किंवा रोगांच्या साथी उद्भवतात; त्यांना संतुष्ट करण्याकरिता मनुष्यांच्या प्राणांची आहुति द्यावी लागते अशी पूर्वी कल्पना होती; परंतु कालांतराने ही चाल बंद पडून प्रत्यक्ष माणसाएवजी त्यांचे पुतळे देवतांना अर्पण करण्याचा प्रघात पडला. पापांचे निरसन करण्यासाठी रोमन लोकांमध्ये देहान्तशिक्षा देण्याचा परिपाठ होता. देवाला वाहिलेल्या कुमारिकांनी नीतिभ्रष्ट आचरण केल्यास त्यांस जिवंत पुरून टाकण्यांत येत असे. वसंत ऋतूमध्ये जन्मलेली असतील ती सर्व पाळीव जनावरे देवतेला अर्पण करू अशी रोमन लोकांनी, त्यांचे हनिवाळशी युद्ध चालू असता शपथ घेतली होती. हाहि एक प्रकारचा यज्ञच होय. रोमन लोकांचा विजय झाला असता ते आपल्या शत्रूच्या सेनापतीस पकडून आणून ठार मारीत असत; हाहि एक नरमेधाचाच प्रकार होय. ख्रिस्तपूर्व ४६ तील बंडाच्या वेळी ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठी सीझरने दोन मनुष्यांना बळी दिले. ख्रिस्तपूर्व ४१ त जूलियसच्या वेदीपाशी आक्टेटिह-अनने ३०० लोकांस बळी दिले असे म्हणतात; डिक्टेटोरच्या

पूर्वजांनां संतुष्ट करण्याच्या हेतूने ह्या नरमेध केला असावा. मिथ्याच्या सन्मानार्थ कमोडस वादशहानेहि एका मनुष्याला बळी दिले होते. पिशाच्चविद्या ज्यावेळी प्रचारांत होती, त्यावेळी क्रिथेक लोकांनां ठार मारण्यांत येत असे; डिडियस ज्यूलिनस, हा भविष्य जाणण्यासाठीं मुलांचा बळी घेई. तसेंच एलागंबालस हा जादू करण्यासाठीं लहान मुलांनां मारांत असे.

बिनसरकारी कामगारांच्या धर्मकृत्यांत नरमेधाचा इतका प्रसार झाल्यामुळे कांहीं दयाळू वादशहानां नरमेधाची चाल बंद करण्याचा प्रयत्न केला. तैबेरियस, क्लाडियस, हॅडियन वगैरे वादशहानां नरमेधाच्या विरुद्ध बरोच चळवळ केली. दरबारी धर्मकृत्यांतून नरमेधाची हकालपट्टी करण्यांत आली तथापि परकीयांच्या वर्चस्वामुळे, नरमेधाची चाल पुन्हां प्रचारांत आली व जरी नरमेध बंद करण्याकरितां बरेच कायदे करण्यांत आले, तरी ती चाल समूळ नष्ट करणे अशक्य झाले. [वार्ड फौलर-दि रोमन फेस्टिव्हल्स; टौटेन-सॅक्रिफासिअम्; रीड-ह्यूमन सॅक्रिफायसेस अँट रोम.]

से मि टि क.—ईजिप्तमध्ये नरमेध अस्तित्वांत नव्हता असे क्रिथेक प्रसंगां प्रतिपादन केलेले आहे; तथापि ग्रीक व लॅटिन ग्रंथकारांच्या लेखांवरून नरमेध थोड्या निराळ्या स्वरूपांत प्रचलित होता असे दिसते. ईजिप्तच्या राजाने ताप्रवर्णाच्या लोकांनां बळी दिले असे डायओडोरस सिक्व्युलसने म्हटले आहे; ताप्रवर्णाचे लोक त्या देशांत अगदीं कमी असल्यामुळे त्याच लोकांनां बळी देण्यांत येत असे. कालांतराने जिवंत माणसांऐवजीं मेणाच्या पुतळ्यांचा उपयोग करण्यांत येऊं लागला असे मॅनिथोने म्हटले आहे. अवर्षण व रोग यांचा उद्भव होऊं नये म्हणून माणसांनां जिवंत जाळून टाकण्यांत येत असे, असे एका ठिकाणीं म्हटले आहे. नाइल नदीवर ईजिप्तमधील लोकांचे जीवित अवलंबून असल्यामुळे, प्रत्येक वर्षी एका तरुण मुलीला ह्या नदीत लोटण्यांत येत असे. मुसुलमानांनां स. ६४२ त तो देश काबीज केला, तोंपर्यंत हा प्रकार चालू होता असे अरबी इतिहासकार मुतथा यांचे मत आहे. हिब्रू लोकांमध्येहि नरमेधाची चाल होती; ती चाल बंद करण्याकरितां फडक कायदे करावे लागले. विजयप्राप्तीसाठीं नरमेध करण्याची चाल त्या लोकांमध्ये होती. अहज व मनसेह यांच्या कारकीर्दीत मुलांनां अग्नीच्या भक्षस्थानां देण्याचा प्रघात होता. [स्मिथ-रिलिजिअस सेमेटिक्स; मॅकॅलिस्टर-दि एक्सकॅव्हेशन् ऑफ गेझर; स्ट्रूक—दि ज्यू अँड ह्यूमन सॅक्रिफाइस.]

ट्यू ट न.—एखादे संकट टाळण्यासाठीं नरमेध करण्याची चाल ट्यूटन लोकांत ऐतिहासिक कालापर्यंत होती. नरमेधाच्या योगाने देवता व पिशाच्च संतुष्ट होतात अशी त्या लोकांची कल्पना होती. लढाईत पकडून आणलेले लोक, गुलाम, बहिष्कृत लोक किंवा लहान लहान मुले यांनां हे

लोक नरमेधासाठीं पसंत करीत. कालांतराने माणसांऐवजीं जनावरांनां बळी देण्याचा प्रघात सुरू झाला.

सर्व जातींचे जर्मन लोक वोडन-मक्युरांला नरमेध करीत असत असे टॅसिटसचे म्हणणे आहे. उपसलेचा औन राजा वृद्ध झाला त्यावेळी आपले आयुष्य वृद्धिंगत व्हावे म्हणून त्याने आपले नऊ पुत्र ओडिनला बळी दिले. ओडिनला बलिदान केले असतां तो बळी देणाऱ्यांचे आयुष्य वाढवितो असा त्या लोकांचा समज होता. लढाईस सुरवात होण्यापूर्वीहि विजय प्राप्त झाल्यास आपण नरमेध करूं अशी शपथ घेण्याची चाल या लोकांत होती.

रॅन नांवाचे नरस्थेयी पिशाच्च समुद्रामध्ये रहाते अशी ट्यूटन लोकांची समजूत होती; समुद्रामध्ये वादळ झाले म्हणजे हे पिशाच्च माणसांनां पकडते, अशी त्या लोकांनां भीति वाटत असल्यामुळे जलपर्यटन करण्यापूर्वी हे लोक स्वसंरक्षणार्थ नरमेध करीत असत.

सॅक्सन व नार्मन लोकहि समुद्रापासून आपले रक्षण करून घेण्यासाठीं नरमेध करीत. हे नरमेध समुद्र क्षुब्ध झालेला असे त्यावेळीं समुद्रकिनाऱ्यावर करण्याची बहिवाट होती. जमिनीत पांक चांगले यावे यासाठींहि नरमेध करण्याची पद्धत होती. दुष्काळ पडल्यास ट्यूटन लोक राजाला दोषी ठरवीत. सामान्य माणसास बळी देऊनहि दुष्काळनिवारण न झाल्यामुळे स्वाडन लोकांनी डोमॅल्डी राजाला बळी दिले असे म्हणतात. कालांतराने ही चाल बंद पडली; परंतु बर्गंडियन लोकांप्रमाणे हे लोक दुष्काळ पडल्यास राजाला पदच्युत करीत किंवा त्याला देशाबाहेर घालवून देत. इतर लोकांप्रमाणे ट्यूटन लोकहि इमारतचे पाये बांधतेवेळीं नरमेध करीत असत. असे केल्याने इमारत दीर्घकाल टिकते असा त्यांचा समज होता; कांहीं कालाने मनुष्याच्या ऐवजीं जनावरांनां बळी देण्यात येऊं लागले; व नंतर पुतळे, नाणीं वगैरे जमिनीत पुरण्याचा प्रघात पडला. पाया बांधतेवेळीं नरमेध केल्याशिवाय मोठाल्या इमारती बांधतां येत नाहींत असा अद्यापि कांहीं लोकांचा समज आढळतो. [टॅसिटस; सागा; स्ट्रूबो. ए. रि. एगिस्कमर्थाळ " ह्यूमन सॅक्रिफाइस " हा लेख.]

नरवर, जि ल्हा.—मध्यहिंदुस्थान. ग्वाल्हेर संस्थानांतील एक जिल्हा. उत्तर अक्षांश २४° ३२' ते २५° ५४' व पूर्व रेखांश ७७° २२' ते ७८° ३२. क्षेत्रफळ ३७६३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४०८१२९. येथे जंगल असणाऱ्या बऱ्याच लहान लहान टेंकड्या आहेत. जमीन बरीच सुपीक आहे. करेरा खेड्याच्या आसपास खडकाळ जमीन आहे. सिंधु, पार्वती, बेटवा या मुख्य नद्या होत. यांत चंदेरी व नरवर हीं दोन शहरे व १३४२ खेडी आहेत. मुख्य ठिकाण सीपरी; याचे सीपरी, पिचोर, कोलरास व करेरा हीं मुख्य ठिकाणे असलेले असे चार परगणे केले आहेत.

गां व.—याच नांवाच्या जिल्ह्यातील एक गांव. लोकसंख्या (१९११) ३९१३. हे नलराजाचे ठिकाण होते. कनिंगहॅमच्या मते ही नागांची पद्मावती असावी. गणपति नांवाच्या प्रयाग येथील समुद्रगुप्तलेखांत वर्णन केल्या नाग राजाची नाणी येथे सांपडतात. याचा ग्वाल्हेरशी फार निकटसंबंध आहे. १० व्या शतकांत दोन्ही ठिकाणे कळवाह रजपुतांच्या हाती गेली. इ. स. ११२९-१२३२ पर्यंत परिहार लोक येथे होते. यांना नंतर अल्तमशाने घालविले. नंतर स. १२५१ त हे यादवदेवाने घेतले व नंतर नासिरुद्दिनाने येथे आपला अंमल बसविला. तैमूरच्या स्वारीनंतर नरवर तोनवार लोकांनी घेऊन तेथे स. १५०७ पर्यंत राज्य केले. नंतर १२ महिन्यांच्या खडतर वेळ्यानंतर शिकंदर लोदीने याचा पाडाव केला. याने कळवाह घराण्याच्या-प्रथम घराण्याच्या-एकाला हे देऊन टाकले. थोडा काल खेरीज करून १९ व्या शतकापर्यंत येथे कळवाह घराण्याचा अंमल होता. नंतर हे शिष्टांनी घेतले व पुढे प्रयागच्या सन १८०५ च्या तहाने यांच्याकडे हे कायमचे आले.

येथील किल्ला फार सुंदर असून याच्या भोंवती ५ मैलांवर असणारी भित आहे. येथे मुसुलमानी अवशेष आहेत. परंतु हिंदूंच्या उदयकाळांत याचा नंबर ग्वाल्हेरनंतर दुसरा लागत असे. हिंदूंच्या पुराणवस्तूत इ. स. १६९६ चा छाप असणारी एक जोधपूरच्या सवाई जयसिंगाची तोफ आहे. भिन्नीच्या बाहेर जवळच एक तोनवाट मुह्यांची नावे असलेला दगडी खांब, एक बावडी व मुसुलमानांनी बांधलेला पूल आहे. येथे एक सतीचे स्थान आहे. राजा गजसिंहाच्या उपाध्यायाच्या २ बायका आपल्या नवऱ्याच्या मरणाचे वृत्त ऐकून सती गेल्या होत्या. येथून पूर्वी लोखंड काढीत पण आजकाल ते काम बंद आहे.

नरवल—संयुक्तप्रांत. कानपूर जिल्ह्यातील पूर्वेकडील तहशील. ही पूर्वाच्या साहू सालेमपूर (हल्ली नरवल) परगण्याला लागूनच आहे. क्षेत्रफळ २०६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८८९१६. खेडी १७२. नरवल शहर हे तहशिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. यांत पांडु व रिंद या नद्या वाहतात. तहशिलीचा मध्यभाग सुपीक आहे. येथे ' लोअर गॅंजिस कनाल ' या कालव्याच्या कानपूर व फत्तेपूर शाखांनी पाणी पुरविले जाते.

नरवाण—पंजाब, पतियाळा संस्थान. करमगढ निझामतीतील एक तहशील. क्षेत्रफळ ५८२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३५५१३. यांत खेडी १३८ असून मुख्य खेडे नरवाण आहे.

नरसपट्टण—मद्रास, विझगापट्टण जिल्हा. नरसपट्टण पोटाविभाग व गोवळकोंडा तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे सुपीक जमिनीने वेष्टित असून टेंकडीच्या पायथ्याशी आहे. लोकसंख्या (१९११) ११२६८. हे एक व्यापाराचे ठाणे आहे.

नरसपुर, ता लु का.—मद्रास. कृष्णा जिल्ह्यातील समुद्रकोंडाचा तालुका. थोड्या दिवसांपूर्वी यांत नगरम् वेटाचा समावेश होत असे. हे सध्या गोदावरी जिल्ह्याला जोडले आहे. क्षेत्रफळ २६२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १९०८०७. यांत ३ शहरे व ७८ खेडी आहेत. मुख्य पिके तांदूळ व बागांतील भाजीपाला ही होत.

गां व.—तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. हे समुद्र किनाऱ्याहून ६ मैलांवर गोदावरीच्या वसिष्ठ मुखाजवळ वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) ११९५०. येथे पोर्तुगीज लोकांनी पालाकोळ कारखान्याची शाखा स्थापन केली होती. ते येथे लोखंड काढीत असत. सध्याही त्यांच्या कांहा इमारती आहेत. इंग्लिशांनी येथे स. १६७७ त जम बसविला पण स. १७५६ त त्यांना फ्रेंचांनी ह्यांकून लाविले. स. १७५९ त फोर्ड साहेबाने फिहून हे घेतले. येथला व्यापार बहुतेक बसला. येथून फक्त दरवर्षी हाडे परदेशी जातात. इलाख्यांत प्राथमिक शिक्षणप्रसार करण्याच्या प्रयत्नांत येथेच प्रथम टेलर शाळा उघडली.

नरसरावपेठ, ता लु का.—मद्रास इलाखा, गुंतूर जिल्ह्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ७१६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २११६३१. यांत नरसरावपेठ हेच मुख्य व एकच शहर आहे. येथे कालव्यांचा फारच थोडा उपयोग केला जातो. येथील कुरणे फार चांगली असून येथील गुरे चांगली असतात.

गां व.—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे सर्देन मराठा रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ११३०८. याचे नांव, नरसरावाशहरातील तलाव ज्याने वाढवून बांधिला त्या मलराम वैकट गुंडरावाच्या बापाच्या नांवाने पडले असावे. पद्याभि. रामस्वामी व भोमेश्वर यांच्या छात्रीवर लेख आहेत. येथून जवळच कोतष्कोडा हे पवित्र स्थान असून फेब्रुवारीत पौर्णिमेला जंगी मेळा भरतो. येथे देवळे बरीच आहेत.

नरसापुर (१)—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा गदगच्या ईशान्येस दोन मैलावरचे एक इनामी खेडे. या खेड्याचा वसूल गदग येथील त्रिकुटेश्वर व वीरनारायण या देवळांकडे जातो. येथील एका लहानशा देवळांत इ. स. ११७३ सालचा एक शिलालेख आहे. या देवळांतील खोंदकाम म्हणजे तेराव्या शतकातील एक उत्तम नमुना आहे.

(२) मुंबई इलाखा, सिंधुहेदराबाद जिल्ह्यांतील अलाहार तालुक्यांतील "तंदी" मध्ये असणारे एक गांव. लोकसंख्या (१९११) ४३४२. हे पूर्वी विणकामाकरिता प्रसिद्ध असून सध्याही थोड्या प्रमाणावर हातमागाचे काम होते हे गांव स. ९८९ त वसले असावे. येथे एक दवाखाना, एक शाळा व एक न्यायकचेरी आहे.

नरसिंगगढ संस्थान—मध्य हिंदुस्थान, भोपाळ एजन्सांतील एक संस्थान. उ. अ. २३°३५' ते २४° व पू. रे. ७६°२०' ते ७७°१०'. क्षेत्रफळ ७३४ चौरस मैल. लोकसंख्या

१०१४०६. हें माळव्याच्या उमतवाडा भागांत वसलें आहे. या संस्थानचा राजगढर्शा निकट संबंध आहे. कारण की, दोहोंचे सरदार राजगढच्या उदाजीचा भाऊ दुदाजीचे वंशज होत. इ. स. १६६१ त रावत मोहनसिंग हा लहान असल्यामुळें दिवाण अजबसिंग हा कारभार पहात असे. यानंतर परशुराम हा कारभार पाहूं लागला. कांहीं दिवसांनी रावत व दिवाण यांमध्ये बेबनाव होऊन शेवटी इस्टेटांचे दोन वांटे झाले. स. १६८१ त परशुराम यानें नरसिंगगढ येथें राजधानी केली. १८ व्या शतकांत येथल्या मुख्याला मराठ्यांशी (होळकर) ८५००० रु. खंडणी देऊन सलगो करावी लागली. स. १८१८ च्या मालकम साहेबाच्या व्यवस्थेंत होळकर, देवास वगैरे राजांशी व येथल्या संस्थानिकांशी परस्पर ठराव करून दिले. या ठरावानें होळकरला ठराविक रक्कम मिळत असे. स. १८१९ त दिवाण सुभागसिंग हा अधिकार न चालवूं शकल्यामुळें त्याचा मुलगा चैनसिंग याच्याकडे अधिकार आला. पण त्याचा पोलिटिकल एजंटार्शी बेबनाव होऊन त्यानें सीहोर येथील ब्रिटिश सैनिकांवर हल्ला केला; त्यांत तो मारला गेला. यानंतर हनवंतसिंग गादीवर आला. न याला इ. स. १८७२ त राज्याधिकार व ११ तोफांची सलामी मिळाली. इ. स. १८८० त प्रतापसिंहानें (हनवंतसिंग नंतरचा राजा) मिठावरील कर माफ करून ६१८ रु १२ आ. घेण्याचें कबूल केलें. स. १८९० त याचा चुलता महतावीसिंग गादीवर आला. हा स. १८९६ त मेल्यानंतर अजुनसिंग गादीवर आला. हा १९२४ त वारला. हल्लीचें संस्थानिक राजा विक्रमसिंग १६ वर्षांचे असून राणी शिवकनवर साहिना या कारभार पहातात. संस्थानिकाला ११ तोफांच्या सलामीचा मान आहे. संस्थानांत नरसिंगगढ हेंच एक कायतें मोठें शहर आहे; त्याची लोकसंख्या सुमारें ९ हजार आहे. भाषा राजस्तानी भाषेची मालवा भागांतील आहे. रजपूत, चमार, ब्राह्मण व वेलेस या जाती आहेत. यांत झालव्यांचें प्रमाण फार थोडें आहे. मुख्यपिकें.—ज्वारी, कापूस, गहु, मका, हरभरे, व खसखस. येथें फक्त गाडीवाटा चांगल्या आहेत. राज्यव्यवस्थेच्या सोयीकरितां या जिल्ह्याच्या तहशिली केल्या आहेत. त्यांचीं मुख्य ठिकाणें नरसिंगगढ, पाचौर, खुजनेर व छपेरा येथें आहेत. यांवर एक तहशिलदार असून हाच न्यायाधीश व करवसूली करणारा असतो. फारच उच्च दर्जाचे मुकदमे पोलिटिकल एजंटकडे जातात. येथें स. १८९७ पर्यंत भोपाळची नाणी चालू होती. नंतर तें इंग्रजी रुपयाचा प्रवेश झाला. येथें उमत रिसाला नांवाचे एक पथक, एक घोडेस्वारांची टोळी, एक तोफ व २३ तीरंदाज इतकें सैन्य आहे. लिहितां वाचतां येणाऱ्यांचें प्रमाण सुमारें शेंकडा ३.५ आहे.

नरसिंगदेव बुंदेला—हा राजा मधुकरशहा बुंदेल्याचा मुलगा. हा अकबराच्या कारकीर्दीत शहाजादा सेलीम (जहांगीर) याचा नौकर होता. यानें सेलीमच्या आज्ञेने अक-

बराचा मित्र व वझीर अवूल फजल याला ठार मारिलें (१६०२). जहांगीरने आपल्या कारकीर्दीत याला चार हजारी मनसबदार केलें होतें. यानें मथुरा येथें श्रीकृष्णाचें मोठें मंदिर बांधलें, त्यास तीन लाख रु. खर्च आला. या मंदिराचीच पुढें औरंगझेबानें मशीद केली. नरसिंग हा सन १६२६ त मेलाला.

नरसिंगपूर, जिल्हा.—मध्यप्रान्त. नर्मदानिभागांतील जिल्हा. उ. अ. २२° ३७' ते २३° १५'; व पू. रे. ७८° २७' ते ७९° ३८'. क्षेत्रफळ १९७६ चौरस मैल. बहुतेक जिल्हा नर्मदेच्या दक्षिणेस तिच्या व सातपुडा पर्वतांच्या मध्ये आहे. जमीन चांगलीच सुपीक आहे. जिल्ह्याची समुद्रसपाटीपासून सरासरी उंची ११०० फूट आहे. जंगल असे फक्त सातपुड्याच्या दक्षिणेकडील उतारावर आहे. यांत मुख्यत्वेकरून मोह, अचार, दमन, सालई, पळस, वगैरे झाडे सांपडतात. वाघ (कचित्च), चित्ता, डुकर, सांबर, व नीलगाय हीं जनावरें आहेत. हवा चांगली असून थंडीचे दिवस फार बहारीचे असतात. पाऊस सरासरी ५१ इंच पडतो. बहुधा अतिवृष्टीपासूनच पिकाचें वगैरें नुकसान होतें.

इतिहास:—याच्या उपलब्ध इतिहासकालापासून नरसिंगपूर येथें मंडलागोंड घराण्याचा अंमल होता. नरसिंगपूरच्या नैर्ऋत्येस असणारा चौरागढ याचा मंडलाराजाशी निकट संबंध होता. याच्यावरील काम व विहिरी पाहून याला राजे लोक किती महत्त्व देत होते याची कल्पना होते. इ. स. १५६४ त असफखान या मोगल सरदारानें दलपतशहा (सिंग) ची राणी दुर्गावती हिला हरवून चौरागढ घेतलें; त्यावेळेस त्याला १०० रत्नांनी भरलेले हंडे व १००० हत्ती मिळाले. तीन पिढ्यांनंतर ओरछाचा राजा प्रेमनारायण यानें हा किल्ला घेतला पण याचा विश्वासघातानें वध झाला. अजूनहि लोक प्रेमनारायण व दुर्गावतीला फार मान देतात. स. १७८१ त हा किल्ला मराठ्यांच्या सागरच्या सुभेदारीत मोडूं लागला. इ. स. १८१७ त नागपूरच्या गडबडामुळें ब्रिटिशांनी नरसिंगपूरवर हल्ला केला. इ. स. १८२६ त हा जिल्हा ब्रिटिश अंमलाखाली आला व इ. स. १८६० त शियांनी दिलेल्या छानवरपाठ व तेंडूखेडा हे परगणे जोडून त्याचा विस्तार केला. ब्रिटिश अंमलाखाली येथें इ. स. १८४२ त व १८५७ त थोडासा उपद्रव झाला.

जुन्या वस्तूंपैकीं बरिहटा (नरसिंगपूरच्या नैर्ऋत्येस १४ मैल) येथें जुने शिलालेख मिळाले; पैकीं कांहीं नरसिंगपूरच्या सार्वजनिक बागांत आहेत व कांहीं विलायतेला नेले आहेत. नर्मदा व वराही या नद्यांचा बरचाहाण हा संगम हिंदूंचें पवित्र स्थान आहे. नद्यांवर देवळें व ठिकठिकाणीं घाट आहेत. धिलवर व छानवारपाठ येथें गोंड किल्ले आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ३१५१६२.

शहरें नरसिंगपूर (मुख्य ठिकाण), गाडरवाडा व छिंदवाडा हीं आहेत. मुख्यत्वे बुंदेली व कचित् लोक मराठी, उर्दू

व गोंडी या भाषा बोलतात. येथे गोलापुरव म्हणून एक ब्राह्मणांची जात आहे. हे फक्त शेतीच करतात; भिक्षुकी वगैरे करीत नाहीत. शेतकी करणारे बहुधा लोधी, कुरमी किंवा कौनरास या जातीचे असतात. कौनरास हे आपल्याला कौरवांचे वंशज समजतात.

शेतकी:—येथे दोन धान्ये एकाच वेळी एकाच शेतांत पेरतात. जसे कोंदो व तीळ, तीळ व अन्हर किंवा तांदूळ, व अन्हर आणि उडीद किंवा मूग. मसूर, कापूस वगैरेहि उत्पन्न करतात. येथे मालगुजारी पद्धतीने करवसूली होते. शेताला बांध घालून अडविलेल्या पाण्याचा गव्हास उपयोग करतात. येथून सागर, हुसांगाबाद वगैरे ठिकाणी गुरे पाठवितात. तूपहि बऱ्याच प्रमाणांत होते. येथे विहिरीचे पाणी पाटाने शेतास नेतात. अशा विहिरी एकंदर १२०० आहेत.

खनिज:—येथे २४९ चौरस मैलांचे “राखीव” जंगल असून यांत साग, खैर, बांबू वगैरे होतात. गाडरवाड्यापासून १२ मैलांवर मोहपानी येथे कोळशाची खाण आहे. शेर व शकर या नद्यांच्या पात्रांतहि थोडा कोळसा सांपडतो. तेंडू खेड्याला लोखंडाच्याहि खाणी आहेत. बरहामध्ये तांबे सांपडते.

व्यापार:—गाडरवाडा, सिंधपूर व आमगांव येथे थोडा कापडाचा व्यापार चालतो. पण गिरण्यामुळे हा अलीकडे मंदावला आहे. चिखली येथे पितळेचे काम चालते. नयाखेडा व बान्ह येथे बांगड्या होतात. गाडरवाडा व छिंदवाड्याला कापूस दाबण्याचे कारखाने आहेत. नॉर्वेत काहींतरी मिसळून अमोव्हा नांवाचे रंगीत कापड तयार करतात.

निर्यात माल तूप, गळीताची धान्ये, हरभरे, धान्य व इमारती लांकूड वगैरे असून आयात माल कापड, मीठ, साखर, मार्ताचे तेल, तंबाखू व किरकोळ सामान हा आहे. शिक्षणाच्या बाबतींत या जिल्ह्याचा ४ था नंबर लागतो.

तहशील.—नरसिंगपूर जिल्ह्यातील पूर्वेकडील तहशील. क्षेत्रफळ १०६८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १५३४८२. या तहशीलांत नरसिंगपूर व छिंदवाडा ही दोन शहरे व ५५८ खेडी आहेत. यांतून नर्मदा नदी वहाते.

शहर.—नरसिंगपूर जिल्ह्याचे व तहशीलचे मुख्य ठिकाण. हे जी. आय. पीच्या जबलपूर-इटारसी वाटेवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १०६३०. याचे पूर्वीचे छोट्यागाडरवाडा असे नांव होते पण १०० वर्षापूर्वी बांधलेल्या श्रीनृसिंह देवळावरून याचे नांव नरसिंगपूर पडले. यांतून शिंगरी नदी वहाते. ही लहान असूनहि कधी कधी हिला भयंकर पूर येतात. इ. स. १८९१ च्या पुराने बराच गांव वाहून गेला होता. या नदीला बांध घालून शहराला पाणी पुरविले जाते. सागरशी संबंध जोडल्यामुळे नरसिंगपूर भरभराटत चालले आहे. इतर धंदे म्हणजे हातमागाचे काम, रंगाचे काम व छापखाने. येथे ३ मासिके निघतात.

नरसिंगपूर, नीर-पुणे जिल्ह्याच्या अगदी आम्रेयांस, इंदापूरच्या आम्रेयांस १२ मैलांवर भीमा व निरेच्या संगमावर हे गांव आहे. येथे श्री लक्ष्मीनरसिंहाचे देवालय आहे. विचूरकरानी हे देवालय शके १६७८ त बांधिले. वैशाख शुद्ध चतुर्दशीपासून येथे दोन दिवस जत्रा भरते. [तीर्थयात्रा-प्रबंध.]

नरसिंगपूर संस्थान—बिहार-ओरिसा. ओरिसाप्रांतांतलिल मांडलिक संस्थान. उ. अ. २०° २३' ते २०° ३७' व पू. रे. ८४° ५' ते ८५° १०'. क्षेत्रफळ १९९ चौरस मैल. उत्तरेस अंगुल जिल्हा व हिंदोल संस्थानामधील पहाड, पूर्वेस बटांबा; दक्षिणेस महानदी व पश्चिमेस दसपल्ला. नरसिंग व चोरो या खोंड पुढान्यांचा ६०० वर्षापूर्वी पराभव करून धरमसिंग नांवाच्या एका रजपुताने हे वसविले. याने कराचे उत्पन्न ६६ हजार रु. असून यापैकी १४५० रु. ब्रिटिश सरकारला खंडणी म्हणून दिली जाते. लोकसंख्या (१९२१) ३३००२. यांत १९८ खेडी असून मुख्य गांव कानपूर आहे. लोक सर्व हिंदू आहेत. मुख्य जाती चास व पान या आहेत.

नरसिंह—विष्णूचा चवथा अवतार (‘ अवतार ’ पहा). हिरण्यकशिपु दैत्याच्या त्रासांतून जगाची मुक्तता करण्याकरिता हा अवतार आहे. हिरण्यकशिपूचा पुत्र प्रल्हाद हा विष्णुभक्त होता, म्हणून बाप त्याची निंदा व छळहि करी. एके दिवशी त्याला तुझा विष्णु या दगडी खांबांत आहे का असे विचारून त्या खांबाला लाथ मारतांच अर्धा मनुष्य व अर्धा सिंघ यारूपाने विष्णु प्रकट होऊन हिरण्यकशिपूला फाडून टाकिले. नृसिंहजयंति वैशाख शुद्ध १४ ला असते.

अठरा उपपुराणांत नरसिंहपुराण नांवाचे एक उपपुराणहि आहे. या पुराणाचा सूतसंहितेंत तिसरा नंबर आहे. मत्स्यपुराणांत (अध्याय ५३) नरसिंहपुराणाची श्लोकसंख्या १८ हजार दिली आहे. अपरार्क १२ व्या शतकांत नरसिंहपुराणाचा उल्लेख करतो.

नरसिंह ठक्कुर—याने मम्माटाच्या काव्यप्रकाशावर ‘ नरसिंहमनीषा ’ नामक टीका लिहिली आहे. गोविंद ठक्कुराच्या ‘ प्रदीप ’ नामक टीकेविषयी हा बराच पक्षपाती दिसतो. याच्या टीकेत चंडीदास, लाटभास्करमिश्र, सुबुद्धिमिश्र, मधुमतीकार (रविभद्राचार्य), कौमुदीकार, आलोककार, यशोधरोपाध्याय, मणिसार, रुचिमिश्र (रुचिकरमिश्र), परमानंद चक्रवर्ती, प्रदीपकर (गोविंद ठक्कुर) इत्यादि पूर्वीच्या काव्यप्रकाशटीकाकारांची नांवे आढळतात. हा मोठा नैयायिक होता. [वि. वि. पु. २२.]

नरसिंहसरस्वती—हा शके १३८० त होऊन गेला. हा दत्तभक्त असून, याचा शिष्य सरस्वतीगंगाधर याने याचे चरित्र ‘ गुरुचरित्र ’ या नांवाचे लिहिले आहे. (‘ गंगाधर-सरस्वती ’ पहा). श्रीपादश्रीवल्लभ याचा नरसिंह हा शिष्य होता. याने दत्तभक्ति सुरू केली.

नरसी मेहता (१४१५—१४८१)—एक गुजराथी संतकवि. याचें चरित्र व काव्याविषयी माहिती “ गुजराथी वाङ्मय ” (१२ वा विभाग, पृ. १४३-१४४) या लेखांत सांपडेल. महिपतीनें भक्तिविजयांत नरसीमेहत्याची सुरस कथा दिली आहे.

नरसोळाची वाडी—कोल्हापूर संस्थान. हें क्षेत्र पंच-गंगा व कृष्णा नदी या दोन नद्यांच्या संगमावर वसलें आहे. मिरज-कोल्हापूर रेल्वे फांट्यावरच्या शिरोळ स्टेशनावर उतरून या ठिकाणीं जातां येतें. स्टेशनपासून वाडी ९ मैल आहे. मोटार व टांगे मिळतात. श्रीपाद श्रीवल्लभ म्हणून लोक ज्यानां दत्तात्रेयाचा प्रथमावतार समजतात ते येथें झाले असें म्हणतात. या क्षेत्रास कुईदवाड संस्थान लागून आहे. येथील दत्ताच्या पादुकांची सेवा करण्याकरितां हजारो लोक येतात. भूतदाधा व कुप्रोग जातो अशा समजुतीनें बरेच सेवेकरी येथें नेहमीं राहातातहि. गुरुचरित्रांत या क्षेत्राचें बरेंच वर्णन केलें आहे. देवस्थानाला चांगलें उत्पन्न असून त्यांतून गुरुद्वारादशीला (आश्विन व १२) अन्नदान केलें जातें. दरवर्षी एकंदर एक लाख यात्रा तरी या ठिकाणीं येते.

नरहरितीर्थ—एक स्वामी. नरहरितीर्थाचें पूर्वाश्रमांतलें नांव शामाशास्त्री असें होतें यांचे वडील कलिंगदेशच्या राजाच्या मुख्य मंत्र्याचें काम करीत होते. पुढें कलिंगदेशचा राजा प्रतापवीर वारसिंहदेव याच्या अज्ञानावस्थेंत यानीं राज्यकारभार हांकला (शके ११८६). यावेळीं कलिंगदेशास शेजारच्या पहाडी मुलखांतील शबर लोकांपासून बराच उपद्रव होत असावा असें दिसतें. नरहरितीर्थांनीं या लोकांचा चांगला बंदोबस्त केला व तेथील राजा वयांत आल्यावर त्याच्या स्वाधीन सर्व राज्यकारभार केला (शके ११९७). यांचे गुरु आनंदतीर्थ (मध्वाचार्य) बदरिकाश्रमीं कायमचें वास्तव्य करण्याकरितां निघून गेल्यावर (शके ११९७) पद्मनाभतीर्थ त्यांच्या गादीवर होते व पद्मनाभतीर्थांच्या निधानानंतर ९ वर्षे, १ महिना व २३ दिवसपर्यंत त्या गादीचें काम नरहरितीर्थांनीं पाहून श्रीमुख-संवत्सरां दशममासी शुद्ध सप्तमीस ते समाधिस्थ झाले (शके १२१४-१५). [इ. अं. पु. ४३, पृ. २६२-२६६.]

नरहरि मोरेश्वर देशपांडे (शके १६७०)—एक मराठी कवि. हा बीड परगण्याचा देशपांडे. आईचें नांव भवानी; याचें टोपणनांव बचाजी. हा बीडमठपति भीम-स्वामी रामदासी याचा शिष्य. यानें महाभारताच्या कांहीं पर्वावर मराठींत टीका केली आहे. सध्यां उद्योग, भीष्म, द्रोण व कर्ण अशा चार पर्वे उपलब्ध आहेत. हा बहुश्रुत असून आपल्या पूर्वीच्या ग्रंथकारांच्या उपमा व कल्पना यानें उचललेल्या आढळतात. याची मापा चांगली आहे. [सं. क. काव्य सूचि.]

नरहरि सोनार—हा जातीचा सोनार असून शिवभक्त होता; हा पंढरपुरास रहात असे. हा वीरशैव असल्यानें विठो-

वाचें दर्शन घेत नसे. पण कडदोन्याच्या निमित्तानें यानें विठोबाच्या मूर्तीचें दर्शन घेतलें व पुढें ज्ञानेश्वराच्या सांगण्यावरून शिव व विष्णु यांत अभेद मानून हा वारकरी भागवतपंथी बनला. हा शके १२३५ त पंढरपुरास वारला. [म. सा.]

नरेगळ—(१) मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. रोंगच्या आग्नेयीस १० मैलांवर हें एक गांव आहे. येथें चंद्रमल्लेश्वरदेव, सोमेश्वरदेव, त्रिपुरांतकेश्वर, कमळेश्वरदेव व मोले ब्रह्मदेव अशा पांच देवळें असून येथें एकंदर सात शिलालेख आहेत.

(२) मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. हानगळच्या ईशान्येस १४ मैलांवर एक गांव असून येथील सर्वेश्वराचें देऊळ फार जुनें आहे असें म्हणतात. या देवळांत चार शिलालेख असून पैकीं तीन इ. स. १०७७, ११२५ आणि ११३० सालचे आहेत. येथील तलावाचें क्षेत्रफळ ३.०२ एकर असून याच्या इतका मोठा आसपास तलाव नाही. याच्या काठावर इ. स. १०९९ आणि ११५० या सालचे शिलालेख असलेले दोन वीरगळ असून तळ्याच्या बांधकामावर इ. स. ११६६ सालचा एक शिलालेख आहे. त्याचप्रमाणें येथील बस-प्पाच्या देवळांत इ. स. १२७३ सालचा एक शिलालेख आहे. म्हणजे या गांवांत एकंदर आठ शिलालेख आहेत.

नरेंद्र—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. धारवाडच्या ईशान्येस पांच मैलांवरील एक गांव. शंकरलिंग देवळाच्या समोरील ढिगावर गोवा कदंबदास (इ. स. १००७-१२५०) चा एक शिलालेख आहे.

नरैळ, पो ट वि भा ग.—बंगाल, जेसोर जिल्ह्यांतील आग्नेयकिडील पोटाविभाग. क्षेत्रफळ ४८७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३६०५०९. खेडी ५४१. मुख्य खेडें नरैळ. हा पोटाविभाग जेसोर जिल्ह्यांतील इतरापेक्षां निरोगी असल्यामुळें येथें दाट वस्ती आहे. बाजाराचीं ठिकाणें नरैळ, नलदी व लोहागरा हीं आहेत. नरैळ तालुक्याचें क्षेत्रफळ २३८ चौरस मैल असून लोकसंख्या १४९२८९ आहे. यांत खेडी २३८ आहेत.

खे डें.—बंगाल, जेसोर जिल्हा. याच नांवाच्या पोटाविभागाचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २३° १०' व पू. रे. ८९° ३०'. लोकसंख्या १२२५ हें चित्रानदीवरील जेसोर शहरापासून २२ मैल आहे. येथें एक कॉलेजवजा शाळा आहे. यांत एफ. ए. पर्यंत शिक्षण दिलें जातें. नरैळ घराणें येथील मुख्य जमीनदार असून या घराण्यानें येथें बऱ्याच उपयुक्त इमारती बांधल्या आहेत.

नरोद (किंवा रनोद)—मध्यहिंदुस्थान, ग्वालहेर संस्थान, नरवर जिल्ह्यांतील एक खेडें. हें सिंधूच्या अहिरावती उर्फ अहीरयाट नाल्यावर वसलें आहे. येथें हिंदी व मुसुलमानी प्रेक्षणीय पडकीं स्थळें असून येथें आंबराई जगैरिह आहेत. सर्वांत पद्याण्यालायक असा एक हिंदी धर्तीवर बांधलेला मठ आहे. सध्यां ज्या भितीला कोकई महाल

म्हणतात; त्यावर एक त्या इमारतीसंबंधाचा लेख आहे. त्यांत अंवीतवर्मन राजाचा उल्लेख आहे. जुन्या लेखांवरून हा राजा इ. स. ११ व्या शतकांत झाला असावा. झंझीरी मशीदहि पहाण्यासारखी आहे. जहांगीरच्या राज्यांत हें खेडें चौधरी चिंतामण बकाल याला दिलें व याच्या वंशजांना अजून याची सनद आहे. मराठ्यांच्या स्वारीपासून याला उत्तरती कळालागली व १९ व्या शतकांत शिंघांच्या हातीं गेल्यावर याचा सपाटयानें न्हास होऊं लागला. याच्या भोंवती उंच भिंत असून तिला ४ दरवाजे आहेत. येथें एक शाळा व संस्थानी पोस्ट ऑफिस आहे.

नर्मदानदी—ही हिंदुस्थानांतल एक प्रमुख नदी आहे. अमरकंटक पर्वतांत (उ. अ. २२° ४१' व पू. रे. ८१° ४८') उगम पावते, व ८०१ मैल वहात जाऊन शेवटीं शेवटीं भडोचजवळ समुद्राला (खंयातच्या आखाताला) जाऊन मिळते. समुद्रसपाटीवर ३००० फूट असणाऱ्या वज्या भोंवतीं देवळें आहेत अशा एका कुंडापासून हिचा उगम आहे. जवळच कपिलधारा नांवाचा ८० फूट उंचीचा एक धबधबा आहे. ४० मैलांनंतर ही मध्यप्रदेशांत शिरते, व मंडल्यावरून रामनगरच्या जवळ पोचते. हिचें मंडला ते रामनगर पर्यंत (१५ मैल) पाणी निळें असून दोन्ही बाजूला दाट जंगल आहे. यानंतर ही नदी जबलपूरच्या शेजारून वाहते. येथें दूधधारा नांवाचा ३० फूट उंचीचा धबधबा आहे. नंतर संगमरवरी खडकांतून ही आपला मार्ग काढते. येथें पात्र फक्त २० यार्ड रुंद आहे. यानंतर जबलपूर ते हंडिया, २०० मैल पर्यंत फार सुपीक अशा विंध्य व सातपुडा पर्वतांमध्ये असणाऱ्या प्रदेशांतून ही वहाते. यानंतर पुन्हां नदीच्या काठांनीं पर्वत व जंगल सुरू होतें. याच ठिकाणीं पेंढारी लोकांचें माहेरघर होतें. मंचर व पुनासा येथें लहान लहान धबधबे आहेत. मांघातानंतर इंदूर संस्थानांतून सुमारे १०० मैल पुन्हां सुपीक प्रदेशांतून वहाते. नंतर ही महेश्वराजवळून वहात जाते. येथें अहल्याबाईनें बांधविलेले घाट व देवळें बरींच असून तिचेंहि स्मारक आहे. मुंबई इलाख्यांतल या नदीची लांबी १७० मैल आहे. भडोचपासून या नदीचें मुख १७ मैल आहे. मंडल्यांतून बंजर, नरसिंगपुरांतून शरे, शंकर व हीरन या नद्या हिला मिळतात.

या नदींत बोटी अशा फक्त मुखाजवळ चालतात. इतरत्र फक्त पावसाळ्यांत लहान लहान होव्या चालू शकतात. या नदीवर जबलपूर, हुशंगाबाद व मोरटक्का येथें रेल्वेपूल आहेत. बहुतेक ठिकाणीं हिचे कडे फार उंच असल्यामुळें या नदीचा कालव्यांकडे उपयोग होत नाही.

या नदीचें नांव रेवा असेंहि आहे. हें नांव रेव (उडणें) या शब्दावरून पडलें. रामायणांत व महाभारतांत ही नदी शिवाच्या शरीरापासून निघाल्याचे उल्लेख आहेत. हिंदूनां ही नदी फार पवित्र वाटते. कोणी हिचें महात्म्य गंगेहून जास्त आहे असें प्रतिपादन करतात. ज्या ज्या

ठिकाणीं या नदीचा दुसऱ्या नद्यांशीं संगम झाला आहे, तेथें देवळें फार असून त्या ठिकाणीं नर्मदे ब्राह्मण फार असतात.

पवित्र स्थाने.—भेडाघाट, ब्रह्मण, ओंकार मांघाता (मध्यप्रंत), बरवानी (मध्य. हिं.). नर्मदाखंड या पुस्तकांत १४००० श्लोकांत या नदीचें विस्तृत वर्णन आहे. प्रतिवर्षीं सुमारे ३०० यात्रेकरू नर्मदाप्रदक्षिणा करण्यास निघतात. शुक्रतीर्थ, येथें एक वडाचें झाड असून यावर संत कबीराचें नांव आहे. नर्मदा ही उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांची सीमा आहे. या नदीच्या दोन्ही बाजूनां निरानिराळे शक आहेत. मराठे लोक या नदीच्या पलीकडे गेले म्हणजे दुसऱ्या देशांत गेलीं असें समजत.

नळ—निपधराज वीरसेनाचा पुत्र; हा सुंदर, सत्यवादी व अश्वविद्येंत फार प्रवीण होता. विदर्भदेशाचा राजा भीमक याची कन्या दमयंती हिची माहिती ऐकून यानें तिच्याकडे दूत (हंस) पाठविला. दोघेहि परस्परांनुरक्त झाली. स्वयंवराच्या वेळीं देवांनीं नलरूप घेऊन तिची परीक्षा केली असतां तिनें खरा नळ ओळखून त्याला माळघातली. पुढें नळानें दाय्यादांशीं शूत खेळून त्यांत आपलें राज्य गमाविलें. तेव्हां मुलें माहेरीं पोहोचवून दमयंती नळाबरोबर अरण्यांत गेली. हिला सोडल्यास ही माहेरी जाऊन सुखांत राहिल अशा विचारानें नळानें अरण्यांत तिचा त्याग केला; वाटेंत एका व्याधानें तिच्यावर वाईट नजर ठेवल्यानें तिनें त्याला दग्ध करून चेदीराजाच्या घरीं आश्रयास गेली. नळानें एका नागास वणव्यांतून वाचविल्यामुळें त्यानें नळाचें स्वरूप बदलविलें. पुढें नळ हा अयोध्येच्या ऋतुपर्ण राजाकडे बाहुक नांव धारण करून सारथी म्हणून राहिला. दमयंतीच्या वापास तिचें वर्तमान समजल्यावर त्यानें तिचा शोध करून तिला माहेरीं आणविलें. नळाला कुंडिणपुरास आणण्याच्या निमित्तानें दमयंतीनें आपण पुनः स्वयंवर करीत असल्याचें ऋतुपर्णास कळविलें. बाहुकानें अगदीं थोड्या दिवसांत ऋतुपर्णास अयोध्येहून कुंडिणपुरास आणलें. तेव्हां ऋतुपर्णानें नळास अक्ष-विद्या शिकविली व आपण त्याच्या जवळून अश्वविद्या शिकला. पुढें दमयंतीनें नळास खरा प्रकार सांगितला व पुन्हां दोघे एकत्र झाले. नंतर नळानें आपल्या राजधानीस येऊन आपल्या दाय्यादांशीं पुन्हां शूत खेळून राज्य जिंकून घेतलें व सुखानें आयुष्य घालविलें. 'दमयंती' पहा. [भारत वनपर्व. अ. ५३—७२]

नळ (ळ).—मुंबई इलाखा. अहमदाबादच्या वायव्येस सुमारे ३७ मैलांवर असणारें एक मोठें तळें. पूर्वीं हा समुद्राचाच भाग असून काठेवाड हें बेट होतें. तरीं सध्यां हि याचें क्षेत्रफळ ४९ चौरस मैल आहे. उन्हाळ्यांत याचें पाणी फारच खारट असतें. याच्या काठांनीं निरानिराळीं झुडुपे आहेत व यांत चित्रविचित्र पक्षी राहतात. यांत बरींच बेटें असून त्यांचा कुरणांप्रमाणें उपयोग केला जातो.

नलकूचर—कुबेराचा पुत्र. मणिप्रीवाचा ज्येष्ठ भ्राता. नारदाच्या शापाने हे दोघे गोकुलांत अर्जुन-वृक्ष झाले असतां, कृष्णाने यांचा उद्धार केला.

नलगोंडा, जि ल्हा.—हैदराबाद संस्थान. मेयक-गुल-शनाबाद विभागांतिल जिल्हा. उत्तर अक्षांश १६° २०' ते १७° ४७' व पूर्व रेखांश ७७° ४५' ते ७९° ७५'. क्षेत्रफळ ६१०४ चौरस मैल (यांत जहागिरीचाहि समावेश होतो). यांत एकंदर ४ पर्वतांच्या रांगा असून लहान लहान स्वतंत्र टेंकड्या वन्याच आहेत. नलपहाड ही त्या रांगांपैकी एक आहे. जिल्ह्याचा सरसकट उतार वायव्येकडून आग्नेयीकडे आहे. या जिल्ह्यांत कृष्णा व तिला मिळणाऱ्या नद्या मूसी, अलेर हल्लिया, पेद्दावती, दंडी या नद्या मुख्य आहेत. गोंवळकोंड्याचे हिरे येथील कडापाकर्नूलसारख्याच दगडापासून काढीत असत. येथील जंगलांत साग, शिसू, सद्र, बाभुळ, आंबा, चिंच व तरबड इत्यादि झाडे सांपडतात. आगस्ट-आक्टोबरमध्ये येथे हिचतापाची सांथ असते. पाऊस सरासरी २६ इंच पडतो.

इतिहास:—हा पूर्वी वरंगळच्या राजांचा भाग असून त्यांच्यातील एकाने नलगोंडाच्या ईशान्येस २ मैलांवर पांगल किल्ला बांधून ते मुख्य ठाणे केले; पुढे लगेच नलगोंडा येथे राजधानी झाली. अहमदशाह वली या बहामनी राजाच्या वेळेस हा प्रांत जिकला गेला. बहामनीनंतर येथे गोंवळकोंड्याची कुतुबशाही कुलीकुतुबशाहाच्या वेळेस आली. पुढे औरंगझेबाच्या राज्यांत हा प्रांत मोडून लागला. पण हैदराबाद जेव्हा वेगळे झाले तेव्हा हाहि वेगळा झाला. पुराणवस्तूपैकी नलगोंडा व देवरकोंडा, ओरलकोंडा व भोंगरी हे किल्ले प्रेक्षणीय आहेत. देवरकोंड्याच्या भोंवती ५ टेंकड्या होत्या व हा अजिंक्य समजला जात असे, पण सध्या हा किल्ला धुळीस मिळाला आहे. पांगल, नागलपाद व पाललमरी येथील देवालये हिंदूंच्या कारागिरीची साक्ष देतात. यांत जहागिरीसुद्धा ११९७ खेडी आहेत. शहरें:—नलगोंडा व भोंगरी. येथील लोक तेलगू भाषा बोलतात. सध्या यांत नलगोंडा, चेरीअल, सुरियापेट, हुजुरनगर, मिरियालगुडा, देवरकोंडा व भोंगरी या ७ तहशिली आहेत. कापूस, माडिंगा, धनगर, ब्राह्मण, सालस (कोष्टी), कोमटी, औसालस वगैरे जाती आहेत. लोकसंख्या (१९११) १०४४२८१.

मिरियालगुडा तालुक्यानचीकची कृष्णानदीकाठची जमीन सुपीक आहे. येथे रब्बी पिके होतात. चलकाव मसब (जमिनीचे प्रकार) या जामिनींत खरीफ पिके होतात; जसे ज्वारी, बाजरी, कापूस, कुळीथ व एरंडीचे बी. थोडासा तांदूळहि होतो. येथे रयतवारीपद्धतीने जमिनी दिल्या जातात. मूसी, अलेर, पेद्दावागू या नद्यांच्या पाण्यापासून कांही तलाव झालेले आहेत. त्यांचे पाणी बरेंच उपयोगांत येते. येथे रक्षित असे जंगल नाही पण १७ प्रकारची झाडे कोठेहि सांपडली तरी " रक्षित " समजावी असा नियम आहे. येथे चुन्याचा व शाहाबादी दगड सांपडतो.

पूर्वी चित्रळ येथे सोन्याची खाण होती पण ती बंद झाली कृष्णानदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर हिरे सांपडतात असे म्हणतात.

व्यापार:—चरलपल्ली, नलगोंडा व पांगल तालुक्यांत फारच टिकाळ लुगडी व उपरणी होतात. भोंगीर येथे मातीची भांडी तयार होऊन ती हैदराबाद वगैरे ठिकाणी जातात. नलगोंडाच्या पूर्वेस कातडे कमाविण्याचा कारखाना आहे.

आयात-निर्गत माल:—एरंडीचे बी, कापूस, तरबडाची साल, कातडी, हाडे, शिंगे, तांदूळ, ज्वारी बाजरी, हा असून आयात माल, मीठ, अफू, चांदी, सोने, तांबे, पितळ, लोखंड, साखर, मातीचे तेल, कच्चे रेशीम, सूत, लोकरा, रेशमी व सुती कापड इत्यादि आहे. जिल्ह्यांतून नैझाम गॅरंटीड स्टेट रेल्वे जाते. राज्यव्यवस्था इतर जिल्ह्यांप्रमाणे चालते. शिक्षणाच्या बाबतीत याचा नेबर बराच खाली लागतो. फक्त शेंकडा १.९ लोक साक्षर आहेत [इंपीरियल गॅझ.; हैदराबाद सेन्सस रिपोर्ट].

तालुका.—नलगोंडा जिल्ह्यांतिल तालुका. क्षेत्रफळ १००३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८६२०५. यांत नलगोंडा शहर हे मुख्य ठिकाण असून २४६ खेडी आहेत; पैकी १६ जहागिरी आहेत. येथे मुख्यत्वेकरून तांदूळ पिकतो.

गांव.—याच नांवाच्या जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हे दोन टेंकड्यांमध्ये वसले आहे. लोकसंख्या (१९०१) ५८८९. उत्तर टेंकडोवर शाहा लतीफचे थडगे व दक्षिणेकडाल टेंकडोवर एक किल्ला आहे. पूर्वी याचे नांव नीलगिरी होते. पण अलाउद्दीन बहामनशाहापासून हे नांव पडले. येथे एक मरी अलमने बांधलेली सराई, हिंदू देवालय, एक उतारुंसाठी गृह व उस्मानगंज नांवाचा बाजार आहे. येथे एक दवाखाना, शाळा, कातडी कमाविण्याचा कारखाना इत्यादि आहेत.

नलदुर्ग—हैदराबाद संस्थान. उस्मानाबाद जिल्ह्याचे जुने नांव. हा दुआब निजामाचा होता; येथे एक किल्लाहि होता; तो त्याने साखरखेड्याच्या लढाईत पराभव झाल्याने (२५ लक्षांच्या जहागिरीबरोबरच) पेशव्यांना देण्यांत आला. पुढे इंग्रज व निजाम यांच्यातील स. १८५३ च्या तहाने हा दुआब इंग्रजांस मिळाला. नंतर १८५७ च्या बंडांत निजामास परत मिळाला. हा आदिलशाहीचा एक सरकार (जिल्हा) होता; ज्यावेळी औरंगजेबाने ते राज्य खालसा केले तेव्हा हा प्रांत मोंगलाकडे गेला व पुढे निजामउल्मुल्क स्वतंत्र झाल्यावर त्याच्या राज्यांत समाविष्ट झाला.

येथील किल्ला बोरी नदीच्या उंच थडीवर वसला असून हा दक्षिणेतील किल्ल्यांपैकी मुख्य व महत्त्वाचा आहे. मुसुलमानां स्वारीपूर्वी येथे एखादा चालुक्यांचा मांडलिक असावा. नंतर हा बहामनी राज्याकडे गेला व त्यांनी शहराची तटबंदी केली. नंतर विजापूरच्या आदिलशाहीचा येथे अंमल सुरू झाला. इ. स. १५५८ मध्ये अली आदिलशाहाने हा किल्ला

वांधला इतकेंच नव्हे तर बोरी नदीला बांध घालून किल्ल्या-साठी सतत पाण्याचा पुरवठा करून घेतला.

नलहार्ती—बंगाल, बीरभूम जिल्हा. रामपूर पोटाविभागांतिल खेडें. हें ईस्ट इंडियन रेल्वेवर वसलें आहे. येथें पूर्वी नलराजाची राजधानी असावी. नलहार्ती जिला टेंकडीवर कांहीं पुराणवस्तूचे पडके अवशेष दिसतात. दुसरें नलतेश्वरीच्या देवळापासून याचें नांव पडलें असावें असे म्हणतात. येथें सती देवांचें डोकें पडलें असे म्हणतात. हें तांदुळाच्या व्यापाराचें ठिकाण आहे.

नलिया—मुंबई, कच्छ संस्थानांतिल शहर. लोकसंख्या (१९११) ५४७७. कच्छमधील हें बऱ्याच भरभराटीचें शहर आहे. याला तटबंदी असून येथें मुंबई व झांजीवारचे श्रीमंत बयोवृद्ध व्यापारी आपले शेवटचे दिवस घालवण्याकरितां येतात.

नलमलियास (काळ्या टेंकड्या)—मद्रास, कर्नूल जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील तीन ताळुक्यांतिल पूर्व घाटाच्या भागाचें नांव. उ. अ. १४° २६' ते १६° व पू. रे. ७८° ३९' ते ७९° २३'. ह्या टेंकड्या दक्षिणोत्तर कृष्णा नदीपासून पंचार नदीपर्यंत ९० मैल पसरल्या आहेत. यांची सरासरी उंची १५००-२००० फूट आहे.

यांवर बरीच उंच सपाटीवरील मैदानें असून किर्येक वेळां येथें राहण्याचे प्रयत्न झाले. परंतु पाण्याची टंचाई व जूनमधील ताप यामुळें ते सफळ झाले नाहीत. श्रीशैलम् हा फार सखल असल्यामुळें येथें जुन्या काळी वस्ती होती व पुराणवस्तूंचे मोडके अवशेष सांपडतात. इहां येथें चैचस नांवाचे रानटी लोक मात्र राहतात.

या सर्व टेंकड्यांवर बहुतेक सर्व ठिकाणीं जंगल आहे. पाऊस सरासरी ४० इंच पडतो. दऱ्या फार खोल व सुळकेदार असल्यामुळें पाणी चटकन वाहून जातें. येथील इमारती लांकूड कठिण असतें. येथून सध्या गुंतकल-वेझवाडा रेल्वेनें इमारती लांकूड बरेंच आणलें जातें. ही रेल्वे नंदी कनम “ नंदीपथ ” या अरुंद वाटेनें जाते. जवळच नंदिकेश्वराचें देऊळ आहे कर्नूल जिल्ह्यांतून समुद्रकांठाकडे व मंगलम्मा व डोर्मलवरून जाणारा असे दोन बैलगाडीचे रस्ते आहेत; पैका पहिला महत्त्वाचा आहे.

नवखंडें—इलावृत्त, भद्राश्व, हरिवर्ष, किंपुरुष, केतुमाल, रम्यक, भरत, हिरण्य, व उत्तरकुरु हीं नऊ खंडें जंबुद्वीपाची आहेत. भरत, वसंत, राम, द्रामाळ, केतुमाल, हिरे, विधिवस, महि व सुवर्ण हीं दुसरीं नांवे कांहीं ग्रंथांतून सांपडतात (विवेकसिंधु).

नवग्रह—सूर्य, चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र, शनि, राहु, व केतु हे नवग्रह होत.

नवद्वीप (नडिया)—बंगाल. नडिया जिल्ह्याचें पूर्वांचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २३° २४' व पू. रे ८८° २३'. हें भागीरथीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलें आहे. लोकसंख्या

(१९११) १२४८०. येथें हिंदुंची वस्ती फार मोठी आहे. बंगालचा बलाळसेन याचा मुलगा लक्ष्मणसेन यानें हें शहर इ. स. च्या १२ व्या शतकांत वसविलें असावें. स. १२०३ मध्यें बखर्यार खिलजीनें हें घेतलें. हें विद्वान लोकांचें ठिकाण असून धर्माच्या बाबतींत येथल्या पंडितांचा सल्ला दूरदूरचे लोक घेतात. येथेंच चैतन्य या थोर पुरुषाचा जन्म झाला व त्याच्या जन्मदिवसाप्रतिथ्ये येथें जंगी यात्रा भरते. येथें तौल किंवा संस्कृत पाठशाळा आहेत. येथें पितळेची भांडी तयार होतात.

नवनाग—अनंत, वासुकी, शेष, पद्मनाथ, कंबल, शंखपाल, धृतराष्ट्र, तक्षक व कालिय. हीं नवनागाचीं नांवे होत.

नवनाथ—नाथसंप्रदायांत नवनाथ व ८४ सिद्ध सांगितले आहेत, त्यांतिल ९ नाथ तेः—प्रकाशनाथ, विमर्शनाथ, आनंदनाथ, ज्ञाननाथ, सत्यानंदनाथ, पूर्णानंदनाथ, स्वभावानंदनाथ, प्रतिभावानंदनाथ आणि सुभगानंदनाथ. [मस्येंद्रादिनाथ नाथपंथ-कानफाटे; नवनाथभक्तिसार पहा.]

नवनिधी—महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील व खर्व असे कुवेराचे नवनिधी आहेत.

नवरत्ने—हिरा, माणिक, मोती, गोमेद, इंद्रनील, पाच, प्रवाल, पुष्कराज व वैडूर्य किंवा तोरनळी.

नवरस—शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत व शांत हे नवरस होत.

नवरात्र—आश्विन शुद्ध प्रतिपदेपासून नवमीपर्यंतच्या नऊ दिवसांस नवरात्र असें म्हणतात. हें नवरात्र देवीविषयी असून शरदृतूमध्यें येत असल्यामुळें यास शारदीय नवरात्र असें म्हणतात. हा कुलाचार बहुतेक सर्व ब्राह्मणवर्गांत आढळतो. आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस मातांच्या लहानशा दिगावर थोडे गड्डे पेरून त्यावर मृत्कलश स्थापून त्यावर देवीची स्थापना करतात. यास घटस्थापना हें नांव रूढ आहे. नित्य देवीची पूजा, घटावर पुष्पमाला बांधणें व अखंडदीपस्थापना या गोष्टी नऊ दिवस चालतात. कोणी मार्कंडेय पुराणांतील देवीमहात्म्य-सप्तशती-नित्य पठण करतात. आठव्या दिवशीं चंडी (देवी) प्रीत्यर्थ सप्तशतीतील श्लोक म्हणून तिलहोम करतात. या होमानंतर बलीच्या ऐवजीं कोहाळा फोडून देवीस वलिदान करतात. नऊ दिवस पूर्ण झाल्यावर दहाव्या दिवशीं विसर्जन होतें. दहाव्या दिवशीं दसरा होतो; 'दसरा' पहा.

शारदीय नवरात्राशिवाय, खंडोबाचें नवरात्र(सहा दिवस), रामाचें नवरात्र (रामनवमी पूर्वी) वगैरे नवरात्रे आहेत. परंतु तीं फारशीं रूढ नाहीत. विशेषतः देशस्थ लोकांत खंडोबाचें नवरात्र (मार्गशीर्ष शु. १ ते ६ पर्यंत) पाळलें जातें. पेशवाईतील नवरात्राचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणें असेः—

आश्विन शुद्ध पक्षांत अंबा पद्मासनावर आरूढ होते; व प्रतिपदेस घटस्थापना होते. मूलमंत्र करून व रक्षपाल ठेऊन ब्रह्मा, विष्णु, महेश व यमाबाईंचें पूजन करून उदो म्हणतात.

दुसऱ्या दिवशीं रेणुकादि चौसष्ट योगिनी कस्तूरी मळवट भरून उदोकार बोलतात. तिसरे दिवशीं अंबा सीनगा (श्रंगार) मांडते व पातंबर व अलंकार लेवून अष्टभुजा स्वरूपांत विराजमान होते. चतुर्थ दिवशीं निराहार करून विश्वव्यापक भवानीला पावण्याबद्दल प्रार्थना करण्यांत येते. पाचवे दिवशीं भक्तीनें देवीचे पूजन व रात्री जाग्रण करितात. सहावे दिवशीं दिवट्या घेऊन गोंधळ घालतात व कवड्यांची माला धारण करून भक्तगण जोगवा मागतात. सातवे दिवशीं सप्तशृंगगडावर नानाप्रकारच्या पुष्पांनीं पूजा केली जाते. आठवे दिवशी अष्टभुजा नारायणी शेषाद्रिपर्वतावर उभी देखिली असा भक्तास अनुभव येतो व तो तिला शरण जातो. नवव्या दिवशीं नवा दिवसांचें पारणें करून सप्तशतीचा जपहोमहवन करतात. पकान्नाचा नैवेद्य करून आचार्य ब्राह्मण तृप्त केले जातात. दहाव्या दिवशीं अंबा शिलंगणास निघते. [भा. इ. सं. म. शके १८३२.]

नवरोज—पारशी लोकांचा वर्षप्रतिपदेचा दिवस. इराणांत पारशी राज्य असतांना पारशी राजे आपल्या राज्यारोहणाचा वाढदिवस करीत त्यासहि नवरोज म्हणतात. मुसुलमानांनीं इराण घेतल्यावर त्यांनींही हा क्रम सुरू ठेवला होता. अकबरानें ज्यावेळीं आपला दिन—ई—इलाहि नांवाचा नवीन धर्म प्रचारांत आणला त्यावेळीं नवरोजचा सण सुरू केला. १५९७ सालीं अकबर लाहोरास असतांना नवरोजचा सण मोठ्या समारंभानें करीत असतां एकाएकीं मोठी वीज पडून त्याची सर्व छावणी जळून गेली. हा उत्सव मोंगल बादशाहीअखेरपर्यंत चालू असे. त्या दिवशीं सरदार-दरकदारांस इनामें, वक्षिसें वगैरे देत व त्यांच्याकडून पातशहास नजर मिळे. ती त्याची खासगी मिळकत समजली जाई. हा समारंभ पांच दिवस चाले. नाण्यांवर, वादशहाच्या राज्यारोहणाचें हें नवें वर्ष लागल्यानें नवा सन घालून नवीं नाणीं पाडण्यांत येत. कांहीं विलासप्रिय बादशहा यावेळीं मीना-बाजार भरवून गोपांतील स्त्रियांची ओळख करून घेण्याची खटपट करीत. अशा ओळखीच्या स्त्रिया पुढें त्यांच्या वेग-माहि होत असें म्हणतात. मराठी राज्यांत हा सण उचलला गेल्याचें आढळत नाहीं.

नवलगड—राजपुताना, जयपूर संस्थान. शेखावती निझामतीतील याच नांवाच्या इस्टेटांचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १४०५९. येथें दगडीं तटबंदी आहे. येथें पोस्ट व टेलिग्राफ ऑफिस व शाळा आहेत. येथें तीन ठाकूर असून ते सर्व मिळून दरवारला ९२४० रुपये देतात.

नवलगुंद, तालुका.—मुंबई. धारवाड जिल्ह्यांतील वायव्येकडील तालुका. उत्तर अक्षांश १५ २१' ते १५ ५३' व पूर्व रेखांश ७५ ५' ते ७५ ३३'. क्षेत्रफळ ५६५ चौरस मैल. यांत नवलगुंदपेठ या लहान पोटविभागाचाहि समावेश होतो. यांत अण्णिगरी, नरगुंद व नवलगुंद अशीं ३ शहरें व ८५ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ८८८१६. हा सर्वांत

विरळ लोकवस्ती असलेला तालुका आहे. पाऊस सरासरी २४ इंच पडतो.

शहर.—नवलगुंद तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ७०४५. हें सुती सत्रंज्या व येथील उत्तम विलासितां प्रसिद्ध आहे. स. १४५४ च्या सुमारास हें बहामनी सुलतान अल्लाउद्दीनच्या एका सरकाराचें मुख्य ठिकाण होतें इ. स. १६९० मध्ये औरंगझेबच्या वेळेस येथें एक लिंगायत देसाई राहत असे. १७४७ सालीं हें पेशव्यांकडे गेलें. नंतर हें टिप्पूनें घेतलें परंतु फिरून हें मराठ्यांनीं घेऊन येथील देसायाला २३००० रुपये वार्षिक उत्पन्न असणारी जमीन दिली. १७९५ पासून १८०० पर्यंत धोंडोपंत गोखल्यानीं नवलगुंद व गद्ग हें देसायापासून घेतले. इ. स. १८३७ मध्ये जनरल मनरोनें रामराव नांवाच्या एका मनुष्याला येथला अधिकारी नेमिलें व त्यानें गोखल्याच्या मुलाचा (वापू) पराभव केला. येथल्या देसायाला अजून कांहीं इनाम जमिनी आहेत. इ. स. १८३८ मध्ये देसायाला व्यापारावरील जकात उठविण्याच्या अटीवर दत्तक घेण्याचा हुकू दिला.

नवलाख उंबरे—खडकाळ्याच्या (पुणे) ईशान्येस १० मैलांवर हें एक जुनाट गांव आहे. जवळूनच सूद नदीचा उगम होतो. येथें कांहीं हिंदूमुसलमानांचे पुराणावशेष आहेत. येथें एक वहिरोबा नौखंडींच देवालय आहे. ह्या गांवाची स्थापना ७०० वर्षांपूर्वी झाली. येथील कोणा मोंगल सरदाराच्या कन्येस भाऊबिजेच्या दिवशीं नऊ लाख टांक ओंवाळणांत मिळाले. त्यावरून या गांवास हें नांव पडलें. रशियन प्रवासी निकितिन ह्यास चेऊलहून जुन्नरास जातांना वाटेत उंबरे लागले होते.

नवली—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. नवलगुंदच्या पूर्वेस; आठ मैलांवर हें खेडें असून येथील कलमेश्वराच्या देवालयांत एक शिलालेख आहे.

नवविधाभक्ति—ईश्वरभक्तीचे नऊ प्रकार आहेत ते:—श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन.

नवशाहरो उंबरो (गढीयासीन)—मुंबई, सिंध, सकर जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ ४०२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७५९८३. यांत गढीयासीन हें मुख्य खेडें असून इतर ९० खेडी आहेत. हा तालुका फार सुपीक असून भर-भराटीत आहे. मुख्य पिकें तांदूळ, ज्वारी, गहू, हरभरा हीं होत. शेतांना सकर कालव्यानें पाणी पुरविलें जातें.

नवशाहरो फिरोझ—मुंबई, सिंध-हैदराबाद जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ ५५३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १०१३१४. खेडी ११३; मुख्य खेडें नवशाहरोफिरोझ. तालुक्याच्या पश्चिम भागाला जंगल असून नदीच्या पुरामुळें कधी कधी नुकसान होतें. मुख्य पिकें गहू, हरभरा, ज्वारी व नीळ हीं आहेत.

नवसरी, प्रांत - बडोदें संस्थानांतील एक प्रांत. बडो-
द्यांतील ४ प्रांतांपैकी हा सर्वांच्या दक्षिणेस आहे. मर्यादाः—
उत्तरेस भडोच व रेवाकाठा एजन्सी; दक्षिणेस सुरत जिल्हा,
वांवसा व डांग; पूर्वेस खानदेश व पश्चिमेस सुरत व अरबी
समुद्र. क्षेत्रफळ १८१० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१)
३४०३७२. यांत शहरें सहा आहेत. येथील शेकडा ७५ लोक
गुजराथी बोलतात. मुख्य पिकेः—ज्वारी, तांदूळ, गहू,
बाजरी, फोद्रा, नागली, तूर, वाल, वाटाणे, चणे, मूग,
उडीद, कापूस, तंबाखू, ऊंस. केळीं वगैरे आहेत. या
प्रांतांत जंगल ५४७ चौरस मैल आहे. यांत हलारवन,
तेमरू व सादडा या जातींचे इमारतीचे लांकूड सांपडते. येथे
मुख्यत्वेकरून कापडाचा व्यापार चालतो. इतर नक्षीकाम,
दागिने व धातूंचे कामहि होतें. निर्गतमाल ताडी, केळीं,
ऊंस, तांदूळ, ज्वारी, गूळ, साखर, साग, सादडा वगैरे; व
आयातमाल विलायती सामान, स्टेशनरी, लोखंडी व कांचेचे
सामान, छत्र्या वगैरे. व्यापार बोटीने व रेल्वेने चालतो. यांत
बी. बी. सी. आय व तापती-व्हॉली रेल्वे या अनुक्रमे दक्षि-
णोत्तर व पूर्वपश्चिम आहेत. प्रांताचा कारभार नवसरी येथे
असणारा सुभा चालवितो. येथे इतर खात्यांच्याहि मुख्य
कचेऱ्या आहेत.

तालुका.—नवसरी प्रांतांतील नैर्ऋत्येकडील एक मंडाल.
क्षेत्रफळ १२५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ५५२७०.
नवसरी हें एकच व मुख्य शहर आहे. खेडी ६० आहेत.
यांतून उत्तरेकडे मिधोला व दक्षिणेस पूर्णाया नद्या वाहतात.
मुख्य पिके ज्वारी, तांदूळ, कापूस, एरंडीचे बी व ऊंस ही आहेत.

शहर.—नवसरी प्रांताचे मुख्य शहर. हें बाँवे-बडोदा
सेट्रल इंडिया रेल्वेवरील स्टेशन आहे. हें जुने शहर असून
टॉलेमी याचा नसरिया म्हणून उल्लेख करतो. लोकसंख्या
१७९८२. या शहराशी हिंदुस्थानांतील पारश्यांचा ऐतिहा-
सिक संबंध आहे. इराणांतून ज्या पारश्यांनी इस्लामधर्म
नाकारला ते ११४२ सालीं हिंदुस्थानांत येऊन नवसरीला
राहिले. येथे ते भरभराटीला आले व हें शहर त्यांनी आपले
ठाणे केले. येथे म्हातारपर्णी धंदा सोडल्यावर नैनोने राह-
णाऱ्या अशा वन्याचशा पारशांची घरे आहेत. येथे ताडाची
पुष्कळ झाडे असून नवसरीची ताडी फारच स्वादिष्ट म्हणून
प्रसिद्ध आहे. समुद्राच्या साविण्यामुळे उन्हाळ्यांतहि हवा
समशीतोष्ण असते. महाराव होळकरांना येथे राहणे फार
आवडत असे. येथे एक हायस्कूल, आंग्लोव्हर्नाक्युलर शाळा,
दवाखाना तसेच बाजार, वाचनालय, तुफंग, दारूचा कार-
खाना वगैरे आहेत. येथे गुलशन नांवाचे इंग्रजी-गुजराथी
मासिक निघते. पाहण्यासारख्या वस्तूपैकी येथे “ टावर ऑफ
सायलेन्स ” (पारशी मृतांना पुरण्यासाठी) व अग्नीचे एक
देवालय (अताश नांवाचे) आहे. येथे पूर्वी सुती कापड होत
असे. पारशी लोकांची कस्ती नांवाची जानवी येथेच होतात इतर
कारखाने म्हणजे साखरेचा व कातडी कमावण्याचा हे होत. येथे

बोटीने व रेल्वेने बराच व्यापार चालतो व बंदरांतहि सुधा-
रणा होत आहे.

नवसागर—“ आमोनिया ” (ज्ञानकोश विभाग ८,
पृ. २०१-२०२) पहा.

नवाडा, पोटविभाग.—विहार-ओरिसा. गया जिल्ह्यां-
तील पूर्वेकडील पोटविभाग. क्षेत्रफळ ९५२ चौरस मैल.
लोकसंख्या (१९११) ४६०९९६. उत्तरेकडील भाग सुपीक
असून दक्षिणेकडील डांगराळ आहे. यांत नवाडा हें मुख्य
शहर व हिसुआ ही दोन शहरें आहेत. यांत खेडी १७५२
आहेत. अफसर येथे जुन्या वस्तू सांपडतात. पैकीं बराहाची
एक मूर्ति आहे.

शहर.—याच नांवाच्या पोटविभागाचे मुख्य शहर.
याच्या मधून खुरई नदी वहाते. लोकसंख्या (१९११) ६८२८.
साउथ-विहार रेल्वे सुरू झाल्यापासून ह्या शहराला व्यापारी
दृष्ट्या महत्त्व येऊ लागले आहे.

नवानगर, संस्था न—मुंबई. काठेवाड पोलिटिकल
एजन्सीतील एक संस्थान. उत्तर अक्षांश २१° ४४' ते
२२° ५८' व पूर्व रेखांश ६९° २०' ते ७०° ३३.' क्षेत्रफळ
३७९१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ३३६७७९.
मर्यादाः—उत्तरेस कच्छचे आखात (रण); पूर्वेस भोव्यां,
राजकोट, प्रोल व गोंडल ही संस्थाने; दक्षिणेस काठेवाडचा
सोरठ पोटविभाग व पश्चिमेस अरबी समुद्र व ओखारण.
यांत भादर, वर्त, अजी व उन्द या मुख्य नद्या आणि जैदिय
सलाय व नवानगर किंवा बंदी ही बंदरे आहेत.

या संस्थानांत पूर्वी सिंह सांपडत असत. बाघे बंदखोरांना
पकडण्यासाठी तोफा चालविल्यापासून आतां सिंह फक्त
जोर व (क्वचित प्रसंगां) गिरनार जंगलांत आढळतात. इतर
जनावरे म्हणजे नीलगाय, चित्ता वगैरे. हवा साधारण बरी
आहे; पाऊस सरासरी २०-३० इंच पडतो.

इतिहासः—नवानगरचा जाम ह्या जातीने जाडेजा रजपूत
असून कच्छच्या राववंशाचा आहे. जाडेजा रजपूत कच्छ-
मधून काठेवाडांत आले व त्यांनी तेथल्या जैठवा रज-
पुतांना हांकलून लाविले. इ. स. १५३५-३७ च्या
सुमारास जाम रावळाने सोरठवर स्वारी करून जैडिया,
अमरान व खंबालिया हे परगणे जिंकून १५४० सालीं
नवानगर वसविले. याला याचे भाऊ हरदोलजी, रावजी,
व भांडजी हे मदत करीत होते. हरदोलजीने प्रोल परगणा
घेऊन तेथे राज्य वसविले. १८०७ सालीं येथील जाम यांनी
व्यवस्थेकरितां करवसुलीची पद्धत सुरू केली. यांच्यांत
मुलीच्या लग्नाचे पैसे वांचावे म्हणून लहान मुलींना ठार
करीत. ब्रिटिश अमलाखाली हा प्रकार बहुधा बंद झाला
आहे. सध्याचे जामसाहेब रणजितसिंगजी हे १९०७ सालीं
गादीवर बसले. हे क्रिकेटपटू म्हणून विख्यात आहेत. संस्था-
नांत शहरें ३ व खेडी ६६६ आहेत. मुख्य शहर नवानगर. ज्वारी,
बाजरी, गहू, चणे, तांदूळ (रावळ येथे), हीं मुख्य पिके आहेत.

थोडेफार जंगल फलवरदा टेकडीजवळ आहे. येथे थोडासा संगमरवरी दगड सांपडतो. खंबालिया परगण्यांत थोडेसे तांबेहि आहे. तसेच रेशमी व सुती कापड, मासे, इंसिगलास यांचाहि व्यापार चालतो. संस्थानाच्या सुमारे ३०० बोटी व ४दांपगृहे आहेत. नवानगरहून राजकोटपर्यंत ५४.२२ मैल लांब आगगाडीवा रस्ता आहे. नवानगर हे काटेवाडांतल पहिल्या प्रतीचे संस्थान असून येथील संस्थानिकाला बराच अधिकार आहे. संस्थानचा वसूल ६० लाख रुपये आहे. १२००९३ रुपये कररूपाने ब्रिटिश सरकार, गायकवाड व जुनागडचा नबाब यांना मिळून द्यावे लागतात.

शहर.—संस्थानचे मुख्य ठिकाण. याला जामनगर असेहि नांव आहे. लो. सं. (१९११)४४८८७. हे शहर १५४० सालीं जामनारावळ याने वसविले. येथे दगडी इमारती असून त्यांच्या भोंवती दगडी भित आहे. हे भरभराटीचे शहर असून येथील व्यापार बाढता आहे. येथे मोत्याचे मासे मिळतात. येथे जरीचे काम व सुगंधी तेल आणि कुंकू तयार होतें. येथे रंगाचे काम उत्तम होतें व या धंद्याला रंगमती नदीचे पाणी फायदेशीर आहे असा समज आहे. या शहरांत जस लाधक याने स्मारक आहे. येथील वागांत बरीच केळी तयार होतात.

नवापूर—मुंबई. पश्चिम खानदेशातील एक तालुका. तालुक्याचे मुख्य ठाणे नवापूर. गुजराथेतून येणाऱ्या रस्त्यावर हे गांव असून येथे पूर्वी पुष्कळ विणकऱ्यांची वस्ती होती. येथील सुकवेळ व जिरसाळ नांवाचे तांदूळ फार प्रसिद्ध असून, त्यांत कस्तुरीसारखा वास येत असे. हा तांदूळ इराणांत रवाना होत असे व पेशव्यांच्याकडेहि जाई. तसेच हे गांव द्राक्षाकरिता प्रसिद्ध असे व येथे उसाचे मळे असून चरक व गुन्हाळे पुष्कळ असत.हल्ली हे व्यापारांत मार्ग पडले आहे. मुंबई सरकारचा सरकारी गवताचा फार मोठा साठा (डेपो) येथे असतो. सभोवार सव्हाद्रीचे फांटे व जंगल आहे. पार्गा व हया खराब आहे. वाघांचा उपसर्ग फार होतो. जवळच गायकवाडी सरहद्द लागते. पूर्वी हा पेढा होता; त्यावेळी यांत ८० गांवे व लोकसंख्या (१९११) ३२२११ होती. हे तापी व्हेली रेल्वेवरील स्टेशन आहे. [येव्हेनाट. पु. ५; टॅव्हर्निअर पु. २; खानदेश ग्याझेटियर.]

नवाबगंज, त ह शी ल.—(१) संयुक्तप्रांत. वाराबंकी जिल्ह्यांतील मुख्य नदरील. हांत नवाबगंज, प्रतापगंज, सत्रिख व देवा या परगण्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ३६१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २४६१७९. यांत ४ शहरें व ३८८ खेडी आहेत. नवाबगंज हे तहशीलीचे मुख्य ठिकाण आहे. यांतून कल्याणी व रेय या गौतमी नदीला मिळणाऱ्या नद्या वहातात. येथे झाले म्हणजे लहान पाण्याचे झरे आहेत. यांपासून काळे काढलेले आहेत.

शहर.—संयुक्तप्रांत, वाराबंकी जिल्हा, याचे तहशीलीचे मुख्य ठिकाण. हे औध-रोहिलखंड रेल्वेच्या वाराबंकी स्टेशना-

जवळ आहे. लो. सं. (१९११)१४१२७. हे असफउद्दवत्याच्या वेळेस उदयास आले. येथे बंडांत बराच उपद्रव झाला. येथे शाळा, सराई, पुस्त्यांसाठी व ख्रियांसाठी दवाखाने आहेत. येथे धान्याचा व कापडाचा बराच व्यापार चालतो. हे पूर्वी साखरेसाठी प्रसिद्ध होतें पण तो धंदा आतां मंदावला.

त ह शी ल.—(२) संयुक्त प्रांत, बरेली जिल्ह्यांतील पूर्वेकडील तहशील. क्षेत्रफळ २२१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १२८४८०. यांत खेडी ३०६ व शहरें २ आहेत. ह्या भागांत मैदान असून वऱ्याच लहान लहान नद्या वहातात. मुख्य पिकें तांदूळ व ऊस हीं होत.

नवाबगंज शहर (किंवा बारघरिया नवाबगंज).—मालडा जिल्ह्यांतील शहर. हे महानंदा नदीवर तिच्या गंगेशी झालेल्या संगमाच्या थड्यांवर वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) २३३२२. हे व्यापाराचे ठाणे असून येथून बोटीने व्यापार चालतो. हे या जिल्ह्यांतील सर्वांत दाट वस्तीचे ठिकाण आहे.

नशीरउद्दीन कवाचा—शहाबुद्दीन मुहम्मद घोराच हा एक तुर्की गुलाम असून त्याने याला मुलतान प्रांताचा भुभेदार नेमिले (१५०३). याला दिल्लीचा सुलतान कुतुबुद्दीन ऐबक याने आपली मुलगी दिली. कुतब याच्या मरणानंतर नशीरने सिंधप्रांतांतील दिल्लीकराचा पुष्कळसा प्रांत काबीज केला व सुमनस या क्षत्रिय घराण्याचे राज्यहि हिसकावून घेतले आणि आपण स्वतंत्र बनला. मुलतान, सिंध, कोहराम व सुरसती हे प्रांत त्याच्या राज्यांत मोडत. गझनीच्या ताजु-उद्दीन एलबुर्घने याच्यावर दोनदां स्वान्या केल्या, पण त्यात त्याचाच मोड झाला. दिल्लीचा सुलतान शम्सुद्दीन अलतमश यानेहि सिंध काबीज करण्याची पुष्कळ खटपट केली. अखेर तो स्वतः याच्यावर आला; तेव्हां त्याच्याशी तोंड देण्याची ताकद आपल्यास नाहीं असे पाहून नशीरने आपला सर्व पैसा व कुटुंब घेऊन उच्छ हा आपली राजधानी सोडून दुसरीकडे जात असतां वादळाने त्याच्या होडीचा नाश झाला व तो सर्व माणसांसह सिंधुनदांत बुडून मेला (१२२५). याने २२ वर्षे सिंधवर राज्य केले. [बील.]

नष्क, त ह शी ल.—बलुचिस्तानांतील चागई जिल्ह्याची अगदी पूर्वेकडील तहशील. समुद्रसपाटीपासून उंची ३००० फूट. क्षेत्रफळ २३६१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८११८. हिचा पूर्वभाग डोंगराळ आहे. ह्या तहशीलीचा ' डाक ' भाग फार सुपीक आहे. गांवे १० असून नष्क हा तहशीलीचा मुख्य गांव होय.

गांव.—बलुचिस्तानांतील चागई जिल्ह्याचा मुख्य गांव. समुद्रसपाटीपासून उंची २९०० फूट. हे कवेटाहून ९१ मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) ६४४. कलातच्या खानाजवळून जेव्हां नष्क निजामत घेण्यांत आले त्यावेळी (१८९९) हे गांव वसविले. ह्या गांवाचा खोरासान व इराणांतील सिस्तान वगैरे प्रांतांशी व्यापार चालतो.

नसरत—मुंबई, सिंध-हैदराबाद जिल्ह्यांतील एक तालुका. हा सन १९०३ मध्ये वसविला असून यांत मोरो, सकरंद व शाहदापुर या तालुक्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ९६० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३५६८१. खेडी १६८ असून मुख्य ठिकाण नवाबदिह आहे. येथे रेंतीच्या टेंकळ्या आहेत. सध्यां येथे नसरत कालव्याने पाणी पुरवतात व बाजरी, तीळ, व कापूस हीं पिकें मुख्यत्वेकरून होतात.

नसीराबाद—(१) बलुचिस्तान, सिंध. जिल्ह्यांतील पोटविभाग व तहशील. क्षेत्रफळ ६२७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३२९७७. राज्यव्यवस्थेकरितां यांत ज्ञातपत ते मिथ्री-पर्यंतच्या रेल्वेस्थांचाहि समावेश होतो. मुख्य ठिकाण नसीराबाद; हे जाकोबाबादहून ८ मैलांवर आहे. हींत खेडी १७० आहेत. येथे बेगडी व “ डेझर्ट कॅनाल ” (वाळवंटी कालवे)चे पाणी पुरवतात. येथेच कायते हरभरे व नीळ उत्पन्न होते.

(२) मुंबई. सिंध. लारकाना जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षे. फ. ४१८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ५७१२९. खेडी ६५ असून मुख्य ठिकाण बारह. चार कालव्याच्या चिलोवाह व नासिरवाह या दोन शाखांतून या तालुक्याला पाणी मिळते व येथे मुख्यत्वेकरून तांदूळ होती. दक्षिणेकडील जमिनींत बराच खार असल्यामुळे जमीन शेतीला अयोग्य आहे.

(३) मुंबई. पूर्व खानदेश, जळगांव तालुक्यांतील एक शहर. हे जी. आय. पी. रेल्वेच्या भाडली स्टेशनपासून दक्षिणेस २ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १३०३३. हे येथल्या बांगळ्याकरितां प्रसिद्ध आहे. येथे बऱ्याचशा मशीदी आहेत. सातमाळ पहाडीत राहणाऱ्या भिळांनीं येथे ब्रिटिश अंमलापूर्वी बरेच डाके घातले. १८०१ सालीं जुवा नांवाच्या दरबडेखोराने व १८०३ सालीं पेशव्यांच्या अंमलदाराने यावर स्वारी केली होती. यानंतर पुरंदर्यांनीं हे गांव वसविले व हे त्यांना इनाम म्हणून दिले गेले. येथे जीन व कापूस दाबण्याचे कारखाने तसेच ६ शाळा आहेत; पैकीं २ मुलींच्या आहेत.

(४) राजपुताना, अजमेर-मेरवाडमधील छावणीचे शहर. हे अरवलीच्या पूर्वेकडील उतारावर वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) २०२४१. क्षेत्रफळ ८०५ चौरस मैल. लष्करी ठाणे १८१८ सालीं सर डेव्हिड आक्टरलोनीने वसविले असून याभोंवतीं शहर वसले आहे. नसिराबाद हे मडू येथील “ वेस्टर्न कमांड ” मधील एक भाग आहे. येथे पाणी कमी आहे. येथील बंगाली तुकड्यांनीं २८ मे १८५७ सालीं बंड करून त्या दिल्लीकडे-अजमेर घेण्याचा प्रयत्न न करतां निघाल्या. मुंबईचे घोडेस्वारीसैन्य मात्र इमानाने राहिले. हे माळवा-राजपुताना रेल्वेवरील एक स्टेशन आहे.

नहपान क्षहरात व त्याचे घराणे—आंध्र राजवंशांतील २३ वा राजा गौतमीपुत्र शातकर्णी व २४ वा राजा वासिष्ठीपुत्र पुलुमायी यांच्या वेळेस पश्चिम हिंदुस्थानांत वाह्य शक्यवनादि टोळ्यांनीं धुमाकूळ घातला. त्यांनीं कांहीं प्रांत

बळकावला व ते इंडोपार्थियन किंवा कुशान यांच्या आश्रयाने राहिले. मुंबई इलाख्यांत हे पसरले होते, त्यांचीं नकी ठिकाणे व राज्यविस्तार आढळत नाहीं. अगदीं प्रथम ज्याचा उल्लेख आढळतो तो सत्रप भूमक क्षहरात याचीं नाणीं पार्थियन राजांच्या नाण्यांसारखीं आहेत. हा त्या राजांपैकीं गोंदोफरेसचा मांडलिक असावा. याचा नकी काळ सापडत नाहीं; बहुधा ख्रिस्ताच्या पहिल्या शतकाच्या मध्यभागांत तो झाला असावा. कदाचित् त्याच्याहि पूर्वी झाला असेल. या क्षहरातांचा व शकांचा संबंध होता व हे बहुधा मूळचे शकस्थानांतील (सीस्थान) रहिवासी होते.

दुसरा क्षहरात राजा नहपान होय. याचा भूमकाशीं संबंध होता कीं नाहीं व त्याच्याच मार्गे हा गादीवर बसला कीं काय हे मात्र समजत नाहीं. याचा काल इ. सन ६० ते ९० असावा. याचे नांव इराणी पद्धतीचे दिसते. प्रथम हा सत्रप (गव्हर्नर) होता. पुढे याने आपल्याला महाक्षत्रप व राजा हीं उपपदे लाविलीं. याने आपले राज्य दक्षिण-राजपुताना ते नाशिक पुणेपर्यंत (सुराष्ट्र काठेवाड धरून) वाढविले होते. याची राजधानी जुन्नर (पुणे जिल्हा) येथे होती. महाक्षत्रप पदवीवरून हा स्वतंत्र नसून उत्तरेकडील कुशानांचा मांडलिक असावा असे कांहींचे म्हणणे आहे. याच्या नंतर ऋषभदत्त हा गादीवर आला. वर सांगितलेल्या गौतमीपुत्र शातकर्णीने गादीवर आल्यावर (इ. सन १०९) या क्षहरात घराण्यावर स्वारी करून त्यांना हिंदुस्थानांतून धाहेर हाकलून दिले व त्यांचे सर्व राज्य आपल्या राज्यांत सामील केले (१२४). त्याने क्षहरातांचे सर्व चलन प्रजेकडून सरकारांत आणवून त्यां (नाण्यां) वर आपल्या प्रतिमेची व आपल्या नाण्याची मुद्रा ठोकून ते परत प्रजेस दिले व याप्रमाणे आपल्या क्षहरातावरील विजयाचे स्मारक कायमचे करून ठेविले. [भांडारकर-डेकन. स्मिथ अर्लि हिस्टरी ऑफ इंडिया; भाऊदाजी-लिटररी रिमॅन्स.]

नहाल—ही जात साधारणतः भिल्ल या सामान्यनांवाखाली मोडते. पण भिल्लांत व या जातींत पुष्कळशा बाबतींत फरक आहेत. सातपुड्याच्या सीमेवर, यालवाडी पळसनेर, सिद्धा, चिरमिरा, वीरवड वगैरे शहरी या लोकांचे वास्तव्य आहे. भिल्लांत अत्यंत रानटी लोक कोणी असतील तर ते हेच होत. यांचा वर्ण अत्यंत काळा, बांधा ठेंगणा, व अवयव राकट असतात. पितळेचीं कर्णभूषणे हे घालतात, व जोडे म्हणून नीलगाईचे कातडे पायाला बांधतात. कंदमुळे, फळे व बोरें यांवर मुख्यतः ते आपला उदरनिर्वाह करतात. हे इतरांशीं कोणत्याहि प्रकारची देवधेव अथवा व्यवहारसंबंध ठेवात नाहींत. झाडांच्या वाळलेल्या पाचोळ्याच्या राखेंत कित्येक धान्य पेरतात व कित्येक अरण्यांतील उपयोगी वस्तू इतरांना देऊन त्यांच्यापासून मोबदला कापड घेतात. परंतु आपल्या अरण्यांतील वस्तीच्या सीमेबाहेर ते क्वचितच जातात. नहाल लोकांपैकीं कित्येक

मुसुलमान आहेत, पण पुष्कळांना भोळखण्यासाठी असा धर्मच नाही. ते हिंदु दैवतांचीहि पूजा करीत नाहीत. किंवा मुसुलमानी धर्माप्रमाणेहि वागत नाहीत यांचा एक पिढी-जात नाईक असतो. १८२३ त नहाल लोकांनी खानदेशांत बरेच दंगधोप केले होते.

नहुष—एक राजा. हा पुरूरव्याचा नातू, आयुचा पुत्र व ययातीचा पिता होय. यास एकदां इंद्रपद प्राप्त झालें असतां यानें इंद्राणांवाहि अभिलाष धरिला. तिनें ' आपण अपूर्व वाहनांत बसून आलांत तर मी तुमची होईन' असा त्याला निरोप पाठविल्यावरून नहुषानें सप्तर्षींचें वाहन केलें व त्यांनां पादस्पर्श करून ' सर्प ' ' सर्प ' (चला, चला) असें म्हणूं लागला. तेव्हां अगस्त्य ऋषीला राग येऊन त्यानें तूं सर्प होशील असा शाप दिला. सर्पयोनीत हा दहा हजार वर्षे होता. युधिष्ठिराच्या दर्शनानें त्याचा उद्धार झाला.

नळगंगा नदी—मलकापूर तालुक्यांतील अजंठा डोंगरांत नळकुंड गांवाजवळ या नदीचा उगम अभूण ही पूर्णा नदीस मिळते. मलकापुर येथे या नदीवर रेल्वेचा पूल बांधला आहे. उन्हाळ्यांत या नदीस वाहते पाणी नसून ठिकाणिकांनी डोह असतात या नदीची लांबी सुमारे ४० मैल असून ही नदी बुलढाणा जिल्ह्यांतील मलकापूर तालुक्यांत आहे.

नक्षत्रपद्धति व तारकापुंज—नक्षत्रांसंबंधी बरीच माहिती ज्ञानकोश विभाग तीन यांत शब्दसृष्टि या प्रकरणांत आली आहे (पृष्ठ १८८). नक्षत्र हा शब्द प्रायः चंद्र मार्गातील तारकागणांस लावण्यांत येतो. तथापि चंद्रमार्गाबाहेरील तारकाकरितांहि नक्षत्र शब्द वापरण्याचा वराच प्रचार आहे. हल्लीप्रमाणेच वैदिक कालांहि नक्षत्र संज्ञा चंद्रमार्गातील नक्षत्रांस लागून सर्व तारकांस देखील लागत असे. उदाहरणार्थ, ऋ. सं. १०. ८५, २. अथर्व सं. १४. १, २ यांत नक्षत्र हा शब्द चंद्रमार्गातील नक्षत्रांस लाविलेला आहे; परंतु ऋ. सं. १. ५०, २; अथ. सं. १३. २, १७; २०. ४७, १४ व ऋग्वेद सं. १०. ६८, ११, या ठिकाणी तो एकंदर तारकांचा बोधक आहे. चंद्रमार्गातील नक्षत्रांपैकी सर्वांची नांवे ऋक्संहितेंत आलीं नाहीत. ऋ. सं. ५. ५४, १३; १०. ६४, ८ मध्ये तिष्य म्हणजे पुष्य, ४. ५१, २ मध्ये चित्रा, ४. ५१, ४७ मध्ये रेवती व १०. ८५, १३, मध्ये अघा आणि अजुनी म्हणजे मघा आणि फल्गुनी. (अथ. सं. १४. १, १३ व शत. ब्रा. २. १, २, ११ पहा.) अशां कांहीं नक्षत्रे मात्र आली आहेत. तैत्तिरीय श्रुतींत नक्षत्रांचा संबंध फार आला आहे. तै. सं. ४. ४, १०; तै. ब्रा. १. ५, १; ३. १, १, २; व ३. १, ४, ६ ह्या चार ठिकाणीं सर्व नक्षत्रे आली आहेत. त्यांचीं नांवे अशां:—(१) कृत्तिका; (२) रोहिणी; (३) मृगशार्पम् किंवा इन्वका; (४) आर्द्रा किंवा बाह; (५) पुनर्वसू; (६) तिष्य;

(७) आश्रेषा; (८) मघा; (९) फल्गुनी किंवा पूर्वे-फल्गुनी; (१०) फल्गुनी किंवा उत्तरेफल्गुनी; (११) हस्त; (१२) चित्रा; (१३) स्वाती किंवा निष्ठया; (१४) विशाखे; (१५) अनुराधा; (१६) रोहिणी किंवा ज्येष्ठा; (१७) विजृत्तौ, मूलबर्हणी किंवा मूलम् (१८) अषाढा; किंवा पूर्वाषाढा; (१९) अषाढा किंवा उत्तराषाढा; X अभिजित्; (२०) श्रौणा; (२१) श्रविष्ठा; (२२) शतभिषक् (२३) प्रोष्ठपदा; किंवा पूर्व प्रोष्ठपदा; (२४) प्रोष्ठपदा; किंवा उत्तरप्रोष्ठपदा; (२५) रेवती; (२६) अश्वयुजौ; (२७) आणि अपभरणी. तैत्तिरीय श्रुतींत चोहोंपैकीं दोन स्थळीं अभिजित् नक्षत्र आलें आहे; परंतु एकंदर नक्षत्रे २७ किंवा २८ हें कोठें सांगितलें नाहीं. अथ. सं. १९. ७ मध्ये नक्षत्रे २८ मानिली आहेत असें दिसतें. तेथेहि सर्व नक्षत्रे आली आहेत. पण कृत्तिका, मृगशिर; पुष्य; आश्लेषा; फल्गुन्यौ, स्वातिः, अनुराधा, श्रवणः व भरण्यः याप्रमाणे कांहीं नक्षत्रांच्या नांवांत, लिंगांत किंवा वचनांत थोडासा फरक आढळतो. हीं नक्षत्रे म्हणजे चंद्राच्या मार्गांत लागणारे तारकागण असून तीं वर दिलेल्या अनु-क्रमानें पश्चिमेकडून पूर्वेकडे आहेत.

नक्षत्र शब्दाची व्युत्पत्ति तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१. ५. २) व निरुक्तांत गत्यर्थक नक्ष धातूपासून सांगितली आहे. ह्या लोकांचे पुण्यात्मे स्वर्गी नक्षत्रे होतात अशी यांत कल्पना आहे. तथापि त्याच ब्राह्मणवचनांत नक्षत्रे हीं देवांचीं गुह्ये आहेत असेंहि म्हटलें आहे. येथे देव शब्दानें नक्षत्रांतून संचार करणारे प्रत्यक्ष प्रकाशमान ग्रह विवाक्षित दिसतात. नक्षत्रे ह्या पृथ्वीचीं अर्थांत पृथ्वीवरील वस्तूंचीं चित्रे अशां प्राणस्वीहि एक कल्पना उपर्युक्त ब्राह्मणवचनांत आहे. ती पाहिली असतां आकृतीवरून नक्षत्रविशेषांस नांवें पडलीं असतील असा संभव दिसतो. परंतु नक्षत्रांचीं नांवे दुसऱ्याच कारणानें पडलेलीं दिसतात. पुनर्वसू, मघा, चित्रा व रेवती हे शब्द भाषेत अगोदरच प्रचारांत असलेले मागाहून नक्षत्रांस लागले असावे व ऋ. सं. १०. १९, १ मधील पुनर्वसू शब्दाचा अर्थ सायणानें ' पुनःपुनर्वस्तारौ स्तोतृणामाच्छाद-यितारौ (देवौ) ' असा केला आहे. ऋ. ७. ७५, ५; ७७. ३ यांतील चित्रामघा या पदाचा अर्थ विचित्रधना असा आहे (निरुक्त १. ७). ऋ. सं. ५. ५१, १४; व ९. ७२, ९ यांत रेवती म्हणजे धनवती असा अर्थ आहे यावरून उपर्युक्त शब्द त्या त्या नक्षत्रांचें दर्शनीयत्व, धनदातृत्व, इत्यादि, प्रत्यक्ष, कल्पित किंवा अनुभूत गुणावरून त्या त्या नक्षत्रांस लाविले असावे असें अनुमान होतें. दुसऱ्या कांहीं नक्षत्रांसंबंधांहि असेंच म्हणतां येईल. रोहिणी, मृग व मृगशार्प हीं नांवे आकृतीवरून पडलेलीं दिसतात. हीं सर्व नक्षत्रे उगवून वर येऊन पश्चिमेकडे जात असतां ऐ. ब्रा. १३. ९ मध्ये सांगितल्याप्रमाणें रोहिणीच्या पाठीस मृग लागला आहे आणि त्याच्या पाठीस व्याघ्र लागला आहे असें दिसतें. हस्त

नक्षत्राच्या पांच तारा मिळून हाताच्या पंजासारखी आकृति होत असल्यामुळे त्यास हस्त ही संज्ञा पडली हे स्पष्ट आहे. तै. ब्रा. १. १, २ व ५; २ मध्ये कित्येक नक्षत्रांच्या व्युत्पत्ती दिल्या आहेत. त्यांपैकी दुसऱ्या ठिकाणी हस्त, चित्रा, निष्टया, विशाखा व अनुराधा ही पांच नक्षत्रे मिळून नक्षत्रिय प्रजापतीची आकृति कल्पिली आहे. हस्त हा त्याचा हस्त, चित्रा हे शिर, निष्टया हे हृदय, विशाखा (दोन तारा) हा मांड्या व अनुराधा ही त्याची उभे राहण्याची जागा असे ह्या प्रजापतीचे वर्णन आहे. सांप्रत आकाशाकडे पाहिले असता या पुरुषाने हात मस्तकाच्या एका बाजूस वर केला आहे अशी कल्पना करून ही आकृति चांगली जमते; मात्र स्वाति हृदय हे जमत नाही असे कै. शं. वा. दीक्षित म्हणतात. स्वातीची निजगति इतर तारांपेक्षा पुष्कळ जास्त असल्यामुळे वरील वाक्यांत वर्णिलेली स्थिति प्राचीन काळां केव्हां तरी खरी असली पाहिजे असे ते म्हणतात.

तैत्तिरीय श्रुतींत नक्षत्रांसंबंधी जीं वर्णने आहेत तीं त्या त्या नक्षत्रांतील तारासंख्या समजण्यास बरीच उपयोगी आहेत. त्यांवरून वेदकाळां रोहिणी, पुष्य, चित्रा, स्वाती, ज्येष्ठा, अभिजित्, श्रवण, शतभिषक् व रेवती या नक्षत्रांत प्रत्येकी एक एक; अश्विनी, पुनर्वसू, पूर्वा, फल्गुनी व विशाखा यांत प्रत्येकी दोन दोन; आणि आर्द्रा व मूळ यांत प्रत्येकी एक एक किंवा दोन दोन तारा मानीत असे सिद्ध होतें. याशिवाय कृत्तिकांत सात (तै. ब्रा. ३. १, ४), धनिष्ठा व उत्तरा भाद्रपदा यांत प्रत्येकी चार चार (तै. ब्रा. ३. १, २) व राहिलेल्या नक्षत्रांपैकी प्रत्येकांत सातांढून कमी (शत. ब्रा. २. १, २-२) तारा होत्या असे दाखविणारीं वचने सांपडतात. वेदोत्तरकाळीं निरनिराळ्या ग्रंथांत निरनिराळ्या तारा दिल्या आहेत. सूर्यादि चार सिद्धांतांपैकी फक्त शाकल्यब्रह्मसिद्धांतातच नक्षत्राच्या तारा किती हे सांगितले आहे. नक्षत्रकल्प, वृद्धागर्णीयसंहिता, नारदसंहिता, वराहमिहिर, खंडखाद्यक, लल्लकृत रत्नकोश, शाकल्यब्रह्मसिद्धांत, श्रीपतिकृत रत्नमाला, मुहूर्ततत्त्व व मुहूर्तचिंतामणी अशा दहा ग्रंथांत दिलेल्या तारासंख्यांची तुलना करून पाहतां असे दिसून येतें कीं, सर्वांच्या मते चित्रा, स्वाती व आर्द्रा यांची प्रत्येकी एक एक; उत्तरा फल्गुनी व पूर्वाभाद्रपदा यांच्या दोन दोन; भरणी, मृग, ज्येष्ठा, अभिजित् व श्रवण यांच्या तीन तीन; रोहिणी व हस्त यांच्या पांच पांच व कृत्तिकांच्या सहा तारा आहेत. पूर्वाफल्गुनी नक्षत्रांत वराहमिहिराशिवाय इतर सर्व ग्रंथकारांच्या मते दोन तारा आहेत. व अनुराधा नक्षत्रांत शाकल्यब्रह्मसिद्धांताखेरीज इतर सर्वांनीं चार तारा दिल्या आहेत. वराहमिहिर मात्र पूर्वाफल्गुनीच्या ८ तारा देतो व शाकल्यब्रह्मसिद्धांतकार अनुराधा नक्षत्रांच्या ३ तारा देतात. इतर नक्षत्रांच्या तारासंख्येविषयीं तर यादूनहि अधिक मतभेद आहे. अश्विनीच्या दोन किंवा तीन; पुनर्वसूच्या व पूर्वापादांच्या दोन किंवा

चार; पुष्याची एक किंवा तीन आश्लेषाच्या व मघाच्या पांच किंवा सहा; धनिष्ठाच्या चार किंवा पांच; शतभिषक्ची एक किंवा १००, विशाखांच्या दोन, चार किंवा पांच, उत्तरा भाद्रपदांच्या दोन, चार किंवा आठ; रेवतीची एक, चार किंवा बत्तीस, मूळाच्या दोन, सहा; नळ किंवा अकरा आणि उत्तरापादांच्या दोन, तीन, चार किंवा आठ तारा सांगितल्या आहेत नक्षत्रतारासंख्येविषयीं मतभेद आहे तरी इष्ट नक्षत्रपुंज आकाशांत कोणते याविषयीं मतभेद नाही. शतभिषक् या शब्दांतील शत शब्दावरून त्याच्या तारा १०० असा भ्रम पडला व त्यामुळे शतभिषक् या मूळच्या नांवाबद्दल शततारा असे नांव पडले. परंतु ही समजूत वराहमिहिरापासून आहे. तसेंच रेवती नक्षत्रांतील योगतारेच्या आसपास मृदंगाकारांत बऱ्याच तारा आहेत; परंतु त्या बत्तीसच असतील असे नाही. तेव्हां ही संख्या कशावरून मानली तें समजत नाही; परंतु तीहि वराहमिहिरापासूनच आहे. बाकी सर्व नक्षत्रांचे प्रदेश आकाशांत पाहिले असतां प्रत्येकांने मानलेल्या संख्येस कांहींना कांहीं आधार आहे असे दिसून येतें.

कै. शं. वा. दीक्षित यांच्या मते भारतीयांस नक्षत्रज्ञान शकपूर्व ५००० वर्षांच्या अगोदरच झाले होते. शतपथ ब्राह्मण २. १, २ मध्ये ' कृत्तिकामात्र पूर्वं दिशेपासून चळत नाहीं ' असे वर्णन आले आहे त्यावरून त्या वचनाचा काळ शकपूर्व ३००० वर्षे ठरत असल्यामुळे, वेदग्रंथांचा व त्यांत आलेल्या नक्षत्रज्ञानाचा काळ यादूनहि प्राचीन असला पाहिजे हे उघड आहे. कै. दीक्षितांचे असे म्हणणे आहे कीं, शनि आणि मंगळ हे रोहिणीशकटाचा भेद करतील तर ते फारच अनिष्टकारक असे जे बू. सं. ३४ मध्ये सांगितले आहे त्यावरून तो भेद कधी तरी झालेला असला पाहिजे, परंतु तसा भेद होण्याचा काल शकापूर्वी ५००० वर्षांच्या अलीकडे कधीच येत नसल्यामुळे नक्षत्रांचे ज्ञान आपणास ह्या कालापूर्वी कधी तरी झाले असावे.

वेदांत नक्षत्रारंभ कृत्तिकांपासून आहे. कृत्तिकापूर्वी मृग हे पहिले नक्षत्र होते असे अनुमान निघते. परंतु प्रत्यक्ष तशी गणना कोठे नाही. ज्योतिषसिद्धांतग्रंथांत अश्विनी हे पहिले नक्षत्र आहे. ते वैदिककाळी किंवा वेदांगकाली नव्हते. धनिष्ठांपासून आरंभ वेदांगज्योतिषांत आहे. श्रवण हे एकदां पहिले नक्षत्र होते असे महाभारतांत आहे. म्हणजे हीं दोन नक्षत्रे वेदांगकालीं पहिलीं होती. त्या काली कृत्तिका हे पहिले होतेच. मृग, कृत्तिका, अश्विनी यांच्या प्राथम्याचा संबंध वसंताशी अथवा वसंतांतल्या विपुवाशा आहे. धनिष्ठा, श्रवण यांचा संबंध उदयनारंभाशी आहे.

कांतिवृत्ताचा २७वा भाग म्हणजे ८०० कला हे नक्षत्रांचे मान सामान्यतः आहे. परंतु भारतीयांची नक्षत्रपद्धति मूळ दृष्टिवेधाने सिद्ध झाली असल्यामुळे नक्षत्रतारा सारख्या अंतरावर नाहींत. कांहीं नक्षत्रे अर्धभोग, कांहीं समभोग (एक भोग), व कांहीं अर्धभोग (दीड भोग) अशी

मानण्याची जी एक पद्धति पूर्वी प्रचारांत होती तिचे कारण हेच असले पाहिजे. गर्गादिकांनी फलाकरिता ही पद्धति सांगितली आहे असे म्हणून ब्रह्मगुप्ताने व तदनुसार भास्कराचार्याने ती दिली आहे. ह्या पद्धतीत भरणी, आर्द्रा, आश्लेषा, स्वाती, ज्येष्ठा, शतभिषक ही ६ नक्षत्रे अर्धभोग; रोहिणी, पुनर्वसु, उत्तराश्रय, विशाखा ही सहा अर्धभोग आणि वार्कशीची १५ समभोग आहेत. भोगप्रमाण गर्गाने ८०० कला आणि ब्रह्मगुप्ताने चंद्रमध्यमदिनगति म्हणजे ७९० कला व ३५ विकला मानिले आहे. आणि यामुळे ब्रह्मसिद्धांतपद्धतीत अभिजित् नक्षत्र घेऊन त्याचा भोग (चक्रकला-२७×७९० कला, ३५ विकला =) ४अंश, १४कला व १५ विकला दिला आहे. त्या पद्धतीने नक्षत्रांचे कालविषयक मान अर्धभोगाचे १५ मुहूर्त, समभोगाचे ३० मुहूर्त व अर्धभोगाचे ४५ मुहूर्त नारदाने सांगितले आहेत. ही पद्धति कांही काल प्रत्यक्ष व्यवहारांत होती असे दिसते. कनोजचा राजा भोजदेव याच्या संवत् ९१९ च्या देवगड येथील शिलालेखांतिल नक्षत्र गर्गपद्धतीने किंवा ब्रह्मसिद्धांतपद्धतीने मात्र मिळते (इ. अ. जानेवारी, १८८८). सांप्रत सूर्यसंक्रमण ज्या दिननक्षत्रावर होईल त्या मानाने त्याचे १५, ३० किंवा ४५ मुहूर्त मानतात व त्यावरून सुभिक्षदुर्भिक्ष ठरवितात, याचे मूळ हीच पद्धति आहे.

चैत्रादि माससंज्ञा नक्षत्रांवरूनच पडल्या. त्या वेदांच्या संहितांगर्थे नाहीत. ब्राह्मणांत त्या क्वचित् आहेत. कै. दीक्षितांच्या मते त्या ब्राह्मणकालाच्या शेवटी प्रचारांत आल्या असल्या. पारस्कर सूत्रांत (१.२१) नक्षत्राचे चार अंश मानलेले आढळतात. यावरून त्या सूत्राच्या काली क्रांतिवृत्ताचे द्वादशधा भाग पाडू लागले होते असे अनुमान होतें.

नक्षत्रांच्या योगतारा कोणत्या याविषयी ज्योतिष्यांत हल्ली बराच मतभेद आहे. शके ९५३ च्या सुमारास हिंदुस्थानांत आलेला अल्बेरूनी म्हणतो की अर्यंत परिश्रम करूनहि नक्षत्रांच्या योगतारा डोळ्यांनी पाहून आकाशांत घोटाने दाखविणारा एकहि ज्योतिषी मला आढळला नाही. कोलब्रुक म्हणतो की, कांही नक्षत्रे हिंदु ज्योतिष्यांनी आम्हांस दाखविली परंतु कांही त्यांस दाखवितां आलीं नाहीत. कै. दीक्षित यानां हि चौकशीअंती ज्यांस सामान्यतः नुसती नक्षत्रे हि दाखवितां येत नाहीत असे पुष्कळ ज्योतिषी असल्याचे आढळून आले होते. कोलब्रुक, वेटलि व केरोपंत, व्हिटने आणि बर्जेस, बापूदेव, वेंकटेश बापूजी केतकर व शंकर बाळकृष्ण दीक्षित या आठ विद्वानांच्या मतांची तुलना करतां कृत्तिकांची ईटा टारि, रोहिणीची आल्डिवरान, पुनर्वसूची पोलक्स, पुष्याची डेल्टा कांक्रो, मघाची रेग्युलस, उत्तराफाल्गुनीची डेनिबोला, चित्राची स्पायका, स्वातीची आक्ट्यूरस, ज्येष्ठाची अंटासिस, अभिजित्ची व्हीगा, ध्रुवणाची आल्टेर, शतभिषकची लंबडा अक्वेरियस व पूर्वाभाद्रपदाची मार्काव योगतारा आहे;

यांविषयी मतभेद आढळून येत नाही. इतर नक्षत्रांच्या योगतारांविषयी मात्र मतभेद आहे. अश्विनीची अल्फा किंवा बीटा एरैटिस; भरणीची ३५, ४१ किंवा म्यू एरैटिस मृगाची लॅड ओरायन* किंवा ११६ टारि, आर्द्राची आल्फा-ओरायन, १३३ टारि किंवा गॅमा जेमिनि,* आश्लेषाची अल्फा किंवा ४९ कांक्रो किंवा एम्सलान किंवा झीटा*हैडी, पूर्वाफल्गुनीची थॉटा,* किंवा डेल्टा लिआनिस, हस्ताची डेल्टा* किंवा गाय़ा कोर्व्हि, विशाखाची २४ अल्फा* किंवा कपालिआ, अनुराधाची डेल्टा* किंवा बीटा स्कार्पिआन, मूळाची न्यू ३४ किंवा लॅड* स्कार्पि किंवा ४५ ओफि, पूर्वाषाढाची डेल्टा किंवा लॅड* साजिटोरेअस, उत्तराषाढाची टो, सिग्मा, फाय, किंवा पाय साजिटोरेअस, धनिष्ठाची अल्फा* किंवा बीटा डेलफि, उत्तराभाद्रपदाची आल्फेराट किंवा आल्जेनिव व रेवतीची झीटा* किंवा म्यू* पीशियम ही योगतारा मानण्यांत येते. यांपैकी कै. शं. बा. दीक्षितांच्या मते ज्या योगतारा आहेत त्यांच्यापुढे अशी फुलीची खूण केली आहे.

हिंदु लोकांप्रमाणे प्राचीन काळच्या चिनी व अरब लोकांतहि नक्षत्रपद्धति होती. या नक्षत्रपद्धतीचे हिंदु नक्षत्रपद्धतीशी बरेच साम्य आहे. रोहिणी, पुनर्वसु, मघा, चित्रा, ज्येष्ठा ह्या ठळक पहिल्या प्रतीच्या तारा, अश्विनी वगैरे कांही दुसऱ्या प्रतीच्या तारा व कृत्तिका इत्यादि बारीक तारांची नक्षत्रे कोणाहि दोघांची एक जमल्यास त्यांत आश्चर्ये नाही. परंतु मृगशीर्ष, मूळ, पूर्वोत्तरभाद्रपदा, भरणी ही नक्षत्रे हिंदु, चिनी अरबी या तिघांची एक आहेत; पूर्वोत्तर फल्गुनी हिंदु व अरब यांच्या एक आहेत; आणि आश्लेषा नक्षत्र हिंदु व चिनी यांचे एक आहे. भारतीय व चिनी नक्षत्रांतिल मुख्य फरक म्हटला म्हणजे भारतीयांची सर्व नक्षत्रे अगदी स्वाभाविक सुचलेली दिसतात, परंतु चिनी नक्षत्रांचे तसे नाही. रोहिणी, पुनर्वसु, मघा, पूर्वोत्तरफल्गुनी, स्वाती, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूळ, अभिजित्, ध्रुवण यांच्या योगतारा चांगल्या ठळक म्हणजे पहिल्या किंवा दुसऱ्या (क्वचित् तिसऱ्या) प्रतीच्या आहेत; पण चिनी लोकांनी त्या न घेतां त्या नक्षत्रांच्या तारा दुसऱ्याच अगदी कमी तेजस्वी वेधोपयोगी असलेल्या अशा स्वीकारल्या आहेत. [सूर्य सिद्धांत भाष्य पृ. ३२४ पहा.]

बायो म्हणतो की चिनी लोकांची वेधयंत्रे व वेधपद्धति चांगली होती, आणि त्यांचे सांप्रतच्या यूरोपीय पद्धतीशी साम्य आहे. त्यांच्यापार्शी याम्योत्तरलंघनयंत्र आणि कालसाधनार्थ घटिका होती. त्यांनी तारांच्या याम्योत्तरलंघन वेधावरून त्यांचे विषुवांश आणि क्रांति ठरविली होती, आणि त्याकरितां व वेधांत कालसंबंधी चूक पडेल तर दुस्त करण्याव रितां विषुववृत्ताच्या आसपासच्या २४ तारा त्यांनी कृत्तिकारंभकाली म्हणजे ख्रि. पू. २३५७ च्या सुमारास ठरविल्या होत्या. त्या ठरविण्यांत त्यांचे विषुववृत्ताशी साप्रेष्य या गोष्टीकडे मुख्य लक्ष होतें; मग त्या फार तेजस्वी असोत

किंवा नसोत. त्या प्रत्येकास सियू म्हणतात. त्या चोविंसांत मागाहून मघा, विशाखा, श्रवण आणि भरणी यांतील चार तारा च्युकांग या राजाच्या वेळी ख्रि. पू. ११०० च्या सुमारास जोडल्या. चिनी नक्षत्रे मूळचां २४ असून ख्रि. पू. ११०० च्या सुमारास २८ झाली (या गोष्टीस ऐतिहासिक आधार मुळीच नाही असे धोवो म्हणतो). बायबलांतील मझलॉथ व मझरॉय हे शब्द (जाब ३८. ३२, राजे २३. ५) अरब लोकांच्या नक्षत्रवाचक मझिल शब्दाशी सदृश आहेत, त्यावरून पाश्चात्य सेमिटिक लोकांत नक्षत्रपद्धति असावी आणि ती खाल्डियन लोकांनी काढली असावी असे वेबर म्हणतो. बाबिलोनियांत नक्षत्रपद्धति होती व तेथून ती सर्वत्र पसरली असे मॅक्समुल्लरने एके ठिकाणी (ऋग्वे. प्रस्तावना पृ. ४) विधान केले आहे. परंतु त्यांत तथ्य नाही (ज्ञानकोश प्रस्तावनाखंड भा. १पृ. ३०१ पहा). बुंदेदेश नामक पारशी ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत नक्षत्रांची संख्या (२८) आणि त्यांची नावे आहेत. विहटने म्हणतो की, ख्रिस्त पू. ११०० यावेळी किंवा त्यानंतर लवकरच चिनी नक्षत्रपद्धति पश्चिम आशियांत गेली. तेथे सेमिटिक अथवा इराणी या दोन राष्ट्रांपैकी कोणी तरी ती स्वीकारली. त्यांनी तीत कमी कुशलतेच्या आणि चांगल्या शास्त्रीय पद्धतीस विशेष अनुसरून नाही अशा वेधपद्धतीस उपयोगी असा फेर फार केला. तो असा की, क्रांतिवृत्ताच्या प्रदेशांतील ग्रहगतीस अनुसरून त्यांनी चिनी सूर्य ही एक तारा होती त्यावरून पुंज कल्पिले आणि कांहींची स्थाने बदलली आणि अशा स्थितीत ती पद्धति आणि तिजबरोबरच ग्रहांचे ज्ञान हिंदुस्थानांत आले आणि त्याच सेमिटिक आणि इराणी लोकांपासून ती नक्षत्रपद्धति शेवटी अरबांनी घेतली. परंतु ज्या सेमिटिक किंवा इराणी लोकांच्या द्वारे चिनी पद्धति हिंदुस्थानांत आली असे विहटने म्हणतो ते खाल्डियन किंवा पारशी नव्हत. कां की, खाल्डियन लोकांत नक्षत्रपद्धति होती असे दाखविणारा उल्लेख इतका अप्रसिद्ध व संशयित आहे की तो त्या पद्धतीच्या अस्तित्वावरून प्रमाण मानतां येत नाही असे स्वतः विहटनेच म्हणतो. व खाल्डियन ज्योतिःशास्त्रांत ती असती तर ग्रीक लोक तिजविषयी कांहीं तरी सांगितल्याशिवाय राहतेना. पारशी लोकांच्या झेंदावेस्ता ग्रंथांत नक्षत्रपद्धति अद्यापि कोणी दाखविली नाही व त्यांच्या ज्या बुंदेदेशनामक ग्रंथांत नक्षत्रांची नावे आहेत ती अलीकडचा म्हणजे ज्या सस्तानियन वादशाहाच्या कारकीर्दीत इराण देश स्वतंत्र झाला त्या वेळाचा आहे. अरबांपासून हिंदूंनी नक्षत्रपद्धति घेतली म्हणावी तर तसे स्वतः अरबांचे मत नाही किंवा दुसऱ्या कोणाचेंहि नाही. हिंदूंनी नक्षत्रे चीन, बाबिलोन किंवा दुसऱ्या कोणत्या अज्ञात राष्ट्रापासून घेतली असे ज्या यूरोपियांचे म्हणणे आहे त्यांपैकी कांहींच्या मते या गोष्टीचा काळ ख्रि. पू. ११०० हून प्राचीन नाही. वेबरने जरी काळ स्पष्ट सांगितला नाही तरी तो त्याच्या मते ख्रिस्त पूर्व २७८० हून प्राचीन नसला

पाहिजे. परंतु भारतीयांस नक्षत्रे ख्रि. पू. ३००० च्याहि अगोदरपासून माहीत होती असे वर दाखविलेच आहे. अर्थात् चिनी इत्यादि लोकांनी नक्षत्रपद्धति स्वतंत्रपणे स्थापिली असेल तर भारतीयांनीहि ती स्वतंत्रपणेच स्थापिली असली पाहिजे.

नक्षत्रे ओळखण्याकरितां नाटिकल अरुमनकावरून ताऱ्यांचे विपुवांश आणि क्रांति घेऊन एक सूक्ष्म पट तयार केला असतां त्यावरून नक्षत्रांची ओळख पटण्यास सोईचें होतें. अलीकडे जे पट तयार झाले आहेत त्यांत फरक आहे.

तारका.

ताऱ्यांच्या प्रती.—नुसत्या डोळ्यांनी सहा प्रतींच्या तारा दिसतात. सहा इंच भिंगाच्या दुर्बिणीतून सुमारे १३ प्रतींच्या तारा दिसतात. आणि पृथ्वीवरील अति मोठ्या दुर्बिणीतून १६ प्रतींच्या तारा दिसतात. कोणी तारांच्या प्रती २० पर्यंतहि केल्या आहेत. एका प्रतींच्या तारेचें तेज खालच्या प्रतींच्या तारेच्या सुमारे २॥ किंवा २॥ पट असतें. आणि एका प्रतींच्या तारांची संख्या आकाशांत जितकी आहे, तिच्या सुमारे २॥ किंवा ३ पट खालच्या प्रतींच्यांची आहे. एका प्रतींच्या सर्व तारा एकत्र केल्या तर वरच्या प्रतीची सुमारे एक तारा होईल. ही अनुमाने केवळ डोळ्यांनी दिसणाऱ्या तेजावरून वसविलेली आहेत. यामुळे ती स्थूल असणे साहजिक आहे.

प्रकाशमापक या नांवाचे यंत्र हल्ली निघालेले आहे. त्याने तेजाचें सूक्ष्म मान समजतें. परंतु त्यावरून तारांच्या प्रती अजून ठरल्या नाहीत. हल्ली फार सूक्ष्म अशी तारास्थितिपत्रके झाली आहेत. त्यांत सुमारे २० हजार तारांची स्थिति दाखविली आहे. उत्तरध्रुवापासून दक्षिणक्रांति २ पर्यंत असणाऱ्या प्रतींच्या तारांचें एक स्थूल स्थितिपत्रक झाले आहे. त्यांत सुमारे ३ लक्ष तारा आहेत. ही संख्या सुमारे अर्ध्या आकाशांतली आहे. नुसत्या डोळ्यांनी जेथे एक तारा दिसते तेथें मध्यम दुर्बिणीतून सरासरी १०० तारा दिसतात.

दुर्बिणीतून दिसणाऱ्या असंख्य तारांनी आकाशगंगा झाली आहे. अशा तारा आकाशगंगेपासून दूरच्या प्रदेशांत थोड्याच आहेत. जसजसे आकाशगंगेकडे पहात यावे तसतशा त्या दाट आहेत असा अनुभव आहे. नुसत्या डोळ्यांनी दिसणाऱ्या ताराहि आकाशगंगेत जास्त आहेत. आकाशगंगेखरंज इतर प्रदेशांतहि कोठे कोठे फार दाट तारा आहेत.

रूपविकारीता रा.—कांहीं तारांचे तेज नेहमी एकसारखे नसतें; कमजास्त होतें. अशा तारा सुमारे १४३ आहेत. त्यांत ज्यांचा रूपविकार सहज समजण्यांत येतो अशा २ आहेत. यथाति नामक पुंजामध्ये एक तारा आहे; स. १८९३ च्या आरंभी तिचे विपुवांश ३१११२ व क्रांति उ० ४०३२३६ होते. हिला अलगोल असें यूरोपियन (मूळचे अरबी)

नांव आहे. ती साधारणतः दुसऱ्या प्रतीची दिसते. २ दिवस, २० तास व ४९ मिनिटे इतक्या कालांत तिच्या रूपांत एकदां फार होतो. एकदां तेज कमी होऊं लागलें म्हणजे सुमारे ३॥ तासांत ती चवथ्या प्रतीची होते. सुमारे १५ मिनिटे ती तशीच राहते व पुन्हां ३॥ तासांत पूर्ववत होते. मिरा (अद्रुत) या नांवाची दुसरी एक रूपविकारी तारा तिमिंगल पुंजांत आहे. नौकापुंजांत तिसरी एक तारा आहे. हिच्या तेजांत फार विलक्षण फेरफार होतो. परंतु

तिचा काल सुमारे ४६ वर्षे आहे. इतर तारांचे फेरफार पुष्कळ होतात. परंतु त्या बारीक असतात. अभिजित्च्या आग्नेयीस ५६ अंशांवर दोन तारा आहेत. त्यांतील पश्चिमेकडची १३ दिवसांत ४ वेळां बदलते. त्यांत ती कधी ३॥ प्रतीची व कधी ४॥ प्रतीची असते. मृगांतली १३ वी तारा किंचित बदलणारी आहे.

नव्या तारा.—कधी कधी पूर्वी दिसल्या नाहीं अशा फार तेजस्वी तारा आकाशांत दिसतात, आणि नाहींशा

नक्षत्रांच्या योगतारा, शर, ध्रुवक व तारापुंज.

नक्षत्रे	योगतारा	शर	उत्तर की दक्षिण	ध्रुवक		तारापुंजांतील	
				राशी	अंश	कला	तारा
अश्विनी	बीटा एरैटिस	१० अंश	उत्तर	०	८	०	३
भरणी	३५ एरैटिस	१२ अंश		०	२०	०	३
कृत्तिका	ईटाटारी	४ अंश, ३० कला	दक्षिण	१	७	२८	६
रोहिणी	आल्डिवरान	४ अंश, ३० कला		१	१९	२८	५
मृग	११६ टारी	१० अंश	उत्तर	२	३	०	३
आर्द्रा	१३३ टारी	११ अंश		२	७	०	१
पुनर्वसु	पोलक्स	६ अंश	शर नाहीं	३	३	०	४
पुष्य	डेल्टाकार्का	० अंश		३	१६	०	३
आश्लेषा	४९ कांफ्री	७ अंश	दक्षिण	३	१८	०	५
मघा	रेग्युलस	० अंश	उत्तर	४	१	०	५
पूर्वा	थीटालियानिस	१२ अंश		४	२७	०	२
उत्तरा	डेर्नाबोला	३ अंश	दक्षिण	५	५	०	२
हस्त	डेल्टाकाविह	११ अंश		५	२०	०	५
चित्रा	स्पायका	१ अंश, ४५ कला	उत्तर	६	३	०	१
स्वाती	आर्कट्यूरस	३७ अंश		६	१९	०	१
विशाखा	२४ लिब्रा	१ अंश, २० कला	उत्तर	७	२	५	४
अनुराधा	बीटा स्कार्पी	१ अंश, ४५ कला		७	१४	५	४
ज्येष्ठा	अंटारिस	३ अंश, ३० कला	उत्तर	७	१९	५	३
मूळ	३४ स्कार्पी	८ अंश, ३० कला		८	१३	०	११
पूर्वाषाढा	डेल्टासाजि	अंश, २० कला	उत्तर	८	१४	०	४
उत्तराषाढा	फैसाजि	५ अंश		८	२०	०	३
अभिजित्	व्हीगा	६२ अंश	उत्तर	८	२५	०	३
श्रवण	आल्टेर	३० अंश		९	८	०	३
धनिष्ठा	आल्फाडेलफी	३६ अंश	दक्षिण	९	२०	०	४
शततारका	लॅंबडा आक्वेरियस	० अंश, २० कला		१०	२०	०	१००
पूर्वाभाद्रपदा	माकोब	२४ अंश	उत्तर	१०	२६	०	२
उत्तराभाद्रपदा	आल्जेनिका आल्फोराट	२६ अंश		११	७	०	२
रेवती	झीटापीशियम	० अंश		०	०	०	३२

होतात. ह्या तारा वस्तुतः नव्या नव्हत. फार तेजस्वी नसल्यामुळे किंवा फारच बारीक असल्यामुळे पूर्वी त्या माहीत नसतात, व तेज कमी झाल्यावर बारीक होऊन राहतात किंवा अगदी बारीक होऊन दिसनाशा होतात. त्या वस्तुतः रूपविकारी होत. इतराचा रूपविकार बराच किंवा अगदी नियमित असतो; ह्यांचा अनियमित असतो इतकेंच. सूर्य आणि तारा ह्यांची शरीरघटना सामान्यतः सारखीच आहे. सूर्यावर सुमारे दर ११ वर्षांनी फार डाय दिसतात. तेव्हां 'सूर्य' सुद्धा ही एक

इतक्या काळांत नियमित रूपविकार पावणारी तारा होय.

तारका युग्म.—नुसत्या डोळ्यांनी जेथे एक तारा दिसते तेथे दुर्बिणीतून दोन तारा दिसतात अशी पुष्कळ उदाहरणे आहेत. अशा दोन तारांस तारकायुग्म अथवा जोडतारा म्हणतात. रोहिणीतील चवथी तारा; मृगातील पहिली, चवथी, पांचवी, सहावी; व्याध; पुनर्वसूपैकी पहिली; मघापैकी पांचवी; त्रिशंकु दुसरी; दक्षिणार्ध सातवी; आप; ज्येष्ठा दुसरी (योगतारा) ह्या जोडतारा आहेत. यांत काहींची

जोडी लहान दुर्बिणीने दिसते, कांहींची मोठ्या दुर्बिणीने मात्र दिसते. ज्या तारांच्या जोडीमध्ये १५ विकलांपेक्षा जास्त अंतर आहे त्या नुसत्या डोळ्यांनी जरी दिसल्या तरी दुर्बिणीतून फार दूर दूर दिसतात. म्हणून ज्योतिषी त्यांस जोडतारा म्हणत नाहीत. हल्लीं सुमारे सहा हजार जोडतारांचा शोध लागला आहे. फार थोड्या अंतराने असणाऱ्या जोडीचा वास्तविक कांहीं संबंध आहे की काय हे सर्वाविषयी निश्चयाने सांगता येत नाही. कांहीं जोड्या पृथ्वीपासून एका सरळ रेषेत असतात म्हणून मात्र तशा दिसतात. परंतु ज्या ज्या जोडीमध्ये फार थोड्या विकलांचे अंतर आहे तिचा कांहीं तरी भौतिक संबंध असावा असे दिसते. हा संबंध कांहींच्या अनुभवास आलेला आहे. त्यांतल्या तारा आपल्या गुरुत्वमध्याभोवती प्रदक्षिणा करतात. अशा जोडीस मिथुनमाला म्हणतात. सुमारे १२ मिथुनमालांचा प्रदक्षिणाकाल निश्चित झाला आहे. तो सुमारे २५ पासून १०० वर्षेपर्यंत आहे. कांहींचा शेंकडो वर्षे असेल. ज्या जोडीचा प्रदक्षिणाकाल थोडा आहे ती फारच निकट आहे. कांहीं तारा एकत्र तीन व कांहीं चार आहेत. युग्मांतली एक अथवा दोन्ही तारा स्वतः युग्म असल्यामुळेच अशा बहुतेक त्रिके आणि चतुर्के झाली आहेत.

तारकापुंज.—दुर्बिणीतून फार बारीक तारा दिसतात, त्या सर्वत्र सारख्या पसरलेल्या नाहीत. त्यांचे बहुधा दाट पुंज झालेले आहेत. कृत्तिका नक्षत्र हा नुसत्या डोळ्यांनी दिसणारा पुंज होय. त्यांत ६ किंवा ७ तारा दिसतात. दुर्बिणीतून पाहिले तर ५० पासून १०० किंवा अधिकहि दिसतात. ज्या पुंजांत फार दाट व फार बारीक तारा असतात तो नुसत्या डोळ्यांनी लहानसा धुराचा पट्टा किंवा ढग दिसतो. पुष्यनक्षत्राच्या पश्चिमेस ३-४ अंशावर असा एक पुंज दिसतो. त्याचे विपुवांश ८१२० व क्रांति उत्तर २०१० आहे. ययातिपुंजांत एक गुच्छ आहे. त्याचे विपुवांश २११० व क्रांति उत्तर ५७ आहे. तो जानेवारीच्या सातव्या तारखेस ७ वाजता मध्यान्हो येतो. मूळांच्या तिसऱ्या तारेजवळ एक गुच्छ आहे.

तेजोमेघ.—अगदी स्वच्छ आकाशांत नुसत्या डोळ्यांनी पांड्या मेघासारखे किंवा आकाशांगेसारखे तेजाचे लहान लहान पुंज दिसतात. दुर्बिणीतून पाहिले तर त्यांतले कांहीं तारकागुच्छ असतात. एका दुर्बिणीत जो नुसता ढग दिसतो तो तिच्याहून मोठ्या दुर्बिणीत तारकागुच्छ दिसतो. परंतु अशा प्रकारच्या कांहीं पुंजांचे वर्णलेख घेतल्यावरून दिसून आले आहे की, ते अतिप्रदीप्त वायूचे किंवा वाफांचे स्वयंप्रकाशपुंज आहेत. ह्यांस आपण अभिमेघ किंवा तेजोमेघ म्हणतो. अशा सुमारे पांच हजार तेजोमेघांचा शोध लागला आहे. कांहीं तेजोमेघांचा आकार ग्रहांसारखा वाटोळा असतो त्यांस प्रहाकार तेजोमेघ म्हणतात. कांहीं आवतीकार (भोवत्यासारखे) व कांहीं वलयाकार (आंगठीसारखे) असतात.

कांहींचे आकार अनियमित असतात. एखादा तेजोमेघ एखाद्या तारेच्या भोवती पसरलेला असतो. देवयानी पुंजांत एक तेजोमेघ आहे. अर्धपारदर्शक भिंगांतून दिवा दिसावा तसा तो नुसत्या डोळ्यांनी दिसतो. त्याचे विपुवांश ०-३५ व क्रांति उ. ४० आहे. अभिजितच्या आग्नेयीच्या दोन तारांमध्ये वलयाकार तेजोमेघ आहे. नौकापुंजातील रूपविकारी तारा मार्गे सांगितलीं ती, आणि मृगांतील ८ वी व ९ वी यांच्या भोवती एकेक तेजोमेघ आहे. कृत्तिकांतील चवथ्या तारेच्या दक्षिणेस एक तेजोमेघ आहे.

फार प्रसिद्ध असा एक तेजोमेघ मृगाच्या पोटांतील वाणाच्या दक्षिणेस ३ लहान तारा आहेत (त्यांस यूरोपियन ओरायनची तरवार म्हणतात) त्यांतील मधल्या तारेच्या म्हणजे मृगापैकी सहाव्या तारेच्या भोवती हा तेजोमेघ आहे. असा तेजस्वी आणि चित्रविचित्र तेजोमेघ उत्तरगोलार्धात नाही. नुसत्या डोळ्यांनी देखील पूर्वीक तारेभोवती तेजोमेघाचा भास होतो. हल्लींच्या अति मोठ्या दुर्बिणीतून ह्यांत शेंकडो तारा दिसतात. तथापि वर्णलेखावरून असे दिसून आले आहे की तो घनपदार्थ नसून, तप्तवायु आहे व त्यांत हायड्रोजन व नायट्रोजन ह्या दोन वयूंचे मिश्रण आहे.

तारांची गति.—वर्णलेखकयंत्राने खस्थ ज्योतींची भौतिक घटना समजू लागली आहे. तसेच ते दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या शोधाचे साधन झाले आहे. कमजास्त तिर्यक् रेषेने कांहीं तारा आपल्याकडे येत आहेत, व कांहीं आपल्यापासून दूर जात आहेत. काटकोनत्रिकोणाच्या कर्णरेषेने होणारी त्यांची गति आपल्यास त्यांच्या दोन वाजूंतून दिसते. म्हणजे एक आकाशांत आडवी दिसते आणि दुसरी तारांकडे पाहण्याचा आपली जी दिशा म्हणजे दर्शनरेषा तीत अनुभवास येते. यांपैकी आडवी म्हणजे आकाशांत पूर्व पश्चिम किंवा कोणत्या तरी दिशेस दिसणारी गति दुर्बिणीने पुष्कळ वर्षे समजली, तिला वास्तवगति म्हणतात. ती गति कांहीं तारांची वर्षांत ४ पासून ७ विकला आहे आणि बहुतेक तारांची शंभर वर्षांत थोड्याशा विकला आहे. ही गति सर्व तारांची एका नियमाने होत आहे असे नाही. तिची माने आणि दिशा निरनिराळ्या आहेत; आणि ती सरळरेषेत आहे. कांहीं तारा दर सेकंदास ४०-५० मैल वेगाने आपल्याकडे येत आहेत व कांहीं तारा १५-२० मैल वेगाने आपल्यापासून दूर जात आहेत. यांत व्याधाच्या गतीत चमत्कार दिसून आला आहे. प्रथम दर सेकंदास सुमारे २० मैलप्रमाणे त्याचे निर्गमन होत होते. परंतु तो वेग कमी होत जाऊन आतां त्याचे आगमन होऊ लागले आहे. [दीक्षित—भारतीय ज्योतिःशास्त्र; ज्योतिर्वि-लास.]

नाइक—नायक, नाइकडा. यांनी एकंदर वस्ती सुमारे ११ लाख असून मुंबई इलाखा व राजपुताना यांत विशेष आहे. मुंबई इलाख्यांत सुमारे ५० हजार नाइक आहेत. हे पंचमहाल, रेवाकाठा व सुरत प्रांतांत मुख्यतःच आढळतात.

भडोचचे 'तलब्दा', कोळी यांनां हि नाईक असें म्हणत असत. तेव्हां नांवाचा घोंटाळा होऊं नये. म्हणून यांनां लहान नाईक अथवा नाइकडे म्हणूं लागले. गेल्या शतकाच्या अखेरपर्यंत हे केवळ रानटी स्थितीत होते. व व्यावहारिक आचार विचाराची फारशी पर्वा करीत नसत. त्यानंतर त्यांनीं मजुरी, लांकूड तोडण्याचा उद्योग आरंभिला व ज्यांच्या जवळ बैल व नांगर होते त्यांनीं शेतकी सुरू केली. यांची सज्जानपणीं लभें होतात.

नायकडा व कोळी जातींत परस्पर शरीरसंबंध होऊं शकतात. वधूवरांस भोजनोत्तर अंगणाच्या अथवा मंडपाच्या मध्यभागी बसवून उभयपक्षांची वृद्ध मनुष्ये उपाध्याय या नात्यानें त्या वधूवरांचें 'दुस्तमेलाप' करितात व त्यांच्या वस्त्रांच्या पदरांस गांठ मारून त्यांच्या डोक्यावरून दुसरें एक वस्त्र धरितात. नंतर वृद्ध मनुष्ये त्यांनां गूळपापडीचे लाडू देतात. वधूवरांनीं परस्परांस दोन दोन घांस दिल्यावर त्यांच्या डोक्यावरील वस्त्र काढून टाकतात, म्हणजे लग्नकार्य संपलें. कोणी मुलगी सोळा वर्षांच्या वयावर अविवाहित स्थितीत असेल, तर तिनें त्यानंतर आपल्या पसंतीस येईल त्या पुरुषाबरोबर स्त्रीच्या नात्यानें जाऊन राहण्यास हरकत नाहीं आणि जर तो पुरुष त्या स्त्रीच्या आईवापास सांळापासून पन्नास रुपयांपर्यंत कांहीं देणगी देऊं शकेल तर त्या स्त्रीनें त्या पुरुषाजवळ राहण्यास तिचे आईवापहि हरकत करीत नाहीं. जर बायको नवऱ्यास टाकून देईल, आणि दुसऱ्याजवळ जाऊन राहिल तर तो पहिल्या नवऱ्यास सोळापासून साठपर्यंत कांहीं रुपयांची रक्कम देतो म्हणजे तेंटा तुटला. परंतु जर नवरा आपखुपीनें बायकोस टाकून देईल तर तिनें दुसऱ्याशीं लग्न केल्यावर पहिल्या नवऱ्यास कांहीं द्यावें लागत नाहीं. या जातींत पुनर्विवाह प्रचलित आहे. विधवेला दिराशीं अगर नवऱ्याच्या दुसऱ्या एखाद्या हातलगाशीं लग्न करता येतें. ही जात सर्व प्रकारचें मांस (गाढव, कावळा व साप खेरीज) खाते. या जातींत मनस्वी दारू पितात व उत्सवप्रसंगीं तर दारूचा अतिरेक होतो. भिल्लजात त्यांच्या हातचें पाणी पिते. मुंबई ग्याझेटियरवरून असें समजतें कीं, ही जात मुसुलमानांबरोबर जेवते व धेड, चांभार, भंगी यांच्या हातचें जेवलेल्या नायकड्यांनां पंचांनीं जातीबाहेर टाकल्यावर जातभाईनां दंड व भोजन देऊन पुन्हां जातींत घेतले आहेत. भिल्ल त्यांच्या जातींत येऊं शकतात. त्याचप्रमाणें कोळी व इतर जातींहि नायकड्यांच्या जातींत येतात. त्यांचा धर्म वन्य वाटतो. कालिका, अंबा, व महाकाली या देवतांचें हे पूजन करतात. हे वाघाला फार मानीत असून खरेपणाची शपथ घ्यावयाची असल्यास वाघाची घेतात.

आपले सामाजिक वाद पंचायत सभा भरवून निकालास लावतात. जातीचे नियम मोडल्यास दंडाची शिक्षा होते व दंडाच्या रकमेतून त्याला शुद्ध करून घेण्यांत येतें.

पंजाबांत हे हिंदू व मुसुलमान असून मुख्यतः मुलतान व दिल्ली प्रांत फेरोजपूर, लाहोर व शहापूर जिल्हे व लोहास, फरीदकोट, चंबा, नाभा आणि भावलपूर संस्थान यांत आढळतात. पूर्वी नाईक ही केवळ अहेरी, थोरी व बंजारा लोकांच्या पुढ्यांच्यां पदवी म्हणून लावीत असत. परंतु हल्लीं ती एक जात (नाईक) म्हणून झाली आहे. हे शेतकी व मजुरी करतात. [सेन्सस रिपोर्ट (१९११) मुंबई व पंजाब ; रोज ग्लासरी.]

नाईलनदी—ही आफ्रिकेतील सर्वांत लांब नदी असून जगांतील नद्यांच्या लांबीत हिचा नंबर २ रा लागतो. विहक्टोरिया नार्यझापासून थेट समुद्रापर्यंत हिची लांबी ३४७३ मैल आहे. हिचा मुख्य फांटा दक्षिणेकडून उत्तरेकडे वहात जातो. हिला मध्य आफ्रिकेतील तलावांचें पाणी मिळते. याशिवाय हिला काफू, बेहर एल गझल, सोबात वगैरे नद्या मिळतात. सोबातपासून ५२० मैलांवर हिला पूर्वेकडील बाल एल अझराक नांवाची एक मोठी नदी मिळते. या दोन नद्यांच्या मध्ये खारटूम आहे. खारटूमपासून २०० मैलांवर हिला अतबारा नांवाची शेवटची नदी मिळते. ईजिप्त व सुदानच्या उत्तरेकडील भागाचें जीवित व भरभराट या नदीच्या कालव्यांवर अवलंबून आहे. या नदीचें पाणी सतत सारखें रहात नाहीं. पावसाळ्यांत हिला पूर येतो व उन्हाळ्यांत हिचें पाणी कमी होतें; तरी तें १८ फुटांपेक्षां कमी खोल नसतें. एलेफंटाइन वेटावर या नदीचें पाणी मोजण्याकरितां एक जुनाट स्तंभ आहे. ही नदी कांहीं ठिकाणीं नौकानयन करण्याइतकी खोल नाहीं. कांहीं ठिकाणीं हिच्यांत मोठ्या बोटींहि चालू शकतात.

ह्या नदीच्या उगमाचा शोध लावण्याचा प्रयत्न पुरातन काळापासून सुरू होता. ग्रीक व इराणी लोक यांनी बराच प्रयत्न केला होता. यानंतर निरनिराळ्या युरोपियन प्रवाशांनी हिच्या उगमाचा शोध लावण्याचा प्रयत्न केला. स्टानले यानें १८८५ सालीं विहक्टोरिया नार्यझाला प्रदेशाचा घालून नाईलच्या उगमाचा खरा शोध लाविल्यावरहि बरेच प्रयत्न स्थानिक अधिकाऱ्यांकडून व आंग्लो-जर्मन कमिशनकडून केले गेले. ही नदी ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आहे.

नाक—गंधाचें ज्ञान होण्याकरितां नासिक हें विशेष इंद्रिय आहे. जरी गंधाच्या प्रकृतिधर्माविषयी पुरतेपणीं समजत नाहीं तरी तो पदार्थांच्या पृष्ठभागावरून निघतो. अशी सामान्य कल्पना असते कीं, गंधवान पदार्थांपासून सूक्ष्म कण निघून चट्टूकडे पसरतात, आणि ते आपल्या नाकास येऊन लागतात तेव्हां आपणांस गंधज्ञान होतें परंतु हा तर्क खरा आहे किंवा कसें याविषयी संशय आहे. गंधज्ञानसंबंधी इंद्रिये नाकाच्या खांचांत आहेत. ह्या खांचा कफादि मलोत्पादक अशा नाजुक त्वचेकडून मढविलेल्या आहेत. वरला भाग मात्र गंधाचें स्थान असा मानला पाहिजे, कारण तेथेच मात्र प्राणीद्रव्यांसंबंधी मज्जातंतू आढळतात. नाक हें

आस्थियुक्त सांगाडा व कूर्चा मिळून मुख्यत्वेकरून झाले आहे, व त्याच्यामध्ये एक हाडाचा पातळ पडदा व कूर्चा उभा असून त्यांकडून नाकाच्या खांचेचे दोन भाग झाले आहेत, त्यांस नाकपुड्या म्हणतात. हाडांच्या योगाने नाकाच्या बुडास सुरेखपणा प्राप्त झाला आहे, आणि स्नायूस जडून रहाण्यास मजबूत आधार आहे. कूर्चेच्या योगाने बाहेरल्या भागास सुरेखपणा आला आहे आणि तिची स्थिति-स्थापकता दुखापतीचे भय कमी करते.

उ प यो ग.—फुलांचा व सुगंधी द्रव्यांचा सुवास या इंद्रियाने घेऊन मनुष्यास फार आनंद होतो हे सांगणे नको. तथापि क्षुधा व स्वासोच्छ्वासासंबंधी इंद्रिये यांस सांभाळणे हा या इंद्रियाचा मुख्य उपयोग आहे. याच्या साहाय्याने अन्नाची परीक्षा करता येते, म्हणजे ज्या पदार्थाचा वास अमंगळ आहे व त्यामुळे अर्थात जो खाण्यास योग्य नाही तो सेवन करू नये, असे ठरविता येते. परंतु सर्वोद्दून मोठा उपयोग हा आहे की, श्वासोच्छ्वासाच्या इंद्रियाचे त्याकडून संरक्षण होतें. जे सूक्ष्म अदृश्य कण गंधयुक्त पदार्थापासून निघतात ते वारंवार प्रकृतीस फार बाधक असतात, आणि हवा कधी कधी अशा विपकारक पदार्थांनी भरलेली असते. हवा घेण्याजाण्याच्या रस्त्यावरच हे इंद्रिय असल्याने हवेचा लोंढा आत जाऊ लागतांच नाक त्याची परीक्षा करते, व शरीरास बाधक असे जे वायू त्यांत असतात त्यांच्या विषयी आपणांस सावध करते.

प्रा णे द्वि या ची ती व्र ता.—कित्येक पदार्थाविषयी प्राणेंद्रियाची तीव्रता फार विलक्षण आहे. असे म्हणतात की कस्तुरीचा अतिसूक्ष्म परमाणु जरी साधारण हवेत मिसळला असता त्याचा गंध समजतो. निरनिराळ्या पदार्थांच्या गंधाचा भेद समजण्याची शक्ति, शिक्षण व संवयी यांकडून पुष्कळ वाढविता येते.

ज ना व रां मध्ये प्रा णे द्वि यें.—बहुतकरून सर्व जनावरांस प्राणेंद्रिय आहे आणि विशेषकरून सस्तन प्राण्यांमध्ये ते फार पूर्णतेस आले आहे. त्यांचे नाक फार मोठे असून आंतील खांच विस्तीर्ण आहे. कित्येकांस अधिक हाडे अथवा हाडांच्या घड्या यांचा पुरवठा आहे, तेणेंकरून अधिक मोठा पृष्ठभाग उघडा राहून हुंगण्याची शक्ति वाढते. मनुष्याच्या संवधाने प्राणेंद्रियाचे जे उपयोग आहेत म्हणून पूर्वी सांगितले त्याखेरीज आणखी त्याचे उपयोग जनावरांमध्ये आहेत. सिंह, वाघ, लांडगा, अस्वल आदिकरून मांसाहारी जनावरांस या इंद्रियाच्या योगाने आपल्या भक्ष्याचा पाठलाग करता येतो, आणि आसपास दुसरे जनावर दृष्टीस पडण्याजोगे नसले तरी त्याचा शोध त्यांस लागतो.

नाकाचे रोग—प्राणेंद्रिय जें नाक त्यायोगे वन्या व वाईट गंधांचे ज्ञान मेदूस होतें; परंतु त्यास त्याच्या नाना ठिकाणी नानाप्रकारचे रोग होतात; व म्हणून ते इंद्रिय आपल्या परि-चयांतले असले तरी रोगपरीक्षणार्थ त्याचे भाग पद्धत-

शीर रीतीने तपासण्याची माहिती पाहिजे. नुसत्या डोळ्यांनी बहुधा हे कार्य करता येते. परंतु त्याजोगता एक बारीक आरसा—जो घशांत घालता येऊन नाकपुड्यांचा घशांतील मार्गाल भाग प्रकाशित करील अशा प्रकारचा-जवळ असल्याने परीक्षणास मदत होते. आरसाने व तदर्थ दुर्बिणीने नाकपुड्यांत पुढूनहि प्रकाश पाडता येतो. प्रथम रोग्याच्या नाकाचा बाह्य भाग तपासावा. नंतर त्यास डोकें मार्गे वांकविण्यास सांगितल्याने नाकपुड्यांच्या आंतील भाग प्रकाशित करता येतो व तसा तो झाला म्हणजे आंतील पडदा, नाकाचा तळभाग अगर भूमि (डोकें मार्गे वांक-विलेल्या स्थितीत असलेली), दोन्ही बाजू व त्यांवरील श्लेष्मल आवरण, यांतच नाकपुड्यांच्या बाहेरील व पडदीच्या आंतील बाजूच्या हाडांच्या सुमारास आडव्या दोन खोबणी, ज्यावर श्लेष्मलत्वचा आहे अशा व नाकपुड्या या भागांचे निरोगी स्थितीत परीक्षण करण्याची संवय असल्यास रोग-विज्ञान व विकृतस्थिति लवकर लक्षांत येते. नाकपुड्यांची घशांतील छिद्रे घशांत बोट घालून तपासता येतात व तेथे ग्रंथि वगैरे असल्यास त्या चांचपता येतात. वरील जब-ड्याच्या व नाकामागील मस्तकाच्या पोकळ अस्थींचा संबंध नाकाशी आहे.

लाल नाक अगर नाकावरील मुरुमाच्या फुटकुळ्याः—दारुबाजाचे नाक लाल असते हा समज खरा आहे. कारण नाक लाल होण्याचे ते एक कारण आहे. पण त्याशिवाय तितकीच महत्त्वाची कारणे आहेत ती अशी. की सर्द हवा, सर्दी, यौवनावस्था प्राप्त होण्याचा काल, अजीर्ण व अग्नि-मांध. स्त्रियांना हा रोग विशेष होतो. याचे कारण शोधून त्यावर उपाय करावे. बाहेरून लावण्यासाठी गंधकाचे मलम अगर रसकापुराचे धावन उपयुक्त असते. बारीक व मध्यमशा ग्रंथी व दुष्ट (असाध्य) ग्रंथी या ठिकाणी होतात व त्यासाठी शस्त्रक्रियेची मदत पाहिजे. चरणारा असाध्य व्रण व ल्युपसनामक त्वग्रोग या ठिकाणी होतात. त्यासाठी त्यावर सांगितलेले उपचार करावेत. फिरंगोपदशासंबंधी होणारी गळवे व गुमडी; ही हाडास होऊन ती रात्री ठणकतात व त्यांवर त्या रोगाचे इलाज करावेत.

ना क पु ड्यां ती ल रोग.—(१) घुणघुणा फुटणेः—मेंदू, यकृत या ठिकाणी रक्ताधिक्य झाल्यास घुण-घुणा फुटल्याने बरे वाटते. मुलांचा यौवनावस्था, म्हत्तारपण, यकृतरोग, हृद्दोग, व मूत्रपिंडाचे रोग या अवस्थेंत रक्त खराब व पातळ होणे, रक्तपित्त, कांहीं प्रकारचे ताप व रक्तस्राव होण्याची प्रकृति असणे, नाकास व डोक्याच्या कवटीच्या तळास मार, इजा, धक्के इत्यादि लागणे अगर अस्थि भंग होणे; आंतील पडद्यांस, रक्तग्रंथी, श्लेष्मल ग्रंथी असाध्यग्रंथी अगर हाडीव्रण असणे ही मुख्य कारणे होत. रक्त एका अगर दोन्ही नाकपुड्यांतून येते किंवा मागील

छिद्रांतून तें गिळलें जातें अगर तोंडांतून बाहेर व्हातें; अगर श्वासनलिकेंत शिरून खोकला व ठसका उत्पन्न करतें.

उपचार:—सशक्त माणसांत रक्तछाव आपोआप थांबतो व फार तर साधे उपचार करावे व थोडेफार रक्त गेल्यानें फायदाच असतो. म्हणून तें अगदीं ताबडतोब वंद करूं नये. रोग्यास उताणा निजवून त्याचे हात डोक्याकडे पसरून ठेवावे व डाकें अमळ उंच राहिले असें ठेवावें. त्यास बर्फ चोखण्यास द्यावा. अति थंड अगर कडत पाण्याची पिचकारी हळूहळू नाकांत सोडावी, मानेस अगर नाकास बर्फ लावावें. हात व पाय गरम ठेवावे, पोटामध्ये अर्गटचा अर्क, क्वालशियम लॅकटेट हीं औषधें घ्यावीत. नाकांत पिचकारीनें घालण्यास तुरटीचे पाणी, आयर्न क्लोराईडचे पाणी हीं औषधें चांगलीं, अगर हेझेलिन किंवा ओडिनेलिनचे थेंब घालावे अगर त्यांत कापूस भिजवून त्याचा बोळा नाकांत ठेवावा. अगर रक्तछावाच्या ठिकाणी विजेची पेटी लावावी. वरील उपचार करण्याच्या अगोदर कोणतें कारण संभवत आहे हें पाहून उपचार करावे.

(२) जुनाट पडसें:—कारणें—मुलांची अशक्त व क्षयी प्रकृति, वरचेवर पडसें येणें, घशाच्या मार्गे मऊ व बिलबिलीत बारीक ग्रंथी असणें, मधील पडदी वांकडी असणें, चिंचोळ्या नाकपुड्या, तपकीर फार ओढणें इत्यादि. या रोगाचे तीन प्रकार अगर अवस्था आहेत. (अ) नाकांतून पांढरा-पिवळा शेंबूड येणें, व नाक आंतून लाल होणें. परंतु नाकातील त्वचा जाड न होणें व त्यांतून दुर्गंधिमय खपल्या न निघणें व नाकाची घाण न येणें हीं लक्षणें असतात. (आ) मागील रोगाची ह्य-गय झाल्यानें नाकाची अंतस्त्वचा सुजून लाल होते व त्यांतून पांढरा पिवळा शेंबूड फार येतो, आवाज नाकांतून येतो, नाक चोंदल्यामुळें वरचेवर शिकरावें लागतें व श्वासासाठीं तोंड उघडें ठेवणें जरूर असल्यामुळें चेहरा बावळट दिसतो, शेंबूड नाकाच्या मागून घशांत उतरतो व तो खांकरून थुंकावा लागतो. याचा कानाशीं संबध असल्यामुळें बहिरे-पणाहि येतो. ठसका, दमा, अगर घुरें सुद्धां यामुळें होतें. वाहेरून नाकपुड्या जाड दिसतात. मागील छिद्रे तपासलीं असतां तेथें त्वचा सुजलेली दिसून त्याच्या गांठीहि बनलेल्या असतात. याच रोगाचें तिसऱ्या प्रकारांत पर्यवसान होतें (इ) पीनस रोग:—नाकातील अंतस्त्वचेची सूज ओसरून ती रूक्ष होऊन त्याखालील रचनेचा नाश होणें हें लक्षण यांत असतें व म्हणून यांत नाकपुड्या फार मोठ्या दिसतात. अंतस्त्वचा नेहमीपेक्षां कमी लाल दिसते व ती-वर हिरव्या व पिवळ्या खपल्या धरतात. बहुतेक रोग्यांच्या नाकाला या खपल्याखाली जमणाऱ्या लावामुळें अत्यंत दुर्गंधी येते. जुनाट पडश्यामुळेंच असें झालें असल्यास खपली-खालीं व्रण बनतो. उपदंश वगैरे इतर कारणांमुळें नाक विघडून त्यांत व्रण व दुर्गंधी येते तो प्रकार पुढें थैलच.

उपचार—आरंभाच न कंटाळतां खटपट केली तर हा रोग बरा होतो. परंतु शेवटच्या पीनसाच्या अवस्थेपर्यंत जाऊ दिल्यास पूर्ण बरा होत नाहीं. रोग्याची प्रकृति तो क्षयी व अशक्त असल्यास कॅडलीव्हर आईल, मालटाईन, आयर्न आयोडाईड, या औषधांनीं सुधारावी. नाक स्वच्छ करण्यासाठीं औषधें घालावयाचीं तीं तुपार उडवण्याच्या पिचकारीनें घालावीं व त्यासाठीं हायड्रोजन परॉक्साईड हें औषध चांगलें आहे. त्यानंतर त्या भागास स्तंभत्व येण्यासाठीं टॅनिक अॅसिड, डिक सल्फोकार्बोलेट, टर्पिन, कोकेन व थाय-मॉल हीं औषधें पातळ पेट्रोलिभ्रममध्ये यथायोग्य प्रमाणांत विरघळून घालावीत. अंतस्त्वचा फार जाडी असल्यास तिला क्रोमिक अॅसिड लावावें. अगर कांहीं व्यंग असल्यास शस्त्र-क्रिया करावी. पीनस रोगासाठीं दुर्गंधी कमी होण्यास कॅर्बो-लिक अॅसिड, वॉरॅक्स, अरिस्टॉल इत्यादींच्या धावनांचा उपयोग करावा अगर दुर्गंधीनाशक पूड नाकानें ओढावी व पोटामध्ये कॅकोळयुक्त औषध घावें.

(३) नाकांत व्रण होणें:—हा क्षयी व अशक्त प्रकृतीमुळें होतो व तो हाडापर्यंत गेल्यानें नाक बसकें व विद्रूप होतें. उपचार:—पोटांत कॅडलिव्हर ऑईल वगैरे घेऊन प्रकृति सुधारावी व वर सांगितलेल्या धावनानें अगर आयडोफॉर्म किंवा ल्याक्टिक अॅसिड लावून व्रणाचें स्थान शुद्ध करावें. व्रण जुनाट असल्यास शस्त्रानें खरडावा किंवा आंतील नासक्या हाडाचा तुकडा काढावा.

(४) फिरंगोपदंशसंबंधी नासारोग:—लहान मुलास हा रोग (आईच्या संसर्गानें वगैरे) झाल्यास प्रथमावस्थेंत पुटकुळ्या येऊन पडसें येत व त्यामुळें श्वासोच्छ्वासाच्या वेळीं मोठा आवाज, हीं लक्षणें होतात. यापुढील स्थितींत नाक-पुडीत व्रण होतो व “ गमा ” नामक ग्रंथी होतात व त्यामुळें आंत चरत जाणारे खोल हाडीव्रण होऊन हाडिं कुजून जातात व पू वाहून नाक खन्तें व नंतर बसकें होतें, नंतर मधील पडदी झडते, टाळूस भोंक पडतें व नंतर नाकावरील मांस व त्वचा झडून गेल्यावर माणूस फार विद्रूप दिसतें. फार दिवस टिकणारा साव व हाडाची एक विशिष्ट दुर्गंधी व जुनाट पडशाप्रमाणें नाकाची अंतस्त्वचा सुजलेली नसणें आणि पूर्वी उपदंश झाल्याचा पुरावा मिळाल्यानें रोग-निदान होऊन उपचार करणें सोपें होतें. उपचार:—पोटांत पोर्टेशियम आयोडाईड हें औषध घावें; व त्याबरोबर किनाईन, सिकोना, व नाना पारदभस्म प्रकारांपैकी एखादा योग्य प्रकार योजून घावेत व पीनस रोगांत सांगितल्या-प्रमाणें नाकावर धुण्याचे उपचार करावेत. कुजकें हाड शस्त्र-क्रियेनें नाकपुड्याच्या पुढील अगर मागील छिद्रांतून काढून टाकावें.

(५) लेंकरांनां सासर्गिक फिरंगोपदंश रोग झाल्यास पोटांत कांहीं महिने ग्रे पावडर हें औषध सूक्ष्म प्रमाणांत

देऊन नंतर पोटचाशियम आयोडाईड दिल्याने आश्चर्यकारक गुण येतो. नंतर कॉडलिव्हर आईल घावें.

(६) ल्यूपस नामक त्वग्रोग नाकाबाहेर होतो. तो कधी नाकाच्या पडदीस होऊन तेथे छिद्र पडल्याने साव सुरू होतो. तेथील जागा लाल होऊन तीवर कोंडा व खपल्या जमतात, व त्या काढल्या तर त्यांखाली मऊ व्रण दिसतो. उपचारः—पोटांत कॉडलिव्हर आईल व सोमल ही पौष्टिक औषधे देऊन रोगनाश करणारी त्याकटिक असिडे वगैरे औषधे लावावी अग्न शस्त्राने खरडावे अग्न “ क्ष ” किरणांचा उपयोग करावा.

(७) नासाश्मरीः—मुतखडचाप्रमाणे चुन्याच्या फॉस्फेटचे कीट नाकांत जमून खडा बनतो व त्यामुळे शेंबूड, साव, नाक चोंदणे ही लक्षणे होतात. निदान करतांना अस्थिग्रंथि अग्न श्यान्सर आहे की काय असा घोंटाळा होतो. यास उपचारः—खडाचिमट्याने ओहून काढावा. खडा मोठा असल्यास प्रथम तो फोडण्याचे शस्त्र असते त्याने प्रथम बारीक करून काढावा. आगतुक पदार्थ आंत शिरल्यासहि वरीलच उपचार उपयोगी आहेत.

ग्रंथि रोग.—यांचे तीन प्रकार आहेत. (अ) श्लेष्मल ग्रंथि—ही गांठ बहुधा नाकाच्या बाजूस आंतून होते व फार क्वचित मधील पडदीस होते. या गांठी अनेक व लहान असून त्यांचा बहुधा पुंजका असतो. लक्षणेः—नाक चोंदणे, गैगणा आवाज व पांढरा साव, दमा, खोकला कसलाच वास न येणे ही लक्षणे असतात. नाक तपासले तर पांढऱ्या-कंड्या रंगाच्या, ओलसर, हालणाऱ्या व त्यावर टोंचले किंवा दाबले तर तेथे खळगा पडणाऱ्या गांठी दिसतात. गांठी खोल जागी असल्या तर नाक तपासण्याच्या दुर्बिणीची मदत घ्यावी लागते. उपचारः—यास प्रथम कोकेन लावून विजेच्या साहाय्याने जाळून काढता येते. अग्न तारेच्या फासांत अग्न चिमट्यांत पकडून पीळ घातल्याने त्या तुटतात. (आ) तंतुमय ग्रंथि या नाकपुड्यांत पुढील भागास प्रायः होत नाहीत; आंत खोल घशांत होऊन मोठ्या झाल्यावर त्या नाकांत अडथळा करतात. याची लक्षणे वरील प्रमाणेच पण घाणेरडा साव व त्यांत रक्त, विशेष बहिरेपणा, श्वासास, कधी कधी अन्न गिळतांना अडचण ही होत. मनुष्य मोठा होतो तसतशा या गांठी लहान होतात. परंतु त्या फुटल्या तर फार रक्तसाव होऊन रोगी दगावतो सुद्धा. उपचारः—या गांठी शस्त्रक्रियेने काढतांना रक्तसाव फार होतो म्हणून ही शस्त्रक्रिया करण्यास उत्तम शस्त्रवैद्याची उत्तम मदत हवी. (इ) असाध्य (क्यान्तर साकोमा ग्रंथि) यांची लक्षणे वरीलप्रमाणे. उपचार शस्त्रक्रिया करणे.

नाक पुड्यां मधील पडदीचे रोगः—(१) रक्त सांखळून गांठ बनणे; हे मार अग्न धक्का, इजा यामुळे घडते. ही गांठ मऊ विलंबिलीत असते व ती इजा झाल्यानंतर लागलीच आल्यामुळे तें गळू नव्हे असे ओळखता येते.

पडदीच्या दोन्ही बाजूस बहुधा ती असते ही फोडू नये, ती आपोआप ओसरून जाते. (२) गळू झाल्यास मात्र तें फोडावे. लाली, सूज, दाह, ठणका यावरून गळू ओळखावे.

(३) फिरंगोपदंशजन्य “ गमा ” नामक ग्रंथि होऊन तीवर उपचार न केल्यास ती चरत जाते व व्रण होऊन पडदीस भोक पडते व नाकाची हाडे कुजून नाक बसते अग्न झडते. त्या व्रणावर हिरवे-काळे सायटे धरून त्याभोवती लाली असते. उपचारः—आरंभाच पोटेशियम आयोडाईड औषध घेतल्याने हि गांठ जिरते. नाही तर पुढे व्रण बनल्यास शस्त्रवैद्याची मदत घ्यावी लागते. क्षयी व अशक्त प्रकृतीमुळे होणारा रोग हाडीव्रण व लाल पुटकुळी या दोहोपैकी एखाद्या स्वरूपांत हा रोग होतो. फुफ्फुसांत कफक्षयाची लक्षणे बहुधा सांपडतात. उपचारः—शस्त्रवैद्याकडून व्रण अग्न पुटकुळी खरडून घेऊन नंतर तीवर शामक उपचार करावे.

पडदीची उपजत अग्न इजेमुळे असलेली वक्रताः—यामुळे एका नाकपुड्यांत फुगवटी व दुसऱ्यांत खळगा दिसतो. नाकपुड्याची वाहेरील वाजूहि अंमळ वक्र दिसते. नाक चोंदून श्वासास अवरोध, शेंबूड येणे, बहिरेपण, माथेशूळ ही लक्षणे असतात. उपचारः—ही वक्रता नाहीशी करण्याजोगता एक चिमटा असतो; त्यांत पकडून पडदी सरळ करितात. परंतु ती कायम तशी राहण्यासाठी दोन्ही नाकपुड्यांत नाकपुड्याच्या आकाराच्या कांड्या बसवून कांही दिवस त्या ठेवतात. नंतर भोवतालच्या रचनेस नवीन वळण येईतोपर्यंत ठेवल्यावर त्या काढून त्याऐवजी व्हलकनाइट किंवा हस्तिदंताच्या कांड्या काही काळ ठेवतात. याच पोकळ कांड्या बसविल्या म्हणजे श्वासास अवरोध होण्याची अडचण दूर होते. नंतर त्याहि काढून टाकतात.

पडदीस तंतुमय, कूर्चामय, अस्थिमय अग्न रक्तवाहिन्यायुक्त ग्रंथि होतात त्यांवर इजा शस्त्रप्रयोगहाच होय. मृत्किरासम (बिलबिलीत) ग्रंथि लहान मुलाच्या घशांत नाकपुड्याच्या मागील छिद्रांजवळ पुष्कळांना होतात; कारण त्या होण्याजोगी अनुकूल रचना तेथे असते. अशा मुलाच्या गळ्यांतील गांठीहि बहुधा मोठ्या असतात. यामुलांना घशांतील सूज, दाह व पडसे वरचेवर येते व त्याची ह्यगय झाल्यास कान ठणकतो, फुटतो व बहिरा होतो. लक्षणेः—बहिरेपण, नाकांतून श्वासास अवरोध, घोरणे, नाकांतून आवाज येणे अग्न निर्जाव पुळपुळीत आवाज येणे, व सदा श्वासासाठी तोंड उघडें राहिल्याने चेहऱ्यावरील बावळटपणा. तोंडांत बोट घालून नाकपुड्यामागे चांचपिले तर या ग्रंथी मऊ मऊ व बोटांस गांडुळाप्रमाणे लागतात. आरशाने तपासले तर त्या गुलाबी रंगाच्या व दाट उगवून नाकपुड्याच्या मागील छिद्रा-आड आलेल्या दिसतात. उपचारः—शस्त्राने कापून काढणे. यासाठी हाताने नख, वर्तुळाकार (आंगठीप्रमाणे) चाकू, चिमटा अग्न खरवडण्याचे हत्यार यांपैकी जें सोयीचे दिसेल त्या साधनाने त्या काढून टाकतात. व साधल्यास

घशांतील गांठीहि काढतात. गुंगी आणण्यास प्रथम ईथर हुंगवून मग क्लोरोकार्मने गुंगी आणतात; तो जपून दिला पाहिजे. कारण रक्त नाकांतून व तोंडातून वाहून ते गालांत जमते व तेथून ते स्पंजाने अगर बोळ्याने वरचेवर टिपून घेतां येईल असा मदतनिसास अवसर यावा लागतो. म्हणून डोकें एका बाजूवर ठेवतात. शस्त्रक्रियेनंतर रोग्याचें तोंड बेधनाने बांधून टाकतात म्हणजे तो नाकाने श्वास आपोआप घेऊं लागतो.

नाकाच्या पोकळीशीं संलग्न अशा इतर (जबडा, मस्तक, कपाळ इ.) पोकळींचे रोगः—नाकांत पडसें, सूज प्रथम येऊन ती इकडे पसरल्यामुळे अगर श्लेष्मल ग्रंथी किंवा किडक्या दांताच्या मूळाची पीडा होऊन त्यामुळे हा रोग उत्पन्न होतो. याची लक्षणेंः—एका नाकपुडीतून फिकट पिवळ्या पू बाहेर येतो. पू येण्यासारखी नासाइमरी, कुजकें हाड, फिंरंगोपदेशजन्य व्रण हीं कारणें जर नसलीं तर या पोकळीपैकींच कारण बहुधा असतें. जबड्याच्या पोकळींतील पू वाहिल्यावर कांहीं दिवस बंद होतो व तो पू दुर्गंधियुक्त असा वाहतो. डोकें मागे केल्यानें अगर दूषित जव त्याच्या विरुद्ध बाजूवर निजल्यानें नाकपुडोच्या बाजूच्या आंतील अंगाकडून पू येतो. गालावर अगर दांत दाबला तर दुखतें. विजेच्या दिव्याच्या साहाय्यानें रोगनिदान होतें. परंतु तें नक्की अजमावण्यासाठीं दातांच्या वरील जगेंत पोकळ सुईच्या अप्रानें टोंचून आंत पू आहे किंवा नाहीं हें पाहतात. जबड्याखेरीज इतर पोकळींतून येणारा पुवाचा स्राव सतत वाहातो व मस्तक ताठ ठेवल्यानें अधिक येतो. नाकामार्गे खोल ठिकाणीं दुखतें अगर डोळ्यांत व कपाळांत पोकळीं दूषित असलेल्याप्रमाणें दुखतें, तसेंच डोळे पुढें आलेले बटबटीत दिसल्यास नाकामार्गील अगर अर्शांतील पोकळींत पू आहे असें दर्शविते. पापणी पडली राहून निर्जाव होणें, तिरवेपणा, व एकदम अंधत्व हीं लक्षणेंहि तेंच दर्शवितात. उपचारः—अगोदर औषधी पाण्यानें जुनाट पडशाचे उपचार, फवारा उडविण्याच्या पिचकारीनें करून नाकांतील स्राव कमी करावा. त्यानें उपयोग बराच होईल. न झाल्यास शस्त्रक्रिया करावी. म्हणजे जबड्याच्या अगर कपाळाच्या हाडांतील पोकळींतील पू धुवून ती निर्मळ करतां येते. अगर ती चिरून तिच्यांतील पुवाचा निचरा होण्यासाठीं तिच्यामध्ये व पाहून नेणारी नळी कांहीं दिवस ठेवावी म्हणजे कांहीं दिवसांनी ती पोकळी पुंयरहित व स्वच्छ होते. हें करण्याच्या वेळीं दांत शाबूत असल्यास दांतांच्यावर हाडांत छिद्र पाडून आंत नळी घालावी, पण एखादा दांत किडका असेल तर तो उपटून अगर अगोदरच पडून गेलेला असेल तर त्याच्या उगवण्याच्या पोकळींत छिद्र पाडून त्यावाटें जबड्यांत नळी शिरकवावी. नळी ठेवल्यानें तें छिद्र घुजत नाहीं व त्यांतून रोज वारिक अँसिड किंवा क्षिक सल्फेटच्या धावनानें ती पोकळी धुवून निर्मळ करतां येते. एवढ्यावर बहुधा भागते. पण न भागलें तर

हेंच छिद्र मोठें करून त्यावाटे आंतील मऊ श्लेष्मल त्वचा खगडण्याच्या हत्यारानें खरवडून ताजी व स्वच्छ करतात. म्हणजे त्यांतील पुंयोरपादक दुर्गुण नाहींसा होऊन स्राव बंद होतो. त्याच प्रमाणें कपालार्शांतील पोकळीपुढील बाजू भोंक पाडून घुतात अगर खरवडतात व त्याचा नाकाशीं असलेला स्वाभाविक संबध बुजला असेल तर तो सळईनें फोडून सुरू करतात. नाकामार्गील हाडाच्या पोकळी खरवडण्यासाठीं नाकांतून जपून शस्त्र घालावें लागतें अगर डोळा व नाक यांच्या कोपण्यांत चिरून खालील खोलभाग उघडा करावा लागतो.

ना सा का ठि ण्य रोगः—हा एक दुर्मिळ व विशिष्ट जंतु-जन्य रोग आहे व यांत नाक, ओंठ हे दगडासारखे कठिण होऊन श्वासावरोध होतो; दुःख नसतें. यास उपचार, त्या जंतूची लस टोंचणें. नाकांत आर्गतुक पदार्थ जाऊन बरेच दिवस झाल्यास दुर्गंधियुक्त स्राव सुरू होतो. एखादेवेळीं हा पदार्थ आंत गेलेला आईवापांसहि माहीत नमतो व बऱ्याच दिवसांनीं नाकांत व्रणहि होतो. उपचारः—संशय आल्यास रोग्यास भूल देऊन नाकांत आर्गतुक पदार्थ शोधावा व तो चिमटा अगर सळई या साधनांनीं काढावा अगर तो मार्गे घशांत टकलावा.

ना सा स्थि भंगः—मार लागून हाडें मोडल्यास नाकपुड्यांत बोट अगर सळई घालून तीं हाडें नेहमीं प्रमाणें जुळवून ठेवावी व ती पुन्हां विस्कटूं नयेत म्हणून नाकपुड्यांत हस्तिदंती व पोकळ खंट्या कांहीं दिवस ठेवाव्या. नाकाचा अंतस्त्वचेचा संबध मेंदूशीं असल्यामुळे या इजेची ह्यगय करूं नये.

न वें ना क व स वर्णः—रोगानें नाक झडतें. अगर कोणी दुसऱ्यानें द्वेषानें नाक कापल्यास त्यामुळे अति विद्रूपता प्राप्त होते; स्त्री असो, पुरुष असो त्यास ही विद्रूपता असद्य होते. ती जाण्यासाठीं नाकाच्या क्षेत्रफळायेवढें त्रिकोणी कातडें, रोग्यास भूल देऊन त्याच्याच कपाळावरून सोलून काढून तें नाकाकडे न तोडतां तसेंच वळवून त्याचें नाक व नाकपुड्या बनवून त्या जागच्या जागीं टाके मारून कायम करतात. त्यास पोषण करणारी रक्तवाहिनी शाबूत असल्यामुळे नवीन ठिकाणीं मूळ धरीपर्यंत व नंतरहि तें कृत्रिम नाक तजेलदार रहातें व तेथें तें कांहीं दिवसांनीं चिकटल्यावर वळलेल्या त्वचेचा संबध तोडतात. तोंपर्यंत कपाळच्या ठिकाणीं नवीन त्वचा आल्यामुळे कपाळहि साफ होतें. हें नवीन नाक अर्थात कृत्रिम असल्यामुळे केवळ शोभेचें होय. त्याचा वास अगर घाण जाणण्याच्या कामीं उपयोग नाहीं. पण विद्रूपता बरीचशी घालविणें हा त्याचा मोठा उपयोग होतो.

आ यु वें दी य नि दा नः—दंभ, वारा, धुरळा, फार बोलणें, फार निजणें, फार जागणें, सखल डोकें ठेऊन किंवा फार उंच उशी घेऊन निजणें, पाणी बदलणें, फार पाणी पिणें, पाण्यांत फार डुंबणें, वांती व अश्रू यांस आवरून धरणें या व इतर अशाच प्रकारच्या कारणांनीं वातादिक दोष कुपित

होऊन नाकांत दाट होऊन पडसें उत्पन्न करतात. तें जसजसें वाढतें तसतसा मनुष्य क्षीण होत जातो आणि अतिशय वाढले असतां त्यापासून शेंबटी क्षयरोगाहि होतो. वाताच्या पडशांत तोंडास कोरड, अतिशय शिंका, नाक चोंदणें व त्यांत टोंचल्यासारखें होणें, दांत, कानशिलें व डोकें यांत व्यथा होणें, भिवर्यांच्या आसपास किडे फिरल्यासारखें वाटणें, आवाज वसणें, पडसें उशीरा पिकणें आणि थंड व पातळ शेंबूड येणें हीं लक्षणें असतात. पित्ताच्या पडशांत तहान, ताप, नाकांत पुळ्या येणें, भोंवळ, नाकाच्या बोंडीवर वारीक पुळ्या येणें आणि रक्त, उष्ण, तांबूस व पिवळट शेंबूड येणें हीं लक्षणें होतात. कफाच्या पडशांत खोकला, अरुचि, दमा, वांती, अंग जड होणें, तोंड गुळवट होणें, नाकांत कंड सुटणें आणि, चिकट पांढरा दाट असा शेंबूड येणें हीं लक्षणें होतात. त्रिदोषजन्य पडशांत वरील तिहींचीं लक्षणें असून तें कारणावाचून एकाएकी कमीजास्त होतें. रक्त दूषित होऊन नाकाच्या शिरांत जाऊन पडसें उत्पन्न करतें, त्यांत छाती बधिर होते, डोळे लाल होतात, श्वासास घाण येते, कान, नाक व डोळे यांत कंड सुटते, आणि पित्तजन्य पडशाचीं लक्षणेंहि होतात.

या सर्व प्रकारच्या पडशांची हयगय केली असतां तीं दुष्ट होतात. त्यांत वरील लक्षणें अधिक जोरदार असल्यामुळे सर्व इंद्रियांस त्रास होतो. अग्निमांस, ताप, दमा, खोकला, उरांत व बरगड्यांत वेदना, तोंडास दुर्गंधी व सूज, हे विकार होतात. पुष्कळदां हें पडसें कारणावाचून जास्त होते. वरचेवर नाक कोरडें किंवा ओलें होतें, मोकळें असतें किंवा चोंदतें, पुवासारखा काळसर, रक्ताच्या गांठीनीं युक्त असा शेंबूड येतो आणि त्यांत लांब गुळगुळीत पांढरे व वारीक असे कृमी असतात. अंग हलकें होणें, शिंका थांबणें, चिकट व पिवळा शेंबूड येणें, आणि रस व वास कळूं लागणें हीं सर्व प्रकारचीं पडशां पिकल्यांचीं लक्षणें होत. तीक्ष्ण पदार्थ हुंगणें, सूर्याचे किरण, सूत, गवत व इतर वातप्रकोप करणाऱ्या कारणांनीं नाकांतील कोंवळीं हाडें घांसलीं गेल्यानें वायु कुपित होऊन त्याचा मार्ग बंद झाला म्हणजे तो शृंगारक मर्मांत जाऊन तेथून उलटतो आणि अतिशय शिंका आणतो. या विकारास भृशक्षय (शिंका अतिशय येणें) म्हणतात.

वायु नाकांतील कफास शुष्क करून नासिकःशोष नांवाचा विकार उत्पन्न करतो. यांत नाकांत कुसें भरल्यासारखें वाटतें व श्वास टाकतांना कष्ट होतो. नासानासांत कफानें वायु कोंडला जाऊन नाक चोंदतें आणि श्वासोच्छ्वासास अटकाव झाल्यानें नाकाचीं छिद्रे बंद झाल्यासारखा होतात. पित्त, नाकपुडींतील त्वचा व मांस यांचा पाक करून दाह व शूळ उत्पन्न करतें, यास प्राणपाक म्हणतात. कफानें स्वच्छ व पाण्यासारखा पातळ असा निरंतर स्राव होत असतो. तो रात्री विशेष होतो. त्यास प्राणस्राव असें म्हणतात. नाकांत

कफ वाहून तो स्रोतांस बंद करून अपीनस नामक रोग उत्पन्न करतो, यांत पडशापेक्षां जास्त वेदना असतात. श्वास घुरघुर वाजतो आणि मेंढीसारखें नाक चिघळून त्यांतून एकसारखा बुळबुळित पिवळा, पिचलेला व दाट असा शेंबूड वहातो. नाकांत रक्ताचा विदाह झाला असतां नाकास आंतून व बाहेरून स्पर्श सोसेनासा होतो, एकसारखा कढत उच्छ्वास निघतो व नाक पेटल्यासारखें वाटतें. या रोगास दीप्ति, असें म्हणतात. टाळूच्या मुळाशीं तिन्ही दोष दुष्ट झाले म्हणजे तोंडांतून व नाकांतून जो वायु व शेंबूड येतो त्यास दुर्गंधी येते. या विकारास पूतिनास म्हणतात. त्रिदोषापासून किंवा नाकावर अथवा डोक्यावर आघात झाल्यानें नाकांतून पू व रक्त वहातें त्यास पूयरक्त असें म्हणतात. यांत डोक्याची आग व वेदना होतात. पित्त व कफ यांनीं नाकांत वायु अडकला म्हणजे तो कफास सुकवितो. त्यायोगानें नाकगुळ्या कोरड्या होतात या विकारास पुटक असें म्हणतात. नासाशं व नासारुंद हे पूर्वी सांगितलेल्या अर्श व अर्बुद या विकारांसारखेच असतात. त्यांचे दोष व लक्षणेंहि त्यांच्याप्रमाणेंच समजावीं. सर्व प्रकारच्या नासाशं व नासारुंदांत उच्छ्वास करण्यास कष्ट पडतात, पडसें येतें, एकसारख्या शिंका येतात, गंगणा शब्द येतो, तोंडांतून व कानांतून दुर्गंधियुक्त वायु व शेंबूड येतो आणि डोकें दुखतें. या अठरा प्रकारच्या नासारोगांत दुष्ट प्रतिश्याय अथवा दुष्ट पीनस याप्य आहे; बाकीचे साध्य आहेत.

चि किंत्सा.—सर्व प्रकारच्या पडशांत अगोदर निवाऱ्याच्या जागेंत रहावें. ज्ञेहपान करणें, शेंकून घाम काढणें, वमन, भूत्रपान, गुळणे, जड व उबदार कपडे व डोक्यास जाडसें वस्त्र बांधणें हे उपचार करावे. शिंका येण्याकरितां तीक्ष्ण नस्यें ओढावीं. हलकें व रक्ष अन्न खावें. धूत्रपान करावें. स्नान, शोक, राग, फार निजणें व थंड पाणी हीं वर्ज्य करावीं. दुष्ट पीनसावर क्षयरोग व कृमी यांवरील चिकित्सा करून रोग्याची शक्ती कमी होऊं देऊं नये. पूयरक्त नवीन असतां त्याची मधुर औषधांनीं चिकित्सा करावी आणि जुनें होऊन अतिशय वाढल्यावर नाडीव्रणासारखी चिकित्सा करावी. नासाशं व नासारुंद यांचा दाह करून सैंधव, मनशीळ, हरताळ, इत्यादि औषधांची वात करून ती नाकांत घालून ठेवावी. बाकीच्या सर्व नाकाच्या रोगांवर तीक्ष्ण नस्यांचा उपयोग करावा व दोषानुरोधानें इतर चिकित्साहि करावी.

उयाचें नाक तुटलें असेल तो तरुण असल्यास प्रथम रेचकादिकांनीं शुद्ध करून तुटक्या नाकाएषढा एक पानाचा तुकडा कातरावा. तो तुकडा नाकाजवळ गालावर ठेवून तेवढ्याच आकाराचा त्वचेचा व मांसाचा एका अंगास धर राखून तुकडा काढावा; तो तुकडा एका वाजूस करून गालाचा छेद जुळवून मध्ये कापसाचा बोळा घालून सुईनें टांके मारावे. नंतर नाकाचा छेद खरवडून तो वाजूस केलला गालाचा तुकडा नाकावर

वळवून घेऊन गालास बंध बांधावा व फार जपून नाक शिवावे. नंतर श्वासोच्छ्वास चांगला चालण्याकरिता नाकांत दोन नळ्या घालून नाकपुड्या उचलून धराव्या. शिवणीवर हिरवे तेल लावून रक्त बंद करणाऱ्या औषधांचे वखगाळ चूर्ण वर लावावे व व्रणाचे उपचार करावे. अवस्था पालटल्यास सद्योव्रणावरचे उपचार करावे. व्रण भरून आल्यावर नाकाजवळ वाढलेले मांस चामड्यासकट कापावे आणि साफ करून शिवावे. नाक कमी म्हणजे बसकट झाल्यास पुन्हा पालिवर्धक तेलांनी वाढवावे. नाक तुटल्याबरोबर वैद्यास समजल्यास त्याने लागलाच तो तुकडा वर वसवून बाकी सर्व उपचार व्रणाप्रमाणे करावे.

नस्यः—गळ्याच्या वर असलेले विकार नस्याने (नाकांत घातलेले औषध) घालवितां येतात. कारण नाक हे डोक्याचे द्वार आहे म्हणून नाकांत घातलेले औषध डोक्यांतील दोष काढून टाकिते. या नाकांतून ओढण्याच्या औषधाचे त्याच्या कार्यावरून तीन भेद आहेत. अस्पमार, पडसें, डोकें दुखणें व जड होणें, कुमि, डोळे येणें, इत्यादि विकारांत आंतांल दोष वाहेर काढून टाकण्यासाठी जें नस्य देतात त्यास विरेचन नस्य म्हणतात.

वारिक झूल, आवाज बसणें, सूर्यावर्त रोग इत्यादि विकारांत वायूच्या शांत्यर्थ देतात तें बृंहण नस्य व केशदोष, डोळ्यांचे रोग, नालिका, वांग इत्यादि रोग जाण्याकरितां तेथल्या-तेथें दोष जिरून जाण्याकरितां देतात तें शमन नस्य होय. हीं विरेचन, बृंहण आणि शमन अर्शा तीनहि प्रकारचीं नस्ये स्नेहाच्या रूपानें ज्यावेळीं यावयाचीं असतात त्यावेळीं त्या स्नेहाच्या प्रमाणावरून त्यांस मर्श व प्रतिमर्श अीं नावे देतात. मर्शाची मात्रा प्रतिमर्शापेक्षा तिप्पट अगर चौपट मोठी असते व त्यांत काहीं चूक झालास अपाय होतो. प्रतिमर्श निरोगी लोकांनीं इंद्रिये तरतरांत रहाण्याकरितां यावयाचा असतो व त्यास पथ्य नसते. याचें प्रमाण दोन थेंब आहे. तीक्ष्ण औषधें वाटून चटणीच्या अगर चूर्णाच्या रूपानें देऊन विरेचनकार्य ज्यावेळीं करावयाचें असते त्यावेळीं त्या विरेचननस्याला अवपांड असें म्हणतात. हे चूर्णस्वरूपाचें औषध नळीनें नाकांत फुकावें म्हणजे पुष्कळ दोष वाहेर निघतात.

नस्य घ्यावयाचें असतां अगोदर डोक्याला स्नेह व स्वेदविधी करावे. नंतर निवांत जागीं उताणें सरळ निजावें, पाय धोडे उंच करून डोकें खालीं करावें; नंतर एक एक नाकपुडी बंद करून औषध ऊन पाण्यांत ऊन करून नळीनें अगर योळ्यानें नाकांत औषध घालावें. औषध घातल्यावर पाय, हात, खांदे व कान हे चांढावे. जितका वेळ औषध ठेवावयाचें तितका वेळ झाल्यावर हळू हळू कुशीवर होऊन नाकांतील औषध काढून टाकावें. याप्रमाणें दोन तीन वेळ औषध संपपर्यंत करावें.

नाकांत घातलेल्या तीक्ष्ण औषधांनीं मूर्खा आल्यास डोक्यावर थंड पाणी शिंपडावें. विरेचननस्य दिल्यावर स्निग्ध नस्य घ्यावेंच. नाकांत औषध घातल्यानंतर दोन मिनिटे उताणें निजावें; नंतर औषध काढून टाकावें व नंतर धूम्रपान करून ऊन पाण्याच्या चुळा मुखशुद्धीकरितां कराव्या. नस्याकरितां नेहेर्मा उपयोगांत देणारे अणुतेल नांवाचें औषध प्रसिद्ध आहे. यानें डोक्याचे पुष्कळ विकार जातात. नेहेर्मा नस्य औषधें वापरणाऱ्यांचे खांदे, मान, वक्षस्थल व तोंड हीं घट्ट व उंच आणि त्वचा चांगली असलेली होतात. इंद्रिये दृढ होऊन केंस लवकर पिकत नाहींत.

नाग—हा शब्द मूळचा विशिष्ट लोकांचा वाचक दिसतो. नागकन्या, पुराणांत जिकडे तिकडे चमकलेल्या दिसतात. यादवांचा मूळ पुरुष यदु, याचा नागकन्यांबरोबर विवाह झाला होता. कुशाचा विवाहहि एका नागकन्येबरोबर झाला. असल्या स्थळीं नाग म्हणजे सर्प किंवा तिथेंच सृष्टीतील प्राणी अशी कल्पना करणें योग्य नाहीं. अर्जुनानें नागकन्या उलुपी हिच्याशी विवाह केला, कित्येक ऋषीनां नागकन्यांपासून संतति झाली वगैरे उल्लेख महाभारतांत आहेत. खांडववनांत नाग लोक राहत असत. त्यांनां तेथून हांकलल्यामुळे त्यांचा राजा तक्षक हा पांडवांचा शत्रु बनून भारतीय युद्धांत पांडवां-विरुद्ध त्यानें कर्णास मदत केली. शिवाय अर्जुनाचा नातु परीक्षित राजा यालाहि तक्षकानें मारलें. त्याचा सूड घेण्याकरितां परीक्षितपुत्र जनमेजय यानें सर्पसत्र केलें म्हणतात. त्यानें सर्व नाग(सर्प)जातींचा संहार सुरू केल; त्यावेळीं इंद्राचा आश्रय घेऊन तक्षक वांचला. भगवद्गीतेतील “ सर्पाणामस्मि वासुकिः ” आणि “ अनंतश्चास्मि नागानां ” या वचनांवरून नाग व सर्प एकवंशी पण दोन भिन्न जातीचे असावेसे दिसते. त्यांपैकी सर्प हे सविप म्हणजे आर्यानां त्रास देणारे व नाग हे निर्विष म्हणजे त्रास न देणारे असा भेद असावा. वासुकि, तक्षक वगैरे सर्पकुळांतील आणि अनंत, शेष वगैरे नागकुळांतील प्रसिद्ध पुरुष दिसतात. राजतरंगिणीतहि नागकन्या व नाग आहेत. आपल्या धर्मांत जसे नाग येतात, तसेच बौद्धांच्या धर्मातहि येतात. ललितविस्तरांत व महावंशांतहि नाग नांवाजलेले आहेत. विष्णुपुराणांत व भागवतांत “ नऊ नाग ” राजे आलेले आहेत. या नाग राजांचीं नाणीं हल्लीं उपलब्ध असून, गणपति नाग हा राजा समुद्रगुप्ताचा समकालीन होता. माळव्याचे गुप्त वंशांतील जे मोठे पराक्रमी राजे शालिवाहन शकाच्या पांचव्या शतकांत होऊन गेले, त्यांच्यामध्ये समुद्रगुप्त हा मूर्धाभिषिक्त होय. या नागांची राजधानी पद्मावती असून, हीस हल्लीं नरवर किंवा नलवाडा म्हणतात. नरवर हे माळव्यांत आहे. काश्मीरचा पहिला राजा नाल नांवाचा नाग होता, इतकेंच नाहीं तर शालिवाहनाच्या आठव्या शतकांत जो वंश काश्मीरची गद्दी उपभोगीत होता, तो वंश एका कर्कोट नांवाच्या नागाचाच समजला जातो. पूर्वेकडील किनाऱ्यावरील निगापट्टण हे मूळचें नागापट्टण म्हणतात. नागां

किती आहेत, त्यांचा पत्ताच नाही. नागपूर हे नांव नागां-
वरून पडलेले असून रेशीम रंगविण्याचे वगैरे काम करणारी
जी जात त्या मुलखांत प्रसिद्ध आहे, तीस नाग शब्द लाविला
जातो असे म्हणतात. पूर्वेकडील नाग लोक व त्यांची प्रस्तुत
नांवाजलेली मणिपूर राजधानी ही दोन्ही, महाभारतांत व
पुराणांत अनेक वेळां आलेली आहेत. नागोर हेहि मूळचे
नागपूर समजतात. इतक्या जर नागांच्या निशाण्या आज-
मितीस कायम आहेत, तर ते तिर्येच समजण्यापेक्षां आपल्या
अफाट मानवी जातीचाच एक पुष्कळ जुनाट व अनेक
ठिकाणी पसरलेला एक पोटभेद मानणें अधिक सयुक्तिक
आहे. नाग शब्दाचा विचार करतां हे लोक मूळचे डोंगरी
असावे, कारण नग हा शब्द संस्कृतांत 'डोंगरा'चा वाचक
आहे. हे लोक मूळचे डोंगरचे किंवा डोंगराळ मुलखांतील रहि-
वाशी असून ते जिकडे तिकडे पसरले असावे. जर यांचीं
समुदायां द्वीपे होती, तर जलयानाच्या विघेसां यांचा वराच
परिचय पूर्वीच्या काळी असला पाहिजे नागांचा लोक
"खाळी" (पाताल) समजण्याचा संस्कृतांत संप्रदाय आहे. या
संप्रदायावरून नाग हे मूळचे दक्षिण दिशेचे रहिवाशी असून, ते
पुढें वर हिमालयापर्यंत व काश्मिरापर्यंत पसरले असे म्हणणें
भाग पडतें. आज आमच्या देशांतील महारांच्या नावास
"नाक" किंवा "नाख" शब्द लाविला जातो. नाक किंवा
नाख हे नाग शब्दाचेच रूपांतर असून, महार हे मूळचे नागां-
मधीलच असावेत. [वि. वि. पुस्तक २३, पान ४९.]

नाग जात—आसामच्या पूर्वे टेंकल्यांतून या जातीची
वस्ती आहे. यांचे भौगोलिक व भाषाशास्त्रीय वर्गीकरण केल्यास
चार पोटजाती पडतील, त्याः—(१) नग बोडो, (२)
पश्चिमकडील नाग, (३) मध्यभागातील नाग, आणि (४)
नाग-कुकी. हे सर्व भाषेच्या तिबेटी-ब्रह्मी वंशांतले आहेत.
यांची संख्या सुमारे दोन लाख आहे. या लोकांची ओळख
त्यांच्या उंचीवरून, त्यांच्या पोशाखांवरून व त्यांच्या
शस्त्रांवरून होते. यांचा रंग तपकिरी असतो. नाक बहुतेक
चपटेच असते. यांचे डोळे घारे असतात. यांची दाढी फारशी
वाढत नाही.

बायका पुरुषांपेक्षां फार ठेंगण्या असतात. पण पुरुषांस
सुद्धां लाजविण्याइतकी त्यांच्या स्नायूंची वाढ झालेली असते.
मूल हार्डपर्यंत त्या मोहक दिसतात. पुढें म्हातान्या दिसूं
लागतात. हे लोक स्वभावतः आनंदी स्वभावाचे आहेत.
यांच्या उत्पत्तीच्या अनेक दंतकथा आहेत. यांच्या दंत-
कथांवरून हे लोक मणिपूरचेच मूळ राहणारे नसावेत असे
दिसते. हे लोक शेतीची जमीन पाळीपाळीने बदलीत अस-
तात व शकुन पाहून लागवड करण्याची दिशा ठरवितात. डोंग-
राच्या उतागवर निरनिराळ्या रुंद पायऱ्या करून त्यावर
पाटबंधारे घालून फार लांबून पाणी आपून शेती करतात.
प्रत्येक टोळीची निरनिराळी पण ठरीव शेत असतात. घरां-
तील राहणी, शेतकी व विणकाम आणि शिकार यांच्या

अनुरोधानें बसविलेली आहे. यांच्या घरांतील पुढल्या
भागांत आगटीभोंवतीं बसण्याकरितां लांब फळ्या घालून
चौथरे केलेले असतात. लहान मुलें घराच्या मागच्या भागांत
राहतात. बायका हुके ओढतात व पुरुष त्या हुक्यांतले पाणी
फार आवडीने पितात.

यांचे मुख्य खाणें तांदूळ असून मांजर सोडून सर्व प्राणी
हे खातात. कुत्र्यास प्रथम उपाशी ठेवून त्यास भात खार्ज
घालतात. त्यानें पोटभर भात खाल्ला म्हणजे तो झोंपतो.
लागलीच त्यांचे डोकें फोडून त्याचा पाय एका काठीस
बांधून त्यास थोडा वेळ भाजतात. नंतर त्यांचे पोट चिरून
त्यांतील भात खातात.

यांच्या करमणुकीचे अनेक प्रकारचे खेळ निरनिराळ्या
जातींतून असतात. नृत्य करणें यांस फार आवडतें. यांच्यांत
नृत्यांचे अनेक प्रकार आहेत. हंसंगे, दुनांगालोम्ना, हेगनांग-
दूना, टिकूमजनीना टनग्गा लामे, गनानलाम, हीं नृत्य-
प्रकारांचीं नांवे आहेत. एक कुटुंब हेंच यांच्या
समाजाचे घटक आहे. घरांत फक्त नवराबायको राहतात.
त्यांची अविवाहित मुलें निराळ्या घरांत राहतात, व हीं
मुलें गांवांतील राखून ठेवलेल्या एका खोलींत एकत्र निजतात.
यांच्या समाजांत सर्वांत वडील पुरुषांची संतति कुटुंब
बनते. कुटुंबांतील मुख्यासच घरांतलीं सर्व धर्मकृत्यें चालवावीं
लागतात व कुलदेवतेची पूजाहि करावी लागते. मुलांचें लग्न
झालें कीं पूर्वीचें कुटुंब मोडून नवी दोन कुटुंबे बनतात.
यांच्यातील टोळ्यांचे महत्त्व लग्ने जुळवितांना दृष्टीस पडतें.
मुलगी नेहमी बाहेरच्या टोळींतलीच असली पाहिजे. लग्नपूर्वीं
मुलीनें कोणाबरोबर जरी संयोग केला तरी त्याबद्दल कोणतीच
हरकत नाही पण लग्न झाल्यावर तिला फार कडक पातिव्र-
त्यानें राहणें भाग पडतें. यांचे मुख्य कारण विवाह झाल्या-
बरोबर स्त्रियांस समाजांत महत्त्वाचा दर्जा प्राप्त होतो.

तरुण मुली व मुलगे स्वतःच आपसांत लग्ने जुळवितात. पण
बहुधां एखाद्या वृद्ध मध्यस्थाकडूनहि जुळविण्याची चाल आहे.
मुलींचा हुंडा द्यावा लागतो. हा हुंडा पैशाच्या ऐवजीं
धान्याच्या रूपांत किंवा ऋष्याच्या रूपांत देतात. बायको
मेळी तर नवऱ्यापासूनच तिचा बाप मुंडू किंवा मांडू नांवाचा
दंड घेतो. हा दंड तिच्या हाडांची किंमत समजतात. कधीं
कधीं बायको विकली तर तिचा मुंडू तिच्या विकत घेणारा-
कडून घेतात. बायको माहेरीं मेळी तर मुंडू मिळत नाही.
कारण तिचीं हाडे माहेरच्याच मणसांच्या ताब्यांत असतात.

वडील मुलांचें लग्न झालें कीं, आईबापांनीं घर सोडून
आपली इतर मुलें व नातलग घेऊन दुसऱ्या घरांत रहाव-
यास गेलें पाहिजे व लग्न करणाऱ्या मुलास आपल्या शेताचा
दोनतृतीयांश हिस्सा दिला पाहिजे. अशा प्रकारें निराळें
झाल्यानंतर पुन्हां एका मुलाचें लग्न केलें कीं पुन्हां घर सोडून
गेलें पाहिजे. शेवटीं वडील मुलाच्या घरांत राहण्यास आई-
बाप येतात. मुलाचें लग्न झालें कीं बापाचा दर्जा कमी झाला.

मुलांच्या लग्नापूर्वीच वाप मेला तर वडील मुलास इतर भावांपेक्षा दुप्पट हिस्सा मिळतो. जंगम संपत्तीचे मात्र सारखे वांटे होतात. कोठे कोठे वडील मुलाच्या वांट्यावर धाकट्या भावांना पोसण्याचा बोजा लादण्यांत येतो. मुलींस व विधवांस फक्त अन्नवस्त्र मिळते. त्यांचा स्थावर संपत्तीवर मुलींच हक्क नसतो. मुलें नसलींच तर मयताच्या भावांकडे स्थावर संपत्ति जाते व जंगम माल बायकांत वांटून टाकतात.

या लोकांत खून म्हणून होत नाहीत असे म्हटलें तरी चालेल. पुरुपाला व्यभिचारावद्दल पूर्वी देहांतशिक्षा मिळे. आतां स्त्रियांच्या लग्नांत दिलेलें शुल्क दंड म्हणून त्यांच्याकडून घेतात. कोठे गाईचा दंड करतात, कोठे गांवांतून हद्दवार करतात. तर कोठे व्यभिचारिणीच्या आईवापांकडून तिच्या लग्नांतलें शुल्क परत देववितात.

पूर्वी चोरीवद्दल देहांतशिक्षा करीत. पण आतां चोरी हा साधारण गुन्हा समजतात. विवाहित गुन्हेगारास मात्र जास्त शिक्षा देतात. कर्ज काढलें तर त्याचें व्याज एक वर्षानंतर सुरू होतें. यांच्यांत दिव्य करण्याचीहि चाल आहे.

इंग्रजी अम्मल सुरू होण्यापूर्वी नेहमी गांवागांवांत युद्धे होत. अजून सुद्धा युद्धाचा पुकारा एका गांवांतून दुसऱ्या गांवांत पाठवितात. शत्रुपक्षाचा सूड पूर्ण घेतला नसला तर त्यांच्याकडील माणसांची डोकी तरी जमा करून ठेवावी व ती गांवाबुहेर झाडांवर ठेवावी; शत्रुशी सख्य झालें म्हणजे एकमेकांना जमविलेली डोकी परत करावी अशी चाल आहे.

धरणांकप करणाऱ्या देवानेंच सृष्टि निर्माण केली असावी अशी यांची समजूत आहे. हे लोक आकाशास पुरुष व पृथ्वीस स्त्री व धरणांकप हे यांचें मैथुन असें समजतात. मृत्यु म्हणजे देहाला 'कोणी तरी' सोडून जाणें. हें सोडून जाणारें 'कोणी तरी' कधी कधी फुलपाखरूं तर कधी कधी मधमाशी असें समजतात. मृत्यूनंतर मृताचा आत्मा किंवा लिंगशरीर सरोही फुरारच्या शिखरावरून स्वर्गास जातें. तेथील दार नेहमी लागलेलें आढळतें. एखादें लडू शरीर आल्याखेरीज तें दार उघडत नाही. म्हणून श्रीमंत माणूस मेला तर रेडा बळी देतात. कारण रेड्याचा लिंगदेह स्वर्गद्वाराला धक्का देऊन दार उघडतो. [आसाम सेन्सस रिपोर्ट, १८९१, १९११; मॅकडुल्लो-मणिपूर अँड दि हिल ट्राइब्स; हॉडसन-दि नाग ट्राइब्स ऑफ मणिपूर; ग्रायर्सन-लिग्निस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया, पु. ४; रसेल व हिरालाल.]

नाग टेंकड्या (नागाहिल्स)—आसाममधील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ३०७० चौरस मैल. उत्तरेस नौगांग व शिवसागर; पश्चिमेस उत्तर कचहार पहाड; दक्षिणेस मणिपूर संस्थान; पूर्वेस दिखो व तिछु या नद्या. हा जिल्हा पर्वतांनी व्यापिलेला असून पर्वतांवर दाट झाडी आहे व दऱ्या फार खोल आहेत. यांतील सर्वांत उंच शिखर कोहिमा हें १०००० फूट उंच आहे. यांतील सर्वांत मोठी नदी दोग्यांग ही होय, पण हिच्यांत बोटी फारशा चालत नाहीत. येथील हवा थंड

असून पावसाळ्यांत दऱ्याखोऱ्यांतलें प्रदेशांत हिंवातापाचा उपद्रव असतो. पाऊस ७६ ते १०० इंच पडतो.

इ ति हा स.—नागांची पूर्वे माहिती फारच थोडी आहे. १७ व्या शतकांच्या उत्तरार्धांत टेम्हरनियर हे लोक टोप्यांनां डुकरांचे सुळे लावतात व फार कमी वर्षे उपयोगांत आणतात, असें वर्णन करतो. अहोम राजांच्या वेळेस हे मैदानांत येऊन कधी कधी स्वान्या करीत पण बलाढ्य राजे यांना थोपवून धरीत. इ. स. १८३२ त जॅकन्स व पॅबरटन हे इंग्रज प्रथमच येथे गेले व ब्रिटिशांच्या पूर्वे अंमलांत येथील लोकांशी त्यांनां सतत लढावे लागे. १८३२ ते १८५१ पर्यंत ब्रिटिशांनीं येथे १० स्वान्या केल्या. यांतील शेवटच्या लढाईनंतर ब्रिटिश सरकारनें या पहाडी लोकांशी कांहींहि संघे ठेवूं नये असें ठरविलें. परंतु हाहि उपाय चालेना. पुन्हां १८५३-१८६५ पर्यंत १९ स्वान्या झाल्या. नंतर सरकारनें इ. स. १८९६ त याचा जिल्हा बनवून सामगुतिंग हें मुख्य शहर बनविलें. इ. स. १८७८ त अंगामी प्रदेशांतील मध्यवर्ती स्थळ कोहिमा येथे राजधानी बदलण्याचें ठरलें. यानंतर नाग लोकांवर स्वान्या होतच होत्या. इ. स. १८९८ त मीकीर व रंगमा हे पर्वत नौगांग व शिवसागरला जोडले गेले. इ. स. १९०४ त कांहीं भाग या जिल्ह्याला जोडला जाऊन तिझू नदीच्या पलीकडे मर्यादा नेली.

लोकसंख्या (१९२१) १६०९६८. कोहिमा हेंच एक व मुख्य शहर असून खेडी २९२ आहेत. नाग लोक यांचा कल कोणत्याहि धर्माकडे नाही; हे स्वच्छंदी लोक आहेत (नाग लोकांची माहिती स्वतंत्र दिली आहे). अंगामी, चुंगली व ल्होता या यांच्या भाषा आहेत. अंगामी, औस, ल्होता व सेमा ह्या नागापोट जातींचे लोकांहि येथे आहेत.

शेतकी.—येथे झूम नांवाची शेतकीपद्धति प्रचारांत आहे. जंगल कापून व नंतर त्याला आग लावून त्यानंतर पेरणी करतात. तांदूळ, मका, मिरच्या, कापूस, हीं येथील मुख्य पिके आहेत. रवर्षे पेरणी झाल्यानंतर ८ ते ९ वर्षे शेत पडित ठेवितात. अंगामी नागांची शेतपद्धति चांगली असून ते कालव्यांचाहि उपयोग करतात. येथील गुरे खाण्याला उपयोगी पडत असल्यामुळे जरा लडू असतात. पण गाईंचे दूध काढीत नाहीत. येथे पूर्वी दाट जंगल होते पण झूम शेतपद्धतीनें जंगलाचा बराच नाश झाला.

व्यापार.—स्थानिक उपयोगांस लागणाऱ्या जिनसा येथे तयार केल्या जातात. सर्वांत मुख्य धंदा म्हटला म्हणजे जाडभरडे कापड तयार करणें. लोखंडी भाले व इतर युद्धशस्त्रे तयार करतात. आयात माल मीठ, सूत, मातीचे तेल व लोखंड. व्यापारी ठाणी खोनोमा, मोक्षेमा, लोक्षेमा, हीं आहेत. अंगामी व खेमी, हे लोक कधी रंगून, कलकत्ता, व क्वचित् प्रसर्गा मुंबईलाहि व्यापारासाठीं जातात.

राज्य व्यवस्था.—जिल्हाचे कोहिमा व मोको कचूंग असे दोन पोडविभाग केले आहेत. यावर डेप्युटी कमिशनर

असतो, तो कोहिमा येथें राहतो व याला एक युरोपियन असिस्टंट मदत करतो. येथें क्रिमिनल किंवा सिव्हिल प्रोसीजरपैकी कोणताहि कायदा अंमलांत नाहीं. डेप्युटि कमिशनरला चीफ कमिशनरच्या समतीनें देहांतशिक्षा देण्याचा अधिकार आहे. बरेच खटले खेड्यांतच आपसांत मिटतात. येथें जमिनावर कर नाहींत. घरांमागें मात्र अंगामांनां ३, नागांनां २ व परदेशीयांनां ५ रुपये कायद्यावद्दल घांवे लागतात. येथील शिक्षण फार मागासलेलें आहे.

नागपंथ—बहुनकरून संस्कृत नम्रक व हिंदी नम्र या शब्दांवरून या लोकांस हें नांव मिळालें असावें. शैव, वैष्णव व शीख या तिन्ही पंथांत नाग असा पोटपंथ आहे. पूर्वी हे लोक सशस्त्र टोळ्याटोळ्यांनीं लुटालूट करीत हिंडत असत. शैवनाग व वैष्णवनाग यांच्या आपापसांत मारामार्या होत. स. १७६० मध्ये हरिद्वार येथें एक अशीच मोठी मारामारी झाली होती, तींत वैष्णवनागांपैकीं १८००० लोक मरण पावले असें म्हणतात. स. १७७८ मध्ये बंगालकडून मुंबईकडे कर्नल गॉडर्ट येत असतां त्यावर शैव नागांनीं हल्ला केला होता. ब्रिटिश अमदानांत यांचा बराच बंदोबस्त झाला. जयपूर संस्थानांत पायदळी लष्करांत सुमारे ५०० नाग लोक आहेत. हे फक्त लंगोट नेसतात. त्याशिवाय यांच्या अंगावर वस्त्र नसतें.

नागपूर (कोंकणातील)—शिलाहार राजा अनंतदेव याच्या ताम्रपत्रांत नागपूर नांवाच्या एका बंदराचा उल्लेख आहे. याचा भोंसल्याच्या नागपुराशी कांहीं संबंध नसून अलिबागजवळ कोंकणांत नागांव नांवाचें एक खेडें आहे, तेंच हें नागपूर असलें पाहिजे. नागांव हें नाग-गांवाचा अपभ्रंश आहे. स्कन्दपुराणांतील सत्याद्री-माहात्म्यांत देखील सत्याद्रीच्या पश्चिमेस कोंकणांत अघाशी नदीच्या काठी समुद्रकिनाऱ्याजवळ एक नागपूर गांव असल्याचें वर्णन आहे. आधुनिक नागांव, समुद्र व ओढा यांच्यामध्ये आहे. या ओढ्यास त्याच्या किनाऱ्यावर असलेल्या अक्षी नांवाच्या एका गांवावरून कर्धा कर्धा अक्षि (अघाशी) असेंहि म्हणतात, असें शोधाअंती कळलें आहे. त्याच्या आसपास सांपडलेल्या शिलालेखांवरून तें प्राचीन काळी बंदर असलें पाहिजे असें दिसून येतें. (इ. अ. पु २४, पृ. ८३.)

नागपूर, जि लहा.—मध्यप्रांतांतल नागपूर पोटविभागांतल एक जिल्हा. उत्तर अक्षांश २०°३५' ते २१°४४' व पूर्व रेखांश ७८°१५' ते ७९°४०'. क्षेत्रफळ ३८४०. चौरस मैल. मर्यादाः—उत्तरेस छिंदवाडा व सिवनी, पूर्वेस भंडारा, दक्षिणेस चांदा व पश्चिमेस वर्धा. यांतल जमीन उंचसखल असून लहान लहान टेंकड्या आहेत. यांत सातपुड्याच्या अंगागढ टेंकड्या असून त्यांवर प्रसिद्ध रामटेकचें देवालय आहे. पिलकापार नांवाचा पहाड काटोल तहशिलींत दक्षिणोत्तर पसरला आहे. नागपुरांतल सीतावर्डीसारख्या स्वतंत्र व लहान अशा बऱ्याच टेंकड्या आहेत. यांत वैनगंगा, वर्धा,

कन्हान व पेंच या नद्या आहेत. येथें शेतकी मोठ्या प्रमाणांत आहे. मुख्यत्वेकरून आंबे फार होतात. यांत बहुतेक रेंतांचा दगड असून क्वचित त्यांत थर असणाऱ्या दगडांचें व जुन्याच्या दगडांचें मिश्रण असतें.

दाट असें जंगल फक्त वायव्येकडे सातपुड्यावर आहे. बाकी लहान लहान जंगले नैर्ऋत्येकडे आढळतात. यांत साग, अचार, तेंडू, सालई व मोह हीं झाडे मुख्यत्वेकरून आढळतात. यांत जंगली जनावरे फार कमी व शिकारीच्या दृष्टीनें हा सर्वांत निकृष्ट जिल्हा आहे. नागपूर हें उन्हाळ्यांत हिंदुस्थानांतील सर्वांत उष्ण ठिकाणांपैकीं एक आहे. मे महिन्यांत ११६° पर्यंत उष्णता वाढते व निरभ्र रात्री ७०° पर्यंत उतरते. हिवाळ्यांत ५०° पर्यंत रात्री उष्णतेचें मान उतरतें. उन्हाळ्याचे ३ महिने सोडून मग नागपूरची हवा बरी असते. येथें सरासरी ४६ इंच पाऊस पडतो. पूर्व भागापेक्षां पश्चिम भागांत पाऊस कमी पडतो.

इतिहासः—इ. स. १८ व्या शतकाच्या सुद्धात तें छिंदवाडा येथील देवगढच्या गोंड राजांचें येथें राज्य होतें. बल्ल बुलंद या राजांने दिल्लीची सुधारणा पाहून तशी येथें घडवून आणण्यासाठीं शेतकरी वगैरे लोकांनां सखल प्रांतांत राहण्याला बोलावून नागपूर हें शहर वसविलें. त्याच्या मुळांने (चांद सुलतान) नागपूर येथें राजधानी आणली. चांदच्या मरणानंतर भाऊबंदकीमुळे त्याच्या बायकोनें भोंसले यांची मदत मागितली व भोंसल्यांनीं ती दिली. मात्र त्यामुळे राजा बुद्धानुशहा हा नांवाचाच राजा बनून खरी सत्ता मराठ्यांकडे गेली. भोंसल्यांच्या दरबारां इ. स. १७९९ पासून इंग्रजी तैनाती फौज होती. देवगांवच्या तहाने भोंसल्याचें ३ राज्य इंग्रजांनीं घेतलें व सीतावर्डीच्या लढाईनंतर बाकीचा वऱ्हाड व नर्मदा प्रदेश घेतला. १८५७ च्या बंडांत रघूजी (३ रा) याची बायको बांकाबाई हिनें इंग्रजांतफें बरीच कामगिरी केली. (जास्त इतिहासाकरितां ' नागपूरकर भोंसले ' पहा.)

येथें कधीं कधीं जुन्या वस्तू सांपडतात; जसें जुनीं भांडीं, लोखंडी शस्त्रे, वगैरे. रामटेक, सावनेर व भिवगढ येथील पेंच नदीवरील गोंडी किल्ला हीं प्राचीन ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत. स. १९२१ त जिल्ह्याची लोकसंख्या ७९२,५२१ होती. यांत १२ शहरे व १६८१ खेडी आहेत. मुख्य भाषा मराठी, हिंदी, गोंडी, उर्दू व तेलगु या आहेत.

शेतकीः—येथील जमीन काळी आहे. ज्वारी, कापूस, गहू, तीळ, जवस, हरभरा हीं मुख्य पिके होत. पश्चिमेकडे कापूस व ज्वारी, पूर्वेकडे तांदूळ व दक्षिण भागांत गहू, तीळ वगैरे उत्पन्न होतात. इतर फळ व भाजीपाल्याचें उत्पन्न म्हणजे संत्रां मिरच्या, एरंडी, तंबाखू, चिंच वगैरे. रामटेकचीं पानें (विड्याचीं) प्रसिद्ध आहेत. येथें कपूरी व बंगाली पानेंहि होतात.

येथें सरकारी जंगल ५१५ चौरस मैल आहे. पैकीं ३५० चौरस मैल पेंच नदीच्या दोन्ही काठांवर आहे. जंगलच्या

कराचें उत्पन्न चांगलें आहे. या जिल्ह्यांत मॅगेनीझ सांपडतें. थारश्याहून वाडेगांव व मंत्री येथें सुद्धाम आगगाडी नेली आहे. मनसर, कांद्री, सतफ, लोहडोंगरी, वाडेगांव, कचूर-वाही, मंत्री, पाली वगैरे ठिकाणी खाणी आहेत.

व्यापार:—नागपूर व उमरे ही रेशीमकांठी (धोतरें, उपरणी, पातळें वगैरे) कपडाकरितां प्रसिद्ध आहेत. बऱ्हाणपूरचा कलाबतूडि कांठांत उपयोगांत आणितात. इतर धोतरजोडे व साधी लुगडींहि तयार होतात. कारठी येथें मोमिन (मुसुलमान) व खाचा येथें कोष्टी इलकें कापड तयार करतात. नागपूर व केलवद येथें पितळकाम होत असून अडकित्ते व चाकू नागपूर येथें होतात. नागपुरांत कापडाच्या गिरण्या, जिन व प्रेसहे कारखाने तसेंच कामठी, सावनेर येथेंहि कांहीं जिन व प्रेस आहेत. येथून कापूस, जवस, तीळ, गहू तसेंच संत्रा, बोरें, विड्याचीं पानें इतर भागांत जातात. भंडारा व छतिसगढमधून तांदूळ व चांदा, भंडारा व सिवनी येथून बांबू प्रथम नागपुरला येऊन नंतर बाहेरगांवीं जाता. आयात—समुद्रमीठ व खनिजमीठ, (पंजाब व मुंबई), मोरस साखर, गूळ (संयुक्तप्रांत, बाशा, सोलापूर), विलायती कापड, लॉकरी व लॉखेडी सापान (इंग्लंड). कामठी येथें मोठा आठवड्याचा बाजार भरतो; नागपूरचे रविवार व बुधवारचे बाजारहि प्रसिद्ध आहेत. रामटेक येथें नोव्हेंबरांत यात्रा भरते. अंभोरा, लुढारी, अदासा व धापेवाडा येथें लहान लहान जत्रा भरतात. जिल्ह्याचा कारभार इतर जिल्ह्यांप्रमाणेंच चालतो. स. १८६२-६४ त जमिनीची पाहणी होऊन जमिनी ३० वर्षांच्या धान्याने दिल्या गेल्या. नागपूर, रामटेक, खाया, कलमेश्वर, उमरेट, भोंवार व सावनेर येथें म्युनिसिपालिटीचा आहेत. येथें शेंकडा ५ लोक साक्षर असून शिक्षणांत या जिल्ह्याचा नंबर प्रांतांत तिसरा लागतो.

त हू शील.—या जिल्ह्यांतील एक तहशील. हिच्या उत्तरेस कोइलर नदी व कन्हाल नदी; दक्षिणेस व पूर्वेस उमरेट तहशील व वुत्रानदी; पश्चिमेस काटोल तहशील. क्षेत्रफळ ८१० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १६०६९५. तहशीलांतील मोठी गांवे नागपूर, कामठी, सावनेर, कलमेश्वर हीं आहेत. येथें जमीन सर्व प्रकारची आहे. रब्बी पीक कमी कमी होत असून त्याजार्गी लोक कापसाची पेरणी करूं लागले आहेत. तहशीलीचे धारावसुलीकरितां ९ भाग केले आहेत. नागपूर, मेधीबाग, कामठी, खाप्री, बोरी आणि बोरखेडी हीं या तहशीलांत रेल्वे स्टेशने आहेत. नागपूर, सावनेर आणि कलमेश्वर येथें म्युनिसिपालिटी असून कामठी येथें लष्कर आहे. नागपूर, बोरी, कलमेश्वर, कामठी आणि सावनेर या ठिकाणी पोलिस ठाणी आहेत.

शहर.—मध्यप्रांत, वऱ्हाड व नागपूर भाग व जिल्हा यांचें नागपूर हें राजधानीचे शहर आहे. उत्तर अक्षांश २१° ९' आणि पूर्व रेखांश ७९° ७'. हें शहर मुंबईहून ५२० मैल व कलकत्याहून ७०१ मैल आहे. हें जी. आय. पी. रेल्वे

व बी. एन्. रेल्वेचे स्टेशन आहे. सानपुडा डोंगर उत्तरेकडे २१ मैलांवर असून शहर नागनदीतीरी साधारण सपाट प्रदेशावर वसलेलें आहे. या नदीच्या नांवारून नागपूर असें नांव या शहरास मिळालें आहे. शहर व सरकारी ठाणें या दोन्ही मिळून क्षेत्रफळ सारखें वाढत असून १९०८ सालीं तें १० चौरस मैल झालें. प्रथमतः गोंड राजांच्या प्राचीन किल्ल्याभोंवतीं हा गांव वसलेला होता. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी येथील सुपीक प्रदेशावर इतस्ततः कांहीं झोंपड्या होत्या. परंतु हल्लीं तें मोठें शहर झालें असून आणखी वाढत आहे. लोकसंख्या (१९११) १४५१९१. येथें हिंदू, मुसुलमान, ख्रिस्ती, पारशी वगैरे सर्व जातींची वस्ती आहे. परंतु, कापसाच्या गिरण्या व मॅगेनीज धातुःयांच्या खाणी इकडे सुरू झाल्यामुळें पारशी लोकसंख्या मात्र वाढूं लागली आहे. तसेंच वऱ्हाड व मध्यप्रांत हे एक केल्यामुळें युरोपियन व युरोजियन यांचीहि लोकसंख्या वाढली आहे.

इतिहास:—हल्लींचें शहर अठराव्या शतकाच्या आरंभी गोंडाराजा बखत बुलंद यानें वसविलें. नंतर तें भोंसल्यांची राजधानी झालें. १७६५ सालीं हें शहर लुटून जाळलें होतें. तसेंच १८११ सालीं पेंढार्यांनीं याचा कांहीं भाग जाळला होता. परंतु भोंसल्यांच्या अमदानीत या शहराची भरभराट झाली. १८१७ सालीं सीताबर्डी व नागपूर येथील लढाया या शहरानें पाहिल्या. याच लढायांनीं ब्रिटिशांचें वजन या प्रदेशावर बसलें. १८५३ सालीं सर्व देश ब्रिटिश अंमलाखालीं गेला व १८६१ सालीं हें शहर मध्यप्रांताची राजधानी झालें. वंडाच्या वेळां इकडे थोडीशी धामधूम झाली होती. परंतु लवकरच ती दबली. तसेंच १८९६ सालीं जो दुष्काळ पडला त्याच्या आरंभी एक दंगा झाला होता. तसाच १८९९ सालीं प्लेगच्या प्रतिकारार्थ जे उपाय योजले गेले त्याविरुद्ध एक दंगा झाला होता परंतु तो लवकरच मोडला. ब्रिटिश अंमलाखालीं हा गांव आल्यावर जी. आय. पी. रेल्वे १८६७ त आली त्यावेळेपासून याची जास्त भरभराट झाली. आणि जरी कांहीं मोठे दुष्काळ आले व प्लेगहि जरी पुष्कळ वेळां येऊन कित्येक लोकांचा संहार झाला, तरी कापसाचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर वाढत असल्यामुळें लोकसंख्येचें प्रमाण वाढतच आहे.

नागपूर शहराचे स्त्राभाविक असे दोन भाग पडतात. (१) सीताबर्डी किल्ल्याच्या पूर्वेस आणि दक्षिणेस असलेलें नागपूर शहर आणि (२) पश्चिमेस व उत्तरेस असलेलें सरकारी ठाणें. येथील जुम्मा तलाव हा चौकोनी व मोठा असून तो भोंसल्यांनीं बांधलेला आहे. तलावाच्या उत्तर दक्षिण तीरांवर एंप्रेस मिल्स आहेत. अलीकडे बांधलेला एक लहानसा राजवाडा व टाउन हॉल शहराच्या मध्यभागी आहेत. टाउन हॉलच्या पलीकडे गोंड राणांचा जुना किल्ला व राजवाडा आहे. हल्लीं तो जरा मोडकळीस आलेला आहे. दक्षिणेस सकरदरा बाग असून तेथें हल्लीं देवारचे भोंसले

राजे राहतात. येथील पशुपक्षिसंग्रहालय पहाण्यासारखे आहे. शहरातील मुख्य रस्ता म्हणजे हंसापुरी रस्ता होय. यावरच तहशिली कचेऱ्या असून, आदितवारचा बाजार येथेच भरतो. हा बाजार लहान असून अपुरा आहे. पन्नास वर्षांपूर्वी नागपूर शहराची वस्ती अगदी गचाळ होती. चांगले व रुंद रस्ते मुळाव नसून अरुंद गळ्या आणि मातीचे कच्चे रस्ते होते. परंतु अलीकडे दरवर्षी नवीन नवीन रस्ते होत आहेत. हे शहर दिसण्यांत मुळाव सुंदर नाही; तथापि उंच भागावरून या शहराकडे पाहिले असतां सीतावडी टेंकडी जुम्मा तलावाला शोभा देत असून, झाडीने शहरातील सर्व अरुंद रस्ते व पाण झांकून टाकलेली दिसते. फक्त गिरण्यांच्या व कारखान्यांच्या चिमण्या वर डोक्या काढून येथे गांव आहे इतकें दाखवितात. सीतावडीच्या उत्तरेकडील अगदी एकीकडच्या टेंकडीवर हल्लीचें सरकारचें राहण्याचें ठिकाण १८९१ साली बांधलें. याच्या पलीकडे रोमन कॅथोलिक सेमिनरी (पुरण्याची जागा) आणि त्यांचीच एक उंच व भक्कम इमारत आहे. या टेंकडीच्या पायथ्याजवळ सपाट मैदान असून त्यांत रुंद रस्ते व क्रिकेट, फुटबॉल, पोलो, शर्यतीची आणि गोल्फ खेळण्याची मोठमोठी मैदाने आहेत. जुन्या सरकारी ठाण्यांत रोमन कॅथोलिक कॅथेड्रल (प्रार्थनामंदिर), दि इंग्लिश चर्च, सर्वसंग्रहालय, क्लब हाऊस आणि न्यू व्हिक्टोरिया इन्स्टिट्यूट आहेत. नव्या भागांत सेक्रेटरीएट, पोस्ट ऑफिस वगैरे नव्या नव्या सरकारी इमारती आहेत. तेलंगखेडी तलावाजवळ मध्यप्रांत क्लबची इमारत आहे. १८६४ साली नागपुरास प्रथम म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. व १८८४ साली सरकारी ठाण्याकरितां एक अगदी निराळ्या कमिटीची स्थापना झाली. हल्ली म्युनिसिपालिटीचें उत्पन्न ४।५ लाख रुपये असून तें जेमतेम खर्चास पुरतें. येथे कर अतिशय कमी आहेत.

नागपूरची संर्त्री सर्व हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहेत. पूर्वी येथे हातविणकाम फार चालत असे. हल्ली गिरण्यांचे कापड बाजारांत जरी आले आहे तरी ५००० वर हातमाग नागपूरमध्ये काम करीत असून पुष्कळ सूत काढण्याचे व रंग देण्याचे कारखाने आहेत. येथे कापसाचा व्यापार फार मोठा असून त्यामुळेच नागपुरास व्यापारी महत्त्व आले आहे. दि एंप्रेस मिल, स्वदेशी मिल या गिरण्या व सरकी काढण्याचे आणि रुई दावण्याचे कारखाने पुष्कळ आहेत. मॅंगनीज धातु खाणींतून निघाल्यापासून नागपूरचा व्यापार आणखी वाढला आहे. येथे बरेच छापखाने आहेत. येथे दुसऱ्या व्यापाराचीहि पुष्कळ वाढ झाली आहे. इमारती लॉकड, सरपण, रॉकेल, वाहेरून येणारे कापड, चामड्याचें सामान, खाण्याचे जिनस, तंबाखू, सोडावॉटर, बर्फ इत्यादिकांचा व्यापार फार वाढला आहे. विटांचे कारखानेहि पुष्कळ आहेत.

नागपूर हे मध्यप्रांत आणि वऱ्हाड यांचे राजकीय दृष्टीने मुख्य ठिकाण आहे. येथे तुर्कग, बेज्यांचे व महारोग्यांचे इस्पितळ आहे. तुर्कगांतच सरकारी छापखाना आहे. सर्व सरकारी छपाईकाम येथेच होतें. तुर्कगांत सत्रंज्या व वेताची कामे होतात. सरकारी ठाण्याजवळच सरकारी खात्यांचे एक मोठे प्रयोगक्षेत्र आहे. तीन चार बागा आहेत. नागपूर येथे दोन कॉलेजे (हिस्लॉप आणि मॉरिस) आहेत. व्हिक्टोरिया टेक्निकल इन्स्टिट्यूटमध्ये शास्त्रीय व औद्योगिक विषय शिकविण्याची सोय आहे. जवळच शेतकी कॉलेज आहे. खासगी व सरकारी शाळा येथे पुष्कळ आहेत. १९२३ साली पास झालेल्या कायद्यान्वये नागपूर विश्वविद्यालयाची स्थापना झालेली आहे. येथे तीन इस्पितळे आहेत.

नागपूरकर भोंसले—हे आपल्यास उदेपूरकर राण्याचे वंशज म्हणवितात. मुसलमानांत हे खाली दख्खनमध्ये आले. हे प्रथम निजामशाह्यांत नौकर होते व त्यांना उमरावती व भाम गांवें इनाम होती. यांचा मूळ पुरुष मुधोजी व त्याचा भाऊ रुपाजी यांनी पुणे जिल्ह्यातील मौजे हिंगणी तर्फे पाटस येथील पाटिलकी खरेदी केली. हे दोघे थोरल्या शिवछत्रपतींच्या हाताखाली फौजेंत होते. मुधोजीस ७ पुत्र होते; रुपाजीस संतति नव्हती; सात भावांपैकी परसोजी व साबाजी हे वापाच्या म्हातारपणी सरकारचाकरी करीत.

परसोजी.—संभाजीला गादीवर न बसविण्याच्या कटांत परसोजीहि असवा. कारण, संभाजी रायगडास आल्यावर परसोजी तेथून निसटून खानदेशांत निघून गेला. संभाजीच्या नंतर राजारामाच्यावेळी मुसलमानांना त्रास देण्याच्या व मुख्य काबीज करण्याच्या कार्या इतर सदरांप्रमाणे परसोजीनेहि भाग घेऊन गोंडवण व वऱ्हाड प्रांतांत अंमल बसविला. त्याबद्दल राजारामानें सेनासाहेबसुभा हे एक नवीन पद (सेनापतीप्रमाणें वल्ले, अलंकार, जरीपटका व चौघडा यांसह) व वरील प्रांत परसोजीकडे सोंपविला; तसेच वऱ्हाडातील चौथे व सरदेशमुखीचें कामहि त्यालाच सांगितलें. राजारामाच्या गंगथडीवरिल प्रसिद्ध मोहिमेंत (१६९९) परसोजी हजर होता. शाहू दक्षिणेंत येत असतां खानदेशांत परसोजी व त्याचा वडील भाऊ बापूजी हे १५ हजार फौजेसह त्याला येऊन मिळाले. शाहू तोतया नाही हे इतरांस कळण्यासाठी बापूजी हा त्याच्या पंक्तीस जेवला होता. शाहू गादीवर बसल्यानंतर त्याने सेनासाहेबसुभा पद परसोजीकडे कायम केलें व वऱ्हाड-गोंडवन या प्रांतांत सहा सरकार (जिल्हे) खर्चास लावून देऊन मोकासा बाबीपैकी शेंकडा ९ टक्के देण्याचा करार केला. त्यावर परसोजी सातत्याहून वऱ्हाडाकडे जात असतां, गोदावरी उतरून पलीकडे गेल्यावर मरण पावला (१७०९). परसोजीचे रजाण्यांचे मुख्य ठिकाण भाम हे होते.

का न्होजी.—(याची माहिती ज्ञानकोश वि. १० 'कान्होजी भोंसले' या नांवाखाली आली आहे. तिच्यापेक्षा

अधिक माहिती येथे देतो)कान्होजीने वऱ्हाडांत अंमल वसविला व प्रथम रितपूर येथे आपले ठाणे केले. सव्यदास साहाय्य कर-ण्याकरितां बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस गेला असतां, कान्होजीस त्याच्याबरोबर जाण्यास सवड झाली नाहीं, म्हणून त्यानें आपले चुलत भाऊ संताजी व राणोजी यांस पाठविले. पैकीं संताजी हा दिल्लीच्या लढाईत ठार झाला. कान्होजीनें चांदा, देवगड वगैरे प्रांतांतून खंडण्या वसूल करून भाम हें रहाण्याचें ठिकाण केले. हा फार तापट होता. हा ब्राह्मणांच्या-शिवाय दुसऱ्या कोणाच्या हातचें खात नसे. एकदां शाहूनें याला जेवण्यास बोलावल्यावरून हा नाइलाजानें गेला; परंतु, घरीं परत आल्यावर त्यानें अन्न ओकून टाकलें. यामुळे व वर सांगितल्याप्रमाणें दिल्लीस पेशव्यांबरोबर जाण्याचा हुकूम तोडल्यामुळे शाहूनें याचें सेनासाहेबसुभा पद काहून पहिल्या रघूजीस दिलें व राणोजीस ४३ महालांची सनद दिली (१७२९-३०).

पहिला रघू जी. —परसोजीचा वडील भाऊ बापूजी याचा पुत्र विंवाजी व त्याचा हा रघूजी. तेथील रामाजी कोल्हटकर या साधूच्या आशीर्वादानें याचा जन्म झाला म्हणून याला त्याचें नांव मिळालें. हा लहानपणीं पांडववाडीस (वाई तालुका) राहत असे. पहिल्या साबाजीची बायको रमाबाई हिला पुत्र नसल्यानें ती याच्यावर (हा नातूच होता) फार लोभ करी व याला जवळ ठेवी. पुढें कान्होजीनें स्वतःस पुत्र नसल्यानें याला आपल्याजवळ नेलें. कान्होजीस पुढें रामाजी नांवाचा पुत्र झाल्यावर, याच्यावरचें त्याचें लक्ष्य उडालें व नंतर तर दोघांत वैमनस्य आलें. तेव्हां रघूजी हा कान्होजीवर रुसून देवगडच्या चांदसुलतान नांवाच्या गोंड राजाकडे १०० स्वारांसह गेला; तेथें कांहीं दिवस राहून, एलिचपूरच्या नबाबकडेहि थोडे दिवस राहिला आणि मग सातान्यास शाहूच्या जवळ गेला व गोविंदराव चिटणीस, फत्तेसिंग भोंसले व श्रीपतराव प्रतिनिधि यांच्या तर्फे त्यानें शाहूशीं संधान बांधलें. फत्तेसिंगाबरोबर कर्नाटकाच्या स्वारीत रघूजीनें जाऊन उत्तम कामगिरी वजावली. एकदां शाहू हा शिकारीस गेला असतां, नेम चुकल्यानें वाघानें त्याच्यावर चाल केली, तेव्हां रघूजीनें मध्यें घुसून वाघास ठार केलें; रघूजीची स्त्री सुकाबाई व शाहूची धाकटी राणी सगुणाबाई या चुलतबहिणी होत्या; इत्यादि कारणानें शाहूची मर्जी रघूजीवर बसली व त्यास सेनासाहेबसुभा हें पद मिळालें. त्यासुमारास छत्रपतीच्या खर्चास सालिना १० लक्ष रुपये द्यावे व १० हजार फौजेसह छत्रपतीची नौकरी करावी असा करार रघूजीनें केला होता. रघूजी हा कदाचित स्वतंत्र बनेल म्हणून शाहूनें (वाई तालुक्यांतील) देऊर हें गांव त्याला इनाम देऊन, तेथें त्याचा कबिला ठेवला व राजनिघेबहल कोन्हेरेराव सुभुमदार हा जामीन घेतला (१७२२). नंतर बरोबर विश्वासू मंडळी देऊन त्याला वऱ्हाडांत पाठविलें. रघूजी वऱ्हाडांत जाताना त्याचा व समशेरबहादर आटोळे

याचा वाटेत तंटा झाला. पण तो लगेच मिटला. वऱ्हाडांत एलिचपूरकर नवाबाचा पराभव करून प्रांत काबीज करीत रघूजी (उर्फ बाबासाहेब) हा भाम (यवतमाळ जिल्हा) येथें असलेल्या कान्होजीस भेटला व त्याची समजूत घालूं लागला पण कान्होजीनें प्रागा केल्यानें त्यास पकडून रघूजीनें आपल्याबरोबर घेतलें. इतक्यांत देवगडचा चांद सुलतान मेला व त्याच्या औरस मुलांत व लेकवळ्यांत गादीबद्दल तंटा लागला. औरस मुलांच्या आईनें रघूजीस तंटा तोडण्याबद्दल बोलाविलें असतां यानें जाऊन देवगड काबीज केलें व औरस मुलें आणि राणी यांना नागपुरास आणलें (१७३६). याच वेळीं भंडार्याच्या समर्थसंप्रदायी देवदासाचा रघूजीनें उप-देश घेतला.

रघूजी करांडे नांवाचा शूर पुरुष रघूजी भोंसल्याचा सेना-पति होता; त्यानें गोंडवन काबीज केलें. देवगडच्या राणीनें आपल्या दोन मुलांप्रमाणेंच रघूजीस तिसरा मानून राज्याचा तिसरा हिस्सा त्याला दिला (१७३७). हें वर्तमान ऐकून शाहूनें बंगाल, बहार व ओरिसा इकडील अंमल (चौथाइसरदेशमुखीचा) रघूजीस दिला (१७३८). तेव्हापासून रघूजीनें नागपूर येथें आपले ठाणे दिलें. नंतर चांदासाहेबावरील व चंद्रसेन जाधवावरील स्वारीत रघूजी गेला होता. रघूजी शूर, शिपाईगडी व ऐपाराम न करणारा होता. नानासाहेबांना पेशवाई न देतां बाबूजी नायकास थावी असा अपग्रह रघूजीनें केला होता पण शाहूनें तें ऐकलें नाहीं (१७४०). नाईक पेशवा झाला कीं, पुढें आपल्याला उत्तरेत कारभार करण्यास कुलमुखत्यारी मिळेल व शाहूच्या मांडीवर आपला मुलगा देतां येईल असा बेत रघूजीचा होता, पण तो सर्व फसला. मध्यंतरीं दुःहाण व अकबर या दोन (गोंड) भावांत तंटा लागला असतां रघूजीनें मुदबक्याकडून अकबरास वीष चार-विलें; त्यामुळे दुःहाणनें अकबराच्या राज्याचा हिस्सा रघूजीस दिला (१७४१). रघूजीनें मिळविलेली सरकारी रसद तो सातान्यास पाठवीतच नसे; त्यामुळे शाहूनें त्याला ऐवज लवकर न पाठविल्यास शासन केलें जाईल असा हुकूम पाठविला होता (१७३५) शाहूसहि तो जुमानित नसे. भराठामंडळांत फूट पाडणाऱ्या मंडळीपैकीं रघूजी हा एक प्रमुख होता. त्याला शाहूच्या राणीचेहि पाठबळ होतें. त्यामुळे शाहूच्या हयातीत पेशव्यांना रघूजीचा बंदोबस्त करतां आला नाहीं. रघूजी दारू फार पीत असे, त्यानें स. १७४० त हुमासकडून विलायती दारू घेऊन लढाई विघ-डविली होती. पेशव्यांना स्वाऱ्यामुळे अतिशय कर्ज होई, तर रघूजी स्वाऱ्यांतील लुटीनें गबर झाला होता; पण पैसा मात्र सरकारांत तो भरित नसे. रघूजीनें बंगाल, बहार व ओरिसा प्रांतांवर भास्करराम व तुळजोराम या ब्राह्मण वीरांच्या साहाय्यानें अनेक स्वाऱ्या केल्या व पुष्कळ किल्ले आणि प्रांत काबीज करून मोंगल व इंग्रज यांना वचक वसविला. यामुळे कलकत्यास भराठा-डिच हा इंग्रजांना खोंदावा लागला.

अलाविर्दीखान (बंगालचा नबाब) यानेहि खंडणी कबूल केली, परंतु त्याने पेशव्यांशी संधान बांधले. पेशव्यांच्या अखत्यारीखाली वागावयास - रघूजी कबूल नसे. रघूजी हा पेशव्यांवरुद्ध प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसले यांच्या मसलतीत असे व त्यामुळे व वरील कारणाने पेशवे व रघूजी यांच्यांत लढाई होऊन तीत रघूजीचा पराभव झाला (१७४२). पेशव्यांनी उत्तरेकडे स्वाभ्या केल्या असतां रघूजी त्यांना अडथळा करीत असे. त्यामुळे पेशव्यांस कडकपणा करणे भाग पडले. भोपाळच्या लढाईत त्याला पेशव्यांस मदत करण्यास सांगितले असतांही तो गेला नव्हता. शेवटीं शाहूने दोघांचा समेट केला. यानंतर भास्करपंताने बंगालवर स्वारी केली असतां अलाविर्दीखानाने त्याला भेजवानीस बोलावून विश्वासघात करून त्याचा बरोबरच्या २२ सरदारांसह खून केला. तेव्हां रघूजीने मुला (जानोजी) स मोठ्या फौजेसह अलाविर्दीवर पाठविले. नवाबाने घाबरून खंडणी देऊन व पुष्कळ मुलूख देऊन तह केला, मात्र पेशव्यांनी या कामी रघूजीस मदत केली नाही. शाहू मृत्युशय्येवर असतां सकवारबाईने व मुतालिकाने जे कारस्थान पेशव्यांच्या विरुद्ध उभे केले, त्यांत रघूजी होता, परंतु त्याला फौजेसह येण्यास उशीर झाल्याने कारस्थान फिकें पडले. पुढे रामराजाने सांगोल्यास पेशव्यांशी रघूजीचा समेट करून दिला (१७५०). नंतर रघूजी नागपुरास परत आला; या सुमारास नासरजंग मेल्याने त्याचा वऱ्हाडांतील मुलूख व गावीलगड किल्ला रघूजीने पेशव्यांच्या सल्ल्याने काबीज केला. निजाम पुण्यावर आला असतां रघूजीने मांगलाईत स्वारी केली होती (१७५१). यापुढे थोड्याच दिवसांत पोटदुखीने रघूजी मरण पावला (१७५५ फेब्रुवारी). त्यावेळीं त्याच्या तेरा बायकांनी सहगमन केले. मरतांना रघूजीने जानोजीस सेनासाहेबसुभ्याचे पद देऊन सर्व मुलांस राज्यांत कांहीं वांटणी करून दिली. जानोजी, साबाजी, बिबाजी व मुधोजी असे चार रघूजीचे पुत्र होते. रघूजी मुळापासून मराठामंडळाशी फटकून वागे. भोंसले घराण्याचे नांव यानेंच काढिले.

जानोजी.—पहिल्या रघूजीचा धाकटा पुत्र, लहानपणापासून स्वान्याशिकारीत भाग घेई. कर्नाटकांतील व बंगालमधील (१७४९-५०) स्वान्यांत्र हाच गेला होता. याने आपल्या भावांशी (मुधोजी) तंटा आरंभून गादी बळकाविली. जानोजी वयाने वडील (परंतु धाकट्या बायकोचा) व मुधोजी वयाने धाकटा (परंतु वडील बायकोचा) होता. जानोजीने फितूर करून मुधोजीने घेतलेला गावीलगड आपल्या ताब्यांत घेतला व भाऊसाहेब पेशव्यांमार्फत सरकारांत सेनासाहेबसुभ्याच्या वखांबहल खटपट केली (१७५३). या कारभारांत देवाजीपंत चोरघोडे हा प्रमुख असल्याने तोच पुढे जानोजीचा दिवाण झाला. सावनूरच्या लढाईत (१७५६) मुधोजीने चांगले शौर्य गाजविल्याने भाऊसाहे-

याने त्याची नवाजीस नानासाहेब पेशव्यांकडे केली; नानासाहेबांचा ओढा जानोजीकडे होता. जानोजीनेहि सावनूर येथे पराक्रम केला होता. पुण्यास आल्यावर पेशव्यांनी या भावांच्या (४५ लक्षांच्या दौलतीच्या) वांटण्या करून दिल्या. देवाजीपंत चोरघोडे यास नानासाहेबांनीच भोंसल्यांचा कारभारी नेमला. हा नानासाहेबाचा विश्वासु होता. जानोजी हा सेनासाहेबसुभा झाला, मुधोजी हा सेनाधुरंधर झाला व त्याने जानोजीच्या दौलतीचा कारभार करावा असे ठरले; तसेच यांचे दुसरे भाऊ साबाजी याने दारव्हा येथे बिबाजी याने छत्तिसगड येथे राहून (१५ लक्षांचा) कारभार पहावा असे ठरले (१७५७). निजामाने जानोजी कर्नाटकांत गेल्याचे पाहून वऱ्हाडावर स्वारी केली त्यावेळीं जानोजीने परत येऊन निजामाला पिटाळून लाविले व सर्व वऱ्हाड खालसा केला; तेव्हां निजामाने साठचाळीशाचा तह केला. यांत असे ठरले की वऱ्हाडांतील निजामाच्या सर्व मुलखाची वहिवाट भोंसल्यांने करावी व चौथाई, घांसदाणा वगैरे मराठ्यांच्या हक्कांबद्दल व खर्चाबद्दल शेंकडा साठ रुपये (२५ चौथाई, १० सरदेमुखी, २५ लष्करीखर्च) घ्यावे व शेंकडा चाळीस निजामास द्यावे. पानपत झाल्यावर नानासाहेब पेशवे उत्तरेकडे निघाले, तेव्हां जानोजी त्यांना जाऊन मिळाला होता. पुढे दादासाहेबांनी थोरल्या माधवरावाविरुद्ध कारस्थाने केली त्यावेळीं जानोजी हा निजामाकडे गेला (१७६३). मधोजी हा दादाकडे जात असतां सदाशिव हरि या दिवाणाने दोघां भावांत समेट घडवून आणला. राक्षसभुवनच्या लढाईत हे दोघे भाऊ निजामाकडून निघून पेशव्यांकडे आले व त्याबद्दल दादासाहेबाने ३२ लाखांचा प्रांत त्यांना दिला. यानंतर साबाजी हा जानोजीवर हसून माधवराव पेशव्यांकडे जात असतां जानोजीने व त्याची बायको दर्याबाई हिने त्याची समजूत काढली. माधवराव पेशवे गादीवर आल्यानंतर त्यांना भोंसलेबंधू दादासाहेबांच्या पक्षाचे म्हणून त्यांच्यावर स्वारी केली; नागपूर जाऊन त्यांचा पुष्कळ प्रांत काबीज केला. जानोजी वगैरे बंधू पळून गेले. त्यांच्या पाठीवर गोपाळराव पटवर्धनास पाठविले. गोपाळरावाने भोंसल्यांची समजूत केली व श्रीमतांकडून त्यांना क्षमा करविली (१७६९). कनकापूर येथे उभयतांत तह झाला. जानोजीस मूल नसल्याने त्याने मुधोजीचा पुत्र रघूजी यास दत्तक घेतले. दत्तकमंजूरीस पुण्यास जाऊन परत येतांना बालेघाटप्रांतां पोटशुद्ध्याच्या व्यथेने जानोजीबावा वारला (१७७०-एप्रिल); त्याच्याबरोबर त्याच्या नाटकशाळाहि सती गेल्या.

रघूजी दुसरा.—दर्याबाईने प्रथम या दत्तक मुलास गादी न देतां त्याला मुधोजीच्या हवाल्यी करून व मुधोजीला चांद्याकडे काढून देऊन, आपण स्वतः राज्यकारभार हाती घेतला; याकामी साबाजीहि तिला मिळाला. पेशव्यांकडून साबाजीच्या नांवे सेनासाहेबसुभ्याची वस्त्रे तिन आणविली. तेव्हां मुधोजीने रघूजीला घेऊन साबाजीवर कुंभारीगांवा

चढाई केली (१७७२). शेवटी समेट होऊन रघूजीस गादी प्राप्त झाली व साबाजी आणि मुधोजी दोघे कारभारी झाले. परंतु त्यांची पुन्हा भांडणे झाली. दादासाहेब पेशवे गादीवर आल्यानंतर त्यांनी रघूजीस सेनासाहेबसुभ्याची वखे दिली. निजामावरील वेदरच्या मोहिमेंत रघूजी हजर होता. बारभाईच्या कारस्थानांत साबाजी नानांच्या पक्षास मिळाला. दर्याबाईहि मुधोजीच्या विरुद्ध बारभाईस मिळाली; पुढे साबाजीने रघूजीस मुधोजीपासून काढून नागपुरास आणून कारभार आपल्या हाती घेतला (१७७४). तेव्हा मुधोजीने साबाजीवर मोहीम करून त्यास ठार मारलें; त्यावेळी साबाजीच्या द्विधा सती गेल्या (१७७५). रघूजीचे लग्न स. १७७७ त होऊन तो पुण्यास पेशव्यांच्या भेटीस गेला, आणि त्याने नाना फडणिसाची मर्जी प्रसन्न करून घेतली. रघूजीच्या लहानपणांत त्याचा बाप मुधोजी व चुलता साबाजी हेच राज्यकारभार पाहता त्यामुळे स. १७८८ पर्यंत यांचे काहीच तेज पडले नाही. त्याला खंडोजी (चिमणाबापू) व व्यंकोजी नाना (मन्याबापू) असे धाकटे भाऊ होते. रघूजीने पेशव्यांची मर्जी संपादन व्यंकोजीस सेनाधुरंधरांची वखे मिळविली (१७८९). पुढल्या वर्षी खंडोजी एकाएकी वारला. यावेळी छत्तिसगडाकडे स्थानिक जमिनदारांनी बंड उभारले ते रघूजीने मोडले व टिपूवरील मोहिमेंत हरिपंत फडक्यावरुंन आपले सैन्य पाठविलें. रघूजी हा मध्यंतरी नानांच्या विरुद्ध मशीरु-मुलक याच्या नादी लागला होता, परंतु पुढे खडर्गाच्या लढाईत पेशव्यांच्या बाजूने प्रत्यक्ष हजर राहून नानांची मर्जी संपादिली व हुशंगावाढ वगैरे पांच महालांच्या सनदा मिळविल्या (१७९६). महाडाहून रावबाजीस गादीवर बसविण्याचे जें कारस्थान नानांनी केलें, त्यांतहि रघूजी हा नानांच्या बाजूस होता. पुढे होळकरबंधूच्या तंट्यांत रघूजीने यशवंतरावास तो नागपुरास आश्रयास आला असतां पेशाच्या लोभाने कैद केलें (१७९९); परंतु तो कैदेतून पळून गेला. नंतर कटक, चौरागड, जबलपूर वगैरे ठिकाणी बंडाळी झाली होती ती रघूजीने मोडून अमीरखान पेंढार्याचाहि मोड केला (१८००). यशवंतराव होळकराने पुणे जाळले व विनायकरावास पेशव्यांच्या गादीवर बसविलें, त्यावेळी रघूजीने रावबाजीचा पक्ष घेतला होता. पुढे वसईच्या तहामुळे इंग्रजांच्या विरुद्ध जें मराठामंडळ उठलें त्यांत रघूजीहि होता. आसईच्या लढाईत तो प्रत्यक्ष लढत होता (१८०३) परंतु तेथे मराठ्यांचा मोड झाला कारण यावेळी होळकर अलग राहिला व निजाम इंग्रजांस मिळाला. नंतर अडगांव व गाविलगड येथे लढाया होऊन तेथेहि भोंसल्यांचा पराभव झाला व गड व त्यांतील भोंसल्यांची सारी दौलत इंग्रजांच्या हाती लागली. गडकरी बेबीसिंग मात्र फार शौर्याने लढला. यानंतर देवगांव येथे तह होऊन ओरिसा, बागलाण, वन्हाड वगैरे प्रांत इंग्रजांस मिळाले व भोंसल्यांने रुवे राजकारण इंग्रजांमार्फत करावें असे ठरलें; या-

प्रमाणे भोंसल्यांचे स्वातंत्र्य नष्ट झालें (१८०३ डिसे. १७) पुढे राज्यांतिल किरकोळ बंडाळी मोडण्याकडे रघूजीचे दिवस गेले; भोपाळवाले, शिंदे व पेंढारी यांचा उपसर्ग भोंसल्यांस नेहमी होई. पेंढार्यांच्या बंदोबस्तास आम्ही येतो म्हणून इंग्रजांनी आपण होऊन रघूजीस कळविलें, तेव्हा त्याला या अनाहूत मदतीची शंका आली व त्याने "आजवर मी आपले हितें जेवीत आलों. पुढे या (इंग्रज) लोकांचे हातून मजला जेवणें प्राप्त झालें, हे माझ्या देहांत प्राण आहे तोंवर करण्याचे नाही" असे बोलून दाखविलें. परंतु त्याचे कारभारी व जवळचे लोक यांनी त्याची समजूत घातली. पुढे कॅप्टन क्लोज हा २२ पलटणी घेऊन रघूजीने पेंढार्यांचा दंगा मोडल्यावर त्याच्या राज्यांत आला व पेंढार्यांचे निमित्त करून त्याच्या राज्याच्या सीमेवर तितक्या पलटणी कायमच्या ठेवण्याचा आग्रह धरून बसला. यासुमारास काशीस व्यंकोजी भोंसले सेनाधुरंधर हा वारला (१८१२); तेव्हा त्याचा पुत्र मुधोजी आण्णासाहेब यास छत्तिसगड संस्थानांत कायम केलें. भोपाळवाल्याने इंग्रजांस लिहिल्यावरून त्यांनी रघूजीस भोपाळवाल्यावर स्वारी करण्यास मनाई केली. वास्तविक या दोघांची पुष्कळ दिवसांपासून कुरबुर चालू होती व तीत पडण्याचे कारण इंग्रजांना नव्हतें; परंतु इंग्रजांनी याप्रमाणे मध्ये हात घालून रघूजीवर आपला शह बसविला. यामुळे रघूजीस फार वाईट वाटलें; यानंतर थोड्याच दिवसांनी रघूजी वारला (१८१६).

मुधोजी पहिला.—पहिल्या रघूजीचा वडील मुलगा व शाहूराजाच्या धाकट्या राणीच्या (सगुणाबाई) चुलत बहिणीचा मुलगा. हा बापाचा नावडता होता पण त्याच्यावर शाहूची फार मर्जी असे; याला दत्तक धावे असा शाहूचा एकेकाळी मनोदय होता, परंतु ताराबाईने रामराजाची आठवण देऊन हा बेत नापसंत केला. हा धोड्यावर बसण्यांत व शिकारी पटाईत होता. वाराव्या वर्षी याने बस्तर, राजमहेंदी, सिकाकोलकडे स्वारी केली (१७४९); आणि नरनाळा व गाविलगड हे प्रत्यात किल्ले काबीज केले (१७५२). जानोजीच्या व याच्या गादीबद्दलच्या तंट्यांत वन्हाड-देशाची नासधूस फार झाली. बाप मेला तेव्हा हा गावील-गड होता म्हणून जानोजीने गादी बळकावली. मुस्तही मंडळी फांकून दाह्याकडे गेली. पुढे हा तंटा पेशव्यांना मिटविला. नंतर मुधोजी दादासाहेब पेशव्यांवरुंन उत्तर हिंदुस्थानांत स्वान्या करण्यास गेला; परंतु थोड्याच दिवसांत दोघांचे वाकडे येऊन तो वन्हाडांत परतला. मध्यंतरी जानोजीने मुधोजीची जहांगीर लुटली व तीत आपली ठाणी घातली; त्यामुळे दोघा भावांची उमरावतीजवळ रहाटगांव येथे लढाई झाली; तीत मुधोजीचा पराभव झाला. मुधोजीचा पक्ष भाऊसाहेब पेशवे व जानोजीचा पक्ष नानासाहेब पेशवे घेत, त्यामुळे त्यांचा तंटा कायमचा निकालांत निघेना. बिवाजी हा मुधोजीचा पक्षपाती होता. घरकलहाने भोंसल्यांपैकी

कोणीहि पानपतच्या स्वारीत गेलें नाहीं. याचें व जानोजीचें पुढें सख्य झालें होतें. मुधोजीला रघूजीबापू, खंडोजी ऊर्फ चिमणाबापू व व्यंकोजीनाना असे तीन पुत्र होते, पैकां रघूजी यास जानोजीस दत्तक दिलें. दर्याबाईनें जानोजीच्या पश्चात सर्व कारभार आपल्याच हातीं घेतला. तेव्हां मुधोजीनें दर्याबाईवर तिचे पुष्कळ सरदार फितूर करून स्वारी केली व रघूजीस गादीवर बसविलें. तेव्हां दर्याबाईच्या विगंतीवरून नारायणराव पेशव्यानीं मुधोजीवर खंडेराव दरेकरास पाठविलें. त्यामुळे मुधोजीनें दादासाहेबाचा पक्ष घेतला व नारायणरावांस धरण्याच्या कटांत तो सामील झाला. मुधोजीनें निजामाचा सरदार हनुमंदौला यालाहि दादाच्या पक्षास मिळवून घेतलें होतें. मुधोजी स्वतः पुण्यास आला होता; वारभाईच्या कारस्थानांत तो दादाच्या बाजूस होता. तिकडून वन्हाडांत परत आल्यावर एलिचपूर येथें सैन्यांतिल पठाणांनीं पगार तटला म्हणून दंगा करून मुधोजीस जखमी केलें. कोणी म्हणतात कीं हे मारेकरी असून ते साबाजीनें पाठविले होते. येथेच नारायणराव पेशव्यांचा खून करणारा महंमद युसुफ गारदी दादासाहेबाकडून ५ हजार सैन्यासह त्याच्या मदतीस आला. मुधोजीनें त्याचें व आपलें सैन्य जमा करून पांचगांव (नागपुराजवळ कोस) येथे साबाजीशीं लढाई करून साबाजीस पिस्तुलांनें ठार मारलें (१७७५ जानेवारी) आणि रघूजाचा कारभार हातीं घेतला. ही बातमी ऐकून निजाम लढाईस उठला, तेव्हां मुधोजीनें त्याची समजूत करून त्यास कांहीं प्रांत दिला. पुढें ज० गाडई हा पुण्याकडे जात असतां मुधोजीनें त्याला आपल्या राज्यांतून वाट दिली व पेशव्यांविरुद्ध त्याच्याशीं तह केला. त्यावर नानाफडणिसानें बिंबाजी भोसल्यास हातीं धरून मुधोजीविरुद्ध मसलत उभारली; त्यामुळे मुधोजी घाबरला व नानांचें म्हणणें कबूल करून त्यानें इंग्रजांचा पक्ष सोडला. परंतु नानांनीं इंग्रजांवर मोहीम करण्यास सांगितलें असतां मुधोजीनें तें चुकवून इंग्रजांकडून ३० लाखांची खंडणी घेऊन पुढें त्यांनां टिपूवर जाण्यास ओरिसामधून मार्ग दिला. यामुळे नानांच्या मसलतीप्रमाणें इंग्रज कमजोर न होतां शिरजोर झाला (पश्चिमेकडून पेशवे, उत्तरेकडून शिंदे, होळकर, पूर्वेकडून भोंसले व दक्षिणेकडून निजाम याप्रमाणें “ चहुंकडोन इंग्रजांवर शह थावा ” असा नानांचा बेत होता.). याप्रमाणें मराठी राज्याचें नुकसान मुधोजीनें केलें (१७८१); मात्र नानांचा राग घालविण्यास बदामीवरील स्वारींत मुधोजी हजार राहिला (१७६६). बदामीचा किल्ला घेतांना मुधोजीच्या खंडोजी (सेनावहादर) नांवाच्या मुलानें पराक्रम गाजविला होता. मुधोजी परत नागपुरास आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं त्याचा धाकटा भाऊ बिंबाजी हा वारला (१७८८). त्यानें छत्तिसगड प्रांतावर स. १७५७ पासून राज्य केलें; तो रामभक्त होता; त्याची स्त्री उमाबाई ही सती गेली. हे ऐकून मुधोजीस शोक होऊन तोहि चार पाच महिन्यांनीं

वारला (१७८८ मे). मुधोजी व जानोजी दोघाहि कर्तृत्ववान व हुशार होते, परंतु गृहकलहानें त्यांचें नुकसान झालें. मुधोजीचें व कायगांवकर दीक्षिताचें बरें होतें, त्यामुळे मुधोजी कायगांवकरामार्फत पेशव्यांशीं संधान बांधीत असे. यानें भास्करराम मेल्यावर त्याच्या कोन्हेरपंत या भावास सालिना २५ हजारांची जहागीर रघूजांकडून दिली होती. यानें एलिचपूर येथें तट व वेशी बांधल्या; याचा व एलिचपूरच्या नवाबाचा स्नेह असे. वॉरन हेस्टिंग्जनें मुधोजीला मराठमंडळांतून फोडण्याचा व त्याबद्दल त्याला शाहूला दत्तक देण्याच्या कामी मदत करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. परंतु मुधोजी या डावास बळी पडला नाहीं.

परसो जी.—हा थोडासा भ्रमिष्ठ व दुर्गुणी होता; त्यामुळे रघूजांचा लेकवडा धर्माजी व व्यंकोजीचा मुलगा मुधोजी या दोघांमध्ये कारभारीपणाबद्दल तंटा लागला. रघूजाची राणी बांकाबाईचा ओढा धर्माजीकडे होता; मुधोजीकडे सर्व सरदारमंडळ होतें. त्यामुळे अखेर हा मुधोजीच कारभारी झाला. परसोजी नांवाचा राजा होता, मुधोजीनें त्याच्या बाजूची साणसें काढून टाकून खुद्द बांकाबाईस नजरकैदत ठेविलें आणि परसोजीच्या खास दिमतीस आपल्या तर्फेचे लोक ठेविले. कांहीं दिवसांनीं मुधोजी चंद्रपुराकडे गेला असतां इकडे एकाएका परसोजी मेला (१८११). त्याची बायको काशीबाई सती गेली. कोणी म्हणतात परसोजीचा खून झाला

मुधोजी दुसरा.—परसोजीच्या पश्चात् यानें सर्व कारभार हातांत घेतला. यावेळीं इंग्रजांनीं हुशंगाबादेस वखारीकरितां परवानगी मागितली, परंतु मुधोजीनें दिली नाहीं. मात्र त्यांची तैनाती फौज जवळ बाळगली. इतक्यांत रावबाजीनें शेवटचा इंग्रजांविरुद्ध प्रयत्न उभारला, त्यांत डोळकराप्रमाणें मुधोजी आप्पासाहेबाची मदत मागितली व ती त्यानेंही कबूल केली. त्यामुळे पेशव्यानें त्याला सेनासाहेबसुभ्याची वधे पाठविली. आप्पासाहेबांनें थोडाशा फौज जमविली; या कामी मनभट, रामचंद्र वाघ, गणपत सुभेदार वगैरे लोक त्याच्या मदतीस होते. फौजेनें सीताबाडी व नागपूर शहर या दरम्यान नाकेबंदी करून रेसिडेन्सांवर तोफा चालू केह्या परंतु फितुरीमुळे लढाई नासली. आप्पासाहेबास भरवंसा देऊन रेसिडेन्सांत नेलें व अटकावून ठेवलें. तीन चार दिवस आप्पासाहेबांच्या सैन्यानें नागपूर लढविलें, अखेर भोंसल्यांचा जुना सेनापति महंमदअल्ली याच्याचमार्फत नागपूरच्या किल्ल्यावर इंग्रजी वावटा चढविला गेला. नंतर इंग्रजांनीं आप्पासाहेबास पदच्युत करून काशीकडे पाठविलें. तेव्हां वाटेतच तो निसटून गेला (१८१७). पुढें (१८४८) आप्पासाहेबाचा एक तोतया निघून त्यानें वन्हाडांत पुष्कळ दिवस धामधूम केली होती, त्याला नंतर पकडण्यांत आलें. आप्पासाहेबास जोधपूरच्या महाराज मानसिंगानें आपल्या राज्यांत आश्रय दिला. तिकडेच कांहीं दिवसांनीं त्याचा अंत झाला.

तेथें गुहद्वारांत ते राहत असत, त्यांची छत्रां तेथील महामंदिराबाहेर अद्यापि आहे.

तिसरा रघूजी.—आप्पाणाहेव गेल्यानंतर परसोजीच्या बुर्गाबाई नांवाच्या राणीच्या मांडीवर बाजीराव नांवाचा दत्तक मुलगा देऊन त्याचें नांव रघूजी ठेविलें. हा निपुत्रिक वारला (११ डिसेंबर १८५३); त्यावेळीं डलहौसीनें नागपूरराज्य खालसा केलें. त्याची थोडक्यांत हकीकत पुढीलप्रमाणें आहे. तिसरा रघूजी वयांत आल्यावर इंग्रजसरकारनें त्याच्याशीं जो तह केला (१८२६) त्यांत नागपूरचें राज्य वंशपरंपरागत चालविण्याचें कबूल केलें होतें. हा अज्ञान असतांना बांकाबाई राज्यकारभार करित असे. ही बाई मोठी कारस्थानी व हुशार असून तिनें जवळ जवळ ५० वर्षे राज्यकारभार केला होता. वार्डेनें तिसरा रघूजी मेल्यावर यशवंतराव नांवाच्या (दुसऱ्या रघूजीच्या मुलीच्या वंशापैकीं) अहोराव घराण्यांतील) मुलास दत्तक घेण्याचें ठरवून तें अगाऊ रेसिडेंटास कळविलें आणि त्याच्या हातांनें रघूजीचें क्रियाकर्मांतर केलें.

आनो जी.—रेसिडेंटांनें ही हकीकत गव्हर्नर जनरल डलहौसीला कळविली, त्याबरोबरच सेनापति लो यार्नेहि नागपूरराज्य कायम ठेवण्याबद्दल रिपोर्ट केला; परंतु सातारा व झांशी हीं राज्यें बुडविणाऱ्या डलहौसीस तें न पटून, त्यानें दत्तविधानानंतर १ महिन्यांनें नागपूर राज्य “औरससंतति नाहीं म्हणून ” खालसा केलें (२६ जाने. १८५४). रघूजीनें लहानपणापासून यशवंतरावास आपल्या मुलाप्रमाणें वागविलें होतें व तो त्याचा निकटचा आम होता, परंतु डलहौसीनें त्याला “परकीय” म्हटलें उमरावतीकर भोंसले घराण्यांत सखोजी व कृष्णाजी हीं भोंसले मंडळी हयात होती; कान्होजी (सेनासादेवमुभा) चा सखोजी हा खापरपणतु असून सीधा वंशज (औरस) होता; असें असतांही बेवारशी संस्थान म्हणून डलहौसीनें नागपूरराज्य खालसा केलें एवढेंच नाहीं तर यार्ने हिंदुस्थान सोडतांना एका सरकारी रिपोर्टांत (मिनिट नं. २४५. सन १८५६) लिहिलें कीं, “रघूजीस पुत्र नव्हता व त्याच्या राण्यांनींही दत्तक पुत्र न घेतल्याचें कबूल केलें आहे.” याप्रमाणें डलहौसीनें धडधडीत खोटें लिहिलें. अप्पासाहेव पदच्युत झाल्यावर तिसऱ्या रघूजीस वास्तविक इंग्रजसरकारानेंच दत्तक कबूल करून गादीवर बसविलें होतें. लॉर्ड हेस्टिंग्जनें याची स्पष्ट कबूली (६ मे १८२३ चें पत्र) दिली आहे. रघूजी जर दत्तक कबूल तर त्याचा मुलगा जानोजी हा दत्तक म्हणून कबूल कां नसावा ? रघूजी वारल्यावर तिसऱ्या दिवशीं (१४ डिसे.) रेसिडेंटांनें डलहौसीला जो रिपोर्ट पाठविला, त्यांत जानोजीच्या दत्तविधानाची सर्व हकीकत लिहिली होती. परंतु डलहौसीनें जानोजीला गादीचा अधिकारीक कबूल केलें नाहीं. बरें हें दत्तविधान खोटें मानावें, तर स. १८५७ मध्यें जानोजीनें इंग्रजांनां उत्कृष्ट साहाय्य केल्यामुळे लॉर्ड क्यॉर्निंगनें त्याला

“राजाबहादूर” ही पदवी देऊन संस्थानची खाजगी मिळकत परत केली याचा अर्थ काय ?

नागपूरराज्य खालसा कां केलें याचें खरें कारण डलहौसीनें एक ठिकाणीं उषड लिहून ठेविलें आहे. तो म्हणतो, “नागपूरराज्य खालसा केलें... भोंसल्यांच्या ज्या सेनेमुळे आम्हांला नेहमीं उपसर्ग होत असे, ती आतां आमच्या हातीं आली... त्याबरोबरच ८० हजार चौरस मैल क्षेत्रफळाचा व सालिना ४० लाख वसुलाचा प्रांत आमच्या हातांत पडला... नागपूरराज्य आम्हां घेतल्यामुळे निजामाच्या चारी बाजूस आमचा गराडा आयता पडला. खानदेश व ओरिसा हे प्रांत मोकळेपणानें हातीं आले. वन्हाड, सागर व रेवाकांठचा प्रदेशही हळू हळू आमच्या ताब्यांत येईल. कलकत्याहून थेट मुंबईस विनहरकत आमचा रस्ता मोकळा होऊन सेन्यांत व व्यापारांत वाढ होईल.” (ए विन्डिकेशन. पृ. ३६).

दत्तक नामंजूर करूनच डलहौसी थांबला नाहीं, तर त्यानें रघूजीच्या राण्यांनीं केलेली कायदेशीर खटपटहि चालू दिली नाहीं. त्यांनां त्रास दिला. ८० वर्षांच्या वृद्ध बांकाबाईला तिच्या महालांतच कैदेंत ठेविलें; तिच्या विनंतीकडे दुर्लक्ष केलें; तिला पैशाची मदत करणाऱ्या साबकारांनां कैद केलें; भेजर ओस्ले हा तिचा पक्ष घेऊन खटपट करित असतां त्याला बंदी केली; जानोजीच्या दत्तक आईकडून जबरदस्तीनें राज्याच्या बेदावापत्रावर सही करवून घेतली; नागपूरचें सैन्य निःशस्त्र केलें व सर्वत्र गोरे कामगार व गोरी फौज ठेवली. भोंसले घराण्याचें जवाहीर व हत्तीघोडे आणि शेलें शालुबुडां यांचा भरवाजारांत लिलाव केला; राणवसांच्या झडत्या घेतल्या; राणीच्या पलेगाखालीं ४ लाख रुपये पुरलेले व खास तिच्याच मालकीचे होते ते खोदून घेतले. राणीनें दानधर्माकरितां त्यांतली थोडीशी रक्कम मागितली परंतु तीहि मिळाली नाहीं. या गोष्टीस रेसिडेंट विरुद्ध होता; त्यानें लिहिलें होतें कीं, “राजाची खाजगी संपत्ति पुष्कळ आहे त्यापैकीं राजकुटुंबाजवळ ५० ते ७५ लाखांचें जवाहीर ठेवलें पाहिजे; त्याचा व्यय त्यांच्या मर्जीप्रमाणें होऊं यावा.” परंतु डलहौसी झणाला कीं, “राजकुटुंबाचा खाण्यापिण्याचा खर्च भागविण्यास जवाहीर विकलें पाहिजे.” के. टॉरेन्स, बेल वगैरे इतिहासकारांनीं डलहौसीच्या या कृत्याचा धिःकार केला आहे.

नागपूरराज्य खालसा करण्याचा डलहौसीचा बेत इंग्लंडहून हिंदुस्थानांत येण्यास निघाल्यापासूनचा होता. तो झणतो “ नागपूरराज्य खालसा केल्यास इंग्लंडचा पुष्कळ नफा होईल व व्यापाराचा जम बसेल. कारण नागपूरप्रांतांत कापूस फार पिकतो, त्याचा पुरवठा म्यांचेस्टरला जरूर व्हावयास पाहिजे (कारण खुद्द म्यांचेस्टरच्या व्यापाऱ्यांनीं मला हें सांगितलें होतें) त्याबद्दल इंग्लंडच्या प्रधानमंत्र्यानेंही मला वारंवार आग्रह केला.” यावरून नागपूर खालसा करण्यांत कोणकोणांचें अंग होतें तें स्पष्ट दिसेल. नॉटन

म्हणतो की, या नागपूरप्रकर्णी “ कापसाने इंग्रजी न्याय-देवतेचे कान बहिरे केले व डोळ्यांत धूळ फेकली ” (रिबेलियन इन इंडिया. पृ. ९८).

जानोजेरावास १८६७ सालच्या सुमारास “ राजा ऑफ देऊर ” अशी पदवी देऊन सालिना ९० हजारांचे पेंशन दिले. यानां ६ राण्या होत्या. त्यांपैकी अंजीरावाईसाहेब यांच्या पोटां दोन मुल्ले झालीं. धर्मंतराजेवहादूर रघुजीराव बापूसाहेब व श्री. कुमार लक्ष्मणरावसाहेब (राजे) अशीं त्यांचीं नांवे असून हे विद्यमान आहेत. श्री. रघुजीराव हे नागपुराजवळ सकर-दरा येथील राजवाड्यांत राहतात; त्यांना श्री. फर्तेसिहराव व जयसिहराव असे दोन पुत्र आहेत. श्री. रघुजीराव हे सुशिक्षित व शिकारी असून धार्मिक प्रवृत्तीचे आहेत; सांप्रत त्यांचा काल भजनपूजनादि धार्मिक कृत्यांत जातो. श्री. लक्ष्मणराव हे हि सामाजिक व धार्मिक चळवळींत भाग घेत असतात.

[पुरंदरे-रोजनिशा; नानासाहेब पेशवे व शाहू महाराजांच्या रोजनिशा; अमात्याची बखर; ऐति. लेखसंग्रह. पु. १, ८; का. इ. सं. पत्रे यादी; राजवाडे-खं. २, ३, ६; नागपूरकर भोंसत्याची बखर व कागदपत्रे; डफ; नॉटन-धी रिबेलियन इन इंडिया; अनेकज्ञान ऑफ बेरार १८५९; टॉरेन्स-एंपायर इन एशिया; पेपर्स, राजा ऑफ बेरार; कलकत्ता ग्याझेटियर, एप्रिल, १८६०; जॅक्सन-ए विहन्डिकेशन; अर्गाइल-इंडिया अंडर डलहौसी अॅन्ड कॅनिंग; बेल-रिस्ट्रोस्पेक्टस अॅन्ड प्रोस्पेक्टस; लो-एंपायर इन इंडिया; अनॉल्ड-अॅडमिनिस्ट्रेशन ऑफ डलहौसी.]

नागभट्ट—कनोजच्या प्रतिहार घराण्याचा मूळपुरुष असा हा राजा इ. स. ७२५-४० मध्ये होऊन गेला. याने सिंधमधून पूर्वेकडे घुसणाऱ्या अरबांचा पुष्कळदां पराभव केला. याची राजधानी मंडोर (जोधपुराजवळील) होय. स्मिथच्या मते याची राजधानी भिन(ल)माल ही होय. अरबांनी सिंध घेतल्यावर मारवाडवर त्यांनी मोर्चा वळविला. त्यावेळीं नागभट्टानेच त्यांची लाट थोपवून बाप्पा रावक्राप्रमाणे कीर्ती मिळविली. या नागभट्टाच्या पुतण्याचा नातू दुसरा नागभट्ट हा फार प्रख्यात झाला. याने तर कनोजचे साम्राज्य हर्षवंशाकडून घेऊन आपण सम्राट बनला. प्रथम त्याने कनोजच्या भ्रां, सैधव, कलिंग, विदर्भ इत्यादि सामन्तांचा पराभव केला व त्यास आपले मांडलिक बनविले. नंतर त्याने वंग राजाचा पराभव केला. नागभट्टावद्दल भोज लेखांत व ‘युचकला’ शिलालेखांत उल्लेख आलेले आहेत (८१५). यानंतर नागभट्टाने आनर्त, माळवा किरात, तुरुक, वत्स, मत्स्य, वगैरे देश जिंकून साम्राज्याचा विस्तार केला. या नागभट्टाचा काळ ८००-८२५ आहे. याचा पराभव राष्ट्रकूटांनी केला; परंतु कनोज घेतले नाही. बंगालचा राजा धर्मपाल होता, त्याचा पराभव नागभट्टाने केला म्हणून त्याची बाजू घेऊन तिसरा गोविंद राष्ट्रकूट याने नागभट्टाचा

पराभव केला. धर्मपाल हा गोविंदराजाचा जांवई होता. [इंडि. अँटि. पु. २१; जनल रा. ए. सो. बंगाल. पु. ८; मध्य.भारत, भाग २; स्मिथ-ऑक्स. हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

नागमणि—हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या नागाच्या डोक्यांत मणि असतो असा समज सर्वत्र आहे आणि त्याचा उल्लेख रत्नविषयक ग्रंथांतून देखील आला आहे. ग्रीक लोकांचा देखील असा समज होता की, हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या नागांच्या डोक्यांत मणि असून त्याची उपयुक्तता मोठी आहे; पण हा मणि अर्वाचीन संशोधकांस सांपडला नाही. आणि अशा तऱ्हेचा मणि असतो ही केवळ कल्पना आहे असे त्यांचे मत आहे.

दक्षिण अमेरिकेंत पेरू देशांत कार्वेकुलो नांवाचा एक प्राणी आहे. त्याचा कोणी पाठलाग केला असतां त्याच्या डोक्यांत एक दरवाजा उघडल्यासारखा होऊन उजेड पडतो असे म्हणतात. अशा तऱ्हेच्याच काहीं प्रकारावरून ही मण्याची कल्पना उत्पन्न झाली असावी. इंग्लंडमध्ये बेडकाच्या डोक्यांत अशा प्रकारचा मणि सांपडतो अशी कल्पना आहे व आपल्याइकडेहि आहे. सर्पांच्या डोक्यांत मणि असतो अशी इराणी लोकांचीहि कल्पना आहे, आणि त्यास त्यांच्यांत मोहरा हा शब्द आहे. ग्रीक ग्रंथकार आपोलो-निअस टिआनिअस हा हिंदूंची नागमणि काढून घ्यावयाची पद्धत येणेंप्रमाणें सांगतो:—सर्पगुहेपुढें रेशमी जाळें पसरतात. त्यावर जादूची सोनेरी अक्षरे बसविलेली असतात. त्यांच्या योगानें व मंजुळ संगीताच्या योगानें सापास निद्रा येते. आणि मग सापास मारून त्याच्या डोक्यांतील मणि काढून घेतात.

नागरिक—हा शब्द पूर्वी सभ्याचारयुक्त मनुष्य या अर्थानें वापरला जात होता. उदारणार्थ उर्वशी; तिजविषयी अधिक ज्ञेयुक्त जिज्ञासा विदूषकांनं दाखविल्यामुळे “ तू साधु नागरिक आहेस ” असे उर्वशीकडून विक्रमोर्वशीय नाटकांत कालिदासानें उद्गार काढाविले आहेत. आतां हा शब्द राष्ट्रसदस्य या अर्थानें वापरला जात आहे. “ सिटिझन ” या शब्दाचें हें भाषांतर होय. पंडिता रमाबाईंनीं यास अधिक योग्य प्रतिशब्द “ जानपद ” म्हणून सुचविला होता (युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिति). “ जनपदाचा सदस्य तो जानपद ”, व नगर यापेक्षां जनपद ही राजकीय दृष्ट्या अधिक महत्त्वाची संज्ञा आहे. या दृष्टीनें वरील शब्दाची निवडहि चांगली होती पण नागरिक हाच शब्द रूढ झाला. नागरित्वाचें विवेचन करावयाचें म्हणजे “ सिटिझन ” या शब्दानें व्यक्त होणाऱ्या कल्पनेनें विवेचन करावयाचें.

नागरिकत्व कशांत आहे.—मत(व्होट) असणें हें नागरिकत्वाचें लक्षण आहेच असें म्हणतां येत नाही; कां की, परक्यास देखील मत असतें. तसेंच युनिव्हर्सिटिच्या निवडणुकांत वगैरे नागरिकत्वाचा प्रश्नच येत नाही. नागरिकत्व आणि विशिष्ट

राष्ट्राचें प्रजाजनत्व या दोहोमध्ये फरक नाहीं; कां कीं, निर-
निराळ्या राष्ट्रांच्या व्यवहारामध्ये अमुक व्यक्तीवर ताबा
कोणाचा, या प्रश्नाचा निवाडा करतांना त्याच्या राष्ट्रविषयक-
तेचा निवाडा करावा लागतो. आणि आज नागरिकत्व
म्हणजे व्यक्तीस कोणत्या संघांत सदस्यत्व आहे एवढेंच
ठरविण्यापुरतें आहे. जेव्हां एका राष्ट्रामध्ये भिन्न अधि-
काराची माणसे असतात तेव्हां नागरिक कोण, गुलाम कोण
आणि केवळ राहू दिलेल्या व्यक्ती कोण असे प्रश्न उपस्थित
होतात. दक्षिण आफ्रिकेंत वरिष्ठ कायदेमंडळाचे प्रतिनिधी
निवडतांना युरोपीयेंत लोकांस मताधिकार नाहीं.
पण त्यांस नागरिकत्व नाहीं असे कोणी म्हणणार नाहीं.
एका राष्ट्रानें आपल्या जनतेतील निरनिराळ्या वर्गांस कसे
वागवावे हा प्रश्न स्थानिक नीतीचा आहे. उदाहरणार्थ
रोममधील प्लेबियन माणसे जे बाहेरदेशीं गेलीं असतीं आणि
त्यांच्यावर समजा, पर्शियन लोकांनीं जुलूम केला असता
तर रोमला त्यांचे संरक्षण करावें लागलें असतें. रोमन
लोकांत ज्यांस सिटिझन म्हणत त्या व्यक्ती म्हणजे
रोममध्ये सत्ताधिकार निवडण्याचा हक्क असलेल्या व्यक्ती
एवढाच काय तो त्याचा अर्थ होता. आतां जनतेच्या अनेक
वर्गांत फरक करण्याची पद्धति बरीच कमी झाली आहे.
मां असलेला वर्ग बहुतेक सर्वराष्ट्राव्यापी झाला आहे.
आणि नागरिकास असलेले विशिष्ट हक्क कमी झाले आहेत.
सर्वसामान्य नीतीप्रमाणें इतर राष्ट्रांतल नागरिकांस वाग
वावें हें सर्वत्र सत्ताचें धोरण आहे. हिंदुस्थानांत समान नाग-
रिकत्वाची कल्पना जितकी पसरत जाईल तितकी जन्ममूलक
उच्चनीचता किंवा हक्क व वैगुण्य हीं कमी होत जातील.

ना ग रि क त्व सं पा दर्णे, व द ल र्णे (-नागरिकत्व-नॅचर-
लायझेशन):-—कायद्यामध्ये या शब्दाचा अर्थ, परकीं इ-
समानें एखाद्या राष्ट्राचा किंवा राज्याचा नागरिक किंवा काय-
मचा रहिवाशी या नात्यानें हक्क व जबाबदारी पत्करणें,
असा आहे. या कृत्याला त्या; इसमाची व त्या राष्ट्राच्या किंवा
राज्याच्या सरकारची अशी दोघांची मान्यता पाहिजे. पण तो
इसम पूर्वी जेथील नागरिक होता तेथल्या सरकारची परवा-
नगीं लागत नाहीं. कारण कोणतेंहि सरकार स्वप्रजाजनांनीं
परराज्यांत नागरिकत्व स्वीकारण्याच्या कृत्यास मान्यता
देणार नाहीं. निदान कांहीं अटी घातल्याशिवाय तरी
देणार नाहीं. या गोष्टीचा विचार करतां, एका इसमाला एका
वेळीं एकाच राष्ट्राचें नागरिकत्व तात्त्विक दृष्ट्या असणार हें
खरें असलें तरी पुष्कळ वेळां असें होतें कीं, एकाच वेळीं एका
इसमावर दोन राष्ट्रें नागरिकत्वाचा हक्क सांगतात. असें भांडण
उद्भवण्याचें कारण उघडच आहे कीं, एका सरकारनें नागरि-
कत्व सोडण्याची परवानगी देण्यापूर्वीच दुसऱ्या सरकारचें
नागरिकत्व भिळवितां येतें. शिवाय मनुष्याचें मूळचें नागरि-
कत्व ठरण्याचे दोन प्रकार आहेत:—(१) जन्मस्थानावरून
नागरिकत्व ठरणें, हा प्रकार इंग्लंड व ब्रिटिश साम्राज्याच्या

कायद्यांत आहे. (२) बापाच्या नागरिकत्वावरून मुलाचें
नागरिकत्व ठरणें. हा प्रकार जुन्या रोमन कायद्याचें तत्त्व
मान्य करणाऱ्या देशांत आढळतो. वरील भांडण भिडविण्या-
करितां सामान्य व्यवहारांत असा नियम पाळतात कीं,
जन्मामुळें, पिश्यामुळें, नूतन स्वीकारामुळें किंवा नागरिकत्व-
त्यागाला परवानगी न दिल्यामुळें जें सरकार ज्या कोणा इ-
समावर नागरिकत्वाचा हक्क सांगत असेल त्याच सरकारच्या देशांत
असेपर्यंत त्या इसमाला संरक्षण त्या इसमावर नाग-
रिकत्वाचा हक्क सांगणारें दुसरें सरकार देत नाहीं. या निय-
मानुसारच ब्रिटनचें परराष्ट्रखातें स्वतःच्या नागरिकइसमांनां
परदेशांत प्रवासार्थ परवाने (पासपोर्ट) देऊन सुद्धां त्या
इसमांनां, त्यांच्यावर नागरिकत्वाचा हक्क सांगणाऱ्या त्यांच्या
पूर्वीच्या देशांत त्या इसमांकडून लष्करी नोकरी कायदेशीर
हक्कानुसार करडून घेण्याचें ठरविल्यास त्याविषय संरक्षण देत
नाहीं. उलटपक्षीं, युनायटेड स्टेट्स सरकार, नागरिकत्वत्यागाचा
प्रत्येक मनुष्याला अनाहार्य असा हक्क असल्यामुळें स्वतःच्या
नवीन नागरिकांच्या पूर्वीच्या देशांतहि संरक्षणाचा हक्क आहे
असें मानतें मात्र पूर्वीचा देश सोडण्याच्या वेळीं शिक्षेस पात्र
होण्याजोगा कांहीं गुन्हा त्या इसमानें केला असल्यास युनायटेड
स्टेट्स सरकारकडून तेवढ्या बाबतींत त्याला संरक्षण मिळणार
नाहीं. युनायटेड स्टेट्स देशांतल्याप्रमाणें फ्रान्स व जर्मनी
यांचाहि कायदा आहे.

स. १८७० मध्ये पास झालेला ' दि नॅचरलायझेशन
अॅक्ट ' हल्लो इंग्लंडांत चालू असून त्यांत असें एक कलम
आहे कीं, नवीन बनलेल्या ब्रिटिश नागरिकास त्याच्या
पूर्वीच्या देशांत ब्रिटिश सरकारकडून संरक्षण मिळणार नाहीं
या कलमामुळें ब्रिटनमध्ये नवीन नागरिकत्वाचा हक्क खरोखर
भिळतच नाहीं, अशी टीका झालेली आहे. इंग्लंडच्या अशा
कायद्यामुळें फ्रेंच सरकार असें मानतें कीं, इंग्लंडचें नागरि-
कत्व पत्करणाऱ्या फ्रेंच इसमाचें जुनें फ्रेंच नागरिकत्व नष्ट
होत नाहीं. या मुद्द्याचें विवेचन बोगोईस केस (४१ चें. डि.
३१०), प्रो. डायसीचा लेख (५ लॉ कॉर्टेली रिव्यू ४३८),
सर थॉमस बार्लेचा लेख (४ लॉ. क्वा. रि. २२६), प्रो.
वेस्टलेकचे ग्रंथ (इंटरनॅशनल लॉ-पीस दुसरी आवृत्ति पा.
२३४) आणि प्रायव्हेट इंटरनॅशनल लॉ, (चवथी आ. पान
३५६) यांत सांपडेल. युनायटेड किंगडमच्या नागरिक अस-
लेल्या बापाच्या परदेशांत जन्मलेल्या मुलाला ब्रिटिश नाग-
रिकत्व मिळतें कीं नाहीं या प्रश्नामुळेहि वरील मुद्द्याला
महत्त्व आहे.

या बाबतींत आणखीहि एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. स.
१८७० च्या नॅचरलायझेशन अॅक्टचें १६ वें कलम असें
आहे कीं, ब्रिटिश साम्राज्यातील कोणत्याहि भागांत त्या त्या
भागापुरता नागरिकत्वाचा हक्क देण्यासंबंधानें कायदा करावा.
या कलमाचा व्यापक अर्थ असा होतो कीं, ब्रिटिश साम्रा-
ज्याच्या कोणत्याहि भागाचें नागरिकत्व मिळालें म्हणजे तो

इसम सर्व ब्रिटिश साम्राज्याचा नागरिक बनतो. मात्र ब्रिटिश साम्राज्याच्या एखाद्या भागांत अशा नागरिकत्वाला विरोधी असे कायदे असतील ते मात्र लागू समजावे. एका ब्रिटिश विभागांतील इसमास दुसऱ्या ब्रिटिश विभागांत जमीन खरेदी करण्याचा हक्क नसणे, वगैरे निर्बंध मात्र जसे असतील तसे पाळावयास पाहिजेत. परंतु बरील कलमाचा संकुचित अर्थ करणारेहि व्हाई आहेत व ते म्हणतात की, ज्या ब्रिटिश विभागाचे नागरिकत्व असेल त्याखेरीज इतर ब्रिटिश मुलखांत त्या इसमाला ब्रिटिश नागरिकत्वाचे हक्क मुळीच नसतात.

हिंदुस्थानांत नागरिकत्वासंबंधाने स. १८३२ चा ब्रिटिश इंडियन नॅचरलायझेशन ॲक्ट नांवाचा कायदा आहे. तदनुसार हिंदी संस्थानांतील प्रजाजनानां व ब्रिटिश साम्राज्याबाहेरच्या इतर कोणाहि परकी इसमाला ब्रिटिश इंडियांत नागरिकत्व मिळू शकते. मात्र हिंदी संस्थानांतील प्रजाजनानां अनेक बाबतींत ब्रिटिश नागरिकांच्या बरोबरीने नेहमीच वागविण्यांत येते. ब्रिटिश इंडियांत नागरिकत्वाचा हक्क मुद्दाम निराळा संपादन करावा लागत नाही

पुढील देशांत नागरिकत्वाचा हक्क नवीन संपादन करणाराची अगाऊ बराच काळ त्या देशांत वस्ती झालेली असावी लागते. अशा वस्तीची मुदत बेलजम, युनायटेड किंगडम, नॉर्थ अमेरिका व रशिया या देशांत पांच वर्षांची आहे; फ्रान्स, ग्रीस व स्वीडन या देशांत तीन वर्षांची; अजेंटाइन रिपब्लिकमध्ये दोन वर्षांची आणि पोर्तुगालमध्ये फक्त एक वर्षांची आहे. जर्मनी, ऑस्ट्रिया व इटली या देशांत वस्तीसंबंधी मुदतीची अट मुळीच नाही. उलटपक्षी ऑस्ट्रिया देशांत दहा वर्षे वस्ती केल्यावर नागरिकत्व आपोआपच प्राप्त होते, त्याकरिता निराळा अर्ज, मान्यता वगैरे कोणताहि विधि लागत नाही. युनायटेड स्टेट्समध्ये परकी इसमाला नागरिकत्व पाहिजे असल्यास तो उद्देश शपथपूर्वक जाहीर करावा लागतो; व त्यानंतर दोन वर्षांनी यु. स्टेट्सच्या राज्यघटनेचा स्वीकार आणि इतर सर्व परकी राज्यसत्ताविपर्याच्या राजनिष्ठेचा इनकार शपथपूर्वक जाहीर करावा लागतो; शिवाय यू. स्टेट्स देशांत चांगल्या वर्तणुकीने पांच वर्षे वास्तव्य आणि ज्या संस्थानचे नागरिकत्व पाहिजे असेल त्यांत निदान एक वर्षाचे वास्तव्य झाल्याचे सिद्ध करावे लागते आणि श्रेष्ठतादर्शक पदव्या (टायटल ऑफ नोबिलिटी) सोडून द्याव्या लागतात; इतके केल्यानंतर यू. स्टेट्स देशाचे नागरिकत्व मिळू शकते. फ्रान्समध्ये नागरिकत्व संपादण्याकरिता, अगोदरच सतत दहा वर्षांचे वास्तव्य झालेले नसल्यास, प्रथम सरकाची परवानगी घ्यावी लागते व त्यानंतर तीन वर्षांनी नागरिकत्वाचा हक्क मिळण्याबद्दल अर्ज करता येतो व त्यानंतर ते मिळाले की इतर कोणत्याहि देशांतले पूर्वाचे नागरिकत्व रद्द झाल्याचे मानण्यांत येते.

नागर्त—म्हैसूर संस्थानांतील एक जात. वस्ती (१९११) ७७८२. सुमारे चारपंचमांश लोक कोळार व बंगलोर जिल्ह्यांत रहातात. हे लोक व्यापारी असून बहुतेक सर्व शहरांत आढळतात. ते सोने, कापड, कापूस, औषधे व धान्य यांचा व्यापार करतात. यांच्यापैकी कित्येक विष्णुपूजक असून कित्येक शिवपूजकहि आहेत. शिवभक्त आपल्या गळ्यांत लिंग घालतात. पूर्वी ते कांजीवरमध्ये राहत असत. हे लोक यज्ञोपवीत धारण करतात. विवाहविधि व और्ध्वदेहिक कर्मे ते ब्राह्मणांप्रमाणेच करतात. मुलगी वयांत येण्यापूर्वी तिचे लग्न झाले पाहिजे असा निर्बंध आहे. बहुपत्नीत्व रूढ असून व्यभिचाराच्या दोषावरूनच घटस्फोट करता येतो.

नागली (रागी)—एक जंगली वनस्पति. ही सखळ प्रदेशांत सांपडते. हिमालय पर्वतावर ही ५०००पासून ८००० फूट उंचीवर आढळते. हिंदुस्थानांत ही विशेषकरून डोंगराळ प्रदेशांवर होते. या देशांत दक्षिण, पश्चिम व उत्तर येथील पहाडां जातीचे नागली हे मुख्य खाद्य आहे. संस्कृतमध्ये हिला राजिक व रागी ही नावे असून, मारो, मांडो, माका, मंडल, मंडवा, मेख्य, नाचुड, नचिरि, नागली, नाचणी, कोडी, कोडा, कोडा, कयुर, केवर, केल्वरगु, कुत्र, कुरकन, रोटक, रागी, रागुल, तामिडेलु, तेंडुलु, बावटो वगैरे एतद्देशीय नावे आहेत. वन्यस्थितीतून लागवडीचे पीक या दृष्टीने जें संक्रमण झाले त्यास सुरवात हिंदुस्थानांतच झाली. रागीला अगदी सरळ व बरीच कणसे येतात.

कोंकणांतील व घाटावरील प्रदेशांत रागीचे पीक पावसाळ्यांत येते व तेथे बहुधा ते उथळ जमिनीवर पेरतात; व जेथे पावसाचे पाणी सारखे वाटले जाते अशा चिकण मातीच्या जमिनीवर सुद्धा रागीचे पीक येते. खडकाळ व रेंताळ जमिनीवर होणारे रागीचे पीक जवळ जवळ रानटी पिकाप्रमाणेच असते; हे पीक हलक्या प्रतीचे असते. रागीच्या पिकाच्या बाबतीत बिहार—ओरिसाचा दुसरा नंबर लागतो. येथे ९ लाख एकर जमिनीवर हे पीक काढतात व त्याचे प्रमाण दर एकरा १० मण याप्रमाणे आहे. बंगालमध्ये याची दोन पिके काढतात; एक नोव्हेंबर—डिसेंबर महिन्यांत काढले जाते व दुसरे त्याच्या आधी तीन महिन्यापूर्वी काढतात. पहिले पीक तांबडे व दुसरे पांढरे असते. रागीची लागण रोपे करतात.

संयुक्त प्रांत.—रागीच्या पिकाला महत्त्व नसून तेथे सुमारे १११ लक्ष एकर जमीन या पिकाच्या उपयोगी आणतात. फक्त डोंगराळ प्रदेशांतच रागी धान्याला महत्त्व आहे. रागीच्या पिकाला अतिवृष्टीपासून धोका पोहोचतो. कोठे एप्रिल महिन्यांत तर कोठे कोठे मे अगर जून महिन्यांत रागीची पेरणी करतात. आक्टोबर अथवा नोव्हेंबर महिन्यांत रागीचे पीक तयार होते.

पंजाब.—येथे रागी धान्याला फार थोडे महत्त्व असून तेथे २८ हजार एकर जमिनीपेक्षा जास्त जमीन या पिकाच्या

उपयोगी आणली जात नाही. रागीचें पीक बहुधा डोंगराळ प्रदेशांत होतें. रागी धान्य इतर धान्यांपेक्षा जास्त दिवस राहू शकतें. सिमल्याच्या डोंगरी संस्थानांत रागीचें पीक बरेंच होतें. तेथे रागीचें पीक आक्टोबर महिन्यांत काढतात.

मुंबई व सिंध.—पश्चिम हिंदुस्थानांतील मुख्य बराच डोंगराळ असल्यामुळे तेथे रागीचें पीक बरेंच येतें. या प्रांतांत सरासरी ६ लाख एकर जमीन या धान्याच्या लागवडीखाली असते. खाद्य धान्यांत याचा पांचवा नंबर लागतो. खेडा, अहमदाबाद व गुजराथेतील बडोदा जिह्वा या ठिकाणी मळीच्या जमिनींत या धान्याचें पीक होतें. इतर ठिकाणी उंच जमिनीवर हें पीक होतें. दुसऱ्या धान्याच्या पिकांत रागी पेरतात. कोंकणांतील व दक्षिणेंतील उंचवट्यावर असलेल्या जमिनींत रागी पेरतात. पहिल्याने जमिनीवर झुडपे जाळून ती तयार करतात व नंतर तीत राख मिसळून रागी पेरतात. दर एकरास वजनी ७००—१६०० पौंड पीक येतें.

मद्रास, म्हैसूर व कूर्ग.—दक्षिण हिंदुस्थान हें रागीच्या पिकाचें मुख्य ठिकाण असून तेथे सुमारे २६ लक्ष एकर जमीन या पिकाच्या उपयोगांत आणली जाते, पैकीं निऱ्याहून जास्त म्हैसूरमध्ये आहे. दक्षिणेंतील मुसुलमान याला रागी म्हणतात व तामिळ लोक केर व म्हणतात. समाजांतील खालच्या दर्जाच्या लोकांचें रागी हें मुख्य धान्य आहे. म्हैसूरमध्ये ५५ लाख एकर जमीन लागवडींत आहे, तीपैकी सुमारे अर्धा जमीन रागीच्या पिकाच्या उपयोगी आणली जाते. रागी पुष्टिदायक असून तिचे चार प्रकार आहेत. रागीचें पीक कालव्याच्या पाण्याने अगर पावसाच्या पाण्याने काढतात. ज्या ठिकाणी कालव्याच्या पाण्याने पीक काढले जाते तेथे वर्षभर, पेरणे व पीक काढणे चाललेले असते. ज्या ठिकाणी पावसाच्या पाण्यावर पीक काढतात तेथे (मेपासून जूनपर्यंत व आक्टोबरपासून डिसेंबरपर्यंतच्या) दोन मनसूनपैकी एकाच्या पावसाच्या पाण्याने पीक काढतात. रागीच्या कणसांचा ढांग करून दोन अगर तीन महिने ठेवितात व नंतर गुरांकडून तुडवितात.

उपयोग.—रागीचें पीक शेतांत बरेंच दिवस खडे राहू दिले तरी दागा खराब होत नाही. सांठवून ठेविल्याने रागी धान्यांत सुधारणा होते; व हें धान्य कीड लागल्याशिवाय अगर बुरसा आल्याशिवाय बरीच वर्षे राहू शकतें. या कारणांमुळे दुष्काळाकरिता याचा बराच उपयोग होऊ शकतो. ज्या जमिनीवर दुसऱ्या कोणत्याहि खाद्यधान्याचें पीक होणार नाही तेथे सुद्धा या धान्याचें बरेंच पीक होतें. अति गरीब लोक याचा दळून भाकरी करून खाण्याकडे उपयोग करतात. या धान्यापासून तयार केलेल्या दारूचा उल्लेख कित्येक ग्रंथकारांनी केला आहे. महाराष्ट्रांत या दारूला बोजा अगर बोजली म्हणतात. हळापेक्षा पूर्वी या दारूचा बराच उपयोग होत असे. सर्व हिंदुस्थानांत ४०—४२ लक्ष एकर जमिनींत

रागीचें पीक काढतात. पैकीं ३ दक्षिण हिंदुस्थानांतील आहे. पिकाचें प्रमाण दर एकरा ५ पासून १० मण आहे. हिंदुस्थानांत पिकणारे सर्व रागी-धान्य हिंदुस्थानांतच उपयोगांत येतें. नांगली थंड, रक्तपित्तनाशक व बलकारक आहे.

नांगवर्मा—वेंगी देशांतील रद्दाणारा हा जैन होता. याचे ग्रंथः—(१) छंदसु; यांत संस्कृत व कानडी वृत्तांची माहिती दिली आहे. (२) काव्यावलोकन साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथ; याच्या पांच भागांची नावे पुढीलप्रमाणेः—(अ) रीतिकर्म, (आ) रसनिरूपण, (इ) शब्दस्मृति, (ई) काव्यमात्रावृत्ति व (उ) गुणविवेक (३) निघंटु; हा शब्दकोशग्रंथ अरुचि, हलायुध, भागुरी आणि अमरकोश यांच्या साहाय्याने रचिला आहे. या ग्रंथांत मधून मधून शब्दार्थ कानडीत दिले आहेत.

नांगवेल—हो खी-पुं-केसर असलेली वेल असून मूळची जावा बेटांतील असावी. पानासाठी म्हणून हिची हिंदुस्थानांतील व सिलोनमधील उष्ण भागांत लागवड करतात. यास पान, ताम्युली, ताम्बूल, विड्याचें पान, नांगवेल, नांगवल्ली, वगैरे नावे आहेत.

इतिहास.—मलायी भाषेत हिला व्हेटिला अथवा व्हेरु-इला व पोर्तुगीज भाषेत वेटर अथवा वेटल म्हणतात. हिंदुस्थानांत व इंडो-चायनांत वऱ्याच वर्षीपासून ही पाने चुना, सुपारी व कात घालून खाण्यांत येतात. प्राचीन संस्कृत काव्यांतून तांबुलाचा उल्लेख येतो. १३ व्या शतकातील मार्को-पोलो नांवाचा प्रवाशी लिहितो की, हिंदी लोक 'तांबूल' खातात. अबदर-रझक (१४४२) व गार्सिआडीओर्टो (१५६३) यांनीहि पानासंबंधी हकीकत लिहिली आहे.

लागवड.—या वेलीनां सारखें उष्णमान, हवेतील आर्द्रता व नीट संगोपन यांची विशेष गरज लागते. कलमें लावून अथवा छायेत वाढवून या वेलीचें संवर्धन करतात. कित्येक ठिकाणी या वेलीसाठी गवताची अथवा लह्याच्याची छप्परे असलेली घरे बांधतात. कित्येक वेळा नांगवेल झाडाच्या छायेत लावतात. प्रत्येक भागांतील लागवडीची पद्धति वेगळी आहे.

प्रांतवारमाहिती, बंगालः—१९०४-०५ साली विड्याच्या पानाच्या लागवडीखाली असलेल्या जमिनीचें क्षेत्रफळ ४३००० एकरापेक्षा जास्त होतें. येथील विड्याच्या पानांच्या तीन जाती आहेत. दरवर्षी एक एकर जमिनीतून ८० लाख पाने निघतात व एका एकरास तीन वर्षांला १,४२२ रुपये खर्च लागतो.

संयुक्तप्रांतः—निबड, ओलसर, उंच व उतार असलेली जमीन नांगवेलीस चांगली असते. लावणी फेब्रुवारी ते एप्रिलपर्यंत होते. जूनच्या मध्यांत पाने तोडण्यास सुरवात करतात. वर्षभर पाने खुडतात. नंतर वेलीची पाने संपतात. त्या जमिनीस एक दोन वर्षेपर्यंत विश्रांति देतात. २०० पानांची 'ढोली' करून विकतात.

मध्यप्रांतः—येथील कफूरी नांवाच्या पानांची जात चांगली असून ती बहुतेक कलकत्त्यास पाठवितात. पानाचे मळे ह्या विशिष्ट जातीच्या ताब्यांत असतात व ते आपल्या मुख्याच्या मार्फत जमीनदारास सारा भरतात. लागवडीच्या पाहिल्या वर्षास 'वोतुक' व दुसऱ्या परंतु महत्त्वाच्या वर्षास 'कोवी' म्हणतात. निमाड विभागांत एक वेळ लाविलेला मळा १० ते १२ वर्षेपर्यंत टिकतो. १०-१२ वर्षांनंतर मळा काढून तेथे ताग लावतात व काही वर्षेपर्यंत मुबलक खत देऊन प्रत्येक दुसऱ्या वर्षी रब्बीचे पीक काढतात. जमीन पुन्हा पानमळ्यास योग्य होईपर्यंत हेंच चालू ठेवतात.

मुंबईः—१९०५-०६ साली ४,०४८ एकर जमीन पानाच्या लागवडीत होती. धारवाडमध्ये पानाचे पीक मुख्य समजतात. एक एकर जमिनीत सुमारे २००० वेल असून लागवड ४ पासून ७ वर्षेपर्यंत टिकते. पुणे भागांत पानाचे पीक महत्त्वाचे असून त्याला भरपूर खत व पाणी लागते. चांगली काळजी घेतली असता एक वेळ केलेली लागवड १५ ते २० वर्षेपर्यंत टिकते. कर्नाटकमध्ये पानाचे वेल आंब्याच्या झाडावर वाढवितात. चांगल्या वाढलेल्या वेलीपासून दर पंधरवड्यास १०० ते २०० पाने निघतात. ५०० वेल असलेल्या मळ्यांत दरवर्षी ४०००० पाने निघतात. त्यांची किंमत ४० रुपये येते व खर्च ८ रुपये होतो.

मद्रास व म्हैसूरः—येथे ही वेल मुख्यत्वेकरून ओलसर भागांत होत असून सर्व इलाखांभर दृष्टीस पडते. तीन वर्षांचे हें पीक असून त्याला सतत पाटबंधाऱ्याचे पाणी लागते. एक एकर जमिनीतून दोन वर्षांत ५ ते ७। हजार जुडगे (४०० पाने = १ जुडगा) होतात. त्यांची ३०० ते ५०० रुपये किंमत येते.

ब्रह्मदेशः—येथे वेल चिचेच्या झाडाखाली लावितात व कित्येक वेळां छायेसाठी केळी लावितात. पाने तोडण्यास दुसऱ्या वर्षीपासून सुरवात करतात. २ ते ५ वर्षेपर्यंत पाने अतिशय चांगली समजतात. ६ व्या वर्षी बहुतेक वेल कापून टाकतात. वेलाच्या रोपड्यांची दर हजारी किंमत १५ रुपये पडते. पाने २५ रुपयास अदमासे ३४१ पौंड (वजनी) मिळतात. जमिनीचा सारा वर्षास २२ रुपयेप्रमाणे पडतो. दर एकरास सुमारे ३५० रुपये नफा पडतो.

पा ना चा व्या पा र.—पाने खाण्याची संवय सर्वत्र आहे. ही संवय विशेषकरून शहरांत आढळते. त्यामुळे बरीच लांबून पाने येतात. मध्यप्रांतांतून कलकत्ता व मुंबई येथे बराच पानांचा पुरवठा होतो. अंतर्गत व्यापारासंबंधी सरकारी आंकडे नाहीत. पानांचा व्यापार परदेशाशी बिलकुल होत न.ही. [वाट-कमिश्नरल प्राडक्ट्स इन् इंडिया; मुकर्जी-हॅडबुक, इंडियन अॅग्रिकल्चर, १९०१; रॉय—क्रॉप्स ऑफ बॅंगाल; राईस—म्हैसूर ग्याझे.]

नांगाम—मुंबई, रेवाकांठामधील लहानसे संस्थान. क्षेत्रफळ ३ चौरस मैल. यांत चार गावे आहेत व ती चौधा

भागीदारांकडे आहेत, त्यामुळे हे संस्थानिक म्हणजे केवळ शेतकरी दिसतात.

नागामेव—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. गद्गच्या आग्नेयीस पांच मैलांवरील एक खेडें. येथील महाबळेश्वराच्या देवळांत इ. स. १२०७, १२११, १२१४ आणि १२५५ या सालचे चार शिलालेख आहेत.

नागार्जुन—यांचा जन्म दक्षिणत कृष्णाकांठी, शैल पर्वताजवळ झाला. हा जातीचा ब्राम्हण होता. हा विदर्भ देशचा होता असेहि कांहीं म्हणणे आहे. ह्याचा पहिला गुरु राहुलभद्र नांवाचा सनातनधर्मी ब्राह्मण होता. त्याची गीतेवर श्रद्धा होती व त्यामुळेच महायानपंथांत भक्तियोग आढळतो. यास मूळ आधार गीतेचा आहे असे प्रो. कर्न याचे म्हणणे आहे. नागार्जुन फार विद्वान असून त्याने पुष्कळ प्रवास केला. त्याने बौद्ध धर्म स्वीकारला व पहिली तीन सूत्रे पठण केल्यावर हिमालयांत जाऊन चवथे सूत्र एका वृद्ध भिक्षुपासून मिळविले. पुढे त्याला नागराजाने पाताळांत नेऊन आणखी बौद्ध ग्रंथांचे ज्ञान करून दिले अशी दंतकथा आहे. नागार्जुनाने दक्षिणमध्ये बौद्ध धर्माचा पुष्कळ प्रसार केला. हा महायानपंथाचा प्रवर्तक असून कनिष्काचा समकालीन होय. त्याने " बुद्धाचा श्रेष्ठ मार्ग " व " भूतदयेची मांमांसा " असे दोन ग्रंथ लिहिले व आणखीहि कांहीं ग्रंथरचना त्याने केली. चिनी तिपिटकांत याचे २४ ग्रंथ सांगितले आहेत. जरी नागार्जुनाच्या नांवावर पुष्कळ ग्रंथ दिसतात तरी ते चिनी किंवा तिबेटी या दोन्ही भाषांत नसून कोठेहि सांपडत नाहीत. त्याने पुष्कळ ब्राह्मणांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. त्याचा जन्म अर्जुन वृक्षाखाली झाला होता व त्याला नागाने धर्मतत्वे समजावून दिली म्हणून त्यास नागार्जुन असे नांव मिळाले. बुद्धापासून हा तेरावा पुरुष होता. नागार्जुन व नागसेन हे एक नसून भिन्न आहेत. नागसेनाचा काल ख्रि. पू. १४० आणि नागार्जुनाचा इ. स. चे दुसरे शतक (शेवटचा पाद) होय असे बिल म्हणतो.

सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत नागार्जुनाला " द्विशिष्ट गुणविहीन बुद्ध " म्हणत; त्याच्या ग्रंथांना खुद बुद्धाच्या सूत्रां-इतका मान मिळे. कथासरित्सागर ग्रंथांत नागार्जुनाच्या पुष्कळ चमत्कारांच्या गोष्टी दिह्या आहेत.

नागार्जुन हा भारतीय रसायनशास्त्रांत एक मोठा शोधक होऊन गेला. मंत्र-तंत्र-रसविद्या व 'पादुकासाधन' यांत तो प्रवीण होता अशी दंतकथा आहे. या रसविद्येसाठीच तो सनातनधर्म सोडून जैन झाला असे म्हणतात. गद्ग गांवाजवळील एक पर्वत त्याने सोन्याचा केल्यामुळे व ही किमया तो सर्वांना सांगू लागल्यामुळे देवांना त्यास टार केले अशी कथा आहे. तो म्हणे " भृंग वेंथिल्लि. वंग बलियल्लि. रस निल्लिल्लि. सुट्टु कंगेट्टु हाळनादे भिक्षादेहि " (म्हणजे, अन्नक शिजला नाही, वंगाचा स्तंभ झाला नाही.

व रस अर्थात् टिकला नाही, म्हणून मी भोक मागत आहे, भिक्षा घाला). याने कानडांत व संस्कृतांत रसविद्येवर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत म्हणतात. हाच नागार्जुन पुढे जैन धर्म सोडून बौद्ध बनला असावा. नंदिसूत्रे व आवश्यकसूत्रे यांत याचा उल्लेख आहे. तसेंच ह्युएनत्संगहि याचे नांव घेतो. याने न्याय, तर्क, वैद्यक वगैरे अनेक शास्त्रावर ग्रंथ केले. सतीश-चंद्र विद्याभूषण हे याला हिंदुस्थानचा अरिस्टोटल म्हणतात.

ना गा र्जु न व प्र ज्ञा पा र मि ता. — हानयानपंथाय लोक म्हणतात की, एक लाख श्लोकांचा प्रज्ञापारमिता ग्रंथ म्हणजे सर्वांत लहान महायानसूत्र असून तो नागार्जुनाने केलेला आहे. ह्या म्हणण्यातील सत्यांश इतकाच दिसतो की, नागार्जुनाच्या पंथातील हे एक प्रक्षिप्त सूत्र आहे. कारण, सकळ प्रज्ञापारमितांप्रमाणेच यांतहि नागार्जुनाने काढलेल्या माध्यमिक पंथाच्या तत्त्वांची असंख्य वेळां पुनरावृत्ति आलेली आहे. या सूत्रांच्या संवादांमध्ये जे कांहीं दुर्बोध आहे तेच माध्यमिककारिकांमध्ये अथवा नागार्जुनाच्या माध्यमिक सूत्रांमध्ये अधिक पद्धतशीररीतीने व जरा अधिक स्पष्ट करून सांगितले आहे.

ब्राह्मणवर्गाने कारिकापद्धतीने जे शास्त्रीय वाङ्मय लिहिलेले आहे तशा प्रकारचेच हे पद्धतशीररीतीने लिहिलेले तत्त्वज्ञानावरील पुस्तक आहे. त्यावर नागार्जुनाने स्वतः लिहिलेली 'अकुतोभया' नांवाची टीका ही हल्ली संस्कृत भाषेत उपलब्ध नाही, मात्र तिबेटी भाषेत झालेल्या भाषांतरावरून तिची माहिती मिळते. अजमासे सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गेलेल्या चंद्रकीर्ति नांवाच्या लेखकाची एक संस्कृत टीका मात्र सांपडते.

माध्यमिककारिकांशिवाय दुसरोहि पुष्कळ ग्रंथ नागार्जुनाचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत, पण त्याचा खरा निणय लागत नाही. धर्मसंप्रह हा ग्रंथ त्याचा आहे असे म्हणतात; त्यांत बौद्ध संप्रदायाच्या पारिभाषिक शब्दांची यादी आहे. हा संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध आहे. नागार्जुनाने एका राजाला लिहिलेले 'मित्रांचे पत्र' किंवा सुहृल्लेख मात्र मूळ तिबेटी प्रतीवरून केलेल्या इंग्रजी भाषांतरावरून माहीत झालेला आहे; चिनी साधनांवरून हा शालिवाहन असावा असे दिसते. ऐतिहासिक तिबेटी लोक त्याला उदयन म्हणतात; त्यांत १२३ श्लोकांत बौद्धधर्माची मुख्य तत्त्वे दिलेली आहेत. परंतु यांत पालीतील धर्मतत्त्वांत आलेले नाही असे कांहीं नाही; आणि कांहीं श्लोक तर धम्मपद व तत्सदृश इतर ग्रंथ यांतील श्लोकांप्रमाणे अक्षरशः आहेत; आणि इतर ब्राह्मणवर्गाच्या परिपाठांतल्या श्लोकांशी सदृश आहेत. ईत्सिंग नांवाच्या चिनी यात्रेकरून नागार्जुनाच्या या ग्रंथाची फार स्तुति केली आहे; व असाहि तो उल्लेख करतो की, त्यावेळी तो ग्रंथ हिंदुस्थानांत लोकांच्या वाचनांत व पठणांत पुष्कळ होता. कुमारजीवाने नागार्जुनाचे एक चरित्र लिहिलेले आहे, त्याचे चिनीमध्ये भाषांतर (इ. स. ४०५ च्या

सुमारास) झालेले आहे. त्यांत असे लिहिले आहे की, नागार्जुन दक्षिण हिंदुस्थानांत ब्राह्मणकुलांत जन्मला होता, त्याने चारहि वेदांचे व सर्व शास्त्रांचे अध्ययन केले होते. शिवाय तो मोठा मांत्रिक होता. मंत्रविद्येच्या साहाय्याने तो स्वतः अदृश्यहि होऊ शकत असे; एकदां त्याने आपल्या तीन मित्रांसह राजाच्या राजवाड्यांत प्रवेश केला व तेथील स्त्रियांवर बलात्कार करण्यास सुरवात केली. इतक्यांत त्यांचे ते कृत्य उघडकीस आले, आणि नागार्जुनाच्या त्या तीन मित्रांस ठार मारण्यांत आले; नागार्जुनाला मात्र भिक्षु होण्याच्या शपथेवर सोडून देण्यांत आले व त्याने आपली शपथ पुरी केली. नव्वद दिवसांत तिन्ही पिढ्यांचा अभ्यास करून त्याने त्यांच्या अर्थाचा पूर्ण बोध करून घेतला. तथापि एवढ्याने त्याचे समाधान झाले नाही, म्हणून इतर सूत्रग्रंथांचा तपास सुरू केला असता, त्याला हिमालयांत एका अतिवृद्ध भिक्षूपासून महायानसूत्र प्राप्त झाले.

एका नागराजाच्या मदतीने त्याला त्या सूत्रावरील एक टीकाहि मिळाली. नंतर त्याने दक्षिण हिंदुस्थानांत बौद्ध धर्माचा प्रसार जोराने सुरू केला. चरित्रकार म्हणतो की, तीनशे वर्षे त्याने धर्मप्रवर्तनाचे काम केले. चिनी लोकहि तो सहाशे वर्षे अजला असे मानतात.

या दंतकथेत सत्याचा भाग इतकाच दिसतो की, अश्वघोषाप्रमाणेच नागार्जुन मूळ ब्राह्मण होता. कारण ब्राह्मणी शास्त्रांशी त्याचा परिचय होता असे त्याच्या ग्रंथांवरून दिसते. बौद्धधर्मान्तर्गत महायानपंथातील एक महत्त्वाच्या शाखेचा संस्थापक या नात्याने त्याला मोठा अधिकार प्राप्त झालेला असला पाहिजे, व त्यामुळे त्यानंतर कित्येक शतके, लोकांना विशेष मान्य असलेले ग्रंथ नागार्जुनाच्या नांवावर मांडत असावेत. महायानपंथाचा संस्थापक म्हणून जे त्याला पुष्कळ वेळां म्हणतात त्याबद्दलहि शंका आहे, कारण महायानपंथाचे तत्त्व व ग्रंथ इ. स. च्या पहिल्या शतकांतच अस्तित्वांत असले पाहिजेत. दुसऱ्या शतकांत तर महायान ग्रंथांची चिनीमध्ये भाषांतरहि होऊन गेलेली आहेत; आणि महायान-बौद्ध-धर्माची गांधार-कला ख्रिस्ताच्या जन्मकालापासून चवथ्या शतकापर्यंत परिणत झालेली आहे.

[सद्धर्मपुंडरीक; तारानाथ; अर्थगार-एन्शान्ट इंडिया; स्मिथ-ऑक्स० हिस्टरी ऑफ इंडिया; वॉटर्स-युआनचंग. पु. २; हिरालाल-इन्स्क. सी. पी. अँड बेरार; इडि. अँटि. पु. १५; विटरनिट्झ—इंडियन लिटरेचर; जर्नेल बुद्धिस्ट टेक्स्ट सोसायटी १८९७.]

नागासाकी—हे जपानमध्ये किउशिउ बेटावर एक शहर आहे. उ. अ. ३२° ४४' व पू. रे. १२९° ५२.' येथील लोकसंख्या (१९१६) १३६८०० आहे. दक्षिणेकडून किवा पश्चिमेकडून जपानास येणाऱ्या गलबतांचे हे पहिले बंदर आहे. लोखंडासारख्या नौकाबंधनोपयोगी वस्तूंची येथे आयात होत असून ससुदांतील वस्तू, कोळसा व कापूस यांची

येथून निर्गत होते. येथे मिटसू दिशी कंपनीच्या तीन गोद्या असून ६००० टनांपेक्षा मोठी जहाजे येथे बांधण्यांत येतात. नागासाकीजवळ हुवेची वरीच ठिकाणे असून उद्रेन येथे गंधकमिश्रित उष्ण झरे आहेत. नागासाकी हे एक लहानसे खेडे होते. पण १६ व्या शतकानंतर जपानांतील ख्रिस्ती धर्माचे केंद्रस्थान होऊन उच्च व चिनी व्यापार्यांमुळे त्याची वरीच भरभराट झाली. मॉजु बंदर उघडल्यापासून व रशियाने पोटे आर्थर व जर्मनीने कियानो घेतल्यापासून या बंदराचे महत्त्व बरेच कमी झाले आहे.

नांगुनेरी, ता लु का.—मद्रास, तिनेवेल्ली जिल्ह्यांतील दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६९४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २३५२१०. यांत २ शहरे (नांगुनेरी व वडकू-वर्लायूर) व २३१ खेडी आहेत. येथे वायव्येकडील भागांत पुष्कळ तळी असून दक्षिणेकडे बऱ्याच विहिरी आहेत. पश्चिम घाटानजीक पश्चिम मन्सून वाऱ्यांपासून पर्जन्य येतो.

गां व.—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे तिनेवेल्लीहून १८ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ८४९६. येथे वान मामलइ जीर (वैष्णवांताल तेंगळई पंथाचा मुख्य) यांचा मठ आहे. या मठाच्या सत्तेखाली एक मोठी देणगी असलेले एक देऊळ आहे. नांगुनेरीजवळील मद्दगळकुरिची येथे मरव्हून लोक बरेच राहातात. स्थानिक न्यायाचे काम पंचायती करतात.

नागोरकोइल (नगरकोविल—सर्पाचे देवालय)—मद्रास, त्रावणकोर संस्थान. अगस्तोश्वरम् तालुक्यांतील शहर. लोकसंख्या (१९११) २९८८३; पैकी २००४५ हिंदु, २५७० मुसलमान व ३१६७ ख्रिस्ती. पूर्वी हे संस्थानचे मुख्य ठिकाण होते. येथे कालेज, शाळा व दवाखाना आहे. येथे 'अभिमानी' हे तामिळ साप्ताहिक व "त्रावणकोर टाइम्स" हे इंग्रजी साप्ताहिक निघते.

नागेली, कार्ल विल्हेम व्हॉन (१८१७-१८९१)—हा स्विस वनस्पतिशास्त्रज्ञ २७ मार्च १८१७ मध्ये जन्मला. त्याने जिनेवा येथे वनस्पतिशास्त्राचा अभ्यास करून झुरिच येथे स. १८४० मध्ये पदवी मिळविली. सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने वनस्पतींचा अभ्यास येना येथे एम्. जे. श्लिडेन या विद्वानाने चालविला होता, त्या ज्ञानक्षेत्रांत नागेलीने संशोधनास सुरवात केली. झुरिच येथे तो प्रोफेसर झाला; नंतर स. १८५२ मध्ये फ्रीबुर्ग-इन-ब्रीसगौ येथे व स. १८५७ त म्युनिच येथे वनस्पतिशास्त्राचा प्रोफेसर म्हणून त्याने नोकरी धरली आणि मरेपर्यंत म्युनिच येथेच राहिला. त्याने वनस्पतिशास्त्रांत नवे शोध लावून अनेक निबंध लिहिले, ते स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले.

नागेश भिंगारकर—हा वामन पंडिताचा समकालीन (१६६५) व त्याच्याप्रमाणेच श्लोकबद्ध रचना करणारा अहमदनगर जिल्ह्यांतील भिंगारचा वृत्तशी जोशी. हा पठिक विद्वान नव्हता; सहजस्फूर्तीचा व समाधानी वृत्तीचा होता. बापांचे नांव मोरोपंत व आईचे जानकी; आडनाव मुळे. याची

कविता साधी, यमकपरिपूर्ण व मधुर असते. मात्र पारहाळिक व काव्यनिक फार. याने चंद्रावळी, सीतास्वयंवर, रसमंजरी, शारदाविनोद वगैरे काव्ये केली आहेत. नागेश नांवाचा एक शाहीर रामजोशाच्या वेळी प्रख्यात होता. [कविचरित्र; सं. क. का. सूचि].

नागोजीभट्ट—हा महाराष्ट्रीय ब्राह्मण असून काशीक्षेत्रां रहात असे. याच्या बापाचे नांव शिवभट्ट व आईचे सईवाई (सती) होते. हा आश्वलायनशाखाच्या. असून याची काळे व उपाध्याय अशी दोन उपनामे होती. प्रसिद्ध वैय्याकरण व सिद्धांतकौमुदीकर्ता भट्टोजी दीक्षित यांचा नातु हरी दीक्षित हा याचा गुरु होता. पायगुंडे उपनांवाचा शब्ददु-शेखरटीकाकर्ता वैद्यनाथ हा याचा शिष्य होता व शृंगवेर-पुरचा राजा रामवर्मा हा याचा आश्रयदाता होता.

नाज्यनामक विद्यालयांत असलेल्या ग्रंथांत याने आवांतर वृत्त येणेप्रमाणे लिहिलेले आढळते: याने लहानपणी वेदाध्ययन करून मग याज्ञिक शिकला आणि त्यावर निर्वाह करू लागला. पुढे असे झाले की, त्यावर याचा निर्वाह नीट होईना. म्हणून हा कृष्णातीरी वाईस आला व येथील विद्यालयांत पढू लागला. तेथे याने काव्याचे व इतर ग्रंथांचे अध्ययन केल्यावर हा काशीस गेला. त्यावेळेस याच्या वयास ४० वें वर्ष होते. तरी याने व्याकरणशास्त्राचे अतिशय लक्ष देऊन भट्टोजी दीक्षितांचे सर्व ग्रंथ मन लावून अवलोकन केले. पुढे भद्रशास्त्राचा अभ्यास केला व वयाच्या ५० व्या वर्षी मार्कंडेयपुराणांतील सप्तशतींवर टीका लिहिली. याप्रमाणे ज्ञान्यावर पतंजलीच्या महाभाष्यावर याने पतंजली-सूत्रवृत्ति या नांवाची व्याख्या लिहिली. याने व्याकरण व इतर शास्त्रे यांवर मोठाले ग्रंथ लिहिले व ते सर्व हल्ली उपलब्ध आहेत.

ग्रंथ रचना.—(१) भाष्यप्रदीपोद्योत; हा कैयटाच्या टीकेसहित व्याकरण महाभाष्यावर टीकारूप ग्रंथ आहे. (२) लघुशब्ददुशेखर हा कौमुदीवरील टीकारूपाने आहे. (३) बृहच्छब्ददुशेखर; यामध्ये सिद्धांत व वादोपयोगी कोटिकक्षा-क्रम विशेष आहे. (४) प्रायश्चित्तदुशेखर; हा धर्मशास्त्रावर आहे. (५) परिभाषेदुशेखर; यांत व्याकरण व शास्त्रोपयोगी परिभाषा असून (६) लघुमंजूषा; हा व्याकरणशास्त्राच्या अर्थविचारविषयी आहे. (७) बृहन्मंजूषा यांतील विषय लघुमंजूषेप्रमाणेच आहे. (८) लघुशब्दरत्न; हा मनोरमेवर व्याख्यारूप आहे. (९) बृहच्छब्दरत्न; हाहि मनोरमेवर आहे. परंतु (१०) अशीचनिर्णय: हा धर्मशास्त्रप्रकरणावर आहे. यांत मृताशौच (सूतक) आणि जननाशौच (सोएर) हे कसे धरावेत याचा निर्णय आहे.

याप्रमाणे हा प्रख्यात कवि उत्तर हिंदुस्थानांत जै शृंगवेर-पूर आहे तेथील रामराजाच्या आश्रयास होता; त्यावेळेस वरील सर्व ग्रंथ याने लिहिले. हा आपल्या वयाच्या ६२ व्या वर्षी काशीक्षेत्रां मरण पावला असे म्हणतात.

नागोजी माने—हा सातारा जिल्ह्यातील म्हसवडकर मान्यांचा मूळपुरुष. याचा बाप रताजी; हा विजापुरकराचा नामांकित सरदार होता. जयसिंग व दिलेरखान यांनी विजापुरावर केलेल्या स्वारीत रताजीने चांगला प्रतिकार केला (१६६५). रताजीच्या देखतच नागोजीस सरदारी मिळाली. पुढे नागोजी हा वेवनाव होऊन औरंगझेबास मिळाला व त्याने मराठ्यांच्या विरुद्ध कामे केली. जिजीस राजाराम असतां त्याने याची समजूत केली व यास आपल्याकडे मिळवून घेतले. याचा मोर्चा किल्ल्याच्या चक्रपुरी दरवाजा-जवळच होता त्यामुळे राजारामास किल्ल्यांतून निसटून जाण्यास मदत केली. त्याबद्दल त्यास म्हसवडची देशमुखी इनाम मिळाली. नागोजीचा भासरा, संताजी घोरपडे याच्या हाता-खाली होता. त्याच्या हातून गैरशिस्त वर्तून झाल्याने संताजीने त्याला ठार केले. तो द्वेष मनात आणून संताजी व धनार्जा यांची लढाई जुंपली असतां व संताजी एकाकी सांपडला असतां (बायकोच्या आग्रहाने) नागोजीने म्हसवड-जवळच्या कारखाळ्याच्या रानांत संताजीचा दग्याने खून केला व त्याचे डोके औरंगझेबाकडे पाठविले. त्याबद्दल औरंगझेबाने नागोजीस इनाम दिले. या नागोजीच्या नीचकृत्याचा खाफीखानानेहि निषेध केला आहे. यानंतर नागोजी राजारामास मिळाला. [जेथे शकावली; राजारामाचे चरित्र; म. रि. भा. १.]

नागोद, सं स्था न.—मध्यहिंदुस्थान, बाघेलखंडच्या पोलिटिकल एजन्सीतील एक सनदी संस्थान. उ. अ. २४° १२' ते २४° ३९' व पू. रे. ८०° २८' ते ८०° ५३'. क्षेत्र-फळ ५०१ चौरस मैल. १८ व्या शतकापर्यंत नागोदचे उंच-हर असे नांव होते. यांत सतना व हिला मिळणाऱ्या लहान लहान नद्या वाहतात. हा प्रांत बहुतेक वालुकामय आहे. कोठे कोठे चुन्याच्या दगडाच्या टेंकड्या पाहाण्यांत येतात. येथून चुन्याचा दगड दूर दूर ठिकाणी जातो. भ(ब)हुत स्तूप नांवाचा खांब बांदेर नांवाच्या वाळूच्या दगडांचा केलेला आहे.

नागोदचे संस्थानिक अमिकुलापैकी परिहार ज्ञातांचे आहेत व यांचे परंपरागत स्थान अवू पर्वतावर आहे. यांचा बुंदेलखंडातील इतिहास चांगला उपलब्ध नाही. ७ व्या शतकांत बुंदेलखंडावर गहरवार लोकांचे वर्चस्व होते पण पश्चिमेकडून परिहार रजपूतांनी स्वारी करून त्यांना वश करून घेतले. पुढे बुंदेलघराण्याने परिहारांना अंकित केले व कांहीं रजपूत आणखी पुढे बाघेलखंड येथे गेले व राजा धार याने तेली राजाजवळून स. १३४४ त नारो किल्ला घेतला. इ. स. १४७८ त राजा भोजने उंचवहा घेतले व येथेच, सन १७२० त राजा चैतसिंगने नागोद येथे राजधानी नेई-पर्यंत राजधानी होती. पुढे त्यांचा बहुतेक प्रांत बुंदेल्यांनी किंवा बाघेल्यांनी घेतला व हल्लीचा थोडासा प्रदेश त्यांना शरण गेल्यामुळे वचावला.

स. १८०२ च्या वसईच्या तहानंतर पन्ना संस्थानांतच याचा समावेश होत असे परंतु, ज्याअर्थां हे छत्रसालच्या उदयापूर्वी स्वतंत्र होते त्याअर्थां स. १८०९ त या संस्थानाला शिवराजसिंगाच्या वेळेस वेगळी सनद दिली. यानंतर स. १८१८ त बलभद्रसिंग हा त्याचा गादीवर मुलगा आला पण भावाच्या खुनाच्या आरोपावरून तो पदच्युत केला गेला. याच्यानंतर राघवेंद्र (अज्ञान) गादीवर आला व याला स. १८३१ त सत्ता मिळाली. बंडांत हा फारच इमान-दारीने वागल्यामुळे व सरकारला मदत केल्यामुळे याला धानवाही हा परगणा मिळाला. इ. स. १८३१ त याला दत्तक घेण्याची सनद मिळाली व हा इ. स. १८७४ त मेलला. यानंतर जाधवेंद्रसिंग गादीवर आला. याच्या गैरव्यवस्थे-मुळे याचे अधिकार इ. स. १८९४ त काढून घेण्यांत आले; परंतु स. १९०४ त पुन्हा हा कांहीं वर्षासन घेण्याचे कबूल करून काशीहून येऊन सतन्याला राहू लागला. याला 'राजा' ही पदवी असून ९ तोफांच्या सलामीचा मान आहे.

या संस्थानांत पुराणवस्तू बऱ्याच आहेत. फार जुने रस्ते म्हणजे दक्षिण हिंदुस्थानहून कौशांबी व थावस्ती यांना जाणारे रस्ते कदाचित् येथे भ(ब)हुतजवळ मिळत असावेत. येथे एक बौद्ध स्तूप द्योत्पत्तीस आला. त्याचे कांहीं भाग कलकत्याच्या पदार्थसंग्रहालयांत आहेत. एका दरवाज्यावर घुंग घराण्याचा थोडासा इतिहास सांपडतो. एके ठिकाणी मध्ययुगातील देऊळहि सांपडले आहे. इतर ठिकाणे म्हणजे लाल पहाड नांवाची टेंकडी; येथे ११५८ त कलचुरी घराण्याचा इतिहास आहे; शंकरगढ; खोह नांवाची तेली राजाची जुनी राजधानी; येथे ४७५ ते ५५४ चे लेख सांपडतात. भूमर; मझगवान, करीतलई व पटेनी देवी; येथे गुप्त चालींचे एक देवालय आहे.

लोकसंख्या (१९२१) ८४०९७. यांत उंचहर हे एकच व जुन्या राजधानीचे शहर व ३३६ खेडी आहेत. मुख्य भाषा बुंदेलखंडी आहे. पिकें तांदूळ, कोंदो, हरभरे, ज्वारी, सामन व काकून ही होत. शेंकडा ३ लोकांनाच फक्त लिहितांवाचतां येते.

खे डे.—संस्थानचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २४° ३४' व पू. रे. ८०° ३६' हे अमरान नदीवर वसले आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३८८७. याचे नांव " नागवध " नांवाच्या नागोद संस्थानिकांच्या पूर्वजांनी केलेल्या नाग लोकांच्या कत्तलीवरून पडले असावे. येथे एक शाळा व दवाखाना आहे.

नागौर—राजपुताना, जोधपूर संस्थान. याच नांवाच्या जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या. (१९११) १२९६०. येथे लोखंडी व पितळेची भांडी, उंटांची खोर्गिरे, हस्तिदंती खेळणी वगैरे होतात. हे शहर नाग रजपुतांनी वसाविले असावे व म्हणून असे नांव पडले आहे. हे अनुक्रमे पृथ्वी-राज, घोरी व जोधपूरचे संस्थानिक यांच्याकडे होते. कांहीं

दिवस मात्र विक्रानेरच्या राजाला हे अकबराकडून मिळाले होते. या शहराभोवती भित आहे. ही सुमारे १७ फूट उंच व २३ ते ५ फूट रुंद आहे. तटबंदीवर बरेच मुसुलमानी लेख आहेत. येथे देवळे पाहण्यालायक आहेत. किल्ल्याच्या भोवती दुहेरी भित आहे. पायथ्याशी या भितीची जाडी ३० फूट असून टोंकावर १२ फूट आहे. येथील बेल फार सुप्रसिद्ध आहेत. येथून पूर्वेस २० मैलांवर मंगलोद येथे संस्कृत लेख असलेले (इ. स. ६०४) एक देवालय आहे. जोधपुरांत मिळालेल्या लेखांत हा जुना आहे.

नांगवान—ब्रह्मदेश, दक्षिण शान संस्थानांतील मध्यभागांत असणारे लहानसे संस्थान. उ. अ. २०°३३' ते २०°३६ व पू. रे. ९७°१०' ते ९७°२२'. क्षेत्रफळ ४२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ४८०५. यांत लोईसिंग नांवाचे सर्वांत उंच शिखर (८००० फूट) आहे. मुख्य (पिके कालव्यानी उत्पन्न केलेली) तांदूळ, केळी, व भुइमूग ही आहेत. नांगवान हे मुख्य शहर आहे.

नाची—प्रख्यात तेलगू पंडित इलेश्वरोपाध्याय (पहा) याची मधली मुलगी. असून ही बालविधवा होती. नाची प्रथम मंदबुद्धि व संसारासक्त असे पण इलेश्वरोपाध्यायाने केलेले ज्योतिष्मती (मालकांगोणी)चा कल्प घेतल्यापासून हिची बुद्धि अत्यंत तीव्र झाली व अल्पचकाळांत शास्त्रांतील अनेक विषयांत ती इतकी पारंगत झाली की, त्यावर ती व्याख्यानेंहि देऊ लागली. पुढे थोड्याच दिवसांनी तिने संस्कृतांत एक नाटक रचिले. त्यांत तिने आपले जन्म झाल्यादिवसापासून वैधव्य व विद्याभ्यास येथपर्यंत सविरतर व वीररसप्रधान वर्णन फारच उत्कृष्ट लिहून वापास दाखविले. ते त्यास पसंत होऊन त्याने त्या नाटकास 'नाची' हे नांव दिले.

हिने काशी, मथुरा इत्यादि ठिकाणच्या सर्व पवित्र यात्रा केल्या. ही दिल्ली, जयपूर इत्यादि शहरांतहि गेली होती. तेथे हिच्या गुणावर हिला तेथील राजांनी अनेक बक्षिसे दिली.

नाझरेथ (आधुनिक-एन् नासिरा).—हे गांव गॅलिलीत एसड्रॅलोन मैदानाच्या दक्षिण सरहद्दीवर असलेल्या टेंकड्यांच्या मध्ये होते. येथेच ख्रिस्ताचा बालपणांतला काळ गेला. या गांवांतील पाण्याचा झरा (सेंट मेरीचा कूप) ख्रिस्ताच्या वेळचा असावा. इ. स. ६०० च्या सुमारास येथे एक मोठे मंदीर होते. ११८७ साली हे सलाहानने घेतले. १५१७ साली हे शहर तुर्कांच्या हाती आले. येथे सुमारे ३५०० मुसुलमान व ६५०० ख्रिस्ती लोक आहेत. येथे शाळा व रुग्णालये वगैरे लोकोपयोगी संस्था आहेत. येथील धर्मप्रसिद्धीचे मंदिर अजून दाखविताने.

नाझारेथ—मद्रास इलाख्यांत तिचेवेली जिल्ह्यांतील श्रीवैकुण्ठम् तालुक्यांतील एक खेडे. हे पालमकोटापासून २२ मैल आहे. लोकसंख्या सुमारे चार हजार. अध्यापिकां अधिक लोक ख्रिश्चन धर्माचे आहेत. हे एक मिशनरी लोकांचे खेडे

असून येथे मुलीकरितां एक हायस्कूल आहे. एक कला-विषयक, एक औद्योगिक शिक्षणाची शाळा येथे आहे. येथे उत्तम तऱ्हेची किनारी (लेस) तयार होते असे म्हणतात.

नाझीरा—अथवा गरगांव. आसामांत सिबसागर जिल्ह्यांतील एक खेडे. हे दिखो नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेले असून सिबसागर शहराच्या आग्नेयीस ९ मैल आहे. १६ व्या शतकाच्या मध्यापासून ते १७व्याच्या अखेरीपर्यंत येथे 'अहोम' राजांच्या वेळची राजधानी होती. एकदां कच्छचा राजा नरनारायण ह्याने व एकदां डाक्याचा नवाब मीरजुमला ह्याने, असे दोनदां ह्या गांवावर हल्ले चढवून हे काबीज केले होते. या गावाला त्यावेळी ४ तीन तीन कोसांच्या अंतरावर एक एक असे ४ भव्य दरवाजे होते. नाझीरा हे आतां 'आसाम टी कंपनी' चे मुख्य स्थान आहे व येथे मोठा बाजार भरतो. गेहूती व डिव्रूगडास जाण्यास येथून रेल्वे आहे. येथे एक हायस्कूल आहे.

नाट—ब्रह्मदेशांतील कांहीं देवते. हे पूर्वी बहुतेक प्रसिद्ध पुरुष व स्त्रिया असून त्यांना आकस्मिक कारणांमुळे मृत्यु आले. यांत पुष्कळ राजे व राण्या आढळून येतात. साधारण आकस्मिक कारणांमुळे मेलेल्या मनुष्याच्या आत्म्यास गति न मिळून त्याचे पिशाच होऊन ते त्यास पूर्वजन्मा पीडा करणाऱ्यास प्राप्त देते अशी पुष्कळ लोकांत समजूत आहे. तीस अनुसरूनच या नाटांबद्दल दंतकथा आहेत. यांची संख्या एकंदर ३७ असून त्यांत कांहीं स्त्रियाहि आहेत. यांतील पुरुषांचे पुजारी पुरुष व स्त्रियांच्या स्त्रिया असतात. ते प्रत्येक नाटाचा जो ठराविक पोपाख असतो तोच पोपाख करतात. [इ. अ. १९०५.]

नाट (नाटवा)—यांची वस्ती संयुक्तप्रांतांत फार (सुमारे ७० हजार) आहे. बंगाल, मध्यहिंदुस्थान व वन्हाड-मध्यप्रांत यांतून दहा दहा हजार वस्ती आहे. इतर प्रांतांतूनहि थोडथोडी आहेत. एकंदर लोकसंख्या (१९११) १२६४२८; पैकी ९५१६३ हिंदु व ३०८५० मुसुलमान आहेत. नाट हे नांव कसरतीचे व दोऱ्यावर चालण्याचे खेळ करीत प्रवास करणाऱ्या अनेक जातींना दिलेले आहे. वादी, बाजीगर, दांगरहा, झपेरा, गारुडी, कोल्हाटी, बेडिया, यांनाहि नाट म्हणतात. नाट हे लोक कंजर, वाडिया व डोम या जातींपासून झाले असावेत असे वाटते. ही जिप्सी लोकांची एक जात आहे असे कोणी म्हणतात. बंगाल्यांत बाजीगर व कबूतरी असे दोन वर्ग आहेत. या दोघांसहि पूर्वी कंजर म्हणत. मध्यप्रांतांत गोपाल नांवाच्या लहान जातींतल्या वायकांस कबूतरी म्हणतात. यावरून नाट हे नांव धंद्याचे वाचक आहे जातीचे नव्हे. या लोकांच्या चालीरितीवरून हा सर्व जातींचा गाळ असावा असे वाटू लागते. हे वाटेल त्याच्या हातचे वाटेल ते खातात. हे आपला बायकांस व्यभिचारावर पैसे मिळविण्याची परवानगी देतात. पंजाबांतील नाट लोकांत मूल झाले की ते आजीला देतात

कारण तिच्या मुलीला मूल ज्ञान्यामुळे व्यभिचारांत जास्त पैसे मिळण्याचा संभव कमी आला; म्हणून भरपाईबद्दल पहिले मूल देतात. तिला ३० रुपये देऊन तें मूल पुन्हां परत घेतात. दोरीवर चालणें, पायास शिमें बांधून त्यांच्या टांकावर दोरीवरून चालणें, दोरीवर परात ठेऊन तीवर डोंकें ठेऊन तोल संभाळून दोरीवरून सरकत जाणें इत्यादि कौशल्याचीं कामे हे लोक करतात. सोपरा, गाढी हे साप धरितात व सापाच्या विषावर हे लोक औषधें वाळगतात. [रसेल व हिरालाल; सेन्सस रिपोर्ट १९११; आशियाटिक रिसर्चस, पु. १६; कलकत्ता रिव्यू, पु. ५.]

नाटकगृहं, प्राचीन ग्रीक रोमन काळ.—नाटकें करून दाखविण्याकरितां मुद्दाम तयार केलेल्या इमारतीला नाटकगृह म्हणतात. युरोपमध्ये प्राचीन काळीं नाटकें करण्याचा मूळ प्रघात प्राचीन ग्रीक लोकांमध्ये सुरू झाला. डायोनिसिस नामक देवतेच्या धार्मिक उत्सवांत गायन व नृत्य करण्याच्या पद्धतीपासून पुढें नाटकप्रयोगांचा उदभव झाला. बरील उत्सव अथेन्स येथें होत असे. त्यावेळीं गीतनृत्यांच्या जलशांतील मुख्य इसम इतरांवरिच कांहीं वेळ संभाषण करीत असे. पुढें या जलशांतील इसमांची संख्या वाढून त्यांतील संभाषणांनां अधिकाधिक महत्त्व प्राप्त होऊं लागलें व त्या प्रयोगाकरितां स्वतंत्र रंगण पात्रांनां पोपाख वगैरे करण्याकरितां निराळी जागा आणि प्रेक्षकांनां बसण्याकरितां वेगळी जागा याप्रमाणें व्यवस्था करण्यांत येऊं लागली. ख्रिस्तपूर्व ४९९ मध्ये अशा प्रयोगांकरितां एक कायमचें नाटकगृह (थियेटर) तयार करण्यांत आलें. ही इमारत लांकडीच होती, पण नंतर बांधलेला भाग दगडी होता. प्राचीन ग्रीक लोकांतील नाटकगृहाचा आज अस्तित्वांत असलेला उत्तम नमुना एपिडोरसचें ख्रि. पू. ४ व्या शतकांत बांधलेलें नाटकगृह हा आहे. याशिवाय प्राचीन ग्रीक नाटकगृहांचे नमुने डेलॉस, इरेट्रिया, ओरोपस वगैरे ठिकाणां उपलब्ध झाले आहेत.

पुढें प्राचीन ग्रीक लोकांत नाट्यप्रयोग करण्याची सुरवात झाल्यावर नाटकगृहांनां विशेष महत्त्व आलें. आज उत्तम स्थितींत उपलब्ध असलेलें दगडी नाटकगृह लायकरगसच्या वेळेंच आहे. त्यांत १५००० प्रेक्षक बसण्याची सोय असे. दगडी नाटकगृह करण्याला टॅकडीच्या उताराची जागा पसंत करण्यांत येत असे व प्रेक्षकांच्या जागेची रचना अर्धवर्तुळाकार करून त्याच्या पायथ्याशीं वर्तुळाकार रंगभूमि तयार करीत असत. ग्रीक रंगभूमीवर देखावे बदलण्याची व्यवस्था फार क्वचित् असे. नाटकांत एखाद्या देवतेचें पात्र असल्यास तें जमीनीपासून वर निराधार हवेंत उभे करण्याची व्यवस्था यारीच्या साहाय्यानें करीत. तसेंच भुतें पाताळांतून (अंडर-वर्ल्ड) वर येतात असें दाखविण्याची सोयहि रंगभूमीवर असे. मेघांचा गडगडाट उत्पन्न करण्याकरितां

धातूच्या भांड्यांत मोठाले गोटे यंत्राच्या साहाय्यानें गरगर फिरत ठेवून आवाज उत्पन्न करीत.

रोमन लोकांनी नाटकगृहाची इमारत बांधण्यांत फार सुधारणा केली. कर्मांनीची रचना व काँक्रीटचा उपयोग करून सपाट जमिनीवर तीन तीन मजली नाटकगृहें ते बांधीत असत. ग्रीकांप्रमाणें नाटकगृहाकरितां टॅकडीचा उतार त्यांनां लागत नसे; व रोमन नाटकगृहांतील प्रेक्षकस्थान, रंगभूमि व वाद्यस्थान (ऑर्केस्ट्रा) तिन्ही मिळून एकच इमारत दिसे. रोमन रिपब्लिकच्या काळांत रोमन लोकांतील साधेपणा नाहांसा होत गेला व त्यांच्या नाटकगृहांनां हि ग्रीक लोकांतील चैनीचें वळण लागलें. ख्रि. पू. ५५ मध्ये पाँपेनें जें दगडी नाटकगृह बांधण्यास सुरवात केली त्यांत ४०,००० प्रेक्षक बसत असत असें प्लिनी म्हणतो. याच नाटकगृहाचे अवशेष रोममध्ये अद्याप पहावयास मिळतात. हें नाटकगृह ग्लॅंडिएटर लोकांच्या सामन्याकरितां हि वापरीत असत. प्लिनीनें आणखी कांहीं नाटकगृहांचें वर्णन दिलें आहे; त्यांपैकी एकांत ८०,००० लोक बसत असत असें तो म्हणतो, तें अविश्वसनीय वाटतें. रोमन साम्राज्याच्या प्रांतातील महत्त्वाच्या शहरांत हि निदान एकेक तरी नाटकगृह असे; त्यांपैकी कांहींचे अवशेष आज उपलब्ध आहेत. ग्रीक व रोमन नाटकगृहें बहुधां वर उघडीं, बिन छपराचीं असत; पण रोमन लोकांनीं कांहीं नाटकगृहें आच्छादनायुक्त बांधिलेलीं असत. रोमन लोकांत सीनसिनरीची प्रगतीहि ग्रीकांपेक्षा अधिक झाली.

आधुनिक काळ.—मध्ययुगांत बायबलांतील साधु-पुरुषांच्या अद्भुत चमत्कारांच्या गोष्टींसंबंधी लिहिलेलीं नाटकें (मिरॅकल-प्लेज) विशेष लोकप्रिय व रुढ होती. अशीं नाटकें चर्चमध्ये किंवा तात्पुरत्या उभारलेल्या मांडवांत होत असत; त्यांच्याकरितां कायमचीं बांधलेलीं नाटकगृहें नव्हतीं. १६ व्या शतकांत पुन्हां सांसारिक किंवा प्राण्विक (सेक्युलर) नाटकांनां सुरवात झाली व इंग्लंडांत एलिझाबेथ राणीच्या वेळीं असल्या नाटकांनां वाड्मयांत बरेंच महत्त्व प्राप्त झालें. या शतकांतील हीं नाटकेंहि तंबूंत किंवा मांडवांत किंवा सार्वजनिक खाद्यगृहांच्या (इन) आवारांत हलक्या वर्गांतील भटके लोक करून दाखवीत. पण १६ व्या शतकाच्या अखेरीस शेक्सपियर व बुबेज यांच्या व्यवस्थापकत्वाखाली कायमच्या इमारतांमध्ये नाट्यप्रयोग होण्यास सुरवात झाली. लंडनमध्ये पहिलें नाटकगृह ' दि थिएटर ' या नांवाचें जेम्स बुबेज या नटानें १५७६-७७ सालीं बांधलें. तें लांकडी होतें व स. १५९८ मध्ये तें पाडून टाकण्यांत आलें. याच सुमाराचें दुसरें नाटकगृह ' कर्टन ' नांवाचें असून तें १६४२ पर्यंत उपयोगांत येत होतें. शेक्सपियरच्या चरित्राशीं संबद्ध असलेले ' ग्लोब ' नाटकगृह १५९९ सालीं बुबेजनेंच बांधलें. १६१३ सालीं तें जळाल्यामुळे पुन्हां बांधलें गेलें. याशिवाय दि रोज, दि स्वॉन, फॉर्च्यून, रेडबुल, पॅरिस गार्डन वगैरे अनेक नाटकगृहें या सुमारास बांधलीं

गेली. ही इंग्लंडमधील आद्य नाटकगृहे पूर्वीच्या तात्पुरत्या मंडपवजा नाटकगृहाच्या नमुन्याचीच होती, प्राचीन ग्रीक वळणाची नव्हती. या नाटकगृहांत मध्यभागी स्टेज असून तीन बाजूंनी प्रेक्षकांच्या जागा असत; व चवथ्या बाजूस नट सजण्याचे नेपथ्य (थीनरूम) असे. अशा नाटकगृहांनां अष्टकोनी आकार असे व प्रेक्षक बसण्याची गॅलरी चोहों बाजूस थीनरूमच्या वरहि असे.

१६ व्या शतकांत इटलीत नाट्यप्रयोगांना इंग्लंडांतल्या-हून अधिक महत्त्व मिळाले होते व तेथील नाटकगृहे प्राचीन नमुन्यावर तयार होत होती. त्यांपैकी व्हिसेन्झा येथील ट्रीटो ऑलिंपिको नांवाचे नाटकगृह अद्याप अस्तित्वांत आहे. फ्रान्समध्ये सांसारिक नाट्यप्रयोग इंग्लंडपेक्षा आधी महत्त्व पावले. स. १४६७ मध्येच एक चांगले नाटकगृह होते. १६ व्या शतकांत एका इटालियन नाट्य-प्रयोगानिमित्त पोपाख व सीनसिनरी यांवर अतोनात पैसा खर्च झाल्याची माहिती मिळते; व १७ व्या शतकांत पॅरिसमध्ये ऑपेराला नियमितपणे सुरवात झाली होती. १८ व्या शतकाच्या अखेरीस नेपथ्स येथील सॅन कार्लो आणि मिलनचे लास्कारा ही दोन नाटकगृहे सर्व युरोपांत सुरेख होती. पण अलीकडील लंडन, पॅरिस, सेंटपीटर्सबर्ग आणि युरोप व अमेरिकेतील इतर शहरांतील नाटकगृहे आकार व शोभा या दोन्ही बाबतीत फारच पुढे गेली आहेत.

आ धु नि क स्टे ज ची र च ना.—स्टेजच्या सुधारणेला प्रथम ऑस्ट्रियांत १८८० च्या सुमारास सुरवात झाली. त्यांतील ध्येय नैसर्गिकपणा आणण्याचे होते. आधुनिक यांत्रिक शोधांचा व प्रकाशसाधनांचा उपयोग स्टेजकडे करण्यांत येऊ लागला. नाटकगृहांत आगी वरचेवर लागत, त्यामुळे आगीपासून बचाव करण्याच्याहि अनेक युक्त्या निघाल्या. या सुधारणांच्या बाबतीत ग्रेटब्रिटन व फ्रान्स मात्र सर्वांत मागासलेले होते. अलीकडील नाटकगृहांचे लांकडी, अर्धलांकडी, व लोखंडी असे तीन प्रकार आहेत. तसेच स्टेजवरील पडदे व सीनसिनरीबाबत कामे शारीरिक शक्ति, जलशक्ति किंवा विद्युत् शक्तीने करण्यांत येतात. लांकडी किंवा अर्ध लांकडी स्टेजवरील सर्व कामे शारीरिक शक्तीनेच करवितात; पण लोखंडी स्टेजसंबंधी कामे तीन्हीं किंवा तीन्हींपैकी कोणत्या तरी शक्तीने करतात. जलशक्ति वापरणे खर्चाच्या दृष्टीने सर्वांत अधिक महाग जाते. पडद्यावरील रंगीत सीनसिनरी काढण्यांत हल्ली इंग्लंडमधील चित्रकार युरोप व अमेरिकेतील तद्वर्गीयांमध्ये सर्वांत पुढे आहेत.

ना ट क गृ हा सं बंधी का य दा.—प्राचीन रोमन काळांत बऱ्याच उशीरां नटाच्या धंद्यास सुरवात झाली, व तत्कालीन नटवर्ग गुलामांपैकी असे व त्यांची प्राप्ति त्यांच्या मालकांना मिळे. या धंद्यासंबंधी कायदा थिओडोशियन कोडमध्ये आहे, त्यावरून पाहतां या धंद्याला फार हलका मानीत असे दिसते. नटांचे ख्रिस्ती धर्मसंस्कार करू

नयेत; अगदी असाध्य रोगांत व त्यांतून वाचल्यास पुन्हां नटाचा धंदा न करण्याच्या अटीवर संस्कार करावा; नटांच्या मुलींना त्याच धंद्यांत पडण्याची सक्ति नसावी, छानटांना धंदा सोडून भिक्षुकिणी होण्याची परवानगी असावी, वगैरे कलमें त्या कोडांत होती. जस्टिनियनच्या कोडमध्ये नटांचे पुतळे सार्वजनिक रस्त्यांत ठेवू नयेत, छी नाटकगृहांत नवऱ्याच्या परवानगीशिवाय गेल्यास ते सोडाचिह्नीस (डायव्होर्स) योग्य कारण मानले जावे, वगैरे नियमहि आढळतात.

इंग्लंडांत इतर युरोपीय देशांप्रमाणेच नाटकगृहविषयक कायदा अगदी अलीकडे झालेला आहे. पूर्वी नाटकगृहांवर चर्चेचे नियंत्रण असे, त्यामुळे एतत्संबंधी पहिले नियम चर्चेने केलेले आहेत. ख्रिस्ती इसमांनां नाटकें पाहू नयेत, नटाचे ख्रिस्तीधर्मविधी व अंत्यविधी करू नयेत, पाद्री मंडळींनी नाट्यप्रयोग करू नयेत, नटांशी संबध ठेवू नये व नाटकें पाहू नयेत, वगैरे निर्बंध होते. रेफर्मेशनपासून हे निर्बंध नष्ट होण्यास सुवात झाली पण राजे लोकांनी राजकीय व इतर दृष्ट्या आक्षेपाई नाटकें करू नयेत, नट व नाटकगृह यांनी सरकारी परवाना प्रथम काढावा वगैरे नियंत्रण ठेविले. लायसेन्सशिवाय काम करणाऱ्या नटांनां १५७२ च्या कायद्याने फटकें मारण्याची कडक शिक्षा ठेविली होती. नंतर या संबंधीच्या कायद्यांत अनेक वेळां सुधारणा झाली. नाटकगृहे बांधणे हा स. १८४३ पर्यंत मोनांपोली (विशिष्ट व्यक्तीने विकृत घेतलेला हक्क) असे, त्यानंतर कांहीं कायद्यांच्या अटीवर सर्वांनां मोकळीक देण्यांत आली. कामनवेल्थच्या वेळीं एतद्विषयक नियंत्रणाची कमाल झाली, कारण तत्कालीन प्युरिटनपंथी राज्यकर्त्यांनी कोणाहि नाटक पहावयास जाणे हा गुन्हा ठरविला होता. नाट्यग्रंथावरचे नियंत्रण एलिझाबेथ राणीच्या काळापासून आहे. स. १८४३ च्या कायद्याने प्रत्येक नाट्य ग्रंथाची प्रत नाटकप्रयोग होण्यापूर्वी सरकारकडे पाठवून मंजुरी घेणे जरूर झाले आहे. नामंजुरीची कारणे पुढीलप्रमाणे ठरविली आहेत—(१) असभ्यता; (२) अनिष्ट पात्रे; (३) जिवंत किंवा नुकत्याच मेलेल्या इसमाचे विकृत निदर्शन; (४), धर्मनिष्ठेचे विधातक वर्णन; (५) गुन्हा किंवा दुर्गुणाला उत्तेजन; (६) शांतता विधातक किंवा दोस्त राष्ट्रांच्या मैत्रीला विधातक मजकूर. ब्रिटिश साम्राज्यातील देश व इतर युरोपीय देश यांत इंग्लंडच्या सारखाच कायदा आहे.

भा र ती य.—संस्कृत वाङ्मयांतिल नाट्यविषयक ग्रंथांतच नाटकगृहाबद्दलची माहिती दिलेली असते. नाट्यशास्त्रावरील सुप्रसिद्ध भरतमुनीप्रणीत ग्रंथ 'नाट्यसूत्र' यांत भरत हांच देवांचा सूत्रधार (स्टेज मॅनेजर) होता असे सांगितले आहे. नाटकांच्या प्रास्ताविक भागावरून असे दिसते की, नाट्यप्रयोग राजाश्रयाखाली राजवाड्यांत करण्यांत येत असत. तथापि सामान्य लोकांकरितांहि नाटकप्रयोग यात्रांच्या वेळी देवाल्यांत किंवा मंडपांत होत असत. अजूनहि खेडगांवांतून

नाटकें देवालयांत किंवा मुद्दाम तयार केलेल्या मंडपांत करतात. नाटकगृहं बांधण्याची कल्पना युरोपियन नाटक-मंडळ्यांनीं इकडे मूर्त स्वरूपांत आणली. त्यापूर्वी मोठ-मोठ्या शहरांतून देखील एखाद्या चाळीत किंवा वाडीत नाटकें होत. आतां बहुतेक जिल्ह्याच्या गांवीं नाटकगृहं बांधण्यांत आलीं आहेत.

मुंबई शहरांत आजमितीस सुमारे अकरा नाटकगृहं आहेत. त्यांपैकी पारशी नाटक मंडळ्यांच्या मालकीचीं अशीं चार आहेत. मुंबई, सुरत, बडोद, अमदावाद इत्यादि ठिकाणीं गुजराती नाटकमंडळ्यांच्या मालकीचीं नाटकगृहं आहेत. मराठी नाटकाची जोपासना पुणे शहरांत झाल्यामुळे तेथील नाटकगृहांचा इतिहास पाहूं

सन १८५२ पर्यंत पुण्यास नाटकें होण्यास सुरुवात झालेली नव्हती; अर्थात नाटकगृहंही नव्हती. या सालीं गोविंदभट सांगलीकर यांची पौराणिक नाटकमंडळी प्रथम पुण्यास आली व तिचे खेळ शनवार पेठेंतल श्रामंत सांगलीकर यांच्या वाड्यांत मंडपघालून होत असत. पुढे वाडा मिळनासा झाल्याने १८५५ सालीं कसबा पेठेंत अंबिकरांच्या बखळीत नाटकाकरितां मुद्दाम मंडप घालण्यांत आला. १८५८ सालीं शनवार पेठेंत आप्पा बळवंताच्या वाड्यांत जीक, हल्लीं नूतन मराठी विद्यालयाची व्यायामशाळा आहे त्या ठिकाणीं, सुमारे चारशें लोक बसतील इतका एकमजली गवती छपराचा मांडव घालण्यांत आला होता; परंतु हे तात्पुरतें नाटकगृह अग्निनारायणास पसंत न पडल्यामुळे त्यानें त्याचा स्वाहाकार केला। या मंडपाचे नांव 'पूर्णानंद नाटकगृह' असें होतें. मंडप जळाल्यावर तेथेंच एकखांबी तंबू-प्रमाणें अर्धवट मंडप व अर्धवट इमारत अशा तऱ्हेचें नाटकगृह बांधण्यांत आलें. हा मंडपहि एके दिवशीं अकस्मात पडला व १८६० सालच्या सुमारास याच जागेवर परें नाटकगृह बांधण्यांत आलें. याच नाटकगृहांत विष्णुपंत छत्रे यांची सर्कस व एक पाश्चात्य नट मि. डुअरिंग यांचे खेळ, तसेंच प्रसिद्ध आर्योद्धारक कंपनीची व डोंगरे यांच्या कंपनीचीं नाटकें होत. १८६४ सालीं भर बुधवार पेठेंत 'आनंदोद्भव' नाटकगृह बांधलें गेलें. या नाटकगृहांत जुन्या नाटकमंडळींतल कित्येक नट प्रसिद्धास आले होते. सांगलीकर, इवलकरजीकर, कोल्हापूरकर यांचीं नाटकें याच नाटकगृहांत होत असत. किलोस्कर संगीत मंडळीचा जन्म याच नाटकगृहामध्ये १८८० सालीं झाला. यागंतर गणेश पेठेंत श्री. रा. परांजपे यांचे आर्यभूषण व नंतर दाणेआळीत शेलार यांचे जे हल्लीं त्रिबकराव जबडे यांचे 'विजयानंद' या नांवानें प्रसिद्ध आहे, तें अशीं दोन नाटकगृहं बांधण्यांत आलीं. पैकीं आनंदोद्भव नाटकगृह अलीकडे रद्द झालें असून आर्यभूषण नाटकगृहहि जुनें होऊन नुकतें जळालें. अर्थात पुण्यास एक प्रशस्त, शोभिवंत व हवाशीर

असें नाटकगृह मध्यवर्तीत जरूर हवें होतें. ही उणीव १९०९ सालीं बांधलेल्या किलोस्कर संगीत नाटकगृहांनें भरून निघाली. नाना फडणिसांच्या वाड्याच्या दक्षिण भागांत हे नाटकगृह बांधिलें आहे.

आपल्या इकडाल नाटकगृहांतहि अद्याप पुष्कळ सुधारणा झाली पाहिजे. पुष्कळ नाटकगृहं अर्धद असून, आंत खेळती हवा चांगली नसते; तसेंच थोड्या जागेंत पुष्कळ माणसे बसवीत असल्यामुळे कोंडवाच्याप्रमाणें खेचाखेची होऊन प्रेक्षकलोकांनां अनेक गैरसोयी सोसाव्या लागतात. त्याच-प्रमाणें बोर्डे अर्धद असून पात्रांनां जाण्यायेण्याची चांगली सोय नसते व देखावेहि चांगल्या रीतीनें मांडतां येत नाहींत. तसेंच नाटकगृहांत केव्हां केव्हां गर्दीमुळे जाण्यायेण्याचा मार्ग बंद होऊन लोकांची गैरसोय होते. ही गैरसोय जाण्यायेण्याचे निरनिराळे रस्ते करून दूर करतां येईल. याखेरीज स्त्रीपुरुषांनां समोरासमोर न बसवितां पुष्पांच्या पाठीमागें स्त्रिया किंवा अशाच प्रकारची दुसरी व्यवस्था करून व जाळ्या घालून त्यांनां बसण्याची सोय करावी. फ्रान्समधील एका नाटकगृहाचें वर्णन एके ठिकाणीं दिलें आहे तें असें—“ तें नाटकगृह सगळ्या जगांत मोठें थोरलें आहे. त्यानें पावणेतीन एकर जमीन व्यापली असून तें बांधण्यास चवदा वर्षे लागलीं व २,१६,००,००० रुपये त्यासाठीं खर्च झाले. याचें अंतरंग व बहिरंग उत्तम सामानानें व रंगानें भूषविलें आहे. सगळ्यांत अतिशय विलक्षण भाग म्हणजे प्रचंड जिना होय. याची लांबी १९७ फूट, रुंदी ४३ फूट व उंची ६९ फूट आहे. ” नाटकगृहास आग वगैरे लागू नये म्हणून जे उपाय सुचविण्यांत आले आहेत. ते—(१) नाटकगृहास जें सामान घालावयाचें तें विवक्षित रसायन पदार्थांत बुडवून मग त्याची योजना करावी. (२) होतां होईल तितका लोखंडाचा उपयोग करावा. (३) नाटकगृहाला असणाऱ्या गॅलऱ्या, खिडक्या आणि त्यांच्या पुढील भाग यांची जमीन लोखंडी करावी. (४) बैठकीच्या जागा करावयाची तीहि ज्वालाप्रशामक पदार्थांची करावी. उदाहरणार्थ, काहीं एक रसायन द्रव्य घालून तयार केलेल्या एका विशेष प्रकारच्या कागदाची करावी आणि पाठीमागें टेंकावयास असतें तें केशप्रपूरित असावें. (५) पडदे वगैरे होतां होईतो रेशमाचे अगर लोकराचे करावे. (६) पडद्यांस रंग देणें तो एक तऱ्हेची खळ आहे. ती खळ आणि डिकाचें पाणी या मिश्रणानें द्यावा. टरपेटाईन अगर साधेंतेल यांचा उपयोग करू नये. (७) जमिनी करण्याकडे चुना व खडी (कॉक्रीट) अगर जमीन करण्याचीं कोलें यांचा उपयोग करावा. (८) नक्षीकाम करणें असल्यास लोखंडाची मदत घ्यावी. (९) रंगभूमीचा शेवट आणि प्रेक्षकाची बसण्याची जागा यांमध्ये एक भला जंगी लोखंडाचा पडदा असावा. त्यास खाली वर करण्याचें साधन असावें. आग लागल्याची आरोळी झाल्याबरोबर त्या पडद्यास विरेंत घालतां यावें.

नाटकांसंबंधी कायद्याचा आरंभ १८८५ त पुण्यांत झाला. पुण्याच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने नाटकगृहाच्या नियमांची रचना केली. त्यामध्ये मुख्यत्वे पुढील नियम महत्त्वाचे होते. (१) प्रत्येक नाटकगृहांत नियमित माणगे बसविणे. (२) राकेलचे दिवे बंद करणे. (३) एक वाजण्याच्या पुढे रात्री नाटक न करणे. आणि (४) आगांचा वंदोबस्त राखण्याकरिता पाण्याच्या व मातीच्या टोपल्यांची तरतूद करून ठेवणे. पहिल्या व चवथ्या कलमाची अंमलबजावणी नाटकगृहाच्या मजदुरांचा व सुरक्षितपणाचा विचार करून केली असली पाहिजे हे उघडच आहे. ही लोकांच्या दृष्टीने अपवाद घेण्यासारखी नव्हती व त्याबद्दल कोणी कुरकुर केलीही नाही. २ व ३ ही कलमे मात्र त्यावेळी वरीच अडचणीची व नुकसानीची होती. परंतु पुढे तीही दुरस्त करण्यांत आली. [रंगभूमी मासिक व कुलकर्णी—महाराष्ट्रीय रंगभूमी.]

नाट्यशास्त्र (१८५५-१९१०)—एक महाराष्ट्रीय नट. हे किलोस्कर मंडळीतील आय व प्रसुशा नट असून महाराष्ट्रीय नाट्यकलेच्या इतिहासांत जे किलोस्कर-वाघोलांकराद प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले त्यांपैकीच नाट्यशास्त्र हे एक होते. हे उत्तम गवयी म्हणून प्रथम पुण्यास प्रसिद्ध होते. नंतर १८८० साली आण्णासाहेब किलोस्करानीं मोरोबा वरोवर यानांही आपल्यांत ओढिले. हे दोघे नट जर त्या वेळी किलोस्करानीं अनुकूल झाले नसते तर ती कंपनी तेव्हां न निघतां, संगीत नाटकाची कल्पनाही जेथल्या तेथेच जिरली असती. शाकुंतल नाटकांत नाट्यशास्त्राची भूमिका घेत व सौमद्रांत नारद व कृष्ण होत. कृष्ण व कण्व या दोन परस्परविरोधी भूमिका असतांना सुद्धा नाट्यशास्त्र या दोन्ही कामांत उत्तम प्रकारचे नैपुण्य दाखवित. त्यावेळच्या संगीत नाटकांनी महाराष्ट्रांत जी खळबळ उडवून दिली तिचे सूत्रधार कोल्हटकर, वाघोलांकर व नाट्यशास्त्र हेच होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. स. १८९० नंतर नाट्यशास्त्रानीं कंपनी सोडली व ते घरां स्वस्थ बसले. हे ता. १३ जानेवारी १९१० रोजी पुण्यास वारले. [कुलकर्णी—मराठी रंगभूमि; रंगभूमि मासिक, वर्ष ३, अं. ६-७.]

नाट्यशास्त्र—सध्यां प्रचलित असलेल्या 'नाट्य' या शब्दाचा मूलार्थ व इंग्लिश भाषेतील 'ड्रामा' या शब्दाचा मूलार्थ, या दोहोसंबंधी विचार करतां असे दिसून येते कीं सांप्रत जरी हे दोन्ही शब्द समानार्थी योजले जातात तरी त्यांची मूळ पीठिका फारच निराळ्या तऱ्हेची आहे. 'नाट्य' हा संस्कृत शब्द 'नट' म्हणजे नाचणारा ह्या शब्दापासून झाला आहे हे उघडच आहे. नट या धातूचा अर्थ नाचणे असा आहे.

ड्रामा ह्या शब्दाचा मूलार्थ "क्रिया" असाच आहे. परंतु सध्यांचा प्रचलित अर्थ फारच प्राचीन काळां म्हणजे अॅरिस्टॉटल या ग्रीक ग्रंथकाराच्या वेळीच सदरहू शब्दाने दर्शित केला जात होता. नाट्यशास्त्राचे मूळ विवेचन करतांना अॅरि-

स्टॉटलने याची व्याख्या मनुष्यांच्या क्रियांचे, भावांचे व आयुष्याचे ध्येयात्मक प्रदर्शन अशी केली आहे. ह्यावरून ग्रीक नाट्यशास्त्राचा मूळ उगम अनुकरणबुद्धीपासूनच झाला असावा असे उघड दिसते. प्राचीन कल्पनेप्रमाणेच सध्यांहि नाटकांचा उपयोग घडलेल्या गोष्टी पुन्हां कृत्रिमपणे दाखविण्याकडेच केला जातो, व म्हणूनच नाटकास कोणत्या तरी भाषेची जरूरी भासते व म्हणूनच नाट्य हे महाकाव्ये (एपिक) व वीणाकाव्ये (लिरिक) ह्यांशी अत्यंत निकट रीतीने संबद्ध आहे असे अॅरिस्टॉटलने म्हटले आहे. फरक एवेदाच कीं महाकाव्ये किंवा वीणाकाव्ये हीं केवळ शब्दसृष्टीवर उभारलेली असतात व नाटकास शब्दांची व क्रियेची जरूरी भासते. याला अपवाद असे हिंदुस्थानातील यमपुरी वगैरेसारखे वाहुल्यांचे (पेपर-प्लेज) खेळ किंवा चलच्चित्रपट वगैरे दाखवितां येतील कीं ज्यामध्ये शब्दसृष्टीची कांहींच जरूर नसते परंतु सर्व उभारणी केवळ अभिनय व हावभाव यांवर असते.

नाट्यकलेचा चित्रकलेशी बराच संबंध आहे, परंतु चित्रकलेने दाखविलेले कथानक स्थिर (स्टॅटिक) असते व शब्दसृष्टीचा तर त्यांत पूर्ण अभावच असतो. ह्या उलट नाट्यसृष्टीत एक प्रकारची कथानकाची अखंड परंपरा असते. त्याचप्रमाणे नृत्यकलेचा व संगीतकलेचा नाट्यकलेशी बराच संबंध येतो हे वर दाखविलेच आहे. आम्हां भारतीयोंच्या दृष्टीने तर नाट्याचा संगीत व नृत्यकला यांच्याशी अतिशय निकट संबंध आहे. कारण भारतीयोंच्या मते मानवी मनोवृत्ति व संगीतशास्त्रांतल विशिष्ट नादलहरी यांचा अतिशय चमत्कारिक अन्वयोन्याश्रय आहे व ह्या विषयावरच संगीतांतल रागशास्त्राची उभारणी झाली आहे.

अर्वाचीन दृष्टीप्रमाणे नाट्याचे मुख्यतः आनंदपर्यवसायी (कॉमेडी) व शोकपर्यावसायी (ट्रॅजेडी) असे दोन विभाग पाडले जातात. परंतु अगदी प्रथम अशा प्रकारचे विभाग कोणत्याहि नाट्याच्या प्राथमिक दशेत दिसून येत नाहीत, व प्राचीन भारतीय नाट्यांत तर ह्या विभागांचा पूर्ण अभाव आहे. वस्तुतः विचार करतां दैविक प्राण्यांची कोणतांही कार्ये केवळ शोकोत्पादक किंवा अल्हादकारक नसतातच. ज्याप्रमाणे मानवी जीवित हे सुखदुःखांचे मनोहर संमिश्रण आहे, त्याचप्रमाणे अशा प्रकारची दैविक कार्ये कांहीं अशीं प्राद्य व त्याज्य अशा विचित्र घटनांची मीलने होत. परंतु हांपैकी कांहीं प्रसंग इतरांपेक्षा महत्त्वाचे असल्यामुळे साहजिकच मानवी दृष्टीने त्यास कांहीं वैशिष्ट्य प्राप्त होते. म्हणूनच वसंतऋतूसारखे आल्हादजनक विशिष्ट समय किंवा विशिष्ट देवतेकरितां भरविण्यांत आलेले यात्राप्रसंग, ज्यावेळी प्राथमिक अवस्थेतील नाट्यरचना लोकसमाजापुढे आली त्यावेळी ह्यांनी त्या प्राथमिक नाट्यावर एकप्रकारची विशिष्ट छाया पाडली. प्राचीन भारतीय नाट्यरचना तर बहुतेक अशा प्रसंगाच्या वेळीच उद्भूत झाली. उदाहरणार्थ महाकवि

भवभूतीची नाटकं 'कालप्रियनाथ' ह्या देवाच्या उत्सवप्रसंगी केली गेली. इटली देशातील फेसेनिनीसारखी प्राथमिक नाटकं देखील उत्तम पीक निघण्याचा काल जो वसंत-ऋतु अशा वेळीच केली गेली. आनंदपर्यवसायी नाटकाचा कोणत्याही बाजूने विचार केला असता असेच अनुमान निघते की आनंदपर्यवसायी नाटक हे निसर्गाच्या पुनर्युक्तीकरणसमयीच्या आनंदाचे निदर्शन व निसर्गाने फलपुष्पास दिलेल्या नवचैतन्याचे व्यक्त स्वरूप होय. परंतु आनंदपर्यवसायी नाटकामध्ये या मूलभूत हेतूचा पुढे इतका अतिरेक झाला की त्यालाच पुढे किळसवार्णे रूप प्राप्त झाले असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.

शोकपर्यवसायी नाटकाच्या उद्भववाचा इतिहास फारच निराळ्या तऱ्हेचा आहे. प्राचीन भारतीय नाट्यांत तर शोकपर्यवसायी नाटक सर्वथा वर्ज्य आहे. परंतु ग्रीकदेशीय वाङ्मयांत शोकपर्यवसायी नाटकाचा कसा उद्भव झाला याजबद्दल क्रूसिअस नामक ग्रीक ग्रंथकाराने म्हटले आहे की, 'शोकपर्यवसायी नाटकाचा मूळ उगम, दिवंगत झालेल्या थोर व कर्तृत्ववान अशा व्यक्तीच्या अंत्यविधीच्या वेळी त्यांच्या आत्म्यांना पूर्ण शांतता मिळावी व त्यांच्याबद्दल आदर दर्शित केला जावा म्हणून म्हटल्या जाणाऱ्या शोकगीतांतच दिसून येतो.' हे क्रूसिअसचे मत बरेच सयुक्तिक दिसते.

अशा रीतीने नाट्याचे मूळ हेतू कालांतराने बदलत गेले व ग्रीक किंवा भारतीय देशांत नाट्य हे एक निराळ्या प्रकारचे करमणुकीचे वाङ्मयच हाऊन बसले. कॉमेडी हे एक उपरोधिक तऱ्हेचे टीका करण्याचे साधन हाऊन बसले व ट्रॅजेडी हे एक मानसिक विचारांस गंभीर वळण लावण्याचे साधन झाले. प्राचीन भारतीय नाट्याचा हा एक विशेष आहे की त्यामध्ये शोकपर्यवसायी नाटकाचा अभाव आहे. परंतु नागानंद आणि मालतीमाधव वगैरेसारख्या नाटकांतून शोकरसाचा परिपोष बराच केला आहे.

ह्याखेरीज नाट्याचे इतर विभाग प्राचीन भारतीय नाट्याप्रमाणे पाहिले म्हणजे दहा रूपके व अठरा उपरूपके होत. त्याचप्रमाणे ग्रीक ग्रंथकार पोलोनिस याने (१) शोकपर्यवसायी, (२) आनंदपर्यवसायी, (३) ऐतिहासिक, (४) मेपपालनविषयक, (५) मेपपालनविषयक आनंदपर्यवसायी, (६) मेपपालनविषयक ऐतिहासिक, (७) शोकपर्यवसायी ऐतिहासिक, (८) सुखदुःखत्मक ऐतिहासिक मेपपालनविषयक असे भेद पाडले आहेत. हे किंवा यांसारखे दुसरे नाट्याचे असलेले विभाग या सर्वांवर ह्याच ठिकाणी विचार करता येणे शक्य नाही. परंतु स्वरूपाच्या दृष्टीने पाडलेल्या (१) संगीत नाट्य आणि (२) नैतिक विषयक नाट्य ह्या दोन भागांबद्दल एक विशेष गोष्ट येथे सांगणे इष्ट आहे. त्यापैकी गानप्रधान नाट्य हे मूळ नृत्यप्रकाराशी बरेच सदृश आहे व ह्या दृष्टीने प्राचीन

भारतीय नाट्य हे ह्या वर्गीतच समाविष्ट होईल. दुसरा प्रकार नैतिकविषयक नाट्य हे धर्मविषयाच्या अध्येत्यास विशेष उपयोगी आहे. कारण ह्या प्रकारच्या नाट्यांत रूपककल्पनेने गहन नीतिचे सिद्धांत दृश्य होतात. प्राचीन भारतीय नाट्यांतील "प्रबोधचंद्रोदय" हा याच प्रकारापैकी नमुना होय.

न ट व र्ग व ना ट्या चें नै ति क स्व रू प.—प्राथमिक नाट्यांत निरनिराळीं कामें करणारे नटवर्ग यांस एकंदर समाजांत बराच चांगला दर्जा मिळत असावा असे प्राचीन ग्रंथांवरून अनुमान निघते. उदा० पूर्वी भारतवर्षांत देवदैत्यांच्या लढाया, वगैरेसारखे प्रयोग होत असत; त्यावेळीं अर्थातच त्या नटवर्गास बराच मान मिळत असावा. याशिवाय दुसरे एक कारण म्हणजे मालविकाग्निमित्रांत दर्शित केल्याप्रमाणे एकंदर नटवर्गास व संगीत, नृत्य, नाट्य, इत्यादि ललितकलांस राजाश्रय मिळत असल्यामुळे साहाजिकच नटवर्गाच्या आयुष्यक्रमास चिरस्थायी रूप प्राप्त होई व त्यामुळे एक प्रकारचा सामाजिक दर्जाही त्यास प्राप्त होत असे. परंतु प्रसिद्ध रोमन ग्रंथकार फ्लॉउज याने म्हटल्याप्रमाणे जेव्हां नटवर्गाच्या आयुष्यास फिरती संवय लागू लागली त्यावेळेपासून नटवर्गाबद्दल सामाजिक तिरस्कार उत्पन्न होऊ लागला. त्यामुळे नटवर्गास पुष्कळ तऱ्हेच्या नागरिकत्वाच्या हक्कास मुकावे लागले. चीन देशांत नटास कायद्याच्या दृष्टीने लायक साक्षीदार मानण्यांत येत नसे व तीन पिढ्या पर्यंत सार्वजनिक चढाओढीच्या परीक्षांस लायक उमेदवार मानले जात नसे. हिंदूस्थानांत ख्रिस्तवर्ग तेवढा वेष्ट्यावर्ग अशी समजूत आहे, व म्हणूनच येथे किंवा चीन देशांत, किंवा इंग्लंड देशांतहि सदृश स्त्रियांना नटाचीं कामें करण्याची बंदी आहे व स्त्रियांच्या भूमिका देखील पुरुष किंवा लहान मुले यांनाच घ्याव्या लागतात. सूक्ष्म दृष्टीने पाहू गेले असतां काही नटांचे, सामाजिक बंधने छुगारून देऊन, व्यक्तिः घडलेले नीतिवाद्य आचरण हेच मुख्यतः सामाजिक तिरस्काराचे कारण दिसते. परंतु इतके जरी आहे तरी ही नाट्याच्या धंद्याची दोषकदृष्टीने केलेली विचारसरणी होय. तसल्याच इतर धंदवाइंद्रोच्यापेक्षा नटवर्गाची नैतिक प्रगति जास्त आहे हे आंकडेशास्त्रानुसार सिद्ध करून दाखविले म्हणजे अर्थातच ह्या धंद्याची उज्वल बाजू निदर्शनास येईल.

नै ति क दृ ष्ट्वा ना ट्य वि चा र.—नैतिक दृष्टीने नाट्याचा विचार करण्याचा प्रश्न ख्रिस्ततर राष्ट्रांपुढे क्वचितच आला आहे. बौद्ध धर्मात भिक्षुकरितां घालून दिलेल्या दहा नियमांमध्ये नृत्य, गीत, वादन, खेळ वगैरे निषिद्ध सांगितले आहेत. नाट्याविरुद्ध आलेला मुख्य आक्षेप ख्रिस्ती धर्मांयांनीं आणला आहे. वास्तविक हा आक्षेप जीं नाटकं, ख्रिस्ती धर्माच्या मते मूर्तिपुजेसारखा खोटा धर्म वर्णन

करून त्याचाच पुरस्कार करतात अशा नाटकांविरुद्ध होता व तो आक्षेप काही अंशा त्यांच्या दृष्टीने बरोबर होता. परंतु ज्यावेळी मूर्तिपूजेला धर्मबाह्य मानले गेले त्यावेळी शिक्षणाचे साधन या दृष्टीने नाटकाची योग्यता फारच वाढली. परंतु ख्रिस्ती धर्मातील प्युरिटन्स ह्या अति कडक धर्मपंथाचे मत एकंदर नाटकाविरुद्ध होते. परंतु अर्जाबात नाटयशास्त्रास नामशेष करणे हे शक्य नव्हते व पुढेहि कधी होणार नाही. एकंदर चालू परिस्थितीकडे पाहून विचार करता नाट्याचे उच्चाटन करून टाकणे स्तुत्य आहे काय? नाट्यांतून रंगभूमीवर दाखविण्यांत येणाऱ्या पुष्कळ गोष्टी अतिशय चाईट व घाणेराड्या असतात हे उघडच आहे, व अशा गोष्टी निषिद्ध समजल्या जाव्यात याबद्दल प्रयत्न करणे जरूर आहे. परंतु नाट्याच्या द्वारे दाखविण्यांत येणाऱ्या पुष्कळ गोष्टी नैतिकदृष्ट्या चांगल्याहि असतात व प्रार्थनालयांत न जाणाऱ्या जनसमुदायाच्या दृष्टीने ही नाटके अतिशय महत्त्वाची असतात हे विसरून चालणार नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे सांप्रत जगाला खरोखरीच नाट्याची जरूर आहे, नाही तर नाट्याविरुद्ध चालविलेली चळवळ कधीच विजयी झाली असती. सामान्य जनसमुदाय कोणत्याहि तऱ्हेचे शिक्षण नाटयद्वारां मजेंत देता येते. बुचर नामक ग्रंथकाराने म्हटले आहे की ' नाटयें मानवी हृदयांतील दया, भोति इत्यादि सुम स्थितींत असलेले गुण बाहेर उचंबळून आकर्षण करतात. व त्यायोगे हृदयांतील खळबळीच्या नंतर सुख, मद व शांतता उत्पन्न होऊन एक प्रकारची हुशारी वाटते.

जा ग ति क दृ ष्टी ने ना टयः चा वि चा र न नि र नि रा-
ळ्या अ व स्था.—नाट्याचा अगदी व्यापक अशा जाग-
तिक दृष्टीने विचार करतां असे दिसून येते की, प्राचीन भार-
तीय नाटय हेच फार पूर्वी म्हणजे ज्यावेळी युरोपीय राष्ट्रांतील लोक रानटी स्थितींत नागवे उघडे फिरत होते, त्याकाली उद्भूत झाले. प्राचीन भारतीयांचे मूळ जुने धर्मग्रंथ जे वेद त्यांपैकी अति प्राचीन जो ऋग्वेद त्यामध्येच संवादरूपाने आलेली बरीच आख्याने आहेत, व हेच मूलभूत उल्लेख भारतीय नाट्याचे प्राचीनत्व सिद्ध करतात. ह्या प्राचीन भारतीय नाट्याचा अर्थांतच चीन, जपान वगैरे देशांवर परिणाम घडलेला दिसतो.

प्राचीन पाश्चात्य नाटय प्रथम स्वतंत्रपणे ईजिप्तमध्ये उद्भूत होऊन ग्रीक व रोमन सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या काळी फारच उदयास आले, परंतु लवकरच पाश्चात्य देशांत मध्ययुगांत घडून आलेल्या सुधारणेमुळे मृतावस्थेश जात असलेल्या नाट्यास एकदम चैतन्य मिळून सध्यां दिसत असलेल्या अर्वाचीन पाश्चात्य नाट्याचे स्वरूप दिसत आहे व ह्याचा आपल्या पौरस्त्य नाट्यावर—विशेषतः भारतीय अर्वाचीन नाट्यावर—फारच परिणाम झाला आहे, व आणखीहि होत आहे. त्याप्रमाणे एकंदर जागतिक नाटयप्रगतीच्या चार

अवस्था दिसून येतात त्या पुढीलप्रमाणे:—(अ) प्राचीन पौरस्त्य नाटय, (आ) प्राचीन पाश्चात्य नाटय, (इ) अर्वाचीन पाश्चात्य नाटय, (ई) अर्वाचीन पौरस्त्य नाटय; व ह्याच विभागांचा आपणांस स्वतंत्रपणे विचार करावयाचा आहे विषयविवेचनाच्या सोयीकरितां प्राचीन पौरस्त्य नाटकांचे आपणांस तीन भाग पाडतां येतील ते:—(१) भारतीय नाटय, (२) चिनी; जपानी नाटयें, व (३) इराणां, अरबी व इतर आशियामधील नाटयें. प्राचीन पाश्चात्य नाट्याचा उद्भव ईजिप्तच्या प्राचीन सुधारणेपासून होऊन त्यामध्ये ग्रीक नाटय व रोमन नाटय हीं अंतर्भूत झाली आहेत व त्यानंतर पाश्चात्यांच्या प्राचीन नाट्यास उतरती कळा लागल्याचे दिसून येते.

अर्वाचीन पाश्चात्य नाट्याचा उद्भव मुख्यतः मूळ इटली देशांत सुरू होणाऱ्या परंतु कालांतराने संबंध युरोपखंडांत पसरलेल्या धार्मिक सुधारणेंत व विद्यावृद्धींत दिसून येत असून त्याचे (१) इटालियन नाटय; (२) स्पॅनिश, पोर्तु-
गीज, फ्रेंच; (३) जर्मन, स्कॅडिनेव्हियन, रशियन; (४) व इंग्लिश नाटय असे चार पोटविभाग पाडतां येतील.

अर्वाचीन पाश्चात्य नाट्याचा एकंदर पौरस्त्य वाङ्मया-
वर बराच परिणाम झाल्याचे दिसते. विशेषतः आधुनिक भौतिक सुधारणेमुळे व सर्व जगामध्ये युरोपियांची व्यापारांत भरभराट होत असल्यामुळे व मुख्यतः ब्रिटिश साम्राज्याच्या विस्तारामुळे एकंदर पौरस्त्य जगावर, विशेषतः भारतीयांवर फारच परिणाम घडून आले आहेत, ह्यामुळे इंग्लिश भाषेच्या सार्वत्रिक अभ्यासामुळे अर्वाचीन भारतीय नाट्याचे देखील बरेच स्थित्यंतर झाले आहे. सांप्रतच्या भारतीय रंग-
भूमीवर विशेषतः महाराष्ट्रीय रंगभूमीवर तर पाश्चात्य नाट्याने किती क्रांति केली आहे हे आपणांस स्पष्ट दिसत आहे. परंतु तत्पूर्वी प्राचीन भारतीय नाटय परिणतावस्थेश कशा रितीने पोहोचले ह्याबद्दल विचार करणे आवश्यक आहे.

भारतीय नाटयशास्त्रकारांच्या मताने नाटय हा एक काव्याचा प्रकार आहे. साहित्यदर्पणांत (६.१) ऐकण्यास योग्य (श्राव्य) व पहाण्यास योग्य (दृश्य) असे काव्याचे दोन विभाग केले आहेत. दृश्य काव्य अभिनेय असल्यामुळे ते नाटकांतून दृष्टीस पडते आणि म्हणून त्यास रूपक म्हणतात. शिवाय, नाटकांतील निरनिराळ्या पात्रांची स्वरूपे नटांच्या ठिकाणी प्रतिविवित होत असतात म्हणूनहि त्यास रूपक म्हणणे रास्त होय.

भारतीय नाटयशास्त्रकार.

प्राचीन कालापासून भारतीयांचे नाटयकलेच्या उपपत्तीकडे लक्ष होतेसे दिसते. पाणिनीनेहि नट, नर्तक व मूक भावकरणां यांचा उल्लेख केला असून त्यांच्या उपयोगाकरितां शैलाली व कृशाश्व यांनी लिहिलेले नटसूत्रांचे ग्रंथ निर्दिष्ट केले आहेत (उ. ३, ११०). वेबरने या नर्तक व मूक नटांच्या उपयोगाकरितां असलेल्या ग्रंथांचा विचार केला आहे आणि

त्यांच्या अस्तित्वाविरुद्ध जरी व्हिलेव्हॅटने आपला अभिप्राय व्यक्त केला असला तरी या वावर्तीत वेबरचेच मत प्राध्य वाटते. यापुढे भरताच्या नांवांन प्रसिद्ध असलेला नाट्य-कलोपयोगी ग्रंथ रचण्याच्या कामी या नटसूत्रांचा उपयोग केलेला आहे.

भरत.—भरताचा काळ निश्चयाने ठरविता येत नाही. तो मुनि असून फार प्राचीन काळी म्हणजे काल्पनिक कृष्ण-युगांत होऊन गेला अशा प्रकारच्या आख्यायिका प्रचलित आहेत. त्याचा “ नाट्यशास्त्र ” हा ग्रंथ नाट्यवेदाचे रूपांतर असून तो वेद प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांन लिहिला पण मानवांस कळविला नाही असा समज आहे. या वावर्तीत युरोपियन विद्वानांचां मते परस्परभिन्न आहेत. हेमनच्या मताने भरत हा ख्रिस्ती शकारंभापूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे तर तो सर्वोत्कृष्ट संस्कृत वाङ्मय उत्पन्न होण्यापूर्वी म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकांत झाला असावा असे रेमोंडचे मत आहे. पिशेलच्या मते सहाव्या किंवा सातव्या शतकांत, तर श्री रा. प्रभाकर भांडारकर यांच्या मते तो चवथ्या शतकांत झाला असावा. या सर्वांच्या मतांहुन हरप्रसादशास्त्री यांचे मत भिन्न असून ख्रिस्ती शकापूर्वी दुसऱ्या शतकांत भरत झाला असावा असे ते मानतात.

ज्याअर्थी भासाने भरताचा उल्लेख केलेला आहे त्या-अर्थी तो त्याच्यापूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे हे उघड आहे. तथापि तो त्याच्या फार पूर्वी झाला नसावा. त्याचा ग्रंथ चांगल्या स्थितीत उपलब्ध झालेला नाही. त्याच्या निरनिराळ्या हस्तलिखित प्रतींत भिन्न पाठ व भिन्न विभाग केलेले आढळतात. त्यांतील काही भाग तर मागाहून प्रक्षिप्त केले असले पाहिजेत असे उघड उघड दिसून येते. त्याच्या ग्रंथांत संगीत, गान, नृत्य, शिल्प, विदुषकी, वेप, नाट्य, साहित्य, छंदःशास्त्र, विविध भाषाप्रयोग, रंगभूमिरचना, नट, श्रोतृसमाज इत्यादि सर्व नाट्यकलाविषयक विषयांचे विवेचन केलेले आहे. प्रथम एडवर्ड हॉल याने आपल्या “दशरूप” ग्रंथाच्या आवृत्तीत परिशिष्ट ह्याणून १८-२० व २४हे अध्याय प्रसिद्ध केले. त्यानंतर पॉल रेमोंड याने अध्याय १६, १४-१५; ६-७ व जे. ग्रॅसे याने अध्याय २८ प्रसिद्ध केले. पंडित शिवदत्त व काशीनाथ पांडुरंग परब यांनी काय तो “भरत मुनींचे शास्त्र, सुंवई १८९४, काव्यमाला, ४२” या नांवांन ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला. जोनी ग्रॅसेट याच्या नवांन आवृत्तीत आजपर्यंत १-१३ इतकेच अध्याय प्रसिद्ध झाले आहेत. मातृगुप्त, भट्टनायक, शंकु (९ वें शतक) व अभिनवगुप्त (१० वें शतक) इतक्या लेखकांनी भरत च्या ग्रंथावर टीका लिहिल्या आहेत. परंतु त्यांपैकी हल्लीं एकही उपलब्ध नाही.

भरताच्या मागाहून झालेल्या शास्त्रकारांनी भरताच्याच ग्रंथाचा आधार घेतला. त्याचप्रमाणे अग्निपुराणांत या-विषयी जो सारांश दिला आहे (अ. ३. ३७-३४१) तोहि त्याच्या ग्रंथावरूनच घेतलेला आहे. तथापि भरताच्या पश्चात्

नाट्याचा जो विकास झाला त्यायोगाने नाटकाचे आनुपांगिक भाग—उदाहरणार्थ गायक, नर्तक, प्रहसन, मूक अभिनय इत्यादि—हे नाटक या मुख्य विषयापासून अगदी वेगळे करण्यांत आले आणि भरताच्या पश्चात् झालेल्या शास्त्रकारांच्या ग्रंथांत भरताच्या फक्त नाटक या भागाचाच तेवढा प्रामु-ख्याने विस्तार झाला आणि त्यामुळे भरताचा ग्रंथ मागे पडला.

दशरूपः—भरताच्या मागून झालेल्या नाट्यशास्त्रविषयक ग्रंथांत “ दशरूप ” हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. यांत नाटक हाच मुख्य प्रतिपाद्य विषय असून त्यांत भरताच्या ग्रंथाचा फार उपयोग केलेला आहे. त्याचा कर्ता विष्णुपुत्र धनंजय हा असून तो परमार राजा दुसरा वाक्पति माळव्याचा मुंज (१७४ ते सुमारे १९५) याच्या वेळी होऊन गेला. या “ दशरूप ” ग्रंथावर “ अवलोक ” या नांवाची एक टीका आहे. त्या टीकेचा कर्ता हा स्वतःस विष्णुपुत्र नांवे धनिक असे म्हणवितो; यावरून तो एकतर स्वतः धनंजयच असावा किंवा धनंजयाचा भाऊ असावा. प्रतापरुद्रीयः—प्रतापरुद्रीय किंवा प्रतापरुद्रीयशोभूषण याचा कर्ता विद्यानाथ याने आपला ग्रंथ सर्वेश्वरी दशरूपाच्या आधारें लिहिला आहे. हा ग्रंथ सर्व साहित्यशास्त्रावर आहे. त्या ग्रंथाच्या नाटकविषयक पांचव्या भागांत ग्रंथकर्त्याने नमुन्यादाखल एक पंचांकी नाटक दिले आहे व त्यांत आपला आश्रयदाता काकतीय राजा प्रतापरुद (सुमारे १२९१-१३२६) याची पुष्कळ स्तुति केली आहे.

साहित्यदर्पणः—हा ग्रंथहि फार मूल्यवान समजतात. हा सर्व साहित्यशास्त्रावर असून त्यांतील सहावा भाग फक्त नाटक या विषयावर आहे. तो मुख्यत्वेकरून भरत व दशरूप यांच्या आधारांन रचलेला आहे. त्याचा कर्ता चन्द्र-शेखराचा पुत्र विश्वनाथ कविराज हा होय. बोरु याच्या मते तो बाराव्या शतकांत होऊन गेला. जगन्मोहन शर्मा याच्या मते त्याने आपला ग्रंथ पूर्वबंगाल्यांत ब्रह्मपुत्रेच्या तीरावर १५०० (विक्रम संवत्) या वर्षी लिहिला. परंतु या ग्रंथाचे प्रकाशक काशिनाथ पांडुरंग परब व पांडुरंग वामन काणे यांनी तो चवदाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला असावा असे ठरविले आहे. नाट्यशास्त्रावरील या प्रमुख ग्रंथाशिवाय आणखीहि अनेक ग्रंथ आहेत परंतु ते सर्व हस्त-लिखित असून छापून प्रसिद्ध झालेले नाहीत.

नाटकगृहवनेट, नाटकगृहः—भरताने व त्याच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनी नाटकगृहाची रचना व व्यवस्था यासंबंधी अनेक नियम दिलेले आहेत. परंतु ते केवळ नाटक-विषयक नसून त्यांत गायन व नृत्य यासंबंधीच्या नियमांचाहि समावेश केलेला आहे. या सर्वांचे प्रयोग देवालयंतून व राजगृहांतून होत असत हे निश्चित आहे. परंतु त्याच्या करितां स्वतंत्र इमारतीहि होत्या फार प्राचीनकाळी काव्य-ग्रंथ तोंडपाठ म्हणून दाखविण्याकरितां एक गुहा होती ही

गोष्ट तिच्यांत असलेल्या खिस्ती शतकाच्या पूर्वीच्या दुसऱ्या शतकांतोळ शिलालेखावरून सिद्ध झालेली आहे. परंतु तिच्यांत केवळ पठण किंवा नाटक व नकला वगैरेहि होत असत हे निश्चयाने ठरवितां येत नाहीं. या लहानशा गुहा-नाटकगृहाच्या प्रवेशद्वारांतोळ फरशीला खोल भोंकें पाडलेली आहेत. जर या भोंकांचा उपयोग त्याकाळीं नाटकाच्या पडद्याचीं टांडकीं वांधण्याकडे होत असला तर या गुहेत नाटकांचे प्रयोग होत असले पाहिजेत हे उघड आहे. प्राचीन काळीं मनोरंजनाचीं ठिकाणें म्हणून गुहांचा फार उपयोग करीत असत असें लूडर्सनें प्रतिपादन केले आहे आणि ज्या अर्थी भरतानें नाटकगृह हे पर्वताच्या गुहेसारखें व दुमजली असावें असा नियम घातला आहे त्यावरून अशा तऱ्हेच्या गुहा होत्या ही गोष्ट त्यानें गृहीत धरली आहे.

नाटकगृहाच्या रचनेसंबंधीचे नियम (नाटकगृह, नाटकमण्डप, प्रेक्षागृह, प्रेक्षागार) भरतानें आपल्या ग्रंथाच्या अध्यायांत दिलेले आहेत. त्यानें नाटकगृहाचे तीन प्रकार वर्णिले आहेत. (१) विकृष्ट, हे देवांकरितां असून त्याची लांबी १०८ हात (प्रत्येक हात म्हणजे १८ इंच लांब) असावी; (२) चतुरस्र, हे राजे लोकांकरितां असून त्याची लांबी ६४ हात व रुंदी ३२ हात असावी आणि (३) त्र्यस्र म्हणजे त्रिकोनी नाटकगृह, हे इतर जनांकरितां असून ते ३२ हात लांबीचे असावे. श्रवणाच्या सोयीच्या दृष्टीनें चतुरस्र मंडपाची शिफारस केली आहे.

नाटकगृहाचे दोन भाग असत; एक, प्रेक्षकस्थान व दुसरा रंगभूमि. प्रेक्षकस्थान हे स्तंभांच्या योगानें विभागीत असत. ब्राह्मणांची बसावयाची जागा असें दर्शविण्याकरितां अग्रभागीं एक धवलस्तंभ रोंबीत असत. त्यानंतर क्षत्रियांची बसावयाची जागा दाखविण्याकरितां एक रक्तस्तंभ रोंबीत असत आणि त्याच्या मागे वायव्येच्या बाजूस वैश्यांची जागा दाखविणारा पीतस्तंभ असून ईशान्येच्या बाजूस शूद्रांची जागा दाखविणारा एक निळाकाळा स्तंभ असे. प्रेक्षकांच्या बसावयाच्या जागा कौले व लांकूड इत्यादिकांच्या केलेल्या असत आणि त्या एकावर एक अशा तऱ्हेनें रचलेल्या असत. सर्व प्रेक्षकस्थानाच्या पुढें रंगभूमि-शिवाय एक " मत्तवारणी " नांवाची ओसरी असे. तिला चार खांब असत आणि ती प्रेक्षक लोकांच्याच उपयोगाकरितां असे. प्रेक्षकगृहाच्या समोर सदर ओसरीच्या शेजारी रंगभूमि असे (रंग किंवा रंगपीठ). ती आदर्शाप्रमाणें स्वच्छ असून तिच्यावर सार्धी व ओल्या गिलाव्यावर काढलेली चित्रे असत. चतुरस्रमंडपांत ही रंगभूमि आठ हात लांब व तितकाच रुंद असे. या रंगभूमिच्या कडेला रंगशीर्ष म्हणत. हे रंगशीर्ष निरनिराळ्या आकृतींनी सुशोभित केलेले असे व त्यावरच बळी देण्यांत येत असत.

रंगभूमिच्या मागे एक रंगविलेला पडदा असे. त्यास पटी, अपटी, प्रतिसारा किंवा यवनिका अशीं नांवे होती.

यवनिका म्हणजे " आयोनिया प्रांतांतोळ " असा अर्थ होतो. परंतु "यवन" हा शब्द फक्त ग्रीक लोकांसच वापरांत नसत. त्याचप्रमाणें यवनिका या शब्दाचा अर्थहि केवळ नाटकाचा पडदा असा नसून तो इतर परदेशी वस्तूंसहि लावात. वस्तुतः सर्व प्राचीन ग्रंथांतून हाच त्या शब्दाचा नेहमींचा अर्थ आहे. "यवनिका" शब्दाच्या जागीं जर "यमनिका" हा शब्द होता असें मानले तर त्यावरून सदर पडद्याचे कापड दुहेरी असे असे निष्पन्न होईल आणि तिसरा पर्यायशब्द जो "जवनिका" हे मूळ शब्दाचे प्राकृत भाषेंतील अपभ्रष्ट स्वरूप होय हे उघड आहे. कांहीं असले तरी यवनिका (ज्याला पटी किंवा आपटी या शब्दाची जोड घावी लागते) या संज्ञेवरून नाटकाच्या पडद्याची कल्पना प्रथम ग्रीक लोकांनी काढली हे सिद्ध होत नाहीं आणि त्यापेक्षां भारतीयांनी आपल्या नाट्याची कल्पना ग्रीक लोकांपासून घेतली हे तर मुळीच निष्पन्न होत नाहीं. जेव्हां एखादा नट एकदम किंवा त्वरेनें रंगभूमीवर प्रवेश करतांना पडदा वाजूला करतो तेव्हां त्यास "अपटिक्षेप" असें म्हणतात. पडद्याच्या मागे नटांची खोली (नेपथ्यगृह) असून तिला दोन प्रवेशद्वारे असत. त्या नेपथ्यगृहांत निरराळे नट आपापलीं सोंगे सजवीत असत. ज्यांचे प्रयोग रंगभूमीवर दाखवांत नसत म्हणजे उदाहरणार्थ नाटकांतोळ दंगल किंवा मारामारी इत्यादि प्रकार हे नटांच्या खोलींत (नेपथ्ये) गलबला करून दाखविण्यांत येत असत. नाटकांत जर देवतांची किंवा दैवी व्यक्तींची भाषणें असलीं तर तींहि तेथूनच करण्यांत येत. नेपथ्य-गृहाच्या दोन द्वारांच्या मधल्या जागेत वाद्यस्थान असे.

रंगभूमि विषयक सामान्य सूत्रे.—रंगभूमीला लागणारी सामान्य व नाटकांतोळ देखावे दाखविण्यास लागणारी उपकरणे अत्यंत अल्पप्रमाणांत असत. निरनिराळीं स्थळे व त्यांतोळ वाटा दाखविण्याची कांहीं योजना नसून सर्व नाटकांत व सर्व प्रवेशांत एकाच पृष्ठभागाच्या पडद्याचा उपयोग करण्यांत येत असे. नाटकांतोळ निरनिराळीं दृश्ये अंशतःच दाखविण्यांत येत असून तीं सारीं "पुस्त" म्हणजे नमुने यांच्या योगानें दर्शविली जात. भरतानें (२१.५. इ.) या पुस्तांचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. जेव्हां एखादे दृश्य बांबूचे करून त्यास कातड्याचे किंवा कापडाचे आच्छादन देण्यांत येई तेव्हां त्यास "संधिम", जेव्हां यांत्रिक साधनांचा उपयोग करण्यांत येई तेव्हां त्यास "व्याजिम" आणि जेव्हां केवळ वस्त्रांचा उपयोग करण्यांत येई तेव्हां त्यास "वेष्टित" असें म्हणत असत. या योगानें खडक, रथ, देवाचे रथ, घरे, पर्वतांच्या दऱ्या, घोडे, हत्ती वगैरे दाखवीत असत. उदयनचरितांत अशा प्रकारचा हत्ती करण्यांत आला होता असा दशरूपाच्या (२. ५३) "अवलोक" टीकेत निर्देश केलेला आहे. मृच्छकटिकांतोळ मृत्तिकाशकट, शाकुन्तल नाटकांतोळ जलाचे घट, बालरामायणांतोळ कळसूत्री वाहुल्या इत्यादि सर्व वस्तू "व्याजिम पुस्त" या सदरांत येतात.

अनेक बाहू किंवा कपि, अथ आणि वृषभ यांचे शीर्ष असलेल्या राक्षसांची सोंगे सजवितांना मृत्तिका, लांकूड, मेण इत्यादिकांचा उपयोग करून नंतर त्यांस वस्त्रांनी आच्छादित करावे असा निर्वेध होता. त्याचप्रमाणे आयुधे कटिण द्रव्याची कडे नयेत; त्याकरितां तृणाच्या कणखर पाती, बांबू, लाख वगैरेंचा उपयोग करावा, ठोसे व वार हे केवळ अभिनयांना किंवा जादूगाराच्या हातचलाहीप्रमाणे दाखविण्यांत यावेत अशा तऱ्हेचे नियम होते.

नेपथ्यः—भरतमुनीने आपल्या ग्रंथाच्या २१ व्या अध्यायांत वेपासंबंधी, रंग लावण्यासंबंधी व अलंकार घालण्यासंबंधी नियम सांगितले आहेत. या सर्व बाबतीत निरनिराळ्या वर्गाच्या व प्रांतांच्या चालीरीतीकडे लक्ष देणे जरूर होते. “ शुद्ध, ” “ विचित्र ” व “ मलिन ” असे पोपाखांचे तीन प्रकार सांगितले असून ते कोणी व केव्हां घालावेत याविषयीही निर्वेध होते. अभिर जातीच्या मुळी निळी वस्त्रे, संन्यासी हे चिंध्या किंवा वल्कले, अंतःपुरांतील लोक कापायवस्त्रे, तसेच राजे लोक विचित्र पोपाख व उच्च वर्गातील लोक शुद्ध पोषक वापरीत असत. टोप कसा घालावा व दाढी कशी लावावी याविषयी नियम होते. पिशाचचे, भुते व वेडे लोक यांचे केंस मोकळे असत आणि मुळे व नोऱर यांचे केंस कापले नसले तर त्यांस तान झुलपी ठेवण्याची चाल होती. विदूषकास टकल असे अवन्तीनगरातील व साधारणतः वंगाल्यांतील मुर्लीचे केंस कुरळे असत. उत्तरेकडील स्त्रिया आपले केंस मस्तकावर बांधात असत. परंतु वेणी घालण्याचा साधारण चवूंकडे परिपाठ होता. काळी, भोरी किंवा खरखरीत अशा तऱ्हेचे दाढीचे निरनिराळे प्रकार होते. या बाबतीतले सर्व नियम नेहमींच्या जीवनक्रमाकडे लक्ष देऊन ठरविले होते.

अंगास रंग लावण्याबद्दलचे (अंगरचना) नियम जुन्या प्रहसन-काळांतून घेतले होते. देव व दैविक व्यक्ति, निरनिराळ्या कुळांतील व जातींतील लोक यांस यावयाचे रंग शास्त्रकारांनी ठरवून टाकले होते त्यावरून किरात, बर्वर, आन्ध्र, द्रविड, काशी, कोसल, पुलिन्द आणि दाक्षिणात्य या लोकांचा रंग काळा (असित) होता; शक, यवन, पल्हव व बाल्हिक इत्यादि वायव्येकडील लोकांचा रंग गौर होता (भरत, २१.६२; रक्षपीतसंयोगात् गौरः); पांचाल, शूरसेन, माहिष, उडू, मगध, अंग, वंग व कलिग हे श्याम होते, ब्राह्मण व क्षत्रिय गौर होते व वैश्य आणि शूद्र हे श्याम होते. माळा व अलंकार यांचा शरीर अंगारण्याकडे उपयोग करीत असत. हे अलंकार तांबे, अन्नक, लाख इत्यादि पदार्थांचे करीत असत. याप्रमाणे निरनिराळे लोक ठराविक पद्धतीचे पोपाख व अलंकार घालीत असत. यावरून त्या पद्धतीचा उगम नृत्य व प्रसहन या काळांतून झाला असला पाहिजे हे उघड आहे. विद्याधर, यक्ष, अप्सरस् व नाग या जातींतील मुली हिऱ्यांमोत्यांचे अलंकार घालीत व नागकन्या

डोषयांत नागहि घालीत असत (भ. २१.४२). यक्षकन्या ह्या त्यांच्या बुचब्यांवरून ओळखल्या जात.

प्रेक्षकः—नटांप्रमाणे भरताने प्रेक्षकांबद्दलहि विवेचन केले आहे. भरताने उत्कृष्ट प्रेक्षकांचे वर्णन असे दिले आहे (२७.५१ इत्यादि) की, प्रेक्षकांची इंद्रिये तीक्ष्ण असावीत, त्यांच्या ठिकाणी नाटकांचे गुणदोष विवेचन करण्याची पात्रता असावी आणि नटांच्या सुखदुःखांचा त्यांच्यावर परिणाम व्हावा. तथापि सर्वच गुण प्रेक्षकांच्या ठिकाणी असत नाहींत. नाट्यपरिपदेत उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन प्रकारचे प्रेक्षक असतात. प्रयोग किती यशस्वी झाला हे ठरविण्याचे काम सर्वगुणमंडित अशा प्राशिकांचे असते (भरत, २७.४७ इ.). प्रेक्षक आपले अभिप्राय स्मित, हास्य, रोमाञ्च, उद्गार, उत्थापन, टाळ्या इत्यादिकांच्या योगाने व्यक्त करतात. सभासद (प्रेक्षक) गुप्तस्कृत व रसिक असल्याबद्दल नाटकांतूनहि उल्लेख केलेला दिसतो. श्रेष्ठ प्रतीच्या नाटकांत तर सभासद सुशिक्षित असल्याबद्दल गृह्यांतच धरण्यांत येते. त्याचप्रमाणे सभापति हा राजपुत्र किंवा कोणी तरी श्रेष्ठ दर्जाचा असतो. साधारण सभासदांनाहि नटांच्या सर्व सरंजामाविषयी माहिती असल्याचे दिसून येते.

नटः—जुन्या व नव्या वाङ्मयांत अनेक नटवाचक शब्द आढळतात आणि त्यायोगाने नाट्यकला केव्हां उदयास आली या प्रश्नावर कांहींसा प्रकाश पडतो. “ भरत ” किंवा “ भारत ” या शब्दाचा आणि अलीकडील “ भाट ” या शब्दाचा अर्थयत निकट संबंध आहे, असे लेव्ही याचे म्हणणे आहे आणि ते बरोबर आहे. त्याचप्रमाणे “ चारण ” शब्दाहि अलीकडे कवि किंवा गायक या अर्थाने प्रसिद्ध आहे. लेव्हीने “ कुशीलव ” या शब्दाची आणि ज्यांनी अगर्दा प्रथम रामायण पाठ म्हणून दाखविले असे रामपुत्र कुश आणि लव यांची सांगड घालून दिली आहे. कौटिल्य २१.८ याने गीत व नृत्य यांसंबंधाने त्यांचा व रूपाजीवासंबंधाने छायानटांचा निर्देश केला आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्या ठिकाणी गानचतुर्थ्य विशेष असल्याबद्दल भरताने (३५.३७) नमूद केले आहे. प्रथम हे वीररसप्रधान काव्ये द्वयणपारे व फिरते गायक असावेत असे दिसून येते. वेबरने शैलाली व कुशाश्वी यांची तुलना करून व ते विशिष्ट प्रकारचे नट होते असा आपला अभिप्राय देऊन ते शैलाली व कुशाश्व (प्या. ४) यांचे शिष्य होते असे नमूद केले आहे. तथापि वाजसनेथि संहिता (३०.४) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (३.४२) यांत पुरुषमेधाच्या वेळी बळी यावयाचे शैलूप यांची व शैलाली यांची त्याने पुढे सांगड घालून दिली आहे. सदर संहिता व ब्राह्मण यांच्यावरील भाष्यांत त्या ठिकाणी सायणाचार्याने शैलूप म्हणजे आपल्या स्त्रियांच्या व्यभिचारावर उपजीविका करणारे असे स्पष्टीकरण केले आहे. परंतु मूळांत नृत्य व गीत यांत निष्णात असल्याबद्दलच तेवढा त्यांच्या संबंधी उल्लेख आहे. त्यांचा व शैलालकांचा संबंध होता असे

मथुरा येथील प्राचीन शिलालेखावरून दिसून येते. ह्यूडर्सने त्यास " शौभिक " असा एक तिसराच पर्याय शब्द सुचवून त्याचा अर्थ मूळांत विदूषक, जादूगार, हातचलाखीचे खेळ खेळणारा असा होतो असें नमूद केले आहे.

तथापि, नाटकांतील पात्रांस नेहमींचा शब्द " नट " असा आहे. नट शब्द नृत् = नाचणे या धातूपासून निघाला आहे. अर्वाचीन नटांचा व प्राचीन ऋग्वेद काळींहि प्रख्यात असलेले द्वा-पुरुष नर्तक (नृत्, नृत्) यांचा संबंध असला पाहिजे. नाचण्याची कला प्राचीन काळीं लोकप्रिय असून तिचा उपयोग धर्मकृत्यांहि करित असत. प्राकृत भाषेतील " नट " शब्दावरून नाचण्याच्या कलेचा सार्वलौकिक विकास झालेला होता आणि त्यावरून प्राचीन नट व अर्वाचीन नट किंवा नर, फिरते किनरीवाले, नाचे व कोल्हाटी यांची परंपरा एक होती असें जे हिलेब्रॅटचे म्हणणे आहे ते सयुक्तिक वाटें लागते. नाचे लोक फिरते असत याबद्दल ग्रंथांतरींहि साक्ष मिळते. नट फिरते असल्यामुळे परांगदा झालेल्या आपल्या प्रियकरास परत आणण्याविषयी शामा नांवाच्या वेश्येने त्यांना संगितल्याबद्दल कणवेर जातकांत नमूद केले आहे (जातक ३. पृ. ५८ इ.). हे नट लोकांच्या करमणुकीकरितां बैठकी करित असत आणि त्यावेळीं नाच, गीत व वादन यांचा रंग उडवीत असत.यांच्या विषयी अनेक ठिकाणी उल्लेख केलेला आढळतो (उ. विनय-पिटक २.१०७). ते केवळ नाचतच नसत तर गात व पाठ म्हणून दाखवात असत याविषयी महाभाष्यांत उल्लेख असल्याबद्दल वेबरने लिहिले आहे.

नटांस जे अनेक पर्यायशब्द आहेत त्यांवरून फिरते गायक, नाचे व मुक्क्या फार्सातील नट यांच्या लौकिक कलेपासून नटांच्या कलेचा विकास झाला असावा असें दिसून येते. ज्याप्रमाणे या लोकांस सध्यां समाजांत मान नाही त्या प्रमाणे त्यावेळींहि नव्हता. रंगोपजीवन हे बौधायन (२.१;२.१३) याच्या मतानें उपपातक गणले जात होते आणि विष्णूच्या (१६-८) मतानें रंगावतरण हा अयोगवाचा धंदा होता व (अयोगव म्हणजे शूद्र व वैश्य स्त्री यांची संतति) कौटिल्य (पृ. ७.१८) हा शूद्राच्या धंद्यांतच कुशीलवाच्या धंद्याचा अंतर्भाव करतो आणि प्रसन्नराघवांतहि तोच अभिप्राय दिलेला आहे. (१.२३,२४). मनु (६.४५) हा नटांस झळ व मळ या सद्गरांत घालतो आणि त्यांचे दर्शन टाळण्याविषयी उपदेश करतो. मनु. (४.२१५) व याज्ञव. (१.१६१) यांच्या मतानें ब्राम्हणानें नटाच्या (रंगावतारक, रंगावतारी) हातचें अन्न सेवन करूं नये. मनु (८.६५) याच्या मतानें कुशीलवाची व याज्ञवल्क्य (२.७०) याच्या मतानें रंगावतार्याची शपथ कायदेशीररीतीनें जमेस धरण्यासारखी नाही. न्यायाधिशानें कुशीलवास शूद्र समजावें (मनु ८.१०२) आणि राजानें त्यास शहराबाहेर घालवून घावें.

नटाचा लौकिकहि वाईट होता व विशेषकरून त्यांच्या स्त्रिया अर्नीतिमान असल्याबद्दलचा समज जिकडे तिकडे प्रचलित होता. त्यामुळे कौशकारांना " नट " या शब्दाला " जायाजीव " (म्हणजे आपल्या द्वाच्या कमाईवर चरितार्थ चालविणारा) असा पर्यायशब्द दिला आहे.

तथापि कांहीं सत्कुलांतील मंडळींहि नाटकांत जात असत. वसन्तसेनेसारख्या वारयोपिताच केवळ नव्हे, तर मालविकेशारख्या उच्च कुळांतील बालिकांहि नाटयकलेचें शिक्षण घेत होत्या. भरतप्रहामुनींच्या समोर झालेल्या स्वर्गातील नाटयप्रयोगांत उर्वशी ह्या अप्सरेनें भूमिका घेतल्याचें प्रसिद्ध आहे. प्रियदर्शिका नाटकांत उदयन राजा स्वतः रंगभूमीवर अवतीर्ण होत असे आणि त्याबद्दल त्यास कोणी दोष देत नव्हते. नट-लोक राजांचे अतिथी असल्याबद्दलचे व श्रेष्ठ कवींचे परम स्नेही असल्याबद्दलचे ग्रंथांतरीचे दाखले लेव्ही या लेखकानें नमूद केले आहेत. ज्याअर्थां नाट्याचार्य भरतास महामुनि अशी पदवी प्राप्त झाली होती आणि श्रेष्ठ कुळांतील भारतीय लोक नाटकांत विनदिकृत भाग घेऊं लागले होते त्याअर्थां प्रथम जिच्या संवधानें तिरस्कार वाटत असे अशी फिरत्या गाणाऱ्यां व नाच्यांची संस्था जाऊन तिच्या जागी श्रेष्ठ प्रतीची नाटयकला उदयास आली होती असें दिसून येते.

नटांमध्ये व विशेषकरून नाटककंपनीच्या व्यवस्थापकामध्ये श्रेष्ठ प्रतीचे गुण असावे लागत असत यावरूनहि तीच गोष्ट सिद्ध होते. भरताच्या मताप्रमाणें (२४.१३ इ.) नाटकाचा व्यवस्थापक सर्व शास्त्रांत व कलांत निष्णात असावयास पाहिजे. सर्व देश व तेथील चालींरीती व संवयी यांची त्यास माहिती पाहिजे. त्याचप्रमाणें विद्येची विविध अंगेहि त्यास अवगत असावीत. नाटककंपनीच्या व्यवस्थापकास कांहीं ठिकाणी नटग्रामणी (नटग्रामणी) असें म्हटले आहे. त्यास नेहमीं सूत्रधार म्हणत असत. सूत्रधार याचा शब्दशः अर्थ सूत्रे धारण करणारा असा असल्यामुळे तो शब्द कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळापासून प्रचारांत आला असावा असें पिशेलचें मत आहे. कळसूत्री बाहुल्यांची स्थापना करण्याचें काम ज्यांच्याकडे होतें त्यास स्थापक म्हणत असत असें पिशेल म्हणतो. शिवाय नाटककंपनीच्या व्यवस्थापकाकडे नाटकगृहाची तपासणी करण्याचें काम असल्यामुळे व सूत्रधार या शब्दाचा एक अर्थ शिल्पज्ञ, शिल्पकार असा असल्यामुळेच सूत्रधार हा शब्द प्रचारांत आला असण्याचा संभव आहे.

सूत्रधार हा इतर नटांचा शास्ता व शिक्षक असल्यामुळे त्यास नाटयाचार्य म्हणतात व त्या शब्दाचा अर्थांहि कधी कधी शिक्षक किंवा अध्यापक असा करतात. उदा. उत्तररामचरित्र (४.२२-२३) यांत सूत्रधारास तार्थत्रिक म्हणजे गायन, वादन व नृत्य यांत निष्णात असलेला असें म्हटले आहे.

नाटककंपनीत सूत्रधारव्यतिरिक्त त्याचा एक साहाय्यक परिपार्थक किंवा पारिपार्थिक म्हणून असतो. आणि भरताच्या मते (२८.१०१) सूत्रधारपेक्षां पारिपार्थकाच्या ठिकाणीं कांहीं गुण कमी प्रमाणांत असले तरी चालण्यासारखे असते.

सूत्रधाराची गृहव्यवस्था वघण्याकरितां एक स्त्री असे व तिला नटांचेहि काम करावे लागे. याशिवाय इतर अनेक स्त्री-पुरुष नट असत व त्यांची संख्या वरीच मोठी असावी. त्यांच्यांतहि सूत्रधाराचे सर्व गुण असावेत. परंतु ज्या मानानें त्यांच्यांत ते गुण वास करीत असतात त्या मानानें त्यांचे उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन वर्ग करण्यांत येतात. त्याचप्रमाणें भरताच्या नियमांप्रमाणें (भ. २६) भूमिकांचेहि तीन वर्ग केले आहेत:— (१) अनुरूप, ज्यांत पुरुष पुरुषांच्या व स्त्रिया स्त्रियांच्या भूमिका घेतात आणि जेव्हां नटांचें वयोमान व पात्रांचें वयोमान यांत सारखेपणा असतो. (२) विरूप, जेव्हां एखादा तरुण, वृद्धाची भूमिका घेतो किंवा त्याच्या उलट जेव्हां एखादा वृद्ध तरुणाची भूमिका घेतो. (३) रूपानुरूप, जेव्हां एखादा पुरुष स्त्रीची भूमिका घेतो आणि जेव्हां एखादी स्त्री पुरुषाची भूमिका घेतो (भ. १२.१६६ इत्यादि). नाजूक मनोविकारांच्या अभिनयाचें काम स्त्रियांकडे होतें आणि गायनाचें कामहि त्यांच्यावर सोपविण्यांत येत असे. स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियाच घेत असल्यात असे दिसते. भरताच्या लक्ष्मीस्वयंवर नाटकांत उर्वशीनें नायिकेची भूमिका घेतली होती. प्रियदर्शिका नाटकांतहि तोच प्रकार दृष्टीस पडतो. शिवाय प्रियदर्शिका नाटकांत एक परिचारिका राजाची भूमिका घेणार होती परंतु अखेर राजानेंच ती भूमिका घेतली. कांहीं वेळां स्त्रियांचीं कामे पुरुषांहि करीत असत. उदाहरणार्थ, मालती-माधव नाटकांत सूत्रधारच कामन्दकी-योगिणीची भूमिका घेतो. अशा रीतीनें वेप पालटून रंगभूमीवर येणाऱ्या नटास " महाभाष्यांत " भूकंस म्हटलें आहे.

भारतीय नाटकांची घटना.—भारतीय नाट्य व युरोपियन नाट्य यांच्यांत पुष्कळ वावर्तीत महदन्तर आहे. भारतीय नाट्यांत गायन व नृत्य यांचा बराच भाग असल्यामुळे त्यांचे व ज्याला 'ऑपेरा' म्हणतात त्यांचे पुष्कळ साम्य आहे. भारतीयांची गायन व नृत्य या विषयांची आवड ग्रीक लोकांच्याहि लक्षांत आल्यावांचून राहिली नाही. त्यामुळे त्यांच्या उत्सवप्रसंगीच्या नटांच्या कार्यक्रमांत गायन, वादन व नृत्य या तिन्हीचाहि समावेश करण्यांत येत असे व त्यांच्या नाट्यांत तोच प्रकार चालू होता. त्यावेळीं नृत्य फार लोकप्रिय असून, सर्व उत्सवांच्या वेळीं, विशेषकरून विवाह, जन्मोत्सव इत्यादिकांच्या प्रसंगां तर त्याचा सार्वत्रिक उपयोग करीत असत असें भरतानें (४.२४६ इत्यादि) नमूद केले आहे. नृत्याचे दोन प्रकार होते. एक, नाजूक पद्धतीचें स्त्रियांचें नृत्य, ज्यास लास्य म्हणत असत ते व दुसरें अधिक दांडगेपणाचें,

ज्यास तांडव म्हणत असत ते. नृत्याबरोबरच गीत म्हणण्याचा प्रघात होता. केवळ भाव उत्पन्न करणाऱ्या नृत्यापेक्षां रसोत्पत्ति करणारें नाट्य निराळें होतें हें सहज समजण्यासारखें आहे. नाटकांत ज्याचा संबंध येतो त्या संगीताचें भरतानें विवेचन केलें आहे. तंतुवाद्यांचेहि त्यानें विशेष सविस्तर निरूपण केलें आहे परंतु त्याचा नाटकांतून कोठें उल्लेख केलेला आढळत नाही. नाट्यासंबंधीच्या या कला त्यापूर्वीच प्रचलित असल्या पाहिजेत आणि भरतानें त्यांचें वर्णन आपल्या पूर्वीच्या लेखांवरून घेतलें असावें.

गद्य व पद्य यांचें मिश्रण हें भारतीय नाटकांतील दुसरें वैशिष्ट्य होय. पिशेलच्या मतानें प्रथम नाटकांतील पद्ये कायम स्वरूपाची असून गद्यांत मात्र फेरबदल करून त्यास नवीन स्वरूप देण्यांत येत होतें आणि त्यावरून ऋग्वेदांतील आख्यानगीतापासून नाट्यसंप्रदायाचा उगम झाला पाहिजे असें त्यानें अनुमान काढिलें आहे. परंतु मूकनाट्यापासून नाट्याचा उगम झाला असावा असें जें हिलेब्रॅंडचें मत आहे तें अधिक बरोबर दिसते. सर्व प्राचीन नाटकांत पद्याइतकेंच गद्याचेंहि स्वरूप कायम ठसाचें होतें. कांहीं असले तरी ज्याअर्थी प्राचीन काळांतील सर्व सार्वजनिक उत्सवांत गीताचा प्रमुख भाग होता, ज्या अर्थी प्राचीन काळाचे नट पद्यांतच समाजाला उद्देशून बोलत असत आणि ज्या अर्थी नाटकांची संविधानकें ज्या वीररसप्रधान काव्यांतून घेण्यांत येत असत ती पद्यमय होती त्याअर्थी नाटकांत पद्यांचा अभाव असणें अगदीं असंभवनीय होतें.

अंक विभागणी.—निरनिराळ्या अंकांत नाटकांचे विभाग करीत असत. नाटकाच्या विभागणीला साधारणपणें अंक हें नांव होतें (भ. १८. १४. इ. दश. ३. २७. व सा. द. ६.१२ इ.). ' सट्टक ' नांवाच्या उपरूपकांत मात्र अंकाला जवनिकांतर अशी संज्ञा आहे. भरताच्या मतानें अंक हा रुढिशब्द आहे म्हणजे त्याची व्युत्पत्ति त्यास माहीत नव्हती. दशरूपावरील अवलोक टाकेचा कर्ता म्हणतो की, अंक शब्दाचा मूळ अर्थ गर्भाशय असा आहे व झणून ज्यांत पात्रांचे मानसिक भाव व अवस्था व्यक्त होऊन त्यांचें निरनिराळ्या रीतीनें आविष्कारण होत जातें व संविधानकाचा विकास होतो त्या नाटकाच्या विभागास अंक म्हणतात.

नाटक ज्या प्रकारचें असेल त्यामानानें त्याच्यातील अंकांची संख्या असते. नाटकांच्या मुख्य मुख्य प्रकारांमध्ये अंकांची संख्या कमीत कमी पांच व जास्त जास्त दहा असते परंतु इतर नाटकांत ती संख्या एकापर्यंत उतरून चवदापर्यंतहि वाढत जाते.

प्रत्येक अंकांत नायक प्रेक्षकांच्या नजरेस पडला पाहिजे याकरितां शास्त्रकारांच्या मतानें पात्रांची संख्या फार मोठी असू नये. साहित्य-दर्पणकारांच्या मते पात्रांची संख्या तीन किंवा चार ही सोयीची असते. परंतु बहुतेक नाटकांतून ती संख्या यापेक्षां अधिक असते. एका अंकांत निवेदन

केलेला वृत्तांत एका दिनावधीपलीकडचा असून नये व धार्मिक कर्तव्याची हेळसांड करण्यांत येऊं नये असाहि एक नियम शास्त्रकारांनीं घालून दिला आहे. निरनिराळ्या वृत्तांताची गर्दी मात्र एका अंकांत करता येते. रंगभूमीवरून सर्व पात्रांचें निघून जाणें हें अंकाच्या समाप्तीचें निदर्शक असतें. कधी कधी प्रत्येक अंकाला विशिष्ट नांव असतें; उदा० मृच्छिकटिक व अनेक रामनाटकें. येरवीं, अंकांची नुसती गणना करण्यांत येते.

मृत्यु, वध, युद्ध, राज्यच्युति, नगरपरिवेष्टन इत्यादि गोष्टी रंगभूमीवर दाखविण्यांत येऊं नयेत असा शास्त्रकारांचा निर्बंध आहे. परंतु एकंदर नाट्यविषयक निर्बंधांच्या निरनिराळ्या वावर्तीत निरनिराळ्या शास्त्रकारांमध्ये मतवैचित्र्य दिसून येतें. ज्या बाबतींत भरतानें सवलती ठेविल्या आहेत त्यांत त्याच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनीं कडक नियम घालून दिले आहेत. यामुळे मागाहून झालेल्या शास्त्रकारांच्या नियमांवर-हुकूम अगोदरच्या नाटककारांची नाट्यरचना दिसून येत नाही. उदाहरणार्थ, भास कवीच्या “ ऊरुभंग ” नाटकांत दुर्योधनाचा मृत्यु व मृच्छिकटिक नाटकांत शकारानें केलेला वसंतसेनेचा वध हे दोन्हीहि प्रकार रंगभूमीवर दाखविण्यांत येतात.

ज्या गोष्टी रंगभूमीवर दाखवावयाच्या नसतात किंवा ज्या घडून येण्यास दीर्घकाल लागतो त्या दोन अंकांमध्ये—ज्याला अर्थोपक्षेपक म्हणतात त्यांत—निवेदन करावयात किंवा सोयीप्रमाणें कथानकामध्येहि फेरफार करावेत (भरत, १९. १०४; दश. १. ५२ व सा. द. ६. ५३; इ.). या दोन अंकांमधील अर्थोपक्षेपकांचे पांच प्रकार आहेत: (१) विष्कंभक, (२) चूलिका, (३) प्रवेशक (४) अंकावतार, व (५) अंकमुख.

ज्या गोष्टी घडत आहेत किंवा घडलेल्या आहेत त्या अंकाच्या प्रारंभी विष्कंभ किंवा विष्कंभक यांत सांगितल्या जातात. उदाहरणार्थ, दोन अंकांमध्ये जर पुष्कळसा काळ लोटला असेल किंवा महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या असतील तर नव्या अंकाचा प्रारंभ विष्कंभकानें करतात. मुखसंधीमध्येच विष्कंभकाचा उपयोग करावा असा नियम भरतानें घालून दिला आहे. परंतु या नियमासंबंधानें इतर ग्रंथांची एकवाक्यता नाही. विष्कंभकाचें वैशिष्ट्य त्याच्यातील पात्रांच्या दर्जावरून ठरविण्यांत येतें. हीं पात्रें जर मध्यम वर्गातील असलीं तर त्या विष्कंभकास शुद्ध म्हणतात व तो संस्कृतांत असतो. व मध्यम वर्गातील पात्रांवरोंवर जर नीच वर्गातील पात्रांनींही प्रवेश केला तर त्या विष्कंभकास संकीर्ण म्हणतात व त्यांत नीच वर्गाच्या पात्रांची भाषा प्राकृत असते.

प्रवेशक:—हा अगदीं हुबेहूब विष्कंभकाच्या जातीचा असतो. तसेच तो दोन अंकांच्या मध्ये असतो पण पहिल्या अंकाच्या प्रारंभी नसतो. प्रवेशकांत फक्त नीच

वर्गातील पात्रेंच कायतीं प्राकृत भाषेंत बोलतात (भरत १८. २६ व ८६, व १२. १०८; दश. १. ५४; सा. द. ६. ५७).

चूलिका:—कांहीं गोष्ट घडल्याबद्दलचा वृत्तांत जेव्हां पडद्यामागून निवेदन करण्यांत येतो तेव्हां त्यास चूलिका म्हणतात. (भ. १९. १०७; दश. १. ५५; सा. द. ६. ५८)

वाकी राहिलेले दोन अर्थोपक्षेपक कांहींसे निराळ्या स्वरूपाचे आहेत. अंकावतारामध्ये एका अंकाच्या शेवटीं पुढील अंकांत येणाऱ्या कथांशाचें दिग्दर्शन केलेलें असतें (भ. १९. ११०; दश. १. ५६; सा. द. ६. ५८; इ.).

अंकापासून विश्लिष्ट असलेल्या अंकारंभी पुढील कथा-भागाची अगाऊ सूचना देण्यांत येते तेव्हां त्यास अंकमुख म्हणावें असें भरताचें मत आहे (१९. १११). दशरूपककार त्यास ‘अंकास्य’ म्हणतात आणि त्यांत पूर्वीच्या अंकाच्या शेवटीं पुढें येणाऱ्या अंकाचा प्रारंभ जाहीर करण्यांत येतो असें त्यांनीं त्याचें स्वरूप वर्णन केलें आहे. परंतु साहित्यदर्पणकाराच्या मतानें (सा. द. ६. ६०) याविषयीं मतभेद असून कांहीं शास्त्रकार वर वर्णन केलेल्या प्रकारास अंकावतार असें म्हणतात आणि ज्यांत पुढील सर्व नाटकाचा सारांश एका अंकांत दिलेला असतो त्यास अंकमुख म्हणतात असें त्यानें नमूद केलें आहे.

नाटकांतील पात्रें.—नाटकांतील पात्रें कशीं असावीत याविषयीं शास्त्रकारांनीं विस्तृत नियम घालून दिलेले आहेत. परंतु ते नियम बहुतेक सर्व साहित्यग्रंथांत अन्तर्गत झाले असल्यामुळे नाट्येतिहासांत त्यांचें वैशिष्ट्य उरलें नाही.

नायक:—नायकाच्या गुणांवरून व चारित्र्यावरून त्याच्या अनेक जाती होतात. नायक, नेतृ आणि अशाच प्रकारच्या पुष्कळ जाती शास्त्रकारांनीं वर्णन केल्या आहेत (भरत २४. ३; दश. २. १; सा. द. ३. ३०; इ.). नायकाच्या विरुद्ध कृति करण्यास व त्याचा प्रतिद्वन्द्वी म्हणून नाटकांत एक प्रतिनायक असतो उदा. रामनाटकांतील रावण; तो तामसी व दुष्ट मनोवृत्तीचा दाखविला असतो. (दश. २. ८; सा. द. ३. १३१).

नायिका:—नायिकांच्या अनेक जातीसंबंधाचे नियमहि सविस्तरपणें दिलेले आहेत (भ. २४. ६ व ११४; दश. २. १४; सा. द. ३. ५६; इ.). नायिकांच्या या जाती त्यांचे गुण, त्यांचा सामाजिक दर्जा व त्यांचें नायकाशी असलेलें नातें हें सर्व लक्षांत घेऊन केलेल्या असतात. त्यामुळे त्या दिव्या, नृपपत्नी, कुलस्त्री किंवा गणिका या जातीच्या असतात. नायकाशी असलेला त्यांचा संबंध लक्षांत घेतला तर त्या स्वा किंवा अन्या अथवा परकीया किंवा साधारणी या जातीच्या असतात. साधारणी नायिका अर्थात् गणिकावर्गातील असते हें उघड आहे.

नायक व नायिका यांशिवाय इतर अनेक पात्रांचा शास्त्रकारांनीं निर्देश करून वर्णन केलें आहे. सदर पात्रांकडे नाटकांतील कामाचा फार थोडा भाग असतो आणि तीं

बहुतकरून मूक-नाट्य व प्रहसन यांच्यामधून घेतलेलीं असावीत. या पात्रांचे तीन वर्ग करण्यांत येतातः—पुरुष, स्त्री व नपुंसक. पुरुषवर्गातील पात्रांचे व नायकांचे जवळचे किंवा लांबचे नाते असते.

पीठमर्दः—नायकाच्या नर्मसचिवांमध्ये किंवा नर्मसुहदांमध्ये पीठमर्द म्हणजे जो त्याची बसावयाची जागा साफसूफ करतो (दश. २.७; सा. द. ३.३९) त्याचाहि शास्त्रकारांनी अंतर्भाव केला आहे. त्याने कपट करावे परंतु नायकाशी अदबीने वागावे. “पताका”, “प्रासंगिक इतिवृत्त” इत्यादि प्रकारांत तो जवळ जवळ नायकच असतो. रामनाटकांतील सुग्रीव व मालतीमाधवांतील मकरन्द हीं पीठमर्दांचीं उदाहरणे म्हणून देण्यांत येतात. परंतु नाटकांतून तसा कोठे उल्लेख करण्यांत आलेला नाही. उलट “मालविकाग्निमित्र” (१.१३-१४) नाटकांत तपास्विनी कौशिकी हिचे “पीठमर्दिका” असे वर्णन केले आहे. आणि त्या शब्दाचा टीकेत नर्मसुहद असा अर्थ केला आहे. यावरून नाटकामध्ये पीठमर्द हे स्वतंत्र पात्र असल्याचा पुरावा सांपडत नाही.

विटः—हा धूर्त नागरिक असतो. तो वेश्यांशी व्यवहार करण्यांत धूर्त, मनोरंजक संभाषण करण्यांत कुशल, गायनादि कलांत निष्णात (भ. १२. ९७; २४. १०४; दश. २.६; सा. द. २.४१) आणि भरताच्या मताने तो कवि असतो. वात्स्यायन म्हणतो की तो उधळ्या व विवाहित असतो (कामसूत्र पृ. ५८.). हे वर्णन नाटकांत दाखविण्यांत येणाऱ्या विटाशी जुळते आहे. नाटकांपैकी फक्त मृच्छकटिकांतच “विट” हे पात्र दृष्टीस पडते परंतु भागांत मात्र ते अनेकदां दाखविण्यांत आलेले आहे.

विदूषकः—भारतीय नाट्यांतील हे विनोदी पात्र अधिक महत्त्वाचे आहे. हा जातीने ब्राह्मण असूनहि (भ. १२.१२१; २१. १२६; २४. १०६; दश. २.८; सा. द. ३.४२) लौकिक भाषा बोलतो. तो खुजा, कुबडा, देताळा, विद्रुप चेहऱ्याचा, टकल्या, पीताक्ष, चिंध्याची व कातड्याची वस्त्रे वापरणारा आणि अंगास विभूति लावणारा असा असतो. तो असंबद्ध आणि पुष्कळ वेळां अश्लील भाषण करतो, विद्रुत्ता अंगां नसताहि ती असल्याबद्दल वेळोवेळीं ऐट करतो. कलहप्रिय असून खाण्यापिण्याकडे त्याचे विशेष लक्ष असते. दिसण्यांत, पोषाखांत, चालण्यांत व सर्व बाबतींत त्याचे वर्तन हास्यास्पद असते. शिवाय तो नायकाचा विश्वासू सौगंडी व स्नेही असतो. नायक त्याला आपला वयस्य म्हणतो. आणि अडचणीच्या प्रसंगां त्याची मदत घेतो. अशा वेळां तो फार हुशारीने वागतो. वसंतक्रतूवरून किंवा एखाद्या कुसुमावरून त्याचे नांव ठेवण्यांत येते. या नियमाशी बहुतेक नाटकांतील प्रघात जुळता आहे परंतु “अविमारक” नाटकांत त्यास “संतुष्ट” हे नांव दिलेले आहे.

विदूषक हे पात्र प्राचीन लौकिक नाटकांतून संस्कृत नाट्यलेखकांनी घेतले आहे असा सार्वत्रिक समज आहे. “विदूषक”

या त्याच्या नांवावरून तो अपशब्द बोलणारा असतो असा वोध होतो आणि फार प्राचीन काळापासून असा अपशब्द बोलणारा ब्राह्मण असल्याबद्दलचा पुरावा श्रौत वाङ्मयांतूनहि उपलब्ध आहे. महाव्रतामध्ये एकमेकांस अपशब्द बोलून दगड मारणारे ब्रह्मचारी व मुलगी आणि विदूषक व त्याच्याशी भांडणारी अशी भारत नाट्यांतून दाखविलेली दार्ढ्या या दोहोंचाहि उगम लौकिक संप्रदायांत आहे. ज्यांचे सांविधानिक प्राचीन वारसप्रधान नाटकांतून घेतले नसून ते केवळ प्रत्यक्ष व्यवहारांतूनच घेतलेले असते अशा नाटकांतच विदूषक हे पात्र बहुधा दृष्टीस पडते. “मालतीमाधव” हे भवभूतांचे नाटक तथा प्रकारचे असूनहि त्यांत “विदूषक” हे पात्र नाही. तथापि तेथेहि जवळ जवळ त्याच्या तोडीचे “मकरन्द” नांवाच्या (नायकाच्या) नर्मसुहदांचे पात्र आहे.

भारतीय नाटकांतील “विदूषक” हे पात्र ग्रीक नाट्यांतील इमानी गुलामापासून घेतले असावे असे सिद्ध करण्याचा वुईडिश साहेबाने प्रयत्न केला आहे. आणि रीच साहेबानेहि तशाच प्रकारचा आपला अभिप्राय दिला आहे. परंतु विदूषक हे पात्र फार प्राचीन काळां भारतीय नाटकांकरांच्या व नाट्यशास्त्रकारांच्या पूर्ण परिचयाचे होते इतकेच नव्हे तर त्याचा उल्लेख कामशास्त्रांतहि केलेला सांपडतो. शिवाय विदूषक हे ब्राह्मणजातीचे पात्र असल्यामुळे त्याची कल्पना ग्रीक गुलामापासून घेतली असावी ही कल्पना सयुक्तिक वाटत नाही. विदूषक हे पात्र लौकिक नाटकग्रंथांतून घेतले असावे. कारण त्यांत हल्लीप्रमाणे उच्च जातीच्या लोकांची व विशेषकरून ब्राह्मणांची हेटाळणी केलेली असे

शकारः—विदूषकाप्रमाणे दुसरे मनोरंजक पात्र म्हटले म्हणजे शकार हे होय. शकार म्हणजे राजाचा मेहुणा परंतु त्याच्या भगिनीशीं राजाने लग्न लावलेले नसते. अद्यापहि कोणास “साला” (श्यालक = मेहुणा) म्हटले तर शिवा दिव्यासारखे होते. भरत १२.१३०, २४. १०५; दशरूप २.४२; साहि. द. ३.४४ इत्यादि ग्रंथांतून त्याचे असे वर्णन केले आहे. तो हलक्या जातीचा असतो, कारणावांचून रागावतो, फिरून शांत होतो, अपकेवाज पोषाख करतो, दागिन्यांनी देह शृंगारतो, राजाशी नाते असल्याबद्दल फुशारकी मारतो परंतु सर्वस्वी अजाण व कुचकामाचा असतो. वुईडिशच्या मताने हे पात्र ग्रीक नाटकांतील “वडाईखोर शिलेदार” (“बोस्ट-फुल सोल्जर ”) या नमुन्यावर बनविले आहे. परंतु या दोन पात्रांत फारच अल्प सादृश्य आहे असे लेव्हीचे म्हणणे आहे. तो शकाराच्या जागी शकाराचा उपयोग करतो म्हणून त्यास “शकार” हे नांव प्राप्त झाले. परंतु भरताच्या मताने तो मागधी भाषेत बोलतो. लेव्हीच्या मतें तो मूळ शकवर्गातील असल्यामुळे त्याला शकार ह्मणण्याचा प्रघात पडला.

चेटः—हा नायकाच्या जवळपास असणाऱ्या मंडळीपैकी एक असतो. भरताने त्याच्या गुणधर्मांचे वर्णन

केले आहे. नायकाच्या वाह्य सहचरामध्ये सेनापति, कुमार, मंत्री, सचिव किंवा अमात्य, प्राड्विवाक, प्रयोगाधिकृत, दूत, पुरोहित वगैरे असतात. स्त्रियांची भूमिका घेणाऱ्यांत नायिका, तिच्या सख्या, धात्री कन्या, दासी याशिवाय अनेक अंतःपुरांत असणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश होतो. या अंतःपुरांतील व्यक्तीस “अभ्यंतरगण” असे म्हणतात (भरत, २४. १५). सर्व्हे गणांत पुढील व्यक्ती असतात:—महादेवी, देवी, वृद्धा, परित्राजिका, संचारिका (जिला कधी कधी यवनी असें ह्मणतात.), अनुचारिका, परिचारिका, प्रतिहारी इत्यादि. पात्रांच्या तिसऱ्या वर्गात “नपुंसक” येतात. भरताने (२४. ५०) त्या वर्गांत पुढील पात्रांची गणना केली आहे:—विद्वान व चतुर ब्राह्मण (स्नातक), कंचुकीय किंवा कंचुकिन् आणि वर्षधर निर्मुण्ड अथवा औपस्थायिक. भरताने पात्रांचे तीन विभाग केले आहेत ते:— (भ. २४. ८५) उत्तम, मध्यम आणि अधम आणि प्रत्येक विभागाचे गुणधर्म सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणे त्या त्या वर्गातील पात्रांचे वैशिष्ट्य सांगितले आहे (भ. १७.६४; दश. २. ६२; सा. द. ६. १४४ इ.).

भाषा.—भारतीय नाटकांतील विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्यांतील भाषांची विविधता. भारतीय नाटकां कांहींशी संस्कृतांत व कांहीं अनेक प्राकृत भाषेत लिहिलेली आहेत. क्वचित एकाच भाषेतहि लिहिलेली कांहीं नाटकां सांपडतात; जसे भासाचे “दूतवाक्य”, यांत फक्त संस्कृत भाषेचाच उपयोग केला आहे; राजशेखराचे “कर्पूरमंजरी”, यांत फक्त प्राकृताचाच उपयोग केला आहे.

संस्कृत:—शास्त्रकारांच्या मताने (भरत, १७. ३१ व ३६; दश. २. ५९; सा. द. ६. १५८) संस्कृत भाषा राजे, ब्राह्मण, ऋषी, मंत्री, सेनापती इ. उच्च जातींच्या लोकांना वापरावी. कधी कधी महिषी, तापसी स्त्रिया, वेश्या आणि इतर स्त्रिया या बोलतांना संस्कृत भाषेचा उपयोग करीत. याची उदाहरणे तुर्फान शिलालेखांतील अन्योक्तीने दाखविलेल्या स्त्रीपात्रांच्या वाबतांत, प्रबोधचन्द्रोदयांत व तत्सदृश अन्य नाटकांत व मालविकाग्निमित्रांतील योगीनीच्या वाबतांत पहावयास सांपडतात. शिवाय युद्ध, समेट व शकुन इत्यादि विषयी बोलतांना संस्कृताचा उपयोग करतात. भासाच्या “पंचरात्र” नाटकांत वृहस्पत हा युद्धाचे वर्णन करीत असतां प्राकृत भाषा सोडून संस्कृत भाषेत बोलू लागतो. नाटकांतील संस्कृत भाषेच्या विशिष्ट शब्दप्रयोगासंबंधाने लिहितांना (सा. द. ६. १४४ त) “साध्य” या शब्दाचा “जाणे” या अर्थी उपयोग करतात असे नमूद केले आहे.

प्राकृत:—सामान्यतः स्त्रिया, मुल्ले व हलक्या दर्जाचे लोक प्राकृतांत बोलत. कांहीं वेळां उच्च दर्जाचे लोकहि त्याचा उपयोग करीत. उदाहरणार्थ, जेव्हां ते अडचणीत पडत आणि प्राकृत भाषेचा उपयोग करून त्यांना आपली

सुटका करावयाची असे. या सामान्य नियमांखेरीज भाषा-खांदि (भ. १७. ३२ दश. २. ६०; सा. द. ६. १६५ इ.) पुष्कळ नियम आहेत. त्यावरून त्या सर्व नियमांची अंमलबजावणी फार कडकरीतीने करण्यांत येत नसे असे दिसून येते. बर्बर, किरात, आन्ध्र व द्रविड यांच्या भाषांच्या जागी शौरसेनी भाषेचा उपयोग करीत परंतु त्या त्या भाषांचा उपयोग करण्यासहि हरकत नाही असे भरताने सांगितले आहे (भरत, १७. ४४ इ. ५७ इ.) आणि दशरूप (२. ६१) साहित्यदर्पण (६. १६८) यांचेहि मत तसेच आहे शास्त्रकारांनी दिलेले नियम आणि प्रचारांत असलेल्या नाटकांतील वस्तुस्थिति यांचा जर आपण तौलनिक दृष्टीने विचार केला तर आपणांस असे आढळून येईल की शास्त्रकारांनी अनेक भाषांचा व तच्छाखांचा विचार केला आहे. परंतु इहो उपलब्ध असलेल्या नाटकांतून त्यांचा कोटिहि उपयोग केलेला दृष्टीस पडत नाही. याचे कारण असे असावे की शास्त्रकारांनी गथाशास्त्र लिहिलेल्या नाटकांबरोबर फिरत्या नाटकवाल्यांच्या लौकिक नाटकांचाहि विचार केला असावा आणि म्हणून केवळ व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने त्यांच्या लिहिण्याची किंमत आहे.

भरताने (१७. ४८) सात प्राकृत भाषांचा निर्देश केला आहे. त्या मागधी, अवन्तिजा, प्राच्या, शौरसेनी, अर्धमागधी, बाल्हिका आणि दाक्षिणात्या. या भाषांपैकी शौरसेनी व मागधी यांचाच संस्कृत नाटकांत विशेष उपयोग केलेला आढळून येतो.

शौरसेनी:—शौरसेनी ही संस्कृत नाटकांतील फार महत्त्वाची प्राकृत भाषा आहे. तिच्या नांवावरून ही यमुना व गंगा यांमधील दुआबप्रांताच्या लौकिक भाषेमधून निघाली असावी असे दिसते. शास्त्रकारांच्या मताने (भ. १७. ४३; इ. दश. २. ६०; सा. द. ६. १५९ व १६४) ती भाषा नायिका व तिच्या सख्या व दासी आणि चांगल्या कुलांतील स्त्रिया यांना आणि मध्यम स्थितांच्या पुरुषांनाहि उपयोगांत आणावी. संस्कृत नाटकांतून विदूषक हा ब्राह्मण जातीचा असूनहि शौरसेनी भाषा बोलतो. भरत, (१७. ५१) आणि सा. द. (६. १६१) या ग्रंथांत विदूषकाच्या भाषेला प्राच्या द्वाटलेले आहे. परंतु वास्तविक पाहिले तर ती शौरसेनीच आहे. तसेच अवन्तिजा ही धूर्त लोकांना वापरण्याची भाषा आहे (भ. १७. ५१; सा. द. ३. १६९) आणि तिच्या नांवावरून ती उज्जयिनीसभोवारच्या प्रदेशांतील असावी. याला प्रमाण म्हणजे म्हणजे शौरसेनी व महाराष्ट्री यांच्या दरम्यानची ती भाषा आहे असे मार्कंडेयाचे (११. १) मत आहे. यावरून शास्त्रकारांनी फार प्राचीन नाटक-ग्रंथांचा विचार केला असला पाहिजे हे उघड आहे. कांहीं असले तरी त्या निरनिराळ्या भाषा नसून स्थानपरिवे भिन्न झालेली शौरसेनीचीच स्वरूपे होत.

महाराष्ट्री—भरताने या भाषेचा उल्लेख केलेला नाही परंतु शौरसेनी भाषा जी पात्रे वापरतात त्यांच्या कवितेत

या भाषेचा उपयोग करतात असे साहित्यदर्पणकारांनी (सा. द. ६.१५९) नमूद केले आहे. साहित्यदर्पणकारांनी फक्त स्त्रीपात्रांसंबंधानेच हा नियम सांगितला आहे. परंतु प्रचलित नाटकांतून शौरसेनी भाषा बोलणाऱ्या पुरुषपात्रांसंबंधानेहि हा नियम पाळलेसा दृष्टीस पडतो. तथापि अतिशय प्राचीन नाटकांत, तुर्फानशिलालेखांत आणि भासाच्या नाटकांत ही भाषा आढळत नाही. यावरून भरताने या भाषेचा कसा उल्लेख केला नाही याचा उलगडा झोण्यासारखा आहे. नाटकांत महाराष्ट्री भाषा वापरण्याचा प्रघात शूद्रक राजाच्या वेळेपासून पडला असावा असे दिसते. शूद्रक राजा महाराष्ट्रांत राज्य करीत होता अशी आख्यायिका आहे आणि तेथे महाराष्ट्रीय वीणाकाव्याचा फार प्राचीन काळांच विकास झाला होता.

अधर्मागधीः—ही भाषा (भरत, १७.५०; सा. द. ६.१६०) चेट, राजपुत्र, श्रेष्ठी यांनी बोलावयाची असून ती तुर्फानशिलालेखांत आणि भासाच्या “ कर्णभारंत ” वापरलेली पहावयास सांपडते. यावरून शास्त्रकारांनी फार प्राचीन व अभियुक्त वाङ्मयरचनेपूर्वीच्या काळचे ग्रंथ लक्षांत घेऊन आपले नियम केले असावेत असे वाटते.

मागधीः—ही महत्त्वाची भाषा आहे. शास्त्रकारांच्या मताने (भ. १७.५०; सा. द. ६.१६०) ती अंतःपुरांत रहणारे लोक, सुरंगाखनक, शांडिक, रक्षी, संकटांत पडलेला नायक आणि शेवटी शंकार इतक्या लोकांची भाषा आहे. भ. २४.१०५ यांत व दश. २.६० यांत मागधी व पैशाची या भाषा अत्यंत हलके लोक बोलतात असे सांगितले आहे. प्रचलित नाटकांत वरील नियमांस अनुसरून मागधी भाषेची योजना केलेली आहे परंतु पैशाची भाषा मात्र कोठे उपयोगांत आणलेली दृष्टीस पडत नाही.

राहिलेल्या भाषा प्रचलित नाटकांतून दृष्टीस पडत नाहीत. योद्धे, नागरिक आणि दीव्यत (खेळाडू) हे दक्षिणात्या भाषा बोलतात असे भ. १७.५२ आणि सा. द. ६.१६१ यांत सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे उदीच्य व खश लोक वाल्हीका भाषा बोलतात असेहि सदर ग्रंथांत सांगितले आहे.

भरत १७.४९ यांत शबर, अभीर, चण्डाल, सकर, द्रवीड व ओडू इत्यादि लोकांच्या विभाषा सांगितल्या आहेत. मार्केंडेय (१३) याच्या मताने या सर्व मागधी भाषेच्या पोटशाखा आहेत. या सर्व विधानांचा पडताळा मृच्छकटिक नाटकांत पहावयास मिळतो. त्यांत शंकार साकारी, चण्डाल, चाण्डाली आणि खेळाडू लोक ढकी नांवाची एक नवीनच भाषा बोलतात असे सदर नाटकाचा टीकाकार पृथ्वीधर याने नमूद केले आहे. परंतु वास्तविक पाहू गेलें तर ती मागधीच आहे आणि शंकार ती भाषा बोलतो असे भरतानेहि म्हटले आहे. शबर, शक इत्यादि लोक शंकार भाषा बोलतात असे भरत म्हणतो (१७.५३) तर ते शबरी बोलतात असे साहित्यदर्पणकारांचे मत आहे. भरताच्या

मताने (भ. १७.५४) शबर भाषा ही लोहार, पारधी व सुतार यांची व कांहीं अंशी वनचरांची आहे. साहित्यदर्पणकारांचेहि तसेच मत आहे. भ. १७.५५, सा. द. ६.१६३ यांत धनगर लोक आभारी अथवा शबरी बोलतात; भ. १७.५३, सा. द. ६.१६१ यांत चण्डाल हे चाण्डाली बोलतात आणि भ. १७.५५ सा. द. ६.१६२ यांत द्रविड द्राविडी बोलतात असे सांगितले आहे. ओडू लोकांच्या भाषेसंबंधाने कांहींच उल्लेख केलेला नाही. दश. २.६०, सा. द. ६.१६४ यांत पिशाच लोकांची भाषा पैशाची आहे असे सांगितले आहे. संस्कृत ग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रतीमध्ये प्राकृत भाषांची संस्कृत छाया दिलेली असते. फार पुरातनकाळांहि ही पद्धत प्रचलित होती असे राजशेखराचे “ वालरामायण ” (३.१५) यावरून दिसून येते.

भारतीय नाट्याची अंतर्चना.—नाट्याचे शरीर म्हणजे नाट्याचे इतिवृत्त किंवा वस्तु हे होय. यासंबंधाने शास्त्रकारांनी (भरत १९.१. दश. १.११; सा. द. ६.४२ इ.) अनेक नियम दिलेले आहेत. जे वस्तु आख्यायिकांतून घेतलेले व सुप्रसिद्ध असते, त्याला ‘प्रख्यात’ म्हणतात; कवीने आपल्या कल्पनेने रचलेले जे असते त्यास “उत्पाद्य” म्हणतात; आणि ज्यांत अख्यायिका व कल्पनिक भाग यांचे मिश्रण असते त्याला “मिश्र” म्हणतात. या वस्तूचे निराळ्या तत्वांवर दोन प्रकार सांगतात. एक आधिकारिक आणि दुसरे प्रासंगिक. मुख्य कथाभागास आधिकारिक म्हणतात आणि तत्साहाय्यकारी इतर कथाभागास प्रासंगिक म्हणतात. जसे वालरामायण नाटकांत रामचंद्राचा जो कथाभाग आहे तो आधिकारिक असून सुग्रीवाचा कथाभाग प्रासंगिक आहे. ज्या गोष्टी रसाला विघातक किंवा नायकाच्या गुणाशी विसंगत असतील त्या गाळाव्यात किंवा त्यांत बदल करावा असाहि एक नियम शास्त्रकारांनी घालून दिला आहे.

पांच अर्थप्रकृतीः—अभीष्ट अर्थाच्या सिद्धीचे हेतुभूत जे इतर अर्थ म्हणजे इतर गोष्टी त्यास अर्थप्रकृती असे म्हणतात. ह्या प्रकृती बीज, विदु, पताका, प्रकरी आणि कार्य अशा पांच आहेत. त्यांचा लक्षण येणेंप्रमाणेः—

बीज (भ. १९.२१; दश. १.१६ सा; ६.६५)—म्हणजे नाटकांतीक प्रधान हेतूची गुरुकिल्ली, जिच्यापासून अनेक इतर कार्ये उत्पन्न होतात. जसेः—रत्नावली नाटकांत गौगन्धराणाच्या प्रयत्नांनी राजाचा विवाह घडून येतो.

विदु (भ. १९.२२; द. श. १.१६; सा. द. ६.६६)—जर नाटकांतील कथानकाचा विकास कांहीं कारणांनी कुंठित झाला असेल तर ज्याच्या योगाने तो फिल्लन प्रस्थापित होतो त्यास विदु म्हणतात यास विदु म्हणण्याचे कारण असे की पाण्यांत तेळाचा बिन्दू टाकिला असता तो ज्याप्रमाणे विस्तार पावतो त्याप्रमाणे याच्यायोगाने कथानकाचा विस्तार होतो.

पताकाः—मूळ कथानकांत मिसळून जाऊन जें उपकथानक पुढें पुढे विस्तार पावतें त्याला पताका म्हणतात (भ. १९.२३, २७; दश. १.१३; सा. द. ६.६७). या ठिकाणी (भ. १९.२९; दश. १.१४; सा. द. ६. ४४ इ.) या ग्रंथांतून पताकास्थानाचा विचार केलेला आहे. जेव्हां एखाद्या शब्दाचा, कृतीचा किंवा प्रसंगाचा दोन प्रकारांनी अर्थ करता येतो व त्यामुळे भलत्याच वळणावर बोललेले कथानक योग्य मार्गावर येतें त्यास पताकास्थान म्हणतात.

प्रकरी (भ. १९.२४) :—ज्याचा मुख्य कथानकाशी संबंध नाही असें जें एखादें उपकथानक त्यास “ प्रकरी ” म्हणावें असें भरताचार्याने सांगितले आहे. परंतु इतरांचें मत (दश. १.१३; सा. द. ६.६८) ज्या उपकथानकाचा अल्प विस्तार केलेला असतो त्यास “ प्रकरी ” म्हणावें असें आहे.

कार्य.—अंतिम साध्यास शास्त्रकारांनी (भ. १९.२५; दश. १.१६; सा. द. ६.६९) “ कार्य ” असें म्हटले आहे.

पांच अवस्था.—कार्यासंबंधी पुढील पांच अवस्था सांगितल्या आहेत. आरंभ, प्रयत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति व फलयोग,

आरंभः—किंवा आरंभ म्हणजे सुरवात, अंतिम साध्य, करून घेण्याची इच्छा.

प्रयत्नः—हा प्राप्त न झालेले अंतिम साध्य, साध्य करून घेण्यासाठी केलेले परिश्रम.

प्राप्त्याशा.—किंवा प्राप्तिसंभव म्हणजे अंतिम साध्य साध्य करून घेण्याची उमेद.

नियताप्तिः—किंवा नियताफलप्राप्ति म्हणजे मध्येच उपस्थित झालेली संकटे जेव्हां निवारण होतील तेव्हां अंतिम साध्य, साध्य होईल अशा तऱ्हेचा विश्वास.

फलयोगः—अंतिम साध्य साध्य झाले म्हणजे त्यास “ फलयोग ” किंवा “ फलागम ” असें म्हणतात.

पांच संधी.—जेव्हां पांच अर्थप्रकृतींचा व पांच अवस्थांचा संयोग होतो तेव्हां पांच संधी उत्पन्न होतात (भ. १९.३५; दश. १.२१; सा. द. ६. ७४ इ.) हे सर्व संधी नाटकांत आलेच पाहिजेत असें नाही (भ. १९.१६). हे संधी उपकथानकांतहि असू शकतात. त्यावेळी त्यांस अनुसंधि (भ. १९.२७) असें म्हणतात व ज्यामानानें त्यांची आवश्यकता असेल त्यामानानें त्यांची संख्या कमीअधिक असते.

मुखः—ज्या ठिकाणी नाटकाचे बीज पेरले जाते आणि रसाची उत्पात्ति होते त्या ठिकाणास मुखसंधि म्हणतात. याच्याशी आरंभाचा संयोग झालेला असतो. म्हणजे येथे नाटकाचा आरंभ झालेला असून परिस्फोटाचे बीज पेरलेले असते आणि अंतिम साध्य साध्य करून घेण्याची इच्छा प्रथमच प्रदर्शित केली जाते.

प्रतिमुखः—प्रतिमुखांत बीजाची वृद्धि होते परंतु या वर्धनक्रमांत तें कधी कधी दृश्य असतें व कधी कधी अदृश्य

असतें. या ठिकाणी बिंदू व प्रयत्न यांचा उपयोग केला जातो म्हणून नाटकाच्या या विकसनावस्थेंत अंतिम साध्य स्पष्टपणे दृग्गोचर होत नाही. तथापि त्यांत अंतिम साध्य काय असेल याचें अल्प दिग्दर्शन होतें आणि ज्याच्या योगानें अंतिम साध्य, साध्य होईल अशा प्रकारच्या प्रयत्नांस आरंभ केलेला असतो.

गर्भः—गर्भसंधीमध्ये अंतिमसाध्याकडे जाणाऱ्या नाटकाचा ओष अधिक स्पष्टपणे दिसू लागतो आणि अंतिमसाध्यासिद्धि संभवनीय वाटू लागते. तथापि त्या सिद्धीबद्दल अद्याप खात्री वाटत नाही. परंतु ती सिद्धि संभवनीय वाटू लागल्यामुळे वाटेंत येणाऱ्या अडचणी दूर करण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो आणि तसें करतांना पताकास्थान साहाजिकच घडून येतें.

विमर्शः—किंवा अवमर्श. जेव्हां संशय, क्रोध, दुर्दैव, शाप इत्यादिकांनी अंतिम साध्यसिद्धीस अडथळा उत्पन्न होतो व त्यामुळे प्रकरीचा उपयोग करावा लागतो तेव्हां त्यास विमर्श किंवा अवमर्श म्हणतात.

निर्वहणः—ज्यांत नाटकांतील भागगडीचा खुलासा केलेला असतो त्यास “ निर्वहण ” म्हणतात. त्यांत सर्व सूत्रे एकत्र प्रथित केलेली असतात. अंतिम साध्य साधलेले असतें व कार्यहि पूर्णत्वास जातें. या निर्वहणाच्या व्याख्येवरून भारतीय नाटक नेहमीं सुखपर्यवसायीच असले पाहिजे हे ओघानेंच प्राप्त होतें.

निरनिराळे संधी सांगितल्यावर त्यांची निरनिराळी अंगें सांगितली आहेत. प्रत्येक संधींत वारा ते चौदा अंगें असतात असे शास्त्रकारांनी नमूद केले आहे. एकंदर अंगांची संख्या ६४ किंवा ६५ इतकी आहे. परंतु भरताच्या मतानें (भ. १९. १०० इ.) लागेल तेव्हां ती आणखीहि वाढविण्यासारखी आहे. ह्या सर्व अंगांची गरज नाही असेहि म्हटले आहे. वास्तविक पाहू गेलें तर ही अंगे झणजे नाटकांत येणाऱ्या सर्व वर्णनांची साहित्यविषयक, काव्यविषयक, भाषाविषयक आणि बाह्य साधनें होत. चौसष्ट कलांकडे लक्ष देऊन ही अंगांची संख्या चौसष्ट पसंत केली असावी.

निर्वहणाची शेवटली दोन अंगेच फक्त सार्वत्रिक उपयोगाची आहेत कारण त्यांस अलीकडे व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले आहे. नाटकांतील रहस्याचा परिस्फोट झाल्यानंतर त्याचा काव्यसंहार किंवा उपसंहार होतो. नायकाची आणखी काहीं प्रिय गोष्ट करावयाची आहे काय ? असें एखादें पात्र त्याला विचारतें (“ अतःपरमपि प्रियमास्ति ”) व त्यावर नायक उत्तर देतो कीं अमुक एक प्रिय गोष्ट होवो, आणि शेवटीं शुभ धन्यवाद असतो. त्यास शास्त्रकार “ प्रशस्ति ” असें म्हणतात आणि नाटकांत त्याला “ भरतवाक्य ” म्हणतात.

“ काव्यसंहार ” आणि “ प्रशस्ति ” (भ. १९. ९७; दश. १. ४८; सा. द. ६. १४) हे त्यांच्या पूर्ण स्वरूपांत भासाच्या उत्तर नाटकांत प्रथम दृष्टीस पडतात आणि

उया अर्थी भरतानें त्याचा उल्लेख केला आहे त्या अर्थी तो भासाच्या फारसा पूर्वी झाला नसावा असें दिसून येतें.

पा रि भा पि क आ णि सा हि त्या त्म क उ प क र णे.—रसोत्पत्तीकरितां काव्याव्यतिरिक्त जी सहाय्यकारक इतर अनेक उपकरणे लागतात त्यासंबंधीचे नियमहि शास्त्रकारांनी दिले आहेत.

लास्यांगः—लास्यांगांत गायन, वादन व नर्तन या तिहीं-चाहि समावेश होतो. भरतानें या कलांसंबंधानें सविस्तर नियम दिले आहेत परंतु त्या कला सामान्य स्वरूपाच्या असून नाट्याशी त्यांचा फारसा निकट संबंध नाही. लास्याची १० अंगें सांगितलीं तीं अशींः—

गेयपदः—आसनावर बसून तंतुवाद्यांवरोंबर म्हटलेलें गीत.

स्थितपाठ्यः—ताठ उभे राहून केलेलें गायन किंवा दुसऱ्या पाठांत सांगितल्याप्रमाणें कामसंतप्त स्त्रीनें प्राकृतांत केलेलें गायन.

आसीनः—वाद्याच्या सहाय्यावांचून, शोक आणि चिंता ह्यांनी युक्त अशा स्थितीत व बसून केलेलें गायन.

पुष्पगंडिकाः—गायन व वादन यांसहित पुरुषासारख्या वागणाऱ्या स्त्रियांचें नृत्य.

प्रच्छेदकः—त्रास व मत्सर यांनीं गांजलेल्या स्त्रीनें वांणा घेऊन केलेलें गायन.

त्रिमूढकः—साधे छंद, वीरश्रीच्या भावना आणि सौम्य शब्द यांनीं युक्त असें गायन किंवा त्रिमूढक स्त्रीविषयारी पुरुषांचें मंजुळ गायन.

सैधवकः—संकेतस्थानी नायिका न आल्यानें खिन्न झालेला नायक वांणादिक वाद्यांसहित जें प्राकृत गान करतो तें.

द्विमूढक किंवा द्विमूढकः—विविधविषयात्मक व भावना-प्रचुर असें गीत.

उत्तमोत्तमकः—हस्तपादादिकांत निरनिराळ्या हालधाली करून म्हटलेलें भावनाप्रचुर व ललित गीत.

उक्तप्रत्युक्तः—परस्पर निर्भत्सना करून म्हटलेलें गीत.

वीथ्यंगः—‘वीथ्यंग’ हा वास्तविक साहित्याशास्त्राचा विषय आहे. परंतु शास्त्रकारांनीं (भ. १८. १५६; दश. ३. ११; सा. द. ६. ३३; व २६१ इ.) त्याचा इतका खल केला आहे की, त्याचा थोडा उल्लेख करणें जरूर आहे. “वीथ्यंग” अनेक आहेत तीं अशींः—

उदघात्य किंवा उदघात्यकः—जेव्हां एखाद्या न समजलेल्या गोष्टीचे दुसऱ्याकडून स्पष्टीकरण करण्यांत येतें किंवा कोणी कांहीं अन्यायांनं उच्चारिलेल्या वाक्यापासून दुसरा त्याहून भिन्न असा दुसराच अर्थ काढतो तेव्हां त्यास “ उदघात्य ” किंवा “ उदघात्यक ” म्हणतात.

अवलगितः—जेव्हां कोणी कांहीं उच्चारिलेल्या वाक्या-र्यावरून तत्सदृश अशा दुसऱ्याच कार्याची सिद्धि होते किंवा

एका कामांत दुसऱ्या कार्याची सिद्धि होते त्यास अवलगित म्हणतात.

अवस्यंदितः—म्हणजे एखादे विधान करून नंतर तें नाक-बूल करण्यांत येणें.

नालिकाः—म्हणजे अंतर्भागी गूढ अर्थ ठेवून केलेले विनोदी व कोड्यासारखे भाषण.

असत्प्रलापः—अर्थहीन भाषण, जसें झोपेंत किंवा निशेंत करितात तसें किंवा जसें लहान मुलें करितात, किंवा ज्यांस तें अर्थहीन भाषण समजत नाही त्यांस केलेला उपदेश.

वाकैलिः—प्रश्नोत्तर मालिनेत केलेली द्वयर्थी शब्दयोजना; याचा अर्थ अलीकडील शास्त्रकार निरनिराळ्या तऱ्हांनीं करितात.

प्रपंचः—सत्याला सोडून केलेलें भाषण आणि ज्याचा परिणाम हास्यविनोदांत होतो; याचाहि अर्थ अलीकडील शास्त्रकार निरनिराळ्या तऱ्हांनीं करितात.

मृदवः—गुणास दोष किंवा दोषास गुण मानणें.

अधिबलः—जेव्हां वक्ते अतिशयोक्ति करण्यांत एकमेकांवर ताण करण्याची पराकाष्ठा करितात तें.

छलः—गोड गोड बोलून दुसऱ्यास फसविणें.

त्रिगतः—त्याच त्या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ होतात ते.

व्याहारः—पाहिलेल्या गोष्टीचे हास्य उत्पन्न होईल अशा रीतीनें वर्णन करणें.

गंडः—प्रस्तुत गोष्टीस लागू पडेल असें कोणाचे भिन्नार्थक वाक्य.

अशा प्रकारचे साहित्यविषयक व लेखनशैलीविषयक अनेक प्रकार भारतीय नाट्यकारांनीं नमूद केले आहेत.

वृत्तीः—नाटकांतील पात्रांच्या चरित्रांचा विचार करून शास्त्रकारांनीं चार निरनिराळ्या वृत्ती सांगितल्या आहेत. त्या भारतीय, सात्वती, कैशिकी आणि आरभटी या होत.

भारतीः—भारतीवृत्ति (भरत, २०. २४; दश. ३. ५; सा. द. ६. २९) विशेषकरून संभाषणात्मक आहे. तिच्यांत पुष्पपात्रें असून भाषा संस्कृत असते. विशेषकरून तिचा पूर्वरंगांत उपयोग करितात. हिची प्ररोचना, आमुख, वीथी आणि प्रहसन अशीं चार अंगे आहेत. ही वृत्ति सर्व रसाला उचित आहे.

सात्वतीः—सात्वती वृत्ति ही फार मनोवेधक असून (भरत, २०. १२; २४, ३८; दश. २. ४९; सा. द. ६. १२८ इ.) तिच्यांत भाषा व सर्व प्रकारचे अभिनय यांचा अंतर्भाव होतो. तिच्यांत हर्ष, शौर्य, दान, दया आणि दाक्षेण्य इत्यादि उत्साहयुक्त व पौरुषनिदर्शक गुण दृष्टीस पडतात आणि म्हणून ही वृत्ति मुख्यत्वेकरून वीर, अद्भुत आणि रौद्र रसंकरितां उपयोगांत आणतात. हिच्यांत नटाची वागणूक भारदस्तपणाची असली पाहिजे आणि म्हणून क्रोधाचे फारसें आविष्करण हीत होतां उपयोगी नाही. त्याच-प्रमाणें हिच्यांत प्रमुख भाग हर्षाचा असतो. हिची उत्थापक,

परिवर्तक, संलापक आणि संघातक अशी ४ अंगे आहेत त्यांची लक्षणे:—

(१) उत्थापक—शत्रूला केलेले आव्हान. (२) परिवर्तक—प्रस्तुत कार्य समाप्त होण्यापूर्वी त्यांतून अन्य कार्यात होणारे संक्रमण. (३) संलापक—एकमेकांस लाडून केलेले गंभीर संभाषण व (४) शत्रूंमध्ये उत्पन्न केलेला भेद.

कैशिकी:—ही वृत्ति फार मनोहर असून हिच्योतील एकंदर स्थिति फार सुंदर असते. नृत्य व गीत यांचा हिच्योत मुख्य भाग असतो. हिच्योत स्त्रिया असतात व जंगारसर प्रधान असतो. हिचीहि ४ अंगे आहेत तीं येणंप्रमाणे:—

(१) नर्म—चातुर्याने केलेली यष्टा. (२) नर्मस्फुज किंवा नर्मस्पर्ज—प्रियकरांच्या पहिल्या भेटांतील आनंद. ह्यावेळीं त्यांचा पोषाख व भाषा प्रेमनिदर्शक असतात परंतु प्रवेशाचा शेवट कसा होईल याबद्दल मन साशंक असते. (३) नर्मस्फोट-नवविकसित प्रेमकलिकेचे अडकूर आणि (४) नर्मगर्भ—जेव्हां आपले साध्य साधण्याकरिता नायक आपले स्वतःचे रूपांतर करतो.

आरभटी:—ही आवेशाची वृत्ति असल्यामुळे (भ. २०. १४, २४, ५५; दश. रू. २. ५२ सा. द. ६. १३२.) हिच्योत अत्याचार, जबरदस्ती, युद्ध व गोंगाट, वञ्चना आणि इंद्रजाल इत्यादि प्रकार दृष्टीस पडतात. ही वृत्ति रौद्र व बीभत्सरमाला अनुकूल आहे. हिची ४ अंगे आहेत:—

(१) संक्षिप्तक:—एखाद्या वस्तूचे कृत्रिम उत्पादन उदाहरणार्थ, एखादा कृत्रिम हत्ति उत्पन्न करणे. (२) अवपात—गोंधळ किंवा दंगल. (३) वस्तूस्थापन—माया, इंद्रजाल इत्यादिकांच्या योगाने कांहीं वस्तू उत्पन्न करणे आणि (४) संफेड—कडाक्याचे भांडण.

लक्षणे.—नाटकांत आवश्यक म्हणून छत्तीस लक्षणे सांगितली आहेत. तीं नाट्यालंकाराप्रमाणे काव्याला भूषित करणारी आहेत. तीं येणंप्रमाणे:—(१) भूषण, (२) अक्षर-संघात, (३) शोभा, (४) उदाहरण, (५) हेतु, (६) संशय, (७) दृष्टान्त, (८) तुल्यतर्क, (९) पदोच्चय, (१०) निदर्शन, (११) अभिप्राय, (१२) प्राप्ति, (१३) विचार, (१४) दिष्ट, (१५) उपादिष्ट, (१६) गुणाति-पात, (१७) गुणतिशय, (१८) विशेषोक्ति, (१९) निशक्ति (२०) सिद्धि, (२१) भ्रंश, (२२) विपर्यय, (२३) दाक्षिण्य, (२४) अनुनय, (२५) माळा, (२६) अर्था-पत्ति, (२७) गर्हण, (२८) पृच्छा, (२९) प्रसिद्ध, (३०) साहस्य, (३१) संक्षेप, (३२) गुणकीर्तन, (३३) लेश, (३४) मनोरथ, (३५) अनुक्तसिद्धि, (३६) प्रियोक्ति.

अलंकार आणि गुण यांच्या योगास 'भूषण' असे म्हणतात उदा.—

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।
कोपदण्डसमप्राणां किमेपामास्ति दुष्करम् ॥

येथे अचेतन कमल याची निन्दा संभवत नाही म्हणून येथे उपमैत पर्यवसान होतं म्हणून येथे 'निदर्शन' हा अलंकार आहे. 'कोपदण्ड' येथे श्लेष आहे आणि 'किमेपामास्ति दुष्करम्' हा 'अर्थान्तरन्यास' आहे. या अलंकारांचा माधुर्य आणि प्रसाद यांच्याशी योग आहे म्हणून येथे 'भूषण' हे 'लक्षण' झाले.

चमत्कृतिजनक आणि परिमित अक्षराने केलेल्या वर्णनास 'अक्षरसंघात' असे म्हणतात. उदा.—

दुष्यन्तः—कचित्सखां वो नातिबाधते शरीरसंतापः।
प्रियंवदाः—सांप्रतं लब्धौधमुपशमं गमिष्यति ।

(शाकुन्तल)

प्रसिद्ध अर्थाने अप्रसिद्ध अर्थ ज्याठिकाणी व्यक्त होतो आणि श्लेषाने जेथे अर्थवैचित्र्य उत्पन्न होतं तेथे 'शोभा' हे लक्षण होतं. उदा.—

सदृशसंभवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।
कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः ॥

येथे वंश, कोटि, गुण आणि क्रूर हे शब्द द्वयर्थी आहेत. प्रसिद्ध धनु या वस्तूने अप्रसिद्ध क्रूर धनी हा अर्थ व्यक्त केला जातो. तुल्यार्थकवाक्याने वक्त्याच्या अभिप्रायानुसार अभिमत अर्थ सिद्ध केला जातो, त्यास 'उदाहरण' असे म्हणतात. उदा.—

अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।
का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना ॥

हेतूसहित थोडक्यांत बोललेले जे इष्टकार्य करणारे वाक्य त्यास 'हेतु' असे म्हणतात. उदा.—

चेटी:—(भांमंप्रति) एवं मया भणितं भानुमति, युष्माक-
ममुक्तेषु केशेषु कथं देव्याः केशाः संयम्यन्ते । (वेणीसंहार)

येथे द्रौपदीचे केश न बांधल्याचे कारण भानुमतीचे केश सुटले नाहीत हे सांगिते आहे. तात्पर्य दुर्योधन मेल्याशिवाय द्रौपदीचे केश बांधले जाणार नाहीत म्हणून हे हेतुलक्षण झाले. येणंप्रमाणे ३६ लक्षणांचे विवेचन साहित्यदर्पणांत सांपडेल.

पूर्व रंग.—पूर्वरंगामुळे भारतीय नाट्याच्या अगदी मूळारंभाकडे लक्ष जाते. प्राचीन नृत्य व मूकनाट्य यांत असाणारे नृत्य-गीतांचे सर्व प्रकार पूर्वेरंगांत दृष्टीस पडतात. परंतु त्यांचा विदग्धवाङ्मययुक्त नाटकांशी कांहीं संबंध नाही. भरताने यावर एक संपूर्ण अध्याय लिहिला आहे. हे नाटकाच्या प्रारंभ (पूर्व) रंगभूमीवर (रंग) कळून डाखवावयाचे असते म्हणून त्यास 'पूर्वरंग' म्हणतात असे भरताने मत आहे (भ. ५.७), किंवा साहित्यदर्पणकाराच्या मताने नाटकास सुरवात करण्याच्या पूर्वी 'सर्वविघ्नोपशान्तये' नट जे करतात त्यास पूर्वरंग म्हणतात. दशरूपाचा अवलोकक-टीकाकार पूर्वरंग याचा " पूर्व रज्यतेऽस्मिन्निति " असा

अर्थ करतो आणि नाटक सुरू होण्यापूर्वी ह्याच्या योगानें मनोरंजन होतें म्हणून ह्यास पूर्वरंग म्हणतात असें प्रतिपादन करतो. ह्यावरून प्रत्यक्ष नाटकास प्रारंभ करण्यापूर्वी जो भाग असतो त्यास पूर्वरंग म्हणावें असें अलीकडील शास्त्रकारांचेहि मत आहे असें दिसून येतें.

भरताचार्यांच्या मतानें पूर्वरंगाचे २० भाग पडतात, ते पुढीलप्रमाणें:—

(१) प्रत्याहार:—संगीताचीं वाद्यें (कुटप) आणणें. या-योगानें अप्सरांचें समाधान होतें.

(२) अवतरण:—गायकांचें जमणें. या योगानेंहि अप्सरांचें समाधान होतें.

(३) आरंभ:—सर्वांनीं मिळून गायनास प्रारंभ करणें व नमुन्यादाखल गाणें. यायोगानें गंधर्वांचें समाधान होतें.

(४) आश्रावण:—जीं वाद्यें ताडनांनै वाजतात तीं वाजविणें. यायोगानें दैत्यांचें समाधान होतें.

(५) वक्तृपाणि:—वायुवाद्यें वाजविणें. यायोगानें दानवांचें समाधान होतें.

(६) परिघटना:—तंतुवाद्यें वाजविणें. या योगानें राक्षसांचें समाधान होतें.

(७) संस्वेदना:—(यास दुसरोहि अनेक पर्याय शब्द आहेत.) स्वेदोत्पादक द्रव्य हाताला लावणें. यायोगानें गुह्यकांचें समाधान होतें.

(८) मार्गासारित:—निरनिराळ्या वाद्यांचें एकाच वेळीं वादन. या योगानें यक्षांचें समाधान होतें.

(९) आसारित:—नर्तिकांचा प्रवेश व नृत्यास प्रारंभ. यायोगानें यक्षांचें समाधान होतें. हे सर्व प्रकार पडद्याच्या मार्गे होतात. यानंतर नटांचा प्रवेश होऊन पुढील प्रकार दृष्टीस पडतात.

(१०) गीत:—देवांच्या स्तुतिपर व ज्यायोगानें ते संतुष्ट होतील असें गायन.

(११) वर्धमान:—तांडव म्हणजे मर्दानां नाच, व तो उत्तरोत्तर वाढत जातो. या योगानें रुद्रदेवास समाधान होतें.

(१२) उत्थापन:—इंद्राचें निशाण वर करण्याकरितां म्हटलेलें गीत. यायोगानें ब्रह्मा संतुष्ट होतो.

यावेळेस दोन पारिपार्श्वकांसहित सूत्रधार प्रवेश करतो. ते पारिपार्श्वक जलकुंभ आणि इंद्राचें निशाण धारण करतात. सूत्रधार फुलें उधळतो, इंद्राचें निशाण हातांत घेतो व कुंभांतील पाण्यानें मार्जन करतो.

(१३) परिवर्तन:—दिक्पालांची स्तुति करीत नटांचें रंगभूमीवर फिरणें; आणि इंद्राच्या निशाणाची पूजा करणें.

(१४) नांदी:—म्हणजे स्तुतिरूप किंवा आशीर्वचनरूप भाषण. हे सूत्रधार मध्यम स्वरांत म्हणतो. याचे १२ किंवा ८ पद असावेत. आणि प्रत्येक पदानंतर त्या दोघां पारिपार्श्वकांनीं ' एवमस्तु ' असें म्हणावें. पद या शब्दाचा स्पष्ट अर्थ काय याविषयी अलीकडील शास्त्रकारांनींहि नोंदपणें

उलगाडा केलेला नाही. कांहींच्या मतें त्याचा अर्थ शब्द तर कांहींच्या मतें वाक्य आणि कांहींच्या मतें पद्यांचा चतुर्थीश (चरण) असा आहे.

(१५) शुक्लावक्रष्टा आणि शुष्कावक्रष्टा:—म्हणजे प्रारंभीचें गीत. यांत सूत्रधार हलक्या आवाजांत एक ' जर्जरश्लोक ' नांवाचें पद म्हणतो. तें पद ज्या देवाचा उत्सव नुकताच सुरू केलेला असतो त्याच्या किंवा राजाच्या किंवा ब्राह्मणाच्या सन्मानार्थ म्हणावयाचें असतें. त्यायोगानें पितरांस आनंद होतो.

(१६) रंगद्वार:—येथें अभिनयास प्रारंभ होतो. सूत्रधार फिरून एक पद म्हणतो आणि इंद्राच्या निशाणास नमन करतो. या योगानें विष्णु संतुष्ट होतो.

(१७) चारी:—शृंगारनिदर्शक निरनिराळे पदन्यास व अभिनय या योगानें उमेश आनंद होतो.

(१८) महाचारी:—तसलेच पदन्यास परंतु अधिक जोरकस स्वरूपाचे. यायोगानें भुतें संतुष्ट होतात.

(१९) त्रिगत:—सूत्रधार, विदूषक आणि पारिपार्श्वक यांच्यांतील संभाषण. यांत विदूषक पुष्कळसा वाचाळपणा करतो.

(२०) प्ररोचना:—(भ. २०. २७) नाटकांतील विषयाचें दिग्दर्शन केल्यानंतर सूत्रधार व दोघे पारिपार्श्वक रंगभूमि सोडून जातात.

भरताच्या मतानें वर सांगितलेले हे पूर्वरंगाचे वीस विभाग आहेत. ह्या वीस विभागांच्या पूर्वरंगास चतुरस्र ह्यणतात. ज्येष्ठ पूर्वरंग हा त्यासारखाच परंतु अतिसूक्ष्म स्वरूपाचा असतो आणि चित्रपूर्वरंगांत (भ. ५. १४०) देवांचे मोठी दुंदुभी वाजणें, फुले उडविणें आणि नाच इत्यादि प्रकार होतात. पूर्वरंग हा वास्तविक नाटकाच्या बाहेरील असा स्वतंत्र भाग आहे. आणि हीच पद्धत पुढें चालू आहे. सोळाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या गोकुलनाथाच्या अमृतोदय ग्रंथांत पूर्वरंग हा प्रत्यक्ष नाटकापासून अलिप्त ठेविला आहे. प्रेक्षकवर्गास कंटाळा येऊं नये म्हणून भरतानें (५. १४६) नृत्य, गीत व वादन यांचा अतिरंजन न होऊं देण्याविषयी वजाविलें आहे. पुढें पुढें पूर्वरंगाला फारच संक्षिप्त स्वरूप देण्यांत आलें. कांहीं झालें तरी पूर्वरंगांत नांदीहि ठेवलीच पाहिजे असें साहित्यदर्पणकारांचें मत आहे (६. २३). परंतु नांदी याचा अर्थ काय याविषयी शास्त्रकारांमध्ये एकमत नाही. सामान्येकरून बहुतेक नाटकांच्या प्रारंभी जें मंगलाचरण असतें त्यासच नांदी म्हणतात. परंतु इतरांच्या मतें या मंगलाचरणाच्या कविता रंगद्वार या सदराखाली येतात. आणि तेथून पुढें नाटकास प्रारंभ होतो. उर्वशी नाटकाच्या फार जुन्या हस्तलिखित प्रतीवरून ! ' नांघते सूत्रधार: ' ह्या वाक्यानंतर प्रास्ताविक कविता आली आहे. हीच गोष्ट भासाच्या नाटकांत व सुदाराक्षसाच्या एका चांगल्या हस्तलिखित प्रतींत दृष्टीस पडते. ह्या सर्व नाटकांमध्ये

“नांघंते ततः प्रविशति सूत्रधारः” हे विधान केल्यानंतर मंगलाचरणस प्रारंभ होतो. ही स्थिति अगदी प्राचीन काळच्या नाटकांत दृष्टीस पडत असल्यामुळे नांदी ही नाटकापासून अलिप्त होती असे म्हणणे भाग पडते. भासाच्या नाटकांतून आपणांस प्ररोचनाहि दृष्टीस पडत नाही. यावरून भरताने जे पूर्वरंगाचे विस्तृत स्वरूप दिले आहे त्यावरून पूर्वरंग व नाटक हे परस्परांहून भिन्न व अगदी स्वतंत्र होतेसे दिसते.

परंतु पुढे पुढे झालेल्या नाटकांच्या प्रास्ताविक भागाकडे पाहिले तर नांदी व प्ररोचना हे प्रत्यक्ष नाटकाचेच भाग झालेले दिसून येतात. शिवाय सदर भाग नाटककार लिहू लागले तत्पूर्वी त्या भागांची रचना करण्याचे काम सूत्रधाराकडे होते. अशा प्रकारे सूत्रधाराने केलेली रचना, नाटककाराच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झालेल्या अशा मूच्छकटिक नाटकांत पाहावयास सांपडते. परंतु ती पद्धत कालिदास व विशाखदत्त यांच्या कारकीर्दीत सार्वत्रिक झाल्याचे दृष्टीस पडत नाही. याप्रमाणे पूर्वरंगाचे कांही भाग जरी नाटकांत प्रविष्ट करण्यांत आले आणि त्यामुळे जरी पूर्वरंगाचे स्वरूप बरेच सांक्षिप्त झाले तरी नृत्य गीत व वादन हे जे त्याचे मुख्य भाग ते कायमच राहिले. ‘अलमतिविस्तरेण ।’ इत्यादि नाटकांच्या प्रारंभीच्या विधानावरून वरील म्हणण्याची सत्यता प्रस्थापित होते.

प्रस्तावनाः—पूर्वरंग संपल्यानंतर व सूत्रधार आणि त्याचे अनुयायी हे रंगभूमीवरून गेल्यानंतर शास्त्रकारांच्या मताने स्थापकाने प्रवेश करावा आणि नाटकास प्रारंभ करून द्यावा. (काव्यमास्थापयति) (भ. ५. १४९; द. रू. ३. २; सा. द. ६. १२६; इ.). स्थापक हा स्वरूपाने व त्याच्यातील इतर गुणधर्मांने सूत्रधाराप्रमाणेच असतो; स्थापक हा प्रथम गीत गातो, चारी पद्धतीचे नृत्य करतो, नंतर देवब्राह्मणांची स्तुति करतो, प्रेक्षकांचे समाराधन करतो, नाटककाराचा नामनिर्देश करतो, आणि नाटकांतील संविधानक सांगून प्रस्तावनेस प्रारंभ करतो. त्याने आपल्या पोपाखावरूनच नाटकाचे दिग्दर्शन करावे, आणि म्हणून त्याने रंगभूमीवर प्रवेश करतेवेळी देवाचा किंवा मानवाचा पोपाख करावा.

अलीकडे पूर्वरंगाचे अति संक्षिप्त स्वरूप झाल्यामुळे सूत्रधार व स्थापक या दोघांचीहि कामे सूत्रधार करतो असे साहित्यदर्पणकाराने म्हटले आहे. अलीकडील नाटकांत स्थापक हा क्वचितच दृष्टीस पडतो. स्थापकास फांटा देण्याची सुरवात भासाने केली असे पिछोलचे म्हणणे आहे. परंतु त्या म्हणण्यास सबळ पुरावा नाही. पूर्वरंग वगैरेकडे भासाने मुळीच लक्ष दिलेले दिसून येत नाही आणि राजशेखराची ‘कर्पूरमंजरी’ आणि माधवाचे ‘सुभद्राहरण’ इत्यादि नाटकांतून स्थापकाचे पात्र दृष्टीस पडत असल्यामुळे हे पात्र नाटकांत घालण्याची पद्धत अलीकडील होती असे दिसून येते. दशरूपाच्या वेळी ही पद्धत सर्वत्र चालू होती असे

दिसते. परंतु त्यास त्यावेळी सूत्रधारच म्हणत असत, कारण बाह्य स्वरूपांत व इतर अनेक गुणधर्मांत त्याचे व सूत्रधाराचे पुष्कळसे साम्य होते.

स्थापक अथवा सूत्रधार याने प्रेक्षकांचे समाराधन केल्यावर आणि नाटककाराचा व नाटकाचा नामनिर्देश केल्यानंतर त्याने भारतीय वृत्तांमध्ये एखाद्या ऋतूचे वर्णन करावे (दश. ३. ४; सा. द. ६. २८). ह्या वर्णनानंतर प्रस्तावना, आमुख, किंवा स्थापना यास प्रारंभ होऊन तेथून पुढे खऱ्या नाटकाला सुरवात होते. ज्यांत सूत्रधार आणि नटी किंवा विदुषक यांचे भाषण चालते, व ज्यांत त्यांचा धंदा व नाटकाचे संविधानक सांगण्यांत येते त्यास प्रस्तावना म्हणतात (भ. २०. २८; द. रू. ३; सा. द. ६. ३). संस्कृत नाटकांतून अशा प्रकारच्या प्रस्तावनेचे स्वरूप चोहोंकडे दृष्टीस पडते. प्रस्तावनेचा वीथ्यंगामव्यतिरिक्त पांच तऱ्हेने शेवट करता येतो, त्या तऱ्हा येणेप्रमाणेः—उद्घाट्यक, कथोद्घात, प्रयोगातिशय, प्रवृत्तिक आणि अवलगित; यांपैकी उद्घाट्यक आणि अवलगित ही सामान्य स्वरूपाची आणि साहित्यपरिपोषक साधने आहेत आणि म्हणून त्यांचा वीथ्यंगामध्ये अंतर्भाव केला आहे.

उद्घाट्यकः—याचे स्वरूप आपणांस सूत्रधारसूत्र नाटकांत पाहावयास सांपडते. त्यांत सूत्रधार चंद्रग्रहणासंबंधी बोलत असतां कोणीतरी चंद्रगुप्ताचा अपमान करीत आहे, असा चाणक्य त्याच्या बोलण्याचा अर्थ करतो आणि तेथून नाटकास प्रारंभ होतो. शाकुंतल नाटकांत आपणांस अवलगित हा प्रकार पाहावयास सांपडतो. तेथे ज्याप्रमाणे ह्या दुष्यंत राजाचे लक्ष सारंगा (हरिणा) कडे एकाप्रतने लागले आहे, त्याप्रमाणे माझे लक्ष तुझ्या गाण्याने वेधून घेतले आहे, असे सूत्रधार म्हणतो आणि नंतर राजा प्रवेश करतो.

कथोद्घात (भरत, २०. ३२; द. रू. ३. १; सा. द. ६. ३६.)ः—ह्यांत एखादा नट सूत्रधाराने उच्चारलेला शब्द किंवा वाक्य ऐकतो, आणि त्याचा (शब्द व वाक्य यांचा) पुढील नाटकांत उपयोग करतो; जसेः—रत्नावली नाटकांत सूत्रधार स्वतः परदेसांत जाऊन परांगदा असलेल्या जांवयास घरी आणण्याचे वचन देऊन नटीचे शांतवन करतो. यौगंधरायण हे सूत्रधाराचे वाक्य रत्नावलीच्या बाबतीत लागू करतो, आणि त्या अर्थाने त्याचा पुनरुच्चार करतो.

प्रयोगातिशय (भ. २०. ३३; दश. रू. ३. १०; सा. द. ६. ३६.)ः—यांत सूत्रधार स्वतःच्या व्यवसायाचा व नाटकांतील संविधानकाचा मेळ घालून देतो. पुष्कळ वेळां भासाच्या नाटकांत कांहीतरी गोंगाट सूत्रधाराच्या कार्ना पडतो, आणि हे काय आहे याचा जो सूत्रधार शोध करावयास जातो तो त्यास नाटकास प्रारंभ झाल्याचे कळून येते.

प्रवृत्तिक अथवा प्रवर्तक (भ. २०. ३४; दश. रू. ३. १०; सा. द. ६. ३७)ः—यांत सूत्रधार एखाद्या वैराग्याचे

वर्णन करतो आणि उपमेयाच्या साहाय्याने नाटकाच्या संविधानकास प्रारंभ करून देतो. प्रस्तावनेनंतर स्थापक किंवा सूत्रधार आपल्या अनुयायांसह रंगभूमीवरून निघून जातात आणि खऱ्या नाटकास प्रारंभ होतो.

नाटकाचे निरनिराळे प्रकार, दशरूपकः—शास्त्रकार नाटकास रूपक ही संज्ञा देतात आणि त्या संज्ञेची ते कशा रीतीने व्युत्पत्ति करतात, हे सांगितलेच आहे. भरताचार्याने या रूपकांचे दहा प्रकार सांगितले आहेत. त्याने या रूपकांचे केलेले वर्णन व वर्गीकरण त्याच्या नंतरच्या शास्त्रकारांस आदर्शभूत असेच आहे. परंतु कवि मात्र त्यांस बंधनकारक मानीत नाही. सदरहू वर्णनांत व वर्गीकरणांत मागाहून पुष्कळ फेरफार झाले, आणि म्हणून पुढल्या शास्त्रकारांनी त्या रूपकांचे अधिक विस्तृत वर्णन व वर्गीकरण केले आहे. तथापि त्यांनी भरताने सांगितलेल्या दशरूपकांत यत्किंचितहि बदल केलेला नाही. त्यांनी नवीन केलेले प्रकार हे रूपकाचे पोटभेद किंवा उपरूपक आहेत.

अलीकडील शास्त्रकारांनी केलेले रूपकांचे वर्गीकरण हे मुख्यत्वेकरून मूळच्या सामुग्रीस दिलेले नवीन स्वरूप आहे. भरतानेहि तेंच केले. त्याने उपलब्ध असलेली सामुग्री व्यवस्थित केली आणि त्यास अवगत असलेल्या नाटकांचे त्याने निरनिराळे प्रकार केले. प्रत्येक प्रकारची अनेक नाटके असण्याची जरूरी नव्हती. वास्तविक पाहिले तर 'समवकार' या सद्दारांत येणारे एकच नाटक त्यास माहात होते आणि त्याने दिलेल्या इतर प्रकारासंबंधानेहि असेच म्हणावे लागेल. त्यावरून त्यावेळी नाट्यवाङ्मयास नुकताच प्रारंभ झाला असून त्याच्या निरनिराळ्या प्रकारास व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते असे दिसते.

नाटकः—भारतीय नाटकांतील मुख्य प्रकारास नाटक ही संज्ञा आहे. या शब्दाचा मूळ अर्थ भरत. १९. ११८ यांत दिला आहे. तेंच ग्रंथकार म्हणतो "ज्यांत ऐहिक व्यवहार अंगाभिनयाने दाखविण्यांत येतात किंवा ज्यांत देव, ऋषी, राजे आणि सांसारिक मनुष्ये यांच्या चरित्रांचे चित्र रेखाटले असते त्यास नाटक म्हणावे," त्याचप्रमाणे नाटक लिहिणाराने सर्व ऐहिक व्यवहारांचे फार बारकाईने अध्ययन करावे, असे (भरत, १९. १२३) ठासून सांगितले आहे. भासाच्या 'चारुदत्त' नाटकांत वसंतसेना या वारांगनेस 'नाडयधिया' म्हणजे नाटककुमारी असे म्हटले आहे. आणि बालरामायण यांत (४. १२, १३) इंद्राच्या रथावरील चित्रास मातली हा नाटक म्हणतो. चित्रांच्या प्रदर्शनाने आणि मूकनाट्यानेहि कधी कधी नाटकाची उत्पत्ति होते आणि त्यास संभाषणाची आवश्यकता नाहीं. भरत. १८. ७ यांत नाटकास सर्व वृत्ती अनुकूल असतात असे सांगितले आहे.

नाटकाचे मुख्य लक्षण असे आहे की, त्याचे संविधानक प्रख्यात वस्तूने (भ. १८. १०) किंवा ख्यात वृत्ताने (साहि. द. ६. ७ आणि दश. २. २१) जमविलेले असते. प्रख्यात वस्तु किंवा ख्यात वृत्त याचा अर्थ प्रतापकरीयकाराच्या मताने इतिहासांतून घेतलेली गोष्ट असा होतो. एकंदर संविधानकांत पांच संधी असतात आणि वीर व शृंगार हे मुख्य रस असतात (द. रू. ३. ३० व सा० द. ६. १०). नाटकाच्या निवेहणांत शेवटी अद्भुत रस असतो.

नाटकांतील नायक प्रख्यात असतो; तो राजा, राजर्षि किंवा मनुष्य-देहधारी देव असा असतो (भ. १८. १० व १२; द. रू. ३. २१; सा. द. ६. ९). नाटकाच्या नांवावरून त्यांतील आशय प्रेक्षकांच्या मनांत उतरला पाहिजे. त्याचे अंक कर्मांत कर्मा पांच व जास्तीत जास्त दहा असावे (भ. १८. १०२; द. रू. १. ३४; सा. द. ६. ८). परंतु हा नियम सर्वत्र पाळण्यांत येत नाही. चार अंक असलेलीहि नाटके दृष्टीस पडतात (उदा० मधुसूदनाचे 'जागृतीपरिणय', नारायणशास्त्री यांचे 'शर्मिष्ठाविजय', वंशमणी यांचे 'गीतदिगंबर' आणि श्रीनिवासाचे 'सौम्यसोम' इ.). तीन अंक असलेलीहि नाटके आढळतात (उदा० घनःश्यामाचे 'नवप्रह्वचरित्र'). दोन अंक असलेलीहि नाटके कधी कधी दृष्टीस पडतात (उदा० वेदांतवागीशाचे 'भोजचरित'), आणि कधी कधी तर एकांकी नाटके असतात (उदा० रविदासाचे 'मिथ्याज्ञानविडंबन'). तसेच हनुमान नाटकाचे चौदा अंक आहेत. तथापि बहुतेक नाटकांत शास्त्रकारांनी अंकांच्या संख्यामर्यादेसंबंधाने घालून दिलेले नियम पाळण्यांत येतात. दशांकी नाटकांत जर निरनिराळ्या पताका असतील तर त्यास महानाटक म्हणावे (सा० द० ६. २२३).

नाटकांतील पात्रांची संख्या अतिशय मोठी असू नये, चार किंवा पांच मुख्य पात्रे नाटकाला बेताचा होतात (भ. १८. ८९; सा. द. ६. ११). नाटकाचा शेवट गोपुच्छासारखा असावा (भर. १८. ९०; सा. द. ६. ११; इ.). साहित्यदर्पणकारांचा टीकाकार याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे करतोः—'ज्याप्रमाणे गाईच्या पुच्छाचे काही केंस लांब असतात, व काही आंखूड असतात त्याप्रमाणे नाटकांतील कारस्थाने कधी एका संधीत तर कधी दुसऱ्या संधीत दिलेली असतात. याचा मूळ अर्थ अंतिमसाध्य साध्य होईपर्यंत नाटकांतील संविधानकाचा हळू हळू विकास होत जातो, असा असावा असे दिसते.

प्रकरणः—ज्या प्रकाराला प्रकरण ही संज्ञा आहे (भ. १८. ९३; द. रू. ३. ३५. सा. द. ६. २२४; इ.) त्यांत सर्व वृत्तींचा उपयोग करतात. (भ. १८. ७). या प्रकारांत नाटककार नाटकाचे संविधानक आपल्या कल्पनेने किंवा आपल्या आवडीप्रमाणे रचतो म्हणून त्यास प्रकरण म्हणतात असा समज आहे. भरताच्या मताने प्रकरणांत

ब्राह्मण, व्यापारी, मंत्री, पुरोहित व दिवाण यांची चरित्रे व व्यवसाय वर्णिलेले असतात. प्रकरणाचा पांच संधीमधून विकास होतो (भ. १२.४२). दशरूपककाराच्या मताने यांतील रस नाटकाप्रमाणेच असतो व साहित्यदर्पणकारांच्या मताने तो शृंगार असतो. दशरूपक व साहित्यदर्पण यांत प्रकरणासंबंधाने पुढील अधिक माहिती दिली आहे. स्यांतील नायक हा मंत्री किंवा ब्राह्मण किंवा व्यापारी असा असतो. तो अनेक संकटांतून आपला मार्ग काढतो आणि धर्मार्थकाम हे साध्य करून घेण्याचे नेहमी प्रयत्न करतो. यांतील नायिका सत्कुळांतील असते किंवा वारांगना असते. किंवा कधी कधी दोन्हीही प्रकारच्या असतात. याशिवाय दास, विट आणि श्रेष्ठी यांचीहि पात्रे प्रकरणांत असतात. नाटकाप्रमाणेच यांतील अंकांची संख्या कर्मांत कर्मी पांच व ज्यास्तांत ज्यास्त दहा असावी. साहित्यदर्पणकाराच्या मताने प्रकरणाच्या नांवांत नायक व नायिका यांच्या नांवांचा अंतर्भाव व्हावा (सा. द. ६. १४३).

ज्याअर्थी चतुरंकी 'प्रतिज्ञा योगधरायण' या नाटकास प्रकरण म्हटलेले आहे आणि नांवासंबंधाचा नियम मृच्छकटिकाच्या बाबतीत पाळण्यांत आलेला नाही, त्यावरून असे दिसते की प्रकरण याची व्याख्या मागाहून करण्यांत आलेली असावी. बहुतकरून सदर व्याख्या नाटिका या प्रकाराचा उदय झाल्यानंतर करण्यांत आली असावी. प्रख्यात अशा प्रकरणांची संख्या फारशी मोठी नाही. सर्वांत प्राचीन प्रकरण म्हटले म्हणजे अश्वघोषाचे 'सारीपुत्र' प्रकरण हे होय. मृच्छकटिक व मालतीमाधव ही विशेष प्रख्यात आहेत. याशिवाय साहित्यदर्पणकाराने पुष्पभूषित नावाच्या प्रकरणाचा निर्देश केला आहे. या पुष्पभूषितांतील नायक व्यापारी असावा असा समज आहे. पण याचा दशरूपककार पुष्पदूषितक असा निर्देश करतात, आणि सदर प्रकरणांतील नायिका कुलजा असून तरंगदत्तांतील नायिका वेश्या होती असे लिहितात. मृच्छकटिकांतहि वसंतसेना ही वारांगना असून चारुदत्ताची भार्या ही कुलजा होती, अशा दोन प्रकारच्या नायिका दृष्टीस पडतात. कुलजा संस्कृतांत भाषण करते व वेश्या प्राकृतांत करते असे कुमारस्वामीच्या टीकेत म्हटले आहे. परंतु मृच्छकटिकांत हा नियम पाळलेला दृष्टीस पडत नाही.

समवकारः—याचा विषय प्रख्यात असतो (भ. १८. १०९; द. रू. ३.५६; सा. द. ६. २३४), आणि तो देवांच्या व असुरांच्या पौराणिक कथांतून घेतलेला असतो. यांत विमर्शसंधीखेरीजकरून बाकांच्यांचा उपयोग करतात आणि पहिल्या अंकांत दोन संधींचा उपयोग केलेला असतो. यांत बिंदूचा उपयोग करीत नाहीत. भरताच्या मताने (भ. १८. ८) यांत कैशिकी वृत्तीचा उपयोग करणे युक्त नाही. त्याच्या मागाहून झालेल्या शास्त्रकारांच्या मताने इतर वृत्तीबरोबर तिचाहि उपयोग करण्यास हर-

कत नाही. यांत उष्णिह अनुष्टुप आणि कुटिल या वृत्तींचा उपयोग करतात. या प्रकारांत ख्यातोदाय्य असे नायक, देव व मानव असे असले पाहिजेत. यांची एकंदर संख्या १२ पर्यंत असल्यास हरकत नाही. त्यांपैकी प्रत्येकजण आपापले वेगळे साध्य, साध्य करून घेण्याच्या प्रयत्नांत असतो. या प्रकारांत तीन प्रकारचे कपट दृष्टीस पडते. (१) जे नेहमीच्या व्यवहारांत दृष्टीस पडते, (२) जे देवाच्या खटपटीने उत्पन्न होते आणि (३) जे शत्रूंच्या कारस्थानाने उत्पन्न होते. त्याचप्रमाणे या प्रकारांत तीन प्रकारचे विद्राव दिसून येतात. (१) नैसर्गिक कारणाने उत्पन्न होणारे, जसे अग्निप्रलय, जलप्रलय, इत्यादि. (२) बाह्य शत्रूंपासून उत्पन्न होणारे, जसे युद्ध, आकास्मिक हला वगैरे आणि (३) हत्ती आणि असेच अन्य वन्य पशू यांजकडून उत्पन्न होणारे. यांत तीन प्रकारचे शृंगारहि असतात व या तीन शृंगारांचा हेतु धर्म, अर्थ व काम (यथार्थ व अयथार्थ) हे साध्य करून घ्यावयाचा असतो. यांत तेरा प्रकारची वीथ्यंगे यांचाहि उपयोग करतात.

यांत एकंदर तीन अंक असून प्रवेशक वगैरे कांहीं नसतात. तीन प्रकारची तर्चे ह्या तिन्ही अंकांत उपयोगांत आणली असतात. तीन प्रकारच्या शृंगारांसंबंधीहि दशरूपककाराने असेच म्हटले आहे. परंतु साहित्यदर्पणकाराच्या मताने कामशृंगाराची योजना फक्त पहिल्या अंकांतच असते. प्रत्येक अंकांत नवीन संविधानक असते. पण ही निरनिराळी संविधानके एकमेकाला जोडण्यांत येतात. पहिला अंक वारा नाडिकापर्यंत चालावा, (नाडिका म्हणजे चौवीस मिनिटे) व दुसरा व तिसरा अंक दोन नाडिकापर्यंत चालावा.

यावरून एका विशिष्ट समवकाराकडे लक्ष देऊन भरताने आपले नियम रचिले असावे. आणि त्याच्यामागून झालेल्या शास्त्रकारांनी त्याचीच व्याख्या घेऊन ती विस्तृत केली. भरत हा समवकारास 'अमृतमंथन' असे म्हणतो (४.२) व त्यासच दशरूपककार (३.५८) 'अंबोधिमंथन' असे म्हणतात व साहित्यदर्पणकार (६.२४०) 'समुद्रमंथन' असे म्हणतात. यावरून ते नाटक अमृत प्राप्त करून घेण्यास जे समुद्राचे मंथन केले, त्यावरून असावे. भासाचे पंचरात्र हा एकच समवकाराचा नमुना उपलब्ध आहे. व तोहि अगदी समवकाराच्या वर्णनावरहुकूम नाही. उदाहरणार्थ, त्यांत फक्त अकराच नायक दृष्टीस पडतात. यावरून समवकार हा नाटकाचा प्रकार फारसा लोकप्रिय झाला नव्हता असे दिसून येते. कदाचित् तो लौकिक नाटयांत प्रमुख असावा.

ईहामृगः—यांत जो मृगीप्रमाणे उपलब्ध होण्यास कठिण अशा कुमारीकेचा नायक अभिलाष करतो म्हणून या प्रकारास ईहामृग असे म्हणतात. असे दशरूपक व साहित्यदर्पण यांच्या

टीकाकारांचे मत आहे. यांतील संविधानक मिश्र असते, म्हणजे त्याचा काही भाग आख्यायिकेतून घेतलेला असतो, व काही काल्पनिक असतो. यांत कैशिकी वृत्ति वर्ज्य असते (भरत, १८.८, १९.४४) व पहिले दोन आणि शेवटचा असे संधी दृष्टीस पडतात (भ. १९.४४). भरताच्या मताने नायक दैविक पुरुष असतो. परंतु दशरूपककार आणि साहित्यदर्पणकार यांच्या मताने नायक व प्रतिनायक हे देव किंवा मानव यांपैकी कोणीही असले तरी चालेल. भायकापासून एक दैवी स्त्री तिच्या मनाविरुद्ध पळवून नेण्याच्या प्रयत्नाबद्दल नायक व प्रतिनायक यांच्यामध्ये तंटा उत्पन्न होतो. त्यांच्यातील युद्ध युक्तीने टाळण्यांत येते आणि आख्यायिकेत वर्णिलेला वध रंगभूमीवर दाखविण्यांत येत नाही. यांतील अंकांची संख्या चार असावी. परंतु साहित्यदर्पणकाराच्या मताने यांत एकच अंक असावा, आणि यांतील नायक देव असावा असे इतर शास्त्रकारांचे मत आहे. त्याचप्रमाणे इतर शास्त्रकारांच्या मताने ईहामृगांत एका दैवी कुमारीकेच्या प्राप्तीकरिता सहा नायकांमध्ये लढा असावा. हाहि नाटकाचा प्रकार लोकप्रिय झालेला दिसत नाही. साहित्यदर्पणकाराने ईहामृगाचे उदाहरण म्हणून एका अप्रसिद्ध कुसुमशेखर नांवाच्या नाटकाचा उल्लेख केला आहे.

डिमः—दशरूपकाच्या टीकेत ' डिमसंघाते ' या पदावरून या प्रकाराचे नांव डिम पडले, असे म्हटले आहे. ' डिमसंघाते ' म्हणजे यांतील नायक एकमेकांशी लढतात (भ. १८. १३०; द. रू. ३. ५१; द. सा. ६. २४१; इ.). यांतील संविधानक प्रख्यात असावे लागते. यांत सात्वति आणि आरभटी या वृत्तीचा उपयोग करतात. व कौशिक वृत्ति वर्ज्य करण्यांत येते (भ. १८.८). विमर्श खेरीज करून यांत बाकीचे संधी दृष्टीस पडतात (भ. १९.४३). यांत शृंगार व हास्य हे रस वर्ज्य समजावे व साहित्यदर्पणकाराच्या मताने शांतरसहि वर्ज्य करावा. यांतील मुख्य रस म्हटला म्हणजे रौद्ररस हा होय. यांतील एक नायक किंवा अनेक नायक हे सुप्रसिद्ध पौराणिक व्यक्ती असतात. त्यांचा अत्याचार करण्याकडे नेहमी कल असतो. त्यांचे एकंदर सोळा प्रकार असतात— देव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, नागासुर, भुते, प्रेत, पिशाच, इत्यादि. शंशावात, उत्कापात, चंद्रसूर्याची प्रहणे, युद्ध, कलह व जादू इत्यादिकांचे देखावे या प्रकारांत दृष्टीस पडतात.

यांत चार अंक असतात. साहित्यदर्पणकाराच्या मताने या प्रकारांत विष्कंभक आणि प्रवेशक हे वर्ज्य करावे. परंतु ते रामाच्या मन्मथोन्मथन या डिमांत दृष्टीस पडतात. भरताचार्यानने ' त्रिपुरदाह ' हे एक डिमाचे उदाहरण म्हणून दिले आहे. त्याच्या मताने ते डिम हिमालयावर शिवासमोर करण्यांत आले होते. डिम हाहि एक लौकिक नाट्याचाच प्रकार आहे.

व्यायोगः—डिमाप्रमाणे व्यायोग हाहि एक लौकिक नाट्याचा प्रकार आहे (भरत, १८. १३५; द. रू. ३. ५४; सा. द. ६. २३१; इ.). यांतील पात्रे एकमेकांचा पाडाव करतात. म्हणून यास व्यायोग (व्यायुज्यते) म्हणतात. यांतील संविधानक हे आख्यायिकेतून घेतलेले असून प्रख्यात असते. यांतील संविधानकाचा काळ एक दिवसापलीकडे जाऊ नये, शिवाय यांत युद्ध व कलह वगैरे मोठ्या प्रमाणांत दृष्टीस पडतात. यांत स्त्रीभूमिकांचा अभाव असतो. कैशिकी वृत्ति (भ. १८.८) गर्भ व विमर्श हे दोन संधी (भ. १९.४४) आणि हास्य व शृंगाररस हे वर्ज्य करण्यांत येतात. भरत व साहित्यदर्पणकार यांच्या मताने यांतील नायक राजर्षि किंवा देव असतो. दशरूपककाराच्या मताने तो मानव असतो, यांत एकच अंक असून यांतील नांदी चैतन्यचंद्रोदयाप्रमाणे नेपथ्याच्या मार्गे म्हणतात. भासाच्या काही नाटकांत व्यायोगाचे प्रकार दृष्टीस पडतात. साहित्यदर्पणकाराने ' सौगांधिकाहरण ' हे व्यायोगाचे उदाहरण दिले आहे.

प्रहसनः—हा प्रकारहि प्राचीन लौकिक नाटकांतून घेतलेला आहे (भरत, १८. १४६; द. रू. ३. ४९; सा. द. ६. २६४; इ.). यांतील संविधानक नाटककाराने नेहमीच्या व्यवहारांतून घेतलेले असते. यांत नेहमी लुचे, लबाड, व वदमाप लोकांत चालू असणारे लबाडीचे प्रकार, कलह, विग्रह इत्यादिकांचे चित्र प्रामुख्याने रेखाटलेले असते. वृत्तीपैकी कैशिकी व आरभटी या दोन वृत्ती वर्ज्य करण्यांत येतात व संधीपैकी मुख व निर्वहण या दोनच संधींचा उपयोग करतात (भ. १९.४५). यांतील मुख्य रस हास्य हा होय. परंतु मधून मधून लास्यांगे व वीथ्यंगे यांचाहि उपयोग करावा.

प्रहसनाचे दोन प्रकार आहेत. एक शुद्ध व दुसरा संकीर्ण; शुद्धामध्ये निरनिराळ्या जातीचे लोक, ब्राह्मण व अगदी हलक्या जातीचेहि लोक आपापली भाषा बोलतांना व आपापले धंदे करतांना दृष्टीस पडतात. संकीर्ण प्रकारामध्ये वेश्या, दासदासी, वर्षावर, विट आणि धूर्त अशा प्रकारचे लोक दृष्टीस पडतात. दशरूपककाराच्या मताने ज्यांत वीथ्यंगाचा उपयोग करण्यांत येतो, ते प्रहसन संकीर्ण समजावे. दशरूपककार आणि साहित्यदर्पणकार यांनी प्रहसनाच्या विकृत म्हणून एका तिसऱ्या प्रकारचा उल्लेख केला आहे. यांत वर्षावर व दासदामी ह्या एकमेकांच्या शृंगारवेष्टा करतात.

साहित्यदर्पणकाराच्या मताने प्रहसनांत फक्त एक अंक असावा आणि विष्कंभक व प्रवेशक हे नसावेत. परंतु संकीर्ण प्रहसनांत दोन अंक असले तरी चालेल. ' कंदर्पकल ' हे शुद्ध प्रहसनाचे उदाहरण असून ' धूर्तचरित ' व ' लडकमेलक ' हीं दोन संकीर्ण प्रहसनाचीं उदाहरणे दिली आहेत.

भाणः—भाणाचीहि (भरत, १८. १५२; १९. ४५; द. रू. ३०.४४; सा. द. ६; २२७ इत्यादि) उत्पत्ति लौकिक नाटकांपासूनच झालेली आहे. यांतील संविधानक अगदी स्वतंत्रपणे रचलेले असते. यांतील वृत्ति मुख्य भारतीय असून कैशिकीवृत्ति तर अगदीच वर्ज्य असते (भ.१८. ८ इत्यादि) आणि संधीपैकी मुखसंधि व निर्वहणसंधि हेच कायते उपयोगांत येतात. वीरथांच्या पराक्रमाच्या वर्णनां वीररस व शृंगारसौख्याने उत्पन्न होणारा शृंगाररस हे त्यांत मुख्य रस असतात. हा नाटकाचा प्रकार एकच नट करून दाखवतो. तो विट असून त्यावेळचा विनोदी नागरिक असतो. तो आपले कांहीं अनुभव आकाशभाषिताच्या योगाने प्रगट करतो. म्हणजे 'काय म्हणतोस ?' इत्यादि प्रश्न कोणी तरी विचारीत आहे अशी कल्पना करून तो त्याचे स्वतः उत्तर देतो. ही प्रश्नोत्तरे चालवितांना तो त्याला अनुरूप असे हावभावहि करतो. भाण हे मूक नाट्यापासून किंवा नृत्यापासून परिणत झाले हे उघड आहे आणि त्यावरून त्यांत लास्यांगाचा कां उपयोग करतात याचाहि उलगाडा द्योतो. भाणांत एकच अंक असतो व त्यांतील नांदी चैतन्यचंद्रोदयाप्रमाणे नेपथ्यशालेंत म्हणतात. साहित्यदर्पणकाराने 'लोलामयुकर' हे भाणाचे उदाहरण म्हणून दिले आहे.

वीथीः—वीथीमध्येहि एकच अंक असून हा नाटकाचा प्रकार भाणाच्या स्वरूपाचा आहे (भरत, १८. १५६; दशरूप ३. ६२; सा. द. ६. २२३) वीथी या शब्दाचा एक अर्थ माला असा होतो; साहित्यदर्पणकाराच्या मताने यांत निरनिराळे रस एकत्रित केल्यामुळे जणूकाय त्यांची माला गुंफिली जाते. वीथीमध्ये नमूद केलेल्या वीथ्यांचे जे निरनिराळे धर्म सांगितले आहेत त्यांचा अंतर्भाव होतो. दशरूपकार, साहित्यदर्पणकार व प्रतापद्वीयकार यांच्या मते वीथीमध्ये कैशिकी वृत्तीचा उपयोग करतात. परंतु याच्या उलट यांत कैशिकी वृत्ति वर्ज्य आहे असे भरताचार्य यांचे मत आहे (१८.८). यांत मुखसंधि व निर्वहणसंधि हे येत असून अर्थ प्रकृती मात्र सर्व येतात. मुख्य रस शृंगार असतो; परंतु इतरांचेहि दिग्दर्शन केलेले असते. वीथीमध्ये दोन नट असतात, परंतु एका अप्रसिद्ध ग्रंथकाराचा आधार घेऊन यांत उत्तम, मध्यम आणि अधम असे तीन नट असतात असे साहित्यदर्पणकाराचे मत आहे. डॉक्टर भांडारकर याना प्रकाशित केलेल्या मालतीमाधवावरील टीकेंत (पृ. ८१) हा अप्रसिद्ध ग्रंथकाराचा आधार खुद्द भरताचार्यांचा आधार असे म्हटले आहे. परंतु त्यांत भरताचार्यांच्या ग्रंथाचा उतारा दिलेला नाही आणि साहित्यदर्पणकाराने तर तो भरताचार्य नसून तो दुसराच कोणी ग्रंथकार होता, असे ध्वनित केले आहे. ते कांहीं असले तरी या नाटकाच्या प्रकारांत पुष्कळसे संभाषण काल्पनिक मनुष्याबरोबर म्हणजे आकाशभाषिताप्रमाणे होतें. साहित्यदर्पणकाराने 'मालविका' म्हणून वीथीचे उदाहरण

दिले आहे. ही मालविका कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्र' या नाटकाहून भिन्न असली पाहिजे. मालतीमाधवाच्या पहिल्या अंकांत बकुलमालेचा संबंध येत असल्यामुळे त्यास बकुलवीथी असे म्हटले आहे. परंतु वास्तविक तो वीथी या सदरांत येत नाही.

उपरूपकें:—साहित्यदर्पणकाराने उपरूपकें म्हणून आणखी नाटकांचे अठरा प्रकार वर्णिले आहेत. याचा अर्थ इतकाच की, जीं नाटकें मागाहून झालीं व ज्यांना भरताचार्याने केलेलीं वर्णनें लागू पडलीं नाहींत त्यांचे निराळे प्रकार समजण्यांत येऊन त्यांस व्यवस्थित रूप देण्यांत आले. यांतील मुख्य मुद्दा असा होता की, भरताचार्याने केलेल्या वर्गीकरणांत लवळाढवळ करावयाची नाही. वर सांगितलेल्या अठरा उपरूपकांस त्यांतील नाटिका खेरीजकरून नाट्यवाङ्मयांत फारसे महत्त्व प्राप्त झाले नाही. यापैकी कांहीं प्रकार लौकिक नाट्यांतून घेतलेले असावे, हे संभवनीय दिसते.

नाटिकाः—भरताचार्याने नाटी म्हणून एक नाटकाचा प्रकार सांगितला आहे (भरत, १८. १०६; द. रू. ३. ३९ सा. द. ६. २६९) (परंतु हे वाक्य भरताचार्यांच्या ग्रंथांत मागाहून कोणीतरी घुसडले असावे आणि त्यासच मागाहून झालेल्या ग्रंथकाराने नाटिका हें नांव दिले). नाटक व प्रकरण या दोहोंचे मिश्रण केले म्हणजे तिला नाटिका असे म्हटले आहे. भरताचार्यांच्या मताने नाटिकेंतील संविधानक कांहीं प्रमाणांत आख्यायिकेपासून व कांहीं प्रमाणांत कविकल्पनेने रचलेले असते असे आहे. परंतु इतरांच्या मताने ते सर्वस्वी कविकल्पित असते. यांतील वृत्ति कैशिकी असते व संधीपैकी विमर्शाचा उपयोग करीत नाहींत. यांतील मुख्य रस शृंगार असतो. यांतील नायक पौराणिक कथेंतून घेतलेला एखादा राजा असतो. यांतील नायिका अंतःपुरांत असणारी व जिला नृत्यगीतांत आपला वेळ घालविण्याची आवड आहे अशी राजकन्या असते. यांतील नायक आपल्या मत्सरग्रस्त राणीची काळजी करतो परंतु ती राणी नायकनायिकेच्या संयोगाला आपली संमति देते. यांत चार अंक असतात किंवा दशरूपकाराच्या मताने (३. ४०) ते तीन, दोन किंवा एकहि चालतात. नाटिकेचे नांव नायिकेच्या नांवावरून दिलेले असते.

नाटिका हा तिच्या नांवाप्रमाणे एक नाटकाचाच पोटविभाग आहे. खरे पाहू गेले तर 'मालविकाग्निमित्रा'सारखे नाटक व रत्नावलीसारखी नाटिका यांत वस्तुतः फारसा फरक नाही. परंतु नाटिका ही निराळ्या पोटविभागांत घालण्याचे कारण असे आहे की, भरताचार्याने नाटकास निदान पांच अंक तरी असावे असे सांगितले आहे. नाटकाप्रमाणे नाटिकेंतहि तिचा मुळार्थास असलेला संबंध कधी कधी दृष्टीस पडतो. उदाहरणार्थ, बालरामायणांत नाटिका याचा अर्थ 'विदूषक' असा आहे.

त्रोटकः— त्रोटकांत पांच, सात, आठ किंवा नऊ अंक असतात व त्यांतील विषय देव व मानव यांच्या विषयीचा असतो. यांतील प्रत्येक अंकांत विदूषक रंगभूमीवर दृष्टीस पडला पाहिजे. त्रोटकाची सप्तांभी स्तंभितारंभ व पंचांकी विक्रमोर्वशीय अशी दोन उदाहरणे देण्यांत येतात. परंतु यांपैकी दुसरेंच कायतें उपलब्ध आहे. विक्रमोर्वशीय यासहि त्याच्या बंगाली प्रतीतच कायतें त्रोटक म्हटलें आहे. एरवी त्यास नाटक म्हणण्याचा प्रघात आहे. बंगाली प्रांतांत विक्रमोर्वशीयाच्या ज्या अंकांत राजाला वेड लागून तो भटकत असतो, त्या अंकांत नृत्याबरोबर म्हणावयाच्या अनेक अपभ्रष्ट कविता आहेत. गर्भसंधीच्या दहाव्या अंगासहि तोटक किंवा त्रोटक असे म्हणतात (भ. १९. ८२; द. १. ३७; सा. द. ६. ९९) परंतु या शब्दाचा तेथें असंबद्ध व प्रशुद्ध असा अर्थ आहे. याशिवाय एका लौकिक नृत्यालाहि त्रोटक ही संज्ञा देतात. यावरून ज्या नाटकांत तसलें नृत्य किंवा गर्भसंधीचें दहावें अंग असेल त्यास त्रोटक किंवा तोटक म्हणावें. अशा तऱ्हेने अर्वाचीन नाटककारांनी एक नवीनच नाटकाचा प्रकार उत्पन्न केला.

गोष्टीः—गोष्टी हें एकांकी नाटक आहे (सा. द. ६. २७४).यांत हलक्या दर्जाचे नऊ किंवा दहा पुरुष व पांच किंवा सहा स्त्रिया दृष्टीस पडतात. यांत कौशिकी वृत्ति असते आणि संधोपैकी गर्भ व विमर्श हे वर्ज्य असतात. यांतील मुख्य रस कामशृंगार होय. या नाटकाच्या प्रकाराचें उदा० 'रैवतमदनिका' म्हणून दिलेलें आहे. रैवत मदनिका हें एरवी अज्ञात असल्यामुळें त्यांतील संभाषणाकडे लक्ष देऊन त्यास गोष्टी असें म्हणूं लागले व त्यामुळें तो एक नाटकाचा निराळा प्रकारच असल्याबद्दल शास्त्रकारांनी नमूद करून ठेविलें आहे.

सट्टकः—सट्टक हें जवळ जवळ प्राकृतांत लिहिलेली नाटिका होय असें म्हणण्यास हरकत नाहीं (सा. द. ६. २७६) परंतु यांत विष्कंभक व प्रवेशक यांचा पूर्ण अभाव असतो. यांतील अंकास अंक न म्हणतां जवनिकांतर असें म्हणतात. त्रोटकाप्रमाणेंच सट्टक हें एकप्रकारचें नृत्य आहे. आणि तें नृत्य या प्रकारांत आहे म्हणून यास सट्टक हें नांव पडलें असावें. राजशेखरविरचित 'कर्पूरमंजरी' हें एक उदाहरण देण्यांत येतें.

नाट्य-रासकः—नाट्य-रासक हें बहुतांललयस्थिति-पूर्ण एकांकी नाटक आहे (सा. द. ६. २७७ इ.). यांत नायक उदात्त असून उपनायक पीठमर्द असतो. नायिका वासकसजा असते (वासकसजा म्हणजे नटून थटून आपल्या प्रियकराच्या रंगमहालामध्ये वाट पहात बसणारी स्त्री). मुख्य रस हास्य असून त्यांत शृंगार घुसडलेला असतो. निर-निराळ्या लास्यागांचाहि यांत उपयोग केलेला असतो. संधोपैकी मुख व निर्वहण अथवा मुख, गर्भ, विमर्श आणि निर्वहण यांची योजना करतात. यांपैकी साहित्यदर्पणकारानें 'नर्म-

वती' हें पहिल्या प्रकाराचें व 'विलासवती' हें दुसऱ्या प्रकारचें उदाहरण दिलें आहे. वास्तविक पाहिलें तर नाट्य-रासक हें आपणास मूकनाट्य व मूकनृत्य असल्याचें दिसून येतें.

प्रस्थानः—प्रस्थान किंवा प्रस्थानक हें व्यंकी असतें (सा. द. ६. २८०). यांतील नायक व नायिका ह्या दास-दासी असून यांत एक हलक्या जातीचा नायकहि असतो. यांत सर्व प्रकारचे ताल, छंद व विनोद असतात. भारती व कैशिकी या दोन वृत्तींचा उपयोग करण्यांत येतो. पुष्कळशा मद्यप्राशनामुळें नाटकांतील गुह्यांचा उलगडा करण्यांत येतो. शृंगारतिलक हें एक याप्रकारच्या नाटकाच्या प्रकाराचें उदाहरण म्हणून दिलेलें आहे.

याच प्रकारास टागोर नामक ग्रंथकारानें प्रकाशिका असें नांव दिलें आहे. दशरूपपावरील अवलोकटीकाकारानें प्रस्थान हा एक प्रकारचा नृत्यभेद, असून त्यांत व भाषांत पुष्कळ साधर्म्य आहे असें म्हटलें आहे व तें त्याचें म्हणणें बरोबर आहे.

उल्लाप्यः—उल्लाप्य हाहि एक एकांकी नाटकाचा प्रकार आहे (सा. द. ६. २८२ इ.). यांतील संविधानक पुराणे-तिहासांतून घेतलेलें असतें, नायक उदात्त असतो, शिल्प-कार्चा निरनिराळीं अंगे यांत मधून मधून प्रविष्ट केलेली असतात. यांत हास्य, शृंगार व करुण हे रस असतात. उल्लाप्यांत युद्धे व अस्त्रगीते यांची गर्दा असते. संविधानविषयक संभाषण पडद्याच्या मार्गे होतात. कांहींच्या मतानें यांत चार नायक व तीन अंक असावे. 'देवीमहादेव' नांवाचें एक नाटक या प्रकाराचें उदाहरण म्हणून दिलेलें आहे.

काव्यः—काव्यांतहि एक अंक असून पुष्कळसा हास्य-कारक प्रकार असतो (सा. द. ६. २८४ वगैरे). आरभटी वृत्ति वर्ज्य करण्यांत येते. निरनिराळ्या प्रकारचीं गीते; उदाहरणार्थ खंडमात्रा, द्विपदिका व भग्नताल यांचा उपयोग करावा असें सांगितलें आहे. यांत एक सुंदर दिसणारी वेश्या प्रवेश करते, आणि पुष्कळशीं शृंगारिक भाषणे होतात. नायिका ही उदात्त स्वभावाची असून मुख, प्रतिमुख व निर्वहण या संधींचा उपयोग करितात. 'यादवाभ्युदय' नाटक हें या प्रकारचें उदाहरण दिलें आहे. दशरूपपावरील अवलोक टीकाकाराच्या मतानें काव्य हें एक प्रकारचें मूक नृत्य आहे आणि वास्तविक पाहूं गेलें तर काव्य म्हणजे गीत व नृत्य यांचें एक मिश्रण आहे असें दिसून येतें.

प्रेखणः—प्रेखणांतहि एकच अंक असतो (सा. द. ६. २८६). यांत नायक हलक्या जातीचा असून सर्व नाटकभर युद्धे व क्रोधाची भाषणे असतात. यांत विष्कंभक व प्रवेशक मुळींच नसतो. यांत सूत्रधारहि नसतो. आणि नांदी व प्ररोचनाहि पडद्याच्या मार्गे म्हणतात. यांत सर्व वृत्तींचा समावेश होतो. वालीवध हें या नाटकाच्या प्रकाराचें उदाहरण आहे.

रासकः—रासकांतहि एकच अंक असतो (सा. द. ६. २८८.). यांत पांच नट असतात. यांतील नायक मूर्ख असतो, तो उदात्त स्वरूपांत प्रवेश करितो आणि म्हणून त्याची व इतरांची बढाई मारण्यांत स्पर्धा चालते. यांत वीथ्यंगांचा उपयोग करतात. भारती व आरभटी या वृत्तींचा उपयोग केला तरी चालतो. संधीपैकी मुख व निर्वहण आणि कोर्हीच्या मतानें प्रतिमुख याचाहि उपयोग करतात. नांदी नेहमी चर्यवाचक असते. भाषा व विभाषा यांचा मुख्यत्वेकरून उपयोग करण्यांत येतो. याचें मेनकाहित म्हणून एक उदाहरण दिलें आहे. दशरूपावरील अवलोक टिकाकारानें रासकास एकप्रकारचें नृत्य म्हटलें आहे. व त्याच्या मतानें त्यांत व भाणांत पुष्कळ साम्य आहे. हा नाटकाचा प्रकार गीत व नृत्य मिळून झालेला असावा असें वाटतें.

संलापकः—संलापकांत एक, तीन अथवा चार अंक असतात (सा. द. ६. २९१ इ.). यांतील नायक सांप्रदायिक असतो. यांत एखाद्या नगराला वेढा, जोऱ्या व मारामान्या व गोंधळ यांचा सुकाळ असतो. यांतील वृत्ति भारती व कैशिकी असते. शृंगार व करुणरस वर्ज करण्यांत येतात. ' मायाकपालिक ' हें एक प्रकारचें उदाहरण म्हणून दिलेलें आहे.

श्रीगदितः—श्रीगदितांत एक अंक असतो. यांतील संविधानक व नायक हे दोन्हीहि आख्यायिकेंतून घेतलेले असतात. आणि नायिका प्रसिद्ध असते. भारती वृत्ति. मुख प्रतिमुख यांचा निर्वहण संधि करावा. यास श्रीगदित हें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं त्यांत श्री शब्द वारंवार येतो. किंवा श्री म्हणजे लक्ष्मी गातांना व पाठ म्हणतांना दृष्टीस पडते. ' श्रीदारस ' हें या प्रकारचें उदाहरण म्हणून दिलेलें आहे. दशरूपावरील अवलोक टिकाकाराच्या मतानें श्रीगदित हें एकप्रकारचें मूकनृत्य असून त्याचा व भाणाचा निकट संबंध आहे. ' सुभद्राहरण ' हें एकच कायतें श्रीगदित आहे.

शिल्पकः—शिल्पकांत चार अंक असतात व त्यांत सर्व वृत्तींचा उपयोग करण्यास मोकळीक असते. यांत शांत व हास्य हे दोन रस वर्ज्य असतात. नायक ब्राह्मण असतो व त्याशिवाय हलक्या जातीचा एक उपनायक असतो. यांत स्मशानादिकांचा उदाहरण आढळतात. याचें सत्तावीस अंगें दिलेली आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:-आशौसा, तर्क, संदेह, ताप, उद्वेग, प्रसक्ति, प्रयत्न, प्रथन, उत्कंठा, अवहित्या, प्रतिपात्ति, विलास, आलस्य, वाष्प, हर्ष, आश्वास, अश्लील, मूढता, साधनानुगम, उच्छ्वास, विस्मयप्राप्ति, लाभ, विस्मृति, संफेट, वैशारध, प्रबोधन व चमत्कृति. 'कनकावती माधव' हें एक याचें उदाहरण दिलेलें आहे.

विलासिकाः—विलासिकेंत एक अंक असतो (सा. द. ६. ३०१ इ.). मुख, प्रतिमुख व निर्वहण हे संधी असतात. शृंगार हा प्रमुख रस असतो. आणि दहा लास्यांगांचा उपयोग करतात. या नाटकांत घडणारें कार्य फार अल्प

असून इतर थाटमाट पुष्कळ असतो. यांतील नायक हलक्या जातीचा असतो. विदूषक, विट व पीठमर्द हे या नाटकांत भाग घेतात. कांहीं ग्रंथकार या प्रकारास लासिका म्हणतात तर कांहीं दुर्मल्लिका म्हणतात, याचें उदाहरण दिलेलें नाही.

दुर्मल्लिकाः—दुर्मल्लिकेला चार अंक असतात (सा. द. ६. ३०३ इ.) यांत गर्भ खरोजकरून बाकीचे संधी येतात. कैशिकी व भारती या वृत्ती असतात. यांतील नायक हलक्या जातीचा असून सर्व प्रकारचे नागरिक दृष्टीस पडतात. पहिला अंक तीन नाडीपर्यंत चालतो. (प्रत्येक नाडी चौविस मिनिटें असते) नंतर विट प्रवेश करितो. दुसऱ्या अंकांत विदूषकाचें काम असतें. तो पांच नाडीपर्यंत चालतो. तिसरा सहा नाडीपर्यंत चालतो. नंतर पीठमर्द येतो आणि चवथ्या अंकांत सर्व नागरिकांचें काम असून तो दहा नाडीपर्यंत चालतो. बिंदुमती हे या प्रकारचें उदाहरण दिलेलें आहे.

प्रकरणिकाः—प्रकरणिका हें एक नाटिकेचेंच स्वरूप आहे (सा. द. ६. ३०६ इ.). यांतील नायक व नायिका सार्थवाह वर्गातील असतात.

हल्लीशः—हल्लीशांत एक अंक, कैशिकीवृत्ति व पहिला व शेवटला असे संधी असतात यांत एक पुरुष आणि सात आठ किंवा दहा स्त्रिया असतात. याची भाषा उच्च असून यांत पुष्कळ गीत व नृत्य असतें. ' कैलिरैवतक ' नांवाचें नाटक हें एक याचें उदाहरण आहे.

भारती यना टया चा उदय, भारतीय नाट्याची परंपरा:- भरताचार्यांच्या नाट्यशास्त्रांत दिलेल्या भारतीय नाट्यपरंपरेंत भारतीय नाट्य हें प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवापासून अवतीर्ण झालें आहे, असें म्हटलें आहे. जो श्रीडानियक होईल, म्हणजे ज्यांत कांहीं तरी श्रवणीय, तसेच दर्शनीय होईल, किंवा जो पांचव्या वेदाप्रमाणें होऊन सर्व वर्णांतील लोकांस सारखाच उपयोगी पडेल, अशा तऱ्हेचा शास्त्रग्रंथ उत्पन्न करण्याविषयी प्रथम सर्व देवांनी ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली, तेव्हां ब्रह्मदेवानें ऋग्वेदांतील पाठ्यभाग, सामवेदांतील गीत-भाग, यजुर्वेदांतील अभिनयभाग व अथर्ववेदांतील रसांचा भाग घेऊन एक मानवांच्याकरितां नवीन वेद उत्पन्न केला. व तो सर्वांस जाहीर करण्याकरितां व इंद्राच्या ध्वजमहोत्सवाच्या वेळीं त्यांतील शिकवणुकीप्रमाणें प्रयोग करण्यासाठीं भरताचार्यांस विज्ञप्ति केली. या कारणानें असुर संतप्त झाले. त्यामुळें इंद्रानें आपला ध्वज घेऊन त्याच्या दांड्यानें असुरांस मार दिला. या कारणामुळें इंद्राच्या ध्वजास नर्जर असें म्हणतात व इंद्राचें आम्हांस अभयदान आहे, असें दाखविण्याकरितां तो प्रत्येक नाट्यप्रयोगाच्या जागीं उभारण्याचा प्रघात पडलेला आहे (भ. १. ८ इत्यादि).

भरताचार्यानें ज्याचा उल्लेख केला आहे, असें पहिलें नाटक म्हटलें म्हणजे ' समवकार अमृतमंथन ' हें होय. तें हिमालयावर शिवासमोर करण्यांत आलें होतें. त्यानंतर

त्रिपुरदाह नांवाचें डिमप्रकाराचें नाटक झालें; याप्रसंगी शिवानें आपल्या तांडवनृत्याचें प्रदर्शन केलें.

वर दिलेल्या आख्यायिकेवरून हूरप्रसादशास्त्री यांनी इंद्राच्या ध्वजारोपणाचा भारतीय नाट्याच्या उदयाशी संबंध जोडला आहे. शिशिरऋतूच्या शेवटीं निसर्गदेवीच्या नवजीवनाचा निदर्शक म्हणून जो एक 'मिपोल' नांवाचा दंड पाश्चात्य उत्सवांत अरण्यांतून आणतात, त्याच्याशी या इंद्राच्या ध्वजाचें बरेंच साम्य आहे, अशीहि त्यांनीं कल्पना केली आहे. परंतु भारतवर्षांत तो महोत्सव शरदऋतूच्या शेवटीं करण्यांत येतो आणि त्यांच्या मतानें हा काळाचा फेरबदल इंद्रानें असुरांवर म्हणजे मेघांवर विजय मिळविला हें दाखविण्याकरितां केलेला असावा. सदर उत्सवास निरनिराळ्या प्रकारच्या आनंदोत्सवांची जोड देण्यांत आली व त्यांचा पुढें भारतीय नाटकांत व नेपाळप्रांतीय ललितांत विकास झाला. पुढें तो असें म्हणतो कीं नेपाळ प्रदेशांत अद्यापपर्यंत या घोषयात्रा नांवाच्या उत्सवास बरेंच महत्त्व देण्यांत येतें व या प्रसंगी लांब हात केलेल्या इंद्राची चित्रं दाखविण्यांत येतात. ध्वज मात्र दाखविण्यांत येत नाही.

नाट्य व वनस्पत्यधिष्ठित असुर देवता:—
ए. बॅरीडेल कीथ यानेहि अलीकडे एक अशाच तऱ्हेची कल्पना बसविली आहे. त्यानें ज्यांत अगदीं प्रारंभीच्या एका नाटकाचा उल्लेख केला आहे, अशा महाभाष्यांतील एका उताऱ्यावर आपल्या कल्पनेची उभारणी केली आहे. कृष्णाचे अनुयायी रक्तवर्णाचे व कंसाचे अनुयायी कृष्ण वर्णाचे दाखवून व त्यांच्यांत युद्ध झालें अशी कल्पना करून शेवटीं कंसावर कृष्णानें विजय मिळविला असें दाखविलें आहे. कीथच्या मतानें हें युद्ध म्हणजे शिशिरऋतू व वसंतऋतू यांच्यांतील युद्ध होय. यांत शरदऋतुरूपी असुरांस मारण्याकरितां जीं यज्ञकर्म प्राचीनकाळां करण्यांत येत होती, त्यांचा आधार घेतला आहे. ऋग्वेदकाळां यज्ञकर्म करण्याचा फारसा प्रघात नव्हता म्हणून भारतीय नाट्याचा त्यावेळीं कां उदय झाला नाही याचा उलगडा होतो. "ब्राह्मणां"नंतर भारतीय नाट्य उदयास आलें, ही गोष्ट त्यांतील एकंदर प्राकृत परिभाषेवरून लक्षांत येण्यासारखी आहे.

गा टय व पि तृ पू जा.—अलीकडाल भारतीय नाट्याचा पुष्कळसा उपयोग करून व कीथनें उद्धृत केलेल्या महाभाष्यांतील उताऱ्याचाहि नीट विचार करून विल्यम रिजवे यानें भारतीय नाट्य हें मृतांच्या सन्मानार्थ जे प्रयोग प्राचीनकाळां करण्यांत येत होते, त्यांतून उत्पन्न झालें असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यावरून कीथ व रिजवे यांच्यामध्ये अतिशय निकराचा वाद माजला. तथापि त्यांची भिस्त ज्या महाभाष्यांतील उताऱ्यावर होती, तो त्या दोघांसहि नीटपणें समजलेला दिसत नसल्यामुळे त्यांनीं दिलेल्या उपपत्तीकडे फारसें लक्ष देण्याचें आपणांस प्रयोजन नाही.

त्यांचा उपयोग जितका मानववंश-शास्त्रकारांस आहे, तितका भारतीय पुराणवस्तुसंशोधनकारांस नाही.

भारतीय नाट्याला आधारभूत असलेला वेदाचा भाग.—ऋग्वेदांत अशा पुष्कळ ऋचा आहेत कीं ज्यांचा उपयोग यज्ञकर्मोत्त होत नव्हता व ज्या नेहमींच्या स्तुतिपाठस्वरूपाच्याहि नाहींत परंतु ज्यांत वीरश्रीच्या दंतकथा असून त्या संभाषणस्वरूपाच्या आहेत. या ऋचास आख्यानेतिहास अथवा संवादऋचा असें म्हणण्याचा प्रघात आहे. ह्या ऋचा म्हणजे प्राचीन कथास्वरूपां काव्याचे खंड होत असें लोक मानतात या ऋचांत गद्य व पद्य या दोघांचें मिश्रण आहे. या ऋचांचा उदय इंडो-जर्मनिक काळांत झाला असें दाखविण्यांत आलें.

मॅक्समुल्लर व लेव्हि यांच्या मतानें सदर ऋचांत भारतीय नाट्याचे पहिले अंक दृष्टीस पडतात. पेशेल यांचेहि तेंच मत असून भारतीय नाट्यांत दृष्टीस पडणारे गद्यपद्यांचें मिश्रण हें त्या प्राचीन वाङ्मयांतून आलेलें असावें असें तो म्हणतो. हर्टेल यानेहि भारतीय नाट्याची उत्पत्ति ऋग्वेदाला जोडून दिली आहे. त्याच्या मतानें वेदिक ऋचा या नेहमीं गायिल्या जात होत्या आणि संभाषणस्वरूपाच्या ऋचा एका उद्गात्याकडून गायिल्या जाणें शक्य नाही. कारण एका गाणाऱ्याच्या आवाजानें दोन निरनिराळे आवाज उत्पन्न होणार नाहीत, यावरून तो असें म्हणतो कीं या संभाषणऋचा नाट्यप्रयोगाच्या दृष्टीनें रचलेल्या असाव्या आणि म्हणून हा संभाषणऋचांसमूह म्हणजे जवळ जवळ नाटकग्रंथच होय. सदर संभाषणऋचांसमूहांत व गीतगोविंदासारख्या ग्रंथांत त्यांच्या दृष्टीनें बरेंच साम्य आहे. हर्टेलच्या मतानें नाटकांतील अंकविभागणीप्रमाणें कांहीं ऋचांसमूहांत विभागणी दृष्टीस पडते व ज्याप्रमाणें पाश्चात्य नाट्यामध्ये 'मिस्टरी' नांवाचा प्रकार होता, तशा तऱ्हेचा प्रकार सुवर्णाध्यायांत दृष्टीस पडतो; हे वेदिककाळाचें नाट्यस्वरूप कालांतरानें परिणत झालें व त्याचें मूळ स्वरूप लौकिक यात्रांतून अद्यापि दृष्टोत्पत्तीस येतें. या व इतर लौकिक नाटकांवरून वेदिक संभाषणांचा अभियुक्तकाळांतील नाटकांचा निकट संबंध आहे, असें लेव्हिप्रमाणें त्यांचेहि मत आहे.

एलव्हीश रॉडर याच्या दृष्टीला संवादऋचांमध्ये प्राचीन 'मिस्टरी' चोहोंकडे दृष्टीला पडतात आणि त्यावरून तो आपल्या ह्या कल्पनेची उभारणी व्यापक मानववंशशास्त्रीय पायावर करतो. त्याच्या मतानें सर्व देशांत गीतनृत्य व नाट्य यांचा निकट संबंध असतो व म्हणून प्राचीन 'मिस्टरी' हि इंडो-जर्मनिक प्रागैतिहासिक काळांतहि असावी, असें त्यानें प्रतिपादिलें आहे. ऋग्वेदांत कांहीं देव नृत्य करणारे होते असें दाखविलें आहे. म्हणजे त्यांचे प्रतिनिधी जे ऋत्विज हे 'मिस्टरी' मध्ये नृत्य करीत होते, असा त्याचा अर्थ घ्यावयाचा. त्याच्या मतानें संवादस्वरूपाच्या ऋचा व कांहीं एकपात्री भाषणाच्या ऋचा ह्या

सर्व सांप्रदायिक नाटकांच्या स्वरूपाच्या आहेत. त्यांत व मेक्सिकन लोकांप्रमाणे अर्धवट रानटी स्थितीत असणाऱ्या मूळच्या रहिवाशांत प्रचलित असणाऱ्या नाटकांमध्ये बरेच साम्य आहे. ज्याप्रमाणे मेक्सिको व ग्रीस या देशांत नाट्य कलेचा उदय व लिंगपूजेसंबंधी नृत्ये यांचा निकट संबंध दिसून येतो, त्याप्रमाणे तो प्राचीन ऋचांमध्ये दिसून येत नाही याचे कारण असें असावे की सदर ऋचांचे गायक व लेखक यांची कामासक्त सुर व असुर यांच्यावर भक्ति नसावी. नाट्यकलेचा उदय व आख्यायिका यांची सांगड घालून देणारे गंधर्व व अप्सरा ह्या मूळच्या कामासक्त व झुंगारोन्मुख देवता होत्या असें तो म्हणतो. परंतु प्राचीन भारतीय सांप्रदायिक नाट्य ही नाट्यकलेतील शेवटची पायरी असून सुरधातीची नव्हती. आधुनिक यात्रा ह्या जवळ जवळ कृष्ण म्हणजे विष्णूपूजेची व रुद्र म्हणजे शिवपूजेची रूपांतरं आहेत.

विंटरनिड्स याने मधला मार्ग स्वीकारला आहे. त्याच्या मताने कांहीं संवादऋचांमध्ये प्राचीन कथारूपी आख्यान-स्वरूपाची गीते आहेत व इतरांत सांप्रदायिक नाटके आहेत. त्याला ऋचांमध्येहि नाटके दृष्टीस पडतात. परंतु या नाट्यांकुरामध्ये व अभियुक्त काळांतील नाटकांमध्ये फार अंतर आहे. सरतेशेवटी गेल्डनेर हा जरी प्रथम आख्यानोपपत्तीचा पुरस्कर्ता होता तरी सदर गीते हे पोवाडे होते असें त्यानें ठरविले आहे.

यावरून हीं गीते नाट्यस्वरूपाचीं होती याविषयी सर्वांचे ऐक्यमत नाही व खरे पाहू गेलें तर ते सिद्ध करण्यास लागणारा पुरावाहि नाही. तद्विषयक सर्व विवेचन केवळ कल्पनेवर बसविले आहे व त्याला समर्पक उत्तर म्हणजे असें आहे की, भारतीय नाट्यपरंपरेत प्राचीनकाळां अशा सांप्रदायिक नाटके मुळाव अस्तित्वांत नव्हती आणि शिवाय भारतीय नाट्याच्या उत्पत्तीचा उलगडा करण्यास त्या कल्पनेची जरूरीहि नाही.

भारतीयांनी आपली नाट्यकल्पना ग्रीक लोकांपासून घेतली आहे काय?—भारतीयांनी आपली नाट्यकल्पना ग्रीक लोकांपासून घेतली आहे, असें कांहीं संशोधकांनी प्रतिपादन केले आहे. हे मत प्रथम वेबरने प्रतिपादन केले. परंतु त्याच्या मतांत काळांतराने फरक पडत जाऊन शेवटी भारतीय नाट्यांतील कांहीं भाग ग्रीक नाट्यांतून घेतलेला आहे, असें म्हणण्यापर्यंत त्याची मजल आली. त्याच्यासागून इ. व्रींडिज व इ. वुईडिश यांनी त्या मताचा पुरस्कार केला. इ. वुईडिश याने आपले मत सविस्तर रीतीने मांडले आहे. त्यांत व्ही. स्मिथ यानेहि फारसा बदल केलेला नाही. वुईडिशच्या मतावरुद्ध ओरीएन्टॅलस्ट काँप्रेसच्या परिषदेत पिशेल व याकोबी यांनी निकाराचा वाद उपास्थित केला व विशेषकरून पिशेल याने भारतीयांनी आपल्या नाट्याची कल्पना ग्रीक लोकां-

पासून घेतली, या कल्पनेस जोराचा विरोध केला. त्या नंतर लेव्ही याने वुईडिशने दिलेल्या प्रमाणांचे स्वतंत्र रीतीने परीक्षण केले व त्यांत त्यानें त्या सर्व प्रमाणांचा निराळा अर्थ करता येणे शक्य आहे असे दाखविले आहे.

वुईडिश याच्या प्रतिपादनाची सारी भिस्त मृच्छकटिक नाटकावर होती. त्याच्या मताने हे फार प्राचीन भारतीय नाटक आहे. वास्तविक पाहिले तर ग्रीक शोकपूर्ण नाटके व प्राचीन आनंदपूर्ण नाटके यांचा तुलनेकरितां उपयोग करणे सर्वस्वी अशक्य आहे. मृच्छकटिक व अर्वाचीन ग्रीक पद्धतीचीं आनंदपूर्ण नाटके यांत पुष्कळ सादृश्य आहे असे वुईडिश याने प्रतिपादन केले आहे. या बाबतीत अलेक्झांडर याने, पुष्कळसे कलावंत लोक आपल्याघोबर हिंदुस्थानांत आणले होते व पुष्कळसे ग्रीक राजेहि हिंदुस्थानांत येऊन त्यांनी एक ग्रीक पद्धतीचे नाटकगृहहि बांधले होते याचे त्यानें वाचकांस स्मरण दिले आहे. परंतु भारतीयांनी आपली नाट्यकला ग्रीक लोकांपासून घेतली हे जितके संभवनीय आहे, तितकेच त्यांनी अलेक्झांडरियन लोकांपासून ती घेतली हे संभवनीय आहे. परंतु यापैकी कोणती गोष्ट खरी आहे हे निश्चयाने ठरविता येत नाही. तथापि आपणांस भारतीय नाट्यांच्या उत्पत्तीचा उलगडा करण्यास ती त्यांनी ग्रीक लोकांपासून घेतली या कल्पने-शिवाय गत्यंतर नसते; तर तसें करणे भाग पडते. परंतु आपणांस तो उलगडा अन्य तऱ्हेनें करता येतो.

नाटकाचे अंकरूपाने निरनिराळे भाग पाडणे, अंकाच्या शेवटी सर्व नटांनी रंगभूमीवरून अदृश्य होणे, अंकांची निरनिराळ्या प्रवेशांत विभागणी करणे, प्रकाश, जनांतिक, अपवार्थ इत्यादि बोलण्याच्या प्रकारांनी ओळख पटविण्यास निरनिराळ्या योजना करणे, ठराविक पद्धतीचीं पात्रे रंगविणे व प्रस्तावना इत्यादि घालणे हे मुद्दे, भारतीयांनी आपली नाट्यकल्पना ग्रीक लोकांपासून घेतली हे सिद्ध करण्याकरितां जे पुढे करण्यांत आले आहेत, ते सर्व बाह्य स्वरूपाचे असून त्यांच्यांत विशेष अर्थ दिसत नाही.

वर सांगितलेल्या सर्व गोष्टी प्रत्येक नाटकांतून साहाजिकपणेच असतात व त्या सर्व मुद्यांवर भारतीयांनी आपली नाट्यकल्पना कोणापासूनहि घेतली नाही अशा तऱ्हेचे समर्थनहि करता येईल.

शिवाय कथाभागाचा पूर्ण विकास, त्यांतील रहस्य गुप्त ठेवण्याची पद्धति, थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे भारतीय नाटकांचे संपूर्ण स्वरूप ग्रीक नाटकांच्या स्वरूपापेक्षा अगदी भिन्न आहे. खरोखर पाहिले तर भारतीय नाट्यास फारच अल्प नाटकी स्वरूप असल्याचे दिसून येते. त्यांत पात्रे रंगविण्याची कला फार अप्रगल्भ स्थितीत दिसून येते, कारण ती पात्रे बहुतेक ठराविक साच्याची व नमुन्याची असतात. त्यांच्यांत व्यवहारांत दृष्टीस पडणारे चारित्र्य दृष्टीस पडत नाही. नाटकांत भाग घेणाऱ्या पात्रांच्या स्वभावांत वैचित्र्य दृष्टीस पडत

नाहीं, त्याचप्रमाणे त्यांच्यातील विरोधहि उत्तरोत्तर उत्कर्षाप्रत पांचविलेला दृष्टीस पडत नाही. नाटकांतील रहस्य पुष्कळवेळां बाहेरील दृष्टीने घडून येणाऱ्या गोष्टींवर अवलंबून राहिलेले असते. जसे एखादा शोप, चित्रमालिका, किंवा अव्यवस्थित रीतीने मांडलेले वीरश्रीचे देखावे इत्यादि.

संस्कृत व प्राकृत या भाषांच्या मिश्रणाने भारतीय नाट्यास प्राप्त झालेले बाह्यस्वरूप हे ग्रीक नाट्याशी अगदी विसंगत आहे. विदेशी वाङ्मयांतून घेतलेल्या प्रकारांत संस्कृत भाषेचा उपयोग कां करण्यांत यावा याचाहि समाधानकारक रीतीने उलगडा करतां येणार नाही.

याशिवाय तोंडास मुखवटे लावून केलेली नाटके व शोकपर्यवसायी नाटके यांचा भारतीय नाट्यांत अत्यंतभाव दृष्टीस पडतो आणि सरतेशेवटी भारतीय नाट्य हे ग्रीक नाट्यावरून घेतले आहे, ही कल्पना ज्या मृच्छकटिक नाटकावरून वसविण्यांत आली आहे ते नाटक सर्व भारतीय नाट्यांत अत्यंत प्राचीन असल्याबद्दलचे मत चुर्काचे ठरले आहे. मृच्छकटिक नाटकाच्या पुष्कळ पूर्वी भारतीय नाट्यास पुष्कळ व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले होते असे आपणांस आतां कळते व अत्यंत प्राचीन नाटके जी आपणांस इल्ली उपलब्ध झाली आहेत त्यांचे स्वरूप ग्रीक नाटकांच्या स्वरूपाहून अगदी भिन्न व विसदृश असे आहे.

यावरून हार्मन रीच याचेहि मत आम्हांस ग्राह्य वाटत नाही. त्याच्या मताने भारतीय नाट्य हे अभियुक्तकाळातील मूकनाट्यासारखे असून आनंदपूर्ण नाटकांप्रमाणे नाही व याला प्रमाण म्हणून तो मृच्छकटिक नाटकाचे उदाहरण देतो. एरवी त्याचे मत पूर्वाच्या संशोधकांच्या मतांपेक्षा अधिक विचारणीय आहे. भारतीय नाट्यांतील जवनिका व मूकनाट्याच्या काळांत उपयोगांत असलेला 'सिपरियम' नांवाचा पडदा यांत पुष्कळ साम्य आहे ही गोष्ट नाकबूल करतां यावयाची नाही. परंतु, प्रथम 'सिपरियम' पडदा ग्रीक नाटकाच्या काळांत उपयोगांत होता की नाही हे आपणांस निश्चयाने माहीत नाही व दुसऱ्या सर्व नाटकांस व रंगभूमीस ग्रीक नांव देण्याएवजी फक्त पडद्यासच ते नांव कां देण्यांत येते हे समजणे कठिण आहे. अभियुक्तकाळातील मूकनाट्य व भारतीय नाट्य या दोहोंतहि तोंडाला मुखवटे लावण्याचे प्रकार व शोकपर्यवसायी नाटके नव्हती, दोहोंतहि नटांची संख्या बरीच होती, दोहोंसहि पार्श्वपट रंगविणे माहीत नव्हते, दोहोंतहि विविध भाषांचा उपयोग करण्यांत येत होता, आणि दोहोंच्याहि ठराविक पात्रांत सादृश्य दिसून येते, असे मत रीच याने दिले आहे. तथापि ज्यावेळी ग्रीक नाट्यांतून भारतीयांनी आपली नाट्यकला घेतली असावी असे म्हणतां येणार नाही, त्या काळांहि भारतीय नाट्यांत मूकनाटकांची पद्धत परिणत झाली होती असे आम्हांस अनेक प्रमाणांवरून सिद्ध करून देतां येईल. आणि भारतीय नाट्यांतील मुख्य

प्रकार जो नाटक त्यांत व ग्रीक नाट्य यांत कांहीं साम्य नाही.

रीच व तत्पूर्वीचे संशोधक यांची मोठी चूक ही आहे की, त्यांनी भारतीय नाट्यांतील प्राचीन नाट्यांचा नीट विचार केला नाही. व भारतीय नाट्य हे कसे उदयास आले, हे जर स्वयंसिद्ध प्रमाणांनी सिद्ध करतां येण्यासारखे नसते, तर मात्र ते विदेशी नाट्यावरून रचले असावे असे म्हणण्यास जागा होती. परंतु ते तसे रचले नसावे हे त्यांच्या पूर्वपरंपरेवरून सिद्ध करून दाखविण्यासारखे आहे.

सीताबेंगी लेण्यांत असलेल्या भारत नाटकगृहातील व्यवस्था व ग्रीक नाटकगृहाची रचना यांत पुष्कळसे साम्य होते, असे दाखवून भारतीयांनी आपली नाट्यकला ग्रीक लोकांपासून घेतली असे ब्लॉक साहेबानी दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु पिशेल व हिलेब्रॅट यांच्या मताने सदरहू भारतीय नाटकगृह व ग्रीक नाटकगृह यांच्यांत फारच थोडे साम्य आहे. शेवटी भारतीय नाट्यशास्त्रांत अॅरिस्टॉटलच्या विचारसरणीची बरीच छटा दिसून येते, असे लिडेनो याने दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्याने दिलेली प्रमाणे याकोबीप्रमाणेच आम्हांसहि ग्राह्य वाटत नाहीत.

प्राचीन काळांत नाटकांचे अवशेष.— अभियुक्तयुगाच्या पूर्वी सर्वांगपरिपूर्ण नाटक होतें याविषयी जरी आम्हांस निश्चयाने कांहीं म्हणतां येत नाही तरी पूर्वाच्या आचारपद्धतीत कांहीं नाटकांचे अवशेष दृष्टीस पडतात. सोमविक्रीचे व्यापार हे अशा प्रकारच्या अवशेषांपैकी आहेत. यांत सोम विकत घेणारा ब्राह्मण असून सोम विकणारा शुद्र असतो, तदनंतर त्यांच्यांत एक तंटा उत्पन्न होतो, तदनंतर सोम विकणाराने सोम देण्याचे नाकारले तर सोम विकत घेणारा मनुष्य सोम घेऊन पळून जातो. याउपपर सोम विकणाराने जर तकार केली, तर तो त्यास लांकडाच्या दांड्यांनी व चांमच्याच्या पट्यांनी मार देतो.

महाव्रत उत्सवामध्ये देखील एक ब्राह्मण व दुसरा शुद्र यांच्यामध्ये एका वाटाळ्या कातल्याच्या तुकड्यासंबंधाने तंटा जुंपतो. त्यांत ब्राह्मणाचा जय होतो, व शुद्रास मार बसून त्यास हांकलून देण्यांत येते. तदनंतर एक हलकट मुलगी व ब्रह्मचारी यांच्यांत शिवीगाळी होते. यावरून हिलेब्रॅट याचे असे मत आहे की हा सर्व उत्सव जुन्या लौकिक उत्सवाच्या स्वरूपाचा आहे.

हे उत्सव म्हणजे प्राचीन भारतीय नाट्याचे अवशेष होत असे हिलेब्रॅटप्रमाणे आमचे मत आहे. हिलेब्रॅटच्या मताने वर जो सोमविक्रीचा प्रकार दिला आहे त्यातील सोम विकत घेणे म्हणजे गंधर्वापासून सोम विकत घेणे व ज्यास मार देऊन हांकलून देण्यांत आले, तो आपल्याडकडाल वाङ्मयांतील डेव्हिल, म्हणजे प्रत्यक्ष राक्षस असतो. तथापि आमच्या मताने या उत्सवावरून प्राचीन लौकिक नाटकांचा बोध होत नाही. तसेच हलकट

मुलगी व ब्रम्हचारी यांचे लाथाळें जें वर सांगण्यांत आलें त्यांत व पाश्चात्य नाटकांतली दासी व विदूषक यांच्यातील भांडणांत बरेंच साम्य दिसून येते.

यावरून अर्धवट नाटकी देखावे व संभाषणें, गालि-प्रदानाचीं भाषणें व एकमेकांस ठोसे लगावणें इत्यादि प्रकार प्राचीन काळीं लौकिक भारतवर्षांत मनोरंजनाचे होते, असें आपणांस कबूल करावें लागतें. परंतु त्याचें मुख्य स्वरूप नृत्य, गीत व वादन होतें असें दिसून येते.

कौपीतकी ब्राह्मण (२२.५) यांत शिल्प म्हणजे नृत्य, गीत व वादित असें म्हटलें आहे. स्नातक हा वरील तीन वर्गांतल असातो. त्यानें समावर्तन प्रसंगी स्नान केल्यानंतर त्याची उमेदवारी संपते. पारस्कर (गृह्य. २.७,३) या सूत्रांत स्नातकानें नृत्य, गीत व वादित यांचा अभ्यास करूं नये असें म्हटलें आहे. फार झालें तर त्यानें गीतांचा अभ्यास करावा. यावरून या कला त्यावेळीं हलक्या समजल्या जात होत्या असें दिसतें.

प्राचीन काळीं नृत्य फार लोकप्रिय होतें असें वर सांगितलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांत (३.२,४ व ६) नाचणारा व गाणारा पुरुष स्त्रियांनां फार आवडत असे असें सांगितलें आहे. परंतु प्राचीन ग्रंथांतून स्त्रियांनां गायक आवडत असत अशा तऱ्हेचा उल्लेख केलेला आहे.

नर्तन, गायन व वादन हीं नाट्यकलेचीं मुख्य अंगें होत. यावरून नाट्य हें सद्दर कलेंतूनच परिणत झालें असावें असें दिसतें. नट, नाटक आणि नाट्य हे तीनही शब्द नृत्य म्हणजे नाचणें या धातूपासून निघाले आहेत ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. नाट्य हें नृत्याचें विकसित स्वरूप आहे असें प्रोफेसर मॅट आर्से. व्हॅनग्रीताला अभिनयाची जोड मिळाली म्हणजे त्याचेंच नाट्यांत रूपांतर होतें. त्याचप्रमाणें मूकनृत्यालाहि भाषणाची जोड मिळाली म्हणजे त्याचेंहि नाट्यांत रूपांतर होतें.

नाटकांतली परिभाषाहि आर्य संस्कृतीची जी श्रेष्ठ भाषा संस्कृत त्यांतून घेतलेली नसते. परंतु ती लौकिक भाषेंतून घेतली असते ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. त्याच-बरोबर स्नातकानें नृत्य, गीत व वादित यांचा अभ्यास करूं नये असा जो वर पारस्कराचा अभिप्राय दिलेला आहे, त्यावरून ह्या तीनही कला लौकिक स्वरूपाच्या असून त्यांचा सामान्य लोकच फक्त अभ्यास करीत होते असें अनुमान निघतें. ह्या कला यज्ञाच्या वेळी व धार्मिकोत्सवप्रसंगी उपयोगांत आणत असत असें दिसून येतें. कात्यायनश्रौतसूत्र (२१.३ ११) यांत पितृमेधांत या कलांचा उपयोग करावा असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें अतिरात्र व सात्रायण या यज्ञांच्या प्रसंगीहि नर्तन करण्याचा प्रघात होता. यज्ञकर्मीच्या वेळीं या सामान्य कलावंत लोकांची मदत घ्यावी लागत असे. त्यावरून त्यांच्या कलांनां व्यवस्थित स्वरूप देणारी

ग्रंथरचना उत्पन्न होणें जरूरीचें झालें, आणि अशा रीतीनें नटसूत्र निर्माण झालें.

आपणांस नटांच्या कलेसंबंधी जी माहिती उपलब्ध आहे तीवरून त्यांत मुख्यत्वेकरून नृत्य, गीत व वादन यांचा अंतर्भाव होतो ही गोष्ट सिद्ध होते. हे नट लोक उत्सव-प्रसंगी हजर असत. सद्दरू उत्सवांस पालीमध्ये समज्जा व संस्कृतांत समाज असें म्हणण्याचा परिपाठ होता. त्याप्रसंगी नाचणें, गाणें, बजावणें इत्यादि सर्व प्रकार व दांडपटा-कुस्त्या, सर्व प्रकारचे जादूचे खेळ व क्वचित्प्रसंगी कोंब-ळांच्या व इतर प्राण्यांच्या झुंजी वगैरे सर्व प्रकार होत होते. असल्या उत्सवप्रसंगी स्नातकांनीं व बुद्ध भिक्षुंनीं जाऊं नये असे नियम केलेले दृष्टीस पडतात. यावरून हे उत्सव किती लोकप्रिय असत व किती प्राचीन काळापासून चालत आलेले होते हें सिद्ध होतें. कधी कधी हे उत्सव उंच डोंगरावर करण्याचा प्रघात होता आणि वर सांगितलेलें सीतावंगी लेणें हें कदाचित् असल्या उत्सवाची जागा असावी अथवा सद्दरू लेणें हें दुसऱ्या एखाद्या प्रकारच्या सार्वजनिक करमणुकीचें ठिकाण असण्याचा संभव आहे.

नट लोक हे असल्या प्रसंगी कांहीं घडलेल्या प्रसंगांचीं वर्णनात्मक कवनें करून तीं म्हणून दाखवात असत असें दिसून येतें. कधी कधी तर ते कमाळीची वहात करीत. ह्या एकंदर सर्व प्रकारावरून, जरी आपणांस या उत्सव-प्रसंगाच्या जलशांची पूर्ण माहिती नाही तरी ते खरोखरीच्या नाटकांचे प्रकार होते यांत बिलकुल शंका नाही.

अर्वाचीन लोकप्रिय नाटकांवरूनहि आपणांस कांहीं अनुमानें काढतां येण्यासारखी आहेत. सतराव्या शतकांतली नेपाळी नाटकांवरून नाटकांत नृत्य, गीत व वादन यांचा केवढा भाग असतो हें दिसून येतें. त्याचप्रमाणें यात्राप्रसंगी होणाऱ्या नाटकांत सफाईदार वाङ्मय, देवादिकांच्या इतिहासाची चर्चा व विशेषेकरून कृष्णविषयक आख्यायिकांची मीमांसा या सर्व गोष्टी दिसून येतात. आलमोरा येथील लोकप्रिय नाटकावरून आपणांस अधिक माहिती उपलब्ध होते. त्या ठिकाणीं होलिका-पूजनाच्या वेळीं इवारा नाटक असुर-छीला संतुष्ट करण्याकरितां नवीन नाटकें करण्याचा प्रघात आहे. त्यांत निरनिराळ्या चालीरीतींचीं व विशेषेकरून ईंग्रजांच्या चालीरीतींची थट्टा करण्याचा मुख्य भाग असतो.

हिलेब्रॅट यानें निरनिराळ्या प्रमाणांनीं असें सिद्ध केलें आहे की, अगदीं मूळच्या भारतीय नाटकांतहि पुढील प्रकार असावेत—भूत्रधार व नटी यांचे संभाषण, निरनिराळ्या भाषांचा उपयोग, गद्यपद्यांचे मिश्रण, वादन व नृत्य यांचा संयोग, रंगभूमीचा साधेपणा व विदूषकांचे पात्र. रीच यानेंहि आपलें मत प्रस्थापित करण्याकरितां हेंच प्रमाणें पुढें मांडलां आहेत. परंतु भारतीय नाट्याचीं जीं हीं वर लक्षणें सांगितलीं आहेत, तीं इतकीं प्राचीन आहेत कीं त्यावरून ही कला

भारतीयानां ग्रीक लोकांपासून घेतली हे असंभवनिय आहे.

प्राचीन लौकिक नाटकांमध्ये भारतीय नाट्याचे मूळ सांपडते हे हिलेवॅटचे मत आहे. परंतु यथासांग व संपूर्ण नाटक वराच काळपर्यंत उत्पन्न झाली नव्हती आणि अभियुक्तकाळांतील भारतीय नाटकांस इतर अनेक आनुपंगिक गोष्टी कारणाभूत झाल्या असाव्या असे दिसून येते.

म हा का व्य प ठ ण.—वेदकाळांहि पुराणकथा व गीतेंही पाठ म्हणून दाखविण्याचा परिपाठ होता. हे पाठ अश्वमेधादि श्रौतकर्मांत म्हणण्यांत येत असत. ऋग्वेदीय होता व यजुर्वेदीय अर्धयु यांचेहि मधून मधून संभाषण चालत असे, ही पद्धत हिंदुस्थानांत अद्यापपर्यंत चालू आहे. शेंकडों श्रोत्यांच्या पुढे महाकाव्य-कथांचे वाचन व पठण हा अद्यापहि येथे महत्त्वाचा भाग आहे. प्राचीन काळांहि या महाकाव्य-कथा नाटकस्वरूपांत दाखविण्यांत येत होत्या, असे आपणांस महाभाष्यांतील एका उतान्यावरून (पाणिनी ३.१-२६) दिसून येते. कंसवधाची कथा व बलिवंधनाची कथा या कांहीं शौभिक स्वतः करीत असत, व कांहीं ग्रंथिक करीत असत. ते आपले निरनिराळे मेळे करीत, व आपली तोंडे विविध रीतींनी रंगवीत असत. आजपर्यंत भारतीय नाट्याच्या उदयाची चर्चा करतांना वरील महाभाष्यांतील उतान्याला वरेंच प्राधान्य देण्यांत येत होते आणि या महाभाष्यांच्या उतान्यांत कृष्णपूजाविषयक भारतीय नाट्याचा प्रथमच उल्लेख करण्यांत आला आहे, असे समजण्यांत येत होते. परंतु आतां ल्युडर्स याने वरील उतान्याचे वेबरने केलेले भाषांतर चुकीचे आहे, असे दाखवित्यापासून वरील सर्व अनुमाने टासळून पडली आहेत. ' कंसं घातयति ' या वाक्यांत तो कंसाला मारवितो किंवा पतंजलीप्रमाणे कंसाच्या वधाचे कथन करतो आणि ' बलिं घातयति ' या वाक्यांत तो बलीला बांधवितो, किंवा बलीच्या बंधनाचे कथन करतो, या दोन्ही अर्थांहि वर्तमानकाळाचा उपयोग करतां येण्यासारखा आहे. म्हणजे शौभिकांना व ग्रंथिकांना प्रत्यक्ष नाटक करून त्यांत कंसाचा वध केला असला व बलीचे बंधन केले असले तरीहि वर्तमानकाळाचा उपयोग करतां येण्यासारखा आहे व तशीं नाटकें न होतांनाहि भूतकालीन कंसवध व बलिवंधन यांचे केवळ निरूपण करतांनाहि वर्तमानकाळाचा उपयोग करतां येण्यासारखा आहे. वर शौभिक व ग्रंथिक हे आपली तोंडे विविध रीतींनी रंगवीत असत असे जें सांगितले आहे, त्याचा अर्थ इतकाच की, कंसवध व बलिवंधन या कथा ऐकणारांमध्ये कांहीं कंसाचा पक्ष धरीत तर कांहीं वसुदेवाचा पक्ष धरीत आणि पक्षाभिमानाने त्यांचे मनोविकार जेव्हां प्रबुद्ध होत तेव्हां त्यांच्या चेहऱ्याचे मान पालटत असे. आम्हांस ल्युडर्स याने केलेला अर्थ अधिक ग्राह्य वाटतो आणि त्यामुळे पतंजलीच्या वेळी नाट्याचा उदय झाला होता असे निश्चयाने म्हणवत नाही.

महाकाव्य-कथांचे वाचन किंवा पठण चालतेवेळी चित्रे दाखविणे किंवा शौभिकांना कांहींतरी चमत्कार करून दाखविणे हे प्रकार होत होते. ते चमत्कार म्हणजे मूकनाट्याचे व छायाचित्रप्रदर्शनाचे प्रकार असावेत असे ल्युडर्सप्रमाणे आमचेहि मत आहे. ज्याअर्थी शौभिक हे जादूगार व हातचलाखीची कामे करणारे होते, असे त्यांचे मत होते, त्याअर्थी वरील चमत्कारांचे प्रकार म्हणजे छायाचित्रप्रदर्शनाचे प्रकार होते असे म्हणणे अधिक सयुक्तिक दिसते. भरतांही हातचलाखीचे खेळ व छायाचित्र वगैरेचा उल्लेख केला आहे. अद्भुतदर्पण नामक नाटकाच्या सात व आठ अंकांत एक उपनाटक प्रविष्ट केले असून त्यास मायानाटिका ही संज्ञा दिली आहे.

छाया नाटकें.—छायानाटकें ख्रिस्ती शकापूर्वी दुसऱ्या शतकांत होत असत, याविषयी आतां शंका उरलेली नाही. छायानाटकांचा महाभारतांत व थेरीगाथांतहि उल्लेख केलेला आढळतो असे पिशेलचे म्हणणे आहे. हिलेवॅटच्या मताने थेरीगाथांमध्ये असलेले प्रकार विदूषकी स्वरूपाचे होते. पिशेल व हिलेवॅट यांच्या मतांत कांहीं फरक होता असे आम्हांस ल्युडर्सप्रमाणेच वाटत नाही. शिवाय अशोकाच्या चवथ्या शिलाशासनांत ज्या रूपांचा उल्लेख केला आहे त्या रूपांत देवांचे रथ, हत्ती, अश्वीने केलेली नासधूस इत्यादि प्रकारांची वर्णने आहेत. यावरूनहि त्याकाळीं छायानाटकें अस्तित्वांत होती असे दिसून येते. सातारबंगी लेण्यामध्ये नाटकें करण्याची जागा होती असे जें पूर्वी आम्हां सांगितले आहे त्या त्या लेण्यांतील प्रवेशद्वाराजवळ जी भोके आहेत, त्यांचा उपयोग छायानाटकांतील पडदे अडकविण्याकडे होत असावा असे वाटते. शिवाय 'नेपथ्य' शालेच्यापुढे पडदा लावण्याची चालहि कदाचित् छायानाटकांपासून घेतली असावी असे वाटते. वेबर आणि लेबिह यांच्या मताने 'नेपथ्य' हा शब्दहि प्राकृत असून 'नैपथ्य' या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे, व त्यांचे मूळ स्वरूप 'निपथ' (उतरता रस्ता) असे असावे व 'निपथ' हेहि प्राकृत 'नेवच्छा' या शब्दाचे चुकीने संस्कृत स्वरूप असावे. 'नेवच्छा' हा प्राकृत शब्दहि 'नैपथ्य' किंवा 'नैपाथ्य' या शब्दांतून निघाला असण्याचा संभव आहे. व 'नेपथ्य' किंवा 'नैपाथ्य' हे शब्दहि 'निपठ' अथवा 'निपाठ' या शब्दांतून निघाले असावेत (पाणिनी ३.३,६४). म्हणजे नेपथ्य या शब्दाचा अर्थ वाचकाची अथवा पाठकाची जागा असा होतो. नाटकास लावलेला रूपक शब्द याचा रूपाशी संबंध असून तो प्रथम छायानाटकास लावीत असत असे जें पिशेलचे म्हणणे आहे, तें आम्हांस बरोबर दिसते.

कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ.—छायानाटकांप्रमाणेच हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळांहि कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ प्रचलित होते असे दिसते 'कळसूत्री बाहुल्या' [विभाग १० पहा]. कै. शंकर पाडुरंग पंडित यानीं सूत्रधार या शब्दावरून

असे अनुमान काढले आहे की, बाहुल्या व कागडांच्या केलेल्या आकृती यांचे खेळ हे नटवर्गाने केलेल्या नाटकाच्या अगोदर केलेले असावेत. पिशेलने या विषयाचे सविस्तर विवेचन एका स्वतंत्र निबंधांत केले आहे. आणि त्यांत त्याने सूत्रधार व स्थापक हे दोन्हीहि शब्द कळसूत्री बाहुल्यांच्या पद्धतीपासून प्रचारांत आले असावे असे म्हटले आहे.

फार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ प्रचलित होते, आणि ते खेळ दाखविण्याकरितां एक स्वतंत्र नाटकग्रह महाभारतकाळांहि असावे असे पिशेलचे मत आहे. या कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळांत विदूषकाचे पात्र हटकून असावयाचे अर्धेहि पिशेलचे म्हणणे आहे. परंतु आमच्या मतानें तें पात्र मूक नाट्यपद्धतीपासून नाटकांत आले असावे. पिशेलने विदूषकाचे व हंसवस्त्र (वफून = विनोदी) आणि अशा इतर युरोपियन पात्रांचे कितीहि सादश्य दाखविले तरी त्याने आमच्या म्हणण्यास बाध देत नाही. कळसूत्री बाहुल्यांच्या मदतीने नाटक करून दाखविण्याची पद्धत हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळांहि प्रचलित होती, इतकेंच नव्हे तर याचा मूळ उदयहि हिंदुस्थानांत झाला, असे पिशेलचे म्हणणे आहे. परंतु आपणांस इतकें खोलांत जाण्याचे कारण नाही. कारण भारतीय नाट्याचा उदय कसा झाला याविषयी त्याचे फारसे महत्त्व नाही. तथापि कळसूत्री बाहुल्यांची पद्धत हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळां प्रचलित होती हे पिशेलचे मत पुष्कळ लोकांस पसंत पडले आहे.

हिलेब्रॅटचे मत कळसूत्री बाहुल्यांची नाटकें व छाया-नाटकें यांच्यापूर्वी नटकृत नाटकें असावी असे आहे. ज्याप्रमाणें नाटकें मानवी चरित्रांचे अनुकरण करून रचलेली असतात, त्याचप्रमाणें कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ हे नाटकांचे कांहीं अल्प प्रमाणांत अनुकरण करून वसाविलेले असतात, व त्याचप्रमाणें छायानाटकेंहि नाटकांच्या नमुन्यावरच तयार करण्यांत येतात, असे त्याचे म्हणणे आहे. परंतु जावा बेटांत ' वयंगटोपेग ' व ' वयंगवोंग ' हीं नाटकें छायानाटकांनंतर प्रचारांत आलीं, असे दाखवून ल्युडस याने हिलेब्रॅटच्या विरुद्ध मत प्रतिपादन केले आहे. कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ हे कळसूत्री बाहुल्यांशीं खेळांना पाहून रचण्यांत आले असावेत. बाहुल्यांशीं खेळणे हे आपणांस प्रत्यक्ष व्यवहारांत पहावयास सांपडतें, त्यास नाटकें पहाण्याची जरूरी नाही; या म्हणण्याची सत्यता आपणांस लहान मुलांच्या खेळाकडे पाहून कळून येईल. या बाहुलांस पुत्रिका, पुतला, पुतलिका, दुहितृका इत्यादि जे अनेक शब्द आहेत व ज्या सर्वांचा लहान मुलगी असा अर्थ होतो, त्यावरून वरील म्हणण्याची सत्यता सहज दिसून येते.

अभियुक्त काळांतील नाटकांचा उदय.—या काळापूर्वी नाटकांचे अवरोप व कांहीं मोडकी तोडकी नाटकें अस्तित्वांत होती. म्हणून अभियुक्तयुगांतील नाटकांचा प्रकार व कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळांचा प्रकार या दोहोंचें

मिश्रण केल्यावर व बाहुल्यांच्या जागी नटांची योजना केली गेल्यावर नाटकांची उत्पत्ति होण्यास फारसा अबाध लागला नाही.

याप्रमाणें या दोन उद्गमस्थानांतून नाटकाचा उदय झाल्याबद्दलची चिन्हें त्यांत दिसून येतात. उदाहरणार्थ, विदूषक हे पात्र, मूकनाट्यांतून घेतले आहे. त्यामुळे जीं नाटकें पौराणिक कथाभागांवर रचलेली असतात, त्यांत त्या पात्राला कायमचें स्थान नाही; त्याचप्रमाणें भासाच्या चाहदत्त नाटकाच्या पायावर रचलेले जें मृच्छकटिक-प्रकरण त्यांत नांदांमध्यें सूत्रधार हा संस्कृतांत न बोलतां प्राकृतांत बोलतो. जीं नाटकें पौराणिक कथाभागावर रचलेली आहेत, त्यांतील साधारण घरगुती प्रसंगांतहि संस्कृत भाषेचा उपयोग केलेला आढळतो.

भारतीय नाटकें हीं मुख्यत्वेकरून देवी उत्सवांच्या वेळीं करण्यांत येत होती व त्यांचा आणि महानट व महानर्तक जो शिव याचा निकट संबंध असे.

अशा रीतीनें जरी नाट्यकलेचा उदय झाला तरी जर प्रतिभासपन्न कवींनी तो विषय हातीं घेऊन त्यांत स्वतंत्र ग्रंथरचना केली नसती तर त्या कलेस जें आतां महत्त्वाचें स्थान मिळाले आहे तें मिळाले नसतें.

भारतीय नाट्यकलेच्या उदयाचा काळ व तिची जन्म भूमि.—भारतीय नाट्यकलेचा विकास फार प्राचीनकाळां झाला, अशाविषयीची कांहीं माहिती उपलब्ध नाही. ज्या महाभारताच्या उतान्यांत अशाच तऱ्हेच्या नाटकांचा निर्देश केलेला आहे, तो उतारा मागाहून प्रक्षिप्त केलेला असून मल्याळम्-हस्तलिखित प्रतीत सापडत नाही. त्या ठिकाणीं मूकनाट्याचाहि निर्देश केलेला आढळत नाही. परंतु नृत्याचे प्रयोग होत असल्याबद्दल वारंवार सांगितले आहे. या वीररसपूर्ण महाकाव्याच्या वेळीं नाटकें करण्याची चाल होती, असें हिलेब्रॅटचे मत आहे तें खरें आहे. तथापि त्यानें सांगितलेला नट—जो अनेकांचीं रूपे धारण करीत असे तो—केवळ नकला करणारा होता, किंवा खरोखरीचा नट होता, हे निश्चयाने ठरवितां येण्यासारखें नाही. खरोखरीची नाट्यकला फार प्राचीनकाळां अस्तित्वांत होती ही गोष्ट हरिवंशांत नाटकांचा उल्लेख केलेला आहे यावरून सिद्ध होण्यासारखीं नाही, कारण त्या ग्रंथाचा रचनाकाळ अलीकडचा आहे.

रामायणांत नाटकांचे उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरूनहि वरील अनुमानास फारशी बळकटी येणार नाही, कारण त्यांत उल्लेखिलेलीं नाटकें हीं खरोखरीचीं नाटकें होती कीं नाहीं हे ठरवितां येत नाही. वास्तविक तीं तशीं असणें संभवनीय नाही. पाली विधिविषयक ग्रंथांत ज्यांचा उल्लेख केलेला आहे, अशा 'विसूक दस्तन' व 'पेख' या पदांवरूनहि कांहीं उलगडा होत नाही.

वरील पदें नाटकांसंबंधानें उपयोगिल्ली आहेत, असे खात्रीलायक समजलें तरच त्या पदांवरून कांहीं अनुमान काढतां येईल. परंतु तशी माहिती उपलब्ध नाही. प्राचीन नाट्यकलेवरून ते खरोखरीचे नट होते, अशाविषयी आपणांस कांहीं तर्क करतां येत नाही. कारण नाटक शब्दाचा विविध रीतीनें उपयोग करीत असत हें आपणांस मागील विवेचनावरून समजलेंच आहे. 'विसूक दस्सन' याचा तर कांहींच अर्थ कळत नाही, व 'पेख' 'प्रेक्षा' याचा अर्थ 'एक त्रुटित भाग, प्रयोग' असा होतो. आणि त्यावरून आपणांस फक्त सामान्य स्वरूपाचा बोध होतो.

शौभिक आणि ग्रंथिक यांचा जेथें उल्लेख केलेला आहे, त्या महाभाष्यांतलil भागांत नाटकाचा उल्लेख केलेला नाही, यावरूनहि आपणांस निश्चयात्मक असे अनुमान काढितां येत नाही. पतंजलीला आपल्या मुद्यांचे समर्थन करण्याकरितां नाटकांची उदाहरणे देणें सोयीचें झालें असतें, असें असूनहि तो नाटकांचा उल्लेख करीत नाही, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. प्राचीन ग्रंथांच्या संशोधनानें आपणांस निश्चित अनुमान करितां येण्यासारखें नसल्यामुळें ख्रिस्ती शकानंतर दुसऱ्या शतकाच्या मध्यांत आपणांस नाटकांचें पूर्ण विकसित स्वरूप दृष्टीस पडेपर्यंत खऱ्या नाटकाचा इतिहास आपणांस माहीत होत नाही असें म्हणावें लागतें.

भारतीय नाट्याचा उदयकाल ठरविण्यासाठीं लेव्हि यार्ने निराळाच मार्ग स्वीकारला आहे. त्यानें राजे व दरकदार यांस नाट्यशास्त्रकारांनीं लाविलेलीं संबोधनात्मक विशेषणें व संस्कृत भाषेचा उपयोग करणें, यांची व हिंदुस्थानाच्या पश्चिम भागांतलil क्षत्रप लेण्यांच्या शिलालेखांत दृष्टीस पडणारा संप्रदाय याची सांगड घालून दिली आहे. त्याच्या मतानें नाट्यशास्त्रकारांनीं राजाला व युवराजाला 'स्वामिन्' असें व राजपुत्राला 'भर्तृदारक' असें जें म्हटलें आहे, तें त्यांनीं प्रत्यक्ष व्यवहारावरूनच म्हटलें असलें पाहिजे, त्याचप्रमाणें नाटकांतून येणाऱ्या संभाषणांवरून तो असे अनुमान काढतो कीं, तीं नाटकें ज्यावेळीं संस्कृत भाषा केवळ ब्राह्मणांचीच पवित्र भाषा राहिली नसून तिचा इतर सुशिक्षित लोकहि उपयोग करूं लागले होते, अशा काळांतलीं असावी. हा काळ सुराष्ट्र व माळवा येथील क्षत्रपांच्या काळाशीं तंतोतंत जुळतो असे त्याचें म्हणणें आहे. विशेषकरून माळव्यांत शौरसेनी, मागधी व महाराष्ट्री या तीन प्राकृत भाषांचा विशेष प्रचार असल्यामुळें तीच भारतीय नाट्याची जन्मभूमि असावी असे स्पष्टपणें दिसून येतें.

इंडो-सिथियन लोकांच्या हार्ती राज्यसूत्रें गेल्यापासून भारतीय नाट्याचा उदय झाला. हें लेव्हिचें म्हणणें आमहांस ग्राह्य वाटतें. नाटकांतून राजाला 'स्वामिन्' असें म्हणण्याची चाल वरील विधानास फार अनुकूल आहे. भरताच्या ग्रंथांतलil (१७.७५) हा भाग हस्तलिखित प्रतींत अस्पष्ट झाला असल्यामुळें तेथें 'स्वामिन्' हें पद दिसत नाही, परंतु त्या

पदाचा उल्लेख दश. २ ६४ व सा. दर्पण, ६. १४० यांत केलेला आहे. वास्तविक पाहिलें तर राजाला 'स्वामिन्' म्हणण्याची चालू वद्विवाट नव्हती, परंतु तें पद शक लोक (सिथियन लोक) आपल्या राजास जें मुहंड म्हणून उपपद लावीत असत त्याचें भाषांतर होऊन आलें आहे.

तथापि माळव्याच्या पश्चिम क्षत्रपासंबंधानें लेव्हिनें जें म्हटलें आहे, तें आमहांस ग्राह्य वाटत नाही. नाटकांतून ज्या अनेक प्राकृत भाषांचा उल्लेख केलेला दृष्टीस पडतो त्यांवरून तर त्याचें मत चुकीचें ठरतें. जुन्या नाटकांतून महाराष्ट्र भाषा दृष्टीस पडत नाही, आणि शौरसेनी ही तिकडील सुशिक्षित त्रियांची भाषा असून तिचा चव्हूकडे प्रसार होता, ही गोष्ट निश्चित आहे. विदूषकाचा विनोद सर्वांस कळणें अवश्यक असल्यामुळें त्याची भाषा कळण्यासारखी असावयास पाहिजे, परंतु त्यानें तर प्राच्या म्हणजे पूर्वेकडील भाषा बोलावी असे सांगितलें आहे. ती भाषा म्हणजे वास्तविक शौरसेनी होती, व प्राच्या या शब्दावरून आपणांस माळवा या प्रदेशाचा बोध होत नाही.

वरील कारणांकरितां शौरसेनाचा प्रदेश ही भारतीय नाट्याची जन्मभूमि असावी, हें लॉसनचें मत आमहांस सयुक्तिक दिसतें. येथे ख्रिस्ती शकाच्या प्रारंभीं जे शक राजे होते ते आपल्या शिलालेखांत 'स्वामिन्' या पदाचा उपयोग करतात व आपणांस माहीत असलेला अत्यंत प्राचीन नाटककार जो अश्वघोष तो मथुरेचा शक राजा कनिष्क (ख्रिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकाच्या मध्यांत) याच्या दरबारी होता.

अश्वघोषाच्या वेळीं नाट्यकलेचा पूर्ण विकास झालेला दिसून येतो. यावरून त्याच्या पूर्वी कांहीं नाटककार होऊन गेले असवे असे वाटतें. ख्रिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकांत होऊन गेलेल्या भरताचार्यानें लहान सहान नाटकांचें जें वर्गीकरण केलें आहे, त्यावरून त्याच्यावेळेस नाटक-ग्रंथसमूह फार अल्प प्रमाणांत असावा असें दिसतें. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे अश्वघोषाच्यापूर्वी शंभर वर्षांपेक्षा अधिक मार्गें नाट्यकलेच्या उदयाचा काळ जात नाही, असे म्हणणें प्राप्त होतें. शूरसेनाची राजधानी जी मथुरा तेथें शक लोकांची राजसत्ता स्थापित होण्याचा काळ हाच भारतीय नाट्यकलेच्या उदायाचा काळ असें जरी मानलें तरी तो काळ फार झालें तर ख्रिस्ती शकाच्या प्रारंभापर्यंत जाऊन पोहोचतो.

सर्वांत प्राचीन नाटककार अश्वघोष असावा असें विंटर-निट्झ व स्टेनकनो यांनीं मत व्यक्त केलें आहे. त्याच, मुख्य ग्रंथ 'सारिपुत्र प्रकरण' हा होय [अश्वघोष पहा].

इतर प्राचीन नाटककार.—अश्वघोषाशिवाय इतर अनेक बौद्ध नाटककार होऊन गेले. तुफान कागदपत्रांत अशा दोन नाटकांचे अवशिष्ट भाग सांपडतात. परंतु त्यांचे कतें कोण होते, याचा पत्ता लागत नाही. त्यांपैकी एक नाटक लाक्षाणिक स्वरूपाचें असून त्यांत

वैदग्ध्य, दृढ भाक्ति व कीर्ति ही पात्रें दृष्टीस पडतात, व तीं बुद्धाची स्तुति करतात. ज्यांत निरनिराळ्या पंथांतील वाद व निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानाच्या शाखेंतील लोकांची चर्चा दिलेली आहे, अशीं अर्वाचीन काळांतहि अनेक नाटके आहेत. त्यांतील वादावरून त्या लाक्षणिक स्वरूपाच्या नाटकांचें साहित्य त्याकाळां समाजांत प्रचलित असलेल्या वादविवादावरून घेतलें पाहिजे हें उघड आहे. दुसऱ्या नाटकांत नायक बुद्ध भिक्षु असून नायिका वेश्या आहे.

दक्षिणी नटांनीं शोभावतीच्या राजासमोर एक वौद्धनाटक करून दाखविलें व विविशार राजाच्या समोर एका दक्षिणी नटानें बुद्धास ज्ञान होण्यापूर्वीचें त्याचें चरित्र नाटकरूपानें दाखविलें इत्यादि मजकूर तिसऱ्या शतकांत ज्यांचे चिनी भाषेत भाषांतर झाले आहे, अशा अवदानशतकग्रंथांत सांपडतो.

भास.—भास हा कवि आपल्यापूर्वी होऊन गेला, असें कालिदासानें 'मालविकाग्निमित्र' या नाटकांत म्हटलें आहे. तो फार विख्यात नाटककार होता. आजपर्यंत साहित्यशास्त्रकारांनीं उद्धृत केलेल्या व सुभाषितसंग्रहकारांनीं आपल्या संग्रहांत दाखल केलेल्या त्याच्या कांहीं कविताच तेवढ्या उपलब्ध होत्या कीं ज्यांत सूत्रधारानें प्रारंभ केला आहे अशीं नाटके लिहून भासानें कीर्ति मिळविली असें बाण कवीनें आपल्या हर्षचरिताच्या उपादेष्टातांत (१५वें पद्य) म्हटलें आहे. भासानें स्वप्रवासवदत्ता म्हणून एक नाटक लिहिलें व तें अग्रीत टाकिलें असतां हि जळाले नाहीं अशा तऱ्हेची आख्यायिका राजशेखर कवीनें आपल्या एका पद्यांत दिली आहे. गौडवहो (पद्य ८००) यांत भासाला जलणमिक्त असें जें म्हटलें आहे तें बहुतकरून या आख्यायिकेवरूनच म्हटलें असावें.

जेव्हां हें नाटक व त्याबरोबरच इतर नाटके दक्षिणहिंदुनांत प्रथम उपलब्ध झाली व तीं सर्व एकाच ग्रंथकारानें लिहिलीं असावीं, असें स्पष्ट रीतीनें दिसून आलें, तेव्हां तीं सर्व नाटके भासकवीचीच असावीं, असा सर्वांचा समज झाला. तो त्यांचा समज खरा आहे असें आम्हांस वाटतें व त्यावरून भासाचा काळ अधिक निश्चितपणें ठरवितां येण्यासारखा आहे. त्यानें केलेल्या 'प्रतिज्ञायौगंधरायण' नाटकांत (१.१८) अश्वघोषाच्या बुद्धचरिताचा (१.६०) उल्लेख केला असल्यामुळे तो अश्वघोषानंतर झाला असावा असें खात्रीनें म्हणतां येण्यासारखें आहे. परंतु तो तिसऱ्या शतकांत होऊन गेलेल्या शूद्रक कवीच्या आर्षां झाला असावा असें वाटतें. म्हणून आम्हां त्याचा काळ ख्रिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकाचा शेवट हा धरून चालतो. त्याच्या अनेक नाटकांच्या शेवटीं दृष्टीस पडणारे 'राजसिंह' हें पद पश्चिमेकडील क्षत्रप पहिला रुद्रसिंह याच्याविषयीं योजिलेलें असावें. असें दिसतें. हा पहिला रुद्रसिंह इ.स. १८१-८८ व १९१-९६ या काळांत महाक्षत्रप होता. शिवाय भासानें

आपल्या दोन नाटकांत उदयनकथेचा (ही कथा उज्जयिनीकडे फार लोकप्रिय होती असें कालिदासाच्या मेघदूत काव्यावरून दिसून येतें) बराच उपयोग केला आहे ही गोष्टहि आमच्या वरील विधानास परिपोषक आहे.

भासाची नाट्यलेखनपद्धति सामान्य नाटकांत दिसून येणाऱ्या पद्धतीहून कांहीं इतरांत निराळा असल्याचें दिसून येतें. बाणभट्टानें म्हटल्याप्रमाणें त्याच्या सर्व नाटकांत सूत्रधार अगदीं पहिल्याप्रथम प्रवेश करतो. त्याच्या 'मध्यमव्यायोग' नाटकांत तर नांदीचाहि पत्ता नाहीं. त्याचें अपूर्ण स्थितीत राहिलेले चारदत्त नाटक खेरीजकरून त्याच्या इतर सर्व नाटकांत 'नांघंते ततः प्रविशति सूत्रधारः' हें वाक्य दृष्टीस पडतें. ग्रंथकाराच्या नांवाचा कोठोही उल्लेख केलेला नाहीं. नाटकाचा शेवट ठराविक पद्धतीनें केलेला आहे. 'तुम्हाला संतुष्ट करण्यास मी आणखी काय करावें?' हा नेहमीचा ठराविक मंत्र 'आविमारक', 'प्रतिज्ञायौगंधरायण', 'बालचरित' व 'दूतवाक्य' या सर्व नाटकांत दृष्टीस पडतो. नेहमीं नाटकाच्या शेवटीं देण्यांत येणारे भरतवाक्य त्याच्या पुढील नाटकांत दृष्टीस पडत नाहीं. उदाहरणार्थ, 'मध्यमव्यायोग' (यांत उपेन्द्राची म्हणजे विष्णूची स्तुति केली आहे.), 'दूतघटोत्कच' (यांत विष्णूच्या आज्ञा जाहीर केल्या आहेत), 'पंचरात्र' (यांत राजसिंह राजानें सर्व जगावर राज्य करावें अशी आशा प्रदर्शित केली आहे) आणि 'ऊर्ध्वंग' (यांत राजानें आपले शत्रू जिंकावे व सर्व भूतलावर राज्य करावें अशी आशा प्रदर्शित केली आहे). बाकीच्या नाटकांतील भरतवाक्यांस अधिक परिणत स्वरूप प्राप्त झालेले दिसतें. उदाहरणार्थ, 'करणभारत' सर्व आपत्ति नष्ट होवोत. असें म्हटलें आहे; 'प्रतिमा' नाटकांत रामाचा व सीतेचा व त्याच्या इतर आप्तांचा संयोग झाला त्याप्रमाणें राजास सुख प्राप्त होवो अशी आशा प्रदर्शित केली आहे; 'अभिषेक' नाटक, 'अविमारक' आणि 'प्रतिज्ञायौगंधरायण' यांत राजसिंहानें आपल्या शत्रूंचा नाश करून सर्व जगावर राज्य करावें, अशी आशा प्रदर्शित केली आहे. आणि शेवटीं 'स्वप्रवासवदत्ता', 'द्वयवाक्य' आणि 'बालचरित' यांत राजसिंह हा सार्वभौम व्हावा अशी अपेक्षा केली आहे. रुद्रसिंह राजाच्या राज्यावर इ. स. १८८-९१ पर्यंत शत्रूंकडून हल्ले करण्यांत येत होते त्यामुळे जर आपणांस वरील राजसिंहाची व या रुद्रसिंहाची सांगड घालून देतां आली, तर भासाच्या निरनिराळ्या नाटकांचीहि कालमर्यादा ठरवितां येईल. चारदत्त नाटकाचा अखेरचा भाग उपलब्ध नाहीं व तें अपूर्णवस्थेत राहिलेले भास कवीचें शेवटचें नाटक असावें. ह्या कवीच्या पहिल्या नाटकांची संविधानकें महाभारतांतून घेतलीं असावीत असें वाटतें.

मध्यमव्यायोगः—मध्यमव्यायोग हा प्रकार व्यायोग असून यांत भीम व हिडिंबा यांचा पुत्र जो घटोत्कच हा आपल्या मातेस एका मनुष्यदेहाचा बळी अर्पण करण्यास

मिळावा झणून एका ब्राह्मण कुटुंबावर हल्ला करतो. त्या कुटुंबांत जे मातृपितृस्थानी होते ते आपला मध्यम मुलगा अर्पण करण्यास तयार झाले. इकडे घटोत्कच कांहीं वेळ वाट पाहून आपला बळी आपणांस केव्हां मिळतो याविषयी उतावीळ झाला व मध्यमास हांक मारू लागला, त्यावेळीं पांडवांत मध्यम जो भीम तो त्याच्यापुढें येऊन उभा राहिला. घटोत्कचाचें व भीमाचें त्यावेळीं युद्ध झालें व त्यांत घटोत्कचाला भीमाला जिंकतां आलें नाहीं. तथापि भीम, घटोत्कचाची माता जी हिडिंबा तिच्याकेडस जाण्यास तयार झाला. हिडिंबेनें भीमास पाहिल्याबरोबर त्याचा पतीप्रमाणें सन्मान केला.

दूतघटोत्कचः—हा प्रकारहि एक व्यायोगच आहे. जयद्रथानें अभिमन्यूस मारल्यामुळें कौरवांस फार आनंद झाला. परंतु याचा परिणाम कांहींतरी अनिष्ट होईल, असें धृतराष्ट्रानें त्यांस बजावलें. नंतर घटोत्कच येऊन अभिमन्यूच्या वधाबद्दल अर्जुनानें सूड उगविण्याची प्रतिज्ञा केल्याचें निवेदन करतो.

तीन अंकी पंचरात्रः—हें समवकार या सदराखालीं येईल. द्रोणाचार्यानें दुर्योधनाकरितां एक यज्ञ करविला, व पांडवांस अर्धे राज्य द्यावें, ही त्या यज्ञाची दक्षिणा म्हणून दुर्योधनापार्श्वी मागणी केली. आणि दुर्योधनानेंहि ती कांहीं अटीवर देण्याचें कबूल केलें. या प्रसंगीं विराट हजर नव्हता, कारण, शंभर कीचकांस मारल्यामुळें त्याला सुतक आलें होतें. शंभर कीचक मारण्यांत भीमाचा हात असावा, असें भीष्माचें म्हणणें पडल्यामुळें विराटाच्या गाईवर हल्ला करावा असा कौरवांनीं विचार केला. पांडव हे त्यावेळीं विराटाच्या राज्यांत अज्ञात स्वरूपांत राहात असल्यामुळें त्यांनीं तो हल्ला परतवून लावला. या झटापटींत अभिमन्यु पकडला गेला व त्याचें आणि विराट कन्येचें लग्न झालें. कौरवांकडील सारथ्यांनीं जी हकीकत सांगितली तीवरून वर सांगितलेल्या युद्धांत भीम व अर्जुन यांनीं भाग घेतला होता ही गोष्ट उघड झाली, तथापि दुर्योधन आपलें वचन पाळण्यास आणि अर्धे राज्य देण्यास तयार होतो.

ऊरुभंगः—हें नाटक अंक किंवा व्यायोग या सदरांत पडण्यासारखें आहे. यांत भीम व दुर्योधन यांच्यातील द्वंद्वयुद्धाचें वर्णन आहे. सदर युद्धांत दुर्योधनाची मांडी भंग पावते. या अवस्थेंत त्याचा मुलगा दुर्जय हा त्याच्याकडे येऊन त्याच्या मांडीवर बसावयास जातो. आपली मांडी भंग झाली आहे ही गोष्ट त्याच्या ध्यानांत येऊं नये म्हणून दुर्योधन दुर्जयाला मांडीवर वसू देत नाहीं. तदनंतर दुर्योधनाचे आईबाप व कुटुंबातील स्त्रिया त्याला भेटावयास येतात व तो त्यांचें समाधान करतो. शेवटीं आपले भाऊ व अप्सरा ह्या दृष्टीस पडतात, असा त्याला भास होतो, आणि त्याचें देहावसान होतें.

कर्णभारः—हें कदाचित् व्यायोग या सदरांत जाईल. यांत कर्ण अर्जुनाबरोबर लढाई करण्याची तयारी करतो व

आपण परशुरामाकडून शस्त्रां कशां प्राप्त करून घेतलीं परंतु तीं शस्त्रें आपणांस संकटसमयीं उपयागांत आणतां येणार नाहींत अशा तऱ्हेचा परशुरामानें कसा शाप दिला हें तो शल्यास सांगतो. इंद्र हा ब्राह्मणाचें रूप धारण करतो आणि कर्णापासून त्याचें चिलखत व कर्णकुंडलें मागून घेतो. ज्यावेळीं कर्ण आणि शल्य युद्धभूमीवर प्राप्त होतात त्यावेळीं अर्जुनाच्या रथाचा आवाज त्यांच्या कानां पडतो.

यापुढील भासाचीं नाटकें रामायणांतून संविधानकें घेऊन रचलेलीं आहेत.

प्रतिमानाटकः—प्रतिमानाटक हें सात अंकी नाटक आहे. यांत पुढील हकीकत सांगितली आहे—कैकेयी रामाला राज्याभिषेकसमयीं विघ्न उपस्थित करते व राम, सीता व लक्ष्मण यांच्याबरोबर वनवासास जातो, यामुळें दशरथास अत्यंत दुःख होतें आणि जेव्हां ते तिथे वनवासास गेल्याची हकीकत सुमंत्र त्यास निवेदन करतो तेव्हां त्याच्या मनास मोठा धक्का बसून त्याचें 'तात्काळ प्राणोत्कमण होतें. तदनंतर प्रतिमागृहांत त्याच्या पूर्वजांबरोबर त्याचा पुतळा ठेवण्यांत येतो. यावेळीं भरत परदेशीं असतो. तो घरीं परत आल्यावर त्याला आपल्या पित्याचा अंत कसा झाला याची हकीकत समजते. त्याच्या मनांत राज्यावर बसण्याचें नसल्यामुळें तो रामाची भेट घेण्यास जातो. तेथें राम त्यास उपदेश करतो व तो त्याच्या गैरहजरीत राज्य चालविण्यास कबूल होतो. तथापि तो रामाचा निरोप घेतेवेळीं राज्यासनावर ठेवण्याकरितां त्याच्या पादुका मागून आणतो. यानंतर राम आपल्या मृत पित्याची म्हणजे दशरथाची अंत्येष्टि करीत असतां, रावण तेथें येतो व त्याला कांचनमृगाचा बळी देण्यास सांगतो. अशा तऱ्हेचा कांचनमृग त्याच वेळीं दृष्टीस पडल्यामुळें राम त्याचा पाठलाग करण्यास गेला. इतक्यांत रावण सीतेस घेऊन निघतो. वाटेंत त्यास जटायू बराच अडथळा करतो, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. तदनंतर राम किष्किंधा येथें जातो, व तेथें वालीच्या विरुद्ध सुग्रीवास मदत करतो, नंतर रामरावणांचें युद्ध होऊन त्यांत रावणाचा पराजय होतो व राम आणि सीता जनस्थानास परत येतात. तदनंतर पुष्पक विमानांतून अयोध्येस आल्यानंतर रामाचें राज्यारोहण होतें. भासाच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेल्या सर्व नाटकांमध्ये प्रतिमानाटक हें एकच नाटक असें आहे कीं, तें त्यानें लिहिलें असावें किंवा नाहीं अशाविषयी बरीच शंका उत्पन्न होते.

अभिषेकनाटकः—यांत सहा अंक आहेत. सीतेला धरून नेल्यापासून रामाच्या अभिषेकापर्यंतचा कथाभाग या नाटकांत आला आहे. रामानें वालीला जिंकिलें, आणि सीतेचा शोध लावण्याकरितां हनुमान लंकेला गेला, व तेथें रामाचा निरोप रावणास सांगतां याव! म्हणून तो आपण होऊन शत्रूच्या स्वार्थानें झाला. नंतर विभीषण रामास

येऊन मिळाला. नंतर समुद्रावर बाण सोडून त्याला वाट देण्यात भाग पाडावे असा त्यान रामास सल्ला दिला. ह्यानंतर वरुणाने रामाच्या सैन्यास जाण्याकरिता वाट दिली. रावणाने सोतेचे मन वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. राम व लक्ष्मण निवर्तल्याचेहि त्याने तिला सांगून पाहिले परंतु कशाचाहि उपयोग झाला नाही. शेवटी त्याला युद्ध करावे लागले, त्यांत त्याचा पराजय केल्यानंतर राम राज्यावर बसला.

अविमारकः—या नाटकाचे सहा अंक आहेत. यांतील संविधानक एका कथेपासून घेतले आहे ते—कुंतिभोजाला कुरंगी नांवाची एक उपवर कन्या होती. तिला एका अज्ञात मनुष्याने एका प्रसंगी हत्तीच्या तडाक्यांतून वाचविले, आणि त्यामुळे त्या दोघांचे एकमेकांवर प्रेम जडले. तो तरुण मनुष्य अविमारक होता. कांही शापांमुळे त्याला अशा निकृष्टावस्थेत राहणे भाग पडले होते. राजाच्या मनांत कुरंगीला एका संवीर राजपुत्राला द्यावयाचे होते, परंतु तो कोठे अदृश्य झाल्याचे समजल्यावरून त्याने तिला काशीराजपुत्राला देण्याचे ठरविले. इतक्यांत वर सांगितलेला तरुण पुरुष अविमारक याची व कुरंगीची एकांतांत भेट करून देण्याची व्यवस्था तिच्या सखीने केली. अविमारक हा चोराचा वेप घेऊन रात्री राजकन्येला भेट देण्याकरिता गेला. परंतु अशा तऱ्हेचा कांही तरी अनिष्ट प्रकार अंतःपुरांत घडत असल्याची बातमी राजाच्या कानावर गेल्यामुळे अविमारकास तेथून पाय काढावा लागला; त्यास अत्यंत खेद होऊन त्याची आत्महत्या करण्यापर्यंत मजल गेली, परंतु त्याची व एका विद्याधराची गांठ पडल्यानंतर त्या विद्याधराने त्याचे शांतवन केले, व तो कोणाच्या दृष्टीस पडणार नाही असा जिचा धर्म आहे, अशा प्रकारची एक अंगठी त्याने त्यास दिली. या रीतीने त्याचा फिरून राजवाड्यांत प्रवेश झाला व ज्यावेळी कुरंगी आत्महत्या करण्याच्या वेतांत होती त्याचवेळी तो तेथे येऊन दाखल झाला. शेवटी अविमारक हा दुसरा तिसरा कोण! नसून अग्नि व काशीची राणी सुदर्शना यांचा पुत्र आणि अदृश्य झालेला संवीर राजपुत्र तो हाच आहे, असे उघडकीस आले. शेवटी अविमारक व कुरंगी यांचे लग्न होते, व त्यामुळे सर्वांस आनंदी आनंद होती.

प्रतिज्ञायौगंधरायण, प्रतिज्ञानाटिका किंवा वत्सराजचरितः—ही नाटिका चार अंकी आहे. यांतील कथानक बृहत्कथेपासून घेतले आहे. स्थापनेमार्थ हे नाटक 'प्रकरण' आहे असे म्हटले आहे. यांतील पहिल्या अंकाचा एक भाग भामहाने उद्धृत केला आहे आणि चौथ्या अंकांतला तिसऱ्या श्लोकाचा शेवट जो कौटिलिय या ग्रंथांतहि सांपडतो, तो वामनाने उद्धृत केला आहे. सदरहू नाटकाचा पांचवा अंक अद्यापहि मंत्रांक-नाटक या नांवाखाली फेरळ प्रदेशांत करण्यांत येतो. या नाटकांतील कथानक असेः—

उदयन हा हत्तीची शिकार करण्याकरिता आपली घोषवती नांवाची विणा घेऊन अरण्यांत गेला असता तेथे त्याला उज्जयिनीचा राजा प्रद्योत महासेन याच्या सैनिकांनी कपटाने पकडले. ही वार्ता ऐकून त्याचा मंत्री यौगंधरायण याने या विश्वासघाताबद्दल सूड उगविण्याची प्रतिज्ञा केली. इकडे उज्जयिनीमध्ये महासेन राजा आपल्या वासवदत्ता कन्येच्या विवाहाबद्दलच्या गोष्टी आपल्या राणीबरोबर करीत असता वत्सराजा जो उदयन त्याला पकडल्याची बातमी त्याच्या कानावर आली. त्यानंत वासवदत्तेने उदयनाकडून संगीताचे शिक्षण घ्यावे असे राजाने ठरविले. वासवदत्ता उदयनापासून संगीताचे शिक्षण घेत असता त्या दोघांचे प्रेम जडले. उदयनाची सुटका करण्याकरिता यौगंधरायण व त्याचे मित्र वेपांतर करून उज्जयिनीस आले. या त्यांच्या प्रयत्नामुळे उदयन हा वासवदत्तेसह उज्जयिनीतून निसटून गेला, परंतु यौगंधरायण मात्र बंदिखान्यांत पडला. तदनंतर वस्तुस्थिति काय आहे हे सर्व महासेनाच्या लक्षांत येऊन त्याने आपली मुलगी व उदयन यांच्या विवाहाची एक तजवीर कडली. शिवाय राजा व त्याचा मंत्री या दोघांनीहि यौगंधरायण याचा उत्तम रीतीने सन्मान केला.

स्वप्रवासवदत्ताः—उर्फ स्वप्रनाटक, हे भासाचे सुप्रसिद्ध नाटक आहे. वर सांगितल्याप्रमाणे याचा केवळ राजशेखरानेच उल्लेख आहे असे नसून वामन व अभिनवगुप्त यांनीहि त्याचा उल्लेख केला आहे. हे नाटक सहा अंकी असून त्यांत प्रतिज्ञायौगंधरायण या नाटकांतील कथाभागाचा उत्तरार्ध आलेला आहे. यांतील कथानक—

उदयन राजास सार्वभौमपद प्राप्त होण्याकरिता त्याचा व मगध राजकन्या पद्मावती यांचा विवाहसंबंध झाला पाहिजे ही गोष्ट यौगंधरायणाच्या ध्यानांत आली होती. परंतु उदयन राजा वासवदत्तेचा त्याग करण्यास तयार होईना. म्हणून यौगंधरायण याने वासवदत्ता ही अर्मांत दग्ध झाली, अशी खोटीच वदंता पसरवून तिला पद्मावतीकडे पोहोचती केली. ही माझी वहीण आहे असे म्हणून त्याने वासवदत्तेला पद्मावतीच्या स्वाधीन केले. ह्यानंतर पद्मावतीने उदयनाच्या मागणीचा स्वीकार केला, व वासवदत्तेला त्या विवाहप्रसंगी पद्मावतीची वैवाहिक माला गुंफावी लागली. परंतु राजाला अद्याप आपल्या पूर्वीच्या पत्नीचे विस्मरण झाले नाही असे ज्यावेळी पद्मावतीला कळून येते, तेव्हां तिला मस्तकशूल उत्पन्न होते. यावेळी राजा तिचे शांतवन करण्यास जातो परंतु ती त्याला कोठे सांपडत नाही म्हणून तो जरा विश्रांति घेण्याकरिता पडतो, आणि निद्रावश होतो. इतक्यांत पद्मावतीची शुश्रूपा करण्याकरिता आलेली वासवदत्ता, ही पद्मावतीच आहे असे समजून राजाच्या जवळ बसते. परंतु ज्यावेळी राजा झोपेत कांही तरी बरळें लागतो तेव्हां तिची नुक तिच्या लक्षांत येऊन ती निघून जाते. परंतु जातां जातां ती राजाच्या नजरेस पडते. तिला आपण स्वप्रांत पाहिली

असावी असा राजाला भ्रम उत्पन्न होतो परंतु इतक्यांत सर्व शत्रूंचा नाश झाल्याचें वर्तमान त्यास कळतें, व महासेनाच्या दरबारीं पाठविलेले वकीलही परत येतात. त्या वकीलांनीं उदयाच्या व वासवदत्तेच्या विवाहाच्या वेळची तजवीरहि बरोबर आणलेली असते. त्या तजवीरींतील वासवदत्तेची प्रतिमा यौगंधरायणानें बर्हाण म्हणून हवाली केलेल्या मुलीसारखी आहे असें पद्मावतीच्या लक्षांत येते. सरतेशेवटीं यौगंधरायण येऊन सर्व गोष्टींचा खुलासा करतो व त्यामुळें जिकडे तिकडे आनंदीआनंद होतो.

दूतवाक्यः—हें व्यायोग आहे. त्यांतील कथाभाग महाभारतावरून घेतलेला आहे. दुर्योधनाच्या मुख्य मंत्र्याच्या जागेवर भीष्माचार्याची नेमणूक झाल्यानंतर भगवान् कृष्ण येऊन दाखल झाल्याची वर्दां येत. कृष्णास कोणत्याहि तऱ्हेचा मान थावयाचा नाहीं अशा प्रकारची स्वपक्षीयांस ताकांदेऊन ज्यांत द्रौपदीची विटवना केली आहे, अशा तजवीरी समोर तो वसतो. परंतु कृष्ण येतांच त्याच्या तेजाची सर्वांवर छाप पडल्याशिवाय रहात नाहीं. प्रत्यक्ष दुर्योधनहि आपल्या आसनापासून भ्रष्ट होतो. कृष्ण पांडवांकरितां अर्घ्यां राज्याची मागणी करतो. आणि जेव्हां दुर्योधन ती नाकबूल करतो. आणि तो कृष्णास बांधून त्याच्यावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न करू लागतो, तेव्हां कृष्ण आपलीं अस्त्रें बोलावतो परंतु शेवटीं तो शांत होतो, व धृतराष्ट्र त्याचा योग्य सन्मान करतो. पुढें झालेल्या हरिदूत नांवाच्या नाटकांत दूत वाक्याचें अनुकरण केलें आहे.

बालचरितः—दूतवाक्यानंतर भासानें बालचरित कृष्णनाटक लिहिलें. हें बालचरित नाटक पांच अंकी आहे. वृष्णीच्या कुळामध्ये कृष्ण या नांवानें भगवान् विष्णु जन्मास आले. कंसानेच्या शत्रुत्वापासून त्याचा वचाव करण्याकरितां वसुदेवानें त्यास यमुनेच्या पलीकडे नेऊन नंद गवळ्याच्या स्वाधीन केलें. तुझा लौकरच निःपात होईल असें निरनिराळ्या जणांनीं येऊन कंसाला सांगितलें. गोपांच्या संगतीत कृष्ण व संकर्षण यांनीं विविध चेष्टा व अद्भुत चमत्कार करावेत, व गोपीबरोबरहि विनोद करावेत, असा क्रम चालू होता. अखेर मथुरेतील एका उत्सवप्रसंगीं कंसानें त्यास पाचारण केलें. याप्रसंगीं कंसानें कृष्णास मारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो निरुपयोगी होऊन उलट तोच कृष्णाकडून मारला गेला. असा कथाभाग यांत आहे. हें नाटक नाटकी स्वरूपाचें नसून वीरसप्रधान महाकाव्यस्वरूपाचें आहे.

यांतील दुसरा अंक विशेष मनोरंजक आहे. त्यांत कंसाला जीं निरनिराळीं दुःस्वप्नें पडतात, तीं सांगितलीं आहेत. हीं दुःस्वप्नें नाचाच्या किंवा छायान्चित्रांच्या साधनांनीं त्यावेळीं कशीं दाखवितां येत होती हें समजण्याला मार्ग नाहीं.

चारुदत्तः—हें चार अंकी नाटक आहे. याच्या सुरवातीचा भाग उपलब्ध नसून यांतील अखेरच्या कविताहि उपलब्ध नाहींत. बहुतेकरून तें ग्रंथकर्त्याकडूनच अपूर्ण राहिलें असावें. बहुत-

करून ती भासाची शेवटची कृति असावी. अभिनवगुप्तानें 'दरिद्र चारुदत्त' या नांवाच्या एका नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. परंतु तें भासाचें नाटक असल्याबद्दल खात्रीलायक पुरावा उपलब्ध नाहीं. याच्या पायावरच मृच्छकटिकाचे चार अंक रचलेले आहेत. आणि यांतील १. १९ ही कविता (बालचरित १. १५ = मृच्छकटिक १. ३४) दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत (२. २२६) दरिद्रचारुदत्तांतील म्हणून दिली आहे. यांतील कथानकः—

श्रेष्ठी चारुदत्त हा आपल्या औदार्यामुळें दरिद्री झाला होता. त्याची व वसंतसेना या वेश्येची एका महोत्सवप्रसंगीं गांठ पडली; त्यांचे एकमेकांवर प्रेम जडलें. राजशालकांकडून पुष्कळ छळ झाल्यामुळें वसंतसेना चारुदत्ताच्या घराकडे धांवत गेली व तेथून परत येतांना तिनें आपले मौल्यवान् अलंकार चारुदत्ताजवळ ठेविले. तदनंतर पूर्वी चारुदत्ताच्या नोकरींत असलेल्या व सांप्रत सावकाराच्या तावडींत सांपडलेल्या एका द्यूतकारास तिनें सोडविलें इत्यादि.

शूद्रकः—मालविकाग्निमित्र नाटकांत कविकुलगुरु कालिदासानें आपल्या पूर्वगामी कवींत भासाशिवाय सौमिल्ल कविपुत्र या दोन कवींचा निर्देश केला आहे. भासाच्या कवितेबरोबर त्यांच्या नांवावर असलेल्या क्रांहीं कविता कोठें कोठें दृष्टीस पडतात. एरवीं कविपुत्राचें नांव प्रख्यात नाहीं. कदाचित् कविपुत्र हें विशेषनाम नसण्याचाहि संभव आहे. कदाचित् कविपुत्र हें पद भास व सौमिल्ल अशांसारख्या कवींस केवळ बहुमानानें लावलें असण्याचाहि संभव आहे. सौमिल्ल याचें नांव कदाचित् सोमिल असें असावें, कारण राजशेखरानें भास व रामिल यांच्याबरोबर एका सोमिल कवीचा निर्देश केला आहे. सौमिल्ल या नांवांतील इल्ल या उपपदावरून तो महाराष्ट्रीय असण्याचा संभव आहे.

राजशेखराच्या दुसऱ्या एका कवितेंत सोमिल आणि रामिल या दोघांनीं मिळून एक शूद्रक कथा लिहिली असें समजतें. त्यांत राजा शूद्रकाचा सर्व वृत्तांत सांगितलेला आहे. यावरून शूद्रक हा सौमिल्लाच्या व कालिदासाच्याहि पूर्वी होऊन गेला असावा असें सिद्ध होतें.

राजा शूद्रक हा अनेक भारतीय आख्यायिकांचा विषय आहे. राजतरंगिणीमध्ये (३. ३४२) त्याचा विक्रमादित्याबरोबर निर्देश केला आहे व स्कंदपुराणांत तो आंध्रभृत्यांत पहिल्या होता असेंहि म्हटलें आहे. वेताळपंचविंशतीच्या चौथ्या कथेंत त्याला वर्धमान अथवा शोभावती येथील राजा केला आहे व तो शंभर वर्षेपर्यंत जगला असें म्हटलें आहे. आणि कादंबरींत विदिशा ही त्याची राजधानी होती असें सांगितलें आहे. कांहीं आख्यायिका, तो शातवाहनाचा मंत्री होता असें त्याचें वर्णन करतात, तर कांहींत त्यानें उज्जयिनीच्या राजाच्या मदतीनें शातवाहनापासून प्रतिष्ठान घेतलें असें म्हटलें आहे. शूद्रक हा मृच्छकटिक नाटकाचा कर्ता होता असेंहि मानतात. तो आपल्या वयाच्या शंभराव्या

वर्षी निवर्तला असे सदर नाटकाच्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे. यावरून ती प्रस्तावना त्याने लिहिली नाही, हें सिद्ध होतें.

मृच्छकटिक नाटकाच्या काळाविषयी व त्याच्या कर्त्या-विषयी मतैक्य नाही. तें सर्वांत प्राचीन नाटक समजण्यांत येत आणि भारतीयांनी आपली नाटयुद्धा ग्रीक लोकांपासून घेतली असे प्रतिपादन करणाऱ्या संशोधकांने आपल्या तर्काची सर्व इमारत या नाटकाच्या प्राचीनत्वावर रचली आहे. परंतु सदर नाटकाच्या नवव्या अंकांत दिलेली न्याय-निवाडा करण्याची पद्धति सहाव्या व सातव्या शतकांतील धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणे आहे, असे जॉली यानें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. मृच्छकटिक नाटक हें भास कवीने लिहिले असावे असे पिशेलचे प्रथम मत होतें. परंतु तें डंडीने लिहिले असावे, असे दाखविण्याचा पुढे त्याने प्रयत्न केला आहे. लेव्ही यानेहि सदर नाटकास बरेंच अलीकडे ओढलें आहे, परंतु मागाहून त्याच्या मतांत फरक पडला. जाकोबी याच्या मतानें शूद्रक हा कालिदासाच्या मागाहून झाला, परंतु मृच्छकटिक नाटकाचा कर्ता राजा होता व त्याचे नांव शूद्रक होतें याविषयी त्याला यत्किंचितहि शंका नाही. एका मेपाला बळी देऊन शूद्रकाचे दुखणे बरें झालें आणि त्याने आपल्या मुलास राज्यावर बसवून अश्वमेध करविला व त्याच्या वयाच्या शंभराव्या वर्षी त्याचे देहावसान झालें इत्यादि मृच्छकटिकाच्या प्रस्तावनेत सांगितलेल्या गोष्टी इतक्या निश्चित स्वरूपाच्या आहेत की, त्यांवरून शूद्रक हा ऐतिहासिक पुरुष होता, याविषयी शंका रहात नाही. हा शूद्रक राजा व आभीर राजा शिवदत्त हे दोन्ही एकच असावेत असे आमचें मत आहे. या शिवदत्ताचा पुत्र ईश्वरसेन यानें आंग्रांच्या राजसत्तेचा उच्छेद केला व त्याच प्रसंगां, २४८-४९ या वर्षी चेद्दि शकाला आरंभ झाला.

मृच्छकटिकांत गोपाल आर्यकांने पालक राजास पदच्युत केलें असे जें सांगितलें आहे, त्याचा वरील हकीकतीशी मेळ बसतो. परंतु वरील कथाभाग कृष्णआख्यायिकेवरून घेतला असावा असें युंइंडिश यांचें मत आहे. म्हणून शूद्रक हा तिसऱ्या शतकाच्या मध्यांत होऊन गेला असें आम्हां म्हणतो व त्यानें प्रतिष्ठान म्हणजे हैद्राबाद संस्थानांतील हल्लीचें पैठण ही आपली राजधानी केली अशा संबंधीची जी अख्यायिका आहे ती आम्हांस विश्वासनीय वाटते. ज्यांत महाराष्ट्रीय भाषेचा उपयोग केला आहे असें मृच्छकटिक हेंच पहिलें नाटक आहे. या गोष्टीचाहि वरील हकीकतीशी मेळ बसतो. अर्थात् मृच्छकटिक रचण्याच्या कामी शूद्रकाच्या दरबारां असणारे पंडित जे सोमिल व रामिल यांनी त्यास मदत केली किंवा नाही, याविषयी आम्हांस निश्चयानें कांहीं म्हणतां येत नाही.

मृच्छकटिक नाटकांतल पहिले चार अंक हे भासाच्या चारदत्त नाटकाचेंच जवळ जवळ रूपांतर आहे. संस्कृताचें प्राकृतांत संक्रमण कसें झालें, हें आपणास मृच्छकटिक नाटकाच्या प्रस्तावनेतील सुत्रधाराच्या संभाषणांत दिसून येतें. शूद्रकांने गोपाल आर्यकासंबंधीचा राजकीय भाग नवीन घातला असें युंइंडिश यांचें मत आहे. यामुळे एकंदर संविधानक वाहून हें दर्शाकी प्रकरण झालें.

मृच्छकटिकाचे पहिले चार अंक व चारदत्त नाटक यांत अत्यंत साम्य आहे ही गोष्ट वर सांगण्यांत आलीच आहे. फक्त नांवांत मात्र थोडासा फरक केलेला आहे. उदारणार्थ, राजाच्या मंहुण्यास संस्थानक असें म्हटलें आहे. आणि वसंतसेनेचे अलंकार चोरणाऱ्या चोरास शर्विलक हें नांव देण्यांत आलें आहे. इतरदि कांही किरकोळ फरक केले आहेत. उदाहरणार्थ, जेव्हां शर्विलक वसंतसेनेच्या दासीबरोबर तिच्या घरांतून वाहेर पडतो, तेव्हां गोपाल आर्यकाला, तो पुढे राजा होईल असें भविष्य वर्तविल्यामुळे पालक राजानें वंदीत टाकिलें अशी वार्ता त्याच्या कानावर येते. तसेंच वसंतसेना आपले अलंकार घेऊन चारदत्ताकडे जाते व त्याच्या घरी रात्र घालविते. दुसऱ्या दिवशी सकाळी वसंतसेनेची व चारदत्ताचा मुलगा रोहसेन यांची गांठ पडते. रोहसेनाचा शकट मृत्तिकेचा असल्यामुळे तो असंतुष्ट झालेला असतो तेव्हां वसंतसेना रोहसेनाला सुवर्णाचा शकट घेतां यावा म्हणून त्याच्या शकटांत आपले सर्व अलंकार घालते. या कथाभागावरूनच नाटकांत मृच्छकटिक हें नांव देण्यांत आलें आहे. इतक्यांत चारदत्ताचा रथ वसंतसेनेस न्यावयास येतो, इत्यादि कथाभाग आहे.

कालिदासः—सर्व भारतीय नाटककारांमध्ये कविकुलगुरु कालिदास यासच अप्रपूजेचा मान दिला पाहिजे. विल्यम जोन्स यानें शाकुंतलाच्या भाषांतराला जो उपाद्घात दिहिला आहे त्यांत असें म्हटलें आहे की, त्यानें एकेवेळीं सर्व भारतीय नाटकांत उत्कृष्ट नाटक कोणतें असें एका गृहस्थ्यास विचारलें असतां त्यानें पुढील उत्तर दिलेंः—

कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तलम् ।

तत्रापिच चतुर्थोऽङ्को यत्र याति शकुन्तला ॥

युरोपीयन भाषाभिज्ञांनीहि असाच निर्णय दिला आहे. इतकेच नव्हे तर कालिदासाचें ' उपरिनिर्दिष्ट ' नाटक सर्व जगाच्या कौतुकास पात्र झालें आहे.

यामुळे त्याचा चरित्रक्रम कसा होता व तो कोणच्या काळांत होऊन गेला, याविषयी निश्चयात्मक माहिती उपलब्ध नसावी ही गोष्ट अत्यंत शोचनीय आहे.

त्याच्याविषयी सर्वसाधारण अशी आख्यायिका आहे की, तो मूळचा एक सामान्य मनुष्य असून त्याला कोणत्याहि प्रकारचें शिक्षण मिळालेलें नव्हतें. परंतु पुढे तो काली देवीच्या प्रसादानें मोठा कवि झाला. त्याचें कालिदास हें म्हणजे कालीचा दास नांव हें त्यास पुढें प्राप्त झालें असा

समज आहे. आणि त्याचें खरें नांव काय होतें, हें आपणांस माहीत होण्याचा संभव नाही. मातृगुप्त म्हणून जो कवि होता, तोच कालिदास असा कांहींनां तर्क केला आहे. खरोखर पाहूं गेलें तर उच्च जातीतील आर्यांचें नांव कालिदासास असणें संभवनीय दिसत नाही आणि या गोष्टीवरूनच वरील आख्यायिका प्रचलित झाली असावी. तथापि सदर आख्यायिकेचा आपणांस ऐतिहासिक दृष्ट्या कांहीं उपयोग करतां येण्यासारखा नाही.

याशिवाय कालिदासाचा व अनेक राजांचा संबंध जोडणाऱ्या आख्यायिकाहि प्रचलित आहेत. कालिदास हा अकराव्या शतकांत धारच्या भोज राजाच्या पदरी होता असें ज्यांत सांगितलें आहे तो भोजप्रबंध नांवाचा ग्रंथ आपण तूर्त एका वाजूस ठेवूं. दुसऱ्या एका सिंहलद्वीपातील आख्यायिकेवरून कालिदास हा कुमारदासाचा समकालीन होता असें समजतें. हा कुमारदास कांहींच्या मते सहाव्या शतकांत तर कांहींच्या मते तदनंतर झाला असावा.

तथापि सर्वांत अधिक विद्युत अशी जी आख्यायिका आहे तीवरून कालिदास विक्रमादित्य राजाचा समकालीन होता. हा विक्रमादित्य उज्जयिनीचा राजा असून त्यानें शकांच्या राजसत्तेचा नाश केला, व विक्रमशकास प्रारंभ केला ह्यापून हिंदुस्थानांत कालिदास हा इ. स. पूर्वी किंवा त्याच्याहि आधीं होऊन गेला असा सार्वत्रिक समज प्रचलित आहे. उज्जयिनींत त्याच्या नांवाची परंपरा अद्यापिहि चालू आहे.

कालिदास इतक्या प्राचीन काळां झाला असावा ही गोष्ट अनेक कारणांवरून संभवनीय दिसत नाही. कालिदास हा भासानंतर व निश्चयानें शूद्रकांततर झाला असावा असें आम्हां वर दाखविलें आहे, व याकोबी यानें ज्योतिषाच्या आधारेहि तो इ. स. ३५० च्या पूर्वी झाला असावा ही गोष्ट संभवनीय दिसत नाही असें म्हटलें आहे.

याकरितां आणखी अधिक पुरावा गोळा करणें भाग पडतें. एका सुप्रसिद्ध कवितेंत तो विक्रमादित्याच्या दरबारांतील नवरत्नांपैकी एक होता असें म्हटलें आहे. या रत्नांतीलच एक ज्योतिषी वराहमिहिर हा सहाव्या शतकांत होऊन गेला म्हणून कालिदास हा सहाव्या शतकांत होऊन गेला असें कर्न व पिशेल म्हणतात. आणि लेव्ही यांचेहि तेंच म्हणणें आहे. फर्ग्यूसनच्या मतानेहि हा काळ व विक्रमादित्याच्या आख्यायिकेचा काळ हे दोन्ही जुळण्यासारखे आहेत, कारण त्याच्या मतानें इ. स. ५४४ त जेव्हां विक्रमादित्यानें कोरूरच्या लढाईत जय मिळविला तेव्हां त्याचें स्मारक म्हणून विक्रम-शक सुरू करण्यांत आला. परंतु वरील काळाच्या पूर्वीच विक्रमशकाचे शिलालेख उपलब्ध झाल्यापासून वरील मत ग्राह्य धरण्यासारखें नाही. तथापि विक्रमादित्य हें नांव नसून ज्याअर्थी ती एक बहुमानाची पदवी आहे त्याअर्थी कालनिर्णयाच्या कामी त्याचा फारसा उपयोग नाही.

कालिदासाचा आश्रयदाता जो विक्रमादित्य तो शिलादित्य हर्ष राजाच्या पूर्वी होऊन गेला असावा असें फर्ग्यूसन व मॅक्समुल्लर यांचे म्हणणें आहे. परंतु होलें याच्या मते हूणांवर जय मिळविणारा व मध्यहिंदुस्थानांत राहणारा जो यशोधर्मन राजा तोच कालिदासाचा आश्रयदाता विक्रमादित्य असावा. कालिदासानें रघुवंश (४.६८) यांत हूणांचा निर्देश केला आहे; रा. पाठक यांच्या मतानें रघुवंशांत दिलेल्या स्थलवर्णनावरून कादमीरचा बोध होतो आणि त्यावरून कालिदास हा सहाव्या शतकांत होता असें त्यांनीं अनुमान काढलें आहे. कालिदासाच्या मेघदूतांतील (५.१४) या श्लोकाचें ज मल्लिनाथानें स्पष्टीकरण दिलें आहे त्याचाहि वरील अनुमानास आधार देण्यांत आला आहे. मेघदूताच्या सदर श्लोकांत सुप्रसिद्ध बुद्धधर्मीय दिग्नाग याचा उल्लेख आहे. व दिग्नागाचा काळ सहावें शतक हा समजण्यांत येतो. तथापि दिग्नागसंबंधानें केलेला उल्लेख निश्चितपणें स्पष्ट नाही. शिवाय कालिदास हा सहाव्या शतकांत झाला असावा हें फारसें संभवनीय दिसत नाही. हूण हे हिंदुस्थानाच्या सरहद्दीवर रहाणारे लोक होते व तदनंतर त्यांनीं हिंदुस्थानचा बराच भाग पादाक्रांत केला असें कालिदासाच्या ग्रंथांवरून समजतें असें बी. सी. मुजुमदार यांनीं दाखविलें आहे. इ. स. ६३४-३५ सालच्या एका शिलालेखांत कालिदासाचा नामनिर्देश आहे इतकेंच नव्हे तर इ. स. ४७३-७४ च्या शिलालेखांत त्याच्या लेखनपद्धतीचेहि अनुकरण केल्याचें दृष्टीस पडतें. कालिदास हा ४०० पासून ६०० च्या काळांत केव्हां तरी झाला असावा असें सर्व पुराव्याचें निरीक्षण करून हूथ यानें ठरविलें आहे. कालिदास हा विक्रमादित्याचा समकालीन होता, अशाविषयी ज्या आख्यायिका हिंदुस्थानांत प्रचलित आहेत त्यांवरून हा विक्रमादित्य गुप्त राजघराण्यांतील असावा असें ज्या संशोधकांनीं ठरविलें आहे त्यांचें तें म्हणणें संभवनीय दिसतें. निरनिराळ्या लेखकांनीं पुढीलप्रमाणें निरनिराळ्या राजांचा व विक्रमादित्याचा मेळ घालून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जसें—लॉसेन यानें दुसरा चंद्रगुप्त व कुमारगुप्त यांचा; वेबर यानें समुद्रगुप्त आणि त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेले व व मागून झालेले यांचा; चक्रवर्ती, लेबिक, कोलिन्स व गावरोन्स्की यांनीं स्कंधगुप्ताचा; ब्लॉच व क्रीथ यांनीं दुसऱ्या चंद्रगुप्ताचा आणि मुजुमदार यांनीं कुमारगुप्त व स्कंधगुप्त यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आमच्या मतानें दुसरा चंद्रगुप्त हा कालिदासाचा आश्रयदाता असावा. तो उज्जयिनीतील गुप्तघराण्यांतील पहिला राजा होता. व त्यानेंच प्रथम विक्रमादित्य ही पदवी धारण केली. तो ज्यावेळीं माळव्यांत राज्य करीत होता आणि ज्यावेळीं त्याचा पिता समुद्रगुप्त यानें अश्वमेध यज्ञ केला, त्यावेळीं घडलेल्या गोष्टींस अनुलक्षून मालविकाग्निमित्रांतील कांहीं मजकूर लिहिला गेला असावा असें वाटतें. विक्रमादित्याच्या नांवावरून विक्रमावर्षांय हें या नाटकाला नांव

देष्यांत आलें असण्याचा संभव आहे. कुमारसंभव या काव्यांत कुमारगुप्ताच्या जन्मोत्सवाचें वर्णन केलें असावें म्हणून त्याचा काळ चौथ्या शतकाच्या शेवटी व पांचव्या शतकाच्या प्रारंभी निर्णत करण्यास हरकत नाही. त्याच्या ग्रंथापैकी फक्त नाटकग्रंथांचाच आपणांस येथें विचार करणें आहे. आपणांस कालिदासाची मालविकाग्निमित्र, उर्वशी व शाकुंतल हीं तीन नाटकें उपलब्ध आहेत. या नाटकांत मालविकाग्निमित्र ही त्याची पहिली कृति होय, आणि नवीन नाटक रंगभूमीवर आणलें म्हणून प्रेक्षकांनी आपल्या कृतीकडे फार करड्या नजरेन पाहूं नये अशी त्यानें ग्रंथारंभी प्रेक्षकवर्गाजवळ याचना केली आहे. त्याचप्रमाणे उर्वशी नाटकांतहि प्रेक्षकांनी आपल्या कृतीचें सदय अंतःकरणेन निरीक्षण करावें असें म्हटलें आहे. परंतु अशी विज्ञप्ति शाकुंतल नाटकांत केली नाही. कॅपेलर यानें मालविकाग्निमित्र ही कालिदासाची अखेरची कृति होय असें आपलें मत दिलें आहे ही गोष्ट खरी आहे. परंतु तें त्याचें एकट्याचेंच मत आहे. मालविकाग्निमित्र ही कालिदासाची कृतीच नव्हे असें कांहीं संशोधकांचें मत आहे. परंतु त्याविरुद्ध वेबर, पंडित कॅपेलर, ह्यूम व लेव्ही या सर्वांनी संशोधनपूर्वक आपलें निश्चित मत दिल्यामुळे वरील मताचा विचार करण्याचें कारण उरलें नाही. हें नाटक पांच अंकी असून वास्तविक महोत्सवाकरितां कदाचित व विदिशा नगरीमध्ये लिहिण्यांत आलें असावें.

मालविकाग्निमित्राचें कथानक:—विदिशा नगरीचा राजा अग्निमित्र याच्याकरितां मालविका नांवाची एक विदर्भ राजकन्या पसंत करण्यांत आली होती. परंतु विदर्भ राजपुत्रांचे आणि अग्निमित्राचें वांकडें असल्यामुळे त्या राजपुत्रांन मालविकेस विदिशा नगरीस घेऊन जाणाऱ्या मंडळावर हल्ला केला. मालविका त्या हल्ल्यांतून निसटून विदिशानगरीस गेली. तेथे तिला कोणी न ओळखल्यामुळे तिचा धारिणी राणीच्या अंतःपुरांत प्रवेश झाला. एका उत्कृष्ट शिक्षकाकडून तिला नृत्य शिकविण्याविषयी राणीनें व्यवस्था केली. तिची प्रतिमा राजाच्या दृष्टीस पडल्यावर तो तिच्यावर मोहित झाला. राजाची व तिची गांठ पडावी म्हणून विदूषकांन मालविका व दुसरी एक नृत्यविद्यार्थिनी यांच्यांमध्ये चढाओढाचा सामना करण्याची व्यवस्था केली. तो सामना पाहण्याकरितां राजा, राणी आणि कैशिकी नांवाची एक योगिनी हीं सर्व हजर असावत अशी विदूषकांन योजना करून ठेवली होती. या सामन्यांत मालविकेस यश मिळाले आणि त्यामुळे राजाचें तिच्यावर अधिकच प्रेम जडलें. तदनंतर आपल्या पादाघातानें अशोकवृक्षाला मोहोर आणण्याकरितां राणीनें मालविकेस उद्यानांत पाठविले मालविकेनें आपल्या सखीबरोबर केलेल्या संभाषणावरून तिचें प्रेम आपल्यावर आहे ही गोष्ट राजास कळून आली म्हणून तो

तिला भेटावयास गेला. परंतु त्या दोघांच्या भेटांमध्ये इरावती नांवाच्या दुसऱ्याच एका राणीनें विघ्न उपास्थित केले आणि धारिणी राणीनें मालविकेस वंदीत टाकिले. यानंतर विदूषकांन मोठ्या चातुर्यानें राजा व मालविका यांच्या दुसऱ्या भेटीचा योग जुळवून आणला. परंतु त्या भेटीतहि इरावती राणीनें अडथळा केला. इतक्यांत दूताबरोबर बाहेरून एक चांगली बातमी कानांवर आली; विदर्भ प्रांतांत अग्निमित्राच्या सेनेस जय मिळाल्याची ही वार्ता होती. परत आलेल्या दूतांनी मालविका हांच हरवलेली विदर्भ राजकन्या होय असें ओळखिले. राजाचा पिता पुष्पमित्र यासहि जय प्राप्त झाल्याची बातमी समजून येते, आणि याच सुमारास अग्निमित्र व धारिणी यांच्या पुत्रांन, अश्वमेधाचें रक्षण करीत असतां सिधुनदाच्या तोंडावर यवनास पादाकांत केल्याचीहि बातमी कानांवर आली. मालविकेच्या पादाघातानें अशोक वृक्षास चांगला मोहोर प्राप्त झाला, तर तिला एक पारितोषिक देण्याविषयी धारिणी राणीनें अभिवचन दिलेले होते, त्या बातमीतहि समाधानकारक परिणाम घडून आल्यामुळे तिनें आतां मालविकेबरोबर विवाह करण्यास राजास विनंति केली.

उर्वशी:—या नाटकाचे पांच अंक आहेत, व यांतिल संविधानक एका प्राचीन दंतकथेवरून घेतलेले आहे. ही दंतकथा निरनिराळ्या स्वरूपांत दृष्टीस पडते. कालिदासांन जिचा आधार घेतला आहे ती दंतकथा बहुतकरून मत्स्यपुराणावरून घेतली असावी. हें नाटक एकेकालीं हिंदुस्थानांत बरेच लोकप्रिय होते, म्हणून त्यांत कसकसे फरक पडत गेले याविषयीची निश्चित माहिती आपणांस उपलब्ध आहे. साहित्यदर्पण (६. २५) यांत दिलेल्या माहितीवरून ह्या नाटकाचाहि प्रारंभ भासाच्या नाटकाप्रमाणेंच “नायंत सूत्रधारः” येथूनच करण्यांत येत असे. कालांतरानें त्यांत फरक करण्यांत आले.

या नाटकाच्या हस्तलिखित प्रतींत इतके पाठभेद आहेत कीं, त्यांवरून या नाटकाच्या मूळांतच दोन प्रती होत्या कीं काय अशी शंका उत्पन्न होते. या नाटकाचें एक स्वरूप बंगाली प्रतींत व अनेक नागरी हस्तलिखित प्रतींत दिसून येतें. ह्यावर रंगगाथानें आपली ‘विक्रमोर्वशी प्रकाशिका’ या नांवाची टीका इ. स. १६५६ त लिहिली. सदर नाटकाचें दुसरें स्वरूप दक्षिण हिंदुस्थानांतिल बहुतेक हस्तलिखित प्रतींत दृष्टीस पडतें. त्यावर कोंडुविडू येथील रेड्डी राजपुत्र कुमारगिरी याचा मंत्री काटयवेम यानें इ. स. १४०० मध्ये आपली टीका लिहिली आहे.

वर सांगितलेल्या नाटकाच्या दोन स्वरूपांपैकी पहिल्या स्वरूपाच्या प्रतींत या नाटकास विक्रमोर्वशी असें म्हणून त्यास ‘त्रोटक’ या सदरांत घातलें आहे. दुसऱ्या प्रतींत त्यास विक्रमोर्वशीय हें नांव देऊन ‘नाटक’ या सदरांत घातलें आहे.

नाटकाच्या या दोन स्वरूपांतील फरक त्याच्या चवथ्या अंकांत विशेषकरून दृष्टीस पडतो. उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रतीत पुष्कळसे अपभ्रंश भाषेत श्लोक असून ते कसे म्हणून दाखवावे व म्हणतांना कसे हावभाव करावे या विषयांच्या सूचना आहेत. परंतु दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रतीत तसला प्रकार दृष्टीस पडत नाही.

राजाच्या तोंडी अपभ्रंश भाषेत श्लोक घालणें अनुचित आहे, संविधानकाचा विकास करण्यास त्याचा यत्किंचितहि उपयोग होत नाही, उलट कांहीं अंशां त्याचा अडथळा मात्र होतो. या मुद्यावर दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रत अधिक विश्वसनीय आहे, असें कै. शंकर पांडुरंग पंडित यानें आपल्या विक्रमोर्वशीय या नाटकाच्या आवृत्तीत म्हटलें आहे. परंतु पिशेलच्या मतानें बंगाली प्रतीत आपणांस अधिक शुद्ध प्राकृत दृष्टीस पडते, आणि त्यांत आपणांस अधिक चांगले पाठहि उपलब्ध होतात.

अलीकडील काळांतील विक्रमोर्वशीय या नाटकाच्या ज्या हस्तलिखित प्रती उपलब्ध आहेत त्यांवरून बंगाली प्रत मूळची होती हे सिद्ध होत नाही. आणि चवथ्या अंकाचे ज्या ज्या ग्रंथांत अनुकरण केले आहे, त्यांत अपभ्रंश भाषेत श्लोक दृष्टीस पडत नाहीत (उदहरणार्थ भवभूति-मालतीमाधव, अंक ९; राजशेखर-बालरामायण, अंक ५; जयदेव-प्रसन्नराघव, अंक ६; महानाटक, अंक ४) इत्यादि विधानें आपणांस बंगाली प्रतीच्या विरुद्ध करतां येण्यासारखी आहेत. अपभ्रंश श्लोकांच्या भाषेवरून ते फार जुने असावेत असें दिसते. ते कधी राजाच्या तोंडी घातले नाहीत. परंतु भासाच्या बालचरित नाटकाच्या दुसऱ्या अंकांत ज्यावेळीं कंसाला निरनिराळ्या पिशाचचांचें दर्शन होतें, त्या वेळच्या श्लोकांप्रमाणें ज्यांच्यांत गीत आहे अशा तऱ्हेचें नृत्य व मूकनाट्य तीं गीतें उत्पन्न करतात; अपभ्रंश श्लोक आणि तत्पूर्वीचें गद्य भाषण यांच्यांत जे मधून मधून विरोध दृष्टीस पडतात, आणि इतक्या प्राचीनकाळीं अपभ्रंश कविता उत्पन्न झाली नसावी अशाबद्दलची जी प्रमाणें आहेत, त्यांस अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. या नाटकास मागे 'ट्रोटक' असें जें नांव देण्यांत आलें आहे, त्याचें कारण यांत अपभ्रंश श्लोक आहेत हे होय. खरोखर पाहूं गेलें तर याला 'नाटक' या सद्रांतच घातलें पाहिजे. ज्या ठिकाणी राजाचा व उर्वशीचा वियोग होतो म्हणजे ती जेव्हां कुमाराच्या उपवनांत जाते त्या ठिकाणी अपभ्रंश श्लोकांची योजना केलेली आहे. त्या श्लोकांत राजानें उर्वशीला शोधणें, व उर्वशीच्या भेटोविषयी त्याची आतुरता यांचें फार सुंदर वर्णन दिलें आहे.

अभिज्ञानशाकुन्तला अथवा अभिज्ञानशाकुन्तलम्:—याचे सात अंक आहेत. हे एका आख्यायिकेच्या आधारावर रचले आहे. ती आख्यायिका महाभारता (१ ६९ ते ७४) वरून घेतली आहे. परंतु महाभारताच्या आख्यायिकेपेक्षां कालिदासाच्या नाटकांत बराच फरक केलेला दृष्टीस पडतो. हे नाटक

भारतीय लोक फार उत्कृष्ट समजतात आणि म्हणून आज पर्यंत त्याच्या अनेक प्रती छापून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. या नाटकांतील आख्यायिका ही एका स्वरूपाची नाही. आणि या नाटकाच्या जितक्या हस्तलिखित प्रती मूळांत होत्या तितकी त्याचीं स्वरूपें दृष्टीस पडतात; बंगाली, देवनागरी, काश्मिरी व दक्षिण हिंदुस्थानांतील इतक्या या नाटकाच्या निरनिराळ्या प्रती आहेत, याशिवाय केवळ हस्तलिखित स्वरूपांत राहिलेली अशी एक मिश्र स्वरूपाची प्रतहि उपलब्ध आहे.

बंगाली प्रतीचे विल्यम जोन्स यानें भाषांतर देण्यामुळे ती प्रत यूरोपांत प्रथम प्रसिद्ध झाली. देवनागरी प्रतीचा ब्रॉकहॅन्स व वेस्टर गार्ड यानां शोध लाविला, या दोघां संशोधकांनीं जमविलेली सामुग्री त्यांनीं बोधलिक याच्या हवाली केली. त्यानें ती देवनागरी प्रत बॉन येथें स. १८४२ त प्रसिद्ध केली. दक्षिणहिंदुस्थानांतील प्रत पिशेलनें प्रकाशित केली. काश्मिरी प्रतीचा लुहरनें शोध लाविला व ती बर्खर्ड यानें प्रसिद्ध केली.

यांपैकी तीन प्रतींवर भारतीय लेखकांनीं लिहिलेल्या टीका आहेत. बंगाली प्रतीला डमरुवल्लभ, शंकर, कृष्णनाथ व चंद्रशेखर इतक्या टीकाकारांची टीका आहे. देवनागरी प्रतीवर राघवभट्टाची व दक्षिणहिंदुस्थानांतील प्रतीवर अभिराम, श्रीनिवासाचार्य, मृत्युंजय, निःशंक भूपाल, काट्यवेम व नारायणभट्ट इतक्या टीकाकारांच्या टीका आहेत.

देवनागरी प्रत ही बराच काळपर्यंत अगदीं मूळची प्रत अशी मानण्यांत येत होती. स्टॅन्डलर व रुकर्ट हे दोघेहि मात्र बंगाली प्रत तीहून अधिक चांगली आहे असें म्हणणारे होते. परंतु या मताचा पिशेल यानें खरा पुरस्कार केला. बंगाली प्रतीत प्राकृत भाषा अधिक शुद्ध स्वरूपांत दृष्टीस पडतात. व देवनागरी प्रतींतील निरनिराळे पाठ बंगाली प्रतीचे स्पष्टीकरण करण्यास उपयोगी पडणारखे आहेत असें त्यानें सिद्ध केलें. लेव्हॉचेवि मत पिशेलप्रमाणेंच आहे. आणि हर्षानें व कालिदासाच्या पश्चात झालेल्या इतर कवीनां बंगाली प्रतीचाच नमुना आपल्यापुढें ठेवला असावा असें त्यानें दाखविलें आहे. परंतु वेवरनें तितक्याच निश्चयात्मक रूपानें देवनागरी प्रतीबद्दल आपला अनुकूल असाच अभिप्राय दिला आहे, आणि अलीकडे चॅपेल्स व कर्बकर यानांहि आपलें मत वेवरप्रमाणेंच दिलें आहे. बोल्लेनसेनच्या मतानें बंगाली प्रत व देवनागरी प्रत या दोन्हांहि मूळच्या असाव्या. परंतु देवनागरी प्रत ही कालिदासानें कदाचित प्रयोगाच्या सोयीकरितां तयार केली असेल. हल्लीं उपलब्ध असलेल्या अनेक प्रतींपैकीं एकहि प्रत मूळची कालिदासाची नसावी, असें अलीकडे बहुतेक लोकांचें मत आहे. प्राकृत भाषांच्या कमीअधिक शुद्ध स्वरूपाकडे पाहण्याचीं अलीकडील पद्धत पिशेलपेक्षां निराळी आहे. हल्लीं उपलब्ध असलेल्या प्राकृत व्याकरणाचे कर्ते जरी फार

प्राचीन नाहींत तरी त्यांचा काळ शाकुन्तल नाटकाच्या सर्व हस्तलिखित प्रतीपेक्षा अधिक प्राचीन आहे. आणि बंगाली प्रतीमध्ये जे प्राकृत भाषेचे शुद्ध स्वरूप दृष्टीस पडते ते नाटकाच्या नकला करणारांच्या अधिक श्रेष्ठ ज्ञानाचा परिणाम आहे असे म्हणावे लागते. बंगाली प्रतीतील अनेक पाठ हे मूळच्यासारखे दिसतात हे खरे आहे. तथापि कांहीं ठिकाणी देवनागरी प्रत बंगाली प्रतीपेक्षा अधिक चांगली असल्याचे दिसून येते. फक्त बंगाली प्रतीतच आढळणाऱ्या अनेक कवितांमध्ये दुसऱ्या कवितांची पुनरुक्ति केल्याचे दिसून येते. शिवाय त्यांत विशेष प्रकारची काव्यप्रतिभाहि दृष्टीस पडत नाही. मूळची कालिदासाची प्रत कशी असावी हे हल्ली उपलब्ध असलेल्या प्रतीवरून समजण्यासारखे नाही. आणि ती कधी उपलब्ध होईल किंवा नाही याविषयी आम्हांस इटॅलप्रमाणेच शंका आहे.

विशाखदत्तः—विशाखदत्त किंवा ज्यास कांहीं हस्तलिखित प्रतीत विशाखदेव असे म्हटले आहे, हा ज्याला कोणी भास्करदत्त म्हणतात व कोणी पृथु म्हणतात अशा एका प्रधानाचा किंवा महाराजाचा मुलगा होता, आणि वटेश्वरदत्त नांवाच्या एका मांडलिक राजाचा नातू होता. हा प्रधान किंवा तो मांडलिक राजा हे कोण होते, याविषयी आपणांस कांहींच माहिती उपलब्ध नाही.

मुसुलमानांच्या विरुद्ध लढत असतां इ. स. ११९२ मध्ये लढाईत जो कैद झाला तो चाहूमान राजा पृथ्विराज तोच पृथु होता असे विलसनने म्हटले आहे व विशाखदत्ताच्या नाटकांत ज्या म्लेच्छांचा उल्लेख केला आहे ते पाटणचे राजे होते असेहि त्याने म्हटले आहे. विशाखदत्त हा इतक्या अलीकडचा कवि असावा हे मत आतां कोणासहि ग्राह्य वाटणार नाही, शिवाय त्याच्या नाटकांतील शेवटच्या श्लोकावरून त्याच्या कालाचा निर्णय करण्याकडे अलीकडे प्रवृत्ति झाली आहे.

या ग्रंथकाराच्या नाटकांत एके ठिकाणी चंद्रगुप्त राजाला शुभाशीर्वाद देण्याचा प्रसंग आलेला आहे. कांहीं हस्तलिखित प्रतीत चंद्रगुप्ताच्या जागी रंगीवर्मन, हंतवर्मन किंवा वंतीवर्मन म्हणजे अवंतवीवर्मन अशी नांवे सांपडतात. ज्याच्या पुत्राचे कनोजच्या हर्षराजाच्या कन्येबरोबर लग्न झाले, असा मौखरी राजा अवंतवीवर्मन त्याचाच येथे निर्देश केलेला आहे, असे तेलंग व त्याच्या अगोदर हिलेब्रॅट यांचे मत होते. परंतु याकोबीचे मत हा अवंतवीवर्मा म्हणजे ज्याने इ. स. ८८५ पासून ८९३ पर्यंत राज्य केले, तो काश्मीरचा राजा होय असे होते. याकोबीने विशाखदत्ताच्या नाटकांत सांपडणाऱ्या ज्योतिषविषयक विधानांवरून ते नाटक इ. स. २ डिसेंबर ८९० या दिवशी लिहिण्यांत आले असावे असे निर्णय केले आहे. विशाखदत्ताने रत्नाकराचे अनुकरण केले असेहि त्याने प्रतिपादन केले आहे. परंतु रत्ना-

कारानेच त्याचे अनुकरण केले व हा रत्नाकर इ. स. ६०० मध्ये होऊन गेला असे प्रो. धुवांचे मत आहे.

विशाखदत्ताची भाषा व लेखनपद्धति ही फार प्राचीन पद्धतीची दिसून येते, आणि पुष्कळ बाबतीत तो आपणांस भासाची आठवण करून देतो. ज्याप्रमाणे भासाच्या नाटकांत नाटकाच्या अगदीं प्रारंभी सूत्रधार रंगभूमीवर येतो त्याचप्रमाणे विशाखदत्ताच्या नाटकाच्या एका उत्कृष्ट हस्तलिखित प्रतीत तोच प्रकार दृष्टीस पडतो व त्यावरून आपणांस भासाच्या प्रतिज्ञायौगंधरायण या नाटकाची आठवण होते, ह्याशिवाय त्या नाटकाच्या उत्कृष्ट हस्तलिखित प्रतीत शेवटच्या श्लोकांत चंद्रगुप्त असे नांव आहे, व चंद्रगुप्त नांवाच्या जागी अवंतवीवर्मन हे नांव घालण्याचा जो फरक झाला तो त्या नांवाच्या राजाच्या वारकीर्दीत सदर नाटकाचा प्रयोग झाल्यावरून झाला असावा असे दिसते. हा चंद्रगुप्त पाटलिपुत्रांत राज्य करीत होता असे दिसते. कारण ती त्याची राजधानी असल्याबद्दल नाटकांत सर्वत्र उल्लेख आहे.

द्युपनत्संगच्या वेळी पाटलिपुत्राचा पूर्ण नाश झाला होता व तेथील वस्तीहि उठून ते उजाड झालेले होते म्हणून विशाखदत्त हा अधिक प्राचीनकाळांत होऊन गेला असे आम्हांस वाटते, आणि विशाखदत्ताचा आश्रयदाता गुमराजा, दुसरा चंद्रगुप्त हा असावा व विशाखदत्त हा कालिदासाच्या अगदीं मागोमाग होऊन गेला असावा असे आमचे इतर अनेक संशोधकांप्रमाणेच मत आहे.

विशाखदत्ताच्या मुद्राराक्षस नांवाच्या नाटकांत सात अंक आहेत व त्याला धुंडिराज, रतिनाथ, महेश्वर, वटेश्वर आणि तदनंतर झालेल्या कांहीं ग्रंथकारांनी टीका लिहिली आहे. या नाटकाचे संविधान इ. स. पूर्वी चौथ्या शतकांत चंद्रगुप्त आणि चाणक्य यांनी नंद घराण्यांतील राजांचे उच्चाटन केले अशा तात्पर्याचे असून ते निरनिराळ्या आख्यायिकांवरून रचलेले आहे.

हे नाटक मुख्यतः बृहत्कथेवरून रचले आहे असे दश रूपावरील अवलोकटीकेत म्हटले आहे (१. ६१) व यास त्याच्या विश्वनाथ टीकाकाराने बृहत्कथामंजरी (१. २, २२६) हा आधार दिलेला आहे. परंतु हा अवलोकटीकेतील सर्व भाग प्रक्षिप्त असावा असे आम्हांस वाटते.

या नाटकास आधारभूत असलेल्या आख्यायिका बऱ्याच प्रख्यात होत्या. त्या आपणांत बृहत्कथेच्या काश्मिरी प्रतीवरून, हेमचंद्राच्या परिशिष्ट पर्वावरून, धुंडिराजाच्या मुद्राराक्षसावरील टीकेवरून आणि सिव्हेली कथेवरूनहि कळून येतात. इतकेच नव्हे तर ह्या आख्यायिका युरोपपर्यंतहि जाऊन पोहोचल्या, ह्यावरून नाटककाराने अत्यंत लोकप्रिय झालेल्या संविधानकाचाच आधार आपल्या नाटकास घेतला व त्यामुळे नीतिशास्त्रतत्त्वे प्रसृत करण्याचा त्याचा हेतूहि सिद्धास गेला.

चंद्रः—सुप्रसिद्ध वैद्याकरणी चंद्र किंवा चंद्रगोमिन् यांचेहि नांव नाटककारांच्या पटांत दाखल केलें पाहिजे. म्हणजे तो केव्हां होऊन गेला याविषयांहि अद्याप एकमत नाहीं. त्याच्या “शिष्यलेखा” चा प्रकाशक मिनयेफ यानें तो चौथ्या शतकांत किंवा पांचव्या शतकाच्या प्रारंभां होता असें म्हटलें आहे. परंतु जी गोष्ट त्यांनीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिली नाहीं परंतु जी त्याच्या आयुष्यांत घडली तिचे वर्णन करतांना त्यानें आपल्या “चंद्रवृत्ति” ग्रंथांत एका क्रियापदाचा अपूर्ण भूतकाळ योजिला आहे. या आधारावरून लिबिग यानें चंद्र हा ४६५ पासून ५४४ पर्यंत झाला असावा असें म्हटलें आहे. ज्या वाक्यांत त्यानें अपूर्ण भूतकाळाचा उपयोग केला आहे तें असें:- “अजयज्जतो हूणान्” यावरून जाट राजानें हूणांवर जो जय मिळविला तो चंद्रगोमिन्च्या हयातींत मिळविला असला पाहिजे असें लिबिगचें म्हणणें आहे. तथापि तो सातव्या शतकांत होऊन गेला असावा असें लेव्हानें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. इत्सिंग यानें महासातवचंद्र याची एक कविता उद्धृत केली आहे. ती कविता चंद्रगोमिन्ची म्हणजे चंद्रगोमिन्ची होती, असें सुभाषितावलि ३३६८ यांत म्हटलें आहे, आणि ती खरोखरच शिष्यलेखा या ग्रंथांत सांपडते. यावरून ज्यावेळीं इत्सिंग हिंदुस्थानांत होता त्यावेळीं चंद्र हयात होता असें लेव्हानें म्हणणें आहे. परंतु यावर लिबिग म्हणतो कीं इत्सिंग हा चंद्रास नेहमीं चंद्रदास असें म्हणतो. आणि चंद्रगोमिन् अशारीतीनें संबोधित नाहीं आणि शिवाय काशिका या ग्रंथाचा कर्ता जो जयादित्य होता तो आपल्या पूर्वीं निवर्तून तीस वर्षे झालीं होती असें इत्सिंग म्हणतो. त्यानें चंद्राच्या व्याकरणाचा उपयोग केला आहे. यावरूनहि लिबिग हा आपल्या म्हणण्याचें समर्थन करतो. आतां इत्सिंगनें चंद्राची म्हणून जी कविता दिली आहे ती शिष्यलेखाच्या तिबेटी भाषांतरांत सांपडत नाहीं. यावरून इत्सिंगाचा चंद्रदास हा चंद्रगोमिन्पासून निराळा असावा. यास्तव चंद्रगोमिन्चा काळ इ. सन ६५० च्या पूर्वीं जातो, व तो जयादित्याच्या मृत्यूशीं आणि जाट राजानें हूण राजावर जो जय मिळविला त्याच्याशीं मिळता आहे. जाट राजा म्हणजे मालवराजा जो यशोधर्मन तोच दहुतकरून असावा. त्याचा मंदसोर येथील शिलालेख विक्रमसंवत् ५८९ या सालचा आहे. यावरून चंद्रगोमिन्चा काळ सहाव्या शतकाचा उत्तरार्ध असावा असें दिसतें.

चंद्रगोमिन्नें केलेलें लोकानंद नांवाचें नाटक आपणांस उपलब्ध आहे. तें एका मणिचूडाच्या आख्यायिकेवरून रचलेलें बौद्ध नाटक आहे. सदर नाटक अवदानशतक, आणि हर्षाचें नागानंद अशीं तिन्हीहि एकत्र करून व ज्यास तिबेटी भाषांतर जोडलें आहे असें एक पुस्तक तैजूरमध्ये उपलब्ध आहे. मणिचूडानें आपलीं वायकामुलें एका ब्राह्म-

णाच्या स्वाधीन केली व त्याच्या जवळचा राजा त्याचा हाति बळकविण्याची इच्छा करतो इत्यादि वर्णन सदर नाटकांत केलेलें आहे असें लेव्हानें वर्णन केलें आहे. लेव्हि हा इत्सिंगनें निर्दिष्ट केलेला चंद्रदास व चंद्रगोमिन् हे दोन्ही एकच म्हणतो. चंद्रदासानें विश्वतर आख्यायिकेवर एक काव्य लिहिलें असें ऐकवांत आहे. सदर काव्यगीत नृत्यासह पंच देशांत करीत असत. असें म्हटलें असल्यामुलें तें नाटक अमावें. आतां चंद्रसेन व चंद्रगोमिन् हे एकच होणे असें जे लेव्हानें म्हटलें आहे त्याविषयी निश्चयात्मक निर्णय देतां येण्यासारखा नाहीं. त्याचप्रमाणें विश्वतर नाटक व तुंजिन राजाच्या कारकीर्दींत एका चंद्रक किंवा चंद्रक या कवीनें एक नाटक लिहिलें असें जे कल्हणाच्या राजतरंगिणींत (२. १६) म्हटलें आहे, त्याचा काय संबंध होता हेंहि निश्चयानें सांगतां येण्यासारखें नाहीं. हा चंद्रक किंवा चंद्रक कवि व अभिमन्यु राजाच्या करकीर्दींत असणारा जो वैद्याकरणी चंद्र किंवा चंद्रगोमिन् राजतरंगिणींत (१७६) उल्लेखिला आहे, तो भिन्न असावा. यावरून ते दोघे एक होते असें जें लेव्हानें म्हणणें त्यास बाध येतो. बौद्ध कवीनें रचलेले दिसत नाहींत असे चंद्रक किंवा चंद्रक याचे श्लोक पुढील ग्रंथांत उपलब्ध होतात. सुभाषितावलि (पृ. ३२ ६६, ६९, १६२९, २२७५), शार्ङ्गधरपद्धति (पृ. ३५६५, ३५९६) व औचित्यविचारचर्चा (पृ. १२२, १२३, १२९, १३०).

हर्षः—सर्व भारतीय नाटककारांमध्ये ज्याच्याकाळासंबंधानें आपणांस निश्चयात्मक निर्णय करितां येतो असा नाटककार म्हटला म्हणजे रत्नावलि, प्रियदर्शिका व नागानंद ह्या तीन नाटकांचा कर्ता जो राजा श्रीहर्ष तो होय.

हर्ष किंवा श्रीहर्षवर्धन शिलादित्य हा भारतीय मध्ययुगीन राजांमध्ये अत्यंत प्रख्यात असा राजा होऊन गेला. त्यानें सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत हिमालयापासून नर्मदेपर्यंत आपली राजसत्ता प्रस्थापित केली. त्याची राजधानी प्रथम स्थाण्वीश्वर येथें होती. स्थाण्वीश्वर हें हल्लीचें पंजावांतील ठाणेश्वर हें होय. तदनंतर त्यानें गंगाकाठी असलेलें व कनोज या नांवानें हल्लीं प्रसिद्ध असलेलें कान्यकुब्ज शहर हीं आपली राजधानी केली. हा बाणभट्टरचित हर्षचरिताचा नायक असून त्यानें चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग यास आपल्या दरवारीं आश्रय दिला होता. त्यानें ६०६ सालीं एका नवीन शकास प्रारंभ केला व ज्यांत कालाचा निर्देश केला आहे, असे त्याचे शिलालेखहि हल्लीं उपलब्ध आहेत. म्हणून त्याच्या काळाचा निश्चयानें निर्णय करतां येतो. तो काळ म्हणजे ६०६ पासून ६४८ हा होय.

त्याच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेलीं जीं तीन नाटके, त्यांचा तो खरोखरीच कर्ता होता कीं नाहीं ही गोष्ट वादग्रस्त आहे. मम्मटाच्या काव्यप्रकाशाच्या उपोदघातांत (१. २) असें सांगितलें आहे कीं श्रीहर्षादि राजांपासून धावकादि

कवीनां त्यांच्या काव्यकर्तृत्वाबद्दल पुष्कळसे धन प्राप्त झाले. यावर कांहीं टीकाकार असा तर्क करतात की धावकानें हर्पाच्या नांवावर रत्नावलि ही नाटिका लिहिली आणि त्याबद्दल त्यास हर्पाकडून चांगले परितोषिक मिळाले. परंतु यासंबंधानेहि अनिश्चितपणा कायमचा आहे, कारण कांहीं हस्त-लिखित प्रतीत जर ' धावक ' असा पाठ आहे तर कांहींत ' बाण ' असा आहे.

यावरून ह्या नाटकांचा बाण हाच खरोखरीचा लेखक होता असें हॉल व बुल्हर यांना अनुमान केले आहे. परंतु रत्नावलि नाटिका ही बाणानें लिहिली व नागानंद नाटक हे धावकानें लिहिले असें कॉव्हेल यानें आपले मत दिले आहे. पिशेल याच्या मते ही तिन्हीं नाटके एकाच लेखकाचीं असावात व त्याच्या मतानें तो लेखक धावक किंवा दुसरा कोणीतरी हर्पाचा समकालीन कवि असावा.

हर्पाच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेल्या नाटकांच्या लेखनाचे श्रेय हर्पास कां देऊं नये, याविषयी वेबरच्या मतानें समाधानकारक खुलासा करण्यांत आलेला नाही. हर्प हा ग्रंथकार होता ही गोष्ट इतक्या प्राचीन काळीहि प्रसिद्ध होती की, हर्प त्याच्या काळी तरी निदान ग्रंथकार म्हणून प्रसिद्ध होता, याविषयी शंका घेतां येण्यासारखी नाही. राजा शिलादित्य म्हणजे हर्प यानें जीमूतवाहन याच्या आख्यायिकेवर एक काव्य लिहिले, ते संगीताच्या चालीवर बसवून नृत्य व नकला यांच्या साहाय्याने त्याचा प्रयोग केला वगैरे गोष्टी सातव्या शतकाच्या शेवटी हिंदुस्थानांत येणाऱ्या इस्लामच्या नजरेस आल्या. वरील इस्लामच्या लिहिण्याचा सर्व रीख नागानंद नाटकावर होता हे निःसंशय आहे. याशिवाय काश्मीरचा राजा जयापीड (७७९ ते ८१३ किंवा कांहींच्या मतानें ७५५ ते ७८६) याच्या पदरी असलेल्या दामोदरगुप्तानें रत्नावलीतील उतारे देताना ती नाटिका एका राजानें लिहिली असें म्हटले आहे.

हर्पाच्या नांवावर असलेल्या नाटकांपैकीं दोन नाटकांचा तो कर्ता होता असा समज सातव्या व नवव्या शतकांत होता, आणि ज्याअर्थी तिन्हीहि ग्रंथ एकाच ग्रंथकारांचे होते त्याअर्थी तो सर्व नाटकांचा कर्ता होय असें आपण मानले पाहिजे. मम्मदाचें म्हणणे नीटपणे न समजून त्याच्या टीकाकारांनी वरीलप्रमाणे त्याच्या म्हणण्याची मीमांसा केली असावी. जर " बाण " हा पाठ बरोबर असेल तर त्यानें " हर्षचरित " लिहिल्याबद्दल राजानें त्याला योग्य पारितोषिक दिले हा अर्थ सहज लागण्यासारखा आहे. त्याच्या पदरच्या पंडितांनी त्याला ग्रंथरचनेच्या कामां मदत केली असावी या गोष्टीत अस्वभाविक व असंभवनीय असें कांहीं नाही.

हर्पाच्या नाटकांमध्ये रत्नावलि ही नाटिका प्रथम प्रकाशित झाली. त्या नाटिकेंत चार अंक आहेत. जिचा पूर्ण

विकास झाला आहे अशा प्रकारची नाटिका आपणांस या हर्षाच्या कृतींतच पाहावयास सांपडते.

आपल्या राजास सर्वभौम पद प्राप्त व्हावें म्हणून उदयनाचा मंत्री जो यौगंधरायण हा उदयन राजाचा व सिंहलराजकन्या रत्नावलि यांचा विवाहसंबंध घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो. ज्या नौकेंतून रत्नावलि समुद्रप्रयाण करते ती नौका खडकावर आपटते. या संकटांतून निभावल्यानंतर सागरिका या नांवानें रत्नावलि वासवदत्ता राणीच्या आश्रयास राहते. ज्या उदयनराजाचा व तिचा विवाहसंबंध व्हावयाचा होता त्यास ती येथे पाहते आणि त्याच्या प्रेमांत गुरफटून जाते. प्रथम तिची प्रतिकृति उदयनाच्या दृष्टीस पडते, नंतर तो तिला प्रत्यक्ष पहातो व तिचे आपणावर प्रेम आहे असे त्याला समजून येतें आणि तोहि तिच्यावर मोहित होतो. त्यांच्या भेटांमध्ये राणी वासवदत्ता व्यत्यय आणते. दुसऱ्या एका प्रसंगां त्यांच्या भेटांचा संकेत ठरला असतां त्याची बातमी वासवदत्तेस लागते आणि तीच सागरिकेचा वेप घेऊन संकेतस्थानी जाते. तिला सागरिका समजून राजा प्रणयप्रदर्शनाचा अतिरेक करतो; त्यावर राणी आपले खरें रूप प्रगट करते आणि रागानें निघून जाते. नंतर खऱ्या सागरिकेची भेट झाल्यावर तिला वासवदत्ता समजून राजा तिची परोपरीने क्षमा मागतो. सागरिकेला वासवदत्ता समजण्यांत आपली चूक झाली असें समजून आल्यावर त्याला फार आनंद होतो परंतु त्यांच्या भेटांत राणीकडून फिरून विघाड करण्यांत येतो. इतकेंच नव्हे तर ती सागरिकेला कोंडूनहि ठेवते. तिला उज्जयिनीस पाठविले अशीहि बातमी लौकरच राजाच्या कार्यां येते परंतु तिकडे जाण्यापूर्वी ती आपली रत्नावलि (माला) राजाकडे पाठवून देते. नंतर राजाच्या सैन्यास जय मिळाला अशी बातमी कानावर येते व राणीची भाची रत्नावलि हिला पाठविली असतां तिची नौका खडकावर आपटून फुटली इत्यादि हकीकत सिंहली वकील निवेदन करतात. इतक्यांत एकदम राजवाड्यास आग लागते त्यामुळे अजून सागरिका राजवाड्यांतच कोंडली आहे तिला आर्गांतून वाचवावें असें वासवदत्ता घाबऱ्या घाबऱ्या येऊन राजास सांगते. राजा एकदम राजवाड्यांत शिरतो व सागरिकेस सोडवून घेऊन येतो, त्यानंतर सागरिका म्हणजे दुसरी तिसरी कोणी नसून ती रत्नावलिच आहे या गोष्टीचा उलगडा होतो. हा सर्व व्यूह यौगंधरायण यानें रचला व राजवाड्यास जी आग लागली ती खरी नसून तो एक जादूगाराकडून यौगंधरायणानेंच चमत्कार घडवून आणला होता, ह्या सर्व गोष्टी पुढे उघडकीस येतात. त्यानेच वासवदत्ता वारल्याची खोटीच अफवा उठविलेली असते कारण पूर्वी सिंहल राजानें आपली कन्या उदयनास दिली नसती. राजाची व रत्नावलीची भेट होऊन त्यांची एकमेकांवर प्रीति बसवी या हेतूनें त्यानेच तिला राजवाड्यांत आणिले होतें. शेवटी राणीच्या अनुमतानें रत्नावलीचा व राजाचा विवाह होतो.

प्रियदर्शिका:—या नाटिकेचें संविधानक वरच्यासारखेच आहे. प्रियदर्शिका ही अहम राजाची कन्या होती, व तिचें आणि उदयनाचें लग्न व्हावयाचें ठरलें होतें परंतु कलिंग राजाच्या मनांत तिला वरण्याचें असल्यानें त्यानें अहम वर स्वारी केली. प्रियदर्शिकला विधकेतु राजानें बलात्कारानें नेलें त्यामुळें उदयनाच्या सैन्यानें त्याच्या राज्यावर चालून जाऊन त्याची बरीच नासाडी केली. तदनंतर प्रियदर्शिकेची सुटका करून आरण्याक! या नामांतरानें तिचा उदयनाच्या अंतःपुरांत प्रवेश होतो. या ठिकाणीं तिचें व राजाचें प्रेम जमतें. ज्यांत आपली व उदयनाची उज्यायिनीमध्यें गेट झाली आहे असें एखादें नाटक करविण्याची वासवदत्ता राणीस इच्छा होते. या नाटकांत आरण्याकेनें वासवदत्तेची भूमिका घ्यावी असें ठरतें व राजानें उदयनाची भूमिका घ्यावी असें विदूषक राणीच्या नकळत घडवून आणतो. परंतु इतकी उघड गोष्ट राणीला कळल्यावांचून रहात नाहीं व त्यामुळें ती आरण्याकेला बंदीत टाकिते. अहम राजा हा राणीचा चुलता होता त्यामुळें तिनें जेव्हां त्याच्यावर शत्रूंनीं स्वारी केली आहे असें ऐकलें तेव्हां त्यास उदयन राजाकडून मदत कां होत नाहीं असें ती त्यास विचारते, परंतु जे कांहीं करावयाचें होतें तें सर्व केलें असून अहम राजावरच्या संकटाचें निवारण केलें आहे असें राजा तिला आश्वासन देतो. हें ऐकून राणीस हर्ष होतो व ती आरण्याकेस बंधमुक्त करते. पुढें आपली चुलत्याची कन्या प्रियदर्शिका हीच आरण्याका आहे अशी राणीला ओळख पडते आणि म्हणून ती आपण होऊनच तिचा व राजाचा विवाह घडवून आणतें.

नागागंदः—हें बौद्ध नाटक असून त्यांत पांच अंक आहेत. त्यांतील संविधानक ' वृहत्कथा ' नांवाच्या कथा व आख्यायिका यांच्या संग्रहांतून घेतलें आहे. कांहीं हस्तलिखित प्रतींत तें विद्याधरजातकांतून घेतलें असें म्हटलें आहे. सदर नाटकाचा नायक जो जीमूतवाहन तो घोषिसत्त्व होता, इतकें समजून चालावें या नाटकांतील कथानक असें—

विद्याधराच्या राज्याचा वारस जो जीमूतवाहन तो वनवासांत असणाऱ्या आपल्या आईबापांच्या सेवेत नेहमीं तत्पर असे. तो अरण्यांत असतां त्याची व सिद्धराजकन्या मलयवती हिची गांठ पडून त्यांचें एकमेकांवर प्रेम जडतें. मध्यंतरी थोडासा गैरसमज झाला होता तो दूर होऊन त्यांचा विवाहहि होण्याचें निश्चित झालें. तदनंतर ज्यांत एक दारु प्यालेला विट विदूषकासच आपली प्रिया समजतो असा प्रवेश झाल्यावर नवविवाहित असें जीमूतवाहन व मलयवती यांचें जोडपें दृष्टीस पडतें. जीमूतवाहन हा अतिशय व्यवस्थित व सभ्य वर्तनाचा होता व त्याची पत्नी फार लाजाळू होती. इतक्यांत आपल्या राज्यावर शत्रू स्वारी करणार आहेत. अशी बातमी जीमूतवाहनाच्या कानावर येते परंतु युद्ध किंवा कोणच्याहि तऱ्हेचा अत्याचार घडूं नये अशी जीमूत-

वाहनाची मनापासून इच्छा असते. कारण तो सात्त्विक असून त्यानें बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतलेली असते व त्याचें सर्व लक्ष आध्यात्मिक उन्नतीकडे होतें. नंतर ज्या ठिकाणीं मारलेल्या नागांच्या हाडांचा भला मोठा ढीग पडला आहे अशा समुद्रकिनार्यावर तो आपल्या दृष्टीस पडतो. इतर नागांस न कळवितो आपणास मी रोज एक नागाचा बळी देईन असा करार नागराजानें गरुडाशीं केलेला असतो. आतां अशा रीतीनें बळी जाण्याची ज्या नागाची पाळी असते त्याच्या जागीं आपल्या स्वतःचा बळी द्यावयाचा असें जीमूतवाहन ठरवितो व त्याप्रमाणें होतें. तेव्हां गरुडानें त्याचा संहार केला हें सर्व वर्तमान त्याच्या आत्मांस व पत्नीस समजल्यावर ते त्याचा शोध करतात. तेव्हां गरुडानें जरी जीमूतवाहनाचा संहार केल्याचें ऐकलें तरी तो अद्याप जिवंत आहे असें त्यांस समजतें. आपण दुसऱ्याकरितां आपला प्राण खर्ची घातला याबद्दल नागानंदाला फार आनंद होतो. पुढें तो मृत्यू पावल्यावर त्याचे बांधव त्याच्या मागून जाण्याची इच्छा करतात. परंतु मलयवती गौरीची आराधना करते व ती जीमूतवाहनास व मृत नागांस फिरून जिवंत करते व यापुढें आपण त्यांची हत्या करणार नाहीं असें गरुडहि अभिवचन देतो.

भटनारायणः—भटनारायण हा अतिशय लोकप्रिय असलेल्या वेणांसंहार या भारतीय नाटकाचा कर्ता होता. सदर नाटकांतील प्रास्ताविक भाषणावरून तो मृगराज लक्ष्मण या नांवानेहि प्रसिद्ध होता असे समजतें. परंतु यापलीकडे त्याचा काळ व चरित्रक्रम याविषयी विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाहीं. आनंदवर्धनाच्या ' ध्वन्यालोक ' त त्याच्या ग्रंथांतील उतारा दिला असल्यामुळें तो नवव्या शतकाच्या मध्यांत प्रसिद्धीस आलेला कवि होता असें दिसतें. कान्यकुब्जाचा राजा आदिशूर किंवा आदीश्वर यानें त्या नांवाचा जो ब्राह्मण बंगालमध्ये बोलाविला होता, तो व भटनारायण कवि हे एकच होत असें विल्सनसोहोबाचें मत आहे. या मतास वेणांसंहाराचा भाषांतरकार शौरींद्रमोहन टागोर यानें दुजोरा दिला आहे आणि आपणहि त्या भटनारायणाचे वंशज आहोत असें सदर भाषांतरकारानें म्हटलें आहे.

या आदिशूरासंबंधानेहि आपणास कांहीं विश्वसनीय माहिती नाहीं. पाल राजघराण्याच्या पूर्वी जें राजघराणें बंगालवर राज्य करित होतें त्याचा तो मूळ पुरुष होता, असा समज आहे. या राजघराण्यांत एकंदर अकरा राजे झाले. आणि यावरून आदिशूर हा आठव्या किंवा नवव्या शतकांत झाला असावा असें विल्सनचें म्हणणें आहे. परंतु तो सातव्या शतकांत झाला असावा असें लॉसनचें व साहाय्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झाला असावा असें प्रिलचे मत आहे.

हर्षाचा राज्यविस्तार बंगाल्यांतहि झाला होता व त्याचा समकालीन जो मगध राजा माधवगुप्त त्याचा पुत्र आदित्यसेन यानें कान्यकुब्ज राजाच्या पारतंत्र्यांतून आपणांस मुक्त

करून घेतले असे आपणांस अन्य पुराव्यांवरून समजते. आदिशूर राजघराण्याच्या मागून जे पाल राजघराणे अधिकारारूढ झाले त्याच्या हातांत आठव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत राजसत्ता होती हेहि आपणांस दिसून येते. म्हणून आदिशूर राजाचा काळ हर्ष व पाल राजघराणे या दोन कारकीर्दीच्या मध्ये होता असे म्हणावे लागते. हा काळ बंगाल्यांत मोठा खळबळीचा होता आणि ज्यांत अकरा राजे होते, असे आदिशूर राजघराणे व त्याचप्रमाणे ज्यांत अकरा राजे होते असे मगधाचे गुप्त घराणे, ही दोन्ही घराणी एकच होती असे संभवनाय दिसते. आदिशूराने कान्यकुब्जाच्या वर्चस्वांतून आपली सुटका केली ही गोष्ट सिद्ध करता आली म्हणजे कान्यकुब्जांतून ब्राह्मण का बोलाविले या गोष्टीचा सहज उलगडा करता येण्यासारखा आहे. आदिशूर व आदित्यसेन हे दोन्ही एकच होते असेहि आपणांस म्हणता येईल. कारण ६७१ या सालचा एक शिलालेख आपणांस उपलब्ध आहे. परंतु हल्ली उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून आम्हांस निश्चयात्मक असे काहीच विधान करता येत नाही. तथापि भट्टनारायण हा सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होता या म्हणण्याला कसलाहि विरोध येईल असे वाटत नाही.

वेणीसंहार हे पद्यांकी नाटक आहे व त्यांतील कथानक महाभारतांतून घेतले आहे. कौरवांनी द्रौपदीचा अपमान केल्यावर तिने आपली वेणी मोकळी सोडली व तिच्या अपमानाचा सूड उगविण्याची भीमाने प्रतिज्ञा केली. दुर्योधन कोणत्याहि प्रकारच्या समेटाला कबूल होईना आणि त्यामुळे युद्धास सुरवात झाली. पुढे एकामागून एक वीर धारातीर्थी कसे पडले याची हकीकत यांत दिली आहे आणि शेवटी भीम व अर्जुन यांनी दुर्योधनाला आव्हान केले आहे. तो पळून जात असता त्यास गांठून भीमाने त्याच्यावर प्रहार केला व शेवटी द्रौपदीची वेअंगु केल्याचा चांगला सूड घेतल्यावर भीमाने द्रौपदीची फिरून वेणी घातली आहे.

भवभूति.—कालिदासाव्यतिरिक्त भारतनिवासी लोक भवभूतीइतका मान इतर कोणत्याहि नाटकाकारास देत नाहीत. कांहींच्या मताने उत्तररामचरित्रांत तर त्याने कालिदासावरहि ताण केली आहे.

विदर्भदेशांत पद्मपुर येथे उदुंबर नांवाचे ब्राह्मणकुटुंब रहात होते त्यांत माझा जन्म झाला असे त्याने स्वतःच म्हटले आहे. त्याचे घराणे काश्यपगोत्री व तैत्तिरीय शाखाय होते. त्याचा बाप नीलकंठ हा मद्यगोपालाचा पुत्र होता आणि त्याला पांचवा पूर्वज हा मोठा यज्ञयाग करणारा व कवि होता. त्याच्या आईचे नांव जातूकर्णा असून त्याला स्वतःला श्रीकंठ असे म्हणत. तो एका ज्ञाननिधीचा शिष्य होता, पण हा ज्ञाननिधि कोण, याविषयी कांहीं एक माहिती उपलब्ध नाही.

मालतीमाधवाच्या कांहीं हस्तलिखित प्रतीं सातव्या शतकांत होऊन गेलेल्या सुप्रसिद्ध कुमारिकभट्टाचा भवभूति हा शिष्य होता व कुमारिकभट्टाच्या 'मीमांसावार्तिकेवर'

टीका लिहिणारा जो मीमांसाध्यापक अंबेक तो व भवभूति एकच होत असे म्हटले आहे. डॉ. भांडारकर हे आपण मीमांसेचा अभ्यास केला असे जरी म्हणत नाहीत तरी ते भवभूतीसंबंधी वरील विधान बरोबर असल्याबद्दल आपले मत देतात. भवभूतीने आपल्या प्रत्येक नाटकाच्या प्रस्तावनेत स्वतःस पदवाक्यप्रमाणज्ञ असे म्हटले आहे, यावरून त्याने व्याकरण, न्याय आणि मीमांसा यांचे अध्ययन केले होते असा इतरांचा तर्क आहे.

भवभूति हा कान्यकुब्ज देशाचा राजा यशोवर्मन् याच्या पदवी असलेला राजकवि होता असे राजतरंगिणीत (४. ४४) म्हटले आहे. यशोवर्मन् राजाचा, काश्मीरचा राजा जो सुक्तापीड ललितादीप्त याने आठव्या शतकाच्या पूर्वार्धात पराभव केला. यशोवर्म्याचे गुणवर्णन करण्याकरितां जे गौडवाहू काव्य लिहिले आहे त्यांत (५. ७९९) भवभूतीसंबंधाने अशा तःहेचा उल्लेख केला आहे की, त्यावरून तो यशोवर्मन्चा पराभव झालेला पाहण्यासहि जिवंत नसावा आणि म्हणून तो सातव्या शतकाच्या शेवटी व आठव्या शतकाच्या प्रारंभी झाला असावा असे वाटते. त्याने आपले सर्व आयुष्य कान्यकुब्ज येथे घालविले नाही हे निश्चित आहे. त्याने आपली तान्ही नाटक कालप्रियनाथाच्या यात्रोत्सवप्रसंगाकरितां लिहिली होती. हा कालप्रियनाथ म्हणजे उज्जयिनीचा महाकाल होय. यावरून भवभूतीचा काळ बहुतेक निश्चित आहे व तो कालिदासाचा समकालीन असल्याबद्दल जी शास्त्री लोकांची समजूत आहे त्या समजुतीला वस्तुस्थितीचा आधार नाही.

काश्मीरच्या जयापीड राजाचा (सन ७७९ ते ८१३) मंत्री जो वामन याने व इतर अनेक साहित्यशास्त्रकारांनी भवभूतीच्या ग्रंथांतील उतारे घेतले आहेत. भवभूतीने 'महावीरचरित', 'मालतीमाधव' व 'उत्तररामचरित' अशा तीन नाटके लिहिली व ती वरील क्रमानेच लिहिली, ही गोष्ट सर्वांस महेशूर आहे.

वरीलपैकी पहिले व शेवटचे ही रामकथाविषयक आहेत. भवभूति हा रामायणांतल कथाभाग घेऊन त्याच्यावर नाटक रचणारा पहिलाच नाटकार होय असा आजपर्यंत समज होता, परंतु आता त्याच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या भास नाटककाराने रामायणांतल कथाभागावर नाटक रचले होते असे कळून आले आहे. भवभूतीचे दुसरे नाटक हे प्रकरण असून ज्यांत विदूषक दृष्टीस पडत नाही अशा प्रकारचे हे पहिलेच नाटक असल्यामुळे त्याचे महत्त्व आहे. निरनिराळ्या सुभाषितसंग्रहांत भवभूतीच्या नांवावर अशा कांहीं कविता आढळतात की, ज्या त्याच्या सुप्रसिद्ध नाटकांत दृष्टीस पडत नाहीत; यावरून या ग्रंथकाराचे इतरहि ग्रंथ असावे व ते कालगतीने नष्ट झाले असावे असे वाटते.

महावीरचरितः—या सात अंकी नाटकांत रामाचा कथाभाग वर्णन केला आहे. त्याच्यामागून झालेल्या राम

नाटकांत त्यांचेच अनुकरण केलेले आहे. या नाटकांत राम-कथेचे सर्वच भाग दाखविण्यांत येत नसून ते कांहीं पात्रांच्या मुखानें प्रेक्षकांस कळविण्यांत येतात. याप्रमाणें राम व सीता यांच्या पहिल्या भेटीपासून राज्यारोहणाकरितां त्यांच्या अयोध्येत परत येण्यापर्यंत रामायणांतील मुख्य मुख्य कथाभाग नाटकरूपानें दाखवितां येण्यासारखा होता. परंतु भवभूतानें केवळ पहिलाच भाग म्हणजे पांचव्या अंकाच्या शेहचाळीसाव्या कवितेपर्यंत स्वतः लिहिला व यापुढील भाग सुत्रद्वय कवीनें लिहिला अशी आख्यायिका प्रचलित आहे.

उत्तररामचरित्रः—हेहि नाटक सप्तांकी असून यांत महावीरचरित्रांतील कथाभाग पुढें चालू ठेवून लोकापवाद कानां आल्यामुळें रामानें वनामध्ये सीतेचा त्याग केला व ती गरोदर असल्यामुळें तिनें दोन पुत्रांस जन्म दिला व त्या दोन पुत्रांस वाल्मिकीनें शिक्षण दिलें इत्यादि प्रकार वर्णन केले आहेत. जेथें पूर्वी राम आणि सीता यांना एकमेकांच्या सहवासांत काळ घालविला तेथें जेव्हां राम फिरून जातो, तेव्हां सीता त्याच्याजवळ असूनहि त्याच्या दृष्टीस पडत नाही. त्यांचे पुत्र जे कुश आणि लव हे वाल्मिकीपासून रामायण शिकतात. रामाच्या अश्वमेध यज्ञांतील अश्व धरण्याची लवास इच्छा होते. रामहि त्या ठिकाणी प्राप्त होतो व त्या तपोवनांत वाल्मिकीनें केलेल्या नाटकाचा त्यावेळीं चालू असलेला प्रयोग दृष्टीस पडतो आणि त्या प्रयोगावरून सर्व गोष्टींचा उलगडा होतो आणि शेवटीं रामाचें व सीतेचें पुनर्मिलन होतें.

ही दोन्हीहि रामनाटके आपल्या कल्पनेप्रमाणें नाटक या सदराखाली येत नाहीत. परंतु दोहोंतहि मारदव व काव्य-प्रतिभा आणि निसर्गाचें यथावतवस्तुनिरूपण अतिशय सोज्वल रीतीनें दृष्टीस पडते व त्यावरून भवभूति हा इतका लोक-प्रिय कसा झाला हें कळून येतें.

मालतीमाधवः—हे दशांकी प्रकरण असून बहुधां भव-मृतीचें कपोलकल्पित नाटक असतें. भूरिवसु नांवाच्या प्रधानानें आपली कन्या मालती व आपला जुना मित्र जो विदर्भदेशाचा प्रधान देवरात त्याचा पुत्र माधव यांचा विवाह घडवून आणण्याच्या कामावर कामंदकी या बुद्धयोगिनीची योजना केली असते. देवरातहि आपल्या पुत्रास कुंडिनपुराहून पद्मावतीस पाठवितो. परंतु नंदन हा राजाचा नर्मसुहृद् असून त्याच्या मनांत मालतीला वरादयाचें होतें. त्यामुळें ज्या योगानें मालती व माधव हे एकमेकांच्या प्रेमांत गुंतून आपल्या आईवापांच्या अनुज्ञेवांचूनहि आपला विवाह लावतील असें कार्य कामंदकीला घडवून आणवावयाचें असतें. आणि असें झालें तरच नंदनाच्या बाबतींत राजाचा निरुपाय होण्याचा संभव होता. याप्रमाणें मालती व माधव एकमेकांवर प्रेम करूं लागतात, व माधवाचा मित्र मकरंद याचें व नंदनाची बहीण मदन्यंतिका हिचें प्रेम जडतें.

माधव व मालती यांच्या एका भेटीच्या प्रसंगां मदन्यंतिका ही एका वाघाच्या तांबडीत सांण्डण्याच्या बेतांत असते. परंतु त्या अरिष्टापासून मकरंद तिची सुटका करतो. मकरंदाची व वाघाची झटापट चालू असतां मकरंदास जखम होते यामुळें तर मदन्यंतिकेच्या व त्याच्या प्रणयाचें अधिकच दृढीकरण होतें. परंतु यानंतर त्यांची परिस्थिति बरीच विकट होत जाते. मालतीनें नंदनास वरावें अशाबद्दल राजाची खटपट चालू होते. आपणांस कांहींतरी दैवी शक्ति प्राप्त व्हावी, अशा इच्छेनें माधव स्मशानांत जाऊन मनुष्यमांस विक्रीचें कार्य करूं लागतो. येथें कापालिक अघोरघंटांनं करालादेवीस बळी देण्यास चालविलेली मालती त्याच्या दृष्टीस पडते व तो तिची सुटका करतो. परंतु त्यायोगानें त्यानें व अघोरघंटाची शिष्या कपालकुंडला हिचें वैमनस्य उत्पन्न होतें. मालतीला नंदनाकडे नेण्याची वेळ जवळ येतांक्षणींच कामंदकी मालती माधवयांचा गुप्तरीतीनें विवाह घडवून आणते आणि मकरंदाला मालतीचा वेप देऊन नंदनाकडे पाठविते. विवाहारात्री या सोंगाड्या मालतीचें नंदनाशीं इतक्या वेपवाईचें वर्तन असतें कीं त्यामुळें नंदनाला अतिशय संताप येतो व तो तेथून निघून जातो. तदनंतर मदन्यंतिका आपल्या भावज्यांचीं झणजे त्यां सोंगाड्या मालतीची भेट घेण्यास येते व तेथें आपल्या मित्रांचें अनुकरण करून आपल्या आईवापांची अनुज्ञा न घेतांच आपला विवाह लावण्याचा मकरंद व मदन्यंतिका यांचा विचार होतो. तदनंतर मकरंद गांवाबाहेर जात असतां त्याची व पहारेकऱ्यांची झटापट होते. माधव त्याच्या मदतीस धांवून जातो. ही माधवमकरंदाची व पहारेकऱ्यांची झूज राजाच्या नजरेसमोर होते. त्यामुळें राजाच्या मनांत त्या दोन तरुणांविषयी प्रेम उत्पन्न होऊन तो त्यांच्या विवाहाला आपली अनुमति देतो. परंतु इतक्यांत कपालकुंडलेनें मालतीस धरून नेल्याची दुष्ट वार्ता कानावर येते व त्यामुळें माधवास अत्यंत उद्विग्नता प्राप्त होते व उर्वशीनाटकाच्या चौथ्या अंकांत ज्या प्रमाणें पुरुरवा राला आपली प्रियतमा सर्वत्र दृष्टीस पडते त्याप्रमाणेंच माधवाचीहि स्थिति होते. या ठिकाणीं पुरुरवाच्या विरहावस्थेप्रमाणेंच माधवाच्या विरहावस्थेचें वर्णन केलें आहे. इतक्या संकटांतून गेल्यानंतर नाटकाच्या शेवटीं नायकनायिकेचें मधुरमिलन दाखविलें आहे.

यशोवर्मनः—भवभूतीचा आश्रयदाता कान्यकुब्जचा राजा यशोवर्मन यानेंहि रामकथेवर प्रतिकूल टीका करून “रामान्युदय” नांवाचें नाटक लिहिलें. आनंदवर्धन यानें आपल्या ध्वन्यालोकांत, धनिकानें आपल्या दशरूपांत (१.४२) आणि साहित्यदर्पणांत (६. १४२) या नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. परंतु त्याची हस्तलिखित प्रत अद्याप उपलब्ध झाली नाही.

अनंगहर्ष मात्रराजः—अनंगहर्ष मात्रराज हा नरेंद्रवर्धन याचा पुत्र होता. त्यानें ‘तापसवस्तराजचरित’ या नांवाचें

नाटक लिहिले. आनंद व त्याचा टीकाकार अभिनवगुप्त यांनी सदर नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. आनंदवर्धन हा नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेला असल्यामुळे अनंगहर्ष हा त्याच्या आधी झाला असावा हे उघड आहे. शिवाय त्याने रत्नावलीचा उपयोग केला असे दिसत असल्यामुळे त्याचे नाटक सातव्या व नवव्या शतकाच्या दरम्यान लिहिले असावे असे हुल्लसूचे मत आहे.

तापसवत्सराजचरितांत भासाच्या स्वप्रवासवदत्ता या नाटकांतील कथाभाग आहे. पण त्यांत पुढील भाग नवीन आहे. वासवदत्तेच्या निधनाची वार्ता कानी आल्यावर उदयन विरक्त होतो, आणि पद्मावतीहि यौगंधरायणाने राजाची प्रतिमा तिच्या हवाली केल्यापासून प्रेमाने वेडी होते, आणि शेवटी विरक्त होते. या नाटकांत उदयन व वासवदत्ता यांच्या भेटीचा प्रवेश नाही. शेवटी जेव्हा दोघेहि वैतागून अग्निकाष्ठ भक्षण करण्याच्या वेतांत असतात त्यावेळी त्यांची प्रयाग येथे गांठ पडते. अखेर सर्व गोष्टींचा उलगडा होतो व राजाच्या सैन्यालाहि जय मिळाल्याची बातमी समजते.

मायुराजः—‘ उदात्तराघव ’ या नाटकांतील उतारे साहित्यशास्त्रकारांनी दिले आहेत. सदर नाटकाचा प्रथम दशरूपाच्या अवलोकटीकेंत (२. ५४) उल्लेख केलेला आढळतो. सदरहू नाटक भासप्रणीत आहे, असा समज दक्षिण हिंदुस्थानांत जिकडे तिकडे प्रचलित आहे. परंतु हा समज खरा असणे शक्य नाही. कारण हे नाटक मायुराजाने लिहिले असे दशरूपाच्या अवलोकटीकेंत (३. २२) स्पष्ट म्हटले आहे, असे भट्टनाथ स्वामिन् यांनी दाखविले आहे.

भट्टनाथ स्वामींनी मायुराजाविषयीची बरीचशी माहिती एकत्र केली आहे. राजशेखराच्या एका कवितेत त्याला कर्चूली म्हटले आहे तर त्याच कवितेच्या दुसऱ्या एका पाटांत त्यास कलौचूरी असे म्हटले आहे. यावरून त्याचा जन्म कलचुरी घराण्यांत झाला असावा असे दिसून येते. मायुराजाच्या काही कविता निरनिराळ्या सुभाषितसंग्रहांत उद्धृत केलेल्या दृष्टीस पडतात. याशिवाय त्याची आपणास काही माहिती नाही. ज्याअर्थी राजशेखराने त्याची स्तुति केली आहे, त्याअर्थी तो नवव्या शतकाच्या पूर्वी झाला असावा. त्याप्रमाणेच तो भवभूतीनंतरहि झाला असावा असे वाटते; त्याला राजा हा किताब लावण्यांत आला असल्यामुळे तो कलचुरी घराण्यांतील राजा असावा. परंतु सहा, सात व आठ या शतकांतील कलचुरी घराण्याचा इतिहास बहुतेक अज्ञातच असल्यामुळे आठव्या शतकाच्या मध्यापासून ते नवव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत मायुराज राजा होऊन गेला असावा असे म्हणूनच आपण आपले सभाधान करून घेतले पाहिजे.

नाटकरचनेच्या कामी तो व भवभूति यांत फार अंतर दिसून येते. उदाहरणार्थ, रामाने वालीला कपटाने मारिले

असे तो आपल्या नाटकांत दाखवित नाही. याचप्रमाणे मायावी कांचनमृगाला पाहून प्रथम लक्ष्मण त्याच्यामार्गे जातो व त्याच्या मागाहून राम जातो असे त्याने आपल्या नाटकांत दाखविले आहे. ज्या अंकांत रावणाने सीतेचे हरण केले आहे त्यास त्याने कुलपत्यंक असे नांव दिले आहे.

शिवस्वामिन्ः—काश्मीरचा राजा अवंतिवर्मन् (८५५ ते ८८३) याच्या कारकादौत कोणी एक शिवस्वामिन् नाटकार प्रसिद्धीस आला व तो रत्नाकराचा समकालीन होता, असे राजतरंगिणीचा (५. ३४) कर्ता जो म्हणून त्याने म्हटले आहे. सूक्तिमुक्तावलीतील एका कवितेवरून तो मोठा चतुर लेखक असावा असे दिसते. त्याने बरीच नाटके लिहिली असे दिसून येते (नाटक-नाटिका-प्रकरण प्रायान् प्रबंधान् बहून्). सुभाषितसंग्रहांतून ज्या त्याच्या थोड्यावहुत कविता उपलब्ध आहेत त्यावांचून त्याची काही एक माहिती उपलब्ध नाही.

मुरारिः—अनर्घराघवाचा कर्ता जो मुरारि त्याने स्वतः जी आपली माहिती दिली आहे, तेवढ्यावरूनच आपणांस त्याचासंबंधी माहिती मिळते. त्याचे गोत्र मौद्गल्य होते व तो भट्टश्रीवर्धमान आणि तंतुमती यांचा पुत्र होता. त्याने आपल्या स्वतःस महाकवि असे म्हटले आहे. इतकेच नव्हे तर तो आपल्याला बालवाल्मीकि असाहि किताब लावून घेतो. त्याच्या नाटकाच्या पहिल्या अंकांतल सहा व सात या दोन पद्यांच्या मध्ये जो गद्य भाग आहे त्यांत त्याने उत्तररामचरित्र या नाटकांतील उतारा दिला आहे (६. ३०, ३१) आणि त्याच्यामागून झालेल्या ग्रंथकारांनी त्याचा व भवभूतीचा अशा रीतीने उल्लेख केला आहे की, त्यावरून तो भवभूतीच्या मागून झाला असावा असे वाटते. त्याचप्रमाणे ज्याअर्थी रत्नाकराने त्याचा उल्लेख केला आहे व रत्नाकर नवव्या शतकाच्या मध्यांत होऊन गेला त्याअर्थी तो रत्नाकराच्या पूर्वी म्हणजे नवव्या शतकाच्या पूर्वी झाला असावा. परंतु भट्टनाथस्वामींच्या मताने असे म्हणणे बरोबर होणार नाही. भोज व इतर प्राचीन साहित्यशास्त्रकार यांनी मुरारीचा उल्लेख केलेला नाही व मंख याने श्रीकठचरितांत (२५. ७४) त्याचा उल्लेख केला आहे. यावरून तो १०५० पासून १३५५ पर्यंत झाला असावा असा भट्टनाथाचा तर्क आहे.

मुरारि हा इतक्या अलीकडचा कवि असेल असे आम्हांस वाटत नाही. एक तर अनर्घराघवाचे (७. ८३) प्रसन्नराघवांत (२. ३४) अनुकरण केलेले दृष्टीस पडते. दुसरे, मंखाने राजशेखराच्या पूर्वी मुरारीचा उल्लेख केलेला आहे. यावरून तो राजशेखराच्या आधीचा असावा व तिसरे अनर्घराघवाच्या सातव्या अंकांतल ११४ व ११५ पद्यांच्या मधल्या गद्यांत माहिष्मतीला कञ्चूरी राजांची अग्रमहिषी असे म्हटले आहे व माहिष्मतीच्या वर्णनावरून ती राजघराण्याचे राहाण्याचे मुख्य ठिकाण असावे असे दिसते. यावरून माहिष्मती

येथें राज्य करणाऱ्या एका कलचुरी राजाच्या पदरचा मुरारि कवि असावा असें आपणांस अनुमान करतां येण्यासारखें आहे. माहिष्मती म्हणजे नर्मदाप्रांतांतील हल्लीचें मांधाता नांवाचें ठिकाण होय. सांप्रत त्याच्या चरित्रकमावी व त्याच्या वेळच्या सामाजिक परिस्थितीची आपणांस अधिक माहिती मिळणें शक्य नाहीं.

‘अनर्घराघव’ हें सात अंकी नाटक आहे. यांत राम विश्वामित्राकडे गेल्यापासून रावणाचा पराभव करून अयोध्येस परत येईपर्यंतचा कथाभाग आहे. या ग्रंथकाराची नाटकरचनेशील भवभूतीच्या नाटकाप्रमाणेंच आहे, म्हणजे वस्तुस्थितीच्या मजकुरापेक्षा वर्णनानें बराच मोठा भाग व्यापलेला असतो. टीकेच्या साहाय्यावांचून ग्रंथ कळण्यास बराच कठिण जातो. भावात्मकता, कर्णमाधुर्य व अलंकार-विपुलता या गोष्टींस ग्रंथकर्त्यानें बरेंच महत्त्व दिलें आहे.

राजशेखरः—राजशेखर कवि हा महाराष्ट्रीय व क्षत्रिय व यायावर कुटुंबांतील होता. तो आपली वंशपरंपरा थेट रामचंद्रापर्यंत लावात असे; त्याचा बाप दुर्दुक अथवा दुहिक या नांवाचा महामंत्री होता, व त्याच्या आईचें नांव शी.ठ-वती असें होतें. त्याचा आज्ञा आकालजलद व इतर पूर्वज सुरानंद, तरल आणि कविराज हेहि सुप्रसिद्ध कवी होते. त्याची पत्नी अवंतिसुंदरी ही चाहमानवंशांतील होती. तो जरी शैव होता तरी अगदींच धर्मवेडा नव्हता. त्याचा जन्म जरी दक्षिणेंत झाला होता व त्याला दक्षिण हिंदुस्थानाची व दक्षिण हिंदुस्थानांतील परिस्थितीची जरी पूर्ण माहिती होती तरी महोदयाच्या (कान्यकुब्ज) प्रतिहारांच्या दरबारां त्यानें बरीच कर्ति संपादन केली. कर्पूरमंजरी हें त्याचें बहुतेक पहिलेंच नाटक होतें. तें नाटक राजाज्ञेवरून नव्हे तर त्याच्या पत्नीच्या विनंतीवरून करण्यांत आलें होतें. यांत तो स्वतःस बालकवि, कविराज व निर्भय किंवा निर्भर राजाचा अध्यापक इत्यादि प्रकारच्या पदव्या लावून घेतो. परंतु निर्भय ही प्रतिहार महेंद्रपाल याची मानाची पदवी असल्याबद्दल ८९३ पासून ९०७ पर्यंतचे शिलालेख साक्ष देतात. राजशेखराच्या बालरामायण नाटकाचा प्रयोग महेंद्रपालाच्या आज्ञेवरून करण्यांत आला व अपूर्ण स्थितींत राहिलेल्या बालभारताचा प्रयोग महेंद्रपालाचा वंशज जो महीपाल राजा याच्या दरबारां व्हावयाचा होता. सदरहू महीपालाचे शिलालेख ९१४ ते ९१७ या काळांतील आहेत.

राजशेखराचें चवथें नाटक विद्वशालभञ्जिका हें कलचुरी राजा पहिला युवराज जो त्रिपुराचा केयूरवर्ष याच्या आज्ञेनें करण्यांत आलें आणि त्यांत त्याच्यासंबंधी उल्लेखहि आहेत. यावरून महेंद्रपालाच्या निधनानंतर राजशेखर हा त्रिपुरी-मधें चेदाच्या दरबारां कांहीं काळ राहिला असावा असें दिसतें. त्याच्या पूर्वजांचा व चेदांचा संबंध असणें संभवनीय दिसतें, परंतु त्याचें शेवटलें अपूर्ण राहिलेलें नाटक कान्य-कुब्जांत व्हावयाचें होतें, त्यावरून राजशेखर हा फिरून

प्रतिहाराच्या दरबारां परत आला असावा असें दिसतें. वरील हकीकतीवरून राजशेखराचा काळ निश्चितपणें ठरवितो येतो. बालरामायणांत (१. १२) त्यानें आपण सहा ग्रंथ लिहिल्याचें म्हटलें आहे आणि ज्या कवितेंत त्यानें असें म्हटलें आहे, ती कविता जर मागाहून प्रक्षिप्त केली नसेल तर त्या सहा ग्रंथांत बालभारत व विद्वशाल भञ्जिका या दोन ग्रंथांचा अंतर्भाव केला नसला पाहिजे हें उघड आहे. निरनिराळ्या सुभाषितसंग्रहांच्या ग्रंथांमध्ये त्याच्या नांवावर वन्याच कविता सांपडतात व त्या कवितांमध्ये जुन्या कवींचे विशिष्ट गुणधर्महि दिलेले आहेत. या राजशेखराच्या नांवावर असलेल्या कविता त्याच्या असण्याचा संभव आहे व त्याच्या नष्ट झालेल्या ग्रंथांतील असण्याचाहि संभव आहे. परंतु त्या ग्रंथाचें स्वरूप कसें असावें हें समजण्याला मार्ग नाहीं.

कांहीं अंशीं त्याची भाषापद्धति कृत्रिम स्वरूपाची आहे व त्याला आपल्या निरनिराळ्या भाषांच्या ज्ञानाविषयी अभिमान वाटत असावा असें दिसतें. तथापि शौरसेनी व महाराष्ट्री या ज्या दोन प्राकृत भाषांचा तो उपयोग करतो त्यांतील भेद नीट रीतीनें त्याच्या लक्षांत आलेला दिसून येत नाहीं. प्राकृत भाषेंत ज्या अनेक विलक्षण शब्दांची त्यानें योजना केली आहे ते बहुतेक अन्य भाषेंतून घेतलेले असावे. त्याला सुभाषितांचा उपयोग करण्याची, काव्यमय वाक्यरचना करण्याची व निरनिराळ्या प्रदेशांतील निरनिराळ्या चालीरीतींचें दिग्दर्शन करण्याची आवड होती असें दिसून येतें. तो फार मोठा नाटककार होता असें नाहीं. परंतु त्याची लेखनेशील सफाईदार व चित्तवेधक असून त्याला आपल्या भणित्या गुणाचा अभिमान वाटत असे व त्याच्या मागून झालेल्या कवींनीं त्याचें बरेच वेळां अनुकरणहि केलेलें आहे. त्याच्या उपरिनिर्दिष्ट चार नाटकांमध्ये कर्पूरमंजरी हें अगदीं प्रारंभीचें असावें. तें सट्टक असून त्यांत चार अंक अथवा जवनिकांतरे आहेत. तें प्राकृत भाषेंत लिहिलें आहे. त्यांत चंडपाल राजानें (यावरून तें वर्णन कदाचित् महेंद्रपालास अनुलक्षण केलेलें असावें, कारण चंड व महेंद्र हीं दोन्हीहि शिवाचीं नांवां आहेत) सार्वभौम पद प्राप्त करून घेण्याकरितां कुंतल राजकन्या कर्पूरमंजरी हिच्याशीं विवाह केला इत्यादि कथाभाग आहे. यांतील कथाभाग साधारण नाटिकेप्रमाणेंच आहे. राजा एका जादूगाराच्या मदतीनें एक रूपवती कन्या वधतो. वास्तविक ती राणीची भाची असते. राजा व ती रूपवती कन्या यांचें एकमेकांवर प्रेम जडतें. पुढें त्यांची भेट होते, त्यामुळें राणीस मत्सर उत्पन्न होतो, व ती त्या कन्येस वंदांत टाकते, नंतर फिरून राजाची व तिची गांठ पडते, त्यांत फिरून राणीकडून विघ्न उपस्थित होतें, आणि शेवटी राणीच्या अनुमतीनें त्या दोघांचा विवाह होतो इत्यादि, नाटकांत नेहमी सांपडणारा कथाभागच या नाटकांत आहे.

बालरामायणः—हे दशांकी महानाटक आहे. यांत मुरारि व भवभूति यांच्याप्रमाणेच रामाचा कथाभाग दिलेला आहे. त्याच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या रामकथेवर लिहिणाऱ्या ग्रंथकारांमध्ये तो वाल्मीकी, भर्तृहृदय व भवभूति यांचा निर्देश करतो. परंतु भर्तृहृदय यानें तो कथाभाग काव्यरूपानें लिहिला किंवा नाट्यरूपानें लिहिला हे आम्हांस निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. राजशेखरानें आपल्या नाटकांत पुढीलफेरफार केले आहेतः—(१) तिसऱ्या अंकांत भरतकृत सीतास्वयंवर घुसडले आहे. (२) चौथ्या अंकांत इंद्राच्या रथावरील चित्रांचें वर्णन दिले आहे व (३) रावण व त्याचा कामांगणणा यांचें शमन करण्याकरितां सीता व तिची धात्रेयी यांच्या जागी कळसूत्री बोलत्या बाहुल्या प्रविष्ट केल्या आहेत.

विद्वशालभंजिकाः—ही चार अंकी नाटिका आहे. हींत राजा विद्याधरमल्ल हा नायक असून लाटराजा चंद्रवर्मेन् याची कन्या मृगांकावली ही नायिका आहे. सदरहू राजास सार्वभौम राजा करण्यास त्या राजाचा मंत्री त्या दोघांचा विवाह घडवून आणण्याचा प्रयत्न करितो. मृगांकावलीस एका तरुण पुरुषाचा वेप देऊन राणीच्या सान्निध्यांत ठेवण्यांत येत. नेहमीप्रमाणे परस्परांचें प्रेम जडणें, भेटी घेणें, त्यांत व्यत्यय येणें इत्यादि प्रकार घडून येतात. आपल्या धात्रेयिकेची चेष्टा केल्याबद्दल विदूषकाचा सूड घेण्याकरितां राजाचा व त्या वेपधारी तरुण पुरुषाचा विवाह लावण्याची राणी व्यवस्था लावते. परंतु शेवटीं तो तरुण पुरुष राणीचा भाऊ असल्याचें उघडकीस येतें व अखेर राणीच्या पसंतीनें राजाचा खरोखरीचा विवाह होतो. पहिल्या अंकांत राजानें मृगांकावलीच्या मूर्तीला ज्यांत मालू घातली आहे अशा प्रवेशावरून ह्या नाटकास मृगांकावली हे नांव देण्यांत आले आहे.

बालभारतः—यास कोणी प्रचंडपांडवीह म्हणतात. हे नाटक अपूर्ण राहिल्यामुळे त्याचे दोनच अंक उपलब्ध आहेत. नाटकाचा कथाभाग महाभारतांतून घेतलेला असून द्रौपदीस्वयंवर, युधिष्ठिर व दुर्योधन यांच्यातील द्यूतक्रीडाप्रसंग व तदनंतर द्रौपदीची विटंबना इत्यादि कथाभाग या नाटकांत आहेत.

भामटः—राजशेखराच्या एका कवितेवरून कालिंजरपति भामट यानें पांच नाटके लिहिलीं असें समजतें. त्यांत स्वप्नदशानन हे सर्वोत्कृष्ट आहे नाटक ('प्राप पबंध राजत्वम्'). या नाटककाराची कांहीं एक माहिती उपलब्ध नाहीं. परंतु ज्या अर्थी त्याला कलिंजरपति असें म्हटलें आहे त्या अर्थी तो बहुतकरून चंदेल राजा असावा. जेजाकमुक्तीचा चंदेल महाराजाधिराज हर्ष हा राजशेखराचा आश्रयदाता, कान्यकुब्जाचा महीपाल याचा समकालीन होता आणि यावरून भामट हा हर्षाचा आस व राजशेखराचा समकालीन होता. त्याच्या स्वप्नदशानन या नाटकावरून आपणांस भासाच्या 'स्वप्नवासवदत्ता' या नाटकाची आठ-

वण होते. हे नाटक बहुधा रामायणांतील कथाभागावरून रचलें असावें.

क्षेमीश्वरः—हा नाटककार राजशेखराच्या मागून लवकरच झाला असावा. हा चंडकौशिक नाटकाचा कर्ता होता. या नाटकाचा प्रयोग महीपालदेव याच्या आज्ञेवरून करण्यांत आला असें समजतें, आणि ज्याच्या इच्छेवरून राजशेखरानें बालभारत रचण्याचा उपक्रम केला होता तोच हा प्रतिहार महीपाल असें जें पिशेलनें म्हटलें तें आमच्या मते बरोबर आहे. आपल्या आश्रयदात्यानें कर्णाटांचा पराभव केला असें क्षेमीश्वरानें म्हटलें आहे, त्याचप्रमाणे राजशेखराच्या आश्रयदात्यानें दक्षिणेंत बऱ्याच लढाया केल्या असें बालभारता(१.७) वरून समजतें. राष्ट्रकूट राजा तिसरा इंद्र याचे ९१४ व ९१६ या सालांतले शिलालेख उपलब्ध आहेत आणि त्यावरून तो कान्यकुब्जाचा प्रतिहार महीपाल याचा समकालीन होता असें दिसतें व आपण कान्यकुब्जाच्या महोदयाचा पराभव केला असें त्यानें म्हटलें आहे. तथापि ज्या अर्थी महीपालाच्या वंशजांनीं कान्यकुब्जांत राज्य चालविल्याचें दिसून येतें त्या अर्थी "पराभव केला" याचा अर्थ इतर शिलालेखांप्रमाणेच करावयाचा असून निराळा करावयाचा नाहीं, म्हणजे युद्धांत सामील होणारे दोन्हीहि पक्ष आपण दुसऱ्याचा पराभव केला असें म्हणत असत. महीपालानें कर्णाटांचा पराभव केला, व इंद्रानें महोदयाचा केला. हीं दोन्हीहि विधानें बहुतेक एकाच गोष्टीसंबंधानें असावीत. कारण जय कोणाला जरी मिळाला तरी दोन्हीहि पक्ष आम्हांलाच जय मिळाला असें प्रतिपादन करीत असत.

चंडकौशिक नाटकाच्या तंजावर येथील हस्तलिखित प्रतीत या कर्तास क्षेमेद्र असें म्हटलें आहे. यावरून हा क्षेमेद्र ब वृहत्कथेचा कर्ता क्षेमेद्र हे दोन्हीहि एकच होते कीं काय असा बर्नेलनें प्रश्न उपस्थित केला आहे. परंतु पिशेलच्या मतानें हा प्रश्न उपस्थित करण्याचें कारणच नाहीं. कारण या क्षेमेद्राच्याच 'नैषधानंद' या नाटकांत ग्रंथकर्त्याचें नांव क्षेमीश्वर असें दिलें आहे. शिवाय क्षेमीश्वराच्या पणजाचें नांव विजयकोष्ट अथवा विजयप्रकोष्ट असें होतें असें नैषधानंदांत सांगितलें आहे व त्याला स्वतःला आर्य म्हणत असत असें चंडकौशिक नाटकावरून समजतें व त्याला आचार्य म्हणत असत असें नैषधानंद नाटकावरून समजतें.

नैषधानंदः—हे सप्तांकी नाटक आहे व त्यांत बहुधां नलासंबंधी कथाभाग घेऊन त्यावर नाट्यरचना केलेली आहे. तें अद्याप प्रकाशित झालें नाहीं.

चंडकौशिकः—हे पचांकी नाटक आहे. तें मार्कंडेयपुराणांतून घेतलेल्या हरिश्चंद्रकथेवर रचलें आहे. एक तपस्वी अर्थांत कुमारिकांची आहुति देत असल्याचें राजाच्या दृष्टीस पडतें, व तीस सोडविण्याकरितां तो जातो. वास्तविक पाहिलें तर त्यावेळीं कौशिक विश्वामित्र हा विद्याभ्यास करीत असतो आणि म्हणून तो राजास शाप देतो. परंतु जेव्हां

हरिश्चंद्र त्यास सर्व पृथ्वी व १००० सुवर्णमुद्रा देण्याचें अभिवचन देतो तेव्हां त्याचा राग शांत होतो. ती १००० सुवर्णमुद्रेची रक्कम प्राप्त करण्याकरितां राजा आपल्या पत्नीस व मुलास एका ब्राह्मणाला विकतो व स्वतःला एका चांडालास विकून तो त्याच्या आज्ञेवरून स्मशानाची रखवाली करतो, व प्रेतवर्षे गोळा करतो. एके दिवशी त्याची पत्नी आपल्या मुलाचें प्रेत घेऊन स्मशानांत येते व त्यावेळीं हें सर्व त्याची कसोटी पहाण्याकरितां घडवून आणले होतें अशा तऱ्हेचा उलगडा होतो. हरिश्चंद्राचा पुत्र जिवंतच असतो व तदनंतर त्यास राज्याभिषेक होतो, आणि असें झाल्यावर हरिश्चंद्र ब्रह्मलोकप्रत गमन करतो.

जयदेवः—जयदेव हा साहित्यशास्त्रकार व नाटककारहि होता. याच्या बापाचें नांव महादेव व आईचें सुमित्रा असें होतें. त्याचा जन्म वऱ्हाड प्रांतांत कुंडिन येथे झाला असावा. त्याचें 'चंद्रालोक' व 'प्रसन्नराघव' नाटक असे ग्रंथ उपलब्ध आहेत. 'चंद्रालोक' हा साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथ असून तो अप्पय्या दीक्षित यांनीं आपल्या कुवल्यानंदांत समाविष्ट केला आहे. यावरून जयदेव हा सोळाव्या शतकाच्या अगोदर झाला असावा हें उघड आहे. प्रसन्नराघवांत (१. १७-१८) तो आपल्या स्वतःस नैयायिक म्हणवून घेतो. यावरून त्या नाटकाचे प्रकाशक परांजपे व पानसे हा जयदेव व नैयायिक जयदेव पक्षधर हे दोन्ही एकच होते असें म्हणतात, आणि म्हणून १५०० पासून १५७७ पर्यंत तो झाला असावा असें ते म्हणतात. परंतु ज्या-अर्थी चौदाव्या शतकांत झालेल्या शार्ङ्गधर पद्धतीत प्रसन्नराघव नाटकांतील उतारा दिलेला सांपडतो त्याअर्थी जयदेव त्याच्या पूर्वी झाला असावा. या 'प्रसन्नराघव' नाटकांत (१. २२) जयदेवांन चोर, मयूर, भास, कालिदास, हर्ष व बाण इत्यादि कर्वांचा उल्लेख केलेला आहे. यांपैकी चोर खेरीजकरून बाकीचे सारे जुनेच कवी आहेत. चोरासंबंधीं कांहींच माहिती उपलब्ध नाही. बिल्हणाच्या पंचाशिकेचा कर्ता कोणी चोर नांवाचा कवि होता अशी आख्यायिका आहे. ह्या आख्यायिकेच्या मुळाशीं कांहीं तरी गैरसमज असावा. परंतु जरी आपणांस चोर किंवा चौर याचा काळ निश्चयानें ठरवितां येत नाही, तरी तो केव्हां तरी होऊन गेला असावा ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

जयदेवाच्या काळाचा निर्णय करण्याकरितां प्रसन्नराघवांतील कांहीं श्लोक महानाटकांत घेतले आहेत ही गोष्ट महत्त्वाची आहे, असें लेव्हानें म्हटलें आहे. यावरून जयदेव हा अकराव्या शतकानंतर झालेला नसावा व त्याच-प्रमाणें तो मुरारीच्या पश्चात झाला. तो नाटयलेखनाच्या कामीं पूर्वीच्या नाटककारांचें अनुकरण करतो परंतु त्याचे श्लोक साधारणपणें सौमनस्यकर असून कांहीं ठिकाणीं तर अप्रतिम आहेत.

प्रसन्नराघव हें समांकी नाटक आहे व त्यांत सीतेच्या स्वयंवरापासून रामचंद्र अयोध्येस परत येईपर्यंतचा रामचरित्रांतील कथाभाग आहे. यांतील कांहीं कथाभाग दोन विद्याधरांनीं करावयाच्या ऐंद्रजालिक नाट्यप्रयोगांत येतो.

महानाटकः—महानाटक किंवा हनुमन नाटक हा एक भारतीय नाट्यवाङ्मयांतील विशिष्ट भाग आहे. यांतील बऱ्याचशा भागांत वर्णनपर कविता असून कोठें कोठें संभाषणाविपर्यी केवळ सूचना केलेल्या असतात. यांत अभिनयादि सूचनाहि दिलेल्या नसतात, आणि या प्रकारच्या नाटकाचें साधारण नाटकापेक्षां महाकाव्याशीं अधिक सादृश्य दिसून येतें.

या नाटकाच्या एक बंगाली व दुसरी पश्चिमेकडील अथवा नागरी अशा दोन आवृत्त्या प्रसिद्ध आहेत. पहिल्या आवृत्तीत त्यास हनुमन् नाट्य म्हटलें असून त्याचे चवदा अंक आहेत. चवदा ही संख्या बहुतेक चवदा जगां(लोकां)वरून पसंत केली असावी. दुसऱ्या आवृत्तीत याचे नऊ अंक आहेत, व त्या नाटकास येथें महानाटक असें म्हटलें आहे.

या दोन्हीहि आवृत्तींत कपिराज हनुमान हा त्या ग्रंथाचा कर्ता होता असें म्हटलें आहे. महानाटकाच्या परिसमाप्तीत तें फिरून 'विक्रमैः' (म्हणजे विक्रमादित्यानें) यानें पुढें लिहिलें (प्रत्युद्धृत) असें म्हटलें आहे. हनुमानानें हें नाटक एका खडकावर लिहून तें समुद्रांत घुडविलें असें चंद्रशेखर टीकाकारानें स्पष्टीकरण केलें आहे. विक्रमादित्यानें कोळ्यांच्या मदतीनें तें वर काढून त्याची मधुसूदनमिश्राकडून दुष्ट्ती केली. कांहींना या गोष्टीचा असा अर्थ केला आहे की, हा ग्रंथ राक्षसांनीं चोरून नेला होता व तो कोणी एकांन आपल्या पराक्रमानें (विक्रमैः) परत आणला.

हनुमन् नाटकाच्या परिसमाप्तीत असें म्हटलें आहे कीं तो ग्रंथ वातात्मज जो हनुमान यानें लिहिला होता. परंतु त्याला अमृत समजून वाल्मीकीनें सागरांत घुडवून टाकिलें. कालांतरानें त्याला भोजानें वर काढिलें व दामोदरानें त्याची पुनर्रचना केली. मोहनदास टीकाकार म्हणतो की, हनुमानानें आपला ग्रंथ आपल्या पंजानें डोंगर पांखरून त्याच्या उदरांत टेविला होता. परंतु तो आपल्या रामायणावरहि ताण करील अशी वाल्मीकांस भीति वाटल्यावरून त्यानें हनुमानास तो ग्रंथ समुद्रांत घुडवून टाकण्यास सांगितलें, व त्याप्रमाणें हनुमानानें केलें. तदनंतर भोजानें तो ग्रंथ समुद्रांतून फिरून बाहेर काढिला.

भोजप्रबंधावरून असें समजतें कीं जिच्यावर कांहीं लेख खोदलेले आहेत अशी एक भली मोठी शिला कोळी लोकांस नर्मदेत सांपडली व ती त्यांनीं भोज राजाकडे आणली. हनुमानानें एक रामायण ग्रंथ लिहून तो पाण्यांत बुडविला होता असें भोज राजास माहीत असल्यामुळे त्यानें त्या शिलेचा सांचा बनविला, व आपल्या पदरच्या पंडितांकडून त्या ग्रंथाची नवीन प्रत तयार करविली. विल्यम जोन्स यानेंहि

बंगालच्या पंडितांपासून अशाच तऱ्हेची आख्यायिका ऐकली होती. येणंप्रमाणे दंतकथेवरून तरी हा ग्रंथ खडकावर खोदलेल्या एका जुन्या नाटकाची नकल व पुनरावृत्ति आहे. या नाटकाचा कर्ता जो मधुसूदन याच्याविषयी आपणांस कांहीं माहिती उपलब्ध नाही, परंतु भोजप्रबंधामध्ये भोज राजाच्या पदरी असलेल्या कर्वाच्या मालिकेत दामोदराचा उल्लेख केलेला आहे; व तो अकराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात होता असे म्हटले आहे.

या दोन आवृत्त्यांपैकी मूळची आवृत्ति कोणती असावी हे समजण्यास मार्ग नाही. परंतु हा ग्रंथ भोजराजाच्या वेळेपासून चालत आला असावा असे दिसते. रामायण, हितोपदेश, बालरामायण, अनर्घराघव व प्रसन्नराघव इत्यादि अनेक ग्रंथांतील कविता यांत सांपडतात. शिवाय तेराव्या शतकांत होऊन गेलेल्या सुभटाने या ग्रंथाचा उपयोग केलेला दृष्टीस पडतो. यावरून हा ग्रंथ दहाव्या व तेराव्या शतकांच्या दरम्यान केव्हां तरी निर्माण झाला असावा असे वाटते.

तथापि या ग्रंथाचा मुख्य भाग याहून प्राचीन काळीहि होणे संभवनीय आहे व तो विक्रमादित्याच्या वेळी तयार झाला असावा अशीहि आख्यायिका प्रचलित आहे. आनंदवर्धनाने आपल्या ध्वन्यालोकांत (२.१.२३.३.१६) महानाटकांतील (५.७; ४.३४; ९.१४;) तीन कविता उद्धृत केल्या आहेत आणि जरी या तीन कविता आपणांस माहीत नसलेल्या एखाद्या रामनाटकांतून घेतल्या असणे संभवनीय आहे तरी त्या महानाटकाच्या प्राचीन प्रतीवरून घेतल्या असणे अधिक संभवनीय आहे. ही प्राचीन प्रत आनंदवर्धनाच्यापूर्वी म्हणजे नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली असावी व सद्दरहू नाटकास महानाटक (१.११) व भोजप्रबंध यांत म्हटल्याप्रमाणे रामायण हे नांव दिलेले असावे असे वाटते.

वास्तविक पाहिले तर रामाच्या आयुष्यातील अनुभवांची त्या नाटकांत एक त्रोटक रूपरेषा आंखलेली आहे व ज्यांस रामायणांतील आख्यायिका परिचित आहे, त्यांसच तेवढे ते नाटक समजण्यासारखे आहे. ते सर्व संस्कृत भाषेत लिहिलेले असून ज्यास पूर्वीच्या सुप्रसिद्ध कर्वाच्या ग्रंथांतील उतारे ओढखण्याची पात्रता असेल अशांसच फक्त समजावे या हेतूने ते लिहिलेले दिसते.

हनुमान नाटक प्रथम खडकावर लिहिलेले होते अशी जी आख्यायिका आहे तिच्यावर अगदीच विश्वास ठेवता येत नाही; कारण अलीकडे शिलांवर खोदलेल्या अनेक नाटकांचा शोध लागलेला आहे.

हा ग्रंथ नाटक नसून महाकाव्यस्वरूपाचा होता व भारतीय नाट्याच्या सुरवातीच्या काळांत तो लिहिला असावा असे मॅक्समुल्लर साहेबांचे म्हणणे होते. पिशेलनेहि आपले तसेच मत प्रदर्शित केले होते व पुढे त्याला त्या ग्रंथांत व दूतांगद या ग्रंथांत साम्य दिसून आले व शेवटी छायानाट्याच्या

चित्रांच्या प्रदर्शनाच्या वेळी पाठ म्हणून दाखविण्याकरितां रचलेले ते छायानाटक होते असे ल्युडर्स याने सिद्ध केले. प्राचीनकाळीं छायानाटकें लोकांमध्ये प्रचलित होती, परंतु पुढे त्यांचा ब्राह्मणांनी राजदरबारी प्रवेश केला. दूतांगद नाटकाने याच्या पुढची पायरी गांठली व त्यामुळे छायानाटकांच्या स्वरूपांत बराच फरक पडून त्यांत संभाषणाचा बराच मोठा भाग येऊ लागला.

या नाटकाच्या दोन्हीहि प्रतींतील मजकूर जवळजवळ एकच आहे. महानाटकाच्या शेवटी रामचरित्राच्या उत्तरार्धातील कांहीं प्रवेश आहेत व ते हनुमान नाटकांत नाहींत इतकाच काय तो दोहोंत फरक आहे. हा जो महानाटकांत अधिक मजकूर आहे म्हणून सांगितले त्यांत वाल्मिकीने सीतेचे संरक्षण केले, तिच्या मुलांस रामायण शिकविले आणि शेवटी रामाचे स्वर्गारोहण कसे झाले, इत्यादि कथाभाग आहे. हा मजकूर मागाहून प्रक्षिप्त केला असल्याचा संभव आहे. एरवी महानाटक व हनुमान नाटक यांत फारसा फरक नसून त्यांच्यांतील अंतरचनेचे तौलिक सादृश्य पुढीलप्रमाणे दाखवितां येईल:—

महानाटक १ला अंक = हनुमनाटक १ ला अंक प्रारंभ.
महा ,, २ रा अंक = हनु० अवशिष्ट १ व २ अंक.
महा ,, ३ रा अंक = हनुमनाटक ३ व ४ अंक.
महा ,, ४ ते ७ अंक = हनुमनाटक ५ ते ८ अंक.
महानाटक ८वा अंक = हनुमनाटक ९ ते १० अंक.
महा ,, ९वा अंक = हनुमनाटक ११ ते १४ अंक.

उत्तर काळी न छायानाटकें.—ग्रंथकाराने आपल्या “महानाटका”स छायानाटक असे म्हटले नाही. परंतु यापुढे झालेल्या तत्सदृश नाटकांस छायानाटकें असे स्पष्ट नांव देण्यांत आले आहे. त्यांत सुभटाचे दूतांगद नाटक सर्वांत प्राचीन आहे. सुभट आपल्या स्वतःस महाकवि व आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या व भवभूतीप्रमाणे पद्मकाव्यप्रमाण पारंगत (व्याकरण, न्याय व मीमांसा यांत ज्याने प्रावीण्य मिळविले आहे असा) म्हणवितो. कुमारपालदेवाचा सन्मान करण्याकरितां व गुजराथ येथील अनहिलपट्टणाचा चालुक्य राजा त्रिभुवनपाल याच्या निमंत्रणावरून इ. स. १२४३ साली माचे महिन्याच्या ७ व्या तारखेस सुभटाच्या या नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला, असे प्रे साहेबांचे म्हणणे आहे. शिवाय सुभट हा आपला समकालीन लेखक होता असे सोमेश्वराने आपल्या कीर्तिकौमुदीत (१.२१) म्हटले आहे.

दूतांगद नाटकांत एकच अंक आहे, व महानाटकाच्या सातव्या अंकांत आलेला कथाभाग हाच त्याचा विषय आहे. सीतेच्या मुक्ततेची मागणी करण्याकरितां रामाने अंगदास रावणाकडे पाठविले. रावणाने तसे करण्याचे नाकारून सीतेचे माझ्यावर प्रेम आहे, अशी अंगदाची समजूत घालण्याचा त्याने प्रयत्न केला. या योगाने अंगद फसला गेला नाही, व रावणास धमकी देऊन तो तेथून नेघून गेला. यापुढे

लवकरच रामानें रावणाचा पराजय केला याची हकीकत सांगण्यांत आली आहे. हें नाटक चांगल्या स्थितीत राहिलेले नाही. याच्या दोन निरनिराळ्या आवृत्त्या उपलब्ध आहेत. या दूतांगद नाटकांत गुणधर्मविवेचन प्रथम पिशेलने केले.

भूमदाचे अंगद नाटक:—हें नाटक अद्याप हस्तलिखित स्वरूपांत असून छापून प्रसिद्ध झालेले नाही. यांत व दूतांगद नाटकांत बरेच साम्य असावें. नाटककर्त्याचें नांव जुकीचें असण्याचा संभव आहे.

यानंतर रायपुरच्या कलचूरि राजाच्या दरबारी एक रामदेव अथवा व्यासश्री रामदेव हा छायानाटकाचा कर्ता होऊन गेला. ब्रह्मदेव किंवा हरिब्रह्मदेव हे त्याचे आश्रयदाते होते. त्याच्या आश्रयदात्यांचे स. १४०२ व १४३५ या सालांतील शिलालेख उपलब्ध आहेत. मेरु हा त्याचा भाऊ होता व रणमल्लदेव हा त्याचा नातू होता. त्यानें तीन छायानाटके लिहिलीं होती अशी माहिती मिळते.

सुभद्रापरिणय हें नाटक हरिब्रह्मदेवाच्या अनुज्ञेनें करण्यांत आले व त्यांत अर्जुनाच्या आज्ञेनें सुभद्रेच्या आमाकडे वसुभूतीस पाठविले इत्यादि हकीकत आहे. पुढें अर्जुनहि प्रगट होतो, सुभद्रेला वश करतो व नंतर वासुदेवाच्या अनुमतीनें त्यांचा विवाह होतो. या नाटकाची हस्तलिखित प्रत ब्रिटिश म्यूसियममध्ये असून इ. स. १४२२ हा सन त्यावर नमूद केला आहे. हस्तलिखित प्रतीच्या यादीमध्ये रघुनाथाचार्याचें सुभद्रापरिणय व एका अज्ञातग्रंथकाराचें सुभद्रापरिणय अशा दोन नाटकांचा उल्लेख केलेला आहे. कदाचित् रामदेवाचें नाटक व तीं नाटके हीं एकच असावीत. रामदेवाचे दुसरे छायानाटक रामाभ्युदय हें महाराणा मेरु याच्या कारकीर्दीत रचण्यांत आले. या नाटकाच्या दोन अंकांत लंकेचा वेढा, सीतेची आत्मशुद्धि व रामाचें अयोध्येस पुनरागमन इत्यादि कथाभाग दिलेला आहे. रामदेवाचें तिसरें नाटक पांडवाभ्युदय हें होय. या नाटकाचा प्रयोग रणमल्ल देवाच्या कारकीर्दीत करण्यांत आला. त्याच्या दोन अंकांत द्रौपदीचा जन्म व विवाह इत्यादिविषयक कथाभाग आहे.

एका अज्ञात लेखकांने लिहिलेले एक छायानाटक हरिदूत नांवाचें आहे. त्याच्या तीन प्रवेशांत युधिष्ठिरानें दुर्योधनाकडे शिष्टाई करण्याकरितां कृष्णास पाठविल्याची हकीकत आहे. यांतील संविधानक व भासाच्या दूतवाक्यांतील संविधानक हीं जवळ जवळ एकच आहेत.

शंकरलालांचें ' सावित्रीचरित ' हें अधिक मोठें नाटक आहे. शंकरलाल हा महेश्वराचा पुत्र होय. या नाटकांत सात अंकांमध्ये सावित्रीची कथा दिलेली आहे. हें नाटक बरेचसे अर्वाचीन आहे.

दुर्गादास चक्रवर्तिनाचा पुत्र कृष्णनाथ सार्वभौम भट्टाचार्य याचें ' आनंदलतिका ' हें नाटक छायानाटकच आहे. ह्या नाटकाच्याचें पांच कुसुम आहेत. त्यांत राम व रेवा यांच्या

प्रणयाची हकीकत आहे. त्यांत कथानकात्मक व वर्णनात्मक कविता, संभाषणें व अभिनयविषयक सूचना आहेत.

नदियाचा राजा ईश्वरचंद्र याच्या विनंतीवरून गोविंदमहोत्सवाकरितां वैद्यनाथ वाचस्पति यांनी ' चित्रयज्ञ ' नांवाचें एक छायानाटक लिहिलें. त्यांत पांच अंकांमध्ये दक्षकथा दिलेली आहे. विठ्ठल नांवाचेंहि एक छायानाटक होतें असें समजतें.

कृष्णमिश्र:—कृष्णमिश्र हा प्रबोधचंद्रोदयाचा कर्ता होता. त्यानें त्या नाटकाच्या उपोद्घातांत असें म्हटलें आहे की, गोपाळाच्या शिफारशीनें राजा कीर्तिवर्मन् याच्यासमोर त्या नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला. सदरहू गोपाळ यानें चेदि-राजा कर्ण याचा पराभव झाल्यानंतर कीर्तिवर्मणास त्याचें गमाविलेले राज्य फिरून प्राप्त करून दिलें होतें. यावरून कीर्तिवर्मन् हा जेजाकमुर्छाचा चंदेल राजा जो कीर्तिवर्मन् तोच होय. या चंदेल राजाचा देवगड येथें इ. स. १०९८ मधला एक शिलालेख उपलब्ध आहे. महोबा शिलालेखावरून या चंदेल कर्णानें लक्ष्मीकर्ण म्हणजे त्रिपुरीचा चेदिराजा कर्ण याचा पराभव केला होता. या चेदि राजाचा इ. स. १०४२ मधला एक शिलालेख उपलब्ध आहे. विक्रमांकदेवचरित (१८.९२) यांत कर्णाला ' कालः कालिंजरगिरिपतेः ' असें म्हटलें आहे व हें वर्णन कृष्णमिश्राच्या लिहिण्याशीं बरोबर जुळतें. गोपाळ कोण होता याविषयी कांहीं माहिती मिळत नाही. महेश्वर टीकाकार म्हणतो की, तो कीर्तिवर्मन्चा सेनापति असून ब्राह्मण होता. तें कांहीं असलें तरी कृष्णमिश्र हा अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झाला असला पाहिजे असें दिसतें.

प्रबोधचंद्रोदय:—हें षष्ठींका नाटक आहे. यांत भागवत अद्वैतसिद्धांताच्या तत्त्वांचें मंडन केलें आहे. यापुढें झालेल्या सर्व अन्याक्तिरूप नाटकांचा या नाटकानें पाया घातला. त्याचप्रमाणें पुढें झालेल्या राम व कृष्ण यांच्या पराक्रमवर्णनविषयक नाटकांप्रमाणें या नाटकाचा व यापुढें झालेल्या हिंदुधर्मविकासाचा अर्थत निकट संबंध आहे.

या नाटकांत निरनिराळ्या मानवी भावनांवर चेतनधर्माचा आरोप करून त्यांस पात्रें बनविलीं आहेत. राजा विवेक व त्याचा भाऊ महामोह यांच्यांत कलह चालू असतो. विवेक राजा आपली भार्या जी उपनिषद् द्विची व आपली फिरून भेट व्हावी अशी इच्छा करतो. यामुळे महामोहाचे जे भक्त त्यांस संताप येतो. देभाच्या मदतीनें महामोहास बनारस येथें विजय प्राप्त झाल्यामुळे तो आपले ठाणें तेथेंच देतो. परंतु अनेक वदंता त्याच्या कार्ना आल्यामुळे त्याचें मन अस्वस्थ होतें. विशेषकरून विष्णुभक्तीकडून आपणांवर मोठेंच संकट गुदरेल अशी त्यास भांति वाटते, आणि म्हणून धर्म, शान्ति इत्यादि जे आपले वैरी त्यांना बंदीत टाकण्याचा तो प्रयत्न करतो. दरम्यान शान्ति ही जैन, बौद्ध, शैव व संन्यासी इत्यादि पंथांत श्रद्धेचा तपास करतो. हे सर्व

पंथीय आमच्यांतच श्रद्धा राहाते असे सांगितात. परंतु ती श्रद्धा खरी नसून खोटी आहे असे दिसून येते. शिवाय इच्छा, पूर्ति व भोगवृद्धि यांचे ते उपासक आहेत असेहि निदर्शनास येते. अखेर विष्णुभक्तीमध्ये खरी श्रद्धा आहे असे कळते. तदनंतर लौकरच ती प्रगट होते. परंतु विवेकाला जय मिळवून देण्याकरितां महामोहाच्या अनुयायांवर आपल्या अनुयायांकडून हल्ला चढविते. लौकरच आपणांस विजय प्राप्त झाला असे विष्णुभक्तीकडे येऊन ती निवेदन करते. यापुढे पुरुषाच्या राजवाड्यांत उपनिषद् व विवेक यांची भेट होते, व त्यांच्यापासून प्रबोधचंद्राना जन्म होतो, तो पुरुषाकडे जातो व त्याचे आईबाप विष्णुभक्तीकडे जातात.

उत्तकालीन अन्योक्तिरूप नाटक. — उत्तरकालीन अन्योक्तिरूप नाटकांमध्ये वैद्य शिवानंद सेन याचा पुत्र जो परमानंददास कविकर्णपूर याच्या चैतन्यचंद्रोदयाद्वतकें कोणतेहि दुसरे नाटक प्रख्यात झालेले नाही. हा परमानंददास कविकर्णपूर नडिया जिन्ह्यांत कांचनपल्ली या ठिकाणी इ. स. १५२४ मध्ये जन्मला असे म्हणतात परंतु ते खरे असणे संभवनीय दिसत नाही. आख्यायिकेवरून असे समजते की, त्याने लहानपणांत एक काव्य लिहिले. ते पाहून चैतन्य याने आपले समाधान व्यक्त केले व त्याबरोबरच त्याने त्यास कविकर्णपूर हें नवीन नांव दिले. तेव्हापासून तो चैतन्याचा शिष्य झाला आणि त्याने अनेक ग्रंथ लिहिले. त्या ग्रंथांतच चैतन्यचंद्रोदय नाटकाचा समावेश होतो.

या नाटकाच्या प्रस्तावनेवरून त्या नाटकाचा प्रयोग औरिसा प्रांताचा राजा प्रतापरुद्र (इ. स. १४९६ ते १५३९) याच्या आज्ञेने करण्यांत आला असे समजते. ऑफ्रेक्ट याने या नाटकाचा लेखनकाळ इ. स. १५४३ हा दिला आहे. परंतु या म्हणण्यास त्याला काय आधार होता हें त्याने सांगितले नाही. चैतन्यचंद्रोदयांतल शेट्टी दिलेल्या एका कवितेवरून काव्यमालेचे प्रकाशक याने तें नाटक इ. स. १५७९ त लिहिले असे म्हटले आहे.

शके चतुर्दशशते रविवाजियुक्ते
गौरौ हरिर्धरणि मण्डल आविरासीत् ।
तस्मिंश्चतुर्नेवति भाजि तदीय लीला
ग्रंथोऽयमाविरभवत्कतमस्य वक्त्रात् ॥

वरील कवितेवरून चैतन्य म्हणजे गौरहरि हा शके १४०७ मध्ये म्हणजे इसवी. सन. १४८४ मध्ये जन्मला व प्रस्तुत नाटक हें त्यानंतर ९४ वर्षांनी रचले गेले असे सिद्ध होते. तथापि चैतन्यचंद्रोदयाचा काळ ठरविण्याकरितां जी ही प्रमाणे पुढे करण्यांत येतात त्यांचा व प्रतापरुद्राच्या कारकीर्दीच्या काळाचा मेळ वसत नाही. वर दिलेली कविता जर बिनचूक असेल तर तें नाटक चैतन्याच्या जन्मानंतर ३६ वर्षांनी म्हणजे इ. स. १५२० मध्ये लिहिले असावे असा त्या कवितेच्या उत्तरार्धाचा अर्थ केला

पाहिजे, परंतु अशा रीतीने 'चतुर्नेवति' याचा अर्थ '९ ची चौपट' असा करावा लागेल परंतु तसा अर्थ करणे सरळ अर्थाच्या दृष्टीने वाजवी होणार नाही.

या नाटकांत एतदर १० अंक आहेत. त्यांत चैतन्याच्या मानसिक विकासाची कथा मोठ्या भक्केदार भाषेत सांगितली आहे. परंतु त्यांत नाट्यकौशल्याचा भाग फारच थोडा आहे. कलि आणि अधर्म यांच्या मनांत विश्वभराच्या कर्तृत्वाचा विचार त्यांना येऊन फार धास्ती वाटू लागते, व उलटपक्षां कलि व अधर्म यांस जय प्राप्त होतो की काय, याविषयी विरागास चिंता उत्पन्न होते. परंतु भक्तिमार्ग हा विरागाचे शांतवन करतो, व विष्णूचा एक नवीन अवतार म्हणजे विश्वंभर अवतीर्ण झाला आहे असे त्यांस सांगतो. हा विष्णूचा अवतार म्हणजेच कृष्णचैतन्य या नांवाने प्रसिद्ध असलेला संन्यासी हा होय. त्याची लोक भक्ति करू लागतात व खुद्द प्रतापरुद्राचा जो मंत्री, त्याच्या अनुज्ञेने त्याचा जगन्नाथाच्या मंदिरांत प्रवेश होतो. फार काय पण प्रतापरुद्र राजाहि त्याचा अनुयायी होता. बरेंचसे देशपर्यटन केल्यावर चैतन्य हा जगन्नाथास परत येतो.

सोळाव्या शतकांत शुक्रदेवाचा पुत्र भूदेा शुक्र याने धर्मविजय नांवाचे एक पांच अंकी अन्योक्तिरूप नाटक लिहिले. सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत मैथिल कृष्णदत्त या नांवाचा एक लेखक होऊन गेला. याने कुवल्याश्रीय व सांद्रकुतूहल हें प्रहसन व दिवाकर पुरुषोत्तमाच्या समोर ज्याचा प्रयोग करण्यांत आला, तें अन्योक्तिरूप नाटक पुरंजनचरित्र हे ग्रंथ लिहिले.

हरिदासाच्या नांवावरहि एक पुरंजन नाटक आहे. पुरंजन म्हणजे आत्मा, चैतन्यतत्त्व, हाच कोणी एक राजा अशी कल्पना केली आहे.

सतराव्या शतकांत ज्याच्या हातांत राज्यसूत्रे होती अशा सगरराजघराण्यांत भगवंतराय म्हणून एक राजा होता. त्याच्या पदरी एक शुक्लेश्वरनाथ म्हणून एक नाटककार उदयास आला व त्याने प्रबोधोदय नांवाचे नाटक लिहिले त्यांत निरनिराळ्या तत्त्वपद्धतींचे अभिमानी, आत्मा अमर आहे याविषयी आपापसांत चर्चा करतात.

भवस्वामिन् व लक्ष्मी यांचा पुत्र श्रीनिवास अतिरात्र याजिन् हा यानंतर झाला. तो ताडूर जिन्ह्यांत (तंजावर आणि मदुरा यांच्यामध्ये) सूरसमुद्र या ठिकाणी होता. त्याने एक पंचांकी भावनापुरुषोत्तम नामक नाटक लिहिले.

आनंदरायमखिन् याने आपल्या 'विद्यापरिणयन' ग्रंथांत वरील नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. सदरहू आनंदरायमखिन् हा भारद्वाज कुळातील नृसिंह किंवा नरसिंह याचा पुत्र असून तो तंजावरेचे राजे शहाजी (१६६७ ते १७११) व शरभोजी (१७११ ते १७२७) यांच्या कारकीर्दीत होऊन गेला. त्याचे समांकी 'विद्यापरिणयन' नाटक हें खरोखरच वेदकवीने लिहिले असून तें त्याने

आनंदरायांच्या नांवावर विकू दिले. तेजावरचा राजा शहाजी यांच्या एका १६९३ सालच्या दानपत्रिकेत वेदकवीचा उल्लेख असल्यामुळे त्याचा काळ निश्चित करता येतो.

विद्यापरिणय नाटकांत प्राकृत भाग मुळीच नाही, व विदूषकाचेंहि पात्र नाही. हें नाटक शरभोजांच्या कारकीर्दीत लिहिलें असून त्यांत ज्याचा उल्लेख केला आहे अशा प्रबोध-चंद्रोदय नाटकाच्या स्वरूपाचें आहे. या नाटकांत शिवभक्ति ही निवृत्तीच्या मदतीने जीवराजा व विद्या यांचा विवाह घडवून आणण्याकरिता जीवराजा व त्याची पत्नी अविद्या यांच्यामध्ये विवाह उत्पन्न करते. आणि राजाचा नर्म सचिव जो चित्तशर्मन याचीहि तिला मदत असते. जीवानें त्रिदिव रूप पाहिल्यापासून त्याच्या ठिकाणी तिच्याविषयी आवड उत्पन्न होते. अविद्या ही आपल्या बाजूने आपले हस्तक आपली पाखंडीं मते, आपले मनोविकार यांच्या साहाय्याने जीवास आपल्या कथांत ठेवण्याचा प्रयत्न करिते परंतु तिचीं सर्व साधनें निरुपयोगी ठरून जीव व विद्या यांच्या विवाहाचा काळ प्राप्त झाला आहे असें जीव जाहीर करता.

आनंदरायानें जीवनेदन नांवाचें दुसरें एक समांकी अन्नोक्तिरूप नाटक लिहिलें आहे. ज्याअर्थी हें नाटक शहाजीराजा-करितां लिहिलें आहे, त्याअर्थी तें आधींचें असावें. त्यांत जीवराज व राजयक्ष्मा यांच्या युद्धाचें वर्णन आहे. त्या राजयक्ष्मास निरनिराळ्या व्याधी मदत करतात. परंतु जीवराज व राणी बुद्धि हे आपल्या प्रधानांच्या सल्ल्यावरून शिवाकडे जातात, व त्यांच्यापासून रसगंधक व इतर पुष्कळ गुणकारी वनस्पती मिळवितात व त्या योगानें ते शत्रूचा पाडाव करतात. हें युद्ध बरेच निकराचें होतें व अखेर शिवाच्या मदतीनें राजास योगसिद्धि प्राप्त झाल्यामुळे त्यास विजय प्राप्त होतो.

विद्यापरिणय नाटकांत आनंदरायानें व्यंकटनाथ पेदा-न्ताचार्य कवितार्किकसिंह यानें केलेल्या संकल्पसूर्योदय नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे यावरून हें नाटक आनंदरायांच्यापूर्वी लिहिलें असावें असें दिसतें. हें दशांकी अन्नोक्ति-रूप नाटक असून त्यांत रामानुजाचीं तत्त्वे प्रतिपादन केलां आहेत. ऑफ्रेट याच्या 'कॅटलॉगांचा कॅटलॉग' यांत सदरहू नाटकाच्या अनेक हस्तलिखित प्रती असल्याचें सांगितलें आहे. यावरून तें नाटक बरेच लोकप्रिय होतें असें दिसून येतें.

सतराव्या शतकाच्या शेवटीं व अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी महामहोपाध्याय गोकुळनाथशर्मा या नांवाचा एक मैथिल ब्राह्मण नाटककार होऊन गेला. तो पितांबरशर्मान् व उमादेवी यांचा पुत्र होता. सदरहू पितांबरशर्मान् हा मंग-राणी येथील फणदाह कुटुंबातील होता. हा गोकुळनाथ शर्मा बनारस येथे आपल्या वयाच्या ८० व्या वर्षी निजधामास गेला. त्यानें कांहीं साहित्यविषयक व कांहीं तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ लिहिल्यावर एक अमृतोदय नाटक लिहिलें. या नाट-

कावे पांच अंक आहेत. त्यांत सर्व प्रकारच्या विरोधांस न जुमानतां अपवर्गानें शेवटीं आपणास क्षेत्रज्ञ नगरामध्ये राज्याभिषेक करवून घेतला याचें वर्णन आहे.

इतर अनेक अन्नोक्तिरूप नाटके अगदीं अलीकडच्या काळातील आहेत. कांहींचा काळ अद्याप निश्चित झालेला नाही. त्यांपैकी कांहीं नाटकांचा व त्यांच्या कार्यांचा पुढें उल्लेख करीत आहों.

अनुमितिपरिणय, याचा कर्ता नृसिंह कवि; तो व्यंकट-कृष्ण याचा पुत्र; भारद्वाजगोत्रीय. आनंदचंद्रोदय, याचा कर्ता रंगिलाल; हें नाटक बडोद्यांत १८४९ सालीं लिहिण्यांत आलें. चित्तसूर्यलोक नाटक, या पांच अंकी नाटकाचा कर्ता राजी महाभित्ति नृसिंहदेवज्ञ हा होता. चित्तवृत्तिकल्याण व जीवन्मुक्तिकल्याण, यांचा कर्ता नल्ला दीक्षित. जगन्मो-हन, कर्ता अप्रसिद्ध. ज्योतिःप्रभाकराण नाटक, याचा कर्ता ब्राह्मसूर्य. क्षेमचंद्रबोध, कर्ता अप्रसिद्ध. मिथ्याज्ञान-विडंबन अथवा मिथ्याज्ञानखण्डन, यांत एकच अंक आहे, तथापि त्यास नाटक म्हटलें आहे; याची इंडिया ऑफिसांत असलेली हस्तलिखित प्रत (नं. ४२००) स. १८१२ मध्ये लिहिलेली आहे. याचा कर्ता कवि रविदास होता. जुन्या भाख्यायिकांचें व चालीरीतीचें त्यानें मंडन केलें आहे. याशिवाय आणखीहि नाटके आहेत. उदाहरणार्थः— मोहपराजय, कर्ता यशःपाल. मुक्ताचरित, याचा कर्ता कृष्ण कवि हा होय; मुक्तिपरिणय, याचा कर्ता गोविंदपुत्र सुंदर-देव; प्रपन्नसर्पिर्दाकरणनिरास, याचा कर्ता बाधूल गोत्रो-त्पन्न घट्टशेपार्थ; पूर्णपुरुषार्थचंद्रोदय, कर्ता जातवेदस्; सन्मत नाटक, कर्ता जयंतभट्ट; शांतिरस, कर्ता वैकुण्ठ-पुरी; शांतिचरित, हें नाटक बौद्ध धर्मविषयक आहे. सत्संगविजय, हें पांच अंकी नाटक असून याचा कर्ता वैद्यनाथ हा आहे; शिवभक्तानंद—कर्ता अप्रसिद्ध; स्वानुभूति नाटक, कर्ता अनंतराम; विवेकविजय, हें दशांकी असून कर्ता पूर्णगुरुपुत्र रामानुज कवि हा आहे. यतिराजविजय अथवा वेदान्तविलास, या नाटकाचा कर्ता वरदा-चार्य अथवा अम्मलवार्य; हा वैष्णव होता; याचें राहण्याचें ठिकाण कांहीं असून तो सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत व अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी झाला. त्याच्या बापाचें नांव घटिकाशत सुदर्शनाचार्य असें होतें. त्याचें सहा अंक आहेत. यांत रामानुजांच्या तत्त्वांचें प्रतिपादन करून त्यांचा विजय वर्णिला आहे. महिसूक्ष्मांतीश्वरप्रतिष्ठानाटक, हें जैनधर्माय आहे. म्हैसूर येथील शांतीश्वराच्या तसबिरीच्या सन्मानार्थ १८९७ सालीं लिहिलें. याचा कर्ता ब्रह्मसूरीपुत्र पद्मराज पंडित हा होय. ज्ञानसूर्योदय, याचा कर्ता वादीचंद्रसूरि; कुमु-दचंद्र, याचा कर्ता यशचंद्र; व राजीमति प्रबोध हें पंचांकी नाटक त्यानेच लिहिलें आहे. नेमि हा या नाटकांतील नायक होता. अंतव्याकरण नाटय परिशिष्ट हें वाचस्पति कृष्णा-नेद सरस्वती यानें लिहिलें. यांतील कविता द्वयी असून त्या

एका पक्षां व्याकरणाचे नियम प्रतिपादन करतात तर दुसऱ्या पक्षां नैतिक व तत्त्वज्ञानविषयक तत्वांचें विवेचन करतात.

उत्तरकालीन राम नाटके.—भवभूतांच्या वेंळेपासून विशेषकरून रामकथेवर नाटके रचण्याची वहिवाट प्रचलित होती. अशा प्रकारचीं अनेक रामनाटके हल्लीं केवळ नाममात्रां उपलब्ध आहेत. परंतु त्यांच्या केवळ नाममात्रा-पत्तीकडे कांहीं एक माहिती उपलब्ध नाही. त्यांपैकी कांहीं व.दाचित् महानाटकांहीन प्राचीन आहेत हे विधान निदान 'छलितराम' या नाटकसंबंधानें तरी खरें आहे. दशरूपाच्या (१.४१) अवलोककटांकेंत तसेंच सरस्वतीकंठाभरण व साहित्य-दर्पण या ग्रंथांत सदरहू छलितराम नाटकाचा उल्लेख केला आहे. एका हस्तलिखित ग्रंथाच्या यादांत जें 'छलितराम' म्हणून नाटक आढळतें तें बहुतेक हेंच असावें. या वर निर्दिष्ट केलेल्या नाटकांहीन इतर नाटके बहुतेक अलीकडचीं आहेत.

आपल्या नाटकास काय नांव द्यावें याविषयी निर-निराळ्या नाटककारांचा अगदीं भिन्न भिन्न रिवाज आहे. ज्यावेळीं हें नांव अगदीं सामान्य स्वरूपाचें असतें, व नाटककाराच्या नांवाचा स्पष्ट निर्देश केलेला नसतो त्या-वेळीं अमुक एक नाटक हेंच आहे किंवा याहून निराळें आहे हें ठरवितां येत नाही. उदाहरणार्थ, साहित्यदर्पणांत रामचरित (६.६७) व बालचरित (६.८५) यांचा उल्लेख आहे. एक रामचरित नांवाचें नाटक हस्तलिखित स्वरूपांतहि उपलब्ध आहे. रामनाटक व रामचंद्रनाटक हीं नांवें अगदींच संदिग्ध स्वरूपाचीं हांत. रामायणनाटक, ज्यावर नाटककाराचें नांव नाही तें, व सोमेश्वर देवानें लिहिलेलें—ज्याची संवत् १५३७ त केलेली एक हस्त-लिखित प्रत उपलब्ध आहे, तें—हीं दोन्ही एकच होतं कीं काय हें ठरवितां येत नाही. त्याचप्रमाणें भट्टसुकुमार ऊर्फ भूषण याचें 'रघुवीरचरित' नाटक व आधुनिक कवि नृत्यगोपालकीवरत्न याचें 'रामावदान' नाटक, हीं दोन्हीहि नाटके पंचांकी व रामकथाविषयक अर्शा आहेत. आणि त्यांचीं नांवें अगदींच सामान्य स्वरूपाचीं आहेत. त्याचप्रमाणें 'दर्पशातन' नांवाच्या नाटकांतहि रामकथेचा परशुरामविषयक जो कथाभाग आहे तो दिलेला आहे.

तथापि कांहीं रामनाटकांचीं नांवें अर्शा आहेत कीं, त्यांवरून तीं निरनिराळीं असावीत असें कळण्यास अडचण पडत नाही. उदाहरणार्थ, सुंदरमिश्रानें लिहिलेलें 'अभिराम नाटक' हें १५९९ सालीं लिहिलें असून, त्यांत सात अंकां-मध्ये रामकथाभाग दिला आहे.

कृष्णसूर्यपुत्र व कौंडिण्यगोत्रीय महादेव याचें 'अद्भुत-दर्पण' नाटक प्रख्यात आहे. महादेवाचें कुटुंब तंजावर प्रांतांत पालमारनेरी येथें राहात होतें. तंजावरचा राजा शहाजी यानें १६९३ सालीं वांटून दिलेल्या शहाजीराज-पुराचे दोन वांटे महादेवाच्या वांट्याला आले होते. शिवाय

या महादेवाचा गुरु जो बालकृष्ण तो नीलकंठ दीक्षिताचा समकालीन होता. ह्या नीलकंठ दीक्षिताचा 'नीलकंठविजय-चंपु' हा १६३६ सालीं रचला असल्याबद्दल स्पष्ट निर्देश आहे. अद्भुतदर्पण हें दशांकी नाटक असून रावणाकडे शिशुई करण्याकरितां अंगदास पाठावल्यापासून ते रामास विजयप्राप्ति होऊन त्याचें अयोध्येस पुनरागमन होईपर्यंतचा रामचरितांतील कथाभाग यांत आहे. लंकेंत घडलेले सर्व इतिवृत्त राम व लक्ष्मण हे एका मायावी दर्पणांत पहातात व सर्व युद्धाची एकंदर हकीकतहि त्याच दर्पणांत दृष्टीस पडते म्हणून या नाटकास 'अद्भुतदर्पण' (मायारूपक अथवा मायानाटिका) हें नांव देण्यांत आलें आहे. सर्व रामनाटकांत दृष्टीस न पडणारें पात्र जें विदूषक तेंहि यांत असल्यामुळे हें नाटक मनोरंजक झालें आहे. हा महादेव नाटककार व उन्मत्तराघवाचे कर्ते मदादेवशास्त्री हे दोन्ही एकच होते कीं काय याविषयी निर्णय करतां येत नाही. वनमालिमिश्र-विरचित 'अद्भुतराघव' नाटक यांत महावीरचरिताचें अनुकरण केलेले दृष्टीस पडतें.

रामभद्र दीक्षित हा महादेवाचा समकालीन होता. तो कौंडिण्यगोत्रीय यज्ञराम दीक्षिताचा पुत्र व वव्हव नल्ला दीक्षिताचा पौत्र होता. तो कुंभकोणमूपासून सात कोसांवर असलेल्या कंडरमाणिक्य येथें जन्मला, परंतु पुढील आयु-ध्यांत तो शहाजीराजपुरांत रहात असे. हें शहाजीराजपूर जेव्हां १६९३ सालीं शहाजीराजानें वांटून दिलें तेव्हां ४ वाटे ह्याच्या वांट्याला आले होते. तो नीलकंठमखिन याच्यापासून काव्यशास्त्र शिकला व चोक्कनाथ याच्यापासून व्याकरण शिकला. व चोक्कनाथाच्या ज्येष्ठ कन्येशीं त्याचा पुढें विवाह झाला. महादेवाचा गुरु म्हणून ज्या बाळकृष्णाचा निर्देश केलेला आढळतो त्याच्यापासून त्याला भक्तिज्ञान झालें. हा विविधविषयलेखक होता. त्यानें व्याकरण, शब्दकोश, रामगुणवर्णनपर अनेक काव्ये, शृंगारतिलकभाग व जानकीपरिणय इत्यादि ग्रंथ लिहिले. रामनाटकांपैकी जीं नाटके लोकप्रिय झालीं त्यांपैकी हें एक (जानकीपरिणय) होतें. हें नाटक सप्तांकी असून रामाचा व सीतेचा विवाह झाल्यापासून त्याचें अयोध्येस पुनरागमन होईपर्यंत सर्व रामकथाभाग यांत आहे.

जानकीपरिणय हें नांव अनेक ग्रंथकारांनीं आपल्या नाटकास दिलें आहे इतकेंच नव्हे तर किशुक अनामिक नाटकांस हें नांव दिलेलें आढळतें. दर्भंगातील 'हृत्ती' चा रहिवासी बुच्छणपुत्र मधुसूदन यानें शके १७८३ मध्ये एक 'जानकी-परिणय' नाटक लिहिलें. या नाटकास चारच अंक आहेत. यावरून प्रत्येक नाटकास निदान पांच अंक तरी असावेत हा नियम या नाटकांत पाळलेला दिसत नाही. भट्टनारायण (हा बहुतेक वेणीसंहाराचा कर्ता नसावा) व सीताराम यानींहि 'जानकीपरिणय' नांवाचीं नाटके लिहिलीं

आहेत. जैनधर्मा हस्तिमल्लसेन यानेंहि जानकीपरिणयसमानार्थक एक मैथिलीपरिणय नाटक लिहिलें असून दुसरी अनेक नाटके लिहिली आहेत. हें मैथिलीपरिणय नाटक व ज्याचा कर्ता जैन होता परंतु ज्याचें नांव माहांत नाही तें 'मैथिली' नाटक ही दोन्ही एकच असावांत असे वाटते. काश्यपगोत्रीय कृष्णसुरिपुत्र सुब्रह्मण्य कवि याचें सप्तांकी 'विजयेंदिरापरिणय' नाटक व पंचांकी 'सीताविवाह' नाटक हीं नाटकेहि जानकीपरिणयनाटकसमानार्थकच आहेत.

रामनाटकास बऱ्याच लेखकांनी 'राघवाभ्युदय' असेहि नांव दिलें आहे. रामभद्र दीक्षिताच्या मागोमाग झालेल्या भगवंतराय नाटककारानेंहि आपल्या नाटकास तें नांव दिलें आहे. त्याचप्रमाणें गंगाधर सूनूनैहि आपल्या सप्तांकी नाटकास तें नांव दिलें आहे. तसेच रामचंद्र हा जो हेमचंद्राचा शिष्य त्यानें याच नांवाचें नाटक लिहिलें असून शिवाय रघुविलास हेंहि नाटक लिहिलें आहे. या रघुविलासास रघुविलाप असेहि कोणी म्हणतात. परंतु तें बरोबर दिसत नाही. यज्ञनारायण या अर्वाचीन नाटककारानें रघुनार्थविलास नांवाचें एक पंचांकी नाटक लिहिलें आहे. याप्रमाणें रामनाटकास निरनिराळीं नांवे देण्यांत आली आहेत. अनर्घ-राघवाचा टीकाकार रुचिपति (२. १३. १४) यानें एका रामानंद नांवाच्या नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. साहित्यदर्पणकारानें (६. ५६) त्याच नाटकास रामाभिनेद असें नांव दिलें आहे.

रामनाटकास खालील निरनिराळीं समानार्थक नांवे दिलेलीं सांपडतात:—बाळकृष्णाचें मुदितराघव; मनातूर येथील धर्मराजपुत्र व्यंकटेश्वर यानें लिहिलें सप्तांकी राघवांगद, यासच कोणी राघवाभ्युदय म्हणतात; चवदाव्या शतकाच्या शेवटीं नेपाळी नाटककार मणिक यानें लिहिलें अभिनव राघवानंद व सत्यमंगल रत्नत्रेड; श्रीनिवासपुत्र राजचूडामणि दीक्षित यांचें आनंदराघव नाटक. शक्तिभद्र यानें लिहिलें सप्तांकी आश्रयचूडामणि नाटक; तसेंच वल्लिपरिणय नाटकाना कर्ता वीरराघव याचें सप्तांकी रामराज्याभिषेक नाटक; यांत रामाच्या राज्याभिषेकानंतरचा कथाभाग वर्णिला आहे.

या रामचरित्रविषयक नाटकांत सीतेच्या नांवाचाहि उल्लेख कोठें कोठें केलेला आढळतो. उदाहरणार्थ, दक्षिण अर्काटप्रदेशांतील श्रीमुष्ण येथें होऊन गेलेल्या वरदगुरुपुत्र श्रीनिवास कवि यानें लिहिलें सीतादिव्यचरित नाटक; वैष्णव गुरु तातार्य यानें लिहिलें सीतानंद नाटक; रामपाणीवार अथवा रामवारीयर यानें लिहिलें सीताराघव नाटक; मैथिलीय नाटकांत सर्व रामकथेवर टीका केलेली नसून फक्त मिथिलेंताळ सीताचरित्रावर केली आहे. या नाटकाचा कर्ता कुम्भकोणमूचा भट्ट श्रीनारायणशास्त्री यानें अनेक नाटके केली आहेत. रामकथेचे निरनिराळे भाग घेऊन त्यांच्यावरहि नाटके रचण्याचा परिपाठ होता. उदाहरणार्थ, १७ व्या

शतकांतील दोन नाटककारांनीं रामपुत्रांची कथा नाटकरूपानें वर्णिली आहे. स. १६३६ त लिहिलेल्या 'नीलकंठविजयचंपू'चा कर्ता नारायण दीक्षिताचा पुत्र, अपत्या दीक्षिताचा पौत्र, नीलकंठ दीक्षिताचा कनिष्ठ बंधु अतिरात्र यज्विन यानें रामाचा पुत्र कुश व त्याची भार्या कुमुद्वती यांच्या संबंधींचें एक पंचांकी नाटक 'कुशकुमुद्वतीय' या नांवाचें लिहिलें आहे. त्याच सुमारास बाधूलगोत्रोत्पन्न, व्यंकटाद्रि व मड्डुलाविका यांचा पुत्र व्यंकटकृष्ण दीक्षित यानें एक 'कुशलवविजय' नाटक लिहिलें आहे; सदरहू व्यंकटकृष्ण यास तंजावरचे शहाजी राजे यांच्याकडून सन १६९३ मध्ये कांहीं बक्षीस मिळालें होतें व त्यानें आपलें नाटक शहाजीच्या आज्ञेवरून लिहिलें या गोष्टीवरून त्याचा काळ निर्णय करता येतो.

सुंदरचरिताचा कर्ता व अगदीं अलाकडील नाटककार छविलाल याचें 'कुशलवोदय' नाटक हेंहि एक रामनाटकांपैकीच आहे. सरतेशेवटीं रामकथात्मक नाटकांमध्ये उपरिनिर्दिष्ट जैनधर्मी हस्तिमल्लसेन याच्या अंजनापवनजय या नाटकाचाहि निर्देश करणें जरूर आहे.

कृष्णनाटक.—रामाप्रमाणें कृष्णकथेवरहि अनेक नाटके आहेत. चैतन्याच्या मागाहून झालेल्या रामानन्दायानें ओरिसाचा राजा प्रतापरुद्र (१४९६-१५३९) याच्या आज्ञेवरून कृष्णाच्या साहसावर टीका करून 'जगन्नाथवल्लभ' नाटक लिहिलें. शिवाय हस्तलिखित प्रतीवरून मधुसूदनसरस्वतीचें कृष्णकुतूहल नाटक; कवीश्वरानें 'माधवानल' नाटक; आनंद;—धराचें 'माधवानल' नाटक आणि रामचंद्राचें 'यादवाभ्युदय' नाटक; इत्यादि नाटकांचा परिचय होतो. आपदेवात्मज अनंतदेवाचें 'कृष्णभक्तिचंद्रिका' हें अगदीं त्रोटक आहे.

सोळाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या कृष्णराय नाटककारानें आपल्या पंचांकी 'जांबवती-कल्याण' या नाटकामध्ये कृष्णाच्या जांबवतीबरोबर झालेल्या विवाहाच्या कथेसंबंधी वर्णन आहे. कृष्णानें गोपींच्या सहवासांत जें आयुष्य घालविलें व राधेसंबंधी त्यांच्या ज्या प्रणयविषयक लीला झाल्या त्यांच्याविषयी नाटक विशेष लोकप्रिय आहेत. त्यांतील कांहीं आम्ही येथे देतो.

रामानुजाचा शिष्य व गुजराथचा रहिवासी देवजीतिपुत्र रामकृष्ण याचें गोपालकेलचंद्रिका हें नाटक छायानाटकाप्रमाणें आहे. एका अप्रसिद्ध नाटककाराची 'गोपीचंदन' व 'गोविदवल्लभ' हीं नाटके; गोपालभट्टाचें सदानंदगोविंद नाटक; नारायणतीर्थाचें 'कृष्णलीलातरंगिणी' नाटक; या नाटकांत गीतगोविंदाचा उपयोग केलेला आहे. त्याचप्रमाणें वैद्यनाथाचें कृष्णलीला हें नाटक आणि ज्या नाटकांच्या नांवांत माधव हें नांव सर्वत्र आढळतें अशीं अन्य नाटके आहेत. उदाहरणार्थ:—कन्यामाधव-कर्ता अप्रसिद्ध; गीतगोविंदाचें रूपांतर गोविंद कविभूषणकृत समृद्धमाधव; राधा-माधव, सप्तांकी कर्ता अप्रसिद्ध; विदग्धमाधव, कर्ता

अप्रसिद्ध; विदग्ध-माधव, कर्ता शंकरदेव; विदग्धमाधव कर्ता रूपगोस्वामिन.

रूपगोस्वामिन हा कुमाराचा पुत्र व मुकुंदाचा पौत्र असून हुसेनशाहाचा मंत्री होता व तो वैष्णवसुधारक चैतन्य (सन १४८४ ते १५२७) याचा पहिला अनुयायी होता. त्याने कृष्ण व राधा यांच्या लीलासंबंधी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांत विदग्धमाधव व ललितमाधव ही दोन नाटकं आहेत.

विदग्धमाधव:—या नाटकाचे सात अंक असून गोकुळामध्ये विक्रमशक १५८९ त (सन १५३२-३३) ते लिहिले. त्यांत राधा व कृष्ण यांच्या चरित्राचे व लीलांचे रसभरित वर्णन आहे. ह्या त्यांच्या लीला कृष्णोत्सवामध्ये झाल्या होत्या. पौर्णमासीच्या मनांत राधाकृष्णांचा संगम घडवून आण-विण्याचे होते. परंतु जटिलेच्या मनांत तिचा पुत्र अभिमन्यु याच्याशी राधेने विवाह करावा असें होते. कृष्ण व राधा यांच्या भेटीमध्ये अनेक व्यत्यय उत्पन्न करण्यांत येतात, आणि सरतेशेवटी अभिमन्युवर कांहीतरी संकट येणार आहे व गौरी हीच त्याला त्यांतून पार पाडील अशा तऱ्हेने अभिमन्यु व जटिला यांची समजूत घालण्यांत येते. कृष्ण हा गौरीचे रूप घेतो व राधा ही त्या गौरीची म्हणजे कृष्णाची उपासना करण्यास अभिमन्यु व जटिला यांस सांगते.

ललितमाधव यांतांलहि विषय तत्समानच आहेत. आणि त्यासारख्याच कथाभागाने याचे दहा अंक भरले आहेत. कृष्ण व रुक्मिणी यांच्या लीलाविषयक कथा हाहि पुष्कळ नाटककारांच्या आवडीचा विषय आहे. त्या विषयावरील पुढील हस्तलिखित नाटकें उपलब्ध आहेत:—१६७५ पूर्वी होऊन गेलेला शेषनृसिंहपुत्र शेषचिंतामणि यांचे रुक्मिणी-हरण नाटक; आनंदराघवाचा कर्ता राजकुडामणि दीक्षित यांचे रुक्मिणीकल्याण हे नाटक; सरस्वतीनिवास यांचे रुक्मिणी नाटक. कवि तार्किकसिंह यांचे रुक्मिणीपरिणय नाटक; वरदकवीचे सप्तांकी रुक्मिणीपरिणय नाटक आणि राम-वर्म्यांचे (१७३५-८७) रुक्मिणीपरिणय नाटक; रामवर्मन् हा कांचीचा राजा रामवर्मन् याच्या वहिणांचा मुलगा होता. ही कांची म्हणजे त्रावणकोर प्रांतांतील कुरुर या नांवाने हल्ली प्रसिद्ध आहे. रामवर्मन स्वतः युवराज होता व त्याने शृंगारसुधाकरभाण नामक एक दुसरे नाटक लिहिले आहे. रामवर्मनच्या रुक्मिणीपरिणय नाटकाचे पांच अंक असून ते वाचांत असतां राजशेखराच्या कर्पूरमंजरीतील पुष्कळशा भागांची आठवण होते. त्यांत वसुभद्रकृष्ण हा रुक्मिणीच्या स्वयंवराच्या प्रसंगी प्राप्त होतो, तिला शाल्व राजाने पळवून नेले असता तो तिची सुटका करितो, तिचा भाऊ रुक्मि याच्या मनांत तिचा विवाह शिशुपालाशी घडवून आणण्याचा असतो. शिशु-पाल रुक्मिणीचे रूप धारण करणाऱ्या अनंगसेनेस घेऊन जातो आणि शेवटी वसुभद्र हा रुक्मिणीस घेऊन द्वार-

केस परत येतो इत्यादि कर्पूरमंजरी प्रमाणेच कथाभाग आहे. केरल प्रदेशांतील इलतूर अग्रहारचा रहिवाशी वरदराजपुत्र सुंदराज याने त्याच कथानकावर वेदसांवायुदेव नांवाचे पांच अंकी नाटक लिहिले आहे.

कृष्ण व रुक्मिणी यांचा पुत्र प्रद्युम्न व त्याची कांता प्रभावती यांच्या परस्पर प्रेमासंबंधीहि अनेकांनी नाटकें लिहिलीं गेलीं आहेत. उदाहरणार्थ, विश्वनाथ कविराज याने एक प्रभावतीपरिणय म्हणून नाटक लिहिले आहे. त्याचा त्याने आपल्या साहित्यदर्पण ग्रंथांत (३. ५८; ६. ८६; १८२; २०४; २६० व २६२) इत्यादि ठिकाणी उल्लेख केलेला आहे. त्याच नांवाचे एक सप्तांकी नाटक हरिहर नांवाच्या नाटककाराने लिहिले आहे.

हरिश्चंद्र पुत्र भगवतीदास याच्याकरितां आरुहादपुत्र राम-कृष्णसूरि याने एक प्रभावती-प्रद्युम्न नांवाचे पंचांकी नाटक लिहिले होते. एका अप्रसिद्ध नाटककाराचे प्रद्युम्नाभ्युदय नांवाचे नाटक व १२६६ त जन्मलेल्या केरल राजपुत्र रवि-वर्मभूप यांचे त्याच नांवाचे नाटक हीं दोन्ही एकच असावीत असे वाटते. यानंतर १८व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत बालकृष्ण पुत्र शंकर दीक्षित याने एक प्रद्युम्नविजय नांवाचे नाटक लिहिले. हे नाटक बुंदेल राजा सभासिंह याच्या राज्यारोहण-प्रसंगी लिहिले होते. त्याच्या सात अंकांमध्ये प्रद्युम्नाने ब्रजनाभावर जो विजय मिळविला त्याचे हरिवंशाप्रमाणे वर्णन आहे. प्रद्युम्नाचा पुत्र जो अनिच्छ त्याचा वरोचना हिचा जो प्रणयप्रसंग, त्यावर वल्लीसहाय कवि याने रोचनानंद नांवाचे नाटक लिहिले आहे.

याशिवाय सत्यभामाविषयक पुढील नाटकें आहेत:—व्यंकटगिरीचा कुमार तातण्या यांचे पंचांकी पारिजात नाटक; गोपालदासांचे पारिजात अथवा पारिजातक नाटक; हिंदुपति हरिहरदेव यांच्या कारकीर्दीत लिहिलेले उमापतीचे पारिजात हरण. अकबर बादशहाच्या कारकीर्दीत होऊन गेलेला नृसिंहपुत्र शेषकृष्ण उर्फ कृष्णकवि यांचा सत्यभामापरिणय व सत्यभामाविलास हीं नाटकें. कृष्ण कवि यांचे एक मुरारि-विजय नांवाचे नाटक असून त्याने तोडरमल्लचा पुत्र गिरिधारी याने सांगितल्यावरून कंसवध म्हणून आणखी एक नाटक लिहिले. या नाटकाचे सात अंक असून यांतील संविधानक व भासाच्या बालचरितांतील संविधानक हीं दोन्हीहि एकच असावीत; दामोदरकृत कंसवध म्हणून एक नाटक प्रसिद्ध आहे ते व हे हीं दोन्ही एकच असावीत असे वाटते.

नरहरि दीक्षित यांचा पुत्र सामराज दीक्षित याने आपल्या श्रीदामचरित नाटकांत श्रीदामाची कथा वर्णिली आहे. हे नाटक बुंदेलराजपुत्र आनंदराय याच्या सांगण्यावरून स. १६८१ मध्ये लिहिण्यांत आले. याचे पांच अंक आहेत. त्यांत दारिद्र्यपीडित जो श्रीदाम त्यास आपली स्थिति सुधारण्याकरितां त्याचा मित्र जो श्रीकृष्ण याच्याकडे जाण्या-विषयी त्याची भार्या त्याचे मन वळविते, त्यानंतर तो

कृष्णाकडे जाऊन व त्याचे वैभव पाहून आश्चर्यचकित होतो, तो जसा जातांना दरिद्रि होता तसाच परत येतांनाहि कसा दरिद्रि असतो परंतु घरी आल्यावर कृष्णाने आपणांस श्रीमंत व संपन्न केल्याचे त्यास समजते, इत्यादि कथाभाग दिला; आहे शेवटी कृष्णविषयक नाटकांमध्ये श्रीनिवासाचार्यांच्या सुदर्शनविजय नाटकाचा उल्लेख केला पाहिजे. यांत कृष्णाने आपल्या सुदर्शन चकाने पौंड्रकाचा नाश केल्याचे सांगितले आहे.

महाभारत नाटक.—रामायणाप्रमाणे महाभारतांतीलहि कथाभाग अनेक भारतीय नाट्यकर्वींनी आपल्या नाटकाच्या संविधानाकरिता उपयोगांत आणिला आहे. अनंतराज राजाच्या कारकीर्दीत (१०२८-६३) होऊन गेलेला काश्मिरी ग्रंथकार जो क्षेमेंद्र, त्याने 'चित्रभारत' म्हणून एक नाटक लिहिले आहे. त्याने स्वतःच या नाटकाचा आपल्या औचित्याविचारचर्चा (५. ३१) व कविकंडाभरण (५. १) या ग्रंथांत निर्देश केला आहे.

मैथिलीपरिणय नाटकाचा कर्ता जो जैनधर्मीय हस्तिमलसेन त्याने अर्जुनराज नाटक, भारतराज नाटक व मेघेश्वर अशा तीन नाटके महाभारतांतील कथाभागावर लिहिली आहेत. सभापर्वीतील कथाभागावर महेश्वराने सभानाटक लिहिले आहे. त्याचप्रमाणे बनेपचा नेपाळी राजा जयरणमल्ल याने सभापर्वेनाटक उर्फ पांडवविजय नाटक लिहिले आहे.

शांतलचंद्र विद्याभूषण याने अगदी अलीकडे प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या दशांकी घोषयात्रा नाटकांत दुर्योधनचरित्राचा कथाभाग वर्णिला आहे. त्याचप्रमाणे सुकुमारपिळे याने आपल्या लक्ष्मणास्वयंवर नाटकांत दुर्योधनाची कन्या लक्ष्मणा हिचा सांबांशी झालेला विवाह वर्णिला आहे.

श्रुतुया राजपुत्र लक्ष्मणमाणिक्य (१६ व्या शतकाच्या शेवटी) याने आकर्णमरणांत कथाभाग आपल्या पद्यांकी विख्यातीविजय नाटकांत दिला आहे. तथापि पांडवांस नाटकांचे नायक करण्याविषयी नाटककारांचा विशेष कल दिसून येतो. युवराज प्रल्हाद याने पार्थपराक्रम नांवाचे नाटक लिहिले आहे. त्याचा भाऊ चंद्रावतीचा राजा धारावर्ध हा इ. स. १२०८ मध्ये राज्य करित होता. कृष्णसुरि याने द्रौपदीपरिणय हें नाटक लिहिले आहे. एका अप्रसिद्ध नाटककाराच्या सुभद्राविजय नाटकांत व कौशिकगोत्री छंदोग बालचंद्र मखींद्रपुत्र नल्लकवि याच्या सुभद्रापरिणय नाटकांत अर्जुन व सुभद्रा यांची कथा आधारास घेतली आहे. या नल्लकवीचा जन्म कुम्भकोणमच्या जवळ कंडरमाणिक्य अग्रहारांत झाला होता व तो रामनाथमखींद्र व सदाशिव ब्रह्मद यांचा शिष्य होता. त्याचप्रमाणे ही अर्जुनसुभद्राकथा आपणांस सुधींद्रयतीच्या सुभद्रापरिणय नाटकांत, गुरुरामाच्या सुभद्राधनंजय नाटकांत व विजयींद्रयतीच्या आणि कुलशेखरवर्म्याच्या त्याच नांवाच्या नाटकांत पाहावयास सांपडते. कुलशेखरवर्मा हा केरळकुलांतील एक दैदी-

प्यमान तारा होता व तो १०व्या शतकाचा उत्तरार्ध व बाराव्या शतकाचा पूर्वार्ध यांच्या दरम्यान केव्हांतरी होऊन गेला असे दिसते. महाभारतांतील तपति व संवरय यांच्या संबंधी तपतिसंवरण नाटकहि त्यानेच लिहिले आहे. शेवटी सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेलेल्या सुमतिजितामित्रमल्लदेव या भटगांवच्या राजाने आपल्या अश्वमेध नांवाच्या नाटकांत जैमिनीय भारताच्या आधाराने युधिष्ठिराचा अश्वमेधयज्ञ वर्णिला आहे.

पौराणिक नाटके—पुष्कळशा नाटकांची संविधानके दैवतकथांवरून घेतली आहेत. उदाहरणार्थ, एका अप्रसिद्ध नाटककाराच्या अहिल्यासंस्कंदन नाटकांत षड्वारामकृष्णकृत अदितिकुंडलाहरण नाटकांत इंद्रविषयक कथा वर्णिली आहे.

शिवनाटक अनेक आहेत. त्यांपैकी काही नाटके व त्यांचे कर्ते पुढे दिले आहेत. भैरवप्रादुर्भाव, ग्रंथकर्ता अप्रसिद्ध; चंद्रशेखरविलास, तंजावरचा राजा शहाजी (सन १६८७ ते १७११) याने लिहिलेले; हरकेलि, कर्ता चाहमान राजा विशालदेव विप्रहराज; त्याचा एक ११६४ मधील शिलालेख व त्याच्या हस्तलिखित नाटकाचा एक भाग ही उपलब्ध आहेत. लिगदुर्भेद, कर्ता दाडिमभट्ट; त्रिपुरारि नाटक, याचा कर्ता अप्रसिद्ध आहे.

शिव व पार्वती यांच्या विवाहाचा विषय हाहि अनेक नाटककारांच्या आवडीचा विषय आहे. उदा०—गौरी दिगंबर, कर्ता वैशेषिक सूत्राचा टीकाकार शंकरमिश्र; याने आपला बाप भवनाथमिश्र, याने सांगितल्यावरून या नाटकाचा प्रयोग करविला; गीतदिगंबर, कर्ता रामचंद्र सूमुनुवंशमणि; या नाटकाचे चार अंक आहेत, व त्यास रूपक म्हणतात. हें नाटक स. १६५५त खाटमांडूचा राजा प्रतापमल्ल याच्या तुलापुरपदानाप्रार्थ्यर्थ लिहिलेले होते. हरगौरी विवाह, हें संगीत नाटक नेपाळाचा राजा जगज्जोतिर्मल्ल (१६१७--३३) याने स. १६२९ मध्ये लिहिलेले. पार्वतीस्वयंवर व पार्वतीपरिणय नाटक, यांपैकी पार्वतीपरिणय हें नाटक फार लोकप्रिय असून अनेक वेळां प्रकाशित झाले आहे. कारण ते हर्पाच्या दरबारी असलेला बाण कवि याने लिहिलेले असावे असा समज प्रचलित आहे. शिवाय त्यांत व कालिदासाचे कुमारसंभव काव्य यांत पुष्कळ साम्य आहे. परंतु कृष्णम्माचार्याने असे प्रतिपादन केले आहे की, सदरहू नाटक बाणभट्टाचे नसून ते शृंगारभूषण भाण व सर्वचरित या दोन ग्रंथांचा कर्ता जो वामनभट्ट बाण, त्याचे आहे हा वामनभट्ट बाण-यास कोणी अभिनवबाण असेहि म्हणतात—हा कौंडुविडूचा रेड्डिराजपुत्र वेम (चवदाव्या शतकाचा शेवट व पंधराव्या शतकाचा प्रारंभ) याच्या दरबारी कवि होता. या अभिनवबाणाने आपल्या आश्रयदात्याचा सन्मान करण्याकरितां एक

वीरनारायणचरित नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्याच्या पार्वतीपरिणय नाटकाचा व कुमारसंभव काव्याचा विषय एक असून भापाहि अगदी सारखीच आहे. त्यांत शिवपार्वतीच्या विवाहाची कथा सांगितली असून शिवाने कामदेवाला भस्मसात केल्याचेंहि रसभरित वर्णन आहे.

या कामदेवविषयक कथांशाकडे लक्ष देऊन आणखी कित्येक नाटककारांनी आपल्या नाटकांस नांवें दिली आहेत. उदाहरणार्थ, व्यंकटराघवाचार्य यानें आपल्या शिवपार्वतीची कथा वर्णन करणाऱ्या नाटकास मन्मथविजय हें नांव दिलें आहे. ही कामदेवविषयक कथा पंचांकी रतिमन्मथ नाटकांतहि आढळते. या रतिमन्मथ नाटकाचा कर्ता तंजावरच्या कामेश्वराचा शिष्य जंगन्नाथ हा होता. कदाचित हा जंगन्नाथ व जगन्नाथ पंडितराय हे दोन्हीहि एकच असावेत. कामाचें भस्मीभवन झाल्यावर तो फिरून तंजावरचा देव शौराराज पेरुमाल याच्या पोटी जन्मास आला, इत्यादि अगदी अलीकडची कथा एका अप्रसिद्ध नाटककारानें आपल्या पंचांकी अर्थपंचाल या नाटकांत व विश्वगुणादर्शाचा कर्ता रघुनाथपुत्र व्यंकटराचार्य यानें आपल्या अष्टांकी प्रद्युम्नानंदीय या नाटकांत उपयोगांत आणिली आहे. शिव व कामक्षीवें रूप धारण करणारी दुर्गा यांचा विवाह हा कामाक्षिपरिणय नाटकाचा विषय आहे. शिवपत्नीच्या आणखी अन्य कथाहि नाटकस्वरूपानें वर्णिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, रुद्रशर्मन् त्रिपाथिन याचें चंडीविलास अथवा चंडीचरित. या रुद्रशर्म्यांस दरिद्रिरुद्र असेंहि म्हणतात. एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें प्रसन्नचंडिका नाटक, जीवानंद जोतिर्विदाचें संस्कृत व हिंदी नवमांकी मंगल नाटक यांतहि शिवपत्नीकथानकच आहे.

शिवकथाविषयक आणखीहि नाटकें आहेत ती येणें-प्रमाणें:—वैद्यनाथ व्यास याचें गणेशपरिणय हें समांकी नाटक असून मिथिलेंतील सिद्धिविनायक पूजोत्सवाच्या वेळी राजा बाबू जनेश्वरसिंह यानें उत्तम नाटकास जें एक वीस ठेविलें होतें त्याकरितां लिहिलें आहे. घनश्याम चौडाजीपंत याचें कुमारविजय हें नाटक पंचांकी आहे, व यांतील कथा दारकदैत्यावर कुमारानें जो विजय मिळविला तेथपर्यंत आली आहे. हा घनश्याम अथवा आर्यक हा महादेव व काशी यांचा पुत्र असून मराठा राजा तुक्कोजी याचा मंत्री होता. त्यानें आपल्या ग्रंथांत राजशेखर कवीचा उल्लेख केला आहे. त्यानें इतरहि अनेक नाटकें लिहिलीं. उदाहरणार्थ, डमरुक, मदनसंजीवन, एक तीन अंकी नवग्रहचरित व एक अन्योक्तिरूप प्रचंड राहूदय नाटक. स्कंदकथेवर वीरराघवकृत वल्लीपरिणय नाटक व त्याच नांवाचें भास्करयज्वन् यांचें, अशा दोन नाटकें आहेत. श्रीनिवासाचार्य याच्या उपपरिणय नाटकांत वचयनीचंद्रशेखररायगुह्याच्या अष्टांकी मधुरानिरुद्ध नाटकांत उपाकथेचा उपयोग केला आहे.

राम व कृष्ण अवतारांखेरीज विष्णु अवताराच्या कथेचाहि कांहीं थोड्या नाटकांत उपयोग केलेला आहे. उदाह-

रणार्थ, श्रीशैलसूरिपुत्र वीरराघव यांचें इंद्रिपारिणय नाटक; रामानुज सर्वक्रतुपुत्र श्रीनिवास चतुष्कर्वाद्रिदास यांचें लक्ष्मीस्वयंवर नाटक व चवदाव्या शतकाच्या मध्यांत होऊन गेलेल्या विरूपाक्ष्याचें पंचांकी नारायणीविलास नाटक. देवताविषयक कथेच्या आधारे रचलेली दुसरी नाटकें म्हणजे अमृतोदय नाटक; गंगावतरण नाटक. केशवनाथाच्या गोदापरिणय नाटकांत देवराज अथवा वरदराज या रूपांत असलेला विष्णु व गोदा यांचें ज लग्न झालें त्याच्यावर प्रतिकूल टीका लिहिलेली आहे. एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें गोदावरीपरिणय नाटक; व शरणांपुत्र रामानुजाचार्य याचें वासलक्ष्मीकल्याण नाटक, वीरराघवशरणांबाचें कनकवल्लीपरिणय, वार्धिकन्यापरिणय आणि कदाचित त्याचेंच नागराज नाटक. कांची गंडळांतील ब्रह्मदेशाग्रहार येथें राहणारा लक्ष्मीधरपुत्र नारायण यानें कांची येथील कामाक्षिवल्लभ यात्रेकरितां लिहिलेलें कमलाकंठीरव नाटक हेंहि देवताकथाविषयकच आहे.

यांशिवाय कांहीं नाटकें चंद्रकथाविषयकहि आहेत. उदाहरणार्थ, नारायणकविकृत चंद्रकला नाटक; नंजराजाचा आश्रित व शिवरामसुधिमणि याचा पुत्र नृसिंह कवि यानें लिहिलेलें पंचांकी चंद्रकलापरिणय अथवा चंद्रकला कल्याण; एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें पंचांकी चंद्ररेखाविद्याधर नाटक; गंगाधरकृत चंद्रविलास नाटक; एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें इंद्रुमतीपरिणय नाटक; तंजावरच्या तुळसाजी करितां (१७६३-८७) रामचंद्र कवीनें लिहिलेलें समांकी कलानंद नाटक आणि त्याच नाटककाराचें एक अष्टांकी ऐंदवानंद नाटक; आणि एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें विक्रमचंद्रिका नाटक. कौण्डिन्यगोत्राय वरददेशिकपुत्र श्रीनिवासकवि यानें लिहिलेलें एक पंचांकी अंजुजवल्लीकल्याण नाटक; परित्तियूर रामस्वामीकृष्णशास्त्री यांचें कौमुदीधोम नाटक; उपरिनिर्दिष्ट गुरुरामाचें पंचांकी रत्नेश्वरप्रसादन नाटक; श्रीनिवासविरचित चतुरंकी सौम्यसोम नाटक व कांचाजवळील हस्तगिरीच्या स्तुतिपर लिहिलेलें हस्तगिरीमहात्म्य; इत्यादि नाटकांचाहि पौराणिक नाटकांत समावेश केला पाहिजे.

वीरश्री प्रधान नाटकें.—पुष्कळशा नाटकांची कथा नकें वीरश्रीच्या पौराणिक कथेंतून घेतली आहेत. परंतु ती नक्की कोठून घेतली हें बऱ्याच वेळां ठरवितां येत नाहीं. उदाहरणार्थ, चवदाव्या शतकाच्या पूर्वी होऊन गेलेला नेपाली कवि मणिक यानें भैरवानन्द नाटक लिहिलें आहे. तो अभिवनराघवानन्द नाटकाचा कर्ता होता. जयस्थितिमल्ल व राजल्लादेवी यांचा पुत्र युवराज जयधर्ममल्लदेव याच्या विवाहप्रसंगां भैरवानन्द या नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला. या नाटकाचा नायक भैरव असून नायिका मदनावती ही कांहीं शापामुळे मृत्युलोकांत जन्मलेली देवांगना होती.

कलावती व काशीचा राजा कामरूपयांच्यासंबंधी करलकवि कृष्णदास यानें लिहिलेलें कलावतीकामरूप नाटक

हेहि या सदरांत पडते. भर्तृहरिच्या कथेवर हरिहराने भर्तृहरानिवेद नाटक लिहिले आहे. ज्या अर्था या नाटकांत १५ व्या शतकाच्या सुरवातीस होऊन गेलेल्या गोरक्षनाथयोगी याचा उल्लेख आहे, त्याअर्था हरिहर हा त्याच्या पूर्वी होऊन गेला नसला पाहिजे हे उघड आहे. भर्तृहरिनिवेद नाटकांत भर्तृहरि व त्याची पत्नी भानुमती यांची हकीकत पांच अंकांत दिली आहे. राजा शिकारीस गेला असतां तेथेच त्याला काही अपघात होऊन तो इहलोक सोडून गेला, अशी खोटीच बातमी राणीच्या कानावर आल्यावरून तिचा अंत होतो, यामुळे राजाला अत्यंत क्रोध होतात; नंतर एक योगी येऊन त्याचे शांतवन करितो; तथापि राणीला जेव्हां फिरून जिवंत करण्यांत येते, तेव्हां तो तिच्याकडे किंवा आपल्या प्रत्यक्ष मुलाकडेहि दुर्लक्षच करीत राहातो. हरिहर हा पूर्वी सांगितलेल्या प्रभावतीपरिणय या नाटकाचाहि कर्ता आहे.

सोळाव्या शतकाच्या शेवटी होऊन गेलेल्या अप्पय्या दीक्षिताने आपल्या वसुमती-चित्रसेनविलास या नाटकांत चित्रसेन व वसुमती यांची कथा वर्णिली आहे. एका निनावी ग्रंथकाराच्या नांवावर असलेले वसुमती-चित्रसेन नाटक व वरील वसुमती-चित्रसेनीय नाटक ही दोन्ही एकच असावीत असे वाटते. वर निर्दिष्ट केलेल्या रतिमन्मथ नाटकाचा कर्ता जो जगन्नाथ त्याच्या वसुमतीपरिणय नाटकाचाहि येथे उल्लेख केला पाहिजे.

ज्याप्रमाणे क्षेमेश्वराने आपल्या चंडकौशिक नाटकाला हरिश्चंद्राख्यान हे लक्ष्य घेतले आहे, त्याचप्रमाणे हरिश्चंद्रशशंभ्रचंद्रिका नाटकांत व रामचंद्राच्या सत्यहरिश्चंद्र नाटकांत त्या आख्यानाचा उपयोग केला आहे. हा रामचंद्र बाराव्या शतकांत होऊन गेला. येथे नेपाळी राजा सिद्धिनरसिंह (सुमारे १६२०-५७) याच्या हरिश्चंद्रनृत्य या नाटकाचा निर्देश करणे जरूर आहे.

कुवल्याश्व याच्या कथेलाहि पुष्कळनाटकांनी रूप दिले आहे. सोळाव्या शतकांत होऊन गेलेला व वर सांगितलेल्या विख्यातविजय नाटकाचा कर्ता भुलयाचा राजपुत्र लक्ष्मण माणिक्य याने एक कुवल्याश्व नांवाचे नाटक लिहिले आहे.

सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेलेला व पूर्वी सांगितलेल्या पुरंजनचरित व सांद्रकुतूहल या नाटकांचा कर्ता मैथिल कुष्णदत्त याने एक सप्तांकी कुवल्याश्वीय हे नाटक लिहिले आहे; त्याचप्रमाणे रामभट्टाचे मदालसा नाटक, गोबुलनाथ याचे त्याच नांवाचे पण स्वतंत्र नाटक व एका अप्रसिद्ध नाटककाराचे मदालसापरिणय नाटक हीहि नाटके लिहिल्यांत आली आहेत. याच सदरांत पडणारी व ज्यांत दोन भाषांचा उपयोग केला आहे अशा नाटके म्हटली म्हणजे भटगांवचा राजा जगज्ज्योतिर्मल्ल (१६१७-३३) याचे कुवल्याश्व नाटक आणि रामभद्राने स. १६६५ मध्ये लिहिलेले आणि नेपाळी राजा श्रीनिवासमल्ल (१६५७-८०) याच्या

आश्रयाखाली नाटकप्रयोग रूपाने करण्यांत आलेले ललितकुवल्याश्व नाटक, ही होत. माधव व सुलोचना यांची कथा राममणिक कविराज याने आपल्या कृतार्थमाधव या नाटकांत वर्णिली आहे. नलकथा हीहि नाटयलेखकांच्या फार आवडीची कथा आहे व तीवर पुढील नाटके झाली आहेत:—रत्नखेट दीक्षित याने लिहिलेले भैमीपरिणय-नाटक; शठकोपाचार्य याने लिहिलेले त्याच नांवाचे नाटक व व्यंकटाचार्य याने लिहिलेले तटल्याच प्रकारचे एक नाटक; एका अप्रसिद्ध नाटककाराने लिहिलेले भैमीपरिणय नाटक; परवस्थु व्यंकटरंगनाथाचार्य याचे मंजुलनैपथ नाटक; एका अप्रसिद्ध नाटककाराचे नलभूमिपालरूपक; नीलकंठ विजयचंपु (१६३६ त लिहिलेला), याचा कर्ता नारायण दीक्षित याचा पुत्र व अप्पय्य दीक्षित याच्या भावाचा पौत्र असा जो नीलकंठ दीक्षित त्याचे नलचरित्र; जीवविबुद्ध याचे सप्तांकी नलानंद नाटक (१६६५ साली लिहिलेली याची एक हस्तलिखित प्रत हल्ली उपलब्ध आहे); तसेच रामचंद्राने लिहिलेले नलविलास नाटक आणि नारायणाने लिहिलेले कलिविधुनन नाटक. रत्नकेतूदय नाटकाचे नांवच फक्त आपणांस माहीत आहे परंतु त्याचा आणि बोधिसत्व रत्नकेतु याचा काही संबंध आहे किंवा नाहीं हे निश्चयाने सांगता येत नाहीं. सामवत्कथा ही अंबिकादत्त व्यासाच्या पद्यांकी सामवत नाटकांत व संवरणकथा ही वर निर्दिष्ट केलेल्या कुलशेखरवर्म्याच्या तपतीसंवरण नाटकांत वर्णिली आहे. भास, हर्ष व अनंगहर्ष यांनी वर्णिलेल्या उदयनकथा ह्या साहित्यदर्पणांत (६.१३६) निर्दिष्ट केलेल्या उदयनचरित नाटकाचा विषय आहेत. दंडीच्या दशकुमारचरितावरून आपणांस माहीत झालेली उपहारवर्म्याची कथा आधुनिक ग्रंथकार श्रीनिवासशास्त्री याने आपल्या उपहारवर्मचरित नाटकांत वर्णिली आहे.

महाराष्ट्रातील वसु व गिरिका या कथेलाहि नाटकाचे रूप देण्यांत आले आहे. उदाहरणार्थ, सुसुलकामशास्त्री याचे पंचांकी गिरिकाकल्याण नाटक; पेरसूरीचे वसुमंगल नाटक हेहि त्याच सदरांत येते. हरिजीवनमिश्र याच्या विजयपारिजात नाटकांत विजयाची कथा वर्णिली आहे.

ययाति व शर्मिष्ठा यांची कथा रुद्रदेव अथवा रुद्रचंद्रदेव याने आपल्या सप्तांकी ययातिचरित्र नाटकांत, बल्लोसहाय कवि याने आपल्या पंचांकी ययातिचरणानंद नाटकांत व अगदी अलीकडील कुम्भकोणमूचा नाटकावर भट्ट श्रीनारायणशास्त्री याने आपल्या शर्मिष्ठाविजय नाटकांत वर्णिली आहे. या नारायणशास्त्रीच्या शर्मिष्ठाविजय नाटकांत फक्त चारच अंक आहेत. त्याने दुसरीहि अनेक नाटके लिहिली आहेत. त्याच्या कलिविधुनन नाटकांत दहा अंक असून कलिव दमयंती यांची कथा वर्णिली आहे. त्याने दुसरीहि एक शूरमयूर नांवाचे सप्तांकी नाटक लिहिले आहे. आणि जैत्रजयवात्रक म्हणूनहि त्याचे एक सप्तांकी अगदी स्वतंत्र व

स्वकपोलकल्पित असे नाटक आहे. एका अप्रसिद्ध ग्रंथकाराचे ययातिदेवयानीचरित म्हणून एक नाटक आहे. त्यांत ययाति—देवयानी यांची कथा दिलेली आहे. परंतु त्याची अंकवारीने विभागणी केलेली नाही. नीलकंठपुत्र नारैरी कवि नीलकंठ याच्या पद्यांकी कमलिनीकलहंस नाटकाचे संविधानक एका अद्भुत कथेतून घेतलेले आहे. या नाटकांत चंद्रवर्म्यांची कन्या कमलिनी व कलहंस यांच्या विवाहावर प्रतिकूल टांका केलेली आहे. तसेच पूर्णज्योतिमुनीचा शिष्य जो पूर्णसरस्वति त्याच्या पंचांकी कमलिनीराजहंस नाटकांत कमलिनी व राजहंस यांच्या प्रणयाचे व विवाहाचे वर्णन आहे शेवटी रामकवि नांवाच्या राजपुत्राच्या सुवालावज्रतुंड नाटकाचा उल्लेख केला पाहिजे, याचे पांच अंक असून त्यांत वज्रतुंड मूपकाने, आपली भार्या सुवाला हिला भ्रष्टवित्याबद्दल रत्नांगद सर्पास ठार मारले यांचे वर्णन आहे.

नायिकेच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेली नाटके.—पुढे दिलेली नाटके नायिकेच्या नांवावर प्रसिद्ध आहेत, परंतु तीं कोणत्या ऋथेच्या आधारेने रचलेली आहेत हे निश्चयाने सांगता येत नाही. एका अप्रसिद्ध नाटककाराचे कल्याणीपरिणय नाटक, तसेच कनकनक्षीपरिणय नाटक व तंजावरचा राजा शहाजी (१७३८—३९) याच्या वेळी असलेला, टिप्पा अधरिन् व नरसाभा यांचा पुत्र व रसविलासभाण याचा कर्ता अप्पानाथ याचे पंचांकी कान्तिमतीपरिणय नाटक. त्याचप्रमाणे नागध्याचे पंचांकी कुंडमाला नाटक, सारस्वतादर्शाचा कर्ता अप्पाशास्त्री याचे लवलीपरिणय नाटक व ज्याची हस्तलिखित प्रत १७०० या सालांतली आहे ती विलीनाथ कवींचे पंचांकी मदनमंजरी नाटक; श्रीनिवासदासाच्या पंचांकी मरतकवलीपरिणय नाटक; एका अप्रसिद्ध कवींचे सौगंधिकापरिणय नाटक; तसेच सेवेतिकपरिणय नाटक व शठकोपयतींचे वासंतिकापरिणय नाटक (या शठकोपयतींचे खरे नांव तिहमल असे होते, हा १६ व्या शतकांत अहोबिल मठाचा गुरु होता, व तो वर सांगितलेल्या भैमीपरिणय नाटकाच्या कर्त्याहून निराळा होता); एका अप्रसिद्ध नाटककाराचे वज्रभ्रुकुटीविलास नाटक इत्यादि याच वर्गांत राधवानन्दाचा कर्ता व्यंकटेश्वर याने लिहिलेल्या नीलापरिणय नाटकाचाहि समावेश केला पाहिजे.

ऐतिहासिक नाटके.—खरोखर पाहू गेलें तर हिंदुस्थानांत ऐतिहासिक नाटके नाही म्हटले तरी चालेल, परंतु कधी कधी एखाद्या राजपुत्राच्या उत्सवाच्या वेळी किंवा एखाद्या उत्सवप्रसंगाचे वैभववर्णन करण्याकरितां रचलेली अशीं कांहीं नाटके आहेत. नन्द घराण्याचा अधःपात या विषयाचा विशाखदत्ताने परामर्ष घेतला होता. तथापि रामदेव तर्कवादी शमट्टाचार्य याचा पुत्र व विष्णुसिद्धान्त भट्टाचार्य याचा पौत्र बाणेश्वर शर्मा याने त्याच विषयावर चेद्राभिषेक म्हणून एक नाटक लिहिले आहे. मानाधिपति चित्रसेन राजा हा माझा आश्रय

दाता होता असे बाणेश्वर म्हणतो परंतु हा चित्रसेन कोण हे निश्चित ठरवितां येत नाही. या नाटकाचे सात अंक आहेत. वाराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत राज्य करणारा शाकम्भरीचा चाहमान राजा विसलदेव विप्रहराज या आपल्या आश्रयदात्यास अर्पण करण्याकरितां सोमदेव याने ललित-विप्रहराज नाटक लिहिले होते. या नाटकाचे कांहीं भाग शिलालेखस्वरूपांत हल्ली उपलब्ध आहेत.

काकतीय राजा वरंगळचा प्रतापरुद्र (याचे १२२१ पासून १३३२ पर्यंतचे शिलालेख उपलब्ध आहेत) याच्या पदरी असलेला ग्रंथकार विद्यानाथ याने आपल्या आश्रयदात्याचा सन्मान करण्याकरितां एक पंचांकी प्रतापरुद्र कल्याण या नांवाचे नाटक लिहिले. हे नाटक हिंदुस्थानांतच प्रकाशित झाले आहे. विजयनगरचा राजा मल्लिकार्जुन याचा सहकारी चंपकपूरचा (चंपानेरचा) राजा गंगादास भूवल्लभ प्रतापदेव याच्या पदरी असलेला गुजराथी ग्रंथकार गंगाधर याने आपला आश्रयदाता व गुजराथचा शहा दुसरा महंमद (१४४३—५२) यांच्यामध्ये झालेल्या युद्धाचे वर्णन करण्याकरितां गंगादास-प्रतापविलास या नांवाचे नाटक लिहिले. शिवनारायणदास याने आपल्या पंचांकी नन्दिघोषविजय अथवा कमलाविलास या नाटकांत कमला व पुरुषोत्तम (विष्णु) यांच्यातील संबंध व रथयात्रामहोत्सवांतील कांहीं प्रसंग यांचे वर्णन केलेले आहे. इतकेच नव्हे तर नाटककाराने आपला आश्रयदाता गजपतिराज नरसिंहदेव (१६ व्या शतकाचा सध्य) यांचेहि एक पात्र सदरहू नाटकांत प्रविष्ट केलेले आहे. इ. स. १६९३ मध्ये तंजावरचा शहाजी यांचे जे दानपत्र आहे त्यांत पेरिअप्पा कवि याचा निर्देश केलेला आहे. या पेरिअप्पा कवीने शाहाजीराजाच्या सन्मानार्थे 'जुगारमंजरीशाहराजूज' या नांवाचे नाटक लिहिले. वेदान्त-वाग्नि भट्टाचार्य याने सूरिज्ञान पुत्र भोजराज याच्या सन्मानार्थे भोजराजसत्चरित अथवा भोजसत्चरित या नांवाचे नाटक लिहिले. भोजराज हा बनारस, हरिद्वार व मथुरा मिळून जो एक वृन्दावती नांवाचा प्रदेश होतो, त्याचा राजा होता, असे त्याचे वर्णन केलेले आहे. नाटकाचे जरी दोनच अंक आहेत तरी त्यास नाटक म्हटले आहे. कविभूषणाने लिहिलेल्या द्वादशांकी अद्भुतार्णव नाटकांत नवद्वीपाचा ईश्वरीय याच्या दरबारातील चालीरीतींचे वर्णन आहे.

पुढील नाटके हिंदुस्थानांत इंग्रजांचे राज्य झाल्यानंतर लिहिलेली असून त्यांतील कांहीं इंग्रजीसत्ताप्रशसनपर आहेत:—विदुमाधवाने लिहिलेले कंपनीसत्तापमंडल; सातव्या एडवर्डच्या राज्यारोहणप्रसंगी मुद्दम नृसिंहाचार्यस्वामी याने लिहिलेले जयसिंहाश्रमेधाय नाटक, जॉर्ज राजाच्या दरबार-प्रसंगी लक्ष्मणसूरीने लिहिलेले दिल्लीसाम्राज्य नांवाचे नाटक.

मिथ्र नाटक.—कित्येक साहित्यशास्त्रकारांच्या ग्रंथांतून व हस्तलिखित ग्रंथांच्या यादीतून निर्दिष्ट केलेली नाटके

कोणत्या सदरांत पडतात, हे निर्णय करता येत नाही. साहित्यदर्पण या ग्रंथांत निर्दिष्ट केलेली पंचांकी किंपचाचरित्र व नमभूपतिप्रह ही नाटकं राधवानन्द मंत्र्याच्या नांवावर आहेत. शाङ्गधरीय नाटक शाङ्गधराच्या नांवावर व वृत्तिवल्लभ नाटक लघुव्यासाच्या नांवावर आहे. आर. कृष्णमाचारी यांनी एका शेक्सपियरच्या नाटकाचे रूपांतर करून त्यांस वास्तविकास्वरूप हे नांव दिलेले आहे.

प्रकरण.—नाटकांशी तुलना केली, तर प्रकरण हा जो नाटकाचा प्रकार आहे तो भारतीय नाटककारांमध्ये फारसा लोकप्रिय झाला नाही. भवभूतांनंतर विशेष नांव घेण्यासारखे असे एकच प्रकरण लिहिण्यांत आले असे म्हटले तरी चालेल; व ते उद्दण्डिन् अथवा उद्दण्डनाथ यांचे मल्लिकामासुत हे होय. मल्लिकामासुत या नाटकाच्या कर्त्याचे नांव त्याचा टीकाकार जो रंगनाथदंडी, यांनी निर्दिष्ट केले आहे. हा नाटककार व सुप्रसिद्ध साहित्यकार दंडी हे दोघे एकच होते असेहि कांहीं लोक म्हणतात. वास्तविक पाहिले तर तो कुकुटक्रोड येथील झामोरिन मानविक्रम याच्या दरबारी पंडित होऊन गेला; व त्याच्याच विनंतीवरून प्रस्तुत नाटक लिहिण्यांत आले होते.

मल्लिकामासुत नाटकाचे दहा अंक आहेत. त्यांत विद्याधर राजाची कन्या मल्लिका हिचा कुंतलराजपुत्र मासुत याच्याशी विवाह कसा घडून आला, ही कथा वर्णिली आहे. प्रथम सिंहलराजा मल्लिकेस मागणी घालतो व त्यामुळे मासुताचे मन खिन्न होते. मासुताचा मित्र कलकंठ हाहि आपली प्रियतमा रमयंतिका हिच्या प्राप्तीच्या वावर्तीत तसाच खिन्न असतो. अशा स्थितीत त्या दोघांनाहि आपापल्या प्रियतमेस मदांघ हत्तीच्या तडाख्यांतून सोडविण्याचा प्रसंग येतो. या हत्तीच्या झटापटींत कलकंठ हा गतप्राण झाला असे कळते आणि म्हणून मासुत आत्महत्या करण्यास उद्युक्त होतो. पण ऐनवेळी कलकंठ प्रकट होऊन तसे करण्यापासून मासुतास परावृत्त करतो. पुढे कांहीं काळाने मल्लिकेस एक राक्षस घेऊन जातो व मासुत तिला त्याच्यापासून सोडवून आणतो, व ज्या-अर्थी तिचा व सिंहलराजा यांचा विवाह होण्याचे घाट असे, त्याअर्थी मासुत तिला घेऊन पळून जातो. कलकंठ हाहि आपली प्रियतमा रमयंतिका हिला घेऊन जातो. मल्लिकेस फिरून एक राक्षस घेऊन जातो व त्यामुळे मासुतास वेड लागते. शेवटी सर्व अडचणी नाहीशा होऊन दोन्हीहि जोडप्यांच्या मनासारखी स्थिति घडून येते असे दाखविले आहे.

महामहोपाध्याय तर्कालंकार यांचे एक कौमुदीसुधाकर प्रकरण प्रकाशित झाले आहे असे म्हणतात; परंतु ते आमच्या पाहण्यांत नाही. एका अप्रसिद्ध ग्रंथकाराचे वक्रतुण्डगणनायक व पोतांबराचा पुत्र व रामभद्राचा पौत्र जगन्नाथ नाटककार यांचे एक सप्तांकी अतंद्रचंद्रिकाप्रकरण, अशी दोन प्रकरणे हस्तलिखित स्थितीमध्ये आहेत. सदरहू जगन्नाथ हा मैथिल

असून त्याने ते प्रकरण फत्तेशहाच्या आज्ञेवरून लिहिले होते. साहित्यशास्त्रकारांनी दुसऱ्याहि कांहीं प्रकरणांचा उल्लेख केलेला आहे परंतु ती अद्याप उपलब्ध झालेली नाहीत. उदाहरणार्थ, दशरूप (३ ३८) यावरील अश्लोकटोकेंत तरंगदत्त व पुष्पदूषितक या दोन प्रकरणांचा उल्लेख केलेला आहे. हे पुष्पदूषितक व साहित्यदर्पण (६. २२५) यांत निर्दिष्ट केलेले पुष्पदूषित ही दोन्हीहि एकच असावी असे वाटते.

नाटिका.—प्रकरण या नाटकाच्या प्रकारापेक्षा नाटिका या प्रकारची नाटकें अलीकडील ग्रंथकारांनी बरीच अधिक लिहिली आहेत. नाटक व नाटिका यांच्यातील भेदहि फार सूक्ष्म आहे. यामुळे उपनिर्दिष्ट पुष्कळ नाटकांपैकी नाटककारांनी त्यांतील पुष्कळशी नाटकें नाटिका लिहिण्याच्या हेतूनेहि लिहिली असण्याचा संभव आहे. कधी कधी नाटकास चार अंक असले की, लागलीच ती नाटिका झाली असे म्हणतात; परंतु नाटककारांचेच नाटक हे नांव दिलेली अशी अनेक चार अंकी नाटकें वर नमूद केली आहेत. नाटक व नाटिका यांत जो असा घोंटाळा करतात त्याचे उत्तम उदाहरण आपणास रामदासपुत्र नेपाली कवि धर्मपुत्र, याच्या नाटकासंबंधाने पहावयास मिळते. जययथासिंह याच्या सांगण्यावरून प्रस्तुत कवीने हरिशंकरयात्रेकरितां एक चतुरंकी रामायण नाटक लिहिले. कालांतराने त्याने त्या नाटकाची प्रस्तावना बदलून त्यास रामांकनाटिका असे नांव दिले. ही गोष्ट १३६० साली घडली.

अनंतराज (इ. स. १०२८ ते १०६३) व त्याच्या नंतर झालेला कलशा (१०६३-१०८९) या दोघांच्या कारकीर्दीत होऊन गेलेला काश्मीर कवि क्षेमेन्द्र यांनी ललितरत्नमाला नांवाची नाटिका लिहिली. सदरहू ग्रंथकाराच्या औचित्यविचारचर्चा या ग्रंथांत प्रस्तुत नाटकांतील जे एक अवतरण दिले आहे त्यावरून या नाटकाचे हे नांव आपणांस माहीत होते व त्या ग्रंथावरूनच प्रस्तुत नाटकाचे संविधानक उदयनकथेवरून घेतले होते हीहि गोष्ट कळून येते.

कर्णसुंदरी नाटिकेचा कर्ता बिरहण याचाहि काळ आपणांस साधारणपणे ठरविता येण्यासारखा आहे. बिरहण हा कौशिकगोत्रा असून ज्येष्ठकलश व नागदेवी यांचा तो पुत्र होता. तो काश्मीर प्रांतांत खोनमुश—ज्यास हल्लीं खूनमो म्हणतात—येथे जन्मला. कलशराजाच्या कारकीर्दीत (१०६३-१०८९) त्याने आपली जन्मभूमि सोडली व पुष्कळ प्रवास करून शेवटी पश्चिमकडील चालुक्य, सहावा विक्रमादित्य त्रैलोक्यमल्ल (१०७७-११२५) याच्या दरबारी तो विद्यापति झाला. बिरहणचरित्र रचून झाल्यावर तो अनाहिलपट्टणचा राजा वैरिसिंह याच्या दरबारी रहावायास गेला. यावरून नवव्या शतकांत होऊन गेलेला अनाहिलवाडचा राजा वैरिसिंह हा येथे उद्दिष्ट नाही. ज्याप्रमाणे दुसऱ्या भीमदेवास जयसिंह हा किताब होता त्याच

प्रमाणे अकराव्या व बाराव्या शतकांत होऊन गेलेल्या अन-हिलवाड राजास वैरिसिंह हा किताब असावा. ज्याअर्थी कर्णसुंदरी ही नाटिका अनहिलवाडच्या यात्रामहोत्सवा-करिता लिहिली होती आणि तिच्या नांवावरूनहि त्यावेळीं राज्य करीत असलेल्या अनहिलवाड राजाचा बोध होतो त्या अर्थी त्यावेळीं त्या ठिकाणी चालुक्य राजा कर्णदेव त्रैलोक्य-मल्ल (१०६४-१०९४) हा राज्य करीत होता व विल्हण विक्रमादित्याच्या दरबारी कवि होण्याच्या अगोदर त्या कर्ण-देव त्रैलोक्यमल्लच्या दरबारी तो वागत होता असे वाटते. यावरून कर्णाच्या दरबारी असतांना विल्हणाने ही कर्णसुंदरी नाटिका लिहिली, व ती बहुतेक कर्ण व कर्णाट राजा जयकेशी यांची कन्या मियानल्लदेवी यांच्या विवाहा-प्रीत्यर्थ लिहिली असावी असे आम्ही खात्रीपूर्वक म्हणू शकतो. हेमचंद्राच्या व्याश्रयग्रंथांत असे लिहिले आहे की कर्णाला एका चित्रावरून प्रथम त्या राजकन्येचा परिचय झाला व कर्णसुंदरी नाटिकेंतहि त्या चित्राचा प्रमुखपणे उल्लेख केला आहे. कर्णाचा मियानल्लेशी तेव्हां विवाह झाला, तेव्हां तो बराच नयस्क होता; यावरून कर्णसुंदरीचा रचना-काल १०८० ते १०९० यांच्या दरम्यान पडतो.

कर्णसुंदरी नाटिकेंत चालुक्यराजा हा विद्याधर राजाची कन्या कर्णसुंदरी हिच्याशी विवाह करून सार्वभौम राजा होतो असे वर्णिले आहे. राजाचा मंत्री प्रथम त्या राजक-न्येस अंतःपुरांत आणतो व राजा तिला प्रथम स्वप्नांत व नंतर चित्रांत पाहतो, पुढे तिचे व त्याचे प्रेम जडते: त्यामुळे राणीस मत्सर उत्पन्न होतो, त्यामुळे ती त्यांच्या भेटींत व्यत्यय आणते. एकदां तर ती त्यांच्या भेटीच्या ठिकाणी कर्णसुंदरीचा वेप घेऊन येते. तदनंतर कर्णसुंदरीचा वेप दिलेल्या एका मुलाबरोबरच राजाचा विवाह लावून देण्याचा ती प्रयत्न करते. या ठिकाणी त्या मुलाच्या जागी खरोख-रीचा कर्णसुंदरीचा प्राप्त होईल अशी राजाचा मंत्री व्यवस्था करतो. यानंतर नेहेमीप्रमाणे राजाच्या सैन्यास जय प्राप्त झाल्याची बातमी येते व सर्वांच्या मनाप्रमाणे सर्व गोष्टी घडून येतात.

पारिजातमंजरीच! कर्ता मदन याचाहि काल निश्चित करता येण्यासारखा आहे. मदनाने दुसरे नांव बालसरस्वती असें होतें. तो मूळचा बंगालचा रहिवासी असून तो पुढे धारचा परमार राजा अर्जुनवर्मा याचा अध्यापक होता. सदरहू राजाचे मदनाने लिहिलेले १२१२, १२१३ व १२१५ या सालचे ताम्रपत्र उपलब्ध आहेत.

पारिजातमंजरी अथवा विजयश्री ही नाटिका असून हिचे पहिले दोग अंक मध्यहिंदुस्थानांत धार येथे हल्लीं शिला-लेखस्वरूपांत सांपडतात. या नाटिकेचा प्रयोग धारःनगरांत एका वसंतोत्सवप्रसंगी करण्यांत आला होता. त्यांत जयसिंहाचा म्हणजे अनहिलपट्टणचा चालुक्य राजा दुसरा भीमदेव याचा पराभव झाल्यानंतर राजा अर्जुनवर्मा याच्या

वक्षस्थलावर एकाएकी एक पारिजातमंजरी येऊन पडते व तिचे तात्कालकुमारिकेंत रूपांतर होतें. वास्तविक ती चालुक्य राजाचीच कन्या असते; तिला खजिनदाराच्या स्वाधीन कर-ण्यांत येते; पुढे तिचे व राजाचे प्रेम जडते: नेहेमीप्रमाणे राणीला मत्सर उत्पन्न होणे, राजा व कुमारिका यांचे भेटी घेण्याचे प्रयत्न होणे, त्यांत राणीने व्यत्यय आणणे इत्यादि प्रकार घडून येतात. ही नाटिका नमुनेदार असावी असे वाटते व कर्णसुंदरीप्रमाणेच हिच्यांतहि तत्कालीन गोष्टींचा उल्लेख केलेला आहे.

साहित्यदर्पणांत त्याच्या कर्त्याच्या वडिलाने म्हणजे चंद्रशेखराने पुष्पमाला नांवाची नाटिका लिहिली होती असे म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे त्याने म्हणजे स्वतः विश्वनाथाने, आपण एक चंद्रकला नांवाची नाटिका लिहिली आहे, असे साहित्यदर्पणांत (६. १८३-१९२) म्हटले आहे.

रामचंद्र नांवाच्या कवीने एक वासंतिका नांवाची नाटिका लिहिली होती. तिच्यातील नायक पुष्पपूरचा राजा हेसकेतु हा असून, नायिका वासंतिका नांवाची गाणारिण आहे. राजाचे व वासंतिकेचे प्रेम पाहून राणीस मत्सर उत्पन्न होतो परंतु अखेर असे कळून येते की वासंतिका ही दुसरी तिसरी कोणी नसून प्रत्यक्ष राणीचा चुलता जो केसरपुरराज मलय-केतु, याची कन्या आहे. यामुळे राणीच्या अनुमतीने राजाचे व वासंतिकेचे लग्न होतें व त्यामुळे राजाला सार्वभौमपद प्राप्त होतें.

आलमोराचा रहिवासी लक्ष्मीधरपुत्र विश्वेश्वर याने आठ-राव्या शतकाच्या प्रारंभी नवमालिका नांवाची नाटिका लिहिली. विश्वेश्वराने शृंगारमंजरी नांवाचे सट्टकहि लिहिले आहे. बऱ्याच नाटिकांच्या कालाचा निर्णय करता येत नाही त्या नाटिका व त्यांचे कर्ते पुढे दिले आहेत:— चंद्रप्रभा, कर्ता अप्रसिद्ध; कमलिनीकलहसनाटिका, या नाटिकेचा कर्ता राजचूडामणि दीक्षित हा हो। याने आनंदराघव व शृंगारसर्वस्वभाग हीं दोन नाटकेहि लिहिली आहेत. कुबलय-वती, हिचा कर्ता कृष्णकविशेखर हा होता. हिच्यांत माधव म्हणजे कृष्ण आणि कुबलयवती यांच्यातील प्रणय व राधेचा मत्सर यांवर टीका केली आहे. कुंदमाला—हिचा साहित्य-दर्पण (६. ३६) यांत उल्लेख केला आहे व हांत रामकथा वर्णिली आहे; मुकुंदमाला, हिचाहि साहित्यदर्पण (३. २६१) यांत उल्लेख केला आहे. कदाचित् कुंदमाला व मुकुंदमाला हीं दोन्ही एकच असू शकतील. मृगांकलेखकर्ता त्रिमलदेवपुत्र विश्वनाथ; हा विश्वनाथ नाटककार जरी गोदावरी प्रदेशांतला राहणारा होता तरी तो नेहमी बनारस येथे राहात असे. मृगांकलेखा नाटिकेंत कलिंग राजा कर्पूरतिलक व कामरूप राजाची कन्या मृगांकलेखा यांच्या प्रणयाचे वर्णन आहे. प्रथम शंखपाल राक्षसाने मृगांकलेखेचे हरण केलेले असते; परंतु राजाने राक्षसाचा वध करून तिला सोडवितो. आपल्या राजास सार्वभौमपद प्राप्त व्हावे म्हणून त्याचा प्रधान

शिकारीच्या जागी राजा व मृगांकलेखा यांच्या प्रथमभेटीचा योग जुळवून आणितो, असे कथानक यांत आहे.

रंभांमंजरी—हिचा कर्ता नयचंद्र हा असून ती अगदी अलीकडे लिहिली असावी असे दिसते. तिचे फक्त तीनच प्रवेश असल्यामुळे तिला नाटिका म्हणावे किंवा नाही हे हि संशयितच आहे.

शिवनारायणभंजमहोदयनाटिका—हिचा कर्ता नरसिंह हा होता. या नाटिकेच्या कर्त्याने आपला आश्रयदाता जो के.ओ.न्झरचा भंजराजा शिवनारायण याचे वैभव वर्णिले आहे. प्रस्तुत नाटकाचा काल निश्चित करता येत नाही.

शृंगारतरंगिणीः—हिचा कर्ता सुरपुरचा व्यंकटाचार्य हा होता. हस्तलिखित प्रतीच्या यादीत या नाटिकेला नाटक म्हटले आहे. कोणी यास भाणहि म्हणतात.

शृंगारवाटिका अथवा शृंगारवापिकाः—हिचा कर्ता महादेवपुत्र व खुंडिराजशिष्य चित्तपावन विश्वनाथभट्ट राणदा हा होता. ही नाटिका राजा रामसिंह याच्या आज्ञेवरून लिहिण्यांत आली होती. तिच्यांत अवंतिराजा चंद्रकेतु व त्याने स्वप्रांत पाहिलेली चंपावतीचा राजा रतनपाल याची कन्या कांतिमती यांच्या प्रणयाचे वर्णन आहे. राजाचे सदर कांतिमतीवर प्रेम जडते व त्या दोघांची शृंगारवाटिकेत गांठ पडून शेवटी त्यांचा विवाह होतो. ज्याअर्थी इंडिया-ऑफिस धील हस्तलिखित प्रतीवर सतराव्या शतकातील मध्य, हा काळ नमूद केला आहे त्याअर्थी हा ग्रंथ त्याच्या कांहींसा अगोदर लिहिलेला असावा.

उपारागोदयनाटिकाः—हिचा कर्ता रुद्रचंद्रदेव अथवा रुद्रदेव हा होता. याने ययातिचरित नांवाचे नाटकहि लिहिले आहे. या उपारागोदय नाटिकेत हरिवंशाच्या आधाराने वाणकन्या उपा व अनिरुद्ध यांच्या प्रणयाची कथा वर्णिली आहे.

वृषभानुजाः—हिचा कर्ता कायस्थ मथुरादास हा होता. हा गंगा व यमुना यांच्या कांठचे सुवर्णशेखर या गांवचा रहिवासी होता. यांतील संविधानक कृष्ण व राधा यांच्या कथेवरून घेतले आहे. यांत राधा व कृष्ण यांच्या भेटीत अनेक वेळां विघ्ने उपस्थित झालेलां दाखविली आहेत. एके प्रसंगी 'ही घ्या आपल्या प्रियतमेची प्रतिकृति' म्हणून विदूषक कृष्णाला एक तसवीर आणून देतो व तें पाहून राधेला संताप येतो; परंतु शेवटी जेव्हा ती प्रतिकृति आपलीच आहे असे तिला कळून येते तेव्हा तिचा राग शांत होतो.

सट्टक.—या चार अंकी नाटकांत नाटिका हा मुख्य प्रकार आहे. परंतु त्यांचे आणखीही प्रकार आहेत. सट्टक व नाटिका यांच्यांत बरेच साम्य आहे. कांहीं सट्टके व त्यांचे कर्ते पुढे दिले आहेत.

आनंदसुंदरीः—या सट्टकाचा कर्ता मराठा राजा तुकोजी याचा प्रधान घनःश्याम हा होता. शृंगारमंजरी—या सट्टकाचा कर्ता आलमोऱ्याचा रहिवासी विश्वेश्वर हा होता. तो

अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेला. यानेंच उपरि-निर्दिष्ट नवमालिका नाटिका लिहिली आहे.

ई हा मृग, वीरविजयः—हे ईहामृग कृष्णमित्राने लिहिले आहे. सर्वविनोदनाटक—या ईहाभूगाचा कर्ता कृष्णअधूत-घटिकाशत महाकवि हा होता. हे ईहामृग प्रकाशित झाले असून यांत शृंगार, वीभत्स, हास्य व वैराग्य हे रस आहेत असे म्हणतात. परंतु ते आमच्या पहाण्यांत नाही.

डिम.—आतांपर्यंत एकच डिम प्रकाशित झाले आहे, व ते म्हणजे रामविरचित मन्मथोन्मथन हे होय. यांतील संविधानक शिव व पार्वती यांच्या कथेवरून घेतले आहे. आपली कन्या शिवाकडे पाठवावी अशी हिमवताला व पार्वती-संबंधी शिवाच्या मनांत प्रेम उत्पन्न करण्याविषयी कामाला इंद्र आज्ञा करतो. तारकाने देवांचा पराभव केल्यावर काम हा आपली पत्नी रति व पार्वती यांच्यासहचर्तमान प्रगत होतो; शिवाच्या मनांत पार्वतीविषयी अनुराग उत्पन्न होतो; परंतु जेव्हा काम त्यांच्या नजरेस पडतो तेव्हा तो त्याला जाळून भस्म करतो. तदनंतर रति सती जावयास निघाल्यानंतर तिचा व तिच्या पतीचा फिरून समागम होईल असे तिला मठादेव आश्वासन देतो.

उपरिनिर्दिष्ट घनःश्यामानेहि एक डिम लिहिले आहे. व्यंकटवरद यानेहि एक कृष्णविजय नांवाचे डिम लिहिले आहे. यांशिवाय शिंगभूपालाच्या रसाणवसुधाकरांत वीरभद्र विजृंभणडिम याचा उल्लेख केला आहे.

प्रहसन.—हा नाटकाचा प्रकार हिंदुस्थानामध्ये फार प्राचीन काळांहि माहीत होता. परंतु या प्रकारची नाटके मात्र अगदी अलीकडच्या काळांतील तेवढीच उपलब्ध आहेत. उपलब्ध असलेल्या प्रहसनांमध्ये लटकमेलक हे प्रहसन सर्वांत प्राचीन आहे. सदरहू नाटकाचा कर्ता शंखधर कविराज हा कान्यकुब्जराजा गोविंदचंद्र याच्या कारकीर्दीत बाराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला. लटकमेलक प्रहसनांत दंतुरा नांवाच्या कुटिनीचे घर हेच या प्रहसनाचे स्थळ आहे. या कुटिनीजवळ पुष्कळ संभावित गृहस्थ आपले अनेक भिकार दागिने गहाण ठेवितात. त्याचप्रमाणे मदनमंजरी नांवाच्या विश्वयोपितेचे प्रेम संपादन करण्याकरितां इतरहि अनेक पात्रे प्रगत होतात. सदरहू वारांगनेच्या घशांत अडकलेला मत्स्यास्थि काढण्याकरितां एका जंतुकेतु नांवाच्या वैद्याचा प्रवेश दिला आहे. त्याच्या चमत्कारिक प्रयोगपद्धतीकडे पाहून त्या वारांगनेस हंसू येते; म्हणून त्या वैद्याचा प्रयोग यशस्वी होतो परंतु ते सर्व आपल्या प्रयोगचातुर्यानेच घडून आले अशी तो वैद्य मागाहून आपलीच फुशारकी मारतो. त्या वारयोपितेशी आसक्त असलेले अनेक कामी लोक परस्परांशी भांडतात व एकमेकांवर सरशी करण्याची खटपट करतात. त्यांपैकी एक तर आपल्या मातेसच गहाण टाकावयास जातो; सरतेशेवटी ती कुटिनी

दंतुरा व कोणी एक दिगंबर यांचा विवाह झाल्याचें दाख-
विलें आहे.

धूर्तसामागमप्रहसनः—हे १५ व्या शतकांत किंवा १६ व्या शतकाच्या प्रारंभी लिहिलेले असावे. त्याचा कर्ता ज्योतिरीश्वर कविशेखर हा होता. तो धनेश्वरपुत्र व रामेश्वरपौत्र व धीरेश्वरकुलोत्पन्न असा होता. त्यानें आपलें प्रहसन विजयानगरचा राजा नरसिंह (इ.स. १४८७-१५०७) याच्या कारकादीत लिहिलें. सदरहू प्रहसनाच्या नेपाळी हस्तलिखित प्रतीत ग्रंथकर्त्याच्या बापाचे नांव धीरसिंह असें दिलें असून आश्रयदात्या राजाचें नांव हरसिंह असें दिलें आहे. हा हरसिंह व सिमराओ-नचा हरसिंह (१३२४) हे एकच होते असें हरप्रसादशास्त्री यांचें म्हणणें आहे, परंतु आपण जर सदर नाटकाच्या उपो-द्घाताकडे लक्ष दिलें तर तो विजयानगरचा राजा असावा असें खात्रालायक दिसून येतें. या नाटकांत दोन संधी असून त्यांत एक विश्वनगर नांवाचा बैरागी व त्याचा शिष्य दुरा-चार हे दोघे वेश्यांवर आसक्त असतात. कालांतरानें त्या-बैरागीचें आपल्या शिष्याच्या वेश्येवरच मन बसतें, व त्या-मुळें गुरुशिष्यांत तंटा उपस्थित होतो. त्या तंट्याचा निकाल लावण्याकरितां ते असज्जातिमिश्र यास पंच नेमून त्याचा निर्णय प्रमाण मानण्यास तयार होतात. परंतु या असज्जाति-मिश्र पंचाच्याच मनांत त्या वेश्येविषयी अभिलाप उत्पन्न होतो इतकेंच नव्हे तर नाटकांतल विदूषकहि तिला वश कर-ण्याची खटपट करतो इत्यादि कथाभाग आहे.

ज्याला हल्लीं नोआखला म्हणतात त्या भूलुयाचा राजा लक्ष्मण माणिक्यदेव याच्या पदरीं एक राजोपाध्याय होता. तो सोळाव्या शतकांत होऊन गेला. मी कवितार्किक असून वाणीनाथाचा पुत्र आहे असें तो आपल्या स्वतःचें वणन करतो. त्यानें एक कौतुकरत्नाकर या नांवाचें प्रहसन लिहिलें आहे. या प्रहसनांत सुशीलांतक नांवाचा पोलिस अम्मलदार चरी जवळ झोंपलेला असतो तरी राणीची चोरी होते. तथापि वसंतोत्सव साजरा करण्याचा राजा बेत करतो व त्यांत राणीची जागा एका वेश्येनें भरून काढावी असें सुचवितो. राजाच्या गुरूचें मन राणीवर जडतें, परंतु ती फक्त त्याला वर उचलून खाली टाकून देते, त्यामुळें त्याचें नाक रक्तबवाळ होतें. राणीला भ्रष्ट करण्याचा आरोप त्याच्यावर करण्यांत येऊन तो शाबीत धरला जातो. परंतु अखेर वसंतोत्सवाच्या वेळीं सर्व गोष्टींचा खुलासा होतो.

सतराव्या शतकांत होऊन गेलेला व श्रीदामचरिताचा कर्ता जो सामराज यानें धूर्तनर्तकप्रहसन नांवाचें प्रहसन लिहिलें, त्यांत दोन संधी आहेत. या प्रहसनांत सुरेश्वर नांवाचा एक शैव एका वेश्येवर आसक्त होतो व आपलें रहस्य आपल्या दोघां शिष्यांस सांगतो. हे दोघे शिष्य त्या वेश्येकडे संधान लावतात व राजा पापाचर याच्यापुढें आपल्या गुरूवर दुराचरणाचा आरोप करतात, परंतु त्यांत त्यांना यश येत नाहीं. याप्रमाणें इतर अनेक प्रहसने आहेत. परंतु

त्यांचे काल निर्णय करतां येत नाहींत. तीं प्रहसने व त्यांचे कर्ते पुढीलप्रमाणेंः—भगवदज्जुक—कर्ता अप्रसिद्ध; व्यंकटेशाचें भानुप्रबंध; उन्मत्तप्रहसन; व्यंकटेश प्रहसन; देवदुर्गति प्रहसन—याचा कर्ता राममय विद्याभूषण; धूर्तचरित व कंदर्प-केलि हीं प्रहसने सादित्यदर्पण (६.५६६) यांत निर्दिष्ट केलीं आहेत.

धूर्तविडंबन—याचा कर्ता महेश्वर. हास्यचूडामणि—कर्ता वत्सराज.

हास्पर्णवः—कर्ता जगदीश्वर, आपल्या राजधानी-मध्ये कांहींतरी कृष्णकारस्थानें चालू असतात असें अनय-सिंधु राजाच्या कानांवर गेल्यामुळें तो बंधुरा नांवाच्या कुट्टि-णाकडे जाऊन पाहतो तीं तेथें त्याला बरीच रंगल मंडळी जमलेली दृष्टीस पडते. तेथें राजोपाध्याय व त्याचा शिष्य हे एका गंगाकलेखा नांवाच्या वेश्येसंबंधानें भांडत आहेत, नवीन नवीन फामुक तेथें जमत आहेत व त्यांत एक बैरागी व त्याचा शिष्य हेहि आले आहेत इत्यादि प्रकार त्याच्या दृष्टीस पडतो. कांहीं विधी करण्याकरितां ते दोघे गुरु वेश्येला घेऊन जातात व शिष्य त्या कुट्टिणीवरोवरच रममाण होतात. इतक्यांत एक नवीन उपाध्याय प्रवेश करतो व दुहेरी विवाह साजरा करतात. परंतु त्याच वेळीं तो नवीन उपाध्याय आपल्या स्वतःकरितांच त्या वेश्येला वश करण्याचा प्रयत्न करतो.

हृदयगोविंद—कर्ता कविपंडित. कालेयकुतूहल—कर्ता भारद्वाज.

कौतुक सर्वस्वः—कर्ता गोपिनाथ चक्रवर्तिन्. या प्रहसनांत कलिवत्सल राजा आपल्या मंत्र्यावरोवर भांग पिण्यापासून फायद्यासंबंधीं विवेचन करीत असतो. त्यावेळीं एक सत्याचार नामक सत्पात्र ब्राह्मण तेथें प्राप्त झाल्याबरोबर त्यास राजाकडून हांकलून देण्यांत येतें. त्यावर सत्याचार व इतर वेदांत पडलेले ब्राह्मण यांच्यांमध्ये त्या राजनगरांतील अनीतिमत्तेबद्दल संभाषण होतें. राजा प्रणयाच्या बाबतींत स्वातंत्र्य जाहीर करतो पण एका वेश्येच्या बाबतींत राजाचा व इतरांचा तंटा होतो. इतक्यांत राणीकडून राजाला बोलावणें येतें. परंतु त्यामुळें एका नर्तकेस मत्सर उत्पन्न होतो. तिची समजूत घालण्याकरितां सर्वजण निघून जातात. शेवटीं तिच्या विनंतीवरून सर्व ब्राह्मणांनां हृदयार करण्यांत येतें.

लंबोदरप्रहसन—कर्ता कालिदास व्यंकटेश्वर लंबोदर-प्रहसन.—कर्ता अप्रसिद्ध; प्रहसननाटक.—कर्ता कालिदास(?) बरील दिग्दर्शी नाटकें एकच असावांत असें वाटतें. मुंडित प्रहसन—कर्ता शिवज्योतिर्विद्; नाटवाटप्रहसन—कर्ता वासु-देव चयनीपुत्र यदुनंदन; पलांडुमंडन—कर्ता अप्रसिद्ध; सांद्र-कुतूहल—पुरंजन नाटकाचा कर्ता कृष्णरत्न मैथिल हाच हा प्रहसनाचा कर्ता होय. हा सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला; सोमवल्लीयोगानंदप्रहसन—कर्ता अरुणगिरिनाथ

डिंडिम कवि सार्वभौम; सुभगानंद-कर्ता अप्रसिद्ध; विनोदरंगग्रहसन-कर्ता सुंदरदेव.

अं क.—अंक हा नाट्यप्रकार एकांकी नाटकाचा पाया होय. नाटकाच्या विभागासहि अंक म्हणतात. बालरामायणाच्या अंकांत यालाच प्रेक्षणक ही संज्ञा दिलेली आहे. भास्करकवीच्या 'उन्मत्तराघव' नाटकाला प्रेक्षणक हेंच नांव दिलेले आहे. परंतु तें नाटक हें केवळ अंकच आहे.

हा भास्कर कवि कोण होता याची कांहींच माहिती उपलब्ध नाही. विद्यारण्यास मानपत्र देण्याकरितां जमलेल्या परिपदेपुढें त्याच्या नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला. विद्यारण्य हें जर सुप्रसिद्ध सायण याचें नांव होतें असें मानले तर आपणांस भास्कराच्या काळाचा निर्णय करतां येईल. त्याच्या नाटकांत उर्वशीच्या चवथ्या अंकाचें अनुकरण केलें आहे. म्हणजे राम व लक्ष्मण सुवर्णमृगाचा पाठलाग करीत असतां दुर्वासाच्या शापानें सीता मृगी होते व ती दिसेनाशी झाल्यामुळें रामास वेड लागतें व तो जो कोणी भेटेल त्या पुरुषास व प्राण्यास तिच्यासंबंधीं विचारूं लागतो आणि शेवटीं अगस्तीच्या मदतीनें त्याचें व तिचें पुनर्मांलन होतें इत्यादि प्रकार यांत वर्णिले आहेत.

कृष्णभ्युदय—कर्ता लोकनाथभट्ट. ग्रंथकर्त्यानें याला प्रेक्षणक म्हटलें आहे. हें नाटक कांची येथील श्री हस्तिगिरि नाथाच्या (विष्णूच्या) वार्षिक यात्रेकरितां लिहिलें होतें. वास्तविक रीतीनें ह्या नाटकाचा अंक ह्या सदरांतच समावेश केला पाहिजे.

शर्मिष्ठायातिः—या नाटकास साहित्यदर्पण (६. १५२) यांत अंक म्हटलें आहे. भागवतकृष्ण कवीचें याच नांवाचें जें एक हस्तलिखित नाटक उपलब्ध आहे तेंच हें असावें असें वाटतें.

कमलाकरुणविलासः—कर्ता हरिमोहन प्रामाणिक; स्वर्णमुक्ताविवाद—कर्ता महेशशंभुडित; हें नाटक सुमारें स. १७०० मध्ये लिहिलें असावें. यांत सुवर्ण व मुक्ता यांचा संवाद असून त्यांत ते प्रत्येकजण दुसऱ्यापेक्षां आपण श्रेष्ठ आहां असें प्रतिपादन करतात.

गैर्वाणिविजय—म्हणजे संस्कृत भाषेचा विजय; हें नाटक त्रावणकोर येथें स्थापन झालेल्या संस्कृत पाठशाळा उघडण्याच्या; समारंभप्रसंगीं राजवर्मनू बालकवि ह्यानें लिहिलें. स्वर्ण स्तुष्ठाविजय—कर्ता वरदराजपुत्र व वैदर्भी वासुदेव नाटकाचा कर्ता सुंदरराज हा होय.

व्या थो ग.—विश्वनाथाचें सौगंधिकाहरण याचें प्रेक्षणक असें वर्णन केलें आहे. परंतु त्यालाच साहित्यदर्पणांत (६. २३३) व्यायोग म्हटलें आहे. त्यावरून तें नाटक साहित्यदर्पणाच्या पूर्वीचें असलें पाहिजे हें उघड आहे. विश्वनाथानें आपला आश्रयदाता प्रतापरुद्र राजा होता असें म्हटलें आहे. अर्थात हा प्रतापरुद्र म्हणजे वरंगळचा काकतीय राजा प्रतापरुद्रच होय. सदरहू प्रतापरुद्राच्या वेळचे शिला-

लेख इ. स. १२२१ ते १३२२ या काळांतिल आहेत. आपल्या आश्रयदात्याच्या सैन्यानें समुद्रकिनाऱ्यावर तळ दिला असें विश्वनाथानें म्हटलें आहे. आणि प्रतापरुद्रानें स. १३१६ मध्ये पांड्यांचा पराजय करून कांची हस्तगत केली ही गोष्ट आपणांस माहीत आहे.

सौगंधिकाहरणाचें संविधानक असें आहे:—भीमसेन द्रौपदीकरितां कांहीं पाणकमळें आणण्याकरितां कुबेराच्या कमलकासाराकडे जातो. हनुमान त्याच्या आड येतो, परंतु अखेर त्यानें आपलें रूप प्रकट वेल्यामुळें दोघांचीहि ओळख पडते व ते एकमेकांस प्रेमालिंगन देतात. पुढें भीमाच्या कार्यांत यक्ष आडवे येतात व त्या दोघांची चालू झालेली झुंज कुबेर व त्याचा खजिनदार हे दोघे वर्णन करितात. शेवटीं भीमाचा विजय होतो व पांडव कुबेरनगरांत येतात आणि द्रौपदीसहि फुलें पिळतात.

कांचनाचार्याच्या धनंजयविजयाचा काळ निश्चतपणें ठरवितां येत नाहीं. या नाटकांतिल दांन श्लोक व हनुमान नाटकांत सांपडतात ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे असें लेखी म्हणता. परंतु यावरून कांचन हा भोजाच्या पूर्वी होऊन गेला असें खात्रीनें म्हणवत नाहीं. शिवाय प्रस्तुत नाटकांतिल प्रास्ताविक कविता विजयानगरच्या राजांच्या अनेक शिलालेखांतून दृष्टांत पडतात; आणि त्यावरून कांचन हा विजयानगरच्या एखाद्या राजाच्या पदरी दरबारीकवि असणें असेंभवनीय वाटत नाहीं. याचा वाप उपाध्याय असून त्याचें नांव नारायण असें होतें. त्याला वादीश्वर हा किताब मिळाला होता. जयदेवाच्या सांगण्यावरून त्याच्या नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला असें दिसते. या जयदेवाच्या पदरी कोणी एक गदाधर नामक होता, यापेक्षां अधिक माहिती उपलब्ध होत नाहीं.

धनंजयविजयांत दुर्योधनाच्या सैन्यावर अर्जुनानें जो विजय मिळविला त्याची कथा वर्णिली आहे. हा अर्जुनाचा विजय म्हणजे पांडव अज्ञातवासांत विराटाच्या घरी राहात असतां त्याच्या गोप्रहणाच्या वेळीं मिळविलेला होय. विराटपुत्र ज्याचें सारथ्य करीत आहे असा अर्जुन व कौरव यांच्यातील युद्ध विद्याधर व प्रतिहारी वर्णन करतात अशा रीतीनें अर्जुनाला विजय प्राप्त झाल्यावर पांडव आपलें रूप प्रकट करतात व तदनंतर अर्जुनपुत्र व विराटकन्या यांचा विवाह होतो. हस्तलिखित ग्रंथांच्या यादीत धनंजयविजयव्यायोगें हें कोणा एका यशोधरानें लिहिलें असें म्हटलें आहे. हे दोगहीहि ग्रंथ एकच असावेत असें वाटतें. आतांपर्यंत उपलब्ध झालेल्या व्यायोगांची संख्या विशेष मोठी नाहीं. मोक्षादित्याचा भीमविक्रमव्यायोग याची एक स. १३२८ मधील हस्तलिखित प्रत उपलब्ध आहे. यांतिल कथानकहि वरील व्यायोगासारखेंच आहे. रामचंद्र महाकवीच्या निर्भयभीमव्यायोग यांतहि तीच कथा आहे. सदाशिवाच्या प्रचंडभैरवव्यायोगांत शिवकथा व एका

अप्रसिद्ध नाटककाराच्या प्रचंडगहडव्यायोगांत व बनारसचा कवि शेषयज्ञेश्वरसून गोविंद याच्या विनतानंदव्यायोगांत गहडसंबंधी कथा आहे.

विजयानगरचे भागवत व्यंकटशास्त्री यांचे पुत्र भागवत लक्ष्मीनारायण शास्त्री यांच्या रामविजयव्यायोगांत रामकथा असून कृष्णकथेवरहि दोन व्यायोग आहेत. रामचंद्र वेळाळ याच्या कृष्णविजयव्यायोगांत कृष्ण व रुक्मिणी यांच्या कथेचा उपहास केला आहे, व बनारसच्या पर्वतेश्वरपुत्र धर्मसूरि याच्या नरकासुरविजयव्यायोगांत नरकासुरावर कृष्णांत मिळविलेल्या विजयाचे वर्णन आहे. पुरुषोत्तम, शची व त्यांचे अनुचर यांनी या कृष्णनरकाच्या युद्धाचे वर्णन केले आहे. शेवटी ज्याचा आम्ही अनेक वेळां उल्लेख केला आहे त्या घनःश्यामानेहि एक व्यायोग लिहिला आहे.

भाण.—भाण हा नाटकाचा प्रकार प्राचीन आहे. परंतु त्या प्रकारचीं बहुतेक नाटके अर्वाचीन आहेत. इल्लीं प्रचलित असलेले सर्व भाण दक्षिण हिंदुस्थानांत लिहिलेले आहेत, कारण हा नाटकाचा प्रकार तिकडे बराच लोकप्रिय झालेला दिसतो. सर्व भाणांचीं बाह्य व अंतःस्वरूपे जवळ जवळ सारखी असतात. या तःहेच्या कांहीं नाटकांची मोडणी एकदां लक्षांत आली म्हणजे तींवरून या जातीच्या सर्व नाटकांची सहज अटकळ करतां येण्यासारखी आहे, ज्यांनीं भाण लिहिले त्यांनीं अन्य तःहेचाहि नाटक लिहिलीं असल्यामुळे आतांपर्यंत बऱ्याच भाणकारांचा नामनिर्देश केला गेला आहे.

चवदाव्या शतकाच्या शेवटीं व पंधराव्या शतकाच्या प्रारंभी पार्वतीपरिण्याचा कर्ता वामनभट्टवाण यानें शृंगारभूषण नांवाचा एक भाण लिहिला, त्यांतील कथानक थोडक्यांत असे आहे:—यांतील मुख्य विट विलासशेखर हा आपल्या प्रियतमेबरोबर विलास केल्यावर सायंकाळीं अनंगमंजरांचा प्रथमातोसत्र साजरा करण्याचा वेत करतो. तो वेश्यांच्या मोहोच्छ्वांत जातो, तेथें असलेल्या कामीजनांबरोबर गप्पा मारतो व ते भांडूं लागले तर त्यांस दोन उपदेशाच्या गोष्टी सांगतो. एडक्यांच्या टकरा, कोंबळ्यांच्या झुंजी, कुस्ती इत्यादि प्रकार पाहातो. तेथेंच दोन प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये चाललेली निकराची लढालट्टीहि पाहातो. अनंगमंजरीच्या उत्सवांतहि भाग घेतो व आपण केलेल्या प्रथांस दुसऱ्यांनीं श्रावयाचीं उत्तरांहि आपण स्वतःच म्हणून दाखवितो. प्रेक्षकांस कोणी वोलणारे दिसत नसतांहि ते अमुक अमुक बोलत आहेत अशीं त्यांचीं भाषणें हा स्वतःच म्हणून दाखवितो इत्यादि.

सतराव्या शतकाच्या शेवटीं व अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेलेला जानकीपरिणय नाटकाचा कर्ता तंजावरचा कवि रामभद्र दीक्षित यानें एक शृंगारतिलक नांवाचा भाण लिहिला आहे. रामभद्राचा शिष्य रघुनाथ याच्या सांगण्यावरून हा भाण लिहिण्यांत आला होता. रामभद्राचा समकालीन यतिराजविलासाचा कर्ता वैष्णवगुरु वैष्णवाचार्य

उर्फ अम्मालाचार्य यानें वसंततिलकभाण व चोलभाण असे दोन भाण लिहिले आहेत. वसंततिलकभाण यास अम्मालतिलकभाण असेहि म्हणतात. अम्मा याचा अर्थ कन्या असा आहे. आणि ज्या अर्थी रामभद्रास त्याचे शिष्य अग्या म्हणजे युवा असें म्हणत असत, त्या अर्थी त्याच्या भाणास अग्याभाण असें म्हणूं लागले; शिवाय रामभद्र व अम्मालाचार्य या दोघांच्याहि भाणांचा विरोध स्पष्ट रीतीनें उघड व्हावा म्हणून ही अम्माभाण व अग्याभाण अशीं दोन नांवे पडलीं असावी.

शृंगारतिलकभाण हा मीनाक्षीपरिणय-महोत्सवाकरितां मदुरा येथें लिहिण्यांत आला होता. यांतील नायक भुजंगशेखर हा आपली प्रियतमा हेमांगी ही तिच्या पतिगृही जावयास निघाली असल्यामुळे विपण वदन झालेला दिसतो. हेमांगीची व तुझी गांठ घालून देतां असें एक मित्र त्यास अभिवचन देतो व तो तसें घडवून आणतो. वेश्यांच्या मोहोत्थांत एका ऐंजालिकाचा खेळ चालू असतां भुजंगशेखर तेथें जातो. वादंत तो आपल्या परिचित स्त्रीपुरुषांशीं विनोदानें व जलदीनें भाषण करितो. तरुण पुरुषांमध्ये चाललेल्या विलासांचे व कलहांचे वर्णन करितो, तसेच इतर भाणांप्रमाणें एडक्यांच्या टकरा, कोंबळ्यांच्या झुंजी व कुस्त्या, अहितुंडिकांचे (सर्पांचे) खेळ व इतर जाडूचे खेळ यांचे वर्णन करितो. या भाणाच्या शेवटीं हेमांगीचे व नायकाचे पुनर्मिलन झालेलें दाखविलें आहे.

सुभद्रापरिणय कर्त्यांचा समकालीन नल्लकवि याचा शृंगार सर्वस्व या नांवाचा भाणहि अशाच प्रकारचा आहे. त्यानें आपला मित्र वैद्यनाथ दीक्षित याच्या सांगण्यावरून आपल्या वयाच्या २० व्यावर्षांच्या आंतच सदरहू नाटक व सदरहू भाण लिहिला असें म्हणतात. या भाणांत अनंगशेखर हा नायक असून, त्याची व जिची ताटाटूट झाली अशी त्याची कनकलता नांवाची प्रियतमा नायिका आहे बाकी इतर मजकूर इतर भाणांप्रमाणेंच आहे. यांतील नवीन प्रकार म्हटला म्हणजे एक मदींमस्त हत्ती मोकळा सुटला असल्यामुळे रस्त्यांतील सर्व लोकांची दाणादाण झाली आहे. भाणांतील नायक त्याला गणेश समजून त्याची आराधना करतो व तूं शिवाचा दूत आहेस त्या अर्थी माझ्या सर्व कामना पूर्ण करण्यास मदत कर अशी त्यास विनंति करितो; हत्ती त्यास प्रसन्न होतो व अखेर त्याची व कनकलतेची गांठ पडते.

रससदनभाणांतील मजकूर इतरांपेक्षा थोडा निराळा आहे. याचा कर्ता आपणांस युवराज म्हणवितो. तो केरळ प्रदेशांतील कोटिलिंग या गांवाचा रहिवासी असतो. बार्नेटच्या मतानें तो व रुदाशिव हे एकच होत. प्रस्तुत भाणांतील नायक प्रमुख विट होता इतकेंच कायतें त्याचे वर्णन केलेलें आहे. आपला मित्र जो मंदारक याच्या गैरहजेरांत त्याची प्रियतमा खंडनमाला हिला मदत करण्याविषयी तो वचन देतो. तो तिच्याबरोबर देवदर्शनास जातो, तिला घेऊन फिरावयास

जातो; एके प्रसंगी एका मदनोन्मत हत्तीला पकडल्याचा देखावाहि ते पाहातात; तेव्हां तिला घरी पोहोचविण्याकरितां तो तिच्याबरोबर जातो; तिला घरी सोडून तो आपल्या प्रिय-तमेंकडे जातो; व तिच्याशी विनोदपूर्ण भाषण करतो; तेथून निघून आपल्या तरुण मित्रांबरोबर गप्पा मारतो, कांहीं बाबतांत त्यांस सल्ला देतो; त्यांचे व त्यांच्या प्रेमपात्राचे संकेत व भेटी जुळवून देतो. दुसऱ्या गांवच्या तरुणांवडून षोलावणे आल्यामुळे तो त्यांस भेटावयास जातो. अशा रीतीनें रमत गमत अखेर तो खंडनमालेकडे येतो, तो तेंथें मंदारक परत आलेला त्याच्या दृष्टीस पडतो. इत्यादि कथा-भाग यांत आहे.

अनेक भाणांच्या हस्तलिखित प्रती हल्लीं उपलब्ध आहेत. आनंदतिलकभाण याचा कर्ता कोण होता हे कळत नाही. अनेक भाणांच्या नांवांत मदनवाचक शब्द आढळतो अशा तऱ्हेचे भाण म्हणजे: अनंगजीवन अथवा अनंगसंजीवन या भाणाचा कर्ता वरदाचार्य होता. तो श्रीनिवास याचा पुत्र असून तोंडीरमल्लाचा रहिवाशी होता (तोंडीरमल्ला म्हणजे तेजा-वर-मदुरा यांच्यामधील किनाऱ्यालगतचा भाग) वर जो वसंततिलकभाण याचा कर्ता वरदाचार्य किंवा अम्मल्लाचार्य म्हणून सांगितला आहे, त्याहून प्रस्तुत वरदाचार्य हा निराळा आहे. एक तिसरा वरदाचार्य भाण लेखक होता. सदरहू वरदाचार्यांस वरदार्य असेंहि म्हणतात. तो वाधूलगोत्रोत्पन्न होता. त्याच्या भाणाचे नांव अनंगव्रह्मविद्याविलासभाण हे आहे. नरसिंहाचार्यपुत्र लक्ष्मीनरसिंह ह्याचा अनंगसर्वस्वभाण; श्रीनिवास पुत्र जगन्नाथ पंडितकवि याचा अनंगविजयभाण; मट्टरंगाचार्यपुत्र गोविंद ह्याचा गोपलीलार्णव; हरिदास ह्याचा हरिविलास-भाण. त्याचप्रमाणें इतर भाणांचाहि निर्देश करणें जरूर आहे. ते भाण येणेंप्रमाणें:—चंद्ररेखाविलासभाण-कर्ता अप्र-सिद्ध; कामविलासभाण-कर्ता व्यंकटप्पा; कंदर्पदर्पणभाण-कर्ता कांचीचा रहिवाशी व्यंकटकवी; कंदर्पदर्पण भाण-कर्ता काश्यप-गोत्रीय अभिनवकालिदासपुत्र श्रीकंठ; कंदर्पविजयभाण-कर्ता कौशिकगोत्रीय वरदगुरुपुत्र धनगुरुवर्य; केरलाभरणभाण—कर्ता रामचंद्र दीक्षित; कुसुमबाणविलासभाण-कर्ता अप्रसिद्ध; लीलामधुकर-याचा साहित्यदर्पण (६. २३०) यांत निर्देश केला आहे; मदनभूषणभाण-कर्ता अप्रसिद्ध; मदनगोपाल-विलासभाण-कर्ता गुरुराम कवि; मदनमहोत्सवभाण-कर्ता शामैयार्यपुत्र श्रीकंठ उर्फ नेजुंद; मदनसंजी-वनभाण-कर्ता घनश्याम; मालमंगलभाण उर्फ महिप-मंगलभाण-कर्ता पुरुवनम् महिपमंगलकवि; पंचबाणविजय-भाण-कर्ता वाधूलगोत्रोत्पन्न रंगाचार्य; पंचबाणविलास-कर्ता अप्रसिद्ध; पंचायुधप्रपंचभाण-कर्ता पुण्यग्रामाचा त्रिविक्रम पंडित; रसविलासभाण-कर्ता कांतिमतीपरिणयाचा कर्ता चोक्क-नाथ; रसिकजनरसोल्लासभाण-कर्ता वेदान्तदेशिकपुत्र व्यंकट; रसिकामृतभाण-कर्ता शंकरनारायण; रसिकरंजनभाण-कर्ता श्रीनिवासाचार्य; रसोल्लासभाण-कर्ता श्रीनिवास वेदान्ताचार्य;

संपतकुमारविलासभाण अथवा माधवभूषणभाण-कर्ता रंगे-नाथ महादेशिक; शारदानंदनभाण-कर्ता वरदाचार्यपुत्र श्रीनिवास; शारदातिलकभाण-कर्ता शंकर; सरसकविकुलानंद-भाण-कर्ता रामचंद्र.

कांहीं भाणांच्या नांवाचा शृंगार या पदानें आरंभ होतो असे भाणः—शृंगारचंद्रिका-कर्ता अप्रसिद्ध; शृंगार-दीपक भाण-कर्ता विजोमूर राधवाचार्य; शृंगारजीवनभाण-कर्ता अप्रसिद्ध; शृंगारकौशभाण-कर्ता गोविणेंद्र याचा वाप नीलकंठ दीक्षित. यानें आपला नीलकंठविजयचंपू नांवाचा ग्रंथ इ. स. १६३६ मध्ये लिहिला. शृंगारकौशभाण-कर्ता अभिनव कालिदास काश्यप; शृंगारमंजरीभाण-अथवा श्रीरंग-राजभाण-कर्ता जकुल व्यंकटेंद्र आणि वीरनाम्ब; यांचा पुत्र गोपालराय; शृंगारपावनभाण-कर्ता कृष्णकविपुत्र वैद्यनाथ; शृंगारराजतिलकभाण-कर्ता वंदवासी रामपुत्र अविनाशीश्वर; शृंगारसर्वस्वभाण-कर्ता स्वामिमिश्र अथवा स्वामिशाल्मी; शृंगारसर्वस्वभाण-कर्ता आनन्दराघव नाटकाचा कर्ता राज-चूडामणि दीक्षित; शृंगारशृंगातकभाण-कर्ता श्री रंगनाथ; कदाचित् हा भाण व उपरिनिर्दिष्ट भाण हे दोन्ही एकच असावेत. शृंगारस्तवकभाण-कर्ता मदुरेचा रहिवाशी नृसिंह; शृंगारसुधाकरभाण-कर्ता रुक्मिणीपरिणय नाटकाचा कर्ता रामवर्मा युवराज; शृंगारसुधारणवभाण-कर्ता रामचंद्र कोराड; शृंगारतरंगिणीभाण-कर्ता रामभद्र; शृंगारतरंगिणीभाण-कर्ता सुरपूरचा व्यंकटाचार्य; इत्यदि.

मिश्रभाण हा भाणाचाच एक प्रकार आहे. या प्रकारचा मिश्र भाण एकच प्रसिद्ध झाला आहे व तो काशीपती कविराज याचा मुकुंदानंद भाण हा होय. या कविराजानें संगीतरत्नाकरावरहि टीका लिहिली आहे. हा संगीतरत्नाकर आणि गंगाधराचा संगीतसेतु हे दोन्ही ग्रंथ एकच असावेत. सदरहू संगीत सेतूमध्ये इ. स. १२१० पासून १२४७ पर्यंत लिहिलेल्या शब्ददेवविरचित संगीतरत्नाकरावर टीका आहे. यावरून काशीपति हा तेराव्या शतकाच्या पूर्वीचा नसावा. त्यानेच एक मिश्रभाण नांवाचा भाणाचा प्रकार आहे असें नमूद केलें आहे. मुकुंदानंद भाणामध्ये भुजंगशेखर हा नायक असून तो मुकुंदाचे म्हणजे कृष्णाचे रूप घेतो. या भाणांत कृष्णचरित्र म्हणजे कृष्णानें गोपीसहचर्तमान केलेल्या क्रीडा यांचें वर्णन आहे. यावरून मिश्रभाण हें नांव दोन अर्थानें दिलें आहे हें समजून येईल. शृंगाररसोदय या नांवाचा दुसरा एक मिश्रभाण आहे. त्याचा कर्ता राम सुकविशेखर अथवा लिंगमगुंटराम हा होतो.

इतर एकांकी नाटके:—हल्लीं उपलब्ध असलेल्या नाटकां-मध्ये एकांकी नाटके फारच अल्प प्रमाणांत आहेत. पंध-राव्या शतकांत होऊन गेलेला व ललितमाधव आणि विदग्ध-माधव यांचा कर्ता रूपगोस्वामिन् याची एक दानकेलिकौमुदि नांवाची भाणिका हल्लीं प्रकाशित झाली आहे. तिच्यांत कृष्ण-कथेंतील भाग आहे. महादेव कवीशाचार्य सरस्वती याची

दानकेलिकौमुदीची हस्तलिखित प्रत हल्ली उपलब्ध आहे. कदाचित ही कौमुदी व वरील भाणिका या दोन्हीही एकच असाव्यात.

श्रीगदित.—हाहि एक नाटकाचा प्रकार कोठे कोठे आढळतो. हरिहराचा भाऊ व मंडलेश्वरभट्ट आणि इंदुमती यांचा पुत्र माधव याने एक सुभद्राहरण नांवाचे श्रीगदित लिहिले आहे. याने आपल्या ग्रंथास श्रीगदित म्हणण्याची जी कारणे दिली आहेत तीच कारणे साहित्यदर्पणांत श्रीगदिताची व्याख्या करतांना दिली आहेत सुभद्राहरणाची एक हस्तलिखित प्रत विक्रमसन १६६७ तील उपलब्ध आहे. यावरून पंधराव्या शतकाचा मध्य व सतराव्या शतकाचे प्रारंभ यांच्या दरम्यान केव्हां तरी माधव होऊन गेला असावा असे वाटते.

सुभद्राहरणांत जी एक वर्णनात्मक कविता आहे (५.१५) तिच्यावरून या नाटकाच्या प्रकारांत व छायानाटकांत बरेच साम्य दिसून येते. या नाटकांत अर्जुन सुभद्रेचे हरण करतो. अर्जुन यतीचा वेष घेऊन बलरामाच्या घरांत येतो, तेथे त्याची व सुभद्रेची गांठ पडते, आणि वसंतीसवाच्या वेळी दोघेहि घरांतून पळायन करतात, त्यांना मदत करण्यास कृष्ण आपला रथ पाठवितो, त्यांस अटकाव करण्याची पहारेकऱ्यांची छाती होत नाही आणि शेवटी झाली ही गोष्ट वावगी झाली नाही अशी कृष्णहि सारवासारव करतो, त्यामुळे बलदेव व उग्रसेन हेहि त्यांच्या विवाहास अनुमति देतात.

भारतीय नाट्याचा अति भारतीय विस्तार.—भारतीय पौराणिक कथावाङ्मयाचा पूर्वेकडे प्रसार झाला व त्यास स्थानिक इतिहासाच्या पुस्त्या जोडल्या गेल्या, याचे स्वरूप पंहिल्या विभागांत दिलेच आहे. तथापि भारतीय नाट्यशास्त्र तेथे गेले नाही व त्यामुळे तेथील नाट्यविकास हा देशाच्या स्वयंस्फूर्तीचाच परिणाम आहे. तिकडे हिंदुस्थानी कथानके गेली व कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळहि गेले असतील पण अभिजातनाट्यकला गेली नाही. तेथील नाट्यकलेविषयी कांही माहिती येथे देतो.

जावाबेटांतील नाटके पौरस्त्य देशांतील नाटकांपैकी अत्यंत गमतीदार नाटकांत गणतां येण्यासारखी आहेत, आणि हे इतके गमतीदार स्वरूप त्यांनी 'छायानाटक' नामक नाट्यप्रकाराला फार परिणत स्वरूप दिल्यामुळे प्राप्त झालेले आहे. जावाबेटांतील नाटकांचे निरनिराळे सात प्रकार आहेत. (१) वयंगपूषी, ही नाटके बैलाच्या कातड्याच्या बाहुल्यांची छया पडद्यावर पाहून करतात. या नाटकांतील संविधानके महाभारत, रामायण, किंवा जावाबेटांतील मनि कमय या ग्रंथांतील असतात; (२) वयंगगेदोग, ही नाटके वरच्या सारखांच असतात; फक्त यांतील विषय तद्देशीय जावानी पंजी वरचरित्रकाव्यांतील असतात; (३) वयंगकेलिक अथवा केरुटयिल, ही नाटके लांकडाच्या

सपाट वल्लहीन बाहुल्यांनी करून दाखवितात, व यांतील कथाभाग डगरवुलन च्या वरचरित्रकाव्यांतील असतात; (४) वयंगगोलेक ही वल्लयुक्त वाटोळ्या बाहुल्यांनी करून दाखवितात, व यांचे विषय डगरवुलन व मुसुलमानी अमिरअब्दुह या वरचरित्रकाव्यांतील असतात; (५) वयंगटोपेंग, या नाटकांतील कथाभाग वर सांगितलेल्या पहिल्या तीन प्रकारांतल्यासारखे असतात, आणि ही नाटके मुखवटे घातलेले नट करून दाखवितात; (६) वयंगवोंग, यांत सर्व प्रकार पांचव्या प्रकाराप्रमाणे असतात, परंतु नट मुखवटे मात्र घालीत नाहीत; (७) वयंगबेबेर, यांतील कथाभाग मागल्या प्रकारांतल्याप्रमाणेच असतात; प्रयोग मात्र रंगविलेल्या चित्रपटावरून दाखवितात व दलेग चित्रांसंबंधाने प्राहिती समजावून सांगतो. वयंगचा प्रयोग दाखविण्याची नेहमीची पद्धति येथेप्रमाणे:—एका लांकडाच्या चौकटीवर पांढरा पडदा लावतात. चौकटीच्या वर एक दिवा ठेवून त्याचा उजेड पडद्यावर पडेल अशी व्यवस्था करतात. दिव्याच्याच वाजूला 'सूत्रधार' (दलेग) उभा राहतो. त्याच्या डाव्या हातांत एक पेटी असते त्यांत बाहुल्या असतात. त्या पेटीच्या एका बाजूवर धातूच्या पट्या बसविलेल्या असतात, त्यांवर आघात करून दलेग रणध्वनीप्रमाणे आवाज काढतो. शिवाय सूत्रधाराजवळ एक धुपाचा पेला व देवतांना अर्पण करण्याकरितां एका पात्रांत कांही वस्तू असतात. सूत्रधार उभा असतो त्याच बाजूला पुरुषप्रेक्षक बसलेले असतात; छिप्रेक्षक मात्र विरुद्ध बाजूला बसतात त्यामुळे त्यांना प्रत्यक्ष बाहुल्या न दिसतां त्यांच्या पडद्यावर पडलेल्या छया मात्र दिसतात. बोलून दाखविण्याचा सर्व मजकूर दलेग स्वतःम्हणून दाखवितो, आणि जसजशी पात्रे बदलतील त्याप्रमाणे स्वतःच्या आवाजांत फेरफार करून व इतर ह्वावभावांनी प्रेक्षकांना त्याची जाणीव करून देतो. वर सांगितलेल्या नाटकांच्या बहुतेक प्रकारांत आणि वयंगवोंगमध्ये किंवा विनमुखवट्याचे मानवनट कामे करित असतां हि हे बोलण्याचे सर्व काम सूत्रधार एकटाच करतो. फक्त वयंगटोपेंग या मुखवटे घालून पात्रे कामे करित असलेल्या नाटकांत मात्र बोलणी पात्रेच म्हणून दाखवितात. जुन्या संस्कृत नाटकांतल्याप्रमाणे येथील नाटकांत पुरुष व स्त्रिया दोघेहि नटांची कामे करतात.

जावानी नाटकांतला दलेग हा भारतीय नाटकांतला सूत्रधारच होय. या शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थच 'सूत्र' हालविणारा असा असून जावानी नाटकांपैकी कित्येक प्रकारांत सूत्रांनी बाहुल्या हालविण्याचेच काम तो प्रत्यक्ष करित असतो.

जावाबेटांतील वयंग नाटकांचे मूळ धार्मिक आहे ही गोष्ट देवतांना वस्तू अर्पण करण्याच्या पद्धतीवरून, प्रयोगाला आरंभ करण्यापूर्वी धूप जाळण्याच्या पद्धतीवरून व भूतपिशाचे संचार करतात अशा रात्रीच्या वेळी नाटके करतात यावरून सिद्ध होते. शिवाय अशी नाटके कराविये हे

कृत्य पुण्यकारक मानतात, तसेंच व्यक्तीच्या आयुष्यातील कित्येक विशिष्ट प्रसंगां, उदाहरणार्थ, गर्भारपणाच्या सातव्या, महिन्यांत किंवा नाळ कापण्याच्या दिवशी हा नाटकाचा प्रयोग करावा अशी समजूत आहे. यांवरून नाटक करण्याची पद्धति धार्मिक समजुतीशी संबद्ध आहे असें हॅझेनचे मत आहे. त्याचे असेंहि मत आहे की, छायानाटक करण्याचा हेतु मृतपूर्वजांचीं भुतें छाय्यांच्या रूपांनें दाखविणे असा असतो; आणि अशा नाटकांतला दलंग पडद्यावर छाय्या णडून त्यांचीं बोलणीं स्वतः म्हणून दाखवितो त्याअर्थी तो मूळ मृतपूर्वजासंबंधानें कांहीं धार्मिक विधि करणारा पुरोहितच असला पाहिजे.

जावाबेटांत नाटकें प्रथम केव्हां सुरू झालीं तें नकीं सांगतां येत नाहीं, परंतु वाङ्मयांत आलेल्या त्यांच्या उल्लेखावरून पाहतां तीं इसवी सन ११ व्या शतकाच्या प्रारंभीं लोकप्रिय झालेलीं होतीं असें स्पष्ट दिसते. त्यांचा मूळ आरंभ कसा झाला याबद्दल निश्चित मत देणें अधिक अवघड असून या बाबतींत प्रमुख अधिकारी लेखकांत दोन धुंदांतकीं परस्पर विरुद्ध मतें आहेत. जावानी नाटकांवर भारतीय नाटकाचा फार मोठा परिणाम झालेला आहे, असें सेरुरियर, हेमगन, पोएनसेन वगैरे लेखकांचें मत आहे; तर उलट भारतीय नाटकांच्या नमुन्यावर वयंग नाटकें झालेलीं आहेत हें मत फ्रॉफर्ड, नीमन, ब्रॅड्स व विशेषतः हॅझेन नाकबूल करतात. याबद्दल प्रस्तुत उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून निश्चित मत देतां गेण्यासारखें नसलें तरी जावानी नाटकांची कल्पना स्वतंत्रपणे निघालेली असावी असें साधारणपणें वाटते. भारतीय नाट्यप्रकारांत 'छायानाटक' हा प्रकार आहे हें खरें आहे. सुभटांचें दूतांगद हें एकच छायानाटक हिंदुस्थानांत हल्लीं प्रसिद्ध आहे व तें जावानी वयंगच्या धर्तीप्रमाणें कांहींसे तयार झालेलें आहे असें मानण्यास महत्त्वाचा प्रत्यवाय नाहीं. तथापि हिंदुस्थानांतील रामायणावरून रामलीला नामक नाटक करून दाखविण्याची पद्धति जावाबेटांतील रामकथात्मक नाटकप्रयोगांशी तुलना करून पाहतां जो फरक दिसतो तो फार महत्त्वाचा आहे. भारतीय वाङ्मयाचा जावानी वाङ्मयावर झालेला मोठा परिणाम सर्वविश्रुत आहे, आणि हिंदु धर्म व मुसुलमानांनी धर्म या दोघांनीं जावानी नाटकांनां कथाभाग पुरविलेले आहेत हेहि खरें आहे. या एकंदर गोष्टीचा विचार करतां असें म्हणतां येईल कीं, जावाबेटांतील वयंग प्रयोगपद्धति ही मूळ तद्देशीय असून जावानी नाटकांतील कथाभाग मात्र बहुतांशी परकी आहेत.

जावाबेटांमधून नाटकें करण्याचा प्रचार ब्रह्मदेश, सयाम व कांबोडियाया देशांत पसरला असावा असें दिसते. या तिन्ही देशांत रामचरित्रपर नाटकेंच विशेषतः फार होत असतात; ब्रह्मदेशांत मात्र बौद्धधर्मा नाटकें वरींच होतात. ब्रह्मी नाट-

काचे दोन प्रकार आहेत. एक प्रकार पुरुष व मुलें (स्त्रिया कधींच नाहींत) यांनीं करावयाचा, व दुसरा बाहुल्यांनीं करावयाचा. येथें नाटकांनां धार्मिक स्वरूप आहे, आणि तें नाटकांतील कथाभागापुरतेंच आहे असें नाहीं तर प्रयोग करण्याच्या काळासंबंधानेंहि आहे. उदाहरणार्थ अपत्य जन्माच्या वेळीं नाटक करणें, इत्यादि. तसेंच नाटकप्रयोग फक्त रात्रीं करतात व त्याचा उद्देश भूतपिशाचें पळवून लावणें हाच असतो. सयामी नाटकांतील पद्यें मात्र प्रथम लिहून तयार केलेलीं असतात, गद्यभाग आयत्यावेळीं तयार करावयाचा असतो; व ह्या नाटकांतील कथाभाग बहुधा रामचरित्रपर असतो. येथील नाटकांचे निरनिराळे प्रकार जावाबेटांतल्यासारखेच असतात.

सरतेशेवटीं मलायाद्वीपकल्पासंबंधानें पहावयाचें. येथें तर रामायण हाच बहुधा कथाभाग असतो. प्रयोगपद्धतीवर जावानी, भारतीय व चिनी या तिन्ही पद्धतींचे परिणाम झाल्याचें दिसते. या नाटकांचा मूळ आधार धार्मिक आहे ही गोष्ट प्रयोगप्रसंगां करण्यांत येणाऱ्या देवतांच्या प्रार्थना व भूतपिशाचांच्या आराधना यांवरून स्पष्ट होतें. मलायांत छायानाटकाचा शोक फार आहे; जावाबेटांत सूत्रधारच सर्व भाषणें म्हणून दाखवितो; तर सयामांत या बोलण्यांनां दोन माणसांतील संभाषणांचें स्वरूप असतें. एकंदरीं पाहतां जावाबेटांत व ब्रह्मदेश-सयामांत नाटकें बहुधा छायानाटकें असतात किंवा मुखवटे घालून केलेलीं नाटकें असतात. अर्थात पॉलिनेशियन लोकांतील नटामार्फत हावभाव व नृत्ययुक्त होणाऱ्या नाट्यप्रयोगांशी त्यांचें फारसें साम्य नाहीं. उलटपक्षीं मुखवटे घालून नाटकांतील कामें करणें हें नाट्यकलेचें अगदीं प्राथमिक स्वरूप होय, ही गोष्ट अमेरिकेंतील इंडियन लोकांच्या नाटकांवरून तसेंच ग्रीक लोकांतील दुःखपर्यवसायी (ट्रॅजेडी) नाटकांवरून स्पष्ट दिसते. हल्लीं उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून येवढें निश्चित म्हणतां येतें कीं, जावा व ब्रह्मदेशसयामादि देशांतील नाट्यकला तद्देशीय आहे हें खरें आहे; पण तिच्यावर भारतीय नाट्यकलेचे परिणाम झालेले आहेत हेहि खरें आहे.

चिनी नाट्य.—भारतीय नाट्याप्रमाणें चिनी नाट्य हें देखील मूलतः नृत्यकला व संगीतकला ह्यांच्या समिश्रणापासून उत्पन्न झालें आहे. कारण ज्यापासून चिनी नाट्याची परिणति झाली असे मुग्ध हावभावदर्शक प्रयोग फारच प्राचीन काळापासून म्हणजे इ. सनापूर्वी अकराव्या शतकापूर्वीपासूनच चालत आहेत. दुसऱ्या कांहीं विद्वानांच्या मतें इ. सनानंतर ५८० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या वनते नामक चीनच्या वादशाहानें नाट्यकला शोधून काढली व कोणी हा मान संगीतकलेचा पुरस्कर्ता पुएनसुंग ह्या इ. सनानंतर ७२० च्या सुमारास झालेल्या चिनी वादशाहास देतात. ह्या तारखेपासून मात्र चिनी नाट्याच्या परिणतीच्या निरनिराळ्या चार अवस्था करण्यांत येतात व

ह्या ऐतिहासिक कालविभागांपैकी प्रत्येकाची एक विशिष्ट नाट्यपद्धति ठरलेली असून त्या पद्धतींच्या विशिष्ट संज्ञाहि ठरलेल्या आहेत.

ह्याप्रमाणे चिनी नाट्यपरिणतीचे ऐतिहासिक दृष्ट्या जे चार कालविभाग पाडलेले आहेत त्यांपैकी पहिला काल-विभाग इ. स. ७२० पासून ९०७ पर्यंत धरतात. ह्यावेळी तअंग राजघराण्याचा चीनमध्ये अम्मल असतांना जे नाट्य-ग्रंथ रचले गेले त्यास 'तच्युएन्खाइ' अशी संज्ञा असून यामध्ये असाधारण महत्त्वाच्या वृत्तांचे दिग्दर्शन केले असून त्या दृष्टीने ही नाटकं वीररसपरिप्लुत आहेत असे म्हणता येईल.

नाट्यपरिणतीचा दुसरा कालविभाग सुरु होण्यापूर्वीचे मध्यंतरी चीनमध्ये उत्पन्न झालेल्या आपसांतील यादवी-मुळे कांहीं काळ प्रथम सुरु झालेली नाट्यरचना बंद पडली. परंतु पुन्हा 'सुंग' राजघराण्याचा अम्मल इ. स. ९६० मध्ये सुरु झाला व त्यावेळी 'हीखिओ' संज्ञा असलेली नाटकं प्रचारांत आली. ती इ. स. १११९ पर्यंत राहिली. ह्यावेळीच चिनी नाट्यांत एक मुख्य गाणारे पात्र उपयोगांत आणण्याचा रिवाज पडला.

सर्वांत महत्त्वाचा व सर्वप्रसिद्ध असा चिनी नाट्याचा तिसरा कालविभाग यापुढील असून त्याची मर्यादा इ.स. ११२५ ते १३६७ ही आहे. चीनमध्ये ह्यावेळी "किंन" व "युएन्" ह्या राजघराण्यांचा अम्मल असून, ह्याकाळी उत्पन्न झालेल्या नाट्यास "युएन्पेन्" व "सात् की" अशा संज्ञा आहेत. "सात् की" नाटकं बहुतेक हीखिओ नाट्यासारखीच असून त्यांमध्ये विविध विषयाचा उहापोह आला आहे. मुख्यतः "युएन्पेन्" संज्ञक नाटकापासूनच चिनी नाट्यांचे वाङ्मय-विषयक ज्ञान दिसून येते. "येन्किया" नांवाचे छोटे नाट्यप्रयोग ह्याच तऱ्हेचे परंतु अगदी लहान आहेत. चिनी वाङ्मयाच्या इतिहासांतील प्रसिद्ध असा "युएन्" राजघराण्यांच्या अम्मलाचा काळ इ. स. १२६० ते १३६८ च्या दरम्यान पडतो, ह्या कालामध्ये एकंदर ८५ नाटककार उदयास येऊन ह्यांनी लिहिलेली व उत्पादक माहीत नसलेली अशीं सुमारे ५६४ नाटकं उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी बऱ्याच नाटकांची भाषांतरें अठराव्या शतकाच्या अखेरीस कित्येक पाश्चात्य ग्रंथाकारांनी करून प्रथमच युरोपखंडास चिनी नाट्यवाङ्मयाची ओळख करून दिली.

चिनी नाटकांपैकी गुणानुरूप प्रसिद्ध असे "पिपाकी" अथवा 'वीण्याची कथा' हे नाटक वरील तृतीय कालभागानंतर म्हणजे इ. सनाच्या चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस "काओटांकिआ" नामक विद्वानाने "मिंग" नामक राजघराण्याचा अम्मल चालू असतांना लिहिलेले असून, त्यांत एकंदर चिनी गृहस्थितांचे भावनापूर्ण चित्र रंगविलेले असून हे नाटक त्याच्या योग्यतेनुरूप लोकादरास पात्र झाले आहे. परंतु ह्याखेरीज दुसरा कोणताहि नाट्यग्रंथ इ. स. १३६८ ते १६४४

च्या दरम्यान चवथ्या कालविभागांत झाला नसून, ह्या कालांतच एकंदर चिनी नाट्यास उतरती कळा लागली ती पुन्हा बंद होण्याचे थांबलेले दिसत नाही.

चिनी नाट्याचे प्रकारः—भारतीय नाट्याप्रमाणेच चिनी नाट्यांत आनंदपर्यवसायी व शोकपर्यवसायी हे प्रमुख भेद दिसून येत नाहीत. परंतु एकंदर विषयानुरूप नाट्यांचे वारा प्रकारांत वर्गीकरण केले आहे. त्यांपैकी धार्मिक विषयास अनुसरून लिहिलेली नाटकं वरीच आहेत, व त्यांपैकी बौद्ध धर्मातील अहिंसादि तत्त्वे बऱ्याच नाटकांतून उपदेशिली आहेत. चिनी वाङ्मयांत ऐतिहासिक नाटकं वरीच दिसून येतात. कायद्याच्या अन्वये पूर्वकालीन वादशाहा, राजे, महाराजे, सेनापती, महाराण्या वगैरेची पात्रे रंगभूमीवर आणण्यास बंदी आहे, तरी देशील आचरणामध्ये ह्या कायदा क्वचितच पाळला जातो. त्याचप्रमाणे कित्येक नाटकं उत्तम गृहस्थिति, समाजस्थिति, वगैरेसंबंधी आदर्शभूत होऊन राहिली आहेत.

चिनी नाट्यांतील पात्रांचे वैविध्य व संविधानकचातुर्यः—चिनी नाट्यांतून निरनिराळ्या सामाजिक दर्जांची पात्रे रंगविलेली दिसतात. आधुनिक भारतीय समाजाप्रमाणे चिनी समाजांत जातिबंधने फार शिथिल असल्यामुळे मनुष्यांच्या योग्यतेवर त्याचा सामाजिक दर्जा अवलंबून असतो व अर्थातच ही योग्यता निरनिराळ्या प्रकारच्या चढाओढीच्या परीक्षांनी अजमावली जाते. त्याचप्रमाणे अशा रीतीची सामाजिक दर्जा प्राप्त झालेली निरनिराळी पात्रे घेऊन त्यांच्या गुणदोषांचे सुबक, जसेच्या तसे चित्र रंगविण्यांत बिलकुल कसूर झालेली दिसत नाही. चिनी नाट्यांत स्त्रीपात्रांचे वैविध्य कांहीं कमी नाही. साम्राज्याकरितां आपल्या प्राणाची आहुति देणाऱ्या मानधन नायिकेपासून तो सुखस्थितीत वाढलेल्या व "स्त्रियांनी ह्या जगांत आज्ञाधारक होण्याकरितां, रेशमाच्या लडीचे धागे निराळे करण्याकरितां व शिवणकाम करण्याकरितां जन्म घेतला आहे" असे बडबडणाऱ्या तरुण युवतीपर्यंत, त्याचप्रमाणे मोलकरणीपासून तो वारांगनेपर्यंत निरनिराळ्या तऱ्हेची स्त्रीपात्रे रंगविली गेलेली आढळून येतात.

चिनी नाटकांचे प्रयोग व संविधानके वरीच चित्ताकर्षक असून काल व स्थल यासंबंधी कोणत्याहि तऱ्हेची नियंत्रणे त्यांत दिसून येत नाहीत. एकंदर संविधानक कधी कधी अनेक वर्षांचा काल व लांबलावची स्थले व्यापून टाकते. चिनी नाटकांचे सरासरी चार अंक पाडलेले असून, त्यांत प्रवेश केलेले असतात, परंतु कधी कधी अत्यंत लोकप्रिय "पिपाकी" सारख्या नाटकांचे कधी कधी चोवीस किंवा बेचाळीस असे विभाग पाडलेले असतात व हे प्रयोगहि आठ दहा दिवस चालतात. रंगभूमीवर कोणत्या गोष्टी दाखवाव्यात व कोणत्या दाखवू नयेत ह्याबद्दल वर्ज्यावर्ज्य नियम नसल्याने मृस्यु, जाडू, चाबकाचे फटके मारणे, भूते वगैरे सर्व गोष्टी मोकळेपणांने चिनी रंगभूमीवर संचार करतांना दिसतात.

उत्तरचीनमध्ये नाट्यप्रयोगाकरितां घरे तात्पुरतीं वेगळीं राखून ठेवण्याचा प्रघात आहे. परंतु दक्षिणेत जागजागी रस्त्यांत नाटकगृहे बांधलेली आहेत. परंतु कोणत्याहि तऱ्हेचे देखावे वगैरेचा चिनी रंगभूमीवर पूर्ण अभावच असतो. परंतु एकंदर पोपाख वगैरे त्या त्या कालास अनुसरून वापरलेले जातात. चीनमध्ये नटवर्गास समाजांत मान नाही, वचढाओढांच्या सार्वजनिक योग्यतादर्शक परीक्षास बसण्याचा कायद्याने त्यांस प्रतिबंध आहे. स्त्रियांनी भूमिका घ्यावयाची नाही व स्त्रियांचीं सोंगे पुरुष पात्रांकडूनच दाखविली जातात.

चिनी नाटकांचे विशिष्ट गुणावगुण व ध्येयः—वर रंगितलेच आहे की, चिनी नाट्याचें वैशिष्ट्य जर कशांत असेल तर त्यांतल प्रमुख पात्र म्हणजे नायक किंवा नायिका ह्यांपैकी कोणीहि संबंध प्रयोगांत गाण्याचें काम करीत असतें हें होय. संवादामध्ये मधून मधून घातलेले काव्यमय उतारे, त्याचप्रमाणे उपदेशपर म्हणी इत्यादि संगीतांत म्हटल्या जातात व अशा रीतीने प्रेक्षकांना वैचित्र्य मिळून त्यांची करमणुक होते. अशा रीतीने पात्रांचें वैचित्र्य, संविधानकचातुर्य वगैरे गुणांतच चिनी नाट्य सरस आहे असें नाही, तर निवडक प्रसंगाची रेलचेल, उदात्त व गंभीर कल्पना, विनोदयुक्त कौटुम्बिक इत्यादि प्रकार देखील चिनी नाट्यांत उणाव भासूं देत नाहींत.

तात्त्विक विवेचनाच्या दृष्टीने चिनी नाट्याखेरीज दुसरें कोणतेंहि नाट्य इतक्या उदात्त व गंभीर तऱ्हेचें नाही. कारण चिनी नाट्यशास्त्राप्रमाणे प्रत्येक नाटकांतून कांहीं तरी उपदेश व गूढार्थ निघालाच पाहिजे असा नियम आहे. जे कोणी अनीतीला उत्तेजन देणारी नाट्ये रचतात ते, जोंपर्यंत त्या नाटकांचे प्रयोग चालू आहेत तोंपर्यंत भयंकर नरकांत खितपत पडतात असा चिनी शास्त्राचा धर्मोपदेश आहे. परंतु प्रयोगाच्या दृष्टीने पाहातां चिनी नाट्यापैकी एकहि, ध्येयानुरूप लोकशिक्षणाचें काम बजावण्यास समर्थ आहे असें म्हणतां येणार नाही.

नाट्यकलेचा अर्वाचीन काळ.—नाट्यकला उच्च वर्ग सोडून हलक्या लोकांच्याच आश्रयानें ललितांच्या रूपानें मुसुलमानी काळांत जावंत राहिली होती; कारण तिचा उपासक उच्च हिंदूंचा वर्ग तो दक्षिणेखेरीज अस्तित्वांत नव्हता. दक्षिणेकडे देखील नाट्य उच्च प्रतांस पाविले नाही. मराठीतील जुने तंजावरी नाटक म्हणजे संस्कृत साहित्याशी अपरिचित अशा एखाद्या अरबी गांवठी कवीची ही मराठी नकल म्हणावें लागतें. नाट्यकला इतकी लुप्त झाली होती की, जोन्सला नाटक म्हणजे काय हें व्याख्येवरून समजेना, आणि नाटक म्हणजे ड्रामा हें संस्कृत नाटकें प्रत्यक्ष वाचलीं तेव्हां कळेल. त्यावेळेस नाटकें अस्तित्वांतूनच गेलीं होती. अर्वाचीन देशी नाट्यकला बहुतेक ईंग्रजी अमदानांतली आहे. फक्त अरब्या वेळची व लखनौ दरवारच्या काळाची नाट्यकला म्हणजे वर उल्लेखिलेल्या तंजावरी नाटकास लाग-

णाऱ्या कलेपेक्षां वरचें स्थान खात्रीनेच मिळवीत नाही. तथापि उर्दूचाच आपण अगोदर समाचार घेऊं.

उर्दू नाट्याचा उदय व वृद्धि.

पहिले उर्दूतले नाटक म्हणजे फक्त अरब वादशाहाच्या सांगण्यावरून नवाज किंवा निवाज कवीनें जगप्रसिद्ध शाकुंतल या संस्कृत नाटकाचें केलेलें भाषांतर होय, असें मानण्यांत येतें. उर्दू शाकुंतल कोठल्याहि ग्रंथसंग्रहाल्यांत किंवा दुकानांत आढळत नसून केवळ उर्दू वाङ्मयाच्या इतिहासांत त्याचा उल्लेख आढळतो. तेव्हां त्याचें गुणदोषविवेचन करणें शक्य नाही. त्यांतल दोष कांहीं असले तरी येवढें उघड दिसतें की, हिंदी रंगभूमीवर उर्दू नाटक उत्तम वेळीं आणि स्फूर्ति व प्रतिभेय यांची उत्कृष्ट साधनें घेऊन आले. कारण हिंदुस्थानांतल नाट्यप्रबंधकौशल्य आणि उत्कृष्ट दृश्यांचें आविष्करण करण्याची कला शाकुंतल नाटकांत अगदीं शिखरास पोहोचली होती असें म्हणतां येईल; आणि अवरंगझेबाच्या मृत्यूनंतर मोगल बादशाहाच्या दरबारांत वैभव व डामडौल, त्याचप्रमाणें सुख व चैन हीं पुढें एक शतक वृद्धिगत होत होती.

तथापि हें भाषांतरित नाटक निवडक लोकांना किंवा सर्वसाधारण लोकांना आवडलेलें दिसत नाही. कारण तें रंगभूमीवर आल्याचें कोठें लिहिलें नाही. ज्याला रंगेल बादशाहा या नांवानें ओखळतात त्या महमदशाहाच्या कारकीर्दीत सुद्धा नांव घेण्यासारखें एकहि वाङ्मयीन नाटक लिहिलें गेलें नाही. असें जरी आहे तरी राजाच्या व दरबारी लोकांच्या करमणुकीखातर भाण्ड किंवा नकली लोक जीं प्रहसनें रचीत व करून दाखवीत अशा प्रहसनांचा त्यावेळीं निःसंशय अगदींच दुष्काळ नव्हता.

दिल्लीला जी कोणती कला सुरू होई ती लखनौ या प्रतिस्पर्धी शहरी चटकन हातीं घेऊन चालू करण्यांत येई. लखनौचा नबाव वजाद अल्लोशाहा याची कारकीर्द हिंदी कलेच्या इतिहासांत एक न्हासकाल म्हणून संस्मरणीय होईल. या समृद्धीच्या व चैनीच्या काळांत छैनपणा, अश्लील अनुकरण आणि कलेसंबंधीचा अपकर्ष, मोठ्या प्रमाणावर संगीत, काव्य, चित्रकला व शिल्प यांतून दिसून येतो. त्यांतल्यात्यांत समाधानाची गोष्ट म्हणजे लयाल व कनालीमध्ये लिहिलेलीं कांहीं थोडीं संगीत प्रबंधे आणि “ इंदरसभा ” नांवाचें उर्दूमध्ये लिहिलेलें एक आनंदपर्यवसायी संगीत नाटक हीं या काळांतलीं दिसतात.

“ इंदरसभा ” हें उर्दूतील पहिलें स्वतंत्र नाटक असून उत्तर हिंदुस्थानांतल नाट्यपुनरुज्जीवनांत याची कामगिरी मोठी आहे. अमानत हें नांव धारण करणाऱ्या एका मनुष्यानें तें लिहिलें. असून त्याचें संविधानक फारच साधें आहे. नाटकाचा पहिला देखावा इंदरसभेचा असून त्यांत एका भव्य दिवाणखान्यांत उच्च सिंहासनावर राजा इंद्र बसला असून त्याच्या दोहों बाजूला दरबारी लोक बसले आहेत

व लालदेव आणि काळादेव असे दोन देव त्या ठिकाणी असल्याचें दाखवितात. नंतर पुख-(पुष्प)राजपेरी (परी) पहिल्यानें, मागाहून निलमपेरी, नंतर लालपेरी, आणि शेवटीं खेळांतली नाथिका सज्जपेरी अशा एकामागून एक पन्था येतात. प्रत्येक परी गज्जल, झंद, ठुमरी, वसंत, धनवहार, होळी आणि सवन इत्यादि राग गाऊन व नाचून प्रेक्षकांचीं मनं रिझवितात व नंतर पडदा पडतो.

दुसऱ्या प्रवेशांत सज्जपेरी काळादेवाला संबोधून कांहीं भाषण करते व त्याला आपल्या विश्वासांत घेऊन आपलें मनोगत सांगते. हें मनोगत म्हणजे गुल्फम नांवाच्या मानवी राजपुत्राची प्रथमच दृष्टादृष्ट झाल्यावेळीं आपण त्याच्या प्रेमपाशांत अडकलों आहोंत, ही होय. नंतर ती त्याला आपल्या प्रियकराला आणण्याकरितां धाडते, व लागलीच तिच्या मनाप्रमाणें घडून येतें. गुल्फम जागा होऊन पाहतो तो आपण पन्थांच्या प्रदेशांत असून एक स्वर्गीय परी जवळ आहे असें त्याला आढळून येतें. आश्चर्य, संकोच आणि घरची आठवण इत्यादि गुल्फमचे मनोविकार क्षणिक ठरून लौकरच तो सज्जपेरीचा प्रेमी आग्रह आणि आणा-भाका यांच्या दडपणामुळे विरघळून जातो. आणि शेवटीं त्याला काल्पनिक गोष्टींमध्ये ऐकलेला ' इंदरका आखाडा ' पाहाण्याची इच्छा होते. सज्जपेरी तसें न करण्याविषयी त्याचें मन वळविते पण गुल्फम ऐकत नाही व ही गोष्ट करूं दिल्याशिवाय मी तुझें आलिंगन स्वीकारणार नाही असें जेव्हां गुल्फम तिला निखून सांगतो, तेव्हा ती कबूल करते. त्याप्रमाणें गुल्फमला ती घेऊन जाते व चोरून इंदरसभेचें अतुल्य वैभव त्याला दाखविते, पण लालदेव इंदराला कोणी आगतुकें मनुष्य आल्याची वार्ता देतो, तेव्हां दोघांनाहि कडक शिक्षा होते. गुल्फमला मरेपावेतो वंदिवान म्हणून खितपत पडण्याकरितां विद्विर्हात टकलून देण्यांत येतें व सज्जपेरीचे पंख कापून तिला हृदय करण्यांत येतें. इकडे गुल्फम वंदिवासांत खितपत पडला असतां सज्जपेरी जोगिणीचा वेप घेऊन फिरते. कांहीं काळानंतर अतिशय नाजूक व रूपवान अशी एक भटकरी गाणारीण म्हणून तिची ख्याति होऊन ती इंद्र राजाच्या कानापर्यंत जाते, व तो तिला बोलावणें पाठवितो. आपल्या गायनानें ती त्याला इतकी मोहित करते की, आपल्या राज्यांतील तिला आवडेल ती वस्तु घेण्याची तो तिला परवानगी देतो. आपला प्रियकर गुल्फम याची जेव्हां ती मागणी करते, तेव्हां ती ओळखूं येते. पण राजानें अगोदरच तिला वर दिला असल्याकारणानें तो त्याला मागारा घेतां येत नाही तेव्हां तिच्या मागणीचा तो आनंदानें स्वीकार करतो. हें प्रेमी जोडपें मोठ्या आनंदानें एकमेकांना भेटतें व जिकडे तिकडे आनंदीआनंद होतो; व शेवटीं भरतवाक्य होऊन खेळ आटोपतो.

संस्कृत नाटकाच्या जुन्या नियमांना आणि अर्वाचीन युरोपीयन नाटकाच्या नवीन प्रमाणाला लावून पाहतां हा

खेळ अगदीं खालच्या दर्जाचा ठरतो. एक परी आणि एक राजपुत्र म्हणजे एक स्वर्गीय व दुसरी मानवी व्यक्ति यांच्यांतील प्रेमाची कथा शक्यतेच्या कोटींतील षट्ठ नसून कला-नियमाविरुद्ध दिसते. आणखी, कोर्णाकाफच्या पन्था आणि देव, हिंदू पुराणांतील इंद्राच्या सभेंत उचलून ठेवणें हें एक कालविपर्यासाचें चमत्कारिक उदाहरण होईल. या खेळांत फारसा उठाव नसून स्वभावचित्र तर मुळीच नाही. तथापि भाषा साधी, स्वच्छ व प्रगल्भ असून मुक्ताफाच्या कृत्रिम यमकापासून अलग आहे. उदरिह अनुद्धत व अस्खलित आहेत. हिंदीमधील ठुंबरी, होळी इत्यादि प्रकार काव्य आणि संगीत ह्यांच्या दृष्टीनें खरोखरीच उच्च दर्जाचे आहेत. त्यांपैकी कांहीं गाणाऱ्यांना चलनी नाण्यांमार्णें उपयोगी पडतात.

या ' इंदरसभे'ला अप्रतिम यश आलें. लखनौ शहरांतच नव्हे तर जेथें रंगभूमि असे तेथें लोकांची गर्दी आकर्षण करण्यास हटकून इंदरसभेचे प्रयोग होत इतकेंच नव्हे तर हा खेळ इतका लोकप्रिय झाला की, जत्रांतून व इतर जनसमुदायाच्या ठिकाणी पैशाइतक्या स्वस्त दरानें हा दाखवांत. ज्याच्याकरितां मूळ हा खेळ रचिला होता, आणि ज्याच्या दरवारानें पृथ्वीवरील दुसरी इंदरसभाच अशी वाहवा मिळविली होती त्या अयोध्येच्या नवाबाला हा खेळ आवडायलाच पाहिजे होता. हा चवचाल नवाब स्वतः त्यांत इंद्राची भूमिका घेई. लोकांत हा खेळ प्रिय झाला याचें कारण त्याच सुमाराला इंग्लिश नाटकग्रंथांच्या नमुन्यावर मोठमोठ्या शहरां लोकांची करमणूक करून पैसे मिळविण्याकरितां नाटकग्रंथें बांधण्यांत आलीं होती.

गेल्या शतकाच्या मध्यांत कांहीं दुसऱ्या लेखकांनी हाच विषय घेऊन आपली बुद्धि चालविलेली दिसते. संयुक्त प्रांतांतील एका मदरीलाल नांवाच्या इसमानें इंदरसभा नांवाचें एक नाटक रचिलें. अमानतच्या इंदरसभेशी तुलना करतां नाटकाच्या दृष्टीनें दोहोंत साम्य असलें तरी, वाह्यमयीन दृष्टीनें मदरीलालची इंदरसभा गौण ठरते.

या नाटकांची लोकप्रियता आणि यांना पैशाच्या बाबतींत आलेलें यश यांनी उर्दूत नाटकें लिहिण्याला इतकें जोराचें उत्तेजन दिलें की, तितकें पूर्वी संस्थानिकांनी व राजेरजवाळ्यांनी आपल्या देणगीनें किंवा आश्रयानें कधीच दिलेलें नसेल. १८७७ सालीं व्हाइसरॉय लॉर्ड लिटनच्या कारकीर्दीत जो एक मोठा वादशाही दरबार भरला त्यावेळीं व्हिक्टोरिया नाटक कंपनी नांवाच्या एका नाटक मंडळीनें दिल्ली येथें एक नाटकग्रंथ बांधून कार्यांतील मुनशी विनायक प्रसाद तलीब याला आपल्याकरितां नाटकें लिहावयास सांगितलें. त्यानें साधारण प्रतीचीं कांहीं नाटकें लिहिलीं आहेत.

यानंतर थोड्याच दिवसांत रंगभूमीवर आणि पुस्तकांच्या दुकानांत उर्दू नाटकाचें भलें मोठें पोक आलें. त्यापैकी कांहीं

नाटकांची नांवे येथे देतो:— (१) हवई मजलस; (२) गुलबकावली; (३) जल्लीबाब; आणि चाळीस चोर; (४), अल्लाउद्दीन आणि आश्चर्यकारक कंदील; (५) गूलरु झरीना; (६) खंडन हमन; (७) फिरोज गुलनार; (८) लैला मजनून; (९) शिरोज फरहद; (१०) संगीन बकावली; (११) चंद्रावली; (१२) नलदमयंती; (१३) राजा हरिश्चंद्र; (१४) राजा भर्धरु (भर्तृहरि); इत्यादि.

गेल्या वीस वर्षांत लोकांचे रंजन करणारी ही व अशाच पद्धतीची दुसरी नाटके, सोयीकरितां विहक्टोरिया युगांतील नाटके किंवा थोडक्यांत बोलावयाचे झाल्यास विहक्टोरिया-नाटके अशा संज्ञेस पात्र आहेत; कारण विहक्टोरिया राणीच्या कारकीर्दीतील ही नाटके असून विहक्टोरिया नाटक कंपनी-कारितांही रचिलीं होती.

वरील नाटकांची संविधानके प्रचलित कादंबऱ्यांतून उदाहरणार्थ, ' किसई गुलबकावली ' किंवा ' गुलझरी ई नस्सीम ' (कर्ता पंडित दयाशंकर नस्सीम) आणि ' अलीफ ई लैला ' (अरेबियन नाइट्स्) यांच्यांतून जर्जांच्या तर्शा किंवा थोडा फेरफार करून घेतलेली आहेत. यांतलीं बहुतेक सर्व अप्रसिद्ध लेखकांकडून पैसे देऊन लिहून घेतली आहेत. बहुतेक लेखक मोठाल्या जुन्या घराण्यांतील गरीब स्थितीला पांचलेले असे इसम होते. आपल्या तारुण्याच्या व समृद्धीच्या दिवसांत वाटेले तसे वागल्यावर साहाजिक ओढवणाऱ्या गरीबीला भिऊन त्यांना रंगभूमीचा आश्रय केला व तेथे त्यांना आपल्या दुःखी आरम्यांना अंजन लावतां आले, व आपण अद्यापि राजे, दरबारी लोक, नायक आणि प्रणयांजन यांचे खेळ खेळत आहोंत अशी कल्पना करणे त्यांना शक्य झाले. संस्कृत आणि हिंदी वाङ्मयांत नाट्यविषयावर केवढे भांडार भरले आहे, हे त्यांना माहित नव्हते. सर विल्यम जोन्स; मोनियर विल्यम्स आणि प्रो. विल्सन यांनी संस्कृत नाटकांची केलेली भाषांतरे त्यांना अगदीं दुर्गम होती. अमीर खुश्रू, शस् वलिउल्ला, शहाहातीम, मिर्झा रफीया सौदा, मीरदर्द, मीर सोझ, मीर तकी, सय्यद इन्श, शेख नसीख, ख्वाजा अताश, मोमीन झौक आणि घालीब या सोळाव्या, सतराव्या, अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकांतील पूर्वतर भाग, यांतील उर्दू कवींनी, स्वतः संस्कृत भाषेपेक्षां पर्शियन, तुर्की आणि अरबी भाषांत पंडित असूनहि आपल्या पुढील लोकांना नाट्यप्रबंधांत अनुकरण करण्यासारखे कांहींच ठेविले नाही. वरील कारणांमुळेच मौलवी करिम उद्दीन, मौलवी महंमद हुसेन अझद आणि मौलवी अलतव हुसेन अझी हे उर्दू नाटकांकडे कांहींच लक्ष्य देत नाहींत किंवा त्यांच्यावर टीकाही करीत नाहींत. ज्या थोड्या लेखकांनी या विषयासंबंधी लिहिले आहे, ते लिखाण हल्लींच्या उर्दू नाटकाच्या दैन्यावस्थेचे दुःखप्रदर्शनच म्हणतां येईल.

या नाटकांची भाषा ही गद्यापेक्षां खराब असें स्वखलित पद्य तरी आहे, किंवा अतिशय कृत्रिम यमकात्मक गद्य आहे. यमकात्मक गद्याचा प्रघात फार मार्गे म्हणजे अरबी व पर्शियन ग्रंथकारांत आढळून येतो; व तो हल्लीं सुद्धा नाटककारांत दिसून येतो. उत्तम ग्रंथकार सुद्धा मुकाफा गद्याचा उपयोग करतात व याला उदाहरण म्हणून ' पुरानी रोशनीकी नाइ डिकशनरी ' याचा कर्ता मौलवी महंमद हुसेन अझद यांचे देतां येईल. पण उत्तम कलाभिज्ञाच्या हातीं असले म्हणजे जें संगीताप्रमाणें लागतें व अनुकरणानें त्याचा उपयोग केला असतां तें कर्णकटोर बनतें. ' मुवाझद वीवी ऑफ गुलदस्त पंच पान १३० ' याशीं अलीबाबा आणि चाळीस चोर (व्ही. पी. तालीब) पान २३ याची तुलना केली असतां असें दिसून येईल कीं, कल्पनांमागून शब्द येण्याऐवजीं शब्दांमागून कल्पना येतात.

या नाटकांचा नैतिक दर्जा फार खालचा आहे. इंग्रजी लोकप्रिय नाटकाचे दोन दिशांनीं जें अध्यानुकरण झालें आहे, त्यायोगानें उमलेंत उर्दू नाट्य खुडलें गेलें आहे. पहिली दिशा म्हणजे नीतितत्त्वे, चाली व रीती यांच्या संबंधांची समाजांतील जुनीं ध्येये यांची धडा करून तीं गाडून टाकण्याचा प्रयत्न करीत असलेलीं स्वैर, साधी व अक्षेपाहं अशीं इंग्रजी नाटके, उर्दू नाट्याच्या बाल्यावस्थेंत त्याची नैतिक हानी करण्यास कारणीभूत झाली. आणि दुसरी दिशा म्हणजे यूरोपाय संगीताचे अलाप हिंदी रंगभूमींत अतिशय बेडौल रीतीनें घुसडल्याकारणानें कवींनीं उर्दूमध्ये एक नवीनच छंद उत्पन्न केला आहे. हे अतिशय हास्यास्पद दिसतें. कारण उर्दू कविता इंग्रजी आलापाच्या सांच्यांत कोंबल्यासारखें व त्यांतील शब्दांचे विनाकारण हाल हाल केल्यासारखें दिसून येतें. तथापि या प्रकारांतील कांहीं आलाप व पदें लोकांना प्रिय झालीं असून तीं नेहमीं त्यांच्या तोंडीं असतात. कल्पनांकडे पाहतां भाषा किंवा रूप यांच्यापेक्षां त्यांचा दर्जा मोठा लागतो असें नाही. नायक आणि नायिका यांच्यांतील प्रेम, सौंदर्यीकरितां तारुण्यांत उद्भवत असलेल्या विकाराद्वून वेगळे नाही. हा विकार कधीं कधीं इतका वळावलेला असतो कीं, तो प्रणयी-जनाला अनिति व चोरटें प्रेम करावयास लावतो. कांहीं थोडीं वगळवल्यास सरसकट सर्व प्रहसनं हीन दर्जाचे तमाशे होत असें म्हणतां येईल. विचार, भाषासौष्ट्य, प्रयोग व वचन यांचा योगक्षेम व नियंत्रणा, संविधानकाची हळूहळू वृद्धि व कूटाविक्रमण यांत उच्च दर्जाचे नाट्यकौशल्य जें उपयोगांत आणावयाचें असतें त्यांचा या नाटकांत बहुतेक अभावच होता असें म्हटलें पाहिजे.

आतां या प्राचीन नाट्यवर्गांतून बाहेर पडून दुसऱ्या जवळ जवळ आपल्याला समकालीन अशा नाट्यवर्गांत शिरूं. येथें आपणांस कांहीं आनंद व आराम वाटेले यांत संशय नाही. काशांचे बाबू हरिश्चंद्र आदिकरून विद्वान कविसमूहानें

हांन हा वर्ग निर्माण केला आहे. संस्कृत वाङ्मयांत पंडित, आणि कालिदास व भवभूति यांच्या सौंदर्यकल्पनेतील मुरबी हा हरिचंद्र बंगालच्या बिक्रमचंद्र चतर्जाच्या तोडांचा उत्तम हिंदी नाटककार आहे. पुराणांतील कथानकें घेऊन त्यांवर मोठ्या मार्मिकतेनें व कौशल्यानें आपली संविधानकें बसविण्यांत वाबूसाहेबांचा हातखंडा असे. त्यांची भाषा निव्वळ हिंदी असल्यानें त्यांच्या नाटकांचा विचार येथे आपणांस कर्तव्य नाहीं. तथापि हें कबूल केलें पाहिजे कीं, त्यांच्या नाटकांचा बराचसा पगडा त्यांच्या पुढील काळांतील उर्दू नाटकांवर वसलेला आहे. उदाहरणादाखल राजा हरिश्चंद्र, रुक्मिणी (शकुन्ती) मंगल, व बिलव (वित्त्व) मंगल, ह्निनाटकें देतां येतील.

दुसऱ्या एका वर्गातील लेखकांनीं उर्दू नाट्यवाङ्मयावर आपली जी थोडी छाप बसविला आहे, ती लक्षांत घेणें अवश्य आहे. कारण या प्रतिभाशाली लेखकांनीं या नाट्यक्षेत्रांत जास्त लक्ष घातलें असतें तर, उर्दू नाट्याला त्यांनीं चांगलें गौरविलें असतें. मौलवी महुंमद हुसेन अब्द यांनीं “दरबार-ई-अकबरी-किसासी-हिंद” आणि “पुरानी रोशनीकी नई डिकशनरी” यांत जी तेजस्वी दृश्ये आणि स्वभावचित्रे घातलीं आहेत, त्यांवरून कर्त्यांच्या ठिकाणीं असलेली नाट्यविषयक अंतर्दृष्टि दिसून येते. मुनशी ज्वाला प्रसाद बार्क (लखनौ) हे केवळ ‘औध पंचा’चे लेखक होते. इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं “मायुक-ई-फरंग” सारखीं एक दोन नाटकें लिहिलीं आहेत. त्यांवरून त्यांची नाट्यप्रतिभा आणि भाषा-प्रभुत्व चांगलें दृग्गोचर होतें. पण्डित त्रिभुवननाथ सप्रू यांनींही आपल्या ठायीं असलेली चटकदार गयरचना व विनोद प्रत्ययास आणून दिला आहे. उदाहरणार्थ, त्यांचें “मोरम-उल्ल-हराम” आणि “नाश-की-तरंग” पहा. अकबर हुसेन यांच्या काव्यप्रबंधांतून नाट्यसौंदर्य आणि उत्साह दिसून येतो. आपल्या “मुखमास किताई हिंद” यांत एक जुन्या मताचा मुसुलमानी वैज आणि एक सुधारक सय्यद यांच्यामधील एक मोठा मजेदार काल्पनिक संवाद आला आहे. मच्छूबेगसारखे इतर दुसरे लेखक होऊन गेले, पण त्यांच्यापेक्षां अतिशय श्रेष्ठ व्यक्ति म्हणजे पण्डित रतनाथ सर्रार यांनीं फिसनई अब्दच्या चार खंडांत आपलें सूक्ष्मावलोकन, स्वतंत्र कोटी आणि नाट्यलेखकाला आवश्यक अशी तेजस्वी व खोचदार लेखनशैली लोकांच्या चांगलीच नजरेस आणून दिली. “हंसवणारा खोजी” आणि ‘ओ-साला फीलका वान’ ही सरावाची शिवा देणारा भिन्ना बंगाली बाबू हीं पात्रे उर्दू बोलणारांच्या तोंडांत म्हणीप्रमाणें वसलीं आहेत.

विसाव्या शतकाच्या आरंभी उर्दू दर्जांत व गुणधर्मांत बराचसा फरक पडलेला दिसतो. पुढील नाटकें या काळाचे द्योतक म्हणून देतां येतील:—(१) राम नाटक-कर्ता मुनशी दयानरेन उफक, लखनौ; (२) सय्यद-ई-हविस; (३) सुभाई उम्मेद; (४) सिल्हूर किंग; (५) आत्म परतमा—बिल्ले—

मंगल किंवा सुरदास: (६) राजा हरिश्चंद्र-कर्ता पण्डित दुर्गादास दिलखुप, लाहोर; (७) महाभारत; (८) रामायण; (९) राजदुलारी; (१०) मुरारी दादा; (११) ब्रह्माण्ड नाटक कर्ता प्रिन्सिपाल कनवर सैन; (१२) स्वामी दयानंद; (१३) महाराणा प्रताप, कर्ता बी राधाकृष्णदास, आग्रा; (१४) बुद्ध-देव, कर्ता मुनशी विशंवर साहाय्य, मीरत; (१५) वीरविशाल, कर्ता पण्डित मुलखराज शर्मा; (१६) गंगा अवतरण-कर्ता वीर अभिमन्यु; (१७) नूर-ई-वतन आणि इत्तीफक. या यादींत, मुनशी प्रेमचंदानें ज्या लहान लहान नाटकां गोष्टी लिहण्याचा परिपाठ घालून दिला, तीं नाटकें घातलीं पाहिजेत.

या नाट्यवाङ्मयाला ‘व्हिक्टोरियाच्या-पश्चात् उर्दू नाट्य’ म्हणतां येईल. हे याच्या आधींच्या नाट्यापेक्षां तीन बाबतींत सरस आहे. पहिली बाब म्हणजे यांतील विषय बहुविध व मनोरंजक असून, गोष्टी-दंतकथेपासून तीं प्राचीन भारतीय धार्मिक महाकाव्ये, नाट्य आणि इतिहास यांपर्यंतचें अफाट क्षेत्र यांत आलेलें आहे. सामाजिक, राजकीय व शास्त्रीय क्षेत्रांतही यांची गति आहे; उदाहरणार्थ, “ब्रह्मांड नाटकां” त शास्त्र, “राजदुलारी” व “मुरारी दादा” यांतून सामाजिक दृश्य, आणि “नूर इ-वतन व इत्तीफक” यांत राजशासन ग्रथित केलेलें आहे. दुसरी बाब ही कीं, यांचा नैतिक दर्जा उच्च असून भाषाहि पवित्र आहे. तिसरी बाबत, या नाट्यांतील संविधानक जास्त गुरफटलेलें, हळू हळू प्रवृद्ध होत गेलेलें व शेवटीं कांहीं गूढाचा परिस्फोट पावलेलें असें आहे. येथे या नाटकांतील संविधानकांची रूपरेषा न देतां, फक्त कांहीं प्रसिद्ध लेखकांच्या नाटकांवर अभिप्राय देण्याचें योजिलें आहे.

अद्या महुंमद हशरचीं नाटकें विकारी नाटकांसारखी वाटतात. त्यांतील पात्रांचे मनोविकार फार तीव्र असल्यानें तीं उठावदार दिसतात. त्यांतील प्रेम उत्कृष्ट असतें, कर्णरस हृदयाला पीळ पाडणारा असतो व शोकरसाला तर सीमाच नसते. जेव्हां हा कवि दोन अगदीं विरुद्ध स्वभावांच्या पात्रांना एकमेकांसमोर आणतो त्यावेळीं त्यांचे विविधज्ञान, गद्यपद्यावरील त्यांचे स्वामित्व आणि रंगेल विचार उत्कृष्टरीतीनें आपल्या नजरेस येतात (उदाहरणार्थ (१) “सिल्वर किंग” अं. ३ प्र. २ यांतील असद व परविन यांच्यामधील संवाद; (२) “सुरदास” अं. १ प्र. ६ यांत रामदास आपला मुलगा बिल्लू याला, आपला तुला वारस करणार नाहीं असा धाक घालतो, त्याला बिल्लू प्रत्युत्तर करतो इ.). हशरचें “सिल्वरकिंग” हें नाटक नाटकाला जाणाऱ्या लोकांनाच केवळ अति आवडतें झालें आहे असें नसून शिक्षकविद्यार्थींतहि तें प्रिय आहे व त्याचे प्रयोग शाळा-कॉलेजांतून मोठ्या हौसेनें करण्यांत येतात. “बिल्लो मंगल” किंवा “सुरदास” (हल्लीं याला आत्मा आणि परमात्मा म्हणतात) यांमध्ये, उत्तम उर्दू नगांत हिंदीचे नाजुक रेशमी धागे विणण्याच्या कामां त्याला पुष्कळच यश आलेलें आहे.

याच नांवाच्या बाबू हरिश्चंद्रच्या मूळ नाटकास हृशरनें कांहीं एक धक्का लाविला नसून उलट त्याच्या विविधतेत व ऐश्वर्यांत भरच टाकिली आहे.

नाटकांत आवेश व ओज घालण्यांत हृशरनें जसे मालेंचे गुण उचलले आहेत तसेच त्याचे दोषहि उचलले आहेत. नाजुकपणापेक्षां तीव्रतेकडे जास्त भर, तसेच सुंदर छटापेक्षां भडक रंग व कडक विरोध यांकडे ज्यास्त प्रवृत्ति, हे दोष होत. याचा परिणाम विशेषतः जेव्हां अति भयंकर गुन्हें रंगभूमीवर दाखविले जातात, तेव्हां कोमल व हळव्या मनावर फार होतो. “सिल्व्हरकिंग” व “विलो मंगल” मध्ये असे कांहीं प्रसंग आहेत.

वेतबच्या महाभारत नाटकांनं आरंभी कांहीं दिवस लोकांत खळबळ उडवून दिली होती व सध्यां देखील तें अत्युत्कृष्ट उर्दू नाटकांपैकी एक गणलें जातें. व्यासाचें चिरंजीव लिखाण हेंच एक थोर नाटक असल्यामुळे पंडितजीनां या ज्ञानकोशांतून एक सुंदर संविधानक निवडून काढण्यास फार श्रम पडले नसतील. तथापि मध्यवर्ती कल्पना निवडून त्याभोंवतीं खुबीदार धामे गुंडाळण्यांत त्यांची विद्वत्ता दिसून येते. हिंदीवरच्या आपल्या प्रभुत्वाची जाणीव ठेवून त्यांनी नाटकांत हिंदीचा उपयोग केला आहे; व त्याचा चटकन परिणामहि होतो. कारण पदांत किंवा भावनोत्तेजक प्रबंधांत उर्दूपेक्षां हिंदी अतिशयच सरस वाटते.

श्रीकृष्णाचें बोट फापलें असतां द्रौपदी आपली रेशमी जरीची साडी फाडते व त्याचें बोट वांधिते, यावर श्रीकृष्ण तिच्या मायेची हजारपट फेड करण्याचें कृतज्ञताबुद्धीनें तिला आश्वासन देतो ही कथा, भगवानानें नंदन्हाव्याचें रूप घेऊन त्याप्रमाणें वागल्याची कथा, सेवा चांभार पाणी काढण्याविषयी परगनगी मागतो, किंवा चेट चांभार नदीवर आपल्या देवतेला आव्हान करतो ही कथा, या सर्व संविधानकांत फारच खुबीनें घालून व त्यापासून बोध काय घ्यावा हें दाखवून, आपल्या नाटयकृतीच्या सौंदर्यांत पंडितजीनीं विशेष भर टाकिली आहे.

या नाटकांतील विशेष दोष म्हणजे स्वर्ग व नरक दाखविण्याचा केलेला प्रयत्न होय. ज्वलज्जवाला, आळेपिळे देणारे सर्प, रक्त व पू यांची उबकी आणि किल्लवाणे प्राणी हे नरकद्योतक म्हणून व सुंदर लताकुंज, खळखळणारे ओढे, नाचणारी कारंजी, किलबिल करणारे परी आणि चरणाच्या गाई इत्यादि स्वर्गद्योतक म्हणून जें योजतात तें अति पोरकट व रानटी दिसतें. जी तीव्र भावनामय मानसिक स्थिति ती जडरूपांत ठेवण्याचा प्रयत्न करणें हा एक नाटयदोष म्हणतां येईल.

वेतबच्या रामायण नाटकाविषयी हेंच म्हणतां येईल. या नाटकांतून विकार तीव्र आणून पात्रें आवेशाची असतात पण भाषेत कांहीं दोष आढळतात. ते पुढीलप्रमाणे:—
(१) यमकात्मक गद्य फार ठिकाणीं अद्याप आढळतें. (२)

अरबी व फारसी शब्दांच्या जोडीला संस्कृत शब्द व प्रयोग वारंवार वाटेल तसे योजलेले असल्यानें विसंगतता उत्पन्न होते. (३) फार वेळां, मोठ्या कडाक्याच्या वादांत देखील संभाषणांतून पदें घालण्यांत येतात. यामुळे प्रवेशाला कृत्रिम स्वरूप येतें. गद्य नाटकांत एखादा प्रासंगिक दोहोरा किंवा पद्यसुभाषित घालण्यास हरकत नाहीं, उलट त्याचा चांगला परिणाम होतो; विशेषतः प्रणयी वातावरणांत संबंध गज्जल उपयोगिलें तरी चालतें. पण प्रक्षोभाच्या वेळीं किंवा विकार बळावल्यावेळीं हे योजणें अयोग्य होतें. उदाहरणार्थ, रागाच्या वेळीं तुटक तुटक वाक्येंच जास्त स्वाभाविक दिसतात. याशिवाय, नाटकाचा सूर बराच चढला म्हणजे रहस्य काथम राखण्यासाठीं कधी कधी मोठमोठ्यानें बोलणें, बळेंच कांहीं नवीन प्रसंग घालणें या गोष्टी करण्याची इच्छा होते.

हे वर दाखविलेले दोष बहुधां मुनशी बिंशबर (विश्वंभर) सहाय याच्या “वुद्धदेव” नाटकांत दिसत नसून, उर्दू वाङ्मयांत याला मोठें स्थान मिळण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. यांत भारदस्त विचार असून, रचनाहि मोठ्या खुबीची आहे. यांत शांतरसाचें आधिक्य दृष्टीस पडतें व यामुळे हें एक शांत नाटक बनलें आहे. रंगभूमीवरहि हें चांगलें वळतें. “राजदुलारी” व “मुरारी दादा” हीं गद्य सामाजिक नाटकं पंडित त्रिजमोहन दत्तात्रय यांनीं लिहिलीं असून, त्यांत सुशिक्षित हिंदी लोकांनां जगाचा आदर्श दाखविला आहे व सुसाराणा घडवून आणण्याविषयी उपदेश केला आहे. समाजांतलं वरच्या मध्यम दर्जाच्या स्त्रीपुरुषांचे विचार व विकार, दौर्बल्य, छंद आणि क्षुद्रता हीं उत्तम रीतीनें वटविलीं आहेत. जरी हीं गद्यांत लिहिलीं आहेत तरी तीं गद्य नसून त्यांत अनेक नाजुक वैदग्ध्याच्या छटा दृष्टीस पडतात. रचना आवडेल अशीच असून भाषा पूर्णपणें भारदस्त व सच्छील आहे. त्या जणू काय बरनोर्ड शौ यानें नाटयरूप दिलेल्या जेन ऑस्टेनच्या कादंबऱ्याच होत. फक्त पंडितजींमध्ये अर्वाचीन मत त्याच्या तार्किक शेवटापर्यंत नेण्याइतकें शौचें धैर्य दिसत नाहीं. त्यांचा ‘सुवर्णमध्य’ नियमावर विश्वास आहे. या निबंधाचा लेखक कुनवर सैन प्रस्तुत लेखांत आपल्या स्वतःच्या नाटकांसंबंधानें मत देण्याचें टाकून, फक्त आपल्या ब्रह्मांडनाटकांत स्वर्गाय पात्रें आणून त्याला नवीन वाङ्मयीन वरण दिल्याचें सांगतो.

पृथ्वी, मंगळाच्या प्रेमपाशांत सांपडून आपला प्रेमसेदेश त्याला पोचविण्याच्या कामीं चपलेचीं योजना करते. धूमकेतू तारा पृथ्वीकरितां मध्यस्थी करून प्रहमंडळाचा अधिपति म्हणजे चरचा यजमान, जो सूर्य त्याची या दोघांचें लग्न लावून देण्याबद्दल परवानगी मागतो. सूर्य रागावून परवानगी देत नाहीं; तेव्हां पृथ्वी वेडी होऊन बहकूं लागते. पण शेवटीं विश्वाच्या घटनेची यथार्थता तिला कळून येते. हें नाटक म्हणजे केवळ कल्पनेचा खेळ होय. तारांनीं खचलेलें आकाश पाहून तरुणाच्या मनांत ज्या अनंत कल्पना उद्भवतात,

त्यांचेच हे एक दृश्यफल होय. खगोलाच्या गायनाच्या तालावर चालणाऱ्या ताऱ्यांच्या सतत गर्तांत त्याला ब्रह्मांडाचे नाटक दिसते. इरॅस्मस डोर्विनच्या ' लव्हज ऑफ दि हॅन्ट्स ' (वनस्पतींचे प्रेम) वरून कवीला ' लव्हज ऑफ दि हॅन्ट्स ' (ग्रहांचे प्रेम) सुचले. कृष्ण मिसरीच्या प्रबोध-चंद्रोदयात वेदांताला नाटकाचे रूप दिले आहे. हे पाहून शास्त्रीय तत्त्वाला नाटकी वेष चढविण्याचे कुनवर सैनाच्या मनांत आले. त्याप्रसंगी हॅलेचा धूमकेतू दृश्यमान होता. तेव्हा त्या प्रसंगाने हे कथानक लिहिण्यास त्याला उद्युक्त केले.

निरनिराळ्या उर्दू मासिकांतून वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेल्या मुनशी प्रेमचंदाच्या छोट्या गोष्टी लोकांना फारच प्रिय होऊन त्यांच्या एकत्र स्वरूपांत अनेक आवृत्त्या निघाल्या इतकेच नव्हे तर हिंदी, बंगाली, गुजराथी इत्यादि अनेक भाषांतून यांची भाषांतर झालेली आहेत. उर्दू कथानकांचे स्वरूप आणि नाटकी लक्षण अशा तऱ्हेच्या या नवीन वाङ्मय-रूपाचा मुनशी प्रेमचंद निःसंशय जनक व पोषक होय. त्याच्या या वाङ्मयीन क्षेत्रांत त्याचे अनुकरण करण्यास अनेक लोक आले आहेत.

ऐतिहासिक नाटकांचा विचार करतां असे दिसून येते की, त्यांतील कांहीं नाटके बंगालीवरून घेतलेली किंवा भाषांतर केलेली असून तीं बऱ्यापैकी आहेत. बाबू राधाकृष्ण दासांचे "महाराणा" हे नाटक टोडचे राजस्तान आणि रजपूत भाटांचा इतिहास यांवरून लिहिले आहे. नाटक या दृष्टीने पाहतां त्यांत आवेश सुळीच नाही. 'वीरवृत्त' हे चंद्रगुप्त मौर्याच्या साहसांचे कथानक आहे. आर्य समाजाचा मोठा संस्थापक जो महाशय सुदर्शन त्यांचे 'स्वामी दयानंद' हे नाटक आहे. ही उत्तम नाटके असून तीं सध्यां उर्दूत नाटकांची गति कोणत्या बाजूला आहे हे दाखवितात. "नूर-ई-वतन आणि इत्तीफक" यांचा विषय उघड राजकीय आहे.

यांशिवाय उर्दूत आणखी बऱ्याच चांगली नाटके आहेत. "गंगा अवनरण" हे त्यांपैकीच एक होय. गेल्या कांहीं वर्षांपासून सुशिक्षित व सुसंस्कृत माणसे आपले लक्ष इकडे वेधून नाटके लिहावयाला लागली आहेत व उच्च दर्जाच्या नाटकांची लोकांना आवड उत्पन्न झाली आहे हे सध्यांच्या काळाचे आशाजनक व सुखकर लक्षण आहे असे म्हणतां येईल. पंजाबमध्ये मिसेस रिचर्ड्स यांच्या उस्ताहा-मुळे या कलाक्षेत्रांत नाट्योत्पत्ति व भाष्य यांना उत्तेजन मिळाले आहे. सारांश उर्दू भाषेच्या बाल्यावस्थेत त्याला कांहीं रूप नव्हते. घालीव (इ. स. १८६९) पर्यंत कोणत्याही उर्दू गद्यपद्य लेखकांनी उर्दू नाटक लिहिले नव्हते; मोंगल साम्राज्याचा ऱ्हास झाल्यानंतर उर्दू नाटकांचा जन्म झाला. पूर्वाचे प्रयत्न वस्तू व रूप या बाबतीत अति हिणकस असे होते; त्यांचे कारण साधने किंवा उपमान ह्यांचा अभाव होता असे नसून तांत्रिक ज्ञानाचा व कौशल्याचा लेखकांच्या ठिकाणी असणारा अभाव होय. व्हिक्टोरिया काळातील नाटके

खालच्या दर्जाच्या लोकांनाच फक्त आवडण्यासाठी अशुद्ध बीजाची खंडोगणती नाटके असून त्या काळानंतर नाटक या संज्ञाला पात्र अशा नाटकांचा उदय होऊ लागला. अजूनहि प्राचीन संस्कृत किंवा अर्वाचीन युरोपीय नाटकांशी तुलना करतां उर्दू नाट्यवाङ्मय कर्मा प्रतीचे ठरेल. कालिदास आणि शेक्सपियर यांच्या पात्रांच्या अंगी असणारी गूढ मोहकता, आविर्भाव आणि चेष्टा अद्यापि उर्दूत यावयाची आहेत.

उर्दू नाटकांचे भवितव्य सांगणे मोठे धाडसाचे होईल. तथापि मागील गोष्टींवरून तर्क करून आपले मत देण्यास हरकत नाही. उर्दू नाटकांनी आपल्या जोमाची व वाढीची चिन्हे प्रत्य-यास आणून दिलीच आहेत. त्यांत लोकांना उत्थापन देण्याची प्रवळ साधनें विद्वान पुढाऱ्यांना खचित दिसतील व नाटकाच्या दृष्टीने अतिशय मागासलेल्या इराणामध्ये ऐतिहासिक राजकीय नाटकांची जशी लाट उसळली तशीच यापुढे येथेहि उसळेल. शेक्सपियरच्या 'किंगहेनरी'सारखी ऐति-हासिक नाटके अजून येथे व्हावयाची आहेत. त्यांतून आणि त्यानंतर कदाचित कालपरतंचे खऱ्या अद्भुतरम्य नाटकांचा उदय होईल आणि अगदी त्याच वेळी जगातील अत्युत्कृष्ट नाटकांच्या बरोबरीने उर्दू नाटकांचा हक्काचा दर्जा लागेल.

गुजराथी नाटकांचे विवेचन गुजराथी वाङ्मयांत केलेले आहे. तामिळ व तेलगु यांची नाट्यकला महाराष्ट्रीय नाट्य-कलेपेक्षा अधिक विकास पावली नाही. बंगाली नाट्यवाङ्मय पुष्कळच आहे (बंगाली वाङ्मय पहा). बंगालमध्ये नाट्यकलेला कांहीं वेष्ट्यावर्गातील स्त्रिया वाहिलेल्या आहेत. तेथे एका रात्रीत दोन नाटके करून रात्रभर नाटकगृह वापरले जाते.

मराठी नाटके.

प्राचीन काळातील संस्कृत नाटके आणि आजची मराठी नाटके यांच्या मध्यंतरीचा काल महाराष्ट्रियांस बराच धामधुमीचा होता. यांतील कांहीं कालांत मुसुलमानी सत्तेने महाराष्ट्र देशास व्यापून टाकले होते व पुढील कांहीं काळ हे राष्ट्र उदयोन्मुख असल्यामुळे त्यांत शांतता नव्हती. तेव्हां त्या काळी नाटकादि ललितकलांकडे लोकांचे लक्ष गेले नाही हे सहाजिकच होते. या कालांत महाराष्ट्रांत बरेच कवी झाले, व त्यांतील बरेच संतकवी झाल्यामुळे त्यांनी आपल्या काव्याचा ओघ नाटकादि ललितकलांकडे वळविला नाही. रा. राजवाडे यांनी आपल्या 'संकीर्ण लेखसंग्रह' या ग्रंथ-मालेतील प्रकरणांत एक 'लक्ष्मीनारायणवल्याण' नांवाचे नाटक प्रसिद्ध केले आहे. हे नाटक एकांकी आहे. हे तंजा-वरच्या शाहूराजाच्या वेळी झालेले आहे. म्हणजे हे नाटक शके १६०४ च्या नंतर दहा पांच वर्षांत रचलेले आहे. रा. राजवाडे यांच्या मते ज्ञानेश्वरापासून विष्णुदासभावायापर्यंतच्या ६०० वर्षांच्या काळांत महाराष्ट्रांत नाटके होत आली

आहेत पण हे मत त्रत्यक्ष नाटकांच्या अभावीं ग्राह्य वाटत नाही.

म रा ठी रं ग भू मी चा पा या.—मराठी रंगभूमीचा आजमितीला जी स्थिति आहे तिची सुमारे नव्वद वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रातील लोकांना कल्पनाहि नव्हती. त्यावेळीं तत्पूर्वी नाटकाचे प्रकार कायते दोन माहीत होते. एक तमाशा व दुसरे लळीत; पैकीं लळिताचा प्रकार फार दिवसांचा असून देवादिकांच्या उत्सवप्रसंगीं अथवा नवरात्राच्या अखेरच्या दिवशीं बहुधा तीं पुष्कळ ठिकाणीं होत असत. लळितांमध्ये आरंभां देवादिकांचीं सोंगे आणून दशावतारांतील थोडथोडी ईश्वरलाला करून दाखवीत असत, व शेवटीं रामाकडून रावणाचा वध करवून लळीत संपवीत असत. यांत जीं सोंगे आणीत तीं ओबडधोवड अर्शांच आणीत व रात्रां हिलालांत सरक्या घालून किंवा तेलाले काकडे पेटवून त्याच्या उजेडांत खेळ करीत. खेळाला सामानसुमानहि फार लागत नसे. पुढे एक अलवानीचा पडदा, पांच चार धोत्रे व लुगडी, एक दोन किरीट, थोडा पालापाचोळा आणि राळ, एवढे झाले म्हणजे झाले. अंशा रीतीचीं लळिते पूर्वी कौरुणांत पुष्कळ होत असत व हल्लींहि कोठे कोठे होतात. लळितांत अभिनय, संगतवार भाषण, वगैरेचा अभाव असून सरासरी धांगडधिंग्यांतलाच प्रकार नेदमी चाले. त्यांतल्या त्यांत पुणे शहराजवळ चिंचवड गांवची मंडळी लळीत करीत अंमळ बरे होई असे म्हणतात.

तमाशा हे मुसुलमानी अमदानीत सुरू झाले असून बादशाही वैभवाबरोबर जे कांहीं चैनीचे व करमणुकीचे प्रकार अस्तित्वांत आले त्यांत यांची गणना होते व पुढे यांचेच अनुकरण मराठी राज्यांत झाले. तमाशाचे सामान्य स्वरूप म्हणजे पाठीमागे डफतुणतुण्यावर गाणे, पुढे नाचापोराचा नाच, आणि मधून मधून सोगाची बतावणी होय. लळितापेक्षा यांत प्राम्य प्रकार फार. यांत ज्या लावण्या म्हणतात त्या बहुतेक शृंगारिक असून त्यांत बीभत्सपणाहि पुष्कळ असतो. अशा प्रकारचे तमाशा रात्रवाजीच्या (शेवटच्या) कारकीर्दीत विशेष प्रचारांत आले. त्यावेळीं रामजोशासारखे ब्राह्मण गृहस्थहि 'कलगीतुन्याच्या नादांत असून लावण्याच्या छंदावर ऋचनें करून, स्वच्छंदांन डफतुणतुणे, सारंगी आणि नाचेपोरे हातीं घेऊन चरितार्थ चालवूं लागले.

लळिते व तमाशा यांखेरीज गोंधळाचाहि थोडाबहुत संवध मराठी रंगभूमीशीं पोहोचतो. गोंधळांत कांहीं गोंधळी नकला करणारे फार उत्तम होते. लळितांत किंवा तमाशांत निरनिराळीं सोंगे आणून जशा नकला करीत तशा गोंधळांत करीत नसत. तरी आरंभां घातलेल्या साध्या पोपाखानेच पुढे येऊन वोलणे, चालणे वगैरेत एखाद्याची नकळ हुबेहुब वठवून देत. लळिताहून तमाशा आणि गोंधळ यांचा प्रकार किंचित् भिन्न आहे. लळितांत बहुतकरून पौराणिक कथेवर खेळ करून दाखवीत. तमाशांत व गोंधळांत साधारणपणे

त्या त्या वेळच्या स्थितीवर व माणसांवर कवनें करून बतावणी करीत असत. निजामच्या दरबारांत एकदां तमाशा होऊन त्यांत सर्वाई माधवराव व नाना फडणवीस यांचीं सोंगे आणल्याचें इतिहासांत प्रसिद्धच आहेत.

लळितवाले, तमासगीर व गोंधळी यांच्याप्रमाणे बहुरूपी यांनींहि नाटकाचा पाया रचण्यास बरीच मदत केली आहे. रोज नवीं नवीं सोंगे आणून त्यांची वेमालूम रीतीनें बतावणी करणारे बहुरूपी आजपर्यंत कितीतरी होऊन गेले. याप्रमाणे लळिते, तमाशा व कांहीं अंशीं गोंधळ आणि बहुरूप्यांचीं सोंगे हा मराठी रंगभूमीचा पाया होय. आतां या पायावर पुढे कोणी कोणी कशी इमारत रचली, तिचे अंतर्बाह्य स्वरूप काय, त्यांत व्यवस्था व गैरव्यवस्था कोणत्या आहेत, त्यांतील उपयुक्त भाग कोणता, मनोहर भाग कोणता, त्यांत काय दोष आहेत व सुधारणा कोणत्या झाल्या पाहिजेत वगैरे गोष्टींचा विचार करणे आहे.

आद्य मराठी नाटकः—मराठी नाटकांस सुरवात करण्याचा मान सांगली संस्थानाधिपति कै. श्री आप्पासाहेब यांच्याकडे आहे. स. १८४१ त सांगलीस उत्तर कानडा प्रांतांतल एक भागवत नांवाची मंडळी आली होती, व तिचे कांहीं खेळ श्री. आप्पासाहेब यांनीं पाहिले. अशा प्रकारचे खेळ मराठीत झाले तर बरे होईल असे श्रमंतांस वाटून त्याप्रमाणे करण्याचें अवश्य तें काम त्यांनीं आपले आश्रित रा. विष्णुपंत भावे यांच्याकडे सोंपविलें. त्यांनीं बरीच खटपट करून हे काम श्रमंतांच्या मर्जाप्रमाणे तडीस नेलें, आणि तेथूनच मराठी नाटकांस सुरवात झाली. रा. भावे यांनीं रचलेले पहिले नाटक 'सतितास्वयंवर' हे होय. याचा प्रथम प्रयोग स. १८४३ मध्ये श्री. आप्पासाहेब यांच्यापुढे करून दाखविला. यानंतर रा. भावे यांनीं बरीच नाटकें पुढे आणलीं, परंतु तीं साहित्याच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं नाहींत. या वेळचीं नाटकें पुराणांतल कथांवर रचलेलीं असून त्यांत जुन्या कवींच्या कवितांचा बराच उपयोग केलेला असे. जेथे जुन्या कवींच्या कवितेनें काम होण्यासारखें नसेल, किंवा ज्या कथाभागावर जुनी कविता उपलब्ध नसेल, तेथे नवीन नवीन कविता करून भर घालावी लागे. या नाटकाच्या प्रयोगांचे स्वरूप सद्यःकालीन नाट्यप्रयोगाहून बरेच भिन्न होतें. त्याकाळीं नाटकांतल पात्रांनां कथानकाच्या अनुसंधानानें नाट्य करावयाचें, अवश्य असेल तेथे थोडेसे भाषण करावयाचें, व बाकीचा कथाभाग सूत्रधारानेंच म्हणावयाचा असे. उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचारांत असलेल्या 'रामलीला, व 'कृष्णलीला' यांच्या प्रयोगांवरून या सुरवातीच्या नाटकांच्या प्रयोगांची कल्पना करता येईल. हीं नाटकें त्यांतील राक्षसांच्या प्रवेशाच्या वेळच्या त्यांच्या आरोळ्यांच्या अनुसंधानानें 'अललडुरे नाटकें' या नावानें संबोधिलीं जात.

रा. भावे यांच्या नाटकांची पद्धत म्हणजे प्रथम सूत्रधा-
राचें मंगलाचरण; नंतर विदुषकांचे चाळे व विनोदी भाषण;
पुढे गणराज व सरस्वती यांचें आगमन व त्यांचा आशी-
र्वाद; याच्यामागून देव, राक्षस व स्त्रिया यांच्या कर्तव्या;
लढाया; वगैरे असा हा नाटकाचा प्रयोग चालला असतां पात्रांनां
विधांति देणें, त्यांनां पद्यांतून भाषणें सुचविणें, वगैरे कामें
सूत्रधाराकडे असल्यामुळें त्याला अरंभापासून अखेरपर्यंत
साथीदारांसह गायनवादनार्थें साहित्य घेऊन सज्ज रहावें
लागत असे. पुढच्या एका पडद्यावर काम चाले, व तो
कच्चा लावून दारांनीं ओढून गोळा करून घेण्यासारखा असे.

त्यावेळीं जीं पौराणिक नाटकें होतां त्यांपैकीं कांहींचीं नांवें
दिलीं आहेत:—सुभद्राहरण, वत्सलाहरण, सीताहरण, कांचक-
वध, दुःशासनवध, वृत्रासुरवध, रावणवध, दक्षप्रजापतियज्ञ,
कचदेवयानी, सुरतसुधन्वा, लहुअंकुश—आख्यान, वाणासुरवध,
रासकीडा, नरनारायणचरित्र, नारदाची नारदी, कौरवपांडवयुद्ध,
किरातार्जुनयुद्ध, हरिश्चंद्र नाटक, इंद्रजितवध, श्रियाळचरित्र,
वगैरे वगैरे.

१८५७ सालीं मराठी नाटकांस सुरवात झाल्यापासून
आतांपर्यंतच्या सुमारे ६३ वर्षांत मराठी वाङ्मयाच्या इतर
प्रकारापेक्षां नाटकांचीच वाढ जास्त झाली आहे असें आप-
णास दिसतें. आजपर्यंत मराठीत सुमारे ९०० नाटकें
प्रसिद्ध झालीं आहेत. ही मराठी नाटकांची वाढ एकाच
प्रकारची नसून त्यांत बहुविध प्रकार आहेत. गद्यपद्यमिश्र
(संकृत नाटकांच्या धर्तावर), गद्य, संगीत, प्रहसनें, साररू-
पक अशा अनेक प्रकारचे नाट्यग्रंथ मराठीत झालेले
आहेत. शिवाय अलीकडे नाट्यविषयक वाङ्मयासहि
मराठीत सुरवात झालेली आहे. १८५७ सालीं मराठी
नाटकांस सुरवात झाल्यापासून पुढील तीन वर्षांत दोन
नवीन नाटकें प्रसिद्ध झालीं, व तींही संकृत नाटकांचां
भाषांतरेंच होती. तीं 'उत्तररामचरित्र' आणि 'प्रसन्नराघव',
हीं होत. १८६१ ते १८७० या दशकांत २२ नाटकें प्रसिद्ध
झालीं असून या कालांतिल नाटकें संकृत नाटकांचीं भाषांतरें,
इंग्रजी नाटकांचीं भाषांतरें, पौराणिक व काल्पनिक अशीं
अनेक प्रकारचीं आहेत. यापुढील दशकांत मराठी नाटकांची
ही वाढ चालू राहिली. या वेळांत सुमारे ३८ नाटकें लोकां-
समोर आलीं. यानंतरचें दशक म्हणजे १८८१-१८९०; हा
काळ मराठी नाटकांच्या इतिहासांत विशेष महत्त्वाचा आहे.
या दशकांत २०० हून जास्त नाटकें जन्मास आलीं. हीं
नाटकें अनेक प्रकारचीं होती एवढेंच नव्हे. तर, त्यांत प्रहस-
नांची भर याच वेळीं पडली. तसेंच १८७९ सालीं अवतारण
झालेला संगीत नाटकांचा प्रकार १८८० सालीं स्थापन
झालेल्या किलोस्कर नाटकमंडळीच्या द्वारे लोकप्रसिद्ध व
लोकप्रिय झाला. या कालांत मराठीत जितकीं नाटकें झालीं
तितकीं यापुढील कोणत्याहि दशकांत आजपर्यंत प्रसिद्ध
झालीं नाहींत.

पाश्चात्य नाट्य कलेचा परिणाम.—विश्वविद्यालयांची
स्थापना होऊन महाराष्ट्रांत कॉलेजमध्ये शेक्सपियराला आंग्ल
कर्वीच्या व कालिदासादि भारतीय संकृत कर्वीच्या
नाटकांतिल रसास्वाद चाखण्याची संधि जेव्हां आमच्या
लोकांस मिळू लागली, तेव्हां लोकांमध्ये 'नाटकग्रंथ', 'नाटक-
प्रयोग' वगैरे विषयांसंबंधाची चर्चा सुरू होऊन आमच्यांतिल
विद्वान लोकांचें लक्ष्य तिकडे लागलें; व कालेजांतिल विद्या-
र्थीकडून चांगल्या चांगल्या इंग्रजी आणि संकृत नाटकांचे
प्रयोगहि होऊं लागले.

यावेळीं सुंबईस इंग्रजी नाटककंपन्या येत असत व
त्यांचे इंग्रजी भाषेत अभिनययुक्त खेळ होत असत. या
कंपन्यांची टापटीप, प्रयोग करण्याची पद्धत, त्या त्या
पात्रांच्या स्वभावाबद्दल लोकांच्या मनावर ठसा उमट-
विण्याची त्यांची शैली, हर्ष-शोकादि प्रसर्गां ताबडतोब
चेहरा बदलण्याची त्यांची हातोटी, मनोविकार व विचार
चेहऱ्यावर व्यक्त करण्याचें त्यांचें कसब, इत्यादि नाट्य-
कलेचीं अनेक अंगें-उपांगें दृष्टीस पडल्यावर आमच्यांतिल
क्रिश्येक विद्वानांचें तिकडे लक्ष वेधलें व त्यांचें अनुकरणहि
ते करूं लागले. याच सुमारास शाकुंतलादि संकृत नाटकांचीं
इंग्रजी भाषेत भाषांतरें होऊन युरोपियन लोकांचें लक्ष
आमच्या प्राचीन विद्येकडे लागलें होतें; व आमचे प्राचीन
रीतीरिवाज, आचारविचार, स्थिति वगैरे समजून घेण्याकडे
त्यांचीहि प्रवृत्ति झाली होती. सुंबईस 'कालिदास एल्फिन्स्टन
सोसायटी' या नांवाची मंडळी निघून तिनें शाकुंतल नाट-
काचा प्रयोग इंग्रजी भाषेत केला होता.

नाट्यकलेकडे सुंबईत नव्या सुशिक्षित विद्वानांचें व
कॉलेजांतिल प्रौढ विद्यार्थीचें जसें लक्ष लागलें होतें तसेंच
पुण्यांतिल लोकांचें व विद्यार्थीचेंहि लक्ष लागलें होतें व
विद्यार्थ्यांनां इंग्रजी नाटकांचें रहस्य समजून देण्याकरितां
कॉलेजांत कांहीं युरोपियन नाट्यहि मुद्दाम बोलवात असत.
पुण्यांत स. १८७२ च्या सुमारास विश्रामवाग हायस्कूलच्या
चौकांत त्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांनां 'जुलिस सीझर' नामक
नाटकाचा प्रयोग इंग्रजी भाषेत पहिल्यानें केला. यानंतर रा.
बाबा गोखले यांच्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांनां 'मर्चंट ऑफ
व्हेनिस' या शेक्सपियरच्या नाटकाचा प्रयोग इंग्रजी भाषेत
करून दाखविला. इंग्रजी नाटकांच्या प्रयोगाप्रमाणेंच त्या वेळीं
वेणीसंहार, मृच्छकटिक, मुद्राराक्षस, वगैरे संस्कृत नाट-
कांचेहि प्रयोग या उच्चप्रतीच्या पाठशाळांतून होऊं लागले
व त्यांत काम करणारे इतम सुशिक्षित आणि विद्वान अस-
ल्यामुळें ते प्रयोगहि मोठ्या बहाराचे होत असत. वेणी-
संहार नाटकामध्ये प्रख्यात निबंधमालाकार कै. विष्णु-
शास्त्री चिपळूणकर यांनी धर्मराजाची भूमिका घेतली होती.
उत्तररामचरितामध्ये कै. वा. शि. आपटे यांनी सीतेची
भूमिका घेतली होती.

आजपर्यंत मराठी भाषेत वरीच नाटके झाली आहेत. पण सर्व काठ लोकांचे मनोरंजन करण्याचे सामर्थ्य बहुतेक नाटकांत नसल्यामुळे, ज्या प्रसंगांना अनुलक्षून ती तयार केलेली असतात त्यांची आठवण वुजली, म्हणजे ही नाटके नामशेष होतात. याची उत्तम उदाहरणे, 'तरुणीशिक्षण-नाटिका' व 'संमति कायद्याचे नाटक' वगैरे. ही नाटके लिहिली गेली त्यावेळी त्यांनी मोठी खळबळ उडवून दिली होती. परंतु आज त्यांच्याकडे कोणी हुंकूनसुद्धा पहात नाही.

मराठी नाटकांचे गद्य व संगीत नाटके असे दोन मुख्य प्रकार आहेत. गद्यनाटककारांमध्ये कीर्तने, शंकर मोरो रानडे, नारायण बापूजी कानिटकर, प्रो. वासुदेवराव केळकर, रा. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर, वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर, कै. वासुदेव-शास्त्री खरे व रा. नरसिंह चिंतामण केळकर हे प्रमुख आहेत. कै. परशुराम तात्या गोडबोले यानां मराठी नाटककारांत अग्रमान आहे तरी त्यांची निव्वळ संस्कृत नाटकांची जशीच्या-तशी भाषांतरं असल्यामुळे त्यांचा विचार येथे केला नाही. 'निबंधमाला' कारांनी कीर्तन्यांची 'जयपाळ' व 'थोरले माधवराव' ही नाटके त्यांच्या वेळेपर्यंत झालेल्या नाटकांत उत्तम ठरविली होती. परंतु हल्ली ही फारशी प्रसिद्ध व उपलब्ध नाहीत. रा. रानड्यांत लेखनशक्ति व मार्मिकता हे गुण चांगल्या प्रतीचे असून ते चांगल्यापैकी कवीही होते. 'नाट्य-कथागर्णव' मासिक पुस्तकांतून त्यांची पुष्कळ नाटके प्रसिद्ध झाली. परंतु त्यांपैकी रंगभूमीवर येऊन लोकप्रिय अशी कोणतीच झाली नाहीत. रा. कानिटकर यांची विशेष प्रसिद्ध नाटके त्यांच्या वेळेच्या सामाजिक स्थितीला अनुलक्षून लिहिलेली होती. त्यांच्या मताने सामाजिक सुधारणेच्या नांवा-खाली जे अनिष्ट प्रकार सुरू होण्याचा संभव होता, त्यांवर त्यांच्या नाटकांतून खूप कोरडे ओढलेले आहेत. आज निःपक्ष-पाती बुद्धीने वाचण्यासाठी त्यांत अतिशयोक्तीचा व विपर्यासाचा वराच भाग दिसून येईल. विशिष्ट स्थितीत व संमति वयाचा कायदा, क्रॉफर्ड प्रकरण यांसारख्या विशेष प्रसंगांवर यांची नाटके लिहिलेली असल्यामुळे ती फार दिवस लोकांपुढे राहतीलसे वाटत नाही. प्रो. केळकर यांनी इंग्रजीतील बऱ्याच नाटकांची व प्रहसनानांची मराठीत भाषांतरे केली आहेत. त्यांत 'त्राटिका' हे अत्यंत लोकप्रिय आहे. रा. वासुदेवराव शिरवळकर यांनी जी कित्येक स्वतंत्र नाटके लिहिली आहेत त्यांपैकी 'पानिपतचा मुकाबला', 'राणा भीमदेव', 'श्रीएकनाथ' व 'श्रीतुकाराम' यांचे प्रयोग रंगभूमीवर यशस्वी झाले व होत आहेत. पहिल्या दोन नाटकांत वीर आणि कष्टरस व दुसऱ्या दोहोंत भक्तिरस चांगला साधला आहे. 'श्रीएकनाथ' नाटकांत एकनाथ व प्रसंगानुरोधाने येणारी इतर पात्रे यांच्या मनोवृत्ती स्वाभाविक दाखविल्या असून त्या योग्य भाषेत प्रदर्शित केल्या असल्यामुळे हे नाटक परिमाणकारक झाले आहे.

रा. खाडिलकर व रा. नरसोपंत केळकर हे विद्यमान गद्य-नाटककारांत अग्रणी समजले जातात. रा. खाडिलकरांच्या नाटकांपैकी 'वायकांचे बंड' व 'प्रमत्तवज' ही इंग्रजी नाटकांची रूपांतरं आहेत. बाकीची ऐतिहासिक किंवा पौराणिक आधार घेऊन रचिलेली नाटके आहेत. रा. खाडिलकरांच्या नाटकांतील मुख्य गुण, उत्तम भाषेची योजना व मुख्य मुख्य पात्रांचे विशेष गुण स्पष्टपणे खुलवून दाखविण्याची हातोटी हे आहेत. रा. केळकरांनी आतांपर्यंत, 'तौतयाचे बंड', 'चंद्रगुप्त', 'अमात्यमाधव' व 'कृष्णाजिनयुद्ध' वगैरे नाटके लोकांच्या समोर आली आहेत. संविधानकाची जुळगी, मुख्य पात्रांच्या स्वभावांचा परिपोष, भाषापद्धति वगैरे महत्त्वाच्या बाबतींकडे योग्य लक्ष पुरवून यांची नाटके लिहिलेली असतात. यामुळे यांची नाट्यवि-पथक कृति बहुधा निर्दोष असते व लोकोत्तर गुण जरी तीत सांपडले नाहीत तरी तिच्याबद्दल वाचकांचा व प्रेक्षकांचा चांगला प्रह होतो.

वर घेऊन गेलेल्या नाटकांशिवाय रा. वासुदेवशास्त्री खरे यांची 'तारामंडळ', 'शिवसंभव' व 'उग्रमंगल', रा. देवल यांचे 'दुर्गा' व रा. भिलवडीकर यांचे 'नरवीर मालुसरे' ही नाटकेहि चांगली आहेत. शेक्सपियरच्या पुष्कळ नाटकांची मराठीत गद्यभाषांतरं झाली आहेत. त्यांमध्ये अथेल्लो (झुझारराव), मॅकबेथ (मानाजीराव), हॅम्लेट (विकारविलसित), टॅमिंग ऑफ धि थ्रू (त्राटिका), सिविलाईन (तारा), व तुन्टर्स टेल (मोहविलसित) यांची अनुक्रमे देवल, परांजपे, आगरकर, केळकर व महाजनी यांनी केलेली भाषांतरे विशेष प्रसिद्ध आहेत. रा. बेलसरे यांनी शेक्सपियरच्या सभ्य नाटकांची भाषांतरे तयार करून छापून काढण्याची योजना अंगावर घेतली होती व त्याप्रमाणे त्यांनी कित्येक नाटके प्रसिद्धहि केली होती. परंतु दुर्दैवाने ते मध्यंतरीच वारल्यामुळे ते काम अर्धवटच राहिले आहे.

मराठी रंगभूमीवर संगीत नाटके सुरू करण्याचे श्रेय थ्रिलोकेकर व रा. किलोस्कर या जोडीला दिले पाहिजे. थोडक्याच अवधीत यांनी गद्य नाटकांस मागे टाकून पद्य नाटकांस सुरवात केली. त्यांत रा. किलोस्कर, रा. डोंगरे, रा. देवल व रा. कोल्हटकर हे प्रमुख होत.

किलोस्करांची 'सौभद्र', 'शाकुंतल' व 'रामराज्यवियोग' ही संगीत नाटके प्रसिद्ध आहेत. रा. डोंगरे यांनी लिहिलेल्या संगीत नाटकांपैकी 'चंद्रसेना' व 'चंद्रहास' ही लोकांच्या जास्त परिचयाची आहेत. रा. देवलानां 'विक्रमोर्वशीय', 'मृच्छकटिक', 'शापसंभ्रम' व 'शारदा' अशी चार संगीत नाटके लिहिली आहेत. 'कादंबरी' सारख्या गुंतागुंतीच्या कथानकांतून नाटकाला साजेस असे संविधानक वसविण्यांत देवलानां पुष्कळ चातुर्य दाखविले आहे. संस्कृतांतील उत्तम कवींची रचना पुढे असल्यामुळे 'शापसंभ्रम' व 'मृच्छकटिक'

यांत सरस पद्यांचा भरणा पुष्कळ आहे. परंतु या दोन नाटकांपेक्षां 'शारदा' नाटकांमुळे देवलांचे नांव महाराष्ट्रांत सर्वतो-मुखां झाले आहे. कवित्वाच्या दृष्टीनेच पाहिले असतां या नाटकाची प्रत बरीच खाली लागेल तथापि नाटकाचा विषय, त्यांतील मगोवेषक संविधानक, शारदा, भुजंगनाथ, भद्रेश्वर दीक्षित, कांचनभट वगैरे पात्रांचे उत्तम रीतीनें रेखाटलेले स्वभाव, यांमुळे 'सौमद्रा' शिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि संगीत नाटकानें याच्या इतकी लोकप्रियता संपादन केलेली नाही.

संगीत नाटककार म्हणून प्रसिद्धीस आलेले चौथे गृहस्थ रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे होते. यांनी 'वार्तनय', 'गुप्तमंजूष', 'मूकनायक' व 'मतिविकार' इत्यादि संगीत नाटके रचिली आहेत. काव्याला अवश्य असणारी प्रतिभा यांच्या ठिकाणी पुष्कळ प्रमाणानें वसत आहे. गद्य भाषा लिहिण्याची यांची शैली उत्तम असते. मार्मिक कोट्यांवरून त्यांच्या योगानें द्वाक्षरस उत्पन्न करण्याची कलाहि यानां चांगली साधली आहे. परंतु या गुणांबरोबर यांच्या कृतीत कांहीं दोषांहि दिसून येतात. क्लिष्ट पद्यरचना व गुंतागुंतीची संविधानके हे त्यांच्यातील दोन टळक दोष आहेत.

अलीकडे रा. खाडिलकरांनी गद्यनाटकें लिहिण्याचे सोडून संगीतांत प्रवेश केला आहे. त्यांची 'मानापमान', 'विद्याहरण', 'स्वयंवर' व 'द्रौपदी' ही संगीत नाटके आतांपर्यंत रंगभूमीवर येऊन बरीच लोकप्रिय झाली आहेत. त्यांची संगीत नाटके लोकांस आवडली ती त्यांच्या गद्य नाटकांतहि दिसून येणाऱ्या गुणांमुळे व पदांसाठीं निवडलेल्या गोड चालींमुळे आवडली, त्यांच्या कवित्वामुळे नव्हे. रा. खाडिलकरांच्या अर्गी कवि होण्यास अवश्य लागणारे गुण उत्कटपणें वसत आहेत असें दिसत नाही. त्यामुळे गद्यरचनेत चतुर असलेल्या एका लेखकानें कवितादेवीस जबरदस्तीनें अनुकूल करून घेण्याचा यत्न केला आहे असें त्यांच्या पद्यांवरून वाटते. दुर्बोधतेच्या दोषांत तर त्यांचीं पदे कधी कधी कोल्हटकरांच्या पदांवर ताण करतात.

कै. राम गणेश गडकरी हे अलीकडेच नाटककार म्हणून प्रसिद्धीस आले होते. ते अल्पावकाशांत लोकप्रिय झाले असले तरी त्यांच्या नाटकांत कोल्हटकर व खाडिलकर यांच्या गुणावगुणांचा अतिरेक झालेला आहे यांत शंका नाही. यांचे 'एकच प्याला' हे संगीत सामाजिक नाटक फारच परिणामकारक व इतर नाटकांपेक्षां चांगले वटले आहे.

मराठी नाटकांचे (१) पौराणिक, (२) रोमॅंटिक (कल्पना-रम्य), (३) ऐतिहासिक, (४) सामाजिक व (५) धार्मिक असे वर्गीकरण केल्यास या महत्त्वाच्या शाखांत कितपत भर पडली आहे हे ताबडतोब कळून येईल. एखादे नाटक कोणत्या वर्गांत पडेल हे ठरविणें नेहमीच सोपे होणार नाही. या प्रत्येक शाखेत कोणती नाटके उच्च दर्जाची व महत्त्वाची झाली आहेत हे समजण्याकरितां पुढील वर्गीकरण उपयोगी पडेल.

(१) पौराणिक:—सौभद्र, कृष्णार्जुनयुद्ध, स्वयंवर, विद्याहरण, सत्त्वपरीक्षा, कुंजविहारी, इत्यादि.

(२) रोमॅंटिक:—शापसंभ्रम, वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजूष, मानापमान, लीलावती, इत्यादि.

(३) ऐतिहासिक नाटकांत तोतयांचे बंड, सवाईमाधवराव पेशवे, पानिपतचा मुकाबला, शिवसंभव, वेवेदशाही हीं येतील.

(४) सामाजिक नाटकांत शारदा, हाच मुलाचा बाप, प्रेमसंन्यास, एकच प्याला, सौभाग्यलक्ष्मी, आशानिराशा इत्यादि.

(५) धार्मिक नाटके संत सखूबाई, तुकाराम इत्यादिकांस म्हणतां येईल.

नाट्यपरीक्षण:—लोकाभिरुचीस योग्य वळण लावण्याकरितां नाटकप्रथांचे व प्रयोगांचेहि योग्य परीक्षण झाले पाहिजे. असल्या टीकात्मक लेखांत रा. लेले यांची संस्कृत नाटकावरील 'सार व विचार' माला, डॉ. बेलवलकरकृत 'उत्तररामचरित' नाटकाचे परीक्षण, 'तोतयांचे बंड' या नाटकाचे रा. कोल्हटकरकृत परीक्षण, 'नाट्यकलास्फुटार' हे पुस्तक, 'नाटकाचे तारे' ही मनोरंजनातील लेखमाला, हीं पुस्तके उपयुक्त आहेत.

येथपर्यंत मराठी नाट्याचा इतिहास झाला. आतां त्यासंबंधानें थोडीबहुत तात्त्विक चर्चा केल्यास ती पुढील नाटककारांस बरीच मार्गदर्शक होणार आहे. म्हणून एक एक मुद्दा घेऊन त्यावर थोडे विवेचन केले आहे.

नाटकांचा हेतु:—ऐतिहासिक नाटकांत एखाद्या ऐतिहासिक चरित्राचे किंवा प्रसंगानें विशदीकरण करून गतकालाबद्दल अभिमान उत्पन्न करणें, किंवा एखादे ऐतिहासिक प्रमेय लोकांपुढें मांडणें हा हेतु असतो. सामाजिक नाटकांत सामाजिक चालीरीतीनां नवे वळण लावणें हा हेतु असतो. पौराणिक नाटकांत वरीलपैकीच एखादा हेतु किंवा धार्मिक विषयाचे उद्घाटन असते. केवळ काल्पनिक नाटकांत एखादे नीतितत्व सांगण्याचा हेतु असावा. तथापि नैतिक हेतु-विरहित असे नाटकेहि उत्तम असू शकेल. नाटकाचा मुख्य हेतु मनोरंजन; तें योग्य-मार्गानें होत असल्यास त्या नाटकाला वाङ्मयांत स्थान मिळण्यास हरकत नाही.

नाटकांतील काव्य व भाषा:—नाटकांत चांगल्या चांगल्या कल्पना व तदनुकूल भाषा असल्याशिवाय मनोरंजन होणारच नाही. स्वतःच्या कल्पना संस्कृतप्रचुर भाषेत मांडण्याकडे रा. कोल्हटकरांचा आणि जुन्या ऐतिहासिक भाषेमध्यें मांडण्याकडे कै. गडकरी यांचा ओढा विशेष दिसतो; पण त्यामुळे त्यांच्या नाटकांना दुर्बोधता आली आहे. भारदस्तपणा कायम राखूनहि भाषणांत व पदांत सुबोधता हा भाषेचा गुण शारदा नाटकाइतका इतर ठिकाणीं क्वचित् आढळतो. केवळ काव्यकल्पना सुंदर असल्यानें नाटक प्रयोगदृष्ट्या योग्य ठरते असे मात्र नाही. उदा० शेक्सपियरचे 'मिडसमर नाईट्स ड्रीम' हे उच्च दर्जाचे नाटक प्रयोगदृष्ट्या हीन ठरते.

शृंगार व विनोदः—नाटक हे संसाराचें चित्र असल्यामुळे संसाराप्रमाणें तें स्त्रीपुरुषमिश्रित असणारच व त्यांत शृंगाराला अजीवात फांटा देणें शक्य नाहीं व योग्यहि नाहीं. 'मुद्राराक्षस' नाटकासारखें शृंगाररसहिन असूनहि लोकरंजनक्षम नाटक क्वचित्. नाटकांत शृंगार हवा हे खरें असलें तरी स्त्रीपुरुषमिश्र अशा प्रेक्षकसमूहाच्या विनयशील स्वभावास धक्का पोहोचेल असा शृंगार असतां कामा नये. सौभद्रांतील कृष्णरुक्मिणीचा प्रवेश किंवा प्रेमबंधनांतील वार्जाराव-मस्तानीचा प्रवेश हे या दृष्टीनें आक्षेपाई आहेत. कै. पाटणकर किंवा राणे यांच्या नाटकांतील शृंगारविषयक प्रवेश तर तमाशेवजाच भासतात. पतिपत्नीच्या एकांतांतील पवित्र मानलेले प्रसंग रंगभूमीवर दाखविणें सदभिरुचीस पटत नाहीं. म्हणून उत्तान शृंगारापेक्षां व्यंग्यशृंगार व संभोगशृंगारापेक्षां विप्रलंभशृंगार योजण्याबद्दलचा संस्कृत नाट्याचार्यांचा नियम मराठी नाटककारांनीं नीट ध्यानांत घ्यावयास पाहिजे. या नियमाचें पालन 'मूकनायकां'तील विक्रांत व सरोजिनी यांच्या बागेतील भेटीच्या प्रवेशांत किंवा 'मानापमाना' तील मामिनी व धैर्यधर यांच्या चौथ्या अंकांतील प्रवेशांत आणि शाकुंतल व रोमियो आणि जुलियट या नाटकांत पहावयास मिळतें. शृंगाराप्रमाणें हास्यरसहि आवश्यकच गणला पाहिजे. नाटकाचें कार्य जें मनोरंजन तें त्या रसावर बरेंच अवलंबून असतें व शिवाय हेम्लेट, पुण्यप्रभाव, एकच प्याला, सौभाग्यलक्ष्मी, वगैरे करुण, रौद्र, भयानक रसांनीं युक्त अशा व सर्वच शोकपर्यावसायी नाटकांत प्रेक्षकांच्या मनोवृत्तींवर जो ताण पडतो त्याला विनोदरसाची जोड देण्याशिवाय भागणारच नाहीं. जुन्या नाटकांत विदूषक किंवा मैत्रेय यांची योजना केवळ हास्यरसाकरितांच असे. भाषेंत श्लेष व विनोद घालून हास्यरस आणतां येतो. एकाच शब्दाच्या भिन्न अर्थींमुळे वाक्यार्थातील चमत्कृति म्हणजे श्लेष आणि पात्रांच्या विरोधात्मक स्थितीनें वैलक्षण्य उत्पन्न होऊन जी चमत्कृति वाटते ती विनोद. श्लेष व विनोद हे दोन्ही अलंकार कोल्हटकर, केळकर, खाडिलकर व गडकरी या चौघां प्रमुख नाटककारांनीं चांगले हस्तगत केले आहेत. तथापि रा. कोल्हटकर व केळकर यांचे श्लेषविनोदाचे प्रसंग जितके निर्दोष असतात तितके बाकीच्या दोघांचे नसतात असें म्हणवें लागतें. हास्यरसाकरितां मैत्रेयासारखा एखाद-दुसऱ्या पात्रांऐवजी अनेक पात्रांच्या तोंडीं श्लेषविनोदयुक्त भाषा घालणें, मुख्य कथानकाशी संबंध नसणारीं पात्रें निर्माण करणें, इतकेंच नव्हे तर एक उपकथानक मुख्य नाटकाला जोडून देणें असल्या अयुक्त युक्त्या रा. खाडिलकर व कै. गडकरी यांनीं योजल्या आहेत. विद्याहरणांतील शिष्यवर, प्रेमध्वजांतील क्षय व वृद्धि, प्रेमसंन्यासांतील गोकुळ, पुण्यप्रभावांतील चार विनोदी पात्रांचें एक उपनाटक या हास्यरसाकरितां केलेल्या युक्त्या गैर आहेत. सत्वपरीक्षा व स्वयं-

वर या नाटकांतील विनोद एकाच प्रकारचा असल्यामुळे आनंदाऐवजी कंटाळा उत्पन्न करतो. विचित्रलीलेंतील विचित्र या मुख्य पात्रांनैच स्वभाविक विनोद चांगला साधला आहे. पण 'कन्याराक्षी'वर वसून शुकाची प्रार्थना कशी करावयाची हे मला शिकवा' असें बाळ्या आपल्या दापास-वगंभटास म्हणतांना पाहून कवीच्या विनोदाची कोंव येते. विनोदाचें उत्तम उदाहरण मृच्छकटिक नाटक व त्यांतील शकार याचें होय. विनोदाच्या बाबतीत वरच्या दर्जाच्या मराठी नाटकांत बायकांचें बंड, मानापमान, शारदा, तोतयाचें बंड, अमात्यमाधव, वधूपरीक्षा, वगैरे नाटकांची गणना होईल.

संगीतः—नाटकांची लोकप्रियता वाढण्याचें संगीत हे एक मुख्य साधन आहे. या अंगाच्या बाबतीत कै. अण्णा किल्लोस्कर यांच्या वेळेपासून आजपर्यंत अनेक प्रकारचीं कांति झालेली आहे. नाटकांतील पद्यासंबंधानें त्यांची संख्या, प्रसंग, चाली व भाषा हे प्रकार महत्त्वाचे सुद्धे आहेत. प्रथम प्रथम पदांची संख्या फार मोठी म्हणजे शे सव्वाशें असून नाटकप्रयोग ६-७ तास लांबत असे, त्याऐवजी ती संख्या आतां सरासरी ५० पर्यंत उतरली आहे, व प्रयोगाला ४-४॥ तास पुरतात. तसेंच सरसकट सर्व पात्रांच्या तोंडीं पद्ये पूर्वी असत त्याऐवजी निवडक पात्रांच्या तोंडीं योग्य प्रसंग पाहूनच पद्ये घालण्याकडे नाटककारांचें हल्ली लक्ष असतें. पद्याला योग्यायोग्य प्रसंग निवडण्यास कवीच्या अंगी मार्मिकता चांगलीच पाहिजे. पद्यांच्या चाली निवडतांना प्रेक्षकांची संगीताभिज्ञता वाढेल त्याप्रमाणें अधिक लक्ष पुरविणें भाग होत जाणार आहे. पंडित विष्णु दिगंबर म्हणतात कांहीं कांहीं राग ठराविक वेळीं व ठराविक स्थळींच गावयाचे असतात नाहींतर त्यांचें माधुर्य कमी होऊन बेरंग होतो. झिझोटी, जिल्हा, काफी, पिल्ल, वगैरे राग जरी वाटेले तेव्हां म्हटले तरी चालतात. तथापि नाटकांच्या आरंभी व नांदांला ते योग्य नाहींत. प्रारंभ गंभोर व उदात्त पदांनीं केला तर प्रेक्षकांवर छाप पडून नाटकाला रंग येतो. म्हणून अशा वेळीं हंमीर भूप, कल्याण, पूर्वी, यमन, छायानट, असले राग असावेत, व ताल चौताल असावा. नाटकांतील मध्यमार्गी केदार, कानडा, शंकरा, मालकौंस, असे राग आणावे. शेवटी शेवटी वागसरी, ललत, वसंत, विभास असे राग आणावेत. असावरी किंवा मांड ह्या रागांत शृंगारयुक्त पद्ये नसावीत. शिवाय गायन म्हटलें म्हणजे शृंगार व करुण या दोनच रसांचें पोषक असतें, तर नवरसयुक्त नाटकांत पदांना स्थान कोठें कोठें द्यावयाचें यांची निवड नाटककारांनीं फार बारकाईनें करावयास पाहिजे. पदांची भाषा अत्यंत दुर्बोध म्हणून रा. कोल्हटकरांच्या 'गुप्तमंजूष' वर नाट्यकलारुक्कुठारानें केलेली टीका संगीत नाटककारांस बरीच मार्गदर्शक झाली आहे.

नाट्य प्रयोग.—नाटकांच्या रंगभूमीवरील प्रयोगा-संबंधाने विचार करणे तो (१) अभिनय, (२) पोपाख, (३) सीनसीनरी, (४) नटवर्ग, व (५) नाटक कंपनी, या पांच मुद्यांसंबंधी होय.

(१) अभिनय:—याचे शास्त्रीय विवेचन ६ व्या विभागांत ('अभिनय' पहा) दिले आहे. अभिनयासंबंधी शैक्सपियरने आपल्या हॅम्लेट या पात्राच्या तोंडी कांहीं नियम घातले आहेत. अभिनयाकडे पूर्ण लक्ष लागण्याकरितां अगोदर नटाला स्वतःचें बोलणें अगदीं उत्तम पाठ येत असलें पाहिजे. भाषणाची नकूल नाट पाठ नसल्यास पुढें काय म्हणावयाचें इकडे लक्ष गुंतून अभिनयाचा क्षणोक्षणी खून होतो. आवाज, चेहरा व हातवारे शब्दार्थानां अनुरूप ठेवणें हीं अभिनयाचीं मुख्य तीन अंगां होत. भाषणाचा योग्य परिणाम प्रेक्षकांवर होण्याकरितां विनाकारण फाजील हातवारे न करतां आवाज व चेहरा यांत योग्य तो फरक करणें ही कला फार अवघड आहे. पाश्चात्य कलेत हातवारे कमी करून आवाज व चेहरा पालटण्याकडे अधिक लक्ष देतात व ती कला कै. गणपतराव जोशी यांनी पाश्चात्य नटांपेक्षांहि अधिक साध्य केली होती. त्यांच्या तोडीचा दुसरा नट मराठी रंगभूमीवर अद्याप चमकला नाही. उलटपक्षां मराठी रंगभूमीवर उच्च दर्जा मिळविलेल्या महाराष्ट्र नाटक मंडळीं-तऱ्हे कांहीं ठळक दोष आढळतात. उच्च मराठी ऐतिहासिक शिवसंभव वगैरे नाटकांत शहाजी सारखीं मुख्य पात्रे आपली सर्व भाषणे तार स्वरांत म्हणतांना आढळतात.

(२) पोपाख:—या बाबतींत 'चित्रकला' (तेरावा विभाग पृ. १००) या लेखांत दाखविलेल्यापैकी दोन दोष म्हणजे युग-विपर्यास व चालीरीतींचा विपर्यास यांकडे लक्ष दिलें पाहिजे. नाटकाचें कथानक ज्या काळांतलें असेल त्या काळाला अनुरूप असेच पोपाख व नाट्यप्रवेशांतील इतर सर्व वस्तूंची मांडणी असली पाहिजे. तसेंच कथानक ज्या देशांतलें किंवा ज्या लोकसमाजाबद्दलचें असेल त्या समाजाची राहणी, पोपाख व इतर गोष्टी स्टेजवरील मांडणीत प्रतिबिंबित झाल्या पाहिजेत. या दृष्ट्यानुसार सामाजिक नाटकें स्टेजवर सजविणें सोपें असतें परंतु ऐतिहासिक व पौराणिक नाटकें बसवितांना पोपाखाचा प्रथम फार अवघड असतो हें खरें. तथापि कित्येक वेळां सारासार विचार व सदभिष्टि यांना अगदीं फांटा देऊन हास्यकारक किंवा उद्देगजनक पोपाख केलेले दिसतात. विशेषतः स्त्रीपात्रांच्या वेपांत वैभुष्य फार आढळतें. पुरुषच स्त्रीपार्ट घेतात त्यामुळें मूळ शरीररचनाच सदोष असते. पुरुषांचें शरीर नैसर्गिक रांठ, कणखर व पिळदार असते. उंची अधिक, हात राकट, स्वर कर्कश, चालण्याची तऱ्हा उलट, याप्रमाणें सर्व स्त्रीवेपाला प्रतिकूल गोष्टी असतात. शिवाय अर्धरंगित शरीर तर फारच चमत्कारिक दिसतें. डोक्यावर नैसर्गिक केंस न वाडवितां टोप बसवितात; ते बेडौल असून त्यांत भांग नसतो व केंस रांठ असतात. चोळ्या अर्ध्या दंडाप-

येंतच ठेवून वर गळा व खांदी उघडेच टाकतात. स्त्रीपात्रांनीं नेसलेलीं लुगडीं एखाद्या काठीला गुंडाळल्यासारखीं दिसतात. पदर फार आंखूड काढल्यामुळें तो ताठ घ्यावा लागतो; चुण्या मुळींच पडत नाहींत त्यामुळें उरोभाग फार स्पष्ट दिसतो. पदर अंगावर नीट राहात नाहीं त्यामुळें वरचेवर सांवरवा लागतो. शिवाय ज्या त्या भूमिकेस सजेसाहि पोपाख नसतो. राणा व दासी या दोघांची लुगडीं बहुतेक सारखीच उंची व पायघोळ ओचे सोडून नेसलेलीं असतात. दासीलाहि हिऱ्यामोऱ्यांचे दागिने, केसांतील गजरे वगैरे सर्व श्रीमंती थाट असतो. शारदानाटकांतील इंदिराकाकूला भटीण म्हणून ओळखणें अशक्य पडतें; वगैरे टीका सौ. मथुरावाई द्रविड यानीं केली आहे.

(३) सीनसीनरी:—डोंप, महाल, जंगल, रस्ता व किल्ला एवढे पांच आवश्यक पडदे होत अशी प्रथमारंभां समजूत होती. अद्यापहि द्रव्यसामर्थ्याभावीं पुष्कळ मंडळ्या चारपांच पडद्यांवरच सर्व नाटक उरकतात. वास्तविक नटांचें कौशल्य जास्त खलून दिसावें व रसपरिपोष व्हावा म्हणून देखाव्याची योजना असते, तेव्हां प्रत्येक प्रवेशाला अनुरूप अशी सीनसीनरी व पडदे पाहिजेत. मोठा दरबार भरला असतो तेव्हां व उलटपक्षां नायिका आपल्या मैत्रिणीशीं हितगुज करीत असते अशा दोन्ही वेळां मागें साठ सत्तर फूट लांबीचा व मोठमोठ्या खांबांचा दिवाणखाना रंगविलेला एकच पडदा असणें योग्य नाहीं, किंवा चारद्वताला सुळा देण्याकरितां नेते-वेळां सर्व शहरचे लोक त्याला पाहावयास लोटल्यामुळें गर्दी झाली असें वर्णन असतांहि पडद्यावरील संबंध रस्ता भोसाड दाखविणें हास्यास्पद होय. रसपरिपोष योग्य होण्याकरितां पडद्यांना रंगहि अनुरूप पाहिजेत. करुणशोकरसाच्या प्रसंगां भस्मी रंगाचे मळकट दिसणारे पडदे प्रेक्षकांच्या मनाला उदासपणा आणण्यास मदत करतात; लालभडक रंगाची रेल-चेल केल्यानें वाभस्तरसाला भर येईल; शृंगाररसाच्या वेळां पडद्याचे शुद्ध पण मृदु रंग विशेष शोभा आणतील; हास्य-रसाला चित्रविचित्र रंगांचे व आकृतीचे पडदे मनाच्या वृत्ती उल्हासित झरण्यांत मदत करतात; आणि भयानकरस काळ्या रंगानें व अंधुक प्रकाशानें चांगला साधेल. अलीकडे पाश्चात्य नाटकगृहांतील कांहीं सीनसीनरी इकडील मोठ्या कंपन्यांतून दाखविली जाते पण तिला फार खर्च येतो. एखाद-दुसरा 'कर्टीन' करण्यानें स्वाभाविकता दिसून न येतां उलट नाटकांतील रहस्याविपर्या आदर कमी होतो. वाटेल तेव्हां भपकेदार सीन दाखविणें चांगलें नाहीं. प्रसंग ओळखून व इतर प्रवेशांनां अनुसरूनच याची योजना झाली पाहिजे.

(४) नटवर्ग:—इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका या देशांत नाटक-कंपन्यांत चांगले सुशिक्षित लोक असून कित्येक कंपन्यांचे चालक स्वतः चांगले नट असतात, इतकेंच नव्हे तर ते नाटककर्तेहि असतात. नाटक हा सुशिक्षितांचा धंदा आहे हें तत्त्व अद्याप आपल्याकडे पडलेलें नाहीं. पुष्कळ कंपन्यांत

अशिक्षित नटच बहुतेक असतात आणि केवळ रूप किंवा आवाज अशा गुणांवर पैसे मिळू लागतात त्यांपैकी पुष्कळसे दुर्व्यसनीही बनतात. स्त्रीवेष घेतलेला पाहू नये अशा जुनी धार्मिक समजूत असल्यामुळे नाटकां पहावी की नाही असा वाद १८८०-९० च्या सुमारास चांगल्या विद्वान मंडळीत माजलेला होता. शिवाय नटवर्गाचे सामान्यतः आढळणारे दुर्वर्तन नाटकाी धंद्याला अद्यापि कमीपणा आणण्यास कारणीभूत झालेले आहे. तथापि सुशिक्षण व सद्द्वर्तन या दोन्ही बाबतीत अलीकडे नाटकमंडळ्यांत सुधारणा होत आहे. नाटकांत स्त्रिया असल्या की नाही हाहि एक महत्त्वाचा प्रश्न आपल्याकडे उपस्थित झाला आहे. कांहीं महाराष्ट्रीय व पारशी नाटकमंडळ्यांत व बंगाल्यांत स्त्रिया नाटकांत कामे करतात. कलेच्या दृष्टीने पाहतां स्त्रियांचा भूमिका स्त्रियांनी केल्यास चांगल्या वठतील हे उघड आहे. उलटपक्षी पुरुषांनी स्त्रीवेष घ्यावयाला प्रौढपणा न आलेला मुल्लेव निवडतात, तेव्हा अल्प वय व अनुभवशून्यता या दोन कारणांमुळे स्त्रीभूमिकेस लागणारी शारीरिक व मानसिक सिद्धता पुरुषवर्गीय नटांच्या अंगां मुळांच नसते. त्यामुळे बेडौल अभिनय व कर्कश आवाज हे मुख्य दोष पुष्कळ स्त्रीपार्तीत आढळतात. तात्पर्य स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनी करणे हे केवळ पाश्चात्यांचे अंधानुकरण नसून नाट्यकलेच्या वाढीचे एक स्वरूप आहे. प्राचीन व अर्वाचीन दोन्ही प्रकारच्या संस्कृतींवरून पाहतां नाट्यकलेच्या विकासास ही अवस्था आल्यावांचून रहाणार नाही असे म्हणावे लागते. प्राचीन भारतीय नाट्यग्रंथांवरून पाहतां आपल्याकडे नाटकांतील स्त्रियांच्या भूमिका अप्सरांनी करण्याची चाल शिष्टसमंत होती हे उघड आहे. पाश्चात्य देशांतहि शेषसपियरच्या वेळी स्त्रियांच्या भूमिका पुष्प करीत असत असे हेम्लेट नाटकावरून दिसते; पण पुढे दुसऱ्या चार्लस राजाच्या वेळेपासून नाटकांत स्त्रिया कामे करू लागल्या; इतकेंच नव्हे तर आज अशा स्त्रियांशी अमीर-उमराव व बडे लोकहि लगे लावतात. तथापि पाश्चात्य समाजरचना आणि आपल्या इकडील समाजरचना यांत फार अंतर आहे. तिकडे स्त्रियांनी पुरुषांबरोबर समाजांत हिडणे, फिरणे, बोलणे, बसणे रूढ असल्यामुळे उभयतांतील भीड मोडून केवळ सान्निध्याने किंवा अंगस्पर्शाने उत्पन्न होण्याऱ्या मनोवृत्ती बोधत झालेल्या अस्तात. आमच्याकडे तशी स्थिति नसल्याने नाटकांत स्त्रिया असण्यापासून नैतिक दृष्ट्या अनिष्ट परिणाम होतात. तेव्हा अशी स्थिति असल्यामुळे कुलीन स्त्रियांची जोड रंगभूमीला मिळणे दुरापास्त आहे. शिवाय नाटकाचा धंदा हा नयनमनोहर रूप, कर्णमधुर स्वर, उज्वल रमणाय देखावे इत्यादिकांमुळे जात्याच वृत्तिचांचल्यास इतका अनुकूल असतो की, नाटकमंडळ्यांतील नटांची नीतिमत्ता अढळ राहणे फार कठिण आहे. पाश्चात्य देशांतहि जॉनसनसारख्या तत्त्ववेत्त्यांनी रंगपटांत आपली वृत्ति रंगेल झाल्याबद्दल कुली दिली आहे. मग आपल्याकडे नाटकमंडळी स्त्रीपुष्प-

मिश्रित असल्यास काय अनिष्ट परिणाम होतील त्याची सहज कल्पना येईल. तात्पर्य, कुलीन स्त्रिया या धंद्यांत शिरण्याचा संभव दिसत नाहीत. तथापि गीत व नृत्य करणाऱ्या स्त्रियांचे कांही विवक्षित वर्ग आपल्याकडे असून वेद्याव्यवसायांतील स्त्रिया आज नाटकाचा धंदा बंगालकडे करू लागल्या आहेत. पण अशा अनिष्ट पूर्वचारिण्याच्या स्त्रियांनी स्टेजवर सभ्य स्त्रीपुरुषांपुढे व विद्यार्थ्यांपुढे कामे करून प्रशंसा मिळवावी ही गोष्टहि अनिष्टच आहे. मूळ वेद्याव्यवसायांतल्या स्त्रियांची सार्वजनिक रीत्या वर्तमानपत्रादिकांतून त्यांच्या स्टेजवरील कामाबद्दल स्तुति होणे ही गोष्ट प्रथम नैतिकदृष्ट्या अनिष्ट आहे. मग स्टेजवर गायनाभिनयादिकांमुळे या तरुण स्त्रिया तरुण प्रेक्षकांच्या मनावर काय अनिष्ट परिणाम करीत असतील त्याची कल्पना सहज होते. तात्पर्य, शरीरविक्रया सोडून नाट्यव्यवसायाने उपजीविका करणे वेद्यांच्या दृष्टीने इष्ट असले तरी सामाजिक दृष्ट्या ते अनिष्टच आहे, अशी टीका मॉडर्न रिव्यूच्या संपादकांनी केली आहे (भाग १, १९२५ चा अंक). या वादग्रस्त प्रश्नासंबंधी शेवटचा मुद्दा असा की, नाट्यकलेच्या दृष्टीने पाहिले तरी स्त्रियांनी स्त्रियांची भूमिका करण्यापेक्षा पुरुषांनीच स्त्रीवेष घेऊन हुबेहुब स्त्रियांप्रमाणे भाषण-अभिनयादि करून दाखविणे यांत अधिक चातुर्य व स्वारस्य आहे, आणि स्त्रीपार्ती करण्यांत सर्व बाबतींत खुद्द स्त्रियांवरहि ताण करणारे बालगंधर्वासारखे पुरुषनट महाराष्ट्र रंगभूमीला लाभले आहेत.

(५) नाटकमंडळ्याः—नाटकमंडळी उभारून ती चालविणे हे मोठ्या खर्चाचे काम असल्यामुळे 'उत्पद्यते विलीयते' अशी आजवर अनेक कंपन्यांची स्थिति झाली आहे. गेल्या ४०-५० वर्षांत स्थापन होऊन बुडालेल्या नाटककंपन्यांची संख्या साठ-सत्तराहून अधिक आहे, आणि सांप्रत चालू असलेल्या वीस-तीस कंपन्यांपैकी चिरस्थायिकत्व निश्चामध्ये तरी आहे की नाही ही शंकाच आहे. एखाद्या संस्थानिकाच्या आश्रयाखाली कंपनी काढणे व चालविणे ही एक रूढी पडत चालली आहे, आणि नाटकमंडळी अनेक कलांचे संवर्धन करीत असल्यामुळे तिला आश्रयाखाली घेणे यांत कमीपणा कांहींच नाही. तथापि स्वतःचा पैसा योग्य कार्यां लागावा आणि कंपनीत सुशिक्षित, निर्व्यसनी व प्रतिष्ठित इसम राहून त्यांनी नाट्यकलेचा उत्कर्ष करावा, ह्यावरहि देखरेख संस्थानिकांनी ठेवणे अवश्य आहे. बऱ्या संस्थानिकांच्या आश्रयाने चाललेल्या कंपन्यांतहि अंतःकलह माजून त्यांची वरचेवर शकले व्हावी किंवा त्या अजाबात नष्ट व्हाव्या ही गोष्ट उभयतांसहि भूपणावह नाही. या धंद्याच्या बाबतीत अखेर पाश्चात्य वळण म्हणजे कंपनी बनवून सर्वांनी एकत्र राहाण्याचे बंद करून निरनिराळ्या स्वतंत्रपणे राहिलेल्या धंदेवाईक नटांना फक्त नाट्यप्रयोगापुरते एकत्र आणून धंदा चालविण्याची रीत सुरू होईल की नाही हे आज निश्चित सांगता येत नाही. मात्र यामुळे तंटाभांडणे व फाटफूट

इत्यादि प्रसंग टळताळ आणि घरोघर संसारांत राहिल्याने नटांची नोंतिप्रस्ता बरी राहिल. असें असल्यामुळे घंघ्याच्या उन्नतीतील ती पुढील पायरी आहे व ती गांठण योग्य आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. यामुळे आणखीहि एक फायदा होणार आहे. नाट्यव्यवसायांतून नंतर कांतेन व्यवसायांत पडणारे इसम सांप्रत आढळतात आणि भाषण-गायनादिकांचा चांगला सराव असल्यामुळे असे इसम तो अत्यंत पवित्र धंदा आर्कषक रीतीनेहि चालवू शकतात. पण या घंघ्याच्या उच्च पावित्र्यास अनुरूप असें कांतेनकारांचे पूर्वचारित्र्य उज्वल पाहिजे व ते असल्यास बरोलप्रमाणें व्यवसायांतर करण्यास हरकत नाही.

उपसंहार.—संशोधकांस भारतीय नाट्यकलेचे अस्तित्त्व कौरवपांडव व रामरावण काळापर्यंत म्हणजे ख्रि. पू. दोन-तीन हजार वर्षांपर्यंत अनुमानितां येतें. तथापि शूद्रक, कालिदास, वगैरे उपलब्ध असलेल्या आय नाटककारांच्या कृती ख्रिस्ती शकांभाच्या सुमाराच्या आहेत. त्याच्या पूर्वीचीं नाटके उपलब्ध नाहीत. ख्रिस्तोत्तर नवव्या शत-कापासून मराठी भाषा चांगली रूढ झालेली दिसते. तथापि ब्रिटिश अमदानांपूर्वीचे मराठीतले नाटकग्रंथ उपलब्ध नाहीत. संस्कृत नाटकांची परंपरा आजपर्यंत चालू होती असें १९ व्या शतकातील मिथ्याज्ञानविडंबन (१८९२), आनंदचंद्रो-दय (१८४९), महिसुरि शांतीश्वर प्रतिष्ठा (१८९२) या नाट-कावरून व त्याहून अर्वाचीन म्हणजे इंग्रजी ल्पदानांतील २० व्या शतकातील विंदुमाधवकृत कंपनीप्रतापमंडल, मुडुंव त्रिसिद्धकृत त्रिसिंहाश्रमधीय नाटक इत्यादि नाटकांवरून दिसून येतें. मराठी नाटकांताळ ' लक्ष्मीनारायणविवाह ' हे एकच कायतें १७ व्या शतकातील नाटक उपलब्ध आहे. तात्पर्य, संस्कृत व मराठी मिळून नाटकग्रंथांची परंपरा दोन हजार वर्षांची आहे. ब्रिटिश अमदानांत पाश्चात्य कलेच्या परिचयानें महाराष्ट्रीय नाट्यक्षेत्रांत जी भर पडून उन्नति झाली ती अमूतपूर्व आहे यांत शंका नाही. नाट्य-शास्त्र व कला या दोन्ही अंगांची म्हणजे नाटकग्रंथ, नाट्य-टीकाग्रंथ, नाटकगृह, पोपाख, सीनसीनरी, अभिनय, गायन, वगैरे सर्वांची गेल्या ४०-५० वर्षांत महाराष्ट्रीयानां जी सुधा-रणा केली आहे ती चिरपूर्वकालापेक्षा व सांप्रतच्या इतर भारतीय प्रांतापेक्षा सरस आहे. गद्य नाटकांत खाडिलकर, गडकरी, केळकर, खरे, इ. संगीत नाटकांत देवल, कोल्हटकर, खाडिलकर, इ. अभिनयांत गणपराव जोशी, प्रधान, भागवत, वोडस, बालगंधर्व; गायनांत वाघोलीकर, नाटेकर, भाऊराव कोल्हटकर, बालगंधर्व, केशवराव भोंसले, सरनाईक; पोपाख व सीनसीनरीत किलोस्कर, महाराष्ट्र, गंधर्व, या कंपन्या; यांनी जें अप्रस्थान मिळविलें आहे तें कौतुकाभिमानास्पद आहे. व या सर्वांच्या प्रगतीचे श्रेय रंगभूमी व नाट्यकला मासिके; महाराष्ट्रीय नाट्यसंमेलने; व कै. अ. वा. बरवे, शं. वा.

मुजुमदार व इतर सुशिक्षित नट, नाटककार व टीकाकार यांच्या निर्भोड, विद्वत्पूर्ण व सुविचारपरिप्लुत चर्चेस आहे. तथापि पाश्चात्य देशांत नाट्यकलासंबंधनार्थ जितक्या संस्था आहेत त्यांच्या आल्पांशांनेहि इकडे तशा संस्था नाहीत, असें दुःखानें म्हणावें लागतें. युरोपअमेरिकेंत कशा प्रका-रच्या नाट्यविषयक संस्था आहेत हे पुढील यादावरून दिसून येईल.

पाश्चात्यांतील नाट्यविषयक संस्था:—आपल्याकडे अद्याप नाट्यविषयाच्या सुधारणेला किती वाव आहे ही गोष्ट लक्षांत येण्याकरितां पाश्चात्यांच्या अशा संस्थांची प्रोटक माहिती पाहिजे. लंडन शहरांत पुढील नाट्यकलाविषयक संस्था आहेत. (१) ' अँक्टर्स असोसिएशन ' (नटवर्गीयांची संस्था), ही नाट्यकलेसंबंधानें कायदेकानू व इतर सरकारी कामें यांकडे लक्ष देते. (२) ' दि थिएटर्स अलायन्स ', ही नाटकगृहांचे व्यवस्थापक व मालक यांची संस्था असून एकमेकांच्या हिताविषयी विचार करून एकवाक्यतेनें काय-द्याच्या अडचणीचे प्रश्न सोडवते व एकमेकांस प्रोत्साहन देते. (३) ' ट्रॅव्हलिंग थिएटर मॅनेजर्स असोसिएशन ', ही ज्या नाटकमंडळ्यांवरवीर प्रवासांत नेण्यासारखी नाटकगृहे (पोर्टे-बल थिएटर्स) असतात त्यांच्या मॅनेजरांची व मालकांची संस्था आहे. हक्क विकत घेतलेल्या नाटकांचे प्रयोग चोरून केले जाऊ नयेत यासंबंधानें हक्कसंरक्षण करण्याचें कामहि ही संस्था करते. (४) ' दि सोसायटी ऑफ ऑथर्स ', ही ग्रंथका-रांची संस्था असून तिचीच एक ड्रामॅटिक सब-कमिटी आहे. ती नाटककारांच्या प्रयोगाचे हक्क (कॉपी राईट), संविधानका-संबंधी हक्क व सिनेमाटोग्राफकरितां चित्रें घ्यावी लागतात तसेंबंधी प्रश्न यांचा विचार करते. यासंस्थेतील एका नाटक-काराच्या नाटकावर कादंबरी रचून ती आपल्या वर्तमान-पत्रांत प्रसिद्ध वेल्याबद्दल अमेरिकेंतील एका वर्तमानपत्रकारापासून या संस्थेनें नुकसानो भरून घेतली. हिंदुस्थानांत इंग्रजी नाटकांच्या आधारें जी नाटके होत आहेत त्यांकडेहि या संस्थेचे लक्ष आहे. (५) हे प्रोड्यूसिंग सोसायटी (नवी नाटके लिहून ती रंगभूमीवर आणणाऱ्या संस्था)—दि इंग्लिश हे सोसायटी, दि ड्रामा सोसायटी, दि मोरॅलिटी हे सोसायटी, दि जर्मन थिएटर कंपनी (जर्मन भाषेतल्या उत्तम नाट-कांची इंग्लिश समाजास ओळख करून देणारी संस्था), एलिझाबेथन स्टेज सोसायटी, स्टॉकपोर्ट गॅरिक सोसायटी, दि ब्लूरी स्टेज सोसायटी वगैरे संस्था (६) ' थिएट्रिकल क्लब ' म्हणजे नाट्यविषयक समाज; यांतील दि ग्रीन रूम क्लब, दि रोहर्सल क्लब, दि अँक्टर्स सोड क्लब, दि गॅरिक क्लब, दि सॅव्हेज क्लब वगैरे क्लब, नाट्यकलाविषयक चित्रांचा व वस्तुंचा संग्रह करतात. ' अँक्टर्स चर्च यूनियन ' ही संस्था धर्मोपदेशकांच्या वर्गांतले जे लोक नाटकधंद्यांत गुंतले असतात त्यांना शिक्षण देते. (७) ' थिएट्रिकल लेडीज गिल्ड ' ही नाटकधंद्यांतील स्त्रियांस मदत करणारी संस्था आहे. (८)

अॅक्ट्रेसेस प्रांचाइज लीग व वीमेन रऱयटर्स सफ्रेज लीग या संस्था नटखियांनां व लेखकखियांनां मतदानाचा हक्क मिळविण्यासाठी खटपट करतात. (९) अॅकॅडमी ऑफ ड्रामॅटिक आर्ट या संस्थेत नाट्यकलेचे शिक्षण दिले जाते. (१०) फ्ले गोअर्स क्लब म्हणजे प्रेक्षकांचे क्लबःहे अनेक असून त्यांचे उद्देश नाटकांवर टीकात्मक चर्चा करणे, नटांचा गौरव करणे वगैरे असतात. त्यांत 'ग्यालरी फर्स्ट नायटर्स क्लब' नांवाच्या क्लबांत नाटकाचा पहिला प्रयोग ग्यालरीत वसून व पेसे देऊन पाहणारे लोक असून फुकट नाटक पाहून भिडस्त अभिप्राय देणाऱ्यांचा ते निषेध करतात. (११) 'अॅक्टर्स बेनेव्होलंट फंड, अॅक्टर्स ऑफिसेज फंड, रॉयल जनरल थिएट्रिकल फंड, वगैरे नाट्यकलापोषक संस्था आहेत.

मराठी काव्यवाङ्मयाप्रमाणे मराठी नाट्यवाङ्मयालाहि जागतिक वाङ्मयांत स्थान अद्याप मिळण्यासारखी स्थिति आली नाही असे म्हणावे लागते. कारण शेक्सपियरकृत हॅम्लेटमॅकबेथच्या किंवा कालिदासकृत शाकुंतलच्या तोडीचीं नाटके मराठीत(सौभद्र सोडून)अद्याप झालीं नाहीत. वास्तविक मद्यपान, द्यूत, परस्त्री-अभिलाप, राज्यतृष्णा, स्वातंत्र्यप्राप्ति, स्वातंत्र्यसंरक्षण, धर्मांतर, पतितोन्नति, वरनिर्णय, वधूनिर्णय, विजोडदांपत्य (वय, विद्या किंवा धन यांच्या विषमतेमुळे बनलेले), अपत्यप्रेम, वगैरे विषय अखिल मानवसमाजाला जिव्हाढ्याचे असल्यामुळे एदाद्विपयक नाट्यकृति उत्कृष्ट असल्यास ती कोणत्याहि भाषेतील असली तरी जगमान्य होण्यास हरकत नाही. वरीलपैकी निरनिराढ्या विषयांवर मराठीत नाटक झाली आहेत. पण मद्यपानविषयक (खाडिलकरांच्या विद्याहरणांत तो विषय गौण असल्यामुळे तें विचाराहच नाही) गडकऱ्यांचे 'एकच प्याला' हे नवऱ्यास ताढ्यावर आणण्याच्या कार्मी कांहां एक न करणारी दाहू-वाजाची स्त्री, तळीरामाचा भेसूर विनोद, उपदेशांची लांबलचक चन्हाटी, इत्यादि दोषांमुळे; द्यूतविषयक खाडिलकरांचे 'दौपदी' हे विकृत स्वरूपांत पौराणिक पात्रांनां बसविल्याच्या दोषांमुळे; परस्त्रीअभिलापपर गडकऱ्यांचे 'पुण्यप्रभाव' हे अर्थ स्त्रीच्या पातिव्रत्याच्या कल्पनांची परकीयांच्या दृष्टीने बेसुमार झालेली ओढाताण, इत्यादि दोषांमुळे बरीच वरच्यासारखी प्रमुख नाटकेहि जागतिक दर्जा पटकवण्यास लायक ठरणार नाहीत. दत्तक, विधवाविवाहबंदी, हुंडा, वगैरे हिंदु समाजाच्या विशिष्ट चाली इतर देशांतील व धर्मातील लोकांत नसल्यामुळे सदर विषयांस वाहिलेली मायेचापूत, सौभाग्यलक्ष्मी, हाच मुलाचा वाप वगैरे नाटकांस जागतिक कीर्तीची आशा नाही. मराठी नाटकांचे सूक्ष्मावलोकन केल्यास हॅम्लेट, मॅकबेथ व त्याची स्त्री इत्यादिकांप्रमाणे पात्रांच्या मनोवृत्तीचे संभाषणद्वारां किंवा आत्मगतभाषणद्वारां अखिल मानवजातीला उद्बोधक होईल असे एकच प्यालांतील सुधाकरासारखे चित्र रेखाटण्याच्या प्रयत्नांत मराठी नाटककारांनां कांहींसे यश आलेले आढळते. तथापि सर्वांगसुंदर व जगमान्य होण्या-

लायक असे नाटक मराठीत अजून व्हावयाचेच आहे असे तौलनिक नाट्यवाङ्मयाभ्यासकास वाटणार नाही. मराठी नाटकांवर मध्यम वर्गाच्या मनोवृत्तीचा पगडा विशेष बसल्यामुळे सर्वजनसमूहास ती तितकी चित्ताकर्षक वाटत नाहीत पण ती नैतिक दृष्ट्या इतर नाटकांपेक्षा बरीच उच्च दर्जाची ठरतात.

इतर पौरात्य व पाश्चात्य भाषांतील नाटकांचे विवेचन त्या त्या वाङ्मयाखाली दिलेले आढळेल; उदा. इंग्रजी वाङ्मय, जर्मन वाङ्मय, इत्यादि.

[सं द र्भ प्र थ, सामान्य.—आरिस्टॉटल—पोएटिक्स लंडन १८९५); एल्. कॅम्बेल—ट्रॅजिक ड्रामा इन एस्थिलस, सोफोक्लिस अँड शेक्सपियर (लंडन १९०४); डब्ल्यू. एल्. कोट्टेने—दि आयडिया ऑफ ट्रॅजडी इन एन्शान्ट अँड मॉडर्न ड्रामा (वेस्टमिन्स्टर १९००); जे. ड्रायडन—एसे ऑफ ड्रामॅटिक पोएसी; जी. एच्. लेलेस—ऑन अॅक्टर्स अँड आर्ट ऑफ अॅक्टिंग (लंडन १८७५); सर टी. मार्टिन—एसेज ऑन ड्रामा (लंडन १८७४); के. मॅनुझियस—हिस्टरी ऑफ थिएट्रिकल आर्ट इन एन्शान्ट अँड मॉडर्न, भाषांतर एन्. व्हॉन कोसेलचे (लंडन १९०३); जी. मेरेडिथ—एसे ऑन कॉमेडी (वेस्टमिन्स्टर १८९७); ए. डब्ल्यू. व्हॉन श्लेगेल—लेक्चर्स ऑन ड्रामॅटिक आर्ट अँड लिटरेचर (इंग्रजी भाषांतर, लंडन १८४६); सर डब्ल्यू. स्कॉट—एसेस ऑन शिव्हलरी, रोमान्स अँड दि ड्रामा; डब्ल्यू. डेव्हनपोर्ट आडम्स—ए डिक्शनरी ऑफ दि ड्रामा.

इंग्रजीः—कोलायर—हिस्टरी ऑफ इंग्लिश ड्रामॅटिक पोएट्री (१८७९); डिबडिन—ए कंस्पिट हिस्टरी ऑफ दि इंग्लिश स्टेज (लंडन १८००); डब्ल्यू. सी. हॅन्डलिट—ड्रामॅटिस्ट्स ऑफ दि रेस्टोरेशन, अर्लि इंग्लिश ड्रामॅटिस्ट्स, दि इंग्लिश ड्रामा अँड स्टेज अँडर दि ट्यूडर अँड स्टुअर्ट प्रिन्सेस; एल्. एन्. चेत—दि इंग्लिश हिरोइक ड्रे (न्यूयॉर्क १९०३); डब्ल्यू. हॅन्डलिट—ड्रामॅटिक लिटरेचर ऑफ दि एज ऑफ एलिझाबेथ, ए व्ह्यू ऑफ दि स्टेज; डब्ल्यू. निकलसन—दि स्ट्रगल फॉर ए फ्री स्टेज इन लंडन; सी. ए. हेस—मिरेकल ग्रेज अँड सेक्रेड ड्रामाज; एहन—इंग्लिश मिस्टरीज अँड मिरेकल ग्रेज (१८६७); एस्. डब्ल्यू. क्लॉर्क—दि मिरेकल इन इंग्लंड (१८९७); ए. डब्ल्यू. पोलर्ड—इंग्लिश मिरेकल ग्रेज, मोरॅलिटीज अँड इंटरल्यूड्स.

ग्रीक-रोमन (क्लासिकल)ः—एल्. व्हिबले—ए कॅपेनियन टु ग्रीक स्टडीज; जे डब्ल्यू. डोनाल्डसन—दि थिएटर ऑफ दि ग्रीक्स (१८६०); ए. इ. ह्येच—दि ट्रॅजिक ड्रामा ऑफ दि ग्रीक्स (१८९६); आर. जी. मोल्टन—दि एन्शंट क्लासिकल ड्रामा (ऑक्सफोर्ड १८९६); डब्ल्यू. एस्. ट्यूफेल—हिस्टरी ऑफ रोमन लिटरेचर.

फ्रेंचः—ए. फिलन—दि मॉडर्न फ्रेंच ड्रामा (लंडन १८९८); एफ. हॉकिन्स—अँनल्स ऑफ दि फ्रेंच स्टेज (लंडन १८८४).

चिनीः—एच. ए. जार्डिस—हिस्टरी ऑफ चाइनीज लिटरेचर (लंडन १९०१).

जपानी:—एफ. ब्रिकले—जपान, इट्स हिस्टरी, आर्ट्स अंड लिटरचर (बोस्टन अंड टोकिओ, १९०१).

संस्कृत:—एम्. स्कुर्येलर—विब्लिओग्राफी ऑफ दि संस्कृत ड्रामा (न्यूयार्क १९०६); एच्. एच्. विल्सन—सिलेक्ट स्पेसिमेन्स ऑफ दि थिएटर ऑफ दि हिंदूज; सिल्व्हन लेव्ही—ले थिएटर इंडिया; स्टॉन कानौ—दि हिस्टरी ऑफ इंडियन ड्रामा.

उर्दु:—हिंदुस्थान रिव्यू, फेब्रुवारी १९२२; 'हिंदुस्थानी वाङ्मय' पहा.

मराठी:—भा. वि. कुळकर्णी—मराठी रंगभूमि: ना. भ. पावगी—भारतीय नाटकशास्त्र व नाट्यकला; रंगभूमि मासिक; फाटक व वचें—नाट्यविषयाची सुशिक्षित चर्चा; रा. भि. जोशी—मराठी भाषेची घटना; विविधज्ञानविस्तार; पुस्तक ४८; ल. ज. खरे—मराठी वाङ्मयाची गेल्या शंभर वर्षांतील वाढ; व. ह. पंडितकृत—मराठी नाटके; विविधज्ञानविस्ताराची निबंधावलि; शं. वा. मुजुमदार—विलायतंतील नाट्यसंबंधक संस्था; याशिवाय निरनिराळ्या भाषेंतील वाङ्मयावरील लेख पहा.]

नाडगांवडा-नाडगौडा—नाडू म्हणजे प्रांत अथवा जिल्हा आणि गांवडा (गौडा) म्हणजे त्यावरील एक अधिकारी. हा कानडी शब्द आहे. बोलसाम्राज्यांत हे नाडू पुष्कळ होते. सांप्रत कुर्ग प्रांतांत नाडू हा शब्द जिल्ह्यांना लावलेला आढळतो. नाडगौडा हा अधिकारी महाराष्ट्रांतील देशमुखदेशपांड्यांच्या दर्जाचा असतो. मोकासबाब जी चौथाईत दाखल केलेली असे, त्या मोकाशांतून एकंदर चौथाईच्या शेंकडा तीन टक्के इतकी रक्कम हक्कावावत या नाडगौडास सरकारांतून मिळे. तिलाच नाडगौडी म्हणत. नाडगौडाचा अधिकार खुद्द छत्रपति देत व तो वाटेल त्याला मिळे व वाटेल तेव्हां काढून घेता येई; हा हक्क वंशपरंपरेचा नसे. [एल्फिन्स्टनचा रिपोर्ट.]

नाडीव्रणरोग—शस्त्रवैद्यकांत नाडीव्रण म्हणजे शरीराच्या भागापासून शरीराच्या आंतील एखाद्या पोकळीकडे जाणारा अथवा मार्गाकडे जाणारा अथवा अशा दोन पोकळी अथवा दोन मार्ग एकमेकांशी विकृत रीतीने जोडणारा विकृत मार्ग होय. असे विकृत संबंध व मार्ग शरीरास कांहीं इजा किंवा रोग झाल्यामुळे बनतात. शरीराच्या निरनिराळ्या जागी असे व्रण होण्याचा संभव असल्यामुळे त्या त्या स्थानानुसार त्या व्रणांना निरनिराळीं नामाभिधाने प्राप्त झाली आहेत. त्यांतील कांहीं खाली देतो.

अश्रु नाडी व्रण.—डोळ्यांमध्ये अश्रुपिंडांतून अश्रु वाहून नेणारी नळी असते तिचा वरील भाग जो नाकाच्या मूळाशी व डोळ्याच्या कोपऱ्यांत असतो तेथे बारीक गळू होऊन तें फुटत व मागाहून हा विकृत मार्ग तेथे कायम होऊन त्याच्या छिद्रावाटे अश्रु क्षिरपत असतात.

ला ला ना डी व्र ण.—लालारस वाहून नेण्याच्या नळीतील पोकळीत बारीक गळू होऊन तें फुटून तेथे बरें झाल्यानंतर अडथळा उत्पन्न करते व त्याच्या मार्गे तुंबलेला लालारस गालाच्या मांसाच्या पोकळीत शिरून वाह्य त्वचेत उतरतो.

गु द ना डी व्र ण उ फ भ गं द र.—वरीलप्रमाणे प्रथम गळू, नंतर मार्गांत अडथळा व शेवटी व्रण हाच क्रम येथेंहि आढळतो. इतकी ही उदाहरणे पहिल्या प्रकारच्या म्हणजे बाह्यत्वचेपासून आंतील पोकळीकडे विकृत मार्ग व संबंध असलेल्या मार्गाची म्हणजे व्रणाची झाली. आतां पुढे दुसऱ्या म्हणजे शरीरांतील दोन पोकळीत रोगांमुळे जडलेला विकृतसंबंध जडल्यामुळे होणाऱ्या व्रणाची उदाहरणे देतो.

(१) गुदमूत्राशय नाडीव्रण:—या व्रणांत मूत्राशय व गुद या दोन पोकळींमध्ये रोगांमुळे दळणवळण सुरू होते. (२) योनिमूत्रमार्गव्रण:—यामध्ये योनिमार्ग व मूत्राशय यांमध्ये जखम पडून दोहोंमध्ये संबंध जडतो. याशिवाय पहिल्या प्रकारच्या नाडीव्रणाचे मूत्रमार्गनाडीव्रण हें एक प्रकारांतील उत्तम उदाहरण आहे.

वि कृ त र च ना.—हा मार्ग सरळ असतो किंवा कधी नागमोडीसारखा असतो किंवा कधी बराच पोकळ असतो अगर कधी अगदीच बारीक असतो.

कारणे:—वर सांगण्यांत आलेच आहे की रोगांमुळे किंवा इजा होऊन अश्रु, लाळ, लघवी, नेहमीच्या मार्गांने सुयंत्र निघून जाण्यास मधील अडथळ्यांमुळे अडचण होते व हे अश्रु, लाळ, लघवी इत्यादि पदार्थ तुंबून रहातात. ते तुंबले म्हणजे तेथे दाह, आग, व्रणोपक्रम होऊन गळू बनत व तें एकदां फुटलें म्हणजे त्यांतील पू पोटांतील इतर भागांत किंवा बाहेरील त्वचेखाली नळीवाटे येऊन वाहू लागतो. व ही नळी अथवा विकृतमार्ग पू कमी झाल्यावर बंद होत नाही व त्याचाच पाठीमागून व्रण बनतो. जोंपर्यंत ज्या पोकळीशी अथवा मार्गाशी व्रणाचा संबंध आहे, त्यांतील पदार्थ त्या व्रणामार्गे जाऊ शकतात तोंपर्यंत तो व्रण बरा होत नाही. तो बरा करून व्रणाचे तोंड मिटण्यासाठी रोगाच्या किंवा जखमेच्या दाहामुळे उत्पन्न झालेली मधील अडथळा शस्त्राने काढून टाकून त्या पोकळीतील पदार्थ स्वाभाविक मार्गावाटे पूर्ववत वहातील अशी तजवीज करावयाची असते. उदाहरणार्थ:—अन्ननलिकेवाटे तुंबलेले अश्रु नेहमीच्या वहिवाटीप्रमाणे डोळ्यांच्या कोपऱ्यांतून नासामार्गांत उतरावेत यासाठी नासानलिका छेदली पाहिजे. आणि मग तेथील व्रण (लासूर) बंद होतो. मूत्रमार्गव्रण अथवा लालामार्ग व्रण झाले असतां याच धोरणावर शस्त्राने चिरावे लागतें. पण याशिवाय बहुधा तो मार्ग नीट चिरून, उघडून, त्यावर वाढलेले विकृत कोट पूर्णपणे शस्त्राने खरवडून ध्यावे लागतें. असे केलें म्हणजे मात्र हा व्रण आमूलतः उत्तम रीतीने बरा होतो. निव्वळ वर लेप लावून व औषधांत

भिजविलेली वात अगर काकडा घालून हा त्रण बरा होत नाही. कधी कधी या त्रणाच्या वाद्य छिद्राच्या दोन्ही वाज साफ कातरून घेऊन (मागे सांगितलेली शक्किया करून नंतर) त्या वाजू शिवून टाकितात.

नाडोर—एक हिंदु शेतकरी जात. यांची वस्ती मुंबई इलाख्यांत कानडा जिल्ह्यांत आहे. लोकसंख्या सुमारे ७००० आहे. नाडु (म्हणजे जिल्हा) या शब्दापासून हे ज्ञातिनाम बनले असावे. चार शतकांपूर्वी मोगलांच्या छळासुळे आपण कौचीनहून इकडे आलो असे हे लोक सांगतात. यांच्यांत टोके नाडोर व उप्पुनाडोर असे दोन परस्पर शरीरसंबंध करणारे वर्ग आहेत. शिवाय या जातींत जे १२ बली आहेत ते देवकसंप्रदायी असून लग्नप्रसंगी यांना आपल्याहून निराळ्या बलीची नवरी किंवा नवरा पाहावा लागतो. तसेच आपला जो बली असेल त्याचे झाड किंवा तो प्राणी यांना न दुखवितां उलट मोठा मान द्यावा लागतो. उदाहरणार्थ, नागबली माणूस नागचापयाचे फूल केंसांत घालणार नाही. मापारहाणी किंवा पोपाख यांत नाडोर लोक हळवळी व कलांसारखे दिसतात. मुलांमुलींचीं लग्ने लहानपणी होतात. पुनर्विवाह निषिद्ध नसूनहि फारसा रूढ नाही. घटस्फोट मान्य आहे. वारसासंबंधी हिंदु कायदा पाळण्यांत येतो. तिरूपत्तीचा वेंकटराम यांची कुलदेवता आहे. हे गोलिबोर, शांतप्पा, कंगल व इतर ग्रामदेवता यांचीहि उपासना करतात. यांचे उपाध्याय हविग ब्राह्मण आहेत. हे लोकमांस खातात पण दारू पीत नाहीत. हे फक्त ब्राह्मणांच्याच हातचे अन्न खातात [बांबे ग्याझोटियर; एन्थोवेन.]

नाणकशास्त्र—एकंदर शास्त्रीय वाढीचा आजमितीस विचार करतां नाणकशास्त्र हे नुकतेच उदयास आले आहे असे दिसले; कारण प्राचीन लोकांनी नाण्यांचे सार्वजनिक संग्रह केले असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येत नाही, कदाचित् उत्तम कौशल्याचे नमुने म्हणजे व्यक्तिशः कांहीं लोकांजवळ नाण्यांचा खाजगी संग्रह असण्याचा संभव आहे. नाण्यांचा छोटा संग्रह करण्याचा मान पेटार्क यास देण्यांत येतो, आणि त्यावरून पेटार्कच्या कालांत प्राचीन नाण्यांबद्दल लोकांची जिज्ञासा उत्पन्न झाली असण्याचा संभव आहे. त्या कालापासून उपलब्ध अशा अनेक नाण्यांसंबंधी परिश्रमपूर्वक संशोधन करणे हे महत्त्वाचे काम असून त्या बाबतींत शास्त्रज्ञांनी आजपर्यंत पुष्कळ प्रयत्नहि केले आहेत.

हा नाणकशास्त्राचा उपयोग जगाचा इतिहास, त्यांत प्रचलित असलेल्या धर्मसमजुती, निरनिराळ्या लोकांचे आचारविचार, त्यांनी प्रगल्भ देशेस आणलेल्या विविध कला यांच्या ज्ञानास अत्यंत उपकारक होतो इतकंच नव्हे तर शिल्पासारख्या कलेचा सांप्रत शास्त्रशुद्ध अभ्यास करू इच्छिणाऱ्यास देखील हा शास्त्राचे महत्त्व फार आहे. निरनिराळ्या ऐतिहासिक युगांत ह्या शिल्पकलेच्या कोणत्या पद्धती प्रचलित असल्या हे प्राचीन नाण्यांवरून स्पष्ट करून घेऊन पुढेहि

ह्या कलांची वाढ कशी करावयाची याची दिशा कळते. तसेच सध्यांच्या नाण्यांतील निरनिराळ्या उणीवा कळण्यास ह्या शास्त्राचा उपयोग होणार आहे.

सध्यां उपलब्ध असलेल्या नाण्यांत अत्यंत प्राचीन नाणीं खि. पूर्व सातव्या शतकांत ग्रीक लोकांनी पाडिलेलीं होत. इ. सनाच्या चौथ्या शतकांत सर्व सुसंस्कृत जगांतल निरनिराळ्या राष्ट्रांत पैशाची देवघेव चालत असून नाण्यांचा प्रसार झाल्याचे सिद्ध झाले आहे.

व र्गी कर ण प द्द ति.—ह्या नाण्यांचे वर्गीकरण करण्याबद्दल कांहीं सर्वसामान्य पद्धति अद्याप निघालेली नाही, तरी पण सध्यां टोकळमानानें ह्या नाण्यांचे तीन वर्ग करण्यांत येतात, तेः—(१) प्राचीन ग्रीक व रोमन नाणीं, (२) मध्ययुगीन व अर्वाचीन कालांतल नाणीं, व (३) पौर्वात्य नाणीं. ह्या टोकळ वर्गीतील नाण्यांचे त्यांतल्यात्यांतच पोटवर्गीकरण कसे करावयाचे याबद्दल कांहीं नियम ठरलेले नाहीत. परंतु ग्रीक नाण्यांचे वर्गीकरण प्रथम भौगोलिक क्रमानें म्हणजे पश्चिमेकडून पूर्वेकडे प्रांतवार व नगरवार करण्यांत येते व नंतर कालक्रमानुसार करण्यांत येते; रोमन नाण्यांचे वर्गीकरण मात्र भौगोलिक क्रम लक्षांत न घेतां केवळ कालक्रमानुसार करण्यांत येते; मध्ययुगांतल व अर्वाचीन कालांतल नाण्यांचे वर्गीकरण ग्रीक नाण्यांसारखेंच करण्यांत येते; पौर्वात्य नाण्यांचे वर्गीकरण ग्रीक नाण्यांसारखेंच परंतु जरा टोकळ रीतीनें करण्यांत येते.

प्राचीन ग्रीक व रोमन नाणीं

या ग्रीक नाण्यांसंबंधानें भौगोलिक क्रमानुरूप वर्णन देण्यापूर्वी त्यांचे सामान्य स्वरूप, प्रमुख संज्ञा, त्यांच्यावरील सुबक अक्षरे इत्यादि गोष्टीविषयी प्रथम विचार केला पाहिजे. या ग्रीक नाण्यांचा काल ख्रि. पूर्व ७०० पासून इ. स. २६८ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ हजार वर्षांचा ठरतो. आकार, घडण व सामान्य स्वरूप ह्या दृष्टीनें वर्गीकरण करू लागले तर ह्या नाण्यांचे (१) पुरातन, (२) सामान्य, आणि (३) ग्रीको-रोमन पद्धतीचीं असे तीन भेद पडतात. पहिल्या वर्गीतील नाणीं रुपें, सोने किंवा इलेक्ट्रम या धातूंचीं केलेलीं असून दिसण्यांत ओवडबोवड व एका वाजूस कांहीं तरी अक्षरे व दुसऱ्या वाजूस चौकोनी अगर लेबचौकोनी आकाराचा ठसा असलेलीं असतात. दुसऱ्या वर्गीतील नाणीं, सोने, रुपें, इलेक्ट्रम व कांसें ह्यांचीं केलेलीं असून, पहिल्यापेक्षा बरींच पातळ असतात, व तिसऱ्या प्रकारचीं बहुतेक काशाचीं असून अगदीं सपाट, रुंद परंतु पातळ व पुढील वाजूस रोमन बादशहाचा मुखवटा असलेलीं असतात.

याशिवाय त्यांची पुढीलप्रमाणें आणखी वर्गवारी होतेः— (१) नगरराज्यांतल प्रचलित, मुखवटा नसलेलीं, (२) बादशाही मुखवटांचीं, (३) बादशाही, मुखवटाचा ठसा नसलेलीं अगर असलेलीं ग्रीको-रोमन बादशाही नाणीं.

ह्यांपैकी पहिल्या वर्गातील नाण्यांवरील ठसे पुढील प्रकारचे असतः—(१) एखाद्या विशिष्ट नगरांतोळ किंवा विशिष्ट लोकांच्या उपास्य देवतेचे मस्तक अगर आकृति, (२) विशिष्ट देवतांस प्रिय समजण्यांत आलेले घुबड, कांसव ह्यांसारखे प्राणी, ऑलिव्हसारख्या वनस्पतींची फांदी, देवतांची हत्यारें; (३) स्थानिक नदी किंवा पर्वत यांच्या देवतेचे मस्तक अगर आकृति; (४) एखाद्या कल्पित दैत्यांचे अगर देवांचे मस्तक; (५) कल्पित प्राण्यांच्या आकृती; (६) युलिसेस्, टॉरस् ह्यांसारख्या योद्ध्यांची किंवा वंशप्रस्थापकांची मस्तके अगर आकृती; (७) ह्या योद्ध्यांशी संबंध असलेले प्राणी अगर पदार्थ; (८) देवतांची सुप्रसिद्ध अशी खरी किंवा कल्पित पर्वत, टॅकझ्या वगैरे निवासस्थाने व (९) सार्वजनिक व धार्मिक उत्सवांचे देखावे, जत्रा वगैरे.

नाण्याच्या पुढील व मागील बाजू निरीक्षण करून त्यांतोळ परस्पर संबंध शोधून काढणे हे अत्यंत महत्त्वाचे काम आहे. बहुतेक एकाच नाण्याच्या दोन्ही बाजूंस असलेल्या दोन्ही पदार्थांत काही तरी संबंध आढळून येतो. उदाहरणार्थ, कॅमॅरिन्ना येथील रुप्याच्या “ डिडॅच ” ह्या नाण्याच्या एका बाजूस “ हिपरिस् ” या नदीदेवतेचे मस्तक असून मागील बाजूस इंसावर बसून पाण्यांतून चाललेली एक तडागदेवता दाखविली आहे. कधी कधी नाण्याच्या पुढील बाजूस यावेळी एखाद्या देवतेचे मस्तक असते. त्याच्या मागील बाजूस त्या देवतेचा संबंध असलेले पदार्थ आढळून येतात. उदाहरणार्थ, अथेन्समधील सामान्य ‘ट्रेड्झॅकम्’ या नाण्याच्या पुढील बाजूवर अथेनी देवतेचे मस्तक असून मागील बाजूस त्याच देवतेचा प्रिय असा घुबड पक्षी किंवा ऑलिव्हची खांदी दिसून येते. नाण्यांवरील वीरपुरुषांच्या ठशांमध्येंहि अशाच प्रकारचा संबंध आढळून येतो. निरनिराळ्या राज्यांच्या नाण्यांवर बहुधा स्थानिक माहिती दर्शविणारे ठसे आढळून येतात, ह्यांचे कारण तत्कालीन लहान लहान राज्यांचा विस्तार फार नसून कांहीं राज्यांची मर्यादा तर त्या शहरापुरतीच असे.

ह्या बादशाही मुखवट्यांच्या नाण्यांचे निरीक्षण केलें असतां निराळा प्रकार दृष्टीस पडतो. ज्या नाण्यांवर देवतेचे ठसे असतात त्यांवर बराच कालपर्यंत राजे, बादशहा वगैरेच्या आकृती उमटवीत नसत कारण मनुष्ये व त्यासंबंधी माहिती नाण्यावर खोदणें अयोग्य आहे अशी तत्कालीन धार्मिक समजूत होती. पुढें राजाला देवाचा अवतार मानून मग त्याची प्रतिमा नाण्यावर घेऊं लागले. उदाहरणार्थ, लिसि मॅकस् येथील नाण्यांवरील अलेक्झांडरची आकृति, ही यथे तो झूस अॅमन ह्या देवतेचा पुत्र म्हणून त्याची आकृति दिली आहे. हा प्रकार पुढें इतका वाढला की, ग्रीक साम्राज्याचा मोड झाल्यानंतर निरनिराळ्या वंशांतोळ प्रत्येक राजाने आपला मुखवटा नाण्यावर खोदविला. अलेक्झांडरनें निरनिराळ्या

ठिकाणच्या नाण्यांतोळ स्थानिक भेदे काढून टाकून सरसकट आपल्या स्वतःच्या बादशाही नाण्यांचा प्रचार सुरू केला. त्याच्या वंशजांनी हीच पद्धति पुढें चालविली, व अशा नाण्यांत स्थानिक खुणा (शहरांची नांवे वगैरे) त्यांच्या मागील बाजूंस असतात. ग्रीको-रोमन नाणीं मात्र, रोमन लोकांनी ग्रीक राज्यांचा पाडाव केल्यावर निरनिराळ्या देशांत भिन्न भिन्न कार्यां प्रचारांत आलीं. हीं बहुतेक सर्व कांशाची आहेत. ह्यांच्यावर सुप्रसिद्ध पुरुषांचे मुखवटे खोदलेले आहेतच, शिवाय कांहींवर ‘आशा, वगैरे देवता कोरलेल्या आढळतात. ह्या वर्गांतोळ नाण्यांवरील ठसे तीन प्रकारचे असतातः—(१) होमर कवीसारख्या सुप्रसिद्ध किंवा हिरोडोटस सारख्या अज्ञात विभूतींच्या आकृती; (२) अथेनी देवता आपली दुहेरी सनई वाजवीत आहे हा किंवा असेच दुसरे देखावे, (३) ‘आशा’ वगैरे देवता. ह्यांखेरीज एक ग्रीको-रोमन नाण्यांचा प्रकार म्हणजे रोमकालीन वसाहतींत प्रचारांत असलेली लॅटिन लेखांकित नाणीं होय. ह्यांशिवाय सर्व गोष्टीत हीं नाणीं ग्रीक बादशाही नाण्यासारखीच दिसतात.

ह्या ग्रीक नाण्यांचे स्थानभेदानें ३ वर्ग असून त्यांमध्येहि कित्येक पोटभेद आहेत. ‘मध्यग्रीस वर्ग’; हा पहिला असून, त्यांत थ्रेस व मॅसिडोनिया प्रांतांतोळ उत्तरेकडील पोटभेदांचा समावेश करण्यांत येत असून ‘पेलोपोनेसिस’ येथील दक्षिणेकडील आणि क्रीट व सीरेन या दूरच्या ठिकाणचे विशिष्ट पोटभेद समाविष्ट होतात. दुसरा आयोनियन वर्ग; ह्यांत आयोनिया, मायसिया, एओलस, ऱ्होड्स व केरिआ या प्रांतांतोळ नाण्यांच्या पोटभेदांचा व शिवाय आशिया-मायनर, इराण, फिनिशिया, इत्यादि देशांच्या नाण्यांच्या पोटभेदांचाहि समावेश केला जातो. पश्चिम ग्रीस वर्ग; यांत इटाली व सिसिली या दोन देशांतोळ नाण्यांच्या; पोटभेदांचा समावेश होतो.

या वर्गाची कालमर्यादा, इराणी लोकांचा पराजय व अलेक्झांडरचा राज्यस्वीकार या गोष्टींवरून ख्रि. पू. ४८० ते ३३२ च्या दरम्यान नियमित झाली आहे. यापूर्वीची स्थिति बरीच अज्ञात आहे. ह्या प्रत्येक वर्गांतोळ नाण्यांचा अभ्यास करावयाचा म्हणजे त्या वर्गाचा मूलभूत विशेष काय व मागाहून निरनिराळ्या शिल्पकलाभिज्ञ कारागिरींनी केलेल्या कार्यांचे त्याजवर काय काय परिणाम झाले हे पाहिले पाहिजे. मध्यग्रीस या वर्गाचे शिल्पक्षेत्र फार विस्तृत आहे. फीडिअसच्या शिल्पकामाशी तुलना करतां येण्याजोगे नमुने ह्याच वर्गांत सांपडतात. ह्या वर्गांतोळ प्रथम प्रथम तयार झालेल्या कामांत एक प्रकारचा साधेपणा व उच्च दर्जाचे आत्मसंयमन दिसून येते. ह्यानंतर शिल्पकलानिष्णात लोकांच्या शिल्पकामांत उठाव, व उच्च प्रकारचे वैभव दिसून येते. एखाद्या शुद्ध प्राण्याच्या खोदकामांत देखील नमुनेदार सुबकपणा आढळून येतो. यानंतरच्या ‘प्रथमतेलस’ व ‘स्कोप्स’ यांच्या

कामांत वित्रकलेचा शिरकाव झाल्याचें दिसतें. आयोनियन वर्गाची सांख्यी मात्र इराणच्या अनिष्ट परिणामामुळे थोडी तुटल्यासारखी दिसते, आणि त्यामुळे ह्या कालांत पहिले व शेवटचे नमुनेच उपलब्ध होतात. ह्यांपैकी फक्त शेवटचीं नाणीं मात्र मध्यग्रास वर्गातील नाण्यांबरोबर तुलना करण्यालायक आहेत. यांचा विशेष शिल्पकौशल्यांत नसून भावनाविष्करण करण्यांत आहे. याकाळीं हेलॉस या ठिकाणी ज्याप्रमाणें उत्तमोत्तम शिल्पकार जन्मले त्याचप्रमाणें पश्चिम आशियामायनर प्रांतांत, रंगकामामध्ये अत्यंत सुप्रसिद्ध अशा पॅलिग्राटसारखे पुष्कळ लोक उदयास आले.

पश्चिम वर्गातील नाण्यांची अत्यंत पूर्ण अशी वाढ इटली देशांत झालेली दिसते व ह्या वर्गाचें विशेष स्वरूप सिसिली या बेटांत जास्त एकवटलेलें दिसतें. या वर्गाच्या पूर्वावस्थेंत देखील एक प्रकारचें सौंदर्य व सफाई आणण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो, व इतर वर्ग नामशेष झाले असतां देखील मागाहून बराच कालपर्यंत ह्या वर्गाचा वरील विशेष गुण आढळून येतो. त्याचप्रमाणें यांग्य आकार व शेवटची सफाई देणें यासंबंधीचें ज्ञान ह्या वर्गांत पूर्णपणें आढळून येतें. ह्यांपैकी अत्यंत महत्त्वाचा वर्ग म्हणजे 'क्रीटन' होय. या वर्गातील सर्व काम पूर्ण कलाविकासच्या वेळीं झालेलें असून त्याच्या शिल्पकामांत एक प्रकारचा जिवंतपणा व स्वतंत्र वातावरण आढळून येतें.

ह्यांनंतर एकेलच्या विभागणांप्रमाणें प्रत्येक देशाचो नाणो क्रमवारीनें पाहतां प्रथम स्पेन, गॅल व ब्रिटन हे देश येतात. ह्या वर्गातील नाणीं एकाच जातीचीं नसून निरनिराळ्या विशिष्ट गुणांनीं युक्त अशा अनेक पोटभेदाचीं आहेत. ह्या वर्गातील प्राथमिक नाणीं म्हणजे मासिडोनच्या दुसऱ्या फिलिपच्या सोन्याच्या व रुप्याच्या नाण्यांच्या नकलाच होत. ह्यांनंतरचीं नाणीं रुप्याच्या रोमन नाण्यांच्या बरोबरच आहेत.

स्पेन:—गॅल, स्पेन या देशांत, वरील नाण्यांच्या बरोबरीनें वसाहतीतील ग्रीक नाणींहि चालू असलेलीं आढळून येतात. अर्वाचीन स्पेन व पोर्तुगाल देशांशीं जुळणाऱ्या प्राचीन हिस्पॅनिया प्रांतातील नाण्यांचे सरासरी दोन वर्ग पडतात. पहिला वर्ग प्राचीन असून जास्त प्रचलित असावा. ह्या नाण्यांवरून आयोनियन लोकांचें समुद्रावरील वर्चस्व सिद्ध होतें. स्पेनमधील कार्थेजी नाणीं वरील नाण्यांच्या वेळींच प्रचलित झालेलीं दिसतात. ऐतिहासिक व भौगोलिक माहितीच्या दृष्टीनें ह्या नाण्यांस फार महत्त्व आलें आहे. हिस्पॅनियाच्या प्रांतिक बादशाही नाण्यांचे दोन वर्ग पडतात. मोठा वर्ग ग्रीक बादशाही नाण्यांचा असून, दुसरा वर्ग रोमन वसाहतीतील नाण्यांचा होता. यांच्या पुढील बाजूस बहुतेक बादशाहाचा किंवा बादशाही कुटुंबातील दुसऱ्या एखाद्या पुरुषाचा मुखवटा आढळतो व मार्गळ बाजूस, बैलांनीं ओढला जाणारा नांगर चालविणारा उपाध्याय किंवा

वैल, किंवा एखादें देऊळ वगैरे प्रांतिक जातीचे ठसे मारलेले दिसतात.

गॅल देश:—गॅल देशाचें नाणें त्या देशाचें म्हणण्यापेक्षां तेथील लोकांचें समजावें. ह्या नाण्यांचा उत्तर इटलीतील नाण्यांवर बराच परिणाम झाला. ह्या प्रांतांत चार वर्गांचीं नाणीं आढळून येतात. ह्यांचा कालानुक्रम ठरविला असतां हीं नाणीं मॅसिलीआ (मासेलीस) येथील ग्रीक वसाहत, आणि मध्य व पश्चिम युरोपखंड यांतील लोकांमध्ये चालू होती असें दिसतें.

इटली:—इटलीतील प्राचीन नाणीं ६ व्या शतकाच्या आरंभापासून नंतरच्या ५०० वर्षांच्या पाडलेलीं दिसतात. ह्यांपैकी पुष्कळशीं नाणीं रोमन सत्तेच्या विस्तारपूर्वीचीं आहेत. रोमन सत्तेच्या विस्तारानंतर सर्व इटलीमध्ये रोमन नाणीं सर्रास चालू झालीं. ह्या नाण्यांचे खरी इटालियन व ग्रीको इटालियन असे दोन वर्ग पाडण्यांत येतात. खरी इटालियन नाणीं सोनें, रुपें, कांसि यांचीं आहेत. इटालियन नाण्यांवरील शिल्पकला ग्रीक चालीची आहे व लेख लॅटिन व ऑस्कन भाषेंत आहेत. ग्रीको इटालियन वर्गातील नाण्यांमध्ये हि सोन्याचीं, रुप्याचीं व कांशाचीं नाणीं आढळतात. ह्या ठिकाणीं एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं इटालियन कांशाचीं नाणीं व ग्रीक रुप्याचीं नाणीं ह्या दोन्ही प्रकारच्या नाण्यांचा उपयोग सर्वसम्मत झाला.

सिसिली:—सिसिली बेटाचें नाणें ग्रीक असून ख्रि. पूर्व ६ व्या शतकापासून रोमन लोकांनीं तें बेट हस्तगत करून घेईपर्यंत चालू असलेलें दिसून येतें, कारण ह्यांनंतर कांहीं थोड्या नगरराज्यांनीं बादशाही किंवा वसाहतीतील नाण्यांचा उपयोग केला आहे. सिसिलीच्या मुख्य नाण्याचें नांव टेरेंडॅकम (द्रम्म) आहे. येथील सर्व प्रकारचीं नाणीं एक प्रकारची उत्तम सफाई व चतुर कारागिरी दिग्दर्शित करतात. ह्या नाण्यांचा एक विशेष असा आहे कीं बहुतेक सर्व नाण्यांवर कारागिरांच्या सहा असून हें कौशल्य जडावकाम करणारांचें दिसतें. ह्या बेटांतील प्रमुख अशा सायराक्यूझ शहरांतील नाण्याविषयी विचार करतां ह्या ठिकाणी घडून आलेल्या राजकीय उलाढालींवर चांगलाच प्रकाश पडतो.

थ्रेस व मॅसिडोनिया:—थ्रेसमधील नाणीं अत्यंत चित्ताकर्षक आहेत. थ्रेस व मॅसिडोनिया या ठिकाणींच प्रथम रानटी स्थितीतील जातींनीं खाणींतून काढलेल्या रुप्याचीं नाणीं पाडलेलीं दिसतात. अत्यंत जुनीं नाणीं ख्रि. पू. ५ व्या शतकाच्या आरंभांतलीं असून, तेथपासून पुढें वरील प्रदेश स्वतंत्र असतांच्या, व नंतर रोमन लोकांच्या हस्तगत झाले असतांच्या, ह्या सर्व काळांतील नाणींहि सांपडलीं आहेत. ह्यांपैकी कांहीं नाणीं उत्तम कौशल्याचीं निदर्शक असून, थ्रेसवरील रोमन सत्तेचा व कांहीं कालपर्यंत मॅसिडोनियन राजांचा इतिहास दिग्दर्शित करतात.

मॅसिडोनियांतील नागिरक व बादशाही अशी दोन्ही प्रकारची नाणी त्यांतील वैचित्र्य व चित्ताकर्षकता सिद्ध करतात. ह्यांचा आरंभ ख्रि. पू. सहाव्या शतकांत झालेला दि. तो. अत्यंत जुनी नाणी ह्यांची व कांशाची असून ख्रि.पू. ४ व्या शतकाच्या मध्यकालापासून सोन्याचाहि नाणी दिसून येतात. एकंदर मॅसिडोनियन नाण्यांची तऱ्हा सिसिलियन नाण्यांसारखीच असून बरीच प्राचीन नाणी फिनेशियन, बाबिलोनियन व अँटिक पद्धतीची दिसतात. ह्यांपैकी सर्वांत मोठी नाणी पहिल्या अलेक्झांडरच्या वेळची (ख्रि. पू. ४९८-४५४) असून ती, एकंदर व्यापारी चळवळीपेक्षा ह्या प्रदेशांतील खनिज संपत्तीची उत्तम साक्ष देतात.

थेसलीः—उत्तर ग्रीस, थेसली, एपायरस, कॉर्सिरा, अँकनॅनिया व एटोलिया ह्या प्रांतांतील सर्व नाणेपद्धती मूळांत ईजायनेटन असून त्यांच्यावर पश्चिमच्या बाजूस कॉरिथियन पद्धतीचा व नंतर रोमन पद्धतीचा परिणाम झाला असे म्हणतात. प्राचीन थेसली नाणी फारच थोडी आहेत. ही बहुधा सिसिली व इटली ह्या प्रदेशांतील उत्तम नमुन्यांची पण जास्त सार्थी आहेत. यावर घोडा व घोडेस्वार यांचे ठसे सर्वसामान्य आढळून येतात. कांहींवर ओक वृक्षाचे शिरोभूषण घातलेले 'झ्यूस' देवतेचे मस्तक, किंवा युद्ध करीत असलेल्या अथेना इटोनिया या देवतेचे चित्र कोरलेले आढळते.

बिओशियाः—बिओशियामधील नाणी अलेक्झांडरच्या स्वारीनंतरची असून, निरनिराळ्या नगरराष्ट्रांनी पाडली; ह्यांपैकी प्राचीन नाणी म्हणजे ख्रि. पू. ६०० ते ५०० च्या दरम्यान पाडलेले 'डॅम्स' होत.

अथेन्सः—अँटिकामध्ये अथेन्स येथील नाणकपरंपरेचे वर्चस्व आहे. अथेनियन नाणेपद्धति सोलन याने अमलांत आणली असून प्रारंभीचे डिड्रॅकम युबोइक धर्तीचे असूनहि अथेनियन नाण्यांच्या प्रसिद्धीमुळे त्यांनाहि अँटिक हें नांव मिळाले. ह्या नाण्यांवरून ऐतिहासिक माहिती फारच थोडी आढळते, परंतु अथेनियन लोकांना आपल्या नाण्यांत जी कृत्रिम प्राचीनता उत्पन्न केली, तिचे कारण अथेन्सचा जगाशी चाललेला व्यापार हे आहे.

इजायनाः—'इजायना' बेटांतील नाणी म्हणजे प्रथमची खरी ग्रीक नाणी अज्ञी होत. ख्रि. पू. सातव्या शतकापासून ह्यांचा आरंभ आहे. ह्यांपैकी अत्यंत प्राचीन नाणी म्हणजे प्राथमिक अवस्थेतील डिड्रॅकम असून त्यांच्यावर समुद्रकांसवाचे चित्र असते.

कॉरिथः—कॉरिथमध्ये एक मोठी नाणकपरंपरा सांपडते. ह्यांचे वजन अँटिक नाण्याइतकेच असून स्वरूप अँटिक डिड्रॅकमसारखेच आहे. शिल्पकलेच्या भरभराटीचे युग व उत्तरतो काळ ह्यांतील बरेचसे कारागिरीचे काम कॉरिथमध्ये आढळते. कॉरिथ ही एक वसाहत झाल्यावर तेथे एक निराळी नाणकपरंपरा अस्तित्वांत आली.

क्रीटः—क्रीट बेटांतील अत्यंत प्राचीन नाणी ख्रि. पू. ५०० च्या सुमाराची आहेत. ह्यांनंतरच्या १०० वर्षांत फारच थोड्या नगरांनी नाणी पाडली. यानंतर मात्र एकदम नाण्यांची विपुलता आढळते. ह्यांत कांहीं अत्यंत सुंदर तर कांहीं अगदीच रानटी तऱ्हेची दिसतात. यांच्यावर स्थानिक विशेष पुष्कळ आहेत. यांवरील मुख्य देवता म्हणजे झ्यूस, हेरा, फोसीडन वगैरे असून सिसिलीप्रमाणे येथील नाण्यांवर सृष्टिपूजेचे उल्लेख (विशेषतः वृक्ष) वारंवार आढळतात. ह्या प्रकारचे शिल्पचातुर्य क्रीटन नाण्यावर जास्त दिसते.

आशियामायनरः—आशियाखंडांतील नाणकसंप्रदायाचा आरंभ आशियामायनर प्रांतांतील नाण्यापासून होतो. ह्या नाण्यांचे मुख्यतः सरासरीने मोठमोठे असे तीन वर्ग पाडतात. (१) सोने व इलेक्ट्रमची प्राचीन नाणी, (२) लीडियन व ग्रीक नाणी, (३) व नंतरची इलेक्ट्रम, सोने व रुपे यांची नाणी. सत्रपांच्या चांदीच्या नाण्यांत इराणी छाप उघड दिसते; ग्रीक नाणी फक्त पश्चिम किनाऱ्यावरील कांहीं नगरांत चालू होती असे दिसते. परंतु ख्रि. पू. १९० वर्षांच्या सुमारास झालेल्या मॅसेशियाच्या स्वारीनंतर जसजसे रोमन लोकांच्या अमलाखाली एक एक संस्थान जाऊ लागले व त्या सर्वांचा मिळून एक प्रांत बनला, तसतशी मोठमोठ्या शहरांची स्वशासनसत्ता अगदीच कमी झाली. तथापि ह्या वेळची असंख्य बादशाही नाणी प्राचीन ग्रीक नाण्यांच्या धर्तीवर असून पुराणकथाभ्यासास उत्कृष्ट अशी आहेत. त्यांपैकी जुने नाणे लीडिया प्रांतांतील इलेक्ट्रम असून ह्याचा प्रचार ख्रि. पू. ७ व्या शतकापासून सुरू झाल्याचे दिसते. ईजायनेटिक व इलेक्ट्रम ह्या दोन्ही नाण्यांचा उद्भव एकाच वेळी झाला असेल.

बोस्परस, कॉल्विस व पॉटसः—आशियामायनरमधील पहिले प्रदेश बोस्परस, कॉल्विस हे असून त्यामानाने इकडील नाणी अगदी थोडी व कमी महत्त्वाची आहेत. पॉटसमधील नाणी मात्र पुष्कळ आहेत. अँमिसस नामक नगरामध्येच बरीचशी वरील नाणी पाडली गेली. ह्या काशांच्या नाण्यांवरील शिल्पकामाचा सर्वसाधारण विषय म्हणजे ह्या प्रदेशांतील लोकांच्या आवडत्या परसिअस व मेडूसा या विषयांच्या कथा होत.

माथसियाः—आशियाखंडांतील सर्वांत उत्तम ग्रीक नाणेपद्धति माथसिया देशांत सुरू झाली. इकडील सीझिमस नांवाचे नगर नाणकशास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ही पद्धति ख्रि. पू. ६ व्या शतकांत सुरू होऊन सुप्रसिद्ध इलेक्ट्रम मिन्सिकेन नाणी सुमारे दीड शतकपर्यंत पाडली गेली. ही नाणी नुसत्या आशियामायनरमध्ये नव्हे तर ईजियनच्या दोन्ही किनाऱ्यांवर सामान्यपणे चालू असत. द्रोइ नगरांतील नाण्यांचे महत्त्व त्या नाण्यांवरील द्रोजन युद्धातील प्रसंगांच्या चित्रांमुळे आहे.

आयोनियाः—येथील नाणो सुंदर असून पुष्कळ आहेत व तीं ख्रि.पू. ७००-५४५च्या काळांत पाडलीं गेलीं. ह्या नाण्यावरून ख्रि. पू. ४९४ मधील आयोनिक वंड, रोमन साम्राज्याचा विस्तार वेगैरेचा बांध होतो. ह्यांपैकी मुख्य महत्त्वाची नाणी म्हणजे सोन्याचे ड्रॅकम् व टेड्रेड्रॅकम् यांवर अपोलो देवतेचा दोन प्रकारचा मुखवटा खोदलेला असून त्याखाली आशियातील सुप्रसिद्ध शिल्पकार थिओडोटस् ह्याची सहा आडे.

इफेससः—इफेसस येथील नाणी ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची आहेत, परंतु त्यांतील सौंदर्यकल्पनेचा अभाव पाहतां शिल्पकलेच्या दृष्टीनें यांना फार थोडे महत्त्व आहे. यांवरील उसा मधमाशाचा असून, कधी कधी काळवीट किंवा 'अटॅमिस्' देवतेचा मुखवटा कोरलेला असतो. ख्रि. पू. चवथ्या शतकांत स्मर्नामध्ये अपोलो देवतेचा चेहरा व वीणा कोरलेली दुर्मिळ नाणी पाडलीं गेलीं. ह्या ठिकाणाच्या बादशाही नाण्यावर अनेक ठसे आहेत व त्यांतच अलेक्झांडर यास स्वप्नांत दिसलेल्या दोन नेमिसेस् देवताही खोदल्या आहेत.

केरियाः—केरियाच्या नाण्यांत परंपरा अशी कसलीच नाही. प्रथमप्रथमची चांदीची नाणी अगदी थोडी असून त्यांचा घाटीह चांगला नाही. हेक्टोमनस्, मॅसोलस् यावरील खोदलेलीं नांवे पहातां त्यांच्यावरून केरियन् सत्रपांच्या संपत्तीची खात्री पटते. केरियाच्या तांब्यांतील " कॅलिम्ना " व " कॅस " ह्या बेटांतही नाणी सांपडलेली आहेत.

होडस्—होडस् डेट व्यापार व कलाकुसरीच्या कामांत सुप्रसिद्ध असल्यामुळे अर्थातच ह्याची नाणकपरंपरा फार उच्च दर्जाची आहे. होडस् शहर, ख्रि. पू. ४०८ या वर्षी, कॅमिरस्, इअलिसस् व लिडस् ह्या तीन शहरांतील लोकांनी तीं शहरें सोडून दिल्यावर स्थापन झालें, त्यामुळे इकडे तिन्ही प्रकारची नाणी सांपडतात.

लीसियाः—लीसियांतील प्राचीन नाण्यांवरून आशियातील देवता, कला व वाङ्मय यांच्याबद्दल कल्पना येऊ लागते. ख्रि. पू. ५२० च्या सुमारास असलेली नाणी अथेनियन धर्तीची आहेत. लीसियन अक्षरें आशियामायनरमधील प्राथमिक मूलवर्णांपैकी असून त्यांत ग्रीक वर्णांखेरीज इतर तद्देशीय परंतु अद्यापहि न उगमलेल्या वर्णांचें मिश्रण असावें. ह्या नाण्यांवरील शिल्प ठराविक असून त्यावर निरनिराळ्या प्राण्यांचे आकार आढळतात. कांहीं कांहीं नाण्यांवर स्वस्तिकासारखी त्रिकोणी चिन्हे आहेत. ह्या ठिकाणी निरनिराळ्या प्रसंगांच्या दर्शक अशा बऱ्याच नाण्यांच्या मालिका आहेत, व शिवाय ह्या सर्वसामान्य नाण्यांशिवाय लीसियन संघांतील नगरांची स्वतःपुरती भिन्नभिन्न नाणी आहेतच.

पॅफीलिया, सिलिसियाः—पॅफीलियांतील नाण्यांत आशियाटिक शिल्पांचे कांहीं नमुने मिळतात. परंतु ह्यापेक्षां सिलिसिया प्रांत, बहुतेक किनाऱ्यालगतच असल्यामुळे नाणकशास्त्रदृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे. सिलिसियामध्ये पूर्वकाली चालू असलेली पुष्कळ नाणी आहेत.

सॅरियाः—सॅरियन नाण्यांच्या परंपरेंत सेल्युसिड राजवंश व टॉलेमी राजवंश येतो. टॉलेमी नाणी मुखवटांच्या उशामध्ये जास्त सुंदर आहेत, परंतु सोन्याची नाणी व ईजिप्शियन, मोठ्या आकाराची व उत्तम कौशल्याची कांशाची नाणी मात्र अगदी कमी आहेत. सेल्युसिड नाण्यांतहि उशांचें काम फार सुबक असून एकंदर मुखवटांचा विचार केला तर त्यांपासून ख्रि. पू. १-२ शतकांचा संपूर्ण इतिहास तयार होईल.

फिनेशियाः—फिनेशियांतील नाणी अत्यंत चित्ताकर्षक व विपुल आहेत. किनाऱ्यावरील व्यापारी नगरांची संपत्ति ह्यावरून चांगलीच सिद्ध होते. ख्रि. पू. ५ व्या शतकाच्या मध्यांत ह्या नाण्यांस सुरवात झाली व ह्यांच्यावरील लेख फिनेशियन वर्णांतच खोदलेले आहेत. ह्या नाण्यांची एकंदर तीन युगे पडतातः—(१) अलेक्झांडरपूर्वयुग, (२) अलेक्झांडरटॉलेमीसेल्युसिड युग, आणि (३) साम्राज्यसत्तायुग. पहिल्या युगांत अरॅडस् शहराचें नाणें बाबिलोनी पद्धतीचें असून इतर सर्व शहरांची नाणी फिनेशियन पद्धतीची आहेत; त्यापैकी बरीचशी नाणी पहिला व दुसरा स्ट्रेटो, टेनेस्, व मॅड्यूस नांवाचे सत्रप यांनी पाडिलेली आहेत. दुसऱ्या युगांतील अलेक्झांडरची रुप्याची नाणी व टॉलेमी व सेल्युसिड या राजांची बादशाही नाणी यांखेरीज कांहीं मोठी व महत्त्वाची अशीं चांदीचीं टेड्रेड्रॅकम् नाणी असून तीं निरनिराळ्या नगरांनी आपल्या स्थानिक सत्ताधिकारांत पाडलेली आहेत. तिसऱ्या साम्राज्ययुगांत कांशाचीं कांहीं मोठी नाणी आढळली आहेत.

पॅलेस्टाइनः—पॅलेस्टाइनच्या निरनिराळ्या प्रांतांत भिन्नभिन्न तद्देशीय बादशाही व स्थानिक नाणी असल्याचें दिसतें, परंतु सर्वांत जूडिया प्रांताची नाणकपरंपरा फारच चित्ताकर्षक आहे. जेरुसलेम येथील नाण्यांमध्ये, सातवा अँटिओकस याची कमळाची आकृति असलेली नाणी मॅकॅबिअन यांनी पाडलेली नाणी, रोमन वक्रीत्रांची नाणी, अशी विविध नाणी आहेत. गाझा येथील नाण्यांसहि बरेच महत्त्व आहे. ह्यांतील प्रथमप्रथमची नाणी म्हणजे रानटी पद्धतीचें अथेनियन नमुन्याचें अँटिक ड्रॅकम्स असून, ह्याठिकाणाच्या बादशाही नाण्यावर मनी, मिनोस व इओ ह्या देवतांची नांवे खोदली आहेत.

यहुदी नाणकपद्धतिः—खेत्र यहुदी नाणेपद्धतीचा आरंभ 'शेकेल' नाण्यांनी होतो. ऐतिहासिक पुराव्यावरून ही नाणी सातवा अँटिओकस यानें दिलेल्या अधिकाराप्रमाणें सोयमन मॅकॅब्यूस यानें पाडलीं असें दिसतें. शेकेल किंवा 'अर्धशेकेल' नाणी फिनेशियन टेड्रेड्रॅकम् व डिड्रेड्रॅकम्च्या वजनाची आहेत. ह्यांपैकी कांहीं नाण्यांवर १, २, ३, ४, ५ असे हीं नाणी पाडलेल्या वर्षांचे आंकडे आहेत. ह्याशिवाय जेरुसलेम येथे इ. स. ६६-७० व इ. स. १३५ च्या सुमारास ज्या दोन बंडाळ्या उद्भवल्या त्यावेळचीं तद्देशीय पद्धतीचीं नाणी आहेत.

अरेबिया, मेसापोटेमिया व बाबिलोनिया:—रोमन अर-
वस्तानांत कांशाचीं बादशाही नाणीं सांपडतात. मेसापोटेमि-
यांतील 'एडेसा' शहराने पाडलेलीं चांदीचीं व कांशाचीं नाणीं
वरींच महत्त्वाची आहेत.

आफ्रिकेतील नाणीं.—इतर दोन खंडांपेक्षां आफ्रिका
खंडांतील नाणीं फार थोडीं आहेत. कारण ग्रीक, फोनिशिय-
न व रोमन संस्कृतीचा प्रवेश ह्या खंडांत, ईजिप्त व पश्चि-
मच्या बाजू—उत्तर किनारा ह्यापलीकडे झाला नाही. ईजिप्त-
मधील परंपरेमध्ये एक प्रकारचा भौगोलिक क्रम आढळतो,
तेथे अद्यापि अलेक्झांडरच्या मागाहूनचीं कोणतींच नाणीं
उपलब्ध नाहींत. इराणी सत्ता ईजिप्तमध्ये सुरु झाल्यावर
इराणी नाणीं या ठिकाणी चालू झालीं असलीं पाहिजेत. सत्रप
अर्गैस ह्याने चांदीचीं नाणीं प्रचलित केलीं असे म्हणतात.
अलेक्झांडरपासून ग्रीक नाणकपद्धति सुरु झाली. अलेक्झांड-
रचीं कांहीं नाणीं ईजिप्त येथील टांकसाळींत पाडलेलीं आहेत.
ह्या ठिकाणी टॉलेमी राजाबरोबर सुरु झालेली नाणकपद्धति
सुमारें तीन शतकेपर्यंत चालली. ह्या पद्धतीतील विशेष म्हणजे
सोन्याचीं अत्युत्कृष्ट नाणीं व कांशाच्या नाण्यांचा मोठा
आकार हा होय. पुढें ज्यावेळीं सेल्युसिड राजांनी उत्तम नाणीं
पाडण्याचा उपक्रम सुरु केला, त्यावेळीं टॉलेमी नाणीं सौंदर्य
व कला या बाबतींत खालावत चाललीं.

रोमन अम्मलांतील नाण्यांमध्ये अलेक्झांड्रियामधील
वादशाही नाणीं व साम्राज्यांत अंतर्भूत झालेल्या ईजिप्त
प्रांतांतील नाणीं विस्तार व नमुन्यांची विविधता ह्या दृष्टीनें
सुप्रसिद्ध आहेत. ह्या नाण्यांचा आरंभ ऑगस्टसपासून व
शेवट अकिलिस ह्याच्या अमदानीत होतो. ह्यांपैकी बहुतेक
नाण्यांवर बादशाही कारकीर्दीचीं वर्षे L ह्या अक्षरानें दर्शित
केलीं आहेत. ह्या नाण्यांमध्ये (१) ग्रीक, (२) ग्रीकोरोमन,
व (३) ग्रीको-ईजिप्शियन; असे तीन वर्ग पडतात. ग्रीको-
ईजिप्शियन नमुन्यांचें महत्त्व, हीं नाणीं ईजिप्तमधील दैवत-
कथांचें मागाहूनचें स्वरूप दर्शवितात ह्या दृष्टीनें आहे.

आफ्रिकेतील ग्रीक नमुन्याची "सिरेनैका" नाणेपरंपरा
७ व्या शतकांत बॅटस वंशांत सुरु होऊन पुढें रोमन वाद-
शाहा ऑगस्टसपर्यंत हीं नाणीं चालू होती. ह्या नाण्यांवरील
शिल्पकाम अगदीं स्पष्ट असून संक्रमणयुगांतील व भरभ-
राटीच्या कालांतील नाण्यांत ग्रीक नाण्यांचे सर्व गुण एकत्र
झाले आहेत.

रोमन नाणीं.— रोमन नाणकपद्धतीचे प्रथम दोन मोठे
वर्ग पडतात; (१) रोमन प्रजासत्ताक राज्याच्या वेळचीं व
(२) रोमन साम्राज्याच्या वेळचीं नाणीं. ह्यांपैकी प्रजासत्ताक
राज्यांतील नाण्यांचा काल, रोममधील नाण्याच्या उद्भव-
पासून ख्रि. पू. १६ व्या सालांतील ऑगस्टस बादशाहाच्या
सुधारणेपर्यंत होय; व दुसरा साम्राज्यकाल ख्रि. पू. १६ पासून
स. ४७६ मध्ये पश्चिमेकडील साम्राज्याचा नाश होईपर्यंतचा
होय. अत्यंत प्राचीन रोमन नाण्याचा आरंभ ख्रि. पू. ४

व्या शतकांतील मध्यापासून होतो. इटालियन लोक इतिहास-
पूर्वकालापासून देवघेवीकरतां तद्देशीय तांबें वापरीत. ख्रि. पू.
३३८ ते १६ पर्यंतच्या प्रजासत्ताक राज्यासंबंधी नाण्यांच्या
इतिहासाचे मुख्यतः दोन कालविभाग पडतात, व ह्या विभा-
गापैकी दुसऱ्या कालविभागास ख्रि. पू. २९६ मध्ये दिनारी
नाणकपद्धतीच्या उपक्रमानें विशेष महत्त्व आलें. पहिल्या काल-
विभागावरून इटलीची मध्यवर्ती सत्ता कसकशां परिणत होत
गेली ह्याचें दिग्दर्शन होतें. प्रथमपासून रोमन नाणीं रोम
व कॅपूआ ह्या दोन्ही टांकसाळींत पाडलीं जात. वरील
पहिल्या कालविभागांत कांशाचें ओस्कोलॅटिन व चांदीचे
डिड्रॅकम् हीं नाणीं रोम येथील टांकसाळींत पाडलीं जात
असून कॅपूआ येथील टांकसाळींत लहान, कांशाचीं नाणीं
व चांदीचे डिड्रॅकम् पाडले जात. दुसऱ्या कालविभागांत
कॅपूआ येथील टांकसाळींतील नाणें पाडण्याचें काम जोरांत
चाललेलें दिसतें, व शेवटच्या पोटकालविभागांत दोन्ही
टांकसाळींतील नाण्यांत सारखेपणा दिसतो व पूर्वीपेक्षां कांशाच्या
नाण्यांचें महत्त्व व किंमत कमी झालेली दिसते.

ह्यांतर (ख्रि. पू. २९६) चांदीचीं दिनेरियस, त्याची अर्धी
किनेरियस व पांव सिस्टेरिटस ह्या नाण्यांचा व्यवहारांत प्रवेश
झाल्यावर मग मात्र नाणकपद्धतींत कोणत्याच तऱ्हेचे फेरवदल,
हें प्रजासत्ताकराज्ययुग संपेतांपर्यंत झाले नाहींत.

नंतर लौकरच 'दिनेरियस्' नाण्यांनीं बार्काच्या सर्व नाण्यांस
मागें टाकून आपलें वर्चस्व थोडक्या काळांत स्थापन केलें.
प्रजासत्ताक काळाच्या अखेरपर्यंत सोन्याचीं नाणीं फार कचित
पाडण्यांत येत. रोमन प्रजासत्ताक राज्यकालीन नाण्यांचे नमुने
फारच चित्ताकर्षक आहेत, परंतु त्यामानानें त्यांवरील शिल्प-
काम अगदीं मध्यम तऱ्हेचें आहे. अति प्राचीन दिनारी,
किनारी व सेस्टेरटी ह्या नाण्यांवर शिरछाणघातलेला असा
'रोमा' देवतेचा मुखवटा खोदलेला असतो. ख्रि. पू. १९०
च्या पुढील नाण्यांवर रथांत बसलेल्या डायना देवतेचें चित्र
आढळतें. शिवाय कांहीं नाण्यांवरील न समजणारे देखीचे,
रोमन दैवतकथांतील वारीक सारीक गोष्टींचें ज्ञान झाल्या-
वांचून समजणार नाहीं.

रोमन साम्राज्यकालीन नाण्यांचा इतिहास जास्त भान-
गडीचा आहे. ऑगस्टस (ख्रि. पू. १६-१५) बादशाहानें
सोन्याचीं नाणीं वादशाहानेंच पाडावयाची व रोमन सीनेट
सभेनें फक्त कांशाचीं नाणीं पाडावयाचीं अशा अटी ठरविल्या.
त्याचा परिणाम असा झाला कीं सीनेटला बादशाहाच्या लह-
रीवर अवलंबून राहवें लागलें. ऑगस्टसच्या कारकीर्दीत ही
पद्धति सर्व साम्राज्यांत राजमान्य झाली. बादशाहाच्या पर-
वानगीशिवाय कोणत्याहि स्थानिक टांकसाळींचें अस्तित्त्वच
शक्य नव्हतें. ह्या बादशाही नाण्यांवरील ठसे बहुतेक वाद-
शाही व्यक्तींचे असत. ज्यावेळीं ही व्यक्ती पुरुष असेल
त्यावेळीं डोक्यावर मुकुट किंवा उघडें डोकेंच दाखविण्यांत
येत, व स्त्री असते त्यावेळीं डोकें कधीं कधीं बुरख्यानें

आच्छादित किंवा उघडें दाखविण्यांत येत. नाण्यांवर बादशाही व्यक्तींची नांवे किंवा स्तुतिपर वाक्ये असतात. ह्याच वेळीं हलकें हलकें क्रॉससारखीं ख्रिस्ती चिन्हे न कळत नाण्यांवर खोदलेलीं दिसू लागतात.

मध्ययुगीन व पश्चात्कालीन

यूरोपियन नाणीं.—युरोपीय नाण्यांच्या मध्ययुगास आरंभ रोमन साम्राज्याच्या नाशापासून होतो.

बायझंटाइन साम्राज्यः—बायझंटाइन नाण्यांचा आरंभ अॅन-स्टॅशियस (इ. स. ४९१-५१८) राजाच्या कारकीर्दीत झाला. बायझंटाइन नाणीं तिन्हीं धातूंची आहेत, परंतु चांदीचीं तुरळक आहेत. प्रथमचीं सोन्याचीं व चांदीचीं नाणीं सुबक आहेत परंतु साम्राज्याच्या अखेरचीं वरींच हिणकस धातूचीं आहेत. तेराव्या शतकांत इटालियन सोन्याच्या नाण्यांचा प्रवेश होईतोपर्यंत सर्व ठिकाणीं सोन्याचीं बायझंटाइन नाणीं चालू होती. ह्यांच्या वजनांत अनेक फरक झाले. ह्यांचे ठसे बहुतेक धार्मिक आहेत. जुन्या नाण्यांच्या मागील वाजूर क्रॉस हातांत धरलेली विजयदेवता आहे, परंतु मागाहूनच्या नाण्यांच्या मागील वाजूस “ तारक प्रभु ” किंवा “ कुमारी मेरी ” हिचें चित्र आहे. लेखांची लिपी प्रथम लॅटिन होती, पुढे हेरेक्लसपासून ग्रीक झाली. तत्कालीन धर्मोपदेशकांतील शिल्पकलाज्ञानाची कल्पना ह्या नाण्यांवरून चांगली होते, पण घाट व सुबकपणा या दृष्टीनें हीं नाणीं ऊर्मी दर्जाचीं आहेत.

इतर यूरोपीय नाणक परंपरा.—इतर पश्चिमेकडील देशांच्या नाण्यांचे ठळक ठळक असे कालदृष्ट्या पांच वर्ग पाडतां येतात, ते वर्गः—(१) संक्रमणयुग, रोमन साम्राज्यानाशापासून खऱ्या मध्ययुगापर्यंत—म्हणजे शार्लमेनच्या राज्यारोहणा पासून स्वेविअन् घराण्याच्या नाशापर्यंत; (२) मध्ययुग, शार्लमेनच्या राज्यारोहणा पासून स्वेविअन् घराण्याच्या नाशापर्यंत; (३) पूर्वपुनरुज्जीवनयुग, फ्लॉरेन्समध्ये सन १२५२ मध्ये फ्लॉरिन् नाण्यांच्या सुरवातीपासून; (४) पुनरुज्जीवनयुग, स. १४५० पासून १६०० पर्यंत व (५) अर्वाचीन युग.

(१) संक्रमणयुगः—पश्चिमेकडील देशांतील ह्या कालांतील नाण्यांचा विचार करतां असें दिसून येतें कीं, हीं नाणीं ५ ते ८ शतकांचा इतिहास समजण्यास अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत. ह्या नाण्यांवरील कोरीव कामाचे नमुने एकाच तऱ्हेचे (रोमन बादशाहा व स्थानिक सत्ताधारी यांचे छातीपर्यंत मुखवटे, कांहीं विशिष्ट तऱ्हेचे क्रॉस) आहेत. ह्यांचे शिल्प अगदीं असंस्कृत असून, रोमन किंवा बायझंटाइन नाण्यांच्या नकलवरहुकूम तयार केलेल्या ह्या प्राचीन नाण्यांचे वर्गीकरण करणे कठिण आहे.

(२) मध्ययुगः—रोजच्या जीवनास लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टींच्या संबंधानें सोन्याच्या नाण्याची किंमत जास्त असल्यामुळे त्यामुळे गैरसोय होऊन सोन्याच्या नाण्याबद्दल चांदीच्या नाण्याचा उपयोग सुरू केला. याचा प्रसार फ्रान्स, जर्मनी, इटली, इंग्लंड, स्कॅडिनेव्हिया, कॅस्टाइल व अॅरगान

इत्यादि सर्व देशांत झाला. ह्या नाण्यांवरील ठसे बहुतेक नवे (क्रॉस, ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर) आहेत.

(३) पूर्वपुनरुज्जीवनयुगः—बादशाहा दुसरा फ्रेड्रिक हाच या युगाचा प्रवर्तक होय. ह्यानें जरी पश्चिमेकडील मुसुलमानी प्रदेशांत प्रचारांत असलेली अरबी नाणींचा चालू ठेवली तरी देखील त्यानें (१२१५-१२५०) आपल्या स्वतःच्या नांवाचीं ‘सॅलिडी’, वगैरे रोमन सोन्याचीं नाणीं पाडलीं. शिल्पाच्या दृष्टीनें मध्ययुगांतील अत्यंत सुबक नाणीं हींच होत. पुढे फ्लॉरेन्सला आलेले व्यापारी महत्त्व व १२५२ पासून पाडण्यांत आलेल्या नव्या “ फ्लॉरिन् ” नामक सोन्याच्या नाण्याची शुद्धता ह्यामुळे सर्व यूरोपखंडांतील प्रदेशांत अशा पद्धतीचीं नाणीं पाडण्यास सुरवात झाली. अर्थात व्हेनिस्, जिनोआ इत्यादि शहरांत व इंग्लंड, फ्रान्स ह्या देशांतहि फ्लॉरिन्सारखींच अनेक नाणीं पाडण्यांत येऊं लागलीं. जड अशा चांदीच्या नाण्यांची गरज भासू लागल्यामुळे १४ व्या शतकापासून मोठ्या आकाराचे दिनार पाडण्यास सुरवात झाली. यानंतरच्या नाण्यांचे शिल्प धार्मिक कक्षेंतून निघून स्वतंत्र बनले.

(४, ५) पुनरुज्जीवनयुग आणि अर्वाचीनयुगः—पुनरुज्जीवन कालापासूनच अर्वाचीन तऱ्हेच्या कल्पनांस सुरवात झालेली दिसते यूरोपखंडांतील अनेक राष्ट्रांच्या शोधपूर्वक तयार झालेल्या नाणकपद्धतीचा आरंभ ह्याच कालांत व्हावयाचा. १५१८ सालीं जर्मनीमध्ये डॉलर नाणें पाडण्यास सुरवात झाल्यापासून चांदीच्या नाण्यांनां सार्वत्रिक महत्त्व आले. डॉलरचीं निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळीं वजनं व आकार असल्यामुळे रोमन दिनारासारखा त्याचा सार्वत्रिक प्रचार झाला नाहीं. ह्या कालांतील शिल्प उत्तम असून ह्या नाण्यांनीं एक प्रकारचे सौंदर्य उत्पन्न केलें. शिल्पकलेनें पूर्वीच्या युगांत घातलेलीं बंधनें हुगारून देऊन एक प्रकारचा स्वाभाविकपणा धारण केला. मोठमोठे शिल्पकलाकुशल लोक उत्पन्न होऊन त्यांनीं उत्तम उत्तम पदकें व नाणीं तयार केलीं, परंतु ज्यावेळीं ह्या धंद्यांत व्यापारी दृष्टी उत्पन्न झाली त्यावेळीं अर्थातच शिल्पसौंदर्य नाहीं होऊन नाण्यांत पूर्वीचा असंस्कृतपणा येऊं लागला. ह्या वेळच्या कलेत नांवाजलेले देश म्हटले म्हणजे इटली व जर्मनी हे होत.

अर्वाचीन कालातील नाणीं पोर्तुगाल व स्पेनः—पोर्तुगाल देशांतील नाण्यांचा आरंभ, पहिल्या अल्फान्सोपासून (१११२) होतो. पोर्तुगाल, स्पेनमध्ये बाराव्या शतकाच्या मध्यांत सोन्याचीं नाणीं पाडण्यास सुरवात झाली. १४७९ सालीं ज्यावेळीं दोन्ही देशांची शासनसत्ता संयुक्त बनली तेव्हापासून पुष्कळ नाणीं पाडण्यांत आली व १७-१८ व्या शतकांतील स्पॅनिश डॉलर पाश्चात्य देशांतील प्रमुख नाणें होतें. सध्यांचे स्पेनमधील प्रमुख चलन ‘पेसोटा’ नांवाचें असून तें सोने व रुपें ह्या दोन्ही धातूंचे पाडण्यांत येत. पोर्तुगाल देशांतील चलन

सोन्याचे 'क्राउन', रुप्याचे 'ट्रेसून' व निकलचे व कांशाचे 'री' नाणे होय.

फ्रान्स:—इ. स. ७५५ मध्ये पिपिन् यानें पूर्वाची सोन्याची नाणी बंद करून चांदीचे दिनार नाणे उपयोगांत आणले. यानंतर शार्लमेनने इटली, जर्मनी वगैरे अनेक देशांतील नाणी प्रचारांत आणली. पुढे नाण्यांत पुष्कळच विविधता आली. चवदाव्या लुईने उपयोगांत आणलेली नाणक-परंपरा शिल्पसौंदर्याच्या दृष्टीने निरुपयोगी होती. फ्रान्स-मधील सांप्रतचे प्रमाणभूत चलन 'फ्रँक' नाणे असून ते सोने व रुपे या दोन्ही धातूंतून पाडले जाते.

ग्रेटब्रिटन:—इंग्लंडमध्ये चांदीचे 'पेनी' नाणे प्रथम मर्सियाचा राजा ओफा यानें स. ७५७ च्या सुमारास प्रचारांत आणले. पुढे हे मर्सियन चलन मागे पडून कॅटरबरीच्या आर्चबिशपने नाणी पाडण्याचे काम १० व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत चालू ठेवले होते. तिसऱ्या एडवर्डने १३४३ साली सोन्याची 'फ्लोरिन' व 'नोबल' हीं दोन नाणी नवीनच प्रस्थापित केली. हानंतर इंग्लिश सोन्याच्या व चांदीच्या चलनास इतके महत्त्व आले कीं ह्या नाण्याच्या बऱ्याच प्रतिकृती देशांत होऊं लागल्या. १५६२ साली यांत्रिक सामग्रीने नाणी तयार करण्यास सुरवात झाली. परंतु पूर्वाची हातोड्याच्या साहाय्याने नाणी तयार करण्याची पद्धत नाहींशी होण्यास एक शतक लागले. इंग्लिश चलनाचा अत्युत्कृष्ट नमुना म्हणजे दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दीत पाडलेला "पिटिशन क्राउन" होय.

स्कॉटलंड:—येथील नाणी प्रथमपासून इंग्लंडच्या नाण्यासारखीच परंतु जास्त ओबडधोबड अशी असत. चांदीची पेनी नाणी हीं प्रथमचीं असून पुढे तर स्कॉटलंड व आयर्लंड ह्या दोन्ही देशांत इंग्लंडचे नाणेच सुरू झाले.

१८३६ साली नवीन सोन्याची व चांदीची नाणी पाडण्यास आरंभ होऊन बहुतेक थोड्याफार बदलांत तींच नाणी आजमितीस प्रचारांत आहेत. ह्यांपैकी सोन्याच्या 'सोव्हरिन' नाण्याच्या नमुन्यांत १८८७ साली व्हिक्टोरियाच्या जुबिली-समारंभानिमित्त थोडा फेरबदल करण्यांत आला. परंतु हा नवीन फेरबदल सर्वसम्मत न झाल्यामुळे पुन्हा सातव्या एडवर्डच्या कारकीर्दीत पूर्वासारखी सोव्हरिन नाणी पाडण्यांत आली. स्कॉटलंड व आयर्लंड ह्या देशांत त्याचप्रमाणे अमेरिकेंत व हिंदुस्थानांतहि ग्रेटब्रिटनच्या साम्राज्य-स्थापनेमुळे ह्या नाण्यांना सार्वत्रिक महत्त्व मिळाले. सांप्रत ऋगावरील सर्वसामान्य नाणेपद्धति इंग्लिश आहे.

बेलजम व हॉलंड:—बेलजमच्या नाण्यांचा आरंभ ११ व्या शतकापासून झाला आहे. बेलजमच्या नाण्यांमध्ये विशिष्ट असा स्वतंत्र गूण कांहींच नसून बहुतेक नाणी परकीयच आहेत. बेलजमची नाणकपद्धति एका बाजूने फ्रँच व दुसऱ्या बाजूने जर्मन पद्धतीच्या अगदीं जवळ जवळ आहे. ह्यापैकी महत्त्वाची नाणी बर्गंडीच्या घराण्याने पाडली. प्रथम

प्रथम हॉलंडची नाणी ह्याच पद्धतीची असून डच "डॉलर" नाणी १६ ते १८व्या शतकापर्यंत बरीच महत्त्वाची व सार्वत्रिक प्रचार असलेली अशीं होती. डच ऐतिहासिक पदके अत्यंत महत्त्वाची असून त्यांवरून स्थानिक गोष्टीचा इतिहास कळतो, इतकेंच नव्हे तर मुख्य युरोपियन शासन-सत्तासंबंधी पुष्कळ माहिती मिळते. १८३२ साली मात्र बेलजमने पूर्णपणे फ्रँच नाणेपद्धतीचा स्वीकार केला.

स्विझर्लंड:—या देशांत प्रथमप्रथम फ्रँकिश राजांची सोन्याची नाणी व शार्लमेन बादशहाने प्रचारांत आणलेली चांदीची 'दिनार' नाणी, चालू होती. १० ते १३ शतकापर्यंत निरनिराळ्या धार्मिक संस्था, निरनिराळे धर्माधिकारी ह्यांना आपापली स्वतंत्र नाणी पाडण्याचा हक्क मिळाला होता. चवदाव्या शतकांत सुप्रसिद्ध 'स्विस्सराष्ट्रसंघ' निर्माण झाला आणि निरनिराळ्या परगण्यांनी आपापली नाणी पाडण्यास सुरवात केली. परंतु धार्मिक संस्थांनी व ह्या निरनिराळ्या परगण्यांनी पाडलेल्या अनेक प्रकारच्या नाण्यांमध्ये गोंधळ उडाल्यामुळे १८४८ साली हीं सर्व नाणी बंद करून सर्व देशांत एक चलन सुरू करण्यांत आले. हे चलन अर्थातच फ्रँच होते. सध्याचे स्विझर्लंडमधील नाणे निकलचे 'सेंटिम' व सोन्याचांदीचे 'फ्रँक' होत.

इटली व सिसिली:—ह्या दोन्ही देशांच्या चलनी नाण्यांत कांही विशेष गोष्टी साधारणपणे आढळतात. प्रथमप्रथम असंस्कृत नाणी व पौर्वात्य साम्राज्याचे पुनःस्थापन दिग्दर्शित करणारी बायझंटाइन नाणी ह्यांची भेसळ आढळून येते. पुढे सिसिली येथील नॉर्मन लोकांच्या पौर्वात्य नाण्यांवर अरबी वचस्वाचा परिणाम झालेला दिसतो. ह्यांनंतर शार्लमेन व त्याच्यामागाहूनच्या बादशहांनी पाडलेली 'दिनार' नाणी आणि दुसरा फ्रेडरिक व नॉर्मन लोकांची सोन्याची नाणी प्रचारांत होती. इटलीमध्ये झालेल्या पुनरुज्जीवनाचा तेथील नाण्यांवर परिणाम झाला, ह्या नाण्यांवर प्रगतीच्या प्रत्येक लाटेचा थोडाबहुत ठसा उमटलेला दिसतो.

ह्याच वेळे(७७२-७९५)पासून पोप धर्मगुरूंनी बायझंटाइन-लॉन्डॉन पद्धतीचे दिनार पाडण्यास सुरवात केली. या नाण्यांवर पोप व रोमन बादशहा ह्यांची नावे उठविलेली आहेत. शिल्पकामापेक्षा ऐतिहासिक दृष्टीने ह्या नाणकपरंपरेस महत्त्व आहे. सिसिली म्हणजे सध्याच्या नेपल्स व सिसिली ह्या दोन्ही ठिकाणच्या नाण्यांचा आरंभ नॉर्मन लोकांपासून होतो. ह्यावेळच्या शिल्पकलेचा विचार केला तर इटालियन शिल्पकारांनी ह्या मध्ययुगांत तयार केलेली पदके ग्रीक कलेच्या खालोखाल महत्त्वाची आहेत. ह्या शिल्पकारांचे उत्कृष्ट काम १५ व्या शतकांत व १६ व्या शतकाच्या प्रारंभाच्या ओतीव पदकांवर दिसून येते. ह्या पदकावरील चित्रकला चेहऱ्याचा ठसा दुबेदुब वटविते. ऐतिहासिक दृष्ट्या असे म्हणतां येईल कीं फ्लॉरेन्स व रोम

थेथील नाण्यांमध्ये जे दोप आढळतात त्यांची भरपाई ह्या इटालियन पदकांनी केली आहे.

१८६५ साली तेथील प्रमाणभूत चलन, १०० सेंटिसिमिची किंमत असलेले फ्रँकच्या बरोबरीचे " लीयर " नामक नाणें हें ठरविण्यांत आलें. अर्थातच हें नाणें सोने, चांदी, व कांस या तिन्ही धातूंमध्ये पाडण्यांत येतें.

जर्मनी:—इटलीप्रमाणें जर्मनीतील नाण्याचा विस्तार बराच आहे. फ्रँकिश कालांत झॅझ, स्ट्रास्बुर्ग वगैरे अनेक शहरांतील टांकसाळांत दिनार व ऑबोल नाणी पाडण्याचें काम चालत असे. पुढें ज्यावेळीं रोमन साम्राज्यांतर्गत प्रदेशास आपापलीं स्वतंत्र नाणी पाडण्याचे अधिकार मिळाले त्यावेळीं जर्मनीतील नाण्यांमध्ये इतके स्थानिक भेद उत्पन्न झाले कीं त्यायोगानें बादशाही नाण्यांमध्ये देखील एकसूत्रता बिलकूल राहिली नाहीं. सोन्याचे फ्लॉरिन व ग्रीसस ह्या नाण्यांचा १४ व्या शतकांत प्रवेश झाल्यापासून जर्मनीच्या अर्वाचीन युगास प्रारंभ होतो. प्रथम ' ब्रेकटेटे ' व ' थेलर ' हीं संकसन नाणी ११ व्या शतकापर्यंत प्रचारांत असलेलीं दिसतात. नंतर १५ व्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं सोन्याच्या नाण्याचा झालेला बराच प्रसार ह्या ठिकाणच्या सोन्याच्या विपुलतेची साक्ष पटवितो. याशिवाय धार्मिक संस्थांनी पाडलेलीं निरनिराळीं नाणी आहेतच. जर्मन पदकांमध्ये शिल्पकलेच्या दृष्टीनें कमी गुण आहेत; तरी इटलीच्या खालोखाल जर्मन पदकांचें बरेंच महत्त्व आहे.

इ. स. १८७१ पासून जर्मन साम्राज्याच्या चलनाची बरोच पुनर्घटना करण्यांत आली. ह्यावेळीं एक नवीन चांदीचे ' मार्क ' नाणें प्रमाणभूत चलन मानण्यांत आलें व त्यावरूनच १० मार्क व २० मार्क किंमतीचीं " क्राउन " व " डब्लू क्राउन " अशीं सोन्याचीं नाणी पाडण्यांत आलीं. सर्व नाण्यांच्या मागील बाजूस साम्राज्याचें चिन्ह गरुडपक्ष्यांचें चित्र असून पुढील बाजूस राज्यावर असलेल्या राजा व राणी यांचे मुखवटे असतात.

आस्ट्रियाहंगेरी:—१८५५ सालीं आस्ट्रियाचा जर्मनीबरोबर तहनामा झाला व त्यानंतर आस्ट्रियानें " फ्लोरिन् " चांदीचे नाणें प्रमाणभूत धरून आपली नाणकपद्धति आंखली. पुढें १८६८ सालीं आस्ट्रियानें संघ सोडला. परंतु तीच नाणी कायम ठेविली. आस्ट्रियन् सोन्याच्या नाण्यावर बादशाहाचा मुखवटा व दोन शीर्षांचा गरुड यांचें चित्र असतें. परंतु हंगेरियन नाण्यावर बादशाहाची उभी प्रतिमा व राष्ट्रीय ढाल यांचे ठसे असतात.

रशिया:—प्राचीन रशियन नाण्यांचा आरंभ १० व्या शतकाच्या अखेरीस होतो. ह्या नाण्यावर बायझंटाइन सत्तेचा परिणाम झाल्याचें दिसतें. पिटर दि ग्रेट ह्या बादशाहानें सोन्याचीं नाणी पाडण्याचा उपक्रम करून नाणेपद्धतींत बरीच सुधारणा केली. इ. स. १८२५ च्या सुमारास पहिल्या निको-

लसनें नाणकपद्धतींत प्लॅटिनम धातू उपयोगांत आणली. इ. स. १८८५ च्या पूर्वीच्या रशियन ' रुबल ' नाण्याचें वजन २७८ ग्रेन होते तें १०० करण्यांत आलें. ह्या सोन्याच्या व चांदीच्या नाण्यावर बादशाहाचा मुखवटा व गरुड असतो.

अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने:—अमेरिकाखंडाच्या नाण्याविषयी कांहीं एक लिहिण्यासारखें नाहीं. कारण हीं सर्व वसाहतीचीं नाणीं मातृदेशच्या पद्धतीचीं असून ह्या सर्वांत मुख्य नाणें ' डॉलर ' होय. डॉलर प्रथम चांदीचा असून त्याचें वजन ४१२^१/_२ ग्रेन होतें. पुढें १८७३ सालीं सोन्याचा ' डॉलर ' पाडला जाऊन त्याची किंमत २५.६ ग्रेन करण्यांत आली. याशिवाय चिनी व्यापाराच्या सोईकरितां पुढें ४२० ग्रेन वजन चांदीचा एक " ट्रेड डॉलर " पाडण्यांत आला. पौर्वात्य नाणीं.

पौर्वात्य नाण्यांचे एकंदर चार वर्ग पाडण्यांत येतात ते असे:—(१) प्राचीन इराणी व अरबी नाणी, (२) मध्ययुगांतील इराणी व अफगाणी नाणी, (३) जपानी, चिनी व इतर पौर्वात्य नाणी. आणि (४) भारतीय नाणी.

बरोलप्रमाणें वर्गवारी करण्याचें कारण ऐतिहासिक आहे. या नाण्यांत पहिल्या प्रतीचीं नाणी प्राचीन इराणी साम्राज्यांतील ' पार्थियन ' व ' सस्सानियन ' लकांचीं होत, व ह्यांनंतर अरबी सत्तेच्या वर्चस्वाबरोबर नव्या अरबी चलनास प्रारंभ झाला. अर्वाचीन इराणी व अफगाणी नाण्यांचा एक दुसरा स्वतंत्र वर्ग पाडण्याचें कारण इतकेंच कीं हीं दोन्ही प्रकारचीं नाणी प्राचीन अरबी चलनापासून उत्पन्न झालीं असून दोन्ही नाण्यांवरील हुस्तलेखांत अरबी व इराणी भाषेचें मिश्रण आहे चीन, जपान, कोरिया इत्यादि देशांतील नाण्यांमध्ये एक प्रकारचा परस्परसंबंध असल्यामुळें त्या सर्वांचा एक वर्ग पाडण्यांत येतो व भारतीय नाण्यांचा इतिहास फारच विविध तऱ्हेचा असल्यामुळें हा वर्ग निराळाच करण्यांत आला आहे.

प्राचीन इराणी व अरबी नाणी:—पहिल्या दरायस राजानें इराणी साम्राज्याची ज्यावेळी प्रांतविभागणी केली, त्यावेळीं करवसुलीकरितां सर्व साम्राज्यांत सारखें चलन राखण्याची जहरी भासू लागली, व ही उणीव दूर करण्याकरितां ग्रीक लोकांतील सोन्याचें ८.४ ग्रॅम वजनाचें ' शेकल ' नाणें व चांदीचें ५.४८ ग्रॅम वजनाचें ' ड्रॅकम ' नाणें अशीं नाणी निवडण्यांत येऊन त्याबद्दलूच सोन्याचीं ' डेरिक् ' नाणी व चांदीचीं ' सिग्लॉस् ' नाणी पाडण्यांत आलीं. हीं सोन्याचीं नाणी पाडण्याचा अधिकार राजाचा असून चांदीचीं नाणी प्रांताधिकार्याकडून पाडण्यांत येत. ह्या नाण्यांचे पुढील पोटविभाग होते—(१) बादशाही, (२) प्रांतानिहाय पाडलेलीं सत्राची, (३) व इतर मांडलिक शासनसंस्थांनी पाडलेलीं. ह्यांपैकी बादशाही नाणी ' डेरिक् ' व ' सिग्लॉस् ' अशीं दोन्ही प्रकारचीं असून, त्यांच्या पुढील बाजूवर हातांत धनुष्य घेतलेल्या राजाची

प्रतिमा व मागील बाजूवर चौकोनी खूण असते. सत्रपी नाणी अत्यंत महत्त्वाची व चित्ताकर्षक आहेत. ह्यांपैकी नमुनेदार नाण्यावर, दाढी असलेल्या चेहेऱ्याची प्रतिमा असून मागील बाजूस विविध प्रकारचे ठसे आहेत. ह्याखेरीज टार्सस् येथे पाडलेली सिंसिलियन नाणी व टिरिबेझस् येथे पाडलेली डॅटोमिस् नाणी चांगल्यापैकी आहेत. पार्थियन काळातील ख्रि. पू. इराणी नाणी ग्रीक पद्धतीची असून त्यांवरील प्रत्येक राजाचे नांव 'असेंस' असे आढळते. ह्यांनंतर ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धात पर्सिसची नाणकपद्धति चालू असून त्यानंतर इ. स. २२० च्या सुमारास सस्तनियन लोकांनी अर्देसरच्या नेतृत्वाखाली पार्थियन लोकांपासून राज्य बळकावले. ह्या घराण्याने प्रौढांत्य चलनांचा उपक्रम सुरू केला. अर्देसरने झरथुष्ट्र धर्माचा स्वीकार केला असल्याची साक्ष ह्या काळातील नाण्यांवरील ठशांवरून व पहूलवी भाषेतील लेखावरून स्पष्ट पटते.

अरबी चलन पौरात्य चलनांत प्रमुख असून हा काल साडेबारा शतकांचा आहे व ह्याचा विस्तार भूगोलशास्त्र-दृष्ट्या मोरोक्कोपासून चीन देशाच्या सरहद्दीपर्यंत झालेला आढळतो. जेव्हा अरब लोक जास्त जास्त मुलुख आपल्या सत्तेखाली आणू लागले, तेव्हा त्यांना चलनाची आवश्यकता भासू लागली. प्रथम त्यांनी ठिकांठाकाणची पूर्वीचीच इराणी बायझेंटाइन नाणी प्रचारांत आणली. खरे मुसुलमानी नाणे बसरा येथे ६६० साली 'अली' नामक खलिफाने पाडले व पुढे (६९५) अब्दुलमलिकने एक टांकसालच पौरात्य तऱ्हेची स्वतंत्र नाणी पाडण्याकरिता स्थापन केली. ह्यावेळी मुख्य तीन नाणी होती. ह्यापैकी सोन्याचे 'दिनार' नाणे रोमन डिनेरियम् नाण्याची प्रतिकृति असून, चांदीचे 'डिहेम्' नाणे ग्रीक 'ड्रॅकम्' नाण्याची सुधारलेली आवृत्ति होय. त्याचप्रमाणे तांब्याची " फेल्स् " नाणी ग्रीक साम्राज्यातील " फॉलिस् " नाणी होत. ह्या नाण्यांवर सहसा कोणतेच ठसे नसून बहुतेक दोन्ही बाजूंवर धार्मिक लेख आहेत. पुढे पुढे नाण्यावर खलिफाची नावे आढळतात. काही कालपर्यंत सर्व घराण्यांतून मुख्य खलिफाचे धार्मिक वर्चस्व औपचारीकरीत्या मानण्यांत येत असे, व त्याप्रमाणे नाण्यावरहि बराच कालपर्यंत मुख्य खलिफाचे नांव घालण्यांत येत असे. खिलाफतीचा नाश झाल्यानंतर दिनार व डिहेम् यांपेक्षा जास्त वजनाची नाणी प्रचारांत आली. परंतु इटलीतील संस्थानांच्या वाढलेल्या व्यापारी वर्चस्वामुळे तुर्क, मूर इत्यादि लोकांना व्हेनेशियन सोन्याचे नाणे उपयोगांत आणणे भाग पडले, व नंतर अर्वाचीन काळांत भूमध्यसमुद्राच्या सीमेवरील संस्थानांत डॉलर नाण्यांचा प्रवेश झाला. ग्रीक नाण्याप्रमाणे अरबी नाण्यांचे शिल्पकाम उत्तम नाही हे उघड आहे, परंतु ह्या नाण्यांवरील लेखांमध्ये एक प्रकारचे मध्ययुगीन सौंदर्य दिसून येते.

मध्ययुगीन इराणी व अफगाणी नाणी.—उमाईद नाण्यांचे ऐतिहासिक दृष्ट्या इतकेच महत्त्व आहे की ह्या चांदीच्या नाण्यांवरून त्यावेळच्या अरबी साम्राज्याचा विस्तार किती होता ह्याचा पुरावा सांपडतो. ह्या साम्राज्याची पहिली विभागणी इ. स. ७५० च्या सुमारास झाली. बगदाद येथील घराण्याकडून दिनार नाणी उत्तम प्रकारे पाडण्यांत येत, परंतु स्पॅनिश उमाईद घराणे फक्त चांदीची नाणी पाडत असे. इ. स. ९६२-९९८६ च्या दरम्यानकाळांत अफगाणिस्तानमध्ये गझनी घराण्याची सत्ता प्रबळ झाली व ह्यावेळी सोन्याची व चांदीची नाणी पाडण्यांत आली. ह्यांनंतर सेलजुक घराण्याने साम्राज्यस्थापना केली व ह्याच वेळी आधुनिक अरबी नाणी प्रथम पाडण्यांत आली.

सेलजुक साम्राज्याची पुढे अनेक संस्थाने झाली व ह्यावेळी मध्यवर्ती संस्थानावर १२ व्या व १३ व्या शतकांत आतावेग व उत्तुक घराण्यांतील तुर्क लोक राज्य करीत. ह्या लोकांनी पाडलेली नाणी बहुतेक तांब्याची असून त्यांच्यावर ग्रीक, रोमन किंवा बायझेंटाईन पद्धतीचे ठसे आढळतात. ह्याच काळांत ख्वारिझ्म येथील महत्त्वाचे परंतु अल्पायुषी साम्राज्य होऊन गेले. पुढे स्पेन्ची खिलाफत मोडली. फातिमाइट घराण्याच्या जागी सलादिनाचा आयुबाइट वंश ईजिप्त, सीरिया व मेसापोटेमिया ह्यांच्यावर राज्य करू लागला. तैमूरलंगाच्या वंशांने चांदी, कासे, व तांबे या तिन्ही धातूंची नाणी पाडली आहेत. ह्यांनंतरची आटोमन् लोकांनी पाडलेली सोने, रुपें, कासे ह्या धातूंची नाणी ऐतिहासिकदृष्ट्या निरुपयोगी आहेत.

इराणः—इराणच्या शहांनी पाडलेल्या नाण्यांचा आरंभ स. १५०२ मध्ये राज्य करीत असलेल्या इस्माईलपासून होतो. ही नाणी तिन्ही धातूंमध्ये पाडलेली असून त्यांच्यावरील लेख फारच सुंदर असून अरबी व इराणी अशा दोन्ही लिपींत आढळतात. अफगाणिस्तानातील अमीरांच्या नाण्यांचा एक निराळा वर्ग पडतो व ह्या नाण्यांचा आरंभ इ. स. १७४७ मधील अहमदशाहा दुराणी याच्यापासून होतो. ह्या नाण्यांवरील लेख इराणी लिपीतच असून काव्यमय भाषेत आहेत. इराणच्या अर्वाचीन नाणकपद्धतीचा आरंभ सन १८७९ त होतो. त्या वेळेपासून 'लॅटिन चलनसंघ' ह्यांतील तत्त्वाप्रमाणे इराणाने क्रान नांवाच्या 'फ्रँक' नाण्याच्या बरोचकूम नवीन नाणे पाडले. इराणी सोन्याचे नाणे 'टोमन' हे असून त्याची किंमत १० क्रानबरोबर आहे व १ चांदीचे 'क्रान' नाणे तांब्याच्या २० शाही नाण्यांबरोबर आहे.

चिनी, जपानी व इतर पौरात्य नाणी, चीनः—चीनच्या नाण्यांच्या इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे. प्राचीन चिनी वाङ्मयांतील उल्लेखांवरून असे दिसते की ख्रि. पू. ३ऱ्या सहस्रकापासून तेथे कोणत्या तरी चलनाचा उपयोग होत असावा परंतु ख्रि. पू. ७ व्या शतकापूर्वी चालू असलेले

चलन, बिन टशाच्या धातूचे तुकडे, रेशमी, कूर्मकवच, कवड्या अशांसारख्या ओबडधोबड स्वरूपांत असावे. मागाहूनच्या कालांतहि शिपांच्या चलनाचा बराच प्रचार आढळून येतो. ख्रि. पू. ३३५ मध्ये हें चलन बंद करण्यांत आलें, परंतु हॅनवॅंशीय 'वॅगमॅंग' नामक राजानें ह्याचें पुनरुज्जीवन केलें. सध्यां सांपडलेल्या नमुन्यावरून अत्यंत प्राचीन अशीं धातूचीं चिनी नाणीं ओतीव काशाचीं होती. ह्या कांशाच्या नाण्यांचे साधारणतः दोन वर्ग पडतात. ह्यांपैकी पहिला वर्ग प्राचीन नाण्यांचा असून त्याच्यावर कुदळी, सुऱ्या, इत्यादि हत्याराचीं चित्रें कोरलेलीं असून, दुसऱ्या वर्गातील मागाहूनचीं नाणीं धातूचीच परंतु वर्तुलाकार असून मधोमध त्यांस एक चौकोनी भोंक असते, व हीं नाणीं दोरींत एकत्रित ओवतां येतात. ख्रि. पू. २२१ च्या सुमारास "त्सिन" राजवंशाची स्थापना झाल्यापासून पहिल्या प्रकारचीं नाणीं पाडणें बंद झालें. तथापि एकंदर चिनी चलनाचा इतिहास म्हणजे संशयात्मक अर्थशास्त्रीय युक्त्या, हिणकस धातूची भेसळ इत्यादीं परिपूर्ण आहे. नाण्यांची किंमत त्यांच्या वजनावर अवलंबून असल्याचें मानण्यांत येत असे, परंतु नाण्यावर लिहिलेले वजन नेहमी खरेंच होतें असें नाहीं. मधून मधून लोहनाणींहि पाडण्यांत आलीं होती. स. ६२२ मध्ये तअंग राजवंशाच्या अमदानांत क्युओन नमुन्याचीं नाणीं पाडण्याचा उपक्रम झाल्यापासून अर्वाचीन नाण्यास सुरुवात होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ९ व्या शतकांत कागदी चलनाचा उपयोग करण्यांत आला. सांप्रतच्या 'कॅश' ह्या तांब्याच्या चिनी नाण्यावर पुढील बाजूस कारकादींचें नांव व "टंगपाओ" (प्रचलित नाणें) हीं अक्षरे असून मागील बाजूस टांकसाळीचें नांव असतें. मॅचू राजघराण्याच्या अमदानांत हीं नाणीं ठराविक मुद्दतीनें पाडलीं जात. सर्वांत महत्त्वाचीं चिनी नाणीं प्रतिस्पर्धी राजघराण्यांचीं व बंडवाल्या लोकांचीं असून चीनच्या इतिहासातील अज्ञात गोष्टींवर प्रकाश पाडण्यास ह्या नाण्यांचा बराच उपयोग होणार आहे. कोरिया व आनाम ह्या देशांतील नाणीं चिनी नाण्यासारखीच असून 'जावा' बेटांतहि बराच कालपर्यंत चिनी नाणीं प्रचारांत होती. परंतु अलीकडे मुसुलमानांनी नाण्यांचा प्रसार त्या ठिकाणीं सुरू झाला आहे.

इ. स. १८९० मध्ये चीननें अमेरिकन संयुक्त संस्थानांतील चांदीच्या डॉलरवरहुकूम व जपानी 'येन' नाण्यावरहुकूम चांदीचा 'डॉलर' पाडण्यास सुरवात केली; तसेंच २ शि. ११ ३/४ पेन्स किंमत असलेलें एक "टॅल" नाणें असून ह्याशिवाय ५०, २५, १०, ५ सेंट अशां हि नाणीं पाडण्यांत आलीं आहेत. ह्या नाण्यांवर पुढील बाजूस चिनी डॅंगन व लेख, टांकसाळ व किंमतीचीं खूण इंग्लिशमध्ये असते व मागील बाजूस चिनी भाषेंत किंमतीचीं खूण व 'मॅचू' नांव असतें. स. १८६६ मध्ये हॉगकॉंग बंदरीं अमेरिकन संयुक्त संस्थानच्या धर्तावर चांदीचा "ट्रेड डॉलर" पाडण्यांत

आला. ह्या नाण्याच्या पुढील बाजूस हातांत त्रिशूल व ढाल घेतलेली "ब्रिटानिया" व मागील बाजूस चिनी व मलाया भाषेंत नाण्याचें नांव आहे.

जपानः—साम्राज्यांतील नाण्याचा उगम चिनी नाण्यापासून आहे, परंतु जपानी नाण्यामध्ये एक प्रकारचें स्वातंत्र्य आढळून येतें. धातूच्या चलनास पांचव्या शतकांत आरंभ झाला. अत्यंत प्राचीन जपानी नाणीं म्हणजे ओबडधोबड वर्तुलाकार असे चांदीचे तुकडे असून त्यांमध्ये एक भोंक असते. सातव्या शतकापासूनचीं तांब्यांचीं हि अशाच नमुन्याचीं नाणीं सांपडतात. ७००-९५८ च्या अडीच शतकांच्या अवधीत पाडलेल्या बारा प्रकारच्या नाण्यांना "सेन" अशी संज्ञा आहे. सोळाव्या शतकाच्या शेवटीं म्हणजे 'टेनशू' कालांत, सोने, रुपें, तांबें व लोखंड ह्यांचे सुव्यवस्थित चलन सुरू करण्यांत आलें. ह्याशिवाय १६०१ ते १६५९ च्या दरम्यान हिणकस धातूचीं नाणीं पाडण्यांत आलीं. इचिबू व निबू नांवाचीं लहान चौकोनी नाणीं १९ व्या शतकांत आले. त्याचप्रमाणें ओबान व कावान नांवाचीं मोठ्या व लहान आकाराचीं सोन्याचीं तबकडीवजा नाणीं १६ व्या शतकापासून अगदीं अर्वाचीन कालापर्यंत पाडण्यांत आलीं आहेत. परंतु इ. स. १८७० मध्ये, २० 'येन' पासून खालीं सोन्याचीं नाणीं, १ 'येन' पासून खालीं रुप्याचीं, निकलचे ५ 'सेन' व तांब्याचे २ 'सेन' अशीं युरोपीय नमुन्यांची चलनपद्धति जपाननें स्वीकारली. सध्याच्या सर्व नाण्यांच्या पुढील बाजूस 'डॅंगन' चें चित्र असून मागील बाजूस फुलांची माळ व किंमतीची खूण असते.

कोरियाची प्राचीन नाणीं चिनी पद्धतीचीं असून स. १९०५ पासून जपानी पद्धतीवरहुकूम नवीं नाणीं पाडण्यांत आलीं.

भारतीय नाणीं

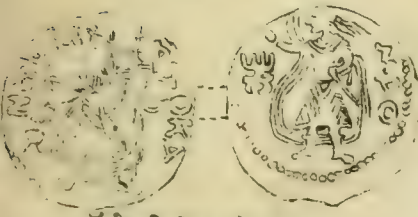
हिंदुस्थानांत प्राचीन कालीं प्रसिद्ध किंवा माहीत असलेल्या अशा नाण्यांचें ऐतिहासिक दृष्टीनें वर्णन देतांना पुरातन आणि मध्यकालीन नाण्यांचे मुख्यतः तीन विभाग पडतातः (१) प्राचीन भारतीय नाणीं, (२) उत्तरेकडील म्हणजे ज्या नाण्यांवर परकीय पद्धतीचा बराच परिणाम झाला अशां व (३) दक्षिणेकडील म्हणजे जीं नाणीं निव्वळ हिंदुस्थानांतील पद्धतीलाच अनुसरून काढलीं अशीं.

अत्यंत प्राचीन भारतीय नाणींः—हिंदुस्थानांतील सर्वांत जुनें नाणीं मनुस्मृतीत (अ. ८, श्लोक १३२) वर्णिलेल्या भारतीय (किंवा संस्कृत) पद्धतीस अनुसरून आहे व त्याच्यावर परकीय पद्धतीचा परिणाम झालेला दिसत नाहीं. या पद्धतीचें मूलमाप, रति (रक्तिका) अथवा गुंज हें होय. एका गुंजेचें वजन अजमासें १.८३ ग्रॅम = ११८ ग्रॅम्स इतकें आहे. ८० रतीचें सोन्याचें नाणें (सुवर्ण = १४६ ग्रॅम अथवा ९.४८ ग्रॅम्स) याचा नमुना कोटें आढळत नाहीं. परंतु ३२ रतीचें चांदीचें पुराण अथवा धरण = ५८.६६ ग्रॅम

नाणीं

कनिष्ककुशान.

ठसे (मुद्रा) उठविलेलीं नाणीं.

टालेमी फिलिडेल्फस

(इजिप्तचा अशोक कालीन राजा.)

कनिष्ककुशावदुसरें.

कनिष्ककुशाविसरें (बौद्ध नाणें)

हुविष्ककुशान.

वासुदेवकुशान.

प्यांटालिऑन (ख्रि. पू. २रें शतक) आगाथोक्लेस (ख्रि. पू. २रें शतक)

नीरो.

उज्जनीचें नाणें.

आदिवराह (भोज)

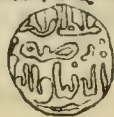
सबकतेगीन

पूर्व चालुक्य.

परमर्दी.

सुल्तानरझिया.

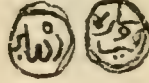
नाणीं

बलबन

हिंदी-पोर्तुगीज.

फिरोज शहा.

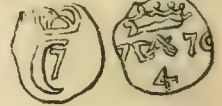
हिंदी-पोर्तुगीज.

हिंदी-डच

हिंदी-इयानिश.

हिंदी-फ्रेंच.

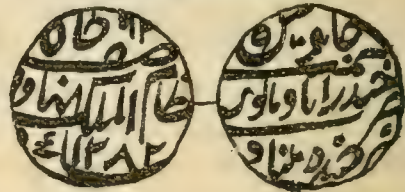
हिंदी-इंग्लिश (एलिझाबेथने पाडलेले)

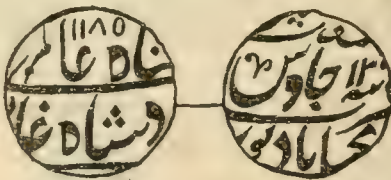
कदंबाचें पद्म टंक (इ.स. ५ वें शतक.)

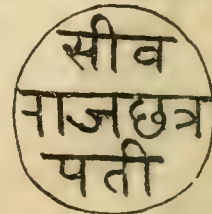
निजामउल्मुल्क (हिजरी १२८२)

शेवटचा शहाआलम (हिजरी ११८०)

शिवाजीचाहोन

कारि (आरवीनाणे. आदिलशाहीअर्धरुपाया)

किंवा ३७९ ग्रॅम, व ६० रतींचे तांब्यांचे कार्पाण किंवा अशाच प्रकारची इतर नाणी यांचे नमुने हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणी सांपडले आहेत. या पद्धतीतील नाण्यांपैकी अत्यंत जुनाट नाणे ख्रि. पू. निदान चवथ्या शतकाच्या आरंभीचे तरी असले पाहिजे.

ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकामध्ये वायव्येकडून आलेल्या ग्रीक वसाहतवाल्यांमुळे या पद्धतीत बराच फरक पडला; परंतु हिंदुस्थानातील इतर भागांमध्ये मात्र हीच पद्धत चालू राहिली. या नाण्यांचा आकार साधारणतः समचौकोन किंवा लांबट चौकोन असून ती जवळ जवळ धातूचे विशिष्ट वजनाचे तुकडेच होत. त्यांच्यावर त्यांचा खरेपणा दाखविणारे निरनिराळ्या वेळचे निरनिराळे छाप मुद्रित केलेले आहेत; यांवरून त्यांना ठसे (पंच) नाणी असे म्हणतात. बुल्हेर हा ज्यांना निरनिराळ्या धंद्याच्या संघांची चिन्हे असे म्हणतो ती याच कालानुक्रमी नाणी होत; तशीच हिंदुस्थानातील पूर्वीच्या पद्धतीची अक्षरे किंवा चिन्हे वर असलेली ही ओतीव तांब्याची नाणी याच वेळेची होत.

हिंदुस्थानांतील प्राचीन परकीय नाणी.—प्राचीन इराणी नाणी एकमेनियन साम्राज्याच्या (ख्रि. पू. ५०० ते ३३१) अमदानांत पंजाबांत आली. सोन्याची, दोन्ही बाजूंनी मुद्रित अशी स्टेटस् नाणी ख्रि. पू. ४थ्या शतकांत हिंदुस्थानांत पाडली गेली. चांदीच्या सिग्लोइ नाण्यांपैकी बऱ्याच नाण्यांत व ठसेमुद्रित भारतीय नाण्यांत पुष्कळसे साम्य आहे; या वरून ती दोन्ही एकाच वेळी प्रचलित असावी असे दिसते. शिवाय सिग्लोइवर ब्राह्मी व खरोष्ठी या लिपीतील अक्षरे दिसून येतात, यावरूनहि वरील गोष्ट सिद्ध होते. प्राचीन इराणी नाण्यांचे प्रमाण (सिग्लोस् = ८६४५ ग्रॅन्स अथवा ५६०१ ग्रॅम्स) तेंच पुढे ग्रीक राजांच्या नाणे पाडण्याच्या पद्धतीत स्वीकारले गेले.

अथोनियन नाणीः—अगदी प्रथमतः व्यापाराच्या ओघांत अथेन्सचे ' अतिस ' नांवाचे नाणे हे पुर्वेकडे गेले; आणि अथोनियन टांकसाळीतून पुरवठ्याचा नेव्हा तुडवडा पडू लागला (ख्रि. पू. ३२२ च्या अगादर एक शतकापासून) तेव्हां उत्तर हिंदुस्थानामध्ये त्या नाण्यांसारखी नाणी होऊ लागली. यांपैकी काही नाणी अगदी अस्सलवरहुकूम आहेत; पुढे निघालेल्या काही नाण्यांमध्ये एका वाजूला घुबडाच्या ऐवजी गरुड आहे. सोफायटिस (संस्कृत-सोभूति) ची नाणी ही बहुधा याच नाण्यांची प्रतिकृति असावी. (हा राजा अलेक्झांडरच्या स्वारीच्या वेळेस असेनिसच्या म्हणजे असिरी उर्फ बिनाब नदीच्या तीरावरील प्रदेशावर राज्य करीत होता).

अलेक्झांडरची नाणीः—हिंदुस्थानांतील समचौकोनी आकाराची तांब्याची काही नाणी बहुतकरून अलेक्झांडरनेच पाडली असावी (ती मूळची ओतीव नाणी असावी असे कित्येकांचे म्हणणे आहे).

हिंदुस्थान व सेल्युकसः—सेल्युकसच्या पूर्वेकडील स्वाभ्यांपासून, ख्रि. पू. ३०६ या वर्षी चंद्रगुप्ताने त्याचा तह झाल्यापासून सिरियामधील सेल्युकसचे राज्य व उत्तरहिंदुस्थानातील मौर्यांचे साम्राज्य यांमध्ये सारखे दळणवळण सुरू झाले, ही गोष्ट मेगॅस्थिनास व डायामेकस हे पाटलिपुत्र येथील दरवारी वकील ठेवले होते यावरून व अशोकाच्या शिलालेखामध्ये ग्रीक राजांची नांवे आली आहेत यावरूनहि सिद्ध होते. सेल्युकिड नाण्यावरील हत्तीचे चित्र, व सेल्युकस आणि सोफायटिस यांच्या नाण्यांतील सारखेपणा याहि गोष्टींचे कारण वरील दळणवळणच होय.

ग्रीको-बॅक्ट्रियाचा परिणामः—ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकाच्या आरंभापर्यंत परकीय अंमलामुळे हिंदुस्थानांतील नाण्यांमध्ये विशेषता फरक पडला नाही. उत्तर हिंदुस्थानांतील नाण्यांचे रूप व आकार यांमध्ये विशेष असा फरक डायोडोटसने स्थापिलेल्या बॅक्ट्रियाच्या राज्याच्या अंमलामुळेच झाला.

पार्थियन परिणामः—बॅक्ट्रियामधील शक आणि पार्थियन यांच्यामधील संघट्टामुळे हिंदुस्थानांतील शक-नाण्यांमध्ये बरीच पार्थियनविशिष्ट चिन्हे सांपडतात; यांतील प्राचीन म्हणजे मोईसची (ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकातील) आहेत. रोमन नाणी दक्षिण व उत्तर हिंदुस्थानामध्ये पुष्कळ सांपडतात.

रोमन पद्धतीचा परिणामः—(१) कुशान घराण्याच्या तांब्याच्या नाण्यांपैकी ' कोझोटा कडाफीस ' अशी लिपि असलेल्या नाण्यांवरील मुखवटा हे रोमन वादशह! आंगस्टस याच्या मुखवट्याचे अनुकरण आहे. (२) कुशान राजांच्या सोन्याच्या नाण्यांचे वजनीमाप व रोमन नाण्यांचे वजनीमाप ही एकच आहेत.

सस्सानियन पद्धतीचा परिणामः—इराणचे सस्सानियन राज्य व काबूलचे कुशान राज्य यांच्यामधील इ. स. ३०० ते ४५० या सुमारास दळणवळण होते व त्याचा परिणाम ऑक्सस नदीच्या प्रदेशांत निघालेल्या सायथो-सस्सानियन नांवाच्या नाण्यांमध्ये दिसून येतो.

नंतर ५ व्या शतकामध्ये हूणांनी जेव्हा स्वारी केली तेव्हा सस्सानियन खाजिन्यांतील बरीचशी लूट व नाणी त्यांनी हिंदुस्थानांत आपणांबरोबर आणली. त्यांनी यांपैकी काही पुन्हा तशीच नाणी टांकसाळीत पाडली. व काही चलनी नाणी म्हणून तशीच राहिली आणि यांच्या नमुन्यावरूनच हूण व इतर हिंदुस्थानी नाणी पाडली गेली. याप्रमाणे एकीकडे राजाचा मुखवटा, व दुसरीकडे अमिकुंड असा सस्सानियन नाण्याचा नमुना हिंदुस्थानांतील काही भागांमध्ये रूढ झाला व तो कित्येक शतकेपर्यंत चालला. ७ व्या शतकामध्ये सुद्धा नाण्यांच्या प्रसारावरून असे सिद्ध होते की, सस्सानियन राज्य मुलतान व सिंध या प्रांतांत होते.

ग्रीक हिंदु स्थानी नाणी, युधिडिमस् आणि डिमिट्रियस्—हिंदुस्थान देशावर ग्रीक लोकांच्या पहिल्या स्वाऱ्या युधिडिमसच्या कारकीर्दीत झाल्या आणि त्या बहुतेक त्याचा मुलगा डिमिट्रियस याच्या नेतृत्वाखाली झाल्या. याचा पुरावा म्हणजे डिमिट्रियसच्या नांवाचे एक नाणें आहे आणि तें ग्रीक व हिंदुस्थान यांच्या नाण्यांच्या पद्धतीतील एकांकरण दर्शविणारे पहिलेंच उदाहरण आहे त्या नाण्यामध्ये ग्रीक पद्धत अनुसरली आहे, परंतु हिंदुस्थानी पद्धतीप्रमाणे आकार समचौकोन आहे, आणि त्यावर एका बाजूला दुसऱ्या बाजूवरील ग्रीक लेखाचे खरोशी लिपीमध्ये भाषांतर आहे.

यूकेटाइडीस—याच्या हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या ख्रि. पू. १९०-१६० वर्षे यांमध्ये झाल्या त्याची नाणी बल्ख, सीस्तान, काबूल व क्वचित् पंजाब या ठिकाणी सांपडतात.

ग्रीक-हिंदुस्थानी नाण्यांवरील तारखाः—यांचा काल समजण्याला प्लेटोचे टेट्रेडॅम् (चतुर्दशम) पदक (यूकेटाइडीच्या टेट्रेडॅम्प्रमाणे घेतले) हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. त्यावर सेल्युसिड् शकाचे १४७ वे वर्ष (ख्रि. पू. १६५) हा काल आहे. दुसऱ्या बॅक्ट्रियन नाण्यांचा काल इतका निश्चित नाही.

पॅटाओन अगॅथोक्लिस्—हे यूकेटाइडीनच्या वेळेस होते आणि यांची नाणी काबूल व पश्चिम-पंजाब या प्रांतांत सांपडतात. सर्व ग्रीक राजांच्या नाण्यांपैकी यांच्याच नाण्यांवर कायती ब्राम्ही लिपी लिहिलेली आहे. अगॅथोक्लिस्च्या कित्येक तांब्याच्या नाण्यांवरील दोन्ही बाजूवर खरोशीमध्ये लेख आहेत.

अगॅथोक्लिस्—बॅक्ट्रियन कारागिरीची कित्येक पदके अगॅथोक्लिस्ने केली आहेत. आणि त्यांच्यावर अलेक्झांडर दि ग्रेट, अँटिओकस् निकेटर, डायोडोटस, युधिडिमस यांच्या नाण्यांवरहुकुम मुखवटे, नमुने व नांविनीशी आहेत. बॅक्ट्रियन राजा अँटिमेखस याच्या पदकांवरहि डायोडोटस व युधिडिमस यांच्या वरीलप्रमाणे प्रतिमा वगैरे आहेत.

अँटिमेखसः—अँटिमेखसच्या नाण्यांवरील चित्रांचे प्रकार त्यानें सिंधू किंवा दुसऱ्या कोणत्यातरी मोठ्या दर्यावर मिळविलेल्या जयाचे निदर्शनात्मक आहेत.

हेलिओक्लिस्ः—(ख्रि. पू. १६०-१२०) या राजाच्या कारकीर्दीत पुष्कळ ग्रीक राजांनी बॅक्ट्रिया व हिंदुस्थान या दोन्ही देशांवर राज्य केले होते, आणि त्यांनी ग्रीक अक्षरांनी मुद्रित बॅक्ट्रियन कारागिरीची नाणी, आणि द्विभाषामुद्रित हिंदुस्थानी कारागिरीची नाणी अशी दोन्ही प्रकारची नाणी पाडलीं होती. यावेळेपर्यंत सर्व रुप्याची नाणी पूर्वीच्या जुन्या अँटिक्प्रमाणेच पाडली जात असत (डॅम् = ६७.५ ग्रॅम = ४.३७ ग्रॅम). यानंतर हळू हळू इराणी वजन सुरू झाले. हेलिओक्लिस्, पहिला अपोलोडोटस् व अँटिआल्किडस् यांच्या नाण्यांत दोन्ही प्रमाणे

वापरतात. नंतरचे सर्व ग्रीक राजे फक्त इराणी प्रमाणाचा उपयोग करीत.

हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करणाऱ्या सिथियन लोकांची नाणी सिथियन लोकांची दोन निरनिराळी घराणी व कांहीं अनिश्चित स्वरूपाचे इतर सिथियन सत्ताधारी व कांहीं हिंदु राजे हीं ख्रि. पू. २ऱ्या शतकांत उत्तर हिंदुस्थानांत एकाच कार्ती अस्तित्वांत होती असें नाण्यांवरून समजते.

हिंदुस्थानांतील शकांच्या पूर्वीच्या नाण्यांवर पार्थियन चिन्हें आहेत याचे कारण बहुधा ही त्यांची मैत्रीच असेल. नंतर ख्रि. पू. १० या वर्षी युएची लोकांनी बॅक्ट्रियावर स्वारी करून ते राज्य आपल्या कबजांत घेतले. शकांच्या ताब्यांतील मुख्य युएची लोकांनी हिसकावून घेतल्यामुळेच शकांच्या हिंदुस्थानांतील पहिल्या स्वाऱ्या झाल्या असाव्यात. नंतर अजमाले एका शतकांत युएची लोकांच्या पांच जातींपैकी कुशान या जातीचे लोक सर्वांत श्रेष्ठ झाले व पॅरोपॅसिस् पर्वत ओलांडून काबूलमध्ये ग्रीक सत्तेचा जो अवशेष राहिला होता त्याचा त्यांनी समूळ नाश केला आणि संबंध हिंदुस्थान ताब्यांत घेतले.

जुन्या नाण्यांचे शकांकडून अनुकरणः—शक लोक बॅक्ट्रियामध्ये राज्य करीत असतांनाच मॅसिडोनियन्, सेल्युकिड् बॅक्ट्रियन व पार्थियन नाणी यांचे अनुकरण करणांयत आले. या नाण्यांवरील नांविनीशी वगैरे ग्रीक नांविनीशीची विकृत अशी प्रतिकृतीच आहे. परंतु कित्येकांवर कांहीं लेख आहेत. ते तुर्कस्तानांतील अरेमियन लेखनपद्धतीचीं अत्यंत जुनाट उदाहरणे म्हणून गणिलीं गेलीं आहेत.

मॉइस किंवा मोआः—हिंदुस्थानांत शकांपैकी सर्वांत पहिले घराणे मॉइस् किंवा मोआचे आहे. तक्षशिला येथे तांब्याच्या पत्र्यावर भोज नांव आहे ते व हे नांव बहुतेक एकच असावे आणि त्याचा काल ख्रि. पू. १२० वर्षापूर्वीचा असावा. शकांच्या नाण्यांच्या कारागिरीवरून सुद्धा हेच सिद्ध होते; कारण ती कारागिरी नंतरच्या ग्रीक राजांच्या कारागिरीपेक्षा उत्कृष्ट आहे आणि त्यापैकी कांहीं नाण्यांत डिमिट्रियस्, अपोलोडोटस् वगैरेसारख्या पूर्वीच्या ग्रीक राजांच्या नाणकपद्धतीचे अनुकरण केलेले आहे. मॉइसने पार्थियन नांविनीशी त्यांवर मुद्रित केली आहे. ही प्रथम पहिल्या मिथडेटिसच्या नाण्यांवर दिसून येते. मॉइसच्या घराण्याची नाणी फक्त पंजाबमध्ये सांपडतात (अफगाणिस्तानांत सांपडत नाहीं). यावरून असा तर्क निघतो की शकांची ही जात हिंदुस्थानांत काराकोरम घाटाने शिरून काश्मीरमधून पंजाबमध्ये आली.

व्होनोनीस्ः—या घराण्याची नाणी कंदाहार, गझनी, व सीस्तन यांसभोवतालच्या प्रदेशांमध्ये सांपडतात. या राजांची नांवे पार्थियन नांवांसारखीच लागतात (म्हणून त्यांना कर्षी कर्षी इंडो-पार्थियन असेंहि म्हणतात). हाच प्रदेश पहिल्या शतकामध्ये एका (गॉडो फेरीज या) पार्थियन घराण्याच्या अमलाखाली होता. यावरून हे मूळचे

पार्थियन होते हैं सिद्ध होते. मात्र मॉईस हा शक होता व व्होनोनीस हा पार्थियनच होता असे विधान करणे बरोबर नाही.

व्होनोनीस व अझीसः--ज्याअर्थी व्होनोनीस व मॉईसच्या नंतरचा राजा अझीस हे एकत्र मिळून नाणों पाडीत असत त्याअर्थी त्या नाण्याचा काल ख्रि. पू. पहिले शतक हा असावा. या दोन घराण्यांमध्ये संबंध कोणता होता हे सांगता येत नाही; परंतु एवढे मात्र दिसते की त्यांची जेव्हा एकत्र नाणों निघत तेव्हा बहुशः व्होनोनीसच्या घराण्यातील मंडळींची नावे नाण्याच्या एका बाजूस असून दुसऱ्या बाजूस मॉईसच्या घराण्यातील मंडळींची नावे असत. असल्याच दुसरीकडे आढळलेल्या उदाहरणांच्या प्रमाणावरून अशी कल्पना करता येईल की व्होनोनीसच्या घराण्याचा एक प्रकारचा या दोहो-मध्ये वरिष्ठपणा असला पाहिजे. अझीस एक की दोन, व ते मॉईसच्या घराण्यापैकींच आहेत की काय, या गोष्टी निश्चित नाहीत.

मथुरेचे सत्रपः--मथुरेचे सत्रप यांना शकसत्रपच बहुधां समजतात. ते बहुधां ख्रि. पू. ५० पासून ख्रिस्ती शकाच्या आरंभापर्यंत होते. त्यांच्या इतिहासावर मथुरेतील सिंहाच्या मूर्तावरील लेख व इतर नजीकचे शिलालेख यांनी बराच उजेड पडतो.

रंजुबुलः--पहिला सत्रप रंजुबुल हा ग्रीक राजा दुसरा स्ट्रेटो याच्या नाण्यांसारखे नाणे पाडीत असे. सिंहा-लेखांतील मोठा सत्रप कुसुलअपतिक आणि लियककुसुलकाचा मुलगा सत्रपपतिक हे एकच असले पाहिजेत. रंजुबुलच्या नाण्यांचा दुसरा एक वर्ग (यांच्यावर रंजुबुल हे नांव ब्राह्मीमध्ये लिहिलेले आहे) आणि मथुरेच्या सत्रपांची नाणों यांचा व पंचालांची (शुंगांची) व मथुरेच्या हिंदु राजांची नाणों यांचा, कारागिरी व प्रकार यांच्या दृष्टीने पाहतां साधारणतः परस्परसंबंध दिसून येतो.

दुसरे शकसत्रपः--कुशान सत्तेच्या पूर्वीच्या कालांत अस्तित्वांत होते अशी ज्यांच्याविषयी साधारणपणे समजून आहे अशा दुसऱ्या कांहीं सिथिक राजांच्या नाण्यांचा काल सध्या अनिश्चित आहे. त्यांपैकी कांहीं माडझनंतरचे राजे--एक्सिस आणि एक्सिलिसिस यांच्या नाण्यांवरून घेतली आहेत, आणि त्यांच्यावर ' सत्रप ' हे नांव असल्यामुळे ती बहुधां याच घराण्यांतील सत्रपांनी पाडली असावीत. यांपैकी सत्रप झीओनिसिस याचा काल बहुधां ख्रि. पू. ८० वर्षे हा असावा. अर्तासचा मुलगा खरभोस्ट याची ओबड-बोबड नाणों या कालानंतरच्या कालांतील हात.

अनिश्चित वर्गः--पुढील सिथिक राजे कोणत्या देशाचे अथवा जातीचे ते अनिश्चित आहे (त्यांची नाणों ख्रि. पू. पहिल्या शतकांतील उत्तर भागांतलीच असावीत असे दिसते).

मायस किंवा हिरेअसः--प्रथम हा शक असावा असे मानण्यांत आले होते आणि त्याच्या पदकावरील लेख वाचून

त्याचा अर्थ शकांचा राजा असा केला होता. परंतु कोणी त्याला दुसऱ्या जातीचा मानतात. द्विभाषायुक्त असे एक तांब्याचे नाणे मायसनेच पाडले असे कोणी म्हणतात; पण हे कितपत खरे आहे याची जबरदस्त शंका आहे. मायसच्या नाण्याची कारागिरी व वरील चित्र ही हिरकॉडिसच्या नाण्यांच्यासारखीच आहेत (हीं नाणों ख्रि. पू. १२० वर्षांनंतर बॅक्ट्रियामध्ये कुशान किंवा युएची यांनी पाडलेल्या नाण्यांपैकींच असावीत). नत्रैया देवीचे नांव असणारी सपलीक्षिसची नाणों याच वर्गांतलीं होत.

हिंदु-चिनी नाणोंः--काशगरच्या आसमंतात कांहीं तांब्याचीं नाणों सांपडली आहेत, त्यांच्यावर खरोप्री व चिनी लिपीतील अक्षरे आहेत. चिनी लिपीमध्ये नाण्यांचे वजन किंवा किंमत दिलेली आहे. खरोप्रीमध्ये लिहिलेली अक्षरे अपूर्णच आहेत, परंतु ती राजांची नावे आहेत यांत शंका नाही.

स्था नि क ना णों, (इ. स. ५० पर्यंतचीं) अल्मोराः--हिमालयांत अल्मोरा जिल्ह्यांत तीन प्रकारचे नमुने आढळले आहेत. रपे व इतर कांहीं धातू यांच्या मिश्रणापासून नाणों बनविलेलीं दिसतात, व हिंदुस्थानांतील इतर नाण्यांपेक्षां तीं जड आहेत. त्यांच्यापैकीं दोन्हीवर शिवरत व शिवपालित हीं नावे ब्राह्मी लिपीमध्ये लिहिलीं आहेत. पंचालांच्या नाण्यांप्रमाणे उलट्या बाजूला चैत्याचा कठडा आहे आणि सुलट्या बाजूला कुणिदाच्या नाण्याप्रमाणे एक हरिण दिसते.

अपरान्तः--या नाण्यांवर ' महाराजस अपलातस ' हीं अक्षरे आहेत. ज्याअर्थी तीं मथुरेच्या क्षत्रपाच्या नाण्यांसारखीं व नजीकच्या हिंदु राजांच्या नाण्यांसारखीं आहेत त्याअर्थी त्यांचा काल ख्रि. पू. १ ल्या शतकाचा उत्तरार्ध अथवा इ. सनाच्या १ ल्या शतकांतील पूर्वार्ध हा असावा.

आर्जुनायनः--हीं नाणों वरील नाण्यांच्या वर्गांतलींच आहेत आणि त्यांचा कालहि तोंच आहे. या नांवाचा उल्लेख अलाहाबाद येथील समुद्रगुप्ताच्या स्तंभावरील शिलालेखांत सांपडतो.

औदुंबर अथवा ओदुम्बरः--पठानकोट प्रांतामध्ये सांपडलेलीं नाणों ग्रीक राजा अपोलोडोटस याच्या हेमिडॅम्स (अर्धद्रम्म) सारखीं आहेत व तीं व हीं दोन्ही एकत्रच सांपडतात. म्हणून त्यांचा काल बहुधां ख्रि. पू. १०० वर्षे हा असावा. त्याचप्रमाणे औदुंबर नाणे व अक्षिलिसिसचे एक नाणे यांमध्येहि तसाच सारखेपणा आहे. कुनिदांच्या-प्रमाणेच औदुम्बरांच्यावर ब्राह्मी व खरोप्री लिपीतील अक्षरे आहेत.

अयोध्याः--येथील जुनाट नाणों केवळ आंतीव तुकडेच आहेत. त्यांचा काल बहुधां ख्रि. पू. २०० वर्षे हा असावा. वरीचशीं आंतीव समवौकोनी नाणों ख्रि. पू. २ ल्या शतकांतील असून याच किंवा यानंतरच्या शतकांतील मित्र हीं

अक्षरें शेवटीं असलेल्या नांवांनी युक्त अशां दुभरीं नाणीं असावीत. या मित्र नाण्यांचा व उत्तरपंचालांतील नाण्यांचा संबंध व दोन्हींचाहि शुंग घराण्याशी संबंध यांविषयीं सध्यां बरीच अनिश्चितता आहे.

धारानः—संयुक्तप्रांतांतील बुलंदशहराचें हें जुनें नांव होतें असें कनिंगहॅम म्हणतो व त्या नाण्यांवरील नांवाचा पाठ 'गोमित्तस बारानाया' आहे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; परंतु बुल्हरनें दाखविल्याप्रमाणें या गांवाचें पाहिलें नांव वरण होतें, हा गोमित्त व मथुरेच्या राजांपैकीं एक गोमित्त हे एकच समजले जातात. परंतु त्यांच्या नाण्यांची तऱ्हा निराळी आहे आणि त्यांवरील ब्राह्मी लिपी अधिक पुरातनकालाची दिसते.

एरण-एरकिनः—मध्यप्रांत, सागर प्रदेशांतील या शहरांत सांपडलेलीं नाणीं म्हणजे शुद्ध भारतीय नाण्यांचा नमुना म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ठसेपद्धतीची पुढें सांचापद्धत कशी केली हें येथें समजतें. प्रथम कांहीं चिन्हें किंवा खुणा नाण्यांवर वेळांवेळां ठसा मारून करीत असत. नंतर ठशामधून काढून या सर्व चिन्हांचा एक सांचा बनविला. परकीय पद्धतीचा ज्या भागांमध्ये प्रसार झालेला नव्हता, अशाच भागांमध्ये वरील प्रकार बहुधा घडत असे.

जनपदः—[राजम (राजन्य) अशा नांवाचे हे लोक असावेत] जनपद अशां अक्षरें लिहिलेल्या नाण्यांबद्दल कांहीं समाधानकारक माहिती नाही (हीं अक्षरें कधीं ब्राह्मीत तर कधीं खरोष्ठीत लिहिलेलीं असत). राजसत्ता असा त्यां पासून अर्थ निघतो असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. खरोष्ठीत लिहिलेलीं नाणीं अधिक पूर्वींचीं असावीत असें दिसतें.

काडः—काड हीं ब्राह्मीमध्ये लिहिलेलीं अक्षरें ज्यांच्यां वर आहे तीं ओंतीव तांब्याचीं नाणीं कोणी केलीं हें निश्चित नाही. 'काड राजाचें' असा कित्येक त्याचा अर्थ वसवितात.

कोसाम्बी किंवा वत्स-पट्टणः—(अलाहाबाद जिल्ह्यांमधील एक जुनें शहर) मोठी ओंतीव नाणीं (ज्यांची वर वर्णिलेल्या 'काडस' नांव असलेल्या नाण्यांशी तुलना करता येईल) ख्रि. पू. ३ व्या शतकांतील असावीत; दुसरीं पुढच्या दोन शतकांतील असावीत. पंचालांचीं नाणीं व अयोध्येचीं नाणीं यांच्याशीं त्यांची तुलना करता येईल.

कुनिदः—सतलजच्या दोन्ही बाजूवरील लॉगराल प्रदेश हा कुनिदांचा प्रांत असावा (त्या प्रांतांत हल्लीं कुनेत किंवा कुनाईत लोक राहतात). या नाण्यांचे दोन निरनिराळे काल होतात; त्यांपैकीं प्रथमच्या कालांतल्या (ख्रि. पू. १०० वर्षे) नाण्यांवरील अक्षरें औदुंबरच्या नाण्यांप्रमाणें ब्राह्मी व खरोष्ठी या दोन्ही लिपीमध्ये आहेत, व तीं अपोलोडोटसच्या अर्धद्रम्म बरोबरच सांपडतात. नंतरचीं नाणीं बहुतेक इ. स. ३ किंवा ४ यांमधील असावीत. त्यांवरील ब्राह्मी लिपी अलीकडल्या पद्धतीची आहे आणि त्यांच्यावर कुशानांच्या तांब्याच्या नाण्यांचा परिणाम झालेला दिसतो.

यौधेयांच्या नाण्यांचे सुद्धां असेच वर्ग पडतात; यावरून हीं हिंदु घराणीं ग्रीक कुशानांच्या नंतर उदयास आलीं.

मालवः—'मालवानां जय' अशां अक्षरें असलेलीं नाणीं पूर्वीं जुनीं म्हणून समजलीं जात; त्यांच्या नांवनिशांची तऱ्हा व पद्मावतीच्या नागांच्या नाण्यांप्रमाणें त्यांची कारागिरी यावरून इ. स. ५ वें शतक या पूर्वींचा त्यांचा काल नसला पाहिजे असें दिसते.

मथुराः—मथुरेच्या आसपास ख्रि. पू. निदान तिसऱ्या शतकापूर्वींचें एक जुनाट नाणें सांपडलें, त्यावर उपातिक्या हीं अक्षरें ब्राह्मी लिपीमध्ये आहेत. बलभूतच्या नाण्यांवर ख्रि. पू. २ व्या शतकांतील ब्राह्मी लिपीचीं अक्षरें आहेत. कित्येकांच्या मते मथुरेंतील इतर दुसऱ्या नाण्यांचा काल म्हणजे मथुरेंतील इतर शकांच्या ऱ्हासाचा काल होय. परंतु रामदत्ताचीं कांहीं नाणीं निःसंशय यापूर्वींचीं दिसतात, कारण त्यांच्यावर पंचालांच्या नाण्यांचा विशेष जो चतुष्कोणी खोल ठसा तो एका बाजूला आहे. बलभूताचीं नाणीं व बृहस्पतिमिताचीं (सं. बृहस्पतिमित्र) नाणीं यांच्यावर एक चैत्य-वृक्ष आहे आणि त्यांच्यावरील अक्षरें सारखीं आहेत. यावरून असें दिसले कीं त्या हिंदु राजांपैकीं कांहींजण तरी शक-क्षत्रपांच्या पूर्वीं झाले असले पाहिजेत व शकांनीं हिंदु राजांच्यासारखीच नाणीं पाडलीं असावीत.

पंचालः—हीं नाणीं शुंग किंवा 'मित्र' घराण्यांतील राजांनीं पाडलीं असें समजतात; परंतु यांत अडचणी अशा आहेतः—(१) हीं बरींचशीं नाणीं पूर्वींच्या पंचाल देशांत म्हणजे सध्यांच्या रोहिलखंडामध्ये सांपडतात; आणि दुसऱ्या अनेक गोष्टींवरून असें दिसतें कीं शुंगांचें राज्य पूर्व माळव्यामध्ये होतें. (२) नाण्यांवर एकंदर १२ नांवे आहेत आणि त्यांपैकीं एकच (अग्निमित्र) पुराणामध्ये दिलेल्या शुंग घराण्याच्या यादींत सांपडतें. परंतु पुन्हां दोन्हींतील नांवांची अंत्याक्षरें 'मित्र' हीं आहेत; आणि पुराणांवरून कल्पिलेला शुंगांचा काल (ख्रि. पू. १७६-६६) आणि नाण्यांच्या पद्धतींवरून वगैरे दिसून येणारा त्यांचा काल एक आहेत. या नाण्यांमध्ये व अयोध्येतील मित्रांच्या नाण्यांमध्ये सुद्धां कांहीं तरी संबंध असावा. या पंचालनाण्यांवर ब्राह्मी अक्षरें आहेत.

पुरी व गंजमः—ओरिसांतील पुरीमध्ये आणि त्यालगतच्या मद्रासमधील गंजम जिल्ह्यांत ब्रॉझ (कांस) धातूचीं कांहीं चमत्कारिक नाणीं सांपडतात. त्यांच्यावर नांवनिशी वगैरे कांहीं नाही; परंतु त्यांची धाटणी कनिष्काच्या वेळेच्या कुशानांच्या कांशाच्या नाण्यांपासून घेतलेली दिसते. म्हणजे एका बाजूवर राजाची उभी मूर्ति आणि दुसऱ्या बाजूवर कोणत्या तरी देवतेची मूर्ति असते. हीं नाणीं पुरांमध्ये सांपडलीं म्हणून जेव्हां प्रसिद्ध झालीं त्यावेळीं तीं व सार्धां ब्रॉझ धातूचीं कुशान नाणीं हीं एकत्र आढळलीं. यावरून तीं दोन्ही एकाच वेळीं प्रचलित होती असें दिसते. एवढें खरें

की, कुशान नाणी साधारणतः पुरी किंवा गंजमपर्यंत आली नाहीत. यावरून खऱ्या नाण्यांसारखी जी अंतीव नाणी केली ती बहुतेक त्याच कारणास्तव केली असावीत; म्हणून ती नाणी अशी न गणतां अलीकडील ' रामटेका ' प्रमाणे देवाला घावयाच्या भेटी म्हणून समजली जावी. कसेहि असले तरी कनिष्काची कारकीर्द व कुशान राज्याचा शेवट यांच्यामधल्या कालांत ती असावीत.

सिधीः—हे चितोडच्या आसपासचे रहिवाशी असून यांची नाणी चितोडजवळ नगरी (प्राचीन 'मध्यमिका') येथे सांपडतात.

तक्षशिलाः—(रावळपिंडीप्रांत, हल्लीची शाहूदेरी किंवा डेरी-शाहान) ठशानी नाणे पाडण्याची कला हिंदुस्थानांत येथेच प्रथम माहीत झाली. अगदी प्रथमच्या नाण्यांवर एकाच बाजूला छाप आहे आणि धातु अर्धवट तापविलेल्या स्थितीत असतांना छाप मारला आहे. यामुळे ठशाचा छाप नाण्यावर खोल पडला असून ठशावरील चिन्ह स्पष्ट उमटली आहेत. या तक्षशिलेतील समचौकोनी नाण्याप्रमाणे, श्रीक राजे पॅटालिऑन व अॅगॅथॉक्लिस् (ख्रि. पू. १९०) यांनी तांब्यांची नाणी पाडली; यांच्यावर दोन्ही बाजूला ठसे होते.

त्रिपुरी किंवा त्रिपुराः—जबलपुर, तेवढाच जुने नांव; या नाण्यांवर ख्रि. पू. ३ व्या शतकातील ब्राम्ही लिपीची अक्षरे आहेत.

उज्जनीः—पूर्वाच्या नाण्यांवर ख्रि. पू. २ व्या शतकातील ब्राम्ही लिपीमध्ये ' उजेनिय ' असे नांव आहे. सध्यां माहीत असलेल्या दुसऱ्या नाण्यांवर कोणती नांविनिशी नाही. परंतु त्यांच्यावर या प्रांताला विशिष्ट असलेले एक चिन्ह आहे.

वटस्वकः—पॅटालिऑन व अॅगॅथॉक्लिस् यांच्या तांब्याच्या समचौकोनी नाण्यांप्रमाणे यांच्यावरील नांव ब्राम्हीमध्ये आहे. ही नाणी पूर्वीच्या एक ठशाच्या नाण्यापासून घेतली असल्यामुळे वटस्वक नाण्यांचा काल ख्रि. पू. २०० वर्षांचा असावा.

यौधेयः—हल्लीचे भावलपूरचे जोहिये व हे एकच असे समजतात, परंतु पूर्वी त्यांचा देश यापेक्षा अधिक विस्तृत होता. यांच्या नाण्यांचे दोन भाग पडतात. (१) लहान तांब्याची नाणी; जरी यांची कारागिरी ओबडधोबड होती तरी त्यांची इतर बाबतीत पूर्वीच्या औदुंबर व कुणिद यांच्या नाण्यांशी तुलना करता येईल. (२) मोठी तांब्याची नाणी; यांची कारागिरी व प्रकार पाहातां यावर कुशानांचा परिणाम झालेला दिसतो; या नाण्यांवर सहा डोक्यांच्या देवतेचा कदाचित कार्तिकेयाचा—ठसा आहे. ती त्यांतल्या त्यांत नंतरच्या काळांतील असावीत; पहिली ख्रि. पू. १०० सुमाराची आहेत.

इंडो-पार्थियन नाणीः—इंडो-पार्थियन या घराण्यांतील गोंडोफेरीज हा पुरुष फार सुप्रसिद्ध झाला.

गोंडोफेरीजः—तख्त-इ-बाहि येथील लेखांतील १७३ हे विक्रम संवत् धरून अशी माहिती मिळते की, गोंडोफेरी-

जच्या कारकीर्दीतील सन २१ हे पहिले वर्ष होते. याचा व नाण्यांवरील ग्रीक नांवांवरून वगैरे मिळणाऱ्या पुराव्याचा मेळ वसतो. अस्पवर्मा हा प्रथम एझीस याचा व नंतर गोंडोफेरीज याचा मांडलिक किंवा सत्रप (सुभेदार) होता असे नाण्यांवरून सिद्ध होते. या गोष्टीने त्या दोन घराण्यांचा संबंध जुळतो. गोंडोफेरीजच्या अगार त्याचा पुतण्या अॅब्द-गेसीस याच्या वेळेच्या सुमारास त्यांचे तक्षशिलेच्या आसपास सुभेदार किंवा मांडलिक असलेले 'सस्सन; सपेदन, सतयत्र' इत्यादि राजांची रुप्याची नाणी तक्षशिला येथील उत्खननांत अलीकडे उघडकीस आलेली आहेत. सस्तानियन कारागिरीच्या कांहीं नाण्यांना इंडोपार्थियन असे कित्येकांना चुकीने म्हटले आहे. परंतु ती बहुतेक उत्तरहिंदुस्थानांतली कोणत्यातरी घराण्याने केली असावी; त्यांचा काल इ. स. ६ वे शतक असावा.

कुशान नाणीः—ख्रि. पू. १२० या वर्षांच्या सुमारास युएची लोक हे बॅक्ट्रिया व पॅरोपॅनिससचा उत्तरेकडील प्रदेश, यांमध्ये फार बलाढ्य झाले असले.

हरमेऑसः—कुजुल कडाफिसेस व हरमियसचे राज्य कुशानांनी कसे घेतले याचा पुरावा नाण्यांवरून मिळतो. प्रथम हरमेऑसचा एकट्याचीच नाणी होती मग कुजुल कडाफिसेस व हरमेऑस यांची व नंतर फक्त कुजुल कडाफिसेस यांची होती. हिंदुस्थानावरील स्वारी त्याच्या नंतरच्या राजाने केली असे म्हणतात. या राजाने कोणती नाणी पाडली यासंबंधी तितकी खात्री नाही. ऑगस्टसच्या दिनारासारखी त्याची नाणी होती.

पंजाब, कंदाहार व काबुल या ठिकाणी सर्वत्र एका निनावी राजाची पुष्कळशी नाणी सांपडतात, यावरून त्याच्या राज्याचा विस्तार दिसून येतो. त्या नाण्यांवरील कारागिरी व अक्षरे यावरून कित्येक गोष्टी सिद्ध करता येतात. त्यांचा व मिऑसच्या नाण्यांचा ठसा सारखा आहे. म्हणजे उलट्या बाजूला घोडे-स्वार आहे आणि कडेला नक्षीहि सारखी आहे. शिवाय तो निनावी राजा जी खूण वापरतो तीच खूण हिमकडाफिसेस व त्याच्यानंतरचे राजे यांचीहि आहे; एका नाण्यावर एका बाजूस दोन तोंडे असलेला मुखवटा आहे व एका तोंडापुढे निनावी राजाचे व दुसऱ्यापुढे हिमकडाफिसेसचे अशी चिन्हे आहेत; यावरून हे दोन्ही राजे एकाच काळांतले असावेत. फॉन् गुशमिडच्या मते तो हिंदु राजा आम्रिवेश्यच असावा. निनावी राजा व विक्रमादित्य हे एकच असाहि कित्येक संशोधकांचा तर्क आहे. (कनिगहॅमच्या मते खरोश्रीमधील ' वि ' हे विक्रमादित्याचे आद्याक्षर असावे आणि हा निनावी राजा जर विक्रमादित्यच असेल तर विक्रम-संवत् हा त्याच्या जन्मदिवसापासूनच सुरू झाला असे धरले पाहिजे.)

हिमकडाफिसेस यांचे सुवर्णाची नाणी प्रथम काढली व पुढे उत्तरहिंदुस्थानची मालकी गुप्तांच्याकडे आल्यावर

त्यांनांही तीच पद्धत चालू ठेवली. यूकेटाइरीचीं दोन किंवा तीन सुवर्ण नाणीं, मिनेंटरचे एक, कदाचित् तक्षशिलेचे एक; यांशिवाय हिमकडाफितेसच्या पूर्वी दोन शतकांमध्ये पाडलेल्या नाण्यांचे नमुने, हल्लीं उपलब्ध नाहींत. कुशानांनीं इतकीं सोन्याचीं नाणीं पाडण्याचे कारण हेंच कीं त्यावेळीं रोममधून बरेंचसें सोनें हिंदुस्थानांत आलें होतें. यावेळीं रोमन-लोकांचेच वजनाचे प्रमाण स्वीकारण्यांत आलें होतें (औरीज् १२४ ग्रॅन; अ. = ६०३५ ग्रॅन). दोन आवरींच्या वजनाचीं नाणीं फक्त हिमकडाफितेसनेच पाडलीं होती. त्याच्यानंतरच्या राजांचीं सर्वांत मोठीं सुवर्णनाणीं ऋक्त आवरीच आहेत. त्यांच्या नाण्यांवरील अक्षरें ग्रीक व खरोष्टीमध्ये आहेत. त्याच्यानंतरच्या ३ राजांच्या नाण्यांवरील अक्षरें फक्त ग्रीकमध्येच आहेत. नंतर ग्रीक अक्षरें ओळखतां येईनात म्हणून नागरी अक्षरें व शिक्रे प्रचारांत आले.

कनिष्क व ह्विष्कः—यांचीं नाणीं फार महत्त्वाचीं आहेत. त्यांच्यावरून त्या काळीं पाहिजे त्या धर्मातील पाहिजे तीं मते व दैवते घेण्याचे धर्मस्वातंत्र्य दिसून येतें; कारण त्यांच्या नाण्यांच्या उलट्या बाजूवर ग्रीक व सिथिक देवांच्या आणि बुद्धाच्या प्रतिमा आहेत.

इ. स. १८० नंतर कुशानांचीं सुवर्णाचीं व तांब्याचीं नाणीं चालू राहिलीं, परंतु ग्रीक लेखावरून यानंतर कांहीं माहिती मिळूं शकत नाहीं. त्या नाण्यांच्या उलट्या बाजूवर कोठें कोठें अर्धहीन नागरी अक्षरें किंवा छाप उठविलेले आढळतात. हीं नाणीं बहुतकरून स. १६० पासून ते स. ४२५ पर्यंत चालू असावीत.

नाण्यांच्या स्थलावरूनहि त्यांचें पौर्वापर्य ठरवितां येण्यास मदत होईल. ज्या नाण्यांवर शिव आणि नंदी यांचा छाप, कुशान बासुदेवाच्या नाण्यांवरील छापसारखा आहे तीं नाणीं बहुतेक काबूलमधील असावीत; तींच पद्धत सिथो-सस्सानियन लोकांनीं घेतली. ज्यांच्यावर एक बसलेली देवता आहे तीं बहुतेक कुशानांच्या राज्यांतील पूर्वेकडील भागांतील असावीत; त्यांचीच नकल किदार, कुशान व गुप्त यांनीं केली. सुलट्या बाजूवर आपल्या पूर्वजांचीं ग्रीक नांवां तशांच्या तशांच ठेवून हीं नाणीं पुढें कुशानांनींच पाडलीं असतील हेंहि शक्य आहे.

सिथो-सस्सानियनः—पॅरोपेनिससच्या उत्तरेकडील ऑक्ससवरील प्रांतांतून बहुधा हीं नाणीं येतात; परंतु तीं काबूलमध्येहि केव्हां केव्हां सांपडतात. त्यांचा कालावधि पुढील गोष्टींवरून साधारणतः ठरवितातः—(१) कांहीं अगदीं पूर्वीच्या नाण्यांवर सस्सानियन राजा दुसरा अर्हुमंड्र याचा मुकुट व नांव आहे (अर्हुमंड्र दुसरा. स. ३०१-३१०). (२) यानंतरचा काल म्हणजे इ. स. ४५० हा होय. या निरनिराळ्या नाण्यांवर तत्कालीन सस्सानियन राजाचा मुकुट आणि वाईट अशा ग्रीक लिपीमध्ये त्यांचें नांव व पदव्या यांचा छाप असतो. डूरइनच्या मते, हीं नाणीं युएची किंवा कुशान या लोकांचीं स्वतःचींच आहेत; आणि सस्सानियन

नांवां व मुकुट जे त्यांच्यावर आहेत त्यांचें कारण असें आहे कीं, युएची व सस्सानियन राजे यांच्यामधील पुष्कळ दिवसांच्या भित्रींमुळें युएची लोकांनीं तीं दोन्ही त्यांच्यापासून घेतलीं असावीं. अरेकोसिआ आणि बॅक्ट्रिया या प्रांतांत तीं नाणीं पाडलीं गेलीं.

किदार किंवा लहान कुशानः—चिनी ग्रंथांवरून असें दिसतें कीं, किदार कुशान हे उत्तरेकडे सिंधूच्या पश्चिमेला चित्रळ व गिलजतीमध्ये व पूर्वेस परश्वली व काश्मीर मध्ये गेले; त्यांचीं नाणीं काश्मीरमध्ये सांपडतात. किदार कुशानांच्या नाण्यांच्या एका बाजूला एक बसलेली देवता आहे. व तीच नंतरच्या मोठ्या कुशानांच्या नाण्यांची विशिष्ट खूण आहे. यावरून गांधारपेक्षां काश्मीरमध्येच तीं पाडलीं असावीत. त्यांच्या एका बाजूवर घराण्याचा संस्थापक जो किदार त्याचें नांव आहे आणि दुसऱ्या बाजूवर राज्यावर असणाऱ्या त्या त्या राजाचें नांव आहे.

क्षहरातः—नहपान याचें वर्णन क्षहरात (ब्रांझी) = छहरात (खरोष्टी) असें त्यांच्या नाण्यांवर केलेलें आहे. या घराण्याचोच अशां खात्रीचीं नाणीं नहपानाच्या नाण्यांशिवाय सध्यां माहीत नाहींत.

सुराष्ट्राचे सत्रपः—या घराण्यांतील पहिला पुरुष चष्टन; यानेंच शककालाची स्थापना केली अशी समजूत आहे. पहिले दोन सत्रप चष्टन व जयदाम यांच्या कारकीर्दीत आंप्रांच्या सार्वभौमत्वाविपर्यां लढा सुरू होऊन तें सार्वभौमत्व पुन्हां प्रस्थापित झालें असावें. अगदीं पूर्वीच्या नाण्यांवरील पदव्या 'महासत्रप' व 'सत्रप' या असून यामधील भेदाची फोड पुढीलप्रमाणें करतां येईल—

नहपान आणि चष्टन व त्यांच्यानंतरचे राजे यांची रुप्याचीं नाणीं हीं पंजाबच्या ग्रीक राजांच्या अर्धद्रामापासून घेतलीं आहेत आणि त्यांच्या वजनाचें प्रमाणहि त्यांच्याचसारखें आहे (फारशी-हेमिद्राम = ४३२ ग्रॅन किंवा २८ ग्रॅम). नाण्यांवर ग्रीक लिपीमध्ये लिहिलेलीं कांहीं तुटक तुटक अक्षरें दिसून येतात यावरून ही वरील गोष्ट सिद्ध होते. हीं अक्षरें पुढें केवळ शोभा म्हणून सत्रप नाण्यांच्या एका बाजूवर उठवीत असत.

चष्टनाच्या नाण्यांवर, नहपानाच्या नाण्यांप्रमाणें नागरी व खरोष्टीमध्ये अक्षरें आहेत, व नंतरच्या सर्व नाण्यांवर फक्त नागरी अक्षरेंच आहेत. यावेळचे नाणें बहुतेक रुप्याचें आहे. परंतु तांबें व मिश्रधातु यांच्याहि नाण्यांचे मासले आहेत. राज्यावर असलेल्या सत्रपाचें व त्याच्या बापाचें अशां दोन्ही नांवां व त्यांच्या पदव्या या नाण्यांवर आहेत. या गोष्टी व एका बाजूवर असलेल्या तारखा यांच्या साहाय्यानें या घराण्याचीं रूपरेषा वरीच बिनचूक रितीनें काढतां येत. पहिल्या दामाजदश्रीचा मुलगा सत्यदामन याच्या नाण्यांवर शुद्ध संस्कृतांतील अक्षरें आहेत. सत्रप नाण्यांवरील तारखा किंवा सन हे रुद्रदामनच्या जुनागड येथील शिलालेखांतील,

७३ व्या वर्षापासून सुरू होतात. नाण्यावरील सन पांचवा सत्रप जीवदामन याच्या कारकीर्दीतील १०० या वर्षापासून सुरू होतात व घराण्याच्या शेवटापर्यंत ते आहेत. गुप्तांच्या हल्ल्यामुळे जेव्हा सत्रपांचे घराणे मोडकळीस येऊ लागले तेव्हा कोणताच नाणी न पाडली जाणे शक्य आहे. हिंदुस्थानातील या भागांत प्रथम जी गुप्तांनी नाणी पाडली त्यांचे सन नीट वाचता येत नाहीत.

आभीरः—पुराणांतील घराण्यांच्या यादीवरून व नाशिक येथील शिलालेखावरून ही नावे आपणांस समजतात. त्यांच्या वेळचा ईश्वरदत्त हा आपल्या कारकीर्दीच्या पहिल्या व दुसऱ्या वर्षी नाणी पाडतो. नांवाची सन्हा आणि कारकीर्द नोंदण्याची पद्धत यांपासूनहि वरील तर्काचा आधार मिळतो.

आंध्र.—आंध्र (आंध्रभृत्य किंवा सातवाहन) यांच्या अंमलाखाली फक्त दक्षिण हिंदुस्थानातील प्रांतच होते. त्यांच्या नाण्यांच्या वेळेचा त्यांचा इतिहास क्षह्रांत व सुराष्ट्र आणि माळवा यांचे सत्रप यांच्या इतिहासाशी संलग्न आहे. आंध्र नाण्यांचे दोन मुख्य वर्ग व राज्याचे पूर्वेवपश्चिम असे दोन विभाग यांचा एकमेकांशी मेळ बसतो. दोन्ही वर्गांतील नाण्यांवर नावे तीच आहेत. परंतु पश्चिमेकडील नाणी, जी कोल्हापूर संस्थानांत मुख्यत्वे सांपडतात, त्यांमध्ये व गोदावरी व कृष्णा प्रदेशामध्ये मुख्यत्वे सांपडणारी पूर्वेकडील नाणी यांमध्ये तफावत अशी दिसते की त्यांचे सांचे निराळे आहेत. आणि पश्चिमेकडील नाण्यांवर दिसून येणाऱ्या पदव्या किंवा नावे ही पूर्वेकडील नाण्यांवर आढळून येत नाहीत.

पूर्व आणि पश्चिम आंध्र नाण्यांच्या प्रकारावरून पुढील गोष्टी सुचतात. (१) चंद्रन व त्याच्यानंतरचे राजे यांच्या नाण्यांवरील वैशिष्ट्यदर्शक जे 'चैत्य'चिन्ह ते आंध्रांच्यापासून घेतले आहे. चंद्रन घराण्याची तांब्याची नाणी मूळ आंध्रांपासून घेतली असावीत असे दिसते. (२) दुसऱ्या नाण्यांची पद्धत व सांचे यांच्यावरून कांचीच्या पल्लवांच्या नाण्यांशी त्यांचा संबंध होता असे दिसते.

वर जी आंध्र नाणी सांगितली ती सर्व शिशाची किंवा तांब्याच्या एका विशिष्ट मिश्रणाची आहेत. त्यांच्यावरील कारागिरी उत्तरेकडील नाण्यांपेक्षा फार निराळी आहे. आणि त्यांच्या वजनाच्या प्रमाणाविषयी काहीच निश्चयपूर्वक सांगता येत नाही. आणखी एक तिसरा वर्ग आहे; त्याचा नमुना सोपारा येथील स्तूपांत सांपडला. ती नाणी रुप्याची आहेत. त्यांची कारागिरी व पद्धत ही सुराष्ट्र व माळवा येथील सत्रपांच्या प्राचीन नाण्यांप्रमाणे आहेत. आणि बहुधा दोहोंचेहि वजनाचे प्रमाण सारखेच असावे. या नाण्यांवर "सिरियजः गोतमी पुत सातकर्णी" ही अक्षरे आहेत.

आंध्र घराण्यांतील कोणते राजे कोणाच्या मागून राज्यावर बसले व केव्हा बसले व कोणती नाणी कोणत्या राजाने पाडली हे अनिश्चित आहे. ' रजो गोतमीपुतस विसिळि रायकुरस ' ही अक्षरे असलेली नाणी कित्येकांच्या मते गोतमीपुत्र १ ला

शातकर्णी याने पाडली आहेत. तर कित्येकांच्यामते सिरियज गोतमीपुत दुसरा सातकर्णी याने पाडली आहेत. उलटपक्षां गोतमीपुत १ ला सातकर्णी याच्यानंतरचा राजा वासिठीपुत पुढुमायि (हा बहुतेक चंद्रनाच्या वेळचा असावा) याची म्हणून जी नाणी आहेत ती मात्र खात्रीपूर्वक त्यांचीच आहेत.

'माढरीपुत व वासिठीपुत श्री वदसत' ही अक्षरे असलेली नाणी यांचा आंध्रांच्या नाण्यांमध्ये कोणता काल येतो हे निश्चित नाही.

कारवारचे नंद (?) राजेः—कारवारच्या दोन राजांची नावे (चुटुकुळानंद व मुळानंद) वर असलेल्या नाण्यांची पद्धत व कारागिरी ही आंध्रांच्या मोठ्या नाण्यांप्रमाणेच आहेत, यावरून बहुधा आंध्रांचा व यांचा काल एकच असावा.

गुप्त व तत्कालीन राजे.—गुप्त घराण्याचा संस्थापक गुप्त किंवा श्रीगुप्त (इ. स. २६०) आणि त्याचा मुलगा घटोत्कच हे फक्त शिलालेखांत वर्णिलेल्या वंशावळीवरून माहीत आहेत. या घराण्यांतील तिसरा पुरुष पहिला चंद्रगुप्त याच्या कारकीर्दीत नाणी सुरू होतात. ही नाणी याने पाडली नसून याच्या मुलाने पित्याच्या संस्मरणार्थ पाडली असे आतां समजतात. या वंशातील राजांची कारकीर्द पुष्कळशी बरोबर रीतीने ठरविता येते व त्यांच्या नाण्यांची परंपरा पूर्ण आहे. चंद्रगुप्ताच्या सुवर्ण नाण्यांवरील एका बाजूवर 'लिच्छवयः' ही अक्षरे व त्याची राणी कुमारदेवी हिचे नांव ही आहेत.

सर्वभौम गुप्तांची नाणकपद्धतिः—राज्यांतील मुख्य भागांतील नाणी प्रथमतः सुवर्ण व तांबे यांची होती. नंतरच्या मोठ्या कुशानांच्या पूर्वेकडील टांकसाळीपासून प्रथम या पूर्वेकडील सोन्याच्या नाण्यांचे सांचे घेतले आहेत; परंतु त्यानंतरच्या सुधारणेचे श्रेय मात्र त्यांचे त्यांनाच दिले पाहिजे, आणि खरोखरच ती नाणी म्हणजे हिंदुस्थानातील कलाकुसरीचे एक अत्युत्कृष्ट उदाहरण आहे. सत्रपांचे राज्य आपल्या राज्याला जोडल्यानंतर गुप्तांनी वर तारीख असलेले असे एक रुप्याचे नाणे त्या राज्यांत चालू ठेवले. हे नाणे त्यांच्या पूर्वीच्या राजांच्या नाण्यांसारखेच होते; फक्त एका बाजूवर चैत्या-ऐवजी गुप्तांचे नेहमाचे चिन्ह मोर याचे चित्र आहे. पुढे त्या राज्याच्या दुसऱ्या भागामध्ये याच नमुन्याचे परंतु निराळ्या कारागिरीचे एक रुप्याचे नाणे पाडलेले दिसते. चंद्रगुप्त, दुसरा विक्रमादित्य यांच्या रुप्याच्या नाण्यांवरील कालासंबंधी वादच आहे; परंतु त्यांच्या नंतरचे राजे पहिला कुमारगुप्त व स्कंदगुप्त यांच्या नाण्यांवरील सन मात्र अधिक खात्रीचे आहेत.

रोमन लोकांच्या ओरीपासून कुशानांनी जे वजनाचे प्रमाण घेतले तेच प्रथमतः या सुवर्णनाण्यांमध्ये घेतलेले दिसते; परंतु नंतरच्या सुवर्णनाण्यांमध्ये या हिंदुस्थानातील सुवर्णांचे प्रमाण धरले आहे. (१४६.४ ग्रॅम किंवा ९.४८ ग्रॅम) आणि याचे कारण बहुधा प्राचीन भारतीय वजनाच्या

प्रमाणार्थे पुनरुज्जीवन हे असावे. या दोन्ही प्रमाणांची नाणी एकदमच प्रचलित असावी आणि शिलालेखांत आढळणाऱ्या 'दिनार' व 'सुवर्ण' या शब्दांनी त्या दोन नाण्यांमधील भेद दाखविला जात असावा असे दिसते. स्कंदगुप्ताच्या कारकीर्दीत रोमन लोकांच्या प्रमाणाचा त्याग केला हे खचित, परंतु सुवर्णाचा पुढां स्वीकार त्याच वेळी प्रथम करण्यांत आला की त्याच्यापूर्वी करण्यांत आला हे मात्र तितके निश्चित नाही. फारसी प्रमाणाचे अर्धद्रम्म म्हणून सत्रप राजांची नाणी पाडण्यांत आली त्यांचीच नकल गुप्तांनी आपल्या रुप्याच्या नाण्यांमध्ये केल्याने वजनाचे प्रमाण अर्थात तेंच चालू राहिले.

चंद्रगुप्त, दुसरा विक्रमादित्य यांच्या कारकीर्दीत सुराष्ट्र व माळवा या प्रांतांत प्रथमतः पाडलेली ही गुप्तांची रुप्याची नाणी यांचाच नमुना पुढील दोन राजांच्या कारकीर्दीत त्या राजांच्या उत्तर व मध्यप्रदेशांतील रुप्याच्या नाण्यांच्या बाबतीत घेतला असावा. ह्या उत्तरेकडील व मध्यप्रदेशांतील रुप्याच्या नाण्यांमध्ये कारागिरी व कुसराई यांमध्ये बराच भेद आहे. मध्यप्रदेशांतील नाणी जाडीला कमी व अधिक सपाट असून अधिक काळजीपूर्वक केलेली आहेत आणि त्यांवरील मोराचा पिसारा अधिक विस्तृत दाखविला आहे. या तऱ्हेचे एक प्रकारचे हलके तांब्याचे नाणे (परंतु वर रुप्याचा मुलामा असलेले) बहुतकरून ज्यावेळी वलभी प्रांत गुप्तांच्या राज्यांतच होता त्यावेळी त्यांमध्ये पाडले असावे. त्यावर कुमारगुप्त व स्कंदगुप्त यांची नावे आहेत. परंतु एका बाजूला मोराच्याऐवजी एक त्रिशूळ आहे. राज्यांतील मुख्य भागांतील तांब्याच्या नाण्यांचा सांचा मागील कोणत्याही पद्धतीचा नसून बऱ्याच नवीन पद्धतीचा आहे.

उत्तरेकडील गुप्तराजेः—पहिला कुमारगुप्त(महेंद्रादित्य) यानंतर ओळीने गादीवर आलेले या शाखेतील तीन पुरुष भितरी येथे सांपडलेल्या मोहोरिवरून कळतात. 'प्रकाशादित्य' ही पदवी असलेली नाणी याच राजाची असतील असे कोणी म्हणतात. वर सांगितलेल्या भितरी मोहोरिवरून कळून येणारा त्यांचा मुलगा नरसिंहगुप्त व नाण्यांवरील नर(गुप्त) बालादित्य हे एकच होते असे म्हणतात; विष्णुगुप्त चंद्रादित्य यांची नाणी नर(गुप्त)बालादित्य, कुमारगुप्त दुसरा, आणि क्रमादित्य यांच्यासारखी आहेत.

पूर्व माळव्याचे गुप्तः—स्कंदगुप्तापासून झालेली ही शाखा इ. स. ५१० च्या सुमारास विलयास गेली. यांची उपलब्ध असलेली नाणी म्हणजे फक्त बुधगुप्ताचे रौप्य अर्धद्रामच होत आणि यांची कारागिरी गुप्तांच्या मध्यदेशीय नाण्यांप्रमाणेच आहे.

पूर्व मगधाच्या नंतरचे गुप्त राजेः—उपलब्ध असलेल्या नाण्यांपैकी कोणती नाणी या घराण्याने पाडली असावी याबद्दल शंका आहे. यांची म्हणून पूर्वी प्रसिद्ध असलेली

पुष्कराशी वाईट सोन्याची नाणी बहुतकरून उत्तरेकडील शाखेची असावीत.

अनिश्चित गुप्तांची नाणीः—पुढील नाणी कोणी पाडली याविषयी समाधानकारक माहिती मिळालेली नाहीः—(१) वार (सेन किंवा सिंह) क्रमादित्य हे नांव असलेली सोन्याची नाणी; काल बहुधा इ. स. ८ वे शतक; त्यांचे वजन १६०—१७० ग्रॅन्स किंवा १०३६ ते ११०१ ग्रॅन्स यांच्यामध्ये आहे, आणि त्यांच्या प्रमाणाचा फारसी व भारतीय फारसी प्रमाणाशी संबंध आहे किंवा नाही हे सांगता येत नाही (द्विदाम = १७२९ ग्रॅन्स किंवा ११२ ग्रॅन्स; भारतीय = ११०२ रती = १८२५ ग्रॅन्स किंवा ११८२ ग्रॅन्स). (२) जय (गुप्त) यांची सोन्याची नाणी (३) रुप्याची नाणी (वर्ष १६६ = इ. स. ४८५) त्यांच्यावर श्रीहरिकान्त ही अक्षरे आहेत. (४) (श्री) महाराज्ञी (ह) रिगुप्तस्य ही अक्षरे असलेली तांब्याची नाणी.

पश्चिममगधाच्या मौखरिघराण्याची नाणी—शिलालेखांवरून हे व पूर्व मगधाच्या नंतरचे गुप्त हे समकालीन असून एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी होते असे दिसते. मध्यदेशीय नाण्यांवरून घेतलेली यांची रुप्याची नाणी उपलब्ध आहेत व त्यांच्यावर या घराण्यापैकी दोन पुरुषांची नावे आहेत (ईशानवर्मन्-स. ५४ व ५५ व त्याचा मुलगा शर्ववर्मन् स. ५८). तसेच सूर्यवर्मन्-अंतवर्मन्, इत्यादींही नांवाची नाणी सांपडली आहेत. अशाच 'शिलादित्य' म्हणून नांव असलेली नाणी आहेत ती प्रसिद्ध हर्षवर्धन याची असावीत.

वलभीः—उलटया बाजूवर 'त्रिशूळाचे' चित्र असलेली काही रुप्याची नाणी वलभीच्या राजांनीच पाडली असे म्हणतात; त्यांवरील लेख कोणत्या तरी वाईट अक्षरांमध्ये लिहिलेले आहेत; ती अक्षरे पूर्ण अशी ओळखता येत नाहीत. परंतु त्यांमध्ये भट्टारक ही पदवी आलेली दिसते. गुप्तांच्या रुप्याच्या नाण्यांचा पश्चिमेकडील नमुना वरील नाण्यांमध्ये घेतलेला दिसतो.

भीमसेनः—याच्या नाण्यांवर कारागिरी व लेखाची तऱ्हा यांमध्ये मध्यदेशीय गुप्तांची पद्धत दिसून येते; त्यांच्यावरील तारखा (किंवा मित्या) निध्यात्मक रीतीने वाचता येत नाहीत, परंतु त्यांचा शक व तोरमाणाच्या तसल्याच नाण्यांवरील शक हे एकच असावेत.

कृष्णराजः—या नाण्यांची कारागिरी पश्चिमेकडील गुप्तांसारखी आहे व ती मुंबई इलाख्यांतील नाशिक जिल्ह्यांमध्ये सांपडतात, आणि ती वरील कृष्णराज नांवाच्या एका राष्ट्रकूट (इ. स. ३७५—४००) राजाने पाडली असे म्हणतात; परंतु ही नाणी या प्रांतांत प्रचलित असलेल्या अगदी अलीकडच्या गुप्तांच्या नाण्यांपासून घेतलेली आहेत, आणि त्यांच्या पद्धतीवरून वरील कालाच्या ती फार नंतरची असावीत असे दिसते म्हणून ती कोणी पाडली याविषयी वरील समजूत चुकीची आहे असे दिसते. त्याच

कारणामुळे अधिक प्रसिद्ध जो कृष्णराज राष्ट्रकूट (इ. स. ७५६) याच्या कालामध्येहि ती असणें अशक्य आहे. म्हणून ती कोणी पाडली हें सध्यां अनिश्चित आहे. कोणी म्हणतात की ती कृष्णराजा कलचुरि याची आहेत हें निश्चित झालें आहे.

नरवरचे नऊ नागः—पुराणांमध्ये पद्मावतीचे पवाया (ग्वालहेर संस्थान) नाग व मगधाचे गुप्त यांची सांगड घातली आहे. या घराण्यांतील सहा पुरुषांचे पूर्ण नांव नाण्यांवर आढळते परंतु दुसऱ्या दोघांची फक्त पुसट पुसट नांवेच दिसतात. वरील नाण्यांसारखीच दुसरी कांहीं नाणीं आहेत व त्यांच्यावर 'अच्यु' हीं अक्षरें आहेत, आणि निःसंशय अलाहाबाद येथील शिलालेखांत जो अच्युत आहे त्यानेच तीं पाडलीं असावीत. हा अच्युत नागराजांपैकी एक असावा हें शक्य आहे.

पारिव्राजक महाराजेः—गुप्तांच्या या दोस्त राजांनीं डभाल (लहान) आणि अठरा वनराज्यांचा प्रदेश यांवर राज्य केलें. ' रात्रहस्ति ' हीं अक्षरें वर असलेलीं कांहीं नाणीं महाराज हस्तिन् यांने पाडलीं असावीं. त्यांच्या लेखांमध्ये १५६ ते १९१ = स. ४७५-५१० हे सन आहेत. ' विग्रह ' हीं अक्षरें वर असलेलीं कांहीं लहान नाणीं आहेत; त्यांचा आकार व कारागिरी वरील नाण्यांच्याप्रमाणेच आहे. माणिक्याला स्तूपांत जनरल व्हेंचुराला या नाण्यांचे कांहीं नमुने व इ. स. ७ व्या व ८ व्या शतकांतील नाणीं सांपडलीं.

हूणः—हिंदुस्थानावर स्वारी करणारे हूण एप्यलाइट्स किंवा गोर हूण या लोकांच्या पोटजातींपैकी एक होत.

हूण नाणींः—या नाण्यांचा ठळकपणें दिसून येणारा विशेष म्हणजे हा कीं त्यांच्यामध्ये नवीनपणा कांहीं नाहीं. तीं नाणीं बहुतेक सस्सानियन्; कुशान किंवा गुप्त यांच्या नाण्यांवरून घेतलीं आहेत, किंवा त्यांमध्ये यांची हुबेहुब नकल तरी केली आहे. म्हणून तीं नाणीं म्हणजे हूणांच्या स्वाऱ्यांचा विस्तार व सुधारणा यांच्याविषयीं सबळ पुरावे आहेत. सस्सानियन् कारागिरीचीं जीं पातळशीं नाणीं आहेत तीं अर्थात् सर्वांत प्राचीन होत; आणि त्यांतील ज्या नाण्यांवर सिसयो-सस्सानियन् नाण्यांवर दिसून येणाऱ्या ग्रीक मूळाक्षरांच्या पद्धतीप्रमाणें अक्षरें आहेत तीं नागरी लेख असलेल्या नाण्यांपेक्षां निःसंशय अधिक पूर्वींचीं आहेत आणि कदाचित् अंशतः तरी हिंदुस्थानांतील एप्यलाइट्स लोकांच्या स्वारीपूर्वीं, त्यांनीं (म्ह. एप्यलाइट्सनीं) चालू केलेलीं असावीत. या पूर्वींच्या हूण नाण्यांपैकीं (उ. ज्यांवर ' पाहि जावुळः ' असें नांव आहे तीं) बरीचशीं, सस्सानियनांचीं पातळ नाणीं आयतींच घेऊन त्यांवर हूणांच्या पुढाऱ्यांचा मुखवटा, छापावर नाणें ठोकून उठावांत उमटविला आहे; यामुळे उलट्या म्हणजे खोलगट बाजूवरील ठसा-सस्सानियन् अमिंकुंड-जवळ जवळ नाहींसा झाला आहे. यानंतरचीं नाणीं पाडतांना याच

नाण्यांचा नमुना पुढें ठेवला गेला असला पाहिजे यांत संशय नाहीं.

या लोकांची दुसरीं कांहीं नाणीं प्रचलित सस्सानियन् नाण्यांची, त्यांतल्या त्यांत फोडूनच्या कारकीर्दींतोळ उत्तर भागामध्ये निघालेल्या नाण्यांचीं (इ. स. ४७१-४८६) केवळ प्रतिमा आहेत. मूळ नाण्यांवरहुकुम जवळ जवळ असणारीं पहिलीं नकलीं नाणीं पुष्कळशीं मारवाडमध्ये आढळतात, व तीं तोरमाण (इ. स. ४९०-५१५) यांचीं असावीत. हा जो सस्सानियन् नमुना हिंदुस्थानांत सुरू केला गेला तो पुढें ३००-४०० वर्षांमध्ये गुजराथ, राजपुताना व अंतर्वेदि यांमधील नाणकपद्धतींत प्रमुख होऊन बसला. पूर्वे माळव्यांतील नंतरच्या गुप्त राज्यावरील (किंवा सर्व गुप्त साम्राज्यावरील) हूणांच्या स्वारीचा पुरावा तोरमाणाच्या रौप्य अर्धद्रामावरून मिळतो. हे अर्ध-द्राम अथवा द्रम म्हणजे बुधगुप्ताच्या अर्ध-द्रामाची सूक्ष्मरीतीनें नकल केली आहे. फक्त सुलट्या बाजूवरील राजाच्या मुखवट्याची दिशा उजवीकडे नसून डावीकडे आहे. या नाण्यांवरील सन ५२ हा आहे. परंतु तो कोणत्या कालमानास धरून आहे हें मात्र समाधानकारकरीतीनें ठरविलें नाहीं. तोरमाणाच्या अर्धद्रामाच्या शकासंबंधी बरेच मतभेद होते.

तोरमाणाचा मुलगा मिहिरकुल त्याच्यानंतर गादीवर बसला. त्याच्या रौप्य नाण्यांची कारागिरी सस्सानियन कारागिरीसारखी आहे. तोरमाण व मिहिरकुल या दोघांच्याहि तांब्याच्या नाण्यांवर सस्सानियन व गुप्त यांच्या नाणकपद्धतीचा एकदमच परिणाम झालेला दिसतो. हीं मुख्यत्वेकरून पूर्वेपंजाब व राजपुताना यांमध्ये आढळतात, आणि कित्येक अशीं उदाहरणें आढळतात कीं मिहिरकुलाचे सांचे व लेख तोरमाणाच्या नाण्यांवर उमटविले आहेत. हूण तोरमाणाचीं नाणीं म्हणून ज्यांना म्हणतां येईल अशा तांब्याच्या नाण्यांचा हाच एक वर्ग आहे. परंतु मिहिरकुलाचे दुसऱ्याहि नाण्यांचे वर्ग प्रसिद्ध आहेत. यांपैकीं एका वर्गावर कुशानांचा नेहर्माचा सांचा आहे; परंतु दुसऱ्या एका वर्गावरील सांचे कोणापासून घेतले आहेत याची तितकी खात्री नाहीं.

पुष्कळ प्रकारचीं अशीं हूण लोकांचीं नाणीं सांपडतात कीं त्यांच्यावर जीं पूर्ण किंवा अर्धवट नांवे असतात तीं दुसरीकडे कोठेहि आढळत नाहींत. एकापेक्षां अधिक अशीं हूणांचीं घराणीं एकाच वेळीं राज्यावर असतील हें शक्य आहे; किंवा राज्याच्या गिरनिराळ्या प्रांतांवर अंमल चालविणाऱ्या सुभेदारानीं तीं नाणीं पाडलीं असावीत. हूणांच्या नाण्यांची कालमर्यादा इ. स. ५४४ पर्यंत आहे.

हूण किंवा पर्शियन यासंबंधी अनिश्चितताः—कांहीं सुप्रसिद्ध नाणीं कोणत्या राष्ट्रामध्ये झालीं हें बरोबर ठरवितां येत नाहीं. त्यांच्या पातळपणावरून व त्यांच्या उलट्या बाजूवरील अमिंकुंडावरून तीं सस्सानियनांचीं असावीत असें

दिसते. म्हणून त्यांचे कांहीं गुण हूणांच्या नाण्यांशीहि जुळतात आणि कांहीं पंजाब व सिंध येथील पर्शियन राजांच्या नाण्यांशीहि जुळतात. या संशयित नाण्यांच्या वर्गापैकी 'नक्षी मत्का' ही अक्षरें वर असलेला वर्ग फार प्रसिद्ध आहे.

पूर्व, पश्चिम, उत्तर व मध्य हिंदुस्थानांतील कांहीं नाणीं, व पंजाब व सिंध येथील पर्शियन राजे:-हिंदुस्थानांतील कांहीं नाणीं वायव्य भागांत सांपडतात. त्यांचा सांचा व कारागिरी हीं सस्तानियनांच्या सारखीं आहेत. त्यांच्यावर नागरी, सस्तानियन, पहलवी, व अथापपावेतीं न वाचतां आलेल्या एका लिपींतील अक्षरें आहेत. ही शेवटली लिपी सिथो-सस्तानियनांनीं उपयोगांत आणलेल्या ग्रीक लिपीचें नंतरचें रूपांतर असावें. हीं अक्षरें नंतरच्या हूणांचीं आहेत असें कोणीं म्हणतात पण याला पुरेसें कारण नाहीं. तीं बहुतांशी सिंध व मुलतान यांवर राज्य करणाऱ्या कोणत्यातरी सस्तानियन घराण्यानें किंवा घराण्यांनीं पाडलीं असावेंत, हें नाण्यांच्या पद्धतीवरून व सस्तानियन पहलवीलिपीच्या उपयोगावरून दिसून येते श्री वासुदेव हे नांवच फक्त नागरीमध्ये असलेले व वाकीचीं सर्व अक्षरें पहलवीमध्ये असलेल्या एका नाण्याचा काल, दुसरा खुशु (परबीज) याच्या कारकीर्दीतील ३७ व्या (म्हणजे इ. स. ६२७) वर्षीं त्यानें पाडलेल्या नाण्यांशीं असलेल्या वरील नाण्याच्या सादस्यावरून साधारणतः ठरविला जातो. तसेंच शाहितिगिनच्या नाण्यावर नागरांत 'हितिवि च ऐरान च परमेश्वर' (हिंदुस्थान व इराण यांचा राजा) व सस्तानियन पहलवीमध्ये 'तकान खोरासान मत्का' (पंजाब व खोरासान यांचा राजा) ह्या पदव्या आहेत. त्या नाण्यांचा वासुदेवाच्या नाण्यांशीं व वर सांगितलेल्या दुसऱ्या खुशुच्या विवक्षित नाण्यांशीं निकटचा संबंध आहे. कारण त्याच्या मार्गील बाजूवरील ठसा—ज्याच्या योगानें मुलतान येथीत सूर्यदेवता दर्शविली जाते अशी समजूत आहे तो—एकच आहे. या इंडो-पर्शियन वर्गांतील दुसरीं नाणीं कोणी पाडलीं व त्यावरील अक्षरांचा अर्थ काय याविषय पूर्ण खातरी नाहीं परंतु त्यांचा देश व काल दुसऱ्या नाण्यांच्याप्रमाणेंच असावा असें दिसते.

कनोज (कान्यकुब्ज) :—कनोजच्या मध्यकालीन राज्यांतील पुढील घराण्यांपैकी राजांचीं नाणीं उपलब्ध आहेत:—

(१) रघुवंशी घराणें—श्रीमदादिवराह हीं अक्षरें असलेलीं रौप्यनाणीं भोजदेवानें पाडलीं होतीं (इ. स. ८५०-९००).

(२) तोमर घराणें:—या घराण्यांतील राजांच्या ताब्यांत प्रथम कनोज व दिल्ली हीं दोन्ही होतीं, परंतु इ. स. १०५० मध्ये कनोजवर राठोडांनीं स्वारी केल्यानंतर दिल्ली एकटीच त्यांच्या ताब्यांत राहिली असें दिसते. यांच्या सोन्याच्या नाण्यांचा सांचा कलचुरी नाण्यांप्रमाणें आहे; हलक्या रुप्याच्या नाण्यांचा घांट गंधार येथील ब्राह्मणशाही राजांच्या नाण्यांप्रमाणें आहे.

(३) राठोड (गांडवाल अथवा गढवाल) घराणें:—मदनपाल देव (इ. स. १०८०) याच्यापासून नाण्याची परंपरा सुरू होते आणि तिच्यामध्ये इ. स. ११९३ पर्यंत राज्य करणाऱ्या दोन राजांचीं नाणीं येतात. या नाण्यांचे सांचे तोमर घराण्यांतील सांच्याप्रमाणेंच आहेत.

(४) मगध येथील पाल घराणें:—या घराण्याचीं अशीं खात्रीचीं नाणीं प्रसिद्ध नाहींत; श्रीविग्रह हे नांव असलेलीं सस्तानियनांपासून घेतलेलीं नाणीं इ. स. ९१० तील मगधाचा राजा पहिला विग्रहपाल याचींच असातील हें असेंभवनीय नाहीं.

काश्मीर:—कनिष्कानें पाडलेल्या नाण्यापासूनच बहुधा काश्मीर नाण्यांच्या सांच्याचा उगम झाला असावा: आणि या वेळेपासून ते १३ व्या शतकांत मुसुलमानांनीं जेव्हां काश्मीर जिंकले तेव्हांपर्यंत हे नाण्यांचे सांचे—एका बाजूला असलेला उभा राजा व दुसऱ्या बाजूला बसलेली देवता—न बदलतांतसेच राहिले. या कालातील कारागिरी इतकी ओवड-घोवड आहे कीं, पहिल्या संशोधकांनीं त्यावरील आकृतीचा भलताच अर्थ लावला.

कनिगहमच्या न्युमिस्मॅटिक कानिकलमध्ये उल्लेखिलेलीं हूणांचीं काश्मीरीनाणीं किदार कुशानांच्या नाण्यासारखीं दिसतात. आणि ह्या नंतरच्या नाग किंवा कर्कोटक घराण्याच्या सर्व नाण्यावर किदार हे नांव आहे. काश्मीरच्या हर्षाच्या कांहीं सुवर्णनाण्यांवर (इ. स. १०९०) दक्षिण हिंदुस्थानांतील नाण्यांची हुबेहुब नकल केली आहे.

नेपाळ:—नेपाळचीं अत्यंत प्राचीन नाणीं तांब्याचीं आहेत. आणि त्यांच्यामध्ये यौधेय नाण्यांपैकीं दुसऱ्या वर्गाच्या नाण्यांमध्ये कांहींसें साम्य आहे. या साम्याचें कारण तीं दोन्ही एकाच कुशानांच्या नाण्यापासून घेतलीं हें असावें. त्यांचा काल इ. स. च्या ५ व्या शतकाच्या आरंभापासून ते ७ व्या शतकाच्या शेवटापर्यंत आहे. ज्याच्यावर मानांक हें नांव आहे तीं मानदेववर्मन्चीं (इ. स. ४२५) आहेत असें म्हणतात आणि ज्यांच्यावर गुणांक हें नांव आहे तीं त्याच्या नंतरचा राजा गुणकामदेववर्मन् (इ. स. ४५०) याचीं आहेत असें समजतात. हीं नावे फक्त नाण्यांवर व तद्देशीय घराण्यांच्या यादींतच आढळतात; शिलालेख किंवा दुसरा कोणताहि कालनिश्चय झालेला लेख यांमध्ये त्यांचा अद्यापि कोणताच उल्लेख असलेला आढळत नाहीं, म्हणून जे सन दिलेले आहेत ते सरासरी बरोबर आहेत. अंशुवर्मन् आणि विष्णुगुप्त नाण्यांचा काल मात्र अधिक खात्रीचा आहे, कारण सातव्या शतकातील शिलालेखांवरून हे दोन्ही राजे प्रसिद्ध आहेत. पशुपति व वैश्रवण हीं नावे असलेल्या नाण्यांचा काल बरोबर सांगता येत नाहीं. हीं देवतांचीं नावे आहेत, आणि तीं नाणीं कोणीं पाडलीं हें सांगतां येत नाहीं; परंतु त्यांची पद्धत व कारागिरी यांवरून तीं व दुसरीं तत्सदृश नाणीं एकाच कालातील होतीं हें दिसून येईल.

काबूलशाही नाणें:—या नाण्याचा कालवर्ग पुढीलप्रमाणें करता येईल:—(१) प्राचीन कुशानांची नाणी, (ख्रि. पू. २५ ते शक इ. स. १८०). (२) यांच्यासारखीच नंतरची नाणी, यांच्यावरूनच हिंदुस्थानावर स्वारी करणाऱ्या सस्सानियन लोकांनी (इ. स. ३००--४५०) नाणी पाडलीं. (३) गंधार काबीज करणारा किदार कुशान यांची नाणी (इ. स. ४२५-४७५). परंतु किदार कुशानांच्या गंधारच्या राज्यामध्ये हीं नाणी पाडलीं कीं काश्मीरच्या राज्यामध्ये पाडलीं याचा संशय आहे. (४) गंधारमध्ये पाडलेलीं हूणांची नाणी (इ. स. ४७५--५३०), या नाण्यांवर 'पाइ' या पदवीचा उपयोग याच कारणामुळे केला असावा. (५) हूणांच्या नंतर इ. स. ६३० मध्ये जेव्हां ह्युएनत्संग आला होता, त्या वेळीं गंधारचा राजा एक क्षत्रिय होता. यावरून असे दिसते कीं, कुशान घराणें हिंदु बनलें. या कालांतील नाणी कोणतीं असावीत हे सांगतां येत नाहीं. कदाचित् नंतर ज्यांमध्ये कुशान सांचाची ओबडधोबड नकल केली होती तीं तांब्याचीं नाणीं या कालांतील असावीत. (६) अल्बरूणी असें म्हणतो कीं एका ब्राह्मण वजीरानें किंवा प्रधानानें राज्य बळकावून घेतलें आणि घराण्याची स्थापना केली. ज्या नाण्यांना त्यांच्यामधील प्रमुख दिसणाऱ्या सांचावरून, 'बैल आणि घोडेस्वार सांच्याचीं नाणीं' असें नांव दिलें होतें तीं नाणीं याच ब्राह्मणी घराण्यांतील निरनिराळ्या पुरुषांनीं पाडलीं असें म्हणतात (इ. स. ८६०--७०). (७) यानंतरच्या अवशिष्ट कालांत म्हणजे गझनीच्या महम्मदाकडून घराण्याचा नाश होईपर्यंत (इ. स. ९५०--१०२६) निरनिराळ्या राजांचीं नांवे शिलालेखावरून कळतात पण त्या राजांचीं अशीं कोणतीच नाणीं प्रसिद्ध नाहींत.

डहालाचे कलचुरी:—या वंशातील मध्यकालीन राज्यांतील गांगेयदेव नांवाच्या एका राजाचीं नाणीं उपलब्ध आहेत (इ. स. १००५--१०३५). या नाण्यांच्या एका बाजूवर बसलेल्या देवतेचा पूर्वापासून चालत आलेल्या नमुन्याचा ठसा आहे, परंतु दुसरी सर्व बाजू राजाच्या नामाक्षरांनीं भरून गेली आहे. त्याचीच नकल जेजाकभुक्तीचे चंदेल, दिल्लीचे तोमर आणि कनोजचे राठोड यांनीं केली.

महाकोसलाचे कलचुरी:—यांतील ३ राजांचीं नाणीं उपलब्ध आहेत. डहालाच्या कलचुरीच्या नाण्यांप्रमाणें या नाण्यांवरील एका बाजूवर सुसती अक्षरें आहेत परंतु दुसऱ्या बाजूला बसलेल्या देवतेचा ठसा दिसून येत नाहीं.

जेजाकभुक्ती (अथवा महोबा) येथील चंदेल:—यांमध्ये जे ९ राजे झाले त्यांपैकी ७ राजे नाण्यांवरून कळून येतात. तीं नाणीं डहालाच्या कलचुरीच्या नाण्यांवरून घेतलीं आहेत.

दिल्ली व अजमीरचे चव्हाण:—ज्या चव्हाणांच्या नाण्यांवरील नांवे नीट वाचतां येतात तीं, शेवटचे दोन राजे सोमेश्वर व पृथ्वीराज (इ. स. ११६२ ते ११९२) यांचीं आहेत. चव्हाणांच्या नाण्यांचा सांचा 'बैल व घोडेस्वार' हाच

आहे. तोच पुढे कांहीं पिव्या दिल्लीच्या सुलतानांच्या नाण्यांमध्ये चालू राहिला. नरवर नंतरच्या रजपूत नाण्यांवरून इ. स. १२३० ते १२९० पर्यंतच्या ६ राजांपैकीं राजे ४ कळून येतात. यावरील सन त्रिकमादिशेवतांतील आहेत.

कांगडा:—येथील राजांच्या नाण्यांचा काल हा बहुधा इ. स. १३३० ते १६१० यांमधील असावा. त्यांचा येथे निदेश करण्याचें कारण एवढेंच कीं मुसलमानांच्या स्वारी नंतर 'बैल व घोडेस्वार' या सांचाचीं जीं नाणीं पुढे पुष्कळ शतके अस्तित्वांत राहिलीं त्या नाण्यांचें हें एक उदाहरण आहे.

अनिश्चित व अनामक नाणीं:—सतलजपासून पूर्वेकडे काशीपर्यंत व हिमालयापासून दक्षिणेकडे नर्मदेपर्यंत खाली दिलेल्या तीन प्रकारचीं नाणीं पुष्कळच सांपडतात.

(१) सस्सानियन तऱ्हेचीं पातळ रुप्याचीं नाणीं खरोखरीच्या सस्सानियन नाण्यांची ज्या नाण्यांमध्ये नुसती ओबडधोबडश नकल केली आहे तीं-वहुतांशीं हूणांचीं आहेत असें म्हणतात. यानंतरचीं जीं त्यांच्यासारखीं नाणीं आहेत तीं मूळच्या नाण्यांहून बरींच निराळीं आहेत; त्यांच्यामध्ये पूर्वीच्या नाण्यांची नकल तितका अस्सल नाहीं, व जाडपणाहि थोड्या वाढत्या प्रमाणावर आहे; तीं बहुधा हिंदुस्थानांतीलच असावीं. पण तीं कोणत्या घराण्याचीं असावीत हे मात्र सांगतां येत नाहीं. तीं गंगेकडील प्रदेशांत आढळतात, परंतु मेवाड-मारवाड व सर्व राजपुताना 'यांमध्ये तीं अधिक' प्रमाणांत आढळून येतात. तीं दुसऱ्या वर्गातील नाण्यांच्या अगोदर तरी झालीं असावीं, किंवा त्यांचा एकमेकांशीं कांहीं संबंध नसून तीं दोन्ही फक्त एकाच मूळ सांच्यावरून घेतलीं असावीत. या दोन्ही वर्गांतील नाण्यांचे वजन सारखेंच आहे. आणि ज्या अर्थीं कित्येक नाण्यांचे ६० ते ६५ ग्रॅम किंवा ३.८ ते ४.२ ग्रॅम इतके वजन भरते त्या अर्थीं तीं बहुतेक मूळच्या सस्सानियन नाण्यांप्रमाणें ग्रीक द्रामापासून घेतलीं असावीत. कांहीं नाण्यांवर ह किंवा ज हीं अक्षरें आहेत, आणि कनिंगहॅमचे म्हणणें असें आहे कीं, कनोजच्या हर्षवर्धनाच्या नांवांतील ह हें तें आयाक्षर असावें. कनोजच्या भोजदेव (किंवा श्रीमदादिवराह) याच्या नंतरचीं नाणीं, यांची कारागिरीसुद्धां तशीच आहे व बहुतेक तीं नाणीं त्याच मूळ नाण्यांवरून (सस्सानियन) घेतलीं असावीत. कनिंगहॅमचे असेंहि म्हणणें आहे कीं ज्यांच्यावर 'श्री विग्रह' हें नांव आहे तीं भोजदेवाच्या नंतरच्या कोणत्या तरी राजानें पाडलीं असावीं; परंतु, मगधाच्या पहिल्या विग्रहालाचीं तीं असावीत हें अधिक संभवनीय दिसते.

(२) रुप्याचीं जाड नाणीं सस्सानियन सांचांतून काढिलीं आहेत. परंतु त्यांची कृति इतकी विषडलेली आहे कीं, त्यांच्यामध्ये व मूळ नाण्यांमध्ये फारच थोडा सारखेपणा दिसून येतो. त्यांना पैसा 'गंधिया' किंवा 'गंधैया' (सस्सानियन

राजाच्या मुखवट्याचे रूप या नाण्यांवर गाढवासारखे अष्ट दिसते म्हणून) असे म्हणतात. आणि कनिंगहॅमच्या मते ती व जौनपूरच्या शिलालेखांतील पडबौद्धिक द्रम ही एकच आहेत. ती नैऋत्य-राजपुताना, मेवाड, माळवा व गुजराथ या प्रांतांत आढळतात. त्यांच्या सुलट्या बाजूवरील सांचावरून त्यांचा दुसऱ्या एका वर्गातील नाण्यांशी संबंध दिसून येतो; त्या वर्गातील नाण्यांच्या उलट्या बाजूवर विकृत अशा अभि-कुंडाऐवजी सोमलदेव हे नांव आहे व सुलट्या बाजूवर घोडे-स्वाराचा सांचा (बहुधा गांधार येथील ब्राह्मणशाहीपासून घेतलेला) असलेल्या नाण्यांवरहि तेच नांव आहे.

(२) अतिशय ओबडधोबड कारागिरीची तांब्याचीं नाणीं हीं बहुधा नंतरच्या कुशानांच्या नाण्यांची प्रतिकृति असावी. सुलट्या बाजूला उभ्या असलेल्या राजाचे चित्र आहे. उलट्या बाजूला शिव आणि नंदी यांचे चित्र आहे. परंतु कारागिरी इतकी वाईट साधलेली आहे की, त्यांच्या सुलट्या बाजूवर सस्तानियन अभिकुंडच आहे असे पुष्कळदां समजतात. कनिंगहॅमची अशी समजूत आहे की, इ. स. ५०० ते ८०० शतकांतील पंजाब व राजपुताना यांतील प्रचलित तांब्याचीं नाणीं तीं हींच असावीत.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील नाणीं.—उत्तर हिंदुस्थानांतील नाण्यांच्या इतिहासांत वारंवार होणाऱ्या परकीय लोकांच्या शस्त्रांच्या योगाने, पुष्कळच महत्त्वाचे भाग सहजा पडतात. पण तसें दक्षिणहिंदुस्थानांतील नाण्यांच्या इतिहासांत पडत नाहीत. येथे वर अक्षरें लिहिलेल्या नाण्यांचे प्रमाण कमी आहे व त्यांचे वर्गीकरण, त्यांच्या नमुन्यांचे प्राप्तिस्थल, कारागिरीची तऱ्हा व सांचांची पद्धत, यांवरच पुष्कळसें अवलंबून आहे. शिवाय जसें उत्तरेकडील नाण्यांच्या पद्धतशीर अभ्यासाने महत्त्वाचे ऐतिहासिक शोध लागले आहेत तसें त्यांचे सशास्त्र विवेचन अजून झालेले नाही. या पूर्वीची ठसे-पद्धत उत्तरे-पेक्षां दक्षिणेमध्येच अधिक कालपर्यंत होती असे दिसते; आणि कांहीं अशी उदाहरणे आहेत की, तेथील नाणकपद्धतींत नंतर सुधारणा म्हणून जी झाली ती नाणे पाडण्याची परकीय पद्धत स्वीकारून झाली नाही, तर पूर्वीच्याच पद्धतीची वाढ म्हणून झाली.

पुष्कळशीं रोमन रौप्य व सुवर्णनाणीं दक्षिणहिंदुस्थान व सिलोन (लंका) यांमध्ये सांपडतात; आणि तीं बहुधा त्याच प्रांतामध्ये प्रचलित नाणीं म्हणून उपयोगांत आलीं असावीत आणि उत्तरेमध्ये रोमन लोकांच्या सोन्यांच्या नाण्यांचे बरे-बसे सोने कुशानांच्या मोठ्या सुवर्ण नाण्यांच्या उपयोगांत पडले असावे (मिरां, तांदूळ, मसाले, चंदन, बैडूर्यादि मणि यांच्या मोबदला हीं नाणीं रोमन व्यापारी देत असत असे दिसते).

पांड्यः—प्राचीन अशा ठसेमुद्रित नाण्यांनंतर इतर ठिकाणां-प्रमाणे पांड्य देशांतील नाण्यांचा आकार समचौकोनी असून एका बाजूवर हत्तीचा छाप किंवा सांचा आहे व तो मुशांतून

उठविलेला दिसतो. याच्या नंतरच्या नाण्यांवर दोन्ही बाजूं-वर हत्तीचे छाप आहेत. दक्षिणहिंदुस्थानांतील रीतिरिवाजा-प्रमाणे मुख्य मुख्य प्रकारच्या नाण्यांवर कांहीं सांकेतिक चिन्हांनीं ऐतिहासिक गोष्टींचा निर्देश केला जातो हे सिद्ध आहे व या चिन्हांच्या बदलणाऱ्या संख्येवरून कालनिर्णय-यास एक साधन मिळणे संभवनीय आहे. हीं नाणीं इ. स. ३०० च्या पूर्वीच्या कालांतील असावीं, आणि त्यांची पद्धत व कारागिरी आणि आंध्र आणि पल्लव नाण्यांची पद्धत व कारागिरी यांमध्ये जे साधारणपणे साम्य दिसून येते त्यां-वरूनहि वरील कालमर्यादा शक्य आहे असे दिसते.

इ. स. ३००-६०० यामधील पांड्यांचीं नाणीं कोणतीं असावीत याविषयी वरीच अनिश्चितता आहे. सर्व पांड्यांचे, नंतरचे चिन्ह जो ' मासा ' तो वर असलेलीं सोन्याचीं नाणीं इ. स. ७-१० या शतकांतील असावीत असे म्हणतात; नंतरच्या ताम्र नाण्यांवर (म्हणजे १०५० च्या सुमारास) चोल राजांनीं पांड्यांचे राज्य घेतले त्याचा परिणाम झालेला दिसतो.

चेरः—इ. स. ८७७ तील चोळांच्या स्वारीपूर्वीच्या चेर घराण्याच्या अत्यंत भरभराटीच्या कालांत अमकीं चेरांचीच नाणीं असे सांगतां येत नाही. या सनानंतर ज्या कित्येक प्रांतां-वर चेरांची सत्ता होती व ज्यांच्यावर त्यांनीं सुभेदार नेमले होते ते प्रांत स्वतंत्र झाले. अशा प्रांतांपैकीं दोन प्रांतांत पांड-लेलीं नाणीं प्रसिद्ध आहेत.

(१) कोंगु देशः—ज्या सुवर्ण व ताम्र नाण्यांवर चेरांचे चिन्ह ' धनुष्य ' व इतर चिन्हे सांपडतात तीं नाणीं या प्रांतांतील आहेत असे म्हणतात. या सोन्याच्या नाण्यांवरील हत्तीचा छाप मुख्य आहे आणि ज्याअर्थी काश्मीरच्या हर्षदेवाने त्यांची नकल केली आहे त्याअर्थी त्यांचा काल इ. स. १०९० पूर्वीचा असावा. ह्या नाणकपद्धतीचा निर्देश काश्मीरच्या राजतरंगिणीमध्ये केलेला उघड उघड दिसून येतो.

(२) केरळः—या प्रांतावर राज्य घराण्याच्या घराण्यांचे एक नाणे ब्रिटिश म्युझियममध्ये आहे, व त्यावर ११ व्या किंवा १२ व्या शतकांतील नागरी लिपीमध्ये ' श्री वीरकेरलस्य ' हीं अक्षरें आहेत.

चोलः—दक्षिण हिंदुस्थानांत ज्यावेळीं चोल हे सार्वभौम राजे झाले होते त्यावेळीं हीं सर्व नाणीं आहेत. त्यांचे दोन वर्ग होतात.—(१) इ. स. १०२२ च्या पूर्वीचीं म्हणजे राज-राज चोल यांचे राज्य सुरू होण्यापूर्वीः या नाण्यांवरून असे दिसते की, चोल हे अगोदरच बलाढ्य होत चालले होते.

चोलांच्या निशाणावर मध्ये व्याघ्र असून त्यांच्या दोन्ही बाजूंस पांड्य व चेर यांची चिन्हे मासा व धनुष्य हीं आहेत. नाण्यांवरील अक्षरें नागरीमध्ये आहेत आणि तीं चोल राजांचीं नांवे किंवा पदव्या आहेत. परंतु तीं नांवे व घराण्यांच्या यादींतील नांवे एकच आहेत किंवा नाहींत या-विषयी मात्र मतभेद आहे. (२) इ. स. १०२२ नंतरचीं,

राजराजाच्या राज्याबरोबर एक अगदी निराळ्या सांचाचें नाणें येतें. सुलट्या बाजूवर उभ्या राजाचें चित्र व उलट्या बाजूला वसलेल्या राजाचें, चोलांच्या सत्तेच्या विस्ताराबरोबरच या पद्धतीच्या नाण्यांचा दक्षिणहिंदुस्थानांतील बऱ्याचशा भागांत प्रसार झाला. चोलांनी जेव्हा सिंहलद्वीप घेतलें तेव्हां अर्थात वरील नाण्यांचा उपयोग तेथेहि होऊं लागला आणि कॅडीच्या स्वतंत्र राजांनीहि तींच नाणीं पुढें चालू ठेवलीं. त्यांपैकीं एक प्रकारचीं पातळ सोन्याचीं, पाठीमागून ठोकून बनविलेलीं नाणीं (पूर्वेकडील चालुक्य, चालुक्यचंद्र व दुसरा राजराज यांच्या नाण्यासारखीं) चोळ राजांची (बहुधा कुल्लुतुंग पहिला चोळ इ. स. १०७० याचीं) आहेत म्हणतात.

विलोन अथवा सिंहलद्वीपः—कॅडीच्या राजांनी आपल्या पूर्वीच्या चोळ राजांच्या नाण्यांची पद्धत विशेष फेरफार न करतां स्वीकारली होती. त्यांच्या नाण्याचा काल स. ११५३ ते १२९६ हा आहे. या कालाच्या पूर्वी सिंहलद्वीपामध्ये जीं नाणीं प्रचलित होती त्यांचा विशेष असा कोणताच नाही. तीं पूर्वीच्या ठसेपद्धतीचीं तरी असावीं, किंवा परकीय व्यापार किंवा स्वान्या यांमुळे वाहेरून आंत तरी आलेलीं असावीं.

पहलवः—यांच्या नाण्यांचे दोन वर्ग होतात. (१) आंध्रांच्या नाण्यासारखी असलेलीं (ज्यांना इलियटनें कोठें कुर्बंवर आणि कोठें पहलव किंवा कुर्बंवर अशी संज्ञा दिली आहे म्हणून) आंध्रांशीं समकालीन असावीं (इ. स. २ रें व ३ रें शतक). उलट्या बाजूवर एक जहाज आहे त्यावरून पहलव लोकांची ज्या परदेशी व्यापाराकरितां (नौकायनाकरितां) प्रसिद्धि होती त्याची साक्ष पटते. (२) दुसऱ्या वर्गातील नाणीं नंतरच्या कालांतील असून सोनें व रुपें यांचीं आहेत, परंतु त्यांच्या कालाविषयी निश्चित पुरावा कांहीं नाही. या सर्व नाण्यांवर पहलवांचें निशाण 'आयान असलेला सिंह' हें आहे व वर कांहीं कानडी व संस्कृत अक्षरेंहि आहेत.

चालुक्यः—यांच्या दोन्ही शाखांतील सुवर्ण नाण्यांवर यांचें चिन्ह (उर्फ लांछन) वराह हें आहे, आणि तीं नाणीं हिंदुस्थानांतील ठसेपद्धतीचें एक विशिष्ट उदाहरण म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्या पद्धतीमध्ये विशिष्ट लेखनचित्राचा प्रत्येक भाग नाण्यांवर निरनिराळ्या ठशांनी उमटविला जातो. पश्चिमेकडील चालुक्यांचीं बरीचशीं नाणीं जाड सोन्याचीं आहेत आणि त्यांचा आकार बहुधा पेल्यासारखा असतो. इलियटची समजूत अशी आहे कीं कदंबांच्या पद्म-टंकांचीं हीं नाणीं प्रतिकृति असावीत (पद्म-टंकांचीं कृति त्या नाण्यांसारखीच आहे आणि त्याच्यामते तीं ५ व्या किंवा ६ व्या शतकांतली आहेत). परंतु दोन्हीहि इतक्या पूर्वीच्या कालांत झालीं होती अशाविषयी पुरावा नाही आणि पौरस्त्य चालुक्यांच्या नाण्यांवरून पाहतां, त्यांचा काल याहूनहि अधिक पुढचा असला पाहिजे.

पौरस्त्य चालुक्यांच्या उपलब्ध असलेल्या नाण्यांचा काल निश्चित झाला आहे. पितळ-मिश्रित धातूच्या नाण्यांचे कांहीं नमुने नुकतेच विजगापट्टम प्रांतांतील येल्लमांचिलीनजीक सांपडले आहेत; त्यांच्यावर 'विपम-सिद्धि' हीं अक्षरें आहेत. (पौरस्त्य चालुक्य राजा विष्णुवर्धन याचें एक टोपण नांव अथवा विरुद ' विपमसिद्धि ' होतें).

दुसऱ्या नाण्यांवर चालुक्यचंद्र उर्फ शक्तिवर्मन (इ. स. १०००-१०१२) व दुसरा राजराज (इसवी सन १०२१-१०६२) यांची नांवे आहेत. या नाण्यांवर अतिशय पातळ सोन्याच्या तुकड्यावर चालुक्यांचें वराह चिन्ह व नांवाचें एक अक्षर हीं पाठीमागून भिन्न भिन्न ठशांनी उमटविलीं आहेत. हीं नाणीं पौरस्त्य चालुक्यांचीं असावीत हें निर्विवाद दिसतें. परंतु एवढें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे कीं बहुतेक नाणीं जीं उपलब्ध आहेत तीं आराकानच्या किनाऱ्यालगत अशा चें दुबाच्या बेटामध्ये सांपडलीं आहेत. फ़्टीटच्या मते हीं नाणीं इ. स. च्या ६ व्या व ७ व्या शतकांतील पश्चिमेकडील चालुक्यांचीं आहेत.

कदंबः—कदंबांच्या सुवर्णनाण्यांची कारागिरी व कृति पाश्चिमात्य चालुक्यांच्या नाण्यांप्रमाणें आहे. इलियटच्या मते हीं पद्मटंके-पद्मटंक म्हणण्याचें कारण नाण्याच्या मध्यभागी पद्म किंवा कमळ आहे हें होय—इ. स. ५ व्या शतकांतील कदंबांच्या भरभराटीच्या कालांतील आहेत; परंतु पाश्चिमेकडील चालुक्यांच्या नाण्यांप्रमाणें, तीं याहूनहि पुढील कालांतील असावीत हें संभवनीय दिसतें. त्यांच्यावर जीं संस्कृत अक्षरें आहेत त्यांच्या वळणावरूनहि हींच गोष्ट सिद्ध होतें.

राष्ट्रकूटः—या घराण्याच्या अत्यंत भरभराटीच्या काळांत ह्यांचीं अशीं नाणींच नाहीत (इ. स. ७५७ ते ९७३).

कल्याणपुरचे कलचुरीः—या घराण्यांतील दुसरा राजा सोमेश्वर (इ. स. ११६७-११७५) याचीं नाणीं प्रसिद्ध आहेत. देवगिरीचे व द्वारसमुद्राचे यादव ह्यांचीं नाणीं इलियटच्या पुस्तकांत दिली आहेत.

विजयानगरः—या राज्याचा उदयकाल म्हणजे हिंदुस्थानच्या इतिहासांत व नाणकशास्त्रांत एक महत्त्वाची गोष्ट आहे; कारण कृष्णेच्या दक्षिणेकडील देशांमध्ये ते वरिष्ठ होऊन वसले आणि तेथें दक्षिण हिंदुस्थानांतीलच नाण्यांची पद्धत ठेवण्यांत आली; पण कृष्णेच्या उत्तरेकडील देश बहुतेक मुसुलमानांच्या हातांत गेला होता, आणि कांहीं थोड्या नाण्यांशिवाय बाकीच्या सर्व नाण्यांच्या हिंदुस्थानी पद्धतीच्या जागी त्या प्रांतांत मुसुलमानी पद्धतीचाच पगडा वसला. [रंपसन—इंडियन कॉईन्सवरून तयार केलेलें व रा. के. एन्. दीक्षित यांनी तपासलेलें]

मराठी राज्यांतील नाण्यांसंबंधानें कांहीं माहिती.— शिवाजीनें आपल्या नांवाचें नाणें पाडण्यापूर्वीं विजापूरच्या

पातशाहीत " आदिलशाही " नाणें चालत असे. विशेष-करून मोहोरा व होन हे प्राचीन काळापासून चालत आहेत. होन हा मूळ " होनु " ह्या कर्नाटकी शब्दाचा अपभ्रंश आहे. होनु ह्याचा अर्थ " सोने " असा आहे. कर्नाटकामध्ये प्राचीन हिंदु राज्ये जेवढी होती, तेवढ्या सर्व राज्यांमध्ये होन हे नाणें चालत होतीं. गजपति, अश्वपति वगैरे होनाची जी नावे आहेत, तीं सर्व त्याच्या प्राचीनत्वाचीं दर्शक होत. विजयानगरच्या राज्यामध्ये होन चालत असत. रुप्याचे नाणें मुसुलमानी अमलांत चालू झाले असावे. शिवाजीच्या वेळेस जे होन चालत त्यांचीं नावे सभासदाच्या बखरांत दिली आहेत तीं येणप्रमाणे:—(१) पातशाही, (२) शिवराई, (३) कावेरीपाकी, (४) सणगरी, (५) अच्युतराई, (६) देवराई, (७) रामचंद्रराई, (८) गुप्ती, (९) धारवाडी, (१०) गंजीकोटी, (११) पाकनाईकी, (१२) आदवाणी, (१३) जडमाल, (१४) ताडपत्री, (१५) आफराजी, (१६) त्रिवाळुरी, (१७) त्रिशुळी, (१८) चंद्रावरी, (१९) विलदधी, (२०) उलफकरी, (२१) महमदशाही, (२२) वेळुरी, (२३) कंठराई, (२४) देवनहळी, (२५) रामनाथपुरी, (२६) कुंदगोळी, इ.

ह्या जुन्या होनांखेरीज वहादुरी व सुलतानी नांवाचे दोन होन हैदर व टिप्पूयांनी पाडले. त्यांशिवाय अलमगिरी वगैरे होन दिल्लीच्या बादशाहांनी पाडले. शिवाजीच्या कारकीर्दीत शिवराई होन, शिवराई रुपये, शिवराई हीं नाणें पाडण्यास सुरवात झाली. हे शिवराई होन व शिवराई रुपये सांप्रत फार क्वचित् दृष्टीस पडतात. जुने होन पुष्कळ दृष्टीस पडतात, पण त्यांच्यावरील अक्षरें बहुतकरून फारशी लिपीत अस्पष्ट अशी आहेत. कित्येकांवर श्रीकृष्णाची मूर्ति व कोठें (चालुक्यांचा) वराह अवताराचें चित्र दिसतें.

शिवाजीच्या वेळेस रायगड या राजधानीच्या ठिकाणी त्याची टांकसाळ होती. संभाजी व राजाराम यांच्या धामधुमीच्या कारकीर्दीत नाणें पाडण्यासंबंधानें काय व्यवस्था होती याची माहिती मिळत नाही. राजारामानें चंदीस तक्त नेले, त्यावेळीं त्यानें तेंथें अठरा कारखाने सुरू केले होते. शिवाजीच्या वेळचीं सर्व वर्षासनें होनांत असत. शाहूनें सातान्यास टांकसाळ सुरू करून आपल्या नांवांनें नाणें पाडण्यास सुरवात केली. " शाहूशिक्रा " म्हणून जे रुपये व पैसे निघाले ते शाहूच्या कारकीर्दीतले होत. सातान्याप्रमाणें कोल्हापुरासहि टांकसाळ सुरू झाली. कोल्हापुर ही राजधानी होण्यापूर्वी (१७८८) पन्हाळा येथें टांकसाळ होती; या टांकसाळीमध्ये शंभुशिक्रा किंवा शंभुपीरखानी व पन्हाळी रुपये निघत असत. शंभु या हिंदु नांवाजवळ मुसुलमानी पीरखानाचें नांव कां आलें तें समजत नाही. कोल्हापुरास इतर कोणत्याहि राजाच्या कारकीर्दीमध्ये शंभुशिवक्याखेरीज निराळ्या शिकक्याचें नाणें पाडल्याचें दिसत नाही.

सातारा येथें शाहूच्या कारकीर्दीमध्ये भिकाजी नाईक रास्ते, परशुराम नाईक, अनगळ प्रभृति नामांकित सावकार

होने. त्यांच्याकडून छत्रपति कर्जे घेत असत, व त्याच्या फेडीस सरकारी टांकसाळेंतून रुपये पाडून त्यांस देत असत. मराठी राज्याचा जसजसा विस्तार होत गेला, तसतशा निर-निराळ्या ठिकाणी टांकसाळा स्थापन होऊं लागल्या. नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीमध्ये नाणें पाडण्यावद्दल ठिक-ठिकाणच्या सावकारांस व इतर लोकांस परवानगी देण्यांत आली. सन १७४४ मध्ये नागोठाणें येथील बाळाजी बापूजी यास तीन वर्षांच्या करारानें परवानगी मिळाली होती, व प्रत्येक वर्षी ५०७५१०० प्रमाणें सरकारास नजर देण्याचा हुकूम झाला होता. रेवदंडा येथील सावकार बहिरोराम दातार यास प्रत्येक वर्षी ६०, ९० आणि १२० प्रमाणें सरकारनजर देऊन नाणें पाडण्याची परवानगी मिळाली. सन १७४८ मध्ये किल्ले माहुली येथील बहिरोशेट व प्रल्हादशेट यांस १२० रुपये नजर घेऊन नाणें पाडण्यावद्दल सनद दिली. अशा प्रकारें नाणें पाडण्यावद्दल पुष्कळ ठिकाणच्या लोकांस परवानगे मिळाले होते. धारवाड येथें सन १७५३ मध्ये जी टांकसाळ प्रथम संस्थापित झाली ती त्याच पेशव्यांच्या कारकीर्दीमध्ये झाली. त्याचप्रमाणें बागलकोट येथें विजापूरच्या बादशहापासून जी टांकसाळ चालत होती, ती ह्याच पेशव्यांनी पुन्हां सुरू केली.

थोरल्या माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीतहि पुष्कळ टांकसाळी सुरू झाल्या. नाशीक येथें सन १७६५ मध्ये लक्ष्मण आप्पाजी यांच्या दे० रेखीखाली व सन १७७२ मध्ये चांदवड येथें तुकोजी होळकर याच्या विद्यमानें एक टांकसाळ सुरू झाली. सवाईमाधवराव पेशवे यांच्या कारकीर्दीत सन १७८२ मध्ये कोंकण प्रांतांत तुळभशेट गोविंदजी व गोविंद पांडुरंग यांस नाणें पाडण्यावद्दल परवानगी मिळाली.

मराठ्यांची राज्यसत्ता जसजशी वाढत चालली तसतशा नाणें पाडण्याकरितां, अनेक सरदारांच्या व जहागीरदारांच्या विद्यमानें सर्व प्रांतांमध्ये टांकसाळा सुरू झाल्या. शिंदे, होळकर यांच्या उजनी व इंदूर येथें टांकसाळी होत्या. त्यांच्या शिवाय माळव्यामध्ये भोपाळ, प्रतापगड, भिलसा, गंजबसोडा, सिरोंज आणि कोटा येथें वेगवेगळ्या टांकसाळी होत्या. नाग-पूर येथें भोंसल्यांची एक मोठी टांकसाळ होती. भडोच शिवाकडे आल्यानंतर तेथें त्यांनी टांकसाळ सुरू केली ह्याशिवाय शिवांच्या कांहीं टांकसाळी खानदेशामध्ये होत्या; तेथें बन्हाणपुरी रुपये पाडीत असत. होळकरांची वाफगांवी टांकसाळ होती. तेथील रुपयास वाफगांवी असें नांव असे. पेशवाईच्या अखेर प्रत्येक सरदारानें निरनिराळ्या ठिकाणी टांकसाळी सुरू करण्याचा प्रयत्न केला होता. टांकसाळीवद्दलची स. कार-पट्टी दिली म्हणजे वाटेले त्यास परवानगी मिळत असे. आंग्र्यांची टांकसाळ कुलाब्यास होती. तेथें श्रीशिक्रा रुपये पाडीत असत. जंजिण्यास जंजिण्याच्या हबशांची टांकसाळ होती. तेथें हबसाणी अथवा निशाणी रुपये निघत, त्यांवर

‘ज’ हें अक्षर असे. तें जीजरा या शब्दाचें द्योतक होतें. कर्नाटकांमध्ये प्रत्येक प्रमुख ठिकाणच्या देसायाचें; व जहागीरदाराची टांकसाळ होती. ह्या सर्व टांकसाळांबद्दल पेशवेसरकारास कांहीं नियमित पट्टी मिळें. कर्नाटकांतील टांकसाळांमध्ये खोंट नाणें फार पडू लागल्यामुळें, पेशव्यांनी सन १७६५ मध्ये धारवाड येथें पांडुरंग मुरार ह्याच्या देखरेखीखाली सरकारी टांकसाळ सुरू करून, कर्नाटकांतील इतर टांकसाळां बंद करण्याबद्दल हुकूम फर्माविले.

प्रत्येक प्रांतामध्ये एकाच प्रकारचें नाणें पाडीत असत असें दिसत नाहीं. बागलकोट येथें मल्हार भिकाजी रास्ते ह्या पेशव्यांचा मुख्य सुभेदार होता. त्याच्या हुकुमानें जे रुपये पाडले त्यांस मल्हारशाई रुपये म्हणतः यांची किंमत १५ आणे असे. हे रुपये पेशव्यांनां सर्व प्रांतांमध्ये चालू करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शेंकडा दोन रुपये बट्टा देऊन सर्व नाणें मल्हारशाही करावें असा विचार केला. दुसऱ्या बाजाराचाच्या कारकीर्दीत अंकुशा रुपयांचें महत्त्व फार वाढलें होतें. अंकुशा अथवा चांदवडी रुपये एकाच प्रकारचे होते; हे पुण्यास पाडीत. या रुपयावर दुसऱ्या बाजाराचाच्या कारकीर्दीत मामलेदार लोक वाटेल ती बट्टा घेत असत. पुण्यास हे रुपये तीन प्रकारचे होते. कोरा निर्मळछापी, मध्यमछापी व नारायणछापी. या रुपयांतील चांदीच्या शुद्धांश प्रमाणांवरून हीं नांवे पडलीं होती. पुण्याची टांकसाळ सन १८२२ मध्ये बंद झाली असा चापलिन साहेबाच्या एका रिपोर्टांत उल्लेख आहे. नाण्याची तूट आल्यामुळें पुन्हां ती सुरू केली होती, पण सन १८३४ मध्ये ती कायमची बंद झाली. बागलकोट, कोल्हापूर, कुलाबा वगैरे बहुतेक ठिकाणच्या टांकसाळा ह्याच सुमारास बंद झाल्या.

मराठ्यांच्या राज्यामध्ये प्रांताप्रांतीं निरनिराळें नाणें चाले. दक्षिण महाराष्ट्रामध्ये हुकेरी, जिलकंठी, पन्हाळी, चितुरशहापुरी, गलपाडी, भूतपाडी, वगैरे रुपये चालत. निजामशाहीमध्ये बागचलनी, हुकुमचलनी आणि शेटचलनी असे तीन प्रकारचे रुपये असत. तेच निजामाच्या सरहद्दीवरील पेशव्यांच्या मुळखांतहि चालत असत. ‘हल्ली शिक्का’ व समशेरी हें सर्व निजामशाही नाणें असे; हें पेशवाईच्या अखेरपर्यंत चालत होतें. खानदेश व नाशिक या प्रांतांत बेलापुरी, चांभारगोंदी, चांदवडी, बऱ्हाणपुरी, वाफगांवी, जरीफटका वगैरे रुपये चालत. कुलाबा प्रांतामध्ये आंगऱ्यांचे कुलाबी रुपये विशेषकरून चालत असत. रत्नागिरी प्रांतामध्ये चांदवडी, दौलताबादी, हुकेरी, चिकोडी वगैरे नाणें चाले. दक्षिण कोंकणांत टांकसाळ स्थापन करण्यांत आली नाहीं. ह्या सर्व रुपयांचे भाव निरनिराळे असत. थोरल्या माधवराव व सवाई माधवराव यांच्या कारकीर्दीत मल्हारशाही रुपयाप्रमाणें बट्टा कापून घेत असत. चांदवडी व अंकुशा हेच पेशवाई-अखेर सर्व महाराष्ट्रामध्ये प्रमुख ठीव नाणें होतें.

रुपयांवर बहुतेक फारशी अक्षरें असत. शिवाजी व शाहु यांच्या शिक्षांचा मंत्र मराठी नांवे उठविलेलीं असत. त्याचप्रमाणें आंगऱ्यांच्या रुपयावर श्री काढलेलीं असे. यशवंतराव होळकरानें आपल्या रुपयावर मराठी छाप उठविला होता. ह्याशिवाय मराठी शिक्षांचे रुपये फारसे आढळण्यांत येत नाहींत. जरीफटका म्हणून नाशकास एक रुपया पेशव्यांनी पाडला होता; तो हरिपंत फडक्यांचा होता असें म्हणतात. शिवाजीच्या भगव्या झेंड्याप्रमाणें जरीफटक्याचें माहात्म्य पेशव्यांच्या कारकीर्दीत फार वाढलें होतें. त्याचें दर्शक ह्या रुपया असेल असें वाटतें. १६०३ सालीं सिधोजी नाईक निपाणकरानें आपल्या शिक्षाचा रुपया तयार केला होता. बडोद्यास सयाशाही म्हणून पहिला सयाजीराव, व बावाशाही म्हणून पहिला फत्तेसिंग बाबा यांनी रुपये पाडले होते. सयाशाही रुपयावर देखील तरवार, हिजरी सन आणि “ शिके मुबारिक सेनाखासखेल समक्षे र बहादूर ” असा फारशी लेख असे. तात्पर्य, मराठी अक्षरांचे रुपये फार क्वचित् दृष्टीस पडत. पेशव्यांच्या कारकीर्दीमध्ये पाडलेल्या बहुविध रुपयांवर प्रत्येक सालाचे हिजरी सन मराठीमध्ये घातले आहेत. पण त्यांवरील शिके पारशी आहेत. ह्यावरून फारशी शिके उमटविण्याची पूर्वापार चालत आलेली पद्धति पेशव्यांनी बंद केल्याचें दिसत नाहीं.

पेशव्यांच्या राज्यामध्ये रुपयाच्या खालेखाल अधेल्या, आणि चवल्या हीं नाणीं होती. रुपयाच्या नाण्याखेरीज सर्व महाराष्ट्रामध्ये तांब्याचें नाणें चालत असे व तें मात्र अगदीं एक प्रकारचें होतें. नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत शिवाजीचा शिवराई पैसा पुष्कळ प्रचारांत होता. ह्या पैशामध्ये कोठेहि फेरबदल केल्याचें दिसून येत नाहीं. कुलाब्यास आंगऱ्यांच्या, कोंकणांत पनवेलच्या व कर्नाटकांत धारवाडच्या टांकसाळांमध्ये “ शिवराई ” पैसे पाडीत.

साताऱ्याची टांकसाळ शाहुपासून शहाजीपर्यंत चालू असावी. प्रतापसिंहाच्या कारकीर्दीमध्ये येथें चांदवडी कोरे रुपये पाडीत असत. त्यानें आपल्या नांवाचा छाप निराळा केला नव्हता; पैसे शिवाजीच्या नांवाचेच पाडीत. प्रतापसिंहानें आपल्या राज्यांत सर्वच चांदवडी शिक्का कायम केला होता. सादारणलोकहि त्याच शिक्कावर इतर जातींच्या रुपयांचा वर्तावळा घेत. सरकारी नौकरांस पगारहि त्याच भावानें देत व शेंकडा २॥ बट्टा कापून घेत. सन १८३० सालापासून पुणें कोरे रुपये व चांदवडी अंकुशा रुपये ह्यांमध्ये बट्टा टरल्यामुळें सातारच्या राज्यांत ३४५७१ रुपये वर्तावळ्याची रकम जमा झाली, असा सातारचा कमिशनर ओगलवी याच्या एका रिपोर्टांत उल्लेख सांपडतो. शहाजीच्या कारकीर्दीत सर्व कामदारांकडून ४१ रुपये बट्टा कापून घेत. दिवाण, फडणवीस वगैरे मुख्य मुख्य कामदारांच्या पगारांतूनहि बट्टा वजा होत असे. सन १८३५ नंतर ईस्ट इंडिया कंपनीचे रुपये राज्यांमध्ये चालू झाले.

सातान्याजवळ रहिमतपूर येथे एक टांकसाळ प्रताप-
सिंहाच्या कारकीर्दीत होती. तेथे शिवराई पैसे पाडीत असत.
त्या टांकसाळीवर जे अधिकारी होते त्यांस टांकसाळे असे

नांव असे. [विविधज्ञानविस्तार-१९००, सप्टेंबर व आक्टोबर.]
आंतां आज जगांत निरनिराळ्या देशांतून कोणतीं नाणीं
—विशेषतः सोन्यारुप्याचीं—प्रचलित आहेत तें पाहूं.

ब्रिटिश साम्राज्यांतील नाणीं.

ग्रे ट ब्रिट न आ णि आ य र्ल ड.—
सोन्याचीं नाणीं:—पांच पौंडांचें एक, दोन पौंडांचें एक,
साव्हरिन (१ पौंड) व अर्धा साव्हरिन.
रुप्याचीं नाणीं:—क्राउन (५ शिलिंग), दोन फ्लोरिन
(४ शिलिंग), अर्धा क्राउन, फ्लोरिन, शिलिंग, सहा पेन्स,
ग्रोट, तीन पेन्स, दोन पेन्स व पेनी.
ब्रॉझचीं (मिश्रधातूचीं):—पेनी (१ पेन्स), अर्धा पेनी
व फार्दिंग ($\frac{1}{4}$ पेन्स).
ब्रिटिश व साहती:—पुढील वसाहतींत साम्राज्यांतील
साव्हरिन नाणीं चालतात. न्यूझीलंड, यूनियन ऑफ साउथ
आफ्रिका आणि दक्षिणआफ्रिका (सामान्यतः), फाकलंड
वेट, फिजी, जिब्राल्टर, सेंट हेलेना व वेस्ट इंडीज.

साम्राज्याच्या नाण्यांखेरीज विशिष्ट नाणीं पुढील साम्राज्य
वसाहतींत चालतात.
ऑस्ट्रेलियन कॉमनवेल्थ:—विशिष्ट फ्लोरिन, शिलिंग, सहा
पेन्स, तीन पेन्स हीं रुप्याचीं व पेन्स व अर्धा पेन्सचीं ब्रॉझचीं.
ब्रिटिश ग्वायाना:—विशिष्ट ग्रोट अथवा चार पेन्सचें.
ग्वेर्नेसे:—आठ डबल (= १ पेनी), ४, २ व १ डबल.
जमेका:—निकल व ब्रॉझ, पेन्स, अर्धापेन्स व फार्दिंग
जर्सी:—विशिष्ट पेन्स, अर्धापेन्स व फार्दिंग.
माल्टा:—फार्दिंगचा $\frac{1}{2}$ (ब्रॉझ).
ब्रिटिश पश्चिम आफ्रिका:—रुप्याचें व मिश्रधातूचें, एक
पेनाचें, अर्धा पेनाचें, व $\frac{1}{2}$ पेनाचें (निकल-ब्रॉझ).

ब्रिटिश वसाहतींतील विशिष्ट नाणीं.

देश	यूनिट	किंमत शि. पे.	सोन्याचीं नाणीं	रुपें व इतर धातूचीं नाणीं
एडन	(हिंदुस्थान पहा)			
ऑस्ट्रेलेशिया	ब्रिटिश साव्हरिन	२०-०	ब्रिटिश	रुपें व ब्रॉझ
ब्रिटिश हॅडथूरास	सोन्याचे डॉलर	४-१ $\frac{1}{2}$,, व यु. स्टेट्स्	रुपें, निकल व ब्रॉझ
ब्रिटिश उत्तर बोर्निओ	डॉलर	२-४	...	निकल व ब्रॉझ
कानडा	रुप्याचे डॉलर	४-१ $\frac{1}{2}$	कानडाचें व ब्रिटिशांचे	रुपें, निकल व ब्रॉझ
सिलोन	हिंदुस्थानचा रुपया	२-०	ब्रिटिश	रुपें, निकल व तांबें
सायप्रस	पाँआस्ट्रर	०-१ $\frac{1}{2}$,,	रुपें व ब्रॉझ
फेडरेटेड मलया संस्थानें	डॉलर	२-४	,,	(स्ट्रेट्स् सेटलमेंट्स् पहा)
हॉंगकाँग व लाव्बन	डॉलर	२-७	...	रुपें व ब्रॉझ
हिंदुस्थान	रुपया	२-०	ब्रिटिश	निकल व तांबें
केनिया	शिलिंग	१-०	...	रुपें, निकल व ब्रॉझ
मॉरिशस व सैचेलेस	हिंदुस्थानचा रुपया	२-०	...	रुपें व ब्रॉझ
मेसापोटेमिया	(ब्रिटिश हिंदुस्थानप्रमाणें)			
न्यू फाउंडलंड	डॉलर	४-१ $\frac{1}{2}$...	रुपें व ब्रॉझ
प्यालेस्टाईन	(सुदानप्रमाणें)			
स्ट्रेट्स् सेटलमेंट्स्	डॉलर	२-४	ब्रिटिश	रुपें व ब्रॉझ
सुदान	सोन्याचा पाँ. (१०० पीआ.)	२०-३ $\frac{1}{2}$	ईजिप्शियन पाँड	रुपें
टांगानिका } यूगांडा }	(केनियाप्रमाणें)			
पश्चिम आफ्रिका	ब्रिटिश साव्हरिन	२०-०	ब्रिटिश	रुपें व अलॉय किंवा मिश्रधातु व निकल

परदेशांतील नाणीं.

देश	प्रमाणनाणें	किंमत पौ. शि. पे.	सोन्याचें नाणें	रुप्याचें नाणें
अबिसीनिया	तालारी	०- २- ०		तालारी
अल्बेनिया	(धातूचें नाणें नाहीं)			
अजेटिना		...	पेसो	पेसो व सेंटाव्होस
	१०० सेंटाव्होस = १ सोन्याचा पेसो	०- ३-११ ^२
	१०० ,, = १ कागदी पेसो	०- १-८ ^३
ऑस्ट्रिया	१०० क्रोन = १ हेलेर	०- ०-१०	क्रोन	क्रोन
बेलजम	१०० सेंटाईम्स = १ फ्रँक	०- ०-९.५१३	फ्रँक	फ्रँक व सेंटाईम्स
बोलिव्हिया	१०० सेंटाव्होस = १ बोलिव्हियानो	०- ४-०	बोलिव्हियानो	सेंटाव्होस
ब्राझिल	(मिलरिस)	०- २-३	मिलरिस	मिलरिस व रेझ
बल्गेरिया	१०० स्टोटिनकी = १ लेव्ह	०- ०-९.५१३	लेव्ह	लेव्ह व स्टोटिनकी
चिली	१०० सेंटाव्होस = १ पेसो	०- १-६	पेसो	पेसो व सेंटाव्होस
चीन	१०० सेंटस् = १ यान	०- २-६	...	यान
कोलंबिया	१०० सेंटाव्होस = १ पेसो	०- ४-०	पेसो	पेसेटा
कोस्ट-रिका	१०० सेंटोसिमांस = १ कोलोन	०- १-१०.९	कोलोन	सेंटोसिमांस
क्यूबा	१०० सेंटाव्होस = १ रुप्याचें पीआस्टर	(चलन नाहीं)		
	स्पेनचा सोन्याचा डॉलर	०- ३-९ ^२
	यू. एस्. चा सोन्याचा डॉलर	०- ४-१.३२
चेको-स्लोव्हाकिया	(फ्रँक)
डेन्मार्क	१०० ओरे = १ सोन्याचा क्रोन	०- १-१ ^३	क्रोन	क्रोन व ओरे
इक्वेडोर	१०० सेंटाव्होस = १ रुप्याचें स्यूके	०- २-०	स्यूके	स्यूके व सेंटाव्होस
ईजिप्त	१०० पीआस्टर = १ सोन्याचा पौंड	१- ०-३ ^३	पौंड व पीआस्टर	पीआस्टर
इस्तोनिया	मार्क	०- ०-११.७४८३
फिनलंड	१०० पेनी = १ सोन्याचा मार्क	०- ९-९.५१३	मार्क	मार्क व पेनी
फ्रान्स	१०० सेंटाईम्स = १ फ्रँक	„	फ्रँक	फ्रँक व सेंटाईम्स
अल्जीरिया	(फ्रान्सप्रमाणें)			
इन्डो-चायना	१०० सेंट = १ डॉलर	०- ३-४ ^३	...	पीआस्टर
मादागास्कर	(फ्रान्सप्रमाणें)			
ट्यूनिस	„			
जर्मन संस्थानें	१०० फेनिज = १ मार्क	०- ०-११.७४८३	मार्क	मार्क व फेनिज
ग्रीस	१०० लेप्टा = १ ड्रॅक्मा	०- ०-९.५१३	ड्रॅक्मा	ड्रॅक्मा व लेप्टा
ग्वाटेमाला	१०० सेंटाव्होस = १ रुप्याचा पेसो	०- ४-०	पेसो	पेसो व रिलेस
	कागदी पेसो	०- ०-२
हायटी	१०० सेंटाव्होस = १ सोन्याचा गॉर्ड	०- ३-११ ^३	गॉर्ड	गॉर्ड व सेंटाव्होस
	कागदी गॉर्ड	०- ०-८ ^३
इंडोरस	१०० सेंटाव्होस = १ रुप्याचा पेसो	०- ४-०	...	पेसो व सेंटाव्होस
हंगेरी	१०० हेलेर = १ क्रोन	०- ०-१०	क्रोन	क्रोन
इटली	१०० सेंटिसिमी = १ लिरा	०- ०-९.५१३	लिरा	लिरा व सेंटिसिमी
टिपोली	(इटालीप्रमाणें)			
जपान	१०० सेन = १ सोन्याचा येन	०- २-३	येन	सेन
कोरिया	१०० वोन = १ वोन	०- २-३	वोन	वोन

देश	प्रमाणनाणें	किंमत पौ. शि. पे.	सोन्याचें नाणें	रुप्याचें नाणें
लाटव्हिया	१०० ग्रासची = १ सोन्याचा लाट	०० --०--९.५१३	लाट	लाट व ग्रासची
लायबेरिया	१०० सेंटस = १ यू. एस्. चा डॉलर	०० ४--१.३२	...	सेंट
लक्झेम्बर्ग	फ्रँक (८० फेनिज = १ फ्रँक)	०० ०--९.५१३
मेक्सिको	१०० सेंटाव्होस = १ सोन्याचा डॉलर रुप्याचा डॉलर	०० २--३ ०० ३--५३	डॉलर
मोनाको	१०० सेंटाईम्स = १ फ्रँक	०० ०--९.५१३	फ्रँक	...
मॉन्टेनिग्रो	१ आस्ट्रियन क्रोन = १ पेरपेर	०० ०--१०	पेरपेर	पेरपेर
मोरोक्को	५ फ्रँक = १ रुप्याचें पीआस्टर	०० ३--०	...	पीआस्टर
नेदर्लँड्स	१०० सेंटस = १ सोन्याचा फ्लोरिन- अथवा गुरूडेन	०० १--७.८२४	फ्लोरिन	फ्लोरिन त सेंट
जाव्हा	सोन्याचा ड्युकेट	०० ९--४३
क्यूराको	(नेदर्लँड्सप्रमाणें)			
निकारागुआ	१०० सेंटाव्होस = १ सोन्याचा कोरडोवा कागदी पेसो	०० ४--१.३२ ०० ०--४	...	सेंटाव्होस ...
नॉर्वे	१०० ओरे = १ सोन्याचा क्रोन	० १--१३	क्रोन	क्रोन व ओरे
ओमान	२० गाडचा एक मुहंमदी	१ ०--१३	...	डॉलर व हिंदी रुपया
पनामा	२ पेसोचा एक सोन्याचा बलबोआ	०० ४- २	बलबोआ	पेसो व सेंट
पाराग्वे	१०० सेंटाव्होस = १ पेसो कागदी पेसो	०० ३--११३ ०० ०--३	...	पेसो व सेंटाव्होस ...
प्राशिया	२० शाही = रुप्याचा क्रान	०० ०--७	टोमन व क्रान	क्रान
पेरु	१०० सोल = १ लिब्रा	१ ०--००	लिब्रा	सोल, डिनरो व सेंटाव्होस
पोलंड	(१०० फेनिज = पोलस्का मार्क)		धातूची चळने नाहीत	
पोर्तुगाल	एसक्यूडो कागदी	०० ४--५३ ०० ३--४	एसक्यूडो ...	मिलरेस व टेस्टोन ...
पोर्तुगाल हिंदुस्थान	४०० रीस = १ रुपया	०० १--४	...	रुपया
रुमानिया	१०० बानी = १ सोन्याचा ल्यू	०० ०--९.५१३	लेई	लेई व बानी
रशिया	१०० कोपेक्स = १ सोन्याचा रुबल	०० २--१३	रुबल	रुबल व कोपेक्स
साल्व्हाडोर	१०० सेंटाव्होस = १ सोन्याचा पेसो कागदी पेसो	०० ३--११३ ०० १--३३	पेसो ...	पेसो व सेंटाव्होस ...
सर्बिया	१०० पारा = दिनार	०० ०--९.५१३	दिनार	दिनार व पारा
सयाम	१०० सटांगज = १ टिकल	०० १--६३	१० टिकलचा डॉस टिकल	
स्पेन	रुप्याचा पेसेटा कागदी पेसेटा	०० ०--९.५१३ ०० ०--९	पेसेटा ...	डॉस, पेसेटा व सेंटिमो ...
स्वीडन	१०० ओरे = १ सोन्याचा क्रोना	०० १--१३	क्रोन	ओरे
स्वित्झरलंड	१०० सेंटाईम्स = १ फ्रँक	०० ०--९.५१३	फ्रँक	फ्रँक व सेंटाईम्स
तुर्कस्तान	१०० पीआस्टर = १ लिरा	०० १४--०	पीआस्टर	पीआस्टर
युनायटेडस्टेट्स	१०० सेंट = १ डॉलर	०० ४--१.३२	डॉलर	डॉलर व डिमे
फिलिपाईन्स	फिलिपिनो = ५० यू. एस्. सेंट	०० २--०.६६
युग्वे	१०० सेंटसिमांस = १ सोन्याचा पेसो	०० ४--३	...	पेसो व सेंटसिमांस
व्हेनेझुएला	१०० सेंटाव्होस = १ सोन्याचा बालिव्हर	०० ०--९३	बालिव्हर	बालिव्हर व सेंटाव्होस
जुगोस्लाव्हिया			धातूची चळने नाहीत.	

नाणेंघाट—पुणे, जुन्नर तालुका. जविवधन किल्लयाजवळ. ठाणें जिल्ह्यांतून मुरबाडहून जुन्नरला जाणारा रस्ता या घाटांतून जातो. हा घाट फार जुना आहे. येथें क्लेणी असून तीं बौद्ध लोकांनी बांधिलेली आहेत. त्यांत आंध्र (भृत्य) सातवाहन राजांच्या मूर्ती व शिलालेख बरेच आहेत. तसेंच त्या शिलालेखांतून या शालिवाहन राजांची, त्यांच्या बायकांची व मोठमोठ्या पुत्रांची वर्णने दिली असून, त्यांनी ज्या जमिनीच्या वगैरे देणग्या दिल्या आहेत, त्या सतत चालू रहाव्या असा मजकूर आहे हे आंध्रभरपय पहिल्या व दुसऱ्या शतकांत राज्य करीत होते. नाणेंघाटास जुकानें नानाघाट असे म्हणतात. पुणे जिल्ह्यांतील मावळापैकी नाणेंमावळ, हें नाणेंघाट व जुन्नर यांच्या दरम्यान कुकडी नदाच्या खोऱ्यांत पश्चिम बाजूस आहे.

नांत—राजपुताना, कोटा संस्थान. लादपुरा जिल्ह्यांतील खेडें. हें कोटयाच्या वायव्येस ३ मैलांवर आहे. १८व्या शतकारंभी कोटयाच्या झाला फौजदारांना हें जहागिरांत दिलें होतें व झालिमसिंगाच्या वेळी हें भरभराटीत होतें; पण हल्ली हें फक्त एक खेडें आहे. त्यांत ३०० गुन्हेगार जाती आहेत; यांना दरवार प्रामाणिक शेतकरी बनविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. झालिमसिंगाचा राजवाडा रजपूत सरदाराच्या वसतिस्थानाचा उत्तम नमुना आहे, पण याची बऱ्याच दिवसांपासून दुरुस्ती ना केल्यामुळे याचे दिवाणखाने, कारंजी वगैरे सर्व पडून गेली आहेत.

नाताळ—दक्षिण आफ्रिकासंघांतील एक समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रांत. हा दक्षिण अक्षांश २७° आणि ३१° व पूर्व रेखांश २९° आणि ३३° यांत हा वसला आहे. याच्या आग्नेयांस हिंदीमहासागर; नैऋत्येस केप प्रांत व बासुटो लॅंड; वायव्येस ऑरेंजफ्रीस्टेट व उत्तरेस व ईशान्येस ट्रान्सव्हाल व पोर्तुगेझ ईस्ट आफ्रिका आहे. नाताळाचा समुद्रकिनारा ६० मैल लांबीचा आहे. क्षेत्रफळ ३५२९१ चौरस मैल आहे. या प्रांताचे खुद्द नाताळ व झुलुलॅंड असे दोन भाग आहेत.

नाताळदेशाचा आकार एखाद्या भव्य व सुळेवजा जिन्याप्रमाणें आहे. हा जिना चहून गेलें म्हणजे पलीकडे विस्तृत सपाटीचा प्रदेश लागतो. ड्रेकन्सबर्ग पर्वताची ओळ मध्ये भितीसारखी उभी आहे. या पर्वतांतून पुष्कळ नद्यांचा उगम आहे. पर्वताच्या आग्नेय बाजूस दाट जंगल आहे, व किनाऱ्यावर वनराजी इतकी दाट आहे की त्यायोगें नाताळा 'उद्यानवसाहत' (गार्डन कॉलनी) असे नांव पडलें आहे. नाताळमधील सर्व नद्यांचे उगम ड्रेकन्सबर्ग पर्वतांतून आहेत. सर्वांत मोठी नदी दुगोळा ही होय. ग्रिकवालॅंड ईस्ट व नाताळमधील सरहद्द उम्झिमकुलु नदी ही आहे. या नदीच्या खोऱ्यांतून फारच रमणीय देखावा दिसतो.

हवा मा न.—नाताळाची हवा बदलणारी असली तरी रोगकारक मात्र नाही. खोऱ्यांची व किनाऱ्यावरील हवा फारच उष्ण आहे, इतकी की अत्यंत ऋडाक्याची थंडी पडली

असतांही शेंगड्यांची गरज भासत नाही. ऑक्टोबरमध्ये उन्हाळा सुरू होतो व मार्चमध्ये संपतो. बाकांच्या काळांत हिंवाळा असतो. नाताळच्या रहिवाश्यांना छातीतील रोगाची बाधा मुळीच होत नाही.

र हि वा सी.—१९ साव्या शतकाच्या आरंभाच्या वर्षांत झुलु लोकांनी येथील एतद्देशीयांचा पुरा नाश केला. याच्या पूर्वी एतद्देशीयांचा संख्या एक लाख होती. बुश्मनांखेरीज करून बाकांचे सारे एतद्देशीय लोक बांटु वंशाचे आहेत. आज सर्व जार्तांत झुलु रक्ताचें बरेंच मिश्रण झालेलें आहे. नाताळांतील एतद्देशीयांनी आपली जातिविषयक संघटना बरीच केली आहे. झुलु लोकांच्या अत्याचारापूर्वी येथील एतद्देशीय काफीर राष्ट्रजातीची शाखा जी अमाक्फोसा, त्या शाखेचे होते. याशिवाय अमानीउस्वा, अमाकुनु या राष्ट्रजातींचीहि या ठिकाणी वस्ती आहे. गौरकाय व आशियाखंडस्थ लोक देखील येथें राहतात.

मो ठी श ह रें.—पिटरमारित्झबर्ग हें प्रांतिक सरकारच्या राज्यकारभाराचें मुख्य ठिकाण आहे. याशिवाय डॅंडी, न्यू कॅसल, युट्रेच, ग्रे टाउन, व्हेरुलम हीं मुख्य शहरें आहेत.

द ळ ण व ळ ण.—केपटाउन किंवा सुवेझ ह्या बाजूने युरोपकडे जाणाऱ्या-येणाऱ्या बऱ्याच आगबोट्यांचे रस्ते दरबान-वरून गेले आहेत. मोठाळी व महत्त्वाची स्थळ आगगाळांनी जोडली आहेत. येथें सुव्यवस्थित असे पोस्टखातें व तारायंत्र खातें आहे.

शेत की व धं दे.—विविध प्रकारचें हवामान व अनेक तऱ्हेची जमीन, यांमुळे शेतीपासून उत्पन्न होणाऱ्या जिनसांतहि अनेक प्रकार दृष्टीस पडतात. खडकाळ जमीन व खेळत्या पाण्याचा अभाव यांमुळे कृषिकर्मास कांहीं ठिकाणी अडथळा उत्पन्न होतो. मोठ्या प्रमाणांत ज्यांचें पीक येतें, असे धान्य म्हणजे मका होय. एतद्देशीयांचें तें मुख्य खाद्य आहे. याशिवाय एतद्देशीय लोक, तंबाखू, दुधेभांपळे, रताळी वगैरेचीहि लागवड करतात. मध्यदेशीय व डोंगराळ भागांत गहू, जव, व ओट हीं धान्यें उत्पन्न होत असून त्यांची लागवड गौरकाय शेतकरी करतात. सखल व दलदलीच्या भागांत ऊंस, चहा, कॉफी, तंबाखू, आरारोट, कापूस इत्यादि जिनसांची पैदास होते. मध्यदेशीय व डोंगराळ प्रांतांतून गुरांच्या पैदासांचा धंदा विस्तृत प्रमाणांत चालतो. गुरांच्या बाजाराची मुख्य पेठ जोहान्सबर्ग ही होय. दुधदुभत्याचा धंदाहि चांगला भरभराटीत आहे व नाताळच्या लोण्यास मागणी फार असते. सरकारने कृषिकर्माच्या प्रयोगशाळा काढल्या असून गुरांकरितां म्हणून एक वैद्यकखातेंहि काढलें आहे. कोळसा, लोखंड, तांबें आणि सोने हीं खनिज द्रव्यें आहेत. येथें निघणारा कोळसा फार उत्तम असतो, १९१९ साली २८ लाख टन कोळसा बाहेर पडला.

आ या त मा ल.—लोखंडी सामान, सूत, कापड, शेतकी आणि खाणीविषयक यंत्रें, तंबाखू आणि खाद्यवस्तु वगैरे.

निर्गत.—कोळसा, लॉकर, कातडी, चहा, साखर, फळ इत्यादि.

सरकार व शासन पद्धति.—१८९३ पासून १९१० पर्यंत नाताळ ही स्वयंशासित वसाहत होती. सध्या नाताळ येथील सीनेट व सभागृह यांचे अनुक्रमेण आठ व सतरा सभासद संयुक्त पार्लमेंटमध्ये आहेत. काळ्या लोकांना, ते काळे आहेत म्हणून मत देण्याचा अधिकार नाही, असा जरी सरकारी कायदा नसला, तरी, 'विशिष्ट कायदे व न्याय-सभा यांनी नियंत्रित असलेल्या' कोणाहि व्यक्तीस मतदानाचा हक्क नसल्यामुळे, व या सदरांत सर्वच एतद्देशीयांचा समावेश होत असल्यामुळे, एतद्देशीयांना मतदानाचा हक्क नाही असेच म्हणावे लागते. याच संबंधांत दुसरा जो कायदा आहे त्याचाहि परिणाम एतद्देशीयांना मतदानाधिकारी पुरुषांच्या मालिकेतून वगळण्यांतच होतो.

प्रांतीय राज्यव्यवस्थेच्या शिरोभार्गी 'संयुक्तप्रधानमंडळां' निवडलेला अधिकारी असतो. हा पांच वर्षेपर्यंत अधिकारावर असतो. प्रांतिक मंडळाने निवडलेल्या चार सभासदांचे एक कार्यकारी मंडळ याच्या मदतीस असते. प्रांतिक मंडळाचे २५ सभासद असून त्या मंडळास निव्वळ प्रांतिक कारभार पाहण्याचाच अधिकार आहे. या मंडळाची मुदत तीन वर्षांचीच असते. स्थानिक राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता नाताळचे लहान लहान परगणे पाडले आहेत. झुलुलंड मात्र निराळ्या विशिष्ट शासनयंत्राखाली आहे. मोठमोठ्या शहरांचा कारभार म्युनिसिपलसंघ व लहान शहरांचा कारभार लोकल-बोर्डे पाहतात.

कायदा व न्याय.—१९०९ च्या साउथ आफ्रिका अॅक्टाने दक्षिण आफ्रिकेमध्ये वरिष्ठ कोर्ट स्थापण्यांत आले व नाताळ येथील पूर्वांचे वरिष्ठ कोर्ट या कोर्टाचा एक प्रांत विभाग करण्यांत आला. नाताळमध्ये रोमन-डच कायदा क्वचित ठिकाणी फरक करून व सुधारून लावण्यांत येतो. एतद्देशीयांना होतां होईता त्यांचेच कायदे व चालीरीती लागू करण्यांत येतात. १८७८-८७ साली एतद्देशीय कायद्यांचा सुधारून सुव्यवस्थित संग्रह करण्यांत आला व १९०१ पासून त्याच्या अंमलबजावणीस सुरुवात झाली. परदेशांतून येथे आलेल्या मजुरांकरिता विशिष्ट कायदे पास केलेले आहेत. मॅजिस्ट्रेटला लहानसहान वावर्तीत दिवाणी व फौजदारी अधिकार आहेत. मॅजिस्ट्रेटच्या निकालावर प्रांतिक कोर्टाकडे अपील करता येते. आपसांतील भांडणांचा निकाल एतद्देशीय मुख्य अधिकारी लाडू शकतात. खुनासारख्या गुन्ह्यांच्या बाबतीत मात्र त्यांना तक्ष करता येत नाही.

धर्म.—गोच्या रहिवाश्यांपैकी बहुसंख्यांक लोक प्रॉटेस्टंट पंथाचे आहेत. १९०४ साली केलेल्या खानेसुमारांत

४०८८० अँग्लिकन्स; १२१८४ प्रेस्बिटेरीअन्स; ११९९२ वेस्लेयन मेथॉडिस्ट; ११३४० 'धी डच रिफॉर्म चर्च'चे अनुयायी; ४८५२ लुदरन्स; व २१९३ बॅप्टिस्ट; १०४१९ रोमन कॅथॉलिक व यहुदी समाजाचे १४९६ होते. आशिया-खंडस्थ लोकांपैकी हिंदूंची संख्या ८७२३४ व मुसलमानांची १०१११ भरली.

शिक्षण.—प्राथमिक शिक्षणाखेरीज करून इतर शिक्षण सर्व संयुक्त सरकारच्या हाती आहे. गौरकाय लोकांच्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण सार्वजनिक व खासगी शाळांतून देण्यांत येते. शिक्षण सक्तीचेहि नाही किंवा मोफतहि नाही, पण फीचे दर फारच कमी आहेत. स. १९०९ च्या डिसेंबरमधील अॅक्टाने मारिस्बर्ग येथे एक नॅशनल युनिव्हर्सिटी कॉलेज काढण्यांत आले आहे. एतद्देशीय मुलांकरिता मिशनऱ्यांनी शाळा चालविल्या आहेत. सरकारच्या मदतीशिवाय चालविलेल्या खाजगी शाळा व विद्यालयेहि आहेत.

वृत्तपत्रे.—नाताळमधील पहिले वर्तमानपत्र 'नेटली-अर' हे होय. याच्यानंतर 'पेट्रिअट' पत्र निघू लागले. ही दोन्ही डच पत्रे होती. 'नेटलविटनेस' हे पहिले इंग्रजी पत्र असून त्याचप्रमाणे 'नेटल मरक्युरी' 'नेटल अॅडव्हर्-टाइझर' ही वृत्तपत्रेहि आहेत.

इतिहास.—१४९७ साली वास्को द गामाने दरवान बंदराच्या प्रवेशद्वाराजवळील उंच किनारा पाहिला व त्याने त्या भागास टेरा नाटालिस असे नांव दिले. १५७६ साली मॅन्यु-अल डी मेस्किटा पेरेस्ट्रोलो याने दक्षिण आफ्रिकेचा किनारा शोधून काढून नाताळची साम्र हकीकत लिहून काढली. १६६३ साली जोहान्ना नांवाचे इंग्रजी गलबत डेलागोआ-बेच्या किनाऱ्यास लागले व त्यावरील तांडेल नाताळ येथे उतरले. दुसरे एक इंग्रजी गलबत १६८४ साली नाताळ बंदरांत आले. १६८५ व ८६ साली एक इंग्रजी व एक डच अशा दोन गलबतांचा या ठिकाणी नाश झाला. १६८९ साली केपटाउन येथील गव्हर्नराने 'गुर्डे' नांवाचे गलबत हस्तितंताचा व्यापार करण्यास व डेलागोआबेची मालकी मिळविण्यास पाठविले त्याप्रमाणे डेलागोआ बे हे ५० पौंडास खरेदी करण्यांत आले. १७२१ मध्ये केप सरकारने येथे वखार घातली पण ती लगेच मोडण्यांत आली. यानंतर एक शतकपर्यंत नाताळकडे युरोपीयानांनी लक्ष दिले नाही. १८२४ साली केपकॉलनी प्रेट्रिटनच्या ताब्यांत देण्यांत आली.

नाताळमध्ये ज्यावेळी ब्रिटिशांनी प्रथम वखार घातली त्यावेळी झुलु लोकांचा मुख्य जो चाका त्याने आपल्या अनन्वित अत्याचाराने नाताळचे अप्रतिहत स्वामित्व मिळविले होते. १८२३ साली फ्रॅन्सिस जार्ज फेअरवेल याने आग्नेय किनाऱ्यावरील लोकांशी व्यापार करण्याकरिता एक कंपनी काढली. फेअरवेलने पोटे नाताळ येथे जाऊन चाकाची भेट घेतली व त्याची जखम बरी करून आपल्या कंपनीकरिता नाताळ

बंदर व भोंवतालचा प्रदेश यांची कायमची मालकी मिळविली. स. १८२४ आगस्टच्या २७ व्या तारखेस या मुलुखावर ब्रिटिशांची मालकी जाहीर करण्यांत आली. या ठिकाणां निरनिराळ्या वखारी घालण्यांत आल्या. १८२८ त चाकाचा भाऊ डिंगान यानें त्याचा वध केला. १८२९ त फेअरवेलहि मारला गेला. १८३१ त डिंगान यानें ब्रिटिश ठाण्यांवर हल्ला केला. स. १८३४ त केपटाउन येथील व्यापाऱ्यांनी नाताळ येथें ब्रिटिश वसाहत स्थापण्याकरितां अर्ज केला पण तो मान्य झाला नाहीं. १८३५ त दरबान शहराची स्थापना करण्यांत आली. १८३७ त कॅप्टन गार्डिनर याला ब्रिटिश सरकारनें व्यापाऱ्यांवर शासनसत्ता गाजविण्याचा अधिकार दिला. पण इंग्रज व्यापारी या गोष्टीस कबूल होईनात.

केपकॉलनी येथील बोअरांना ब्रिटिश अंमलाचा कंटाळा आल्यामुळे त्यांचे थवेच्या थवे जमिनीच्या मार्गानें नाताळ-मध्ये येऊं लागले. बोअरांची पहिली टोळी पीटर रेटाफ याच्या नेतृत्वाखाली येथें आली. डिंगान यानें रेटाफला त्याच्या अनुयायांसह पोर्टे नाताळ व लगतच्या भागांत राहण्याची लेखी परवानगी दिली. या परवान्यावर सही होऊन दोन दिवस होतात तोंच त्यानें बोअरांवर अचानक छापा घालून त्यांची कत्तल केली, तीत रेटाफ हाहि मारला गेला. या धांदलीचा फायदा घेऊन दरबान येथील इंग्रज वसाहतवाल्यांनी डिंगानवर चाल केली; परंतु त्यांचें बहुतेक सैन्य कामास आलें. इकडे बोअर लोकांनी आपली जमवाजमव करून डिंगानवर हल्ला केला व निकारानें लडून त्याचा पराभव केला. बोअरांनी राजधानींत शिरून डिंगानच्या सहीचा तो परवाना अगोदर हस्तगत केला. नाताळचे एकछत्री मालक आपण आहोंत असें आतां त्यांनां वाटूं लागलें.

बोअर लोक विजयानंदांत निमग्न आहेत तोंच इकडे ब्रिटिशांनीं पोर्टे नाताळ काबीज केलें. इकडे बोअरांनीं पीटर मारिस्बर्गची स्थापना केली व नाताळच्या राज्यावर डिंगानचा भाऊ पांडा याला वसविलें. अर्थात हा राजा बोअरांच्या हातांतील बाहुलें होतें हें सांगावयास नकोच.

येवढ्या परिश्रमानें विजय विकत घेतल्यावर आतां बोअरांनां आपण स्वतंत्र व्हावें असें वाटल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. 'रिपब्लिक ऑफ पोर्टे नाताळ अँड ऍडजेसेंट कॅन्टीज' या नांवाखाली एक स्वतंत्र राज्य स्थापण्याची त्यांनीं केपकॉलनीच्या गव्हर्नराजवळ परवानगी मागितली. 'आमच्या स्वतःच्याच प्रजाजनांचें स्वातंत्र्य आम्ही मान्य करूं शकत नाहीं, वाटल्यास इतर ब्रिटिश प्रजाजनांनां बरोबरीचे व्यापारी हक्क आपण देऊं' असें राणीसरकारचें उत्तर आलें. बोअरांनीं या उत्तराचा निषेध केला. तेव्हां केपकॉलनीचा गव्हर्नर नेपीअर यानें पोर्टेनाताळची लष्करी नाकेबंदी करण्याचा जाहीरनामा काढिला. याचवेळीं बोअरांनां आपल्यालां नेदरलँड्सची मदत मिळेल अशी आशा वाटून त्यांनीं इंग्लंडला विरोध करण्याचें निश्चित केलें.

अशा रीतीनें एकंदर युद्धाची भूमिका तयार झाल्यावर रणशिंग फुंकावयास मुळीच वेळ लागला नाहीं. दोन्ही दळांनीं हालचाल सुरू केली. पहिल्याच धडकांस कॅप्टन स्मिथ याला बोअरांनीं चीत केलें. या अपयशाची बातमी जोहान्सबर्ग येथें पोचून तेथून ब्रिटिशांच्या साहाय्यार्थ कुमक येऊन ठेपली. या नूतन सैन्यानें पीटर मारिस्बर्गवर चाल करून बोअरांचें शासनमंडळ जें व्होल्फ्सराड त्याला शरण यावयास भाग पाडलें. तरीहि ब्रिटिश सरकारास नाताळ ब्रिटिश वसाहत करणें योग्य वाटलें नाहीं. तथापि सर जार्ज नेपीअर याच्या आग्रहामुळें शेवटीं एकदांचें सरकार नाताळ ब्रिटिश वसाहत बनविण्यास कबूल झालें. पण अशी एक अट ठेवण्यांत आली कीं केवळ वर्णभेद, भाषाभेद, अथवा धर्म-भेद यांचा कायद्याच्या समान अंमलबजावणीच्या बाबतींत अडथळा येऊं नये. यावेळीं बोअर लोकांत दोन विरुद्ध पक्ष उत्पन्न झाले पण शेवटीं व्होल्फ्सराडनें सरकारी योजनेस आपली समतीहि दिली. विरुद्ध पक्षाचे बोअर नाताळ सोडून ट्रान्सव्हाल व ऑरेंजफ्रीस्टेट येथें जाऊन राहिले. पांडा यानेंहि ट्युगोला व बफेलो नद्यांमधील मुख्य ब्रिटिशांच्या स्वाधीन केला. १८४३ सालीं नाताळ ब्रिटिश वसाहत म्हणून जाहीर करण्यांत आलें व १८४४ त केपकॉलनीला जोडण्यांत आलें. १८५६ त पुन्हां तो केपकॉलनीपासून विभक्त करण्यांत आला. यावेळीं नाताळला १६ सभासदांचें एक कायदे कौन्सिल देण्यांत आलें. त्यापैकी १२ सभासद लोक-नियुक्त असून ४ सरकारनियुक्त असतात. चहाची लागवड करण्याकरितां स. १८६० मध्ये येथें हिंदी मजूरांनां मुदतबंदीनें आणण्यांत आलें. १८६६ सालीं कापेरियाचा कांहीं भाग वसाहतीस जोडण्यांत आला. इतक्या कालावधींत एतद्देशीयांत शिक्षणप्रसार करण्याचें किंवा त्यांनां सुधारण्याचे सरकारनें मुळीच प्रयत्न केले नाहींत. पांडाच्या जुलुमास कंटाळून एतद्देशीय राष्ट्रजातीचे थवेच्या थवे नाताळांत येत होते. आम्हालुबी या राष्ट्रजातीचा नायक लंगालीबालेली यानें ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंड उभारलें. पण १८७४ सालीं त्याला पकडण्यांत घेऊन बंडाचा वॉमोड करण्यांत आला.

बिशाप कॉलेजो याला सरकारनें आम्हालुबी राष्ट्रजातीशीं केलेलें वतन आवडलें नाहीं व त्यानें त्याचा जोरानें निषेध केला. याचा काहीं एक विशेष फायदा न होतां सरकारनें एतद्देशीयांविषयीच्या आपल्या धोरणांत थोडे फेरफार केले इतकेंच. या कॉलेजोनें मरेपर्यंत एतद्देशीयांची बाजू उचलून धरल्यामुळें त्याला 'लोकपिता' असें म्हणत असत. सन १८७२ मध्ये पांडा याचा मुलगा केटावाया हा गादीवर आल्यामुळें झुलु लोकांशीं कटकटी उपास्थित झाल्या. १८७८ सालीं नाताळकडे त्यांनीं वक्रदृष्टि फिरल्यामुळें सरकारनें केटीवायोविरुद्ध युद्ध पुकारून झुलु सत्तेचा समूळ नाश केला. हें भय नाहींसें होतें न होतें तांच ट्रान्सव्हाल येथील बोअरांनीं बंड उभारलें (१८८०-८१). माजुना

वगैरे ठिकाणी बोअरांनी ब्रिटिशांचा पराभव केला. याचा परिणाम ट्रान्सव्हाल रिपब्लिक स्थापण्यांत झाला.

सर गार्नेट वुल्से यानें नियुक्त केलेल्या नूतन झुलु नायकांत लागलेली भांडणे बोअरांनीं मध्ये पडून मिटविल्यामुळे वक्षीस म्हणून बोअरांनीं झुलु देशाचा ८००० चौरस मैल भाग आपल्या राज्यास जोडून त्याला 'न्यू रिपब्लिक' असे नांव दिलें. या बोअरांच्या कृत्यानें नाताळवासीय इंग्रज अधिकच खवळले. तथापि स. १८८६ मध्ये या रिपब्लिकला ब्रिटिश सरकारनें आपली मान्यता दिली व १८८८ सालीं तें ट्रान्सव्हालमध्ये समाविष्ट करण्यालाहि ब्रिटिश सरकारनें अनुमति दिली. १८८७ त झुलुलंडचा शेषभाग ग्रेटब्रिटननें आपल्या राज्यास जोडला. १८८४ ते ९१ च्या दरम्यान दरवानचा व्यापार फारच वाढल्यामुळे तें बंदर बनविणें अत्यावश्यक झालें. १८९७ त या कामास सुरवात होऊन स. १९०४ मध्ये तें पुरें झालें. १८८२ सालीं नाताळ वसाहतीस साम्राज्यसरकारनें स्वराज्य देऊं केलें पण वसाहतवाल्यांनीं तें नाकारलें. १८८३ सालीं कायदेकौन्सलाची पुनर्रचना करण्यांत येऊन २३ लोकनियुक्त व ७ सरकारयुक्त सभासद देण्यांत आले. स. १८९३ मध्ये स्वराज्याचा कायदा पास होऊन व त्याला साम्राज्यसरकारची संमति मिळून नाताळला स्वराज्य मिळालें. १८९७ मध्ये झुलुलंड नाताळला जोडण्यांत आला. इकडे ब्रिटोरियन सरकारनें जध्यत लष्करी तयारी चालविल्यामुळे नाताळ येथील प्रधानमंडळाचें धावें दणाणलें. स. १८९९ मध्ये युद्धाभिभडकला. बोअरांनीं फ्रीस्टेट सरहद्दीवरील एक नाताळ आगगाडी ताब्यांत घेतली. यानंतर त्यांनीं लॅंगस नेक, न्यूकॅसल हीं शहरें घेतलीं. टालाना येथील लढाईत बोअरांच्या एका टोळीचा पराभव झाला. इलॅंडसलोगट येथेंहि बोअरांचा पराभव झाला. यानंतर बोअर सैन्यानें लेडीस्मिथला वेढा दिला. १९०० सालच्या फेब्रुवारीच्या २८ व्या तारखेस वेढा उठविण्यांत येऊन शहराची मुक्तता करण्यांत आली. तेव्हां बोअर सैनिकांना नाताळ सोडून जाणें भाग पडलें. या युद्धाचा परिणाम असा झाला कीं ट्रान्सव्हालचा सुमारे ७००० चौरस मैलांचा भाग नाताळला जोडण्यांत आला. यायोगानें नाताळमधील गोऱ्या लोकांची संख्या एकदशांशानें वाढली व काळ्यांचीहि संख्या तिनकीच वाढली. अशा प्रकारें युद्धाचा यशस्वी रीतीनें निकाल लागला तरी सरकारच्या मागची साडेसाती कांहीं संपना. ज्या डच वसाहतवाल्यांनीं युद्धांत शत्रूला कुमक केली त्यांना क्षमा करण्यांत आली. पण तद्देशीय लोकांच्या बंदोबस्ताचा प्रश्न तितका सुलभ नव्हता. केटीवायोचा मुलगा दिनीझुला याची, आपल्या घराण्यांत पूर्वी राज्य चालत असे ही आठवण अजून जिवंत होती. या सर्व कारणांमुळे नेटिव्ह प्रश्नांचा सांगोपांग विचार करण्याकरितां सरकारनें १९०३-०४ मध्ये एक कमिशन नेमलें. त्या कमिशननें नेटिव्हांनां वसाहतीच्या कारभारांत प्रतिनिधित्वाचा हक्क मिळावा व प्रत्येक वयांत आलेल्या नेटिव्हावर निदान एक पांड

तरी डोईपट्टी वसधावी अशी शिफारस केली. त्याप्रमाणें १ पांड डोईपट्टी एतद्देशीयांवर वसविण्यांत आली. यामुळे १९०६ सालीं नेटिव्हांनां वेड उभारलें. मुख्य मुख्य बंडखोरांनां दयामाया न करतां फांसावर चढविण्यांत आलें. या सर्व अनर्थींचि पाप दिनी झुला याच्या मार्तो लादण्यांत येऊन बंडखोरांनां आश्रय दिल्याच्या झुलुक आरोपावर त्याला अपराधी ठरविण्यांत आलें. स. १९०६ मध्ये फक्त नाताळ-नेटिव्हांनांचा विचार करण्याकरितां कमिशन नेमण्यांत आलें. त्या कमिशनचा रिपोर्ट स. १९०७ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्या रिपोर्टान्वये एतद्देशीयांचा कारभार चार डिस्ट्रिक्ट कमिशनरांच्या हातीं देण्यांत येऊन, एतद्देशीय प्रश्नांचा विचार करण्याकरितां एक कौन्सिल निर्माण करण्यांत आलें.

नाताळ-नेटिव्हांनांचा प्रश्न हातावेगळा होतो न होतो तोंच हिंदी लोकांचा प्रश्न पुढें दत्त म्हणून उभा राहिला. स. १८९० पासून नाताळमध्ये हिंदी लोकांची दाटी होऊं लागली. काळ्या हिंदी लोकांनीं 'स्वतंत्र' म्हणून येथें राहावें हें गौरकाय यूरोपीयनांस खपलें नाहीं. तेव्हां 'इंडियन इमिग्रेशन रॅजिस्ट्रेशन अॅक्ट', 'डीलर्स लायसेन्सेस अॅक्ट' वगैरेंसारख्या अॅक्टांच्या मालिका हिंदी लोकांनां येथें राहणें व येणें अशक्य व्हावें म्हणून पसार करण्यांत आल्या. स. १९०८ मध्ये नेमलेल्या कमिशननें तर असा निकाल दिला कीं 'मजूर या नात्यानें हिंदी लोकांनीं येथें राहणें अवश्यक आहे, कारण त्याशिवाय आम्हांला चहाकोफी कशी प्यावयास मिळणार ! परंतु या गुलामाच्या नात्याव्यतिरिक्त लोकांनां स्वतंत्र म्हणून येथें राहूं न देतां स्वदेशी जाण्यास भाग पाडावें. १९०९ सालच्या जूनमध्ये नाताळ दक्षिणआफ्रिका संघांत सामील करण्याचें ठरलें. स. १९१० च्या मेच्या ३१ व्या तारखेस हा संघ स्थापण्यांत आला व नाताळ त्यांत सामील केलें.

लो क संख्या.—स. १९११ च्या खानेसुमारींत नाताळची लोकसंख्या ११९४०४३ होती. तीपैकी ९८११४ गौरवर्णी लोक व उरलेल्या लोकांत बांद आशियाटिक व इतरांचा समावेश होतो. स. १९१४ मध्ये गौरकायी लोकांची संख्या १२१९३१ होती. नाताळमध्ये गौरकायींची संख्या इतर वसाहतींतील शहरांपेक्षां अधिक आहे. नाताळांत दरवान, पीटरमारित्सबर्ग व लेडीस्मिथ हीं तीन शहरें आहेत. पीटरमारित्सबर्ग या राजधानीच्या शहरां नाताळ-विश्वविद्यालय (कॉलेज) आहे. तसेंच या ठिकाणीं प्रांतिक कौन्सिलची इमारत वगैरेंसारख्या पुष्कळ सुंदर इमारती आहेत. स्वायत्तसंस्थान या नात्याचा दर्जा बदलून आफ्रिकन यूनियनमध्ये नाताळचा समावेश होऊं लागल्यापासून, नाताळमधील गोऱ्या लोकांनां जितकें स्वातंत्र्य पाहिजे तितकें मिळनासें झालें आहे. त्यामुळे त्यांच्या अंगाचा चडफडाट झाला आहे. यूनियन कौन्सिलमध्ये नाताळच्या प्रतिनिधींनीं इंग्रज सरकारशीं राजनिष्ठ राहण्याचें ठरवून आपलें स्वतंत्र अस्तित्व कायम राखिलें. नाताळचा

अंतःकारभार पक्षभेदापासून अलिप्तपणे चालविण्यांत येतो. नाताळचा पहिला कारभारी स्मिथ हा होता. तो स. १९१८ मध्ये मरण पावल्यानंतर, ह्येमन हा मुख्य कारभारी झाला. १९१७-१८ सालामध्ये नाताळचे उत्पन्न १७२००० पौंड होते. यूनियन सरकारकडून ३६१००० ते ३७५००० पौंड मदत मिळत असे. १९१७-१८ साली नाताळचा वार्षिक खर्च सुमारे ३४०००० पौंड होता. त्यापैकी १६९००० पौंड शिक्षणाकडे खर्च करण्यांत आले.

नाताळमध्ये हिंदी लोकांची बरीच संख्या असल्याकारणाने (१९२१ साली १४१३३६) व तेथे त्यांनी निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांना मदत केल्यामुळे आपल्या हक्काबद्दल त्यांच्या मनांत जागृती उत्पन्न होऊं लागली होती. आफ्रिकेतील गोऱ्या लोकांना हे कसे पटणार ? त्यांनी अपिक हिंदी लोक नाताळमध्ये येऊं नयेत याबद्दल खटपट लढिली. हिंदुस्थान सरकारलाहि ही गोष्ट आवडली नाही; व त्यानें हिंदुस्थानांतून मुदतबंदी मजूर मिळविण्याची बंदी या गोऱ्या आफ्रिकन लोकांस केली. महात्मा गांधी हे यावेळीं आफ्रिकेत होते; त्यांनीं हिंदी लोकांची बाजू उत्तम रीतीनें पुढें मांडण्यास सुरवात केली. त्यांनीं तेथील हिंदी लोकांची उत्कृष्ट प्रकारची संघटना करून, गोऱ्या लोकांच्या जुलमी कायद्याला प्रतिरोध करण्यास सुरवात केली. गोऱ्या लोकांच्या उद्दामपणामुळे १९१३ साली कांहीं दंगेघोषे झाले. १९१४ साली, हिंदी लोकांवरचा मिठावरील कर कमी करण्यांत आला. जादा हिंदी लोकांना नाताळमध्ये येण्याची बंदी करण्यांत आली. पण त्यावेळीं जे हिंदी लोक येऊन राहिले होते त्यांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासंबंधीं गांधी व स्मट्स यांच्यामध्ये करारनामा झाला. ['दक्षिणआफ्रिका, पहा.]

नातू, बाळाजी नारायण—पेशवाईच्या अखेरीच्या ऐतिहासिक माणसांत हा एक होता. हा भोटा घोरणी व व्यावहारिक माणूस होता. याने शनवारवाड्यावर इंग्रजांचे निशाण लावण्याचा देशद्रोह केला एवढीच कायती माहिती त्याच्याबद्दल बहुतेकांस असल्याचें दिसतें.

बाळाजीपंत मूळ कोंकणांत (पेण तालुका) वाकुळ येथील राहणारा; त्यानें रोजगारासाठीं म्हणून भोरास येऊन त्या ठिकाणीं दरमहा पांच सहा रुपयांची नोकरी पत्करली. पुढें तो पुण्यास आला, व रास्त्यांच्या पदरीं राहिला. त्यापूर्वीं तो भिवाजी नाईक हुजरे, नंतर हुसबर्नीस यांच्याकडे कारकून होता असें एके ठिकाणीं लिहिलेलें आढळतें. यावेळीं रावबाजी व रास्ते यांच्यांत बेबनांव असून, रास्ते पेशव्यांच्या भीतीनें इंग्रजांशीं दोस्तानें वागत. संगमावर राहणारा ब्रिटिश रेसिडेंट याच्याशीं बोलणें करण्याकरितां रास्त्यांना गुमास्ता देवावा लागे; व तो पूर्ण विश्वासू व मुत्सद्दी असा असणें अवश्य होतें. बाळाजीपंताची पारख करून रास्त्यांनीं त्याला या कामगिरीवर नेमलें. पेशवे हे रास्त्यांचे शत्रु असल्यानें त्यांच्या चहाड्या किंवा गुप्त गोष्टी साहबास सांगितल्यास आपल्या यजमानांचे

आपण जास्तच हित केल्यासारखें होईल, असा मनाशीं विचार करून, बाळाजीपंत रेसिडेंटास पेशव्यांकडील बातम्या देई. १८०३ सालापासून बाळाजीपंताचा इंग्रजांशीं संबंध येत गेला. त्यावेळीं पुण्यास सर बॅरी क्लोज हा रेसिडेंट होता. क्लोज-बरोबर १८१० सालीं बाळाजीपंत माळव्यांत होता; त्यावेळीं "पालखी, पंचवीस स्वार व पन्नास माणूस" त्याच्या तैनातींत होते; यानंतर एल्फिन्स्टन रेसिडेंट झाला. पुढें पेशवे व इंग्रज यांच्यामध्ये वितुष्ट वाढत जाऊन गंगाधरशास्त्र्याच्या खुनानें त्यावर कळस चढविला. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगां बाळाजीपंताचें साहाय्य एल्फिन्स्टन यास अत्यावश्यक वाटून, त्यानें त्याला आपल्या नोकरीत घेतलें (१८१६). पेशवेहि असा मनुष्य आपल्या हातचा जाऊं देऊं नये म्हणून खटपट करित होते; पण त्यांची या कामीं निराशा झाल्यावर त्यांनीं फोर्ड-मार्फत रेसिडेंटास सांगून पाठविलें कीं, हा मनुष्य आपल्याजवळ येऊं देऊं नये. तथापि एल्फिन्स्टनास या मनुष्याची पूर्ण पारख असल्यानें त्यानें जामीन देऊन बाळाजीपंतास आपल्याजवळ ठेवून घेतलें.

अशा रीतीनें इंग्रजांजवळ बाळाजीपंत दादाचें वजन वाढतां वाढतां तो रेसिडेंटाचा प्रायव्हेट सेक्रेटरीसारखा होऊन राहिला होता. एल्फिन्स्टनचा हुकूम पेशव्यांकडे रुजू करण्यास तो वाड्यांत येई. कधी कधी पेशव्यांसहि इंग्रजांशीं नमून वागण्यास उपदेश करी. नातूमुळे इंग्रजांस पेशव्यांच्या अंतस्थ बातम्या कळूं लागल्या व त्याकारणानें पेशव्यांचीं कारस्थानां फसूं लागलीं. पेशव्यांनीं शेवटीं इंग्रजी लष्करांत फितुरी आरंभिल्याचा जो बोभाटा झाला त्याची बातमी प्रथम बाळाजीपंतानें एल्फिन्स्टन यास देऊन सावध केलें. याप्रमाणें नातू एल्फिन्स्टनचा उजवा हात बनून राहिला पण त्याचे स्वजन त्याला दुष्मानाप्रमाणें लेखात. पेशवे पुणें सोडून गेल्यावर दादानेंच शनवारवाड्यावर इंग्रजांचा वावटा लावला. अशा रीतीनें इंग्रजांचें काम फत्ते करून दिल्याबद्दल एल्फिन्स्टननें दादाची खूप वाढवा केली, व त्याला एक जहागिरी देण्याबद्दल गव्हर्नर जनरलला लिहिलें; व जहागिरीमुळे कदाचित् त्याचे पेन्शन कमी करतील या भीतीनें पेन्शन पूर्ववत् तितकेंच चालू ठेवण्याविषयी एल्फिन्स्टननें मुद्दाम याच शिफारसपत्रांत गव्हर्नर जनरलला लिहिलें. दादाचे वर्णन त्याला प्रत्यक्ष पाहून अर्वाचीनकोशकारांनीं पुढीलप्रमाणें दिलें आहे. "बाळाजीपंत दादा मोठ्या उंच आकृतीचा, गौरवर्णाचा व साधाच परंतु इश्रतदार पुरुष होता. यास आम्ही स्वतः पाहिलेलें आहे. याचे सर्व कामांत नियम बांधलेले असत ". प्रतापसिंह छत्रपतीचें पेशव्यांविरुद्ध जें कारस्थान चालें तें दादामार्फत चालें. पुढें प्रतापसिंह इंग्रजांविरुद्ध कारस्थान करूं लागला तेव्हां त्याची बातमी दादानेंच इंग्रजांस दिली.

दादाला सातारा येथें प्रॅट डफच्या हाताखालीं दुय्यम रेसिडेंट नेमिलें होतें. डफच्या सांगण्यावरून त्यानें एक

तत्कालीन हकीमतीची बखर लिहिली होती. डफ म्हणतो की ती फार उपयुक्त व मोठी असून तिचे भाषांतर रिचर्ड मॅरिस याने (इंग्रजीत) केले होते; ती बखर दादाजवळच शेवटपर्यंत होती. तत्कालीन सरदार लोकांचे इंग्रजांशी जे तडाने टरले ते याच्यामुळे ठरले. बाळाजीने श्रावणमासाची दक्षणा कायम करविली व देवस्थानांच्या नेमणुकाहि कायम करविल्या. इनामदार व जहागिरदार यांचीहि इनामें त्याने इंग्रजांकडून पुढे चालविण्याबाबत पुष्कळ खटपट केली. यास तीन पुत्र व दोन कन्या होत्या. पैकी एक कन्या प्रसिद्ध नीलकंठशास्त्री धत्ते यांची सून होय. पुत्रांपैकी वडील गणपतराव याने लिंगपुराणावर एक संस्कृत टीका लिहिली आहे. बाळाजीपंत हा शेवटी सहकुटुंब काशीस जाऊन राहिला व तेथेच वारला. हल्ली याचे वंशज पुण्यास आहेत. [भा. इ. मं. इतिवृत्त १८३८; अ. कोश; चित्रमयजगत, मार्च १९२३; बसू—सांतारा.]

नातंपुते—नातंपुते हे पुणे-सोलापूर सडकेवर माळशिरसच्या पश्चिमेस ५ मैलांवर आहे. हे पूर्वी खेडे असून बहामनी राजांचा दिवाण मलिकसुंदर याने या गांवास उज्जितावस्थेस आणले असे सांगतात. या गांवी गाणाच्या नायकिणीची घरे बराच आहेत. येथे बुधवारी मोठा बाजार भरतो. येथे दोन महादेवाची देवळे व दोन तळे आहेत. येथून जवळच गुप्तलिंग नांवाचे हिंदूंचे पवित्र क्षेत्र आहे व त्याजवळच ज्योतिर्लिंगांपैकी शिखर-शिगणापूर हे पवित्र महादेवाचे स्थान आहे. [बोम्बे ग्याझेट. पु. २०.]

नाथद्वार, सं स्था न.—हे उदेपुरापासून १२ कोसांवर आहे. ते उदेपुरकर राण्यांपैकी एका राण्याने वसविले असे म्हणतात. स. १८०२ मध्ये नाथद्वारावर होळकरांनी स्वारी करून तीन लक्ष रुपये खंडणी वसूल केली तेव्हा तेथील मुख्य पुजारी दामोदरजी याने ब्रजाधिकाच्या मूर्तीचा बचाव करण्याकरिता देवाची स्थानानुद्धा उदेपुरास रवानगी करून दिली. पुढे नाथद्वार सहा महिनेपर्यंत अगदी उजाड पडले होते. श्रीनाथजीची मूर्ति उदेपुरास नेऊन ठेविली होती खरी, परंतु तेथेहि तिच्या सुरक्षिततेबद्दल खात्री नसल्यामुळे त्याने ती मूर्ति उदेपुरापासून जवळच गासीयार नांवाचा डोंगर आहे त्या डोंगरात नेवून ठेविली; व तेथेच नाथजीचा मुख्य पुजारी दामोदरजी हा जाऊन राहिला. पुढे दामोदरजी याने आपल्या देवाच्या संरक्षणासाठी त्या डोंगरावर एक मजबूत किष्ठा बांधला. राण्याकडून त्या मूर्तीच्या रक्षणार्थ चारशे स्वारांची तैनात नेमून देण्यांत आली. येथेप्रमाणे नाथद्वाराचे स्थान त्या डोंगरावर वसले व तेथूनच दामोदरजी आपल्या संस्थानच्या इतर लहान लहान देवळांवर देखरेख ठेवू लागला. [लोकहितवादी—राजस्तानचा इतिहास.]

शहर.—राजपुताना, उदेपूर संस्थानांतील तटबंधांचे शहर. हे वनास नदीवर उदेपूर-चितोड-रत्नवेरील मावळी स्टेशनाच्या वायव्येस २० मैलांवर आहे. १९०१ साली

येथे ८५९१ लोक होते. पण अशा यात्रेच्या जागेची लोकसंख्या आठवड्यांनी देखील बदलते. हे वैष्णवांचे परमपूज्य स्थान असून येथे इ. सनाच्या १२ व्या शतकापासून असलेली एक कृष्णमूर्ति आहे. ही मूर्ति वल्लभाचार्याने सन १४९५ मध्ये एका लहानशा देवळांत ठेविली व इ. स. १४९९ त हिला गोवर्धन येथे नेले. देवस्थानाचे आधिपत्य गोसावी महाराज यांच्याकडे असून ब्राह्मणी वल्लभाचार्य पंथाचा हा मुख्य असतो. याशिवाय गोस्वामीकडे इतर ३० गांवे व वडोदा, भरतपूर, बिकानेर, केरवली, कोटा, प्रतापगढ, व इतर संस्थानांतील कांही भाग आहेत. याचे वार्षिक उत्पन्न २ लक्षांचे असून देवापुढच्या प्राप्तीचे उत्पन्न जवळ जवळ ५ लक्षांचे आहे. येथील लोक लहान लहान सोन्याचांदांचे सुंदर अलंकार करून यात्रेकरूंना विकतात.

नाथपंथ—हा पंथ बराच जुना आहे; या पंथाचा मूळ उत्पादक आदिनाथ होय. कांही लोवांचे व नाथपंथातील पुढील लोकांचेहि म्हणणे की आदिनाथ हा दुसरा कोणी मनुष्य नसून साक्षात शंकर होय. शंकराने अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश पावेतीस केला त्यामुळे तिला उदोनाथ असे नांव प्राप्त झाले. हा उपदेश चालू असता, माशाच्या पोटांत असलेल्या मत्स्येंद्राने तो ऐकला व पुढे त्यानेच या पंथाचा प्रसार केला. या पंथांतच ज्ञानेश्वर होऊन गेला. मत्स्येंद्राचा शिष्य गोरक्ष, त्याचा गैनी, त्याचा निवृत्ति व त्याचा ज्ञानेश्वर अशी ही शिष्यपरंपरा आहे.

मत्स्येंद्राने जसा या पंथाचा प्रसार केला, तसाच जालंधर नांवाच्या दुसऱ्या एका नाथसंप्रदायी पुरुषानेहि तो वाढविला. जालंधरने आपला प्रसार बंगाल्याच्या बाजूस केला व मत्स्येंद्राने पंजाब, मलवार, महाराष्ट्र इकडे केला. जालंधर हाहि आदिनाथाचाच शिष्य होता. जालंधराने बंगालचा (?) राजा गोपिचंद व त्याची आई मैनावती यांना गुरुपेदेश दिल्याचे प्रसिद्ध आहे. मत्स्येंद्र छीराज्यांत (मठ्याळ ?) गेला व तेथेच राहिला असता, त्याच्या गोरक्ष या शिष्याने त्याला तेथून बाहेर काढल्याची गोष्टहि ऐकण्यांत आहे.

हा पंथ शैव असून यांत ब्राह्मण व इतर वर्ण यांचा समावेश होतो. गोरक्ष हा ब्राह्मण होता व गोपिचंद राजा हा क्षत्रिय होता. यांच्यांत जातिबंधने पुष्कळ सैल आहेत. या पंथाचा हटयोगावर व तंत्रमंत्र यांवर विशेष भरंवास असे. बंगाल्यांत एका जागी प्राचीन वाळी एक वटवृक्ष असे, त्यावर ६४ कला व तंत्रमंत्र आणि सिद्धि इत्यादींच्या देवता असत व तेथे तप करून आणि देवतांस तपांने प्रसन्न करून तांत्रिक गोष्टी नाथपंथीयास साध्य करून घ्यावा लागत असे वर्णन त्यांच्या ग्रंथांत आढळते. यांच्यांत छियांनाहि उपदेश देत. मैनावती ही पहिली पौराणिक नाथपंथी स्त्री होती. राशीनच्या गंगाबाईस नाथसंप्रदायांत गेल्यावर गुप्तनाथ असे नांव मिळाले. तुकारामाच्या वेळची बहिणाबाई हिलाहि नाथसंप्रदायांत जागा मिळाली होती. नाथाजवळ शिंगी, पुंगा या

वस्तू असतात. जेवण्याच्या वेळीं हें पुंगी वाजवून मग भोजन करतात. दीक्षा घेतांना कान फाडून त्यांत काच, स्फटिक किंवा काळ्या लांकडाची लहान लहान वलयें (मुद्रा) घालतात.

या लोकांना किमया येते अशी लौकिक समजूत आहे. गोरक्षाच्या किमयेवर वरेच ग्रंथ आहेत. तसेंच हे लोक वैद्यकी करतात; रसाविद्येत यांची गति होती असें म्हणतात. हे लोक भिक्षेवर आपली उपजीविका करतात; भिक्षेच्यावेळीं कोंका नांवाची लहानशी एकतारी वाजवून गाणीं म्हणतात. यांना कानफाटे असेंही सामान्य नांव दिलेले आढळते. यांच्यांत पौराणिक काळीं प्रख्यात असे नऊ पुरुष होऊन गेले; त्यांची चरित्रें नवनाथभक्तिसार या ग्रंथांत दिलेली आहेत. नाथ-लीलामृत नांवाचा आणखी एक (शके १६३५) ग्रंथ असून त्यांतहि या पंथातील सत्पुरुषांची महति वर्णन केली आहे. (जास्त माहितीसाठीं ज्ञानकोश, विभाग १० ' कानफाटे ' पहा).

नाथमुनि—कर्नाटक-तेलंगणांत प्राचीन काळीं वारा आळवार होऊन गेले. त्यांच्यानंतर साधारणतः साडेतीन शतकांनीं कांहीं आचार्य झाले. हे आचार्य सहा असून सातवा प्रख्यात रामानुजाचार्य हा होता. यांच्यापैकीच पहिला आचार्य नाथमुनि हा होय. यांच्याच परंपरेंत रामानुज झाला; त्याचा काल १०१७-११३७ हा बहुतेक मान्य झाला आहे. त्यांवरून नाथमुनीचा काल ९००-९२० हा धरण्यास हरकत नाही. नम्माळवार यानें केलेला तिरुवोयमोळी (मुखांतील वचनें) हा ग्रंथ पूर्वी श्रीरंगम् येथील विद्यापीठांत पढविला जात असे. परंतु शेवटचा आळवार मरण पावल्यावर साडेतीनशें वर्षांच्या अवधीत त्याचा पाठ खंडित झाला व त्या ग्रंथाचा अर्थहि लोकांस चांगलासा समजत नसे. नाथमुनीनें या ग्रंथाचा तिरुनगरीजवळ उत्तम अभ्यास करून व संशोधन करून मग पुन्हां श्रीरंगम् येथील पीठांत त्याचा पाठ देण्यास प्रारंभ केला. प्रसिद्ध तामिळ रामायणकार कंबन हा याचा समकालीन होता. कंबननें आपले रामायण श्रीरंगम् येथील ज्या संगमसभेपुढें परीक्षणार्थ मांडलें त्या सभेचा नाथमुनि हा अध्यक्ष होता. हा साडेतीनशें वर्षे योगामुळें जगला अशी तत्प्रांतस्थ वैष्णव लोकांत एक दंतकथा आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें शेवटचा आळवार व नाथचा जन्म या दोहोंत ३५० वर्षांचें अंतर पडत असल्यानें ही दंतकथा उत्पन्न झाली असावी. न्यायतत्त्व व योगरहस्य हे दोन ग्रंथ नाथमुनि याच्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. [नेल्सन सीरीजमधील ' वैष्णवाईट रिफॉर्म ऑफ इंडिया; ' अद्यंगार—एन्शन्ट इंडिया.]

नांदगांव, ता. लु. का.—मुंबई, नाशीक जिल्ह्यांतील आग्नेयीकडील तालुका. उत्तर अक्षांश २०°९' ते २०°३१' व पूर्व रेखांश ७४°२७' ते ७४°५६'. क्षेत्रफळ ४३१ चौरस मैल. यांत नांदगांव हें मुख्य शहर व ८८ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ४४९१६. सर्व जिल्ह्यांत कमी दाट वस्ती

असलेला हा तालुका आहे. पूर्व भागांत अंजन झाडे फार आहेत. पश्चिम भागांत झुडपें फार आहेत. येथील हवा कोरडी व निरोगी आहे.

गां व.—तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें जी. आय. पी. रेल्वेवर वसलें आहे. लोकसंख्या (१९११) ६९६१. येथें एक जिन, एक इंग्रजी शाळा व एक दवाखाना आहे.

नांदगांव संस्थान—मध्य प्रांतांतील एक संस्थान. उत्तर अक्षांश २०°५०' ते २१°२२' व पूर्व रेखांश ८०°२६' ते ८१°१३'. क्षेत्रफळ ८७१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १४७९०६. या संस्थानांतील नांदगांव आणि डोंगरगांव हे परगणे खैरागड संस्थानच्या दक्षिणेस आणि चांदा आणि द्रुग जिल्ह्यांमध्ये आहेत. राजधानी राजनांदगांव ही असून ती बंगाल-नामपूर रेल्वेचें एक स्टेशन आहे. सेवनाथ आणि बागनदी ह्या संस्थानांतील नद्या आहेत. सेवनाथ महानदीस मिळत असून तिच्या काठी राजनांदगांव वसलेलें आहे. बागनदी पुढें वैनगंगा नदीस मिळते. गेल्या पंधरा वर्षांची पावसाची सरासरी ४८.२८ इंच आहे. येथे कधी कधी उन्हाळा फारच भासतो.

इतिहास.—इलीच्या संस्थानचे एकंदर चार परगणे आहेत. हे पूर्वी भोसल्यांच्या अमलाखाली असून त्या निरनिराळ्या जमीनदाऱ्या होत्या. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस रतनपुरच्या राजाच्या आश्रयाखाली कोणा एक प्रल्हाददास नांवाचा पंजाबांतील सोहपूरचा शाली विकणारा बैरागी व्यापारी येऊन राहिला. हा बराच श्रीमंत झाला व याच्या मृत्यूनंतर त्याची सर्व मालमत्ता त्याचा मुख्य चेला महन्त हरिदास याच्याकडे आली. पुढें हरिदासानें सावकारी सुरू केली. त्यानें जमीनदारीच्या तारणावर पांडाडाहच्या जमीनदारास कर्ज दिलें. त्यास कर्ज परत देतां आलें नाहीं म्हणून ती जमीनदारी याच्या ताब्यांत आली. याच्यानंतर याचा चेला रामदास यानेंहि नांदगावच्या मुसुलमान जमीनदारास असेंच कर्ज दिलें व कांहीं काळानें तीहि जमीनदारी याच्याकडे आली. महन्त रामदासानंतर महन्त रघुवरदास व त्याच्यामागून महन्त हिमचलदास आला. त्याला भोसल्यानीं मोहगांव परगणा इनाम करून दिला. याच्यानंतर महन्त मंजीराम यास डोंगरगांव परगणा मिळाली. महन्त मंजीरामानंतर त्याचा शिष्य घासीदास यास पुढें गादी मिळाली. स. १८६५ मध्ये ब्रिटिशांनी यास संस्थानिक म्हणून मानलें व सनद दिली. घासीदासाच्या कारकीर्दींत राज्याची बरीच सुधारणा झाली. १८८३ साली हा मरण पावला व त्याच्यामागून त्याचा अज्ञान मुलगा बळरामदास गादीवर बसला. १८८७ साली त्यास राजा हा किताब मिळाला. पुढे यानेंहि बऱ्याच सुधारणा केल्या व सन १८९३ मध्ये त्यास राजा बहादूर हा किताब मिळाला. १८९७ साली हा मरण पावल्यावर त्याचा दत्तक मुलगा महन्त राजेंद्रदास हा गादीवर बसला.

पुराण व स्तु संशोधन.—या संस्थानांत जुनाट वस्तु फारशा नाहींत. पद्या परगण्यांतील एका कड्यावर एक लेणे असून आंत एक दगडी तलवार आहे. ही तलवार येथील पूर्वीचा गोड राजा पेलीत असे असे म्हणतात.

छत्तिसगडी, हिंदी, गोंडी व तिच्या उपभाषा यांयेथील भाषा होत. मराठी बोलणारे ५००० लोक या संस्थानांत आहेत. दोन द्वित्रियांश लोक शेतकी करतात. मुख्य पीक भात असून दुसऱ्या पीक जवस, गहू, हरभरा, कोडन आणि कुटकी ही आहेत.

धंदे.—राजनांदांवा येथे कापसाच्या गिरण्या आहेत. शिवाय घोंगड्या, नवार व देशी बिड्या येथे होतात. जंगलचे क्षेत्रफळ १४० चौरस मैल असून त्यांत चांगले इमारती लांकूड फारसे नाहीं. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे १० लाख रुपये आहे. संस्थानास ८०००० रुपये खंडणी ब्रिटिश सरकारास द्यावी लागते संस्थानिकास दत्तक घेण्याचे वगैरे सर्व अधिकार मिळाले आहेत. संस्थानांत शिक्षण, रॅजिस्ट्रेशन, दवाखाना, देवी टोवणें, अवकारी, पोलिस वगैरे सर्व खाती आहेत.

नांदगिरी किल्ला उर्फ कल्याणगड—मुंबई, सातारा जिल्हा. हा सातान्यापासून ईशान्येस ७ कोसांवर आहे याची उंची ३५३७ फूट असून शंभूमहादेवटेकडीच्या एका शृंगावर हा आहे. सर्व वाजूंनी कडे तुटलेले आहेत. पूर्वेचा गवीकडा प्रसिद्ध आहे. पायथ्याच्या घुमळगडांतून वर जावे लागते. चढण फार कठीण व बळगावळगाची आहे. अर्ध्या वाटेवर खाम नांवाचे मुबलक पाणी असलेले तळें लागते. किल्ल्यास उत्तगामिमुख दोन दरवाजे आहेत. किल्ल्यावर सपाट मैदान असून त्यांत ४ तळीं, एक पडकी कवेरी, तट आणि शिपायांच्या बराकी आहेत. तळ्यास मुबलक पाणी असते येथील दोन तोफा १८५७ सालच्या बंडांत हलविण्यांत आल्या. मराठी राज्यांत हा किल्ला एका तालुक्याचे ठिकाण होते व येथे खजीन आणि मामलतदार, फडणवीस, सबनीस, हवालदार, दफतरदार, २ कारकून, ३ नाईक, आणि १६० शिपाई रहात असत. हा किल्ला पन्हाळ्याच्या दुसऱ्या भोजराजाने बांधला अशी दंतकथा आहे. १६७३ साली हा किल्ला शिवाजीच्या ताब्यांत गेला. थोरला बाजीराव पेशवे याच्याकडे हा १७२४ साली गेला; त्यापूर्वी हा प्रतिनिधीच्या ताब्यांत होता. [सातारा ग्याझेटियर.]

नादिरशहा—उर्फ तहमस्पकुली उर्फ नादिरकुळीखान; याचा जन्म खोरासानांत १६८७ साली झाला. नादिरचा बाप धनगर असून मैल्यांच्या चामल्यांचे कोट, टोप्या वगैरे करून विकीत असे. लहानपणापासून नादिराचे आयुष्य अनेक प्रकारच्या साहसांत गेले. सतरा वर्षांचा असतांना तो उझबेगांच्या कैदेत सांपडला. याचा स्वभाव, क्रूर, विध्वंसक, परहिताविषयी निष्ठुर व मानवी संस्कृतीला विरोधी असा होता. कैदेतून सुटल्यावर बापाच्या मैल्या

विकून तो लुटालूट करू लागला. अफगाणांनी इराण देश काबीज केला त्या धामधुर्मांत ६ हजार पुंड लोक जवळ बाळगून नादिरने हिरातचा किल्ला हस्तगत केला; आणि त्याचा जुलता तेथील अमळदार होता, त्यास त्याने ठार मारले. इराणचा शहा तामस्प दुसरा याचे राज्य अधक या अफगाणांने हिसकून घेतल्याने शहाने नादिरची मदत मागितली व नादिरने अधकचा पराभव करून शहाला पुन्हा गादीवर बसविले (१७३०). याने अनेक युद्धे करून पांच वर्षांच्या आंत इराणच्या राज्याची हद्द प्राचीन काळी होती तितकी विस्तृत केली. तामस्प याने तुर्कांशी अपमानकारक व आपल्या गैरहजेरीत तह केल्याचे निमित्त ठेऊन त्याने त्याला पदच्युत केले व त्याच्या आंब्यास नांवाच्या लहान मुलास गादीवर बसवून आपण सर्वाधिकारी झाला (सन १७३२). पुढे त्याने तुर्कांपासून आपले प्रांत परत घेतले. आंब्यास याच वेळी मेल्याने (वदाचित नादिरने खून केला असावा) त्याने आपल्या जमेचा राजिनामा पाठविला. परंतु त्याच्याच कारवाईने राज्यांतील सरदारांनी त्याला गादीवर बसण्यास सांगितले व त्याप्रमाणे तो तत्कावर बसला (१७३६). हा सुनीपथाचा असून इराण देश पूर्वीपासून शिवापंथी होता; इराणचे राज्य स्वीकारल्यावर त्याने थोड्याच दिनांसांत बहुतेक लोकांस सुनी पंथ स्वीकारण्यास भाग पाडिले. त्याने १७३७ साली अफगाणिस्तान जिंकून तो इराणास जोडिला, आणि अफगाणांनी जे अनर्थ केले होते, त्यांचा पुरेपूर सूड उगविला. तथापि पुढे सौम्यवृत्ति धारण करून त्या लोकांचा त्याने फायदा केला. याप्रमाणे नादिरची सत्ता वाढून राज्याची हद्द मोंगल राज्यास भिडली. त्यामुळे हिंदुस्थानावर स्वारी केली असतां पुष्कळ फायदे होतील यासाठी कांहीं सबब तो शोधू लागला. त्याच्या ताब्यांतील कित्येक अफगाण लोक गझनीनजीक मोंगल राज्यांत जाऊन राहिले होते त्यांस परत पाठविण्याविषयी त्याने दिल्लीच्या बादशहास लिहिले. दिल्लीतून त्या पत्राचा कांहींच जबाब गेला नाहीं. तेव्हां नादिरशहा मोंगलांच्या मुलखावर चालून आला (१७३९ फेब्रुवारी) व मोठी लढाई होऊन तोंत मोगलांचा पराभव झाला. तेव्हां निजामास नादिरशहाकडे बोलणे करण्यास पाठवून मागाहून महंमदशहा स्वतः त्याच्या छावणींत जाऊन त्यास भेटला. नंतर ते दोघे दिल्लीस येऊन राहिले. एकदां नादिरशहा फिरावयास जात असतां लोकांनी आपल्या घरांतून त्याच्यावर गोळ्यांचा वर्षाव सुरू केला. एक गोळी जवळच्या एका उमरावास लागून तो मेलाले, तेव्हां अतिशय चीड येऊन नादिरशहाने दिल्लीतील लोकांची कत्तल करण्याविषयी आपल्या लोकांस हुकूम सोडला. दोन लक्ष प्रेतांचे ढीगच्या ढीग पाहून महंमदशहाच्या डोळ्यास पाणी आले व कत्तल बंद करण्याविषयी त्याने नादिरशहास विनंती केली; ती त्याने मान्य केली. पुढे दोन

महिनेपर्यंत दिल्ली शहरांत नादिरशाहानें साडेचवदा कोटी रुपयांची लूट केली. दिल्लीचें सुप्रसिद्ध मयूरसिंहासन व कोहिनूर हिरा याच वेळी त्यानें इराणांत नेला. परत जातांना त्यानें महंमदास बादशाही पदावर बसविलें आणि त्यास अनेक प्रकारचा उपदेश केला. 'बादशहाविरुद्ध वंड कराल, तर मी पुनरपि येऊन तुमचा संहार करीन' अशी सर्व लोकांस जाहीर दहशत घालून आणि दिल्लीच्या एका राज-कन्येशी आपल्या मुलाचें लग्न लावून, नादिरशाहा इराणांत परत गेला. हिंदुस्थानांत केलेल्या दुष्ट कृत्यांमुळें नादिर-शाहाचा स्वभाव फारच निष्ठुर बनला. उत्तरोत्तर तो आपल्या लोकांस इतका छळू लागला की, त्यांच्या मनांतील त्याच्या-वरची भक्ति नाहीशी झाली. त्यानें प्रत्यक्ष आपल्या मुलाचे डोळे काढविले (१७४३). त्यानें शियापंथी इराणी लोकांस तर कोठेंच थारा राहिला नाही. अखेरीस त्याचे आवडते अफगाण लोकहि त्यास कंटाळले व खुद्द त्याचा पुतण्या अलीकुलीखान याच्या हातून त्याचा खून झाला. (१७४७). त्याचें थडगें मशाद येथें आहे. [ज्ञा. को. वि. ८ वा इराण पहा.]

नादिरशाहाचा जन्म हलक्या कुळांत असून त्यास विद्याहि कांहीं येत नव्हती. परंतु नशिबाच्या व अकलेच्या जोरावर अनेक राज्यांची उलथापालथ करण्याचें त्यास सामर्थ्य आलें. त्याच्यानंतर अलीकुली इराणचा शहा झाला व त्यानें नादिरचे पुत्र व नातू मिळून १३ जण ठार केले. फक्त एक शाहुरूख नांवाचा नातु जिवंत सुटला; तो पळून आस्ट्रियाच्या राज्यांत गेला. तेथें त्यानें आस्ट्रियन सरकारची नौकरी पत्करली. तिकडे त्याला बॅरन व्हॉन सेमेलिन म्हणत; तो व्हिएन्ना येथेंच मरण पावला [वील; इलियट अँड डॉसन. आय-व्हिन्.]

नांदुरा—वऱ्हाड. वुलडाणा जिल्हा व मलकापूर तालुका. जी. आय. पी. रेल्वेवरील भुसावळ—नागपूर फांट्यावरील हें एक स्टेशन आहे. पूर्वी हा गांव फार लहान होता परंतु अठराव्या शतकाच्या अखेरीस पिंपळगांव राजाच्या परगण्यांत पेंढारी व महादजी शिंदे यांच्या स्वान्या सुरू झाल्यावर तेथून पळून आलेले लोक या ठिकाणी वस्ती करून राहिले. हल्ली येथें व्यापार बराच आहे. रंगाच्या कारखान्याविषयी हा गांव बराच प्रसिद्ध असून येथें साड्या चांगल्या निघतात. येथें धमणी नांवाच्या गाड्या विकाव्यास येत असून दूरदूरचे लोक त्या विकत घेण्याकरिता येतात.

नांदेड, जि. ल्हा.—हैद्राबाद संस्थान, औरंगाबाद विभागांतील जिल्हा. क्षेत्रफळ ३७९७ चौरस मैल. नांदेड व वऱ्हाड यांमध्ये पैनगंगा वहाते. जिल्ह्याच्या पूर्वेस निझामा-वाद, दक्षिणेस बिदर व पश्चिमेस परभणी आहे. थानावरी पर्वत ईशान्येकडून वायव्येकडे पसरला आहे. नांदेड, कंदहार, उस्माननगर, वगैरे ठिकाणी लहान लहान पर्वत आहेत. गोदावरी, पैनगंगा या मोठ्या नद्या जिल्ह्यांतून वहातात. येथील

हवा कोरडी व निरोगी आहे. पाऊस सरासरी ३६ इंच पडतो.

इतिहास:—हा पूर्वी चालुक्य व यादव राज्यांचा भाग असून ननगिरी हा जुना किल्ला म्हणजे हल्लीचें नांदेड असा समज आहे. १४ व्या शतकांत हा भाग अल्लाउद्दीन खिल-जीने जिंकला. पुढे हा बहामनी राज्यांत व नंतर कुत्बुशाहींत मोडूं लागला. नंतर अवरंगजेबानें हा मोगल राज्यास जोडला परंतु हैद्राबादबरोबर हाहि पुन्हां १८ व्या शतकांत स्वतंत्र झाला. यांत एकंदर शहरे ६ व खेडे १३०२ आहेत. लोक-संख्या (१९११) ७०४५४९. शेंकडा ७०च्या वर लोक मराठी भाषा बोलतात. सध्या या जिल्ह्यांत ६ तालुके आहेत. कुणबी, वाणी, कोमटी, धनगर, महार, मांग या येथील जाती अपुन यांत फक्त सुमारे १०००० ब्राह्मणवस्ती आहे.

शेतकी:—कंदहार खेरीजकरीन सर्व जमीन काळीभोर आहे. यांत रब्बी पिकें अर्थात ज्वारी, हरभरा, वाटाणा, गहू व गळिताची धान्ये मुख्यत्वेकरून होतात. खरीप पिकेंहि थोड्या प्रमाणांत होतात. येथें रयतवारी धारापद्धति अंम-लांत आहे. येथील गुरे बरी असतात.

व्यापार:—नांदेड येथें फारच सुरेख मलमल होते. डेल-गूर व भैसा येथें जडें कापड पडद्याकरिता तयार करतात. नांदेड येथें कलावतूहि होतो. मुजाहिद पेठ येथें कागद होतो. मुरवेर येथें पितळेची व तांब्याची भांडी होतात.

निर्यात माल कापूस, जवस, तेल, तूप, ज्वारी, कापड व मलमल, नीळ व धान्ये असून आयात माल कापड व लोकरा सामान, कच्चे रेशीम, सोने, चांदी, तांदूळ, साखर, रॉकेल तेल, अफू, तांब्यापितळेचे पत्रे वगैरे आहे.

राज्यव्यवस्था:—यांत तीन पोस्टविभाग आहेत. या सर्वां-वर तालुकदार देखरेख ठेवतो. तालुक्यावर तहशिल-दार असतो. जिल्हा न्यायकचेरीला नाझिम-इ-दिवाणी म्हण-तात. यावर एक न्यायाधीश असतो. तालुकदारहि न्याया-धीशांचे काम करतात. येथें शेंकडा १.२ लोकांना लिहितां वाचतां येतें.

ता लु का.—नांदेड जिल्ह्यांतील पश्चिमेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५६२ चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ साली जहा-गिरीसुद्धा १०३००९ होती. यांत नांदेड हें जिल्ह्याचें व तालु-क्याचें मुख्य ठिकाण व २११ खेडे आहेत; पैकीं २६ जहा-गिरी आहेत यांतून गोदावरी नदी वहाते.

गां व.—नांदेड जिल्हा व तालुका यांचें मुख्य ठिकाण. हें गोदावरीच्या उत्तर तीरावर वसलें आहे. लोकसंख्या (१९११) १७६२५. येथें पूर्वी शहाजहानच्या वेळेस तैदगणची राज-धानी होती. यांत मुख्य कचेऱ्याखेरीज २ दवाखाने, ५ शाळा व पोस्टऑफिस आहेत. येथें आठवड्याचा बाजार भरतो. नांदेड हें येथील मलमल, जरीकांठी लुगडी व उप-रण्यांकरिता प्रसिद्ध आहे. येथें फलमच्या राजानें बांधलेला

किला आहे; तेथे हल्लीं तुहंग आहे. येथे गुरूद्वार अर्थात शिखांचा गुरुगोविंद याचे थडगे आहे. हे हैद्राबाद-गोदावरी-हल्लीं-रेल्वेवरील नांदेड स्टेशनाहून एक मैलावर आहे.

नांदोद—मुंबई, रेवाकांठा. राजपिंपला संस्थानचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १११२०. हे शहर करजण नदीच्या एका वळणावर आहे. १३४० साली येथील नांदोद सरदाराला मुसुलमानांनीं हांकून दिले. पुढे त्यानें व त्याच्या वंशजांनीं स. १८३० पर्यंत बराच भाग जरी परत मिळविला तरी त्यांनीं आपली राजधानी परत नांदोदला आणली नाही. भाजापाल्याशिवाय येथील बाजारांत कापड, बलाबतू, किराणा व मसाल्याचे जिन्नस, तंबाखू, अफू, बांगड्या, खेळणी व मेवामिठाई वगैरे सामान मिळते. स. १८५५ मध्ये या शहराची पाणीदार लोखंडी हत्यारें, तरवारी लठवण्याचे कमरपट्टे व सांबराच्या कातड्याचा थैत्यांबद्दल प्रसिद्धि होती.

नांदोल—राजपुताना, जोधपूर संस्थान, देसुरी जिल्ह्यांतील खेडे. हे राजपुताना-माळवा-रेल्वेच्या जवाली स्टेशनापासून ८ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३०५०. हे पूर्वी चव्हाण राजांचे ठिकाण होतें. १० व्या शतकाच्या शेवटी सांबराचा चव्हाण राव वाक्पतिराय याचा मुलगा लखन किंवा लछमनराज ह्यानें येथे वस्ती केली व याचे वंशज येथे नंतर २०० वर्षेपर्यंत, कुतबुद्दीननें पराभव करून हांकून लावीपर्यंत राज्य करीत होते. नंतर येथे उदेपूरचा अंमल होता व शेवटी हे जोधपूरच्या हातांत पडले. याच्या पश्चिमेस एक पडका किला आहे. या किल्ल्यांत जैन लोकांचे मास्तीचे फारच सुंदर देवालय आहे. इतर जुनाट वस्तू-पैकी खेतल काशतान हे अनेक खांबांचे देऊळ होय. हे फार जुने असून याचे हल्लीं फक्त ३ खांबेच शिल्लक आहेत. याच्या पूर्वेस जुन्या नांदोल शहराच्या मोडक्या तोडक्या अवशेषांचा ढांग आहे. यांत ४ देवळे व खोदी व तोरण किंवा दरवाजा हाहि मोडून पडलेला आहे.

नानक—शीख पंथाचा संस्थापक बाबा नानक उर्फ नानकशहा हा इ. स. १४६९ मध्ये देहरा (तलवंद) गांवीं जन्मला. हे गांव लाहोरपासून आग्नेयीस तीस कोसांवर रावी नदीच्या काठी आहे. हल्लीं या गांवास नानकाच्या स्मरणार्थ नानकाना असे म्हणतात व शिखांच्या गुरूद्वारांपैकी हे एक मुख्य गुरूद्वार आहे. नानकाच्या बापाचे नांव काळू होतें. हा वेदी कुळांतील खत्री असून शेतकरी होता. नानकहि आरंभी हिंदूच असून, धान्याचा वगैरे व्यापार करीत असे. नानकाने वेदांचा अभ्यास केला होता असे म्हणतात. त्याला लहानपणापासून साधूसंतांच्या संगतीची गोडी होती. त्याचे लग्न होऊन श्रीचंद व लक्ष्मीदास अशी दोन मुले त्याला होती. त्याच्या बायकोचे नांव सोलखनी असे होतें. सुलतानपूर येथे सुभेदाराच्या पदरीं तो प्रथम नोदर होता. त्यावेळीं तो कविता करी; त्या त्याचा एक डम (मुसुलमान) जातीचा मित्र लिहून फाटी. त्याचे नांव मदीना असे होतें, हा शेवटपर्यंत

नानकाबरोबर होता. पुढे नानकास वैराग्य प्राप्त झाले व तो कबीराचा शिष्य बनला, आणि लोकांस एकेश्वरमताचा उपदेश करूं लागला. पंजाब प्रांतांत लहान लहान हिंदु जमीनदार राज्य करीत होते. त्यांपैकी एका राजाने नानका यास आपल्या मुलखांत धर्मोपदेश करण्याची परवानगी दिली. तेथून तो उपदेश करीत सर्व हिंदुस्थानभर फिरला. तसेंच मक्का, मदीना, येथेहि तो गेल्याचे (?) सांगतात. धर्माच्या कामांत आग्रह नसावा, कोणोहि मनोभावाने केलेली सेवा ईश्वरास सारखीच आवडते हा त्याच्या शिकवणीचा मुख्य मुद्दा होता. ह्या उपदेशाचा विशेष परिणाम पंजाबांतच झाला. त्याच्या अनुयायांस शीख (शिष्य) हे नांव मिळाले. नानकाचे 'शिष्य' ते शीख. नानकाने आपल्या शिष्यांचा एक नवीन पंथ काढला. या पंथाचा, अनुयायांनीं सर्व माणसांशी मैत्रीनें वागावे असा कटाक्ष होता. अंगद नांवाचा नानकाचा एक मुख्य शिष्य होता, त्याच्याकडे त्यानें ह्या नवीन पंथाचे आधिपत्य दिले; आपल्या मुलास दिले नाही. अंगदानंतर अमरदास हा शिखांचा मुख्य झाला. नानका आपल्या वयाच्या ७० व्या वर्षी म्हणजे आगस्ट १५३९ साली कतरिपुर येथे मरण पावला. तीर्थयात्रा झाल्यावर तो गुरुदासपुर येथे व कतरिपुर येथे शेवटचे दिवस घालवीत असे. काहीं लोक म्हणतात की याचा गुरु कबीर नसून हुसन दरवेशी नांवाचा एक मुसुलमान होता (अर्वाचीन कोश). नानकास मुसुलमान लोक नानकशहा म्हणत.

यांने पुष्कळ फुटकळ कविता केल्या आहेत, त्यांचा व त्याच्या वचनांचा संग्रह शिखांच्या आदिग्रंथ नांवाच्या धार्मिक ग्रंथांत केला आहे ('आदिग्रंथ' पहा). नानकाच्या चरित्रांना 'जन्मसाखी' असे नांव असून या जन्मसाख्या पंजाबी भाषेत पुष्कळ आहेत; पण त्यांत चमत्कार व अद्भुत गोष्टींचा भरणा फार आहे. आदिग्रंथा (ग्रंथसाहेब) वरून नानकाच्या मनाची रचना व धर्माच्या सुधारणेसाठी त्याच्या मते त्याने केलेली खटपट यांचा अंदाज बांधता येतो.

त्याची महत्त्वाची शिकवण म्हणजे हिंदु व मुसुलमान असे धार्मिक भेद नाहींत, ते मिथ्या आहेत. पण यामुळे तो दोन्ही धर्मांच्या लोकांना थोडासा अप्रिय झाला. मूर्तिपूजेचा त्यानें निषेध केला आहे. परमेश्वर निराकार असून एकच प्रेमस्वरूप व सत्त्वरूप आहे, मनुष्य पापी असल्यानें गुरुशिवाय त्याला परमेश्वरप्राप्ति व्हावयाची नाही, जग ही परमेश्वराची लीला आहे व तिच्या पलीकडे परमेश्वर आहे, तो सर्व सद्गुणी व मनुष्य दुर्गुणाचा पुतळा आहे अशी त्याची शिकवणूक असे. त्यानें परमेश्वरास निर्गुण मानले असले तरी त्याच्या सगुणरूपाबद्दलहि त्याला प्रेम वाटत असे.

बाह्य आचारविचार व विधी यांपेक्षा मोक्षप्राप्तीस इन्द्रियदमन हाच उपाय श्रेष्ठ आहे असे तो म्हणे; त्याचा रोंख पोकळ बाह्यविधींवर असे. नानकाच्या काळी लोदी व मोंगल घराण्यांचा अंमल उत्तरेकडे सुरू असून मुसुलमानांनी धर्माच

प्रसार जबरदस्तीने चालला होता, मुसलमानांतहि भेदाभेद उत्पन्न झाले होते. नानकांने हिंदुस्थानांतील सर्व तीर्थयात्रा केल्या. अमीनावद येथें असतांना त्याला पकडून व;बरबाद्दशाहाकडे नेलें, परंतु त्यानें वाबरची समजूत पटविल्यानें वाबरनें त्यास सोडून दिलें. नानकांने हिंदु धर्माचा त्याग केला नाहीं आणि मुसलमानां धर्माचा स्वीकारहि केला नाहीं. मात्र दोहोंतील ग्राह्यतेवढा भाग त्यानें घेतल्यानें हिंदु, मुसलमान दोघोहि त्याचे अनुयायी झाले. त्याचें प्रेत दहन करावयाचें किंवा दफन करावयाचें याबद्दल वाद चालून शेवटीं त्याच्या वस्त्राचे दोन तुकडे करून एकाचें दफन व दुसऱ्याचें दहन करण्यांत आलें (प्रेत तर कोणी शिष्यानें त्यावेळीं पळविलें असें म्हणतात). तो ज्या ज्या ठिकाणी गेला त्यास व त्याचा ज्या ज्या वस्तूशीं संबंध आला त्यांस पावित्र्य देण्यांत येतें. सुलतानपूरच्या नदीच्या काठीं जेथें त्याला वैराग्य प्राप्त झालें त्या स्थळास पवित्र मानून त्यास संतघाट असें नांव दिलें आहे. [कस्ट-लाईफ ऑफ नानक; एनसायक्लो. ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स; अर्वाचीन कोश; बील.]

नानपारा, तहशील. —संयुक्तप्रांत. तहरेख जिल्ह्यांतील उत्तरेकडील तहशील. क्षेत्रफळ. १०३१ चौरस मैल. लोकसंख्या ३१५२४०. यांत ५२३ खेडी, एक शहर (मुख्य ठिकाण) नानपारा आहे. यांत राखीव जंगल बरेंच आहे. यांतून किंवा याच्या सीमेवरून गिरवा, घोप्रा व शरयू या नद्या वाहतात. पश्चिनेकडील भाग बराच सुपीक आहे. स. १९०३-०४ मध्ये एकंदर लागवड केलेली जमीन ५२४ चौरस मैल असून फक्त २० चौरस मैलांना कालव्यांचें पाणी पुरविलें जाई.

गां व.—याच नांवाच्या तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. हें बंगाल आणि नॉर्थवेस्टर्न-रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ९७८२. दंतकथेवरून हें शहर निदहई या तेल्यानें वसविलें असून पहिल्यानें जें निदहई पुखा हें नांव होतें. त्याचा प्रथम नादपारा असा अपभ्रंश झाला असल्याचें समजतें. इ. स. १६३० च्या सुमारास एका अफगाणाला शहाजहाननें नानपारा व इतर कांहीं खेडीं इनाम दिलीं. त्यापासून हल्लींच्या नानपारा इस्टेटचा उद्भव आहे. येथें सर्वसाधारण कचेऱ्या व एक दवाखाना आहे. येथून धान्य बाहेर जातें व थोडासा नेपाळशींही व्यापार चालतो. येथें दोन शाळा आहेत.

इ स्टेट.—संयुक्तप्रांत, अयोध्येतील बहरेख व गोंदा जिल्ह्यांतील एक तालुकदारी इस्टेट. क्षेत्रफळ सुमारे ६०० चौरस मैल शहाजहानानें बहरेख येथील वंजारांचा पाडाव करण्याच्या हेतूनें रसूलखानला येथील अधिकारी करून त्याला ५ खेडीं व कराचा एकदशांश देण्याचें कबूल केलें. याच्या वंशजांना बरीच इस्टेट मिळाली. स. १८४७ मध्ये तोफेच्या आकास्मिक वारामुळे राजा मुनवरखान मेलाला व त्याच्या बायकांच्या भांडणामुळे या इस्टेटाचें बरेंच नुकसान झालें. हा

प्रांत जोडल्यानंतर येथला खरा वारस शोभून काढला. सर-जंग बहादुरखान के. सी. आय. ई. यांच्या वेळेस या प्रांताची भरभराट होती. हल्लींचे राजा मुहम्मद सदाफखान हे इ. स. १९०२ मध्ये गादीवर आले.

नाना फडणवीस—नानांचें चरित्र म्हणजे मराठी साम्राज्याची चाळीस वर्षांची हकीकत होय; म्हणून तें जरासें विस्तृत स्वरूपानें देणें अपरिहार्य असल्यानें येथें तसें देण्यांत आलें आहे. यांचें मूळ नांव बाळाजी जनार्दन भानू; रहाण्याचें गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांतील बाणकोटच्या खाडीवरील दक्षिण तीरावरचें वेळास; खाडीच्या उत्तरेकडे श्रीवर्धन आहे. वेळासेस महादाजी कृष्ण भानू हा वतनदार होता. त्याला नारायण, हरि, रामचंद्र व बळवंत हीं चार मुलें झालीं. महादाजीच्या पश्चात नारायण वेगळा राहिला व बाकी तिघे एकत्र राहिले. श्रीवर्धनास बाळाजी विश्वनाथ भट हे देशमुख होते, त्यांचा व या तिघांचा स्नेह असे. हबशाच्या घातानें रोजगारानिमित्त भट हे घाटावर निघाले; त्यांच्याबरोबर हे तिघेहि निघाले. भटांनीं भानूस सांगितलें कीं, आमच्या संबंध भाकरांत तुमचा चतकोर ठेवूं. घाटावर येतांना वाटेत अंजनवेळीस हबशानें भटांस पकडलें, परंतु भानूंनीं खटपट करून त्यांची सुटका केली.

बाळाजीपंतानें धनार्जा जाधव सेनापतीकडे नौकरी धरली; रामाजीपंत भानूस सचिवाकडे काम मिळालें व हरि व बळवंत हे बाळाजीजवळ राहिले. बाळाजीनामा हे पेशवे झाल्यावर त्यांनीं सर्व राज्याची फडणविशी शाहूकडून आपल्याकडे मागून घेतली व तीवर हरिपंतास नेमिलें; त्याच-प्रमाणें भानू हे मराठी राज्याचे फडणवीस झाले. रामाजीस लोहगडची सबनिशी दिली व नाणेंमावळची सबनिशी हरिपंतास दिली (१७१४). पुढें चार पांच महिन्यांनीं हरिपंत जेजुरीस वारला. तो निपुत्रिक असल्यानें बाळाजी (बळवंत) पंतास फडणविशी मिळाली.

सद्यदांस मदत करण्यास पेशवे दिल्लीस गेले असतां, सध्यदांच्या विरुद्ध पक्षाची व पेशव्यांची जी लढाई झाली तींत बाळाजीपंत ठार झाला (१७१७). चौथ व सर-देशमुखीच्या सनदा पेशव्यांचा वेप घेऊन आणांत असतां बाळाजी मारला गेला अशी एक दंतकथा आहे; पण तिला ऐतिहासिक आधार नाहीं. नंतर रामाजीपंतास फडण-विशीची वल्लें मिळाली; तो पुढें सहा वर्षांनीं वारला (१७२३). यावेळीं त्याचा पुत्र बाबूराव व पुतण्या जनार्दन बळाले हे लहान होते; तरी पण नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळच्या कारकीर्दीत यानां प्रत्येक मोहिमेंत हजर रहावें लागे. जनार्दन बळाले यांस बळवंतराव मेहेदळे यांची बहाण रखमावाई ही दिली होती; तिला एकच-नाना-अपत्य झालें. नानांचा जन्म सातान्यास शके १६६३ माघ कृष्ण ४, शुक्र-वारी (१२ फेब्रुवारी १७४२) झाला.

वाबुरावाचा मुलगा मोरोबा हा नानाहून थोडा लहान होता. लहानपणी नानांस आईनेच शिक्षण दिले. नाना तेव्हापासून मातृभक्त होते. लहानपणी त्यांना कथाकीर्तन, देवपूजा वगैरेचा नाद फार होता. मुंजीनंतर पेशव्यांनी नाना व मोरोबा यांस विश्वासराव व माधवराव (पेशवे) यांच्याबरोबर अभ्यासासाठी ठेविले. नानासाहेब व भाऊसाहेब पेशवे यांचा नानांवर लहानपासूनच फार लोभ होता. तत्कालिन अवश्य असलेले ज्ञान नानांनी मिळविले. मोरोबा मंद होता; त्यामुळे तो नानांचा मत्सर करी; हा मत्सर त्याने अखेरपर्यंत सोडला नाही. नानांचे पहिले लग्न दहाव्या वर्षी झाले; या स्त्रीचे नांव यशोदाबाई जनादेनपंतास पोटशुळाची व्यथा होती; रघुनाथरावदादाच्या स. १५२६ च्या स्वारीत जनादेनपंत या व्यथेनेच मृत्यू पावले; थोड्या दिवसांनी नानांस फडणवीशीची वस्त्रे पेशव्यांनी दिली (२९ नोव्हें. १७५६) व स्वतः हैदरावर स्वारी केली, तीत नानांस बरोबर घेतले. नानांची ही स्वारीतील पहिलीच खेप होती.

यानंतर तीन वर्षे नाना पुण्यासच होते. मोरोबाचे व त्यांचे पटेना, म्हणून ते विभक्त झाले. सोळा वर्षे वय होण्यापूर्वीच नानांवर विषयवासनेचा पगडा बसला; मात्र त्याबद्दल त्यांस कसा वारंवार पश्चात्ताप होई व तिचे दमन करण्यास त्यांनी कसा भगीरथ प्रयत्न केला, या गोष्टी त्यांच्या आत्मचरित्रांत दिलेल्या आहेत. त्यासाठी कांहीं दिवस ते कायगांवटोके येथे पुरश्चरण करीत राहिले होते.

पानपतावर भाऊसाहेब निघाले, त्यांच्याबरोबर तीर्थक्षेत्रे पहावी या उद्देशाने, आई व वायको यांच्यासह नानाहि निघाले. वाटेत त्यांस अमांशाचा आजार होई, तेव्हा त्यांच्यावरील प्रेमाने भाऊसाहेब फौज सोडून त्यांच्याजवळ राहात. त्यांच्या सांगण्यावरून नाना दिल्लीस बादशहास भेटले; बादशहाने त्यांचा फार मान केला. कार्तिकी अमावास्यास नानांचा मामा वलवंतराव मेहेदळे पराक्रम करून लढाईत ठार झाला; त्यांच्याबरोबर त्याची स्त्री सती गेली; यामुळे नानांस फार दुःख झाले. पौष शुद्ध अष्टमी बुधवारी (१४ जाने. १७६१) पानपतचा शेवटचा संग्राम झाला. सकाळपासून अखेरपर्यंत नाना हे भाऊसाहेबांच्या जवळ होते. शेवटच्या गर्दात त्यांस पळून जाण्यास एका माणसाने सांगितले असताहि ते गेले नाहीत. भाऊसाहेब दिसनासे झाल्यावर मात्र, जेव्हा सार्धकाळी सर्व लोक पळाले तेव्हा शेवटी नानाहि तेथून निघाले. होळकर व गायकवाडांसारखे फौजबंद शूर सरदारहि जेथून आर्धांच पळाले, तेथून सर्वस्व नाहीत झाल्यावर जीव वचावण्यासाठी पळ काढावा लागला याबद्दल वास्तविक नानांस वाईट वाटण्याचे कारण नव्हते. तथापि, भाऊसाहेब गेल्यावर आपण समरांतच प्राण कां दिला नाही, याबद्दल नानांस नेहमी पश्चात्ताप होई. “ लक्ष सैन्य...मोठमोठे सरदार...एकहि त्या समयी श्रीमंतास आप्त न जाहला (मजवर) भाऊसाहेबां कृपा पुत्रवत्

केली. ” असे ते नेहमी उद्गार काढीत. पानपताहून देशी परत येतांना वाटेत नानांचे फार हाल झाले, ‘शुद्ध लंगोटी लावून ’ त्यांनी कांहीं दिवस प्रवास केला. दोन तीनदां गिलच्यांनी त्यांना पकडले, परंतु ठार केले नाही, ‘ हे सत्ता ईश्वराची. ’ गवतांत लपून जीव बचवावा लागे; बोरीचा पाला खाऊन भूक शमवावी लागे; याप्रमाणे कष्टाने नाना रेवडी या गांवी आले. तेथे भालेराव या गृहस्थाने त्यांचा परामर्ष घेऊन त्यांची दोग भरतपूरकडे रवानगी करून दिली. वाटेत त्यांची स्त्री यशोदाबाई भेटली. पानपतास नानांचा पत्ता लागेना, तेव्हा तिने वेप पालटून दिल्लीचा रस्ता धरला; तेथून ती सोबतीने भरतपुरास निघाली, तेव्हा वाटेत नानांची भेट झाली. भरतपुरास पानपतचा पळ बराच आला होता. त्यांतील नानांच्या खिदमतगाराने सांगितले की, तुमची आई पळांत नाहीशी झाली. त्यामुळे नानांस फार वाईट वाटले व वैराग्याच्या भरांत काशीवास करण्यास परतून ते ग्वालियरपर्यंत गेले. तेथे पार्वतीबाई पेशवे व मल्हारबा होळकर यांनी त्यांची समजूत घालून त्यांस परतीवले. पुढे पुष्कळ वर्षे आईची (“ स्वतःचे सर्वस्व देऊनहि ”) खरी वातमी काढण्याविषयी नानांची खटपट चालू होती. एकदां त्यांनी दिल्लीस हिंणणे वकीलास याबद्दल आग्रहाचे पत्र लिहिले. मात्र त्यावेळीहि त्यांची धर्मनिष्ठा दिसून येते; ‘ आईच्या जातीचा शोध व्हावा, ती शुद्ध असल्यास तिला पाठवावी व बाटली असल्यास परभारि प्रयागास गंगेत देह अर्पण करण्यास पाठवावी, ’ असा खुलासा त्यांनी त्या पत्रांत केला होता. नाना बऱ्हाणपुरी नानासाहेब पेशव्यांस भेटून कायगांवटोके येथे कांहीं दिवस राहिले व पेशवे पुण्यास वारल्यावर, पुण्याहून निघाल्यापासून १४ महिन्यांनी नाना पुण्यास परत आले (जुलै १७६१).

थोरले माधवराव हे पेशवे झाल्यावर त्यांच्या आज्ञेने नाना हे कारभारांत लक्ष घालू लागले. यावेळी त्यांचे वय २९ वर्षांचे होते. त्यांनी यापूर्वीच अनेक दुःखाचे प्रसंग पाहिले होते त्यामुळे अखेरपर्यंत त्यांच्या स्वभावावर कांहींशी खिन्नतेची छाया पडलेली होती. राज्यकारभाराचा अनुभवहि त्यांनी थोडाफार मिळविला. पेशव्यांच्या बरोबर नेहमी राहिल्याने मोठमोठे मुत्सद्दी, सरदार, सावकार यांच्या स्वभावाची त्यांस ओळख झाली. खुद्द नानासाहेब पेशवे, भाऊसाहेब पेशवे व रामचंद्रवावा शेणवी या राजकारस्थान्यांची उदाहरणे त्यांच्या डोळ्यासमोर होती. आपसांतील दुहीचा व हटवादीपणाचा काय परिणाम होत असतो तो पानपतास त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिला होता. या सर्व गोष्टींचा विचार करून यापुढील आयुष्याचे धोरण त्यांनी आखले

नानांचे आतांपर्यंतचे विश्वास मित्र हरिपंत फडके, यांचा बाप वाळाजी हा, वाबुराव फडणवीस यांचा उपाध्याय असल्यामुळे नाना व हरिपंत यांचा लहानपणापासून स्नेह जमला व नानांनाच हरिपंतास दरबारांत प्रसिद्धीस आणले.

माधवरावसाहेब व दादासाहेब यांच्या कुरवुरीत दादांनी व सखाराम बापूने दौलतीचा कारभार पाहण्याचें सोडून दिलें. तेव्हां त्यांचे आर्जव न करतां माधवरावांनी त्रिंबकरावमामा, गोपाळराव पटवर्धन, नाना फडणवीस, मोरोबा फडणवीस व हरिपंत फडके यांचे कारभारीमंडळ नेमून राज्यकारभार सुरू केला. त्यावेळीं दादा हे निजामाकडे जाऊन त्याची फौज घेऊन पुण्यावर येऊं लागले; म्हणून माधवरावांनी दादांच्या हातीं कारभार देऊन गृहकलह मिटविला. दादा सुखत्यार झाल्यावर त्यांनीं फडणिवीशी भानूकडून काढून रायरीकरास दिली, त्यामुळे बापूराव व मोरोबा हे निजामास मिळाले. पुढें राक्षसभुवनच्या लढाईनंतर, माधवराव हे पुन्हां कारभार करूं लागल्यावर, त्यांनीं पुन्हां नानास फडणिवीशी व मोरोबास कारभारीपणा दिला. माधवरावांचा नानांवर फार विश्वास असे. प्रत्येक कामांत ते नानांचा विचार घेत. त्यांनीं हैदरावर केलेल्या अनेक स्वान्यांत राज्याचा सर्व भार इकडे नानांच्याच माथीं असे. तो सांभाळून शिवाय पेशव्यांस नियमित दारूगोळा, धान्यधुन्य व पैसा वेळच्यावेळीं व भरपूर पुरविण्याचें जोखमेचें कामहि नानांनीं पुरें पाडलेलें होतें. माधवरावांनीं शेवटीं थेंऊर येथें नारायणरावांची व राज्याची जबाबदारी विश्वासपूर्णे नानांवरच टाकली होती. तुकोजी होळकर व महादजी शिंदे यांना सरदारकीची वळे मिळवून देण्याच्या कामीं (दादासाहेबांच्या विरुद्ध) नानांनींच प्रयत्न केल्यानें, हे दोघे सरदार दादांच्या विरुद्ध मसलतींत नानांस अनुकूल असत.

नारायणराव पेशवे हे तापट व गैरमुत्सही होते. त्यांनीं आईच्या सांगण्यावरून व नाना आणि बापू यांच्या संमतीच्या-विरुद्ध दादासाहेबांस कैद केलें. कैदतून पळून जाण्याचा दादांनीं प्रयत्न केल्यानें पेशव्यांनीं त्यांची कैद फार कडक केली व त्रासहि दिला; त्याचा परिणाम पेशव्यांच्या खुनांत झाला. नारायणरावांस धरण्याचा कट झाल्याची कुणकुण मानांस होती व त्यांनीं तिची सूचना (पेशव्यांनीं थट्टेनें नानांचें पागोटें बोथाटीनें उडविलें असतां, नानांनीं ' माझ्या पागोट्याची किंमत नाही, श्रीमंतांनीं आपलें पागोटें सांभाळावें ' याप्रमाणें) पेशव्यांस दिलीहि होती, पण पेशव्यांनीं तिकडे दुर्लक्ष्य केलें. पेशव्यांस फक्त धरून, कैदेस ठेवून दादांनीं कारभार पहावा' असाच मूळचा कट होता; मारण्याचा वेत हा अगदीं आयत्या वेळीं झाला व तो आनंदीबाई व तिचे लोक यांनीं केला. यामुळे तो त्या मंडळीच्या बाहेर फुटला नाहीं; अर्थांत तो नानांस मुळींच माहीत नव्हता. खुद्द पेशव्यांसहि जेव्हां स्वतःस पकडण्याच्या कटाची बातमी लागली तेव्हा त्यांनीं हरिपंतास त्याचा बंदोबस्त करण्यास आज्ञा केली होती व ती नानांनीं ऐकली होती. सारांश, या कामीं नानांवर (निष्काळजीपणाशिवाय इतर दुसरा) कोणताहि आरोप येऊं शकत नाहीं.

आपणांवर मुलाप्रमाणें प्रेम करणाऱ्या नानासाहेबांचा मुलगा व शेवटीं विश्वासांनें माधवरावांनीं ज्याला आपल्या स्वाधीन केलें, तो नारायणराव आपल्या देखत मारला गेला ही गोष्ट नानांच्या मनास कायमची लागली व ती घडवून आणणाऱ्या दादासाहेबांवद्दल त्यांच्या मनांत अत्यंत तिटकारा आला आणि त्या भरांत त्यांनीं प्रख्यात बारभाईचें कारस्थान उभें केलें. सखारामबापूस बाह्यतः वडालकी देऊन, नानांनींच हें कारस्थान पार पाडलें. बापू दुष्टणी असल्यानें त्याचा भंवसा नव्हता (आणि अखेरीस त्यानें फितूर केलाहि). पुढें एकदां मोरोबा फडणिवीस, बजाबा पुरंदरे व बावूजी नाईक हीं बारभाईंतील मंडळीहि दादांस फितूर होऊन गंगाबाई, सवाई माधवराव, बापू व नाना यांना कैद करण्याचा त्यांनीं कट उभारला होता. मात्र त्याचा योग्यवेळीं नाना व बापू यांनीं बंदोबस्त केला. याप्रमाणें खुद्द बारभाईंतील सुद्धां कांहीं मंडळी फुटलेली होती; त्यामुळे कार्याची सर्व जबाबदारी एकट्या नानांवर होती न ती त्यांनीं यशस्वीरीतीनें पार पाडलीहि.

नारायणरावांच्या खुनाचें निमित्त काढून निजाम पुण्याकडे येऊं लागला; तेव्हां दादासाहेब त्याच्यावर निघाले. बरोबर बापू व नाना हे होते; परंतु आजारीपणाच्या सबबी सांगून ते पुण्यास परत आले. त्यांनीं गंगाबाईस पुरंदरावर ठेवून, दादांच्या पक्षपाती लोकांना पकडून गंगाबाईची द्राही फिरविली व स्वतः कारभारी बनले. दादास बंडखोर ठरवून त्यांनीं भोंसले व निजाम यांना मिळवून घेतलें आणि खुद्द दादांच्या फौजतच फितूर केला. ही हकीकत समजतांच दादा पुण्याकडे वळले. कारभार्यांनीं त्रिंबकराव मामास त्यांच्या तोंडावर पाठविलें; मामानें उतावीळ केल्यानें त्याचा पराभव होऊन तो पकडला गेला. त्यावर हरिपंत फडक्यास पाठविण्यांत आलें; त्यानें भोंसले व निजाम यांच्यासह दादांचा पाठलाग केला. तेव्हां दादा इंदुराकडे पळाले. तेथें शिंदे व होळकर यांनीं त्यांना मदत करण्याचें कबूल केलें.

इतक्यांत इकडे सवाई माधवरावांचा जन्म झाला (१८ एप्रिल १७७४). त्यामुळे दादांचा पेशव्यांच्या गादीवरील हक्क कायमचा नष्ट झाला; तरी सुद्धां ते भांडण्यास तयारच होते. नानांची यावेळीं स्थिति फार चिकट झाली होती. बारभाईत आपसांत दुही, राज्यांत सर्वत्र फितूर, कोणांवर विश्वास ठेवावा हें समजण्याची पंचाईत; पैक्याची टंचाई, फौज व सरदार नैकैदी, प्रजा उदासीन, भोंसले व निजाम स्वार्थसाधू असा एकंदर प्रसंग बनला होता. वर सांगितलेले मोरोबा, बजाबा व बावूजी यांचे कारस्थान या वेळींच झाले होतें. पुरंदरास पावसाळ्यांत हवा सर्द असते म्हणून बालपेशव्यांसह कारभारी सासवडास राहिले होते आणि त्यावेळीं त्यांना पकडण्याचा वरील मंडळीचा वेत होता या कटाची पत्रें हरिपंतांनें (दादांच्या पाठलागावर बऱ्हाणपुरास असतांना)

पकडल्याने कट उघडकीस आला. सासवडची सर्व मंडळी पुरंदरावर गेली आणि फितुऱ्यांना कडक शिक्षा झाल्या.

पावसाळा संपल्यावर दादा हे शिंदेहोळकरांच्या फौजेसह नर्मदा उतरले, तेव्हां समेट झाल्यास पहावा म्हणून नाना व बापू हे तापी कांठी त्यांना जाऊन भेटले. त्यांची बोलणी चालणी झाली, परंतु दादांची समजूत पटेना. तेव्हां कारभान्यांनी शिंदे होळकरास फोडून हरिपंतासह त्यांना दादांवर पाठविले. दादा गुजराथेत पळाले. तेथे त्यांना गोविंदराव गायकवाड मिळाला. तरीहि हरिपंतांनै मद्दवीर दादांचा पराभव केला. तेव्हां दादा खंबायतेहून सुरतेस इंग्रजाकडे गेले

साष्टी वेट मुंबईजवळ असल्याने त्यावर इंग्रजांचा पूर्वीपासून डोळा होता. मागे नानासाहेब पेशव्यांशी दोस्तीचा तह केलेल्या इंग्रजांनी आतां तो मोडून व वरील गृहकलहाचा फायदा घेऊन साष्टी काबीज केली; परंतु ती पचावी कशी या भीतीने इंग्रज चूर असतां, दादांनी आयतीच त्यांच्याकडे मदत मागितली. तांनै हजार फौज मदतीस आल्यास साष्टी व शिवाय वसई वगैरे सव्वा एकोणीस लाखांचा प्रांत इंग्रजांस बहाल करण्यास दादा तयार झाले. मग इंग्रजांची फौज घेऊन दादा खंबायतच्या खाली उतरले, पण यावेळी त्यांच्या व हरिपंताच्या किरकोळ लढाया झाल्या (१७७६). याच वेळी हैदर व कोल्हापूरकर हे पेशवाईवर उठले होते; राज्यांत अंदाधुंदी माजली होती; पैशाने हलाखी आली होती व चोवीस लाखांचा प्रांत इंग्रजांनी काबीज केला होता. तेव्हां या एकंदर नुकसानापेक्षां साष्टी व भडोच वगैरे सहा लक्षांचा मुख्य इंग्रजांस देऊन आणि मुख्यतः घरभेद्या दादांस हाती घेण्याचे ठरवून नानांनी त्याप्रमाणे पुरंदरचा तह केला (१७७६). मग नानांनी हरिपंतास हैदराची बंडाळी मोडण्यास व महादजी शिवायस कोल्हापूरकराचा दंगा नाहोसा करण्यास तिकडे पाठविले. त्यांनी सांपाविलेली कामगिरी बरोबर बजाविली.

याच वेळी मोरोबांनै आणखी एक मोठे कारस्थान रचिले; त्यांत दादासाहेबांच्या पक्षाची एकूण एक मंडळी होती, इतकेंच नव्हे तर बारभाईतील एकट्या नानाखेरीजकरून सर्व (प्रत्यक्ष बापू सुद्धा) माणसे त्यांत सामील झाली होती. हा नानावर काठिण प्रसंग होता. इंग्रजांच्या बळावर प्रतिस्पर्धी प्रवळ झाले होते, जिवलग मित्रहि उलटले होते, जवळ फौज व पैका नव्हता, अशी चोर्हीकडून अडचण आली होती. तथापि त्यांनी आपल्या विलक्षण बुद्धिसामर्थ्याने हे कारस्थान हाणून पाडले. त्यांना एके दिवशीं रात्री पकडावयाचे ठरले होते व रात्री १२ घटकेस पुण्यास जी तोफ उडत असे ती पकडण्याची वेळ ठरवली होती. वेळेच्या आधीं बापू हा नानांकडे वराच वेळ येऊन बसला होता. नानांनी पुण्याच्या तोफेच्या गोलंदाजास आधींच सांगून ठेविले कीं, पुरंदरच्या ५ तोफा झाल्यावर आज तोफ उडवा. बापू गेल्यावर ताबडतोब नाना एकटे निघून पुरंदरी पोहोचले; त्यांच्या आश्रितास सुद्धा ही बातमी समजली नाहीं. पुरंदरच्या तोफा झाल्या व मग

पुण्याची तोफ झाली. कटवाल्यांच्या ५०० स्वारांनी नानांच्या वाज्यास घेरा घातला. पण नाना सांपडले नाहीं! पुढे मोरोबांनै पार्वतीबाई पेशव्यांकडून स्वतःस कारभान्याची वखे घेतली. पुण्याच्या इंग्रज वकिलाने मुंबईस ही बातमी आनंदाने कळविली व दादांस ताबडतोब साहाय्य करण्यास लिहिले. मोरोबाकडे होळकर, विनीवाले, मेहेदळे वगैरे सर्व सरदार ३०१४० हजार फौजेसह होते. याप्रसंगी काळवेळ जाणून व इंग्रजांनी दादांस आणून गादीवर बसविण्याच्या पूर्वीच नानांनी बापूच्या मध्यस्थीने मोरोबांशी समेट केला. त्याच्या हाती पुण्याचा व दौलतीचा सर्व कारभार दिला व आपल्या हाती पुरंदर आणि बालपेशव्यांचा कारभार ठेवला. मुख्य धनी हाती असल्यावर त्याच्या नांवावर आपल्याला पुढे पाहिजे ती मसलत करतां येईल, हे धोरण यांत होतें. नानांच्या या धोरणांत मोरोबा फसला व खुद्द बापूसहि भुरळ पडली. नानांनी हळू हळू मोरोबावर आपली छाप बसवून, दादानां गादीवर बसविण्याची त्याची मसलत मोडून काढिली आणि शिंदे व फडके यांस कोल्हापूरकर व हैदर यांच्या मोहिमांवरून ताबडतोब परत बोलाविले (त्या दोघांनी तिकडे जय मिळविलाच होता.) तेव्हां मोरोबादि मंडळीस संशय न येईल अशा वेतांनै ते दोघे हळू हळू येऊन पुरंदरी दाखल झाले मग नानांनी आपले स्वरूप उघड केले. लागलीच त्यांनी ९ लाख रुपये देऊन होळकरास फोडले. शेवटी शिवायच्या फौजेने एकदम पुण्यास जाऊन मोरोबास पकडून नानांच्या स्वाधीन केले. मग सर्व कटवाल्यांना शिक्षा झाल्या. बापूस मात्र नजरकैद झाली व नाना पुन्हां मुख्य कारभारी झाले (१९ जुलै १७७८).

पण यामुळे इंग्रजांनी उचल केली. त्यांनी पुरंदरच्या तहातील बहुतेक अटी आपण होऊन मोडल्या. ठरल्याप्रमाणे अठरा लाखांचा मुख्य पेशव्यांस परत दिला नाहीं, दादांस मुंबईस ठेवले, सुरत व भडोचच्या फौजा परत नेत्या नाहींत, भाऊसाहेबांच्या तोतयास मदत केली व त्याचे शासन झाल्यावरहि त्याच्या लोकांस ठाण्यास आसरा दिला. याप्रमाणे इंग्रजांनी आगळिकी केल्या. त्यामुळे त्यांच्या नेकीबद्दल नानांचे मत प्रतिकूल होऊन त्यांस त्यांचा फार राग आला. तेव्हां त्यांनी पुढील युक्ति योजली. फ्रान्सच्या वादशाहाकडून या सुमारास एक सेंट ल्युबिन म्हणून धकील पेशवेदरबारी आला होता. व 'आपणांस चाल बंदर दिल्यास आपण फ्रान्सहून फौजा आणून इंग्रजांस हांकून देऊ' असे त्याने बोलणे लाविले होते. नानांनी त्यास हाती धरून इंग्रजांच्या वकिलाचा ठिकठिकाणी पाणउतारा केला; त्याच्या घरावर पहारे बसवून त्याला शहरांत येण्याची बंदी केली. युरोपांत याच सुमारास इंग्रज-फ्रेंचांची लढाई चालू होती. तेव्हां इंग्रजांस फार काळजी लागून त्यांनी वरील कारणासाठी पुण्यावर चाल करण्याचे ठरविले. ही बातमी नानांस तात्काळ समजली व त्यांनी आपलीहि सर्व तयारी ताबडतोब केली इंग्रज सैन्य कॅप्टन इगर्टन

याच्या हाताखाली दादासाहेबासह मुंबईहून निघून घाटाकडे येत असता, पानशाही त्याच्यावर गनिमी हल्ले करून त्यांतील नांवाजलेला इथूर फांकडा (कॅ. स्टुअर्ट) यास ठार केलं व त्यांचे मुंबईचे दळणवळण तोडलं. अखेर तळेगांव-वडगां येथे इंग्रजांचा सपशेल पराभव होऊन, नाना म्हणतील त्याप्रमाणे सर्व अटी त्यांस कबूल कराव्या लागल्या. हा तह इंग्रजांच्या दृष्टीने मोठ्या नामुष्कीचा होता. नानांस कारभारावरून काढून दादांस गादीवर बसवून पेशवाई आपल्या हाती घेण्याचा त्यांचा कट पुरा फसून नानांचेच वर्चस्व अधिक वाढलं आणि दादांस त्यांच्या स्वाधीन करून निमूटपणे इंग्रजांस परत फिरावे लागलं. यावेळीच फितुरीचे अससल कागद सांपडल्यावरून बापूस कैद करण्यांत आलं; यापुढे मरेपर्यंत बापू कैदेतच होता.

वरील प्रसंगामुळे इंग्रज जास्त चिडले. कलकत्याहून गाडर्ड हा पुण्यावर चालून येत होता. त्यानें हे वडगांवचे वर्तमान ऐकून आपला राख गुजराथेवर धरून फर्तेसिंग गायकवाडास फितूर करून अहमदाबाद व डभई घेतली. याच वेळी शिद्यांच्या ताब्यांतून दादासाहेब पळून जाऊन भडोचेस इंग्रजांकडे गेले. त्यामुळे शिद्यानें इंग्रजांवर मोहीम केली; तांत इंग्रजांनी गोहदच्या राण्याच्या मदतीने शिद्यांस पुष्कळ त्रास दिला. इकडे गाडर्डने ठाण-साष्टीकडे मोहीम करून व रामचंद्र गणेश याचा पराभव करून बसई घेतली; आणि कल्याण-पासून बोरघाटापर्यंत प्रांत काबीज केला. तेव्हां नानानां उचांशी संगनमत करून त्यांना इंग्रजांविरुद्ध उठविले आणि पुढीलप्रमाणे एक मोठे राजकारण केले—शिंदे, होळकर, भोंसले यांनी पूर्वेस व उत्तरेकडे थेट कलकत्यापर्यंत; निजाम, फ्रेंच व हैदर यांनी दक्षिणेस थेट मद्रासेवर आणि पश्चिमेस आपण स्वतः थेट मुंबईपर्यंत याप्रमाणे एकाच वेळी चारी बाजूंनी स्वाभ्या करून इंग्रजांस ताण बसवावा व त्यांना हांकून द्यावे असा नानांचा मनसुबा होता. तो सिद्धीस जाता तर निराळाच इतिहास बनला असता; परंतु तसे झाले नाही. भोंसले हा इंग्रजांकडून १६ लाख रुपये लांच घेऊन तटस्थ राहिला, होळकर फौजेस फांटा देऊन स्वस्थ बसला आणि निजामाने टाळाटाळ केली. फक्त हैदराने व फ्रेंचांनी मद्रासकर इंग्रजांची रेवडी उडविली, शिद्यानें उत्तरेकडे इंग्रजांस शह दिला व बोरघाटावर पेशव्यांनी गाडर्डचा पराभव करून व त्याचा गोट छटून त्यास मुंबईकडे पिटाळून लाविले आणि गुजराथेतहि सुरतेपर्यंत छुटालूट करून इंग्रजांचा पिच्छा पुरविला. यामुळे इंग्रज अगदी दीन झाला व तहासाठी भोंसले, शिंदे, अर्काटकर नबाब यांच्यामार्फत खटपटी करू लागला. इंग्रजांस यावेळी पकें कळून चुकले की, मराठी राज्याचा मुख्य अधिकार जोपर्यंत नानांच्या हाती आहे, तोपर्यंत ते राज्य जिंकण्याची आपली आशा मूगजळाप्रमाणे होय. नानांच्या व शिद्यांच्या मनांत दिल्लीचा बादशहा आपल्या हाती आणून त्यांच्या निमित्ताने मराठी राज्याचा

दरारा सर्व उत्तरेत आणि इंग्रज, निजाम, रजपूत, अर्काटकर वगैरे मंडळींवर बसवावा असे होते. यापूर्वी दिल्लीस इंग्रजांचा शह बसला होता. आतां इंग्रज इतका घाबरला की, दिल्लीचा पातशहा व सारी भानगड मराठ्यांस देण्यास तो कबूल होऊन नाना सांगतील त्या अटींवर तह करण्यास तयार झाला. शेवटी शिद्यांच्या मार्फत सालबाई येथे तह होऊन, साष्टीखेरीज मराठ्यांचा घेतलेला सर्व मुलुख आणि दादासाहेब यांस इंग्रजांनी मराठ्यांच्या हवाली केले. याप्रमाणे हे सहा वर्षे चाललेले युद्ध यावेळी बंद झाले (१७८२).

या प्रसंगां इंग्रजांनी एक डाव टाकला होता, पण नानांनी तो ओळखला व खोडूनहि टाकला. फर्तेसिंग गायकवाड हा इंग्रजांस मिळाला होता. इंग्रजांनी फर्तेसिंगाच्या मदतीने अहमदाबाद घेतले. इंग्रजांचे म्हणणे की अहमदाबाद फर्तेसिंगास द्यावे. नाना म्हणत, फर्तेसिंग हा आमचा जहागीरदार, त्याला ही गुजराथची सरकारी राजधानी काय म्हणून द्यावी ? शिवाय स्वराज्यावर प्रसंग आला असता फर्तेसिंग फितूर झाला, मग अशाला काय ही बक्षिसी द्यावयाची ? तसेंच, फर्तेसिंगास त्याच्या जहागिरीतील कांहीं प्रांत इंग्रजांस द्यावयाचा काय अधिकार ? तो स्वराज्यातील एक नौकर होय. अशामुळे जहागीरदार स्वतंत्र बनतील व मराठी साम्राज्याचे दुवे निखळतील. हे दुवे निखळण्याच्याच उद्देशाने इंग्रजांनी हा फर्तेसिंगाचा डाव टाकला होता. शेवटी नानांनी फर्तेसिंगास अहमदाबाद दिले नाही व पेशव्यांस पूर्वेत खंडणी देऊन त्यांची सांगतील ती नौकरी बजाविण्याची त्यांची कबुली घेतली आणि इंग्रजांचा डाव विसकटून टाकला.

नानांस इंग्रजांच्या स्वभावाच्या बारीकसारीक गोष्टी माहीत होत्या. इंग्रज लोक इतरांशी तहनामे करतांना कसे दुटप्पी शब्द वापरतात व त्यांच्या बळावर पुढे कशी राजकारणे करतात याबद्दल नानांनी महादजीस लिहिले की, “ इंग्रजांशी तहनामा करणे तो फार विचार करून करावा लागतो. त्यांचे बोलण्यांत व लिहिण्यांत एका अक्षरांत फार पेंच असतात. ही पुरती माहितगारी येथे (आम्हांस) आहे. ...पुढील मागील गुणदोष फार पहावे लागतात. ”

सवाईमाधवराव सव्वातीन वर्षांचे झाल्यावर मातुश्री गंगाबाई ही नवज्वराने वारली (१३ जुलै १७७७). ग्रॅट डफ व नानांचा चरित्रकार म्याकडोनल्ड यांनी गंगाबाई व नाना ह्यांच्याबद्दल कुतिसत व खोटी गोष्ट लिहिली आहे. ही गोष्ट दादांच्या पक्षाने उठविली. तसेंच दादांची बाजू तेवढी चांगली, त्यांस पदच्युत करणारे सगळे लबाड व नीच, असे ठरविण्याकरितां तत्कालीन मुंबईकर इंग्रजांनी भलभलते लिहून ठेविले. “गोपिकाबाईनें दादा व बापू यांच्या खुनाचा बेत केला होता. सवाईरावसाहेब हा मुळी गंगाबाईचा पुत्रच नाही... बापू हा अक्षरशः ” वगैरे. “असले खोडसाळ प्रकार लिहिणाऱ्यांचे, नाना व गंगाबाई यांच्याविषयी ही बातमी

कशावरून उठविली नसेल ? ” (खरे-नानांचे च. पृ. १०७). नानांवर पेशवेकुलाचे फार उपकार होते, त्यांबद्दल त्यांनी काढलेले अनेक कृतज्ञतेचे उद्गार आढळतात. त्यांची स्वामि-भक्ति निस्सीम होती, ते धर्मशील, पापभीरू व सदाचरणी होते; एकदां नानासाहेब पेशव्यांच्या दुसऱ्या बायकोने त्यांना जेवण्यास स्वतः वाढले असतां, “मातोश्रीकडून लेकरास वाढविलें ” असे उद्गार नानांनी काढले आहेत. एकंदरीत असल्या वर्तनाच्या माणसाकडून वरील गोष्ट घडणे शक्य नाही. शिवाय डफो आपल्या म्हणण्यास आधार दिला नाही. तसेच मराठी किंवा मुसुलमानी कोणत्याहि बखरांत किंवा जुन्या कागदपत्रांत चुकूनहि असला उल्लेख आढळत नाही; सारांश, ही गोष्ट निखालस खोटी आहे.

सनाईरावसाहेबांस लहानपणी नाना फार जपत. त्यांच्या परवानगीशिवाय पुरंदरास कोणाचाहि प्रवेश होत नसे. पांच वर्षे झाल्यावर पेशव्यांस पुण्यास आणले. त्यांची मुंज व लग्न नानांनीच मोठ्या दौसेने व लाखों रुपये खर्चून केले. लग्नाच्या थाटाची हकीकत पेशव्यांच्या बखरांत दिलेली आहे. पेशव्यांना सर्व प्रकारचे शिक्षण नानांनी दिले. पेशवे थोडेसे मोठे झाल्यावर नाना त्यांस दररोज चार घटका दरवारांत घेऊन बसत. याप्रमाणे राज्यकारभाराचेहि ज्ञान नानांनी त्यांस थोड्या काळांत करून दिले. यापुढे हैदरावरील मोहिमांत नानांनी लक्ष्य घातले. मराठे हे इंग्रजांकडे गुंतले असतां हैदरांनी त्यांचा कृष्णकडील प्रांत बळकावला, व नेहमीची खंडणीहि दिली नाही. तेव्हां नानांनी एक मसलत केली; हैदरापासून उपद्रव होऊं नये व इंग्रजांसहि जरब वसावी, म्हणून नानांनी हैदरांशी तह केला. व त्याला इंग्रजांवर पाठविले. हैदरास नवीन राज्य जिंकावयाचे होते, तर नानांस स्वराज्य राखावयाचे होते, म्हणून हैदराची व इंग्रजांची जुंपली की, तो परस्पर तितका हीनबल होईल, मग आपल्यास त्याच्यापासून आपला प्रांत सोडवून घेतां येईल आणि इंग्रजांनाहि यामुळे आयती तंबी पोहोचेल; याप्रमाणे कांठ्याने वाटा काढण्याची नानांची मसलत होती. इतक्यांत हैदर मेला; त्याबद्दल नाना म्हणतात “ हैदर वारला, तेव्हां इंग्रज शेर (वाघ) होतील.... हैदरास इंग्रज वचकत होता. ”

पुढे टिपू खंडणी देईना म्हणून नानांनी निजामची मदत घेऊन त्याच्यावर स्वारी करण्याचे ठरविले. यासाठी निजाम-अल्ली व नाना यांची भेट यादगिरी येथे झाली. टिपूने निजामास आपला मांडलिक म्हणून संबोधून आपली वजनेंमापे सुरू करण्यास हुकूम पाठविला होता. या अपमानाने चिडल्यानेच निजाम हा नानांस मिळाला.

मध्यंतरी नानांस पकडण्याचा एक कट उघडकीस आला व नानांनी त्याचा बंदोबस्तहि केला. हा कट कोपरगावी असलेल्या आनंदीबाईनें शनवारवाड्यांतील बळवंतराव पटवर्धनाच्या साहाय्यानें केला होता. नानांनी आनंदीबाईस मात्र काही शासन केले नाही (आणि याबद्दल ग्रँट डफ त्यांची

स्तुतीच करतो); कारण पेशव्यांच्या राज्यास धोका न पोचवा म्हणून दादा व त्यांची मंडळी यांचा जरी नानांनी कडक बंदोबस्त केला होता, तरी त्यांच्याशी वागण्यांत त्यांनी सेवकपणाचे अतिक्रमण केले नव्हते. शिवाय नाना दयाळू व अधिकाराच्या जोरावर यत्किंचितहि अन्याय घडू नये म्हणून काळजी वाहणारे असत. त्यांचा खासगी द्वेष, ते सरकारी कामांत केव्हांहि आणित नसत. शत्रूवरील स्वाऱ्यांच्या पूर्वी त्यांच्याकडील फौजेतील व राज्यांतील लोक आणि फौज-बंद सरदार भेद करून त्यांना कमकुवत करण्यांत नेहमी नानांच्या मसलती चालत; याबद्दलच त्यांची पत्रे प्रसिद्ध झाली आहेत.

नानांचा वचक सरदारांस फार असे. बदामीच्या लढाईत बरेच दिवस वेढा पडून झाले तरी किष्ठा पडेना, म्हणून एके रात्री लष्करांतील व्यवस्था पहाण्यास नाना वेप पालटून बाहेर पडले. पटवर्धनांच्या तंबूंत परशुरामभाऊ व इतर सरदार बुद्धिबळ खेळत होते, ते नानांनी चोरून पाहिले, इतक्यांत भाऊचे लक्ष्य त्यांच्याकडे गेले. त्यावर लगेच सर्व सरदार एकत्र बसून दुसऱ्या दिवशी हल्ला करण्याचे ठरून पुढे लवकरच किष्ठा घेतला गेला. टिपूवरील या पहिल्या लढाईत त्याचा पराभव होऊन मराठ्यांना ३० लाख रुपये रोख व बदामी, कितूर, नरगुंद वगैरे प्रांत मिळाला (१७८७ मार्च व एप्रिल). नाना बदामीहूनच परत फिरले होते.

टिपूचा समूळ नाश करण्याच्या विरुद्ध नाना होते. टिपू ही एक इंग्रजांच्या उरावर सर्वकाळ लटकणारी तरवार आहे, ती नाहीशी झाल्यास ते प्रबळ होऊन पेशवाईस उपद्रव देतील; यासाठी टिपू दीन होईपर्यंत मात्र त्याच्या विरुद्ध इंग्रजांस मदत द्यावयाची; त्याला जर्मानदोस्त करावयाचे इंग्रजांनी मनांत आणिल्यास त्यांस नाना तऱ्हांनी अडवून तसे होऊं द्यावयाचे नाही, याप्रमाणे नानांचा निश्चय होता व या मोहिमेंत तसे वागण्याबद्दल त्यांनी हरिपंत व परशुरामभाऊ यांस हुकूम दिला होता (१७९१). त्यामुळेच इंग्रजांनी श्रीरंगपट्टणाच्या तहाच्या वेळी टिपूने संबंध राज्य घेण्याचा दृष्ट धरला असतां हरिपंताने सक्तीची रद्दबदल करून टिपूचे अर्धे राज्य घेऊन त्यास कायम राखले.

नाना व महादजी शिंदे यांच्यांत चुरस होती, ती या सुमारास वाढत गेली. महादजी हा शूर, चतुर पण महत्वाकांक्षी होता; पेशवाईचा सारा कारभार आपण पहावा, एवढेच नव्हे तर आपण पेशव्यांपासून स्वतंत्र व्हावे अशीहि त्याची इच्छा व प्रयत्न होता. प्रथम नानांप्रमाणेच त्याचा इंग्रजांशी द्वेष होता, पण पुढे त्यानें त्यांच्याशी गुळचट बोलणी सुरू केली. वडगांवच्या लढाईनंतर दादा व त्यांची मंडळी यांना, प्रसंगी नानांच्या विरुद्ध सोडण्यासाठी त्यानें आपल्या-जवळ ठेवून घेतली. सालबाईच्या तहांत महादजी हा स्वतंत्र संस्थानिक असून, त्यावर आपला विश्वास आहे आणि पेशव्यांना काही राजकारण आपल्याशी करावयाचे झाल्यास ते

महादजीमार्फत करावे, असे इंग्रजांनी जाहीर केले. यामुळे नानांच्या मनांत महादजीबद्दल तेढ आली. त्यावेळी प्रसंग पाहून ते गप्प बसले. पुढे पुढे स्वतःचा कारभार महादजी घेईल, यापेक्षा तो पेशव्यांना निर्माल्यवत करून स्वराज्यांत इंग्रजांचा शिरकाव करून देईल ही भीति नानांस जास्त वाटे. यासाठी नानांनी होळकर, भोंसले, पटवर्धन वगैरे जुने नवे मराठे व ब्राह्मण सरदार एकत्र करून प्रत्येक मसलत सर्वांच्या विचार करण्याचा प्रघात पाडला, व शिंदे-इंग्रजांची जूट फोडण्याचा प्रयत्न चालविला, तो पुढे बळुंशी सिद्धीस गेला. यान्व सुमारास पाटोलबावाने दिल्ली व आग्रा ताब्यांत घेऊन, पातशहास दरमहा ६५ हजारचा तनखेदार करून आणि वकील-ई-मुतलखीचे पद पेशव्यांसाठी मिळवून दख्खनमध्ये प्रयाण केले (१७९२).

मध्यंतरी दिल्लीच्या राज्यांतील कांहीं मुसुलमानी अमीर व रजपुतांनी बंड केल्याने व ते मोडण्यासाठी महादजीने मदतीची विनंति केल्यावर, नानांनी मनांत मत्सर वगैरे न ठेवता ताबडतोब होळकर व अलिबहादर यांस मोठ्या सैन्यासह महादजीच्या कुमकेस पाठविले होते. एकदां तर महादजीने नानांच्या मत्सराने आम्ही “ आणखी छायेस पोट भरू ” असे त्यांना कळविले असता त्यांनी त्यांचे समाधान करून लिहिले की, “ ज्यांच्या घराण्याचे एकनिष्ठे बाणे चालत आले त्यांच्या चित्तांत ही अक्षरे येणारच नाहींत ... रती इतकी दरज (फट) असतां शत्रूस वळ येते. ”

पाटोलबावा पुण्यास कां आला, याबद्दल त्यावेळी अनेक तर्क प्रचलित झाले. त्यांपैकी एक, नानांच्या जागी आपण कारभारी व्हावे असा होता असे म्हणतात. यासाठी दरबारांत त्याने अति लीनतेची वागणूक ठेविली, परंतु त्याचा उपयोग होईना; शेवटी खुद श्रीमंतांसच आपलेसे करण्याचा त्याने प्रयत्न केला. वय लहान असल्याने श्रीमंतांनी त्याचे बोलणे ऐकून घ्यावे. या जोरावर एकदां महादजीने भर दरबारांत नानांची निर्भत्सना केली. महादजी म्हणे, उत्तरेकडील मुख्य र्मी मोठ्या कष्टाने मिळविला, त्याची वडिवाट मला सांगावी व त्याबद्दल झालेला खर्च मिळावा. नाना म्हणत आजपर्यंतचा जमाखर्च दाखवा मग जें काय देणें घेणें निघेल तें पाहूं. एके दिवशी संधी साधून पर्वतांच्या तळ्यांत (लोहगांवच्या नदींत असे एके ठिकाणी लिहिले आहे) महादजीने, नानानां घरी बसवून आपल्याला कारभारी करण्याबद्दल स्पष्टपणे श्रीमंतांस विनंति केली; तेव्हां, त्यांनी नाना व तुम्ही माझे दोन हात आहांत असे सांगून त्यास गप्प बसविले. ही बातमी नानानां समजल्यावर त्यांनी पेशव्यांची एकांतांत गांठ घेऊन, स्वराज्याची आपण कशी सेवा केली, पेशवे गर्भस्थ असल्यापासून आतापर्यंत दौलतीचा कसा बचाव केला, तें सांगून आपला वांट आला असल्यास आपल्यास काशीस जाण्यास परवानगी द्यावी अशी

त्यांना स्पष्ट विनंति केली. “ तेव्हां श्रीमंतांस गद्दिवर आला व ते नानांच्या गळां पडले. ” त्यांनी हा बेत खोडून काढला. पुढे आपला बेत सिद्धीस जात नाही असे पाहून दूरदर्शी महादजीने हरिपंत फडक्याच्या विद्यमाने नानांशी समेट केला. परस्परांनी आणभाक घेऊन मराठी राज्याकरितां एकत्र खटपट करण्याचे ठरविले नानांनी पाटोलबावास सांगितले की, “ सरदारी माझी व फडणवेशी तुमची ” असे म्हटले व पाटोलबावाने “ जेथे आपण आहां तेथे मी आहे. ... आपण भाऊ भाऊ खावंद एक ” असे म्हटले. परंतु बुद्धेवाने यानंतर थोड्याच दिवसांत पाटोलबावा वारला (मार्च १८१४). त्यामुळे नानांचा एक हात तुटला; इंग्रजांची जरब नाहींशी झाली. हरिपंत फडकेहि याच वेळी मरण पावून मराठी राज्याची व नानांची मोठी हानी झाली.

यानंतर खर्च्याची लढाई झाली. तिच्या पूर्वी इंग्रजांनी एक डाव टाकला होता; पण तो नानांनी व शिंद्यांनी मोडून काढला निजामाकडे दोन कोटींचा मराठ्यांची बाकी होती; तो ती देईना तेव्हां इंग्रज म्हणू लागले की, आपण दोघांत सख्य करून देतो; आणि जो कोणी ऐकणार नाही, त्यावर दुसऱ्याची मदत घेऊन चढून जातो. यावर नाना म्हणाले की, आमचे वाजवी येणे वसूल करण्यास आम्हांस कोणाचे भय आहे ? व ही मध्यस्थी कशास पाहिजे ? मध्यस्थाच्या हांगांने इंग्रज आमचे हातपाय बांधून टाकणारा कोण ? टिप्पूस समूळ बुडविल्याने इंग्रज प्रबळ होणार होता तसा निजाम समूळ बुडविल्यास आम्ही प्रबळ होऊं अशी इंग्रजांस भीति वाटल्याने ते ही ठवळाढवळ करीत आहेत. शेवटी नानांनी इंग्रजांस धुडकावून लावले व हा इंग्रजांचा डाव हुकला.

नानांच्या इच्छेप्रमाणे सर्व मराठे व महाराष्ट्र पेशव्यांच्या अंमलाखाली एक होऊन या खर्च्याच्या लढाईत उभा राहिला. मराठ्यांचे सर्व वैभव जें यावेळी दिसले तें अखेरचेच. या मोहिमेंत अथपासून इतिपर्यंत सर्व कारभार नानांचा केला. त्यावेळचा त्यांच्या हातचा पत्रव्यवहार ग्रँडझने पाहिल्याचे त्याने लिहून ठेविले आहे. खुद्द पेशवे व नाना या लढाईत हजर होते (१७९५ मार्च). या लढाईने भर दरबारांत स्वतःचे व पेशव्यांचे सौंग आणविणाऱ्या निजाम.स नानांनी दांती तृण धरण्यास लाविले व त्याला जाणविले की, “ ब्राह्मणी राज्य कैदवार, एकापेक्षा एक मसलती. ”

यापुढे नानांस वाईट दिवस येत चालले. नाना अचाट कल्पक होते परंतु त्या कल्पना कृतीत उतरण्यास त्यास पूर्वी महादजी व हरिपंत यांच्यासारखे स्नेही होते यानंतर मात्र ते नसल्याने नानांनी जरी मोठमोठी कारस्थाने लढविली तरी मराठी साम्राज्य तगले नाही व स्वतः त्यांसहि अनेक संकटे ओगावी लागली.

नानांनी हैदर, निजाम, इंग्रज वगैरे परकीय दरबारी आपले विश्वासू वकील ठेविले होते. त्यांच्या कचेरीस फड

म्हणत व तीत ३००-४०० कारकून असत. या कचेरीत सर्व राज्याच्या जमाबंदीचे, लष्करचे व जहागिरीचे हिशेब तपासले जात. नानांच्या वेळी रामशास्त्री प्रभुणे व अय्याशास्त्री हे मुख्य न्यायाधीश असल्याने न्याय खोब मिळत असे. परराज्यांशी लढाया व कारस्थाने करण्याकडे नानांचा काळ फार गेला. त्यामुळे राज्यांत अंतर्गत व्यवस्था करण्यास त्यास फारसे फावले नाही. तरी पण त्यांनी प्रजेच्या सुखासाठी कांहीं गोष्टी नवीन केल्या व कांहीं जुन्यांत फेरफार केला; न्यायाच्या वार्मा शेतपट्टे अपील नानांकडे (व पेशव्यांकडे) येई. देहांत शिक्षेस पेशव्यांची मंजुरी लागे. नानांच्या कारकीर्दीत (सवाईरावसाहेबांच्या वेळी) पेशवाईचे उत्पन्न दहा कोटींचे होते. त्यांत खुद्द पेशव्यांच्या हाताखाली अडीच कोटींचा प्रांत होता सदाशिवरावभाऊने स्वराज्याची मोजणी करून जमिनीची प्रतबंदी सुरू केली होती; तीच पुढे नानांनी पूर्ण केली (१७८०); हिला 'कमाल' असे म्हणत. वागाईत जमिनीस दर विध्यास सहा रुपये, व तीन रुपये; आणि जिराईत जमिनीस दर विध्यास दोन रुपये; सव्वा रुपया; एक रुपया; बारा आणे अशी वर्गवारी लाविली होती; महालावरील मामलेदार दर वर्षी बदलले जात; त्यांना नेमतांना त्यांच्याजवळ मागच्या वर्षाच्या पक्क्या जमाखर्चाचे पत्रक देत व त्या घोरणाने अंदाजपत्रक आंखून खर्च करण्यास सांगण्यांत येई. साल अखेरीं सरसालचा जमाखर्च गतसालच्या जमाखर्चापेक्षा जास्तकर्मा झाल्यास मामलेदारास त्याची कारणे दाखवावीं लागत असत. यावरून प्रजेचीहि स्थिति कळून येत असे. जमिनीवर सारा अमुक मर्यादेपर्यंत वसवावयाचा असा कायमचा नवीन नियम नानांनी केला; गांवच्या हिशेबांतून विनपिकाऊ जमीन गाळून टाकली; पूर्वी तिच्यावरहि सारा आकारीत. यामुळे, अखेरस तोटा न होता सरकारचा व प्रजेचा फायदाच झाला. तगाई, सारामाफी, तडकुबी वगैरे प्रकार सुरू होते. सारावसुलीसाठी सरकारने कुळाचे घरदार कर्षाहि विकले नाही. सरकारी अधिकाऱ्याने जुलूम केल्यास प्रजेच्या फिर्यादीकडे नाना ताबडतोब लक्ष्य देऊन, योग्य तो निकाल देत. शेतकरी व गरीबगुरीब यांचे नाना हे मित्र होते. त्यांची जमाबंदीतील वाकबगारी, न्यायनिष्ठता व दयाळु अंतःकरण त्याकाळी प्रसिद्ध होते. त्यांच्या कारकीर्दीत प्रजा सुखी असल्याचे प्रमाण असे की, इ. स. १७९२ मध्ये महाराष्ट्रांत भयंकर दुष्काळ पडला, तरी पण रयत परागंदा न होता जगांच राहून तिने तें वर्ष काढले.

नाना हे उंच, सडपातळ, किंचित दळसर, गंभीर मुद्रेचे असून त्यांचे डोळे अतिशय पाणीदार, तीक्ष्ण व चंचल होते असे प्रॅटडफ लिहितो. आहारविहार अत्यंत नियमित असल्याने त्यांची प्रकृति निरोगी होती; मात्र उतारवयांत वडिलांजित पोटशुळाची व्यथा त्यांना जडली होती. अतिरिक्त विषयवासनेशिवाय त्यांना कोणताहि दुर्गुण नव्हता. ते

अत्यंत भक्तिमान होते. या परस्परविरुद्ध गोष्टींविषयी पंहातां असे दिसते की, नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळेपासून पेशवाईत वाढलेल्या मिजासीचा त्यांना संपर्क झाला असावा, मात्र त्यांचा मूळचा अंकुर वैराग्याकडे वळलेला असावा. ते स्वतः म्हणत की 'ही पापवासना माझ्या मामांच्या वंशाकडून (मैहदळे घराणे) माझ्या अंगां खिळली.' ते अत्यंत उद्योगी, चतुर, अतिशय नियमित, सचोटीचे, वचनाचे धड, धर्मनिष्ठ, खरे बोलणारे, दयाळु, परोपकारी (परोपकाराच्या गोष्टी त्यांच्या हातून फार घडल्या) होते.त्यांच्या उघड स्वामिभक्तीबद्दल व स्वदेशाभिमानाबद्दल सांगण्याची जरूरीच नाही. त्यांचा वतनी गांव वेळस हा इंद्रांच्या ताब्यांत होता; तो त्यांनी सहज सोडवून घेतला असता, पण ते म्हणत की, "सरकारची साधी सुटली नसतां आपला गांव सोडवून घ्यावा हे ठीक नाही." त्यांनी सातारकर महाराजांस प्रतिबंधांत ठेविले याचे कारण, महाराज ठरलेल्या राज्यव्यवस्थेत ढवळाढवळ करू लागले त्यामुळे स्वराज्यास उपसर्ग होऊं लागला हे होय. गंभीर वृत्ति, मोजके भाषण व बहुश्रुतपणा त्यांच्या अंगां होता. मोरोपंताने नानांची वकिली आपल्या 'गंगावकिली'त केली आहे. नानांना धडामस्करा आवडत नसे व ते फारसे कर्षी; हुंसत नसत. त्यांस हुंसविण्यास लावल्याच्या व त्यांच्या चातुर्याच्या अनेक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत.

त्यांची दिनचर्या अशी असे—अरुणोदयीं मुखमार्जनाच्या नंतर अगदीं जरूरीचीं कामे पाहून मग स्नानसंध्यंत दोन तास जात. पुढे प्रहर दिवसां वेळबागेत पूजा करतांना शहरातील बातम्या व बाजारनिरख ऐकणे; मग भोजन; त्यावर विश्रांति; त्यानंतर राज्यकारभार, तो सायंकाळपर्यंत चाले; नंतर सरकारवाच्यांत अगर देवदर्शनास जाणे; यापुढे निरनिराळ्या कामगारांच्या वर्धा घेणे व नवीन कामे नेमून देणे; रात्री संध्या व जेवण झाल्यापासून मध्यरात्रीपर्यंत गुप्त हेरांच्या बातम्या ऐकणे, राजकारणी पत्रव्यवहार करणे, व मसलती रचणे. नाना झोप कायती दीड प्रहरच घेत असत.

नानांचे कुलदैवत गणपति व जोगेश्वरी; परंतु हरिहरांवर त्यांची फार भक्ति असल्याने त्यांनी त्यांचीच देवळे बांधली. ज्योतिषावर त्यांचा फार विश्वास होता. आपल्या आप्तमंडळीस त्यांनी योग्यतेचाचून सरकारी नौकऱ्या दिल्या नाहीत, त्यांना आपल्या खाजगीतून नेमणुका मात्र करून देत. त्यांस अनेक राजकारणे खेळावीं लागलीं, अनेकदां संकटांस तोंड द्यावे लागले, अशा वेळी पैसा उपयोगी पडतो हे त्यांस माहीत असल्याने त्यांनी पैशाचा संचय आस्थेने केला. त्यांनी आपल्या ठेवी हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणी नामांकित पेढ्यांवर ठेविल्या होत्या; तीं ठिकाणे त्यांची त्यांसच माहीत होती. आयुष्याच्या शेवटच्या प्रसंगी स्वराज्याकरितां व स्वतःच्या भ्रूसाठी त्यांनी दीड कोटींचा खर्च केला; ते कंजूप नव्हते.

नानांजवळ इतकी संपत्ति कशी आली ? त्यांनी लांचलुचपतीने ती मिळविली, असे अज्ञानामुळे कांहींजण म्हणतात;

तें मिथ्या आहे. याबद्दल खरी हकीकत अशी आहे—त्यांनी थोरल्या माधवरावांच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी (नाना कारभारी होण्याच्या आधीच) त्यांच्याजवळ पुष्कळ पैसा होता (सिले. स्टेट पेपर्स बाँबे, २५०), म्हणजे तो वडिलोपार्जित होता. त्या काळीं सर्व हिंदुस्थानांत अशी पद्धत होती कीं, जहागिरदार किंवा संस्थानिक मेल्यास त्याचा वारसा द्यावयाचा असेल, सरदारा गुन्हा माफ करावयाचा असेल, परकीय दरवारास मदत मागावयाची असेल, किंवा तद्द करावयाचा असेल, तर अशा वेळीं सम्राट दरवारास व त्यांतील मुख्य मुख्य कारभार्यांस नजराणा, दरवारखर्च, गुन्हेगारी अशा कांहीं तरी रूपानें लाखों रुपये मिळत; त्या रीतिप्रमाणें खुद्द पेशवे व त्यांचे कारभारी (यांत नानाहि असत) यांना या रकमा मिळत. हैदरानें एका तहाच्या वेळीं शिंदे, फडके व नाना आणि इतर दोन मुस्लिमी या सर्वांना ३॥ लक्ष होन दिले; त्यांत नानांच्या वाटणीस १ लाख होन आले (पत्रें, यादी २२९). याप्रमाणें नानांच्या ४० वर्षांच्या कारकीर्दीत सर्व हिंदुस्थानांत झालेल्या उलाढालींत त्यांना कोटशत-वधि रुपये मिळण्याचा संभव आहे. या रिवाजास त्याकाळीं लांच घेणें असें मुळींच मानीत नसत. त्यावेळचे खुद्द इंग्रजहि असा लांच खात. इंग्रज वकील डेव्हिड अंडरसन यानें एकदां पाटीलवावांस सांगितलें कीं सालवाईचा तद्द नानांच्या मर्जी-प्रमाणें मी करून देतो. मला पेशवेसरकारानां १॥ लाखाची जहागीर द्यावी. नानांस सरकारांतून त्यांच्या इतमामाप्रित्यर्थ ३ लाखांचे सालीना उत्पन्न होतें; तसेंच साऱ्या मराठी साम्राज्यातील फडणवीस नेमण्याचा त्यांचा हक्क होता, त्याबद्दल त्या त्या लोकांकडून त्यांस १॥ लाख मिळत; शिवाय छत्रपति, त्यांचे अग्रप्रधान आणि परराज्ये यांच्याकडून त्यांना मिळालेल्या जहागिरीचें उत्पन्न ५५ हजार येई; सारांश, सालीना एकंदर त्यांचें उत्पन्न पांच लाखांचें होतें, आणि एकंदर खर्च ३-३॥ लाखांचा होता.

गारदी हे गोऱ्या लोकांनीं शिकविलेले व मुख्यतः (मराठ्यांशिवाय) परकीयांचा भरणे असलेले लोक, त्यांच्यावर नानांचा मुळींच विश्वास नसल्यानें त्यांना ५ हजार अरब चाकरीस ठेविले होते. गारद्यांच्या विश्वासघाताची उदाहरणे त्यांच्या देखत घडलेलीं होती.

त्यांचें गुप्तहेरखातें उत्तम होतें; वाटेल तेथील गुप्त बातमी मिळविण्याबद्दल त्यांची ख्याति आहे व त्याबद्दलच्या अनेक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. इंग्रज आणि फ्रेंच यांचा संबंध आल्यापासून कलकत्ता, मद्रास, मुंबई, पांढेचरी, माही येथील बारीक सारीक बातम्याहि त्यांनीं मिळविल्या. हिंदुस्थाना-बाहेरील या लोकांच्या चळवळीकडे त्यांचें लक्ष असे. इंग्रज व अमेरिकेचें युद्ध, इंग्रज व फ्रेंच यांची भांडणे हीं त्यांना अवगत होतां. मात्र मराठी राज्यांत दुही पसरल्यानें या परदेशीय राजकारणाचा जितका फायदा करून घेतां आला असता तितका त्यांस घेतां आला नाहीं.

नानांनीं नळ बांधून पुण्यास (सदाशिव पेठेच्या मोठ्या व पुष्करणीच्या लहान हौदांत) पाणी प्राणलें:बेलवाग संस्थान तयार केलें (त्याचे नियम त्यांनींच करून ठेविले आहेत). स्वतःचा वाडा बांधला, काळ्यावावारांत मोठा बाग केला, गणेश पेठ व स्वतःची (नानाची) पेठ वसविली.

नानांची पेठ.—श्रीमंत सवाईमाधवराव पेशवे यांनी कसबे पुणें येथे मुजुमदार यांची २५ बिघे जमीन होती तींताळ ७ बिघे जमीन नानांची पेठ वसविण्याकरितां घेतली. तिच्या मोबदला हवेली तालुक्यांतील धानोरी येथील तितकीच जमीन मुजुमदार यांना देण्यांत आली. ता. २० एप्रिल १७९० रोजीं जमीन पेठेकरितां देण्यांत आली. गणेशपेठेच्या पूर्वेस, भवानीपेठेच्या उत्तरेस व रास्ते यांच्या पेठेच्या दक्षिणेस ओढा आहे तेथपर्यंत, दक्षिणोत्तर रुंदी गज ४५० व पूर्वपश्चिम लांबी नागझरीपासून गज ६०० याप्रमाणें जागा पेठेच्या वसाहतीस दिली. या पेठेंत वसाहत करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना सात सालांची जकातीची माफी देण्यांत आली. या पेठेचें शेटयेपण नानांचा नौकर फिरंगोजी खाडे यास देण्यांत आलें होतें. [सवाईमाधवराव यांची रोजनिशी. भाग ३, पृष्ठ ३५७.]

शिवाय नानांनीं १०-१२ वाडे बांधले. आवळस व खोपवलीस मोठा तलाव व धर्मशाळा बांधली, कोंकणांतून पुण्यास येण्याच्या वाटेवर हें गांव असल्यानें तेंथें एक अन्नसत्र ठेविलें. भीमाशंकराचें देऊळ बांधण्यास प्रारंभ केला (त्यांच्या पत्नीनें तें पुढें पुरें केलें), काथगांवटोकें, वेरूळ, काशी, भेणवली येथें घाट बांधले. यांशिवाय त्यांनीं देवळें, मोठ मोठ्या रस्त्यांवर पूर, धर्मशाळा, विहिरी, अन्नसत्रें, सडकेच्या बाजूनें झोंडे लावणें वगैरे अनेक परोपकाराचीं कृत्ये केलीं. त्यांस कलाकौशल्याचा, चित्रांचा वगैरे नाद होता.

नागांस एकूण नऊ बायका होत्या; पैकीं सात त्यांच्या हयातींत वारल्या; आठवी त्यांच्या मृत्युनंतर चवदाव्या दिवशीं वारली; फक्त नववी जिऊबाई ही एकटीच मागे राहिली. नानांस एकंदर तीन अपत्ये (दोन मुली व एक मुलगा) झालीं, पण तीं अल्पवयांतच मेळीं.

नानांनीं सवाईरावसाहेबांस निर्मात्यवत केलें हा समज चुकीचा आहे. घाशीराम कोतवाल, तळेगांवदाभाळ्याची मुसलमान शिकलकराची पंचायत वगैरे प्रकरणांत नानांस न जुमानतां श्रीमंतांनीं आपले अधिकार गाजविले होते. खर्च्याहून परत आल्यावर ते अविचारी लोकांच्या नादां लागल्यानें त्याचा परिणाम राज्यास अपायकारक होईल म्हणून मात्र नानांनीं त्यांस प्रतिबंध केला होता. दादांच्या पक्षाच्या लोकांनीं सवाईरावसाहेबांस रावबाजीबद्दल अनेक बनावट व कडणपर गोष्टी सांगितल्या; श्रीमंत वयानें लहान व दूरदर्शी नसल्यानें त्यांच्या मनावर त्यांचा परिणाम व्हडिन त्यांचा व रावबाजीचा पत्रव्यवहार सुरू झाला. नानांनीं याबद्दल प्रथम सामोपचारानें श्रीमंतास अनेक प्रकारें सांगितलें

परंतु त्याचा उपयोग झाला नाही; तेव्हां वरील पत्रव्यवहार पकडून त्याचा बहुत निपेध केला. त्याचा परिणाम उलटा झाला. पेशवे उदास झाले व पुढे त्यांच्या बुद्धीस दिवसेंदिवस भ्रंश पडत चालला. त्यांत रावबाजीच्या मंडळीने जास्तच भर घालावी. शेवटी या भ्रमांतच वाताचा झटका येऊन सवाईरावसाहेबांनी कारंज्यावर उडी टाकली व त्यानंतर तीन दिवसांनी ते वारले (१७९५) आणि येथूनच नानासहि उतरती कळा लागली.

यानंतर गादीवर रावबाजीचा हक्क सहजच आला. परंतु नाना त्यास खालील कारणाने विरुद्ध होते. रावबाजी अदूरदर्शी, हलक्या कानाचा, कच्च्या दिलाचा, अविश्वासी, नाकर्ता होता. राज्यांत शांतता राखण्याचे, सरदार व फौज खूप ठेऊन त्यांच्याकडून राष्ट्रापयोगी मोठमोठी कामे घडवून आणणे, परराज्यांत मसलती उभारून सर्व हिंदुस्थानांत मराठी साम्राज्याचा दरारा बसविण्याचे ही कामे घडवून आणण्याची कुवत त्याच्यांत नव्हती. त्यामुळे प्रजेची पायमळी होईल, सरदार बिथरून दंगे करतील, ते मोडण्यासाठी रावबाजी हा इंग्रजांस घरांत घेईल आणि शेवटी इंग्रजी वावटा शनवारवाड्यावर लागेल अशी नानांची विचारसरणी असल्याने (व आपण दादांस व रावबाजींस नेहमी विरोध केल्याने तो आपल्या प्राणावरहि उठेल या कारणानेहि) नानांनी प्रथम रावबाजीस गादीवर बसविण्याचे टाळले व सरदारमंडळाच्या मदतीने दत्तक घेऊन राज्य चालविण्याचे ठरविले; आणि त्याप्रमाणे शिंदे, होळकर, भोंसले, पटवर्धन व रास्ते यांच्यापासून " कायावाचामनःपूर्वक " शपथपत्रे घेतली. पण पुढे सर्वच उलट झाले; आणि रावबाजीवद्दलच नानांचे भविष्य खरे ठरले.

यापुढे सर्व घोंटाळा माजला. रावबाजीने शिंद्याचा कारभारी बाळोबा पागनीस या शेणवी कारभार्यास व त्याच्या-मार्फत दौलतरावास फोडले व त्यांच्याकडून आपल्यास गादीवर बसविण्याचे वचन घेतले. हे नानांस कळतांच त्यांनी परभारें परशुरामभाऊस पाठवून रावबाजीस शिवनेरीतून आणून गादीवर बसविण्याचे ठरविले. हे ऐकतांच शिंदा मोठ्या फौजेसह एकदम रावबाजीस येऊन वाटेतच मिळाला; त्यामुळे नाना घाबरले; बाळोबाचा नानांवर फार राग होता; त्याची महत्त्वाकांक्षा आपण नानाप्रमाणे कारभारी व्हावे. या बाळोबानेच यापुढील बहुतेक सर्व इतिहास घडवून आणून मराठी राज्याचे नुकसान केले. इंग्रजांस घरांत घेण्याच्या कामी अनर्दा मूळ कारण हाच होय. याने कारस्थान करून परशुरामभाऊस नानाविरुद्ध फितूर केले. जो भाऊ आतांपर्यंत नानांचा विश्वास मित्र होता तोहि कारभारीपदाच्या अभिपाने फितूर होऊन राष्ट्राचे नुकसान करणारा बनला. हा एक मोठा कलक भाऊच्या चरित्रावर आहे. नानांनी रावबाजीचा निरोप घेऊन साताऱ्यास प्रयाण केले. इकडे बाळोबाने रावबाजीस नजरकैद करून (कारण तो आपल्या

कथांत राहणार नाही म्हणून) परशुरामभाऊच्या मदतीने रावबाजीचा धाकटा भाऊ चिमाजीआप्पा यास यशोदाबाईच्या मांडीवर दत्तक देऊन कारभार चालविला व भाऊकडे नानांस धरून आणण्याचे काम संपविले. नानांच्या मित्रांने (भाऊने) ते काम पत्करिले आणि नानांवर फौज पाठविली. तेव्हां नाना साताऱ्याहून वाईस गेले, तेथेहि पटवर्धनाची फौज आल्यावर नाना महाडास गेले.

महाडास असतांना नानांनी जे राजकारण उभारले, ते अत्यंत महत्त्वाचे व त्यांच्या आयुष्यांतोळ शेवटचे होते त्यांत त्यांची परिपक्व तारतम्यबुद्धि, मनुष्यस्वभावाची पारख, साधनभौचित्य, व महाराष्ट्रांतोळ त्यांच्या नांवाचा दरारा ही दिसून येतात. या कारस्थानाचा थोडक्यांत सारांश असा.—स. १७९६ चा पावसाळा जवळ आल्याने चार महिन्यांत नानांनी आपली सर्व तयारी केली. कोंकणांतोळ सर्व घाट व प्रतापगड, रायगडादि किल्ल्यांचा बंदोबस्त केला व दहा हजार फौज जमविली. तेव्हां भाऊने पावसाळ्यांतहि नानांवर चालून जाण्याचा मनसुबा केला, परंतु नानांचे मित्र फडके, चक्रदेव यांनी (हे पुण्यासच होते) त्यास मोडता घातला. तेव्हां भाऊने नानांची जहागीर व त्यांचे पुण्यांतोळ वाडे जप्त केले. नानांनी प्रथम दौलतराव शिंद्यास दश लक्षांची जहागीर वगैरे देण्याचे कबूल करून बाळोबाच्या विरुद्ध फोडले; बाळोबाच्या साऱ्या उड्या शिंद्याच्या फौजेवर होत्या. तुकोजी होळकर पूर्वीपासून नानांच्याच बाजूचा होता, त्याने आपली सर्व फौज त्यांच्या हवाली केली. बाबा फडकाने हुजरात फितवून ठेवली, खुद्द रावबाजी व मानाजी फांकडे नानांस घिळून त्यांनी नानांनी पाठविलेल्या पैक्याने फौजभरती चालविली, त्यामुळे भाऊ आणि बाळोबास संशय येऊन त्यांनी रावबाजीस सजैराव घाटग्याबरोबर बऱ्हाणपुराकडे जवरीने रवाना केले. वाटेत रावबाजीने दौलतरावास दोंग कोटीची बक्षिणी व सजैरावास त्याची दिवाणगिरी कबूल करून मध्येच मुकाम केला. इकडे फांकड्याने फौज घेऊन वाईस मुकाम केला. मशीरउलमुल्क पुण्यास कैदेत होता, त्यास व त्याच्या तफें निजामअल्लीस नानांनी वळवून घेतले; रघूजी भोंसलाहि नानांस मिळाला. भाऊच्या विरुद्ध नानांनी कौस्तुभपूरकरास उठविले व पटवर्धन मंडळीत भाऊवद्दकी माजविली. इतके कारस्थान शिजल्यावर नानांचे जे मित्र बाह्यतः भाऊच्या हाताखाली होते, त्यांना मशीर यास सोडून आपल्या (भाऊ)ला मदत करण्यास त्यास सांगिते असे भाऊस सांगितले; त्याप्रमाणे भाऊने व बाळोबाने केले. मशीरने वरून त्यांचे म्हणणे कबूल केले, आंतून तर तो नानांस सामील होता. शेवटी (२७ आक्टो.) नेमल्या दिवशी दौलतरावाने बाळोबास कैद केले, मशीरने भाऊस धरण्यास फौज पाठविली, पण भाऊ चिमाजी आप्पास घेऊन जुन्नरास पळाला; तरी नारोपत चक्रदेवाने त्या दोघांस

धरलेंच; नंतर भाऊस व बाळोबास व कैदेंत ठेविलें; मग नाना महाडाहून पुण्यास आले रावबाजीहि तेंच दाखल झाले. नानांच्या सांगण्यावरून शिंदे व निजाम यांनी रावबाजी तुम्हांस दगा देणार नाही अशी हमी त्यांस लिहून दिली व खुद्द रावबाजीनेंहि असंच स्वदस्तुरचें पत्र लिहिलें. अखेर रावबाजीस गादीवर बसवून नाना त्याचे कारभारी झाले (२५ नोव्हें.). चिमाजी आप्यानें दत्तविधान अशा छ ठरून भाऊच्या व बाळोबाच्या पक्षाच्या लोकांना शिक्षा झाल्या. यावेळीं नानांच्या बरोबरीचे कर्ते मुसद्दी व मित्र नाहीसे होऊन जी नवीन पिढी आली तीत बहुतेक नादान, अदूरदर्शी, हलक्या कानाचे व कुचकामाचे लोक होते. दौलतराव शिंदा, रघूजी भोंसला, काशीराव होळकर, गोविंदराव काळे व खासा रावबाजी हे लोक असे होते. या लोकांना नानानें स्वराज्यासाठीं केलेल्या श्रमांची व खाल्लेल्या खस्तांची कल्पना नव्हती, एवढेंच नव्हे तर स्वराज्याचीहि फारशी किंमत नव्हती; फक्त आपला स्वार्थ माहीत होता. दौलतराव पैशाचा लोभी व निर्वुद्ध होता, त्याचा कारभारी जिकडे वळील तिकडे तो जाई. त्यानें रावबाजी गादीवर बसण्याच्या आदल्या दिवशीं नानांस 'अकृत्रिमपणें' चालण्याबद्दल 'उदी, बेलभंडार व पाटीलबाबाचे पायाची शपथ' दिली, पण पुढे थोड्याच दिवसांत विश्वासघातानें नानानां कैद केलें

भोवतीं हलकट लोकांचा वुजवुजाट व खुद्द धनी दुबळ आणि आपला द्वेष असे पाहून राज्यकारभार सोडून स्वतः काशीस जाण्याबद्दल नानानां रावबाजीस विनंति केली परंतु त्यानें ती नाकारली. कारण त्याला शिद्याविद्द कांहीं दिवस नाना पाहिजे होते. इतक्यांत तुकोजी होळकर वारल्यानें नानांचा शेवटचाहि आधार तुटला. यावेळीं शिद्यानें रावबाजीस दोन कोटींच्या रकमेचा तगादा लाविला. तेव्हां त्यानें नानांस कैद केल्याशिवाय इतकी रकम शहरांतून उभी राहणार नाही (कारण आपल्या स्वतःजवळ इतका पैका नाही) असे सांगितलें. शिद्यानें तें कबूल केलें व या कामीं भोंसल्यास आपल्याकडे वळविलें; परंतु नानांस हें समजतांच त्यांनीं भोंसल्याची समजूत १० लाख रुपये रोख (आपल्या खाजगीतून) देऊन केली व त्यास वऱ्हाडांत पाठविलें. नानांस धरण्याच्या मसलतींत इतरहि पुष्कळ मंडळी होती. मध्यंतरी दौलतरावानें नानांच्या घरी जाऊन गोड बोलून आपल्याबद्दलचा त्यांच्या मनांतील संशय काढून टाकला व पुढें एकदोन महिने त्यानें नानांच्या मर्जीप्रमाणें वागणूकहि केली. यामुळें मात्र नाना फसले. त्यांनीं हें सर्व खरेंच मानलें आणि थोड्याच दिवसांनीं दौलतरावानें आपल्या छावणीत दिलेलें जेवण्याचें आमंत्रण स्वीकारलें.

मेजवानीच्या पूर्वी एक दोन दिवस पदरच्या विश्वासू मंडळीनीं, जेवणास जाऊं नये म्हणून नानांस पुष्कळदां सांगितलें, परंतु तें त्यांनीं एकलें नाही. याच वेळीं शिद्याचा एक

युरोपियन सेनापति मायकेल फेलोज यानें कपटनाटक करून नानांस फसविलें. " त्या दगलबाज टोपीवाल्यानें वायबलावर हात ठेवून (दौलतराव तुम्हांस कैद करणार नाही अशी) शपथ घेतली व नानांस खातरजमेचें पत्र लिहून दिलें " (खरे, पृ. २१२). शेवटीं ठरलेल्या दिवशीं सायंकाळीं ५ हजार अरब बरोबर घेऊन नाना वानवडीस निघाले. भवानीपेठेपर्यंत गेल्यावर फेलोजच्या खात्रीवरून त्या सर्वांना नानानीं जबरानें परत फिरविलें. नंतर छावणीत दाखल झाल्यावर दौलतराव हा भेटीसाठीं सामोरा आला. थोड्याच वेळांत खलवताच्या निमित्तानें शिंदा, त्याचा कारभारी व फेलोज आणि नाना असे चौघे एका तंबूत गेले आणि तेथेंच ठरल्याप्रमाणें फेलोजनें नानांस कैद केलें. नानाबरोबर त्यांचे शेलूकर, शिरवळकर, वगैरे ५-६ विश्वासू लोकहि कैद केले (३१ डिसें. १७९७). पटवर्धनाचा वकाल म्हणतो 'याउपरी श्रामंतांच्या राज्याचा आळा गेला'. नानांस कैद केल्यावर त्यांच्या पक्षाचा माणसांना कैद करून त्यांचे बाडे लुटले; खुद्द नानांचाहि वाडा जप्त झाला आणि त्यांत सर्जेराव रहावयास लागून रोज 'अजा-पुत्रांचा' वध होऊं लागला. पुणें शहरांतील लोकांस नानांबद्दल फार प्रेम वाटत होतें, नाना गेल्यावर दोन कोटींची उभारणी करण्यासाठीं पेशव्यांच्या संमतीनें सर्जेरावानें पुण्यावर इत्यार धरिलें. मोठमोठे सरदार, शेट, सावकार, यांना पकडून त्यांच्यापासून द्रव्य उकळण्याचा त्यानें सपाटा चालविला व अतिशय अनन्वित क्रूर्यें केलीं.

दौलतराव व महादजीच्या बायका यांच्यामध्ये या सुमारास वेबनाव झाला. त्यांत सर्जेरावानें जास्त भर घातली. बायांस नानांचें पूर्वापासूनच साहाय्य होतें त्यामुळें नानांस वानवडीस ठेवल्यास अधिक घोंटाळा होईल म्हणून तीन महिन्यांनंतर दौलतरावानें त्यांची नगरच्या किड्यांत रवानगी केली (६ एप्रिल १७९८). भोंसल्यास व निजामास जें पाहिजे होतें तें मिळाल्यानें त्यांनीं यावेळीं आपली (रावबाजीकडून नानांच्या कैसात धक्का लावूं देणार नाही ही) हमी धाब्यावर बसविली.

नाना गेल्यावर थोड्या दिवसांनीं पेशवे व शिंदे यांत वितुष्ट येऊं लागलें. शिद्यास त्याच्या सावत्र भायांनीं फार त्रास दिला. यावेळीं सातारकर महाराज हे स्वतंत्र होऊन त्यांनीं कोल्हापुरकरांस मिळून स्वराज्यांत दंगा माजविला. तेव्हां पेशव्यांनीं परशुरामभाऊ, चक्रदेव आणि पिंगळे यांची सुटका करून तो थांबविला. यापुढें चक्रदेव व पिंगळे हे नानांचे विश्वासू असल्यानें त्यांनीं पेशवे व शिंदे यांत सुद्धाम (नानांची सुटका होण्यासाठीं) तेढ उत्पन्न केली. त्यांनीं शिद्यांच्या बायांस विधविलें; त्या बायांनीं—शिद्यानें त्यांनां कैद करण्याचा प्रयत्न केल्यानें—अमृतराव पेशव्यांचा आसरा घेतला; तेव्हां सर्जेराव घाटग्यानें अमृतरावावरच ह्दळा केला. यामुळें रावबाजीनें चिडून दौलतरावाचें

पारिपत्य करण्यासाठी निजामाची मदत मागितली व होळकर वगैरे सरदारहि बोलाविले. इकडे बाया कोल्हापूरकरांस मिळून त्यांनी थेट गोदावरीपर्यंत जाळपोळ व लुटालुट केली. राणां शिवांच्या पदरचे सारे शेंणवीमंडळ मिळाले; फौजेतहि बरीच फितुरी झाली; उत्तरेस बंडाळी माजली; खर्चाची ओढ होऊन सावकारांची धरणी बसली. याप्रमाणे सर्व बाजूंनी अडचणीत आल्यावर दौलतरावाने नानांस सोडण्याचे ठरविले. सुटकेबद्दल दहा लाख व पुन्हा कारभारीपदावर नेमल्यानंतर पंधरा लाख रुपये देण्याचे ठरवून नानास पुण्यास आणले (२१ जुलै १७९८). याप्रमाणे नाना पावणेसात महिन्यांनी बंदीतून सुटले.

नाना सुटल्यावर त्यांनी निजामास गप्प बसविले, पेशव्यांस स्वस्थ केले, सजेंरावास कैद केले आणि बायांचीहि समजूत करून दौलतरावास दहा लाख रुपये रोख देऊन पैशाच्या अडचणीतून सोडविले. यापुढे त्यांचे पेशव्याशी साडेचार महिने समेटाचे बोलणे चालले होते. शेवटी गारपिरावर दोघांच्या भेटी होऊन (८ सप्टेंबर) नाना व शिंदे पेशव्यांकडे भोजनास गेले आणि मग नाना वानवडीतून पुण्यास प्रथम वानवड्याच्या वाड्यांत राहावयास गेले. नंतर स्वतःच्या वाड्याचे उद्घाटन करून मग ते त्यांत राहावयास आले (२३ डिसेंबर).

नाना सुटल्याने रावबाजीस पुन्हा भीति वाटल्याने शिंदे पुणे सोडून जात होते त्यास त्याने गुप्तपणे सांगितले की, तुम्ही जाऊ नये, नानांच्या विरुद्ध आमचे रक्षण करण्यास येथेच रहावे. इकडे पेशवे नानांचीहि आज्ञे करीत की, तुम्ही हातांत कारभार ध्यावा. परंतु नानांनी त्यास स्पष्ट सांगितले की, तुमच्यावर माझा बिलकुल विश्वास नाही. शेवटी दौलतराव रहात नाही असे पाहून, एके दिवशी मध्यरात्री वेप पालटून, पेशवे नानांच्या वाड्यांत येऊन त्यांनी त्यांच्या पायावर डोकें ठेवून व डोळ्यांत आसवे आणून नानांची प्रार्थना केली की, ही मराठापातशाही तुम्हीच सांभाळावी, तुम्हांस पकडण्यांत नाझे अंग बिलकुल नव्हते, तुम्ही मला वडिलासारखे आहा. याप्रमाणे दीनवाणे भाषण ऐकून नानांनी पुन्हा कारभार करण्याचे कबूल केले. परंतु वरीलप्रमाणे शपथ घेऊनहि पेशव्यांनी पुन्हा एकदां नानांस पकडण्याची मसलत चालविली. ती नानांस समजल्यावर त्यांनी पेशव्यांची कानउघाड ही करून कारभारातील लक्ष्य कमी केले व स्वतःचा वाडा सोडून सरकारवाड्यांत जाण्याचे ठाळले आणि चक्रदेव यांच्या हाती बहुतेक कारभार सोंपविला.

या सुमारास हिंदुस्थानांत लॉर्ड वेलस्ली हा गव्हर्नर जनरल आला. इंग्रज राज्यसंस्थापक मुत्सद्दी गव्हर्नर जनरलमध्ये याचे स्थान पहिले धरितात. एतद्देशीय राजांच्या वैभवास व स्वातंत्र्यास मुठीत आणण्याची त्याने एक मुत्सद्देगिरीची युक्ति योजली; ती म्हणजे प्रसिद्ध तैनाती फौजेची मराठ्यांच्या

चौथसरदेशमुखीसारखीच ही सर्वप्राप्ती युक्ति होती. या युक्तीस नामशेष करण्याचे सामर्थ्य त्यावेळी सर्व हिंदुस्थानांत फक्त एकट्या नानांच्याच अंगी होते. एकजण मराठी साम्राज्य प्राप्त पहाणारा होता व दुसरा आपल्या सर्वस्वाने ते तारू पहाणारा होता. प्रथम निजामाने तैनाती फौजेचा तह केल्यावर इंग्रजांनी पेशव्यांस विनंति केली; परंतु नानांच्या सल्ल्याने पेशव्यांनी ती नाकारली. यावेळीच परशुरामभाऊ व नाना यांचा समेट झाला.

यापुढे इंग्रजांनी टिप्पूवर शेवटची स्वारी केली, तीत ठरल्याप्रमाणे आपल्या सैन्याची मदत पाठवावी असे नानांनी पेशव्यांस सांगितले; पण शिंयामार्फत टिप्पू पेशव्यांस तेरा लक्ष रु. चारले होते, त्यामुळे पेशव्यांनी फौजेची टाळाटाळ केली. पुढे इंग्रजांनी टिप्पूचे राज्य घेतल्यावर पेशवे खर्जाल होऊन मुळखाची वांटणी मागण्यास तयार झाले. तेव्हा वेल्स्लीने एक पेंच टाकला. प्रथम तर वांटणीचे त्याने नाकारलेच, परंतु जर पेशवे तैनाती फौज ठेवतील, मराठे-निजामाचे भांडण तोडण्याचा मध्यस्थाचा अधिकार आपल्यास देतील, भोसल्यास स्वतंत्र सत्ताधीश मानतील, पदरच्या फ्रेंचांस हांकलून देतील तर दहा लाखांचा प्रांत आपण देतो, असे तो म्हणू लागला. सालबाईच्या तहाने महादजीला पेशव्यांच्या ताटाखालून जसे काढले तसेच आतां भोसल्यास काढून पेशवाई दुबळ करावयाची ही युक्ति होती. ही कबूल करणे म्हणजे इंग्रजांच्या हाती जाणे असा उघड अर्थ होत होता म्हणून नानांनी ते सर्वच फेटाळून लाविले. अर्थात टिप्पूच्या राज्याची वांटणी मराठ्यांस मिळाली नाही.

इकडे कोल्हापूरकरांनी फार त्रास दिला, त्यास सातारकर चतुरासिंग यांचे साहाय्य होते. या दोघांनी इतर सरदारांचा पराभव केल्याने, नानांनी परशुरामभाऊस त्यांच्यावर पाठविले. भाऊने उतावळीने पावसाळ्यांतच कोल्हापूरकरांवर स्वारी केली, तीत पट्टणकुडीच्या लढाईत भाऊ ठार झाला. हे वर्तमान ऐकून नानांस फार दुःख झाले; मध्यंतरी जरी दोघांत विघाड आला होता, तरी नाना म्हणत की “ भाऊ निदानीचे सोवतो होते. ” नंतर नानांनी रामचंद्र आप्पा (भाऊचा पुत्र) याच्या हाताखाली सरकारी फौज कोल्हापुरावर पाठविली व तिने कोल्हापूरकरांस पराभूत केले. पण याच सुमारास नानांची प्रकृति फार बिघडली. नगरहून सुटल्यापासून त्यांची प्रकृति ढांसळलीच होती, बरोबरची मित्रमंडळी बहुतेक नाहीशी झाली होती, दरबारांत हलक्या लोकांचा भ्रमण होऊन, रावबाजीसारखा दुर्बळ यती गादीवर आला होता, त्यामुळे नानांचे लक्ष्य कारभारांतून उडाले होते. शके १७२१ च्या माघ वयांत त्यांस ज्वर येऊ लागला, तो दिवसेंदिवस वाढत चालला. फाल्गुन शुद्ध अष्टमीस पेशवे समाचारास आले. अखेर फाल्गुन वद्य तृतीयेस गुरुवारी मध्यरात्री नानांचे देहावसान झाले (१३ मार्च १८००). प्राणोत्क्रमणसमयी पेशवे आले होते. अरबांनी आपल्या पगाराचा

फडशा करून घेतल्यावर मग नानांचे शव बाहेर काढे दिले. " मदीवर दहा सहस्र माणूस मिळाले होते. नानांवरितां शहरांत ते दिवशीं हाहाकार झाला. " याप्रमाणे या थोर पुरुषाच्या आयुष्याचा शेवट झाला.

नानांच्या स्वभावाची व गुणावगुणांची माहिती मागें आली आहेच. नाना वारले व मराठी साम्राज्य नष्ट झाले एवढे सांगितले म्हणजे पुरे. ज्या इंग्रजांशी त्यांनी आमरण वैर चालविले, त्यांपैकी एक (कर्नल पामर) म्हणतो की, " नाना गेले व त्यांबरोबरच मराठी राज्यांतील शहाणपणा व नेमस्तपणा ही ख्यास गेली. " लॉर्ड वेलस्लीने पेशव्यांना पाठविलेल्या दुख-वक्याच्या पत्रांत लिहिले की, " बाळाजी पंडित हे बुद्धिमत्तेने, कर्तृत्वाने आणि थोर सद्गुणांनी ख्याति पावले होते, अशांचे मरण सर्वदा दुःखास कारण होते. त्यांच्या वागणुकांचे नियम सचोटीचे असून त्यांचे हेतू प्रशंसनीय होते; ते आपल्या धन्याच्या राज्याचे कल्याण व उत्कर्ष होण्यासाठी सतत झटले. " शत्रूंनी ज्याची अशी स्तुति गायिली, त्याला त्याच्या लोकांनी " खूप शक्तिने राज्य राखिले यशवंत फडणिस नाना " असे म्हटल्यास कांहीं नवल नाही.

नाना वारले तेव्हां त्यांच्या दोघी व्हिया बगाबाई व जिऊबाई या देवसेवेसाठी सिद्धटेकास होत्या; त्यांना हें वर्तमान समजताच त्या पुण्यास येण्यास निघाल्या. वाटेत त्यांना ताब्यांत घेण्यासाठी पेशव्यांनी फौज पाठविली परंतु तिला बायांच्या बरोबरच्या अरबांनी हुसकावून दिले असे म्याकडोनल्ड म्हणतो. बाया पुण्यास आल्यावर बगाबाई नानांच्या पश्चात चवदा दिवसांनी वारली. जिऊबाईचे वय यावेळीं नऊ वर्षांचे होते.

नानांच्या अरबांचा पगार चुकता करून पेशव्यांनी त्यांचे वाडे, जहागीर व इनामी गांवे जप्त करून जिऊबाईस शनवारवाड्यांत आणून ठेविले. नानांजवळील अफाट संपत्ति हातीं येण्यासाठी पेशव्यांनी बाईस वाड्यांत आणिले. दौलतराव शिंद्याची हि त्या संपत्तीवर दृष्टी असल्याने, त्याने बाईस दत्तक देऊन आपल्या ताब्यांत देण्याबद्दल पेशव्यांस विनंति केली, पण पेशव्यांनी ती नाकारली. मागें नाना काशीस जाण्यास निघाले असता त्यांनी रावबाजीकडून ज्या अटी कबूल करून आपला वेत रहित केला, त्यांत आपल्यास दत्तक घेण्याची अट होती व ती रावबाजीने स्वहस्ताने ' येणेंप्रमाणें करार ' म्हणून कबूलहि केली होती. परंतु यावेळेस त्याने तें सर्व नाकारले आणि नानांचा पक्का सूड उगवला.

यानंतर नानांच्या पक्षाच्या सर्व मंडळीस पेशव्यांनी प्रतिबंधांत ठेविले. यशवंतराव होळकराने पूर्ण जाळले, तेव्हां रावबाजी पळून गेले होते. जिऊबाई वाड्यांतच होती. नानांचा व आपल्या घराण्याचा पूर्वापार संबंध जाणून यशवंतरावाने बाईस लोहोगड (हा किल्ला नानांस सरकारांतून वक्षीस मिळाला होता) किल्यावर नानांचा विश्वासु नौकर धोंडोपंत निस्तुरे याच्या स्वाधीन केले. नानांचा मुख्य

खाजिना येथेंच असे. पुढे दोन वर्षांनी जनरल वेलस्लीने मध्यस्थी करून बाईस दरसाल बारा हजारची नेमणूक करून देऊन पेशव्यांच्या आग्रहावरून बाईस लोहोगड किल्ला सोडावयास लावला. नंतर बाई इंग्रजांच्या आसऱ्याने पनवेलीस पेशवाई नष्ट होईपर्यंत राहिली. पेशव्यांनी तिला आपला ताब्यांत आणण्याची फार खटपट केली, पण ती त्यांच्याकडे आली नाही.

इंग्रजी झाल्यावर एलफिन्स्टनने बाईस पुण्यास आणून बारा हजारची नेमणूक कायम करून, बेलबाग संस्थान व मेणवली गांव जमीतून मोकळे केले. नंतर बाई मेणवलीस जाऊन राहिली. तिने इ. स. १८२७ मध्ये मिरजेच्या गंगाधरराव भानू नांवाच्या मुलास इंग्रजांच्या संमतीने दत्तक घेऊन त्याचे नांव माधवराव ठेविले व त्यास आपली बारा हजारांची नेमणूक, बेलबाग संस्थान व मेणवलीची विहिवाट मिळावी म्हणून फार खटपट केली; परंतु इंग्रजांनी तिचे कांहीं एक ऐकले नाही. अखेर स. १८५४ च्या मार्चमध्ये जिऊबाई वारली. ती शहाणी व सदाचरणी असून तिने अखेरपर्यंत नानांचे नांव निष्कलंक राखिले. बाई वारल्यावर तिची नेमणूक इंग्रजांनी बंद करून, इनामकमिशनच्या द्वारे मेणवली व बेलबाग जप्त केला. डलहौसीच्या संस्थानजमीच्या पुढील कार्याचा हा प्रथमचा प्रारंभ होता. पुढे माधवराव बळाळ फडणवीस यांच्या खटपटीने बेलबाग संस्थान जमीतून सुटून, मेणवली गांवहि वंशपरंपरा इनाम मिळाला. माधवराव हे इ. स. १८९० त वारले. त्यास संतान नव्हते म्हणून त्यांच्या पत्नीने भानूच्या घराण्यातील एका मुलास दत्तक घेऊन त्याचे नांव बाळाजी ठेविले. सांप्रत हेच श्री. बाळाजी माधवराव ऊर्फ नानासाहेब फडणवीस विश्वमान आहेत (१९२५).

[संदर्भग्रंथः—पेशव्यांची, भाऊसाहेबांची व नागपूरकर भोंसल्यांची बखर; पत्रे, यादी—आत्मचरित्र; खरे—नाना फडणवीसांचे चरित्र; अधिकारयोग; ऐ. ले. सं. भा. ४. ते ११; डफ; सिलेक्शन फ्रॉम स्टेट पेपर्स, बांबे; पुणे ग्याझेट. भा. ३; राजवाडे—खंड. २, ४, ७, १०, १३, १४; पेशवाईची अखेर; म्याकडोनल्ड—लार्ड ऑफ नाना फडणवीस; धाकटे शाहुराजे यांचे चरित्र; नॅरेटिव्ह बांबे इनाम कमिशन; कैफियती.]

ना नां चें द पत्तर.—मेणवली येथे नानांचे दप्तर होते; त्यापैकी पुष्कळसे हमाल इनाम कमिशनच्या वेळी सरकारने नेल्याचे समजते. त्यांतून जवळ जवळ १०० हमाल शिष्टक राहिले होते. ते रा. वि. का. राजवाडे यांनी इ. स. १८९७ त तपासले. त्यावेळी त्यांनी त्यांची तपासणी करून व वर्गवारी लावून कालक्रमानुसार पुढकी बांधून ठेविली होती. त्यांनी त्यांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले होते—

“शंभरापैकी निम्मे हमाल जावसाली पत्रांनी भरलेले आहेत. बाकीचे हिशेबी आहेत. लहान मोठ्या जावसाली पत्रांची

संख्या २५ हजार आहे. नारायणराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीपासून नानांच्या मृत्यूपर्यंत झालेल्या अनेक राजकीय घडामोडींचे हे कागद आहेत. त्यावेळच्या काही गुप्त मसळतींचीहि पत्रे यांत आढळतात. तत्कालिन मराठी राज्यांतिल व ११-राज्यांतील मोठ्या मुत्सद्यांची, किंबहुना हिंदुस्थानांत त्यावेळीं जो जो कोणी मातब्बर म्हणून माणूस झाला त्याची पत्रे या दफतरांत आहेत. एकंदर सर्व प्रकारच्या कागदांची संख्या ५० हजार आहे. नारायणरावाच्या खुनापासून सवाईरावसाहेबांच्या मृत्यूपर्यंतची माहिती त्यांत पुष्कळशी आलेली आहे. तेथून पुढे नानांच्या मृत्यूपर्यंतची हकीकत मात्र ट्रोटक सांपडते.

या दफतरांत एक नकाशांचा हमाल असून, त्यांत लढाया, वेढे, किल्ले, इंग्रजी आरमार, हिंदुस्थान, निजाम, हैदर, इंग्रज, मराठे यांचा राज्ये, व कॉकण इत्यादींचे नकाशे आहेत. कॉकणचा नकाशा ५-५ हात लांब असून त्यांत घाट, किल्ले वगैरे सर्व दाखविले आहेत. परकीय राजकारणाची माहितीपत्रे यांत आढळतात. फ्रेंच राजारणीची फांशी, तत्कालिन युरोपांतील व गिरनिराळ्या व राष्ट्रांतील तह, कलकत्याच्या इंग्रजी कौन्सिलांतील रिपोर्ट, सवाईमाधवरावांचा डायरी वगैरे ऐतिहासिक साधने या दफतरांत आहेत.

याप्रमाणे रा. राजवडे यांनी वर्णिलेल्या या मेणवलीच्या दफतरापैकी कांहीं भाग इतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झाला असावा असे वाटते. 'मेणवली दफतर' या नांवाखाली या मासिकांत कागदपत्र प्रसिद्ध होत असत. [केंसरी. १ जून, १८९७.]

नानासाहेब (धोंडोपंत पेशवे)—रावबाजी ब्रह्मावर्तास गेल्यानंतर त्यानां तीन मुली झाल्या; तत्पूर्वी त्यानां एक मुलगा झाला होता; पण तो लहानपणीच वारला. यानंतर पुत्रसंतति होण्याची निराशा वाटून रावबाजींनी नानासाहेब, दादासाहेब व बाळासाहेब असे तीन पुत्र दत्तक घेतले. तीन घेण्याचे कारण एक वारल्यास पूर्वजांस पाणी पाजण्यास कोणी तरी असावा.

कुलाबा जिल्ह्यांत कर्जत तालुक्यांत कर्जतपासून दीड दोन कोसांवर वेणगांव येथे माधवराव नारायण भट राहत होते; त्यांच्या पत्नीचे नांव गंगाबाई. यांचाच मुलगा धोंडोपंत उर्फ नानासाहेब. नानासाहेबांचा जन्म ४ डिसेंबर १८२४ रोजी झाला. रावबाजीबरोबर जो मंडळी ब्रह्मावर्तास गेली होती, तीत माधवराव भटहि होता. तेथेच धोंडोपंतावर रावबाजींची मर्जी वसून त्यानीं त्यानां शेवटीं दत्तक घेतले (७ जून १८२७) आणि त्याबद्दल व आपला सर्व वारसा नानासाहेबांस देण्याबद्दलहि त्यानीं इंग्रजांना वळविले; तेव्हां कंपनीनें वळविले की, याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार तुमच्या पश्चात करण्यांत येईल. या भरंवशावर रावबाजी व नानासाहेब राहिले होते. पुढे रावबाजी वारल्यानंतर (२८ जाने. १८५१), त्यानीं मिळत असलेल्या सालिना आठ लक्षांच्या मॅमणुकीवर नानासाहेबांनी आपला हक्क सांगितला; परंतु, ती कारकीर्द डल-

हौसीची असल्यानें त्यांचे म्हणणे कोणी ऐकले नाही. पंचवीस वर्षांपूर्वीच वचन पाळण्यांत आले नाही. रावबाजींनी आपली शिल्लक इंग्रज कंपनीच्या सरकारी कर्मरोख्यांत गुंतविली होती; त्यानीं इंग्रजांना एकदां सैन्याची व पैशाची मदतहि (ब्रह्मावर्तास आल्यावर) पाठविली होती; या उपकाराबद्दल नानांस आपले वारस म्हणून इंग्रज वबूल करतील असे रावबाजींस वाटले होते. परंतु पुढे नानासाहेब दराक म्हणून त्यांचा हक्क नाशाबित झाला. फक्त बिठूर व त्याच्या आसपासचा थोडासा प्रदेश त्यांच्याकडे कायम ठेवला आणि ५०० पायदळ व एक घोडदळाचा रिसाला आणि तीन तोफा राहू दिल्या

नानासाहेब सात्त्विक, सरळ, मधुरभाषी, दुसऱ्यावर एकदम विश्वास टाकणारे असून इंग्रज कमिशनरच्या सल्ल्यानें आपला कारभार करीत असत. त्याबद्दल के ह्या इंग्रज इतिहासलेखकांनें त्यांची स्तुति केली आहे. वडिलांच्या पश्चात त्यांचे ३० लाख रुपये कंपनीच्या शिल्लकेत अरलेले नानासाहेबांस मिळाले. त्यांच्या पेन्शनीच्या मगणांस बिठूरच्या कमिशनरनें सुद्धां संमति दिली होती. परंतु डलहौसीनें म्हटले की, " रावबाजींनी ४३ वर्षे सालिना ८ लाख पेन्शन घेतले आहे व पुष्कळ शिल्लक टाकली आहे. त्यापैकी पुष्कळशी रक्कम नानासाहेबांस मिळाली आहे म्हणूनच आतां त्यानां पैशाची जरूर नाही. शिवाय ते औरस पुत्र नाहींत म्हणून त्यानां पेन्शन मुळीच मिळणार नाहीं. " इतकेंहि करून डलहौसी थांबला नाही. जहागिरीत रावबाजींचे जे अधिकार चालत होते त्यापैकी दिवाणी व फौजदारी अधिकार त्यानें नानासाहेबांकडून काढून घेतले (१८५२).

या निकालाविरुद्ध विलायतेस अपील करण्यासहि प्रथम बिठूरच्या कमिशनरनें हरकत घेतली, परंतु पुढे नानासाहेबांच्या रामचंद्रपंत भिडे नांवाच्या कारभाऱ्याच्या खटपटीनें गव्हर्नर जनरलच्या मार्फत कंपनीच्या डायरेक्टरांकडे अपील रवाना झाले. त्यांत इंग्रज व रावबाजी यांच्यांत झालेल्या (१८१८) तहाचा उल्लेख केला होता व त्या तहान्वये ("पेशवे व त्यांचा वंश यांस पेन्शन मिळेल " या कलमाप्रमाणे) आपल्यास पेन्शन मिळण्याबद्दल लिहिले होते पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. डायरेक्टरांनी डलहौसीचाच निकाल कायम केला (१९ मे १८५२). हा निकाल लागण्यापूर्वीच नानासाहेबांनी अजीमुल्लाखान नांवाचा आपला एक वकील लंडन येथे पाठविला. त्यास इंग्लिश, जर्मन व फ्रेंच भाषा येत होत्या. तो तेथे गेल्यावर त्यानें बीडन नांवाच्या एका इंग्रज वकिलाच्या साहाय्यानें बरीच खटपट केली, पण तिचाहि उपयोग झाला नाही; शिवाय या अजीमनें काम सोडून तिकडे चैनबाजी चालविली. तो मूळचा खानसामा असल्यानें मुत्सद्दीपणा त्याच्या अंगां बेताचाच होता. इतकें झालें तरी नानासाहेब इंग्रजांशी चांगल्या तऱ्हेनें वागत होते. वऱ्याच इंग्रज अधिकाऱ्यांनी त्यांचा पाहुणचार घेऊन

त्यांची स्तुति गायली आहे. एका इंग्रज मित्राचा मुलगा आंत मेह्यामुळे त्यांनी आपली भावडती गाडी जाळली व घोडा ठार केला होता. डानिअल नांवाच्या एका इंग्रज अधिकाऱ्यास त्यांनी आपली एक मौल्यवान अंगठी बक्षिस दिली होती. अझीमउल्ला इकडे परत येत असता किर्मायाची लढाई चालू होती, तीत होत असलेला इंग्रजांचा पराभव पाहून अझीमने हिंदुस्थानांत आश्यावर नानासाहेबांस इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास प्रोत्साहन दिले. नानासाहेब हे भोळे व दूरवर विचार करणारे नसल्याने त्यांनी त्याचा सल्ला मानला.

नानासाहेबांचे दत्तक बंधु दादासाहेब (सदाशिवराव) व बाळासाहेब (गंगाधरराव) आणि दादासाहेबांचे दत्तक चिरेजीव रावसाहेब (पांडुरंगराव) हे सर्व बिठुरासच असत; दादासाहेब स. १८५७ पूर्वीच वारले होते. तात्याटोपी हे नानासाहेबांचे सवंगडी व दिवाण होते उत्तरेकडे त्यावेळी झांशीच्या राणीशिवाय नानासाहेबांसारखा घोड्यावर बसणारा दुसरा कोणी नव्हता असे सांगतात. अमृतराव पेशव्यांच्या वंशजां स. १८५६ च्या सुमारास नानासाहेबांवर वाडिलाजित संपत्तीच्या वांटणीचा दावा लाविला होता.

शिपायांच्या बंडास सुरवात होऊन ते कानपूरपर्यंत पसरले (१८५७ मे). कानपुरास कंपनीचा १०-१२ लाखांचा खजिना होता. तेथील कलेक्टरचा नानासाहेबांवर फार विश्वास होता त्याच्या धिंन्तीवरून नानासाहेबांनीहि कानपूरच्या इंग्रजांच्या बायका, मुल्ले आणि खजिना रक्षण करण्याचे कबूल केले आणि आपले तीनशे लोक व दोन तोफा घेऊन ते स्वतः कानपुरास आले (२२ मे). कानपुराहून ब्रह्मावर्त ५ कोस आहे.

कोणी म्हणतात की, नानासाहेबांनी अझीमउल्ला परत आल्यावर लागलीच इंग्रजांच्या विरुद्ध कारस्थाने करण्यास सुरवात केली. अयोध्या, झांशी, करोली वगैरे ठिकाणच्या, ज्यांची राज्ये कंपनीने छिनवून घेतली अशा व इतरहि विद्यमान असलेल्या संस्थानिकांशी व तालुकदारांशी त्यांनी पत्रव्यवहार सुरू केला. प्रथम हे लोक या कामी दचकत असत; पण पुढे त्यांच्यावर या पत्रांचा परिणाम होऊन लागला. प्रथम लखनौचा नबाब व राजा मानसिंग यांची अनुमति मिळाली.

नंतर शिपायांचे संगटन सुरू झाले व राजे लोक त्यांना गुप्तपणे मदत करू लागले; इतक्यांत काडतुसांचे प्रकरण उद्भवून त्यांच्या कार्यास दुपट जोर आला. वझीर (बाजीद) अली अयोध्येचा नबाब हा कलकत्यास गुप्तपणे तयारी करीत होता. जगदीशपूरचा राजा कुमारसिंह याने नानासाहेबांच्या सल्ल्याने युद्धसामुग्रीची जुळवाजुळव चालविली. फैजाबादेस मौलवी अहंमदशाह यानेहि तयारी चालविली होती. इंग्रजांविषयी इतका द्वेष पसरला की, एकदां लखनौचा चीफ कमिश्नर हेनरी लॉरेन्स हा लखनौला आला असता (१८ ए.प्रिल १८५७) लोकांनी त्याला टेकळें मारली पण त्याच दिवशी नानासाहेब तेथे गेले असता, त्यांची मिरवणूक

काढिली. त्यांची संघटना इतकी गुप्त होती की, इंग्रजांना कानपूरच्या उठावाच्या आदल्या दिवसापर्यंत सुद्धा बंडाची बातमी लागली नाही.

ब्रह्मावर्ताच्या त्यावेळच्या लोकांकडून असे सभर्ते की, नानासाहेबांचा पत्रव्यवहार आपल्यासारख्या सभदुःखी संस्थानिकांशी जरी चालू होता व धर्मासाठी उठलेल्या पलटणीच्या ऑफिसरांशी जरी त्यांच्या मुलाखती होत होत्या, तरी स्वपरबलावल जाणून बंडाचे पुढारीपण घेण्यास त्यांचे मन तयार नव्हते. असे असता, एके दिवशी संध्याकाळी ब्रह्मावर्तास घाटावर ते संध्या करावयास बसले असता, एक पलटणी अंमलदार भरधाव घोडा फेंकीत तेथे आला व त्याने पेशव्यांस विनंति केली की, मिरत येथे मुसुलमान पलटणीचे बंड होऊन त्यांनी दिल्लीच्या बादशहाची द्वाही फिरविली; हिंदु पलटणीहि धर्मासाठी मरण्यास तयार आहेत, परंतु त्यांस आपल्याशिवाय आधार नाही, तरी आपण आमचे पुढारी होऊन कानपुरास चलावे. नानासाहेबांनी हे ऐकून एक क्षण स्वस्थ विचार केला व शेवटी उद्गार काढले की, बरे आहे, जर हजारों लोक धर्मासाठी प्राण देण्यास तयार आहेत, तर मीहि आपल्या बायकापोरांची आशा सोडतो; असे म्हणून त्यांनी वाड्यांत येऊन बाळासाहेब वगैरेनां हकीकत सांगून आपल्याबरोबरच्या लोकांसह कानपूरचा रस्ता धरिला. तेथे गेल्यावर बंडवाल्यांनी त्यांना आपले पुढारी केले. तेथून त्यांनी तात्या टोण्यास ग्वालोरस शिद्याकडे मदत मागण्यास पाठविले होते, परंतु जयाजीराव त्यांना मिळाला नाही. नानासाहेबांनी निजाम, होळकर व म्हैसूरच्या राजाकडेहि प्रेष लाविला होता. नानासाहेबांचे दुसरे इस्तक ज्वालाप्रसाद व महंमदअली यांनी या पूर्वीच गुप्त सभा भरवून व शिपायांच्या गुप्त संस्था स्थापून इंग्रजांविरुद्ध चळवळ पसरविली. चळवळीचे मुख्य ठिकाण ब्रह्मावर्त व कानपूरमधील नबाबगंज (पेठ) होते. नानासाहेब कानपुरास आल्यावर नबाबगंज पेठेंत कोर्टीत राहत असत.

कानपुरास गंगातटांत धूस (वाळूच्या गोण्या तटासारख्या) रचून त्याच्या आंत गोरे राहिले होते त्यांवर पेशव्यांच्या फौजेने ता. ५ जून रोजी हल्ला चढविला. धूसाच्या आश्रयाने गोरे लढत होते. पुष्कळ प्रयत्न केले तरी धूस फुटेना. तेव्हां एका नेपाळी मनुष्याने सांगितल्याप्रमाणे मोर्चे बांधून, आंत विपाच्या धुराचे गोळे पेशव्यांच्या सैन्याने सोडले; त्यामुळे गोण्यांच्या डोळ्यांना इजा होऊन त्यांचा पुष्कळ नाश झाला; हे युद्ध तांन आठवडे चालले. शेवटी गोरा सेनापति व्हीलर हा पेशव्यांस शरण आला. दर्याचे व दाहगोळा सोडून व्हीलरने उरलेल्या सैन्यासह प्रयागास जावे असे पेशव्यांनी फर्माविले (२६ जून). वरील लढायांत खुद्द बाळासाहेब तोफखान्यावर होते. दुसऱ्या दिवशी व्हीलर हा आपले उरलेले सर्व लोक घेऊन पेशव्यांनी दिलेल्या नावांत जाऊन बसला. गंगेवर त्याला पांचविण्यास बंडवाल्यांच्या

एक दोन तुकड्या आल्या होत्या. या प्रसंगाच्या आधी थोडे दिवस इंग्रजांनी दिल्लीस एका रस्त्याने जाणाऱ्या निरपराधी म्हाताऱ्यास व त्याच्या छोट्या नातवांस पकडून जिवंत जाळले होते; शिवाय गांवांतील बिनअपराधी रयतेस ठिकठिकाणी झाडांस फांशी दिले होते. या गोष्टी कानपूरच्या बंडवाल्यांच्या लक्षांत होत्या: व त्यामुळे ते मनांत चिडलेले होते वहीलर हा आपल्या लोकांनिशी नावांत वस्त्यावर एकाएकी बिगुल वाजला आणि सतीचौरघाटाच्या किनाऱ्यावरून त्या सर्व नावांवर बंदुकांचा व तोफांचा मारा होऊ लागला: सर्व गेरे घाबरले व त्यांनी गंगेत उड्या टाकल्या; पण ४५० पैकी ३२५ लोक मरण पावले.

ही गोष्ट पेशव्यांच्या आज्ञेशिवाय बंडवाल्यांनी केली. या कृत्यास पेशव्यांची मुर्तीच अनुमति नव्हती असे तात्या टोपी यांनी आपल्या जवानीत सांगितले आहे व त्यांस नानासाहेबांची वहीण कुसुमाबाई यांनीहि दुजोरा दिला आहे. नानासाहेबांनी जेव्हा ही हकीकत कळली, तेव्हा त्यांनी तावडतोब हे कृत्य बंद करविले आणि त्यामुळेच १२५ लोक वांचले. या लोकांना पेशव्यांनी बिबिखाना नांवाच्या एका ठिकाणी कैदेत ठेविले (२७ जून).

याप्रमाणे जय मिळाल्यावर गोण्या लोकांचा दारुगोळा, खजिना वगैरे सर्व सामान पेशव्यांनी ताब्यांत घेऊन आपल्या नांवाची द्राही फिरवून व बाजार उघडून सर्व व्यवहार सुरू करविला; आणि नंतर मोठ्या थाटाने ब्रह्मावर्तास प्रयाण केले. दुसऱ्या दिवशी सर्वत्र थाटमाट करून नानासाहेबांनी स्वतःस राज्याभिषेक करवून घेतला (१ जुलै), आणि पुढीलप्रमाणे आपले मंत्रिमंडळ नेमिले—मुख्य कारभारी बाळासाहेब, मुख्य सेनापति रावसाहेब व तात्या टोपी, दुय्यम सेनापति टीकासिंह व बाकरअल्ली, न्यायाधीश बाबाभट्ट, परराष्ट्रमंत्री उवालाप्रसाद आणि उल्लाससिंह हा कोतवाल होता.

कांहीं लोकांचे म्हणणे असे आहे की, नानासाहेब हे कानपूरला दंगा होईपर्यंत (५ जून) इंग्रजांच्याच बाजूचे होते; पुढे ते बंडवाल्यांच्या अप्राधान्येने त्यांना मिळाले. मिरत वगैरे ठिकाणी इंग्रजांचा पराभव झाल्यानंतर अजीमुल्लाने त्यांना बंडांत मिसळण्याचा सल्ला दिला; परंतु तो त्यांनी मानला नाही, उलट वर सांगितल्याप्रमाणे ते कानपूरस इंग्रजांचे रक्षण करण्यास आले. यावेळी, कानपूरच्या इंग्रजांच्या दुसऱ्या रिसाल्याचा मुख्य अंमलदार टीकासिंह याने स्वतः व अझीमकडून एकसारखा प्रयत्न करून नानासाहेबांना वळविण्याची पराकाष्ठा केली; शेवटी एकदां त्यांना रात्री एकाकी गंगेकाठी एका नावेत नेऊन शेवटची विनंति केली आणि ती न ऐकल्यास ठार करण्याची धमकी देऊन उत्तर मिळेपर्यंत कैदेत ठेविले. अखेर इतका प्रकार झाल्यानंतर मग नानासाहेबांनी पुढारीपण घेण्याचे कबूल केले.

ब्रह्मावर्तास गादीवर बसल्यानंतर पेशव्यांनी तेथील व कानपूरचे रक्षण मोर्चे वगैरे लावून ध्रुव घाटापासून

मोर्चेबंदी केली होती) केले. या सुमारास फत्तेगडाहून एक नाव प्रयागाकडे जात होती, तांत बायका, मुले व पुरुष मिळून १०० गेरे असून, दारुगोळा व बुद्धेपयोगी सामान होते. ती नाव ध्रुवघाटावरील गोलंदाजांनी पाहून पेशव्यांस कळविले; परंतु आंत बायका आहेत म्हणून नावेवर गोळा टाकून नका असा त्यांनी हुकूम दिला. पुढे नांव ध्रुवघाटावरून पुढे गेली; मात्र भूतेश्वरानजिक वाळूत रतली तेव्हा गोलंदाजांनी तिच्यावर नेम घेऊन गोळा टाकला. तो दारुखान्यांत पडून भडका होऊन पुष्कळ लोक मेले. उरलेल्यांना पकडून कैदेत ठेविले. व नावेवरील खजिना ताब्यांत घेतला.

यानंतर अलाहाबादेहून हॅवलॉक व रंडेल हे इंग्रज सेनापती कानपूरची बातमी समजल्यामुळे तिकडे चालून येत होते. पेशव्यांनी कानपूरची मजबुती करून ज्वालाप्रसादास हॅवलॉकवर पाठविले. त्या दोघांची गांठ फत्तेपुरास पडली. येथे ज्वालाप्रसाद मोठ्या शौर्याने लढला; परंतु त्याच्या सैन्याजवळील बंदुका कमी पळयाच्या असून इंग्रजांपाशी अगदी नवीन तयार केलेल्या लांब पळयाच्या (३०० यार्डांच्या) बंदुका असल्याने, त्याचा शेवटी मोड झाला (१२ जुलै). हॅवलॉकने फत्तेपूर घेऊन तेथे एकदम बीजन सुरू केले.

ही हकीकत समजताच पेशव्यांनी हॅवलॉकवर बाळासाहेबांना पाठविले. त्यांनी हॅवलॉकला कानपूरहून ११ कोसांवरील अवंग गांधी गांठले. हॅवलॉकपाशी चांगला व भरपूर तोफखाना होता. बाळासाहेबांजवळ दोनतीनच तोफा होत्या. हॅवलॉकच्या तोफखान्याचा मारा चुकविण्यासाठी त्यांनी चकर घेऊन त्याच्या पिछाडीवर हल्ला केला, परंतु बाळासाहेबांच्या एतद्देशीय फौजेने शेवटी कच खाळी व ते मागे हटले व मागे पांडू नांवाची एक नदी होती तिच्या पुलावरून नदीपार झाले. हॅवलॉक पुलापाशी आला असता पुन्हा त्यांनी त्याच्याशी निकराची लढाई दिली. परंतु तेथेहि इंग्रजी तोफखान्याने त्यांना मागे परतावयास लाविले; अखेर संध्याकाळी ते कानपुरास परत आले (१५ जुलै).

या दिवसाच्या आधी थोडे दिवस पुढील गोष्ट घडून आली होती. कानपुरास बिबिखान्यांत जी गेरेमंडळी कैदेत ठेविली होती, त्यांना चांगल्या रीतीने वागाविण्यांत येई. दररोज सकाळी झाड्याकरिता सर्वांना गंगेवर नेण्यांत येई. व विधी आटपल्यावर परत आणीत. असे असता, एके दिवशी एका गोऱ्या बाईने एक भंगीण फितूर करून, दोन मोहरा तिला देऊन आपण लिहिलेले पत्र प्रयागास हॅवलॉककडे नेण्याचे तिच्याकडून कबूल करविले. दुसऱ्या दिवशी तिने प्रयागच्या गोण्या अधिकाऱ्यास पत्र लिहिले की, नानासाहेब नाचतमाशांत गुंग आहेत, फौजेचा बंदोबस्त नाट नाही, तुम्ही सत्वर चालून यावे. झाड्याच्या वेळी हे पत्र भंगीणीने उचलल्याचे पहारकेऱ्याने पाहून त्या दोघांना पकडून पेशव्यांकडे नेले. ही गोष्ट ऐकून पलटणवाले

विथरले व विविखान्यांतील लोकांची कत्तल करण्याबद्दल पेशव्यांची परवानगी मागू लागले. तेव्हां ख्रियांस व मुळांस मारण्याची त्यांनी मनाई केली, मात्र फक्त फितुरी खीस कडक शिक्षा देण्याचें कबूल केलें. ही भानगड मिटते न मिटते तोंच, एक दोन दिवसांनी बाळासाहेबांचा मोड होऊन ते परत कानपुरास आले. यामुळे पलटणवाले फार चिडले, त्यांत अजांमुल्लानेहि भर घातली आणि पेशवे नको नको म्हणत असतां हि पलटणवाल्यांनी कैदेतील बायका, मुल्ले वगैरे कैद्यांची कत्तल केली (१५ जुलैच्या रात्री).

दुसऱ्या दिवशी पेशव्यांनी हँव्लोकवर स्वतः चालून जाण्याचें ठरविलें. त्यांनी आपल्याबरोबर रावसाहेब, बाळासाहेब, तात्या टोपी, लालपुरी बोवा व जळका रामभाऊ यांना घेतलें होतें, पेशव्यांची फौज पांच हजार होती. तिच्यासह त्यांनी कानपूरच्या दक्षिणेस दोन कोसांवर अहरवा येथे हँव्लोकची गांठ घेतली. पेशव्यांनी आपली सैन्यरचना उत्तम केली होती. त्यामुळे हँव्लोकने-त्यांची फौज पेशव्यांच्या फौजेपेक्षा पुष्कळ होती तरी-आपण होऊन त्यांच्यावर चाल केली नाही. त्याचें सैन्य दुष्पट असून त्याचा तोफखानाहि जबर होता. पेशव्यांकडून युद्धास तोंड लागलें. हँव्लोकचे लोक कानपुरास असलेल्या कैद्यांना सोडविण्यासाठी (त्यांना कत्तलीची बातमी या वेळी समजली नव्हती असे म्हणतात), तर पेशव्यांचे लोक धर्मासाठी व राज्यासाठी जिवावर उदार होऊन लढले. तोफांवर स्वतः पेशवे व बाळासाहेब मेहनत करीत होते. पलटणवाल्यांनी इंद्रजाकडील तोफांच्या कान्यांत खिळे ठोकण्याचें काम करून, त्यांच्या बऱ्याचशा तोफा निकामी केल्या. संध्याकाळपर्यंत भयंकर लढाई चालू होती; इतक्यांत पेशव्यांच्या समोरच्या दिशेकडून दादळ उठून त्यांच्या सैन्यास त्रास होऊ लागला. शत्रूकडील व स्वतःकडील धूर, धूळ वगैरे सर्व त्यांच्या सैनिकांच्या तोंडावर येऊन ते गोंधळून गेले. ही संधी साधून हँव्लोकने आपले हायलंडर्स घेऊन एकदम त्यांच्यावर हल्ला केला. तेव्हां पलटणवाले फुटून पळू लागले. बाळासाहेबांनी त्यांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न करून स्वतः तोफा डागल्या, पण कांहीं उपयोग झाला नाही, त्या गडबडीत तात्या टोपीची व पेशव्यांची चुकामूक झाली. शेवटी नाइलाजने पेशवे व बाळासाहेब आणि रावसाहेब हे रात्री ब्रह्मवर्तास आले (१६ जुलै). दुसऱ्या दिवशी हँव्लोकने कानपूर घेतलें व तेथे एकसहा बीजन सुरू केलें; स्त्री, मूल, म्हत्तारे-कोतारे वगैरे कांहीं एक न पाहतां जवळ जवळ १० हजार लोकांची कत्तल इंद्रजांनी केली (काये-भाग २, पृ. ३११) आणि पुष्कळ अत्याचार केले. एका ब्राह्मण सुभेदारास विविखान्यांतील रक्त साफ करावयास लावून दुसऱ्या मुसलमान सुभेदारास तें रक्त जिभेने चाटावयास लाविलें.

पेशव्यांनी ब्रह्मवर्तास येऊन तेथील मंडळीस हें वृत्त कळविलें. नंतर त्यांनी एका शेत्यांत वडिलार्जित मौल्य-

वान वस्तू बांधून घेतल्या (त्यांत समर्थानी शिवाजीस दिलेल्या भगव्या छाट्या होत्या. त्यांची तेव्हांपासून आजपर्यंत (१८५७) देवांत ठेवून पूजा होत असे; तसेंच थोरल्या माधवरावांस मिळालेले वडाचे फूल, दक्षिणावर्त शंख, गौरीशंकर बाण वगैरे वस्तू होत्या) व आपल्या ख्रियांसह गंगेवर ठेवलेल्या नावंत ते जाऊन बसले, व गंगेची पूजा केली. पेशवे मंडळी जात आहे असे पाहून ब्रह्मवर्ताच्या त्यांच्या आश्रितांस फार वाईट वाटलें. बरोबर फक्त एका शागीर्दास घेऊन नावेवर मेणबच्या पेटवून श्रीमंतांनी नांव हाकारली. धारेंत नांव गेल्यावर श्रीमंतांनी एकदम मेणबच्या विझविल्या व शेत्यांतील जिवस त्यांनी गंगारपण केले. उजेड नाहीसा झाल्याचें पाहून नाव बुडाली व पेशव्यांनी जलसमाधि घेतली असं कांठावरच्या लोकांस वाटलें.

गंगापार लखनौच्या हद्दीत जाऊन तेथे बेगमेच्या मदतीने पुन्हां लोक जमा करून आणखी एकदां प्रयत्न करावयाचा असा पेशव्यांचा उद्देश होता. नाव घाटास लागल्यावर मंडळी खाली उतरली. कांठावरील गांव लखनौच्या हद्दीतीलच होता. प्रथम तेथे या मंडळीचे फार हाल झाले; परंतु तेथील मामलेदारास ही बातमी लागतांच त्याने त्यांची सर्व व्यवस्था (बेगमेच्या हुकुमावरून) लावून दिली.

इकडे हँव्लोकने ब्रह्मवर्तावर हल्ला करून (तेथे अडथळा कोणाच केला नाही) चार प्रहर बीजन केलें. त्यांत हजारां लोक मेलें. मग लुटीस प्रारंभ केला. श्रीमंतांचा वाडा सर्व धुवून फस्त करून शेवटी तो जाळून टाकला. शहरचा तट व मंदिरे पाडली आणि मूर्ती फोडल्या. लुटीत पेशव्यांची तीन लाख रुपये किमतीची रत्नजडित तलवार इंद्रजांना मिळाली (१९ जुलै).

लखनौस बेगमेकडे गेल्यानंतर, तात्या टोपीचा निरोप आल्यावरून पेशव्यांनी रावसाहेबांस काल्पीस रवाना केलें. कारण तात्याने काल्पी काबीज करून पुन्हां जम बसविला होता. पुढें काल्पी येथेहि रावसाहेब पेशव्यांचा पराभव झाल्यावर नानासाहेब नेपाळकडे वळले. या पुढील हकीकत त्यांची बहाण (रावबाजीची औरस कन्या) कुसुमाबाईसाहेब यांनी प्रत्यक्ष सांगितलेली पुढें दिली आहे.

नानासाहेबांचा पराभव होण्याचें कारण त्यांच्या जवळील लोकांस शिस्तीचा अभाव व कमी पळ्याची हत्यारे; हाताखालील लोक त्यांना न विचारतां वाटेले ते करीत. आयोध्या प्रांतांत अश्यावेळांच तात्या टोपी व पेशवे यांची शेवटची भेट झाली. लखनौहून (तेथील बेगमेचा पराभव झाल्यानंतर?) श्रीमंत अनेक अडचणां व हालअपेष्टा खात नेपाळांत शिरले. त्यांच्याबरोबर राववेळां त्यांच्या मातुर्थी सईबाई व मैनाबाई, त्यांचे कुटुंब, बाळासाहेब व त्यांची स्त्री (कुसुमाबाई म्हणतात की, रावसाहेबहि होते व पुढें तीन महिन्यांनी ते इंद्रजा हद्दीत गेले), कुसुमाबाई व इतर आश्रित मंडळी

होती ही मंडळी १ वर्ष कधी नेपाळ तर कधी इंग्रज हद्दीत लपून लपून रहात असे. नेपाळांत जंगवहादूरचा अंमल होता. तो यांना आश्रय देईना. अशा स्थितीत स. १८५८चा सप्टेंबर आला; स. १८५७ च्या जुलैपासून आतांपर्यंत १४ महिने ही मंडळी वनवासांत होती. सप्टेंबरांत नेपाळांत ठाडा गांवापासून सात कोसांवर देवखरी या स्थळी स्वारीचा मुकाम पडला; तेथें नानासाहेबांस दोषी ज्वर लागला व त्यांतच त्यांचा अंत देवखरीच्या रानांत एका ओढ्याच्या कांठी शके १७८० भाद्रपद वद्य १४ बुधवारी (६ आक्टोबर १८५८) झाला; तेथेंच दहनविधि झाला व मंडळी ठाड्यास आली; तेथें बारावा व तेरावा करून कांहीं दिवस मंडळी तेथेंच राहिली. नानासाहेब समजून पुढें पुष्कळ दिवस बऱ्याच लोकांना त्रास होत असे. नानासाहेबांस पकडण्यासाठी कॅनिंगेन एक लाखांचे बक्षिस लाविलें होतें (१८५८ मार्च).

नानासाहेबांच्या पूर्वी ज्येष्ठी अमावास्येस (१० जुलै) डांग (नेपाळ) येथें बाळासाहेब वारले होते. रावसाहेब हे सियालकोटकडे असतांना, त्यांच्या मुक्कामाची बातमी त्यांच्या एका मशाठा जातीच्या अश्रितानें विश्वासघात करून इंग्रजांस दिल्यानें, ते धरले जाऊन, त्यांना ब्रह्मवर्तीस श्रावण वद्य १०, शके १७८४ (२० आगष्ट १८६२) रोजी फांशी दिले. त्यांची स्त्री रमाबाई यांचाहि भयंकर अंत झाला असे म्हणतात.

नानासाहेबांस तीन बायका होत्या; त्याः—करमकरांची मुलगी सारजाबाई, पाटणकरांची सारजाबाई व करमकरांची कृष्णाबाई. दादासाहेबांची स्त्री काशीच्या कालेंकरांची मुलगी रोहिणीबाई असून, बाळासाहेबांची स्त्री फाशीबाई ही गोडबोल्यांची मुलगी होती. दादासाहेब लवकर वारल्यानें रोहिणीबाईंनीं रावसाहेबांस दत्तक घेतलें होतें. हेहि वेणगांवचेच भट होते; यांची बायको ओकघराण्यातील रमाबाई म्हणून होती. रावसाहेब हे दत्तक जाण्यापूर्वी दादासाहेबांचे चुलत बंधूच होते.

वरील प्रसंगानंतर रावबाजांच्या स्त्रिया मैनाबाई व सईबाई, बाळासाहेबांची स्त्री काशीबाई, नानासाहेबांची कृष्णाबाई व रावबाजांची मुलगी कुसुमाबाई (यांस जयाबाई म्हणत) या खाशा स्त्रिया राहिल्या. नानाच्या मृत्यूनंतर मात्र यांना नेपाळ-सरकारनें त्रास न देतां नेपाळांत राहण्यास परवानगी दिली. यांच्याबरोबर तात्या टोपी याचे चार नातू व इतर आश्रित मंडळी होती. बळवंतरा टोप्यानें या बायकांची आजन्म सेवा केली. नंतर ही मंडळी काटमांडूस गेली व तेथें जवळचें जवाहीर विकून थापोथलीत जागा विकत घेऊन त्यांनीं एक वाडा बांधला व तीन चार जहागिरी गांव खरेदी घेतले व त्यांवरील उत्पन्नावर आपला गुजराण चालविला.

जहागिरींत राणीगंज म्हणून एक गांव वसवून या वऱ्यांनीं तेथें पेशव्यांची गादी स्थापून व राम आणि लक्ष्मीनारायण यांचीं देवळे बांधून तेथें मराठ्यांचा भगवा झेंडा रोविला.

अद्यापिहि तेथें गादी व निशाण आहे असें म्हणतात. सईबाई या इ. स. १८९६ त वारल्या व त्यांच्या पूर्वी थोडेंच दिवस, मैनाबाई, काशीबाई व कृष्णाबाई या वारल्या होत्या. यानंतर नेपाळसरकारनें त्यांची जहागिरी बिनवारशी म्हणून जप्त केली; मात्र गादी व झेंडा असलेले देवस्थान चालू ठेविले.

कुसुमाबाई यांचे लग्न नानासाहेबांना लाविले. त्यांना लष्करचे रावसाहेब आपटे यांना दिले होते. त्यांचे सासरचे नांव सरस्वतीबाई असून त्यांना बंडाची सर्व हकीकत आटवत असे. कानपूरच्या विविखानाकत्तलीशीं नानासाहेबांचा मुळांच संबंध नव्हता असे त्यांनीं सांगितले आहे. बंडाची स्थिरस्थावर झाल्यावर कुसुमाबाईनां त्यांच्या श्वशुरांनीं ग्वाल्हेरीस नेले. त्यांचे पति वारल्यावर त्या काशीवास करून असत. त्यांना इंदूर व ग्वाल्हेर या संस्थानांकडून कांहीं तैनात असे; इंग्रजसरकार मात्र कांहींहि देत नसे. बाईनिस्पृह, धैर्यशाली व अभिजात होत्या. त्या स. १९१७ च्या आगष्टांत वारल्या. आतां पेशवे घराण्याचा औरसवंश मुळांच राहिला नाही.

नानासाहेबांचे डोळे पाणीदार व वाघासारखे होते, त्यांच्या बोलण्यांत विनोद असे, ते दरबारांत किनखापी पोपाक करीत, कानपूरच्या कत्तलीत मारला गेलेल्या टोंड नांवाच्या इंग्रजाकडून ते रोज वर्तमानपत्र वाचून घेत. त्यांना इंग्रजी व फारशी चांगले येई. त्यांच्या युद्धाचीं सूत्रे चांगलीं शिस्तीचीं अशीं असत. त्यांनीं उभारलेल्या या प्रयत्नास अद्यापि उत्तरेत 'नानागदी' म्हणतात. नानासाहेबांचा वाडा अलीपूर कलकत्ता येथे होता, या वाड्यांतच ते इंग्रजाचा सत्कार करीत आणि इंग्रजांविषयी अत्यंत स्नेह बाळगणारा म्हणून त्यांची ख्याति बंडापूर्वी झाली ती याच वाड्यांतल्या सत्कारामुळे झाली. तो वाडा पुढे सरकारनें जप्त केला व तो पुढे कुचविहारकरांनीं घेतला; त्याला आज वृडहाउस म्हणतात. याशिवाय कुचविहारकरांनीं पेशवेघराण्यापासून एक लाख रुपयांस एक मोत्यांचा हार घेतला, इत्यादि माहिती राजकुमार विद्वत्तरनारायण सांगतात.

[संदर्भग्रंथः—कलेक्शन ऑफ ट्रीटोज, भा. ३, ५; लाईफ ऑफ मालकम; काये—सीपीय वॉर, भा. १, २; मार्टिन—इंडियन एंपायर, भा. २; रसेल—डायरी इन इंडिया, भा. १; गुडबिन—म्युटिनी इन औध; थॉम्सन—कानपूर; शेपर्ड—कानपूर; ट्रिब्यूलियन—कानपूर; स्वातंत्र्य, वर्ष ३ अं. ३६ ते ४१; द्विवेदी—गदरका इतिहास].

नानाकिंग—चीन देशांतल्या क्वांग्सू प्रांताच्या क्वांगनिंग राजधानीचें हें नांव आहे. हें नांव कित्येक शतकांपासून प्रचलित आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे (१९१०) ३७४५९ असून हें शहर उ. अ. ३२° ५' व पू. रे. ११८° ४०' यांवर वसलेले आहे. हें शहर वेगवेगळ्या राजांच्या वेळेस निरनिराळ्या नांवांनीं प्रसिद्ध होतें. क्वांगनिंग हें नांव

प्रांजु घराण्याच्या वेळेस पडले. मिग घराण्यातील पहिल्या दोन बादशहांच्या वेळेस नान्किंग हें राजधानीचें ठिकाण होतें.

टैपिंग बंडवाल्यांना हें शहर १८५३ सालीं हल्ला करून घेतलें. प्रसिद्ध व महत्त्वाच्या इमारतीचा नाश यांचें वेळेस झाला. शहराच्या ईशान्य कोपण्यांत हंगवु बादशहानें बांधलेला राजवाडा होता. स. १८६४ त बंडवाल्यांपासून हें शहर परत घेतेवेळेस हा राजवाडा जळाला. बादशहा युंगलो (१४०३-१४२८) यानें आपल्या आईच्या प्रीत्यर्थ बांधलेला चिनी मार्तीचा बुरूज अतिशय प्रसिद्ध होता. १२ व्या शतकापूर्वी याच ठिकाणीं एका हिंदु भिक्षुनें बुद्धाच्या कांहीं अवशेषांवर भव्य मंदिर उभारिलें युएन घराण्याच्या वेळच्या बंडाळींत या मंदिराचा नाश झाला. या जागीं नंतर युंगलानें चिनी मार्तीचा बुरूज बांधला. पूर्वी नान्किंग हें विद्येचें माहेरघर समजलें जात असे व त्याचप्रमाणें येथें पक्का माल तयार करण्याचे कारखाने असत. ब्रिटिशांनीं स. १७४२ त हें शहर काबीज केल्यावर सर हेनरी पॉटिंगर यानें नान्किंग तहनाऱ्यावर याच ठिकाणीं सही केली. १८९९ सालीं चिनी सरकारनें नान्किंग परराष्ट्रीय व्यापारास खुलें केलें.

नान्किंग हें पहिल्या प्रतीचें महत्त्वाचें शहर आहे. येथील सुभेदार इतर प्रांतांतील अधिकाऱ्यांपेक्षा अधिक सत्ताधीश आहे. शांघाय व इतर दक्षिणेकडील बंदरांचा परराष्ट्रीय व्यापार याच्या देखरेखेखालीं चालतो. शहरांत दारूगोळा करण्याचा एक कारखाना आहे. शिवाय लष्करी व दर्यावर्दी शिक्षणाचीं विद्यालये आहेत. मिग घराण्यांतील पहिल्या तीन पुरुषांच्या कबरी नान्किंग शहरांत आहेत. परंतु त्या सध्यां मोडकळीस आल्या आहेत.

नाभा, संस्था न.—पंजावांतील फुलकन संस्थानांपैकी एक संस्थान आहे. याचे दोन भाग केले आहेत. (१) अमलोह निझामत, हा पवाध नदीच्या काठचा सुपीक प्रदेश आहे; व (२) फूल निझामत किंवा जंगली प्रदेश. बावल हा वास्तविक राजपुताना मरुभूमीतील भाग आहे. क्षेत्रफळ ९९६ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) २६३३३४.

इतिहास.—इ. स. १७६३ त नाभा स्वतंत्र होईपर्यंत फुलकन संस्थानांचा जो इतिहास तोच नाभाचा इतिहास होय. या वर्षी शीख लोकांनीं सरहिंद घेतलें व मुलखांची वांटणी केली; त्यांत हमीरसिंगाकडे नाभा आलें. इ. स. १७७४ त झिंदचा राजा गणपतसिंग यानें संपूर, अलमोह व भादसोन घेतलें पण पतियाळाच्या मध्यस्थीनें अलमोह व भादसोन हे भाग परत केले. इ. स. १७७६ त हमीरसिंगाला रोरी हा भाग मिळाला. हमीरसिंगानंतर त्याचा मुलगा जसवंतसिंग हा आपल्या आई-राणी देसूच्या देखरेखीखालीं गादीवर बसला. इ. स. १८०४ मध्ये जसवंतसिंगानें लॉड लेकशीं मित्रत्वाचें बोलणें लावलें. पुढें नाभा, झिंद आणि पतियाळ यांमध्ये युद्ध झालें; त्यावेळेस नाभांन रणजितसिंगाची मदत मागितली. या लढाईनंतर रणजितसिंगानें मालेरकोटला

येथील मुसुलमान घराणें नष्ट करून जसवंतसिंगाला कोट-वसिया, तलवंदी, जगरावन यांतील भाग दिले. स. १८०८ त रणजितसिंगानें सिस-सतलज प्रांतावर स्वारां करून जसवंतसिंगाला खान्न प्रांत मिळवून दिला.

पुढें इ. स. १८०९ त सर्व संस्थानें ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखालीं गेलीं. जसवंतसिंगाचे शेवटचे दिवस त्याच्या मुलाच्या बंडामुळें फार वाईट गेले. इ. स. १८४० त याच्या मरणा-नंतर देवीद्रसिंग हा गादीवर आला. मुडकी व फिरोझपूर या शांख लढायांनंतर आणि सोभरानच्या अखेरच्या लढाईनंतर नाभा संस्थानावर ब्रिटिश अंमल जाहीर करण्यांत आला. त्यावेळीं तेथील राजाला पदच्युत करून ५०००० रुपयांचें पेन्शन दिलें. १८४७ सालीं याच्या वडील मुलाला-भारपूर सिंग यास सत्ता दिली. १८५७ सालच्या बंडांत दाखविलेल्या अ.प्रतिम राजभक्तीबद्दल याला बावल निझामत बक्षीस दिली. भारपूरसिंग इ. स. १८६३ त मेल व इ. स. १८७१ त भगवानसिंग हाहि मरण पावला. याला मुलगा नव्हता. तेव्हां हिरासिंग यास गादीवर बसविण्यांत आलें. हा १९११ सालीं वारल्यावर त्याचा मुलगा रिपुदमनसिंग गादीवर आला. १९२३ सालीं नाभा व पतियाळा संस्थानांतील अंतस्थ भांडणावरून रिपुदमनसिंगानें गादीचा त्याग करून आपला अल्पवयी मुलगा गादीवर बसविला व आपण पेन्शन घेऊन स्वस्थ राहिला. सध्यां संस्थानचा कारभार हिंदुस्थान सरकारच्या प्रतिनिधीमार्फत चालतो. नाभा संस्थानांतील जैतो येथील शीख सत्याग्रहामुळें या संस्थानचें नांव २३ वर्षे सर्वतोमुखी झालें होतें ('जैतो' पहा). येथील सत्याग्रह नुकताच संपला आहे.

यांत ४९० खेडी व ६ शहरे आहेत. लोकसंख्या (१९२१) २६३३३४. यांत अमलोह, बावल व फूल या तीन निझामती आहेत. मुख्य ठिकाण नाभा असून हें शीख लोकांचें पहिल्या प्रतीचें संस्थान आहे. बहुतेक लोक पंजाबी भाषा बोलतात. परंतु बावल निझामतींत सुशिक्षित लोक हिंदी भाषा बोलतात. शीखांखेरीज इतर जाती म्हणजे जाठ, रजपूत व अहीर ह्या होत.

शेतकी:—या संस्थानांतील निझामतींत शेतकीच्या बाबतींत फरक आहेत. अमलोह ही निझामत ओलाव्यामुळें साहजिकच सुपीक आहे. फूल निझामत रेंताळ आहे व कालचे सुरु करीपर्यंत येथें पाण्याची कमताई असे. मुख्य पिकें हरभरे, गहू, डाळी, बाजरी, जव, ऊंस व थोडा कापूस हीं होत. जंगाल येथें गुरांची पैदास होते. फूल व जैतो येथें गुरांचे बाजार भरतात. अमलोह व नाभा येथेंहि असेच बाजार भरतात. फूल व बावल येथें धान्य नेण्यास व नांगरण्यास वगैरे (कर्धी कर्धी) उंट्यांचाहि उपयोग करतात. येथें कालव्यांनीं दऱ्याच जमिनीला पाणी पुरविताना पाऊस व कालव्यांनीं पुरविलेले पाणी यांचें व्यस्त प्रमाण आहे.

व्यापार:—येथे सोन्याचांदाचे दागिने व पितळेचीं भांडीं (स्थानिक उपयोगाकरितां) यांचा जास्त व्यापार आहे. गोटा (जर) नाभा येथे तयार होऊन बाहेरगांवीं जातो. तसेंच अमलोह येथे गबरून व सुशी हीं कापडे तयार होतात. नाभा व अलमोह येथे संत्रंज्या तयार होतात. नाभा येथे कापूस दाबण्याचा कारखाना आहे. मुख्य निर्यात माल कापूस व धान्य होत. यांत नार्थ वेस्टर्न रेल्वेच्या शाखा आहेत. बी. बी. सी. आय. रेल्वे बाबल निझामतीतून जाते. येथील पोस्टखातें व ब्रिटिश पोस्टखातें हीं परस्परांचीं कामे करतात व “नाभा संस्थान” अशीं अक्षरें असलेलीं तिकिटें ब्रिटिश सरकार मूळ किंमतीला नाभा संस्थानाला देतें.

राज्यव्यवस्था:—फुलकिआन संस्थानें व भावलपूरचा पोलिटिकल एजंट पतियाळा येथे राहातो. येथील राजा हा मुख्य असून याला इजलासिआलिआ नांवाचे सल्लागार मंडळ मदत करतें. न्यायांत अखेरचा निकाल हेंच मंडळ देतें. येथील मुख्य अधिकारी:—(१) मीर मुनशी अर्थात परराष्ट्रीय मंत्री. याला आणखीहि पोस्टखाते, कालवे, शिक्षणखातें वगैरेंकडे लक्ष द्यावें लागतें. (२) बक्षी अर्थात सेनाध्यक्ष; याच्याकडे सेनेचे व पोलिसचे काम असतें. (३) हकीम—ई—अदालतीसदर अर्थात मुख्य न्यायाधीश. (४) दिवाण—ई—मालसदर; याच्याकडे खजिना, करवसुली, इत्यादि काम असतें. प्रत्येक निझामतीचे “ठाणा” या नांवाचे पोटविभाग आहेत. प्रत्येक निझामतीवर एक नाझीम असून याला एक तहाशिलदार मदत करतो. नाझीमच्या निकालावर अदालतसदर येथे फियाद करतां येते व सरतेशेवटीं अखेरचा निकाल इजलास—ई—आलिया येथे होतो. या न्यायमंदिराचे अध्यक्षस्थान राजाकडे असतें. नाझीमला मदत करणारे मुनसिफ असून यांकडे हलके मुकद्दमे ऐकण्याचे काम असतें. या ठिकाणीं ई. पि. कोड व प्रोसीजर कोड हीं कांहीं फेरफार करून लागू पडतात.

नाभा रुपयाची किंमत १५ आणे आहे. येथील टांकसाळ कधीं काळीं (उदाहरणार्थ एखाद्या राज्यारोहणाच्या वेळीं) चालू होते. संस्थानचें उत्पन्न सुमारे २२॥ लाख रुपये आहे. इ. स. १८६० त बहुतेक सर्व प्रांतांत व १८७५ सालीं लोहातबंदी परगण्यांत करवसुलीचे पैसे घेण्याची पद्धत सुरू झाली. यापूर्वी धान्य वगैरे घेत. नाभा येथे दाह काढण्याची परवानगी लिलावांने ठरविली जाते. येथे माळव्याहून कच्ची अफू आणून ती शुद्ध करून विकतात. म्युनिसिपालिटी अशी फक्त नाभा येथेच आहे. यांत लिहितां वाचतां येणाऱ्यांचें प्रमाण शेंकडा ४.२ असें पडतें.

शहर.—नाभा संस्थानाचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. ३०° २३' व पू. रे. ७६° १०' यावर नार्थ वेस्टर्न रेल्वेच्या राजपुरा—भटिंडा शाखेवर हें आहे. लोकसंख्या (१९११) १३६२०. हें १७५५ त इमारिसिगानें वसविलें. याच्या भोंवती ६ दरावजे

असलेलीं चिखली भित आहे. शहराच्या मध्ये एक दगडी किल्ला आहे. एका भागांत खासगी घरे असून दुसऱ्या भागांत संस्थानी कचेऱ्या आहेत. शामबागांत पूर्वीच्या राजांची संगमरवरी स्मारकें आहेत. मुबारक बगीच्यांत एलिजन हाऊस नांवाचें सुंदर घर आहे. शहराच्या बाहेर छावणी व तुरुंग आहे. निर्यात माल धान्य, गळिताचीं धान्ये, कांतलेला कापूस असून, आयात माल साखर व कापड हा आहे. येथे एक इंग्रजी शाळा व लॅन्सडाऊन हॉस्पिटल नांवाचा दवाखाना आहे.

नामकई (ब्रह्मी नाकें)—ब्रह्मदेश, दक्षिण शानसंस्थानें, मैलात पोटविभागांतलें लहानसं संस्थान. क्षेत्रफळ ८६ चौरस मैल. येथील बऱ्याच भागांत गवत आहे. परंतु पश्चिमेकडील भाग थोडा खडकाळ आहे. लोकसंख्या (१९११) ७८४१. यांत ७१ खेडीं आहेत. यांत बहुतेक लोक तांगथस जातीचे आहेत. संस्थानिक पॅडन येथे राहते. इ. स. १९०४-०५ मध्ये कराचें उत्पन्न ५००० रुपये असून पैकीं ३००० रुपये ब्रिटिश सरकारला खंडणी म्हणून मिळाले.

नाभादास (सुमारे १६००)—एक हिंदुस्थानी संतकवि. हा जातानें डोम होता. याला नारायणदास असेंहि म्हणतात. हा वल्लभपंथाचा एक गुरु जो अग्रदास त्याचा शिष्य होता. अशी कथा सांगतात की, लहानपणी नाभाच्या आईबापांनी दुष्काळांत त्याला एका अरण्यांत सोडून दिलें असतां अग्रदासाला अवचित तो सांपडला. पुढे अग्रदासानेंच त्याला वाढविलें. नाभा मोठा झाल्यावर अग्रदासानें त्याला “भक्तमाला” ग्रंथ लिहिण्याविषयी आज्ञा केली. हा ग्रंथ १५८५-१६२३ या काळांत लिहिलेला दिसतो. भारतीय धार्मिक इतिहासांत भक्तमालेला महत्त्वाचें स्थान द्यावें लागेल. १७१२ सालीं प्रियादासानें यावर एक टीका लिहिली आहे. या भक्तमालेचे भाषांतर बहुतेक देशी भाषांतून आढळतें.

नाभानेदिष्ट—एक वैदिक ऋषि. पुराणवाङ्मयांत नाभाग, नाभागदिष्ट, नाभागनेदिष्ट अशींहि याचीं दुसरीं नांवे आहेत. हा वैवस्वत मनुच्या नभग पुत्राचा पुत्र. हा ब्रह्मचर्याश्रमांत असतांना याच्या भावांनी आपापसांत दायभाग वांटून घेतला. पुढें यानें रुद्रास संतुष्ट करून त्याच्यापासून संपत्ति व ब्रह्मविद्या मिळविली. यजुर्वेद व ऐतरेयब्राह्मण यांतून नाभानेदिष्टाचे उल्लेख सांपडतात.

नामकरण—आर्यांच्या सोळा संस्कारांपैकी एक संस्कार. बालकाचें नांव ठेवणें हाच या संस्कारांतल मुख्य हेतु होय. प्रयोगकारांनी या संस्कारांगभूत, पुण्याहवाचन, नांदीश्राद्धादि करावें असें लिहिलें आहे. सूत्रकारांनी नामकरणाचा काल स्पष्ट सांगितला नाहीं. प्रयोगकार व इतर ग्रंथकारांच्या मतें जन्मदिन, दशमदिन अथवा द्वादशदिन हा काल नामकरणास उक्त आहे. कवर्गादि जे पांच वर्ग त्यांपैकी प्रत्येकाच्या शेवटचीं तीन अक्षरें, आणि ह, य, व, र, ल, हीं पांच अक्षरें, यांपैकी कोणतेंहि अक्षर ज्याच्या आदि आहे; य, र, ल, व या अंतस्थ वर्णांपैकी कोणतेंहि वर्ण ज्याच्यामध्ये आहे व ज्याच्या शेवटीं विसर्ग आहे

असे दोन अक्षरी अथवा चार अक्षरी नांव ठेवावे. अक्षरांची समसंख्या असलेले पुरुषांचे नांव असावे व विपमसंख्या असलेले स्त्रियांचे नांव असावे असे आश्वलायन गृह्यसूत्रांत सांगितले आहे.

नामकल, ता लु का.—मद्रास, सालेम जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ ६१३ चौरस मैल. याच्या ईशान्येस कोल्हे मलदू नांवाची पर्वतांची रांग आहे. यांतून कावेरी नदी वहाते. व या भागांत केळी, विड्याची पाने, नारळ वगैरेच्या बागा आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ५८७८५६. यांत ३५६ खेडी असून नामकल व सेंदमंगलम् ही दोन शहरे आहेत.

गां व.—याच नांवाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. याला फसूर नांवाच्या साउथ-इंडियन-रेल्वेस्टेशनानाहून २० मैल जावे लागते. लोकसंख्या (१९११) ५१९६. नामकल खडकावरील नामगिरी अम्मन देऊळ फार प्रसिद्ध आहे. नामकल टेंकडी हा २०० फूट उंच खडकाचा सुळा असून त्यावर एक किल्ला आहे. हा लांबून दिसतो. याचा रंग पांढरा आहे. हा चांगल्या स्थितीत आहे. या किल्लाखेरीज येथे एक देवालया व मुसलमानी मनोरा आहे. हे देऊळ कोणी रामचंद्र नाइक या पालेगाराने व कोणी म्हैसूरच्या राजाचा नोकर लक्ष्मीनरसैय्या याने बांधिले असे म्हणतात. हे २०० वर्षापूर्वीच्या कालांतले असावे. हे इ. स. १७६८ त ब्रिटिशांनी घेतले परंतु हैदरने लगेच ते परत घेतले. कमलालयम् नांवाचे गोड्या पाण्याचे तळे आहे. येथे एक बगीचाहि असून त्याचप्रमाणे १ शाळाहि आहे. येथे पहिल्या प्रतीचे तूप मिळते.

नामदेव—एक महाराष्ट्रीय संतकवि. सातारा जिल्ह्यांत कऱ्हाडाजवळ नरसिवामणी नांवाचे एक खेडे आहे ते नामदेवाच्या घराण्याचे मूळचे रहाण्याचे ठिकाण होय. याच खेड्यास सध्या भये नरसिंगपूर अगर कोळे नरसिंगपूर म्हणतात. नामदेवाचे पूर्वज जतीने शिंधी असून ते शिंध्यांचा अगर कापड विकण्याचा धंदा करित. नामदेवाच्या बापाचे नांव रामाशेट असून आईचे नांव गोणाबाई होतें. ही दोघे पंढरपुरास गेली व तेथेच शके ११९३ मध्ये नामदेवाचा जन्म झाला. नामाच्या गणगोताची माहिती पुढील अभंगांत आहे.

गोणाई राजाई । दोघी सासु सुना ।

दामा नामा जाणा । बाप लेक ॥

नारा महादा गोंदा । विठा चौघे पुत्र ।

जन्मले पवित्र । त्याचे वंशी ॥

लाडाई गोडाई । येसा साखराई ।

चौघी सुना पाही । नामयाच्या ॥

लिंबाई ती लेकी । आजबाई बहीण ।

दासी वेडी जनी । नामयाची ॥

नामदेवास थोडेसे व्यवहारिक शिक्षण देण्यांत आले तथापि पिढीजाद चालत आलेल्या धंद्यांत त्याची गति मुळांच दिसून

आली नाही. हा पुढे मोठा विठ्ठलभक्त झाला. विसोबा खेचर हा नामदेवाचा गुरु होय. विसोबा खेचरास मूर्तिपूजा मान्य नव्हती असे म्हणतात. कारण आपल्या गुरुने आपणास 'पाषाणाचा देव बोलेचिना कधी। हरी भवव्याधि केंवी घडे ॥' (तुकारामतात्या व्रत, अभंग १९१; अगर गाथापंचक; नामदेवगाथा, अभंग १५५) या अभंगांत सांगितल्याप्रमाणे उपदेश केला असे नामदेव म्हणे. "तुझिया सत्तेने वेदांसि बोलणे। सूर्यासि चालणे तुझिया बळे" या अभंगांत ईश्वर दसा सर्वशक्तिमान आहे हे चांगल्या रीतीने दाखविले आहे. तेव्हा यावरून असे दिसून येईल की जरी नामदेव पंढरपूरच्या विठोबाच्या मूर्तीस भजत असे तरी ईश्वराच्या वास्तविक स्वरूपाचे त्यास ज्ञान होतें; व याच ईश्वराची प्राप्ति करून घेण्यास तो अर्हनिश झटत होता. "व्रत तप न लगे करणे सर्वथा। नलगे तुम्हां तीर्था जाणे त्या" या अभंगांत अंतःकरणाची शुद्धि करून ईश्वर प्राप्ति करून घेण्यास व्रत, तप, दान, तीर्थयात्रा वगैरे व्यर्थ होत असे नामदेव म्हणतो.

"सर्वाभूर्ती पाहे एक वासुदेव । पुसोनिया ठाव अहंतेचा । तोचि साधु ओळखावा निका । येर ते आईका मायाबद्ध" या अभंगांत जो वासुदेवाचा भक्त आहे व जो वासुदेवास सर्वत्र पाहतो अशा माणसाची शुद्ध वृत्ति अगर स्थिति वर्णन करून लोकनिदेकडे लक्ष न देतां त्यास शरण जाण्याबद्दल नामदेवाने उपदेश केला आहे.

अंतःकरणाची शुद्धि, नम्रता, आत्मसमर्पण, क्षमा, ईश्वराची भक्ति हे नामदेवाच्या सर्व उपदेशांचे सार आहे. नामदेवाने हिंदीमध्येहि कांहीं अभंग केले आहेत. शिखांचा मुख्य धर्मग्रंथ जो ग्रंथसाहेब किंवा आदिग्रंथ त्यांत नामदेवाचे अभंग असून शीख लोक नामदेवाला फार मान देतात. पंजाबांत गुरुदासपूर जिल्ह्यांत घुमन येथे एक नामदेवाची समाधि बांधिलेली असून त्यावरून पंजाबांत महाराष्ट्रांतल्याप्रमाणेच नामदेवावर केवढी श्रद्धा आहे हे दिसून येते.

महाराष्ट्रांतील भक्तिमार्गाचे अध्वर्यू ज्ञानदेव, नामदेव व तुकाराम हे म्हणतां येतील. त्यांतल्यात्यांत शेवटच्या दोघां संतांनी महाराष्ट्रांतील खालचा निरक्षर समाज आपल्याकडे ओढून त्याला कसे धार्मिक व सदाचारी बनविले आहे, हे वारकरी पंथाकडे पाहिल्यास कळून येईल. नामदेवाचे अभंग फार सोपे व परिणामकारक असे आहेत. त्यांचे विवेचन 'अभंग' या लेखांत आढळेल.

नामदेवाच्या ग्रंथांची जी संप्रदायशुद्ध म्हणून गाथा, रा. आवटे यांनी छापिली आहे ती अविश्वसनीय आहे (भा. इ. सं. मं. १८३३), कारण ती (१) विष्णुदास नामा (शके १५१७) याचे अभंग नामदेवाच्या नांवा घातले आहेत. (२) संप्रदायशुद्ध गाथेमधील भाषा नामदेवकालीन नाही, विष्णुदासकालीनहि नाही, तर वर्तमानकालीन आहे, (३) नामदेवानंतर झालेल्या व्रीपुरुषांची (उदाहरणार्थ.

भानुदास, मिराबाई, कबीर, संताजी पवार रांजणगांवकर, बोधलेबोवा धामणगांवकर) चरित्रे नामदेवकृत म्हणून दिली आहेत. नामदेवाचा जन्मकाळ शके ११९२ हा (स. १२७०) सांगितला आहे. या सनामाणे पाहिले तर तो ज्ञानदेवाचा समकालीन ठरतो. कारण ज्ञानेश्वरीचा काळ इ. स. १२९० हा आहे पण ज्ञानेश्वरीची मराठी भाषा निर्वादाद अधिक जुनी आहे; व नामदेवाच्या अभंगांची भाषा बरीचशी अर्वाचीन धर्तीवर आहे. नामदेवाच्या हिंदी अभंगाची भाषा देखील इ. स. १३ व्या शतकातील हिंदी भाषेहून अधिक अर्वाचीन स्वरूपाची भासते. याचे कारण काय हे सांगणे काठण आहे; तथापि नामदेवाचा जन्मकाळ बराचसा मागे लोटून म्हणजे शके ११९२ हा कल्पून त्यास ज्ञानदेवाचा समकालीन बनविला असला पाहिजे. विष्णुस्वामीच्या अनुयायांत (त्याच्या मागून येणाऱ्यांत) नामाजीने ज्ञानदेवाचा प्रथम उल्लेख केला आहे. नामदेवाच्या मराठी व हिंदी भाषेच्या स्वरूपावरून पाहता त्याचा काळ जवळ जवळ एक शतक अलीकडे ओढला पाहिजे.

नामदेव केव्हां होऊन गेला याची कांहींशी कल्पना, विसोबा खेचराने (नामदेवाचे गुरु) मूर्तिपूजेचे वैयर्थ्य जोरदार शब्दाने वर्णन केले आहे असे नामदेव म्हणतो, त्यावरून करता येण्यासारखी आहे विसोबा खेचर मूर्तिपूजेच्या अगदी विरुद्ध होता असे त्याच्याविषयी उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून दिसते. रामानुजादि पूर्वाच्या ग्रंथकारांनी व त्याच्यानंतर झालेल्या कित्येकांनी मूर्तिपूजेचे कोणत्याना कोणत्या रीतीने समर्थन केले आहे. खेचर तर मूर्तिपूजेच्या अगदी विरुद्ध होता; तेव्हां यावरून तो व त्याचा शिष्य नामदेव हे मुसुलमानां अंमल (अगर बर्चस्व) पूर्णपणे स्थापित झाल्यानंतर होऊन गेले असावेत. दक्षिणेत मुसुलमानांचा अंमल इ. स. १४ व्या शतकांत सुरू झाला. नामदेवकाली मुसुलमानांचा मूर्तिपूजेविषयीचा द्वेष हिंदुधर्मात शिरून सुमारे १०० वर्षांचा काळ लोटला असला पाहिजे. पण दक्षिणेत मुसुलमानां अंमल सुरू झाल्यानंतर नामदेव होऊन गेला याविषयी अगदी प्रत्यक्ष प्रमाण अगर खात्रीचा पुराव म्हणजे नामदेवाने आपल्या एका अभंगांत तुरकांनी मूर्ती विध्वंसित्याबद्दल उल्लेख केला आहे हा होय (तुकारामतात्या प्रत, अभंग ३६४). हिंदु लोक पूर्वी मुसुलमानांस "तुरक" म्हणत असत हे प्रसिद्ध आहे. तेव्हां नामदेव बहुतकरून चवदाव्या शतकाच्या अखेरीच्या सुमारास होऊन गेला असावा असे प. वा. डॉ. भांडारकर सिद्ध करतात. [वैष्णविक्षम, शैविक्षम अंड अदर मायनर रिलिजिअस सिस्टिम्स]. नामदेवाच्या सर्व कुटुंबाने एकाच वेळी पंढरपूरच्या देवद्वारी समाधी घेतली अशी आख्यायिका असून विठोबाच्या देवळांत नामदेवाच्या समाधीची पायरी दाखविण्यांत येते. नामदेव शिंपासमीज या पादरीला आपले पवित्र धर्मस्थान मानतो;

व ती जागा बडव्यांच्या ताब्यांतून घेण्याचा त्या समाजाचा प्रयत्न चालू आहे.

नामदेव शिंपी—'शिंपी' पहा.

नामशूद्र—या जातीची उत्पत्ति शुद्र पुरुष व ब्राह्मण स्त्री यांच्यापासून झाली असे मनुचे मत आहे. या लोकांचा समाजातील दर्जा फारच हलका असून ते मासे पकडण्याचा व नावाड्याचा धंदा करतात. यांची एकंदर लोकसंख्या सुमारे २१ लाख आहे. तुसत्या बंगाल्यांत नामशूद्र १९ लाखांपर्यंत आहेत. त्यांच्यांत चार पोटजाती आहेत. त्या हलिया, चासी, करंटी, आणि जलिया. पहिल्या दोन जाती शेतकी करतात, तिसरी सुतारकाम व चवथी जात मच्छीमारीचा धंदा करते. जलियाखेरज इतर पोटजातीत शरीरसंबंध होतो. जलियांना अगदी हलके मानण्यांत येऊन त्यांच्याशी कोणी संबंध ठेवल्यास उच्च वर्गांत (हलिया इ.) त्याला घेत नाहीत. नामशूद्रांना आतां चांडाल हे मूळचे नांव दिलेले आवडत नाही. त्यांनी चांडालाचे नांव नामशूद्र करून आतां ते नामशूद्रब्राह्मण म्हणविण्याचा अद्यहास करीत आहेत. त्यांना चांडाल अथवा चारल आतां म्हणत नाहीत परंतु ब्रह्मपुत्रा खिंडीत चारल हा शब्द अद्याप प्रचारांत आहे. आसा-मांतहि दीडपावणेदोन लाख नामशूद्र आहेत.

नामूर—बेल्जम, नामूर प्रांताचे मुख्य शहर. लोकसंख्या (१९११) ३२४५३. हे शहर फार सुंदर आहे. म्युज व सेंबर या नाद्यांच्या संगमावर हे वसलेले आहे. येथे एक जुना किल्ला आहे. येथे चाकू-कात्या चांगल्या होतात व कमावलेल्या चामड्याच्या वस्तूहि चांगल्या बनविल्या जातात. याच्या आसपास रोमन लोकांच्या बऱ्याच पुराणवस्तू सापडल्या; त्या साऱ्या येथील पुराणवस्तुसंग्रहालयांत साठवून ठेवल्या आहेत. १६९५ साली डॉनजान या आस्ट्रियाच्या राजाने नामूर हे आपले लढाईचे मुख्य ठाणे केले. परंतु तिसऱ्या विल्यम याने ते परत घेतले. १७९२ साली ते फ्रेंचांनी घेतले. १८८८ साली या शहराभोवती ९ किले बांधले. याप्रमाणे हे फार मजबूत शहर झाले आहे.

नायकनहट्टी—म्हैसूर संस्थान, चितळदुर्ग जिल्हा, चळकेरे तालुक्यातील एक शहर हे चळकेरे शहराच्या वायव्येस १४ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) साली २८५८ ह्याचे नांव पूर्वी 'हट्टी' असे होते. हे शहर एका नायकाने वसविले असे म्हणतात. चितळदुर्गाधिपती जवळून ते हैदर-अलीने हस्तगत केले. एका लिंगार्हत महापुरुषाची येथे समाधि व देऊळ आहे.

नायक राजे (मदुरेचे)—मदुरा ही प्रथम पाण्ड्य राजांची राजधानी होती. मदुरा हे शहर प्रथमतः विजयानगरच्या नायक सेनापतींच्या हाती १५५९ साली आले. त्यांनी तेथे आपले निराळेच घराणे स्थापन करून विजयानगरची सत्ता नाकबूल केली. या घराण्यातील पहिला राजा विश्वनाथ नांवाचा झाला.

विश्वनाथनायक (१५५९-१५६३).—१५५८ पूर्वी चंद्रशेखर पाण्डय हा मदुरैस पाण्डय देशाच्या गादीवर बसला; हा शेवटचाच पाण्डय राजा होय. तंजावरचा चोलराजा वीरशेखर याने युद्ध करून पाण्डय राज्य जिंकले. चंद्रशेखर विजयानगर येथे आश्रयास पळून गेला. विजयानगरकर रामराजाने (सदाशिवराय ?) चोलराजास हांकून देण्याकरिता कोटियनागम नायक या सेनापतीस पाठविले. त्याने चोलराजास हांकून मदुरा घेतले परंतु पाण्डय राजास गादीवर न बसविता तो स्वतःच कारभार पाहू लागला. यामुळे रामराजाने नागम याच्याच विश्वनाथ नांवाच्या मुलास सैन्य देऊन बंड मोडण्यास पाठविले. विश्वनाथ याने बापाचा पराभव करून त्यास कैद केले व स्वतःच कारभार चालविला. यावेळी विश्वनाथांबरोबर आर्यनायक मुदलियार उर्फ आर्यनाथ हा होता. याने विश्वनाथास पुष्कळ मदत केली. याच आर्यनाथाने मदुरा येथे सहस्र स्तंभांचा मंडप बांधला; हा फार प्रसिद्ध पुरुष होता. विश्वनाथ याने नांवाला चंद्रशेखर पाण्डयास गादीवर बसविले. थोड्याच दिवसांनी तो मेल्यावर विश्वनाथ हा स्वतःच सर्व राज्यकारभार पाहू लागला. चंद्रशेखराच्या वंशांत पुढे कोणीच न उरल्याने विजयानगरकराने विश्वनाथासच मदुरेचा राजा केले. त्याने आर्यनाथ यास 'दळवाय' ही पदवी देऊन आपला सेनापति व मुख्य प्रधान नेमिले. हाच राजा असावा याबद्दल प्रजेनेहि विजयानगरकडे मागणी केली होती. प्रजेचे याच्यावर फार प्रेम होते. याने फार शाहाणपणाने राज्य केले. तटबंदी केली, देवालये बांधली, कालवे खोदले, गावे वसविली व तंजावर प्रांतांतिल त्रिचनापल्लीच्या किल्ल्यापर्यंतची सर्व जमीन लागवडीखाली आणिली. त्याने तंजावरच्या राजाजवळ वल्लम व त्रिचनापल्ली यांची अदलाबदल करून त्रिचनापल्ली आपल्या राज्यांत घेतले; व तेथील प्रख्यात टॅकडीवरील किल्ला बांधून रस्त्याची सुधारणा केली.

आर्यनाथ तिनवेळी प्रांताची पहाणी करून जमाबंदी ठरविण्याकरिता गेला असता तेथे त्यास पांच राजे शत्रू उत्पन्न झाले. ते आपणांस पाण्डय म्हणवीत असत व त्यांचा दक्षिणेमध्ये बरीच सत्ता होती. यावेळी विश्वनाथ हा आर्यनाथाच्या मदतीकरिता दक्षिणेत गेला परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. विश्वनाथाने, यश मिळत नाही असे पाहून त्या पांचहि जणांस द्रंद्रयुद्धास आव्हान केले व अशी अट घातली की, ज्याचा पराजय होईल त्याने देश सोडून निघून जावे. त्यांना, आपणांपैकी एकाबरोबर लढून विश्वनाथाने युद्धाचा शेवट करावा असे ठरविले. द्रंद्रयुद्धामध्ये विश्वनाथाने आपल्या प्रतिपक्ष्यास ठार मारले तेव्हा बाकीचे चार राजे आपापला सैन्य घेऊन परत गेले, अशी दंतकथा आहे. याप्रमाणे विश्वनाथ हा सर्व प्रदेशाचा मालक झाला. त्याने वसाहत करण्याकरिता ७२ सरदारांस पाले-यम् दिली. विश्वनाथ हा १५६३ सालच्या डिसेंबर महि-

न्यांत मृत्यु पावला. वहीलरची नायक घराण्याच्या संस्थापकाची हकीकत थोडी निराश आहे, पण ती विश्वसनीय नाही.

कुमार कृष्णप्पा (१५६३-१५७३).—आर्यनाथ हा उत्तरेकडे मुसलमानांशी युद्ध करण्यांत गुंतला असता दक्षिणेत दक्षिणेचा नायक या पालेगाराने बंड केले परंतु ते लवकरच मोडले. यावेळी आर्यनाथ हाच खरोखरीचा राजा होता; याने पुष्कळ लोकोपयोगी कामे केली, कांहीं देवालये बांधली व कांहीं गावे वसविली. याने सिलोनवर स्वारी करून तेथील लोकांच्या सैन्याचा पराभव केला. पुढे दुसऱ्या लढाईत सिहली लोकांच्या राजाने स्वतः सेनापत्य स्वीकारिले होते परंतु त्याचा पराभव हाऊन तो मारला गेला. नंतर कुमार कृष्णप्पा याने सिहली लोकांचे राज्य घेऊन तेथे आपल्या मेहुण्यास प्रतिनिधि नेमिले; परंतु या गोष्टीस आधार सांपडत नाही. हा इ. स. १५७३ मध्ये मरण पावला.

कृष्णप्पा व विश्वनाथ (दुसरा) (१५७३-१५९५).—कृष्णप्पा यासच वीरप्पा असे दुसरे नांव आहे. हे दोघेहि एकमताने राज्यकारभार पहात असत. हे दोघे कुमार कृष्णप्पाचे पुत्र असून त्यांना आर्यनाथ याने गादीवर बसविले होते व ते त्याच्या आज्ञेत वागत असत. यांना महाविलिवानराज (कदाचित पाण्डय असावा) नांवाच्या एका सरदाराचे बंड मोडून त्रिचनापल्ली व चिदंबरम या किल्ल्यांची मजबुती केली. विश्वनाथ हा प्रथम मला असावा, कारण कृष्णप्पाच्या मृत्यूनंतर त्याचेच पुत्र इ. स. १५९५ मध्ये गादीवर बसले.

लिंगय्या व विश्वप्पा (तिसरा विश्वनाथ) (१५९५-१६०२).—लिंगय्या यासच दुसरा कुमार कृष्णप्पा असे दुसरे आहे. हे दोघे एकमताने राज्यकारभार पहात असत याच्या कारकीर्दीत देशाची भरभराट पुष्कळ झाली. आर्यनाथ इ. स. १६०० त मरण पावला. विश्वनाथ बहुतकरून आपल्या भावाच्या पूर्वी मेलला असावा. लिंगय्या हा इ. स. १६०२ मध्ये मरण पावला. पुढे त्याचा चुलता कस्तुरीरंगय्या याने राज्य वलकाविले, परंतु एका आठवड्यांतच त्याचा खून झाला व लिंगय्याचा पुत्र मुत्तुकृष्णप्पा यास गादी मिळाली.

मुत्तुकृष्णप्पा (१५०२-१६०९).—याने रामनद येथील सेतुपति राजांच्या प्राचीन वंशाची पुन्हा स्थापना केली. याच्या कारकीर्दीत जेसुइट पंथाचा पाद्री रॉबर्ट दि नांबिलिबस याने इ. स. १६०६ मध्ये मदुरा येथे येऊन आपण रोम येथील सैन्यासी आहो असे जाहीर केले व त्याच्या हाताखाली जेसुइट पंथाच्या लोकांना ख्रिस्ती धर्माचा बराच प्रसार केला. मुत्तुकृष्णप्पा हा स. १६०९ मध्ये मरण पावला. यास तीन मुलगे होते. त्यांची नांवे—मुत्तुवीरप्पा, तिरुमल व कुमार मुत्तु मुहम्मदशरीफ हुनफी (१६०८) याने आपल्या मजालिस-इ-सलातीन (इलियट ३) मध्ये लिहिले आहे की, मदुरा येथील राजा मरण पावला त्यावेळी त्याच्या ७०० बायकांनी

सहगमन केलें. हा राजा मुत्तुकृष्णाप्पा असावा. पण ही अति-शयोक्ति असावी.

मुत्तु वी र प्पा (१६०९ ते १६२३).—याच्या कारकीर्दीत तंजावरकराबरोबर एक लहानसें युद्ध व कांहीं म्हैसूरकडील लुटारू टोळ्यांशीं चकमकी झाल्या. यावेळीं ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारास आळा पडला. हा त्रिचनापल्ली येथें रहात असे.

तिरुमल नायक (१६२३-१६५९).—प्रसिद्ध तिरुमल हाच होय. यालाच "महाराज,मान्य-राज-श्री तिरुमल शेवरी नायणि आय्युलु गाधु" असें म्हणत. यानें त्रिचनापल्ली सोडून मदुरा येथें कायमचें वास्तव्य करून मदुरा येथें मोटमोठी देवालये व राजवाडे बांधले व विजयानगरची सत्ता झुगारून देऊन स्वतंत्र होण्याचा निश्चय केला. याचा दडवाय राम-पण्या यानें, म्हैसूरच्या सैन्यानें केलेल्या स्वारीचा प्रतिकार करून त्यांचा पाठलाग करून त्यांचा एक किल्ला घेतला. इ. स. १६२३ मध्ये रॉवट दि नोबिलिस हा पुन्हां मदुरा येथें आला.यानंतर रामनदयेथील सेतुपतीबरोबर युद्ध झालें, त्यांत तिरुमलास यश आलें नाहीं. याला जरी विजयानगरापासून स्वतंत्र होण्याची इच्छा होती तरी हा नेहमीं त्यांची सत्ता कबूल करीत असे व त्यांस नजराणा पाठवीत असे. परंतु ही वरवरची राजनिष्ठा त्यांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं १६५७ त तिरुमलबरोबर युद्ध सुरू केलें. तिरुमल यास तंजावर व जिंजी येथील नायक येऊन मिळाले. विजयानगरचा राय जिंजीवर चालून गेला परंतु तिरुमल याच्या चिथावणीनें मुसुलमानांनीं त्याच्या राज्यावर स्वारी करून पुष्कळ मुळख जिंकला. परंतु पुढें मुसुलमानांनीं दक्षिणेकडील तिरुमलच्याच प्रांतावर चढाई केली, तेव्हां तिरुमल यास मदुरा येथें जावें लागलें. मुसुल-मानांनीं मदुरेस वेढा देऊन लढत्याशिवायच शहर ताच्यांत घेतलें. नंतर तिरुमलानें कुतुबशाहाबरोबर तह केला व त्यांच्या सहाय्यानें विजयानगर व म्हैसूर राज्यांवर चढाई केली. तिरुमलाच्या या दिश्यासघाताचा सूड घेण्याकरितां म्हैसूरच्या उरैय्यूरनें त्यावर स्वारी केली. अनेक चकमकी होऊन शेवटीं (१६५९) तिरुमल यास जय मिळाला. त्याच वर्षीं तो मरण पावला. कांहीं ब्राह्मणांनीं त्याचा खून केला असण्याचाहि बराच संभव आहे नेल्सन यानें याच्या मरणाबद्दल पुष्कळ दंतकथा लिहिल्या आहेत. याचा ख्रिस्ती धर्माकडे फार ओढा होता असा समज आहे. याच्यानंतर कायदेशीर वारस कुमारमुत्तु यास बाजूस सारून तिरुमलाचा दासीपुत्र तिरुमलमुत्तु अरकाद्री हा जबरदस्तानें गादीवर बसला.

तिरुमल नायकासंबंधानें इतिहासज्ञांत बराच गैरसमज आढळतो. नायक घराण्यांतील तो सर्वांत मोठा राजा होता असें नेल्सन यानें लिहिल्यापासून पुष्कळ लोकाहि तसेंच म्हणूं लागले आहेत, परंतु ही गोष्ट सत्यास धरून नाहीं. तिरुमलच्या काळच्या बखरींचा नीट अभ्यास केल्यास असें आढळेल कीं खऱ्या वीराच्या अगर मुत्सद्दयाच्या अंगां लागणाऱ्या गुणांपैकी त्याच्या अंगां एकहि गुण नव्हता. पोकळ पदव्या मिळविण्याची

महत्त्वाकांक्षा धरून असत्य गोष्टींच्या मार्गे लागल्यामुळें त्याच्या जवळच्या उत्कृष्ट वस्तुहि तो गमावून बसला. मुत्स-दयाची दूरदृष्टि अथवा देशाभिमान्याचे गुण त्याच्या अंगां नसून, उलटपक्षीं तो देशद्रोही असल्यामुळें त्याच्याच राज्यांत नव्हे तर सर्वे दक्षिणेंत मुसुलमानांनीं सत्ता कायमची स्थापन झाली. त्याच्या अगोदर तीनशें वर्षांपूर्वीं, मुसुलमानांनीं पांचव व चोल यांच्या राज्यांत आपला शिरकाव करण्याचा प्रयत्न केला होता परंतु तो फसला. विजयानगरची सत्ता कमी झाल्या-मुळें विजापूर व गोवळकोंडा यांची सत्ता कमी अधिक काळांनें स्थापन झाली. सती ही गोष्ट खरी असली तरी तें संकट लवकर येण्यास तोच कारणीभूत झाला असें म्हणावें लागतें. याप्रमाणें त्याच्या कारकीर्दीत हिंदूंचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें व मदुरेच्या सामर्थ्याला आणि वैभवाला जबरदस्त धक्का पोचला. इतकें असूनहि त्याचे अपराध व दोष लोकां विसरून गेले आहेत याचें कारण, वास्तुशास्त्र, खोदकाम अथवा मूर्तिरिक्तपणाचि व चित्रकला या कलांची त्यानें केलेली सेवा हें होय. नायक घराण्यांतील पुष्कळ राजे या कलांचे भोक्ते असून त्यांनीं देवालये, राजवाडे, उद्याने वगैरे तयार करून आपलें औदार्य व आपली अभिरुचि व्यक्त केली होती, परंतु या बाबतींत तिरुमल हा सर्वांपेक्षाहि श्रेष्ठ होता. एकसारख्या लढाया सुरू असतांहि, शांततेच्या काळांतील या कलांनां उजितावस्थेंत आणण्याकरतां वेळ व पैसा वाचवून एवढी मदत केल्याबद्दल लोक त्याचा जयजयकार करतात.

मुत्तु अरकाद्री (मुत्तुवीरप्पा) (१६५९-१६६०).—यानें मुसुलमानांस हांकून देण्याचा निश्चय केला व त्यासाठीं त्रिचनापल्ली येथील किल्ल्याची पुष्कळ मजबुती केली. मुसुल-मानांनीं तंजावर वगैरे जिंजून त्रिचनापल्लीस वेढा दिला, परंतु त्यांस माघार घ्यावी लागली. हा १६६० सालीं मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा पुत्र गादीवर बसला.

चोक्कनाथ (चोक्कलिंग उर्फ चोक्कप) (१६६०-१६७७ व १६७८-१६८२).—हा राज्यावर आला त्यावेळीं फक्त १६ वर्षांचा होता. प्रथम कांहीं दुष्ट मंत्र्यांच्या ताबडोबत सांपडला असतां त्यांनीं यास पदच्युत करण्याचा घाट घातला होता. परंतु त्यांतून पार पडून त्यानें राज्यकारभार स्वतःच्या हातांत घेऊन स्वतःच्या सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारलें, तेव्हां ते मंत्री तंजावरकडे पळाले; त्यांचा पाठलाग करून त्यानें त्यांचा पराभव केला. त्यांत तंजावरचा नायक शरण आला. पुढें (१६६३-६४) मुसुलमानांनीं या प्रांतावर स्वारी केली व त्रिचनापल्लीस वेढा दिला परंतु त्यांस तो उठ-वणें भाग पडलें. यावेळीं त्यांनीं पुष्कळ खेडी उध्वस्त करून लोकांची धत्तल केली. नंतर चोक्कनाथ यानें तंजावरच्या विजय राघवावर त्यानें मुसुलमानांस मदत केल्यामुळें स्वारी केली, व त्याचा पराजय करून त्यास शरण आणिलें. नंतर लवकरच सेतुपति यानें बंड केल्यामुळें चोक्कनाथ यानें त्याच्यावर स्वारी केली परंतु तींत यश आलें नाहीं. त्यानें १६७४ सालीं

तंजावरावर पुन्हा स्वारी केली. तीत विजयराघव नायक याचा पराभव होऊन तो बहुतेक सर्व कुटुंबासुद्धां मारला गेला. याच्या मरणाची कृष्ण-कहाणी नेहसन यानें विस्तारानें लिहिहली आहे. अलगिरी नायक यास तंजावरावर प्रतिनिधि नेमण्यांत आलें. पुढें (१६७५) चोक्कनाथानें मंगमळा हिच्याशीं विवाह केला. हीहि पुढें इतिहासांत फार प्रसिद्धांस आली. नंतर मुत्तुअरकाद्रि या भावावर राज्यकारभार सोंपवून चोक्कनाथ हा विलासांत दंग होऊन त्रिचनापल्लीं येथें राहिला. तेव्हां मंत्र्यांनां चोक्कनाथ यास पदच्युत करून अरकाद्रि यास गादीवर बसविण्याबद्दल कारस्थान सुरू केलें. याच वेळीं मुसुलमान लोकांनां एकोजी (व्यंकोजी) राजे भोंसले यांच्या साहाय्यानें व त्यांच्याकडे पळून आलेल्या तंजावराच्या एका राजपुत्रास बरोबर घेऊन तंजावरावर स्वारी करून तो प्रदेश जिंकला.

चोक्कनाथ हा या वेळीं आळशी बऱ्यामुळें मुसुलमानांनां बहुतेक मदुरा प्रांताहे कार्बाज केला (१६७६). पुढें चोक्कनाथानें तंजावर येथील मुसुलमानांवर स्वारी करण्याची तयारी केली व म्हैसूरच्या राजानेंहि मदुरेवर स्वारी करण्याची तयारी केली. यावेळीं शिवाजीनें दक्षिणेंत एक मोठी स्वारी केली. तो परत फिरला असतां एकोजीनें त्याच्या जिंजी या ठाण्यावर चाल केली परंतु त्यास हार खावी लागली. याच सुमारास चोक्कनाथ यानें तंजावरावर स्वारी केली होती. त्यावेळीं इकडे शिवाजीच्या सैन्यानें मदुरा घेतलें. तेव्हां चोक्कनाथ हा त्रिचनापल्लीस गेला. मंग शिवाजीच्या सैन्यानें जिंजीचा बंदोबस्त केला व वेलार प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला. पुढें (१६७७) म्हैसूरच्या राजानें मदुरेवर स्वारी केली तेव्हां प्रधानमंडळानें चोक्कनाथ यास पदच्युत करून कैद केलें व त्याच्या भावास गादीवर बसविलें.

मुत्तुलिगप्पा (१६७७).—यानें थोडे महिने राज्य केल्यावर त्यास पदच्युत करून पुन्हां चोक्कनाथ यास गादीवर बसविलें. यापुढें चोक्कनाथ हा मुसुलमानांनी सत्तेस फार नमून राहिला. इ. स. १६८० मध्यें म्हैसूरच्या सैन्यानें त्रिचनापल्लीस वेढा दिला त्याच वेळीं चोक्कनाथाच्या इतर शत्रूंनीहि त्याच्यावर स्वारी केली. एकदां तर त्रिचनापल्लीभोंवतीं म्हैसूरकर, रामनदचा राजा आणि तंजावराचे मराठे अशा तीन सैन्यांनां गराडा दिला होता. त्यावेळीं मराठ्यांनां म्हैसूरच्या सैन्याचा पराजय करून आजूबाजूचा सर्व प्रदेश बळकावला. थोड्याच दिवसांत त्रिचनापल्लीशिवाय बाकी सर्व प्रदेश गेल्यामुळें हद्दोग लागून चोक्कनाथ मरण पावला. नंतर त्याचा मुलगा राज्यावर आला.

रंगकृष्ण मुत्तुवीरप्पा (१६८२-१६८९).—यावेळीं सर्व देहभर अराजकता नांदत होती. तंजावरकर एकोजी यानें सर्व देवळांचीं इनामें व मालमत्ता जप्त केली. शिवाजीनंतर जिंजीचा किल्ला संभाजीच्या ताब्यांत गेला. मदुरा प्रांताचे पांच विभाग होऊन ते पांच राजांनां वांटून घेतले ते—(१) नायक, (२)

म्हैसूर, (३) रामनदचे सेतुपति, (४) जिंजी येथें संभाजी व (५) तंजावराचा एकोजी. परंतु ही स्थिति हळू हळू सुधारत जाऊन, नायक हे म्हैसूरपासून थोडथोडे स्वतंत्र होऊन लवकरच रथानां आपली राजधानी परत घेऊन सेतुपति यानें जिकेल्ल! प्रदेश परत मिळविला. या नायकानें राज्यकारभार मोठ्या उत्साहानें व शहाणपणानें चालविला. इ. स. १६८६ मध्यें सेतुपतीनें मदुरेविरुद्ध पुन्हां बंड पुकारलें व तंजावराच्या मदतीनें कांहीं जय मिळविले. लवकरच रंगकृष्ण हा देवी येऊन मरण पावला. त्याच्या मरणानंतर त्याच्या विधवा (मुक्तमळ) राणीस एक पुत्र झाला. त्या नंतर तिनें आत्महत्या केली.

चोक्कनाथाची विधवा र्खी मंगमळाळ (१६८८ ते १७०४).—मंगमळाळ ही उदार होती परंतु तिला पापपुण्याचा विचार नसे. ही हिंदु धर्माप्रमाणें ख्रिस्ती धर्माचेहि रक्षण करीत असे. स. १६९३ मध्यें रामनदच्या सेतुपतीनें जेसुइट पाद्री दि-त्रिटो यास हाल करून मारलें. स. १६९८ मध्यें मंगमळाळ हिचे सैन्य त्रावणकोरमध्ये खंडणी वसूल करण्याकरितां गेलें असतां तेथें त्याचा पराजय झाला. नंतर तिनें त्रावणकोरविरुद्ध युद्ध पुकारून त्यांत जय मिळविला असें म्हणतात. पुढें (१७००) तुतिकोरीन येथील डच लोकांनां या कारकीर्दीत मोर्ती काढण्याचा सर्व हक्क मिळविला. यावेळीं वीचे नांवाच्या पाद्म्यास दरबारांत चांगला मान मिळाला. या सुमारास तंजावरकराचा, मदुरेच्या दळवाय नरसप्पयानें पराजय करून सर्व तंजावर प्रांत उध्वस्त करून टाकला. तेव्हां तंजावरकरानें खंडणी दिली. पुढें (१७०२) सेतुपतीबरोबरच्या एका लढाईत दळवाय नरसप्पया हा मारला गेला. सन १७०४-०५ च्या सुमारास नायक राजा वयांत आल्यावर त्यानें राज्यकार हातीं घेतला व मंगमळाळ हिच्याविरुद्ध एक पक्ष तयार होऊन तिला उपाशी ठेवून जीवें मारलें.

विजय रंग चोक्कनाथ (१७०४ ते १७३१).—याच्या वेळीं स. १७०९ मध्यें भयंकर दुष्काळ पडला व महापूर आले व पुढें पुन्हां स. १७१० मध्यें जो दुष्काळ पडला तो दहा वर्षे (१७२०) तसाच कायम राहिला. या वर्षी रामनदच्या सेतुपतीविरुद्ध पदुकोट्टई तोंडमान यानें बंड केलें म्हणून तें मोडण्याकरितां जात असतां वाटेंत सेतुपति मरण पावला; तेव्हां रामनदच्या मसनदीबद्दल तेंटे उपस्थित झाले. शेवटीं रामनदच्या प्रदेशाचे विभाग होऊन एक तंजावरकडे गेला व दुसरा पूर्वाच्या सेतुपतीच्या हक्क सांगणाऱ्या बारसांपैकी जो विजयी झाला त्यास मिळाला. हा प्रांत म्हणजे शिवगंगा प्रांत होय. हा नायक इ. स. १७३१ मध्यें निपुत्रिक मरण पावला.

मीनाक्षी (१७३१-१७३६)—विजयरंग चोक्कनाथ याच्या विधवा राणीनें वंगारु तिरुमल याचा पुत्र दत्तक घेतला. परंतु तो स्वतःच राज्यावर हक्क सांगू लागला. त्याच्या पक्षांनें

त्रिचनापल्ली येथे राणीस ठार मारण्याचा बेत केला, परंतु तो फसला. स. १७३४ मध्ये सफदर अल्लीखान याच्या आधिपत्याखाली मुसलमानांना हा प्रदेश व त्याप्रमाणेच तंजावर, त्रावणकोर, व सर्व पश्चिम किनारा उध्वस्त करून टाकला. वंगार तिरुमल याने सफदरअलीच्या साहाय्याने आपण राजा म्हणून जाहीर केले, तेव्हा राणीस भीति वाटून तिने पुष्कळ द्रव्य देऊन चंदासाहेब यास वश करून घेतले. तेव्हा वंगार तिरुमल हा मदुरा येथे निघून गेला. पुढे स. १७३६ मध्ये चंदासाहेब परत आला व राणीहि सर्व प्रकारे त्याच्या तंत्राने कारभार पाहू लागली. त्याने वंगार तिरुमल याच्या विरुद्ध हिंदिगल व मदुरा येथे सैन्य पाठविले. त्या सैन्याने विजय मिळवून मदुरेत प्रवेश केला परंतु वंगार तिरुमल हा शिवगंगा येथे पळून गेला. याप्रमाणे मदुरा शहर चंदासाहेब याच्या हातांत आल्यामुळे त्याने राज्य बळकाविले व मीनाक्षीने निराशेने आत्महत्या केली. याप्रमाणे मदुरा येथील हिंदु राज्याचा शेवट झाला. वंगार तिरुमल याने चंदासाहेब याच्या विरुद्ध सातत्याने मराठ्यांची मदत मागितली. तेव्हा इ. स. १७३९ मध्ये रघुजी भोंसले याने मोठे सैन्य घेऊन मदुरेवर स्वारी केली. त्यावेळी मुसलमानांची भयंकर कत्तल उडून त्यांचा पराभव झाला व दोस्तअल्ली हा मारला गेला. नंतर मराठ्यांनी त्रिचनापल्लीस वेढा देऊन किल्ला सर केला व चंदासाहेब यास कैद करून नेले (१७४१). याप्रमाणे मदुरेचे राज्य अराजकतेस बळी पडले.

नंतरची हकीकत:—त्रिचनापल्लीच्या किल्ल्यावर मराठ्यांनी मुरारराव घोरपडे याची नेमणूक करून दुसरा एक सरदार मदुरा येथे कारभार पाहण्याकरिता नेमला होता. स. १७४३ मध्ये निझामाने स्वारी करून हा सर्व प्रदेश काबीज केला. निझामाने वंगार तिरुमल यास आपल्या नियंत्रणाखाली घेतले परंतु त्याला लढकरच विप्रयोग करण्यांत आला. त्याचा मुलगा मदुरा येथे परत आला परंतु त्याने राज्य मिळविण्याचा मुळीच प्रयत्न केला नाही. स. १७४८ मध्ये महम्मदअली याने त्रिचनापल्ली घेऊन आपण अर्काटचा नबाब आहो असे जाहीर केले. चंदासाहेब याने फ्रेंचांच्या मदतीने त्याच्याबरोबर युद्ध केले. तेव्हा महम्मदअली याने इंग्रजांची मदत घेतली. चंदासाहेब हा विजयी झाला (१७५१). महम्मदअलीने मदुरा घेण्याचा प्रयत्न केला व इंग्रजांनाहि त्यावर हल्ला केला परंतु त्यांस यश आले नाही. पुढे मदुरा येथील सरदाराने तें शहर द्रव्य घेऊन म्हैसूरकरांच्या स्वाधीन केले, तेव्हा इंग्रज परत आले व त्यांनी तें शहर बळकाविले. मदुरेवर रामनदच्या सेतुपतीने त्यांना हाकून देऊन तेथील गादीवर मीनाक्षीच्या दत्तक मुलास बसविले (१७५३). नंतर २ वर्षे सर्वत्र अव्यवस्था होती. इसवी सन १७५५ मध्ये महम्मदअली याने इंग्रजांच्या मदतीने पुन्हा मदुरेवर कांहीं सैन्य पाठविले. तें सैन्य आल्याबरोबर शहर त्यांच्या हवाली करण्यांत आले. तेव्हा शहरांत गोरी शिबंदी ठेवून

एका मुसलमानास सुभेदार नेमण्यांत आले. यानंतर बरेच घोंटाळे होऊन शेवटी इ. स. १७५८ मध्ये मदुरा शहर महम्मदअलीकडे कायमचे गेले. यानंतर कांहीं पाळेगार व कळ्ळण लोकांबरोबर बारीक सारीक युद्धे झाली. इ. स. १७६० मध्ये हैदरअली याने मदुरा व तिनेवेली ही शहरे घेण्याचा प्रयत्न केला पण तो फुकट गेला. येथील सुभेदार महम्मद युसुफ याने सर्व पाळेगारांपासून व त्रावणकोरपासून खंडणी वसूल केली व रामनद आणि शिवगंगा हे प्रांत लुटले. परंतु त्याने सर्व पैसा स्वतःच ठेवून घेऊन इंग्रजांस अथवा महम्मदअलीस कांहींच न दिल्यामुळे त्याला धरून रॉजद्रोही म्हणून कांशी दिले (१७६३). नंतर दुसरा सुभेदार नेमून त्याच्या दिमतीस व त्यावर देखरेख ठेवण्याकरिता कांहीं इंग्रज अधिकारी नेमले. याप्रमाणे स. १७७२ पर्यंत व्यवस्था चालली. नंतर स. १७८० मध्ये हैदरने वर्णाटकवर स्वारी केली व त्याच वेळी पाळेगारांनाहि बंदे केली. स. १७८३ मध्ये कर्नल फ्लगरटन याने सैन्य घेऊन जाऊन सर्व प्रदेशावर अहमल बसविला. यानंतर या प्रदेशाचा कारभार इंग्रज स्वतःच पाहू लागले. १७९० साली मदुरा येथे इंग्रजांनी पहिला कलेक्टर नेमिला.

म नू ची.—याने नायक घराण्याच्या संस्थापनेची व्हीलर पेक्षाहि निराळी माहिती दिली आहे तो म्हणतो, २०० वर्षांपागे रामराजा नांवाचा अत्यंत उदार राजा होऊन गेला. तो इतका उदार असे की, त्याच्याजवळ मागितलेली वीणतीहि वस्तु मागणाऱ्याला ती त्याच्याकडून मिळाल्याशिवाय रहात नसे. त्याच्या या उदार स्वभावामुळे त्याने आपल्या राज्यापैकी निरनिराळ्या भागांचा कारभार आपले नोकर व गुलाम यांजकडे देऊन टाकला; आणि स्वतःकडे फारच थोडा मुलुख ठेवला. यानंतर थोड्याच अवधीत नायकांनी बंड करून कांहींना मदुरा देश बळकावला व दुसऱ्यांनी, तंजावर, म्हैसूर, वगैरे भाग आपल्या ताब्यांत घेतले; व रामराजाच्या मृत्यूनंतर ते स्वतःस राजे म्हणवून घेऊ लागले.

नायकांच्या राज्यपद्धतीतील विशेष.—नायक घराण्याच्या संस्थापनेचा इतिहास कसाहि असला, तरी दक्षिण हिंदुस्थानच्या इतिहासांत, नायक घराण्याची स्थापना बरीच महत्त्वाची आहे. कारण पुढील २ शतके कावेरीपासून कन्याकुमारीपर्यंत व पश्चिम घाटापासून सिलोनपर्यंत सर्व मुलुख विश्वनाथाच्या वंशातील पुत्रांकडे होता. ते सर्वच असामान्य होते असे नाही; परंतु त्यांच्या अंमलाखाली आलेल्या सर्व ठिकाणी त्यांची स्मृतिचिन्हे असून, त्यामुळे हिंदी कलेच्या इतिहासांत त्यांचे नांव अजरामर राहिले. त्यांनी बांधलेली असंख्य देवालये, इमारती, धर्मशाळा, तळी व गावे ही त्यांच्या औदार्याची, व त्यांनी तयार केलेल्या किल्लांच्या मालिका या अद्यापहि त्यांच्या लढवयेपणाची साक्ष पटवितात. परंतु पुष्कळ वेळा त्यांच्या ह्या शिल्पविषयक आवडीमुळे लोककल्याणाकडे त्यांचे असावे तितके लक्ष नसे. त्यांच्या अंमदानांत जबर कर असत व लोकांची

मालमत्ता सुरक्षित नसे. दोनशें वर्षांच्या अवधीत, ज्यांत यद्धाची घामधूम चालू नाही असें एकहि दशक गेलें नाही. तथापि नेल्सन म्हणता त्याप्रमाणें, विश्वनाथासारखे मुत्सद्दी मधून मधून होऊन गेल्यामुळें राज्यव्यवस्था नेहमीच वाईट नसे; मात्र हिंदु धर्म आणि हिंदु संस्कृति यांची त्यांनी केलेली सेवा बिनमोल होती.

पाळेगार पद्धति.—मदुरेच्या नायक घराण्यांतील पहिला राजा विश्वनाथ यानें आपल्या राज्यांत पाळेगारपद्धति (प्रथम ?) सुरू केली. जमीन वाईटवाटणाऱ्या कुळांच्या वर्गी-खेरीज इतर बाबतींत ही पद्धत पुष्कळ अंशी युरोपांत मध्य-युगांत चालू असलेल्या पयडलपद्धतीसारखीच होती. बहुधा दहा अथवा बारा गांवांचा एक याप्रमाणें सर्व राज्याचे भाग केलेले होते. या भागांना "पाळ्यम्" असें नांव असून प्रत्येक "पाळ्यम्" वर एकेक पाळेगार नेमलेला असे. त्यांना आपल्या उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा राजाला खंडणीदाखल द्यावा लागे, व ऐपतीप्रमाणें जवळ सैन्य ठेवून राजा बोलावील त्यावेळी त्याच्या मदतीस जावें लागे. पाळ्यम्मधील प्रजेच्या संरक्षणाची सर्व जबाबदारी पाळेगारांवर असून पाळ्यमच्या आसपास असलेल्या राजाच्या गांवातील लोक व त्यांची मालमत्ता ही सुरक्षित ठेवण्याचें, म्हणजे फौजदाराचें (काबलगार) कामहि केव्हां केव्हां त्यांच्याकडे असे. ही योजना फार शहाणपणाची व फायदेशीर होती. कारण तीमुळें पाळेगारांना राजाच्या गांवांत दरबडे वगैरे घालतां येत नसत, येवढेंच नव्हे तर, त्या गांवांच्या सुरक्षितपणाची जबाबदारीहि त्यांच्यावर असे. परंतु हें काम त्यांना मोफत करावें लागत असे, असें नाही. काबलगार किंवा फौजदारी कामाबद्दल, ज्या गांवांची फौजदारी त्यांच्याकडे असेल त्या गांवांत एक प्रकारचा कर वसूल करण्याची परवानगी त्यांना असे, किंवा त्या भागांत वंशपरंपरागत कांहीं जमिनी त्यांना दिलेल्या असत. फौजदारी काम चांगल्या रीतीनें पार पाडण्याकरतां पाळेगार आपल्या हाताखाली प्रत्येक गांवांत "तलयारी" नेमा; त्या वेळच्या चालीप्रमाणें गांवांत एखादी चोरी होऊन चोरीचा माल परत न मिळाल्यास त्याबद्दल त्यांना भरपाई करून द्यावी लागे.

पाळेगारपद्धतीपासून १६ व्या शतकांत पुष्कळ फायदा झाला. पाळेगारांनी जंगल साफ करून बरीच जमीन लागवडी-खाली आणली; व हिंस्र पशूंचें भय कमी केलें. निर्जन ठिकाणी वसाहती केल्या, ज्या जातींचा कारभार अव्यवस्थितपणें चालला होता त्यांच्यांत सुरळितपणा आणला, व देशाच्या प्रत्येक भागांत सुधारणेचा अंमल प्रस्थापित केला. ह्या पद्धतींत कांहीं तोटेहि होते. त्यांपैकी मुख्य म्हणजे, पाळेगारांच्या आजूबाजूचा प्रदेश साधारणतः दुर्गम असल्यामुळें राजापासून स्वतंत्र हौण्याची प्रवृत्ति त्यांच्यांत उत्पन्न होत असे; व राजा दुर्बल असल्यास ते त्याचा फायदा ताबडतोब घेत. [इंडि. अँटि.

मा. १०, २५, ४३; बनेल-साउथ इंडियन पॅलिओग्राफी; नेल्सन-मदुरा कंट्री: साउथ इंडियन डिपेंडेंसीज].

नायगाराफाल्स शहर—अमेरिका, न्यूयॉर्कमधील नायगारा विभागांतील एक शहर, हें नायगारा नदीच्या पूर्व-किनाऱ्यावर धबधब्यालगत वसलेलें असून याची एकंदर लोकसंख्या सुमारे १९००० आहे. त्यांपैकी ७००० परकीय आहेत. येथील कांहीं इमारती (नायगाराफाल्स मेमोरियल हॉस्पिटल, फेडरल बिल्डिंग, बगैरे) प्रेक्षणीय आहेत. त्याच-प्रमाणें ' कार्नेजी ' वाचनालय, ' नायगारा विश्वविद्यालय, ' रोमन कॅथॉलिकांची एक संस्था, वगैरे प्रसिद्ध आहेत. शहराच्या नैर्ऋत्य बाजूस एक उद्यान (पास्पेक्टपार्क) पहाण्यासारखें आहे. व्यापाराच्या दृष्टीनें शहर महत्त्वाचें असून येथे बरेच कारखाने चालतात. या कारखान्यांत प्रतिवर्षी अंदाज दीड कोटी डॉलर किमतीचा माल तयार होतो. हें शहर नायगारा तालुक्याच्या पश्चिम भागांत नाव्य-स्थळांत मुख्य ठिकाण आहे. शहराशी बऱ्याच रेल्वेचें दळण-वळण आहे. नायगारा धबधब्यामुळें शहरास, एक प्रकारचें महत्त्व आलें आहे. धबधब्यापासून विद्युत्शक्ति निर्माण करतात.

नायगांव रेबई—मध्यहिंदुस्थान, बुंदेलखंड एजन्सीच्या सत्तेखाली असणारें एक संस्थान. क्षेत्रफळ १२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २३९३. येथील जहागिरदार जातीनें अहीर आहे. पूर्वी हें जैतपूर संस्थानांत मोडत असे. लछमनसिंगला ब्रिटिशांनी आपलासा करून त्याला इ. स. १८०७ मध्ये ५ गांवांची सनद दिली. याच्यानंतर त्याचा मुलगा जगतसिंग व त्याच्या नंतर त्याची बायको लरइदुलहया ही सरकारच्या परवानगीनें कारभार पाहात असे. हिनें कुंवर विश्वनाथला दत्तक घेतलें. हे सध्यां राजे आहेत. या संस्थानांत ४ खेडी आहेत.

नायगेरिया—पश्चिम आफ्रिकेतील एक ब्रिटिश संरक्षित वसाहत. नायगर नदीकाठचा प्रदेश व नायगर चॅड सरोवर यांमधील प्रदेश या संस्थाननें व्यापिला आहे. यांत पयुला साम्राज्य व बोर्कूचा बराच मोठा भाग यांचा समावेश होतो. या संस्थानाचें क्षेत्रफळ सुमारे ३३६ हजार चौरस मैल आहे. या देशाचे स्थूलमानानें तीन विभाग करतां येथील:—(१) नदीमुखाजवळचा प्रदेश, (२) अरण्ये, व (३) डोंगर पटार. नदी मुखाजवळील प्रदेश हा फार दलदलीचा आहे. या प्रदेशापलीकडे गेले म्हणजे कोरडी जमीन लागते. ही जमीन अरण्याच्छादित असून हळू हळू उंच उंच होत जाते. ही डोंगर पायथ्याची जमीन डोंय. या ठिकाणी फारच विरळ झाडी आहे. संस्थानांत नायगर नदीस आगस्ट व सप्टेंबर महिन्यांत महापूर येतो.

हा देश उष्णकटिबंधांत वसला आहे. किनाऱ्यालगतच्या भागाची हवा अत्यंत रोगकारक आहे. जुलैपासून ऑक्टो-बरपावेतो अतिशय पाऊस असतो. डोंगरपटारावर पाऊस

फार कमी पडतो. कोड हा येथील सर्वसाधारण रोग आहे. विशेषतः अन्तर्भागांतील शहरांत याचें प्राबल्य फार आहे.

र हि वा शी.—नायगेरियाची लोकसंख्या अंदाजें १६५००००० आहे, पैकीं सुमारे २७०० यूरोपीयन आहेत. नदीमुखप्रदेश व वनप्रदेश या ठिकाणी नमुनेदार निग्रो लोक पहावयास मिळतात. किनाऱ्यावर जेकाय, आयजॉस, ऐझॉक, अॅरॉस वगैरे राष्ट्रजाती राहतात. या सर्व जाती वन्यधर्मीय आहेत. एफिक्स नांवाची जी एक राष्ट्रजात आहे, तिनें यूरोपीयन रीतिवाज उचलले असून तिच्यांतील सुशिक्षित लोक सरकारां नोकरांत आहेत. या लोकांची एगबो म्हणून एक गुप्त संस्था आहे. प्रत्येक राष्ट्रजात निराळी भाषा अथवा प्रांतभाषा बोलते. दिव्य करून निवाडा देण्याची चाल व घरगुती गुलामगिरी यांच्यांत असून या प्रतिष्ठित संस्था मानण्यांत येतात. उत्तर नायगेरियांतील महत्त्वाची राष्ट्रजात म्हणजे ह्यौसा ही होय. १२ व्या व १४ व्या शतकांत यांच्यातील बरिष्ठ वर्गाच्या लोकांनीं मुलसुमानी धर्म स्वीकारला. यांची राज्यव्यवस्था फार सुधारलेली असून, यांच्या न्याय व वसुलाच्या घटनेवरून यांची कार्यक्षमता दिसून येते. १९ व्या शतकाच्या सुमारास फ्युला या मुसुलमान जातीनें ह्यौसा राष्ट्र-जातीचा मुलूख जिंकला. नायगर व बंटु नद्यांच्या तीरांवरून निग्रो व मूर्तिपूजक लोक राहतात. यांपैकीं मुन्शी, बत्ता व योराघम या मुख्य जाती होत.

शेती व व्यापार.—खरा शेतीचा धंदा उत्तरेकडील सपाटीच्या प्रदेशांत व नदीखोऱ्यांतून चालतो. पुष्कळ भागांत गव्हाचें व तांदुळाचें पीक होतें. रताळीं, मुईमूग, कांदे, यांचें पीक बरेंच येतें. नीळ व कापूस हे जिनस तर सर्वत्र उत्पन्न होतात. ताडाचें तेल, रबर, कोको, इमारतीचें लाकूड इत्यादि निर्गत व्यापाराचे मुख्य जिनस होत. रबर ही निर्गत व्यापारी दृष्टीनें अत्यन्त महत्त्वाची वस्तु आहे. उत्तर नायगेरिया हें कापसाच्या लागवडीस उत्कृष्ट स्थळ आहे असें दिसून आल्यामुळे कापसाचें पीक जेणेकरून जास्त वाढेल व किफायतशीर होईल असे प्रयत्न चालू आहेत. ग्रेटब्रिटनमधून या ठिकाणीं सुती सामान व लोखंडी सामान येतें. १९१७ सालीं नायगेरियांत ९७५ मैलांचा आगगाडी-रस्ता होता. लॅंगॉस ते झारियापर्यंत एक बोटगाडी जाते.

इ ति हा स.—नायगेरियाचा किनारा पोर्तुगीजांनीं १५ व्या शतकांत शोधून काढला. नदीमुखप्रदेशांत पोर्तुगीजांनीं व्यापारी बखारी घातल्या, ब्रिटिश व्यापारी १७ व्या शतकांत या ठिकाणीं आले व १८ व्या शतकाच्या अखेरीस सर्वध व्यापार त्यांनीं एकट्यांनींच काबीज केला. १८०५ त मॅंगोपार्क यानें नायगर नदीचा सेगुपासून नुसापर्यंतचा भाग शोधून काढला.

डॉ. बार्थ यानें १८५२-५५ सालीं नायगेरियाच्या अन्तर्भागांत प्रवास करून त्या भागाची माहिती पुस्तकरूपानें संकलित केली. लोकोजा येथें ब्रिटिश वकील ठेवण्यांत आला.

१८६१ सालीं ब्रिटिशांनीं लॅंगॉस बेटाचा ताबा घेतला. १८६५ सालीं लोकोजा येथील वकिलात बंद करण्यांत आली, पण ती फिरून लवकरच सुरू करण्यांत आली. १८८० सालीं फ्रान्सनें नायगरच्या खालच्या भागांत दोन व्यापारी पेढ्या स्थापल्या. यांत फ्रान्सचा हेतु, आपला बोज सेनिगालपासून आंतील भागापर्यंत वाढावा अशा राजकीय स्वरूपाचा होता. नायगर नदीवर एक ब्रिटिश प्रांत स्थापन करण्याच्या हेतुनें स. १८७९ मध्यें एक युनायटेड आफ्रिकन कंपनी काढण्यांत आली. या कंपनीनें आपला व्यापार इतक्या झपाट्यानें वाढविला कीं, फ्रेंच पेढ्यांची चलती कमी होऊन, फ्रान्सला त्या १८८४ सालीं वरील कंपनीला विकण्या लागल्या. फ्रान्सला याप्रमाणें हुसकावून लावल्यावर १८८५ सालीं 'आईल रिव्हर्स' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या किनाऱ्यालगतचा प्रदेश ब्रिटिश संरक्षणाखाली घेण्यांत आला. १८८६ सालीं युनायटेड आफ्रिकन कंपनीस बादशाही सनद मिळून तिचें रॉयल नायगर कंपनीत रूपांतर झालें. 'आईल रिव्हर्स' किनाऱ्यावरील प्रदेश या कंपनीच्या अंमलाखाली देण्यांत आला. १८८६-९३ सालीं नायगेरिया व कामेरूनमधील सरहद्द आंखण्यांत आली. १८९०-९८ सालीं नायगेरियाच्या उत्तर व पश्चिम सरहद्दीवरील फ्रेंच व ब्रिटिश मुलुखाच्या मर्यादा ठरविण्यांत आल्या.

ग्रेटब्रिटनची सत्ता आंतांल भागावर प्रस्थापित करण्याच्या प्रश्नाकडे आतां कंपनी वळली. स. १८९७ त कंपनीच्या सैन्यानें न्यूपवर चाल करून तेथील अमीरास पदच्युत केलें व तो मुलुख कंपनीच्या सत्तेखाली आणला. निश्चित मनानें कंपनीनें आपलें सैन्य परत नेलें तोंच मार्गे पदच्युत झालेल्या अमीरानें आपलें राज्य पुन्हां बळकाविलें.

इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामधील पश्चिम सरहद्दीवरील संबंध जाचूं लागल्यामुळे एवढ्या मोठ्या अफाट प्रदेशाची जबाबदारी व्यापारी कंपनीकडे राहूं देणें साम्राज्यसंरक्षणास धोक्याचें वाटून नायगेरिया प्रत्यक्ष राणीसरकारच्या अंमलाखाली घेण्याचें ठरलें. त्याप्रमाणें १९०० सालच्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेस कंपनीनें आपले अधिकार राणी सरकारच्या स्वाधीन केले. यापुढें नायगेरियाचे दोन विभाग करण्यांत येऊन प्रत्येक विभागाला 'प्रोटेक्टोरेट ऑफ सदर्न नायगेरिया' व 'प्रोटेक्टोरेट ऑफ नार्दर्न नायगेरिया' अशीं नांवे देण्यांत आलीं.

कंपनीनें आपल्या ह्यारतांत दोन कायदे करून ठेवले होते; एक गुलामगिरीच्या बंदीविषयी (१८९७), व दुसरा दारूच्या व्यापाराच्या बंदीसंबंधी. स. १८९७ मध्यें बेनी लोकांचा देश दक्षिण नायगेरियास जोडण्यांत आला कंपनीनें आपले अधिकार राणीसरकारास दिल्यानंतर कॉटागोरा व न्यूप येथील अमीरांच्या कुरापती धोरणास आळा घालण्याचें काम ब्रिटिश सरकाराकडे आलें. स. १९०१ मध्यें येथील अमीरांस पदच्युत करण्यांत येऊन त्यांच्या जागीं नवानि अमीर बसविण्यांत

आला. यानंतर एकामागून एक असे सर्व नेटिव्ह प्रांत ब्रिटिशशास शरण आले. प्रत्येक प्रांतांत ब्रिटिश रेसिडेंट नेमण्यांत आले. स. १९०१ मध्ये योला येथील अमीरास पदच्युत करण्यांत येऊन त्याच्याहि जागी नवीन अमीरास बसविण्यांत आले. य.प्रमाणे हळू हळू सर्व अमीरास त्यांच्या अधिकारारुहून काढण्यांत येऊन त्या सर्वांच्या जागांवर ब्रिटिशांनी आपली बाहुली बसविली. सोकोटो, गांडो, कानो, हीं मुसुलमानी राज्ये स्वतंत्र राखण्यांत आलीं होती, पण १९०१ सालीं कानो व सोकोटोवर स्वारी करण्यांत येऊन या दोन मुसुलमानी राज्यांचा पराभव करण्यांत आला व ब्रिटिश वर्चस्वाचा झेंडा संबंध नायगेरियावर अप्रतिहतपणे फडकू लागला.

राज्यव्यवस्था.—सरकारी नोकर व सर्व एतद्देशीय-तरांकरितां एक वरिष्ठ न्यायासन असे. संबंध देशाचे १७ प्रांत पाडलेले असून प्रत्येक प्रांतांत एका रेसिडेंटच्या अध्यक्षतेखाली दिलेले प्रांतिक न्यायासन असे. एक फौजदारी कायदेसंग्रह तयार केला होता. मुख्य मुख्य एतद्देशीय शहरांच्या ठिकाणी एतद्देशीय न्यायपीठे असत. या न्यायपीठांचे अध्यक्षपद मुसुलमान कायदेपंडित अथवा अमीर यांकडे असे. या न्यायासनांवरून एतद्देशीय कायद्याप्रमाणे व रिवाजाप्रमाणे निवाडे देण्यांत येत. या न्यायासनांचे फौजदारी अधिकार फारच आकुंचित असत, पण दिवाणी दाव्यांत त्यांना पूर्ण वाव असे. मृत्यूची शिक्षा द्यावयाची झाल्यास या न्यायपीठांना रेसिडेंटची अनुमति घ्यावी लागत असे. फ्युलानी वंशांतील बंडखोर अमीरांचा बॉमोड करून, त्यांच्या जागी आपले हस्तक अमीर बसविल्यानंतर जमिनीचा मालकी हक्क त्या वंशापासून काढून ब्रिटिश सरकारने आपल्याकडे घेतला. त्याचप्रमाणे खनिज द्रव्यांचाहि सर्व हक्क इंग्रज सरकारने आपल्याकडे राखून ठेविला. कायदेशीर गुलामगिरीस पायबंद घालण्यांत आला. राज्यकारभाराच्या सोयीकरितां प्रथम देशाचे सतरा विभाग पाडण्यांत आले. पण ही व्यवस्थाहि पुढे बदलण्यांत आली. इलोरीन, न्यूल व काबा यांचा मिळून एक प्रांत करण्यांत आला. स. १९०६ मध्ये लॅंगोस व दक्षिण नायगेरिया हे प्रांत एकात्रित करण्यांत येऊन एकाच शासनसत्तेखाली घेण्यांत आले. स. १९१४त उत्तर व दक्षिणनायगेरिया प्रोटेक्टोरेट यांचा “कॉलनी अँड प्रोटेक्टोरेट ऑफ नायगेरिया” या नांवाचा एक संघ बनविण्यांत आला, व त्यावर एक गव्हर्नर-जनरल नेमला. सांप्रत लॅंगोस हे मध्यवर्ती सरकारचे ठाणे आहे. [वन्स—हॅडवुक ऑफ नायगेरिया; लिओनार्ड—दि लोअर नायगर अँड इट्स ट्राइब्स; टेमर्जि—दि नायगर अँड दि वेस्ट सूदन; वार्षिक अहवाल.]

नायडस (आधुनिक-टेकिर).— हे प्राचीन शहर आशियामयानरमध्ये सोंसच्या आखाताच्या दक्षिणेस असलेल्या द्वीपकल्पाच्या टोंकावर वसलेले होते. याचा कांहीं भाग ट्रिओपियन बेटांत होता. अफ्रोडाईट नांवाचा प्रबंधी-

टेलसने (वडील) केलेला पुतळा नायडस येथे ठेवण्याकरितां होता. डिमेटरचा पुतळा येथेच सांपडला.

नायडस हे फार प्राचीन शहर होते व लॅसेडी मोनियन वसाहत येथेच असावी. ह्या शहरांत ६० सभासदांची अल्पजनसत्ताक सभा ही राज्यकारभार चालवीत असे. परंतु या राज्यघटनेंत लोकमताप्रमाणे फरक होत गेला. व्यापाराला हे शहर फार सोईचे होते व पुढे हे बरेच संपत्तिमानिह झाले. प्रथम सायरसच्या ताब्यांत हे शहर गेले. युरिमिडन युद्धापासून पेलोपोनेशियन युद्धपर्यंत हे अथेनियन लोकांच्या ताब्यांत होते. इ. स. पूर्वा ३१४त कॉनानच्या युद्धांत स्पार्टस घुरीणत्व येथेच नाहॉसे केले. येथे रोमन स्वामित्व फार लौकर स्थापित झाले. बायझंटाईन काळा येथे बरीच लोकवस्ती असावी. ज्योतिषी युडोक्लस, इराणी इतिहासलेखक टेसिसस, व अलेक्झांड्रिया येथील प्रसिद्ध फेरो बांधणारा सास्ट्रेटस हे येथील रहिवासी इतिहासप्रसिद्ध आहेत.

नायडू—बोया, कापू, गोळा वगैरे मद्रासी तेलगू जातीचे लोक आपल्यास नायडू असे म्हणवून घेतात. तामिळी माणूस नायडू म्हणविणाऱ्या तेलगू माणसासंबंधाने बोलतांना त्याला नाइकर किंवा नाइकन असे संबोधितो. मुंबई इलाख्यांत पुणे व बेळगांव या भागांत कांहीं कारकुनी पेशाचे नायडू आहेत.

नायर—मलबार किनाऱ्यावरील शूद्र लोकांत बहुतेक भरणा नायरांचाच आहे. अंबलवासीच्या खालोखाल या नायरांना मान मिळतो. “नायर” हे नांव संस्कृत “नायक” शब्दापासून बनले असावे असे म्हणतात. कोणी नायर हा नागर शब्दाचा अपभ्रंश आहे असे मानतात. नायरांची एकंदर लोकसंख्या (१९११) ११२९४६६; या पैकीं त्रावणकोर संस्थानांत ५९२६५५, मद्रास ४१२६१८८ व कोचीन संस्थानांत १२१९९१ आहेत. पूर्वी हे क्षत्रिय होते पण १०० वर्षे अखंड शांततेत राहिल्याने त्यांचे क्षात्रतेज बहुतेक नष्ट झाले आहे. परंतु त्यांचे खेळ, पदव्या व इतर गोष्टींवरून त्यांच्या क्षात्रतेजाचा अल्पांश अद्यापि दिसतो. यांच्या उत्पत्तीसंबंधाने अनेक कथा आहेत. केरळमाहात्म्यांत नंबुद्रि ब्राह्मण व देव, गंधर्व आणि राक्षस बायका यांच्या संयोगापासून ही जात झाल्याचे सांगितले आहे. फासेट, लोगन यांच्यासारखे आधुनिक युरोपीयन संशोधक यांचा संबंध उरिया किंवा पल्लव क्षत्रिय जातीशी लावितानात. कसेंहि असले तरी एका द्राविडी जातीवर ब्राह्मण संस्कृतीचा पगडा बसून ही जात तयार झाली असे म्हणावयास हरकत नाही.

आज वऱ्याच गोष्टीत नायरांची प्रगति दिसत आहे. इंग्रजी शिक्षणाचा बराच प्रसार त्यांच्यामध्ये झाला असून ते सर्व बौद्धिक कामांमध्ये (मोठ्या प्रमाणांत) आढळून येतात. तथापि नायर लोकांतील बराच मोठा भाग गरीब शेतकऱ्यांचा व शेतावर काम करणाऱ्यांचा आहे. त्यांच्यामध्ये कांहीं लोक मोठे शेतकरी व जमीनदार आहेत. मलबारांतील सुखवस्तु

असणाऱ्या हिंदु कुटुंबांत बहुतेक नायर जातीचे लोक नोकर आहेत.

नायर लोकांमध्ये पुष्कळ पोटजाती आहेत. ब्रिटिश मलबार, कोचीन व त्रावणकोरमध्ये त्या पोटजातींना निरनिराळीं नांवे आहेत. उदाहरणार्थ, सर्वांत श्रेष्ठ पोटजातीस मलबारमध्ये किरियम असे म्हणतात. तिलाच कोचीनमध्ये वेलयमा असे म्हणतात. यांशिवाय इलके नायर हे नंबुद्रि ब्राह्मणांच्या घरांत कांही घरगुती व कांही धार्मिक कामे करतात. धार्मिक कामे करणाऱ्या शूद्र नायरास इलतुनायर व घरगुती कामे करणाऱ्यांस स्वहपतिलनायर असे म्हणतात. चारण नायर हे राजे, महाराजे यांच्या पदरीं नोकर असतात. पालिचन हे राजे व ब्राह्मण यांच्या पालख्या वाहून नेतात आणि वदेकदन हे देवळांत व नंबुद्रि ब्राह्मणांच्या घरीं तेल आणून देतात. ओदतूननायर हे घरे शाकारतात. आंदरु नायर हे मातीचीं भांडी बनवितात. आणि आत्-कुरुमु नायर इतर नायर लोकांच्या उपाध्यायांचे कामे करतात. या मुख्य पोटजाती होत; प्रत्येक पोटजातीमध्ये आणखी पुष्कळच भेद आहेत. प्रत्येक नायर आपल्या नांवापुढे पदवी लावतो, ती त्यास मिळालेली असते किंवा वंशपरंपरागत आलेली असते. ज्यांना कोणतीही पदवी नसते ते आपल्या नांवापुढे नुसते नायर असे लावतात.

अचना करटा, कैमल, व नन्नदिदियर या सरदारांच्या पदव्या असून पनिकल, कुरुप, आणि कुरुपल या पदव्या, लष्करी शिक्षणाच्या शाळा वंशपरंपरागत चालविणाऱ्यांच्या आहेत. बौद्धिक कामे करणाऱ्या नायर लोकांची सर्वसाधारण पदवी 'मेनन' ही होती परंतु ती आतां मध्यम स्थितीतल्या लोकांमध्ये वर्षसाधारण उपयोगांत येत आहे.

हिंदुस्थानातील अति सुंदर जातीपैकी नायरांची एक जात आहे. यास कारण त्यांचा प्रदेश व रहाणी हेच असेल. नायर स्त्रीपुरुष दोघेही फार स्वच्छ असतात. पण हे काटक मात्र नाहीत. ते कपडे फार कमी वापरतात पण जे वापरतात ते फार स्वच्छ असतात. यांचीं घरे एकमेकांपासून तुटक व लांकूड आणि नारळाच्या झांबळ्या यांचीं केलेली असतात पण ती टिकाऊ, आरोग्यकारक व नीटनेटकी असतात.

ओनम हा यांच्यातील महत्त्वाचा सण आहे. हा सण गरीब-श्रामंत सर्वे पाळतात. या सणांत धनुष्यबाणांचे महत्त्व असते. नायरांत अनुलोमविवाहाची पद्धत आहे. या जातींत लग्नाचे दोन प्रकार आहेत-तालिकेट्ट व संबंधम्. पहिला कौटुंबिक व सार्वजनिक स्वरूपाचा असून दुसरा खासगी वैयक्तिक देवघेवांचा प्रकार आहे. दोन्हीही प्रकार सारखेच गंभीर रीतीने व धार्मिक विधाने पार पाडावयाचे असतात. पहिल्या प्रकाराने मुलगी विवाह्य झाली असे मानावे. ताली (मंगलसूत्र) बांधण्याकरितां एखादा तारपुरता नवरा बघतात. कधी कधी एकाच वेळीं तो अनेक मुलींच्या गळ्यांत ताली बांधून हा समारंभ उरकतो. त्याला याबद्दल दक्षिणा

मिळते. तालिकेट्टचा समारंभ मोठा असतो. तालिकेट्टविधि संपल्यानंतर मुलगी इच्छेस येईल त्याच्याबरोबर संबंधम् करिते. संबंधम् म्हणजे वस्त्रदानाचा विधि होय. संबंधम् ज्याच्याशी झाला असेल त्याची ती खरी पत्नी होते. अशा रीतीने प्रत्येक नायर स्त्रीचे दोन पती असतात. एक लग्न लावणारा व दुसरा शरीरसंबंध करणारा एक स्त्री अनेक बंधूंचीही पत्नी होऊ शकते. नायरांचे वारस अनुक्रमे त्याची आई, वहीण व तिची मुले असतात; म्हणजे वारसा स्त्रियांकडे जातो.

नायर स्त्री आपल्या बापाच्या तरवाडी (घरां) त रहाते. नवऱ्याच्या तरवाडीत रहात नाही. ब्राह्मणजातीप्रमाणे नायरजातहि खालच्या वर्गाचा विटाळ मानते. नायरांत नागपूजा विशेष आढळून येते. मलबार ही जादूची भूमि म्हणतां येईल तेव्हां नायर हे जादूटोण्यांवर विश्वास फार ठेवितात हे सांगावयांस नकोच. नायरांतील धार्मिक व सामाजिक चालीरीती ब्राह्मणांप्रमाणेच आहेत. तेव्हां त्यांचे वर्णन निराळे करण्याचे कारण नाही. शिक्षणाच्या बाबतीत नायर लोक फार पुढे आहेत. विशेषतः इकडील विस्तृत स्त्रीशिक्षण कोठल्याही प्रांतांत दिसून येणार नाही. आपल्या मल्याळी मातृभाषेखेरीज संस्कृत भाषाहि नायर विद्यार्थी शिकतात. इंग्रजी शिक्षणांत तर ते फार पुढे गेलेले दिसतात. ('नंबुद्रि' व 'मलबार' पहा.)

[संदर्भग्रंथः—मद्रास गव्हर्नमेंट म्यूसियम बुलेटिन, पु. ३ नं. १ व ३; सेन्सस रिपोर्ट, १९०१, पु. २६ व १९११, पु. २३; मलबार ग्याझेटीयर; फासेट-नायर (ए. रि. ए. मधील लेख); नागमअध्या-त्रावणकोर स्टेट मॅन्युअल.]

नायसिआ (आधुनिक-इस्निक)—हे आशियामायनरमधील प्राचीन शहर बिथिनियांत अस्कानिया सरोवरावर होते. अँटीगोनसने हे शहर वसविले (इ.स. पूर्वी ३१६). लिस्सिमॅकसने याचे अँटीगोनस हे नांव बदलून त्यास नायसिआ हे आपल्या पत्नीचे नांव दिले. रोमन साम्राज्यांत नायसिआ व निकोमेडिआ या दोन शहरांपैकी राजधानीचे शहर कोणते करावयाचे याबद्दल वाटाघाट चालली होती. कान्स्टांटिनोपल, साम्राज्याची राजधानी झाल्यावर ह्याचे महत्त्व वाढले. जेव्हां धर्मयोद्ध्यांनी कान्स्टांटिनोपल घेतले त्यावेळी बायझन्टाईन सम्राट यथे येऊन राहिला होता. शहराभोंवतालचा दुहेरी तट व रोमन दरवाजे अजून चांगल्या स्थितीत आहेत. शहराच्या मालकांबद्दल ग्रीक व तुर्क लोक यांचा बरेच दिवस झगडा होता. आटोमन अंमलांत ह्याचे महत्त्व कांही दिवस होते परंतु पुढे तेहि नाहीसे झाले.

नायिका व नायक—नायकाची जी मुख्य स्त्री तीस, किंवा नायकाप्रमाणे जी फलाधिकारिणी असते तीस नायिका म्हणतात. जसे शाकुंतल नाटकान्त शाकुंतला, रत्नावलींत सागरिका. नायिकेचे मुख्य ३ भेद आहेत ते असेः—(१) स्वीया; म्हणजे स्वस्त्री, (२) परकीया; म्हणजे परस्त्री, आणि

(३) साधारणी; म्हणजे वेश्या. ह्यांत आणखीहि पोटभेद आहेत ते असे:—

स्वीया.—(१) हिचे; पोटभेद (अ) मुग्धा, (आ) मध्या व (इ) प्रगल्भा असे आहेत. (अ) मुग्धा:—जिच्या यौवनास नुक्ताच आरंभ झाला आहे, जिचा क्रोध सौम्य असतो, रतीविपर्या जी पराडमुख असते आणि लज्जा जिला विशेष असते ती. (आ) मध्या; जिचा काम आणि यौवन हीं प्रकृत असतात, जिला लज्जा थोडी असते, भाषणांत चतुरता असते ती. (इ) प्रगल्भा—जिचे तात्पर्य पूर्ण, जी कामानें व्याप्त, रतींत कुशल, जिच्यांत लज्जा फारच थोडी ती. ह्यांशिवाय शृंगाररसांत अवस्थेनुरूप आणखी स्वीया नायिकेचे आठ भेद केले आहेत. ते असे:—

स्वाधीनपतिका:—जिच्यावर पति फार आसक्त असतो ती.

खंडिता:—स्वपति अन्यस्त्रीसंभुक्त पाहून जी ईर्ष्येनें कुपित होते ती.

अभिसारिका:—गुप्त रीतीनें रति करण्यास्तव जी कांताकडे संकेतस्थळीं जाते किंवा त्यास बोलाविते ती.

कलहांतरिता:—ह्यांत अनुनय करीत असताहि त्याचा अनादर करून मागून जी पश्चात्ताप पावते ती.

विप्रलब्धा:—कांतानें संकेतस्थळीं येण्याचा निश्चय केला असतां त्याप्रमाणें तो न आल्यामुळे जी अवमानित होते ती.

प्रोपितभर्तृका:—जिचा पति दूरदेशी गेल्यामुळे कामदुःखानें जी व्याकुल झालेली असते ती.

वासकतज्जा:—आज आपला पति येणार आहे अशा इच्छेनें क्रीडागृहांत अलंकारादिक घालून जी वाट पहात बसते ती.

विरहोरकंठा:—पतीच्या संगमाचा निश्चय असतां पति लवकर न आल्यामुळे त्याच्याकरितां जी विरहव्याकुल होस्सता उत्कंठित होते ती.

(२) प र की या:—हिचे दोन भेद आहेत; एक दुसऱ्याची स्त्री, तीस पराडा असे सांकेतिक नांव आहे, व दुसरा, कन्यका म्हणजे जिचे लग्न झालें नाही ती; ही पिता इत्यादिकांच्या आधीन असते म्हणून हिचा परकीयांतच अंतर्भाव करतात.

(३) सा धा र णी.—म्हणजे वेश्या; ही सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. ही अन्तःकरणापासून कोणावरहि अनुरक्त नसते. क्वचित् असली तर मात्र तीस रूपकांत नायिका मानितात. जसें—मृच्छकटिकांतील वसंतसेना. [साहित्यदर्पण, ९७-११२; रसमंजरी ३.९४ शिवाय ' नाटयशास्त्र ' पहा.]

ना य क.—रूपकांत वर्णिलेल्या मुख्य फलाचा जो अधिकारी असतो त्यास नायक असें म्हणतात. जसें शाकुंतल नाटकांत दुष्यंतराजा, रत्नावलींत वसंतराजा, उत्तररामचरितांत रामचंद्र हे त्या त्या रूपकांत वर्णिलेल्या फलांचे भोक्ते आहेत म्हणून हे त्या त्या रूपकांचे नायक होत. संस्कृतांत नायकाचे

त्याच्या कुलावरून तीन आणि त्याच्या स्वभावावरून चार असे सात भेद केले आहेत.

(१) कुलावरून:—दिव्य—देवतादिक. जसें पार्वतीपरिणय नाटकांत शंकर. अदिव्य—मनुष्यादिक. जसें शाकुंतलांतलि दुष्यंतराजा. दिव्यादिव्य—देव असून ज्यांनीं मनुष्यावतार धारण केल्यामुळे ज्यांचे चरित्र मनुष्याप्रमाणें असतें ते; जसें उत्तररामचरितांतलि रामचंद्र. (२) स्वभावावरून:—धीरोदात्त—जो स्वभावतः आत्मश्लाघा न करणारा, क्षमाशील, गंभीर, हर्षशोकादिकांनीं पराभूत न होणारा, अंगीकृताचा निर्वाह करणारा, गर्व न करणारा, असतो तो. जसें—रामचंद्र, युधिष्ठिर, नलराजा, दुष्यंतराजा इत्यादिक. धीरोदत्त—जो स्वभावानें धीट, कार्याच्या ठिकाणी अस्थिर मति, कांहींसा कपटयुक्त, गर्विष्ठ, बलिष्ठ, आत्मश्लाघा करणारा असा असतो तो. जसें—भीमसेन. धीरललित—नाना प्रकारच्या कलांमध्ये निपुण, विलासी, चतुर, ज्यास थट्टा फार आवडते, अनेक प्रकारच्या युक्तींनीं कामे करणारा, नृत्यगायनाचा रसिक, शोकी असा जो पुरुष तो. जसें—श्रीकृष्ण, वत्सराज इत्यादि. धीरप्रज्ञांत—वर सांगितलेले जे विशेष गुण ते नसून साधारण जे सभ्य मनुष्याच्या अंगी गुण असतात त्या गुणांनीं जो युक्त असतो तो. जसें—मालतीमाधवांतील माधव.

ह्याशिवाय शृंगाररसांत छियांशीं जें नायकाचें वर्तन असतें त्यावरून आणखी नायकाचे चार भेद केले आहेत.

दाक्षिण:—सर्वे छियांवर सारखी प्रीति ठेवणारा.

पृष्ट:—स्त्रीनें धिक्कार केला तरी लज्जा न बाळगतां समोर येणारा, आपले दोष स्त्रीस प्रत्यक्ष दिसले असतां खोटें बोलून ते लपविणारा, व अपराध करूनहि जो निःशंक असतो तो.

अनुकूल:—एकाच स्त्रीच्या ठायीं जो आसक्त असतो तो.

शठ:—वरून वरून एकाच स्त्रीच्या ठायीं प्रीति दाखवून गुप्तरीतीनें विप्रिय आचरण करणारा.

हे भेद केवळ शृंगाररसापुरतेच आहेत.

येणेंप्रमाणें नायकाचे जरी भेद सांगितले आहेत तरी ह्यांहून अधिक भेद होण्याचा संभव आहे. रूपकांत जे अनेक प्रकार आहेत, त्यांमध्ये नाटक म्हणून जो एक प्रकार आहे त्यांत नायक उत्तम स्वभावाचाच असला पाहिजे असा नियम आहे. परंतु इतर प्रकारच्या कांहीं रूपकांत लबाड, कपटी, धूर्त अशा स्वभावाचे पुरुषहि नायक असतात. त्या ठिकाणीं त्यांचे चरित्र त्यांच्या स्वभावाप्रमाणेंच वर्णन करावें लागतें. [साहित्यदर्पण; दशरूप इ.]

नार (पूर्वेकडील)—मुंबई इलाखा, सिंध मधील एक महत्त्वाचा प्रवाह. याला सिंधुनदाची नैसर्गिक शाखा असें संबोधितात. येथें ब्रिटिश अंमलापूर्वी सिंधमधील पूर्वेकडील वाळवंटांत एक लहानसा प्रवाह होता. लेफ्टनंट फाइफच्या शिफारसीवरून १८५८-५९ साली सरकारनें रोहरी येथें १२ मैल लांबाचा कालवा बनविला,

इ. स. १७५४ ते ५८ पर्यंत नाराचा डार्विकडील पडका भाग जामराव मुखापासून हल्लींच्या थर कालव्याच्या टोंका-पर्यंत बांधून काढला. इ. स. १८६० ते ६७ च्या दरम्यान मखोवेरपासून थारवेरपर्यंत म्हणजे ४० मैल लांब व १५० फूट (सरासरी) रुंद असा कालवा तयार केला. १८७६ ते १८८६ पर्यंत हेच काम थारवेरच्या पुढे चालू ठेवले. इ. स. १८८४ त पहिल्यानेच सरकारने अल्लाबंद नांवाचा एक जमिनीचा, भूकंपापासून (१८१९ च्या) उद्भवलेला कडा थोडासा कापला. नार कालवा दक्षिणेकडे वहात असून प्रथम मीर व खैरपूर प्रदेश, नंतर थर व पारकर या जिल्ह्यांतून वहात जाऊन शेवटी पुराणसिंधूच्या जुन्या प्रवाहाला मिळतो हा प्रवाह ८० मैलां-नंतर कच्छचे रण येथे समुदास मिळतो.

नारापासून काढलेले कालवे.—जामराव (५८८ मैल); मिथराव (लांबी २५५ मैल); थर (७२ मैल). हिरल (४१ मैल). जामराव खेरिजकरून इतरांची किंमत १९०३-४ साली ६५.२७ लक्ष रुपये. होती.

जामराव हा स. १८९४-१९०२ त बांधला. हा थर, पारकर व हैहदराबाद (सिंध) जिल्ह्यांना पाणी पुरवितो. नारासहाय चैनल व ईस्टर्न नारा व मिथराव हे मिळून ४२५ मैल लांबीचा प्रवाह बोटीने जाण्यायेण्यासारखा आहे.

नारद—एक ऋषि. याच्यासंबंधी वैदिक वाङ्मयातील माहिती शब्दसृष्टि (विभाग ३) या प्रकरणांत आलीच आहे. पुराणवाङ्मयांत नारद नांवाच्या अनेक व्यक्तींचा उल्लेख आढळतो. परंतु त्या सर्व व्यक्ती प्रसिद्ध नसून ज्यास ब्रह्मर्षि व ब्रह्मदेवाचा पुत्र म्हटले आहे तोच नारद विशेष प्रसिद्ध आहे. नारद ही कलहप्रिय व्यक्ति असून तिने लाविलेल्या कलहाच्या अनेक कथा पुराणांत आहेत. आणि याच गोष्टीचा फायदा घेऊन कांहीं व्यावहारिक भांडणासहि नारदाचा संबंध जोडण्याची प्रवृत्ति फार वाढली. पुराण-वाङ्मयांत नारदाची दुसरी कामगिरी म्हणजे इकडून तिकडे बातमी पोचविणे. या कार्यातहि या व्यक्तीचे स्वरूप पुराण-वाङ्मयांत बरेच रंगलेले दिसते. कलहप्रियता व संदेश-वादन या दोन गुणांमुळे नारद या व्यक्तीने पुराणांत नांगलेच वैशिष्ट्य उत्पन्न केले आहे. भारतांत (शांतिपर्व अ. २९, श्लो. ३०) नारदाचा सृज्यराजाच्या कन्येशी विवाह झाल्याचा उल्लेख असून त्या वावतांत त्याचे पर्वतऋषीशी भांडण होऊन 'तुझे मर्कटासारखे मुख होईल' असा पर्वताने नारदास शाप दिल्याचा उल्लेख आहे. देवीभागवतांत (६.२८) नारदास स्त्रीरूप प्राप्त होऊन तालध्वज याच्याशी विवाह झाल्याचा उल्लेख आहे.

नारदपुराण.—अठरा उपपुराणांपैकी एक उपपुराण. हे नारद व सनत्कुमार यांच्या सेवादात्मक आहे. याचे पूर्वखंड व उत्तरखंड असे दोन भाग असून पहिल्यांत १२५ व दुसऱ्यांत ८२ अध्याय आहेत. इतर पुराणांप्रमाणे यांत सृष्टिवर्णन, धर्मशास्त्र, तीर्थमाहात्म्य, अध्यात्म, मंत्रशास्त्र

इत्यादि विषय आले आहेत; परंतु कथाभाग मात्र अगदीच थोडा आहे. यांतील विशेष म्हणजे याच्या पूर्वखंडांत अठराहि मुख्य पुराणांतील विषयांची अनुक्रमणिका दिली आहे.

नारदशिक्षा—व्याकरणविषयक ज्या अनेक शिक्षा आहेत त्यांत नारदशिक्षा ही एक आहे. सामगानांतील व ऋषिकर्मानांतील निगमांसंबंधी या शिक्षेत विवेचन आहे. विज्ञानेतिहास (ज्ञानकोश विभाग ५, पृ. १६४) यांत या शिक्षेसंबंधी विवेचन आले आहे.

नारदस्मृति.—नारदस्मृति अथवा नारदीय धर्मशास्त्र याचा मनुस्मृतीशी अत्यंत निकट संबंध असल्यामुळे याचे महत्त्व फार आहे. सुमारे सव्वाशे वर्षांपूर्वी हा संबंध सर विल्यम जोन्स याने आपल्या मनुस्मृतीच्या प्रस्तावनेत दाखविला. नारदाने मनु, नारद, मार्कंडेय आणि भृगुपुत्र सुमति यांनी केलेल्या मनुस्मृतीच्या रूपांतरांचा उल्लेख केला आहे. खुद्द नारदस्मृति ही एकलक्ष श्लोकांची जी मनुस्मृति आहे तीतील व्यवहाराध्यायाची म्हणजे नवव्या अध्यायाची एक संक्षिप्त प्रतच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. तीतील पहिल्या भागास नारदाने 'व्यवहारमातृका' असे नांव दिले आहे. अलीकडे उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून तर मनु आणि नारद यांचा अत्यंत निकट संबंध होता हे सप्रमाण सिद्ध झाले आहे. मनुस्मृतीवर मेघतिथीने जी टीका लिहिली आहे तीत नारदस्मृतीतील उपाध्याताचा उल्लेख आलेला आहे. प्राचीन स्मृतींचा जो कांहीं नारदाने इतिहास दिला आहे त्याला पुराणांतूनहि आधार सांपडतो. स्वयंभुव मनूने जो मूळ धर्मग्रंथ लिहिला तोच पुढे भृगु, नारद, बृहस्पति आणि अंगिरस यांच्याकडून लिहिला गेला तेपाळांत जी नारदस्मृतीची प्रत सांपडली तिच्या शेवटी 'इति मानवधर्मशास्त्रे' असे शब्द सांपडतात; व मनुस्मृतीसहि मानवधर्मशास्त्र म्हणतात. कांहीं अध्यायांतील मजकूर जसाच्या तसाच मनुस्मृतीत सांपडतो. नारद चौरप्रतिषेध = मनु, अ. ९ श्लो. २५२-२९३). शिवाय ब्रह्मदेशांत 'धर्मतत्सं' म्हणून जे मनुस्मृतीच्या आधारे कायदे आहेत असे समजले जाते त्यांतील कित्येक मनुस्मृतीत न सांपडतां नारद-स्मृतीत सांपडतात.

आतां या दोन स्मृतीपैकी पहिल्याने कोणती लिहिली गेली असावी? दोन्ही ग्रंथांची तुलना केली असता असे अनुमान निघते की मनुस्मृति प्रथमतः लिहिली गेली असावी. नारद-स्मृतीतील कित्येक विषय व तद्विषयक कल्पना या मूळ मनु-स्मृतीत असून नारदाने त्यांचे विवरण फार कुशलतेने केले आहे (नारद. प्रस्तावना, पान १३). विशेषतः न्यायदान-पद्धतिसंबंधाने जे कायदे आहेत त्यांत तर तो मनुपेक्षां फार श्रेष्ठ आहे. एकंदरीत समग्र ग्रंथ वाचला असता नारदाने लिहिलेला ग्रंथ अलीकडचा असावा असे सिद्ध होते. इतकेच नव्हे तर नारदाला मनुस्मृति किंवा त्याच्यावरहुकूम असलेल्या

ग्रंथांचे चांगलेच ज्ञान असले पाहिजे. कित्येक वेळां तर नारदानें मनुस्मृतीचा उल्लेखहि केला आहे.

असें जरी आहे तरी नारदानें मनुचें जसेंच्या तसेंच केवळ उचलले आहे असें नाहीं. कित्येक गोष्टीत त्यांनीं अगदीं स्वतंत्र विचार प्रदर्शित केले आहेत. दिवाणी आणि फौजदारी कायद्यासंबंधानें तर त्यांच्याइतका स्वतंत्र ग्रंथ कोणी लिहिलेला नाहीं. प्रायश्चितविधि व इतर असेच धार्मिक विधी यांचा विचार न करितां केवळ कायद्यांचाच विचार त्यांनीं केला आहे. या ग्रंथावरून आपणांस तरकालीन राजकीय आणि सामाजिक संस्थांसंबंधी बरीच माहिती मिळते. कित्येक गोष्टी तर मनुनें ग्रथित केलेल्या गोष्टीहून अगदीं उलट आहेत. उदाहरणार्थ, नियोग, शूत, पुनर्विवाह, पितृ मरणानंतर मातेचा आणि अविवाहित भगिनीचा संपत्तीच्या वांटणीत हक्क असणें आणि दंडनीति वगैरे गोष्टीत मनुच्या उलट नारदार्ची मते आहेत.

आतां एक शंका निघणें स्वाभाविक आहे व ती ही कीं, नारदानें जें हें मतस्वातंत्र्य मनुच्या मताविरुद्ध प्रदर्शित केले आहे त्याला कांहीं तरी आधार असला पाहिजे व हा आधार मनुच्या पूर्वी जे स्मृतिकार होऊन गेले त्यांच्या स्मृतींचा असावा. नारदानें एके ठिकाणीं म्हटलेंच आहे कीं पूर्वी मनुस्मृतीचे एकलक्ष श्लोक होते आणि पुढें ते चार ग्रंथांतून वांटले गेले. ह्या उक्तीची संगति आतां बरोबर लागते. नारदाच्या पूर्वी, नारदाच्या वेळीं, व मागाहूनहि कांहीं दिवस मनुस्मृतीबरोबर वृद्धमनु किंवा वृहत्तमनु यांच्या स्मृतींचा मुख्य भाग उपलब्ध असला पाहिजे; कारण त्याचा उल्लेख महाभारतांत, मेधातिथीच्या मनुभाष्यांत व जगन्नाथाच्या ग्रंथांतहि सांपडतो. समग्र नारदस्मृतीची रूपरेषा कळणें थोडेसें कठिण असून तें बरेचसें कल्पनेवर अवलंबून आहे, कारण मागाहून जे ग्रंथकार होतात ते आपला ग्रंथ पूर्वीच्या कोणत्या तरी प्रसिद्ध व्यक्तीच्या नांवावर प्रसिद्ध करितात. संस्कृतग्रंथांतून ही पद्धति फार अनेक स्थलीं येते.

नारदस्मृतीचा काल ठरवितांना मनुस्मृतीचा काल लक्षांत घेतला पाहिजे. पण मौज अशी आहे कीं मनुस्मृतीचा काल ठरवावयाच्या वेळीं नारदस्मृतीचा काल प्रमाणभूत मानितात. दोहोंमध्ये बराच काल लोटला असला पाहिजे हें निर्विवाद आहे. आतां प्रोफेसर ब्यूलरच्या मते मनुस्मृतीचा काल इसवी सनाच्या पूर्वी दोन शतकांपासून तो इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकापावेतो कोणता तरी आहे. हें जर खरें असेल तर नारदस्मृतीचा काल चवथ्या किंवा पांचव्या शतकापूर्वी येणें शक्य नाहीं, हें अनुमान स्वतंत्र रीतीनेंहि सिद्ध होण्याजोगें आहे.

पुष्कळशा बाबतींत व विशेषतः पुराव्याच्या कायद्यांत नारदस्मृति याज्ञवल्क्य, विष्णु, व्यास, वृहस्पति आणि कात्यायन या स्मृतींशीं जुळते. यापैकीं शेवटल्या तीन स्मृती स्मृति-कालांतील अगदीं शेवटल्या असून पहिल्या दोन मात्र

तिसऱ्या शतकाच्या पुढील आहेत; आणि म्हणूनच नारदस्मृति त्यांच्यापेक्षां कांहीं गोष्टीत पुढें गेली आहे. दुसरी गोष्ट अशी कीं मृच्छकटिक नाटकांत न्यायासनापुढील चौकशीचें जें वर्णन आलें आहे तें नारदस्मृतींशीं तंतोतंत जुळतें. आतां नारदीय धर्मशास्त्र आणि मृच्छकटिक हीं जर समकालीन मानिलीं तर नारदस्मृतीचा काल पांचवें किंवा सहावें शतक ठरतो. याला आणखीहि एक पुरावा देतां येईल. नारदस्मृतीत 'दिनार' शब्द पुन्हां पुन्हां येतो. हें 'दिनार' नाणें आणि 'डेनॅरियस' अथवा 'सुवेंग्री' हीं रोमन नाणीं एकच. कांहीं ठिकाणीं (२-३४) 'दिनार' हा सुवर्णवस्तुवाचक शब्द आहे व ज्याप्रमाणें सध्यां पुतळ्यांची अववा मोहोरांची माळ घालण्याचा प्रघात आहे त्याप्रमाणें त्यावेळेस 'दिनार-माला' घालीत असत व दिनारमाला हा शब्द भद्रवाहूच्या कल्पसूत्रांत सांपडतो. परंतु अन्यत्र 'दिनार' शब्द नाणक-वाची आहे. अर्थात या नाण्याचा प्रकार नारदस्मृतीच्या पूर्वीचा असला पाहिजे. 'दिनार' हें नाणें रोमन बादशहाचें असल्यामुळें हिंदुस्थानांत त्याचा प्रसार तिसऱ्या शतकापासून होता. सहाव्या शतकांत लिहिल्या गेलेल्या बाणाच्या कादंबरीत प्रथमतः नारदीय धर्मशास्त्राचा उल्लेख आढळतो. पंचतंत्रांतहि नारदस्मृतीचा उल्लेख आहे म्हणतात तें संशयित आहे. कारण कांहीं प्रतीत तो नाहीं. मेधातिथीच्या मनुभाष्यांत या स्मृतीचा उल्लेख सांपडतो. हें मनुभाष्य नवव्या शतकांत लिहिलें गेलें आहे परंतु तत्पूर्वीच असहाय नांवाच्या मनुष्यानें यावर एक विस्तृत टीका लिहिली आहे. या सर्व प्रमाणांवरून नारदस्मृतीचा काल पांचवें किंवा सहावें शतक होय असें निर्विवाद सिद्ध होतें.

नारदस्मृतीच्या प्रती मूलभूत अशा मानलेल्या पुष्कळ आहेत. परंतु मि. बेंडाल यानां जी नेपाळांत ताडपत्रावर लिहिलेली प्रत सांपडली आहे तीच खरी समजण्यांत येते. त्यांत एक नवीन अध्याय उपलब्ध झाला आहे. असहायाची टीका फार महत्त्वाची गणली जाते. नेहमींच्या व्यवहारांतील दृष्टांत देऊन विषयविवेचन करण्याची हातोटी त्यास फार चांगली साधली आहे. असहायाची टीका निष्काळजी लेखकांनीं बिघडवल्यामुळें कल्याणभट्टानें तींत नवीनच शोध घातले आहेत.

नारळ (माड)—याची लागवड उष्णकटिबंधांत फार प्राचीन काळापासून होत आहे. तरी जगाच्या व्यापारी दृष्टीनें याला अलीकडे म्हणजे ३०-४० वर्षांतच महत्त्व प्राप्त झालें आहे. माडाची लागवड सर्व उष्णकटिबंधांत समुद्रकाठी होते तरी फिलिपाईन बेटांत हल्लीं फारच मोठ्या प्रमाणावर लागवड करतात. सर्व जगांत व्यापारकरितां म्हणून जेवढे खोबरें तयार होतें त्याचा तिसरा हिस्सा फिलिपाईन बेटांत तयार होतो. खोबरें व खोबरेंलेले यांचा खप जर्मनी व फ्रान्स देशांत फार होतो. माडाची पैदास डच ईस्ट इंडीज, स्ट्रेट सेटल्मेन्ट्स, फिलिपाईन बेटे, सिलोन, हिंदुस्थान,

झांजीवार, मलाया स्टेट्स, निकोबार, लखादिव व मालदिव बेटे वगैरे देशांत मुख्यत्वेकरून होते.

इतिहास.—हिंदी महासागर व पॅसिफिक महासागर यांमधील बेटांत ही झाडे असल्यामुळे त्यांची फळे तेथून अमेरिका, चीन, सयाम, ब्रह्मदेश व हिंदुस्थान येथे वहात आली असावी असा समज आहे. स्पॅनिश, पोर्तुगीज व डच प्रवाश्यांनी यांचा प्रसार बराच केला असावा; सध्या नारळाला निरनिराळ्या देशांत इतकी निरनिराळीं नांवे आहेत त्यावरून त्या देशांत नारळ गेल्यास फार काळाची बाब आहे असा पार्श्वदृष्टि. परंतु पूर्वेकडे अमेरिकेपासून पश्चिमेकडे मादागास्कर-पर्यंत नारळाला जीं नांवे आहेत त्यांतील बरीच संस्कृत भाषेतील 'नारीकेल' शब्दापासून झालेली आहेत. यावरून हे झाड मूळचे अमेरिकेतील नसून आशियातील असणे अधिक संभवनीय आहे. यावरून ते हिंदुस्थानातीलच असेल असे नाही तर संस्कृत भाषेच्या प्रसाराबरोबर नारळाची लागवड वाढत गेली एवढेच म्हणता येईल. तथापि नारळाच्या उत्पत्तिस्थानासंबंधी बराच वाद आहे.

हिंदुस्थानांत माडाची लागवड मलबारचा किनारा, भद्रासचा पूर्व किनारा, कारवारचा पश्चिम किनारा, कोंकण, काठेवाड वगैरे प्रांतांत फार आहे. गोदावरीच्या मुखाजवळील माड फार उत्तम समजले जातात. त्या ठिकाणी दर माडास २०० नारळ म्हणजे बेताचे उत्पन्न समजले जाते. माडाची लागवड फार प्राचीन आहे, तरी त्यामानाने त्याच्या जाती फार थोड्या आहेत असे म्हणावे लागते. माडाची लागवड बियापासून होत असल्यामुळे त्याच्या जाती फारशा नाहीत ही गोष्ट लागवडीच्या दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे. नाही तर रायवळ आंब्याची जशी स्थिति आहे तशीच माडाचीहि झाली असती. एकंदरीत ज्या जातीचे बी त्याच जातीचे झाड उत्पन्न होते असे म्हणण्यास हरकत नाही.

आतां लोबन्यासाठी माडाची लागवड करावयाची असेल तर बियासाठी नारळ मोठेच असले पाहिजेत असे नाही. कारण नारळ लहान असला तरी त्यापासून खोबरे मोठ्या नारळपेक्षा जास्त निघण्याचा संभव असतो. म्हणून ज्या माडाला पुष्कळ नारळ येतात त्याचेच नारळ बियासाठी घ्यावे हे उत्तम. मोठे परंतु थोडे नारळ ज्या झाडास येतात त्याचे नारळ बियासाठी घेण्यांत फायदा होणार नाही. लवकर लागस येणाऱ्या माडाचे नारळ बियाकरिता घ्यावे. ते नारळ माडावरून उतरून घ्यावे, वरून टाकू नयेत. कारण वरून टाकल्यामुळे तो दुखावतो व कदाचित् त्याला चीर पडते व त्यामुळे तो रुजत नाही. नारळ उतरल्यानंतर कोरड्या हवाशीर जागी महिनाभर नीट ठेऊन घ्यावे. रुजत घालतेवेळी त्यांतील बहुतेक पाणी आटून जावयास पाहिजे व खोबरे घट्ट झालेले असावे, तसेच बियाचे नारळ फार लहान माडाचे किंवा फार ढांकीचे (जुन्या झाडांचे) हि काढू नयेत, मध्यम वयाच्या झाडाचे काढावे. कित्येक ठिकाणी

पेंदीच्या (लोबन्याच्या) शेवटाकडील नारळ बियासाठी ठेवण्याची वट्टिवाट आहे; परंतु यांचा उपयोग खरोखर होतो किंवा नाही हे खात्रीने सांगता येत नाही.

नारळ रुजत घालण्याच्या पद्धतीमध्ये स्थानपरत्वे फरक दिसतो. फिलिपाईनबेटांत हल्ली माडाची लागवड फार मोठ्या प्रमाणावर होत असल्यामुळे तिकडे मोठमोठे वाफे करून त्यांत नारळ रुजत घालतात. ही जमीन पहिल्याने बऱ्याच वेळां चांगली नांगरतात व आंतील सर्व घाण, तण मुळ्या, वगैरे काढून टाकतात. जमीन निदान एक फूटपर्यंत तरी खोल पोकळ व्हावयास पाहिजे वाफे सहा ते आठ फूट रुंद असून मधून रस्ते असतात. नारळ रुजत टाकतात त्यामध्ये ४ इंच अंतर ठेवतात. नारळ वाफ्यांत आडवाच ठेवून त्याचा अर्धा किंवा दोनतृतीयांश भाग जमिनीत पुरून टाकतात, व पेंडा, गवत किंवा असेच दुसरे कांही गवत वारफि कापून ते त्यावर पातळ आंथरतात. याच्यायोगाने वाफ्यामध्ये ओलावा चांगला रहातो व नारळ वाळून जात नाहीत. एकदां पाणी दिल्यानंतर पुन्हा पाणी देण्याचे कांही कारण नाही. नारळ रुजून कोंब २-२॥ फूट वाढला व मुळ्या-४-६ इंचांपर्यंत वाहेर आल्या म्हणजे रोपा लावण्यास योग्य झाला असे समजतात. यापेक्षा मोठा झाल्यास तो काढून लावण्याच्या जागी नेण्यास व लावण्यास त्रास पडतो. रोपा लहान असला म्हणजे नारळातील अन्नरस कोंबाला भिळत असल्यामुळे त्याला अपाय वगैरे कांही होत नाही व म्हणून तो लवकर जीव धरतो. लहान रोपा लावण्यास खर्चहि फार कमी येतो. तसे मोठ्या रोप्याचे होत नाही.

हिंदुस्थानांत नारळ काढल्यावर ते एक दोन महिने घरांत ठेऊन नंतर जमिनीत तिरपे लावून पुरून टाकतात, व ते रुजल्यावर हिवाळ्यांत किंवा पाऊस बेताचा असेल तर पावसाळ्यांत कायमच्या जागी लावतात. कित्येक ठिकाणी रोपे दोन वर्षांचे होईपर्यंत कायमच्या ठिकाणी लावीत नाहीत. कारवारकडे नारळ विहिरीमध्ये टाकून त्यांना मुळ्या व कोंब फुटल्यावर ते विहिरीतून काढून एकदम कायमच्या जागी लावतात. जावा वगैरे बेटांत नारळ घराच्या वळवणीला टांगून ठेवून तेथेच त्यांना मुळ्या व कोंब फुटल्यावर ते कायमच्या जागी लावून देतात. गोवा प्रांतांत नारळ जमिनीमध्ये अर्धा पुरतात.

माडाला जमीन पुळगवट लागते. काळ्या किंवा चिकण जमिनीत पाण्याचा चांगला निचरा होत नसल्यामुळे माड चांगले होत नाहीत. कोंकणातील आगारचे गांव समुद्रालगत असल्यामुळे तेथील (समुद्रकाठची) बागेतील जमीन जास्त पुळगवट असते व पूर्वेकडील जमीन जरा बऱ्यापैकी असते. पूर्वेकडील भागांत पोफळी लावतात व पश्चिमेकडील भागांत माड लावतात. जमिनी फारच चढत्या असल्यामुळे रहाटाचे पाणी साध्या पाटाने शेवटच्या माडापर्यंत पोचत नाही यासाठी चिऱ्यांचे पळे पाट बांधून त्यातून पाणी न्यावे लागते.

कुष्काळाच्या वर्षी किंवा उन्हाळ्यात विहिरींना पाणी कमी पडल्यास जेवढे पाणी मिळेल तेवढे प्रथम पोफळींना देऊन राहिल्यास माडांना देतात किंवा मुळांचे देत नाहीत. गोवा प्रांतात व इतर कित्येक ठिकाणी खाजणांमध्ये तीन चार फूट उंचीचे व पंधरा फूट रुंदीचे लांब लांब बांध असतात त्यांवर माड लावण्याची वद्विवाट आहे. हे बांध म्हणजे खाचरांतील माती काढून त्याचेच केलेले असतात. दोन बांधामधील चरांतून भरतांचे पाणी येत असते. बांधावरच्या माडांना लहान आहेत तोंपर्यंत हातपाणी घाबे लागते. अशा रीतीने जरी या माडांची जोपासना केली तरी त्यांना चांगलीशी फळे येत नाहीत. रोपे लावण्यासाठी खडे तीन फूट हून चौरस खणावे. रोपे लावतेवेळीं एखादे विशेष खत घालण्याची वद्विवाट नाही. रोप्याचा नारळ जमिनीत सुमारे फूट सव्वाफूट राहिल अशा वेताने लावावा. पुढे खड्डा आपे आप भरून येईल. कोंकणांत रोपे लावण्याची वेळ म्हणजे हिवाळा ही होय.

झाडे जितकी जास्त तितके उत्पन्न जास्त अशी सामान्य समजूत असल्यामुळे झाडे दाट लावण्याची मालकांची नेहमी प्रवृत्ति असते. परंतु ही पद्धत फार घाटक आहे. कारण माडाला ऊन व हवा विपुल मिळेल तर माड चांगला लागस येतो. यासाठी रोपे २५ फुटांपेक्षा जवळ लावू नयेत; त्यांमध्ये अंतर ३० फूट असल्यास चांगलेच. वाऱ्यापासून माडांचे रक्षण व्हावे म्हणून त्यांच्या भोंवती दुसरी झाडे लावावी; या कामासाठी विशेषतः करंज व भेंड झाडे ही फार चांगली; कारण करंजापासून तेलासाठी बिया, रावासाठी पाला व कवळ मिळते; भेंडीची झाडे फार लवकर वाढतात आणि त्यांच्या लांकडाला भावहि चांगला येत असल्यामुळे यांच्यापासूनहि उत्पन्न चांगले मिळते. समुद्रकिनार्यालागत पाऊस फार असल्यामुळे पावसाळ्यांत नारळाच्या वांगेत दुसरे कसलेहि पीक घेणे शक्य नसते. तागाचे वगैरे बीं पेरल्यास त्यावर झांपावरील पाणी पडून ते मरून जाते. कदाचित् भाद्रपद महिन्यांत ताग पेरल्यास विवड चांगले तयार होण्याचा संभव आहे. परंतु यासंबंधी प्रयत्न झालेले नाहीत. कोंकणांत माडांना पावसाळ्याच्या आरंभी एक एक ओझे पांढऱ्या कुड्याचा टाळ घालण्याची वद्विवाट आहे. ऐपत असल्यास कांही लोक शेणखत व मीठ (दर माडास एक पायली किंवा चार पौंड) देतात. मीठ देण्याची वेळ श्रावण महिना होय. ज्यांना वर्षास मीठ घालण्याची ऐपत नसेल त्यांना दोन वर्षांनी एकदां घाबे. वेगुल्यांकडे दर माडास दहा पौंडप्रमाणे मासळी देतात.

माड लहान आहेत तोंपर्यंत त्यामध्ये कोणतेहि पीक घेण्यास हरकत नाही. परंतु वाग जुनी असली व मेलले माड भरून काढावयाचे असले म्हणजे पीक काढतां येणार नाही. कारण पूर्वीच्या माडांमुळे भरपूर सावली होऊन दुसरे पीक काढणे किफायतशीर होणार नाही. तरी सुद्धा केळी, पोपया, अननस, काफी वगैरे पीके काढतात. माडाच्या

बागेतील जमीने नांगरण्याची इकडे वद्विवाट नाही. परंतु फिलिपाईन बेटांत माड दोन वर्षांचे झाले व रोप्यांनी मुळ्या चांगल्या धरल्या म्हणजे वर्षांतून दोनदां सर्व जमीन नांगराने नांगरून व तव्याच्या कुळवाने कुळवून घेतली असतां पांक उत्तम येते असे दिसून आले आहे. नांगरतांना झाडाच्या जवळ तीन फूट जमीन सोडली पाहिजे व नांगरहि चार इंचांपेक्षा खोल लावू नये. माडाच्या मुळ्या फारशा खोल नसल्यामुळे नांगराने कांही मुळ्या तुटतील ही गोष्ट खरी आहे, तरी माडाला ७००० पेक्षा जास्त मुळ्या असल्यामुळे त्यांपैकी थोड्या दुखविल्या तरी हरकत नाही. मुळ्यांची लांबी ७-१८ फूट असते व त्या ३-४ फुटांपेक्षा खोल जात नाहीत. त्यांची जाडी ३ इंच असते. नांगराने नांगरल्यावर खालच्या मुळ्यांना चलन मिळून त्याच खोल जाऊ लागतील व पुढील नांगरणीच्या वेळी मुळ्या त्यामानाने फारशा दुखविल्या जाणार नाहीत. नांगरटीने जमिनीतील द्रव्ये मोकळी होऊन ती खोल गेलेल्या मुळ्यांना मिळू लागतील, हा नांगरटीचा विशेष फायदा होय. तो न नांगरलेल्या जमिनीतल्या माडांना मिळत नाही. ज्या वागांतून शक्य असेल त्यांत नांगरट करून काय फायदा होतो तो पहावा.

खतांसंबंधी सविस्तर माहिती वर सांगितलीच आहे; याशिवाय माडाचे जे भाग निरुपयोगी असतील ते सर्व काढून त्यांची राख माडाच्या बुंधाशी पुरून टाकावी.

सिलोनमध्ये नारळ्याची सर्व चोडे (साले) माडांच्या बुंधाशी अळ्यासारखी ठेवतात; याच्या योगाने अळे झांकले जाऊन त्यांच्यातील पाणी निघून जात नाही; नंतर शेवटी ती कुजली म्हणजे त्यांचे खत होते. आपल्याकडे थरपे(दांडे)पोया, चोडे, करट्या वगैरे सर्व सर्पणासाठी वापरतात; यासाठी त्यांची राख होईल तेवढी तरी निदान माडाला परत दिली पाहिजे. मद्रास इलाख्यांत ज्या माडांना कांहीच नारळ येत नाहीत त्यांच्याभोंवती चांगली अळी करून घेतांचे (तांबड्या दंठाच्या शेवरीचे) विवड, शेणखत व ६१७ पौंड मासळीचे खत दिल्याने ज्या माडांना पूर्वी दहा नारळ सुद्धा येत नसत त्यांना दुसऱ्याच वर्षी ४७ नारळ आले असा अनुभव आहे

फिलिपाईन बेटांत नारळांचा उपयोग विशेषतः तेल गाळण्यासाठी करतात. तिकडे खोबऱ्याची किंमत रंगावर व वजनावर असते; तेलाच्या प्रमाणावर नसते. परंतु ही स्थिति जाऊन तेलाच्या प्रमाणावर त्याची किंमत केली जाईल असा रंग दिसत आहे. नारळ चांगला जून झालेला असला म्हणजे त्याचे तेल जसे निघते तसे कोंवळ्या नारळाचे निघत नाही. शिवाय कोंवळ्या नारळाचे खोबरें वाळल्यानंतर देखील त्याच्या अंगां हवेतील पाणी शोषून घेण्याची शक्ति असते त्यामुळे त्यांका एक प्रकारचा वास येतो व त्यावर बुरशी येते त्यामुळे त्यांतील बरेच तेल नाहीसे होते. यासाठी उत्तम प्रकारचे

खोबरे पाहिजे असेल तर माडावरून नारळ मुद्दाम न पाडतां आपोआप पडतील तेवढेच गोळा करणें चांगलें असा अनुभव फिलिपाईन बेटांत आला आहे. परंतु इकडचा अनुभव असा आहे कीं नारळ सुमारें पाऊण हिस्सा जून झाला म्हणजे त्यापासून तेल जास्त निघतें. शिवाय आपल्याकडील बागा फार लहान असल्यामुळे व चोरांचें भय फार असल्यामुळे नारळ पडेपर्यंत झाडावर राहूं देणें शक्य नसतें. खोबऱ्यासाठीं नारळ पाडावेच लागले तर एक महिनाभर तरी ते कोरल्या जागेंत सांठवून ठेवावे.

माडावर चढण्यासाठीं त्याच्यावर खांचा करण्याची वडिवाट आहे. परंतु ही पद्धत फार नुकसानकारक आहे. खांचा करणें झाल्यास त्यांत पाणी रहाणार नाही अशा बेतानें त्या कराव्या. पायंड्यांच्या साहाय्यानें वर चढणें चांगलें.

उत्पन्न.—माड फार दाट लावले असल्यास उत्पन्न फार कमी येतें. कांहीं ठिकाणीं दर झाडास १० नारळ देखील लागत नाहीत. ज्या ठिकाणीं माडांची उत्तम प्रकारची निगा आहे त्या ठिकाणीं उत्पन्नाचें प्रमाण असें असतें:—सातव्या वर्षी १५ नारळ, आठव्या वर्षी २५ नारळ, नवव्या वर्षी ४० नारळ व दहाव्या वर्षी ६० नारळ. यापुढे ५० ते ६० वर्षेपर्यंत उत्पन्न इतकेंच रहातें. सुमारें साडेचार नारळांपासून एक शेर (२पौंड) खोबरे निघतें व दहा नारळांपासून पावणेदोन पाईट तेल (सुमारें २ शेर) निघतें. कित्येक ठिकाणीं याहिपेक्षां जास्त उत्पन्न येतें. गांवठी घाण्यांत तेल काढल्यास पुष्कळ तेल फुकट जातें, म्हणजे शेंकडा तीस ते पन्नासपर्यंत निघतें. परंतु नवीन तऱ्हेच्या यंत्राच्या साहाय्यानें तेल काढल्यास शेंकडा ६५ ते ७० पर्यंत तेल निघतें. यंत्राच्या साहाय्यानें तेल काढण्याचे कारखाने फक्त मलवारांत कोचीन येथे आहेत. कोचीन येथील तेल इतर ठिकाणाच्या तेलापेक्षां चांगलें समजलें जातें. याचें कारण तेथील नारळ पूर्ण जून झालेले असतात व खोबरें वाळवतात; त्यावर कसलीहि घाण पडू देत नाहीत.

खोबरेल तेलाचा उपयोग खाण्याकडे व मेणबत्त्या आणि साबण करण्याकडे होतो. काडलिव्हर ऑईल, सिट्रोनेला ऑईल वगैरे तेलांत मिसळण्यासाठीं हि याचा उपयोग होतो. खोबरेल तेलापासून एक प्रकारचें लोणी तयार करतात; तें गाई-म्हशीच्या लोण्यापेक्षां किंवा चरबीपेक्षां उत्तम असतें. कारण तें मुळीच नासत नाही. यामुळे त्याचा उपयोग पावबिस्किट वगैरे करण्यासाठीं फार होतो. फ्रेंच सरकारनें या लोण्याचा उपयोग सैनिकाकरतां करण्याची परवानगी दिल्यामुळे खोबरेल तेलाचा व त्यापासून तयार केलेल्या लोण्याला फार भाव येतो. तेल काढल्यानंतर जी पेंड शिल्लक रहाते तिला पुन्नाक असें म्हणतात. या पेंडांत तेल जितकें जास्त असेल तितकी ती जास्त कसदार समजतात व त्यावर तिची किंमत ठरविली जाते. खोबऱ्याच्या व पेंडीच्या किंमतीचें प्रमाण ४:१

असें असतें. पेंडीचा उपयोग दुभस्या जनावरांकरितां व बैलासारख्या कामाच्या जनावरांकरितां करतात.

खोबरे उन्हांत वाळवितात परंतु त्यांत पाणी शेंकडा ९ पर्यंत असतें. उत्तम खोबऱ्यांत शेंकडा सहापेक्षां जास्त पाणी असूं नये. यासाठीं खोबरें वाफेनें किंवा गरम हुवेनें तापवितात. याच्यायोगानें ओले ताजे नारळ वाफेनें वाळविल्यास १५ तासांत व गरम हुवेत वाळविल्यास ४ तासांत तयार होतात. धुरानें वाळविलेल्या खोबऱ्यांत पाणी शेंकडा २० पेक्षां देखील जास्त राहतें म्हणून ही पद्धत फार वाईट होय.

माडा पासून होणारे कांहीं जिन्नस, सुंभः—सुंभासाठीं नारळ काढावयाचे असल्यास ते साधारणपणे कोंवळेच काढावे लागतात. अगदीं कोंवळे नारळ असल्यास काथ्या लवकर तुटतो. पूर्ण जून झालेल्या नारळाची चोंडे कुजत नाहीत. सुंभ काढण्याचे कारखाने सिलोन, मलबार, लखदिवबेटें, फेडरेटेट मलायास्टेट्स यांमध्ये आहेत. काथ्या करण्यासाठीं पहिल्यानें खाजणांत खाऱ्या पाण्यांत चोंडे कुजून टाकतात. गोड्या पाण्यांत चोंडे चांगली कुजत नाहीत व काथ्या वाईट होतो असें म्हणतात. तेथें तीं सहा महिनेपर्यंत कुजल्यावर तीं काढून कुटून त्यांच्यापासून काथ्या तयार करतात. काथ्या चांगला किंवा वाईट हें माडाच्या जातीवर अवलंबून आहे असें दिसतें. सिलोनमध्ये चाळीस नारळांपासून सहा पौंड काथ्या निघतो. मद्रासकडे १८ नारळांपासून व लखदिवकडे ६० नारळांपासून सहा पौंड काथ्या निघतो; परंतु लखदिवच्या एक पौंड काथ्यापासून २२० फूट लांब सुंभ बनतें, व मद्रासच्या तेवढ्याच काथ्याचें १३२ फूट सुंभ होतें. यंत्राच्या साहाय्यानें दोरखंडें व सुंभ तयार करण्याचे कारखाने मुंबई इलाख्यांत नाहीत. सुंभ हातांनाच वळून त्याचा धरगुती कामाकडेच फक्त खर्च होतो. व्यापारी दृष्ट्या याला महत्त्व नाही.

माडीः—माडाची पोय कोंवळी कापल्यास तिच्यातून जो रस येतो त्याला माडी म्हणतात. मद्रास इलाख्यांत ताडापासून ताडी काढतात. ठाणें व सुरत या जिल्ह्यांत शिंदीपासून शिंदी काढतात. रत्नागिरी, कारवार वगैरे जिल्ह्यांत माडापासून माडी काढतात. माडाची पोय कापल्यावर फूल व फळ धरत नाहीत. माडाची लागवड आहे तेथे माडी काढण्याची पद्धत सर्वत्र चालू आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यांत ब्राह्मण लोक सहसा आपले माड माडीसाठीं वहावयास देत नाहीत; मंडारी लोक देतात. एका माडापासून १.४० लिटर माडी रोज निघते. माडाच्या एक ते तीन पोया कापतात. यापेक्षां जास्त पोया एकाच वेळीं कापीत नाहीत. पोयीतून २५ ते ४० दिवसपर्यंत माडी वहात असते. माडी दिवसांतून तीन वेळ काढतात व प्रत्येक वेळीं नवीन काप घेतात म्हणजे रस जोरानें येतो. एका माडावरून दुसऱ्या माडावर जाण्यासाठीं बांबू बांधून त्याचा उपयोग करण्याची

वह्निवाट इकडे नाही. परंतु फिलिपाईन बेटांत व इतर कित्येक देशांत ही पद्धत आहे.

गूळः—गोवा प्रांतांत ताज्या माडीपासून गूळ करतात. या गूळाचा खाण्याकडे हि उपयोग करितात. गूळ सीमेंट व चुना यांच्यामध्ये मिसळला असता तो घट्ट होऊन त्यावर पोलिश अथवा तकाकी चांगलीच चढते.

रोगः—माडाला अनेक प्रकारचे रोग होतात. त्यांत 'कोंब कुजणें' या नांवाचा रोग मद्रास इलाख्यांत फार भयंकर आहे. मुंबई इलाख्यांत हा रोग फारसा नाही. या रोगापासून क्यूबा बेटांत भयंकर नुकसान झालेलें आहे. त्याच प्रमाणें हा रोग जमेका, त्रिनिदाद, मद्रास, सिलोन, पोर्तुगाल आफ्रिका या देशांत आहे. दुसरा एक रोग झापांच्या शेवटच्या पात्यावर दिसून येतो. याच्यायोगानें पात्या पांढऱ्या होऊन गळून पडतात. याला उपाय म्हणजे रोगट पानें तोडून जाळून टाकावी आणि नंतर बाडॉमिश्रण शिंपडावें. १५-२० दिवसांनी हेंच मिश्रण पुन्हां शिंपावें. मुंबई इलाख्यांत हा रोग फक्त ताडावर पडतो, माडावर फारसा आढळत नाही; तरी तो माडावरहि पडण्याचा संभव आहे. तिसरा रोग माडांतून तांबूस रस गळणें; हा रोग एका प्रकारच्या अलिंबापासून होतो. हा रोग विशेषतः सिलोन व दक्षिणमलबारांत आहे. यास उपाय—हा रोग दिसल्या बरोबर रोगट जागा पूर्णपणें कापून काढून जाळून टाकणें. रोग फार झाला असल्यास सर्व झाड तोडून जाळून टाकावें.

भुंगेः—माडाला दोन प्रकारचे भुंगे लागून त्यांपासून फार नुकसान होतें. या भुंग्यांवर औषध, विप वगैरे कांहींच लागू पडत नाही. यामुळे ही कौड कमी करण्याचा उपाय म्हणजे लांकूडफांटा वगैरे कुजणारे जिन्नस बागेंत राहू देऊं नयेत. दुसरा उपाय म्हणजे ८-१० फूट लांबरुंद व तीन फूट खोल असे खडे खणून ते धाणेरुद्ध्या कचऱ्याने, शेण, कुजकी लांकूडे यांनी भरून काढावे. म्हणजे त्यांमध्ये हे भुंगे अंदां घालतात, व त्याच ठिकाणी त्यांच्या आळ्या होतात. दोन महिन्यांनी हे खडे उकरून पाहिल्यास खड्याच्या कडेला पुष्कळ किडे सांपडतील, ते सर्व वेंचून मारून टाकावे.

माडाला दुसरा शत्रु म्हणजे उंदीर. उंदरापासून नारळांचें संरक्षण होण्याकरितां माडावर पांचसहा फुटांवर पत्रे मारतात. हे पत्रे खालच्या बाजूला सुटे व वाहेर झुकते असतात. शिवाय त्यांची खालची बाजू थोडी कातरलेली असते. यामुळे उंदरांना या पत्र्यावरून वर चढतां येत नाही. माडाच्या झाडाचा जितका उपयोग होतो तितका दुसऱ्या कोणत्याहि झाडाचा बहुधा होत नसेल. माडाचीं बहालें, वांसे, पन्हुळ वगैरे चांगलीं होतात. पानांचे झांप वळून त्यांनी घरे शाकारतात. पात्यांचे हीर काढून त्यांचे खाटे उत्तम होतात. नारळांच्या फरवटीचा उपयोग

गुडगुडी, लहान लहान भांडी, बटणे वगैरे करण्याकडे होतो.

नारायण—हे फार प्राचीन व बहुमानदर्शक नांव असून तें हिंदूंच्या अनेक देवांना लावलेलें आढळतें. तें कोणत्याहि एका स्वतंत्र देवतेचें नांव नाही. पुरुष म्हणून जी आय मानव व्यक्ति होती तिला उद्देशून पुरुषसूक्त हें महत्त्वाचें सूक्त ऋग्वेदसंहितेंत (१०.९०) आहे; हें सूक्त फार महत्त्व पावलें आहे. सदरहू पुरुषालाच शतपथब्राह्मणांत पुरुष-नारायण असें म्हटलें आहे. सर्वानुकमणीप्रमाणें नारायण हा पुरुषसूक्ताचा कर्ता आहे. महानारायण नांवाचें (दशोपनिषदां-पैकी) एक उपनिषदहि आहे. कृष्णयजुर्वेदाच्या मैत्रायणीसंहितेंत मात्र पुरुष हें शिवाला आणि नारायण हें विष्णूला उपपद लाविलें आहे. ख्रिस्ती शकाच्या आरंभाच्या सुमारास नारायणशब्दाची निराळीच व्युत्पत्ति दिली आहे. हें सर्व जग पाण्यापासून निर्माण झालें असें ऋग्वेद व कृष्ण-यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय संहितेंत म्हटलें आहे. प्रथम या पाण्यावर जी एक व्यक्ति दिसू लागली तीच नारायण होय (नारा = पाणी; अयन = हलणें, सरणें). जगाचा मूळ जो कर्ता विष्णु तोच नारायण असें वैष्णव म्हणू लागले. उलट शिव हा मुख्य देव मानणारे शैव लोक नारायणालाच शिव म्हणू लागले. अद्वैतमताचे प्रस्थापक आद्य शंकराचार्य ब्रह्म किंवा जगाचा जो मूळ कर्ता तोच नारायण असें प्रतिपादू लागले. जैन लोक नारायण हा नऊ कृष्ण वासुदेवापैकी किंवा तार्थकरांपैकी आठवा आहे असें मानतात. बौद्धांच्या महायानपंथाच्या सद्धर्म-पुंडरीक नांवाच्या ग्रंथांत बोधिसत्त्वाच्या देहाची नारायणाच्या देहाशी तुलना केली आहे. सांप्रत हिंदु लोक नारायण हें विष्णूचें एक नांव आहे असें सर्वत्र मानतात. नारायणीय धर्माचें सविस्तर विवेचन 'बुद्धोत्तर जग' (ज्ञा. को. वि. ४, प्रकरण ६ वें.) यांत आढळेल.

नारायण—राजपुताना, जोधपुर संस्थान, सांवर निझामती-तील याच नांवाच्या तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. हें राजपुताना-माळवा रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या ५५६६. हें दादूपंथी लोकांचें (नाग नांवाचे सैनिक यांतलेच होत) मुख्य ठिकाण आहे. ('दादू' पहा.)

नारायणगंज, पो ट वि भा ग.—डाका जिल्ह्यांतील ईशान्येकडील पोटाविभाग. क्षेत्रफळ ६४१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७७९५६४. मुख्य शहर एकच असें नारायणगंज आहे. नारायणगंज, वैद्यबाजार व मेघना नदीवरील नरसिंगडी ही व्यापाराची ठाणी आहेत. सोनारगांव हें ऐतिहासिक शहर आहे. नांगलबंद येथें स्नानासाठी जत्रा भरते. यांत तीन तालुके आहेत. नारायणगंज तालुक्याचें क्षेत्रफळ ११६ चौरस मैल असून लोकसंख्या १८७८६१ आहे.

गां व.—याच नांवाच्या पोटाविभागाचें मुख्य शहर. हें लाखा व धालेश्वरी या नद्यांच्या संगमावर आहे. लो. सं.

(१९११) २७८७६. हिंदु व मुसलमान निम्नोन्मिम्न आहेत. हें डाक्याहून खुष्कीच्या मार्गानें ९ व जलमार्गानें २० मैल दूर आहे. हें पूर्वे बंगालातील फार भरभराटीचें शहर आहे. मीर जुमल्यानें आराकानी लोकांच्या स्वाऱ्यांशीं टकर देण्याकरितां येथें बरेच किल्ले बांधले. येथील कदमरसूल नांवाच्या मशिदीला मुसलमान लोक फार मान देतात.

हें गांव १०० वर्षापूर्वीपासून व व्यापारी आहे. पण अलीकडे तागाच्या गिरण्या व भागगाड्यांचे रस्ते वगैरेमुळे थाला फारच महत्त्व आलें आहे. येथून बंदरांनां लवकर जातां येतें. येथून चितागांग व कलकत्याला बोटी जातात. येथें बऱ्याच गिरण्या, तागाचे प्रेस, लोखंडाचे कारखाने वगैरे आहेत. येथें ७-८ हायस्कुल व दोन ग्रंथालये आहेत.

नारायणगढ—पुणे जिल्हा. जुन्नरराजवळ नारायणगांवाच्या पूर्वेस दीड कोसावर हा किल्ला एका स्वतंत्र डोंगरावर असून याच्या पूर्वांशेवय तिमही बाजूस कडे तुटलेले आहेत. हा बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यानीं बांधला. यावर इटसाबाईचें देऊळ, दोन पाण्याचीं टाकां व पुष्कळ हौद आहेत. एका टांक्यांतील नारायणाची मूर्ति १८३० सालीं सांपडली. मुख्य दरवाजा शाबूत असून त्यावर नारायणाची मूर्ति व वाद्यांची चित्रे आहेत. इंग्रजांनीं १८२० सालीं हा किल्ला बहुतेक पाडून टाकला.

नारायणगढ—पंजाब, अंबाला जिल्ह्याची तहशील. ही हिमालयाच्या पायथ्याशीं वसली आहे. क्षेत्रफळ ४४६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १०७७९८. यांत एक शहर व ३१८ खेडी आहेत. पैकीं नारायणगढ हें मुख्य ठिकाण असून यांत करोड हें शिखर आहे यांतील प्रदेश खडकाळ असल्याकारणानें पिकाची शेतकऱ्यांना पंचाईत पडते. दक्षिणेकडील भाग बराच सपाट आहे.

नारायणगांव—मुंबई, पुणे जिल्हा. जुन्नरच्या आग्नेयीस ९ मैलांवर मोनातटाकीं असलेला गांव. येथें शनवारीं आठवड्याचा बाजार भरतो. गांवास 'जुन्नर दरवाजा' व 'पुणे दरवाजा' असे दोन दरवाजे आहेत. नारायणगांवाच्या दक्षिणेस एका मैलावर असलेल्या टॅकडीवर गंजपीरचें थडगें असून तेथें चैत्र शुद्ध नवमीस मोठी जत्रा भरते. येथून तीन मैलांवर नारायणगढ नांवाचा किल्ला आहे (पहा).

नारायणपूर—मध्यप्रांत, छत्तिसगढ संस्थानें. जशपूर संस्थानच्या हेटघाट टप्यांतील महत्त्वाचें खेडें. हें राजधानीपासून नैर्ऋत्येस १६ मैलांवर असून येथें दरसाल म.घ. महिन्यांत यात्रा भरत असते. जवळच एका टॅकडीवर या संस्थानचे संस्थापक राजे—सुजानाराय हे राहूत असत.

नारायणपेट—हैद्राबाद संस्थानें, महबूबनगर जिल्हा. मखताल तालुक्यांतील एक शहर. लोकसंख्या (१९११) १२४४९. हें रेशमी कापड व सुती लुगडी यांच्याकरितां तसेंच रगीत कातडी जोडे यांच्या व्यापाराकरिता प्रसिद्ध आहे. दुधयम तालुकदाराचें हें ठिकाण असून येथें एक मन्सिफ कचेरी आहे.

आहे. येथें दवाखाना व मुलांमुलींच्या शाळा असून, हें जी. आय. पी. रेल्वेच्या एका शाखेवरील स्टेशन आहे.

नारायणराव बल्लाळ पेशवे(१७५५-१७७३)—पांचवा पेशवा. नानासाहेब पेशव्यांचे हे धाकटे पुत्र; हे स्वभावाचे तापट व स्नानसंध्याशील असून पौरवयामुळे श्यानां पंचपांच, भारदस्तपणा व सारासार विचार कमी होता. यांचा जन्म ता. १०-८-१७५५ रोजी होऊन, मुंज २८ मे स. १७६२ त दादासाहेबांच्या हातून झाली. यांचे लग्न २२ एप्रिल १७६३ रोजी सिंहगडास कृष्णाजी हरि साठे (तपकीर गल्लीतील) यांच्या कन्येशीं होऊन तिचें नांव गंगाबाई ठेवण्यांत आलें; एकदां गुलटेकडोवर साठमारी पहात असतां एक हत्ती माधवराव व नारायणराव वसले होते तिकडे चालून आला. नारायणराव उठून जाऊं लागले. तेव्हां माधवरावांनीं, नारायणा, जाऊं नकोस, गेल्यास तुझ्याबद्दल तवारखकार काय म्हणतील? असें म्हटल्यावर हे तेथें बसून राहिले. यावरून ग्रॅटडफ म्हणतो कीं, जर ते जगते तर धाडशी बतण्याचा संभव होता. परंतु १८ व्या वर्षीच त्यांचा अंत झाल्यानें त्यांच्या गुणावगुणाबद्दल ठाम मत देतां येणें शक्य नाहीं.

माधवरावांनीं आपल्या मृत्युसमयां दादासाहेबांच्या हातीं नारायणरावांचा हात देऊन, एकमतानें चालण्याबद्दल बापू, नाना व मामा पेटे यांच्या देखत त्यांनां सांगितलें व तें दादांनीं कबूल केलें. बापूंनीं हि वचन दिलें कीं, जिवांत जीव असे तोंपर्यंत मी नारायणरावांस अंतर देणार नाहीं. नंतर श्रीमंतांनीं कैलासवास केला. त्यांच्याबरोबर रमाबाई सती गेल्या; धर्मशिलेवर उभ्या असतांना त्यांनीं हि नारायणरावांचा हात दादांच्या हातीं देऊन वडीलपणें सर्वांचा संभाळ करण्यास सांगितलें (१८-११-१७७२). त्यांचें उत्तरकार्य नारायणरावांनीच केलें. नंतर मंडळी पुण्यास आली. बाहेत नारायणरावांचा व दादांचा संकेत ठरला कीं, झालें तें गेलें; यापुढें दोघांनीं एकविचारें सर्व गोष्टी व कारभार एके ठिकाणीं बसून करावा. "द्यावें" नारायणरावांनीं व "देवावें" दादांनीं करावें. परंतु हा ठराव थोड्याच दिवसांत फोल झाला. सातान्याहून पेशवाईचीं वल्लें आणण्यास नारायणराव पुण्याहून निघाले (१-१२-१७७२) तेव्हां दादांनीं बरोबर चलयविषयीं त्यांनीं आग्रह केला. यावेळीं दादांनीं स्वतःस २२ लक्षांचा सरंजाम देण्याबद्दल हद्द घेतला. परंतु नारायणराव व इतर मुत्सद्दी यांनीं त्यांची युक्तीनें समजूत घातली. सातान्यास पांचव्यावर, वेण्येच्या फांटीं मुक्काम करून नारायणरावांनीं छत्रपतींनां व त्यांच्या राण्यांनां मेजवानी व नजरा केल्या व छत्रपतींनीं नारायणरावांनां पेशवाईचीं वल्लें व शिके—कटघार आणि जरीपटका दिला (१३ डिसेंबर, १७७२) मग श्रीमंत पुण्यास परत आले.

श्रीमंतांचा प्रथम नाना व फडके यांच्यावर बराच विश्वास होता; मात्र बापूवर फारशी मर्जा नव्हती. पुढें एकदां तर त्यांनीं बापूंचें न ऐकतां त्यांस दुरुफि बोलून त्यांचें मन

दुखविले. त्यामुळे त्या पाताळ्यंत्राी सुसंस्थाने उदासीन राहून बहुतेक कारभार अंगवाहारे टाकला; या सुमारास हलक्या लोकांची रीघ श्रीमंतांजवळ पडत चालली व ते त्यांच्या गोष्टी ऐकू लागले; त्यांनी बाबाजी बवे यास कारभार सांगितला. या सुमारास फिरंग्यांनी वसई, साष्टी वगैरे आपला गेलेला प्रांत परत मिळविण्याची ज्ययत तयारी करून विजय दुर्ग व रत्नागिरी बंदरांत ते ससैन्य उतरले. त्यामुळे पुण्यास आरमाराचे सरदार होते त्यांना श्रीमंतांनी आणखी जास्त मदत देऊन तिकडे पाठविले, परंतु त्यापूर्वीच कृष्णाची धुळप यानें शिखरी आरमारासह फिरंग्यांचा सडकून पराभव करून मालवणापर्यंत त्यांचा पाठलाग केला (जाने. १७७३).

इकडे दादा व आनंदीबाई यांच्या, आपल्याविरुद्ध मसलती चालल्या आहेत असे कोणी कळविल्यावरून, पुरती चौकशी न करिता व बापू आणि नानांच्या मताविरुद्ध श्रीमंतांनी दादानां सहकुटुंब कैदत टाकिले (एप्रिल). या सुमारास रायगडच्या किल्लेदारानें शिखांच्या तर्फे कांहीं गडबड केल्याने श्रीमंतांनी छत्रपतीनां ४० हजार रुपये देऊन रायगड आपल्या हाती घेतला.

तिकडे उत्तरेकडे सुजाउद्दौला व इंग्रज यांच्या चिथावणीवरून दिल्लीच्या बादशहानें नजीबखानाच्या मार्फत तेथें असलेल्या मराठ्यांच्या (होळकर व बिनीवाले) वर स्वारी करविला; परंतु तीत त्याचाच पराभव झाला. या लढाईत कांहीं कवायती इंग्रजी पलटणेहि बादशहाच्या बाजूस होती. बादशहानें घाबरून तह करून पूर्वीप्रमाणे वागण्याचें कबूल केले. पुढे मराठ्यांनी सुजाउद्दौला, इंग्रज व रोहिले यांची जुट मोडण्यासाठी रोहिल्यांवर स्वारी केली व त्यांचा मोड केला; तेव्हां हाफिज रहमत रोहिला हा तहास तयार झाला. इतक्यांत सुजा व इंग्रज त्याच्या मदतीस आले. या सर्वांची फौज ६०,००० हजार व मराठे ३० हजार असल्याने आणि पावसाळाहि नजीक आल्याने मराठे दुआबांतून परतून दिल्लीस आले.

नागपूरकर भोसल्यांच्या घरांतहि पेशव्यांप्रमाणे यावेळी भाऊबंदकी माजली होती. जानोजी वारल्यावर माजी पेशव्यांनी सेनासाहेबसुभ्याचा वखें रघूजीस देऊन मुधोजीस त्याचा कारभारी केले होते. पुढे मुधोजी हा दादासाहेबांच्या पक्षास मिळाला व त्याचा भाऊ साबाजी हा माधवराव व नारायणराव यांना मिळाला. यावेळी नारायणरावांनी रघूजीचे सेनासाहेबसुभ्याचे पद काढून तें साबाजीस दिले व त्याच्या कुमकेंत पुण्याहून सैन्यहि पाठविले. त्याच्या साहाय्याने तिकडे साबाजीने मुधोजीशी भांडण चालविले (मे).

इकडे दादानां मसलत करून कैदतून सुटण्याचा प्रयत्न चालविला. गुप्तपणे ठिकठिकाणी फौज जमवून, मुधोजीशी त्याच्या वकिलामार्फत पत्रव्यवहार ठेवला. तसेच हैदराच्या पुण्यास असलेल्या वकिलाच्या द्वारे खटपट सुरू केली. इतक्यांत श्रीमंत हे मातोश्रीस भेटण्यास गंगापुुरास गेले. ही

संधि साधून दादानां शनवारवाल्यांतून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला; परंतु आयत्या वेळी बेत फुटला व नारो आप्पाजी यानें त्यांना पकडून पुन्हां कैदत ठेविले. ही बातमी समजतांच श्रीमंत ताबडतोब पुण्यास आले. हैदराकडाल फितुराचे कागद पकडून त्यांनी त्याच्या वकिलास व इतर फितुर्यास कैदत टाकून दादांची कैद कडक केली व त्यांची जमलेली फौज उधळून लाविली.

हैदरानें वरील आगळीक करून, शिवाय माधवरावांच्या वेळच्या आपल्या पराजयांचें उद्दे काढण्यासाठी त्यानें या साली पेशव्यांविरुद्ध तयारी चालविली. त्यामुळे दसराअखेर त्याच्यावर स्वारी करण्यासाठी श्रीमंतांनाहि तयारी चालविली आणि उत्तरेकडून बिनीवाले व होळकर यांना परत बोलाविले. त्यांना यावेळी परत बोलाविणे योग्य नव्हतें. कारण यावेळी उत्तरेकडे मोंगल, रजपूत, इंग्रज, पठाण, रोहिले, बुंदेले हे सारे एक होऊन मराठ्यांविरुद्ध उठले होते. अर्थात वरील मराठी सेनापतींच्या मदतीस उलट इकडूनच आणखी फौज जावयास पाहिजे होती; म्हणजे वरील शत्रूवर दाब वसून आज तीन वर्षांत मिळविलेला आग्रा, दिल्ली मथुरा, कनोज वगैरे प्रांत हातांत राहिला असता. हैदराची समजूत चतुराईने पाडतां आली असती. परंतु हे सामर्थ्य सांप्रतच्या श्रीमंतांस नव्हतें व त्यांच्या कारभार्यांनीहि हे लक्षांत घेतले नाहीं असे रा. खेर यानी म्हटले आहे. तिकडे मुधोजीने एलिचपूरच्या नवाबाच्या साहाय्याने साबाजीचा पराभव केला; तेव्हां त्याच्या मदतीस स्वतःच जाण्याचें श्रीमंतांनी ठरविले, तसपूंच त्यांचा अंत झाला.

याच सुमारास चांद्रसेनीय कायस्थ्यांचे प्रकरण उपस्थित झाले. त्याबद्दल वा कै. खरेशास्त्री यांचा (ऐ. ले. संग्रह. भाग चवथा, पृ. १९५६-६०) उतारा पुढे देतो. "प्रभु लोक आपण क्षत्रिय असून आपणांस वेदोक्त कर्माचा अधिकार आहे असे म्हणून त्याप्रमाणे वागणूक करित असत. पूर्वीपासून या बाबतीत ब्राह्मणांची व त्यांची कलागत होत आली असून अनेक वेळां उभय पक्षांकडून सरकारांत फिर्यादीहि गेल्या परंतु त्या त्या वेळचे अधिकारी या जातीजातीच्या कलहाचा निकाल कोणच्याहि पक्षाचा अभिमान न धरितां, पूर्वी चालत आले आहे तसे चालवावे... असा करून ती वेळ भागवून नेत. प्रस्तुत ब्राह्मणांकडून प्रभूवर सरकारांत फिर्याद आल्यावरून नारायणरावसाहेबांनी प्रभू क्षत्रिय नाहींत, त्यांस वेदोक्त कर्माचा अधिकार नाहीं, शूद्राप्रमाणे त्यांनी वागावे असा ठराव केला व त्या अर्थाचा प्रभूपासून नऊ कळमांचा वतवा लिहून घेतला, प्रभूंचे म्हणणे, 'आपण कतबा खुषीने दिला नाहीं... पेशव्यांनी... नानाप्रकारे जुलूम केला त्यामुळे निरुपाय होऊन ... लिहून दिला.' यामुळे ती सारी जात खवळून गेली व इतिउत्तर तिने दादांचा पक्ष धरिला. दादा व आनंदीबाई यांचा अनन्वित छळ पेशव्यांनी केल्याविषयी प्रभूंनी जे लेख लिहिले आहेत ते सर्व खरे

आहेत असे आमहांम वाटत नाही. सदर लेखाविषयी आमचें (खरेशास्त्री) मत ग्रांटडफच्या मताप्रमाणेंच आहे. तें हेंच की, या पेशव्यांच्या हांतून मूलपणामुळे जे अल्पस्वल्प दोष घडले असतात, त्यांचे पक्षाभिमानास प्रवृत्त झालेल्या लोकांनीं तिखटमीठ लावून वर्णन केले आहे.”

पेशवे हे मुधोजीवर जाणार म्हणून त्यांना इकडेच अडकवून ठेवण्यासाठी व त्यांतल्यात्यांत दादानां मोकळे करण्यासाठी पुण्यास एक कट झाला, प्रथम याचें स्वरूप भयंकर नव्हतें. दादानां सोडवून लावण्याचें व फौज जमविण्यास त्यास मदत करावी; त्यांनीं फौज जमवून धामधूम केली की, पेशवे इकडेच अडकतील, असा हा कट होता. मुधोजीचे वकील व्यंकट काशी व लक्ष्मण काशी आणि दादांचा विश्वासु सरदार सखाराम हरि हे तिचे प्रभु या कटाचे मूळ उत्पादक होत. यापुढें या कटांत बडी बडी प्रस्थे मिसळून त्याचा पहिला रंग बदलून आतां निराळीच मसलत ठरली. ती म्हणजे नारायणरावांना कैदेत टाकून दादानां गादीवर बसवावयाचें. भवानराव प्रतिनिधि, सदाशिव रामचंद्र शेणवी, विठ्ठल रायरीकर व सखारामबापू हे यांत होते. सर्व व्यवस्था दादांच्या संमतीनें चालली. हा कट फार गुप्त व अत्यंत जलद झाला असावा. हा कट तयार होतो तोंच कांहीं दुष्ट लोकांनीं आनंदीबाईच्या संमतीनें किंवा आज्ञेनें त्या कटांत आणखी एक पोटकट उभा केला. तो म्हणजे श्रीमंतांस कैद करण्या-ऐवजीं ठार मारावें. या पोटकटाची बातमी दादानां किंवा मुख्य कटांतील माणसांनां माहोत नसावी.

श्रीमंतांस धरण्याचें काम वाज्यावरील पहारा करणाऱ्या गारद्यांच्या सुमेरसिंग, खरकसिंग, म्हंमदइसब या तीन जमातदारांवर सोंपविले. त्यांनां दादांनीं स्वदस्तुरचा हुकूम दिला. त्यांत नारायणराव यांस “ धरावें ” असें वाक्य होतें. परंतु पूर्वीं ठरल्याप्रमाणें, आनंदीबाईनें तो हुकूम मागून घेऊन दादानां न कळत त्यांतील “ध” चा “मा” केला. गारद्यांस या कामासाठीं साष्टी, नगर व पुरंदर हे तीन किल्ले आणि पांच लक्ष रुपये देऊं केले होते. यांपैकीं मुख्य कटवाल्यांनीं रकम कबूल केली असावी व पोटकटवाल्यांनीं किल्ले कबूल केले असावेत असें वाटतें. या कटास इतरहि गोष्टी अनुकूल बनल्या; पावसाळ्यामुळे फौज घरीं गेल्या होत्या; पुण्यास ३४ हजार फौज उरली होती. आपणांस कोणीं कैद करील किंवा मारील अशी कल्पना सुद्धां श्रीमंतांस नव्हती; त्यामुळे ते गैरसावध होते. एकदां पर्वतास बोधाठी खेळत असतां त्यांनीं नाना फंडणविसाचें पागोटें उडविलें व थड्या केली; त्यावेळीं नानानीं “ श्रीमंतांनीं माझे उडविल्यास हरकत नाही, स्वतःचें सांभाळावें ” अशी सूचना त्यांनां केली होती; पण तिकडे त्यांनीं फारसें लक्ष दिलें नाही. नानानां या पकडण्याची शोडीशी कुणकुण होती. गारदी दंगा करणार किंवा पेशवे कैद होणार या गोष्टी त्याकाळीं अश्रुतपूर्व नव्हत्या. कारण गारदी नेहमींच पेशासाठीं कटकटी करीत; तसेंच खुद्द थोरले माधवराव

१ वर्षे व दादा तर ५ वर्षे कैदेत होते. त्यामुळे पकडण्याच्या कटाबद्दल फारशी काळजी कोणी (त्याचप्रमाणें नानानींहि) घेतली नाही. मात्र खरेशास्त्री म्हणतात त्याप्रमाणें मारण्याचा कट झाला आहे, याची कोणासच कल्पना नव्हती. “ गारद्यांच्या हातें पेशव्यांचा खून करण्यासारखी भयंकर मसलत कोणाहि मराठी मुत्सद्याच्यानें कबूल करवली नसती ... यावरून बायकांच्या व अल्पबुद्धि दुष्ट लोकांच्या संमतीनें ती आयत्यावेळीं ठरली असावी हें निःसंशय होय. ”

भाद्रपद शुद्ध १३ शके १६९५ (३० आगष्ट १७७३) रोजीं सकाळीं कुलाब्याहून आलेल्या रघोजी आंग्रयाची भेट घेऊन व पर्वतास जाऊन श्रीमंत वाज्यांत आले. वाटें त्यास गारदी आज दंगा करणार म्हणून समजल्यावरून त्यांनीं हरिपंत फडक्यास गारद्यांचा बंदोबस्त करण्यास सांगितलें. परंतु हरिपंतानें तात्काळ बंदोबस्त न करतां तो कोठें जेवावयास गेला, जेवणानंतर बंदोबस्त करण्याचें त्यानें ठरविलें; दंग्याबद्दल त्याला विशेष वाटलें नाही. वरील आज्ञा, तुळाजी खिदमतगार जवळ होता त्यानें ऐकून कटवाल्या मंडळीस कळवून लवकर कृत्य आटोपलें. तो फितुरी होता. दुपारीं वारा वाजतां सुमेरसिंगादि मंडळीनें ७००-८०० गारदी हजेरीच्या निमित्तानें एकत्र जमवून, दिल्लीदरवाज्यावर चाल करून व पहारेकरी कापून सर्वत्र आपल्या चौक्या बसविल्या आणि एकसारखी लुटालूट व कत्तल चालविली. देवघर झाडून लुटलें. ब्राह्मण ७१८ असामी, दोन गाई, दोन कुणबिणी, यांखेरीज चौकीदार मारले गेले. सुमेरसिंग व म्हंमद इसब एक टोळी घेऊन श्रीमंतांचा शोध करीत होते. श्रीमंत झोंपले होते; ते दंग्यानें जागे होतात तोंच सुमेरसिंगादि मंडळी जवळ येऊन ठेपली. यावेळीं श्रीमंतांच्या जवळ एक दोन पुराभ्ये होते; ते पळाले तेव्हां श्रीमंत हे दादांच्या खोलीत जाऊन त्यांनां मिठी मारून प्राण वांचविण्याबद्दल काकुळत करूं लागले. तों गारदी आले; दादांनीं त्यांनां पेशव्यांस न मारण्याबद्दल सांगितलें तेव्हां त्यांनीं आतां आम्हास मागें सरतां येत नाही, पेशव्यास तुम्हां सोडा, नाहीं तर दोघेहि मराल असें सांगितलें. त्याचवेळीं सुमेरसिंगानें एक वार केला, त्यानें दादांस जखम झाली; तेव्हां त्यांनीं पेशव्यांस लोटून दिलें. इतक्यांत तुळाजी पवार यानें पेशव्यांचे पाय धरून खाली पाडले; तों चापाजी टिकेकर नांवाचा एक विश्वासु खिदमतगार त्यांच्या अंगावर पडला; परंतु कांहीं उपयोग न होतां गारद्यांनीं त्या दोघांनां ठार केलें, इच्छारामपंत ढेरेंहि यावेळीं मारला गेला. नंतर दादा सदरेस आले, त्यांच्या नांवाची द्वाही वाज्यांत गारद्यांनीं फिरविली. पेशव्यांची वीं गंगाबाई माहेरून ताबडतोब आली व सती जाण्याबद्दल हट्ट घेऊन बसली; तेव्हां तिला पांतीबाईनें, तुला कांहीं दिवस गेले आहेत असें सांगून खोलीत कोंडले (कोठें आनंदीबाईनें कोंडले असेंहि म्हटलें आहे). वाज्यांत गारद्यांचा दंगा झाल्याचें शहरांत समजलें.

तेव्हां लोक घाबरले व बापू, नाना, मामा वगैरे मुसद्दां कोतवालचावडीत जमा होऊन त्यांना शहरची नाकेबंदी केली. परंतु वाडा गारद्यांच्या ताब्यांत राहिला व आंतील वातमी बाहेर समजेना. वाड्यास तोफा लावून गारद्यांस बाहेर काढावे असे कोणी सुचविले, परंतु मुसद्द्यांस तें पटेना. कारण वाड्यांत श्रीमंत अद्यापि जिवंत असतांल असेच त्यांना वाटत होते. इतक्यांत दादांच्या स्वदस्तुरची चिठी बापूस आली की, “भातां व्यर्थ खटपट कशास करितां? चिरंजीव राव गारद्यांच्या कटकटीत मारले गेले.” मग बापू वाड्यांत गेला व दादांस भेटला. श्रीमंतास कैद करावे येथपर्यंतच्या मसलतीस बापूची संमति होती, पण घडलेली भयंकर गोष्ट पाहून त्याचे मन विटले. दादानें त्यास कारभार हातां घेण्यास सांगितले, तेव्हां आपले शरीर समाधान नाही, फडणविसास बोलवा. असे म्हणून तो घरी गेला. सायंकाळी त्रिबकमामास बोलवून दादांनी श्रीमंतांच्या शवाची व्यवस्था करावयास सांगितले; त्यावर मामानें मध्यरात्री शवाचे दहन करविले. [नारायणराव पेशव्यांची बखर; खरे-ऐ. ले. सं. भा. ४; ग्रँटडफ; पेशव्यांची बखर]

नारायणसार—मुंबई, कच्छ. भुजच्या वायव्येस ८१ मैलांवरील खेडें व यात्रेचें ठिकाण. येथील देवळांना तटवंदी आहे, व तिच्या बाहेर लोकांची वस्ती आहे. नारायणसार हें प्राचीन काळी तलावाकरितां फार प्रसिद्ध होतें. याशिवाय तेथे एक आदिनारायणाचें फार पुरातन देऊळ होतें. राव-देसलची पत्नी वाघेली महाकुंवार हिने स. १७३० पासून येथे लक्ष्मीनारायण, त्रिकमराय, गोवर्धननाथ, द्वारकानाथ, लक्ष्मी वगैरे देवांची मंदिरे बांधली. किल्ल्याजवळील मऊ व बाळूच्या खडकांत देवळें व गुहा कोरलेल्या आहेत. त्यांना रामगुंफा, लक्ष्मणगुंफा, शेषगुंफा अशा नावे आहेत. येथे चैत्र व कार्तिक महिन्यांत जत्रा भरते, त्यावेळेस आसपासच्या बहुतेक सर्व भागांतील लोक येथे जमतात.

नारू—ह्याला इंग्रजीत “गिनीवर्म” असे म्हणतात. व प्राणिशास्त्रांत याचें नांव “किलेरिया मेडिनेन्सिस” असे आहे. हा एक परकायोपजीवी कीटक आहे, व हा केव्हां केव्हां मनुष्याच्या शरीरांत आपले ठाणें देतो व मनुष्यप्राण्यास पुष्कळ इजा करतो. हा प्राणी हिंदुस्थानांत दक्षिण, सिंध या प्रांतांत, व इराण, तुर्कस्तान, अरबस्तान व आफ्रिकेच्या उष्ण प्रदेशांत आढळून येतो. हा या सर्व ठिकाणी सारख्याच प्रमाणांत आढळून येत नाहीं. कांहीं ठिकाणी कमी व कांहीं ठिकाणी जास्त अशा प्रमाणानें आढळून येतो. दक्षिणेला कांहीं कांहीं ठिकाणी वर्षी व शरदृतंत साधारणतः अर्धा लोकांना हा नारूचा रोग होतो. व आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील बहुतेक सर्व निम्नो लोकांना या रोगानें पछाडलेले आढळते. युरोपांत हा रोग क्वचितच होतो. कारण त्यास कायमचें ठाणें देण्यास हवापाण्याचें आनुकूल्य मिळत नाहीं. तेथे कधी कधी हा रोग मनुष्येतर प्राण्यांस म्हणजे गाय,

बैल, कुत्रा, घोडा इत्यादि प्राण्यांसहि होतो. अगदी लहाना-हून लहान नारूची लांबी १२॥ इंच असते. व अगदी मोठ्याहून मोठ्या नारूची लांबी ४० इंच असते. व सरासरीनें पहातां याच्या तंतूची लांबी ३० इंच असते. या किड्याचा व्यास सरासरीनें १. इंच असतो. याचें शरीर लांब, गुळगुळीत, व दोऱ्यासारखें एकसारखें असतें व याचा वर्ण दुधासारखा पांढरा असतो. याच्या शेपटीचें टोक थोडेंसे वळलेलें असून त्या टोंकाचा मनुष्याच्या शरीराच्या भागाशी चिकटून राहण्याकरितां आंकडीसारखा उपयोग होतो असे म्हणतां येईल. या किड्याचें डोक्यावरील टोक बोथट असतें, व शेवटीं या टोंकाचें शिरकवच होतें. या किड्याचें तोंड फार लहान असून त्रिकोनी असतें.

मनुष्याचे हात, पाय, व शरीराचा मुख्य भाग यांच्या चामडीच्या खालील भागांत नारू आपले ठाणें देतो. नारू म्हणजे या किड्याची मादी होय. हा नारू पूर्णदशेस पांचला म्हणजे तो आपल्या स्वाभाविक बुद्धीनें हळू हळू वाट काढीत खाली जाऊ लागतो व शेवटीं तंगडीत किंवा पायांत येतो. शेकडा ८५ रोग्यांस पायालाच नारू होतो. नारू आपल्या अंतिमस्थानी आला म्हणजे तो आंतल्या जाड त्वचेस भोंक पाडतो. या ठिकाणी कांहीं दाहजनक पदार्थ उत्पन्न झाल्यामुळे वरील पातळ त्वचेवरील एक लहानसा फोड उत्पन्न होतो. कांहीं काळानें हा फोड फुटून त्याच्या जागी एक लहानसा उथळ व्रण दिसून येतो. या व्रणाच्या मध्यभागी एक लहानसे छिद्र असतें. कधी कधी फोड फुटतांच या छिद्रातून नारूचें डोकें बाहेर आलेलें दिसतें. पण साधारण नियम असा आहे की, नारू असा पहिल्याप्रथम बाहेर दिसत नाहीं. व्रणाजवळ जर स्पंजाच्या तुकड्यानें थंड पाण्याचा प्रवाह सोडला व असे करतांना व्रणाच्या मध्यभागी असलेल्या छिद्राकडे वारकाईनें पहात राहिलें, तर नारूचें अस्तित्व दिसून येतें. ह्या छिद्रातून बाहेर पडलेल्या पदार्थाचा एक थेंब जर सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली ठेवून पाहिला तर त्यांत वेदाळ्यासारखे व कांहीं हालचाल करीत नसलेले असे लक्षावधि नारवांचे गर्भ दृष्टीस पडतात.

सायक्लॉप्सच्या (खेंकळ्याच्या वर्गातील सूक्ष्म प्राणी) शरीरांत जें नारूचें स्थित्यंतर होतें त्याचा शोध पहिल्यानें तुर्क-स्तानांतील फेडस्केन्को या शास्त्रज्ञानें लाविला. या शास्त्रज्ञाचें असे मत होतें की, हा सायक्लॉप्स प्राणी पिण्याच्या पाण्याबरोबर मनुष्याच्या पोटांत जातो व तेथे त्याचें पचन होऊन जातें. अशा रीतीनें त्याच्या शरीरांतिल नारू मोकळे होतात व हळू हळू मनुष्याच्या त्वचेखालच्या भागांत येतात.

नराबद्दल कांहीं खात्रीलायक माहिती नाहीं. तशीच मादीची गर्भधारणा केव्हां व कोठे होते याबद्दल सुद्धां कांहीं खात्रीची माहिती नाहीं. बहुतकरून मादी मोठी होण्यापूर्वीच तिची गर्भधारणा होत असावी; आणि नराचें काम झाल्याबरोबर तो मरत असावा व मादीच्या शरीरांतच त्याचें शोषण होत

असावे असे दिसते. मनुष्याच्या शरीरांत नारूची पूर्ण वाढ झाली म्हणजे नारू पायाकडेच जातो व पायावरील किंवा तंगडीवरील कातडीला भोंक पडते. कारण पाण्याच्या डबक्याशी (ज्यांत नारूचा मध्यस्थ म्हणजे सायक्लोप्स असतो त्या) शरीराच्या इतर भागापेक्षा पायांचाच अधिक स्पर्श होतो. तसेच नारू झालेल्या भागाला पाण्याचा स्पर्श झाला म्हणजे नारू आपली अंडी बाहेर टाकतो. तसेच नारू पिकला म्हणजे लोळ त्यावर पाण्याची धार सोडतात, अथवा नदींत किंवा तळ्यांत पाय ठेवतात. याचे कारण पाणी पाहून नारू आपली अंडी घालण्याकरिता बाहेर निघावयाचा संभव असतो. पण नदींत पाय ठेवल्याने नारवाचा प्रसार होण्यास मात्र आयतेंच साधन होते.

मनुष्याच्या शरीरांत नारू केव्हा केव्हा पूर्णावस्थेस येणा-पूर्वीच मरून जातो. अथवा पूर्णावस्थेस पोचला तरी एखाद्या-वेळी कातडीस भोंक पडत नाही. या दोन्ही गोष्टीपैकी कोण-तीहि गोष्ट घडून आली तरी तेथे विद्राधि होण्याचा संभव असतो अथवा नारूचे खडूसारख्या पदार्थांत रूपान्तर होते. असे झाले म्हणजे पुष्कळ वर्षेपर्यंत चामडीखाली एखाद्या कठिण दोरीप्रमाणे नारूची वेटाळी हाताला लागतात.

उपचार.—फार दिवसांपासून, नारू झाला म्हणजे त्याचा बाहेर निघालेला भाग एखाद्या काडीला बांधून त्या काडीला रोज एक दोन फेरे देऊन हळू हळू नारूला बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करतात. केव्हा केव्हा या प्रयत्नाला यश येतं, परंतु यामुळे नारू तुटूनहि जातो. अशा रीतीने नारू तुटला म्हणजे त्याचे परिणाम फार वाईट होतात; नारूचे असंख्यात गर्भ बाहेर पडून शरीरांत प्रवेश करतात व त्या जागेचा दाह होतो व ताप येतो, नंतर गळवे होतात व तो भाग सडून जाण्याचा संभव असतो. यांतून नीटपणे बरे होण्यास फार दिवस लागतात. कधी कधी कायमचा अनिष्ट परिणाम घडून येतो. म्हणजे हाताचे अगर पायाचे सांधे जखडले जातात. केव्हा केव्हा तर मृत्यूहि येतो. म्हणून अशा रीतीने नारूस जबराने बाहेर काढण्याचा मार्ग बरा नव्हे. कांहीं वैदू लोक नारू काढण्याच्या कामांत वाकवगार असतात. जे काम डॉक्टर-वैद्यांकडून होत नाही ते हे लोक सहज व थोड्या पैशांत करतात. पण पुष्कळांचा या लोकां-वर विश्वास नसतो.

नारू झालेल्या भागास जर कांहीं रजा होऊ दिली नाही, व तो भाग वारंवार थंड पाण्याने धुतला तर नारूच्या गर्भाशयांतील अंडी हळू हळू आपोआप बाहेर येतात. अशा रीतीने सर्व अंडी बाहेर पडेपर्यंत नारू बाहेर येत नाही; त्यास बाहेर काढू लागले तर तो त्याचा प्रतिकार करतो. बहुतकरून नारूच्या शपटीला असलेल्या आकडीमुळे त्याला चिकाटी धरून राहता येते. परंतु १५-२० दिवसांत सर्व अंडी बाहेर आली म्हणजे नारू आपोआप बाहेर येतो. यावेळेस हळू हळू एखाद्या काडीला गुंडाळून नारू बाहेर काढण्याचा प्रयत्न

केला तर त्याच्या बाहेर पडण्यास पुष्कळ मदत होते. सर्व अंडी बाहेर पडण्याच्या पूर्वी मात्र कधीहि ओढाताण करू नये. पाण्याचे हपके मारून नारू धूत असतांना जर कांहींहि बाहेर आले नाही तर बहुतकरून सर्व अंडी बाहेर पडली असे समजावे.

एमिली नांवाच्या फ्रेंच शस्त्रवैद्याने नारूवर एक दुसराच उप-चार सुचविला आहे. हा उपाय केला तर नारूची सर्व अंडी बाहेर पडण्याची वाट पहात राहावे लागून नाही; अथवा नारू तुटून जे भयंकर परिणाम होतात त्यांचेहि भय बाळगावे लागत नाही. नारू जर बाहेर दिसत असला, तर त्या नारूच्या छिद्रांत १००००० १ या प्रमाणाचे मर्क्युरिक लोशन, किंवा रसकापराचे पाणी प्रॅव्हॅन्सच्या पिचकारीने घालावे. म्हणजे नारू मरतो. नंतर चोवीस तासांनी नारू सहज बाहेर काढता येतो. जर नारू बाहेर दिसत नसला, तर जेथे तो हाताला लागत असेल त्याच्या अगदी होईल तितक्या जवळ वरील मर्क्युरिक लोशनची पिचकारी मारावी. नारूच्या सर्भो-वर्ती ४५ निरनिराळ्या ठिकाणी असे करावे, म्हणजे हा नारू मरतो. या मेलेल्या नारूचे पुढे शरीरांत शोषण होऊन जाते. अथवा निरा देऊन त्याला काढावा म्हणजे झाले. या उपा-याचा काळजीपूर्वक उपयोग केला म्हणजे कोणत्याहि प्रकार-चा घातक परिणाम होत नाही. याशिवाय अमरपत्ती नांवाच्या वनस्पतीची पाने नारूवर रामबाण आहेत असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे जास्त प्रमाणांत हिंग पोटांत घेतला असतां हि नारू मरतो असे म्हणतात [भिषग्विज्ञान, पु. १५].

नारो आप्पाजी तुळशीबागवाले—तुळशीबाग संस्थानचे मूळ संपादक नारो आप्पाजी हे पुणे प्रांताचे सरसुभे-दार असून, पेशवाईतील दोनचार आणीबाणीच्या प्रसंगी यानी विशेष प्रकारची कामगिरी केलेली आहे. हे मूळ सात्त्या-खालील पाडळी गांवेच वतनदार कुलकर्णी असून, यांचे उप-नांव खिरे हे होय. बालपणां कांहीं तडेबखेडे होऊन हे रुसून पुण्यास आले व खाजगीवाले यांच्या आश्रयास राहिले. त्यावेळी हल्लींच्या तुळशीबागेच्या ठिकाणी खरोखरीचा 'तुळशीबाग' असून, त्याचे स्वामित्व खासगीवाल्यांकडे होते. नारायणाकडे ह्या बागेतील तुळशी वगैरे तोडून आणण्याचे काम असे, त्याची तरतरी पाहून खासगीवाल्यांची नारायणावर मर्जी बसली व पुढे त्यांनी 'तुळशीबाग' त्यास बहाल केला. लागलीच नारोपंताने तुळशीबागेत श्रीरामाच्या मूर्तीची स्थापना करून, त्याच्या सेवेत राहण्याचा क्रम आरंभिला. पुढे कर्मधर्मसंयो-गाने जमाबंदीच्या मुह्य्याच्या जागी याची नेमणूक झाली. अण्णाजी दत्तो याच्यानंतर जमाबंदीची व्यवस्था चांगल्याप्रकारे नारोपंतानेच केली. व्यवकेथरी मुकाम असतांना गौतमाश्र-मीच्या एका सत्पुरुषाच्या कृपेने नारोपंतास श्रीराम व जानकी अशा दोन मूर्ती मिळाल्या व त्यांचीच आपल्या तुळ-शीबागेत शके १९८३ च्या सुमारास त्यांनी मोठ्या सभारंभांने स्थापना केली. लक्ष्मणाची मूर्ति बखतराम नामक सुप्रसिद्ध

कारागिराकडून मुद्दाम तयार करविली. तुळसीबाग संस्थानास पेशवे सरकार यांची पहिली देणगी शके १६८५ त मिळाली. नारोपंताचा पुत्र रामचंद्र हा होळकराच्या दंग्याच्या वेळी हयात होता. [भा. इ. मं. इतिवृत्त १८३७].

नारो ज्येष्ठक हणमंते—उर्फ नारायण त्रिमल. हा मूळ मलिकंबरच्या हाताखाली तयार होऊन लुखनी जाधवाचे पदवी राहिला. जिजाबाईच्या लग्नानंतर नारोपंत यास लुखनीने तिच्या बरोबर भरंवशाचा माणूस म्हणून भोंसल्याकडे पाठविले. शहाजीने त्याला आपल्याबरोबर कर्नाटकांत नेले (१६३८). तेथे याने पुष्कळ कामे केली. त्याचा भाऊ बाळकृष्ण म्हणून होता, त्यास पुढे शिवाजीने मुजुमदार केले. नारोपंत राजनिष्ठ व मुत्सद्दी होता; तसाच तो विद्वान असून पंडितहि होता. त्याच्यामुळे कर्नाटकांत शहाजीचा अंमल स्थिर झाला. याला रघुनाथ व जनार्दन असे दोन पुत्र होते. हा बंगलोर येथे १६५३ त वारला. [सप्तप्रकरणात्मक बखर; सभासद.]

नारोपंत चक्रदेव—हरिपंत फडक्याचा मुलगा रामचंद्र बाबा याचा कारकून. हा नानाफडणविसाचा माणूस होता. ज्यावेळी नानाफडणविसाचे महाडचे कारस्थान चालले होते त्यावेळी बाळोबा तात्या पागनिसाने बाबास पकडून तुरुंगांत टाकले. तेव्हां याने मशीरउल्मुल्क याच्या छावणीत लपून स्वतःचा बचाव केला. महाडचे कारस्थान पक्के शिजल्यावर याच्याबरोबर कांहीं दिवाचे व कांहीं मशीरउल्मुल्कचे लोक देऊन यास परशुरामभाऊस पकडण्याकरिता पाठविले होते (१७९६).

नाना पुन्हा येऊन कारभाऱ्याचे काम पट्टे लागल्यावर त्यानी पेशव्यांच्या सैन्याचे आधिपत्य नारोपंताकडे दिले (१७९७). इकडे शिद्याने नानास पकडले त्याच वेळेस रावबाजीने नारोपंत चक्रदेव वगैरे नानांच्या पक्षाच्या लोकांस कोर्ही कामाकरिता म्हणून आपल्या भेटीस बोलावून त्यांना कैद करविले (जानेवारी १७९८). पुढे सातारचा छत्रपतीनी दंगा आरंभल्यावर त्यांच्या पारिपत्यासाठी पेशवे आपली फौज पाठवू लागले असतां तिने आमचा मागील पगार द्या अशी ओरड सुरू करून दंगा केला. तेव्हां तो शांत करण्यास दुसरा कोणी समर्थ नाही असे दिसून येतांच गोविंदराव पिंगल्याच्या शिफारसीवरून रावबाजीने नारोपंतास बंधमुक्त केले व त्याजकडे ते काम सोपविले. पेशव्यांच्या फौजेचा नारोपंतावर विश्वास असल्यामुळे त्याने अवध्या एका दिवसांत सर्व सैन्यांत शांतता स्थापन केली. याने पुढे नानांच्या सुटकेसाठी पुष्कळ खटपटी केल्या; दौलतराव शिंदे व पेशवे यांच्यांत तेंद आणली; दौलतराव व त्याच्या सावत्र आया यांची भांडणे वाढविली. शेवटी याच्या मनाप्रमाणे नानानां शिद्याने मुक्त केले. अमृतराव पेशवे यांचे व दौलतरावाचे यानेच जुळवून दिले. बापू गोखल्याच्या पूर्वी व परशुरामभाऊच्या नंतर हा मराठ्यांचा सेनापति होता [नानाफडणवीस पहा.]. नानानां शेवटी शेवटी आपला कारभार नारो-

पंताच्याच हातीं दिला होता. नाना वारल्यावर रावबाजीने नारोपंतास कैद केले. पुढे यशवंतराव होळकराने पुणे जाळले तेव्हां त्याने याची सुटका केली [शिद्याचा गृहकलह; डफ; पेशव्यांची बखर]

नारोराम मंत्री—हा सावंतवाडी नजीक कोचरे गांवाचा कुलकर्णी, सारस्वत ब्राह्मण होता. यास नारबा मंत्री म्हणत. स. १७०७च्या सुमारास तो धनाजी जाधवाजवळ येऊन राहिला. स. १७१३ त त्यास शाहूने चंद्रसेन जाधवाकडून काढून मंत्रिपदाचा अधिकार दिला. कारण पूर्वीचा मंत्री पुंडे हा ताराबाईच्या पक्षाचा होता. नारोमंत्री आपल्या बंधूसह सातारा जिल्ह्यांत बांगणी येथे रहात असे. अद्यापि हा गांव त्या घराण्याकडे इनाम चालतो. याच्या मार्फत पोर्तुगीजांनी १७३९ च्या सुमारास चोळ, मरोळ वगैरे ठाणी मराठ्यांस देण्याची खटपट चालविली होती. बाजीराव वारल्यावर नानासाहेब पेशव्यास सातान्यास नेण्यासाठी छत्रपतीकडून हाच पुण्यास आला होता. नारबा विशेष कर्तृत्ववान नव्हता, तथापि तो सुस्वभावी असून पेशव्यांशी उघड विरोध करित नसे. तो सन १७४८ त मरण पावल्यावर घनशाम नांवाच्या त्याच्या पुत्रास त्याच्या बायकोच्या मांडीवर दत्तक देऊन त्याच्या नांवाने शाहूने मंत्रिपद चालविले. रामराजाच्या वेळेस घनश्याम नारायण मरण पावला आणि त्याचा मुलगा रघुनाथ यास मंत्रिपदाची वस्त्रे मिळाली. तो इस्लामपूर येथे राहू लागला. इ. स. १७५३ त सातान्यास मंत्र्याचा वाडा भाग लागून जळाला होता. रघुनाथाचा भाऊ नारायण याचा व रघुनाथाचा तेंटा लागला. त्याचा वंश तुकाईच्या वाडीस आहे. रघुनाथ वारल्यावर त्याचा पुत्र जयवंत यास धाकट्या शाहूने मंत्रिपदाची वस्त्रे दिली. जयवंताने आपला भाऊ बचाजी याचा मुलगा रघुनाथ हा दत्तक घेतला. जयवंतराव स. १८२९च्या सुमारास मरण पावल्यावर रघुनाथरावाकडे मंत्रिपदाचा अधिकार चालला. रघुनाथरावास दोन मुलगे, आनंदराव व माधवराव या नांवाचे होते. [अष्टप्रधानांचा इतिहास; शाहुमहाराज रोजनिशी; राजवाडे खंड. ६]

नारोवाल—पंजाब, सियालकोट जिल्हा, राय तइशाली-तीळ एक शहर. हे रावी नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर वसले आहे. लो. सं. (१९०१) ४४२२. चौथ्या शतका पूर्वी बाजवासांसी पैकीं नारु नांवाच्या मनुष्याने हें वसविले. त्यावरून त्याला नारोवाल असे नांव पडले. येथे मुख्यस्वैकूरून पितळेचीं मांडी व नक्षीदार जोडे बनवितात. येथे एक मिशन शाळा, दवाखाना व पंजाबी आंग्लोव्हानाक्युलर शाळा आहेत.

नारो शंकर—याचे आडनांव दाणी. शंकरराव हा निजामाकडे नोकर होता; त्याचे आबाजी, लक्ष्मण व नारायण असे तीन पुत्र होत. नारोपंत प्रथम उदाजी पवाराच्या हाताखाली शिलेदारीवर होता. माळव्यांत मराठ्यांनी जी प्रथम हालचाल सुरू केली, त्यावेळी (१७२०) याचा उल्लेख उदाजीबरोबरच आढळतो. नंतरवा (१७३०) त्याचा उल्लेख महाराव

होळकराच्या पदवी असल्याबद्दलचा सांपडतो. मल्हाररावांनी याला इंदूरचा सुभेदार नेमले होते. पुढे त्याने लोकांस हैराण केल्यामुळे पेशव्यांनी त्यास माळव्याच्या कामावरून परत बोलाविले.

हुंदेलखंडाची खंडणी वसूल करीत असता मराठ्यांचा सुभेदार मल्हार कृष्ण याचा ओच्छेकराने विश्वासघाताने खून केल्यामुळे पेशव्यांनी मल्हाररावाच्या सांगण्यावरून नारोपंतास त्याच्यावर पाठविले. नारोपंताने ओच्छे घेऊन व त्यावर गाढवांचा नांगर फिरवून राजास कैद करून झांशीच्या किल्ल्यांत ठेविले. यानेच झांशीची वसाहत केली व किल्ल्याची डागडुजी केली (१७४२); ओच्छेचे ३०।३५ लाखांचे राज्य याने खालसा करून स्वराज्यांत मिळविले. तेव्हां यालाच त्या प्रांताचे सुभेदार नेमण्यांत आले. त्याने झांशीस राहून हा कारभार १४ वर्षे केला. यावेळी त्यास जरीपटका, साहेबी नौबत व १५ लाखांचा सरंजाम मिळाला होता. पुढे त्याच्याबद्दल कागाळ्या आल्यावरून त्यास पेशव्यांनी परत बोलाविले. नंतर तो गुजराथच्या व सावनूरच्या मोहिमांत हजर होता (१७७५). या लढायांत त्याने बराच पराक्रम गाजविल्याने व पुढे दत्ताजी शिंद्याच्या मध्यस्थीने पेशव्यांची गैरमर्जी नाहींशी होऊन तो पुन्हा उत्तरेकडे गेला (१७५७).

या सुमाराम अबदालीने दिल्लीवर स्वारी केली, त्यावेळी बादशहाचे रक्षण करण्याचे काम याच्याकडे असता, हा पळून गेला. ही त्याची नामर्दी पाहून बादशहाने पेशव्यांकडे तक्रार केली. पुढे पानपतच्या वेळी भाऊसाहेबांनी दिल्लीचे रक्षण करण्याचे आणि रसद पोहोचविण्याचे काम त्याच्यावर सोंपवून, सुजाउद्दौला यास अबदालीकडून फोडण्याची कामगिरी सांगितली; परंतु त्यापैकी एकहि काम त्याच्याकडून पुरे झाले नाही. पानपतचा पळ दिल्लीस आल्यानंतर मल्हारराव होळकर व नारोपंत हे दख्खनमध्ये निघाले. वाटेत नानासाहेब पेशव्यांची व यांची गांठ पडल्यावर त्यांनी या दोघांवर जबर ठपका ठेवला. थोरल्या माधवरावांनीहि यास नावे ठेवल्यामुळे, हैदरअलीवरील व निजामाविरुद्ध झालेल्या लढायांत हा पेशव्यांबरोबर हजर असे; त्यावेळी त्याने चांगला पराक्रम करून त्यांचा राग घालविला.

राघोबादादांनी आपल्याकडे पेशवाईचा कारभार घेतला, तेव्हां (१६७२) भवानराव प्रतिनिधीवर त्यांची इतराजी होऊन, त्यांनी आपल्या अल्पवयी मुलास प्रतिनिधि करून, त्याचे मुतालिकपद नारोपंतास दिले. पुढे माधवरावांनी पुन्हा भवानरावास त्याचे पद परत केले (१७६३). नारोपंत बहुतेक दादांचा पक्षपाती असे. त्याच्या सैन्यांत अरबांचा भरणा फार असे.

याच्या ताब्यांत दिल्ली असतांना, याला बादशहाने राजेवहादुर हा किताब व मालेगांव हा गांव जहागीर देऊन शिवाय इतर गांवेहि सरंजामादाखल दिली होती. याने इ. स. १७४० त मालेगांव येथे दिल्लीचे कारागीर आणून एक किल्ला

बांधला. लष्करीदृष्ट्या याची बांधणी फार उत्तम आहे. मालेगांवचा किल्ला हा खानदेशचे नाक होय असे तंतूकालीन इंग्रज लष्करी तज्ज्ञांनी म्हटलेले आहे.

नागिक येथील रामेश्वराचे देऊळ याने १७४७ साली बांधले; हे दक्षिणेंत आढळणाऱ्या शिल्पकामाचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. याचे नकशीकाम उत्तम आहे. यास १८ लाख रु. खर्च लागला. येथे नारोपंताने (बहुधा वसईहून आणिलेला) एक फिरंगी कारागिरीची प्रचंड घंटा ठेविली आहे. तिच्यावर १७२१ हा आंकडा इंग्रजीत कोरलेला असून तिचा घेर सहा फूट आहे. जवळचा घाटहि नारोपंतानेच बांधलेला आहे; त्यास ६० हजार रु. खर्च लागला. या घंटेस, देवळास व घाटास नारोशंकरी म्हणतात. त्याने नाशकास एक वाडाहि बांधला. याचा भाऊ लक्ष्मणपंत हाहि याच्या बरोबर उत्तरेकडील राजकारणांत भाग घेत असे. हा प्रथम काल्पी व झांशी येथे सुभेदार होता. त्याचा मुलगा विश्वासराव हाहि कांहीं दिवस या सुभेदारीवर असे. नारोपंताचा दुसरा भाऊ आबाजी हा सुद्धा त्याच्या बरोबर उत्तरेकडे वावरत असे. नारोपंताच्या मृत्यूनंतर त्याच्या त्र्यंबक व रघुपत या दोन मुलांत सरंजामाबद्दल भांडण लागले असता, ते पेशव्यांनी मोडले. त्र्यंबकराव हा शिंद्याचा दिवाण होता. त्याचा पुत्र गोपाळराव याने महादजी व दौलतराव शिंद्याबरोबर राहून मराठी राज्याची चाकरी केली. पुढे पेशवाईअखेर हा इंग्रजांस मिळाला. परंतु याचे अरब लोक मालेगांवचा किल्ला इंग्रजांच्या स्वाधीन करीनात. त्यामुळे त्यांनी किल्ल्यास महिना-तीनवार वेढा देऊन किल्ला घेतला. या वेढ्यांत त्यांचे बरेच नुकसान झाले (एप्रिल १८१८). किल्ला घेतल्यावर इंग्रजांनी तो पाडून टाकला. गोपाळरावाचा पुत्र शिवराव नांवाचा होता.

मल्हारराव होळकर, विठ्ठल शिवदेव, हिमणे, अंताजी माणकेश्वर वगैरे मंडळी ही पेशव्यांशी फटकून उत्तरेकडे आपला सवता सुभा थाटण्याच्या विचाराची होती. यामुळे मध्यवर्ती-सरकारचा फार तोटा होत असे. पानपतच्या अपयशाच्या अनेक कारणपैकी या लोकांची ही अराजनिष्ठा किंवा अराष्ट्रनिष्ठा हेहि एक कारण होते. या लोकांचा तत्कालीन पत्रव्यवहार वाचून पाहिल्यास ही बाब लक्षांत येईल. याचा नाशिकचा वाडा यशवंतराव होळकर व त्र्यंबकजी डेंगळ्याने जाळला होता. [भारतवर्ष भाग १; डफ; राजवाडे खंड १, ६; वॅलेकर-मराठा वॉर्स; लेक—सीजेस भा. ३].

नार्थक्लिफ, लॉर्ड (१८६५-१९२४)—हा प्रसिद्ध आंग्ल वृत्तपत्रकार व मुस्तद्दी डब्लिन येथे जन्म पावला. याचा बाप वकील असून ग्रेटनार्दन रेल्वेकंपनीचा सल्लागार होता. त्याची आई मॅकेट नांवाच्या एका आयरिश सावकाराची मुलगी असून ती अत्यंत बुद्धिमान होती. लॉर्ड नार्थक्लिफच्या घराण्याचे नांव हार्म्सवर्थ असून, नार्थक्लिफचे नांव आल्फ्रेड असे होते. आल्फ्रेड हा लहानपणापासूनच मोठा

तरतरीत, मेहनती व अधाशी मुलगा असे. वयाच्या तेराव्या वर्षी त्याने शाळेत असतांना 'स्कूल मॅगझाईन' नावाचे एक मासिक चालविले. स. १८८१ मध्ये तो केंब्रिज येथे एका शिक्षकाजवळ विद्याभ्यासाकरता राहिला व तेथे असतांना बायसिकलिंग, ग्लोब इत्यादि मासिकांना त्याने पुष्कळ लेख लिहून दिले. पुढे लॉर्ड लिंकर्नच्या मुलांचा सोबती या नात्याने त्याने त्यांच्याबरोबर युरोपची सफर केली. युरोपहून परत आल्यानंतर वयाच्या १७ व्या वर्षी त्याला लंडनन्युजच्या संपादकाचे उपसंपादकाची जागा दिली. सन १८८८ मध्ये याने 'अनसर्स टु कॅरसपांडट्स' नावाचे साप्ताहिक चालविले व या पत्राची थोडक्याच दिवसांत प्रसिद्धि झाली. त्या पत्रामुळे जो फायदा झाला त्यावर त्याने 'अमलामेटेड प्रेस' या नावाची संस्था स्थापन केली. या धंद्यांत त्याला त्याचा भाऊ हॅरॉल्ड (लॉर्ड रादरमीयर) हा येऊन मिळाला. या संस्थेतर्फे जे वाढमय प्रसिद्ध झाले त्याच्या विक्रीमुळे त्याला दरवर्षी ५००००० पौंड फायदा होऊ लागला. ग्लेडस्टन यानेही त्याच्या लेखांची स्तुति केली. १८९० नंतर त्याने युरोप, आफ्रिका, हिंदुस्थान, कानडा, अमेरिका इत्यादि देशांत प्रवास केला.

१८९४ मध्ये त्याने आपल्या भावाच्या साहाय्याने लंडन येथील ईंग्लिश न्युज या पत्राची मालकी घेतली. हे पत्र यापूर्वी तोट्यांतच चालले होते. पण आरफ्रेडने ते हाती घेताच त्याचा खप वाढून त्याची एकदम भरभराट होऊ लागली. १८९४ त जॅक्सन नावाच्या नामांकित संशोधकाबरोबर तो उत्तरध्रुवाच्या सफरीला गेला. सन १८९२ मध्ये तो पार्लमेंटच्या निवडणुकीला उभा राहिला पण त्यांत त्याला यश आले नाही. १८९६ मध्ये त्याने 'डेली मेल' नावाचे अर्ध्या आण्याला मिळणारे पत्र सुरू केले. यांत जगांतोळ शास्त्रीय, राजकीय, सामाजिक घडामोडींची हकीकत येत असल्याकारणाने त्याची लपकरच प्रसिद्धि झाली. या पत्राने वर्तमानपत्रकाराच्या धंद्यांत सर्व दर्शनां क्रांति घडून आणली म्हटले तरी चालेल. बोअर युद्धांत या पत्राचा दैनिक खप सहा लक्षांवर होत होता. १९०३ मध्ये त्याने 'डेली मिरर' नावाचे पत्र सुरू केले. प्रथम या पत्रांत त्याचा तोटा होऊ लागला. पण या पत्राची किंमत एक आणा होती ती अर्धा आणा केल्यामुळे, या पत्राचा खप भरभराट वाढत चालला व या पत्रांत त्याला फायदा होऊ लागला. १९०५ मध्ये डेलीमेल हे पत्र युरोपमधील सर्व भाषांत निरूपे लागले. याच साली नार्थक्लिफ यास बॅरोनेटची पदवी देण्यांत आली.

१९०६ मध्ये लॉर्ड नार्थक्लिफ याने टाइम्स पत्र आपल्या ताब्यांत घेतले, आणि ताब्यांत घेताच नवीन यंत्रसामग्रीच्या साहाय्याने ते पत्र छापविण्यास सुरवात त्याने केली. 'वीकली डिस्पॅच' हेहि पत्र त्याने विकत घेतले, व 'डेलीमिरर' हे आपल्या भावाला विकले. महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वी, त्याच्या ताब्यांत टाइम्स व दि टाइम्स वीकली एडिशन, डेलीमेल,

ओव्हरसीमेल, ईंग्लिशिंग न्युज, वीकली डिस्पॅच ही पत्रे होती. त्याने वृत्तपत्राच्या धंद्यांत पुष्कळ इष्ट फेरफार घडवून आणले. संपादकांनी आठवड्यांत पांच दिवस काम करावे असे ठरविण्यांत आले व त्यांना वार्षिक नफ्यामध्ये भागीदार करण्यांत आले.

१९०० सालापासूनच त्याने राजकारणावर आपल्या वर्तमानपत्राच्या साहाय्याने छाप बसविली होती. इंग्लंड व जर्मनी या राष्ट्रांत सलोखा घडवून आणण्याचा त्याचा प्रथमपासून प्रयत्न चालू होता. पण बोअर युद्धानंतर त्याने तो नाद अशक्य म्हणून सोडून दिला. पुढे फ्रान्स, रशिया व अमेरिका यांच्याशी सलोखा करण्याचे त्याने प्रयत्न चालविले. महायुद्धांत त्याने अलौकिक कामगिरी बजावली. महायुद्ध जर्मनीचा पूर्ण नक्षा उतरेपर्यंत चालवावे, या मताचा तो होता. दोस्त राष्ट्रांना जय मिळावा यासाठी इंग्लंडने काय काय गोष्टी केल्या पाहिजेत यासंबंधी त्याने वृत्तपत्रांतून जोराने मते पुढे मांडण्यास सुरवात केली. तो स्वतः महायुद्धांत निरनिराळ्या रणक्षेत्रांवर जाऊन आला. सरकारी नोकरी पत्करावयाची नाही असा त्याचा वाणा होता. त्यामुळे त्याला त्याची मते निर्भीडपणे मांडतां येत असत. पण त्याला सिव्हिल एरियल कमीटीचा अध्यक्ष म्हणून नेमण्यांत आले, व ते कार्य अगदी स्वतंत्र असे असल्यामुळे त्याने ते पत्करले. वॉशिंग्टन येथे वकील या नात्याने काम करण्याची जागा त्याला देण्यांत आली, पण त्याने ती नाकारली. पण युद्धमंडळाच्या इच्छेनुरूप तो अमेरिकेत गेला व तेथे असतांना विल्सन वगैरे अमेरिकन मुत्सद्द्यांची गांठ घेऊन त्याने इंग्लंड व अमेरिका या राष्ट्रांमध्ये सलोख्याचे वातावरण उत्पन्न केले. १९१७ मध्ये तो इंग्लंडमध्ये परत आला. नंतर त्याला व्हायकॉन्टची पदवी देण्यांत आली.

१९१७ मध्ये त्याला विमानखात्याच्या अध्यक्षीची जागा देण्यांत आली. प्रथम त्याने ती नाकारली. पुढे त्याला स्वतंत्र पत्र प्रतिपादन करण्याची मुभा मिळाल्याने त्याने मतप्रसाराचे काम पत्करले; व जुगोस्लाव्हिया, इटली इत्यादि राष्ट्रांत त्याने एकी घडवून आणून ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध वातावरण उत्पन्न केले. युद्धतद्दुर्घोपरिपदेच्या वेळी तो आजारी होता. पण शांततापरिपदेत त्याने इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये सलोखा रहावा यासाठी फार खटपट केली. १९२१ त तो जगाच्या प्रवासास निघाला. जगाचा प्रवास करून आल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी तो मरण पावला.

लॉर्ड नार्थक्लिफ याला लहानपणापासूनच मोटारिंग व गोल्फ हे खेळ अतिशय आवडत असत. मोटारिंगवर त्याने पुष्कळ ग्रंथ प्रसिद्ध केले. पार्लमेंटमधील त्याचे पहिले भाषण वैमानिक खात्यांत सुधारणा घडवून आणण्यासंबंधी होते. त्याची भाषा सरळ व जोरदार होती; त्याची टीका मार्मिक असे. त्याला विनोदी भाषा उत्तम लिहितां येत असे. राजकीय रणाचा त्याचा जाडा अभ्यास होता. सायकलवर बसणे; व

घोडयावर वसणें त्याला अतिशय आवडत असे. त्याचें लग्न रॉबर्ट मिलनर नांवाच्या वेस्ट इंडियन व्यापाऱ्याच्या मुलीशी झालें होतें. त्याच्या पत्राचा अतोनात खप होत असे व त्यामुळें राजकारणावर त्याच्या लेखाचा फार परिणाम होत असे. २० व्या शतकांत नार्थयूक ही एक बडी व्यक्ति होऊन गेली असे म्हणण्यास हरकत नाही.

नॉर्थयूक, लॉर्ड (१८२६-१९०४)—स. १८५७ त हा कॉमन्स सभेत निवडून आला. स. १८६६ त बापाच्या मृत्यूनंतर लार्डांच्या सभेत जाईपर्यंत कॉमन्सचा लिबरल सभासद होता. १८६१-६४ या काळांत हा हिंदुस्थानचा अंडर-सेक्रेटरी होता. हा हिंदुस्थानच्या गव्हर्नरजनरलच्या जागेवर १८७२ पासून १८७६ पर्यंत होता. याच्या वेळेस बंगाल्यांत मोठा दुष्काळ पडला असतां, यानें चांगली व्यवस्था ठेवून लोकांस फारसा त्रास होऊं दिला नाही. माजी बादशहा सप्तम एडवर्ड स. १८७५ त हिंदुस्थानांत आले होते. याच सुमारास बडोद्याचा महाराज मल्हारराव गायकवाड यास राज्यावरून काढून सांप्रतचे श्री. सयाजीराव महाराज यांची गादीवर स्थापना झाली. दुसरे अफगाण युद्ध टाळण्यासाठीं नार्थयूकने कांहीं योजना सुचविली होती पण त्यावेळच्या सेक्रेटरी ऑफ स्टेटनें ती फेटाळून टाविली. तेव्हां त्यानें राजीनामा दिला. ग्लॅडस्टनच्या दुसऱ्या प्रधानकीच्या अमदानांत (१८८०-८५) नार्थयूक फर्स्ट लॉर्ड ऑफ अँडमिरेलिटि या मोठ्या हुद्यावर होता. ईजिप्तची आर्थिक व राजकीय स्थिति पहाण्यासाठीं त्याला ग्लॅडस्टननें स्पेशल कमिशनर म्हणून तिकडे पाठविलें होतें. पण याच्या जाण्यापासून कांहीं एक निष्पन्न झालें नाही. शेवटची १०-१५ वर्षे यानें राजकारणांतून अंग काढून घेतलें होतें. [मॅलेट-थॉमस जॉज, अर्ल ऑफ नॉर्थयूक (१९०८) ; स्मिथ-ऑक्सफोर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

नॉर्थ्याम्प्टन—हें इंग्लंड देशातील नॉर्थ्याम्प्टनशायर याचें काउंटी गांव व म्युनिसिपल, काउंटी व पार्लमेंटरी बरो आहे. लोकसंख्या (१९२१) ९२३००. हें मिना नदीवर आहे. जुन्या सात प्रार्थनामंदिरांपैकीं येथें चार मंदिरे आहेत. येथें रोमन कॅथोलिक विशप राहतो. किल्ल्याच्या कांहीं भागाची दुर्दस्ती वेल्ली आहे. नगरभवन, काउंटीभवन, धान्याची पेठ, प्राचीन वस्तू व भूस्तर-पदार्थ-संग्रहालय या येथील मुख्य इमारती आहेत. येथें बऱ्याच शाळा व शिक्षणसंस्था आहेत. शहराच्या उत्तरेस शर्यतीचे पटांगण आहे. येथें मुख्य व्यापार जोड्यांचा चालतो. शिवाय कातडी कमावणें, दारू गाळणें, लोखंड गाळणें, विटा व काँलें तयार करणें वगैरे धंदे आहेत. येथें घुटांचा बाजार भरतो. येथें ६ व्या शतकांत अँग्लस लोकांना वसाहती केल्या. नंतर मोठ्या (एडर) एडवर्डच्या वेळीं येथें डेन लोक रहात असत. नॉर्थ्याम्प्टन येथें पुष्कळ कौन्सिलें व पार्लमेंट सभा यांच्या बैठकी झाल्या, ' गुलाबाच्या युद्धां ' त (' वार्स ऑफ दि रोझेस ' येथील

लढाईत) ६ व्या डेनरीचा पराजय होऊन तो शत्रूंच्या हातीं लागला.

नॉर्वे—नॉर्वेचे राज्य उत्तर यूरोपांत असून स्कॅन्डिनेव्हियन द्वीपकल्पाचा हा पश्चिम भाग आहे. याची पूर्व सरहद्द स्वीडनच्या सरहद्दीशी मिळते. याच्या उत्तर, पश्चिम व दक्षिण भागास समुद्र आहे. नॉर्वेची लांबी ११०० मैल असून याची दक्षिणेकडील रुंदी २७० मैल व उत्तरेकडील रुंदी ६० मैल आहे. नॉर्वेच्या किनाऱ्याची लांबी मोजणें फार कठिण आहे. अखंड समजून जर सर्व किनाऱ्याची लांबी मोजली तर ती १७०० मैल भरेल. पण आखातें, खाऱ्या व मोठमोठी बेटे यांचा जर समावेश केला तर १२००० मैल भरेल.

हि म न था.—यूरोपातील सर्वांत मोठी हिमनदी जॉस्टेडालब्री ही नॉर्वेत आहे. हिचें क्षेत्रफळ ५८० चौरस मैल आहे. हिचें कित्येक फाटे समुद्राला मिळतात. दुसरी मोठी हिमनदी जी स्वारिटेसेन तिचें क्षेत्रफळ ४०० चौरस मैल आहे. नॉर्वेतील हिममर्यादा ३०८० पासून ५१५० फूट आहे.

बहुतेक सर्व किनाराभर नॉर्वेतील उंचवट्याच्या जमीनीच्या बाजू समुद्रालगत एकदम सखल झाल्या आहेत. यामुळें समुद्रानें विभक्त झालेले या देशाचे लहान लहान भूमिखंड हे, नॉर्वेला जणूं काय बेटांची झालरच लावला आहे अशा शोभा आणतात. या देशातील सर्वसाधारण वार्षिक जास्त उष्णमान म्हणजे ४५-५० अंश आहे व कमीत कमी २६-४ अंश आहे. नॉर्थकेप येथें सूर्य १२ मे पासून १९ जुलैपर्यंत क्षितिजावर असतो व बोडो येथें ३ जूनपासून ७ जुलैपर्यंत असतो. नॉर्वेच्या दक्षिण टॉकाकडे सुद्धा एप्रिलअखेरपासून आगष्टच्या मध्यापर्यंत अंधार मुळीच नसतो. हिवाळ्यांत नॉर्थकेप येथें १८ नोव्हेंबरपासून २३ जानेवारीपर्यंत सूर्य क्षितिजावर येत नाही. या देशांत डिसेंबर व जानेवारी हे माहिने अतिशय वादळाचे असतात.

लो क व स्ती.—नॉर्वेची लोकवस्ती २६,००,००० आहे. सर्वसाधारणपणें नॉर्वे देशांत यूरोपातील इतर कोणत्याहि देशापेक्षा लोकवस्ती विरळ आहे. शेंकडा ७६ लोक खेड्यांतून रहातात. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात बरेच लोक परदेशांत गेले. सन १९२० सालच्या खानेसुमारांत नॉर्वेची लोकसंख्या २६४६३०६ इतकी भरली. तीपैकी शेंकडा २९ लोक शहरामध्ये रहाणारे होते. उत्तरोत्तर शहरामध्ये मोठमोठे कारखाने निर्धू लागल्यामुळें शहराच्या वस्तीचें प्रमाण वाढत चाललें आहे. नॉर्वेमध्ये परदेशी रहाण्यास जाणाऱ्या लोकांचें प्रमाण फार आहे. महायुद्धानंतर ही संख्या कमी होत चालली आहे. तरी अद्यापि पुष्कळच लोक परदेशगमन करतात. १९११ सालीं परदेशगमन केलेल्या लोकांची संख्या १२००० होती, ती १९१८ सालीं १२००० पर्यंत आली. १९११ सालीं नॉर्वेमधून आतांपर्यंत (१९१८) बाहेर गेलेल्या लोकांची खानेसुमारां करण्यांत आली. त्यांत १६०००० लोक भरले.

म्हणजे जगाच्या पाठीवर ४३ लाख लोक नॉर्वेजियन आहेत असे सिद्ध होते.

नोंवेमध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रिया संख्येने अधिक आहेत. विशेषतः शहरांमध्ये बायकांचे प्रमाण अधिक आढळते. नोंवेमध्ये दरवर्षी १६००० पर्यंत लमें होतात. मृत्यूचे प्रमाण इतर देशांतल्यापेक्षा बरेच कमी आहे क्षयरोगाचा फैलाव येथे बराच आढळतो व त्याच्या प्रतिबंधासाठी संस्था स्थापन करण्यांत आल्या असून अशा संस्थांना सरकारकडून देणगी मिळते.

द ल ण व ल ण. — नोंवे व ग्रेटब्रिटन, अमेरिका व जर्मनी यांच्यामध्ये प्रवाशांना दळणवळणाचे मार्ग १९व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकांत झपाट्याने सुरू झाले. १९व्या शतकाच्या दुसऱ्या अर्धापावेतो नोंवेतील मुख्य रस्ते बांधले गेले नव्हते. सन १८५४ मध्ये पाहिला आगगाडीचा रस्ता बांधण्यांत आला.

१९०८ मध्ये नोंवेमधील रेल्वे वाढविण्याचा ठराव स्टोटिंगेन मंजूर केला व स. १९१० पासून या कामाला सुरवात झाली. १९२१ मध्ये नोंवेमधील रेल्वेची लांबी ३४४४ किलोमीटर होती. १९२१ मध्ये सरकारने सुन्नर ते प्रॉगपर्यंतचा रेल्वेचा मोठा फांटा तयार करण्याचे काम सुरू केले. महायुद्धामुळे विजेच्या साहाय्याने गाड्या चालविण्याचे काम बंद पडले होते. पण महायुद्धानंतर ते पुन्हा सुरू करण्यांत आले. रेल्वेप्रमाणेच मोठमोठे रस्ते बांधण्याचे काम १९१२ पासून सुरू झाले व त्याप्रमाणे, नोंवेमधील सर्व भागांतून व बाहेरच्या गावांना जाण्यासाठी मोठमोठे रस्ते बांधण्यांत आले. या रस्त्यांवरून मोटार-सायकली नेण्यासाठी कायद्याने परवानगी देण्यांत आली. १९२१ मध्ये मोटार तयार करण्याचे दोन कारखाने नोंवेमध्ये होते. पण मोटारांचे सर्व साहित्य बाहेरून तयार होऊन, ते एकत्र जोडण्याचेच काम हे कारखाने करित असत. नोंवेमध्ये निरनिराळ्या भागांत नौकानयन चालते व त्याला सरकारकडून पुष्कळ मदत मिळते. युद्धामध्ये नौकानयनाचे काम काही भागांतून बंद पडले होते पण ते युद्धानंतर सुरू करण्यांत आले आहे. तारा व टेलिफोन हेही सर्व नोंवेभर पसरले आहेत. बिनतारी विद्युत्संदेशगृहे प्रमुख ठिकाणी स्थापन करण्यांत आली आहेत. रेडियमची स्टेशनहेडि हळू हळू सुरू करण्यांत आली आहेत. १९२२ मध्ये स्टॅव्हेजर येथे जे रेडियमगृह बांधण्यांत आले; त्याची जगातील मोठ्या रेडियमगृहांमध्ये गणना होते.

व्यापार व उद्योग धंदे, दर्यावर्दी व्यापार:—महायुद्धापूर्वी नोंवेमधील व्यापारी गलबतांचे प्रमाण फार मोठे होते. पण युद्धामध्ये जवळ जवळ अर्धी अधिक गलबते बुडल्यामुळे नोंवेला मोठा धक्का बसला पण १९२१ मध्ये पुन्हा नोंवेने पूर्वी-इतकी आपल्या गलबतांची संख्या वाढवली आहे. नावि वांच्या धंध्यांत नोंवेमधील सुमारे २६००० लोक पडले आहेत. समुद्रावरील व्यापारासंबंधी केलेले कायदे, इतर

देशांतील कायद्यांपेक्षा अधिक उदार आहेत. १९१९ मध्ये, खलाशांना दररोज आठ तासांपेक्षा जास्त काम पडू नये यासंबंधी स्टोटिंगेने कायदा केला. ख्रिश्चानिया, ख्रिश्चियनलंड, स्टॅव्हेजर, बर्गन, ट्रॉडजेन इत्यादी बंदरे मोठी करण्यांत आली. तेथे सर्व सोयी करण्यांत आल्या आहेत. नोंवेइतका पाण्याचा पुरवठा युरोपांत फारच क्वचित ठिकाणी सांपडतो. या पाण्यापासून शक्ति उत्पन्न करण्यासाठी सरकारने कंपनी स्थापन केली आहे. नोंवेमध्ये एकंदर १ कोटी ५० लक्ष अश्वशक्तीइतकी जलशक्ति निर्माण होऊ शकते असे सिद्ध झाले आहे. तापेकी नोंवेसाठी उपयोगास जरूर असणारी शक्ति सोडून बाकीचा उरलेली शक्ति मध्ययुरोपातील राष्ट्रांना देण्याचा नोंवेचा उद्योग चालला आहे. या जलशक्तीचा विद्युत्च्या साहाय्याने तयार होणाऱ्या रसायनांच्या व धातूंच्या कार्मी फार उपयोग होतो.

धंदे.—नोंवेमध्ये लोखंडाच्या खाणी पुष्कळ आहेत. अर्युमिनम, तांबे, निकल वगैरे धातूहि मुबलक सांपडतात. नोंवेमधील वृद्धित जमीन १७४०००० एकर असल्याचे १९१७ च्या सरकारी रिपोर्टावरून आढळते. तापेकी १९२१ साली ५०००० एकर जमीनच लागवडीत आली. गहू, राय, सातू, ओट, मँगकोन, वटाटे ही मुख्य पीके आहेत. नोंवेत गुरादारांचीहि समृद्धि आहे. स. १९१९ मध्ये नोंवेमध्ये ४०० बुधाच्या डेअऱ्या होत्या. नोंवेतील जंगलांचे क्षेत्रफळ २६६०० चौरस मैल आहे. देवदार व फर या झाडांची येथे समृद्धि आहे. सागवान, झाडाच्या साली व कागदाला लागणारे लांकूड हे या जंगलांत निर्माण होते. जंगलांत निरनिराळ्या प्रकारची झाडे लावण्याकरिता नोंवेजियन अफोरेस्टेशन असोसिएशन स्थापन झालेली आहे.

मासे धरण्याचा व ते वाहेरदेशां पाठविण्याचा धंदा प्रमुख आहे. या धंध्यांत सुमारे लाख माणसे गुंतलेली असतात. १९१७ साली १३५ दशलक्ष क्रोनरच्या किंमतीचे मासे पकडण्यांत आले. १९१९ साली या धंधाला मदत करण्यासाठी, सरकारने बँक उघडली व त्या बँकेच्या शाखा प्रमुख शहरी उघडण्यांत आल्या; व्हेल मासे पकडण्याचा धंदाहि हल्ली नोंवेने सुरू केला आहे. या व्हेल माशांचे तेल काढण्यांत येते. १९२० साली सुमारे ३५००० टन तेल व्हेल माशांपासून काढण्यांत आले. जगामध्ये या माशांचे तेल जितके काढण्यांत येते त्यापैकी अर्धे नोंवेमधूनच निघते.

१९२० साली नोंवेमधून ५१६ दशलक्ष क्रोनरच्या किंमतीच्या मालाचा आयात व २१८ दशलक्षांच्या किंमतीच्या मालाची निरगत झाली. आयात मालांत धान्य, मांस, अंडी, साखर, कॉफी, कापड, पादत्राण, लॉकरीचे कापड, रेशमी कापड, पेट्रोलियम, यंत्रे, दारू, हे प्रमुख जिनस होत. निरगत मालांत, मासे, माशांचे तेल, सागवान, कंडेन्सड मिल्क, कागद वगैरे प्रमुख वस्तू होत.

नावेंतील औद्योगिक धंद्यांची संघटना करण्याकरिता नॉर्वे-जियन इंडस्ट्रियल असोसिएशन नांवाची एक संस्था १९१९ साली स्थापन झाली असून त्या संस्थेने नॉर्वेजियन इंडस्ट्री नांवाचे वर्तमानपत्र सुरू केले आहे. याशिवाय नॉर्वेजियन एम्प्लॉयर्स असोसिएशन नांवाची संस्था स्थापन झाली असून तिचे " एम्प्लॉयर्स " नांवाचे पाक्षिक प्रसिद्ध होत असते. स. १९२१ मध्ये नॉर्वे एकंदरीत सर्व प्रकारच्या मिळून १२० विमार्कपन्था होत्या व त्या सर्वांचे मिळून ५० कोटी क्रोनर भांडवल होते.

राज्य व्य व स्या.—नॉर्वे स्वतंत्र असून तेथे सनदशीर वंशपरंपरा प्रजासत्ताक राज्यपद्धति आहे. सन १९०५ मध्ये हा देश स्वाडनपासून विभक्त झाला. सन १८१४ मध्ये एड्स-नहार्ड येथे केलेल्या कायद्याप्रमाणे राज्यव्यवस्था चालते. त्यांत वेळेवेळीं कांहीं फेरफार करण्यांत आले आहेत. राजा १८ व्या वर्षी वयांत येतो व त्याच्या अधिकारांत अंमलबजावणी असते. तो आपला अधिकार प्रधान व मंत्री यांच्या सभेकडून बजावितो व ही सभा त्याच्या सरकारी कृत्याबद्दल जबाबदार असते. हे मंत्री व उच्च दर्जाच्या जागेवरील अधिकारी यांना राजा नेमतो. राजाला तात्पुरते कायदे करण्याचा अधिकार असतो. तसेच तो युद्ध पुकारू शकतो. मात्र चढाईच्या युद्धाच्या वेळीं त्याला पार्लमेंटची संमति घ्यावी लागते. त्याला तह करण्याचा अधिकार आहे. त्याचप्रमाणे सैन्य व आरमार यांवर त्याचा अधिकार आहे. पार्लमेंटला कायदे करण्याचा अधिकार आहे. व पार्लमेंटचे सभासद प्रत्येक भागांतून १ याप्रमाणे निवडले जातात. प्रत्येक ३ वर्षांनी निवडणूक होते. हा मत देण्याचा अधिकार प्रत्येक नॉर्वेजियनास आहे. मात्र त्याचे वय २५ वर्षांचे असून, तो या देशांत ५ वर्षे तरी राहिला असला पाहिजे. नागरिकत्वाची कायदेशीर अट त्याने पूर्ण केली पाहिजे. स. १९०७ च्या कायद्यान्वये वरील अटीप्रमाणे बायकांनाहि मत देण्याचा अधिकार आहे. पार्लमेंटच्या सभासदास त्याच्या भागांत मत देण्याचा अधिकार असून त्याने नॉर्वे १० वर्षे घालविली असली पाहिजेत व त्याचे वय ३० वर्षांपेक्षा कमी नसले पाहिजे. पार्लमेंटला स्टोर्टिंग असे म्हणतात. साधारणपणे स्टोर्टिंग वर्षांतून एकदां २ महिनेपर्यंत भरते. पार्लमेंट भरल्यानंतर तिचे दोन भाग होतात. एकाला "लॅग्स्टिंग" म्हणतात व त्यांत एकंदर सभासदांच्या एकचतुर्थांश सभासद असतात. दुसऱ्याला "आडेलस्टिंग" म्हणतात व त्यांत बाकीचे सभासद असतात. प्रत्येक कायद्याचा मसुदा प्रथम आडेलस्टिंगमध्ये जातो जर तो तेथे पास झाला तर तो लॅग्स्टिंगमध्ये पाठविला जातो. व तेथे जर तो पास झाला तर राजाच्या संमतीने त्याला कायद्याचे रूप प्राप्त होते. जर एखादा मसुदा २ वेळां आडेलस्टिंगमध्ये पास होऊन लॅग्स्टिंगमध्ये नाकारण्यांत आला तर या दोन सभांच्या मिश्रसंभेत दोनतृतीयांश मताधिक्याने तो पास होऊ शकतो. राजाला नकार देण्याचा अधिकार आहे. परंतु एखादा मसुदा

जर बैठकीनीं सारखा पास केला तर त्याला कायद्याचे रूप प्राप्त होते. पार्लमेंट वर ठरविते व संस्थानाच्या सभेच्या सभासदांवर अधिकार चालविते. या सभासदांना पार्लमेंटमध्ये मत देण्याचा अधिकार नसतो; फक्त वोलण्याचाच अधिकार त्यांना असतो.

जमा वंदी.—येथील जमा व खर्च प्रत्येकी (१९१७ साली) ३९४६७६ हजार व २६८७१९ हजार क्रोनर आहे. फक्त बँक आफ नॉर्वेला नोटा काढण्याचा अधिकार आहे व ही पेढी खाजगी आहे. नॉर्वेत सोन्याचे चलत आहे. येथे क्रोनर नांवाचे सुमारे १ शिलिंग व एकपूर्णीक एकद्वितीयांश पेन्स किमतीचे नाणे आहे.

सैन्य व आरमार.—२२ अथवा याहून अधिक वयाचे लोक लष्करांत सक्तीने भरती करण्यास योग्य समजले जातात. युद्धाच्या वेळीं १८ पासून ५० वर्षे वयाचे लोक लष्कर-भरतीला योग्य समजले जात. सैन्याचे दोन भाग आहेत; लाईन रिझर्व्ह व सेकंड रिझर्व्ह. शांततेच्या वेळीं लाईनमध्ये १२००० लोक असतात. परंतु लढाईच्या वेळीं ते २६००० अथवा जास्त करता येतात. मात्र १८००० वर वाढविण्यास पार्लमेंटची संमति लागते. आरमारांत १२०० ऑफिसर व कायमचे नोकर असतात. नॉर्वेजवळ ५ डिस्ट्रिक्ट्स जहाजे, ४१ टॉपेडो व शिवाय दुसरीं १२ लष्करी जहाजे असून पाणसुरंग बोटींचा तांडा आहे.

धर्म व शिक्षण.—एव्हान्जीलिकल ल्युथेरन हा देशाचा धर्म असून राजा त्याच धर्माचा अनुयायी असला पाहिजे. शिक्षण सक्तीचे असून शाळेत जाणाऱ्या मुलांची वयोमर्यादा ७ पासून १४ पर्यंत आहे पण शहरांतून ती ६।१ पासून १४ पर्यंत आहे. शाळेत जाण्याच्या वयाच्या मुलांपैकी शेंकडा ९४ मुले शाळेत जातात. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा म्युनिसिपालिटीच्या व काउन्टीच्या ताब्यांत आहेत व त्यांचा खर्च म्युनिसिपालिटीला व काउन्टीला सोसावा लागतो. फक्त सरकार कांहीं मदत करते. सरकारची मदत असलेले असे ख्रिश्चनिआ येथे एक विश्व-विद्यालय आहे.

१९१७-१८ साली ५९९९ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा असून त्यांपैकी खेडेगांवांतील शाळांत २८२११७ विद्यार्थी आणि शहरांतील शाळेत ९७००० विद्यार्थी होते. मध्यम शिक्षणाच्या एकंदर शाळा ११३ असून त्यांपैकी बहुतेक मिश्र म्हणजे मुलामुलीनां एकत्र शिकविणाऱ्या होत्या. १९२१ साली ख्रिश्चनिआ येथील विद्यापीठांत १३८३ विद्यार्थी होते. एक ट्रेनिंग कॉलेज, एक टेक्निकल हायस्कूल व एक शेतकी हायस्कूल होते.

इतिहास, प्राचीनः—अतिप्राचीन काळी नॉर्वेमध्ये 'फिनिश' महावंशाचे लोक रहात असावे. हे लोक अनार्य होते. इ. स ९०० ते १००० च्या सुमारास "लॅप्ट" लोक नॉर्वेत आले. 'ट्युटानिक' महावंशाचे लोक नॉर्वेत केव्हां

आले हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही. प्राचीन काळा या देशात सुमारे २९ राजे होते, व राजाच्या ताब्यांत त्याची नोकरी करण्याबद्दल शपथ घेतलेले असे योद्धे असत. याशिवाय राजा होण्याला जास्त कांही लागत नसे. पुढे या लोकांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना हळू हळू उत्पन्न झाली. पहिल्या राज्याचा ख्रिश्चियाना फोर्डवर उदय झाला. येथील राजाने आपले राज्य लम्ब, दिब्विजय व वारसा या तीन उपायांनी वाढविले हाफटन राजाच्या वेळी वराच राज्यविस्तार झाला होता. हाफटन राजानंतर हॅराल्ड हाफंगर हा राजा झाला. हा इ. स. ९३३ त वारला. त्याच्यानंतर एरिक ब्लॉडिफक्स हा गादीवर आला. परंतु त्याचा भाऊ हाकन याने त्याला गादीवरून काढून आपण स्वतः राजा झाला (९३४). त्याच्या नंतर दुसरा हॅराल्ड व अर्ल हाकन हे राजे झाले. परंतु त्यांच्या कारकीर्दीत महत्त्वाच्या गोष्टी झाल्या नाहीत. याच्यानंतर झालेल्या ओल्फ राजाने नोंवे देशांत ख्रिस्ती धर्माची सुरवात केली. स्वीडर येथील लढाईत हा राजा पडला.

प्राचीन मध्ययुगांत गादीवर हक्क सांगणाऱ्या प्रतिस्पर्धींमध्ये वन्याच लढाया झाल्या; व त्यामुळे राजसत्तेचा न्हास होऊन उमरावांना महत्त्व आले. पुढे पांचवा हाकन याच्या कारकीर्दीत त्यांचे महत्त्व कमी झाले. हाकनची मुलगी हंगेबोर्ग हिचे स्वीडनच्या राजाशी लग्न झाले. हाकन याच्या मरणानंतर तो निपुत्रिक असल्यामुळे नोंवेचे राज्य हंगेबोर्ग हिचा मुलगा मॅगनस याजकडे गेले. अशा रीतीने स्वीडन व नोंवे या राज्यांचे एकीकरण झाले. मॅगनस याने आपला पुत्र सहावा हाकन याला नोंवेचे राज्य दिले. हाकनने डेन्मार्कच्या राजकन्येशी विवाह केला. व त्याचा मुलगा पांचवा ओल्फ हा डेन्मार्कचा राजा झाला. हाकनच्या मरणानंतर तो डेन्मार्क, स्वीडन व नोंवे या तीन देशांचा राजा झाला. ओल्फ हा निपुत्रिक असल्याने त्याच्या मरणानंतर एरिक याला तीनही देशांचा राजा निवडण्यांत आले.

१३९७ ते १८१४:—या दीर्घ काळाचे चार पोटविभाग पडतात. १४५० साली नोंवे डेन्मार्कवरोवर संयुक्त झाला. पुढे रेफमॅशन (ख्रिस्ती धर्मसुधारणा) च्या काळामध्ये नोंवे पूर्णपणे एक परायत प्रांत बनला १६६० साली नोंवेला कांहीं स्वतंत्र राजकीय हक्क मिळाले. आणि १८१४ साली सनदशीर राजसत्ताकपद्धति स्थापन होऊन नोंवे स्वीडन देशाच्या बरोबरीचा स्वतंत्र देश बनला. हा दीर्घकाळ पारतंत्र्यात गेल्यामुळे या काळांत इतिहासांत नमूद करण्यासारख्या गोष्टी नोंवेमध्ये बहुतेक घडल्याच नाहीत सैन्य व आरमार नष्टप्राय झाले, मूळ नोंवेजी भाषेऐवजी डॅनिश भाषा प्रचलित झाली.

एरिक याला राजा निवडल्यामुळे जे एकीकरण झाले त्यामुळे नोंवेचे बरेच नुकसान झाले. कारण नोंवे हा राज्याचा एक प्रांत आहे असे समजले जात होते. इ. स. १४४८ मध्ये स्वीडनच्या लोकांनी काले नटस्सन याला राजा निवडले व डेन्मार्कच्या लोकांनी ख्रिश्चियन याला

राजा निवडले. नोंवेला ख्रिश्चियन याला राजा मान्य करणे भाग पडले. अशा रीतीने झालेल्या एकीकरणामुळे नोंवेचे फार नुकसान झाले. कारण डेन्मार्कचे राजे नोंवेतील मोठमोठ्या जागा डेन्स लोकांना देत व नोंवेचा प्रांत गहाण ठेवून पैसे काढीत. नोंवे देशाची स्थिति चवथ्या ख्रिश्चियन राजापर्यंत (१५८८-१६४८) उत्तरोत्तर अधिकाधिक खालावत होती. चवथ्या ख्रिश्चियन राजानेच ख्रिश्चिनिआ शहर वसविले. त्याने नोंवे देशाच्या सुधारणेकरिता बरेच प्रयत्न केले, परंतु याच्या कारकीर्दीत नोंवेचा कांही मूलख स्वीडनच्या ताब्यांत गेला. डेन्मार्कने स्वीडन देशाशी इ. स. १६५८ च्या सुमारास युद्ध केले. या युद्धाच्या शेवटी नोंवेचा कांही भाग स्वीडनच्या ताब्यांत गेला.

पांचव्या ख्रिश्चियन राजाच्या कारकीर्दीत नोंवेच्या कायदेसंग्रहाची फेरतपासणी झाली. त्याने नोंवेचे गेलेले प्रांत मिळविण्याची खटपट केली. ख्रिश्चियन नंतरच्या दोन राजांच्या कारकीर्दीत, डेन्मार्कच्या चढाईच्या धोरणाबद्दल, पुन्हा नोंवेला आपल्या प्रांताच्या रूपाने इंड ग्यावा लागला. १८ वे शतक संपण्याच्या पूर्वी अज्ञान अंधकार घालविण्याकरिता वरीच खटपट झाली. फक्त डेन्मार्क देशांतूनच धान्याची आयात नोंवे देशांत झाली पाहिजे, असला जुलूम कायदा इ. स. १७८८ मध्ये रद्द झाला.

नेपोलियनच्या वेळच्या युद्धाच्या वेळी डेन्मार्कच्या धोरणामुळे नोंवेला नेपोलियनच्या पक्षाला उचलून धरणे भाग पडले; व त्यामुळे व्यापार बुडून देशांत धान्याचा तुटवडा पडला या व असल्या कांही राष्ट्रीय आपत्तीमुळे नोंवे देशांत देशभिमानीची ज्योत पेटली परंतु यावेळी देशभिमानीची मजल वेगळ्या राज्यकारभाराच्या मागणीपलीकडे गेली नाही. ही मागणी इ. स. १८०७ मध्ये देण्यांत आली. स. १८११ मध्ये ख्रिश्चिनिआ विश्वविद्यालयाची स्थापना झाली.

नेपोलियनच्या युद्धाच्या वेळी डेन्मार्कने नेपोलियनची बाजू घेतली. या युद्धाच्या शेवटी स्वीडनने डेन्मार्कवर स्वारी केली तेव्हा डेन्मार्कच्या राजाने “ कील ” च्या तहान्वये नोंवे स्वीडनला दिला. परंतु या बाबतीत नोंवेतील लोकांची संमति घेतली नव्हती, म्हणून हा तह मान्य करण्याचे त्या लोकांनी नाकारून एडस्वोल्ड येथे प्रतिनिधिसभा भरविली (१८१४). या सभेत अमेरिका, फ्रान्स (१७९१) व स्पेन (१८१२) यांच्या धर्तीवर नोंवेची राज्यपद्धति असावी असे ठरविण्यांत आले. डेन्मार्कने पाठविलेला नोंवेचा राज-प्रतिनिधि फ्रेडरिक याला रुवानुमते राजा निवडण्यांत आले. तेथे ठरलेल्या राज्यपद्धतीप्रमाणे (नॅशनल असेंब्ली) राष्ट्रीय सभेत एकच सभा असावी व राजाला नियम रद्द करण्याचा अनियंत्रित अधिकार नसावा असे ठरविण्यांत आले.

पुढे स्वीडनने नोंवेवर स्वारी केली तेव्हा शेवटी मॉस येथे सभेत करण्याकरिता सभा भरून तीत असे ठरविण्यांत आले, की नोंवेने स्वीडनचे साम्राज्य कबूल करावे, व त्या देशचा

राज्यकारभार एडस्वोल्ड येथील प्रतिनिधिसभेने ठरविल्या-प्रमाणे चालावा. मात्र त्या पद्धतीत, फक्त स्वीडन नोंवेच्या एकीकरणास जरूर असलेले करक करावे.

१८१४ ते १९१०:—४ नोव्हेंबर १८१४ रोजी नोंवे व स्वीडन एका राजछत्राखाली असून नोंवे स्वतंत्र व अविभक्त आहे असे जाहीर करण्यांत आले. या राज्यपद्धतीप्रमाणे या दोनही देशांचे राज्यकारभार, प्रतिनिधिसभा, सैन्य, आरमार व कर हे पृथक् पृथक् होते.

यानंतर कांहीं वर्षेपर्यंत या देशाला दारिद्र्य व व्यापाराची मंदार्द सहन करावी लागली. देशाची सांपात्तिक स्थिति फार खालावलेली होती. पुढे राजा व स्टोर्टिंग (प्रतिनिधिसभा) यांच्यामध्ये वेबनाव होऊन लागला. इ. स. १८२२ मध्ये राजाने राज्यपद्धतीत मुळापासून बदल करण्याचा ठराव स्टोर्टिंगपुढे आणला परंतु तो बहुमताने नापास झाला. पुढे इ. स. १८२४ आणि १८३० मध्ये वरील ठराव पूर्वीप्रमाणेच नापास झाला. १७ मे हा दिवस नोंवेतील लोक "स्वराज्य-दिन" म्हणून उत्सवांत घालवात असत. राजाला हा उत्सव आपणास अपमानकारक आहे, असे वाटून त्याने तो बंद करण्याचे प्रयत्न केले. शेवटी नोंवेतील लोकांनी हा उत्सव बंद करण्याचे कबूल केले.

इ. स. १८३० नंतर नोंवेच्या स्टोर्टिंगमध्ये शेतकरी पक्षाचा उदय झाला. देशाच्या अमाखचीवर या पक्षाचा विशेष ऋटाक्ष होता. इ. स. १८३६ मध्ये राज्यपद्धतीत सुधारणा करण्याबद्दलचा राजाचा ठराव नापास झाला. तेव्हा राजा नाराज होऊन त्याने स्टोर्टिंग बरखास्त केले. पुढे राजाने स्टोर्टिंग बोलाविले. तेव्हा सभासदांनी राजाला मान-पत्र दिले व त्यांत परराष्ट्रीय कारभारांत देखील नोंवेला स्वीडनच्या बरोबरीचे हक्क द्यावे व नोंवेला आपले स्वतंत्र निशाण दर्यावर वापरण्यास परवानगी द्यावी अशा मागण्या केल्या होत्या. पैकी निशाणाबद्दलची मागणी अंशतः देऊन परराष्ट्रीय कारभाराच्या मागणीचा विचार करण्यास कमिशन बसविले.

इसवी स. १८४४ मध्ये पहिला ओस्कर हा गादीवर आला; त्याने नोंवे व स्वीडन यांनी आपापली स्वतंत्र निशाणे दर्यावर वापराची असा निकाल लावला. या स्वतंत्र निशाणावरील कोपऱ्यांत "संयुक्त चिन्ह" असावे असे ठरविण्यांत आले. या राजाच्या कारकीर्दीत नोंवे देशाची भरभराट झाली. स. १८५१ मध्ये रशियाचा व नोंवेचा सह-द्वंद्व तंटो होण्याचा प्रसंग आला होता. परंतु तो इसवी सन १८५६ च्या तहाने टळला. इसवी सन १८५९ मध्ये पंधरावा कार्ल गादीवर आला. याच्या कारकीर्दीत, नोंवेचा व्हाइसराय नेमण्याचा राजाचा हक्क रद्द करावा असा स्टोर्टिंगने ठराव पास केला परंतु राजाने त्याला अनुमति दिली नाही. याच्या कारकीर्दीत स्वीडनने 'एकीकरणाच्या कायद्याची फेरतपासणी व्हावी' अशी सूचना आणिली. स्वीड-

नच्या सरकारचे असे मत होते की दोनही देशांची एकच प्रतिनिधिसभा असावी व ती लोकसंख्येप्रमाणे प्रतिनिधी असावे म्हणजे नोंवेच्या प्रतिनिधीच्या दुप्पट स्वीडनचे प्रतिनिधी असावे. ही सूचना नोंवेच्या स्टोर्टिंग सभेने मान्य केली. स. १८६९ मध्ये वार्षिक स्टोर्टिंग भरण्याचा कायदा पास झाला. इ. स. १८७१ मध्ये समतेच्या व एकीकरणाची बंधने टडतर करण्याच्या तत्त्वावर एकीकरणाच्या कायद्याची फेरतपासणी करण्याचे स्टोर्टिंगने कबूल केले. परंतु हे स्वीडनला मान्य नव्हते. स. १८७२ मध्ये स्टोर्टिंगमध्ये प्रधानमंडळाला घेण्याबद्दल कायदा पास झाला.

इ. स. १८७२ मध्ये दुसरा ओस्कर हा गादीवर आला. याने "व्हाइसराय नेमण्याचा राजाचा अधिकार रद्द व्हावा" हा स्टोर्टिंगचा ठराव मान्य केला. यापुढे प्रधानमंडळाचा अध्यक्ष हा मुख्य प्रधान समजला जात असे व हाच ख्रिश्चानिआच्या सरकारचा मुख्य असे. राजाचा 'व्हेटो'चा अधिकार काढण्याचे बिल तीन वेळां पास होऊन राज्यपद्धत्यरूप त्याला कायद्याचे स्वरूप आले, परंतु हा कायदा राजाने मान्य केला नाही. ख्रिश्चानिया विश्वविद्यालयाच्या कायदेपंडितांना हा वाद-प्रस्त प्रश्न विचारला असता त्यांनी बहुमताने असे मत दिले की राज्यपद्धतीत बदल करणारा ठराव रद्द करण्याचा राजाचा अधिकार काढतां येत नाही. हा राजा व स्टोर्टिंग यांच्यातील तंटो विकासास जाऊन आणखी कांहीं तंट्याची कारणे उद्भवली. शेवटी प्रधानमंडळाची रिग्लेटकडून चौकशी करून तंट्याचा निकाल लावण्याचे ठरले. हे रिग्लेट राजकीय गुन्ह्यांचा निकाल लावते व या निकालावर अपील नसते. रिग्लेटने प्रधानांना दोषी ठरवून शिक्षा दिली. या निकालावरून इतर तंट्याचा निकाल लागला, परंतु राजाच्या अधिकारासंबंधी निकाल या निकालावरून लागला नाही.

इ. स. १८१४ च्या एकीकरणाच्या कायद्यांत राजकारणांत नोंवे देशाच्या प्रतिनिधीचा सल्ला घ्यावा अग्नर नाही याबद्दल कांहींच उल्लेख नव्हता. याबद्दल नोंवेच्या लोकांनी ओरड केली. तेव्हा स. १८३५ मध्ये असा कायदा पास केला गेला की, नोंवे व स्वीडन यांचा संबंध असलेल्या, अग्नर फक्त नोंवेचा संबंध असलेल्या राजकारणाबद्दल जेव्हा स्वीडनचा परराष्ट्रीय प्रधान राजाशी खलवत करील तेव्हा राजा-जवळ असलेला नोंवेचा प्रधान हजर असावा. सन १८८५ मध्ये स्वीडन देशाच्या राज्यपद्धतीत बदल झाला. त्यांत असे ठरले की राजकारणाच्या खलवताच्या वेळी स्वीडनचा परराष्ट्रीय प्रधान, प्रधानमंडळाचे आणखी २ सभासद व स्टॉक-होम येथे असलेला नोंवे देशाचा प्रधान इतके लोक हजर असले पाहिजेत. ही व्यवस्था समतेच्या तत्त्वावर नाही अशी नोंवेच्या लोकांनी ओरड सुरू केली. शेवटी आपल्या देशाचा संबंध असलेले राजकारण आपल्या मंत्र्यांनाच करावे अशी मागणी नोंवेच्या लोकांनी केली. याबद्दल बरेच लढे होऊन शेवटी वेगळ्या राजाचा सत्तेखाली आपले स्वातंत्र्य जाहीर

करण्याचा नोंवेचा विचार झाला. तेव्हां इ. स. १९०६ मध्ये दोनही देशांच्या प्रतिनिधींची संयुक्तसभा कार्लस्टॅड येथे भरली. त्या सभेत पृथक्करणाचा ठराव पास होऊन ही व्यवस्था १० वर्षांपावेतो चालावी व तीव्रदल कोणाहि तक्रार न केल्यास तीच व्यवस्था पुढे चालवावी असे ठरले. नोंवेच्या लोकांनी डेन्मार्कचा राजपुत्र चार्लस याला राजा निवडले व तो सातवा " हाकन " ही पदवी धारण करून गादीवर बसला (१९०७).

इ. स. १८९८ मध्ये सर्व पुरुषांना मत देण्याचा अधिकार देण्यांत आला व इ. स. १९०७ मध्ये कांही विवक्षित वर्गांच्या बायकांना मत देण्याचा हक्क देण्यांत आला.

१९१० नंतरचा इतिहास:—१९०५ साली स्वीडनपासून नोंवेची फाटाफूट होऊन नोंवे स्वतंत्र झाल्यानंतर नोंवेने आपली स्वतःची राष्ट्रीय सभा इंग्लंडच्या पार्लिमेंटरी पद्धतीवर स्थापन केली. पण या स्टोर्टिंग उर्फ राष्ट्रसभेचा एकदम वसावा तसा जम बसणे शक्य नव्हते. याच सुमारास नोंवेमध्ये मजूरसंघ बळावत चालला होता व त्याने आपला स्वतःचा ' सोशल डेमोक्रेट ' नांवाचा पक्ष स्थापन केला होता. याशिवाय नेहमीप्रमाणे हुजूर पक्ष व जहाल पक्ष असे दोन पक्ष नोंवेत होते.

१९०७ साली जॉर्जेन लोव्लंड हा नोंवेचा प्रधान झाला. १९०६ पासून १९१२ पर्यंत नोंवेमध्ये एक मोठा वादग्रस्त प्रश्न उपास्थित झाला होता व तो म्हणजे सरकाच्या मंजुरीने नोंवेतील धबधबे, खाणी, जंगल इत्यादि जी स्थावर मत्ता परकाय व नोंवेजियन लोकांनी मिळविली होती ती यापुढे त्यांच्याच हातांत राहू द्यावी किंवा नाही हा होय. या प्रश्नावर लोव्लंडच्या कारकीर्दीत वरीच रणे माजली; व निरनिराळ्या पक्षांमध्ये फाटाफूट झाली. लोव्लंडने इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी व रशिया यांच्याशी तड करून त्यांच्या नावेमधील हितसंबंधांचे रक्षण करण्याचे तहाच्या द्वारे मान्य केले होते. या तहाला जहाल पक्षांतोळ कांही लोक अनकूल तर कांही प्रतिकूल होते. त्यामुळे या जहाल पक्षांत दोन पक्ष होऊन एकाने रॅडिकल व दुसऱ्याने लिबरल असे नांव धारण केले. १९०८ साली या प्रश्नावर खडाजंगी वाद होऊन रॅडिकल व सोशालिस्ट पक्षांनी लोव्लंडचा पराभव केल्यामुळे लोव्लंडला राजीनामा द्यावा लागला व त्या जागी गन्नर नडसेन हा प्रधान म्हणून आला. याने परकीय लोकांनी जी मालमत्ता आपल्या ताब्यांत आणली होती ती कमी करण्यासंबंधी खटपट चालविली, याला हुजूर पक्ष व लिबरल पक्ष यांनी विरोध करण्यास सुरवात केली. लिबरल पक्षाने आपली पुनर्घटना करून व हुजूर पक्षाशी संघटना करून नडसेनच्या बिलाला कसून विरोध केला. त्यामुळे पुन्हां नवीन निवडणूक होऊन तीत हुजूर व लिबरल पक्षाची थोडक्या मताधिक्याने कां होईना सरशी झाली.

पण या धामधुमीच्या काळांत इतर कित्येक प्रश्न नोंवे सरकारने मिटविले होते. त्यांपैकी स्वीडन व नोंवे यांच्यामधील सरहद्द निश्चित करण्यासंबंधीचा प्रश्न प्रमुख होता. तो हेगपरिषदेच्या मार्फत स्वीडन व नोंवे यांनी मिटवून घेतला. १९१० साली मोलेट कोनो हा लिबरल पक्षाचा पुढारी प्रधान झाला. त्याच साली स्त्रियांना म्युनिसिपल निवडणुकीत मतदानाचा अधिकार देण्यांत आला. नोंवे व इंग्लंड यांच्यामध्ये तारायंत्रामार्फत दळणवळण सुरू झाले. परकीय लोकांच्या हितसंरक्षणासंबंधी नवीन कायदा करण्यांत आला व करासंबंधीचे नवीन विलहि पसार करण्यांत आले. पुढे लिबरल व हुजूर पक्षांचे पटेनासे होऊन जेन्स ब्रॅटली याने प्रधानकीची वस्त्रे धारण केली. याच्या कारकीर्दीतील विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मिस अन्नड एस्टेड या बाईची प्रधानमंडळांत झालेली नेमणूक ही होय.

१९१२ साली जी नवी निवडणूक झाली तीत रॅडिकल पक्षाचा विजय झाला व नडसेन हा पुन्हा प्रधान झाला. हे प्रधानमंडळ सन १९२० पर्यंत अधिकारारूढ राहिले. याच्या कारकीर्दीत प्रधानमंडळाला स्टोर्टिंग सभेतहि बसण्याचा अधिकार देण्यांत आला. १९१४ साली महायुद्धाला सुरवात झाल्यामुळे आपल्या राष्ट्राचे ताटस्थ राखण्यासाठी व संरक्षण करण्यासाठी स्टोर्टिंगची जादा बैठक भरण्यांत आली. या सभेत नोंवेच्या संरक्षणासाठी लष्करी सेना उभारावयाची ठरून त्याप्रीत्यर्थ १० लक्ष रकम मंजूर करण्यांत आली; व स्वीडन व डेन्मार्क यांच्याप्रमाणेच नोंवेनेहि आपले ताटस्थ जाहीर केले इतकंच नव्हे तर या निमित्ताने स्वीडन, डेन्मार्क वगैरे स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांमध्ये व नावेमध्ये जे अनेक भानगडीचे प्रश्न उपास्थित झाले होते ते मिटविण्याचे व अशा तऱ्हेने स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांची एकजूट करण्यासाठी नावेने प्रयत्न केले. यासाठी स्टाकहोम, खिश्मानिआ, कोपनहेगन इत्यादि ठिकाणी या तिन्ही राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींच्या व राजांच्या मुलाखती व परिषदा झाल्या व स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांनी आपले ऐक्य प्रस्थापित केले. स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रं जरी परस्परांपासून अलग असली तरी त्यांचे हितसंबंध व रक्तसंबंध एकच आहेत असे जाहीर करण्यांत आले व स्कॅंडिनेव्हियानिझम, उर्फ स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रधर्माचा झपाट्याने प्रसार होऊ लागला. महायुद्धानंतर देखील या तत्त्वाची उपयुक्तता या राष्ट्रांना वाटू लागली व त्यामुळे या तत्त्वाचा प्रसार जाराने सुरू करण्यांत आला. नावेने यासाठी एक 'रू नार्डन' नांवाची संस्था स्थापन केली व तिच्या निरनिराळ्या कमिट्या वनविण्यांत येऊन एकेका कमिट्याने एकेका स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्राशी सलोखा ठेवण्याचा व तो वृद्धिगत करण्याचा प्रयत्न करावा असे ठरविण्यांत आले. नॉर्डन नावाचे एक सांवेत्सरिक पुस्तक या संस्थेतर्फे प्रसिद्ध होत होते.

१९१४ साल हें नॉर्वेच्या इतिहासांत महत्त्वाचें आहे. या वर्षी डेन्मार्कपासून नॉर्वे स्वतंत्र झाल्याला शंभर वर्षे झालीं. अर्थात् हा स्वातंत्र्यदिन नॉर्वेमध्ये फारच बहारीत साजरा करण्यांत आला. या दिवशीं नॉर्वेतील सर्व कलाकौशल्याच्या वस्तूंचें प्रदर्शन भरविण्यांत आलें व त्यावरून नॉर्वेने आपल्या व्यापार व उद्योगविषयक बाबतींत आश्चर्यकारक सुधारणा घडवून आणल्याचें निदर्शनास आलें.

महायुद्धामुळें नॉर्वेमध्ये धान्याची महर्गता झाल्यामुळें जिकडे तिकडे असंतोष माजला. त्यामुळें परदेशांतून धान्य आणवून त्याचें योग्य तऱ्हेनें नियमन करण्यासाठीं, एक कामिटी स्थापन करण्यांत आली त्यामुळें असंतोष शमला. १९१४ सालीं नोव्हेंबर महिन्यांत, स्कॅन्डिनेव्हियन टापूतील उत्तरसमुद्र हा युद्धाचा टापू म्हणून इंग्लंडनें जाहीर केला. व नॉर्वेजियन नौकानयनाला लिडेस्नीस-फर्नेलंड हा टापू आंखून ठेवण्यांत आला. १९१५ सालीं धान्याची विलक्षण महर्गता होण्याची चिन्हें दिसूं लागल्यामुळें व उद्योगधंद्याला अडथळा येऊं लागल्यामुळें हलाखीची परिस्थिति प्राप्त झाली होती. यासाठीं स्वतंत्र कायदे करण्यांत आले. मजुरविषयक जे प्रश्न उपस्थित झाले होते त्यासंबंधीहि वेळोवेळीं कायदे करण्यांत येऊन, त्यांचे प्रश्न मिटवण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला.

महायुद्धामध्ये नॉर्वेचीं कांहीं जहाजे वुडविलीं गेलीं, पुष्कळ खलाशी प्राणास मुकले. या मृत खलाशांच्या स्मरणार्थ बर्जनच्या किल्ल्यांत त्यांचें स्मारक उभारण्यांत आलें. हें स्मारक नॉर्वेबद्दल अभिमान असणाऱ्या ग्रेटब्रिटनमधील इंग्लिश लोकांनीं उभारलेलें होतें हें विशेष लक्षांत ठेव्यासारखें आहे.

१९२१ ते १९२५:—महायुद्धकालीं युनायटेडस्टेट्स सरकारनें नॉर्वेच्या जहाजांची जी मदत मागितली होती तिचा मोबदला म्हणून हेगकोर्टानें १९२२च्या आक्टोबरमध्ये नॉर्वेला १२० लक्ष डॉलर देवविले. नॉर्वेनें १३० लक्षांची मागणी केली होती व युनायटेडस्टेट्सनें फक्त २५ लाख डॉलर देऊं केले होते. युनायटेडस्टेट सरकारनें हेगकोर्टाच्या निकालविरुद्ध तक्रार केली.

मजूरवर्ग:—नॉर्वेमधील रॉयल कमिशननें १९२३ सालीं कारखान्यांतील मजुरांच्या सुस्थितीबाबत कायद्यामध्ये दुरुस्ती केली. या कायद्यानें असें ठरलें होतें कीं, ज्या ज्या कारखान्यांत निदान ५० मजूर वर्षभर काम करीत असतात तेथे ३ मजुरांना विनंति केल्यास वक्र्सकमिटी (कामांसंबंधीं कमिटी) स्थापण्यांत यावी. तथापि ८०० कारखान्यांपैकी फक्त १६० कारखान्यांतच अशा कमिटी स्थापल्या गेल्या होत्या. याचें कारण कमिटीयांत फक्त मजूर सभासदच असत, असें वरील कमिशननें सांगितलें व नवीन सूचना अशा केल्या कीं, सदरहू कमिटीयांत भांडवलवहत्यांना व मजुरांना सारखे हक्क असावे; कारखान्यांसंबंधीं नियम पास करण्यांत व

त्यांची अंमलबजावणी करण्यांत, आणि कारखान्यांतील उमेदवारांचें व तरुण मजुरांचें शिक्षण व काम हें ठवरण्यासंबंधांत या कमिटीयांनां भाग घेतां यावा. १९२४च्या फेब्रुवारीत गेर्दांतील मजुरांनां मजुरीचे दर कमी झाल्याबद्दल तक्रार म्हणून संप केला.

नॉर्वेतील देशभाषेबद्दलचा प्रश्न:—नॉर्वेत निरनिराळ्या भाषासंबंधाचा घोटाळा बराच माजला असून अलीकडे राष्ट्रीय भावना जागृत झाली आहे. १६ व्या शतकांत ख्रिस्ती धर्मसुधारणेची (रेफर्मेशन) लाट नॉर्वेत पोहोचली. त्यावेळीं नॉर्वेजी भाषा मागे पडून डॅनिश भाषेचें वर्चस्व झालें व नॉर्वेजी विद्यार्थी जर्मनीतील विद्यापीठांऐवजी कोपनहेगन युनिव्हर्सिटींत शिक्षणार्थ जाऊं लागले व त्यामुळें मूळ देशभाषेला ' डॅनिश-नॉर्वेजी भाषा ' असें स्वरूप प्राप्त झालें. ही मिश्रभाषा १९व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत सुशिक्षित वर्गांत प्रचलित होती. मूळ नॉर्वेजी भाषा गौण ठरून तिचें लेखनांतून उच्चाटन होऊन ती फक्त खेड्यापाड्यांतील शेतकरी व कोळी यांच्या बोलण्यांत राहिली होती. १९ व्या शतकांत नॉर्वेजी लेखक अंशजानेसेन व मोए यांनीं नॉर्वेजी लोकांतील जुन्या दंतकथा, जुन्या नॉर्वेजी भाषेत लिहून प्रसिद्ध केल्या व तिचा दर्जा वाढविला. तथापि परकी वर्चस्वामुळें नॉर्वेजी भाषेची वृद्धि होण्यास बराच काळ लागला. इवार आसेन या विद्वान लेखकानें जुन्या भाषेचा शब्दकोश व व्याकरण लिहिलें. जुनी लॅटिन्माल भाषा व डॅनिश-नॉर्वेजी रिक्स्माल भाषा यांच्यामध्ये वर्चस्वाबद्दल झगडा चालू आहे. शाळांतील क्रमिक पुस्तकें व शिक्षणाचें माध्यम याकरितां कोणती भाषा असावी हा वाद चालू असून अखेर कांहीं तडजोड होईल असें दिसतें.

वा इम य, प्राचीन:—नॉर्वेजियन लोकांच्या प्राचीन वाङ्मयाचा आइसलॅंडिक वाङ्मयार्थां निकट संबंध आहे. इ.स.नाच्या नवव्या शतकांत उच्च व सुशिक्षित वर्गांतील कांहीं लोकांनीं नॉर्वे देश सोडून आइसलंडांत वसाहती केल्या त्यावेळीं आपलें काव्य व वाङ्मय त्यांनीं आपल्याबरोबर नेलें. स. १८११ त ख्रिश्चिआचें विश्वविद्यालय स्थापन झाले व १८१४ सालीं डेन्मार्कपासून नॉर्वे देश वेगळा झाला; या गोष्टीमुळें नॉर्वेजियन लोकांचें निराळेंच वाङ्मय तयार झालें. यापूर्वीं नॉर्वेजियन लोक आपले ग्रंथ कोपेनहेगन येथे प्रसिद्ध करीत असत. नॉर्वे व डेन्स यांचें एकच वाङ्मय होतें; व त्या वाङ्मयाच्या इतिहासांत नॉर्वेजियन लोकांनीं फार महत्त्वाची कामगिरी केलेली आहे.

१६५० सालीं नॉर्वे देशांत पहिला छापखाना काढण्यांत आला. 'बॅंग्स ख्रिश्चिआनी स्टड्स वेस्किफ्युएलसे' हें नॉर्वेत प्रसिद्ध झालेलें पहिलें पुस्तक होय. डोर्थो एंगेल्ब्रेट्सडाटर या बाईनें स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले. तिनें लिहिलेलें धार्मिक काव्य फार लोकप्रिय आहे. पेटर डास (१६४७-१७०८) या नांवाच्या नॉर्वे देशांतील मनुष्यानें हि स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले.

ग्रिनलंडांत पाठविलेला पाद्री हॅन्स एजीड (१६८६-१७५८) यानें तेंथें मिळालेल्या अनुभवांवरून अनेक ग्रंथ लिहिले. फ्रेडरिक नानेस्टड या नांवाच्या विशयपणें १७६० सालीं एक साप्ताहिक गॅझिट चालू केलें. फुड लीम या पाद्याणें १७६७ सालीं वेस्किव्हेल्से ओव्हर फिन्मार्कन्स लॅप्पर या नांवाचा एक महत्वाचा ग्रंथ लिहिला. प्रसिद्धांस आलेला बॅरन लुडविग व्हालबर्ग याचा जन्म नोंवेत झाला; परंतु लहानपणांच नोंवे सोडून तो डेन्मार्कमध्ये गेला.

आठराव्या शतकाच्या आरंभीं कांहीं नोंवेजियन लोकांनी भौतिक शास्त्रांत प्रावीण्य मिळविलें. जोहान अन्स्ट्रॅट गनरस यानें वनस्पतींचा बराच अभ्यास केला त्यानें नोंवेजियन रॉयल सोसायटी ऑफ सायन्सेस या नांवाची संस्था १७६० सालीं काढिली. ख्रिश्चन ब्रॅन्मन् टुलिन (१७२८-१७६५) हा एक मोठा कवि होऊन गेला. एव्हारुडच्या वेळेपासून बॅंगेसेनच्या वेळेपर्यंतच्या काळामध्यांत डॅनिश वाङ्मय नोंवे लोकांनीच लिहिलेलें आहे. नील्स क्रोग ब्रेडल (१७३३-७८) यानें डेन्समध्ये प्रथमतः लिरिक (भावनात्मक) नाटक लिहिलीं. जोहान नोर्डाहल वुन (१७४५-१८१६) यानें शोकपर्यवसायी नाटक लिहिलीं. १७०२ सालीं नोंवेजियन कर्वाचें कोपनहॅगनमध्ये इतकें वर्चस्व झालें कीं, त्यांनीं एक नोंवेजियन सोसायटी स्थापन केली. आठराव्या शतकांत क्लॅन्स फ्रिमन, पीटर हर्बो फ्रिमन, क्लॅन्स फारस्टिंग, जोहान विवे वगैरे प्रसिद्ध ग्रंथकार होऊन गेले. हे नोंवेमध्ये जन्मलेले होते; परंतु डेन्मार्कचा वाङ्मयाच्या इतिहासांत त्यांचीं नांवे आढळतात. नील्स ट्रेसवॉन व हेन्रिक स्टीफन्स हे तत्त्वज्ञानी होते.

मे महिन्याच्या १७व्या तारखेस नोंवे देश स्वतंत्र झाल्यामुळे " सिट्टेनडेमाइपोएसी " (म्हणजे १७ मेची कविता) या नांवाचें काव्य लिहिलें गेलें. कॉराड विकोलाइस्त्वाच, हेन्रिक औकर जेरेगार्ड व मनरिद्वज्ज फ्रिस्तोफर हॅन्सेन या एकोणिसाव्या शतकातील तीन कवींनीं विशिष्ट नोंवेजियन विचार पद्धति सुरू केली (१८१४). या तीन कवींनीं नोंवेजियन वाङ्मयास सुरवात केली. नोंवेजियन वाङ्मयाची सेवा, हेन्रिक अरनोल्ड वरजीलंड यानें उत्तम प्रकारें केली (१८०८-४५); हा एक मोठा कवि होता. परंतु वेलहॅवन यानें वरजीलंडच्या काव्यावर फार जोराची टीका केली. १८३४ सालीं त्यानें अनेक उपहासात्मक कविता लिहिल्या; त्यांना ' नोंवेची प्रभात ' असें म्हणतात.

लहान लहान ग्रंथकारः—मंच याचीं नाटकें व कविता फार लोकप्रिय आहेत. सालोमन डिकीस व लॉर्ड विल्यम् रसेल हीं ऐतिहासिक नाटकें प्रसिद्ध आहेत. लंडस्टड (१८०२-८०) यानें उत्तम स्तोत्रे लिहिलीं आहेत. आसुमंड ओलाफ्सेन व्हिजा हा एक बुद्धिमान शेतकरी होता. डॅनिश वाङ्मयापासून नोंवेजियन वाङ्मय ओळखून काढण्यासाठीं त्यानें एक खेडवळ भाषा तयार केली. यानें कांहीं नाटकें व कवि-

ताहि लिहिल्या आहेत. इन्सेन व जोर्नसन हे अनुक्रमें कादंबरीकार व नाटककार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. जॅकोबार्न कॅमिला कॅस्टेट नांवाच्या बाईनें ' दि गव्हर्नेस डॅटर्स ' या नांवाची एक उत्तम कादंबरी लिहिली आहे. (१८५५). नोंवेमधील स्त्रियांचें दास्यविमोचन करणाऱ्या चळवळीचें नेतृत्व हिच्याकडे होतें. अॅनि मॅगडेल्सननें खेडेगांवांतील आयुष्यक्रमासंबंधी कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

पिटर अँड्रीजमंच (१८१०-६३):-हा नोंवे देशातील एक प्रसिद्ध इतिहासकार होता. जाकोबा रुडाल्फ केसर यानें नोंवेचा मध्यकालीन इतिहास लिहिला आहे. जाकोब ओल्न्स लॉके (१८२९-८१) हा उत्तम व्याकरणकार होऊन गेला. लुडविग फ्रिस्टेन्सेन डाआ हा इतिहासकार व बन्ट मो हा चरित्रकार होता. ईलर्ट लुंड सुंड (१८१७-७५) यानें नोंवेच्या गरीब लोकांच्या स्थितीचें वर्णन केलें आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीं मिचेल स्जेलडेरुप यानें वैद्यकशास्त्रावर ग्रंथ लिहिले. बाल्टाझर मॅथिअस कील्हन व थिओडोर जेरुल्फ हे भूगर्भशास्त्रवेत्ते होते. नेल्स हेन्रिक अबेल हा मोठा गणितशास्त्रज्ञ होता. कार्ल पॉल कॅसपरी (१८१४-९२) हा जर्मन ज्यू असून यानें ख्रिस्ती यमांचा स्वीकार केला होता; तो ख्रिश्चनिया येथील विश्वविद्यालयांत धर्मशास्त्राचा प्रोफेसर होता. फ्रिश्चन एल्स्टर (१८४१-८१) याच्या टोरा टूंडल व डॅजरस पीपल या प्रसिद्ध कादंबऱ्या आहेत. गारबोर्ग याच्या कादंबऱ्या खेडवळ भाषेंत लिहिल्या होत्या. अॅमलो स्क्रम हिनें लिहिलेल्या कादंबऱ्यांची भाषा सुंदर नाहीं. परंतु विशिष्ट स्थलाच्या आयुष्यक्रमाची उत्तम कल्पना त्या कादंबऱ्यांवरून होते; हॅन्स जीगर हा प्रथम खलाशी होता. परंतु त्याचें वाङ्मयाकडे लक्ष्य लागलें. यानें मॉर्बिड लव्ह ही कादंबरी लिहिली.

फुड हॅम्सुन याच्या अर्गा बराच अहंपणा असून, इतर लेखकांवर तो कडक टीका करित असे. यानें हंगर या नांवाची एक अद्भुत कादंबरी लिहिली आहे (१८८८). हॅन्स आनरुड याचे ग्रंथ फार मनोरंजक व विनोदी आहेत. एग्गे हा कादंबरीकार व नाटककार होता. यानें एक आनंदपर्यवसायी नाटक लिहिलें आहे.

सन १८८५ च्या सुमारास नोंवेजियन वाङ्मयांतून काव्याची हकालपट्टी झाली; परंतु तिगुर्ड बोडकर यानें वाङ्मयांत काव्याचा पुन्हां समावेश केला. नील्स कॅलेट व्होग्ट यानें १८८७ सालीं एक काव्यप्रसिद्ध केलें. आर्ने डायस्फेट हा अहंमन्य होता, परंतु हा बुद्धिवान असून याच्या लेखांत माधुर्य आहे. विल्हेल्म फ्रॅग यानें काल्पनिक गोष्टी लिहिल्या. त्याच्या कादंबऱ्यांमध्ये वेस्टलंडच्या रहाणीची उत्तम माहिती दिली आहे. थॉमस पी. फ्रॅग हा सुप्रसिद्ध कादंबरीकार होता. अडा वार्डल ही त्याची प्रसिद्ध कादंबरी आहे. जॉन पालसेन यानें ' दि बिडोज सन् ' हा ग्रंथ लिहिला. जोहान

बोजर याने औपरोधिक अद्भुत गोष्टी लिहिण्या आहेत. ' दि पेंवर ऑफ फ्रेथ ' ही गोष्ट फार जोरदार आहे.

टीकाकारः--फार्ल नीचप व जार्लेमर खिश्नेनसेन हे टीकाकार असून त्यांनी नॉर्वेजियन वाङ्मयासंबंधी निबंध लिहिले आहेत. नॉर्वेचा प्रसिद्ध कोशकार, जेन्स ब्रोग हॅलव्हॉसेन (१८४५--१९००) याच्या मृत्युमुळे नॉर्वेजियन लोकांच्या वाङ्मयाची फार हानि झाली. नॉर्वेजियन ग्रंथकारांचा कोश लिहिण्यास त्याने सुरवात केली होती परंतु तो कोश पूर्ण झाला नाही. हा फार उच्च प्रतीचा कोश आहे. अन्स्टे सार्स, युगव्हर नीलसेन व एल्. एम्. बी औबर्ट हे अर्वाचीन सुप्रसिद्ध इतिहासकार होते. हॅगेलियन मार्कस जाकोब मौराड हा नॉर्वेतील मोठा तत्त्वज्ञानी होता. ईस्थेटिक्स (१८८९) हा त्याचा ग्रंथ अद्वितीय आहे.

१८९९ व १९०० या साली, डॅनोनॉर्वेजियन भाषेच्या ऐवजी, शेतकरी लोकांच्या वेगवेगळ्या भाषा प्रचारांत आणण्याबद्दल मोठा वादविवाद झाला; त्यांत नॉर्वेच्या सर्व ग्रंथकारांचे अंग होते. ज्या भाषेमध्ये नॉर्वेतील उत्तमोत्तम ग्रंथ लिहिलेले होते त्या डॅनो-नॉर्वेजियन भाषेची हकालपट्टी करणे, भाषाशास्त्रवेत्त्यांना व ग्रंथकारांना संमत नव्हते. विशेषतः जॉर्नसन व सोफुस यॉर्न याबद्दल बराच विरोध केला परंतु डॅनोनॉर्वेजियन भाषा काढून टाकून खेडवळ लोकांच्या मिश्र भाषेचा उपयोग करण्यांत यावा असे अने गारबोर्ग यांचे मत होते. कारण, जरी डॅनोनॉर्वेजियन भाषेच्या योगाने पुष्कळ उपयुक्त शब्द प्रचारांत आले होते तरी ती भाषा कृत्रिम असल्यामुळे फक्त लिहिण्याकडे तिचा उपयोग होत असून त्या भाषेत कोणीहि बोलत नसे; परंतु खेडवळ लोकांच्या मिश्र भाषेमध्ये प्रत्येक मनुष्य बोलत असे; यामुळे ती मिश्रभाषा काढून टाकून डॅनो-नॉर्वेजियन भाषा प्रचारांत आणण्याची कल्पना अने गारबोर्ग याला बिलकुल पसंत नव्हती.

अर्वाचीनः--१९ व्या शतकांत आपले नांव अजरामर करणारे इल्सेन, जॉर्नसन, लाय,कील्लंड, यांच्या निघनानंतर विसाव्या शतकातील प्रथमपादांत नटहमसन, हॅन्सई किंक, अने गारबोर्ग, व गन्नर हीबर्ग हे चार ग्रंथकार वाङ्मय-क्षितिजावर झळकू लागले. हमसन व किंक यांची कादंबरीकार या नात्याने प्रसिद्धि होती तर हीबर्ग हा नाट्यकार व निबंधलेखक या नांवाने प्रसिद्धि पावला. गरबोर्गची ख्याति मुख्यतः समाजशास्त्र व धर्मशास्त्र यांवर लिहिणारा व कवि या नात्याने झाली होती. १९०५ सालानंतर म्हणजे नॉर्वेने आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित केल्यावर निरनिराळ्या राजकीय व सामाजिक कल्पनांचा उदय नावेंत होऊं लागला व त्यांचे प्रतिबिंब वाङ्मयामध्ये चमकू लागले. नॉर्वेमधील पुराणभाषेच्या गायवर नवीन भाषा तयार करण्याचे व डॅनोनॉर्वेजियन भाषेचे उच्चाटण करण्याचे प्रयत्न वाङ्मयभक्तांनी व भाषाकोविदांनी सुरू केले.

कादंबरी-वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत हमसन हा प्रामुख्याने झळकत होता. आत्मवृत्तप्रधान कादंबरी लिहिण्यांत याचा हातखंडा आहे. व्हिक्टरिया (१८९८) या त्याच्या कादंबरींत व रिकेट्स पोर्ट (१८९५), डिव्हिट्स स्पिल (१८९६) व आपटनरोड (१८९८) या त्याच्या तीन नाटकांत, शृंगारिक विषयाचे विवेचन असून, डेट व्हिल्डे कॉट (१९०४) या काव्यसंग्रहांत भावनाप्रधान काव्यांचीच संख्या अधिक आढळून येते जॉर्नसन व बायरन या कवींवर लिहिलेली त्याची काव्ये फार बहारीची आहेत १९०५ सालानंतर त्याने कादंबरीलेखनाला पुन्हा हात घातला. अंडर हॉस्टजर्न (१९०६), वेनोनी (१९०७) व रोसा (१९०८) या त्याच्या कादंबऱ्यांत, मानवी जीवितसंबंधांचे विचार खोचदार भाषेत मांडलेले आढळून येतात. डेन सिस्टा ग्लेड, (१९१२), वीर्न आव टिडन (१९१३), सेगेलफॉस बाय (१९१५), मार्केन्स प्रोड (१९१७), निगोर्ड (१९१८) व कॉर्नेव वेड वंडन पोस्टेन (१९२०) या त्याच्या अगदी अलीकडच्या कादंबऱ्या होत. यांचा कथाभाग काल्पनिक असून त्यांत नॉर्वेमधील आधुनिक समाजस्थितीवरील प्रश्नांचा मार्मिकपणे उहापोह केलेला आहे. हल्लींच्या उद्योगधंद्यांत नॉर्वेतील लोकांचे कृषिकर्मावरील लक्ष्य पूर्णपणे उडालेले आहे व त्यामुळे लोकांमध्ये नैतिक अधःपात होऊं लागलेला आहे असे त्याने या कादंबऱ्यांमध्ये दाखविले आहे. प्रोध ऑफ दि आईल (१९२०) ही कादंबरी त्याच्या मार्केन्स प्रोड या कादंबरीचे इंग्रजी रूपांतर आहे. या कादंबरीमुळे त्याला नोबल प्राईज मिळाले. १९२१-२२ साली त्याच्या समग्र ग्रंथांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे.

हन्स किंक याच्या कादंबऱ्यांत अद्भुत कल्पना हास्यास्पद रीतीने, अथवा झणझणीत तऱ्हेने मांडलेल्या आढळतात. नॉर्वेच्या लोकस्थितीचे ज्ञान याच्याइतके कोणत्याहि लेखकांत दिसून येत नाही. खेडवळ लोकांसंबंधीच्या याच्या छोट्या छोट्या गोष्टी वाचनीय असतात. स्नेह कव्हलेन ब्रास्ट या त्याच्या कादंबरींत नॉर्वेमधील समाजस्थितीचे वर्णन मार्मिक तऱ्हेने दिलेले आढळते. डेन सिस्टे जेस्ट व मोट कार्नेव्हल या त्याच्या नाटकांत, अद्भुत कल्पनांचा सुळसुळाट दिपून येतो व्हिक्टर ह्यूगेच्या कादंबऱ्यांचा याच्या मनावर फार परिणाम झालेला आहे. याची लेखनशैली संवादात्मक असून नवीन नवीन शब्द तयार करण्यांत याचा हातखंडा आहे. याच्या कादंबऱ्या आल्फ्रेड ई हॅंडरसन या अमेरिकन लेखकाने भाषांतरिल्या आहेत.

अने गारबोर्गने लँड्समाल उर्फ नॉर्वेच्या मूळ भाषेत पुष्कळ भावगीते रचिली आहेत. हागटसा (१८९५) या कादंबरींत एका कुमारेकचे पात्र असून तिच्या स्वर्ग, पाताळ-संबंधीच्या कल्पना बहारीत मांडलेल्या आहेत. महाभारतातील कथांभागावर ओडेस्युसकडे नांवाचे एक नाटक लिहिले.

तसेच होळबर्गच्या आनंदपर्यवसायी नाटकांचे भाषांतर करून थाला जेणे पाबंजेट हे नांव दिले. हे नाटक त्याने आपल्या वायकोच्या मदतीने बांधलेल्या नाटकगृहांत करून दाखविण्यांत आले. याचा लेखनसंग्रह हल्ली छापत आहे. याच्या वायकोनेंहि एक कादंबरी व कांहीं नाटके लिहिली आहेत.

गन्नर हीबर्ग याची नाटकं फार लोकप्रिय असून ती नॉर्वेतील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या प्रसंगांना अनुसरून लिहिलेली आहेत. कॉग पायदास यांत जॉर्नसन याच्या नीतितत्त्वावर टीका केलेली आहे. फोकराट्टे यांत राष्ट्रधर्मावरील विचार प्रकट झालेले आहेत. हरल स्वन्समोर या नाटकांत वर्तमानपत्राच्या संपादकाचे चित्र रंगविले आहे. जेयर लिघेट टिल नेस्टेन यांत मानव्याच्या कल्पनांचे विवेचन आलेले आहे. जेगव्हिल व्हर्जे मिटलंड यांत स्वातंत्र्यकालाची परिस्थिति वर्णिली असून त्यांत देशद्रोहाचे मूर्तिमंत चित्र उभे केलेले आहे. परोडिरोजेन या हास्थरसोत्पादक नाटकांत जॉर्नसनच्या कौटुंबिक परिस्थितीवर टीका केली आहे. याने वृत्तपत्रांत अनेक लेख लिहिले व पॅरिसब्रेव्ह या नांवाखाली ते एकत्र करून १९०९ साली छापण्यांत आले. यांच्या निबंधांचा संग्रह, सेंट ओग हार्ट (१९१७), इत्सेन ओग जॉर्नसन पा सीनेन, फ्रान्स्के विहिलिटर नास्क रिटर या नांवाखाली प्रसिद्ध झाला.

१८७०-८० सालाच्या दरम्यान, नॉर्वेमध्ये जो सत्यपूर्ण कल्पनाप्रधान वाङ्मयाचा सुळसुळाट होता तो पुढे छत्रप्राय झाला तरी त्याचे प्रतिबिंब जोहानबोजेर याच्या लिव्ह, डेनस्टोअर, व्हर्नेन्स अनसिट, डिरेलंड इत्यादि नाटकांत दिसून येते. याच्या बहुतेक प्रथांचे फ्रेंच, जर्मन व इंग्लिश भाषेत भाषांतर झाले आहे. जेमेकोस्ट या त्याच्या काव्यसंग्रहांत, हृद्पाराहून परत रूग्णही आलेल्या माणसाला किती आनंद वाटतो याचे रसभरित वर्णन आलेले आहे.

अगदी अलीकडील अद्भुत-वाङ्मयाच्या संग्रहायाचे सिग-जॉर्न आस्टफेल्डर व थॉमस पी कॅग हे प्रवर्तक होत. आस्टफोल्डर याच्या लेखनांत, वर्णनप्राचुर्य व नावान्वय दिसून येते. त्याचप्रमाणे गहन विचारहि मधून मधून दिसून येतात. फ्रगच्या नाटकांत व गेष्टीत भावनांचे चित्र सुंदर रीतीने रंगविलेले असते. गव्हरजेल्ड हा त्याचा खेळ फार प्रसिद्ध आहे.

१९१०-२० सालच्या दरम्यान, भावगीते लिहिण्यांत प्रसिद्धि पावलेल्या क्वीत, हर्मन विल्डेनबी, ओलाफ लुल, आर्नेल्फ ओव्हरलंड इत्यादि प्रमुख होत. विल्डेनबीच्या काव्यांत प्रसाद व जीवंतपणा दिसून येतो तर ओलाफच्या कवितेत, ओज व विचार यांचा मेल दिसून येतो.

आधुनिक कादंबरीकारांत पीटर एग्ने हा फार प्रसिद्ध आहे. याच्या कादंबऱ्यांत सत्यपूर्ण विवेचन आढळते. त्याची ह्रुट्ट ही कादंबरी फार लोकप्रिय आहे याशिवाय त्याने फेलेन, बिस्ट इत्यादि नाटकं लिहिली असून त्यांत इत्सेनच्या लेखनाची छटा दृग्गोचर होते. अँडर्सनच्या ग्रंथांत वर्णनांचा

सुकाळ असतो. आय कॅन्सेलाराडेन डोने व मोटवल या कादंबऱ्यांत वर्णने पुष्कळ आली आहेत. एस्टर हा स्वभावचित्र कुशलतेने रंगविण्यांत पटाईत आहे. याच्या इलेर, मेस्टर इत्यादि कादंबऱ्यांत, गरीबांच्या हालांचे सहाय्यभूतिपूर्ण वर्णन आलेले आहे. हिळडीच हा विनोदी व लोकप्रिय लेखक आहे. ख्रिस्टेनसेन याने पुष्कळ कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. फेड्रेलंडेट इ व्हेर्डन स्किजन लिस या ग्रंथांत नॉर्वेची महायुद्धाच्या काळची परिस्थिति कशी होती याचे विवेचन आले आहे. जोहान फाकबर्गर हा लेखक खाणांतील मजूर असून त्याने मजुरांचे चित्र आपल्या ग्रंथांत यथार्थ रेखाटले आहे. लिस्वेट पा जर्मन फ्रीड या त्याच्या ग्रंथांत, कण्णरस ओथंवल्ला आहे. अशाच प्रकारच्या विषयांवर लिहिणारा ओस्करवेंटन हा लेखक असून त्याची भाषा सोपी व परिणामकारक असते. गॅब्रियल स्कॉट याच्या कादंबऱ्यांत दक्षिण नॉर्वेच्या पुरातन काळचे वर्णन व त्याचप्रमाणे साहसी लोकांची वर्णने आढळतात. हिमेस्युरेट, बेबल्सटार्न, जर्नबिर्डन इत्यादि त्याच्या कादंबऱ्या फार प्रसिद्ध आहेत.

स्त्रीलेखिकांत रॅनाहिल्ड जोल्सेनचे नांव प्रामुख्याने झळकते. या लेखिकेच्या वेसमोर, रिक्वागन, फर्नाडामोना इत्यादि कादंबऱ्या प्रसिद्ध असून त्यांत पूर्वनॉर्वेतील निसर्गाची बद्धारदार वर्णने झालेली आहेत. हिचे अनुकरण करणाऱ्या स्त्रीलेखिकांत सिप्रिड अंडसेट हिचे नांव मुख्य असून तिच्या अद्भुत कादंबऱ्या लोकप्रिय आहेत.

विनोदी पण खोचदार अशी भाषा लिहिण्यांत निरस जेर याचे नांव मुख्य आहे. रेन्सकपेट्रस डग व डेट लिकेलिजे वल्ग ही याची दोन नाटकं फार प्रसिद्ध आहेत. त्याच्या नाटकांचा संग्रह १९२१-२२ साली छापण्यांत आला. सिगर्ड मॅथासेन हा अलीकडील काळांतील एक चांगला कवि आहे. सिबलीन लायब्लिन याने पुष्कळ मनोरंजक गोष्टी लिहिल्या आहेत. जर्केच्या फ्री फ्यूगल, मीटिओरट, सोलन इत्यादि कादंबऱ्या व्यापक विचाराच्या दृष्टीने वाचनीय आहेत. सिगर्ड ख्रिस्टियान्सेस हा चोर्ट एगेट लिव्ह या कादंबरीमुळे व ऑफरडोनेन या नाटकामुळे प्रसिद्धीस आला. रोनाल्ड फिजेन हा उत्कृष्ट कादंबरीकार व निबंधलेखक आहे. याच्या वाङ्मयावरील निबंधांत त्याची मार्मिक बुद्धि दिसून येते. याचा सिडेफेल्ड हा खेळ ख्रिस्तिायाना. येथील नाटकगृहांत १९११ साली करण्यांत आला. लँड्समाल या मूळच्या नॉर्वेच्या भाषेत ग्रंथ लिहिणारा, या नात्याने जेन्स वेट हा कादंबरीकार प्रसिद्ध आहे याच्या खालोखाल ओलाव्ह ड्र हा कादंबरीकार व अँडर्स ओवडेन व ख्रिस्तोफर उप्पडल हे भावनागीते लिहिणारे कवी लोकप्रिय आहेत.

[संदर्भग्रंथः—ब्रेकस्टाड-कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ दि किंगडम ऑफ नॉर्वे; नॅनसेन-नॉर्वे अँड दि यूनियन विथ् स्वीडन बाँयेसेन—नॉर्वे (स्टोरी ऑफ दि नेशन्स सीरीज); हॉर्न-

हिस्ट्री ऑफ दि लिटरेचर ऑफ दि स्कॅन्डिनेव्हियन नॉर्थ; एडमंडगज-नॉर्देन स्टडीज.]

नावेकर वैश्य—या जातीचे मूलस्थान गोवा प्रांत हा होय. हे तिकडील वैश्यवृत्तीचे लोक आहेत. गोवा प्रांतातील नावे वगैरे गांवां यांची बरीच वस्ती होती. सोळाव्या शतकाच्या सुमारास पोर्तुगोज लोकांनी जेव्हां हिंदु धर्मातील लोकांस बाटविण्यास सुरवात केली तेव्हां आपला हिंदु धर्म राखण्याकरिता हे लोक सध्यांदि पर्वत ओलांडून घाटावर पळून आले. या घाटावर आलेल्या लोकांमध्ये बरेच लोक नावे या गांवचे रहिवाशी असल्यामुळे ते आपणांस नावेकर वैश्य असे म्हणू लागले.

या जातीची लोकसंख्या अजमासे चार हजार असून मुख्य वस्तीचे ठिकाण दक्षिण महाराष्ट्रातील बेळगांव हे होय व या ठिकाणची वस्ती सुमारे एक हजार आहे. या जातीत गांवोगांवां पंचायती आहेत आणि अलीकडे पांच वर्षांपासून सर्वसामान्य अशी एक पंचायत बेळगांवां स्थापण्यांत आली आहे. गांवोगांवां ज्या पंचायती आहेत त्यांचा व बेळगांव येथे स्थापिलेल्या सर्वसामान्य पंचायतीचा अध्यक्ष वेळोवेळी निवडला जातो; वंशपरंपरेने नसतो. पंचाच्या निकालाविरुद्ध कोणी गेल्यास त्याला बहिष्कृत करण्यांत येते. जातीची लहान मोठी अशी तीन चार देवळे आहेत; त्यांपैकी श्रीसमादेवीचे देऊळ बेळगांव येथे आहे. या जातीत 'समादेवी फंड' व 'शिक्षण फंड' असे दोन फंड आहेत. समादेवी-फंड वर्षांतून दोन वेळां गोळा केला जातो. ह्या फंडास जातीतील प्रत्येक इसम आपआपल्या योग्यतेप्रमाणे वर्गणी देतो. ही रकम श्रीसमादेवीच्या उत्सवाकरिता खर्च केली जाते. या फंडास मदत म्हणून प्रत्येक लग्नाच्या वेळी हुंड्याच्या रकमेवर शेंकडा दोन रुपयांप्रमाणे कर सक्तीने वसूल केला जातो. " शिक्षण-फंड " हा अलीकडेच अस्तित्वांत आला असून देणगी व वर्गणी-शिवाय प्रत्येक लग्नांत वराकडून दोग रुपये व वधूकडून एक रुपया वसूल करून शिक्षणफंडांत जमा करण्यांत येतात. या जातीत विधवांचे केशवपन होत नाही; ते व्हावे असे कांहीं म्हणणे पडतें. या जातीशी सदृश अशा जाती म्हणजे बांदेकर (आणि त्यांतील पोटजाती म्हणजे पानवरे, संगमेश्वरी आणि पाटणेवाणी), बावकुळे; वाणी आणि वैश्यवाणी या होत. परंतु या जातीचा आणि नावेकर वैश्य जातीचा परस्पर विवाह व अन्नोदकव्यवहार होत नाही. या जातीचा द्रविड आणि गौडब्राह्मण या जातींशीच फक्त अन्नोदकव्यवहार होतो. जातीत पोटजाती नाहीत. विवाहादि संस्कार द्रविड ब्राम्हण जातीतील भिक्षुक करतात. हिंदु धर्मशास्त्रविषयक वारीक सारीक प्रश्न ज्ञातीतील मुख्य सोडवितात, परंतु वादग्रस्त प्रश्न असल्यास श्रीमत् जगद्गुरु स्वामी प्रथमेश्वर यांजकडे निकाल विचारण्यांत येत असे. परंतु अलीकडे ही पद्धत नष्ट होत आली आहे. लग्न, मौजाबंधन

वगैरे १६ संस्कार ब्राह्मणांकडून दिलेल्या शास्त्राधारावरून करण्यांत येतात. ज्ञातीचे कुलदेव मंगेशी, नागेशी, शांतादुर्गा, सप्तकोटेश्वर, कनकादेवी वगैरे गोव्यांतील सासष्टी प्रांतांत आहेत. या जातीत पुनर्विवाह नाही. [रा. विठ्ठल यशवंत गावडे, सेक्रेटरी नावेकर वैश्यसमाज यांजकडून आलेली माहिती.]

नालतवाड—मुंबई इलाखा, विजापुर जिल्हा. एक प्राचीन गांव. याला पूर्वी नीलावतीपट्टण म्हणत असत. हे मुद्देविहाळच्या आम्रेथीस सुमारे १३ मैलांवर आहे. गांवांत तीन देवळे व तीन शिलालेख आहेत. यांतील एक, दक्षिण चालुक्यांतील दुसऱ्या जगदेकमल्ल राजाचा आहे. १४०२ साली नालतवाड सोलापूरच्या बेरडाकडून लुटले गेले.

नालागड—पंजाबांतील एक डोंगरी संस्थान. उ. अ. ३०° ५४' ते ३१° १४' आणि पूर्व रेखांश ७६° ३९' ते ७६° ५६'. क्षेत्रफळ ५५६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४६८६८. यांत ५४२ गावे असून देस व पट्टार या दोन तहशिली आहेत. स. १८१५ पूर्वी गुरख्यांनी हा प्रांत उध्वस्त केला होता पण नंतर ब्रिटिशांनी येथल्या राजाला पुन्हा गादीवर बसविले. गहू, जव, मका व खसखस ही येथील मुख्य पिके होत.

नावडा—ही मध्यप्रांत, निमाड जिल्ह्यांतील एक लहान जात आहे. या नांवाचा 'नाव' (होडी) शब्दाशी संबंध आहे. पण मल्लार व खेट लोकांपेक्षा यांचा दर्जा उच्च आहे. हे ओंकारेश्वरास यात्रेकरूंना नर्मदेच्या पार नेतात. हे स्वतःचे पूर्वज रजपूत होते असे म्हणतात. कांहीं लोकांची आडनावे सोळांकी, रावत व मोरी अशी आहेत. पण ही त्यांनी आपल्या क्षत्रिय मालकांची नावे घेतली आहेत असे दिसते. यांनी एका राजाच्या मुलीचे नर्मदेत बुडालेले प्रेत काढून आणले तेव्हांपासून यांस नर्मदेवर होड्या चालविण्याचा हक्क दिला व तो अद्याप त्यांच्याकडे आहे, त्याबद्दल ते कोणासच फर देत नाहीत. यांच्यांत गोळकसंबंधाच्या संततीचा एक गट नांवाचा वर्ग आहे. न्हाण आलेल्या अविवाहित मुली या वर्गांत घालतात. यांची जात फार लहान असल्यामुळे इतर लोकांशी स्वैरसंबंध होणे स्वाभाविक आहे. मुली कमी असल्यामुळे त्यांना मागण्या पुष्कळ असतात व हुंडा मिळतो. चार माणसांसमोर बायकोला घरांतून काढून लावले की घटस्फोट होतो. हे भैरवाची पूजा करतात. आपल्या होड्यांत भैरवाचा एक खिळा ठोकतात [रसेल व हिरालाल].

नावा—राजपुताना, जोधपूर संस्थान, सांबर जिल्ह्यांतील शहर. हे सांबरसरोवराच्या उत्तर टोंकावर वसले आहे. हे राजपुताना-माळवा व जोधपूर बिकानेर या रेल्वेचे जंक्शन स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) ५६५७. या शहराभोवती भित आहे. मोठ व नक्षीदार चादरी यांचा व्यापार चालतो.

नाशिक, जि ल्हा.—मुंबई इलाख्यांतील मध्य भागांतला एक जिल्हा. उ. अ. १९° ३५' ते २०° ५३' व पू. रे. ७३° १५' ते ७५° ५६'. क्षेत्रफळ ५८५० चौरस मैल. लोकसंख्या

(१९२१) ८३३५७६. याच्या उत्तरेस खानदेश, आग्नेयीस निझामचा मुलूख, दक्षिणेस अहमदनगर, पश्चिमेस ठाणा जिल्हा, व धरमपूर, सुरगणा आणि डांग मुलूख. हा सर्व जिल्हा समुद्रसपाटीपासून १३०० ते २००० फूट उंचीवर वसला आहे. पश्चिमेकडील डांग भागांत बरेच पर्वत असून यांवर फक्त खरीप पिकें येणें शक्य आहे. पूर्वेकडील 'देश' भाग मात्र सुपीक असून मोकळा आहे. सातमाळ, किंवा चांदवड पहाडावरून दोन्ही बाजूंना वहाणाऱ्या, पूर्वेस गोदावरी व पश्चिमेस गिरणा दोन नद्या या आहेत. सर्वांत उंच शिखर धोडप (४७४१ फूट). इतर बरीच ऐतिहासिक व धार्मिक दृष्ट्या महत्त्वाची लहान लहान शिखरें आहेत. दिंडोरी व नाशिकमध्ये एक लहान पर्वत आहे; यावरच चांभारलेणी आहेत. गोदावरी ही मोठी नदी असून हिला मिळणाऱ्या नद्या दारणा, कादवा व गिरणा वगैरे आहेत. गिरणा नदी शेतीस फार उपयोगी असून तिला अनेक धरणें बांधिली आहेत. या जिल्ह्यांत किल्ले बरेच असून मराठ्यांशी लढाई झालेली अशी बरीच ठिकाणें यांत आहेत. येथील हवा फार चांगली आहे. एप्रिल ते जानेवारीपर्यंत समुद्राकडील वाऱ्यामुळे हवा समशीतोष्ण असते.

इतिहास:—इ. स. पूर्वी दुसऱ्या शतकापासून इ. स. च्या दुसऱ्या शतकापर्यंत येथे आंध्र घराण्याचा अंमल असून राजधानी पैठण (नाशिकच्या आग्नेयीस ११० मैल) येथे होती. पुढे कांहीं काळ अनुक्रमे चालुक्य, राठोड व देवगिरीचे राजे यांचेहि अंमल होते. इ. स. १२९५ ते १७६० पर्यंत मुसलमानांपैकी अनुक्रमे देवगिरीचे राजे गुलबुर्ग्यांचे वहामनी राजे, अहमदनगरचे निजामशाही राजे व मोगल सरदार यांनी राज्य केलें. इ. स. १७६०-१८१८ पर्यंत येथे मराठेशाही होती; त्यानंतर हा जिल्हा इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला.

नाशिक हे पौराणिक शहर असून येथे देवालये बरीच आहेत. बौद्ध व जैन गुहाहि पहाण्यासारख्या आहेत. गोविंदेश्वर येथे जी देवळे आहेत ती सर्वांत उत्तम आहेत. बागलाणमध्ये कळवण येथील जोगेश्वर देवळांतील नकशीकाम फार सुरेख आहे. इ. स. १९०६ त येथे सत्रप वंशाच्या वेळी बरीच नाणी सांपडली.

या जिल्ह्यांत एकंदर ३८ डोंगरी किल्ले असून यांचे दोन प्रकार आहेत; सद्याद्रीवर असणारे व मध्यभागाच्या चांदवड पहाडावर असणारे. सद्याद्रीवर एकंदर २३ किल्ले आहेत; पैकी मुख्य गलन, अंजनेरी, त्रिंबक, कुलंग, अलंग व कळसुवाई हे होत. चांदवड पहाडावर पंधरा किल्ले आहेत; पैकी अकई, चांदवड व धोडप हे मुख्य होत. हे सर्व किल्ले बहुधा सारखेच आहेत. हे बहुतेक शिवाजीने बांधले आहेत. मार्केड हा किल्ला राष्ट्रकूटांच्या वेळेस होता.

लोकवस्ती:—यांत १० शहरें व १६४९ खेडी आहेत. लो. सं. (१९२१) ८३२५७६. १९०१ साली लो सं. दुष्काळामुळे

कमी झाली. मुख्य शहरें नाशिक, मालेगांव, येवला, इगतपुरी, सिन्नर, मनमाड, नांदगांव व त्रिंबक ही असून येथील मुख्य भाषा मराठी आहे. या जिल्ह्यांत ब्राह्मण, मराठे, कुणबी कोळी, भिल्ल, वंजारी, माळी, ठाकुर, वारली, तेली, महार, वगैरे मुख्य जाती असून शेंकडा ५९ लोक शेतकी, ९ मजूरी, व २ भिक्षा मागून उपजीविका करतात. येथील जमीन ४ प्रकारची आहे. ती:—(१) नदीकांठची (लालसर काळी माती), (२) उंच प्रदेशांतील (हलकी काळी माती), (३) घाटा-शेजारची (पिंपट माती) व (४) सर्वांत सुपीक अशी लालसर माती खताचा उपयोग बगांच्यांत करतात. येथे बहुतेक रयतवारी पद्धति आहे पण कोठे कोठे इनाम जमिनीहि आहेत. मुख्य पिके बाजरी, गहू, ज्वारी, तांदूळ, नागली, कुळीथ, तूर, हरभरा, गळिताची धान्ये, कापूस (मालेगांव), तंबाखू, ऊंस, वगैरे. बगांत द्राक्षे, पेरू, बटाटे, भुइमूग, विड्याची पाने होतात. एकाच शेतांत अनुक्रमे नाचणी, साव व खुरासणी पेरतात. तीन वर्षांनंतर जमीन पडीत ठेवितात. येथे रेड्यांकडूनहि शेतीचे काम करवितात. येथे बकऱ्यांचे गैराणी व हरणी असे दोन प्रकार आहेत.

कालवे:—या जिल्ह्यांत कदवा नदी व परसुल तलाव यांचे कालवे आहेत, त्यांपैकी पहिला कालवा ६३ चौरस मैल जमिनीला पाणी पुरवीत असून यांत दिंडोरी व निफाड येथील पालखेड कालव्याचा समावेश होतो. येथील विहिरी ६ ते ३२ फूट खोल असतात.

जंगलप्रदेश:—यांचे तीन वर्ग आहेत:—गिरणा, गोदावरी व पेट. रक्षित जंगलाचे खुरटें जंगल, इमारती लांकडाचे (साग), सर्व काळ हिरवे असणारे व बाभळीचे जंगल असे ४ प्रकार आहेत.

व्यापार:—येथे सुती, रेशमी व जरीचे कापड तयार होऊन बाहेर जाते मालेगांव व विंचूर येथे हातमागावर कांहीं कापड होतें. नाशिक येथे पितळ, कांस, चांदी वगैरे धातूंची फारच उत्तम भांडी तयार होतात.

निर्गत माल:—धान्य, गळिताची धान्ये, काकवी, रेशमी व सुती कापड, सण-ताग, तांबें, पितळेची व चांदीची भांडी, कांदे, विड्याची पाने व लसूण.

आयात माल:—कच्चे रेशीम, सूत, तांबें व पितळ, साखर, किरकोळ सामान, व मीठ. दर आठवड्याला बाजार भरतो व नाशिक व त्रिंबक येथे यात्रा भरतात. येथे फार दूरदूरची मंडळी यात्रांना येतात.

स्थानिक व्यापाराची शहरें:—इगतपुरी, नाशिक, लासलगांव, नांदगांव, मनमाड, येवला, चांदवड, मालेगांव वगैरे.

नाशिक जिल्ह्यांत ग्रेट इंडियन पेनिशुला रेल्वे, दोंड-मनमाड रेल्वे व हैदराबाद गोदावरी व्हॅली रेल्वे हे तीन आगगाडीचे मार्ग आहेत. याशिवाय ५७० मैल लांबीचा बैलगाडीचा रस्ता आहे.

दुष्काळः—१३९६ ते १४०७ मध्ये दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडला होता. या दुष्काळाला अजून लोक विसरले नाहीत. १४६०, १५२० व १६२९ या साली साधारण दुष्काळ पडले. इ. स. १७९१-९२ त फिरून मोठा दुष्काळ पडला तो पेशव्यांनी धान्याची निर्गत बंद करून व अन्य तऱ्हांनी कसा तरी बंद केला. स. १८०२-४ त पेंढारी लोकांमुळे अर्धा शेर गहू ११ आण्याला विकत मिळे. १८९६-९७त फिरून थोड्या प्रमाणांत दुष्काळ पडला. स. १८९९ त पाऊस मुळांच पडला नाही. इ. स. १८९९-१९०० त वाजवीपेक्षा ३१८९.० मनुष्ये जास्त मेली. या दुष्काळाचे परिणाम कमी करण्याकरिता एकंदर खर्च ४५ लक्ष (यांत ११०८ लक्ष साऱ्याची सूट सुद्धा धरली आहे) झाला महायुद्धाच्या वेळचा दुष्काळ सर्वत्र सारखाच जाणवला.

कारभारः—जिल्ह्यांत १२तालुके आहेत तेः—नाशिक,सिन्नर, इगतपुरी, दिंडोरी, निफाड, चांदवड, येवला, नांदगांव, मालेगांव, वागलाण, कळवण, व पेठ. येथील कलेक्टर हा सुरगणा संस्थानचा पोलिटिकल एजंट असतो. स. १८१८ त थोडा होळकरांनी इंदूरजवळच्या भागाऐवजी दिलेल्या वं पठच्या वेगमेकडून आलेल्या भागांमुळे नाशिकचा विस्तार झाला. १८१८ साली नाशिकचा भाग अहमदनगराकडे तोडून दिला होता, परंतु स. १८६९ त नाशिकची सध्या आहे तशी विभागणी केली. इतर जिल्ह्यांच्या मानाने येथे शिक्षण मार्ग असे. इ. स. १९०१ त याचा शिक्षणाच्या बाबतीत २४ वा नंबर लागला होता. एकंदर शेंकडा ४.३१ लोकांना लिहितां वाचतां येत होते. अलीकडे मात्र वाढ होत चालली आहे.

तालुका.—नाशिक जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ ४७० चौरस मैल यांत ३ शहरे व १३४ खेडी आहेत. तालुक्याची लोकसंख्या (१९१७) ११४८१७. याचा पश्चिमेकडील भाग डोंगराळ आहे. यांतोळ जमीन सुपीक नाही. येथील हवा बरी आहे. पाण्याचा पुरवठा सध्याशेजारी खेरीजकरून सर्वत्र चांगला आहे.

शहर.—मुंबई, नाशिक जिल्हा. ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वेवरील नाशिकरोड स्टेशनच्या वायव्येस ४ मैलांवर गोदावरी नदीच्या काठी, उत्तर अक्षांश २०° व पूर्व रेखांश ७३° ५१' यांवर हा गांव वसलेला असून नाशिक जिल्ह्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. क्षेत्रफळ ३५७ एकर असून लोकसंख्या (१९११) ९४६३ आहे. नाशिक गांव गोदावरीच्या दोन्ही तीरांवर वसलेला असून डाव्या किंवा पूर्वेच्या तीरावर पंचवटी क्षेत्र आहे व उजव्या तीरावर दक्षिणेच्या अंगास जुने गुलशनबाद अथवा मुसुलमानी नाशिक आहे, व याच्या उत्तरेस नवे मराठी नाशिक आहे. यापैकी सर्वांत महत्त्वाचे जुने मुसुलमानी नाशिक ही हिंदूंची फार जुनी वसाहत असून तिचा भहुंत येथील चैत्यावरील शिलालेखांत (६७) व पांडव लेण्यांतील १९ व २१ या शिलालेखांत उल्लेख आलेला आहे.

याच्या आसपास नऊ टेंकल्या असून याचे मूळ नांव नव-शिख असावे. येथील हवा निरोगी व सुखकर आहे. येथे उन्हाळा फारसा होत नाही व पश्चिमेकडील वारा नेहमी वहात असतो. पाऊस सरासरी २९ इंच पडतो. उष्णतेचे मान सरासरी ७४° आहे.

येथे वकील, जमीनदार, भिक्षुक, व्यापारी, सावकार, कांसार, वगैरे सर्व धंद्यांचे लोक आहेत. येथे बरीच घरे दुमजली असून दगडी चौथऱ्यांवर आहेत. आदितवार पेठेतील व पुलावरील वस्ती चांगली असून तांतच पेशव्यांचे वाडे आहेत. येथील पुष्कळ घरांवर लोंकडी खोदकाम असून ते फार सुबक आहे. जरी या शहरासभोंवती तट नव्हता तरी कांहीं वेशी आहेत. नाशिक हे वऱ्हाड-मध्यप्रांत आणि समुद्रकिनारा यांच्या मध्यावर असल्यामुळे येथे फार प्राचीन कालापासून व्यापार चालत असे. मुसुलमानी अमदानांत काशीपुरा व उर्दूवाजार या व्यापारी पेठा होत्या, पेशवाई-मध्ये तिउंधा अथवा चौकामध्ये सर्व घडामोड चालत असे. परंतु हल्ली मोठ्या सडकेवर व पुलाजवळ मुख्य दुकाने आहेत. येथे सर्व प्रकारच्या मालाची विक्री चालते.

नाशिक येथे सर्व जिल्हाधिकारी रहातात. येथे म्युनिसिपालिटी, दवाखाना, तुंग, ३ हायस्कुले व बऱ्याच मराठी शाळा आहेत. शिवाय एक मुलींची इंग्रजी शाळा आहे. १९२४ साली एक आर्ट्स कॉलेज निघाले. येथे प्रवाशांकरिता दोन बंगले आहेत.

येथील म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६४ साली झाली असून १८७४ साली तिला शहरम्युनिसिपालिटी करण्यांत आले. पाणी बहुतेक गोदावरीचेच वापरतात. याखेरीज धोंडो महादेवाच्या हौदाचे पाणीहि चांगले असून पिण्याकरिता नेतात. येथील गटारांची वगैरे व्यवस्था असावी तितकी चांगली नाही.

देवळेः—येथे एकंदर जवळ जवळ ६० देवळे आहेत; यावरून यास पश्चिम काशी असे म्हणतात. येथे जैनांचा आठवा तीर्थंकर चंद्रप्रभसूरी याचे कुंतिबिहार नांवाचे देवालय असल्याबद्दलचा प्रथम उल्लेख जिनप्रभसूरी या जैन ग्रंथकाराने १४ व्या शतकांत केला आहे. सांप्रत याचा कोठे मागमूस लागत नाही. यानंतर १६८० साली अवरंगझेबाच्या दक्षिणेतील सुभेदाराने आदितवार पेठेतील सुंदरनारायण व उमा-महेश्वर आणि पंचवटीतील रामजी व ऋपालेश्वर वगैरे २५ देवळे पाडल्याबद्दलचा उल्लेख आढळतो. जुन्या गडीवरील महालक्ष्मीच्या देवळाची त्याने जामामशौद बनविली. हल्लीची बहुतेक मोठाली देवळे पेशवाईमध्ये बांधली आहेत. यापैकी बहुतेक पेशव्यांच्या कुटुंबांतल माणसे, त्यांचे नाशिक येथील प्रतिनिधी राजेवहादूर व नारोशंकर, ओक, चंद्रचूड वगैरे सरदार, अहिल्याबाई होळकर वगैरेनी बांधलेली असून पुष्कळांना वर्षासने वगैरे आहेत.

शिल्पकामाच्या दृष्टीने पंचवटीतील रामाचें देऊळ, नारो-शंकराचें देऊळ व सुंदरनारायणाचें देऊळ ह्यो उत्तम आहेत. पैकीं रामाचें मोठें पण सार्धे आहे. नारोशंकराचें लहान असून त्याचें नक्षीकाम सुंदर आहे व सुंदरनारायणाचें देऊळ दोन्ही दृष्टींनी मध्यम आहे. शहराच्या आसपास निरनिराळीं तांथें व कुंडे आहेत. नाशिक आणि गोवर्धन गंगापूर यांच्या दर-म्यान गोवर्धन, पितृ, गालव, ब्रह्म, ऋणमोचन, कण्व अथवा क्षुधा, पापनाशन, विश्वामित्र, श्वेत, कोटि व अग्नि अशीं अकरा कुंडे आहेत. यांखेरीज बद्रीकासंगम, शुक्रतीर्थ, अस्थिवलय, सूर्य, चक्र, अश्विनी, अहिल्यासंगम वगैरे अनेक तीर्थे व कुंडे आहेत. गोदावरीचें सान्निध्य व तिला येऊन मिळणारे अरुणा, वरुणा, सरस्वती, इ. फांटे, त्याप्रमाणेंच ब्रह्म व अस्थिवलय ह्यो कुंडे व विशेषतः राम, सीता व लक्ष्मण यांचें वास्तव्य, या सर्वे गोष्टींमुळे नाशिक हें फार पवित्र क्षेत्र मानलें गेलें आहे.

येथील सर्वांत पवित्र तीर्थ म्हणजे रामकुंड हें होय. येथें नेहमीं व विशेषतः सिंहस्थामध्ये दिंडुस्थानांतील सर्व भागांतून यात्रेकरू येतात. येथील क्षेत्रोपाध्यायाजवळ इतर क्षेत्रांप्रमाणें यजमानांच्या नांवांच्या चोपडया असतात. यात्रेकरू येथें तीर्थविधि, गंगापूजा, नगरप्रदक्षिणा, वगैरे करून कपालेश्वर, काळाराम, सीतागुंफा, तपोवन इ. स्थळें पाहून यात्रा संपवितो. येथील मुसलमानांच्या काळचे अवशेष म्हणजे जुनी गढी, दिल्ली दरवाजा, काझीपुरा दरवाजा, जामामशीद, पीर-जादवी कबर व इतर लहानसहान २२ मशीदां हे होत. जोगवाडा पठेमध्ये दरग्याजवळ मदीना येथील सय्यद साद-शाहा हुसेन कादरी सरमस्त याची कबर असून तेथें फाल्गुन वा। पंचमीस उरुस भरतो.

इतिहासः—नाशिक शहरास कृतयुगामध्ये पद्मनगर, त्रेतायुगांत त्रिकंटक, द्वापरयुगांत जनस्थान आणि कलियु-गांत नवशिख अथवा नाशिक अशीं नांवां होती. यापैकीं जन-स्थानाचा रामायणांत उल्लेख आहे. येथें राम रहात असून त्याच्याशीं संबंध असलेली तिउंधा, पंचवटी, सीतागुंफा, तपोवन, शूर्पेनखेचें नाक वगैरे स्थाने दाखविण्यांत येतात. नाशिक या शहराचा नाशिक्य (महाभाष्य ६.२६) या नांवानें पतंजलीने उल्लेख केलेला आहे. त्यानंतर जवलपूरच्या ईशा-भ्येस भरहुत येथील स्तूपामध्ये एका कठड्यावरील शिलाले-खांत नाशिक शहराचा उल्लेख आहे (ख्रिस्तपूर्व २००). त्यानंतर पांडव लेण्यांमधील १८ व १९ या शिलालेखांत नाशिकचा उल्लेख (ख्रिस्तपूर्व १२५-१००) आढळतो; त्यावरून त्या काळीं नाशिक येथें व्यापारी श्रेणी (पेढ्या) असून नाशिक हें तेव्हांपासून भरभराटीत आहे असें दिसते. टॉलेमीने (इसवी सन १५०) नासिका या नांवानें याचा उल्लेख केला आहे. वराहगिहिराच्या बृहत्संहितेंत नाशिक हें नांव आढळते. १४ व्या शतकाच्या आरंभीं जिनप्रभसूरी

यानें याचें एक अध्यायभर वर्णन आपल्या तीर्थांच्या वर्णनांत केलेलें आहे.

१४ व्या शतकामध्ये नाशिक, दिल्लीचा दौलताबाद येथील सुभेदार याच्या सत्तेखालीं होतें; तें पुढें बहामनी राजांच्या हातीं गेलें. पुढें तें अहमदनगरच्या राज्यांत मोडत असे व त्यांच्यापासून पुढें मोंगलांनी घेतलें. एका मुसलमान सुभेदारानें याचें नांव मुल्शनावाद असें ठेविलें होतें पण हें पेशव्यांच्या ताब्यांत (१७५१-५२) गेल्यावर त्याचें पूर्वीचें नाशिक हें नांव पुन्हां प्रचारांत आलें. १७६०-६१ मध्ये नाशिक हें मराठ्यांचें एक मोठें शहर होतें व गोपिकाबाईनें येथें बरींच देवळें व कुंडें बांधलीं. राघोबादादानें येथून जवळच अस-लेल्या चौघस या गांवाचें आनंदवल्ली (पहा) असें नांव ठेवून तेथें एक वाडा बांधला. १७९० तालकागदपत्रांवरून नाशिक हा संगमनेर सुभ्यांतलें एक महाल असून त्याचें उत्पन्न १६७७६० रुपये होतें. इ. स. १८०३ मध्ये अमृतरावानें नाशिक छुटलें. १८१८ त नाशिक येथील सैन्य त्रिंबकेश्वरावर गेलें. व नाशिक शहर ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आलें. १८४३ सालीं युरोपियनांनीं येथें एक गाय मारल्यामुळे दंगा झाला होता.

नाशिकच्या पश्चिमेस ६ मैलांवर व आनंदवल्लीच्या पश्चिमेस ३ मैलांवर गोदातीरीं गोवर्धन-गंगापूर नांवाचें खेडें आहे (पहा). नाशिकच्या दक्षिणेस ५ मैलांवर अंजवरी त्रिंबक टेंकड्यापैकीं तीन अलग टेंकड्या असून त्यापैकीं पूर्वेकडील नाशिकपेक्षां १०६१ फूट व समुद्रपाटीपासून ३००४ फूट उंच असून तीमध्ये जुनी (ख्रि. पू. २५० ते ६०० इसवी) बौद्ध लेणी आहेत. त्यांना ' चांभारलेणी ' (पहा) असें म्हणतात [इ. ग. पु. १८; प्रॅट डफ; वेरिंग्स मराठाज; बर्टिन्स टॉलेमी, मुं. ग. (नाशिक जिल्हा) १६; वि. विस्तार. पु. २१; इ. अ. पु. २२.]

नासत्य—अश्विनीकुमार. 'अश्विन्' लेख व वेदविद्या (पृ. ३२७-३२९) पहा.

नासापुटपार्श्वग्रंथि—या बारीक गांठी बहुधा लहान मुलाच्या नाकपुड्यांच्या आंत घशाशीं संबंध असणारीं छिद्रे असतात तेथें वाढतात व त्यांच्या मऊ व भुसभुशीत अशा गुठळ्या असतात. त्यामुळे श्वासमार्गांतून पुरेशी शुद्ध हवा जाण्यास जो थोडा प्रतिबंध होतो त्यामुळे फुफ्फुसें हवेनें नीट भरलीं जात नाहींत व म्हणून छातीचा आकारहि चिंचोळा बनतो. यामुळे त्या श्वासनलिकेच्या मुखार्शां नेहमीं सर्दीनें श्लेष्मोत्सर्जन चालू असतें व ती श्लेष्मायुक्त सर्दी कानाच्या अंतःच्छिद्रांत जाऊन अर्धवट अथवा पूर्ण बहिरे-पणाहि उत्पन्न करते. त्यामुळे तर कधीं दसा सुद्धां उसळतात. अशा रोग्यांचे गर्लपंडहि बहुधा मोठाले असतात. मुलाचा चेहरा बहिरेपणामुळे जड, मंद, बुद्धिशून्य असा दिसतो व त्यामुळे त्याची बौद्धिक व शारीरिक वाढ खुंटल्याप्रमाणें होते, आवाज जड, किंजरा अगर घोमरा होतो. नुसत्या डोक्यांनीं

(रोग्याने तोंड उघडलें असतां) घशाच्या मार्गे दाणेदार लाली मात्र दिसते, पण प्रत्यक्ष गांठी दिसत नाहींत, टाळूस रोगामुळें छिद्र पडलें असल्यास दिसतात. घशांतून बोट घालून तें वर वळविलें असतां त्या गांठी बोटांस लागतात व हे तपासणें मूल दिल्याशिवाय अंमळ त्रासदायकच असतें. गलग्रंथी कापण्यासाठीं शस्त्रक्रिया करतांना मूल दिल्यावर याहि गांठी बोटास लागल्यास कापून काढितात व शिवाय गलग्रंथी काढतातच. या रोगाचें निदान, शोध, चिकित्सा व अस्तित्व यांचा शोध अलीकडेच लागला आहे. सर्वच मुलांच्या या गांठींवर शस्त्रक्रिया करावी लागते असें नाहीं. पण मुलांचे तोंड जर नेहमीं उघडें रहात असेल व मूल रात्री अतिशय घोरत असेल आणि जर त्यास सदां शेंबूड असून बहिरेपणा व तोंडवळा अर्थशून्य, बुद्धिमांसूचक दिसत असेल तर हा रोग आहे किंवा नाहीं हे नाट तपासून जरूर तर शस्त्रक्रिया करणें हाच उत्तम मार्ग आहे व अलीकडे ही शस्त्रक्रिया बरीच प्रचारांत येऊन तिच्यापासून फायदा झालेलीं मुलें पुष्कळ नजरेस येतात. शस्त्रक्रियेनंतर त्या मुलास श्वसनद्रियें मजबूत होण्यास श्वसनव्यायाम करण्यास शिकवावें व त्याची, तोंड मिटून नाकांतून श्वास घेण्याची संवय मोडलेली असते ती पुन्हां सुरू केली पाहिजे. म्हणजे त्याचीं फुफ्फुसें हवेनें नाट भरून छाती रुंद होऊं लागते. या व्यायामाचा उपयोग अगोदरच केल्यास शस्त्रक्रियेचीहि गरज एखाद्या वेळेस भासत नाहीं. शस्त्रक्रिया करणेंच असेल तर ती अति कडक हिवाळा पडला असतां अथवा मोठे वारे सुटले असतांना करूं नये. शस्त्रक्रिया आटोपल्यावर लागलीच मुलास गाडीत घालून त्यास हिंडावयास पाठवूं नये, तर त्यांस आंधरुणांत पडून कांहीं दिवस विश्रांति घेऊ द्यावी. या शस्त्रक्रियेंत कापाकापी व दुःख फारसें नसतें असें जरी आहे तरी क्लोरोफार्म वगैरे औषधानांनीं नाट मूल आणल्याशिवाय तीं करूं नये. या रोगाचें कारण, वाढ व उत्पत्ति यांचें साम्य वाढलेल्या गलग्रंथिरोगाशीं बरेच आहे व त्या दोहोंसहि प्रथमचे उपाय म्हटले म्हणजे स्वच्छ हवा, व्यायाम, पौष्टिक अन्न व कॉडलिव्हर तेल इत्यादिकांनीं प्रकृति सुधारावी, म्हणजे हे रोग बहुधां कमी होतात. ते कमी नच झाल्यास शेवटीं शस्त्रक्रिया हा उपाय आहेच. कोणी याचा क्षयरोगाशीं संबंध आहे असें प्रतिपादन करतात. याचे शस्त्रक्रियादि चिकित्सा विषयावरील शोध मेयर नांवाच्या कोपनहेगन येथील डॉक्टरनें लाविले. मूल वयांत आल्यावर या गांठी क्वचित प्रसंगां लहान होतात. या रोगापासून होणारी सर्दी कानांत जाऊन कानांत ठणका, पू वगैरे उत्पन्न होण्याचा पुष्कळ संभव असतो. म्हणून शस्त्रक्रियेनें अगर अन्य उपायांनीं या सर्व अनर्थांचें मूळ लवकर नाहींसें करणें हाच मार्ग उत्तम आहे

नासिर उद्दीन, तूसी ख्वाजा (१२०१-१२७४)—एक प्राचीन इराणी पंडित, तत्त्ववेत्ता व ज्योतिषी. चेंगीजखानाचा नातू हलाकूखान याचा हा नौकर, तूस (खोरासान) गांवां सन १२०१ त याचा जन्म झाला. हा शिया पंथाचा असून बहुतेक विषयांवर त्यानें लिहिलेलें असून सांप्रतहि त्याचे कांहीं ग्रंथ इराणांतील विद्यापीठांतून शिकविले जातात. हा प्रीक भाषाभिज्ञ होता. यानें युक्लिडचे अरबी भाषांतर केले असून त्यांतील कांहीं सिद्धांत यानें ३१३ व ४१४ निरनिराळ्या रीतींनीं सोडविले आहेत. भूमिति, ज्योतिष, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र वगैरे विषयांवर त्यानें ग्रंथ रचिले. अल्लाउद्दीन महम्मद नांवाच्या नवाबानें याला आपला वजीर केलें होतें. याच वेळीं याचा नीतिशास्त्रावरील प्रख्यात ग्रंथ 'अखलाक नासिरी' तयार होऊन त्यानें तो देशचा सुभेदार नासिरुद्दीन यास अर्पण केला. नासिरच्या सांगण्यावरून हलाकूनें बगदाद घेतलें (१२५८). सुफी मतावर यानें दोन टीका लिहिल्या होत्या. खिलाफतनामा व मसरउस शोहरा वगैरे दुसरेहि याचे ग्रंथ आहेत. हलाकूच्या मुलाच्या कारकीर्दीत नासिर मेलाले (१२७४). हा स्वभावानें क्रूर होता व त्यानें कैद्यांवर अत्याचार केले होते. [अल-मुस्तीसाम बिल्हाइ].

नासिरखुश्रु (सन १००४-१०८८)—अबु मुमुद्दिन नासिर बिन खुश्रु हा इराणाचा पहिला कवि खोरासान मधील कुबादियान येथें जन्मला. पहिल्या ४२ वर्षांचा त्याचा वृत्तांत सांपडत नाहीं. तो सुनी होता असें मानण्यास त्याच्या लेखांत बराच पुरावा आहे. वैद्यक, गणित, ज्योतिष ह्यांमध्ये तो पूर्ण पारंगत होता, त्याला अरबी, तुर्की, हिंदुस्थानी, सिंधी भाषा चांगल्या अवगत होत्या. तो बराच विषयासक्त व मद्यपानी असे. तो म्हणतो त्याप्रमाणें त्याला एकदां स्वप्रांत ईश्वरी प्रेरणा झाली तेव्हां त्यानें सर्व सुखोपभोगांचा त्याग करून तो मक्का व मदिना येथें यात्रेस निघाला. या प्रवासाची साद्यंत हकीकत त्यानें आपल्या 'रुफरुद्' नामक ग्रंथांत दिली आहे. यांत ११ व्या शतकांतील मुसलमानांची स्थिति वर्णन केली आहे ती फारच विश्वसनीय आहे व या दृष्टीनें हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. नासिर चार वेळां मक्केस गेला होता. नंतर केरोकडे जेव्हां त्याचें लक्ष गेलें; त्यावेळीं तेथें पूर्ण शांतता नांदत होती; तेथें शिया पंथ प्रचलित होता. नासिरखुश्रु याला तेथील शिया पंथ पसंत पडून तो त्याचा अनुयायी बनला व खोरासानला परत येऊन तो आपल्या नवीन मतांचा प्रसार करूं लागला. परंतु सुनी लोकांच्या जाचामुळे त्याला देशत्याग करावा लागला. त्यानें आपलें राहिलेलें आयुष्य बद्कशन पर्वतांतील यंगानमध्ये फकीर वृत्तांत घालविलें. तेथें त्याला पुष्कळ अनुयायी मिळून शिया पंथाचा प्रसार झाला.

नासिरजंग—निझामुल्क असफजाहचा हा दुसरा मुलगा. असफजहानें याला दख्खनच्या कारभारावर नेमून आपण माळव्याकडे प्रयाण केलें होतें (१८३७). बाप

तिकडे गेल्यावर याचा दिवाण शहा नवाखान याच्या सल्ल्याने नासीरने बापाविक्रम बंड उभारले; त्यामुळे असफजाह परत दख्खनमध्ये आला. इकडे दिल्लीच्या बादशहाने मराठ्यांना कबूल केलेली जहागीर नासीर त्यांना देईना म्हणून थोरल्या बाजीरावाने त्याच्यावर स्वारी करून पुष्कळ दिवस त्याला त्रास दिला; तेव्हा त्याने मुंगीपैठणास तह करून ठरलेली जहागीर व युद्धखर्च पेशव्यांच्या हवाली केला (१७४० फेब्रुवारी). इतक्यांत असफजाह नासीरवर चालून आला व त्याने या कामी मराठ्यांची मदत घेतली; नानासाहेब पेशव्याचा मान निजामाने यावेळी फार ठेवला. प्रथम नासीर बापास शरण गेला परंतु असफजाहचे समाधान झाले नाही म्हणून पुन्हा नासीरने मुल्हेरचा किल्ला घेऊन बंड केले. शेवटी औरंगाबादेस बापलेकांत युद्ध झाले (२३ जुलै १७४१). त्यांत नासीर फार शौर्याने लढला. त्याने बापाच्या हत्तीचे तीन माहूत मारून बापावर हल्ला केला. परंतु पुढे असफजाहने नासीरला पकडले व त्याचा प्राण घेण्याचे ठरविले, परंतु सध्यद लष्करखान नांवाच्या सरदाराने असफजाहची समजूत करून नासीरचा जीव वाचविला (१७४१). त्यामुळे पुढे सध्यदवर नासीरची फार मर्जी असे. असफजाहने नासीर यास कांहीं दिवस खंदार येथे कैदेत ठेविले परंतु पुढे (१७४३ जानेवारी) त्यास सोडून दिले.

कर्नाटकांत पेशव्यांच्या विरुद्ध बिदनूरकर, सोंधकर वगैरे पाट्येगार बंडाळी माजवित असता त्यांना नासीरने मदत केली. म्हणून पेशव्यांनी प्रथम पाळेगारांचा पराभव करून मग नासीरवर स्वारी केली व त्याचाहि पराभव केला; तेव्हा त्याने आसुंबरी येथे तह केला (१७४८ मार्च).

पुढे असफजाह मेलाला; त्याला नासीर हा आवडत नसे; त्याचे प्रेम मुजफरजंग नांवाच्या त्याच्या नातवावर (मुलीच्या मुलावर) होते. त्याने आपल्या पश्चात मुजफरला निजामी देण्याचे ठरवून त्याबद्दल बादशहाची मंजुरीहि मिळविली होती. परंतु त्याच्या मृत्यूच्या वेळी तो निजापुरास सुभेदार असून जवळ एकटा नासीर होता (१७४८ मे). निजाम गेल्यावर नासीरने फौज आपल्यास अनुकूल करून बापाची गादी बळकाविली व स्वतःस नबाब निजामुद्दौला ही पदवी घेतली (जून).

ही बातमी ऐकून मुजफरजंग हा साताऱ्यास मराठ्यांची मदत मागण्यास आला. तेथे चंदासाहेब कैदेत होता; त्याची व याची गद्दी जमून दोघांनी परस्परांस साहाय्य करावयाचे ठरविले. चंदासाहेब सुटल्यावर त्याला मुजफरने मदत केली व आपण स्वतः दक्षिणची सुभेदारी धारण केली; आणि फ्रेंचांच्या साहाय्याने नासीरवर स्वारी करण्याची तयारी चालविली. हे वर्तमान ऐकताच नासीरने मराठ्यांची मदत घेतली (१७४९ फेब्रु.). पेशव्यांनी जानोजी भोंसल्यास १० हजार फौजेसह नासीरकडे पाठविले. नासीरने या वेळी

मुरारराव घोरपडे व कर्नूळ, कडाप्पा, सावनूर, कर्नाटक येथील नबाब या सर्वांच्या मदतीने मुजफरवर स्वारी केली (सप्टेंबर); आणि मुजफरचा पराभव करून त्याला कैदेत ठेविले.

त्यावर डुहेने नासीरच्या ताब्यांतील जिजी घेतली; तेव्हा नासीरने त्याच्यावर स्वारी केली. त्या स्वारीत फ्रेंचांच्या कारस्थानांनी दंगल होऊन नासीरच्या एका नोकराने त्याचा खून केला असे म्हणतात (५ डिसे. १७५०). त्याच्या मागून फ्रेंचांनी मुजफरजंगास निजाम केले. फ्रेंचांनी नासीरचा दिवाण रामदासपंत यास फितूर करून कडपेकर नबाब मईमदखान याच्याकडून नासीर यास गोळी घालविली असे प्रॅटडफ म्हणतो. नासीरमध्ये बापासारखा दूरदर्शापणा नव्हता. तो विषयासक्त पण झार व उदार होता. काव्य व वाङ्मयाची त्यास आवड होती, त्याने कांहीं लेख लिहून ठेविले आहेत असे म्हणतात. त्याचा मित्र बेळगांवचा मीर गुलाम याने त्याची हकीकत लिहिली आहे. [पुरंदरे रोजनिशी; पेशवे शकावली; ब्रह्मोच्चरित्र; का. इ. सं. ले. ४९, ६६; नानासाहेबांची रोजनिशी; राजवाडे खंड ३, ६.]

नॉस्ट थॉमस (सन १८४०-१९०२)—अमेरिकन विनोदी चित्रकार (कॅरिकेचरिस्ट). हा एका लष्करी बँड-मधील संगीतज्ञाचा मुलगा जर्मनीत जन्मला. अमेरिकेत चित्रकलेचे शिक्षण घेऊन १५ व्या वर्षी याने वर्तमानपत्रांत चित्रे काढण्याची नोकरी धरली. १८६० साली 'न्यू यॉर्क इलस्ट्रेटेड न्यूज' या पत्राला चित्रे पाठविण्याकरिता तो इंग्लंडांत गेला. नंतर तो इलस्ट्रेटेड लंडन न्यूज पत्राच्या चित्रांकरिता इटलीत गेला. १८६२ साली अमेरिकेतील सिव्हिल वॉरच्या विरुद्ध असलेल्या लोकांसंबंधी 'शांतता' हे त्याचे विनोदी चित्र फार महत्वाचे होत. १८७३, १८८५, व १८८७ मध्ये त्याने युनायटेडस्टेट्समध्ये हिंडून व्याख्याने दिली. अमेरिकेतील रिपब्लिक पार्टी, डेमोक्रेटिक पार्टी वगैरे राजकीय पक्षांसंबंधीची त्याची चित्रेहि फार परिणामकारक असत. प्रेसिडेंट जॉन्सनवर त्याने विनोदी चित्रांच्या योगाने तीव्र हल्ला केला. प्रे. रूझवेल्टने त्याला इकेडर देशांत गायकिल येथे कौन्सल-जनरलची नोकरी देऊन पाठविले व तेथेच तो मरण पावला. यु. स्टेट्समधील डेमोक्रेटिक पक्षाचे चिन्ह गाढव व रिपब्लिकन पक्षाचे चिन्ह हत्ती त्याने रूढ केले होते. शिवाय त्याने चालू राजकारणावर विनोदात्मक चित्रे म्हणून शेक्सपियरच्या नाटकांतील प्रवेशांचा उपयोग आवश्यक फेरफार करून करण्याचा प्रघात रूढ केला.

नास्तिक्यवाद—न+अस्त म्हणजे ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, नरक, मोक्ष, पुनर्जन्म वगैरे प्रत्यक्ष न दिसणाऱ्या गोष्टी नाहीत असे म्हणणाराला नास्तिक असे म्हणतात. हा शब्द पुष्कळ निरनिराळ्या अर्थानी वापरतात. एका धर्माचे किंवा एका पंथाचे कडे अनुयायी इतर धर्मांसाठी

किंवा पंथीयांना हा निदाव्यजक शब्द योजतात. मूर्तिपूजा-
हीन असा ख्रिस्ती धर्म स्थापन झाला तेव्हा रोमनसाम्रा-
ज्यांतील जुन्या मूर्तिपूजक धर्माचे अनुयायी ख्रिस्ती लोकांना
नास्तिक म्हणून नष्ट करण्यास उद्युक्त झाले. स्पिनोझा नामक
युरोपीय तत्त्ववेत्ता फक्त एका ईश्वराचे अस्तित्व मानित असे,
तरीहि त्याचा ख्रिस्ती धर्मीयांनी नास्तिक (ख्रिस्ती धर्माचे
आचारविधी न मानणारा) म्हणून छळ केला. दृश्य भौतिक
जगाच्या आंत किंवा पर्यायाने निराळं देवत्व नाही असे
मानणारा तो नास्तिक, या अर्थाने कांहीं रानटी लोकांना
नास्तिक म्हणण्यांत येते, कारण त्यांच्यामध्ये कोणत्याहि
प्रकारच्या धर्मकल्पना नसतात अशी समजूत होती,
पण वास्तविक पाहतां धर्माविषयी मुळावें कांहींहि
कल्पना नाही अशी कोणतीहि रानटी जात आढळत नाही.
दुसऱ्या पक्षां बुद्धिप्रामाण्यवाद पत्करून भौतिक
जगापलीकडे देव किंवा कोणतीहि आतिमानुषात्कि नाही
म्हणणारे तत्त्ववेत्ते असतात. अशा नास्तिक लोकांतहि तीन
पोटभेद आढळतात, ते:- (१) पक्के नास्तिक (डॉर्मेटिक) कां,
जे ईश्वर नाही असे निखालस म्हणतात. (२) दुसरे संश-
यवादी (स्केप्टिकल); हे लोक ईश्वराचे अस्तित्व जाण-
ण्याचे मनुष्याच्या मनाला सामर्थ्य आहे, याबद्दलच अवि-
श्वास दर्शवितात आणि (३) तिसरा प्रकार बुद्धिप्रामाण्यवादी
(क्रिटिकल) लोकांचा. यांचे म्हणणे असे की ईश्वराचे
अस्तित्व सिद्ध करण्याकरितां म्हणून जी प्रमाणें सांगण्यांत
येतात त्यांच्या यथार्थत्वाबद्दल (व्हॅलिडिटी) संशय प्रद-
र्शित करतां येतो. दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारच्या लोकांचे
म्हणणे असे असते की कदा नास्तिक म्हणजे ईश्वर खास
नाही असे निःशंकपणे सांगणारा इसम कोणीहि नसतो, तर
सर्व नास्तिकवादी दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या प्रकारचे असतात.
पण या म्हणण्यांत अर्थ नाही. कारण फ्युएरबॅच, फ्लोरेन्स
व ब्रॅडलो यांचे स्पष्ट उद्गार ईश्वराचे अस्तित्व नाकबूल कर-
णारे आहेत. फ्युएरबॅच म्हणतो, " ईश्वराचे अस्तित्व नाही.
ईश्वर नाही ही गोष्ट सूर्य आहे इतकीच स्पष्ट आहे व दिवस
आहे इतकीच स्वयंसिद्ध आहे; शिवाय असे की, ईश्वर असणेच
शक्य नाही. " फ्लोरेन्स तर याहिपेक्षा अधिक त्वेषाने म्हणतो,
" ईश्वर आमचा शत्रू आहे. ईश्वराबद्दल द्वेष उत्पन्न होणे हाच
शाहाणपणाचा (ज्ञानाचा) खरा आरंभ होय. मानवजातीची
खरी प्रगति होणे असेल तर नास्तिकपणा हाच तिचा पाया
असला पाहिजे. " ब्रॅडलॉन होलीओकला असे बजावून सांगि-
तले की, " नास्तिक ' या नांवाला मनुष्यजात मान देऊं
लागेपर्यंत मी सतत झगडत राहीन. "

या पहिल्या प्रकारच्या म्हणजे कट्टा नास्तिकांविरुद्ध
दुसऱ्या म्हणजे संशयवादी लोकांची अशी कोटी आहे की नास्तिक-
कपणा म्हणजे ' ईश्वरद्वेष ' असा अर्थ करणे म्हणजेच एक
प्रकारे ईश्वराचे अस्तित्व कबूल करणे आहे; कारण ज्याचा द्वेष
करावयाचा त्याला अस्तित्व असल्याशिवाय त्याचा द्वेष

करणेच शक्य नाही. म्हणून नास्तिक याचा ईश्वरद्वेष हा
अर्थच चुक होय. तर नास्तिक मत म्हणजे ईश्वराचे अस्तित्व
न जाणणे किंवा त्याबद्दल संशय प्रदर्शित करणे. तिसऱ्या
प्रकारच्या लोकांचे म्हणणे जी. जे. रोमन्सकृत ' ए कॅडिड
एक्झॅमिनेशन ऑफ थोड्झम ' या पुस्तकांत सुरेख व्यक्त केले
आहे. त्यांत रोमन्स म्हणतो की ईश्वराच्या अस्तित्वाची प्रमाणें
रद्द ठरविणे म्हणजे विश्वोत्पत्ति व रचना याविषयांची स्पेन्स-
रची उपपत्ति स्वीकारणे असा अर्थ आहे. पुढे तो म्हणतो
" पूर्वीचे पवित्र ईश्वरास्तिक्य मत झुगारून देऊन त्याऐवजी
स्पेन्सरचे मत स्वीकारण्यास मी सिद्ध होतो त्यावेळीं माझ्या
मनाला अत्यंत तीक्ष्ण वेदना होतात त्या टाळणे मला कधीहि
शक्य होणार नाही. "

नास्तिक मताला मानवजातीचे हृदय व मन या दोहोंचा
विरोध आहे. या वादाला केवळ तर्काची कसोटी लावून
भागणार नाही तर व्यावहारिक दृष्टीने ईश्वरास्तिक्य मताची
व्यक्तीला किंवा समाजाला किती जरूरी आहे तें पाहिले
पाहिजे. फ्रेंच तत्त्वज्ञ व्होल्टेयर म्हणतो की, " जर ईश्वर
खरोखरच नसेल तर कांहीं तरी युक्ताने त्याला अस्तित्वांत
आणलाच पाहिजे. " नास्तिक लोकांचीहि एकंदर प्रवृत्ति
पाहिल्यास ते सुद्धा ईश्वरसदृश दुसरें कांहीं प्रस्थ स्वमतासुसार
निर्माण करतातच.

युरोपांत अलीकडील भौतिकशास्त्रांच्या वाढीबरोबर
नास्तिक मत बळावत गेले आहे. विश्वरचनेसंबंधाच्या कोप-
निकसच्या सिद्धांतापासून आधुनिक जडवादा (मॅटिरीअ-
लिझम) ला सुरवात होते. बेकन, गॅसेडी व हॉब्स यांनी भौतिक-
शास्त्रांना जोराचे चलन दिले. लॉकने मन व मेंदू यांच्या
व्यापारासंबंधी जडवादाला सुसंगत असे स्पष्टीकरण पुढें
मांडले. तथापि हे सर्व भौतिकशास्त्र नास्तिक नव्हते, कारण
विश्वोत्पत्तीचे व रचनेचे सर्व कोडे त्यांना उलगडलेले नसल्यामुळे
सर्वांचे आद्यकारण ईश्वर ते मान्य करीत. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या
सुमाराचे डिडेरोट, हेल्वेशियस, लालान्डे, वगैरे विद्वान
नास्तिक होते. सुप्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ लाप्लास हाहि नास्तिक
होता. त्याचे पुस्तक वाचून नेपोलियनने त्याला ईश्वराबद्दल
कांहींच न लिहिण्याचे कारण विचारले असता तो म्हणाला,
" विश्वोत्पत्ति व रचनेत ईश्वराचे अस्तित्व जरूरच लागत
नाही. " १९ व्या शतकांत नास्तिक मत अत्यंत जोरदार
रीतीने जर्मनीत प्रो. लुडविग बुकनेर याने आपल्या ' फोर्स
अँड मॅटर ' या पुस्तकांत आणि प्रो. अन्स्ट हेकेल याने
' रिडल ऑफ दि युनिव्हर्स ' या पुस्तकांत प्रतिपादिले
आहे. सृष्टीतील आद्य द्रव्य जड व चैतन्य (फिजिकल व
सायकिकल) अशा दोन्ही गुणांनी युक्त असल्याचे हेकेल
मानतो व म्हणून तो स्वतःला जडवादी (मॅटिरीअलिस्ट)
तत्त्वज्ञानी म्हणण्यास कबूल नाही. तथापि जडदेहापासून
स्वतंत्र निराळे मन किंवा आत्मा यांचे अस्तित्व तो कबूल
करीत नसल्यामुळे त्याला जडद्वैतवादी नास्तिकच म्हटले

पाहिजे. १९ व्या शतकांत फ्रान्समध्ये ऑगस्ट कोंट यानें प्रत्यक्षज्ञानवाद (पॉझिटिव्हिझम) पुढें मांडला. कोंट हा स्वतःला जडवादी म्हणवीत नाहीं, तथापि ईश्वराचें अस्तित्व तो मानीत नसल्यामुळे तो नास्तिकच होता. इंग्लंडांत १९ व्या शतकांत आस्तिकवादालां प्रतिकूल मते दर्शविणारे जॉर्ज जेकब होलाओक, चार्लस ब्रॅडलॉ, जी. जे. रोमन्स, डब्ल्यू. के. क्लिफर्ड, जॉन टिन्डाल, टी. एच्. हक्स्ले व हर्बर्ट स्पेन्सर हे होत. तथापि या तत्त्ववेत्त्यांनीं पूर्ण नास्तिकवादाचा पुरस्कार न करतां अज्ञेयवाद (अॅग्नॉस्टिसिझम) प्रतिपादिला आहे.

मु सु ल मा नी धर्म.—मुसुलमानी समाज हें अज्ञेयवाद उत्पन्न होण्याला अनुकूल क्षेत्र कर्धाच नव्हतें. तथापि व्यक्तिगत (पर्सनल) ईश्वर अमान्य करणारे लोक महंमदाच्या वेळींच मक्केमध्ये होते. इस्लामी धर्मसंस्थापनेनंतर लवकरच एक ख्रिदिक म्हणजे नास्तिक पंथ निघाला होता, त्याच्या अनुयायांचा अब्बासिद सुलतानांनीं छळ केल्यामुळे एक दोन शतकांत तो पूर्ण नामशेष झाला. 'विश्व स्वयमेव निर्माण झालें, पृथ्वी उत्पन्न करणारा ईश्वर वगैरे कोणी नव्हता' अशी या पंथाचीं मते होती. किनाब-अल अघानी या ग्रंथांत अशा नास्तिक इसमांचीं नांवें व त्यांच्यासंबंधी गोष्टी दिल्या आहेत. यानंतर आणखीहि तांन ख्रिदिक (नास्तिक) पंथ निघाले. आणि या पंथांशिवाय कित्येक महत्त्वाचे ग्रंथकार नास्तिक मते प्रतिपादणारे होऊन गेले इतके की साधारण लोकमत असें बनलें की, तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ असला की त्यांत नास्तिक मते असावयाचींच. यामुळे अनेक सुलतानांनीं असले तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ व मोठमोठे ग्रंथसंग्रह जाळून टाकण्याच्या आज्ञा दिल्या. अशा नास्तिक मतांचें खंडन करण्याकरितां इस्लामी वाङ्मयांत फालाम म्हणजे अर्तोद्विय दैवतविज्ञान (मेटॅफिजिकल थिऑलजी) स्वतंत्र ग्रंथशाखा निर्माण झालेली आहे.

बौद्ध.—बौद्धधर्मां लोक ईश्वराचें अस्तित्व मानीत नाहींत. तथापि पाश्चात्य भौतिकशास्त्रज्ञांच्या नास्तिक मताहून बौद्धमत फार निराळें आहे. कारण ते कर्मफळाच्या नियमालाच ईश्वराचें स्वरूप देतात. ब्रह्मजालसुत्तामध्ये बुद्धानें असें सांगितलें आहे की, जगाच्या आरंभी आकाशाच्या गध्यमार्गी ब्रह्मा उत्पन्न झाला, नंतर इतर देव उत्पन्न झाले. तथापि या ब्रह्म-देवापेक्षा बुद्ध अधिक श्रेष्ठ असें बौद्धधर्म मानतो. ईश्वर नाहीं, अशावद्दल बौद्ध वाङ्मयांतलें बोधिचर्यावतार वगैरे ग्रंथांत प्रमाणें दिली आहेत. तथापि बुद्ध ईश्वर, आत्मा, ब्रह्म वगैरे मानणारा होता, ज्ञान्यवादी नास्तिक नव्हता, असें रा. वासुदेवराव आपटेयानीं प्रतिपादिलें आहे. (' बौद्धधर्म ' , पृ. २७६ ते २८६).

जै न.—हा धर्मपंथहि नास्तिक मताचा समजतात; पण पाश्चात्य जडवादी नाहीं. सकल विश्वाचा आय उत्पत्तिकारण आणि अनाद्यन्त असा ईश्वर ते मानीत नाहींत. वास्त-

विक पाश्चात्यांच्या अर्थानें नास्तिक लोकांनां धर्म असत नाहीं. पण जैन लोक पाश्चात्य अर्थाचे नास्तिक नाहींत. ते अनेक देव मानतात व त्यांची पूजाअर्चाहि करतात. या देवांनां आयुष्य असतें व ते कर्मफळाच्या कायद्यानें बद्ध असतात. त्यामुळे त्यांनांहि मरण येतेंच. जैनांचा कोणताहि देव अमर नाहीं. न्याय व वैशेषिक तत्त्वज्ञानांतील ईश्वरास्तित्वावद्दलचीं प्रमाणें जैनांच्या स्याद्वादमंजरी, सद्दर्शनसमुच्चयावरील भाष्य वगैरे ग्रंथांत खोडून काढली आहेत. तात्त्विकदृष्ट्या जैन हे नास्तिक असले तरी ते स्वतःला नास्तिक म्हणवीत नाहींत आणि हिंदूंच्या प्रमाणें अनेक देवतांचीं मंदिरे व धार्मिक विधी त्यांच्यांत आहेत. यासंबंधी अधिक विवेचन " जैन संप्रदाय " या (विभाग १४, पृ. ३२४-२५) लेखांत सांपडेल.

हिंदू.—'नास्ति परलोकस्तत्साधनमदृष्टं तत्साक्षीश्वरो वा इति मतिरस्य,' म्हणजे जो स्वर्गनरक, ईश्वर, आत्मा, मोक्ष वगैरे मानीत नाहीं तो नास्तिक अशी व्याख्या आहे. परंतु सर्वदर्शनसंग्रहकार माधवाचार्य यानीं ' वेदप्रामाण्य न मानणारे ते नास्तिक ' अशी व्याख्या करून चार्वाक, जैन व बौद्धांतील माध्यमिक, योगाचार, सौत्रान्तिक व वैभाषिक हे चार उपपंथ मिळून पंड्विध नास्तिक आहेत असें म्हटलें आहे. निरीश्वरवादाला तात्त्विक आधार आस्तिक दर्शनांपैकीच न्याय व सांख्य यांचा आहे. वैशेषिकदर्शनाचा कर्ता कणाद याचें असें मत आहे की, जगाचें मूळ कारण परमाणू होत. हे परमाणू जसजसे एकत्र होतात तसतसे त्यांच्यांत नवे नवे गुण संयोगानें उत्पन्न होऊन निरनिराळे पदार्थ बनतात. परमाणूखेरीज जगाचें दुसरें मूळ कारण नाहीं; म्हणजे सृष्टिकर्ता मूळ ईश्वर आहे असें कांहीं नैय्यायिक मानीत नाहींत (कांहीं मानतात, त्यांनां ' सेश्वर नैय्यायिक ' म्हणतात). एका निरीश्वरवादी नैय्यायिकाची अशी गोष्ट सांगतात की, मरणसमयी ईश्वराचें नांव घेण्यास त्यास जवळच्या इसमांनीं सांगितलें असतां " पीलवः पालवः " =] परमाणु परमाणु ! असे उद्गार त्याच्या तोंडांतून निघाले. दुसरें सांख्य तत्त्वज्ञान हेंहि ईश्वर मानीत नाहीं. प्रकृति व पुरुष हीं दोन मूलतत्त्वे असून त्यांपासून क्रमाक्रमानें सर्व सृष्टि निर्माण झाली असें त्याचें मत आहे. सांख्यवादी, हे आरामे आहेत, त्यांनां पुनर्जन्म वगैरे आहे या गोष्टी मानतात पण फक्त ईश्वर मानीत नाहींत. सांख्यशास्त्राचा कर्ता कपिल याची निश्चित माहिती नाहीं, किंवा त्याची सांख्यशास्त्राचीं सूत्रें आज उपलब्ध नाहींत. सांख्यमताचें ज्ञान ईश्वरकृष्ण नामक विद्वानाच्या सांख्यकारिका या उपलब्ध ग्रंथावरून मिळतें. ईश्वरकृष्ण हा पक्का निरीश्वरवादी होता, हें त्याच्या " कारणमीश्वरमेके ब्रुवते कालं परे स्वभावं वा । प्रजाः कथं निर्गुणतो व्यक्तः कालः स्वभावश्च ॥ या गीतीवरून दिसतें. ही गीती हल्लीं उपलब्ध असलेल्या ईश्वरकृष्णाच्या सांख्यकारिकेंत आढळत नाहीं; पण तिच्यावर गौडपादाचें भाष्य आहे.

ही गीती निरीश्वरमताची असल्यामुळे कोणीतरी मागाहून ती सांख्यकारिकेतून काढून टाकिली असावी, असे कै. लोकमान्य टिळक यांनी म्हटले आहे (गीतारहस्य, पृ. १६० टीप). न्याय व सांख्य यांचा निरीश्वरवाद खोडून टाकणारे वेदान्ततत्त्वज्ञान हिंदु धर्मात सर्वत्र प्रमाण होऊन शंकराचार्यांनी सर्व नास्तिक मतांचे व दर्शनांचे खंडन केले आहे. सांप्रत हिंदु लोकांत जैन व हेकेल वगैरेचे जडावैत मानणारे पाश्चात्य विद्याविभूषित विद्वान यांखेरीज नास्तिक मतवादी इसम आढळत नाहीत. कारण ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज हे धर्मसुधारक पंथहि एकेश्वरवादी आहेत.

नास्मिथ, जेम्स (१८०८-१८९०)—हा स्कॉटिश एंजिनियर एडिनबरो येथे जन्मला. त्याने कॅलजांत रसायनशास्त्र, गणित वगैरे विषयांचा अभ्यास केला, त्यास यंत्रशास्त्राची प्रथमपासून गोडी होती. त्याने निरनिराळ्या यंत्रांचे नमुने तयार केले, व लंडन येथे एका कारखान्यांत राहून यांत्रिक कारखान्याची पूर्ण माहिती दोन वर्षांत मिळविली, आणि १८३४ साली मॅचेस्टर येथे स्वतःचा कारखाना काढून थोडक्याच वर्षांत एका मोठ्या फॅक्ट्री (भोतकामाचा कारखाना) चा तो चालक बनला. वाफेने चालणाऱ्या घणाची (स्टीम-हॅमर) युक्ति त्याने काढली. त्याशिवाय जेनिंग-मशीन, नट-शेपिंग मशीन, स्टीम पाइल-ड्रायव्हर व अनेक प्रकारची हायड्रॉलिक मशीनरी (जलशक्तीची यंत्रे) त्याने नवीन शोध लावून बनविली. या घेसांत पुष्कळ पैसा मिळवून व त्यांतून अंग काढून घेऊन अखेरच्या आयुष्यांत त्याने ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास केला व चंद्र, वगैरे विषयांवर पुस्तके लिहिली.

नाहन (सिरमूर), संस्थान. —पंजाबांत, दिल्ली विभागाच्या कमिशनरच्या आधिपत्याखाली असलेले एक डोंगराळ संस्थान. हे यमुनेच्या पश्चिम तीरावर व सिमल्याच्या दक्षिणेस आहे. क्षेत्रफळ ११९८ चौरस मैल. मर्यादा:—उत्तरेस जुब्बल व बलसन संस्थाने; पूर्वेस संयुक्त प्रांतांतील डेहराडून जिल्हा; दक्षिणेस अंबाला जिल्हा व कालिशा संस्थान; व पश्चिमेस पतियाळा संस्थान आणि कुंथल.

स्वाभाषिक वर्णन:—आग्नेयीकडील किर्बाद दून किंवा खोरेखेरीज संस्थानचा बाकीचा सर्व भाग डोंगराळ आहे. दक्षिण सरहद्दीवर बाह्य सिवालिकाचे डोंगर असून त्याशी समांतर धार्थी रांग गेलेली आहे; दरम्यानच्या खोऱ्यांतून मारकंद व बाट या नद्या वाहतात. धार्थी रांगेच्या ईशान्येस जलाल नदीचे खोरे आहे. वायव्येकडून आग्नेयीकडे गेलेल्या गिरी नदीच्या योगाने संस्थानचे दोन भाग होतात. उत्तर सरहद्दीच्या मध्यभागी चौर नांवाचे (११९८२ फूट) शिखर असून तेथून डोंगराच्या कित्येक रांगा निघतात. ईशान्य सरहद्दीवर सिरमूर आणि डेहराडून यांच्या मधून यमुनेला मिळणारी टोन्स नदी वहाते. या संस्थानची जमीन उत्तरेकडून दक्षिणेकडे उतरती होत गेले आहे.

पावसाळ्यांत हवा मलेरियाची असली तरी इतर ऋतूंत निरोगी असते. डोंगराळ मुळखांतील हवा समशीतोष्ण आहे. गिरीच्या पलीकडील प्रदेशांत हिवाळ्यामध्ये बर्फ पडते. वार्षिक पाऊस निरनिराळ्या ठिकाणी ५९ ते ६५ इंचपर्यंत पडतो.

इतिहास:—नाहन किंवा सिरमूरचा प्राचीन इतिहास बहुतेक मुळीच नाही. त्याची प्राचीन राजधानी सिरमूर ही होती असे म्हणतात. परंतु सध्या ते खेडे असून त्याच्या आसपास पुष्कळ जुने अवशेष आहेत. अशी दंतकथा आहे की, एका डोंबारणीने येथील राजाजवळ आपल्या कौशल्याची वढाई मारिल्यावरून राजाने तिला दोरीवरून नदीपार जाऊन येण्यास सांगितले; व ही गोष्ट तिने केल्यास तिला अर्धे राज्य देऊ केले. बाईने दोरीवरून सुरक्षित रीतीने नदी ओलांडली; परंतु ती परत येत असता, राज्य कायम राखण्याच्या उद्देशाने, दरबारच्या एका सरदाराने दोरी तोडून टाकिली, व ती बाई नदीत पडून मरण पावली. या विश्वासघाताबद्दल नदीला पूर येऊन सिरमूर वाहून गेले, व राजाचाहि निर्वेश होऊन राज्याला भालक उरला नाही. कांहीं कालानंतर जेसलमीरचा राजा हरद्वारला यात्रेकरिता गेला असता मंत्र्यांनी त्याला राज्य चालविण्याकरिता बोलाविले. त्याप्रमाणे त्याने आपल्या मुलाच्या हाती सैन्य पाठवून हा प्रदेश काबीज केला; त्याचा मुलगा हा सिरमूरचा पहिला राजा होय. त्याने सुवंश-प्रकाश ही पदवी धारण केली व ती अद्यापि त्याच्या वंशांत चालू आहे. १०९५ साली राजवन ही नव्या राज्याची राजधानी झाली. आठव्या राजाने हल्लीच्या कुंथल संस्थानांतील रतेश जिंकिले, व त्याच्यानंतर गादीवर आलेल्या राजाने जुब्बल, बलसन, कुम्हारसेन, घोंड, कोत, व थिओग हे प्रदेश घेऊन आपले राज्य बहुतेक सतलज नदीच्या पलीकडील मर्यादेपर्यंत वाढविले. कित्येक वर्षे, हे प्रदेश संस्थानचे मांडलिक म्हणून होते; परंतु संस्थानची राजधानी डेहराडूनमध्ये कालसी येथे असल्यामुळे राजाचा दाब त्यांवर फारसा नसे. स. १६२१ त कर्मप्रकाशाने नाहन ही हल्लीची राजधानी वसविली. त्याच्या नंतरचा राजा मांधाता याने शहाज-हानचा सेनापति कलोल उल्ला याला गढवालच्या स्वारीत मदत केल्याबद्दल पुढील राजा सोभागप्रकाश याला कोठ्याची जहागीर मिळाली. औरंगझेबाच्या कारकीर्दीतहि येथील राजाने मदत दिल्याबद्दल औरंगझेबाने कोलागडचा प्रदेश संस्थानच्या राजाकडे दिला. राजा मितप्रकाशाने शोख गुरुगोविंदसिंगाला आश्रय देऊन, किर्बाद दूनमध्ये पठोर्टची तटबंदी करण्याची परवानगी दिली; ह्याच दूनमध्ये भंगानी येथे गोविंदसिंगाने कहलूर व गढवालच्या राजांचा स. १६८८ त पराभव केला. परंतु स. १७५० त किरातप्रकाशाने गढवालच्या राजाचा पराभव करून, नारायणगड, मोर्णा, पिंजौर व शिखांचा दुसरा मुलूख काबीज केला व पतियाळाचा राजा अमरसिंग याच्याशी तह केला; कहलूर संस्थानावर, रोहिला कादीरखान याने

स्वारी केली, तेव्हा येथील राजालाहि त्याने मदत केली. गुल्योनी गढवालवर स्वारी केली असता, त्याने त्यांचा पराभव करून, त्यांना गंगानदी ही आपल्या राज्याची सरहद्द म्हणून कबूल करावयास लाविले. त्याचा मुलगा धर्मप्रकाश याने नालागडचा संस्थानिक व गढवालचा राजा यांनी केलेल्या स्वाच्या परतविल्या, परंतु कांप्राचा राजा संसार याशी लढत असताना तो मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा भाऊ गादीवर बसला; परंतु तो दुर्बळ असल्यामुळे राज्यांत बंडे सुरू झाली; व ती मोडण्याकरिता त्याने अविचाराने गुल्योनीची मदत मागितली. ही आयती आलेली संधि वाया जाऊ न देता गुल्योनी सिरमूरवर स्वारी करून बंडवाल्यांनी गादीवर बसविलेल्या रत्नप्रकाशाला हांकलून लाविले, परंतु कर्मप्रकाशाला मात्र पुन्हा गादीवर बसविण्याचे नाकारिले. त्यानंतर कर्मप्रकाशाच्या धोरणी व धैर्यवान पत्नीने सर्व कारभार आपल्या हाती घेऊन ब्रिटिशांची मदत मागितली. त्याच वेळी नेपाळशी ब्रिटिशांचे युद्ध सुरू झाल्यामुळे, त्यांनी सिरमूरमधून गुल्योनींना घालवून देण्याकरिता सैन्य पाठविले. गुल्योनी युद्ध संपल्यानंतर ब्रिटिशांनी कर्मप्रकाशाचा अज्ञान मुलगा फतेप्रकाश यास गादीवर बसविले, व कोटा आणि किर्दारू दूनसह यमुनेच्या पूर्वेकडील सर्व प्रदेश आपल्या राज्यास जोडला. परंतु १८३३ त किर्दारूदून परत करण्यांत आले. अफगाण व शीख युद्धांत येथील राजाने ब्रिटिशांना चांगली मदत केली. राजा सर समशेरप्रकाश जी. सी. एस्. आय. (१८५६-९८) याच्या कारकीर्दीत संस्थानांत पुष्कळ सुधारणा झाली. बिगारीची चाल बंद झाली, रस्ते तयार झाले, जमाबंद्या झाल्या, व छापखाना, दवाखाने, पोस्टऑफिस व तारऑफिस ही उघडण्यांत आली. हल्लीचे महाराजा सर अमरप्रकाश बहादुर स. १९११ त गादीवर बसले. यानां ११ तोफांच्या सलामीचा मान मिळतो.

संस्थानची लोकसंख्या (१९२१) १४०४४८. यांत शेंकडा ५५ पेक्षा जास्त हिंदू आहेत, व लोकसंख्येपैकी शें. ७८ पश्चिम पहाडी भाषा होतात.

शेतकी:—संस्थानच्या इतर भागांपेक्षा किर्दारू दूनची ऋषिविषयक परिस्थिति भिन्न आहे. तेथील जमीन नदीतील गाळाच्या योगाने बनलेली असल्यामुळे सुपीक असून तिला नैसर्गिक प्रवाहांचे व वेळच्यावेळी आणि मुबलक पडणाऱ्या पावसाचे पाणी मिळते. हीत गहू व हरभरा ही रब्बी पिके आणि तांदूळ, मका, ऊंस, आले व हळद ही खरिपाची पिके होतात. डोंगराला भागांत शेती कमी आहे तरी तीत खसखस, आले, तंबाखू व हळद ही पिके बरीच होतात संस्थानांत रयतवारीपद्धत चालू आहे. येथे दुष्काळ पडण्याचा कधीच संभव नसतो. संस्थानातील जंगल महत्त्वाची असून त्यांत ओक, देवदार, स्पूस, बर्च, यृ, वगैरे झाडे होतात. स. १९०४ मध्ये जंगलाचे उत्पन्न ८०,००० रु. होते.

कित्येक ठिकाणी लोखंड सांपडते, परंतु कोणत्याही खाणांत सध्या काम सुरू नाही. शिसे, तांबे, तुरटी व कावू हे हि खनिज पदार्थ सांपडतात, परंतु फक्त कावू दोन ठिकाणी काढली जाते. रून, वाटा वगैरे नद्यांत अत्यंत अल्प प्रमाणावर सोने सांपडते.

व्यापार व दळणवळण:—नाहन येथे संस्थानच्या मालकीचा ओतकामाचा कारखाना आहे. हाच येथील सर्वांत महत्त्वाचा कारखाना होय. त्यांत उसाचे लोखंडी चरक तयार होतात. संस्थानच्या तुळगांत इराणी गालीचे, सतरंज्या, चट्या वगैरे जिन्नस तयार होतात. यशिवाय संस्थानांत तयार होणारे दुसरे जिन्नस म्हणजे लांकडां भांडी, कांबळी, वेतकाम, जाडेभरडे सुती कापड हे होत. गहू, हरभरा, मका वगैरे जिन्नस संस्थानांतून बाहेर जातात, व कापड, भांडी, साखर, मीठ व औषधे वगैरे माल बाहेरून येतो. नार्थ-वेस्टर्न-रेल्वेच्या बेरार स्टेशनपासून, संस्थानची राजधानी नाहनपर्यंत चांगला रस्ता गेलेला आहे. नाहनपासून गमुनानदीच्या काठां रामपूरपर्यंतही सडक आहे.

राज्यव्यवस्था:—संस्थानची राज्यव्यवस्था पंजाबच्या धर्तीवर स्थापन केली असून न्याय, अंमलबजावणी, लष्कर, पोलीस, जमाखर्च, पब्लिक वर्क्स, वैद्यक, जंगल, तुळगा वगैरे खात्यांवर राजाची प्रत्यक्ष देखरेख असते. नाहन, रेंक, पणॉट व पछाड अशा संस्थानांत चार तहशिली असून त्यांपैकी प्रत्येकीवर एक एक तहशिलदार आहे. संस्थानच्या वरिष्ठ न्यायकोर्टात राजा व त्याने नेमलेले पांच सभासद असून राजा हा अध्यक्ष असतो. देहात शिक्षा अमलांत आणण्याला दिल्लीच्या कमिशनराची संमति घ्यावी लागते. संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न ६००००० रुपये आहे.

पंजाबांतल संस्थानांत व जिल्ह्यांत साक्षरतेच्या बाबतीत या संस्थानचा नंबर २३ वा लागतो. १९०१ साली शेंकडा ६.१ पुरुषांना व शेंकडा ०.३ स्त्रियांना लिहितां वाचतां येत होते.

गांव.—नाहन संस्थानची राजधानी, ३०°३१' उ. अ. व ७७° २०' पू. रे. वर आहे. हे हिमालयाच्या फांट्यावर वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) ६३४१. हे स. १९२१ त कर्मप्रकाश राजाने वसविले व तेव्हापासून हे राजधानीचे शहर आहे. पश्चिम बाजूस संस्थानिकांचे लष्कर असते. पूर्व भागाला राजा समशेरप्रकाशने इटालियन धर्तीवर बांधविलेली एक इमारत आहे. येथे एक लहानशी लोखंडाची खाण आहे.

निआम-निआम—हे लोक मध्यआफ्रिकेत राहणारे व मिश्र निग्रो बीजाचे आहेत. कांगो फ्रास्टेट व ऑग्लो ईजिप्शियन सूदन येथील सैन्यांनी निआम-निआम लोकांचे राज्य नष्ट केले. निआम-निआम हे नांव डिका भाषेतील असून त्याचा अर्थ अति खादाड असा आहे. निआम-निआम लोकांचे एतद्देशीय नांव झेंडेड आहे.

मोकळेपणा, धैर्य, कलांची स्वाभाविक आवड व खरे छाप्रेम हे गुण निआम-निआम लोकांत विशेष आहेत. पुरुष पारश्याचा धंदा करतात व बायका शेत नांगरतात. बायका-पुरुष लोखंडी, हस्तिदंती, अगर माणसाच्या अथवा माकडाच्या हाडांच्या मोठमोठ्या खुंट्यां केसांत घालतात व अंगाला कॅम झाडाचा लाल रंग लावतात. ते मातीची भांडी करण्याच्या कामांत, धातुकामांत व लांकडांवर कोरीव काम करण्यांत फारच वाकवगार आहेत. त्यांना गायनवादनाची आवड असून ते अतिशय धूम्रपान करतात. घोडे, बैल, गाढव व उंट यांची त्यांना मुळांच माहिती नाही. निआम-निआम लोकांचे जंगी शिरस्त्राण व त्यांचे शरीरावरील गोंदणे हे त्यांचे विशेष आहेत.

निआमति—हैसूर संस्थान. शिमोगा जिल्हा. होन्नळ्ळी तालुक्यांतील एक गांव. हे शिमोगा गांवापासून उत्तरेस २१ मैल दूर आहे. याचे पूर्वीचे नांव नेमती होते. सन १२४५ व १२४७ साली होयसळ व स्यून घराण्यांमध्ये येथे भयंकर दोन लढाया झाल्या. सन १३१४ त होयसळाच्या ताब्यांत हे अग्रहार म्हणून होते. १३९६ साली विजयानगरच्या राजांच्या वेळेस हे गोव्याच्या सुभेदाराच्या ताब्यांत होते. १९ साव्या शतकाच्या आरंभी दिवाण पूर्णच्याने हे शहर वसविले असावे असे वाटते. येथील व्यापारी लोक लिंगायत जातीचे आहेत. अमेरिकेच्या लडाईच्या वर्षी येथील लोकांनी कापसाच्या सट्यांत खूप पैसा कमावला.

निआस—निआस हे सुमात्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील सर्वांत मोठे बेट आहे. या बेटाची लांबी व रुंदी अनुक्रमे ८० व २८ मैल आहे. बेटाचा कांहीं भाग ज्वालामुखांपासून वनला असून येथील फार प्राचीन टॅकड्या सुमत्रांतील टॅकड्यांप्रमाणे आहेत. या बेटाचा उत्तम भाग सुमारे २३०० फूट उंच आहे. उत्तर व पश्चिमेकडे नाको, बंगा नगरे बरीच लहान बेटे आहेत. येथे पाखंडी लोकांची दाट वस्ती आहे. डच व जर्मन मिशनऱ्यांनी अनेक उपाय करून देखील येथील लोकांतील दास्यत्वाची चाल व नरहत्या अद्याप प्रचलित आहे. कांहीं संशोधक या लोकांचा वसा जातीशी संबंध दाखवितात परंतु या लोकांची इंडोनेशियन जातीतील ही एक विशिष्ट शाखाच असावी असे वाटते. येथे खोबऱ्याचे तेल काढितात. येथील लोक हाताने कापड विणणे व धातूची भांडी करणे, शेतकी-काम व सडका बांधणे या गोष्टींत निष्णात आहेत. पूर्वकिनाऱ्यावरील गुनांगसिदोली येथे एक डच कमिशनर राहतो.

निओबियम—१८०१ साली हॅचेट हा क्रमयुक्त धातूचे पृथक्करण करित असता त्यास एक तेव्हांपर्यंत अज्ञात अशा मृत्तिका सांपडली. १८०२ साली एकवर्ग यासहि अशाच प्रकारची मृत्तिका सांपडली. हीस त्यावेळी कोलंबाईट असे नांव दिले गेले. १८४४ साली बोडेन्मेस् येथील कोलंबाईट-मध्ये दोन नवीन धातू असल्याचे रोज याच्या दृष्टीपत्तीस आले. त्यांपैकी एकास त्याने टॅटॅलम् असे नांव दिले व दुस-

ऱ्यास ग्रीक पौराणिक वाङ्मयांतील टॅटॅलस याचा मुलगी निओबियम असे नांव दिले. याची लोहस निओबियम (लो नवप्र.) स्वरूपांत सांपडते दुर्मीळ मृत्तिकेमधूनही ह्या धातूचे कण आढळतात. निओबियमची द्वि, त्रि, व पंच-प्राणिदे उपलब्ध आहेत. त्यांपासून मिळणारा मुख्य रासायनिक संयुक्त पदार्थ म्हणजे निओबित हा होय. निओबियम धातूचे हरिद उज्ज वायूच्या झोता-मध्ये सोजित केले असता मूळ धातू शुद्ध स्वरूपांत मिळते. निओबियमचा वितळण्याचा बिंदु १०५०° आहे.

निकल(परमाणुभारांक ५८.१६)—हे एक धातुरूप मूलद्रव्य आहे. निकल मुख्यत्वेकरून कानडा व न्यूकॅलिडोनिया या देशांत सांपडते. त्याचा रंग करडा असून तें घनवर्धनीय व तन्य आहे. त्याचे विशिष्टगुणत्व ८२७९ ते ९.२५ पर्यंत असते. तें १४००° ते १६००° च्या दरम्यान वितळते. त्याच्या अंगां चुंबकीय गुण आहेत, परंतु तापविल्याने ते नाहीसे होतात. निकल उज्ज शोषून घेते; त्यावर नैलादि उपधातूंचा ताबडतोब परिणाम होतो, व हवेत तापविले असता त्याचे प्राणिकरण होते. निकलच्या पद्यावर नत्रा-म्लाचा परिणाम होत नाही, त्याचप्रमाणे उज्जाच्या प्रवाहांत तापविले असताहि तें तसेच कायम रहाते. ह्या धातूवर उज्जहर आणि गंधाकाम्लाचा परिणाम होत नाही. परंतु पातळ नत्राम्लांत तें ताबडतोब द्रवते. निकल धातूचे क्षार, सडण्याची क्रिया थांबवितात व झाडांची वाढ बंद करतात. घरगुती कामाला लागणारी भांडी, पेले, नाणी व जर्मनसिल्व्हरसारखे मेल करण्याकरितां निकल धातूचा उपयोग होतो. निकलची कित्येक प्राणिदे व गंधकिदे होतात. ह्यांशिवाय निकल प्लविद व निकल क्विल ही दुसरी मेलने हांत.

निकाराग्वा—हे एक मध्यअमेरिकेतील लोकसत्ताक राज्य आहे. सीमा—उत्तरेस हॉन्डुरस, पूर्वेस कारिबियन समुद्र, दक्षिणेस कोस्टारिका व पश्चिमेस पॅसिफिक महासागर. लोकसंख्या ५,५०,००० व क्षेत्रफळ ४९२०० चौरस मैल. ह्या देश समभुजत्रिकोणाकृति असून त्याचा पाया कारिबियन समुद्राच्या कडेने १८० मैल पसरला आहे व त्याचे टॉक थेट पश्चिमेकडे कोझेग्विना नांवाच्या ज्वलामुखीनजीक आहे.

या देशाच्या दोन्ही किनाऱ्यांचा आकार निरनिराळा आहे. या देशातील उत्कृष्ट बंदरे येणेप्रमाणे:—फॉन्सेकाचा दक्षिण फांटा, कोरिंटो, त्रिटो व सॅन ज्युअन डेल सूर. या देशाचे स्वभावतः ५ विभाग झाले आहेत. यांतील ज्वालामुखी पर्वत कोझेग्विना, सॅन्टा क्लॅरा, टेलिका वगैरे आहेत. १८३५ साली जानेवारीच्या २० व्या तारखेस कोझेग्विनचा अपूर्व व अतिशय भयप्रद असा स्फोट झाला; तो चार दिवस चालू होता.

मनाग्वा व निकाराग्वा या दोन सरोवरांमधून जहाजे चालतात परंतु या दोहोनां जोडणाऱ्या पनालोया नांवाच्या

खाडीमध्ये टिपिटापा शहराजवळ प्रवाह जोराचा असल्याने जहाजे खाडीतून जात येत नाहीत. निकाराग्वातील पर्वतांची जी मुख्य ओळ तिला बहुशः कॉर्डिलेरा डि लॉस अन्डिस असे म्हणतात. या मुख्य ओळीस जागोजग निरनिराळ्या नावांने संबोधितात. याचे कोणतेहि शिखर ७००० फूटांहून अधिक उंच नाही. सरोवराकडील बाजू जास्त उभी आहे. परंतु कारिबियनकडील उतरण मोठी नाही. मुख्य पर्वताच्या रांगेच्या पूर्वेस असलेले मैदान म्हणजे निकाराग्वा प्रांताचा अर्धा भाग होतो. येथील प्रमुख नदी म्हटली म्हणजे सिगो-व्हिया आहे. हिचे पात्र अरुंद आहे, परंतु लांबीला मध्य-अमेरिकेतील सर्व नद्यांत ही मोठी नदी आहे. या प्रांताचा विशेष म्हणजे इतकाच की यांतील सर्व मोठ्या नद्या पूर्व-गांमिनी आहेत व पाण्याचा पुरवठा मुख्यत्वेकरून मुख्य पर्वताच्या ओळीपासून होत नाही.

येथील उंचवट्याच्या प्रदेशावरील हवा युरोपांतील लोकांस मानवेल अशीच आहे. परंतु इतर ठिकाणी ती समशीतोष्ण आहे. सरासरी हवामान ८० आहे. सरोवराच्या पश्चिमेस पाऊस मुसळधार असतो, परंतु कधी कधी पूर्व किनाऱ्यावरहि फारच जोराचा पाऊस पडतो. पूर्व किनाऱ्यावर उन्हाळ्यांतहि पाऊस असतो. पॅसिफिकच्या बाजूस कधी भूकंपाचे धके बसतात. परंतु इतर ठिकाणच्या मानाने त्यांचा जोर कमी असतो.

सरोवराजवळील सखल प्रदेश व त्याच्या भोंवतालाचा उंचवट्याचा प्रदेश हेच सुधारणेचे केन्द्रस्थान होय. या भागांतील हवा समशीतोष्ण, सुपीक जमीन व स्वाभाविक जलमार्ग असल्यामुळे युरोपियन लोकांनी येथेच विशेष गर्दी झाली. ब्रिटिश, डच, फ्रेंच वगैरे लोकांशी बेटाव्यवहार सुरू झाल्यामुळे प्रजा संमिश्र होऊ लागली. अपभ्रष्ट स्पॅनिश भाषा हीच बहुतांशी प्रचलित आहे. इंडियन व निग्रो यांच्या प्रजेस सेम्ब्रांस अथवा झम्ब्रांस असे म्हणतात. हे इंडियन लोक अरण्यांत उधड्यावर जावण्यांत किंवा गांवे वसवून राहतात. त्यांची संख्या सध्या कांही फार नाही.

मॅनाग्वा ही राजधानी आहे व लिअन, मॅनाडा, मसाया, ही मुख्य शहरे आहेत. पूर्वी मालाची ने आण खचराकरवी होत असे. परंतु पुढे रस्ते बांधण्यांत आले व मालाची देवघेव सुरू करण्यांत आली. पॅसिफिक आगगाडीचा रस्ता या राज्यांत १७१ मैलांचा आहे. इतर रेल्वे तयार करण्याचे घाटत आहे.

दरसाल सरासरी २२५००००० पौंड वजनाची कॉफी निघते. ती मुख्यत्वेकरून मॅटागाल्फा प्रदेशांत पिकते. फॅरिबियनच्या किनाऱ्यावर सोनकेळी उत्कृष्ट होतात. तंबाखू, तांदूळ, वाटाणे वगैरे तेथील उपयोगपुरतेच होतात. निर्गत माल-कॉफी, सोनकेळी, सोने, रबर, गुरेडोरे, कातडे व लांकडी सामान. आयात माल-कापूस, लोकराचे सामान, यंत्रे, दारू, स्पिरिट व औषधे इत्यादि. १९१७ साली आयात १२७६९१३

पौंडांची व निर्गत ११९५०५१ पौंडांची होती. बहुतेक व्यवहार कागदी नोटांवरच चालतो व त्यांची किंमत केव्हां केव्हां बदलते. समुद्रावरील जकात, तंबाखू, रेल्वेवगैरे वरील कर या मुख्य उत्पन्नाच्या बाबी होत. १९१९ साली उत्पन्न २९१९९८ पौंड व खर्चहि तितकाच होत.

येथील राज्यपद्धति लोकसत्तात्मक असून कॉंग्रेसच्या दोन मंडळांत ४ वर्षांपुरते निवडलेले ४० डेप्युटी व ६ वर्षांकरिता निवडलेले १३ सिनेटर असतात. अंमलबजावणीच्या खात्याचा मुख्य एक लोकांनी निवडलेला अध्यक्ष असतो. बव्हंशी रोमनकॅथॉलिक हाच धर्म येथे प्रचलित आहे, परंतु इतर कोणत्याहि धर्मानुयायांस मुभा आहे. येथे प्राथमिक शिक्षण फुकट असून सक्तीचे आहे. यांत तीन विश्वविद्यालये आहेत.

१५०२ साली जरी कोलंबसने अमेरिका शोधून काढिली तरी १५२२ पर्यंत निकाराग्वाच्या सर्व भागांत लोकांचा प्रवेश झाला नव्हता. स्पेनच्या लोकांनी तो सर्व प्रांत घेऊन तेथे आपले वर्चस्व बसविले. १८२३ साली निकाराग्वा मध्य-अमेरिकाच्या राष्ट्रसंघांत सामील झाला. पण तो संघ १८३९ साली मोडला. राष्ट्रसंघ असेपर्यंत या प्रांतांत बंडाळी व दंगे-धोपे फार माजत असत.

निकी—पुष्ट (पोरस) राजाबरोबर ज्या जागी अलेक्झांडरने लढाई केली, तेथे त्याने निकी हें शहर वसविले. हल्ली त्यास मांग असे म्हणतात. हें जलालपुरच्या पूर्वेस व दिलावरच्या दक्षिणेस ३ कोसांवर आहे. हें मांग गांव एका शक राजाने वसविले; हल्ली येथे जाटांची वस्ती आहे. तक्षशिलेच्या एका शिलालेखांत “ महाराज मांग ” हें नांव येते. मांग येथे मोआ नांवाची नाणी पुष्कळ सांपडतात, त्यांवर “ निक ” अशी अक्षरे आढळतात; त्यावरून मांग राजाची निक येथे टांकसाळ असावी. इंडो-सिथियन राजांचीहि नाणी येथे पुष्कळ सांपडतात; तीं इतकी विपुल आढळतात की, त्यांस तिकडच्या भागांत मांगशाही असे सामान्य नाम पडले आहे. [कनिगहॅम; दीक्षित-भा. भूवर्णन.]

निकोबार—वंगालच्या उपसागरातील अंदाजाने निकोबार नांवाच्या बेटांच्या समूहापैकी एक समूह. ‘ अंदाजाने आणि निकोबार ’ द्वीपसमूहाची माहिती त्या लेखांत दिली आहे. निकोबार बेटांचे क्षेत्रफळ ६३५ चौरस मैल आहे. यांत एकूण १९ बेटे असून त्यांपैकी ७ बेटांवर वस्ती नाही. लोकसंख्या (१९११) ८८१८. यांचे ‘ नकाबार ’ हें मूळचे नांव असून त्यांचेच पुढे निकोबार झाले.

वेगळ्या वेगळ्या बेटांत वेगळ्या वेगळ्या उंचीचे डोंगर आहेत. निकोबारला चांगले स्पष्ट पाणी नाही. फक्त मोठ्या निकोबारवर नद्या आहेत. ननकोवी नांवाचे मोठे बंदर आहे. इतर बंदरे म्हणजे नुसत्या नांगर टाकण्याच्या जागा आहेत. हर एक बेटावर निरनिराळ्या तऱ्हेची सृष्टिशोभा दृष्टीस पडते. उत्तरेकडून दक्षिणेकडे पहातां करनिकोबार हें तर

सपाट पॉवळ्याचें बेट आहे. चौरा हें देखील सपाट जमीनाचें आहे पण दक्षिण भागां उंच जागा असून डोंगरसपाटी आहे. टेरेसा हें टॅकच्यामय आहे. वोम्पोका ही एकच मोठी उवालामुखी टॅकडी आहे. तिलनचाँग ही तर एक लांबच लांब पण अर्द अशी डोंगराची ओळ आहे. कमोटी व ननकोवी ही दोन्हीहि डोंगराळ आहेत. त्रिन्कट हें तर अगदी सपाट मैदान आहे. लहान व मोठे निकोवार हीं दोन्हीहि डोंगराळ असून, लहान निकोवारमधील सर्वांत उंच शिखराची उंची १४२८ फूट आहे. मोठ्या निकोवारमधील शिखराची उंची २१०५ फूट आहे. कारनिकोवार येथे नारळाची झाडे बरीच आहेत. हिरवें गवत वेटांवर मुबलक असून ठिकठिकाणी जंगलहि आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणी सृष्टिशोभा फारच रमणीय व आल्हादकारक आहे.

खडकांतून कांहीं कांहीं ठिकाणी तांबें सांपडतें. अंदमान येथील जंगलापेक्षा निकोवारचें जंगल उत्पन्नाच्या दृष्टीने मात. बर नाहीं. येथील इमारती लांकूड पहिल्या नंबरचें असतें. फलवृक्ष, नारळीचा झाडे व सुपारीची झाडे चांगली फोंफावलेली असतात व बेल, पोपया, संत्रें, लिंबें, सिताफळ इत्यादि झाडे लावली जात आहेत.

मगरी समुद्रकाठी व नद्यांच्या पात्रांतून बऱ्याचशा दृष्टीस पडतात व मोठे निकोवार, लहान निकोवार, व कटचल येथे वानरहि आहेत. येथे 'स्पंज' सांपडतो. पावसाळ्याचे दिवस सोडतां येथील हवामान फार उष्ण आहे. येथे कधी कधी वादळें किंवा 'चक्रवात' वारे वहातात. जोराचे भूकंपाचे धक्के मधून मधून बसतात.

इ ति हा स.—टोलेमीच्या वेळेपासून अंदमान निकोवारच्या अस्तित्वाची माहिती आहे. १७ व्या शतकांत मिशनरी लोकांचें लक्ष निकोवार बेटांकडे वेधलें. १७५६ साली वसाहतीकरितां डेन्स लोकांनीं हें बेट आपल्या कबज्यांत घेतलें, पण ट्रान्क्वीवारला ही वसाहत जोडल्यामुळें येथे खरी वसाहत झाली नाहीं तेव्हां डेन्स मोरव्हिअन लोकांस वसाहत करण्यास व धर्मप्रसार करण्यास बोलाविलें पण मोरव्हिअन लोकांस ह्या प्रयत्नांत यश आलें नाहीं. सन १७८७ तच त्यांचे सर्व प्रयत्न संपुष्टांत आले.

डॅनिश ईस्ट इन्डिया कंपनी ह्यामुळें फार निराश होऊन हें बेट सोडून गेली (१७७३). विल्यम बोरुटस नांवाच्या एका धाडशी डचमनच्या सांगण्यावरून ऑस्ट्रियन लोक येथे आले पण ३ वर्षांत त्यांची निराशा झाली. पण डेन्स लोकांना ह्या कृत्याचा राग येऊन त्यांना ननकोरी बंदरावर सन १७८४ ते १८०७ पर्यंत पहारा ठेविला. १७९० व १८०४ साली मोरव्हिअन लोकांनी पुन्हां नवे प्रयत्न केले. नेपोलियनशी झालेल्या लढायांमध्ये सन १८०७ ते १८१४ पर्यंत हीं बेटे इंग्लिश लोकांच्या ताब्यांत हातां व तीं तहाच्या अटीप्रमाणें डेन्स लोकांस परत केलीं. १८३१ साली रोजन (डॅनिश) यानें वसाहत करण्याचा पुन्हा

प्रयत्न केला पण मदतीच्या अभावामुळें १८३४ साली तो सोडून गेला व १८३७ साली ही वसाहत नामशेष झाली, व डेन्स लोकांनीहि ह्या बेटांवरील आपला हक्क सोडून दिला. तेव्हां १८३५ साली फ्रेंच लोक कारनिकोवार येथे आले व सर्व त्रास सोसूनहि हुरेसा व चौरा येथे स. १८४६ पर्यंत राहिले व नंतर तेथून गेले. १८४५ साली डेन्स लोकांनी इंग्लिश जहाजांतून 'बूश' नांवाच्या गृहस्थास हीं बेटे आपल्या ताब्यांत घेण्यास पाठविलें. १८४८ साली डेन्स लोकांनी सर्व मालकी सोडून दिली व ह्या बेटांतून आपली वसाहत उठविली. १८५८ साली ऑस्ट्रियन्स आले होते पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. सन १८६७ त मारेर यानें प्रशियन लोकांस ह्या बेटांचा ताबा घेण्याची सल्ला दिली पण १८६९ साली ब्रिटिश सरकारने डॅनिश सरकारशी तडजोडीचें बोलणें लावून ह्या बेटांचा ताबा घेतला व ननकोरीबंदर हे गुन्हेगार लोकांकरितां अंदमानच्या जोडीला वसाहत म्हणून ठरविलें. पण स. १८८८ त वसाहत करण्याचे बंद करण्यांत आलें. सन १८७१ पासून अंदमान व निकोवार बेटांच्या चीफ कमिशनराच्या हातां हीं निकोवार बेटे आहेत. येणेंप्रमाणें निकोवार बेटांवरील वसाहतीची हकीकत आहे.

ब्रिटिश सरकारने ह्या बेटांवर वसाहत करण्याचा १८८४ साली प्रयत्न केला, पण तो प्रयत्न सिद्धिस गेला नाहीं. मॅन यानें वसाहतीची हकीकत मोठी मजेदार रीतीने शेवटच्या रिपोर्टांत (अहवालांत) नमूद केली आहे. निकोवार बेटांवर वसाहत करण्यास म्हणजे मोठें भांडवल व विलक्षण चिकाटी पाहिजे असें दिसतें.

यूरोपीअन लोकांनी आपला ताबा ह्या बेटांवर बसविला होता तरी येथील रहिवासी लोक व खुद्द ननकोरी बंदरांतील लोक चांचेगिरीचा धंदा करीत असत. व ह्या लोकांनी पुष्कळ लोकांचा प्राणनाश केला असें आढळून आल्यावरून ह्या त्यांचा धंदा अगदी बंद पाडण्यांत आला.

येथील एकंदर लोकसंख्या ६५११. ह्या लोकांत जातिभेद नाहीं. वेगवेगळ्या बेटावरचे लोक वेगवेगळी भाषा बोलतात व अशा एकंदर ६ भाषा प्रचारांत आहेत. कारनिकोवार, चौरा, तेरेसा या भाषा त्या त्या बेटांत बोलल्या जातात. एक शतकापूर्वी येथील व्यापारी भाषा पोर्तुगीज होती पण तिला देखील डॅनिश, जर्मन, इंग्लिश इत्यादि भाषांचें मधून मधून गालबोट लागलेलें आहे. पोर्तुगीज भाषेच्या पूर्वी मलायी व चिनी भाषा बोलत असत.

लोक.—अंदमान व निकोवारमधील समाजस्थिति दाखविण्यासाठीं ज्ञानकोश विभाग पहिला यांतील पंथभेद, भाषा व जाती दाखविणारी कोष्टकें (पृ. १६५-१६९) उपयुक्त वाटतील. निकोवारी लोक विलक्षण धर्मभोळे असून त्यांच्यांत फार वेड्या समजुती प्रचारांत आहेत. चौरास किंवा खुनी इसमास फार्सी देण्यांत येत असे. पण आतां ही चाल बंद पाडण्यांत आली आहे. भूताखेतांवर तर ह्या लोकांचा फारच

विश्वास आहे. मृत मनुष्याचे करडे व दागदागिने त्याच्या बरोबरच पुरतात. प्रेत बहुतेक मध्यरात्रीपूर्वी, सूर्यास्तानंतर किंवा प्रातःकाली पुरतात. अशा मुळें प्रेतावर किंवा थडग्यावर माणसाची सावली पडत नाही असे हे लोक मानतात.

सैतान मारण्याच्या चाली कारनिकोबारमध्ये फार चमत्कारिक आहेत. बायकांना, पुरुषांना व कधी कधी मुलांना देखील ह्या समजुतीखालत बळी जावे लागते. बदमास व समाजास धोका आणणारे लोक बहुतेक सैतानानें भारलेले आहेत असे ते लोक समजतात व अशा लोकांस प्रथमतः त्यांचे हातपाय तोडून नंतर फांशी चढवितात व नंतर समुद्रांत बुडवितात. निकोवारी लोक अंगानें सदृढ व धिप्पाड असतात. पालकांच्या व पित्यांच्या मरणानंतर इस्टेडीचा वारसा मोठ्या मुलाकडे जातो.

नारळीचा झाडें, फळझाडें व लहानशा प्रमाणवर एखादी वागाईत हीच ह्या लोकांची इस्टेड असते. इतर सर्व नन्हेची इस्टेड बहुतेक प्रेताबरोबर दहन करण्याची चाल आहे. बापाच्या मरणानंतर मुलीस इस्टेडीचा कांहींच वांटा मिळत नाही. लग्नाच्या वेळेस आंदणादाखल जें काय मिळतें तेवढेंच. मुलींना वरसशोधनाचा हक्क अटतो. लग्नाचा समारंभ किंवा गवगवा कांहीं फार मोठासा नसतो. बोलण्यामध्ये सभ्यतेचा हे लोक मोठा आव आणतात. हे लोक सुतारकामामध्ये निष्णात आहेत.

ह्या बेटांचा व्यापार बहुतेक हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, मलाया व चीन इत्यादि देशांतील लोकांशी आहे व ह्या समुहांतील बेटांचा आपपासांतहि व्यापार चालतो. नाण्या-एवजी हे लोक नारळाचा उपयोग करतात. उपजाविकेचे जिन्नस वगैरे सर्व नारळानेंच ते विकत घेतात. बहुतेक गांवांत एक मुख्य असतो त्याच्याकडून ग्रामव्यवस्था होते. सर्व जमीनींचा हक्क ह्याच्याकडेच असतो. परंतु गांवांतील स्थावर जंगम मालकीवर ह्याचा हक्क पोंचत नाही. गांवांत बयोवृद्ध लोकांसहि मुख्याच्या खालोखाल मान दिला जातो. स. १८८२ पासून गांवमुख्याला काढून टाकण्याचा किंवा ठेवण्याचा अधिकार इंग्रजसरकारनें आपल्या हातीं ठेवलेला आहे. खरें म्हटलें तर मुख्य निवडण्याचा अधिकार गांवांतील लोकांसच असतो. ननकौरी येथें सरकारी एजंट आहे. गांवांत शांतता व सुव्यवस्था राखणें व रिपोर्ट करणें त्याचप्रमाणें लहान लहान भांडणें मिटविणें वगैरे कामांत त्याला गांवमुख्यास मदत करावी लागते.

निकोमेडिया (आधुनिक-इस्मिद)— हें प्राचीन शहर अॅस्टाकस आखातावर आहे. इ. स. पूर्वी २६४ त बिथिनियाच्या पहिल्या निकोमेडीजनें हें शहर वसाविलें. त्यावेळेपासून हें शहर आशियामानयमध्ये मोठें गणलें जातें. रोमन अंमलांत हें बिथिनियाची राजधानी असून डायोक्लेटियननें याला पूर्वेकडील मुख्य शहर केलें होतें. कान्स्टॅन्टिनोपलचा उदय व तुर्कांनीं

केलेला या शहरचा पाडाव इत्यादि अडचणी असतांना देखील निकोमेडियाचें महत्त्व कायम राहिलें.

निकोलस—या नांवाचे पांच पोप, एक प्रतिस्पर्धी पोप (अँटिपोप) व रशियाचे दोन झार होऊन गेले.

पोप, पहिला निकोलस—हा तिसरा बेनेडिक्ट याच्या-मागून ८५८ मध्ये पोप झाला. याला दी प्रेट ही पदवी आहे. त्याच्या पूर्व आयुष्याबद्दल माहिती उपलब्ध नाही. तो सडेनऊ वर्षे पाँटिफ या अधिकारावर होता. त्यावेळीं कॉन्स्टांटिनोपल येथील धर्माधिकाऱ्याबरोबर भांडण होऊन पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील (ईस्टर्न अँड वेस्टर्न चर्च) अशीं दोन ख्रिस्ती धर्मपांठें निर्माण झालीं. निकोलसचें हुसरें भांडण, लॉरेन (फ्रान्स) चा राजा लोवेर याला पहिल्या बायकोशी घटस्फोट करण्याची परवानगी पाहिजे होती ती देण्याच्याविरुद्ध निकोलस असल्यामुळें, चालू होतें. व्होगेरियाच्या नवीन ख्रिस्ती बनलेल्या, बोरिस नांवाच्या राजानें नैतिक व सामाजिक बाबोसंबंधी १०६ प्रश्न विचारले होते, त्यांची उत्तरे निकोलसनें दिलीं ती लेख इल्लीं उपलब्ध आहे.

दुसरा निकोलस (१०५८-१०६१) याला व्यक्तिदृष्ट्या मुळीच महत्त्व नव्हतें. तिसरा निकोलस (१२००-१२८०) हा विद्वान व कर्तृत्ववान होता. पण त्यानें आपले पुतणे व इतर नातेवाईक यांना स्वतंत्र जहागिरी (प्रिन्सिपॅलिटीज) दिल्यामुळें तो लोकनिदेस पात्र झाला. चवथा निकोलस (१२८८-१२९२) हा मोठा धार्मिक वृत्तीचा व शांततावादी होता. मूर्तिपूजकांचा धर्म नष्ट करण्याची व धर्मयुद्धांत (क्रुसेड) जय मिळविण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा होती.

पांचवा निकोलस (१४४७-१४५५) हा चांगला विद्वान होता. याचा कारकीर्द जगाच्या राजकीय, शास्त्रीय व वाङ्मयीन इतिहासांत महत्त्वाची आहे. त्यावेळीं पांचवा फेलिक्स नांवाचा एक प्रतिपोप झाला होता त्याला यानें पोप पदाचा त्याग करण्यास लाविलें, व हें एक मोठें भांडण व दुही मिटविली. स. १४५० मध्ये त्यानें रोम येथें एक मोठा जुयविली समारंभ केला, व त्यावेळीं यात्रेकरुंनीं पुष्कळ देणग्या अर्पण केल्या. या पैशाचा त्यानें ज्ञानप्रसाराच्या कामी उपयोग केला. होमरच्या काव्याचें पद्यमय भाषांतर करविलें आणि नऊ हजार ग्रंथसंग्रह असलेली एक लायब्ररी स्थापली. पण स. १४५३ मध्ये तुर्क लोकांनीं कॉन्स्टॅन्टिनोपल शहर घेतलें त्यामुळें ख्रिस्ती धर्म व ग्रीक वाङ्मय व विद्वान यांच्यावर जी आपत्ति ओढविली तिच्या योगानें पोपच्या मनाला मोठा धक्का बसला. मुसलमानांच्या या कृत्याबद्दल “हा होमर व ग्लेनो यांच्यावर एक दुसरा मृत्यूच ओढवला” असें एकानें म्हटलें आहे. मुसलमानांबरोबर धर्मयुद्ध करण्याकरितां निकोलसनें सर्व संस्थानिकांची एकी करण्याचा प्रयत्न केला पण तो साधला नाही. निकोलसनें रोम शहर सुधारून शोभा घाढविण्याच्या मोठास्या योजना केल्या, बराच चर्चे दुस्त केली व सेंटपिटरचें चर्च पुन्हा

वांधण्याचा उपक्रम केला. पण रोमन लोकांना ह्या गोष्टी आवडल्या नाहींत. त्यांनी पोपचेच राज्य वुडविण्याचा एक मोठा वट केला पण तो फसला. तथापि निकोलसला स्वतः-विपर्याची लोकांतील अप्रियता व कान्स्टंटिनोपलचा पाडाव पाहून अखेरीच्या दिवसांत अर्यंत खिन्नता प्राप्त झाली व तो १४५५ साली मरण पावला.

पांचवा निकोलस ह्या प्रतिस्पर्धी पोप म्हणून १३२८ ते १३३० पर्यंत इटालीत होता. त्याला व्हॅरियाचा लुई या चर्चवाहिष्कृत बादशाहानें स्वतःच्या वजनानें पोप म्हणून निवडून आणलें होतें. २२ व्या जॉन पोपनें त्याच्यावर बहिष्कार घातला. निकोलसनें क्षमा होण्याच्या अटीवर आपली पापें कधील वेलीं. पुढें त्याला कैद करून पोपच्या राजवाड्यांत ठेवण्यांत आलें. तेथें तो १३३३ साली मरण पावला.

बादशहा पहिला निकोलस झार (१७९६—१८५५):— ह्या रशियाचा बादशहा पहिला पॉल बादशहा व त्याची राणी मेरिआ फेओडोरोव्हना यांचें आठवे अप.य. हार ५ जून १७९६ साली जन्मला. तो ५ वर्षांचा असतांनाच त्याच्या वापाचा खून होऊन त्याचा भाऊ पहिला आलेक्झांडर हा बादशहा झाला. साहाय्या वर्षापासून पुढें पंधरा वर्षे निकोलसचें शिक्षण एम्. व्हान लॅक्सडॉर्फ नांवाच्या एका विद्वान व लष्करी अधिकारी असलेल्या इसमाच्या देखरेखीखाली झालें. तथापि पुस्तकी शिक्षणापेक्षां निकोलसला लष्करी शिक्षणाचीच गोडी अधिक होती. स. १८०८ मध्ये त्याला जनरल हा किताब देण्यांत आला. स. १८१४ मध्ये तो फ्रान्समध्ये लढाईवर गेला, व तेव्हापासून पुढें आजन्म त्यानें लष्करी पोपाखाळेरीज इतर पद्धतींचा पोपाख कधीच केला नाहीं. स. १८१६ मध्ये त्यानें जर्मनी व इंग्लंडला भेट दिली. वलिनला असतांना तेथें प्रशियाचा राजा तिसरा फ्रेडरिक विल्यम याच्या प्रिन्सेस चार्लोटी नांवाच्या मुलीशी त्यांना वाड्मिन्श्वय होऊन १८१७ जुलैमध्ये सेंटपिटर्सबर्ग येथें विवाह झाला. अलेक्झांडरनंतर कान्स्टंटईन या मधल्या भावानें स्वतःची नालायकी जाणून कबूली दिल्यामुळें निकोलसला गादी मिळण्याचें राजघराण्यांतील एकंदर मंडळीच्या कौन्सिलमध्ये ठरलें व त्याप्रमाणें स. १८२५ पहिला अलेक्झांडर वारल्यावर निकोलस बादशहा झाला. तथापि याच वेळीं कान्स्टंटईनला गादी देण्याबद्दल कांहीं सैन्यानें वट करून निकोलसला घेरले. पण त्यांत निकोलसच्या तपेच्या सैन्याचाच जय झाला. नंतर कटवाल्यांची चौकशी करून कांहींनां फांशी देण्यांत आलें, कांहींनां कैदेंत टाकलें व कांहींनां सायबेरियांत हद्दपार करण्यांत आलें. याप्रमाणें गादीवर स्थिर झाल्यावर निकोलसनें राज्याची सुधारणा करण्याकडे लक्ष दिलें. राज्यांत सर्वत्र अंदाधुदी व अव्यवस्था पसरली होती ती मोडून सर्वत्र शांतता, राजनिष्ठ व शिस्त स्थापणें हें मुख्य काम आहे असें निकोलसनें ठरवून सरकारी नोकरांच्या कामावर विशेष लक्ष ठेवलें, लेखनस्वातंत्र्यावर नियंत्रण

(सेन्सरशिप) घातलें आणि सैन्याची सतत परेड व पाहणी सुरू केली. याप्रमाणें स्वतःच्या देखरेखीनें त्यानें सर्व प्रजाजनांना राजनिष्ठ बनविण्याची योजना केली. निकोलसमधील सर्वांत मोठा दोष म्हणजे त्याचा संशयी स्वभाव; त्याचा कोणावरहि विश्वास नसे. त्यामुळें कोणालाहि स्वतंत्र अधिकार न देतां त्यानें सर्व अधिकारसूत्रें आपल्या हातीं ठेविलीं होती. त्याची शरीरप्रकृति दगडासारखी कणखर होती, काम करण्याची ताकद अचाट होती; तपासण्या, परेडी, शिष्टमंडळांच्या मुलाखती, सार्वजनिक संस्थांना भेटी, व त्यानंतर आठ नऊ तास खोलींत बसून रिपाट, खलिते वाचणें व त्यांवर हुकूम देणें वगैरे त्याचा नित्याचा व्यवसाय असे. यामुळें या दज्जटोर झारच्या राज्यांत दिसावयाला जिकडे तिकडे वरोवर बंदोबस्त दिसूं लागला परंतु प्रामाणिकपणें उघड टांका करण्याचा मार्ग वंद झाल्यामुळें व कोणालाहि स्वतंत्र बुद्धि चालविण्यास वाव नसल्यामुळें झारच्या कारभाराला प्रजेच्या संतोषाचें भक्षम पाठवळ नव्हतें. तर सर्व पावळ डोलारा जोराचा धक्का वसतांच दांसळणारा होता.

कोणत्याहि राज्याची खरी मजबुती त्याला युद्धरुपी धक्के बसूं लागतांच तात्काळ समजते. तो युद्धाचा प्रसंग १८२८ साली तुर्कस्तानवरोबर आला. १ ल्या अलेक्झांडरनें आरमाराकडे दुर्लक्ष केलें होतें; त्याची सुधारणा निकोलसनें विशेष लक्षपूर्वक केली होती. पण खुद्द लढाईत तें पूर्ण नालायक ठरलें; व वाल्कन प्रांतावरील स्वारीत सैन्यांतील अव्यवस्था व दुर्नीति त्याला प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पहावी लागली. शिपायांना धड पोटाळा मिळेना; जखमी झालेल्यांना दवाखान्यांत नीट औषधोपचार होईनात व तो स्वतः भिन्या अंतःकरणाचा असल्यामुळें शस्त्रक्रिया करण्यास परवानगी देईना. यामुळें शत्रूंना व रोगांना शिपाई वळी पडले. याप्रमाणें अन्तर्गत व्यवस्था व बाह्य युद्धविजय या दोन्ही बावतींतील आपल्या पराक्रमाविपर्यांचा त्याचा भ्रमाचा भोंपळा फुटला।

स्वकीय कारभार व परराष्ट्रीय धोरण यासंबंधी निकोलसची तत्त्वे अशीं होती कीं, प्रथम देशांत कुव्यवस्था लावून घावयाची. 'होली अलायन्स'च्या उद्देशानुरूप युरोपमध्ये राज्यक्रांतीकारकांचें बंड मोडून परंपरागत चाललेले बादशाही अम्मल चालू ठेवणें व पूर्वेकडील देशांत मोडकळीस आलेलें ऑटोमन साम्राज्य नष्ट करून पवित्र जुना ख्रिस्ती धर्म पसरविणें, ही रशियाकडे कामगिरी आहे अशी निकोलसची भावना होती. याच सुमारास प्रीकांनी तुर्कांच्या सत्तेविरुद्ध स्वातंत्र्ययुद्ध सुरू केलें. रशिया व ब्रिटन यांनीं संगनमतानें प्रीसची वाजू धरली, तुर्कांची समुद्रावरील सत्ता नष्ट करून रशियन सैन्य कान्स्टंटिनोपलमध्ये शिरलें आणि १८२९ मधील अॅड्रियापोलच्या तहानें तुर्कस्तान रशियाचा मांडलिक बनला. स. १८३० मध्ये फ्रान्स व बेल्जिममधील

राज्यक्रांतिकारकांची चळवळ मोडून टाकण्याची त्याने तयारी केली, पण पोलंडमध्ये मोठे बंड झाल्यामुळे निकोलस तिकडे गेला. ते मोडल्यावर पुन्हा निकोलसने नवीन 'पवित्र संघ' (होला धलायन्स) स्थापला. १८३८ मध्ये तुर्कस्तानने ऑस्ट्रियाच्या मदतीने रशियापासून स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला व निकोलसने ब्रिटिश सरकारशी दोस्ती ठेवून तो प्रयत्न निष्फळ केला. १८४८ साली फ्रान्समध्ये क्रांति होऊन तिसरा नेपोलियन बादशहा झाला. त्याचा निकोलसने योग्य तो सन्मान केला नाही. तुर्कस्तान रशियाच्या ताब्यांत रद्दवा हे व्रिज्जलाहि संमत नव्हते. त्यामुळे हळूहळू इंग्लंड, फ्रान्स, ऑस्ट्रिया वगैरे देश रशियाचा पक्ष सोडून तुर्कस्तानच्या बाजूला वळले आणि त्यामुळे १८५४ साली सुरु झालेल्या क्रिमियन युद्धांत रशियाचा पराभव झाला. त्या धक्क्याने झार स. १८५५ मध्ये मरण पावला. स. १८४४ त निकोलसने इंग्लंडला भेट दिली होती. त्यावेळी व्हिक्टोरिया राणीने निकोलसच्या स्वभावाचे वर्णनपर पत्र वेल्जमच्या राजाला लिहिले होते, त्यातील मजकूर असा:— " तो करारी व कडक स्वभावाचा आहे; त्याची स्वकर्तव्याविषयी तत्वे ठाम ठरलेली आहेत व ती पृथ्वीवरील कोणीहि त्याला बदलण्यास लावू शकणार नाही, तो फार हुपार आहेसे मला वाटत नाही; त्याचे मन सुसंस्कृत नाही. त्याचे शिक्षण दुर्लक्षिले गेले असावेसे वाटते. राजकारण व लष्करी गोष्टी यांतच कायती त्याला मोठी गोडी आहे. कला व इतर सौम्य व्यवसाय त्याला मुळीच रुचत नाहीत. तथापि तो अगदी निष्कपटी असून अगदी मोठी अरेरावीपणाची कृत्येहि सरळपणाने करतो, कारण राज्यकारभार करण्याचा हाच कायतो एक मार्ग आहे असे त्याला वाटते. मला खात्री आहे की, त्याच्या राज्यांतील कित्येक इसमांवर जे भयंकर प्रसंग कोसळले त्याची त्याला दादहि नाही, कारण हाताखालचे अधिकारी लाचखाऊ बनून काय अनर्थ करतात त्याबद्दल त्याला पूर्ण अज्ञान होते; आणि स्वतः मी मोठा न्यायी आहे असे त्याला वाटते. त्याच्या कानावर फारशा गोष्टी येतच नाहीत. तो फारच मोकळ्या मनाचा असून लोकांपुढे उपड जे वोलू नये ते तो बोलतो " इत्यादि. त्याला गृहसौख्य चांगले लाभले. त्याला सात मुले होती त्यापैकी थोरला मुलगा दुसरा अलेक्झांडर हा त्याच्यानंतर वादशहा झाला.

दु स रा नि को ल स (१८६८-१९१८).—हा तिसऱ्या अलेक्झांडरझारचा मुलगा सेंटपीटर्सबर्ग येथे जन्मला. पुस्तकी व लष्करी शिक्षण त्याला चांगल्या विद्वानांकडून मिळाले त्याला लष्करी शिक्षणाची गोडी नव्हती. १८९०-९१ त त्याने ग्रीस ईजिप्त, हिंदुस्थान, सिलोन व जपान या दूरच्या देशांत प्रवास केला. १८९४ त बाप वारल्यावर तो गादीवर आला व त्याच साली व्हिक्टोरिया राणीच्या प्रिन्सेस ऑलेक्स नांवाच्या नातीशी त्याचा विवाह झाला. नंतर म.स्को येथे मोठा राज्यरोहणसमारंभ झाला व त्यावेळी पोलिसांचा योग्य

बंदोबस्त नसल्यामुळे २००० माणसे गर्दीत चिरडून मेली. त्याने परराष्ट्रांबरोबर वापाप्रमाणेच शांततेचे धोरण चालवून सरराज्यांत सर्व सत्ता स्वतःच्या हाती केंद्राभूत करण्याचा प्रयत्न चालविला. उदारमतवादी लोकांचा पार्लेमेंटरी पद्धतीने राज्यकारभार चालविण्याची मागणी त्याने कवळ न केल्यामुळे असंतोष उत्पन्न झाला. त्याची इच्छा नसतीहि जपानशी युद्धाचा प्रसंग उद्भवला आणि पार्लेमेंटरी राज्यपद्धतीचे हक्क लोकांना देणे भाग पडले.

महायुद्ध सुरु झाल्यावर कमांडर इन चीफ म्हणून झार हा सैन्याच्या मुख्य तळांत राहिला होता आणि आलेक्झांड्रा राणी सर्व राज्यकारभार पहात होती. तिने साझोनोव्ह व प.लिब्व्हानोव्ह हे लायक मंत्री दूर करून स्टुर्मेर, प्रोटोपोपोव्ह, किंवा गॅलिरिझिन वगैरे प्रधान नेमले. रासपूटिनचा खून झाला तरी त्याचे एक देवालय बांधून खुनाच्या कटांतील इसमांना फांशी व हुद्दारी अशा कडक शिक्षा दिल्या. राणीची ही सत्ता पुढील राज्यांतीने नष्ट झाली. १९१७ च्या मार्चमध्ये ड्यूमा सभेच्या प्रेसिडेंटने निकोलसला राज्यत्याग करण्यास सांगितले व तद्विषयक ठराव जेव्हा अधिकाऱ्यांना प्रत्यक्ष त्याच्या हाती दिला तेव्हा त्याने तो शांतपणे व बिन-हरकत मान्य केला. त्याने वादशाही मुकुट आपल्या मुलाला देण्याचेहि नाकारले, कारण तसल्या राजकीय वादळाला तोंड देण्यास तो समर्थ नाही असे त्याला वाटले. प्रॅड ड्यूक मायकेलनेहि राजमुकुट धारण करण्याचे नाकारले, कारण लोकांची संमति त्याला पाहिजे होती, पण ती मिळना. या प्रमाणे राजसत्ताकपद्धति रशियांत नष्ट झाली. इंग्लंडने झार व त्याचे कुटुंब यांना इंग्लंडांत नेण्याची इच्छा दर्शविली, पण रशियाच्या तत्काळिन लोकशाही सरकारने ते नाकारले. नंतर झार, त्याची राणी व एक मुलगा आणि चार मुली यांना तंबोल्स्क येथे अटकेंत ठेवण्यांत आले. तेथील चरित्रक्रम वादशाही कुटुंबाबरोबरच्या एका फ्रेंच शिक्षकाने लिहिला आहे. राजघराण्यांतील माणसांचे सर्व गुण या बंदिवासांत निदर्शनास आले. स्वतः झार आपल्या मुलाला इतिहास व रशियन वाङ्मय शिकवू लागला. सायकाळी सर्व कुटुंबीय इसम एकत्र जमून वाचन व गप्पागोष्टी करीत, प्रार्थना करीत व चर्चेमध्ये हुजर राहात. १९१८ साली बोत्शेव्हिच सरकारने या मंडळींना इक्रेटरिबर्ग येथे ठेवले. तेथे त्यांच्यावर जुलूम होऊ लागला. सर्व माणसांना मिळून दोन निजण्याच्या व वस्त्राउठण्याची एक मिळून तीनच खोल्या दिल्या होत्या. त्यांचा मुख्य जेलर एक कम्युनिस्ट पंथाचा ज्यू असून वादशाही कुटुंबाचा भयंकर द्वेष होता. स. १९१८ मध्ये कोलचेव्हेने उरल पर्वताच्या बाजूला चाल बेली. त्यामुळे या राजकुटुंबाचा शेवट ओढवला. इक्रेटरिबर्गच्या कम्युनिस्टांनी एक गुप्त सभा भरवून या राजकीय कैद्यांना ठार मारण्याचे ठरविले. १६ जुलैच्या रात्री मुख्य जेलर यूरकोव्हस्की याने सर्वांना त्या कैद्यांच्याच्या तळघरांत नेले व देहांतशिक्षेचा हुकूम वाचून

दाखिला. तो ऐकून झारने कांहीं बोलण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां एकदम रिव्हल्यूंडर झाडून जेलरने त्या सर्व कैद्यांना ठार मारले. इतर मारेकऱ्यांनी संगिनी व बंदुकांचे दस्ते यांचा उपयोग केला. याप्रमाणे राजकुटुंबातील सात गागसे व त्यांच्याबरोबरच त्यांचे चार नोकर मारले गेले. कांहीं दिवसांनी जवळच एका जागी त्यांची प्रेते जाळून टाकण्यांत आली.

निकोसिया—ही सायप्रस बेटाची राजधानी असून त्या बेटाच्या उत्तरेस वसलेली आहे. येथील लोकसंख्या १९०१ साली १६०५२ होती. या शहरामोवती तट असून त्याला तीन दरवाजे आहेत. येथे कातडी कमावण्याचे व हात-मागांवर रेशमी व सुती कापड विणण्याचे कारखाने आहेत.

निगपो—चीन देशातील एक मुख्य बंदर. चेख्यांग प्रांतातील व्यापाराचे मुख्य शहर. उत्तर अक्षांश २९°४९' व पूर्व रेखांश १२१° ३५'. १८४२ सालांतील नान-किंगच्या तहान्वये निगपो बंदर परराष्ट्रीय व्यापारास खुले केले गेले. शहर व आजूबाजूची खेडी मिळून एकंदर लोकसंख्या ४ पासून ५ लाखापर्यंत असामी. शहरामोवती एक भित आहे. शहरांत टिएन फॅगटा अथवा निगपो नांवाचे मंदिर आहे. याला चवदा मजले आहेत. निगपोच्या मधल्या भागांत 'ड्रम टॉवर' (नगरखाना) नांवाचा १५ व्या शतकापूर्वीचा एक बुद्धज आहे. रेशीम, कापड, संत्रंज्या, गालीचे, लांकडी सामान, गवती टोप्या येथे तयार होतात. गवती टोप्या, गवती चट्या, संशु, चिनी औषधे, व मासे येथून परदेशांत जातात. चेनहाई शहर घेतल्यावर ब्रिटिश फौजेने निगपो काबीज केले (१८४१); तसेंच स. १८६४ त तैपिंगाच्या ताब्यांत हे शहर सहा महिने होतें.

निघासन—संयुक्त प्रांतांतील खेरी जिल्ह्यांतील ईशान्येकडील एक तहशील. क्षेत्रफळ १२४२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २९००८७. यांत एकंदर ४०३ खेडी आहेत. धौरहरा हे तहशीलचे मुख्य ठिकाण असून निघासन हे एक खेडें आहे. ह्या तहशीलांत एकंदर २९३ चौरस मैल क्षेत्रफळाचे जंगल आहे. पश्चिमेस सार्दा किंवा चौका असून पूर्वेस कारिआला आहे. मोठ्या पुराने हा प्रदेश वाढून जाण्याचा फार संभव आहे. शिवाय मोहन, दहावर, सरजु नांवाच्या मोठ्या नद्या आहेत.

निजामअल्ली—हा निजामुलमुल्क असफजाहचा चवथा मुलगा. हा सलाबतजंग (याचा वडील भाऊ) गादीवर असतांना वऱ्हाडचा गुभा होता (१७५६). तिकडे त्याने मराठ्यांना वऱ्हाडांतून हांकलण्याचा प्रयत्न केला पण जानोजी भोंसल्याने त्याचा पराभव करून साठचाळीसांचा (६० रु. भोंसल्याचे व चाळीस निजामाचे) प्रख्याति तह केला. यानेळीच निजामअल्ली व त्याचे भाऊ यांचे तंटे लागले. ही संधि पाहून पेशव्यांनी विश्वासराव व शिंदे यांस औरंगाबादेवर पाठविले व स्वतः शिंदेखंडावर गेले. साखरखंडे येथे मोठी

लढाई होऊन तीत निजामअल्लीचा पराभव झाला व पेशव्यांस २५ लक्षांचा प्रांत मिळाला (जानेवारी १७५८). सलाबतमुळे फ्रेंचांचे महत्त्व निजामाच्या दरबारा फार माजले, ते नाहोसे करण्यासाठी शहानवाझ, निजामअल्ली वगैरे मंडळींनी कट केला; त्यावेळी बुशीचा दिवाण हैदर याने निजामअल्लीस पकडण्याचा बेत केला असता, त्याने हैदरचा खून केला व आपण वऱ्हाणपुरास गेला (१७५८). तेथे राहून व ते गांव लुटून त्याने फौज जमविली, तेव्हा बसालतजंगाच्या (निजामअल्लीचा धाकटा भाऊ) विधावणीने जानोजी भोंसल्याच्या व निजामअल्लीच्या लढाया सुरु होऊन, शेंवटी भोंसला पराभव पावला.

पुढे सलाबत हा मद्रासेकडे गेल्याचे पाहून निजामअल्लीने औरंगाबाद घेऊन हैदराबादेस प्रयाण केले, त्याबरोबर सलाबत परत आला. त्यानंतर तिघां भावांत बरीच भांडणे होऊन, अखेर निजामअल्ली हा सलाबतचा कारभारी बनला (१७५९). हळू हळू निजामअल्लीने सलाबतची सत्ता वळकावून (१७६१) त्यास नामधारी केले; पुढे त्याला कैदेत टाकून व वर्षभराने त्याचा खून करून तो स्वतः गादीवर वसला (जून १७६२) व निजाम बनला. यानेच हैदराबाद ही राजधानी केली.

या सुमारास निजामाने थोरल्या माधवराव पेशव्याविरुद्ध राघोबादादानां मदत केली. त्याबद्दल चार किल्ले व ५१ लाखांचा मुलूख त्याला देण्याचे ठरले होते. पुढे त्याने विद्रल सुंदर या दिवाणाच्या सल्ल्याने असंतुष्ट मराठे सरदार मिळवून, पेशव्यांवर स्वारी केली; परंतु राक्षसभुवराच्या लढाईत त्याचाच पराभव झाला, तरी पण राघोबादादानां आपल्या लगामां टेवण्यासाठी १० लाखांचा प्रांत त्याला परत दिला (१७६३). फ्रेंचांचा पराभव झाल्यामुळे त्यांच्या ताब्यांतील उत्तर सरकारमधील पांच जिल्हे निजामास परत मिळाले. हैदर व मराठे हे डोईजड झाल्याने त्यांचा नाश करण्यासाठी त्याने गुप्तपणे इंग्रजांशी (त्यांच्याच उत्तेजनारहून) तह करून, त्या मोवदला वरील प्रांत सालीना ७ लक्ष रु. खंडावर त्यांना दिले (१७६६). पुढे निजाम व इंग्रज या दोघांनी हैदरावर स्वारी केली, पण निजाम थोड्याच दिवसांत हैदरास मिळाला; कांहीं दिवसांनी त्यालाहि सोडून निजाम पुन्हा इंग्रजांस मिळाला. त्यावेळच्या तहाने कर्नाटक बालेघाट प्रांताची दिवाणी इंग्रजांना मिळाली. व त्याबद्दल सालीना ७ लक्षांची खंडणी त्यांनी निजामास देण्याचे कबूल केले (१७६८). पुढील साली निजामाने पेशव्यांस भोंसल्यावरील स्वारीत मदत करून तीन लाखांचा मुलूख मिळविला (१७६९).

नारायणराव पेशव्यांच्या वधाचा फायदा घेऊन याने सैन्य जमविले, तेव्हा राघोबादादानां याच्यावर स्वारी करून बेदरजवळ याचा पराभव केला व त्याचा २० लाखांचा प्रांत घेतला. परंतु याने त्यांची समक्ष भेट घेऊन व आज्ञाभाषण

करून तो सर्वच मुलूज परत मिळविला (१७७३). वारभाईनां मिळून यानें दादानां त्रास दिला व त्याबद्दल वारभाईकडून १३ लाखांची जहागीर मिळविली (१७७४). नंतर दादानां मिळण्याचें भय दाखवून यानें त्यांच्याकडून आणखी १८ लाखांची जहागीर मिळविली.

यानें भोसल्यांच्या गृहकलहान्त पडून साबाजीचा पक्ष घेतला होता. साबाजी मेल्यावर यानें मुथोजीवर स्वारी केली व त्याचा बराच प्रांत काबीज केला, परंतु एलिवपुरास मुथोजीची समक्ष गांठ पडल्यावर त्यानें तो त्यास परत देऊन त्याचा स्नेह संपादिला (१७७५-७६).

मद्रासकर इंग्रजांनीं बसालतजंगास (त्याच्याशीं तह करून) आपल्या पंखाखालीं घेतले (१७७९), तेव्हां इंग्रजांनीं निजामा- विरुद्ध हैदर व मराठे यांच्याशीं संगनमत करण्याचा घाट घातला; त्यामुळे कलकत्तेकरांनीं मद्रासकरांचा बरील तह रद्द केला (१७८०). तेव्हां त्याचा राग थोडा शांत झाला, तरी सुद्धां वडगांव येथे इंग्रजांचा पराभव झाल्यापासून तो त्यांच्याशीं चढेलपणानें वागत असे. पुढें निर्मळच्या जहा- गिरदारानें एक मोठें बंड उभारल्यानें निजाम घाबरला व मग मराठ्यांची मदत घेऊन त्यानें तें मोडलें (१७८४). टिपूवर स्वारी करण्यासाठीं (१७८४) नाना फडणवीस व निजाम यांची यादगीर येथे भेट होऊन स्वारीचा मन- सुवा पक्का ठरला. मराठ्यांच्या निजामाकडील चौथाईचा तंटो नाहासा करण्यासाठीं ही भेट आहे, असें वरवर उठाविलें होतें. इतक्यांत टिपूनें चढाई करून निजामाच्या विजापूर प्रांताकडे गडवड सुरू केली. पेशव्यांस यावेळीं अंतस्थ अड- चणीमुळे टिपूवर स्वारी करण्यास सवड झाली नाहीं, त्यामुळे निजामानें टिपूशीं समेट केला.

पुढील सालीं टिपूवर मराठे व निजाम स्वारांस निघाले. यादगीर येथे निजाम व नाना यांची पुन्हां मुलाखत होऊन, निजाम परत फिरला (१७८६). टिपूचा परभव होऊन त्याच्याशीं झालेल्या तहांत ठरल्याप्रमाणें निजामास त्याची वांटणी मिळाली (१७८७).

बसालतजंग मार्गेच वारला (१७८२) होता. तो वार- ल्यावर उत्तरसरकारपैकीं गंतूर जिल्हा इंग्रजांनीं (१७६२ त) ठरल्याप्रमाणें मागितला, म्हणून निजामानें तो त्यांस दिला (१७८०). टिपू, मराठे व इंग्रज या तिघांपैकीं, प्रसंगां वाटेल त्याची कास धरून निजाम आपला फायदा करून घेई व प्रत्येकाला मुलथापाहि देई. त्याचा दिवाण मीर कासीम याचा ओढा इंग्रजांकडे असे व निजामाचा साधारणें टिपूकडे असे. गंतूर दिल्यावर निजामानें कॉर्नवालीस यास सांगितलें कीं, १७६८ च्या तहाप्रमाणें त्यानें आपल्यास टिपूवरील स्वारीसाठीं २ पलटणे व ६ तोफा पुरवाव्या. टिपूचें शक्य नाहींसें करण्यास इंग्रज उत्सुक असल्यानें, कॉर्नवालीस यानें पर्यायानें निजामाची मागणी कबूल केली. इकडे निजामानें टिपूशींही संधान वांधलें; परंतु टिपूनें त्याचा मुलीची

मागणी केल्यानें निजाम चिडून इंग्रजांस टिपूविरुद्ध कायमचा मिळाला (१७८९).

या सुमारास निजामानें कॉर्नवालीस यास सांगितलें कीं, मराठ्यांची पुष्कळ वर्षांची चौथसरदेशमुखी आपल्याकडे तुंबली आहे, ती आपणांस देण्यास सवड नाहीं, तरी या कामीं ती माफ करविण्यास मदत करावी. परंतु कॉर्नवालीस यास यावेळीं मराठ्यांची जरूरी असल्यानें, त्यानें तें नाकारलें; फक्त मध्यस्थी करण्याचें कबूल केलें. यानंतर मराठे, इंग्रज व निजाम या तिघांनीं मिळून टिपूवर स्वारी केली (१७९०). टिपूचा पराभव होऊन, निजामच्या वांटणीस गुत्ती, कडाप्पा वगैरे प्रांत व १ कोटी १० हजार रु खंडणी आली (१७९२).

यानंतर मराठ्यांनीं आपल्या चौथाईची दोन कोटींच्या बाकीची मागणी निजामाकडे केली, परंतु त्यानें ती दिवस- गतीवर टाकली. इतक्यांत महादजी शिंदे वारला (१७९४); तेव्हां मराठे दुर्बल झाले असे समजून त्यानें त्यांच्या वफि- लाची, नाना फडणवीस व पेशवे यांची थट्टा करून उपमंद केला व आपली कवायती पलटणे दोन होती त्यांची संख्या तेवीस केली. त्यामुळे पेशवेहि युद्धास तयार झाले. अखेर खड्यांस लढाई होऊन तीत निजामाचा सपशेल पराभव होऊन, मराठ्यांच्या सर्व अटी त्यास कबूल कराव्या लागल्या (खडे पहा).

या अपमानामुळे निजामाचा इंग्रजांवर राग होऊन, निजामानें त्यांच्या २ पलटणी हांकलून दिल्या व त्याचबरोबर आपले ५० हजार घोडदळहि कमी केलें; मात्र रेंमंडचीं पलटणे वाढविली. यावेळीं निजामाचा वडील पुत्र आलीजाह यानें बापाविरुद्ध बंड उभारलें; त्याला वरील ५० हजार घोडदळ मिळालें. टिपूहि त्यास मदत देण्यास तयार झाला, त्यामुळे त्याचा पक्ष जोरांत आला. वेदर व आणखी बरेचसे विल्ले त्यानें घेतले (१७९५ जून). परंतु रेंमंडनें मराठ्यांच्या साहाय्यानें त्याचा पाठलाग करून औरंगाबादेस त्याला तोंड देऊन व त्याचा पराभव करून पकडलें. पुढें त्यास हैद्राबादेस आणीत असतां त्यानें वाटेंतच विष खाऊन आत्महत्या केली.

यापुढें नाना फडणवीस यानीं महाडचे कारस्थान करून रावबाजीस पेशवे करण्याचें ठरविलें, त्यावेळीं खड्यांच्या तहांतील मुलूख व खंडणी यांची सूट, चौथाई बाकीची सूट वगैरे अटींवर निजाम हा नानांस अनुकूल झाला होता (१७९६). तसेंच त्यानें तावेळीं दौलतराव शिंद्याशीं, नानांस त्यांच्या अटी पाळावयास भाग पाडण्याबद्दल दुसरा एक गुप्त करार केला. रावबाजीनेंही निजामाशीं परस्पर मद- तीचा एक तह करून, त्यास ८ लाखांची जहागीर दिली (१७९८ जुलै); पण थोड्याच दिवसांत निजामानें तो मोडला. याच सालीं इंग्रजांनीं निजामाकडून आपला तैनाती- फौजेचा तह करवून, त्याच्यावर आपला दाब बसविला. सहा हजार इंग्रजी लष्कराबद्दल २४१७१०० रुपये सालिना

निजामाकडून घेण्याचें व त्याचा पेशव्यांशी तंटो उपस्थित झाल्यास आपण मध्यस्थी करण्याचें ठरविलें (सप्टें. १७९८).

टिपूवरील शेवटच्या सारांत निजामानें इंग्रजांस उत्तम मदत केली (१७९९). त्यामुळें टिपूच्या ३०४००००० होनांच्या मुलुखापैकी, फक्त ५३००००० चा प्रांत निजामास मिळाला; शिवाय पेशव्यांच्या वांटणीपैकी १११११११११ आणखी मिळाला. परंतु पुढें (आक्टोबर १८००) इंग्रजांनी त्यांच्याशी आणखी एक तह केला; त्यांत परक्यांपासून त्यांचें रक्षण करण्याचें इंग्रजांनी पत्करिलें व त्यासाठीं पूर्वीच्या सहा पलटणींत आणखी दोन पलटणींची व एका घोडदळाची भर घातली व त्यांच्या खर्चासाठी (१७९२ आणि १७९९ मिळून) टिपूकडून दोनदां मिळालेला वांटणीचा सर्वेच्या सर्वे मुख्य कायमचा मागून घेतला. याप्रमाणें निजाम हा सर्वेची इंग्रजांच्या हातांत गेला. यानंतर निजाम-अल्ली फार दिवस वांचला नाहीं; तो स. १८०२ च्या आगष्टांत हैद्राबादस बराच वृद्ध होऊन मेलला. त्याच्या मगून त्याचा मुलगा सिकंदरगड हा निजाम झाला.

निजामअल्ली सर्व निजामांत शहाणा व मुत्तद्दी असल्यानें मराठ्यांच्या प्रबंड सामर्थ्यापासून वांचला. त्याच्या दोन्ही बाजूंस नागपूर व पुणेकर मराठे आणि इतर बाजूंस हैदर व इंग्रज असे होते. त्यामुळें त्याला सर्वांशी मोठ्या दूरदर्शोपणानें वागावें लागे. वेळ पडेल तसें चढाई करून अथवा पड घेऊन त्यानें आपलें राज्य राखलें. पेशवे-भोंसले भोंडणाप्रमाणेंच पेशव्यांच्या गृहकलहांतहि त्यानें भाग घेतला होता. नाना फडणवीस वारल्यानंतर मुत्तद्दीपणाचा पाठिंबा देण्यासारखा माणूस कोणी न राहिल्यानें निजामअल्ली इंग्रजांच्या जाळ्यांत सांपडला. [वऱ्हाडचा इतिहास; नागपूरकरांची बखर; पेशव्यांची बखर; डफ; राजवाडे खंड, २, ४, ५, ६, ७, १४; खरे-ऐ. ले. सं. भा. ६-१०.]

निजामउल्मुल्क—याचें मूळचें नांव कमरुद्दीन; याचा वाप शहाबुद्दीन म्हणून औरंगजेबाचा सरदार होता. त्याच्या हाताखालीं तुर्की मोगलांचें छोटेंसें सैन्य असे. तो औरंगजेबाबरोबर दखनमध्ये आला होता (१६८४). त्याची व संभाजी छत्रपतीच्या सैन्याची रायगडाजवळ निजामपुरी एक छोटीशी लढाई होऊन तीत त्यास जय मिळाल्यानें त्याला औरंगजेबानें गाझीउद्दीन हा किताब दिला (१६८५).

विजापूरच्या वेळांत गाझीनें आयत्यावेळीं अझीमशहास रसद पोहोचवून त्याची उपासमार थांबविली व शेवटीं विजापूरहि गाझीच्याच मार्फत खालसा झालें. यामुळें औरंगजेबाची मर्जी त्याच्यावर फार वसून (१६८६), मराठ्यांनी जेन्हां वऱ्हाडांत धुमाकूळ घातला तेव्हां त्यानें गाझीलाच वऱ्हाडची सुभेदारी दिली (१७०५) होती. ('गाझीउद्दीन-खान' पहा).

कमरुद्दीनास १३ व्या वर्षी औरंगजेबानें १०० स्वारांचें पथक व चिनकुलीखान ही पदवी दिली. त्याच्या अखेरच्या

काळांत हा विजापूरकडे सुभेदार होता. सय्यदवंधूनां, फर्रुसियर यास गादीवर बसविण्याच्या कामीं यानें मदत केली (१७१२); त्यावेळीं याला गाझीउद्दीन, फिरुजगंग या पदव्या मिळाल्या. याचें व दखनचा सुभेदार झुलफिकरखान याचें वांकडें होतें; त्याच्या खानानंतर दखनच्या सुभेदारीवर याचीच नेमणूक होऊन यास खानखानाग निजामउल्मुल्क वहादर हा किताब मिळाला (१७१३). तो दखनमध्ये आल्यावर त्याला असलेष्ट मराठे सरदार (चंद्रसेन जाधव, सज्जराव घाटगे, रंभाजीराव निवाळकर वगैरे) येऊन मिळाले. त्यांना आश्रय देऊन त्यानें कोल्हापूरकर संभाजीचा पक्ष उचलून धरला, आणि शाहूच्या सरदारांवर सैन्य धाडलें. मराठ्यांना चौथई घेऊं यावयाची नाहीं ही त्याची प्रथमपासून इच्छा होती. परंतु शेवटीं मराठे व निजाम यांच्यांत संलोखा होऊन युद्ध थांबलें (१७१३). तरीपण त्यानें पुण्यावर आपला अंमल थोडे दिवस बसविला होता. फार दिवस इकडे राहिल्यानें दखनचे सर्व रीतीरिवाज, माहिती व राजकारण त्यास माहीत होतें.

दखनची सुभेदारी १७ महिने केल्यावर वादशहानें त्यास उत्तरेकडे मुरादाबादस नेमून, दखनवर हुसेनअल्लीस नेमिलें (१७१५). निजामानें १७ महिन्यांत दक्षिणेंत पुन्हां औरंगजेबशाही उपस्थित केली होती. पण पेशव्यांनी ती पुढें सोडली. निजामानें मुरादाबादेकडील जमीनदारांची वंडाळी मोडल्यानें व सय्यदवंधूच्या शिफारशीवरून वादशहानें त्याला बहारच्या व नंतर मालव्याच्या सुभेदारीवर पाठविलें. निजाम हा धूर्त असल्यानें वापाप्रमाणेंच वारा वाहील तशी पाठ देणारा होता. यावेळीं तो सय्यदवंधूस आपण पूर्ण अनुकूल आहो असे दाखवीत होता (१७१९). पेशवा सय्यदांच्या साहाय्यासाठीं दिल्लोस यावेळीं गेला असतां निजामानें त्याला भाईचारा केला होता.

पुढल्या साली (१७२०) दिल्ली येथील गडवडीचा फायदा घेऊन, दखनमध्ये स्वतंत्र होण्याचें ठरवून (कारण सय्यदवंधू हे त्याला स्वतंत्र होऊं देत नसत) निजामानें १२ हजार सैन्यासह मालव्यांतून निघून नर्मदा उतरून थोड्याच काळांत लांचलुचपतीनें व कारस्थानानें अशीरगड, वऱ्हाणपूर, आणि खानदेश हे प्रांत काबीज केले. यावेळीं मालव्याचा नायब सुभेदार दिलावर याच्या जवळ सय्यदवंधूचें कांहीं सैन्य असून, औरंगबादेचा नायबसुभा आलम-अली याच्याजवळहि त्यांचें थोडेंसें सैन्य होतें. निजाम उघड उघड आपल्याविरुद्ध बंडखोर झाल्याचें पाहून सय्यदवंधूनी आलम व दिलावर यांना त्याचा नाश करण्यास सांगितलें; त्याप्रमाणें दिलावर त्याच्यावर चालून आला. त्याच्या तोंडावर थोडी फौज पाठवून व तो गाफील आहे असें पाहून निजामानें त्याच्यावर खांडवा येथें आचानक छापा घालून त्यास ठार मारिलें (१७२० जून). आलमअल्लीनें मराठ्यांच्या (दाभाडे, भोसले, निवाळकर) साहाय्यानें वऱ्हाडांत निजामाशी

बाळापुरास लढाई दिली; परंतु तीत उतावीळपणानें त्याचा पराभव होउन तो ठार झाला (आगष्ट १७२०). ही बातमी दिल्लीस गेल्यावर तेथें राज्यक्रांति होऊन सध्यदवंधूचे खून होऊन बादशहा स्वतंत्र बनला. या वनावास मूळ कारण निजामच होता, व बादशहाचीहि त्याला अनुमति होती. म्हणून पुढें बादशहानें त्याचा सन्मान करून त्याला दख्खन व माळव्याचा सुभेदार केलें. पुढें वझीर अमीरखान मेल्यावर तर निजामास असफजाह किताबासह वझिरीहि मिळाली; परंतु दख्खनमधील गडबडीमुळे स. १७२२ (जानेवारी) पर्यंत तो दिल्लीकडे गेला नाही.

मध्यंतरी त्यानें मराठ्यांशी बचावाचें धोरण ठेविलें होतें. सध्यदांचा निकाल लागण्यापूर्वी कोल्हापूरकर व सातारकर यांच्याशीं त्यानें दोस्ती केली होती व त्यांच्या चौथाईस त्यानें हरफत घेतली नाहीं. पुढें सध्यद गेले. बाळाजी विश्वनाथहि वारला, तेव्हां मात्र यानें गडबड चालवून सातारकरांच्या चौथाईस हरकत घेतली. इतक्यांत मराठे गंगथडावर जमले व महंमदशहानें दिल्लीहून मराठ्यांस नवीन फर्मानहि (चौथ सरदेशमुखीचें) दिलें, त्यामुळे त्यानें माघार घेतली (१८२१) व विखलढाण येथें वाजीरावाची भेट घेऊन सलोखा केला. यावेळीं त्याचें इस्तान नीट बसलें नव्हतें त्यामुळे मराठ्यांशीं भांडण्याचें त्याला सामर्थ्य नव्हतें. आपल्या स्वतंत्र सत्तेच्या आड ते आले नाहींत म्हणजे पुरे, मग वाटल्यास त्यांनीं बादशहाी मुलखावर खुशाल स्वारी करावी, असें त्यानें धोरण ठेवून शाहु, पेशवे व त्याचे सरदार यांच्याशीं आपली वागणूक ठेविली; त्याबरोबरच आपल्या फायद्यासाठीं मराठ्यांतील अंतःकलहास तो मदतहि करीत होता. नंतर दिल्लीस आपलें वजन वसविण्यासाठीं इकडाले कामें उरकून तो तिकडे गेला (१७२२).

दिल्लीस दरबारांतील गोंधळ मोडून औरंगझेबी शिस्त लावण्याचा प्रयत्न निजामानें चालविला, परंतु तो विलासी बादशहास आवडला नाहीं, म्हणून त्यानें याला गुजराथेच्या सुभेदारीवर पाठविलें. यानें तेथील माजी सुभेदार हैदरकुली यास त्याची फौज फितूर करून पिटाळून लाविलें. हैदरास आंतून बाह्यशाहीची फूस होती. गुजराथेंतील धोलका, भडोच वगैरे पांच परगणे स्वतःस जहागीर ठेवून आपल्या तर्फे आपला चुलता हमीद यास आपल्या अमदावादेस सुभेदार म्हणून व भाऊ अक्षीमउल्ला यास माळव्याचा सुभेदार म्हणून नेमून निजाम दिल्लीस परतला (१७२३). परंतु तेथें त्यास कंटाळा येऊन त्यानें वझिरीचा राजीनामा दिला आणि बादशहास न विचारतां शिकारीच्या निमित्तानें दिल्ली सोडून तो दख्खनकडे निघाला.

यामुळे बादशहास राग येऊन त्यानें हैद्राबादच्या मुयारीझ नांवाच्या सुभेदारास निजामास अटकाव करण्याबद्दल गुप्त हुकूम पाठविला. निजामाच्या डोईजडपणास बादशहा कंटाळला होता व सध्यदांसारखाच त्याचाहि नाश करण्यास

पदात होता. पण साकरखेड्याच्या लढाईत निजामानें मराठ्यांच्या साहाय्यानें मुबारीझा ठार केलें व गोवळकोंडा, हैद्राबाद वगैरे ठाणीं घेतलीं (१७२४ आक्टोबर). यामुळे बादशहानें गुजराथ व माळवा येथील निजामाच्या सुभेदाऱ्या काहून घेऊन, सरबुलंद व राजा गिरधर यांस तेथें अनुक्रमे सुभेदार नेमिलें.

निजामाच्या मनांत आली राजधानी औरंगाबादहून हलवून हैद्राबादेस न्यावयाची होती, त्यासाठीं त्यानें प्रतिनिधी-माफत शाहूशी वोलणें लाविलें की, हैद्राबाद व त्या सभोवतालच्या प्रांताच्या चौथाईबद्दल मराठ्यांनीं नक्त रकम घ्यावी व इंदापूरजवळ कांहीं गांवे जहागीर घेऊन उपर्युक्त प्रांतावरील आपली सरदेशमुखीहि सोडावी (१७२७); परंतु हें वोलणें वाजीराव पेशवे यांनीं फेटाळून लाविलें. पुढें पेशवे-प्रतिनिधि व शाहु-संभाजी यांचा वाद चाललेला पाहून, निजामानें सरदेशमुखी व मोकासावाव या बाबी दोन छत्रपतींच्या वारसांच्या हक्कांचा निकाल लागेपर्यंत आपण कोणासच देत नाहीं असें जाहीर केलें व शाहूच्या राज्यावर वारंवार स्वाऱ्या सुरू केल्या; तेव्हां शाहूनें वाजीरावास त्याच्यावर पाठविलें. निजामानें चंद्रसेन जाधव व संभाजीची मदत घेतली होती; तरी पण पेशव्यांनीं त्याला हैराण करून व अखेर त्याची उपासमार करून त्याचा सपशेल पराभव केलें. त्यामुळे त्यानें तह करून, संभाजीचा पक्ष सोडणें, शाहूच्या सर्व कार्याचा फडशा करणें व त्याचे हक्क पुढें बिनहरकत वसूल होतील यासाठीं कांहीं विछे शाहूच्या ताब्यांत देणें, या गोष्टी कबूळ केल्या (१७२८) याप्रमाणें वाजीरावास पाहिली सात आठ वर्षे निजामाच्या भानगडी मोडण्यांत घालावी लागली (१७२२-२८).

वाजीरावाविषुद्ध त्रिवकराव दाभाड्यास निजामानें मदत केली होती (१७३१). वास्तविक पेशव्यांविषुद्ध दाभाड्यास त्यानें च उभें करून पेशव्यांचा पाडाव करण्याचें कारस्थान रचिलें होतें, त्यामुळे डभईच्या लढाईनंतर त्यानें वाजीरावाचा राग शांत करून, त्यास माळवा ताब्यांत घेण्याची सल्ला दिली. यावेळीं बादशहा हतवयी झाला होता, त्याच्या भविर्ती हलकट लोक जमले होते, वाजीरावास जिकडे तिकडे जय मिळत होता, त्यानें मनांत आणलें असतें तर बादशहाकडून त्याला सहज दख्खनची सुभेदारी मिळवितां आली असती, या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन व आपण स्वतः आतांपर्यंत बादशहाचे अनेक अपराध केले आहेत, हें ध्यानांत ठेवून, यावेळीं निजामानें वाजीरावाशीं संगनमत केलें. पुढें मल्हारबा होळकरानें आम्र्याच्या पलीकडेहि स्वाऱ्या केल्यानें घावरून महंमदशहानें निजामास दिल्लीस बोलाविलें; परंतु बादशहाी जितकी कुमकुवत होईल तितकें आपणांस फायदेशीर होईल या उद्देशानें तो तिकडे गेला नाहीं (१७३५); शिवाय मराठ्यांशीं भांडण्याचें सामर्थ्य त्याला यावेळीं नव्हतें.

निजाम येत नाहीसं पाहून खानडीरान या वझिरानें, मराठ्यांना त्याच्याकडून फोडण्यासाठीं दख्खनच्या सर्व सुभ्यांत सरदेशपांडेपणाचे हक्क देऊं केले (१७३६); त्यामुळ तो दिल्लीस जाण्यास कबूल झाला. बादशहानेंहि त्याला पुन्हां गुजराथ व माळव्याची सुभेदारी देऊं केली; मात्र मराठ्यांनांच या दोन्ही प्रांतांतून त्यानें हांकलून घावें असें बादशहाचें म्हणणें होतें. त्यामुळें त्यानें सैन्य जमवून मराठ्यांनां गुजराथेंतून हांकलण्याची तजवीज जारीनें चालविली. तेव्हां वाजोरावानें त्याला भोपाळजवळ कोंडून व पाणी मिळण्याचीहि पंचाईत पाडून, तह करावयास भाग पडलें (फेब्रु. १७३८), पण या तहांत निजामानें सातःच्या पदरास मात्र खार लागूं दिला नाहीं. नादीरशहाच्या स्वारीच्या वेळीं हा दिल्लीस असून महंमदशहातर्फे लढला होत.

यानंतर, दीड वर्षे झाले तरी ठरल्याप्रमाणें आपल्या माळव्याच्या सनदा मिळत नाहींत व निजामहि दिल्ली सोडीत नाहीं, असें पाहून वाजोरावानें निजामाच्या मुलखावर स्वारी केली (१७३९), आणि नासीरजंगला (निजामुल्मुल्क याचा मुलगा) औरंगबादेस कोंडून त्याच्या राज्यांत उच्छाद मांडला; तेव्हां नासीर शरण येऊन मुर्गापैठणचा तह झाला (१७४०). या तहानें पेशव्यांस हांडेप्रांतांत जहागीर मिळाली. या सुमारास निजाम हा दिल्लीस होता, व त्याला बादशहानें अमीरउलउमरा हा किताब दिला होता. इतक्यांत नासीरजंग हा आपल्याविरुद्ध बंड करीत आहे, असें ऐकून निजामानें आपला वडील मुलगा गाझीउद्दीन त्याजवर वझिरी सोंपवून तो दख्खनकडे निघाला (१७४१ जाने.). इकडे येऊन निजामानें मराठ्यांच्या साहाय्यानें नासीरचें बंड मोडलें (जुलै) व कांहीं दिवस त्याला कैदेत ठेवून नंतर सोडून दिलें (नासीरजंग पहा).

या सुमारास मराठे बंगालच्या राजकारणांत गर्क झालेले पाहून, निजामानें कर्नाटकांत आपले हातपाय पसरण्यास सुरवात केली. यावेळीं अर्काटच्या सफदरअल्लीचा खून होऊन (१७४२) तिळडे सर्व गोंधळ माजला होता, ही संधि साधून वरोवर मोठें सैन्य घेऊन निजाम कर्नाटकांत गेला (१७४३ जाने.) व तेथें त्यानें आपल्या योजनेप्रमाणें सर्व व्यवस्था केली. सुरारराव घोरपड्याचे गुत्तीचे हक्क कबूल करून व त्याला गप्प बसवून त्रिचनापल्ली घेतली (आगष्ट). तसेंच पेशव्यांनीं आपल्या राज्यावर स्वारी करूं नये, म्हणून त्यानें बादशहाकडून पेशव्यांनां माळव्याच्या सनदा मिळवून देण्यांत मदत केली.

इतक्यांत सातान्यास पेशवे, गायकवाड व भोंसले यांच्या फौजा जमलेल्या पाहून, आपल्या राज्यावद्दल काळजी वाटून आणि अन्ववद्दीन यास कर्नाटक पैनाघाटाचा व आपला नातु मुजफर यास कर्नाटक बालेघाटाचा कारभार सोंपवून निजाम हैद्राबादकडे वळला (१७४४ फेब्रु.), परंतु मराठे त्याला त्रास देत नाहींत असें पाहून, त्यानें आपल्या राज्यांतोळ

बंडखोरांचें पारिपत्य केलें. पुढें (१७४७) निजामानें सुरतेकडे हालचाल केल्यानें पेशव्यांनीं त्याच्यावर स्वारी करून आसुंबरी येथें त्याचा परभव केला.

निजामउल्मुल्क हा ७७ वर्षांचा होऊन बन्हाणपूर येथें मरण पावला (१७४८). त्याला गाझीउद्दीन, नासीरजंग, सलाबतजंग, निजामअल्ली, बसालतजंग व मीरमोगल असे सहा पुत्र व दोन मुली होत्या. पैकीं एका मुलीचा मुलगा मुजफरजंग याच्यावर त्याचें फार प्रेम होतें. निजामाची कबर बन्हाणपुरासच आहे. हा कवि होता असें म्हणतात; टिप्पूच्या ग्रंथसंग्रहालयांत “ दिवाण आसफ निजामउल्मुल्क ” नांवाचा जो काव्यग्रंथ सांपडला, तो याचाच होय, असें कांहीं विद्वानांचें म्हणणें आहे. औरंगझेवानें मराठ्यांचा संपूर्ण उल्खात करण्यासाठीं वीस वर्षे घालविला, त्यावेळीं त्या नालमांत निजाम हा तयार झाला होता; म्हणून याच्या मनांतहि तोच हेतु अखेरपर्यंत होता; पण पेशव्यांच्या बळापुढें त्याची इच्छा औरंगझेवाप्रमाणेंच सफळ झाली नाहीं. हा बुद्धिमान, शूर, सुसद्दी व दीर्घायुषी होता. त्याचा जन्म ११ आगष्ट स. १६७१ त व मृत्यू २१ मे १७४८ रोजी झाला; मृत्यूसमयीं त्याचें वय ७७ वर्षांचें होतें; डफ म्हणतो १०४ वर्षांचें होतें, हें त्याचें म्हणणें चूक आहे. [आयर्लिन; एलाफिन्स्टन; डफ; राजवाडे खंड २, ३, ६, ८; भारतवर्ष शकावली; शाहूचें चरित्र व डायरी; बाळाजी वाजोराव डायरी; का. सं. पत्रें, यादी; मासीर-उल्-उमरा; मनुची; मराठी रियासती २, ३.]

निजामशाही, अहमदनगरची (१४८९-१६३७), मलिक अहमद.—हा अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्याचा मूळ पुरुष होता. याचा आज्ञा बहिरंभट नांवाचा ब्राह्मण असून तो गोदेच्या उत्तरेस वऱ्हाडांतील पाथरी नांवाच्या शहराचा देशपांडे होता. दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत याचा आज्ञा आपल्या तिमार्जा नांवाच्या मुलास घेऊन विजयानगराकडे गेला. बहामनी सुलतान अहमदशहा वली याच्या शिपायांनीं विजयानगरच्या स्वारीत तिमार्जास कैद केलें व गुलाम म्हणून सुलतानाकडे आणलें. सुलतानानें त्यास मुसलमानी धर्माची दीक्षा दिली व त्याचें मलिकनायन नांव ठेवलें (१४६०). पुढें सुलतान महंमद यानें त्यास आपला कारभारी जो खानेजहान त्याच्या शिफारशीवरून मोठ्या योग्यतेस चढविलें. व त्यास निजाम-उल्मुल्क ही पदवी देऊन तेलिगणच्या सुभ्याच्या जागीं त्याची नेमणूक केली (१४७०). परंतु निजामउल्मुल्कनें मलिक अहमद नांवाच्या आपल्या मुलास नेमणूकीच्या जागीं पाठीविलें, व आपण स्वतः सुलतानाच्या दरबारांच राहिला. येथें त्यानें खानेजहानाविरुद्ध कारस्थान रचून सुलतानाच्या हुकूमानें त्याचा वध करविला व आपण स्वतः कारभारी झाला. यानंतरचा सुलतान जो महंमदशहा त्याच्या कारकीर्दीत निजामउल्मुल्कनें आपल्या अगोंदरच मोठ्या असलेल्या जहागिरांत बीड व दुसऱ्या

क्रिस्त्येक जिल्ह्यांची भर टाकली, व आपल्या मुलास तेलंगणच्या सुभेदारीवरून परत बोलावून त्याची दौलताबाद सुभ्यावर नेमणूक केली. निजामउल्लुकाचा वध झाल्यानंतर त्याचा मुलगा मलिक अहमद यानें बंड करून तो स्वतंत्र झाला (१४८९), व स्वतःस निजामशाहा ही पदवी त्यानें लावून घेतली. तीच पुढें अहमदनगरच्या सर्व राजांनीं लाविली व त्यांच्या राज्यास यामुळेच निजामशाही असें नांव पडलें. शिवाय मूळ पुरुष बहिरंभट याच्या स्मरणार्थ या वंशातील प्रत्येक शहा आपल्याला बहिरिरी अशी पदवी लावून घेत असे.

दौलताबाद सुभ्यावर नेमणूक झाल्यानंतर स्वतंत्र होण्यापूर्वी मलीक अहमद यानें कोंडाणें, शिवनेर, लोहगड, वगैरे पुण्याच्या आसपासचे सर्व किल्ले, व कोंकणांत दंडाराजपुरी पावेंतोचे बरेचसे किल्ले, बंडखोर किल्लेदारांपासून आपल्या कबजांत घेतले; पैकीं शिवनेरी किल्ल्यांत त्याला पुष्कळ द्रव्य सांपडलें. त्यावेळीं तो जुन्नरास राहिला. त्यानें आपल्या राज्यांत सर्वत्र शांतता केली. त्याच्यावर बहामनी शहानें स्वारी केली असतां उलट त्याचाच पराभव झाला. नंतर अहमदनें अहमदनगर हें शहर वसवून तेथें आपली राजधानी केली (१४९४). पुढें तो १५०८ सालीं मेला. तो सहुणी व एकपत्नीव्रतस्थ होता असें फेरिस्ता म्हणतो. द्वंद्वयुद्ध करून तंट्याचा निकाल लावण्याची चाल दक्षिणेंत त्यानें च पाडली.

पहिला बुःहाण शहा (१५०८-५३).—हा अहमदचा मुलगा ७ वर्षांचा असतांना गादीवर आला. हा विद्वान होता; १० व्या वर्षीच तो फारशीत निबंध वगैरे लिही. इस्माईल आदिलशहाची वहीण याला दिली होती. इस्माईलशी व वःहाडच्या इमादशहाशी याची युद्धे होऊन त्यांत याचा पराभव झाला. कंबरसेन नांवाचा ब्राह्मण पुष्कळ वर्षे याचा प्रधान होता. त्याच्या हुपारीनें त्याच्या राज्याची भरभराट झाली. त्याच्यामुळे मराठे लोक राजदरबारीं पुढें येऊ लागले व त्यांनां मोठमोठ्या जागा मिळाल्या. पुढें पुढें निजामशाहींत मराठ्यांचा जो प्रसार झाला तो एव्हांपासून होय. संभाजीपंत नांवाचा दुसरा एक ब्राह्मण याचा परराष्ट्रमंत्री होता. शहा ताहीर नांवाचा एक विद्वान याच्या पदवी होता, त्याच्या सल्ल्यानें यानें राज्यांत शियापंथाचा जवरीनें प्रसार केला. त्यामुळे सुनींनीं दंगा आरंभला. गुजराथ, खानदेश व विजापूर येथील बादशहा सुनीनांच मिळाले. तेव्हां बुःहाणनें दिल्लीच्या हुमायूनची मदत मागितली, पण तो अडचणींत असल्यानें ती मिळाली नाहीं. हे धार्मिक तंटे पुष्कळ दिवस चालले. एकदां बुःहाणनें विजयनगरकरांच्या साहाय्यानें आदिलशहावर स्वारी केली. त्याचें बहुतेक आयुष्य लढण्यांत गेलें. तो स. १५५३ त मेला; त्याला ५ मुलें होती.

हु सेन शहा पहिला (१५५३-६५).—हा बुःहाणचा वडील पुत्र. हा गादीवर बसल्यानंतर याच्या भावांचा व

त्याचा तंट्या लागला. विजापूर, गोवळकोंडे, व विजयनगर येथील राजे याच्यावर चालून येऊन त्यांनीं नगरास वेढा दिला. तेव्हां यानें अंगी सामर्थ्य नसल्यानें त्यांच्याशीं तह केला. त्यानंतर दख्खनमधील सर्व मुसुलमान शहानां विजयनगरकरांवर स्वारी करून तालीकोट येथें हुसेनशहाचा व त्याच्या राज्याचा नाश केला (१५६५). या युद्धांत हुसेनच्या तोफखान्यानेंच विशेष कामगिरी केली. लढाईतून परतल्यावर थोड्याच दिवसांत हा मेला; याला बरीच मुलें होती. प्रसिद्ध चांदबिबी ही याचीच मुलगी होय. विजयनगरच्या विरुद्ध मुसुलमानांनीं संघ स्थापण्यासाठीं हुसेननें चांदबिबीस आदिलशहास दिलें होतें.

मूर्तुझा पहिला (१५६५-८६).—हा हुसेनचा पुत्र; हा लहानपणीं गादीवर बसला. तेव्हां त्याची आई खुदिजा हीच कारभारी झाली. पुढें तिनें वशिल्याचे लोक कारभारांत नेमल्यानें ती प्रजेस अप्रिय होऊन तिला पकडण्याचा कट झाला. पण तो फुटून तिनें कटवाल्यांस शिक्षा केल्या. इतक्यांत विजयनगरच्या राज्यवांटणीवद्दल मुसुलमान पातशाहांत भांडणें जुंपली, तेव्हां मूर्तुझानें कारभार आपल्या हातीं घेऊन विजापूरवर स्वारी करून आदिलशहाचा धारूर-किल्ला घेतला; त्यामुळे आदिलशहानें तह केला (१५६९). या सुमारास पोर्तुगीजांनीं रेवदंड्याच्या निजामी अधिकाऱ्यास दारू पाजून तें बंदर व किनाऱ्यावरील बरीचशां ठाणीं बळकाविली. त्यावेळीं याचें राज्य बराचसा वःहाड, सर्व दौलताबादसुभा, जालनाप्रांत, खानदेश, बाणकोट ते वसईपर्यंतचें कोंकण इतक्या भागावर पसरलें होतें.

यानंतर आदिलशहानें विजयनगरचें राज्य व निजामशहानें सर्व वःहाडचें राज्य घेण्याचें ठरविलें. या सुमारास वःहाडची गादी तोफखान नांवाचा एक माणूस बळकावून बसला होता. इमादशाहीबरोबरच बेदरची बेदरशाहीहि जिकून घेण्याचें मूर्तुझानें आदिलशहाच्या मदतीनें ठरविलें. प्रथम तोफखान व इमादशहा यांस ठार मारून मूर्तुझानें इमादशाही आपल्या राज्यास जोडली. अकबरांनें त्याबद्दल तक्रार केली होती, पण मूर्तुझानें तिकडे दुर्लक्ष्य केलें. खानदेशच्या शहानेंहि आडकाठी घेतल्यानें त्याचा पराभव करून मूर्तुझानें त्यांच्यापासून खंडणी घेतली. बेरीदशहानें आपलें राज्य राखण्यावद्दल प्रथम मूर्तुझाचा दिवाण जंगी-झखान यास लांच देण्याचा प्रयत्न केला पण तो प्रयत्न फसला. तेव्हां त्याच्या विरुद्ध मूर्तुझाचे कान फुंकले. त्यामुळे मूर्तुझानें त्याला विपप्रयोग केला. पुढें खरा प्रकार समजल्यावर त्यास वाईट वाटलें व त्यानें सर्व राज्यकारभार एका कारभारीमंडळाच्या हवाली करून आपण ईश्वरसेवेंत काळ घालवूं लागला. पुढें त्यास वेड लागलें, त्यांत तो आपल्या मिरन नांवाच्या मुलाचा जीव घेण्याचा प्रयत्न करी. पण तो न साधतां मूर्तुझाच अखेरीस वेडांत मेला; कोणी म्हणतात मिरननें त्याचा खून केला.

मिरनशहा (१५८६-८९).—हा मुर्तुझाचा पुत्र; हा फार दुर्व्यसनी होता. याची सर्व कारकीर्द केवळ दरबारी भानगर्डीतच गेली. राज्यांत दक्षिणी व परदेशी असे पक्ष प्रबळ होऊन दक्षिणात्यांनी परदेश्यांची व त्याबरोबरच वजिराची व मिरनशहाचीहि कत्तल केली व मिरनचा चुलत भाऊ इस्माईल यास गादीवर बसविले (१५८९).

इस्माईलशहा (१५८९-९०).—मुर्तुझाचा बुऱ्हाण नांवाचा भाऊ होता, त्याचा हा मुलगा; हा प्रथम लोहगडावर कैदेत होता. हा गादीवर आल्यानंतर दक्षिणी पक्षाचा जमालखान हा वजीर बनला; त्यानेच याला गादीवर बसविले होते. इस्माईलचा बाप बुऱ्हाण हा मागोच अकबराच्या आश्रयास जाऊन राहिला होता. त्याने संधि पाहून अकबराची मदत घेऊन इस्माईलवर स्वारी केली व त्यास कैद करून आणि जमालाला ठार करून गादी बळकावली.

बुऱ्हाणशहादुसरा (१५९१-९४).—हा शियापंथी असल्याने त्याने सुनी लोकांचा पुष्कळ छळ केला. रेवदंड्यास पोर्तुगीजवर याने केलेली स्वारी प्रसिद्ध आहे. ती बुऱ्हाणचा पराभव झाला. पोर्तुगीजांच्या व याच्या नेहमी चकमकी होत. हा १५९० साली मेलाला.

इब्राहीमशहा (१५९४).—हा बुऱ्हाणचा दुसरा पुत्र; हा दुर्व्यसनी होता. दरबारांत दुफळी होऊन विजापुरकरांशी युद्ध सुरू झाले त्यांत हा मारला गेला. याने चार महिने राज्य केले. याच्या मागून वजीर मियान अंजू याने अहमद नांवाचा एक मुलगा गादीवर बसविला.

अहमदशहा (१५९५).—हा निजामशाहीचा खरा वारस नाही असा वाद माजला, तेव्हां अंजूनने दिल्लीकर अकबराचा पुत्र मुराद याच्या मदतीने नगरास वेढा दिला. या वेळी अहमदशिवाय आणखी तीन इसम निजामशाही राज्यावर आपला हक्क सांगत होते. त्यास पाठिरोखेहि मिळाले होते. पैकी बहादुर नांवाच्या हक्कदारास चांदबिबीचा पाठिंबा होता. मुरादने वेढा दिला. त्यावेळी चांदबिबीने तो मोठ्या शौर्याने उठविला. तिच्या मदतीस विजापूर व गोवळकोंड्याच्या फौजा आल्या होत्या (चांदबिबी पहा).

बहादुरशहा (१५९५-१६००).—हा इब्राहीमचा पुत्र. चांदबिबीने याला गादीवर बसवून आपण कारभार हाती घेतला परंतु महमद नांवाच्या वजिराने मुरादास (तिच्या विरुद्ध) पुन्हा बोलाविले. मोगलांनी येतां येतां निजामशाहीचा पुष्कळ प्रांत काबीज केला. चांदबिबीच्या विनंतीवरून गोवळकोंडे व विजापूर येथील मदत पुन्हा आली. सोनपत येथे दोन दिवस मोगल व निजामशाहा यांत तुंबळ युद्ध होऊन मोगल जय पावला (जानेवारी १५९७). पुढे नगरावर एकदम चाल करण्याच्या बाबतीत मुराद व त्याचा सेनापति यांत वाद पडला. इकडे चांदबिबी व वजीर नेहंगखान यांच्यांतहि कारभाराबद्दल तंटा माजला. इतक्यांत मुराद एकाएकी मेल्यामुळे अकबरांने

दानियल यास नगरावर पाठविले (१५९९). नेहंगखान पळून गेला; चांदबिबी एकटी राहिली. तिच्या मनांत मोगलांच्या अफाट फौजेस तोंड देण्यापेक्षां तूर्त बालराजासह जुन्नरास जाऊन रहावे व पुढे प्रसंग आला म्हणजे लढाई करावी असा विचार होता; परंतु यामुळे ती मोगलांस फितूर आहे, असे ठरवून हमीद खोजा व त्याची मंडळी यांनी तिचा खून केला. अर्थात अहमदनगर आयतें मोगलांस मिळाले. बहादुरशहास अकबराने ग्वालेरीस कैदेत ठेवून दख्खनचा कारभार दानियल यास दिला (१६००).

मुर्तुझादुसरा (१६०१-०७).—पहिल्या बुऱ्हाणचा नातू; याच्या बापाचे नांव शहाअली. याला निजामशाही सरदारांनी परिचयास गादीवर बसविले. त्यांत शहाजी राजे, मिआन राजु व मलिकंबर हे मुख्य होते. त्यांनी पुन्हा निजामशाही वाढीस लाविली. पुढे मलिकंबर व राजु यांत भांडणे होऊन मोगल चालून आला, तेव्हा मलिकंबरने त्यांच्याशी तह करून राज्य राखिले व राजधानी नगरास हालवून दौलताबादेस नेली. त्याच्या वशिल्याने बरेच मराठे सरदार पुढे आले. या सुमारास अकबर मेल्याने अंबरने मोगलांचा पराभव करून नगर व बराचसा प्रांत परत मिळविला. पुढे त्याचे व मुर्तुझाचे जमेना म्हणून त्याने त्यांस पदच्युत केले (१६०७).

बुऱ्हाणतिसरा (१७०७-३०).—मलिकंबरने मुर्तुझास पदच्युत करून बुऱ्हाणास गादीवर बसविले आणि तोडरमल्लाप्रमाणेच जमाबंदी करून राज्यांत सर्वत्र सुधारणा केल्या. जहांगीरने पाठविलेल्या फौजांचा त्याने पराभव केला; पुढे शहाजहान प्रत्यक्ष आला व त्याने निजामी दरबारांत बरीच फितुरी केली. त्यामुळे लढाईत मलिकंबरचा पराभव झाला, तेव्हा नगर व थोडासा प्रांत मोगलांस देऊन त्याने त्यांच्याशी तह केला. अंबर मेल्यावर (१६२६) त्याचा मुलगा फत्तेखान वजीर झाला. पण त्याच्या भंगी बापासारखी मुत्सद्देगिरी नव्हती. पुढे तो आतून मोगलांस फितूर हि झाला. त्यामुळे त्याला शहाने कैदेत टाकिले. लुखजी जाधवहि बुऱ्हाणास त्रासून मोगलांस मिळाला; तेव्हा बुऱ्हाणने लुखजीचा खून करविला. बुऱ्हाण हुपार नसल्याने राज्यांत गोंधळ माजला. प्रांताधिकारी स्वतंत्र बनले. तेव्हा त्यांस शहाजीने एकत्र करून व आपण मुख्य वजीर बनून निजामशाही तगविली आणि मोगलांपासून पुष्कळसा प्रांत परत मिळविला. विजापुरकरांनी कोंकणातील निजामशाहाचा कांही भाग घेतला होता तोहि शहाजीने परत घेतला. इतक्यांत शहाजहानचा बंडखोर सरदार खानजहान लोदी यास बुऱ्हाणने आश्रय दिल्याने शहाजहानने त्याचा पराभव केला. पुढच्या वर्षी दख्खनमध्ये भयंकर दुष्काळ पडून निजामशाही ओसाड पडत चालली; ती संधि साधून लोदीस ठार करून पुन्हा मोगलाने चाल केली. तेव्हा बुऱ्हाणने कैदेतून फत्तेखानास सोडले. आणि आदिलशाहाशी परस्परांनी परस्परांस

मदत करावी असा तह केला. फत्तेखानानें लगेच बुन्हाणास कैदेंत टाकून व पुढें त्याचा खून करून सर्व राज्यासद तो मोंगलांस शरण गेला. तेव्हां शहाजहाननें त्याला मोठी जहागीर दिली.

हु से न दु स रा (१६३०-३३).—हा दुसऱ्या मुर्तुझाचा पुत्र; याला फत्तेखानानें गादीवर बसविलें, तेव्हा हा १० वर्षांचा होता. फत्तेखानानें निजामशाही मोंगलांच्या हवाली केल्यानें शहाजीस राग येऊन, त्यानें आदिलशहाच्या मदतीनें दौलताबादेवर हल्ला केला व फत्तेखानाची समजूत करून दौलताबाद परत घेतलें. मोंगल चिडले व त्यांनीं ५८ दिवस तुंबळ युद्ध करून दौलताबाद परत घेतलें. फत्तेखान व हुसेनशहा यांस पकडून दिल्लीस पाठविलें व निजामशाही ताब्यांत घेतली (१६३३). हुसेनला ग्वालेरीस कैदेंत ठेविलें व फत्तेखानाची उत्तरेकडे नेमणूक झाली.

मुर्तु झ्वा ति स रा (१६३३-३७).—हुसेननंतर शहाजी राजानें याला गादीवर बसवून चार वर्षे आटोकाट प्रयत्न करून आणि मोंगलांशीं टक्कर देऊन निजामशाही तगविली. खरें म्हटल्यास शहाजीच मालिकेबराच्या नंतर मुख्य वजीर व राजनिर्माता होता. त्यानें सर्व कोंकण व नीरा नदीपासून चांदोर टेंकळामधील सर्व प्रांत परत मिळविला व परांड्यास राजधानी केली (१६३४). दक्षिणेतील युद्धाचा पुन्हां पहिलाच दिवस आला असें पाहून व शाहिस्तेखानादि सरदारांची शहाजीपुढें डाळ शिजत नाहींसें पाहून खास शहाजहान दख्खनमध्ये आला; व शहाजीला त्यानें तोंड दिलें. आदिलशहाच्या मदतीनें मोंगलांचा अनेक ठिकाणी समाचार घेतला. शेवटीं शहाजहाननें आदिलशहास अर्धा निजामशाही देण्याची लालूच देऊन फोडलें. तरीहि दीड दोन वर्षे शहाजीनें एकट्यानें मोंगलांस दाद लागू दिली नाहीं. अखेर मुर्तुझासह तो माहुलीस असतांना, शहाच्या आईनेच शहाजहानशीं बोलणें लावल्यानें शहाजीनें निजामशाही तगविण्याचा प्रयत्न सोडला; नंतर मुर्तुझास शहाजहाननें ग्वालेरीस कैदेंत ठेवून सर्व निजामशाही खालसा करून, अर्धा आदिलशाहास दिली (१६३७). याप्रमाणें साधारण १५० वर्षे निजामशाही राज्य महाराष्ट्रांत पुरू होतें. आदिलशाहींत हिंदूंचा जितका छळ झाला अथवा त्यांना जितकें हलकें छेखण्यांत आलें तितकें निजामशाहींत झालें नाहीं. निजामशाहीचा बहुतेक कारभार मराठ्यांच्याच हातीं होता म्हटलें तरी चालेल. मध्यकालीन (ज्ञानेश्वरानंतर व रामदासापूर्वीच्या) महाराष्ट्रसारस्वताचा उगम बहुधा निजामशाहींत झाला. [ग्रँटडफ; फेरिस्ता; बुसातिनेसलातान; साउथ इंडियन डिनेस्टिज; मूसुलमानी रियासत; मावेल डफ.]

निज्ञामत-इ-जमुय—मध्यहिंदुस्थानांतील भोपाळ संस्थानाचा एक दक्षिणेकडील जिल्हा. क्षेत्रफळ २७०४ चौरस मैल. हा जिल्हा पूर्वी गढा-मेडळाच्या गोंड नायकाकडे होता व गिन्नुरगड हा किल्ला त्यांचाच होता. हा किल्ला

भोपाळ शहराच्या दक्षिणेस ३८ मैलांवर आहे. १८ व्या शतकांत हा किल्ला दोस्तमहंमदच्या ताब्यांत होता. नेवळ शहा नांवाच्या गोंड नायकास मदत केल्यावरून दोस्तमहंमदास येथें आश्रय मिळाला होता. नायकाच्या मरणानंतर दोस्तमहंमद स्वतःच या किल्ल्याचा कारभारी बनला. पुढें हा किल्ला वजीर महंमदच्या ताब्यांत आला. येथें एक मोडकळीस आलेला राजवाडा, एक मशाद व इतर इमारती आहेत. बारी व चौकीगड येथेहि दोन किल्ले आहेत. लोकसंख्या (१९११) २७१८२९. यांत ७९८ खेडी असून आठ तहशिली आहेत. हा सर्व जिल्हा एका नाक्षिमच्या ताब्यांत आहे.

निज्ञामत-इ-मध्रीय—मध्यहिंदुस्थान, भोपाळ संस्थानांतील एक पश्चिमेकडील जिल्हा. क्षेत्रफळ २२२६ चौरस मैल. नर्मदा व पार्वती ह्या दोन नद्या ह्या जिल्ह्यांतून वहातात. दोस्तमहंमदखानानें हा जिल्हा १७१६ सालीं काबीज केला होता. पुढें १७४५ सालीं हा पेशव्यांनीं घेतला; पण १८१८ सालीं इंग्रज सरकारनें तो भोपाळ सरकारास परत केला. लोकसंख्या (१९११) २२५०६९. शेंकडा ८६ लोक हिंदू आहेत. सिहोर, आष्टा, इच्छावर हीं तीन मोठीं गांवें असून ६२२ खेडी आहेत. हा जिल्हा नाक्षिमच्या ताब्यांत असून ह्यांत ७ तहशिली आहेत.

निज्ञामत-इ-मथ्रिक—मध्यहिंदुस्थान, भोपाळ संस्थानच्या पूर्वेकडील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १९७२ चौरस मैल. जिल्ह्याच्या पूर्वे भागांत विंध्याद्रि पर्वताची ओळ आहे. येथील जंगलास व्यापारी दृष्टीनें बरेंच महत्त्व आहे. लोकसंख्या (१९११) २३३४८५; पैकीं शेंकडा ७२ लोक हिंदू आहेत. यांत खेडी ८११ आहेत. जिल्ह्याचा अधिकारी नाक्षिम आहे. ह्या जिल्ह्यांत १० तहशिली आहेत.

निज्ञामत इ-शिमाळ—मध्यहिंदुस्थान, भोपाळ संस्थानाचा उत्तरेकडील जिल्हा. क्षेत्रफळ १४१७ चौरस मैल. सन १७०९ च्या सुमारास दोस्तमहंमदखानानें बादशहा वहादुरखानजवळून बेरसिया परगण्याचा प्रदेश मिळविला. त्याच्या पश्चात गादीवर आरूढ झालेल्यांनीं हें संस्थान बनविलें. अकबराच्या कारकीर्दीत हा माळवासुभ्याचा एक सरकार होता. १८ व्या शतकाच्या शेवटीं धारच्या मराठा अधिपतीनें बेरसियापरगणा आपल्या ताब्यांत घेतला होता व तदनंतर तो १८२१ ते १८३५ पर्यंत इंग्रज सरकारच्या अंमलाखालीं होता. १८५७ सालीं तो सरकारजमा करण्यांत आला होता पण १८६० सालीं तो संस्थानास परत देण्यांत आला. लोकसंख्या (१९०१) २०४४४५. शेंकडा ७० लोक हिंदू आहेत. भोपाळ व बेरसिया हीं दोन मोठीं गांवें असून शिवाय ८४२ खेडी आहेत. ह्या जिल्ह्याच्या ६ तहशिली केला आहेत.

निज्ञामपट्टम मद्रास इलाख्यामधील गंतूर जिल्ह्याच्या तेन्नाली तालुक्यांतील एक बंदर. लोकसंख्या (१९०१) ४२१६. १९ साव्या शतकांत हें मोठें व्यापाराचें बंदर

होते. पण १९०३-०४ सालीं तें एकदम मंदावलें. पूर्व किनाऱ्यावरील ह्याच बंदरांत पहिल्यांन इंद्रज लोकांनी व्यापार करण्यास सुरवात केली (१६११). १६२१ सालीं त्यांनीं येथें वखार घातली. इंद्रज लोक ह्या बंदरास 'पेट्रीपोझी' म्हणत असत. निज्ञामानें उत्तरसरकारचा भाग म्हणून हें बंदर फ्रेंचांस दिलें होतें पण १७५९ सालीं सलाबतजंगनं हें इंद्रजांस दिलें.

निज्ञामाबाद, जि ल्हा.—हैद्राबाद संस्थान. मेदकगुल-शनाबाद विभागांतोळ एका जिल्हा. ह्यास पूर्वी 'इन्दूरजिल्हा' हें नांव होतें. उत्तरेस नान्दर व अदिलाबाद पूर्वेस करीम नगर; दक्षिणेस मेदक व पश्चिमेस नान्दर. जहागिरी धरून क्षेत्रफळ ३२८२ चौरस मैल. पूर्व व पश्चिमभागी लहान टॅकड्या आहेत. जिल्ह्यांतोळ सर्वांत मोठी नदी गोदावरी आहे. गोदावरीस जाऊन मिळणारी मांजानदी पश्चिम सरहद्दीवरून वहाते. फुलाग व येदलकत्तागू ह्या दोन लहान नद्या आहेत. यांत सागवान, शिसूं, एबोनी, बिजासाल, तरवार, आंब्याची व चिंचेची हीं झाडे; वाघ, चित्ते, कोल्हे, अस्वळ आणि रानडुकर हीं जनावरें मुख्यत्वेकरून आढळतात. जिल्ह्यांतोळ हवा कोरडी असून आरोग्यदायक आहे. पावसाळ्यांत व हिवाळ्यांत मलेरिया असतो. पाऊस सरासरी ४२ इंच पडतो. लोकसंख्या (१९११) ५६८००९. यांत पांच तालुके, एक पेगारइस्टेट, तीन संस्थानें व सात मोठ्या जहागिरी आहेत. मोठीं गांवां—निज्ञामाबाद, आरमूर, बोधन व बालकोन्डा हीं आहेत. शेंकडा ९१ लोक हिंदु आहेत. येथें तेलगू भाषा चालते.

तालुका.—निज्ञामाबाद जिल्ह्यांतोळ एक तालुका. ह्याला पूर्वी इन्दूर तालुका म्हणत असत. क्षेत्रफळ ७८९ चौरस मैल. लोकसंख्या जहागिरी धरून (१९११) ११९८४२. ह्या तालुक्यांत १ शहर व १५० खेडी आहेत. व जहागिरी ३८ आहेत. निज्ञामाबाद किंवा इन्दूर हें तालुक्याचें व जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. पीक मुख्य तांदळाचें आहे. तालुक्याच्या उत्तरेकडील भागांतून गोदावरी नदी वहाते.

गांवा.—निज्ञामाबाद जिल्ह्याचें व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हैद्राबाद गोदावरी व्हेली रेलवेवर हें स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १७३५३. येथें एक भात कांडण्याची गिरणी असून कापूस दाबण्याचे व सरकी वाढण्याचे कारखाने आहेत. रघुनाथदासानें बांधलेल्या देवालाच्या जागी—गांवाच्या नैर्ऋत्य भागां—किला आहे.

निज्ञामी (११४१-१२०३)—निज्ञामउद्दिन अबू महंमद इल्यस बिन यूसफहा इराणी कविस. ११४१ मध्ये जन्मला. याचा बाप जरी कम नांवाच्या डोंगराळ प्रदेशांत राहात असे तरी निज्ञामीचें सर्व आयुष्य आरानमधील गंज येथें गेलें. यामुळें त्याला गंजचा निज्ञामी असे म्हणत. त्याचे आईबाप त्याच्या लहानपणाच त्याला सोडून गेल्यामुळें मानवी क्षणिकत्वाचा त्याच्या मनावर फारच परिणाम झाला व यामुळें एक

प्रकारच्या औदासिन्याचा त्याच्या मनावर पगडा बसून एकान्त व मनन यांचा तो चिरामिलापी बनला. गंज येथील धार्मिक परिस्थिति त्याच्या मनःस्थितीला हितावह होती. तेथील लोक कट्टे सुनी पंथी असून त्यांच्या मताप्रमाणें न चालणाऱ्यास ते आपल्यांत राहूं देत नसत. निज्ञामानें साहजिकच कडक असा फकीरी आयुष्यक्रम अंगिकारिला. कालांतरानें त्याच्या औदासिन्यावर त्याच्या सहजकाव्यप्रतिभेने विजय मिळविला. त्यानें आपल्या पहिल्या ग्रंथांत ईश्वर व मानव यांवरील आपले विचार सादर केले आहेत.

हा ग्रंथ म्हटला म्हणजे 'मख्सूनूल अश्रर' हा होय. हा ग्रंथ जरी मुख्यतः वेदान्तविषयक आहे तरी त्यांत वीररस-प्रधान काव्याकडील त्याची प्रवृत्ति स्पष्ट दिसून येते. "खुशू व शिरीन" हें उत्कृष्ट वीररसप्रधानकाव्य लिहून, इराणांतोळ प्रमुख अद्भुतकाव्यलेखकांत त्यानें जागा पटकावली.

त्याचें असें म्हणणें होतें कीं वीररसप्रधान काव्याचा आद्य हेतु नैतिक किंवा धार्मिक तत्त्वांचें विवरण करणें हा नसून मनुष्याच्या वन्यावाईट मनःप्रवृत्ती, त्यांचे झगडे व ऐशिक विषय हीं रंगवणें हा होय. मानवी स्वभाव व प्रेम, विशेषतः प्रणयी युगुलांचे मनोभाव रेखाटण्याचें त्याचें चातुर्य खरोखरच अवर्णनीय आहे.

त्यानें दरबारी देणग्यांचा जरी स्वाकार केला तरी तो दरबारी रहावयास कधीच गेला नाहीं. "लैला व मन्नून" ही त्याची दुसरी प्रेमकहाणी त्यानें चारच महिन्यांत लिहिली.

त्याचा तिसरा उत्कृष्ट ग्रंथ म्हटला म्हणजे "इस्कंदरनामा" (शिकंदरचरित्र). या काव्यांत तो फिरदौसीची बरोबरी करूं शकतो. त्याच्या "हूफत पैकर" मध्ये सात गोष्टी आहेत. त्यांतोळ चौथी फारच गजेदार असून तिचें रशियन भाषेंत भाषांतर झालें आहे.

निज्ञानिनोव्ह गोरोंड—रशिया. याच नांवाच्या प्रांताचें मुख्य ठिकाण. हें मास्कोच्या पूर्वेस आगगाडीनें २७२ मैल आहे. हें व्यापाराच्या केंद्रांपैकीं एक असून माकायेंव्हस्काय यात्रेचें ठिकाण आहे. ओका नदीच्या आसपासच्या प्रदेशांत पक्का माल तयार करण्याचा कारखान्यांची वाढ झाल्यामुळें या शहराचें महत्त्व १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वाढलें. या शहराचे तीन भाग केले आहेत. येथील हवा अतिशय थंड आहे. सन १९१३ मध्ये येथील लोकसंख्या ११२३०० होती. येथील शिक्षणविषयक संस्था लष्करी शाळा, धंदेशिक्षणाची शाळा व अध्यात्मज्ञानाची शाळा ह्या आहेत.

येथें होणाऱ्या पक्क्या मालाच्या कारखान्यांत गहू दळण्याची गिरणी, लोखंड व यंत्रें, मेणबत्त्या व दोर, यांचे कारखाने मुख्य आहेत. कॅस्पियन समुद्रावरील पेट्रोलियमची ने आण करण्याकरितां जहाजे बांधण्याचें तसेंच वाफेचीं जहाजे बांधण्याचें काम अलीकडे बरेंच वाढलें आहे. व्होल्गा नदीवरील वाफेच्या जहाजाचें व व्यापाराचें निज्ञामी हें मुख्य ठिकाण आहे. या शहराच्या महत्त्वाचें मुख्य कारण

येथे भरणारी यात्रा होय. ही यात्रा २९ जुलैपासून सप्टेंबरच्या १७ तारखेपर्यंत असते. या जत्रेला दरवर्षी ४००००० पेक्षा जास्त लोक येतात. १४ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत निझनी नोव्होगोरोड सुझडॅलच्या ताब्यांत होते. परंतु ते पूर्ण स्वतंत्र होते. स. १३९० पर्यंत येथील लोक आपला राजा निवडतात असत. स. १३७७ व १३७८ मध्ये तातें लोकांना हे शहर छुटले. स. १३९० मध्ये मास्कोप्रिन्स व्हसिली याने निझनी घेतले व तेथे आपले सुभेदार नेमिले. १४१७ साली हे मास्कोला पूर्णपणे जोडण्यांत आले, व या मास्को संस्थानाचा निझनी हा किल्ला करण्यांत आला.

निडगुंडी—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. बंकापूरच्या पश्चिमेस पांच मैलांवर हे एक लहान खेडे असून येथे पांच शिलालेख आहेत. पैकी एक राष्ट्रकूट राजा पहिला अमोघवर्ष (इ. स. ८५१-८७७) याच्या वेळचा आहे.

निडशिगी—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. हनगळच्या उत्तरेस १० मैलांवर हे एक लहानसे खेडे असून त्या ठिकाणी इ. स. ११०९ आणि १११० सालांचे दोन शिलालेख आहेत.

निर्देश, फ्रेडरिक (१८४४-१९००)—हा कवि व तत्त्व-वेत्ता संकसनीमध्ये लुटझेननजीक रॉकेन येथे १५ ऑक्टोबर १८४४ रोजी जन्मला. त्याच्या घराण्याचा दूरचा संबंध पोलिश (पोलंडमधील) जातीशी असून त्याबद्दल त्याला मोठा संतोष वाटत असे. त्याची आई व बाप दोघेही ख्रिस्ती भिक्षुक (मिनिस्टर) घराण्यातील होते व निर्देशनेही आयुष्यभर धर्मोपदेशकाचे नव्हे तरी तात्त्विक उपदेशकाचे काम केले. त्याचा बाप भावनाप्रधान स्वभावाचा होता. तो पस्ति-साव्या वर्षांचे अपघाताने वारला. त्याची आई फार देखणी, सशक्त व बंडखोर स्वभावाची होती. गोएटे या प्रख्यात कवीच्या आईच्या सारखाच तिचा स्वभाव असून गोएटेप्रमाणे निर्देशनेही आपल्या आईला तिच्या एकोणिसाव्या वर्षी झाला. निर्देशने लहानपणापासूनच उंच व सशक्त आणि स्वभावाने शांत व चांगला होता. त्याची वागणूक प्रामाणिक व सभ्य-पणाची असे. त्याला आडदांडपणाचे खेळ किंवा असभ्य प्रकारची करमणूक आपडत नसे. काव्य व संगीत यांची त्याला आवड होती. शाळेत तो गणित व शारीरिक खेळ यांखेरीज बाकी सर्व विषयांत पहिल्या प्रतीचा विद्यार्थी होता. ग्रीक व लॅटिन वाङ्मयाची त्याला विशेष आवड होती. हायस्कूलचे शिक्षण संपवून तो बोन युनिव्हर्सिटीत शिरला. त्यावेळी त्याला धर्म, जर्मन व लॅटिन भाषा यांमध्ये प्राविण्य असल्याबद्दल सर्टिफिकेट मिळाले होते. कॉलेजमध्ये ईश्वरविज्ञान (थिऑलॉजी) व भाषाशास्त्र या दोन विषयांचे अध्ययन सुरू करून भाषाशास्त्राचा विशेष अभ्यास त्याने केला. मुख्यतः शोपेनहार् व वॅगनर यांच्या ग्रंथांचा त्याच्या विचारावर व आयुष्यावर परिणाम झाला, आणि ख्रिस्ती धर्मावरचा विश्वास उडत चालला. बीअस्पान द्वंद्वयुद्ध या विद्यार्थ्यांच्या आवडीच्या

गोष्टीचा नाद स्वतःला लागावा म्हणून त्याने प्रयत्न केले पण ते निष्फळ झाले व विअर-पानाचा त्याचा शिटकारा जन्मभर कायम राहिला. गोएटे व इमर्सन यांचेहि ग्रंथ त्याला फार आवडू लागले इतकंच नव्हे तर इमर्सनच्या निबंधांचे पुस्तक नेहमी त्याच्याजवळ असे. स. १८६९ मध्ये म्हणजे वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी त्याला बेसेल युनिव्हर्सिटीत भाषाशास्त्राच्या प्रोफेसरची नोकरी मिळाली व ती त्याने दहा वर्षे केली. त्याचे या विषयाचे विद्यार्थी थोडे असत व तेही निर्देशनेच्या परंपराधिनोदी मतांमुळे कमी कमी होत गेले. १८७० साली फ्रँको-जर्मन युद्ध सुरू झाले त्यावेळी त्याची इच्छा असूनहि व तोफखान्यासंबंधांचे लष्करी शिक्षण विद्यार्थीदर्शतच मिळालेले असूनहि तो स्विस रहिवासी बनल्यामुळे त्याला आवडता अशी प्रत्यक्ष लढाईन नोकरी मिळाली नाही आणि म्हणून त्याने स्वतःच शुश्रुषाशाखेतील (अॅम्ब्युलन्स कोअर) काम पत्करले; पण काही आठवडे काम केल्यावर हगवण व घटसर्प झाल्यामुळे त्याला काम सोडावे लागले. तथापि युद्धामधील हालआपेष्टांच्या या थोडक्याच अनुभवाचा त्याच्यावर फार परिणाम झाला. त्याची प्रकृति व दृष्टि तेव्हापासून कायमची नादुरस्त बनली आणि स. १८७९ मध्ये नोकरी सोडून युरोपातील हवा मान-वेल अशा निरनिराळ्या ठिकाणी राहावयास त्याला जावे लागले. या काळांत त्याच्या पुष्कळशा पुरुषार्थां व स्त्रियांशी ओळखी झाल्या, पण त्याचा स्वभाव मैत्री वगैरे बाबतीत उच्चप्रेयवादी असल्यामुळे मतभेद व गैरसमज होऊन वरचे त्याचे मित्र गळत जात असत. तथापि त्याच्याबद्दल सर्वसाधारण लोकांना आदर व पूज्यवृद्धि वाटे, कारण सर्वांशी तो सहानुभूतीने वागे. युद्धातील कामावरून परत आल्यापासून त्याने पुस्तके लिहिण्यास सुरवात केली, पण त्यांच्याकडे जनतेचे फारसे लक्ष त्यावेळी गेले नाही; इतकंच नव्हे तर पुष्कळशी पुस्तके स्वतःच्या खर्चाने त्याला छापवी लागली. स. १८८९ मध्ये एकाएकी तो पूर्ण वेडा बनला व १९०० साली त्याच स्थितीत मरण पावला.

‘दी बर्थ आफ ट्रेजेडी’ (दुःखपर्यवसायी नाटकाचा उगम) हे निर्देशने पहिले पुस्तक होय. त्यांत ग्रीक संस्कृति पौरस्त्य संस्कृतीच्या पायावर उभारली आहे असे प्रतिपादन करून मानवी जीविताची ध्येयभूत स्थिति निर्देशने स्वकल्पनेप्रमाणे वर्णिली होती. त्यामुळे त्यावर बराच काळ वाद चालू राहिला. दुसरे पुस्तक ‘अन्सीझने-बल कन्सिडरेशन्स’—यांत शोपेनहार्, आधुनिक प्रशियेनिष्ठा-मचा एक जनक डी. एफ. स्ट्रॉस वगैरेच्या चरित्रांवर व इतिहासाध्ययनाचा उपयोग वगैरे विषयांवर टीकात्मक निबंध आहेत. त्यानंतरच्या पुस्तकांपैकी ‘दि डोन ऑफ डे,’ ‘झर-युट्ट’ आणि ‘वुइल टु पॉवर’ ही तीन सर्वांत महत्त्वाची आहेत. त्याशिवाय ‘दि गे सायन्स,’ ‘बिऑड गुड अंड

ईव्हल', 'दि जिनीऑलजी ऑफ मॉरल्स,' वगैरे पुस्तके त्याने लिहिले.

निद्रापस्मार (नेकॉलेप्सी)—उन्मादवायु, अपस्मार व मज्जादौर्वल्य यांपैकी कोणत्याही प्रकृतीच्या माणसांत हा रोग आढळतो व यांत विशेष हा आहे की, रोग्यास थोडी मिनिटें अगर तास दोन तास टिकणारी झोंप एकदम लागते व नंतर रोगी एकदम जागा होतो व असे कांहीं दिवस वारंवार घडते. याहूनहि तीव्र प्रकार आहेत ते असे—झोंपेंत रोग्याचे हात पाय वांकडे असतील त्याच स्थितीत ते रहातात. झोंप फार वेळ टिकते. साध्या झोंपेंत माणूस हात पाय हलकितो तसे हा रोगी करीत नाही. हात पाय दुसऱ्या कोणी उचलला तर तो जड लागतो व जसा व जेथें ठेवावा तसा तेथेंच तो पडून राहतो. अशक्तपणा आणणारी दुखणी येऊन गेल्यावर, कांहीं मानसिक रोगांत, अर्धांगवायूच्या बेशुद्धीत व मेस्मेरिकझम (वशीकरणाने सूचक) ची गुंगी यामुळेहि असे होतें. दुसरा अर्धवट झोंपेचा प्रकार याच कारणांमुळे आढळतो व तो कित्येक दिवस अगर आठवडे टिकतो. चेहरा फिकट व हात पाय छले, शिथिल असून पाण्यामुद्दाम उघडू गेल्यास रोगी त्या मिटून धरतो. उजेडामुळे डोळ्यांतील बाहुली लहान होते. नाडी व हृदयाचे ठोके फार मंद असतात ते इतके की, रोगी मेला की जिवंत आहे याविषयीहि अंमळ संशय पडतो. जस्त दिवस रोग टिकल्यास मध्यंतरी रोगी अंमळ सावध होऊन खाणींघेता. बहुतेक रोगी दगावत नाहीत. तिसरा प्रकार, झोंपेंमध्ये रोगी डोळे उघडून जागा असल्याशिवाय घरांत इकडे तिकडे व्हात, माणसे व वस्तु बघतो; पण सकाळी त्यास याची विस्मृति पडते. मात्र झोंपेंत चालतांना वाटेंत अडथळे, अडचणी असतील त्या टाळून तो चालतो. अगर कांहीं झोंपेंत बरीं वाईट कृत्ये व कर्मे करतो तीं विविक्षित हेतु लक्षांत ठेवून व्यवस्थितपणे करतो (जसे लिहिणे, चोरी करणे इ.) मात्र या कृत्यांची त्यास जागें झाल्यावर स्मृति नसते. यास उपचार उन्मादरोग, अपस्मार, मज्जादौर्वल्य वगैरे रोगांचे करावेत.

निनेव्हे—प्राचीन अॅसिरियन (असुरी) साम्राज्याची अति प्रसिद्ध राजधानी. लगारा या प्राचीन बाबिलोन शहराच्या एका भागाचें हेंच नांव होतें. इष्टार देवीचा पूजासंप्रदाय निनेव्हेमध्ये चालू असून हिचें निना हें दुसरें नांव होतें. निनेव्हे शहर हुसुर, गोमल, अप्परशाप व तैम्रीस या नद्यांमधील प्रदेशांत वसलेले आहे. या प्रदेशांत निनेव्हेचे कुयुंजीक, नेबीयूनस, व डूर सारगान येथे अवशेष आहेत. तैम्रीस नदीकाठावर हें शहर अडीच मैल पसरले होतें. या शहरानें एकंदर १८०० एकर जमीन व्यापिली होती. मुख्य शहराच्या बाहेरच्या प्रदेशाचे (काब्लु) वेगळे भाग असून त्यांवर वेगळा सुभेदार (शन्कू) नेमलेला असे. याच्या पलीकडे रीबांत निनुआ होतें. निनेव्हे, खोर्सावाद, कॅला, व कॅरॅम्लीस या चार शहरांचा संघ होता. यांपैकी प्रत्येक शहराला मजबूत

तटबंदी होती. प्रत्येकास वेगळा सुभेदार असे व निनेव्हेचा सुभेदार कॅला व असुर येथील सुभेदारांहून कमी दर्जाचा समजला जाई.

निनेव्हेचा इतिहास म्हणजे अॅसिरियाचा इतिहास होय. बाबिलोनिया निना येथील लोकांनी हें शहर वसविलें असावें असा अंदाज करण्यास कांहींच हरकत नाही. पहिल्या शालमनेसरने आपल्या झिकाती लेखांत असे नमूद केले आहे की, इष्टारचें मंदिर समसीहदाद (शामसी-आदाद) नें बांधिलें. त्याचा जाणोदार असुरउबालिटने केला व त्यानंतर खुद्द शालमनेसरने त्या देवळाचा जाणोदार केला (इ.स. पूर्वी १३००). असुरनासाने अंपली (इ. स. पूर्वी ८८५) नें निनेव्हे येथील इष्टारचें इमास-मास मंदिर दुरुस्त केलें व आपली राजधानी कॅला येथें नेली. सेनाचेरिबने निनेव्हेची चांगली सुधारणा केली. येथें पाण्याचा फार दुष्काळ असल्यामुळे त्याने कालवे खणून पाण्याची सोय केली. निनेव्हे राजधानी झाली. बाबिलोनची सर्व लूट सेनाचेरिबने निनेव्हेला आणली. एसरहॅडनने बाबिलोन शहर वसविण्यास सुरवात केली. ह्यानेच निनेव्हे येथील असुराचें देऊळ बांधिलें. असुरवनिपालने कांहीं मंदिरे व राजवाडा बांधिला. याच राजवाड्यांत असुरवनिपालचें प्रसिद्ध ग्रंथसंग्रहालय होतें (' असुरवनिपाल ' पहा.).

पुढें सायाकझारेस व मीड यांनी निनेव्हेला वेढा दिला होता परंतु मॅडयेस यानें त्याचा वचाव केला. सिधियन लोकांनी बाबिलोनचा राजा नेबोपोलसर याच्याशी संगनमत करून सुमारें इ. स. पूर्वी ६०६ मध्ये निनेव्हे घेतलें. सर्व साधारण समज असा आहे की मेस्पिश व लॅरिसा येथील अवशेष कुयुंजुक निपुरुदचे असावेत. मध्ययुगांत तैम्रीसच्या पूर्वकिनाऱ्यावर गोसलच्या समोरच्या बाजूस असलेल्या जागेस निनेव्हे म्हणत असत. [' बुद्धपूर्व जग ' (ज्ञानकोश वि. ३) यांतील उत्तरार्ध—' असुरी-बाबिलोनी संस्कृति ' पहा.]

निनोमिय सोन्टोकु (१०८७-१८५६)—जपानांतील शेतकरीवर्गीतील हा साधुपुरुष ओडवरनजीक जन्मला. त्याच्या वाराव्या वर्षी त्याचा बाप वारल्यावर प्रपंचाचा भार त्याच्यावर पडला. त्याला विद्याभ्यास करण्यास चांगली संधि मिळाली नाही, तथापि ज्ञानार्जनाची लालसा त्याला इतकी तीव्र होती की, चिनी तत्त्ववेत्ता कॉन्फ्युशिस याचे ग्रंथ तो नेहमी बरोबर बाळगी व काम करतांना सुद्धा वाचा. सोळाव्या वर्षी आई वारल्यामुळे तो चुलत्याच्या घरां राहू लागला. पण तेथें रात्री पुस्तकें वाचणें हा काळाचा व तेलाचा विनाकारण खर्च आहे असे सांगून चुलत्याने त्याचा अभ्यासक्रम बंद केला. म्हणून सकाळी लवकर उठून वाचण्याचा क्रम त्याने चालविला. शिवाय त्याने एक ओसाड जमीन लागवडीस आणून त्या उत्पन्नांतून लवकरच बापाची गहाण इस्टेट सोडविली; हें ऐकून हटोरी नांवाच्या एका कर्जबाजारी जमीनदारानें स्वतःची दुःस्थिति जाणून निनोमियास व्यवस्थापक नेमलें. त्याने त्या जमीनदाराच्या चैनबाजीला पूर्ण फांटा देऊन

त्याने पांच वर्षांत सर्व कर्ज फेडलें. ती कीर्ति ऐकून ओड-
वरच्या जहागीरदारानें स्वतःच्या प्रांतातील शेतकी सुधा-
रण्याकरितां निनोमियला कामावर नेमलें. त्या प्रांतांत पूर्वी
२०००० बुशेल धान्य पिकत असे तेथें फक्त ४००० बुशे-
लच पिकू लागलें होतें. कारण तेथील शेतकरी फार आळशा,
दारुबाज, व जुगारी बनले होते दोन वर्षे काम करूनहि
निनोमियला फारशी सुधारणा करतां आली नाहीं. तेव्हां
नरित देवालयीत बसून २१ दिवत उपवास व ईश्वरप्रार्थना
केली. तें पाहून तो शेतकरीवर्ग एकदम झुडीवर आला व
निनोमियच्या सांगण्यावरहुकूम वागूं लागला. त्यामुळें पुढील
पांच वर्षांत इतकी शेतकीची सुधारणा झाली कीं स. १८३६
च्या दुष्काळांत स्वतःच्या प्रांताचें भागवून शिवाय ४००००
लोकांनां मार्च ते मेपर्यंत पोसतां आलें. स. १८४२मध्ये लोक-
गव सरकारानेंच निनोमियला शेतकी सुधारण्याच्या कामावर
नेमलें. साधारण बऱ्यापैकी गांवांत किंवा जिल्ह्यांत तो आरंभ
करी आणि इतर लोकांनां स्वकर्तव्य, प्रामाणिकपणा, बंधुप्रेम
वगैरे गोष्टी उपदेशानें व प्रत्यक्ष उदाहरणानें शिकवी.
याप्रमाणें त्यानें आपलें पुढील सर्व आयुष्य जपानच्या शेत-
करीवर्गाची उन्नति करण्यांत खर्च केलें. त्याच्या अनुयायांनीं
होटोकु नांवाची संस्था काढली. संस्थेचें ध्येय उत्पन्नांत
काटकसरीनें खर्च भागवून शिळक टाकणें व तिच्यातून
आसाड जमीन लागवडीस आणणें किंवा एखादा नवा
उद्योगधंदा सुरू करणें, हें होतें. दरसाल उत्पन्नांतून कांहीं
तरी शिळक टाकणें, ही निनोमियच्या उपदेशांतील मुख्य
कल्पना होती. सूड घेण्याच्या बुद्धीचा त्यानें अत्यंत निषेध
केला. 'होटोकु' हा धर्मपंथ नव्हता, किंवा निनोमिय हा
कोणत्याहि एका संप्रदायाचा पुरस्कर्ता नव्हता. शिटोई पंथ,
कन्फ्युशियनपंथ व बौद्धपंथ या तिन्हींतील उपयुक्त गोष्टींचें
एकत्रीकरण त्यानें केलें. आणि कोणत्याहि धर्मप्रथापेक्षां तो
निसर्गालाच अधिक महत्त्व देत असे.

निपाणी—मुंबई इलाखा, बेळगांव जिल्हा. उत्तर अक्षांश
१६° २३' व पूर्व रेखांश ७४° २६'. चिकोडीच्या पश्चिमेस
सुमारें १३ मैलांवर हा एक मोठा गांव आहे. लोकसंख्या
(१९११) १०७७९. १८५४ सालीं येथें म्युनिसिपालिटी
स्थापन झाली. १८२७ सालीं निपाणीच्या किल्ल्यास
आंत घेऊन गांवाभोंवतीं तट बांधण्याच्या कामास निपा-
णीच्या देसायानें सुरवात केली होती. दक्षिणेकडच्या बाजूचें
काग पूर्ण झाल्यावर हें काम आपल्या हातून पूर्ण होणें शक्य
नाहीं. असें देसायास वाटल्यावरून त्यानें तें काम बंद केलें.
किल्ल्याच्या दरवाजाजवळ १८०० सालीं सिद्दोजीराव निंबाळ-
कर यानें बांधलेला एक वाडा आहे.

इ ति हा स.—निपाणी गांव अलीकडे वसलेला आहे असें
दिसतें. ताम्रपट किंवा शिलालेख निपाणींत सांपडलेले नाहींत.
येथील आप्पा देसाई याची हकीकत सातव्या विभागांत
आली आहे, तिच्यापेक्षां जास्त माहिती येथें समाविष्ट केली

आहे. कोल्हापुरकरांनीं आप्पाच्या मुलुखास १८०३ मध्ये उप-
द्रव देण्यास सुरवात केली व निपाणीच्या आग्नेयीस सुमारें
५० मैलांवर असलेल्या तळूरचा देसाई चंद्राप्पा याचें मनो-
ळीवर हल्ला चढविण्यास मन वळविलें. चंद्राप्पानें मनोळीस
वेढा देऊन निपाणीचा मुलूख उध्वस्त केला, परंतु
वेळस्तीनें आपलें सैन्य पाठविण्यामुळें निपाणीचें संरक्षण
झालें व चंद्राप्पा कोल्हापुरास पळून गेला आणि तळूरचा
किल्ला देसायास मिळाला. आप्पास पेशव्यांकडून सरलष्कर हा
किताब, मनोळी व हुकेरी हे परगणे व याशिवाय ५४११२०
रुपये सालीना उत्पन्नाचा फौज सरंजामाचा मुलूख मिळाला.
कोल्हापुरकरांचे व आप्पाचें मनोळीवरून सहा वर्षे (१८०४-
१८०९) भांडण चाललें, शेवटीं पेशव्यांच्या मध्यस्थीनें तह
झाला त्यांत मनोळीवर पेशव्यांच्या वतीनें आप्पांनें अधिकार
चालवावा व कोल्हापुरच्या राजकन्येशीं यानें लग्न करावें
असें ठरलें. हा शरीरसंबंध घडला तरी दोघांचें भांडण चाल-
लेंच होतें. इ. स. १८११ त आप्पांनें कोल्हापुरास वेढा
दिला. त्यावेळीं एल्फिन्स्टन मध्ये पडला व त्याबद्दल
झालेल्या तहान्वये कोल्हापुरनें चिकोडी आणि मनोळी
वरील सर्व हक्क सोडला.

१८१८ सालीं आप्पा पेशव्यांच्या बाजूनें होता त्यामुळें
मनोळी व चिकोडी परगणे ब्रिटिशांनीं खालसा केले. आप्पा-
वर त्याची प्रजा अत्यंत नाखुष होती कारण हा अत्यंत क्रूर
असून आपल्या प्रजेस नाना तऱ्हांनी छळीत असे. पुष्कळ
श्रीमंत लोकांस त्यानें वर्षोनुवर्षे बंदीत ठेविलें होतें. तो
दुर्वर्तनी होता. पुढें हा वृद्ध झाल्यामुळें फारशी गड-
बड करीत नव्हता. यास पुत्र नव्हता. म्हणून यानें
ताराबाई नांवाच्या बायकोस एका घरांत ठेविलें व
त्याच ठिकाणीं एका गरोदर खांस ठेविलें. ती बाळंत होतांच
तिचें मूल ताराबाईच्या ओटीत टाकलें व त्या स्त्रीचा खून
करण्यांत आला व ताराबाईसच मुलगा झाला असें प्रसिद्ध
केले. परंतु हें अमानुष कृत्य उघडकास आलें व त्या स्त्रीचें
प्रेम देखील सांपडलें. तेव्हां आप्पाची वृद्धावस्था व इ. स. १८००
व १८०३ सालीं त्यानें इंग्रजांस दिलेली मदत या गोष्टी
लक्ष्यांत घेऊन त्याचा लष्करी सरंजाम तो मरेपर्यंत त्याच्या-
कडे ठेवण्याचें ठरविलें. पुढें त्यानें आपला पुतण्या मुरारराव
यास दत्तक घेतलें. नंतर १८३९ सालीं हा मरण पावला व
त्याचा लष्करी सरंजाम बेळगांव, धारवाड आणि सोलापूर या
जिल्ह्यांत विभागण्यांत आला; पैकीं अथणी आणि होनवड हे
भाग व निपाणी गांव बेळगांव जिल्ह्यांत समाविष्ट झाला.
आप्पाच्या मरणानंतर त्याच्या सहा विधवांत भांडण लागलें.
सर्वांत वडाल ही दत्तकातफे सर्व अधिकार पहात होती; ती
पुढें १८४०त वारली व तिच्याहून धाकटी होती तिच्याकडे सर्व
अधिकार आला. दुसऱ्या स्त्रियांनीं आप्पाच्या भावास ३००
अरवांच्या मदतीनें मुलगा ताऱ्यांत घेण्यास मथविलें. त्यानें
निपाणीचा किल्ला अरवांच्या साहाय्यानें घेतला. पुढें १८४१

साली इंप्रजर्नीं किंवा घेतला. अरवांस शिक्षा करण्यांत येऊन किंवा निकामी करण्यांत आला व ज्यांचे अंग या कृत्यांत होतें त्यांची पेन्शनें वंद करण्यांत आलीं.

निष्पूर—बाबिलोनियांतील अतिप्राचीन शहर. माहिती-करितां 'बुद्धपूर्व जग' (ज्ञानकोश वि. ३ रा उत्तरार्ध पृ. ४१). पहा इ. स. पूर्वी चवथ्या सहस्रकांतील कांहीं शिलालेखांवरून निष्पूर शहर एनलिले देवळांमुळे पवित्र समजले जाई. राजकीय दृष्ट्या याला मुळांच महत्त्व नव्हतें.

निप्से, जोसेफ निसेफोरे (१७६५-१८३३)—या फ्रेंच शास्त्रज्ञाचा जन्म फ्रान्सदेशांतील शालानसूर साउन येथे झाला. यानें सैन्यांत सबलेफ्टेनंटचे काम केलें. इटलीच्या मोहिमेंत हा होता; परंतु आजार व नेत्राचे रोग यामुळे त्याला नोदरी सोडावी लागली. पुढें त्यानें शास्त्रांत शोध लावण्याचें काम हातीं घेतलें व रसायनशास्त्रांत आपल्या भावाच्या मदतीनें श्रम करण्यास सुरवात केली; व पुढें यानें प्रकाशलेखन (फोटोग्राफी) विषयांत श्रम करून बरेचसे यश संपादन केलें. एल्. जे. एम्. डग्वेरे यानें याच दिशेनें प्रयत्न सुरू केले होते. पुढे डग्वेरे आणि निप्से यांनीं एकत्र होऊन प्रयत्न करण्याचें ठरविलें व या दोघांनीं बरेचसे यश मिळविलें. निप्सेनें फोटोग्राफीवर कित्येक लेख लिहिले आहेत.

निफाड, ता लु का.—मुंबई इलाखा. नाशिक जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ४१२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ९३०२९. यांत ११९ खेडी असून मोठी गांवें नाहीत. निफाड हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. ह्या तालुक्यांत लोकवस्ती बरीच दाट आहे. जमीन काली असून तीत गहू व धणे हीं पिकें निघतात. ह्या आरोग्यदायक असून एप्रिल, मे महिन्यांत उष्मा भयंकर असतो. तालुक्याजवळूनच गोदावरी नदी वहाते. पाऊसमान २३ इंच असतें.

गां व.—हें नाशिकच्या ईशान्येस २० मैलांवर रेल्वे-स्टेशन असून निफाड तालुक्याचें मुख्य ठाणें आहे. येथें तालुकाकचेरी, पोलिस-कचेरी व पोस्टऑफिस आहे.

निंब—मुंबई इलाखा, सातारा जिल्हा. ह्या गांव साताऱ्याच्या उत्तरेस ८ मैल अंतरावर असून साताऱ्याच्या राजघराण्याकडे आहे. येथें फळफळावळ (मुख्यतः आंबे व पेरू) व कर्धी कर्धी द्राक्षेहि होतात. १७५१ सालीं सातारच्या तारावाईच्या वतीनें, दमाजी गायकवाडनें पेशव्यांच्या फौजेचा या ठिकाणी पराभव करून त्यांच्याकडून तारावाईला कांहीं किल्ले देवविले.

निंबहेर, जि ल्हा.—राजपुतान्यांतील टोंक संस्थानचा एक परगणा क्षेत्रफळ ३७९ चौरस मैल. ह्यांत १३ वेगळ्या वेगळ्या खेड्यांच्या संघाचा समावेश होतो. जिल्ह्यांमधून उदेपूर व ग्वाल्हेर संस्थानाच्या जमीनी आहेत. पूर्वेस ग्वाल्हेर संस्थान असून इतर तीन बाजू उदेपूर संस्थाननें वेष्टित आहेत. नैऋत्येकडील भाग उंच पण सपाटीचा प्रदेश आहे.

ईशान्येस चितूरच्या टेंकड्या आहेत. लोकसंख्या (१९११) ४०४१२. निंबहेर हा एकच गांव असून १८७ खेडी आहेत. महाजन, ब्राह्मण, चांभार, जाट वगैरे प्रमुख जाती आहेत. येथे सन १०५८ मध्ये निजामी नांवाचा एक परमार राजपूत होता त्यावरून ह्या जिल्ह्याचें नांव पडलें असावेंस वाटतें. राणा अरिसिंगच्या अमदानीपावेतो ह्या जिल्ह्याचा मेवाडांत समावेश होत असे. सन १७७५ मध्ये हा अहिल्या-वाईच्या ताब्यांत आला. तिच्या निघनानंतर तो तुकोजी होळकराकडे आला. नंतर लवकरच जसवंतराव होळकराने हा आपल्या ताब्यांत घेतला. १८०० सालीं त्यानें आपला मित्र अमरिखान ह्यास हा जिल्हा दिला व १८१७ सालच्या ब्रिटिश सरकारशीं केलेल्या तहानें तो त्याच्याकडेच ठेवण्यांत आला. बंडाच्या सालीं मेवाडच्या पोलिटिकल एजन्टनें उदेपूरच्या सैन्याची तुकडी ह्या जिल्ह्यांत वसविली. सर्वत्र शांतता स्थापित झाल्यावर ब्रिटिश सरकारनें महाराष्ट्यास हा जिल्हा टोंकच्या नबाबास परत देण्यास भाग पाडलें. २४४ चौरस मैल जमीन खालसा असून हिचें उत्पन्न संस्थानाकडे जातें. मुख्य पिकें ज्वार, मका, गहू, तीळ, कापूस, वगैरे. धामनी जमीन काळ्या जमिनीच्या इतकी पिकाळ नाही. निंबहेर हें स्टेशन आहे.

गांव.—राजपुतान्यांतील टोंक संस्थानामध्ये निंबहेर परगण्याचें प्रमुख गांव. निमचहून वायव्येस १६ मैल व अजमेरच्या दक्षिणेस १३४ मैल आहे. लोकसंख्या ४२७८. गांवाभोंवतीं तट आहे. नेहमीच्या वापरांतील भांडीं येथे होतात.

निंबार्क—नांमावत पंथाचा संस्थापक व एक वैष्णव धर्मप्रसारक. हा वाराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला असावा. कोणी, प्रख्यात गणिती व ज्योतिषी जो भास्कराचार्य तो हाच असें म्हणतात. याचें निंबार्क हें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं एके दिवशीं संध्याकाळीं एक बैरागी अतिथि त्याच्या घरीं आला. तो सूर्यास्तानंतर अन्नग्रहण करित नसे, तेव्हां निंबार्काने त्याच्यासाठीं सूर्याला निंबाच्या झाडांत अडकावून ठेविलें म्हणून त्याला निंबार्क (निंब-अर्क) म्हणूं लागले !!! अकराव्या शतकाच्या मध्यकालापासून तेराव्या शतकाच्या मध्यकालपर्यंत दक्षिणेंत वैष्णव धर्मास अभूतपूर्व स्वरूप प्राप्त झालें. उत्कट भक्ति व मायावादाच्या घोर परिणामाविषयीं शंका (भय ?) हीं दोन या नवीन चळवळीचीं प्रमुख किंवा मार्गदर्शक तत्त्वे होती. उत्तरेकडे सदर चळवळीच्या प्रसाराचा आपोआप परिणाम झाला. व संप्रदाय किंवा पंथ स्थापणारांचे पुढील दोन वर्ग निरनिराळे अस्तित्वांत आले. ते:—

(१) संस्कृतमध्ये लिहिणारे व (२) स्वमतप्रसारार्थ मातृ-भाषेचा उपयोग करणारे. पाहिल्या वर्गाचा आद्यपुरुष निंबार्क होय. निंबार्क हा जातीनें तैलंगी ब्राह्मण असून बळारी जिल्ह्यांतील निंब (सांप्रतचें निंबापूर) गांवां रहात असे

असे म्हणतात. वैशाख शुद्ध तृतीयेस त्याचा जन्म झाला; त्याच्या वापाचे नांव जगन्नाथ असून आईचे नांव सरस्वती होते. त्याचे अनुयायी त्यास विष्णूच्या सुदर्शन चक्राचा अवतार समजतात. तो केव्हां होऊन गेला याबद्दल निश्चित माहिती उपलब्ध नाही. तथापि रामानुजाचार्यांच्या नंतर थोड्या फालाने तो होऊन गेला असावा असे दिसते. ब्रह्मसूत्रांवर एक लहानसे भाष्य म्हणून 'वेदान्तपारिजातसौरभ' नांवाचा ग्रंथ व सिद्धान्तरत्न किंवा दशश्लोकी नांवाचा एक छोटासा ग्रंथ असे दोन ग्रंथ यांनी लिहिले. निबार्कानंतर थोड्या पुढील काळात वैष्णव गुरुश्रीनिवास याने पहिल्याग्रंथावर, व नामावळ्यांतील वंशपरंपरेप्रमाणे पाहतां ३२ वा हारि व्यासदेव याने दुसऱ्या-वर भाष्य लिहिले.

निबार्काचा वेदान्तविषयक सिद्धान्त अद्वैतपर त्याचप्रमाणे द्वैतपरहि आहे. अचेतन किंवा जड सृष्टि, जीवात्मा व ईश्वर हे एकमेकांपासून भिन्न तसेच एकहि आहेत. पहिल्या दोहोंस ईश्वराशिवाय स्वतंत्र अस्तित्व नाही या अर्थाने ते (तिंधे) एक आहेत. पण हे दोघे, (जीव-ईश्वर) अस्तित्व व क्रिया या बाबतीत ईश्वरावर अवलंबून आहेत. ब्रह्म हे जगताचे उपादान कारण आहे, ह्या ब्रह्मसूत्रांतील सिद्धांताचा अर्थ खालीलप्रमाणे घेतला आहे. 'खाद्या कार्यांचे उपादान कारण असणे म्हणजे (१) त्या कार्यांचे रूप धारण करण्याची शक्ति असणे (२) व ते कार्य करण्यास पात्रता असणे हांय. सर्वांस सृष्टि व निर्जीव सृष्टि अशा स्वरूपाच्या पुष्कळ शक्ती ब्रह्माच्या ठायी आहेत.'

ह्या शक्ती सूक्ष्म स्वरूपांत असणे ही ब्रह्माची सहजावस्था किंवा स्वाभाविक स्थिति होय. यामुळे पहिल्या गोष्टीची पूर्तता होते (अगर पहिली गोष्ट सिद्ध होते). शिवाय ह्या शक्तीच्या अंगां, कार्ये जे जगत् किंवा सृष्टि त्यांचेहि बीज सूक्ष्म स्वरूपांत आहे, म्हणजे याने दुसऱ्या गोष्टीची पूर्तता होते. ब्रह्म हे या शक्ती कृतीत किंवा व्यवहारांत उतरविते व सूक्ष्म बीजास स्थूलरूप देते. याप्रमाणे ते जगताचे उपादान कारण होऊ शकते. रामानुजाचा सिद्धांत निबार्क-संप्रदायास संमत नाही. यास्तव त्याने तो त्याज्य ठरविला आहे.

दशश्लोकीत निबार्काच्या मताचे सार आले आहे; याच्या मुळाशी रामानुजाचार्यांचाच मते असून सदर मताचीच ही एका बाजूने झालेली प्रगति आहे. या मतांत प्रवृत्तीस (तिच्या सहा प्रकारांसहित) प्रमुख स्थान दिले असून प्रवृत्ती-नंतर ईश्वरी अनुग्रहाने ईश्वराविषयी प्रेम अगर भक्ति-उत्पन्न होते असे म्हटले आहे. निबार्काच्या "साधन-भक्ती" रामानुजाचार्यांचे सर्व योग येतात. रामानुजाचार्यांनी भक्तीचा मूळ अर्थ बदलून, उपासना किंवा उपनिषदांत सांगितलेले मनन (किंवा ध्यान) म्हणजेच भक्ति असा भक्तीचा अर्थ दिला आहे. निबार्काने मूळ अर्थच कायम ठेवला आहे. निबार्काची मते रामानुज-पंथाच्या टेंकळ

पिठाच्या मतांच्या जवळ जवळ येतात. पण रामानुजाचार्या व निबार्क या दोहोंमधील मुख्य भेद असा आहे की, रामानुजाचार्यांची मजल नारायण व त्याच्या तीन स्त्रिया लक्ष्मी, भू व लीला येथपर्यंतच गेली आहे, तर निबार्काने निव्वळ कृष्ण, राधा व तिच्या इतर गोपी दासी यांसच प्रमुख स्थान दिले आहे म्हणजे याकाळी वैष्णव धर्माचे चवथे अंग अगर उपांग दृग्गोचर झाले; बंगालसकट संबंध उत्तरहिंदु-स्थानांत (ज्यांचे उपास्य दैवत राम आहे असे लोक सोडून) या मताच्या सदर उपांगांने कायमचे स्थान पटकावले आहे. निबार्काचा संप्रदाय "सनकसंप्रदाय" या नांवाने ओळखला जातो. सनक हा दुसऱ्या पिढीतला वैष्णव गुरु होय. त्याच्यावरून संप्रदायाला नांव पडले. निबार्क हा दाक्षिणात्य होता तथापि तो वृंदावन येथे राहत असे. यावरून त्याने वैष्णवपंथातील राधाकृष्णविषयक अंगास प्रमुख स्थान दिले आहे त्याचा उलगढा होतो. निबार्काच्या संप्रदायाचे लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले असून मथुरेच्या आसपासचा मुख्य व बंगाल यांमध्ये तर या लोकांची संख्या मोठी आहे. हे लोक कपाळी गोपीचंद्रनाच्या दोन उभ्या रेवा व मध्यभागी एक काळा टिळा लावतात व तुळशीची माळ गळ्यांत घालतात, व जपमाळ वापरतात. या लोकांचे संन्यासी व गृहस्थाश्रमी असे दोन वर्ग आहेत. हरिव्यासदेवाच्या काळी सदर भेद प्रथम अस्तित्वांत आला असावा. [मॉनियर विल्यम्स-ब्राह्मोनिक्षम अँड हिंदुइक्षम; भांडारकर-वैष्णविक्षम, शैविक्षम, इ. ; गेडेन-स्टडीज् इन् दि रिलिजनस ऑफ दि ईस्ट; फरकुहर-रिलिजिअस लिटरेचर ऑफ इंडिया]

निबालकर- 'फलटण' पहा.

निबें (टांक)-लेखनाच्या कामी जी आज जिकडे तिकडे निबें, (टांकांची टांक) वापरतात ती कशी तयार करतात याची माहिती या लेखांत दिली आहे.

टांक तोडणे.—टांक तोडण्यास दोन प्रकारची निरनिराळी यंत्रे असतात. एक स्क्व फ्लाय प्रेस व दुसरे पंचिंग मशीन. फ्लाय प्रेसची उंची २॥ ते ३ फूट असून त्याला ४ इंचांत एक आटा, असे २, ३ किंवा ५ आटे असलेला १४ ते १८ इंच लांबीचा व १॥ ते २ इंच व्यासाचा एक पंच चाक्रीमध्ये बसविलेला असतो. प्रेसच्या मध्यभागी गोल, चौरस किंवा तिकोनी ४ पासून ८ इंच लांब स्लाईड लावलेला असून स्लाईडच्या मध्यावर वरील पंच बसण्याकरिता भोंक ठेवलेले असते. स्लाईडच्या खालच्या तोंडास ५ सूत (१ इंच) व्यासाचे भोंक पंच बसविण्याकरिता व स्टड आवळण्याकरिता ठेवलेले असते. प्रेसच्या खालच्या बैठकीवर डाय बसविण्याकरिता क्रांप किंवा बोलटाची व्यवस्था केलेली असते. पंचाच्या डोक्यावर ६ पैलू वरील बाजूस उतरते ठेवलेले असतात. त्या पैलूत बरेल असा २॥ ते ३ फूट लांबीचा दोन्ही टोंक वर वळविलेला दांडा बसवून त्या टोंकावर दोन, ३ ते ४

इंच व्यासाचे लोखंडी गोळे बसविलेले असतात. दांड्याच्या एका पुऱ्या फेऱ्यामध्ये स्लाईड ४ इंच उचलली जाते. थोड्याशा झटक्याने व वरील गोळ्याच्या वजनाने पंच स्लाईडला जोराने दाबतो; पंच स्लाईडमध्ये बसविला असल्याने डायमध्ये उतरतो. पंचिंग मशीनला पंचाच्या ऐवजी फ्रॉक किंवा एक्सट्रिक असते; बाकी स्लाईड वगैरे प्रेसप्रमाणेच असते. दांड्याच्या गेवर्जा ही यंत्रे चालविण्यास दांड्याच्या चाकाची योजना केलेली असते.

डाय पंचची कृति.—टांक तोडण्यासाठी डाय-पंच प्रथम करावी लागतात. डायकरिता ट्रॅलस्टीलचा ४ इंच चौरस व अर्धा इंच जाडीचा पाटा येऊन त्याच्या चारी बाजू प्लेनिंग मशीनवर साफ करून घेतात. डायचा मध्यभाग टांकाच्या लांबी-रुंदीपेक्षा पाव पाव इंच सभोवार राहील असा १ दोरी (१ इंच) वर राहील इतका कातून घेतात, व खालचा भाग सपाट करतात. यावर आलेल्या भागावर नमुऱ्याचा चपटा टांक ठेवून त्याची बाह्यरेषा आंखून घेतात. नंतर मधील सर्व भाग पावदोरी, रेपेच्या सर्व बाजूनी राहील इतका ठेऊन बाकीचा सर्व भाग लहानमोठी भोंके पाडून व छिनीने तोडून काढतात. नंतर निरनिराळ्या आकाराच्या बारीक कानसांनी बाह्यरेषा अर्धा राहील इतक्या वेताने घांसून काढतात. तुटलेले टांक आत राहून नयेत म्हणून डायच्या खालचा भाग (सपाट बाजू) सर्व बाजूनी पावसूत उतरता ठेवावा लागतो. डाय बैठकीवर कसण्याकरिता चार कोपऱ्याला ४ भोंके पाडून झाल्यावर डायला पाणी देतात. पाणी देताना डाय सर्व ठिकाणी सारखी तापवावी लागते, तापलेली डाय पाण्यात बुडवितेवेळी फारच खबरदारी घ्यावी लागते; नाहोपेक्षा पाण्यात डाय सडकून जाते किंवा वाकडी तिकडी होते. पाणी दिल्यावर तें फार कडक असते म्हणून तें पुन्हां उतरावें लागते. याला टॅपरिंग म्हणतात. हे करण्याकरिता डाय गोड्या तेलात बुडवून एका लाल तापलेल्या लोखंडी जाड तुकड्यावर ठेवतात; म्हणजे खालच्या उष्णतेने डाय तापू लागून तीवर निरनिराळे रंग येऊं लागतात. तेल जळण्याच्या वेतात आल्यावर डाय काढून तशीच थंड होऊं देतात. नंतर तिला गुळगुळीत सहाणेवर घांसून चांगली धार दिली म्हणजे डाय तयार झाली.

पंचहि याप्रमाणेच तयार होतो. यंत्रावर डाय जोडल्यानंतर पंच डायच्या बाह्यरेषेपेक्षा ६ इंच जास्त राहील इतका घांसून काढतात. नंतर स्लाईडमध्ये स्टडने तो पक्का कसून घेतात, व दांड्याने किंवा चाक फिरवून तो डायवर उतरतात. डायच्या खुणा पंचवर सर्व बाजूनी घेतल्यावर जास्त असलेला भाग पुन्हां अगदी बारीक कानशीने घांसून काढतात. पंचचा पृष्ठभाग उत्तम पॅलिश करून नंतर डाय प्रमाणे पंचला पाणी देतात. अशा प्रकारे तयार केलेल्या

डाय-पंचला ' मास्टर डाय अँड पंच ' म्हणतात. या डाय-पंचावरून दुसरे डायपंच तयार करता येतात.

डाय व पंच पंचिंग मशीनला जोडल्यानंतर डायच्या समांतर रेषेत पत्र्याचा बिंडल डाव्या हाताकडे ठेवतात. तुटलेल्या टांकांमध्ये अंतर एकसारखे राहवें म्हणून डायच्या मागच्या बाजूस एक व आपल्या उजव्या हाताकडे एक असे दोन गाईड डायवर लावतात. टांक तोडताना पंचमध्ये पत्रा अडकून नये म्हणून एक पट्टी ठेवावी लागते. उजव्या हाताने दांडा खालीवर करतात व डाव्या हाताने पत्रा पुढे सरकावतात. डायच्या पुढे गाईड लावले असल्याने तुटलेला पत्रा बरोबर त्या गाईडमध्ये बसतो व अशा रीतीने पत्रा एकसारख्या अंतराने पुढे सरकावितो येतो. एक दिवसांत (आऱ तासांत) एक मनुष्य १५००० टांक तोडतो.

भोंके पाडणे.—टांक तोडून झाल्यावर त्यास भोंके पाडावी लागतात. भोंके पाडण्यास एक लहानसे पंचिंगमशीन असते. या यंत्राला फक्त एक गोल स्लाईडचें डोकें जरा मोठे ठेवून त्यावर दांड्याचा दाब बसेल अशी व्यवस्था केलेली असते. टांक मध्यावर वरोबर राहाण्याकरिता व भोंके पाडताना टांकांत पंच अडकून नये म्हणून खाली व वर अशी दोन गाईडे लावावी लागतात. एका दिवसांत एक मुलगा १० हजार टांकांना भोंके पाडतो.

शिक्षा मारणे.—शिक्षा मारण्याचें यंत्र, तोडण्याच्या स्फू फ्लाय प्रेसप्रमाणे असते. वरच्या बाजूस शिक्ष्याचा पंच बसवितात. खालच्या बाजूस तीन इंच उंच व दोन इंच लांब रुंद अशी चौरस माथ्याची डाय बसविलेली असते. टांक मध्यावर रहावा म्हणून एक गाईड डायवर लावतात. गाईडमध्ये टांक ठेऊन दांड्याला थोडासा झटका दिल्याबरोबर शिक्षा टांकावर आदळतो. अशा रीतीने टांकांचे नांव, नंबर, करणाऱ्याचें नांव व ठिकाण टांकांवर उमटते. दररोज एक मुलगा १० हजार टांकांवर शिक्षे मारतो.

बाजू चिरणे.—टांकाचा कडकपणा कमी व्हावा म्हणून टांक बाजूला चिरतात. बाजूच्या चिरण्याची ही कृति भोंके पाडण्याच्या यंत्राप्रमाणेच असलेल्या यंत्रावर करतात. दीडपासून दोन दोऱ्या टांकांच्या दोन्ही बाजू चिरतात. एक दिवसांत एक मुलगा ९ हजार टांकांच्या बाजू चिरतो.

टांक तापविणे.—चिरणें झाल्यावर नरम करण्याकरिता टांक तापवावे लागतात. ८ इंच लांब, ६ इंच रुंद, २ इंच उंच व एक दोरी जाड, लोखंडी पत्र्याची दोन टोपणांची पेट्टी तयार करतात. पेट्टीला २ फूट लांबीचे लोखंडी दांडे जोडतात; अशा पेठ्यांत १२०० ते १५०० टांक मरून मंद आंचेवर तापवितात. चांगले लाल तापल्याबरोबर झांकण न उघडतां तसेच पेट्यांत थंड होऊं देतात. दररोज एक मनुष्य १५००० टांक तापवितो.

टांक खोलविणे.—टांक खोलविण्याचें यंत्र शिक्षे मारण्याच्या यंत्रासारखेच असते. डाय व पंच या दोहोवर

एकावर उलटा व दुसऱ्यावर सुलटा अशी टांकाची आकृति दुम लेली दिसते. खालच्या डायवर टांक बरोबर बसण्याकरतां गाईड न लावतां टांकाच्या बेताचा एक खाचा घालतात, व टांक पुढे जाऊं नये म्हणून खाचाच्या दोन्ही बाजूंस छिनीनें दोन टच मारतात. या खाच्यांत टांक ठेवून वरील दांडा फिरविल्याबरोबर पंच डायवर उतरून टांक खोलविला जातो. एक मनुष्य दररोज १ हजार टांक खोलवितो.

पा णी दे णे.—टांक टणक करण्यासाठीं पाणी घावें लागतें. पाणी देण्याकरितां एक विशिष्ट प्रकारची भट्टी बांधावी लागते. ती सुमारे १॥ फूट चौरस असून १ फूट उंच असते. भट्टीच्या सर्व बाजू बंद असून फक्त एक तोंड खुलें ठेवले जाते. टांक तापविण्याकरितां ज्या पेट्या उपयोगांत आणाव्या लागतात त्याच पेट्या पाणी देण्याच्या उपयोगी पडतात. एका पेटीत सुमारे १००० टांक चांगले हालवून भरतात व पेटीचे झांकण लावून पेटी बंद करून भट्टीच्या खुल्या तोंडांतून आंत ठेवतात. खालीवर लांकडी कोळसे घालून व भट्टीचे खुले तोंड पत्र्यानें बंद केल्यावर भाष्यानें सावकाश फुंकतात. पेटी तापून लाल झाली म्हणजे खालचे तोंड बंद करून पुन्हां लाल होऊं देतात. साधारणपणे एक पेटी चांगली तापण्यास २०-२२ मिनिटे लागतात. तापविल्यानंतर लगेच झांकण उघडून टांक तेलांत ओततात.

सिलेंडर तेल एका १॥ फूट व्यासाच्या व १ फूट उंचीच्या भांड्यांत अर्धापेक्षा थोडे जास्त भांडें भरेल इतकें ठेवतात. भांड्याच्या तळापासून ३ इंच वर राहिल अशा बेतानें आंत एक लोखंडी तारेची जाळी ठेततात. जाळीचा उपयोग, तेलांत टांक ओतल्याबरोबर ते तळाशीं न बसतां मध्यावर रहावे, म्हणजे तेल खालीवर सारख्या प्रमाणांत असवें होय. लाल झालेले टांक तेलांत ओतल्याबरोबर एकदम मोठा जाळ होतो म्हणून ओततेवेळीं तोंड भांड्यापासून मागे घेऊन टांक ओतावे, नाहीतर डोळ्यांनां इजा होण्याचा फार संभव असतो. दोन तीन पेट्या टांक तापवून तेलांत ओतल्यावर तेल गरम होऊं लागतें. गरम झालेल्या तेलांत पाणी चांगलें बसत नाही म्हणून तेलाचे भांडें दुसऱ्या एका थंड पाण्याच्या भांड्यांत ठेवावें लागतें व पाणी नेहमी थंड राहिल अशी व्यवस्था करावी लागते. दररोज एक मनुष्य (याच्या जोडीला भाता फुंकण्यास व पाणी बदलण्यास एक मुलगा) १४ ते १७ हजार टांकांनां पाणी देतो.

सा फ क र णे.—सिलेंडर तेल चिकट व घट्ट असतें, अशा तेलांत टांकांनां पाणी घावें लागतें. तेलांतून टांक काढल्यावर ते राकेल तेलांत स्वच्छ धुतात. राकेल तेलाचा तेलकटपणा जाण्याकरितां गरम पाण्यांत सोडा विरघळून त्या पाण्यानें धुवून मग ते, गंधकाचें तेजाब थोड्या प्रमाणांत पाण्यांत घालून त्यांत धुवून काढतात. तेजाबाचा अंश घालविण्याकरितां पुन्हां एकदोनदा स्वच्छ पाण्यानें धुतल्यानंतर टांक लांकडी भुशांत कोरडे करतात व नंतर साधारणपणे

पांढरे करण्याकरितां लांकडी ड्रममध्ये घालून अर्धा तास फिरूं देतात. हा ड्रम सहा किंवा आठपैलू सागवानी लांकडाचा करतात. लांबी २८ ते ३० इंच व व्यास २ फूट असून त्यास, टांक भरण्याकरितां एक तोंड ठेवतात. ड्रमचा कणा बरोबर मध्यभागीं न ठेवतां १॥ इंच हटवून बसवितात म्हणजे ड्रम फिरतांना एकदम गोल न फिरतां वाकडा तिकडा फिरावा. एका मिनिटांत १५ ते २० फेरे होतील इतकीच त्याला गति द्यावी लागते. गति कमी करण्याकरितां लहानमोठी दांतांची चाकें लावावी लागतात. हा ड्रम हातानें किंवा विजेच्या अगर एंजिनच्या शक्तीनें फिरवितात. एका वेळीं ड्रममध्ये ५ ते ६ हजार टांक साफ होतात.

पा णी उ त र णे.—लाल तापविलेले टांक एकदम तेलांत टाकल्यानें पांढरें (अतिशय कडक) पाणी बसतें. इतकें कडक पाणी पुढील कोणत्याहि कृतीला (प्रोसेस) निरुपयोगी असल्यानें टांकांचें पाणी उतरावें लागतें.

एक लोखंडी जाळीचा १२ इंच व्यासाचा गोल ड्रम करून त्याच्या मध्यावर ३ फूट लांबीचा गोल गज, एक टांक ४ इंच व दुसरें २ फूट बाहेर राहिल अशा बेतानें बसविलेला असतो. ड्रमच्या एका टांकास ४ इंच व्यासाचे एक तोंड ठेवलेलें असतें. या ड्रमच्या तोंडांतून, साधारणपणे पांढरे टांक १००० ते १२०० पर्यंत भरून झांकण बंद करतात. नंतर हा ड्रम एका १८ इंच व्यासाच्या खाली वर झांकण नसलेल्या १६ इंच उंचीच्या नळकंड्यावर ठेवून कोळशाच्या आंचीवर फिरवितात. जसजशी टांकाला जास्त आंच लागू लागते तसतसा टांकाचा पांढरेपणा जाऊन अगदीं फिकट पिवळा रंग येऊं लागतो, नंतर तो गर्द पिवळा होतो व पुढें जांभळ्या रंगांत त्याचे रूपांतर होऊं लागतें. चांगला गर्द जांभळा रंग आला कीं, ड्रम फिरविण्याचा बंद करून टांक थंड होण्याकरितां खाली पसरून ठेवित. पाणी उतरल्यानंतर टांक घांसावे लागतात.

टां क घा स णे.—३ सूत ($\frac{3}{8}$ इंच) जाडीची व ४ इंच व्यासाची अशी एमरी किंवा कार्बून्यांडम दगडाची (हा दगड कुरुंदाच्या जातीसारखाच असतो) सहाण टांक घांसण्यास घेतात. एका लोखंडी बैठकीवर दोन बेरिंगमध्ये एक कणा घालून त्याच्या दोन्ही टांकांस दोन सहाणा बसविलेल्या असतात. त्या फिरविण्याकरितां मध्यभागीं एक पुली असते ती चामच्याच्या दोरीनें दर मिनिटाला १२०० ते १६०० फेरे होतील इतक्या वेगानें फिरवितात. सहाणेच्या पुढच्या टांकाला टांक फिरविण्याकरितां टांकाच्या गोलाईच्या आकाराचा खाच्या घातलेली ३ सुती जाडीची पट्टी लावतात.

सहाणेच्या मागच्या बाजूस टांकाचें टांक बरोबर अर्धा सूत ($\frac{1}{8}$ इंच) राहिल असं कमी जास्त करतां येणारें गाईड लावलेलें असतें. एकेक टांक घेऊन सहाणेवर टांकाचें पुढचें टांक $\frac{1}{8}$ इंच सोडून टांकाच्या भोंकापर्यंतचा भाग घांसतात. टांकाला पत्र्याची जाडी कायम राहून भोंकापर्यंतचा

जांग थांसल्याने थोडासा पातळ होतो. यामुळे टांकाला लवचीकपणा येतो. कांही कांही टांक भोंकावर व चिरलेल्या बाजूवर उभे घांसतात. अशा घांसण्याला ' सरळ घांसणे ' म्हणतात. दररोज एक मुलगा ५००० टांक घासतो.

टांक चिरणे.—टांक घांसणे झाल्यावर ते चिरावयास घेतात. हे चिरण्याचे यंत्र १॥ फूट उंचीचे असून स्क्रू फ्लाय प्रेसचा हुबेहुब लहान नमुनाच असतो. टांक चिरण्याच्या मुऱ्या फार कठिण पोलादाच्या कराव्या लागतात. सुरीच्या दोन्ही बाजूंना दोन गाईड, टांक बरोबर मध्यावर ठेवण्याकरिता लावतात. डाव्या हाताने टांक धरून उजव्या हाताने प्रेसचा दांडा थोडासा फिरविल्याबरोबर वरची सुरी खालच्या सुरीवर उतरून टांक कापला जातो.

टांक थोडा जरी गाईडमध्ये जाकडा बसला तर समान प्रमाणांत दोन्ही तोंडे न कापली जातां टांक फुकट जाता. चिरण्याचे काम सर्वांत फार महत्त्वाचे समजले जाते म्हणून चांगल्या हुपार व अनुभवी माणसाची या कामाकडे योजना करावी लागते. एका दिवसांत एक मनुष्य ३००० टांक चिरतो.

टुबूक काढणे किंवा टांक वळविणे.—चिरल्यावर टांकाच्या टांकाला टुबूक काढतात किंवा टांके वर वळविली जातात. सर्वच टांकांची टांके वळवितात असे नाही. हे यंत्र भोंक पाडण्याच्या लहान पंचासारखे असून पंचास निमगोल टांक काढतात व डाथला तसाच खांचा घालतात. टांक या खांचाच्या टांकावर धरून वरचा दांडा दाबल्याबरोबर टांकावर टुबूक येते. असेच टांके वर वळविण्याचे करतात. एका दिवसांत एक मनुष्य ५००० टांक तयार करतो.

साफ करणे.—वर सांगितल्याप्रमाणे टांकाला गर्द जांभळा रंग येतो तो घालविण्याकरिता टांक, गंधकाच्या तेजाव पाण्यांत थोडेसे घालून त्यांत धुतात व लोकाडी डूममध्ये साफ होण्याकरिता ४००० पर्यंत टांक घालतात. डूम साधारण ३ तास एक सारखा सावकाश फिरू देतात नंतर चांगला भुस्सा घालून अर्धा तासपर्यंत चमक देण्याकरिता डूम पुन्हां फिरवावा लागतो. चाळणीतून भुस्सा अलग करून टांक निराळे करतात.

रंग देणे.—पांढरे स्वच्छ निघालेल्या टांकांना ठराविक पद्धतीने पिवळा रंग देतात.

व्हा र नि श करणे.—रंग दिल्यावर पातळ तांब्याच्या तारेंत एक उलटा तर दुसरा सुलटा याप्रमाणे सुमारे ७५ टांक तारेंत ओवून जुळ्या तयार करतात, व त्या तयार केलेल्या जुळ्या व्हा र नि श मध्ये बुडवून चांगल्या झटकून आंचीवर सुकवितात. व्हा र नि श, लाख किंवा सेल्युलॉड वितळून तयार करतात. व्हा र नि शचे यंत्र साधारण २॥फूट उंच असून त्याची मागची व पुढची बाजू बंद असते खालचा भाग स्टोव्ह ठेवण्याकरिता थोडा मोठ्या ठेवतात. वर दोन टांकांना दोन पुरुया लावून त्यांवर हुकासारखी टांके वळविलेल्या पातळ

पत्र्याची माळ बसविलेली असते. अशा प्रत्येक वळविलेल्या टांकांत व्हा र नि श मध्ये बुडविलेली टांकाची जुडी टांगून स्टोव्ह किंवा ग्यासच्या आंचीवर गरम करतात. थोडासा व्हा र नि सचा धूर निघू लागल्याबरोबर माळ पुढे सरकवितात. टांक थंड झाल्यावर काढून घेतात. एका दिवसांत एक मनुष्य १२ हजार टांकांना व्हा र नि श करतो. व्हा र नि श करण्याने टांकाला चांगली चमक येऊन गंज चढत नाही.

जुळणे, तपासणे व भरणे.—तारेंत ओवलेले टांक बरोबर २४, २४ टांकांच्या जुळ्या करून तपासण्याकरिता ठेवतात ही एकेक जुळी हातांत धरून प्रत्येक टांकाचे टांकनीट तपासले जाते. वाकडे, चिरलेले, टांक तुटलेले अगर तोंड फांसलेले टांक काढून टाकतात व नंतर ते कागदा पेठ्यांत भरतात. दररोज एक मनुष्य ७ हजार टांक तपासून भरतो.

प्या किं ग.—टांक १ ग्रास (१४४), अर्धा ग्रास, पाव ग्रास किंवा दीड डझनच्या पेठ्यांत भरून ज्या त्या नांवाची लेबले लावल्यावर पुऱ्यांत किंवा ग्रेट ग्रास (१२ ग्रास) च्या पेठ्यांत भरून विक्रीकरिता तयार होतात. पांढर्या उपयोग फक्त प्राईडिंग व पॉलिशिंगकडे होतो, बाकी सर्व कामे हातानेच होऊ शकतात. दोन तीन मोठी माणसे सोडून बाकी सर्व काम १५-१६ वर्षांच्या आंतील मुल्ले किंवा मुलीच करतात. मोठ्या माणसांपेक्षा मुलांचे काम जलद होऊन फार स्वस्त परवडते. चार पैशांच्या एका टांकापासून ते पैशाला ६ पर्यंत मिळणारे व दिसण्यांत अगदी शुद्ध दिसणारे टांक तयार होण्यास त्याला १७ माणसांच्या हातून जावे लागते; याची कल्पना फारच थोडक्यांना असेल.

पितळी टांकाची कृति.—स्वस्त प्रकारचा माल हा बाजारांत मिळणाऱ्या नं. १२ च्या पितळी पत्र्यापासून तयार करतात. पितळी पत्र्याला टणकपणा बराच कमी असतो. नं. १२ चा पत्रा घेऊन त्याच्या ३ इंच रुंदीच्या लांब पट्ट्या कापतात. नंतर त्या ५ ते ७ वेळां रोलिंग मशीनने दावून पत्र्याची जाडी ३२ व ३३ स्टॅंडर्ड वायर गेज इतकी करतात. रोलिंगमधून काढल्याने पत्रे पातळ होऊन टणक होतात. उत्तम प्रकारच्या पितळी टांकाकरिता तांबे, कथील, जस्त व अँटिमनी इतक्या धातू कमीजास्त प्रमाणांत आटवून त्यांचे पत्रे तयार करावे लागतात. अशा मिश्रणाचे पत्रे जात्याच जास्त टणक व टिकाऊ होऊन त्यांना रंगहि फार चांगला येतो. अशा मिश्रणाच्या परदेशांतून येणाऱ्या पत्र्याला टांब्याक म्हणतात. टांक तोडणे, भोके पाडणे, शिक्का मारणे, बाजूला चिरणे व खोलविणे हे सर्व प्रकार पोलादी टांकाप्रमाणेच करतात. फरक इतकाच की, पितळी टांक खोलविण्याच्या अगोदर चिरून नंतर खोलावले जातात. खोलवून तयार झाल्यानंतर ते डूममध्ये गुळगुळीत होण्याकरिता टाकतात.

नंतर गंधकाचें तेजाव, सोऱ्याचें तेजाव व थोडासा सोरा एकत्रित करून एका चिनी मातीच्या ओगराळ्यासारख्या परंतु जाळीदार भांड्यांत १५० पर्यंत टांक घालून तेजावाच्या मिश्रणांत अजमास एक मिनिट हालवून चार पांच वेळां स्वच्छ वाहत्या पाण्याने धुवून काढावे लागतात, व लगेच लांकडी भुश्यामध्ये कोरडे करण्याकरितां टाकतात. नंतर तपासणें, शुद्धणें, भरणें वगैरे सर्व प्रकार पोलादी टांकांप्रमाणेंच करतात.

प्या किं ग.—अगदी थोड्या जातीच्या टांकाशिवाय बहुतेक सर्व टांक १ प्रोसच्या (१४४) पेटीत भरतात. कांहीं अर्ध्या प्रोसच्या, कांहीं पाव प्रोसच्या व कांहीं कांहीं दीड डझनच्या पेट्यांत भरतात. दीड व तीन डझनच्या पेट्या फिरकोळ विक्रीस व फुटकळ गिन्हाइकांस सोयीच्या पडतात, तथा प्रोसवाल्या पेट्या पडत नाहींत. जितक्या कमी मालाच्या पेट्या भराव्या तितका प्याकिंग खर्च वाढत असल्याने, बहुतेक सर्व टांक १ प्रोसच्या पेट्यांतच भरतात.

प्रोसवाल्या पेट्या ग्रेट प्रोसच्या (१२ प्रोस) पेटीत भरल्या म्हणजे माल पाठविण्यास तयार होतो. अगदी थोड्या जातीच्या टांकाकरितां टिनच्या (कलहईच्या पत्र्याच्या) पेट्या वापरतात परंतु सर्व प्रकारचे टांक भरण्याकरितां कागदी पेट्यांचाच उपयोग करतात. अगदी हलक्या किमतीचे टांक ग्रेट प्रोसच्या पेट्यांतून न भरतां बारा प्रोसाचे पुडे बांधतात. पेटीत टांक भरतांना तेलकट कागदाचा (आईल पेपर) उपयोग करतात. प्रत्येक पेटीत टांकाचें भावपत्र व हुसऱ्या कोणत्यातरी निराळ्या जातीच्या नमुन्याचा एक टांक घालतात.

थं त्र सा मु ग्री.—टांकाचीं टांके (दररोज १०० प्रोस टांक तयार करण्यासाठीं लागणारी यंत्रसामुग्री पुढें दिल्याप्रमाणें:—

१ चार फुटी लेथ	} डाय पंच, कटर वगैरे तयार करण्यासाठीं.
१ हंड ड्रेनिंग मशीन	
१ लहान ड्रिलिंग मशीन	
१ पंचिंग मशीन, टांक तोडण्यास.	
२ स्क्रू फ्लायप्रेस, शिके मारण्याकरितां.	
” ” खोलविण्याकरितां.	
२ पंचिंग प्रेस, भोकें पाडण्यास.	
२ ” ” वाजू चिरण्यास.	
२ ” ” बॉल पाईट व टाँकें वळविण्यास.	
२ ग्राइंडिंग मशीन, घांसण्याकरितां.	
४ स्लिटिंग प्रेस, चिरण्याकरितां.	
२ ड्रम, पॉलिश करण्यास.	
१ भाता	} पाणी देणें व तापविण्यासाठीं.
१८ पेट्या	

१ ड्रम—जाळीदार, पाणी उतरणें व रंग देण्यास.

१ ल्याकरिंग मशीन, व्हारनिश करण्यास.

१ रोलिंग मशीन, पितळी पत्रे टणक करण्यास.

१ निरनिराळ्या प्रकारचे डायपचाचे सेट-कटर, सहाणा, वगैरे.

१ प्रूविहग व कटिंग मशीन, पेट्यांनां खाचे घालण्यास व तुकडे तोडण्यास.

१ कॉर्नर कटिंग मशीन, पेट्यांचे कॉपरे कापण्यास.

१ आईल एंजिन किंवा विजेची मेटार.

४ हार्स पॉवरचा लेथ, ड्रम, ग्राइंडिंग वगैरे यंत्रे चालविण्याकरितां.

क च्चा मा ल.—(१)पोलादी टांकासाठीं लागणारं निरनिराळ्या जाडीचे पत्रे इंग्लंड, जर्मनी व अमेरिका येथून तयार होऊन येतात. अशा पत्र्यांनां क्रील्ड रोल्ड स्टील रिबन रोलर्स म्हणतात. यांची हंडी २॥ इंचांपासून ते ४ इंचांपर्यंत असून लांबी ३०० ते ५०० फुटांपर्यंत असते व जाडी ३१, ३२ व ३३ स्टॅन्डर्ड वायरगेज असते. अशा एका पत्र्याचे वजन सुमारे एक हंड्रेटवेट (५६ शेर) असतें. हंडी व जाडीच्या मानानें पत्र्याची लांबी कमीजास्त होते.

(२) पितळी टांकाचे पत्रे जर्मनी, इटली व इंग्लंड येथून येतात, व हे वाटेळ तेथें मिळू शकतात. इटलीचे पत्रे पिंवळ्या रंगाचे व जर्मनीचे तांबूस रंगाचे असतात. नं. १२ चे पत्रे टांकाच्या उपयोगी असून अशा एका पत्र्याचे वजन दीड शेर अदपाव असतें व लांबी चार फूट व हंडी १४ इंच असते. अगदी स्वस्त प्रकारचा माल याच पत्र्याचा करतात. चांगल्या किमती पितळी मालाकरितां तीन चार निरनिराळ्या धातूंचें मिश्रण करून पत्रां तयार करावा लागतो. अशा मिश्रणाचे पत्रे परदेशांतून तयार केलेले मिळतात. श्याला टांब्याक पत्रे म्हणतात.

(३) सिळंडर तेल, टांकाला पाणी देण्यास.

(४) गंधकाचें तेजाव.

(५) सोऱ्याचें तेजाव.

(६) सोरा, पितळी व पोलादी टांक उजळण्याकरितां.

(७) लोखंडी पत्रे, टांक तापविणें, पाणी देणें वगैरे कामास.

(८) कोळसे, टांक तापविण्याकरितां.

(९) लांकडी भुसा, टांक कोरडे करण्यास.

(१०) घामलेट तेल. तेलांत पाणी दिल्यानंतर टांक साफ करण्यास.

(११) पेट्यांकरितां जाड कागद.

(१२) पेट्या चिकटविण्याकरितां रंगीत कागद.

(१३) पेट्यांवर लावण्याकरितां लेबॅल.

भांडवल.

माल	६.
यंत्रसामुग्री व हत्यारें.	१००००
कच्चा माल	५०००
खेळनें भांडवल	५०००

एकूण रुपये २००००

हिंदु स्थांनां ती ल कारखाने.—१९०६ साली शीव (मुंबई) येथे श्री. रानडे यांनी प्रथम टांकांचा कारखाना काढला. या कारखान्यांत फक्त पितळेची टांके (टांक) तयार होत असत. ह्या कारखान्यांत परदेशी यंत्रे व परदेशी डायपंच वापरीत असत. पुढे अल्पावधीतच तां कारखाना बंद पडला. नंतर तांबट ब्रदर्स कंपनीचा कारखाना कुर्ला (मुंबई) येथे सुरू झाला. या कारखान्याची एक शाखा १९०९ साली ग्वाल्हेरला काढली. पुढे दोन तीन वर्षांनी सर्व कारखाना ग्वाल्हेरीस गेला. या कारखान्याची सर्व यंत्रसामुग्री तांबट बंधूंनी स्वतःच बनविली आहे. पोलादी टांकांची सुरवात प्रथम त्यांनीच केली असून अद्यापपर्यंत सर्व हिंदुस्थानांत यांचाशिवाय पोलादी टांक दुसरे कोणीहि करीत नाहीत. इली मालवण, कलकता व गुजराथ (पंजाब) येथे पितळेची टांकांचे कारखाने आहेत. [लेखक, तांबट बंधू, ग्वाल्हेर.]

निमराण—राजपुण्यांतील अलवार संस्थानामध्ये असलेली एक इस्टेट. क्षेत्रफळ २५चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८७३२. ह्या इस्टेटांचे चार विभाग पाडले असून प्रत्येक भागांत १९ खेडी आहेत. ह्या इस्टेटांवर दिल्लीचा हिंदू राजा पृथ्वीराज ह्याच्या वंशात जन्मलेला रजपूत चव्हाण राजा राज्य करीत आहे. १८६७ साली रूपा राजाने हा गांव वसविला असे म्हणतात. त्याचाच वंशज अलीकडचा जनकराजा आहे. ह्या इस्टेटांत पूर्वी तीन परगणे असून ३६ खेड्यांचा समावेश होत असे; पण लॉर्ड लेकनें ही इस्टेट १८०३ साली खालसा केली. कारण येथील राजाने मराठ्यांस आश्रय दिला होता. १८१५ साली फक्त निमराण परगणा व कांहीं खेडी राजास परत करण्यांत आली. बरेच दिवस निमराणचा राजा स्वतंत्रतेचा आव घालीत होता. पण खरे म्हटलें तर अलवारच्या राजाने ही इस्टेट ह्या राजास दिली असल्यामुळे त्याचा हा प्रयत्न व्यर्थ होता. तो अलवारच्या राजाचा भांडलिक होता असे १८६८ साली पकें ठरवले गेले. ह्याबद्दल निमराणच्या राजाने एकअष्टमांश सान्याचे उत्पन्न अलवारच्या राजास द्यावे व नजराणाहि द्यावा असे ठरले. ह्या प्रदंशांत अहीर लोक रहातात. इस्टेटांचे एकंदर उत्पन्न सुमारे ४० हजार आहे.

निमि—सूर्यवंशीय इक्ष्वाकु राजाचा दुसरा पुत्र. हा गौतम-माश्रमासमीप वैजयंत नामक नगर वसवून तेथे राज्य करीत असे. राजाने आपणाशिवाय यज्ञ सुरू केला हे पाहून एकदां

वसिष्ठाने याला 'तुझा देह पतन पावेल' असा शाप दिला. यानेहि उलट त्यास तोच शाप दिला. तेव्हां दोघांचेहि आत्मे ब्रह्मदेवाकडे गेले. लगेच ब्रह्मदेवाकडून देहधारणेची आज्ञा झाली. परंतु निमिने ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली की मला आतां देहधारण नको. तेव्हां प्राणिमात्रांच्या नेत्रांत याची स्थापना करण्यांत आली. याचाच पुत्र मिथिनामा जनक होय.

नियामतखान—हा कवि, औरंगझेच्या मुदवकखान्यावरील अधिकारी व अंगरक्षक होता. याची 'हुस्न व इष्क' ही कविता प्रख्यात आहे. यांत औरंगझेबाने मराठ्यांचा नाश न करतां प्रथम विजापूर व गोवळकोंडे येथील मुसुलमान धर्माचीं राज्ये नाहीशी केल्याबद्दल, त्याच्यावर श्लेषात्मक टांका केलेली आहे. त्यावेळच्या धर्मवेड्या मुसुलमान लोकांना औरंगझेबाचे हे कृत्य आवडत नव्हतें, मुसुलमान शिपाई डोंगराळ दख्खनमधील लढायांना कंटाळले होते, वगैरे गोष्टी या काव्यांत आहेत. या काव्यास वाकाय नियामतखान अली असें दुसरें नांव आहे. पौर्वात्य सुपशाखावर खवान नियामत नांवाचा एक उत्तम ग्रंथ याने लिहिला आहे. हा १७०८ साली मेला. त्याला दानिष्मदखान अशी पदवी होती [वील]

निरगुन्डा—ह्योसूर संस्थानामधील चितळदुर्ग जिल्ह्याच्या ह्योसदुर्ग तहशिलीमधील एक खेडे. हे ह्योसदुर्ग गांवापासून ७ मैल आहे. फार प्राचीन काळी ही निरगुन्डा प्रांताची राजधानी होती. उत्तरेकडील एका राजाने हे गांव वसविलें व त्याचे नांव 'निलावती' ठेवले. ह्योसळ राजांच्या आमदानींत येथे गंगराजे राज्य करीत होते. १३ व्या शतकांत एका राजाने ब्राह्मणास अप्रहार दिला. १६ व्या शतकांत विजयानगरच्या राजाने येथे एक घाट बांधला. त्यावेळीं हे लिंगायत लोकांचे व्यापाराचे स्थान होतें.

निरंजनमाधव—एक महाराष्ट्रीय कवि. निरंजनाचा जन्म कर्नाटकांत 'कंचा प्रांती' झाला. बापाच्या मृत्यूनंतर तो महाराष्ट्रांत आला व थोरल्या बाजीरावाच्या पदरी राहिला. बाजीरावाच्या पश्चात नानासाहेब पेशवेहि याचा परामर्ष घेत. तो कधी कधी राजकारणांत पडत असे. निरंजनमाधव याची कविता वामन व मोरोपंत यांच्या मधल्या काळांत रचली गेली असून या दोघांच्याहि कवितेंतील पुष्कळ गुण तिच्यांत स्पष्ट दिसतात. याची भाषा सुबोध व आजस्वी आहे. याच्या कवितेंत वृत्तवैचित्र्य व विषयवैचित्र्य असून, प्रसिद्ध झाल्यास ती मराठी सारस्वतांत बरेच उच्च स्थान पटकावील असें रा. ल. रा. पांगारकर त्यांनी केसरीकडे पाठविलेल्या ता. २४। ७।१५ च्या पत्रांत लिहिले. स्तोत्रसंग्रह, आत्मचरित्रपर संग्रह, दायपरिमळ नामक ओवीबद्ध ग्रंथ, श्रीज्ञानेश्वरविजय, सुभद्राचंपू, यांशिवाय याचे वृत्तशाखांवर वृत्तावतंस व वृत्तमुक्तावलि असे दोन ग्रंथ आहेत. ग्रंथावर कोठे कोठे शक-मिति, दिली आहे; त्यावरून पाहतां ही बहुतेक ग्रंथरचना शके १६६०-१६९४

च्या दरम्यान झालेली आहे असें दिसते. यानें चिद्बोधरामायण उर्फ निरंजनरामायण रचलें असून त्याचें बालकांड १८८५ सालीं रा. गायकवाड यांनीं छापलें आहे. संप्रदाय परिमळांत प्रथम कृष्णानंद सिंधु व ज्ञानसुधा हे ग्रंथ यानें लिहिल्याचें लिहिलें आहे. या कवीनें रामचरित्रावर बरोच रचना केली आहे. यानें सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास व यात्रा केल्या होत्या. याचा प्रवासवर्णनपर ग्रंथ मोठा मनोरंजक व तत्कालीन परिस्थितीचें ज्ञान करून देणारा आहे. [महाराष्ट्र-सार-स्वत.]

निरंजनस्वामी (१५५९-१६४९)—कऱ्हाड येथें राहणारे गणपतिउपासक व समर्थ रामदास स्वामींचे शिष्य. यांची गणेशगीता प्रसिद्ध आहे. यांचें गद्यचरित्र यांचा नातू, भगवान पाठक यानें लिहिलें आहे (शके १६८३).

निरा कालवा—मुंबई इलाखा, पुणे जिल्ह्यामध्ये असलेल्या निरानदीच्या डाव्या तीरावरील कालवा. पंढरपूर, भीमशंढी व इंदापूर या तालुक्यांत या कालव्याचें पाणी पुरविलें जातें. हा कालवा १८८५-८६ सालीं तयार करण्यांत आला. या कालव्याला पाण्याचा पुरवठा 'व्हायटिंग' तलावापासून होतो. नदीच्या उजव्या तीरावरील कालव्याचें काम चालू आहे.

निराजी रावजी—शिवाजीच्या प्रथमच्या साह्यकारी मंडळीपैकी एक; हा आग्न्यास शिवाजीवरोबर गेला होता व कैदेतहि पडला होता (१६६६). तेथून सुटल्यावर यानें मथुरेस मोरोपंत पेशव्याच्या मेहुण्याकडे संभाजीची व्यवस्था लावून दिली. दक्षिणेंत आल्यावर शिवाजीनें याला मोठें बक्षीस दिलें व औरंगाबादेस मोगलाकडे वकिल म्हणून ठेविलें. नंतर गोवळकोंडेकरांन शिवाजीस खंडणी देण्याचें बबूल केल्यावर त्याच्या दरबारी निराजीपंतास वकिल ठेविलें (१६६९). पुढें याला न्यायाधीश करण्यांत आलें. हा मुत्सद्दी असल्यानें याची नेमणूक पुन्हां कुत्सहाच्या दरबारी वकिलीच्या कामावर झाली (१६७८). त्यानंतर हा थोडक्याच दिवसांनीं वारला. याचाच मुलगा प्रल्हादपंत होय. [सभासद; शिवदिग्विजय.]

निराशावाद (पेसिमिझम) आणि आशावाद (ऑप्टिमिझम)—या संसाराकडे पाहण्याच्या दोन दृष्टी असून त्या सामाजिक व धार्मिक विचारपद्धतीवर अनेक शतके युरोपांत व हिंदुस्थानांत परिणाम करित आहेत. जीवित निराशापूर्ण असून मनुष्याच्या आयुष्यांत सुखापेक्षा दुःखच आहे अशा मतास निराशावाद म्हणतात. हें मत आशावादाच्या म्हणजे जगांत दुःखापेक्षा सुख अधिक आहे, आणि जगांत अखेर सत्याचाच किंवा सत्पक्षाचाच विजय होणार या मताच्या अगदीं उलट असून या दोहोंच्या मधोमध क्रमोत्कर्षवाद (मेलिओरिझम) आहे. याचा अर्थ जग हळू हळू उत्कर्ष पावत असून मनुष्याची चांगलेपणांत प्रगति होत आहे असा आहे. मेलिओरिझम

हा शब्द अमेरिकेचे प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ लेस्टर वार्ड यांनी प्रचारांत आणला.

सामान्य मनुष्य आशावादी किंवा निराशावादी होतो तो तात्त्विक विचारामुळे नव्हे तर त्याच्या वैयक्तिक परिस्थितीमुळे त्याची कौटुंबिक व सांपत्तिक स्थिति, शारीरिक आरोग्य वगैरे वास्तोत होणारा उत्कर्षापकर्ष किंवा उपजत स्वभावधर्म यामुळे तो तसा बनतो असें या दोन वादांच्या अनुयायित्वाचें भौतिक स्पष्टीकरण करण्यांत आलें आहे.

साधारणपणें मनुष्याचे या जगांतील जीवित हें विरोध, निराशा, दुःख, शारीरिक आजार व अखेर मृत्यु यांनी व्याप्त असल्यामुळे जगाचें ज्ञान होऊं लागल्यापासूनच मनुष्याच्या मनाला नाउमेद करणारे प्रसंग वरचेवर येतात व तो साहजिकच निराशावादी वतू लागतो. इतकेंच नव्हे तर निरनिराळ्या युगांतील व देशांतील मोठमोठे विद्वान व प्रतिभासंपन्न कवी याच निराशावादानें ग्रस्त दिसतात. होमर आपल्या काव्यांत म्हणतो " एकंदर जीवजातीमध्ये मनुष्यापेक्षा अधिक दुःखमय जीवित कोणाचेंहि नाहीं (ईलि. १७, ४४६). सोफोक्लीज म्हणतो " जन्मास न यावें हें सर्वांत अधिक चांगलें पण जन्म आलाच तर जेथून मनुष्य आला तेथें पुन्हां परत शक्य तितक्या लवकर जाणें हें बरें. "

हिंदु धर्मग्रंथांनीं मनुष्यजीवितासंबंधीची सर्व शिकवण आशावादीपणाची आहे. बाकी सर्व पौरस्त्य व पाश्चात्य समाजांत निराशावादच सर्वत्र आहे. मात्र अलीकडे पाश्चात्य देशांत भौतिक स्थिति व शास्त्रप्रगतीनें निसर्गावर वाढलेल्या सत्तेच्या आत्मप्रत्ययामुळे आशावाद वाढत आहे; निराशावाद व आशावाद हीं मते अर्वाचीन काळांत विशेष पुढें आली तरी प्राचीन पौरस्त्य तत्त्वज्ञान व ख्रिस्तपूर्वकालीन युरोपीय विचार यांत त्यांची बीजे आढळतात. प्लेटोचें मत व बुद्धमत निराशावादी दिसलें तरी अंतिम आशावादी आहे. ख्रिश्चन धर्मानें मनुष्यभविताव्याविपर्यां निराळी आशा दाखवून कांहीं काळ कांहीं ठिकाणीं निराशावादास हांकून लावलें. युरोपमध्ये उत्तरेस ट्युटन लोकांत निराशावाद जास्त होता. भूमध्यसमुद्राच्या लगतच्या मुलखांत हें मत विशेष प्रचलित नसे. पण ट्युटन लोकांतहि भावी आयुष्यांत या आयुष्यांतील विषमता नाहींशी होण्याची आशा वर्तमानकालीन देववादाहून अधिक जोरदार असे. भावी काळांत होणाऱ्या आनंदाच्या कल्पनेनें ख्रिस्ती धर्मानें जरी निराशावादास नाहींसे केले तरी निराशावादाचें तत्त्व गेलें नाहीं. गरीरदंडन, भौन इत्यादि यतिधर्म मध्ययुगीन ख्रिस्त्यांतहि वृद्धि पावलेच होते. अगदीं आलीकडे युरोपांत जो निराशावाद प्रसृत झाला त्याच्यापूर्वीं तेथें आशावाद १७ व्या आणि १८ व्या शतकांत होता त्याचा प्रमुख पुरस्कर्ता जर्मन तत्त्ववेत्ता लिबनिझ हा होय. त्यानें तत्त्वज्ञानविषयक अथवा धार्मिक आशावाद प्रतिपादन या विश्वांत ईश्वर सर्व संभवनीय मार्गांनीं व भागांतून

चांगलें निवडतो हें मत पुढें मांडलें. कांट हा वैयक्तिक दृष्ट्या मनुष्यांविषयी जरी निराशावादी असला तरी नैतिक शक्ती-संबंधी आशावादी आहे व हेगेल हा जरी एखाद्या क्षणास जगांत दुःख अधिक असलें तरी कलह व दुःखानुभव यांनी जगाची कल्याणाकडेच प्रगति होत आहे असे म्हणतो. याच काळांत इंग्लंडांत लॉक, शॅफ्टस्बरी, बॉलिंग-ब्रोक वगैरे तत्त्ववेत्ते आशावाद प्रतिपादीत होते. १९ व्या शतकांत शौपेनहार व हार्टमन हे प्रसिद्ध निराशावादी झाले आहेत. शौपेनहारने हेकेलचा निराशावाद वाढविला. विश्व हें फक्त प्रेरकशक्तीने चाललें आहे, त्यांत विचार नाही, ही प्रेरकशक्ति अविचारी आहे. तशांच अहेतुक व म्हणून असुखी आहे, जग हें या शक्तीचे दृश्य असल्यामुळे तेंहि असुखी आहे, इच्छा ही असुखाची स्थिति आहे, असुख म्हणजे दुःख व म्हणून इच्छातृप्ति म्हणजे दुःखविमोचन. हार्ट-मनचे मत (अन्कॉन्शस) शौपेनहारच्या प्रेरक मताप्रमाणेच आहे. शौपेनहार व हार्टमन यांच्या निराशावादांत बुद्धमता-प्रमाणें एक प्रकारचा गूढवाद (मिस्टिसिझम) दिसतो. पण या निराशावादावाबरोबर उक्तांतिवादानें (एव्होल्यूशन) आशावाद उत्पन्न केला आहे. योग्यताजातिजीवन (सर्व्ही-यव्हल ऑफ दि फिटिस्ट) म्हणजे या जगांत जें सर्वांत अधिक योग्य असतें तेंच शिल्लक रहातें, या मतांत आशावाद भरला आहे. या मताप्रमाणें मनुष्याची प्रगति पूर्णत्वाकडे होत आहे.

भारतीय.—याचे तीन वर्ग पडतात; परिस्थितिविषयक, प्रकृतिविषयक व तत्त्वज्ञानविषयक. पहिला, आपल्या परिस्थितींतलें आपत्ती, हवामान, वगैरेमुळे; दुसरा, प्रत्येक गोष्टीची वाईट बाजू पहाण्याची संवय असल्यामुळे; व तिसरा वर्ग आपलें जिवितविषयक जें तत्त्वज्ञान असेल त्यामुळे उत्पन्न होतो. याप्रमाणें मानवी मनावर तीन प्रकारचे दाब पडून साहाजिक त्याचे मन निराश होतें. याशिवाय, विद्यमान किंवा भावी आयुष्याविषयी किंवा या दोन्ही आयुष्यां-विषयी मनुष्य निराश बनत असतो. अत्यंत वाईट निराशा-वाद म्हणजे जेव्हां मनुष्याला इहलोक किंवा परलोक कांहीं एक किमतीचे नव्हत व सर्व वस्तूंच्या ठिकाणी अहंकार भरलेला आहे असे वाटूं लागतें तो. चार्वाकाच्या मतास डॉ. प्रिन्सवल्डने निराशावाद म्हटलें आहे पण तें म्हणणें बरोबर नाही. परलोक क्वळ करून या भूतलावरच सुखाचा शोध करावा, दुःख टाळत जावें असे चार्वाकमत आहे.

निराशावादाची कारणे:—भारतांत निराशावाद चांगलाच अस्तित्वांत आहे याबद्दल वाद नाही. वाद आहे तो त्याच्या कारणासंबंधी. कांहीं पंडित प्रतिपादितात की हा निराशावाद परिस्थितिविषयक आहे; व या त्यांच्या प्रतिपादानांत बरेच तत्त्वहि आहे. ज्याप्रमाणें स्वान्या करून येणाऱ्या अॅकियन, डोरियन, भूमध्यसमुद्रांतले मिनोयन या लोकांशी ग्रीक जेव्हां समरस झाले तेव्हां त्यांची कलाकौत्यासंबंधी प्रकृति

जशी बळावली त्याचप्रमाणेच असे म्हणतां येईल की, भार-तावर चाल करून येणाऱ्या आर्यांची मूळ रहिवाशांशी जेव्हां वैचारिक एकरूपता झाली तेव्हां त्यांच्या प्रकृतीवर निराशेचा पगडा बसण्यास बरोच मदत झाली. वैदिक कालापासून उपनिषद् कालापर्यंतचा भारतीय आर्यांचा इतिहास हा आशावादित्वापासून निराशावादित्वाकडे त्यांना घेऊन जाणाऱ्या चळवळीचा इतिहास म्हणतां येईल. त्याच-प्रमाणें इतर फरकहि महत्त्वाचे आहेत. ऋग्वेदांत लिंगपूजा झिडकारिली आहे (७. २१, ५; १०. ९९, ३) पण पुढील काळांत ती अत्यंत रूढ झाली. ऋग्वेदांत पुनर्जन्माची कल्पना स्पष्ट आढळत नाही. पण उपनिषद्कालांत तो एक श्रद्धाविषय होऊन बसला. यावरून काय दिसतें ? की हिंदु-स्थानची रहाणी व हवामान यांचा बाहेरून आलेल्या आर्यांच्या प्रकृतीवर परिणाम झाला. अर्वाचीन हिंदुस्थाना-तील कांहीं गोष्टींवरूनहि याची शक्यता दिसून येईल. हिंदु-स्थानांत जन्म पावलेल्या युरोपीयन लोकांवर इकडील बराच परिणाम झालेला दिसून येतो व पुष्कळसे आंग्लो-इंडियन आपल्याकडील जाजूटण्याच्या मार्गे लागतात. तेव्हां त्यांच्या बाबतीत केवळ परिस्थितीचा परिणाम झालेला नसून आनुवंशिक संस्काराचाहि कांहीं परिणाम असतो. जगाचा कंटाळा व सर्वत्र वाईट बाजूकडे नजर याच गोष्टींनी भारतीय निराशावाद दृष्ट होतो असें नसून भारतीय आध्यात्मिक कल्पनांपासून उद्भवलेला आणि तत्त्वज्ञानाच्या भाषेनें आणि विचारसंमतीनें परिस्फुटता पावलेला विचारसंप्रदाय हा एक त्या निराशावादाचें महत्त्वाचें अंग आहे. बार्थ, ओल्डनबर्ग व इतर पंडित यांचा वरीलप्रमाणें कयास आहे.

भारतीय तत्त्वज्ञानांत निवृत्तीचें स्तोम फार माजण्यामुळे भारतीयोंचें मन प्रवृत्ति अथवा कर्मापासून दूर जाऊं लागलें, त्याचा परिणाम तें केवळ विचारांचें जाळें विणण्यांत गुंतून राहून दुर्बल बनत चाललें. कर्मप्रवृत्ति ही या विचारांस साहाजिकच आळा घालते. व्यक्तीचें किंवा राष्ट्राचें आयुष्य जर एखाद्या उच्च ध्येयानें प्रेरित होऊन कर्मप्रवृत्त होईल तर त्याचे विचार परिभ्रमणापासून व मन दुर्बलतेपासून परावृत्त होईल. मनुष्यास मिथ्याविचार व दुःखदायक कल्पना यामुळे बंधन प्राप्त होतें असे भारतीय तत्त्वज्ञान म्हणतें, पण चुकीची कर्मप्रवृत्ति हें बंधाचें कारण मानीत नाही (बौद्ध तत्त्वज्ञान तसें मानतें), म्हणजे बंधनांची व्याख्या करतांना बुद्धीस व मनःच्या भावनास प्राधान्य दिलें असून कर्मप्रवृ-त्तीच्या नीति-अनीतिपरतेस गौण स्थान दिलें आहे. भार-तीय तत्त्वज्ञानांत ज्याप्रमाणें ज्ञान व संवेदना यांस महत्त्व दिलें आहे तसेच भारतीय विचारपरंपरेंत बुद्धीस महत्त्व दिलें आहे पण आचारांत कित्येक वेळां सुखप्रदतेस महत्त्व दिलेले आढळतें. भरतखंडांत आपणांस एकीकडे पूर्णपणें वैराग्यवृत्ति, तत्त्वज्ञान्याची सत्यान्वेपी शांति तर दुसरीकडे वैभवांत खेळणाऱ्या राज्याचें ऐश्वर्य असे दोन परस्परविरोधी

देखावे दिसतात व हे वरील तत्त्वज्ञानाचेच परस्परविकृद्ध दोन ध्रुवविंदू होत. पण या दोघांच्याहि मनांत निवृत्तिपर विचार उत्पन्न होतात. ते एकाच्या मनांत ऐहिक सुखापेक्षां आत्म्या-मध्द्रे लीन होऊन मिळणारें सुख शाश्वत असतें या समजुती-मुळें येतात तर दुसऱ्याच्या मनांत वैभव भोगून मन विटल्या-मुळें येतात. भर्तृहरांचें वैराग्य व शृंगारशतक हीं वरील प्रवृत्तींचीं उत्कृष्ट उदाहरणें आहेत. भारतीय मनाला कर्म-प्रवृत्तीचें महत्त्व बरोबर आकलन न होण्याचें एक कारण येथील हवामान असूं शकेल. परंतु कोणत्याहि गोष्टीकडे पाहण्याच्या वेळची मानसिक परिस्थिति हीहि या बाब-तींत महत्त्वाची आहे. सुखप्राहक मानसिक वृत्तीमध्द्रे कोण-त्याहि वस्तूकडे पाहिल्यास मनुष्य सहसा निराश होत नाही; उलट सर्वत्र दुःखमय आहे अशा मनोवृत्तीनें कोणत्याहि गोष्टीकडे पाहिल्यास मनुष्यास आशाहि लागत नाही. भरतखंडांत निराशावाद शिरण्याचें कारण वरील प्रकारच्या परिस्थितीमुळे बनलेली मनोवृत्ति होय. येथे विचार अथवा संवेदना यास कर्मप्रवृत्तीचे नियंत्रण केव्हांहि घातलेलेंच नाही. यामुळें बाहेरील अनुत्तेजक अशी हवामानाची परि-स्थिति व सर्व जग क्षणिक, व दुःखमय आहे अशा तऱ्हेच्या विचारसरणीचा मनावर पगडा यामुळें निराशा-वादास स्थान मिळालें आहे.

निराशावादाचा ब्राह्मणी विचाराशी संबंधः—कर्म वादाचा उगम उपनिषदांत कसा झाला याचें विवेचन वेदविद्या विभागांत (पु. १७८) केलें आहेच. ब्रह्म, कर्म व पुनर्जन्म या तीन महत्त्वार्थां भारतीय नैराश्यवाद संबद्ध आहे असें कांहींस वाटतें. ब्रह्मतत्त्व हें आशावादित्वाचें मोठें उगम-स्थान असलें तरी तें मनुष्याला अप्राप्य अशा स्थितींत असल्यानें त्याच्याशी तुलना करतांना जगाचें ध्रुद्रत्वच चटकून नजरेंत भरतें. या ब्रह्माऐवजी वरुणदेवतेला जर भारतीयांच्या धार्मिक भावनेंत अद्वितीय स्थान मिळालें असतें तर हे लोक आशेच्या तेजांनें उज्वल दिसूं लागले असते असें प्रिस्वोल्डसारखे (दि गॉड वरुण इन् दि ऋग्वेद) कांहीं पंडित समज-तात. कर्मवाद व पुनर्जन्म हीं परस्परावलंबी आहेत; व त्यांच्या-पासून निराशेचा उद्भव आहे असें म्हणणाऱ्या ख्रिस्त्यांची विचारसरणी अशी कीं या तत्त्वांपासून आशावाद उत्पन्न न होण्याचें कारण मनुष्याच्या मुक्ततेचा सर्व भार त्याच्यावरच पडतो व आपण पापी, हतबल व दरिद्र असल्यानें आपल्या हातून हें अवजड काम कसें पार पडेल या चिंतेनें तो निराश होतो, व त्याला असंख्य जन्म घेतल्याशिवाय मुक्ति मिळणार नाही असें हिंदू तत्त्वज्ञान सांगतें. याप्रमाणें तो दुःखद व आभासमय मायेनें बद्ध होतो व आशा सफल होण्याचा काल जन्मजन्मांतरीं पुढें ढकलला गेल्यानें त्याचें अंतःकरण खिन्न होतें.

भरतखंडामध्द्रे कर्मवादास प्राधान्य असून मनुष्याची उन्नति अगर अवनति ही त्याच्या कर्मावर अवलंबून असते

अशी समजूत आहे. त्यानें पुण्यकर्म केल्यास त्याचें फल त्यास मिळतें व पापकर्म केल्यास त्याचें फळ त्यास भोगावें लागतें. यामुळें मनुष्याची कर्माकडे प्रवृत्ति होत नाही असें प्रिस्वोल्डसारख्या कांहीं आशायुक्त ख्रिस्त्यांस वाटतें. त्यांचें म्हणणें असें कीं, ख्रिस्ती लोकांत ज्याप्रमाणें मनुष्यानें केलेल्या पापाचें फल ख्रिस्तांनें भोगलें तसा भरतखंडामध्द्रे मनुष्याच्या पापाचें फल भोगणारा कोणो नाही. यामुळें निराशावादास स्वाभाविकच स्थान आहे ! प्रस्तुत ख्रिस्ती कल्पना सोडल्या तरी कांहीं विचारांचा परिणाम नैराश्य वादांत होत असेल यांत शंका नाही. कलियुगासारखी इतिहासविकासाची खोटी कल्पना लोकांस निराशावादी करित असावी.

पुनर्जमांच्या विचारांमुळें परिणाम दोन प्रकारचे होतात आपल्यास या जन्मां सुख मिळालें नाही तर पुढच्या जन्मां मिळेल अशी आशा मनुष्यास असते उलट पक्षां अनेक जन्मांची पापे जर मनुष्यांवर परिणाम करवीत असतील एका जन्माच्या सत्कर्मानें काय मोठेसें होणार अशी कल्पना कांहींच्या मनांत येत असावी.

कलियुगाची कल्पना, कालाचें अनंतत्व कार्याचें वैयर्थ्य इत्यादि गोष्टींचा पगडा मनावर बसून हिंदु मनांची ठेवण निराशामय बनली आहे; व त्याचा ओढा नेहमी संन्यासधर्माकडे असतो. मार्गे गेला तो काळ अधिकाधिक सुखाचा असतो ही त्यांची जात्याच कल्पना युगानुक्रम-वरून दिसून येते. ही समजूत कशी जुकीची आहे व निराशावादी म्हणतात त्याप्रमाणें दिवसानुदिवस जगाची अवनति होत नसून त्याची स्थिति उत्तरोत्तर कशी सुधारत आहे हें 'जगद्विकासार्थी कारकें' या 'युद्धोत्तर जग' (तिसऱ्या) विभागाच्या ३० व्या प्रकरणांत दाखविलें आहे; अर्थशास्त्र या लेखांतहि यासंबंधी थोडेसें विवेचन केलें आहे व आजहि हिंदुस्थानांत आशावाद उत्पन्न होत असलेला आनंददायक देखावा दृष्टीस पडतो. लोकांना कांहीं स्वास्थ्य व सुख मिळूं लागल्याकारणानें निराशेची पकड ढिली होऊं लागली आहे. शिवाय, भक्तिमार्ग व इतर धार्मिक पंथ उदयास येऊन भारताला निराळा धार्मिक आशावाद शिकवीत आहेत. पाश्चात्य आधिभौ-तिक वादानें यापूर्वीच जमीन तयार करून ठेविली आहे व तींत आर्यसमाज व ब्रह्मसमाज आचारप्रधान धर्माचा क्षय झाला तरी अध्यात्मिक भावना कर्मा होणार नाहीत अशा आशेचे वीं पेरीत आहेत. सूर्यज्य, स्वातंत्र्य, समता, शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, वगैरे व्यावहारिक जगांतल्या गोष्टींकडे लोकांचें आतां लक्ष लागूं लागलें आहे. तेव्हां भावी काल पूर्ण आशा-वादित्वाचा उगवेल अशी आशा करण्यास बरीचशां जागा आहे.

पौरस्त्य किंवा पाश्चात्य निराशावादाबद्दल असें म्हणण्यास हरकत नाही कीं तत्त्वज्ञान विषयक ज्या सिद्धांतांवर तो उभारलेला आहे ते सिद्धान्तच अप्राप्य आहेत. मानवी दृष्टीनें जगाबद्दल एवढेंच म्हणतां येईल कीं जगांतल

बऱ्याचशा गोष्टी अद्याप मानवीबुद्धीला आकलन झाल्या नाहीत व म्हणून बऱ्याच वेळां आपल्या मानवी आशा तृप्त होत नाहीत त्यामुळे मन निराश व दुःखी होतें. तथापि तेवढ्यावरून सर्व जीवित दुःखमय आहे असला निराशावाद प्रस्थापित होऊं शकत नाही तसेच पूर्णपणे आशावाद प्रस्थापित करणेंहि कठीण आहे. कारण जी गोष्ट एक, मनुष्याचा चांगली वाटते तीच दुसऱ्याला वाईट वाटते. सुख हें ध्येय अशावादी व निराशावादी दोघांनां हि मान्य असून जग हें दुःखाला अधिक कारणीभूत कीं सुखाला अधिक कारणीभूत हा प्रश्न सोडवावयाचा आहे. पण जगातील एकंदर सुखांची व दुःखांची बेरीज घेऊन वजाबाकी सांगणें हेंच काम अशक्य आहे. कारण सुखदुःखविषयक मानसिक भावना याच इतक्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या व अन्यान्यरूपांतर क्षम आहेत कीं त्यांचें निश्चितपणें स्वरूप ओळखणें पुष्कळ वेळां अशक्य असतें. कित्येक वेळां खुद्दुःखापासूनच एकप्रकारचें विलक्षण समाधान वाटत असतें. प्रयत्न व श्रम, कष्ट व भय, स्वार्थत्याग, आत्मयज्ञ व मृत्यु या दुःखमय वाटणाऱ्या गोष्टीच पुष्कळ वेळां मनुष्यामधील सर्व कर्तृत्वशक्ति जागृत करून त्याला यावरून दुःखमय गोष्टी करण्यास प्रवृत्त करतात व त्या करण्यानें त्याला सुख होत असतें. याप्रमाणें बारकाईनें विचार केल्यास निराशावादी लोक दुःखांची म्हणून जी यादी करतात तीच चुकीची आहे असें म्हणावें लागतें. प्रत्यक्ष अनुभव असा आहे कीं, सुखाच्या किंवा दुःखाच्या कोणत्याहि प्रसंगां 'सदिच्छा' (गुडबुइल) मनांत वास करीत असल्यास किंवा आपल्याकडील अध्यात्म तत्त्वज्ञानातील सुखदुःखातीत असलेली स्थितप्रज्ञता प्राप्त झालेली असल्यास तिच्या पुढें सामान्य सुखदुःखें किंवा आशा निराशावाद यांनां कांहीं महत्त्व उरत नाही.

निरुक्त—एक वेदांग. यास्काचा निरुक्तग्रंथ हा वस्तुतः वेदांतील टीकाग्रंथ आहे, आणि उपलब्ध असलेल्या कोणत्याहि संस्कृत टीकाग्रंथांहून कित्येक शतकांनीं जुना आहे. आचार्यांच्या उपयोगासाठीं संपादिलेल्या 'निघंटु' नामक असामान्य व आर्ष वैदिक शब्दकोशाच्या आधारावर निरुक्त प्रणीत झालें आहे. याची माहिती व काळ यासंबंधी विवेचन वेदविद्या (पृ. १८५) व विज्ञानेतिहास (पृ. १९४-१९५) या विभागांत मागे येऊन गेलेंच आहे.

निरुक्तावरून एक महत्त्वाचा मुद्दा सिद्ध होतो तो हा कीं, यास्काच्या काळीं ऋग्वेदग्रंथाचें स्वरूप पूर्णपणें निश्चित झालें होतें व ऋग्वेद हल्लीं आहे त्या स्थितीतच तो तत्त्वतः होता. निरुक्त हें आर. रॉय यानें प्रथम प्रसिद्ध केलें (गॅटिजेन १८५२). फलकच्याच्या विब्लिओथेका इंडिकामध्ये सामाश्रमी यानीं प्रसिद्ध केलेल्या आवृत्तांत (१८८२-९१) निरुक्तावर भरपूर टीका केली असून सूचीहि जोडिली आहे. मुंबईस

श्रेष्ठी क्षेमराज श्रीकृष्णदास यानीं श्रौण्यदंशेखर छापखान्यांत छापून शके १८३४ त प्रसिद्ध केलेली प्रत चांगली आहे.

निर्णायक, वि प य प्र वे श.—कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या वैजिक फलांनां निर्णायक म्हणतात. हीं फळे कांहीं ठराविक नियमांनीं काढतां येतात व तीं विशिष्ट प्रकारानें मांडतात; म्हणून निर्णायकांचें गणित करावयाची एक रीति आहे; आणि निर्णायकांच्या घर्मासंबंधानें मीमांसाहि आहे. हे धर्म निर्णायकांच्या आकृतीवर अवलंबून असतात.

इतिहास.—न्यूटनचा प्रतिस्पर्धी प्रसिद्ध जर्मन गणितज्ञ लिब्निट्झ यानें इसवी सन १६९३ मध्ये अनेक वैजिक विषयक साध्या समीकरणांचीं मूळ गुणांच्या रूपांत मांडतांना ते गुण एका विशेष पद्धतीनें येतात असे पाहिले. नंतर १७५० सालीं फ्रॅंजरनें (स्विट्झर्लंड १७०४—५२) वैजिकरीतीनें वक्रांचें अध्ययन करतांना निर्णायकांचाहि बराच विचार केला. निर्णायकांच्या विस्तारातील चिन्हांचा नियम यानेंच शोधून काढला. त्यानंतर बेझो (फ्रॅंच, १७७९), लाह्लास (फ्रॅंच, १७४९-१८२७), व्हॅडरमॉडी (फ्रॅंच, १७७१), लॅम्ब्रॅज (फ्रॅंच, १७३६-१८१३) यांनीं या विषयांत बरीच भर घातली. या विषयावर पहिल्या प्रथम स्वतंत्र ग्रंथ लिहिणारा फ्रॅंच गणितज्ञ कॉची (फ्रॅंच) हा होय. या लेखांत दिलेले बहुतेक सर्व विवेचन त्याच्या ग्रंथांत आढळून येतें. गणित विषयातील बहुतेक सर्व शाखांत या विषयाचा उपयोग होतो. गिरनिराळ्या विषयांत निर्णायकांचा उपयोग करून याकोबी (जर्मन, १८०४—५१), हेसे (जर्मन, १८११—७४), कॅले (इंग्रज, १८२१-९५) सिरुव्हे-स्टर (इंग्रज, १८१४—१८९७), वगैरे गणितज्ञांनीं या विषयाचा बराच विस्तार केला आहे. कोणत्याहि शाखेतील सिद्धान्त थोडक्यांत व व्यवस्थित रीतीनें सिद्ध करण्यांत या विषयाचा उपयोग होतो, एवढेंच नव्हे तर कित्येक नवीन सिद्धान्त शोधून काढण्याकडेहि यांचा उपयोग झाला आहे. या विषयावर इंग्रजी भाषेत स्कॉटिस्वुड, स्कॉट, वॉल्ड व म्यूर यांचे ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी म्यूरच्या ग्रंथांत मूळ लेखांचे उतारे ऐतिहासिक क्रमानें दिले आहेत. प्रस्तुत लेख स्कॉटच्या ग्रंथाच्या आधारेनें लिहिला आहे.

हा विषय सहज समजण्याकरितां, ज्या प्रश्नामुळे निर्णायक शोधून काढले त्या प्रश्नांच्या कांहीं सोप्या उदाहरणांचा विचार केला पाहिजे. हा प्रश्न म्हणजे अनेक वैजिकविषयक साध्या समीकरणांचीं मूळ मांडणें हा होय. दोन समीकरणें जर

$$अ_१क्ष + अ_२क्ष + अ_३ = ०$$

$$इ_१क्ष + इ_२क्ष + इ_३ = ०$$

अशी असतील तर त्यांचीं मूळ सहज

$$क्ष = \frac{अ_२इ_३ - अ_३इ_२}{अ_१इ_२ - अ_२इ_१}; क्ष = \frac{अ_३इ_१ - अ_१इ_३}{अ_१इ_२ - अ_२इ_१}$$

अशी आहेत असें दिसून येईल. त्याचप्रमाणें जर समसमान सार्धी समीकरणें

$$अ_१क्ष + अ_३ज्ञ + इ_३य = ०$$

$$इ_१क्ष + इ_३ज्ञ + इ_३य = ०$$

अर्थां असतील तर क्ष, ज्ञ, आणि य या अज्ञातांचें प्रमाण क्ष : ज्ञ : य :: अ_२इ_३ - अ_३इ_२ : अ_३इ_१ - अ_१इ_३ : अ_१इ_२ - अ_२इ_१, असें राहिल. यावरून य व इ_३ १ मांडल्यानें मार्गाल उत्तरे निघतात.

आतां आपण खालील तीन समघात साध्या समीकरणांचा विचार करूं.

$$क_१ = अ_१क्ष + अ_३ज्ञ + अ_३य + अ_३व = ०$$

$$क_२ = इ_१क्ष + इ_३ज्ञ + इ_३य + इ_३व = ०$$

$$क_३ = उ_१क्ष + उ_३ज्ञ + उ_३य + उ_३व = ०$$

या समीकरणांवरून साधलेल्या

$$प_१क_१ + प_२क_२ + प_३क_३ = ०$$

या समीकरणामध्ये जर

$$प_१अ_३ + प_२इ_३ + प_३उ_३ = ० \text{ आणि}$$

$$प_१अ_४ + प_२इ_४ + प_३उ_४ = ०$$

तर य आणि व यांचे गुण नाहींसे होतील आणि या-करितां

$$प_१ : प_२ : प_३ :: इ_३उ_४ - उ_३इ_४$$

$$: उ_३अ_४ - अ_३उ_४ : अ_३इ_४ - अ_४इ_३$$

हे प्रमाण राहिले पाहिजे.

प_१, प_२, प_३ हे वरील प्रमाणांत घेतल्यानें साधित समीकरण

$$[अ_२ (इ_३उ_४ - उ_३इ_४) + इ_२ (उ_३अ_४ - अ_३उ_४)$$

$$+ उ_२ (अ_३इ_४ - इ_३अ_४)] क्ष + [अ_१ (इ_३उ_४ - उ_३इ_४)$$

$$+ इ_१ (उ_३अ_४ - अ_३उ_४) + उ_१ (अ_३इ_४ - इ_३अ_४)] ज्ञ$$

$$= ० \text{ असें}$$

अर्थात टक्ष + उज्ञ = ० या प्रकारचें होईल. ट आणि ड हीं फले एकाच आकृतीचीं आहेत पण फरक एवढाच कीं तीं वेगवेगळ्या गुणांचीं बनलीं आहेत. टला

$$अ_२ \quad अ_३ \quad अ_४$$

$$इ_२ \quad इ_३ \quad इ_४$$

$$उ_२ \quad उ_३ \quad उ_४$$

असें लिहिणें सोईस्कर पडतें. ह्या मांडणीला तिसऱ्या दर्जाचा निर्णायक म्हणतात. ह्या निर्णायकांत तीन आडव्या ओळी व तीन उभ्या रांगा आहेत, व म्हणून नऊ घटक आहेत. त्याचप्रमाणें डला,

$$अ_१ \quad अ_२ \quad अ_३$$

$$इ_१ \quad इ_२ \quad इ_३$$

$$उ_१ \quad उ_२ \quad उ_३$$

असें मांडलें पाहिजे. ह्यावरून वरील समीकरणांतील अज्ञातांचीं प्रमाणे—

क्ष	=	-ज्ञ
अ_२ अ_३ अ_४	=	अ_१ अ_२ अ_३
इ_२ इ_३ इ_४	=	इ_१ इ_३ इ_४
उ_२ उ_३ उ_४	=	उ_१ उ_३ उ_४

य	=	-व
अ_१ अ_२ अ_३	=	अ_१ अ_२ अ_३
इ_१ इ_२ इ_३	=	इ_१ इ_२ इ_३
उ_१ उ_२ उ_३	=	उ_१ उ_२ उ_३

पांच अज्ञातांनीं घडलेलीं चार समघात सार्धी समीकरणे इष्टगुणांच्या रीतीनें सोडविण्याकरितां वरील फलांचा उपयोग करतां येतो. आणि हाच क्रम जास्त अज्ञातांनीं घडलेल्या साध्या समीकरणास लागू पडतो. साधारणतः आपणांस असा निष्कर्ष काढतां येईल कीं म + १ अज्ञातांनीं घडलेल्या म समघात साध्या समीकरणांत अज्ञातांचें प्रमाण म^२ घटकांनीं बनलेल्या म घाताच्या समघात फलानें ठरवितां येतें, व हीं फळे समीकरणांतील गुणांनीं बनलेल्या निर्णायकाच्या रूपानें मांडतां येतात. ह्या निष्कर्षा पुढें सिद्ध करण्यांत येईल.

पहिल्या दर्जाचा निर्णायक। अ। आहे व याचें वैजिक रूपांतर अ आहे. दुसऱ्या दर्जाचा निर्णायक

अ_१ अ_२	हा आहे व याचें सार्धे वैजिक स्वरूप
इ_१ इ_२	
अ_१ इ_२ - इ_१ अ_२	असें आहे.

कोणत्याहि दर्जाच्या निर्णायकाचें विस्तृत वैजिक रूपांतर काढण्याचे नियम पुढील भागांत दिले आहेत.

ही मांडणी नीट समजण्याकरतां तिसऱ्या दर्जाच्या निर्णायकांचे कांहीं साधे धर्म सिद्ध केले आहेत. कोणत्याहि दर्जाच्या निर्णायकांना लागू असणाऱ्या नियमांचीं हीं विशिष्ट उदाहरणें आहेत.

अ_१ अ_२	अ_३ = अ_१ (इ_२ उ_३ - उ_२ इ_३)
न ≡ इ_१ इ_२	इ_३ + अ_२ (इ_३ उ_१ - उ_३ इ_१)
उ_१ उ_२	उ_३ + अ_३ (इ_१ उ_२ - उ_१ इ_२)

विस्तृत फलाचें प्रत्येक पद + अ_प इ_फ उ_व या स्वरूपाचें आहे. ह्यामध्ये प, फ, व, हा १, २, ३ ह्या अनुबंधांचा एक प्रस्तार आहे. अर्थातच हे पद तीन घटकांच्या गुणाकारानें झाले आहे; मात्र प्रत्येक ओळींतून व प्रत्येक रांगेंतून फक्त एकच घटक या पदांत आहे. अ, इ, उ हे पद डावीकडून उजवीकडे उतरणाऱ्या कर्णरेषेंतील घटकांचें बनलें असून धनचिन्हित आहे. अ_प इ_फ उ_व ह्या स्वरूपाच्या दुसऱ्या कोणत्याहि पदाचें चिन्ह प, फ, व, या प्रस्तारावर अवलंबून असतें. प, फ, व हा प्रस्तार १, २, ३, ह्या प्रस्तारावरून विषम अदलाबदलांनें झाला असल्यास पदाचें चिन्ह ऋण संमजवें. ह्यावरून अर्ध्या पदांचीं चिन्हे धन व अर्ध्या पदांचीं ऋण होतात.

‘न’ या निर्णायकांतील ओळीस क्रमानें रांगा करून मांडले असतां जो दुसरा निर्णायक होतो तो ‘न’ च्याच बरोबर असतो. म्हणजे—

$$\begin{array}{l} अ_१, अ_२, अ_३ = अ_१, इ_१, उ_१ \\ इ_१, इ_२, इ_३ \quad अ_२, इ_२, उ_२ \\ उ_१, उ_२, उ_३ \quad अ_३, इ_३, उ_३ \end{array}$$

हे दोन्ही निर्णायकांची विस्तृत रूपे मांडून पाहिलीं असतां सिद्ध होईल.

‘न’ च्या कोणत्याहि दोन ओळींची अथवा रांगांची अदलावदल केली तर नवीन झालेला निर्णायक ‘-न’ बरोबर होतो. कारण असे केल्याने ‘न’ च्या विस्तारांतून अनुबंधांचा क्रम कायम ठेवून दोन अक्षरांची अदलावदल होते, किंवा अक्षरांचा क्रम कायम ठेवून दोन अनुबंधांची अदलावदल होते. दोन्ही रीतीने नवीन निर्णायक-न बरोबर होतो उदाहरणार्थ जर २ च्या व ३ च्या ओळींची अदलावदल केली तर नवीन निर्णायक बनतो.

$$\begin{array}{l} अ_१, अ_२, अ_३ = अ_१ (उ_२, इ_३ - इ_२, उ_३) \\ उ_१, उ_२, उ_३ + अ_२ (उ_३, इ_१ - इ_३, उ_१) \\ इ_१, इ_२, इ_३ + अ_३ (उ_१, इ_२ - इ_१, उ_२) \end{array} \} = -न$$

ह्यावरून असे सिद्ध होते कीं निर्णायकांत दोन ओळी किंवा रांगा समान असल्यास निर्णायक ० होतो.

$$\begin{aligned} न &= अ_१ (इ_२, उ_३ - इ_३, उ_२) + अ_२ (इ_३, उ_१ - इ_१, उ_३) \\ &\quad + अ_३ (इ_१, उ_२ - इ_२, उ_१) \\ &= अ_१ \frac{इ_२}{उ_२} \frac{इ_३}{उ_३} + अ_२ \frac{इ_३}{उ_३} \frac{इ_१}{उ_१} + अ_३ \frac{इ_१}{उ_१} \frac{इ_२}{उ_२} \end{aligned}$$

यावरून ‘न’ हा पहिल्या ओळीतील $अ_१, अ_२, अ_३$ ह्या घटकांचे साधे समघात फळ आहे, व त्याचे गुण इतर ओळींतील घटकांनी बनलेले दुसऱ्या दर्जाचे निर्णायक होत असे दिसून येते. ‘व’ दुसऱ्या कोणत्याहि ओळीतील किंवा रांगेतील घटकांनी बनलेल्या साध्या फळाच्या स्वरूपांत मांडता येईल ह्यावरून,

$$\begin{array}{l} क_१ + ख_१, क_२ + ख_२, क_३ + ख_३ \\ इ_१, इ_२, इ_३ \\ उ_१, उ_२, उ_३ \\ = क_१, क_२, क_३ + व_१, ख_२, ख_३ \\ इ_१, इ_२, इ_३, इ_४, इ_५, इ_६ \\ उ_१, उ_२, उ_३, उ_४, उ_५, उ_६ \end{array}$$

असे सिद्ध होते. ह्याप्रमाणेच कोणत्याहि रांगेतील सर्व घटक द्विपद असतील तर तो निर्णायक दोन निर्णायकांच्या बेरजे बरोबर असतो. ह्याच नियम जास्त व्यापक केला तर असे म्हणतां येईल कीं जर पहिल्या रांगेतील प्रत्येक घटक ‘प’ पदांचा बनलेला असला व तसेच दुसऱ्या रांगेतील प्रत्येक घटक ‘फ’ पदांचा व तिसऱ्या रांगेतील प्रत्येक घटक ‘व’ पदांचा असल्यास ‘न’ ला $प \times फ \times व$ निर्णायकांच्या बेरजेबरोबर

मांडतां येईल. यापैकी प्रत्येक निर्णायकांतील रांगा मूळच्या रांगांतील अनेक पदांपैकीं अनुरूप पदांच्या घटकांनी बनलेल्या असतात. याचप्रमाणे ‘रांग’ या शब्दाच्या ऐवजी ‘ओळ’ हा शब्द घालून वरच्याच सारखा दुसरा एक नियम करतां येईल. पुन्हां कोणत्याहि रांगेतील किंवा ओळीतील घटकांना ‘प’ नें गुणले असतां ‘न’ हा ‘प’ नें गुणला जातो. जसे:—

$$\begin{array}{l} पअ_१, अ_२, अ_३ = प \times अ_१, अ_२, अ_३ \\ पइ_१, इ_२, इ_३ \quad इ_१, इ_२, इ_३ \\ पउ_१, उ_२, उ_३ \quad उ_१, उ_२, उ_३ \end{array}$$

पुन्हां कोणत्याहि निर्णायकाच्या रांगेतील घटकांत दुसऱ्या कोणत्याहि रांगेतील घटक अनुक्रमानें मिळविले असतां निर्णायकाचा किंमत बदलत नाहीं.

$$\begin{array}{l} अ_१ + अ_२ + अ_३, अ_२, अ_३ \\ इ_१ + इ_२ + इ_३, इ_२, इ_३ \\ उ_१ + उ_२ + उ_३, उ_२, उ_३ \end{array} \} = न.$$

तिसऱ्या दर्जाच्या दोन निर्णायकांचा गुणाकार तिसऱ्या दर्जाच्याच निर्णायकाच्या स्वरूपानें मांडतां येतो. ह्याकरितां खाली दिलेल्या निर्णायकाचा विचार करूं.

$$\begin{aligned} न &= कअ + खइ + गउ \quad कअ + खइ + गउ \\ कअ + खइ + गउ &\quad कअ + खइ + गउ \\ कअ + खइ + गउ &\quad कअ + खइ + गउ \\ कअ + खइ + गउ &\quad कअ + खइ + गउ \\ कअ + खइ + गउ &\quad कअ + खइ + गउ \\ कअ + खइ + गउ &\quad कअ + खइ + गउ \end{aligned}$$

वरील निर्णायक निरनिराळ्या रांगा निवडून केलेल्या खालच्यासारख्या सत्तावीस निर्णायकांच्या बेरजेबरोबर आहे.

$$\begin{array}{l} कअ, कअ, खइ \quad कअ, खइ, गउ \\ कअ, कअ, खइ \quad आणि \quad कअ, खइ, गउ \quad इत्यादि \\ कअ, कअ, खइ \quad कअ, खइ, गउ \end{array}$$

ह्यापैकी फक्त सहाच निर्णायकांत

क ख ग ह्या निर्णायकांचीं सर्व अक्षरे आहेत व फक्त क ख ग तेवढेच नाहींसे होत नाहींत. बाकीचे २१ क ख ग नाहींसे होतात. ह्या निर्णायकाला ‘ट’

आणि

अ इ उ ला ‘ठ’ म्हणून २७ निर्णायकांपैकीं नाहोशा अ इ उ न होणाऱ्या सहा निर्णायकांत ‘ट’ हा साधारण अवयव असून दुसरे अवयव ‘ठ’

चीं ६ पदे होत. उदाहरणार्थ:—वर दिलेल्यापैकीं दुसरा निर्णायक = टअइउ आणि ‘ट’ च्या गुणकाचें चिन्ह ‘ठ’ च्या विस्तारातील पदांच्या चिन्हासारखेच असतें हे प्रत्यक्ष विस्तार मांडण्यानें दिसून येईल म्हणून, न = ट.ठ.

वरील गुणाकाराच्या रीतीस ' रांगांनी केलेला गुणाकार ' असे म्हणतात. अशाच रीतीने ओळींनीही गुणाकार करता येईल. जसे:—

$$\begin{array}{r} \text{कख} \\ \text{कं खं} \end{array} \times \begin{array}{r} \text{अइ} \\ \text{अं ई} \end{array} \\ = \begin{array}{r} \text{कअ + खइ} \\ \text{कंअ + खंइ} \end{array} \quad \begin{array}{r} \text{कअं + खइं} \\ \text{कंअं + खंइं} \end{array} \quad \text{किंवा} \\ = \begin{array}{r} \text{कअ+कं अं} \\ \text{कइ+कं ईं} \end{array} \quad \begin{array}{r} \text{खअ+खअं} \\ \text{खइ+खं ईं} \end{array} \quad \text{अथवा} \\ = \begin{array}{r} \text{कअ+खअं} \\ \text{कंअ+खंअं} \end{array} \quad \begin{array}{r} \text{कइ+खइं} \\ \text{कंइ+खंईं} \end{array} \quad \text{किंवा} \\ = \begin{array}{r} \text{कअ+कइं} \\ \text{कअं+कंईं} \end{array} \quad \begin{array}{r} \text{खअ+खंइं} \\ \text{खअं+खंईं} \end{array} \\ \times \end{array}$$

निर्णायकाची व्याख्या व त्याचे साधारण धर्म.—म दर्जाचा निर्णायक म घटकांचे फल आहे. ह्या म घटकांना दोन अनुबंध लावून लिहिणे सोडस्कर होते. निर्णायकाची पूर्ण मांडणी अशी होईल:—

अ _{११}	अ _{१२}	अ _{१३}	अ _{१म}
अ _{२१}	अ _{२२}	अ _{२३}	अ _{२म}
अ _{३१}	अ _{३२}	अ _{३३}	अ _{३म}
...
...
...
अ _{म१}	अ _{म२}	अ _{म३}	... अ _{मम}

यावरून अथवा हा घटक प व्या ओळीतील व वें अक्षर होय, अथवा व व्या रांगेतील पवें अक्षर होय. ओळी अथवा स्तम्भ वरून खाली व रांगा डावीकडून उजवाकडे क्रमाने मोजाव्या. हे घटक एका चौरसांत मांडले आहेत असे समजावे व त्याचा अ_{११}, अ_{२२}, अ_{३३}, ... अ_{मम} हा मुख्य अथवा प्रधान कर्ण जाणावा.

कोणत्याहि निर्णायकाचा विस्तार लिहावयाचा असेल तर तो खालील २ नियमांनी लिहावा.

(अ) प्रत्येक ओळीतून व रांगेतून एकच घटक घेऊन त्या सर्वांचा गुणाकार केला म्हणजे निर्णायकाच्या विस्ताराचे एक पद होते. उदाहरणार्थ, अ_{११}, अ_{२२}, अ_{३३}... अ_{मम} हा प्रधान कर्णातील घटकांचा गुणाकार विस्तारातील एक पद आहे. ह्या पदास प्रधानपद म्हणतात व याचें चिन्ह धन असते.

(आ) दुसऱ्या कोणत्याहि पदाचें चिन्ह खाली दिलेल्या नियमांनी काढावे. पद मांडतांना पहिले अक्षर पहिल्या ओळीतील, दुसरे दुसऱ्या ओळीतील, या क्रमाने अक्षरे मांडावी म्हणजे अर्थातच पहिले अनुबंध नैसर्गिक क्रमाने राहतील व फक्त दुसऱ्या अनुबंधांचा क्रम निरनिराळा होईल. ह्या दुसऱ्या अनुबंधांचा जो प्रस्तर होईल त्यास नैसर्गिक

क्रमांत आणण्याकरिता जर विषम अदलाबदली कराव्या लागल्या तर त्या पदास ऋण चिन्ह द्यावे व सम असल्यास धन चिन्ह द्यावे. अशा रीतीने ' म ' दर्जाच्या निर्णायकाची पद म ! (क्रम गुणित म) असतात, व त्यांपैकी अर्धी पद धन व अर्धी ऋण असतात.

मागील परिभाषेवरून निर्णायकाची मांडणी—

$$\begin{array}{r} \text{अ}_{११} \text{अ}_{१२} \dots \text{अ}_{१म} \\ \text{अ}_{२१} \text{अ}_{२२} \dots \text{अ}_{२म} \\ \dots \dots \dots \\ \dots \dots \dots \\ \text{अ}_{म१} \text{अ}_{म२} \dots \text{अ}_{मम} \end{array} \quad \begin{array}{l} \text{अशी आहे व त्यासच, त्याचा} \\ \text{विचार लक्षांत आणल्यास,} \\ \text{... } \pm \text{अ}_{११} \text{अ}_{२२} \text{अ}_{३३} \dots \text{अ}_{मम} \\ \text{असे मांडतां येईल.} \end{array}$$

(अ) हे चिन्ह एखाद्या पदाच्या पूर्वी मांडले असतां दिलेल्या नियमास अनुसरून होणाऱ्या त्या पदासारख्या शक्य तेवढ्या पदांची बेरीज दर्शविते) निर्णयकाची मांडणी दुसऱ्या तऱ्हेने करण्याचाहि चाल आहे. ती अशी:—

$$\begin{array}{r} \text{अ}_{१} \text{इ}_{१} \text{उ}_{१} \dots \dots \dots \\ \text{अ}_{२} \text{इ}_{२} \text{उ}_{२} \dots \dots \dots \\ \text{अ}_{३} \text{इ}_{३} \text{उ}_{३} \dots \dots \dots \\ \dots \dots \dots \\ \dots \dots \dots \\ \text{अ}_{म} \text{इ}_{म} \text{उ}_{म} \dots \dots \dots \end{array} \quad \begin{array}{l} \text{या निर्णयकास आपण संक्षेपांने} \\ \text{... } \pm \text{अ}_{१} \text{इ}_{२} \text{उ}_{३} \dots \text{असेंहि} \\ \text{लिहूं १च्या प्रकारच्या मांडणीस} \\ \text{अतिसंक्षेपांने [अपक] (प, फ} \\ \text{... } = १२३ \dots \dots \text{म) असे किंवा} \\ \text{[अमम] असेंहि मांडतात.} \end{array}$$

कोणत्याहि निर्णायकाच्या ओळीच्या रांगा केल्या व रांगांच्या ओळी केल्या तरी त्या निर्णायकाची किंमत बदलत

नाही. वरील निर्णयकास असे मांडल्यास त्याचें प्रधान पद पूर्वीचेंच असून त्याच्या विस्तारांतील पदांची चिन्हे ठरविण्याकरितां दुसऱ्या अनुबंधांच्या क्रमाच्या ऐवजी

अ_{१म} अ_{२म} अ_{३म}... अ_{मम} पहिल्या अनुबंधाचा क्रम लक्षांत घ्यावा लागेल इतकेंच. पूर्वीच्या विस्तारांतील कोणत्याहि पदाचें चिन्ह याच्या विस्तारांतील त्याच पदाच्या चिन्हाप्रमाणे असते. यावरून दिलेला नियम सिद्ध होतो.

सांकेतिक अंक:—पाटी अंकाचे नियम बांजगणितांतील अंकांनाहि लागू पडतात. बेरीज व गुणाकार यांस लागू पडणारे नियम तीन आहेत.

नियम १ ला:—सांप्रतिक नियम; म्हणजे,

$$(\text{अ+इ}) + \text{उ} = \text{अ} + (\text{इ+उ}) = \text{अ+इ+उ}$$

$$\text{आणि } \text{अइ} \times \text{उ} = \text{अ} \times \text{इउ} = \text{अइउ.}$$

नियम २ रा:—क्रमाविषयक नियम; म्हणजे,

$$\text{अ+इ} = \text{इ+अ आणि अ} \times \text{इ} = \text{इ} \times \text{अ.}$$

नियम ३ रा:—सांकेतिक नियम; म्हणजे,

$$(\text{अ+उ}) \text{इ} = \text{अइ+उइ}$$

$$\text{इ} (\text{अ+उ}) = \text{इअ+इउ}$$

बीजगणिताच्या भाधुनिक प्रगतीमुळे ज्या अंकांना वरील नियमांपैकी एखादा नियम लागू पडत नाही, किंवा एखादा नियम, थोडेसे रूपांतर होऊन लागू पडतो, अशांचाहि उपयोग गणितशास्त्रांत करावा लागतो.

ज्या अंकांना वरील तीनहि नियम लागू पडतात, मग ते खरे असोत वा कल्पित असोत त्यांस सांचयिक अंक म्हणतात.

आतां आपण ज्यास सांकल्पिक अंक म्हणतात त्यांचा विचार करू.

$ल_१, ल_२, ल_३, \dots, ल_m$ या म अंकांचा एक संध आहे. यापैकी प्रत्येक अंकाला वेगवेगळ्या सांचयिक अंकांनी गुणून त्यांची बेरीज केली असतां जो $अ = अ_१ ल_१ + अ_२ ल_२ + अ_३ ल_३ + \dots + अ_m ल_m$.

असा एक अंक होतो त्यास म दर्जाचा सांकल्पिक अंक म्हणतात.

सांचयिक अंकांशी संलग्न असतां या संधांतील $ल_१, ल_२, ल_३$ इत्यादि प्रत्येकास बीजगणिताचे तीनहि नियम लागू पडतात. परंतु त्यांचा परस्परशां संबंध असतां बेरजेस सांघटिक व क्रमविषयक नियम लागू पडतात, पण गुणाकारांत मात्र या नियमांचे थोडे रूपांतर होतें, ते असे:-

ट आणि ड हे कोणतेहि अंक असले तरी

$$ल_२ ल_३ = - ल_३ ल_२ \text{ आणि } ल_१^२ = ० \dots (१)$$

जर $अ = अ_१ ल_१ + अ_२ ल_२ + \dots + अ_m ल_m$

आणि $ई = इ_१ ल_१ + इ_२ ल_२ + \dots + इ_m ल_m$.

तर $अ$ आणि $ई$ हे दोन सांकल्पिक अंक असून त्यांचा गुणाकार खाली दिल्याप्रमाणे होईल.

$$अ. ई = \begin{matrix} \text{अ}_१ \text{अ}_२ \text{अ}_३ \dots \text{अ}_m \\ \text{इ}_१ \text{इ}_२ \text{इ}_३ \dots \text{इ}_m \end{matrix} ल_१ ल_२$$

$$= \begin{matrix} \text{अ}_२ \text{अ}_३ \text{इ}_३ \text{इ}_२ \\ \text{अ}_३ \text{अ}_४ \text{इ}_४ \text{इ}_३ \end{matrix} ल_२ ल_३$$

$$= \begin{matrix} \text{अ}_३ \text{अ}_४ \text{इ}_४ \text{इ}_३ \\ \text{अ}_४ \text{अ}_५ \text{इ}_५ \text{इ}_४ \end{matrix} ल_३ ल_४$$

मागे दिलेल्या (१) त्या समीकरणानुसार

$$अ. ई = (अ_१, इ_२ - अ_२, इ_१) ल_१, ल_२$$

$$+ (अ_१, इ_३ - अ_३, इ_१, ल_१, ल_२$$

$$+ \dots + (अ_{m-१}, इ_m - अ_m, इ_{m-१}) ल_{m-१}, ल_m$$

$$\text{म्हणून } अ. ई = -ई. अ \text{ आणि } अ^२ = ०$$

अर्थात्च विशकलित $ल_१, ल_२$ इत्यादि अंकांस जे गुणाकाराचे नियम लागू पडतात तेच सांकल्पिक अंकांसहि लागू पडतात.

जर क हा एखादा सांचयिक अंक असला तर—

$$(अ + क ई) ई = अ. ई + क ई^२ = अ. ई.$$

यावरून दोन सांकल्पिक अंकांचा गुणाकार त्यांतील एकास दुसऱ्याच्या कितीहि पटीने वाढविलें तरी बदलत नाही यावरून,

अ. ई. उ...ठ ह्या गुणाकारांतील एखाद्या उ अंकाच्या ऐवजीं जर $उ + क_१ अ + क_२ ई + \dots + क_m ठ$ लिहिलें तरी गुणाकार बदलणार नाही. यावरून सांकल्पिक अंकांचा गुणा-

कार ठराविक असून भागाकार मात्र ठराविक नसतो. कारण ज्या अर्थां,

$$(अ + क ई) ई = अ. ई \text{ त्या अर्थां}$$

$अ. ई = अ + क ई$ यांत क हा कोणताहि सांचयिक अंक होय.

$ल_१, ल_२, ल_३$ इत्यादि सर्व अंकांचा गुणाकार १ बरोबर होतो असे समजू. याचें कारण पुढें समजेल.

आपण	$अ_१$	$अ_२$	$अ_३$...	$अ_m$	असा जर एक निर्णायक
	$इ_१$	$इ_२$	$इ_३$...	$इ_m$	घेतला आणि त्यांतील
	$उ_१$	$उ_२$	$उ_३$...	$उ_m$	ओळींतील घटकांस
	$ल_१, ल_२$ इत्यादि अंकांनी
	गुणून बनविलेले म
	$ट_१$	$ट_२$	$ट_३$...	$ट_m$	दर्जाचे जे म सांकल्पिक

अंक होतील त्यांचा गुणाकार—

$$प = (अ_१ ल_१ + अ_२ ल_२ + \dots + अ_m ल_m) (इ_१ ल_१ + इ_२ ल_२ + \dots + इ_m ल_m) \dots (ट_१ ल_१ + ट_२ ल_२ + \dots + ट_m ल_m)$$

$$= \begin{matrix} \text{अच} & \text{इछ} & \text{उज} & \dots & \text{टक्ष} & \text{लच} & \text{लछ} & \text{लज} & \dots & \text{लक्ष} \end{matrix}$$

आतां लच पासून लक्ष पर्यंतच्या अंकांत जर दोन अंक समान असले तर ते पद ० बरोबर होईल. समान नसल्यास च, छ, ज, ... क्ष हा १, २, ३, ... म याचा एक प्रस्तार आहे व त्यांत १, २, ३, ... म यांतील अदलाबदलीच्या संख्येवर त्या पदांचे चिन्ह अवलंबून राहिल. कारण $ल_१, ल_२, \dots, ल_m, ल_फ, \dots, ल_ब$ या पदांची किंमत एकच असते. यावरून प या गुणाकारांत निर्णायकाच्या विस्तारांतील सर्व पदे आपल्या विशिष्ट चिन्हासकट असतात. अर्थात्च निर्णायकांचा विस्तार अशा गुणाकारानें काढतां येतो.

कोणत्याहि दर्जाच्या निर्णायकाच्या दोन ओळींची किंवा रांगांची अदलाबदल केल्यास निर्णायकाची किंमत कायम राहून त्याचें चिन्ह मात्र बदलतें. जर—

$$न = \text{II} (\text{अच}_१ ल_१ + \dots + \text{अच}_प ल_प + \dots + \text{अच}_ब ल_ब + \dots + \text{अच}_म ल_m)$$

(II हें चिन्ह कोणत्याहि संख्येच्या पूर्वां मांडलें असतां त्या प्रकारच्या सर्व संख्यांचा गुणाकार दर्शवितें) आणि प आणि व व्या रांगांची अदलाबदल केल्यानें न हा निर्णायक होईल तर—

$$न' = \text{II} (\text{अच}_१ ल_१ + \dots + \text{अच}_ब ल_ब + \dots + \text{अच}_प ल_प + \dots + \text{अच}_म ल_m)$$

सांकल्पिक अंकांच्या बेरजेमध्ये क्रमविषयक नियम लागू पडत असल्यानें न' हा निर्णायक न पावून ल_प व ल_ब या दोन अक्षरांची अदलाबदल केल्यानें होतो. अर्थात्च प्रत्येक पदाच्या सांचयिक अवयवांत फरक पडत नाही व केवळ सांकल्पिक अवयवांतच फरक पडतो. यावरून न' = -न. व हाच नियम ओळींसहि लागू पडतो.

जर निर्णायकाच्या दोन ओळी किंवा रांगा एकमेकां-
सारख्या असतील तर तो निर्णायक ० बरोबर होतो. वरील
नियमानुरूप या दोन ओळींची अदलाबदल केल्यास निर्णा-
यकाचे चिन्ह बदलले पाहिजे; पण असे केल्याने त्याच्या
स्वरूपांत मुळीच फरक पडत नाही अर्थात् $n = -n$ म्हणजे
 $n = 0$

जर कोणत्याही ओळीतील प्रत्येक घटक द्विपद वेला तर
दिलेल्या निर्णायकास दोन निर्णायकांच्या बेरजेबरोबर मांडतां
येईल कारण जर—

$$n = 11 \text{ अच आणि}$$

$$\begin{aligned} \text{अच} &= (\text{अच}_1 + \text{इच}_1) \text{ल}_1 + (\text{अच}_2 + \text{इच}_2) \text{ल}_2 + \dots \\ &\quad + (\text{अच}_m + \text{इच}_m) \text{ल}_m \\ &= (\text{अच}_1 \text{ल}_1 + \text{अच}_2 \text{ल}_2 + \dots + \text{अच}_m \text{ल}_m) \\ &\quad + (\text{इच}_1 \text{ल}_1 + \text{इच}_2 \text{ल}_2 + \dots + \text{इच}_m \text{ल}_m) \end{aligned}$$

$$= \text{अच} + \text{इच}$$

व ज्या अर्थी

$$\begin{aligned} \text{अ}_1, \text{अ}_2, \text{अ}_3, \dots, \text{अ}_m &= \text{अ}_1, \text{अ}_2, \text{अ}_3, \dots, (\text{अच} + \text{इच}) \text{अ}_m \\ &= \text{अ}_1, \text{अ}_2, \text{अ}_3, \dots, \text{अच} \dots \text{अ}_m \\ &\quad + \text{अ}_1, \text{अ}_2, \text{अ}_3, \dots, \text{इच} \dots \text{अ}_m \end{aligned}$$

त्या अर्थी

$$n = n_1 + n_2$$

n_1 आणि n_2 या निर्णायकांतील च व्या ओळीत n
निर्णायकाच्या च व्या ओळीतील अनुक्रमे पहिला व दुसरा
भाग आहे.

यावरून हे सहज दिसून येईल की निर्णायकाच्या च व्या
ओळीतील घटक प भागांचा बनला असेल तर मूळ निर्णाय-
कास प निर्णायकांच्या बेरजेबरोबर मांडतां येईल. निर्णाय-
कांत ओळीच्या रांगा व रांगांच्या ओळी केल्याने ज्या अर्थी
निर्णायक बदलत नाही त्या अर्थी ओळीस लागणारे सर्व
नियम रांगांसहि लागू पडतील. ह्याून रांगांकरितां निराळें
लिहिण्याचे कारण नाही. निर्णायकाच्या कोणत्याही ओळीच्या
घटकांत दुसऱ्या एखाद्या ओळीचे घटक कोणत्याही एकाच
संख्येने गुणून मिळविले तरी निर्णायकाची किंमत बदलत
नाही. कारण आपण च व्या ओळीतील घटकांत प व्या ओळी-
तील घटक कने गुणून मिळविले तर निर्णायक—

$$n = \text{अ}_1, \text{अ}_2, \dots, (\text{अच} + \text{अप}) \dots, \text{अ}_m$$

$$= \text{अ}_1, \text{अ}_2, \dots, \text{अच} \dots, \text{अ}_m + \text{अ}_1, \text{अ}_2, \dots, \text{अप} \dots, \text{अ}_m$$

$$= \text{अ}_1, \text{अ}_2, \dots, \text{अच} \dots, \text{अ}_m + 0$$

कारण अप हा अवयव
शून्यदां येतो.

निर्णायकाचे म्ह स्व व त्या चा विस्तार. -निर्णायकांच्या
ओळीं पैकीं कोणत्याही 'प' ओळी घेतल्या व तसेच कोणत्याही 'प'
रांगा घेतल्या तर दोहोंतहि असणाऱ्या घटकांचा जो निर्णायक
होतो. त्यास मूळच्या निर्णायकाचा म्ह स्व म्हणतात. अर्थात्च
हा 'प' व्या दर्जाचा म्ह स्व होईल.

$$\begin{aligned} \text{ज्या अर्थी आपण 'म' ओळींमधून 'प' ओळी} \\ \text{मसं} \\ \text{प} &= \text{म. (म-१). (म-२) \dots (म-प+१)} \text{ इतक्या} \\ &\quad \text{प।} \end{aligned}$$

निरनिराळ्या रीतीने निवडू शकतो, व त्याचप्रमाणे 'म'
रांगांतून 'प' रांगा तितक्याच वेळ काढू शकतो
त्या अर्थी म दर्जाच्या निर्णायकाचे प दर्जाचे म्ह स्व
(मसंप) होईल.

वर सांगितल्याप्रमाणे म दर्जाच्या निर्णायकांतून प ओळी
आणि प रांगा काढल्यावर 'म-प' ओळी व तितक्याच रांगा
राहतात. या 'म-प' ओळी व 'म-प' रांगांतून साधारण
असलेल्या घटकांचा जो निर्णायक होतो त्यास मागील 'प'
व्या दर्जाच्या म्ह स्वाचा 'पूरक' म्ह स्व म्हणतात. उदाहरणार्थ

$$\begin{array}{cccccc} \text{अ}_{११} & \text{अ}_{१२} & \text{अ}_{१३} & \text{अ}_{१४} & \text{अ}_{१५} & \\ \text{अ}_{२१} & \text{अ}_{२२} & \text{अ}_{२३} & \text{अ}_{२४} & \text{अ}_{२५} & \text{या निर्णायकांत} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \\ \text{अ}_{५१} & \text{अ}_{५२} & \text{अ}_{५३} & \text{अ}_{५४} & \text{अ}_{५५} & \\ \text{अ}_{१} & \text{अ}_{१२} & & \text{अ}_{१३} & \text{अ}_{१४} & \text{अ}_{१५} \\ & & & \text{आणि} & \text{अ}_{४३} & \text{अ}_{४४} & \text{अ}_{४५} \\ \text{अ}_{३१} & \text{अ}_{३२} & & \text{अ}_{५३} & \text{अ}_{४} & \text{अ}_{५५} \end{array}$$

हे एकमेकांचे 'पूरक' म्ह स्व होत.

$$\begin{array}{cccccccc} \text{अ}_{११} & \dots & \dots & \dots & \text{अ}_{१, च-१} & \text{अ}_{१} & \text{च} & \dots & \dots & \text{अ}_{१, म} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \text{अ}_{ज१} & \dots & \dots & \dots & \text{अ}_{ज, च-१} & \text{अ}_{ज, च} & \dots & \dots & \dots & \text{अ}_{ज, म} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \text{अ}_{म१} & \dots & \dots & \dots & \text{अ}_{म, च-१} & \text{अ}_{म, च} & \dots & \dots & \dots & \text{अ}_{म, म} \end{array}$$

या निर्णायकांत 'ज' वी ओळ व 'च' वी रांग ह्या वग-
ळून जो निर्णायक राहतो त्यास अज, च ह्या घटकाचा पूरक
म्ह स्व म्हणतात. व अशा प्रकारच्या घटकाच्या पूरक म्ह स्वांनां
मूळच्या निर्णायकाचे प्रथम म्ह स्व म्हणतात. त्याचप्रमाणे
कोणत्याही 'प' ओळी व 'प' रांगा वगळल्यावर राहि-
लेल्या निर्णायकास मूळच्या निर्णायकाचा 'प' वा म्ह स्व
म्हणतात व हा 'प' वा म्ह स्व अर्थात्च 'म-प' दर्जाचा
असतो.

म दर्जाच्या 'म' सांक्रिपक अंकांचा गुणाकार निर्णाय-
काच्या स्वरूपांत मांडतां येतो हे आपण पाहिले. आतां
म दर्जाचे सांक्रिपक अंक, जर म पेक्षा अधिक किंवा उणे
असतील तर त्या सर्वांचा गुणाकार किती होईल याचा
विचार करूं.

$$\begin{aligned} &(\text{अ}_{११} \text{ल}_1 + \text{अ}_{१२} \text{ल}_2 + \dots + \text{अ}_{१, म} \text{ल}_m) \times \dots \dots \\ &\dots \times (\text{अ}_{म१} \text{ल}_1 + \text{अ}_{म२} \text{ल}_2 + \dots + \text{अ}_{म, म} \text{ल}_m) \times \dots \\ &\dots \times (\text{अ}_{म+१, १} \text{ल}_1 + \text{अ}_{म+१, २} \text{ल}_2 + \dots + \text{अ}_{म+१, म} \text{ल}_m) \end{aligned}$$

= अ_१च, अ_२छ, अ_३ज ... अ_३म + च_१ट × ल_१च, ल_२छ, ल_३ज, ल_४ट.
 आतां लचे अनुबंध फक्त ' म ' च आहेत व या गुणाकाराच्या प्रत्येक पदांत लची संख्या म + च आहे. म्हणून लचे कांहीं अनुबंध एकापेक्षा जास्त वेळ येतील आणि म्हणून प्रत्येक पद शून्य होईल.

आतां म दर्जाचे सांकेतिक अंक जर ' म ' पेक्षां कमी असले तर त्यांचा गुणाकार असा होईल:-

$$(अ_{१,१}ल_{१} + अ_{१,२}ल_{२} + ... + अ_{१,म}ल_{म}) \times (अ_{२,१}ल_{१} + अ_{२,२}ल_{२} + ... + अ_{२,म}ल_{म}) \times ... \times (अ_{म-१,१}ल_{१} + ... + अ_{म-१,म}ल_{म})$$

$$= अ_{१,१}च, अ_{१,२}छ, अ_{१,३}ज ... अ_{म-१,१}ट, ल_१च, ल_२छ, ... ल_३ज, ल_४ट$$

या गुणाकारांतील वर लिहिलेलें पद खाली दिलेल्या तऱ्हेनें बनलें आहे. अ_१चल_१च हें पहिल्या अवयवांतून घेतलें आहे. अ_१चल_२छ हें दुसऱ्यांतून इत्यादि... अ_{म-१}च, टल_१ट हें शेवटल्या अवयवांतून घेतलें आहे. पण लचा हाच गुणाकार क्रमांत फरक होऊन पुन्हां मिळेल. कारण आपण जर पहिला अवयव खेरीजकरून दुसऱ्या कोणत्याहि अवयवांतून ' च ' वें पद घेतलें, तसेंच दुसरा अवयव खेरीजकरून दुसऱ्या कोणत्याहि अवयवांतून ' छ ' वें पद घेतलें व अशाच क्रमानें सर्व अवयवांतून पदे वेचिलीं तर आपणांला भिन्न क्रमानें कां होईना लचा वरील गुणाकार मिळेल. आतां लचा हाच गुणाकार ज्या पदांना साधारण आहे तीं एकत्र केलां तर—

अ _१ च	अ _१ छ	अ _१ ज	...	अ _१ ट	हा निर्णायक
अ _२ च	अ _२ छ	अ _२ ज	...	अ _२ ट	होईल. तेव्हां
अ _३ च	अ _३ छ	अ _३ ज	...	अ _३ ट	गुणाकाराच्या
...	पदांतील एक
...	समूह वरील
अ	अ	अ	अ	अ	निर्णायकाला
म-च, च	म-च, छ	म-च, ज	...	म-च, ट	

ल_१च, ल_२छ, ल_३ज, ... ल_३ट ह्यांनी गुणल्यानें येईल. आणि एकंदर गुणाकारांत असे समूह मसं-म येतील, म्हणून एकंदर गुणाकार—

$$\begin{matrix} अ_{१,१}च & अ_{१,२}छ & अ_{१,३}ज & ... & अ_{१,४}ट \\ अ_{२,१}च & अ_{२,२}छ & अ_{२,३}ज & ... & अ_{२,४}ट \\ अ_{३,१}च & अ_{३,२}छ & अ_{३,३}ज & ... & अ_{३,४}ट \\ ... & ... & ... & ... & ... \\ ... & ... & ... & ... & ... \end{matrix} \left. \begin{matrix} \\ \\ \\ \\ \end{matrix} \right\} \begin{matrix} ल_१च, ल_२छ, ल_३ज \\ ... \\ ... \\ ... \\ ल_४ट \end{matrix}$$

असा मांडतां येईल. (१)

याचप्रमाणें अमम हा निर्णायक पूर्ण करण्याकरितां बाकी राहिलेल्या अवयवांचा गुणाकार केला तर—

$$(अ_{म-१,१}ल_{१} + अ_{म-१,२}ल_{२} + ... + अ_{म-१,म}ल_{म}) \times (अ_{म-२,१}ल_{१} + अ_{म-२,२}ल_{२} + ... + अ_{म-२,म}ल_{म}) \times ... \times (अ_{१,१}ल_{१} + अ_{१,२}ल_{२} + ... + अ_{१,म}ल_{म})$$

$$= अ_{म-१,१}ल_{१} + अ_{म-१,२}ल_{२} + ... + अ_{म-१,म}ल_{म} \times (अ_{म-२,१}ल_{१} + अ_{म-२,२}ल_{२} + ... + अ_{म-२,म}ल_{म}) \times ... \times (अ_{१,१}ल_{१} + अ_{१,२}ल_{२} + ... + अ_{१,म}ल_{म})$$

वरील निर्णायकांत य, र... ह हा अनुबंधांचा संघ १, २, ... म या अनुबंधांपैकी कोणत्याहि ' च ' अनुबंधाचा झाला आहे. आतां (१) आणि (२) या समीकरणांचा गुणाकार केला तर

$$\begin{matrix} अ_{म,१}म & = & अ_{१,१}च & अ_{१,२}छ & अ_{१,३}ज & ... & अ_{१,४}ट \\ & & अ_{२,१}च & अ_{२,२}छ & अ_{२,३}ज & ... & अ_{२,४}ट \\ \pm & & ... & ... & ... & ... & ... \\ & & ... & ... & ... & ... & ... \\ & & अ_{म-१,१}च & अ_{म-१,२}छ & अ_{म-१,३}ज & ... & अ_{म-१,४}ट \end{matrix}$$

वरील गुणाकारांत च, छ, ... ट आणि य, र... ह हे अनुबंधांचे संघ एकमेकांचे पूरक आहेत व त्यांचा गुणाकार ± १ इतका होतो. या रीतीने निर्णायकास परस्पर पूरक म्हत्वाच्या गुणाकारांच्या वेरजेच्या स्वरूपास मांडता येतें. या सिद्धांतास लेपलेसचा सिद्धांत असे म्हणतात. उदाहरणार्थः—

$$\begin{matrix} क_१ & क_२ & क_३ & क_४ & = & (१२)(३४) + (२३)(१४) \\ ख_१ & ख_२ & ख_३ & ख_४ & + & (३१)(२४) + (३४)(१२) \\ ग_१ & ग_२ & ग_३ & ग_४ & + & (१४)(२३) + (२४)(३१) \\ घ_१ & घ_२ & घ_३ & घ_४ & & याच्यांत (१२) (३४) \end{matrix}$$

$$\begin{matrix} म्हुणजे & क_१ & क_२ & & ग_३ & ग_४ \\ & ख_१ & ख_२ & \times & घ_३ & घ_४ \end{matrix}$$

यांत (१२३ (३५)

$$= क_१, क_२, क_३ \times घ_३, घ_४$$

एखाद्या म दर्जाच्या निर्णायकांत वरच्या ' प ' आळांत ' म-प ' रांगांतील सर्व घटक पुंज्य असतील तर तो निर्णायक दोन परस्पर पूरक म्हत्वाच्या गुणाकाराबरोबर असतो. जसेः—

शेवटच्या ओळीपासून सुरुवात करून प्रत्येक ओळीतून त्याच्या पूर्वीची ओळ क्रमाने वजा केली म्हणजे निर्णायकाचे स्वरूप असे होते.—

$$\text{निम} = \begin{matrix} 0 & क & क & क & \dots & \dots & क \\ ग & -क & 0 & 0 & \dots & \dots & 0 \\ 0 & ग & -क & 0 & \dots & \dots & 0 \\ 0 & 0 & ग & -क & \dots & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & \dots & -क \quad म \end{matrix}$$

यांतील पहिल्या रांगेत (ग) खेरीज इतर सर्व घटक शून्य आहेत. म्हणून

$$\text{निम} = -ग \begin{matrix} क & क & क & \dots & 0 \\ ग & -क & 0 & \dots & 0 \\ 0 & ग & -क & \dots & 0 \\ 0 & 0 & ग & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & -क \quad (म-१) \end{matrix}$$

या 'म-१' दर्जाच्या निर्णायकांतील पहिल्या ओळीतील घटक अनुक्रमे क +०, ०+क, ०+क, ०+क, अशा स्वरूपांत लिहिल्यास हा निर्णायक दोन निर्णायकांच्या बेरजेबरोबर लिहिता येतो.

$$\text{निम} = -ग \begin{matrix} क & ० & ० & ० & \dots & ० \\ ग & -क & ० & ० & \dots & ० \\ ० & ग & -क & ० & \dots & ० \\ ० & ० & ग & \dots & \dots & ० \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ ० & ० & ० & \dots & -क & (म-१) \end{matrix}$$

$$= -ग (-१)^{म-२} क^{म-१} ग \times \text{नि} (म-१)$$

आतां
 $\text{निम} = -ग \times \text{नि} (म-१) + (-१)^{म-१} क^{म-१} ग$
 या समीकरणांत निम व निम-१ हे निर्णायक एकाच स्वरूपाचे आहेत. म्हणून—

$$-ग[\text{नि}(म-१)] = [-ग \times \text{नि}(म-२) + (-१)^{म-२} क^{म-२} ग] (-ग)$$

$$(-ग)^२ [\text{नि}(म-२)] = [-ग \times \text{नि}(म-३) + (-१)^{म-३} क^{म-३} ग] (-ग)^२$$

$$\dots \dots \dots$$

$$(-ग)^{म-३} [\text{निम-म-३}] = [-ग \times \text{नि} (म-म-२) + (-क)^{म-म-२} ग] (-ग)^{म-३}$$

वरील समीकरणांच्या डाव्या व उजव्या बाजूच्या अंगांची बेरीज केली म्हणजे—

$$\text{निम} = (-ग)^{म-१} \text{नि}_१ + ग [(-क)^{म-१} + (-क)^{म-२} (-ग) + (-क)^{म-३} (-ग)^२ + \dots \dots (-क)^{म-३} (-ग)^{म-३}]$$

आतां ज्या अर्थी नि_१ = -कग, त्या अर्थी

$$\text{निम} = -कग [(-क)^{म-२} + (-क)^{म-३} (-ग) + (-क)^{म-४} (-ग)^२ + \dots \dots + (-ग)^{म-२}]$$

$$= -कग \frac{(-क)^{म-२} - (-ग)^{म-२}}{(-क) - (-ग)}$$

$$= (-१)^{म-१} कग \frac{क^{म-१} - ग^{म-१}}{क-ग}$$

आतापर्यंत कोणत्याहि निर्णायकाचा दर्जा कमी करता येतो हे पाहिले. आतां कोणत्याहि निर्णायकाचा दर्जा कसा वाढविता येईल हे पाहू. याकरितां निर्णायकांत एक ओळ व एक रांग अर्थातच वाढवावी लागते. वाढवावयाची रांग व ओळ सुरुवातीसच घेतली तर सोईस्कर पडते. या ओळीचा पहिला घटक १ करून बाकीचे सर्व शून्य केले म्हणजे झाले, मग रांगेतील घटक कांहीहि असल्यास चालतील जसे:—

$$\text{अमम} = \begin{matrix} १ & ० & ० & \dots & \dots & ० \\ क & अ_{११} & अ_{१२} & \dots & \dots & अ_{१म} \\ ख & अ_{२१} & अ_{२२} & \dots & \dots & अ_{२म} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ ३ & अ_{३१} & अ_{३२} & \dots & \dots & अ_{३म} \end{matrix}$$

निर्णायकांचा गुणाकार. — दोन निर्णायकांचा गुणाकार करण्याकरितां त्या दोघांना एकाच दर्जाचे बनविले पाहिजेत. दोन 'म' दर्जाच्या निर्णायकांचा गुणाकार एका 'म' दर्जाच्याच निर्णायकाच्या स्वरूपांत मांडता येतो जसे:—

$$\text{अमम} \times \text{कमम}$$

$$= \begin{matrix} अ_{११} & अ_{१२} & अ_{१३} & \dots & अ_{१म} & ० & ० & ० & \dots & ० \\ अ_{२१} & अ_{२२} & अ_{२३} & \dots & अ_{२म} & ० & ० & ० & \dots & ० \\ अ_{३१} & अ_{३२} & अ_{३३} & \dots & अ_{३म} & ० & ० & ० & \dots & ० \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & ० & ० & ० & \dots & ० \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & ० & ० & ० & \dots & ० \\ अ_{म१} & अ_{म२} & अ_{म३} & \dots & अ_{मम} & ० & ० & ० & \dots & ० \end{matrix}$$

$$-१ \quad ० \quad ० \quad \dots \quad ० \quad क_{११} \quad क_{१२} \quad क_{१३} \quad \dots \quad क_{१म}$$

$$० \quad -१ \quad ० \quad \dots \quad ० \quad क_{२१} \quad क_{२२} \quad क_{२३} \quad \dots \quad क_{२म}$$

$$० \quad ० \quad -१ \quad \dots \quad ० \quad क_{३१} \quad क_{३२} \quad क_{३३} \quad \dots \quad क_{३म}$$

$$० \quad ० \quad ० \quad \dots \quad ० \quad \vdots \quad \vdots \quad \vdots \quad \dots \quad \vdots$$

$$० \quad ० \quad ० \quad \dots \quad ० \quad \vdots \quad \vdots \quad \vdots \quad \dots \quad \vdots$$

$$\dots \quad \dots \quad \dots \quad \dots \quad \dots \quad \vdots \quad \vdots \quad \vdots \quad \dots \quad \vdots$$

$$० \quad ० \quad ० \quad \dots \quad -१ \quad क_{म१} \quad क_{म२} \quad क_{म३} \quad \dots \quad क_{मम}$$

अर्थातच हा निर्णायक '२म' दर्जाचा आहे. तर याला म दर्जाचा करण्याकरितां खाली लिहिल्याप्रमाणे करावे. या निर्णायकांतील 'म+१' ला रांग नवीन तऱ्हेने मांडण्याकरितां पहिल्या रांगेतील घटकांना की १ १ नी गुणून ते "म+१" ल्या रांगेतील घटकांत अनुक्रमे मिळवावे, त्याचप्रमाणे २च्या रांगेतील सर्व घटकांस की १ २ नी गुणून हे सुद्धा "म+१" ल्या रांगेत मिळवावे. आणि याचप्रमाणे तिसऱ्या, चौथ्या ... मव्या

निर्णायक होतो त्याला षड्स्वात्मक निर्णायक म्हणतात. या निर्णायकाच्या मूळच्या निर्णायकाशी असलेल्या संबंधाचे विवेचन करूं. जसे—

$$\left. \begin{matrix} \text{नि} = & \text{क}_१ & \text{क}_२ & \text{क}_३ \\ & \text{ख}_१ & \text{ख}_२ & \text{ख}_३ \\ & \text{ग}_१ & \text{ग}_२ & \text{ग}_३ \end{matrix} \right\} \text{या निर्णायकाचा}$$

$$\left. \begin{matrix} \text{नि} = & \text{क}_१ & \text{क}_२ & \text{क}_३ \\ & \text{ख}_१ & \text{ख}_२ & \text{ख}_३ \\ & \text{ग}_१ & \text{ग}_२ & \text{ग}_३ \end{matrix} \right\} \text{हा षड्स्वात्मक निर्णायक होय.}$$

या दोन निर्णायकांचा गुणाकार

$$\text{नि.नि} = \begin{Bmatrix} \text{नि} & ० & ० \\ ० & \text{नि} & ० \\ ० & ० & \text{नि} \end{Bmatrix} = \text{नि}_३ = \text{नि}$$

यावरून हे सहज दिसून येईल कोणत्याहि 'म' दर्जाच्या षड्स्वात्मक निर्णायकाची किंमत मूल निर्णायकाच्या 'म-१' व्या घाताबरोबर असते.

$$\text{नि}_म = \text{नि}^{म-१}$$

निर्णायकांत ओळींची संख्या रांगांच्या संख्येबरोबर असते पण कांहीं घटक चतुष्कोनाकृतीत मांडतांना ओळींची संख्या रांगांच्या संख्येपेक्षा कमी अगर जास्त केली तर अशा "चतुष्कोनास" निर्णायकाप्रमाणे कांहीं सुदां अर्थ नाही. तथापि असे एकाच दर्जाचे दोन चतुष्कोन मांडले व त्यास वरील गुणाकाराची पद्धति लावली तर एक निर्णायक तयार होतो. आतां या निर्णायकासंबंधी विचार करूं—

प्रकार १ लाः—यांत रांगांची संख्या ओळींच्या संख्येपेक्षा जास्त असते. उदाहरणार्थ आपण

$$\left. \begin{matrix} \text{क}_१\text{क}_२\text{क}_३\text{क}_४ \\ \text{ख}_१\text{ख}_२\text{ख}_३\text{ख}_४ \end{matrix} \right\} \text{हा आणि} \left\{ \begin{matrix} \text{ट}_१\text{ट}_२\text{ट}_३\text{ट}_४ \\ \text{ड}_१\text{ड}_२\text{ड}_३\text{ड}_४ \end{matrix} \right.$$

हा असे दोन चतुष्कोन घेऊन गुणाकाराची पद्धति लावल्यास खालील निर्णायक बनतो.

$$\begin{aligned} & (\text{क}_१\text{ट}_१ + \text{क}_२\text{ट}_२ + \text{क}_३\text{ट}_३ + \text{क}_४\text{ट}_४) (\text{क}_१\text{ड}_१ + \text{क}_२\text{ड}_२ + \text{क}_३\text{ड}_३ + \text{क}_४\text{ड}_४) \\ & (\text{क}_१\text{ट}_१ + \text{क}_२\text{ट}_२ + \text{क}_३\text{ट}_३ + \text{क}_४\text{ट}_४) (\text{ख}_१\text{ड}_१ + \text{ख}_२\text{ड}_२ \\ & \qquad \qquad \qquad + \text{ख}_३\text{ड}_३ + \text{ख}_४\text{ड}_४) \end{aligned}$$

याची किंमत

$$\begin{aligned} & (\text{क}_१\text{ख}_२) (\text{ट}_१\text{ड}_२) + (\text{क}_१\text{ख}_३) (\text{ट}_१\text{ड}_३) + (\text{क}_१\text{ख}_४) (\text{ट}_१\text{ड}_४) \\ & + (\text{क}_२\text{ख}_३) (\text{ट}_२\text{ड}_३) + (\text{क}_२\text{ख}_४) (\text{ट}_२\text{ड}_४) + (\text{क}_३\text{ख}_४) (\text{ट}_३\text{ड}_४) \end{aligned}$$

इतकी होईल. मात्र $\text{क}_१\text{ख}_२$ याचा अर्थ $\text{क}_१\text{क}_२$ हा निर्णायक असा घ्यावा. त्याचप्रमाणे

$$(\text{ट}_२\text{ड}_४) \text{ याचा अर्थ } \begin{matrix} \text{ट}_२\text{ड}_४ \\ \text{ड}_२\text{ड}_४ \end{matrix} \text{ हा निर्णायक होतो.}$$

याचप्रमाणे इतरांचे अर्थ समजावे. आणि एकंदरीत वरील विवेचनावरून हे उघड आहे की पहिल्या चतुष्कोनांत ओळींच्या संख्येच्या दर्जाचे जितके निरनिराळे निर्णायक शक्य असतील तितके करावे. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या चतुष्कोनाचेहि निर्णायक करावे. व नंतर पहिल्यापैकी एक निर्वाणक घेऊन त्यास दुसऱ्यांतील अनुरूप निर्णायकांनै गुणावें व अशा गुणाकारांच्या बेरजेबरोबर हा निर्णायक असतो.

प्रकार २ राः—याच्यांत ओळींची संख्या रांगांच्या संख्येपेक्षा जास्त असते, उदाहरणार्थ आपण

$$\begin{matrix} \text{क}_१\text{क}_२ & \text{ट}_१\text{ट}_२ \\ \text{ख}_१\text{ख}_२ & \text{ड}_१\text{ड}_२ \end{matrix} \text{ हा आणि } \begin{matrix} \text{ड}_१\text{ड}_२ \\ \text{ड}_३\text{ड}_४ \end{matrix} \text{ हा असे दोन चतुष्कोन घेऊन गुणाकाराची पद्धति लावल्यास खालील निर्णायक बनतो.}$$

$$\begin{aligned} & (\text{क}_१\text{ट}_१ + \text{क}_२\text{ट}_२) (\text{क}_१\text{ड}_१ + \text{क}_२\text{ड}_२) (\text{क}_३\text{ड}_३ + \text{क}_४\text{ड}_४) \\ & (\text{ख}_१\text{ट}_१ + \text{ख}_२\text{ट}_२) (\text{ख}_१\text{ड}_१ + \text{ख}_२\text{ड}_२) (\text{ख}_३\text{ड}_३ + \text{ख}_४\text{ड}_४) \\ & (\text{ग}_१\text{ट}_१ + \text{ग}_२\text{ट}_२) (\text{ग}_१\text{ड}_१ + \text{ग}_२\text{ड}_२) (\text{ग}_३\text{ड}_३ + \text{ग}_४\text{ड}_४) \end{aligned}$$

आतां दिलेल्या दोन्ही चतुष्कोनांत आपण शून्यांची एकेक रांग जोडली तर जे निर्णायक बनतील ते अर्थातच शून्यांबरोबर होतील. पण आपण जर त्या दोन निर्णायकांचा गुणाकार केला तर वर दिलेला निर्णायकच होतो, म्हणून तोहि शून्याबरोबर आहे.

चतुष्कोनाच्या वर दिलेल्या गुणाकाराच्या साहाय्याने आपल्याला भूमितिशास्त्रातील कांहीं सिद्धांत सहज सिद्ध करता येतात. त्यांपैकी आपण एकाचाच विचार करूं. हा सिद्धांत प्रोफेसर केले याने दिलेल्या अनेक सिद्धांतांपैकी एक आहे.

$$\begin{matrix} १ & ० & ० & ० & ० & ० & १ \\ \text{य}_१ + \text{व}_१ & -२\text{य}_१ & -२\text{व}_१ & १ & १ & \text{य}_१ & \text{व}_१ \\ \text{य}_२ + \text{व}_२ & -२\text{य}_२ & -२\text{व}_२ & १ & १ & \text{य}_२ & \text{व}_२ \\ \text{य}_३ + \text{व}_३ & -२\text{य}_३ & -२\text{व}_३ & १ & १ & \text{य}_३ & \text{व}_३ \\ \text{य}_४ + \text{व}_४ & -२\text{य}_४ & -२\text{व}_४ & १ & १ & \text{य}_४ & \text{व}_४ \\ = & & & & & & \end{matrix}$$

$$\begin{aligned} & १ \quad १ \\ & \begin{matrix} १ & ० & १ \\ १ & (\text{य}_१ - \text{य}_२)^२ + (\text{व}_१ - \text{व}_२)^२ & १ \\ १ & (\text{य}_१ - \text{य}_३)^२ + (\text{व}_१ - \text{व}_३)^२ & (\text{य}_१ - \text{य}_२)^२ + (\text{व}_१ - \text{व}_३)^२ \\ १ & (\text{य}_१ - \text{य}_४)^२ + (\text{व}_१ - \text{व}_४)^२ & (\text{य}_२ - \text{य}_३)^२ + (\text{व}_२ - \text{व}_३)^२ \\ & & १ \\ & & (\text{य}_१ - \text{य}_४)^२ + (\text{व}_१ - \text{व}_४)^२ \\ & & (\text{य}_२ - \text{य}_३)^२ + (\text{व}_२ - \text{व}_३)^२ \\ & & (\text{य}_३ - \text{य}_४)^२ + (\text{व}_३ - \text{व}_४)^२ \\ & & १ \\ & & (\text{य}_३ - \text{य}_४)^२ + (\text{व}_३ - \text{व}_४)^२ \\ & & ० \end{matrix} \end{aligned}$$

हा निर्णायक अधिक सोईस्कर मांडणीने लिहितां येईल तो असाः—

०	१	१	१	१
१	०	(१,२) ^२	(१,३) ^२	(१,४) ^२
१	(१,२) ^२	०	(२,३) ^२	(२,४) ^२
१	(१,३) ^२	(२,३) ^२	०	(३,४) ^२
१	(१,४) ^२	(२,४) ^२	(३,४) ^२	०

यांत (२,४), (३,४) वगैरेंचा अर्थ ज्या विंदूंचे संशर (य२, व२), (य३, व४) आणि (य३, व३), (य४, व४) हे आहेत त्या विंदूंमधील अंतर असा समजावा. या निर्णायकाची किंमत अर्थातच मागील नियमांतील दुसऱ्या प्रकारावरून शून्य होते. आतां आपण एका पातळींत क, ख, ग, घ असे चार विंदू घेतले तर त्यांतील कख, कग, कघ, खग, खघ, गघ या सहा अंतरांत असलेला परस्पर संबंध या निर्णायकांत व्यक्त होतो.

अनेक बीजविषयक सार्थी समीकरणे व निर्गमन.— आपण जर य_१, य_२, य_३, य_म या 'म' अज्ञातांची खाली दिलेली 'म' समीकरणे घेतलीं तर त्यांचीं मूळें आपणांस सहज काढतां येतात.

$$\begin{aligned} (१) \dots क_१य_१ + ख_१य_२ + ग_१य_३ + \dots + न_१य_म &= प_१ \\ (२) \dots क_२य_१ + ख_२य_२ + ग_२य_३ + \dots + न_२य_म &= प_२ \\ (३) \dots क_३य_१ + ख_३य_२ + ग_३य_३ + \dots + न_३य_म &= प_३ \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots &\dots \\ (म) \dots क_मय_१ + ख_मय_२ + ग_मय_३ + \dots + न_मय_म &= प_म \end{aligned}$$

वर दिलेल्या समीकरणांतील अज्ञातांच्या गुणाकारांनी बनलेला निर्णायक असा होईल—

क _१	ख _१	ग _१	न _१	आतां य _१ याची
क _२	ख _२	ग _२	न _२	किंमत काढण्या-
क _३	ख _३	ग _३	न _३	करतां क _१ , क _२ ,
...	क _३ इत्यादि 'य _१ '
...	च्या गुणांचे पूरक
क _म	ख _म	ग _म	न _म	वहस्व घ्यावे. ते

असे:

क, चा पूरक वहस्व क_१ असा लिहूं क_२ चा पूरक वहस्व क_२ इत्यादिप्रमाणें लिहूं. नंतर क_१, क_२, क_३ इत्यादि पूरक वहस्वांनी दिलेल्या समीकरणांस अनुक्रमें गुणावें आणि नंतर सर्व समीकरणांची बेरीज केली म्हणजे य_१ खेरीज करून सर्व अज्ञातांचे गुण शून्य असल्यामुळें आपल्याला खाली दिलेलें नवीन समीकरण मिळेल.

$$\begin{aligned} (क_१क_१ + क_२क_२ + क_३क_३ \dots \dots + क_मक_म) य_१ \\ = प_१क_१ + प_२क_२ + प_३क_३ + \dots \dots + प_मक_म \\ म्हणून \\ य_१ = \frac{प_१क_१ + प_२क_२ + प_३क_३ + \dots + प_मक_म}{क_१क_१ + क_२क_२ + क_३क_३ + \dots + क_मक_म} \end{aligned}$$

प _१	ख _१	ग _१	न _१
प _२	ख _२	ग _२	न _२
प _३	ख _३	ग _३	न _३
...
...
प _म	ख _म	ग _म	न _म

क _१	ख _१	ग _१	न _१
क _२	ख _२	ग _२	न _२
क _३	ख _३	ग _३	न _३
...
...
क _म	ख _म	ग _म	न _म

याचप्रमाणें य_२ ची किंमत पुढें दिल्याप्रमाणें होईल.

$$\begin{aligned} क_१ ख_१ प_१ \dots न_१ \\ क_२ ख_२ प_२ \dots न_२ \\ क_३ ख_३ प_३ \dots न_३ \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ क_म ख_म प_म \dots न_म \end{aligned}$$

य_३ =

$$\begin{aligned} क_१ ख_१ ग_१ \dots न_१ \\ क_२ ख_२ ग_२ \dots न_२ \\ क_३ ख_३ ग_३ \dots न_३ \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ क_म ख_म ग_म \dots न_म \end{aligned}$$

याचप्रमाणें इतर सर्व अज्ञातांची किंमत मांडतां येते.

निर्गमन.—आपण

$$\begin{aligned} अ_१ क + इ_१ ख + उ_१ ग = ० \dots (१) \\ अ_२ क + इ_२ ख + उ_२ ग = ० \dots (२) \\ अ_३ क + इ_३ ख + उ_३ ग = ० \dots (३) \end{aligned}$$

हीं तीन समीकरणे घेऊं. आतां (१) आणि (२)

वरून आपणाला क आणि ख यांची किंमत ग च्या रूपांत मांडतां येते. ती अशीः—

$$\begin{aligned} क \quad \quad \quad ख \quad \quad \quad ग \\ \left\{ \begin{matrix} इ_१ उ_१ \\ इ_२ उ_२ \end{matrix} \right\} = \left\{ \begin{matrix} अ_१ उ_१ \\ अ_२ उ_२ \end{matrix} \right\} = \left\{ \begin{matrix} अ_१ इ_१ \\ अ_२ इ_२ \end{matrix} \right\} \end{aligned}$$

आतां जर क आणि ख यांच्या किंमती तिसऱ्या समीकरणांत लिहिल्या तर तिसें समीकरण असें होईल.

$$अ_३ \left\{ \begin{matrix} इ_१ उ_१ \\ इ_२ उ_२ \end{matrix} \right\} ग - इ_३ \left\{ \begin{matrix} अ_१ उ_१ \\ अ_२ उ_२ \end{matrix} \right\} ग + उ_३ \left\{ \begin{matrix} अ_१ इ_१ \\ अ_२ इ_२ \end{matrix} \right\} ग = ०$$

या समीकरणांतून ग हा साधारण अवयव असल्यामुळें काढून टाकला तर राहिलेल्या समीकरणास

हे निर्मळ साधू प्रथम शुभ्र वस्त्रे परिधान करीत असत व हिंदु धर्मग्रंथांचाच अभ्यास करीत, त्यामुळे शीख धर्माशी त्यांचा संबंध कमी झाला. पुढे ते भगवी वस्त्रे वापरून व भिक्षा मागून निर्वाह करू लागले. निर्मळ साधूंचा पंथ फार व्यवस्थित वागणारा असून पूज्य मानला जातो. त्याच्या प्रत्येक मठावर मुख्य अधिकारी गुरु असतो. त्यांचा मुख्य अखाडा हरिद्वार येथे आहे व त्याशिवाय अमृतसर व पंजावांतील इतर ठिकाणीहि त्यांचे मठ आहेत.

निर्मळ, ता. लु. का.—हैद्राबाद संस्थानामधील अदिलाबाद जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ४८० चौरस मैल. लोकसंख्या (जाहागिरी धरून १९११) ५५९९८. यांत निर्मळ हा एक गांव असून १८८ खेडी आहेत व १५ जहागिरी आहेत. येथे तांदुळाचे उत्पन्न भरपूर होतें. गोदावरी नदी ह्या तालुक्याच्या दक्षिण सीमेवरून वहाते. १९०५ साली ह्या तालुक्यातील काही खेडी किनवतकडे गेली व त्याऐवजी नरसपूरचा भाग या तालुक्यास जोडण्यांत आला. निझाम सलावतजंग हा १७५५ साली सेनापति बुसीवरोबर औरंगाबादाहून गोवळकोंड्यास जात असतां मार्गांत निर्मळच्या राजानें त्याजवर हल्ला केला. पण राजाचा पराभव होऊन तो मारला गेला.

गां व.—निर्मळ तालुक्याचें मुख्य गांव. ह्या गांवाभोवती तट आहे. लोकसंख्या ९५८८. याच्या भोंवतालच्या टेकड्यांवर लहान लहान किल्ले आहेत, मोठा किल्ला शहराच्या मध्यभागी असून तेथे मोडकळीस आलेला राजवाडा आहे.

निर्मळ—मुंबई इलाखा. ठाणे जिल्ह्याच्या वसई तालुक्यांतील एक खेडे. हे वसईच्या उत्तरेस ६ मैलांवर आहे. हे अत्यंत पुण्यस्थान समजले जात असून, येथे एक लिंग आहे. येथे शंकराचार्यांची समाधि असून कार्तिक वद्य एकादशीस त्यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त मोठी जत्रा भरते. पितळेची व तांब्याची भांडी, सुकी केळी, मिठाई, कापड व गुरांचा बाजार येथे मोठा भरतो. जत्रेस हिंदु, पारशी, मुसलमान, ख्रिश्चन, इत्यादि सर्व धर्मांचे लोक येतात. येथे एक सातव्या शतकातील शिलालेख आहे. पातुंगीज अमलाच्या वेळचे सान्ताकूझचे एक देवालय येथे आहे. १७३९ साली मराठ्यांनी वसई घेतल्यावर निर्मळ पुन्हा पुनीत करण्यांत आरें व लिंगाच्या जागी दत्तात्रेयाच्या पादुकांची स्थापना करण्यांत आली. वसईचा सर सुभेदार शंकरजी केशव यानें १७५० साली बांधलेली ८ देवालये येथे आहेत. येथे मोठे अन्नछत्र आहे.

निर्वाण—हा बौद्ध धर्मग्रंथांतला शब्द असून त्याचा अर्थ मोक्ष, मुक्ति असा आहे. शाक्यमुनीच्या उपदेशांतील मुख्य सार 'निर्वाणप्राप्ति' हे आहे, तेव्हां 'निर्वाण' याची स्पष्ट व असंदिग्ध कल्पना बौद्ध ग्रंथांत असेल असे कोणासहि वाटे. पण वस्तुस्थिति अशी आहे की बौद्ध ग्रंथांत निर्वाणासंबंधी सुबोध विवरण कोठेच आढळत नाही. मनुष्याचे

इहलोकचे अस्तित्व स्पष्ट दिसणारेच आहे व ते दुःखमय आहे हे बौद्धांचे म्हणणे कोणालाहि समजण्यासारखे आहे. मनुष्याला जन्म व मृत्यु हीं सारखीं एकांमागून एक प्राप्त होत असतात, व या जन्ममृत्यूंच्या फेऱ्यांमधून फायमची सुटका होणे, हा 'निर्वाणप्राप्ति' याचा अर्थ असेल तर तोहि स्पष्ट कळण्यासारखा आहे, पण ही निर्वाणाची केवळ अभावात्मक कल्पना (निगेटिव्ह कन्सेप्शन) आहे. प्रत्यक्ष निर्वाण म्हणजे कोणत्या प्रकारची स्थिति हे त्यावरून स्पष्ट होत नाही. हिंदु धर्माच्या संस्कृत ग्रंथांत मोक्ष शब्दाचा जन्ममरणापासून सुटका आणि जीवात्म्याचे परमात्म्यांत उर्फ ब्रह्मांत एकीकरण असा अर्थ दिला असून ब्रह्म याची कल्पना अनेक विशेषणे लावून स्पष्ट केली आहे. परब्रह्मप्राप्ति ही अत्यंत आनंदमय स्थिति असते आणि हा ब्रह्मानंद इतर सर्व ऐहिक किंवा पारलौकिक आनंदांपेक्षा श्रेष्ठ प्रकारचा असतो असेहि वर्णन हिंदु धर्मग्रंथांत आहे. निर्वाणप्राप्ति हीहि अत्यंत आनंदमय स्थिति असते असे बौद्ध ग्रंथ म्हणतात, पण ही निर्वाणप्राप्ति मनुष्याला मृत्यूनंतर प्राप्त होते असे नसून जिवंतपणाच प्राप्त होऊं शकते, असे बौद्ध मत असल्यामुळे ब्रह्म व निर्वाण या गोष्टी निराळ्या असाव्यात.

निलंग—हैद्राबाद संस्थानामध्ये बिदर जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ६५१ चौरस मैल. लोकसंख्या (जाहागिरी धरून) १९०१ साली ८४६७९ होती. ह्या तालुक्यांत १४१ खेडी व २६ जाहागिरी आहेत. निलंग हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. १९०५ साली वरवाल-राजुरा तालुक्यांतील काही खेड्यांचा ह्या तालुक्यांत समावेश करण्यांत आला. निलंग तालुक्यांत काळी कापसाची जमीन आहे.

निलफामारी, पो.ट.वि.भाग.—बंगाल. रंगपूर जिल्ह्याचा वायव्येकडील पो.ट.वि.भाग. क्षेत्रफळ ६४९ चौरस मैल. ह्या पो.ट.वि.भागाच्या पूर्व मर्यादेवर तिस्ता असून, हा प्रदेश सपाट जमिनीचा आहे. जमीन काळी व चिकण असून तांदुळाच्या पिकाला योग्य आहे. लोकसंख्या (१९११) ४९१८६०. यांत तीन गांवे व ४७० खेडी आहेत. हवा निरोगी असून रोगराई वगैरे नाही. तंबाखू व उंसाचे पीक वाढत्या प्रमाणावर आहे. निलफामारी हे गांव ईस्टर्न-बंगाल-रेलवेवर एक स्टेशन आहे. येथील लोकसंख्या दोन तीन हजार आहे.

निलिलीन (इन्ड्युलाइन)—हे निळी, काळसर व तांबडट काळसर छटा असलेले रंग आहेत. ते १८६३ साली शोधले गेले. ते यु-सेन्ट्रोडाइनपासून निघणारे पदार्थ आहेत. त्यांची रचना अँझो-फेनिन या नांवाच्या (ते तयार करीत असतां,) मिळणाऱ्या पदार्थांच्या योगानें बरीच समजली गेली. अँझो-फेनिन ($C_{10}H_{16}N_2$) हे किनिन-द्वि-अनिल निलीनबरोबर तापाविले असतां किंवा किनिन, निलीन व निलीन-उज्ज-हरिद एकत्र तापाविले असतां मिळते. निलिलीन रंग अन्न-अँझो-उदीनापासून तयार करतात.

नउ_३क_६उ_४ नःनक_६उ_४+क_६उ_४ - नउ_३---

उनः क_६ उ_४ $\left\{ \begin{array}{l} \text{न} \\ \text{न. क_६ उ_४} \end{array} \right\}$ क_६ उ_४.
(अॅपोसॅफ्रीन)

त्यांचे चार निरनिराळे भाग करतात. (१) उद-निलिलीन, (२) आयसो-रोज-इन्ड्युलीन, (३) रोज-इन्ड्युलीन, व (४) नखत-निलिलिने. नंबर ३ व ४ च्या निलिलीनाचा रंग तांबडा असून त्यांची रचना खालीलप्रमाणे आहे.

नउः क_६ उ_४ $\left\{ \begin{array}{l} \text{न} \\ \text{न. क_६ उ_४} \end{array} \right\}$ क_६ उ_४ व

नउ क_६ उ_४ $\left\{ \begin{array}{l} \text{न} \\ \text{न. क_६ उ_४} \end{array} \right\}$ क_६ उ_४.

नंबर १ चे उद-निलिलीत हे अनाम्ल असून त्याची रचना वरील अॅपोसॅफ्रीन सारखी असते. आयसो-रोज-इन्ड्युलीनची

सारणी नउ-क_६उ_३ $\left\{ \begin{array}{l} \text{न} \\ \text{नक_६ उ_६} \end{array} \right\}$ क_६ उ_४ याप्रमाणे आहे.

नंबर दोनचे निलिलीन किनोन-द्वि-हर-इमिद आणि उदिल-त्र-नखिल-अमिनपासून मिळते. नंबर ३चे उदिन-अॅझो-अ-नखिल-अमिन व निलीनपासून मिळते व नंबर ४ चे नखत निलिलीन उदीन-अ-नखिल-अमिन व नखिल-अमिनापासून मिळते.

निलीन (अॅनिलाईन)—निलीन हे सेंद्रिय अनाम्ल असून निळीच्या विध्वंसक ऊर्ध्वपातनाच्या योगाने मिळते. १८४१ साली फ्रीटस्के याने नीळीवर पालाश-कविताची क्रिया करून एक प्रकारचा तेलकट पदार्थ तयार केला, त्यालाच त्याने निलीन हे नाव दिले. याच सुमारास झिनिन नत्र-उदीन उज्जरहित करून एक अनाम्ल तयार केले व त्यास वन्डिडम् असे नांव दिले, पण हॉफमन याने हे पदार्थ एकाच प्रकारचे आहेत असे दाखविले व तेव्हापासून हे सर्व प्रकार निलीन या सदराखाली येतात.

शुद्ध निलीन हे तेलकट असून त्याचे वितळण्याचे व उकळण्याचे बिंदू अनुक्रमे ८° व १८४° आहे. हे हवेत ठेवले असता प्राणवायु आंत घेते. ह्यास द्राक्षाच्या दारू-सारखा वास येत असून त्याची चव करपट पदार्थाप्रमाणे असते. हे कमी प्रतीचे असे एक अनाम्ल असून खनिज अम्लाशी संयुक्त होऊन याचा क्षार होतो. कर्बोद्विगंधकि-दाशी तापविले असता हे गंधक-कर्वे-नखिनिद देते. निलीना-पासून वरेच रंग तयार करता येतात, व ज्वरघ्न औषधा सारख्या औषधास लागणारी द्रव्येहि तयार करता येतात. निलीन हे नत्र-उदीन-लोह व हुराम्लाच्या योगाने सोजित करून तयार करतात.

निलीय (इंडियम्)—हा स्फटादि वर्गातील एक धातु असून तो त्याच्या वर्णलेखावरून रीच् व रिश्टर यांनी स. १८६३ च्या सुमारास शोधला. हा धातु जस्तामध्ये थोड्या प्रमाणांत मिळतो. हा जस्तापासून वेगळा करण्याकरितां

त्यावर हुराम्लाची अशा रीतीने क्रिया करतात की, थोडेसे जस्त विद्रुत होण्याचे राहते. ह्या स्थितीमध्येच हा द्रव कांहीं वेळ ठेवल्यास विद्रुत न झालेल्या जहादाच्या भोवती ह्या धातूचा सांका जमतो. मूळ कच्चा धातु अनाम्ली जहाद-क्षारा-पासून वेगळा करून नत्राम्लामध्ये विद्रुत करतात, व नत्राम्ल गंधकाम्लाच्या योगाने तप्त करून काढून टाकतात. ह्यावर अत्राची क्रिया केली असता ह्या धातूचे उत्प्राणिद मिळते. हे उत्प्राणिद सिधुद्विगंधकिताशी उकळले असता ह्याचे अनाम्ली-गंधकित मिळते, व नंतर उष्ण गंधकाम्लाबरो-वर तापविले असता सार्धे गंधकित मिळते. हे गंधकित खूप तापविले असता ह्या धातूचे त्रि-प्राणिद मिळते. शेवटी उज्याच्या वातावरणामध्ये हे त्रि-प्राणिद तापविले असता मूळ धातु मिळतो; हा एक मजसा ५.२४१ विशिष्ट दार्ढ्य असणारा धातु असून त्याचे वितळण्याचे उष्णमान १५५° आहे. ह्याची तीन प्रकारची हरिदे व दोन प्रकारची प्राणिदे होतात. ह्याच्या प्राणिदावर गंधकाम्लाच्या क्रियेच्या योगाने गंधकित मिळते. चुसेन ज्योतीमध्ये ह्याच्या क्षारांचा रंग काळसर निळा असतो, व त्यामुळे ते ओळखले जातात.

निवडुंग—या जातीत समावेश होणारी झाडे बहुतेक झुडुपे असून कांहीं थोडी लहान झाडाएवढी मोठी असतात. या झाडांच्या औषधी गुणधर्मांखेराज यापासून निघणाऱ्या गटापर्चा नांवाचा रबर तयार करण्याकरितां होणारा उपयोग विशेष महत्त्वाचा आहे. निवडुंगाच्या अनेक जाती असून त्यापैकी कांहीं खाली दिल्या आहेत.

यु फो विं आ अँ टि को र म.-वज्री (संस्कृत); तिपार, शिड्ड, कलि, नरसिज् अथवा नसँज्, तेकाटासिज्, तझौगवपथ्यट वगैरे याची एतद्देशीय नावे आहेत. दक्षिणत कुंपणाकरितां उपयोगांत येणारी कांहीं झाडे या जातीची असून बंगाल व आसाममध्ये तर या जातीच्या झाडांना पवित्र मानतात. ज्या वगिच्याभोवती यांचे कुपण असते त्यांचे ही झाडे चांगले रक्षण करतात व त्यांत रद्दाणाऱ्या लोकांचेहि सर्प-दंशापासून रक्षण करतात असा तेथे समज आहे.

यु फो विं आ ने रि आ य फो लि आ.—निवडुंग, मन्सा-सिज्, पातसिज्, सेहुँद, थोर, मिगत्, कलि, येळिकलि, व शझौग हीं या झाडांची नावे आहेत. हे निवडुंगाचे लहान रानटी झाड असून ते दख्खन, पश्चिम किनारा व ओरिसा या ठिकाणी खडकाळ जमिनीवर आढळते, परंतु विशेषतः बंगालमध्ये याची लागवड करतात.

उपयोगः—याचा व मागे दिलेल्या जातीच्या झाडांचा चीक सर्व हिंदुस्थानभर औषधी म्हणून उपयोगांत आणतात. हा चीक त्वचेवर लाली आणणारा असून जुलाब होण्याकरितां हि तो घेतला जातो. चामखिळीवर हा लावतात. या चिकापासून रबर तयार करण्याचे प्रयत्न झाले परंतु यापासून होणारा

रवर फारच हलक्या प्रतीचा असतो म्हणून त्या प्रयत्नांना यश आलें नाहीं.

यु फो र्वि आ पि लु लि के रा.—दुधि, दुदेलि, वुरकेफ, पुसितो, गोडोन् व नयेति अर्शा याचीं नांवे आहेत. पंजाब-पासून दक्षिणेकडे सर्व हिंदुस्थानभर उष्ण प्रदेशांत ही लहान झाडे आढळतात.

उपयोग:—लहान मुलांचा मलाशय व फुफुसे यांसंबंधी विकारावर याचा उपयोग होतो.

यु फो र्वि आ रों य लि आ ना.—शंकरपित्त, थोर, सालि, चूल, चून, सुर, त्सुई, सिहंद वगैरे याचीं नांवे आहेत. कुमाऊन व कुमाऊच्या पश्चिमेस असलेल्या हिमालयाच्या बाह्य प्रदेशांवर व मिठाच्या डोंगरावर खडकाळ प्रदेशांत ही झाडे होतात. या झाडांच्या फांद्या जोमदार व कांटेरी असून चीक ताजा असतांना सुगंधी असतो व त्यांत बराच गटापर्ची असतो. हा चीक डोळ्यांना इजा करणारा असतो.

उपयोग:—वस्तूंना जलाभय करण्याकरितां या चिकाचा उपयोग करण्याचे प्रयत्न झाले, परंतु त्यांत यश आलें नाहीं.

यु फो र्वि आ रों य ली न्स.—शेर, सेजु, शिर, सेहंद, लंकशिन, निब्लि, निवल्, कडुनेवलि, जेमुड, धुवर, येलगुल, तिसकलि, श-शोंग हीं याचीं नांवे आहेत. हीं झाडे मूळचीं आफ्रिकेतील असून हल्लीं हिंदुस्थानातील हवेशीं त्यांचे पूर्ण सात्म्य झाले आहे. विशेषतः बंगाल, दख्खन, दक्षिण हिंदुस्थान व सिलोन येथील रुक्ष जमिनींत हीं झाडे आढळतात.

उपयोग:—या झाडांचा चीक गरम केला असतां तो तन्य व लवचीक होतो; परंतु उकाळिला असतां ठिसूळ बनतो. उत्तर अर्काटमध्ये हा चीक मार्तांत मिसळून त्याचा घराचीं छपरें करण्याकडे उपयोग करतात. जुलाब होण्याकरितां व प्रतिदाहोत्पादक म्हणून याचा उपयोग करतात. या झाडांचा कुंपणाकरितां चांगला उपयोग होतो.

ना ग फ णा.—हिंदुस्थानांत या निवडुंगाच्या पुष्कळ जाती आलेल्या असून त्या आतां स्थायिक झाल्या आहेत. त्यांपैकी नागफणा ही एक जात आहे व त्याचीं निरनिराळीं नांवे आहेत. याचीं फळे खातात व त्यांचा मद्याकांचे ऊर्ध्वपातन करण्यासाठींही उपयोग करतात. याचे पानासारख्या जोडदांब्यावरील कांटे काहून टाकून दुष्काळाच्या दिवसांत चाऱ्याप्रमाणें उपयोग करतात. या झाडाच्या फळांत काबोहैड्रेटस, तंतु, आल्बुमिनोइड्स, चरबी, वगैरे रासायनिक द्रव्ये असतात. नागफणाचा उपयोग शेतांना व घरांना कुंपणें करण्याकडे होतो. फणीतून जे तंतु निघतात त्यांचा कागद करतां येतो.

निवृत्तिनाथ—हा आळंदी येथील विठ्ठलपंत नांवाच्या ब्राह्मणाचा पुत्र; आईचे नांव रखमाबाई. ह्याचा जन्म आपेगांव येथे झाला (१२७३). विठ्ठलपंत संसार सोडून संन्यास घेऊन काशीस जाऊन राहिला. पुढे एका सत्पुरुषाच्या उपदेशानें पुन्हां घरीं येऊन संसार करूं लागल्यावर त्यास हा व ज्ञानदेव, सोपान व मुक्ताबाई अर्शा मुलें झालीं. तेव्हां संन्या-

शाचीं हीं मुलें ग्रामवासी ब्राह्मण आपल्या जातींत घेईनात. मुलांच्या मुंजी न होतां ते तसेच वाहूं लागल्यामुलें रखमाबाईस दुःख होऊं लागलें (ज्ञानेश्वर पहा). इकडे विठ्ठलपंत मुलांची काळजी सोडून पुनरपि काशीस जाऊन राहिला. हीं मुलें अलौकिक, बुद्धिमान, सदाचरणी, व ईश्वरभक्तिपरायण होतीं. निवृत्तीनें पुढें गहिनीनाथाचा उपदेश घेऊन नाथपंथ स्वीकारला. निवृत्तीनें प्रथम आपल्या भावंडांस अध्यात्म-विद्या शिकविली. ज्ञानदेव हा त्याचा शिष्य होय. निवृत्तिनाथानें निवृत्तिसार अथवा निवृत्तेश्वरी ग्रंथ व कांहीं काव्य केलें आहे. वृत्तिबोध म्हणूनहि याचा एक ग्रंथ आहे. त्याची समाधि त्र्यंबकेश्वरी असून, तेथें पीप वद्य ११ त यात्रा भरते असते. त्यानें स. १२९९त समाधि घेतली. शिष्यांच्या घराण्यांतील बायजाबाईनें निवृत्तिनाथाच्या समाधीचा जीर्णोद्धार केला [कविचरित्र].

निशा—गिशा हें शहर या नांवाच्या सर्व्हियाच्या विभागाच्या राजधानीचें ठिकाण आहे. १९०० सालीं येथील लोकसंख्या २४४५१ होती. व्यापारांत आणि युद्धकलेंत सर्व सर्व्हियातील शहरांत येथील लोक फार प्रसिद्ध आहेत. १९०१ सालच्या घटनेपूर्वीं राष्ट्रीयमंडळ येथे भरत असे. हें धर्माध्यक्षाचें, जिन्हा-प्रिफेक्टचें आणि राष्ट्रीय शिबंदीचें राष्ट्रण्याचें ठिकाण आहे.

इ. स. २६९ त ह्लॉडिस बादशहानें गॉथ लोकांचा निवासस येथे पराभव केला. ५ व्या शतकांत अॅटिलाच्या कारकीर्दींत हूण लोकांनीं हें शहर जमीगदोस्त केलें. वलगेरियन लोकांनीं ९ व्या शतकापासून हें आपल्या ताब्यांत घेऊन ११ व्या शतकांत तें हंगेरियन लोकांनां द्यावें लागलें. नंतर हें शहर बायझन्टाईन बादशहा पहिला मॅनुअल यानें स. ११७३ त जिंकिलें. १२ व्या शतकाच्या शेवटीं हें सर्व्हियाच्या ताब्यांत होतें. १३७५ सालीं हें तुर्कांनीं काबीज केलें परंतु १४४३ सालीं पुन्हां हें सर्व्हिया आणि हंगेरीच्या ताब्यांत गेलें. पुन्हां १४५६ सालीं तुर्कांनीं घेतलें. १७ आणि १८ या शतकांत ऑस्ट्रिया व तुर्कस्तान यांमध्ये झालेल्या युद्धांत मिळविलेल्या विजयाप्रतिस्तर्य तुर्कांनीं एक मनोरा बांधला. रशिया आणि तुर्कस्तानमध्ये झालेल्या युद्धांत हें शहर सर्व्हियाच्या ताब्यांत आलें.

निशापुर—इराणातील निशापुर प्रांताच्या राजधानीचें शहर. हें मेशदच्या पश्चिमेस ४० मैलांवर आहे. दंतकथेवरून हें शहर शापूर अथवा सापौर यानें वसविलें असावें; कांहीं लोक म्हणतात कीं, हें शापूरनें वसविलें व इतर म्हणतात कीं, सापौरनें वसविलें. हें एकदां खोरासानमधील चार प्रमुख शहरांत गणलें जात असे, पण आतां अगदीं लहान म्हणजे १५००० लोकवस्तीचें गांव आहे. येथे लॉकर, कापूस व सुकीं फळे (बदाम व पिस्ते) यांचा चांगला व्यापार चालतो. सध्याच्या शहराचे पूर्वेस उमरखय्याम

नांवांचा ज्योतिषी व कवि यांचे थडगे एका इमामजायाच्या थडग्याच्या वर आहे. फरीद उद्दीन-अत्तर या प्रख्यात कवींचेहि थडगे जवळच आहे. पांचव्या शतकांत निशापूर फार महत्त्वाचे ठिकाण होते; येथे याइद्दगद दुसरा (४३८-४५७) रहात असे. ताहिरिद लोकांच्या कारकीर्दीत (८२०-८७२) हे भरभराटीचे शहर बनले, व सामानिदांच्या वेळी याला फारच महत्त्व आले. सेलजुक घराण्यातील तोघ्रल नांवाच्या पहिल्या राजाने हे स. १०३७ त आपले राहण्याचे ठिकाण केले. ११५३ मध्ये घुस तुर्कीमन लोकांनी या देशावर स्वारी करून या शहराचा नाश केला. १२०६ व १२८० साली शहराच्या बहुतेक भागाचा भूकंपाने नाश झाला. मोंगलांनी याचा दोनदां नाश केला; त्यानंतर याला ऊर्जितावस्था आली नाही.

निशात्तर—निसोथ, तेवरी, तोहरि, चितावंश, निशात्तर, तिकुरि, पिवडै इत्यादि यांचीं नांवे आहेत. हे हिंदुस्थानांत सर्वत्र आढळते. याच्या मुळ्यांनां त्रिवृत म्हणतात; आर्य वैद्यकांत जुलाब देण्यासाठी त्यांचा उपयोग करतात. याचे श्वेत आणि कृष्ण असे दोन प्रकार आहेत, त्यांपैकी श्वेत जास्त पसंत करतात, कारण कृष्ण फार कडक असते.

निपाद—प्राचीन हिंदुस्थानच्या आग्नेय विभागातील एक राष्ट्रांत. कर्न 'निपाद-राष्ट्राणि' चें भाषांतर 'मूळच्या रहिवाश्यांचें राज्य' व 'निपादसंघ', याचें 'रानटी लोकांच्या जाती' असे भाषांतर करतो (वृहत्संहिता १४. १०, ३.). रुद्रदामनच्या जुनागढ येथील शिलालेखांत निपाद लोक अथवा देश यांचा उल्लेख केलेला आहे. निपादांची उत्पत्ति वेन राजाच्या मांडोपासून झाल्याची कथा पुराणांतून आढळते. हे निपाद विंध्यपर्वतांत वस्ती करून आहेत. ब्राह्मण बाप व शूद्र आई यांच्या संततीला निपाद म्हणतात.

निसर्गवाद—'नेचर' यास मराठींत निसर्ग म्हणतात. यांत विषयी व विषय यांचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे या वादांत अपौरुषेय व पौरुषेय-अकृत्रिम व कृत्रिम-याविषयी विचार आले आहेत. या वादाच्या अकृत्रिम तत्त्वानेंच सोफिस्टाचा कर्माकर्म विचार, सिनिकाचा रूढीवद्दलचा तिरस्कार व स्टोईकांचा निसर्गानुसार वर्तननियम यांचा खुलासा होतो. निसर्गाच्या कल्पनेनें इंग्रजी तत्त्वज्ञानांत विशेष परिणाम घडवून आणला आहे. लॉकने नैसर्गिक व कृत्रिम यांतील विरोध विपेश जोरानें व स्पष्टपणें पुढें आणला. "सिपल आयडिया" संवेदनात्मक कल्पना-नैसर्गिक-अकृत्रिम म्हणून त्या सत्यप्रकृति द्रव्यापासून होतात. पण "संबंध" हे मानसिक-कृत्रिम-म्हणून असत्य आहेत. ह्यूमचा नैसर्गिक संबंध व तत्त्वज्ञानांय संबंध यांतील भेद याच विरोधांत आढळतो. याविषयी निसर्गवादाचें संवेदनात्मक ज्ञानवादांत रूपांतर झाले. त्यासच साहचर्यवाद म्हणतात. येथून हे मत विषयनिसर्गवादाकडे झुकले. बाह्य जगाचा प्रकृतिद्रव्य व गति यांनी उलगडा करण्यांत आला. निसर्गाकडे परत जाण्याच्या प्रय-

त्नानें नीतिशास्त्रांत अधोगति झाली. केंब्रिज, हेटोमतवादी, क्लार्क वगैरेनां वर्तनांत बुद्धिप्रामाण्याचें महत्त्व फार वाढविलें. बुद्धिप्रमाणतत्त्वे गणती सत्याप्रमाणें निश्चित समजण्यांत येऊं लागलीं. पण शापटवरी, बेथॉम, मिल्ड, यांनी नीतीचें केंद्र बुद्धीतून काढून अनुक्रमें "नैसर्गिक प्रेम," "सुखदुःख," व "सद्गुणाची आवड" यांत आणलें. बुद्धिप्रामाण्याचा या सर्वांत कोठेहि पत्ता लागत नाही. याप्रमाणें निसर्गवाद बुद्धिप्रामाण्यापासून अबुद्धिप्रामाण्याकडे वळला. मानवी बुद्धीनेंच ईश्वरज्ञान होईल असे मत असणाऱ्यास बुद्धिप्रामाण्यवादी किंवा धार्मिक निसर्गवादी म्हणतात. ईश्वरप्रणीतत्वाची शक्यता नाकबुल करणाऱ्यांस तात्त्विक निसर्गवादी म्हणतात. ईश्वर व निसर्ग यांचें ऐक्य प्रतिपादन करण्यास निसर्गेश्वरवादी म्हणतात. त्यांस कधी कधी स्पिनोझिस्ट, निरीश्वरवादीहि म्हणतात. पण बुद्धि व निसर्ग यांचे अर्थ बरोबर ठरेपर्यंत निसर्गोच्च व निसर्ग यांचा वाद व्यर्थ होय. अर्वाचीन काळां निसर्गवाद भौतिक व आत्मिक यांतील विरोधानें ठरला जातो. पण प्रचलित निसर्गवाद जडैक्यवादी नाही. हेगेल, युबर-वेग व इतर इतिहासकार यांनी त्याचा तसा अर्थ केला आहे. सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव एका ईश्वरांत करणारा सर्वेश्वरवाद याहून भिन्न आहे. आपलें ज्ञान दृश्य चमत्कारांचें असतें. जडप्रकृतिगुणविहीन (निर्गुण) असतें व मन तिचें कार्य असणें शक्य नाही. पण मानसिक आचार व ज्ञान-तंतूचे विकार ह्यांचें साहचर्य असतें. मानसशास्त्र जितकें अधिक साहचर्यवादी तितकें मन व जडप्रकृति एकाच तत्वाचीं रूपे आहेत असे अधिक स्पष्टतेनें म्हणतां येईल. या दोहोंत संयोजक अंतस्तत्त्व मानणें साहजिक आहे. आत्मवाद व जडवाद याहून भिन्न असा एक तत्त्ववाद या निसर्गवादानें पुढें आणला आहे. पण अनुभवाच्या सुव्यवस्थित घटनेच्या वेळीं भौतिक बाजूकडून प्रथम सुरवात करावी असें कित्येकांस वाटतें. जीव व मन हे दुय्यम आहेत; आत्मिक विशिष्ट प्रकारच्या भौतिक क्रियेतून उत्पन्न होतें.

निसिबस—निसिबस हें उत्तर मेसापोटेमियातील एक तटबंदीचें शहर. आधुनिक नेझिव अथवा निसिबिसची लोकसंख्या ४००० आहे. यांत यहूदी लोकांचा विपेश भरणा असून ते शमार बेडुइन लोकांस करभार देतात. अरब ग्रंथकारांच्या आधारें असें दिसतें कीं, या शहराच्या आसमंतांत दाट झाडी होती. परंतु सध्या ही जमीन दलदलीची व रोगट झाली आहे. येथें सध्या सेंटजेम्सचे चर्च व काहीं खांब एवढेच याच्या प्राचीन वैभवाची साक्ष देतात.

निसिबस हें तैश्रीस व भूमध्यसमुद्र यांच्या दरम्यान चालणाऱ्या व्यापारी मार्गावर असल्यामुळे असीरियन व सेल्युसिद यांच्या काळांत फार महत्त्वाचें होतें. अर्मिनियाचे राजे हे इ. स. पूर्वी १४९ पासून इसवी सन १४ पर्यंत येथेंच रहात असत. सरहद्दीवरील तटबंदीचें ठिकाण म्हणून याचा उल्लेख

रोमन व पार्थियन युद्धांत केला आहे. हेड्रीयनने हें पार्थियनांस दिले. दुसऱ्या शापूरने याला तीन वेळां वेढा दिला तरी त्याच्या हातीं तें लागलें नाहीं. इ. स. ३६४ त हें इराणी लोकांच्या ताब्यांत आलें. मोसलच्या हमदानिद राजांनी जबर कर बसविल्यामुळे येथील अरब रहिवाशी बायझन्टाईन प्रदेशांत गेले. हमदानिदांच्या वेळां त्या शहराचा व्हास झाला. १८३९ सालीं ईजिप्तच्या इब्राहिमपाशानें तुर्क सरदार हफी पाशा याचा येथें पराभव केला. यावेळीं फान मोस्टके हा हजर होता.

निहाल—वऱ्हाड-मध्यप्रांतांतील एक जात. हे रामठी लोक भिल व कोरकू यांच्या मिश्रणानें झाले आहेत. यांची संख्या सुमारे १२ हजार आहे. त्यांपैकी ४००० वऱ्हाडांत आहेत व ८००० हुशंगावाढ बैतूल, व नेमाड जिल्ह्यांत राहतात. हे कोरकू भाषा बोलतात. यांच्यात कोरकू व मराठी निहाल असे दोन वर्ग आहेत. मराठी निहाल अर्थात्च जास्त वन्य स्थितांतून वर आलेले असून कोरकू लोकांचा संबंध ते क्वूल देखील करीत नाहींत. यांच्यांत देवकांवरून वर्ग पडलेले आहेत. यांच्यांत लम्बे मोठेपणींच होतात. एकाच कुळांतले लोक परस्पर संबंध करीत नाहींत. पण यापलीकडे कांहींच निर्बंध नाहींत. विधवांचें छत्र 'वर्डीसे भोवर फिराना'या विधीनें होतें. एक बांबूची काठी भाला म्हणून रोंवतात व तिच्या भोंवतीं ५ प्रदक्षिणा घालून विधवाविवाह लावतात. चैत्रांत हे लोक झारखंडी नामक वनदेवाची पूजा करतात. सूर्य देवकाचे लोक खेरोज इतइ लोक प्रेत पुरतात. हे लोक गुरे चारणांचें, व कोणी गांवांतून जागल्याचें काम करतात. कांहीं लोक भिलावे तोडण्याचा धंदा करतात. [रसेल व हिरालाल.]

निळारी—मुंबई इलाख्यांतील एक जात. यांची लोकसंख्या १९११ सालीं ६५८४ होती. पण १९११ सालीं ती १६१५१ भरली. सध्या बरेचसे निळारी लिंगाइतांत मिसळतात, कोणी रंगारी किंवा शिपो म्हणून म्हणवतात. तेव्हां यांची लोकसंख्या नेहमी कमी जास्त प्रमाणानें बदलत जाणार हें उघड आहे. यांना निराळी असेंहि म्हणतात. रंगारी व निळगर अशींही यांचीं नांवां असून खानदेश व दक्षिण महाराष्ट्र या प्रदेशांत ही जात सर्वत्र पसरलेली आहे. मूळचा 'निळारी'शब्दाचा अर्थ निळीचा रंग देणारा हा होय. उत्तर हिंदुस्थानांत क्षत्रिय रंगान्यांची एक जात आहे, त्यापैकी आम्ही आहो असें यांचें म्हणणें आहे. यांच्यांत हिंदु व लिंगाइत असे दोन मुख्य वर्ग आहेत. त्यांच्यांत रोटीवेटीव्यवहार नाहींत. निळारी व शिपो या दोन जातींत फार निकट संबंध आहे हें कोल्हापूर येथील निळारी व शिपो जातींच्या सामाजिक धार्मिक व रुढीवरून सिद्ध होत आहे. कारण कोल्हापूरचे शिपो व हे शिपो आचारानें भिन्न नाहींत. त्यांचा पिढीजाद धंदा रंगान्याचा व सूत कातण्याचा असतो. यांपैकी कांहीं फडक्या व झगे विणतात. धर्म व आचारांत

बहुतकरून हे मराठे कुणब्यांचें अनुकरण करतात. यांच्यांत लोखंडे, पतंगे, फुटाणे, भुमकर, पाटसर, वागडे, वगैरे आडनांवां असून कांहीं लोक गोत्रेहि लावितात. प्रत्येकाचें वेगळें देवक असतें, व तो त्या देवकाच्या माणसाशीं शरीरसंबंध करीत नाहीं. निळारी हे स्मार्त आहेत. कांहीं वारकरी पंथाचेहि आहेत. भैरोबा, भवानी, कालकादेवी, खंडोबा या यांच्या कुलदेवता आहेत. लिंगायत निळारी दक्षिण महाराष्ट्रांतील जिल्ह्यांतून आहेत. विजपूर व इंदी ही त्यांचीं मुख्य ठिकाणें होत. ते पंचमसाळी लिंगायत नाहींत तरी त्यांचे आचार व संस्कार पंचमसाळयांप्रमाणें आहेत. हे प्रथम मराठे निळारी असून दक्षिणेकडे गेल्यावर लिंगायत बनले असें दिसतें. [एन्थोवेन; से. रि. (१९११) पृ. ७.]

निळो मोरेश्वर—हा मोरोपंत पिंगळे पेशवे याचा पुत्र. शिवाजीच्या पश्चात राजारामास गादीवर बसविण्याच्या कटांत हा सामील असावा अशा समजुतीनें संभाजीनें यास कैदेत ठेविलें होतें. पुढें मोरोपंत वारल्यावर याला कैदेतून काढून संभाजीनें पेशवेपद दिलें (१६८०). नंतर कर्नाटकांतील प्रदेश संभाळण्याच्या कामीं हरजी राजे महाडोक यांच्या मदतीस यास पाठविण्यांत आलें (१६८१). त्या दोघांनीं तिकडे औरंगजेबाच्या हातून आपला गेलिला प्रांत अनेक संकटें सोसून परत मिळविला. मध्यंतरी याचा चुलता केशोपंत यानें याच्याविरुद्ध संभाजीचे कान फुंकले; त्यामुळे संभाजीची याच्यावर गैरमर्जी झाली होती; परंतु ती पुढें नाहींशी झाली. संभाजीच्या पश्चात राजारामास जिजी येथें जे योज्याशा विश्वांतीनें दिवस काढतां आले, त्यास कारण हरजी व निळोपंत यांचीच तिकडील कामगिरी होय. त्यामुळे राजारामानेंहि त्याच्याचकडे पेशवेपद कायम केलें (१६९०). जिजास असतांना मोंगलांचा प्रसिद्ध सरदार इस्माईलखान मका हा आपल्या पथकासह याच्यातकें राजारामाच्या पदरीं होता. शाहूनें सातारा वेतला तरी हा त्याला न मिळतां ताराबाईकडेच राहिला, त्यामुळे शाहूनें त्याच्या भैरव नांवांच्या धाकट्या भावास पेशवेपद दिलें. योज्याच दिवसांत निळोपंत हा रांगण्यास मरण पावला (१७०८). [राजाराम व संभाजी यांच्या बखरी; जेधे शकावली.]

निळो सोनदेव—हा हल्लींच्या बावडेकर अमात्य घराण्याचा मूळ पुरुष. याचें मूळ गांव ठाणें जिल्ह्यांत कल्याण-जवळ होतें. याचा आज्ञा नारोपंत हा मावळांत खेडेवारें येथें ठकारांच्या घरी लहानाचा मोठा झाला. त्यानें मालोजीच्या पदरी नोकरी करून लौकिक संपादिला. त्याचा पुत्र सोनोपंत, हा शहाजीच्या पदरीं असून कर्नाटकांत राज्यव्यवस्थेच्या कामीं त्याला उपयोगी पडला. त्याच्याकडे डविरांचें काम असे. शिवाजीला पुण्याची जहागीर स्वतंत्रपणें पाहावयास लावण्याच्या वेळीं शहाजीनें त्याच्याबरोबर जी विश्वासाची मंडळी दिली तीत हा होता. शिवाजीनें सोनोपंतास तेंच काम सांगितलें होतें. औरंगजेब दक्षिणेचा सुभेदार असतां

शिवाजीने मॉगलांच्या ज्या आगळिकी केल्या होत्या त्याच्या परिमार्जनासाठी त्याने सोनोपंतास औरंगझेबाच्या दरवारी अनेकदा पाठविले होते व कांहीं दिवस त्याला बकाल म्हुणूनहि नेमिले होते. शिवाजीच्या पहिल्या मसलतीत व कार्यात याचा त्याला पुष्कळ उपयोग झाला. हा स. १६४५त मेल्यावर त्याच्या निळोपंत या वडील मुलास शिवाजीने सचीवगिरी दिली. निळोपंत व त्याचा धाकटा भाऊ आबाजी हे दोघेहि वापाच्या हाताखाली व शिवाजीच्या देखरेखीखाली तयार झाले होते. कोंकण वगैरे प्रांताची व्यवस्था याने चांगली लाविल्यामुळे याचा मुजुमदारी मिळाली (१६४७). त्याचा भाऊ आबाजी (पहा) पराक्रमी होता; त्याने कल्याण सुभा घेतला होता (१६४८) व पुढे तर कल्याणपासून थेट गोव्यापर्यंतचा मुलूख हस्तगत केला; तेव्हां त्याला या प्रांताचा सुभेदार नेमण्यांत आले. पुढे (१६६१) शिवाजीने स्वराज्याची जी नवीन व्यवस्था ठरविली, तीत निळोपंताने लढाईवर न जातां मुलकी कारभार पहावा असे ठरविले; तसेच त्यालाहि पेशव्यांप्रमाणे लढायांवर जावे लागत असे. शिवाजीरील लढायांत याने प्रमुख भाग घेतला होता. त्यावेळची राज्याची हिशेबी पद्धत याच्याच हातची आहे. शहाजी मेल्यावर जिजाबाई सती जात असतां यानेच तिची समजूत घालून तिला थांबविले. शिवाजी आगऱ्यास गेला असतां त्याने मार्ग जे राज्य चालविण्यास कारभारी मंडळ नेमिले त्यांत निळोपंत होता. याप्रमाणे त्याने मराठी राज्याची अखेरपर्यंत चांगली सेवा केली व शेवटी स. १६७२त हा मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा वडील मुलगा नारोपंत हा अमात्याचे काम पाहू लागला; परंतु तो साधुवृत्तीचा असल्याने त्याचा धाकटा भाऊ रामचंद्रपंत हाच काम करी. [सभासद; शिवदिग्विजय; वावडेकरांचा इतिहास].

नीग्रो (पश्चिम आफ्रिकेतील)—यांची वस्ती आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर केप व्हर्देपासून कालावारपर्यंत पसरलेली असून अन्तर्भागांत साहारा वाळवंटापर्यंत गेलेली आहे. या नीग्रो लोकांच्या अवाढव्य प्रदेशाचे संशोधन होऊन पूर्ण माहिती अद्याप मिळालेली नाही. तथापि जे संशोधन झाले आहे त्यावरून असे दिसते की, नीग्रो लोकांच्या अनेक जाती व उपजाती आहेत. नीग्रो लोकांच्या प्रदेशाच्या सरहद्दीवर बऱ्याच भागांत मुसुलमानी धर्माचा प्रसार झाला असून त्यामुळे नीग्रो लोकांच्या मूळ धर्मकल्पना व चालीरीती बदलल्या आहेत. नीग्रो लोकांच्या भाषेला अद्याप लेखनपद्धति माहीत नसल्यामुळे त्या भाषेत लेख किंवा ग्रंथ मुळीच नाहीत, त्यामुळे पूर्वीची माहिती मिळण्यास दंतकथांशिवाय दुसरे साधन नाही. नीग्रो लोकांसंबंधी सर्व माहिती गेल्या दोन शतकांत उपलब्ध झालेली आहे. त्यापूर्वीची, किनाऱ्यालगतच्या नीग्रो लोकांखेरीज अन्तर्भागांतील नीग्रो लोकांसंबंधी बिलकूल माहिती नाही. वेस्ट इंडीज बेटांत व अमेरिकेंत नेलेले नीग्रो गुलाम अन्तर्भागांत पकडलेले असत, पण अनेक

ठिकाणचे नीग्रो एकत्र झाल्यामुळे त्या सर्वांच्या धर्मसमजुती एकाच प्रकारच्या बनल्या गेल्या व त्यामुळे निरनिराळ्या प्रदेशांतील निरनिराळ्या नीग्रो टोळ्यांच्या धर्मसमजुती समजण्यास खात्रीचा मार्ग नाही.

मानववंशशास्त्राने अखिल मानवजातीचे गौर, ताम्र, पीत व कृष्ण अशा चार वर्णांचे चार लोकविभाग पाडले असून काळ्या मानववंशामध्ये पूर्व गोलार्धातील उष्ण कटिबंधांतल्या पश्चिम आफ्रिकेच्या सेनिगांबिया देशापासून फिनी वेटापर्यंतच्या मुलुखांत असलेल्या काळ्या कातडीच्या सर्व लोकांचा समावेश होतो. या सर्वांचा ' नीग्रोइड ' या नांवाखाली अंतर्भाव करून या मानववंशांतील लोकांचे विशिष्ट गुणधर्म सर्वांत अधिक ज्या आफ्रिकेतील लोकांत आढळतात त्यांनाच फक्त नीग्रो हे नांव देण्यांत येते. नीग्रो व तसेच इतर लोकांची मानववंशशास्त्रीय माहिती तिसऱ्या विभागांत (बुद्धपूर्व जग पृ. २०) दिली आहे. नीग्रो लोकांच्या कित्येक शारीरिक विशेषांवरून पाहतां हे लोक जीवजातीच्या विकाससोपानावर इतर मानवजातींच्या मानाने खालच्या पायरीवर आहेत असे म्हणविले जाते; कारण लांब हात, चपटे व शंडा वसलेले नाक, कपाळाच्या पुढे आलेली हुनवटी, मोठी व जड कवची आणि कमानदार कपाळ ही यांची वैशिष्ट्ये होत.

या लोकांचे मनुष्यसदृश असलेल्या उच्च वर्गातील मर्कटजातीशी अधिक साम्य आहे. पण फक्त एका म्हणजे केसांच्या बाबतीत गोऱ्या लोकांचे माकडांशी जितके साम्य आहे तितके नीग्रोचे नाही. मानसिकदृष्ट्या नीग्रो हे गौरवर्णांपेक्षा हलक्या दर्जाचे आहेत. त्यासंबंधी एफ. मॅनेन म्हणतो, "नीग्रोची मुले चलाख, हुषार व तडफदार दिसतात पण वयांत येऊं लागण्याच्या सुमारास त्यांच्यांत हळू-हळू फरक होत जातो. त्यांची बुद्धि मट्ट होते, शरीरांत जडपणा येऊन चपळाईच्या ऐवजी आळस वाढतो. यावरून नीग्रो व गोराइसम यांची वाढ निरनिराळ्या प्रकारे होते असे मानले गेले आहे. गौरवर्णा लोकांत मस्तकाच्या वाह्य कवचीच्या वाढीबरोबरच आंतील मेंदूचा आकारहि वाढत असतो; उलटपक्षी नीग्रोच्या मेंदूवरील कवटीचा सांभा अकाली जोडला जाऊन पुढील हाडाचा दाब मेंदूच्या मागील भागावर पडून त्याची वाढ बंद होते." ही कारणमीमांसा कितपत ग्राह्य आहे ? नीग्रोची बौद्धिक वाढ खुंटण्याचे किंवा अधोगति होण्याचे आणखी कारण असे सांगतात की, वयांत आल्यापासून नीग्रोच्या आचारविचारांना छीपुरुषसंबंध हाच मुख्य विषय असतो. नीग्रोच्या भोंवतालची परिस्थिति त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाला उत्तेजक अशी मुळीच नसते. गोऱ्या लोकांना तीतशी असते. नीग्रो लोकांचा प्रदेश इतका सुपाक आहे की अगदी थोडक्या श्रमांत त्यांना उदरनिर्वाह करतां येतो. तथापि नीग्रोची बुद्धि गोऱ्या लोकांनी अतिशयोक्ति करून लाहिले आहे तितकी हीन प्रतीची नाही. त्यांना वेरोज-वजाबाकी सुद्धा येत नाही. येवढ्यावरूनच नीग्रोंना पूर्ण बुद्धिहीन ठरविणे

योग्य नाही, कारण अंकगणितांत प्रगति करण्यास अनुकूल परिस्थिति नीग्रोसमाजांत नव्हती. उलटपक्षां दृष्टि, कर्ण-द्रियशक्ति, स्थलवर्णनविद्या (टोपोग्राफी), दिशानिर्णय, वेगरे बाबतीत नीग्रो लोक गोऱ्या लोकांहून फार अधिक कुशल असतात. सर्व साधारणपणे नीग्रो लोकांची मनोरचना सुखभावी व आनंदी मुलासारखी असते म्हणजे अनुभवांनं, सुसंस्कारांनां व विशेषतः शिक्षणानें प्राप्त होणारा प्रगल्भपणा त्यांच्यामध्ये नसतो. त्यामुळे मुलें रागावतात, चिडतात व क्रूरपणाचीं कृत्यें सहजगत्या करतात, तसा प्रकार नीग्रो लोकांत आढळतो. इमानां कुच्यासारखा नीग्रो नोकरांत आणीबाणांच्या प्रसंगां विश्वासूपणाहि असतो. योग्यप्रकारें शिक्षण दिल्यास सुतारकी, लोहारकी, कांतकाम, कलाकौशल्यार्ची कामेहि ते करूं शकतात. तासर्थ, नीग्रो लोकांत बुद्धिमत्ता नाही असें नाही; तर आफ्रिकेच्या अन्तर्भागांत इतर प्रगत समाजांशीं दळणवळण नाही अशा स्थितींत राहिल्यामुळे त्या समाजाचीं बौद्धिक प्रगति झाली नाही. शेतकी, शिकार, मच्छमारी, गोपालन या व्यवसायांपलीकडे त्यांची मजल गेली नाही. राजकीयदृष्ट्या प्रत्येक जण स्वायत्त असून त्यांवर एक मुख्य इसम पुढारी असतो. अनेक गांवांत दळणवळणाची नीट सोय असल्यास एखाद्या गांवाचा पुढारी शेजारच्या अनेक गांवांवर सत्ता प्रस्थापित करतो. नीग्रो लोक शेतकीप्रधान असल्यामुळे स्वाभाविकच शाकाहारी आहेत. तथापि ते मांसाहार मिळेल तेव्हां करतात. मासे हें नाईल व कांगो नदीकाठी राहणाऱ्या लोकांचें प्रमुख खाद्य आहे. हे लोक नरभक्षकहि आहेत. मनुष्याचें मांस इतर अन्नाच्या अभावमुळे किंवा कांहीं मांत्रिक (मॅजिकल) हेतूनें खातात असें नाही तर तें आवडतें म्हणून खातात. सर्व नीग्रो टोळ्यांची प्रगति पापाणयुगाच्या पुढें गेलेली असून लोखंड या धातूचे जिन्नस तयार करण्याची कला सर्वांनां अवगत आहे. मध्यआफ्रिकेंत लोखंडाच्या खाणीहि पुष्कळ आहेत. पश्चिम भागांतिल लोक विणकला व लांकडावरील खोदकाम करतात. मातीचीं भांडी करण्याचें कसब सर्व ठिकाणच्या नीग्रो लोकांत आहे. व्यापारी देवघेव ऐनजिनसीपद्धतीनें (बार्टर) चालते. तथापि, कांहीं कवट्या, पितळेचे तुकडे, नाण्याप्रमाणें वापरतात. नीग्रो लोकांत धर्मकल्पना व अतींद्रिय दैवतांवर विश्वास आहे. तथापि, लोकपीडक देवतांचे ते उपासक असून धार्मिक कृत्यें पीडा न व्हावी या हेतूनें ते करतात. जादूटोण्यावर त्यांचा विश्वास असून अशा गोष्टी करणारे लोक पुष्कळ असतात. जादूमंत्रांनं पाऊस पाडतां येतो अशीहि त्यांची समजूत असते व त्याप्रमाणें उपाय करणारे लोक असतात. सहारा वाळवंट व पूर्व आफ्रिकेंतील बरेच नीग्रो लोक मुसुलमानी धर्माचे वनले आहेत. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार फारसा नाही. कारण इस्लामी धर्म नीग्रो लोकांच्या मूळच्या चालीरीतींत फारसा फरक करीत नाही. अनेकपत्नीपद्धति, मद्यपानबंदी या गोष्टी मुसुलमानी

धर्मांत आहेत. उलट ख्रिस्ती धर्म एकपत्नीव्रताचा पुरस्कर्ता आहे, व त्यांत उपपंथ फार आहेत. यामुळे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांपेक्षां मुसुलमानी धर्मप्रसारकांनां चीनप्रमाणेंच आफ्रिकेंतहि यश अधिक येत आहे. नीग्रो लोकांत प्रत्येक पांचसहा गांवांची निरनिराळी भाषा याप्रमाणें अनेक भाषा असून सर्व घोंटाळा आहे. त्या सर्व चिकटी भाषेच्या स्थितींत आहेत आणि लिहिण्याची लिपि कोठेहि नाही.

नीग्रो (युनायटेड स्टेट्समधील).—अमेरिकेंतील नीग्रो गुलामासंबंधीची माहिती देणारे जुने लेख फ्लॉरिडा व दक्षिण भागांतल्या स्पॅनिश वसाहतवाल्यांजवळ सांपडतात. स्पॅनिश सरकारनें स्पॅनिश वसाहतवाल्यांनां स्वतःच्या मालकीचे नीग्रो गुलाम अमेरिकेंत नेण्यां उघड परवानगी दिली होती आणि फ्लॉरिडा व न्यूमेक्सिकोमध्ये अगदीं प्रथम वसाहत करणारापाशीं नीग्रो गुलाम होते. नीग्रो लोकांत प्रवासाचें धाडस असतें ही गोष्ट पेरीबरोबर उत्तरध्रुवप्रदेशाच्या सफरतीं गेलेल्या मॅथ्यू ए. हेनसन याच्या उदाहरणावरून सिद्ध होतें. हेनसन हा नीग्रो लोकांमध्ये शूर व धाडसी पुसव म्हणून मोठा लोकप्रिय झालेला आहे. त्यानें आपल्या सफरीसंबंधी व्याख्यानांचा दौरा काढला व आत्मचरित्रहि लिहिलें. १९१४-१५ सालच्या नीग्रो इयर युकांत हेनसनच्या चरित्राला अर्धे पान दिलें आहे. अमेरिकेंतील आफ्रिकन नीग्रो लोकांच्या इतिहासाला आरंभ इंग्रज वसाहतवाल्यांनां स. १६१९ मध्ये नीग्रो गुलाम विकत घेतले तेव्हांपासून होतो. त्या सालचा मास्टर जॉन रोलफ याचा एक जुना लेख सांपडला आहे. त्यांत तो म्हणतो, 'आगस्ट महिन्याच्या अखेरीच्या सुमारास एक डच लडाऊ जहाज इकडे येऊन त्यानें आम्हाला वीस नीगर विकत दिले.' तेव्हांपासून पुढें १५० वर्षांहून अधिक काल आफ्रिकेंतून नीग्रो लोक अमेरिकेंत नेले गेले व त्या व्यापाराचा खास परवाना इंग्रज व्यापऱ्यांनां मिळविला होता. खुद्द युनायटेड स्टेट्समध्ये निदान २० लक्ष गुलाम नेले गेले आहेत. त्यांनां धरून नेण्याच्या पद्धतीची माहिती ' गुलामगिरी ' (ज्ञानकोश विभाग १२, पृ. १७९) या लेखामध्ये पहा.

१५ व्या शतकांत नव्या जगाचा शोध लागून युरोपीय लोक तिकडे वसाहती करूं लागल्यापासून गोऱ्या व काळ्या मानवजातींमधील स्पर्धेचे अनेक प्रश्न उद्भवले आहेत. कातडीचा रंग जेथें जितका अधिक काळा तेथें तितकें या स्पर्धेला अधिक हिडिस स्वरूप आलें. अमेरिकेंत ' सिव्हिल वार ' (आपसांतील युद्ध) होऊन नीग्रोनां गुलामगिरीतून मुक्त करून राजकीय व सामाजिक हक्क गोऱ्या लोकांच्या बरोबरनें देण्यांत आले. तथापि गोऱ्या-काळ्यामधील हा प्रश्न तेथेंहि अद्याप सुटला नाही. " ज्याच्यामध्ये ३ किंवा अधिक आफ्रिकन रक्त आहे तो नीग्रो " अशी एक सरकारी कायद्यानें नीग्रोची व्याख्या केली आहे. एकंदर नीग्रोपिकां सुमारे ३ लोक मिश्ररक्ताचे आहेत. नीग्रो समाजांतिल पुढारी सर्व मिश्ररक्ताचे असतात. शुद्ध रक्ताच्या नीग्रोंत पुढारीपणाचे गुण

नाहॉत. इतकेंच नव्हे तर नीग्रो समाजांत शुद्ध रक्ताचे नीग्रो व मिश्ररक्ताचे नीग्रो असे दोन पृथक् वर्ग पडलेले आढळतात. प्रथमपासूनच कापूस व तंबाखू यांची लागवड फार असणाऱ्या दक्षिणेकडील संस्थानांत गुलाम बाळगणारे लोक अधिक होते.

सामाजिक स्थिति:—स. १६६१ पूर्वीपासून कित्येक अमेरिकन संस्थानांत गुलामगिरी रूढ होती. बऱ्याच संस्थानांत त्यांना जमान किंवा पैसा-अडका यावर मालकी हक्क नसे. साधारणतः गुलाम टम्बूला म्हणजे त्याला घरांतील गुरेंढोर व इतर निर्जाव मालमत्तेप्रमाणे मानित असत. मोठमोठ्या शेतजमिनीवर ओव्हरसीयरांच्या ताब्यांत गुलामांना गुरांप्रमाणे कळप करून ठेवांत असत, व जिवंत राहून काम करण्यास लायक ठेवण्यापुरेशी त्यांची खाण्यापिण्याची काळजी घेत असत; पण काम करून घेतांना निर्दयपणे पशूप्रमाणे त्यांना चाबकांनी मारहाण करीत असत. याप्रमाणे दोन शतके स्थिति चालल्यावर गुलामगिरीविरुद्ध लोकमत उत्तरेकडील संस्थानांत बरेंच जागृत होऊन आपसांत युद्ध झालेले व त्यांत यशस्वी झाल्यावर प्रे. लिंकनने स. १८६५ मध्ये गुलामपद्धति बंद झाल्याचा कायदा केला व तदनुसार नीग्रो लोकांना राजकीय व नागरिकत्वाचे हक्क देण्यासंबंधी जरूर त्या सुधारणा युनाय. स्टे. च्या राज्यघटनेच्या कायद्यांत केल्या. तथापि भूतदयादि उच्च नैतिक तत्त्वांनी प्रेरित होऊन केलेल्या या गोष्टी निर्दोष, मुत्सद्दिगिरी व व्यावहारिक शक्याशक्यता या दृष्टींनी फाजिल उतावीळपणाच्या ठरल्या. नुकत्याच गुलामगिरीतून मुक्त झालेल्या १० लक्ष लोकांना एकदम मतदारीला व अधिकाराच्या जागांना एकदम लायक ठरविणे ही राजकीय व सामाजिक घोडचूक झाली, कारण हे अधिकार व हक्क योग्यप्रकारे वजावण्यास अवश्य लागणारे शिक्षण देणाऱ्या संस्था अमेरिकन सरकारजवळ तयार नव्हत्या; यामुळे अपात्र लोकांच्या हाती सत्ता दिल्यामुळे उद्भवलेली अनवस्था पुढील दहा-वीस वर्षांत चांगली प्रत्ययास येऊन नीग्रो लोकांचे अधिकार कमी करण्याच्या अनेक युक्त्या, कायद्यांत फेरफार दक्षिण संस्थानांनी केले. शिक्षणविषयक लायकीच्या अटी जागोजाग ठेवण्यांत आल्या. परंतु त्याच्या बरोबरच शिक्षणप्रसारार्हाहि योजना सुरू झाल्या. त्यामुळे हळूहळू योग्य प्रकारे नीग्रोंचे प्रमाण सरकारी नोकऱ्यांत वाढत जाऊन स. १९१४ मध्ये एकंदर २२,४४० नीग्रो सरकारी नोकरीत होते; व त्यांपैकी सैन्य व आरमारांत मिळून ६५०० होते. सरकारी कामांतल्यापक्षाहि समाजांत गोऱ्या लोकांच्या बरोबरीने दर्जा नीग्रोंना प्राप्त होणे फार विकट होते. स. १८८० च्या सुमारास रेल्वे, हॉटेले, नाटकगृहे, शिक्षणसंस्था यांमध्ये नीग्रो व गोरे यांच्याकरितां पृथक् पृथक् बसण्याची व्यवस्था असावी अशा पास झालेल्या कायद्यावद्दल बरीच खळबळ उडाली होती. फ्लॉरिडामध्ये गोऱ्याने नीग्रोच्या शाळेत किंवा नीग्रोंने गोऱ्या मुलांच्या शाळेत शिक्षक होणे हाहि गुन्ह्या

आहे असा कायदा आहे. गोऱ्यांच्या वस्तीत नीग्रोंने राहून नये किंवा नीग्रोंच्या वस्तीत गोऱ्याने घर करू नये, तसेच गोऱ्यांच्या शेतजमिनीजवळ नीग्रोंने जमान खरेदी करू नये वगैरे गोष्टी उभय समाजांना अधिक सोयीच्या असल्याने दोघांचेहि सर्वत्र हळूहळू पट्टे लागले असून अशा विभक्तपणावद्दल तकारी कर्मी कर्मी होऊ लागल्या आहेत. मिश्र-विवाहास बहुतेक ठिकाणी कायद्याने बंदी आहे. पण जेथे नाहीं, तेथे मिश्रविवाह क्वचितच होतात. तथापि या दोन जातींत परस्पर बेकायदा-व्यवहार चोरटेपणाने बरेच होतात, याचे एक कारण 'नीग्रो' याची सर्वमान्य राष्ट्रीय व्याख्या ठरलेली नाहीं; आणि दुसरे मिश्ररक्ताचा समाज बराच मोठा आहे. चोरटे व्यवहार होतात ते गोरे पुरुष व नीग्रो बायका असेच फार होतात, व नीग्रो पुरुष गोऱ्या बायकांवर वळजबरीचे प्रयत्न करतात, ह्याचे ते एक कारण असवे. तथापि अलांकडे दोघांमध्ये आपापल्या जातीचा अभिमान वाढत असून मिश्रजात उत्पन्न करण्याचे ध्येय नीग्रो लोकांतहि कमी होत आहे, इतकेंच नव्हे तर अमेरिका सोडून आफ्रिकेतील आपल्या मूळ देशांत परत जाण्याचा प्रश्न कांहीं वर्षांपूर्वी नीग्रो समाजांत बराच महत्त्व पावला होता. पण आतां तो नाद सोडून देऊन अमेरिकेंतच आपला भविष्यकाळ अधिक उज्वळ करण्याचाच नीग्रो लोकांचा निश्चय कायम झाला आहे.

शिक्षण व संस्कृति.—गुलामपद्धति बंद करण्यापूर्वी नीग्रोंच्या शिक्षणाकरितां व्यवस्थित सोयी कांहींच नव्हत्या. मिशनरी व इतर उदारवृत्ती-संस्थांनी शिक्षणप्रसारार्हे कांहीं कार्ये केले, व उत्तरेकडील संस्थानांतील सार्वजनिक शाळांत कांहीं नीग्रोंना घेत असत. पण विशेष कार्ये खाजगी गोऱ्या मालकांकडूनच झाले, कारण स्वतःच्या गुलाम नोकरांना घरकामे अधिक चांगल्या रीतीने करतां यावी म्हणून गोरे लोक नीग्रो गुलामांना शिक्षण देत असत व अशा रीतीने शिकलेले नीग्रो स्वजातीत शिक्षणाचा अधिकाधिक प्रसार करीत. अशा रीतीने गुलामपद्धति बंद झाली, त्याच वेळीं नीग्रो लोकांत साक्षरतेचे प्रमाण स. ५ होतें व सार्वजनिक शाळांत १०००० नीग्रो विद्यार्थी होते. उच्च शिक्षणाच्या चार शाळा असून त्यांत १५० नीग्रो शिक्षक होते. स. १८६३ मध्ये गुलामपद्धति बंद करण्याचा कायदा झाल्यापासून शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने सुरू झाला. मिशनरी व इतर पोर्वाडोफंड, स्लेटरफंड, जेनेसफंड, रॉकफेलरफंडाचा कांहीं भाग वगैरे फंड शिक्षणकार्यास मिळाले असून खुद्द नीग्रो लोकांतील धनिकांनी या कार्याकरितां जे द्रव्यसाहाय्य केले आहे त्यावरून त्यांची दूरदृष्टि व औदार्य चांगले व्यक्त होतें. सरकारने नीग्रोंच्या शिक्षणाच्या सोयी वाढविल्या, तथापि गोऱ्यांप्रमाणे निग्रोंच्या शिक्षणसंस्था भरपूर व उत्तम नाहींत, कारण शिक्षणाकडे लावावयाचा पैसा सरकारला नीग्रोंच्या मानाने गोऱ्यांकडूनच फार अधिक मिळत असल्यामुळे गोऱ्या लोकांच्या शिक्षणसंस्थांवरच तो अधिक खर्च होतो. तथापि गुलामपद्धति बंद झाल्यापासून पुढील

पत्रास वर्षांत नीग्रोंचे साक्षरतेचे प्रमाण शें. ७० पर्यंत वाढलें असून १९१३ सालीं १८,००,००० विद्यार्थी मोफत शाळांत शिकत होते. ३५०० नीग्रो शिक्षकाच्या धंद्यांत होते, आणि नार्मल ट्रेनिंगकरितां शाळा व कॉलेज ५०० होत्या. नीग्रो प्रॅज्युएट ३८५६ होते निग्रोंच्या शिक्षणाकडे १,३५,००,००० डॉलर्स वार्षिक खर्च झाला त्यापैकी १५,००,००० डॉलर्स नीग्रो लोकांकडून मिळालेले होते (नीग्रो इयर बुक, पान ४). शिवाय निग्रो विद्यार्थ्यांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण द्यावें याबद्दल वरीच वर्षे चर्चा व प्रयोग चालू होते. त्यांचा निष्कर्ष असा निघाला आहे की, उच्च बौद्धिक शिक्षण त्यांना संपण्यासारखें नसल्यामुळे औद्योगिक व घरगुती शिक्षण नीग्रो लोकांना दिलें पाहिजे, असें डब्ल्यू. ओ. कार्टर म्हणतो. याचा प्रत्यय हॅप्टन इन्स्टिट्यूट, टस्केजी नार्मल अँड इंडस्ट्रियल इन्स्टिट्यूट या संस्थांतील शिक्षणप्रकारावरून येतो. उच्च धंदेशिक्षणाकरितां हल्लीं सुमारे कायद्याच्या तीन, वैद्यकाच्या चार, शेतकी व यांत्रिक शिक्षणाकरितां १७ व औपधिविज्ञानाच्या (फार्मसी) ५ या सरकारी नियंत्रणाखालच्या शिक्षणसंस्था व अशाच प्रकारच्या खाजगी ३५० शिक्षणसंस्था आहेत. नीग्रो शाळांचीं नांवे मोठमोठीं भक्तेदार आहेत पण सांपत्तिक स्थिति गरीबीची आणि प्रत्यक्ष शिक्षण कमी प्रतीचे असते. उदा० त्यांची 'युनिव्हर्सिटी', हायस्कूलच्या योग्यतेची आणि कॉलेज प्राथमिक शिक्षणापासून आरंभ करून मिडलस्कूलपर्यंत शिक्षण देणारी असते. ललितकलांमध्ये नीग्रोंची अद्याप फारशी प्रगति झाली नाही आणि त्यांमध्ये विशेष चमकण्यासारखा लायकी कोणीहि नीग्रो इसमानें दाखविली नाही. निग्रो जातीला गाण्याचा आणि तंतुवाद्ये, वायुवाद्ये वाजविण्याचा मोठा नाद आहे. शिल्पकलेत त्यांना थोडेफार नांव मिळविलें आहे. ग्रंथ लिहिणे, वर्तमानपत्रे चालविणे हीं कामें ते करतात पण तीं उच्च दर्जाचीं नाहींत. अशी वस्तुस्थिति एका दशकापूर्वी होती.

सां पत्तिक स्थिति.—दहा वर्षांपूर्वी निग्रो स्त्रीपुरुषांपैकी शें. ७१ लोक उद्योगधंदा करणारे असून शेतकी, कारखाने, व्यापार, स्वतंत्र धंदे व घरगुती नोकरी वगैरे कामें ते करतात असें स. १९१० च्या खानसुमारीच्या रिपोर्टावरून दिसते. कुंभारकाम, सुतारकाम हे धंदे बहुतेक सर्वस्वी त्यांच्या हातां आहेत. अमेरिकेंत मजूरसंध पुढेच आहेत. पण त्यांपैकी बऱ्याच संघांत नीग्रो मजुरांना सभासद होण्यास परवानगी नाही. स. १८६३ मध्ये स्वतःची घरे असलेले ९००० नीग्रो शोतांचे मालक किंवा व्यवस्थापक १५००० आणि स्वतंत्र धंदेवाले २००० नीग्रो लोक होते. त्यांचीच संख्या १९१३ सालीं अनुक्रमे ५५००००, ९३०००० व ४३००० इतकी वाढली. वाणसवद्याचीं दुकानें, फेरीवाल्यांचा धंदा, खाटीककाम, कोळसेविकी, इमारता वगैरे बांधकामाचीं कंत्राटे, हे मुख्यतः धंदे नीग्रो लोक करतात. नीग्रो मजुरांत कुशलता नसल्यामुळे त्यांच्यांत मजूरकामाची लाय-

कीहि कमी प्रतीची असते. नीग्रो लोकांचीं घरे हलक्या प्रतीचीं, आरोग्यदृष्ट्या व नैतिकदृष्ट्या गैरसोयीची असतात. खेडेगांवांत लांकडी घरांत, आणि शहरांत, तबेल्यावरील लहानसहान खोल्यांत, किंवा चारीक सारीक घाणेरच्या घरांत ते रहातात. त्यामुळे त्यांच्यांत रोगांचे व मृत्यूचे प्रमाण फार असून नीतिभ्रष्टाहि फार असते. गोऱ्यापेक्षा नीग्रोंचे मृत्यूचे प्रमाण शें. ५० नी अधिक असते.

धर्म व नीतिमत्ता:—धर्म हा ईश्वराची कृपा व भीति या दोन हेतूस्तव वाईटाएवजी चांगल्याचा स्वीकार करण्याकडे मनुष्याच्या बुद्धीची प्रेरणा करतो. पण कृत्याचा चांगलेवाईटपणा ठराविणें तो अखिल मानवसमाजाच्या हिताद्वितावरून ठरविला पाहिजे इतका प्रागतिक विचार प्राथमिक स्थितीतील समाजांत नसतो. त्यामुळे केवळ अदृश्य देवतेला तोषविण्याकरितां मानससमाजहिताच्या दृष्टीनें उर्फ नैतिक दृष्टीनें अयोग्य अशा धार्मिक चालीरीती रानटी लोकांत असतात. नीग्रो लोक प्राथमिक स्थितीतच असल्यामुळे त्यांच्या नैतिक कल्पना अप्रगत व अप्रगल्भ आहेत. त्यामुळे युनाय. स्टे. सरकारनें केलेले कायदे, त्यांची नैतिक योग्यता न कळल्यामुळे नीग्रोंना नापसंत व सत्ताधऱ्यांचा जुलूम असे वाटतात, शिवाय सिनेमानाटकादि जे गोऱ्या लोकांच्या करमणुकीचे पण विषयसुखोद्दीपक प्रकार नीग्रोंना पहावयास मिळतात त्यामुळे त्यांच्यामध्ये मनोविकार वळवून त्यांची तृप्ति अन्य मार्गांनींहि करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होते. यामुळे गुन्हेगारांचे प्रमाण १९०४ सालीं दक्षिण संस्थानांत ४० गोऱ्यांस २२१ नीग्रो आणि उत्तरीय संस्थानांत ८३ गोऱ्यांस ७४३ नीग्रो असे होते. तथापि हे प्रमाण स. १८९० पासून उतरत आलें आहे. गोऱ्या स्त्रिया तसेच नीग्रो स्त्रिया यांच्यावर होणाऱ्या बळजबरी (रेप) च्या गुन्ह्यामुळे यु. स्टे. मधील या दोन समाजांत फार वितुष्ट वाढलें असून बळजबरीच्या गुन्ह्याबद्दल कायदेकोर्टाएवजी लिचिंगपद्धतीनें म्हणजे खाजगी पंचाच्या कोर्टाकडून न्याय करून अपराध्याला मार मारून अखेर जाळण्याची शिक्षा देण्याचा ' हम करेसो न्याय ' असा प्रकार गोऱ्या समाजांत फार दिवस आहे. हा प्रकार नीग्रोहि थोड्या फार प्रमाणांत अंगीकारतात. तथापि लिचिंगची संख्याहि कमी होत आहे. १९०८ सालीं ७ गोरे व ९३ नीग्रो आणि १९१३ सालीं १ गोरा व ५१ नीग्रो लिचिंगला बळी पडले. नीग्रो लोकांत आळस, चोरी, मद्यपान, जुगार व व्यभिचार हे दुर्गुण फार आहेत. नैतिक प्रगतीचा अभाव ही गोष्ट वरील दुर्गुणांना कारण आहेच, पण शिवाय अमेरिकेंतील संपत्ति नीग्रोंच्या भ्रमाची असल्यामुळे ती गोऱ्यांपासून बळाकावण्यास कांहींच हरकत नाही असले वोल्वेव्हिदक नीतिशास्त्रहि नीग्रोमध्ये प्रसृत करण्यांत येतें. नीग्रोमधील दारिद्र्य हेहि त्यांच्या गुन्हेगारांस एक प्रबळ कारण आहे. मद्यपानाचे व्यसन गोऱ्या लोकांच्या

द्रव्यलोभासुद्धे कांही अंशी वाढलेले आहे, कारण नीग्रोनां दारूचे दुकान घालण्याची परवानगी नसते.

नीग्रो लोक अमेरिकेत आल्यावर धार्मिक वावी गोऱ्या मालकांच्या नियंत्रणाखाली गेल्या व त्यांच्यामध्ये ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार सुरू केला. ख्रिस्ती नीग्रोनां गोऱ्यांच्या चर्चमध्येच पण गॅलरीत वेगळे बसवीत असत. शहरामध्ये नीग्रोकरिता निराळी चर्चे वांधण्यांत आली. १८६३ पर्यंत ५ लक्षांहून अधिक ख्रिस्ती नीग्रोंची संख्या होती. धार्मिक उत्सव व समारंभ विशेष करणारा रोमनकॅथोलिक पंथ नीग्रोनां जास्त आकर्षक वाटणे सहाजिक होते, तथापि स. १९१३ मध्ये एकंदर ४३ लक्ष ख्रिस्त्यांपैकी ३८२३५ रोमनकॅथोलिक असून बाकी प्रॉटेस्टंट, पॅप्टिस्ट, मेथॉडिस्ट, प्रेस्बिटेरियन वगैरे उपपंथांचे होते.

याप्रमाणे नीग्रोंची प्रगति चालू असून कांही नीग्रोपक्षांयांना नीग्रोंची प्रगतिक्षमता अद्याप संपली नाही किंवा तिची मर्यादा ठरली नाही असे वाटत आहे. गोऱ्या-काळ्यांचा हा सहनिवासाचा प्रश्न दोघांची मिळून एक मिश्रजात पूर्णपणे वनल्याशिवाय सुटणार नाही असे कांहींचे मत आहे. नीग्रो ही एक मानवापेक्षां पशुतुल्य जात असून गोऱ्या लोकांच्या वरोबरीने सामाजिक, राजकीय वगैरे हक्क मिळविण्यास कधीच लायक होणार नाही, हे मत प्रतिपादन करणाऱ्या व एकेकाळी फार प्रसार पावलेल्या पुस्तकाबद्दलची सद्धानुभूति अजिवात नाहीशी होत चालली आहे, आणि गोरे व नीग्रो या दोन जातींना एकाच देशांत रद्दाणे भाग असून दोघांनाहि सांस्कृतिक राष्ट्रीय ध्येये एकमेकांच्या मदतीवांचून साधतां येणे शक्य नाही या मताला ग्राह्य व मान्यता प्राप्त होत चालली आहे.

१९२० सालच्या खानेसुमारती युनाय. स्टे.मधील नीग्रोंची संख्या १६४६३०१३ भरली. गुलामगिरीतील साठ वर्षे व स्वातंत्र्यातील साठ वर्षे यांतील लोकसंख्येच्या वाढीचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे आहे.—

१८०० साली लोकसंख्या १००२०३५ (शेंकडा वाढ ३४३);
१८६० साली लोकसंख्या ४४४१८३० (शेंकडा वाढ ३४३);
व १९२० साली लोकसंख्या १०४६३०१३ (शेंकडा वाढ १३६).
यावरून स्वातंत्र्याच्या काळांत गुलामगिरीच्या मानाने चारदशांश इतकीच वाढ झाली. तात्पर्य स्वातंत्र्यासुद्धे लोकसंख्येच्या वाढीचे मान कमीच झाले. याला कारणे यु. स्टे. मधील गोऱ्या लोकांच्या वाढीचेहि प्रमाण कमीच होण्याला जी कारणे झाली आहेत तीच कांही अंशी असावीत, कांही अंशी व्यक्तींच्या आणि त्यांच्या अघोदकांचा भार व्यक्तींवर पडल्यासुद्धे उत्पन्न होणाऱ्या जबाबदारीच्या कल्पनासुद्धे नीग्रोंची वाढ मंदावली असावी.

म हा युद्धां ती ल नी ग्रो ची का म गि री.—१९१४साली महायुद्धाला सुरवात झाली; त्यासुद्धे यूरोपमध्ये राजकीय, सामाजिक व आर्थिक क्रांति घडून आली. महायुद्धामध्ये अमेरिका प्रथम पडली नव्हती. यूरोपमध्ये आर्थिक परिस्थिति

विकट झाल्यासुद्धे अमेरिकेला त्या अडचणीचा फायदा मिळाला. अमेरिकेतील उद्योगधंद्यांना व व्यापाराला मोठे उत्तेजन मिळाले. अर्थात अमेरिकेतील कारखानदारांना नीग्रो मजुरांची अत्यंत आवश्यकता भासू लागली. उत्तरेने दक्षिण संस्थानांतील नीग्रोनां आपल्या भागांत आणण्याविषयी खटपट केली. तात्पर्य, या महायुद्धाने नीग्रोंची सांपात्तिक स्थिति वरीच सुधारली.

कांही काळानंतर अमेरिकाहि महायुद्धांत पडली. जर्मनांने दोस्तांच्या वतीने युद्धांत भाग न घेण्याबद्दल नीग्रोंची मने वळविण्याचा प्रयत्न केला. पण नीग्रो लोक त्या आमिषांना वळी पडले नाहीत. अमेरिकेतील गोऱ्या लोकांनी नीग्रो लोकांना गोऱ्या सैन्यांत येऊं न देण्याविषयीहि खटपट केली, पण त्या खटपटीला यश आले नाही. नीग्रो लोकांपैकी शेंकडा १३ लोकांनी अमेरिकेने उभारलेल्या सैन्यांत आपली नांवे दाखल केली. तथापि सैन्यामध्येहि गोऱ्या सोल्जरांच्या वरोबरीचा नीग्रो सैनिकांचा दर्जा राखण्यांत आला नाही. गोऱ्या लोकांपेक्षां या काळ्या अदमींवर सैन्यांत दाखल होण्याच्या कामी अधिक निबंध घालण्यांत आले. सैन्यामध्ये नीग्रो लोकांना लढण्याऐवजी गोऱ्या सैनिकांच्या व्यवस्थेसाठी मजुरांचे काम करावे लागत असे. नीग्रोनां सैन्यांत अधिकाराच्या जागा क्वचितच मिळत असत. अशी स्थिति असतानाहि नीग्रो लोकांनी विशेष कुरकुर न करता महायुद्धांत चांगली कामगिरी बजावली. फ्रान्समधील लढायांत नीग्रो सैनिकांमार्फत आपले शौर्य प्रगट केले. त्यासुद्धे फ्रेंच लोकांची मने नीग्रोबद्दल अनुकूल झाली, व त्याचा बराच इष्ट परिणाम झाला.

महायुद्धानंतर नीग्रोंच्या आफ्रिका व अमेरिका या दोन्ही ठिकाणच्या चळवळींना जोराने चालना मिळाली. पश्चिम आफ्रिकेत आका येथे देश्य लोकांनी नॅशनल काँग्रेस भरविली होती. अमेरिकेत युकर टी वॉशिंग्टन (चरित्र पहा) हा नीग्रोंच्या सुधारणेच्या इतिहासातील सर्वांत श्रेष्ठ पुरुष होय.

नीग्रो लोकांनी लढाईत चांगली कामगिरी बजावल्यासुद्धे त्यांना पूर्वापेक्षां अधिक हक्क मिळण्याची आशा उत्पन्न झाली. हे हक्क मिळू नयेत यासाठी गोऱ्या लोकांनी खटपट करण्यास कमी केले नाही. तथापि महायुद्धानंतर नीग्रो लोकांमध्ये आपल्या राजकीय हक्कासंबंधीची पुष्कळच जागृति झाली आहे. नीग्रो लोकांनी आपली सर्वोर्गीण उन्नति करण्याच्या कामी अनेक दृष्टींनी खटपट चालविली आहे. त्यांनी आपली स्वतंत्र वर्तमानपत्रे फाटली आहेत. रॉबर्ट एस अबटने चालविलेल्या 'शिकागो डिफेंडर'चा खप २ लाख आहे. नॅशनल असोशिएशनसारख्या संस्था त्यांनी स्थापन केल्या आहेत व त्यांचा नीग्रो लोकांमध्ये जागृति उत्पन्न करण्याच्या कामी अतिशय उपयोग होत आहे. नीग्रो लोकांनी आपल्या मूलस्थानाकडे-आफ्रिकेकडे-परत जावे अशा प्रकारचीहि एक चळवळ सुरू करण्यांत आली असून त्या कामी मॉर्केस गाव्हें

या नीग्रो पुढ्यांना आपले सर्व बळ खर्च केले आहे. कांहीं नीग्रो पुढ्यांना, पॅन-ऑफ्रिकन चळवळ सुरू केली आहे. अशा रीतीने नीग्रो लोकांत विलक्षण जागृति झाल्याची चिन्हें दृग्गोचर होऊं लागली आहेत. ज्या मानानें नीग्रोनी आपल्या चळवळीचें कार्यक्षेत्र वाढविलें त्याच मानानें गोऱ्या लोकांनी नीग्रोनी चळवळ ह्याणन पाडण्याचे प्रयत्न जोरानें चालविले आहेत पण त्यांत यश येईलसें दिसत नाही. राजकीय व सामाजिक बाबींप्रमाणेंच वाङ्मय व शास्त्रे यांच्या बाबतीतहि नीग्रो लोक पुढें येऊं लागले आहेत. गायन व वादनकलेत मिसिस फ्लोरेन्स, कोल टॅलवर्ट, अँडर्सन, हेज इत्यादि नीग्रोनी कीर्ति मिळविली आहे. गीतपन व आस्टिन यांनी अभिनयाच्या बाबतीत, गोऱ्या नटांइतकी कीर्ति संपादन केली आहे. क्लेन, मॅक्लेप्रभृति कवींची काव्ये जगमान्य झाली आहेत. प्राणिविषयक शास्त्रामध्ये चार्लस टर्नरने महत्त्वाचे शोध लावले आहेत. एल्म हा इंद्रियविज्ञानशास्त्रवेत्ता या नात्याने प्रसिद्ध आहे, तर चॅडलर, व ब्रॅडी यांनी रसायनशास्त्रांत आपले नैपुण्य प्रस्थापित केले आहे.

[सं द भे ग्रं थ.—दि नीग्रो इयर बुक, टस्केजी १९१४-१५; डब्ल्यू. ई. बी. ड्यू बॉईस-स्टडी ऑफ दि नीग्रो प्रॉब्लेम (१८९८); दि नीग्रोचर्च (१९०३); सोशल अँड फिजिकल कॅंडिशनस ऑफ नीग्रोज इन सिटीज (१८९७); दि सोल्स ऑफ ब्लॅक फोक (१९०३); एम. हेल्म—दि अपवर्ड पाथ (१९०९); एफ. एल्. हॉफमन—रेस ट्रेटस अँड टॅन्डन्सीस ऑफ दि अमेरिकन नीग्रो (१९०६); जॅकसन अँड डेव्हिस—दि इंडस्ट्रियल हिस्टरी ऑफ दि नीग्रो रेस इन यु. स्टेट्.; जे. एम्. मेक्लिन—डेमोक्रेसी अँड रेस फ्रिक्शन (१९१४); एफ. पी. नोबल—दि रिडॅप्श ऑफ आफ्रिका (१८९९); आर. पॅटर्सन—दि नीग्रो अँड हिज नीडस; डब्ल्यू. डी. बेदरनॉड—प्रेझेंट फोर्सिस इन दि नीग्रो प्रोग्रेस (१९१२); डी. डब्ल्यू. विल्यम्स—हिस्ट्री ऑफ दि नीग्रो रेस; वुडसन-निग्रो इन अवर हिस्ट्री (१९२२).]

नीतिशास्त्र—ह्याचा अर्थ मनुष्यजातीच्या वागणुकीचे शास्त्र असा आहे. चांगली वागणूक कोणती व वाईट वागणूक कोणती याबद्दल भिन्न भिन्न लोकांत वा भिन्न भिन्न काळां भिन्न मते आढळतात. फार व्यापक अर्थ घेतल्यास या विषयांत अखिल मानवजातीच्या स्वभावाचा किंवा रीतीचा, निरनिराळ्या लोकसमाजाच्या निरनिराळ्या काळांतील रीतींचा इतिहास देऊन, परीक्षण करावें लागल. एवढ्या विस्तृत विषयाचा नीतिशास्त्रांत समावेश न करतां तत्संबद्ध अशीं दुसरीं अनेक शास्त्रे निर्माण झाली आहेत. मनुष्याच्या वागणुकीला चांगली व वाईट, किंवा बरोबर व चूक असें ज्या तत्त्वानुसार म्हणतात तेवढ्या तत्त्वांचा विचार नीतिशास्त्रांत केलेला असतो. नीतिशास्त्र म्ह. मनुष्याच्या वागणुकीचे शास्त्र (सायन्स ऑफ कॉन्डक्ट) असें म्हणतात. कित्येकांच्या मते त्यास "शास्त्र" हें नांव देणें युक्त नाही. कारण शास्त्रांचे वर्णना-

त्मक (डिस्क्रिप्टिव्ह) व प्रयोगात्मक (एक्सपेरिमेंटल - असे दोन प्रकार आहेत; त्या दोहोंपैकी कोणत्याहि प्रकारांत हा विषय येऊं शकत नाही. वर्तमान व भूतकालीन सर्व मानवांच्या चांगल्या व वाईट अशा सर्व कृत्यांचे वर्णन यावयाचें म्हटलें तर ती गोष्ट अशक्य आहे, आणि मनुष्य-वागणुकीसंबंधी प्रयोग करून पाहूं म्हटल्यास एक तर ती गोष्ट व्यावहारिकदृष्ट्या अशक्य आहे, आणि दुसरे हे प्रयोग सदस-द्विवेकबुद्धीच करणार व सदसद्विवेकबुद्धीवरच करावयाचे, म्हणजे प्रयोगांचा कर्ता व अधिष्ठान हीं एकत्र असल्यामुळे प्रयोग होणें अशक्य आहे. तात्पर्य, नीतीसंबंधी विचार हा विषय 'शास्त्र' (सायन्स) नसून 'तत्त्वज्ञान' (फिलॉसॉफी) आहे. म्हणून याला नीतिशास्त्र न म्हणतां नैतिक तत्त्वज्ञान (मॉरल फिलॉसॉफी) म्हणणें योग्य होय अशी मांडणी रे. विल्यम्स करतात (मिटानेका, ११ वा आवृत्ती).

नीतिशास्त्रावर संशोधन करणें ही क्रिया विद्येच्या व रुमाजाच्या विकासाच्या दृष्टींनी महत्त्वाची आहे. नीतिशास्त्राच्या इतिहासाचें स्वरूपहि बरेच विविध आहे. प्रत्येक काळा समाजांत ज्या क्रिया होत असतात त्यांची योग्यायोग्यता तत्कालीन लोकांकडून ठरविली जात असते, व विधिनिषेधाचे नियम निर्माण होतात. या दृष्टीने नीतिशास्त्राचा इतिहास म्हणजे निरनिराळ्या काळांतील विधिनिषेधांचा इतिहास होय. या विधिनिषेधांत बदल कसा होत जातो हें, तो बदल होण्यास कोणत्या राजकीय आणि आर्थिक गोष्टी कारण होतात यांसह सांगत गेलें म्हणजे सामाजिक इतिहासाचें महत्त्वाचें अंग स्पष्ट केल्यासारखें होईल. नीतिशास्त्राच्या इतिहासांत अणखी एक निराळें अंग येतें. समाजांत उत्पन्न होणाऱ्या नीतिकल्पना ज्या राजकीय कारणांमुळे, देवविषयक विचारःमुळे किंवा विशिष्ट वर्गविषयक अपेक्षांमुळे उत्पन्न होतात, त्या घेऊन नीति म्हणजे काय, अनोति म्हणजे काय, यांविषयी तत्त्ववेत्ते प्रत्येक काळांत नीतिशास्त्रीय विचार प्रगट करीत असतात. त्यांचा इतिहास म्हणजे नीतिकल्पनांच्या शास्त्रीकरणाचा इतिहास होय.

या ज्ञानक्षेत्रांत कर्तव्य व जबाबदारी आणि नैतिकदृष्ट्या पसंति व नापसंति ह्या कल्पना वावरत असलेल्या आढळतात. मानवी कृत्यांचा बरोवाईटपणा ठरविताना प्रथम मानवी जीवितार्थें ध्येय काय हा प्रश्न उद्भवतो, आणि या ध्येयासंबंधी निरनिराळ्या देशांतील व काळांतील तत्त्ववेत्त्यांनी निरनिराळीं उत्तरें दिलेली आहेत. सर्व तत्त्ववेत्त्यांच्या विचारांचें पृथक्करण केल्यास ते तीन प्रकारच्या दृष्टींनी या विषयाकडे पहातात असें आढळतें; (१) भौतिक किंवा ऐहिक किंवा इहलौकिक; (२) दैविक व (३) अध्यात्मिक किंवा पारलौकिक किंवा पारमार्थिक.

नीतिशास्त्रांशी संबद्ध मानसशास्त्र (सायकॉलजी), समाजशास्त्र (सोशिऑलजी); धर्म उर्फ परमार्थशास्त्र (रिलिजन), राजनीतिशास्त्र (पॉलिटिक्स), अर्थशास्त्र (एकॉनामिक्स),

सृष्टिशास्त्र (नॅचरल फिलॉसफी उर्फ फिलॉसफी) इतकीं शास्त्रे आहेत. या प्रत्येकापासून नीतिशास्त्र कसें निराले आहे ते दाखविले पाहिजे. (१) समाजशास्त्राचा व्यापक अर्थ घेतल्यास त्यांत नीतिशास्त्रादि सर्व शास्त्रांचा समावेश होईल. भिन्न-भिन्न समाजांतील नीतिकल्पना घेऊन नीतीचे परम-तत्त्व ठरविणे हे नीतिशास्त्राचे काम आहे. लोकांच्या नीतिकल्पना ' कशा असतात ' हे समाजशास्त्र सांगते, व त्या ' कशा असल्यात ' ते नीतिशास्त्र सांगते. (२) नीतिमत्ता हा बुद्धीचा धर्म आहे. नीति-अर्थातदर्शक विशेषण बुद्धीला लागतात, बाह्य क्रियेला नव्हे. त्यामुळे मानसशास्त्र हे नीतिशास्त्राशी फार संलग्न आहे. (३) अर्थ म्हणजे पैसा कसा मिळवावा हे ' अर्थशास्त्र ' सांगते, पण पैसा मिळविणे एवढेच मनुष्याचे ध्येय नसून धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष असे चार अर्थ किंवा गोष्टी मनुष्याला या आयुष्यांत साधावयाच्या असल्यामुळे पैसा मिळविणे तो धर्माच्या, कामाच्या व मोक्षाच्या आड येणार नाही अशा रीतीनेच मिळविला पाहिजे. नीतिशास्त्राचे नियंत्रण नसल्यास अर्थशास्त्र लोकांना कठोर, अरसिक, क्रूर, आपलपेटे बनवील.

पाश्चात्य नीतिशास्त्राचा इतिहास.

ग्रीक व रोमन काळ.-पाश्चात्य नीतिशास्त्राचा आरंभ प्राचीन ग्रीक लोकांपासून होतो. तथापि हा विषय शास्त्र-स्वरूपांत मांडला जाण्यापूर्वी चांगल्यावाईट आचरणावद्दल्या घुटित कल्पना ख्रि. पू. ७ व्या व ६ व्या शतकांतील काव्यांत विखुरलेल्या आढळतात. या विषयाचा पहिला तात्विक विवेचक साक्रेटिस हा होय. त्याच्यापूर्वी सुप्रसिद्ध सात ग्रीक तत्त्ववेत्ते होऊन गेले; त्यांपैकी एक थेल्स; याला नीतिशास्त्राची व्यवस्थित उपपत्ति सांपडलीच नाही. दुसरा तत्त्ववेत्ता पायथॅगोरस; हा तर एका तत्त्वज्ञानपंथाचा संस्थापक होता; पण त्याने नीतिविषयक प्रश्नांत अतींद्रियविज्ञानविषयक गेष्टीची गुंतागुंत केली आहे. विश्वाची उत्पत्ति व रचना यासंबंधीच्या गणिती कल्पनाच पायथॅगोरसने नीतिविषयक प्रश्नांना लागू केल्या आहेत. तिसरा तत्त्ववेत्ता हेरॅक्लिटस (ख्रि. पू. ५३०-४७०); याच्या नीतीच्या कल्पनांत स्टोईकपंथाची पूर्वावस्था पाहावयास मिळते, पण त्या व्यवस्थित मांडलेल्या नाहीत. साक्रेटिसपूर्वकालीन तत्त्ववेत्त्यांतला डेमॉक्रिटस हा शेवटचा होय, पण सौपत्तिक विवेचनाच्या अभावामुळे त्याच्याहि नीतीपर ग्रंथास नीतिशास्त्र म्हणतां येत नाही. खरे म्हटले म्हणजे मानवजातीच्या नीतिविषयक सामान्य कल्पनांत अस्पष्टपणा व परस्पर विरोध कोठे आहे हे शोधून काढण्याकडे लक्ष दिल्याशिवाय नीति या विषयाची शास्त्रीय उपपत्तिपूर्वक मांडणी होणेच शक्य नाही; व त्याकरितां शानधी आचरणांत उत्पन्न होणाऱ्या चांगल्यावाईटाच्या प्रश्नांकडे पहिल्या प्रतीच्या बुद्धिमान माणसाने लक्ष पुरविले पाहिजे. याप्रमाणे सामान्य माणसांच्या आचरणाकडे आस्थापूर्वक पाहणारा पहिला तत्त्ववेत्ता साक्रेटिस हाच होय. तथापि

अतींद्रियविज्ञानाचा नीतिविषयावर जो विशेष पगडा होता तो नष्ट करण्याचे काम साक्रेटिसपूर्वी सोफिस्टपंथा लोकांनी केले नव्हते, तथापि जीवनकलहांत यशस्वी होऊन सार्वजनिक कामांत पुढाकार कसा घ्यावा याविषयी त्यांचे शिक्षण फार उपयुक्त असे. न्यायांन वागून दुःखापेक्षां सुखप्राप्ति अधिक करून घेण्याचा मार्ग त्यांनी दाखविला होता.

साक्रेटिसः-वरीलप्रमाणे ग्रीक समाजांत नीतिविषयक ज्या अस्पष्ट कल्पना वावरत होत्या त्यांचे र्थिकत्सक बुद्धीने गिरीक्षण करून योग्य शास्त्रीय समर्थन सोफिस्ट किंवा इतर विद्वानांना करता येत नाही. ही गोष्ट प्रथम साक्रेटिसने लोकांच्या नजरेस आणण्याचे काम केले ' साक्रेटिसचे संवाद ' म्हणून जे प्रसिद्ध आहेत त्यांमध्ये तत्कालीन अनेक लोकांचे अज्ञान सिद्ध केले आहेच, पण त्यामध्ये त्याबरोबरच बरोबर व्याख्या कशी करावी व निर्दोष अनुमाने कशी काढावी याची दिशा दाखवून त्याने प्रत्येक विषयाच्या शास्त्रीय प्रगतीस मोठी मदत केली. प्रचलित मतांची उलट तपासणी करून तो लोकांचे अज्ञान निर्दशनास आणित होता, या त्याच्या विध्वंसक दिसणाऱ्या कामगिरीतून एक मोठे शास्त्रीय नियम निघाले ते हे की, 'सद्गुण म्हणजे ज्ञान' (व्हर्च्यू इज नॉलेज). पण ह्या साक्रेटिसच्या नियमांत एक हेत्वाभास दडलेला आहे, तो हा की, चांगले कोणते हे ज्या माणसाला माहीत आहे तो मनुष्य वाईट आचरण कधी करणारच नाही. शिवाय ' चांगले ' (गुड) हा साक्रेटिसचा शब्द कर्तव्य व फायदा असा अर्था किंवा अनेकांर्था असल्यामुळे पुढे साक्रेटिसच्या शिष्यांनी त्याचे निरनिराळे अर्थ घेतले. साक्रेटिसच्या तत्त्वज्ञानांत कर्तव्यवादाचा व सुखवादाचा जो सुंदर मिलाफ दिसतो, तो पुढे त्याच्या शिष्यांमध्ये दिसत नाही. साक्रेटिसच्या शिष्यांमधून निरनिराळे पंथ निघाले तेः—(१) मेगॅरियन, (२) प्लेटॉनिक (३) सिनिक, (४) सिरिनाईक. ह्या चारहि पंथांना एक गोष्ट मान्य होती की, ज्ञान हे मनुष्यप्राण्यांचे विशेष होय; आणि चांगले काय याविषयीचे ज्ञान हे सर्वांत उच्च प्रतीचे ज्ञान होय. तथापि पहिला पंथ मेगॅरिचा; त्या पंथाने, जगांत चांगले काय हे अद्याप विश्वातले एक कोडे आहे असे म्हणून अतींद्रियविज्ञानाशीच नीतिशास्त्राचा संबंध जोडला.

सिरिनाईक पंथः—याचा संस्थापक अरिस्टिप्पस हा आफ्रिकेत भूमध्यसमुद्रकाठी असलेल्या ' सिरोन ' नांवाच्या गांवी जन्मला होता. त्यावरून या पंथाचे नांव पडले. ' चांगले ' म्हणजे उपयुक्त किंवा सुखदायक अशी व्याख्या करून व विषयसुखांची प्राप्ति हे ध्येय ठरवून तदनुसार नीतिनियम या पंथाने ठरविले. या पंथांतला थिओडोरस हा विद्वान, विषयसुखापेक्षां शांति किंवा समाधानवृत्ति व आनंद (टॅकि-लिटी अँड चिअरफुलनेस) यांना अधिक महत्त्व देत असे,

व अँनिसेरिस हा दुसरा विद्वान, स्वार्थापेक्षां परोपकाराच्या सुखाला अधिक लेखीत असे; तथापि एकंदरीत सिरिनाईक पंथाचा सुखवाद असंस्कृत व हीन प्रकारचा होता यांत शंका नाही.

सिनिक पंथ—याचा संस्थापक अँटिस्थेनीस, याचीं तत्त्वे वरील पंथाच्या अगदीं उलट होती. विषयसुखांनाच ते दुःख मानीत असत (बेटर मॅडनेस दॅन ए सरॅंडर टू प्लेझर = विषयसुखांत दंग होण्यापेक्षां वेडेपण अधिक चांगलें). दुःख, दारिद्र्य, शारीरिक कष्ट, हीं सोसल्यानें अध्यात्मिक स्वातंत्र्य, व सद्गुण यांत प्रगति होते. पण चांगलें किंवा 'सद्गुण' म्हणजे तरी काय याची व्याख्या सिनिकपंथी लोकांनी दिलेली नाही. यामुळे सिनिकपंथी विद्वान काहीं तरी विचित्र प्रकारें आपलें आयुष्य घालनीत असत.

प्लेटो—प्लेटोचें तत्त्वज्ञान हा साँक्रोटिस व अँरिस्टॉटल यांचीं तत्त्वज्ञानें जोडणारा दुवा आहे. 'सद्गुण म्हणजे ज्ञान' या साँक्रोटिसच्या सूत्रापासून आरंभ करून ज्ञान मिळविणें तें कोणत्या गोष्टीचें मिळवावयाचें याबद्दलची मीमांसा त्यानें केली. ज्ञान म्हणजे जगातील गोष्टींपासून होणाऱ्या सुख-दुःखांचा आढावा काढण्यास शिकणें, असा प्लेटोनें अर्थ सांगून सुखवादच प्रस्थापित केला. कारण साँक्रोटिसच्या 'गुड' याचा मोंदर्याच्या दृष्टीनें चांगलें (दि ब्युटिफुल), किंवा विषयसुखाच्या दृष्टीनें चांगलें (दि यूसफुल) असा कोणताहि अर्थ घेतला तरी अखेर त्यांतून 'सुखवाद' निष्पन्न होणे. तथापि हा निर्णय देण्यापूर्वी प्लेटोनें नीतिशास्त्राला मानवी व्यवहारक्षेत्रांतून काढून अतींद्रियविज्ञानाच्या क्षेत्रांत नेलें. तो प्रकार असाः—खरें ज्ञान म्हणजे जी सामान्य गोष्टीच्या विस्तारमर्यादेंत येणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीला लागू पडतें अशा सामान्य गोष्टीचें ज्ञान. भौतिक जगाविषयीच्या ज्ञानाचा प्रत्येक विषय अशा सामान्य प्रकारचा असतो. ज्ञान म्हणजे अशा सामान्य गोष्टीचें किंवा गुणांचें ज्ञान होय. शिवाय ज्ञान हें प्रत्यक्ष अस्तित्वांत असलेल्या गोष्टीचें असावयाचें.

प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानांत या तार्किक यथार्थवादाला (रिअॅलिझमला) नैतिक स्वरूप कसें प्राप्त झालें तें समजत नाहीं. जरी " गुड " हें प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाचें सूत्र आहे, तरी त्याच्यातत्त्वज्ञानांत सर्व विश्वाचा समावेश केला जातो. मनुष्याच्या नित्य व्यवहाराला लावण्याच्या साँक्रोटिसच्या अनुमानपद्धतीला धरून याचें विवरण करतां येईल. कोणतेहि हत्यार किंवा कोणताहि अवयव आपलें काम जितक्या उत्तम रीतीनें पार पाडतो तितक्या प्रमाणांत तें चांगलें असें आपण समजतो.

सर्व विश्व हें साधन आणि साध्य या तत्त्वावर उभारलें आहे अशी जर आपण कल्पना केली तर प्लेटोच्या मतां-प्रमाणें कोणतेहि साधन जितकें साध्याच्या जवळ जाईल त्या प्रमाणांत त्याचें अस्तित्व किंवा सत्यत्व समजलें जाईल. याच तत्त्वाला अनुसरून जगातील आदित्वाला प्लेटो आत्यंतिक सौंदर्य म्हणत असे.

याप्रमाणें प्लेटोच्या विचारांत भयंकर उत्क्रांति होऊन त्यानें नीतिशास्त्रास मृष्टवस्तुशास्त्राच्या (ऑटॉलजी) पंक्तास आणून बसविलें. प्लेटोच्या वेळेपासून तत्त्वज्ञान हा सामान्य लोकांच्या चर्चेचा विषय न राहून फक्त ज्ञानी लोकांच्या चर्चेचा व विचाराचा विषय झाला.

प्लेटोच्या मते प्रत्यक्ष सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थास तात्त्विक सृष्टीत मूळरूप आहे. त्या मूळरूपाला थोड्याफार प्रमाणांत अनुसरून सृष्टीतील पदार्थ निर्माण झालेले असतात. प्रत्यक्ष सृष्टीत असलेल्या कोणत्याहि पदार्थांत तात्त्विक सृष्टीतील मूळरूपाइतकें सत्यत्व असणें शक्य नाहीं. खरें सत्य त्याच सृष्टीत असूं शकणार. " मरणं प्रकृतिःशरीरिणां " हें तत्त्व प्लेटोला पूर्णपणें मान्य होतें. उत्कृष्ट जगणें म्हणजे इंद्रिय-व्यवहारन्यास करणें होय. यालाच आपण व्यवहारांत मरणें म्हणतो. या प्रकारच्या विश्वासाच्या कल्पनेशीं त्याचे नीतिशास्त्रातील व्यवहारसौप्रवविषयक विचार जुळते आहेत.

मनुष्याचा आत्मा तार्विक सृष्टीत सुव्यवस्थित व बुद्धिप्रधान असला पाहिजे. ज्ञान आणि सद्गुण हे व्याप्यव्याप्त आहेत. आत्यंतिक सत्य जाणणें हें जर जीविताचें ध्येय समजलें तर त्याला आत्यंतिक ज्ञानाची जरूरी आहे. परंतु असें ज्ञान सर्वांना असणें शक्य नाहीं. म्हणून प्लेटोनें सद्गुणां लोकांचे दोन भाग केले आहेत. पूर्ण ज्ञानी लोक व सदसद्विवेकी लोक. उदा० शूर, सात्त्विक, न्यायी लोक. हा विवेक ईश्वरदत्त असतो व तो शिक्षणांनै विकास पावतो. नुसतें तात्त्विक विवेचन या विकासास पुरेसें होत नाहीं. प्रत्यक्ष आचरणाची त्यास जोड लागते. या प्रकारें बुद्धि आणि विषयवासना असे आत्म्याचे दोन भाग करून मानसशास्त्रांत प्लेटोनें बरीच क्रांति घडवून आणली. या विषयवासनेचे त्याने दोन भाग केले. या विभागणीस अनुसरून प्लेटोनें चार सद्गुण मान्य केले आहेत ते विद्वत्ता व न्यायीपणा हे उच्च सद्गुण व धैर्य आणि मितता हे होत. सुख हें मनुष्याच्या आयुष्याचें ध्येय असावें कीं नाहीं याबद्दल प्लेटोच्या मतांत बराच चढउतार होत गेला हें त्याच्या निरनिराळ्या सेवादात्मक ग्रंथांवरून दिसून येतें. सुख हें प्रत्यक्ष व विनाशी असल्यामुळे तें तत्त्वज्ञान्याचें ध्येय असणें शक्य नाहीं, कारण सुख हें बहुधां दुःखमिश्रित असें असतें. परंतु पुढें तो आपल्या ' रिपब्लिक ' नामक प्रख्यात ग्रंथांत सुख हें तत्त्वज्ञान्याच्या आयुष्याचें ध्येय असतें असें प्रतिपादितो. कारण आत्यंतिक सुख हें तत्त्वज्ञान्यालाच मिळूं शकेल, कारण त्याला पूर्ण ज्ञान असतें. कनिष्ठ दर्जाच्या सद्गुणी लोकांनां दुःखमिश्रित सुख प्राप्त होतें, कारण त्यांनां पूर्ण ज्ञान नसतें. पुष्कळ वेळां दुःखाच्या अभावास लोक सुख समजतात. याप्रमाणें ज्ञान, न्यायीपणा व सुख हीं तिन्ही परस्परावलंबी असल्यामुळे ज्ञानी मनुष्याच्या आयुष्याचीं ध्येयें आहेत असें प्लेटो समजतो.

अरिस्टॉटलः—प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानानंतर आपण अरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार करू लागलो म्हणजे त्यांच्या विचार व भाषा पद्धतीवरून ते एकमेकांच्या अगदी विरुद्ध मताचे होते असे वाटते, आणि अरिस्टॉटलने आपल्या नीतिशास्त्र व तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांत प्लेटो व त्याचे अनुयायी यांच्यावर जी कडक टीका केली आहे तीमुळे वरील अनुमानास बळकटी येते. परंतु या अनुमानाचा फोलपणा पुढे अ‍ॅन्टिओकसनामक तत्त्ववेत्त्याने सिद्ध केला.

प्लेटोच्या मते जगांत एकच शास्त्र आहे व त्याचा उद्देश 'कल्याण' हा होय. त्याने आपल्या शास्त्राची पद्धतशीर विभागणी केली नाही, व ते मनुष्याच्या नित्य व्यवहारास कसे लावता येईल हेहि सांगितले नाही. ऐहिक व पारमार्थिक 'कल्याण' याचा संबंध काय हे प्लेटोने स्पष्ट केले नाही. परंतु या दोहोंचा अति निकट संबंध आहे असे अरिस्टॉटलने प्रतिपादन केले. विश्वाचे अविनाशी 'कल्याण' हे दुसरे काही नसून विश्वविषयक गूढ कल्पनेची शुद्ध परंपरा होय. ती कर्ता आहे व कार्यहि आहे, अचल व अविनाशी आहे, आणि प्रत्यक्ष दृष्टीचे आदिकारण आहे, आणि प्लेटो व अरिस्टॉटल या दोघांच्या मते या अशा शुद्ध कल्पनांतर्गांत विलिन होणे हेच प्रत्येक तत्त्वज्ञान्याचे ध्येय असले पाहिजे व ते त्याने आपल्या अत्यंत शुद्ध आचरणाने गांठले पाहिजे. परंतु विद्वान मनुष्य हा देवासारखा असतो हे प्लेटोचे मत अरिस्टॉटलला पसंत नव्हते. 'कोणताहि मनुष्य आपला हिताविरुद्ध वागणार नाही व सद्गुण हा ज्ञानावर अवलंबून असणार' हे परस्पर विरोधी तत्त्व दोघांनाहि मान्य होते. प्लेटोच्या पुढे अरिस्टॉटलची प्रगति म्हणजे 'शुद्ध सद्गुणाकरितांच शुद्ध आचरण करणे' हे प्रतिपादन होय. या तत्त्वाचा प्लेटोच्या शास्त्रांत अस्पष्ट उल्लेख आढळतो. मनुष्याच्या आयुष्याचे मुख्य ध्येय शुद्ध आचरण हे होय; सुख हा त्याचा परिणाम होय. ज्ञान आणि सद्गुण या बुद्धिसाध्य गोष्टी आहेत, सुख हे नाही. विषयसुख हे खरे सुखच नाही हे तत्त्व दोघांना सारखेच मान्य होते.

अरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्रः—प्रत्येक मनुष्याच्या कृतीला काही उद्देश लागते, मग ते स्वतः त्याच्याकरितां अथवा किंवा त्यामुळे दुसरी एखादी गोष्ट साध्य करणे असो. परंतु सर्व कृत्ये साधन असू शकणार नाहीत. साध्य असे काही तरी असतेच. त्याला तो मोक्ष किंवा अविनाशी सुख म्हणतो. जगांतल प्रत्येक प्राणी निर्माण करण्यांत काही तरी उद्देश आहे. निरनिराळ्या जातीच्या प्राण्यांचा उद्देश निराळा आहे. मनुष्याला निर्माण करण्यांत काही विशिष्ट हेतु आहे. तो हेतु योग्यरीतीने आपल्या आचरणाने तडीस नेणे हेच मनुष्याच्या आयुष्याचे ध्येय असले पाहिजे. हे ज्याच्या कृतींत साध्य होते तो मनुष्य व ती त्याची कृति श्रेष्ठ होय. परंतु मनुष्याच्या आयुष्यांत दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी अशा असतात की, त्यांचा या ध्येयसाधनाच्या बाबतींत काही उपयोग नसतो. या प्रकारचे मनु-

ष्याचे 'आत्यंतिक द्रित' कोणते हे अरिस्टॉटल स्पष्ट करून सांगत नाही. सौंदर्य, उच्चकुळ, संततीची जोपासना वगैरे-सारख्या धुल्लक गोष्टींचा तो मानवी हिताच्या व्याख्येत समावेश करित नाही व त्या वगळीतहि नाही. ही व्याख्या करताना तो लोकमताला बराच मान देतो.

अरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्रांत सद्गुणांच्या वर्गवारीला बरेच महत्त्व आहे. ही वर्गवारी विशिष्ट तत्त्वावर किंवा मानवी आयुष्याच्या निरनिराळ्या बाजूंचा विचार करून केलेली दिसत नाही. विद्वत्ता व न्यायीपणा या दोन गुणांचा तो निरनिराळा विचार करतो. पाहिल्याचे तो व्यावहारिक व तात्त्विक शहाणपणा असे दोन भाग करतो. असे करण्यांत यांचा व प्लेटोचा अतिशय मतभेद दिसून येतो. पुढे मनुष्याच्या मानसिक व सांपत्तिक स्थितीवर अवलंबून असणाऱ्या सद्गुणांची वर्गवारी दिली आहे, ती अशीः—धैर्य व मितता (टॅपरन्स); उदारपणा व महत्त्वाकांक्षा; क्षमा; व शेवटी व्यावहारिक सद्गुण म्हणजे सत्यप्रियता व मित्रत्व.

या अरिस्टॉटलने दिलेल्या सद्गुणांच्या वर्गवारीला नुसते ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्व नसून शास्त्रीयदृष्ट्याहि विशेष महत्त्व आहे. कोणत्याहि गुणाला अतिरेक व अभाव अशा दोन स्थिती आहेत. यामधील "सुवर्णमध्य" शोधून काढणे हे ज्ञान होय व तो आचरणांत आणणे हा सद्गुण होय. हे अरिस्टॉटलचे मत होते. परंतु यांत शास्त्रीयदृष्ट्या विस्कळितपणा बराच दिसतो व कधी कधी या तत्त्वाचा अवलंब करणे हास्यास्पद होते. एकंदरीत अरिस्टॉटलने लिहिलेला नीतिशास्त्रावरील ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. अरिस्टॉटलने दिलेल्या वर्गवारीमुळे मनुष्याच्या नैतिक आयुष्याचे दोन भाग करावे लागतात. एक तात्त्विक व दुसरा व्यावहारिक. या दोहोंची उत्पत्ति ज्ञानांतच असल्यामुळे त्यांचा मेळ घालणे कठीण पडते. याच विभागातून पुढे दोन पंथ उत्पन्न झाले; एक 'सिनिक' व दुसरा 'स्टोईक.' झेनो हा स्टोईकपंथाचा संस्थापक होता.

स्टोईक पंथः—या दोन्ही पंथांना पूर्ण ज्ञान प्राप्त करण्यांत मोक्ष आहे हे तत्त्व मान्य होते. ज्ञान व प्रत्यक्ष कृति यांची फारखत दोघांतहि मान्य नव्हती. कोणीहि मनुष्य समजून उमजून आपल्या अहिताची गोष्ट करित नाही. हे सॉक्रेटिसने प्रतिपदिलेले तत्त्व या लोकांना मान्य होते. विषयवासना अज्ञानजन्य वरूपना होत. पूर्णज्ञानी मनुष्य अशा वासनांपासून अलिप्त असतो. ज्ञानी मनुष्यास वासनांचे ज्ञान असते परंतु तो विषयसुखास बळी पडत नाही. त्याचप्रमाणे शारीरिक दुःखांमुळे ज्ञानी मनुष्य ध्येयपराडसुख होत नाही. या प्रकारची पूर्ण सिद्धावस्था प्राप्त झालेले लोक अति दुर्मिळ असतात अथवा ही स्थिति फक्त कल्पनाच आहे व प्रत्येक ज्ञानी मनुष्य या स्थितीस पोहोचण्याचा प्रयत्न मात्र करित असतो. स्टोईक लोकांच्या मते

अज्ञान आणि पाप हे समानार्थी शब्द होते. पाप मग ते शुद्ध असो किंवा मोठे असो दोन्हीही त्यांच्या दृष्टीने सारखाच होती. त्याचप्रमाणे ज्ञानाची अथवा सद्गुणाची स्थिति होय. अॅरिस्टॉटलने हे तत्त्व खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो त्यास साधला नाही. स्टोईकपंथा लोकांस हे तत्त्व मान्य होते. हे तत्त्व मान्य केल्यास सद्गुण म्हणजे ज्ञान, अर्थात पाप ही नकळत घडून येणारी गोष्ट होय; हे तत्त्व मान्य करण्याऐवजी अज्ञान हे बुद्धिपुरस्सर असते हे 'स्टोईक' लोकांना मान्य होते.

सर्व जगतांत ईश्वर ज्ञानरूपाने पसरला आहे. मनुष्याच्या प्रत्येक चांगल्या कृतीत ईश्वरी ज्ञानाचा अंश असतो आणि तो जर विषयवासनापासून अलिप्त राहिल तर त्याची कृति सद्गुद्धीला धरूनच होईल. यावरूनच पुढे प्रत्येकाने निसर्गास अनुसरून वागावे हे तत्त्व प्रचलित झाले. यापूर्वी हे तत्त्व सूक्ष्मपस व झेनोक्रेटीस या तत्त्वज्ञान्यांनी प्रतिपादिले होते. स्टोईकपंथा लोकांचा विशेष हा होता की, त्यांना वाटेला त्या गोष्टींना 'चांगले व वाईट' हे शब्द लावणे कबूल नव्हते. व्यावहारिक नीतिमतेत स्टोईक लोकांचा विशेष आणि महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे मनुष्य हा व्यक्तीकरिता नसून समाजाकरिता निर्माण झालेला आहे हा होय. मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे हे अॅरिस्टॉटलने तत्त्व त्यांच्या तत्त्वास जुळते होते. ईश्वराच्या (जूस) राज्यांत सर्व लोकांनी आपापसांतील करार पाळवे, एकमेकांस इजा करू नये, इजा किंवा धोका निवारणार्थ संघ करावे, हे सर्व निसर्गाचेच कायदे होत; त्याचप्रमाणे मनुष्यांनी संतति निर्माण करावी, तिची योग्य जोपासना करावी व तिला शिक्षण द्यावे ही त्यापासूनच निघणारी अनुमाने होत. परंतु याशिवाय स्त्रीपुरुषांचे काय संबंध असावे हे मात्र निसर्गाच्या कायद्यांत सांगितले नव्हते, आणि याचमुळे सर्व स्त्रियांवर सर्व पुरुषांची सारखाच सत्ता आहे हे प्लेटोचे तत्त्व यांना मान्य होते.

स्टोईक लोकांच्या ध्येयांत विशेष आकर्षक मुद्दा म्हणजे शारीरिक क्लेशापासून अलिप्त राहाणे हा होय. त्याच वेळेस एपिक्यूरस नामक तत्त्वज्ञान्याने जो 'सुखवाद' सुरू केला होता त्यास या लोकांचा विरोध होता. मनुष्याचे ध्येय प्रत्यक्ष सुख प्राप्त करून घेणे हे नसून दुःखापासून अलिप्त राहाणे हे होय असा ते भेद करीत असत कोणत्याहि सत्कृत्यापासून होणारा आनंद मानणे किंवा तो मिळविण्याचा प्रयत्न करणे हे देखील त्यांना मान्य नव्हते. कशाहि प्रकारचे क्लेश किंवा आयुष्यांत येणारे आकस्मिक प्रसंग यामुळे मनाची शांतता व उल्लास यत्किंचितहि टळू न देणे हे उच्च ध्येय मनुष्यजातीपुढे ठेवल्यामुळे झेनो व त्याचे अनुयायी आदर्शनीय होत. झेनोच्या मते हे ध्येय गांठण्यास कालमर्यादेची आवश्यकता नव्हती. बरील प्रकारची मनाची साम्यावस्था एखाद्या प्रसंगां जरी ठेवतां आली तरी पुरे होती.

एपिक्यूरसः—सुख हे मनुष्याचे अंतिम ध्येय आहे असे याचे मत होते. ज्याचा परिणाम वाईट होण्याचा संभव आहे असेच सुख तेवढे वगळावे. साधारण लोकांची सुखाची जी कल्पना आहे तीच याला मान्य होती, परंतु शारीरिक सुखापेक्षा मानसिक सुखास तो जास्त महत्त्व देत असे आणि शारीरिक किंवा मानसिक दुःख नाहीसे केले म्हणजे जी स्थिति प्राप्त होते ते सुख, अशी सुखाची व्याख्या तो करीत असे. सुख वाढू शकत नाही, फक्त त्यांत निरनिराळे प्रकार होतात. गुप्त पाप हे तो अति वाईट समजत असे व निरपेक्ष मैत्रीला तो विशेष मान देत असे.

बरील सर्व मतांचा परिणाम समाजांत इ. स. च्या दुसऱ्या शतकापर्यंत टिकला. या काळापर्यंतच्या ग्रीक व रोमन तत्त्वज्ञानाचे चार भाग केले जातात. ते स्टोईक व एपिक्यूरियन हे दोन पंथ व प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटल यांचे तत्त्वज्ञान हे होत, अॅरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्रांत पुढे सुधारणा झाली नाही. त्याचप्रमाणे एपिक्यूरसच्या पंथाची स्थिती झाली. परंतु प्लेटो आणि झेनो यांच्या तत्त्वज्ञानाने लोकांच्या मनावर बराच पगडा बसविला.

समाजांत हळूहळू होणाऱ्या मतांतरामुळे प्लेटोने घालून दिलेल्या परंपरेंत बरीच ओढाताण झाली. या काळांत मनुष्याच्या उच्च व नीच अशा स्थितीत तत्त्वतः कांहीं विरोध नसतो हे तत्त्व प्रचलित झाले होते व ते अॅटिओकस व झ्यूटाके यांच्यामधील दोडशें वर्षांच्या अवधीत थोड्याफार प्रमाणांत चालू होते. परंतु पुढे झ्यूटाकेने, प्लेटोने आपल्या 'कायदे' नामक संवादांत प्रतिपादिलेले तत्त्व जोराने प्रतिपादन केले. मनुष्याच्या प्रत्यक्ष व्यवहारांत व कल्पनासृष्टीत फार अंतर आहे व कल्पनांच्या मानाने ते फार अर्धवट असतात व दैवी साक्षात्कार किंवा दृष्टांत झाल्याशिवाय त्याची पूर्तता होत नाही इत्यादि मते त्याने प्रचलित केली. असे साक्षात्कार होण्यास विषयपराङ्मुखता व शारीरिक व मानसिक शुद्धि यांची आवश्यकता लागते. या मताचा जोराचा प्रसार ईजिप्तमधील प्लोटायनस नामक तत्त्वज्ञान्याने केला.

प्लोटायनसः—हा इ. स. २०५-२७० या काळांत ईजिप्त देशांत होऊन गेला. याने प्लेटोच्याच तत्त्वज्ञानाचा प्रसार केला. कल्पनासृष्टि व प्रत्यक्षसृष्टि यांमध्ये प्लेटोच्या काळांत विशेष विरोध नव्हता, आणि त्याचा मोक्ष (गुड) म्हणजे वस्तुमात्रांतील तत्त्व हा होता. परंतु प्लोटायनसच्या वेळेस या सृष्टपदार्थाविषयी तिरस्कार वितोष उत्पन्न झाला, आणि मोक्षप्राप्तीच्या मार्गांत प्रकृति हे पहिले विघ्न होय व जडदेह हा आत्माच्या वाटेतील दुसरें विघ्न होय, अशा प्रकारची मते प्रस्थापित झाली. जडदेहाच्या सर्व वासना नष्ट केल्याशिवाय मोक्ष मिळणे शक्य नाही असे याचे मत होते. याच तत्त्वाचा जोराचा पुकारा त्याचा शिष्य पॅरफिरी याने केला. जगाच्या आदितत्त्वाची आपल्याला योग्य कल्पना करतां

येते व आपण जसा त्याचा पूर्ण विचार करू तसे ते आपल्याला पूर्ण कळते. परंतु झोटायनस यांचे मत अगदी विरुद्ध होते. ज्या अर्थी बुद्धि व तिचा विषय या दोन वस्तू असतात त्या अर्थी तो जगाचे आदितत्त्व किंवा ईश्वर असू शकणार नाही. तो याहुन वेगळा असला पाहिजे. त्यास मर्यादा असणे शक्य नाही, आणि ज्या वेळेस मनाची जाणीव नष्ट होते आणि मन बहानंदांत विलीन होऊन तद्रूप होते तीच मानवी आयुष्याची उच्चतम स्थिति होय.

ख्रिस्ती धर्म व मध्य युगीन नीतिशास्त्र.—धर्म हा मनुष्याच्या आयुष्यातील प्रत्येक बाबीला नियम घालून देतो; व नैतिक आचरणाची बाब ही एक त्यांपैकी महत्त्वाची बाजू आहे. ख्रिस्ती धर्माने घालून दिलेले मनुष्याच्या आचरणाबद्दलचे नैतिक नियम कोणते व कशा प्रकारचे आहेत हे व्यवस्थितपणे दाखविण्याचा प्रयत्न इ. स. ४ थ्या शतकांत प्रथम झाला, व त्यानंतर आणखी नऊ शतकांनी ख्रिस्ती धर्मातील नीतिनियमांना शास्त्रीय स्वरूपांत मांडण्याचे काम खरी तत्त्वनिष्ठा असलेल्या एका बुद्धिमान् इसमाने केले.

या बाबतीत पहिला मुद्दा म्हणजे समाजांत धार्मिक बाबतीत नीतिविषयक स्पष्ट असा कायदा मानणे हा होय. तो कायदा ईश्वरप्रणीत आहे व तो पाळल्यास सुख प्राप्त होईल व मोडल्यास दुःख प्राप्त होईल. सॉक्रेटिसाच्या वेळेपासून असे नीतिविषयक नियम असत. परंतु त्यांस कलमवार लिहिलेल्या कायद्यांचे व्यवस्थित स्वरूप आले नव्हते. ख्रिस्ती धर्माच्या काळापासून त्याला राजकीय कायद्यांके व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले. मनुष्याच्या आयुष्यांत येणाऱ्या सर्व प्रसंगांस अनुसरून ईश्वराने नीतिविषयक नियम केले आहेत व धर्मग्रंथांत दिलेल्या निरनिराळ्या उदाहरणांप्रमाणे ते मानवी व्यवहारास लावावयाचे आहेत; या पद्धतीस प्रथम 'ज्यू' लोकांनी सुरवात केली व ख्रिस्तधर्मायांनी त्याचा सर्वत्र प्रसार केला. नैतिक दिव्यदृष्टि ही बुद्धीपासून उत्पन्न होत नसून ईश्वरी प्रेरणेने येत असते. बुद्धीला फक्त तिच्या अनुरोधाने अमलबजावणी करावयाची असते. हे नीतिशास्त्राचे नियम यहुदी धर्मसंस्थापक 'मोझेस' व त्याच्या मागून झालेले अवतारी पुरुष यांनी प्रचलित केले.

ईश्वरी कायदा हा ख्रिस्ती लोकांनी ज्यू लोकांपासूनच घेतला. त्यांतील संस्कारविषयक सर्व भाग गाळून व येशू ख्रिस्ताने व त्याच्या अनुयायांनी सांगितलेली तत्वे मिळून त्यांचा धर्मग्रंथ होतो. या कायद्यास घेऊन राज्यपद्धतीत राजाच्या अधिकाराव्यतिरिक्त व धार्मिक बाबतीत पूर्ण अधिकारी 'चर्च' ही संस्था निर्माण केली.

या संस्थेच्या नियमांत राजकीय कायद्यांप्रमाणे प्रत्यक्ष शिक्षा नसते. पापपुण्यांनुरूप मरणानंतर आत्म्याला होणारे सुख-दुःख हेच त्यांचे स्वरूप होते. परंतु हळू हळू धर्माध्यक्षानी त्यांत सुधारणा घडवून आणली. स्वधर्माय परंतु महत्त्वातक करणाऱ्यांपासून तो परधर्मायांपर्यंत निरनिराळ्या

गुन्ह्यांना पापक्षालनार्थ निरनिराळ्या शिक्षा व संस्कार आणून दिले. तपश्चर्या व धर्मबहिष्कार या नीतिधर्माच्या दोन शिक्षा झाल्या. जसजसे शिक्षांचे प्रकार वाढत गेले तशा गुन्ह्यांच्याहि व्याख्या करणे क्रमप्राप्त झाले, परंतु ही यहुदी धर्माची कल्पना ख्रिस्ती धर्मास संमत नव्हती. हे कांहीं जरी असले तरी अंतःकरणशुद्धि हा ख्रिस्ती धर्माचा विशेष समजला जात असे.

ध्येयशुद्धि, सहणाकरतांच सद्वर्तन, विषयवासनांचा त्याग हीं ग्रीक तत्त्वज्ञान्यांचीं मते ख्रिस्ती नीतिशास्त्रास मान्य होती. परंतु दोहोंतील फरक चिंतशुद्धि कशाला म्हणवें यांत होता. पूर्वीच्या तत्त्वज्ञान्यांस ज्ञान व शुद्धि हीं समानार्थां वाटत असत. सम्पूज्जान असल्यावर दुर्वर्तन होणे शक्य नाही, असे सॉक्रेटिस व त्याचे अनुयायी यांचे मत होते. परंतु ख्रिस्ती लोकांचा सर्व भर 'श्रद्धा' व 'प्रेम' या दोन मनःस्थितींवर होता.

श्रद्धा:—श्रद्धा म्हणजे अदृश्य सृष्टि, ईश्वरप्रणीत कायदे व स्वर्ग-नरकांतील सुखदुःखे या सर्व कल्पनांवर विश्वास. या कल्पना ख्रिस्ती धर्माच्या सुरवातीस बऱ्याच लोकप्रिय होत्या. परंतु पुढे यामध्ये व तत्त्वज्ञानावर अधिष्ठित झालेल्या नीतिनियमांत विरोध उत्पन्न झाला. बौद्धिक कारणे कांहींहि असलीं तरी नैतिक व धार्मिक समजुतींवर दृढ विश्वास ठेवला, यासच श्रद्धा म्हणतात. नैतिकदृष्ट्या सर्व गुन्हेगार सारखेच ही स्टोईक लोकांची कल्पना ख्रिस्ती लोकांस मान्य होती. परंतु श्रद्धेने त्यांच्या स्थितीत फरक घडवून आणला. श्रद्धेच्या योगाने मनुष्यांस ध्येय गांडण्यास शक्ति प्राप्त होते, व तो स्वतः जरी महत्त्वातकी व नरकांत जाण्यास योग्य असला तरी येशू ख्रिस्ताच्या उत्कृष्ट कामगिरीमुळे व भयंकर हालअपेष्टा सहन केल्यामुळे ईश्वर आपल्याला क्षमा करील ही जाणीव उत्पन्न होते. यांपैकी पहिली कल्पना जास्त सरळ व सर्व ख्रिस्तीलोकांत प्रचलित आहे.

प्रेम व शुद्धि:—ख्रिस्ती धर्माचा दुसरा विशेष म्हणजे म्हणजे ईश्वरावर व सर्व प्राणिमात्रांवर प्रेम करणे हा होय. यावरून पुढे शुद्धाचरण, मानसिक शुद्धि व दुष्कृत्याविषयी पूर्ण तिरस्कार हे उत्पन्न झाले. एकंदरीत ख्रिस्ती नीतिशास्त्राचे सार म्हणजे म्हणजे (१) आज्ञाधारकपणा, (२) विषयपराङ्मुखता, (३) औदार्य, (४) अंतःकरणशुद्धि (५) व विनय यांचा समुच्चय होय.

(१) ज्या अर्थी नीतिशास्त्राचे नियम कोणत्याहि प्रकारची चाकित्सा न करतां कबूल करावे व पाळावे लागतात त्या अर्थी त्या धर्मांत आज्ञाधारकपणा हा गुण मुख्य समजला पाहिजे.

(२) ज्या वाळांत पारमार्थिक कल्पनांचा ऐहिक कल्पनांशी विरोध होता अशा काळांत ख्रिस्ती धर्माचा जन्म झाल्यामुळे संपत्ति, कीर्ति, सत्ता वगैरे ऐहिक गोष्टींविषयी तिरस्कार प्रथमपासून उत्पन्न झाला व तो स्टोईक लोकांच्यापेक्षा देखील तीव्र स्वरूपांत दिसू लागला. सर्व जग हे कांहीं काळपर्यंत

सैतानाच्या हातांत सांपडलें आहे, तेव्हां या ठिकाणच्या सर्व गोष्टींपासून विन्मुख होणें याशिवाय आपल्यास दुसरे कांहीं करता येणार नाही. यामुळे शरीरकष्ट, बद्धचर्य, उपवास वगैरे गोष्टींना महत्त्व प्राप्त झालें.

(३) सुसंस्कृत अशा नीतिशास्त्रांत ख्रिस्ती धर्माला जर कृशानें महत्त्व आले असेल तर तें औदार्य व प्रेम या सद्गुणांवर भर दिल्यानें होय. छोट्याच्या काळांत इतर प्राणिमात्राशीं स्नेहभाव दाखविणें इतकीच कल्पना होती. पुढें अॅरिस्टाटलच्या काळांत ही मजल मैत्रीपर्यंत गेली. स्टोईक लोकांनीं सर्व मनुष्यजातींविषयीं सद्गुणभूति असावी ही कल्पना प्रसृत केली आणि ख्रिस्ती धर्मानें सर्व मानवजातींविषयीं प्रेम असावें व त्या दिशेनें दुसऱ्याचें सुख वाढविण्याचा प्रयत्न करावा असें प्रतिपादिलें. या तत्त्वाच्या प्रमारांमुळे (१) दुबळीं मुलें टाकून देणें, (२) हिंस्रपशूंबरोबर द्वंद्वयुद्ध करणें व (३) मनुष्ये गुलाम म्हणून विकणें, वगैरे अनिष्ट चाली बंद झाल्या. अनाथालय व रुग्णालये उदयप्रांते आलीं.

(४) अंतःकरणशुद्धाच्या नियमांस अनुसरून स्त्रीपुरुषांच्या संबंधींचे नियम करण्यांत आले.

(५) विषयपराङ्मुखता, सत्ता व कीर्ति यांविषयीं औदासिन्य व येशूख्रिस्ताचें चरित्र यामुळे विनय हा विशिष्ट सद्गुण ख्रिस्ती नीतिशास्त्रानें सांगितला.

ग्रीक तत्त्वज्ञान्यांनां इच्छास्वातंत्र्य प्राह्य होतें; परंतु त्यांचा 'कोणीहि मनुष्य जाणून घुजून आपल्या हिताविषद्धे वर्तन करीत नाही' या तत्वाशीं विरोध येत होता. त्याच-प्रमाणें ख्रिस्तधर्मीयांनां तें मान्य होतें तरी त्यांचा 'सद्गुण हे ईश्वरी प्रसादाचें फळ होय.' या समजुतीशीं विरोध येत होता. या काळांत हा विरोध नाहीसा करण्याचा तत्त्वज्ञान्यांकडून जोराचा प्रयत्न झाला.

ख्रिस्ती धर्म हा ईश्वरप्रणीत असून तो इच्छास्वातंत्र्य असलेल्या लोकांनां सांगितला आहे; त्या धर्माचे नियम आहेत व त्या नियमांच्या उल्लंघनास शिक्षा सांगितल्या आहेत वगैरे अशा प्रकारची ख्रिस्ती धर्माविषयीं कल्पना होती. ख्रिस्तीधर्मीय साधू व ग्रीकांच्या वेळचा तत्त्वज्ञानी यांप्रमथे वास्तविक कांहीं फरक नव्हता. परंतु अशा प्रकारचें मत प्रचलित केलेलें ऑगस्टिन यास पसंत नव्हतें.

ऑगस्टिन (इ. स. २५४ ते ४३०) :—ईश्वरी कृपेशिवाय ईश्वराचे कायदे पाळतां येणें मनुष्यास शक्य नाही असें मत यानें प्रचलित केलें. ईश्वराचे कायदे व त्यांत नमूद केलेल्या शिक्षा ह्या जर मान्य करावयाच्या तर मनुष्यास इच्छास्वातंत्र्य पाहिजे ही गोष्ट त्यास कळत होती; परंतु मनुष्यजात ज्याच्यापासून निर्माण झाली त्या अँडॅमला हें स्वातंत्र्य होतें. तें असून मनुष्यजातीनें 'पाप' पत्करलें, व त्यामुळे मनुष्यजात ही अंतकालपर्यंत पातकांत पडली. त्यांच्यापैकी काहींनां ईश्वरानें पावन करून घेतलें तरच त्यांची मुक्तता होणें शक्य आहे. मनुष्यांत दिसणाऱ्या सद्गुणांनां नैतिक

किंमत कांहीं नाही. श्रद्धा व प्रेम आणि त्यांपासून उत्पन्न होणारी आशा ही तीव्र ख्रिस्ती नीतिशास्त्राचीं मूलतत्त्वे आहेत असें तो समजत असे. त्यानें सद्गुणाचे चार प्रकार सांगितले. ते:—(१) चातुर्य, (२) समता, (३) धैर्य व (४) न्यायबुद्धि; परंतु हे ईश्वराविषयीं असणाऱ्या प्रेमाचे प्रकार आहेत असें तो समजे. त्याच्या मतांत व स्टोईकपंथी मतांत बरेंच साम्य होतें. परंतु त्यानें लोकांची ऐहिक गोष्टीविषयीं उदासीनता बरीच कमी केली व राज्यांत सुधारणा घडवून आणल्या. हीं सर्व तत्त्वे ऑगस्टिननें आपला गुरु अँब्रोज याच्या 'डी ऑफिशियस मिनिस्ट्रोम' नामक ग्रंथांतून घेतलीं.

या दोन तत्त्वज्ञान्यांच्या मतानुसार पुढल्या तत्त्वज्ञान्यांनीं नीतिशास्त्राची मांडणी केली. या काळांत मुख्य सद्गुणांच्या यादीबरोबर महत्त्वातकांची यादी प्रचलित झाली. पातकांची संख्या प्रथम आठ होती, परंतु सात या आंकड्याविषयीं विशिष्ट कल्पना असल्यामुळे सात प्रचारांत आली. तीं अशीं:—गर्व, हांव, क्रोध, खादाहपणा, व्यभिचार, नत्सर व पोकळ डौल. सातव्या शतकांत या व इतर वारक्यासारक्या पापांच्या यादी व त्याबद्दलच्या शिक्षांचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. पुढें गुन्हा करणाऱ्याच्या मानसिक स्थितीचा विचार करण्यांत येऊं लागला. हा धार्मिक कायदा १४ व्या व १५ व्या शतकांत पूर्णत्वास पोहोचला.

मध्य युग:—मनुष्याला वर्तनस्वातंत्र्य आहे किंवा नाही याविषयीं मध्ययुगांत अॅरिस्टोटलच्या शिष्यवर्गांत बराच खल होत असे; व प्रत्येकाचीं निरनिराळीं मते पुढें येत. त्यांत प्रथम इ. स. ८१० ते ८७७ या काळांत होऊन गेलेला एरिजेना हा होय. त्याचें मत 'ईश्वर सत्य, जगत् मिथ्या होय व प्रत्येकानें ईश्वराच्या स्थितीप्रत जाण्याचा प्रयत्न करावा, असें होतें. परंतु हें मत फार दिवस टिकलें नाही. पुढें इ. स. १०३३ ते ११०९ मध्ये होऊन गेलेला अँस्लेम यानें आगस्टिनचें 'मनुष्य हा पापी आहे व ईश्वरी कृपेनें त्याचें पापक्षालन होतें,' हें मत प्रचलित केलें. परंतु मनुष्याच्या वर्तनस्वातंत्र्याचा स्पष्ट खुलासा इ. स. १०७९ ते ११४२ त होऊन गेलेल्या अँबेलार्डनामक पंडितानें केला. 'कृत्यांचा चांगले-वाईटपणा हा मनःस्थितीवर अवलंबून असतो' असें मत त्यानें प्रतिपादिलें.

टॉमस अँकिनस:—वर दर्शविलेल्या निरनिराळ्या मतांचें एकीकरण करून त्यांस योग्य वळण देणारा टॉमस अँकिनस होय. सर्व सृष्टपदार्थांचा एका केंद्राकडे जाण्याचा प्रयत्न आहे. तें केंद्र 'कल्याण' अथवा 'ईश्वर' होय. मनुष्याची उत्कृष्ट कृति म्हणजे ईश्वराविषयीं ज्ञान प्राप्त करून घेणें होय. परंतु हें मानवी बुद्धीच्या पलीकडचें आहे, आणि ईश्वरीकृपेनेंच तें प्राप्त होणें शक्य आहे. मानवी सुखाचे उच्चनीच असे प्रकार आहेत. उत्तम शरीरप्रकृति व सद्वर्तन यामुळे मिळणारे

शारीरिक व मानसिक सुख हें कनिष्ठ प्रकारचें होय. सद्-वर्तनानें होणाऱ्या ईश्वरी कृपेमुळें प्राप्त होणारें सुख उच्च प्रकारचें होय.

नंतर तो सद्गुणांची यादी देतो. ती थोड्या फार फरका-शिवाय अॅरिस्टॉटलच्या यादीसारखीच आहे. श्रद्धा, प्रेम व आज्ञा हे तीन सद्गुण याच्या यादीत जास्त आहेत. नीति-शास्त्राचे नियम दिल्यानंतर तो कायद्याकडे वळतो व राजकीय कायदे व नैतिक कायदे यांचा मिलाफ करतो. सामाजाचा जो मुख्य अधिकारी असतो त्याने सामाजिक सुखाकरितां जे हुकूम केले असतात ते कायदे होत. ईश्वर हा सर्व मानवी व इतर प्राण्यांच्या समाजाचा मुख्य आहे. (१) त्याचे हुकूम ते कायदेच होत. ते सर्व प्राण्यांना लागतात; (२) निसर्गाचे कायदे बुद्धि असलेल्या प्राण्यांना लागतात; (३) मनुष्याने केलेले कायदे मानवी समाजास लागतात. (४) देवी कायदे मनुष्यांना विशिष्ट प्रेरणेने प्राप्त होतात. मानवी कायदे मनुष्याच्या प्रत्यक्ष कृतीस लागतात. निसर्गाचे कायदे अस्पष्ट व मोघम स्वरूपाचे असतात. प्रेरणात्मक कायद्याची आवश्यकता आहे. परंतु मनुष्याच्या वर्तनस्वातंत्र्याविषयी त्याचें निश्चित व स्पष्ट असे मत नाही. त्यामुळें त्याच्यावर बरीच टीका झाली. एवंच मध्ययुगांत त्याच्या 'समाधिओलॉजिआ' ग्रंथाइतका चांगला ग्रंथ कोणाचाच झाला नाही.

यांच्या नंतरच्या काळांत नीतिनियमांची फार चिकित्सा झाली. या वादांत निरनिराळ्या विद्यालयांतील अध्यापक भाग घेत. योग्यायोग्य वर्तनाचे सूक्ष्म भेद करून व त्यावाव-र्तीत काल्पनिक उदाहरणे देऊन एक नीतिनियमांचें स्वतंत्र पुस्तक तयार करण्यांत आलें. एकाच कृत्याच्या योग्यायो-ग्यतेबद्दल निरनिराळ्या पंडितांची (डॉक्टरां) निरनिराळीं मते पडू लागलीं. तेव्हां या अडचणीतून बाहेर पडण्याकरितां एक निराळाच मार्ग ' जेसुइट ' पंथाच्या लोकांनी काढला. यायोगानें कोणाला आपलें वर्तन योग्य आहे असे दाखवा-वयाचें असल्यास त्याने कोणत्याहि एका पंडिताचें मत आपल्यासारखें आहे असे दाखवावें म्हणजे पुरे होत असे. याचा परिणाम काय झाला तो १७ व्या शतकांत प्रसिद्ध झालेल्या पास्कलच्या पुस्तकावरून दिसून येईल.

धर्मसुधारणा.—या मतमतांराच्या घोंटाळ्यामुळें व त्यापासून देशांत चोहोंकडे माजलेल्या अनैतिक व धार्मिक जुलमांमुळें मार्टिन लूथरने केलेली धर्मसुधारणा घडून आली. त्यायोगानें धर्मोपदेशकांचा व धर्मगुरूंचा बडेजाव देवळांतील निरनिराळे विधी व मोक्षप्राप्तीच्या बाबतींत धर्माध्यक्ष किंवा त्याचे प्रतिनिधी या सर्वांना फांटा मिळाळा; यामुळें कर्नव्य, नीति, सद्गुण वगैरेसंबंधीं जुन्या समजुतींत कांहींहि फरक झाला नाही. नीतिशास्त्राला जे कायद्याचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें तें नाहींसे झालें, अॅरिस्टॉटलचें मत प्रायः धरण्यांत जें एक प्रकारची मानसिक गुलामगिरी

दिसून येत होती तीहि नाहोशी झाली व नीतिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांचा स्वतंत्र रीतीनें विचार होऊं लागला.

आ धु नि क नी ति शा स्त्र.—या प्रकारें निरनिराळ्या पंडितांची निरनिराळीं मते प्रचलित झाल्यामुळें सर्व लोकांस प्रायः अशा ग्रंथाची आवश्यकता भासू लागली. निसर्गाचा कायदा सर्वांस मान्य होईल या समजुतीनें जॅटिलिस व प्रोटि-अस यांनी सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस तो प्रतिपादण्यास सुरवात केली. यांच्या मते तो ईश्वरी कायद्याचाच एक भाग होय, व त्या ईश्वरी कायद्याचीहि मनुष्यांत दिसून येणाऱ्या स्वभावावरच उभारणी केली आहे. मनुष्यांमध्ये संघ करून सुखासमाधानानें राहण्याची व कांहीं विशिष्ट तत्त्वानुसार वागण्याची जें इच्छा दिसून येते तोच मनुष्य व इतर प्राणी यांमधील भेद होय. हा कायदा स्वभावतःच मनुष्यांस कळतो व त्याची अम्मलबजावणी अनुभवानें करता येते. प्रोटिअसनें यासंबंधीच्या बायबलांतील कलानांना पुष्टी देऊन मनुष्य किंवा समाज यांच्यामधील कायद्याप्रमाणेंच राष्ट्रां, राष्ट्रांतील वागणुकीचा कायदा असावा असें प्रतिपादिलें. या मूलभूत मानवी संघासच पुढें संघटित राज्यव्यवस्थेचें स्वरूप प्राप्त झालें. परंतु हा निसर्गाचा कायदा पाळण्याचें मनुष्यांस काय कारण झालें? याला सामाजिक स्वरूप कितसें आहे? या व अशा प्रकारच्या प्रश्नास इंग्लंडमध्ये इ. स. १५८८ ते १६७९ त होऊन गेलेल्या हॉबज नामक पंडितानें उत्तर दिलें.

हॉबजः—हा जडवादी होता. त्याची नीतिशास्त्रविषयी मते मानसशास्त्रातील विचारांस धरून होती. जडशरीर हें खरें व मानसिक भावना ह्या निव्वळ आभास होत. जीव-धारणेस पोषक क्रिया सुख होत व शरीरघातक क्रिया दुःख होत, असें त्याचें ठाम मत होतें. सुखप्राप्तीच्या प्रयत्नांचे सहज व सहेतुक असे दोन भाग त्यास कबूल नव्हते. भूतदया, गुणग्राहकता इ. विकार हे स्वार्थमूलक होत. सुख हेंच मनुष्य-जातीचें ध्येय असलें पाहिजे. बुद्धि फक्त तें सुख मिळविण्याचे मार्ग सुचविते. प्रथमदर्शनी हीं मते एपिक्यूरसच्या मतां-सारखी दिसतात. परंतु हॉबजचा विशेष हीं जुनीं मते प्रति-पादण्यांत नाहीं. सुखप्राप्त्यर्थ मनुष्याची प्रवृत्ति असली तरी त्या बाबतीतील नियम योग्य रीतीनें पाळले जातात किंवा नाहीं हें पाहण्यास राज्यघटनेची आवश्यकता आहे. सदर नियमांच्या अम्मलबजावणीनें सामुदायिक सुख वाढविलें पाहिजे. असें जरी होतें तरी नीतिशास्त्राचे सर्व-साधारण नियम त्याला प्रायः होते. " आपण स्वतः जें केलें नसतें तें दुसऱ्यास करावयास लावूं नको किंवा दुसऱ्यास करूं नको " हें तत्त्व जरी उच्च आहे तरी प्रत्येकानें तें गांठण्याचा प्रयत्न करावा असें त्याचें प्रामाणिक मत होतें. यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, हॉबजच्या मते नीतिनियम हे जुलमी होत. कारण राज्यघटनेनें जे योग्यायोग्य नियम घालून दिले तेच प्रत्येकानें पाळले पाहिजेत; त्यांची

युक्तायुक्तता ठरविण्याचा खाजगी व्यक्तीस अधिकार नाही. त्याच्या राज्यव्यवस्थेचा ' सुलताना ' हा एकच प्रकार होता, व नीतिशास्त्र व राज्यव्यवस्था ही संलग्न होती. मनुष्य हा स्वार्थलोलुप आहे व राज्यव्यवस्था ही एक-तंत्री व अमर्याद अशी असली पाहिजे, या दोन विलक्षण मतांचा त्याने आपल्या ग्रंथांत जरी योग्य मिलाफ केला तरी त्यामुळे लोकांत जागृति उत्पन्न होऊन त्याच्या मतांवर सर्व वाजूनी टाका होऊन लागली ती करण्यांत कॅब्रिज येथील कडवर्थ, मोअर इत्यादि पंडितांनी पुढाकार घेतला.

इष्ट-अनिष्ट, मंगल-अमंगल यांत तात्त्विक भेद आहे, तो मनुष्याच्या किंवा ईश्वराच्या मर्जावर अवलंबून नाही, व मनुष्यास त्याची स्थल आणि काल यांच्या जाणिवे-प्रमाणे जाणीव होते, वगैरे कडवर्थची मते होती. मोअर हा निरनिराळे २३ नीतीचे नियम सांगतो. उदा. मंगलाचे गुण-कालानुरोधाने निरनिराळे प्रकार होऊ शकतात; उच्च मंगल किंवा कनिष्ठ अमंगल हेच परस्काराचे, प्रत्यक्ष अमंगला-पेक्षां मंगलाचा अभावा परस्कारा; वगैरे.

मनुष्याने आपल्या बांधवांकरितां स्वार्थत्याग कां करावा या बाबतीत हॉबज व त्याचे टीकाकार यांच्यामध्ये विरोध होता. ' एकाने सुखाने सुस्थितीत रहावे हे जर चांगले तर दोघांनी तसे रहावे हे दुष्ट चांगले असे. कडवर्थने वरांल प्रश्नास उत्तर दिले. ' नीतिशास्त्र ही एक चांगली गोष्ट व सुखाने राहण्याची कला आहे; सद्वर्तनाने जे सुख मिळते तेच सुख खरे होय, ' असे मोअरचे या प्रश्नास उत्तर होते.

यांच्या मागून कल्पक व प्रगल्भ विचारांचा कंबरलंड-नामक पंडित होऊन गेला. सर्व लोकांचे हित साधण्या-सारखी अवस्था असणे हेच नीतिनियमांचे सार होय असे त्याने प्रतिपादिले व पुढे निघालेल्या उपयुक्तावादाचे बीजारोपण त्याने केले. ' प्रत्येकांने दुसऱ्याचे शक्य तितके जर चांगले केले तर त्या सर्वांचा समुच्चय हा जगांतल उच्च मंगल (यत्न्याण) होय ' असे त्याने प्रतिपादिले. त्याचे ध्येय नुसते सुख नसून पूर्णावस्था हेहि होते. परंतु वैयक्तिक सुखाची व सामुदायिक सुखाची सांगड कशी घालावयाची हे त्याने स्पष्ट केले नाही.

लॉकः—ही गोष्ट लॉक या इंग्रज पंडिताने आपल्या ' मानवी बुद्धि ' (इ. स. १६९०) नामक ग्रंथांत स्पष्ट करून सांगितली. सुख-दुःख म्हणजे मंगल-अमंगल होय हे हॉबजचे तत्त्व व नीतिनियम हे राजकीय सत्त्व्यतिरिक्त बंधनकारक आहेत व ते मनुष्यास उपजत ज्ञानाने प्राप्त होतात हे त्याच्या विरोधकांचे तत्त्व, ही दोन्ही लोकला मान्य होती. या सर्व नियमांचा समुच्चय म्हणजे ईश्वरी आश्रय होय. जर सर्वशक्तिमान सर्वज्ञ अशा ईश्वराची आपण कल्पना केली तर गणितशास्त्राच्या तत्त्वाप्रमाणे त्रिकालाबाधित अशी नीतितत्त्वेहि आपणांस कळतील. कोणतीहि गोष्ट चांगली किंवा वाईट हे तिच्या कमी-अधिक

सुखदायक परिणामावरून ठरवावयास पाहिजे. प्रोडिअसची निसर्गाच्या कायद्याविषयी जा कल्पना होती तीच लॉकची होती. याचीच तत्त्वे क्लार्क याने आपल्या ' ईश्वर व त्याचे गुणधर्म ' या इ. स. १७०४ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांत स्पष्ट केले आहेत. भक्ति, समता, परोपकारबुद्धि, गांभीर्य हे चार सद्गुण तो प्रामुख्याने सांगतो. जे युक्त ते तज्जन्य सुख-दुःखांचा विचार न करतां मनुष्याने करावे. परंतु अनिष्ट मनोविकारांचा ज्याच्यावर पगडा बसला आहे अशा मनुष्यास हा नियम लावू नये असे त्याचे म्हणणे अस-ह्यामुळे त्याच्या प्रतिपादनास कमीपणा येतो यामुळे हॉबजची तत्त्वे खोडली गेली नाहीत व नीतिशास्त्र तात्त्विक पायांवर उभारणे कठिण झाले.

शॅफ्ट्सबरी (इ. स. १६७१ ते १७१३) :—बंधुभाव व परोपकारबुद्धि या नीतितत्त्वांची, ' मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे ' या तत्त्वावर उभारणी करून तो प्रामुख्याने पुढे मांडणारा शॅफ्ट्सबरी हा होय. समाजव्यतिरिक्त अशा मनुष्याची आपण कल्पनाच करीत नाही. जर मनुष्य हा समाजाचा घटक समजून त्याच्या कृतीचा बरेवाईटपणा ठरवावयाचा, तर समाजावर त्याच्या कृतीचा इष्टानिष्ट परिणाम काय होतो, हे पहाणे जरूर आहे. हॉबजने कल्पना केलेल्या मनुष्यास जर राज्य-व्यवस्थेच्या दाबांतून मोकळा केला तर तो भयंकर अत्या-चार करील ! ही आपली मानवी सत्कृत्याची कल्पनाच नाही. मनुष्याने निष्काम बुद्धीने परोपकार करणे, हाच सद्गुण होय. परंतु इतकेच सांगून तो थांबत नाही. परंतु व्यक्तीचे सुख हे सामुदायिक सुखाचा एक भाग होय, तेव्हा त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हेहि तो त्यावरोबरच सांगतो, या दोहोंचा योग्य मिलाफ करणे यांतच विशेष साहाय्यपणा आहे. शारीरिक सुखापेक्षा मानसिक सुखास तो जास्त किंमत देतो, आणि त्यांत परोपकारापासून होणारे सुख उच्च प्रकारचे समजतो. याहि पलीकडे जाऊन तो असे म्हणतो की, सद्गुणाकरितांच सदाचरण करणे हे श्रेष्ठ होय. प्रत्येक मनु-ष्यांत अशी सद्गुणप्रेरक बुद्धि असते. अशा प्रकारची कृति करणे हेच अत्युच्च सुख होय.

शॅफ्ट्सबरीच्या वेळेपासून नीतिशास्त्राचे नियम मानस-शास्त्राच्या नियमांस धरून होऊन लागले, व हटचीसन, ह्यूम, बटलर, इ. पंडित मनाच्या निरनिराळ्या स्थितींचा विचार करून लागले. शॅफ्ट्सबरीवर धार्मिक व नास्तिक अशा दोन्ही मतांच्या लोकांकडून टीका झाली. या नास्तिकांत मॅडेव्हेली हा प्रमुख होता. सद्वर्तन हे मनुष्यास स्वाभाविक असे नाही, सद्गुण हे मनुष्यावर जुलमाने लादलेले आहेत, वगैरे त्याची मते होती.

बटलरः—याने मनुष्याच्या मूळ नैतिक स्थितीविषयी हॉबजने जे मत प्रतिपादिले होते त्यावर हल्ला केला. हॉबजचे म्हणणे असे होते की, स्वाभाविकपणे मनुष्यास नीति-अनीति

नसते. नीतीचे नियम हे मुख्यतः आत्मसंरक्षण हा जो मूळ उद्देश तो साधण्याकरिता, समाजांत शांतता रहावी म्हणून केलेले, असतात. याच्या उलट बटलरचे असे म्हणणे होते की, मनुष्यास सदसद्विवेकबुद्धी असतेच, ती कृत्रिम नाही. मनुष्यांत आत्मसंरक्षणाची इच्छा जितकी प्रबळ असते तितकीच समाजधारणेची असते. स्वहितापासून होणारे भुख व ज्याचा उद्देश सुख नाही अशा परहिताच्या गोष्टी केल्याने होणारा आनंद यांत आपण फरक केला पाहिजे. सुखाची इच्छा, सुखाचा विषय व सुख या तिन्ही गोष्टी भिन्न आहेत. उदा० भुकेचा विषय सुख नसून अन्न हा आहे. तें सेवन केलें असतां सुखकारक परिणाम होतो. ज्या गोष्टी करण्यांत सुख नाही किंवा ज्यांत स्वसुखाचा प्रत्यक्ष नाश आहे अशा गोष्टी मनुष्य आपण होऊन करतांना दिसतो तेव्हां अनियंत्रित स्वार्थ हे मनुष्याचे ध्येय असणे शक्य नाही. मनुष्यांच्या वासनांना जर स्वाभाविकपणे नियंत्रण असेल तर तें सदसद्विवेकबुद्धि हेच असू शकते. मनोविकारावर स्वार्थ व सदसद्विवेकबुद्धि या दोहोंचे नियंत्रण असतें हे बटलर कबूल करतो परंतु सदसद्विवेकबुद्धीने सुचविलेले विचार जास्त स्पष्ट असल्यामुळे तीच मुख्य समजणे शहाणपणाचे होय.

वॉल्टेस्टनः—ह्याच मते वॉल्टेस्टननामक पंडिताच्या इ. स. १७२२ त प्रसिद्ध झालेल्या 'निसर्ग-धर्म' नांवाच्या पुस्तकांत आढळून येतात. नैतिक इष्ट व निसर्ग इष्ट हीं भिन्न आहेत व ती प्राप्त करून घेण्याचा मनुष्याकडून प्रयत्न होत असतो असे यानेच प्रथम प्रतिपादिले.

हचिसनः—हा पंडित सद्गुण व परोपकारबुद्धि हीं एकच आहेत असे म्हणतो व तो सद्गुणांच्या निरनिराळ्या प्रकारांची यादी देतो. सदसद्विवेकबुद्धीला नियामक अधिकार आहे हे बटलरचे मत त्यालाहि कबूल आहे. सरळपणा, इमानीपणा, धैर्य, मान वगैरे गुण दुसऱ्या प्रतीचे होत; शास्त्र व कला यांचे ज्ञान हे कनिष्ठ दर्जाचे होत. वैयक्तिक व सामुदायिक सुख यांत विरोध येत नाही. परोपकारबुद्धीची प्रेरणा स्वार्थ-मूलक असते असे शॅफ्ट्सबरीच्या प्रतिपादनांत ध्वनित होतें. त्यास हचिसन असे उत्तर देतो की, मृत्यु समीप आला असतां मनुष्याची परोपकारबुद्धि तीव्र होते याला कारण स्वार्थच असतो काय ? नाही. परंतु क्रियेच्या नैतिक बरेवाईटपणाविषयी नियम कसे आंखावयाचे हा प्रश्न शिळक राहातो. यास त्याचे उत्तर असे— कोणत्याहि कृत्याचे औपचारिक व कळकळीचे असे दोन भाग होतात. ज्या कृत्याने मनुष्य मनापासून दुसऱ्याचे हित साधतो तें औपचारिक कृत्यापेक्षा जास्त चांगले. पुढे बेनयम व पेळी यांना उपयुक्ततावादाचे जें तत्त्व प्रस्थापित केलें तेंच अस्पष्ट स्वरूपांत याने मांडिले होतें. तें तत्त्व म्हणजे 'जास्त लोकांचे जास्त हित साधणे' हे होय.

ह्यूमः—हाच नियम ह्यूमने राजकारणांत लागू केला. त्याचे प्रतिपादन त्याच्या 'मानवी स्वभाव' नामक ग्रंथांत आढळून येतें (इ. स. १७३९). प्रथम मनुष्य हा संघ करून राहू लागतो. पुढे त्याला त्या संघाचे नियम पाळावे लागतात. न्याय, विश्वासूपणा, खरेपणा वगैरे सर्व मनुष्याच्या सोईकरिता निर्माण केलेले सद्गुण होत. आपण कोणत्याहि कृत्याचा बरेवाईटपणा त्याच्या परिणामावरून ठरवितो. येथेच त्याचा व हचिसनचा विरोध येतो. चांगले कृत्य करण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति होणे, हा सद्गुण होय असे हचिसनचे मत होतें.

खरेपणा, धैर्य, उद्योगप्रियता, चातुर्य वगैरे सद्गुणांना स्वार्थबुद्धीशिवाय दुसरे कांहीं अधिष्ठान असले पाहिजे असे वाटून तें सद्गुणभूति हेच असावे असे त्याने सोदाहरण प्रतिपादिले. पूर्वीच्या शॅफ्ट्सबरी व हचिसन यांच्या वैयक्तिक उदारपणाला सांघिक उदारपणाची जोड देऊन, विनय, विनोद, सभ्यपणा, स्वच्छपणा वगैरे समुदायांत जरूर असणाऱ्या सद्गुणांची त्यास पुस्ती जोडली. तारतम्य, सावधपणा, धाडस, उद्योगीपणा, काटकसर, चातुर्य त्याच प्रमाणे, धिमेपणा, चिकाटी, प्रसंगावधान, चपलता, चलाख-बुद्धि, समयसूचकता वगैरे सद्गुण एखादा नास्तिक, तुसडा मनुष्य देखील उपयुक्त म्हणून कबूल करील. इतके सर्व सांगितले तरी रद्दतेनावा हेतू काय हे ह्यूम स्पष्ट सांगत नाही. परंतु बुद्धि ही कोणत्याहि कृत्याचे प्रत्यक्ष कारण नाही हे मात्र तो स्पष्ट सांगतो. याचे योग्य उत्तर त्याच्याच वेळेस होऊन गेलेल्या अँडम स्मिथनामक पंडिताने इसवी सन १७५९ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या 'नैतिक कल्पनांची उपपत्ति' या नांवाच्या पुस्तकांत दिले आहे. कोणतेहि कृत्य करण्याची भावना ज्या विकाराच्या योगाने होते त्या विकाराशी सद्गुणभूति हे त्याचे कारण होय. ज्या प्रमाणांत आपले व दुसऱ्याचे विचार जुळतात त्या प्रमाणांत ती क्रिया मनुष्याकडून पुनः पुनः केली जाते. यावरून दुसऱ्याच्या सद्गुणभूतीच्या प्रमाणांत आपल्या कृत्यांचा चढउतार करावा हे म्हणणे प्राप्त होतें. याच्याच पुढे पाप व पुण्य कसे ठरवावे हा प्रश्न उत्पन्न होतो. कर्त्याच्या कृतीबद्दल तिरस्कार उत्पन्न होईल तेव्हां पाप होय, त्यालाच आपण गुन्हा म्हणतो. सदसद्विवेकबुद्धि म्हणजे काल्पनिक प्रेक्षकाची सद्गुणभूति होय.

आतांपर्यंत नैतिक कृत्यांच्या उभारणी कशावर झाल्या आहेत हे मानसशास्त्राच्या साहाय्याने सांगण्याचा जो प्रयत्न झाला त्याचे पुढे अगदी दोन स्वसंग्रह पंथ झाले; (१) मनुष्याच्या मनःस्थितीवरून (प्रेरणेवरून) किंवा (२) कृत्याच्या उपयुक्ततेवरून त्याची नैतिक किंमत ठरविणे हे ते दोन मार्ग होत. डॉ. प्राइस, रीड, स्टुअर्ट वगैरे पंडित पहिल्या मताचे होत व बेनयम, पेळी इत्यादि दुसऱ्या मताचे होत.

प्राइस:—यांनै कडवर्थ व क्लार्क यांचेच विचार थोडा फेर-फार करून मांडले. न्याय्य व अन्याय्य यांच्या व्याख्या स्वतंत्रपणे करता येणे शक्य नाही. भावना या सदसद्विवेकबुद्धीपेक्षा कमी दर्जाच्या होत. न्यायान्यायाच्या कल्पना इतरास धरून असतात. नीतीच्या कल्पना मात्र कर्त्याच्या मनावर अवलंबून असतात. तेव्हा बुद्धि आणि उपजत प्रेरणा या दोहोच्या साहाय्याने सद्वर्तन घडते. कोणत्याहि कृत्याचा बरेवाईटपणा हेतुवर अवलंबून असतो हे प्राइस व रीड या दोघांनी प्रामुख्याने सांगितले. स्वतःचे किंवा दुसऱ्याचे सुख वाढविणे या गोष्टीपेक्षा दुसरी कशाचीच स्पष्ट प्रेरणा मनुष्यास होत नाही असे प्राइसचे मत होते.

रीड:—यांनै 'मानवी मनाच्या निरनिराळ्या शक्ती' या नांवाचा ग्रंथ इ. स. १७८८ त प्रसिद्ध केला. स्वार्थ व कर्तव्यनिष्ठा हे दोन स्वतंत्र मनोधर्म आहेत. त्यांस व्यवहारांत बुद्धि या एकाच नांवाने संबोधिले जाते बुद्धि ही नैतिकमनोधर्माहून श्रेष्ठ होय. प्राइस हा या भावनेस सुख किंवा धर्म समजतो तर रीड हा त्यास सहानुभूति समजतो. ह्या बुद्धीचा विकास होण्यास शिक्षणाची आवश्यकता आहे असे त्याचे मत होते.

नीतितत्त्वांची उभारणी शास्त्रशुद्ध पायावर करावी ही रीडची आकांक्षा नव्हती. त्यांनै या बाबतीत सर्वसाधारण नियम सांगितले ते असे:—मनुष्याच्या वर्तनांत (१) योग्यायोग्य हे असतेंच, (२) परंतु ते वर्तन सहेतुक असले पाहिजे. (३) आपण आपले कर्तव्य जाणण्यास शिकले पाहिजे. (४) परंतु वार्डेट गोष्टीची भुरळ मनास पडू न देण्याचा आपण शक्य तितका प्रयत्न केला पाहिजे. त्याचा शिष्य डूगल्ड स्टुअर्ट हा बटलर व रीड यांचीच री ओढतो. परंतु परोपकारबुद्धीपेक्षा न्यायतेला तो जास्त महत्त्व देतो.

व्हेवेल:—होच तत्त्वे जास्त विशद करण्याचा डॉ. व्हेवेल यांनै आपल्या 'नीतिशास्त्राची मूलतत्त्वे' या इ. स. १८४६ त प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांत प्रयत्न केला. त्याला नियामक शक्तींतल स्वार्थ (स्वतःविषयी प्रेम) हे तत्त्व मान्य नव्हते, आणि त्यास धरूनच सुख हेच मानवी कृतीचे प्रेरक होय हेहि त्यास मान्य नव्हते. नैतिकबुद्धि हे एकच नियामक तत्त्व असून परोपकार, न्याय, सत्य, बुद्धि व सुव्यवस्था ही पांच मुख्य तत्त्वे होत. होच समाजाच्या लावावयाची असल्यास शरीरसंरक्षण, संपत्ति, करार, शांतता व राज्यव्यवस्था ह्या पांच गोष्टी मुख्य होत.

अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकांत प्रेरणा व उपयुक्तता या दोन तत्त्वांवर नीतिशास्त्र उभारण्याच्या बाबतीत जो वाद झाला त्यांनै त्या शास्त्रास व्यवस्थित स्वरूप यावयास पाहिजे होते परंतु तसे आले नाही. योग्य काय ? व मी ते कां करावे या प्रश्नांची उत्तरे सुख आणि दुःख या दोन तत्त्वांनीच उपयुक्ततावाद्यांनी दिली.

पेली:—यांनै 'नीतिशास्त्र व राजकारण यांची मूलतत्त्वे' हा ग्रंथ इ. स. १७८५ मध्ये लिहिला. वरील दोन तत्त्वे ईश्वरी राज्यव्यवस्था गृहीत धरल्यास लागू पडतात. ईश्वरी आज्ञा नैतिक प्रेरणेस कारण होते. ती पाळल्यास स्वर्ग प्राप्त होतो, मोडल्यास नरकयातना भोगाव्या लागतात. ईश्वराच्या आज्ञा धर्मग्रंथावरून कळतात. प्रत्येकांनै सद्वर्तनाची संवय लावावी.

बेनथॅम:—याची मांडणी जास्त शास्त्रशुद्ध आहे. तो कोणत्याहि कृतीचा सुखदुःखोत्पादक दृष्टीनेच विचार करतो. ते परिणाम बुद्धिगम्य व सहज स्पष्ट दिसण्यासारखे असेच असले पाहिजेत. प्रत्यक्ष अनुभवाने सिद्ध होणाऱ्या गोष्टी तेवढ्याच ग्राह्य मानाव्या. शारीरिक, राजकीय, नैतिक व सामाजिक अशी चार प्रमाणे तो मानतो. व्यक्ती व समाज यांची सांगड घालण्यास सर्वशक्तिमान अशा इच्छेची त्याला जरूरी भासत नाही.

राज्यघटना व कायदे या खात्यांत व्यक्ति व समाज यांच्या हिताचा विरोध वारंवार येतो, त्याकरितां शहाणपणाने आपला दृष्टिकोन बदलणे इष्ट असते. त्यांनै सामाजिक नीतिशास्त्राची जशी उभारणी केली तशी वैयक्तिक नियमांची केली नाही. तसा त्याच्या शिष्यांनीहि प्रयत्न केला नाही. त्याचे कांहीं अनुयायी असे प्रतिपादू लागले की, दुसऱ्याचे जास्तीतजास्त हित साधल्यास आपलेहि साधते. कांहीं त्याच्या उपयुक्ततावादास देवी राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप देऊ लागले.

याच्या तत्त्वाचा निरनिराळ्या दृष्टींनी उपयोग करणे शक्य आहे. (१) धार्मिकबुद्धीने किंवा साम्यबुद्धीने; सामुदायिक हित हेच जर कोणी आपले ध्येय ठरवील तर त्यांस हे तत्त्व व्यावहारिक मार्गदर्शक होईल; (२) खासगी व सामाजिक हिताचा; ज्या ठिकाणी विरोध होत नसेल तेथे नियम म्हणून याचा उपयोग होईल; (३) दुसऱ्याची कृत्ये चांगली किंवा वाईट हे ठरविण्यास हे एक प्रमाण होईल.

जॉन स्टुअर्ट मिल:—मिलने बेनथॅमच्या तत्त्वांत थोडा फरक केला. सद्गुणाकरितांच सद्वर्तन करण्याची मनाची तयारी झाल्याशिवाय ते उपयुक्तेप्रमाणे आचरण करण्यास योग्य नाही. ही सद्गुणप्रति नैसर्गिक असते. याची उपपत्ति संगतीच्या नियमाने लावता येते. सद्वर्तनांनै सुरवातीस झालेल्या फायद्यामुळे पुढे तसेच वर्तन घडते. ही संवय पुढे इतकी प्रबळ होते की प्रथम त्यापासून होत असलेला फायदा जरी पुढे नष्ट झाला तरी त्याच प्रकारचे वर्तन चालू ठेवण्याची मनाला इच्छा होते. या सद्वर्तनाचा हेतु स्वार्थ किंवा परोपकार हा नसून यांच्या मिलाफाने उत्पन्न होणारी पूर्वीची भावना होय. न्याय म्हणजे स्वार्थ व सहानुभूति यांनी शुद्ध झालेला संताप होय, असे मिलचे मत होते.

ही विचारसंगतीची कल्पना मिलनेच प्रथम पुढे आणिली असे नाही. त्याच्या अगोदर हाटले यांनै स. १७४८त हे मत

प्रतिपादिले होते, व लोक आणि ह्यम यांना आपल्या तत्त्व-ज्ञानांत या कल्पनेचा उपयोग केला होता परंतु प्रेरणा-वाद्यांना हे तत्त्व मान्य नव्हते; ते म्हणतः लहान मुलांत देखील ज्या नैतिक कल्पना आढळून येतात. त्यांना विचार-संगतीला अवसरच नसतो. परंतु यावर उलट असे उत्तर आहे की लहान मुलांत त्या पूर्वजन्मीच्या संस्कारावरून दिसून येतात. अशा पिढीजाद संस्काराने मनुष्यास निरनिराळ्या गोष्टींचे उपजत ज्ञान मिळते; हे तत्त्व डार्विनच्या 'नैसर्गिक निवड' या तत्त्वास धरून पुढे आले.

हा लेख पुरा करण्याच्या अगोदर मनुष्यास इच्छास्वातंत्र्य आहे की नाही व असल्यास त्याचे स्वरूप काय याविषयी निरनिराळ्या लोकांचे विचार काय आहेत ते पाहू. हे स्वातंत्र्य तीन प्रकारचे असू शकते. (१) निरनिराळ्या गोष्टींतून कोणतीही उच्चलण, (२) मनोविकार व विवेक-बुद्धि यांच्या झगड्यांत विवेक सांगेल तेंच पसंत करून त्या प्रमाणे वागणे व (३) नेहमी विवेकबुद्धीच्याच हुकुमाप्रमाणे वागणे. या मुद्यांचा हॉब्स व त्याच्या नंतर होऊन गेलेले पंडित यांनी विचार केला नाही. निरनिराळ्या विकारांची अदला-वदल म्हणजे विचार होय, व शेवटल्या विचाराप्रमाणे क्रिया घडते, असे हॉब्सचे मत होते. मनांत विचारांची अतिशय खळबळ उडाली म्हणजे क्रिया घडते असे लॉकचे मत होते. शॅफ्टस्बरी व बटलर हे तर याचा विचारच करीत नाहीत. परंतु रीड, ह्यम वगैरे प्रेरणावादी लोकांनी मात्र याचे महत्त्व ओळखिले.

फ्रेंच नीतिशास्त्राचे इंग्लिश नीतिशास्त्रावर परिणाम बरेच घडून आले. परंतु ते बेनथॅमच्या काळपर्यंत मुळीच दिसून येत नव्हते, कारण बहुतेक सर्व लेखकांना इंग्लिश पूर्वपरंपरा होती. बेनथॅमच्या मतांवर हेलव्हेशियनच्या विचारांचा बराच परिणाम झाला.

मनुष्याचे सर्व व्यवहार स्वार्थमूलक असण्यामुळे नीतितत्त्वे म्हणजे समाजाचे सामुदायिक हित साधण्याच्या गोष्टी होत. तेव्हां सामुदायिक हिताव्यतिरिक्त दुसरे सदगुणांचे प्रमाण मानणे व्यर्थ होय. कायदे करणाराचे मुख्य कर्तव्य म्हणजे स्वार्थास धरून समाजहित साधण्याकरिता व्यक्तीच्या वर्तनास दिशा लावणे होय. ही विचारसरणी बेनथॅमने हेलव्हेशियसपासून घेतली. पुढे ज्यांना आपल्या आकर्षक लेखनपद्धतीने उपयुक्ततावादास लोकप्रिय केले त्या मिलवर ऑगस्ट कोण्ट नामक फ्रेंच पंडिताच्या ग्रंथाचा फार परिणाम झाला. मनुष्यांत संघप्रियतेचा जोर दिवसेंदिवस वाढत जातो. निवृद्ध प्राण्यांत व मनुष्यांत जे गुण प्रथम सारखे होते ते कमी होत जातात व निष्कामलोकसंग्रहाची आवड वाढत जाते, वगैरे मते मिलने कोण्टपासून घेतली. सामाजिक हित जितके जास्त साधवें तितके आपले हित जास्त होते हे त्यांचे तत्त्व बेनथॅमच्या तत्त्वाच्या अगदी उलट होते. बेनथॅमच्या नीतिनियमास स्थानिक वैचित्र्याच्या माहितीची आवश्यकता

नव्हती. ते नियम त्रिकालाबाधित असतात असे त्यांचे मत होते परंतु कोण्टच्या ग्रंथांत विकासतत्त्वाची योग्य जाणीव असलेली दिसून येते. स्थलकालानुरूप मनुष्याच्या नीति-विषयक कल्पनांत फरक होतो हे तत्त्व त्याला मान्य होते.

कान्टः—जर्मन पंडितांच्या विचारांचा पगडा १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत इंग्रज लेखकांवर बसलेला मुळीच दिसून येत नाही. कान्ट या जर्मन पंडिताची मते प्राइस व रीड या इंग्रज पंडितांच्या मतासारखी होती. मनुष्य हा समंजस प्राणी असल्यामुळे त्यास बुद्ध्याच्या विशिष्ट हुकुमाप्रमाणे वागणे पाहिजे. कृतीचा चांगलेवाईटपणा हेतूवरूनच ठरविला पाहिजे, आणि हा हेतू नैसर्गिक कलाहून भिन्न असला पाहिजे. कर्तव्य हे कर्तव्य म्हणूनच केले पाहिजे. सत्कृत्य करण्यापासून होणारा आनंद हा ते कृत्य करण्याचा हेतू असू शकणार नाही, कारण तो कृत्य केल्यानंतर होतो. कोणत्याही गोष्टीची योग्ययोग्यता ठरविण्याचे औपचारिक व प्रत्यक्ष असे भिन्न कारण असू शकणार नाही, हे व त्यापासून निघणारे कर्तव्य हे, कर्तव्याकरिताच केले पाहिजे हे तत्त्व कान्टनेच प्रथम प्रतिपादिले. हेच त्याच्या तत्त्वांचे वैशिष्ट्य होय. 'जे तत्त्व सार्वत्रिक कायदा व्हावे असे तुम्हांस वाटेल त्याच तत्त्वाप्रमाणे वागा' हे तत्त्व गृहीत धरल्यास त्यावर सर्व नैतिक नियमांची उभारणी करता येते. वरील तत्त्व गृहीत धरल्यानंतर वर्तनस्वातंत्र्य ओघानेच प्राप्त होते. कर्तव्य व वर्तनस्वातंत्र्य यांची योग्य सांगड घातलेली कान्टच्या मतांतच दिसून येते. 'स्वतःस आणि दुसऱ्यास नेहमी साध्य समजून वर्तन कर, साधन समजू नको, हे दुसरे तत्त्व त्याने प्रचलित केले. प्रत्येकाच्या कृत्यांत ज्या अडचणी व विरोध येतात ते पूर्णपणे नाहीसे करणे हाच व्यवहारशास्त्राचा उद्देश होय. आत्म्याचा पूर्ण विकास करणे हे व्यक्तीचे ध्येय होय व प्रत्येकाने दुसऱ्यास ते ध्येय गाठण्यास मदत करणे इतकेच त्याचे दुसऱ्याच्या बाबतीत कर्तव्य होय. यासच व्यनहारांत सुख म्हणतात. स्वतःचे सुख प्राप्त करून घ्या, हे कोणास सांगावे लागत नाही, कारण ते मिळविण्याचा तो निसर्गातच प्रयत्न करतो. दुसऱ्याचे हित साधा, कारण आपले हित साधण्यास त्याने मदत करावी अशी आपली इच्छा असते. तेव्हां नैतिक ध्येय कर्तव्य व सुख मिळून होते.

हेगेलः—कान्टच्या (इ. स. १८२१) मताविरुद्ध व कांहीं बाबतीत त्यासारखी मते हेगेलने प्रतिपादिली. सर्व समंजस प्राण्यांत दिसून येणारी इच्छा अमलांत आणणे हेच कर्तव्य होय हे कान्टचे तत्त्व त्याला कबूल होते. परंतु कान्टच्या मते हे तत्त्व प्रत्येकाला अंतस्स्फूर्तीने कळून येते व हेगेलच्या मते हे तत्त्व निरनिराळ्या समाजसंस्थांमध्ये आढळून येते व नंतर मनुष्यास कळते. या संस्था म्हणजे कुटुंब, समाज व राज्यव्यवस्था ह्या होत. जरी नीतिशास्त्रांत हेगेलच्या मतांचा इंग्रज पंडितांवर विशेष परिणाम झाला नाही, तरी कोणत्याही

शास्त्रांत ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब करावयाचा हें तत्त्व हेगेलनेच प्रथम सर्वांना शिकविलें. अमूर्ताकडून मूर्ताकडे येणें हें विश्वाचें आदितत्व होय, आणि स्वतंत्र विचारांचा निर- निराळ्या सामाजिक व राजकीय संस्थांतून विकास होणें हाच मानवजातीचा इतिहास होय. (१) अनियंत्रित राजसत्ता, (२) नियमित राजसत्ता व प्रजासत्ता ह्या त्या संस्था होत.

ए कोणिस व विसावें शतकः—इंग्लंडमध्ये लॉड बेकनच्या काळापर्यंत नीतिशास्त्रविषयक चळवळीवर धार्मिक समजुतीचा व ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा फार अंमल असल्यामुळें युरोपखंडांतील इतर वादापासून हें शास्त्र अगदीं अलिप्त होतें. परंतु बेकनच्या वेळेपासून पुढें मनुष्याच्या वर्तनाचें निरीक्षण करून त्यापासून शास्त्रशुद्ध नैतिक नियम बांध- ण्याचा प्रयत्न झाला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तारार्धांत व विसाव्या शतकांत मात्र डार्विनच्या विकासवादानें सर्व प्रकारच्या शास्त्रीय विचारांना निराळें वळण लावलें. त्याच- प्रमाणें जर्मन तत्त्ववेत्ता हेगेल याच्या तत्त्वज्ञानाचा व ऐतिहा- सिक पद्धतीचा परिणाम झाला. सुख हेंच नैतिक वर्तनाचें ध्येय आहे या जुन्या मताचा वेगळ्या, मिल इत्यादि. उपयुक्ततावादी पंडितांच्या मतांवर वराच परिणाम झालेला दिसून येतो, व सुख हें ध्येय असूं शकणार नाहीं असें त्याच्यानें म्हणवत नाहीं व त्याला सिद्ध करतां येत नाहीं.

डार्विनः—मनुष्य हा ज्याअर्थी कनिष्ठ प्राण्यांतूनच विका- सानंतर उत्पन्न झाला त्याअर्थी इतर प्राण्यांस जे नियम तेच मनुष्यप्राण्यास लावणें जरूर आहे. मनुष्यामध्ये व इतर प्राण्यांत कांहीं एक संबंध नाहीं असें होणें शक्य नाहीं. मनुष्याचें बुद्धिजन्य व समजस अशा वर्तनाशिवाय बाकीचें वर्तन जर इतर प्राण्यांसारखेंच असतें तर त्या वर्तनांतहि पूर्वीचा कांहीं अवशेष राहिला असला पाहिजे. परंतु समुदायविषयक स्फूर्ति हेंच सद्बर्तनाचें कारण असलें पाहिजे असें तो म्हणत नाहीं. जीवनकळांत लायकच जिवंत राहूं शकतात हें तत्त्व नीतिशास्त्रांत लावतां येणार नाहीं; कारण इमानीपणा, सहा- नुभाति वगैरे गुणांची उपपत्ति लावतां येणार नाहीं.

स्पेन्सरः—नीतिशास्त्र अथवा इतर शास्त्रे यांतील सिद्धां- तांची उभारणी प्राणिशास्त्रावर करण्याचा स्पेन्सरनें प्रयत्न केला. या शास्त्रांतील तत्वानुरोधानें कोणत्या कृत्यापासून सुख होतें व कोणत्यापासून दुःख होतें हें पाहून त्यावर नैतिक नियम बसवावे.

स्पेन्सरला सामुदायिक सुख हें ध्येय मान्य नव्हतें, कारण निरनिराळ्या लोकांच्या सुखाच्या कल्पना स्थलकालानुरो- धानें बदलत असतात. तेव्हां ध्येय ठरविण्याचें सुख हें साधन असूं शकेल; स्वतःच ध्येय असूं शकणार नाहीं. मानव- जांविताचें अंतिम ध्येय (कल्याण) सुख हेंच असलें पाहिजे. ज्या वर्तनानें जीवधारण होते व दुःखापेक्षां सुख जास्त प्राप्त होतें तें वर्तन चांगलें. न्यायान्याच्या कल्पना अनुभवजन्य नसून अंतस्फूर्तिजन्य असतात; परंतु त्यांची मनुष्यजातींत वाढ

आनुवंशिक संस्कारानें होते अशा प्रकारची असेंबद्धता स्पेन्सरच्या विचारांत दिसून येते. त्याची प्रमाणें वरचे- वर बदलतात व निश्चित अनुमान असें त्याच्या लेखांतून निघत नाहीं. त्यानें नीतिशास्त्राचे पूर्ण व अपूर्ण अथवा अन्वयान्वयसंबद्ध असे दोन भाग केले. जो समाज पूर्णावस्थेस पोहोचला त्यास पहिले व इतरास दुसरे नियम लागतात. वर्तन जसजसें सुसंबद्ध, निश्चित व विजातीय होत जातें, तस- तसें तें अधिक नैतिक होय. या व अशा प्रकारचीं दास्या- स्पद अनुमानें त्यानें काढलीं.

अशाच प्रकारची टीका नीतिशास्त्राच्या विकासवादास धरून विचार करणाऱ्या सर्व तत्त्वज्ञान्यांवर करता येईल. जेस्लीस्टीफन हा यापैकीच एक होय. सामुदायिक सुखा- ऐवजी सामाजिक आरोग्य हा मुद्दा घेऊन नीतिशास्त्राचा विचार करावा असें तो म्हणतो. नैतिक विकासाचा इतिहास लिहून त्यापासून अनुमानें काढून ते थांबत नाहींत. नैतिक नियम हे स्वयंभू आहेत व ते मनुष्यजातीच्या सुखाकरितां निसर्गानें अमलांत आणले आहेत असें कांहीं विकासवादी प्रतिपादितात. अतिशय असंबद्ध व असंभाव्य मते फ्रेडरिक नीत्शे याच्या लेखांत आढळतात. बंधुप्रीतीला जरी तो अजा- वात फांटा थावयास सांगतो तरी समाजांत स्वार्थत्यागमूलक ज्या क्रिया घडतात त्यांचें कारण बंधुप्रीतिविषयक प्रेरणा हें होय असें तो शेवटीं म्हणतो. निराशावादी लोकांवर टीका करतांना तो जें लिहितो त्यांत थोडें फार सत्य आढ- लून येतें.

टी. एच. ग्रीनः—विकासवादांवर टीका करणाऱ्यांचा पुढारी ग्रीन हा होता. उत्क्रांतितत्वावर नीतिशास्त्राची उभारणी करण्यास ग्रीनची मुख्य हरकत म्हटली म्हणजे निसर्गास अनुसरून नैतिक वर्तनाची उपपत्ति लावतां येणें शक्य माहीं ही होय. नैतिक जाणीव ही शास्त्रीयज्ञानाचा विषय होऊं शकणार नाहीं. नैतिक जाणिवेचा इतिहास पाहिला तर आत्मज्ञानाच्या प्रादुर्भावावरुंवर दुसरीहि एक जाणीव उत्पन्न होते असें आपल्यास आढळून येईल. ग्रीननें आपल्या नीतिशास्त्राची उभारणी अध्यात्मशास्त्रावर केल्यामुळे त्याच्यावर बरीच टीका झाली. त्यानें प्रतिपादिलेल्या आत्म्याच्या अमरत्वावरहि बरीच टीका झाली. त्यानें निसर्ग- वाद व सुखवाद यांवर केलेली टीका योग्य आहे. 'आत्मज्ञान किंवा आत्मोन्नति हें नैतिक वर्तनाचें ध्येय होय' हें ग्रीनचें म्हणणें पुष्कळ टीकाकारांना पटत नाहीं. कारण याचा अर्थ 'वाईट गुणांचा विकास' असा देखील होईल. परंतु ग्रीन नेहमीं स्पष्ट करून सांगतो कीं, आत्मोन्नति म्हणजे आपल्या कल्प- नांप्रमाणें जें अत्युत्कृष्ट तें प्राप्त करून घेणें होय. ग्रीनचा ध्येय- वाद हा सदाचाराची प्रेरणा व संवय यांवर अधिष्ठित आहे; हाच त्याचा विशेष आहे, आणि त्यानें आपलें तत्त्वज्ञान (आत्म्यात्म) साधारण माणसाला समजेल अशा नीतीच्या कल्पनांवरच उभारलें आहे.

प्रो. टेलर:—ग्रॉनच्या ' प्रॉलेगोमेना ' नामक ग्रंथामुळेच ब्रॅडले याची नैतिक आणि ' आभास व सत्य ' ही नामांकित पुस्तके लिहिली गेली. परंतु त्याच्याच मताचा टेलर याचा ' नीतिविषयक प्रश्न ' हा इ. स. १९०१ मध्ये प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा होय. याच्या ग्रंथातील मुख्य मुद्दे असे:—(१) नीतिशास्त्राची उभारणी अध्यात्मावर न करणे, (२) स्वार्थ व बंधुप्रेम यांतील विरोध. पहिल्या मुद्यावर त्याचे असे म्हणणे आहे की भौतिकशास्त्रांचा अध्यात्मशास्त्राशी जसा संबंध नाही तसाच नीतिशास्त्राचाहि नाही. विश्वाचे आदिकारण व त्याविषयी अध्यात्मशास्त्राची उपपत्ति यांच्याशी नीतिशास्त्राचा काही एक संबंध नसून मनुष्याचा प्रत्यक्ष व्यवहाराशी संबंध आहे; व त्या शास्त्राची उभारणी मानसशास्त्र व समाजशास्त्र यांवरच केली पाहिजे. हे अनुभवजन्य शास्त्रच समजले पाहिजे. स्वार्थ किंवा बंधुप्रेम यांपैकी कोणते एकच ध्येय ठरविणे शक्य नाही; या दोन्ही गुणांची योग्य सांगड घातली पाहिजे.

मनुष्याच्या नैतिक कलांवर नीतिशास्त्राच्या तत्त्वांची उभारणी करण्याचा प्रयत्न टेलर करतो. परंतु अध्यात्मशास्त्राशी या शास्त्राची फारकत केल्याने नीतितत्त्वाची योग्य उपपत्ति लागत नाही व हाच त्याच्या टीकाकारांचा मुद्दा होय. इ. स. १८७० पासून पुढे झालेल्या पंडितांवर ग्रॉन, ब्रॅडले व टेलर यांच्याच विचारांचा पगडा बसलेला दिसतो.

मनुष्याच्या नैतिक कल्पनांना योग्य वळण व व्यवस्थित स्वरूप देण्याचा मार्टिनोने प्रयत्न केला. कोणत्याहि क्रियेच्या कारणांचो त्याने जी परंपरा दिली आहे ती काल्पनिक आहे असे स्पष्ट दिसते व सदसद्विवेकबुद्धि हा मनाचा स्वतंत्र धर्म आहे व त्याचे निकाल ताबडतोब दिले जातात व ते योग्य असतात हे त्याचे म्हणणे आधुनिक मानसशास्त्रास धरून नाही.

त्याच्या नंतर तितक्या योग्यतेचा पंडित सिज्विक हा होय. त्याने इ. स. १८७४ मध्ये ' नीतिशास्त्राची पद्धति ' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. सिज्विकच्या ध्येयवादाविषयी मार्टिनोचे फार अनुकूल मत होते. त्याने उपयुक्ततावादाची निराळ्या पद्धतीने मांडणी केली. सिज्विकने नीतिशास्त्रविषयक विचाराला पद्धतशीर वळण लाविले. डॉ. रॅशडॉल ह्या आधुनिक नामांकित पंडिताला सिज्विकचा सुखवाद पसंत नसला तरी त्यास त्याचा बौद्धिक उपयुक्ततावाद पसंत होता.

ईजिप्शियन.—या प्राचीन लोकांना मनांतल्या गोष्टींची फारशी आवड नसल्याने, त्यांचे नैतिक विचार फारसे गहन नव्हते व त्यांत परस्परविरोधी पंथहि नव्हते. तथापि त्यांचे विचार उच्च दर्जाचे व पूर्ण नैतिक वळणाचे असत. मनुष्यांतील अतिशय उच्च सद्गुण म्हणजे आपल्या गांवांत चांगले नांव कमाविणे होय. ऑसिरिससारखे देव नीतीचे संरक्षक होत व ते नैतिक पापपुण्याचा निवाडा करीत. शिक्षा या अर्था जो ईजिप्शियन शब्द आहे त्याचा अक्षरशः

अर्थ ' शिकवण ' असा आहे, तेव्हा गुन्हा केल्यास शिक्षा कशाकरिता करावयाची याचे ज्ञान त्यांना होते असे दिसते. आतां त्यांच्यांतल विशिष्ट गुणावगुणांसंबंधी विचार करूं.

मनुष्यहत्या निषिद्ध मानली जाई. तथापि व्यभिचारी बायकोचा जीव घेणे हे अगदी कायदेशीर समजले जाई; व हीच शिक्षा तिच्या जाराला मिळे. त्याचप्रमाणे बंदिवान शत्रूंना मारण्याचाहि विधिनिषेध नसे. नरमेध निःसंशय आचारांत असे. यावरून ईजिप्शियन हे फार क्रूर वाटतील; पण कैद्यांशी वागणूक, गुन्हेगारांना शिक्षा आणि धार्मिक बलिदान या बाबतींत सर्वच प्राचीन देशांतल लोक ईजिप्शियनांसारखे असत. त्यांच्या खोदलेखांवरून असे दिसते की, हे प्राचीन ईजिप्शियन अतिशय शांतताप्रिय व सुखभावी असल्याने त्यांच्या ठिकाणी क्रौर्य संभवत नाही. ते स्वभावाने दयाळू, परोपकारी व आतिथ्यशील होते. वृद्धांना साहाय्य करणे हे अति पुण्यप्रद समजले जाई. तसेच आईबापांची आज्ञा पाळणे हे मुलांचे कर्तव्य असून ते त्याने बजावलेच पाहिजे त्याचप्रमाणे बापांनेहि मुलाला चांगले वागविले पाहिजे. आईला बापापेक्षा जास्त मान दिला जाई व तिच्या कुळांतच वारसा चाले. बायको ही संततीकरिता म्हणून मानिली जाई; तथापि तिला वाईट वागविले जात नसे. भाऊबहिणांची लग्ने होत. बहुपत्नीत्व निषिद्ध नसे; तरी फारसे रूढ नसे. कोणत्याहि तत्कालीन राष्ट्रांतल्यापेक्षा ईजिप्तमध्ये स्त्रियांचा दर्जा अधिक उच्च असे.

लम्प्रापूर्वीचा व्यभिचार फारसा विचारांत घेत नसत. अनीतिमती स्त्रिया वऱ्याच आढळत. सरदार लोकांच्या मेजवानीच्या प्रसंगी हजर असणाऱ्या नर्तकी, वेश्यावर्गापेक्षा असत. धर्माच्या नांवाखालीहि वेश्याव्यवसाय चाले. ईजिप्शियन लोक आपले शरीर व कपडे नमुनेदार स्वच्छ ठेवीत. त्यांच्यांत गुलामगिरीची पद्धत असेच. प्रजेची सर्व संपत्ति राजाची मानिली जाई. या संपत्तीचे दान मालकांना राजाकडून मिळालेले असे. सर्व जमीनीची पाहाणी व नोंदणी फार वारकाईने व काळजीपूर्वक केलेली आढळते. ईजिप्तमध्ये चोरांचा फार सुळसुळाट असे. मृताबरोबर मौल्यवान वस्तू व जवाहीर पुरण्याच्या पद्धतीमुळे थडगी उकरणारे चोर तयार होत. सत्यनिष्ठेला मोठा मान असे, तरी खोटे बोलणे हे वऱ्याच वेळां व्यावहारिक व क्षम्य मानिले जाई. दुसऱ्याचे नुकसान न करता आपल्या फायद्यासाठी खोटे बोलणे फार हुषारीचे समजत. कृतज्ञतेला ईजिप्शियन शब्द नाही. मोठ्या माणसांच्या संगतीत असतांना सभ्यपणे, व सय्यसूचकता राखून वागावे असे सांगितले आहे. आपल्या सद्गुणांचा व शहाणपणाचा दिमाख दाखविण्याची संवय हल्लींच्या ईजिप्शियनांप्रमाणेच प्राचीनांनाहि होती. दारू पिणे पाप समजत नसत; दारूचा मनसोक्त आस्वाद घेतला जाई. उद्यमाची किंमत या लोकांना चांगली माहीत होती. शौर्याला उत्तेजन मिळे व विद्याव्यासंगाची सर्वत्र चहा होई. पितृनिष्ठेचे लक्षण म्हणून और्ध्वदेहिक

भक्तिभावानें मुलाला करावें लागे. यांच्यांत उपाध्याय-वर्ग होता. ईश्वर सद्गुणाबद्दल वक्षीस देतो म्हणून आपलें कर्तव्य म्हणून सत्यनिष्ठ राहिले पाहिजे, अशी शिकवण असे. सारांश ईजिप्शियन लोक आनंदी, रंगेल, चैनी, छांदिष्ट व दिल्या मनाचे होते असे वरील वर्णनावरून दिसून येईल. तथापि ते दयाळू, परोपकारी व सभ्य असत. ते फारसे हुपार नसत. पण कलाकौशल्याची त्यांना आवड असे.

के टि टि फ, गॉ लः—यांच्या चालीरीतींतल कांहीं गोष्टी दिग्दर्शित केल्यास यांची नीतिमत्ता कळून येईल. यांच्यांत नवऱ्यानें मावी पत्नी विकत घ्यावयाची असे. लगे वाटेल तेव्हां मोडतां येत. धर्मपत्नीखेरीज नवऱ्याला अनेक रखेल्या ठेवण्याची मोकळीक असे. जारकर्माला कोठें प्रतिबंधच नसे. तथापि स्त्रिया पतिव्रताधर्मानें वागत. वेद्याव्यवसायहि कमी प्रमाणांत नसे. यांच्या बायका फार सुंदर व हुपार असून कधी कधी त्या पुरुषांचे कारभारहि पहात.पण त्यांची स्थिति समाधानकारक नसे. गॉल लोक फार क्रूर म्हणून ग्रीक-रोमन लोक त्यांचा तिटकारा करतात. तथापि ते तत्कालीन रानटी लोकांपेक्षा जास्त क्रूर नव्हते. ते नरमेध करीत व आत्महत्याहि करून घेत. पण शौर्यांत त्यांचा हात धरणारा कोणी नसे. ते मद्यासक्त, लोभां पणन्यायी व धर्मभोळे असत; गॉल लोक फार अभिमानी म्हणून प्रसिद्धि आहे.

आयरिशः—जिराल्डस म्हणतो की, आयरिश (प्राचीन) लोक लगे करीत नाहींत किंवा गोत्रगमन टाळीत नाहींत. भाऊ आपल्या विधवा भावज्यांशीं गमन करतात (टोपो-ग्रेफी ऑफ आयर्लंड, पृ. १६४). गॉल लोकांतल्या प्रमाणेंच रखेल्या ठेवण्याची यांच्यांत चाल असे; व हे क्रूरहि पण तसेच असत. गॉल लोकांप्रमाणेंच आयरिश लोकांचे इतर सद्गुण व दुर्गुण असत. यांच्यात शिस्तीचा तिटकारा असे. विश्वासघाताबद्दल जिराल्डस यां लोकांना फार दोष देतो. दया व दाक्षिण्य या गुणांबद्दल आयरिश इतिहास व वाङ्मय यांत भरपूर उल्लेख आढळतात. गॉल लोकांप्रमाणेंच अपमानाचा सूड घेण्यास आयरिश लोक सर्वदा अति तत्पर दिसतात. गुलाम-गिरीची अनिष्ट चाल यांच्यांत पुरातन काळापासून आहे. खुनाची तर त्यांना दिकतच नसे. वृद्धांना आयरिश लोक फार मान देत. जिराल्डसच्या वेळेचे आयरिश फार आळशी व वाईट लोक असत; तथापि गॉलप्रमाणें ते फार स्वच्छ रहात.

वेलशः—विवाहेच्छू तरुणतरुणींनीं अगोदर एकत्र राहून एकमेकांचा स्वभाव व संतातिसंभव पाहिल्याशिवाय हे लोक लग्न करीत नाहींत असें जिराल्डस म्हणतो. आयर्लंडांतल्या प्रमाणेंच या देशांतहि लग्नबंधन शिथिल असे व स्त्रियांना फाजील स्वातंत्र्य असे. बहुपत्नीत्व कायद्यानें मान्य केलेले नसे. जारकर्माला मोठीशी शिक्षा नसे; नवऱ्याला भरपाई-रक्कम दिली म्हणजे भागे. आयर्लंडांतल्या प्रमाणें रखेल्या ठेवण्याची चाल बोकाळलेली नव्हती. याचें कारण

विनाहित स्त्रियांना असलेले फाजील स्वातंत्र्य होय. वेश्यांचे चांगले संरक्षण करणारे कायदे नसत. वेश लोकां फार शूर व देशभक्त असत. हे वेळप्रसंगी कडकडीत उपास काढीत तरी खाण्याचें पुढें आलें कीं त्यावर लांडग्याप्रमाणें तुटून पडत; मग त्यांस सुमार रहात नसे. हे धर्मनिष्ठ व आतिथ्य-शालिहि तसेच असत. खून व भ्रातृहत्या यांत हे निर्ढावलेले असून चोऱ्या व दरोडे घालणें हें पाप समजत नसत. (जिराल्डस, २.२). हे निसर्गाविरुद्ध संभोग करीत. कुटुंबांत नवरा हा प्रमुख असे; त्याला वाटेल तें करण्याचा (बायकामुलांना मारण्याचाहि) अधिकार असे. हे बोलण्यांत फार धाट, तरबेज व अलंकारप्रवीण असत. आयरिश लोक जितके मत्सरयुक्त तितकेच हे मत्सररहित असत. यांची रहाणी स्वच्छ असे.

स्कॉटिशः—प्राचीन काळां लग्नसंस्था नसेच; स्त्रीपुरुषांत अनिरुद्ध संबंध घडून येत असे. दहा बारा पुरुष (सामान्यतः भाऊ भाऊ किंवा बाप व मुलें) यांमध्ये एक बायको असे. राजघराणें, सरदार, उपाध्याय व लोक या सर्वांची अनौरस संतति असे. द्विपत्नीत्व व जारकर्म हे सामान्य गुन्हे असत. स्कॉटलंडांत मद्यपान मनसोक्त सुरू असे, इतकें कीं तें कायद्यानें सुद्धा बंद होईना. रेफॉर्मेशनकाळापर्यंत खून व कत्तली या सररहा चालू असत. त्यांचा चोऱ्या करण्याचा धंदा फार मोठ्या प्रमाणावर चालू असे.

पौरस्थ नीतिशास्त्र.

भारतीय-पुनर्जन्मावर विश्वास ठेवल्यानें भारतीय नीतिशास्त्राला निराळाच रंग चढला आहे. वेदसूक्तांतून या पुनर्जन्माबद्दल स्पष्ट उल्लेख नाहीं; किंवा नैतिक विचारांहि फारसे आढळत नाहींत. फक्त स्वर्गाय आनंद व नरकयातना यांचा निर्देश केलेला दिसतो. उलट उपनिषदांतून सद्गुणां माणसें ब्राह्मण जन्माला व दुष्ट माणसें चांडाल जन्माला जातात असे सांगितले आहे (उदा. छांदोग्य उप. ५. १०). कर्म व कर्मविपाक ही कल्पना पडदर्शने व धर्मसूत्रे यांतून विवेचिली आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा उच्चतम हेतु कर्मबंधनांपासून मुक्त होण्याचा आहे. धर्मसूत्रांतून ब्राह्मण जातींत जन्म घेतल्यामुळे उत्पन्न झालेला विशिष्ट कर्म निवेदिलां आहेत. तसेंच पंचव्रत आचरून कर्मबंधनांतून सुटून मोक्ष साधनाची इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मण यतींची कर्तव्ये विवेचिली आहेत.

मनु, महाभारत व इतर अभिजात संस्कृत वाङ्मय यांत दिग्दर्शित झालेल्या पुढील काळच्या ब्राह्मणी धर्मांत जुन्या जातिनियमांची पुनरावृत्ति आहे. त्यांत आध्यात्मिक व सामाजिक श्रेष्ठतेला पांचण्याचा ब्राह्मणवर्गाचा अधिकार प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. न्यायपीठापुढें अनर्दी सत्य तें सांगण्याचा साक्षादाराला उत्कृष्ट उपदेश केलेला आहे. पण यावर विरजण म्हणूनच कीं काय, श्रेष्ठ जातीच्या

माणसाला मृत्यूपासून सोडविण्याकरिता खोटी साक्ष देण्याला हरकत नाही अशी परवानगी ठेविली आहे. गोब्राह्मणांची पवित्रता याखेरीज हिंदूमधील बऱ्यावाईट गोष्टींच्या कल्पना इतर प्राचीन राष्ट्रांतील कल्पनांप्रमाणेच आहेत. प्रत्येक पापाला प्रायश्चित्त आहेच. प्रत्येक जातीचीं विशिष्ट कर्मे आहेत तरी पुढील कर्मे सर्वांना सारखांच बंधनकारक आहेत. क्षमा, सत्यवादिता, आत्मसंयमन, पावित्र्य, औदार्य, प्राण्याविषयी पूज्यबुद्धि, वर्डाल माणसांची आज्ञा पाळणे, यात्रा करणे, सहा-नुभूति, सरळपणा, समाधान वगैरे (विष्णुसूत्र, २. १६ पासून पुढे). बौद्ध-जैनांप्रमाणे अहिंसाव्रत पाळण्याची त्यांस सक्ति नाही. वानप्रस्थाश्रमाचे मोठे पुण्य वर्णिले आहे. महा-भारतांत पुरोहित्यधर्माचा बराच उल्लेख असून हिंदुनीति-शास्त्राचे ते एक ' कोड ' व म्हणतां येईल. यज्ञ, अध्ययन, औदार्य, तपस्या, सत्य, दया, आत्मसंयम आणि निर्लोभता हीं धर्ममार्गाचीं अष्टांगे निवेदिली आहेत. महाभारतासारख्या महाकाव्यांतून सामाजिक व गृहसौख्याची बरीच हृदयस्पर्शा दृश्ये आढळतात उदा. मुल्ले आईबापांशी आज्ञाधारक व बरिष्टांशी नम्र आढळतात; आईबाप मुलांवर अत्यंत प्रेम करतात व त्यांच्या सुखासाठी आपला जांवाहि देण्याला तयार असतात; स्त्रिया पतिव्रता आहेत तसेच पतींही आपल्या स्त्रियांच्या ठिकाणी प्रेमासक्त आहेत; कुटुंबांत प्रेम व शांतता नसत आहे. एकंदर संस्कृत वाङ्मयांतून असा उपदेशपर व लाघवयुक्त ध्वनि उमटत आहे. कल्पित गोष्टींच्या संग्रहांतून तर हा तीव्र भासतो. कारण त्यांत कोरुहे, मांजरे, हत्ती, पोपट, माकडे व इतर प्राणी यांच्या तोंडीं उपदेशपर व नैतिक भावनामय भाषा घातलेली आहे. प्रबोधचंद्रोदयासारख्या संस्कृत काव्यनाटकांतूनही नीति शिकविली आहे. संस्कृत नैतिक काव्याचा आत्मा म्हणजे दैववाद; हे दैव मागील जन्मां केलेल्या गोष्टींवर अवलंबून ठेविलेले असते. तेव्हां प्रत्ये-कानें या जन्मां चांगली वर्तणूक ठेवून पुढील जन्माला नीट वळण द्यावे अशी साहाजिक समजूत होते. लिंगायत धर्माचा वसव (१२ वे शतक), कबीरपंथसंस्थापक कबीर (१५ वे शतक), नानक, दादू, आणि चैतन्य (१६ वे शतक) व इतर असेच नवधर्मसंस्थापक यांची वृत्ति सामान्यतः आपल्या धर्मांत सामाजिक समता उत्पन्न करण्याची होती. पण व्यव-हारांत जातिभेदाच्या या निर्मूलन-प्रयत्नाला फारसे यश आले नाही. मोक्षाकरिता भक्तिमार्ग लोकप्रिय होत चालला आहे. पुनर्जन्माची कल्पना सर्व हिंदूंत नाही उदा. मध्य-प्रांतांतील सामान्य हिंदु शेतकऱ्यांचा पुनर्जन्मावर विश्वास नसून त्याला एवढेच वाटते कीं या जगांत जे चांगले वागतात ते मरणोत्तर स्वर्गाला जातात व वाईट लोक नरकांत पडतात. तथापि नीतिमत्तेवर या दोन्ही कल्पनांचा सारखाच परिणाम होतो. आर्यसमाज, ब्रह्मोसमाज यांसारख्या नूतन धार्मिक पंथांच्या उपदेशांत व आचरणांत हिंदुस्थानावर ख्रिस्ती-नीतीचा वसत असलेला पगडा दृष्टीस पडतो. उदा० आर्य-

समाज हा स्त्री व पुरुष या दोघांनांही शिक्षण घेण्यास भाग पाडतो व मनुष्यजातीची शारीरिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक सुधारणा करून अखिल जगताचे वरें करण्याची हांव धरतो.

बौद्ध नीतीचे स्वतंत्र विवेचन पुढेंच आहे, आतां जैनांची नीति पाहूं. प्राणिजीविताविषयी आदरबुद्धि दाखविण्यांत जैन बौद्धापेक्षा पुढे आहेत. (' अहिंसा ' पहा.) जैनभिक्षूने अहिंसाव्रत कडकपणे पाळून शिवाय बौद्ध व ब्राह्मण यती-प्रमाणे खोटे न बोलण्याची, परवानगीशिवाय अपहार न कर-ण्याची, ब्रह्मचर्य राखण्याची आणि आत्मयज्ञ करण्याची शपथ घेतली पाहिजे. या धार्मिक संप्रदायांत संन्यासव्रतांचे फार प्रस्थ आहे. जैन गृहस्थांनी पाळावयाचे नियम बरेच सौम्य आहेत. आपल्या धर्माकरिता कसलाहि त्याग आनं-दाने करण्याची तयारी असलेले गृहस्थ जैन धर्मांत जास्त आढळतील व हाच त्या धर्माचा विशेष आहे. जैन यती निकृष्ट लोकांनां जैनधर्माचे शिक्षण देण्याचे व एकंदर समा-जाच्या कल्याणाची खटपट करण्याचे काम आजही करीत असलेले दिसून येतील.

बौद्ध.—व्यवहारिक गरजांनां तात्त्विक ज्ञानाचा दिलेला जोड आणि संन्यासधर्मावर दिलेला विशेष भर हाच बौद्ध-नीतीचा गाभा म्हणतां येईल. ज्याप्रमाणे बौद्धांचा धर्म तत्त्वज्ञानाशी विलग न करतां येण्याइतका संयुक्त आहे त्याचप्रमाणे व्यावहारिक गरजा व शिक्षण हीं लक्षांत घेऊन बनविलेल्या नीतिशास्त्राच्या तत्त्वांवर त्यांच्या नीतीची उभा-रणी आहे. याप्रमाणे तात्त्विक व व्यवहारिक वाजूंची सांगड घालण्यांत बौद्ध नीतिशास्त्रानें सर्वसामान्य हिंदुमताची घाटणी न करत उचलली आहे असे म्हणावे लागते. संन्यास धर्मांत त्याचा व हिंदुस्थानांतील इतर धार्मिक पंथांचा फारच थोडा विरोध आहे. सामाजिक संस्था व परंपरा यांच्याशी चिकटून न रहाण्यांत याचा ब्राह्मणां नीतीशी मूलभूत विरोध दिसून येतो. बौद्धांनी प्रत्येकाच्या ज्ञानांत व गुणांत दिसून येणारी जाग-तिक सत्ये हीच नीतीला आधारभूत घेतली आहेत. थोड-क्यांत असे सांगतां येईल कीं, बौद्धनीति ही स्वातंत्र्यवादी व वैयक्तिक तत्त्वाची तर ब्राह्मणांनीति कायदेशीर व सामा-जिक तत्त्वाची आहे. बौद्धनीतीने अंगिकारलेला हा व्यक्ति-रूपी पाया व स्वातंत्र्यसिद्धांत भारतधर्मातिहासांत अगदीं नवीन असून त्यावरच बौद्धसंप्रदायाच्या जागतिक धर्माची उभारणी आहे. व्यक्तीचा नैतिक व बौद्धिक उत्कर्ष हाच बौद्धनीतीचा अंतिम हेतु आहे. बौद्धांच्या व्यावहारिक नीति-शास्त्राचा मुख्य विषय सद्गुण व दुर्गुण यांतील विरोध स्पष्ट करणे हा आहे. या दोन विद्वद्गुणांचे तक्ते केलेले असून त्यांचा उपयोग वर्गाकरणासाठी व चटकन् व्यावहारिक उप-योगाकरितां निवड करतां यावी म्हणून आहे. मनुष्य स्वभा-वांतील मूलभूत दुर्गुण स्वार्थपरता होय; मग त्यापासून काम, छंद वगैरे दुसरे दुर्गुण उपस्थित होतात. निर्वाणाच्या

पैलतीरी नेणारे सद्गुण म्हणजे पारमिता होत. नीतीचा उत्कर्ष करण्यासाठीच संघांची योजना आहे. या संघांत संन्यासी व गृहस्थाश्रमी लोकांचा समावेश होई व विनयपिटकांत दिलेले आचारनियम यांना नीतिमार्गदर्शक असत (तिपिटक-बुद्धोत्तरजग, प्र. ११ वें पहा). आगुष्य पूर्णपणे नैतिक होण्यासाठी श्रमण झाले पाहिजे असा उपदेश आहे. पण गृहस्थाश्रमांत राहूनहि मोक्ष अजीवात मिळणार नाही असे नाही. अति पवित्र राहणाऱ्या भिक्षूंत व गृहस्थांत कांहींहि फरक नाही असे बुद्धाने एकदां म्हटल्याचे सांगतात. यावरून नैतिक व आध्यात्मिक पूर्णता संपादन करण्याच्या लायकीत आपल्या भिक्षु व गृहस्थाश्रमी शिष्यशाखांत बुद्धाने मोठा फरक केला होतासे दिसत नाही. स्त्री-पुरुषसंबंधाविषयी असेच म्हणतां येईल. स्त्रियांचे नैसर्गिक दौर्बल्य व व्यंगे यांमुळे, त्या पूर्ण नीतिमत्ता संपादन करण्यास कमी लायक असतात असा सर्वसाधारण समज आहे. बुद्धाने वारंवार स्त्रियांचे दोष व दुर्गुण यांचा पाढा वाचून भिक्षूंना त्यांच्यापासून अलिप्त राहण्याविषयी बजाविले आहे; व त्याचप्रमाणे पुरुषांचा दुष्टपणा स्त्रियांच्या नजरेस आणिला आहे. तेव्हां बुद्ध स्त्रियांनाच नावे ठेवितो असे नाही. पण वैपयिक अनीतीत पुरुष हाच प्रत्यक्ष चळवळ्या असल्याने बुद्धाने आपल्या पुरुषशिष्यांना सावध रहाण्याविषयी बजाविले आहे.

बौद्धनीतिशास्त्रांत भिक्षु व गृहस्थ यांना सांगितलेल्या नियमांखेरीज, अहिंसा, अस्तेय, अव्यभिचार असत्यनिषेध व अमादन (माद न आणणे) हे पांच सार्वत्रिक नियम आढळतात. धम्मपद व जातककथा यांतून सुंदर नीतिकथा गोविल्या आहेत; नीतिवचने तर जागोजाग आहेत. प्रापंचिकासाठी नीतिधर्म 'पंचशीले धाम्मिक सुत्तांत' आढळेल.

मु सु ल मा नी.-कुराणांतील नीतिशास्त्र थोडक्या शब्दांत सांगायलाचें म्हणजे " विश्वास ठेवा व चांगले असेल तें करा. " दानधर्माचा कुराणांत वारंवार कळकळीचा उपदेश केलेला आहे. याखेरीज ईश्वरमान्य असे इतर मानवी सद्गुण जे कुराणांत सांगितले आहेत त्यापैकी कांहीं सूरनु—वेनी-इसाईल नांवाच्या अध्यायांत (२३-४०) अव्यवस्थितपणे मांडलेले आढळतील. मुसुलमानांत नीतिमतेचा प्रश्न धार्मिक स्वरूपाचा आहे. वक्षांस व शिक्षा या मुख्यतः परलोकांतल्या गोष्टी आहेत. जे विश्वास ठेवून चांगले आचरण करतात त्यांना स्वर्गसुख लाभते. दारु-जुगार सोडणे, चैनी न करणे वगैरे. पृथ्वीवर केलेल्या आत्मनिग्रहाच्या गोष्टी-करितां त्यांना परलोकांत त्याच चैनीच्या गोष्टी अक्षय लाभतात. संन्यासधर्माचे बीज इस्लामी संप्रदायांत रुजविण्याचा महंमदाने केलेला प्रयत्न फारसा सफळ झाला नाही. कारण अरब लोकांचा कल चैनीकडे असे, पण पुढे चैनीचा कंटाळा

आल्यावर संन्यस्तनीतिपंथ निघाला. गूढवादी सूफीपंथ हा त्यापैकीच आहे.

दंतकथा व म्हणी यांतून मुसुलमानांचे नैतिक तत्त्वज्ञान आढळून येते. गझलीचे (इ. स. १०५९-११११) नीति-तत्त्वज्ञान स्वतंत्र कृपावे लागेल. त्याचा 'इहया उलूम अल्दीन' हा नीतिग्रंथ प्रसिद्ध आहे. १८ व्या शतकांत वहाबी चळवळ प्रादुर्भूत झाली. तिचा हेतु मुसुलमानांनी संप्रदायांतील दोष काढून तिला सात्त्विक स्वरूपाची बनविण्याचा आहे. आज युरोप व अमेरिका यांतील आधुनिक संस्कृतीचा पगडा या संप्रदायावर बसत चालला आहे. मोरोक्कोपासून मलायाद्वीपसमूहापर्यंत पसरलेल्या मुसुलमानांत वेगवेगळे पंथ आहेत व त्यांचे नैतिक आचारविचारहि वेगवेगळेच आहेत. खाजे व रखेल्या यांच्या स्वरूपांत गुलामगिरी अद्याप त्यांच्यांत नांदत आहे. तथापि या चैनीच्या गोष्टी असल्याकारणाने या गुलामांना साहजिकच चांगल्या रीतीने वागविण्यांत येते. आपला धर्म वाढविणे हे प्रत्येक मुसुलमानांचे कर्तव्य मानिले जाते. बहुपत्नीत्व शास्त्रसंमत आहे. पण आज आर्थिक परिस्थितीमुळे फक्त कांहीं श्रामंत मुसुलमानच एकापेक्षा अधिक वायका करतात. घटस्फोट केव्हांहि सहज करता येतो त्यामुळे तरुण समाजाला चांगले वळण मिळत नाही. स्त्रियांची स्थिति अत्यंत खालावलेली आहे. हे लोक अति धर्मभोळे आहेत. मुसुलमानी अधिकाऱ्यांत फार अनाचार पोकाळलेला दृष्टीस पडतो व त्यामुळे समाजाची व्हावी तशी प्रगति होत नाही. फयद्याकरितां खोटे बोलणे हे बऱ्याच राष्ट्रजातींप्रमाणे यांच्यांत गृहणीय मानित नाहीत. लहान मुले व कुलटा बायका यांना चैनीच्या सर्व गोष्टी पुरवून आपण मात्र पोषाखांत साधे रहाण्याचा वरच मुसुलमान प्रयत्न करतात. अफू, हशीश इत्यादि मादक पदार्थांचे सेवन पाश्चात्य देशांतील दारुप्रमाणे सार्वत्रिक आहे. तेव्हां आजच्या परिस्थितीत मुसुलमानी धर्मप्रथावरहुकूम वागणे कमी संस्कृतीच्या लोकांना कांहीं फायदेशीर असले तरी नैतिक प्रगतीला ते हानिकारक होईल.

पारशी.-अवेस्ता व पहलवी ग्रंथांतून दिग्दर्शित होणारा झरथुष्ट्रीधर्म हा केवळ नीतिधर्म आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. या धार्मिक संप्रदायांत अहुरमज्द हा पवित्र सदात्मा असून अहरिमन् हा अपवित्र दुरात्मा मानिला आहे. या दोघांत नेहर्मा वर्चस्वाविषयी झगडे चालतात. तेव्हां द्वैताची कल्पना याच्या मुळाशी आहे. नीति म्हणजे दुरात्म्यांशी करावा लागणारा झगडा होय; म्हणून तदनुरोधाने मनुष्याची याज्ञिक व विधिविषयक कर्तव्ये आखण्यांत येतात. आजारीपणानंतर हाथरूप स्वच्छ करणे हे केवळ आरोग्याकरितां नसून अंतस्थित दुरात्म्यांना झाडून टाकण्याकरितां अवश्य असते असे पारशी मानितात. सर्व आजार व शारीरिक विटाळ हे सैतानाच्या व मृत्यूच्या राज्यांतील

होत. जाळल्याने किंवा इतर रीतीने मृत कुऱ्यांची व माणसांची विल्हेवाट लाविल्याने पृथ्वी, अग्नि किंवा पाणी यांना विटाळ होईल म्हणून आजचे पारशी लोक ' टावर ऑफ सायलेन्स ' मध्ये स्वर्गीय पक्ष्यांकडून ते खाल्ले जावेत म्हणून मृतांना ठेवितात. पण उलट असा समज आहे की दुष्ट माणसांच्या किंवा हिंस्र प्राण्यांच्या प्रेतांपासून अपवित्रता पसरत नाही कारण त्यांच्या मृत्यूनंतर दुरात्मा त्यांच्या शरीरांना सोडून जात असतो (वेदि. ५. ३५-३८).

पारश्यांत नीति म्हणजे एक सुधारणेची कला आहे. झरथुष्ट्राच्या काळी याचा उपयोग भटक्या व शेतकरी वर्गाला सुधारण्याकडे होत असे. हिंदूंप्रमाणे त्यांच्यांत गोरक्षण ही उच्च धार्मिक नीति मानिली जाई; याखेरीज चांगली शेती करणे, कालवे खणणे, रस्ते व पूल बांधणे, शेतकीची हत्यारे तयार करणे यांसारख्या आवश्यक गोष्टी धर्मनिष्ठांची कर्तव्ये म्हणून अवेस्तांत उपदेशिली आहेत.

या व्यावहारिक नीतितत्त्वांखेरीज उच्च नीतितत्त्वेहि पारशी धर्मांत आहेत. मनुष्याचे उत्पादनकार्य हे अतिशय प्रशंसिलेले आहे. उत्पादनांत किंवा आयुष्यांत विघाड येईल अशी कोणतीहि गोष्ट करावयाची नाही. या कारणाकरितांच या संप्रदायाला संन्यासधर्म मान्य नाही. आपल्या स्वतःच्या आयुष्याची व वंशाची काळजी घेण्याखेरीज दुसरी उच्च व व्यवहारीक कर्तव्ये म्हणजे उद्योगशीलता, मिताहार, काटकर प्रतार्जगर, सर्व व्यवहारिक गोष्टीत तत्परता ही होत. सत्यता, ऋजुता, न्याय, श्रद्धा व औदार्य हे गुण आयुष्याला चांगली दिशा लागण्याकरितां पाहिजेत. 'दिना-ई मईनोग-ई खत' मध्ये (अ. ३७) नाजुक भावना, दया, कृतज्ञता यांसारखे मनुष्यांतले ३३ गुण वर्णन केले आहेत.

याप्रमाणे पारशी संप्रदाय हा खरोखरीच नैतिक धर्म असल्याने तो पाळण्यासाठी या समाजाला अहोरात्र खटपट करावी लागते. पारशी उपाध्यायांचे संबंध आयुष्य शुद्धीकरण व भूतापसरण यांकरितां कराव्या लागणाऱ्या धार्मिक विधींत जाते. सर्वांत मोठा गुन्हा म्हणजे पाखंडीपणा होय. गुन्ह्यांना शिक्षा वेदीदादमध्ये सांगितल्या आहेत. या ग्रंथांत भूतविद्या व नीतिशास्त्र यांची सांगड घातलेली दिसते. पापपुण्याचा शेवटचा निवाड्याचः दिवस असून त्यावेळीं सर्वांची खरी परीक्षा होत असते असा ख्रिस्ती संप्रदायाप्रमाणे या संप्रदायाचाहि समज आहे.

सदाचार व न्यायपद्धति यांची योजना कर्ितां पारशी लोकांना उपयुक्तता व व्यवहारीकता यांकरितां चांगली नजर पावविलेली दिसते. वैयक्तिक आयुष्यांत त्यांच्या नीतिशास्त्राचा उपयोग आत्मनिग्रह व सत्यशीलता यांना उत्तेजन देण्याकडे होतो तर सामाजिक आयुष्यांत सत्यनिष्ठा, नियमितपणा व सामाजिक एकी करण्याकडे होतो. स्वार्थनिरपेक्षतेच्या भावनांना पारश्यांनी अजीबात फांटा दिलेला आहे.

त्यांच्या धार्मिक विचारांतहि भावना शिरलेल्या नाहीत. तेव्हां त्यांचा अवेस्ताधर्म हा एक कायदाच म्हणतां येईल.

ज पा नी.— जपानी राष्ट्राच्या चिरकालीन इतिहासांत अनेक प्रकारच्या नीती अमलांत येऊन गेल्या. तथापि त्यांतील मूळ सारभूत तत्त्वांत बदल झालेला नाही. प्राचीन जपान्यांतलि विशिष्ट नैतिक अंगे आजच्या जपान्यांतहि आढळतात. त्यांतील प्रधान अंग म्हणजे राष्ट्रीयत्व. हे राजघराणे व संस्थान या ठिकाणी केंद्रीभूत झालेले दिसून येईल. आजपर्यंत ज्यांत एकाच राजघराण्याकडे गादी चालत आलेली आहे असे उदाहरण जगांत जपानखेरीज दुसरे कोठेहि नाही. तेव्हां अशा पुरातन व पवित्र गादीला जपानी लोक फार मानितात यांत नवल नाही. जपानी लोक मिक्काडोकडे पितृप्रमाने पहातात. तेव्हां प्रत्यक्ष मातापित्यावरील प्रेमाला जपानांत चीनप्रमाणे पाहिला दर्जा नसून राजनिष्ठेच्या खालचा दर्जा आहे. प्राचीन जपानी लोक स्वभावाने गरीब, उदार, दयाळु असून ते जगाशी शांततेने वागत. तथापि ते खंबीर मनाचे व निघड्या छातांचे असत. आपल्या पितृभूमिकरितां ते हातावर शिर घेऊन तयार असत.

शितोधर्म हा जपानचा राष्ट्रधर्म आहे, नीतिधर्म नव्हे. राष्ट्रदेवतांची उपासना, राजा आणि मातापितरें यांविषयी आदर, राष्ट्रकल्याणासाठीं प्रयत्न व सात्त्विक रहाणी यांची शिकवण शितोधर्मांत आहे. बुशिडोधर्मांत लष्करी जातीकरितां नीतिशिक्षा विवेचिली आहे. या धर्माची खरी प्रगति १२ व्या शतकापासून पुढे झाली. ज्याप्रमाणे शितो हा राष्ट्राचा देश्य धर्म आहे त्याप्रमाणे बुशिडो ही जपान्यांची राष्ट्रीनीति आहे. राजभाक्ती, पितृभाक्ती व देवभाक्ती ही बुशी वर्गाची प्रधान कर्तव्ये समजली जात. इतर सद्गुण त्यांच्या अंगां येतील असे नियम केलेले असत. इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकांत कनफ्यूशिअस संप्रदाय जपानांत शिरला व १७ व्या शतकांत त्यानें तेथे चांगले दिवस पाहिले. हा संप्रदाय जपानांत अद्यापि टिकून राहिला आहे पण तो खालावलेल्या स्थितीत आहे. या संप्रदायाच्या नीतिधर्माला बौद्ध संप्रदायाकडून अति जोराचा धक्का बसला. चीनमधील व जपानमधील कनफ्यूशियन संप्रदायांतोळ भेद, असे चिनी नीतिशास्त्र स्वर्गोपासनेवर उभारलेले आहे तर इकडे जपानी लोक पितराऱ्यांची उपासना करतात. चिनी लोक ज्ञानां माणसांना अतिशय मान देतात, व मूर्ख आणि जुलुमी राजांना लोकांना वाटल्यास गादीवरून काढून टाकावे असे प्रतिपादितात; पण जपानी लोक मिक्काडोनां अति पवित्र व अदूषित समजतात, चिनी लोक परोपकारिता व पितृभाक्ती हे श्रेष्ठ सद्गुण मानितात तर जपानी राजनिष्ठा आणि सदाचार यांना सर्वांत जास्त किंमत देतात.

बौद्ध संप्रदाय जपानांत शिरल्यापासून (६ वे शतक) त्यानें शितोला आत्मसात् केले. ही जोडी १८७१ साली कायम फुटली. बुशिडोधर्मालाहि या संप्रदायाचे बरेच साहाय्य झाले.

यांतील स्वार्थराहित्य व इच्छामुक्ति हीं तत्त्वे जपानां हृदयांत लवकर शिरलां. राष्ट्रीय चैतन्यांतील कठोरपणा बौद्ध संप्रदायांतील परोपकारशीलतेच्या शिकवणीनें मूढ पडला व परलोकाची नवीन कल्पना जपान्यांमध्ये त्यानें आणून दिली. सर्व जगताच्या मुळाशी एक सर्वसामान्य कारण आहे व जगतांतील वस्तूंचा एकमेकाशी अतिशय गुंतागुंतीचा संबंध आहे या समजुतीवर बौद्ध नीतिशास्त्राची उभारणी आहे. [साइरो-आउटलाइन्स ऑफ बुद्धिस्ट एथिक्स, १९०३; आर एन्डो-ओरिएण्टल एथिक्स.]

चि नी.—चीनी लोकांचे नीतिशास्त्र म्हणजे कन्फ्यूशियन संप्रदायाचे नीतिशास्त्र होय; कारण इतर धर्मांचे नीतिशास्त्र चीनमध्ये रुजले नाही. व्यावहारिक नीतीचा अध्यापक म्हणून कन्फ्यूशियसची ख्याती आहे, पण त्याचा यासंबंधी ग्रंथ असा नाही; किंवा नीतिसिद्धांताची व्यवस्थेशीर मांडणीहि त्यानें केलेली नाही. त्याचे तुटक व विसंगत बोल त्याच्या अनुयायांनीं गोळा केले आहेत इतकेंच. कन्फ्यूशियसचे अनुयायी जेन (दानधर्म), इ (सदाचार), लि (औचित्य), चिह (ज्ञान), व हसिन् (ऋजुता) हे पांच सद्गुण मानितात. आपल्याला अकारण छळणाऱ्यालाहि क्षमा करून त्याला दया दाखवा हे ख्रिस्तसंप्रदायां तत्त्व कन्फ्यूशियसचे नाही. बापाचा खून करणाऱ्याला मुलांनें केव्हाहि व कोठेहि ठार करण्याला तयार असले पाहिजे असे कन्फ्यूशियसनें एकदां उत्तर दिलेले आहे. मातृपितृभक्ति व आत्प्रेम हीं कन्फ्यूशियसच्या सामाजिक व नैतिक संप्रदायाचीं मुख्य अंगे होत (बुद्धपूर्व जग, उत्तरार्ध पृ. ५८; व ' कन्फ्यूशियस ' पहा). पितरांच्या उपासनेच्या सध्याच्या प्रकाराला व कल्पनेला कन्फ्यूशियसची संमति नाही. वाडवडिलांची आठवण ठेवण्यासाठीं श्राद्धे वगैरे पितृ-उपासना करावी असे त्यांचे मत होतें. पितरांच्या उपासनेवर परकीय टांकाकार असा अक्षेप आणतात कीं, त्यायोगाने रखेल्या ठेवण्याला उत्तेजन मिळते. चीनमध्ये श्रामंत लोकांत रखेल्या ठेवण्याची फार चाल आहे; पण कडकडीत नीतिमत्तेचे लोक या चाली-विरुद्ध आहेत; बायकोला मुलगा होत नसेल तर मात्र गोष्ट निराळी. कारण त्या बाबतीत पितृयज्ञ खंड चालविण्यासाठीं मुलांची आवश्यकता भासते व त्यामुळे रखेल्या ठेवाव्या लागतात. [केबर—दि डॉक्ट्रिन्स ऑफ कन्फ्यूशियस; गूट—दि रिलिजिअस सिस्टिम ऑफ चायना; मार्टिन—दि लोअर ऑफ कॅथे.]

नीपर नदी—ही नदी रशियांत असून हिचा उगम व्हालडे टॅकड्यांच्या पायथ्याशी आहे. १४१० मैल वहात जाऊन ही नदी अखेर काळ्या समुद्राला मिळते. डोरोगोवुझ-पर्यंत हिच्यांत जहाजे चालतात. ह्या नदीचे वरेच कालवे असून हिच्या नौकानयनयोग्य अशा बऱ्याच उपनद्या आहेत. या नदीचा बाल्टिक समुद्राशी संबंध जोडण्यांत आला आहे.

नीबुहर, कारस्टेन (१७३३-१८१५)—ह्या जर्मन प्रवासी एका शेतकऱ्याचा मुलगा असून त्याला लहानपणी थोडेच शिक्षण मिळाले. सर्व्हेअर व भूगोलशास्त्रवेत्ता बनण्याकरितां त्यानें गणित वगैरे विषयांचा व अरबी भाषेचाहि अभ्यास केला. ईजिप्त, अरबस्तान व सीरिया या देशांचे शास्त्रीय संशोधन करण्याकरितां डेन्मार्कच्या ५ व्या फ्रेडरिक राजाने जी. मंडळी पाठविण्याचे ठरविले तिच्यांत सामील झाला. स. १७६१ मध्ये या सफरीचा मंडळी निघून आलेकझांड्रियाला उतरला व तेथून नाइल नदीच्या उगमाकडे निघाली. सुवेझला पोहोचल्यावर नीबुहरनें माउंट सीनायला भेट दिली. नंतर मंडळी जेद्दाला व नंतर मोकाला येथे गेली. नंतर मंडळीनी येमेनची राजधानी साना हे शहर पाहिले. पुढे ही मंडळी मुंबईस जात असतां या संशोधकांपैकीं वादेंत सर्वजण आजारांनें मृत्युमुखी पडून एकटा नीबुहर उरला. तो मुंबईस चवदा महिने राहिला व नंतर मस्कत, बुशायर, शिराझ, पसेंपोलीस, बाबिलोन, बगदाद, मोसल, अलेप्पो, सायप्रस, ब्रुसा व कान्स्टँटिनोपल या शहरांना भेट देऊन स. १७६७ च्या नोव्हेंबरान्त कोपनहेगनला परत गेला. त्यानें आपल्या सफरीतील देशांचे भूवर्णन, लोक, पुराणवस्तु वगैरेसंबंधाने लिहिलेली अरबस्तानसंबंधीं माहिती प्रमाण-भूत मानतात. त्यानें आफ्रिकेच्या अंतर्भागाची व तुर्की साम्राज्याच्या राजकीय व लष्करी परिस्थितीची माहितीहि एका जर्मन मासिकांत प्रसिद्ध केली.

नीमच—मध्यहिंदुस्थान, ग्वालेर संस्थान, मंदसौर जिल्ह्यांतील एक शहर. येथे ब्रिटिश लष्करी छावणी आहे. राजपुताना-माळवा-रेल्वेच्या अजमेर-खांडवा शाखेवर नीमच स्टेशन आहे. १९११ साली नीमच कॅंटोनमेंटची लोकसंख्या १२३१८ व गांवाची ४९८९ होती. एका रक्ष खडकाळ जागेवर हे शहर वसलेले असून समुद्रसपाटीपासून १६१३ फूट उंच आहे. धान्य, अफू आणि कापूस वगैरे मालांची नेआण चालते. येथे पंडिता रमाबाई मिशन आहे. १८१७ साली जेव्हा पंढारी लोकांनी लुटालुट चालविली त्यावेळी त्यांच्यावर दाब बसविण्याकरितां येथे छावणी केली. १८१८ साली येथे एक किल्ला बांधण्यांत आला. १८२२ ते २८२५ सालापासून नीमच हे राजपुताना माळवा पोलिटिकल चार्जेचे मुख्य ठाणे असून येथे रेसिडेन्ट रहात असे.

१८५७ साली झालेली माळव्यांतील गडबड येथेच सुरू झाली. येथील छावणींतील लोकांत मूळ अस्वास्थ्य दिवून आले. जून ३ ला एक शिपाई तुकडी उठली तेव्हा युरोपियनांची बायकामुळे उदेंदूरच्या महाराजाकडे आश्रयास गेली पण लगेच युरोपियन अधिकाऱ्यांनी किल्ला परत घेतला. मंदसौरच्या कोणी छत्री फिरोजशहाने किल्ल्यास वेढा दिला व आंतील लोकांस दाणागोटा मिळू देणे बंद केले. पण नोव्हेंबरच्या शेवटी ' माळवा फोर्स ' येऊन त्यांची मुक्तता झाली. १८९५ साली जी. माळवा एजन्सी निर्माण

करण्यांत आला तिच्याकरितां पोलिटिकल एजन्टचे नीमच हेंच मुख्य ठिकाण समजलें गेलें आहे. येथे एक सरकारी हायस्कूल, तीन चार इस्पितळे व एक जमिनाचा क्लब आहे.

नीरो (इ. स. ३७-६८)—एक रोमन बादशहा. हा ग्रेअस डोमिशियस अहेनोवॉरिस व धाकटी अॅप्रिपिना यांचा मुलगा, अॅटियम येथे जन्मला. त्याच्या तिसऱ्या वर्षीच बाप वारला. नंतर क्लॉडिअस बादशहानें अॅप्रिपिनाला जवळ ठेवून घेतलें आणि आपल्या पहिल्या बायकोला वदफैलीपणाच्या आरोपावरून फांशी देऊन अॅप्रिपिनाशी लग्न लावलें. नंतर नीरोला युवराज म्हणून मान्य करून क्लॉडियसनें त्याच्या शिक्षणाची चांगली व्यवस्था केली. इ. स. ५३ त क्लॉडियसची मुलगी आक्टेव्हिया हिच्याशी नीरोचा विवाह झाला. ५४ साली अॅप्रिपिनाच्या कारवाईने क्लॉडियसला विपप्रयोग करून ठार मारण्यांत आलें आणि नीरो बादशहा झाला. नीरोच्या कारकीर्दीची पहिली पांच वर्षे चांगल्या प्रकारें जाऊन प्रजा संतुष्ट होती. तथापि या काळांत प्रथम अॅप्रिपिनाच्या हातांत राज्यसत्ता होती ती स्वतःच्या हाती घेण्याकरितां नीरोने अनेक उपायांनी तिला ५९ साली ठार मारविलें. या सुमारास नीरोचे पॅपीआ सॅविना नांवाच्या श्रीमंत घराण्यांतील स्त्रीवर प्रेम जडलें होतें. तिने नीरोकडून आंक्टेव्हियाला ठार मारवून त्याच्याशी लग्न लावलें. नीरो स्वभावानें गर्विष्ठ, उदाह व क्रूर होता. रोमच्या अमलाखाली असलेल्या ट्रिटिनमधील लोकांनी याच सुमारास बंड केलें होतें पण ते मोडण्यांत आलें. त्यानंतर इ. स. ६३ मध्ये पॅपी शहराचा कांहीं भाग भूकंपानें नष्ट झाला. इ. स. ६४ मध्ये रोम शहराला आग लागली. याप्रमाणें एकामागून एक अनर्थकारक व अनिष्ट गोष्टी घडून आल्यामुळे नीरोच्या मनावर परिणाम झाला आणि प्रजेच्या यनालाहि बादशहा अप्रिय वाटू लागला. रोमवर ईश्वरी कोप झाल्याचा संशय पुष्कळांना येऊ लागला. त्यावर उपाय म्हणून कित्येक धार्मिक विधी करण्यांत आले व कित्येक ख्रिस्ती लोकांना ठार मारण्यांत आलें. चांगल्या सडका व उत्तम राजवाडे बांधण्याचें कामहि नीरोने चालविलें होतें. या कामाकरितां जो अतोनात पैसा लागला तो प्रांतिक अधिकाऱ्यांनी प्रजेपासून जुलुमानें वसूल केला. यामुळे नीरोबद्दल सर्वत्र अप्रियता उत्पन्न होऊन त्याला ठार मारण्याचा अनेक थोर इसमांनी कट केला पण तो उघडकीस आला, आणि कांहींनां फांशी देण्यांत आलें. नंतर त्यानें ग्रीस देशाला भेट देऊन तेथे अनेक प्रकारच्या सामन्यांत स्वतः भाग घेतला. पण पैसा मिळविण्याकरितां कित्येक ग्रीक श्रीमंत गृहस्थांना त्यानें ठार मारलें व देवालय लुटली; यामुळे त्याच्याबद्दल असंतोष वाढत गेला, अनेक कट झाले, व त्यांत खुद्द सीनेटच्या सभासदांचें अंग होतें. बादशाही सैन्य व राजवाड्याचे संरक्षक शिपाईहि त्याच्याशी बेइमान झाले. तेव्हां तो रोम सोडून पळून गेला. तिकडे त्याला पकडण्यास स्वार गेले असतां नीरोनें आत्महत्या केली.

नील—यानांवाच्या अनेक पौराणिक व्यक्ती आहेत. उदा. (१) रामसेनेतील वानर; यानेंच सेतु बांधला होता. (२) पुरुकुलोत्पन्न अजमीढ यास नीलिनीपासून झालेला पुत्र. भारतीयुद्धांतील एक दुर्योधनपक्षीय राजा व एक पांडवपक्षीय अनूप देशाचा राजा. (३) किष्किंधेच्या दक्षिणेस असणाऱ्या मांहिष्मती नगरीचा राजा; यास राजसूययज्ञकाळी, सहदेवानें जिंकलें होतें. पुढें अश्वमेधकाळांहि हा अर्जुनास शरण येऊन साहाय्यक झाला होता. याशिवाय नील म्हणजे कुबेराच्या नवीनर्धातील आठवा निधि व आपण राहातो याच्या व्युत्क्रम अंगा असणारा पर्वत.

नीलकंठ दीक्षित—भारद्वाजगोत्री, नारायण दीक्षित व भूमिदेवी यांचा पुत्र, आणि अप्पय्या दीक्षित यांचा नातू (अ. कोशकाराच्या मते पुतण्या). यास सर्व शास्त्रांतील थोडथोडेंच परंतु चांगलें ज्ञान होतें. शिवाय यास कविताशक्तीहि होती. कलिविडंबन, गंगावतरण, शांतिविलास हीं काव्ये यानें लिहिली आहेत. हा आपल्या बुद्धिचातुर्यानें मदुरा शहराचा राजा तिरुपतिमल्ल नाईक याचा प्रधान झाला. प्रधानकीचें काम चालवीत असतां याच्या कारकीर्दीत प्रजा सुखानें नांदत होती. यानें नीलकंठविजय नांवाचा एक चंपु लिहिला आहे (१६३३), व त्यांत नाना तऱ्हेच्या सर्व देशांचे वर्णन नाटकाच्या पद्धतीवर लिहिलें आहे.

नीलकंठशास्त्री थत्ते—हा पंडित वाई येथील राहणारा; हा जाताचा कोकणस्थ ब्राह्मण होता. याचा मुख्य बाणा व्याकरणाचा असे, तरी यानें न्यायशास्त्रादि विषयांत अनेक विद्यार्थी तयार केले. याच्या विद्यार्थ्यांत मोक्षशास्त्री गोडबोले, मोरेश्वरशास्त्री साठे; कुप्पाशास्त्री द्रविड, न्यंबकशास्त्री शालिग्राम, विनायकशास्त्री दिवेकर इत्यादिक प्रमुख होते. बाळाजीपंत नातू यांची कन्या यांची सून होती.

नीलकलमी—नीलकलमी, बीलदी, कोडे, काळादाणा, काकतान-विराड इत्यादि नांवे या वेलीला आहेत. या सर्पाकृति वळसे घालीत वाढणाऱ्या वेलीची, हिंदुस्थानांत लागवड करतात, पण ती आपोआप देखील वाढते. काळयादाण्याचा जुलावाच्या औषधाप्रमाणें उपयोग करतात, व जैपाल (जालाप) नांवाची औषधाची मुळी जें कार्य करते तेंच कार्य या विया करतात.

नीलगिरी—मद्रास इलाख्यामधील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ९८२ चौरस मैल. नीलगिरी या दक्षिण हिंदुस्थानांतील पर्वताच्या रांगा आहेत; यांच्या भोंवतालच्या प्रदेशाचा नीलगिरी जिल्हा बनविला आहे. जिल्हाच्या उत्तरेस म्हैसूर संस्थान असून पूर्वेस व आग्नेयीस कोडम्बतूर जिल्हा आहे. पश्चिमेस व नैर्ऋत्येस मलबार आहे. ह्या जिल्हाचे स्वाभाविकपणें दोन अगदीं निरनिराळे विभाग होऊं शकतात. पूर्वघाट व सहाद्रीचा दक्षिण भाग यांच्या संयोगामुळे तयार झालेला उंच डोंगर-सपाटीचा प्रदेश व दुसरा नजीकचाच जरा कमी उंचीचा मलबार वायव्यचा भाग. पहिल्या भागांतील प्रदेशाची उंची

सर्वसाधारण ६५०० फूट असून कांही कांही ठिकाणी ८००० फूट आहे. एक चौरस मैल जागा देखील सपाट नाही अशी ह्या प्रदेशाची ख्याति आहे व तेथे दऱ्याखोऱ्यांतून लहान लहान ' शोलास ' नांवाची जंगले आहेत. यांत उटकमंड व कुन्नूर हे तालुके आहेत. वायव्येच्या नजीकच्या प्रदेशाचा आतां गुडलूरचा तालुका तयार केला आहे व ह्या भागास ' आग्नेय वायव्य ' असे नांव मिळाले आहे. हा प्रदेश समुद्रसपाटीपासून २००० ते ३००० फूट उंच असून जमीन सपाट आहे. ह्या भागांत जंगलही बरेचसे आहे. पठार असलेल्या उंच प्रदेशाच्या आग्नेय बाजूस ' कुंटा ' नांवाच्या टेकड्या आहेत. यांची कांही कांही ठिकाणी उंची ८००० फुटांवर आहे. मकुर्ति नांवाचे एक शिखर ८४०३ फूट उंच आहे. उटकमंड हे जिल्ह्याचे मुख्य स्थान असून मद्रास-सरकारचे उन्हाळ्यांत राहण्याचे स्थानही आहे (पहा). दुसरे एक शिखर ' दोड-बेट्टा ' नांवाचे ८७६० फूट उंच आहे. जिल्ह्याच्या पश्चिम भागांतून पंडि नदी वहात असून ती बेयपूर नदीस जाऊन मिळते. इतर सर्व नद्या भवानी नदीस जाऊन मिळतात. वाघ, चित्ते, काळवीट, सांबरे, हत्ती वगैरे श्वापदे या जिल्ह्यांत आढळतात. वायव्येच्या प्रदेशांत विपारी सर्प पुष्कळ आहेत. पावसाची वार्षिक सरासरी ६७ इंच आहे. वायव्येच्या प्रदेशांत पाऊस मुबलक पडतो. देवाला येथे तर सरासरी १६१ इंच व नडुवट्टम येथे १०२ इंच पाऊस पडतो.

इ ति हा स.—ह्या जिल्ह्याच्या पूर्वेतिहासाविषयी फारशी माहिती नाही. १६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मद्रुरेच्या नाईक राजांच्या हद्दीत कोडम्बतुरासमवेत हाहि भाग होता. पुढे एक शतकानंतर तो म्हैसूरच्या हिंदु राजांच्या ताब्यांत गेला. पुढे हैदरअली व त्याचा पुत्र टिपू ह्यांनी ह्या प्रदेशाचे महत्त्व जाणून वायव्येकडून म्हैसूरवर स्वारी होऊं नये म्हणून खबर-दारी घेण्याकरितां येथील किल्ल्यांनी पक्की डागडुजी केली. १७९९ साली श्रीरंगपट्टणास टिपूच्या पाडावानंतर केलेल्या विभागणीत हा जिल्हा कंपनीसरकारच्या हाती आला.

नीलगिरीवरील डोंगरसपाटीस रमणीय स्वरूप आणण्याचे सर्व श्रेय कोडम्बतूरच्या त्यावेळच्या कलेक्टर जॉन सुलीव्हन याच्याकडे आहे. १८६७ साली उटकमंड हे मद्रास इलाख्याचे थंड हवेचे ठिकाण म्हणून निवडण्यांत आले (' उटकमंड ' पहा). कोटगिरीजवळ अगदी जुन्या तऱ्हेची थडगी आहेत. कांहीतोडा नामक मूळ रहिवाश्यांच्या वेळची थडगी उकरली असून त्यांमध्ये शस्त्रां, भांडी वगैरे सांपडली आहेत.

येथे उदेयारकोट, हुलिकलडुर्ग व मालीकोट असे तीन किल्ले आहेत. मालीकोट उटकमंडच्या वायव्येस ५ मैलांवर असून टिपूसुलतान हा किल्ला उपयोगांत आणित असे. त्याने ह्याचे नांव हुसेनाबाद ठेवले होते. १८२७ साली जेव्हा उटकमंड येथे विशप डीनहौसचा पाया खणला गेला त्यावेळी येथे रोमन सोन्याचे नाणे सापडले आहे. व दोडवेत्ता येथेहि

असेच कांही सांपडले असल्यामुळे असे अनुमान निघते की येथे पूर्वी सोन्याची खाण वगैरे कांही तरी असून परदेशीय व्यापाऱ्यांची वसाहत होती. सध्या येथील कुरुम्बा लोक सोन्याच्या खाणांत काम करतात.

१८७७ साली आग्नेय वायव्येचा भाग त्या जिल्ह्यास जोडण्यांत आला. तेव्हापासून ह्याची लोकसंख्या वाढली आहे. १९२१ साली ती १२६५१९ होती. कॉफीच्या मळ्याचा धंदा खाल्वाल्यापासून हा जिल्हाची लोकसंख्या जरा खाल्वाली आहे. उटकमंड व कुन्नूर हीं दोन उन्हाळ्यांत रहावयाचीं ठिकाणे केल्यामुळे व वेलिंग्टन येथे छावणी आणल्यामुळे, त्याप्रमाणे ह्या भागांत दुष्काळाचा फेरा कधीहि न आल्यामुळे ह्या जिल्हाची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. उटकमंड व कुन्नूर हीं दोन मोठी गांवे आहेत. उटकमंड, कुन्नूर व गुदलूर असे एकंदर तीन तालुके ह्या जिल्हांत आहेत. एकंदर खेडी ४९ आहेत. हिंदूंची लोकसंख्या शेंकडा ८२ आहे व मुसलमानांपेक्षा ख्रिस्ती लोकांची संख्या जास्ती आहे. तामिळ, बगडा, कानडी, मल्याळम्, तेलगू हिंदुस्थानी, इंग्रजी व कुंवा अशा एकंदर आठ भाषा येथे बोलल्या जातात. येथे ब्राह्मणांची वस्ती फार कमी आहे; हजारोंस सात असे ब्राह्मणांचे प्रमाण पडते. हिंदु धर्मीय लोकांत देखील पोटभेद व ज्ञाती बऱ्याच आहेत. बडगा, पराया, वेळळ, कुरुम्बा, चेटी, कोटा व तोडा हीं त्यांची नांवे, असून पराया लोक मोलमजुरीधंदा, वेळळ शेतकीधंदा व चेटी व्यापारधंदा करतात.

हा प्रदेश उंच असल्यामुळे इलाख्यातील इतर जिल्हापेक्षा ह्या भागाची शेतकीविषयक स्थिति जरा निराळी आहे. काळी चिकण जमीन सर्वांत सुपीक आहे. नंतर एक तऱ्हेच्या तपकिरी रंगाच्या मातीचा नंबर लागतो. पिवळी व लाल अशी अगदी कमी दर्जाची जमीन असून तीत चांगले पीक उत्पन्न करावयाचे असल्यास चांगल्या खताची जरूरी असते. वायव्येच्या प्रदेशांत पाणथळ भागांत धान्य वगैरे पेरतात. पाऊन बराच पडणाऱ्या भागांत तांदुळाचेहि पीक काढतात. येथील जमीन इतकी सुपीक आहे की येथे खताची फार कमी जरूरी असते. डोंगरसपाटीवर कमी पाणी लागणारी धान्ये पेरतात.

नीलगिरीमध्ये जमीनदाऱ्या किंवा इनामी जमानी नाहींत. सर्व जमीन रयतवारी पद्धतीवर आहे. सुमारे ५०० चौरस मैल जमीन जंगलच आहे. कालव्याने किंवा इतर कोणत्याहि तऱ्हेने पाणी खेळविण्याची सोय केलेली नाही. येथे कॉफीची लागवड बरीच करतात. किंबहुना सर्वांत महत्त्वाचे पीक हेंच आहे असे म्हणावे लागते. १८७६ साली आंक्टरलोनी खोऱ्यांत ४००० एकर पेक्षा अधिक जमिनीत कॉफीची लागवड केली होती. १९०३-०४ साली २६००० एकर जागा कॉफीच्या लागवडीकडे घेण्यांत आली होती. पैकी अर्ध्याहून अधिक जागा कुन्नूर तालुक्यांत आहे. १९०३-०४ साली

तिन्हा तालुक्यांत मिळून ८००० एकर जमीन चहाच्या मळ्यांनी व्यापलेली होती. सध्या लागवड वाढत्या प्रमाणावर आहे. १ इजार एकरपेक्षा अधिक जमीन सिकोनाच्या लागवडीकरिता घेण्यांत आली आहे. नटूवत्तम येथे किनाईन तयार करण्याचा एक कारखाना आहे.

वायनदच्या प्रदेशांत फक्त तांदूळ होतो. डॉगराच्या उतारांतील मडुमलई, बीन, सिगूर ही तीन मोठ्यापैकी जंगलें राखून ठेवलेली आहेत. ह्या राखून ठेवलेल्या जंगलांत सागवानी लांकूड फार उत्तमपैकी होतें. सिगूरच्या जंगलांत चंदनाचे लांकूड चांगल्यापैकी होतें. लोखंड, अभ्रक, सुवर्ण-रजमिश्रित स्फटिक वगैरे खनिज पदार्थ आहेत. कोटगिरी-जवळ करझोल येथे लोखंड पुष्कळ सापडतें. वायन-दमर्थे अभ्रक व सुवर्णरजमिश्रित स्फटिक सांपडतात. ह्या जिल्ह्यांत दारूच्या भट्ट्या खूप आहेत. अरवणघाट खोऱ्यांत विनधुराची बंदुकीची दारू तयार करण्याचा सरकारी कारखाना आहे.

या जिल्ह्यांत उत्पन्न होणारा तांदूळ व रागी येथील लोकांस पुरण्याइतका नसल्यामुळे म्हैसूर इलाख्यांतून बराच तांदूळ आणावा लागतो. उटकमंड, कुन्नूर, कोटगिरी व गुडलूर येथे मोठे बाजार भरतात. कॉफी, चहा, सिकोनाची साल, किनाईन व दारू ह्या निर्गत माल आहे. व्यापार बहुतेक अंशां मुसलमान लोकांच्या हातीं असून बहुतेक माल कालिकत बंदरांत पाठविला जातो.

सन १८३० पावेतां निलगिरी ह्या कोईम्बतूर जिल्ह्याचा भाग होता व स.१८६८ पर्यंत तर हा कोईम्बतूर जिल्ह्याचा तालुका होता. पण तदनंतर कांहीं वर्षेपर्यंत हा एका कमिशनरच्या हाताखाली वेगळा जिल्हा होता. पण १८८२ साली पुन्हां सर्व व्यवस्था करून ह्या जिल्हा एका कलेक्टरच्या ताब्यांत देण्यांत आला.

नवीन 'वेस्टलन्ड रूल्स' मुळे भुर्तिपद्धतीस खो बसला. डॉगरसपाटीवरील सर्व जमिनीवर तोडा लोक, आपला हक्क आहे असे समजत असत. त्याप्रमाणे प्रत्येकाच्या झोंपडीभोंवतीं ११ एकर जागा देण्यांत आली, व ती त्यांच्या मालकीची जागा समजण्यांत येत आहे. चार नाडांची (विभागांची) छत्तीस खेड्यांत विभागणी करून धाराबंदी करण्यांत आली. पिकाळ जमिनीची त्या जमिनींत उत्पन्न करण्याच्या शक्तीवर विभागणी केली. जमिनीच्या उत्पन्नाप्रमाणे व काळेपणा, खडकाळपणा ह्या तत्वांवर वर्गीकरण न करतां एकंदर चार विभागांचे ३६६. सारा देणाऱ्या खेड्यांत वर्गीकरण करण्यांत आले. वायनदच्या प्रदेशाची वेगळी धाराबंदी १८६७ साली करण्यांत आली. नमबलकोद, मननाद, व चेरनकोद ह्या तीन 'अमसम'ची १२ खेड्यांत विभागणी करण्यांत आली; पैकीं आठ 'जनमी' आहेत. ह्या वेगळ्या वेगळ्या पाटलांच्या ताब्यांत असून उरलेल्या चार जनमी सरकारच्या ताब्यांत आहेत. सिगूर घाटाच्या पायथ्याची 'जमीन' द मोयार

नदीच्या भागांत साधी रयतवारी पद्धत अमलांत आहे. जमिनसाराउत्पन्न सुमारे दीड लाख रुपये व एकंदर उत्पन्न साडेसात लाख रुपये आहे. उटकमंड व कुन्नूरच्या म्युनिसिपालिट्या सोडून सर्व व्यवस्था डिस्ट्रिक्ट बोर्डच्या ताब्यांत आहे. वेलिंगटन ही छावणीची जागा आहे.

शेंकडा १२ लोकांस लिहितां वाचतां येतें गुडलूर तालुका शिक्षणाच्या बाबतींत मागसलेला आहे असे म्हणावे लागतें.

नीलगिरीवरील लोक—नीलगिरी पर्वतावरचे मूळचे लोक म्हणजे बडगा, इरुल, कुंरंबा, कोटा, व तोडा हे होत. इरुल व कुंरंबा लोकांची माहिती त्या त्या नांवाखाली दिलेली आहे; बाकीच्यांची माहिती येथे थोडक्यांत दिली आहे.

बडगा.—हे शैवसंप्रदायी आहेत. विजयानगरचे राज्य मोडल्यानंतर म्हैसूरांतून हे नीलगिरी येथे ३५० वर्षापूर्वी आले. हे तोडा लोकांस कर देतात. सरकारकडून सवलतीच्या दराने जमिनी घेऊन कसतात. हे लोक अपभ्रष्ट कानडी भाषा बोलतात.

कोटा.—यांना कोटार, कोटेर, अशींहि नांवे आहेत. यांची जात अजून वनली नाहीं. यांच्या समाजास केरी हे नांव आहे. यांचा बांधा मध्यम उंचीचा, तांबूस रंगाचा पण सुंदर असतो. स्त्रिया मात्र पुष्पांइतक्या सुंदर नसतात. एका गांवांत ३० ते ६० झोंपड्या असतात. पैकीं एक दोन झोंपड्या विटाळशांकरितां राखून ठेवलेल्या असतात. हे लोक भातशेती करतात. शिवाय हे कारागीर असून सोनार, सुतार, लोहारकाम, कातडी कामाविषे, दोऱ्या वळणे, छत्र्या तयार करणे इत्यादि कामे करतात बायका कुंभारकाम करतात. तोडा लोकांप्रमाणे घराचा मालकी हक्क लहान मुलासच द्यावा लागतो. आई त्याच्याचजवळ राहते. शिल्लक राहिलेली संपत्ति सर्वांत सारखी वांटतात व लहानासहि त्यांतला वाटा मिळतोच. हे लोक तोडा लोकांस गुट नांवाचा कर देतात व तोडा लोक यांच्या सणाच्या दिवशीं आपल्या पंतीचा लाभ यांना देतात. यांच्या देवाचे नांव कामतराय असे आहे. त्याच्या धर्मबिंदूपासून तोडा, कुंरंबा व कोटा लोक उत्पन्न झाले असे समजतात. यांच्यांत 'कवटा' नांवाचा 'कामतराय' देवाचा मोठा सण असतो, तो १५ दिवस चालतो.

बायकोच्या गर्भारपणी नवरा नखें व केस वाढवितो. मुलांची लग्ने १५ ते २० वर्षांपर्यंत व मुलींची ६ ते ८ वर्षांपर्यंत करितात. लग्नाविधींत मुलीची सासू तिच्या गळ्यांत ताली बांधते. कोठे कोठे वर वधूकडे जाऊन ताली बांधून येतो. यांच्यांत कोणत्याच दंतकथा उपलब्ध नाहींत.

तोडा.—यांची संख्या सुमारे ७०० आहे. यांच्यांत दोन वर्ग आहेत; देवालयाल व तरसरझाल. या दोहोंत परस्परविवाह होत नाहींत. देवालयालांच्या बायका तरसरझाल लोकांच्या गांवांत देखिल जात नाहींत पण तरसरझाल बायका मात्र यांच्याकडे येतात. डोळे पाणीदार, काळे

तुळतुळीत कॅस, सुरेख दांत व साधारण उंची अशी ठेवण असते. बायकांचे कॅस कुरळे असून पुरुष लांब कॅस वाढवितात. हे लोक ५ झोंपड्यांच्या घरांत राहतात. पैकीं ३ झोंपड्यांत माणसें राहतात, चवथीत दुभतें ठेवतात व राहिलेल्या झोंपडीत गुरें बांधतात. यांच्या गुरांवर यांची पूर्ण मालकी असते पण त्यांचें दूध काढून तें दुभत्यांत ठेवण्याचें काम पुजाऱ्याकडे असतें. प्रत्येक कुटुंबांतील मुल्याच्या नांवांनं सरकारांतून त्यास पद्म मिळतो. तो मेल्यावर त्याची जागा वडील मुलास मिळते. बापाची संपत्ति मुलांत सारखी वांटली जाते. हे कोणताच इतर उद्योग करीत नाहींत. गुरें पाळणें व शेतकी करणें यांवरच यांचा निर्वाह होतो. पूर्वी हे म्हशीचें पारडू मारून खात. पण आतां सुधारलेल्या हिंदूंच्या साहचर्यानें यांस तसें करण्याची लाज बाटते. बहुपतित्वाची चाल आतां यांच्यांतून मोडत चालली आहे. तरीपण सर्व भाळ एकाच बायकोवर काम भागविते. निरनिराळ्या झोंपड्या बांधून पाळीनें बायकोला जवळ ठेवतात. म्हशी व त्यांचें दूध यांसंबंधानेंच तोडा लोकांचे सर्व धार्मिक विधी आहेत. दूधघरे हीं यांचीं देवळे व यांची व्यवस्था पाहणारे ते यांचे उपाध्याय होत. उपाध्याय ५ प्रकारचे आहेत ते:— (१) पालाल—हे पवित्र समजले जातात. (२) वरझाल—यांना पालालसारखे तप करावें लागत नाहीं. यांच्याकडे गांवांतील गुरांचें दूध काढण्याचें काम असतें. यांची नेमणूक कायम असेपर्यंत यांना लंगोटी नेसून ब्रह्मचारीव्रतानें रहावें लागतें. (३) कोकवली; (४) कुरपुली व (५) पालीकार फाल. यांच्यांत २ प्रकारचीं मंदिरे असतात. (१) बोवा—शंकराखल्या शिखराचें मंदीर व (२) पाळळी—हे साधारण वाहेरून घरासारखें दिसते. या दोहोंचाहि उपयोग दुभतें ठेवण्याकडे करतात. हे लोक दरवर्षी कौनशाख नांवाचा रेड्याचा होम करतात. यांच्यांत वामिश्रय लौकर करतात. मुलगा भावी सासऱ्याचे पाय डोक्यावर ठेवतो व रेड्याची अदलाबदल केली की लम्बाचा करार झाला. लग्नाच्या वेळीं वर वधूच्या बापाकडे जातो. रेड्याची देवघेव झाली की वधू थाला मिळते; तिच्याबरोबर निराळ्या झोंपडीत तो कांहीं दिवस राहून तिला घेऊन गांवां जातो. पुष्कळ भांवांना एकच स्त्री करावयाची असली तर वडील भावाबरोबरच तिचें लग्न करतात. खऱ्या लग्नाखेरीज इतर व्यवस्थित संबंधाचा प्रकार असतोच; म्हणजे एका स्त्रीनें एकाशीं जुन्या चाळीप्रमाणें लग्न लावून अनेकांशीं शरीरसंबंध करावा याला 'मोखथोड व इओल' म्हणतात. एकाची वामिश्रयाची बायको दुसऱ्यास देतां येते. यांच्यांत उत्तरकार्य फार मनोवेषक असतें. एक हिरवें उत्तरकार्य व एक वाळकें उत्तरकार्य असे दोन विधी असतात. यांच्या भाषेचा संकृताशीं कांहींच संबंध नाहीं. नाइम या पांच जणांच्या पंचाथतीतर्फे लोकांचे व्यवहार चालतात. बायकांच्या अदलाबदलांमुळे उपस्थित झालेले खटले या

पंचापुढें येतात. दूधदूभत्याच्या समारंभाची व्यवस्था या सभेकडे असते [रिव्हूसे-दि तोडाज; ब्रीक्स-अन अकाऊंट ऑफ दि ग्रिमिटिव्ह ट्राइब्स अँड मॉन्युमेंट्स ऑफ दि नीलगिरीज.]

नीलगिरी संस्थान—ओरिसांतील एक मांडलिक संस्थान.क्ष. फ.२७८चौरस मैल.उत्तरेस व पश्चिमेस मयूरभंज संस्थान; त्याचप्रमाणें पूर्वेस व दक्षिणेस बालासोर जिल्हा. एकतृतीयांश भाग डोंगराळ असून त्यांत इमारती लांकूड सांपडतें. ज्यापासून दगड्या, वाडगे वगैरे भांडी तयार करतात ती काळा दगड येथें सांपडतो. छोटानागपूरमधून आलेल्या एका शूर पुरुषानें ह्या संस्थानाची स्थापना केली असें सांगतात. मोंगलांच्या अमदानीत ह्या संस्थानची भरभराट झाली, व अकबराच्या हिंदु सेनापतीस, मानसिंगास, बंडखोर पठाणांचा मोड करण्यास मदत केल्याबद्दल येथील एका संस्थानिकास मोठें इनामहि देण्यांत आलें होतें. संस्थानाचें उत्पन्न १३७००० रुपये असून ब्रिटिशसरकारास खंडणीदाखल ३९०० रुपये द्यावे लागतात. संस्थानची लोकसंख्या (१९२१) ६५२२२ आहे. ह्या संस्थानांत एकंदर २८४ खेडी आहेत. नीलगिरी येथें राजा रहात असल्यामुळे त्या खेड्यास महत्त्व आलें आहे. हे खेडे एका टेंकडीच्या पायथ्याशीं वसलेले असून येथून कलकत्याहून मद्रासला जाणारी मोठी सडक पांच मैलांवर आहे. येथें हिंदूंची लोकसंख्या फार आहे. येथें खंडैत, भूमिज, ब्राह्मण, गौड व हो इत्यादि जातींचे लोक आहेत.

नीलमणि—याला नीळ, शनि असेंहि म्हणतात. हा बहुधा अस्मानी रंगाचा असून कठिणपणाविषयी हिरा व लाल यांच्या खालोखाल असतो. नीलमण्याचे रंग निरनिराळे असतात. फिकट निळा, व गहिरा निळा यांच्यामधील रंगांचे नीलमणी असतात; परंतु याशिवाय पांढऱ्या शुभ्र रंगाचे, पिवळ्या व हिरव्या रंगाचेहि आढळतात.

आतांपर्यंत उत्तम नील ब्रह्मदेश व सिलोन टापूत मिळत असत, पण हल्लीं उत्तर अमेरिका व आस्ट्रेलिया या देशांत मिळूं लागले आहेत. हिंदुस्थानांत कालिकत, कानानोर व बिसनगर राज्य या ठिकाणी नील सांपडत होते. अगदीं अलीकडील काळांत काश्मिरांतील झांस्कर हे या बाबतील महत्त्वाचें ठिकाण होतें; परंतु हल्लीं तेथील खाणींतील सांटा संपला आहे. पिवळे, पांढरे, हिरवे व साधारण निळे नील ब्रह्मदेशांत (ज्या ठिकाणी लाल सांपडतात तेथें) सांपडतात. २२तीहून कर्मी वजनाच्या नीलास दर रतीस ४०पासून १२०रुपये पडतात. उत्तम नील ४ पासून ६ रतीपर्यंत मोठा असला तर त्यास तेवढ्याच वजनाच्या हिऱ्यापेक्षांहि जास्त किंमत पडते. [मोडक—पदार्थवर्णन, भाग १; वाट—कमार्शियल प्राइक्टस].

नीलरक्तपित्त—त्वचेखालीं सूक्ष्मरक्ताहिऱ्या फुटल्यामुळे मध्यम आकाराचे निळसर रंगाचे डाग पडणें हें या

रोगाचें लक्षण आहे. रक्तांत फरक घडून आल्यामुळें अशी भावना देवी, गोंवर, विपमज्वर, डेग, तीव्र संधिवात, कांहीं मज्जातंतूंच्या रोगामध्ये, मूत्रपिंड, रक्तपित्त, रक्तसावक प्रकृति व इतर थोड्या रोगानंतर उत्पन्न होतें. बॅझोल व बॅझीन हा पदार्थ ज्यांच्या वापरण्यांत येतो अगर जे त्याची वाफ श्वासावरोबर नकळत बरेच दिवस घेतात त्यांनाहि हा रोग होतो.

लक्षण.—अंग ठेंबाळून काळें निळें होते. त्याप्रमाणें डाग काळसर अगर लालसर तांबडा अगर निळसर जांभळसर असून शरीराच्या कोणत्याहि भागावर तो दिसतो. त्याचा व्यास सुमारे ३ इंच असून दाबल्यानें त्याचा रंग फिका पडत नाहीं. तो त्वचेच्या सपाटीवरोबर असतो. एखादेवेळीं डाग फक्त हातापायांवरच दिसतात. कांहीं दिवसांनीं तो डाग फिका पडत जाऊन पिंगट अगर पिवळा होतो. ताप वगैरे दुसरीं लक्षणें यांत नसतात. तोंडास अरुचि व फिकटपणा असतो. पंधरा वीस दिवसांनीं हे डाग मावळून बरे होतात. याहून तीव्र रोगांत फार मोठाले काळसर लाल डाग पडून नाक, तोंड, उदर, आंत्र, मूत्रपिंड, गर्भाशय, श्वसनमार्ग अशा लक्ष्मलत्वचेमध्ये रक्तसाव सुरू होतो. रोगी फिकट दिसतो; त्यास ज्वर व थकवा येतो. हिरड्या सुजत नाहींत पण त्यांतून रक्त वहातें व याहून तीव्रतम रोगांत रक्तसावामुळें मृत्यु येतो. प्रेतपरीक्षेमध्ये मूत्रपिंड, फुफुसावरण, हृदयावरण, आंत्रावरण, मस्तिष्कावरण, फुफुसे, हाडांचा पोकळ भाग, मेंदू या ठिकाणीं बराच साव झालेला दिसतो. फुलणारे नीलरक्तपित्तनामक एक भयंकर तीव्रतम प्रकार आहे त्यामध्ये रोगी ५ तासांपासून तीन दिवसांत मरतो. संधिवातामुळें होणाऱ्या रोगांत घसा सुजतो, सांधे धरतात व ज्वर असतो; हृदयावरणदाह हा रोग कधीं त्यामुळें होतो. वालनीलरक्तपित्त म्हणून एका प्रकारांत मुलांनां पुन्हां पुन्हां महिन्या-दोन महिन्यांनीं उलटणारा असा भेद आहे. त्यांत सांधे धरतात. डाग लहान असून गांधी उठल्याप्रमाणें फिके अगर निळे किंवा लालसर असतात व पोटशूळ, वांति, मलमूत्रावरोबर रक्तसाव व मूत्रपिंडदाह हीं लक्षणें त्यामुळें होतात व म्हणून आंत्रावरोध अगर आंत्रपुच्छदाह यांपैकीं रोग आहे काय असा संशय उत्पन्न होतो व हातास सांखळलेल्या रक्ताची गांठ लागल्यामुळें चुकून शस्त्रक्रियाहि केली जाण्याचा संभव असतो. लघवींत आलब्यूमिन व रक्त आढळतें व तें रोग बरा झाल्यावरहि टिकतें. यापैकीं बरेच रोगी दगावतात व पुष्कळ बरे होतात. या रोगांत रक्तामध्ये स्लेटपाटीच्या आकाराच्या पेशींचें प्रमाण वाजवीपेक्षा कमी होतें व सूक्ष्म रक्तवाहिन्यांतील अंतस्त्वचा फाटून नाहींशी होते, यामुळें ठिकठिकाणीं रक्तसाव होतो.

यासारख्या रोगापासून याचें रोगनिदान करतेवेळीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, रक्तपित्तरोगांत हिरड्या फार सुजतात व शरीरांत ठिकठिकाणीं गांठी उत्पन्न होतात. सार्कोमा-ग्रंथीचें निदान करतांना या दोहोंत थोडें साम्य दिसतें.

गलिच्छ वस्तींत राहणाऱ्या मुलांनां पुष्कळ पिसा दंड करून मोठाले डाग पडतात. परंतु त्या मुलांस स्वच्छ ठिकाणीं निजविल्यास ते डाग नाहींसे होतात तसे या रोगाचे डाग लवकर नाहींसे होत नाहींत.

उपचार.—सौम्य रोगासाठीं अंधरुणांत रोग्यानें पडून पूर्ण विश्रांति घ्यावी. पौष्टिक अन्न व शक्ति आणणारी औषधें घ्यावीत म्हणजे लवकर गुण येतो. लोहसोमल, किनाईन यांचे नाना प्रकार यथायोग्य प्रमाणांत योजून घ्यावेत. विश्रांतीनंतर लागलीच हातापायांवरचे डाग नाहींसे होतात व रोगी पुरी विश्रांति मिळण्याच्या अगोदर हिंडूं फिहूं लागला कीं ते पुन्हां दिसतात. तीव्र रोगांत हीं सोमलयुक्त औषधें गुणकारी असतात. शरीरांतून रक्तसाव थांबण्यासाठीं टरपेंटाइन, लेडअॅसिटेट, अर्गोर्टॉन, हॉनवॉर्य सल्फ्यूरिक अॅसिड वगैरे स्तंभक औषधें योजावीं. क्यालशियम् क्लोराइड किंवा त्याक्वेट २० ग्रेन दर ४ तासांनीं घावें; व नंतर तें प्रमाण कमी करून १५ अगर १० ग्रेन प्रमाणांत औषध घेतल्यानें उपयोग होतो.

नीलांवरशर्मा—हा गंगा-गंडकी संगमापासून दोन कोसांवर पाटणा येथें राहणारा मैथिल ब्राह्मण होता. बापाचें नांव शंभूनाथ होतें. वडील बंधु जीवनाथ याच्यापार्शी व कांहीं दिवस काशीच्या संस्कृत पाठशाळेंत यानें अध्ययन केलें. अलवारचा राजा शिव याच्या सभेंत हा मुख्य ज्योतिषी होता. हा शके १८०५ मध्ये काशीस मृत्यु पावला.

याचा गोलप्रकाश नांवाचा ग्रंथ संस्कृतांत आहे; तो शके १५९३ त वापूदेवानें छापला. इंग्लिश भाषा न जाणणारांस हा ग्रंथ फार उपयोगी आहे. भास्कररीय ग्रंथाच्या कांहीं भागावर यानें टीका केली आहे. याचा ज्येष्ठ बंधु जीवनाथ यानें भास्करवोजटीका केली असून भावप्रकाशादि फलग्रंथ लिहिले आहेत. [दीक्षितकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्र].

नीस्टर नदी—हिचा उगम कार्पेथियनपर्वताच्या उत्तरेकडील उ.पारापासून आहे. पहिल्या ३५० मैलांपर्यंत ही ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत आहे व पुढील ५२० मैल रशियाच्या ताब्यांत आहे. हिच्या पात्रांत बरेच खडक आहेत. वर्षांतून दोन वेळ हिला मोठा पूर येतो. या नदीचा व्यापारासाठीं चांगला उपयोग होतो. हिच्यांत आगबोटी चालतात. मुख्य उपनदी सेरेथ ही होय.

नीळ—अॅनिल, अॅजॅटिया, आरेक्टा, आर्टिक्युलेटा-लॉंगेरासीमोसा, टिकटोरिया वगैरे 'इंडिगोफेरा' च्या अनेक जातींपासून सध्याची नीळ तयार होते. पण या जातींशिवाय अशीं कित्येक झाडे आहेत कीं, त्यांपासून रासायनिकरीत्या अगदीं निळीतारखाच पदार्थ तयार करतां येतो, आणि म्हणूनच या झाडांपासून उत्पन्न होणाऱ्या रंगाला पुष्कळ भाषांत 'नीळ' हेंच नांव वापरण्यांत आलें आहे. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें भारतीय अभिजातवाङ्मयांत आढळणारा 'नीळ' शब्द इंडिगोफेराच्या जातीकरितां वापरला

आहे. किंवा निळीसारखाच पदार्थ प्रसवणाऱ्या इतर झाडां-करितां वापरला आहे, याचा उलगडा करणे कठिण पडतं. प्राचीन युरोपीयन ग्रंथकारांनी ज्या योडनामक झाडाचा उल्लेख केला आहे तें झाड आज मध्यआशियांत आढळतें. संस्कृत ग्रंथकारांचें 'नीळ' म्हणजे बहुतेक हें 'बोड' झाडच असावें. हिंदुस्थानांत निळांचा रंग काढण्याकरितां अनेक झाडांचा उपयोग करण्यांत येतो. त्यांपैकीं कांहींचीं नांवां येणें प्रमाणें:— मध्य चीन व आसाम येथील 'रम'; ईशान्य भागांतील 'रायभम'; दक्षिण हिंदुस्थानांतील 'नेरिभम' अथवा 'पाल'; ब्रह्मदेशांतील जिम्मेम; टिंगेन्स; कोचिन-चीन येथील स्पिँलॅथस, टिकटोरिया, वंगेर. निळांचें झाड बहुवर्षीय आहे, परंतु तें बहुतकरून एकदोन वर्षांपेक्षां जास्त दिवस ठेवांत नाहींत. या झाडाला चिनेच्या पानांप्रमाणें वारीक पानें येतात व मठाच्या शेंगेप्रमाणें दोंगा येऊन त्यांत वारीक बीं येतें.

ऐतिहासिक माहिती.—'पेरिप्लस ऑफ दि ईरीथ्रिअनसी' (ख्रिस्तपूर्व ८०) या ग्रंथावरून असें दिसतें कीं, बारबरोकोन नामक सिंधुनदीवरील सिथिअन शहरांतून त्यावेळीं निळांची निर्गत होत असे. मार्कोपोलो यानें (१२९८) कालोन येथें स्वतः पाहिलेल्या निळांच्या उद्योगधंद्याचा खरा इतिहास लिहून ठेवला आहे. 'काननाट' (कंबे) येथें स. १४९८ त निळांची लागवड होत असे, असें 'अथानासीअस नोकीतिन' हा रशियन प्रवाशी म्हणतो. १४९८, १५०३ व १५१६ या वर्षांच्या दरम्यान हा उद्योगधंदा मंदावलेला असावा असें वास्को द गामा, व्हार्थेमा आणि बाबोसा, हे प्रवाशी त्याचा निर्देश करीत नाहोत, यावरून दिसतें. स. १५६३ त पश्चिम हिंदुस्थानांत निळांचे कारखाने असावेत असे गार्सिआ डी. ओर्टा यानें दिलेल्या माहितीवरून दिसतें. बाबराच्या आत्मचरित्रांत निळांचा कांहींच उल्लेख नाहीं. ऐन-ई-अकबरीमधील उल्लेखावरून आप्ता येथें त्यावेळीं नीळ होत असे असें दिसतें. लिन्सचॅटिन हा म्हणतो कीं, स. १५९८ त फक्त कंबे या येथेंच निळांचा धंदा इतकः भरभराटला होता कीं, तेथून संबंध जगांत नीळ जात असे.

फ्रिच यानें हिंदुस्थानांतील निळांच्या धंद्याचें व ती तयार कशी करतात याचें जें वर्णन केलेलें तें फार महत्त्वाचें आहे (ट्रॅव्हल्स इन इंडिया-परचास पिलिग्रिमीज, १६०७). हिंदुस्थानांत नीळ कशी तयार करीत, याची माहिती फॉस्टर यानें १६१६ सालीं लिहून ठेवली आहे (ई. आय. सी. लेटर्स, ४, २४१). गुजराथमध्ये (अहमदाबाद) १६३८ सालीं नीळ कशी तयार करीत याची हकीकत मांडलेस्को यानें लिहून ठेवली आहे (ट्रॅव्हल्स-ऑलिआरिअसच्या हिस्टरी मस्कोव्ही, इ. १६६८).

१६२२ सालच्या गुजराथीतील निळीसंधंधानें टेर्रा यानेंहि जवळ जवळ बरेच्याप्रमाणेंच माहिती दिलेली आहे. फ्रान्सिस

बर्निअर याच्या लेखांत दिल्ली येथील निळांचा उल्लेख आला आहे. टॅव्हरनिअर यानें गुजराथ, गोवळकोंडे, आप्ता, बंगाल इत्यादि ठिकाणच्या निळांच्या धंद्याचें बरेंच विस्तृत वर्णन केलें आहे. व्होड यानें, मलबार, किनाऱ्यावरील निळांच्या धंद्याची माहिती दिलेली आहे. बंगालमध्ये निळांची लागवड करण्याकरितां १६८१ सालीं वेस्टइंडीजहून यूरोपीयन मळेवाले नेण्यांत आले. त्याप्रमाणें १७९० सालीं जेसोर येथें निळांचे कारखाने काढण्यांत आले. हा धंदा बंगालमध्ये स्थापन होऊन कांहीं दिवस होतात न होतात ताल तो बुडाला.

मिडेन विलसनसाहेवानें, 'इंडियन प्लॅटर्स गॅझेटांत' हिंदुस्थानांतील निळांच्या धंद्यासंबंधीं वरील ऐतिहासिक माहिती दिलेली आहे. त्या माहितीवरून निळांच्या धंद्याच्या उत्पादकांपैकीं, ब्रॅडसाहेब हे एक होते असें दिसतें. तिरहुत येथें हा धंदा सन १७७८ आणि १८०० यांच्या दरम्यान स्थापला गेला होता. स. १७८० पासून १८०२ पर्यंत कंपनीचा या धंद्यास प्रत्यक्ष पाठिंबा होता. परंतु या धंद्याचें सर्व नेतृत्व फक्त अॅलो-इंडियन समाजाकडेच असल्यामुळे; या धंद्याला बंगालमध्ये चांगली बरकत येईना. तेव्हां युरोपच्या बाजारांत विकण्याच्या योग्यतेची नीळ जर एतद्देशीय कारखानदार तयार करतील, तर त्यांच्यापासूनहि ती विकत घ्यावी असें कंपनीनें ठरविलें.

हिंदुस्थानांतील निळांचा हा प्राचीन धंदा रसातळास कसा गेला याचा इतिहास फारच हृदयद्रावक व बोधप्रद असल्यामुळे, त्याचा येथें थोडक्यांत उल्लेख केल्यास नावगें होणार नाहीं. ज्यावेळीं हिंदुस्थानांतील नीळ खरेदी करून तिची युरोपमध्ये निर्गत करण्यास युरोपीयनांनीं प्रथम सुरवात केली त्यावेळीं जवळ जवळ सर्व निळांची निर्गत पश्चिम इलाख्यांतून व विशेषतः सुरत येथून होत असे. पोर्तुगीज लोक ती खरेदी करून लिस्बनला नेत व तेथून हॉलंडच्या रंगघालांनां विकीत. पुढें डच ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाल्यावर निळांचा सर्व व्यापार डच लोकांच्या हातीं गेला. या व्यापारांत डच लोकांचा अतोनात फायदा होत आहेसें पाहून युरोपीय राष्ट्रांच्या मनांत हेवा उत्पन्न झाला, व आपल्या देशांतील 'बोड' ची लागवड करणाऱ्या व्यापाऱ्यांच्या पोटावर पाय येण्याचा रंग दिसतांच जर्मनी, इंग्लंड व फ्रान्स या देशांनीं प्रतिबंधक कायदे पास करून हिंदुस्थानांतील निळांच्या निर्गतीस आळा घातला.

जो कोणी हिंदुस्थानांतील नीळ खरेदी करील अथवा तिचा उपयोग करील तो मृत्यूच्या शिक्षेस पात्र होईल असें या देशांनीं ठरविलें. हिंदुस्थानांतील नीळ युरोपमध्ये पाठविण्याचा ईस्ट इंडिया कंपनीनें एकसारखा क्रम सुरू ठेवल्यामुळे स्पेन, फ्रान्स, पोर्तुगाल, आणि इंग्लंड येथील वसाहतवाल्यांनीं हिंदुस्थानाबाहेर नीळ उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न सुरू केले व त्यांत त्यांनां इतकें यश आलें कीं,

त्यांच्याशी चढाओढ करणे अशक्य होऊन ई. ई. कंपनीने युरोपमध्ये निळीची निर्गत करण्याचे कार्य सोडून दिले. परंतु याच वेळी अमेरिका व फ्रान्स यांच्यांत काही राजकारणविषयक अडचणी उपस्थित झाल्यामुळे आणि वेस्ट इंडीजमध्ये साखर आणि कॉफी यांची लागवड जास्त किफायतशीर होऊन तेथे निळीचा धंदा अजीबात बसल्यामुळे हिंदुस्थानांत या धंद्यास फिरून चळून मिळाले. बंगालमध्ये हा धंदा पुनरुज्जीवित करण्यांत आला, पण वर सांगितल्याप्रमाणे तो लवकरच रसातळास गेला. तेथून या धंद्याचे तिरहुत आणि संयुक्तप्रांत येथे स्थानान्तर झाले. परंतु याच सुमारास रासायनिकरीत्या नीळ तयार करण्याच्या प्रयोगास जर्मनीत यश आल्यामुळे नैसर्गिक वनस्पतिजन्य निळीच्या अस्तित्वावरच आपत्ति येऊन गुदरली. अर्थातच रासायनिक निळीपुढे हिंदुस्थानांतील नैसर्गिक निळीचे काही न चालल्यामुळे या धंद्याचे आयुष्य संपुष्टांत आले. १९१५ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत दिल्लीला एक परिषद भरून नैसर्गिक निळीच्या धंद्याला, कृषिविषयक, संशोधक व व्यापारी दृष्टीने उत्तेजन देण्यासंबंधी विचार करण्यांत आला. स. १९१८ त इंपीरियल लेजि. कौन्सिलमध्ये इंडिगो सेसबिल पास झाले. शास्त्रीय शोधनाकरितां बाहेर पाठविल्या जाणाऱ्या निळीवर या बिलान्वये जकात बसविण्यांत आली. कारण शास्त्रीय संशोधनाच्या योगाने परकीय देशांत निळीची लागवड चांगल्या प्रकारे होण्यास मदत मिळे.

निळीचे क्षेत्र व रंगाचे उत्पन्न.

प्रांताचे नांव.	क्षेत्र.	रंगाचे उत्पन्न		
	मार्च, सन १९०४अखेर ५ वर्षांची सरासरी, एकर	सन १९१६ ते १७, एकर	मार्च, सन १९१४अखेर ५ वर्षांची सरासरी, हंड्रेडवेट	सन १९१६ ते १७, हंड्रेड.
बिहार-ओरिसा	८३०००	८०६००	११७००	१०९००
मद्रास	७३०००	४४९९००	१६२००	१०९१००
पंजाब	३२९००	१५७४००	५१४००	९९००
संयुक्तप्रांत	२४४००	५९३००	२९००	१४१००
मुंबई-इलाखा	५२००	७०००	१३००	१३००
बंगाल	११००	२२००	१००	२००
एकूण	२२००००	७५६४००	३७६००	९५५००

(मुंबई इलाखा व बंगाल यांतील आंकडे अनुक्रमे २ व ४ वर्षांच्या सरासरीचे आहेत.)

याप्रमाणे गेल्या घातकांत बाहेरील देशांना निळीचा पुरवठा हिंदुस्थानांतून होत असे. इस्ट इंडिया कंपनीच्या वेळी बंगालप्रांतांत मोटमोठे कारखाने निघाले व त्यांतून सन १८९६ पर्यंत हिंदुस्थानांतून कोट्यावधि रुपयांची नीळ युरोपांत

जात असे. जर्मनीतील कृत्रिम रंग हिंदुस्थानांत येऊं लागल्यापासून निळीची लागवड खालावत चालली होती; तिची लढाईमुळे पुन्हा ऊर्जितावस्था होत चालली हे वर दिलेल्या क्षेत्राच्या व किमतीच्या आंकड्यांवरून लक्षांत येईल. हिंदुस्थानांत १८९५ साली निळीखाली १६,८८,०४२ एकर क्षेत्र होते, ते कमी होत होत सन १९१४ म्हणजे लढाई सुरू होण्यापूर्वी १५०००० एकरांवर आले होते. लढाई सुरू झाल्यापासून पुन्हा हे क्षेत्र चढत्या प्रमाणावर आहे हे वर दिलेल्या कोष्टकावरून सहज लक्षांत येईल.

लढाई बंद पडल्यावर पुन्हा उत्पन्न कसे उतरले हे १९२३-२४ च्या आंकड्यावरून दिसून येईल

प्रांत	एकर	हंड्रेडवेट
मद्रास	९५९००	२२०००
संयुक्तप्रांत	१९८००	२२००
बिहार-ओरिसा	२४८००	४२००
पंजाब	२६०००	६६००
बंगाल	९००	...
मुंबई इलाखा	८०००	११००
एकूण	१८५४००	३६१००

कृत्रिम निळीमुळे किमतीत कसा फरक होत गेला हे खाली दिलेल्या आंकड्यांवरून सहज कळून येईल. इ. स. १८९७ मध्ये एक पौंड चांगल्या निळीला ७ ते ६ शिलिंग १ म्हणजे ७४.६६ पौंडांच्या एका मणाला ४००-४५० रुपये) किंमत पडत असे. लढाई सुरू होण्यापूर्वी जर्मनीतून कृत्रिम नीळ हिंदुस्थानांत दरवर्षी सुमारे ३२४ टन येत असे. लढाई सुरू झाल्याबरोबर किमतीत अतोनात फरक झाला. सन १९१३-१४ च्या डिसेंबर महिन्यांत एका हंड्रेडवेटला जेथे २५५ रुपये पडत होते तेथे १९१४-१५ साली त्याच महिन्यांत १०१२ रुपये पडू लागले. सन १९१५-१६ साली ९३७ व १९१६-१७ साली १०१२ रुपये एका हंड्रेडवेटाची किंमत झाली. हिंदुस्थानांतून निळीची निर्गत किती झाली हे खालील कोष्टकावरून दिसून येईल.

वर्ष	हंड्रेडवेट	किंमत रुपये
१८९४-९५	१६६,३०८	४,७४,५९,१५३
१८९५-९६	१८७,३३७	५,३५,४५,११२
१८९९-१९००	८५,४६०	२,०८,७८,८४८

सन १८९७ पासून १९०६ पर्यंत निळीच्या व्यापाराला थोडथोडा उतरता पाया लागला व तो तसाच उतरत राहिला.

वर्ष	हंड्रेडवेट	किंमत रुपये
१९०६-१९०७	३५,१०२	७०,०४,७७३
१९११-१९१२	१९,१५५	३७,५८,०२५
१९१२-१९१३	११,८५७	२२,०१,३२५
१९१३-१९१४	१०,९३९	२१,२९,०७०
१९१९-१९२०	३२,६८७	...
१९२१-१९२४	६,७०२	...

बंगाल्यांतून निर्गत मद्रास इलाख्यांतून निर्गत

वर्ष	हॅडवेट	वर्ष	हॅडवेट
१८९६	१११,७१४	१८९६	६२,४२५
१९१३	८,७१२	१९१३	१,७८७
१९१९	१५,७३९	१९१९	४,१७९
१९२३	३,३१६	१९२३	२,७४४

सन १८८० मध्ये सर्व हिंदुस्थानांत निळीचे २८०० मोठे व ६००० लहान कारखाने होते व त्यांत ३६०००० लोक काम करीत होते. तेच १९११ साली १२१ मोठे कारखाने असून (पैकी ११२ वाफेने चालणारे) त्यांत काम करणाऱ्यांची संख्या ३०७९५ होती.

बिहार प्रांतांत दोन जातींच्या निळीची लागवड करतात. एक सुमात्रा व दुसरी नेटल-जावा; यांपैकी सुमात्रा जातीची लागवड संयुक्तप्रांतांत, मद्रास इलाख्यांत व पंजाबांत विशेष आढळते. जावा जातीची लागवड बिहार प्रांतांत सन १९०४ पासून जास्त प्रमाणांत सुरु झाली व या जातीचे सरासरी उत्पन्न सुमात्रापेक्षा कमी होते हे खाली दिलेल्या आंकड्यांवरून सिद्ध होते.

रंग		रंगाचे उत्पन्न	
दर एकरी सरासरी उत्पन्न		सरासरी दर १०० मण पाण्यांतून	
वर्ष	शेर छटाक	शेर	छटाक
१९०६	जावा १४ ६	१४	१३
	सुमात्रा १० १५	१२	४

१९१६ साली हेच उत्पन्न जास्त आले आहे. जावा १६ ते १८ शेर. सुमात्रा ८ ते ९ शेर. याच सालांतील जावांतील पहिल्या कापणीच्या पानांत इंडिगोटिनचे शेकडा प्रमाण ०.८ ते १ व सुमात्रांतील शें. प्रमाण ०.४ ते ०.६ होते.

जावाची पेरणी आक्टोबरांत करितात व दर एकरी बी ५-६ शेर पडते. जानेवारीपर्यंत त्याची फारशी वाढ होत नाही. पहिली कापणी मे-जून महिन्यांत होते ही सहा इंच बुडखे ठेवून करतात. दुसरी कापणी आणखी दीड महिन्याने येते. सुमात्रा जातीची लागवड फेब्रुवारीत करतात. ही लागवड आक्टोबरांत केल्यास थंडीमुळे पीक बरोबर येत नाही. बी दर एकरी ८-१२ शेर पेरितात. याची पहिली कापणी जुलई महिन्यांत येते. दुसरी कापणी दोन महिन्यांनी येते. वहाव व बंगाल प्रांतांत नदीकांडच्या मळईत पूर येऊन गेल्यावर निळीचे बी आक्टोबरांत फेकून पेरितात. याची एक कापणी उत्तम येते. संयुक्त प्रांतांत इलक्या जमिनींत निळीचे एक पीक पाणी देऊन पेहन सप्टेंबरांत कापतात. याची दुसरी कापणी घेत नाहीत. निळीच्या बियावरील कवच कठिण असल्यामुळे ते नरम व्हावे व लवकर उगवावे म्हणून पेरण्यापूर्वी ते गंधकाच्या तेजाबांत व नंतर पाण्यांत धुवून वाळवून पेरितात. बी दर एकरी पांच सहा शेर पडते. एक

मण बियाला तीन शेर तेजाब लागतो. तेजाबांत बी चांगले मिसळल्यावर त्यावर २० ते ३० ग्यालन पाणी ओतून ते शराक्षर हालवावे व एक मिनिट थांबून पाणी ओतून टाकावे. असे पांच सहा वेळे सर्व तेजाब नाहोसा होईपर्यंत धुवावे. नंतर सर्व पाणी काढून बी उन्हात घालून वरचेवर परतून वाळवावे.

नीळ हे झाड द्विदल जातीपैकी असल्यामुळे ज्या जमिनीत निळीची लागवड करावी ती जमीन सुधारत जाते व पुढच्या पिकास त्यापासून फायदा होतो. तांबूस, काळ्या अगर रबबी पिके करण्यास योग्य अशा जमिनीत नीळ चांगली होते. जमीन नागरून कुळवून ढेकळे फोडून तयार झाल्यावर ती फळी फिरवून घट करितात. दर एकरी शेणखत २० ते ३० गाऱ्या देतात. नंतर एक फुटाच्या अंतराने पाभरीने बी पेरितात. बी दर एकरी १२ ते १५ पौंड पडते. पुढे या पिकास दोन खुरपण्या व दोन तीन कोळपण्या देतात. जमीन नेहमी भुसभुशीत राहिल अशी तजवीज करतात. पेरणी जूनमध्ये झाली असल्यास पहिली कापणी ३॥ ते ४ महिन्यांनी म्हणजे सप्टेंबर महिन्यांत मिळते. फुले येऊ लागली अगर पाणे मोडून जर चटदिशी दोन तुकडे होतील तर नीळ कापण्यास तयार झाली असे समजावे. पीक कापल्यानंतर त्यावर पाऊस पडल्यास त्यातील रंग बिघडतो व कमी पडतो. दुसरे पीक घेणे असल्यास २-३ इंच बुडखे ठेवून झाडे कापावी. म्हणजे पुन्हा साडेतीन चार महिन्यांनी कापणी येते. याप्रमाणे तिसरीही पीक घेता येते. परंतु बहुतेक ही कापणी न घेता झाडे बियाकरिता ठेवितात. कित्येक ठिकाणी ही झाडे दोन तीन वर्षे राहू देतात. पाणी दिल्यास दर तीन महिन्यांत एक कापणी मिळते. पहिली कापणी सप्टेंबर ते आक्टोबर; दुसरी नोव्हेंबर ते डिसेंबर व तिसरी फेब्रुवारी ते मार्च महिन्यांत मिळते. केव्हा केव्हा कपाशीत निळीचे बी परतात. खानदेशांत एक कापणी पहिल्या वर्षी घेतात तिला ' धुरपान ' म्हणतात. दुसऱ्या वर्षी दोन कापण्या घेतात त्यांना अनुक्रमे ' खोडवा ' व ' मच्छी ' म्हणतात. तिसऱ्या वर्षी पिकाचे बी धरितात.

रंग तयार करण्याची रीत.—निळीची झाडे सकाळी कापून ती एका चुनेगच्ची गोल (सुमारे ६ फूट व्यासाच्या व ४ फूट खोलीच्या) कुंडीत दगडाखाली दावून ठेवितात. सभोवती दीड फूट जागा सोडून आंत एक लहान कुंडी केली असते. तिचा व्यास तीन फूट व खोली दोन फूट असते. नंतर त्यांत स्वच्छ पाणी सोडितात. ते निळीवर तीन इंच असले पाहिजे. प्रत्येक कुंडीत सुमारे झाडाची बारा ओझी मावतात. सुमारे चौवीस तासांनी पाण्यातील रंग पाण्यांत उतरतो. दुसऱ्या दिवशी पहाटे ही दावलेली झाडे बाहेर काढितात. व कुंड्यांतील पाणी दोन तीन तास पायाने ढवळतात. कित्येक ठिकाणी काठ्यांनी ढवळतात. जावांत

घुसळण्याचे काम आंत वाफ सोडून अगर कोंडलेली द्रवा सोडून करितात. पाण्याचा रंग प्रथम फिकट हिरवट असून पुढे तो निळा होतो व नंतर तांबूस दिसू लागतो. कुंडीतील पाणी उतू थेऊ लागल्यासारखे दिसू लागल्यावर त्यांत पळसाचा डिक पाण्यांत भिजवून अगर पळसाच्या सालीचे पाणी करून टाकतात. यायोगाने रंग तळाशी जाऊन बसतो. नंतर पाणी स्थिर झाल्यावर वरील पाणी फेंकून देऊन खालील रंगाचा गाळ लहानशा कुंडीत टाकून तीत तो रात्रभर राहू देतात. दुसऱ्या दिवशी वरील पाणी फेंकून खालील रंगाचा सांफा खादीच्या कपड्यावर घालितात व त्याला विळयानें कवच्या पाडितात. याने सर्व पाणी निघून जाऊन रंगाचा सांफा दाट होतो. या कपड्याची गांठीडी करून त्यावर चार पांच तास दगडाचा दाब ठेवितात. नंतर गाळाच्या वज्या कापून ठेवितात व वर राख टाकतात. सर्व पाणी निचरून गेल्यावर जमिनीवर राख टाकून त्यावर दुसऱ्या दिवशी त्या वज्या चटईवर उन्हांत वाळवितात तिसऱ्या दिवसापासून त्या सावळांत वाळवितात. याप्रमाणे सुमारे तीन आठवड्यांत बाजारांत विकण्याजोगा रंग तयार होतो.

सुक्या पानांपासून रंग करण्याची कृति:—या कृतीने रंग करण्याची पद्धत मद्रासेकडे जास्त प्रचारांत आहे. पाने वाळलेली असल्यामुळे फुरसतीप्रमाणे रंगाचे काम करिता येते. या कृतीत झाडे कापून ती दोन तीन दिवस शेतांत वाळवितात. नंतर फांधा झाडून पाने वेगळीं करितात व तीं सुक्या जागेंत सांठवून ठेवितात. पुढे रंग करण्याच्या वेळी वरीलप्रमाणे एका जुनेगच्ची हौदांत भिजत घालितात. त्यांत पानांच्या सहापट पाणी घालितात व तीं दोन तास लांकडी दांब्यांनी ढकळतात. सर्व पाने भिजून पाण्यांत खाली बसेपर्यंत असे करावे लागते. दोन तीन तासांनी पाण्याला हिरवा रंग येतो व पाणी दाट दिसू लागते. नंतर ते पाणी दुसऱ्या हौदांत घेतात. पहिल्या हौदांत पाणी जास्त वेळ राहिल्यास कांहीं रंग पानांत पुन्हां मिसळून जातो. पुढे सर्व कृति पहिल्या प्रकारांत सांगितल्याप्रमाणे करावी. एक वर्षाच्या सर्व पिकांचे उत्पन्न सरासरी ९-१० टन होतें.

दर एकरी सरासरी उत्पन्न	रंगाचे प्रमाण शेर
पहिल्या कापर्णास	४००-५०
दुसऱ्या ”	७००-८०
तिसऱ्या ”	३००-४०

निळीचा रंग पक्का असतो. कापड फाटले तरी रंग जात नाही. निळीच्या फांध्यांचा रंग काढल्यावर त्यास खानदेशांत “लाखी” व बडार प्रांतांत “सीट” म्हणतात. त्यांचा खताकडे चांगला उपयोग होतो.

नीलकंठ धर्मपूरकर—वन्हाडांतील माहूरजवळील गोदातारच्या धर्मपूरचा रहिवासी व प्रसिद्ध ज्योतिषी. याचे घराणे ज्योतिषावद्दल प्रसिद्ध आहे याचा आज्ञा चिंतामणि हा साहित्यांत व ज्योतिषांत पारंगत होता. याना बाप अनंत

याचे जातकपद्धति व कामधेनुटीका हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. नीलकंठाने ताजकनीळकंठी नांवाचा फलज्योतिषावर एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत फारशी व अरबी शब्द बरेच आहेत, त्यांवरून त्याचा त्या भाषांशी परिचय असावा. जातकपद्धति ग्रंथ गयाप्रांतांत प्रमाणभूत मानतात; अनंत हा काशीस गेल्यावर नीळकंठाचा लौकिक फार वाढला व तो अकबराच्या दरबारी एक मुख्य पंडित बनला. नीळकंठाचा भाऊ राम याने मुहूर्तचिंतामणी ग्रंथ लिहिला आहे. ज्योतिषशास्त्रांत हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. रामविनोद नांवाचा करणग्रंथ रामाने जयपूरच्या एका राजासाठी तयार केला. भावाप्रमाणेच रामासहि अकबराचा आश्रय होता. राजा तोडरमल्लासाठी रामाने तोडरानंद म्हणून एक ग्रंथ लिहिला पण तो दुर्मिळ आहे. नीळकंठाचा पुत्र गोविंद याने मुहूर्तचिंतामणीवर पीयूषधारा म्हणून एक विद्वन्मान्य टीका लिहिली आहे; त्याने कांहीं काव्यपर ग्रंथहि केले आहेत. याप्रमाणे या घराण्यांत बरेच विद्वान निपजले. [गणकतरंगिणी; भारतीय ज्योतिःशास्त्र; मुनीश्वर—गोलाध्याय; वन्हाडाचा इतिहास.]

नीळल—हे प्रथमतः सन १८६८ मध्ये बेयर याने शोधले. हे प्राण-नीळलापासून संयोगीकरणाच्या योगाने तयार करता येते. प्राणनीळलाचे जशद-चूर्णावरोबर ऊर्ध्वपातन केलें असतां हा पदार्थ मिळतो. नीळ सोजित केला असतां नीळल मिळते. आसन्न-नत्र-दाळचिनीअम्ल हे पलाद-कबि-ताशी तप्त केलें असतां आपणांस नीळल मिळते. ह्याचा विनळण्याचा बिंदु ५२° हा असून हे २४५° वर उकळते. हे एक कमजोर अनाम्ल आहे. पाइन झाडाच्या लांकडांना हे लावले असतां त्याचा रंग तांबूस होतो. ह्यापासून निघणारे बरेच पदार्थ प्रचारांत आहेत.

नुझवीद, तालुका.—मद्रास इलाख्यांतील कृष्णा जिल्ह्यामधील एक तालुका. क्षेत्रफळ २९७ चौरस मैल. पूर्वी हा तालुका म्हणजे एक जमीनदारी इस्टेट होती. पुढे त्याचे आठ भाग पाडण्यांत आले. लोकसंख्या (१९२१) ६५०७७. यांत १ शहर व १६९ खेडी आहेत. ह्या तालुक्यांत एलोर कालवा व ब्रह्मग्यालिंगम नांवाचा मोठा तलाव आहे.

गां व.—मद्रास इलाख्यांतील कृष्णा जिल्ह्यांत असलेल्या नुझवीद तालुक्याचे व जमीनदारांचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या (१९११) १००२३. गांवाच्या भोंवताली जंगली प्रदेश आहे येथे एक गढी आहे तीत जमीनदार रहातात. येथे नारळीची व आंब्याची झाडे पुष्कळ आहेत.

नुनगर—पंजाबांत नुनगर नांवाची मीठ तयार करणाऱ्यांची एक जात आहे. लोकसंख्या (१९११) ९९८७. हे हिंदु, शीख व मुसलमान आहेत. ते पंजाबच्या पूर्वभागातील (मीठ तयार करणारे) आहेत पंतु मिठाच्या खाणांत काम करणाऱ्यांशी यांचा संबंध नाही. कारण खाणांत काम करणारे लोक निरनिराळ्या जातीचे आहेत.

नुनिया लुनिया—मीठतयार करणारांची एक जात.यांची एकंदर संख्या ८ लाखांपर्यंत आहे. पैकीं संयुक्तप्रांतांत ४ लाख व बिहार-ओरिसांत सुमारे तीन लाख नुनिया आहेत. बंगाल्यात ४२ हजार आहेत. वार्काच्या प्रांतांतून कमी आहेत. यांच्यांतले जे वर्ग आहेत त्यांच्या गांवांवरूनच यांची जात अनेकांच्या मिश्रणानें झाली आहे असें दिसून येईल. सरकारच्या मांड करण्याच्या नियंत्रणामुळे आतां यांचा धंदा बंद पडला. मध्यप्रांतांत हे लोक बांधकाम व दगडाचे काम करू लागले आहेत. तेथे हे लोक वधूपक्षां वयानें लहान अशा वराबरोबर तिचे लम करतात. हे लोक ब्राह्मणांकडून सर्व धार्मिक विधी करतात. [रसेल व हिरालाल]

नुस—मध्यप्रांतांतील एक जात. हे लोक द्राविडवंशांतील आहेत. हे शेतकी व टोपल्या विणण्याचा धंदा करतात. यांची भाषा मुंडा वर्गातील आहे व ही देखील मुंडा लोकांचीच एक शाखा आहेत.यांच्यांत उडिया लोकांच्या रक्षाचे व डोमांच्या रक्षाचे मिश्रण झालेले आहे. यांच्या पूर्वजास सिंगवांगानें प्रथम निर्माण केले असे म्हणतात. यांच्यांत देवकाच्या भेदा-मुळे बरेच वर्गभेद झाले आहेत. लमें प्रौढपणाचे होतात.वाग्नि-ध्वय फार काव्यमय भाषेत होतो. लग्नविधि, खावाभोवती सात प्रदक्षिणा घालून करतात. विधवा आपल्या दिराबरोबरच लग्न लावते. दुसऱ्याबरोबर लग्न केलें तर तिच्या दुसऱ्या नव-न्यास तिच्या पहिल्या लग्नाचा खर्च तिच्या दिरास द्यावा लागतो. यांचा दर्जा फार निकृष्ट आहे.

नुवरएलिया—सिलोन. एक आरोग्यस्थान. सन १९०१ मध्ये येथील लोकसंख्या ५०२६ होती. हे समुद्रसपाटीपासून ६२४० फूट उंच असून पेडोतालागेली या सिलोनमधील अत्युच्च पर्वतावर आहे. कोलंबोहून नुवरएलियाला आग-गाडीने जाता येते. येथील सर्वसाधारण वार्षिक हवामान ५८° आहे. येथे पावसाचे वार्षिक मान ९५ इंच आहे. हे ठिकाण सुधारण्यास सरकारने वराच पैसा खर्च केला आहे.

नूरजहान (१५७६-१६४५)—(नूरजहान = जगत्-प्रकाश) मोगल बादशहा जहांगीर याची एक राणी. हिची जहांगीरच्या मृत्यूपर्यंतची हकीकत १४ व्या विभागांत जहांगीर बादशहा या नांवाखाली आलेली आहे.त्यापुढील हकीकत येथे दिली आहे. जहांगीर मेल्यावर नूरजहानास तिच्या भावानेच (असफखानानें) कैदेत टाकून व मसलत करून शहाजहानास गादीवर बसविले. ती उच्च दर्जाची कवयित्री होती व जहांगीरच्या तिच्यावर भाळण्याच्या कारणानेकीं हे एक कारण होतें.महाराष्टी असतांना तिला वार्षिक ३७५०००० रुपयांची खाजगी नेमणूक होती. जहांगीरनंतर ती १८ वर्षे जिवंत होती परंतु तिचा बहुतेक काळ कैदेतच गेला. ती वयाच्या ७२ व्या वर्षी (१६४५ सालीं) लाहोर येथे वारली. तेथेच जहांगीरच्या कबरेजवळ रावी नदीकाठी तिचीहि कबर आहे. काहीं लोकांनी तिला ताजमहालांत पुरण्याचें लिहिले आहे तें खोटे आहे.

नूरपूर, तहशील.—पंजाबातील कांभ्रा जिल्ह्याची एक तहशील. क्षेत्रफळ ५१९ चौरस मैल. या तहशीलांत जिकडे तिकडे टॅकड्या असून प्रदेश जंगलमय आहे. ईशान्येस ह्या तहशीलामध्ये व चम्बा संस्थानामध्ये धवलधार पर्वतरांग आहे. लोकसंख्या (१९२१) ९५४७०. नूरपूर गांव हे तह-शीलीचें मुख्य ठिकाण असून हांत १९१ खेडी आहेत.

गांव.—तहशीलीचें मुख्य ठिकाण हे धरमसालाच्या पश्चिमेस ३७ मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) ४४६२. ह्यास पूर्वी 'धामेरी' म्हणत. वादशहा नूरुद्दीन जहांगीराच्या नांवावरून नूरपूर हे नांव पडलें. काहींचें म्हणणें की, नूरजहानच्या स्मर-णार्थ जहांगीरनें हे नांव ठेविलें. येथे इब्राहिम गझनीकरानें बांधलेला किल्ला आहे. येथील राजांस माऊ व पथिआनीचे जमीनदार म्हणत असत. पुढें माऊ शहाजहाननें जमीनदोस्त केल्यामुळे नूरपूर ही त्यांची राजधानी बनली. रणजित-सिगानें नूरपूर १६१५ साली काबीज केलें. मुख्य लोकावस्तां रजपूत, काश्मिरी व खत्रा लोकांची आहे. काश्मिरी लोक 'पशमिना' लोकरांच्या शाली तयार करतात. पूर्वी ह्या गांवास व्यापारी दृष्टीनें चांगलेच महत्त्व होतें.

नूरपूरचे राजे.—येथील राजांस मुसुलमान इतिहासकार माऊ व पॅठण अथवा पथिआनी येथील जमीनदार असें नांव देतात. या प्रांतांत १९९८७२ बिघे जमीन असून सर्व वसूल ७२९७०१५ दाम (४० दाम = १ एक अकबरशाही रुपया) होता व धामेरीचा वसूल १६ लक्ष दाम होता. येथील जमीनदारांच्या नांवाचा उल्लेख अकबराच्या कारकीर्दीच्या सुरवातीपासून आढळतो. अकबरानें मानकोट येथे शिकंदरसूर यास वेढा दिला होता तेव्हां येथील जमीनदार राजा बख्तमल हा शिकंदराच्या बाजूस होता पण तो लवकरच शरण आला. परंतु बहिरामखानानें त्याचा वध कर-ण्याचा हुकूम केला व त्याचा भाऊ तख्तमल यास गादी-वर बसविले. बख्तमल आर्धी होता की, तख्तमल आर्धी होता तें नकीं सांगतां येत नाहीं. अकबरनाम्याच्या प्रत्येक हस्तलिखित प्रतांत नांवाची बदलाबदल केलेली आहे.

यानंतर सुमारे ३२ वर्षांनी राजा बसु याचें नांव ऐकूं येतें. याचें वरील राजांशी कोणतें नातें होतें तें माहांत नाहीं, परंतु शहाजहान व औरंगजेब यांच्या कारकीर्दीतील बसु यास इतिहासकार नवान घराण्याचा संस्थापक मानतात.

बसुराजा.—बसुराजा जमीनदार झाल्यावर त्यानें अकबराचें मांडलिकत्व कबूल केलें; परंतु अकबरानें आपल्या भावाच्या मृत्यूनंतर लाहोर येथे राजधानी नेली त्यावेळीं तो त्याच्या दर्शनास अथवा भेटीस गेला नाहीं. परंतु अकबरानें हतनवेग यास माऊवर स्वारी करण्याकरितां पाठवितांच तो शरण गेला. अशा प्रकारे त्यानें तीन वेळां बंड केलें; शेवटीं जहांगी-रच्या मदतीनें त्यानें पुन्हां राजकृपा मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यास यश मिळालें नाहीं. जहांगीर गादीवर

वसलावर तो तीनहजारी व राजा झाला. वसुराजाच्या मागून त्याचा मुलगा गादीवर बसला.

सुरजमलः—जहांगीरने त्याला राजा व दोनहजारी केले. एकदां तो कांप्राच्या स्वारीवर बादशाही सैन्याबरोबर गेला, पण तेथे बादशाही सैन्यास चिथबण्याचा त्याने प्रयत्न केला. शहाजहानच्या मध्यस्थीने त्याला क्षमा मिळाली. पुढे शहाजहानाबरोबर दक्षिणेतील व कांप्रावरील स्वारीबरोबर तो होता. त्याच्याबरोबर असलेल्या सहाकूलीने त्याच्याविरुद्ध तक्रार केल्यावरून सुरजमलास परत बोलविण्यांत आले व त्याच्या जागी विक्रमजिताची नेमणूक झाली. विक्रमजित येण्यापूर्वी सुरजमलाने मिळालेल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केला. नंतर सुरजमलाने लुटालुटीस प्रारंभ केला व जेव्हा सय्यद गफिबुत्रा याने त्यास विरोध केला तेव्हा त्यास सुरजने ठार मारले. नंतर त्याने विक्रमजितावर उघडपणे स्वारी केली पण तीत त्यास माघार घ्यावी लागली. लवकरच माऊ व नूरपूर हीं शहरे बादशाही फौजेच्या स्वाधीन झाली व सुरजमल रानांत पळून गेला; तिकडे तो लवकरच मरण पावला. यानंतर कोटलाचा (कोटलेहार) किल्लाही सर करण्यांत आला व त्याचा भाऊ माधोसिंग व मुलगा यांची राजधानीस रवानगी करण्यांत आली. [दीक्षित—भारतीय भूवर्णन; इंडि. अँटिक्वॅरि. पु. १; वैद्य—मध्ययुगीन भारत, भा. १]

नूरमहाल—पंजाबांतील जालंदर जिल्ह्याच्या फिलौर तहशिलीतील एक गांव. लोकसंख्या (१९११) ७१७८. जहांगीरची स्त्री नूरजहान हिने ह्या गांव पुन्हा बसविला. तिच्याच हुकुमावरून येथे एक सरई बांधण्यांत आली आहे. येथे 'गब्रून' कापड तयार होतें.

नूरुद्दीन महमूद (१११७-११७३)—उर्फ मलिक-उल-अदिल, ख्रिस्ती धर्मयुद्धकालीन एक अत्यंत प्रख्यात व शूर असा सीरियाचा अताबक्षवंशीय मुसुलमान राजा. हा स. ११४६ त गादीवर आला. याचा वडील भाऊ सैफुद्दीन व हा, यांनी सीरियाचा प्राचीन राजवंशातील राजपुत्र अल्प-अर्सलान याचा पराभव करून तो सर्व प्रांत काबीज केला. नूरच्या बापाने पॅलेस्टाईनमधील लॅटिन ख्रिस्त्यांच्या विरुद्ध जे धर्मयुद्ध पुकारले होते, तेच पुढे चालविण्यांत नूरचा पहिली वर्षे गेली. याने एडेसा येथे कैद केलेल्या ख्रिस्त्यांची निर्दयपणे कत्तल केली व ते शहर बेभराख करून टाकिले. हे शहर परत घेण्याकरितां फ्रान्सचा राजा सातवा लुई याच्या हाताखाली युरोपीय लोकांनी दुसरे धर्मयुद्ध सुरू केले (११४८). परंतु नूरने व त्याच्या सेलजुक तुर्कांनी ईग्रजांचा धुवा उडवून दिला, एडेसा मुसुलमानांच्याच हातांत राहिले व दमास्कसच्या वेळ्यांत तिसऱ्या बाल्डविनचा व युरोपीयनांचा पुरा मोड (त्यांच्या आपसांतील मत्सराने) झाला. त्यामुळे नूरची सत्ता जास्त वाढली. त्याने अँटिओकच्या रेमंडला लढाईत ठार करून ते राज्य खालसा केले (११४९) व जेरुसलेमचा व एडेसाचा राजा जोसेलाईन कोर्टने यास

पकडून कैद टाकिले आणि तेवलयेर, रावेनडेन वगैरे त्याच्या राज्याचा बहुतेक भाग जिंकून घेतला. पुढे बाल्डविनने दमास्कसचा राजा मुजीरुद्दीन याचा पराभव केल्याने तेथील प्रधानमंडळाने मुजीरास पदच्युत करून तो सर्व प्रांत नूरच्या हवाली केला (११५४). त्याने दमास्कस ही राजधानी करून पॅलेस्टाईनचा भोंवतालचा सर्व प्रांत व ईजिप्तच्या फातिमाइट सरहद्दीपर्यंतचा प्रांत हस्तगत करून राज्यांत सुधारणा करून मशिदी, विद्यालये, दवाखाने, पाणपोया वगैरे सुरू केल्या; नंतर त्याने ईजिप्तहि खालसा केला. नूरचा प्रबल शत्रू बाल्डविन स. ११६२ त मेल। मेसापोटेमियावर नूरचा पुतण्या सुभेदार होता. नूर आतां जवळ जवळ ईजिप्तचाहि राजा झाला. त्याचे नांव बगदादच्या खलिफासारखे खुब्यांत व खुद मका-मदिना येथील प्रार्थनेत येऊं लागले. त्याचा सेनापति सालहुउद्दीन हा यापुढे हळू हळू स्वतंत्र बनू लागला व त्याने ईजिप्त आपल्या काबूत घेण्यास प्रारंभ केला; तेव्हा त्याच्यावर स्वारी करण्याकरितां तयारी करीत असतां नूरुद्दीन हा एकाएकी मरण पावला (११७३). त्याच्या मागून त्याचा लहान मुलगा मलिक-उसू सालहु इस्माइल हा गादीवर आला पण तो अज्ञान व दुर्बळ असल्याने सालहुउद्दीनने ईजिप्त व दमास्कसच्या राज्याचा बहुतेक प्रांत जिंकून घेतला. [बॉल]

नूशेरवान अदल—इराणचा जुना राजा; ज्ञा. को. च्या ४ थ्याविभागांत ५९पृष्ठावर(पहिला खूषु)याची थोडी माहिती आली आहे. त्याशिवाय जास्त येथे येईल. हा स. ५३१ त गादीवर आला. याने रोमन साम्राज्यावर केलेल्या स्वाध्या-बद्दल पौरस्त्य व पाश्चात्य इतिहासलेखकांनी दिलेली माहिती जवळ जवळ सारखीच आढळते. जस्टिनियन या रोमन बादशाहास याने कैद केले असे पौराणिक लेखक म्हणतात; त्यास पाश्चिमास्यांचा मात्र दुजोरा नाही. मात्र जस्टिनियनने अपमानकारक अटी कबूल करून तो याला शरण गेल्याचे त्यांच्या ग्रंथांत आढळते. नूशेरने सीरिया, अँटिओक, भूमध्यसमुद्रकिनारा, इबेरिया, फ्लॉरेंस, फासीस वगैरे प्रांत जिंकले. हा लष्करी धोरणांत वाकबगार होता; फक्त त्याला तोड म्हणून बेलिसरीअस हा एक नियाला. नूशेरने जस्टिनियनला आपल्या मांडळिक राजाप्रमाणे वागविले, त्याच्यापासून ३० हजार दिनार खंडणी घेतली व पश्चिम दिशेकडे आपला दरारा बसविला. रोमन बादशाहा जस्टिन व टायबेरियस यांच्यावरील दुसऱ्या स्वारीत, नूशेरने ८० वर्षांचे वय असतांही आपल्या युद्धकौशल्याने दारा येथे त्यांचा पराभव करून सीरिया लुटला (५७२). पुढे ७ वर्षांनी तो मरण पावला (५७९).

महम्मद पिंगबर याचा जन्म नूशेरच्या कारकीर्दीत झाला (५७१); त्यामुळे महम्मद मोठ्या अभिमानाने म्हणे का, मो एका मोठ्या सत्यनिष्ठ राजाच्या वेळी जन्मास आला. यावरूनच नूशेरच्या गुणांची साक्ष पडते.

नृत्य—पंजाबांतील गुरगांव जिल्ह्याची एक तहशील. क्षेत्र-फळ ४०१ चौरस मैल. हिच्या पश्चिमेस अलवार संस्थान आहे, लोकसंख्या (१९२१) ११२११९. ही २६० खेडी आहेत. नृत्य ब्रिटिश सरकारच्या ह्यांत १८०८ साली आले.

नृत्य—ही कला अत्यंत प्राचीन कालापासून तयार होत आहे आणि हिची जोपासना जगांत सर्व प्रकारचे लोक करीत आहेत. आपल्या देशांत या कलेस आज एक प्रकारचे गौणस्थान आहे, व चांगल्या स्थितीतील पुरुष व स्त्रिया या कलेकडे गौरवाने पहात नाहीत. वेश्यावृत्तीच्या स्त्रियांच्या हाती ही कला पडली आहे. तथापि यावरून या कलेकडे आपल्या लोकांचे पूर्वीपासून दुर्लक्ष होते असे म्हणता येत नाही. कां की, या कलेवर संस्कृत पंडितांनी लक्ष देऊन त्या कलेच्या शास्त्रीकरणासाठी लागणारा प्रयत्न केला आहे. उलटपक्षी असेहि म्हणता येणार नाही की पाश्चात्य देशांत या कलेच्या धंदे-वाईकांकरडे समाजाचे सन्मानपूर्वक लक्ष पूर्वीपासून होते. सामान्य नाचणाऱ्या स्त्रिया म्हणजे त्या अनोतिमार्गी असावयाच्याच ही समजूत पाश्चात्य देशांतीहि बरीच प्रचलित आहे व तरुण शृंगारास्वाद घेऊं इच्छिणारी पोरें अशाच प्रकारच्या स्त्रियांशी दोस्ती जमविण्याचा प्रयत्न करतात, आणि सुशिक्षित मध्यम वर्गाची तरुण मुलगी जर रंगभूमीवर गेली तर अजूनहि लोकांत त्याबद्दल डोळे वटारले जातात.

आपल्याकडे नृत्यकलेस समाजांत कनिष्ठस्थान मिळाले याचे कारण तिचे उपासक कमी होऊन ती कला केवळ धंदे-वाईकांच्या हाती पडली हेच प्रामुख्याने देता येईल. धंदे-वाईक नर्तकनर्तकींची नैतिक स्थिति समाजांत नेहमीच बुरखाली होत जाणार व ती खाली होणे ही अत्यंत स्वाभाविक गोष्ट आहे. आपल्याकडे कांही बुरख्या वर्गातील स्त्रिया पोकासाठी नृत्य शिकत असल्यात हे शक्य आहे. पण या गोष्टीची व्याप्ति मध्यमवर्गांत किती होती हे सांगता येत नाही. प्राचीन हिंदुस्थानांत नृत्यकलेचे व त्यांतील हाव-भावांचे कसे शिक्षण देत हे नंदिकेश्वरांच्या 'अभिनयदर्पणा' वरून कळून येईल. या ग्रंथाचा गोपवारा 'अभिनय' या लेखांत [ज्ञानकोश विभाग ६, पृ. ३०८] दिला आहे, तो पहावा.

वेदकालांत नृत्य ही गोष्ट लोकप्रिय होती तथापि तिकडे सद्बुद्धीने लोक पहात असत अशा समजूत करून घेण्याचे खात्रीपूर्वक साधन नाही. महात्रतांत जे नृत्य आहे ते दासांचे आहे. केवळ श्रौतसंस्थांत नृत्याचा प्रवेश म्हणजे संस्थेचा सन्मान असे मुळीच नाही. कां की, महात्रतांत कांही अश्लील गोष्टीहि आल्या आहेत, तथापि नृत्य ही गोष्ट शास्त्रीय तऱ्हेने अभ्यास करण्यास लायख आहे इतपत लोकांची खात्री झाली होती. शास्त्रीकरणाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे देता येईल.

मनुष्यांतील व इतर अनेक प्राण्यांतील भावनांचे स्वरूपद्वारां आविष्करण करण्याची जी नैसर्गिक क्रिया तिला नृत्य म्हणतात. समाज व व्यक्ति यांच्या प्रत्येक हालचालीं संबंध

येईल अशा रीतीने मानववंशाच्या सामाजिक व्यवहारांत नृत्याला वाव मिळालेला आहे. त्याच्या हालचालीला ताळबद्धता पाहिजे. ही तालबद्धता अतिशय गंभीर व निरुद्ध अशा भावनांचे आविष्करण करण्यास चांगली उपयोगी पडते. अशा नृत्यामुळे लोकांना ज्याची मनापासून आवडत्यां विपर्यां आवेश वाढतो. नृत्यांत सर्व अवयवांना चालना मिळते, भावनामय उत्साह प्रदीप्त होतो, तो इतका की कधी कधी नाचणारी व्यक्ति बेहोष होऊन पडते. याप्रमाणे एखादी गोष्ट साजरी करण्याचा व वैयक्तिक किंवा सामाजिक भावना दिव्यार्थित करण्याचा नृत्य हा नैसर्गिक प्रकार आहे. मूळां रंगां हा एक निव्वळ शारीरिक खेळ असून विषयवासनेला उत्तेजन किंवा करमणूक म्हणून तो करीत पण समाज जस-जसा विकसत गेला तसतसा नृत्याचा उपयोग समारंभ व नाटक्यांतूनच विशेषतः होऊं लागला, व त्यांतच अनेक अंगांचा समावेश होत असे उदाहरणार्थ, साध्या हास्योत्पादक नाचांत, उपासना, नाटक, व्यायाम, आवेश, करमणूक, खेळ, कला या सर्वांचे मिश्रण असते.

चलन व लनांचे क्षेत्र.—नृत्याचे क्षेत्र साहाजिकच फार मोठे असते. एका टोंकाला भावनाहीन कवायती तर दुसऱ्या टोंकाला संभाषणांत योजले जाणारे हस्ताभिनय या दोहोंमधील विस्तीर्ण क्षेत्र नृत्याचे आहे. करमणूक म्हणून केल्या जाणाऱ्या आधुनिक नाचांत हे चलन-वलन फक्त पायांपुरतेच असते. पण पूर्वावस्थांत याकाचे सर्व शरीर आणि विशेषतः हात यांचा उपयोग करीत ('अभिनय' पहा); प्राचीन नृत्यकलेत शरीराचे चलन प्रामुख्याने नर्तकस्येई. संगीत व इतर साधनें ही शारीरिक आविर्भावाला मदत म्हणून उपयोजण्यांत येतात. कलाकौशल्याच्या नाचाचे कांही प्रकार कोल्हाट्याच्या किंवा जादूगाराच्या खेळासारखे वाटतात. उलट बहुतेक सामाजिक, धार्मिक नाच मिरवणुकीवजा असतात.

अनुनय व नृत्य.—ज्याप्रमाणे अनेक पक्षिगणांतील नर आपल्यांत व आपल्या प्रणयिनींत कामोद्दीपन व्हावे म्हणून मादीभोवती नाचतात त्याचप्रमाणे रानटी माणसे स्त्रियांची आराधना करण्याकरितां त्यांच्याभोवती नाचतात. मनुष्य व पक्षी या दोहोंतहि निसर्गबुद्धीनेच हे काम होते; हेतुपूर्वक नसते. स्त्रियांच्या पुढे पुढे करण्याची आजची तरुणांची वृत्तीहि बुरख्या सारखीच नैसर्गिक आहे. आज होत असलेले बॉल-रूममधील नाचहि तरुणतरुणींना एकत्र आणण्याकरितां योजिलेला एक सर्वमान्य युक्ति आहे. स्त्रीपुरुषांच्या आकर्षकतेचे वर्धन करण्याचा आणि त्यांत एकत्रपणे सुशिक्षित करमणूक करून देण्याचा हा एक सुसंस्कृत प्रकार आहे. कामोद्दीपनाच्या शक्तीमुळे त्याची लोकप्रियता वाढते ही गोष्टहि लपत नाही. ज्यांत स्त्रीपुरुषांनी परस्परानां घट्ट अंजळून नाचण्याची पद्धत प्रथमच पुढे आली ती 'वाल्स' नाच जेव्हा इंग्लंडांत एका

शतकापूर्वी सुरू झाला तेव्हा त्याच्या विरुद्ध लोक बरेच खवळले होते.

युद्ध नृत्य.—नाचणाऱ्या योद्ध्यांच्या अंगी शारीरिक उत्साह व शौर्य वाढण्याकरिताच म्हणून मुख्यतः या नाचाचा मूळ उपयोग असे. शिवाय या नाचाच्या अंगी असणारा जादूचा प्रभाव व आपल्या अत्याचाराच्या हाव-भावांनी शत्रूच्या ठिकाणी उत्पन्न होणारी भीति या सारख्या मूळच्या लोकांच्या कल्पनाहि या नाचाला कारणीभूत आहेत. या नाचाचा व्यावहारिक पण त्या रानटी लोकांना अज्ञात उपयोग असा आहे की, त्यामुळे त्यांना शत्रूवर हल्ला करण्याच्या प्रकारांची आपोआप उजळणी मिळते व कवाईत केल्यासारखी होते. तेव्हा रानटी लोकांचा किंवा स्पार्टन लोकांच्याहि युद्धनृत्यांना, त्यांना नकळत केली जाणारी लढाईची रंगीत तालीम म्हणता येईल. तथापि काणत्याहि अतिमानुष शक्तीशी झगडण्याकरिताहि ही युद्धनृत्ये होतात. कृषिविषयक धार्मिक विधीत पिकांचे रोग, वाईट हवा आणि इतर नापाकतेच्या गोष्टी यांच्याशी झगडण्यासाठीहि अशी युद्धनृत्ये किंवा यासारखेच प्रकार केलेले दिसून येतात.

कृषी व ल नृत्ये —लागवडीच्या वेळी केले जाणारे अशा प्रकारचे समारंभ पिकांना यशस्वी होतात अशी समजूत असते. अनुकरणप्रवर्तक जादूमुळे नाचणाऱ्यांच्या हालचालींचा पिकांवर परिणाम होतो, किंवा नाचणाऱ्यांच्या ठिकाणी वनस्पतिदेवता अवतरून त्या सद्गुण व सुपीकता प्रसृत करतात असा साधारण समज आहे. युरोपांत तर हे नाच फार आपल्या हालचालीने आपण मिसगाला हलविता या समजुतीने शेतकरी नाचतात. आपणांकडील गौरीप्रमाणे एखादे झाड किंवा खांब यांभोवती नाचणे विशेष रूढ असून त्याला लौकिक नृत्यहि म्हणता येईल. यांत धार्मिक विधी व करमणूक यांचे सुंदर मिश्रण दृष्टीस पडते. यांत मानवप्राण्यांच्या सुरतलीला सृष्टीला समृद्ध करण्याला उपयोगी पडतील अशा वाटतात असे अनेक विधी आहेत. नाचांत पुष्कळवेळा सुरत-प्रयोगांचे अनुकरण केले जाते व त्याचा जादूटोण्याप्रमाणेहि उपयोग मानितात. व यामुळे नृत्यकलेत उत्पन्न होणारे हाव-भाव सभ्य नृत्यांस चिकटवण्याचा प्रयत्न, अर्वाचीन कालांत वारंवार होतो.

जादू नृत्य.—आपल्या आविश्कारपूर्ण हालचालीमुळे भोवतालच्या वातावरणांत नृत्य हे चलीबचल घडवून आणते ही कल्पना पाऊस पाडण्याच्या आफ्रिकन किंवा आस्ट्रियन लोकांच्या विचित्र चालीत चांगली दिसून येते. ग्रीक पुराणांतील वकनृत्य हे भूर्यांच्या प्रगतीला साहाय्यक असे जादूनृत्य आहे असे मानितात. जगातील निरनिराळ्या भागांत चालणारी मुग्धाभिनयी नृत्ये ही निरनिराळ्या पक्षांच्या गतीला अनुसरून आहेत. काही नृत्ये केवळ जादूची नसून सहानुभूत्युत्पादक (सिंपेथेटिक) असतात. मृताभोवती नाचण्याची

क्रियेकांत (युरोपीयन लोकांतहि) चाल आहे. त्याबद्दल समजुतीहि भिन्न भिन्न आहेत.

धार्मिक नृत्य.—धार्मिक उपासनेचा एक भाग किंवा रूप म्हणून नृत्याला स्थान मिळणे अगदी स्वाभाविक आहे. अशा नृत्याचे हेतू प्रसंगाप्रमाणे निरनिराळे असू शकतात. ख्रिस्ती संप्रदायाच्या प्रथमवस्थेत बिशप हे भक्तांना घेऊन देवळांत व संतांच्या समार्धापुढे नाच करीत. ६९२ च्या कौन्सिलने ही चाल बंद करण्याचा प्रयत्न केला पण ती बंद झाला नाही. १८ व्या शतकात देखील फ्रान्समध्ये संतांच्या उत्सवप्रसंगां उपाध्यायांचा नाच होई. नृत्यासंबंधाच्या निरनिराळ्या कल्पना या धार्मिक नृत्यांत गणित असतात. आपल्याकडे हरिभक्तीचे नाचणे वारंवार दृष्टीस पडतेच.

मुग्धाभिनयी नृत्य.—सौंदर्यशास्त्रीय दृष्टीने पहातां नृत्य हे लायु-संगीत म्हणता येईल संगीताप्रमाणे ते प्राधान्येकरून स्वतःचेच दिग्दर्शन करते. त्यानंतर ते कलेच्या क्षेत्रांत व साधनांत जे काही असेल त्याचे आविष्करण करिते, या दुसऱ्या कार्याच्या वेळी नृत्य हे मुग्धाभिनयी असते. या प्रकारच्या नृत्याचा इतिहास फार दूरवर पोचतो. हे नृत्य आस्ट्रेलियनांसारख्या अतिशय कमी सुधारलेल्या लोकांत बरेच विकास पावलेले असून आजच्या सुधारणेच्या शिखरास पोचलेल्या लोकांतहि अत्यंत प्रिय असेच आहे. इतर प्रकारांप्रमाणे याचाहि उपयोग निरनिराळ्या कारणाकरिता निरनिराळ्या ठिकाणी करतात. मुग्धाभिनयी किंवा छत्रवेपी नृत्यांत बराच गुढार्थ आहे असे काही लोक समजतात. वायव्य अमेरिकेतील देश्य लोकांत या नृत्यांची बरीच प्रगति दिसते. यांतून जातीच्या संरक्षक देवतांच्या चरित्रांतील प्रसंग दाखविण्यांत येतात. दैवक उपासनेच्या प्राण्यांची नृत्ये या लोकांच्या बऱ्याच धार्मिक भावना व्यक्त करतात.

आजकाल प्राथमिक शाळांतून शैक्षणिक प्रयोगादाखल मुग्धाभिनय होत असतात. पेरणी, कापणी यांसारख्या साध्या क्रिया मुले अंगविक्षेपाने बरोबर करून दाखवितात. आतांच्या सिनेमाप्रमाणे करण्यांत येणारी मूकनाटकं प्राचीन काळी लोकप्रिय होती. यांकरिता पुराणांतून कथानकांची निवड करीत; यांतून नाचहि बरेच असत. अर्वाचीन बॅलट नृत्य १५ व्या शतकापासून अस्तित्वांत आहे. इटलीतून बॅलट जेव्हा फ्रान्समध्ये आले तेव्हा त्याची खरी प्रगति झाली.

सामाजिक करमणुकीचा प्रकार.—नाटकांप्रमाणेच कलाकौशल्ययुक्त व नाटकी नृत्यांवरहि पुष्कळ वेळा निरनिराळ्या समाजांचे हल्ले होऊन ती निषिद्ध ठरत. यामुळे नाचाचा धंदा करणारांचा एक स्वतंत्र वर्ग बनला. बऱ्याच समाजांतून असे वर्ग असून त्यांना प्राप्तीहि चांगली होते, तथापि लोक त्यांच्यांत पडू इच्छित नाहींत. जागतिक कलेच्या इतिहासांत टॅगिलोनी व पॅव्हलोव्हा यांसारखे श्रेष्ठ नृत्यकार होऊन

गेले असून त्यांचा दर्जा अतिविख्यात गवयी व पद्यकार यांच्या खालोखाल लागेल यांत शंका नाही.

सामाजिक करमणूक म्हणून नृत्याचा उपयोग अगदीं अलीकडचा आहे. मुळांनी व मुलींनी एकत्र नाचावे या मताचा प्रेतो होता तरी १५ व्या शतकांत इटलींत या कलेचे पुनरुज्जीवन होऊन ती फ्रान्समध्ये जाईपर्यंत तिला खेळाच्या दृष्टीने फारसे महत्त्व नव्हते. पुढे स्पेन हे या कलेचे माहेरघर बनले. नृत्यकलेच्या विकासाचा इतिहास निःसंशय सामाजिक विकासावर बराच प्रकाश पाडेल. या इतिहासांत एकामागून एक येणाऱ्या विकासावस्था किंवा संप्रदाय स्पष्ट दिसतात. विशिष्ट नृत्यांमध्ये पॅव्हनेचा प्रमुखत्वाने उल्लेख करावा लागेल. याचे धंदेवाइक स्वरूप आहे. 'मिन्युएट' हे या कलेतील अतिसुंदर फळ म्हणता येईल. पण वास्तविक हे फक्त सभ्याचाराचे कृत्रिम नियम दर्शविते. 'पाल्टस' हे युगनृत्य संशयजन्य आहे. सुसंस्कृत व रानटी लोकांचा संबध येत गेला म्हणजे एकमेकांतील नृत्यप्रकार एकमेक उचलतात असा अनुभव आहे.

आपल्याकडे नृत्याचे शास्त्रीकरण करण्याचा प्रयत्न केला गेला तो येणेप्रमाणे.

प्रत्येक नाचांत शरीराच्या हालचाली म्हणजे अभिनय वर्णन करतांना (१) अंगे, म्हणजे डोकें हाताचे पंजे, कुशी, कंबर, पाय व मान (२) प्रत्यंगे, म्हणजे खांदे, बाहू, पोटा, मांड्या, पोटाच्या, मनगटें, गुडघे व हातांचे कोपरे (३) आणि उपांगे म्हणजे डोळे, पापण्या, बुबुळे, गाल, नाक, तोंड, ओठ, दांत, जीभ, हनुवटी, चेहेरा. या तीनहि प्रकारच्या अभिनयस्थानांच्या हालचालीचे वर्णन करावे. नृत्यवर्णनाची शास्त्रीयभाषा तयार झाली आहे ती येणेप्रमाणेः—गाणे ज्याप्रमाणे सात स्वरांत लिहितां येते त्याप्रमाणे प्रत्येक नाच अभिनयांत लिहितां येतो. स्वाभाविक क्रिया करतांना जे अंगविक्षेप होतात अगर ज्या क्रिया होतात त्यापैकी प्रत्येक अंगाच्या, प्रत्यंगाच्या व उपांगाच्या प्रत्येक निरनिराळ्या क्रियांस नावे दिली गेली आहेत. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या हालचाली (अभिनय) थोडक्यांत लिहितां येतात. अनेक प्रकारचे अभिनय एकत्र होऊन एक नृत्य होते. नृत्याचे हेतू सामान्यतः तीन असतात (१) शरीरचापल्य व हालचालीतील गोंडसपणा दाखवून प्रेक्षकांस आश्चर्यचकित करणे, (२) संगीतास जोड म्हणून आपल्या पायांनी अगर घटांनी नाद उत्पन्न करून, किंवा नादास योग्य असे अंगविक्षेप करून, श्रोत्यांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या मनावर एकभाव उत्पन्न करणे, (३) स्मरणाने पूर्वानुभूत विकार जागृत करतां येतात म्हणून, सर्वांस परिचित असलेल्या क्रियांची, अगर ऐतिहासिक, पौराणिक व नाट्यविषय झालेल्या कथांची, प्रसंगांची अगर व्यक्तींची भावविषयक स्मृति उत्पन्न करणे.

या पद्धतीने नृत्य विवेचन आपल्या ग्रंथांत आढळते. यूरोपांतहि शास्त्रीकरणचे प्रकार याच पद्धतीचे आहेत. पण त्यानीं अनेक ठिकाणी आढळणाऱ्या अंगविक्षेपसंतति अवलोकून आणि त्यांना अधिक गोंडसपणा देत जाऊन त्यांस कलेत स्थान दिले आहे.

अ र्वा ची न नृत्य.—अर्वाचीन काळांत कला व करमणुकीचे साधन या नात्याने नृत्याची वाढ झालेली आढळते. मनोविकार अगर धार्मिक भावना उद्दीपित करण्याचे नृत्य हे महत्त्वाचे साधन आहे अशा जी प्राचीन कल्पना होती ती अर्वाचीन काळांत मागे पडत चाललेली दिसते.

पंधराव्या शतकांत इटलीमध्ये नृत्यामध्ये क्रांति घडून आली, व फ्रान्समध्ये त्याच्या वाढीला चांगला अवसर मिळाला. खुद्द फ्रान्समध्ये उत्पन्न झालेले नृत्याचे प्रकार फारच थोडे आहेत पण परकीय राष्ट्रांतील विविध नृत्यांचे प्रकार आपल्या राष्ट्रांत आणून त्यांची सुंदर तऱ्हेने वाढ करण्याचे काम फ्रान्स राष्ट्राला उत्तम साधते. नृत्यशास्त्रांतील संज्ञा बहुतेक फ्रेंच भाषेतील आहेत एवढी एकच गोष्ट वरील विधानाच्या समर्थनाला पुरेशी आहे.

डॅन्से वॅसे व हौटेः—सोळाव्या शतकामध्ये डॅन्से वॅसे व डॅन्से हौटे हे नृत्याचे नवीन दोन प्रकार अस्तित्वांत आले. डॅन्से वॅसे हा शिष्टांमध्ये प्रचलित असे तर दुसरा खंडवळ लोकांत प्रसार पावला होता. याखेरीज या शतकांत, गैलार्ड, वोल्ट, व्रनले, पवान इत्यादि नवीन नवीन प्रकारच्या नृत्यांचे प्रकार उदयास आले. या वरील प्रकारामध्ये पवान हा प्रसिद्ध व लोकप्रिय नृत्यप्रकार होता. याचे वर्णन टॅबोरे नांवाच्या एका नृत्यशास्त्रज्ञाने सविस्तर दिले आहे. या प्रकारांत, नृत्यकौशल्यापेक्षा, बाह्यदेखावाच अधिक असे. नर्तक व नर्तकी यांचे भपकेदार पोषाख असत, नर्तकांच्या हातांत तलवारी असत व डोक्यावर पिसांच्या टोप्या असत.

पवान व इतरः—पवान अगर व्रनले व १७ व्या आणि १८ व्या शतकांत उदयास आलेल्या इतर नृत्यप्रकारांमध्ये चुंवनालाहि बरेच महत्त्व देण्यांत येत असे व त्यामुळे ते लवकर लोकप्रिय झाले. १७ व्या शतकांत सरवंद नांवाचा एक नृत्यप्रकार अतिशय लोकप्रिय होता पण तो फार दिवस टिकला नाही. पवानच्या खालोखाल कौरान्टे नांवाचा एक प्रकार अस्तित्वांत आला. या नाचांत, पायाच्या बोटावर नाचण्याची व अनेक वेळां प्रणाम करण्याची पद्धत असे. चवदाव्या लुईला हा नाच फारच आवडत असे व त्याच्या वेळी प्रत्येक सरदारधराण्यांतील माणसाला हा नाच शिकावा लागे असे म्हणतात.

मिन्युएः—पण फ्रान्सने ज्याची पूर्ण वाढ केली असा नाच म्हणजे मिन्युए हा होय. हा १६५० साली वाहेरून फ्रान्समध्ये आला. प्रथम हा नाच विगोदी व हास्योत्पादक होता. पण त्याचा दरवारांत प्रवेश झाला त्यावेळी त्याला भारदस्त

स्वरूप प्राप्त झाले. चवदाव्या लुईच्या कारकीर्दीत तर याच्या लोकप्रियतेचा वळस झाला. हल्लीच्या मिन्युए नाचाचा जे छवोरी स्वरूप प्राप्त झाले आहे ते लुईच्या वेळी मुळीच नव्हते. तरांपण त्यावेळांहि या नाचांत भपकेदार पोपाखाचा व थाटमाटाचा प्रवेश झाला होताच. निरनिराळ्या नाचांतून चांगला भाग जेवढा असेल तेवढा या मिन्युएमध्ये घेतलेला होता. तत्कालीन फ्रान्स हा 'शिव्हलरी' उर्फ वीरवृत्ति व स्त्रीदाक्षिण्य याबद्दल फार प्रसिद्ध होता. अर्थात त्यावेळच्या परिस्थितीला साजेसे फरक या मिन्युएमध्ये करण्यांत आले होते. उत्कृष्ट हावभाव, ऐटांत मान लववून प्रणाम करण्याची पद्धत, हुंसरा चेहरा, तिरप्या दृष्टीनें बघणे इत्यादि मनोबोधक गोष्टींचा या मिन्युएमध्ये अंतर्भाव झाला असल्यामुळे, या नाचांने सर्वांना वेड लावले होते. मिन्युएमधील तालावर-हुकूम स्वरैक्यघटभा करण्याची त्यावेळी फ्रान्समध्ये पद्धत पडली. यावरून या नाचाची लोकप्रियता किती होती हे दिसून येते. या मिन्युएच्या 'अखेरीस 'गॅव्होटे' नाच करण्याचा प्रथम प्रघात असे पण पुढे तो स्वतंत्र रीतीनें नाचण्यांत येऊ लागला. प्रथमतः त्याच्यांत चुंबन घेणे, मनोहर तऱ्हेनें उब्या मारणे इत्यादि प्रकार असत पण पुढे त्यालाहि गंभीर स्वरूप प्राप्त झाले. विशेषतः याचा प्रसार रंगभूमीवर फार ज्ञापाटयाने झाला.

याशिवाय फ्रान्समध्ये एकीसैस (१७६०); दहाव्या चार्लसच्या कारकीर्दीत काठीला, जमिनीतून आलेला गळोप, स. १८३६ मध्ये लॅंबादेनें काढलेला लॅन्सर्स, प्रागमधून आलेला पोल्क, शोटिशे (१८४४); बोरी कडिल, वल्ड्स इत्यादि नाच फ्रान्समध्ये १८ व्या शतकांत व १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळांत उदयास आले.

पण फ्रान्स हे नृत्यसंवर्धनाचे तर स्पेन हे नृत्योत्पत्तीचे माहेरघर होय. स्पेनमध्ये नृत्य हा जीविताचा एक आवश्यक भाग म्हणून गणला जातो. दहाव्या अगर बाराव्या शतकांतील नाच अद्यापीहि प्रचारांत असलेले आढळतात. तुरडियॉन, गिबिदन, पीदे गिबाओ, मडम ऑर्लीअन्स, अलेमन, पवान इत्यादि नाच स्पेनमध्ये प्राचीन काळी प्रसिद्ध होते. चवथ्या फिलिफच्या कारकीर्दीत रंगभूमीवर नाचांचा फार सुळसुळाट असे; व ते नाच फार भपकेदार रीतीनें करण्यांत येत असत. त्यामुळे स्पेनमध्ये जे खरे खुरे नाच होते ते १८ व्या शतकांत मागे पडले. याच शतकांत बोलरो, सेगुइला, पॅडॅगो इत्यादि प्रसिद्ध नाच उदयास आले. त्यांत फॅडॅगो हा सर्वांत महत्त्वाचा नाच होय. हा नाच दोघांना नाचावयाचा असतो. प्रथमतः अगदी सावकाशपणे करतालांत व चुटक्या वाजवून नाचाला सुरवात होते आणि शेवटी तो ऐन रंगांत आला म्हणजे अतिशय गडबडीनें नाचाला सुरवात होते. या नाचांतील महत्त्वाचा विशेष म्हणजे नाचाच्या मध्यंतरांचे एकदम सर्व वादन बंद होते व त्याबरोबर त वादन पुन्हां सुरू होईतो नाचणारे युग

अगदी स्थब्ध व शरीराची याक्किचित हालचाल न करतां उभे रहाते.

स्पेनः—बोलरो हा नाच बराच अलीकडच्या काळांतला आहे. हा तिसऱ्या चार्लसच्या कारकीर्दीत, सेवॅस्टियन सेरेझो याने काढला. या नाचांत, शस्त्रांचा उपयोग स्वैरपणाने करण्यांत येई. हा एका अगर एकाहून अधिक युग्मांकडून नाचण्यांत येत असे. स्पेनमधील प्रत्येक प्रांताचा स्वतंत्र असा नाच असे. अॅरागॉनमध्ये जोत हा नाच फार लोकप्रिय असे. विशेषतः धार्मिक समारंभाच्या वेळी हा नाच करण्यांत येत असे. कचूका नांवाचा नाच त्रितालामध्ये नाचण्यांत येई. या नाचांत डोक्याच्या व खांद्याच्या हालचाली फार कराव्या लागत असत. याशिवाय, जिप्सीचा 'जलेओडे जेरेश' हा नाच, पॅलोटीया, पोलो, गलेगडा, हबह-वेर्द, विटो इत्यादि नाच स्पेनमध्ये लोकप्रिय आहेत.

ग्रेटब्रिटनः—ग्रेटब्रिटनमधील नाच जवळ जवळ फ्रान्समधीलच असल्याने त्यांचे थेंथे निराळें विवेचन करण्याचे कारण नाही. तथापि खास इंग्लंडचे असे कांहीं नाच आहेत, त्यांबद्दल थेंथे थोडे फार-विवेचन केले पाहिजे. अशा खास इंग्लंडच्या नाचांपैकी एग व कॅरोल हे नाच होत. तिसऱ्या एडवर्डच्या कारकीर्दीत निघालेले मॉरिस नाचाहि अद्यापि इंग्लंडांत प्रचारांत आहेत. मॉरिस नाचापैकी, रॉबिनहुड, मेडमोरियन, फायर टक, लिटल जान, टॉम दि पाइपर हे नाच फार प्रसिद्ध आहेत. इंग्लिश नाच हे शीघ्र गतीनें नाचावयाचे असतात. यांपैकी कांहीं मॉरिस नाच अजून नाचले जातात. तुतारीच्या सांथीवर नाच नाचण्याची चाल इंग्लंडांत फार प्रचलित आहे. एलिझाबेथच्या कारकीर्दीत, साधे पण मनोरंजक असे नाच फार लोकप्रिय झाले. ' हंट दि स्लिपर', ' किस इन दि रिंग' इत्यादि नाच अगदी साधे आहेत; यांना आज नाच म्हणण्यापेक्षां मुलांचे खेळ म्हटले पाहिजे. हे लपडावासारखे आहेत. ट्यूडर अंमलांतील नाचांत चुंबनांचा फार सुळसुळाट असे. 'कुशन' नाचांत तर चुंबनाचे फारच स्तोम असे. याशिवाय 'टोली पॅली', 'कम किस मी नाऊ', 'दि हॅपी मॅरेज', 'डिसेंब्लिंग लव्ह', ' अंडर अण्ड ओव्हर' इत्यादि अनेक नाच प्रसिद्ध होते. प्यूरिटन राजांच्या अमदानांत नाच मागे पडले पण रेस्टोरेशनच्या काळांत व अनेक्या कारकीर्दीत पुन्हां नाचांस ऊत आला; व त्यांत अश्लील प्रकार घुसडले गेले पण थोडक्याच काळांत पुन्हां सभ्य नाचांकडे लोकांची प्रवृत्ति होऊ लागली. स्कॉटलंडमध्ये रॉल्स, फ्रिग्स इत्यादि नाच आढळतात. आयर्लंडमध्ये जिगची फार लोकप्रियता आहे. वेल्समध्ये खास वेल्श लोकांचा असा स्वतंत्र नाच नाही. विहक्टोरियाच्या काळापासून नृत्यांतून चुंबन गेले आहे.

गेल्या पिढीत इंग्लंडमध्ये प्रचारांत असलेले नाच म्हणजे वॉल्टझ, कडिल, लॅन्सर्स, पोल्का, गॅलप, वॉशिंग्टन

पोस्ट, पोल्का मञ्जूका, स्काटिशे, सर रॉजर डी कॉव्हेले, कोरिलान, बॅले इत्यादि होत. वाल्ट्झ हा मूळांत फ्रेंच नाच होता. तो स. १८१२ मध्ये इंग्लंडांत आला. गंगल, वाल्टड्यूफेल, स्ट्रॉस इत्यादि घराण्यांतोळ नर्तकांना तो फार लोकप्रिय केला. काडिल नाच इंग्लंडमध्ये लोकप्रिय करण्याचें श्रेय, लेडी जर्सी, लेडी हॉरियट वटलर, लेडी सुसन रायडर, मॉटगॉमरी, हॉले, मॉटिंग्यू इत्यादि नर्तक-नर्तकांकडे आहे. लॅन्सर्स नाच १८५० सालीं इंग्लंडमध्ये आला व मंडम सॅके हिने तो लोकप्रिय केला. पोल्का हा बोहेमियन लोकांचा नाच, इंग्लंडमध्ये १८४० सालीं आला. हा इंग्लंडमध्ये फारच लोकप्रिय झाला. सर रॉजर डी कॉव्हेरले हा एवढान नाच मात्र खास इंग्लिश आहे. टांगो, फास्कट्राट, दि ब्ल्यूज, वनस्टेप, टूस्टेप हे अगदीं अलोककडेचे नृत्यप्रकार आहेत. सध्यांच्या नृत्यप्रकारांत अश्लीलता वाढत चालली आहे.

नृत्य हें शारीरिक शिक्षणाचें एक प्रमुख अंग आहे. यानें शरीराच्या सर्व भागांना थोडक्यांत पुष्कळ श्रम होतात. शिवाय हे श्रम मनोरंजन होऊन साहजिकपणें होतात, त्यामुळे त्यांना फार महत्त्व आहे [व्हुइलीयर-हिस्ट्री ऑफ डान्सिंग, (१८९७); गिरीडेट-ट्रेटे डे ला डॅन्से (१९००)].

नृसिंह—(१) एक भारतीय ज्योतिषी. याचा जन्म शके १५०८ मध्ये झाला. हा गोलग्रामस्थ दिवाकराचा पौत्र होय. शके १५३३ मध्ये नृसिंहानें सूर्यसिद्धांतावर सौरभाष्य नांवाची टीका केली; तीत उपपत्ति आहे. याची ग्रंथसंख्या ४२०० आहे. शके १५४३ मध्ये सिद्धांतशिरोमणीवर यानें वासनावार्तिक नांवाची टीका लिहिली आहे. वासनाकल्पकृता असं हि तिचें दुसरें नांव आहे. हा मोठा मीमांसक होता [दीक्षितकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्र].

(२) ग्रहलाघवकार गणेश दैवज्ञ यांचा बंधु राम व रामाचा पुत्र नृसिंह. शके १४८० मध्ये यानें मध्यग्रहसिद्धि नांवाचा ग्रंथ लिहिला असे सुधाकर लिहिलेले. कृष्णशास्त्री गोडबोले यांच्या हस्तलिखित मराठी पुस्तकांत लिहिले आहे की केशव दैवज्ञाचा नातु रामाचा पुत्र नृसिंह यानें शके १५१० मध्ये ग्रहकौमुदी ग्रंथ लिहिला. नृसिंहाचा जन्मशक १४७० हा होय. हा शक आणि वरील १४८० हा शक यांपैकी एक चुकीचा असला पाहिजे. १४७० हा चुकीचा असणें संभवत नाही कदाचित शके १४८० नंतर फार्सी वर्षांनी नृसिंहानें तो ग्रंथ लिहिला असेल. [दीक्षितकृत भा. ज्योतिःशास्त्र]

(३) नृसिंह उर्फ बापूदेवः—हिंदुस्थानांत इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यावर भारतीय आणि यूरोपीय या दोन्ही प्रकारच्या गणितांत आणि ज्योतिषशास्त्रांनिपुण असे जे विद्वान होऊन गेले त्यांत बापूदेव हा एक होता. हा ऋग्वेदी चित्तपावन ब्राह्मण, मूळचा अहमदनगर जिल्ह्यांत गोदावरी तीर्थे येथे राहणारा असून याचा जन्म शके १७४३, कार्तिक शु. ६ स झाला. पित्याचें नांव सीताराम व आईचें नांव सत्यभामा. प्रथमतः याचें अध्ययन नागपुरास

मराठी शाळेंत झाले, व तेथेंच त्यानें हुंदिराजनामक कान्य-कुब्ज विद्वानाजवळ भास्कराच्य लालावती व बीज यांचें अध्ययन केलें. शके १७६० मध्ये सिद्धरच्या पोलिटिकल एजंटनें बापूदेवाची नेमणूक काशी येथे केली. तेव्हांपासून म्हणजे शके १७६३ अखेरपर्यंत तो काशीस होता. शके १७८१ मध्ये तो तेथेंच मुख्य अध्यापक झाला. हा शके १८१२त मृत्यु पावला.

याचे ग्रंथः—रेखागणित प्रथमाध्याय, त्रिकोणमितीचा कांहीं भाग, सायनवाद, तत्त्वविवेकपरीक्षा, मानमंदिरस्थयंत्रवर्णन, अंकगणित, अष्टादशावेचेत्रप्रश्नसंग्रहसोत्तर इत्यादि याचे संस्कृत ग्रंथ छापलेले आहेत. हिंदी भाषेंत अंकगणित, बीजगणित व फलितविचार हे ग्रंथ छापलेले आहेत. सिद्धांतशिरोमणीचा गोलाध्याय याचा इंग्लिश अनुवाद यानें तपासला व सूर्यसिद्धांताचा अनुवाद केला. सिद्धांतशिरोमणीचें गणित आणि गोलाध्याय हीं शके १७८८ त व लालावती १८०५ मध्ये छापली आहे. [दीक्षितकृत भा. ज्योतिःशास्त्र].

नेगापट्टम्, ता लुका.—मद्रास इलाखा. तंजावर जिल्ह्यांतोळ समुद्रकांठाचा एक तालुका, क्षेत्रफळ २४० चौरस मैल. लोकसंख्या (सन १९२१) २२३३३५. नेगापट्टम् शहरामुळें ह्या तालुक्याला फारच महत्त्व आलें आहे. इतर तालुक्यांपेक्षां ह्या तालुक्यांत सुशिक्षित लोक पुष्कळ आहेत. तिरुवलूर नांवाचें दुसरें एक शहर ह्या तालुक्यांत आहे. यांत एकंदर खेडी १८९ असून जमीन निरनिराळ्या प्रकारची आहे.

शहर.—नेगापट्टम् तालुक्यांतोळ एक मोठें शहर व बंदर. उत्तर अक्षांश १०° ४६' व पूर्व रेखांश ७९° ५१'. साउथ इन्डियन रेल्वेनें हें शहर मद्रासपासून २१२ मैल दूर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ५४०१६. शेंकडा ६८ लोक हिंदु आहेत. याच्या उत्तरेस नागोर नांवाचा किल्ला आहे. प्राचीनकाळां नाग लोकांचें हें राजधानीचें शहर होतें. या ठिकाणीं राजराज चोलानें दोन बौद्ध मंदिरे बांधविली (९८५). येथील यात्रेस वाहेरचे लोक १५ व्या शतकापर्यंत येत असत. नंतर कांहीं काळांनंतर पूर्व किनाऱ्यावरील पोर्तुगीज लोकांचें हें व्यापाराचें ठाणें होतें, व ह्या शहरास ते ' कारोमान्डलचे शहर ' असें म्हणत. डच लोकांनीं हें स. १६६० त घेतलें व त्यांचें हें स. १७८१ पर्यंत मुख्य ठाणें होतें. तंजावरच्या राजानें स. १७७३त डच लोकांस नागोरचा किल्ला विकला परंतु इंग्लिशांच्या मदतीनें कर्नाटकच्या नबावानें तो परत घेतला. पण पुढें १७७६ सालीं तो कंपनीस मिळाला. १७८०-८१ सालच्या युद्धांत हैदरअलीनें हें शहर व किल्ला डच लोकांस दिला पण हेक्टर मनरो ह्यानें मद्रासहून येऊन १७८१ सालीं किल्ला व शहर दोन्हीहि परत घेतला. १७९९ सालीं तंजावरचें राज्य ब्रिटिश सरकारास मिळालें. येथें तीन हायस्कुलें आहेत.

येथें एक फार प्राचीन काळचें देऊळ आहे. या देवळांतोळ शिलालेखावरून डच लोकांनीं १७१७ सालीं हें बांधलें असावें

असे वाटते. तसेच मिरानसाहेब मखन साधु ह्याच्या नांवाने नागोर येथे एक दरगा आहे. यावरील लेखावरून तंजावरच्या प्रतापसिंग राण्याने १७५७ साली हा दरगा बांधला असे दिसून येते.

सन १८४५ पावेतो मद्रासच्या दक्षिणेस नेगापट्टम् हेच मुख्य बंदर होते. पण पुढे काही वर्षेपर्यंत टांकीवार हे व्यापाराचे मुख्य बंदर झाले. १८६१ साली नेगापट्टम् हे साउथ इन्डियन रेल्वेचे स्टेशन झाल्यापासून गेलेले वैभव पुन्हा आले. त्तिकोरिनचा मद्रासशी संबंध जडल्यापासून पुन्हा खालावल्याची लक्षणे दिसू लागली आहेत. नेगापट्टम्चा व्यापार बहुतेक अशा सिहलद्वीप, ब्रह्मदेश, स्ट्रेट्स् सेटलमेंट्स व थोड्या प्रमाणावर स्पेन व ' संयुक्त राज्य ' ह्या देशांशी चालतो. वाहेर पाठविला जाणारा माल तांदूळ, सुती माल, तूप, तंबाखू, चिरूट, कातडे वगैरे.

नेताजी पालकर—माणकोजी दहातोंड्याच्या मृत्यूनंतर शिवाजीने नेताजी पालकर यास सरनोबतीची जागा दिली (१६५७). नेताजी पालकराचे ठिकठिकाणच्या शिलेदार लोकांवर बरेच वजन होतें. हा सातारा जिल्ह्यातील खंडोबाच्या पालीचा रहाणारा होता असे म्हणतात. शिवाजीने अफजुलखानाची भेट घेण्याचे ठरविले तेव्हा त्याने नेताजीस प्रतापगड किल्ल्याच्या पूर्वेस थोड्या अंतरावर झाडीत त्याच्या लोकांसह ठेविले होते. ठरल्याप्रमाणे खुणेचे शिग होताच नेताजी अफजुलखानाच्या लोकांवर तुटून पाडून त्याने त्यांची सरसहा कत्तल केली (१६५९). शिही जोहाराने पन्हाळ्यास वेढा दिला तेव्हा नेताजीने आसमंतांतील मुख्य उध्वस्त करून वेढा देणाऱ्या सैन्याची रसद मारण्याचा उपक्रम केला होता. तो विजापुरकरांच्या फौजेस भेदानांत कधी तोंड देत नसे, परंतु रात्रीच्या वेळी तिच्यावर हल्ले करून तिला त्रास मात्र देत होता (१६६०).

इ. स १६६२ च्या पावसाळ्यानंतर नेताजीने अवरंगाबादेपर्यंत मोंगलाचा मुख्य लुटून उध्वस्त केला, व खंडणी गोळा केली. त्यास अडाविण्यास कोणांच पुढे आले नाही. त्याप्रमाणेच शास्तेखानाच्या पुण्याच्या सूक्कामांतहि याने त्याला धारंवार सतावून सोडले होते. पुढील पावसाळ्याच्या सुमारास (१६६३) नेताजीने अहमदनगर व औरंगाबाद यांच्या आसमंतांतील मुख्य लुटून जाळपोळ करण्यास सुरवात केली होती. परंतु मोंगलांच्या एका तुकडीने याच्यावर अचानक हल्ला करून यास मार्गे हटविले; यावेळी नेताजी जखमी झाला होता.

नेताजी हा मोंगलांच्या सुलुखांत यशस्वीपणे लुटालूट करून प्रत्येक पावसाळ्याच्या आरंभी अगदी नियमितपणे परत येत असे. पुढे (१६६५ फेब्रुवारी) जयसिंग व दिलेरखान दक्षिणेत आले, तेव्हा ही बातमी नेताजीच्या हलगर्जीपणामुळे शिवाजीस वेळेवर कळली नाही. शत्रूच्या हालचालींवर लक्ष ठेवणे हा एक त्याच्या कामाचा भाग

असून तो यावेळी दूर कोठेतरी होता. शिवाजीला नेताजीच्या वर्तनाचा राग आला परंतु यावेळी त्यास कामावरून काढून टाकणे मुत्सदीपणाचे नसल्यामुळे शिवाजीने गय केली. या प्रसंगी जयसिंगाने नेताजीस लांच दिली असावी असे ग्रँटडफ म्हणतो. बखरकार म्हणतात त्याला यावेळी शिवाजीने परिड्याच्या बाजूस मोंगलांवर पाठविले होते; परंतु त्यांच्या प्रवंड फौजेपुढे त्याचा टिकाव लागला नाही; तरीहि त्याने त्यांचा बराच नाश केला. परंतु पुढे नऊ महिन्यांनी हा विजापुरावरील मोहिमेंत मोंगलांना मदत करण्याकरिता शिवाजीबरोबर आला होता. एके प्रसंगी सैन्याच्या पिछाडीचे संरक्षण करण्याच्या कामगिरीवर असता, याने बराच नावलौकिक संपादिला. काफीखान म्हणतो की जयसिंग दक्षिणेच्या मोहिमेंत असतांना (१६६५-१६६७) त्याने नेताजी पालकरास कैदेतून अवरंजैबाकडे दिलीस पाठविले. तेथे त्यास वाटविण्यांत येऊन त्याला मुर्शिद हा किताब देण्यांत आला व त्याचे नांव महंमद ठेविले (१६६७ मार्च). परंतु तो पुढे शिवाजीकडे परत आला. नऊ वर्षे मुसुलमान राहून त्याने प्रायश्चित घेतले आणि पुन्हा तो हिंदु धर्मांत दाखल झाला (१६७६). यापुढील त्याची हक्कत समजत नाही. कदाचित तो मेला असावा, कारण येसाजी कंकास या सुमारास सरनोबती मिळाली आहे. [जेधे; डफ; सभासद; शिवदिग्विजय.]

नेत्ति—बौद्ध तत्वांचे सुसंबद्ध आणि पद्धतशीर विवेचन करणारा ग्रंथ. नेत्ति म्हणजे संगतिसूत्र होय. या ग्रंथाची रचना अभिधम्म ग्रंथाप्रमाणे असून सिंहलद्वीपामध्ये त्याला तिपिटक ग्रंथाप्रमाणेच आधारभूत मानतात, आणि ब्रह्मदेशामध्ये तर त्याचा समावेश तिपिटकामध्येच केलेला आहे. हा ग्रंथ बुद्धाच्या प्रथम शिष्यांपैकींच एक जो महाकच्चायन त्याच्या नांवाने प्रसिद्ध आहे. परंतु हाडी याच्या मते तो ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शकामध्ये लिहिलेला असून तो सध्यांच्या स्वरूपांत धम्मपाल या टीकाकाराने ख्रिस्ती शकाच्या पांचव्या शतकामध्ये लिहिला. पेटकोपदेश (पिटकांच्या अभ्यासकांस उपदेश) या ग्रंथामध्ये जरी नेत्ति याचा आधार घेतलेला आहे, तरी तोहि फारसा अलोकडाल नाही, परंतु या ग्रंथालाहि ब्रह्मदेशामध्ये धर्मशास्त्रीय ग्रंथांत स्थान मिळाले असून, तोहि महाकच्चायन याच्याच नांवाने प्रसिद्ध आहे.

नेत्रकोणा, पो ट वि भा ग.—बंगाल. मैमनसिंग जिल्ह्याचा एक ईशान्येकडील पोटाविभाग, क्षेत्रफळ ११४८ चौरस मैल. ईशान्येकडील डोंगराळ भाग वजा करता हा प्रदेश सपाटीचा आहे. १९११ साली लोकसंख्या ६५५२९५ होती. यांत नेत्रकोणा नांवाचे एकच मोठे गांव व २६१० खेडी आहेत. दुर्गापूर ठाण्याच्या भागांत लोकवस्ती थोडी आहे. गांव.—नेत्रकोणा पोटाविभागातील एक मोठा गांव. लोकसंख्या (१९११) १३७४०. सन १८८१ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

नेत्ररोग—नेत्रांची रचना व इतर माहिती शारीरशास्त्र व इंद्रियविज्ञान या लेखांत आढळेल. या ठिकाणी फक्त नेत्ररोगासंबंधी विवेचन आहे. अंधत्व आणि जुनाट खुपऱ्या या सदराखाली नेत्ररोगापैकी महत्त्वाच्या भागाचें वर्णन दिलें आहे. त्याशिवाय अनेक महत्त्वाच्या नेत्ररोगांचें व दृष्टिमांशप्रकाराचें वर्णन पुढें देण्यापूर्वी डोळे कसे तपासण्यांत येतात याची कल्पना करून देणें योग्य आहे. डोळ्याची रचना हें सदर वाचल्यानें पापण्या, कांचपटल, कनीनिका, कनीनिकापटल, अश्रुपिंड व अश्रुवाहक नलिका, सिलियरी पिंड, कोराईड व कृष्णपटल, कांचमणिपटल, दृष्टिपटल, दृष्टिमज्जा या व इतर डोळ्याच्या बाह्य भागापासून आंतपर्यंत असणाऱ्या रचना कळतील; त्यांना नानाविध रोग होतात. या आपल्या उष्णकटिबंधांतील देशांत खोल असणाऱ्या रचनारोगापेक्षां बाह्यरचनारोगच फार होतात. बाह्यरचना नुसत्या नजरेनें उजेडांत पाहून नेत्रवैद्य तपासतो. अडचण वाटल्यास अगर अति बारीक व्रण, फूल तपासण्यासाठीं दोन्ही अंगांस फुगीर कांचचा उपयोग, त्या विकृत भागावर न दिपणारा उजेड पाडून रोगपरीक्षा करतां येते. खोलरचना विकृत झाल्यास त्या तपासण्याचें साधन (नेत्रपरीक्षणयंत्र) म्हणजे सुमारें एक रुपयाच्या आकाराचा हातांत धरण्यास सोईस्कर असा आरसा असून त्याच्या मध्यभागी आरपार भोक असतें. अंधाऱ्या खोलीत रोग्यास दिव्याशेजारी बसवून या दिव्यानें प्रकाशित झालेल्या आरशाचा उजेड नेत्रावर पाडल्यानें मधील छिद्रांतून डोळ्याच्या कांचपटलावरील व्रण, डोळ्याचे खोलरचनेचे रोग पहातां येतात. हें यंत्र डोळ्याशी धरून व रोग्याच्या डोळ्यापुढें थोड्या अंतरावर सांगितलेलें, डोळे तपासण्याचें दोन्ही अंगांस फुगीर असं भिग धरल्यानें या खोलरचनेचें उलट व ठळक संबंध पण बारीक प्रतिबिंब त्या भिगांत दिसतें, व भिग वाजूस करून परीक्षणयंत्राचा उजेड रोग्याच्या डोळ्यावर अगदीं जवळून पाडल्यानें हीच नेत्रविकृति अंशतः पण आहे तेवढ्या आकाराची पाहतां येते. दृष्टिमांश किती आहे हें याहि प्रकारानें तपासतां येतें, व चष्मा देतां येतो व मोतीबिंदु आहे किंवा नाहीं हें तपासतां येतें. या यंत्राचें तत्व हें कीं, रात्री अंधारांत आपण घराबाहेर उभे राहिलों व घरांतील अंधाऱ्या खोलींत उजेड आणला तर बाहेरच्या माणसास खोलींतील पदार्थ दृग्गोचर होतात तद्वत् हा उजेड नेत्रवैद्य, अंधाऱ्या खोलींत कनीनिकारूपी खिडकीवर पाडून आंतील परीक्षण करतो.

दृष्टि मांश रोग.—याचे मुख्य तीन प्रकार आहेत, तेः—
 १. दृष्टिमांश रोग—पुष्कळ तरुण लोकांना नेत्रांत विकृति नसूनहि लांबचें दिसत नाहीं; वाचावयास पुस्तक डोळ्यांजवळ न्यावें लागतें म्हणून यास दृष्टिमांश हें नांव समर्पक आहे. निरोगी दृष्टि असतां बाहेरील आकृतीच्या उलट प्रतिबिंब नेत्रांतील दृष्टिपटलावरच नेमकें पडतें. परंतु अशा दृष्टिमांश

दृष्टिमांश लोकांच्या डोळ्याचा आकार वाजवीपेक्षां लांबट असल्यामुळें या प्रतिबिंबाचे किरण दृष्टिपटलाच्या पुढें प्रतिबिंबित झाल्यामुळें रूपरंगदि तज्जन्य ज्ञानाचा बोध मंदूशी असलेल्या दृष्टिपटलास व्हावयाचा तो डोळ्याच्या कमी अगर अधिक व्यंगाच्या मानानें कमी अगर अधिक होता. यास उपाय म्हणजे दोन्ही अंगांस खोलगट असलेलें भिग डोळ्यापुढें (चष्म्याप्रमाणें) ठेवल्यानें बाहेरील पदार्थाचें प्रतिबिंब त्या खोलगट भिगाच्या साहाय्यानें निरोगी डोळ्यांत पडावें त्याप्रमाणें नेमकें दृष्टिपटलावर पडूं लागतें. जसें कमी—अधिक दृष्टिमांश असेल त्यामानानें पाच अंशापासून वीस अंशांपावेतो हीं भिगे खोलगट असतात; व उजवा आणि डावा डोळा वेगळे तपासून त्याप्रमाणें चष्मा घेतला म्हणजे उत्तम दिसतें. यापुढील इतर प्रकारचें दृष्टिमांश अजमावण्यासाठीं स्वेलेनकृत टाइपांच्या अक्षरांचे लहान—मोठे कागद मिळतात. हे टाइप प्रमाणशीर असतात; म्हणजे काटकोनाचे ९० भाग असतात; तर ५ भागांचा जो लहान कोन होतो तेवढेहि लहान टाइप यांत असतात व त्यांचा आकार प्रमाणशीर वाढविलेला असल्यामुळें निरोगी माणसास ते किती अंतरावरून वाचतां आले पाहिजेत हें ठरलेलें असतें. त्यापेक्षां जितक्या कमी अंतरावरून ते वाचतां येतील तितकी दृष्टि अधु आहे असें समजावें. हीच दृष्टिपरीक्षणाची तऱ्हा पुढील प्रकारच्या व सामान्यतः प्रौढ व वृद्ध माणसांत आढणाऱ्या दृष्टिमांशप्रकारांत असते.

दीर्घदृष्टिरोग, चाळिशी लागणें—जन्मापासून एखाद्याची दृष्टि उत्तम असूनहि ४० ते ४६ वयाच्या सुमारास त्या माणसास वाचण्याच्या वेळीं नीट न दिसल्यामुळें पुस्तक दूर धरावेसें वाटतें व नंतर डोळे ताणल्यानें त्यास दिसतें. याचें कारण वरच्या प्रकारच्या उलट म्हणजे प्रतिबिंबित आकृति दृष्टिपटलाच्या मागे या डोळ्याच्या दृष्टिस्वरचनेमुळें बिंबित होते हें आहे. डोळे तपासण्याची ही तऱ्हा वरील प्रकाराप्रमाणेंच आहे.

दोन्ही अंगांस फुगीर (पाव ते २० पर्यंत अंशाचीं) भिगे चष्माच्या रूपानें वापरल्यामुळें आकृति दृष्टिपटलावरच नेमकी पडून दृष्टिव्यंग दूर होतें. हे दोन्ही व पुढील व्यंगहि नेत्रवैद्यास या टाइपांमुळें व तसेंच अंधाऱ्या खोलींत नेत्रपरीक्षणयंत्रासाहय्यानेंही तपासतां येतात; व कांहीं खोल रोगविकृति असल्यास ती पाहतां येते.

ऋणानियमित दृष्टि व धनानियमित दृष्टिरोगः—दूर अगर जवळ अंतरावर उभ्या व आडव्या रेषा अगर अक्षरे असल्यास कांहीं रोग्यास उभ्या व अक्षराचा उभट भाग तेवढा दिसतो व आडव्या रेषा व अक्षराचा आडवा भाग दिसत नाहीं; अगर याच्या उलट प्रकार म्हणजे आडव्या रेषा स्पष्ट दिसणें व उभ्या न दिसणें. या प्रकारचें चमत्कारिक दृष्टिमांश हें आहे. हें दूर होण्यासाठीं भिगाची मागील एक वाजू सपाट व पुढील वाजू खोलगट अगर फुगीर (जसें व्यंग

असेल त्याप्रमाणे) अशा प्रकारचा चष्मा वापरावा लागतो. तो न वापरल्याने कपाळगूळ, आंचके वगैरेहि रोग उद्भवतात. याखेरीज दुहेरी दिसणे व तिरवेपणा यांवर चष्म्याचा इलाज थोडाबहुत आहे, पण विस्तारभयास्तव वर्णन आवरले पाहिजे.

पापण्यांच्या कडाचा दाह रोग.—गलिच्छ, व अशक्त मुलांना हा रोग होऊन तेथे सूज, लाली व चिडलेले असते; हयगयीमुळे पापण्यांचे केंस झडतात अगर वाकडे होतात. याला उपाय मोडा वायकार्ब १० ग्रेन व पाणी १ औंस हे औषध डोळ्यांत घालावे व त्याने डोळे धुवावे. पापण्यांच्या केंसांस सिल्व्हर नायट्रेट २ ग्रेन व बाष्पजल १ औंस हे लावावे. बारीक ग्रंथिरोग पापण्यांच्या कडांना होतो. त्यांत पूहि होतो. याला उपाय म्हणजे पापण्या शस्त्राने चिरून कापून काढाव्या व आंतील मगज दाबून खरवडून काढावा.

रांजणवाडी.—हिचे वरच्याप्रमाणे परंतु प्रकृतीस बिघाड होऊन झोणारी व बरीच ठणकणारी व पुवाळणारी बारीक गांठ पापण्यांच्या आंत होते व फुटते अगर फोडावी. याला एकामागून दुसरी, तिसरी असे पांकहि येते. याला उपाय शेकणे व जर तर फोडणे.

आगतुक कण व पदार्थ डोळ्यांत जे शिरतात ते, योग्य अशा बिनधारेच्या शस्त्राने वाहेर काढता येतात. अश्रुग्रंथि व नलिका यांचा दाह—गळू व त्यांतील पांकळी बंद होऊन डोळ्यांतून एकसारखे पाणी वहाणे हा त्रासदायक रोग होतो. अश्रुवाहक छिद्रांत त्यासाठी केलेली सडई रोज घालून तो मार्ग न बुजेल असा ठेवणे व स्तंभक व जंतुघ्न औषधानी तो धुणे आणि गळू झाल्यास ते वेळेवर फोडून त्याचे लासूर अगर व्रण वनू न देणे हे उपाय आहेत.

पापण्या.—पापण्यांच्या जुनाट दाहाचे वर्णन ' जुनाट खुपऱ्या व अंधत्व ' या सदराखाली दिले आहे. त्या रोगापासून होणाऱ्या दुष्परिणामामुळे त्या रोगास भयावह मानतात.

ती व्रदाह अगर डोळे येणे.—अक्षिपुटदाह, ठणका, लाली, थोडा पू या लक्षणांसह सांथीप्रमाणे हा रोग संसर्गाने होतो. मागाहून औषधोपचाराने पूर्ण बराहि होतो. उपाय—बारीक अॅसिड (१० ग्रेन : पाणी १ औंस) अगर झिंकसल्फेट (२ ग्रेन : पाणी १ औंस) अगर तुरटी (५ ग्रेन : पाणी १ औंस) यांनी हा रोग बरा होतो.

पूयप्रमेहजन्य अक्षिपुटदाह व प्रसूतिजन्य बालाक्षिपुटदाह:—यांपैकी पहिल्या रोग परमा झालेल्या माणसास परम्याच्या सावाचा संसर्ग डोळ्यास लागून होतो, व दुसरा मूल जन्मतेवेळी प्रसूतीचा योनिमार्ग दूषित स्थितीत असतां मुलांस होतो. दोन्ही रोग सूज, दाह, लाली, ठणका, गळ, पू व बरे होण्यास लागणारा काळ यांमुळे भयंकर आहेत. फुले व व्रण पडण्याचा व डोळा जाण्याचाहि संभव

दोहोत असतो. उपाय—रोग बरा होईपर्यंत दररोज डोळा रसकापुराच्या धावनाने (१ भाग : पाणी ६००० भाग) धुवावा. पापणी उलटून त्यांत सिल्व्हर नायट्रेट (१० ग्रेन : पाणी १ औंस) लावावे. दुसऱ्या डोळ्यास संसर्ग देऊ नये म्हणून तो बांधून ठेवावा.

अहिरा.—डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर बारीक पुटकळी व त्या भोवती रक्तवाहिन्यांची एके ठिकाणी लाली असे याचे स्वरूप आहे. अशक्त लहान मुलांना व रोगी माणसांना हा रोग होतो. डोळ्यास दीप, डोळे मिटणे ही लक्षणे असतात. उपाय—यास पाण्याच्या पिचळ्या आंक्साइडचे मलम (४ ग्रेन : १ औंसामध्ये) निजतेवेळी डोळ्यांत घालावे.

बारीक वसाग्रंथि व तिकोनी लहान मांसग्रंथि या दोन प्रकारचे रोग या ठिकाणी होतात, ते शस्त्रक्रियासाध्य आहेत. कांचपटलाचे रोग व दाहुरोग हे मुख्य असून त्यांचे भेद आहेत व त्या सर्वांची सामान्य लक्षणे दुःख, उजेड सहन न होणे, पाण्याची गळ, दृष्टिमांद्य, काळ्या बुबुळाभोवती खोल भागांत गुलाबी लाली, व डोळ्याच्या कांचपटलामध्ये मलिनता येणे हीं होत. कांचपटलामध्ये एकाखाली एक असे थर आहेत. त्यांतील पृष्ठभागावरील थरांचा दाह फार करून पाहण्यांत येतो. हांतच रक्तवाहिन्या फुगून लाली फार आली म्हणजे त्या रोगास पॅन्स असे म्हणतात. हा रोग लवकर शमला नाही तर काळ्या बुबुळाभोवतालची श्लेष्मल त्वचा बारीक कात्रीने वरुळाकार कातरतात. म्हणजे रक्तवाहिन्या तुटून लाला कर्मा होते. दाहशमनासाठी अफू, बेलाडोना वगैरे औषधे उपयुक्त आहेत.

कांचपटलावरील साधा व्रण अगर फूल पडण्यास कारण हा दाहच होय व त्यामुळे कांचपटलाचा कांही भाग गळून जाऊन तेथे बारीक खड्डा पडतो. तो पाहण्यास फुगीर भिंगाची मदत चांगली होते अगर नुसत्या डोळ्यांनीहि दिसतो. उपाय—बारीक व्रण असल्यास अॅट्रोपीन हे औषध डोळ्यांत घालावे. मोठा व खोल व्रण असल्यास एसेरॉन अगर पायलोकारपिन हे औषध अधिक बरे. फूल जुनाट झाल्यास पारदाच्या पिचळ्या आंक्साइडचे मलम डोळ्यांत रोज एकदां अगर दोनदां घालावे व डोळा मिटून तो अंमळ व हळू चोलावा.

दूषित व्रण वरील कारणामुळेच होऊन त्याची खोल व रुंद पसरण्याकडे प्रवृत्ति असते, व त्यामुळे कांचपटलाच्या मागील पोर्कळीत थोडा पू जमतो. उपाय—या व्रणास सिल्व्हर नायट्रेटची कांडी अगर अन्य प्रकारच्या माजण्याच्या कांडीने थोडा कडा व तळ यास स्पर्श करावा. कांचपटलाचा खालचा भाग शस्त्राने चिरून त्यांतून पू निघून जाण्यास मार्ग करून देतात, व नंतर बेलाडोना अगर अॅट्रोपीनचे थेंब डोळ्यांत घालतात.

कांचपटलाच्या मधील थरांचा दाह, ज्या मुलांच्या मातापितरांना फिरंगोपदंश हा रोग झालेला असतो त्यांना होतो

व त्यामुळे डोळ्यावर दाट सारा येतो. अगोदर एक डोळा बिघडून मागून दुसरा बिघडतो. रोगास उगम ५ ते १६ या वयाच्या दरम्यान होतो; याला योग्य उपाय केले नाही तर कर्नीनिकापटलदाह, आंगंतुक कांचबिदुरोग, सारा, हे रोग होतात. सारा कितीही आला असला तरी उपचार केल्याबरोबर तो भराभर कमी होऊन डोळे स्वच्छ होतात. उपाय— पारदाचे लहान प्रमाण बरेच दिवस घावें, व शक्तीसाठीं पोटांत लोह घावा. डोळ्यांत अँट्रोपीनचे थेंब आणि पिवळे मलम घालावें.

कांचपटलाच्या मार्गाल थरांत दाहुरोग असतो; पण बहुतकरून त्यासह कर्नीनिकादाह अगर दुसरा तसाच नेत्ररोग असतो. सारा लहान वर्तुळाकार असतो. या सर्व प्रकारच्या कांचपटलदाहामुळे लहान मोठ्या आकाराचा सारा व व्रण, डाग मार्ग शिल्लक रहातात व ते डोळ्याच्या बाहुलीसमोर असले तर स्पष्ट दिसण्यास अडथळा उत्पन्न करतात व सौंदर्यांत व्यंग आणतात. खोल व्रण पडून एखादे वेळीं कांचपटल कांचदार होतें; अगर व्रण फुटून आंतील कर्नीनिकापटल त्यांत अडकून त्यावरील लस वाळून विद्रूपता प्राप्त होते; यासच डोळ्यांत वडस वाढणें म्हणतात.

कांचपटलावर अगर आंत आंगंतुक पदार्थ गेला तर तो शक्य तेवढा जलद काढून टाकणें इष्ट असतें. प्रथम डोळ्यामध्ये कोकेन औषधानें चांगली बाधिरता उत्पन्न करून रोग्यास उजेडासमोर खुर्चावर बसवून त्याचे डोकें मार्ग करावें. नेत्रवैद्यानें खुर्चांमार्गे उभें राहून पापण्या उघडून घुबळ न हलेलेसें बोटांनें स्थिर करावें व उजव्या हातांतील बिनधारेच्या शस्त्रानें तो पदार्थ अलगत उचलून घ्यावा.

नेत्रा व रणनामक श्लेष्मलत्वचा दाहुरोग.— यामुळे घुबळापासून थोड्या अंतरावर लाली उत्पन्न होऊन ती बरेच महिने टिकते. हा रोग क्षया, संधिवातरोगी अगर फिरंगोपदंशरोगी अशा माणसांत विशेष होतो; व यामुळे कांचपटलदाह कर्नीनिकादाह हे रोगहि होतात. उपचार— अफूच्या बोंडानें शेकणें, जळवा लावणें, चोळणें (बेलडोना अगर अँट्रोपीन हीं औषधे कर्नीनिकादाह असल्यास) हे उपाय करून शिवाय संधिवात, क्षय, उपदंशादि व्याधिदोषावर तीं तीं उपयुक्त औषधे योजून घ्यावेंत.

डोळ्यांतील जखमा.— कांचपटलास जखम झाल्यास ती लवकर भरून येते; तसेच नेत्रावरणनामक पांढऱ्या श्लेष्मलत्वचेची जखम लहान असून आंत आंगंतुक पदार्थ शिरला नसेल आणि काळ्या घुबळाच्या मार्गाल वाजूस निदान पाव इंच असल्यास जखमेस टांके मारून ती बरी होते. परंतु जेथें नेत्रावरण व कांचपटल यांचा संधि होतो त्या प्रांतांतील जखम अत्यंत भयप्रद होय. कारण तीमुळे त्या संबंध डोळ्यांत दाह होऊन तो डोळा जाऊन शेजारील डोळाहि तशाच दाहामुळे जातो. म्हणून अशा वेळीं आगाऊ उपाय म्हणून तो जखमी डोळा काढून टाकणें इष्ट असतें.

कर्नीनिकापटल, सिलियरी ग्रंथि व कोरॉइडपटल या तिन्ही रचनांचा सुखदुःखाचा समान अंशभागी असा संघ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणजे यापैकी कोठेहि रोग सुरू झाला तरी तो या सर्व ठिकाणीं पसरण्याची प्रवृत्ति असते.

ती व क नी नि का प ट ल दा ह, लक्षणें:— डोळ्यांत चेहरा व कपाळ वगैरे ठिकाणीं दुःख, वेदना व शूळ, अंधुक दिसणें, पाण्याची गळ, नेत्रावरणांतील रक्तवाहिन्या लाल दिसणें व यामुळे घुबळाभोंवतीं गुलाबी छटा व साधारणतः थोडी दीप हीं लक्षणें असून उजेडांत व अंधारांत लहान मोठी वाहुली होते. त्या शक्तीचा न्हास होणें, ती लहान होणें व तिचा रंग बदलणें व तीवर अँट्रोपीन घातलें असतां ती चांगलीशी नेहमीप्रमाणें मोठी न होणें हींहि लक्षणें असतात.

जुगट कर्नीनिकादाहांत एक लहान (विकृत) वाहुली व दुसरी चांगली, कमी दिसणें व कधी कधी डोळा दुखणें एवढीच लक्षणें असतात. फिरंगोपदंश, संधिवात व पादांगुष्ठ रोग या रोगांनीं पीडित माणसांनां तसेच इजा अगर कांचपटलदाह किंवा सिलियरीपिंड अगर कोरॉइडपटलदाह यामुळेहि या रोगास निमित्त होतें. अगोदर संधिवाताची प्रकृति असून परमा झाला तर हा रोग फार करून होतो व पादांगुष्ठरोग्यामध्ये बिनदुःखाचा व चेंगट प्रकारचा असला दाह सुरू होतो. उपचार— प्रथम डोळ्यांत अँट्रोपीनचे थेंब रोज घालून वाहुली विस्तृत राहिल असें करावें; नंतर लाली असल्यास कानशिलाच्या ठिकाणीं १-२ जळवा अगर एखादें पलिस्तर मारावें. पोटामध्ये त्या त्या प्रकारच्या संधिवातादि प्रकृतिमानाप्रमाणें इष्ट उपचार सुरू ठेवावेत. सिलियरी पिंडदाहाची लक्षणें व उपचार बहुतेक वरीलप्रमाणें आहेत.

को रॉ ई ड प ट ल दा ह.— याचीं बाह्य लक्षणें फारशीं नसून याचे अस्तित्व नेत्रपरीक्षणयंत्रानेंच कळतें. फिरंगोपदंश, अति-दृष्ट रोग, क्षय वगैरे याचीं कारणें असतात. उपचार— पोटांत सूक्ष्म प्रमाणांत पारदाच्या सौम्य भस्मापैकीं एखादें योजून घावें. वरील तिन्ही (कर्नीनिकापटल वगैरे) रचनासंघांत पूययुक्तदाह होऊन संबंध डोळ्याचा विद्रधि बनतो अगर लस सवणारा दाह एका डोळ्यास होणाऱ्या इजेमुळे दुसऱ्या डोळ्यास होतो, व यामुळे दोन्ही डोळे जातात. या दोन्ही जातींचे दाह कष्टसाध्य अगर असाध्यच आहेत.

नेत्रांतील कांचमण्याचे रोग (मोतिबिंदु).— दोन्ही अंगांस फुगीर अशा कांचेतून किरण दृष्टिपटलावर पडतात तेथें पदार्थ प्रतिबिंबित होतो. परंतु त्याच्या रचनेत बदल होऊन हा मणि अंशतः अगर पूर्णपणें अपारदर्शक होतो व यास मोतिबिंदु म्हणतात. पस्तीस वयाखालील लोकांत होणाऱ्या मोतिबिंदूस मृदु अगर अपूर्ण व बाकीच्यांनां कठिण अगर पूर्ण मोतिबिंदु असें म्हणतात. आपोआप होणाऱ्या मोतिबिंदूस स्वतंत्र व इतर नेत्ररोगामुळे दुष्परिणाम म्हणून बनणाऱ्या मोतिबिंदूस परतंत्र मोतिबिंदु असें नांव आहे.

उदाहरणार्थ, कांचबिंदु या रोगाच्या अखेरीस मोतिबिंदु होतो तो या परतंत्र प्रकारचा असतो.

पूर्ण अगर कठिण मोतिबिंदू अपारदर्शक वनण्यास त्याच्या मध्यबिंदूपासून आरंभ होतो किंवा पृष्ठभागांतून अपारदर्शकता होत जाते. पहिल्या प्रकारचे मोतिबिंदू रंगांन पिवळसर व कठिण असतात परंतु मधुमेहाच्या रोग्यांत मात्र तसे नसतात. दुसऱ्या प्रकारचे मोतिबिंदूची अपारदर्शकता त्याच्या आंसापासून पांढऱ्या रेषांच्या रूपांन दिसते. जन्मतः असणारे मोतिबिंदू दोन्ही डोळ्यांत असतात. एखादे वेळीं पूर्ण मोतिबिंदू विरघळून जातो.

अपूर्ण अगर मृदु मोतिबिंदूचे रचनेप्रमाणें तीन चार भेद आहेत. मोतिबिंदू पक्क अगर पूर्ण झाल्याची लक्षणें म्हणजे तो रंगांन पांढरा, पिवळा अगर करडा दिसतो व डोळ्याची बाहुली मोठी करून फुगार भिंगाच्या उजेडानें पाहिला तर तो दिसतो. अपूर्ण मोतिबिंदू या भिंगानें तिरकस उजेड पाडून किंवा अंधान्या खोलीत नेत्रपरीक्षणयंत्रानें पहातां येतो. त्याच्या रेषा काळ्या दिसतात. लक्षणें—रोग्यास कमी दिसू लागतें व डोळ्यापुढे काळे डाग व रेषा दिसतात. संध्याकाळीं बाहुली विस्तृत झाल्यामुळें तेव्हां रोग्यास अंमळ बरें दिसतें. पदार्थ जवळ घेऊन पाहिला तर स्पष्ट दिसतो. एका डोळ्यांन पाहिलें तर कोणा रोग्यास दोन आकृती दिसतात; अगर दोहोंपेक्षांहि अधिक आकृती दिसतात.

उपचारः—म्हातारपर्णा मोतिबिंदू झाला असतां अट्रोपीनचा थोड्या प्रमाणांत उपयोग केल्यांन (अर्धा ते एक ग्रेन : १ औंस पाणी) कांहीं दिवस दृष्टि सुधारते. परंतु शेवटीं तो पूर्ण पक्क झाल्यावर शस्त्रक्रिया केली पाहिजे. मात्र ती करण्यापूर्वी पुढील गोष्टी ध्यानांत ठेवाव्याः—(१) पापण्या व अश्रुमार्ग हा पुरहित व स्वच्छ स्थितीत नसल्यास औपर्थे घालून तो तसा करावा. (२) मोतिबिंदु काढल्यानंतर डोळ्याचा खोल व इतर भाग दृष्टि परत येण्याइतका शाबूत आहे अशी अगोदर खात्री करून घ्यावी. नाहीं तर शस्त्रक्रिया व खटाटोप व्यर्थ जाऊन निराशा होते. रोगी वृद्ध असल्यास एक डोळा काम करण्यास उपयोगी आहे व मोतिबिंदु झालेल्या डोळ्यांन इतर कांहीं दिसत नसून फक्त उजेड आहे किंवा अंधार आहे येवढेंच कळत आहे अशी वेळ शस्त्रक्रियेस उत्तम. (३) रोग्यास पादांगुष्ठेवात, मधुमेह, अल्ब्युमिन प्रमेह, रक्तवाहिन्यांचा व इतर रोग असल्यास तदर्थ अगोदर औपर्थे देऊन प्रकृति सुधारावी. मोतिबिंदु काढण्याचे प्रकार दोन आहेतः—(१) सुईंन खरवडून काढणें; हा प्रकार मृदु मोतिबिंदूसाठीं पसंत करतात. (२) सबंध ओढून काढणें; हा प्रकार कठिण मोतिबिंदुस (म्हातारपणच्या) प्रशस्त आहे. त्याचें वर्णन देण्यापूर्वी कर्नीनिकापटलविच्छेदननामक बाहुलीच्या छिद्राचा एक कोपरा कापून मोठा करण्याची शस्त्रक्रिया आहे तिचें वर्णन देऊं. कारण ती अगोदर करून नंतर लागलीच मोतिबिंदु काढण्यांत येतो.

कर्नीनिकापटलविच्छेदन हें मोतिबिंदु काढण्याशिवाय पुढील रोगांतहि करावें लागतें. (१) कांचपटलावर मोठा सारा येऊन अंधत्व आलें तर दृष्टि सुधारण्यास; (२) कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या अंशतः पांढरे झालेल्या मोतिबिंदूमध्यें; (३) पुन्हां पुन्हां उलटणारा कर्नीनिकादाह, कांचबिंदु व कर्नीनिकापटलाचा मागील भाग त्याच्या मागील रचनेस चिकटणें. या रोगांत प्रथम रोग्यास टेवलावर उताणा निजवून क्लोरोफार्मनं गुंगी आणावी; अगर कोकेनचे थेंब घालून डोळ्यांस बधिरता आणावी. नंतर रोग्याच्या उशाशीं वैद्यांन उभें राहून डोळे उघडे ठेवण्याचा चाप लावावा. नंतर जेथील कर्नीनिकापटलाचा तुकडा कापणें असेल त्याच्या बरोबर समोरांल श्लेष्मलत्वचा चिमट्यांत धरून स्थिर करावी. नंतर कांचपटल चिरण्याचा बारका त्रिकोनी पात्याचा चाकू कांचपटलांत घुसवून त्यांत चीर पाडावी व त्याची मूठ खाली थोडी दावून त्या पटलामागांल पोकळी अंमळ मोठी व स्पष्ट करून तो चाकू बाहेर काढावा आणि श्लेष्मलत्वचा पकडलेला चिमटा मदतनिसास धरून ठेवण्यास सांगावें. नंतर कांचपटलांतील जखमेंतून कर्नीनिकापटल पकडण्याचा बारीक चिमटा घालून बाहुलीची कड त्यांन इतर ठिकाणीं धक्का न लावतां पकडून बाहेर ओढावी व कांचपटलांतील जखमेसरशी आडवा अगर उभा तुकडा बारक्या कातरींन उडवावा. नंतर याप्रमाणें छेदन झालेलें तें पटल एका बोथट हत्यारानें जागच्याजागीं व डोळा पट्यांनीं बांधून ठेवावा. कांचबिंदुरोगामध्यें आराम पडण्यासाठीं जेव्हां ही क्रिया करतात तेव्हां या पटलाचा मोठा तुकडा कापतात.

मोतिबिंदु काढण्याची शस्त्रक्रियाः—वर सांगितल्याप्रमाणें कर्नीनिकापटलछेदन करावें; म्हणजे बाहुलीच्या अर्द छिद्रांतून तो बाहेर काढणें सोपें पडतें (कोणीं वैद्य ही शस्त्रक्रिया केल्याशिवाय मोतिबिंदु काढतात). त्यासाठीं कांचपटलाच्या बाहेरील कडेस ३ मिलीमटर रंदांचा कांचपटलाचा छेद होईल अशा वेतांन अर्द पात्याच्या चाकूनें छेद करावा व त्याचें टोक दुसऱ्या बाजूस बाहेर काढावें व छेद पुरा करावा. नंतर जरूर वाटल्यास कर्नीनिकापटल-छेदनक्रिया करावी. ती झाल्यावर डोळ्याची श्लेष्मलत्वचा चिमट्यांत धरून स्थिर करून अणकुचीदार हत्यार कर्नीनिकापटलांतील छिद्रांत घालून कांचमण्याचें वेषण आडवें कापावें. नंतर डोळ्याच्या वरील बाजूस चमच्यासारख्या हत्यारानें दाबावें म्हणजे मोतिबिंदूची कड जखमेंत दिसू लागते व तसाच दाब ठेवीत गेल्यांन तो मोतिबिंदू बाहेर येतो. ह्यानंतर डोळे उघडे ठेवण्याचा चाप काढून थोडा वेळ पापण्या मिटवाव्या. मग काळ्या दुबुळाच्या खालीं जरा दाबल्यांन आंत कांहीं मऊ पदार्थ राहिला असल्यास तो बाहेर येतो. नंतर कर्नीनिकापटल जागच्या जागीं बसवून ठेवावें व डोळा पट्यांनीं एक आठवडाभर बांधावा दररोज पट्टी सोडून हळूच पापण्या घुसव्या व कर्नीनिकापटलदाह सुरू झाला आहे किंवा काय हें

तपाशीत जावें; तसें चिन्ह दिसल्यास अँट्रोपीन आणि जळवांचा उपयोग करावा. कांचपटलांतील जखमेंत पू झाल्यास तीस सिल्बट्टर नायट्रेट लावावें अगर तीवर आयोडोफार्म टाकावा. कनीनिकापटल जखमेमध्ये गुंतणें, रक्तसाव, अथवा सर्व डोळ्याचा पूययुक्त दाह हे दुष्परिणाम कधी कधी होतात. दोन महिन्यांनीं डोळे तपासून चष्मा घावा. बाहुलींत कांहीं भडकलेले आहे असें दिसल्यास पुन्हां शस्त्रक्रिया करून सुई-सारख्या शस्त्रानें तें काढून टाकावें. सुईनें मृदु मोतिविंदु खर-वडून काढण्याची शस्त्रक्रिया--रोग्यास टेबलावर उताणा निजवून त्याच्या डोळ्यांत कोकनेचे थेंबे टाकून बधिरता आणावी. रोगी मूल अथवा भिन्ना अगर घाबरट असल्यास त्याला क्लोरोफॉर्म देऊन गुंगी आणणें बरें. अगोदर अँट्रोपीन घालून बाहुली मोठी करून ठेवावी. रोग्याच्या उशाशी उभें राहून डोळे उघडे ठेवण्याचा चाप बसवावा व चिमट्यानें वुवुळा स्थिर करून एक सरळ व तीक्ष्ण सुई काळ्या वुवुळाच्या कडेनें डोळ्यांत खुपसून बाहुलीच्या छिद्रांतून मोतिविंदुवेष्टणास स्पर्श करील इतकी घालून त्याला तिनें उभा व आडवा छेद करावा. म्हणजे तें वेष्टण फाटतें. मग हळू हळू सुई काढावी आणि डोळ्यांत अँट्रोपीन घालून डोळा बांधून ठेवावा. याचा परिणाम असा होतो कीं मोतिविंदूतील मगज कांचपटलामार्गे येऊन तेथें तो जिरून अगर वितळून जातो. आठवहा दिवसांनीं या मगजापासून आग अगर टणका लागल्यास व तो जिरून न गेल्यास कांचपटलास जखम करून तो बाहेर काढून टाकावा व यावेळीं त्या जखमेंत कनीनिकापटल न अडकेल अशी खबरदारी घ्यावी.

दृष्टिमज्जातंतुदाह व दृष्टिमज्जातंतुक्षय, तसेच दृष्टिपटल-दाह व दृष्टिपटलच्युति व दुसरे कित्येक रोग नेत्ररोगांतील खोल भागाचे आहेत. त्यांचें वर्णन विस्तारभयास्तव येथें देतां येत नाहीं.

कांच विंदू.—नेत्रामध्ये जो स्वाभाविक हवेचा व इतर दाब असतो तो पाडल्यानें नेत्रांचा स्वाभाविक टणकपणा जास्त भासूं लागतो व त्यामुळे हा रोग होतो. लक्षणें:—मिटलेल्या डोळ्यावर दोन्ही तर्जण्या ठेवून जरा दाबल्यानें टणकपणा मोटास कळतो. डोळ्यास हात लावल्यानें व आपोआपहि दुःख होतें. डोळ्याभोंवतालच्या रक्ताहिन्या लाल होतात. त्यांचें स्पर्शज्ञान अंमळ कमी होतें. त्याचप्रमाणें सारा व वुवुळावर बारीक खळगे दिसतात. कांचपटलामागील पोकळी उधळ होते, बाहुली मोठी होते, डोळ्यांतील खोल भाग नेत्रपरीक्षणयंत्रानें हिरवट दिसतो व तेथील धमन्या रक्ताधिक्यानें भरलेल्या व उडत असलेल्या दिसतात. दृष्टिमांध येतें, उजेड कमी समजतो व नाकाच्या वाजूस नजरेचा पल्ला कमी पोहोचतो. हीं लक्षणें होण्याच्या अगोदर रोग्यास सर्व कांहीं मुरकट दिसूं लागतें, व दिव्याभोंवतालीं रंगीत वलयें. (कडी) दिसतात, कपाळयूळ उठतो, व वाचण्यास

नीट दिसेनासें झाल्यामुळे वरच्यावर चष्मे बदलावे लागतात. या रोगाचे तीव्र, मध्यम व जुनाट असे तीन प्रकार आहेत. ते—

(१) तीव्र रोगाचीं लक्षणें:—रोग्यास कपाळयूळ, ओकारी सुरू झाल्यामुळे पित्त झालें आहे असें वाटतें. हा कपाळयूळ एकाएकी उठतो. जरी बाहुली विस्तृत असली तरी वुवुळावर सारा असल्यामुळे डोळ्याच्या खोल भागाची तपासणी करतां येत नाहीं. डोळ्यांच्या अंतर्भागांतील खळगा विशेष खोल गट नसतो परंतु धमन्या मात्र स्पष्टपणें उडतांना दिसतात. थोड्या दिवसांनीं हीं लक्षणें कमी होतात. पण कांहीं दिवसांनीं पुन्हां उलटतात व कांयमचा रोग होऊन बसतो. मग डोळ्यांत फार वेदना व वुवुळाचा टणकपणा व त्यांत रक्तसाव, त्यामुळे होणारा (परतंत्र) मोतिविंदु, फुलें, डोळ्यांत वडस वाढणें नंतर संध डोळा आकसणें हे दुष्परिणाम होतात.

(२) मध्यम प्रकाराचीं लक्षणें:—हीं मार्गे सांगितलेल्या व पुढें येणाऱ्या प्रकाराच्या दरम्यान तीव्र असतात.

(३) तिसरा प्रकार (जुनाट):—तीव्र रोग वरच्यावर झाल्यामुळे शेवटीं हा प्रकार होतो किंवा आरंभापासूनच हळू हळू डोळा दुखल्याशिवाय व लाली, व टणकपणा विशेष वाढल्याशिवाय हा रोग होतो. नजरेचा विस्तृतपणा अगर पल्ला कमी होतो. कांचपटलाचें स्पर्शज्ञान कमी होतें व नेत्राच्या आंतील खळगा रूक्ष होऊन शेवटीं अंधत्व येतें. हा रोग बहुधा उतारवयांत होतो व बहुधा चाळीस वयाच्या पुढें होतो. तो कदाचित् वंशपरंपराहि असतो. डोळ्यांतील प्रवाही रसांच्या गतीस अवरोध झाल्यामुळे हा रोग होतो. ज्यांना दीर्घदृष्टि-रोग आहे, व ज्यांनीं इतर नेत्ररोगांकरितां अँट्रोपीन या औषधाचा वाजवीपेक्षां फाजील उपयोग केला असेल त्यांना हा रोग होतो. उपचार—डोळ्यांत एतरीनचे थेंबे घालावे. तसेंच कनीनिकापटलच्छेदनक्रिया केल्यानें रोग्यास आराम वाटतो. मात्र त्या पटलाचा वराच मोठा तुकडा कात्रीनें उडवावा लागतो. दृष्टी प्रकाराच्या कांचविंदूप डोळ्याच्या पांढऱ्या वुवुळास थोडा छेद केल्यानें डोळ्यांतील टणकपणा कमी होऊन डोळा नरम पडतो. जुनाट कांचविंदुरोगामध्ये शस्त्रक्रियेचा उपयोग होत नाहीं.

डोळ्याच्या खळग्यासंबंधी रोग.—(१) डोळ्यांस मार लागून रक्ताहिन्या फुटून पांढऱ्या वुवुळांवर लाल डाग दिसतात. नंतर ते आपोआप वरें होतात. (२) कधी सर्वथ डोळ्याचे विद्रधी अगर गळू बनून डोळा जातो. (३) डोळ्याच्या खाचेंत अगर डोळ्याच्या आंत एखाददुसऱ्या प्रकारचा ग्रंथि-रोग वाढून डोळा बटवटीत व पुढें आलेला दिसतो.

डोळा काढण्याची शस्त्रक्रिया.—कित्येक वेळां डोळा काढून टाकणें भाग पडत असल्यामुळे हें वर्णन येथें देतां. रोग्यास टेबलावर उताणा निजवून क्लोरोफॉर्मनें गुंगी आणावी, नंतर डोळा उघडण्याचा चाप बसवावा व चिमट्यानें वुवुळ स्थिर करून ठेवावें, नंतर कात्रीनें काळ्या वुवुळाभोंवतालची छेदमळ त्वचा वुवुळाकार कातरावी. तिच्याखालीं चोर्होकरडी

ज्ञायुबंधने असतात ती हुकानें उचलून धरून कातरीनें तोडावी म्हणजे वुबुळ पुढे येते, त्याच्या मार्गे कातरा घुसवून डोळ्याच्या तळाशी दृष्टिमज्जातंतु असतो तो कातरावा आणि डोळा बाहेर काढावा. रक्तस्राव थांबविल्यावर खळग्यावर अंमळ दाब ठेवून डोळा बांधावा. जखम बरी झाल्यावर सुमारे तीन महिन्यांनी कृत्रिम डोळा बसवावा, म्हणजे डोळ्याच्या खांचे-मुळें येणारी विद्रुपता बरीच कमी होते. तिरवेपणा दोन्ही अंगर एका वुबुळामध्ये वर, खाली, अथवा अंतः अंगर बहिर्वक्ता आली म्हणजे त्या त्या तऱ्हेचा तिरवेपणा प्राप्त होतो. डोळा वर-खाली, आत बाहेर व तिरकस फिरविण्याचे बारीक स्नायू आहेत त्यांना ताण पडून त्यांत अशक्तता अंगर लुले-पणा आल्यामुळे हा रोग होतो. या सर्व प्रकारांचे वर्णन देण्यास अवकाश नाही. कांहीं प्रकारामध्ये रोग्यांस दोन आकृती दिसतात. उपचार—कांहीं प्रकारचा तिरवेपणा अँट्रो-पीन अंगर एसेरीन ककचायत (मिंगाचे) वध्मे वापरून आणि दुहेरी चित्रे पहाण्याच्या दुर्बिणीतून चित्रे पाहण्याची संवय केल्याने त्या स्नायूस व्यायाम होऊन तिरवेपणा कमी होतो. वातरोग कारण असल्यास त्यावर युक्त औषधे पोटांत द्यावात. कांहीं प्रकारामध्ये शस्त्रक्रिया करून हें व्यंग दूर होतें. ती शस्त्रक्रिया अशीः—रोग्याच्या डोळ्यांत कोक्रेन घालून बधिरता अंगर झोलोफार्म देऊन गुंगी आणावी. नंतर नेत्रवैद्याने त्याच्या उजव्या हातास उभे रहावे व डोळा उघड-ण्याचा चाप बसवावा. वुबुळाचा अधोभाग आणि अंतर्भागाचा मिलाफ होण्याच्या ठिकाणची त्वचा चिमट्यांत धरून स्थिर करावी आणि ती बोथट शेंक्याच्या कातरीनें थोडी कातरावी, व कात्री आंत घुसवून त्याच्या आंतील डोळ्याचे बेटन कातरावे. नंतर एक आंकडा जखमेंत घालून त्या स्नायुबंधनाच्या खालून पापण्याच्या खाली त्याचे टोक निघेल असे करावे आणि नंतर पुन्हां कात्री घालून एक दोन चटक्यांत तें स्नायुबंधन कापावे. नंतर एक दिवस डोळा चांगला बांधावा.

डोळ्याचे बहुतेक चलनचलन होण्यास कारण मास्तिष्क-जन्यतृतीयमज्जातंतु आहे; त्यास रोग झाला असतां डोळ्याच्या स्नायूस अर्धांगप्रमाणें लुलेपणा येतो. वर खाली वगैरे कुठेंच डोळा फिरवितां येत नाही. उजव्या वुबुळाची नजर डावीकडे व डाव्याची उजवीकडे कायमची होऊन बसते. डोळ्याची वाहुली लहान मोठी करण्याची वर्तुळाकार स्नायूतील शक्ति जवळचे व लांबचे दिसण्याच्या कामी नष्ट होते आणि इतर प्रकारचाहि लुलेपणा प्राप्त होतो. यास फिरंगोपदंश हें बहुधा कारण असतें व त्यासाठीं पोटामध्ये पोटाचाशियम आयोडाईड हें औषध द्यावे अंगर दुसरे कांहीं कारण असल्यास त्याकारणाप्रमाणें औषध योजून द्यावे.

वुबुळाची चं च ल ता.—लहानपणीं मुलांस आंकडा अंगर झटकें येऊन अपस्मार वगैरे होऊन अंगर मोटेपणीं खाणींत वाकून काम करणाऱ्या मजुरास हा रोग होतो.

लक्षणें—वुबुळ वर खाली सारखें फिरत असतें. नजर मुळांच स्थिर नसते. याला उपाय फार धिमपणानें केले पाहिजेत. विजेची पेटी लावणें, पोटांत शक्तीचें औषध देणें वगैरे इलाज करून पहावे नंतर डोळ्यांस एका बिंदूकडे पहाण्यास लावून त्यास व्यायाम करवावा.

वर ची पापणी लुली पड णे.—हारा रोग होण्याचे कारण मास्तिष्कजन्य सप्तममज्जातंतुचा रोग झाल्यामुळे तो स्नायु लुला पडतो व पापणी आपोआप उघडतां येत नाही. तसेच कानाच्या आंतील भागांतील बारीक हाडे, कान फुटून फार वाहिल्यामुळे कुजून जाऊन पापणी उघडतां येत नाही. त्यावरहि कान फुटतेवेळींच योग्य इलाज करावेत.

जु ना ट खु प न्या.—पापण्यांच्या आंतील श्लेष्मलत्वचे-वर व त्यांतल्यात्यांत वरच्या पापणीखालीं टांचणीच्या टोंका-येवढे करड्यातांबूस रंगाचे वाळूच्या कणायेवढे बारीक उंचवटे असतात त्यांनां खुपन्या म्हणतात व त्या तीव्र आणि जुनाट प्रकारच्या असलेल्या आढळून येतात.

कारणेंः—अति लहान अर्भकाखेरीज सर्व मोठ्या माणसांनां हा रोग होतो. परंतु काँदट, रोगट व अस्वच्छ राहणी या रोगास विशेष अनुकूल असते व म्हणून जेथें गर्दांमुळे आरोग्य विघडतें अशा शाळा, संस्था, सैन्याच्या छावण्या, प्लेगक्यांप, दलदलीच्या जागा या ठिकाणीं डोळे येऊन डोळ्यांतून पू वाहण्याची सांथ पसरते. या तीव्र प्रकारच्या खुपन्या कांहीं रोग्यांच्या शेवटीं बऱ्या होतात. परंतु पुष्कळ रोग्यांच्या खुपन्या पूर्ण बऱ्या न झाल्यामुळे जुनाट होऊन बसतात.

लक्षणेंः—पापण्यांस फुगवटी व जाडपणा दिसणें, थोडे ऊन, उजेड व अंमळ चकचकीत दिव्याच्या प्रकाशामुळे डोळ्यास दीप असणें, डोळ्यांतून थोडा चिकट व पिवळा स्राव सुरू होणें वगैरे. हा स्राव संसर्गकारी असतो. या खुपन्या श्लेष्मलत्वचेखालीं त्रणासारख्या पसरून त्यांतून पू वाहून त्या बऱ्या झाल्या तरी तेथें त्रण राहून त्या ठिकाणीं पापणीं आकुंचित होते, व त्यामुळे पापण्यांचे केंस सरळच्याऐवजीं वक्र होतात व पडकेंस वगैरे नव्या व्याधी उत्पन्न होतात. आणखी यामुळे नव्या व्याधी म्हणजे पापण्या आंत अंगर बाहेर आकुंचनानें वळणें व त्यामुळे पापण्यांचे केंस वांकडे होणें अंगर ते झडणें, अंगर ते वुबुळास खुपणें व त्यामुळे वुबुळावर फुलें (त्रण) पडणें, काळ्या, अर्ध्या अंगर सर्व भागांतील रक्तवाहिन्या फुगून डोळे लाल होणें, डोळ्यांत सदा कांहीं तरी कारणानें चिकट स्राव व लाली उत्पन्न होणें, वडस वाढणार आहे अशी स्थिति वुबुळाची होणें व त्यामुळे कर्नानिकापटलदाह वगैरे या आगतुक व्याधीमुळे ह्या रोगास भयंकर रोग मानतात व त्यामुळे अंधत्वहि कसें येत व जनतेतील अंधत्व ही आपत्ति कशी कमी होईल हें समजण्यासाठीं या ग्रंथातील “अंधत्व” हा लेख पहावा.

उपचारः—जुनाट खुपण्यांत पिवळा खाव होत असेल तर पाण्या उलटून त्यांवर सिल्व्हरनायट्रेट (१औंस वाष्पजलांत १० ग्रॅन) हें औषधणारें औषध लावून लागलीच ते सैन्धवाच्या पाण्यानें धुवून टाकावें म्हणजे आंकुचन न होतां खाव कमी होईल. प्रोटार्गल, आर्जिराल हींहि औषधे (४ ग्रॅन व वाष्पजल १०० ग्रॅन) चांगलीं असून पाण्यानां मागाहून धुवावें लागत नाहीं. आंकुचन व स्तंभन करणारीं औषधे लावूं नयेत; परंतु आठवड्यांतून दोन अगर तीन वेळां मोरचुताचा खडा खुपण्यावर हलक्या हातानें फिरवावा. पडकेंस व पाण्याची अंतः व वहिर्वकता कायम बरी होण्यास—शस्त्रक्रियेनें ते सरळ होतात. पडकेंस यांसाठीं तात्पुरता उपाय म्हणजे तो वारीक चिमट्यानें उपटणें. काळ्या बुबुळांत लाली फार आल्यास कर्नानिकापटलदाह न होऊं देण्यासाठीं एट्रोपीनचा (४ ग्रॅन = १ औंस पाणी) १ ग्रॅन डोळ्यांत एकदां घालावा. हे सर्व उपाय चालू असतां रोग्याची शारीरिक स्थिति, पौष्टिक आहार, औषधे व मोकळी हवा यांच्यायोगानें सुधारावी.

आयुर्वेदीय.—आयुर्वेदांत डोळ्यांच्या ९४ रोगांचें वर्णन केलें आहे. कृष्ण्णमील, निमेष, वातहत, कुंभिका, पित्तोक्लिष्ट, पक्ष्मशात, कफोक्लिष्ट, उत्संगा, रक्तोक्लिष्ट, रांजणवाडी, बिसवर्त्म, उत्क्लिष्टवर्त्म, श्लिष्टवर्त्म, कर्दमवर्त्म, बहलवर्त्म, कुकुणक, पक्ष्मोपरोध, अलजी, अर्बुद इत्यादि पाण्यांचे रोग होत. जलछाव, कपछाव, उपनाह, रक्तछाव, पर्वणी, पूयछाव, हे डोळ्यांच्या सांध्यावर होणारे रोग आहेत. शुक्तिका, शुक्लार्म, बलासप्राथित, पिष्टार्म, शिरांत्पात, शिराजाल, रक्तार्म, अहिरा, स्नावार्म, शिराजपिटिका, हे बुबुळांचे रोग होत. मोतिविंदु, कांचविंदु, रातांधळ, उलटया बाहुल्या हेहि दृष्टिदोषच आहेत. या रोगांवर उपाय सांगितले आहेत. कुंभिकासारख्या रोगांत पाण्याचे लेखन करतात. पाण्याचे केंस गळून पडत असल्यास त्यांच्या मुळाशीं सुईनें गोंदावें किंवा जळवा लावाव्या. खुपण्यांचे लेखन करून सुंठ व सैन्धव यांचे चूर्ण वर चोळून ऊन पाण्यानें धुवून खैर, तूर, शेवग्याचा पाला यांच्या काढ्याची घडी ठेवावी. याप्रकारे डोळ्यांच्या निरनिराळ्या ९४ विकारांवर चिकित्सा वाग्भटासारख्या आयुर्वेदीय ग्रंथांत सांपडत.

निरोगी मनुष्यानें देखील आपले डोळे चांगले रहावे म्हणून नेहमीं जव, गहू, साडी, साठेसाडी, व हरीक हीं जुनीं धान्ये आणि मूग वगैरे कफपित्तनाशक धान्ये पुष्कळसें तूप घालून खावी. तसेंच कफपित्तनाशक भाज्या, जांगलमांस, डाळिव, खडीसाखर, सैन्धव, त्रिकळा, द्राक्षे खाणें, पावसाचे पाणी पिणें, छत्री, जोडा वापरणें व वमनादिकार्नां दोषांचे शोधन करणें या गोष्टी कराव्यात म्हणून सांगितलें आहे. पायांस तेल, तूप, उटणें लाविल्यानें डोळ्यांस हितकर असतें.

नेदर्लंड—एक प्राचीन युरोपीयन देशसमूह. याची भौगोलिक माहिती 'हॉलंड' व 'बेल्जम' या लेखांतून

आढळेल हीं दोन राष्ट्रे जेव्हां एकच होती तेंव्हांचा इतिहास या ठिकाणीं सांपडेल. जुलियस सीझरच्या गॅलच्या स्वारी-नंतर नेदर्लंड देशाची रोमन लोकांनां माहिती झाली. येथें गॅलोकॅल्टिक, जरमॅनिक व इतर दुसऱ्या जातीचे लोक रहात असत. गॅलोकॅल्टिक जातींनां बेल्जी लोक असें म्हणत असत. यामध्यें नूरवी लोक फार शूर आणि धाडशां असत. सीझरची स्वारी इ. स. पूर्वी ५७ या वर्षीं झाली. त्यानें सर्व बेल्जी जातींनां रोमच्या सत्तेखालीं आणलें. इ. स. पूर्वी आगस्टसच्या बादशाही अंमलाखालीं नेदर्लंड हा गॅलिया बेल्जिका या नांवानें प्रसिद्धीत आला. यानें बटाव्हियन लोकांनां इ. स. १३ मध्यें जिंकलें. त्यांनां साम्राज्यघटक न बनवितां नुसते दोस्तच करण्यांत आलें होतें. हा देश म्हणजे रोमचे सैन्यभरतीचे पेवच झालें होतें. मध्ययुरोपातील लढाईची तयारी करण्याची ही उत्तम जागा रोमला लाभली. बटाव्हियन लोक फार शूर आणि नांवाजलेले योद्धे होते. फ्रिजियन लोक रोमसत्तेखालीं इ. स. ४७ मध्यें आणले.

नेरोच्या मृत्यूनंतर रोमच्या पातशाहीबद्दल भांडणें सुरू झालें. तेव्हां क्लॉडियस सिव्हिलिस या बटाव्हियन अग्रणीनें बंड पुकारलें. हा मोठा राजकारणपटु मनुष्य होता. आपल्या भावाचा सूड उगविण्यासाठीं व आपणास भोगाव्या लागणाऱ्या शिक्षेचा वचपा काढण्यासाठीं त्यानें जर्मन आणि बेल्जी लोकांनां रोमच्या विरुद्ध बंड करण्याकरितां उद्युक्त केलें. प्रथम प्रथम रोमचा पराभव झाला. परंतु पुढें जर्मन व कॅल्ट जातींमध्यें भांडणें झालें. शेवटीं रोमचा व बटाव्हियनांचा तह होऊन ते पुन्हां रोमचे दोस्त झाले.

फ्रँक लो क.—इ. स. ४८१-५११ मध्यें मध्य आणि दक्षिण नेदर्लंड फ्रँक लोकांच्या ताब्यांत गेलें. वार्कीचा मुलूख स्वतंत्र फ्रिजियन लोकांच्या हातीं राहिला. उत्तरेकडील जर्मन लोक सॅक्सन या नांवानें माहिती होते. यांच्यात व फ्रिजियन लोकांत कांहीं विशेष फरक नव्हता.

या मध्य आणि दक्षिण नेदर्लंडचा राजा क्लोव्हीस यानें ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली. व यामुळे या देशातील लोकांची सुधारणा होऊन हळू हळू हे लोक गॅलो-रोमन लोकांत मिसळून गेले. कॅत्री, टून, अॅरोस, थेरोने व लीज या ठिकाणीं विशपांचे मठ स्थापण्यांत आले. फ्रिजियन लोक ख्रिस्ती होण्यास फार नाखूप होते. त्यांनीं विटफ्रेड नांवाच्या इंग्लिश विशपाचा स ७५४ मध्यें खून केला. परंतु शार्लमेन बादशहानें त्यांनां ख्रिस्ती होण्यास भाग पाडलें.

७४३ सालीं कॅरोलिजियन बादशाहांचे ३ तुकडे करण्यांत आले. यांतील मधला तुकडा बादशहा लोथेअर याला देण्यांत आला. यामध्यें नेदर्लंडचा समावेश झाला होता. या बादशहानंतर दुसरा लोथेअर हा बादशहा झाला. याला लोथारी हा प्रदेश मिळाला. या लोथेअरला वारस नसल्यामुळे याचे राज्य (८७० सालीं) पूर्व आणि पश्चिम फ्रँकियांत वांटून देण्यांत आलें. स. ९२४ मध्यें लारेन हा

हेनरी दि फौलरच्या राज्यांत जर्मन (पूर्व फ्रँकिश) साम्राज्याखाली गेला. हेनरीचा मुलगा ओटो (ओटो दि ग्रेट) यानें स ९५३ मध्ये आपल्या पराक्रमी भावाच्या ताब्यांत हा देश दिला; याप्रमाणें यापुढील नेदरलँड देशाचा इतिहास हा लहान लहान संस्थानांचा इतिहास आहे. यांतील हँडर प्रांतच फक्त फ्रेंच सत्तेखाली राहिला.

कॅरोलिजियनचें साम्राज्य मोडल्यावर लहान लहान छोटी संस्थानें आपले हातपाय पसरूं लागलीं, व यांच्यांत लौकरच भांडणें सुरू झालीं. याच सुमारास नॉर्स लोकांनीं स्वारी केली. यावेळीं जिकडे तिकडे अंदाधुंदी माजली, व सर्व प्रदेश ओसाड पडला. या गडबडीच्या काळांत कांहीं लहान लहान संस्थानें येथें निर्माण झालीं. उदाहरणार्थ, फ्रँडर्स, हॉलंड, ब्रॅबंट, लिंबर्ग, लम्बेवर्ग, युट्रेच लीज, गेल्डरलँड इत्यादि.

९ व्या आणि १० व्या शतकांत नॉर्स लोकांच्या स्वान्यांमुळें या देशाची फार दैना उडाली. ते देशाच्या देश लुटून उध्वस्त करीत. लुटालूट, जाळपोळ, खून हे दिवसाढवळ्या जिकडे तिकडे होत असत.

११ व्या शतकाच्या अखेरीस जहागिरीपद्धति (फ्यूडल सिस्टीम) नेदरलँडमध्ये पूर्णपणें सुरू झाली व हळू हळू या देशांतून सुधारणेंच पाऊल पुढें पडूं लागलें व जिकडे तिकडे व्यवस्थित राज्यपद्धति प्रचलित झाली. याच सुमारास पीटर दि हरमित यानें क्रुसेडसाठीं सर्व पश्चिम युरोप हलवून सोडला. या पहिल्या क्रुसेडचे मोठमोठे पुरस्कर्ते नेदरलँडमधीलच होते. स. १२०३ मधील लॅटिन क्रुसेडनें कॉन्स्टॉन्टिनोपलचा मुकुट तर फ्रँडर्सच्या बाल्डविनच्या डोक्यावर ठेविला. स. १२१८ मध्ये नेदरलँडच्याच लोकांनीं तरवार वाजविली. या क्रुसेडचा नेदरलँडच्या वावर्तीत फार चांगला परिणाम झाला. यामुळें येथील लोकांची कूपमंडूकवृत्ति जाऊन त्यांचें मन प्रगल्भ झालें. पुनकडील ज्ञानभांडार प्रथम युरोपमध्ये यांनाच आणलें, व यांच्यामुळें व्यापाराला उत्तेजन मिळालें.

१२ व्या शतकांत येथील शहरांस सनदा मिळूं लागल्या. या शहरांचे दोन प्रकार असत. एक स्वतंत्र शहर आणि एक समाईक मंडळ (कॉम्यून). समाईक मंडळाला, वारभा, न्याय, कर, सर्पणाचा उपयोग, इत्यादि हक्क मिळत असत, व हे समाईक मंडळ आपले अधिकारी निवडीत असे, व हा निवडण्याचा हक्क कांहीं थोड्या घराण्यांना असे. पुढें हा हक्क वंशपरंपरागत झाला व या सत्ताधारी अल्प वर्गीला कुलीन (पॅट्रिशियन) वर्गाचे लोक असें म्हणूं लागले. वर्गोमास्टर म्हणून एक अधिकारी नेमला जात असे; त्याचें काम मंडळाचा जमाखर्च पाहणें हे होतें. याप्रमाणें म्युनिसिपालिटी (नगर संस्था किंवा स्थानिक संस्था) च्या रूपानें छोटेखानी प्रजासत्ताक गांवें निर्माण झालीं.

घेंट, ब्रजेस, व थिप्रस हीं तीन शहरें फार भरभराटीस पांचलीं. येथील लोकसंख्या लाखांनीं मोजण्यासारखी असे. येथें कापडाचा व्यापार चाले. मोठा ब्रजेस हें जगाच्या

व्यापाराचें केंद्र बनतें होतें. या शहरांतील निरनिराळ्या पेशाच्या लोकांनीं भराभर जातिसंस्था किंवा विशिष्ट धंदे-संस्था स्थापन केल्या, आणि त्यांनीं कुलीन वर्गीला असलेल्या सर्व सवलती मिळविल्या. कुलीन वर्गानें फ्रेंचांची मदत मिळविली, पण स. १३०२ मधील कोर्टारॉयच्या लढाईनें या कारागारवर्गानें सरशी मिळविली. याप्रमाणें घेंट येथील प्रसिद्ध नागरिक मुत्सद्दी जेक्स व्हॉन आर्टव्हेले याच्या वेळेस (१२८५-१३४५) प्लेमिश शहरांची सत्ता कळसास पांचली. परंतु पुढें या शहरांतून आपापसाबद्दल असूया उत्पन्न झाली व शेवटीं यामुळें त्यांचें सामर्थ्य लोपलें. स. १३८२ मध्ये रुजवेकच्या लढाईत पराभव झाल्यामुळें या नगरसंस्थांच्या उत्कर्षास ओहोटी लागली.

याप्रमाणें १४ व्या शतकाच्या शेवटीं या नगरसंस्थांच्या योगानें व्यापार व उदीम फार वाढला, व फ्लँडर्स देशाच्या सधनतेमुळें यावर सर्वांची दृष्टि जाऊं लागली. हळू हळू सर्व नेदरलँड या सुमारास वर्गडी घराण्याच्या ताब्यांत आला. १३८४ सालीं फिलिफ दि बोल्ड हा फ्लँडर्स आणि अँर्टाईसचा राजा झाला. १४१९-१४६७ सालीं फिलिफ दि गुड (चांगला फिलिफ) यानें बर्गंडियन सत्तेला दब केलें. चार्ल दि बोल्ड (धोटा चार्लस) यानें स. १४६८ त लीज घेतलें व १४७३ सालीं गेल्डरलँड हा भाग आपल्या राज्यास जोडला.

बर्गंडी राजघराण्याची इच्छा मध्यवर्ती सत्ता निर्माण करण्याची होती, व या गोष्टीकडे लक्ष ठेवून फिलिफ दि गुडनें सर्व शहरांनां दडपून टाकलें. याच्या दरबारचा धाट फार भपकेदार असे. फिलिफ राजा जरी दुष्ट होता तरी तो राजकीय दृष्ट्या फार श्रेष्ठ होता. १४७३ सालीं मेल्निस येथें एक महामंडल, (ग्रँड कौन्सिल) स्थापण्यांत आलें व त्याच्या हातीं न्यायाची आणि जमाखर्चाची सूत्रें देण्यांत आली. धोटा चार्लसच्या वेळेसच फ्रान्समध्ये ११ वा लुई राज्य करीत होता. तो फार धूर्त आणि चाणाक्ष असे. चार्लसनें फ्रान्सवर स्वारी केली व तीत त्याला यश आलें. यानें प्रथमच खडें सैन्य ठेवण्याचा प्रघात पाडला. चार्लस जरी फार शूर होता तरी त्याच्यांत मुत्सद्देगिरी मुळीच नव्हती. १४७६ सालीं ग्रँडसन येथें आणि मोरात येथें स्विस लोकांनीं त्याचा पराभव केला. १४७७ सालीं पुन्हां नॅन्सी येथें त्याचा पराभव होऊन चार्लसच्या राज्यविस्ताराचें सर्व मनोराज्य लयास गेलें. या लढाईन खूद चार्लस मारला गेला.

ही संधि साधून ११ व्या लुईनें बर्गंडी, अँर्टाईस इत्यादि प्रदेश घशाखाली घातला. परंतु ह्या नेदरलँडच्या प्रांतांनां फ्रेंच सत्ता नको होती. १४७७ सालीं “ ग्रेट प्रिन्डिलेज ” (मोठा हक्क) नांवाच्या सनदेवर मेरीची सही फ्लँडर्स, ब्रॅबंट इत्यादि शहरांनीं करवून घेतली. या सनदे-प्रमाणें लढाई करणें, लग्नसंबंध जोडणें, कर वसविणें तो लोकांच्या मताशिवाय बसवूं नये, एतद्देशीय खेरीजकरून

इतरांस मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा देऊं नयेत, व सर्वत्र राष्ट्रीय भाषाच चालवी, असें होते. याप्रमाणें स्थानिक हक्क लोकांस देण्यांत आल्यामुळें राजसत्तेस बराच आळा बसला. लौकरच मेरांचें लग्न आस्ट्रियाच्या मॅक्सिमिलियनबरोबर झालें, व याप्रमाणें हॅब्सबर्ग घराण्याशीं नेदर्लंडचा संबंध आला. १४९२ सालीं मेरी मरण पावली. १४९४ सालीं फिलिफ दि फेअर (मेरीचा मुलगा) यास नेदर्लंड देण्यांत आलें. याचा विवाह अॅरॉगॉनच्या जोन्नाशीं झाला. १५०६ सालीं फिलिफ व जोन्ना यांना कॅस्टाईलचें राज्य मिळालें. याच वर्षीं फिलिफ मरण पावला, व त्याच्या मागे त्याचा ६ वर्षांचा मुलगा चार्लस हा राजा झाला. अद्याप फिलिफचा बाप मॅक्सिमिलियन हा जिवंतच होता. तो चार्लसचा पालक झाला. त्यानें आपली मुलगी मार्गारेट हिला गव्हर्नर जनरल नेमले. ती फार हुषार असल्यामुळें तिनें आपलें काम ८ वर्षेपर्यंत चोख रीतीनें बजावले. पुढें चार्लस १५ वर्षांचा झाल्यावर तो कॅस्टाईलचा आणि अॅरॉगॉनचा राजा झाला, व या कॅस्टाईलच्या राज्यपदाबरोबरच इटली व अमेरिका यांचाहि बराच मुलूख त्यास मिळाला. १५१९ सालीं मॅक्सिमिलियन बादशहा मरण पावला. त्याच्या गादीवर चार्लस हा बसला. हा बादशहा नेदर्लंडमधील प्रजेस अत्यंत प्रिय झाला होता. याच्या राज्यांत बऱ्याच लढाया झाल्या. नेदर्लंडचा राज्यकारभार १५३० पर्यंत बहुतेक मार्गारेटच पहात असे. पण पुढें तिनें ही व्यवस्था आपल्या मेरी नांवाच्या बहिणीच्या हातीं दिली. ती सुद्धा मोठी शहाणी स्त्री असल्यामुळें तिनें नेदर्लंडची व्यवस्था फार धोरणांनें चालविली होती. तिला जेव्हां गव्हर्नर जनरल करण्यांत आलें, त्यावेळीं तीन निरनिराळ्या सभा निर्माण करण्यांत आल्या, व त्यांच्या हातांत सर्व राज्यव्यवस्था देण्यांत आली. चार्लसची नेदर्लंडसची राज्यपद्धति फार नेमस्त होती. परंतु पुढें पुढें त्याला जास्त करभार वसूल करणें भाग पडलें. घेंट नवीन वाढविलेला कर देईना म्हणून १५४० सालीं चार्लसनें घेंट शहर घेतलें व त्या शहराचें सर्व हक्क आणि सनदा हिरावून घेतल्या, व त्या शहरावर बरीच खंडणी लादली. जर्मनीच्या प्रॉटेस्टंट राजाशीं होणाऱ्या लढायामुळें या ५ व्या चार्लस बादशहास द्रव्यबळ आणि मनुष्यबळ यांची सारखी टंचाई भासूं लागली. व यामुळें त्यानें वारंवार नवीन हुकूम काढले व स. १५५० मधील हुकूम फार सक्तानें अंमलांत आणला. याचा उद्देश, प्रॉटेस्टंट लोकांच्या त्रासाचा समूळ नायनाट करावयाचा असा होता. याप्रमाणें नवीन प्रॉटेस्टंटपंथी लोकांना जिवंत गाडण्यांत आलें. परंतु, ही सुधारणेची लाट कांहीं केल्या थांबली नाहीं. चार्लस हा या अवाढव्य राज्याचा कारभार पाहून त्रासला होता. त्यानें १५५५ सालीं राज्यत्याग केला, तेव्हां दुसरा फिलिफ हा गादीवर बसला. त्यानें फ्रेंचांचा १५५७ सालीं सेंटकॅटिन व १५५८ सालीं ग्रॅन्वेलान्स येथें पराभव केला.

यामुळें केटा कॅम्ब्रेसिस येथील तहाची कलमें त्याला अगदीं अनुकूल अर्शां होती. फिलिफ हा स्पॅनिअर्ड असल्यामुळें त्याची नेदर्लंडमधील प्रजा त्याच्याविषयीं नेहमीं साशंक असे. फिलिफ हा स. १५५९ या वर्षीं ब्रुसेल्सहून स्पेनमध्ये गेला, तो पुन्हां परत आला नाहीं.

त्यानें ५ व्या चार्लसची मुलगी मार्गारेट हिच्या हातीं नेदर्लंडचा सर्व कारभार दिला. तिनें सुद्धा राज्यकारभार फार शहाणपणानें केला. तिच्या मदतीस ३ मंत्री देण्यांत आले होते. त्यांपैकीं काडिनल ग्रॅन्व्हिले हाच खरा राज्यकारभार पाहणारा होता असें म्हटलें असतां चालेल. हा अत्यंत लायख आणि विचारी असा मनुष्य होता. नवीन धर्मपठें आणि स्पेनचें सैन्य यामुळें नेदर्लंडमधील लोकांत असंतोष पसरला. तेव्हां स्पेनचें सैन्य १५६९ सालीं परत धाडण्यांत आलें. याच सुमारास दुसरी एक अडचण उपस्थित झाली. नासूचा विल्यम, ऑरेंजचा राजा, फिलिफ दि मॉटमोरेन्सी, हूनचे सरदार इत्यादि फार वजनदार अशा नाईट ऑफ पलीस सभेच्या सभासदांस निव्वळ नामधारीच सभासद वनविल्यामुळें त्यांनीं आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व ग्रॅन्व्हिले यास काहून टाकण्याविषयीं राजास त्यांनीं अर्ज केला. याप्रमाणें १५६४ सालीं ग्रॅन्व्हिले ब्रुसेल्स सोडून गेला.

१५६३ सालीं ट्रेंटच्या सभेचें कार्य संपलें, व तिनें मंजूर केलेले हुकूमनामे चडूंकडे अंमलांत आणण्यांत आले. यामुळें नेदर्लंडमध्ये जिंकडे तिकडे धार्मिक छळ सुरू झाला. मोठमोठ्या गव्हर्नरांनीं असले हुकूम अंमलांत आणण्याऐवजीं राजीनामे दिले. १५६६ सालीं “ दि रिक्वेस्ट ” नांवाचा अर्ज मार्गारेट कडे पाठाविण्यांत आला व जेव्हां ही सारी मंडळी तो अर्ज घेऊन मार्गारेटजवळ पोचली, तेव्हां तिच्या तीन सल्लागारांपैकीं एक वालेंमॉट तिला म्हणाला “ काय वाईसाहेब, आपण या भिकाऱ्यांना इतके कां घाबरतां ? ” यामुळें नेदर्लंडमध्ये देशभक्तांच्या “ दि वेगस ” म्हणजे दरिद्री या नांवाचा एक पक्षच निर्माण झाला.

तेव्हां ऑरेंजचा विल्यम, हून इत्यादि मंडळी स्पेनमध्ये नेदर्लंडची नाजूक परिस्थिति समजावून सांगण्यासाठीं गेला. यांचा फिलिपनें चांगला सत्कार केला. परंतु त्यानें त्यास स्पेनमध्ये अडकवून ठेवले. इकडे लोकांचा संताप जास्तच वाढत गेला. भर दिवसां मोकळ्या पटांगणांत लोकांच्या सभा भरूं लागल्या आणि कॅल्विनिस्ट धर्मगुरूंचीं व्याख्याने धडकून होऊं लागली. या व्याख्यानांचा असा परिणाम झाला कीं, लोक मूर्तिभंजकतेचा उघड उघड पुरस्कार करूं लागले, व त्यामुळें लोकांनीं चर्चमधील मूर्ती, तसबिरी, व्यासपाठें वगैरे फोडण्यास आणि तोडण्यास सुरवात केली, व या सर्व गोष्टींचा कळस अँटवर्पच्या भव्य मंदिराची विटंबना करण्याच्या प्रसंगांत झाला. तेव्हां फिलिपनें आल्वाच्या ड्यूकास नेदर्लंडमध्ये या धर्मघ्न लोकांचा पुरता नायनाट करण्याकरितां धाडिलें.

आरेंजचा विल्यम हा कांहीं यावेळीं स्वस्थ बसला नव्हता. त्याला पुढें कांहीं विपरीत घडणार हें कळलेंच होतें. त्यानें एग्मांट व हूर्न यांचें मन वळविण्याचा यत्न केला पण जेव्हां ते राजाविरुद्ध त्यास मिळनात, तेव्हां तो पळून गेला.

१५६७ सालीं २००० मूर्तिभंजकांचे राईराई एवढे तुकडे करण्यांत आले. लवकरच आल्वा नेदर्लँडमध्ये आला. त्यानें “ संकटकालीन सभा ” बोलाविली. तिच्या लोकांनीं “ रक्ततृष्णेची सभा ” असें नांव दिलें. या सभेचें काम म्हणजे न्याय देण्याचा फार्स करणें हें होतें. लोकांनां धरून आणून त्यांनां शिक्षा ठोठवावयाची हा या सभेचा मुख्य उद्देश होता. यावेळीं असंख्य लोक इंग्लंड आणि जर्मनी देशांत पळून गेले. आरेंजच्या राजाची मालमत्ता सरकारजमा करण्यांत आली व त्याला वंडखोर म्हणून ठरविण्यांत आलें. लौकरच त्याचा मुलगा फिलिफ विल्यम यास माद्रिड येथें पळवून नेण्यांत आलें. इकडे विल्यमनें फ्रेंच सैन्य उभारलें. व त्याच्या भावानें फ्रीसलंडवर स्वारी केली. हेलेजरली येथें त्यानें स्पेनच्या सैन्याचा पराभव केला. परंतु आल्वा यानें लुईची लौकरच भगदीं दाणादाण उडवली. १५६८ त एग्मांट व हूर्न यांचा शिरच्छेद करण्यांत आला.

१५६९ त लढाईचा खर्च भागविण्यासाठीं आल्वानें मोठ-मोठे फार लादले व ते तो जबरीनें वसूल करूं लागला. इकडे विल्यम आणि लुई यांनीं पुन्हां दुसऱ्यांदा उठावणी करण्याची तयारी चालविली होतीच. १५६९ या वर्षीं आरेंजच्या विल्यमनें स्पेनच्या व्यापारी गलबतांवर छाप्या घालण्याचा मनसुबा केला. त्यानें दर्यावर नुसता कहर उडवून दिला. रोमन कॅथोलिक भट किंवा इतर लोक त्याच्या हातीं लागतांच त्यानें त्यांचा अतोनान्त छळ केला. याप्रमाणें त्यानें आल्वाच्या दुष्ट कृत्यांचा सूड घेण्यास सुरवात केली. १५७२ त त्यानें ब्रिज शहर एकदम घेतलें. याप्रमाणें त्यानें हळू हळू शहरें घेण्यास सुरवात केली. आरेंजला मिळालेल्या या जयामुळें चौद्दोकडे बंड व्हावयास लागलीं, व तीन महिन्यांत एक अॅमस्टरडॅम खेरीजकरून सर्व हॉलंड वंडखोरांच्या हातीं लागलें.

इकडे नासूच्या लुईनें मॉन्स शहरास वेढा देऊन तें घेतलें. तेव्हां एक भलें मोरें स्पेनचें सैन्य तेथें जाऊन त्यानें लुईला मॉन्समध्ये काढलें. त्याला मदत करण्याकरितां विल्यम हा एक एक शहर जिंकित जिंकित पुढें निघाला. इतक्यांत त्याला बार्थोलोम्यू येथील कत्तलीचें वृत्त कळलें. त्यानें मॉन्सचा वेढा उठविण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यांत त्याला अपयश आलें. तेव्हां मॉन्स स्पेनच्या सैन्याच्या हातीं लागलें. यामुळें आरेंज डरला नाही. सर्व हॉलंड देशानें त्याला आपला मुख्य अधिकारी म्हणून म्हटलें आरेंज यानें आपलें कायमचें राहण्याचें ठिकाण डेलफ्ट हें शहर केलें. आल्वाच्या मुलानें ब्रुटफेन शहर घेतलें व नार्डनच्या लोकांची अत्यंत निर्दयपणें कत्तल उडविली. नार्डनच्या कत्तलीस इतिहासकालीन जुलमा गोष्टींच्या शिरोभार्गी बसविण्यास कांहींच हरकत नाही.

हारलेम शहरचा वेढा हा नेदर्लँडच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. व्याचप्रमाणें अत्कमारचाहि वेढा फार प्रसिद्ध आहे. लोकांनीं समुद्राचा बांध फोडला तेव्हां आल्वाचा मुलगा डॉनफ्रेडेरिक यास एकदम मागे पाय काढावा लागला. १५७३ त आल्वाच्या आरमाराचा पराभव करण्यांत आला. १५७३ त आल्वानें त्रासून राजीनामा दिला. त्याच्या नंतर डॉनलुई रिक्सेनेस हा गव्हर्नर जनरलहोऊन आला. १५७४ त स्पॅनिश लोकांचें मिडलबर्ग हें शहर गेलें. पुढें मार्चमध्ये निज्मवेजन येथें नासूच्या लुईचा पराभव झाला व यांत तो मारला गेला. १५७४ त लीडनचा वेढा परतविण्यांत आला. या जयानिमित्त लेडनला एक विश्वविद्यापाठाची स्थापना झाली. विल्यमला १५७५ वर्षी फार त्रासदायक गेलें परंतु १५७६ या वर्षीं रिक्सेनेस हा मरण पावला. याच वर्षीं हॉलंड व झीलंड या देशांचा एक संघ बनविण्यांत आला. विल्यमकडे या देशांतील सैन्याचें सेनापतित्व देण्यांत आलें. १५७६ त वॅलून आणि स्पॅनिश सैन्यांत वंड होऊन झीलंडचा वचाव झाला. या वेडास “ स्पॅनिश फ्युरी ” असें म्हणतात. ब्रुसेल्स येथें तह होऊन त्या तहान्वये कॅथोलिक आणि प्रॉटेस्टंट लोकांस समान रीतीनें वागविण्यांत यावें, स्पेनचा राजा हा कायद्याच्या दृष्टीनें राजा मानण्यांत यावा, व आरेंज यास हॉलंड व झीलंडचा गव्हर्नर नेमावें असें ठरलें. मध्यंतरीं फिलीफ बादशहानें आस्ट्रियाच्या डॉनजॉन यास नेदर्लँडचा गव्हर्नर जनरल नेमलें. घेंट येथील तहाच्या अटी त्यानें मान्य केल्याशिवाय त्याचा हुकूम मानावयाचा नाही असा राजमंडळानें आग्रह धरिला. याच सुमारास “ युनिअन ऑफ ब्रुसेल्स ” या तहान्वये विल्यमची वाजू फार बळकट झाली. यामुळें डॉनजॉनला घेंटच्या तहाच्या अटी मान्य करणें भाग पडलें. सन १५७७ मध्ये “ कायमची राजाज्ञा ” काढण्यांत आली व याप्रमाणें हॉलंड आणि झीलंडचें मुख्यधिकारीपद आरेंजकडेच ठेवण्यांत आलें. परंतु, आरेंजसारख्या धूर्त राजकारणकुशलास यांतिल डाव उगमला, व त्यानें ही आज्ञा हॉलंड व झीलंडमध्ये प्रसिद्ध करण्याचें नाकारलें.

डॉनजॉन पहिल्या मेस ब्रुसेल्समध्ये शिरला. परंतु त्याच्या हातीं कांहींच सत्ता नव्हती. त्यानें सत्ता संपादण्याचा प्रयत्न केला, परंतु अखेर त्यास ब्रुसेल्स सोडून जावें लागलें. तेव्हां ब्रुसेल्समध्ये आरेंजनें प्रवेश करून ब्रुसेल्स, अँटवर्प व घेंट येथील स्पॅनिश सैन्य त्यानें घालवून लावलें. त्याचा ब्रुसेल्समध्ये फार सत्कार झाला व याप्रमाणें सर्व नेदर्लँडचा तो पुटारी बनला.

उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील प्रॉटेस्टंट आणि कॅथोलिक यांच्यामधील वैमनस्य फार खोलवर रुजलें होतें, व याप्रमाणें उच आणि वेल्जम हीं दोन राष्ट्र कालाच्या ओघा-वरांवर वहात चाललीं होती. ६ आक्टोबरला कॅथोलिक लोकांनीं गुप्तपणें बादशहाचा भाऊ आर्चड्यूक मेथिआस

यास ब्रुसेल्स येथे बोलावून आणले. आरेंजच्या मनांत त्याचा सत्कार करून आपले कार्य साधावे असे होते. कारण मॅथि-आस नुसता राजा करून आपल्या हातीं सर्व राजसूत्र ठेवावें असा त्याचा इरादा होता.

परंतु ह्यावेळीं फिलिफचे धावे द्वाणले. त्यानें अलेक्झांडर फारनाजबरोबर २० हजार सैन्य देऊन त्यांस डॅनजॉनच्या मदतीस धाडले. १५७८ या वर्षी डॅनजॉननें नेदर्लंडच्या लोकांचा नामूर येथे पराभव केला. यावेळीं अँज्यूच्या डचकनें चाल करून मॉन्स शहर घेतले. याच वेळीं जॉन कासिमीर हा जर्मन सैन्य घेऊन नेदर्लंडमध्ये घुसला. या आणीबाणीच्या प्रसंगी आरेंजची राजकारणपट्टा बुद्धिमत्ता अत्यंत विशदपणे चमकू लागली. त्यानें अँज्यूला नेदर्लंडच्या स्वातंत्र्याचा कैवारी अशी वहुमानास्पद पदवी दिली. इकडे एलिझाबेथ राणी, हेनरी नव्हारे, जॉन कासिमीर यांच्याबरोबर राष्ट्रीय कार्यास मदत देण्याप्रत्यर्थ त्यानें बोलणे सुरू केले. इतक्यांत डॅनजॉन हा ऑक्टोबर महिन्यांत मरण पावला. तेव्हां फिलिफ बादशाहानें आलेक्झांडर फारनाज यास डॅनजॉनच्या जागी नेमले. हा अत्यंत शूर आणि राजकार्यधुरंधर होता. त्यानें हां हां म्हणता कॅथोलिक लोकांचे मन राजपक्षाकडे वळविले. कॅथोलिक लोकांना स्वदेशीय प्रॉटेस्टंट लोकांचा जुलूम सहन होईना. त्यांना परकी अंमल परवडला. याप्रमाणे त्यांनीं ब्रुसेल्सच्या समेतर्फे राजविपर्याची आपली पूर्ण राजनिष्ठा व्यक्त केली. इकडे उत्तरेकडील हॉलंड, झीलंड, युट्रेच, गेल्डरलंड, झुटफेन यांनीं युट्रेचला सभा बोलावून तांत पुढील गोष्टी ठरविल्या. यायोगे उत्तरेकडील प्रांत हे जणू एकच प्रांत आहेत असे एकात्रित बांधले गेले. परकी सत्तेला वित्त आणि प्राण यांची आहुती देऊन घालवून लावावयाचे, व धर्माच्या बाबतींत पूर्ण मोक्षळीक ठेवावयाची असा या समेत ठराव पास झाला. विव्यमच्या मनांत सतराहि प्रांतांचे एकीकरण व्हावे असे होते परंतु ही गोष्ट आतां अशक्य होती. यापुढील इतिहास हा हॉलंड आणि बेल्जियम या वेगवेगळ्या देशांचा असल्यामुळे तो त्या नांवाखाली पहा.

नेपल्स—इटली. सिसिलीची राजधानी. लोकसंख्या १९१५ सालीं ६९७९१७ होती. हें शहर नेपल्सच्या उपसागराच्या उत्तर किनाऱ्यावर असून उत्तर अक्षांश ४०° ५२' आणि पूर्व रेखांश १४° १५' ४५" यांवर आहे. रेल्वेनें रोमपासून हें मैल १५१ आहे.

येथे व्हॉर्मिरो नांवाची एक प्रेक्षणीय टँकडी असून सुंदर आणि रुंद अशी रीव्हिएरा सडक व व्हिल्सकामूननेल नांवाचे सार्वजनिक बगीचे आहेत. टोलेडी हा येथील सर्वांत प्रसिद्ध असा रहदारांचा रस्ता आहे. रॉबर्ट राजानें १३४३ सालीं बांधलेला सेन्ट एल्मो नावाचा किल्ला याचा लष्करी कैद्यांचा तुफंग म्हणून हल्लीं उपयोगांत आणला जातो. नुआव्हो किल्लांत १७७० सालीं पहिल्या ऑलफान्झोच्या

स्मरणार्थ उभारलेला एक मव्य कमान आहे. येथील राजवाड्यांत नेपल्स येथील सर्व नामधारी राजांचे पुतळे उभारलेले आहेत.

हें शहर रोमन कॅथोलिक पंथाच्या आर्चबिशपचे रहाण्याचे ठिकाण असून येथे २३७ प्रार्थनामंदिरे आहेत. त्यांपैकी सेन्ट जानुआरीस, सानडोमेनिको मॅजिओर आणि सानलॉरेंझो हीं फार प्रसिद्ध आहेत येथील राष्ट्रीय पदार्थसंग्रहालयांत एक वाचनालय असून त्यांत सुंदर तसबिरी आहेत. येथील विद्यापीठांत माणितशास्त्र, वाङ्मय, वैद्यक आणि मृष्टिशाला अशा चार शाखा आहेत. प्राथमिक शिक्षणाकरितां येथे ९० शाळा आहेत. आंधळे, बहिरे आणि मुके या लोकांकरितां येथे शाळा आहेत. येथे रॉयल नॅशनल आणि गियाकोमो अर्शा दोन वाचनालये आहेत. सानकालो आणि बेलिनीशिवाय पुष्कळ नाटकगृहे येथे आहेत. गोरगारवांच्या सोयीकरितां धर्मादायसंस्था आणि रुग्णालये येथे आहेत. हल्लीं येथे रेशीम, कापूस, ताग, लोकर याचे आणि जहाजे बांधण्याचे कारखाने आहेत. १८८४ सालच्या कॉलच्याच्या रोगानंतर या शहराचा बराच भाग मोडून नवीन बांधण्यांत आला.

इतिहास.—हें शहर मूळची ग्रीक लोकांची वसाहत होती. सांप्रत जेथे नेपल्स शहर आहे तेथे पूर्वी पाथिनो नांवाची वसाहत होती. येथील लोकांना अथेन्स आणि कॅलसीस लोक मिळाल्यावर त्यांनीं एक नवीन शहर बसवून त्यास निआपोलिस हें नांव दिले. इसवी सनापूर्वी ३२८ मध्ये पॅलिआपोलिस येथील लोकांनीं रोमच्या दोस्तराप्रांवर स्वारी केल्यामुळे पब्लिलिअसफिलो नांवाच्या सेनापतीनें त्या शहरास वेढा देऊन ते काबीज केले. नेआपोलिस येथील लोकांनीं रोमचे सार्वभौमत्व कबूल केल्यामुळे त्यांच्या स्वातंत्र्यास मुळीच धक्का पोहोचला नाहीं पिड्डस आणि हॅनिबॉलनें हें शहर काबीज करण्याचे प्रयत्न केले पण त्यांत त्यांना यश आले नाहीं.

रोमन राष्ट्राच्या व्हासानंतर गॉथिक युद्धांत या शहराचे बरेच नुकसान झाले. ५४२ सालीं टोटोलेनें हें शहर काबीज केले. पुढे काहीं दिवस हें शहर रॉव्हेनाच्या लोकांच्या ताब्यांत होतें. लॉवर्डसच्या स्वारीमुळे बराच भाग परक्यांच्या ताब्यांत गेला. पोपला तिसरा ग्रेगरी ह्याचा आधार मिळाल्यामुळे येथील लोकांनीं प्रजासत्ताक राज्य स्थापिले. कॅपुआचा राजपुत्र चवथा पंडुल्फ यानें हें १०२७ सालीं काबीज केले हांतें परंतु सरजाअस ड्यूकनें नॉर्मन लोकांच्या मदतीनें त्याच्यापासून परत घेतले. यावेळेपासून खरी सत्ता नॉर्मन लोकांच्या हातांत होती. दक्षिण इटली आणि सिसिली नॉर्मन लोकांनीं काबीज केल्यावर येथील प्रजासत्ताकपद्धतीचा नाश झाला.

नेपाळ—हिमालयच्या पायथ्याशी म्हणजे हिंदुस्थानाच्या उत्तर सीमेवर ५२० मैल लांबीचे विस्तृत असे हें

एक एतद्देशीय स्वतंत्र संस्थान आहे. येथे गुरखे लोकांची वस्ती आहे. एकंदर लोकसंख्या ५० लाख; बहुतेक लोक हिंदु आहेत. नेपाळ शब्दाची उपपत्ति अशी आहे (इ. अ. पु. २२ पृ. २९२—९४). गुरखे लोकांच्या सर्व डोंगरी प्रदेशास हिमालयातील हिंदु नसलेले डोंगरी लोक व तिबेटी लोक पाल म्हणतात; व पाल प्रदेशाच्या या भागास मूळचे नांव ने असावेसे दिसते. यावरून या भागातील लोकांस हिंदु लोक नेवार म्हणजे नेचे रहिवाशी म्हणतात. नेचा अर्थ आश्रयार्थ अथवा वसतीकरितां गुहांची जागा असा आहे इंडो-चिनी लोकांच्या बऱ्याच भाषांत नेचा अर्थ वसतिस्थान आहे. येणेप्रमाणे नेपाळचा अर्थ पाल देशाचे ने म्हणजे वसतिस्थान, अथवा मुख्य ठिकाण अथवा देऊळ असा आहे.

प्रदेश.—क्षेत्रफळ ५४ हजार चौ. मैल उत्तरेस तिबेट; पूर्वेस सिकीमचे संस्थान व दार्जिलिंग जिल्हा; दक्षिणेस बंगाल व संयुक्तप्रांत; पश्चिमेस कुमाऊन व कालीनदी. उत्तरेकडील हिमालयाचा भाग अगदी बर्फाच्छादित आहे. ह्या प्रदेशाचे चार भाग केले आहेत.—(१) तराई, (२) शिवालिक पर्वत, (३) हिमालयाचा प्रदेश उर्फ खाटमांडूचे खोरे (हिमालयाचा १० हजार फूट उंचीचा प्रदेश.) (४) अज्ञात हिमालयाचा प्रदेश (ह्यांत एवरेस्ट शिखर व इतर बर्फाच्छादित प्रदेशाचा समावेश होतो.)

हिमालयाच्या इतर शिखरांचा उल्लेख:—नन्दादेवी २५०० फूट; धवलगिरी (२६८२६ फूट); गौसतान (२५३०५ फूट); व कांचनगंगा (२८१४६ फूट).

नद्या:—कौरिआला (कर्णालि) किंवा घोघ्रा, गंडक, व कोसी. पश्चिम भागांतून शारदा नदी वहाते व ही नदी नेपाळ व कुमाऊनमधील सीमा आहे. काली, बबई आणि रामी ह्या नद्या गंगेस जाऊन मिळतातात.

मध्यप्रदेशाला नेपाळी लोक 'सप्तगंडकी' हें नांव देतात. ह्या सात गंडकी नद्यांमुळे धवलगिरी व गोसतान ह्या दोन शिखरांमधील प्रदेशास पाणी मिळते. अगदी पूर्वेकडे त्रिशूळगंगा नदी वहाते. पूर्वप्रदेशाला समकोसी हें नांव आहे व त्यापैकी सानकोसी ही नदी मुख्य आहे. ह्या नदीमुळे कधी कधी मोठा पूर आला तर पिकांचे व मालाचे फार नुकसान होते. ह्या सर्वांपासून बराच निराळा असा खाटमांडूच्या भोंवतालचा प्रदेश होय. या भागांतून वाग्मती व विष्णुमती या नद्या वहातात. नेपाळांत मोठमोठे तलाव नाहीत. नेपाळच्या खोऱ्यापलीकडे पोखऱ्याच्या प्रदेशांत लहान लहान तळां आहेत.

अरण्यां.—येथील वनशोभा फार मनोरम आहे. कांहीं भागाचा शेतकांकेडे उपयोग केला असून अर्ध्याअधिक भागांत जंगल आहे. साल व शिसवी ही झाडे जंगलांतील कांहीं भागांत विपूल आहेत. सर्व जंगल एकाच तऱ्हेचे नाही. कांहीं ठिकाणी १० ते १५ फूट उंचीचे गवत वाढते व तराईच्या पूर्वभागांत तर हत्तीला देखील मार्ग काढतां येणार नाही इतके दाट व उंच गवत आहे. यांत मोठ्या व धोक्याच्या पाणथळी जागा

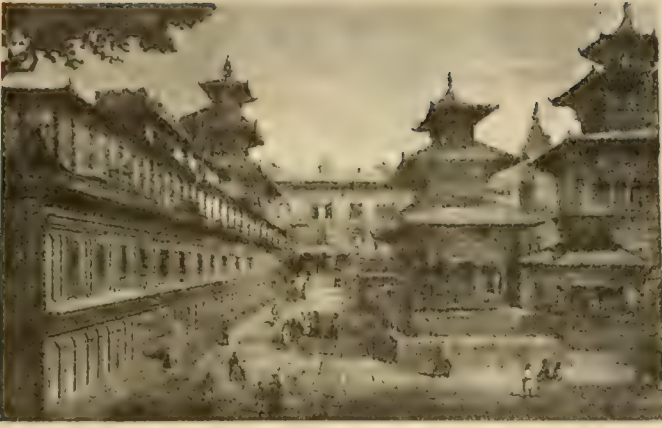
आहेत. कांहीं कांहीं दऱ्याखोऱ्यांतून तांदुळाचे व मक्याचे पीक दृष्टीस पडते. अगदी पूर्वेकडचे गौरीशंकर-शिखर आहे. ह्या प्रदेशाचे एकंदर नीट निरीक्षण करून त्याविषयी अद्याप कोणी माहिती दिलेली नाही. मेडली-कोटने केलेले खाटमांडूच्या पलीकडील कांहीं शोध वाचनीय आहेत. डेहराडूनच्या दक्षिणेस असलेल्या शिवालिक पर्वताच्या ओळीप्रमाणेच चुरिया घाटी म्हणून एक ओळ आहे. दोन्ही ठिकाणाची जमीन सारखीच आहे.

प्राणी.—तराईच्या दाट जंगलांत सर्व तऱ्हेचे वन्य पशू सांपडतात. जरी त्यांची संख्या आतां कमी होऊ लागली आहे तरी अजून असे कित्येक भाग आहेत, की ज्यांत सिंहादि हिंस्र पशूहि आढळतात. तराईत रानटी हत्ती पुष्कळ आहेत पण त्यांस गोळा घालून न मारतां पकडावे असा नियम आहे. माणसाळलेल्या व रानटी हत्तींची झुज जुंपवून त्यांस पकडण्याची इकडे चाल आहे.

हवा व मात.—मे व डिसेंबरच्या दरम्यान तराईची हवा अतिशय पावसामुळे फार खराब व रोगकारक असते. तेव्हां येथे नवज्वराच्या तापाची साथ पसरते. येथील थारस लोकांवर ह्या साथीचा कांहीं परिणाम होत नाही असे म्हणतात. उत्तरेस नेपाळच्या खिंडीच्या प्रदेशांत हवा फार उत्तम आहे. खाटमांडू येथे वार्षिक पावसाची सरासरी छप्पन्न पूर्णांक एकद्वितियांश इंच असते.

प्राचीन कामें.—बृहत्संहितेत (४. २२; ५. ६५) व प्रयागच्या समुद्रगुप्तान्या शिलास्तंभांत नेपाळचा उल्लेख येतो. फाहियान व ह्युएनत्संग यांच्या प्रवासवर्णनावरून सध्या बौद्ध काळातील संशोधनाचे काम सुरू आहे. कपिलवस्तूचे स्थान उत्तरेस तराईत पडेरियाजवळ पुराव्यावरून निश्चित ठरले आहे. गौतम बुद्धाचा ज्यांत जन्म झाला अशा शाक्य राजघराण्याचे हें राजधानीचे शहर होते. नेपाळांत अशोकाचे कांहीं लेखस्तंभ असून त्यावरून अशोकाच्या प्रवासाची कल्पना येते. खुद्द नेपाळसरकारने यूरोपीयन भूस्तरशास्त्रज्ञ व पुराणवस्तुसंशोधक लोकांच्या नेतृत्वाखाली संशोधनाचे काम आपल्या हातीं घेतले आहे. नेपाळ खोऱ्यांत बौद्ध लोकांचा केव्हां शिरकाव झाला हें अजून नक्की बाहेर आले नाही. ख्रि.पू. ३०० च्या सुमारास ह्या धर्माचा झपाट्याने प्रसार झाला असे कित्येकांचे मत आहे तर इ. स. च्या पहिल्या शतकांत प्रसार झाला असे कोणी म्हणतात. खाटमांडू येथून जवळच शंभुनाथ व बोधनाथ ह्यांच्या प्रसिद्ध समाधी आहेत नेपाळांतील सर्व कलाकौशल्यकाम चीनच्या धर्तीचे आहे. नेवार लोकांच्या वेळी शिल्पकामास बराच वाव मिळाला.

रोग.—संधीवात, बद्धकोष्ठता, त्वरोग व (पावसाळ्यांत) महामारी, नवज्वर वगैरे रोगांचा इकडे प्रसार आहे. महामारीसारखा रोग तराईच्या भागांत फार आहे. इकडे अद्याप प्लेग आला नाही असे म्हणतात.

राजवाड्यापुढील चौक, खाटमांडू.

स्वयंभू टेकडी. (खाटमांडूच्या पश्चिमेस दीड मैलावर)

बोधनाथाचें देऊळ. (खाटमांडूपासून ३॥ मैल दूर)

नेपाळ

एक एत
वस्ती ७
आहेत.
२२ पृ
प्रदेशास
लोक १
नांव ने
हिंदु ले
अर्थ अ
इंडो-वि
आहे. वे
वसतिरु
प्र ३
पूर्वेस वि
व संयु
हिमाल
चार भ
(३)
लयाच
याचा
प्रदेशा
हि
फूट);
व कां
न
व को
नेपाळ
राष्ट्री
मा
सात :
रामधी
नदी :
सानक
मोठा
ध्या स
प्रदेश
वहात
खोऱ्य
अ
भागा-
जंगल
विपूल
१० ते
तर ह
व उच्च

नाना फडणवीस.

नारायणराव पेशवे.

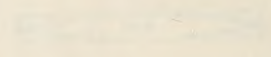

नूरजहान.

नादिरशहा.

Faint text or characters at the bottom left.

Faint text or characters at the bottom right.

AE Ketkar, Shridhar Venkatesh
90 Maharashtriya jñanakōśa
M3K4
v.16

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 12 20 01 013 2